

→ 157

THE
MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

YĪSHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; R. N. DANDEKAR;
S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR;
V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR †; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA †;
RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ †; R. ZIMMERMANN, S.J. †;
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda, Dhabnagar, Phaltan and Mysore States; the University of Bombay; and other distinguished donors

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1942

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a national work, and I sincerely trust that you will receive wholehearted support in this publication."

The late M. M. GANGANATHA JHA: "As the work has been so well done, I do not find anything to suggest or criticize. Allow me to congratulate you on the success of your work."

The late Professor HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with just what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised."

Professor HEINRICH LÜDERS: "Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MS. evidence has been recorded."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the R̥gveda. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERITZ.

Indian Historical Quarterly, Calcutta: "We congratulate the editor on the very high standard of conscientious workmanship with which he has now accomplished one of the most difficult and important parts of the great work undertaken by the Bhandarkar Institute. . . . But the most important and valuable part of the volume is the extensive Prolegomena . . . which gives a brilliant exposition of the entire text problem of the Mahābhārata . . . and clarifies the principal issues, as well as the method and principles of text-reconstruction, by means of a thorough critical study

of the complicated text-tradition of the epic."—Professor SUSHIL KUMAR DE.

Indian Culture, Calcutta: "In the present edition one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus. . . . The new edition would be invaluable for this merit alone. . . . The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound. . . . It is impossible to question seriously his grouping of the MSS. or his valuation of the evidence of the commentators."—Professor A. BERRIEDALE KEITH.

Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Patna: "Dr. Sukthankar's *editio critica* of the Great Epic of India is easily the most notable undertaking in the domain of Indology in recent years. . . . The constituted text seems to be the nearest approach to the original. . . ."—Professor A. BANERJI-SASTRI.

Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore: "The task of Dr. Sukthankar deserves therefore every encouragement and congratulation from the public and the sympathy of every scholar."

Journal of the Royal Asiatic Society, London: "The editor's task has been without exaggeration described as monumental, but it must be admitted that Dr. Sukthankar is in a very high degree qualified, by learning, training, skill and enthusiasm to undertake this work and thereby enhance the high prestige of Indian scholarship in the field of Sanskrit studies." "The work continues to be carried out on the same lines and in the same masterly manner, which has already gained the enthusiastic commendations of all the chief Sanskrit scholars in India, England, the Continent, and America." "Finally the hope may be expressed that Dr. Sukthankar will be able to maintain the same orderly rate of progress and ultimately to complete a work which will be an enduring monument to the learning and perseverance of him and his colleagues."

Bulletin of the School of Oriental Studies, London: "On the basis of a careful collation of many MSS. from various regions Dr. Sukthankar has sought with untiring energy and keen critical skill to reconstruct a text which in the main, if not in details, may reasonably be regarded as the parent of the very diverse recensions into which the great epic has been cast at different times in different parts of India." —Professor LIONEL D. BARNETT.

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possé-

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; R. N. DANDEKAR;
S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR;
V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR †; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA †;
RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ †; R. ZIMMERMANN, S.J. †;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 4

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Imperial Government
India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Gwalior, Hyderabad
(Deccan), Baroda, Bhabnagar, Phaltan and Mysore States; the University of
Bombay; and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

THE
ĀRANYAKAPARVAN
(PART 2)

BEING THE THIRD BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1942

The Contents of this Volume were issued,
in 1942, as a part of Fascicule 12
of this Edition.

All rights reserved.

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona. Text Printed by Prof. Sadhu
Ram, M. A., at the Arya Bharati Press, Lahore.
Title-pages Printed by Mr. R. Y. Shedge, at the Nirnaya Sagar
Press, 26-28, Kolbhat Street, Bombay.

CONTENTS OF VOLUME FOUR

	PAGES
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE ĀRAṆYAKA (PART 2)	513-1041
APPENDIX I ("ADDITIONAL" PASSAGES)	1043-1089
CRITICAL NOTES	1091-1109
ERRATA	1111

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN

VOLUME FOUR

FACSIMILE OF A MS. OF A COMMENTARY OF THE ĀRAṆYAKA, BELONGING TO THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL	FRONTISPIECE	
ILLUSTRATION TO 3. 262. 17	FACING PAGE	910
ILLUSTRATION TO 3. 281. 16	"	974
FACSIMILE OF ŚĀRADĀ MS. OF THE ĀRAṆYAKA, BELONGING TO THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL	"	1112

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
 addl. = additional.
 adhy. = adhyāya(s).
 App. = Appendix.
 Arj. = Arjunamiśra.
 B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
 Bom. or Bomb. = Bombay (edition).
 C. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
 Cal. or Calc. = Calcutta (edition).
 comm. = commentary.
 cont. = continue(s).
 corr. = corrected, correction.
 Crit. App. = Critical Apparatus.
 Dev. = Devabodha.
 ed. = edition.
 fig. = figure(s).
 fol. = folio(s).
 foll. = following.
 fragm. = fragment(ary).
 hapl. = haplographic(ally).
 illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam*.
int. lin. = *inter lineas*.
 interp. = interpolate(s).
 introd. = introduction, introductory.
 K. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
 Kumbh. = Kumbhakonam (edition).
 L. = Line.
 M. = Madras edition of the Mbh. (of P. S. Sastri, 1931-1936).
 Mad. = Madras (edition).
 m or marg. = marginal(ly).
 Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
 Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
 Mbh. = Mahābhārata.
 Nil. = Nilakaṇṭha.
 om. = omit(s), omitting.

orig. = original(ly).
 post. = posterior.
pr. m. = *propria manu*.
 Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
 ref. = refer(ence).
 resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu*.
 st. = stanza(s).
 subst. = substitute(s).
 suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam*.
 transp. = transpose(s), transposition.
 v. = verse.
 (var.) = (with variation).
 v. l. = varia(e) lectio(nes).

⊗ ⊗ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
 [] besides their normal uses, enclose additions to MS. readings.
 () besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be omitted from MS. readings.
 * (superior star) in the text indicates an emendation.
 * * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.
 ~~~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.
 C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator; thus, Cd = Commentary of Devabodha; Ca. d. n. = Commentaries of Arjunamiśra, Devabodha and Nilakaṇṭha. A "p" is added on to denote a "pāṭha", thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Commentary of Nilakaṇṭha.

॥ आरण्यकपर्व ॥

[पूर्वतोऽनुवृत्तम्]

वि
उ
स
ब्र
स
वृ
प्र
त
वृ
प
त
वे

ह

ॐ
वि

ॐ
ॐ
ॐ

१५५

वैशंपायन उवाच ।

निहते राक्षसे तस्मिन्पुनर्नारायणाश्रमम् ।
 अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः ॥ १
 स समानीय तान्सर्वान्भ्रातृनित्यब्रवीद्वचः ।
 द्रौपद्या सहितान्काले संस्मरन्भ्रातरं जयम् ॥ २
 समाश्रितस्त्रोऽभिगताः शिवेन चरतां वने ।
 कृतोद्देशश्च वीभत्सुः पञ्चमीमभितः समाम् ॥ ३
 प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरिणां वरम् ।
 तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिदृक्षुभिः ॥ ४
 कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेजसा ।
 पञ्च वर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि ॥ ५
 तत्र गाण्डीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिंदमम् ।
 देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ॥ ६

इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वानामन्त्रयत पाण्डवः ।
 कारणं चैव तत्तेषामाचक्षे तपस्विनाम् ॥ ७
 तमुग्रतपसः प्रीताः कृत्वा पार्थं प्रदक्षिणम् ।
 ब्राह्मणास्तेऽन्वमोदन्त शिवेन कुशलेन च ॥ ८
 सुखोदकमिमं क्लेशमचिराद्भरतर्षभ ।
 क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ तीर्त्वा गां पालयिष्यसि ॥ ९
 तत्तु राजा वचस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनाम् ।
 प्रतस्थे सह विप्रैस्तैर्भ्रातृभिश्च परंतपः ॥ १०
 द्रौपद्या सहितः श्रीमान्हैडिम्बेयादिभिस्तथा ।
 राक्षसैरनुयातश्च लोमशेनाभिरक्षितः ॥ ११
 क्वचिज्जगाम पञ्चां तु राक्षसैरुह्यते क्वचित् ।
 तत्र तत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः ॥ १२
 ततो युधिष्ठिरो राजा बहून्क्लेशान्विचिन्तयन् ।

C. 3. 115
B. 3. 158
K. 3. 159

155

1 °) Ś1 K1-3 Dc D1-3. 5 राजन् (for तस्मिन्). — °) B3 T1 तदा; G1 विभुः (for प्रभुः).
 2 °) Ś1 K2 D3. 5 T G1-3 M1 सहितः (for सहितान्).
 3 °) Ś1 K1. 2. 4 विगताः; D5 हि गताः; T1 गमिताः;
 G1 [S]धिगताः; M [S]तिगताः. — °) T G3. 4 जवेन (for
 शि). — °) B3 Dn D4. 6 तु; B3. 4 स (for च).
 4 After 4^{ab}, K3 B D (except D1-3. 5) ins.:
 787* पुष्पितैर्द्रुमखण्डैश्च मत्तकोकिलपदपदैः ।
 मयूरैश्चातकैश्चापि नित्योत्सवविभूषितम् ।
 व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्वयैर्हरिणैस्तथा ।
 श्वापदैर्गालरूपैश्च रुहभिश्च निषेवितम् ।
 फुल्लैः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः । [5]
 प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलैरपि ।
 महापुण्यं पवित्रं च सुरासुरनिषेवितम् ।
 [(L. 4) B3 व्यालक्षैश्च. B4 करिभिश्च (for रुहभि).
 — (L. 6) B4 कुमुदै (for कमलै). B1 नीलोत्पलवरैरपि.]
 — °) Ś1 K1. 2 G1 कृतोद्देशः; T1 समे देशे. — °) M समा-
 गम्य (for समागम).

5 °) T1 पंच वत्स्यामि विद्यार्थे. — °) Ś1 K2 D1 विद्या-
 र्थी च; K1 र्थे च; D3 G4 र्थिव; D5 र्थे तु; T1 वर्त*ति; G1

विद्यार्थी तु. Ś1 K1. 2. 4 Dc D1-3. 5 पुरंदरे; K3 Dn3
 पुरा मया.

6 °) Dn D4-6 अत्र (for तत्र). — °) D1. 2 संप्राप्ता
 (for अवाप्ता).

7 °) D5 कालं चैव हि तं तेषां.

8 Before 8, T2 G2. 3 ins. ब्राह्मणाः. — °) B1-3 D
 (except D1-3. 5) तान् (for तम्). T2 G3 M1 तपसं; G4
 तपसा. Ś1 K1-3 D1-3. 5 प्रीत्या; B3 Dn D4. 6 प्रीतान्.
 K4 तमूचुर्मुनयः सर्वे. — °) B1-3 Dn3 D4. 6 पार्थान्; Dn1
 पार्थाः; Dn2 पार्थः. Dn1. n3 प्रदक्षिणां.

9 Before 9, B4 ins. ब्राह्मणा ऊ. — °) K4 B4 जित्वा;
 D5 सर्वा; T1 G2 नीत्वा (for तीर्त्वा).

10 Before 10, B3. 4 D1. 2 ins. वैशं उ. — °) K1. 2
 B3 Dn T1 तत्र; K4 स तु (for तत्तु). — °) T2 G2-4
 विप्रैर्द्रै (for विप्रैस्तैर). K4 प्रतस्थे भ्रातृभिश्चैव. — °) K4
 समाश्रितः (for भ्रातृभिश्च). A few MSS. परंतप.

11 N om. 11^{ab}. — °) T1 M च सह (for सहितः).
 — °) N (except K4) यातो वै (for यातश्च).

12 °) Ś1 K1. 2 Dc कचित्पञ्चां समागच्छ (Dc च्छे)द्;
 K3. 4 D1-3. 5 कचित्पञ्चां तदागच्छद्; B Dn D4. 6 कचित्पञ्चां
 ततो गच्छद्. — °) T2 G3. 4 क्वचित् (for the first तत्र).
 — °) K4 भिः स महाभुजः; D5 भिः सुमहाव्रतः.

वि
अ
स
द्र
स
वृ
प्र
त
वृ
प
त
वे

ह

०
वि

म
श

उपन्यस्य महातेजा विप्रेभ्यः पाण्डवांस्तदा ।
 अनुसंसाध्य कौन्तेयानाशीभिर्भिनन्द्य च ।
 वृषपर्वा निववृते पन्थानमुपदिश्य च ॥ २५
 नानामृगगणैर्जुष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः ।
 पदातिर्भ्रातृभिः सार्धं प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ॥ २६
 नानाद्रुमनिरोधेषु वसन्तः शैलसानुषु ।
 पर्वतं विविशुः श्वेतं चतुर्थेऽहनि पाण्डवाः ॥ २७
 महाभ्रघनसंकाशं सलिलोपहितं शुभम् ।
 मणिकाञ्चनरम्यं च शैलं नानासमुच्छ्रयम् ॥ २८
 ते समासाद्य पन्थानं यथोक्तं वृषपर्वणा ।
 अनुसस्र्यथोदेशं पश्यन्तो विविधान्नगान् ॥ २९
 उपर्युपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः ।

25 G₃ om. 25^{ab} (cf. v.l. 21). — °) Ś₁ सत्रं समाप्य; K₁. 2 स तु संसाध्य; K₃ स तु संस्थाप्य; B₁ Dn D₄. 6 अनुसंसार्य; D₁. 2 अनुसंभाष्य; D₆ स तु संशाम्य; T₁ अनुशास्य स; T₂ G अभिसंसाध्य (G₁ अपि संवाद्य). — °) T₁ G₂ M₂ अभिनन्दितान् (M₂ दितः).

27 °) Ś₁ K₁. 2 Dc₁ D₁₋₃ विचित्रेषु. — °) T₂ G₃. 4 वसन्त्रे (for वसन्तः). — °) K₄ lacuna; Dn₂ ते तं (!); T₂ चैतं; G₄ चैनं (for श्वेतं).

28 °) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ सलिलावत (D₁ न) तं शुभं; K₄ लावृतनिभंरं; Dc लातहितं शुभं; D₆ G₁ M₂ लावहितं शुभं. — °) S₁ K₁. 2 रूप्येषु; K₃ B₂₋₄ Dn D₃. 4 रूपस्य; K₄ B₁ Dc D₆. 6 रूप्यस्य; D₁. 2 रूपणां (for रम्यं च). — °) N शिलानां च समुच्च (K₃ च्छ्रयं; G₁. 2 शैलं नानासमुच्चयं. — After 28, T₂ G ins. :

789* रम्यं हिमवतः प्रस्थं बहुकन्दरनिर्झरम् ।

शिलाविहंगविटपं लतापादपसंकुलम् ।

29 °) Ś₁ K₃ अवसस्रुर; K₃ अनुजगस्रुर; T₁ अनुसृत्य.

30 30^a = 15^a. — °) Dc₂ D₃ सदुं (for सुदुं). K₁ सदुर्गमांस्तेषु बहून्; K₄ M सुदुर्गमांस्ते बह्वीश्र; B₁ दुर्गमांस्तेषु सुबहून्; D₁. 2. 5 सुदु (D₆ अमा) र्गमार्गान्सुबहून्; T₁ समावसन्तो बह्वीश्र; T₂ G सरित (G₁ दुर्गमा; G₂ सुदीर्घा) श्र समावसन्तो बह्वीश्र; — °) Ś₁ दुःखेनैवोपचक्रमुः; K₃ B₄ T₁ G₁. 2 M सुखेनैवाति.

31 °) D₁. 2 महायशाः (for नृषिः). — °) Ś₁ K B₁. 3. 4 D अ (Dc₁ Dn₂ D₄ आ) गच्छन्. B₂ अभ्यगच्छन्तहिता. — °) Ś₁ K₃ Dc D₁₋₃ पर्यहीयत; K₁. 2. 4 परिहीयते; D₆ अवसीदति; T₁ G₄ अपि हीयते; T₂ G₂. 3 M

सुदुर्गमांस्ते सुबहून्सुखेनैवाभिचक्रमुः ॥ ३०
 धौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च लोमशश्च महानृषिः ।
 अगमन्सहितास्तत्र न कश्चिद्वहीयते ॥ ३१
 ते मृगद्विजसंघुष्टं नानाद्विजसमाकुलम् ।
 शाखामृगगणैश्चैव सेवितं सुमनोहरम् ॥ ३२
 पुण्यं पद्मसरोपेतं सपल्वलमहावनम् ।
 उपतस्थुर्महावीर्या माल्यवन्तं महागिरिम् ॥ ३३
 ततः किंपुरुषावासं सिद्धचारणसेवितम् ।
 ददृशुर्हृष्टरोमाणः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ३४
 विद्याधराणुचरितं किंनरीभिस्तथैव च ।
 गजसिंहसमाकीर्णमुदीर्णशरभायुतम् ॥ ३५
 उपेतमन्यैश्च तदा मृगैर्मृदुनिनादिभिः ।

C. om.
B. om.
K. om.

अपहीयते.

32 K₁. 2 om. 32. — °) Ś₁ नानापक्षिसमावृतं; K₃. 4 B₄ D₁₋₃. 5 M नानाद्विज (K₄ सत्व; D₆ मृग; M₁ द्विज) गणायुतं; B₁₋₃ Dc Dn D₄. 6 द्रुमलतायुतं (Dc कुलं); T₁ नागद्विजगणायुतं; G₁ नानाद्विजसमायुतं. — °) Ś₁ K₃ Dc D₁₋₃. 5 चापि (for चैव). — °) Ś₁ B₃ Dn D₄₋₆ G₁ सुमनोरमं.

The sequence of stanzas 33-70 in Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃. 5 is given in a tabular form on the next page.

33 °) Ś₁ K D₁₋₃ पुण्यगंधरजो (K₃. 4 D₁₋₃ सो) पेतं; B Dc Dn D₄. 6 पुण्यं पद्मसरोयुक्तं; D₆ पुण्यगंधवहोपेतं; G₁. 4 पुण्यपद्मसरो; G₂ पुण्यपद्मवतो. — °) N महाभागा (K₄ त्मानो). — After 33, Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃. 5 ins. :

790* गजसंघसमावासं सिंहव्याघ्रगणायुतम् ।

[K₃ D₃ गजसंघसमावापि (D₃ पं); Dc D₁. 2 सिंहसमावासं (D₁ पं). Ś₁ सिंहव्याघ्रसमाकुलं; K₁. 2 समा (K₁ गणा) वृतं; K₃ सिंहशार्दूलसंकुलं; D₆ मृगव्याघ्रसमायुतं.]

— Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃. 5 cont.: B Dn D₄. 6 ins. after 35:

791* शरभोज्ञादसंघुष्टं नानामृगनिपेवितम् ।

[K₃ सुरभीनाद; Dc D₁ शरभोन्माद. B₁. 3 मृगनिनादितं.]

35 B₁ om. 35. — °) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃. 5 भिश्च सर्वशः. — °) B₂₋₄ Dn D₄. 6 गजसंघ (B₄ सिंह) समावासं; T₂ G₃ सिंहमहाकीर्ण. — °) B₂₋₄ Dn D₄. 6 सिंहव्याघ्रगणा (B₂. 3 समा) युतं; G₁ काननं शरभायुतं. — After 35, K₄ reads 64°-65°; while B Dn D₄. 6 ins. 791*.

TABULAR CONSPECTUS OF THE SEQUENCE OF STANZAS 33-70 (TOGETHER WITH
ALL INSERTIONS) IN Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃. 5
[N. B. REPETITIONS ARE MARKED BY "(r)."]

Ś ₁	K ₁	K ₂	K ₃	Dc	D ₁₋₃ . 5
33	33	33	33	33	33
790*	790*	790*	790*	790*	790*
791*	791*	791*	791*	791*	791*
66 ^{abcd}	66 ^{abcd}	66 ^{abcd}	66 ^{abcd}	66 ^{abcd}	66 ^{abcd}
		66 ^{ef}	66 ^{ef}	66 ^{ef}	66 ^{ef}
		67 ^{ab}	67 ^{ab}	67 ^{ab}	67 ^{ab}
		67 ^{cd} (r)	67 ^{cd} (r)	67 ^{cd} (r)	67 ^{cd} (r)
68 ^{cd}	68 ^{cd}	68 ^{cd}	68 ^{cd}	68 ^{cd}	68 ^{cd}
34-61	34-61	34-61	34-61	34-61	34-61
				67 ^{ef}	
62	62	62	62	62	62
				66	
63 ^{ab}	63 ^{ab}	63 ^{ab}		67 ^{ab}	
67 ^{cd}	67 ^{cd}	67 ^{cd} (r)		63 ^{ab}	63 ^{ab}
				67 ^{cd} (r)	67 ^{cd} (r)
795*	795*	795*	795*	795*	795*
796*	796*	796*	796*	796*	796*
68 ^{ab}	68 ^{ab}	68 ^{ab}	68 ^{ab}	68 ^{ab}	68 ^{ab}
				68 ^{cd}	
797*	797*	797*	797*	797*	797*
63 ^c -64 ^d	63 ^c -64 ^d	63 ^c -64 ^d			
65 ^{ab}		65 ^{ab}			
65 ^{cd}		65 ^{cd}	65 ^{cd}	65 ^{cd}	65 ^{cd}
65 ^{ef}	65 ^{ef}	65 ^{ef}	65 ^{ef}	65 ^{ef}	65 ^{ef}
793*	793*	793*	793*	793*	793*
			(lines 1-3)		
			63 ^{ab}		
			67 ^{cd} (r)		
			793*		
			(lines 4-6)		
70	70	70	70	70	70

ते गन्धमादनवनं तन्नन्दनवनोपमम् ॥ ३६
 मुदिताः पाण्डुतनया मनोहृदयनन्दनम् ।
 विविशुः क्रमशो वीरा अरण्यं शुभकाननम् ॥ ३७
 द्रौपदीसहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभिः ।
 शृण्वन्तः प्रीतिजननान्वलग्नमदकलाञ्छुभान् ।
 श्रोत्ररम्यान्सुमधुराञ्छब्दान्खगमुखेरितान् ॥ ३८
 सर्वर्तुफलभाराढ्यान्सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलान् ।
 पश्यन्तः पादपांश्चापि फलभारावनामितान् ॥ ३९
 आभ्रानाभ्रातकान्फुल्लान्नारिकेलान्सतिन्दुकान् ।
 अजातकांस्तथा जीरान्दाडिमान्वीजपूरकान् ॥ ४०

पनसालिल्लकुचान्मोचान्खजूरानाभ्रवेतसान् ।
 पारावतांस्तथा क्षौद्रान्नीपांश्चापि मनोरमान् ॥ ४१
 विल्वान्कपित्थाञ्जम्बूंश्च काश्मरीर्बदरीस्तथा ।
 पुष्पानुदुम्बरवटानश्चत्थान्क्षीरिणस्तथा ।
 भल्लातकानामलकान्हरीतकविभीतकान् ॥ ४२
 इड्डुदान्करवीरांश्च तिन्दुकांश्च महाफलान् ।
 एतानन्यांश्च विविधान्गन्धमादनसानुषु ॥ ४३
 फलैरमृतकल्पैस्तानाचितान्स्वादुभिस्तरुन् ।
 तथैव चम्पकाशोकान्केतकान्चकुलांस्तथा ॥ ४४
 पुंनागान्सप्तपर्णांश्च कर्णिकारान्सकेतकान् ।

C. 3. 11573
 B. 3. 158. 5
 K. 3. 159. 5

36 B D (except D1-3. 5) om. 36^{ab}. — ^a) K₄ अन्धै°
 (for अन्धै°). Ś₁ मृगैस्; K D1-3. 5 तथा (for तदा). — ^b)
 Ś₁ तथा (for मृगैर्). K₄ द्विजनगादिभिः; G₁ M₂ मृदुनि-
 नादितैः.

37 B₂ om. 37^{ab}. — ^b) T₂ G₂. 3 M₂ मनोनयन°.
 — T₁ M om. 37^{cd}. — ^c) K₄ विद्याधरानुचरितं (= 35^a).
 — ^d) Ś₁ D1. 2 हारण्यं; K₄ पांडवाः; B Dc Dn D₄. 6
 शरण्यं; D₃ सुरम्यं; D₅ ह्यचलं (for अरण्यं). — After 37,
 K₄ (which om. 38-60) ins. 796*, followed by 68^{ab},
 65^{cd}ef, 66 and 61.

38 K₄ om. 38-60; G₁ om. 38^a-66^d. — ^a) D1. 2. 5
 बहून्; T₁ (see below) नादान् (for वल्लून्). Ś₁ K₂
 मंदकराज्; K₃ मदकराज्; Dn D₄. 6 G₄ मंदकलाज्. — ^c)
 T₁ श्रोत्ररम्यसुखान्छब्दान्. — ^f) T₁ श्रुत्वा (for शब्दान्).

39 K₄ G₁ om. 39 (cf. v.l. 38). — ^a) T₂ G (G₁
 om.) दानाढ्यान्. — Ś₁ K₃ om. 39^c-40^b; D₅ om.
 39^c-40^d.

40 K₄ D₅ G₁ om. 40 (cf. v.l. 38, 39); Ś₁ K₃ om.
 40^{ab} (cf. v.l. 39). — ^a) N (Ś₁ K₃. 4 D₅ om.) भग्न्यान्;
 M भल्लान् (for फुल्लान्). — ^b) D₂. 3 T₂ G₂ M नालिके-
 रान्. — ^c) Ś₁ मुंजीतकांस; K₁. 2 मुंजीरि°; K₃ B D (D₅
 om.) G₄ मुं (B₁ सं-)जात° (for अजात°). K₃ B D (D₅
 om.) तथाजीरा (Dc वा)न्; T₂ G₃. 4 तथाभीरान्. T₁ M₁
 अशोकांस्तिलकाद्यागान्.

41 K₄ G₁ om. 41 (cf. v.l. 38). — ^a) N (K₄
 om.) लकुचा (B₄ इयुदा)न् (for लि°). — ^b) N खजूरान-
 (D₅ ना)म्; T₁ M₁ रानीप°. — ^c) Ś₁ K₁. 3 पालेवतां;
 Dn₃ D₃ परावतां; D1. 2 ऐलेवतां. Ś₁ क्षेयान्; K₁ T₁
 क्षेयान्; K₃ D₅ क्षेयान्; K₃ क्षेयान्; B₁. 3 क्षेयान्; Dc

D1. 2 क्षेयान्; M₁ द्राक्षान् (for क्षेयान्). — ^d) T₂ G (G₁
 om.) निवान् (for नीपान्). Ś₁ K (K₄ om.) Dc D1. 2. 5
 [अ]ति (Dc D1 °पि)मनोहरान्; D₃ [अ]तिमनोरमान्. T₁
 पुंनागान्चकुलानपि.

42 K₄ D₃ G₁ om. 41 (for K₄ G₁ cf. v.l. 38).
 — ^b) Ś₁ काश्मीरान्; K₁ D₁ काश्मीरीर्; T₁ कश्मीरी°; G₂ M₂
 काश्मीरी°; G₄ काश्मीर°; M₁ काश्मीरी°. — ^d) Ś₁ K₁. 3 Dc₁
 Dn₁ D₂. 5. 6 क्षीरिकांस्तथा; K₂ Dc₂ D₁ क्षीरकां°; B Dn₂. n₃
 D₄ क्षीरिका°. — B₃ om. 42^c-46^b. Ś₁ बल्ला°. K₃. 4
 B₁. 2. 4 Dc Dn₁. n₃ D₁. 4. 6 आमलकीर्. — ^f) Ś₁ विभी-
 तकहरीतकी°; K₁ हरीतकविभीतकान्; T₂ G (G₁ om.)
 हरीतकविभी°. — After 42, D₅ reads 44^{cd}.

43 K₄ B₃ G₁ om. 43 (cf. v.l. 38, 42). — ^a) Ś₁
 मकरंदांश्च; K₁-3 B₁. 2. 4 D करमदां°; M₂ करवंदां° (for
 करवीरां°). — ^b) T₁ M₁ चंपकांश्च (for तिन्दु°). Ś₁ K₁. 2
 B₄ T₂ G₃. 4 महाबलान्; D₅ मनोहरान्; T₁ M₁ मनोरमान्.
 — ^c) T₁ सुबहून् (for विविधान्).

44 K₄ B₃ G₁ om. 44 (cf. v.l. 38, 42). — ^a) T₁
 अमृतकल्पान्. K₁ D₅ T₂ G₃. 4 च (for तान्). — ^b) K₁
 D₅ आचितान्; T₁ आहितान्; T₂ G₃. 4 स्वचितान् (for आचि°).
 — T₁ om. 44^{cd}. D₅ (which om. 45) reads 44^{cd}
 after 42. — ^d) T₂ G₃. 4 बकुलान्वंजुलांस्तथा.

45 K₄ B₃ D₅ G₁ om. 45 (for K₄ B₃ G₁, cf. v.l. 38,
 42); T₂ G₃ om. 45^a-46^b; G₄ om. 45^{ab}; T₁ om. (hapl.)
 45^b-46^c. — ^b) Ś₁ K (K₄ om.) D1-3 सवञ्जुलान् (for
 सकेत°). — G₄ transp. 45^{cd} and 46^{cd}. — ^c) B₁ Dc
 Dn₁ पाटलाः; B₂ Dn₂. n₃ D₄. 6 पाटल्यः; M पाटली°. — ^d)
 G₂ मंदारान्दीपकांस्तथा. — After 45, Ś₁ K₁. 2 read 46^{ef}.

46 K₄ G₁ om. 46 (cf. v.l. 38); T₁ om. 46^{abc} (cf.

पाटलान्कुटजात्रम्यान्मन्दारेन्दीवरांस्तथा ॥ ४५

पारिजातान्कोविदारान्देवदारुतरुंस्तथा ।

शालांस्तालांस्तमालांश्च प्रियालान्वकुलांस्तथा ।

शाल्मलीः किंशुकाशोकाञ्जिशपांस्तरलांस्तथा ॥ ४६

चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुक्रैः ।

कोकिलैः कलविड्मैश्च हारीतैर्जीवजीवकैः ॥ ४७

प्रियव्रतैश्चातकैश्च तथान्यैर्विविधैः खगैः ।

श्रोत्ररम्यं सुमधुरं कूजद्विश्वाप्यधिष्ठितान् ॥ ४८

सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ।

कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कोकनदोत्पलैः ।

कह्लारैः कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः ॥ ४९

कदम्बैश्चक्रवाकैश्च कुरुरैर्जलकुटैः ।

कारण्डवैः पुर्वैर्हंसैर्बकैर्महुभिरेव च ।

एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताञ्जलचारिभिः ॥ ५०

हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदालसैः ।

पद्मोदरच्युतरजःकिञ्जल्कारुणरञ्जितैः ॥ ५१

मधुरस्वरैर्मधुकैर्विरुतान्कमलाकरान् ।

पश्यन्तस्ते मनोरम्यान्गन्धमादनसानुषु ॥ ५२

तथैव पद्मपण्डैश्च मण्डितेषु समन्ततः ।

शिखण्डिनीभिः सहिताल्लतामण्डपकेषु च ।

v.l. 45); B₃ T₂ G₃. 4 om. 46^{ab} (cf. v.l. 42, 45). — ^a) K₃ D₁. 2 (see below) सतिलकान् (for कोवि°). — ^b) Ś₁ K₁. 2 देवदारुंस्तथा तरुन्; K₃ D₁. 2 (see above) को-
विदारतरुंस्तथा; B₁. 2 Dc Dn D₄. 6 देवदारुद्रुमांस्तथा; D₅
°दारुंस्तथैव च. — D₅ om. 46^{cd}. G₄ transp. 45^{cd} and
46^{cd}. — ^c) K₁ B₃ S (T₁ G₁ om.) सालां° (for शालां°).
— ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₁. 2 पिचुकाह्लकुचांस्तथा; B Dc Dn D₃. 4. 6
पिप्पलान्हिगुकां (Dc °निगुदां; Dc °निहगुलां)स्तथा; T₁ M₁
प्रियालान्सरलां°. — Ś₁ K₁. 2 read 46^{ef} after 45. — ^{ef})
Ś₁ K₂. 3 D₁₋₃ G₄ शाल्मली°; K₁ T₂ G₃ शल्मली°; D₅
शाल्मलीन्; M₂ शल्मल्यः. K₁. 2 D₅ शिशिपान्; K₃ सिंछि-
पान्; B Dn₃ D₃. 4 शिशिपाः; Dc Dn₁ T₂ G₃. 4 शिशुपान्;
D₁ शैशिपान्; D₂ शिशिपाः. K₃ B D (except D₁) M₂
सरलांस्तथा. T₁ शाल्मलीकिंशुकान्सर्वान्सनिबानथ शिशुपान्;
G₂ शल्मलीकिंशुकाशोकिंशुपान्सरलांस्तथा; M₁ शल्मलीकिं-
शुकासर्जान्सनिबानथ शिशिपान्.

47 K₄ G₁ om. 47 (cf. v.l. 38). — ^a) D₅ पारा-
वतैः शतपत्रैर्. — ^d) Ś₁ K₁ B Dc₁ Dn₂. n₃ D₁. 6 M₂
हारितैर्; D₄ T₁ हरी°.

48 K₄ G₁ om. 48 (cf. v.l. 38). — ^a) Ś₁ प्रियसी-
धुसातकैश्च; K₁. 2 प्रियशीधुचातकैश्च; K₃ D₂ °सीधुकैश्चातकैः;
B Dc Dn D₁. 4. 6 °कैश्चातकैश्चैव; D₃ °वाग्भिश्चातकैश्च; D₅
°वाग्भिश्चकोरैश्च. — ^b) T₂ G (G₁ om.) द्विजैः (for खगैः).
— ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ कूजद्विश्वाव (K₁. 2 °वै°; D₁. 2 °प्य)-
धिष्ठितं; D₅ °द्विश्च तथा द्विजैः; T₁ °द्विश्चारुचेष्टितैः; T₂ G₂₋₄
M °द्विः श्रोत्र (G₂ °द्विस्तत्र; M₁ °द्विश्वात्र)विष्टितैः.

49 K₄ G₁ om. 49 (cf. v.l. 38). — ^a) N (K₄
om.) मनोज्ञानि (for विचि°). — ^b) B₂. 4 Dn D₄. 6 स-
ताञ्जलचारिभिः (= 50'). — ^c) Ś₁ K₁. 2 B₃ कुमुदैः (for

कुमुदैः). D₅ पुण्डरीकैश्च कुमुदैः. — ^e) Dc₂ फून्कारैः (for कह्लारैः).
T₂ G (G₁ om.) चापि (for चैव). T₁ M₁ कलहोरिंदीवैः
फुल्लैर्. — ^f) Ś₁ K₁. 2 D₁₋₃ स्वाचितानि; B₁ Dc शोभिः;
G₂. 4 आपी°.

50 K₄ G₁ om. 50 (cf. v.l. 38). — ^a) K₁₋₃ B D
(except D₁) कादंवै°. M₁ कारण्डवैश्चक्रवाकैः. — T₁ M om.
50^{cd}. — ^c) D₁. 2 बकैर् (for पुर्वैर्). — ^d) D₁. 2 पुर्वैर्;
T₂ G (G₁ om.) स्वरैर् (for बकैर्). D₃ (marg. sec. m.)
च मधुरस्वरैः; T₂ G (G₁ om.) वल्गुभिरेव च.

51 K₄ G₁ om. 51 (cf. v.l. 38). — ^{ab}) Ś₁ तामरसै-
रपालसमदालसैः; K₂. 3 D₁ तामरसैरसासवमदां; Dc तामरस-
सारसैर्मदालसैः; D₂. 4 तामरसासवमदालसैः; D₅ तामरसा-
रसासवमदां; D₃ ताम्ररसैः सारसैश्च मदां; D₅ (hypermet-
ric) मानससरोरसासवमदां; T₁ तामरसासस्वादमदालसैः;
M₂ तामरसरसासवमदासवैः.

52 K₄ G₁ om. 52 (cf. v.l. 38). — ^a) Hyper-
metric! Ś₁ K₁. 2 B₃. 4 Dc Dn D₃₋₅ मंजुस्वरैर्; K₃ B₁. 3
T G (G₁ om.) मधुस्वरैर्; D₁. 2 मंजुस्वनैर्; M₂ मधुरैः स्वरै-
(for मधुरस्वरैर् as in M₁ only). — ^c) N (K₄ om.)
अपश्यंसे (for पश्यन्तस्ते). B₂. 4m Dn D₄. 6 नरव्याघ्र-
(for मनोरम्यान्). — 52^d = 43^d, etc.

53 K₄ G₁ om. 53 (cf. v.l. 38); D₂ om. from 53^d
up to °केषु in 53^d. — ^a) K₂ Dc Dn D₁. 4-6 पद्मखंडैश्च;
K₃ D₃ °खंडेषु; T₂ G₂. 3 वृक्षपण्डैश्च; G₄ वृक्षैः*श्च. — ^b)
B₂. 3 Dn D₄. 6 मंडितांश्च (for °तेषु). — ^c) K₃ T₁ G₁
M₂ सहिता (for सहिताल्लं). — ^d) B D (except D₁. 3. 5
D₂ om.) T₂ G₃ लतामंडलं; T₁ °मंडप°. — Dc om.
53^e-55^b. — ^{ef}) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃. 5 °मदनाक (K₃ °ग) वि-
तान्; T₁ G₂ °मदे (G₂ °द) नाकुलितान्.

मेघनूर्यरवोद्दाममदनाकुलितान्मृशम् ॥ ५३
 कृत्वैव केकामधुरं संगीतमधुरस्वरम् ।
 चित्रान्कलापान्विस्तीर्य सविलासान्मदालसान् ।
 मयूरान्दृशुश्चित्रान्नृत्यतो वनलासकान् ॥ ५४
 कान्ताभिः सहितानन्यानपश्यन्नमतः सुखम् ।
 वल्लीलतासंकटेषु कटकेषु स्थितास्तथा ॥ ५५
 कांश्चिच्छकुनजातांश्च विटपेषूत्कटानपि ।
 कलापरचिताटोपान्विचित्रमुकुटानिव ।

विवरेषु तरूणां च मुदितान्दृशुश्च ते ॥ ५६
 सिन्धुवारानथोद्दामान्मन्मथस्येव तोमरान् ।
 सुवर्णकुसुमाकीर्णान्गिरीणां शिखरेषु च ॥ ५७
 कर्णिकारान्विरचितान्कर्णपूरानिवोत्तमान् ।
 अथापश्यन्कुरवकान्वनराजिषु पुष्पितान् ।
 कामवश्योत्सुककरान्कामस्येव शरोत्करान् ॥ ५८
 तथैव वनराजीनामुदारान्चितानिव ।
 विराजमानांस्तेऽपश्यन्स्तिलकांस्तिलकानिव ॥ ५९

C. 3. 11591
 B. 3. 158. 6
 K. 3. 159. 6

54 K₄ Dc G₁ om. 54 (cf. v.l. 38, 53). — ^a) T₁ श्रुत्वैव केकाविरुतं; T₂ G (G₁ om.) श्रुत्वैव मधुरोच्चाभिः; M₁ कुर्वतः केकाविरुतं. — ^b) Ś₁ संगीतमधुरस्वरं; K₃ B Dn D₁. 2. 4. 6 M₂ सं (K₃ स) गीतं मधुरस्वरं (B₃ नं); T₁ संगीतमधुरस्वरान्; T₂ G (G₁ om.) केकाभिः कृतगीतकः (G₃ गीतकं; G₄ केतकः). — ^d) T G (G₁ om.) सलीलान्सम- (T₁ र्व) दालसान्. — ^e) N (K₄ Dc om.) हृष्टान् (for चित्रान्). — ^f) Ś₁ वनसालकान्; K₁. 2 B Dn D₁-6 वनलालसान् (B₄ सुमनोरमान्; D₂ वनलालकान्); T₁ वनवासिकान्; T₂ G (G₁ om.) च वनौकसः.

55 K₄ G₁ om. 55 (cf. v.l. 38); Dc om. 55^{ab} (cf. v.l. 53). — ^a) M₂ सहिताः. T₁ G₂ वश्यान्; M पश्यन् (for अन्यान्). N (K₄ Dc om.) कांश्चिद्विषयाभिः सहितान्. — ^b) K₁ [अ]पश्यद्; M₁ [अ]गच्छद्. T₁ नृपतिः; G₄ अमृतः (for रमतः). Ś₁ K₁-3 B₃ D₁-3 शिखीन्; M सुखीन् (for सुखम्). B₂. 4 Dn D₄. 6 र (Dn₁ अ) ममाणान्कलापिनः; B₁ ***** शिखीन्; D₆ अपश्यन्निखिनः शतं. — ^d) Ś₁ कुटिलेषु; K₁. 3 B D कुटजेषु; M₁ lacuna; M₂ कुटजेषु. D₁. 2. 5 G₄ तदा; T₂ G₃ सदा (for तथा). T₁ कुंजेषूक्षितास्तथा (catalectic).

56 K₄ G₁ om. 56 (cf. v.l. 38). — ^a) T₁ M ते (for च). Ś₁ कांश्चिच्छकुनजातः; K₁. 2 कांश्चिच्छकुनजातानि; K₃ कांश्चिद्विषयाभिः सहिता (cf. v.l. 55^a); B Dc Dn D₄-6 कांश्चिच्छकुनजानां तु; D₁-3 कांश्चिच्छकुनजोपति. — ^b) K₁ B Dn D₄ निव; K₂. 3 निति; Dc D₆. 6 नि च (for नपि). — K₁ om. 56^{cd}. — ^e) Ś₁ K₂ पलाशरचिताटोपान् (K₂ चोपा); K₃ कटीपरचिता; B Dc Dn D₄. 6 कलापरचिरा- (B₃ रचिता)टोपः; D₁. 2 कलापचरिताटोपान्; D₃ कलापात्रचितान्मूर्ध्नि; T₁ कलापरचिताटोपा; T₂ G₂. 3 कलापिचरिताटोपान्; G₄ कलापरचिराटोपान्. — ^d) Ś₁ निचितान्मुकुटानपि; K₂. 3 B₁. 4 Dc Dn D₁. 2. 4 निचितान्मुकुटानिव (K₂ टानि च; Dn₁ लानि च); B₂. 3 निचितान् (B₃ न्यु) लटानि च;

D₃ T₂ G₂. 3 विचित्रम (D₃ सु) कुटानि च; D₆ निचितान्विटपानिव; D₆ वितानान्मुकुटानि च; M विचित्रान्म (M₂ न्यु) कुटानिव. — ^f) Ś₁ K₁-3 Dc Dn₂ D₁-3. 6 रुचिरान्; B Dn₁. n₃ D₄. 6 रुचिरं; T₁ मुदिता; M उषि (M₂ चि) तान् (for मुदि). K₃ D₃ T₁ M स; T₂m G₄ तु (for च).

57 K₄ G₁ om. 57 (cf. v.l. 38). — ^a) K₃ D₁-3. 6 T₂ G₂. 3 M सिद्धवारान्. Ś₁ K₁-3 D₁-3. 6 M अथोदारान्; B Dc Dn D₄. 6 T₁ तथोदारान् (for अथोद्दामान्). — ^b) Ś₁ K₂ D₆ तोरणान्; T₁ तोषणान् (for तोम). — ^c) Ś₁ K₂ सुवर्णवर्णमुकुटान्; K₁. 3 B D वर्णकुसुमान्; T₁ कुसुमोत्कीर्णान्.

58 K₄ G₁ om. 58 (cf. v.l. 38). — ^a) B Dn D₄. 6 विकसितान्; T₁ M₁ विचित्राभान् (for विरचितान्). — ^b) D₁. 2 कर्पूरानिव चोत्तमान्; D₆ कर्णपाशानिवोद्यतान्. — After 58^{ab}, D₆ ins.:

792* तथा वनस्पतीभारं भूरिभारासमद्युतिम् ।

दधन्त्यः संगताश्चारुलतापुष्पसमागताः ।

— ^c) N (K₄ om.) G₄ तथापश्यन्. Ś₁ कुरवटान्; K₁ क्रूरवटान्; K₂ कुरुवटान्; D₂. 3 कुरुवकान्; T G₂. 3 M कुरवकान्. — K₁. 2 om. 58de. — ^e) Ś₁ कामवश्योत्सुकाकारान् (sic); K₃ B₁ G₄ कामव (G₄ वे) श्योत्सुककरान्; B₂ Dc Dn D₄. 6 कामस्योत्सुक (Dc क्य) करान् (not adopted in old printed ed.); B₄ T₂ G₃ कामवश्यो (B₃ श्यो) त्सवकरान्; D₁. 2 कामवश्यान्मधुकरान्; D₃ कामवश्योत्सुक्यकरान्; D₆ कामस्योत्सवकरान्; T₁ कामवश्योत्करांश्चैव; text as in B₃ G₂ M only. — ^f) T G (G₁ om.) M₂ तथैव वनराजितान् (T₁ जिषु; M₂ जिनां); M₁ तथैवाभिविराजितान्.

59 K₄ G₁ om. 59 (cf. v.l. 38); T₂ G₂. 4 om. (hapl.) 59-60. — ^a) T₁ G₂ तांस्त्वलं काममधुरं (G₂ रान्); M तांस्त्वलं (M₂ स्त्वेवं) काममधुरान्. — ^b) Ś₁ मुकुटान्; K₁. 2 D₁-3. 6 कुसुमान्; K₃ कुसुदान् (for उदारान्). Dc रुचितानिव; D₃ निचिता. T₁ संगीतं सुमनोहरं; G₂ M

C. 3. 11591
B. 3. 158. 68
K. 3. 159. 68.

तथानङ्गशराकारान्सहकारान्मनोरमान् ।
अपश्यन्भ्रमरारावान्मञ्जरीभिर्विराजितान् ॥ ६०
हिरण्यसदृशैः पुष्पैर्दावाग्निसदृशैरपि ।
लोहितैरञ्जनाभैश्च वैदूर्यसदृशैरपि ॥ ६१
तथा शालांस्तमालांश्च पाटल्यो बकुलानि च ।
माला इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु च ॥ ६२
एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः ।
गजसंघसमाबाधं सिंहव्याघ्रसमायुतम् ॥ ६३

संगी (G₂ 'ग') तान्मुमनोहरान्. — T₁ om. 58^c-59^b. — ^d)
Dc कानने; D₃ रुचिरान् (for the first तिलकान्).

60 K₄ T₂ G₁ s. 4 om. 60 (cf. v.l. 38, 59); T₁
om. 60^{ab} (cf. v.l. 59); B₃ om. 60^a-62^b. — ^b) B₂ Dc
D₁₋₃ M मनोहरान्. — ^c) ^d) T₁ G₂ M₂
भ्रमरा (G₂ 'रान्') राजन्; M₁ भ्रमराकीर्णान्. — ^d) T₁
द्विरेफाभिविरा'.

61 B₃ G₁ om. 61 (cf. v.l. 60, 38). K₄ reads 61
after 66. — ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s)
हिरण्य'; B G₄ वैदूर्य'. — After 61, B₁ s. 4 D (except
D₁₋₃ s. 5) read 67^{ef}.

62 G₁ om. 62 (cf. v.l. 38); B₃ om. 62^{ab} (cf. v.l.
60); K₄ om. 62^a-64^b. — ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o)
T₁ तालान्; T₂ G (G₁ om.) M सालान् (for शालान्).
— ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o)
D₁ s. M₁ पाटलान्; G₂ पाटलीर् (for पाटल्यो). ^c) ^d) ^e) ^f)
डानि च; K₁ s. 2 निकुडानि च; K₃ वगुडानि च; B₁ s. 4 Dn
D₁₋₄ s. M₁ बकुलानपि (B₂ 'न्यपि'; D₃ 'निव'); D₅ कुटजां-
स्तथा (for बकुलानि च). — ^d) B₁ s. T₁ M₁ वै; Dc [अ]पि
(for च).

63 T₁ om. 63-64; K₄ G₁ om. 63 (cf. v.l. 62, 38);
K₃ B D om. 63^c-65^b. B Dn D₄ s. 6 read 63^{ab} after
67^{ab}. — ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o)
गजराज (S₁ 'स्कंध') समावासं सिंह-
व्याघ्रगणायुतं.

64 K₃ B D T₁ G₁ om. 64 (cf. v.l. 63, 38); K₄
om. 64^{ab} (cf. v.l. 62). — ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o)
K₁ s. नानासृगनिनां; M नानारुतविना. — K₄ reads
64^c-65^b after 35. — ^c) K₁ 'भाराढ्या. — 64^d=43^d, etc.

65 G₁ om. 65 (cf. v.l. 38); K₁ om. (hapl.) 65;
K₃ B D om. 65^{ab} (cf. v.l. 63). For K₄ cf. v.l. 64.
— ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o)
S₁ K₂ पीतभास्करं; T₂ G₃ पीता भास्वरं; G₂ s.

शरभोन्नादसंघुष्टं नानारावनिनादितम् ।
सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं गन्धमादनसानुषु ॥ ६४
पीता भास्वरवर्णाभा बभूवुर्वनराजयः ।
नात्र कण्टकिनः केचिन्नात्र केचिदपुष्पिताः ।
स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्धमादनसानुषु ॥ ६५
विमलस्फटिकाभानि पाण्डुरच्छदनैर्द्विजैः ।
राजहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ।
सरांसि सरितः पार्थाः पश्यन्तः शैलसानुषु ॥ ६६

पीतभास्वरं; M पीता भास्करं. — G₄ om. 65^c-66^f. — ^a)
K₄ फलाक्रमाः; T₂ G₃ कंटकिताः. — ^d) B₄ T₂ G₂ s. नत्र
(for नात्र). ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o)
पुष्पिताः; B₁₋₃ Dc Dn D₄ s. न च विचिंत्य'. — ^c) K₄ 'पत्र
पलाशश्च; D₂ s. 'पत्रलता वृक्षा. — 65^f=43^d, etc.
— After 65, N (except K₄) ins.:

793* भ्रमरारावमधुरा नलिनीः फुल्लपङ्कजाः ।

विलोड्यमानाः पश्येमाः करिभिः सकरेणुभिः ।

पश्येमां नलिनीं चान्यां कमलोत्पलमालिनीम् ।

स्वधरां विग्रहवतीं साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ।

नानाकुसुमगन्धाढ्यास्तस्येमाः काननोत्तमे ।

उपगीयमाना भ्रमरै राजन्ते वनराजयः ।

[(L. 1) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ s. 5 'बहुला (for 'मधुरा
— (L. 3) S₁ K₁₋₃ B₄ Dc D₁₋₃ s. 5 transp. [इ]मां
[अ]न्यां. K₃ B₃ Dc 'हासिनीं (for 'मालिनीम्). — (L. 6)
Hypermetric! S₁ K₁ s. 2 उद्गीयमाना. K₃ D₁ s. 2 पश्येह;
D₂ s. 5 पश्येमा (for राजन्ते). S₁ K₁ s. 2 वनराजी विलोक्य.]

66 G₄ om. 66 (cf. v.l. 65); T₁ om. 66-68; G₁
om. 66^{ab} (cf. v.l. 38). — ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o)
कांभोभिः (K₄ 'स्फटिकाश्चैव); B Dc Dn D₁ s. 4 s. 'स्फटिका
भानि; T₂ G₃ 'स्फटिका भांति. — ^b) Some MSS. पांडुरा-
— ^c) B₁₋₃ D (except D₂ s. 5) कल' (for राज'
— S₁ K₁ om. 66^c-67^b. Before 66^{ef}, G₁ ins. द्रौपदी
— ^c) N (S₁ K₁ om.) बहुशः (for सरितः). K₄ सौ
(for पार्थाः). — After 66, M₂ ins.:

794* विविधुः क्रमशो वीरा अनन्यं शुभकाननम् ।

पश्यन्ती विविधान्वृक्षांस्त्र कृष्णा मनोहरान् ।

अन्तिकस्थमथ प्रीत्या भीमसेनमुवाच ह ।,

followed by 796*; while K₄ reads 61.

67 K₄ T₁ M₁ om. 67 (for T₁ cf. v.l. 66); S₁ K₁
om. 67^{ab} (cf. v.l. 66). For K₂ s. Dc D₁₋₃ s. 5 cf. v.l.
33. — ^a) N (except D₅; S₁ K₁ s. 4 om.) 'विमिश्राणि

पद्मोत्पलविचित्राणि सुखस्पर्शजलानि च ।
 गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 अतीव वृक्षा राजन्ते पुष्पिताः शैलसानुषु ॥ ६७
 एते चान्ये च बहवस्तत्र काननजा द्रुमाः ।
 लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोच्चयाः ॥ ६८
 युधिष्ठिरस्तु तान्वृक्षान्पश्यमानो नगोत्तमे ।
 भीमसेनमिदं वाक्यमब्रवीन्मधुराक्षरम् ॥ ६९
 पश्य भीम शुभान्देशान्देवाक्रीडान्समन्ततः ।
 अमानुषगतिं प्राप्ताः संसिद्धाः स्म वृकोदर ॥ ७०
 लताभिश्चैव बह्वीभिः पुष्पिताः पादपोत्तमाः ।
 संश्लिष्टाः पार्थ शोभन्ते गन्धमादनसानुषु ॥ ७१

शिखण्डिनीभिश्चरतां सहितानां शिखण्डिनाम् ।
 नर्दतां शृणु निर्घोषं भीम पर्वतसानुषु ॥ ७२
 चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलशारिकाः ।
 पत्रिणः पुष्पितानेतान्संश्लिष्यन्ति महाद्रुमान् ॥ ७३
 रक्तपीतारुणाः पार्थ पादपाग्रगता द्विजाः ।
 परस्परमुदीक्षन्ते बहवो जीवजीवकाः ॥ ७४
 हरितारुणवर्णानां शाद्वलानां समन्ततः ।
 सारसाः प्रतिदृश्यन्ते शैलप्रस्रवणेष्वपि ॥ ७५
 वदन्ति मधुरा वाचः सर्वभूतमनोनुगाः ।
 भृङ्गराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाश्च पत्रिणः ॥ ७६
 चतुर्विषाणाः पद्माभाः कुञ्जराः सकरेणवः ।

C. 3. 11613
 B. 3. 158. 90
 K. 3. 159. 89

T₂ G₃. 4 'सुचित्राणि. — ^b) D_n 'शीत' (for 'स्पर्श').
 — ^c) B₁. 4 D_n D₁. 4. 6 [अ]थ (for च). — After 67^{cd},
 N (except K₄) ins. :

795* सरांसि च मनोज्ञानि वृक्षांश्चातिमनोरमान् ।
 विविशुः पाण्डवाः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।
 कमलोत्पलकह्लारपुण्डरीकसुगन्धिना ।
 सेव्यमाना वने तस्मिन्सुखस्पर्शेन वायुना ।
 ततो युधिष्ठिरो भीममाहेदं प्रीतिमद्वचः ।

N cont. (K₄, which om. 38-60, ins. after 37) :
 M₂ ins. after 794* :

796* अहो श्रीमदिदं भीम गन्धमादनकाननम् ।
 — Thereafter K₄ reads 68^{ab}, repeating it in its
 proper place. — ¹ K₁₋₃ B₃ D₁₋₃. 5 T₂ G M₂ om.
 67^{ef}, while B₁. 2. 4 Dc Dn D₄. 6 read it after 61.

68 T₁ om. 68 (cf. v.l. 66). — ^a) N (K₄ first
 time) M₂ वने ह्यस्मिन्मनो (Dc वनेस्मिन्मदनो) रम्ये. — ^b)
 N (K₄ first time) M₂ दिव्याः (K₂ दिव्य-); K₄ (second
 time) पश्य (for तत्र). D₅ कनक (for कानन). — For
 sequence of 68^{cd} in ¹ K₁₋₃ Dc D₁₋₃, cf. v.l. 33.
 — ^d) ¹ K₁. 2 'फलोदकाः; K₃. 4 B D पत्रपुष्प (D₃ by
 transp. पुष्पपत्र) फलोपगाः; G₁ 'फलोदयाः. — B Dc Dn
 D₄. 6 ins. after 68^{cd}: ¹ K₁₋₃ D₁₋₃. 5 (which all
 transp. 68^{cd}) ins. after 68^{ab} :

797* भान्येते पुष्पविकचाः पुंस्कोकिलकुलाकुलाः ।

69 N (except K₄) om. 69; but cf. last line of
 795*. — ^a) G₄ पश्यन् (for वृक्षान्). — ^b) T₁ वीक्ष-
 माणो. K₄ वीक्ष्यमाणो नगोत्तमं.

70 ^a) ¹ K₁₋₃ B₄ Dc D₃. 5 पश्य चेमान्; D₁. 2 पश्ये-
 मांश्च (for पश्य भीम). ¹ K₁₋₃ B₄ D₁₋₃. 5 शुचीन्देशान्
 (K₁. 2 'न्देव'); K₄ चनोद्देशान्. — ^b) K₁. 2 क्रीडारण्यान्
 (K₂ 'रण्य-'); Dc Dn₂ D₁. 2 T₂ G₃ देवक्रीडान्. K₄ देव-
 क्रीडाश्च सर्वतः. — ^c) ¹ K₁ D₅ अमानुषीं गति. — ^d) D₅ सुं
 (for सं). ¹ K₃ D₃ स्मो (for स्म).

71 ^a) G₄ बहुभिः. N M₂ लताभिः पुष्पिताग्राभिः.
 — 71^d = 43^d, etc.

72 D₂ om. (hapl.) 72. — ^c) K₁. 2 नर्दतां; B₄
 Dn D₁ T₂ G₃ नर्दतां. T₂ G₃ घोषं च (for निर्घोषं). — ^d)
¹ K₁₋₃ D₁. 3. 5 गन्धमादनसानुषु (= 52^d, 65^f, 71^d).

73 ^b) K₃. 4 B D 'सारिकाः. — ^d) N संपतन्ति; T₁
 आश्लिष्यन्ति.

74 ^a) ¹ K₁₋₃ D₁₋₃ पीतरक्कारुणाः; D₅ रक्तसितारुणाः.
 — ^b) B₁₋₃ D (except D₁₋₃. 5) खगाः (for द्विजाः).
 — ^c) ¹ K₁₋₃ D₁₋₃. 5 निरीक्षन्ते (for उदी). — ^d) ¹ K₁
 K₂ D₁ G₄ 'जीविकाः.

75 ^b) K₄ Dc Dn₁. n₃ D₁ S (except G₄) शाद्व-
 लानां; D₄. 6 शाद्वलानां. N (except K₄ D₁. 2) समीपतः.
 — ^c) ¹ K₁ D₁₋₃. 5 संप्रदृश्यन्ते; B₁. 2. 4 Dc G₄ M प्रत्य-
 दृश्यन्त. — ^d) ¹ K₃. 4 B₃ D₂₋₄ 'प्रश्रवणेषु. ¹ K₁₋₃
 D₃. 5 [अ]मी; B₂. 3 Dc D₁ च (for [अ]पि).

76 G₄ om. 76. — ^b) ¹ K₁ B₂. 3. 4m D (except
 D₁₋₃. 5) T G₃ M₁ 'मनोरमाः. — ^d) N लोहपृष्ठाः पत्रत्रिणः.

77 ^a) T₁ लसद्विषाणाः. T₂ G₂₋₄ पद्माद्याः. — ^b) ¹ K₁
 K₁. 2 सकोणुकाः; D₅ चापतंत्यधः. — D₅ om. 77^c-78^d.
 — ^c) T₂ G₂₋₄ सित- (for एते). Some MSS. वैदूर्य.

एते वैदूर्यवर्णाभं क्षोभयन्ति महत्सरः ॥ ७७
 बहुतालसमुत्सेधाः शैलशृङ्गात्परिच्युताः ।
 नानाप्रस्रवणेभ्यश्च वारिधाराः पतन्त्यमूः ॥ ७८
 भास्कराभप्रभा भीम शारदाभ्रघनोपमाः ।
 शोभयन्ति महाशैलं नानारजतधातवः ॥ ७९
 क्वचिदञ्जनवर्णाभाः क्वचित्काञ्चनसंनिभाः ।
 धातवो हरितालस्य क्वचिद्विज्जुलकस्य च ॥ ८०
 मनःशिलागुहाश्चैव संध्याभ्रनिकरोपमाः ।
 शशलोहितवर्णाभाः क्वचिद्वैरिकधातवः ॥ ८१
 सितासिताभ्रप्रतिमा बालसूर्यसमप्रभाः ।
 एते बहुविधाः शैलं शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ ८२
 गन्धर्वाः सह कान्ताभिर्यथोक्तं वृषपर्वणा ।

दृश्यन्ते शैलशृङ्गेषु पार्थ किंपुरुषैः सह ॥ ८३
 गीतानां तलतालानां यथा साक्षां च निस्वनः ।
 श्रूयते बहुधा भीम सर्वभूतमनोहरः ॥ ८४
 महागङ्गामुदीक्षस्व पुण्यां देवनदीं शुभाम् ।
 कलहंसगणैर्जुष्टामृषिकिनरसेविताम् ॥ ८५
 धातुभिश्च सरिद्धिश्च किनरैर्मृगपक्षिभिः ।
 गन्धर्वैरप्सरोग्भिश्च काननैश्च मनोरमैः ॥ ८६
 व्यालैश्च विविधाकारैः शतशीर्षैः समन्ततः ।
 उपेतं पश्य कौन्तेय शैलराजमरिंदम ॥ ८७
 ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ।
 नातृप्यन्पर्वतेन्द्रस्य दर्शनेन परंतपाः ॥ ८८
 उपेतमथ माल्यैश्च फलवद्भिश्च पादपैः ।

K₂ 'वर्णाभाः; B₁ Dc S (except G₁ M₂) 'वर्णाभाः.

78 D₅ om. 78 (cf. v.l. 77). — ^a) T₂ G₃. 4 'साल' (for 'ताल'). — ^b) N (except K₃; D₅ om.) M₂ शैल-शृङ्गात्परिच्युताः. — ^d) K₃ B Dc Dn D₄. 6 पतन्ति च (B₄ 'त्यतः'); K₄ पतन्त्यमी; D₁ T₂ G₃. 4 पतन्त्यधः; T₁ G₁. 2 M पतन्त्युत.

79 ^a) Dn(1) D₅ भास्कराभ्रप्रभा (not adopted in the old printed ed.!). B Dc Dn D₄. 6 G₁ भीमाः; T₂ G₃. 4 हैमाः (for भीम). Ś₁ K D₁₋₃. 5 भास्कराभाः प्रभाभिश्च. — K₄ om. 79^b-80^a.

80 K₄ om. 80^a (cf. v.l. 79). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 2 रजतं; D₃ अञ्जनं; T₁ M काञ्चनसप्रभाः. — ^d) T₂ G₂₋₄ M क्वचिद्विज्जुलकप्रभाः (G₂ M₂ 'कस्य वा').

81 ^a) K₄ D₁₋₃ T₁ 'शुभा'; T₂ G₃. 4 'गुणा'; M₁ 'निभा' (for 'गुहा'). — ^b) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃. 5 'निचयो'; T₁ G₁ M 'शिखरो'; G₂. 4 'रुधिरौ' (for 'निकरो'). — ^c) K₄ क्वचिद्विरिद्रं; D₅ सर्वे लोहितं. — ^d) B₄ G₁ 'संनिभाः'; T₂ G₃. 4 'संभवाः'; G₂ 'सप्रभाः'.

82 K₂ om. 82^{cd}. — ^a) T₁ G₁. 2 M₁ महाप्रभं.

83 ^b) T₁ M₁ यथेष्टं (for यथोक्तं). T₁ G₃. 4 भीम-विक्रमाः; T₂ G₁. 2 M₁ भीमविक्रम.

84 ^a) Ś₁ K₁. 2 D₁₋₃. 5 वीणानां (for गीतानां). K₁. 2 चैव तालानां; K₄ ललनानां वै; B Dc Dn D₄. 6 T₂ G₃ समतालानां; D₁ करं; D₂. 3 कलं; D₅ T₁ तालं. — ^b) Ś₁ K₁. 2 D₁₋₃. 5 गीतसाक्षां च; K₃ B Dc Dn D₄. 6 तथा साक्षां च; K₄ लतानां चैव. MSS. निःस्वनाः, निस्वनाः,

निस्वनं, निस्वनः. — ^c) Ś₁ K₃. 4 D₁₋₃. 5 T₁ श्रूयन्ते. — ^d) Ś₁ D₅ T₁ 'मनोरमाः'; K₁₋₃ D₁₋₃. 5 M₂ 'मनोहराः'; K₄ वल्लकीनां च निस्वनाः; B₂ Dc T₂ G₁₋₃ M₁ सर्वभूतमनोहरः. 85 ^b) D₁. 2 नाकं (for देव). — ^c) Ś₁ K D₁₋₃. 1 'रवैर्'; G₄ 'जनैर्'; M₂ 'कलैर्' (for 'गणैर्'). — ^d) Ś₁ K₁ मुनिं (for ऋषिं).

86 G₄ om. 86. — ^a) T₁ धातुमद्भिश्च सद्भिश्च. — ^b) T₁ वानरैर् (for किनरैर्).

87 ^d) K₄ शैलं देवनिषेवितं.

88 Before 88, N (except D₄₋₆) ins. वैशं उं. — ^a) D₅ T₂ G सर्वे (for शूराः). — After 88, Ś₁ K₁. B₃ D₁₋₃. 5 ins. :

798^a द्रौपद्या सहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभिः ।

89 G₄ om. 89^{ab}. — ^b) T₁ दारुभिः (for पादपैः). — ^c) Ś₁ आर्षिषेणस्य; B आर्षिसेन(B₁ 'ष्टिसेन'; B₂ 'ष्णिषेण')स्य.

90 ^a) Ś₁ K₁. 2 दीप्तं; D₅ दीर्घं; G₁. 2 निष्टं (for तीव्रं). K₃. 4 D₁₋₃ M₂ ततोऽग्रतपसं शां (K₄ D₃ M₂ दां)तं. B Dc Dn D₄. 6 ततस्ते तिग्मतपसं. — ^c) B₄ T₁ M₁ सर्व वेदानाम्; T₂ G₂₋₄ 'भूतानाम्'; G₁ 'विद्यानाम्'. — ^d) B₂ आर्षिसेनम् (B₃ 'षेणम्').

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 T₂ G₂ आरण्य. — Sub-parvan: K₄ B₁. 3 तीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in K₄). K₂. 3 B₂. 4 Dn D₃₋₆ M₁ (all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश

आर्षिषेणस्य राजर्षेराश्रमं ददृशुस्तदा ॥ ८९
ततस्तं तीव्रतपसं कृशं धमनिसंततम् ।

पारगं सर्वधर्माणामार्षिषेणमुपागमन् ॥ ९०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

१५६

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
अभ्यवाद्यत प्रीतः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥ १
ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ चापि यशस्विनौ ।
शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ॥ २
तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां पुरोहितः ।
यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ ३
अन्वजानात्स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
पाण्डोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ४
कुरूणामृषभं प्राज्ञं पूजयित्वा महातपाः ।

सह भ्रातृभिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ५
नानृते कुरुषे भावं कच्चिद्धर्मे च वर्तसे ।
मातापित्रोश्च ते वृत्तिः कच्चित्पार्थ न सीदति ॥ ६
कच्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ।
कच्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७
सुकृतं प्रतिकर्तुं च कच्चिद्वातुं च दुष्कृतम् ।
यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न च कथ्यसे ॥ ८
यथार्हं मानिताः कच्चित्त्वया नन्दन्ति साधवः ।
वनेष्वपि वसन्कच्चिद्धर्ममेवानुवर्तसे ॥ ९
कच्चिद्धौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते ।

C. 3. 11637
B. 3. 159. 10
K. 3. 160. 10

(K₂ 'मादनवास'); D₁. 2, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in D₁). — *Adhy. name*: B₄ Dc आर्षिषेणा(B₄ आर्षिसेना)श्रमप्राप्तिः; D₁. 2 आर्षिषेणस्याश्रमागमनं; T₂ G₃ गंधमादनवर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 157 (Dn₃ 158); D₁ 163; S 159 (M₂ sup. lin. 161). — *Śloka no.*: Dn 102.

156

1 ^a) T₁ तु धर्मात्मा (for तमासाद्य).
2 ^b) M₁ चैव (for चापि). B Dc Dn D₄. 6 सुतपस्विनौ; D₅ पुरुषर्षभौ (for [अ]पि यशस्विनौ). T₂ G तपं (for यशं). — ^c) D₅ तदा तं (for शिरोभिः). D₄. 6 राजर्षे. — ^d) B₁ (m as in text) संनिधायोपं; S प्रणिपत्योपं.
3 ^e) Ś₁ K₂ D₁-3. 5 उपाक्रामन्; K₁ G₁ उपक्रामत्; K₃ T₂ G₂-4 M₁ उपाक्रामत्; Dc₂ M₂ उपक्रांतस्. — ^d) Ś₁ मुनिं (for ऋषिं). Some MSS. शंसितं.
5 ^a) K₁ (sup. lin. as in text) B₁-3 Dc Dn D₄-6

T₁ प्राप्तं; B₄ राजन्; D₁-3 M₂ प्राज्ञः.

6 K₄ om. 6-8. Before 6, B₄ Dc ins. आर्षिषेण उं. — D₄. 5 om. (hapl.) 6^b-7^c. — ^b) B₄ D₁. 2 G₁ धर्मेण; T G₂-4 M धर्मेण (for धर्मे च). B₁. 2 Dn D₅ प्र- (for च). Dc G₁ वर्तते.

7 K₄ om. 7; D₄. 5 om. 7^{abc} (cf. v.l. 6). — ^b) T₁ विप्रा; G₄ M सिद्धा (for वृद्धा). — ^c) T₁ G₁ पापं (for भावं).

8 K₄ om. 8 (cf. v.l. 6). — ^a) Ś₁ K (K₄ om.) D₂. 3. 5 प्रतिपत्तुं; D₁ प्रतिहर्तुं. — ^b) Ś₁ K₁. 2 स्यातुं; Dc₂ उक्तं; D₅ पार्थ; T G₂-4 नास्ति; G₁ M क्षतुं (for हातुं). K₁. 2 M₁ न; T₁ [इ]ति; G₄ हि (for च). — ^d) Ś₁ D₁. 2 G₂ (by transp.) च न; K₃ B₁-3 Dc Dn D₄-6 न वि; T₂ G₃. 4 त्वं न (for न च). T₁ विजानासि न हीयसे.

9 ^a) T₂ G यथा सं- (for यथार्हं). — ^b) T₂ G₂-4 त्वयि (for त्वया). Dc कर्हिचित् (for साधवः). — After 9, Ś₁ K₁. 2 read 11^{cd}.

10 D₅ om. (hapl.) 10^a-11^b. — ^a) B₄ D₃. 6 T₁ M तवाचारैर्; T₂ G तवाचारे (for त्वदाचारैर्). — ^b) B₄ कच्चिन्न (for न पार्थ). — ^{cd}) Ś₁ K₁. 2. 4 दानधर्माज्जिवधनै-

C. 3. 11637
B. 3. 159. 10
K. 3. 160. 10

दानधर्मतपःशौचैरार्जवेन तितिक्षया ॥ १०
पितृपैतामहं वृत्तं कञ्चित्पार्थानुवर्तसे ।
कञ्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छसि पाण्डव ॥ ११
स्वे स्वे किल कुले जाते पुत्रे नप्तरि वा पुनः ।
पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति च हसन्ति च ॥ १२
किं न्वस्य दुष्कृतेऽस्माभिः संप्राप्तव्यं भविष्यति ।
किं चास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनम् ॥ १३
पिता माता तथैवाग्निर्गुरुरात्मा च पञ्चमः ।
यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ १४
अन्भक्षा वायुभक्षाश्च प्लवमाना विहायसा ।
जुषन्ते पर्वतश्रेष्ठमृषयः पर्वसंधिषु ॥ १५
कामिनः सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः ।
दृश्यन्ते शैलशृङ्गस्थास्तथा किंपुरुषा नृप ॥ १६

अरजांसि च वासांसि वसानाः कौशिकानि च ।
दृश्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ १७
विद्याधरगणाश्चैव स्रग्विणः प्रियदर्शनाः ।
महोरगगणाश्चैव सुपर्णाश्चोरगादयः ॥ १८
अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्वसंधिषु ।
भेरीपणवशङ्खानां मृदङ्गानां च निखनः ॥ १९
इहस्थैरेव तत्सर्वं श्रोतव्यं भरतर्षभाः ।
न कार्या वः कथंचित्स्यात्तत्राभिसरणे मतिः ॥ २०
न चाप्यतः परं शक्यं गन्तुं भरतसत्तमाः ।
विहारो ह्यत्र देवानाममानुषगतिस्तु सा ॥ २१
ईषच्चपलकर्माणं मनुष्यमिह भारत ।
द्विषन्ति सर्वभूतानि ताडयन्ति च राक्षसाः ॥ २२
अभ्यतिक्रम्य शिखरं शैलस्यास्य युधिष्ठिर ।

वन्दनेन तितिक्षया.

11 Ś₁ K₁. 2 read 11^{ed} after 9.

12 ^a) D₅ मोदन्ति (for शोचन्ति). S रमन्ति (for हसन्ति).

13 ^a) Ś₁ K₁. 3. 4 D₅ D₂. 3. 5 M₂ त्वस्य; K₂ B₁. 2 Dn D₁. 4. 5 तस्य; T₂ G₂. 3 त्वद्य; G₄ न्वद्य (for न्वस्य). B₃. 4 किं नु दुष्कृतमस्माभिः. — ^b) K₄ प्राप्तव्यं वै (for संप्रां). — ^c) B₁ D₅ D₂ M वास्य; D₅ त्वस्य (for चास्य). K₄ सुकृतैरपि तस्यैव; B₄ किं वा सुकृतमस्माभिः. — ^d) Ś₁ B₃ D₃ T₂ G₃ अति- (for इति). K₄ प्राप्तव्यमथ वा भवेत्; D₅ संप्राप्तव्यं सुशोभनं.

14 ^a) Ś₁ K₁. 2 transp. पिता and माता. — ^b) Ś₁ K₁. 2 दाराश्च (for आत्मा). — After 14, Ś₁ K₁. 2 B D (except D₄. 6) ins.:

798a* युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्वाच्यमाहैतद्यथावद्वर्मनिश्चयम् ।

यथाशक्ति यथान्यायं क्रियतेऽयं विधिर्मया ।

[(L. 1) B Dn आर्यम् (for न्याय्यम्). Dn₂. n₃ D₁. 2 यथा धर्मविनिश्चयं. — (L. 2) B₁ Dn D₃ विधिवन् (for स्यं विधिर्).]

15 Before 15, Ś₁ K₁. 2 B D (except D₄. 6) ins. आर्द्धिषेण उ. — After this ref., D₅ reads 25^{ed}, 25^{ab}, 26, repeating the lines in their proper place. — ^b) S (except T₁ M₁) विहायसं. — ^c) D₅ श्रूयते; T₂ G₂—4 जुषन्तः. — ^d) K₂. 3 Dn₃ सर्वसंधिषु; D₅ सर्वसानुषु.

16 ^a) B₂. 4 Dn D₄. 6 T₂ G₃ यथा (for तथा).

17 ^a) Ś₁ K₁—3 D₁—3 वस्त्राणि (for वासांसि). — ^b) Ś₁ K₁—3 D₁—3. 5 [अ]पि; T₁ वा (for च).

18 K₃. 4 om. (hapl.) 18^{bc}. — ^c) Ś₁ K₁. 2 D₁—3. 4 रम(Ś₁ चर)माणा यथाकामं. — ^d) K₃ D₅ D₁—3 T₁ M₁ चोरगादनाः (D₅ शिनः; M₁ शनः); T₂ G₂—4 चारणादयः K₄ सुपर्णानां गणाश्च ते.

19 ^a) K₁. 2 शृंगस्य (for शैल). — ^b) K₃ B D₅ D₁—3. 5 G₁ श्रूयते. — ^c) T₁ मृदंगशब्दानां; G₄ पणव संधानां. — ^d) T₁ पणवानां (for मृदङ्गानां). MSS. निःस्वनः, नि(or निः)स्वनाः also.

20 ^b) A few MSS. र्षभ. — ^c) B₄ D₅ T₂ (before corr.) G₄ कार्यं (for कार्या). Ś₁ K₁. 2 वा; K₄ हि (for वः). — ^d) B D (except D₁—3) गमने (for सरणे). B₁ D₅ मनः.

21 ^a) B₄ S transp. शक्यं and गन्तुं. — ^c) D₅ विषयो; M विहारस्य. Ś₁ K₁. 2 ह्येष; K₄ B₁. 2 S तत्र; D₅ यत्र (for ह्यत्र). — ^d) K₁. 2 सामानुषं; D₁. 2. 5 T G₂—4 न मानुषं (for अमानुषं). Ś₁ K₁. 2 M₁ हि सः; K₃. 4 D₅ D₁—3 हि सा; T G M₂ ततः (G₁ तथा) (for तु सा). B₄ मानुषाणां न वै गतिः. — After 21, Ś₁ K₁. 2 D₁—3. 5 read 31^{ab} (D₁—3 repeating it in its proper place).

22 ^a) K₁. 2 कर्माणि. — ^b) Ś₁ मानुषं त्विह; K₁. 2 मानुषाणीह (for मनुष्यं). — ^d) K₄ युधिष्ठिर; T₁ च भारत । T₂ G M₂ च पार्थिव (G₁ च पाण्डव) (for च राक्षसाः).

23 ^a) K₂ अत्यति; K₄ B D (except D₁—3. 5) T₁

गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते ॥ २३
 चापलादिह गच्छन्तं पार्थ यानमतः परम् ।
 अयःशूलादिभिर्घ्नन्ति राक्षसाः शत्रुसूदन ॥ २४
 अप्सरोभिः परिवृतः समृद्धा नरवाहनः ।
 इह वैश्रवणस्तात पर्वसंधिषु दृश्यते ॥ २५
 शिखरे तं समासीनमधिपं सर्वरक्षसाम् ।
 प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि भानुमन्तमिवोदितम् ॥ २६
 देवदानवसिद्धानां तथा वैश्रवणस्य च ।
 गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

उपासीनस्य धनदं तुम्बुरोः पर्वसंधिषु ।
 गीतसामस्वनस्तात श्रूयते गन्धमादने ॥ २८
 एतदेवंविधं चित्रमिह तात युधिष्ठिर ।
 प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि बहुशः पर्वसंधिषु ॥ २९
 भुञ्जानाः सर्वभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 वसध्वं पाण्डवश्रेष्ठा यावदर्जुनदर्शनम् ॥ ३०
 न तात चपलैर्भाव्यमिह प्राप्तैः कथंचन ।
 उपित्वेह यथाकामं यथाश्रद्धं विहृत्य च ।
 ततः शस्त्रभृतां श्रेष्ठ पृथिवीं पालयिष्यसि ॥ ३१

C. 3. 11660
B. 3. 159. 32
K. 3. 160. 33

(by corr.) G₃ अस्याति°; G₁ अभ्यभि°; G₂. 4 अत्यभि°
 (for अभ्यति°). G₁ शिरसं (for शिखरं). — ^b) B Dc₁
 Dn D₄. 6 कैलासस्य (for शैल°). K₄ महावने (for युधि°).
 K₃ शैलस्य त्रिपमाणि च. — ^{cd}) T₁ महर्षीणां (for देव°).
 K₃ तापस्ये वर्तमानानामियं तात परा गतिः.

24 ^a) K₄ B₄ D₆ G₂ M₁ चापल्याद्; D₂. 3 T₂ G₃
 चपलाद्. D₆ अथ गंतव्यं; S हि न गंतव्यं (for इह गच्छन्तं).
 — ^b) K₁. 3. 4 B₁. 3 Dc₁ Dn₂. n₃ D₃. 6 प्रार्थयानम्; G₄
 M₁ प्रार्थयानास्; M₂ प्रार्थयामि (for पार्थ यानम्). K₃ B
 Dn₁ D₄. 6 T₂ (after corr.) G₃ इतः; T₂ (before corr.)
 G₁. 2. 4 M ततः (for अतः). — ^c) Ś₁ K₁ D₁₋₃ तीक्ष्णैर्
 (for घ्नन्ति). K₂ D₆ अयःशूलासिभिस्तीक्ष्णैर्; K₃. 4 T₁ M
 अयः (K₄ नूनं; T₁ अधः) शिलाभिर्निघ्नन्ति; T₂ G₂₋₄ अयःशूला-
 भिर्निघ्नन्ति; G₁ अतः शूलैर्हि निघ्नन्ति. — ^d) K₄ दुष्टचेतसः;
 B₁ तत्र पाण्डव (for शत्रु°). Ś₁ K₁. 2 D₁₋₃. 5 घ्नन्ति रक्षांसि
 पाण्डव (Ś₁ भारत; D₃ पाण्डवाः).

26 For D₆ cf. v.l. 15. — ^a) Ś₁ K₁. 2 शिखरं तं;
 K₄ शिखरेस्मिन्; B₂ Dn₁. n₃ D₁₋₄. 6 G₁ शिखरस्थं. B₄
 शिखरे चैवमासीनं. — ^b) K₃ B₂. 4 D (except Dc) यक्ष°
 (for सर्व°). — ^c) Some MSS. प्रेक्षन्ति.

28 ^a) D₆ S सततं (for धनदं). K₄ उपासंतीह सततं.
 — ^b) K₁. 2 D (except Dc₂ D₃) T₂ G₁. 3 तुम्बुरोः. K₄
 तुम्बुराद्याश्च गायनाः. — K₄ om. 28^{cd}; D₆ om. (hapl.)
 28^c-29^d. — ^c) Ś₁ गीतं सामस्वनस्; K₁. 2 गीते साम°; T
 G गीत (T₁ तः) सामध्वनिस्; M₂ गीतः सामस्वनस्. T₂ G
 तत्र (for तात). — ^d) T₁ पर्वते (for श्रूयते).

29 D₆ om. 29 (cf. v.l. 28). — ^a) K₄ तात; D₁
 तत्र (for चित्रम्). — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ [आ]श्चर्यं (for तात).
 K₄ धनदं नरवाहनः. — ^c) K₁. 2. 4 प्रेक्षन्ति; T₂ G₃. 4 रक्षन्ते

(for प्रेक्षन्ते).

30 ^a) B D (except D₁₋₃. 5) मुनि° (for सर्व°).
 — ^d) B₁ Dn D₄. 6 अर्जुनदर्शनात्.

31 Ś₁ K₁. 2 D₁₋₃. 5 read 31^{ab} after 21, D₁₋₃
 repeating it here. — After 31^{ab}, S ins.:

798b* चपलः सर्वभूतानां द्वेष्टो भवति मानवः ।
 — ^c) K₄ D₆ S (by transp.) इहोषित्वा. — ^e) N
 (except K₄) शस्त्रजितां. Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃. 5 पार्थ; B Dc
 Dn D₄. 6 तात (for श्रेष्ठ).

Colophon. — *Major parvan*: Ś₁ K₁. 2 D₆ T G₂. 4
 आरण्य. — *Sub-parvan*: K₄ B₁. 3 Dn D₄ तीर्थयात्रा.
 K₁. 2 B₂ (all om. sub-parvan name) mention only
 गंधमादनवास; K₃ D₁. 2, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा
 (followed by गंधमादनप्रवेश in K₃ D₁); and D₃. 5 T₂
 G₃. 4, only गंधमादनप्रवेश. — *Adhy. name*: B₄ Dc
 आर्ष्टिषेणा (B₄ आर्णिसेना)नुशासनं; D₁. 2 आर्ष्टिषेणवाक्यं; G₁
 आर्ष्टिषेणसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or
 both): Dn 158 (Dn₃ 159); D₁ 164; S 160 (M₃
 sup. lin. 162). — *Sloka no.*: Dn₁. n₃ 32; D₁ 33.

157

1 After the ref., Ś₁ K₁₋₃ Dn D₁₋₃. 5 ins. :
 799* आर्ष्टिषेणाश्रमे तस्मिन्मम पूर्वपितामहाः ।
 — K₃ om. 1^{ab}. — After 1, N (except K₄) ins. :

800* किं चक्रुस्तत्र ते वीराः सर्वेऽतिबलपौरुषाः ।

[B₂. 4 Dn D₄. 6 किं च चक्रुर्महावीर्याः.]

2 ^a) Ś₁ K₁. 2 कार्याणि चाम्यहायाणि; K₃ कानि

१५७

जनमेजय उवाच ।

पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः ।
 कियन्तं कालमवसन्पर्वते गन्धमादने ॥ १
 कानि चाभ्यवहार्याणि तत्र तेषां महात्मनाम् ।
 वसतां लोकवीराणामासंस्तद्ब्रूहि सत्तम ॥ २
 विस्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम् ।
 यद्यच्चक्रे महाबाहुस्तस्मिन्हैमवते गिरौ ।
 न खल्वासीत्पुनर्युद्धं तस्य यक्षैर्द्विजोत्तम ॥ ३
 कच्चित्समागमस्तेषामासीद्वैश्रवणेन च ।
 तत्र ह्यायाति धनद आर्ष्टिषेणो यथाब्रवीत् ॥ ४
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
 न हि मे शृण्वतस्तस्मिन्निस्ति तेषां विचेष्टितम् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

एतदात्महितं श्रुत्वा तस्याप्रतिमतेजसः ।
 शासनं सततं चक्रुस्तथैव भरतर्षभाः ॥ ६

भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 शुद्धबाणहतानां च मृगाणां पिशितान्यपि ॥ ७
 मेध्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि विविधानि च ।
 एवं ते न्यवसंस्तत्र पाण्डवा भरतर्षभाः ॥ ८
 तथा निवसतां तेषां पञ्चमं वर्षमभ्यगात् ।
 शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधानि च ॥ ९
 कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्त्वा घटोत्कचः ।
 राक्षसैः सहितः सर्वैः पूर्वमेव गतः प्रभो ॥ १०
 आर्ष्टिषेणाश्रमे तेषां वसतां वै महात्मनाम् ।
 अगच्छन्बहवो मासाः पश्यतां महदद्भुतम् ॥ ११
 तैस्तत्र रममाणैश्च विहरद्भिश्च पाण्डवैः ।
 प्रीतिमन्तो महाभागा मुनयश्चारणास्तथा ॥ १२
 आजग्मुः पाण्डवान्द्रष्टुं सिद्धात्मानो यतव्रताः ।
 तैस्तैः सह कथाश्चक्रुर्दिव्या भरतसत्तमाः ॥ १३
 ततः कतिपयाहस्य महाहृदनिवासिनम् ।

भोज्यानि चार्हानि. — ^{cd}) K₄ वसतां वीरलोकानां गतस्त्वं
 ब्रूहि स.

3 ^Ś K₁. 2 transp. 3 and 4. — ^a) ^Ś K₁. 2. 4 B₁
 D₁-3. 5 T₂ G₂. 4 [ए]व; B₂ हि (for च). B₂ मां (for मे).
 B₄ पुनर्ब्रूहि (for च मे शंस). — ^e) T G₂-4 क खल्वा (G₁
 तेषां चा). — After 3, S (except T₁ G₁) ins.:

801* धनदाध्युषिते नित्यं वसतस्तस्य पर्वते ।

4 T₁ om. 4^a-5^b. ^Ś K₁. 2 transp. 3 and 4. — ^a)
 K₁. 2 कश्चित्; D₃. 4. 6 G₂ कचित् (for कश्चित्). — ^b)
 D₁-3. 5 वैश्रवणस्य. ^Ś K₂. 3 ह (for च). — ^c) G₂. 4
 [अ]भि- (for हि). K₄ आयाति धनदस्तत्र. — ^d) B आर्ष्टि-
 (B₁ ष्टि)सेनो; D₅ ह्यार्ष्टिषेणो. K₁. 2 यदा (for यथा).

5 T₁ om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^b) K₁. 2 D₅ द्विजो-
 त्तम (for तपो). — ^c) K₄ S [अ]स्ति (for हि). — ^d)
 K₁-3 D₁-3. 5 इह; K₄ S इति (for अस्ति).

6 ^a) K₄ एतच्च वचनं; D₁. 2 ते तदात्महितं. — K₃
 om. 6^{cd}. — ^c) M₂ ते ततश्च (for सततं). T₁ वचनं चक्रु-
 रन्यग्रास. — ^d) K₄ आर्ष्टिषेणस्य पाण्डवाः.

7 7^{ab} = (var.) 3. 156. 30^{ab}.

8 K₄ om. 8^{cd}. — ^{cd}) ^Ś K₁. 2 B₁. 3. 4 D₅ D₁-3
 पुरुषं (for भरतं). S रसायनसमर्था (T₁ 'मुत्था'; G₁
 'मृद्धा)नि तत्रोपुस्ते स्म भारताः.

9 ^a) ^Ś K₂ काम्यानि; K₄ वचांसि (for वाक्यानि).
 K₁-3 B₁. 2 D_n D₃-6 M [उ]त; D₅ [अ]पि (for च).

10 ^a) ^Ś कृतकाल; T₁ कृत्वा काल; T₂ G₂-4 कृतकार्य.
 — ^c) B D (except D₁-3. 5) राक्षसैः सह सर्वैश्च. — ^d)
^Ś K₁. 2 D₅ प्रभुः (for प्रभो).

12 ^{ab}) T₂ G तत्रैव (for तैस्तत्र). B₁-3 D₅ D_n D₄. 6
 transp. रममाणै' and विहरद्भि'. ^Ś K₁. 2 D₁-3. 5 तथा
 च रममाणानां (D₁. 2 वसमानानां) सुखं विहरतां तदा. — ^d)
^Ś K₁. 2 ऋषयश्च (for मुनयश्च). K₄ चचार मुनयस्तथा
 (marg. चारणा मुनयस्तथा).

13 ^b) ^Ś K₁. 2 यतात्मानो; B D (except D₂. 3) T₂
 G₁. 3 शुद्धात्मानो. — ^c) K₃ B D (except D₁. 2. 5) T₂
 G₃ M₂ ते तैः; T₁ एतैः (for तैस्तैः). K₄ सहितास्ते (for
 तैस्तैः सह). B D (except D₁. 2. 5) T₁ G₁. 4 M कथा
 चक्रुः. — ^d) B D (except D₁. 2. 5) दिव्यां. ^Ś K₁. 3
 श्रवणभूषणाः (for भरतं). K₄ पाण्डवैः सह भारत.

ऋद्धिमन्तं महानागं सुपर्णः सहसाहरत् ॥ १४
 प्राकम्पत महाशैलः प्रामृद्यन्त महाद्रुमाः ।
 ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च तदद्भुतम् ॥ १५
 ततः शैलोत्तमस्याग्रात्पाण्डवान्प्रति मारुतः ।
 अवहत्सर्वमाल्यानि गन्धवन्ति शुभानि च ॥ १६
 तत्र पुष्पाणि दिव्यानि सुहृद्भिः सह पाण्डवाः ।
 ददृशुः पञ्चवर्णानि द्रौपदी च यशस्विनी ॥ १७
 भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्रवीत् ।
 विविक्ते पर्वतोद्देशे सुखासीनं महाभुजम् ॥ १८
 सुपर्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् ।
 पञ्चवर्णानि पात्यन्ते पुष्पाणि भरतर्षभ ।
 प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमश्वरथां प्रति ॥ १९

खाण्डवे सत्यसंधेन भ्रात्रा तव नरेश्वर ।
 गन्धर्वैरगरक्षांसि वासवश्च निवारितः ।
 हता मायाविनश्चोग्रा धनुः प्राप्तं च गाण्डिवम् ॥ २०
 तवापि सुमहत्तेजो महद्बाहुबलं च ते ।
 अविषह्यमनाधृष्यं शतक्रतुबलोपमम् ॥ २१
 त्वद्बाहुबलवेगेन त्रासिताः सर्वराक्षसाः ।
 हित्वा शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन दिशो दश ॥ २२
 ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाल्यधरं शिवम् ।
 व्यपेतभयसंमोहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव ॥ २३
 एवं प्रणिहितं भीम चिरात्प्रभृति मे मनः ।
 द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं त्वद्बाहुबलमाश्रिता ॥ २४
 ततः क्षिप्तमिवात्मानं द्रौपद्या स परंतपः ।

C. 3. 11687
 B. 3. 160. 27
 K. 3. 161. 34

14 ^a) T G कतिपयाहःसु. — ^c) Ś1 K1. 2 महानादं.
 15 ^b) K1. 2. 4 B1 M2 प्रमृद्यन्त; Dc T1 प्रानृत्यन्त; T2
 G2-4 प्रोदहन्त; G1 प्राप्तन्त. — M2 om. (hapl.) 15^d-17^c.
 16 M2 om. 16 (cf. v.l. 15). — ^c) Ś1 K1-3 D1
 आवहत्. — Dc om. (hapl.) 16^d-17^a.
 17 M2 om. 17^{abc} (cf. v.l. 15); Dc om. 17^a (cf.
 v.l. 16). — ^a) Ś1 K D1-3 M1 तानि; T2 G ततः (for
 तत्र). K4 transp. पुष्पाणि and दिव्यानि. D5 फुल्लानि
 (for पुष्पाणि). G1 माल्यानि (for दिव्यानि). — ^b) D5
 सुरभीण्येव पाण्डवाः. — ^c) K4 बहुवर्णानि; G1 सर्वभूतानि.
 19 Before 19, B4 Dc D1. 2 ins. द्रौपद्युवाच. — ^a)
 K8. 4 D1-3. 5 मनस्तुल्य; M2 सुवर्णानिल. — ^b) Ś1
 महावने; K1. 2 चले; K4 भुज; D2 चलात्; D5 T1 G2. 4
 M बल; T2 G3 बलः. — ^c) K4 कुतोप्यत्रैव पात्यन्ते. — ^d)
 K4 S च फलानि च; D5 विविधानि च (for भरत). — After
 19^d, T G ins. :

802* दिव्यवर्णानि दिव्यानि दिव्यगन्धवहानि च ।
 मदयन्तीव गन्धेन मनो मे भरतर्षभ ।
 येषां तु दर्शनात्स्पर्शात्सौरभ्याच्च तथैव च ।
 नश्यतीव मनोदुःखं ममेदं शत्रुतापन ।
 ईदृशैः कुसुमैर्दिव्यैर्दिव्यगन्धवहैः शुभैः । [5]
 देवतान्यर्चयित्वाहमिच्छेयं संगमं त्वया ।
 इदं तु पुरुषव्याघ्र विशेषेणाम्बुजं शुभम् ।
 गन्धसंस्थानसंपन्नं मम मानसवर्धनम् ।

— ^a) S (except M2) सर्वलोकस्य. — ⁱ) Ś1 K1. 2 अश्म-
 मकां (in Ś1 the first three letters are lost); K3 B3

अश्वतरी; K4 मंदाकिनी; D1-3 अश्ववर्ती; D5 (m as in
 text) वैस्तावकां; G1 अश्वनिकां; M1 अन्वदमकीं; M2 अश्वसतां.
 T1 दीवश्चकारां (sic) प्रति; T2 G2-4 न ह्यदृश्यत मां प्रति.
 — After 19, T G ins. :

803* वासुदेवसहायेन वासुदेवप्रियेण च ।

20 ^{ab}) B1. 2. 4 Dc Dn D4. 6 महात्मना; B3 D1-3
 M2 जनेश्वर (for नरे). K4 पाण्डवेन तव भ्रात्रा सत्यसंधेन
 मानद. — ^a) K4 पुरंदरः; B4 S पराजितः; Dn1 महारथः
 (for निवा). — ^c) K4 जित्वा; G1 हत्वा. G1. 2 M2
 मायाविद. D5 निहता मायिनश्चोग्राः.

21 ^a) Ś1 तथा हि; K2 तथापि; K4 तथा त्वं (for
 तवापि). G1 सुमहातेजो. — ^b) Ś1 K1. 2 महाबाहु. — ^c)
 D5 अविषह्यतमं लोके. — ^d) K1 B Dc Dn D4. 6 शक्रतुल्य-
 बलोपमं (B3 Dc पराक्रमं); D1. 2. 4 शतक्रतुबलोपम.

22 ^a) B4 T3 G2-4 वीर्येण (for वेगेन). — ^b) K3
 नाशिताः; K4 चकिताः; G4 ताडिताः (for त्रासिताः). Ś1
 हताः सर्वे हि राक्षसाः.

23 K1 om. (hapl.) 23^b-24^c. — After 23, K3
 ins. :

804* साशनं सततं कुर्युस्तथैव भरतर्षभ ।

24 D5 om. 24; K1 om. 24^{abc} (cf. v.l. 23). — ^a)
 B1. 2. 4 Dc Dn D4. 6 बलपालिता. — After 24, T G
 ins. :

805* इच्छामि च नरव्याघ्र पुष्पं प्रत्यक्षमीदृशम् ।

आनीयमानं क्षिप्रं वै त्वया भरतसत्तम ।

25 Before 25, B2. 4 Dc ins. वैशं उ. — ^a) Ś1

C. 3. 11688
B. 3. 160. 27
K. 3. 161. 34

नामृष्यत महाबाहुः प्रहारमिव सद्भवः ॥ २५
सिंहर्षभगतिः श्रीमानुदारः कनकप्रभः ।
मनस्वी बलवान्दृष्टो मानी शूरश्च पाण्डवः ॥ २६
लोहिताक्षः पृथुर्व्यसो मत्तवारणविक्रमः ।
सिंहदंष्ट्रो बृहत्स्कन्धः शालपोत इवोद्गतः ॥ २७
महात्मा चारुसर्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाभुजः ।
रुक्मपृष्ठं धनुः खड्गं तूणांश्चापि परामृशत् ॥ २८
केसरीव यथोत्सिक्तः प्रभिन्न इव वारणः ।
व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्बली ॥ २९
तं मृगेन्द्रमिवायान्तं प्रभिन्नमिव वारणम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि बाणखड्गधनुर्धरम् ॥ ३०

द्रौपद्या वर्धयन्हर्षं गदामादाय पाण्डवः ।
व्यपेतभयसंमोहः शैलराजं समाविशत् ॥ ३१
न ग्लानिर्न च कातर्यं न वैक्लव्यं न मत्सरः ।
कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्चनः ॥ ३२
तदेकायनमासाद्य विषमं भीमदर्शनम् ।
बहुतालोच्छ्रयं शृङ्गमारुरोह महाबलः ॥ ३३
स किंनरमहानागमुनिगन्धर्वराक्षसान् ।
हर्षयन्पर्वतस्याग्रमाससाद् महाबलः ॥ ३४
तत्र वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभः ।
काञ्चनैः स्फाटिकाकरैर्वैश्वभिः समलंकृतम् ॥ ३५
मोदयन्सर्वभूतानि गन्धमादनसंभवः ।

ततः संतप्तमात्मानं; K1. 2 ततश्चा (K2 °श्च) क्षिप्तमात्मानं. — D2 om. 25°-26°. — °) K1. 2 सद्भवः; B1 शत्रवः; B4 संगरः; D3 T2 (before corr.) G2. 4 M सद्भवः; T1 सद्भतिः; T2 G3 सद्भवः (for सद्भवः).

26 D2 om. 26°b (cf v.l. 25); T G3 om. 26-27; K4 D1 M om. 26. — °) S1 K1. 2 B1-3 Dc Dn1. n2 D4. 6 G2. 4 उदारः (for उदारः). — G4 om. 26°-27°.

27 T G3 om. 27; G4 om. 27°b (cf. v.l. 26). — °) S1 K1. 2 पृथुभुजो; B2 पृथुग्रीवो; D5 पृथुः प्रांशुर. — °) K2-4 Dc G2. 4 M वृषस्कंधः; B4 D5 महास्कंधः. — °) S1 K1. 2 G2. 4 M सालपोत.

28 °) S1 K1-3 B4 D1-3 T1 G1 °हनुः (for °भुजः). — °) K3. 4 D3. 5 गृह्य; D1. 2 विभ्रतः; D4. 6 शंखं (for खड्गं). — °) S1 K1. 2 तूणं; K3 D1. 2. 5 खड्गं; D3 G1 तूणो; T G2-4 M2 तूणी (for तूणात्). S1 K1. 2 D4. 6 परामृशत्; B1. 3. 4 °मृपत्; T1 G1. 2 °मृशत्.

29 °) N (except K4) T2 G3 सकेसरी (for केसरीव). S1 K2 यथोत्सृष्टः; K1. 3 B D (except D3. 5) T2 G3 [इ]व चोत्सिक्तः; T1 इवोत्सिक्तः; G1 बलौत्सिक्तः; G4 वधोत्सिक्तः (for यथोत्सिक्तः). — °) B2 G1 कुंजरः (for वारणः). — M2 om. 29°-30°. — °) = 31°. D5 प्रणम्य भयसंक्रासः; G1 द्रौपदीवचसंमोहात्. — °) D5 गिरिम् (for शैलम्).

30 M2 om. 30 (cf. v.l. 29). — °) B D (except D1-3. 5) बाणकार्मुकधारिणः; T2 G2. 3 पार्थं खड्गधनुर्धरं.

31 K4 om. 31°d. — °) = 29°. K (K4 om.) D1-3 °संक्रासः. — °) B1-3 D शैलराजं समाश्रितः (D5 क्षिप्रमेवापतद्बली).

32 °) S1 K1-3 D1-3 वै व्यं; D5 मात्सर्यं (for कातर्यं).

— °) K4 च कुमः; D5 संभ्रमः (for मत्सरः). S1 K1-3 D1-3 न भयं च संभ्रमः. — °) S1 K1. 2 भजते (for जुषते).

33 °) T2 G2-4 मृगव्यालसमाकीर्णः; G1 तदैकातिसमासाद्य. — °) S1 K D1-3. 5 महागिरिः (K4 वृकोदरः) (for महा°).

34 °b) K4 D2 सकिंनरमहाभागमुनिगन्धर्वराक्षसान्; D1 °महानागगन्धर्वमुनिराक्षसान्; T1 M1 °महाभागानुविगन्धर्वः; M2 सकिंनरमहाभागान्मुनीन्गन्धर्वः. — °) K1-3 D1-3. 1 धर्वं (for हर्षं). — °) B1-3 Dc Dn D4. 6 आरुह्य स; B4 D5 G1 आरुरोह (for आससाद). S1 K1-3 D1-3. 1 परंतपः (for महा°).

35 °) B1-3 D (except D1-3. 5) T2 G2-4 ततो (for तत्र). — °) K4 ददृशो पांडवस्तथा. — °) K T2 G3 स्फाटिकाकरैः; B D (except D1-3. 5) स्फाटिकैश्चैव. T1. 2 (before corr.) G1. 2 M कांचनस्फ (M1 °स्फाटिका). — After 35. K3 B D (except D1-3. 5) ins. :

806* प्राकारेण परिक्षिप्तं सौवर्णेन समन्ततः ।

सर्वरत्नद्युतिमता सर्वोद्यानवता तथा ।

शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना ।

द्वारतोरणनिर्व्यूहध्वजसंवाहशोभिना ।

विलासिनीभिरत्यर्थं नृत्यन्तीभिः समन्ततः । [5]

वायुना धूयमानाभिः पताकाभिरलंकृतम् ।

धनुष्कोटिमवष्टभ्य वक्रभावेन बाहुना ।

पश्यमानः स खेदेन द्रविणाधिपतेः पुरम् ।

36 °) K3 D3 मादयन्; B4 S ह्लाद (M2 मान) यत्. — °) S1 K1. 2 सुसुखं; K3 D1. 3. 5 स सुखो; Dc सुसुखो. K4 S मारुतः सुखशीतलः; B4 मारुतः प्रववौ सुखं; D5 मारुतः सुसुखोचितः.

सर्वगन्धवहस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ ॥ ३६
चित्रा विविधवर्णाभाश्चित्रमञ्जरिधारिणः ।
अचिन्त्या विविधास्तत्र द्रुमाः परमशोभनाः ॥ ३७
रत्नजालपरिक्षिप्तं चित्रमाल्यधरं शिवम् ।
राक्षसाधिपतेः स्थानं ददर्श भरतर्षभः ॥ ३८
गदाखड्गधनुष्पाणिः समभित्यक्तजीवितः ।
भीमसेनो महाबाहुस्तथौ गिरिरिवाचलः ॥ ३९
ततः शङ्खमुपाध्मासीद्विपतां लोमहर्षणम् ।
ज्याघोषतलघोषं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ॥ ४०
ततः संहृष्टरोमाणः शब्दं तमभिदुद्रुवुः ।
यक्षराक्षसगन्धर्वाः पाण्डवस्य समीपतः ॥ ४१
गदापरिघनिस्त्रिंशशक्तिशूलपरश्वधाः ।

प्रगृहीता व्यरोचन्त यक्षराक्षसबाहुभिः ॥ ४२
ततः प्रवृत्ते युद्धं तेषां तस्य च भारत ।
तैः प्रयुक्तान्महाकायैः शक्तिशूलपरश्वधान् ।
भल्लैर्भीमः प्रचिच्छेद भीमवेगतैस्ततः ॥ ४३
अन्तरिक्षचराणां च भूमिष्ठानां च गर्जताम् ।
शरैर्विव्याध गात्राणि राक्षसानां महाबलः ॥ ४४
सा लोहितमहावृष्टिरभ्यवर्षन्महाबलम् ।
कायेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः ॥ ४५
भीमबाहुबलोत्सृष्टैर्बहुधा यक्षरक्षसाम् ।
विनिकृत्तान्यदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ॥ ४६
प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि सूर्यमभ्रगणैरिव ॥ ४७

C. 3. 11715
B. 3. 160. 54
K. 3. 161. 62

37 ^a) D₅ चित्रान्विविधवर्णाभान्. — ^b) Ś1 K₂ फल-
(K₂ फल)माल्यसमाचिताः; D₃ नानाफलसमाचिताः; D₅ फल-
मालासमाचितान्. — ^d) B Dc Dn D₄. ६ 'शोभिनः (for
'शोभनाः). Ś1 K₁. 2 D₅ मनसापि महाद्रुमाः (D₅ 'मान्);
K₃ D₁₋₃ मनसोपि महाद्रुमाः.

38 ^b) B_{1m}. 2 D (except D₁₋₃. 5) 'माल्यविभूषितं.
— ^d) B D (except D₁₋₃. 5) ददृशे (for ददर्श). K₄
पवनान्मजः; a few MSS. भरतर्षभ.

39 ^a) Ś1 तदा; Dc महा (for गदा). — ^b) K₄
सततं समरप्रियः; T₁ स भीमस्त्यक्तसाध्वसः; G₄ समभिद्वय
वेगतः. — 39^d = 1. 179. 14^d; 181. 4^d; 4. 54. 13^d;
etc. Cf. Hopkins, *Great Epic of India*, App. A (p.
414), No. 91.

40 ^a) T₂ G उपाध्माय. — ^b) S रोमहर्षणं. — ^c)
Ś1 K₁. 2. 4 Dc M ज्याघोषं तलघोषं च; B Dn D₄. 6. T₂
G ज्याघोष (B₁. 4 D₄. 6 'पं)तलशब्दं च; D₃. 5 'घोषांश्च.
— ^d) [अ]कंपयत् (for [अ]मोहं). D₅ नादयामास पर्वतं.

41 Dn₂ om. 41. — ^a) B₁₋₃ D (except D₁₋₃. 5;
Dn₂ om.) T₂ G₁. 3 प्रं (for सं). — ^b) B₂. 3 Dc
Dn₁. n₃ D₄. 6 transp. शब्दं and तं. K₃ D₅ समभिदुद्रुवुः;
T₁ तमनुशुश्रुवुः; G₂ तमभिशुश्रुवुः; M₂ तदभिदुद्रुवुः.

42 ^b) Cf. 43^b. B₁₋₃ D (except D₁₋₃. 5) T₂ G₃
'शूलशक्तिपरश्व (or 'स्व)धाः. — ^c) Dc G₂ व्यराजंत; D₅
व्यदश्यंत; T₁ व्यशोभंत (for व्यरो'). — ^d) D₅ 'किंनरी.

43 After 43^{ab}, S ins. :

807* संरक्षानां महाघोषं सिंहानामिव नर्दताम् ।

— ^c) K₁. 3 Dc₁ D₂. 3 T₁ M₁ तैः प्रमुक्तान्; K₄ निमुक्तांसैः;

G₁. 2 तैर्विमुक्तान्. B₁. 3. 4 D (except D₁₋₃. 5) महा-
मायैः; G₁. 2 M महाकायान्. — ^d) Cf. 42^b. K₄ B D
(except D₁₋₃. 5) शूलशक्तिपरश्व (or 'स्व)धान्. — ^e) K₄
सितैर्भल्लैश्च चिच्छेद. — ^f) Ś1 K₂ B₄ D₁₋₃. 5 भीमवेगपरा-
क्रमः; K₄ M₂ भीमो भीमतैरेर्णुप (M₂ 'रैस्ततः); Dc T₁ भीम-
वेगशरैस्तथा (T₁ 'दा); T₂ G M₁ 'तैरे (G₁ 'जवै)स्तदा.

44 ^a) B D (except D₁₋₃. 5) T₁ 'गतानां च. — ^b)
K₄ D₁₋₃. 5 T₁ M भूमिस्थानां. K₄ B₄ तर्जतां. — After
44, S ins. :

808* शोणितस्य ततः पेतुर्धनानामिव भारत ।

Thereafter, S reads 45^{cd}, T G repeating the line
in its proper place.

45 K₄ om. 45^{ab}. — ^a) Ś1 K₁. 2 D₃. 5 'मयी (for
'महा). — ^b) K₁. 2 महात्मनां; D₅ T G महाबलः; M
महाचलं. — B D (except D₁₋₃. 5) ins. after 45^{ab}: T
G ins. after 45 :

809* गदापरिघपाणीनां रक्षसां कायसंभवाः ।

— S reads 45^{cd} after 808*, T G repeating it here.

— ^c) K₄ S (T G first time) गात्रे (for काये). Ś1
K₁₋₃ B₁ Dc D₂. 3 T₂ G₃ (the latter two second time)
घोरा (for धारा). — After 45, T G ins. 809*.

46 ^b) Ś1 विशिखैर; B D (except D₁₋₃. 5) आयुधैर;
M सायकैर (for बहुधा). — ^c) Dc Dn₂. n₃ D₅ विनि-
कुंतानि; D₃ शरैः कुंतानि. K₃. 4 B D (except D₃. 5)
दश्यन्ते.

47 ^d) K₃. 4 S (except G₃; T₂ by corr.) 'घनैर
(for 'गणैर).

स रश्मिभिरिवादित्यः शरैररिनिघातिभिः ।
 सर्वानार्छन्महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ॥ ४८
 अभितर्जयमानाश्च रुवन्तश्च महारवान् ।
 न मोहं भीमसेनस्य ददृशुः सर्वराक्षसाः ॥ ४९
 ते शरैः क्षतसर्वाङ्गा भीमसेनभयादिताः ।
 भीममार्तस्वरं चक्रुर्विप्रकीर्णमहायुधाः ॥ ५०
 उत्सृज्य ते गदाशूलानसिञ्चिन्तुः परश्वधान् ।
 दक्षिणां दिशमाजगमुस्त्रासिता दृढधन्वना ॥ ५१
 तत्र शूलगदापाणिर्व्यूढोरस्को महाभुजः ।
 सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमानाम राक्षसः ॥ ५२
 अदर्शयदधीकारं पौरुषं च महाबलः ।
 स तान्दृष्ट्वा परावृत्तान्समयमान इवाब्रवीत् ॥ ५३

एकेन बहवः संख्ये मानुषेण पराजिताः ।
 प्राप्य वैश्रवणावासं किं वक्ष्यथ धनेश्वरम् ॥ ५४
 एवमाभाष्य तान्सर्वाङ्घ्र्यवर्तत स राक्षसः ।
 शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावच्च पाण्डवम् ॥ ५५
 तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ।
 वत्सदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वे भीमसेनः समर्पयत् ॥ ५६
 मणिमानपि संक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 प्राहिणोद्धीमसेनाय परिक्षिप्य महाबलः ॥ ५७
 विद्युद्रूपां महाघोराकाशे महतीं गदाम् ।
 शरैर्वहुभिरभ्यर्छद्भीमसेनः शिलाशितैः ॥ ५८
 प्रत्यहन्यन्त ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः ।
 न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः ॥ ५९

48 °) K₄ T₁ G₂ स्वः; D₁. 2 ते (for स). — °) Ś₁ K₁. 2 D₁-3 शरैर्वहुभिराचितः (K₁ 'चितैः; D₃ 'वृत्तः); K₃ D₅ (m as in text) 'रश्मिभिराचितः; K₄ 'रश्मिशिखोपमैः; B₁ (m as in text) D₅ 'ररिनिपातितैः; T G₂-4 M 'रिव (T₁ 'रभिः; G₂ M 'रवः) निपातिभिः; G₁ शरैर्मर्मविदारणैः. — °) K₄ भीमसेनः प्रतापवान्.

49 °) K₂ अभिगर्जयमानाश्च; K₃ D₁. 3 T₂ G₃. 4 M₁ 'तर्जयमानस्य (K₃ D₁. 3 'श्च); K₄ ससर्जमानस्य तदा; B₄ अभितर्जयमानानां; D₅ 'गर्जमानां बहवः (hypermetric); T₁ 'संतर्जमानाश्च. — °) T₁ G₁. 2. 4 M₂ रवन्तं; M₁ रुवन्तं. K₄ रवतो भैरवान्नवान्; D₅ तत्र तत्र महा. — °) D₁. 2 न भयं; D₅ न ग्लानिं; T₂ G₃. 4 संनादं; G₁ अमोघं; G₂ संनाहं (for न मोहं). K₄ न सेहिरथ तं नादं. — °) K₄ भयातांश्च प्रदुद्बुधुः.

50 °) K₁. 2. 4 D₃ ते शरैः कृतसर्वाङ्गाः; B₁-3 D₅ D₁. 6 यक्षा विहृ (D₅ 'क्ष) तसर्वाङ्गाः; S ते हि वि (T₁ ते भीमः; M₁ ते तु विः; M₂ तेभितः) क्षतं. — °) T₂ G₂. 3 'बलार्दिताः.

51 °) Ś₁ K₁. 2 गदाशूलानि. — °) Ś₁ K₁. 2 D₅ असिचक्रं; D₅ पादाशक्तिः. Some MSS. 'स्वधान्. — °) K₄ भीमधन्वना; D₁. 2 T₁ G₂ दृढधन्विना; D₅ गिरिवासिनः; T₂ G₃. 4 स्थिरधन्विना. — After 51, D₅ reads an addl. colophon, followed by वैशं उ°.

52 °) B₁ T₁ G₁. 2 M₁ ततः (for तत्र). — °) B₂ D₁. 2. 5 'बलः; D₅ 'हनुः (for 'भुजः). — °) K₄ यक्षराद (for राक्षसः).

53 °) K₄ S दर्शयन्स (G₂ 'यानः) प्रतीकारं. — °) B₂

K₄ आददानं च पौरुषं. — °) T₁ M₁ तान्स्य; T₂ G M₂ तांस्तु (for स तान्).

54 Before 54, D₅ reads मणिमानुवाच. — °) T₁ M संखे; G₂. 4 संघे. — °) Ś₁ K₁. 2 गत्वा (for प्राप्य). B₂ D₁. 2 वैश्रवणाभ्यासं. — °) Ś₁ K D₂. 3 M₂ धनाधिपं; D₁ नराधिपं; T₂ (before corr.) G₂ नरेश्वरं.

55 Before 55, B₄ D₅ read वैशं उ°. — °) B₁. 3. 4 D (except D₁-3. 5) T₂ G₃ अभ्यवर्तत; B₂ समवर्तत (for न्यवर्तत स). — °) B₁. 3. 4 D₅ D₁ D₄. 6 G₄ स पाण्डवं; D₂ वृकोदरं (for च पाण्डवम्). Ś₁ K₁-3 D₁. 3. 6 योधयिष्यन्वृ (D₁ 'वृ) कोदरं; K₄ B₂ अभ्यधावत् पाण्डवं.

56 °) Ś₁ K₁-3 D₁-3 संप्रेक्ष्य (for वेगेन). — 56^b = 30°. — °) B₂ D₅ पार्थो (for पार्श्वे). — °) Ś₁ B D₅ D₁ D₂-4. 6 समार्दयत्; K₁. 2 D₁ समर्दं; D₅ [अ]भ्यताडयत्.

57 °) Ś₁ K₁-3 D₁-3 अथ (for अपि). — °) D₁ प्राहिणोन् (for प्रगृह्य). — D₁ om. 57^c-58^d. — 57^c = 65°. — °) B D₅ D₁ D₄. 6 परिगृह्य (B₄ समुत्क्षिप्य); D₅ परिक्षिप्त्वा; T₂ (before corr.) G₂ परिक्षिप्तान्.

58 D₁ om. 58 (cf. v.l. 57). — °) Ś₁ अभ्यार्छद्; K₃. 4 B₄ D₂ आनर्छद्; D₅ आजप्रे; T₁ आच्छन्नो; T₂ G अभ्यघ्नन्; M₁ अभ्यार्छद्.

59 °) K₁-3 D₁. 2 अभ्यहन्यन्त. — °) Ś₁ K₂ B₁-3 आदाय (for आसाद्य). Ś₁ K₂ राक्षसाः (for सायकाः). D₅ गदया भीमसायकाः; G₁ समासाद्य गदां शराः. — K₃ om. 59^c. — °) K₄ S तस्य वै (for वेगिताः).

60 D₅ om. 60. — °) Ś₁ T G₂. 3 समाचाराद्; K₄

गदायुद्धसमाचारं बुध्यमानः स वीर्यवान् ।
 व्यंसयामास तं तस्य प्रहारं भीमविक्रमः ॥ ६०
 ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मदण्डामयस्मयीम् ।
 तस्मिन्नेवान्तरे धीमान्प्रजहाराथ राक्षसः ॥ ६१
 सा भुजं भीमनिहोदा भित्त्वा भीमस्य दक्षिणम् ।
 साग्निज्वाला महारौद्रा पपात सहसा भुवि ॥ ६२
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः शक्त्यामितपराक्रमः ।
 गदां जग्राह कौरव्यो गदायुद्धविशारदः ॥ ६३
 तां प्रगृह्योन्नदन्भीमः सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
 तरसा सोऽभिदुद्राव मणिमन्तं महाबलम् ॥ ६४
 दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य मणिमानपि ।

प्राहिणोद्भीमसेनाय वेगेन महता नदन् ॥ ६५
 भङ्क्त्वा शूलं गदाग्रेण गदायुद्धविशारदः ।
 अभिदुद्राव तं तूर्णं गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ६६
 सोऽन्तरिक्षमभिप्लुत्य विधूय सहसा गदाम् ।
 प्रचिक्षेप महाबाहुर्विनद्य रणमूर्धनि ॥ ६७
 सेन्द्राशनिरिविन्द्रेण विसृष्टा वातरंहसा ।
 हत्वा रक्षः क्षितिं प्राप्य कृत्येव निपपात ह ॥ ६८
 तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनेन पातितम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि सिंहेनेव गवां पतिम् ॥ ६९
 तं प्रेक्ष्य निहतं भूमौ हतशेषा निशाचराः ।
 भीममार्तस्वरं कृत्वा जग्मुः प्राचीं दिशं प्रति ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

G₁ M समाचारान्; B₁ (m as in text) समारब्धं. — ^b)
 K₁ B₁ M₂ बुध्यमानः; K₃. 4 B₃. 4 Dn₃ D₅ T G युध्यं;
 D₁ बुद्धिमांश्च (for बुध्यं). — ^c) K₂. 3 T₁ ध्वंसयामास;
 B₄ कलं; G₂ व्यथं. T₁ तत्सर्वं; T₂ G तत्रस्थः; M₂ तत्तस्य.
 — ^d) Ś₁ K D₁₋₃. 5 M₂ लघुं (for भीमं).

61 ^b) Ś₁ K₁. 3 D₁₋₃. 5 M₂ अयोमयी. — ^c) K₄ S
 तस्मै (T₁ भीमं) (for धीमान्). — ^d) D₁. 2 प्रजहाद्; D₃
 प्राहिणोद्; T₂ G₁. 3. 4 प्रचिक्षेप (for प्रजहार). B₄ T
 G₁. 3. 4 M स (for [अ]थ). K₄ प्राक्षिपद्राक्षसो बली; G₂
 प्रचिक्षेप निशाचरः.

62 ^a) K₄ S भीमसंकाशं. — ^c) Ś₁ K₁ अग्निं (for
 साग्निं).

63 ^a) K₂ B₂ सोभिविद्धो; S स निर्विद्धो. — ^c) Dn
 D₄. 6 कौतेयो (for कौरव्यो). B Dc D₅ गदायुद्धेषु कुशलः.
 — ^d) = 66^b. B D (except D₁₋₃) क्रोधपर्याकुलेक्षणः.
 — After 63, B₁(marg.). 2. 3 Dc Dn D₃(marg.). 5
 ins.:

810* रुक्मपट्टपिन्दां तां शत्रूणां भयवर्धिनीम् ।

64 ^a) B D (except D₁₋₃) प्रगृह्याथ; T₁ स प्रगृह्य
 (for तां प्रगृह्य). K₃ Dn D₄₋₆ नदद्; B Dc नदन्; D₁₋₃
 [अ]नदद् (for [उ]न्नदन्. — ^b) A few MSS. 'सैक्या'
 (for 'शैक्या'). B Dc Dn D₃₋₆ शैक्यां (D₃ प्रेक्ष्य) सर्वा-
 यसीं गदां; T₂ G₁. 3. 4 सर्वशक्त्या (G₄ 'काल') यसीं गदां.
 — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ ततस्तं (for तरसा सः). B Dc Dn
 D₄. 6 च (for सः).

66 ^a) D₃ (marg. sec. m.) भित्त्वा; T₂ G हत्वा. — ^b)
 = 63^d. S (except G₁) 'विभागवित्. — ^c) B₁. 3 Dn
 D₄. 6 तं हंतुं; B₄ वेगेन; D₅ तं भीमो (for तं तूर्णं).

67 ^a) K₃. 4 B D (except D₅) M₂ अवं (for अभिं).
 — ^c) T G₁₋₃ M₁ चिक्षेप च; M₂ प्रजग्राह (for प्रचिक्षेप).
 — ^d) T₂ G विनदन्नग (G₁ 'त्रण') मूर्धनि. — After 67,
 M₂ ins.:

811* ततस्तं गदया भीमो मणिमन्तं निशाचरः ।

जघान सहसा मूर्ध्नि स पपात ममार च ।

69 M₂ om. 69 (together with 68). — ^b) Dc
 D₁. 3. 5 M₁ भीमसेन (Dc₂ D₃ 'ने') निपातितं; T₂ G भीम-
 सेनबलाहतं. — ^d) S (M₂ om.) महाद्रिपं (for गवां पतिम्).

70 ^a) Ś₁ K D₂. 3. 5 M₂ पतितं (for निहतं). — For
 70^c cf. 50^c.

Colophon. Dc₂ reads it in marg. sec. m. — Major
 parvan: Ś₁ K₁. 3 Dn₁ T₂ G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan:
 K₁. 2 B₂ T₂ G₁. 3. 4 M₁ (all om. sub-parvan name)
 mention only गंधमादनवास (T₂ G₃ 'निवास'; G₄ M₁
 'प्रवेश'); Dc, likewise, only गंधमादन; and D₁. 2, only
 लोमशतीर्थयात्रा. — Adhy. name: K₁ B₂₋₄ D G₁ मणि-
 मद्रथः; K₃ मणिभद्रवधः; K₄ मणिमंतवधः; B₁ मणिमानवधः.
 — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 159
 (Dn₃ 160); D₁ 165; S (M₂ sup. lin.) 161 (M₂ orig.
 163). — Śloka no.: Dn 77; D₁ 71.

१५८

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा बहुविधैः शब्दैर्नाघमाना गिरेर्गुहाः ।
 अजातशत्रुः कौन्तेयो माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ १
 धौम्यः कृष्णा च विप्राश्च सर्वे च सुहृदस्तथा ।
 भीमसेनमपश्यन्तः सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ २
 द्रौपदीमार्ष्टिषेणाय प्रदाय तु महारथाः ।
 सहिताः सायुधाः शूराः शैलमारुरुहुस्तदा ॥ ३
 ततः संप्राप्य शैलाग्रं वीक्षमाणा महारथाः ।
 ददृशुस्ते महेष्वासा भीमसेनमरिंदमम् ॥ ४
 स्फुरतश्च महाकायान्गतसत्त्वांश्च राक्षसान् ।
 महाबलान्महाघोरान्भीमसेनेन पातितान् ॥ ५
 शुशुभे स महाबाहुर्गदाखड्गधनुर्धरः ।

निहत्य समरे सर्वान्दानवान्मघवानिव ॥ ६
 ततस्ते समतिक्रम्य परिष्वज्य वृकोदरम् ।
 तत्रोपविविशुः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥ ७
 तैश्चतुर्भिर्महेष्वासैर्गिरिशृङ्गमशोभत ।
 लोकपालैर्महाभागैर्दिवं देववरैरिव ॥ ८
 कुबेरसदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान् ।
 भ्राता भ्रातरमासीनमभ्यभाषत पाण्डवम् ॥ ९
 साहसाद्यदि वा मोहान्नीम पापमिदं कृतम् ।
 नैतत्ते सदृशं वीर मुनेरिव मृषावचः ॥ १०
 राजद्विष्टं न कर्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ।
 त्रिदशानामिदं द्विष्टं भीमसेन त्वया कृतम् ॥ ११
 अर्थधर्मावनादृत्य यः पापे कुरुते मनः ।

158

- 1 °) B₁₋₃ वाक्यैर्; D₁. 2 नादैर् (for शब्दैर्). — °) S₁ आभ्यमाना; K₄ B D (except D₁. 3) नाद्य (B₁ नद्यं)-मानां. K₃. 4 B D (except D₁₋₃) गुहां. — °) K₁. 2 उभौ माद्रीसुतावपि.
 2 °) S₁ K₁. 2 ते (for च). — K₁ om. (hapl.) 2°-3°. — °) K₁. 3 D₁₋₃ शृशं (for सर्वे).
 3 K₁ om. 3°b (cf. v.l. 2). — °) B (as usual) आग्निसेनाय. — °) K₄ प्रदाय च; B Dn D₄. 6 संप्रधार्य (B₄ समावेश्य); Dc संप्रदाय; D₁₋₃ परिदाय (for प्रदाय तु). — °) S₁ K₁. 2 B₂ D₅ वीराः (for शूराः).
 4 °) S₁ K D₁₋₃. 5 महारथं (K₄ समंततः). — °) K₃ D₃ महात्मानं; Dc₂ D₁. 2 T₁ G₁. 4 महेष्वासं. — °) K₄ B D (except D₁₋₃. 5) अरिंदमाः (B₄ अवस्थितं).
 5 °) K₁. 2 परितश्च; K₄ समंताच्च; Dn₁ D₁. 2. 6 स्फुरतश्च; T G M₂ पुरतं (for स्फुरतं). M₁ मणिमत्प्रमुखाब्धूरान्. — °) K₃ महावर्णान्; K₄ D₁₋₃ T₁ M₂ कायान्; B₁. 3 Dn D₄. 6 सत्त्वान्; B₄ D₅ महोत्साहान्; Dc T₂ G महेष्वासान्; M₁ महावीर्यान् (for घोरान्). — °) Cf. 3. 157. 69°. B₄ D₂. 3. 5 S भीमसेननिपाति (T₁ बलादि) तान्.
 6 D₅ om. (hapl.) 6°-9°.
 7 D₅ om. 7 (cf. v.l. 6). — °) K₃ T₁ G₁ M सम-

भिक्रम्य; B₁₋₃ Dc Dn D₄. 6 भ्रातरं दृष्ट्वा. — °) B₁₋₃ Dc Dn D₄. 6 महारथाः (for वृकोदरम्).

8 D₅ om. 8 (cf. v.l. 6). — °) T₁ M गिरिः शृङ्गम्. K₄ गिरिशृङ्गैरिवोद्भगतैः. — °) T₂ (before corr.) G₄ महावेगैर्; G₂ महेष्वासैर् (for महाभागैर्). — °) S₁ स्वर्गो; K₄ T₂ (before corr.) G₂. 4 दिवि; T₁ दिव्यैर् (for दिवं). B₂ Dc देवगणैरिव. B₁ द्यौर्देवप्रवरैरिव.

9 D₅ om. 9°b (cf. v.l. 6). — °) T₁ G₂ कुबेरभवनं. — °) B D (except D₁₋₃) अन्नवीत्पृथिवीपतिः; S अथोवाच (G₂ उवाच स) युधिष्ठिरः.

10 Before 10, N reads युधिष्ठिर उ°. — °) K₃ D (Dn₃ before corr.) वधः (for वचः).

11 °) T₁ राजानिष्टं (for राजद्विष्टं). — T₁ om. 11°-12°. — °) K₄ यदिदं कृतवान्भीम. — °) B₁. 3 D₅ S (T₁ om.) transp. त्वया and कृतं. K₄ विद्विष्टं तद्विवीकसां; Dc भीम यदिदं कृतं त्वया.

12 T₁ om. 12°bcd (cf. v.l. 11). — °) D₁. 2 अर्थकामां; S (T₁ om.) धर्माधर्मां. — °) S₁ K D₁. 2. 5 तात; D₃ कृतं (for पार्थ). D₅ दुष्टानां; M₁ सर्वेषां; M₂ सर्वस्मात् (for पापानां). — °) S₁ K D₁₋₃. 5 लभते (for विन्दते). M पापास्त परिमुच्यते. — After 12°d, K₄ ins.:

812° कर्मणां पार्थ सर्वेषां न पापास्त परिमुच्यते ! ; while S (except T₁) ins.:

कर्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दते ध्रुवम् ।
 पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १२
 एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्राता भ्रातरमच्युतम् ।
 अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 विरराम महातेजास्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ १३
 ततस्तु हतशिष्टा ये भीमसेनेन राक्षसाः ।
 सहिताः प्रत्यपद्यन्त कुवेरसदनं प्रति ॥ १४
 ते जवेन महावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयम् ।
 भीममार्तस्वरं चक्रुर्भीमसेनभयादिताः ॥ १५
 न्यस्तश्चायुधाः श्रान्ताः शोणिताक्तपरिच्छदाः ।
 प्रकीर्णमूर्धजा राजन्यक्षाधिपतिमब्रुवन् ॥ १६
 गदापरिघनिस्त्रिंशतोमरप्रासयोधिनः ।
 राक्षसा निहताः सर्वे तव देव पुरःसराः ॥ १७
 प्रमृद्य तरसा शैलं मानुषेण धनेश्वर ।

एकेन सहिताः संख्ये हताः क्रोधवशा गणाः ॥ १८
 प्रवरा राक्षसेन्द्राणां यक्षाणां च धनाधिप ।
 शेरते निहता देव गतसत्त्वाः परासवः ॥ १९
 लब्धः शैलो वयं मुक्ता मणिमांस्ते सखा हतः ।
 मानुषेण कृतं कर्म विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २०
 स तच्छ्रुत्वा तु संक्रुद्धः सर्वयक्षगणाधिपः ।
 कोपसंरक्तनयनः कथमित्यब्रवीद्वचः ॥ २१
 द्वितीयमपराध्यन्तं भीमं श्रुत्वा धनेश्वरः ।
 चुक्रोध यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत् ॥ २२
 अथाभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
 हयैः संयोजयामासुर्गान्धर्वैरुत्तमं रथम् ॥ २३
 तस्य सर्वगुणोपेता विमलाक्षा हयोत्तमाः ।
 तेजोबलजवोपेता नानारत्नविभूषिताः ॥ २४
 शोभमाना रथे युक्तास्तरिष्यन्त इवाशुगाः ।

C. 3. 11764
 B. 3. 161. 25
 K. 3. 162. 25

813* साहसं बत भद्रं ते देवानामपि चाप्रियम् ।

13 ^b) K₄ T₁ M₁ अग्रजः; B₂₋₄ Dn₃ अच्युतः; T₂ G₂₋₄ उत्तमं. — After 13^{ab}, S ins.:

814* भीमसेनं महाबाहुमप्रष्टव्यपराक्रमम् ।

— ^c) Ś₁ K D₁₋₃ अर्थधर्मविधान (K₄ भाग)ज्ञः; B₁ 3 D₅ G₂ M₂ अर्थतत्त्वविभाव (D₅ M₃ धान)ज्ञः.

14 ^a) B D (except D₁₋₃ 5) ते (for तु). K₄ G₄ हतशेषा; M₂ हतचित्ता. — ^d) K₁₋₃ B₄ D₁₋₃ 5 T₁ कुवेर-भ (D₁ सु)वनं.

15 ^a) Ś₁ K B₁ 4 D₁₋₃ महाभागाः (K₄ राज). — 15^c=3. 157. 50^c. — ^d) T₂ G₂₋₄ गदार्दिताः.

16 ^a) T₁ न्यस्तश्चायुधाः; T₂ G न्यस्तसर्वायुधाः. K₁ B Dn D₁ 2. 4. 6 क्रांताः; K₃ Dc D₅ क्रांताः. — ^b) Ś₁ K₁ 2. 4. D₃ 5 शोणितौघ (D₅ तेन)परिष्ठिताः; K₃ B Dc Dn D₁ 2. 4. 6 ताक्ततनुच्छदाः; T₁ G₂ तार्द्रपरिच्छदाः. — ^d) Dc रक्षाधि; D₅ M₁ धनाधि (for यक्षाधि). Ś₁ K D₁₋₃ धनाधिपमथाब्रुवन्.

18 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ 5 आक्रम्य; T₁ प्रविश्य; G₁ 2. 4 प्रभज्य (for प्रमृद्य). Ś₁ तु महा; K₁ 2 च महा; K₃ 4 D₁₋₃ सहसा (for तरसा). — ^c) S (except M₁) निहताः (for सहिताः). Ś₁ K₄ D₅ T₁ M सर्वैः; G₂ 4 संवे (for संख्ये). — ^d) B Dn D₁ 4 रणे; Dc सर्वैः; T₁ मृताः (for हताः).

19 ^b) Ś₁ Dn D₁ 2. 4. 6 M₂ नराधिप; B₄ T₂ G₂₋₄ धनेश्वर. — ^c) T₁ तत्र (for देव). — ^d) T₁ पुरमासाद्य सर्वशः.

20 ^a) Ś₁ क्षुब्धः; K₄ रुद्धाः; D₅ दग्धः; T₂ G भग्नः (for लब्धः). K₁₋₃ D₁₋₃ लब्धशैला (K₃ लो); B₄ Dn D₄ 6 T₁ लब्धशेषा; M₁ हतशेषा. K₄ क्षिप्ता; T₂ G भग्ना (for मुक्ता). ❧ Cn: लब्धशैलः इति गौडपाठे तु लब्धो भीमेन जितः शैलः. . . . ❧ — ^b) T₂ G त्वत् (for ते).

21 Before 21, Dc G₂ read वैशं. — ^a) Ś₁ K D₂ 3. 5 एतत् (for स तत्). B₂ Dn₁ D₅ M सु; D₁ 1 च (for तु). — ^b) Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃ 5 सर्वयक्षध (D₃ ज)नाधिपः; T₁ यक्षरक्षोगणा. — ^c) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ 5 T₁ क्रोध.

22 ^b) Ś₁ T₂ G धना (G₂ नरा)धिपः (for धने). — ^d) K₂ D₁₋₃ G₄ युध्यताम्. G₄ युज्यतां मे रथस्त्विति.

23 ^b) K₄ B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 5) T₁ G₁ M गिरिशृङ्गम्. — ^c) B D (except D₁₋₃ 5) रथं (for हयैः). K₂ D₁ 3 संयोजयामास. — ^d) K₂ 3 B D (except D₂) S (except T₁ M₁) गंधर्वैर्. B D (except D₁₋₃ 5) हेममालिभिः; T₁ M₁ रथमुत्तमं (by transp.). — D₅ reads 37 after 23, repeating it in its proper place.

24 M₂ om. (hapl.) 24^{bc}. — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ 5 मल्लिकाक्षा (Ś₁ K₁ 2 ख्या). D₅ महाहयाः (for हयो). — ^c) Ś₁ K₁ 2. 4 तेजोजवसमायुक्ता; K₃ Dc D₁ 3 जवबलोपेता; B Dn D₄₋₅ बलगुणोपेता. — K₄ om. (hapl.)

C. 3. 11764
B. 3. 161. 26
K. 3. 162. 27

हर्षयामासुरन्योन्यमिङ्गितैर्विजयावहैः ॥ २५

स तमास्थाय भगवान्राजराजो महारथम् ।

प्रययौ देवगन्धर्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः ॥ २६

तं प्रयान्तं महात्मानं सर्वयक्षधनाधिपम् ।

रक्ताक्षा हेमसंकाशा महाकाया महाबलाः ॥ २७

सायुधा बद्धनिस्त्रिंशा यक्षा दशशतायुताः ।

जवेन महता वीराः परिवार्योपतस्थिरे ॥ २८

तं महान्तमुपायान्तं धनेश्वरमुपान्तिके ।

ददृशुर्हृष्टरोमाणः पाण्डवाः प्रियदर्शनम् ॥ २९

कुबेरस्तु महासत्त्वान्पाण्डोः पुत्रान्महारथान् ।

आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशान्दृष्ट्वा प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३०

ते पक्षिण इवोत्पत्य गिरेः शृङ्गं महाजवाः ।

तस्थुस्तेषां समभ्याशे धनेश्वरपुरःसराः ॥ ३१

ततस्तं हृष्टमनसं पाण्डवान्प्रति भारत ।

समीक्ष्य यक्षगन्धर्वा निर्विकारा व्यवस्थिताः ॥ ३२

पाण्डवाश्च महात्मानः प्रणम्य धनदं प्रभुम् ।

नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च धर्मवित् ॥ ३३

अपराद्धमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः ।

तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे परिवार्य धनेश्वरम् ॥ ३४

शय्यासनवरं श्रीमत्पुष्पकं विश्वकर्मणा ।

24^a-25^a.

25 K₁ om. 25^a (cf. v.l. 24). — ^a) K₁. 2 रणे (for रथे). — ^b) Ś₁ K D₁₋₃. 5 पतिष्यन्त (for तरि°). T₂ G₂. 3 [अ]वहन्; G₄ [अ]भवन् (for [आ]शुगाः). — After 25^{ab}, T₂ G ins.:

815* ततस्ते तु महायक्षाः क्रुद्धं दृष्ट्वा धनेश्वरम् ।
— ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 D₃ शोभ°; K₃ B Dc Dn D₄. 6 हेष° (for हर्ष°). — ^d) B₁₋₃ D (except D₁₋₃. 5) हेचितैर् (for इङ्गितैर्).

26 ^b) K₂ G₁ M₁ महारथः; T₁ रथोत्तमं. — ^a) Ś₁ K D₁₋₃ महात्मभिः (for °द्युतिः).

27 ^a) A few MSS. प्रयातं. Ś₁ K₁₋₃ B₄ D₁₋₃ महा-
बाहुं. — ^b) Cf. 21^b and v.l. B Dn D₄. 6 T₂ G₂₋₄ सर्वे
यक्षधनाधिपं; Dc D₃. 5 G₁ सर्वयक्षगणा (D₃ G₁ °जना)धिपं.
— After 27^{ab}, S ins.:

816* अनुजगमुर्महात्मानं धनदं घोरदर्शनाः ।
[M₁ महात्मानो. T₁ M₁ यक्षरक्षोगणाधिपाः (for the pos-
terior half).]

— ^c) T₁ राक्षसा (for रक्ताक्षर). — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃
°जवाः (for °बलाः).

28 ^a) Ś₁ K D₁₋₃. 5 समंताद् (for सायुधा). K₁. 2
एतं (for बद्धं). — ^b) Ś₁ यक्षास्तस्य महाबलाः; K₁. 3. 4
D₃. 5 यक्षास्तस्य शतावराः; K₂ यक्षास्तस्य सतासताः; B Dc
Dn D₁. 2. 4. 6 यक्षा दशशतावराः. — ^c) B D (except
D₁₋₃. 5) S ते जवेन महावे (B_{1m}. 4 °आ)गाः. — ^d) B D
except D₁₋₃. 5) S छवमाना विहायसा (S °सं). — After
28, K₃ (om. line 2) B D (except D₁₋₃. 5) S ins.:

817* गन्धमादनमाजगुः प्रकर्षन्तमिवाभ्वरम् ।
तत्केसरिमहाजालं धनाधिपतिपालितम् ।

S cont.:

818* रम्यं चैव गिरेः शृङ्गमासेदुर्यत्र पाण्डवाः ।

29 ^{ab}) K₁. 2 ते (for तं). K₃. 4 D₁₋₃ तं महात्मानं
मायातं; D₅ तमायातं महात्मानं. B Dc Dn D₄. 6 S कुर्वे
च महात्मानं यक्षरक्षोगणावृतं (B₄ G₁ °धिपं). — ^d) Ś₁ D₁
प्रियदर्शनाः; T₂ G °वादिनः.

30 ^a) D₅ T₂ G₂₋₄ महासत्त्वः. — ^b) Ś₁ K₁. 2 Dc
पाण्डुः (for पाण्डोः). Ś₁ K₃. 4 D₁₋₃ महाबलान्. — After
30, S ins.:

819* सर्वे चेमे नरव्याघ्राः पुरंदरसमौजसः ।

[T₁ M₂ स मत्वेमे; T₂ (before corr.) G₂. 4 समं त्विमे;
M₁ स तु मेने.]

— S cont. : K₃ B D (except D₁₋₃. 5) ins. after 30:

820* देवकार्यं चिकीर्षन्स हृदयेन तुतोष ह ।

[S करिष्यति (for चिकीर्षन्स)..]

31 ^a) Ś₁ K₂ इवाश्वस्य; K₁. 3. 4 D₁₋₃ इवागम्य; B
Dc Dn D₄. 6 G₁ इवापेतुर्; D₅ इवाकाशे; T₂ G₂₋₄ इवो-
त्पत्य. — ^b) B₂₋₄ Dn D₄. 6 गिरिशृङ्गं; M₂ गिरेः शृङ्गान्.
T₂ G₂₋₄ महाबलाः. Ś₁ K D₁₋₃. 5 सर्वे संकल्परंहसः. — M₃
om. (hapl.) 31^c-36^b. — ^c) K₁. 2. 4 B₁ Dc D₁. 2. 5
समाभ्यासे; S (M₂ om.) सकाशे (T₂ G₃. 4 °शं) वै; a few
MSS. समभ्यासे.

32 M₂ om. 32 (cf. v.l. 31). — ^a) K₁. 3 B₄ D₂. 5
T G₂₋₄ M₁ ततः सं (T₁ M₁ °तस्ते) हृष्टमनसः. — ^d) Ś₁ K₁. 3
निर्विशेषं; K₃ D₁. 2 निर्विशंका. B₂₋₄ Dc Dn D₄. 6
निर्विकारमवस्थिताः.

33 M₂ om. 33 (cf. v.l. 31). — ^a) Ś₁ पाण्डवाः;
K₄ D₅ °वाक्ते; M₁ °वापि. Ś₁ K₁ D₁. 5 महात्मानं. — Ś₁
K₂ om. (hapl.) 33^b-34^a. — ^d) D₅ T₂ G₂₋₄ धर्मराजश्च.

विहितं चित्रपर्यन्तमातिष्ठत धनाधिपः ॥ ३५
 तमासीनं महाकायाः शङ्कुकर्णा महाजवाः ।
 उपोपविचिशुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३६
 शतशश्चापि गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ।
 परिवार्योपतिष्ठन्त यथा देवाः शतक्रतुम् ॥ ३७
 काञ्चनीं शिरसा विभ्रद्भीमसेनः स्रजं शुभाम् ।
 बाणखड्गधनुष्पाणिरुदैक्षत धनाधिपम् ॥ ३८
 न भीर्भीमस्य न ग्लानिर्विक्षतस्यापि राक्षसैः ।
 आसीत्स्यामवस्थायां कुबेरमपि पश्यतः ॥ ३९
 आददानं शितान्वाणान्योद्धुक्काममवस्थितम् ।
 दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमब्रवीन्नरवाहनः ॥ ४०
 विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्थ भूतहिते रतम् ।
 निर्भयश्चापि शैलाग्रे वस त्वं सह बन्धुभिः ॥ ४१
 न च मन्युस्त्वया कार्यो भीमसेनस्य पाण्डव ।

कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजस्तव ॥ ४२
 ब्रीडा चात्र न कर्तव्या साहसं यदिदं कृतम् ।
 दृष्ट्वापि सुरैः पूर्वं विनाशो यक्षरक्षसाम् ॥ ४३
 न भीमसेने कोपो मे प्रीतोऽस्मि भरतर्षभ ।
 कर्मणानेन भीमस्य मम तुष्टिरभूत्पुरा ॥ ४४
 एवमुक्त्वा तु राजानं भीमसेनमभाषत ।
 नैतन्मनसि मे तात वर्तते कुरुसत्तम ।
 यदिदं साहसं भीम कृष्णार्थे कृतवानसि ॥ ४५
 मामनादृत्य देवांश्च विनाशं यक्षरक्षसाम् ।
 स्वबाहुबलमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि ।
 शापादस्मि विनिर्मुक्तो घोरादद्य वृकोदर ॥ ४६
 अहं पूर्वमगस्त्येन क्रुद्धेन परमर्षिणा ।
 शप्तोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यैषा निष्कृतिः कृता ॥ ४७
 दृष्टो हि मम संक्लेशः पुरा पाण्डवनन्दन ।

C. 3. 11789
 B. 3. 161. 51
 K. 3. 162. 54

35 M₂ om. 35 (cf. v.l. 31). — ^a) B Dc Dn D₃. 4. 6 स ह्या (B₁ 'ज्या') सनवरं; D₁. 2. 5 शय्यासनधरं; T G₂-4 'युतं'; M₁ 'गतं'. Ś₁ K₁. 3 B₁ Dc₂ D₆ G₄ श्रीमान्. — ^b) B₁-3 D₄. 6 पुष्पके.

36 M₂ om. 36^{ab} (cf. v.l. 31). — ^b) Ś₁ K₁. 2 M₁ 'बलाः (for 'जवाः').

37 ^a) Ś₁ K D₂. 3. 5 चैव (for चापि). — ^c) K₃ D₁-3. 5 स्म तिष्ठति; D₄ B₂. 3 T₂ G₂-4 [उ]पतिष्ठति. — ^d) K B₂ M देवं.

38 ^b) T₂ G शिवां (for शुभाम्). — ^c) B₁. 4 Dn D₄. 6 पाशं; B₂. 3 प्रासं (for बाणं). — ^d) Ś₁ K₁. 2 नावैक्षत.

39 ^a) B₁-3 Dn D₄. 6 भीमसेनस्य न ग्लानिर्. — ^b) Ś₁ K₁. 2 विक्षिप्तस्यापि; K₄ D₁. 3 G₁ विक्षिं; D₆ ईक्षिं; G₄ M वीक्षिं.

40 ^b) T₁ G₂. 4 M इव (for अव-).

41 Before 41, B₄ Dc read कुबेर उं; also in the sequel frequently. — ^a) Ś₁ K₃ M₂ त्वा (for त्वां). — ^c) Ś₁ K D₂. 3. 5 चैव (for चापि). — ^d) B₁-3 D (except D₁-3. 5) भ्रातृभिः सह; B₄ सह रक्षभिः.

42 ^a) Ś₁ K₁. 2 तु (for च). — ^b) S 'सेनाय. — ^c) K₄ D₃ G₂ [ए]व (for [ए]ते). Ś₁ K D₁-3. 5 सर्वे (for पूर्व).

43 ^a) Dc च ते; T₂ G चापि (for चाप). — ^b) Ś₁ K₁. 2 त्वं (for त्वम्). — ^c) B₁-3 D₄ पाण्डव (B₄ पाण्डव).

K₁. 2 D₆ transp. साहसं and यदिदं. — ^c) Dc₂ T₁ दिष्टः; G₁. 4 दिष्टं.

44 ^b) D₆ प्रीतोहं. K D₃ पुरुषर्षभ (for भरतं). D₁ प्रीतश्चास्मि नरर्षभ. — ^c) B₂-4 Dn D₄. 6 T₂ G₃ कर्मणा भीमसेनस्य. — ^d) B₁. 3. 4 Dc Dn₃ D₁. 2. 4. 6 M₁ परा (for पुरा). — After 44, K₄ reads an addl. colophon.

45 Before 45, all MSS. except K₃ G₁ read वैशं उं (S MSS. om. उं). — ^a) B₄ D₃ S (except T₁ G₁) स एवमुक्त्वा राजानं. — ^c) Ś₁ K₁. 2 तात (for भीम); cf. 45°. — ^f) K D₁-3. 5 कृष्णार्थं.

46 ^a) D₆ देवानां (for देवांश्च). — ^b) D₆ विनाशं कृतवानसि; T₂ G विनाशयसि राक्षसान्. — ^c) Ś₁ K₁. 2 'बलवीर्येण. — ^d) Ś₁ K D₁-3. 5 तव (for त्वयि). — ^e) B Dc Dn D₄. 6 अद्य; D₆ अपि; S चाहं (T₁ अस्माद्) (for अस्मि). S विमुक्तोद्य (for विनिर्मुक्तो). — ^f) B₁-3 Dc Dn D₄-6 T₂ G₃ अस्मि; D₁. 2 G₁. 2. 4 M अस्माद्; T₁ चाहं (for अद्य).

47 ^a) Many MSS. निःकृतिः. B₂ M₂ परा; D₆ किल; T₂ G₂. 3 ध्रुवं; G₁ पुरा; G₄ ध्रुवा (for कृता).

48 ^a) Dc दिष्टो (for दृष्टो). D₆ S दृष्टोयं मे (T₁ G₄ 'ष्टो धर्मे) परिक्लेशः. — ^c) B₁ तव नात्रां; D₆ न ते वात्रां; T₁ तत्त्ववात्रां; T₂ G₁-3 तवात्र नां. — ^d) T₁ G₁ न किञ्चिदस्ति (for कथं). — ^e) B₁-3 D₄ पाण्डव (B₄ पाण्डव).

न तवात्रापराधोऽस्ति कथंचिदपि शत्रुहन् ॥ ४८

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं शप्नोऽसि भगवन्नगस्त्येन महात्मना ।

श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तवैतच्छापकारणम् ॥ ४९

इदं चाश्चर्यभूतं मे यत्क्रोधात्तस्य धीमतः ।

तदैव त्वं न निर्दग्धः सबलः सपदानुगः ॥ ५०

वैश्रवण उवाच ।

देवतानामभून्मन्त्रः कुशवत्यां नरेश्वर ।

वृत्तस्तत्राहमगमं महापद्मशतैस्त्रिभिः ।

यक्षाणां घोररूपाणां विविधायुधधारिणाम् ॥ ५१

अध्वन्यहमथापश्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ।

उग्रं तपस्तपस्यन्तं यमुनातीरमाश्रितम् ।

नानापक्षिगणाकीर्णं पुष्पितद्रुमशोभितम् ॥ ५२

तमूर्ध्वबाहुं दृष्ट्वा तु सूर्यस्याभिमुखं स्थितम् ।

तेजोराशिं दीप्यमानं हुताशनमिवैधितम् ॥ ५३

राक्षसाधिपतिः श्रीमान्मणिमान्नाम मे सखा ।

मौर्य्यादज्ञानभावाच्च दर्पान्मोहाच्च भारत ।

न्यष्टीवदाकाशगतो महर्षेस्तस्य मूर्धनि ॥ ५४

स कोपान्मामुवाचेदं दिशः सर्वा दहन्निव ।

मामवज्ञाय दुष्टात्मा यस्मादेष सखा तव ॥ ५५

धर्षणां कृतवानेतां पश्यतस्ते धनेश्वर ।

तस्मात्सहैभिः सैन्यैस्ते वधं प्राप्स्यति मानुषात् ॥ ५६

त्वं चाप्येभिर्हतैः सैन्यैः क्लेशं प्राप्स्यसि दुर्मते ।

तमेव मानुषं दृष्ट्वा किल्बिषाद्विप्रमोक्ष्यसे ॥ ५७

भारत) (for शत्रु). — After 48, B₄ Dc ins. a colophon.

49 D₅ transp. 49 and 50. — ^a) Ś₁ K D₁₋₃ transp. कथं and शप्तः; and read त्वं (for [अ]सि). Ś₁ महर्षिणा (for महा). D₅ किमर्थं वाशपत्क्रुद्धस्त्वामगस्त्यस्तपोधनः. — ^c) K₄ D₁. 2 [अ]हं सर्वं; D₅ [अ]शेषेण; T₂ G₂₋₄ [अ]हं राजन् (for [अ]हं देव). — ^d) K₁. 2 D₅ तथै; S (except T₁ M₁) यथै (for तवै). K₄ D₁. 2 तत् (for [ए]तत्). D₅ तव शापस्य कारणं.

50 D₅ transp. 49 and 50. — ^a) Ś₁ K D₂. 3 तु (for च). D₅ आश्चर्यमेतद्भगवन्. — ^c) D₅ M₂ तस्मिन्क्षणे; T₁ G₂ तथैव त्वं. — ^d) D₅. 5 सभृत्यः; T₂ G सहयः (G₁ सा) (for सबलः). Ś₁ च सवाहनः; D₅ बलवाहनः (for सपदानुगः).

51 K₃ B₁. 4 Dc Dn D₄. 6 धनेश्वर उ; K₄ D₅ धनद उ; B₂. 3 G₁ कुबेर उ (G₁ om. उ). — ^a) Ś₁ K D₁₋₃ G₄ सत्रं; G₁. 2 M₂ मंत्रं. — ^b) Ś₁ K₂. 4m D₁. 3 मेरुपृष्ठे; B₄ S कुशावत्यां. Ś₁ K₁. 2 जनाधिप; D₅ नराधिप (for नरे). — ^c) T₁ G₁ M₁ तत्राहूतो; M₂ वृत्तस्ताता (for वृत्तस्तत्रा). — ^d) S वृत्तः (for त्रिभिः). — ^e) B₄ कामरूपाणां; M₁ राक्षसानां च. — ^f) Ś₁ K₁. 2 पाणिनां.

52 After 52^{ab}, T₂ G₃. 4 read 53^{cd}. — ^c) B D (except D₁₋₃. 5) तप्यमानं (for तपस्यन्तं). — ^d) S नानाद्रुमविभूषितं. — ^e) S यमुनातीरमाश्रित्य (T₁ साद्य). — ^f) D₅ S पुण्यं ब्रह्म (T₁ देव) पिसंकुलं.

53 ^a) S अयो (for तम्). B Dc Dn₁. n₂ D₄. 6

[ए]व; Dn₃ च; S तं (for तु). — ^b) B D (except D₁₋₃) [अ]भिमुखे. S अगस्त्यमृषिसत्तमं. — T₂ G₃. 4 read 53^{cd} after 52^{ab}. — ^d) Dc G₁ इवेधितं; D₅ इवानलं.

54 ^a) Ś₁ K₁. 2 D₃. 5 तत्राधिपो राक्षसानां. — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ (by transp.) मोहादर्पाच्च; T₂ G₂₋₄ दर्पमोहा. B₁₋₃ D (except D₁₋₃. 5) पार्थिव (for भारत). — ^e) Ś₁ K B₂. 3 Dc Dn₁ D₁₋₃. 5 अष्टीवद् (for न्यष्टी). M ष्टीवताकाशगस्त्य. — ^f) B₄ M परमर्षेः स मूर्धनि.

55 ^{ab}) K₄ D₃ transp. स and कोपात्. D₅ प्रदहन्निव तेजसा. S ततः क्रुद्धः स भगवानुवाचेदं तपोधनः. — ^d) Ś₁ K₁. 2 देव (for एष).

56 ^a) S (except T₂ G₃) धर्षणं. K₄ एनां; D₁. 3 एवं; T₁ M एष; T₂ (before corr.) G₁. 2. 4 एतत् (for एतां). — ^c) Ś₁ K₁ सैन्यं. G₁. 4 M₂ तैर् (for ते). — ^d) T₁ M₁ मानवात्.

57 K₄ om. 57^{ab}. — ^b) B D (except D₁. 2. 5) G₁ M₂ प्राप्येह; T₂ G₂₋₄ प्राप्सुहि (for प्राप्स्यसि). B D (except D₁₋₃. 5) दुर्मते.

58 ^b) K₁. 2. 4 B₂₋₄ D₅ T₁ G₁ M₁ पुत्रपौत्रं बलान्वितं (T₁ M₁ जुगं). — ^c) Ś₁ ते शापं; K₂ तं शापं; G₃ विशापं; M₂ नानाशं (for न शापं). B Dc₁ Dn₃ D₄ प्राप्यते. — ^d) N तत्तत्त्वा (D₅ तोव) ज्ञां (for गच्छतेऽऽज्ञां).

59 ^b) T₂ G₃ तत्तस्माद्; G₁ अगस्त्याद्; G₂ पुरास्माद् (for प्राक्तस्माद्). Ś₁ मुनि (for ऋषि). — ^c) Ś₁ K D₁₋₃. 5 महाबाहो.

सैन्यानां तु तवैतेषां पुत्रपौत्रवलान्वितम् ।
न शापं प्राप्स्यते घोरं गच्छ तेऽऽज्ञां करिष्यति ॥ ५८

एष शापो मया प्राप्तः प्राक्तस्मादपिसत्तमात् ।
स भीमेन महाराज भ्रात्रा तव विमोक्षितः ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

वैश्रवण उवाच ।

युधिष्ठिर धृतिर्दाक्ष्यं देशकालौ पराक्रमः ।
लोकतन्त्रविधानानामेष पञ्चविधो विधिः ॥ १
धृतिमन्तश्च दक्षाश्च स्वे स्वे कर्मणि भारत ।
पराक्रमविधानज्ञा नराः कृतयुगेऽभवन् ॥ २
धृतिमान्देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ पृथिवीमनुशास्ति वै ॥ ३
य एवं वर्तते पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु ।
स लोके लभते वीर यशः प्रेत्य च सद्गतिम् ॥ ४

देशकालान्तरप्रेप्सुः कृत्वा शक्रः पराक्रमम् ।
संप्राप्तस्त्रिदिवे राज्यं वृत्रहा वसुभिः सह ॥ ५
पापात्मा पापबुद्धिर्यः पापमेवानुवर्तते ।
कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ६
अकालज्ञः सुदुर्मेधाः कार्याणामविशेषवित् ।
वृथाचारसमारम्भः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ७
साहसे वर्तमानानां निकृतीनां दुरात्मनाम् ।
सर्वसामर्थ्यलिप्सूनां पापो भवति निश्चयः ॥ ८
अधर्मज्ञोऽवलिप्तश्च बालबुद्धिरमर्षणः ।

C. 3. 11811
B. 3. 162. 9
K. 3. 163. 9

Colophon. — Major parvan : Ś1 K1. 3 Dn2 T1 G2. 4
आरण्य (T1 आरण्यकांड !). — Sub-parvan : K3 D1-3 (all
om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा ;
B1. 2. 4 Dn D4-6 T2 G3. 4, likewise, only गंधमादनप्रवेश
(B2 नवास ; D5 दर्शन) ; and finally B3, only गंधमादन.
— Adhy. name : K D3 धनेश्वरसमागमः ; Dc कुबेरसंवादः ;
D1. 2 G2 कुबेरसमागमः ; G1 कुबेरपांडवसंवादः. — Adhy.
no. (figures, words or both) : Dn 160 (Dn3 161) ;
D1 166 ; S (M2 sup. lin.) 162 (M2 orig. 164).
— Śloka no. : Dn1. n3 D1 63 ; Dn3 64.

159

1 B1-3 Dn D1. 2. 4-6 धनद उ° ; B4 Dc कुबेर उ°.
— °) K2 °कालं पराक्रमं ; B D (except D1-3. 6) °काल-
पराक्रमाः. — °) Ś1 K D1-3. 6 लोकतन्त्रविधानं च (K4
D3. 6 वा) ; B4 S °विभागानाम्. — °) Ś1 K D2. 3. 6
[अ]प्येष (for एष). K3. 4 D1-3. 6 नयः (for विधिः).
2 °) S (except G1) °विभागज्ञा. — D5 om.
(hapl.) 2^a-3^a.
3 D5 om. 3^a (cf. v.l. 2). — °) Ś1 K Dc D1-3. 6
G1 M1 सर्वधर्मविभागवित्. — °) Ś1 K D1. 2. 4

D1-3 हि ; K3 D5 ह (for वै). B1-3 Dc Dn D4. 6 प्रशास्ति
पृथिवीं चिरं ; B4 पृथिवीमनुशासति.

5 °) Ś1 K D1-3. 6 देशकालोत्तरं (K2 °त्तरः ; D5 °चितं)
शक्रः, and तात (for शक्रः). — °) Dc वंधु° ; T1 M वंधु°
(for वसु°). Ś1 K D1-3. 6 मरुद्भिः सह वृत्रहा. — After
5, N (except B1 D4. 6) ins. :

821* यस्तु केवलसंरम्भाद्यपातं न निरीक्षते ।

6 K3 D5 om. 6^{ab}. — °) Ś1 K (K3 om.) B4 D1-3
च (for यः). — °) = 7^d. Ś1 K1-3 D1-3. 6 स प्रेत्ये° (for
प्रेत्य चे°). K4 B2 Dn D4-6 वि- (for the second च).

7 Ś1 D5 T2 G3 om. (hapl.) 7. — °) K1-3 D1-3
हि ; M2 स (for सु). — °) B2 अविधानवित् ; G4 अवि-
भागवित्. — °) K4 दुर्वृत्ताचारसंरम्भी (m वृथाचारसमारंभात्).
— °) = 6^d. K3. 4m D1. 2 स प्रेत्येह ; K4 सोचिरेण (for
प्रेत्य चेह). K4 (m as in text) B1. 2 Dn D3. 4. 6 G1
वि- (for च).

8 °) K4 D1. 2. 6 निकृतानां (K4m प्राकृतानां) ; D3
प्रवृत्तीनां. — °) Ś1 K1. 3 सर्वसामर्थ्यलिप्सा (K1 °लिप्सा)नां ;
K4 (m as in text) सर्वेषामर्थलिप्सानां ; T G सर्वेषामर्थ-
लिप्सूनां ; M3 स त्वस्मान्सत्वलिप्सूनां. — °) K4m Dc
पातो ; D1. 2 T1 पापे (for पापो). K4 निश्चितः ; T2 G2-4

नित्यहाः

निर्भयो भीमसेनोऽयं तं शाधि पुरुषर्षभ ॥ ९
 आर्षिषेणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमाश्रमम् ।
 तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥ १०
 अलकाः सह गन्धर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः ।
 मन्त्रियुक्ता मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः ।
 रक्षन्तु त्वा महाबाहो सहितं द्विजसत्तमैः ॥ ११
 साहसेषु च संतिष्ठन्निह शैले वृकोदरः ।
 वार्यतां साध्वयं राजस्त्वया धर्मभृतां वर ॥ १२
 इतः परं च राजेन्द्र द्रक्ष्यन्ति वनगोचराः ।
 उपस्थास्यन्ति च सदा रक्षिष्यन्ति च सर्वशः ॥ १३
 तथैव चान्नपानानि स्वादूनि च बहूनि च ।

उपस्थास्यन्ति वो गृह्य मत्प्रेष्याः पुरुषर्षभ ॥ १४
 यथा जिष्णुर्महेन्द्रस्य यथा वायोवृकोदरः ।
 धर्मस्य त्वं यथा तात योगोत्पन्नो निजः सुतः ॥ १५
 आत्मजावात्मसंपन्नौ यमौ चोभौ यथाश्विनोः ।
 रक्ष्यास्तद्वन्ममापीह यूयं सर्वे युधिष्ठिर ॥ १६
 अर्थतत्त्वविभागज्ञः सर्वधर्मविशेषवित् ।
 भीमसेनादवरजः फल्गुनः कुशली दिवि ॥ १७
 याः काश्चन मता लोकेष्वग्न्याः परमसंपदः ।
 जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनंजये ॥ १८
 दमो दानं बलं बुद्धिर्हीर्षुतिस्तेज उत्तमम् ।
 एतान्यपि महासत्त्वे स्थितान्यमिततेजसि ॥ १९

9 ^b) D1. 2. 5 T1 पापं (for बालं). — ^d) Ś1 पुरुषो-
 त्तमं; K1 B2 D1. 2 पुरुषर्षभं. K4 त्वं शाधितुमिहार्हसि.
 — After 9, K4 ins.:

822* तच्छ्रुत्वा धनदो वाक्यं पाण्डवानां समागमम् ।
 उत्थाय स ह तैः सार्धं चलितस्तक्षणाद्वृत्तम् ।
 कुबेरः प्राप्य राजानं युधिष्ठिरमभाषत ।

10 ^a) B (as usual) आर्षिसेनस्य. — ^b) Ś1 K1. 2
 D3 transp. प्राप्य and भूयः. Ś1 K1. 2 तथा (for त्वमां).
 — ^c) K2-4 B1. 3. 4 Dc2 D3. 5. 6 तामिस्रं; G2. 4 त्वरितं.
 T2 G2-4 प्राप्य (for पक्षं). T1 G1 M तमिस्रं प्रथमां प्राप्य
 (T1 तत्र).

11 ^a) Ś1 K2 B2 D1. 3 M1 अलका; K1. 4 G1. 4 M2
 अलका; Dn2 D6 आलकाः; D6 अलंका; T1 अकालः; G2
 आलकैः. — ^b) N (except Ś1) M2 यक्षाश्च. B1-3 D
 (except D1-3. 5) किन्नरैः (for राक्षसैः). — ^d) T1 M1
 सर्वैश्च गिरिवासिभिः. — ^e) Ś1 K3. 4 D3. 5 रक्षन्ति; K1. 2
 रक्षन्ते; D2 रक्षितुं. B Dc Dn D4. 6 रक्षिष्यन्ति (for रक्षन्तु
 त्वा). K1. 2. 4 D1. 3. 5 T G त्वां (for त्वा).

12 ^a) G1 न (for च). Ś1 K1. 2 साहसे चापि संतिष्ठन्;
 K4 (marg. sec. m. as in text) साहसं स्वयमातिष्ठन्; B D
 (except D1-3. 5) साहसादनुसंप्राप्तः (Dc सा); T2 G3. 4
 साहसेषु न कर्तव्यं. — ^b) B Dn D4. 6 प्रतिबुध्य; Dc1 प्रति-
 हर्ष; Dc2 प्रतिबुद्धान्; T2 G2-4 त्वया शैले (for इह शैले).
 — ^d) S स्वयं (G1 भीमो) (for त्वया).

13 ^a) B D (except D1-3. 5) अतः (for इतः). Ś1
 K1-3 D1-3 वः सर्वान्; K4 D5 वः सर्वे; B Dn D4. 6 वो
 राजन् (for राजेन्द्र). — ^b) K1. 2 प्रेक्ष्यन्ति; K3 Dc रक्ष्यन्ति.
 — ^c) B1-3 Dc वः सर्वान्; B4 Dn D4. 6 वो राजन्; D3 M

च तदा (for च सदा). — ^d) Dn D4. 6 रक्षिष्यन्ते; G1. 3
 संरक्ष्यन्ति. B1. 2. 3m D (except D1-3. 5) वः सदा (for
 सर्वशः). K4 (marg. sec. m. as in text) रक्षांसि तव
 सर्वशः.

14 ^b) K3 D1. 2. 5 विविधानि; Dc च फलानि (for च
 बहूनि). — ^c) K1. 2 वै गृह्य; K4 च सदा; K4 (marg.
 sec. m.) D1-3. 5 [उ]पादाय (for वो गृह्य). B Dc Dn
 D4. 6 आहरिष्यन्ति मत्प्रेष्याः. — ^d) D3 भृत्याः (for प्रेष्याः).
 K4 भरतर्षभ. B Dc Dn D4. 6 सदा वः (B2 Dc सदाः)
 पुरुषर्षभाः.

16 ^b) G2 धर्मौ (for यमौ). K1. 2 Dc T2 G तथा
 (for यथा). K1. 2 D1-3 [अ]श्विनौ. — ^c) Dc ते तन्; T1
 तावन्; T2 G2-4 तथा (for तद्वन्). K4 B2 Dc D1. 6 T
 G2. 3 M1 मया (for ममां). K1. 2 रक्ष्यास्तद्वन्ममप्येह.
 — ^d) B1 स्वयं (for यूयं).

17 ^a) B D (except D1-3. 5) विधानज्ञः. — ^b) Ś1
 K1. 2. 4 D1 विभागवित्; K3 B Dc Dn D2-6 विधानवित्.
 — ^c) K4 भीमादवरजः श्रीमान्; G1 सेनोदयं राजन्. — ^d)
 N (except Ś1 K1. 2) फाल्गुनः.

18 ^{ab}) K4 B Dc Dn D3. 4. 6 मता लोके; S महाबुद्धेः
 (T1 बुद्ध्या) (for मता लोकेषु). D1 काश्चित्सर्वमता लोके;
 D2. 5 याः काश्चित्संमता लोके. K4 बुद्धेः; B D (except D6)
 स्वर्गाः; T1 वक्ष्याः (for [अ]ग्न्याः).

19 ^a) Ś1 K1-3 D1-3. 5 transp. दमो and दानं. — ^b)
 K3 D1-3. 5 T1 धृतिस्तेजः पराक्रमः (T1 ज अनुत्तमं). — ^c)
 Ś1 K1-3 D1-3. 5 हि (for [अ]पि). T2 (before corr.)
 G4 महाबुद्धे. — ^d) T1 M1 स्थितानि हि यथा त्वयि.

20 ^a) Ś1 K (K4 marg. sec. m.) D1-3. 5 नरा नृपः; Dc

न मोहात्कुरुते जिष्णुः कर्म पाण्डव गर्हितम् ।
 न पार्थस्य मृषोक्तानि कथयन्ति नरा नृषु ॥ २०
 स देवपितृगन्धर्वैः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ।
 मानितः कुरुतेऽस्त्राणि शक्रसन्नानि भारत ॥ २१
 योऽसौ सर्वान्महीपालान्धर्मेण वशमानयत् ।
 स शंतनुर्महातेजाः पितुस्तव पितामहः ।
 प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डीवधन्वना ॥ २२
 सम्यक्चासौ महावीर्यः कुलधुर्य इव स्थितः ।
 पितृन्देवांस्तथा विप्रान्पूजयित्वा महायशाः ।
 सप्त मुख्यान्महामेधानाहरद्यमुनां प्रति ॥ २३
 अधिराजः स राजंस्त्वां शंतनुः प्रपितामहः ।

स्वर्गजिच्छक्रलोकस्थः कुशलं परिपृच्छति ॥ २४
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभ ।
 प्राध्वं कृत्वा नमश्चक्रे कुबेराय वृकोदरः ॥ २५
 ततोऽब्रवीद्धनाध्यक्षः शरण्यः शरणागतम् ।
 मानहा भव शत्रूणां सुहृदां नन्दिवर्धनः ॥ २६
 स्वेषु वेश्मसु रम्येषु वसतामित्रतापनाः ।
 कामानुपहरिष्यन्ति यक्षा वो भरतर्षभाः ॥ २७
 शीघ्रमेव गुडाकेशः कृतास्त्रः पुरुषर्षभ ।
 साक्षान्मघवता सृष्टः संप्राप्स्यति धनंजयः ॥ २८
 एवमुत्तमकर्माणमनुशिष्य युधिष्ठिरम् ।

C. 3. 11834
 B. 3. 162. 32
 K. 3. 163. 34

नरोत्तम.

21 °) T₂ (before corr.) G₄ आनीतं; G₁. 2 आनीतः
 (for मानितः). — °) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃. 5 पाण्डवः; T₁ M₁
 मानद (for भारत).

22 °) B D (except D₁₋₃. 5) शंतनुर्. — °) D₁. 2
 T G₃ धन्विना.

23 °) T₂ G सम्यक्चापे (G₁ संत्यक्चासौ). Ś₁ K
 (K₄ marg. sec. m.) D₁₋₃. 5 समागम्य महाकीर्तिः. — °) K₄
 यथा मेरुर् (for कुल°). T₁ M₂ [उ]स्थितः (for स्थितः).
 Ś₁ K (K₄ marg. sec. m.) Dc D₃. 5 कुलधर्मेण पार्थिवः;
 B Dn D₁. 2. 4. 6 कुलधु (Dn₂. ns 'धै')र्येण पार्थिवः. — °)
 B D (except D₁₋₃. 5) ऋषीन्विप्रान्; T₁ पूजयित्वा (for
 तथा विप्रान्). — °) T₁ यातः स्वर्गं (for पूजयित्वा). B D
 (except D₁₋₃. 5) महातपाः. — °) B₄ T₁ M₁ अनु
 (for प्रति).

24 °) K₄ D₁₋₃ अति राज्ञां (D₁. 2 'ज्ञः') स; T₁ अथ
 आह च; T₂ G₃ अतिराजसु; G₁. 4 अधिराजसु; G₂ M₂ अति-
 राजा स. K₁ M₂ राजंस्त्वा; T₁ M₁ राजेंद्रः. — °) Some
 N MSS. शंतनुः. T₁ M₁ त्वां (for प्र°). — °) T₂ G
 स्वर्गं (for शक्र°).

25 After the ref., B₁ (marg.). 4 D (except
 D₁₋₃. 5) ins. :

823* एतच्छ्रुत्वा तु वचनं धनदेन प्रभाषितम् ।

पाण्डवाश्च ततस्तेन बभूवुः संप्रहर्षिताः ।

— °) Some MSS. भरतर्षभः. — D₂ om. 25°-26°.

— °) Ś₁ K₁. 2. 4 (m as in text) D₅ T (T₂ by corr.)

G₃ प्रह्वं; G₁ प्रध्वं; G₂ पादौ; G₄ पादे; M₁ प्रांचं; Cnp प्राज्यं

(= ज्यारहितं Nil.) (for प्राध्वं). — °) T₁ पूजयित्वा (for
 कुवे°). K₄ (marg. sec. m. as in text) महात्मने (for
 वृको°).

26 D₂ om. 26^{ab} (cf. v.l. 25). — °) Ś₁ K (K₄
 marg. sec. m.) D₃. 5 तमत्रं (for ततोऽत्र°). K₄ (marg.
 sec. m. as in text) राजराजा (for धना°). — °) K₄
 (marg. sec. m. as in text) T₁ M₁ शरणैषिणां; M₂ शरणं
 गतः. — °) Ś₁ K₁₋₃ Dn₂ D₃. 5 T₁ G₂ सुहृदानंदं; B₄
 सुहृदां मानं. — After 26, T G ins. :

824* विभवस्तात शैलाग्रे वसानः सह बन्धुभिः ।

सुपर्णपितृदेवानां सततं मानकृद्भव ।

ऋजुं पश्यत मा वक्रं सत्यं वदत मानृतम् ।

दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत मापरम् ।

[(L. 1) T₁ G₁ विभवः; G₂ विहरन् (for विभवः).]

27 °) S सर्वेषु (for रम्येषु). — °) Ś₁ K₁₋₃ B₄
 D₁₋₃. 5 कर्षणाः (for तापनाः). — °) B₁. 3 Dn D₄. 6
 कामाक्ष परिहास्यंति; D₅ कामाक्ष प्रहरिष्यंति; S कामानभिहरि-
 ष्यंति. — °) K₄ मम शासनात् (भर°).

28 °) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃. 5 चापि (for एव). — °) B
 D (except D₁₋₃. 5) पुनरेष्यति (for पुरु°). — °) K₄
 स्वयं (for साक्षान्). Ś₁ D₂ पृष्टः; K₂ दृष्टः; T₁ M₁ [उ]-
 त्सृष्टः; M₂ सृष्टं.

29 °) Ś₁ K D₁₋₃. 5 एवमुत्तमधर्माणम् (K₄ उक्त्वैवं
 शुभकर्माणम्); T₁ एवमुत्तमकुर्वाणम्. — °) K₄ S अनुशास्य.
 — °) D₁. 2 श्वेतं; D₅ वस्तुं (for अस्तं). B₂ (m as in
 text) अस्तं गिरिगते सूर्ये; S अस्तं गिरिमिवादित्यः (M₁ साद्य).
 — °) D₁. 2 प्रयातो.

अस्तं गिरिवरश्रेष्ठं प्रययौ गुह्यकाधिपः ॥ २९
 तं परिस्तोमसंकीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः ।
 यानैरनुययुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३०
 पक्षिणामिव निर्घोषः कुबेरसदनं प्रति ।
 बभूव परमाश्चानामैरावतपथे यताम् ॥ ३१
 ते जग्मुस्तूर्णमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः ।
 प्रकर्षन्त इवाभ्राणि पिबन्त इव मारुतम् ॥ ३२

ततस्तानि शरीराणि गतसत्त्वानि रक्षसाम् ।
 अपाकृष्यन्त शैलाग्राद्वनाधिपतिशासनात् ॥ ३३
 तेषां हि शापकालोऽसौ कृतोऽगस्त्येन धीमता ।
 समरे निहतास्तस्मात्सर्वे मणिमता सह ॥ ३४
 पाण्डवास्तु महात्मानस्तेषु वेश्मसु तां क्षपाम् ।
 सुखमूर्धुर्गतोद्वेगाः पूजिताः सर्वराक्षसैः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१६०

वैशंपायन उवाच ।

ततः सूर्योदये धौम्यः कृत्वाह्निकमरिंदम ।
 आर्ष्टिपेणेन सहितः पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ १
 तेऽभिवाद्यार्ष्टिपेणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह ।

ततः प्राञ्जलयः सर्वे ब्राह्मणांस्तानपूजयन् ॥ २
 ततो युधिष्ठिरं धौम्यो गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
 प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ३
 असौ सागरपर्यन्तां भूमिमावृत्य तिष्ठति ।

30 ^a) Ś1 K1-3. 4 (marg. sec. m.) D3. 5 तं (Ś1 K2 ते) परिस्तोमसंस्तीर्णैर्; K4 परिवृत्तोय संकीर्णैर्; T1 तं परिव्यो-
 मसं. — ^b) Ś1 K D1-3. 5 नानारजत (K4 नानाकनक; K4
 marg. sec. m. महारजत)भूषितैः.

31 ^a) K4 (marg. sec. m. as in text) 'माश्चर्यम्
 (for 'माश्चानाम्). — ^d) Ś1 K D3. 5 ऐरावतपथे. K2 B D
 (except D1-3. 5) T G3. 4 यथा (for यताम्).

33 ^a) Ś1 K1. 2 D3 व्यपा; K3 अप.

34 Before 34, T2 G2-4 ins. वैशं. — ^a) Ś1 K
 D3. 5 स (for हि). K3. 4 D3. 5 नाशं (for शापं). Ś1
 K1. 2 [अ]पि; K3. 4 D3 हि; B Dc Dn D4. 6 स (B1 तु);
 D3 [अ]यं (for [अ]सौ). D1. 2 तेषामयं शापकालः. — ^d)
 B D (except D1-3. 5) शापस्यांतोभवत्तदा.

35 ^a) K4 पाण्डवापि; B D (except D1-3. 5) G1
 'वाश्च; T G2-4 M 'वाः सु. — ^b) D1. 2. 5 T2 G2-4 स्वेषु
 (for तेषु). N (except B2. 4) ताः क्षपाः. — ^d) K4 S
 'ताः सह (K4 T1 M1 'ता यक्ष) राक्षसैः.

Colophon. — Major parvan : Ś1 K1. 2 Dn2 T2
 G2-4 आरण्य. — Sub-parvan : K3 D1. 2 (all om. sub-
 parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed
 by गंधमादनवास in K3, and गंधमादनप्रवेश in D1); B1. 4

Dn D4-6 T2 G3, likewise, only गंधमादनप्रवेश (D3
 T2 G3 'निवास); and finally B2. 3 Dc, only गंधमादन
 वास. — Adhy. name : K4 कुबेरसमागमः; D2 धनदागमनं;
 D3 M2 वैश्रवणसमागमः; G1 वैश्रवणनिवर्तनं. — Adhy. no.
 (figures, words or both) : Dn 161 (Dn3 162); D1
 167; S 163 (M2 sup. lin. 165). — Śloka no. : Dn
 38; D1 37.

160

1 ^b) K4 पांचाली शुभदर्शना; K4 (marg. sec. m.) D1
 T1 M पांचाली सुहृदश्च ते (T1 तान्); D2 T2 G पांचालीस-
 हितांश्च तान् (D2 'तश्च ते; G2 'तश्च तान्). — ^c) B आर्ष्टि-
 सेनेन. K1. 4 D1. 2 M सहिताः; D5 'तं; T1 'तान्.

2 ^b) K4 Dc D1. 2. 5 T1 G1. 2 हि (for ह). — After
 2, K4 Dc D1-3 S (except G1) ins. :

825* आर्ष्टिपेणः परिष्वज्य पुत्रवद्भरतर्षभान् ।

[T2 G2. 3 M भरतर्षभ.]

3 G1 om. 3-4. — ^a) K4 D1-3 S (G1 om.) धर्म
 राजं स्पृशन्पाणौ पाणिना स महातपाः. — ^c) Ś1 K1. 2 अथो
 दीक्ष्य (for अभिप्रेक्ष्य).

4 G1 om. 4 (cf. v.l. 3). — ^c) Ś1 K1. 2 महावीर्य

शैलराजो महाराज मन्दरोऽभिविराजते ॥ ४
 इन्द्रवैश्रवणावेतां दिशं पाण्डव रक्षतः ।
 पर्वतैश्च वनान्तैश्च काननैश्चोपशोभिताम् ॥ ५
 एतदाहुर्महेन्द्रस्य राज्ञो वैश्रवणस्य च ।
 ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सन्न तात मनीषिणः ॥ ६
 अतश्चोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै प्रजाः ।
 ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ॥ ७
 यमस्तु राजा धर्मात्मा सर्वप्राणभृतां प्रभुः ।
 प्रेतसत्त्वगतीमेतां दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ८
 एतत्संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
 प्रेतराजस्य भवनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ ९
 यं प्राप्य सविता राजन्सत्येन प्रतितिष्ठति ।
 अस्तं पर्वतराजानमेतमाहुर्मनीषिणः ॥ १०

एतं पर्वतराजानं समुद्रं च महोदधिम् ।
 आवसन्वरुणो राजा भूतानि परिरक्षति ॥ ११
 उदीचीं दीपयन्नेष दिशं तिष्ठति कीर्तिमान् ।
 महामेरुर्माहाभाग शिवो ब्रह्मविदां गतिः ॥ १२
 यस्मिन्ब्रह्मसदश्चैव तिष्ठते च प्रजापतिः ।
 भूतात्मा विसृजन्सर्वं यत्किञ्चिज्जङ्गमागमम् ॥ १३
 यानाहुर्ब्रह्मणः पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ।
 तेषामपि महामेरुः स्थानं शिवमनामयम् ॥ १४
 अत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरत्रोदयन्ति च ।
 सप्त देवर्षयस्तात वसिष्ठप्रमुखाः सदा ॥ १५
 देशं विरजसं पश्य मेरोः शिखरमुत्तमम् ।
 यत्रात्मतृप्तिरध्यास्ते देवैः सह पितामहः ॥ १६
 यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवम् ।

C. 3. 11857
B. 3. 163. 17
K. 3. 164. 16

(for °राज). — ^a) Ś1 B Dc Dn D4. 6 [S]तिविराजते (B2 °ति); K3 हि विराजते; S (G1 om.) [S]भि(T1 M2 हि)विराजयन्.

5 ^a) K1. 2 D2 इन्द्रवैश्रवणावेतौ; T1 G1. 2 M1 °णोपेतां; T2 G3 इन्द्रो वैश्रवणोपेते. — ^b) K1 रक्षितः; Dc रक्षितां; D1. 4 T1 रक्षत (D1 °तं); T2 G °ति. — ^d) K1-3 om. च. B4 Dn D4. 6 [ए]व (for [उ]प). Some MSS. °शोभितं.

6 D5 om. 6. — ^a) Ś1 K1. 2 T1 M एताम्; T2 G2. 3 एतम्; G1 एवम् (for एतद्). — ^c) Dc चापि; T2 G2-4 चैव (for सर्व). — Ś1 K1. 2 D2 M2 om. (hapl.) 6^d-7^c. — ^d) K4 (marg. sec. m. as in text) S सर्वे (for सन्न). Dn3 D1 (sup. lin. as in text) संयुक्ताश्च मनी°.

7 Ś1 K1. 2 D2 M2 om. 7^{abc} (cf. v.l. 6). — ^b) B1 G1 उपातिष्ठत; T1 उदतिष्ठति. K3. 4 B4 Dc D1. 3. 5 M2 द्विजाः (for प्रजाः). — ^c) D5 चाथ; T2 G चैव (G1 सर्व) (for चापि).

8 ^a) K3 D5 च (for तु). K4 G4 राजन्. Ś1 B1-3 D (except D1-3. 5) धर्मज्ञः (for धर्मात्मा). — ^b) Ś1 K1. 2 B4 D5 G1 वरः (for प्रभुः). — ^c) Ś1 K3 D1-3. 5 प्रेतसत्त्वैर्गं (D5 °युं)ताम्; K1. 2 प्रेतैः सत्त्वैर्गत्तैर् (K2 °ताम्); K4 अगस्तिसेविताम्; B Dc Dn D4. 6 G4 प्रेतसत्त्व(B4 °सिद्ध)गतिम्; G1 °गती. B Dc ह्येतां; Dn D4. 6 ह्येतां (for एतां). — ^d) K4 transp. दक्षिणां and आश्रितो; D1. 2 transp. आश्रितः and दिशं. D3. 5 आस्थितो.

10 G1 om. 10. — ^a) Dc Dn D4 नः; D3 सं; D5

स (for यं). — ^a) Ś1 K1. 2 एतद् (for एतम्).

11 ^a) K2 एवं; K4 B2. 4 Dn1. n3 D1. 3. 5 एनं; G1 स तं (for एतं).

12 ^b) B Dc Dn D4. 6 वीर्यवान् (B4 भानुमान्); D5 मूर्तिमान्. — ^c) Ś1 K1-3. 4 (marg. sec. m.) D1-3 गिरिवरः; T1 महाराज; T2 G2. 3 महाभाग.

13 ^a) K1. 2 B3 अस्मिन्. K4 (marg. sec. m. as in text) T1 M1 ब्रह्मविदश्चैव. T2 G यस्मिन्ब्रह्मणसंचैश्च. — ^b) K3 D5 तिष्ठति. K3 D5 [ए]व; K4 [अ]थ; T2 G वै (for च). B1-3 Dc Dn D4. 6 भूतात्मा चावतिष्ठते (B2. 3 D4. 6 °ति). — ^c) B4 भूतानि. T1 G1 M2 सर्गं; T2 G2-4 विश्वं; M1 स्वर्गं (for सर्व). B1-3 D (except D1-3. 5) प्रजापतिः सृजन्सर्वं.

14 ^b) K1. 2 मानुषान्. K4 D3 (by corr.) ऋषिसत्तमान्; B1. 2 T1 G1. 2 M2 दक्षसत्तमान्. — ^c) Ś1 K1. 2 महद्भयेतत्; K3 महासेतुः; T1 M महामेरोः (M1 °रौ). — ^d) K4 स्थानमेतद्; B1-3 D (except D1-3. 5) शिवं स्थानम् (by transp.). T2 G2-4 अनुत्तमम्.

15 ^b) K3 D5 अय्युः; B2-4 Dc Dn D1. 3 एवो° (for अत्रो°). — ^c) K3 D1-3 पार्थ (for तात). — ^d) Ś1 K3 B3 G1 तथा; K1 ततः; B1 Dn D1. 4. 6 T G2-4 M तदा.

16 ^a) Ś1 K1. 2 D5 एतद्; K3. 4 (marg. sec. m.) D3 एतं; K4 देवं; D1. 2 एवं (for देशं). — ^c) K4 (marg. sec. m. as in text) यत्रास्ते भगवान्देवोः; S आत्मतृप्तेर्यं (T1 °श्च)तृप्तेर्यं. — ^d) T1 M1 नित्यमास्ते (for देवैः सह).

अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ १७

ब्रह्मणः सदानात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते ।

देवाश्च यत्नात्पश्यन्ति दिव्यं तेजोमयं शिवम् ॥ १८

अत्यर्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।

स्वयैव प्रभया राजन्दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥ १९

तद्वै ज्योतींषि सर्वाणि प्राप्य भासन्ति नोऽपि च ।

17 ^b) D₄ G₁. 2 M₂ ध्रुवां. Ś₁ K₁. 2. 4 (marg. sec. m.) प्रवृत्तिं प्रकृतेः परां (K₁. 2 ^{रं}); K₃ D₁-3. 5 प्रकृति (K₃ ^{तिः}) प्रकृतेः परं; K₄ (corrupt) प्रवृत्तिं प्रकृतेर्भुजं; T₁ (by transp.) प्रकृतिं प्रकृतेर्भुवं. — M om. 17^c-19^d, and ins. 826* after 17^{ab}. — ^d) Ś₁ K₁. 2 G₁ प्रभुं; K₃. 4 D₁-3 T₁ हरिं (for परम्).

18 K₁ M om. 18 (for M, cf. v.l. 17). — ^c) T₂ G₃. 4 यज्ञात्; G₁ युक्तात् (for यत्नात्). Ś₁ K₂ अपि देवा न गच्छन्ति; K₃. 4 D₁. 2 देवा अपि न पश्यन्ति; B Dc Dn D₄. 6 देवापि यं न पश्यन्ति; D₃. 5 अपि देवा यं न यांति. — ^d) B D (except D₁-3. 5) सर्व- (for दिव्यं). Ś₁ K₂ B Dn D₄. 6 शुभं (for शिवम्). G₁ तत्र मायामयं शिवं.

19 M om. 19 (cf. v.l. 17). — K₃ B Dc Dn D₄. 6 T G ins. after 19; K₄, after 22; D₁-3, after 24: M (which om. 17^c-19^d) ins. after 17^{ab}:

826* प्राच्यां नारायणस्थानं मेरावतिविराजते ।

[K₄ D₁-3 M नारायणस्तात (for ^{स्थानं}). K₄ मेरोरथ; B₁ मेरावत्र; D₁-3 मेरावभिः; T₁ मम राजन् (for मेरावति-).] — Thereafter T₁ reads 21-22 and 828*. K₃ B Dc Dn D₄. 6 T₂ G (G₁ om. lines 3-4) M cont.: K₄ ins. line 1 after 826* and lines 2-4 after 19: T₁ ins. after 828*:

827* यत्र भूतेश्वरस्तात सर्वप्रकृतिरात्मभूः ।

भासयन्सर्वभूतानि सुश्रियाभिविराजते ।

नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षयः ।

प्राप्नुवन्ति गतिं ह्येतां यतीनां कुरुसत्तम ।

[(L. 2) K₃ S (except T₂ G₃) भावयन्; K₄ स चाग्रं (for भासयन्). K₃. 4 B₁. 2 S स्- (for सु-). — (L. 3) K₄ कुतो ब्रह्मर्षयस्ता; T₁ नात्र देवर्षयः कुतः; T₂ G (G₁ om.) M कुतो देवर्षयस्ता. — (L. 4) T₁ प्राप्स्यन्ति च (for प्राप्नुं). K₄ M₁ ह्येषां; T₂ G (G₁ om.) ह्येतां. T₂ G (G₁ om.) यतीनां भावितात्मनां.]

20 G₁ om. 20. — ^a) B₁ Dc न तजः; B₂-4 Dn D₄. 6 न तं; S (G₁ om.) नात्र (for तद्वै). K₄ (marg. sec. m.)

स्वयं विश्वरदीनात्मा तत्र ह्यभिविराजते ॥ २०

यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम् ।

परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः ॥ २१

योगसिद्धा महात्मानस्तमोभोहविवर्जिताः ।

तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत ॥ २२

स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्षयमव्ययम् ।

नात्र ज्योतींषि शास्त्राणि. — ^b) B Dc Dn D₄. 6 पांडव; T₁ G₂. 4 M₁ भारत (for नोऽपि च). K₃. 4 D₁-3. 5 प्राप्य ना भान्ति तेजसा (K₄ marg. sec. m. प्राप्य तिष्ठन्ति पांडव). — ^c) Ś₁ K₁. 2 B₁-3 Dc Dn D₄-6 स्वयं प्रभु (Ś₁ K₁. 3 विष्णु) रचित्यात्मा; K₄ (marg. sec. m.) अयं वीरः स भगवान्. — ^d) K₁. 2 B D (except D₃. 4. 6) ह्यति; T G (G₁ om.) [ए]वाभि- (for ह्यभि-). K₄ (marg. sec. m.) स्वयमत्र विराजते.

21 M₂ om. 21-22. For T₁ cf. v.l. 19. — ^b) Ś₁ K₁-3 D₁. 2. 5 M₁ भक्ता; T G देवं (for भक्त्या). Ś₁ विशुं; D₃ शुभं; D₅ प्रभुं (for हरिम्). K₄ भक्ता नारायणाश्रमं.

22 M₂ om. 22 (cf. v.l. 21). For T₁ cf. v.l. 19. — ^a) K₃. 4 जितां; D₁-3. 5 यतां (for महा^०). — ^b) T₂ G₃. 4 ततो (for तमो-). — ^{cd}) T₂ G₃. 4 अत्र (for तत्र). D₁. 2 transp. नेमं and लोकं. — After 22, K₃ B D (except D₁-3. 5) S (except M₂) ins.:

828* स्वयंभुवं महात्मानं देवदेवं सनातनम् ।

Thereafter T₁ reads 827*.

23 ^a) K₁. 2 महाभाव; T₁ M₁ महाराज. — ^c) T₁ सदाप्यत्र (for सदा ह्येतत्). — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 (marg. sec. m.) D₅ प्राणिकर्तुः; K₄ (orig.) G₁. 4 प्राणमात्रं; K₄ (also marg. sec. m.) Dc D₁-3 प्रणम त्वं; T₁ प्रणमाशु. — After 23, N ins.:

829* एनं स्वहरहर्मरं सूर्याचन्द्रमसौ ध्रुवम् ।

प्रदक्षिणमुपावृत्तौ कुरुतः कुरुसत्तम ।

ज्योतींषि चाप्यशेषेण सर्वाण्यनघ सर्वतः ।

परियान्ति महाराज गिरिराजं प्रदक्षिणम् ।

[(L. 2) B₂-4 Dn D₄. 6 उपावृत्त्य. B₂ Dn D₄. 6 कुरु नंदन. — (L. 3) K₄ (marg. sec. m. as above) ज्योतींष्यनेन मार्गेण. D₅ [अ]स्व च (for [अ]नघ). Ś₁ K₄ संवशः; D₁ संशयः (for सर्वतः). K₁. 2 सर्वाण्यनाम (sic) संवशः; K₄ (marg. sec. m. as above) D₃ सर्वाण्येनमसंशयः; B₄ सर्वाण्येतानि नित्यतः. — K₂ om. (hapl.) from the posterior half of line 4 up to 25^c.]

ईश्वरस्य सदा ह्येतत्प्रणमात्र युधिष्ठिर ॥ २३
 एतं ज्योतींषि सर्वाणि प्रकर्षन्भगवानपि ।
 कुरुते वितमस्कर्म आदित्योऽभिप्रदक्षिणम् ॥ २४
 अस्तं प्राप्य ततः संध्यामतिक्रम्य दिवाकरः ।
 उदीचीं भजते काष्ठां दिशमेव विभावसुः ॥ २५
 स मेरुमनुवृत्तः सन्पुनर्गच्छति पाण्डव ।
 प्राञ्चुखः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः ॥ २६
 स मासं विभजन्कालं बहुधा पर्वसंधिषु ।
 तथैव भगवान्सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ॥ २७
 एवमेष परिक्रम्य महामेरुमतन्द्रितः ।

भावयन्सर्वभूतानि पुनर्गच्छति मन्दरम् ॥ २८
 तथा तमिस्रहा देवो मयूखैर्भावयञ्जगत् ।
 मार्गमेतदसंवाधमादित्यः परिवर्तते ॥ २९
 सिन्धुः शिशिराण्येष दक्षिणां भजते दिशम् ।
 ततः सर्वाणि भूतानि कालः शिशिरमृच्छति ॥ ३०
 स्थावराणां च भूतानां जङ्गमानां च तेजसा ।
 तैजांसि समुपादत्ते निवृत्तः सन्विभावसुः ॥ ३१
 ततः स्वेदः क्लमस्तन्त्री ग्लानिश्च भजते नरान् ।
 प्राणिभिः सततं स्वप्नो ह्यभीक्ष्णं च निषेव्यते ॥ ३२
 एवमेतदनिर्देश्य मार्गमावृत्य भानुमान् ।

C. 3. 11878
 B. 3. 163. 38
 K. 3. 164. 37

24 Ś1 K1. 2 D1-3. 5 om. 24 (for K2 cf. v.l. 23);
 T2 G3 om. 24-25. — ^a) K4 Dn1 एनं; B1 M एतज्; B4
 Dc2 Dn3 T1 एवं; G (G3 om.) एष (for एतं). — ^c) K4
 वितमः कर्ता; T1 'मस्कर्म'; G1 'मः कर्म'; G2. 4 'मः कामं'.
 — After 24, D1-3 read 826*.

25 T2 G3 om. 25 (cf. v.l. 24); K2 om. 25^{abc} (cf.
 v.l. 23). — ^b) Ś1 K1 युधिष्ठिर (for दिवा^a). — ^c) Ś1
 K1 D3 राजन्; K3 B3 D1. 2. 5 पूर्व; K4 B1 Dc पूर्वा; M
 काले (for काष्ठां). — ^d) K4 D1. 2 एव (for एष). B4
 बहुधायं विभावसुः; S (T2 G3 om.) बहुधा पर्वसंधिषु.

26 G1 M1 om. (hapl.) 26^a-27^b; M2 om. 26-27.
 — ^a) Dn2 सुमेरु. Dn स (for सन्). Ś1 K D1-3. 5
 मेरुमेतमुपावृ (D3 'श्रि)त्य; T1 समेतामुपवृत्तः स. — ^b)
 T G (G1 om.) उपा (T1 'प)गच्छति (for पुनर्गच्छति).
 — ^c) B4 स तदा; T1 सहितं; T2 G (G1 om.) सततं (for
 सविता).

27 M2 om. 27; G1 M1 om. 27^{ab} (cf. v.l. 26).
 — ^a) K4 (marg. sec. m. as in text) समं सं; Dn1 स
 मासान्; T1 सदा सं; T2 G (G1 om.) स सम्यग् (for स
 मासं). K4 (marg. sec. m.) Dn2. n3 D5 काले; T2 G3. 4
 कालान् (for कालं). — ^b) Ś1 विभजन् (for बहुधा). Ś1
 K1. 2 Dn2 सर्वं (for पर्वं). — ^c) K3. 4 D1. 2 तमेव विभ-
 जन् (for तथैव भगवान्). K4 (marg. sec. m.) S (M2
 om.) देवो (for सोमो).

28 G2 om. 28^{ab}. — ^a) Ś1 K B2 एतं; D1-3 एनं;
 T2 G3. 4 एवं (for एष). Ś1 K3 D3 T2 G3. 4 अतिक्रम्य;
 B1-3 Dc Dn2. n3 D4. 6 त्वतिक्रम्य; Dn1 ह्यति^a; T1 परिक्र-
 मन्. — After 28^{ab}, S (except G2) ins. :

830* सोमश्च विभजन्कालं बहुधा पर्वसंधिषु ।

[Cf. 27^{ab}.]

— ^c) K4 (marg. sec. m.) S भास^a (for भाव^a). — Ś1
 K1. 2 om. (hapl.) 28^a-30^c. — ^d) K4 D3 T1 मंदिरं;
 T2 G सागरं (for मन्दरम्).

29 Ś1 K1. 2 om. 29 (cf. v.l. 28). — ^a) K4
 (marg. sec. m. as in text) तथा तस्मिन्प्रभा देवो. — ^b)
 K4 B4 Dc D1. 2 S (except T2 G3) भास^a (for भाव^a).
 — ^c) K3. 4 B1. 3 Dc D5 T1 M एतम्; B4 D1 एनम्; T2
 G एवम् (for एतद्).

30 K3 om. from st. 30 up to 4^a of the next adhy.;
 Ś1 K1. 2 om. 30^{abc} (cf. v.l. 28). — ^a) T1 विसृज्य
 (for सिन्धुः). K4 S शिशिरं ह्येष (T1 G1 'पु); K4 (marg.
 sec. m.) B4 Dn D2. 4. 5 शिशिराण्येव; Dc 'इयेषु; D1
 'यैव. — ^b) K4 D3. 5 S transp. दक्षिणां and भजते. — ^d)
 K1 काले; T2 G कालं. D1. 2 शैशिरम्. K1. 2 D1-3 अर्हति
 (for ऋच्छति). K4 कालमर्हति शैशिरं; B Dc Dn D4-6
 कालोभ्यर्हति शैशिरः; T1 M1 कालः स्पृशति शैशिरः; M2 काल-
 स्त्वृच्छति वै शिरः.

31 K3 om. 31 (cf. v.l. 30). — ^c) Ś1 K1. 2 D1-3
 पुनराद (K1. 2 'घ)त्ते; Dc समुपादत्त. — ^d) K4 B2-4 Dn
 D1. 2. 4-6 T2 G स (for सन्).

32 K3 om. 32 (cf. v.l. 30). — ^a) B Dc Dn D4-6
 स्वेदक्लमौ; D1. 2 G1 M2 स्वेदक्लमस. — ^{cd}) K4 S (except
 G4) प्राणिनः (for 'भिः). K4 स्वप्ने (for स्वप्नो). Ś1 स्वप्ने-
 चभीष्टं; K1. 2 स्वप्ने स्वभीष्टं; B4 स्वप्नमभीक्ष्णं. S स्वप्नान-
 भीक्ष्णं समु (T2 G2-4 पर्यु)पासते.

33 K3 om. 33 (cf. v.l. 30). — ^a) K4 एवम्; D1-3
 T1 G1 M1 एतम् (for एतद्). — Dc D3 om. (hapl.)
 33^d-35^c. — ^d) Ś1 K1. 2 प्राव^a; T1 पाल^a (for भाव^a).

पुनः सृजति वर्षाणि भगवान्भावयन्प्रजाः ॥ ३३
 वृष्टिमारुतसंतापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान् ।
 वर्धयन्सुमहातेजाः पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ ३४
 एवमेष चरन्पार्थ कालचक्रमतन्द्रितः ।
 प्रकर्षन्सर्वभूतानि सविता परिवर्तते ॥ ३५

संतता गतिरेतस्य नैष तिष्ठति पाण्डव ।
 आदायैव तु भूतानां तेजो विसृजते पुनः ॥ ३६
 विभजन्सर्वभूतानामायुः कर्म च भारत ।
 अहोरात्रान्कलाः काष्ठाः सृजत्येष सदा विभुः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

वैशंपायन उवाच ।
 तस्मिन्नेन्द्रे वसतां तु तेषां
 महात्मनां सद्गतमास्थितानाम् ।
 रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषा-
 माकाङ्क्षां दर्शनमर्जुनस्य ॥ १
 तान्वीर्ययुक्तान्सुविशुद्धसत्त्वा-
 स्तेजस्विनः सत्यधृतिप्रधानान् ।

संग्रीयमाणा बहवोऽभिजग्मु-
 र्गन्धर्वसंघाश्च महर्षयश्च ॥ २
 तं पादपैः पुष्पधरैरुपेतं
 नगोत्तमं प्राप्य महारथानाम् ।
 मनःप्रसादः परमो बभूव
 यथा दिवं प्राप्य मरुद्गणानाम् ॥ ३
 मयूरहंसस्वननादितानि

36 K₃ om. 36 (cf. v.l. 30). — D₂ om. 36^c-37^b.
 — °) Ś1 K1. 2 आदत्स (K1 °न्स)र्वभूतानां; K₄ G1 M₂
 आदावेव तु भू°; K₄ (marg. sec. m.) D1. 3. 5 आदत्स-
 (D1. 3 °न्स)र्वभू°; Dn1. n₂ D₈ आदायैवं तु भू°. — °) Ś1
 K (K₃ om.) D1. 3. 5 तेजांसि विसृजन्पुनः (D1 °न्प्रभुः).

37 K₃ om. 37; D₂ om. 37^{ab} (cf. v.l. 30, 36). — °)
 B1. 2. 4 Dc विसृजन्; G1 भगवन् (for विभजन्). — °)
 K₄ S (except G1) पाण्डव (for भारत). — °) K (K₃ om.)
 B Dc Dn D₄. 6 M1 अहोरात्रं; D1. 2. 5 M₂ अहोरात्राः.
 — °) D1. 2 [ए]व (for [ए]व). B₂ भवत्प्रभुः; D₃ विभावसुः
 (for सदा विभुः). K₄ D₈ S प्रभुः; Dc हरिः (for विभुः).

Colophon om. in K₃. — Major parvan : Ś1 K1. 2 Dn₂
 D₈ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan : B1 Dn (both om.
 sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश; B₂. 3
 Dc D₈ M, likewise, only °मादनवास; B₄ D₃. 5, only
 °मादननिवास; and finally D1. 2, only लोमशतीर्थ-
 यात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in D1). — Adhy.
 name : K₄ पृथिवीदर्शनः; Dc धौम्यवाक्यं; D1. 2 आष्टिवेण-
 वाक्यं; G1. 2 कालचक्रवर्णनं. — Adhy. no. (figures,
 words or both) : Dn 162 (Dn₃ 163); D1 168; S

(M₂ sup. lin.) 164 (M₂ orig. 166). — Śloka no.:
 Dn 42; D1 39.

161

1 K₃ om. 1^a-4^a (cf. v.l. 3. 160. 30). — °) Ś1
 K1. 4 D1-3 M₂ धर्मा° (for महा°). K₄ (marg. sec. m. as
 in text) सत्यवतां कुरुणां; B₄ भारत पाण्डवानां; S सद्गतमाश्रि-
 तानां. — °) K1. 2 B₄ D₃. 5 S राजन् (for तेषाम्). — °)
 Ś1 अच्युतस्य (for अर्जुनस्य).

2 K₃ om. 2 (cf. v.l. 1). — °) T1 M सत्यसंधान
 (for वीर्ययुक्तान्). D1. 2 G₄ स- (for सु-). Dn D₄. 6 G1
 °कामान् (for °सत्त्वान्). D₈ वीर्यान्वितांस्तान् विभुः. — °)
 Ś1 K1. 2 D₃ महौजसः पाण्डुसुतांस्तदानीं; D1. 2 तेजस्विनः
 साधुधृतिप्रधानान्; D₈ °नः सत्यविधिप्रमाणान्; S तेज (T1 M
 तप)स्विनः शस्त्रभृतां वरिष्ठान्. — °) Ś1 K1. 2 D₃ T₂ G1-4
 संग्रीयमाणान्. D1. 3 S (except M1) बहुधा (for बहवो).
 — °) Ś1 K1. 2 D1-3. 5 गंधर्वमुह्या°; T1 ससिद्धसंघां°.

3 K₃ om. 3 (cf. v.l. 1). — °) K1 D₃ पुष्पधरैः
 B₄ S °फलेर्; Dc °वनैर्. — Ś1 om. 3^{cd}. — °) S प्रथमो
 (for परमो).

पुष्पोपकीर्णानि महाचलस्य ।
 शृङ्गाणि सानूनि च पश्यमाना
 गिरेः परं हर्षमवाप्य तस्थुः ॥ ४
 साक्षात्कुबेरेण कृताश्च तस्मि-
 न्नगोत्तमे संवृतकूलरोधसः ।
 कादम्बकारण्डवहंसजुष्टाः
 पद्माकुलाः पुष्करिणीरपश्यन् ॥ ५
 क्रीडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपा-
 न्सुचित्रमाल्यावृतजातशोभान् ।
 मणिप्रवेकान्सुमनोहरांश्च
 यथा भवेयुर्धनदस्य राज्ञः ॥ ६
 अनेकवर्णैश्च सुगन्धिभिश्च
 महाद्रुमैः संततमभ्रमालिभिः ।
 तपःप्रधानाः सततं चरन्तः
 शृङ्गं गिरेश्चिन्तयितुं न शोकुः ॥ ७
 स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य

महौषधीनां च तथा प्रभावात् ।
 विभक्तभावो न बभूव कश्चि-
 दहर्निशानां पुरुषप्रवीर ॥ ८
 यमास्थितः स्थावरजङ्गमानि
 विभावसुर्भावयतेऽमितौजाः ।
 तस्योदयं चास्तमयं च वीरा-
 स्तत्र स्थितास्ते ददृशुर्नृसिंहाः ॥ ९
 रवेस्तमिस्रागमनिर्गमांस्ते
 तथोदयं चास्तमयं च वीराः ।
 समावृताः पेक्ष्य तमोनुदस्य
 गभस्तिजालैः प्रदिशो दिशश्च ॥ १०
 स्वाध्यायवन्तः सततक्रियाश्च
 धर्मप्रधानाश्च शुचिव्रताश्च ।
 सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य
 सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः ॥ ११
 इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां

C. 3. 11894
 B. 3. 164. 12
 K. 3. 165. 12

- 4 K₃ om. 4^a (cf. v.l. 1). — ^a) K (K₃ om.) D₁. 3. 5 G₁. 2 "स्वर्नादितानि; B₄ "स्वनवन्ति तानि; T₁ M "प्रतिनादितानि. — ^b) K₄ पुष्पप्रकीर्णानि; Dc D₅ पुष्पोपकीर्णस्य; G₁ पुष्पावकीर्णानि. B₄ T₁ महाबलस्य; Dc "चलानि. — ^d) T गिरपरं परमाप्य तस्थुः.
- 5 ^a) Ś₁ K B₄ D₁-3. 5 स्वयं (for साक्षात्). T₁ च सत्कृताश्च (for कृताश्च तस्मिन्). Ś₁ K₃ कृतार्था (for च तस्मिन्). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 (marg. sec. m.) D₃. 5 "कूलरोधाः; K₄ "कूटगुप्ताः; T₁ M "गूढगुल्माः; T₂ G "गूढगुप्ताः (G₁ "कूटगुल्माः) (for "कूलरोधसः). — ^c) K₄ D₁-3. 5 कादम्बकारण्डवहंसयुक्ताः; T₂ G₂-4 कारण्डकादम्बकहंसजुष्टाः. — ^d) B₁ पद्मान्विताः; B₄ समाकुलाः; T₂ G₂-4 पद्माकराः.
- 6 ^a) D₄ om. (hapl.) from समृद्ध up to 7^a. — ^b) K₄ (marg. sec. m. as in text) सदेविकांसोद्यतपत्रवेगान्; S सवेदिकांस्ते न्यवसन्सुवेशा (G₁ M₃ "वेश्मा; M₁ "गुप्ता) न्. — ^c) Ś₁ K₁-3. 4 (marg. sec. m.) D₁-3 मणिप्रवेकप्रगृहीतजालान् (Ś₁ K₁ "ला); K₄ मणिप्रवेणान्सुमनोहरांश्च; B Dc Dn D₅ मणिप्रकीर्णांश्च मनोरमांश्च; D₅ मणिप्रकीर्णान्सुमनोहरांश्च.
- 7 D₄ om. 7^a (cf. v.l. 6). — ^b) Ś₁ K₃ महाघनैः. Ś₁ K D₁-3 संवृतम्; D₅ संगतम् (for संततम्). Ś₁ अभ्रमा-

- लिहन्; K₁. 2. 4 अभ्रमालिनं; K₃ B Dc Dn D₄. 5 G₁ अभ्रजालैः; D₁-3 अभ्रमालि (D₂ "ली); D₅ अभ्रवन्तु; T₂ G₂-4 अभ्रलेहिभिः. — ^c) S "प्रभावात् (T₁ "वं) (for "प्रधानाः). — ^d) T₂ G₃. 4 सर्वं; G₂ शृङ्गान्.
- 8 ^c) Ś₁ K₁ विभिन्नभावो. K₄ B₄ S विभ (T₂ G₂-4 विवि) क्लृप्तः सविता बभूव. — ^d) B Dn D₄. 5 अहोनिशानां. K₄ S दिवानिशं प्राप्य नरर्षभाणां.
- 9 ^a) Ś₁ K D₃ यस्तेजसा; D₅ T₂ G₂-4 समास्थितः. K₃ D₅ S (except G₁) "जंगमानां. — ^b) Ś₁ K₁-3 भावयन्नेव भा (K₁. 3 या)ति; K₄ भातिनिशा***; B₄ D₃. 5 भावयते महौजाः (D₃ च यानि; D₅ महात्मा); D₁. 2 भासयन्नेव याति; S भावयिता हरीशः. — ^c) B D (except D₁-3) G₁. 4 चास्तमनं; cf. v.l. 10. Ś₁ K D₁-3 पार्थांसु; D₅ वीर (for वीरांसु). — ^d) T₁ M [अ]श्रितां; T₂ G₂-4 [उ]श्रितां (for स्थितां).
- 10 ^a) K₁ "निर्गमानां; D₁. 2. 5 S "निर्गमं ते (for "निर्गमांस्ते). Ś₁ K₃. 3 Dc D₁-3. 5 T₂ G च (for ते). — ^b) Ś₁ तस्योदयं. B D (except D₁-3) चास्तमनं; cf. v.l. 9. — ^c) Dc T₁ समागताः.
- 11 ^c) S रतां (for स्थितां).
- 13 ^a) Ś₁ K D₁-3. 5 T₂ G₂-4 गिरेर् (for गिरौ).

C. 3. 11894
B. 3. 164. 12
K. 3. 165. 12

क्षिप्रं कृतास्त्रेण धनंजयेन ।
इति भुवन्तः परमाशिशस्ते
पार्थास्तपोयोगपरा बभूवुः ॥ १२
दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि
किरीटिनं चिन्तयतामभीक्षणम् ।
बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां
संवत्सरेणैव समानरूपः ॥ १३
यदैव धौम्यानुमते महात्मा
कृत्वा जटाः प्रव्रजितः स जिष्णुः ।
तदैव तेषां न बभूव हर्षः
कुतो रतिस्तद्गतमानसानाम् ॥ १४
भ्रातुर्नियोगात्तु युधिष्ठिरस्य
वनादसौ वारणमत्तगामी ।
यत्काम्यकात्प्रव्रजितः स जिष्णु-

स्तदैव ते शोकहता बभूवुः ॥ १५
तथा तु तं चिन्तयतां सिताश्व-
मस्त्रार्थिनं वासवमभ्युपेतम् ।
मासोऽथ कृच्छ्रेण तदा व्यतीत-
स्तस्मिन्नगे भारत भारतानाम् ॥ १६
ततः कदाचिद्वरिसंप्रयुक्तं
महेन्द्रवाहं सहसोपयातम् ।
विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां
हर्षोऽर्जुनं चिन्तयतां बभूव ॥ १७
स दीप्यमानः सहसान्तरिक्षं
प्रकाशयन्मातलिसंगृहीतः ।
बभौ महोल्केव घनान्तरस्था
शिखेव चाग्नेर्ज्वलिता विधूमा ॥ १८
तमास्थितः संददृशे किरीटी

— ^a) Ś1 K2. 3 T2 G3 M2 [इ]व (for [ए]व). Ś1 K2 B4
समानकल्पः.

14 D5 om. 14. — ^a) T1. 2 (before corr.) G2
यथैव (for यदैव). Ś1 K2 धौम्यानुमतो. — ^b) B2-4 Dn
D4. 8 G1 जटां.

15 ^a) M निदेशात् (for नियोगात्). K3 G4 च;
K4 G2 M1 स (for तु). — ^b) Ś1 जिष्णुर्वनाद्; K1. 2
वनाजिष्णुर; K4 वनादगाद् (for वनादसौ). S यदा
वनान्मत्तगजेंद्रगामी. — ^c) S (except T1) स (for यत्).
Ś1 K2 D5 स पार्थः; K1. 3 D1. 2 T1. 2 (after corr.) G1 M
तदैव; T2 (before corr.) G2-4 तथैव (for स जिष्णुस्).
— ^d) K1. 3 D1. 2 पार्थाः सर्वैः; K4 पार्थाश्च ते; S पार्थास्तदा
(for तदैव ते). K1. 3. 4 D1. 2 S (except G1) शोकपरा.
Ś1 K2 तदैव शोको महतां बभूव; K4 (marg. sec. m.) D5. 8
तदैव शोकोपहता बभूवुः. — After 15, T1 ins.:

831* संत्यज्य कामान्प्रव्रजितास्तदैव
पार्थास्तदा शोकपरा बभूवुः ।

16 ^a) K3. 4 (marg. sec. m.) B4 D1-3. 5 एवं (for
तथा). K4 (marg. sec. m. as in text) हि; B1-3 Dc Dn
D4. 8 एव (for तु). B4 D5 अभीक्षणम् (for सिताश्वम्). — ^b)
B4 अभ्युपेति. — ^c) Ś1 K1 व्यपेतस् (for व्यतीतस्). K4 S
कालः स कृच्छ्रेण महानतीतः; D5 मासाश्च कृच्छ्रेण तथा व्यतीताः.
— ^d) K3 Dc3 D2. 3 तस्मिन्वने; D5 नगोत्तमं. — After

16, N (except D4. 5) ins. (a passage composed in
ślokas !):

832* उपित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षनिवेशने ।
अवाप्य दिव्यान्वस्त्राणि सर्वाणि विबुधेश्वरात् ।
आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम् ।
ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ।
यमस्य धातुः सवितुस्त्वष्ट्रुवैश्रवणस्य च ।
तानि प्राप्य सहस्राक्षादभिवाद्य शतक्रतुम् ।
अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
आगच्छदर्जुनः प्रीतः प्रहृष्टो गन्धमादनम् ।

[(L. 1) K1. 2 वासवस्य (for सहस्राक्ष-). — (L. 2) Dn
अथैव सर्वेशास्त्राणि दृष्ट्वा च विबुधेश्वरात्. — (L. 3) Ś1 K1. 1
वायव्यम(Ś1 व्यं चा)स्त्रमायुधं. — (L. 7) Ś1 K2 चाभि- (for
चापि). — (L. 8) Ś1 K Dc1 हृष्टो द्वैतवनं सरः (for the
posterior half).]

— Thereafter, K1. 3. 4 B D ins. an addl. colophon
(adhy. no.: Dn1 163; Dn3 164; D1 169).

17 Before 17, N ins. वैशं उ°. — ^c) K4 S नर-
माणं (for महा°).

18 ^a) K4 D3 T1 G1 सं-; D1 प्र- (for स).

19 ^a) K4 S (except M2) समा° (for तमा°
— ^b) Ś1 K1-3 B D नवान्या°; Dc समान्या° (for
वरण्या°). — ^d) Ś1 K1. 2 D5 पर्वतमाससाद; T1 G1 M

स्रग्वी वराण्याभरणानि विभ्रत् ।
 धनंजयो वज्रधरप्रभावः
 श्रिया ज्वलन्पर्वतमाजगाम ॥ १९
 स शैलमासाद्य किरीटमाली
 महेन्द्रवाहादवरुह्य तस्मात् ।
 धौम्यस्य पादावभिवाद्य पूर्व-
 मजातशत्रोस्तदनन्तरं च ॥ २०
 वृकोदरस्यापि ववन्द पादौ
 माद्रीसुताभ्यामभिवादितश्च ।
 समेत्य कृष्णां परिसान्त्व्य चैनां
 प्रह्वोऽभवद्भ्रातुरुपह्वरे सः ॥ २१
 बभूव तेषां परमः प्रहर्ष-
 स्तेनाप्रमेयेण समागतानाम् ।
 स चापि तान्प्रेक्ष्य किरीटमाली
 ननन्द राजानमभिप्रशंसन् ॥ २२
 यमास्थितः सप्त जघान पूगा-
 न्दितेः सुतानां नमुचेर्निहन्ता ।
 तमिन्द्रवाहं समुपेत्य पार्थाः
 प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ २३

ते मातलेश्चक्रुरतीव हृष्टाः
 सत्कारमग्र्यं सुरराजतुल्यम् ।
 सर्वं यथावच्च दिवौकसस्ता-
 न्प्रच्छुरेनं कुरुराजपुत्राः ॥ २४
 तानप्यसौ मातलिरभ्यनन्द-
 त्पितेव पुत्राननुशिष्य चैनान् ।
 ययौ रथेनाप्रतिमप्रमेण
 पुनः सकाशं त्रिदिवेश्वरस्य ॥ २५
 गते तु तस्मिन्वरदेववाहे
 शक्रात्मजः सर्वरिपुप्रमाथी ।
 शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा
 महाधनान्युत्तमरूपवन्ति ।
 दिवाकराभाणि विभूषणानि
 प्रीतः प्रियायै सुतसोममात्रे ॥ २६
 ततः स तेषां कुरुपुंगवानां
 तेषां च सूर्याग्निसमप्रभाणाम् ।
 विप्रर्षभाणामुपविश्य मध्ये
 सर्वं यथावत्कथयांबभूव ॥ २७
 एवं मयास्त्राण्युपशिक्षितानि

मेरुमथाजगाम.

20 °) K₄ (marg. sec. m. as in text) विप्रर्षभाणाम्
 (for धौम्यस्य पादाव्). Ś₁ D₁ अभिनन्द; K₁ D₂ अभिवन्द.
 Ś₁ K₁₋₃ B D धीमान्; K₄ पादान् (for पूर्वम्).

21 °) Ś₁ K₁ [अ]भिनन्द; K₂ D₁ ३ [अ]भिवन्द; T₁
 [अ]थ वन्द (for [अ]पि ववन्द). B₂₋₄ D_n च वन्द; D₃
 [अ]भिवन्द (for ववन्द). T₂ G₂₋₄ पादौ वन्दे (for
 ववन्द पादौ).

22 °) Ś₁ परमः प्रमोदस्; K₁ ४ Dc T₁ G₁ ३ M परम-
 प्रहर्षस्. — °) Ś₁ K Dc D₂ ३ T₁ G₁ ४ M₁ 'येन (for
 'येण). S समेत्य तत्र (for समा). — °) K₄ S सं (for
 तान्). — °) K₄ T₁ इति; Dc अति (for अभि).

23 °) B₂ यमाश्रितः; T₂ G₂₋₄ यानास्थितः; G₁ M₂
 समा. Ś₁ सैन्यान् (for पूगान्). — °) T₂ G₂₋₄ तानिद्र-
 वाहान्.

24. °) D₁ ३ अदीनसत्त्वाः (for अतीव हृष्टाः); cf. 23^d.

— °) Ś₁ K₃ ४ D₃ सर्वे; B₁₋₃ Dc D_n D₄₋₆ सर्वान् (for
 सर्वं). K₄ S दिवौकसं (K₄ 'वां; M₁ 'वाः); D₁₋₃ दिवौ-
 कसां ते (for दिवौकसस्तान्). B Dc D_n D₄ ६ ते (for तान्).

25 °) K₁ ३ B₄ D₁ अनुशास्य. B₁ D₁₋₃ T₂ G₂ ३
 चैतान्; B₂₋₄ D_n D₄₋₆ पार्थान् (for चैनान्). — °) Dc
 D₂ ५ T₂ G₃ त्रिदशेश्वरस्य.

26 °) Ś₁ K₁₋₃ B D नरदेववर्यः (Ś₁ K₂ 'र्यं); K₄ T₁
 नरदेववाहे. — °) Ś₁ K₁₋₃ B₂₋₄ D_n D₁₋₃ ५ शक्रः; Dc
 तस्य (for सर्वं). — After 26^{ab}, S ins.:

833* साक्षात्सहस्राक्ष इव प्रतीतः

श्रीमान्स्वदेहादवमुच्य जिष्णुः ।

— °) Dc D₁₋₄ T₁ G₂ M₁ 'कराभानि. — °) K₃ B₂ D_n
 D₄ ६ प्रियः (for प्रीतः). K₄ प्रीतो यमाभ्यामथ याज्ञसेन्याः;
 B₄ प्रीतः प्रियायै शतशः प्रहृष्टः.

27 After 27, B₂₋₄ ins.:

834* देवैस्तु दत्ता हि यथास्त्रमुखाः

C. 3. 11914
B. 3. 165. 12
K. 3. 166. 13

शक्राच्च वाताच्च शिवाच्च साक्षात् ।
तथैव शीलेन समाधिना च
प्रीताः सुरा मे सहिताः सहेन्द्राः ॥ २८
संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

तेभ्यः समाख्याय दिवि प्रवेशम् ।
माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी
सुष्वाप तामावसतिं प्रतीतः ॥ २९

१६२

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिस्वनः ।
बभूव तुमुलः शब्दस्त्वन्तरिक्षे दिवौकसाम् ॥ १
रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।
पृथग्व्यालमृगाणां च पक्षिणां चैव सर्वशः ॥ २

तं समन्तादनुययुर्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
विमानैः सूर्यसंकाशैर्देवराजमरिंदमम् ॥ ३
ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ४
पार्थानभ्याजगामाशु देवराजः पुरंदरः ।

प्रख्यापयद्वल्कलचीरवासाः ।

28 ^a) D₁. 2 च शस्त्रां (for मयास्त्रां). — ^b) K₃ D₁-3 T₂ G वायोश्च (for वाताच्च). — ^c) B₂-4 Dc₁ Dn D₄. 6 [अ]थ (for च). — ^d) K₁ मुदिताः (for सहिताः). ¹ K₁ D₁. 3. 5 बभूवुः; Dn₃ T₂ G सुरेंद्राः (for सहेन्द्राः).

29 Before 29, Dc ins. वैशं उ°. — ^a) K₁. 2 D₃ विशुद्धः; K₃ D₁. 2 स (K₃ सु-) विशुद्धभावसः; T₁ स विशुद्धधर्मा. — ^b) K₄ T G₂. 4 M₁ दिवः (for दिवि). K₄ B D (except D₁-3. 5) प्रवासं (for प्रवेशम्). — ^c) B₁. 3 Dc माद्रीः सुताभ्यां. — ^d) K₄ सुखेन; T₂ G₂-4 प्रतीत्य (for प्रतीतः). ¹ K D₁-3. 5 सुष्वाप तां वसतिं सु (D₆ रजनीं सं) प्रतीतः.

Colophon om. in K₃. — Major parvan: ¹ K₁. 2 Dn₂ T₂ G₂-4 आरण्य. — Sub-parvan: B₁ D₃ (both om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्र (D₃ 'नि)-वेश; B₃ Dc T₂ G₃. 4 likewise, only, गंधमादनवास (T₂ G₃. 4 'मादनप्रवास); and finally D₁. 2, only लोमशतीर्थ-यात्रा (followed by गंधमादन in D₁). — Adhy. name: K₄ B₂-4 Dc Dn₁. n₃ D₄. 6 G₂ अर्जुनसमागमः; D₁ अर्जुन-समागमे इंद्रवाक्यं; D₂. 5 अर्जुनागमनं; T₂ G₁. 3. 4 M धनं-जयसमागमः (G₄ 'मं). — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁. n₃ 164; Dn₃ S (M₂ sup. lin.) 165 (M₂ orig. 167); D₁ 170. — Śloka no.: Dn D₁ 14.

162

1 After the ref., N ins.:

835* ततो रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

भ्रातृभिः सहितः सर्वैरवन्दत धनंजयः ।

[(L. 1) K₁. 2. 4 D₁. 3. 5 निशायां (for रजन्यां). — (L. 2) D₅ अभ्यर्चत (for अवन्दत).] — ^a) K₄ ततः प्रभातसमये; G₁ एतेनैव तु कालेन. — ^b) N (except B₃. 4 D₂) G₄ 'निःस्वनः. — ^c) K₄ D₂ तुमलः. B₁. 3 Dc D₃ भीमसु (for शब्दसु).

2 D₁ om. 2^{cd}. — ^c) K₄ तथा (for पृथग्). G₁ भुजंगव्याघ्रसिंहानां. — ^d) ¹ K₁-3 D₃. 5 चापि; B₁. 3 Dn D₄. 6 इव (for चैव). B₃ नित्यशः; D₂ भारत (for सर्वशः). — After 2, S ins.:

836* रवोन्मुखास्ते संप्रेक्ष्य प्रीयमाणाः कुरुद्वहाः ।

मरुद्भिरन्वितं शक्रमापतन्तं विहायसा ।

[(L. 1) G₂ ददृशुः (for संप्रेक्ष्य).]

3 ^a) Dn₃ ते (for तं)! S (except G₂ M₂) अभि (for अनु). — ^b) B Dn D₃-8 'प्सरसां (for 'प्सरससु). ¹ K₃ G₁ तदा; B Dn D₃-8 गणाः (for तथा). — G₁ om. 3^c-5^d. — ^c) K₂ विमाने.

4 In G₂, the portion of the text from st. 4 up to st. 39 of the next adhy. is lost on a missing fol. — G₁ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^b) Some N MSS. 'परिष्कृतम्. — ^c) K₂ मेघस्यंदनम्; Dn₃ मेघमारुतम्; D₂ G₄ मेघना

आगत्य च सहस्राक्षो रथादवरुहो वै ॥ ५
 तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्देवराजमुपागमत् ॥ ६
 पूजयामास चैवाथ विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
 यथार्हममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ७
 धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम् ।
 भृत्यवत्प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः ॥ ८
 आप्यायत महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ ९
 जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।
 हर्षेण महताविष्टः फल्गुनस्याथ दर्शनात् ॥ १०
 तं तथादीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ।
 उवाच वचनं धीमान्देवराजः पुरंदरः ॥ ११

त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि पाण्डव ।
 स्वस्ति प्रामुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ १२
 अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन
 सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन् ।
 कृतप्रियश्चास्मि धनंजयेन
 जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेप लोकैः ॥ १३
 एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १४
 धनेश्वरगृहस्थानां पाण्डवानां समागमम् ।
 शक्रेण य इमं विद्वानधीयीत समाहितः ॥ १५
 संवत्सरं ब्रह्मचारी नियतः संशितव्रतः ।
 स जीवेत निराबाधः सुसुखी शरदां शतम् ॥ १६

C. 3. 11934.
B. 3. 166. 17
K. 3. 167. 18

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

दितम्.

5 G₁ om. 5 (cf. v.l. 3). G₂ missing (cf. v.l. 4).
 — ^a) B₂₋₄ Dn D₁. 4 [अ]थ (for [आ]थु). — ^c) Ś₁
 K₂. 4 D₃ T G₂. 4 आगम्य; D₅ (m as in text) सुगंधाच्च
 (for आगत्य). — ^d) K₄ स्यंदनादवरुह्य च.

6 G₂ missing (cf. v.l. 4). — ^a) T G₃. 4 च (for
 [ए]व). — ^b) K₄ T₁ G₁ धर्मपुत्रो; G₄ देवराजं (for धर्म-
 राजो).

9 G₂ missing (cf. v.l. 4). — ^a) K₄ B Dc Dn
 D₄. 6 आग्राय तं; D₅ मूर्धन्याग्रातो; T₁ आहूय तं; T₂ G₃
 आज्ञाय तं; G₁ आस्थाय तं; G₄ अजायत (for आप्यायतं).

10 G₂ missing (cf. v.l. 4). — ^d) N (except Ś₁)
 फल्गुनस्य. — After 10, B D (except D₁₋₃. 5) ins.:

837* बभूव परमप्रीतो देवराजं च पूजयन् ।

11 G₂ missing (cf. v.l. 4). — ^a) T₂ G₃. 4 'दीन-
 वदनं. — ^b) K₄ हर्षगद्गदं; T G₁. 3. 4 'संयुतं. — ^d)
 K₁ देवराजं; K₃ प्रेक्ष्य राजा; T₂ G₁. 3. 4 धर्मराजं (for
 देव').

12 G₂ missing (cf. v.l. 4). — Before 12, M₁
 ins. इन्द्रः. — ^b) K₄ भोक्षसे हतकंटकां. — ^c) Ś₁ K₂ T₂
 G₃ चामुहि (for प्रामुहि).

13 G₂ missing (cf. v.l. 4). — ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃. 5
 प्रास्तान्धयास्त्राणि; B₄ अस्त्राण्यवाप्तानि (for अस्त्राणि लब्धानि).
 T₁ धनंजयेन (for च पाण्डवेन). — ^b) D₅ प्रवरेण राजन्;

T₁ M₁ गिरिशाच्च देवात् (for प्रयतेन राजन्). — ^d) K₃. 4
 D₁. 5 एव (for एष).

15 G₂ missing (cf. v.l. 4). — ^a) K₄ धनेश्वरालय-
 स्थानां. — ^c) B Dn D₄. 6 इदं (for इमं). Dc D₁₋₃
 धीमान् (for विद्वान्).

16 G₂ missing (cf. v.l. 4). — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃
 संयतैर्द्वियः; K₄ Dn₃ संशितव्रतः. — ^c) K₁. 2 D₅ जीवते;
 B₁₋₃ Dc Dn D₄. 6 जीवेद्भिः; B₄ D₃ जीवति (for जीवेत).
 S (G₂ missing) स जीवेद्भरतश्रेष्ठ (T₁ G₁ 'ष्टः). — ^d) Ś₁
 K₁. 2 B₂ D₁. 2 T₂ G₁. 3 स सुखी; D₃ सुसुखं; T₁ स भूमौ
 (for सुसुखी).

Colophon. G₂ missing. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2
 Dn₂ T₂ G₃. 4 आरण्य. — Sub-parvan: Omitting sub-
 parvan name, K₃ Dc mention only गंधमादनवास; B₁
 likewise, only 'मादनपश्चाद्भ्रमन; D₁. 2, only लोमशतीर्थ-
 यात्रा (followed by गंधमादन in D₁); D₃ T₂ G₂, only
 गंधमादननिवास; and finally D₅, only गंधमादनप्रवेश
 (followed by समाप्त). — Adhy. name: K₄ B₂. 3
 Dn₁. n₃ D₄. 6 इन्द्रागमनं; B₄ Dc इन्द्रसमागमः; D₁. 2 अर्जुन-
 समागमे इन्द्रवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or
 both): Dn₁. n₃ 165; Dn₃ S (G₂ missing; M₂ sup.
 lin.) 166 (M₂ orig. 168); D₁ 171. — Śloka no.:
 Dn₁. n₃ 17; Dn₃ 18; D₁ 16.

C. 3. 11935
B. 3. 167. 1
K. 3. 168. 1

वैशंपायन उवाच ।

यथागतं गते शक्रे भ्रातृभिः सह संगतः ।
कृष्णया चैव वीभत्सुर्धर्मपुत्रमपूजयत् ॥ १
अभिवादयमानं तु मूर्धन्युपाघ्राय पाण्डवम् ।
हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २
कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गे व्यतिगतस्तव ।
कथं चास्त्राण्यवाप्तानि देवराजश्च तोषितः ॥ ३
सम्यग्वा ते गृहीतानि कच्चिदस्त्राणि भारत ।
कच्चित्सुराधिपः प्रीतो रुद्रश्चास्त्राण्यदात्तव ॥ ४
यथा दृष्टश्च ते शक्रो भगवान्वा पिनाकधृक् ।
यथा चास्त्राण्यवाप्तानि यथा चाराधितश्च ते ॥ ५

यथोक्तवांस्त्वां भगवाञ्शतक्रतुररिंदम ।
कृतप्रियस्त्वयास्मीति तच्च ते किं प्रियं कृतम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥ ६
यथा तुष्टो महादेवो देवराजश्च तेऽनघ ।
यच्चापि वज्रपाणेस्ते प्रियं कृतमरिंदम ।
एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन धनंजय ॥ ७
अर्जुन उवाच ।

शृणु हन्त महाराज विधिना येन दृष्टवान् ।
शतक्रतुमहं देवं भगवन्तं च शंकरम् ॥ ८
विद्यामधीत्य तां राजंस्त्वयोक्तामरिमर्दन ।
भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो वनम् ॥ ९

163

1 In G₂, st. 1-39 are lost on a missing fol. (cf. v.l. 3. 162. 4). — °) Ś₁ K₁. 3 T₂ G₃. 4 सह; G₁ चापि (for चैव). — °) K₃ B₂ Dc D₁. 2. 5 G₁ धर्मराजम्; K₄ युधिष्ठिरम् (for धर्मपुत्रम्). T₁ M उपागमत् (for अपूजयत्).

2 G₂ missing (cf. v.l. 1). — °) K₄ D G₄ तं (for तु). — °) K₄ मूर्धन्युपाघ्राय; G₄ मूर्धन्याघ्राय. K₃ B₂ Dn₂. n₃ D₁-3 पाण्डवः; K₄ T₂ G₃ M₂ भारत; G₁ धर्मवित्; M₁ पार्थिवः (for पाण्डवम्). — °) Ś₁ आसने समुपावेक्ष्य पर्यपृच्छत धर्मराट्.

3 G₂ missing (cf. v.l. 1). — °) T₁ ह्यति; T₂ G₃ M₂ [S]प्यति; G₁. 4 प्रति (for व्यति). Ś₁ K₁. 2 त्वया (for तव). — D₃. 5 om. (hapl.) 3^d-5^c.

4 G₂ missing (cf. v.l. 1). D₂. 5 om. 4 (cf. v.l. 3). — °) B D (except D₁-3. 5) पाण्डव (for भारत). — °) B₄ श्रीमान् (for प्रीतो). — °) T₁ शक्रश्च (for रुद्रश्च). B₁-3 D (except D₁-3. 5) वा (for च). K₄ B₄ D₁. 2 T₁ G₁ M₁ दत्तवान् (for [अ]दात्तव).

5 G₂ missing (cf. v.l. 1). D₂. 5 om. 5^{abc} (cf. v.l. 3). — °) K₃ (sup. lin. as in text) Dc₂ च (for वा). Ś₁ K₁. 2 पिनाकधृक्; Dn₁. n₃ धृक्. — T₂ G₃ om. 5^c-6^d. — °) B₁-3 Dc Dn D₄. 6 [ए]व; D₂ वा (for च). K₄ शस्त्राणि (for चास्त्राणि). K₁. 2 वाप्तानि (for [अ]वाप्तानि).

— °) K₃ D₃ T₁ वा; B Dc Dn D₄-6 [ए]व (for the first च). Ś₁ K₁ D₃ आराधिताश्च. K₄ हरः; T₁ त्वया (for च ते).

6 G₂ missing (cf. v.l. 1). T₂ G₃ om. 6 (cf. v.l. 5). — °) K₃ Dc D₁. 2 यच्चो (for यथो). M महाप्राज्ञ (for त्वां भगवान्). — °) K₂-4 M अरिंदमः. — G₁ om. (hapl.) 6^c-7^d. — °) G₄ प्रीतस् (for प्रियस्). T₁ G₄ M तथा (for त्वया). — °) K₄ B₁-3 D (except D₁-3) तस्य; M₂ यच्च (for तच्च). T₁ तेति (for ते किं). D₁-3 transp. प्रियं and कृतम्. — °) K₄ D₆ धनंजय; B₂ महामते (for द्युते).

7 G₂ missing (cf. v.l. 1). G₁ om. 7^{abcd} (cf. v.l. 6). — °) T G₃ M₁ दृष्टो (for तुष्टो). — °) T₂ G₃. 4 सुरं (for देवं). B₁-3 Dc Dn D₄-6 तथा (for च ते). K₄ तथा तव; D₁. 2 च तोषितः (for च तेऽनघ). — °) T₁ यच्च; M यश्चापि. D₅ transp. वज्रपाणेः and ते. B₁. 1 Dc Dn D₄. 6 तु; T₂ G₃ तत् (for ते). — °) Ś₁ K₁. 2 M transp. प्रियं and कृतं. — °) S आचक्ष्व (for आख्याहि).

8 G₂ missing (cf. v.l. 1). D₅ धनंजय (for अर्जुन). — °) K₄ श्रूयतां मे; D₁. 2 शृणु मत्तो; T₁ शृणु सर्वं; T₂ G₃. 4 M शृणुस्व त्वं; G₁ शृणु त्वं हि (for शृणु हन्त). D₄ शृणुस्वावहितो राजन्. — °) K₄ सुरेशानं; D₃ M₁ महादेवं; D₅ देवराजं (for अहं देवं).

9 G₂ missing (cf. v.l. 1). — °) Ś₁ K₂ धौम्यो (for त्वयो). — T₂ G₃ om. 9^{cd}. — °) T₁ तपसा (for भवता).

भृगुतुङ्गमथो गत्वा काम्यकादास्थितस्तपः ।
 एकरात्रोपितः कंचिदपश्यं ब्राह्मणं पथि ॥ १०
 स मामपृच्छत्कौन्तेय कासि गन्ता ब्रवीहि मे ।
 तस्मा अवितथं सर्वमनुवं कुरुनन्दन ॥ ११
 स तथ्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसत्तम ।
 अपूजयत् मां राजन्प्रीतिमांश्चाभवन्मयि ॥ १२
 ततो मामब्रवीत्प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत ।
 तपस्वी नचिरेण त्वं द्रक्ष्यसे विबुधाधिपम् ॥ १३
 ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य शैशिरम् ।
 तपोऽतप्यं महाराज मासं मूलफलाशनः ॥ १४
 द्वितीयश्चापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः ।

निराहारस्तृतीयेऽथ मासे पाण्डवनन्दन ॥ १५
 ऊर्ध्वबाहुश्चतुर्थं तु मासमस्मि स्थितस्तदा ।
 न च मे हीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १६
 चतुर्थे समभिक्रान्ते प्रथमे दिवसे गते ।
 वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपमुपागमत् ॥ १७
 निम्नप्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि ।
 संमार्जञ्जठरेणोर्वीं विवर्तश्च मुहुर्मुहुः ॥ १८
 अनु तस्यापरं भूतं महत्कैरातसंस्थितम् ।
 धनुर्बाणासिमत्प्राप्तं स्त्रीगणानुगतं तदा ॥ १९
 ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
 अताडयं शरेणाथ तद्भूतं लोमहर्षणम् ॥ २०

C. 3. 11955
 B. 3. 167. 21
 K. 3. 168. 21

10 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) T₂ G₃. 4 M भृगुतुङ्गम्. K₃ D₂ अहं (for अथो). — ^b) T G₃ transp. आस्थितः and तपः. Ś₁ K₂—4 D₁. 2 काम्यकादास्थितस्तपः.

11 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^b) Ś₁ K₁. 2 मही-
 पते; K₄ D₁. 2 T₁ M वदस्व मे (for ब्रवीहि मे). — ^c) Ś₁
 K₁ D₁ तस्मावचितथं; K₂ तन्मयेविं; K₃ तस्माच्चाविं; K₄
 तस्मै ह्यविं; D₁. 2 M₁ तस्मादविं; D₅ तस्मै यथोचितं; T₁
 तस्मै चाविगमं; T₂ (before corr.) G₄ तस्मै नावितथं; G₁
 M₂ तस्मै चापि तथा (for तस्मा अवितथं). — ^d) M₁ अव्रवं.
 Ś₁ K₁. 2 कुरुसत्तम.

12 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^b) G₄ मुनिसत्तमः
 (for राजं). — ^c) T₁ मा (for मां).

13 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) T₂ G₃. 4 M स तु
 (for ततो). — ^b) T₂ G₃. 4 तप्यस्व; M₂ तप्यं हि (for
 आतिष्ठ). K₄ शृणु मत्तो कुलोद्बह; B₁. 3 तपः कुरुकुलोद्बह;
 D₅ D₆ T₁ M₁ ततः कुरुकुलोद्बह (T₁ ञ्जव). — ^c) T₂ [ए]व;
 G₄ [इ]व (for त्वं). K₃. 4 B₁—3 D₅ D₆ D₄ M₂ तपस्य-
 (K₄ B₁ M₂ ञ्जिरेण त्वं).

14 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^c) Ś₁ तपोतपं; K₁
 तपोतपे; K₂ तपस्तपं; K₄ S (G₂ missing) तपस्तेपे (for
 तपोऽतप्यं). K₄ गिरौ तस्मिन्; T₂ G (G₂ missing) M₂ च
 कौरव्य (for महां). — ^d) K₄ T₂ G₃. 4 मासमेकं ज (K₄
 फ)लाशनः.

15 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^c) Ś₁ K₁ D₅ तृतीयं
 च; K₂ ये च; K₃. 4 D₁—3 T₂ G₃ यं तु; D₅ T₁. 2 (before
 corr.) योथ (for येऽथ). — ^d) Ś₁ K D₁—3. 5 T₂ G₃
 मासं; T₁ मासः (for मासे).

16 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ K₁. 2 च

(for तु). — ^c) Ś₁ K₁. 2 हियते (for हीं).

17 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) B Dc Dn D₄. 6
 G₃ पंचमे. K₂ समतिक्रान्ते; K₃. 4 D₂. 3. 5 G₁ M त्वभ्यतिं;
 B Dc Dn D₄. 6 G₃ त्वथ संप्राप्ते; D₁ त्वप्यतिक्रान्ते; T₁
 मास्यतिं; T₂ G₄ ह्यतिनिष्क्रान्ते. — ^c) Ś₁ K₂ वाराहं संस्थितो;
 K₁ वाराहसंस्थितो; K₄ वाराहसंस्थितं. Ś₁ K₁. 2 B₄ Dc
 रूपं; T₁ भीमं (for भूतं). D₅ वाराहं रूपमास्थाय. — D₄
 om. (hapl.) 17^d—19^a. — ^d) B T₂ G₃. 4 M₂ अथा (B₁
 इहा)गमत्; Dc इहागतः; Dn D₅ समागमत् (for उपां).

18 G₂ missing (cf. v.l. 1). D₄ om. 18 (cf. v.l.
 17). — ^a) Dc D₁—3 M₁ पोत्रेण; D₅ रोषेण; D₆ (marg.
 sec. m.) ओष्ठेन (for प्रोथेन). T₂ G (G₂ missing)
 चरणैर् (for पृथिवीं); see below. — ^b) Ś₁ D₃. 5 विकि-
 रन्; K D₃ विकरन्; D₁ उत्किरन् (for विलिखन्). T₂ G
 (G₂ missing) विलिखन्नपि मेदिनीम्. — ^c) G₄ संमार्ज्यं.
 Ś₁ K₁—3 D₃ [अ]पि (for [उ]र्वी). D₅ समार्गमचिरेणापि.
 — ^d) Ś₁ D₅ (marg. sec. m.) निवर्तश्च; K₁ निवर्तं च; K₂
 विवर्तं स; K₄ विवर्तयन् (for विवर्तश्च).

19 G₂ missing (cf. v.l. 1). D₄ om. 19^a (cf. v.l.
 17). — ^b) D₁. 3 वपुः (for महत्). D₃. 5 T₁ G₁ M
 कैरातमास्थितं; T₂ G₃ कैरातसंज्ञितं. — ^c) S धनुष्पाण्यसिं.
 — ^d) K₄ D₁. 2 स्त्रिया चातुं.

20 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^b) = 36^b. K₄
 तच्च; G₁ तदा (for तथा). K₂ [अ]क्षयः; B₂—4 Dc₁ Dn
 D₄. 6 [अ]क्षय्ये (for [अ]क्षय्यौ). — ^d) B₁ T G₃ M
 रोमहर्षणं.

21 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ D₅ युगपत्तु;
 B Dc Dn₁ D₁. 4. 6 युगपत्तं. K₂ B₃ किरातस्य; Dn D₄. 6

C. 3. 11956
B. 3. 167. 22
K. 3. 168. 22

युगपत्किरातश्च विकृष्य बलवद्भुजः ।
अभ्याजज्ञे दृढतरं कम्पयन्निव मे मनः ॥ २१
स तु मामब्रवीद्राजन्मम पूर्वपरिग्रहः ।
मृगयाधर्ममुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २२
एष ते निशितैर्बाणैर्दर्पं हन्मि स्थिरो भव ।
स वर्ष्मवान्महाकायस्ततो मामभ्यधावत ॥ २३
ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ।
तं चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ २४
ततः शरैर्दीप्तमुखैः पत्रितैरनुमन्त्रितैः ।
प्रत्यविध्यमहं तं तु वज्रैरिव शिलोच्चयम् ॥ २५
तस्य तच्छतधा रूपमभवच्च सहस्रधा ।
तानि चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ २६

पुनस्तानि शरीराणि एकीभूतानि भारत ।
अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं पुनः ॥ २७
अणुर्बृहच्छिरा भूत्वा बृहच्चाणुशिराः पुनः ।
एकीभूतस्तदा राजन्सोऽभ्यवर्तत मां युधि ॥ २८
यदाभिभवितुं बाणैर्नैव शक्नोमि तं रणे ।
ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं वायव्यं भरतर्षभ ॥ २९
न चैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवाभवत् ।
तस्मिन्प्रतिहते चास्त्रे विस्मयो मे महानभूत् ॥ ३०
भूयश्चैव महाराज सविशेषमहं ततः ।
अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम् ॥ ३१
स्थूणाकर्णमयोजालं शरवर्षं शरोल्बणम् ।
शैलास्त्रमश्मवर्षं च समास्थायामहमभ्ययाम् ।

किरातस्तु. — ^b) G (G₂ missing) M सुमहद्भुजः. — ^c)
Ś1 K B₄ D1-3. 5 अभ्याहनद्; T₂ G₃ अभ्याजज्ञद्; M₁ अभ्य-
जज्ञे; M₂ अभिजज्ञे. — ^d) S (except T₁; G₂ missing)
मेदिनी (for मे मनः).

23 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^c) K₃ B (B₁
marg.) Dn D₃. 4. 6 धनुष्मान् (B₁ orig. धर्मवान्) (for
वर्ष्मवान्). D₅ पार्वतीयो महामायस्. — ^d) D₅ तथा माम्.
Ś1 K1-3 Dn D1. 2. 4. 6 M₁ अभ्यभाषत; D₅ अभिभाष्य वै.

24 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) D₅ मेघैर् (for
ततो). K₃ D1. 2. 6 T₂ (before corr.) G₁ गिरिर् (for
गिरिम्). — ^b) Ś1 K1. 2 स (for मां). — ^d) K1. 2 सहसा
(for महता).

25 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^b) Ś1 K1. 2 सपत्रैर्;
K₃. 4 D1-3 सुपत्रैर्; B Dn D₄. 6 यंत्रितैर्; Dc प्रहितैर्; D₅
पातितैर्; T₂ G (G₂ missing) पतितैर्. T₁ M₁ नागैरिव
विषोल्बणैः.

26 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^c) Ś1 K1. 2 तस्य
(for चास्य). — ^d) Ś1 K D1-3. 5 अपीडयं (for अताडयम्).

27 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₄ D1. 2 ततं
(for पुनं). — ^b) To avoid the hiatus, Ś1 K1. 2 चैकी-
भूतानि; M त्वेकी. — ^c) K1. 2 अभ्यपश्यन् (for अदृश्यन्त).
— ^d) Ś1 K D1-3 शरैः (for पुनः).

28 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^b) S (G₂ miss-
ing) महान् (for बृहत्). B₂ तथा; T₂ G₃. 4 ततः (for
पुनः). — ^c) K1. 2 B₂ एकीभूतं; K₃. 4 D1. 2 एकीभूत्वा.
Ś1 K1. 2 महानेकः; K₃. 4 Dc D1-3 तथानेकः (for तदा

राजन्).

29 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^b) K₃. 4 D1-3 न
वै; Dn न च (for नैव). T₂ G₃. 4 [अ]हं (for तं). — ^c)
B Dc Dn1. n3 D₄-6 महास्त्रम् (for ऽहमस्त्रम्). Dn₂ ततो
ह्यस्त्रं समातिष्ठं.

30 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś1 K B₄ D1-3
तेनापि नां (for न चैनमं). B₄ जेतुं; T₁ योद्धुं; T₂ G
(G₂ missing) M योद्धुं (for हन्तुं). — ^b) Epic tag! Cf.
Hopkins, *Great Epic*, App. A (Parallel Phrases),
No. 83. Ś1 K D1-3 तद्भूतमतिवीर्यवत् (K1. 4 वान्).

31 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₃. 4 Dn
भूयश्चैनं; B Dc Dn D₄. 6 भूय एव; S (G₂ missing)
तत्रापि च. — ^c) B₄ अस्त्रजालेन; D₅ योगेन; T₁ पूतेन
T₂ G (G₂ missing) वर्षेण.

32 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś1 K₃. 4 D1-3
स्थूणाकर्णं च जालं च; K₁ भूतं चराजालं; K₃ कले य राजा च;
B Dc Dn D₄. 6 कर्णमथो जालं; D₅ कर्णमथो बाणं; T₁
कर्णमिवाजालं; T₂ (before corr.) कारं महोजालं. — ^b)
Ś1 शरवर्षं रणोद्भटं; K₁ वर्षा रणोद्भवं; K₂ वर्षरणोद्भवं; B
Dc Dn D₄. 6 वर्षमथोल्बणं; D₅ M₁ वर्षं महो. — ^c) M
तु (for च). Ś1 K1. 2 शलभास्त्रं चाष्मवर्षं; K₃. 4 B D
शलभास्त्रमश्मवर्षं; T₁ शैलास्त्रात्मवर्षं तु; G₁ शलभास्त्रमहावर्षं
— ^d) T₁ [अ]हमर्दयं; T₂ G₃. 4 [अ]हमभ्यगां (for [अ]हम-
भ्ययाम्). Ś1 K1. 2 समादायाहमभ्ययां; D₃ समास्थायाम्
मभ्ययां; D₅ वेगमास्थाय शस्त्रवित्. — ^e) Ś1 K1. 2 D
D1-3. 5 T G1. 3. 4 M₁ जग्राह; K₃ संयासे (for जग्राह);

जग्रास प्रहसंस्तानि सर्वाण्यस्त्राणि मेऽनघ ॥ ३२
 तेषु सर्वेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रमहमादिशम् ।
 ततः प्रज्वलितैर्बाणैः सर्वतः सोपचीयत ।
 उपचीयमानश्च मया महास्त्रेण व्यवर्धत ॥ ३३
 ततः संतापितो लोको मत्प्रसूतेन तेजसा ।
 क्षणेन हि दिशः खं च सर्वतोऽभिविदीपितम् ॥ ३४
 तदप्यस्त्रं महातेजाः क्षणेनैव व्यशातयत् ।
 ब्रह्मास्त्रे तु हते राजन्भयं मां महदाविशत् ॥ ३५
 ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।

सहसाम्यहनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत् ॥ ३६
 हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु भक्षितेष्वायुधेषु च ।
 मम तस्य च भूतस्य बाहुयुद्धमवर्तत ॥ ३७
 व्यायामं मुष्टिभिः कृत्वा तलैरपि समाहतौ ।
 अपातयच्च तद्भूतं निश्चेष्टो ह्यगमं महीम् ॥ ३८
 ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत ।
 सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमम् ॥ ३९
 एवं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमात्मनः ।
 दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरम् ॥ ४०

C. 3. 11976
B. 3. 167. 42
K. 3. 168. 42

cf. 36^d, 37^b. K₃ प्राग्रसत्; B D (except D₁₋₃. 5) T₂ M₂ प्रसभं; G₄ प्रथमं (for प्रहसन्). — ¹) B D (except D₁₋₃) M मे नृप (B₄ शृणु); T₁ वै नृप; T₂ G₁. 3. 4 भारत (for मेऽनघ).

33 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ K₁₋₃ दग्धेषु; K₄ B Dc Dn D₄. 6 जग्धे; D₅ ग्रस्ते (for शान्ते). — ^b) Dn₂. n₃ T₂ G₃ महद् (for अहम्). — ^d) Ś₁ K₁. 2 D₅ पर्वतः (for सर्वतः). Ś₁ K स्तोपचीयते; K₂. 4 B D₁. 2. 4-6 सोपचीयते; D₃ T₁ G₁. 4 चोपचीयते. M₂ सर्वस्तेरूपचीयत. — ^e) Hypermetric! Ś₁ K₁. 3 अपचीयमानं. T₁ M₁ तु (for च). D₅ T G₃. 4 M तदा; G₁ तथा (for मया). — ¹) S (G₂ missing) सहा (M₁ मया) स्त्रेणाभ्यवर्तत.

34 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) B₁₋₃ Dc Dn D₄. 6 ततः संतापिता लोका; D₅ ततः संदीपितं लोके. — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ मद्विरुष्टैः सुतेजनैः (D₁. 2 'सै:'); D₅ तत्प्रसूतैः सुतेजनैः. — ^c) T₂ (before corr.) G₄ दिवं (for दिशः). — ^d) K₃ सुविदी; B Dn D₄₋₆ G₃ हि विदी; Dc M₂ दिवि दी; T₁ G₁ [अ]भिविराजितं; G₄ [अ]पि विदी.

35 G₂ missing (cf. v.l. 1). — After 35^a, D₁. 3 ins.:

838*

ततोऽहमपतं महीम् ।

ततः प्रहस्य तद्भूतं.

— ^b) Ś₁ K B₄ D₁₋₃. 5 व्यनाशयत्; T₂ G₁. 3. 4 व्यशामं. — K₂. 4 om. 35^d; K₃ om. 35^c-48^a. — ^c) Ś₁ K₁ D₂. 3 च; T₂ G₁. 3. 4 नि- (for तु). D₁ ब्रह्मास्त्रेण च ते राजन्.

36 G₂ missing (cf. v.l. 1). K₃ om. 36 (cf. v.l. 35). — ^b) = 20^b. B₁. 2. 4 Dn D₄. 6 तथाक्षय्ये; D₁ तावक्षय्यौ; T₂ G₃ तदाक्षय्यौ. — ^d) B₁ transp. अपि and अस्त्राणि. Ś₁ K₁. 2 T₁ तत्तानि; G₁ तानि च (for तान्यपि).

37 G₂ missing (cf. v.l. 1). K₃ om. 37 (cf. v.l. 35). — ^a) D₅ तेष्वास्त्रेषु च सर्वेषु; T₂ G₁. 3. 4 एतेष्वास्त्रेषु भूतेन (G₁ सर्वेषु). — ^b) G₁ [अ]पि (for च). M₂ भक्षिते चायुधे तदा. — B₂ om. 37^d. — ^c) T₁ धर्मतस्तस्य भू.

38 G₂ missing (cf. v.l. 1). — K₃ om. 38 (cf. v.l. 35). — ^b) T₂ G₃. 4 अभि- (for अपि). Ś₁ K₁. 2 D₁. 3 समाहनत्; K₄ हरत्; B₁ Dn गतैः; B₄ D₃ हनम्; D₄. 6 गतौ; T₁ ततौ; G₁ दितौ (for हतौ). D₅ प्रहरंश्च तलैरपि. — D₃ om. 38^c-39^d. — ^e) B Dc D₁. 2. 4-6 अपारयन्. D₁. 2 तु (for च). D₁. 2 तद्रूपं; T₁ तं भूतं; G₁ मां भूतं (for तद्भूतं). — D₁. 2 om. 38^d-39^a. — ^d) K₄ निश्चेष्टोभ्यगमन्; B Dc Dn D₄. 6 निश्चेष्टमगमं (B₄ निश्चेष्टो न्यपतन्); T₁ निश्चेष्टागमन्; T₂ G₃. 4 अहं चापतयं; G₁ निश्चेष्टापतं; M निश्चेष्टागमं.

39 G₂ missing (cf. v.l. 1). — K₃ D₃ om. 39 (cf. v.l. 35. 38); D₁. 2 om. 39^a (cf. v.l. 38). — After 39^{ab}, T₂ G₃. 4 ins.:

839* ततश्चिन्तां समगमं पूजयिष्याम्यहं पुनः ।

इति पुष्पाणि संगृह्य सैकतं शंकरं प्रभुम् ।

पूजयिष्यंस्तमद्राक्षं किरातं पुष्पधारिणम् ।

ततश्चान्यानि पुष्पाणि पूजयिष्यन्पुनः पुनः ।

तानि सर्वाणि दृष्ट्वाहं किरातस्य च मूर्धनि ।

इति कृत्वा महादेवं प्रणतोऽस्मि पुनः पुनः ।

[Cf. 171*.]

— ^c) T₂ G₃. 4 M₂ ततः (for सह). — ^d) Ś₁ K₁. 2 पश्यतो मेऽद्भुतं महत्; K₄ D₁. 2 तदद्भुतमिदं महत्; D₅ तदद्भुतमिवाभवत् (= 30^b).

40 K₃ om. 40 (cf. v.l. 35). G₂ resumes. — ^a) S मुख्यं (for एवं). — ^b) B D (except D₁₋₃. 5) आस्थितः (for आत्मनः). — ^c) Ś₁ K₁. 2 D₃. 5 एकं; T₂ G M चैव

C. 3. 11977
B. 3. 167. 43
K. 3. 168. 43

हित्वा किरातरूपं च भगवांस्त्रिदशेश्वरः ।
स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्थौ तत्र महेश्वरः ॥ ४१
अदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान्गोवृषध्वजः ।
उमासहायो हरिद्वग्बहुरूपः पिनाकधृक् ॥ ४२
स मामभ्येत्य समरे तथैवाभिमुखं स्थितम् ।
शूलपाणिरथोवाच तुष्टोऽस्मीति परंतप ॥ ४३
ततस्तद्वनुगादाय तूणौ चाक्षय्यसायकौ ।
प्रादान्ममैव भगवान्वरयस्वेति चाब्रवीत् ॥ ४४
तुष्टोऽस्मि तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
यत्ते मनोगतं वीर तद्ब्रूहि वितराम्यहम् ।
अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनोगतम् ॥ ४५

ततः प्राञ्जलिरेवाहमस्त्रेषु गतमानसः ।
प्रणम्य शिरसा शर्वं ततो वचनमाददे ॥ ४६
भगवान्मे प्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयं वरो मम ।
अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि देवेषु कानिचित् ।
ददानीत्येव भगवानब्रवीत्त्र्यम्बकश्च माम् ॥ ४७
रौद्रमस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव ।
प्रददौ च मम प्रीतः सोऽस्त्रं पाशुपतं प्रभुः ॥ ४८
उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं सनातनम् ।
न प्रयोज्यं भवेदेतन्मानुषेषु कथंचन ॥ ४९
पीड्यमानेन बलवत्प्रयोज्यं ते धनंजय ।
अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजयेः ॥ ५०

(for एव). T₁ दिव्यमप्रतिमं चित्रं. — ^a) T₁ वसानोर्वर-
मुत्तमं.

41 K₃ om. 41 (cf. v.l. 35). — ^a) K₄ तद्रूपरूपं;
S मृगतनुं (G₂. 3. युतां) तां (for किरातरूपं). Ś₁ K₁. 2. 4
तद्; D₁. 2 स (for च). — M₁ om. 41^{cd}. — ^c) Ś₁
B₁. 3 Dc D₅. 6 G₂ M₂ स्वं रूपं. — ^d) K₁. 2 transp.
तस्थौ and तत्र.

42 K₃ om. 42 (cf. v.l. 35); K₂ om. 42^a-44^b.
— ^a) S सोदृश्यत. — ^b) Ś₁ K₁ D₅ भगवान्वै (D₅ न्मे)
वृषध्वजः; T₁ भगवान्वृषभध्वजः. — ^c) K₁ वृषध्वजः; B
न्याडध्वजः; Dc₁ D₄ व्यालध्वजः; Dc₂ Dn D₅ व्यालध्वजः
(for हरिद्वग्). S धनुर्गृह्य तथा पाणौ. — ^d) Ś₁ पिनाकधृक्.

43 K₂. 3 om. 43 (cf. v.l. 35, 42). — ^a) T₁ भग-
वान् (for समरे). — ^b) T₁ च (for [ए]व). K₄ D₁ T₁
मुखस्थितः; B₄ D₃ मुखं स्थितः; D₂. 5 मुखः स्थितः.

44 K₃ om. 44 (cf. v.l. 35); K₂ om. 44^{ab} (cf.
v.l. 42). — ^a) D₁. 2 तु; D₅ स्वं (for तद्). — ^b) T
G₁-3 तूणी (for तूणौ). Ś₁ तूणौ तौ चाक्षय्यौ तथा; K₁
D₁-3. 5 तूणौ तौ चाक्षय्यौ शरैः (K₁ रः); K₄ तूणौ तावेव
चाक्षय्यौ. — ^c) Ś₁ K₁. 2 प्राणान् (for प्रादान्). — ^d) Ś₁
K₁. 2 T₁ G₁ धारय (for वरय).

45 K₃ om. 45 (cf. v.l. 35). — ^c) Ś₁ तात; T₁
वत्स (for वीर). B₂ Dn D₄. 6 मनोगतं वीर यत्ते (by
transp.). — ^d) T₁ transp. तद् and ब्रूहि. — K₁ om.
45^a-46^b. — ^e) Ś₁ K₄ D₁. 2. 5 मपास्यैकं; K₂ मपास्यैकं;
B₄ मपास्याय; G₁ M मपास्यान्यद्.

46 K₃ om. 46 (cf. v.l. 35); K₁ om. 46^{ab} (cf. v.l.

45). — ^b) S कृतमानसः. — ^c) Ś₁ K₁. 2 सहसा; B D₂
D₄. 6 T₂ G₃ मनसा (for शिरसा). Ś₁ K₄ B₁. 2 D₁. 1
T₁ G₂ M₂ सर्व; K₂ सर्व; Dc₁ (? gloss) शंभुं; G₁ M₁ शर्व
(for शर्व). D₅ मूर्ध्ना प्रसाद्य वरदं. — ^d) Ś₁ Dc अव्रवीत्
(corrupt); K₁. 2 D₂. 3 T₁ अनुवम्; K₄ D₁ अनुवन् (for
आददे). D₅ अस्त्रार्थं समनोदयं.

47 K₃ om. 47 (cf. v.l. 35). — ^a) D₃. 5 T₁ G₁
भगवन् (for भगवान्). — ^d) Ś₁ संति हि; K₁. 2. 4 D₁-
संति वै (for कानिचित्). — ^e) K₄ Dn₂ D₁-3 T₁ G₁ ददा-
नीं (as in text); the rest ददामी. — ^f) Ś₁ K₄ B₁
D₁-3. 5 तदा; K₁. 2 तथा (for च मां).

48 Before 48, K₄ D₁. 2 ins. श्रीरुद्र उ. — K₃ om.
48^a (cf. v.l. 35). — ^c) S (except T₂ G₃. 4) [अ]पि
मे (for मम). B₁ प्रददौ परमप्रीतः; D₅ अथ प्रादान्मम
प्रीतः. — ^d) K₁ (sup. lin. as in text) विभुः; B₁. 3 Dc
Dn D₄. 6 महत्; B₂ च तत्; D₅ तदा (for प्रभुः).

49 ^b) K₂ Dn D₅ दत्त्वा चास्त्रं; S (by transp.) दत्त्वा
ने (T₁ रौद्रास्त्रं मे). — ^d) Ś₁ K₁. 3 D₅ T₁ मा (D₅ T₁
म)नुष्येषु. — After 49, K₃ B Dc Dn D₄-5 ins.:

840* जगद्धिनिर्देहेदेवमल्पतेजसि पातितम् ।

[K₃ B₁-3 एतद् (for एवम्).]

50 ^a) K₂ बलिना (for बलवत्). — ^b) B Dc D₁
D₄-6 प्रयोज्यं स्याद्; T₂ G प्रयोक्तव्यं (for प्रयोज्यं ते).
परंतप (for धनं). — ^c) Ś₁ K D₁-3 तु (K₄ ते) प्रतीघाते
(for प्रतिघाते च). — ^d) B₁. 2 Dc Dn D₄-6 M₂ प्रयो-
येत्; D₃ T₁ G₁ M₁ जय.

51 ^a) Ś₁ तमप्रतिहतं; K₂ B₂ T₂ G₂-3 ततो; B₁

तदप्रतिहतं दिव्यं सर्वास्त्रप्रतिषेधनम् ।

मूर्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे ॥ ५१

उत्सादनमभिन्नाणां परसेनानिकर्तनम् ।

दुरासदं दुष्प्रहसं सुरदानवराक्षसैः ॥ ५२

अनुज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशम् ।

प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

१६४

अर्जुन उवाच ।

ततस्तामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत ।

प्रसादाद्देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ॥ १

व्युपितो रजनीं चाहं कृत्वा पूर्वाह्निकक्रियाम् ।

अपश्यं तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवानस्मि यं पुरा ॥ २

तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयम् ।

भगवन्तं महादेवं समेतोऽस्मीति भारत ॥ ३

स मामुवाच राजेन्द्र प्रीयमाणो द्विजोत्तमः ।

दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित् ॥ ४

समेत्य लोकपालैस्तु सर्वैर्वैष्वतादिभिः ।

द्रष्टास्यनघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ॥ ५

एवमुक्त्वा स मां राजन्नाश्लिष्य च पुनः पुनः ।

B तदा°; G₁ ततः प्रीतियुतं. — °) Ś₁ K D₁. २ °वारणं; D₃ °वाधनं; M₁ °पेधकं. — °) D₃ G₁. २. ४ °जे वृषभध्वजे.

52 °) Ś₁ K D₃. ३ °विकर्षणं; B₂. ४ Dc T₁ M °नि-
कृतनं; D₅ °विनाशनं; T₂ G °सैन्यविकर्तनं.

53 D₅ om. 53^{cd}. — °) K₃. ४ D₁. ३ प्रेक्ष्य (K₃ °क्ष-
माणस्य; B₄ T₂ G₂₋₄ M पश्यतश्चैव (for प्रेक्षतश्चैव). T₁
पश्यतश्च स मे देवस्य; G₁ स पश्यतश्च मे देवस्य.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. ३ T G आरण्य
(G₁ श्रीमदारण्य). — Sub-parvan: Omitting sub-par-
van name, K₁ B Dc Dn₃. n₃ D₅ T₂ G₃ mention only
गंधमादनवास (followed by उत्तरकैरात in Dc); K₃ D₁
likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादन-
वास in K₃); K₄ D₅, only उत्तरकैरात; and finally Dn₁
D₃. ४, only गंधमादनप्रवेश (D₄ °प्रवास). — Adhy. name:
D₁. २ अर्जुनप्रवासकथनं; G₁ अर्जुनास्त्रप्रदाने अर्जुनवाक्यं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁. n₃
166; Dn₃ S 167 (M₂ 170 [sup. lin. 160]); D₁
172. — Śloka no.: Dn D₅ 57; D₁ 56. — After the
colophon, G₁ cont.: श्रीभगवतो महापुरुषस्य विष्णोरंशाव-
तारभू(?) read भू)तेन सत्यवतीनन्दनेन श्रीपराशरात्मजेन शुक्र-
तातेन वेदव्यासनाम्ना कृष्णद्वैपायनेनोक्तं अष्टादशपर्वधलंकृतं
श्रीमहाभारताख्यं पंचमो वेदः । श्रुतौ आरण्यके पर्वणि पूर्वारण्या-
ख्यं सप्तपष्ट्यधिकशततमाध्यायैर्निर्मितं सप्तपष्ट्यधिकशततमा

पदसाहस्रैः श्लोकैरलंकृतं पूर्वारण्याख्यं । समाप्त्यधिकशततमा
(sic) ।

164

1 °) T₂ G₃. ४ अथ सं; G₃ अथ सु (for अवसं). D₅
रात्रि (for प्रीतो). — °) D₅ प्रीतोहं (for रजनीं). — °) Ś₁ K D₁₋₃ प्रसादं देवदेवाद्दे. — °) Ś₁ K₁. २. ४ D₁₋₃ तं
प्राप्य विपुलं तदा.

2 °) Ś₁ K₂ व्युप्य तां; K₁. ३ व्युपितां; K₄ D₁. २ उच्य तां;
S (except T₂ G₃) उपित्वा (for व्युपितो). — °) Ś₁
पूर्वाह्निकक्रियां; K₁ पौर्वाह्निकीक्रियां; K₂ Dc D₅ G₁. २
पौर्वाह्निकी क्रियां; K₃. ४ D₂ पूर्वाह्निकी (D₂ °की) क्रियां; B
Dn D₄. ६ M पौर्वाह्नि (D₅ °न्हि) की: क्रियाः; D₁ पूर्वाह्निकी
क्रियां; D₃ पूर्वाह्निकक्रियः; T₁ G₄ पूर्वाह्निकक्रियं. — °) Ś₁
K₁. ३ D₃. ५ अथ तं विप्रं (for तं द्विजश्रेष्ठं). — °) Ś₁ K
D₁₋₃ पथि (for पुरा).

3 °) Ś₁ K D₁. ३ तस्याहं तद्; M तस्मादहं (for तस्मै
चाहं). T₁ G₁ पुरा (for यथा). — °) Ś₁ K₁ समीतो
(for समेतो). Ś₁ D₁. ३ कौरव (for भारत).

5 °) S समेतं (T₁ °तैर). Ś₁ K B₁. ३. ४ Dc D₁₋₃. ६
त्वं (for तु). — °) K₃. ४ D₁₋₃ पश्चाद् (for [अ]नघ).

6 °) Ś₁ K₁. ३ D₅ तु; K₄ D₁ च (for स). K₂ T₁
सहाराच (for स मां राजन्). — °) D₁. ३ समाश्लिष्य (for

C. 3. 11997
B. 3. 168. 6
K. 3. 169. 6

C. 3. 11997
B. 3. 168. 6
K. 3. 169. 6

अगच्छत्स यथाकामं ब्राह्मणः सूर्यसंनिभः ॥ ६
अथापराह्णे तस्याहः प्रावात्पुण्यः समीरणः ।
पुनर्नवमिमं लोकं कुर्वन्निव सपत्नहन् ॥ ७
दिव्यानि चैव माल्यानि सुगन्धीनि नवानि च ।
शैशिरस्य गिरेः पादे प्रादुरासन्समीपतः ॥ ८
वादित्राणि च दिव्यानि सुवोषाणि समन्ततः ।
स्तुतयश्चेन्द्रसंयुक्ता अश्रूयन्त मनोहराः ॥ ९
गणाश्चाप्सरसां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च ।
पुरस्ताद्देवदेवस्य जगुर्गीतानि सर्वशः ॥ १०
मरुतां च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन् ।
महेन्द्रानुचरा ये च देवसन्ननिवासिनः ॥ ११
ततो मरुत्वान्हरिभिर्युक्तैर्वाहैः स्वलंकृतैः ।
शचीसहायस्तत्रायात्सह सर्वैस्तदामरैः ॥ १२

एतस्मिन्नेव काले तु कुबेरो नरवाहनः ।
दर्शयामास मां राजल्लक्ष्म्या परमया युतः ॥ १३
दक्षिणस्यां दिशि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितम् ।
वरुणं देवराजं च यथास्थानमवस्थितम् ॥ १४
ते मामूचुर्महाराज सान्त्वयित्वा सुरर्षभाः ।
सव्यसाचिन्समीक्षस्व लोकपालानवस्थितान् ॥ १५
सुरकार्यार्थसिद्ध्यर्थं दृष्टवानसि शंकरम् ।
अस्मत्तोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति समन्ततः ॥ १६
ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान् ।
प्रत्यगृह्णं तदास्त्राणि महान्ति विधिवत्प्रभो ॥ १७
गृहीतास्त्रस्ततो देवैरनुज्ञातोऽस्मि भारत ।
अथ देवा ययुः सर्वे यथागतमरिंदम ॥ १८
मघवानपि देवेशो रथमारुह्य सुप्रभम् ।

आश्लिष्य च). — °) Ś1 स गच्छतः; K1. 2 प्रत्यागच्छद् (for अगच्छत्स). T1 G1 च (for स). D5 महाकायो (for यथा°).

7 °) A few MSS. अथापराह्णे. — °) Ś1 K1. 2 प्रावात्; D5 T G1. 3. 4 M2 प्रायात्. A few MSS. पुण्य- (for पुण्यः). — °) T2 G3. 4 कुर्वन् (for लोकं). — °) Ś1 K1. 2 कुर्वन्वितिमिरा दिशः; T2 G3. 4 पुण्यगंधान्समुद्रहन्.

8 °) Ś1 K D1. 2. 5 बहूनि; Dc Dn2 D3 M2 वनानि (for नवानि). — °) Ś1 K D1-3. 5 न (K4 सु)राधिप; T1 G1 M1 समन्ततः (for समीपतः); cf. 9°.

9 T1 om. 9°b. — °) G1 M1 सर्वाणि (for दिव्यानि). — °) K4 B4 Dn D4. 6 सुवोषाणि. — °) Ś1 K D1-3. 5 श्रूयन्ते स्म (for अश्रूयन्त).

10 °) Ś1 K1 गणै° (for गणा°). K2 गणैश्चाप्सरसस्तस्य. — Ś1 K1-3 D5 om. (? hapl.) 10°b-11°a; K4 om. 10°b-cd. — °) D1-3 S पुरःसरा (G4 परस्परं) देवपतेरु.

11 Ś1 K1-3 D5 om. 11°a (cf. v.l. 10). — °) Ś1 K D5 स्वलंकृतैः (for उपागमन्). — Ś1 K2 om. 11°c-12°b; K1 om. 11°cd. — °) Dn D4. 6 ये च (for देव°).

12 Ś1 K2 om. 12°b (cf. v.l. 11). — °) K1. 3. 4 D1-3 वातयुक्तैः; Dc2 दिव्यैर्वाहैः; T1 युक्तवाहे; T2 G2-4 युक्तो वाहैः; M1 युक्ते वाहे (for युक्तैर्वाहैः). K1 T2 G2-4 M2 अलंकृतैः; T1 M1 स्वलंकृतः. — °) Ś1 K D5 तत्रासीत्; T2 G3. 4 M1 तत्रायात् (for तत्रायात्). — °) Ś1 K D1-3. 5 दिवाल्यैः; B4 S सुरैस्तदा (for तदामरैः).

13 °) D5 चात्मानं; G4 तं कालं (for मां राजन्).

14 °) Ś1 K D1-3. 5 अपर° (for दक्षिण°). — °) D5 स्थितं यमं (for व्यव°). — °) Ś1 K D1-3. 5 पावकं चैव; Dc देवराजानं (for देवराजं च). — °) Ś1 K D1-3. 5 अवस्थितौ; B4 Dc G1 व्यवस्थितं (for अवस्थितम्).

15 °) B1-3 Dc Dn D4. 6 नरर्षभ (for सुर°). — °) Ś1 K D1-3. 5 समीक्षास्त्रान्; B Dc Dn D4. 6 निरीक्षास्त्रान् (for समीक्षस्त्र). — °) Dn3 D5 T1 व्यवस्थितान्.

16 °) T1 °कार्यप्रवृत्त्यर्थं; T2 G °कार्यप्रसिद्ध्यर्थं. — °) Ś1 तदस्मत्तो (for अस्मत्तोऽपि).

17 °) A few MSS. प्रणतो (for प्रय°). — °) Ś1 K1 तदस्त्राणि; T1 महाराज; T2 G महास्त्राणि (G1 अहं राजन्). — °) T1 शस्त्राणि; G1 अस्त्राणि (for महान्ति). B Dn D4-6 विधिवद्विभो; B2m T G विविधानि च.

18 °) D5 देवाश्चापि (for अथ देवा). Ś1 K D1-3. 5 गताः (for ययुः). T1 M केचिद् (for सर्वे).

19 °) Dc D5 T2 G2-4 भगवान् (for मघवान्). Ś1 K D1-3. 5 G1 अथ (for अपि). S मां देवो (for देवेशो). — °) S (except M2) आरोप्य (for आरुह्य). D5 शोभनं; T1 सुप्रभः (for सुप्रभम्). — °) B Dc Dn D4. 6 स्वर्गः; D2. 3 स्वर्गे (for वाक्यं). T1 अवोचद्वाक्यं मधुरं; T2 G M उवाच वाक्यं भगवान् (G1 मधुरं). — °) S महायशाः (for सुरा°). B Dc Dn D2-4. 6 गंतव्यं फाल्गुन (D2. 3 पांडव) स्वया. — After 19, D2. 3 read 23 (for the first time), which in D2 is followed by a repetition of 19°d.

उवाच भगवान्वाक्यं स्मयन्निव सुरारिहा ॥ १९
 पुरैवागमनादस्माद्रेदाहं त्वां धनंजय ।
 अतः परं त्वहं वै त्वां दर्शये भरतर्षभ ॥ २०
 त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाप्लावः कृतोऽसकृत् ।
 तपश्चेदं पुरा तप्तं स्वर्गं गन्तासि पाण्डव ॥ २१
 भूयश्चैव तु तप्तव्यं तपः परमदारुणम् ।
 उवाच भगवान्सर्वं तपसश्चोपपादनम् ॥ २२
 मातलिर्मन्त्रियोगाच्चां त्रिदिवं प्रापयिष्यति ।
 विदितस्त्वं हि देवानामुपीणां च महात्मनाम् ॥ २३
 ततोऽहमब्रुवं शक्रं प्रसीद भगवन्मम ।
 आचार्यं वरये त्वाहमस्त्रार्थं त्रिदशेश्वर ॥ २४

इन्द्र उवाच ।

क्रूरं कर्मास्त्रवित्तात करिष्यसि परंतप ।
 यदर्थमस्त्राणीप्सुस्त्वं तं कामं पाण्डवामुहि ॥ २५
 अर्जुन उवाच ।
 ततोऽहमब्रुवं नाहं दिव्यान्यस्त्राणि शत्रुहन् ।
 मानुषेषु प्रयोक्ष्यामि विनास्त्रप्रतिघातनम् ॥ २६
 तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विबुधाधिप ।
 लोकांश्चास्त्रजितान्पश्चाच्छमेयं सुरपुंगव ॥ २७
 इन्द्र उवाच ।
 परीक्षार्थं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं धनंजय ।
 ममात्मजस्य वचनं स्रूपपन्नमिदं तव ॥ २८

C. 3. 12019
B. 3. 168. 28
K. 3. 169. 29

20 ^{a)} T₂ G₂. 3 M₂ गमनाद् (for [आ]गमनाद्). K₄ D₁ तात (for अस्माद्). — ^{b)} Ś₁ K₁. 2 त्वा (for त्वां). — ^{c)} K₄ इतः; B₂ G₂ ततः (for अतः). Ś₁ K₃ च वेदाहं; K₁. 2. 4 D₁. 2 च वेत्तासि; B₁ T₁ G₁ M₂ वै नाहं त्वां; B₄ चैवाहं त्वां (for त्वहं वै त्वां). — ^{d)} Ś₁ K₃ D₆ दर्शने; K₁. 2. 4 D₁-3 नं; Dc₂ येद् (for ये).

21 ^{a)} K₄ D₁. 2 त्वया तीर्थेषु सर्वेषु; T₁ G₁ त्वया हि पुण्य (G₁ हिरण्य) तीर्थेषु; T₂ G₂-4 त्वया तीर्थानि च पुरा. — ^{b)} K₄ D₁. 2 कृतः पूर्व समाप्लावः; D₃ सकृदाप्लावनं कृतं; T₁ G₁ सदा (G₁ मा) क्रांतमिवासकृत्; T₂ G₂-4 समाक्रांतानि चासकृत्; M समाक्रांतमिहा (M₂ मतो) सकृत्. — ^{c)} T₁ G₁. 2 M₂ [ए]वं (for [इ]दं). Ś₁ पुनस्; B Dc Dn D₄. 6 महत् (for पुरा). — ^{d)} S ततो (G₁ तपो) (for स्वर्गं). B₁ D₆ भारत (for पाण्डव).

22 ^{a)} B Dn D₄. 6 च; D₁. 2 T₁ G₄ हि; G₁ [अ]भि- (for तु). M₁ कर्तव्यं (for तप्तव्यं). — ^{b)} B Dc Dn D₄. 6 S तपश्चरणमुत्तमं. — After 22^{ab}, S ins.:

841* दुश्चरं घोरमस्त्राणां तपसश्चोपदर्शनम् ।

[T₁ G₁ M₁ तपोवलकरं तव; M₂ तपसश्चोपपादनं (for the posterior half).]

— S cont.: B Dc Dn D₄. 6 ins. after 22^{ab} (B₃, after 22):

842* स्वर्गस्त्ववश्यं गन्तव्यस्त्वया शत्रुनिषूदन ।

[G₄ M स्वर्गं (for स्वर्गस्). G₂ M गन्तव्यं (for व्यस्). B₁. 3 M₂ निषूदन; B₄ निवर्हण.]

— B₁. 2. 4 Dn D₄. 6 S om. 22^{cd}. — ^{c)} B₃ शत्रुस् (for सर्वं). — ^{d)} B₃ तपश्चरणमुत्तमं; D₂ देवानां च पुरंदरः

23 ^{a)} K₄ D₁. 2. 5 च; M₂ त्वा (for त्वां). — ^{b)} K₄ D₁. 2 दिवं त्वां; D₆ स्वर्गं त्वां (for त्रिदिवं). — ^{d)} N मुनीनां (for ऋषीणां). D₆ भावितात्मनां (for च महां). — After 23, S ins.:

843* इहस्थः पाण्डवश्रेष्ठ तपः कुर्वन्सुदुष्करम् ।

24 ^{a)} M अब्रवं! — ^{c)} K₃. 4 B₁ D₂. 3. 6 T₂ G₂-4 M वरयेहं त्वाम्; B₃. 4 Dc Dn D₁. 4. 5 यं त्वाम्. — ^{d)} K₁-3 D₁-3. 5 S (except T₂ G₂. 4) त्रिदिवं (for त्रिदशे).

25 ^{a)} K₃. 4 B D T₁ G₁. 4 क्रूर- (for क्रूरं). — ^{b)} K₃. 4 B D T₁ G₁. 4 भवि (for करि). K₃. 4 D₁. 2 न संशयः (for परं). — ^{c)} B₂ G₁ M₁ यदस्त्रम् (for र्थम्). Ś₁ अस्त्रलिप्सुस्त्वं; K₁. 2 अर्थलिप्सुस्त्वं; G₁ अस्त्राणि परितः; G₄ अस्त्राणीहंतं. — ^{d)} D₆ तं कामं समवाप्स्यसि; T₁ तत्कामं समवामुहि; G₁ त्वं तत्कामं समामुहि.

26 B D₁. 2 S om. the ref. — ^{a)} M अब्रवं! T₁ तमब्रुवं पुनरहं. — ^{d)} Ś₁ K D₃ विनास्त्रं (Ś₁ K₂ स्त्रं) प्रतिवारणं; B Dc Dn D₄. 6 T₁ प्रतिघातनात्; D₁ मुक्त्वास्त्रं प्रतिवारणं; D₂ (catalectic) विनास्त्रं निवारणं; T₂ G₂. 4 स्त्रप्रतिकृतनं.

27 ^{a)} D₆ तेन (for तानि). K₁. 2 T₁ transp. दिव्यानि and मेऽस्त्राणि. — ^{b)} T₁ ददस्व हि पुरंदर. — ^{c)} Ś₁ शक्रजितान्; K D₁. 2 शक्रजितान्; B₁ अस्त्रजितान्; T₁ G₂ M₁ चास्त्रविदां (for चास्त्रजितान्). K₃. 4 D₁. 2 सर्वान् (for पश्चात्). — ^{d)} Ś₁ K B₄ D₁. 2 कामयेहं सुरर्षभ; D₆ कर्मणा प्रतिपादये.

28 ^{b)} T₂ G₂. 4 एवम् (for वाक्यम्). Ś₁ परंतप (for धनं). — ^{d)} D₁. 2 T₁ om. सु.

29 ^{a)} Ś₁ K D₁-3. 5 मद- (for मे). — ^{b)} Ś₁ K

C. 3. 12020
B. 3. 168. 29
K. 3. 169. 30

शिक्ष मे भवनं गत्वा सर्वाण्यस्त्राणि भारत ।
वायोर्ग्रेवसुभ्योऽथ वरुणात्समरुद्गणात् ॥ २९
साध्यं पैतामहं चैव गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
वैष्णवानि च सर्वाणि नैर्ऋतानि तथैव च ।
मद्गतानि च यानीह सर्वास्त्राणि कुरुद्रह ॥ ३०
अर्जुन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तत्रैवान्तरधीयत ।
अथापश्यं हरियुजं रथमैन्द्रमुपस्थितम् ।
दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप ॥ ३१
लोकपालेषु यातेषु मामुवाचाथ मातलिः ।
द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो महाद्युते ॥ ३२
संसिद्धस्त्वं महाबाहो कुरु कार्यमनुत्तमम् ।
पश्य पुण्यकृतां लोकान्सशरीरो दिवं ब्रज ॥ ३३

इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरिमामन्य शैशिरम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथोत्तमम् ॥ ३४
चोदयामास स हयान्मनोभारुतरंहसः ।
मातलिर्हयशास्त्रज्ञो यथावद्भूरिदक्षिणः ॥ ३५
अवैक्षत च मे वक्तुं स्थितस्याथ स सारथिः ।
तथा भ्रान्ते रथे राजन्विस्मितश्चेदमब्रवीत् ॥ ३६
अत्यद्भुतमिदं मेऽद्य विचित्रं प्रतिभाति माम् ।
यदास्थितो रथं दिव्यं पदा न चलितो भवान् ॥ ३७
देवराजोऽपि हि मया नित्यमत्रोपलक्षितः ।
विचलन्प्रथमोत्पाते हयानां भरतर्षभ ॥ ३८
त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरुद्रह ।
अतिशक्रमिदं सत्त्वं तवेति प्रतिभाति मे ॥ ३९
इत्युक्त्वाकाशमाविश्य मातलिर्विबुधालयान् ।

D1-3 दिव्यान्य (for सर्वाण्य). — °) B1. 3 Dn D4. 6 [अ]पि; D5 च (for [अ]थ). — °) T1 G2-4 मरुतां गणात् (for समरु). — °)

30 °) T2 G2-4 साध्यात्. T2 G2. 3 पैतामहाच्च. Ś1 K2 दैवं; K3. 4 देवं (for चैव). — °) Ś1 K1 राक्षसं; K2. 3 राक्षसां; T1 राक्षसान्. — °) D5 वैष्णवादीनि; T1 न्यथ (for नि च). — °) K2 नैऋत्यानि; T1 दैतेयानि. T1 G1 [अ]पराणि; M1 [आ]सुराणि (for तथैव). — °) K2 मरुद्गतानि; K3 मरुद्गणानि; K4 D2 मद्गतानीह; T1 मदीयानि च (for मद्गतानि च). K4 B4 Dn D1. 3. 4 जानीहि; G1. 2 यान्यानि (for यानीह). — °) Ś1 सर्वाण्यपि; K1. 2 णीह; K3. 4 D1-3 ण्येव (for स्त्राणि). T1 G1 समाप्स्यसि (for कुरु). T2 G2-4 M कौतेयास्त्राण्यवाप्स्यसि.

31 All MSS. om. the ref. ! — °) Ś1 D4 तथै (for तत्रै). — °) D1. 2 हरियुतं. — °) B1 उपागतं; T G2-4 अवस्थितं (for उपस्थितम्). — °) T G2. 3 मह्यं (for दिव्यं), and दिव्यं (for पुण्यं). — °) K4 D1 यन्त्रा; D3 S युक्तं; D5 युतं (for यत्तं). Ś1 K D1. 2 तदा (for नृप).

32 T1 om. 32^{ab}. — °) Ś1 K D1-3 गतेषु लोकपालेषु. — °) Ś1 K D1-3 स (for [अ]थ). — °) Ś1 K B4 D1-3. 6 पुरंदरः; B1 S महाद्युतिः.

33 °) Ś1 संसिद्धस्त्वां; K1. 2 ष्स्तु; B1. 3. 4 Dc Dn D4. 6 ध्यस्व; D5 द्वाह्यं. — °) N T2 (by corr.) G3 अनंतरं (for अनुत्तमम्). — °) Most MSS. कृताल्लोकान्. — After 33, B Dc Dn D4. 6 ins. :

844* देवराजः सहस्राक्षस्त्वां दिदक्षति भारत ।

35 °) K4 D1. 2. 5 नोदयामास. Ś1 K1. 2 Dc2 D1 सहसा (for स हयान्). — °) B Dc Dn D4. 6 हयस्त्वज्ञो. — °) Ś1 तत्र वाजिनः; K1 T1 भूरिदक्षिणः; Dc D1. 4. 1 दक्षिण.

36 °) Ś1 K2 अत्रांतरे; K1 तत्र आंतरे; S तत्रात्रांत.

37 °) Ś1 K1. 2 D3 मह्यं; B Dc Dn D4. 6 त्वद्य; T G1. 3 तेद्य; M1 नोद्य (for मेऽद्य). — °) Ś1 K D1. 2 च; B Dc Dn D4-6 T2 (before corr.) मे; D3 वै; T2 ते; G2-4 मा (for मांम्). — °) B1 Dn2. n3 D5 T1 G1. 2 M2 यथा; D1 तथा (for यदा). — °) K1. 4 B Dc Dn T2 (before corr.) पदान्; T1 तदा (for पदा). B Dc Dn D4. 6 पदं (for भवान्).

38 °) T1 हि (for ऽपि). T1 मघवान्; T2 G2-4 भगवान् (for हि मया). — °) Ś1 K D1-3 एवो (for अत्रो).

39 °) T1 स्थिर (for स्थित). S [अ]द्य (for [अ]त्र). — °) Ś1 K1. 2 न वै (K नैव) आंतः (for रथे भ्रान्ते). — °) B1. 3. 4 Dc Dn D4-6 सर्वं (for सत्त्वं). B2 अति सर्वमिदं कर्म.

40 °) Ś1 K1. 2 आरुह्य (for आविश्य). — After 40 B Dc Dn D2. 4. 6 ins. :

845* स रथो हरिभिर्युक्तो बृध्वमाचक्रमे ततः ।

ऋषयो देवताश्चैव पूजयन्ति नरोत्तम ।

ततः कामगमाल्लोकानपश्यं वै सुरर्षिणाम् ।

दर्शयामास मे राजन्विमानानि च भारत ॥ ४०
 नन्दनादीनि देवानां वनानि बहुलान्युत ।
 दर्शयामास मे प्रीत्या मातलिः शक्रसारथिः ॥ ४१
 ततः शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ।
 दिव्यैः कामफलैर्वृक्षै रत्नैश्च समलंकृताम् ॥ ४२
 न तां भासयते सूर्यो न शीतोष्णे न च क्लमः ।
 रजः पङ्क्तौ न च तमस्तत्रास्ति न जरा नृप ॥ ४३
 न तत्र शोको दैन्यं वा वैवर्ण्यं चोपलक्ष्यते ।
 दिवौकसां महाराज न च ग्लानिरिन्दम ॥ ४४
 न क्रोधलोभौ तत्रास्तामशुभं च विशां पते ।
 नित्यतुष्टाश्च हृष्टाश्च प्राणिनः सुरवेदमनि ॥ ४५
 नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ।
 पुष्करिण्यश्च विविधाः पद्मसौगन्धिकायुताः ॥ ४६

शीतस्तत्र ववौ वायुः सुगन्धो जीवनः शुचिः ।
 सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता ॥ ४७
 मृगद्विजाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ।
 विमानयायिनश्चात्र दृश्यन्ते बहवोऽमराः ॥ ४८
 ततोऽपश्यं वसत्रुद्रान्साध्यांश्च समरुद्रगान् ।
 आदित्यानश्विनौ चैव तान्सर्वान्प्रत्यपूजयम् ॥ ४९
 ते मां वीर्येण यशसा तेजसा च बलेन च ।
 अस्त्रैश्चाप्यन्वजानन्त संग्रामविजयेन च ॥ ५०
 प्रविश्य तां पुरीं रम्यां देवगन्धर्वसेविताम् ।
 देवराजं सहस्राक्षमुपातिष्ठं कृताञ्जलिः ॥ ५१
 ददावर्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददतां वरः ।
 बहुमानाच्च गात्राणि पस्पर्श मम वासवः ॥ ५२
 तत्राहं देवगन्धर्वैः सहितो भूरिदक्षिण ।

C. 3. 12047
 B. 3. 168. 56
 K. 3. 169. 56

गन्धर्वाप्सरसां चैव प्रभावममितौजसाम् ।

- 41 ^a) T₁ G_{1.2} दिव्यानि (for देवानां). — ^b) Ś₁ K₁ D₃ विविधानि; K₂ विबुधानि; B₂₋₄ Dn D₄₋₆ [उ]पवनानि; B₁ Dc विपुलानि; G₂ सुबहूनि (for बहुलानि). Ś₁ B Dc Dn D₄₋₆ च (for [उ]त). — ^c) Ś₁ राजन्; B Dc Dn D_{4.6} शीघ्रं (for प्रीत्या). D₆ प्रेक्ष्यमाणान्समेत्याहं.
- 42 ^c) Ś₁ K_{2.3} D_{1.3} दिव्यैः; K₄ सर्वैः (for दिव्यैः). T₁ दिव्यैः कमलपद्मैश्च; T₂ G₂₋₄ दिव्यैः कनकवद्मैश्च; G₁ M दिव्यैः कमलपद्मैश्च. — ^d) S वृक्षैरन्यैरलंकृतां.
- 43 ^a) B Dc Dn D₄₋₆ न तत्र सूर्यस्तपति. — ^b) K₁ शीतोष्णी; D₆ षणौ; S (except T₂ G₃ M₃) षणो. — ^c) Ś₁ D₂ -पङ्क्तौ; G₁ -पङ्के (for पङ्क्तौ). B₁₋₃ Dc Dn D_{4.6} न बाधते तत्र रजः.
- 44 ^a) D_{1.3} G₁ च (for वा). — ^b) B Dc Dn D_{4.6} दौर्बल्यं; T₁ वैवर्ण्यंश्च (for वैवर्ण्यं). Ś₁ वोपं; D_{1.2} नोपं; T₂ (before corr.) G₄ चोपलक्षितं. — ^d) B₂₋₄ Dc Dn D_{4.6} न ग्लानिरिन्दम.
- 45 ^b) Ś₁ गतानां चै; K_{1.2} गताधीनां; K_{3.4} B Dc D_{3.5} शुभ(Dc भा)धीनां; Dn D_{4.6} सुरादीनां; D_{1.2} सुबुद्धीनां; T₁ G₄ अशुभंश्च (for अशुभं च). — ^c) Dc D_{4.6} T₁ G₁ नित्यं (for नित्य). Ś₁ K B₄ D₁₋₃ transp. तुष्टाः and हृष्टाः. M₁ प्र (for the first च). Dc Dn D_{4.6} ते राजन् (for हृष्टाश्च). — ^d) K₂ सुरवेदिमनः.
- 46 ^a) B₃ पद्मसौगन्धिकप्रभाः; D_{1.2} कस्तथा; D₅ कैर्युताः.

- 47 K₃ om. 47. — ^a) S सुखो (for ववौ). B Dc D_{4.6} शीतलश्च (B₄ स्तत्र) सुखो वायुः. — ^b) K_{1.2} B_{2.4} Dc Dn D_{4.6} सुगन्धी. K_{1.2} विरजाः (for जीवनः). D₅ सौगन्धिजीवनः शुभः; S सुगन्धो वीजते शुभः (G₂ सुखं; G₄ शुभं). — ^d) T₂ G₂₋₄ पद्मं (for पुष्पं).
- 48 ^b) Ś₁ K_{1.2} T₁ मधुरस्वनाः. — B₂ om. 48^c-51^d. — ^c) B_{1.3.4} Dc Dn D_{4.6} विमानगामिनश्च. — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₃ च तथा (for बहवो). B₁₋₃ Dn D_{4.6} [अ]बरे; Dc [अ]परे (for [अ]मराः).
- 49 B₂ om. 49 (cf. v.l. 48). — ^b) T₁ G₁ साध्यान्देवमरुं. — ^c) Ś₁ K₁ तत्र (for चैव). — ^d) T₁ corrupt.
- 50 B₂ om. 50 (cf. v.l. 48). — ^a) T₁ G_{1.2} M₃ तेषां (for ते मां). — ^b) T₁ [अ]मलेन (for बलेन). — ^c) K₂ Dc D_{4.6} [अ]नुजानन्त; D₅ [अ]त्यजानन्त; S [अ]न्व(T₁ 'नु)जानन्वै (for [अ]न्वजानन्त). — ^d) K_{2.3} B_{1.3.4} D (except D₅) संग्रामे (for संग्राम-).
- 51 B₂ om. 51 (cf. v.l. 48). — ^a) B_{1.3.4} Dc Dn D_{4.6} दिव्यां (for रम्यां). — ^b) B_{1.3.4} D (except D_{1.2}) पूजितां.
- 52 ^b) D_{1.2} T₁ वदतां; M₁ गमं (for ददं). K₃ D_{1.2.4} G₄ वर; D₅ रं (for 'रः).
- 53 ^b) Ś₁ K D_{1-3.5} संस्तुतो (for सहितो). K_{2.4} S (except G₄) भूरिदक्षिणः; K₃ B Dc Dn D_{2.4-6} G₄ दक्षिणैः. — ^d) B Dc Dn D_{4.6} शिक्षाणो (for कुर्वाणो).
- 54 ^a) K_{2.4} D_{1.2} transp. मे and पुत्रः. B Dc Dn

C. 3. 12048
B. 3. 168. 57
K. 3. 169. 56

अन्तार्थमवसं स्वर्गे कुर्वाणोऽस्त्राणि भारत ॥ ५३
विश्वावसोश्च मे पुत्रश्चित्रसेनोऽभवत्सखा ।
स च गान्धर्वमखिलं ग्राहयामास मां नृप ॥ ५४
ततोऽहमवसं राजन्गृहीतास्त्रः सुपूजितः ।
सुखं शक्रस्य भवने सर्वकामसमन्वितः ॥ ५५
शृण्वन्वै गीतशब्दं च तूर्यशब्दं च पुष्कलम् ।

पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा नृत्यमानाः परंतप ॥ ५६
तत्सर्वमनवज्ञाय तथ्यं विज्ञाय भारत ।
अत्यर्थं प्रतिगृह्णाहमस्त्रेष्वेव व्यवस्थितः ॥ ५७
ततोऽतुष्यत्सहस्राक्षस्तेन कामेन मे विभुः ।
एवं मे वसतो राजन्नेष कालोऽत्यगादिवि ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

अर्जुन उवाच ।

कृतास्त्रमभिविश्वस्तमथ मां हरिवाहनः ।
संस्पृश्य मूर्ध्नि पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
न त्वमद्य युधा जेतुं शक्यः सुरगणैरपि ।
किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः ।
अप्रमेयोऽप्रमृष्यश्च युद्धेऽप्रतिमस्तथा ॥ २
अथाब्रवीत्पुनर्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः ।

अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्भविष्यति ॥ ३
अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
ब्रह्मण्यश्चास्त्रविज्ञासि शूरश्चासि कुरुद्रुह ॥ ४
अस्त्राणि समवाप्तानि त्वया दश च पञ्च च ।
पञ्चभिर्विधिभिः पार्थ न त्वया विद्यते समः ॥ ५
प्रयोगमुपसंहारमावृत्तिं च धनंजय ।
प्रायश्चित्तं च वेत्थ त्वं प्रतिघातं च सर्वशः ॥ ६

D₄. ६ वै; D₂ [ए]त्र (for मे).

55 T₂ G₃ om. 55^{ab}. — ^a) B₂₋₄ D (except D₂. ३. ६) तत्रां (for ततो').

56 ^a) B₄ अश्रौषं (for शृण्वन्वै). Ś₁ K D₁₋₃. ६ शृण्वन्गीतस्वनं पुण्यं. — ^o) S (except G₃. ४) [अ]प्सरसां. — ^a) B₁₋₃ D (except D₁₋₃. ६) नृत्यंतीर्भरतर्षभ.

57 ^o) Ś₁ K B₁. ३ D₁₋₃ परि' (for प्रति').

58 ^b) D₂ T₁ वै (for मे). K₄ D₂ G₂ प्रभुः; B₁ D₂ विभो (for विभुः). — ^o) Ś₁ एव गतो (for मे वसतो). — ^a) K₁. ३. ४ [S]भ्यगाद्; D₃ ह्यगाद् (for सत्यगाद्). D₂ D₁ S इति (for दिवि).

Colophon om. in D₂. n₃ D₄. ६. B₁ reads it in marg. — Major parvan: Ś₁ K₁. २ T₂ G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan: K₃ D₁. २. ६ (all om. sub-parvan name) mention only लोमहातीर्थयात्रा (followed by गंधमादनवास in K₃ D₅, and अर्जुनोक्तमुत्तरकैरात in D₁. २); K₄ likewise, only उत्तरकैरात; B₂ D₂, only गंधमादनवास (followed by उत्तरकैरात in D₂); and finally B₁. ४ D₃,

only गंधमादनप्रवेश (B₄ प्रवास; D₃ निवास). — Adhy. name: G₁ अर्जुनस्वर्गप्रवेशकथनं. — Adhy. no. (figures words or both): D₂ 167; D₁ 173; S (M₂ sup. lin. 168 (M₂ orig. 170)). — Śloka no.: D₂ D₁ 61.

165

1 ^a) Ś₁ K₁. २ D₅ अभितिष्ठंतम्; B D₂ D₃ D₄ अतिविश्वस्तम्; S अथ विश्वस्तम्. — ^b) T₂ G₃ मघवान्; G तदा मां (for अथ मां). — ^o) Ś₁ K₁. २. ४ D₂ D₁ संस्पृशन्.

2 After 2, S ins.:

846* अजेयस्त्वं हि संप्रामे सर्वैरपि सुरासुरैः ।

4 ^o) K₁. २ D₁ शा (D₁ श) स्रविच; T₁ मंत्रविच (for चास्त्रविच). K₃ D₅ T₁ M₁ चापि (for चासि). — ^a) B₂ D₁ T₁ G₁ चापि (for चासि). K₃. ४ D₁. २. ६ कुलोद्भव.

5 ^b) B₁ तु दश; T₁ G₄ (by transp.) च दश. — B₂₋₄ D₂. ४. ६ विद्यते न स्वया समः (by transp.).

6 ^a) T₁ चापि (for उप-). — ^b) T₁ वृत्तिश्चापि (for अवृत्ति च). — ^a) B₂₋₄ D (except D₃. ६) प्रतीघातं.

तव गुर्वर्थकालोऽयमुपपन्नः परंतप ।
 प्रतिजानीष्व तं कर्तुमतो वेत्स्याम्यहं परम् ॥ ७
 ततोऽहमब्रुवं राजन्देवराजमिदं वचः ।
 विषह्यं चेन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ॥ ८
 ततो मामब्रवीद्राजन्प्रहस्य बलवृत्रहा ।
 नाविषह्यं तवाद्यास्ति त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ ९
 निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः ।
 समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ॥ १०
 तिस्रः क्रोव्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः ।
 तांस्तत्र जहि कौन्तेय गुर्वर्थस्ते भविष्यति ॥ ११
 ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः ।
 हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् ॥ १२
 वचन्ध चैव मे मूर्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम् ।
 स्वरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ॥ १३

अभेद्यं कवचं चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमम् ।
 अजरां ज्यामिमां चापि गाण्डीवे समयोजयत् ॥ १४
 ततः प्रायामहं तेन स्यन्दनेन विराजता ।
 येनाजयद्देवपतिर्वलिं वैरोचनिं पुरा ॥ १५
 ततो देवाः सर्व एव तेन घोषेण बोधिताः ।
 मन्वाना देवराजं मां समाजग्मुर्विशां पते ।
 दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किं करिष्यसि फल्गुन ॥ १६
 तानब्रुवं यथाभूतमिदं कर्तास्मि संयुगे ।
 निवातकवचानां तु प्रस्थितं मां वधैषिणम् ।
 निबोधत महाभागाः शिवं चाशास्त मेऽनघाः ॥ १७
 तुष्टुवुर्मां प्रसन्नास्ते यथा देवं पुरंदरम् ।
 रथेनानेन मघवा जितवाञ्छशम्बरं युधि ।
 नमुचिं बलवृत्रौ च प्रह्लादनरकावपि ॥ १८
 बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

C. 3. 12073
 B. 3. 168. 82
 K. 3. 170. 22

7 ^a) B₂₋₄ D (except D₁₋₃. 5) ततो (for तव).
 — ^b) B D (except D₁₋₃. 5) समुत्पन्नः (for उपपन्नः).
 — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ प्रतिजानीहि. Ś₁ K G₁ तत् (for तं).
 — ^d) G₂ वक्ष्या (for वेत्स्या). Ś₁ K D₁₋₃. 5 अथ
 वक्ष्याम्यहं परं.

8 ^a) M अब्रवं! — ^c) K₄ ते; B D (except D₁₋₃. 5)
 यन् (for चेन्).

9 ^a) T₁ देवः (for राजन्). — ^b) B D (except
 D₃. 5) प्रहसन्. G₁. 2 M₁ बलवृत्रहा. — ^c) Ś₁ K D₁₋₃. 5
 [अ]स्तीति; Dn₃ ह्यस्ति (for [अ]द्यास्ति).

10 ^b) Ś₁ K D₁₋₃. 5 देव; B₄ सुर (for मम). — ^c)
 Ś₁ K₁. 2 आवृत्य; D₅ आगत्य; T₂ G₂₋₄ M आसाद्य (for
 आश्रित्य). T₁ समुद्रमासाद्य सदा. — ^d) G₂. 4 स्वर्गे
 (for दुर्गे).

11 ^c) Ś₁ K₁₋₃ ताः (for तान्). Ś₁ K D₁₋₃. 5 पुत्र;
 G₁ तु त्वं (for तत्र). Ś₁ K D₁₋₃. 5 पार्थैवं (K₄ पार्थ त्वं)
 (for कौन्तेय). — ^d) M गुर्वर्थं ते.

13 Ś₁ om. (hapl.) 13^c-14^b. — ^c) T₂ G₂₋₄ वीर
 (for चैव). — ^d) S राजन् (for अङ्ग).

14 Ś₁ om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — ^a) T₂ G₃ अभेद्य
 (for अभेद्यं). Ś₁ B₂ G₁ चैव; K₁. 2 T₂ G₂₋₄ दिव्यं (for
 चेदं). — ^b) K₄ रूपमनुत्तमं; D₃ रूपं तदद्भुतं. — ^c) Ś₁
 K D₁₋₃. 5 चैव (for चापि).

15 ^a) Ś₁ K₁. 2 देव (for तेन). — ^c) K₂ बलि देव;
 T₁ देवराजो; T₂ G₂₋₄ स देवेन्द्रो (for देवपतिर्). — ^d) K₂
 पतिर् (for बलि).

16 ^a) S संगंधर्वाः (for सर्व एव). — ^b) Ś₁ K D₁₋₃
 शब्देन (for घोषेण). K₃ D₅ कोपिताः; D₃ मोहिताः (for
 बोधिताः). — ^d) K₁. 2 कुरुद्रह (for विशां पते). — ^f)
 Ś₁ फल्गुन; K₁. 3. 4 B₁₋₃ Dc Dn D₄₋₅ फाल्गुन; B₄ D₁₋₃
 पांडव; T₁ G₁ फल्गुनः.

17 ^a) M अब्रवं! B₁ Dc तथाभूतम्; S तथा भूतान्
 (for यथाभूतम्). — ^d) Ś₁ K D₁₋₃. 5 जयैषिणं (for वधै).
 — After 17, S ins.:

847* ततो वारिभः प्रशस्ताभिस्त्रिदशाः पृथिवीपते ।

18 D₅ om. (hapl.) 18^c-19^b. — ^c) K₁₋₃ T₁ G₁
 मघवान्; K₄ D₃ भगवान्; T₂ G₂₋₄ जितवान् (for मघवा).
 — ^d) Ś₁ K₁. 2 हतं; T₂ G₂₋₄ मघं (for जितं). B₄
 असुरं; D₄ नमुचिं (for शम्बरं). — K₃ om. (hapl.)
 18^c-19^d. — ^e) D₄ शंबरं (for नमुचिं). G₂ M बलवृत्रौ.
 — ^f) K₃. 4 B Dc Dn₂. n₃ D₄ प्रह्लादं.

19 K₃ om. 19; Ś₁ D₅ om. 19^{ab} (for K₂ D₅ cf.
 v.l. 18). — ^b) T₁ [अ]युतानि (for [अ]र्बुदानि). B₁. 4
 Dc₁ Dn D₄ [अ]पि (for च). — D₂ om. 19^c-21^b. — ^c)
 T₁ वै दैत्यान् (for दैत्यानां). — ^d) N (Ś₁ K₂ D₂ om.)
 मघवा; T₁ मखवान् (for मघवान्).

तमतीत्य महावेगं सर्वाभोनिधिमुत्तमम् ।
 अपश्यं दानवाकीर्णं तदैत्यपुरमन्तिकात् ॥ ६
 तत्रैव मातलिस्तूर्णं निपत्य पृथिवीतले ।
 नादयन्नथघोषेण तत्पुरं समुपाद्रवत् ॥ ७
 रथघोषं तु तं श्रुत्वा स्तनयितोरिवाम्बरे ।
 मन्वाना देवराजं मां संविशा दानवाभवन् ॥ ८
 सर्वे संभ्रान्तमनसः शरचापधराः स्थिताः ।
 तथा शूलासिपरशुगदामुसलपाणयः ॥ ९
 ततो द्वाराणि पिदधुर्दानवास्त्रस्तचेतसः ।
 संविधाय पुरे रक्षां न स्म कश्चन दृश्यते ॥ १०
 ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महास्वनम् ।

पुरमासुरमाश्लिष्य प्राधमं तं शनैरहम् ॥ ११
 स तु शब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमजीजनत् ।
 वित्रेसुश्च निलिल्युश्च भूतानि समहान्त्यपि ॥ १२
 ततो निवातकवचाः सर्व एव समन्ततः ।
 दंशिता विविधैस्त्राणैर्विविधायुधपाणयः ॥ १३
 आयसैश्च महाशूलैर्गदाभिर्मुसलैरपि ।
 पट्टिशैः करवालैश्च रथचक्रैश्च भारत ॥ १४
 शतघ्नीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैश्चित्रैः खलंकृतैः ।
 प्रगृहीतैर्दितेः पुत्राः प्रादुरासन्सहस्रशः ॥ १५
 ततो विचार्य बहुधा रथमार्गेषु तान्हयान् ।
 प्राचोदयत्समे देशे मातलिर्भरतर्षभ ॥ १६

C. 3. 12095
 B. 3. 169. 17
 K. 3. 171. 17

5 M₁ om. 5^a (cf. v.l. 2). — ^b) D₂ रत्नपूर्णाः. T
 G₃. 4 फलंत्युत. — ^c) K₃. 4 D₁ [आ]वृणते (for घूर्णते).
 S वीर (for भीमस).

6 D₂ om. (? hapl.) 6. — ^a) Ś₁ K₁. 2 D₁. 3 समुदी-
 (K₁ 'द्वी')क्षय; B Dc Dn D₄₋₆ तमुदीक्षय (for तमतीत्य).
 Ś₁ K D₁. 3 महाभीमं; B₄ तथा भीमं (for महावेगं). — ^b)
 Ś₁ अथाभो (for सर्वाभो).

7 T₁ om. 7^{ab}. — ^a) K₃. 4 B₁. 3 Dc D₂₋₆ तत्र वै
 (for तत्रैव). — ^b) Dc T₂ G₁₋₃ M₁ निपाल. B₂ M₂
 पृथिवीपते; T₂ G धरणीतले. D₆ निन्ये पृथ्वीतले रथं. — Ś₁
 K₁. 2 B₄ Dc Dn D₂. 4-6 ins. after 7^{ab}; B₂ after 7:

849* रथं तं तु समाश्लिष्य प्राद्रवद्रथयोगवित् ।

[Ś₁ K₁ तु तं; Dc तत्र (for तं तु). B₄ Dn₁ 'लक्ष्य (for
 'श्लिष्य). Cnp आश्लिष्य. D₆ तां समाश्लिष्य पृथिवी (for the
 prior half).]

— Dc om. 7^{cd}. — ^c) B₄ Dn D₂. 4. 6 त्रासयन्; T₂ G₂₋₄
 दानवान् (for नादयन्). — ^d) D₆ सहसा बली; T₁ समु-
 पाद्रवन्.

8 ^a) K₃. 4 D₁. 3 ते; T₁ तत् (for तं). — ^c) D₆ मां
 देवराजं (by transp.). — ^d) Ś₁ विविष्मा; K B D (except
 D₃) T₂ G₃ आविष्मा (B₁ उद्विष्मा) (for संविष्मा). K₁ D₆
 स्थिताः (for [अ]भवन्).

9 ^b) D₆ खड्गं (for शरं). Ś₁ K₁. 2 तथा (for
 स्थिताः). — ^c) K₄ शूलाष्टिः; B D (except D₁₋₃. 5) [अ]-
 सिशूलं (by transp.). — ^d) Dc परिघ- (for मुसलं).
 Ś₁ K B₄ D₁₋₃. 5 प्रगृहीतशरासनाः.

10 ^a) K₃. 4 D₂. 3 T₁ G₂. 4 M [अ]पिदधुः (M₂ 'धन्').
 — ^c) Ś₁ ते; K₁. 2 तां (for सं). — ^d) Ś₁ K₁. 3 किंचन;

D₁ M₁ कश्चिन्न (for कश्चन). T₁ विद्यते (for दृश्यते).

11 ^a) D₆ M₂ उपाध्माय (for उपादाय). — ^b) B₂
 D₆ 'रवं (for 'स्वनम्). — ^c) Ś₁ आविश्य; B₃ M₁ आश्रित्य;
 G₁ आसाद्य (for आश्लिष्य). Dn D₃. 4. 6 परमां मुदमाश्रित्य;
 D₆ पुरमाश्लिष्य राजेंद्र; T₂ G₂₋₄ आपूरयन्त (G₂. 4 'न्स)मा-
 श्लिष्य. — ^d) K₃ प्रादाशं (sic) तं; Dc D₄ प्राधमत्तं; T₁
 प्रदध्मं तं; G₁ प्रधमं तं; G₂ प्रभावतं; G₄ प्रभवतं (for प्राधमं
 तं). D₆ शनकैर् (for तं शनैर्). Ś₁ transp. शनैः and
 अहम्.

12 ^a) D₁₋₃ च (for तु). K₄ विद्धः; D₃ प्राप्य; T₁
 गत्वा (for स्तब्ध्वा). — ^c) T₁ G₂. 4 निलीयु (for निलिल्यु).
 K₃ वित्रेसुर्ये च तत्रासन्. — ^d) S च (for सु).

13 ^b) B₁₋₃ D (except D₁₋₃. 5) T₁ खलंकृताः (for
 समन्ततः). — ^c) Some S MSS. दंशिता. D₁ अखैर्; T₂
 G₃. 4 बाणैर् (for त्राणैर्). — ^d) B D (except D₁. 2) S
 (except T₁ G₁) विचित्रायुधं.

14 ^b) T₁ G₁ M गदासि- (for गदाभिर). Some
 MSS. मुशलैर्, मुषलैर्. — ^c) S (except T₂ G₃) पट्टसैः.
 K₃ मुद्गरैश्चैव; B₄ D₆ च त्रिशूलैश्च (for करं). — ^d) K₃
 करवालैः; D₆ G₂ तथा चक्रै (for रथचक्रै).

15 ^a) Ś₁ K₁ मुशुंडीभिः; K₂. 4 D₆ मुशुंडी; B₁₋₃
 मुशुंडी; Dc मुशुंडी; D₁ मुशुंडी; D₂ मुशुंडी; D₃ मुशुंडी;
 T₁ G₁. 2. 4 मुशुंडी; T₂ G₃ मुशुंडी; M मुशुंडी. — ^b) T₂
 G₂₋₄ अलं (for खलं). — ^{cd}) D₆ transp. प्रगृहीतैः
 and प्रादुरासन्.

16 ^a) Ś₁ K D₁₋₃. 5 विदार्य वसुधां; B Dc Dn D₄. 6
 विचार्य बहुशो. — ^b) G₁ रथान् (for हयान्). B₂ रथमा-
 र्गेण तस्थिवान्. — ^c) K₃. 4 D₂. 5 T₁ G₂. 4 प्रचो (K₄

C. 3. 12096
B. 3. 169. 18
K. 3. 171. 18

तेन तेषां प्रणुन्नानामाशुत्वाच्छीघ्रगामिनाम् ।
नान्वपश्यं तदा किञ्चित्तन्मेऽद्भुतमिवाभवत् ॥ १७
ततस्ते दानवास्तत्र योधव्रातान्यनेकशः ।
विकृतस्वरूपाणि भृशं सर्वाण्यचोदयन् ॥ १८
तेन शब्देन महता समुद्रे पर्वतोपमाः ।
आप्लवन्त गतैः सत्त्वैर्मत्स्याः शतसहस्रशः ॥ १९
ततो वेगेन महता दानवा मामुपाद्रवन् ।

विमुञ्चन्तः शितान्बाणाञ्छतशोऽथ सहस्रशः ॥ २०
स संप्रहारस्तुमुलस्तेषां मम च भारत ।
अवर्तत महाघोरो निवातकवचान्तकः ॥ २१
ततो देवर्षयश्चैव दानवर्षिगणाश्च ये ।
ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजग्मुर्महामुधे ॥ २२
ते वै मामनुरूपाभिर्मधुराभिर्जयैषिणः ।
अस्तुवन्मुनयो वाग्भिर्यथेन्द्रं तारकामये ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

१६७

अर्जुन उवाच ।

ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत ।

अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतायुधा रणे ॥ १
आच्छिद्य रथपन्थानमुत्क्रोशन्तो महारथाः ।

D₂. ५ नो)दयत् (for प्राचोदयत्).

17 D₅ om. 17-19. — ^a) T G पृ (T₁ नैः; G₁ न).
तेषां तत् (for तेन तेषां). — ^b) T₁ मार्गमत्युग्रगामिनां; T₂
G₂-4 मार्गं चतुरगामिनां. — ^c) Ś₁ नादृश्यत; K₁ D₁. 4 T₂
G₂-4 नान्वपश्यत्; K₃ नानुपश्यन्; B₃ (m as in text) पार्थ
पश्यं; B₄ न चापश्यं; T₁ G₁ अनपद्यन् (G₁ द्यत्). Ś₁ ततो;
G₁ तथा (for तदा). K₄ B₄ किं तत्; T G कश्चित् (for
किञ्चित्). — ^d) K₃ B₄ तदद्भुतम्; K₄ D₁. 2 तमोभूतम्
(for तन्मेऽद्भुतम्). Ś₁ K₁. 2 D₃ तमोभूतमभूज्जगत्.

18 D₅ om. 18 (cf. v.l. 17). — ^a) Dn₂ तावद्
(for तत्र). — ^b) N वादित्राणि सहस्रशः. — Ś₁ K₁. 2
read 20^{ab} for 18^{cd}, K₁. 2 repeating it (20^{ab}) in its
proper place. — ^c) K₃ विकृतस्वनं; T₁ विकृतं घोरं.
— ^d) K₃. 4 B D (D₅ om.) वादयन् (for चोदयन्).

19 D₅ om. 19 (cf. v.l. 17). — ^a) K₁. 3. 4 B D
(except D₂. 5) सहसा (for महता). — ^b) S पर्वता इव
(for तोपमाः). — ^c) Ś₁ Dn₁ आप्लवन्तो; K₁. 2 वन्ते; T₂
G₂-4 वन्ति. Ś₁ K₁. 2 गताः; T G₂-4 हताः (for गतैः).

20 Ś₁ K₁. 2 read 20^{ab} for 18^{cd}; K₁. 2 repeat it
here. — ^a) K₂ (second time) तेन (for ततो). D₅
सहसा (for महता). — ^b) K₁. 2 (first time) समुपां
(for मामुपां). — Ś₁ om. 20^{cd}. — ^c) Dc₂ विमुञ्चन्ति;
D₅ चन्तं; M₃ चन्त. K₁ शतान् (for शितान्).

21 ^a) K₄ Dc₂ तुमलस. — ^b) K₁. 2 B₂ Dn D₅ च

मम (by transp.); T₁ अपि च. — ^c) K₁-3 B₁ D
(except D₄. 5) T₂ G₃. 4 आवर्तत; K₄ प्राव.

22 ^b) Ś₁ D₃ तथा (for च ये). D₁. 2 तथान्ये च
महर्षयः. — ^c) B₄ मह (for ब्रह्म). — ^d) D₅ सहस्रशः
(for महा).

23 ^a) S (except G₁ M₁) मानुषं (for मामनु)
— ^c) S (except T₂ G₃) ऋषयो (for मुनयो). — ^d) T₁
वधे; T₂ G₃. 4 मृधे (for मये).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 T₂ G₁-4
आरण्य. — Sub-parvan: Omitting sub-parvan name.
K B₁-3 Dc Dn₁. ns D₁-6 G₁ mention only निवातकवच
वध (B₁ G₁ om. वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in
K₃ D₁). — Adhy. no. (figures, words or both):
Dn 169 (Dn₂ 168); D₁ 175; S 170 (M₃ 173)
— Śloka no.: Dn D₁ 24.

167

1 ^b) B₄ सर्वभावेन; Dc Dn₃ D₄ सर्ववेगेन. T₁ G₁
संगताः (for भारत). — ^c) K₃ अभिद्रवन्. M मा (for
मां). B₂ वेगेन (for सहिताः).

2 ^a) B₂-4 D (except D₁. 5) T₂ G₁. 3 आच्छाद्य
— ^b) S आक्रो (for उत्क्रो). Ś₁ K B₄ महारवान्. — ^c)

आवृत्य सर्वतस्ते मां शरवपैरवाकिरन् ॥ २
 ततोऽपरे महावीर्याः शूलपट्टिशपाणयः ।
 शूलानि च भुशुण्डीश्च मुमुचुर्दानवा मयि ॥ ३
 तच्छूलवर्षं सुमहद्दशक्तिसमाकुलम् ।
 अनिशं सृज्यमानं तैरपतन्मद्रथोपरि ॥ ४
 अन्ये मामभ्यधावन्त निवातकवचा युधि ।
 शितशस्त्रायुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ॥ ५
 तानहं विविधैर्बाणैर्वेगवद्भिरजिह्वगैः ।
 गाण्डीवमुक्तैरभ्यघ्नमेकैकं दशभिर्मृधे ।
 ते कृता विमुखाः सर्वे मत्प्रयुक्तैः शिलाशितैः ॥ ६
 ततो मातलिना तूर्णं हयास्ते संप्रचोदिताः ।

रथमार्गान्वहंस्तत्र विचेरुर्वीतरंहसः ।
 सुसंयता मातलिना प्रामथ्यन्त दितेः सुतान् ॥ ७
 शतं शतास्ते हरयस्तस्मिन् युक्ता महारथे ।
 तदा मातलिना यत्ता व्यचरन्मल्पका इव ॥ ८
 तेषां चरणपातेन रथनेमिस्वनेन च ।
 मम बाणनिपातैश्च हतास्ते शतशोऽसुराः ॥ ९
 गतासवस्तथा चान्ये प्रगृहीतशरासनाः ।
 हतसारथयस्तत्र व्यकुप्यन्त तुरंगमैः ॥ १०
 ते दिशो विदिशः सर्वाः प्रतिरुध्य प्रहारिणः ।
 निघ्नन्ति विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं मनः ॥ ११
 ततोऽहं मातलेर्वीर्यमपश्यं परमाद्भुतम् ।

C. 3. 12115
 B. 3. 170. 13
 K. 3. 172. 13

K Dc D1. 2. 5 सर्वशस्त्र. Ś1 तेषां (for ते मां). — ^a) Ś1 K1. 2 वर्षम् (for 'वपैर').

3 ^b) S 'पट्टिष' (for 'पट्टिश'). — ^c) T1 G1 गदाश्चैव (for शूलानि च). K1 भुशुण्डीश्च; K4 सुशुण्डी; D1 भृशुण्डी; D2 सुशुण्डी; T1 सुसंयत; T2 G3. 4 सुसुण्डी; G1. 2 सुसुण्डी; M सुसंयत. Cf. v.l. 3. 166. 15^a. — ^d) M2 युधि (for मयि).

4 ^a) K1. 2 तं; D1 ते (for तत्). S सुमहत्सुमुलं वर्षम्. — ^c) K2 अभिसं (for अनिशं). Ś1 K1. 2 मानं वै; D5 'मानाश्च. — ^d) Ś1 D5 न्यपतन्; K1. 2 त्वपतन् (for अपतन्). G4 मे रथोपरि.

5 ^a) K3 D3 G1 अन्योन्यम्; T1 अथ माम् (for अन्ये माम्). K4 D3 अभि; D5 सम; G1 अप्य (for अभ्य). — ^c) B2. 4 Dn D4. 6 जित (D5m घृत) (for शित). B2 वीराः (for रौद्राः). K3. 4 D1-3 श (K4 D3 शित) तशस्त्रधरा रौद्राः.

6 ^a) K4 D1-3. 5 G1 निशितैर् (for विविधैर्). — ^c) K4 D1. 2 आविध्यम्; G1 अहनम् (for अभ्यघ्नम्). — ^d) Ś1 K1. 2 B4 शितैः; K4 D1-3. 5 शरैः (for मृधे). — ^e) B1 त्रासिता; B4 अथान्ये; T1 निकृता; T2 G2-4 ते कृता; M2 ते कृत्वा (for ते कृता). D5 अथ तेभिमुखाः सर्वे. — ^f) S (except M1) मंत्रयुक्तैः (for मत्प्र). B2 शिलीमुखैः (for शिला). B4 D5 वित्रस्तास्तत्र (D5 सर्व) दानवाः.

7 ^b) K3. 4 D5 संप्रतो (D5 'णो') दिताः; Dn2 संप्रयोजिताः. — ^c) T2 G3 अथ (for रथ). B D (except D1-3) मार्गान्वहुविधांस्तत्र. — ^d) S व्यचरन् (T1 व्यधमन्; G1 व्यचरन्) (for विचेरन्). — ^e) K3 D3 सुसंयता; T1 सुसंयुक्ता.

— ^f) K1. 2. 4 प्रमथन्त; B1 Dc D1. 3 G4 M प्रामथन्त; B4 प्रामथन्ते; Dn2. n3 प्राभ्य (Dn3 'भ') भन्त; D5 प्रामथन्तो; T1 प्रपथन्त; G2 प्रामथन्त.

8 ^a) D5 च हयास् (for हरयस्). — ^b) K1. 2 तस्मिन् युक्ते; T2 G2-4 ते नियुक्ता. — ^c) Ś1 K D1-3 ततो; Dn शान्ता (!); D5 T1 M तथा (for तदा). K3 T2 G1. 3. 4 यन्त्रा (for यत्ता). — ^d) K2. 4 विचरन्. Dc उल्मुका इव; T2 G3. 4 अल्पवद्रथं; G1 एकवद् दृढं; G2 M एकवद्रथं (for अल्पका इव). T1 चारयन्तः प्रवं दृढं.

9 K3 om. 9. — ^c) D5 मम बाणाभिः. — ^d) T1 G2. 4 M2 च (for ते). D1. 2 बहवो (for शतशो).

10 K3 om. (hapl.) 10^{ab}. — ^a) Ś1 K1 [अ]न्ये च (by transp.). B D (except D1-3. 5) [ए]व (for च). — ^b) Ś1 हताश्च शतशोऽसुराः (cf. 9^d); K1 D3 S दानवाः पाण्डवर्षभ (G1 'भाः). — ^c) T2 (before corr.) G4 अथ; G1 ततः; G3 हताः (for हत). — ^d) K4 D2. 3 विकृप्यन्तः; B2 G1 व्यकर्षन्तः; B3 प्राद्वयन्त. D5 विकृप्यन्ते हयोत्तमैः.

11 ^a) B D (except D1. 3) T2 (after corr.) सर्वे (for सर्वाः). — ^b) Ś1 K2 प्रतिगृह्य; B4 सर्वे युद्ध; T2 G3. 4 प्रत्यनीक; G2 प्रारुध्यन्त (for प्रतिरुध्य). — ^c) K2-4 B4 D1-3 निघ्नन्तो; B1-3 Dn D4. 6 अभ्यघ्नन्; S घ्नन्ति स्म (T1 व्यघ्नन्ति). D5 निशितैः (for विविधैः). — ^d) Ś1 K B4 D1-3. 5 ततो मां व्यथयन्ति च (K4 'स्त्रिच; B4 'ति ते).

12 ^b) S अद्भुतं समदर्शयं (G1 अत्यद्भुतमदर्शयं). — ^c) Ś1 K D1-3. 5 तथा (Ś1 K1. 2 ततो) वेगवतो वाहान् (K3 वाजीन्). — ^d) Ś1 K D1-3 अयतो य (K4 D1-3 'बाद्य) दधारयन्त; D5 यद्यत्नादन्वधार; T1 G1 यद्रथं (G1 'यान्)

C. 3. 12115
B. 3. 170. 13
K. 3. 172. 13

अश्वांस्तथा वेगवतो यदयत्नादधारयत् ॥ १२
ततोऽहं लघुभिश्चित्रैरस्त्रैस्तानसुरात्रणे ।
सायुधानच्छिनं राजञ्जतशोऽथ सहस्रशः ॥ १३
एवं मे चरतस्तत्र सर्वयत्नेन शत्रुहन् ।
प्रीतिमानभवद्वीरो मातलिः शक्रसारथिः ॥ १४
वध्यमानास्ततस्ते तु हयैस्तेन रथेन च ।
अगमन्प्रक्षयं केचिन्नयवर्तन्त तथापरे ॥ १५
स्पर्धमाना इवास्माभिर्निवातकवचा रणे ।
शरवर्षैर्महद्भिर्मा समन्तात्प्रत्यवारयन् ॥ १६
ततोऽहं लघुभिश्चित्रैर्ब्रह्मास्त्रपरिमन्त्रितैः ।
व्यधमं सायकैराशु शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७

ततः संपीड्यमानास्ते क्रोधाविष्टा महासुराः ।
अपीडयन्मां सहिताः शरशूलासिघृष्टिभिः ॥ १८
ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं परमं तिग्मतेजसम् ।
दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत ॥ १९
ततः खड्गास्त्रिशूलांश्च तोमरांश्च सहस्रशः ।
अस्त्रवीर्येण शतधा तैर्मुक्तानहमच्छिनम् ॥ २०
छित्त्वा प्रहरणान्येषां ततस्तानपि सर्वशः ।
प्रत्यविध्यमहं रोषाद्दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २१
गाण्डीवाद्धि तदा संख्ये यथा भ्रमरपङ्क्तयः ।
निष्पतन्ति तथा बाणास्तन्मातलिरपूजयत् ॥ २२
तेषामपि तु बाणास्ते बहुत्वाच्छलभा इव ।

नावधारं; T₂ G₂₋₄ यथा यत्ना (G₂ युक्ता; G₄ -वर्ता) न्यवारं; M ह्ययत्नाद्यदधारं.

13 ^a) B₁ विविधैश्च (for लघुभिश्च). — ^c) Cf. 20 and v.l. K₃ चिच्छिदं; K₄ D₂. 3 T₁ अच्छिदं; D₅ T₂ G M चिच्छिदे (for अच्छिनं). B Dc Dn D₄. 6 चिच्छेद सायुधान् (B₄ राक्षसांश्चिच्छेद) राजन्. — 13^d=17^d.

14 ^a) D₃ वि-; T₂ G₂₋₄ आ- (for मे). — ^c) T₁ G₁. 2 राजन्; T₂ G₃. 4 प्रीतो; M चापि (for वीरो).

15 ^a) D₅ हयैस् (for ततस्). B₄ Dn D₂. 4-6 तैस् (for ते). — ^b) T₁ शरैस् (for हयैस्). D₅ रथेन च महासुराः. — ^c) K₁ प्राक्षयं; K₂ M₂ प्रेक्षयं; T₁ प्रत्ययं; G₄ वै क्षयं (for प्र). K₃ यमक्षयं गताः केचित्. — ^d) K₂. 3 D₃. 5 प्रवर्तत; K₄ G₄ व्यवर्तत; D₁ अवर्तत.

16 K₃ om. 16. — ^c) Ś₁ K₁. 4 D₁. 3 शरानस्तान्; K₂ महानस्तान्; B Dc Dn D₂. 4-6 शरातां (B₂. 4 Dn₂ तं) मां; T₁ समग्रैर्मां (for महद्भिर्मां). — ^d) N (K₃ om.) महद्भिः (K₂ ज्ञैः) (for समन्तात्). T₂ G₂₋₄ पर्यं (for प्रत्यं). — After 16, 8 ins.:

850* शरवेगैर्निहत्याहमस्त्रैः शरविधातिभिः ।

ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ।

[(L. 1) T₁ शस्त्रैः (for अस्त्रैः). — (L. 2) T₁ अवध्यं; T₂ G₃ अवोयान् (for अविध्यं).]

17 D₅ om. 17^{ab}; S om. 17. — 17^d=13^d. — ^b) Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃ प्रति-; Dc पर- (for परि-). K₁ अस्त्रैस्तानसुरात्रणे. — ^c) K₃ अवधं; D₁. 5 व्यधमत् (for व्यधमं). Ś₁ K D₁. 5 सायु (K₂ व) धानेव; Dc सायकेनाशु. — 17^d=13^d.

18 ^b) Dn₂ रथाः (for सुराः). — ^c) B₂ प्रापीडं; Dn (not adopted in old printed ed.!) D₅ आपीडं (for अपीडं). K₁ M मा (for मां). — ^d) B₂. 3 Dn D₄. 1 T₂ G₃ शक्ति- (for शर-). G₁ जालासि- (for शूलासि-). K₃ पट्टिशैः (for घृष्टिभिः).

19 ^a) D₁. 2 आविष्टं; S प्रायुजं (for आतिष्ठं). — ^b) Ś₁ K₂ तिग्मतेजनं; B₄ Dn₂ D₃. 6 तेजसं. S माधवं (G₁ गांधर्वं; M₁ वासवं) नाम भारत (=19^d). — ^c) G₁ दधीधि (for दयितं). — ^d) D₁₋₃ गांधर्वं (for माधवं). S ब्रह्मदंष्ट्रं समं रणे.

20 K₃ om. from 20 up to 3. 168. 17. — ^a) Ś₁ K₁. 2 B₂₋₄ D₅. 6 T₁ Cnp खड्गांश्च शूलांश्च; B₁ Dn खड्गं त्रिशूलेन; D₁₋₃ खड्गांश्चिशूलानि; D₄ खड्गंश्चिशूलश्च; G₄ खड्गांश्चिशूलं. — ^b) Ś₁ K (K₃ om.) D₁₋₃. 5 शरांश्चैव (for तोमं). — ^c) Ś₁ K (K₃ om.) D₁₋₃. 5 महता; T₂ G₂₋₄ सहसा (for शतधा). — ^d) Ś₁ अस्तान्; Dc युक्तान् (for मुक्तान्). Ś₁ आच्छिनं; B₁ Dn D₃₋₅ T G अच्छिदं (for अच्छिनम्); cf. 13 and v.l. B₄ चिच्छिदेहं रणे तदा.

21 K₃ om. 21 (cf. v.l. 20). — ^a) S भित्त्वा (G₁ हित्त्वा) (for छित्त्वा). — ^b) Ś₁ तैरस्तान्; K₁. 2 ततस्तानि (for ततस्तान्). — ^c) Ś₁ प्रति (for प्रत्यं). — ^d) S ददमुष्टिकृतैः शरैः.

22 K₃ om. 22 (cf. v.l. 20). — ^a) K₄ G₄ वित्तान्; D₁₋₃ हि तताः; T₁ हि ततः; T₂ G₁₋₃ वितताः; M हि तथा (for हि तदा). Ś₁ K₁. 2 गाण्डीवनिःसृताः संख्ये; D₁ गाण्डीवेनांकिताः सर्वे. — ^c) D₁. 2 T₁ निपतन्ति; D₄. 6 निष्पतन्ति. B D (except D₁₋₃. 5) महा (for तथा). — ^d)

अवाकिरन्मां बलवत्तानहं व्यधमं शरैः ॥ २३
 वध्यमानास्ततस्ते तु निवातकवचाः पुनः ।
 शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २४
 शरवेगान्निहत्याहमस्त्रैः शरविधातिभिः ।
 ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥ २५
 तेषां छिन्नानि गात्राणि विसृजन्ति स्म शोणितम् ।

प्रावृषीवातिवृष्टानि शृङ्गाणीव धराभृताम् ॥ २६
 इन्द्राशनिसमस्पर्शैर्वेगवद्भिरजिह्वगैः ।
 मद्भाणैर्वध्यमानास्ते समुद्विष्टाः स्म दानवाः ॥ २७
 शतधा भिन्नदेहान्त्राः क्षीणप्रहरणौजसः ।
 ततो निवातकवचा मामयुध्यन्त मायया ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

अर्जुन उवाच ।

ततोऽश्मवर्षं सुमहत्प्रादुरासीत्समन्ततः ।

नगमात्रैर्महाघोरैस्तन्मां दृढमपीडयत् ॥ १
 तदहं वज्रसंकाशैः शरैरिन्द्रास्त्रचोदितैः ।

C. 3. 12133
B. 3. 171. 2
K. 3. 173. 2

K₄ D₁. 3. 4 G₂ तान् (for तन्).

23 K₃ om. 23 (cf. v.l. 20). — ^a) Ś₁ D₅ च (for तु). B₂. 4 ते वाणा (by transp.); T₁ वाणास्तु. — ^b) Dn D₄. 6 तन्मातलिरपूजयत् (= 22^d)! — ^c) G₂ M मा (for मां)! — ^d) Ś₁ M₂ व्यधमत्; T₁ बलवत् (for व्यधमं).

24 K₃ om. 24 (cf. v.l. 20). — ^a) D₅ विध्यं; S (except T₁ G₁) युध्यं (for वध्यं). Dc तदा (for ततस्). — ^b) Ś₁ K₁. 2 ततः (for पुनः). — ^c) M मा (for मां)!

25 K₃ om. 25 (cf. v.l. 20). — ^a) Ś₁ K₁ वर्षान् (for वेगान्). Ś₁ K₁. 2 [अ]शु; D₅ [अ]स्त्रम् (for [अ]हम्). — ^b) Ś₁ शस्त्रैः; K₂ Dc₂ शस्त्रैः (for अस्त्रैः). K₁. 2 अपि; B Dc Dn D₄. 6 G₄ अस्त्र (for शर-). D₅ शरैर्विद्याभिर्मन्त्रितैः. — ^c) Ś₁ K (K₃ om.) D₁. 3 खगमैः; M₁ च शरैः (for परमैः). Ś₁ K₁. 2 D₃. 5 शस्त्रैस् (for शीघ्रैस्). — ^d) D₂ सहस्रधा.

26 K₃ om. 26 (cf. v.l. 20). — ^a) T₁ छिन्नाग्रः; T₂ G₂-4 जीर्णानि (for छिन्नानि). — ^b) B₄ विसृजन्नथ (for 'न्ति स्म). — ^c) N (K₃ om.) [अ]भिवृष्टानि; T₂ G₂-4 [अ]तिवृष्ट्या हि. — ^d) Ś₁ K (K₃ om.) D₁. 2. 5 [उ]त; B₂. 3 Dc Dn D₃. 4. 6 M₃ [अ]थ (for [इ]व). T₂ G₂-4 मही (for धरा).

27 K₃ om. 27 (cf. v.l. 20). — ^a) M₂ युधं (for 'शनि'). — ^c) T₁ वाणैश्च (for मद्भाणैर्). Dc विध्यं (for वध्यं). — ^d) Ś₁ K (K₃ om.) D₁. 3 च; D₅ T₂ G₂-4 तु (for स्म). B₄ सुरद्विषः (for स्म दानवाः).

28 K₃ om. 28 (cf. v.l. 20). — ^a) B₂. 4 T₁ G₂. 4

M छिन्न (for भिन्न). Ś₁ K₁. 2 D₃ देहांताः; B Dn D₁. 4-6 T₁ देहास्ते; T₂ G M₂ देहास्त्राः (for देहान्त्राः). — ^b) T₂ G₂-4 क्षिप्त- (for क्षीण-). Ś₁ प्राणगतौ; K₁ प्राणा महौ; K₂ प्राणमहौ (for प्रहरणौ).

Colophon om. in K₃. 4. — *Major parvan* : Ś₁ K₁. 2 Dn₂ T₂ G₂-4 आरण्य. — *Sub-parvan* : Omitting sub-parvan name, B₁-3 D G₁ mention only निवातकवचवध (D₃ om. वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in D₁). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 170 (Dn₂ 169); D₁ 176; S (M₂ inf. lin.) 171 (M₂ orig. 173). — *Śloka no.* : Dn D₁ 29.

168

1 K₃ om. up to 3. 168. 17 (cf. v.l. 3. 167. 20). — ^c) K₄ D₁ T₁ G₁. 4 M नगमात्रं; D₃ नागमात्रैर्; T₂ G₂. 3 ना(G₂ न)गमस्त्रं (for नगमात्रैर्); cf. 4^c. K₄ D₁. 3 S महाघोरं; B Dc Dn D₄. 6 शिलाखंडैस् (B₂ ध्वस्तैस्) (for महाघोरैस्). — ^d) Ś₁ K₁. 2 D₅ ते (for तन्). K₃ D₃. 5 G₁ (after corr.) अपीडयन्.

2 K₃ om. 2 (cf. v.l. 1). — ^a) D₃ तमहं; D₅ T₁ M₂ तानहं. — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁-3. 5 दिव्यै (K₄ D₅ शरै- रिन्द्रास्त्रमन्त्रितैः; B₁-3 Dc Dn D₄. 6 महेंद्रास्त्रप्रचोदितैः. — ^c) D₁ आचूर्णयं; T₂ G₃. 4 अचूर्णयं. — ^d) N (K₃ om.) शरवर्षै (B₁. 4 Dn D₄. 6 शरजालैः; D₅ शितधरै)र्महाहवे

C. 3. 12133
B. 3. 171. 2
K. 3. 173. 2

अचूर्णयं वेगवद्भिः शतधैकैकमाहवे ॥ २
चूर्णमानेऽश्मवर्षे तु पावकः समजायत ।
तत्राश्मचूर्णमपतत्पावकप्रकरा इव ॥ ३
ततोऽश्मवर्षे निहते जलवर्ष महत्तरम् ।
धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीन्ममान्तिके ॥ ४
नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मवीर्याः सहस्रशः ।
आवृण्वन्सर्वतो व्योम दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ ५
धाराणां च निपातेन वायोर्विस्फूर्जितेन च ।
गर्जितेन च दैत्यानां न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ६
धारा दिवि च संबद्धा वसुधायां च सर्वशः ।
व्यामोहयन्त मां तत्र निपतन्त्योऽनिशं भुवि ॥ ७
तत्रोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं विशेषणम् ।

दीप्तं प्राहिणवं घोरमशुष्यत्तेन तज्जलम् ॥ ८
हतेऽश्मवर्षे तु मया जलवर्षे च शोषिते ।
मुमुचुर्दानवा मायामग्निं वायुं च मानद ॥ ९
ततोऽहमग्निं व्यधमं सलिलास्त्रेण सर्वशः ।
शैलेन च महास्त्रेण वायोर्वेगमधारयम् ॥ १०
तस्यां प्रतिहतायां तु दानवा युद्धदुर्मदाः ।
प्राकुर्वन्विधिमाया यौगपद्येन भारत ॥ ११
ततो वर्षं प्रादुरभूत्सुमहल्लोमहर्षणम् ।
अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वायोस्तथाश्मनाम् ॥ १२
सा तु मायामयी वृष्टिः पीडयामास मां युधि ।
अथ घोरं तमस्तीव्रं प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ १३
तमसा संवृते लोके घोरेण परुषेण च ।

(D1-3 'सृष्टे'); T1 शतधैकैकमां; T2 G2-4 शरैरेकैकमां.

3 K3 om. 3 (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K1 D1 T1 चूर्णं; T2 G2-4 घूर्णं (for चूर्णं). — G1 om. (hapl.) 3^{bc}. — b) B3 D4. 6 समपद्यत. — c) D6 ततो (for तत्र). T2 G3 'वर्षम्' (for 'चूर्णम्'). B D (except D1-3. 6) तत्राश्म- (B2 'स्य') चूर्णान्यपतन्; T1 G2. 4 M तत्र (T1 G2 स च) तत्रापि तच्चूर्णं. — d) B4 'प्रवाहा इव; D3. 5 'प्रकरो यथा; T G3. 4 पावकः (T2 G3 'कं' प्रबलोऽज्वलत्; G2 प्रकुर्वन्सिक- तानिव; M प्रा (M2 अ) कुर्वन् सिकता इव. — G2 repeats 3^{cd} as in T1 above! — After 3, K2 ins.:

851* ततोऽहं वारुणास्त्रेण अश्मवर्षं विशातवान् ।

4 K3 om. 4 (cf. v.l. 1). — a) B1-3 Dc Dn1 D4-6 विहते; B4 D3 T G [S] विहते; Dn2 [S] पृहते; Dn3 D1 विहिते. — b) Ś1 K (K3 om.) D1-3. 5 अनन्तरं (for सह*). — c) Ś1 K (K3 om.) D1-3. 5 वेगाः (for 'वीर्याः'). Ś1 T1 G1 समन्ततः (for सह*). — d) Ś1 K1. 2 प्र; Dn3 D6 वि- (for [उ]प-). T1 [अ]पि च; T2 G2-4 [अ]पि वा (for तथा). M दिशः सोप- दिशोपि च (M2 'शो नृप).

5 K3 om. 5 (cf. v.l. 1). — b) Ś1 K (K3 om.) D1-3. 5 वेगाः (for 'वीर्याः'). Ś1 T1 G1 समन्ततः (for सह*). — d) Ś1 K1. 2 प्र; Dn3 D6 वि- (for [उ]प-). T1 [अ]पि च; T2 G2-4 [अ]पि वा (for तथा). M दिशः सोप- दिशोपि च (M2 'शो नृप).

6 K3 om. 6 (cf. v.l. 1). — a) D3 वि- (for च). — b) Some S MSS. विस्फूर्जितेन. — c) S मेघानां (for दैत्या). — d) K1. 2 D1-3 G1. 2 M प्रजायत; T1 प्रायतत.

7 K3 om. 7 (cf. v.l. 1). — a) K4 धारा दिविव; B2 धाराश्च दिवि; T1 धारा दिशि च; T2 G3. 4 धारादिभिश्च. Dn2; n3 संवृद्धा; D6 संबंधाद्; T G3. 4 संबंधा (for संबद्धा). — c) K4 विमोहयति; B1 व्यालोडयन्त; S मोहयन्ति स्म (G2

च). T1 तास; M2 मा (for मां). — d) Ś1 K1 D3 निप- तन्त्यो. T1 G1 युधि (for भुवि). B4 पतमाना दिवानिर्ग-

8 K3 om. 8 (cf. v.l. 1). — a) K2 Dc2 G1. 4 ततो K4 D1 अथो (for तत्रो). Ś1 मित्रेण; K1. 2 मंत्रेण (for इन्द्रेण). — b) D2 om. 8^b. Ś1 K1. 2 सुशोभनं (for विशो). — c) D6 ज्वलन् (m दीप्तं as in text). B4 ज्वलितं प्रक्षिपं घोरम्. — d) Dc वै (for तज्).

9 K3 om. 9 (cf. v.l. 1). — a) Ś1 B2 Dn T1 च (for तु). S तदा (for मया). — b) D2 om. 9^b. K1. 2 B4 D1. 3 T2 G3. 4 M तु (for च). — d) Ś1 K1. 2 मेनवा B D (except D1-3. 6) M1 भारत (for मानद).

10 K3 om. 10 (cf. v.l. 1). — b) K1. 2 भारत (for सर्वशः). — c) D1. 2 महता (for च महा). — d) Ś1 K1. 2. 4 B2. 3 Dc D3 G4 अवारयं; D1 न्यवा; D2 निवा (for अधा).

11 K3 om. 11 (cf. v.l. 1). — a) B1. 3. 4 Dc D4. 6 ते (for तु). — c) K4 B D (except D3) T2 G2 विविधां मायां.

12 K3 om. 12 (cf. v.l. 1). — a) K1 वर्षा. D2 T3 G प्रादुरासीत्. — b) S (as usual) रोम (for लोम). — c) T1 G1 M1 शस्त्राणां (for अ). — d) Ś1 K1. 2 मह- स्मनां; D3 यथाश्मनां; T1 G2 तदाश्मनां.

13 K3 om. 13 (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K1. 2 बाण- मयी; D1 मायावती. — c) Ś1 तपस् (for तमस्).

14 K3 om. 14 (cf. v.l. 1). — a) G4 संवृते लोके — b) Ś1 K1. 2. 4 D6 परमेण; T2 G2-4 [अ]वरणेन (for

तुरगा विमुखाश्वासन्प्रास्खलच्चापि मातलिः ॥ १४
हस्ताद्विरण्मयश्चास्य प्रतोदः प्रापतद्भुवि ।
असकृच्चाह मां भीतः क्वासीति भरतर्षभ ॥ १५
मां च भीराविशक्तीत्रा तस्मिन्विगतचेतसि ।
स च मां विगतज्ञानः संव्रस्त इदमब्रवीत् ॥ १६
सुराणामसुराणां च संग्रामः सुमहानभूत् ।
अमृतार्थं पुरा पार्थ स च दृष्टो मयानघ ॥ १७
शम्बरस्य वधे चापि संग्रामः सुमहानभूत् ।
सारथ्यं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहम् ॥ १८
तथैव वृत्रस्य वधे संगृहीता हया मया ।
वैरोचनेर्मया युद्धं दृष्टं चापि सुदारुणम् ॥ १९
एते मया महाघोराः संग्रामाः पर्युपासिताः ।

न चापि विगतज्ञानो भूतपूर्वोऽस्मि पाण्डव ॥ २०
पितामहेन संहारः प्रजानां विहितो ध्रुवम् ।
न हि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र जगतः क्षयात् ॥ २१
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
मोहयिष्यन्दानवानामहं मायामयं बलम् ॥ २२
अनुवं मातलिं भीतं पश्य मे भुजयोर्बलम् ।
अस्त्राणां च प्रभावं मे धनुषो गाण्डिवस्य च ॥ २३
अद्यास्त्रमाययैतेषां मायामेतां सुदारुणाम् ।
विनिहन्मि तमश्चोग्रं मा मैः सूत स्थिरो भव ॥ २४
एवमुक्त्वाहमसृजमस्त्रमायां नराधिप ।
मोहनीं सर्वशत्रूणां हिताय त्रिदिवौकसाम् ॥ २५
पीड्यमानासु मायासु तासु तास्वसुरेश्वराः ।

C. 3. 12157
B. 3. 171. 26
K. 3. 173. 26

परुं). — °) B D (except D₁₋₃) हरयो (for तुरगा).
D₅ विषमाश् (for विमुखाश्). Ś₁ K₁. 2 om. च. — °) D₅ प्रास्वव° (for प्रास्खल°).

15 K₃ om. 15 (cf. v.l. 1). — °) D₅ हि रश्मयश्च;
T₁ हि रज्वायश्च (sic) (for हिरण्मयश्च). — °) K₁. 2 T₁
प्रपतद्; D₅ न्यपतद्. — Ś₁ K₂ om. 15^c-16^b; G₁ om.
15^c. — °) T₂ G₂₋₄ M चापि (for चाह). M आह (for
भीतः). — °) S (G₁ om.) किं करिष्याव (T₂ G₃ 'म)
इत्यपि (M इत्युत्).

16 K₃ om. 16 (cf. v.l. 1); Ś₁ K₂ om. 16^{ab} (cf.
v.l. 15). — °) D₅ विकल° (for विगत°). — °) Ś₁
K₁. 2 D₅ तु (for च). K₁ विगतज्ञानं; T₂ (before corr.)
G₂. 4 संगत°. — °) Ś₁ K₁. 2 संतप्त; B D (except D₁₋₃)
संव्रस्तम् (for 'स्त).

17 K₃ om. 17 (cf. v.l. 1). — °) B D (except
D₁. 3) अमृतार्थ. Ś₁ K₁. 3. 4 Dc D₂. 3. 5 तात (for पार्थ).
— °) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 3. 5 वै; S मे (M₁ नो) (for च).
S सुदारुणः (for मया°).

18 K₃ resumes! — °) B Dn D₄. 6 घोरः; D₁
चास्य; D₅ घोरे (for चापि). — °) Dc संग्रामस्तारकामयः.

19 °) K₃ तत्रैव (for तथैव). — °) D₃. 5 T₂ G₂₋₄
M मया हयाः (by transp.). T₁ संगृहीयामहं हयान्. — °)
B Dn D₁. 4. 6 T₁ G₁. 2 महा (B₄ T₁ महद्) (for मया).
— °) G₁ चासीत् (for चापि). — After 19, B₄ ins.:

852* बलप्रज्ञादयश्चापि तथान्येषां च पाण्डव ।

20 °) B₄ G₁ समु° (for पर्यु°). — °) K₁. 2 चासि

(for चापि). — °) T₂ G₃. 4 [ऽ]पि (for ऽस्मि). Ś₁ K₂
D₃ भारत (for पाण्डव).

21 °) K₂. 3 विहतो; T₂ (before corr.) G₂. 4 आहितो.
G₁ ध्रुवः. — °) Ś₁ K D₁₋₃. 5 दृष्टम् (for युक्तम्). — °)
T₂ G₂₋₄ जगतां (for 'तः).

22 °) = Gītā (Vulg.) 3. 43^b. G₁. 2 M संस्तभ्या°. — °)
Ś₁ K₁. 2 अमोहयं दानं; S मोहयन् (T₁ मोहयं; G₁ अमोघं)
दानवेंद्राणाम्. — °) Dc अयं (for अहं). B D (except
D₁₋₃. 5) मायाबलं महत्; T₂ G₃. 4 मायां महद् (G₄ महा)-
बलां.

23 °) M अब्रवं! K₄ सूतं; D₅ तत्र (for भीतं). — °)
T₁ विजयं (for भुजयोर्). — °) N वै (Ś₁ D₅ च) (for मे).

24 °) D₁ अथां; T₂ G₂. 3 तथा° (for अद्यां). K₄
T₂ G₃ तेषां (for [ए]तेषां). G₁ अस्त्रमायां च वै तेषां. — °)
B₁ एनां; D₂ एषां (for एतां). — °) T₂ (before corr.)
G₁. 4 ततश्चोग्रां (for तम°).

25 °) D₂. 3. 5 T₁ G₁ मोहिनीं. Dn D₄. 6 सर्वभूतानां.

26 °) K₄ पीड्यमानास्तु. K₃. 4 मायाभिः. — °)
K₃. 4 ताभिस्तेषि (K₄ 'स्ते वै); B₄ मया तासु (for तासु तासु).
K₁ B₄ T₁ सुरेश्वराः; K₃. 4 सुरेतराः; B₁ सुरोत्तमाः; B₂. 3 D
(except D₁. 3. 5) [अ]सुरोत्तमाः (for [अ]सुरेश्वराः). — °)
K₄ बहुविधां मायां. — °) Ś₁ K₁. 2 D₅ प्रकुर्वति; K₃. 4 B₃
S (except G₁) प्राकुर्वत; B₁ प्राकुर्वस्ते (for प्राकुर्वन्).
K₃. 4 महौ° (for अमितौ°).

27 °) K₄ प्राकाश्यम् (for प्रकाशम्). S अगमत् (for
अभवत्). — °) D₅ तमसश्चास्यते; T₁ तमसा गृह्यते. — °)

C. 3. 12157
B. 3. 171. 26
K. 3. 173. 26

पुनर्बहुविधा मायाः प्राकुर्वन्ममितौजसः ॥ २६
पुनः प्रकाशमभवत्तमसा ग्रस्यते पुनः ।
ब्रजत्यदर्शनं लोकः पुनरप्सु निमज्जति ॥ २७
सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः ।
व्यचरत्स्यन्दनाश्रयेण संग्रामे लोमहर्षणे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

१६९

अर्जुन उवाच ।

अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति स्म मायया ।
अदृश्यान्स्त्रवीर्येण तानप्यहमयोधयम् ॥ १
गाण्डीवमुक्ता विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः ।
अच्छिन्दन्नुत्तमाङ्गानि यत्र यत्र स्म तेऽभवन् ॥ २

ततो निवातकवचा वध्यमाना मया युधि ।
संहृत्य मायां सहसा प्राविशन्पुरमात्मनः ॥ ३
व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने ।
अपश्यं दानवांस्तत्र हताञ्शतसहस्रशः ॥ ४
विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च ।

B D (except D₁₋₃) भवत्यदर्शने.

28 °) Ś₁ K₁. 2 असं (for सुसं). — °) K₁ शेन स (for शे सति). — °) Ś₁ व्यरोचत्; D₄. 6 प्रचरत्; T G₃ व्यचरन्. Ś₁ K D₁. n₃ D₁₋₃. 6. 6 G₁ M₂ ग्रेण; T₂ G₃. 4 ग्रेषु (for श्रयेण). — °) S (as usual) रोमं (for लोमं).

29 °) T₁ चरन्; M₁ तपन् (for पतन्). B₁ अग्रे (for उग्रा). T₂ G₂₋₄ ततः पतंत्युपर्युग्रा. — °) Ś₁ K₁. 2 युधि (for मयि). — °) K₄ D₁. 2 विवशान्; B₂ विवरान्; D₆ G₂ विचरन्; D₃ चरतो; T₁ विविधं (for विवरं). — °) K₄ प्रापयं (for प्राहिण्वं).

30 °) D₆ T₂ G₃ वर्धं (for वर्तं). D₁. 2 T G₂₋₄ M₁ तदा (for तथा). — °) Ś₁ K₁. 2 चान्युधि; K₃ D₆ M₁ चांतिके. — °) K₄ मातलि (for सहसा). — °) B₄ मायया युतान्.

Colophon om. in K₃. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 Dn₂ T₂ G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan: Omitting sub-parvan name, K₄ B₁₋₃ D G₁ mention only निवातकवचवध (B₁ om. वध) (preceded by गंधमादनवास in B₂, and by लोमशतीर्थयात्रा in D₁). — Adhy. name: G₁ M मायायुद्धं. — Adhy. no. (figures, words or both):

Dn 171 (Dn₂ 170); D₁ 177; S (M₂ sup. lin.) 17 (M₂ orig. 174). — Śloka no.: Dn D₁ 30.

169

1 °) Ś₁ K₂. 4 D₁₋₃ दैत्या मां; K₁ दैत्यास्ते (by transp.). — °) D₆ हि (for स्म). S मां युधि (for मायया). — °) B D (except D₁. 2. 5) अदृश्यान्स्त्र.

2 °) S मुक्तैर्विशिखैः. — °) K₃ D₂ नोदिताः; K₁ D₁ योजिताः; S चोदितैः. — °) K₂ अवच्छिन्न्; Dn₂ D₂. 5. 6 अच्छिदन्; D₃ आच्छिदं; T G₁. 3 अच्छिदं; G₁. 4 अच्छिदं; M अच्छिन्नं (for अच्छिन्दन्). M ह्युत्तमांगानि.

3 °) T₁ युध्यं (for वध्यं). Ś₁ K₁. 2 मया युधि; T₂ G₂₋₄ महारणे (for मया युधि). — °) K₃ D₃ G₁ मायया (for मायां). S (except G₁) तरसा (for सहसा).

4 °) K₄ अदृश्यं. — °) Ś₁ तत्र (for शत).

5 °) K₃. 4 विनिष्पिष्टानि; T₂ G₁. 3 विनिवि. — °) K₁. 2 [अ]पि; D₁. 2 G₃ [उ]त (for च). T₁. 2 (before corr.) G₁. 2. 4 M सहस्राभरणान्युत. — °) K₁ Dn₂ कोटिशः; B₁₋₃ D₆ Dn D₄. 6 शतशः; T G₂₋₄ कूटवत् (for कूटशः). K₁ च प्रः; K₂. 4 संप्रः; T G₂₋₄ प्रति- (for स प्रः). — °) K₃ शस्त्राणि (for गात्राणि). K₃ G₁ विविधानि; D₁

कूटशः स्म प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ५
 हयानां नान्तरं ह्यासीत्पदाद्विचलितुं पदम् ।
 उत्पत्य सहसा तस्थुरन्तरिक्षगमास्ततः ॥ ६
 ततो निवातकवचा व्योम संछाद्य केवलम् ।
 अदृश्या ह्यभ्यवर्तन्त विसृजन्तः शिलोच्चयान् ॥ ७
 अन्तर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणान्यथ ।
 न्यगृह्णन्दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ॥ ८
 विनिगृह्य हरीनश्चात्रथं च मम युध्यतः ।
 सर्वतो मामचिन्वन्त सरथं धरणीधरैः ॥ ९
 पर्वतैरुपचीयद्भिः पतमानैस्तथापरैः ।
 स देशो यत्र वर्तमानो गुहेव समपद्यत ॥ १०
 पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च बाजिभिः ।
 अगच्छं परमामार्तिं मातलिस्तदलक्षयत् ॥ ११

लक्षयित्वा तु मां भीतमिदं वचनमब्रवीत् ।
 अर्जुनार्जुन मा भैस्त्वं वज्रमस्त्रमुदीरय ॥ १२
 ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयम् ।
 देवराजस्य दयितं वज्रमस्त्रं नराधिप ॥ १३
 अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीवमनुमन्य च ।
 अमुञ्चं वज्रसंस्पर्शानायसान्निशिताञ्छरान् ॥ १४
 ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् ।
 ते वज्रचोदिता बाणा वज्रभूताः समाविशन् ॥ १५
 ते वज्रवेगाभिहता दानवाः पर्वतोपमाः ।
 इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन्पृथिवीतले ॥ १६
 अन्तर्भूमौ तु येऽगृह्णन्दानवा रथवाजिनः ।
 अनुप्रविश्य तान्बाणाः प्राहिण्वन्यमसादनम् ॥ १७
 हतैर्निवातकवचैर्निरस्तैः पर्वतोपमैः ।

C. 3. 12179
 B. 3. 172. 18
 K. 3. 174. 18

G₂₋₄ च शिरांसि (for कवचं).

6 ^a) D₁ T₁ अन्तरं (for नान्तरं). B₂ D₁ च (for हि).
 — ^b) = 3. 63. 6^b. D₁ प्रचं; M हि चं (for विचं).
 — ^c) D₆ उत्पेतुः (for उत्पत्य). D₆ सहस्रोत्तस्थुः; T₁. 2
 (before corr.) G₁. 2. 4 M सममातस्थुः. — ^d) B₁₋₃ अंत-
 रीक्षः. Ś₁ K₁. 2 B₄ चरास्; K₃. 4 Dc₂ D₁₋₃. 5 S गतास्
 (for गमास्). D₁ T₂ G₂₋₄ तदा; D₆ तथा (for ततः).

7 ^{ab}) T₁ तथा (for ततो). D₃ निवातकवचा व्योम ते
 समासाद्य केवलं. — ^c) Ś₁ K₁. 2 B₁₋₃ Dn D₄₋₆ ह्यत्यव;
 T₁ ह्यत्र वं (for ह्यभ्यवचं). B₄ अदृश्यं तेभ्यवर्तत.

8 ^a) Ś₁ K₁. 3. 4 D₁₋₃ तु (for च). — ^b) K₄ B₂
 Dn₁ D₂₋₄. 6 T₂ G₃ M चरणानथ; Dc₂ G₁ णान्यथा. D₆
 [अ]पि (for [अ]थ). — ^c) Ś₁ अगुं; K₁ B₁₋₃ Dc Dn
 D₁. 4. 6 व्य (Dn₂ वि)गुं; K₂ D₂ निगुं; D₆ निगृह्य. — ^d)
 B₁ रथं; D₆ तथा (for रथ-). K₂. 3 चक्रं च; B₄ चक्राणि;
 G₁ चक्रैश्च (for चक्रे च). Dn₃ रथं च मम भारत.

9 ^a) D₁ ताञ्निगृह्य. Ś₁ रथान्; K₁. 3 शरान्; K₄ Dc
 D₃ S हयान् (for हरीन्). K₄ D₂ अश्वान्; Dc चाथ; S
 चान्ये (for अश्वान्). — ^b) K₁ शरान् (for रथं). — ^c) Ś₁
 K₁. 2 अयुध्यन्त; Dn D₄. 6 अविध्यन्त; Cnp अचिन्वन्त (as
 in text).

10 ^a) K₄ D₂. 5 उपचिन्वद्भिः; Dc अपचीयद्भिः. — ^b)
 S पतद्भिश्च (for पतमानैस्). — ^c) K₁₋₃ B₁ D₂. 3. 5
 वर्तामो; B₄ T₂ G₂₋₄ मि (for म). T₁ M प्राप्ताः स्म संशयं
 तत्र. — ^d) K₁ गुहैव; T₁ इहैव (for गुहेव).

11 ^a) T₁ हि (for S₂). — ^c) K₃ M₂ अगच्छन्; K₄
 D₂ अगच्छन्; Dc₂ D₃. 6 आगच्छं. B₄ D₆ परप्राप्तिं समा-
 पन्नो. — ^d) T₁ मातलिं तु न लक्षयं.

12 K₃ om. 12. — ^a) N (except D₁₋₃; K₃ om.)
 च (for तु). — ^c) D₆ मा भैषीर्.

13 ^a) S (except G₄) अस्य (for तस्य). — ^b) Ś₁
 D₂. 6 G₂. 4 उदैरयं; K₁ उदैरयन्; K₂ D₁ उदीरयन्. — ^d)
 K B D T₂ G₁. 3 भीमं (D₆ दिव्यं) (for वज्रं).

14 ^a) Ś₁ K₁. 3 अचल. — ^b) D₆ अभिं (for अनुं).
 — ^c) Ś₁ K D₁. 3 संकाशान् (for संस्पर्शान्). — ^d) Ś₁
 K D (except D₁₋₃. 5) सायकान्; T₂ G आयतान् (for
 आयसान्). D₆ आयसान् (for निशितान्). Ś₁ K Dc Dn
 D₄. 6 बहून्; D₆ शितान् (for शरान्).

15 ^a) B₄ शुभाः (for च ताः). — ^b) T₂ G₂₋₄ तथा
 (for च तान्). — ^c) Ś₁ K₄ D₁. 6 नोदिता; K₂ शादिता
 (for चोदिता).

16 ^a) B Dc Dn D₄. 6 वि; D₁. 5 नि (for [अ]भिः).
 — ^c) T₁ आश्लिष्यन्. — ^d) Ś₁ धरणीं (for पृथिवीं).

17 ^a) K₄ B₂₋₄ D (except D₃) च (for तु). — ^c)
 Ś₁ प्रवेश्य तान्; K₁ प्रवेशितान्. Ś₁ K₁ D₆ बाणान्. — ^d)
 K₁. 3 प्राहिण्वं (for ण्वन्).

18 ^a) T₁ तैस्तेर् (for हतैर्). — ^c) B₁ समासाद्य
 दिशः सर्वा. — ^d) D₆ पर्वतैरिव (by transp.); T₁ पर्वतो-
 पमैः (cf. ^b).

19 ^a) D₃ तैर् (for न). K₁ D₁₋₃ G₁ क्षितिः; K₂

C. 3. 12179
B. 3. 172. 18
K. 3. 174. 18

समाच्छाद्यत देशः स विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ १८
न हयानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः ।
मम चादृश्यत तदा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १९
ततो मां प्रहसन्नाजन्मातलिः प्रत्यभाषत ।
नैतदर्जुन देवेषु त्वयि वीर्यं यदीक्ष्यते ॥ २०
हतेष्वसुरसंघेषु दारास्तेषां तु सर्वशः ।
प्राक्रोशन्नगरे तस्मिन्यथा शरदि लक्ष्मणाः ॥ २१
ततो मातलिना सार्धमहं तत्पुरमभ्ययाम् ।
त्रासयन्नथघोषेण निवातकवचस्त्रियः ॥ २२
तान्दृष्ट्वा दशसाहस्रान्मयूरसदृशान्हयान् ।
रथं च रविसंकाशं प्राद्ववन्गणशः स्त्रियः ॥ २३
ताभिराभरणैः शब्दस्त्रासिताभिः समीरितः ।
शिलानामिव शैलेषु पतन्तीनामभूत्तदा ॥ २४

वित्रस्ता दैत्यनार्यस्ताः स्वानि वेश्मान्यथाविशन् ।
बहुरत्नविचित्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ २५
तदद्भुताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् ।
विशिष्टं देवनगरादपृच्छं मातलिं ततः ॥ २६
इदमेवंविधं कस्मादेवता नाविशन्त्युत ।
पुरंदरपुराद्वीदं विशिष्टमिति लक्ष्ये ॥ २७
मातलिरुवाच ।
आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः पुरम् ।
ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः सुराः ॥ २८
तपस्तप्त्वा महत्तीव्रं प्रसाद्य च पितामहम् ।
इदं वृत्तं निवासाय देवेभ्यश्चाभयं युधि ॥ २९
ततः शक्रेण भगवान्स्वयंभूरभिचोदितः ।
विधत्तां भगवानत्रेत्यात्मनो हितकाम्यया ॥ ३०

कृतिः; B₂₋₄ Dc गतिः; T₁ क्षताः (for क्षतिः). T₁ केचिन्.
D₅ तस्मिन्देसो गतिस्तात. — ^b) D₅ परं (for रथं). — ^c)
Ś₁ Dc D₁. 5 G₁. 2 M₂ वादृश्यत; K₂ वारुच्यत.

20 ^a) T₁ प्रहसद्. — ^b) T₂ G₂₋₄ समं (for प्रत्यं).
— ^c) Dc देवेशे (for 'पु). — ^d) Ś₁ K₁. 2 D₅ अच्युत;
K₃. 4 D₁. 3 T₁ M इष्यते (for ईक्ष्यते).

21 D₄ om. 21^b-22^c. — ^b) Dc T G च (for तु).
D₁ संघशः (for सर्वशः). — ^c) D₃ आक्रोशन्. B₄ तत्र
(for तस्मिन्). — ^d) B₄ सरसि (for शरदि). Ś₁ K₁. 2
पक्षिणः; B (B₁. 2m as in text) Dn D₅ सारसाः; Cnp
लक्ष्मणाः (as in text). K₃ कुर्यं इव भारत.

22 D₄ om. 22^{abc} (cf. v.l. 21). — ^a) Ś₁ K₁ ततो
मातलिमासाद्य. — ^b) Ś₁ K₁ त्वहं (for अहं). S अभ्यगां
(for अभ्ययाम्). — ^c) K₃ वज्रं (for रथं).

23 ^a) B₁ शतं; T₁ रथं (for दशं). — ^d) K₃
क्षणशः; S शतशः (for गणशः).

24 ^a) K₄ D₁. 2 आकरुणः (for आभरणैः). K₁ शब्दैश्च.
— ^c) Ś₁ K₁. 2 शिलाभिर् (for शिलानाम्). Dc शैलैर्
(for शैलेषु). — ^d) Ś₁ K₁. 2 पतन्तीभिर्; G₁ पतितानाम्
(for पतन्तीनाम्).

25 ^a) Ś₁ K₃ D₃ विध्वस्ता (for वित्रस्ता). — ^b) D₅
S तानि (for स्वानि). — D₅ om. 25^c-26^b. — ^d) Ś₁
K₂₋₄ D₁-3 'कौभ' (for 'कुम्भ').

26 D₅ om. 26^{ab} (cf. v.l. 25). — ^a) Dc 'ताकार-
मयं; T₁ 'तागारमहं; T₂ G₃. 4 'तं महारंभं; G₁ 'ताकारतमं.

— After 26^{ab}, the sequence in D₃ is 29^{cd}, 30, 29^{ab}, 26^{cd}, 27, 31, etc. — ^d) K₃. 4 D₁ तदा (for ततः).

27 D₅ om. 27^{ab}. — ^b) Ś₁ K₁. 2 देवानामिव संसृतं
K₃ B D (D₅ om.) देवा ना (K₃ नो) वासयंत्युत. — ^c) B₁
च (for हि). Dn₁ पुरंदरस्य माहात्म्याद्. — ^d) D₅
आदिष्टम् (for विशिष्टम्). Ś₁ K₁. 2. 4 D₅ उप; K₃ D₁. 1
T G₂₋₄ इव (for इति). K₂ लक्ष्यते.

28 T₂ G₃ om. the ref. For sequence in D₃ cf. v.l.
26. — ^a) Ś₁ K₁. 2 पुरं (for पुरा). — ^b) D₅ T₂ G₂₋₄
वै (for नः). Ś₁ K₁. 2 पुरा (for पुरम्). T₁ देवराज
निवेशनं. — ^d) K B₂. 3 D₅ प्राच्या (K₃ 'द्रा) विताः. G₁
पुरात् (for सुराः).

29 For sequence in D₃ cf. v.l. 26. — ^a) D₅
दुःखं प्राप्य (for तपस्तप्त्वा). B₂ तपश्चान्न महत्तप्त्वा. — ^c)
K₁. 3 वृत्तं; Dn₁ D₂. 3 दत्तं (for वृत्तं). — ^d) K₁ चायुधं
T₁ चावृत्तं (for चाभयं). — After 29, D₅ (marg. sec. m.)
ins.:

853* तथा देवैरवध्यत्वं पुरस्याभेद्यत्वमेव तु ।
मनुष्याणां दुर्बलत्वादुपेक्ष्यैव महासुरैः ।

30 For sequence of D₃ cf. v.l. 26. — ^b) B₁
D (except D₁-3. 5) इति; T₂ G₂₋₄ अपि (for अभि-)
K₄ D₁-3. 5 'नोदितः (for 'चोदितः). — ^{cd}) Ś₁ विदत्तां
D₃ व्यधत्त; D₅ विधत्स्व; D₅ विधात्रा; T₁ विधत्त; T₂ G₂₋₄
दत्तवान् (for विधत्तां). Ś₁ K₁. 2 B₂ Dn₂. n₃ D₁-4
अंतम्; Dn₁ एतद्; D₅ अद्य; T₂ G₂₋₄ अस्म (for अत्र).

तत उक्तो भगवता दिष्टमत्रेति वासवः ।
 भवितान्तस्त्वमेवैषां देहेनान्येन वृत्रहन् ॥ ३१
 तत एषां वधार्थाय शक्रोऽस्त्राणि ददौ तव ।
 न हि शक्याः सुरैर्हन्तुं य एते निहतास्त्वया ॥ ३२
 कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत ।
 एषामन्तकरः प्राप्तस्तत्त्वया च कृतं तथा ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

दानवानां विनाशार्थं महास्त्राणां महद्बलम् ।
 ग्राहितस्त्वं महेन्द्रेण पुरुषेन्द्र तदुत्तमम् ॥ ३४

अर्जुन उवाच ।

ततः प्रविश्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान् ।
 पुनर्मातलिना सार्धमगच्छं देवसन्न तत् ॥ ३५

१७०

अर्जुन उवाच ।

निवर्तमानेन मया महद्वृष्टं ततोऽपरम् ।
 पुरं कामचरं दिव्यं पावकार्कसमप्रभम् ॥ १

द्रुमै रत्नमयैश्चित्रैर्भास्वरैश्च पतत्रिभिः ।
 पौलोमैः कालकेयैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितम् ॥ २
 गोपुरादालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरासदम् ।

C. 3. 12199
B. 3. 173. 3
K. 3. 175. 3

Ś1 K1. 2. 4 D1-3 अस्माकं; B1. 2 Dn D4-6 T2 G2-4 आत्मनो; B3. 4 Dc चात्मनो (for [इ]त्यात्मनो). T2 G2-4 हितमुत्तमं (for 'काम्यया').

31 ^b) K2 D1 M1 'मात्रेति; T2 G2-4 'मास्तेति (for 'मत्रेति). B D (except D1-3. 5) भारत (for वासवः). T1 दिष्टमत्र पुरंदर. — ^c) Dn D4. 6 अप्येषां; D3 T2 G2-4 एतेषां (for एवैषां). Ś1 K1. 2 त्वमेवैषां भवस्यंतो; B2 भविता त्वंत एतेषां; B4 त्वमप्येषां भवस्वांतो; D5 त्वमेषां भवितास्यंतो; T1 भवता तं तमेवैषां. — ^d) N (except K4 D1-3) शत्रु' (for वृत्र').

32 ^a) Ś1 K1. 2 त्वेषां; K3. 4 B4 D5 तेषां (for एषां). — ^d) T2 G2-4 यतस्ते (for य एते). Ś1 K1. 2 [S]त्र (for नि).

33 ^b) G1 गत' (for तत'). — ^c) Ś1 K1. 2 D1. 2 तेषाम् (for एषाम्). S पार्थ (for प्राप्त). — ^d) K3 यत् (for तत्). G1 [अ]पि (for च). Ś1 तथा तच्च कृतं त्वया; D5 त्वया तच्च कृतं तथा; T2 G3. 4 त्वयेत्युपकृतं तथा; G2 संप्रत्युपकृतं तथा.

34 ^a) B1-3 D (except D1-3. 5) विनाशाय. — ^b) B D (except D1-3. 5) अस्त्राणां परमं बलं. — ^c) Ś1 K1. 2 ग्रहितस्त्वं; T1 आहित'; G1 गृहीत'. G2. 4 सुरेन्द्रेण. — ^d) B1 M1 पुरुषेण (for 'वेन्द्र'). Ś1 K1. 2. 4 D1 M [ए]तद्; T G [इ]दम् (for तद्). Ś1 K1. 2 उच्यतां; D1 अद्भुतं (for उत्तमम्). D5 पुरुषेन्द्रैरनुत्तमैः.

35 S om. theref. — ^a) B1. 2 D (except D1-3. 5)

प्रशाम्य; B3 'शास्य (for 'विश्य). — ^b) K3 [अ]भिभाव्य; B1 निहन्य (for निहत्य). — ^d) K3. 4 D5 आगच्छं; S (except G4) अगमं. K3 ह (for तत्).

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1. 2 Dn2 D5 T1 G2. 4 आरण्य. — Sub-parvan: Omitting sub-parvan name, K3. 4 B1-3 D G1 M1, mention only निवातकवच-वध (B1 om. वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in K3 D1, and by गंधमादनवास in B2). — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 172 (Dn2 171); D1 178; S (M2 sup. lin.) 173 (M2 orig. 175). — Śloka no.: Dn D1 35.

170

1 ^{ab}) Ś1 K1. 2 transp. मया and महत्. T2 G तदा (for मया). D3 सह; G4 मया (for महद्). K2 पुरं; M1 परं (for [अ]परम्). — ^c) K3 परं (for पुरं). K3. 4 D1. 5 T2 G M 'गमं (for 'चरं). T1 तत्पुरं कामगं दिव्यं. — ^d) D5 पावकार्चि'.

2 ^a) B Dc Dn D4. 6 रत्नद्रुम (B4 द्रुमरत्न) मयैश्च. K3 Dc D3. 5 T1 G1 M चित्रं (for चित्रैश्च). — ^b) Ś1 K1. 2 Dc भासुरैश्च; B2. 3 Dn D4. 6 सुस्वरैश्च. — ^c) Ś1 K D1-3. 5 कालखंजैः; B2-4 Dc Dn D4. 6 'कंजैः. — ^d) Ś1 K D1-3. 5 सुदा युतैः; S दुरासदं (for अधिष्ठितम्); cf. 3^b.

3 ^b) T1 अनुत्तमं (for दुरा'). — K4 om. 3^c-5^b; T1

C. 3. 12199
B. 3. 173. 3
K. 3. 175. 3

सर्वरत्नमयं दिव्यमद्भुतोपमदर्शनम् ।
द्रुमैः पुष्पफलोपेतैर्दिव्यरत्नमयैर्वृतम् ॥ ३
तथा पतत्रिभिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः ।
असुरैर्नित्यमुदितैः शूलैर्दिमुसलायुधैः ।
चापमुद्गरहस्तैश्च स्रग्विभिः सर्वतो वृतम् ॥ ४
तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनम् ।
अपृच्छं मातलिं राजन्किमिदं दृश्यतेति वै ॥ ५

मातलिरुवाच ।

पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी ।
दिव्यं वर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः ।
तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयंभूरददाद्वरम् ॥ ६
अगृहीतां वरं ते तु सुतानामल्पदुःखताम् ।
अवध्यतां च राजेन्द्र सुरराक्षसपन्नगैः ॥ ७
रमणीयं पुरं चेदं खचरं सुकृतप्रभम् ।

M1 om. 3^c-4^b; K3 om. 3^f-4^c. — ^f) B D (except D1-3. 5) सर्वं (for दिव्यं).

4 K4 om. 4; K3 om. 4^{abc}; T1 M1 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — ^b) Ś1 B4 रमं; K1. 2 D5 हरं; B3 रमैः (for हरेः). — ^d) Ś1 शूलाधूः; D1. 2 शूलसिः; T1 G1. 2. 4 शूलेष्टि (for शूलैः). K3 D (except D6) मुसलायुधैः; B1. 2 मुषला.

5 K4 om. 5^{ab} (cf. v.l. 3). — ^b) Dc पुनर् (for पुरम्). — ^d) Ś1 K1. 2. 4 D1. 2 [अ]त्र वै; D5 T1 पुरं (for [इ]ति वै). B Dc Dn D4. 6 किमिदं वर्ततेद्भुतं.

6 ^a) D2 पौलोमी (for पुलोमा). K1. 2 दैत्येया; K3 G1 दैत्येयी (for दैतेयी). — ^b) K3. 4 Dc2 D1-3 कालिका; T1 तन्नामा; T2 G2-4 M कालका (for कालका). D1. 2 चापि दानवी (for च महासुरी). — ^c) K1-3 D6 T1 तु (for ते). G2 सहस्रांते. — ^d) K2 तप उत्तमं (for परमं तपः). — ^f) B D (except D3) अददद्वरं.

7 ^a) S (except T1) वरौ (for वरं). Dn तं; T1 तौ (for ते). — ^b) Ś1 K1. 2 B1-3 Dc D2. 4. 6 दुःखितां. — ^d) D5 सुरदानवराक्षसैः.

8 ^a) B D (except D1-3) पुरं सुरमणीयं च. — ^b) Ś1 K B1 Dc D1-3. 5 खचरं. K2 सुकृतं प्रभो; B D (except D1-3) सुमहाप्रभं; M2 सुकृतप्रदं. — ^c) D1. 2 सर्वकामैः. Ś1 K1. 2 समुचितं; K3 प्रमुदितं. — ^d) K1 दुर्धरैः; K4 दुर्दर्शनम्. M1 अपरैरपि. — ^e) B1-3 D (except D1-3. 5)

सर्वरत्नैः समुदितं दुर्धर्ममरैरपि ।
सयक्षगन्धर्वगणैः पन्नगासुरराक्षसैः ॥ ८
सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ।
ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ कालकेयकृते कृतम् ॥ ९
तदेतत्खचरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम् ।
पौलोमाध्युषितं वीर कालकेयैश्च दानवैः ॥ १०
हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यायते नगरं महत् ।
रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः ॥ ११
त एते मुदिता नित्यमवध्याः सर्वदैवतैः ।
निवसन्त्यत्र राजेन्द्र गतोद्वेगा निरुत्सुकाः ।
मानुषो मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा ॥ १२
अर्जुन उवाच ।

सुरासुरैरवध्यांस्तानहं ज्ञात्वा ततः प्रभो ।
अब्रुवं मातलिं हृष्टो याद्येतत्पुरमञ्जसा ॥ १३

महर्षियक्षगन्धर्व. — ^f) D1 T2 G2-4 पन्नगोरगं.

9 ^a) D5 कामफलो; G4 कर्मगुणो. — ^c) B4 D (except M1) ब्रह्मणो. S भवनात् (G1 M1 नं) श्रेष्ठ (for भरतश्रेष्ठ). — ^d) T1 G1 M1 कृतं विभो; G2. 4 कृतं प्रभो.

10 ^a) B1 Dc इदं (for एतत्). K4 D1 खचरं; B1. 2 तु पुरं; B2 खचरे; B3. 4 Dn D2. 4. 6 स्वपुरं; T2 G1-3 खचरं (for खचरं). — ^c) K4 पौलोम्याध्युषितं. K3 दानवैः B4 रम्यं. — ^d) K1. 2 D1. 3 कालिकेयैश्च; B2-4 Dc Dn D2. 4-6 कालकं (D2. 5 खं) जै.

11 ^a) B D (except D1. 3. 5) [ए]वं (B1 [ए]व) [ए]त्तत्. — ^b) D5 आख्यातं; T1 श्रूयते (for ख्यातं). — T1 om. 11^{cd}. — ^c) B2 रहितं; D2 रक्षयते. K2 D1 कालिकेयैश्च; B4 कालकं जै. — ^d) K4 D1 पौलोम्यैश्च.

12 ^a) T2 G2-4 तदा ते (for त एते). B1-3 (except D2. 3. 5) राजन् (for नित्यम्). — ^b) Ś1 K1 G सर्वदैवतैः. — ^c) Ś1 K कौतयेय (for राजेन्द्र). — ^d) गतदोषाः (for गतोद्वेगा). Ś1 K सदो; B2 निरामयाः (for निरु). — After 12^{cd}, S ins.:

854* सुरासुरैरवध्यानां दानवानां धनंजय ।

— ^c) K4 B4 Dn D1-4. 6 मानुषान्; T2 G3. 4 मानुषान्. — ^f) Ś1 K D1-3 निरुष्टो (for निर्दिष्टो). — After B (B1 marg.) D (except D1. 3. 5) ins.:

855* एतानपि रणे पार्थ कालकञ्जान्दुरासदान् ।

वज्रास्त्रेण नयस्वाशु विनाशं सुमहाबलान् ।

त्रिदशेशद्विपो यावत्क्षयमस्त्रैनयाम्यहम् ।
 न कथंचिद्धि मे पापा न वध्या ये सुरद्विषः ॥ १४
 उवाह मां ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमन्तिकात् ।
 रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः ॥ १५
 ते मामालक्ष्य दैतेया विचित्राभरणाम्बराः ।
 समुत्पेतुर्गहावेगा रथानास्थाय दंशिताः ॥ १६
 ततो नालीकनाराचैर्भल्लशक्त्यष्टितोमरैः ।
 अभ्यघ्नन्दानवेन्द्रा मां क्रुद्धास्तीव्रपराक्रमाः ॥ १७
 तदहं चास्त्रवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
 शस्त्रवर्षं महद्राजन्विद्यावलमुपाश्रितः ॥ १८
 व्यामोहयं च तान्सर्वान्त्रथमार्गैश्चरत्रणे ।

तेऽन्योन्यमभिसंमूढाः पातयन्ति स्म दानवाः ॥ १९
 तेषामहं विमूढानामन्योन्यमभिधावताम् ।
 शिरांसि विशिखैर्दीप्तैर्व्यहरं शतसंघशः ॥ २०
 ते वध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत्पुनः ।
 खमुत्पेतुः सनगरा मायामास्थाय दानवीम् ॥ २१
 ततोऽहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
 मार्गमावृत्य दैत्यानां गतिं चैषामवारयम् ॥ २२
 तत्पुरं खचरं दिव्यं कामगं दिव्यवर्चसम् ।
 दैतेयैर्वरदानेन धार्यते स्म यथासुखम् ॥ २३
 अन्तर्भूमौ निपतितं पुनरूर्ध्वं प्रतिष्ठते ।
 पुनस्तिर्यक्प्रयात्याशु पुनरप्सु निमज्जति ॥ २४

C. 3. 12224
 B. 3. 173. 27
 K. 3. 175. 28

[(L. 1) B₁ सुदारुणान् (for दुरासदान्). — (L. 2) Dc [आ]नयति (for नयस्व). B₁ विरामं (for विनाशं).]

13 S om. the ref. — Dc om. 13^a-15^b. — ^a) B Dn D₄. 6 अवध्यं तद् (for अवध्यास्तान्). G₂. 4 सुरैरवध्यांस्तान्सर्वान्. — ^b) B Dn D₄. 6 विशां पते; T₁ G₁ महसुरान् (for ततः प्रभो). — ^c) D₂ M (as usual) अवधं. S₁ K D₁-3. 5 तत्र (for हृष्टो).

14 Dc om. 14 (cf. v.l. 13). — ^a) K₄ D₂ T₁ G₁ इमे; D₅ विशेत् (for हि मे). D₅ पापं (for पापा). — ^a) T₁ M₁ अवध्या; T₂ G ह्यवध्या (for न वध्या). S₁ K₁. 2 हि; K₃ च (for ये).

15 Dc om. 15^{ab} (cf. v.l. 13). — ^a) G₁ तत्र (for ततः). M क्षिप्रं (for शीघ्रं). — ^b) T₂ G₂-4 अंतिकं (for अन्तिकात्).

16 ^a) S₁ मामलक्ष्य; K₁ ममालक्ष्य; K₃ न मालक्ष्य. K₁. 2 दैलेया. K₃ तेषामलक्ष्य दैलेया. — ^b) B₁ भरणायुधाः. — ^c) K₃ भागा (for वेगा). — ^d) S₁ K₁ D₅ रथम् (for रथान्). S₁ K₁. 2 आदाय (for आस्थाय). K₁. 3 S दंशिताः.

17 ^a) Many S MSS. नालीक. S₁ K D₁. 3 नाराच (for नाराचैर्). — ^b) K₄ B Dc Dn D₄-6 T₁ भल्लैः (for भल्ल). — ^c) B₁-3 D (except D₁. 3) प्रत्यं (for अभ्यं). K₃ M₂ मा (for मां).

18 ^a) K₃. 4 B₃. 4 D₃. 5 T₁ G₁. 2. 4 M₁ तान् (for तद्). K₃. 4 B Dc Dn D₁-4. 6 शरं; D₅ S शस्त्रं (for चास्त्रं). — ^b) S समवारयं (G₁ वाकिरं). — ^c) B₃. 4 अस्त्रवर्षं; Dc शरवर्षं. K₄ D₁ अहं राजन्; B₄ अभूद्राजन्; S महाराज. — ^d) = 1. 38. 39^d. K₃. 4 D₄ M₂ बलमपां;

B₂ बलसमां.

19 ^a) K₁. 3. 4 Dc Dn₂ D₅ T G₂. 3 M₁ व्या (K₁ Dc Dn₂ व्य) मोहयन्; K₂ विमोहयं; B₁ व्यापोहयं; Dn₁. n₃ D₂. 6 G₁ M₂ व्यमोहयं. — ^b) K₄ मार्गान्; T G₃. 4 मार्गे (for मार्गैश्च). — ^c) K₃ अभिसंमूढाः; D₁. 5 अतिसंमूढाः. K₂ तेन्योन्येभ्यश्च सं. — ^d) B₂ Dn D₄. 6 दानवान्.

20 ^a) B D (except D₁-3. 5) एवं (for अहं). — ^b) D₅ अत्यंतम् (for अन्योन्यम्). — ^c) T₂ G₂. 3 विविधैर् (for विशिखैर्). S₁ K₁. 2 तीक्ष्णैर् (for दीप्तैर्). D₅ शिरांसि पेतुर्विशिखैर्. — ^d) B Dc Dn D₄. 6 न्यहनं (B₁ रं); T₁ व्याहनं; T₂ G अच्छिदं (G₁ अहरं); M₂ व्याहरं (for व्यहरं). D₅ दीप्तैः कृत्तानि संघशः.

21 ^a) D₅ हन्यं (for वध्यं). K₃ दैलेयाः. — ^c) Dn₂ स्वनगरान् (for सनगरा).

22 ^a) K D₁-3. 5 तानहं (for ततोऽहं). — ^b) B D (except D₁-3. 5) कुरुनंदन (B₂ सत्तम); T₂ G₂-4 पर्यवारयं; M₂ समं (for प्रत्यं). — M₂ om. 22^{cd}. — ^c) D₂ आश्रित्य (for आवृत्य). — ^d) S₁ तेषाम् (for चैषाम्). B₄ न्यवारयं.

23 ^a) G₁ खचरं. — ^b) B D (except D₁-3. 5) सूर्यसप्रभं (B₂ संनिभं; B₄ वचसं); T₁ M दीप्तवर्चसं; G₁ दीप्ततेजसं. — ^c) K₁-3 दैलेयैर्. — ^d) S₁ K₃ चार्यते स्म; K₂ धारयते; D₂ वार्यते स्म; T₁ नीयते स्म.

24 ^a) S₁ K₁. 2 अधो भूमौ; K₃. 4 D₁-3. 5 पुनर्भूमौ. B₁-3 Dn₂ D₁-3. 5 निपतति. — ^b) S₁ K₁. 2 च गच्छति; B₂-4 Dc Dn₂ T G प्रतिष्ठितं; M प्रतिष्ठति. — ^c) D₃ पपाताशु; T₁ प्रधान्याशु.

25 ^a) Dc अमरावतीव संकाशं (hypermetric!); D₅

C. 3. 12224
B. 3. 173. 28
K. 3. 175. 29

अमरावतिसंक्राशं पुरं कामगमं तु तत् ।
अहमस्त्रैर्बहुविधैः प्रत्यगृह्णं नराधिप ॥ २५
ततोऽहं शरजालेन दिव्यास्त्रमुदितेन च ।
न्यगृह्णं सह दैतैर्यैस्तत्पुरं भरतर्षभ ॥ २६
विश्वतं चायसैर्बाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्वगैः ।
महीमभ्यपतद्राजन्प्रभञ्जं पुरमासुरम् ॥ २७
ते वध्यमाना मद्बाणैर्वज्रवेगैरयस्मयैः ।
पर्यभ्रमन्त वै राजन्नसुराः कालचोदिताः ॥ २८
ततो मातलिरप्याशु पुरस्तान्निपतन्निव ।
महीमवातरत्क्षिप्रं रथेनादित्यवर्चसा ॥ २९
ततो रथसहस्राणि षष्टिस्तेषाममर्षिणाम् ।

सदृशं ह्यमरावत्या. — ^b) Ś1 K1-3 D3. 5 'चरं (for 'गमं).
D3 T1 G1 शुभं (for तु तत्). B Dc Dn D4. 6 तत्पुरं
कामगं महत्. — ^d) K2 प्रतिगृह्णं; K3 B1 D4 T2 G1. 3. 4
प्रत्यगृह्णं; K4 D1. 2 प्रत्यविध्यं; M1 प्रत्यागृह्णं. B1 पुरं महत्;
B2-4 D (except D1-3. 5) परंतप.

26 ^a) T1 शैलराजेन (for शरजालेन). — ^b) Ś1 K1. 2
दिव्यास्त्रनिवहेन; K3 B2-4 D3 'स्त्रमुदितेन (as in printed
ed.!) K4 'स्त्रादुदितेन; G1 'स्त्रपुटितेन; G4 'स्त्रमुदितेन; M
'स्त्रमुदितेन. K3. 4 Dc2 T2 G2-4 M ह; D3 T1 हि (for च).
— ^c) Ś1 K1. 2 D1 G1 न्यगृह्णं; K3 निगृह्णं; B4 Dc Dn
D4. 6 न्यगृह्णं; T1 निगृह्णं. K1-3 दैत्यैस्स; S दैत्यैस्सैस्
(M1 दैत्यैस्सैस्). — ^d) B2 Dc1 Dn D4. 6 पुरुषं (for
भरतं).

27 ^a) K1. 2 Dc D1 विश्वतं; D3 विकृतं; S विक्रीणं.
D5 सायकैः; S चाक्षयैः (for चायसैः). — T1 om. (hapl.)
27^b-31^a. — ^b) Ś1 K1. 2 D1. 2 मंत्रयुक्तैर्; G2 मत्प्रयुक्तैर्.
D5 महेषुभिः (for अजिह्वगैः). — D1 om. 27^c-28^b. — ^c)
Ś1 अभिपतद्. K4 D2 तत्तु (for राजन्). — ^d) Ś1 अगृह्णं;
K1. 2 प्रगृह्णं; K3 प्रणुञ्जं; K4m प्रकचं; D2 सुप्रभं; T2 G M
प्र (G1 वि)रुणं (for प्रभञ्जं).

28 T1 om. 28; D1 om. 28^{ab} (cf. v.l. 27). — ^b)
Ś1 K D2. 3. 5 अजिह्वगैः; G1 अयोमयैः (for अयस्मयैः).
— ^c) Ś1 K D2. 3 'आम्यंत (K2 'आस्यत) (for 'अमन्त).
— ^d) K4 D1. 2 कालनोदिताः; B4 D5 'मोहिताः.

29 T1 om. 29 (cf. v.l. 27). — ^a) B D (except
D1-3. 5) आरुह्य; S (T1. om.) अप्यत्र (for अप्याशु).
✽ Cn : पाठान्तरे मातलिमास्त्रा आलम्ब्य । महीमवातरमवतीर्णो-

युयुत्सूनां मया सार्धं पर्यवर्तन्त भारत ॥ ३०
तानहं निशितैर्बाणैर्व्यधमं गार्ध्रवाजितैः ।
ते युद्धे संन्यवर्तन्त समुद्रस्य यथोर्मयः ॥ ३१
नेमे शक्या मानुषेण युद्धेनेति प्रचिन्त्य वै ।
ततोऽहमानुपूर्व्येण सर्वाण्यस्त्राण्ययोजयम् ॥ ३२
ततस्तानि सहस्राणि रथानां चित्रयोधिनाम् ।
अस्त्राणि मम दिव्यानि प्रत्यघ्नञ्शनकैरिव ॥ ३३
रथमार्गान्विचित्रांस्ते विचरन्तो महारथाः ।
प्रत्यदृश्यन्त संग्रामे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३४
विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः ।
विचित्राभरणाश्चैव नन्दयन्तीव मे मनः ॥ ३५

भवमिति शेषः । ✽ — ^b) K1. 2 प्रक्रमन् (for निपत-
— ^c) K3 अवतरन्.

30 T1 om. 30 (cf. v.l. 27). — ^b) S (T1 om.)
महायुधि (G1 'त्मनां) (for अमर्षिणाम्). B4 तेषां पदं
हामधे. — ^c) G1 महाराज (for मया सार्धं).

31 T1 om. 31^a (cf. v.l. 27). — ^a) B1-4
D2. 4. 6 तान्यहं. G1 विविधैर्बाणैर्. — ^b) Ś1 K1. 2
(for व्यधमं). Ś1 B Dn3 D4-6 गार्ध्रवाजितैः; K3 D1. 2
'वाजिभिः; D2 'वासितैः; T2 G M2 गुध्रवाजितैः. —
K2 D3 तैर् (for ते). Ś1 K D1-3 पर्यं; T1 संग्र-
संन्यं).

32 ^a) K1. 4 D1. 3. 5 न मे; K2 न ते; B4 नैते; G1
न (for नेमे). D5 T2 G2. 3 शक्ता; M2 शक्त्या (for शक्या
Ś1 K1-3 Dc Dn D4. 6 मनुष्येण. — ^b) K1. 2 युद्धे
D5 युद्धे जेतुं (for युद्धेनेति). B4 D5 S विचिन्त्य (for प्र-
Ś1 D5 च; K1. 2 B4 D1. 2 तु; K3 ते; K4 B1-3 Dc D
D4. 6 तत् (for वै). — ^c) K2. 3 T1 'पूर्वेण. — ^d) B1
T2 G3 दिव्यानि (for सर्वाणि). D5 [अ]नोदं; T1 [अ]नो-
(for [अ]योजं).

33 ^a) B1 रथसहं (for तानि सहं). — ^b) B1
D2. 4-6 रथिनां. — ^d) Ś1 K1. 2 अपि; G4 अथ (for इ-
34 ^a) D5 'मार्गं विचित्रं. D1. 2 च (for ते). —
B D (except D1-3. 5) 'बलाः (for 'रथाः). — ^c) K1
प्रत्य (K2 'ति)गृह्णं; G1 'विध्यंत (for 'दृश्यन्त).

35 ^a) K3 'मुकुटास्ते वै; T2 G3. 4 'कुसुमापीडा
'कवचा'; G2 M 'मुकुटा'. — ^d) S मम प्रीतिकराभव-
36 ^b) K3 D2. 3. 5 'प्रणुदितैः; K4 'प्रमुदितान्; B1-

अहं तु शरवर्षेस्तानस्त्रप्रमुदितै रणे ।
 नाशक्रुवं पीडयितुं ते तु मां पर्यपीडयन् ॥ ३६
 तैः पीड्यमानो बहुभिः कृतास्त्रैः कुशलैर्युधि ।
 व्यथितोऽस्मि महायुद्धे भयं चागान्महन्मम ॥ ३७
 ततोऽहं देवदेवाय रुद्राय प्रणतो रणे ।
 स्वस्ति भूतेभ्य इत्युक्त्वा महास्त्रं समयोजयम् ।
 यत्तद्रौद्रमिति ख्यातं सर्वाभिन्नविनाशनम् ॥ ३८
 ततोऽपश्यं त्रिशिरसं पुरुषं नवलोचनम् ।
 त्रिमुखं षड्भुजं दीप्तमर्कज्वलनमूर्धजम् ।

लेलिहानैर्महानागैः कृतशीर्षमभिन्नहन् ॥ ३९
 विभीस्ततस्तदस्त्रं तु घोरं रौद्रं सनातनम् ।
 दृष्ट्वा गाण्डीवसंयोगमानीय भरतर्षभ ॥ ४०
 नमस्कृत्वा त्रिनेत्राय शर्वायामिततेजसे ।
 मुक्तवान्दानवेन्द्राणां पराभावाय भारत ॥ ४१
 मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन्नूपाण्यासन्सहस्रशः ।
 मृगाणामथ सिंहानां व्याघ्राणां च विशां पते ।
 ऋक्षाणां महिषाणां च पन्नगानां तथा गवाम् ॥ ४२
 गजानां सुमराणां च शरभाणां च सर्वशः ।

C. 3. 12244
B. 3. 173. 47
K. 3. 175. 55

Dn D4. 6 M 'प्रचुदितै. T2 G2-4 मंत्रास्त्रमुदितात्रणे. — °) K1. 3 D1 G1. 3 M1 नाशक्रुवन्. — °) B D (except D1-3. 5) प्रत्य°; T2 G2-4 अप्य° (for पर्य°).

37 °) K4 व्याधितोस्मि. D2 तदा (for महा). — After 37, T G ins. :

856* ततोऽहं परमायस्तो मातलिं परिपृष्टवान् ।
 किमेते मम बाणौघैर्दिव्यास्त्रपरिमन्त्रितैः ।
 न वध्यन्ते महाघोरैस्तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ।
 स मामुवाच पर्याप्तस्त्वमेषां भरतर्षभ ।
 तानुद्दिश्याथ मर्माणि प्रतिघातं तदाचर । [5]
 एतच्छ्रुत्वा तु राजेन्द्र संप्रहृष्टस्त्वमूचिवान् ।
 निवर्तय रथं शीघ्रं पश्य चैतान्निपातितान् ।
 एवमुक्तो रथं तत्र मातलिः पर्यवर्तयत् ।
 ततो मत्वा रणे भग्नं दानवाः प्रतिहर्षिताः ।
 विचुकुशुर्महाराज स्वरेण महता तदा । [10]
 अभग्नः केश्विदप्येष पाण्डवो रणमूर्धनि ।
 अस्माभिः समरे भग्न इत्येवं संघशस्तदा ।

[(L. 1) T2 G2-4 परमायस्तो. — (L. 2) G2. 4 किमेतैर् (for 'ते). — (L. 3) T G2-4 तत्त्वमाख्यातुमर्हसि. — (L. 4) T2 G3 पर्याप्तान् (for 'तत्). T2 G2-4 समेतान् (for त्वमेषां). — (L. 5) T2 G2-4 परमं (for मर्माणि), and तत्प्रतीघातमाचर (for the posterior half). — (L. 7) T2 G3 वै तान् (for चैतान्). — (L. 10) T1 महान्; G1 मुहुः (for तदा).]

38 °) B2-4 D (except D1. 2. 5) T2 G3. 4 प्रयतो (for 'णतो). G1 रुद्रायानुवर्तयते. — After 38^{ab}, G1 ins. :

857* प्रयतः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य महात्मने ।
 — °) Ś1 K D1-3 प्रत्ययोजयं (K3 प्रत्यनोवचं); B Dc Dn D4. 6 समचोदयं; D5 समनोदयं. — °) D5 यद्रौद्रमिति विख्यातं. — After 38, S ins. :

858* अहं पाशुपतं दिव्यं सर्वलोकनमस्कृतम् ।

[T1 M महत् (for अहं).]

39 °) T1 'संनिभं (for 'मूर्धजम्). — °) T1 (corrupt) मूर्धजं लेलिहानागैः. — °) K3. 4 B1-3 Dc D1. 2 कृतापीडम्; B3m. 4 Dn D4. 6 M कृतचौरम्; T G 'चिह्नम् (for 'शीर्षम्). — After 39; T G ins. :

859* भक्तानुकम्पिनं देवं नागयज्ञोपवीतिनम् ।

40 °) Ś1 भीतस्ततः; D5 विभीषणं; T G2-4 सोहं ततः; G1 विचिह्न्याहं; M विचीयाहं (for विभीस्ततः). — °) T2 (after corr.) G3 दृढं; G1 स्पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा).

41 °) Ś1 K D1-3. 5 नमस्कृत्य. — °) K4 D4 सर्वायां; D3 शिवायां; G1 रुद्रायां. — °) D5 असुरेन्द्राणां (for दानं). — °) T2 G2-4 अभावायैव (for पराभावाय). D5 अभावाय परंतप.

42 °) K1 अस्मिन् (for आसन्). — °) T1 अपि (for अथ). — °) S व्याळानां (for व्याघ्राणां). B3 (m as in text). 4 विशेषतः; D5 सहस्रशः; G1 वनौकसां (for विशां पते). — K3 om. (hapl.) 42^f-43°. — °) G1 transp. तथा and गवाम्.

43 K3 om. 43^{abc} (cf. v.l. 42); G1 om. 43^{abcd}.

— °) K2 T1 M चा (M3 च) मराणां; K4 D1. 2 वानराणां; D3. 5 च हयानां; T2 G (G1 om.) शरभाणां (for सूम्). B Dc Dn D4. 6 शरभाणां गजानां च. — °) B D (except D1-3. 5) वानराणां; T2 G (G1 om.) चमराणां M ऋषभाणां (for शरं). B1. 4 सहस्रशः; B2. 3 D (except D1-3. 5) T2 G3 च संघशः; M च वाजिनां (for च सं). T1 वृषाणां चैव वाजिनां. — Ś1 om. (hapl.) 43^{cdef}; K4 om. 43°-44°. — °) T1 M शरभाणां (for ऋषं). — °) T1 M शुनामपि (for तथैव च). — After 43^{cd}, T2 G2-4 ins. :

860* ऋक्षाश्चमेषवक्त्राणामुलूकानां तथैव च ।

C. 3. 12244
B. 3. 173. 47
K. 3. 175. 55

ऋषभाणां वराहाणां मार्जाराणां तथैव च ।
शालावृकाणां प्रेतानां भुरुण्डानां च सर्वशः ॥ ४३
गृध्राणां गरुडानां च मकराणां तथैव च ।
पिशाचानां सयक्षाणां तथैव च सुरद्विषाम् ॥ ४४
गुह्यकानां च संग्रामे नैर्ऋतानां तथैव च ।
झषाणां गजवक्त्राणामुलूकानां तथैव च ॥ ४५
मीनकूर्मसमूहानां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् ।
तथैव यातुधानानां गदामुद्गरधारिणाम् ॥ ४६
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नानारूपधरैस्तथा ।
सर्वमासीजगद्व्याप्तं तस्मिन्नुच्चैर्विसर्जिते ॥ ४७
त्रिशिरोभिश्चतुर्दंष्ट्रैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः ।

मीनवायसरूपाणां नानावक्त्रप्रचारिणाम् ।

— °) S शाला° (for शाला°). Some S MSS. वृकानां.
B₄ चंडानां (for प्रेतानां). — °) K₃ B₂ D₃ S भुरुंडानां
(T₁ कुकुडानां); B₁ सुषंडानां; D₁ भेरुंडानां; D₅ उरगानां (for
भुरु°). B₁ D₁. 2 तथैव च; T₁ G₁ M₂ च बर्हिणां (for च
सर्वशः). B₄ प्रेतानामपि सर्वशः. — After 43, G₁ ins. :

861* शार्दूलानां वराहाणां शरभाणां प्रवल्गताम् ।

44 K₄ om. 44^{ab} (cf. v.l. 43). — °) K₁. 4 B₂—4
Dn D₂. 4. 6 च (B₃ चा) मराणां; B₁ चारणानां; Dc भ्रमराणां
(for मक°). D₁ च सर्वशः; M₁ च बर्हिणां (for तथैव च).
— After 44^{ab}, Dc ins. :

862* वृक्षाणां पर्वतानां च समुद्राणां तथैव च ।

On the other hand, B Dn D₂. 4. 6 ins. after 44^{ab};
Dc cont. :

863* देवानां च ऋषीणां च गन्धर्वाणां च सर्वशः ।

[B₁. 4 सहस्रशः (for च सर्वशः).]

— G₁ om. (hapl.) 44^a—45^b. — °) K₂. 3 D₅ T₂ G₂—4
च (for स°). Dc₁ om. 44^a—45^a. — °) D₁. 2 T₁ राक्ष-
सानां; G₂ M₁ रक्षसां च (for तथैव च). D₁. 2 तथैव च
(for सुर°).

45 Dc₁ om. 45^{ab}; G₁ om. 45^{ab} (cf. v.l. 44).
— °) G₂ M किंनराणां (for च संग्रामे). T₁ गुह्यानां किंन-
राणां च. — °) T₂ G₂—4 om. (hapl.) 45^{cd}. Dn₂
transp. 45^{cd} and 46^{ab}. — °) K₃. 4 D₁. 2 T₁ M झषाश्च;
G₁ सर्पास्थ- (for झषाणां). K₁ सर्पाश्चखरवक्त्राणां; K₂ सर्पा-
श्चापरवक्त्राणां. — °) D₅ अथापि वा; T₁ M च भारत (for
तथैव च).

46 Dn₂ transp. 45^{cd} and 46^{ab}. — °) B Dc Dn

अनेकरूपसंयुक्तैर्मौसमैर्दोवसाशिभिः ।

अभीक्ष्णं वध्यमानास्ते दानवा ये समागताः ॥ ४८

अर्कज्वलनतेजोभिर्वज्राशनिसमप्रभैः ।

अद्रिसारमयैश्चान्यैर्वाणैररिविदारणैः ।

न्यहनं दानवान्सर्वान्मुहूर्तेनैव भारत ॥ ४९

गाण्डीवास्रप्रणुन्नांस्तान्गतास्त्रभसश्च्युतान् ।

दृष्ट्वाहं प्राणमं भूयस्त्रिपुरघ्नाय वेधसे ॥ ५०

तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान्दिव्याभरणभूषितान् ।

निशाम्य परमं हर्षमगमद्देवसारथिः ॥ ५१

तदसद्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरासदम् ।

दृष्ट्वा मां पूजयामास मातलिः शक्रसारथिः ॥ ५२

D₂. 4. 6 मीनवाजि (B₂. 4 Dc °य) सरूपाणां; D₅ मीनकूर्म-
स्त्राणां; T₁ M °मयूराणां; T₂ G₂—4 तथा मुसलहस्तानां;
मीनवायसकूर्माणां. — °) T₁ G₁ °शस्त्रास्त्रपाणिनां; T₂ G₂—
°शस्त्रास्त्रधारिणां. — °) K₁. 2 D₁. 2. 5 T G °पाणिनां.

47 °) D₁. 2 भूतै° (for चान्यै°). — °) M₂ °है-
रैस् (for °रूपधरैस्). K₄ M₁ तदा (for तथा). — °) D₁.
K₁. 3. 4 D₁. 2 विजृम्भति; K₂ D₃. 5 विजृम्भिते; B₃ प्रयोजिते
T₂ G₃. 4 M₂ विसृज्यति (for विसर्जिते).

48 °) K₁ °संपन्नैर्. — °) Ś₁ K₁—3 B₃ °वसादिभिः
Dn D₄. 6 °वसास्थिभिः. — °) G₂ सुतीक्ष्णं (for अभीक्ष्णं).
— °) Ś₁ K₁. 3 B₂—4 Dc₁ Dn D₁—4. 6 °वा नाशमागताः
K₂ B₁ Dc₂ °वानां समा°; D₅ °वास्तैर्महारणे.

49 °) M₁ अति- (for अर्क-). — °) K₄ वज्राशनि-
Dc वज्राशन-; D₁. 2 ब्रह्माशनि- (for वज्राशनि-). Ś₁ K₁.
Dc D₁—3 °समस्वनैः (for °समप्रभैः). — °) D₃ अग्निः;
अभि- (for अद्रि-). B₁ हि (for च). — °) B₁ Dc D₁.
°ररिनिवर्हणैः; B₂—4 Dn D₄ °रपि निवर्हणैः. — °) Ś₁ K₁.
D₁. 3 व्य (D₃ व्या)हनं (for न्यहनं). — °) Ś₁ K₁.
मुहूर्तादेव.

50 °) Ś₁ दानवास्त्र°. — °) Ś₁ घनाशीन्; K₁ घना-
K₂ गताशं; K₄ गतांस्तान् (for गतासून्). — °) Ś₁.
D₁. 3. 6 प्रणतो; D₅ T₁ प्रणमं (for प्राणमं).

51 °) Ś₁ K₁. 3. 4 D₁—3 ततो; Dc अथ (for तथा).
D₅ °पीडांस्तान् (for °निष्पिष्टान्). — °) Ś₁ K₁—3
दानवान्दारुणाकृतीन्. — °) Ś₁ K₁—3 B Dn D₁. 4—6
निशाम्य; Dc नियम्य (for निशाम्य).

52 Ś₁ D₂ om. (hapl.) 52. — °) B₁ (m
text) तदसद्यं; T₂ G₂—4 अविषद्यं (for तदसद्यं). —

उवाच चेदं वचनं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः ।
 सुरासुरैरसह्यं हि कर्म यत्साधितं त्वया ।
 न ह्येतत्संयुगे कर्तुमपि शक्तः सुरेश्वरः ॥ ५३
 सुरासुरैरवध्यं हि पुरमेतत्स्वर्गं महत् ।
 त्वया विमथितं वीर स्ववीर्यास्त्रतपोबलात् ॥ ५४
 विध्वस्तेऽथ पुरे तस्मिन्दानवेषु हतेषु च ।
 विनदन्त्यः स्त्रियः सर्वा निष्पेतुर्नगराद्बहिः ॥ ५५
 प्रकीर्णकेश्यो व्यथिताः कुर्य इव दुःखिताः ।
 पेतुः पुत्रान्पितृन्भ्रातृञ्शोचमाना महीतले ॥ ५६
 रुदन्त्यो दीनकण्ठ्यस्ता विनदन्त्यो हतेश्वराः ।
 उरांसि पाणिभिर्घ्नन्त्यः प्रस्रस्तस्रग्विभूषणाः ॥ ५७

तच्छोकयुक्तमश्रीकं दुःखदैन्यसमाहतम् ।
 न बभौ दानवपुरं हतत्विद्रकं हतेश्वरम् ॥ ५८
 गन्धर्वनगराकारं हतनागमिव हृदम् ।
 शुष्कवृक्षमिवारण्यमदृश्यमभवत्पुरम् ॥ ५९
 मां तु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरानयत् ।
 देवराजस्य भवनं कृतकर्माणमाहवात् ॥ ६०
 हिरण्यपुरमारुज्य निहत्य च महासुरान् ।
 निवातकवचांश्चैव ततोऽहं शक्रमागमम् ॥ ६१
 मम कर्म च देवेन्द्रं मातलिर्विस्तरेण तत् ।
 सर्वं विश्रावयामास यथाभूतं महाद्युते ॥ ६२
 हिरण्यपुरघातं च मायानां च निवारणम् ।

C. 3. 12266
 B. 3. 173. 69
 K. 3. 175. 78

K D1. 3 सुदुष्करं; B1. 3. 4 Dc Ds T2 (before corr.)
 G1. 2. 4 M2 दुस्सहं; M1 सुदुःपहं (for दुरा). — °) K2
 सं- (for मां).

53 °) Ś1 K1. 2 D3 [इ]दं च; K3 चैवं; T1 G1 चैनं
 (for चेदं). B4 Dn वचनं चेदं (by transp.). — After
 53^{ab}, S ins.:

864* हतांस्तान्दानवान्दृष्ट्वा मया संख्ये सहस्रशः ।

[G1 संख्ये शतः; G2. 4 मया संघे (for मया संख्ये).]

— °) B1. 3 T G अशक्यं (for असह्यं). — D1 om.
 (hapl.) 53^a-54^a. — °) Ś1 K B4 D2. 3. 5 पुरंदरः (for
 सुरे). T1 अपि शक्यं सुरेश्वरैः. — After 53, T G ins.:

865* ध्रुवं धनंजय प्रीतस्त्वयि शक्रः पुरार्दन ।

[G1 तव (for त्वयि). G2. 4 शंभुः (for शक्रः). G1 परार्दन.]

54 D1 om. 54^a (cf. v.l. 53). — °) Ś1 K D2. 3. 5
 असह्यं (K4 अदृश्यं) (for अवध्यं). — °) D1 स्वयं; D2
 स्वर्गं (for स्वर्गं). — °) B1-3 Dc Dn D4. 6 स्ववीर्यतपसो
 बलात्; D1. 2 स्ववीर्यास्त्रतपोबलात्.

55 Before 55, T G3 ins. अर्जुनः. — °) B4 D3. 5
 T2 G2-4 तु; Dn D2 स्त्र- (for स्थ). — °) K1. 2 विरुदंत्यः;
 K3 विमदंत्यः; M1 निपतंत्यः. — °) K3. 4 D3. 5 M1 निपेतुर्.

56 °) B4 M1 विकीर्णकेश्यो; T1 प्रकीर्णकेशा. B1
 मथिताः. — °) B2 दंशिताः (for दुःखिताः). T2 G सुदीनाः
 करुणस्वनाः. — After 56^{ab}, T2 G ins.:

866* कुर्य इव वाशन्यो दुःखिताश्च मुहुर्मुहुः ।

— °) K3 पिच्छं (for पेतुः). Ś1 K D1-3 पतीन् (for
 पिच्छं).

57 G1 om. 57-58. — °) B2-4 Dn1 रुदत्यो. Ś1

च; B4 तु (for ता). — Dn3 om. (hapl.) 57^{bc}. — °)
 B2. 4 Dn1. n2 D4. 6 निनदंत्यो; M1 विलपंत्यो (for विनं).
 K1 महीतले (for हते). D5 नितरां चक्रुस्तदा. — °) B
 Dc Dn1. n2 D4. 6 °सि परिनिर्णयः. — °) B Dc Dn D4. 6
 M1 विस्त्रस्तः; D5 प्रध्वस्तः (for प्रस्रस्त). T1 प्रसुस्त्रस्त
 शोणिताः; T2 G2-4 प्रस्रस्तांवरभूषणाः.

58 G1 om. 58 (cf. v.l. 57). — °) K1. 2 दैन्यदुःख-
 (by transp.). B4 T1 समागतं; D1. 5 G4 समाहितं.
 — °) K3 °ध्वस्तं; K4 D2. 3 °चिह्नं; B2 °द्विष्टं; D1 °तिग्मं
 (for °त्विद्रकं).

59 °) Ś1 K B Dn D1. 6 G4 हतं (for हतं). — °)
 Ś1 K D3. 6 दुर्दृश्यं (K1 °दृश्यं) (for अदृश्यम्). T1 अगमत्
 (for अभवत्). T2 G M2 अदृश्यत महत्सुरं.

60 °) D1. 2 संतुष्टं (for संहृष्टं). — °) T1 आहरत्
 (for आनयत्).

61 °) Dc निहत्य (for हिरण्य-). Ś1 K1. 2 आभज्य;
 K3. 4 D3 (m as in text) T2 (before corr.) G4 आरुह्य;
 B Dc Dn D4. 6 उत्सृज्य; T2 (after corr.) G3 आक्रम्य
 (for आरुज्य). — °) Ś1 K1. 2 D5 सुरद्विषः (for महा).

62 °) Ś1 K D1. 5 स (for च). B Dc Dn3 D4 T2
 G2-4 देवेंद्रे. — °) S (except M1) °वृत्तं (for °भूतं). M1
 °मते (for °द्युते).

63 °) B2 Dn3 D4. 6 T2 G2. 3 °पातं च; B4 °मुत्सृज्य;
 T1 °पातश्च (for °घातं च). — °) B2 निपातनं (for निवां).
 — °) D2. 6 तु (for च). — °) Ś1 K1. 2 महात्मनां (for
 महौ). — After 63, T G ins.:

867* कालकेयवधं चैव अद्भुतं रोमहर्षणम् ।

C. 3. 12267
B. 3. 173. 70
K. 3. 175. 78

निवातकवचानां च वधं संख्ये महौजसाम् ॥ ६३
तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः ।
मरुद्भिः सहितः श्रीमान्साधु साध्वित्यथाब्रवीत् ॥ ६४
ततो मां देवराजो वै समाश्वास्य पुनः पुनः ।
अब्रवीद्विबुधैः सार्धमिदं सुमधुरं वचः ॥ ६५
अतिदेवासुरं कर्म कृतमेतत्त्वया रणे ।
गुर्वर्थश्च महान्पार्थ कृतः शत्रून्मता मम ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

अर्जुन उवाच ।

ततो मामभिविश्वस्तं संरूढशरविक्षतम् ।
देवराजोऽनुगृह्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १

दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि त्वयि तिष्ठन्ति भारत ।
न त्वाभिभवितुं शक्तो मानुषो भुवि कश्चन ॥ १
भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णः शकुनिः सह राजभिः ।

64 °) Ś1 K1. 2 महर्षिः; K3 महर्षिः (for मरुद्भिः).
— °) B1 S (except M1) च (for [अ]थ). — After 64,
T G ins.:

868* परिष्वज्य च मां प्रेम्णा मूर्ध्निपात्राय सस्मितम् ।

65 °) K4 Dc [S] तौ (for वै). S ततः स (M1 च)
मां देवराजः. — °) K1. 2 विवरैः (for विबुधैः). — °) K3
B2-4 Dc1 Dn D1. 4 T1 G2. 4 स (for सु).

66 °) B Dc1 Dn D4-6 G1 एव (for एतत्). — °)
K1 Dc D3 G2 गुर्वर्थं च. Ś1 K1. 2 B D (except D1-3)
T1 G1 M1 कृतः (for महान्). T1 G1 पुत्र (for पार्थ).
— °) Ś1 K1. 2 B D4. 6 G1 M1 महाः; Dc Dn महान्;
T1 हत्वा (for कृतः). T1 कृतो (for व्रता).

68 °) Ś1 K1. 2 पन्नगैः. — °) Dc सयक्षोरगः; D3
सदेवासुरं. — °) K2 सयक्ष- (for सपक्षि-). Ś1 K1. 2
राक्षसैः (for पन्नगैः).

69 °) Ś1 K1. 2 D3 T1 चैव (for चापि). — °) D3
रक्षितां; T1 निष्ठितां.

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1. 2 Dn2 T
G2-4 आरण्य. — Sub-parvan: Omitting sub-parvan
name, K3. 4 D3 mention only निवातकवचवध (followed
by समास in K3. 4), and B2 D1. 2, only लोमशतीर्थयात्रा
(followed by गंधमादनवास in B2). — Adhy. name:

B1. 3 Dc हिरण्यपुरवासिवधः; B2 Dn D3 हिरण्यपुर
(B2 *पुर**); D1. 2 हिरण्यपुरविध्वंसः; D3 G1 कालकैय
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn 1
(Dn2 172); D1 179; S (M2 sup. lin.) 174 (2
orig. 176). — Śloka no.: Dn 76; D1 73.

171

1 °) K1. 2 B D (except D1-3. 5) अतिः; T1
(for अभि-). — °) K2 D3 संमूढः; B1 G1 संरूढः
(for संरूढ-). K1. 2 D1-3. 5 शरविक्षितं. — °) Ś1 K D1-3
M2 राजो निगृह्य; B Dn D3 राजो विगृह्य; Dc D1
विसृज्य; M1 राजोपगृह्य. K4 Dn2 [ए]तत् (for इति)
— °) Ś1 कामं (for काले).

2 °) G1 दिव्यास्त्राणि च स. — °) G1 पुत्रक
भारत. — °) T2 G2-4 वीक्षितुं (for भवितुं). — °)
मानुषेष्वपि क.

3 °) T2 G2-4 तथा (for कृपः). — °) K1 देव
सह. T1 G1. 2 ससुयोधनः (for सह राजभिः). —
D3 तात (for पुत्र). — °) Ś1 K1 नार्धति (1); T1
नार्धति.

4 Before 4, Dn D4. 6 ins. अर्जुन उ. — °) K2
प्रयच्छत्. K2 S (except M1) भगवान् (for सधवा)

[582]

संग्रामस्थस्य ते पुत्र कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३
इदं च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान्प्रभुः ।
अभेद्यं कवचं दिव्यं स्रजं चैव हिरण्यमीम् ॥ ४
देवदत्तं च मे शङ्खं देवः प्रादान्महारवम् ।
दिव्यं चेदं किरीटं मे स्वयमिन्द्रो युयोज ह ॥ ५
ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
प्रादाच्छक्रो ममैतानि रुचिराणि बृहन्ति च ॥ ६
एवं संपूजितस्तत्र सुखमस्म्युपितो नृप ।
इन्द्रस्य भवने पुण्ये गन्धर्वशिशुभिः सह ॥ ७
ततो मामव्यच्छक्रः प्रीतिमानमरैः सह ।
समयोऽर्जुन गन्तुं ते भ्रातरो हि स्मरन्ति ते ॥ ८
एवमिन्द्रस्य भवने पञ्च वर्षाणि भारत ।
उषितानि मया राजन्स्मरता धृतजं कलिम् ॥ ९

ततो भवन्तमद्राक्षं भ्रातृभिः परिवारितम् ।
गन्धमादनमासाद्य पर्वतस्यास्य मूर्धनि ॥ १०
युधिष्ठिर उवाच ।
दिष्ट्या धनंजयास्त्राणि त्वया प्राप्तानि भारत ।
दिष्ट्या चाराधितो राजा देवानामीश्वरः प्रभुः ॥ ११
दिष्ट्या च भगवान्स्थाणुर्देव्या सह परंतप ।
साक्षाद्दृष्टः सुयुद्धेन तोषितश्च त्वयानघ ॥ १२
दिष्ट्या च लोकपालैस्त्वं समेतो भरतर्षभ ।
दिष्ट्या वर्धामहे सर्वे दिष्ट्यासि पुनरागतः ॥ १३
अद्य कृत्स्नामिमां देवीं विजितां पुरमालिनीम् ।
मन्ये च धृतराष्ट्रस्य पुत्रानपि वशीकृतान् ॥ १४
तानि त्विच्छामि ते द्रष्टुं दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
यैस्तथा वीर्यवन्तस्ते निवातकवचा हताः ॥ १५

C. 3. 12288
B. 3. 174. 15
K. 3. 176. 15

Ś1 K Dc2 D1-3. 5 स्वयं (for प्रभुः). — °) Ś1 K1. 2. 4
D1-3. 5 कांचनं (for कवचं). T2 G1. 3. 4 चैव (for दिव्यं).
5 °) Ś1 K1. 2 शक्रः; B Dc Dn D4-6 पुनः; D1. 2
देवाः (for देवः). D1. 2 प्रादुर. Ś1 K1. 2 महास्वनं; B4
शतक्रतुः; M2 महारथं. — °) Ś1 K D1-3 चैतत् (for चेदं).
— °) T1 सर्वम् (for स्वयम्). B1 च (for ह).
6 °) G2. 4 चास्त्राणि (for वं). — °) Ś1 समेतानि;
M2 ममेतानि (for ममै). — °) Ś1 K D1-3 रोचनानि (for
रुचि).
7 D3 om. 7^{ab}. — °) G4 अध्युषितो (for अस्म्यु).
— °) K4 भुवने (cf. 9^a); D1 भुवनं; D6 सदने (for भवने).
B4 रम्ये; D1 पुण्यं; G1 दिव्ये (for पुण्ये).
8 °) Ś1 K D1-3. 5 ते गंतुं (by transp.); T1 गंतव्यं.
— °) K4 [S]त्र (for हि).
9 °) K4 भुवने (cf. 7^c). — °) T1 महाराज (for
मया राजन्).
10 °) K3 ततो द्रष्टुमिह प्राप्ते. — °) K3. 4 B D M2
पादस्य (for मासाद्य).
11 Dn3 om. (hapl.) 11^{ab}. — °) T1 सर्वशः (for
भारत). — D3 om. (hapl.) 11^c-15^b. — °) K3 तात;
D6 देवो (for राजा). — °) K3. 4 देवराजः पुरंदरः.
12 D3 om. 12 (cf. v.l. 11). — °) B2 शंसुर (for
स्थाणुर). — °) G4 M1 तपः (for तप). — °) B Dn
D4. 6 स्वः; D1 स (for सु). — °) D6 स (for च).
13 D3 om. 13 (cf. v.l. 11). — °) D6 संगतो (for

समेतो). — °) K1 चरामहे (for वर्धो). K2 B Dc Dn
D4-6 पार्थ (for सर्वे). T2 G2-4 दिष्ट्या च पार्थैः (G2 by
transp. पार्थैश्च) संयुक्तो. — °) Ś1 त्वं; K3. 4 च (for [अ]-
सि). K1. 2 दिष्ट्या पुनरिहागतः.

14 D3 om. 14 (cf. v.l. 11). — °) D6 पृथ्वीम् (for
कृत्स्नाम्). B Dn D4. 6 महीं (for इमां). D6 सर्वा (for
देवीं). Ś1 K1. 2 अद्य पृथ्वी मया देवी; Dc अद्य कृत्स्ना मही
देवी. — °) T2 G3. 4 समुद्रः; G3 सशैल (for विजितां).
Ś1 K1. 2 Dc विजिता मालिनी. — After 14^{ab}. T G ins. :
869* पश्यामि भूमिं कौन्तेय त्वया मे प्रतिपादिताम् ।

[T1 अवगच्छामि (for पश्यामि भूमिं).]

— °) Ś1 D6 वशे (for वशी).

15 D3 om. 15^{ab} (cf. v.l. 11). — °) T2 G3 च
(for तु). G2. 4 चेच्छामहे (for त्विच्छामि ते). T1 M1
[अ]हं (for ते). N इच्छामि तानि चास्त्राणि (Ś1 K1 D6 चै
द्रष्टुं; K2 ते द्रष्टुं; K3. 4 D1. 2 द्रष्टुं चै). — °) B Dc Dn
D4. 6 द्रष्टुं दिव्यानि भारत. — °) Ś1 K1. 2 हता; B1 Dc
D6 T2 G3 तदा; Dn3 D6 M1 त्वया (for तथा). — °) Ś1
K1. 2 त्वया (for हताः). — After 15, K1 ins. :

870* महाबला महामाया एकेन निहिता युधि ।

16 D2 T1 om. the ref. D3 om. up to कवचा.
— °) D6 T1 भारत (for सर्वशः). — °) T1 निहताः प्रभो
(for विनिपां).

17 °) K3 D6 तात; K4 सर्व (for तत्र). — °) K3
सहितैः (for तः).

C. 3. 12289
B. 3. 174. 16
K. 3. 176. 16

अर्जुन उवाच ।

श्वः प्रभाते भवान्द्रष्टा दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
निवातकवचा घोरा यैर्मया विनिपातिताः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमागमनं तत्र कथयित्वा धनंजयः ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वै रजनीं तामुवास ह ॥ १७

१७२

वैशंपायन उवाच ।

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उत्थायावश्यकार्याणि कृतवान्भ्रातृभिः सह ॥ १
ततः संचोदयामास सोऽर्जुनं भ्रातृनन्दनम् ।
दर्शयास्त्राणि कौन्तेय यैर्जिता दानवास्त्वया ॥ २
ततो धनंजयो राजन्दैर्वैदत्तानि पाण्डवः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास भारत ॥ ३

यथान्यायं महातेजाः शौचं परममास्थितः ।
गिरिकूबरं पादपाङ्गं शुभवेणु त्रिवेणुकम् ।
पार्थिवं रथमास्थाय शोभमानो धनंजयः ॥ ४
ततः सुदंशितस्तेन कवचेन सुवर्चसा ।
धनुरादाय गाण्डीवं देवदत्तं च वारिजम् ॥ ५
शोशुभ्यमानः कौन्तेय आनुपूर्व्यान्महाभुजः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शनायोपचक्रमे ॥ ६

Colophon om. in D₁. — *Major parvan* : Ś₁ K₁. 2 T₂ G₂-4 आरण्य. — *Sub-parvan* : Omitting sub-parvan name, Ś₁ mentions only निवातकवचकालखंजवध; likewise, K₁. 2 B₁. 3 Dc Dn D₂-4. 6, only निवातकवचवध (followed by कालखंजवध in K₁. 2; to it, K₁. 2 B₁ Dc D₃. 4. 6, further add समास); K₃ D₆ mention only गंधमादनप्रवेश; K₄, only गंधमादनवास; and finally B₂, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by निवातकवचवध). — *Adhy. name* : Dc अर्जुनवाक्यं; D₆ अर्जुनागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn 174 (Dn₂ 173); S (M₂ sup. lin.) 175 (M₂ orig. 177). — *Sloka no.* : Dn 17.

172

1 ^a) K₃. 4 D₁. 2 ततो (for तस्यां). B₁-3 D (except D₁-3. 6) रात्र्यां व्यतीतायां (for रजन्यां व्यु). — ^c) K₂ D₂ कर्माणि (for कार्याणि).

2 ^a) K₁ सचोदं; K₄ संनोदं; D₆ प्रणोदं (for संचोदं). B₄ T₁ चोदयामास कौन्तेय (T₁ धर्मीत्मा). — ^b) B₁-3 D (except D₁-3) M मातृ (for भ्रातृ). B₄ अर्जुनं तत्र वीर्यवान्. — ^c) S पश्यामो (T₁ M पश्येमा) (for दर्शया). — ^d) Ś₁ K D₁-3. 6 यैस्त्वया दानवा हताः.

3 ^a) T₂ G₁. 3. 4 M₂ राजा (for राजन्). — ^b) B₁ पाण्डव; D₆ भारत (for पाण्डवः). — D₆ om. (hapl.) ³ — ^d) T₁ पार्थिवे (for भारत).

4 ^a) K₃. 4 D₁. 2 यथायोगं; D₆ गमं; T G₂-4 अर्जुनं (for यथान्यायं). D₁. 2 यथातेजाः. — ^b) S परमं (प्रथमं) शौचमास्थितः. — After 4^{ab}, S ins. :

871* नमस्कृत्य त्रिनेत्राय वासवाय च पाण्डवः ।

[T₂ G₂. 3 *स्कृत्वा (for *स्कृत्य).]

— ^c) Hypermetric! Ś₁ K₁. 2 D₆ कूटं; T G₂-4 कूटं (for कूबरं). K₃. 4 B Dc Dn D₁-4. 6 गिरिकूबरपातं (K₃. 4 D₁-3 *पादांगं; B₂ *पादाग्रं; Dc₂ *पादाख्यं); G₁. 3 त्रिकूबरं समुद्राश्च. — ^d) K₄ त्रिभिः शृंगैस्; B₁. 4 शुभवेणु Dc शुभरेखा; T G₂-4 गिरिवेणु (for शुभवेणु). B₁ अलङ्कृतं Bim. 2. 3 Dn D₄. 6 त्रिवेणुमत् (for *णुकम्). — ^e) G वरं रथं समास्थाय. — ^f) K₄ T₂ G शोभमानो.

5 ^a) T₁ G₁. 2 M स; T₂ G₃. 4 सं (for सु). B₁ D (except D₁-3. 6) दिव्येन संवृतस्तेन. — ^b) Ś₁ K₁ D₆ च (D₆ सु) भास्वता (for सुवर्चसा). — ^c) D₁ गांजीवं. — ^d) B Dn D₄. 6 स (for च).

6 ^a) Ś₁ K₁. 2 स शोभं; D₁ सोऽशुभ्यमाणः; T₁ शोभमानश्च; T₂ (before corr.) G₂. 4 शोशुभ्यं; M₂ शुशुभ्यं (for शोशुभ्यं). — ^b) N (except Ś₁) *पूर्व्यां (for *पूर्व्यां). K₂. 3 D₁. 4 *भुज; D₂ *जनुः; D₆ *यशाः (for *भुजः). —

अथ प्रयोक्ष्यमाणेन दिव्यान्यस्त्राणि तेन वै ।
 समाक्रान्ता मही पञ्चां समकम्पत सद्गुमा ॥ ७
 क्षुभिताः सरितश्चैव तथैव च महोदधिः ।
 शैलाश्चापि व्यशीर्यन्त न ववौ च समीरणः ॥ ८
 न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ।
 न वेदाः प्रतिभान्ति स्म द्विजातीनां कथंचन ॥ ९
 अन्तर्भूमिगता ये च प्राणिनो जनमेजय ।
 पीड्यमानाः समुत्थाय पाण्डवं पर्यवारयन् ॥ १०
 वेपमानाः प्राञ्जलयस्ते सर्वे पिहिताननाः ।
 दह्यमानास्तदास्त्रैस्तैर्याचन्ति स्म धनंजयम् ॥ ११
 ततो ब्रह्मर्षयश्चैव सिद्धाश्चैव सुरर्षयः ।
 जङ्गमानि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ १२

राजर्षयश्च प्रवरास्तथैव च दिवौकसः ।
 यक्षराक्षसगन्धर्वास्तथैव च पतत्रिणः ॥ १३
 ततः पितामहश्चैव लोकपालाश्च सर्वशः ।
 भगवांश्च महादेवः सगणोऽभ्याययौ तदा ॥ १४
 ततो वायुर्महाराज दिव्यैर्माल्यैः सुगन्धिभिः ।
 अभितः पाण्डवांश्चित्रैरवचक्रे समन्ततः ॥ १५
 जगुश्च गाथा विविधा गन्धर्वाः सुरचोदिताः ।
 ननृतुः संघशश्चैव राजन्नप्सरसां गणाः ॥ १६
 तस्मिंस्तु तुमुले काले नारदः सुरचोदितः ।
 आगम्याह वचः पार्थ श्रवणीयमिदं नृप ॥ १७
 अर्जुनार्जुन मा युङ्क्ष्व दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
 नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुज्यन्ते कदाचन ॥ १८

C. 3. 12309
B. 3. 175. 19
K. 3. 177. 19

Ś1 K1-3 D1-3. 5 दिव्यास्त्राणि (D1-3 स्त्राणां) ततस्तेषां; B4 महास्त्राणि महाबाहुः; T1 तानि दिव्यानि चास्त्राणि.

7 ^a) K4 तानि; S तेन (for अथ). K4 M1 प्रयोक्ष्यमाणानि; B1. 3 D2 प्रयो (B1 यु) ज्यमानेन; B2. 4 Dn D4. 6 प्रयोक्ष्यमाणेषु; D5 'माणैस्तेर' (for 'माणेन). — ^b) B4 Dn D4. 6 दिव्येष्वस्त्रेषु (for दिव्यान्यस्त्राणि). K4 S भारत; B4 Dn D4. 6 तेषु वै (for तेन वै). D5 दिव्यैरस्त्रैर्महात्मना. — ^c) K4 श्रमक्तांता मही यत्र. — ^d) K2 D4. 6 समाकंपत. G1 शतयोजनकद्रुमा.

8 ^a) K4 सदृशं (for सरितं). — ^b) K4 तथा सर्वे महार्णवाः. — K4 om. 8^{cd}. — ^c) G2 चैव (for चापि). K1 D1. 2 T1 G1 विशीर्यत; B Dc Dn D4. 6 T2 G3. 4 M2 व्यदीर्यत; G2 [अ]भ्यशीर्यत. — ^d) G1 तथैव (for न ववौ).

9 ^a) Dc न बभ्राजे (for न बभासे). — ^b) Ś1 K1-3 D6 G2 न च जज्वाल; T2 G3. 4 नापि जज्वाल (for न जज्वाल च). K4 हुताशनः (for च पावकः). — ^c) Dc2 M2 देवाः (for वेदाः).

11 ^b) Ś1 K1. 2 सर्वे ते (by transp.). B Dc Dn D4. 6 विकृताननाः; D5 पीडिता जनाः; G1 [S]पि नताननाः; M विनता. — ^c) Ś1 K1. 2 तदस्त्रैः; B1. 2 ततस्त्रैः; G1 महास्त्रैः; M इवास्त्रैः (for तदास्त्रैः). K4 D2 च; Dc Dn D1. 2. 4. 5 T G ते (for तैर्). — ^d) Ś1 भजंति; K1. 2 भजंते; K4 याचंते (for याचन्ति).

12 ^a) D3 T2 G2. 3 महं (for ब्रह्म). — ^b) B D (except D1-3. 5) ये च (for चैव). K4 B D (except D1-3) T1 G1 M महं (for सुरं). — ^c) Ś1 K1. 2 D5

[अ]पि (for च). — ^d) K4 [उ]पं (for [अ]वं).

13 ^a) B D (except D1-3. 5) T1 G1 M देवं (for राजं). K4 देवलोकगता ये च. — After 13, B D (except D1-3. 5) ins.:

872* खेचराणि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ।

[= (var.) 12^{cd}. B4 [उ]पं (for [अ]वं).]

14 ^b) T2 G3. 4 'पालै' (for 'पालां'). — ^d) K4 [S]पि; T1 हि (for [अ]भि-).

15 ^a) Dc महातेजा; T1 G2 दिव्यगन्धो (for महाराज). — ^b) T1 G2 दिव्यमाल्यैः. B2 Dn D4. 6 समन्वितः; B2 समन्ततः (for सुगं). — ^c) K1. 4 B D (except D1-3. 5) G1 M पाण्डवं; K2 पाण्डवैः (for पाण्डवान्). Dc चित्रम् (for चित्रैर्). — ^d) K4 उपं; S अलं (for अवं). T2 G3. 4 समन्वितः (for समन्ततः).

16 T1 om. 16^a-18^b. — ^{ab}) K4 transp. विविधाः and गन्धर्वाः. K3. 4 D1. 2. 5 सुरनोदिताः. — ^c) D3 शतशः; D5 सर्वशं (for संघशं). — ^d) T2 G चाप्सरसां (for अप्सं). — After 16, D1-3 ins.:

873* देवदूराण्यवाद्यन्त रम्याणि मधुराणि च ।

17 T1 om. 17 (cf. v.l. 16); K3 om. 17^{ab}. — ^a) K4 D1. 5 सु; B Dn D4. 6 M च (for तु). B D (except D1-3. 5) तादृशे (for तुमुले). — ^b) D5 पवनः (for नारदः). Ś1 सुरपूजितः; K4 D1. 2. 5 'नोदितः; D3 'वन्दितः. B Dc Dn D4. 6 नारदश्चोदितः सुरैः. — ^c) Ś1 K2 D5 आगल्य (for आगम्य).

18 T1 om. 18^{ab} (cf. v.l. 16). Before 18, B3 M1

C. 3. 12310
B. 3. 175. 20
K. 3. 177. 20

अधिष्ठाने न वानार्तः प्रयुञ्जीत कदाचन ।
प्रयोगे सुमहान्दोषो ह्यस्त्राणां कुरुनन्दन ॥ १९
एतानि रक्ष्यमाणानि धनंजय यथागमम् ।
बलवन्ति सुखार्हाणि भविष्यन्ति न संशयः ॥ २०
अरक्ष्यमाणान्येतानि त्रैलोक्यस्यापि पाण्डव ।
भवन्ति स्म विनाशाय मैवं भूयः कृथाः क्वचित् ॥ २१

अजातशत्रो त्वं चैव द्रक्ष्यसे तानि संयुगे ।
योज्यमानानि पार्थेन द्विषतामवमर्दने ॥ २२
निवार्याथ ततः पार्थ सर्वे देवा यथागतम् ।
जग्मुरन्ये च ये तत्र समाजग्मुर्नरर्षभ ॥ २३
तेषु सर्वेषु कौरव्य प्रतियातेषु पाण्डवाः ।
तस्मिन्नेव वने हृष्टास्त ऊषुः सह कृष्णया ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ समाप्तं यक्षयुद्धपर्व ॥

१७३

जनमेजय उवाच ।
तस्मिन्कृतास्त्रे रथिनां प्रधाने

प्रत्यागते भवनाद्वृत्रहन्तुः ।
अतः परं किमकुर्वन्त पार्थाः

ins. नारद उ. — °) D₃ °धिष्ठानैः; T₂ (before corr.) G₂ °धिष्ठानं; G₄ °धिष्ठानां. — °) K₃ प्रयोज्यते; D₅ प्रयुज्येत;
T₁ G₁ M₁ प्रयुंजीथाः; M₂ प्रयुंजीत. B₁₋₃ D (except
D₁₋₃) T₁ G₁ कथंचन.

19 T₁ G₁ om. (hapl.) 19^{ab}. — °) Ś₁ K₁₋₃ D₅
S (T₁ G₁ om.) च; D₁₋₃ [S]पि (for न). Ś₁ K₁₋₃
D₁₋₃. ५ नानार्तः; B₁. ३. ४ Dc₂ Dn₁ D₅ चानार्तः; T₂ G₃. ४
नान्यत्र; G₂ नान्यत्तः; M नान्यर्थ (for वानार्तः). K₄ अधि-
ष्ठानं विना नात्र. — °) Ś₁ प्रयुज्यते; G₂ M₁ प्रयुंजीथाः.
K₃. ४ B₁. ४ T₂ G₂₋₄ कथंचन. — °) Ś₁ K₁. २ प्रयोगे च;
K₃. ४ D₂. ५ °ने हि; B Dc Dn D₄. ६ °पु; D₁ °पि; D₃
अप्रयोगे; T₂ G₃. ४ प्रयोगे तु. Ś₁ K₁. २ महादोषो.

20 D₂ om. (hapl.) from रक्ष्य (in 20^a) up to
एतानि (in 21^a). — °) A few MSS. रक्ष्य (for रक्ष्यं).
— °) Dc °क्रमः; T₁ G₁ °गतं (for °गमम्). — °) B₂
महा; B₃ यथा (for सुखा). — °) K₄ बलवन्ति (for
भविं).

21 D₂ om. 21^a (cf. v.l. 20). — °) Ś₁ K₁. २
अवेक्ष्य (for अरक्ष्यं). — °) D₅ च पार्थिव (for [अ]पि
पाण्डव). — °) Ś₁ K₁. २ B₁ भविष्यन्ति; T₁ G₁ प्रभवन्ति
(for भवन्ति स्म).

22 °) K₃ Dc D₁. ३ T G₁. ३ M द्रक्ष्यस्येतानि संयुगे.
— °) Dc D₁. २. ६ योज्यं; T₁ M युज्यं (for योज्यं). T₁
G₁ ते आत्रा (for पार्थेन). — D₂ om. 22^a-23^a. — °) T₂ G₃. ४ विद्विषाम् (for द्विषताम्). K₃ अवसादने; B₂ अरि-

मर्दन; B₄ चावमर्दने; Dc मर्दनेन च; D₃ एव मर्दने;
अवमर्दन.

23 D₂ om. 23^{abc} (cf. v.l. 22). — Before
B₄ Dc Dn D₅ M₁ ins. वैशं उ° (M₁ om. उ°). —
Ś₁ K₁. २ [अ]स्त्रं; B₂. ३ Dc D₄ [क्व]पि: (for [अ]थ).
K₁. २ तथा (for ततः). — °) D₅ देवाः सर्वे (by transp.)
D₃ यथागताः. — °) Ś₁ K₁₋₃ D₃ ते (for ये). — °) D₂
Dc D₃ नरर्षभाः.

24 °) Ś₁ K₃ कौतेयाः; T₂ G₂. ३ कौरव्याः (for कौरव-
— °) G₁ नगे (for वने). — °) K₁ तीर्थेषु; D₃ तत्रो-
D₅ ऊषुस्ते; T₁ G₁. २ M तदेषु: (for त ऊषुः). D₁
कृष्णया सह (by transp.); D₅ भरतर्षभाः.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. २ Dn₃ T₂ G₁
आरण्य. — Sub-parvan: B₁. ३. ४ Dn D₄. ६ तीर्थेषु
followed by समाप्त. Omitting sub-parvan name, B₁
B₄ Dc D₁. २, mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed
in K₃ and preceded in B₂ by गंधमादनवास; further
followed by समाप्त in Dc and by निवातकवचवध
D₁. २); D₃ likewise mentions only गंधमादननिवा-
— Adhy. name: Ś₁ K₁. २ D₅ अस्त्रदर्शनं; D₂ हिरण्य-
विध्वंसः. — Adhy. no. (figures, words or both):
175 (Dn₂ 174); D₁ 180; S (M₂ sup. lin.) 175
(G₁ 170; M₂ orig. 178). — Śloka no.: Dn
D₁ 41.

समेत्य शूरेण धनंजयेन ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 वनेषु तेष्वेव तु ते नरेन्द्राः
 सहार्जुनेनेन्द्रसमेन वीराः ।
 तस्मिंश्च शैलप्रवरे सुरम्ये
 धनेश्वराक्रीडगता विजहुः ॥ २
 वेदमानि तान्यप्रतिमानि पश्य-
 न्क्रीडाश्च नानाद्रुमसंनिकर्षाः ।
 चचार धन्वी बहुधा नरेन्द्रः
 सोऽस्त्रेषु यत्तः सततं किरीटी ॥ ३
 अवाप्य वासं नरदेवपुत्राः
 प्रसादजं वैश्रवणस्य राज्ञः ।
 न प्राणिनां ते स्पृहयन्ति राज-
 जिश्वश्च कालः स बभूव तेषाम् ॥ ४
 समेत्य पार्थेन यथैकरात्र-

मूषुः समास्तत्र तदा चतस्रः ।
 पूर्वाश्च षट् ता दश पाण्डवानां
 शिवा बभूवुर्वसतां वनेषु ॥ ५
 ततोऽब्रवीद्वायुसुतस्तरस्वी
 जिष्णुश्च राजानमुपोपविश्य ।
 यमौ च वीरौ सुरराजकल्पा-
 वेकान्तमास्थाय हितं प्रियं च ॥ ६
 तव प्रतिज्ञां कुरुराज सत्यां
 चिकीर्षमाणास्त्वदनु प्रियं च ।
 ततोऽनुगच्छाम वनान्यपास्य
 सुयोधनं सानुचरं निहन्तुम् ॥ ७
 एकादशं वर्षमिदं वसामः
 सुयोधनेनात्तसुखाः सुखार्हाः ।
 तं वञ्चयित्वाधमबुद्धिशील-
 मज्ञातवासं सुखमामुयामः ॥ ८

C. 3. 12323
 B. 3. 176. 8
 K. 3. 178. 8

173

- 1 ^a) D₃ कृतार्थे; D₆ हि पार्थे (for कृतास्त्रे). Ś₁ K₁. 2 B₂ चरिष्टे; B_{1m}. 3 D_n D₄. 6 प्रवीरे; T₁ प्रवर्हे (for प्रधाने). — ^b) Ś₁ K₁. 3 D₅ 'शत्रोः (for 'हन्तुः). — ^c) B₁ G₁ ततः (for अतः). — ^d) B₄ धीरेण (for शूरेण).
 2 ^a) T₂ G₂₋₄ [अ]नेकेषु (for तेष्वेव). K₃ ततो; T₁ G₁ तदा; T₂ G₂₋₄ च ते; M पुनर् (for तु ते). — ^b) Ś₁ K D₁₋₃. 5 'समानवीर्याः (for 'समेन वीराः). — ^c) T₂ G₂. 3 तु (for च). K₃ D₃ शैले (for शैल-). K₁. 3 च (for सु-). — ^d) K₃ T₁ 'वने (for 'गता).
 3 ^a) G₂ वनानि (for वेदमानि). D₁ [अ]पश्यन्; T₁ तत्र (for पश्यन्). — ^b) Ś₁ K₁. 3 'द्रुत-; K₃ 'विध- (for 'द्रुम-). K₃. 4 B₁. 4 Dc D₁₋₃. 5 T₁ G₁ M 'संनिकर्षाः; B₁. 3 Dn D₄. 6 'संनिकर्षाः (for 'संनिकर्षाः). — ^c) Ś₁ K₂. 3 Dc D₁. 2. 5. 6 नरेन्द्र; T₁ G₁ M महात्मा (for नरेन्द्रः). — ^d) T₂ G₂₋₄ शस्त्रेषु; G₁ सोस्त्रेण; M₁ योस्त्रेषु (for सोऽस्त्रेषु).
 4 ^a) T₁ G₁ 'वीरवर्याः (for 'देवपुत्राः). — ^c) K₃ प्राणिनो यं; D₆ प्राणिनां स्म. K₁ स्पृहयिष्यन्ति (for ते स्पृहयन्ति). T₁ राज्यं (for राजन्). — ^d) T₁ चिरं च कालं (for शिवश्च कालः). K₃ T₁ G₁ M₁ च (for स).
 5 ^b) Ś₁ K₁ ऊषाः (for ऊषुः). M तदा (for समास).

B₂ D₆ ते च (for तत्र). K₁. 3. 4 D₁₋₅ T G तथा; M समाश् (for तदा). — ^c) K₁ तु दश; Dn₃ द्वादश; D₄ वा दश; S तत्र च (for ता दश). K₄ D₁₋₃ पूर्णाश्च वर्षा दश पां; D₆ पूर्वास्तथा पंच च पां. — ^d) T₂ (before corr.) G₂. 4 सुखा; M₁ समा (for शिवा). Ś₁ K D₁₋₃. 5 G₄ सु (K₄ स- सुखा (for वसतां).

6 ^b) T₁ G₁ उपेत्य काले (for उपोपविश्य). — ^d) Ś₁ K D₁₋₃. 5 T₂ G₂₋₄ आसाद्य (for आस्थाय). K₄ transp. हितं and प्रियं.

7 ^b) Dc₁ T₁ 'माणस् (for 'माणास्). K₄ B D (except D₁₋₃. 5) T₁ G₄ तदनु (for त्वदनु). T₁ प्रियश् (for प्रियं). — ^c) G₁ इतो (for ततो). Ś₁ om. S_{नु}. K₁. 2 B₂ Dc D₁. 2. 4. 5 न गच्छाम; B₁. 3. 4 Dn D₃ (sup. lin.) [S]न्व- गच्छाम; D₆ [S]वगतासि; T₁ [S]धिगच्छाम; T₂ G₁. 3. 4 [S]भि (G₁ 'नु) गच्छेम (for S_{नु}गच्छाम). K₃ T₁ M गृहान- पास्य (for वना). — ^d) T₁ G₁. 3 दुर्यो (for सुयो). Ś₁ K₁₋₃ D₃. 5 T₂ G₂₋₄ 'बंधं (for 'चरं). — After 7, K₃ reads 9^{cd}.

8 ^a) Ś₁ K T₁ G₂ इमं; Dc इयं (for इदं). Ś₁ K₁. 2 D₃ T₁ G₁ M₁ वसाम. — ^b) D₆ दुर्यो (for सुयो). B₂ [आ]शु; Dc [आ]स- (for [आ]त्त-). — ^c) B₄ तद् (for तं). D₆ [अ]धमयुद्धशीलम्; T₁ समशीलबुद्धिः; T₂ G₃. 4 यद्बुद्धि-

C. 3. 12324
B. 3. 176. 9
K. 3. 178. 9

तवाज्ञया पार्थिव निर्विशङ्का
विहाय मानं विचरन्वनानि ।
समीपवासेन विलोभितास्ते
ज्ञास्यन्ति नास्मानपकृष्टदेशान् ॥ ९
संवत्सरं तं तु विहृत्य गूढं
नराधमं तं सुखमुद्धरेम ।
निर्यात्य वैरं सफलं सपुष्पं
तस्मै नरेन्द्राधमपूरुषाय ॥ १०
सुयोधनायानुचरैर्वृताय
ततो महीमाहर धर्मराज ।
स्वर्गोपमं शैलमिमं चरद्भिः
शक्यो विहन्तुं नरदेव शोकः ॥ ११
कीर्तिश्च ते भारत पुण्यगन्धा
नश्येत् लोकेषु चराचरेषु ।
तत्प्राप्य राज्यं कुरुपुंगवानां

शक्यं सहस्राप्तमथ क्रियाश्च ॥ १२
इदं तु शक्यं सततं नरेन्द्र
प्राप्तुं त्वया यल्लभसे कुबेरात् ।
कुरुष्व बुद्धिं द्विषतां वधाय
कृतागसां भारत निग्रहे च ॥ १३
तेजस्तवोग्रं न सहेत राज-
न्समेत्य साक्षादपि वज्रपाणिः ।
न हि व्यथां जातु करिष्यतस्तौ
समेत्य देवैरपि धर्मराज ॥ १४
त्वदर्थसिद्धयर्थमभिप्रवृत्तौ
सुपर्णकेतुश्च शिनेश्च नप्ता ।
यथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन
तथैव राजन्स शिनिप्रवीरः ॥ १५
तवार्थसिद्धयर्थमभिप्रवृत्तौ
यथैव कृष्णः सह यादवैस्तैः ।

शीलम्; G₁ M₂ [अ]धमशीलबुद्धिम्; M₁ धर्मशीलबुद्धिम्.
— ^a) D₅ च सुखं वसामः (for सुखमा°). K₄ आमुमो वै;
D₄ T₁ आमुयाम.

9 ^a) T₁ G₁ M त्वदाज्ञया. — ^b) B₁ (m as in text)
T₁ G₁ M निहृत्य (for विहाय). T₂ G₂₋₄ कामं (for मानं).
Ś₁ K D₁₋₃ T₂ G₂₋₄ विचरामो; B₁ (m as in text)
विचरतो; T₁ G₁ चरतो; M₁ नगरे; M₂ व्यचरे (for विचरन्
= विचरन्तः Cn). M₁ वसेम (for वनानि). D₅ विहाय चैनं
त्वनुसंचरामः. — K₃ reads 9^{ca} after 7. — ^c) D₅ विलो-
भितः सः; T₁ M₂ विलोभितास्ते (M₂ तास्तु); T₂ G₃ 4
तिरोहितास्ते; G₁ 2 विमोहितास्ते; M₁ विलोभितास्तु. — ^d)
T₁ हास्यन्ति (for ज्ञास्यन्ति). K₃ 4 B₁₋₃ D₅ D₃ D₄
Cnp [अ]नाथान् (for नास्मान्). K₄ B₁ (m as in text)
देहान् (for देशान्). D₅ ज्ञास्यत्यवश्यं च निकृष्टदेशान्; G₁
ज्ञास्यन्ति देहानवकृष्टदेहान्.

10 ^a) Ś₁ K₁ 2 ते तु; B D (except D₁₋₃ 5) तत्र
(for तं तु). K₃ D₂ मूढा; K₄ D₁ 3 5 T₁ G₁ M गूढा
(for गूढं). — ^b) Ś₁ K₁ 2 T₂ G₂₋₄ उद्धरामः (for उद्धरेम).
— ^c) T₂ G₁ 3 सपुष्पं (for सपुष्पं). — ^d) T₂ G₃ तस्मात्
(for तस्मै). K₄ D₁ 2 पौरुषाय.

11 ^a) T₁ G₁ 3 दुर्यो (for सुयो°). K₃ धृताय; G₁
मृताय (for वृताय). — ^b) K₃ 4 B D M आवस (D₁ 2

आप्स्यसि); G₁ प्राप्तुहि (for आहर). — ^c) Ś₁ K₁ स्वर्ग-
B D (except D₁₋₃ 5) देशम् (for शैलम्). Ś₁ K₁ चल-
— ^d) K₂ विहर्तुं; K₃ 4 D₁ 2 5 विहातुं; B₁ D₅ D₃ 5
निहंतुं (for विहन्तुं). T₂ G₂₋₄ तव (for नर). Ś₁ K₁
लोकः; K₂ लोचनः (for शोकः).

12 ^a) B D₅ D₃ D₄ 6 T₁ G₁ M तु; D₂ 3 न (for
च). K₃ पुण्यबद्धा; D₅ पुण्यबंधो; M₂ पुण्यकीर्ते. — ^b) B
D (except D₁₋₃ 5) नश्येद्भिः. — ^c) T₁ M₂ राजन् (for
राज्यं). D₅ T₁ G₁ M जांगलानां (for पुंगवानां). — ^d)
Ś₁ K₂ चक्रं (for शक्यं). D₅ प्राप्यम् (for प्राप्तुम्). K₄
अविक्रियाश्च; T₁ अविक्रियां च (for अथ क्रि°).

13 ^a) D₃ वर्षं (m as in text); G₄ [अ]शक्यं (for
शक्यं). — ^b) K₁ 3 यल्लभते (for से). — ^c) K₁ 3 D₅
G₁ विग्रहे च; K₄ निग्रहे तु; B₂ निग्रहाय; T₂ G₂₋₄ निग्रहेषु

14 ^a) K₁ करिष्यतेस्तौ; M₂ गमिष्यतस्तौ.

15 ^a) = (var.) 16^a. K₁ त्वमर्थः; K₃ B₁₋₃ D
(except D₁₋₃) तवार्थं (for त्वदर्थं). B₂₋₄ D₃ 1 अति
(for अभि). T₁ प्रयुक्ताः; M₁ प्रवृद्धौ (for प्रवृत्तौ)
— Ś₁ K₂ D₁ om. (hapl.) 15^b-16^a. — ^b) K₃ B₁
(m as in text). 4 सुवर्णं (for सुपर्णं). — ^c) B₁ 2 4
D₃ D₄ 6 तथैव (for य°). — ^d) B₁ 3 4 D₅ वीरः
(B₁ च); T₁ M वीरस्तु; G₁ शूरस्तु (for राजन्स). B₂ D₅

तथैव चावां नरदेववर्य
 यमौ च वीरौ कृतिनौ प्रयोगे ।
 त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाः
 समं करिष्याम परान्समेत्य ॥ १६
 ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा
 तेषां स धर्मस्य सुतो वरिष्ठः ।
 प्रदक्षिणं वैश्रवणाधिवासं
 चकार धर्मार्थविदुत्तमौजाः ॥ १७
 आसन्य वेष्मानि नदीः सरांसि
 सर्वाणि रक्षांसि च धर्मराजः ।
 यथागतं मार्गमवेक्षमाणः
 पुनर्गिरिं चैव निरीक्षमाणः ॥ १८
 समाप्तकर्मा सहितः सुहृद्भि-
 र्जित्वा सपत्नान्प्रतिलभ्य राज्यम् ।

शैलेन्द्र भूयस्तपसे धृतात्मा
 द्रष्टा तवास्मीति मतिं चकार ॥ १९
 वृतः स सर्वैरनुजैर्द्विजैश्च
 तेनैव मार्गेण पतिः कुरुणाम् ।
 उवाह चैनान्सगणांस्तथैव
 घटोत्कचः पर्वतनिर्झरेषु ॥ २०
 तान्प्रस्थितान्प्रीतमना महर्षिः
 पितेव पुत्राननुशिष्य सर्वान् ।
 स लोमशः प्रीतमना जगाम
 दिवौकसां पुण्यतमं निवासम् ॥ २१
 तेनानुशिष्टाष्टिषेणेन चैव
 तीर्थानि रम्याणि तपोवनानि ।
 महान्ति चान्यानि सरांसि पार्थाः
 संपश्यमानाः प्रययुर्नराध्याः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

C. 3. 12338
B. 3. 176. 23
K. 3. 178. 23

D₄. 6 तथैव चाहं नरदेववर्य (cf. 16^c).

16 ¹ S₁ K₂ D₁ om. 16^a (cf. v.l. 15). — ^a) = (var.) 15^a. K₄ M ¹प्रवृत्तो; B D (except D₁-3. 5) ¹प्रपन्नो (for ¹प्रवृत्तौ). — ^b) K₃. 4 D₁. 2. 5 M तथैव (for य¹). K₃. 4 D₁. 3. 5 रामः; D₂ राजन्; T₂ G₃. 4 कृष्णौ (for कृष्णः). D₃ T₂ G₃. 4 ते (for तैः). — ^c) B₁-3 D (except D₁-3. 5) T₁ M₂ चाहं; T₂ G₂-4 चेमौ (for चावां). B₄ तथैव राजन्न-हमेकवीरो. — ^d) D₁ वयौ (for वीरौ). T₁ युवानौ (for प्रयोगे). — ^e) K₃. 4 ¹योगे (for ¹योग). K₁ प्रधानाः; T₁ M प्रधानं (for प्रधानाः). — ^f) ¹ S₁ K D₁-3. 5 समी- (K₁ समे); B₁. 3. 4 D_n D₄. 6 T₂ G₃ शमं (for समं). ¹ S₁ K₂. 3 D₂. 3. 5 करिष्यति (for ¹प्याम). K₃ समीपे (for समेत्य).

17 Before 17, B₄ Dc Dn D₁. 4. 6 ins. वैशं उ¹. — ^a) K₃. 4 B₁ समाज्ञाय; T₂ G₂-4 तदादाय (for तदा-ज्ञाय). K₄ D₂ मतिं (for मतं). — ^b) B₃. 4 Dn D₄. 6 च (for स). K₃ धर्मज्ञवतां; T₁ राजप्रवरो (for धर्मस्य सुतो). T₁ G₁. 2 मनीषी (for वरिष्ठः). — K₃ D₁ om. 17^{cd}. — ^c) S ¹पुं स्थानमुपेत्य राजा. — ^d) ¹ S₁ K₁. 2 ¹विदां वरिष्ठः; K₄ B₄ D₂. 3. 5 ¹भृतां वरिष्ठः (for ¹विदुत्तमौजाः). S पर्यक्रमद्वैश्रवणस्य राज्ञः.

18 ^a) K₁. 4 D₂. 3 नदीसरांसि; K₂ नदीशरांसि; S

(except G₃; T₂ before corr.) सरांसि नद्यः. — ^e) Many MSS. अवेक्ष्यमाणः. — ^d) D₅ पुं (for पुनर्). K B₂. 3 D₁-3. 5 S तं च (for चैव). Some MSS. निरीक्ष्यमाणः. B₄ Dc गंतुं स ऐच्छत्सह सोदरीयैः. — After 18, Dn D₅ ins.:

874* ततो महात्मा स विशुद्धबुद्धिः

संप्रार्थयामास नगेन्द्रवर्यम् ।

19 ^b) T₁ ¹लब्धराज्यः (for ¹लभ्य राज्यम्). — ^c) T₂ G₂-4 शैले च (for शैलेन्द्र). B D (except D₁. 2. 5) जितात्मा; T₂ G₂-4 यं (for य¹). — ^d) S भवामी¹ (for तवास्मी¹).

20 ^a) K₄ B D (except D₁. 2. 5) च (B₁ तु) (for स). — ^b) T₂ G पुनर्निवृत्तः (for पतिः कुरु¹). T₁ M पुनर्निवृत्तः सह कृष्णया च. — ^c) B₂. 4 Dn D₁-4 T G₃ चैतान्; D₅ चैवं (for चैवान्). B₂. 4 Dn D₄ गणशस्य; B₃ Dc D₅. 6 T₂ G₃. 4 सगणस्य (for सगणांस्य).

21 ^b) D₅ पार्थान् (for सर्वान्). — ^{cd}) K₃. 4 D₅ S स लोमशो दिवमेवोत्तमश्रीर्जगाम तेषां विजयं तदो (K₃ ¹दुः; D₅ ¹योः; G₂ M₂ ¹तो) क्त्वा.

22 K₁ T₁ M om. 22. — ^a) B D (except D₁-3. 5) तेनाष्टिषेणेन तथानुशिष्टास्य; T₂ G तेनानुशिष्टास्वाष्टिषेणेन चापि. — ^d) ¹ S₁ K₂ नरेन्द्र; D₄ नराध्य (for नराध्याः).

C. 3. 12339
B. 3. 177. 1
K. 3. 179. 1

वैशंपायन उवाच ।

नगोत्तमं प्रस्रवणैरुपेतं

दिशां गजैः किंनरपक्षिभिश्च ।

सुखं निवासं जहतां हि तेषां

न प्रीतिरासीद्भरतर्षभाणाम् ॥ १

ततस्तु तेषां पुनरेव हर्षः

कैलासमालोक्य महान्वभूव ।

कुबेरकान्तं भरतर्षभाणां

महीधरं वारिधरप्रकाशम् ॥ २

समुच्छ्रयान्पर्वतसंनिरोधा-

न्गोष्ठान्गिरीणां गिरिसेतुमालाः ।

बहून्प्रपातांश्च समीक्ष्य वीराः

स्थलानि निञ्जानि च तत्र तत्र ॥ ३

तथैव चान्यानि महावनानि

मृगद्विजानेकपसेवितानि ।

आलोकयन्तोऽभिययुः प्रतीता-

स्ते धन्विनः खड्गधरा नराध्याः ॥ ४

वनानि रम्याणि सरांसि नद्यो

गुहा गिरीणां गिरिगह्वराणि ।

एते निवासाः सततं बभूवु-

निशानिश्च प्राप्य नरर्षभाणाम् ॥ ५

ते दुर्गवासं बहुधा निरुष्य

Colophon. — *Major parvan*: Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G2-4
आरण्य. — *Sub-parvan*: Omitting sub-parvan name,
Ś1 K2-4 D1-3 mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed
in D2 and preceded in D3 by गंधमादननिवास); B1-3
Dc Dn D4. 6 M mention likewise, only गंधमादनवास;
to the above details, Ś1 K1. 2. 4 B1. 3 D M add समाप्त.
K1 corrupt and unintelligible. — *Adhy. name*: T2
G2-4 गंधमादननिवृत्तिः; G1 लोमशस्वर्गगमनगंधमादनपर्वतवा-
ससमाप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
Dn1. ns 176; D1 181; S (M2 sup. lin.) 177 (M2
orig. 179). — *Śloka no.*: Dn D3 23; D1 21 and 27.

174

1 °) K2-4 D1-3 प्रस्रवणैर्; B4 पुष्पफलैर् (for प्रस्रव-
णैर्). — °) S सद्विगजैः (for दिशां गजैः). K1. 2 °) पक्षि-
भिश्च; B2 यक्षपक्षिभिः; S °) पक्षिसंघैः (for पक्षिभिश्च).
— °) T2 G3. 4 तपो (for सुखं). K4 च (for नि-). K4
D1. 2 त्यजतां (for जहतां). Ś1 K D1-3 M1 च तेषां; T2
G2-4 द्वितैषिणां (for हि तेषां). — °) M1 कुरुपुंगवानां (for
भरतं).

2 °) Ś1 K1. 2 च; T2 G3. 4 स (for तु). — °) D5
शैलं समां (for कैलासमां). K3. 4 B4 D1. 2 कैलाश (B4
°)समालोकयतां बभूव.

3 D2 om. up to गोष्ठान्गिरीणां. — °) K2 T2
समुच्छ्रयात्; T1 G1 M1 समेत्य तान् (for समुच्छ्रयान्).
सर्वतःसंनिरोधीन्. — °) K2 दृष्टान्; T2 G2. 3 कोष्ठं; G4
गोष्ठं (for गोष्ठान्). B Dc Dn D4. 6 हरीणां (for गि-
रीणां). K2 विरमे तु शालाः; B2 गिरिसेन्यमानाः; B4 गिरिसेतुरस्ता-
S गिरिगह्वराणि (G2 °)णां (for गिरिसेतुं). — T1
(hapl.) 3°-5°. — °) S (T1 om.) बहुप्रकारांश्च (M °)राणि
(for बहून्प्रपातांश्च). B4 प्रसमीक्ष्य (for समीक्ष्य).
वीरः; B4 पार्थाः; G1 राजन् (for वीराः). — °) Dn
स्थानानि (for स्थलानि). G1 रत्नानि (for निञ्जानि).
तथैव (for च तत्र).

4 T1 om. 4 (cf. v.l. 3). — °) Dc गंधानि; T2 G-
चालपानि (for चान्यानि). — °) K2 B3 °)प्रसेवि; B4
G2-4 M2 °)निषेवि; D5 °)पशोभि (for °)पसेवि). —
Ś1 K D1. 2. 5 [S]नुययुः (for Sभि). D5 नृवीरास (for
प्रतीतास). — °) B4 नरैर्द्राः (for नराध्याः). Ś1 K D1-3
तेजस्विनः खड्गधनुर्धराध्याः (Ś1 °)ध्याः).

5 T1 om. 5° (cf. v.l. 3). — °) B D (ex-
(D1-3. 5) T2 (after corr.) G3 नदीः सरांसि (for स-
नद्यो). — °) D1-3 °)कंदराणि (for °)गह्वराणि). —
(before corr.) G4 वाते निवाताः (for एते निवासाः). —
Ś1 K1. 3. 4 Dc D1-3. 5 निशां निशां; K2 M1 दिवानिशां;
G1 निशामुखं (for निशानिश्चं). T2 G2-4 तु भार-
(for नरं).

व्यतीत्य कैलासमचिन्त्यरूपम् ।
 आसेदुरत्यर्थमनोरमं वै
 तमाश्रमाद्यं वृषपर्वणस्ते ॥ ६
 समेत्य राज्ञा वृषपर्वणा ते
 प्रत्यर्चितास्तेन च वीतमोहाः ।
 शशंसिरे विस्तरशः प्रवासं
 शिवं यथावद्वृषपर्वणस्ते ॥ ७
 सुखोपितास्तत्र त एकरात्रं
 पुण्याश्रमे देवमहर्षिजुष्टे ।
 अभ्याययुस्ते बदरीं विशालां
 सुखेन वीराः पुनरेव वासम् ॥ ८
 ऊषुस्ततस्तत्र महानुभावा
 नारायणस्थानगता नराध्याः ।
 कुबेरकान्तां नलिनीं विशोकाः
 संपश्यमानाः सुरसिद्धजुष्टाम् ॥ ९

तां चाथ दृष्ट्वा नलिनीं विशोकाः
 पाण्डोः सुताः सर्वनरप्रवीराः ।
 ते रेमिरे नन्दनवासमेत्य
 द्विजर्षयो वीतभया यथैव ॥ १०
 ततः क्रमेणोपययुर्नृवीरा
 यथागतेनैव पथा समग्राः ।
 विहृत्य मासं सुखिनो बदर्यां
 किरातराज्ञो विषयं सुबाहोः ॥ ११
 चीनांस्तुखारान्दरदान्सदार्वा-
 न्देशान्कुणिन्दस्य च भूरिरत्नान् ।
 अतीत्य दुर्गं हिमवत्प्रदेशं
 पुरं सुबाहोर्दृष्टुर्नृवीराः ॥ १२
 श्रुत्वा च तान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-
 न्प्राप्तान्सुबाहुर्विषये समग्रान् ।
 प्रत्युद्ययौ प्रीतियुतः स राजा

C. 3. 12351
B. 3. 177. 13
K. 3. 179. 13

6 ^a) Ś1 K D3 तं दुर्गं; D1 तदुग्रं (for ते दुर्गं). K2. 4 D1. 2 नि (K2 न्य) रूप्य; K3 नितुष्य; D3 तु रम्यं; D5 निरस्य (for निरूप्य). In G2, the portion of the text from 6^b up to 3. 176. 6^b is lost on a missing fol. — ^b) D1. 2 विचिन्त्य (for व्यतीत्य). A few MSS. कैलाशम्. — ^c) B1 D5 अत्यन्त (for अत्यर्थ). Ś1 K D1-3. 5 मनोनुगं; B1 मनोरथं (for मनोरमं). B D (except D1-3. 5) T2 G3. 4 M2 ते; T1 G1 तु (for वै). — ^d) T2 G3. 4 तद् (for तम्). B D (except D1-3. 5) तु (for ते).

7 G2 missing (cf. v.l. 6). Ś1 Dn1 D4 om. (hapl.) 7. — ^a) T1 G1 वीरा (for राज्ञा). K2 वै (for ते). — ^b) K1 प्रदक्षिता (for प्रत्यर्चिता). — ^c) K2 D3. 5 T1 G1. 4 M विस्तरतः. — ^d) B4 Dn गिरौ; D5 गिरि (for शिवं).

8 G2 missing (cf. v.l. 6). — ^a) K2. 3 सुखोचितस्य. B2. 4 Dn (Dn3 m as in text) तस्य (for तत्र). K2 तु; K4 D1. 2. 5 च; G4 तदा (for त). G1 सुखोपिताः पथि तत्र त्रिरात्रं. — ^d) D5 पुनराश्रमं तं (for पुनरेव वासम्).

9 G2 missing (cf. v.l. 6). K1 om. 9^a-10^b. — ^b) B Dn D4. 6 समग्राः (for नराध्याः). — ^c) K4 विशोकां; D2 वीतशोकाः. — Ś1 K2-4 B2 D5 G1 om. (hapl.) 9^a-10^a; D1 reads the lines after 11^{ab}.

10 G2 missing (cf. v.l. 6). K1 om. 10^{ab};

Ś1 K2-4 B2 D5 G1 om. 10^a (cf. v.l. 9). — ^b) B D (except D1-3. 5) सर्वनरप्रधानाः; T1 G1 पंच पंचैद्र-कल्पाः. T2 G3. 4 M नृप (for नर). — ^d) Ś1 K D1-3. 5 सु (D5 न) र्षभा; G1. 4 M1 द्विजर्षभा (for द्विजर्षयो). B Dn D4. 6 मला; Dc माना (for भया). K2 D2. 3 तथैव (for यं).

11 G2 missing (cf. v.l. 6). — ^a) D3 G1 [ए]व (for [उ]प). — ^b) Dn1. n2 ज्वे; D5 पथे (for गते). Ś1 K1. 2 D5 गताः (for पथा). K2 Dc3 Dn3 T2 G3 समग्रयाः; T1 G1 नराध्याः (for समग्राः). — After 11^{ab}, D1 reads 9^a-10^a. Ś1 om. 11^{cd}. — ^c) T1 विसृज्य (for विहृत्य). K2. 3 T1 M वासं (for मासं). — ^d) D3 विषये (for यं).

12 G2 missing (cf. v.l. 6). — ^a) G4 वीरान्; M1 पीनान् (for चीनान्). K2-4 D T2 G3 तुषा (Dn3 सी) रान्; B3 तथारान्; T1 M तुषादान्; G1 तुषातान् (for तुषारान्). K2. 3 B3. 4 Dc3 सदार्वा; B1. 2 Dc1 Dn D2-8 च सर्वान्; D1 सदायान्; T G1. 3 विदभान्; G4 सुदभान्; M1 सुदुर्दान्; M2 सदभान् (for सदायान्). — ^b) Ś1 K1. 2 D3 कुनिन्दस्य; K2 B Dc Dn D4-6 T2 G3. 4 कु (B4 पु) लिन्दस्य (for कुणिन्दस्य). B Dn3. n3 D5 T2 G3. 4 च भूरिरत्नान् (B4 सर्वदुर्दान्); S (G2 missing) च भूरिरम्यान् (T1

C. 3. 12351
B. 3. 177. 13
K. 3. 179. 13

तं चाभ्यनन्दन्वृषभाः कुरूणाम् ॥ १३
समेत्य राज्ञा तु सुबाहुना ते
सूतैर्विशोकप्रमुखैश्च सर्वैः ।
सहेन्द्रसेनैः परिचारकैश्च
पौरोगवैर्यै च महानसस्थाः ॥ १४
सुखोपितास्तत्र त एकरात्रं
सूतानुपादाय रथांश्च सर्वान् ।
घटोत्कचं सानुचरं विसृज्य
ततोऽभ्ययुर्यामुनमद्रिराजम् ॥ १५
तस्मिन्गिरौ प्रस्रवणोपपन्ने
हिमोत्तरीयारुणपाण्डुसानौ ।
विशाखयूपं समुपेत्य चक्रु-
स्तदा निवासं पुरुषप्रवीराः ॥ १६

वराहनानामृगपक्षिजुष्टं
महद्वनं चैत्ररथप्रकाशम् ।
शिवेन यात्वा मृगयाग्रधानाः
संवत्सरं तत्र वने विजहुः ॥ १७
तत्राससादातिबलं भुजंगं
क्षुधादितं मृत्युमिवोग्ररूपम् ।
वृकोदरः पर्वतकन्दरायां
विषादमोहव्यथितान्तरात्मा ॥ १८
द्वीपोऽभवद्यत्र वृकोदरस्य
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
अमोक्षयद्यस्तमनन्ततेजा
ग्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रम् ॥ १९
ते द्वादशं वर्षमथोपयान्तं

तथैव रत्नान्). — °) Ś1 K1. 2 D5 G1 दुर्गान्; K4 D2 तूणं;
D1. 3 दुर्गे; T2 G3. 4 दुःखं; M1 देशं (for दुर्गं). Ś1 K1. 3
°त्पदेशान्; K4 D1-3. 5 T2 G3. 4 °त्पदेशे (for °त्पदेशं).
— °) Dc नरैर्द्राः; D3 समृद्धं (for नृवीराः).

13 G2 missing (cf. v.l. 6). — °) Ś1 K D1-3. 5
M1 तु (for च). — °) Ś1 K1-3 B1. 4 Dc D1. 2 T1 G1
M विषयं; D5 नगरं (for विषये). — °) T1 प्रत्युद्ययुः; T2
(before corr.) G4 प्रत्याययुः; T2 (after corr.) G3 प्रत्या-
ययौ. T G1. 3. 4 M1 तदानीं (for स राजा). — °) T2
G3. 4 तान्; G1 तत् (for तं). T2 G3. 4 तु (for च). K3. 4
B D1. 2 T G1. 3 M अभ्य (M2 °प्य) नन्दद् (for अभ्यनन्दन्).
Ś1 K1. 2 D5 ऋषभाः; K3 Dc D2. 4 T2 G1. 3. 4 M वृषभः;
K4 ऋषभः; D3 स पतिः; T1 वृषभं (for वृषभाः).

14 G2 missing (cf. v.l. 6). — °) T1 वीरास (for
राज्ञा). K4 [अ]थ; D5 च (for तु). — °) D5 विशेष
(for विशोकं). Ś1 K2. 3 Dc Dn1. n3 D4. 6 सर्वे (for
सर्वैः). — °) S (G2 missing) °वारमुख्यैः (for °चारकैश्च).
— °) K4 °गमैर; D3 S (G2 missing) °गवा (for °गवैर).
K1 °नसार्थाः; D1 G4 °नसस्थाः (for °नसस्थाः).

15 G2 missing (cf. v.l. 6). — °) B4 उवासतुस
(for सुखोपितास). D1 (with hiatus) T2 G3. 4 तु;
D5. 5 (with hiatus) च (for त). K1. 2 एकरात्रे; K4
एव सर्वे; T2 G3. 4 मासमात्रं (for एकरात्रं). — °) K4 Dn
D1-4 समा (for उपा). — °) B1 विसृज्यं (for विसृज्य).
— °) Ś1 K D1-3. 5 ययुर (for ऽभ्ययुर). B1 भास्वरम्

(m यामुनम् as in text).

16 G2 missing (cf. v.l. 6). — °) K3. 4 Dn
प्रश्रवणो (for प्रस्रवणो). — °) T1 G1 M °वर्णैः; G4
(for °सानौ). T2 G3 हिमोत्तरीये हिमपाण्डुवर्णे (sic). — °)
T2 G3. 4 जग्मुस् (for चक्रुस्). — °) Ś1 K B4 D1. 4
नरदेवपुत्राः (for पुरुषं).

17 G2 missing (cf. v.l. 6). — °) Dn3 D1. 4
वाराह- (for वराह-). Ś1 K1. 2 विध- (for °मृग). — °)
B D (except D1-3. 5) T1 महावनं (for महद्वनं). K1 D
G1. 3 M2 °रथं; T1 °वनं (for °रथ-). T G3. 4 प्रविष्ट-
G1 M1 प्रहृष्टाः (for प्रकाशम्). — °) K3 B Dc1 Dn D1. 4
पार्थाः; T1 G1 याता (for यात्वा). — °) K4 यत्र च
(for तत्र वने).

18 G2 missing (cf. v.l. 6). — °) Ś1 K2. 3 °बले
(for °बलं). — °) K4 [आ]त्तं (for [उ]ग्रं). — °) Ś1
K D1-3. 5 T1 °कंदरेषु (for °कन्दरायां).

19 G2 missing (cf. v.l. 6). — °) K4 °त्यत्र;
°त्तत; T2 G1. 3. 4 M °त्तत्र (for °द्यत्र). — G1 om. from
19^b up to 3. 175. 16^d. — °) K1 यं मोक्षयद्; K3
मोक्षं; K3 T1 G1 अमोचं (for अमोक्षं). K3-4 D1. 4
ये तम्; S (G1 om; G2 missing) चैनम् (for यस्तम्).
K D1-3. 5 पृथुलोहिताक्षं; T1 तमजातशत्रुः; T2 (before
corr.) G4 M तमनन्तमेधा. — °) T G3. 4 M2 °कायं (for
°गात्रम्).

20 G2 missing (cf. v.l. 6). G1 om. 20 (cf. v.l. 6).

वने विहर्तुं कुरवः प्रतीताः ।
 तस्माद्वनाच्चैत्ररथप्रकाशा-
 च्छ्रिया ज्वलन्तस्तपसा च युक्ताः ॥ २०
 ततश्च यात्वा मरुधन्वपार्श्वं
 सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
 सरस्वतीमेत्य निवासकामाः
 सरस्ततो द्वैतवनं प्रतीयुः ॥ २१
 समीक्ष्य तान्द्वैतवने निविष्टा-
 न्निवासिनस्तत्र ततोऽभिजग्मुः ।
 तपोदमाचारसमाधियुक्ता-

स्तृणोदपात्राहरणाश्मकुट्टाः ॥ २२
 पुष्पाक्षरौहीतकवेतसाश्च
 सुहा वदर्यः खदिराः शिरीषाः ।
 विल्वेज्जुदाः पीलुशमीकरीराः
 सरस्वतीतीररुहा बभूवुः ॥ २३
 तां यक्षगन्धर्वमहर्षिकान्ता-
 मायागभूतामिव देवतानाम् ।
 सरस्वतीं प्रीतियुताश्चरन्तः
 सुखं विजह्नुर्नरदेवपुत्राः ॥ २४

C. 3. 12362
 B. 3. 177. 24
 K. 3. 179. 24

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

19). — ^a) K₄ M₁ तद् (for ते). B Dc Dn D₄. 6 उप-; D₁. 2 इह (for अथ). Ś₁ K₁. 3. 4 D₁-3. 5 'याताः'; B Dc Dn D₄. 6 T₁ M₂ 'यातं' (for 'यान्तं'). — ^b) K₄ विजहुः (for विहर्तुं). B₄ नरदेवपुत्राः; S (G₁ om.; G₂ missing) कुरवः प्रयाताः. — ^c) T G₃. 4 M₂ चैत्ररथात्प्रहृष्टाः. — ^d) K₃. 4 Dc D₁. 2 सः; D₃ M₁ सु-; D₅ T₁ [अ]भि- (for च). T₁ तप्ताः (for युक्ताः).

21 G₂ missing (cf. v.l. 6). G₁ om. 21 (cf. v.l. 19). — ^a) Ś₁ K D₁. 2 तु (for च). Dc T₂ G₃ च याता; D₃ तु याता; T₁ G₁ प्रयाता (for च यात्वा). D₃ 'पार्श्वे'. — ^b) Ś₁ K D₁-3. 5 सर्वे (for सदा). B₁ 'धराः' (for 'रति-'). — ^d) T G₃. 4 सरस्तथा; M₂ सरस्तदा.

22 G₂ missing (cf. v.l. 6). G₁ om. 22 (cf. v.l. 19). — ^a) T₁ M₂ श्रुत्वैव; T₂ G₃. 4 समेत्य (for समीक्ष्य). T₂ G₃. 4 ते (for तान्). T G₃. 4 'वनं' (for 'वने'). B₁ Dc₂ T₁ प्रविष्टान्; T₂ G₃. 4 प्रहृष्टान्. — ^b) B₂ प्रवासिनस. K₄ D₅ [ऽ]धि (for [ऽ]भि). — ^c) Ś₁ K₁. 2 ततो; T₂ (before corr.) G₄ ते वै (for तपो). — ^d) Ś₁ K₁ D₃. 5 M तृणो (M 'णा') दपत्राहर (D₃ 'रि') नाश्म'; K₂ तृणोदपत्राप-णाश्म'; K₃ 'पत्राहरणाकुलेंद्रियाः'; B D₄. 6 'पत्रावरणाश्म-कुट्टाः'; D₂ 'पर्णाहरणाश्म'; T G₃. 4 तृणातपत्रा (T₁ 'दव-खा') भरणाश्म'. ❀ Cn : तृणोदपात्रावरणाः । आसनार्थं तृणेन पाद्यार्थमुदकपात्रेण च आवृण्वन्ति । पाठान्तरे आहरन्ति । ❀

23 G₂ missing (cf. v.l. 6). G₁ om. 23 (cf. v.l. 19). — ^a) Ś₁ K Dc₂ Dn₃ D₅ M₂ पुष्पाक्ष- (K₃ 'क्षांश-'); T₁ M₁ पुष्पाक्ष-; T₂ G₃. 4 पुष्पाक्ष (for पुष्पाक्ष). K₃. 4 B₁-3 Dc₁ D₁. 2. 4 'रोहीतक-'; T₁ 'रोवेतस-'; T₂ G₃. 4 नागा-

जुन-; M 'वैभीतक' (for 'रौहीतक-'). Ś₁ K₁ -वीतसाश्च; T₁ -भीतका'; M₂ 'वेधसा' (for 'वेतसा'). — ^b) K₂. 4 D₁-3. 5 सुही-; B Dc Dn D₄. 6 तथा (for सुहा). — ^c) K₃ पील-; K₄ पीड-; T₁ पिप्पल-; T₂ G₃. 4 विल्व-; M₂ पीड- (for पील-).

24 G₂ missing (cf. v.l. 6). G₁ om. 24 (cf. v.l. 19). — ^a) B₁. 3 ते (for तां). — ^b) K₁. 4 मायांगभूता-मिव; K₂ मायांगभूत्वा इव; B₁ T G₃. 4 आवासभूतामिव; B₂-4 Dc Dn₁. n₂ D₄-6 आ (D₅. 6 अ) गारभूता'. — ^c) Ś₁ 'युक्ता'; K₂ 'ययु'; Dc D₅ T₂ G₃. 4 'युज' (for 'युता'). — ^d) T₁ 'वयाः' (for 'पुत्राः').

Colophon om. in G₁. G₂ missing. — Major parvan: Ś₁ K₁. 3 Dn₂ T₂ G₃. 4 आरण्य. — Sub-parvan: B₂. 3 Dc Dn D₄. 6 आजगर. K₄ B₁ (both om. sub-parvan name) mention only गंधमादन (followed by समाप्त in K₄). — Adhy. name: D₁. 3 सरस्वतीतीरनिवासः (D₃ 'तीरवासः'); D₂ सरस्वतीवासः; D₅ द्वैतवनागमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 177 (Dn₂ 176); D₁ 182; S (G₁ om.; G₂ missing; M₂ sup. lin.) 178 (M₂ orig. 180). — Śloka no.: Dn D₁ 24 (D₁ 33 also).

175

❀ This adhy. is missing in G₂ (cf. v.l. 3. 174. 6); the MS. is mostly ignored here.

1 G₁ om. 1-16^d (cf. v.l. 3. 174. 19). — ^b) B₁-3

१७५

C. 3. 12363
B. 3. 178. 1
K. 3. 180. 1

जनमेजय उवाच ।

कथं नागायुतप्राणो भीमसेनो महाबलः ।
भयमाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्मुने ॥ १
पौलस्त्यं योऽऽह्वयद्युद्धे धनदं बलदर्पितः ।
नलिन्यां कदनं कृत्वा वराणां यक्षरक्षसाम् ॥ २
तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिकर्षणम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

बह्वाश्रये वने तेषां वसतामुग्रधन्विनाम् ।
प्राप्तानामाश्रमाद्राजत्राजर्षेर्वृषपर्वणः ॥ ४
यदृच्छया धनुष्पाणिर्वद्वखड्गो वृकोदरः ।

ददर्श तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५
स ददर्श शुभान्देशान्गिरेर्हिमवतस्तदा ।
देवर्षिसिद्धचरितान्पसरोगणसेवितान् ॥ ६
चकोरैश्चक्रवाकैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः ।
कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च तत्र तत्र विनादितान् ॥ ७
नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्हिमसंस्पर्शकोमलैः ।
उपेतान्बहुलच्छायैर्मनोनयननन्दनैः ॥ ८
स संपश्यन्गिरिनदीवैर्दूर्यमणिसंनिभैः ।
सलिलैर्हिमसंस्पर्शैर्हंसकारण्डवायुतैः ॥ ९
वनानि देवदारूणां मेघानामिव वागुराः ।
हरिचन्दनमिश्राणि तुङ्गकालीयकान्यपि ॥ १०

D (except D1-3. 5) T1 M1 भीमो भीमपराक्रमः (epic tag!). — °) D1-3 आसादयत् (for आहारयत्).

2 G1 om. 2 (cf. v.l. 1). — °) Ś1 K1. 2 B4 योध्यद्; K4 D5 योजयद्; B1-3 Dc Dn D4. 6 धनदं; D5 आह्वयद्; T2 G3 योभ्यधाद्; G4 अभ्ययाद् (for योऽऽह्वयद्). — °) K2. 4 D3 M2 धनदं बलदर्पितं; B1. 2 Dc Dn D4. 6 य आह्वयति दर्पितः; B3 आह्वयामास दं; M1 साक्षाद्वैश्रवणं तदा. — °) K4 बलिनां; B Dc Dn D4. 6 निहंता; D1-3 वीराणां (for वराणां).

3 G1 om. 3 (cf. v.l. 1). — °) K4 D3 M °कशनं; B1-3 Dc Dn D4. 6 °सुदनं; T2 G3. 4 °मदनं (for °कर्षणम्). K3 हत्वा च राक्षसांस्तत्र वीरो बलसमन्वितः; T1 तं शंस भयमाविष्टमापन्नं मे पितामहं.

4 G1 om. 4 (cf. v.l. 1). — °) Dn1 T1 °श्रयं; D3 °श्रयं- (for °श्रये). — °) K1. 4 B3. 4 D3. 6 °धन्वनां (for °धन्विनाम्). — °) K3 B1. 2 D3. 5 T2 G3. 4 M2 आश्रमं (for आश्रमाद्). D5 तत्र (for राजन्). — °) K3 D3 राजर्षे (for राजर्षेर्).

5 G1 om. 5 (cf. v.l. 1). — °) G4 धनुर्धरः (inf. lin. वृकोदरः as in text). — °) K3. 4 D1-3. 5 T1 चचार (for ददर्श). K3 दिव्यं; K4 सर्वं; G4 पुण्यं (for रम्यं). — °) D5 सिद्ध- (for देव). T2 G3. 4 M1 पूजितं (for °सेवितम्).

6 G1 om. 6 (cf. v.l. 1). — °) B1 transp. स and

ददर्श. B3 च तान् (for शुभान्). — °) K4 मां गिरिर्). K4 ततः; Dc तथा; D4. 5 सदा (for तदा).

7 G1 om. 7 (cf. v.l. 1). — °) Ś1 K1-3 D1-3 पत्रैश्च; K4 D2 सितपत्रैः; Dc Dn D4. 6 M उपचक्रैश्च उपघुष्टांश्च (for चक्रं). — °) D5 शोभितान्; T1 वृक्षैः (for पक्षिभिर्). K1. 3 G4 °जीविकैः (for °जीवकैः). — B1 तु (for च). — °) Ś1 K1. 2 B Dc Dn D4. 6 दितान्; K4 D1. 3 विनादितं.

8 G1 om. 8 (cf. v.l. 1). — °) B2 °संस्पृश- °स्पर्शन- (for °संस्पर्श). Ś1 कोमलः; B3 कोकिलैः शीतलैः (for कोमलैः). — °) K3. 4 D1-3 उपेतं (for तान्). — °) Ś1 K2-4 D1-3. 5 °हृदय- (for नयन-). नन्दनान् (for नन्दनैः).

9 G1 om. 9 (cf. v.l. 1). — °) B1 D3 गिरिर् D4 गिरीन्द्रदीर्; T1 गिरीन्द्रदीन्. — °) B Dn1 वैदूर्यं (for वैदूर्यं). — °) B2 Dn D4. 6 °संकाशैर् (for °संस्पृशैः). B3 शालिनैर्हिमसंस्पर्शैः.

10 G1 om. 10 (cf. v.l. 1). — °) B4 पांडुराः D4 वागुरा (for वागुराः). T1 मेघपंक्तिनिभानि च. — D5 चित्राणि (for मिश्राणि). — °) D3 °कालीयकानि T G3. 4 M °काले (T2 G3. 4 °काले) यकान्यपि (T1 °कैरि).

11 G1 om. 11 (cf. v.l. 1). — °) K3 परिधाय B M1 पर्यधावन्स (M1 °त्स). T1 मृगयापरिधावन्स. — D5 समेत्य (for पु). K4 D5 विषमेषु च (for मरु).

मृगयां परिधावन्स समेषु मरुधन्वसु ।
 विध्यन्मृगाञ्शरैः शुद्धैश्चचार सुमहाबलः ॥ ११
 स ददर्श महाकायं भुजंगं लोमहर्षणम् ।
 गिरिदुर्गे समापन्नं कायेनावृत्य कन्दरम् ॥ १२
 पर्वताभोगवर्ष्माणं भोगैश्चन्द्रार्कमण्डलैः ।
 चित्राङ्गमजिनैश्चित्रैर्हरिद्रासदृशच्छविम् ॥ १३
 गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता ।
 दीप्ताक्षेणातिताम्रेण लिहन्तं सृकिणी मुहुः ॥ १४
 त्रासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
 निःश्वासक्ष्वेडनादेन भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥ १५

स भीमं सहसाम्भेत्य पृदाकुः क्षुधितो भृशम् ।
 जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्बलात् ॥ १६
 तेन संस्पृष्टमात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
 संज्ञा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य ह ॥ १७
 दश नागसहस्राणि धारयन्ति हि यद्वलम् ।
 तद्वलं भीमसेनस्य भुजयोरसमं परैः ॥ १८
 स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः ।
 विस्फुरञ्शनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितुम् ॥ १९
 नागायुतसमप्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
 गृहीतो व्यजहात्सत्त्वं वरदानेन मोहितः ॥ २०

C. 3. 12394
 B. 3. 178. 32
 K. 3. 180. 31

विषमासु च भूमिषु. — °) K₃ D₅ तीक्ष्णैः; D₂ T G₃. 4 M₂ शुभ्रैः (for शुद्धैः). — °) B₂ चचाल (for °र). K₁ B Dn₂. n₃ D₃-6 स महाबलः; T₂ G₃. 4 सुमहद्वनं. — After 11, B Dc Dn D₄ ins. a passage given in App. I (No. 18), K₃ inserting only the first four lines thereof.

12 G₁ om. 12 (cf. v.l. 1). — °) D₃ भुजगं. T G₃. 4 M रोमं (for लोमं). — °) Ś₁ K₁. 2 D₁. 2 T₁ गिरिदुर्गे. B₂ समासन्नं. — °) Ś₁ K₁. 2 कायैर् (for कायेन). Dc D₁-3 [आ]वृत- (for [आ]वृत्य). Ś₁ K₁. 2 कंधरां (K₂ °र).

13 G₁ om. 13 (cf. v.l. 1). — °) Ś₁ K₁. 2 सर्वतो-भोगः; Dc D₃ पर्वताकारः. K₃ T₁ वर्ष्माणं; G₄ वर्ष्माणं (for वर्ष्माणं). — °) Ś₁ कालैश्च; K₁. 2 कायैश्च; K₃ केशैश्च; K₄ Dc D₁-3. 5 कौष्टैश्च (for भोगैश्च). Ś₁ K₁. 2 चित्रांगमंड- (K₁ °मात)लैः; K₃. 4 D₂. 3. 5 चंद्रार्धमं; Dc चंद्राभ्रमं. B Dn D₄. 6 अतिकायं महाबलं. — °) Ś₁ K₁. 2 चित्रांगकोष्ट-कैश्च; K₃ D₁ °मंगदैश्च; B Dn D₂-4. 6 °मंगजैश्च; Dc °माचि-तैर्. Dc गात्रैर् (for चित्रैर्). K₄ चित्रांगजैश्चित्ररुहैर्; D₅ विचित्रमंडलैश्चित्रं; T₁ चित्रांगमजिने चित्रे. — °) Ś₁ K Dc D₅ T₂ G₃ M हा (Ś₁ K₁. 2 ह) रिद्रं; T₁ मुरारिं.

14 G₁ om. 14 (cf. v.l. 1). — °) B₂ भारत (for राजता). — °) K₁. 3. 4 D₁-3 T₂ G₃. 4 [अ]भि- (for [अ]-ति). — °) B Dc Dn D₄. 6 लिहानं; D₅ लेलिहन्. MSS. (as usual) सृकिणी, सृक्णी etc. (for सृकिणी).

15 G₁ om. 15 (cf. v.l. 1). — °) K₁. 2 Dc T₂ G₃. 4 M °सत्त्वानां (for °भूतानां). — °) Some MSS. नि- (for निः). K₂ निःश्वासवातः; K₃ D₁. 2 °साक्षवेड-; K₄म °ससिह-; B₂ D₅ निःश्वासवेड-; Dn₃ (marg. sec. m.) °सोत्थेन; D₂ °सोत्क्षेड-; — °) K₂ इव स्थितः; B₁ इवास्थितः; Dc इवोत्थितं; S इवोच्छ्रितं.

16 G₁ om. 16 (cf. v.l. 1). — °) K₁ भीतः; K₃. 4 Dc [उ]त्पत्य; B₁ [उ]पेतं (for [अ]भ्येत्य). T₁ स समीपस्थ-मभ्येत्य. — °) Ś₁ K₂ तृषितः; K₁ तृषितं; K₃. 4 D₁-3 बल-वान्; B₁m क्षुधार्तः; D₅ क्षुधितः; T G₃. 4 M₁ पांडवं (for पृदाकुः). K₁ त्वधितं; K₄ D₃ M₂ क्षुधितो; B Dc Dn D₄. 6 कुपिं; D₁ क्षुभिं; D₅ तृषिं (for क्षुधिं). — °) K₃ बलं; B₁ अपि (for बलात्).

17 G₁ resumes! — °) B₁m. 2 Dn D₄. 6 °गात्रस्य; Dc °मानस्य (for °मात्रस्य). T₂ G₃. 4 M₂ तेन संस्पृष्टं (M₂ °स्पृश्य)मानस्य. — °) T₁ M₁ किल (for तदा). — °) Ś₁ K D₁-3. 5 ननाश (for मुमोह). — °) B₂. 4 Dn D₄. 6 हि; Dc D₁ वै (for ह).

18 °) Ś₁ K₂ न; K₁ D₁-3 स; B₂ [इ]व; T G₃ M [इ]ह (for हि). G₁ धारयन्ति महद्वलं. — °) M₁ उभयोर् (for भुजयोर्). Ś₁ K₁. 2 D₃ T₂ G₃. 4 M₁ न समं (for असमं). Ś₁ K₁. 2 बले; T₁ परे; T₂ G₃. 4 वरं; G₁ परं (for परैः). M₂ न समं विद्यते परैः.

19 °) K₃. 4 T₂ G₃ M₂ तदा; B₁ ततस् (for तथा). Ś₁ K₁. 2 -भूतो (for तेन). — °) K₃. 4 भुजगेनाभिसंबृतः. — °) D₅ कृतकैर्; S (G₂ missing) दशनैर् (for शनकैर्). Dc दीनो; D₅ वीरो (for भीमो). — °) T₁ किलेहितुं; M₁ किलेगितुं (for विचे).

20 °) T₂ G₃. 4 °बलं (for °समं). — °) D₅ °बलः (for °भुजः). — °) K₁ D₁. 3 व्यजहत्; Dc [S]भ्यजहात्; M₂ [S]भ्यजहात्. B₁ [S]भ्यहनद्वेगं (m व्यजहात्सत्त्वं as in text). D₃ सर्वं (for सर्वं). — °) B₂. 4 Dn D₄. 6 M₁ वरदानविमोहितः.

21 °) T₂ G₃. 4 सर्व- (for स हि). — °) K₁-3 B₄ Dc D₁-3 M₂ °प्र- (for °वि). — °) T₂ G₃ M₁ भीमः

C. 3. 12395
B. 3. 178. 33
K. 3. 180. 32

स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मविमोक्षणे ।

न चैनमशकद्वीरः कथंचित्प्रतिबाधितुम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

१७६

वैशंपायन उवाच ।

स भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवशं गतः ।
चिन्तयामास सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥ १
उवाच च महासर्प कामया ब्रूहि पन्नग ।
कस्त्वं भो भुजगश्रेष्ठ किं मया च करिष्यसि ॥ २
पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
नागायुतसमप्राणस्त्वया नीतः कथं वशम् ॥ ३

सिंहाः केसरिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा ।
समागताश्च बहुशो निहताश्च मया मृधे ॥ ४
दानवाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च महाबलाः ।
भुजवेगमशक्ता मे सोढुं पन्नगसत्तम ॥ ५
किं नु विद्याबलं किं वा वरदानमथो तव ।
उद्योगमपि कुर्वाणो वशगोऽस्मि कृतस्त्वया ॥ ६
असत्यो विक्रमो नृणामिति मे निश्चिता मतिः ।

(for वीरः). — ^a) T₁ अपि (for प्रति). K₁. 2 'रोधितुं' (for 'बाधितुम्').

Colophon om. in B₄. G₂ missing. — *Major parvan*: Ś₁ K₁. 2 Dn₂ T₂ G₃. 4 आरण्य. — *Sub-parvan*: Ś₁ K₁. 3. 4 B (B₄ om.) D G₁ M₁ आ(K₁ अ)जगर. — *Adhy. name*: T₂ G₃. 4 अजगरग्रहणानुवर्णनं; M₂ अजगरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 178 (Dn₂ 177); D₁ 183; S (G₂ missing; M₂ sup. lin.) 179 (M₂ orig. 181). — *Sloka no.*: Dn₁. n₂ 32; Dn₃ 33; D₁ 21.

176

1 G₂ missing up to 6^b (cf. v.l. 3. 174. 6). — ^b) K₁ T G₁. 3 M₂ तदा (for तथा). — ^c) T₁ संगम्य (for सर्पस्य). — ^a) T G₃. 4 सवीर्यस्याद्भुतं महत्.

2 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) B₁ S (except M₁; G₂ missing) स उवाच (for उवाच च). Ś₁ K₁. 2 'सर्प'; T G₃ 'सत्वः'; G₁. 4 M 'सत्वं' (for 'सर्प'). — ^b) Ś₁ K₂ D₃. 4. 6 काम्यया; K₁ काम्यायां; K₄ D₁. 2 को भवान्; D₅ कृपया; T₁ किमयं; G₁ को मया; G₄ किमेवं (for कामया). Cf. 1. 10. 6^c, and v.l. — ^c) K₁. 2 [S]जगर' (for भुजग').

3 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₄ [S]स्मि (for S₂). — ^b) Ś₁ K D₁-3. 5 M₁ 'पुत्राद्' (for 'राजाद्'). — ^a) D₁-3 G₁ transp. स्वया and कथं.

4 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) A few MS केशरिणो. T₂ G₃. 4 रौद्रा (for व्याघ्रा). — ^c) T₁ समागताश्च; G₁ M₁ दमिता मया च. B₄ G₄ बहवो; Dn₁ शतं (for बहुशो). — ^a) D₅ तु (for च). K₃ D₁. 3 T₁ G₁ M महा- (for मया). Ś₁ K₁. 2 रणे; B₁-3 D (except D₁-3) युधि (for मृधे).

5 G₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) B D (except D₁-3. 5) राक्षसाश्च; S (G₂ missing) नागाश्चापि (for दानवाः). — ^b) B Dn D₄. 6 पन्नगाश्च; D₅ यक्षाश्चैव (for राक्षसाः). G₁ दैत्या यक्षाश्च राक्षसाः; M₁ यक्षाश्चाप्यथ राक्षसाः. — ^c) K₃. 4 D₃. 5 M₁ न शक्ता; G₁ च शक्ता (for अशक्ता). K₄ ते; D₁. 2 च (for मे). — ^a) M₁ वोढुं (for सोढुं).

6 G₂ missing up to 6^{ab} (cf. v.l. 1). — ^a) B₁ किं न; K₄ Dn किं तु; B₃ D₅ कां नु; T G₃ क नु; G₁ का नु; M₁ का वा (for किं नु). B₁. 3 D₅ तपो (for बलं). B₁ चापि; B₂. 4 D₄. 6 किं नु; B₃ D₅ वा किं; Dn किं तु D₃ किंचिद् (for किं वा). — ^b) B₁. 3 D₅ अथो पुनः; D₁ अथापि वा (D₃ ते). — ^c) K₁ तद्योगं; B₁. 3 D₅ T₁ G₁ उद्यमं; T₂ G₃ अद्य ते; G₂. 4 उद्यते (for उद्योगम्). K₄ B₃ D₅ D₆ T₁ G₁ M₂ ह्यपि; B₁ चापि; T₂ G₂-4 ह्यपि; M₂ ह्यथ (for अपि). — ^a) B₁ बहुशो; T₁ G₁. 2. 4 वशगो (for वशगो). Ś₁ K D₁-3. 5 त्वया कृतः (by transp.).

7 D₄ om. 7. — ^a) D₃ अशक्यो; S अनित्यो (for असत्यो). — ^b) B₁-3 D (except D₁-3. 5) धीयते; G₁ नैष्टिकी (for निश्चिता). B₃ D₅ मनः (B₃m मतिः as text). — ^c) T₂ G₃. 4 वृथेदं (for यं). S त्वयि मे (for त्वयि मे).

यथेदं मे त्वया नाग बलं प्रतिहतं महत् ॥ ७
 इत्येवंवादिनं वीरं भीममक्लिष्टकारिणम् ।
 भोगेन महता सर्पः समन्तात्पर्यवेष्टयत् ॥ ८
 निगृह्य तं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा ।
 विमुच्यास्य भुजौ पीनाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
 दिष्ट्या त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्षो महाभुज ।
 दिष्ट्या कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनाम् ॥
 यथा त्विदं मया प्राप्तं भुजंगत्वमरिंदम ।

तदवश्यं मया ख्याप्यं तवाद्य शृणु सत्तम ॥ ११
 इमामवस्थां संप्राप्तो ह्यहं कोपान्मनीषिणाम् ।
 शापस्यान्तं परिप्रेप्सुः सर्पस्य कथयामि तत् ॥ १२
 नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
 तवैव पूर्वः पूर्वेषामायोर्वशकरः सुतः ॥ १३
 सोऽहं शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमन्य च ।
 इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम ॥ १४
 त्वां चेदवध्यमायान्तमतीव प्रियदर्शनम् ।

C. 3. 12410
 B. 3. 179. 15
 K. 3. 181. 15

मे त्वया). Ś1 K B1 D1-3. 5 यथा त्वया महाभाग. — ^a) B2. 4 प्रविं (for प्रति). Ś1 K D1-3 मम (for महत्).
 8 Before 8, B D (except D1-3. 5) ins. वैशं उं.
 — ^{ab}) B1 T1 transp. वीरं and भीमं. K1 कर्मणा (for कारिणम्). — ^c) B D (except D1-3. 5) गृह्य; T1 [आ]-विष्टः (for सर्पः). — ^d) G1 भीमं तं (for समन्तात्). K4 T G2-4 वारयत् (for वेष्टयत्).
 9 ^a) Dn D4. 6 [ए]नं (for तं). Ś1 K2 भागं; M2 बाहुम् (for बाहुं). — ^b) Dc M1 तथा (for तदा). K3 समन्तात्पर्यवारयन्; B1 स तत्र भुजगस्तथा. — ^c) K1 [अ]थ; D5 च (for [अ]स्य).

10 ^a) B D (except D1-3. 5) दिष्टस् (for दिष्ट्या). — ^b) Ś1 K1 Dc D1. 2 भक्ष्यो; D5 भक्ष्यं (for भक्षो). S transp. देवैर् and भक्षो. — ^c) K3. 4 D1. 2. 5 S दिष्टः (T2 G3. 4 षं); B1 दत्तः (m दिष्ट्या as in text). G4 कालेन (for कालस्य). T2 G3. 4 महता (for महतः).

11 ^a) B1 Dc हितं; B2 हीदं (for त्विदं). Dc पूर्व (for प्राप्तं). — ^b) B1 स्पर्शरूपम्; B2. 3 Dc Dn D4. 6 सर्परूपम्; T G1. 3 भुजंगत्वम्. — ^c) B Dn D4. 6 G4 तथा (for तद). Ś1 K B1 D1-3. 5 मया (Ś1 ममा) ख्येयं; S त्वया मत्तः (for मया ख्याप्यं). — ^d) B1 कुरु (m शृणु as in text). Ś1 K D1-3. 5 हंत मे (for सत्तम). S श्रोतव्यं शृणु तन्मम.

12 Before 12, B4 ins. सर्प उं. — ^b) B1 रोषाल्युर; T1 भयं कोपान्; G1 कोपादस्मि (for ह्यहं कोपान्). B2. 3 Dn D4. 6 महर्षिणां; T G2. 3 महर्षिणः; G1 मनीषिणः; G4 महर्षिणा (for मनीषिं). — D5 om. 12^{cd}. — ^c) Ś1 प्रति (for परि). — ^d) Ś1 K1. 2 तवाद्य; D1-3 T G3. 4 सर्वस्य; M सर्वं ते (for सर्पस्य). B Dc Dn D4. 6 सर्वं तत्कथयामि ते.

13 ^a) K3 Dc2 (m as in text) नहुषो (for नहुषो). — ^b) K1 व्यर्थं (for व्यक्तं). — ^c) Ś1 K3 G4 तथैव (for तवैव). D5 त्रयः (for पूर्वः). Ś1 D1. 5 सर्वेषाम् (for

पूर्वेषाम्). — ^d) B1. 3. 4 D (except D1-3. 5) धरः (for करः). K1 स्मृतः (for सुतः). — After 13, K2. 4 D1. 2 ins.:

875* तपोभिः क्रतुभिश्चैव विद्ययाभिजनेन च ।
 त्रैलोक्यैश्वर्यमतुलं प्राप्तं मे विक्रमेण च ।
 अथ सर्वनृपोन्माथी मदो मां समुपाविशत् ।
 सहस्रं मुनिमुख्यानामुवाह शिविकां मम ।
 ततो विभ्रंशितश्चाहमगस्त्येन महात्मना । [5]
 इमामवस्थां संप्राप्तः पश्य दैवमिदं मम ।
 न दैवं प्रज्ञया तात न बलोत्साहशक्तिभिः ।
 न सहायबलैश्चापि कश्चिदप्यतिवर्तते ।
 अथ प्रज्ञा च शौर्यं च संपदः कारणं भवेत् ।
 प्रज्ञावतां च शूराणां न कदाचिदसंपदः । [10]
 यथा प्राज्ञाश्च शूराश्च दृश्यन्ते दुःखजीविनः ।
 भीरुमूर्खाश्च सुखिनस्तस्मादैवं हि कारणम् ।

[Cf. 876*. — (L. 2) K2 अखिलं (for अतुलं). — (L. 3) K2 नृपोत्सादं (for नृपोन्माथी). — (L. 6) = (var.) 14^{cd}. K4 संप्राप्य (for तः), and कृतं (for मिदं). K2 पश्य मे दैवपर्ययं (for the posterior half). — (L. 9) K4 यदि (for अथ). — (L. 11) K4 यदि (for यथा).]

14 ^a) D1. 2 सोहमापद्रुतो राजा. — ^b) S मत्य (for मन्य). D1. 2 वै (for च). — ^c) Ś1 K3 T2 G2-4 संप्राप्तः; T1 संपन्नः (for आपन्नः). — ^d) Ś1 K1. 2 T2 G2-4 देहम्; M3 दर्पम् (for दैवम्). Ś1 K2 T3 G3. 4 इमं (for इदं). M2 मयि (for मम). — After 14, K2 ins. (a variant of 18-19):

876* पतितो हि विमानाश्रयात्स मुनिः प्रार्थितो मया ।

कुरु शापान्तमित्येवं प्रोवाचेदं दयान्वितः ।
 यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यति धर्मतः ।
 स त्वां मोक्षयिता शापात्कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
 न च ते मत्प्रसादेन स्मृतिभ्रंशो भविष्यति ।
 बलवानपि जन्तुस्ते गृहीतो वश्यमेप्यति ।

अहमद्योपयोक्ष्यामि विधानं पश्य यादृशम् ॥ १५
 न हि मे मुच्यते कश्चित्कथंचिद्ग्रहणं गतः ।
 गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम ॥ १६
 नासि केवलसर्पेण तिर्यग्योनिषु वर्तता ।
 गृहीतः कौरवश्रेष्ठ वरदानमिदं मम ॥ १७
 पतता हि विमानाग्रान्मया शक्रासनाद् द्रुतम् ।
 कुरु शापान्तमित्युक्तो भगवान्मुनिसत्तमः ॥ १८
 स मामुवाच तेजस्वी कृपयाभिपरिप्लुतः ।
 मोक्षस्ते भविता राजन्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १९
 ततोऽसि पतितो भूमौ न च मामजहात्स्मृतिः ।
 स्मार्तमस्ति पुराणं मे यथैवाधिगतं तथा ॥ २०

यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिब्रूयाद्विशेषवित् ।
 स त्वां मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीदृषिः ॥ २१
 गृहीतस्य त्वया राजन्प्राणिनोऽपि बलीयसः ।
 सत्त्वभ्रंशोऽधिकस्यापि सर्वस्याशु भविष्यति ॥ २२
 इति चाप्यहमश्रौषं वचस्तेषां दयावताम् ।
 मयि संजातहार्दानामथ तेऽन्तर्हिता द्विजाः ॥ २३
 सोऽहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ ।
 सर्पयोनिमिमां प्राप्य कालाकाङ्क्षी महाद्युते ॥ २४
 तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजंगमम् ।
 न ते कुप्ये महासर्प न चात्मानं विगर्हये ॥ २५
 यस्मादभावी भावी वा मनुष्यः सुखदुःखयोः ।

15 ^a) Cnp अमेध्यं (for अवध्यं). B Dc Dn D4. 6
 'ध्यं दयादम्; T1 'ध्यमानं च (for 'ध्यमायान्तम्). Ś1
 अवध्यं तु मया दृष्टम्; K D1-3. 5 अवध्यं (K2 'इयं) त्वां तु
 (K3. 4 च; D3 स्त्र-) दयादम्. — ^b) Ś1 K B4 D1-3. 5
 [अ]द्भुतं (for प्रियं). — ^c) G2 'मोक्षयामि (for 'योक्ष्यामि).
 — ^d) T1 मादृशं (for यां).

16 G1 om. 16^a-18^a. — ^a) B2 मुच्येत मे (for मे
 मुच्यते). M1 किंचित् (for कश्चित्). — ^b) T1 G2. 4 M
 कदाचिद् (for कथंचिद्). B D (except D1-3. 6) प्रग्रहं
 (for ग्रहणं). — ^d) B1 (m as in text) प्राप्तकालो; Dc
 षष्ठकाले; Dsm प्राप्ते काले. Ś1 K D1-3. 5 परंतप; B3 (m
 as in text) द्विजोत्तम; M1 विशेषतः (for नरो).

17 G1 om. 17 (cf. v.l. 16). — ^a) D3. 5 नासि;
 T G2. 4 नासीत् (for नासि). B2 G2 'दपेण (for 'सर्पेण).
 — ^b) Ś1 K1. 2 तिर्यग्योनौ हि; B1 'नौ प्र-; D1 'नौ नि-;
 D2 'नौ वि-; D6 'नौ च. D3 तिष्ठता; G2 वर्तिना (for
 वर्तता).

18 G1 om. 18^a (cf. v.l. 16). — ^a) B2 Dn2. n3
 विमानाग्रान्. — ^b) K1 महा- (for मया). Ś1 K1. 2
 सिंहा- (for शक्रा-). B1 Dc D6 'सनच्युताद् (for 'सनाद्
 द्रुतम्). S तदा (for द्रुतम्). — ^c) T1 तदा; T2 G2. 3
 कदा (for कुरु). T G2. 3 शापांत. — ^d) D6 मया स (for
 भगवान्).

19 ^b) K3 क्षमया (for कृपया). B2 [अ]ति- (for
 [अ]भि-). T1 मुनिसत्तमः; T2 G2-4 M समभि- (for [अ]भि-
 परि-). — After 19^{ab}, T2 G2-4 ins.:

877* यस्यवा वेष्टितो राजन्मोहमेति महाबलः ।

— ^d) B4 'पर्यये. D6 M1 कस्मिश्चित्कालपर्यये.

20 ^b) K3 D1-3 तु (for च). T1 M प्रजहात्; T2 G
 प्रजहौ (for अजहात्). — ^c) D6 स्मार्थम्; M1 स्मर्तुम् (for
 स्मार्तम्). D3 T1 G2 असि (for अस्ति). — ^d) D1 यथा
 च (for यथैव). K1. 2 [अ]धिकृतं; D1 [अ]पि गतं; T2 G2-4
 [अ]वगतं (for [अ]धिगतं). B2 G2 M1 तदा (for तथा).

21 ^a) S मे (for ते). — ^b) K1. 2. 4 विशेषवत्; K3
 Dc T1 विशेषतः; Dn D4. 6 विभागवित् (for विशेष-).
 — ^c) Ś1 K2 त्वा; S (except T1) मां (for त्वां). K4
 राजन् (for शापाद्). — ^d) K4 शापान् (for इति). Ś1
 K1. 2 मुनिः (for ऋषिः).

22 ^b) K3. 4 D1. 5 प्राणतोपि. — ^c) G1 बल- (for
 सर्व-). K2 D1 'श्चापि; Dc 'स्येति (for 'स्यापि). — ^d)
 G1 सर्पस्य; G2 सर्पेण; G3 (before corr.). 4 सर्वथा (for
 सर्वस्य). T G4 [अ]पि (for [आ]शु).

23 ^a) T2 G3 वा- (for चा-). — ^b) B2 T1 M वाचस
 (for वचस्). — ^c) T1 संमान- (for संजात-). K1 'हर्षा-
 णाम्; K4 'हार्दस्य (for 'हार्दानाम्). — ^d) K4 D1. 2 ततस्
 (for अथ). T1 सहिता (for सन्तर्हिता).

24 ^a) B4 सोहं कृत्वा सुदुष्कर्म. — ^b) T1 [इ]ह वने
 (for निरये). T2 G3. 4 [ऽ]शुभे (for [ऽ]शुचौ). — ^c)
 K1. 2 प्राप्तः (for प्राप्य). — ^d) D1 T G2-4 काल- (for
 कालां).

25 Before 25, B4 Dc1 D1 M1 ins. वैशं उ- (M1
 om. उ-). — ^a) K1 'बाहो (for 'बाहुर). — ^b) D6 महा-
 बलः (for भुजं). — ^c) B Dn D4. 6 न च कुप्ये; D1 न
 कुप्ये तत्; T1 तत्र कुप्ये (for न ते कुप्ये). T G2-4 'राज
 (for 'सर्प). — ^d) S नात्मनो (G1. 2. 4 'ने) द्विजसत्तम
 (G1 वै द्विजोत्तम; G4 नृपसं).

आगमे यदि वापाये न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ २६
 दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमर्हति ।
 दैवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥ २७
 पश्य दैवोपघाताद्धि भुजवीर्यव्यपाश्रयम् ।
 इमामवस्थां संप्राप्तमनिमित्तमिहाद्य माम् ॥ २८
 किं तु नाद्यानुशोचामि तथात्मानं विनाशितम् ।
 यथा तु विपिने न्यस्तान्भ्रातृन्राज्यपरिच्युतान् ॥ २९
 हिमवांश्च सुदुर्गोऽयं यक्षराक्षससंकुलः ।
 मां च ते समुदीक्षन्तः प्रपतिष्यन्ति विह्वलाः ॥ ३०
 विनष्टमथ वा श्रुत्वा भविष्यन्ति निरुद्यमाः ।
 धर्मशीला मया ते हि बाध्यन्ते राज्यगृद्धिना ॥ ३१

अथ वा नार्जुनो धीमान्विषादमुपयास्यति ।
 सर्वास्त्रविदनाधृष्यो देवगन्धर्वराक्षसैः ॥ ३२
 समर्थः स महाबाहुरेकाह्वा सुमहाबलः ।
 देवराजमपि स्थानात्प्रच्यावयितुमोजसा ॥ ३३
 किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रं दुर्धूतदेविनम् ।
 विद्विष्टं सर्वलोकस्य दम्भलोभपरायणम् ॥ ३४
 मातरं चैव शोचामि कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
 यास्माकं नित्यमाशास्ते महत्त्वमधिकं परैः ॥ ३५
 कथं नु तस्यानाथाया मद्विनाशाद्भुजंगम् ।
 अफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ॥ ३६
 नकुलः सहदेवश्च यमजौ गुरुवर्तिनौ ।

26 ^a) Ś1 D3 M2 यत्स्याद्; K1. 2. 4 D1. 5 G1. 2. 4 M1 यः स्याद्; B2 तस्माद् (for यस्माद्). Ś1 अवादी; K1 अभावे (for अभावी). — ^d) B1 तत्र न (by transp.). D4 प्रापं; M2 ग्लापं (for ग्लपं). T1 जनः (for मनः).

27 ^{27^{ab}} = (var.) 1. 1. 186^{cd}. — ^b) Ś1 K2 B1 D1. 2. 5 G1 [S]तिवं; B1m. 2-4 Dc Dn D4. 6 T G2-4 वंचं; M2 विवं (for निवं). — ^c) G1 दैवतं हि (for दैवमेव). — ^d) T1 G1. 2 M1 पौरुषं तु निरर्थकं.

28 ^a) G2 देवो (for दैवो). B1 पाताद् (m घाताद् as in text). D2. 3 वै (for हि). — ^b) Ś1 K1. 2 श्रयात्; B2 श्रितं; T1 श्रयः. — ^c) T1 G2. 4 M आपदं (for अवस्थां). S (except G1) आपन्नम् (for संप्राप्तम्). — ^d) Ś1 K1. 2 यन्निमित्तम्; D4 सनिमित्तम् (for अनिमित्तम्). K4 महद्भि मां; Dc इहाद्य मे; D5 इहोद्यमं (for इहाद्य माम्).

29 ^a) K1 नाभिः; K2 [अ]द्य न (by transp.); T2 G3. 4 मां न. Ś1 K4 D1 [अ]पि (for [अ]नु). G1. 2 M2 अहं तु नाशुशोचामि. — ^c) Ś1 K1. 2 हि; K3. 4 D1-3. 5 M सु (for तु). D5 त्यक्तान् (for न्यस्तान्). — ^d) T1. 2 (before corr.) G2. 4 M राज्यात् (for राज्य).

30 ^a) B1 न मामुदीक्षमाणास्ते; B2. 3 Dc Dn D4. 6 मां समुदीक्षमाणास्ते. — ^d) Ś1 K1. 2 B4 Dn1 D2. 3. 5 G1 M2 प्रयति; T1 प्रतपि (for प्रपति).

31 ^a) Ś1 K1. 2 D5 विनाशम् (for विनष्टम्). B D (except D1-3. 5) G1 मां (for वा). — ^c) Ś1 K2 शील- (except D1-3. 5) G1 मां (for वा). — ^c) Ś1 K2 शील- मयस्य; K1 शीलमयास्य; B1 शीलमयास्य; T1 G1 शीलतया; T2 G2-4 शीलस्त्वया (for शीला मया). Ś1 K2 तर्हि; S तेपि (for ते हि). — ^d) K4 D5 बध्यन्ते (for बाध्यन्ते).

K1 D2. 3 T1 गृद्धिनः; B3 (m as in text) विग्रहाः; T2 G गृद्धिनः (G1 गृधुना).

32 ^a) K1 [अ]पि (for न). — ^c) G1-3 M दिव्यास्त्रं (for सर्वास्त्रं). T G4 दिव्यास्त्रविधि (T2 after corr. 'द') नाधृष्यो. — ^d) B1 गंधर्वदानवैः; G1. 2 दानवराक्षसैः.

33 ^a) K1. 2 समर्थः सुमहाबाहो. — ^b) B1 एकः स; B1m. 2-4 Dc Dn D3. 6 एकोपि; G2 एको वा (for एकाह्वा). T1 M2 स (for सु). G1 M1 चांतरेण मां (for सुमहाबलः). Ś1 K D1-3. 5 एकेनाह्वा (K2 इगा) महाबलः. — ^d) K1. 3. 4 D1 प्रा (for प्र). B D (except D1-3. 5) अंजसा (for ओ).

34 ^b) T1 द्यूतेन; G4 तु द्यूत (for दुर्धूत). — ^c) Ś1 द्विष्टं हि; K1 विष्टं हि; K2 त्विष्टं हि; M2 विनष्टं (for विद्विष्टं). — ^d) B Dn D4. 6 G4 दंभमोह; G1 लोभमोह; G2 मानालोभ.

35 ^a) K3 D1-3 M त्वेव; K4 D5 त्वनु (for चैव). — ^b) D1 T2 G3. 4 पुत्रगृद्धिनी; D2 वृद्धिनी. — ^c) Ś1 K1. 2 सा (for या). S [अ]स्मासु (for [अ]स्माकं). — ^d) D2 शरैः (for परैः).

36 ^a) Ś1 K1. 2 कथं तस्यानाथायां; K4 D1-3. 5 G1 M1 कथं तस्या ह्य (D2 M1 अ; G1 च्य) नाथाया; B Dc Dn D4. 6 तस्याः कथं (B4 by transp. कथं तस्यास्य) त्वनाथाया. — ^c) S सफला (for अफला). — ^d) B1 मम (for मयि). K4 T1 G1 M सर्व; T2 G2-4 सप (for सर्वे).

37 ^b) B D (except D1-3. 5) T G2-4 यमौ च (for यमजौ). — D2 om. 37^c-38^b. — ^c) Ś1 K1. 2 संसंभौ; B Dc Dn D4. 6 संगुप्तौ; D5 संरुद्धौ.

मद्बाहुबलसंस्तब्धौ नित्यं पुरुषमानिनौ ॥ ३७
 निरुत्साहौ भविष्येते अष्टवीर्यपराक्रमौ ।
 मद्विनाशात्परिद्यूनाविति मे वर्तते मतिः ॥ ३८
 एवंविधं बहु तदा विललाप वृकोदरः ।
 भुजंगभोगसंरुद्धो नाशकश्च विचेष्टितुम् ॥ ३९
 युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो बभूवास्वस्थचेतनः ।
 अनिष्टदर्शनान्घोरानुत्पातान्परिचिन्तयन् ॥ ४०
 दारुणं ह्यशिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता ।
 दीप्तायां दिशि विव्रस्ता रौति तस्याश्रमस्य ह ॥ ४१
 एकपक्षाक्षिचरणा वर्तिका घोरदर्शना ।
 रुधिरं वमन्ती ददृशे प्रत्यादित्यमपस्वरा ॥ ४२

प्रववावनिलो रूक्षश्चण्डः शर्करकर्षणः ।
 अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरुतानि च ॥ ४३
 पृष्ठतो वायसः कृष्णो याहि याहीति वाशति ।
 मुहुर्मुहुः प्रस्फुरति दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ॥ ४४
 हृदयं चरणश्चापि वामोऽस्य परिवर्तते ।
 सव्यस्याक्ष्णो विकारश्चाप्यनिष्टः समपद्यत ॥ ४५
 स धर्मराजो मेधावी शङ्कमानो महद्भयम् ।
 द्रौपदीं परिपप्रच्छ क भीम इति भारत ॥ ४६
 शशंस तस्मै पाञ्चाली चिरयातं वृकोदरम् ।
 स प्रतस्थे महाबाहुर्धौम्येन सहितो नृपः ॥ ४७
 द्रौपद्या रक्षणं कार्यमित्युवाच धनंजयम् ।

38 D₂ om. 38^{ab} (cf. v.l. 37). — ^a) B₁₋₃ Dc Dn
 D₄. ६ भविष्यते (B₁ ष्येते) निरुत्साहौ. — ^c) Ś₁ K₂
 'नाश' (for 'नाशात्'). — ^d) Ś₁ K₁. २ निश्चिता (for वर्तते).

39 Before 39, Dc ins. वैशं उं. — ^a) Ś₁ K₁. २
 T₁ G₁ M₂ तथा (for तदा). — ^b) G₁ विलप्य च; M₂
 विप्रलाप (for विल). — ^c) D₅ 'संरुद्धो'; M₂ 'संरुद्धो'
 (for 'संरुद्धो'). — ^d) Ś₁ K₁. २ D₅ न शशाक; B₁ नाशकस्
 (for नाशकश्च).

40 ^a) M₁ च (for तु). — ^b) Ś₁ [अ]स्वस्तं; K₄ [आ]श्वस्तं
 (for [अ]स्वस्थं). — ^c) Ś₁ K₁. २ Dc अरिष्टदर्शं; T₂ G₂₋₄
 अतिदुर्दर्शं. — ^d) B₄ तान्विचितं; T₂ G₂. ३ बहु चितं
 (for परिचिन्तं).

41 ^a) Dc₂ करुणं; T₂ G₂₋₄ दारुणास् (for दारुणं).
 T₂ G₂₋₄ तु (for हि). — ^d) Ś₁ K₁. २ Dn₂ G₁ च; K₃. ४
 B₃ D₁₋₃. ६ हि (for ह).

42 ^a) D₅ 'पादाक्षि' (for 'पक्षाक्षि'). K₃ D₁ 'चरणां';
 B₁ T G 'चरणान्' (G₁ 'वचना' (for 'चरणा'). — ^b) Ś₁
 K₁. २ M₁ नर्तका; K₃ मर्तका; K₄ M₂ नर्तुका; B₁ वर्तकी; B₃
 D₃ नर्तकी; D₁ वर्तिका; D₅ जंबुकी; T₁ अत्यंत; T₂ G नृत्यू-
 हान् (G₁ 'हा' (for वर्तिका). Ś₁ K₂ Dc₁ M 'दर्शनाः';
 K₃ B₁ D₁ 'दर्शनां'; T G₂₋₄ 'दर्शानान्'. — ^c) Hyper-
 metric! K₃ असृग्; B D (except D₅) G₁ रक्तं (for
 रुधिरं). Ś₁ वमते; K₃ वमंती; G₁ वमती; M वमंतीर् (for
 वमन्ती). D₅ वमती दृष्टा; T G₂₋₄ वमतोदर्शत् (G₂
 'पश्यत्' (for वमन्ती ददृशे). — ^d) K₂ अपस्वना; B₁ Dc
 Dn₂. n₃ अभासुरा (B₁ 'रां'; Dc₁ 'रा:'); B₂. ४ Dn₁ D₄. ६
 अभास्वरा; D₁. २ M₁ अपस्वरां (D₂ 'रं'; 'रा:'); D₅ अर्थांबरात्;
 T G₂₋₄ खरस्वनान्. Ś₁ K₁ 'दित्यसमस्वना; K₃ 'दित्यतप-

स्वरं; B₃ 'दित्यमहासुरा; M₂ 'दित्यपुरःसरा:; text as in K₄
 D₃ G₁ only.

43 ^a) B₁₋₃ D (except D₁₋₃. ६) T G चानिलो (for
 [अ]निलो). — ^b) K₂ Dc₂ Dn₂. n₃ D₁. ६ चंड- (for चण्ड:).
 Ś₁ K₁. २ T G₂₋₄ M₂ 'वर्षणः' (for 'कर्षण:'). — ^c) Ś₁ K₁₋₃
 D₁₋₃ सत्वानि; D₅ चैवासन् (for सर्वाणि). — ^d) Ś₁
 'शतानि च.

44 ^b) Ś₁ K₁. २ वाचति; K₃ B₄ D₁. २ वासं; K₄
 B₁₋₃ Dc Dn D₃₋₆ शंसं (for वाशं). — ^c) B Dn D₄. ६
 स्फुरति च; S प्रस्फुरते. — ^d) S (except M₁) च (for [अ]-
 स्य). Ś₁ ततः; K₂ तदा (for तथा).

45 ^a) Ś₁ K₁. २ चरणौ; T₁ चयनश्च (for चरणश्च). Ś₁
 K D₁₋₃ चास्य (for चापि). D₅ हृदयं कंपते तस्य. — ^b)
 K₁. २ वामे; D₅ वासो (for वामो). Ś₁ K D₁₋₃. ६ वि-;
 T₁ G₂ M [S]पि (for Sस्य). B₁. ३. ४ Dc Dn₁ D₄. ६ T₁
 G₁ M परितप्यते; B₂ Dn₂. n₃ 'तप्यति; T₂ G₂₋₄ 'नृत्यति.
 — ^c) K₃ G₁ M₂ सव्यश्च (for 'स्य). K₄ Dn₁. n₃ D₁
 T₁ G₁ [अ]क्ष्णोर् (for [अ]क्ष्णो). T₁ विकारं च. — ^d) T₂
 G₃. ४ om. [अ]पि. Ś₁ K₂ [अ]रिष्टः; D₁. २ [अ]निशं; G₂
 [अ]निष्टं (for [अ]निष्टः).

46 ^a) B₁₋₃ D (except D₁₋₃. ६) M₁ धर्मराजोपि मे.
 — ^b) B D (except D₁₋₃. ६) मन्यं (for शङ्कं). K₂. ३
 महाभयं. — ^d) K₄ भामिनि (for भारत).

47 ^a) K₂ तस्य; G₁ राजे (for तस्मै). — ^b) Ś₁ चिरा-
 यातं. — After 47^{ab}, B₃ Dc ins.:

878* कथयामास तत्सर्वं मृगान्धन्तुमितो गतम् ।

तच्छ्रुत्वा स्वरितो राजा मृशमुद्विग्नमानसः ।

— ^c) K₁ B₁₋₃ Dc T₁ संप्रतस्थे; K₃. ४ D₁₋₃. ६ प्रतस्थे स

नकुलं सहदेवं च व्यादिदेश द्विजान्प्रति ॥ ४८
 स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात्प्रभुः ।
 ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिहिताम् ॥ ४९
 धावतस्तस्य वीरस्य मृगार्थे वातरंहसः ।

ऊरुवातविनिर्भ्रान्दुमान्व्यावर्जितान्पथि ॥ ५०
 स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे ।
 गृहीतं भुजगेन्द्रेण निश्चेष्टमनुजं तथा ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगाभिवेष्टितम् ।
 दयितं भ्रातरं वीरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १

कुन्तीमातः कथमिमामापदं त्वमवाप्तवान् ।
 कश्चायं पर्वताभोगप्रतिमः पद्मगोत्तमः ॥ २
 स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमग्रजम् ।

(by transp.). — ^a) Ś1 K1 B1 D1. 2. 4. 5 नृप; S प्रभुः
 (for नृपः). B4 धौम्येन सह पांडवः.

48 K3 om. 48. — ^b) Ś1 K1. 2 D1 इत्युक्त्वा च (for
 इत्युवाच).

49 ^a) D2 T2 (before corr.) G2. 4 अन्वीय (for
 उन्नीय). — ^b) Ś1 K1. 2 D1. 2. 5 विभुः; B1 पुनः (for
 प्रभुः). — After 49^{ab}, B Dc Dn D4. 6 ins. :

879* मृगयामास कौन्तेयो भीमसेनं महावने ।

स प्राचीं दिशमास्थाय महतो गजयूथपान् ।

— ^c) Ś1 K1. 2. 4 D1. 5 पदवीं (for पृथिवीं). — ^d) Ś1
 पदं (for परि). — After 49, B Dc Dn D4. 6 ins. :

880* ततो मृगसहस्राणि मृगेन्द्राणां शतानि च ।

पतितानि वने दृष्ट्वा मार्गं तस्याविशन्नपः ।

[(L. 2) B2 Dc D4. 6 विदन्नपः (for विशन्नपः).]

50 ^a) Ś1 K1. 2 धावमानस्य धी(Ś1 वी)रस्य; B1m
 सदृशं धावतस्तस्य. — ^b) B Dc1 Dn D4. 6 मृगार्थं; Dc2
 'णां (for 'र्थ). — ^c) Ś1 'भिन्ना; K1. 2 D1. 2 'भिन्नान्; B
 Dc Dn D4. 6 G1. 4 M 'भैन्ना (for 'भैन्नान्). — ^d) K
 D1. 2. 5 व्यावर्ति; D3 आवर्जि (for व्यावर्जि). B Dc
 Dn D4. 6 M1 द्रुमा व्यावर्जि (B2 'ति)ताः पथि. — After
 50, Dc ins. 881*.

51 ^a) B2. 3 D4. 6 गत्वा च तैस (D4. 6 चैतैस). K1. 2
 G1. 2 M1 तथा (for तदा). — B2-4 Dn D4. 6 ins. after
 51^{ab}: Dc, after 50 :

881* रूक्षमारुतभूयिष्ठे निष्पन्नद्रुमसंकटे ।

ईरिणे निर्जले देशे कण्टकिद्रुमसंकुले ।

अश्मस्थानुक्षुपाकीर्णे सुदुर्गे विषमोक्तटे ।

[(L. 1) Dn 'संकुले (for 'संकटे)! — (L. 2) Dc
 निर्जने (for 'ले). — (L. 3) Dc 'क्षया' (for 'क्षुपा').]

— ^d) T2 G3. 4 विचेष्टम् (for निश्चेष्टम्). K3. 4 B1 D
 (except D3) G1. 2 M तदा; B4 स्थितं (for तथा).

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1. 2 Dn2 T2
 G2-4 आरण्य. — Sub-parvan: K3. 4 B1-3 Dc Dn1. n3
 D1-6 G1 आजगर. — Adhy. no. (figures, words or
 both): Dn 179 (Dn2 178); D1 184; S (M2 sup.
 lin.) 180 (M2 orig. 182). — Śloka no.: Dn1. n3
 54; Dn3 55; D1 57.

177

1 ^a) G1 धर्मराजः (for युधिष्ठिरस्). D5. 6 G1 समा
 (for तमा). — ^b) B1-3 Dc Dn D4. 6 'भोगेन (for
 'भोगाभि). — ^c) G1 भ्रातरं दयितं (by transp.). K3. 6
 D1-3. 6 भीमम्; B Dc Dn D4. 6 S (except G1) धीमान्
 (for वीरम्). — ^d) S (except T1) इदमित्यब्रवीद्वचः.

2 ^b) K3. 4 D1-3 S (except T1) इहास (for अवाप्त).
 B4 आपदं प्राप्तवानसि; D5 यदि त्वमिहमाप्तवान् (sic). — ^d)
 Ś1 K1. 2 भुजगोत्तमः; B4 नागसत्तमः (for पद्म). T2 G
 -भोगः पद्मगसत्तमः.

3 ^a) T1 धर्मराजं समालोक्य. — ^b) K3. 4 D5 ततो
 (for भ्राता). — ^d) Ś1 K1. 2 ग्राहेणाभिविचे(Ś1 'वे)ष्टितः.
 — After 3, B Dc Dn D4. 6 ins. :

882* भीम उवाच ।

अयमार्थ महासस्वो भक्षार्थं मां गृहीतवान् ।

कथयामास तत्सर्वं ग्रहणादि विचेष्टितम् ॥ ३

युधिष्ठिर उवाच ।

देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान्यदि ।

सत्यं सर्प वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ ४

किमाहत्य विदित्वा वा प्रीतिस्ते स्याद्भुजंगम् ।

किमाहारं प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवानिमम् ॥ ५

सर्प उवाच ।

नहुषो नाम राजाहमासं पूर्वस्तवानघ ।

प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ६

क्रतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च ।

त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रं प्राप्नो विक्रमणेन च ॥ ७

तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा ।

सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिविकां मम ॥ ८

ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमवमन्य ततो द्विजान् ।

इमामगस्त्येन दशमानीतः पृथिवीपते ॥ ९

न तु मामजहात्प्रज्ञा यावदद्येति पाण्डव ।

तस्यैवानुग्रहाद्राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १०

षष्ठे काले समाहारः प्राप्नोऽयमनुजस्तव ।

नाहमेनं विमोक्षयामि न चान्यमभिक्रामये ॥ ११

प्रश्नानुच्चारितांस्तु त्वं व्याहरिष्यसि चेन्मम ।

नहुषो नाम राजर्षिः प्राणवानिव संस्थितः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

सुच्यतामयमायुष्मन्प्राता मेऽमितविक्रमः ।

वयमाहारमन्यं ते दास्यामः क्षुज्जिवारणम् ।

सर्प उवाच ।

आहारो राजपुत्रोऽयं मया प्राप्नो सुखागतः । [5]

गम्यतां नेह स्यात्तव्यं श्वो भवानपि मे भवेत् ।

व्रतमेतन्महाबाहो विषयं मम यो व्रजेत् ।

स मे भक्षो भवेत्तात त्वं चापि विषये मम ।

चिरेणाद्य मयाहारः प्राप्नोऽयमनुजस्तव ।

नाहमेनं विमोक्षयामि न चान्यमभिक्रामये । [10]

[(L. 3) Dc D4 विक्रम (for 'विक्रमः'). — For lines 9-10, cf. stanza 11.]

4 ^b S दैत्यनाथो वा (for यदि वा दैत्य). B1 यक्ष (for दैत्य). — ^d D6 पृच्छते; G1 पृच्छामि (for पृच्छति). Ś1 K1-3 M त्वा (for त्वां). — After 4, B2-4 Dc Dn D4. 6 ins.:

883* किमर्थं च त्वया प्राप्नो भीमसेनो भुजंगम् ।

5 ^a 5^a = 1. 23. 11^a. — ^{ab} S किं (for वा). B4 repeats 883* for 5^{ab}. — ^c Ś1 K4 D1 कम् (for किम्). D6 वा सर्प (for आहारं). D2 विद्यते त्वां; T2 G1. 3. 4 प्रयच्छेम (for 'च्छामि).

6 ^b K2 Dc2 पूर्व (for पूर्वस्). K4 D1. 2 पूर्वेषां पूर्वजस्तव; D6 आसं पूर्वभवस्तव. — ^d G2 M2 नराधिपः. D6 आयोर्वंशकरः सुतः.

7 ^b B4 S बलेन च; D6 च भारत (for दमेन च). — B3 om. (hapl.) 7^{cd}. — ^c Ś1 K1. 2 D3 अव्यग्रः; D6 अग्र्यं च; G1 अप्राप्यं (for अव्यग्रं). — ^d K4 B D प्राप्नोहं (D6 प्राप्नो मे) विक्रमेण च.

8 ^a D6 ऐश्वर्यं हि (for तदैश्वर्यं). — ^b D6 मोहो (for दर्पो). Ś1 K D1-3. 6 आविशत् (for अगमत्). D6 पुरा (for तदा). — ^c T2 G2-4 सहस्रं च; M1 'स्त्राणि (for 'स्रं हि). — ^d S वहन्ति (for उवाह).

9 ^a T2 (before corr.) G2 ऐश्वर्यान् (for ऐश्वर्यं). D6 G1 'मोहेन (for 'मत्तोऽहम्). — ^b T G2-4 M 'मत्य (for 'मन्य). Ś1 K2 Dc द्विजोत्तमान् (for ततो द्विजान्). G1 वाहयन्सर्वतो द्विजान्. — ^c B1 इमामवस्थामगमं. — ^d B1 शापेन (for आनीतः). Ś1 पृथिवीतले; S इति मे स्मृतिः.

10 ^a Ś1 K1. 2 D3 तत्र; M1 न च (for न तु). Ś1 D3 मां नाजहात्; K1. 2 मां न जं; T2 G3. 4 मां व्यजं; G2 M1 मां व्याजं; M2 मां प्रजहत् (for मामजहात्). — ^b Ś1 K1. 2 अद्येह; Dc अद्येति; T1 अभ्येति; T2 G अन्वेति (for अद्येति). T G पाण्डवः. — D6 om. 10^c-11^b.

11 D6 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^a B Dn1. n2 D6 मयाहारः (B4 'रं); G1 समाहारः; G2 महाराज; M1 समाहारं. — ^b B4 प्राप्नोस्मि भरतर्षभ. — D3 om. (hapl.) 11^d-12^c. — ^d K3. 4 B Dc Dn D4. 6 T2 G2-4 न चान्यद्. K4 B Dc Dn D1. 4-6 अपि (for अभि-). Ś1 K1. 2 G1 काक्षये (for कामये).

12 D3 om. 12^{abc} (cf. v.l. 11). — ^a K4 D1. 2 उचरितान्. K1. 2 D6 तुभ्यं; K4 D1. 2 G2 श्रुत्वा; B Dc Dn D4. 6 अद्य; T1 M2 त्वं तु; T2 G1. 3. 4 तांस्त्वं (for तु त्वं). — ^b Ś1 K D1. 2. 6 व्याकरिं (for व्याहरिं). — After 12, D1 ins. 884*.

13 D1 om. 13^a-14^b. — ^a Ś1 K1. 2 सर्पं ब्रूहि (by transp.). T2 ब्रूहि सर्पं. — ^b Ś1 K1. 2 प्रतिमोक्षयामि; cf. v.l. 14. T1 शक्तिः (for ते वचः). — ^c T1 कामम्

अथ पश्चाद्विमोक्षयामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रूहि सर्पं यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ।

अपि चेच्छक्र्यां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजंगम् ॥ १३

वेद्यं यद्वाह्मणेनेह तद्भवान्वेत्ति केवलम् ।

सर्पराज ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥ १४

सर्प उवाच ।

ब्राह्मणः को भवेद्राजन्वेद्यं किं च युधिष्ठिर ।

ब्रवीद्वितीमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिमीमहे ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यं दानं क्षमा शीलमानुशंस्यं दमो घृणा ।

दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ १६

वेद्यं सर्प परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखं च यत् ।

यत्र गत्वा न शोचन्ति भवतः किं विवक्षितम् ॥ १७

सर्प उवाच ।

चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव ह ।

शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एव च ।

आनुशंस्यमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ॥ १८

वेद्यं यच्चात्थ निर्दुःखमसुखं च नराधिप ।

ताभ्यां हीनं पदं चान्यन्न तदस्तीति लक्षये ॥ १९

युधिष्ठिर उवाच ।

शूद्रे चैतद्भवेच्छुभं द्विजे तच्च न विद्यते ।

C. 3. 12475
B. 3. 180. 25
K. 3. 182. 25

(for प्रीतिम्). — After 13, K₂ (om. lines 1-20) ins. a passage given in App. I (No. 19).

14 D₁ om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — ^a) T₁ सत्यश्च (for वेद्यं). K₃ B Dc Dn D₄. 6 T G₃. 4 M₂ च; G₁ तु (for यद्). T₁ [अ]हं; M₂ [इ]व (for [इ]ह). G₂ वेद्यं च यद्वाह्मणेन. — D₂ ins. after 14^{ab}; D₁ (which om. 13^a-14^b) ins. after 12:

884* ब्रूहि यत्ते मया वाच्यं तत्त्वं धर्मभृतां वर ।

— ^c) Ś₁ K D₁-3. 5 वचः; M तव (for ततः). G₁ सर्पराजोऽथ तच्छ्रुत्वा. — ^d) Ś₁ K₁. 2 प्रतिमोक्षयामि; cf. v.l. 13.

— After 14, K₄ D₁. 2 ins. a passage given in App. I (No. 19), which K₂ (partly) ins. after 13.

15 D₁ om. 15 (with the ref.). — ^b) G₁ किं वेद्यं (by transp.). — ^c) K₄ D₂ प्रब्रूहि (for ब्रवीहि). K₂. 3 [अ]तिमतिस्त्वं हि; K₄ D₂ मतिं हि त्वां; Dc D₃ मतिं त्वाहं; T₁ M मतिस्त्वेन (M₂ स्वे हि); T₂ G₃. 4 [अ]नुमति (G₄ inf. lin. तं) त्वां हि. — ^d) D₃ मिमीमहि; S मिनोमि ते.

16 ^a) D₂ दाक्ष्यं (for दानं). D₁ तपः (for क्षमा). Ś₁ K₁. 2 D₁ शौचम् (for शीलम्). — ^b) N तपो (for दमो). — ^c) Ś₁ K D₁. 2. 5 राजेन्द्र (for नागेन्द्र). — ^d) Dn₂ D₄. 6 स्मृतिः (for स्मृतः). — After 16, K₄ D₁. 2 ins.:

885* परेषां च गुणान्वेषी सततं पुरुषर्षभ ।

सतोऽपि दोषान् राजेन्द्र न गृह्णाति कदाचन ।

दीनानुकम्पी सततं सततं साधुवत्सलः ।

नित्यं दानरतश्चैव तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

सर्प उवाच ।

यत्नेन ब्रूहि राजेन्द्र कः कालः श्राद्धदानयोः । [5]

प्रश्नं प्रश्नविदां श्रेष्ठ सर्ववित्तं मतोऽसि मे ।

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्र वै ब्राह्मणं पश्येच्छ्रोत्रियं ध्यानतत्परम् ।

धनं मन्येद्विशिष्टं तु स कालः श्राद्धदानयोः ।

सर्प उवाच ।

किं वेद्यं परमं राजञ्छंस मे त्वं युधिष्ठिर ।

सर्वज्ञोऽसि महाबाहो वाक्यैरनुमिमीमहे । [10]

[D₁ om. (hapl.) from the posterior half of line 2 up to the prior half of line 5. — (L. 6) D₂ repeats 14^{ab} for line 6. — (L. 8) D₁ वरं (for धनं). D₁. 2 मन्ये (for मन्येद्). D₁ तं कालं (for स कालः). — After line 8, D₁ repeats 14; while D₂ repeats 14^{cd}! — (L. 9) K₄ शंस (for राजञ्च), and किं सुखं भरतर्षभ (for the posterior half).]

17 ^a) D₁. 2 यत्परमं (for सर्प परं).

18 K₃ om. 18^{ab}. — ^a) Ś₁ K₄ D₂. 3. 5 चेत्; K₂ तत्; M₂ ते (for च). — ^b) K₄ सत्यादि (for सत्यं च). K₁. 2. 4 B₃ Dn D₁. 2. 4. 6 G₄ हि (for इ). — ^c) K₃ D₁-3. 5 हि (for the first च). Ś₁ K₂ D₃. 5 च सत्यादि; K₃ D₁. 2 च सत्यानि; K₄ च ज्ञानादि; B₁ यदा सत्यं (for च सत्यं च). — ^d) K₃ D₅ अक्रोधम् (for अक्रोध). — M om. 18^{cd}. — ^e) Ś₁ K D₁-3. 5 चेति (for चैव).

19 ^a) Ś₁ K₁. 2 यथार्थः; K₃ यथात्य; K₄ B Dn D₄. 6 यच्चात्र; Dc D₁-3 यच्चाथ; D₅ यद्वाह; T G₃. 4 M यच्चार्य (for यच्चात्य). — ^b) Ś₁ K₂ D₅ युधिष्ठिर; K₄ सुखं नृप (for नरा). — ^d) Dc लक्ष्यते (for लक्षये). — After 19, Dc D₃ (marg.) ins. :

C. 3. 12475
B. 3. 180. 25
K. 3. 182. 25

न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ २०
यत्रैतल्लक्ष्यते सर्पं वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ।
यत्रैतन्न भवेत्सर्पं तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ २१
यत्पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतेति ह ।
ताभ्यां हीनमतीत्यात्र पदं नास्तीति चेदपि ॥ २२
एवमेतन्मतं सर्पं ताभ्यां हीनं न विद्यते ।
यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ॥ २३
एवं वै सुखदुःखाभ्यां हीनमस्ति पदं क्वचित् ।
एषा मम मतिः सर्पं यथा वा मन्यते भवान् ॥ २४
सर्प उवाच ।
यदि ते वृत्ततो राजन्ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।

व्यर्था जातिस्तदायुष्मन्कृत्यार्यवन्न दृश्यते ॥ २५
युधिष्ठिर उवाच ।
जातिरत्र महासर्पं मनुष्यत्वे महामते ।
संकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥ २६
सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति यदा नराः ।
वाङ्मैथुनमथो जन्म मरणं च ससं नृणाम् ॥ २७
इदमार्थं प्रमाणं च ये यजामह इत्यपि ।
तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तत्त्वदर्शिनः ॥ २८
प्राङ्गाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ २९
वृत्त्या शूद्रसमो ह्येष यावद्वेदे न जायते ।

886* तांश्च सर्वानशेषेण कथयस्व नराधिप ।

20 ^a) B₂. 3 Dc च तद्; B₄ Dn D₄ तु यद्; T₁ G₂. 4 M₂ चैव (for चैतद्). B D (except D₄. 5) लक्ष्म (for लक्ष्यं). — ^b) Dc तच्चेत्; D₁. 2. 5 T₂ G₁. 3. 4 M चैतन्; T₁ G₂ चैव (for तच्च). S दृश्यते (T₁ लक्ष्यते) (for विद्यते). — ^c) K₁ नैव (for न वै). — ^d) T₁ G₁ ब्राह्मणो न च; T₂ G₂-4 नैव ब्राह्मणः (for न च ब्रा). — 20=B. 12. 189. 8.
21 ^a) G₁ तल्ल (for [ए]तल्ल). Ś₁ K D₁-3. 5 लक्ष्यते सर्पं यत्रैतत् (Ś₁ K₁. 2 यस्यैतत्; K₄ यस्यैव). — ^b) K₃ तद्वृत्तं (for वृत्तं स). D₅ G₁ स ब्राह्मण इति स्मृतः (= 16^d). — ^c) Ś₁ K₁. 3 D₁. 2. 5 सर्वं; K₂ सत्यं; K₄ नित्यं (for सर्पं). — ^d) D₅ स शूद्र; T₂ G₃. 4 शूद्रं तम् (for तं शूद्रम्).

22 ^a) B₁ भुजग (for भवता). — ^b) Ś₁ K₁. 2 भवतीति ह; K₃ B₂. 3 Dc Dn D₄. 6 T₁ M₁ विद्यतीति च (B₃ Dc T₁ M₁ ह); K₄ D₁-3 विद्यते त्विति (D₃ यथा also); B₄ विद्यते तथा. B₁ वेद्यं त्वं वेद्यतीति ह; D₅ न तद्वेद्यं भवेत्स्विह. — ^c) Ś₁ K₁ अतीत्यान्यत्; B₁. 4 इतीत्यत्र; B₂ Dn₁ T₂ G₂-4 अतोऽन्यत्र; Dc इति ह्येतत्; D₁. 2 अतो नान्यत्; D₃ अतीवान्यत्; D₅ पदं नान्यत्; T₁ च वेद्ययत्र; G₁ अतोऽन्यत्; M₁ न वेद्ययत्र; M₂ न मेऽन्यत्र (for अतीत्यात्र). — ^d) D₂ अस्ति (for नास्ति). D₅ न च पश्यामि चेदपि.

23 ^a) K₄ सत्यम् (for एवम्). M₁ मम (for एतन्). Ś₁ K₁. 2 परं; K₃. 4 D₁-3. 5 पदं (for मतं). D₅ सौम्य (for सर्पं). — ^b) S तु (for न). — ^c) K₃. 4 D₅ नैव (for भवेत्). Ś₁ K D₅ भवेच्छीतं न चोष्णता.

24 ^a) K₄ चास्ति; B D (except D₁-3. 5) नास्ति (for अस्ति). — ^c) S (except T₂ G₃) कथं (for यथा).

25 ^a) K₄ वै (for ते). Ś₁ यदि वृत्तं ततो राजन्; K₁ यद्येतद्वृत्ततो रां; K₂ यद्वृत्तं ततो रां. — ^b) K₄ मीक्ष्यते (for मीक्षितः). — ^c) K₃ विना; B D वृथा (B₃ यथा (for व्यर्था). K₁. 2 B₃ D₂. 3. 5 तथा; K₃ T₁ G₁ M तवा; T₂ G₂-4 त्वया (for तदा). — ^d) K₄ D₁. 2 वृत्तं; B₁. 2 क्रिया (for कृतिर्). K₄ जाते; D₁. 2. 5 यस्मात् (for यावत्). K₃ B₁-3 Dc Dn D₄. 6 न विद्यते; K₄ D₁. 2 प्रशस्यते (for न दृश्यते). T₁ G₁ M कृत्यार्या चात्र दृश्यते; T₂ G₂-4 युधिष्ठ्यां चात्र दृश्यते.

26 ^a) B₁ सत्व (for सर्पं). — ^b) K₄ मानुषत्वे; T₂ G₃ मनुष्येषु; G₂. 4 मनुष्यत्वं. K₃. 4 D₃. 5 विशिष्यते; B₂. 4 M₁ विधीयते; D₁. 2 प्रशस्यते (for महामते). — ^c) B₄ दुर्निरीक्ष्य इति स्मृतिः.

27 ^a) Ś₁ K₁. 2 B Dc₁ Dn D₄. 6 सदा (for यदा).

28 ^a) Ś₁ K₁. 2 हि; K₄ D₂ मे (for च). — ^b) B₁ [उ]त् (for [अ]पि). — ^c) K₂ प्रमाणेष्टं (for प्रधानेष्टं).

29 ^a) Ś₁ K₁. 2 नाभेर्वर्धनात्; K₄ नाभिदर्शनात्; T G₂-4 M₁ कर्तव्यत्; G₁ लवनात्. — After 29^{ab}, T G (T₂ G₃ om. line 1) ins.:

887* ततस्तु नामकरणं ततश्चोऽलं विधीयते ।

ततोपनयनं प्रोक्तं द्विजातीनां यथाविधि ।

[(L. 2) T₁ G₁ तथो (for ततो), and 'क्रमं (for 'विधि).]

30 ^a) B D (except D₁-3. 5) तावत् (for वृत्त्या). B₁ ज्ञेयो (for ह्येष). — ^b) Ś₁ K₂ वेदी; T₂ (after corr.) G₃ वेदो; G₁. 2 वेदान् (for वेदे). K₄ युज्यते (for जायते).

— ^c) K₃. 4 B Dc Dn D₄ तस्मिन्; D₁. 2 तस्मात् (for अस्मिन्). Ś₁ K₁. 2 D₅ S (except G₂. 4) एव (for

अस्मिन्नेवं मतिद्वैधे मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३०
 कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते ।
 संकरस्तत्र नागेन्द्र बलवान्प्रसमीक्षितः ॥ ३१
 यत्रेदानीं महासर्प संस्कृतं वृत्तमिष्यते ।

तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान्भुजगोत्तम ॥ ३२
 सर्प उवाच ।
 श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
 भक्षयेयमहं कस्माद्धातरं ते वृकोदरम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

युधिष्ठिर उवाच ।

भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
 ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्भूतिरनुत्तमा ॥ १
 सर्प उवाच ।

पात्रे दत्त्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।
 अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

दानाद्वा सर्प सत्याद्वा किमतो गुरु दृश्यते ।
 अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यताम् ॥ ३
 सर्प उवाच ।

दाने रतत्वं सत्यं च अहिंसा प्रियमेव च ।
 एषां कार्यगरीयस्त्वादृश्यते गुरुलाघवम् ॥ ४

C. 3. 12492
B. 3. 181. 4
K. 3. 183. 4

एवं). K₂ मतिर्वे च; B₁ मतिर्देवो; D₅ मतं द्वैधं; T₂ G₁. ३. ४ मतं द्वैधा; G₂ -विधं द्वैधा (for मतिद्वैधे). — 30^d=1. 67. 9^d etc.

31 ^a) K₁ T₁ G₁ कृतकृत्यः. S सर्ववर्णा (T₁ सर्वर्णाय) (for पुनर्वर्णा). — ^b) T₁ G₂ M₂ न नश्यति (M₂ 'ते'); G₁ न दृश्यते; G₄ ननु द्रुते (inf. lin. as in text). M₁ नशिष्यति (for न विद्यते). — ^c) Dc₁ Dn₁ T G₁-३ संस्कारस्य (for संकरस्य). B D (except D₁-३) G₄ त्वस्य; M₂ तस्य (for तत्र). Ś₁ K D₁-३. ६ राजेन्द्र; M₂ विप्रस्य (for नागेन्द्र). — ^d) Ś₁ स ह वीक्षितः; K₁ मतवी; K₂ सर्प वीक्ष्यतः; K₃. ४ D₁. २ असमीक्षितः; T G न (G₁ प्र-) समीक्ष्यते (for प्रसमी). M₁ फलभावे तु दृश्यते; M₂ तदभावे समीक्ष्यते.

32 ^b) Ś₁ K D₂ संस्कृतं; D₃. ६ यत्कृतं (D₅ 'ते') (for संस्कृतं). — ^d) D₅ तु भुजंगम् (for भुजगो).

33 ^b) G₁ महामते (for युधि).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₂ Dn₂ T₂ G₂-४ आरण्य. — Sub-parvan: K₃. ४ B₁-३ Dc Dn₂. n₃ D₁-३. ५. ६ G₁ M₁ आ (Dn₃ M₁ अ)जगर. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 180 (Dn₃ 179); D₁ 185; S (G₁ corrupt; M₂ sup. lin.) 181 (M₂ orig. 183). — Śloka no.: Dn 38; D₁ 67.

178

1 ^a) T₂ G₂-४ 'दृशो चोक्ते (for 'दृशो लोके). — ^c) T₁ सर्प (for कर्म). — ^d) D₄ भूतिर् (for गतिर्).

2 ^a) T₂ G₃. ४ दानं (for पात्रे). Dc दद्यात् (for दत्त्वा). — ^b) B₁ [ए]व; T₂ G₃ [अ]पि (for च).

3 ^a) K₄ S दानं and सत्यं (for दानाद् and सत्याद्). D₅ दानाद्वा सत्यवाक्याद्वा. — ^b) Ś₁ K D₃. ६ किं नाम (K₃ किमतः; K₄ किं चातः) पर(Ś₁ K₁. ३ वर)मुच्यते. — ^c) D₁. २ S चापि (for चैव).

4 ^a) K₁ G₂ दानेन तत्त्वं; T₂ G₃. ४ दानेन सह (for दाने रतत्वं). B₁. ३ Dc च तत्त्वं; B₂ च सत्त्वं; B₄ D₄ च सत्यं; D₁. २ तत्त्वं च; D₃ भारत (for रतत्वं). Ś₁ K₃. ४ D₃ सत्ये वा; K₁. २ B₂-४ Dc D₁. २. ४. ६ सत्यं वा (for सत्यं च). Dn D₅ दानं च सत्यं तत्त्वं वा. — ^b) To avoid the hiatus, N (except Dn D₄-६) [अ]प्यहिंसा (for अहिंसा). Ś₁ K D₁-३. ६ -प्रिययोस्तथा (for 'मेव च). — ^c) K₄ तेषां; D₁. २ पर; S अत्र (for एषां). K₁. २ यत्त्वं (for 'यस्त्वाद्). — ^d) Ś₁ K D₃. ६ उच्यते (for दृश्यते).

5 ^a) T₁ क्वचिच्च (for कस्माच्चिद्). Ś₁ वा (for हि). K₃ तस्माच्च दानयोगाद्वा; T₂ G क्वचिद्दानप्रयोगाच्चि; M₂ दान-योगाच्च केषांचित्. — ^b) K₄ एतद्; G₄ एवं (for एव).

कस्माच्चिदानयोगाद्भि सत्यमेव विशिष्यते ।
 सत्यवाक्याच्च राजेन्द्र किंचिदानं विशिष्यते ॥ ५
 एवमेव महेश्वास प्रियवाक्यान्महीपते ।
 अहिंसा दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ॥ ६
 एवमेतद्भवेद्राजन्कार्यापेक्षमनन्तरम् ।
 यदभिप्रेतमन्यते ब्रूहि यावद्ब्रवीम्यहम् ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं स्वर्गे गतिः सर्प कर्मणां च फलं ध्रुवम् ।
 अशरीरस्य दृश्येत विषयांश्च ब्रवीहि मे ॥ ८
 सर्प उवाच ।

तिस्रो वै गतयो राजन्परिदृष्टाः स्वकर्मभिः ।

मानुष्यं स्वर्गवासश्च तिर्यग्योनिश्च तत्त्रिधा ॥ ९
 तत्र वै मानुषाल्लोकादानादिभिरतन्द्रितः ।
 अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥ १०
 विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो भवेत् ।
 तिर्यग्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ११
 कामक्रोधसमायुक्तो हिंसालोभसमन्वितः ।
 मनुष्यत्वात्परिभ्रष्टस्तिर्यग्योनौ प्रसूयते ॥ १२
 तिर्यग्योन्यां पृथग्भावो मनुष्यत्वे विधीयते ।
 गवादिभ्यस्तथाश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥ १३
 सोऽयमेता गतीः सर्वा जन्तुश्चरति कार्यवान् ।
 नित्ये महति चात्मानमवस्थापयते नृप ॥ १४

— Ś1 K1. 2 om. (hapl.) 5^{cd}. — °) K3. 4 D1-3. 5 राजर्षे (for राजेन्द्र). — °) K3. 4 D1-3. 5 S (except T1) कचिद् (for किंचिद्).

6 °) T1 G1 M1 महाराज (for महे). — °) Ś1 K1. 2 G2. 4 प्रियवाक्यं; D5 प्रियं वाक्यं; M1 प्रियाद्वाक्यान्. D5 विशिष्यते; T1 G1 M1 महामते (for मही). — °) Ś1 K1. 2 D1-3. 5 तस्याश्च (for तत्).

7 °) D1. 2 एव (for एतद्). — °) K3 कांक्षयापेक्षम्; K3 D5 G1 कार्यापेक्षम्; D5 कार्यं वेद्यम् (for कार्यापेक्षम्). B1 अनुत्तमं (for अनन्तरम्). — °) K2. 3 B3 Dc1 Dn1 T1 अन्यं (for अन्यत्). K2 तु; B2 त्वं (for ते). D1. 2 यथा त्वं मन्यसे राजन्. — °) K3 तत्; K4 B4 D1-3. 5 ते (for [अ]हम्).

8 °) Ś1 K1. 2 D1 G2. 4 स्वर्गं (for स्वर्गे). — °) Dn3 D1 S दृश्यते (for दृश्येत). — °) B4 विषयं च. B1-3 D (except D1-3. 5) ब्रूहि विषयांश्च मे.

9 °) D5 मिश्रा (for तिस्रो). K4 D2 वि- (for वै). — °) D5 च (for स्व). S जगदि (M 'ती') यथाविधि (G2. 4 विधिस्तृताः). — After 9^{ab}, M2 reads 11. — °) B4 Dn D4 मानुषं; T2 G3 मनुष्यः (for मानुष्यं). T1 'वासं च. — °) D3 च ते; D5 तथा; S च तास् (for च तत्).

10 °) Ś1 K1. 2. 4 D1. 5 G2 तत्रैव; B4 तत्रापि; T1 M तत्रैव; T2 G3 तत्र तं; G1 अत्रैव. Dc मानुषाल्लोकान्; D4 मानुषा लोकाद्; G1 मानुषा लोका. — °) S अनादिभिः (for अतन्द्रितः). — °) G1 अहिंसार्थं. B3. 3 (m as in text). 4 'समायुक्तः. T1 M अहिंसार्थैश्च कार्यार्थैः. — °) T1 both उच्यते and अश्नुते (as in text).

11 M2 reads 11 after 9^{ab}. — °) B4 गतान्; D5 यथा (for तथा). B2 पार्थ; T2 G2-4 चात्र (for तात). — °) K1 D1 विशेषं. K1. 2 D1 T1 लक्ष्यते; K4 B2 D5 दृश्यते (for वक्ष्यते). B4 विषयस्तात लक्ष्यते.

12 °) Ś1 K D1-3. 5 'लोभं'; B4 'रागं' (for 'क्रोधं'). Ś1 K D1-3. 5 'मोहं' (for 'लोभं'). S यदा त्वन्न महत्वेन हिंसार्थो (T2 G2-4 'र्थं') लोभ एव च. — °) B2 'योनिः' (for 'योनौ'). Ś1 K1. 2 D1-3. 5 प्रजायते (for प्रसू). B4 तिर्यग्योनिषु जायते. S मनुष्यमा (T2 G2-4 'प्य आ') विशेषेन्मोहात्स तिर्यगवशो (T2 G2-4 'गवशो') भवेत्.

13 °) B D (except D1. 3. 5) T2 G2. 4 तिर्यग्योन्याः; T2 G3 'ग्योनौ. Dc पृथग्भावे. — °) K4 D1 मनुष्यत्वाद्; B2. 3 D5 'प्यत्वं'; B4 Dn D4 'प्यार्थं'; Dc T1 मानुष्यत्वं. G4 विधीयतां. — °) Ś1 तथाश्चिभ्यो. — °) D1 अभि- (for अपि). T2 G3 भिद्यते; G2. 4 M विद्यं (for दृश्यं).

14 °) B1 होता (for एता). B1-3 Dc Dn D4. 5 तात (for सर्वा). M2 सोयमेतावतीर्जातीर्. — °) Ś1 K1. 2 कालं; B2 वीर्यं (for कार्यं). — °) T G2. 3 M निम्ने; G1 तित्ते (for नित्ये). — °) D1. 2 यदि (for अव-). K4 B2. 3 D1. 2. 5 'स्थापयति; T2 G 'स्थाप्य चरेन् (G1 च वै); M2 'स्थापय वै (for स्थापयते). N (except Ś1 K1. 2) द्विजः (for नृप).

15 °) K1. 2 ततो; B3 Dc D5 जातौ (for जातो). Dc जातौ; T1 मानुश्च (for जातश्च). K3. 4 M1 बलवद्; D5 भगवान् (for बलं). — °) Ś1 नात्माथ; K1 चात्माथ; K2 चात्माथ; K4 चात्मापि; D5 आत्मा च; T1 नाम्नाथ; T2 (before 15) नात्माथ; G1 [S] नामय- (for चात्मा

जातो जातश्च बलवान्भुङ्क्ते चात्मा स देहवान् ।
फलार्थस्तात निष्पृक्तः प्रजालक्षणभावनः ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

शब्दे स्पर्शे च रूपे च तथैव रसगन्धयोः ।
तस्याधिष्ठानमव्यग्रं ब्रूहि सर्प यथातथम् ॥ १६
किं न गृह्णासि विषयान्युगपत्त्वं महामते ।
एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वं पन्नगसत्तम ॥ १७

सर्प उवाच ।

यदात्मद्रव्यमायुष्मन्देहसंश्रयणान्वितम् ।
करणाधिष्ठितं भोगानुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १८
ज्ञानं चैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ ।

तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध मे ॥ १९

मनसा तात पर्येति क्रमशो विषयानिमान् ।

विषयायतनस्थेन भूतात्मा क्षेत्रनिःसृतः ॥ २०

अत्र चापि नरव्याघ्र मनो जन्तोर्विधीयते ।

तस्माद्युगपदस्यात्र ग्रहणं नोपपद्यते ॥ २१

स आत्मा पुरुषव्याघ्र भुवोरन्तरमाश्रितः ।

द्रव्येषु सृजते बुद्धिं विविधेषु परावराम् ॥ २२

बुद्धेरुत्तरकालं च वेदना दृश्यते बुधैः ।

एष वै राजशार्दूल विधिः क्षेत्रज्ञभावनः ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

मनसश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षणं परम् ।

C. 3.12512
B. 3. 181. 24
K. 3. 183. 24

स). K₃ D₁. 2. 5 भुङ्क्ते स्व(K₃ 'स्म)फलसंभवं. — °) T
G प्रजायते तु (G₃ 'र्थ कर्म-) (for फलार्थस्तात). Ś₁ K₁. 2
चारु; D₁. 2 तत्र (for तात). Ś₁ K₁ निष्पृक्तः; B₁ निर्युक्तः
(m as in text); D₁. 2 निर्दिष्टः; T₁ निष्पन्नः; T₂ G₁. 3. 4
निर्युक्तः; G₂ निष्पत्तिः (for निष्पृक्तः). — °) Ś₁ K₁. 2
'पालन' (for 'लक्षण').

16 °) K₂ M₁ शब्दस्पर्शे. — °) Ś₁ K B₃ D₁-3. 5 M₁
कस्य (for तस्य). N अव्यग्रो (for 'ग्रं'). — °) B₄ T₁ सर्वं;
D₁. 3 तन्मे (for सर्प).

17 °b) Ś₁ K B₁. 3 D₀ D₃ तु (K₃ तु); D₅ च (for न).
D₁-3. 5 गृह्णाति (for 'सि'). D₁. 2 वा; D₃. 5. 6 च (for
त्वं). D₁. 2 महीपते (for महामते). S युगपच्च महाबुद्धे
विषयान् (T₁ 'यः'; T₂ [after corr.] G₂. 3 'यं' किं न गृह्णाति
(T₁ G₁ M₁ गृह्णाते; M₂ गृह्णाते). — °) K₁. 2 transp. चोक्तं
and सर्वं (in °). T₂ G₂-4 चोक्त्वा (for चोक्तं). T₁ स
एवमुच्यतां चोक्तः. — °) S सर्वं ब्रूहि महामते.

18 °) S (except G₄) तदा (for यदा). Ś₁ K₁. 2
'बुद्धिम्' (for 'द्रव्यम्'). B₄ (corrupt) यदामुत्रवानायुष्मन्.
— °) T₁ M देहे (for देह). — °) Ś₁ K₁. 2. 4 B₂. 3 T₁
M₂ कारणाधिष्ठितं (K₄ M₂ 'तान्'); T₂ G करणाधिष्ठितो
(G₁ 'तान्'). — °) Ś₁ K₁. 2 D₅ 'युक्ते' (for 'भुङ्क्ते').

19 °b) T₁ G₁. 2 M ज्ञानं चैव मनश्चात्र; T₂ G₃. 4
मनश्चैव महाभाग (for °). S बुद्धिश्च नरसत्तम (for °).
— °) Ś₁ K₁. 2 D₅ M₁ भोगाधिकारेण. — °) Ś₁ K D₁. 5
T₁ G₁. 2 M₂ कार' (for कर').

20 °) T₁ स तु (for तात). M मनः सततमन्वेति
(M₂ 'पर्येति'). — °) Ś₁ K₁. 2 'यतनं वेत्ति'; K₃ 'यतनस्थे'

तु; D₅ 'स्थाने'; T₁ 'स्थो हि'; G₁ 'स्थानं'; G₃ 'त्वेन'. — °) Ś₁ K₁. 2 D₃. 5 क्षेत्रमाश्रितः; K₃. 4 'मिश्रितः'; B₂ D₁. 2
'मास्थितः'; T₁ M 'निश्चितः'; T₂ G₂-4 'विधितः'. G₁ भूतक्षेत्रं
विनिश्चितं.

21 °) B₁-3 D (except D₁-3. 5) G₁ तत्र (for अत्र).
D₁. 2 [अ]पि च (by transp.). — °) B Dn D₄. 6 T₁
अत्रास्य (by transp.); D₀ अर्थस्य. — °) Ś₁ K₁. 2 न
विधीयते (for नोप').

22 °) K₄ 'रंतरतः स्थितः'. K₃ Dn₂ S आस्थितः (for
आश्रितः). — M₂ om. 22°-24°. — °) K₄ तद्वै (for बुद्धि).
B D (except D₁-3. 5) बुद्धिं द्रव्येषु सृजति. — °) G₄
विषयेषु (for विवि'). K₁ [अ]पवारणां; K₂. 3 [अ]परावरां;
K₄ परावरान्; B₁ D₀ परापरां; D₃ परां परां; T₂ G₃ परावराः.

23 M₂ om. 23 (cf. v.l. 22). — °) K₃ B₁. 3 D₀
Dn₁. ns D₄. 6 'कालाच्च'; B₂. 4 D₀ Dn₂ D₃ 'काला च';
D₁. 3 'कालोत्थं'; D₅ 'कालाथ'. Ś₁ बुद्धेरुत्तरकालाच्च; K₁
बुद्धेरुत्तरकालाश्च. — °) D₁ वेदनं; G₂ चेतसो; G₄ चेतना
(for वेदना). D₅ [आ]दिश्यते (for दृश्यते). — °) D₁. 2
पृथग् (for एष). Ś₁ K₁. 2 G₄ ते (for वै). T₂ G₂-4
नर' (for राज'). — °) K₁. 2 D₁. 2. 4. 5 G₁ विधिः; T₁
विधि (for विधिः). D₅ क्षेत्रस्य (for क्षेत्रज्ञ). K₃ D₅
विधिवत्क्षेत्रभावनः.

24 M₂ om. 24 (cf. v.l. 22). — °) D₅ किं (for मे).
— °) B₄ यत्तद् (for एतद्). Ś₁ K₁. 2 'वपुषां' (for
'विदुषां'). — °) G₄ विधीयतां.

25 °) G₁ आत्मगता (for आत्मानुगा). K₃ [अ]त्यंतः;
B₂ Dn D₄ [अ]तीव (for तात). — °) Ś₁ K D₁. 2 उत्पन्नेन;

एतदध्यात्मविदुषां परं कार्यं विधीयते ॥ २४

सर्प उवाच ।

बुद्धिरात्मानुगा तात उत्पातेन विधीयते ।

तदाश्रिता हि संज्ञैषा विधिस्तस्यैषणे भवेत् ॥ २५

बुद्धेर्गुणविधिर्नास्ति मनस्तु गुणवद्भवेत् ।

बुद्धिरुत्पद्यते कार्ये मनस्तुत्पन्नमेव हि ॥ २६

एतद्विशेषणं तात मनोबुद्धोर्मयेरितम् ।

त्वमप्यत्राभिसंबुद्धः कथं वा मन्यते भवान् ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

अहो बुद्धिमतां श्रेष्ठ शुभा बुद्धिरियं तव ।

विदितं वेदितव्यं ते कस्मान्मामनुपृच्छसि ॥ २८

सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशत्स्वर्गवासिनम् ।

एवमद्भुतकर्माणमिति मे संशयो महान् ॥ २९

सर्प उवाच ।

सुप्रज्ञमपि चेच्छूरमृद्धिमोहयते नरम् ।

वर्तमानः सुखे सर्वो नावैतीति मतिर्मम ॥ ३०

सोऽहमैश्वर्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ।

पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वां तु संबोधयाम्यहम् ॥ ३१

कृतं कार्यं महाराज त्वया मम परंतप ।

क्षीणः शापः सुकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ॥ ३२

अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन्पुरा ।

अभिमानेन मत्तः सन्कंचिन्नान्यमचिन्तयम् ॥ ३३

ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसकिंनराः ।

करानमम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ ३४

D₃ उत्पद्येति; D₅ उत्पन्नस्य (for उत्पातेन). — °) K₃ D₅ [अ]पि; B₄ [ए]षा (for हि). B Dc D₄. ६ संज्ञा च (B₄ हि); Dn सा ज्ञेया (!); D₅ विज्ञेया; T₂ G₃. ४ तस्यैषा (for संज्ञैषा). — °) B₂ Dn D₄. ६ M₁ बुद्धिस् (for विधिस्). K₃ तस्यैषिणे; K₃ तस्यैव वै; K₄ D₁. ५ तस्यैषणा; B (B₂ as in text) Dc तस्यैषिणे; Dn D₄. ६ T₂ (after corr.) G₃ तस्यैषिणी; D₁. २ तत्रैषणे; G₁. २ तस्यैषणो.

26 B₁. ४ Dn D₄. ६ transp. 26^{ab} and 26^{cd}. — T₁ M om. 26^{ab}. — °) K₃ D₁. ३ बुद्धिर् (for बुद्धेर). K₄ D₁. ३ विधिर्नाम; B₂ (m as in text) Dc₁ Dn₂ विधानेन; Cnp विधिर्नास्ति (as in text). — °) B Dc₁ Dn₂. n₃ D₄. ६ तद्गुणं (for तु गुणं). — B₃ om. 26^{cd}. — °) Ś₁ K₁. २ उत्पद्यते (for उत्पद्यते). K₃. ४ B (B₃ om.) D G₁ कार्यान् (for कार्ये). — °) B₄ S च (for हि).

27 °) S एतत्तात विदोषेण. — °) Ś₁ K₁. २ बुद्ध्या; Dc D₁. ३ बुद्धेर (for बुद्धयोर). B D (except D₁-३. ५) G₄ यदंतरं (for मयेरितम्). — °) K₃ Dc₂ D₂. ४ अति; K₄ Dn₃. n₃ T G₂-४ M अपि (for अभि-). D₂ संकुद्धः; D₅ संतुष्टः; T₂ G₃ संबद्धः; G₂ संबंधः; M₁ संबद्धं (for संबुद्धः). — °) S कथं (T₁ कामं) वा मन्यसे स्वयं.

28 °) Ś₁ K₁. २ शुद्धा; K₄ महा; T₁ G₂ M कृता; G₁ मता; G₄ नास्ति (for शुभा). K₂ M₂ अयं (for इयं). — °) B₂-४ Dc₁ Dn D₄ सम् (for माम्). T₂ G₂-४ कस्मान्नुप पृच्छसि. — K₂. ४ (which om. 29-31) ins. after 28 a passage given in App. I (No. 20).

29 K₂. ४ om. 29-31. — °) Ś₁ K₁ सर्वज्ञत्वात्; K₃

D₁. ४. ६ G₄ सर्वज्ञं त्वां; T₁ धर्मज्ञं त्वां (for सर्वज्ञं त्वां). — °) B₁ प्राविशत्; S ह्यगमत् (for आविशत्). Ś₁ K₁ M₂ वासिनां; G₁ गामिनं. — After 29^{ab}, B₁. ३ Dc ins.:

888* कथं च सर्पतां यातो भवान्याख्यातुमर्हति ।

— °) D₁. २ एतद् (for एवम्).

30 K₂. ४ om. 30 (cf. v.l. 29). — °) K₁ B₄ D₁. २. ५ T₂ (before corr.) G₁. ४ M सुप्राज्ञम्. D₁. २ वै (for चेत्). T₂ G₁. ३. ४ दूरम् (for शूरम्). — °) D₁. २ G₁ बुद्धिर् (for क्रुद्धिर्). — °) B D (except D₁-३. ५) मुह्यती (for नावैती).

31 K₂. ४ om. 31 (cf. v.l. 29). — °) Ś₁ K₁ यदाविष्टो; T₂ G₂-४ मदयुक्तो. B₄ [अ]वमन्य वै (for युधिं). — °) Ś₁ पतितः; T₁ प्रतीतः (for पतितः). Ś₁ K₁ D₅ बुद्धः सन् (for संबुद्धस्). — °) B₄ G₁ M₁ अतः (for अहम्).

32 °) T₁ M₂ पापः (for शापः). K₄ Dc₂ D₃ स (for सु). K₄ कृच्छ्रो; G₄ कृच्छ्रान् (for कृच्छ्रो).

33 °) G₁ नव्येन (for दिं). — °) Dc₂ D₁. २. ५ [आ]चरं (for चरन्). — °) Ś₁ अपि; K₃. ४ D₁-३. ५ अति (for अभि-). Ś₁ K₁. २ संतप्तः; D₁. २ मनसि (for मत्तः सन्). S वै (for सन्). — °) K₃ D₁ किंचिन्; Dc Dn₁. n₃ कचिन्; Dn₃ कचिन् (for कंचिन्). D₅ नान्यं किंचिद् (for कंचिन्नान्यम्). S कंचि (G₁ किंचि-; G₂ कश्चि)दन्यन्न चिन्तये.

34 °) D₅ ब्राह्मणा; M₁ महर्षि- (for ब्रह्मर्षि-). K₃ व्यक्तभिर्देवगंधर्वाः; B₁ ब्रह्मदेवर्षिगंधर्व- — °) B₁-३ D पञ्चगाः (for किंनराः). — °) D₃

चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
 तस्य तेजो हराम्याशु तद्वि दृष्टिवलं मम ॥ ३५
 ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिविकां मम ।
 स मामपनयो राजन्भ्रंशयामास वै श्रियः ॥ ३६
 तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन्स्पृष्टो मया मुनिः ।
 अदृष्टेन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंसं सर्पेति वै रूपा ॥ ३७
 ततस्तस्माद्विमानाग्रात्प्रच्युतश्च्युतभूषणः ।
 प्रपतन्बुबुधेऽऽत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥ ३८
 अयाचं तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
 अज्ञानात्संप्रवृत्तस्य भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥ ३९
 ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।

युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्रां मोक्षयिष्यति ॥ ४०
 अभिमानस्य घोरस्य बलस्य च नराधिप ।
 फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ४१
 ततो मे विस्मयो जातस्तदृष्ट्वा तपसो बलम् ।
 ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाहमचूचुदम् ॥ ४२
 सत्यं दमस्तपो योगमहिंसा दाननित्यता ।
 साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥ ४३
 अरिष्ट एष ते भ्राता भीमो मुक्तो महाभुजः ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ ४४
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वाजगरं देहं त्यक्त्वा स नहुषो नृपः ।

C. 3. 12533
 B. 3. 181. 44
 K. 3. 183. 47

कामान्; S वरं (for करान्). — ^a) K Dc₃ D₁ सर्वं (for सर्वे).

35 ^a) G₁ सं (for यं). D₁ च (for प्र). — ^b) K₁ T G प्राणिनां. B₁ 3 Dc D₄ 6 S °श्वर; D₁ 2 °तले (for °पते). — ^c) T₂ G₂₋₄ प्राणान् (for तेजो). — ^d) D₆ तथा (for तद्वि). K₂ B D (except D₁₋₃ 5) दृष्टेर्बलं (B₂ °बलैर्) (for दृष्टिवलं). Dc महत् (for मम).

36 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ 5 महं (for ब्रह्म), and तु (for हि). T₁ G₁ 2 4 M₁ सहस्राणि (for °सं हि). — ^b) Ś₁ K₁ 2 प्रोवाह; S (except T₂ G₃) वहन्ति (for उवाह). — ^c) Dc₂ D₂ 6 T₂ G₃ ममां (for मामं). — ^d) Ś₁ K₁ 2 भारत (for वै श्रियः).

37 ^a) D₆ S [अ]पि (for हि). K₁ T₁ पापेन; B₄ तु मया (for पादेन). — ^b) B₄ पदा (for वहन्). B₄ Dn₃ D₃ G₁ 2 4 M₁ महा (for मया). — ^c) B D (except D₁ 2 5) T₂ G₂₋₄ अगस्त्येन (for अदृष्टेन). K₃ D₅ हि; K₄ T₁ [S]पि (for Sस्मि). K₃ 4 [उ]क्तं (for [उ]क्तो). — ^d) K₂ ध्रुवं (for ध्वंस). K₃ तदा; Dc मृषा (for रूपा). D₆ सर्पस्त्वं च भवेति ह.

38 ^a) K₁ 2 B Dc₂ Dn₁ n₂ D₃ 4 G₁ 2 M₁ विमानायात्. — ^b) Ś₁ K₁ 2 च्युतः प्रच्युत (for प्रच्युतश्च्युत). B₂ Dn₁ (m as in text) लक्षणः (for भूषणः). — ^c) D₁ G₃ प्रा (for प्र). — ^d) Ś₁ व्याधं; K₂ व्यालं (for व्याली).

39 ^b) D₁ भविष्यति (for भवे). — Before 31^{cd}, B Dc Dn D₃ (marg.). 4 ins. सर्प उ. — ^c) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 5) प्रमादात्सं (B₁ °दं मे) प्रमूढस्य. — ^d) T₁ M₁ भगवान्. B₁ वक्तुम् (for क्षन्तुम्).

40 ^b) D₆ T₂ (before corr.) G₂ प्रवदंतं (for प्रपं).

Ś₁ K₂ 4 दयां (for कृपा). — ^a) Ś₁ त्वा (for त्वां).

41 ^a) K₃ D₃ अति (for अभि). S चैतस्य (for घोरस्य). — ^b) K₃ धनस्य; B Dn D₄ पापं; Dc D₆ शापं (for बलं). — ^c) S स्व (G₁ ह्य) निर्दिष्टं (for महा). — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ पुण्यं फलम् (by transp.).

42 ^a) D₆ अति (for ततो). — ^b) D₂ दृष्ट्वा तत् (by transp.); T₁ तं दृष्ट्वा. — ^c) D₃ ब्रह्मचर्यं ब्राह्मणत्वं. — ^d) Dc₂ M तेन (for येन). D₂ चां (for त्वां). K₄ D₃ 5 अनूनुदं (for अचूचुदम्).

43 ^a) K₁ तपो दमो (for दमस्तपो). Ś₁ K D₁ 2 5 योगस्य; B Dc Dn D₃ 4 6 दानम् (for योगम्). — ^b) Ś₁ K D₁ 2 5 त्वहिंसा (for अहिंसा). B₁₋₃ D (except D₁ 2 5) धर्मः; S ज्ञान (for दान). K₁ 2 Dc G₁ नित्यदा; D₅ मित्युत; T₁ मित्यतः (for नित्यता). B₄ अहिंसा चापि सर्वशः. — ^c) S सतां (for सदा). — ^d) Ś₁ K₁ 2 कचित् (for नृप). G₁ न ज्ञातिर्न बलं नृप.

44 ^a) Ś₁ K₁ 2 अरिष्टाद् (for अरिष्ट). T₂ G₁₋₃ एव (for एष). — ^b) T₂ G₃ Dc₂ मुक्तो भीमो (by transp.). Dc₃ °बलः (for °भुजः). B Dc₁ Dn D₄ 6 भीमसेनो महाबलः. — ^c) B₂ बाहो (for राज). — ^d) S गमिष्येहं (for °प्यामि). Ś₁ K₁ 2 transp. दिवं and पुनः. D₆ गच्छामि त्रिदिवं नृप. — After 44, S ins.:

889* स चायं पुरुषव्याघ्र कालः पुण्य उपस्थितः ।

तदस्मात्कारणत्पार्थं कार्यं मम महत्कृतम् ।

[(L. 1) G₁ चापि (for चायं). T₂ G₂₋₄ उपागतः (for उपस्थितः). — (L. 2) T₂ G₂₋₄ तन्मे (for मम).]

45 After the rel., S ins.:

890* ततस्तस्मिन्मुहूर्ते तु विमानं कामगामि वै ।

दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ॥ ४५
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन संगतः ।
धौम्येन सहितः श्रीमानाश्रमं पुनरभ्यगात् ॥ ४६
ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो यथातथम् ।
कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४७
तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे भ्रातरश्चास्य ते त्रयः ।

आसन्सुग्रीडिता राजन्द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ४८
ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितेप्सया ।
मैवमित्यब्रुवन्भीमं गर्हयन्तोऽस्य साहसम् ॥ ४९
पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् ।
हर्षमाहारयांचक्रुर्विजहृश्च मुदा युताः ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ समाप्तमाजगरपर्व ॥

१७९

वैशंपायन उवाच ।

निदाघान्तकरः कालः सर्वभूतसुखावहः ।
तत्रैव वसतां तेषां प्रावृट् समभिपद्यत ॥ १
छादयन्तो महाघोषाः खं दिशश्च बलाहकाः ।

प्रवर्षुर्दिवारात्रमसिताः सततं तदा ॥ २
तपात्ययनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
अपेतार्कप्रभाजालाः सविद्युद्विमलप्रभाः ॥ ३
विरूढशष्पा पृथिवी मत्तदंशसरीसृपा ।

अवपातेन महता तत्रावापतदुत्तमम् ।

[(L. 1) T₁ G₁ M₁ कामगं शुभं (for 'गामि वै'). — (L. 2) T₁ अपदानेन; T₂ G₂ (both after corr.) अपपातेन; G₄ अपवादेन (for अवपातेन).]

— ^b) B D (except D₁-3. 5) मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). K₁ Dc G₁. 2 नृप (for नृपः). — ^{cd}) B₂ यातस् (for गतस्). K₂-4 D₃. 5 हि; B₄ च (for ह). S दिवं (T₁ 'वि; T₂ G₃ 'व्यं) दिव्यवपुर्भूत्वा स्वकर्मविजितं ययौ.

46 ^a) B₁ T₂ G₂-4 M तु (for [अ]पि). T₁ G₁ ततो युधिष्ठिरो राजा. — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 2 भीमसेनेन; K₃ D₃. 5 भीमेन सह (for भ्रात्रा भीमेन). — ^d) B₁-3 D (except D₁-3. 5) आगमत्; M₁ अभ्ययात् (for अभ्यगात्).

47 ^{ab}) D₅ पूर्वैभ्यः (for सं). S ततो द्विजेषु सर्वेषु समेतेषु यथा. — ^d) T₂ G₂-4 M₂ 'पुत्रो (for 'राजो).

48 ^a) S द्विजश्रेष्ठा (for द्विजाः सर्वे). — ^b) K₄ च तथा; B₁ चापि ते; B₂. 3 चास्य ये; D₅ चैव ते (for चास्य ते). — ^c) Dc सुविस्मिता; D₁. 2 सुपीडिता. T₂ G₂-4 पार्था (for राजन्). M आसन्सुग्रीतमनसो.

49 ^a) B₂ च; D₂ तु (for तु). Dc D₃ द्विजाः श्रेष्ठाः. — ^b) D₅ M₁ 'च्छया (for 'प्सया). — K₁ om. 49^c-50^d. — ^c) B₂. 4 नैवम् (for सैवम्). K₄ [उ]क्तवान्; D₅ T₁ [अ]श्वीद् (for [अ]श्वन्).

50 K₁ om. 50 (cf. v.l. 49). — ^c) K₂ B₂ 'यामासुर

(for 'यांचक्रु). — ^a) Ś₁ K₂. 3 B₂. 3 D₅ G₁. 2 [अ]न्विताः (for युताः).

Colophon. — Major parvan : Ś₁ K₂ Dn₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan : N M₂ आजगर (followed by समाप्त except in B₁). — Adhy. name : G₁ नहुष-चाप(sic)विमोचनभीमसेनमोक्षणं; M₂ नहुषशापविमोचनं. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn 180 (Dn₃ 181); D₁ 186; S (M₂ sup. lin.) 182 (M₂ orig. 184). — Śloka no. : Dn 49; D₁ 50.

179

1 ^a) K₃ G₁. 4 M₁ निदाघानंतरः. — ^c) K₄ D₃ स (for [ए]व). — ^d) Ś₁ K₂ प्रावृण्णामाभ्यपद्यत; K₄ T G₁ (sup. lin.). 3. 4 M प्रावृट्कालोभ्यपद्यत; Dc D₂ प्रावृट्सम-भिपद्यते; G₁. 2 प्रावृट्कालोभ्यवर्तत.

2 ^a) B₁. 2. 4 महाघोराः. — ^b) S बलाहकाः. — ^c) Ś₁ प्रववहुर; Dc अभ्यवर्षुर्. — ^d) Ś₁ K D₁-3. 5 घनाः (for तदा).

3 ^a) Ś₁ K₁. 2 T₂ G₂-3 तपात्यये निकेताः; B₂ उपादाय निकेताः. T₁ G₁. 2 M तु; T₂ G₃. 4 ते (for च). — ^b) S बलाहकाः (for सह^c). — ^c) K₄ B₂ 'जालाः (for 'जालाः) Ś₁ K₁. 2 अपन्नाः कदलीजालाः. — ^d) G T सविद्युन्मंडलप्रभाः.

बभूव पयसा सिक्ता शान्तधूमरजोरुणा ॥ ४
न स्म प्रज्ञायते किञ्चिदम्भसा समवस्तुते ।
समं वा विपमं वापि नद्यो वा स्थावराणि वा ॥ ५
क्षुब्धतोया महाघोषाः श्वसमाना इवाशुगाः ।
सिन्धवः शोभयांचक्रुः काननानि तपात्यये ॥ ६
नदतां काननान्तेषु श्रूयन्ते विविधाः स्वनाः ।
वृष्टिभिस्ताड्यमानानां वराहमृगपक्षिणाम् ॥ ७
स्तोककाः शिखिनश्चैव पुंस्कोकिलगणैः सह ।
सत्ताः परिपतन्ति स्म दर्दुराश्चैव दर्पिताः ॥ ८
तथा बहुविधाकारा प्रावृण्मेघानुनादिता ।
अभ्यतीता शिवा तेषां चरतां मरुधन्वसु ॥ ९
क्रौञ्चहंसगणाकीर्णा शरत्प्रणिहिताभवत् ।
रूढकक्षवनप्रस्था प्रसन्नजलनिम्नगा ॥ १०

विमलाकाशनक्षत्रा शरत्तेषां शिवाभवत् ।
मृगद्विजसमाकीर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ११
पश्यन्तः शान्तरजसः क्षपा जलदशीतलाः ।
ग्रहनक्षत्रसंघैश्च सोमेन च विराजिताः ॥ १२
कुमुदैः पुण्डरीकैश्च शीतवारिधराः शिवाः ।
नदीः पुष्करिणीश्चैव ददृशुः समलंकृताः ॥ १३
आकाशनीकाशतटां नीपनीवारसंकुलाम् ।
बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्था सरस्वतीम् ॥ १४
ते वै मुमुदिरे वीराः प्रसन्नसलिलां शिवाम् ।
पश्यन्तो दृढधन्वानः परिपूर्णं सरस्वतीम् ॥ १५
तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसंधौ स्म शारदी ।
तत्रैव वसतामासीत्कार्तिकी जनमेजय ॥ १६
पुण्यकृद्भिर्मासचैस्तापसैः सह पाण्डवाः ।

C. 3. 12555
B. 3. 182. 17
K. 3. 184. 17

4 ^a) B D (except D₁₋₃. 8) धरणी (for पृथिवी).
— ^b) D₅ मत्तपक्षि. — ^d) Ś₁ K₁₋₃ B₃. 4 Dc D₃ शांता
सर्वं (Dc च सु-) मनोहरा; B₁. 2 Dn D₄. 6 शांता सर्वमनोरमा;
D₅ T G शांतधूमरजोरुणा.

5 ^b) B₁ अंभसा समभिद्रुतं; B₂ अंभसा परमद्भुते; S
अन्त्रिलोके परिद्रुते. — ^d) K₃. 4 B₁. 3. 4 D T₁ G₁ M₃ च
(for the second वा).

6 ^a) K₁. 4 B Dn D₄. 6 वेगाः; K₃ घोराः (for घोषाः).
— ^b) S श्वसंत (T₁ G₁ M त्य) इव शीघ्रगाः.

7 ^b) T₁ G₂ M स्वराः; G₁ गिरः (for स्वनाः). — ^c)
K₄ B Dn D₄. 6 छाद्य (for ताड्य). — T₂ G₂₋₄ om.
7^d-10^a.

8 T₂ G₂₋₄ om. 8 (cf. v.l. 7). — ^c) K₄ D₁₋₃ T₁
परिनदन्ति; G₁ M परिगदन्ति.

9 T₂ G₂₋₄ om. 9 (cf. v.l. 7). — ^a) K₄ Dc M
काराः. — ^b) Ś₁ K₃ B₁ M नुनादिताः; K₄ भिनादिताः.
— ^c) Ś₁ अभ्यतीताः; T₁ अप्यतीताः; G₁ M अभ्यतीयात्.
Ś₁ शिवास्; Dc गिरास्. — After 9, K₁ repeats 3. 178.
49°-50^d (with unimportant v.l.).

10 T₂ G₂₋₄ om. 10^a (cf. v.l. 7). — ^a) K₁₋₃ Dc
D₁₋₃. 8 हंसक्रौञ्चगणा (D₅ समा) कीर्णा; K₄ B Dn क्रौञ्चहंस-
समा; G₁ ततः क्रौञ्चगणा (cf. 11^c). — ^b) K₄ B Dn D₄. 6
शरत्प्रमुदिता; D₃ G₁. 2 शरत्प्रणिहिता. — D₂ om. (hapl.)
10^c-11^b. — ^c) Ś₁ K₃ रूढकक्ष्य; K₃ D₁. 3 रूढक्षय.

— ^d) K₁. 3. 4 D₃ T₁ निम्नगाः.

11 D₂ om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^c) Dc D₁. 2
S (except T₂ G₃) मृगद्विजगणा; D₅ मृगपक्षिसमा
(cf. 10^a).

12 ^a) Ś₁ K₁₋₃ Dc₃ D₁₋₃. 8 पश्यतां; K₄ B₁. 4 Dc₁
Dn D₄. 6 दृश्यते; T₁ G₃ ततस्तु. Dc D₅ शांतरजसां. — ^b)
B₂ जलदसेविता. — ^d) K₃ D₃ T₁ G₁ विराजता.

13 ^c) Ś₁ K₃ नद्यः. S पुष्करिण्यश्च नद्यश्च. — ^d) Ś₁
K₁. 2 दृश्यते; K₃ D₁. 2 पश्यतः (for ददृशुः).

14 ^a) Dc नीकाशतटी; D₅ T₁ M संकाशतटां; T₂ G
सं (G₁ नी) काशजलां. — ^b) K₄ B Dc Dn D₁₋₄. 6 T₃
G₁₋₃ M ती (D₂. 3 G₁ M नी) रवानीर; T₁ नीलनीवार; G₄
तीरवानर. — ^c) D₅ पश्यतां (for चरतां).

15 K₃ om. (hapl.) 15. — ^a) D₅ प्रमुदिता (for
मुमुदिरे). — ^b) B₄ शुभां; Dc गिरां (for शिवाम्). — ^d)
Dc D₃. 6 G₁ M प्रति (for परि).

16 ^b) Dc सु-; S च (G₄ वि-) (for स्म).

17 ^a) D₅ तापसैश्च (for महासत्त्वैस्). — ^b) D₅ तैः
सत्त्वैः (for तापसैः). K₃ D₅ पाण्डवैः. — ^c) Ś₁ K₁. 3 Dn₃
ते सर्वैः; K₃. 4 D₁₋₃ M तत्पर्वैः; Dn₁. n₃ तत्सर्वैः; G₂ ततस्ते
(for तत्सर्व). T₂ G₂₋₄ भरतश्रेष्ठ. — ^d) D₅ बभूवुर; T₂
G समुधुर.

18 ^a) D₁. 3 S तस्मिन्मयुदये तत्र (D₁. 3 तस्मिन्).
— ^c) D₅ T₂ G सार्धं (for चैव).

C. 3. 12555
B. 3. 182. 17
K. 3. 184. 17

तत्सर्वं भरतश्रेष्ठाः समूहुर्योगमुत्तमम् ॥ १७
तमिस्राभ्युदये तस्मिन्धौम्येन सह पाण्डवाः ।

सूतैः पौरोगवैश्वैव काम्यकं प्रययुर्वनम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

वैशंपायन उवाच ।

काम्यकं प्राप्य कौन्तेया युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
कृतातिथ्या मुनिगणैर्निषेदुः सह कृष्णया ॥ १
ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतः पाण्डुनन्दनान् ।
ब्राह्मणा बहवस्तत्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २
अथाब्रवीद्विजः कश्चिदर्जुनस्य प्रियः सखा ।
एष्यतीह महाबाहुर्वशी शौरिरुदारधीः ॥ ३
विदिता हि हरेर्युयमिहायाताः कुरुद्रहाः ।
सदा हि दर्शनाकाङ्क्षी श्रेयोन्वेपी च वो हरिः ॥ ४
बहुवत्सरजीवी च मार्कण्डेयो महातपाः ।
स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान्समेष्यति ॥ ५

तथैव तस्य ब्रुवतः प्रत्यदृश्यत केशवः ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेन रथिनां वरः ॥ ६
मधवानिव पौलोम्या सहितः सत्यभामया ।
उपायाद्देवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसत्तमान् ॥ ७
अवतीर्य रथात्कृष्णो धर्मराजं यथाविधि ।
ववन्दे मुदितो धीमान्भीमं च बलिनां वरम् ॥ ८
पूजयामास धौम्यं च यमाभ्यामभिवादितः ।
परिष्वज्य गुडाकेशं द्रौपदीं पर्यसान्त्वयत् ॥ ९
स दृष्ट्वा फल्गुनं वीरं चिरस्य प्रियमागतम् ।
पर्यष्वजत दाशार्हः पुनः पुनररिंदमम् ॥ १०
तथैव सत्यभामापि द्रौपदीं परिष्वजे ।

Colophon. — *Major parvan*: Ś1 K1. 2 G2. 4 आरण्य.
— *Adhy. name*: Ś1 K4 प्रावृद्धवर्णनं; K1 प्रावृद्धलनं (sic);
B1 Dc Dn1. n3 D1 काम्यकवनप्रवेशः; B3 D4. 6 G1 काम्यक-
प्रवेशः; D2 काम्यके पुनः प्रवेशः; D5 काम्यकगमनं. — *Adhy.*
no. (figures, words or both): Dn 181 (Dn3 182);
D1 187; S 183 (M2 185). — *Sloka no.*: Dn D1 18.

180

1 °) K3 D1. 2. 5. 6 S (except T1 G1 M1) कौरव्या;
K4 B Dn D3. 4 कौरव्य (for कौन्तेया).

2 T1 om. 2^{ab}. — °) Ś1 K1-3 Dc D5 वसतस्तत्र
पाण्डवान्. — °) Ś1 K2 वसतस् (for बहवस्). — °) D5
पाण्डवान् (for समन्तात्).

3 °) K2 द्विजश्रेष्ठः; T1 प्रियः कश्चिद्. — °) B2 Dn
स एष्यति; Dc आयातीह; M1 एष्यतीति. S (except G1)
महाबुद्धिर्. — °) B1 शुचिर् (for शौरिर्).

4 °) Ś1 K1. 2 सदा च; S स चापि (T1 सदापि). — °)
Dc चरो; T1 च यो (for च वो).

5 M om. 5. — °) Here and in the sequel Ś1
K1 मार्कण्डेयः! K1-3 B4 D3. 5 महायज्ञाः. — °) D5
उपैष्यति (for समे°).

6 °) D5 [ए]तद् (for [ए]व). K4 B2. 4 Dc1 Dn
D4-5 transp. तस्य and ब्रुवतः. — °) D5 transp. प्रत्य
and केशवः. — °) K2 B D (except Dc2 D1. 2) शैव्य°
(for सैन्य°).

8 °) Ś1 K1-3 B4 Dc D1-3. 5 युधिष्ठिरं (for यथा°).
— K3 om. 8^{cd}. — °) Ś1 K1. 2 B4 Dc D1-3. 5 [S]थ
मुदा (for मुदितो).

9 °) B2. 3 Dc Dn S (except T1 M1) स (for च).
— °) T1 G1 महाभागां; T2 G2-4 M2 महाराज (for गुडा°).
— °) K3 B1 Dc2 G1 परिसांत्वयत्; B2. 3 D1. 2 T2 G2-4
M परिसांत्वयन्.

10 °) N फाल्गुनं (K1 फल्गुणं). — K3 om. 10°-11°. — °)
D2 G1 परि° (for पर्य°). — °) Ś1 K1 पुनम्; K3
Dc2 एवम् (for पुनर्). K4 B Dn अरिंदमः; D4. 6 अरिंदम.
D5 पुनरेवारिमर्दन.

11 K3 om. 11^{abc} (cf. v.l. 10). — °) Dc D1. 2

पाण्डवानां प्रियां भार्यां कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ११
 ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सभार्याः सपुरोहिताः ।
 आनर्तुः पुण्डरीकाक्षं परिवव्रुश्च सर्वशः ॥ १२
 कृष्णस्तु पार्थेन समेत्य विद्वा-
 न्धनंजयेनासुरतर्जनेन ।
 बभौ यथा भूतपतिर्महात्मा
 समेत्य साक्षाद्भगवान्पुहेन ॥ १३
 ततः समस्तानि किरीटमाली
 वनेषु वृत्तानि गदाग्रजाय ।
 उक्त्वा यथावत्पुनरन्वपृच्छ-
 त्कथं सुभद्रा च तथाभिमन्युः ॥ १४
 स पूजयित्वा मधुहा यथाव-
 त्पार्थाश्च कृष्णां च पुरोहितं च ।
 उवाच राजानमभिप्रशंस-
 न्युधिष्ठिरं तत्र सहोपविश्य ॥ १५
 धर्मः परः पाण्डव राज्यलाभा-
 त्स्यार्थमाहुस्तप एव राजन् ।

सत्यार्जवाभ्यां चरता स्वधर्मं
 जितस्तवायं च परश्च लोकः ॥ १६
 अधीतमग्रे चरता व्रतानि
 सम्यग्धनुर्वेदमवाप्य कृत्स्नम् ।
 क्षात्रेण धर्मेण वसूनि लब्ध्वा
 सर्वे ह्यवाप्ताः क्रतवः पुराणाः ॥ १७
 न ग्राम्यधर्मेषु रतिस्तवास्ति
 कामान्न किञ्चित्कुरुषे नरेन्द्र ।
 न चार्थलोभात्प्रजहासि धर्मं
 तस्मात्स्वभावादसि धर्मराजः ॥ १८
 दानं च सत्यं च तपश्च राज-
 ञ्श्रद्धा च शान्तिश्च धृतिः क्षमा च ।
 अवाप्य राष्ट्राणि वसूनि भोगा-
 नेषा परा पार्थ सदा रतिस्ते ॥ १९
 यदा जनौघः कुरुजाङ्गलानां
 कृष्णां सभायामवशामपश्यत् ।
 अपेतधर्मव्यवहारवृत्तं

C. 3. 12576
 B. 3. 183. 20
 K. 3. 185. 21

M₂ च (for [अ]पि). — °) Ś₁ K₂ प्रिया भार्या.
 12 M om. 12^a-39^b. — °) B₁ अभ्यर्च्य (for आनर्तुः).
 — °) T₁ समंततः (for च सर्वशः).
 13 M om. 13 (cf. v.l. 12). — °) T G 'मर्दनेन
 (for 'तर्जनेन).
 14 M om. 14 (cf. v.l. 12). — °) K₃ गदाधराय.
 — °) Dn₂ T₁ G₁ अन्वराच्छत्. — °) K₃. 4 B D स चा
 (for तथा). T G तस्मिन्सु (T₁ G₁ तथ्यं सु) भद्रां च तथा-
 भिमन्युं. — After 14, T G read 22.
 15 M om. 15 (cf. v.l. 12). — °) Ś₁ K₁. 2 Dc सं-
 (for स). T₂ G₃. 4 यथैव (for यथावत्). — °) K₁. 3. 4
 B D (except D₂. 3. 5) T₁ पार्थ (for पार्थान्). — °) T
 G तेन (for तत्र).
 16 M om. 16 (cf. v.l. 12). — Before 16, K₁. 2
 D₁. 2 ins. श्रीकृष्ण उ°. — °) T₂ G₃. 4 धर्मात् (for धर्मः).
 K₁ पुनः; D₃ T₁ परं (for परः). K₃ B₁ Dc₂ T G₃. 4 राज्य-
 लाभस्. — °) Ś₁ K₁-3 D₅ तथार्थं; Dc₂ तत्पार्थं; D₁-3
 तदर्थं; T G तस्यादि (for तस्यार्थं). Dc₂ T₁ तव (for
 तप). K₁ एष (for एव). — °) K₃ च; B₁ हि; T₂ G₂. 3

सु (for स्व). — T₁ om. 16^a-18^a.

17 T₁ M om. 17 (cf. v.l. 16, 12). — °) K₃ D₂
 अधीतमार्गे; B₂ अतीतमग्रे. T₂ G चरितं व्रतं च (for चरता
 व्रतानि). — °) Ś₁ K₁. 2 सम्यक्तया वेदम्. — °) K₁. 2
 सर्वे कृताश्च; D₃ सर्वेप्यवाप्ताः; D₅ प्राप्ताश्च सर्वे. D₁. 2
 सुपुण्याः (for पुराणाः).

18 T₁ M om. 18 (cf. v.l. 16, 12). — °) Ś₁
 K₁-3 ग्राम्यधर्मेषु; D₄. 6 ग्राम्यधर्मे च. — °) T₂ G कोपो
 (G₁. 4 'पे) न कश्चित्पुरुषो नरेन्द्र. — °) K₄ B₁. 3. 4 Dn
 D₄. 6 प्रभावाद् (for स्वभावाद्). K₁ Dc धर्मराज.

19 M om. 19 (cf. v.l. 12). — °) K₄ B₁-3 Dn
 D₄. 6 श्रद्धा च बुद्धिश्च क्षमा धृतिश्च; B₄ T G क्षमा च (B₄
 श्रुतश्च) शान्तिश्च दमो धृतिश्च. — After 19^a, D₁. 2 ins. :

891* आपत्स्वपि त्वं न जहासि राजन्.

— °) B₄ चास्त्राणि (for राष्ट्राणि). — °) T₁ G₁ येषां (for
 एषां). D₁. 5 T₁ G₁ transp. सदा and रतिः. T₂ G₃. 4
 एषां भवेत्पार्थ रतिः सदा (G₄ स्वभा)रैः; G₂ येषां सदा पार्थ
 रतिः परार्थो.

20 M om. 20 (cf. v.l. 12). — °) Ś₁ K₁. 2 D₁-3

सहेत तत्पाण्डव कस्त्वदन्यः ॥ २०
 असंशयं सर्वसमृद्धकामः
 क्षिप्रं प्रजाः पालयितासि सम्यक् ।
 इमे वयं निग्रहणे कुरूणां
 यदि प्रतिज्ञा भवतः समाप्ता ॥ २१
 धौम्यं च कृष्णां च युधिष्ठिरं च
 यमौ च भीमं च दशार्हसिंहः ।
 उवाच दिष्ट्या भवतां शिवेन
 प्राप्तः किरीटी मुदितः कृतास्त्रः ॥ २२
 प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं
 दशार्हभर्ता सहितः सुहृद्भिः ।
 कृष्णे धनुर्वेदरतिप्रधानाः
 सत्यव्रतास्ते शिशवः सुशीलाः ।
 सद्भिः सदैवाचरितं समाधिं
 चरन्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ॥ २३
 राज्येन राष्ट्रैश्च निमन्त्र्यमाणाः

पित्रा च कृष्णे तव सोदरैश्च ।
 न यज्ञसेनस्य न मातुलानां
 गृहेषु बाला रतिमाप्नुवन्ति ॥ २४
 आनर्तमेवाभिमुखाः शिवेन
 गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
 तवात्मजा वृष्णिपुरं प्रविश्य
 न दैवतेभ्यः स्पृहयन्ति कृष्णे ॥ २५
 यथा त्वमेवार्हसि तेषु वृत्तिं
 प्रयोक्तुमार्या च यथैव कुन्ती ।
 तेष्वप्रमादेन सदा करोति
 तथा च भूयश्च तथा सुभद्रा ॥ २६
 यथानिरुद्धस्य यथाभिमन्यो-
 र्यथा सुनीथस्य यथैव भानोः ।
 तथा विनेता च गतिश्च कृष्णे
 तवात्मजानामपि रौक्मिणेयः ॥ २७
 गदासिचर्मग्रहणेषु शूरा-

यथा; T₂ G राज्ये (G₂ हतं) (for यदा). K₁ कुरूणां; Dc T₁ जनौवाः; T₂ G₁. s. 4 निविष्टः; G₂ च देशं (for जनौवाः). — ^b) Dc₂ च भार्याम् (for सभायाम्). G₁ भगवान् (for अवशाम्). G₂ अवशां च पश्यन्. T₂ G₂. 4 अपश्यन्.

21 M om. 21 (cf. v.l. 12). — ^a) K₁ वेगं (for कामः). — ^c) T G अथैव तन्निग्रहणं कुरूणां.

22 M om. 22 (cf. v.l. 12). T G read 22 after 14. — ^{ab}) K₂. 4 B₂. 8 D (except D₁₋₃) transp. कृष्णां and भीमं. B₁ धौम्यं च भीमं च यमौ च कृष्णां युधिष्ठिरं चापि दशार्हं. — ^c) D₂ दृष्ट्वा; D₂ शिष्यो (for दिष्ट्या). Ś₁ K₁ भवता.

23 M om. 23 (cf. v.l. 12). — ^a) D₂ ततश्च; G₄ ददशं (for प्रोवाच). Ś₁ अभि यज्ञसेनीं; K₁ अपि यज्ञं; K₂ अतियज्ञं; D₂ अथ याज्ञं. — ^b) D₁. 2 G₁ दशार्हं. — After 23^{ab}, N ins. :

892* दिष्ट्या समग्रासि धनंजयेन

समागत्येवमुवाच कृष्णः ।

[(L. 1) Ś₁ K₂ समेतासि (for समग्रासि).]

— After 23^c, D₂ reads 25^{cd}. — ^d) K₄ B Dn D₄. 6 तवा (B₂ या)त्मजा (for सत्यव्रता). D₂ यथाव्रतास्ते शिशवः

सुवार्हाः. — ^e) Ś₁ K₁. 2 यदि स दैवाचरितं. K₄ B₁₋₃ Dn D₄. 6 सुहृद्भिश्च (for समाधि).

24 M om. 24 (cf. v.l. 12). — ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₂ राज्येन पु (K₂ सं)त्रैश्च; B₁ (m as in text) राज्येन भोगेन; B₄ राज्यैश्च भोगैश्च; Dc राजन्यपुत्रैश्च; T₁ युक्तैर्नियुक्तैश्च; T₂ G राज्ञा (G₁ ज्यं) नियुक्तैश्च.

25 M om. 25 (cf. v.l. 12). — ^a) D₁. 2 आनर्तमेवाभिरताः; T G आनर्तमेवाभिमुखाः.

26 M om. 26 (cf. v.l. 12). — ^a) T₂ (before corr.) G₂. 4 एवां (for एवां). K₂ B Dn D₄. 6 वृत्तं (for वृत्ति). T₁ यथा त्वमेवाभिमतेषु वृत्ति. — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₂. 3. 5 G₄ तथैव (for यं). — ^c) K₂ [अ]प्रमादेन; B₁. 4 प्रमादेन; G₂. 4 प्रमोदेन (for [अ]प्रमादेन). K₂. 4 B D (except D₁₋₃) तथा; K₁. 2 मुदा (for सदा). — ^d) K₁ माता च; K₂ मा तात; K₄ B₂. 4 Dn D₄. 6 तथैव; B₁. 3 Dc ततश्च; D₂. 3 यथा च. K₂. 4 B₁₋₃ Dc D₁₋₃ सदा; T G ततः (for तथा).

27 M om. 27 (cf. v.l. 12). — ^b) Ś₁ K₁ T₂ G₁. 3 सुनीथस्य. K₁. 3 तथैव (for यं). — ^c) Ś₁ रति (for गति). — ^d) B₂. 4 D₂ तथा (for तवां). Ś₁ K D₂ T₁

नक्ष्रेषु शिक्षासु रथाश्वयाने ।
 सम्यग्विनेता विनयत्यतन्त्री-
 स्तांश्चाभिमन्युः सततं कुमारः ॥ २८
 स चापि सम्यक्प्रणिधाय शिक्षा-
 मस्त्राणि चैषां गुरुवत्प्रदाय ।
 तवात्मजानां च तथाभिमन्योः
 पराक्रमैस्तुष्यति रौक्मिणेयः ॥ २९
 यदा विहारं प्रसमीक्षमाणाः
 प्रयान्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ।
 एकैकमेषामनुयान्ति तत्र
 रथाश्च यानानि च दन्तिनश्च ॥ ३०
 अथाब्रवीद्धर्मराजं तु कृष्णो
 दशार्हयोधाः कुरुरान्धकाश्च ।
 एते निदेशं तव पालयन्ति
 तिष्ठन्ति यत्रेच्छसि तत्र राजन् ॥ ३१

आवर्ततां कार्मुकवेगवाता
 हलायुधप्रग्रहणा मधूनाम् ।
 सेना तवार्थेषु नरेन्द्र यत्ता
 ससादिपत्न्यश्चरथा सनागा ॥ ३२
 प्रस्थाप्यतां पाण्डव धार्तराष्ट्रः
 सुयोधनः पापकृतां वरिष्ठः ।
 स सानुबन्धः समुहद्रुणश्च
 सौभस्य सौभाधिपतेश्च मार्गम् ॥ ३३
 कामं तथा तिष्ठ नरेन्द्र तस्मि-
 न्यथा कृतस्ते समयः सभायाम् ।
 दाशार्हयोधैस्तु ससादियोधं
 प्रतीक्षतां नागपुरं भवन्तम् ॥ ३४
 व्यपेतमन्युर्व्यपनीतपाप्मा
 विहृत्य यत्रेच्छसि तत्र कामम् ।
 ततः समृद्धं प्रथमं विशोकः

C. 3. 12592
 B. 3. 183. 36
 K. 3. 185. 36

रौहिणेयः (cf. v.l. 29).

28 M om. 28 (cf. v.l. 12). — ^a) Ś1 K1. 3 D1. 3 गदासिचक्रं. D1-3 T2 G2-4 शूरा (for शूरान्). — ^b) D1-3 शस्त्रेषु (for अस्त्रेषु). — ^c) T G विनीतान् (for विनेता). B Dn D4. 6 विनयेदतन्त्रीसु; D1-3 विनयत्यतन्त्रीसु. — ^d) Ś1 K1-3 D1. 2. 5 तांश्चाभिमन्युं च सनत्कुमारः; T G तांश्चाभिमन्युं च (T G 3 न्युश्च) सदा कुमारान्.

29 M om. 29 (cf. v.l. 12). — ^b) K1. 4 B Dc1 Dn D4. 6 शस्त्राणि (for अस्त्राणि). Dc3 शिक्षां; D5 तेषां (for चैषां). K4 B1-3 Dc Dn D4. 6 विधिवत् (for गुरुं). — ^d) Ś1 K D3 T1 रौहिणेयः (cf. v.l. 27).

30 M om. 30 (cf. v.l. 12). — ^a) K4 B2 Dn D4. 6 T1 यथा; Dc सदा (for यदा). Dc विहारान्. Some MSS. प्रसमीक्ष्य. — ^c) K2 अनुयाति; D1. 2 उपयाति. — ^d) Ś1 K2. 3 Dc3 T2 G3 रथाश्वयानानि. B2 वाजि; B4 हस्ति (for दन्ति).

31 M om. 31 (cf. v.l. 12). — ^a) Ś1 K1-3 Dc D1-3. 5 च (for तु). — ^b) D1. 2. 5 G1. 2 दशार्हः. — ^c) K3. 4 B Dn D2. 4. 6 T1 पालयंतसु; Dc यंतु. — ^d) K4 B D (except D1-3. 5) तिष्ठंतु. Dc G1 धर्मराजः; T2 G3 यत्र राजन्. — After 31, K3 ins.:

893* योधास्तवार्थेषु नरेन्द्रयन्ता

कुर्वन्तु कार्यं सरथाः सनागाः ।

32 M2 om. 32 (cf. v.l. 12). — ^a) D1. 2 वेगवाहा. — ^b) G1. 4 यदूनां (for मधूनाम्). — ^c) Ś1 K1 तवार्थेषु; D5 स्वदर्थेषु; T1 तु पार्थाय; T2 G तवार्थाय.

33 M om. 33 (cf. v.l. 12). — ^a) K3 D3. 5 सहायुः (for स सानु). T G समुहद्रुणश्च. — ^d) K4 B Dc1 Dn D4. 6 सौभस्य; D5 शास्त्रं (for सौभं). D5 स मार्गः (for च मार्गम्).

34 M om. 34 (cf. v.l. 12). — ^a) Ś1 K1. 2 तदा (for तथा). K3. 4 D5 नराधिप त्वं (for नरेन्द्र तस्मिन्). — ^c) Ś1 K4 B Dn1 D1. 6 G1. 4 दशार्हयोधैस्तु (K4 B4 G1 श्व); K3 दशार्हसेना तु; Dc यथार्हयोधैस्तु; D5 दशार्हयोधास्तु. Ś1 K1. 2 समाधिपयोगं (K1 धं); B Dn D4. 6 हतारि (B3. 4 धि)योधं; Dc हतार्हयोधं; D5 ममानुयात्वा. — ^d) A few MSS. प्रतीक्ष्यतां. K3 B4 D1. 3. 5 नागपुरे. T G प्रभञ्जं (for भवन्तम्).

35 M om. 35 (cf. v.l. 12). — ^b) T G कालं (for कामम्). — ^c) K4 B Dn D4. 6 प्रसिद्धं (for समृद्धं). T G समृद्ध (T2 G3 द्दः; G2. 4 द्धि)प्रभवं (for समृद्धं प्रथमं). K1-3 B3. 4 Dc D1. 3 (before corr.). 5 प्रसभं; D2 प्रभवं; D3 (by corr.) सततं (for प्रथमं). — ^d) B2 संग्राह्यसे; B4 प्रयास्यसे.

C. 3. 12592
B. 3. 183. 36
K. 3. 185. 36

प्रपत्स्यसे नागपुरं सराष्ट्रम् ॥ ३५
ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा
यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन ।
प्रशस्य विप्रेक्ष्य च धर्मराजः
कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥ ३६
असंशयं केशव पाण्डवानां
भवान्गतिस्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।
कालोदये तच्च ततश्च भूयः
कर्ता भवान्कर्म न संशयोऽस्ति ॥ ३७
यथाप्रतिज्ञं विहृतश्च कालः
सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु ।
अज्ञातचर्यां विधिवत्समाप्य
भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ३८
वैशंपायन उवाच ।
तथा वदति बाष्पेये धर्मराजे च भारत ।

अथ पश्चात्तपोवृद्धो बहुवर्षसहस्रधृक् ।
प्रत्यदृश्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः ॥ ३९
तमागतमृषिं वृद्धं बहुवर्षसहस्रिणम् ।
आनर्चुर्ब्राह्मणाः सर्वे कृष्णश्च सह पाण्डवैः ॥ ४०
तमर्चितं सुविश्वस्तमासीनमृषिसत्तमम् ।
ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानां च केशवः ॥ ४१
शुश्रूषवः पाण्डवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः ।
द्रौपदी सत्यभामा च तथाहं परमं वचः ॥ ४२
पुरावृत्ताः कथाः पुण्याः सदाचाराः सनातनाः ।
राज्ञां स्त्रीणामृषीणां च मार्कण्डेय विचक्ष्व नः ॥ ४३
तेषु तत्रोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।
आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥ ४४
तमप्यथ महात्मानं सर्वे ते पुरुषर्षभाः ।
पाद्यार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थुर्मनीषिणम् ॥ ४५
नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा तांस्तु कृतक्षणात् ।

36 M om. 36 (cf. v.l. 12). — ^a) D₃ T G आदाय (for आज्ञाय). — ^b) T₂ G₂. 3 उक्तः.

37 M om. 37 (cf. v.l. 12); Ś₁ K₁. 2 om. 37^c-38^d. T G read 37^{ab} after 38. — ^{cd}) T G कर्ता (for भूयः), and तथा (for कर्ता).

38 Ś₁ K₁. 2 M om. 38 (cf. v.l. 37, 12). — ^a) T₁ स विवृत्य कालं; T₂ G च विहृत्य कालं (for विहृतश्च कालः). — After 38, T G read 37^{ab}; while K₃. 4 B D (D₄ om. lines 1 and 2; D₆ marg.) ins.:

894* एषैव बुद्धिर्जेषतां सदा त्वां
सत्ये स्थिताः केशव पाण्डवेयाः ।

सदानधर्माः सजनाः सदाराः

सब्रान्धवास्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।

39 M om. 39^{ab} (cf. v.l. 12). — ^b) T G पार्थिवे (for भारत). — ^c) Ś₁ K₁-3 D₁-3. 5 ततः (for अथ). T₁ दयो (for तपो). — ^d) Ś₁ K₁. 2 'ष्टत्; K₃. 4 B₂ D₂ D₁. 5 S 'दृक् (for 'धृक्). — ^e) Ś₁ K₁ (as usual) मार्कण्डेयो. S 'मुनिः (for 'तपाः). — After 39, K₄ B D₂ D₃ D₄. 6 ins.:

895* अजरश्चामरश्चैव रूपौदार्यगुणान्वितः ।

व्यदृश्यत तथा युक्तो यथा स्यात्पञ्चविंशकः ।

K₄ cont.:

896* महावराहकोट्यां च ब्रह्मणामयुतानि च ।

व्यचिन्तयन्महात्मा वै तथा रामं सलक्ष्मणम् ।

40 ^b) D₂ T₁ 'सहस्रिकं. — ^c) B₁ अभ्यर्चन् (for आनर्चुर्). Ś₁ K₁-3 B₄ D₁-3. 5 पाण्डवाः (for ब्राह्मणाः). S उपातिष्ठन्ते ते सर्वे. — ^d) K₁. 2. 4 B₁-3 D₄ transp. सह and पाण्डवैः. Ś₁ K₃ B₄ D₃. 6 कृष्णश्च ब्राह्मणैः सह; S पाण्डवाः सहायदावाः.

41 ^a) T₁ स तमभ्यर्च्य विश्वस्तम्. — ^b) B₁ ऋषिपुंगवं. — ^c) Ś₁ K₁. 2 G₄ पाण्डवानां (for ब्राह्मणं). — ^d) Ś₁ K₁. 2 यादवानां; G₄ ब्राह्मणानां (for पाण्डवं).

42 Before 42, B D₂ D₃ D₄. 6 ins. कृष्ण उ'. — ^{ab}) K₄ D₆ transp. पाण्डवाः and ब्राह्मणाः. — ^d) Ś₁ K₁. 2 तवेदं मधुरं वचः.

43 ^a) Ś₁ कुर्वन् (for पुण्याः). — ^b) K₄ B₂-4 D (except D₁-3. 5) सदाचारान्सनातनान्. — ^d) B₁ (m as in text) दिदृक्षवः; B₃. 4 D₂ S प्रचक्ष्व नः; D₆ वदस्व नः.

44 Before 44, B D₂ D₃ D₄. 6 ins. वैशं उ'. — ^a) Ś₁ 'विष्टेषु (for 'विष्टेषु). — ^d) Ś₁ K₁. 2 M₁ अवलोकयन्.

45 ^a) Ś₁ K₁. 2 ते तं चाथ; K₄ नमस्कृत्य (for तमप्यथ). K₃ D₁. 5 महात्मानः. — ^b) Ś₁ K D₁-3 पाण्डवाः (for सर्वे ते). D₆ पाण्डवास्ते सुरर्षभाः. — ^c) Ś₁ K₃ यथान्याय्यम्. — K₁ om. 45^d-47^a. — ^d) B D मनीषिणः; T₁ G₁ M₁ महासुनि.

मार्कण्डेयस्य वदतस्तां कथामन्वमोदत ॥ ४६
 उवाच चैनं कालज्ञः समयनिव स नारदः ।
 ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु विवक्षितम् ॥ ४७
 एवमुक्ताः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।

क्षणं कुरुध्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ४८
 एवमुक्ताः क्षणं चक्रुः पाण्डवाः सह तैर्द्विजैः ।
 मध्यंदिने यथादित्यं प्रेक्षन्तस्तं महामुनिम् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

वैशंपायन उवाच ।

तं विवक्षन्तमालक्ष्य कुरुराजो महामुनिम् ।
 कथासंजननार्थाय चोदयामास पाण्डवः ॥ १
 भवान्दैवतदैत्यानामृषीणां च महात्मनाम् ।
 राजर्षीणां च सर्वेषां चरितज्ञः सनातनः ॥ २
 सेव्यश्चोपासितव्यश्च मतो नः काङ्क्षितश्चिरम् ।
 अयं च देवकीपुत्रः प्राप्तोऽस्मानवलोककः ॥ ३

भवत्येव हि मे बुद्धिर्दृष्टात्मानं सुखाच्छ्रुतम् ।
 धार्तराष्ट्रांश्च दुर्वृत्तानृध्यतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ४
 कर्मणः पुरुषः कर्ता शुभस्याप्यशुभस्य च ।
 स्वफलं तदुपाश्नाति कथं कर्ता स्विदीश्वरः ॥ ५
 अथ वा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदां वर ।
 इह वा कृतमन्वेति परदेहेऽथ वा पुनः ॥ ६
 देही च देहं संत्यज्य मृग्यमाणः शुभाशुभैः ।

C. 3. 12615
B. 3. 183. 59
K. 3. 186. 7

G₄ उत्पेतुः सुमनीषिणः.

46 K₁ om. 46 (cf. v.l. 45). — ^a) T₁ देवांस्तान् (for देवर्षिर्). — ^b) Ś₁ K₂₋₄ Dc D₁₋₃. 5 च (for तु). B₁ T₁ ज्ञात्वा तान् (T₁ विज्ञाय) कृतलक्षणान्; T₂ G M तान्विज्ञाय कृत. — ^a) Ś₁ K₂ सोन्वमोदत; B₃ D₅ अन्वमोदयत; B₄ अनुमोदते. T₁ G₁ ताः कथास्व (G₁ था अ)न्वमोदत.

47 K₁ om. 47^a (cf. v.l. 45). — ^a) B₄ धर्मज्ञः; T₁ G₁ M₂ कालज्ञः. — ^b) T₁ मार्कण्डेयं (for समयनिव). K₄ B₁. 2 D (except D₁₋₃. 5) सनातनः (for स नारदः). — ^c) Ś₁ G₂. 4 महर्षे (for ब्रह्मर्षे). T₂ G तत् (for ते).

49 ^b) D₂. 4 T₁ G₂ सहितैर् (for सह तैर्). — ^c) Ś₁ K₂ सूर्यं (for [अ]दित्यं). — ^d) B₄ प्रेक्ष्यमाणा; S पश्यन्तस्तं (for प्रेक्षन्तस्तं). K₁. 3 B₁₋₃ Dn D₃₋₅ ते (for तं).

Colophon om. in K₄ Dc Dn D₄. 6. — *Major parvan*: Ś₁ K₁. 2 G₂. 4 आरण्य. — *Adhy. name*: B₃ कृष्णपाण्डवनारदसमागमः; B₄ कृष्णमार्कण्डेयनारदपाण्डवसमागमः; D₁. 3 वासुदेवाभि (D₃ om. भि)गमनं; D₂ वासुदेवमार्कण्डेयाभिगमनं; D₅ M₂ मार्कण्डेयसमागमनं (M₂ गमः); G₁ मार्कण्डेयागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₁ 188; S (M₂ inf. lin.) 184 (M₂ orig. 186). — *Sloka no.*: D₁ 52.

181

1 K₄ om. 1^{ab}. — ^a) K₁ G₄ विवक्षितम्. Ś₁ K₁. 2 आमन्त्र्य; T₁ आलोक्य (for आलक्ष्य). — ^b) G₁ महाद्युतिः. — ^d) D₅ नोद^o (for चोद^o).

2 Before 2, T₁ G₁ M₁ ins. युधिष्ठिरः. — ^a) S (except G₃; T₂ by corr.) भगवन्देवदैत्यानाम्. — ^c) S (except T₁ G₁) पूर्वेषां (for स^o). — ^d) K₁. 3. 4 B₁₋₃ Dn D₁. 3-8 पुरातनः (for सना^o).

3 ^a) D₅ मेध्यश्चोपास्यबुद्धिश्च. — ^b) D₁. 2 ततो नः; D₅ मनोज्ञः; G₁ मत्तो नः; G₂ त्वन्नो नः.

4 ^a) Dc D₁₋₃. 5 भ्रमत्येव; G₂. 4 भवानेव (for भवत्येव). G₂. 4 ब्रूहि (for बुद्धिर्). — ^c) T₂ G₂₋₄ तान्सर्वान् (for दुर्वृत्तान्). — ^d) K₁ नृत्यतः; K₂ इध्यतः (for क्रध्यतः). Dc सर्वतः. D₅ क्रद्धान्प्रेक्ष्य च सर्वशः.

5 ^b) B₁. 3 Dc D₄₋₆ S [अ]थ (for [अ]पि). K₂. 4 B D वा (for च). — ^c) K₂ B D (except D₁. 5) G₁ M स फलं (for स्वफलं).

6 ^a) Ś₁ K₁. 2 हटे; K₂ भोक्ता; K₄ D₂ हटो; B Dc Dn D₄₋₆ कुतो (B₄ कथं); D₁ हठाद्; D₃ (m as in text) हर्ता (for अथ). — ^b) Ś₁ K₂ D₃ नृणां.

7 ^a) B₂ transp. देही and देहं. Ś₁ K B₄ D₁. 3. 5

C. 3. 12616
B. 3. 183. 59
K. 3. 186. 7

कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसत्तम ॥ ७
ऐहलौकिकमेवैतदुताहो पारलौकिकम् ।
क च कर्माणि तिष्ठन्ति जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ॥ ८
मार्कण्डेय उवाच ।
त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यथावद्वदतां वर ।
विदितं वेदितव्यं ते स्थित्यर्थमनुपृच्छसि ॥ ९
अत्र ते वर्तयिष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।
यथेहामुत्र च नरः सुखदुःखमुपाश्रुते ॥ १०
निर्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम् ।
ससर्ज धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः ॥ ११
अमोघबलसंकल्पाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
ब्रह्मभूता नराः पुण्याः पुराणाः कुरुनन्दन ॥ १२
सर्वे देवैः समायान्ति स्वच्छन्देन नभस्तलम् ।

ततश्च पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ॥ १३
स्वच्छन्दमरणाश्वासन्नराः स्वच्छन्दजीविनः ।
अल्पबाधा निरातङ्का सिद्धार्था निरुपद्रवाः ॥ १४
द्रष्टारो देवसंघानामृषीणां च महात्मनाम् ।
प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगतमत्सराः ॥ १५
आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।
ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पृथिवीतलचारिणः ॥ १६
कामक्रोधाभिभूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः ।
लोभमोहाभिभूताश्च त्यक्ता देवैस्ततो नराः ॥ १७
अशुभैः कर्मभिः पापास्तिर्यङ्गकणामिनः ।
संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ॥ १८
मोघेष्टा मोघसंकल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ।
सर्वातिशङ्किनश्चैव संवृत्ताः क्लेशभागिनः ।

T₁ G₁ M₁ तु (K₄ ह) (for च). — ^b) Ś₁ K₂ सृज्य (for सृज्य). — ^c) D₅ उमौ (for कथं). Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃. 5 संयुज्यते; B₄ वियुज्यते. — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃. 5 देहवान् (for इह वा). T₁ इह वापि द्विजोत्तम.

8 ^a) K₁ D₁₋₃ T₂ (after corr.) इह (for ऐह). Ś₁ K₁. 2 D₁ एतावद्; K₄ B Dc Dn D₄. 6 एवेह (for एवैतद्). — ^c) S वा (for च). G₁. 2 कर्मणि. D₅ कृतकर्माणि तिष्ठन्ति. — After 8, G₁ ins.:

897* एतत्सर्वं यथावृत्तं मुने वक्तुमिहार्हसि ।

9 ^a) Ś₁ K₁. 2 यदुक्तो; D₅ त्वयोक्तो; T G₂₋₄ त्वदुक्तो; M₂ तद्युक्तो. — ^c) D₅ T₁ च (for ते). — ^d) T₂ G₂₋₄ स्थित्यर्थम्. K₁₋₃ D₅ त्वनु; B Dn D₄. 6 त्वं तु; Dc त्वत्र (for अनु).

10 ^a) Ś₁ K₁. 2 अहं; B₁ तात; T₁ तत्र (for अत्र). Ś₁ K₁. 2 G₂ वर्णं; K₄ B D (except D₁₋₃. 5) कथं (for वर्तं). — ^c) K₂ अर्थे; Dc यत्रे (for यथे).

11 ^a) S transp. शरीराणि and विशुद्धानि. — ^c) Ś₁ K₂ शशंस (for ससर्ज). T₂ G₃. 4 सर्वं (for धर्मं).

12 ^a) N फलं (for बलं). — ^b) T₁ सद्रुत्ताः; T₂ G₂₋₄ सुवृत्ताः (for सुव्रताः). B₄ सिद्धार्था निरुपद्रवाः. — ^d) B D (except D₁₋₃. 5) कुरुसत्तम; G₁ पुरुषर्षभ.

13 ^a) Ś₁ T₁ G₁ M₂ सर्वदेवैः. Ś₁ K₁₋₃ D₂. 3. 5 T₁ G₁ M₁ समं याति. — ^b) G₁. 4 नभस्तलं. — ^d) S सर्वे (T₁ G₁ M₂ स्वर्गे) छंदविहारिणः.

14 ^b) Ś₁ K₁. 2 सर्वे (for नराः). K₄ Dn स्वच्छन्दचा-

रिणः. — ^c) K₃ D₂ अल्पाबाधा; T₁ स्वल्पायासा; T₂ G₂₋₄ निराबाधा; G₁ M स्वल्पा (G₁ ल्प)बाधा. Ś₁ निरी***; Dc₁. c₂ (by corr.) G₁ M निरीति (G₁ M₂ ती)काः. — ^d) T₂ G₂₋₄ नीरुजा; G₁ स्वल्पार्था (for सिद्धार्था). K₃ निरुपस्कृताः.

15 ^a) K₁. 2 स्रष्टारो. — ^c) T₁ G₁ M प्रत्यक्ष (G₁ क्षं)-सर्वधर्माणः; T₂ (by corr.) G₃ प्रत्यक्षं सर्वधर्माणां; G₂. 4 प्रकृत्या सर्वधर्माणः. — ^d) Ś₁ K₁. 2 D₁₋₃ शांता (for दान्ता).

16 ^a) D₅ आयुर् (for आसन्). K₄ B_{1m}. 2. 4 Dn D₂. 4. 6 सहस्रीयाः; M सहस्रेण. — ^b) K₂ वर्षं (for पुत्रं). — ^c) S (except T₂ G₃ M₁) तस्मिन् (for अन्यस्मिन्). — ^d) B₁ (m as in text) तथा क्षत्रसहस्रिणः (cf. ^b); B₄ पृथिवीतलवासिनः.

17 ^b) D₅ धर्मव्याजोपं; T₁ मायाव्यामोहं. — ^c) S मोहलोभाभिभूताश्च. Dc ते (for च). — ^d) K₄ B Dn D₄. 6 त्यक्ता देहैस् (B₄ त्यक्तदेहास्); Dc त्यक्तदेहैस्. Ś₁ K₁. 2 D₅ सदा; K₃. 4 D₁₋₃ तदा (for ततो).

18 ^a) K₂ अशुभिः; M₁ आशुभिः (for अशुभैः). K₂ पापैस् (for पापास्). — ^b) K₁ निरयभागिनः; K₃. 4 B D निरयगामिनः; K₃ गामिनभागिनः; T₂ (by corr.) G M₂ नरकभा (M₂ भो)गिनः. — ^c) K₂ विचित्रेषु (for विचिं). — ^d) K₂ D₅ पच्यं; D₁₋₃ पात्यं (for पच्यं).

19 ^a) D₁. 5. 6 मोघेच्छा. — ^b) = Gitā (Vulg.) 9. 12^b. T₂ G₂₋₄ विबुद्धयः (for विचें). K₃ D₃ मोघ (D₃ ह)ज्ञानविचेतसः; T₁ G₁ M ज्ञानविबुद्धयः. — After 19^a, T₁ G₁ M₁ read 20^a;

अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः परिचिह्तिताः ॥ १९
 दौष्कुल्या व्याधिवहुला दुरात्मानोऽप्रतापिनः ।
 भवन्त्यल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ।
 नाथन्तः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतवः ॥ २०
 जन्तोः प्रेतस्य क्रौन्तेय गतिः स्वैरिह कर्मभिः ।
 प्राज्ञस्य हीनबुद्धेश्च कर्मकोशः क तिष्ठति ॥ २१
 कस्यस्तत्समुपाश्नाति सुकृतं यदि वेतरत् ।
 इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु ॥ २२
 अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः ।
 शुभानामशुभानां च कुरुते संचयं महत् ॥ २३
 आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।

संभवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यन्तराभवः ॥ २४
 तत्रास्य स्वकृतं कर्म छायेवानुगतं सदा ।
 फलत्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो वापि जायते ॥ २५
 कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणैः शुभैः ।
 अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः ॥ २६
 एषा तावदबुद्धीनां गतिरुक्ता युधिष्ठिर ।
 अतः परं ज्ञानवतां निबोध गतिमुत्तमाम् ॥ २७
 मनुष्यास्तप्तपसः सर्वागमपरायणाः ।
 स्थिरव्रताः सत्यपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ २८
 सुशीलाः शुक्लजातीयाः क्षान्ता दान्ताः सुतेजसः ।
 शुभयोन्यन्तरगताः प्रायशः शुभलक्षणाः ॥ २९

C. 3. 12639
 B. 3. 183. 82
 K. 3. 186. 30

while G₂. 4 ins. :

898* काङ्क्षिणः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतवः ।
 — T₂ G₃ om. 19^b-20^d. — °) K₂ B D (except D₁-3. 5)
 सर्वाभिः. — °) Ś₁ K₁. 2 क्लेशभाजनाः; K₄ B₁. 2 (m as
 in text). 3 Dn D₄. 6 दायिनः. — °) D₅ S (T₂ G₃ om.)
 चैव (for चापि).

20 T₂ G₃ om. 20^{abed} (cf. v.l. 19). — °) K₃
 D₁-3 दौःकुला; T₁ दुर्बला. — °) Ś₁ K₁. 2 B₁ G₄ M पता-
 पिनः; K₃ पि तापिनः; D₁. 2. 5 T₁ G₂ भिमानिनः; D₃
 नुतापिनः. — °) D₅ एवं तु (for भवन्ति). D₅ पापाद्;
 T₁ प्राणा — °) Ś₁ K₁. 2 फलोपणाः. — T₁ G₁ M₁ read
 20^e after 19^{ab}. — °) Ś₁ K D₁-3. 5 ईहन्तः (K₃ अभा-
 र्याः); T₁ तथातः; T₂ G₃ काङ्क्षिणः (for नाथन्तः). K₄
 सर्वकार्याणां; T G₃ भूतानां; G₂. 4 कामान्वै. M₂ नाथवन्तः
 सर्वकामान्. — °) K₄ B D (except D₅) G₂. 4 भिन्न-
 चेतसः.

21 M₂ om. 21^a-23^b. — °) T₂ G गति (for गतिः).
 Ś₁ K D₁-3. 5 एव (for इह). — Before 21^{cd}, K₂ B₁-3
 D₅ D₆ ins. युधिष्ठिर उ. — °) S (M₂ om.) प्राप्त (for
 प्राप्त). Ś₁ K₁. 2 बुद्धेषु; D₅ बुद्धेर्वा. K₄ प्रज्ञाविहीन-
 बुद्धेस्तु.

22 M₂ om. 22 (cf. v.l. 21). — °) M₁ काथ (for
 कस्यस्य). Ś₁ K₂ च तमुपा; K₁ तं समुपा; K₄ तत्तदुपा;
 D₃ तु तमुपा; D₅ सन्तसमुपा. — °) K₁. 3 M₁ वेतरं; D₂
 T₂ G₂. 3 चेतस्. — After 22^{ab}, B Dc ins. :

899* मार्कण्डेय उवाच ।

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नः शृणु भारत तत्त्वतः ।

— B₄ om. 22^{cd}. — Before 22^{cd}, K₂ D₅ ins. मार्कण्डेय
 उ. — °) Dc (sup. lin. as in text) तथा; T₁ M₁ तस्य;
 G₂. 4 तच्च (for तत्र). G₁ [अ]प्यनुनीयं शृणुष्व मे.

23 M₂ om. 23^{ab} (cf. v.l. 21). — °) Ś₁ K₂ D₂. 5
 देवसृष्टेन; K₁. 4 देवैः सृष्टेन; K₃ देवदृष्टेन. — °) Ś₁ K₁. 2
 D₁. 2. 5 मुहुः (for महत्). B₁ कुरुते कोषसंचयं.

24 °) M₁ वि- (for प्र-). — °) G₄ M₁ क्षीणप्राणं.
 — °) D₃ [अ]त्र संभवः; D₅ [अ]त्र संशयः (for [अ]न्तरा-
 भवः).

25 °) T₁ तस्य (for तत्र). T₂ G₂-4 [अ]पि (for [अ]स्य).
 K₃ B₂-4 सुकृतं; D₅ तत्कृतं. — After 25^{ab}, D₁ ins. :

900* अनुशेते शयानं च तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति ।

अनुधावति धावन्तं पूर्वकर्म कृतं नरम् ।

— °) D₅ भव (for फल). Ś₁ K₁. 2 [अ]त्र (for [अ]थ).
 Ś₁ K₁ सुखार्हं. — °) Ś₁ Dc दुःखार्हं. B₂. 3 Dn D₄. 6
 T₂ G₂-4 अथ; Dc उप; D₁. 2. 5 अभि- (for अपि).

26 °) T₁ स्थानदृष्टिभिः; G₁. 4 ज्ञानदृष्टिभिः; G₂ वृत्ति-
 मिः. T₂ (before corr.) लक्षणैर्ज्ञानवृत्तिभिः.

27 °) Ś₁ K G₁ M₁ अबुद्धानां. — °) D₁ नराधिप
 (for युधि). — °) Ś₁ K₁. 2 M₁ गतिर्.

28 After 28^{ab}, S (except T₁) reads 30^{ab}. — T₁
 om. 28^c-30^b. — °) K₂ D₃ स्थिरवृत्ताः; K₃ M₂ स्थितव्रताः.
 — 28^d=(var.) 1. 2. 213^d; 57. 98^d; 173. 11^d; etc.

29 T₁ om. 29 (cf. v.l. 28). — °) T₂ (before
 corr.) कांता; G₂. 4 क्वांता (for क्षान्ता). B₄ M₂ सुचेतसः.
 — G₂ om. 29^{cd}. — °) K₄ B D (except D₁-3. 5)
 शुचि.

C. 3. 12639
B. 3. 183. 83
K. 3. 186. 31

जितेन्द्रियत्वाद्वशिनः शुक्लत्वान्मन्दरोगिणः ।
अल्पबाधपरित्रासाद्भवन्ति निरुपद्रवाः ॥ ३०
च्यवन्तं जायमानं च गर्भस्थं चैव सर्वशः ।
स्वमात्मानं परं चैव बुध्यन्ते ज्ञानचक्षुषः ।
कर्मभूमिमिमां प्राप्य पुनर्यान्ति सुरालयम् ॥ ३१
किंचिद्देवाद्दुर्गात्किंचिर्त्किंचिदेव स्वकर्मभिः ।
प्राप्नुवन्ति नरा राजन्मा तेऽस्त्वन्या विचारणा ॥ ३२
इमामत्रोपमां चापि निबोध वदतां वर ।
मनुष्यलोके यच्छ्रेयः परं मन्ये युधिष्ठिर ॥ ३३
इह वैकस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह ।
इह चामुत्र चैकस्य नामुत्रैकस्य नो इह ॥ ३४
धनानि येषां विपुलानि सन्ति
नित्यं रमन्ते सुविभूषिताङ्गाः ।

तेषामयं शत्रुवरघ्न लोको
नासौ सदा देहसुखे रतानाम् ॥ ३५
ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः
स्वाध्यायशीला जरयन्ति देहान् ।
जितेन्द्रिया भूतहिते निविष्टा-
स्तेषामसौ नायमरिघ्न लोकः ॥ ३६
ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति
धर्मेण लब्ध्वा च धनानि काले ।
दारानवाप्य क्रतुभिर्यजन्ते
तेषामयं चैव परश्च लोकः ॥ ३७
ये नैव विद्यां न तपो न दानं
न चापि मूढाः प्रजने यतन्ते ।
न चाधिगच्छन्ति सुखान्यभाग्या-

30 T1 om. 30^{ab}. S (except T1) reads 30^{ab} after 28^{ab}. — ^b) T2 (before corr.) G2. 4 सक्लत्वात्; T2 (after corr.) G1. 3 शुक्लत्वात्. D1 G1. 2. 4 मंदराणिः. — ^c) K1. 4 B1-3 Dn D4. 6 अल्पाबाधपरित्रासाद्; K2 D5 G2. 4 M2 अल्पबाधपरित्रासा; K3 D1. 2 M1 अल्पाबाधपरित्रासा; B4 Dc अल्पाबाधा निरातंका; D3 T2 G1. 3 अल्पबाधपरित्रासा; T1 अबाधा अपरित्रासा.

31 ^a) K1. 2 श्रयंतं; T2 (before corr.) G2. 4 भवतं (for च्यवन्तं). T1 भवति ज्ञानमानाश्च. — ^b) K2 गतस्थं चैव; D5 स्वर्गस्थं च; T1 स्वर्गस्थाश्चैव. Ś1 K1 सर्वदा; K2 सर्वथा. — ^c) D3 स्वमात्मजं. — ^d) B1-3 D (except D1-3. 5) T2 G3 चक्षुषा. — After 31^{cd}, N ins.:

901* ऋषयस्ते महात्मानः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ।

[Ś1 K1. 2 *बुद्धयः (for *बुद्धयः).]

— ^f) Ś1 K1. 2 प्रयात्यंति पुनर्दिवं. — After 31, S ins.:

902* कृत्वा शुभानि कर्माणि ज्ञानेन भरतर्षभ ।

32 32^{ab} = (var.) 3. 33. 32^{ab}. — ^a) G1 देवात् (for दैवात्). T2 G2-4 दै (G2. 4 दे) ववशात् (for दैवाद्वात्). K3 B1 वधात्; B2-4 Dc1 D4 हतात् (for हठात्). — ^b) D1. 2 स्वभावतः (cf. v.l. 3. 33. 32^b). — ^c) Ś1 K1-3 D1. 2. 5 महाराज; D2 महात्मानो (for नरा राजन्). — ^d) Ś1 तेस्त्वय; K2 स्वयु; K3 स्त्वन्या; B4 T1 G1 M न्याभूद् (for तेस्त्वन्या). T2 (before corr.) G2. 4 जातेत्यागूढ-वारणा (G4 चारिणः).

33 ^a) K2 अन्योपमां (for अत्रो). Ś1 K1-3 D1-3. 5 चैव (for चापि). — ^c) T1 ज्ञेयः (for श्रेयः).

34 ^a) Ś1 K1-3 D3. 5 G1. 2. 4 इहैवै (K1 'व) कस्य; B3 Dc Dn1 D1. 2. 6 M1 इह चैकस्य. — ^b) Ś1 K1. 2 कस्य (for [ए]कस्य). — K1. 2 B2 D5 T1 om. (hapl.) 34^{cd}. — ^c) B1. 4 D (except Dn1 D2. 3; D5 om.) वा (for चा).

35 ^a) T2 (before corr.) G2. 4 चैषां (for येषां). — ^b) D2. 3 सुवि भूषितांगाः; S सु (T2 G3 च) विभूषिताश्च. — ^d) S ग्राम्यं (for देहं).

36 ^a) K3. 4 B4 D1. 2 S युक्तयोगास् (for योगयुक्तास्). K3 D1. 3 G1 प्रयुक्ताः; G4 प्रसिक्ताः. — ^b) Ś1 K1-3 D1-3. 5 स्वाध्यायवन्तो. K2 G4 जनयन्ति. K1. 2 B1-3 D5 T1 G1 M1 देहं. — ^c) B4 भूतिपथे (for भूतहिते). Ś1 K1. 2 नियुक्तास्. K4 B1-3 D (except D1-3. 5) जितेन्द्रियाः प्राणिबधे निवृत्तास्.

37 ^b) K4 Dc1 Dn D1. 4. 6 नि- (for च). B4 लोके (for काले). — ^c) K1. 2 धनानि (for दारान्). D2 यजंति.

38 ^a) D1. 2 येषां न (for ये नैव). K3 D1. 2 विद्या. — ^b) K3 यजंते; B1-3 Dn D5 यतन्ति; Dc यजस्ते. — ^c) B4 Dc1 Dn D1. 2. 4. 6 चानु; Dc2 T2 G M2 चापि; T1 चाभि- (for चाधि). K4 सुखानि भोगास्; B2. 3m. 4 सुखानु (B3m 'नि) भोगान्; Dn D1. 4. 6 सुखान् (D1 'न्य) भोगान्; D2 सुखानुभाग्यास्; T1 धनानि भार्यास्; T2 (before corr.) G2. 4 M शुभान्यभाग्यास् (M1 'ग्यास्); T2 (after

स्तेषामयं चैव परश्च नास्ति ॥ ३८
सर्वे भवन्तस्त्वतिवीर्यसत्त्वा
दिव्यौजसः संहननोपपन्नाः ।
लोकादमुष्मादवनिं प्रपन्नाः
स्वधीतविद्याः सुरकार्यहेतोः ॥ ३९
कृत्वैव कर्माणि महान्ति शूरा-
स्तपोदमाचारविहारशीलाः ।

देवानृषीन्प्रेतगणांश्च सर्वा-
न्संतर्पयित्वा विधिना परेण ॥ ४०
स्वर्गं परं पुण्यकृतां निवासं
क्रमेण संप्राप्स्यथ कर्मभिः स्वैः ।
मा भूदिशङ्का तव कौरवेन्द्र
दृष्ट्वात्मनः क्लेशमिमं सुखार्हं ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

१८२

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयं महात्मानमूचुः पाण्डुसुतास्तदा ।
माहात्म्यं द्विजमुख्यानां श्रोतुमिच्छाम कथ्यताम् ॥ १
एवमुक्तः स भगवान्मार्कण्डेयो महातपाः ।
उवाच सुमहातेजाः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २
हैहयानां कुलकरो राजा परपुरंजयः ।

कुमारो रूपसंपन्नो मृगयामचरद्वली ॥ ३
चरमाणस्तु सोऽरण्ये तृणवीरुत्समावृते ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं ददर्श मुनिमन्तिके ।
स तेन निहतोऽरण्ये मन्यमानेन वै मृगम् ॥ ४
व्यथितः कर्म तत्कृत्वा शोकोपहतचेतनः ।
जगाम हैहयानां वै सकाशं प्रथितात्मनाम् ॥ ५

C. 3. 12657
B. 3. 184. 6
K. 3. 187. 6

corr.) G₃ शुभान्नभोगान्; G₁ धनान्यभाग्यात्. — ^a) D_o
Dn₁. n₃ D_o न (for च). K₄ B D (except D₁-3. 5)
लोकः (for नास्ति).

39 ^a) B₄ 'वीर्यवंतो. — ^c) D₈ च दिवं (for अवनिं).
— ^d) K₃ स्वधीतवेदाः; T₁ स्वधीत्य विद्याः; G₁. 2. 4 M₂
स्वा (G₁ त्व) धीतविद्याः.

40 ^a) Ś₁ K₁-3 D₁-3 [इ]ह (for [ए]व). — ^b) T
G 'हार' (for 'चार'). — ^c) K₂ भूतगणांश्च; S (except
T G₃) प्रेतगतांश्च. S (except T₂ M₂) पूर्वान् (for सर्वान्).

41 ^a) Ś₁ K₁. 2 D₁. 3 स्वर्गैः. K₄ B₂-4 D_o Dn D₄
पुण्यकृतो. — ^d) T₁ दृष्ट्वात्मानं; T₂ G दृष्ट्वा महा (G₁ मनः).
K₁ सुखार्हः; K₃ 'र्हः'; K₄ B₂. 3 D_o Dn D₄. 6 'र्हः'; B₁. 4
D₁-3 T₁ G₁ M₂ 'र्हः'; T₂ G₂-4 'र्थः'.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₂ T₂ G₂-4
आरण्य. — Sub-parvan: K₄ D_o Dn D₄. 6 G₁ मार्कण्डेय-
समा (Dn₂ D_o G₁ 'म') स्या; B₁. 3 मार्कण्डेय; D₁. 2. 5 मार्कण्डे-
यवाक्य. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2 धर्मनिर्णयः; D₁ वासु-
देवसमागमः; D₂ वासुदेवाभिगमनं. — Adhy. no. (figures,

words or both): Dn 182 (Dn₃ 183); D₁ 190; S
(M₂ inf. lin.) 185 (M₂ orig. 187). — Śloka no.:
Dn 96; D₁ 44 and 46.

182

1 ^{ab}) T₁ G₁ M₁ ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयमुवाच ह.
— ^d) K₁-3 Dn₂ D₂ T G₁. 3 M₁ इच्छामि.

2 ^b) D₈ महानृपिः (for 'तपाः'). — ^{cd}) K₃. 4 B₄ D₈
T₂ G₃ कथयामास माहात्म्यं ब्राह्मणानां माहात्मनां; T₁ G₁ M₁
उवाच सुमहात्मानं राजानं सर्वशास्त्रविद्.

3 Before 3, all MSS. except T₂ G₂. 4 ins. मार्क-
(Ś₁ K₁ 'कां') ङेय उ' (Ś₁ S om. उ'). — ^a) Ś₁ K₁ S
हैहयानां. Ś₁ K D₁-3. 6 कुले जातो (for कुल'). — ^d) K₄
B D (except D₂. 3. 5) व्यचरद् (for अच').

4 ^a) B₂. 4 S च (for तु). Ś₁ K₁. 3 ततो; K₃ तदा;
B₂ तु यो (for तु सो). — ^b) Ś₁ K₁. 2 D₂ 'समाकुले. — ^d)
T₁ मुनिसत्तमं. — ^e) S हिंसितो (for निहतो).

5 ^e) Ś₁ K₁ S हैहयानां. Ś₁ K D₂. 3. 5 स (for वै).

राज्ञां राजीवनेत्रोऽसौ कुमारः पृथिवीपते ।
 तेषां च तद्यथावृत्तं कथयामास वै तदा ॥ ६
 तं चापि हिंसितं तात मुनिं मूलफलाशिनम् ।
 श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभूवुर्दीनमानसाः ॥ ७
 कस्यायमिति ते सर्वे मार्गमाणास्ततस्ततः ।
 जग्मुश्चारिष्टनेमेस्ते ताक्ष्यस्याश्रममञ्जसा ॥ ८
 तेऽभिवाद्य महात्मानं तं मुनिं संशितव्रतम् ।
 तस्थुः सर्वे स तु मुनिस्तेषां पूजामथाहरत् ॥ ९
 ते तमूर्चुर्महात्मानं न वयं सत्क्रियां मुने ।
 त्वत्तोऽर्हाः कर्मदोषेण ब्राह्मणो हिंसितो हि नः ॥ १०
 तानब्रवीत्स विप्रर्षिः कथं वो ब्राह्मणो हतः ।
 क चासौ ब्रूत सहिताः पश्यध्वं मे तपोबलम् ॥ ११
 ते तु तत्सर्वमखिलमाख्यायास्मै यथातथम् ।

नापश्यंस्तमृषिं तत्र गतासुं ते समागताः ।
 अन्वेषमाणाः सत्रीडाः स्वप्नवद्गतमानसाः ॥ १२
 तानब्रवीत्तत्र मुनिस्ताक्ष्यः परपुरंजयः ।
 स्यादयं ब्राह्मणः सोऽथ यो युष्माभिर्विनाशितः ।
 पुत्रो ह्ययं मम नृपास्तपोबलसमन्वितः ॥ १३
 ते तु दृष्ट्वैव तमृषिं विस्मयं परमं गताः ।
 महदाश्चर्यमिति वै विबुवाणा महीपते ॥ १४
 मृतो ह्ययमतो दृष्टः कथं जीवितमाप्तवान् ।
 किमेतत्तपसो वीर्यं येनायं जीवितः पुनः ।
 श्रोतुमिच्छाम विप्रर्षे यदि श्रोतव्यमित्युत ॥ १५
 स तानुवाच नास्माकं मृत्युः प्रभवते नृपाः ।
 कारणं वः प्रवक्ष्यामि हेतुयोगं समासतः ॥ १६
 सत्यमेवाभिजानीमो नानृते कुर्महे मनः ।

6 ^b) K₃. 4 B₂ Dc₁ Dn D₁. 4. 6 M₂ पृथिवीपतिः.
 — ^c) Ś₁ K₂ तथावृत्तं. — ^d) K₁. 2 कौरव (for वै तदा).
 — After 6, S ins. :

903* सुकुमारो महीपालो हेहयानां महीभृताम् ।

7 ^a) D₁. 2 ते; M₂ तत् (for तं). — ^b) K₃. 4 B₄ Dc
 D₂. 3 S (except T₂ G₃) फलाशनं. — ^c) Ś₁ K₁₋₃ B₄
 D₂. 3 transp. श्रुत्वा and दृष्ट्वा. G₁ तत्रैव (for ते तत्र).

8 ^a) B₄ कासौ स; T₂ G₂₋₄ क चायम्. — ^c) K₄ B
 D (except D₁. 4. 6) M₂ नेत्रोय; T₁ नाशाय; T₂ G₃
 नेमिश्र; G₁ M₁ नेमेस्तु; G₂. 4 नेमेश्र. — ^d) Ś₁ K₁. 2
 उत्तमं (for अञ्जसा).

9 ^b) T₁ G₁ ऋषि (for मुनि). Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃. 5 T₂
 G₃ संशितव्रतं; B₂₋₄ Dc Dn D₄. 6 नियतव्रतं. B₁ मुनि
 सुनियतव्रतं. — ^c) K₁. 2 च (for तु). — ^d) K₄ D₁₋₃
 अथाकरोत्; D₅ समाहरत्; M₁ समारभेत्.

11 Before 10, Dc ins. मार्कण्डेय उ. — ^a) K₃
 ब्रह्मर्षिः; K₄ राजर्षिः. — ^b) Ś₁ K₁. 2 केन (for कथं). K₂
 Dn₂. n₃ वा; M₂ भो (for वो). — ^c) K₂ च मां (for चासौ).
 K₁ G₂ ब्रूहि.

12 T₁ om. 12^{ab}. — ^a) Dc ते तत्र; D₅ तच्च ते (for
 ते तु तत्). — ^c) M₁ मुनि (for ऋषि). — ^d) M₂ गता-
 युष. D₅ वै (for ते). T₁ समाहताः; G₁. 2 समाहिताः.
 — ^e) B₁. 2. 4 अन्विष्य. B₁ M₂ व्रीडिताः; D₂ सुव्रीडाः.
 — ^f) B₁₋₃ सुसवद्; D₁ स्वदुःख. K₄ B₂ Dc Dn D₄. 6
 गतचेतनाः; B₁. 3 गतचेतसः. T₂ G₂₋₄ तं विप्रं दीनमानसाः.

13 ^c) T₁. 2 (before corr.) G₂. 4 सोत्र (for सोऽथ).
 — ^d) K₄ B D (except D₁₋₃. 5) transp. यो and युष्मा-
 भिर. T₁. 2 (after corr.) G₁. 3 समाहतः (for विना).
 — Ś₁ K₁. 2 om. 13^{ef}.

14 ^a) B₁₋₃ D (except D₁₋₃. 5) च (for तु). — ^c)
 D₅ सहसा (for महदा). T₁ G₁ M₁ ते (for वै). — ^d)
 K₄ B D (except D₁₋₃. 5) ते (for वि).

15 ^a) Ś₁ K₁. 2 D₁. 2 [S]पि (for हि). Ś₁ K₁₋₃
 D₁₋₃. 5 अथो दृष्टः; K₄ B Dc Dn D₄. 6 उपानीतः; T₁ G₁. 2
 M₁ इतो दृष्टः. — ^b) Ś₁ K₁. 2 कथं जीवति त्वात्मवान्. — ^c)
 K₁. 2 ते तत्; D₃ तु तत् (for एतत्). Ś₁ K₁. 2 तपसां.
 — ^d) Ś₁ K₁. 2 [अ]सौ (for [अ]यं). — ^e) K₁. 3 B₄
 D₂. 5 S (except G₄) इच्छामि. K₃. 4 ब्रह्मर्षे (for विप्र).
 B₁₋₃ Dc Dn D₄. 6 श्रोतुमिच्छामहे विप्र.

16 ^c) K₄ S च; D₁ तत् (for वः). — ^d) Ś₁ K D₁₋₃. 5
 हेतुयुक्तं. Ś₁ K₁. 2 सनातनं; K₃ समागतः. B₂. 4 Dc₂ Dn
 D₄. 6 हेतुयोगसमासतः. — After 16, D₁ reads 19; while
 T₁ G₁ M₁ ins. :

904* शुद्धाचारा अनलसाः संध्योपासनतत्पराः ।

सुशुद्धाज्ञाः शुद्धधना ब्रह्मचर्यव्रतान्विताः ;
 and finally, T₂ G₂₋₄ M₂ ins. :

905* मृत्युः प्रभवते येन नास्माकं नृपसत्तमाः ।

17 ^b) T₁ G₁ जपयज्ञपरायणाः. — ^c) G₁ कारणं च न
 तिष्ठामस्. — ^d) = 18^d, 19^d. Ś₁ K₂ मृत्युरयं.

18 Ś₁ K₁. 2 M₂ om. (? hapl.) 18. — ^c) S (M₂

स्वधर्ममनुतिष्ठामस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १७

यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेपां कथयामहे ।

नैपां दुश्चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १८

अतिथीनन्नपानेन भृत्यानत्यशनेन च ।

तेजस्विदेशवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

मार्कण्डेय उवाच ।

भूय एव तु माहात्म्यं ब्राह्मणानां निबोध मे ।

वैन्यो नामेह राजर्षिरश्वमेधाय दीक्षितः ।

तमत्रिर्गन्तुमारेभे वित्तार्थमिति नः श्रुतम् ॥ १

भूयोऽथ नानुरुध्यत्स धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् ।

एतद्वै लेशमात्रं वः समाख्यातं विमत्सराः ।

गच्छध्वं सहिताः सर्वे न पापाद्भयमस्ति वः ॥ २०

एवमस्त्विति ते सर्वे प्रतिपूज्य महामुनिम् ।

स्वदेशमगमन्हृष्टा राजानो भरतर्षभ ॥ २१

संचित्य स महातेजा वनमेवान्वरोचयत् ।

धर्मपत्नीं समाहूय पुत्रांश्चेदमुवाच ह ॥ २

प्राप्स्यामः फलमत्यन्तं बहुलं निरुपद्रवम् ।

अरण्यगमनं क्षिप्रं रोचतां वो गुणाधिकम् ॥ ३

तं भार्या प्रत्युवाचेदं धर्ममेवानुरुध्यती ।

C. 3. 12681
B. 3. 185. 5
K. 3. 188. 5

om.) तेषां हि (T₁ G₁ नैपां वि-) चरितं ब्रूमः. — 18^d = 17^d, 19^d.

19 D₂ om. (hapl.) 19. D₁ reads 19 after 16. — ^a) D₅ आतिथ्येन; S (except M₂) अतिथिषु (for अतिथीन्). D₁. 5 T₁ G₁ M₁ [अ]न्नदानेन. — ^b) B₁ G₁ भृत्या-नप्य; Dc₂ 'नन्व'; T₁ 'नत्या'; M₁ 'न्नात्य' (for 'नत्य'). D₁ भृत्यानां भरणेन च; D₅ तथा भृत्याशनेन च; T₂ G₂₋₄ भृत्यानामशनेन च. — After 19^{ab}, K₄ Dc₁ Dn D₄. 6 ins.:

906* संभोज्य शेषमश्वमेधस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ।

क्षान्ता दान्ताः क्षमाशीलास्तीर्थदानपरायणाः ।

पुण्यदेशनिवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ।

— D₅ om. 19^{cd}. K₁. 2 B₁ देशे (B₁ देश-) वासश्च. — 19^d = 17^d, 18^d.

20 ^a) S उद्देशमात्रं (for वै लेशं). Ś₁ K₁₋₃ D₂. 3. 5 'मात्रेण (for 'मात्रं वः). — B₂ om. (hapl.) 20^d-21^a.

21 B₂ om. 21^a (cf. v. 1. 20). — ^c) Ś₁ स्वं देशम्; K₁. 2 स्वां दिशम्; B₁ स्वदेशान्. — ^d) D₂. 8 भरतर्षभाः; T₁ G₁ M₁ राजसत्तम.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 T₂ G₂₋₄ आरण्य. — Sub-parvan: B₂. 4 D₄ मार्कण्डेय; Dn₂ D₅ G₁ मार्कण्डेयसम (Dn₂ 'मा') स्या; D₁. 2 मार्कण्डेयवाक्य. — Adhy. name: K₃. 4 Dc D₂. 5 ब्राह्मणमाहात्म्यं; G₁ ब्राह्मणमाहात्म्य-

कथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 183 (Dn₃ 184); D₁ 190; S (M₂ inf. lin.) 186 (M₂ orig. 188). — Śloka no.: Dn 24.

183

1 ^a) B₁₋₃ Dn D₄. 6 महाभाग्यं (for तु माहात्म्यं). — ^c) B₄ Dc D₅ वैण्यो. T₂ G₂₋₄ [अ]त्र (for [इ]ह). — ^d) B₄ अश्वमेधेन. — ^e) Ś₁ K₁. 2 चात्रिर् (for अत्रिर्). T₂ G₂₋₄ अत्रिरंतुं तमारेभे. — ^f) S (except M₁) धनार्थं (for वित्तार्थं).

2 ^a) B₁ Dc Dn D₅ भूयोर्थं (Dc 'र्थे'). B₂ M₁ नान्वरुध्यत्. Ś₁ K₁. 2 भूयो यथा नान्वरुध्यद्; K₃ D₅ भूय एवानुरु (D₅ 'न्ववु') ध्यत्स; K₄ D₁₋₃ भूयो धनार्थितां (D₁ 'मांथिनो') नैच्छद्; T₁ G₁ भूयो धनानुरुध्यन्स; T₂ G₂₋₄ भूयो (G₄ ध्रुवो) धनानुरोधाच्च. — ^b) T₂ G धर्मव्ययं (G₁ 'वृत्ति'). — ^c) B₁₋₃ Dc Dn D₄. 6 स वि (B₁ सं) चित्य (for संचित्य स). Ś₁ K₁. 2 च; B₄ T₁ G₁ सु (for स). — ^d) K₃ [अ]नुरोदयत्; B₁. 2 [अ]न्वरोचत; D₁ [अ]न्वचि-तयन्; D₂ [अ]न्वरोचयेत्. — ^e) B₄ स आनाय्य (for समा).

3 ^a) K₂ T₁ प्राप्स्यामः; T₂ G₂₋₄ प्राप्स्यामि. G₁ अत्यर्थ. — ^b) M₂ बहु तन् (for बहुलं). — ^c) B₃ D₅ वै; Dc₂ वा (for वो).

वैन्यं गत्वा महात्मानमर्थयस्व धनं बहु ।
 स ते दास्यति राजर्षिर्यजमानोऽर्थिने धनम् ॥ ४
 तत आदाय विप्रर्षे प्रतिगृह्य धनं बहु ।
 भृत्यान्सुतान्संविभज्य ततो ब्रज यथेप्सितम् ।
 एष वै परमो धर्मो धर्मविद्धिरुदाहृतः ॥ ५
 अत्रिरुवाच ।

कथितो मे महाभागे गौतमेन महात्मना ।
 वैन्यो धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः ॥ ६
 किं त्वस्ति तत्र द्वेष्टारो निवसन्ति हि मे द्विजाः ।
 यथा मे गौतमः प्राह ततो न व्यवसाम्यहम् ॥ ७
 तत्र स्म वाचं कल्याणीं धर्मकामार्थसंहिताम् ।

4 ^a) M₁ ता (for ते). B₂₋₄ D (except D₁₋₃. ६) [अ]थ (for [इ]दं). — ^b) S (except M₂) धनम् (for धर्मम्). ¹) अन्विरुध्यती; K₂. ३ [अ]नुरुध्यते (K₃ तां); B Dc D₁. २. ६ T₂ G₂₋₄ [अ]नु (B₁₋₃ व)रुध्यती; Dn D₄. ६ [अ]नुतन्वती. — ^c) Dc D₆ वैष्यं. ¹) K₂₋₄ D₁₋₃. ६ महाबाहुम्. — ^d) B₁ (m as in text) आनयस्व (for अर्थं). — ¹) Dc₂ G₁ om. (hapl.) 4^e-5^b. — ^f) K₁ महा; K₂ B₁. ३ Dc₁ Dn D₁. २. ४. ६ [ऽ]र्थितो (D₁ तं). T₁ भृशं (for धनम्).

5 ¹) Dc₂ G₁ om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^a) B₁ (m as in text) तच्चादाय तु विप्रर्षे. — ^b) K₁. ४ D₁₋₃ प्रतिग्रहधनं. — ^c) K₁. २ धनान्; K₃. ४ D₁ वृत्त्या; D₂. ३ M₂ वृत्त्यान् (for भृत्यान्). G₁ द्रव्यं संपाद्य बहुशस्. — ^e) ¹) S₁ K₁. २ ते (for वै). D₆ प्रथमो (for परमो). — ^f) S विद्वद्भिः समु (T₁ सुहृ)दाहृतः (G₁ विचरस्समृगाहृतः).

6 ^a) K₃. ४ D₁₋₃. ६ वै (for मे). ¹) D₁ T₁ महाभागो (T₁ ग). — ^c) B₃. ४ Dc D₆ वैष्यो. ¹) K₁. २ धर्मसमायुक्तः. — ^d) B₄ M₂ परायणः.

7 ^{ab}) B₄ T₁ G₁ M त्व (B₄ त; T₁ चा)त्र संति (for त्वस्ति तत्र). T₁ निवस्यन्ति. B₁ च; T G₂₋₄ [इ]ह (for हि). ¹) S₁ K D₁₋₃. ६ द्वेष्टारः किं तु नः संति वसंतस्तत्र वै द्विजाः. — ^c) ¹) S₁ K D₁₋₃. ६ स (for मे). — ^d) T₁ G₁ M₂ यतो (for ततो). K₃ D₂. ३ (before corr.). ६ न व्यवसाम्यहं ततः (D₆ पुनः); D₃ (after corr.) तथा वक्ष्याम्यहं तव; T₂ (before corr.) G₂. ४ ततो वर्णानि साध्वहं; T₂ (after corr.) व्यवसामि तथा त्वहं.

8 ^a) ¹) S₁ K₁. २ ततः स (S₁ स्म); T₂ G₂₋₄ तत्रापि (for तत्र स्म). K₂ कल्याणि. — ^b) K₃ D₆ धर्मकार्यो (D₆ सा)-र्थसंयुतां. — K₂ om. (hapl.) 8^e-9^d. — ^d) D₁. २ सर्वे

मयोक्तामन्यथा ब्रूयुस्ततस्ते वै निरर्थकाम् ॥ ८
 गमिष्यामि महाप्राज्ञे रोचते मे वचस्त्व ।

गाश्च मे दास्यते वैन्यः प्रभूतं चार्थसंचयम् ॥ ९
 मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा जगामाशु वैन्ययज्ञं महातपाः ।

गत्वा च यज्ञायतनमत्रिस्तुष्टाव तं नृपम् ॥ १०

राजन्यैव त्वमीशश्च भुवि त्वं प्रथमो नृपः ।

स्तुवन्ति त्वां मुनिगणास्त्वदन्यो नास्ति धर्मवित् ॥ ११

तमब्रवीदपिस्तत्र वचः क्रुद्धो महातपाः ।

मैवमत्रे पुनर्ब्रूया न ते प्रज्ञा समाहिता ।

अत्र नः प्रथमं स्थाता महेन्द्रो वै प्रजापतिः ॥ १२

(for ते वै). ¹) S₁ K (K₂ om.) D₃. ६ निरर्थकं; B₁ D₁ T₁ र्थकाः; B₂. ३ Dc Dn D₄. ६ र्थिकां; B₃ निदर्शकाः; M₁ निरर्थतां.

9 K₂ om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) K₁ महाप्राज्ञे; B₄ महाभागे; Dc₂ [अ]थवा भद्रे; T₁ महाप्राज्ञ. — ^b) T₂ G₂₋₄ रोचतां. — K₁ om. 9^{cd}. — ^c) T₂ G₂₋₄ नैव (for गाश्च). B₃. ४ Dc D₆ वैष्यः. — ^d) ¹) S₁ च धनं महत्; K₃ चार्थसंहितं; K₄ धनसंचयं.

10 ^a) Dc [अ]थ; D₃ [ए]व (for [आ]शु). — ^b) A few MSS. वैष्यं. — ^d) T₂ G₂₋₄ इति (for अत्रिस्). D₆ मुनिः (for नृपम्). — After 10, B D (except D₁₋₃. ६) G₂ M₃ ins.:

907* वाक्यैर्मङ्गलसंयुक्तैः पूजयानोऽब्रवीद्वचः ।

11 Before 11, B D (except D₁₋₃. ६) G₂ M₂ ins. अत्रिस्. — ^a) ¹) S₁ K₂. ३ D₁. २ T₁ G₂ वैन्यस्त्वम्; K₄ B (B₁ m as in text) Dc Dn D₄₋₆ M₂ धन्यस्त्वम्; G₁ विधिस्त्वम्; M₁ इन्द्रस्त्वम्. K₁ राजन्वन्यविरिचश्च. — ^b) T₁ G₁ M₁ विभुस्त्वं; T₂ G₂₋₄ प्रभुश्च (for भुवि त्वं). — ^c) G₂ स्तुवंतु. K₂. ३ M₁ त्वा (for त्वां). — ^d) T₂ G₂₋₄ transp. त्वदन्यो and न. K₃. ४ D₆ वारिभर्मत्रपरायणाः.

12 ^a) T₂ G₂. ३ ततो; G₄ तत्रा (for तमं). M₂ ऋषि. B D (except D₁₋₃. ६) G₂. ४ क्रुद्धो (for तत्र). — ^b) B D (except D₁₋₃. ६) वचनं वै; T₂ G₂₋₄ वचस्त्व. — Before 12^{cd}, D (except D₁₋₃. ६) T₂ G₂. ३ M₂ ins. गौतम उ. — ^c) B₁. ३. ४ नैवम् (for मैवम्). K₂ अन्यं; B₄ आशु; T₁ अत्र (for अत्रे). — ^d) T₁ समन्विता (for समाहिता). — ^e) T₁ अत्रे (for अत्र). ¹) S₁ K₁. २ ते; D₆ वै (for नः). D₃ प्रथमः स्थाता; S प्रथमो धाता.

अथात्रिरपि राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत ।
अयमेव विधाता च यथैवेन्द्रः प्रजापतिः ।
त्वमेव मुह्यसे मोहान्न प्रज्ञानं तवास्ति ह ॥ १३
गौतम उवाच ।

जानामि नाहं मुह्यामि त्वं विवक्षुर्विमुह्यसे ।
स्तोष्यसेऽभ्युदयप्रेप्सुस्तस्य दर्शनसंश्रयात् ॥ १४
न वेत्थ परमं धर्मं न चावैषि प्रयोजनम् ।
बालस्त्वमसि मूढश्च वृद्धः केनापि हेतुना ॥ १५
मार्कण्डेय उवाच ।

विवदन्तौ तथा तौ तु मुनीनां दर्शने स्थितौ ।
ये तस्य यज्ञे संवृत्तास्तेऽपृच्छन्त कथं त्विमौ ॥ १६
प्रवेशः केन दत्तोऽयमनयोर्वैन्यसंसदि ।

उच्चैः समभिभाषन्तौ केन कार्येण विष्टितौ ॥ १७
ततः परमधर्मात्मा काश्यपः सर्वधर्मवित् ।
विवादिनावनुप्राप्तौ तावुभौ प्रत्यवेदयत् ॥ १८
अथाब्रवीत्सदस्यांस्तु गौतमो मुनिसत्तमान् ।
आवयोर्व्याहृतं प्रश्नं शृणुत द्विजपुंगवाः ।
वैन्यो विधातेत्याहात्रिरत्र नः संशयो महान् ॥ १९
श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन्दुतम् ।
सनत्कुमारं धर्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै ॥ २०
स च तेषां वचः श्रुत्वा यथातत्त्वं महातपाः ।
प्रत्युवाचाथ तानेवं धर्मार्थसहितं वचः ॥ २१

सनत्कुमार उवाच ।

ब्रह्म क्षेत्रेण सहितं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।

C. 3. 12702
B. 3. 185. 25
K. 3. 188. 26

13 Ś1 K1. 3 om. (hapl.) 13^{abcd}. — ^a) S एष (for अपि). — ^c) M1 अलम् (for अयम्). T2 (before corr.) G2. 4 एष (for एव). B D (except D1-3. 5) हि (for च). — ^d) D5 यथा चेंद्रः; T2 G M2 तथैवेन्द्रः (G4 महेंद्रो वै). — ^f) Ś1 K1. 2 प्रज्ञा न (for प्रज्ञानं). D5 न च (for तव). Ś1 K1-3 B1 D3. 5 वै; K4 मे; S च (for ह). D1. 3 न प्रज्ञा विद्यते तव.

14 ^a) M1 नैव; M2 त्वां न (for नाहं). Ś1 K D1-3. 5 नावमुह्येहं (Ś1 K1 °यं; K2 °त). — ^b) K4 विवित्सुस्वं; B Dc Dn D4. 6 त्वमेवात्र; D1-3 त्वं विवित्सुर्. Ś1 K1. 3 D5 त्वं विवित्सुर् (D5 किंयस्त्वं) विमुह्यसि; K3 त्वं विकथ्यन्न लज्जसे. — ^c) K2. 3 तुष्यते; K4 स्तुष्यसि; B1. 2 (both marg.). 3 तुष्यति; Dc2 G1 तुष्यसे; D1-3. 5 तुष्यसि; T1 M इष्यते (for स्तोष्यसे). Ś1 K1 तुष्यतेभ्युदये प्रेप्सुः; B1. 2. 4 Dc1 Dn D4. 6 स्तौषि त्वं दर्शनप्रेप्सुः. — ^d) B1. 2 (both m as in text). 4 Dc1 Dn D4. 6 राजानं जनसंसदि.

15 D4 om. 15^a-16^b. — ^a) K4 D1. 3 वेत्सि (for वेत्थ). D5 T2 G2. 3. 4 (sup. lin.) ब्रह्म (for धर्म). — ^b) Ś1 चावैमि; K2 च वै वि-; T G चा (T1 वा) स्यत्र; M1 तेस्यत्र; M2 वास्त्वृषि- (for चावैषि). T2 G2. 3. 4 (inf. lin. as in text) प्रदर्शनं (for प्रयो). — ^c) T1 अति- (for असि). — ^d) Ś1 K1 B2 D1. 2. 5 T2 G2-4 [अ]सि (for [अ]पि).

16 D4 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). Most MSS. om. मार्कण्डेय उ. — ^c) D1. 2 M1 ये तत्र; D5 ते तत्र; G2. 4 एतस्य. M2 यस्य यज्ञे सुसदृत्तास. — ^d) B1. 3 Dc D2 पृच्छन्ति; M1 पृच्छन्तः.

17 ^b) B D (except D1-3. 5) उभयोर् (for अनयोर्). A few MSS. वैष्य. — ^d) Ś1 वष्टितौ; K1 वेष्टितौ; K2-4 B D (except Dc) धिष्टितौ.

18 ^a) Ś1 K1. 2 D1-3 परमधर्मज्ञः. — ^b) Ś1 K D1-3. 5 काश्यपः. T2 G2-4 स ह (for सर्व). — ^c) S विवदंतावनु. — ^d) B1m प्रत्यवेधयत्; M1 वेधत.

19 ^a) K4 B1 D5 तान् (for तु). — ^b) Ś1 K1. 2 मुनिसत्तमः; T2 G2-4 तापसोत्तमान्. — ^c) K3 T2 (before corr.) G2. 3 व्यावृत्तं. T1 पुण्यं (for प्रश्नं). — ^d) K1 शृणुतो; B1. 4 शृणुध्वं; B3 शृण्वतो; D1 शृणु तद्. B D (except D1. 2) G4 द्विजसत्तमाः. — ^e) B1. 3 Dn D4. 6 वैन्यं. D5 [अ]त्राह (for [आ]हात्रिर्). — ^f) D1-3 तत्र. B1 न चात्र (m अत्र नौ). B2-4 D (except D1-3) नौ (for नः). — After 19, 8 ins. :

908* ततस्तद्वौतमेनोक्तं वाक्यं वैन्यस्य संसदि ।

20 ^a) B4 तु ते (for [ए]व तु). — ^b) Ś1 K D1-3. 5 [S]भ्य (Ś1 °प्या-; K1. 2 °भ्या) गमन्; S (except G1) प्राद्वन्. B4 मुनयः समभिबुवन्. — ^c) T1 सर्वज्ञं (for धर्मज्ञं). — After 20, 8 (except M2) ins. :

909* पंपच्छुः प्रणताः सर्वे ब्रह्माणमिव सोमपाः ।

21 T2 G2-4 om. 21^{ab}. — ^a) Ś1 K D1-3. 5 तु; B4 वै (for च). — ^c) D1 च; D2. 3 स (for [अ]य). K1. 2. 4 D5 G1 M2 एव (for एवं).

22 Cf. 1. 76. 18^{ab}. — ^b) Ś1 K D1-3. 5 ब्रह्मसंहितं (for ब्रह्मणा सह). — After 22^{ab}, N (except B2 D4. 6) ins. :

राजा वै प्रथमो धर्मः प्रजानां पतिरेव च ।
 स एव शक्रः शुक्रश्च स धाता स बृहस्पतिः ॥ २२
 प्रजापतिर्विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
 य एभिः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ २३
 पुरायोनिर्युधाजिच्च अभिया मुदितो भवः ।
 स्वर्णेता सहजिद्वभुरिति राजाभिधीयते ॥ २४
 सत्यमन्युर्युधाजीवः सत्यधर्मप्रवर्तकः ।
 अधर्मादृषयो भीता बलं क्षत्रे समादधन् ॥ २५
 आदित्यो दिवि देवेषु तमो नुदति तेजसा ।
 तथैव नृपतिर्भूमावधर्मं नुदते भृशम् ॥ २६

अतो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
 उत्तरः सिध्यते पक्षो येन राजेति भाषितम् ॥ २७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे महामनाः ।
 तमत्रिमब्रवीत्प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥ २८
 यस्मात्सर्वमनुष्येषु ज्यायांसं मामिहाब्रवीः ।
 सर्वदेवैश्च विप्रैर्षं संमितं श्रेष्ठमेव च ।
 तस्मात्तेऽहं प्रदास्यामि विविधं वसु भूरि च ॥ २९
 दासीसहस्रं श्यामानां सुवस्त्राणामलंकृतम् ।
 दश कोट्यो हिरण्यस्य रुक्मभारांस्तथा दश ।

910* संयुक्तौ दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ।

Thereafter D1 reads 24-25. — °) B D (except D1-3. 5) T2 G3. 4 M2 प्रथितो (for प्रथमो). — °) B3 गति° (for पति°). — °) D1. 2 S (except T2 G3) एष (for एव). K3. 4 Dc D1-3 G4 transp. शक्रः and शुक्रः. T1 एष शक्रश्च शुक्रश्च. — °) T2 G2-4 सविता (for स धाता). B1. 2. 4 Dn D1. 3. 4. 6 G1 च (for the second स). K2 धाता सह- (for स धाता स).

23 °) K3 D3. 5 राजा भोजो; D1. 2 राज्यभाक्स (for प्रजापतिर्). — °) B1 नृपतिर् (for भूपतिर्). B4 स हि गोसा पतिर्नृपः. — °) K4 D3 श्रूयते; G1 ज्ञा° (for स्तू°).

24 D1 reads 24-25 after 910*. — °) Ś1 K D1-3 अभियादुदि (D1. 3 °चि)तो; G1 M1 सुभिक्षानुचितो; M2 प्रभावाभ्युचितो (for अभिया मुदितो). Ś1 भवेत्; K1. 2 [S]भवत् (for भवः). T G2-4 सुभिक्षानुचितोद्भवः. — °) Ś1 K1. 2 D5 अत्रे (K1 °न्ये)ता; K4 Dc D1 G1 M1 स्वर्नेता; D3m T1 G2 M2 सं (T1 स्व)नेता (for स्वर्णेता). K1 सत्य°; B1 विश्व° (for सह°). — °) K4 B1 D5 G2 विधी° (for [अ]भिधी°).

25 For D1 cf. v.l. 24. — °) K4 सत्यमन्युर; B1m. 2 Dn D4. 6 सत्ययोनिर्. B1. 3 Dc युधाजिच्च (cf. 24°); B2 Dn D4. 6 पुराविच्च; T G2-4 यथा जीवः. — °) T2 G3. 4 अकर्मद्. — °) Ś1 K D1-3. 5 T1 G1 समादधुः. — D2 ins. after 25: D1 (which reads 24-25 after 910*) ins. after 23:

911* पुरा यो ब्रह्मणा सृष्टः प्रजानां परिपालने ।
 दुष्टानां निग्रहं कर्ता स च राजाभिधीयते ।
 सत्यं मन्युर्देया रक्षा धर्माधर्मविलोकनम् ।
 विद्यन्ते यस्य चाराश्च स राजेत्यभिधीयते ।

On the other hand, S ins. after 25:

912* अस्माभिर्ब्राह्मणैः क्षत्रं क्षत्रेण ब्रह्म चाव्ययम् ।

[T1 G1 M तस्माद्दि ब्रह्मणा क्षत्रं (for the prior half).]

26 °) B D (except D1-3. 5) T2 G3. 4 [अ]धर्मान्. B2 T1 नृपते (for नुदते).

27 °) Ś1 K1. 2 एवं; B D (except D1-3. 5) T1 ततो; G2 अथो (for अतो). T2 G2-4 प्रमाणत्वं (for प्रधान°). — °) Ś1 K1. 2 शास्त्रे प्रामाण्यदर्शनम् (Ś1 °नात्). — After 27°b, D3 (marg. sec. m.) ins.:

913* अत्रिणा व्याहृतं पूर्वं तत्तथैव न चान्यथा ।

— °) K1. 2 उत्तरं. Ś1 K1. 2 पक्षे. — °) K2 T2 G2-4 भाषितः.

28 T2 G2-4 om. the ref. — °) K4 D5 M1 महामना (D5 °नः); G4 महाबलाः. — °) T2 G2-4 ब्रह्मवित् (for अब्रवीत्). T1 तमब्रवीत्ततः प्रीतः. — °) G2. 4 यो न (for येन). K1 [अ]भि मे स्तुतं; T1 [अ]पि संस्तुतं; T2 G2-4 [अ]भि (G2 हि) सत्कृतः; G1 [अ]भिसंस्कृतः.

29 °) K4 तस्मात्; D5 यन्मां. K B4 D1-3. 5 S (except G2) सर्वमनुष्येभ्यो; Dc1 Dn D4. 6 पूर्वं मनुष्येषु. — °) D5 त्वम् (for माम्). K1 B1-3 Dc S (except G2 M1) अब्रवीत्. — °) G4 M1 सर्वैर् (for सर्व-). — °) K3 संमतं. D5 ज्येष्ठमेव; T1 श्रेय एव. — °) D1. 2 भूरिश्चः (for भूरि च).

30 °) T2 G2-4 अश्वानां (for श्यामानां). — °) B सुरूपाणाम्; T2 G2-4 सुवर्णानाम्. — °) K4 Dn D3-6 दशकोटीर् (Dn2 D3 °टी); B1-3 Dc दशकोटिर्. — °) Ś1 K1. 2 D1. 5 G4 रुक्मभा (G4 °हा) रास्. — °) K2-4 Dn2. n3 D1-3. 5. 6 S (except G2. 4 M1) ददामि. B1-3 D (except D1-3. 5) विप्रैः; M1 ते वित्तं (for ते विप्र).

एतद्दानि ते विप्र सर्वज्ञस्त्वं हि मे मतः ॥ ३०
तदत्रिन्ऱ्यायतः सर्वं प्रतिगृह्य महामनाः ।
प्रत्याजगाम तेजस्वी गृहानेव महातपाः ॥ ३१

प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान् ।
तपः समभिसंधाय वनमेवान्वपद्यत ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

१८४

मार्कण्डेय उवाच ।
अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुरंजय ।
पृष्ट्या मुनिना वीर शृणु ताक्ष्येण धीमता ॥ १
ताक्ष्यं उवाच ।
किं नु श्रेयः पुरुषस्येह भद्रे
कथं कुर्वन्न च्यवते स्वधर्मात् ।
आचक्ष्व मे चारुसर्वाङ्गि सर्वं
त्वयानुशिष्टो न च्यवेयं स्वधर्मात् ॥ २

कथं चाग्निं जुहुयां पूजये वा
कस्मिन्काले केन धर्मो न नश्येत् ।
एतत्सर्वं सुभगे प्रब्रवीहि
यथा लोकान्विरजाः संचरेयम् ॥ ३
मार्कण्डेय उवाच ।
एवं पृष्टा प्रीतियुक्तेन तेन
शुश्रूषमीक्ष्योत्तमबुद्धियुक्तम् ।
ताक्ष्यं विप्रं धर्मयुक्तं हितं च

C. 3. 12718
B. 3. 186. 4
K. 3. 189. 4

— 1) B₁₋₃ D (except D_{1-3. 5}) मतो हि मे (for हि मे मतः).

31 ^a) D₅ तत्रां; G_{2. 4} ततो (for तदं). B₃ ऋषिर् (for अत्रिर्). — ^b) Ś₁ K_{1. 2} B₄ G₁ महातपाः; B₁₋₃ D₅ D_n D_{4. 6} [अ]भिसत्कृतः. D₁ प्रतिसंगृह्यमात्मनः. — Ś₁ K_{1. 2} om. 31^{cd}. — ^c) D₅ D_n D₄ G₂ प्रत्युज्जगाम; T₂ G₃ प्रीत्या जगाम. — ^d) B₄ महामनाः; D₅ महायशाः.

32 ^a) B₄ आदाय. K_{1. 2} प्रीतिः. — ^b) K₃ प्रियता-
स्मवान्; T₂ G₂₋₄ प्रियमाप्तवान्. — ^c) Ś₁ K_{1. 2} B₁ (m
as in text) G₁ ततः (for तपः). T₂ G₂₋₄ समनु (for
समभिः). — ^d) K_{1. 2} [अ]भ्यं (for [अ]न्वं).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₂ T₂ G₂₋₄
आरण्य. — Sub-parvan: B₂ G₁ मार्कण्डेयसमा(G₁ म)-
स्या (followed by वैन्योपाख्यान in G₁). Ś₁ K B_{1. 3} D₅
D_{1-3. 5} T₂ G₃ M₂ (all om. sub-parvan name) men-
tion only वैन्योपाख्यान. — Adhy. name: B_{2. 4} ब्राह्मण-
माहाभाग्यं; D_n D_{4. 6} G₁ ब्राह्मणमाहात्म्यं. — Adhy. no.
(figures, words or both): D_n 184 (D_{n3} 185);
D₁ 191; S (M₂ inf. lin.) 187 (M₂ orig. 189).
— Śloka no.: D_n 37; D₁ 39

184

1 D_{1. 2} तु (for च). — ^b) M₂ नीतं (for गीतं).
— ^c) D₅ जुष्ट्या; G₂ पृष्टं यन्; G₄ पृष्टवान्. T₁ तेन; G_{1. 2}
M₁ (sup. lin. as in text) धीर; M₂ राजन् (for वीर).
B₄ पृष्ट्या मुनिवाक्यं हि. — ^d) Ś₁ K D_{3. 5} तदा; D₂ यत्तु
(for शृणु).

2 ^a) B₄ वै; D₅ D_n D_{4. 6} T₁ तु (for नु). K₄ D₃
श्रेष्ठं (for श्रेयः). Ś₁ K_{1. 2} देवि; K_{3. 4} D_{1-3. 5} T₁ लोके;
T₂ (before corr.) G_{1. 2. 4} M शोभने (for भद्रे). — ^b)
T₂ (before corr.) G_{2. 4} पूर्वं (for कुर्वन्). — ^c) D
(except D_{1-3. 5}) कुर्यात् (for सर्वं). — ^d) B D (except
D_{1-3. 5}) T₂ G₃ om. [अ]नु.

3 M₂ om. 3. — ^a) B₂₋₄ D₅ D_n D_{4. 6} चाग्निः; D₃
वह्निः; T₁ G₄ M₁ चाग्निर्. D₅ S (M₂ om.) जुहुयात्.
Ś₁ K D_{1-3. 5} पूजयेयं; B₁ D₅ S (M₂ om.) पूज(T₁ र)-
येद्वा. — ^b) K₃ यस्मिन्. D₅ लोके (for काले), and धर्मेण
(for धर्मो न). — ^c) K_{3. 4} D₁₋₃ कृत्स्नं; T₁ G₄ क्षिप्रं (for
सर्वं). — ^d) Ś₁ विमले; K_{1. 2} विमलान्; K₃ T G₂₋₄
विरजान् (K₃ T₁ जा). S (M₂ om.) संप्रपश्ये (T₁ इयेत्;
T₂ G₃ चे) (for संचरेयम्).

सरस्वती वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४

सरस्वत्युवाच ।

यो ब्रह्म जानाति यथाप्रदेशं

स्वाध्यायनित्यः शुचिरग्रमत्तः ।

स वै पुरो देवपुरस्य गन्ता

सहामरैः प्राप्नुयात्प्रीतियोगम् ॥ ५

तत्र स्म रम्या विपुला विशोकाः

सुपुष्पिताः पुष्करिण्यः सुपुण्याः ।

अकर्दमा मीनवत्यः सुतीर्था

हिरण्मयैरावृताः पुण्डरीकैः ॥ ६

तासां तीरेष्वासते पुण्यकर्मा

महीयमानः पृथगप्सरोग्भिः ।

सुपुण्यगन्धाभिरलंकृताभि-

हिरण्यवर्णाभिरतीव हृष्टः ॥ ७

परं लोकं गोप्रदास्त्वामुवन्ति

दत्त्वा नङ्गाहं सूर्यलोकं व्रजन्ति ।

वासो दत्त्वा चन्द्रमसः स लोकं

दत्त्वा हिरण्यममृतत्वमेति ॥ ८

धेनुं दत्त्वा सुव्रतां साधुदोहां

कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।

यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या-

स्तावद्वर्षाण्यश्रुते स्वर्गलोकम् ॥ ९

अनङ्गाहं सुव्रतं यो ददाति

हलस्य वोढारमनन्तवीर्यम् ।

4 ^{b)} D₅ शुश्रूषणानुत्तमबुद्धिः; S शुश्रूषणा चोत्तमबुद्धि-
युक्ता (T₁ क्तां; G₁ M₂ क्तं). — ^{c)} T₂ G₂ ३ ऋषिः; G₄
त्वृषि (for विप्रं). Ś₁ धर्मयुक्तां हितं. — ^{d)} Ś₁ K₁ २ वाच-
मिमां (for वाक्यमिदं).

5 K₅ D₁-३. ५ G₄ M₂ om. the ref. — ^{a)} Ś₁ K₁ २
यथा प्रदेशे; K₄ यथानिदेशं; B₂ यथोपदेशं. — ^{b)} Ś₁ K₁ २
स्वाध्या (K₂ स्वन्या)ययुक्तः; T₁ यत्तः. — ^{c)} N पारं (K₂
पारे; D₅ मानं); T₂ (after corr.) G₂ परं (for पुरो). Ś₁
B Dc Dn D₄ ६ देव (Ś₁ वेद)लोकस्य (B₄m परलोकस्य);
K₁ २ वेदपुरस्य. — ^{d)} K₂ प्रीतियोगात्.

6 ^{a)} S (except G₂; T₂ before corr.) [अ]स्य (for
स्म). K₁ २ D₁-३. ५ S विमला (for विपुला). — ^{b)} B₁
(m as in text) सुरम्याः; D₅ T₁ च पुण्याः; T₂ G₂ ४
सुपुण्याः.

7 ^{a)} D₅ तीर्थेष्वासते. K₄ D₅ पुण्यक्षीला; B Dc Dn
D₄ ६ T₂ (after corr.) G₂ पुण्यभाजो. — ^{b)} Ś₁ K D₁-३. ५
प्रीयमानः (K₄ D₂ ३. ५ नाः); B Dc Dn D₄ ६ T₂ (after
corr.) G₂ महीयमानाः. — ^{d)} B₁ सुवर्णवर्णाभिरु; D₁
वल्लीभिरु; T₂ G₂ शृङ्गाभिरु; G₂ गंधाभिरु. K₄ B D S
(except G₂ ४ M₁) हृष्टाः (for हृष्टः).

8 ^{a)} D₅ चामुवन्ति. — ^{b)} M₁ गत्वा (for दत्त्वा). Dc₂
(before corr.) Dn D₄ ६ [अ]नङ्गाहं; T₁ G₂ ४ सुवर्णं; T₂
G₂ स्वर्णं. B₂ D₂ स्वर्गं (for सूर्यं). B₂ प्रयाति (for
व्रजन्ति). — ^{c)} K₂ चंद्रमसं; K₄ B D चांद्रमसं. Ś₁ K₂
च; K₂ ४ B D दु (for स). K₁ वासो दत्त्वा चंद्रमश्चंद्रलोकं;
M₁ वासो दत्त्वा स चंद्रमसः सलोकतां. — ^{d)} N अमर (Dc

त्वमरः; D₅ च सुर)द्वम् (for अमृतत्वम्). T₁ व्रजंति
(for एति).

9 ^{a)} B₁ Dn D₄ ६ सुप्रभां; G₄ सुव्रतः. Ś₁ K B₂ ४
D₁-३. ६ कांस्यदोहां; Dc Dn D₄ ६ सुप्रदोहां; T₁ स्वादु स्वादु;
G₄ साधुदेहं. B₂ धेनुं दत्त्वा सुप्रदोहां सुशृङ्गी. — ^{b)} Ś₁ T₂
G₂ ४ अपलायनीं. — ^{d)} Ś₁ B₁ Dc तावन्ति (for तावद्).
Ś₁ K₁ २ वर्षान् (for वर्षाणि). B Dc Dn D₄ ६ [आ]सते
देव (B₂ स्वर्ग)लोके.

10 ^{a)} Ś₁ K₁ २ M₁ सुव्रतो; G₁ सुभृतो. — ^{d)} D₂ ६
T₁ लोकं (for लोकान्). — After 10, N ins.:

914* ददाति यो वै कपिलां सचैलां

कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।

तैस्तैर्गुणैः कामदुहाथ भूत्वा

नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ।

यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा-

स्तावत्फलं लभते गोप्रदाने ।

पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व-

माससमं तारयते परत्र ।

सदक्षिणां काञ्चनचारुशृङ्गीं

कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।

धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय

लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ।

स्वकर्मभिर्दानवसंनिरुद्धे

तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।

महार्णवे नौरिव वातयुक्ता

दानं गवां तारयते परत्र ।

[5]

[10]

[15]

धुरंधरं बलवन्तं युवानं

प्राप्नोति लोकान्दश धेनुदस्य ॥ १०

यः सप्त वर्षाणि जुहोति ताक्ष्यं

हव्यं त्वय्यौ सुव्रतः साधुशीलः ।

सप्तावरान्सप्त पूर्वान्पुनाति

पितामहानात्मनः कर्मभिः स्वैः ॥ ११

ताक्ष्यं उवाच ।

किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराण-

माचक्ष्व मे पृच्छतश्चारुरूपे ।

त्वयानुशिष्टोऽहमिहाद्य विद्यां

यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम् ॥ १२

सरस्वत्युवाच ।

न चाशुचिर्नाप्यनिर्णिक्तपाणि-

र्नाब्रह्मविजुहुयान्नाविपश्चित् ।

बुभुक्षवः शुचिकामा हि देवा

नाश्रद्धानाद्वि हविर्जुषन्ति ॥ १३

नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुञ्ज्या-

न्मोघं परा सिञ्चति तादृशो हि ।

अपूर्णमश्रोत्रियमाह ताक्ष्यं

न वै तादृज्जुहुयादग्निहोत्रम् ॥ १४

कृशानुं ये जुह्वति श्रद्धानाः

सत्यव्रता हुतशिष्टाशिनश्च ।

गवां लोकं प्राप्य ते पुण्यगन्धं

पश्यन्ति देवं परमं चापि सत्यम् ॥ १५

ताक्ष्यं उवाच ।

क्षेत्रज्ञभूतां परलोकभावे

कर्मोदये बुद्धिमतिप्रविष्टाम् ।

प्रज्ञां च देवीं सुभगे विमृश्य

यो ब्रह्मदेयां तु ददाति कन्यां

भूमिप्रदानं च करोति विप्रे ।

ददाति दानं विधिना च यश्च

स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य ।

[20]

[(L. 1) K₃. 4 D₃. 5 transp. यः and वै. — (L. 2) B D (except D₁-3. 5) द्रविणैरुत्तरीयैः. — (L. 3) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 3. 5 कामदुषाय. — (L. 6) B₃. 4 D_n D₄. 6 भवति (for लभते). — (L. 9) K₁. 2 'गौर' (for 'चारु'). — (L. 10) B D (except D₁-3. 5) द्रविणैरुत्तरीयैः. — (L. 13) Ś₁ K D₁-3 मानवसंनिव (Ś₁ K₁. 2 'रु') द्वं. D₅ स्वकर्मनिर्माणवशाच्चिरुद्धं. — (L. 14) B D_n D₄. 6 संपतंतं (for पतन्तं). — (L. 17) B ब्राह्मदेयां. — (L. 19) Ś₁ K D₁-3. 5 विधिवत् (for विधिना). Ś₁ K₁. 2 गवां (for च यश्च). — (L. 20) D₅ स योगमायाति पुरंदरस्य.]

11 ^b) B₁ सुहव्यं (for हव्यं). K₄ D₅ चाप्नोति; B₁ अप्नोति; T₂ G₂. 3 तदप्नोति; G₁ स्वाप्नोति; G₄ तदाप्नोति. B₁. 2. 4 D (except D₁-3. 5) नियतः (for सुव्रतः). B₂ पुण्यशीलेः. — ^c) D₅ G₄ सप्तावरान्; M₂ सप्तावारान्. — ^d) Ś₁ K₁. 2 D_n D₅ G₁ आत्मभिः; B₁. 3. 4 D_n. 2 D₄ आत्मना.

12 ^a) K₁ फलं (for व्रतं). Ś₁ K₁. 2 पुराणे. T₁ M₂ किमग्निहोत्रं प्रवृत्तं पुराणं. — ^b) Ś₁ चारुशीले; K₁. 2 साधुशीले; B₁-3 D (except D₂ D₁-3) T₂ G₃ चानुरूपे; M₁ चारुनेत्रे. — ^d) S (except G₁ M₁) यदग्निहोत्रं प्रवृत्तं पुराणं.

13 ^a) K₃ B₂. 4 D₂ D_n D₃-5 वा (for चा). K₁. 3. 4 D₂. 3 T₁ G 'निर्णिक्त' (G₁ 'निमित्त') (for 'निर्णिक्त'). M₁ न चाशुचि न व्यतिरिक्तपाणिः. — ^b) M₁ om. (hapl.) from नाविपश्चित् up to जुहुयात् in 14^d. — ^c) Ś₁ K₁. 2 बुभुक्षिताः; B D (except D₁-3. 5) बुभुक्षवः. T₂ G₂. 3 शुद्धि (for शुचि). — ^d) S 'धानस्य' (for 'धानाद्वि').

14 M₁ om. up to जुहुयात् in 14^d (cf. v.l. 13). — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 2. 5 नाश्रोत्रियो. Ś₁ K D₁-3. 5 देवहव्यं (K₃ 'रथे'). S (M₁ om.) देवहव्येषु युञ्ज्यान्. — ^b) B₁. 3. 4 D (except D₁) T₁ पुरा (for परा). Ś₁ तादृशं हि; K₁ तादृशेव; K₂ तादृशोहं. — ^c) N अपूर्वमश्रो. — ^d) Ś₁ D₃ D₂ T₁ न चैतादृश.

15 ^a) B D_n D₄. 6 कृशाश्च ये; D₂ ये ते कृशा; S ये वै कृशान् (T₁ M₁ कृशानुं; T₂ G₃ कृशा; M₂ विप्रा) (for कृशानुं ये). S (except T₁ G₁) जुह्वते. — ^c) K₁ D₅ लोके. Ś₁ K D₁-3. 5 यांति (for प्राप्य), and 'गंधाः' (for 'गन्धं'). — ^d) D₃ om. from देवं up to पृच्छामि in 16^d. Ś₁ K D₁-3. 5 पश्यन्ति ते तं परमादिदेवं.

16 D₃ om. up to पृच्छामि in 16^d (cf. v.l. 15). — ^a) Ś₁ क्षेत्रज्ञलोकं; D₅ भूते; T₁ भूतं; K₁ भावः. — ^b) K₃ धर्मोदये (for कर्मो). Ś₁ K₁-3 बुद्धिमतिप्रविष्टां; D₂ D₃. 5 G₂. 4 बुद्धिमति (D₂ 'तु') प्रविष्टां. — ^c) Ś₁ K₂

पृच्छामि त्वां का ह्यसि चारुरूपे ॥ १६

सरस्वत्युवाच ।

अग्निहोत्रादहमभ्यागतास्मि

विप्रर्षभाणां संशयच्छेदनाय ।

त्वत्संयोगादहमेतदब्रुवं

भावे स्थिता तथ्यमर्थं यथावत् ॥ १७

ताक्षर्य उवाच ।

न हि त्वया सदृशी काचिदस्ति

विभ्राजसे ह्यतिमात्रं यथा श्रीः ।

रूपं च ते दिव्यमत्यन्तकान्तं

प्रज्ञां च देवीं सुभगे विभर्षि ॥ १८

सरस्वत्युवाच ।

श्रेष्ठानि यानि द्विपदां वरिष्ठ

यज्ञेषु विद्वन्नुपपादयन्ति ।

तैरेवाहं संप्रवृद्धा भवामि

आप्यायिता रूपवती च विप्र ॥ १९

यच्चापि द्रव्यमुपयुज्यते ह

वानस्पत्यमायसं पार्थिवं वा ।

दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च

तेनैव सिद्धिरिति विद्धि विद्वन् ॥ २०

ताक्षर्य उवाच ।

इदं श्रेयः परमं मन्यमाना

व्यायच्छन्ते मुनयः संप्रतीताः ।

आचक्ष्व मे तं परमं विशोकं

मोक्षं परं यं प्रविशन्ति धीराः ॥ २१

सरस्वत्युवाच ।

तं वै परं वेदविदः प्रपन्नाः

परं परेभ्यः प्रथितं पुराणम् ।

स्वाध्यायदानव्रतपुण्ययोगै-

स्तपोधना वीतशोका विमुक्ताः ॥ २२

ते वंशप्रज्ञां; K1 D1 देवीं (K1 तव) च प्रज्ञां; T1 प्राहा देवीं (for प्रज्ञां च देवीं). Dc देवीं. Ś1 K1. 2 B1 Dn3 विमृष्य; D1 G2 विभर्षि (for विमृश्य). K3. 4 D2. 5 देवीं च (K4 D5 om. च) प्रज्ञां सुभगे त्वं विभर्षि (D5 ब्रवीषि). — ^a) S (except G1. 4) त्वा (for त्वां). T1 G1 M न्वसि (for ह्यसि).

17 ^a) Ś1 K1-3 D5 अ (K1. 2 इहा; D5 ताक्षर्या) अग्निहोत्रादहमागतास्मि; M1 (corrupt) अग्निहोत्रादहमभ्यागतास्मि; M2 अग्निहोत्रादाहवनीयादभ्यागतास्मि. — ^b) T2 G3. 4 विप्रर्षिणां (for विप्रर्षं). D3 'च्छेदनार्थं. — ^c) K3 D1. 2 एवम्; K4 B Dc Dn D3. 4. 6 G2 M2 एतम्; M1 एवैतद् (for एतद्). M अत्रवं! — ^d) T2 G2-4 भाव (for भावे). Dc तथ्यमर्थं; T2 (by corr.) G1-3 तथ्यमर्थं; M2 सत्यमर्थं. K2 यथार्कं (for यथावत्).

18 ^a) Ś1 K D1-3 अत्यर्थकांतं; B (B1 marg.) Dc Dn D4. 6 T1 अनंतकांति; D5 अतीवकांतं (for अत्यन्तं). — ^b) Ś1 देवि स्वप्रज्ञां; K1 देवीं सुप्रज्ञां; K2 देवि सप्रज्ञां; K4 D1-3. 5 देवीं प्रज्ञां (for प्रज्ञां च देवीं). T1 M2 देवीं; T2 G देवी (G2 'वि). K4 D1-3. 5 T1 त्वं विभर्षि (for विभर्षं).

19 ^a) Ś1 K1. 2. 4 D1-3. 5 द्रव्याणि; K3 ज्येष्ठानि. — ^b) T2 (before corr.) G4 विद्याम् (for विद्वन्). — ^c) B D (except D1-3. 5) चाहं (for [अ]हं). D2 संप्रवृद्धा; T1 संप्रवृत्ता. — ^d) To avoid hiatus, B D (except

D1-3. 5) चाप्या' (for आप्या').

20 ^a) S पात्रम् (for द्रव्यम्). T2 G2-4 उपयुज्यति. T1 वा; T2 G2-4 [इ]ह; G1 भवान्वा (for ह). — ^b) T2 G2-4 यो वानस्पत्यम् (for वानस्पत्यम्). T1 transp. आयसं and पार्थिवं. K1 D3 पायसं; D1. 2 चायसं; G1 वैणवं; M तैजसं (for आयसं). Ś1 K B2 D1-3. 5. 6 च (for वा). — ^c) G2. 4 M प्रत्ययाच् (for प्रज्ञया). — ^d) Dc2 Dn D4. 6 T1 तवैव; D3 तेनैति; M1 तेनैमि (for तेनैव). K2 सिद्धैर्; K3 D1 M2 सिद्धिम्; K4 D2. 5 सिद्धाम्; T1 M1 सिद्धम्. Ś1 K1. 2 विहिता; K4 D1. 2 इह मां (for इति). K3 मां च (for विद्धि).

21 Ś1 K1. 2 D5 read the ref. before 21^{cd}. — ^b) T2 G2-4 यच्छंदतो (for व्याय'). K3 B1m सुप्रणीताः; B1 सुप्रतीताः; G2. 4 मन्यमानाः (for संप्र'). — ^c) D1 मे तत्; G1 ते तान् (for मे तं). — ^d) Ś1 K D1-3 ब्रुवं (for परं). K1. 2 M2 प्रवदंति; K4 D1. 2 प्रदिशंति. — After 21, N ins.: 915* सांख्या योगाः परमं यं वदन्ति

परं पुराणं तमहं न वेत्ति ।

[(L. 1) Ś1 K1. 2 सांख्ये योगं (Ś1 'ये); B1 D1. 5 सांख्यं योगं. K1 B3. 4 Dc1 Dn D4. 6 विदंति.]

22 ^a) T2 G2-4 तद्वै. Ś1 K1 T2 G3 वेदविदं. — ^b) T1 परमं (for प्रथितं). — ^c) B Dc2 Dn D4. 6 स्वाध्याय-

तस्याथ मध्ये वेतसः पुण्यगन्धः
सहस्रशाखो विमलो विभाति ।
तस्य मूलात्सरितः प्रस्रवन्ति
मधूदकप्रस्रवणा रमण्यः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

वैशंपायन उवाच ।
ततः स पाण्डवो भूयो मार्कण्डेयमुवाच ह ।
कथयस्वेह चरितं मनोवैवस्वतस्य मे ॥ १
मार्कण्डेय उवाच ।
विवस्वतः सुतो राजन्परमर्षिः प्रतापवान् ।

शाखां शाखां महानद्यः संयान्ति सिकतासमाः ।
धानापूपा मांसशाकाः सदा पायसकर्दमाः ॥ २४
यस्मिन्नग्निमुखा देवाः सेन्द्राः सह मरुद्गणैः ।
ईजिरे क्रतुभिः श्रेष्ठैस्तत्पदं परमं मुने ॥ २५

बभूव नरशार्दूल प्रजापतिसमद्युतिः ॥ २
ओजसा तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विशेषतः ।
अतिचक्राम पितरं मनुः स्वं च पितामहम् ॥ ३
ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यां स नराधिपः ।
एकपादस्थितस्तीव्रं चचार सुमहत्तपः ॥ ४

C. 3. 12749
B. 3. 187. 4
K. 3. 190. 4

वंतो व्रतं. — ^a) Ś1 K1. 2 गतं (for वीतं).

23 ^a) Ś1 K1 मध्ये (for मध्ये). K2 चमंतः; K4 Dn2
चेतसः; T G3 वेधसः. — ^b) B D (except D1-3. 5) विपुलो
(for विमलो). — ^c) B1 तस्येह; T1 तस्याथ (for तस्य).
B1 प्रस्रवन्ति. — ^d) K1. 2 D3. 5 मधूदकाः प्रस्रवणा. B Dn
D4-6 सुपुण्याः (B4 चमन्यः); Dc पुण्यगन्धाः (for रमण्यः).
K3 मधूदकं प्रस्रवण्यः सुरम्याः.

24 ^a) G2. 4 शाखाः शाखा. — ^b) B4 सर्पति; D2 स
यान्ति. Ś1 K1. 2 सिकता यथा; K3 D2. 3. 5 सिकताः (D5
तां) समाः; B Dc Dn D1. 4. 6 सिकताशयाः (B4 पयसा
समाः); M सिकतैः समाः (M1 मं). — ^c) T2 G1. 3. 4
पाना (G1 पथा) पूपा. S मांसकूलाः (M कामाः). Ś1 K1. 2
धाराः प्रपा मामशोकाः; D1. 2 धानापूपारगाः पुण्याः.

25 ^a) K3 Dc G1 M3 तस्मिन् (for यस्मिन्). — ^b)
B D (except D1-3) T G2-4 मरुद्गणाः. — ^c) Ś1
K D1-3. 5 पुण्यैस्; B2 सुल्यैस् (for श्रेष्ठैस्). — ^d) K3
G2 परं (for पदं). Ś1 K1. 2 सुखं; B (B3 marg.) D
(except D1-3. 5) मम; B3 पदं (for मुने). G4 तत्परं
परमशुते.

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1. 2 T2 G2-4
आरण्य. — Sub-parvan: G1 मार्कण्डेयसमस्या. — Adhy.
name: K3. 4 B Dc Dn1 D1-4. 6 M1 सरस्वतीताक्षर्यसंवादः;
Dn3 सरस्वतीताक्षर्यसंवादार्थप्रकाशः; D5 सरस्वतीवाक्यः; G1

ताक्षर्यसरस्वतीसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or
both): K1 93 (= 193); Dn 185 (Dn3 186);
D1 192; S (M2 inf. lin.) 188 (M2 orig. 190).
— Śloka no.: Dn D1 30.

185

1 ^a) B1 D1. 2 ततश्च; B3 तत्र स्म (for ततः स). B
D (except D1-3. 5) विप्रं (for भूयो). — ^c) Dc1 Dn
D4. 6 [इ]ति (for [इ]ह). — ^d) Ś1 K3. 4 B2 D3 ह; K1. 2
B1. 3. 4 Dc Dn D1. 2. 4-6 च (for मे).

2 ^a) B4 Dc राजा (for राजन्). — ^b) B1-3 D
(except D1-3. 5) महर्षिः सु (Dc स; Dn2 च) प्र. — ^c)
T G2-4 M2 मुनिशार्दूलः; G1 राजशार्दूलः; M1 नृपशां (for
नरशां).

3 ^{ab}) T G2-4 transp. तेजसा and तपसा. — ^a) B1
सर्वं (m स्वं च as in text). T2 (before corr.) G2. 4 तं
(for स्वं).

4 Cf. 3. 13. 12^{ab}. — ^b) Ś1 K1. 2 M जनाधिपः; K4
B1-3 Dn2 D5 नराधिप. — Ś1 K1. 2 om. (? hapl.) 4^{cd}.
— ^c) K4 D1 पादे (for पाद-). B1 (m as in text) S
पूर्वं (for तीव्रं). — ^d) G4 चकार (for चचार). Dc स
(for सु).

5 ^a) K1. 3. 4 Dc अवाक्शिराः; B1 अवाक्शीर्षः (m

C. 3. 12750
B. 3. 187. 5
K. 3. 190. 5

अवाक्शिरास्तथा चापि नेत्रैरनिमिषैर्दृढम् ।
सोऽतप्यत तपो घोरं वर्षाणामयुतं तदा ॥ ५
तं कदाचित्तपस्यन्तमार्द्रचीरजटाधरम् ।
वीरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ ६
भगवन्क्षुद्रमत्स्योऽस्मि बलवद्भ्यो भयं मम ।
मत्स्येभ्यो हि ततो मां त्वं त्रातुमर्हसि सुव्रत ॥ ७
दुर्बलं बलवन्तो हि मत्स्यं मत्स्या विशेषतः ।
भक्षयन्ति यथा वृत्तिर्विहिता नः सनातनी ॥ ८
तस्माद्भयौघान्महतो मज्जन्तं मां विशेषतः ।
त्रातुमर्हसि कर्तास्मि कृते प्रतिकृतं तव ॥ ९
सं मत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयाभिपरिप्लुतः ।

मनुर्वैवस्वतोऽगृह्णातं मत्स्यं पाणिना स्वयम् ॥ १०
उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
अलिङ्गरे प्राक्षिपत्स चन्द्रांशुसदृशप्रभम् ॥ ११
स तत्र ववृधे राजन्मत्स्यः परमसत्कृतः ।
पुत्रवच्चाकरोत्तस्मिन्मनुर्भावं विशेषतः ॥ १२
अथ कालेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत् ।
अलिङ्गरे जले चैव नासौ समभवत्किल ॥ १३
अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।
भगवन्साधु मेऽद्यान्यत्स्थानं संप्रतिपादय ॥ १४
उद्धृत्यालिङ्गरात्तस्मात्ततः स भगवान्मुनिः ।
तं मत्स्यमनयद्वापीं महतीं स मनुस्तदा ॥ १५

*क्षिराः as in text). Ś1 स्थितश्चापि; K1. 2 ततश्चापि; K4 तथा तस्यौ; D1. 2 चापि नेत्रैः; D3 तु तत्रापि (for तथा चापि). — ^b) K3 B3 दृढैः; B3 अपि (for दृढम्). D1. 2 रुद्धैरुक्लि-
मिषैर्दृढैः. — ^c) K3 तपः; Dc2 महा; D4 ततो (for तपो).
— ^d) B4 Dc तपः (for तदा).

6 D4 om. 6^c-7^d. — ^c) K3 B (B1m as in text)
Dn D3 चीरिणी- (B1 orig. वीरणा-); K4 D1. 2 T1 G1. 2. 4
M1 वीरणी. B3 तीर्थम् (for तीरम्). Ś1 अध्यास्य; K B4
D1-3. 5 आसाद्य (for आगम्य).

7 D4 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^a) B2 क्षत्रं (for क्षुद्रं).
B1 D5 [S]हं (for ऽस्मि). — ^b) T1 स्थलं (for भयं). Dn1
महत् (for मम). — ^c) B4 मत्स्यादेभ्यस् (for मत्स्येभ्यो
हि). M1 [S]पि (for हि). Ś1 K1. 2 भयातं मां; K4 D1-3
भयान्मां त्वं; T2 G2-4 तथा (G2. 4 'तो) भीतं; M तथा
मां त्वं.

8 ^a) G2 M3 दुर्लभं (for दुर्बलं). — ^b) B Dc Dn
D1. 4. 6 मत्स्या मत्स्यं (by transp.) D2 मत्स्यो मत्स्यं; T1
मत्स्यं मत्स्यो; G4 मत्स्यान्मत्स्या. — Ś1 K1 om. (hapl.)
8^c-9^b. — ^c) K (K1 om.) D3. 5 खादयन्ति; B Dc Dn
D4. 6 आस्वदन्ति; D1. 2 आददन्ति (for भक्षयन्ति). B Dc1
Dn D4. 6 सदा; M1 तथा (for यथा).

9 Ś1 K1 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — ^a) B1 भयाद्धि;
B3 भुजौवान्; T1 भयान्मां (for भयौवान्). — ^b) G2 मज्ज-
मानं (for मज्जन्तं मां). K3. 4 मा; D1. 2 च (for मां).
— ^d) D5 वचः (for तव). M3 कृतप्रतिकृतस्तव.

10 Before 10, Dc ins. मार्कण्डेय उ'. — ^a) Ś1 K1. 2
G1. 2. 4 मत्स्यस्य वचनं श्रुत्वा; K4 D1-3 स मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा.

— ^c) D5 स्वायंभुवो (for वैवस्वतो). — ^d) B1 मत्स्यं तं
(by transp.).

11 ^a) G1 M1 उदकात्तम्. G1 उपादाय. — ^c) Ś1
K1. 2 D3 अरंजिरे; K3. 4 अलंजिरे; Dc2 Dn2. n3 D1. 2 अलिं-
जिरे; S अरंजिरे. Ś1 K B3. 4 D3. 5 T1 M च; B2 Dn
D1. 2. 4. 6 तं (for स). — ^d) Ś1 K1-3 B1. 3. 4 D (except
Dn2 D1. 2) *प्रभे.

12 ^{cd}) Dn D4. 6 स्वीकरोत् (for चाकरोत्). K1
तस्मान्; K3 B D (except Dc) तस्मै (for तस्मिन्). K4
transp. तस्मिन् and भावं. T1 अनुभावं (for मनुर्भावं).

13 ^b) K D3. 5 मत्स्यः स (by transp.); D1. 2 संवर्धन्.
D1. 2 स; D5 तु (for सु). — ^c) Ś1 K1. 2 अरंजिरे; K3
अलंजर-; K4 D1-3 अलंजिरे; Dc2 Dn D4. 6 अलिंजिरे; S
अरंजिरे (T G3 अरंजरं; G1 M2 अरंजर-) (cf. v.l. 11^c). B1. 3
Dc यदा; B2. 4 Dn D4. 6 T2 (after corr.) G3 यथा (for
जले). D3 T1 नैव (for चैव). — ^d) Ś1 नायं (for नासौ).
K4 तदा (for किल).

14 ^c) Ś1 K1. 2 तु; K3 D1 वा; Dn2 हि (for स्य).
D5 त्वं (for [अ]न्यत्). — ^d) S वै (for सं).

15 ^a) Ś1 K1. 2. 4 D3 अरंजिरात्; K3 अलंजिरात्; Dn
D2 अलिंजिरात्; S अरंजिरात् (cf. v.l. 11, 13). — ^b) Ś1
K1. 2 ऋषिः; K4 B D (except D5) T1. 2 (after corr.)
G3 मनुः (for मुनिः). — ^c) K1. 2. 4 आनयद्. — ^d) T1
G1 M तु; T2 (before corr.) G2. 4 तं (for स). T1 ततस्
(for मनुस्). D5 स्वयं (for तदा). K4 D1-3 महतीं वारि-
संभृतां.

16 ^a) B4 सत्कृतं (for तत्र तं). B3 चां (for प्रां).

तत्र तं प्राक्षिपच्चापि मनुः परपुरंजय ।
 अथावर्धत मत्स्यः स पुनर्वर्षगणान्वहून् ॥ १६
 द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम् ।
 तस्यां नासौ समभवन्मत्स्यो राजीवलोचन ।
 विचेष्टितुं वा कौन्तेय मत्स्यो वाप्यां विशां पते ॥ १७
 मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।
 नय सां भगवन्साधो समुद्रमहिषीं प्रभो ।
 गङ्गां तत्र निवत्स्यामि यथा वा तात मन्यसे ॥ १८
 एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनयद्भगवान्वशी ।
 नदीं गङ्गां तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिपदच्युतः ॥ १९
 स तत्र ववृधे मत्स्यः किञ्चित्कालमरिंदम ।

ततः पुनर्मनुं दृष्ट्वा मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ २०
 गङ्गायां हि न शक्नोमि बृहत्त्वाचेष्टितुं प्रभो ।
 समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्निति ॥ २१
 उद्धृत्य गङ्गासलिलात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् ।
 समुद्रमनयत्पार्थ तत्र चैनमवासृजत् ॥ २२
 सुमहानपि मत्स्यः सन्स मनोर्मनसस्तदा ।
 आसीद्यथेष्टहार्यश्च स्पर्शगन्धसुखश्च वै ॥ २३
 यदा समुद्रे प्राक्षिप्तः स मत्स्यो मनुना तदा ।
 तत एनमिदं वाक्यं स्मयमान इवाब्रवीत् ॥ २४
 भगवन्कृता हि मे रक्षा त्वया सर्वा विशेषतः ।
 प्राप्तकालं तु यत्कार्यं त्वया तच्छ्रूयतां मम ॥ २५

C. 3. 12772
B. 3. 187. 27
K. 3. 190. 27

— ^b) K₃ D₅ मुनिः (for मनुः). K₄ Dc Dn₃ D₁ T₂ G₁. 3 M₁ 'जयः (for 'जय). M₂ मत्स्यं मनुजसत्तम.

17 ^a) B₂ Dc त्रि (for द्वि). K₁. 2 'यतो वापि; G₂ 'यतश्चापि. — ^b) G₂ विस्तृतश्च. K₃ चायुतत्रयं; G₄ च द्वियोजनं. — ^c) B₄ Dc तस्यां न स्थातुमशक्नुः; G₂ तस्यां न शेषमभवन्. — ^d) A few MSS. 'लोचनः. — ^e) K₃ D₁ विचेष्टितं. K₄ B₁. 2. 4 Dn D₄-6 च (for वा). G₂ यदा तोये (for च कौन्तेय). — ^f) T₁ अरिंदम (for विशां पते).

18 ^a) K₃ लब्ध्वा (for दृष्ट्वा). — Before 18^{cd}, Dc ins. मत्स्य उ'. — B₂ om. (hapl.) 18^b-20^c. — ^c) K₂. 3 मा (for मां). — ^d) K₂ प्रभुः; K₄ B₄ D₁-3 प्रति; B₁m Dn D₄-6 T₂ (after corr.) G₃ M₂ प्रियां (for प्रभो). — ^e) D₅ यथावत् (for यथा वा). Ś₁ K₁. 3 मन्यसे प्रभो (for तात मन्यसे). S गंगां नात्रापि (G₂. 4 'त्र वि-) शक्नोमि वस्तुं मतिमतां वर. T₂ (after the above) reads 18^{ef} as in text also. — After 18, N (except B₂) G₃ ins. :

916* निदेशे हि मया तुभ्यं स्थातव्यमनसूयता ।

वृद्धिर्हि परमा प्राप्ता त्वत्कृते हि मयानघ ।

[(L. 1) K₃. 4 D₁-3. 5 त्वन्निदेशे (D₅ 'शान्) मया नित्यं (D₅ तात) (for the prior half). Ś₁ K₁. 3 'सूयता (for 'सूयता). — (L. 2) Ś₁ K D₁-3. 5 'तेयं (for 'ते हि).]

19 B₂ om. 19 (cf. v.l. 18); T₂ om. 19-20. — ^a) Ś₁ K₁. 2 मुनिर् (for मनुर्). — ^b) K₄ D₁ आनयद्; T₁ गमयद् (for अनयद्). — ^c) G₁ गंगां नदीं (by transp.). G₂. 4 नदीं तां तत्र चैवैनं. — ^d) B₁. 3 D₄ T₁ G₁ अच्युतः D₅ 'तं; G₂. 4 एव च (for अच्युतः).

20 B₂ om. 20^{abc} (cf. v.l. 18); T₂ om. 20 (cf. v.l. 19). — ^b) K₁ D₂. 3. 5 G₁. 2. 4 M कंचित् (for किञ्चित्). — ^c) Ś₁ K D₁-3. 5 मत्स्यो (for पुनर्). — ^d) Ś₁ K D₁-3. 5 पुनरेवाभ्यभाषत (= 18^b).

21 ^a) Ś₁ K D₁-3. 5 न हि (by transp.). — ^b) Ś₁ K₁. 2 महत्त्वा (for बृहत्त्वा). Ś₁ K₁. 2 M विभो; T₁ मुने (for प्रभो). — Dc om. 21^c-22^b. — ^d) D₅ मम (for इति).

22 Dc om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — ^b) D₅ तं मत्स्यं च (for ततो मत्स्यं). — ^c) K₄ आनयत्. M₁ राजन् (for पार्थ).

23 G₄ om. 23. — ^a) Ś₁ T₁ M₁ स; B Dn D₄. 6 तु (B₁ [अ]सौ); Dc तं; D₅ च (for सन्). — ^b) Ś₁ K₁. 2 मनोः सु-; B₃ मनोस्तु; M₁ मनोर्वै (for स मनोर्). B D (except D₁-3. 5) नयतस्; T₂ G₃ मुनिनस् (sic) (for मनसस्). — ^c) Ś₁ K₁. 2 यथेष्टमार्यः; B₃ मखेषु हार्यः; Dc सुखेष्टहार्यः; D₄ यथेष्ट हार्यः; T₁ G₂ यथेष्टमार्यः (for यथेष्ट हार्यः). Ś₁ सन्; K₁. 2 स; B₂ तु (for च). — ^d) B₄ Dn₂. n₃ D₃. 4 'सुखस्य; D₅ 'सहश्च (for 'सुखश्च). T₁ सर्व-गंधः स तत्र वै.

24 ^a) K₂ D₄ प्राक्षिप्तः; D₅ प्राप्तः स (for प्राक्षिप्तः). — ^b) D₅ मत्स्यस्तु; G₄ समुद्रे (for स मत्स्यो). D₅ सह (for तदा). — ^c) B₄ तत्र (for तत). D₅ पुनर्; T₂ G₂-4 मनुर् (for एनम्). — ^d) D₅ त्वथा (for इवा).

25 ^a) Hypermetric! B₂ Dn D₄. 6 हि कृता; T₁ कृतैव मे (for कृता हि मे). B₄ कृताभिरक्षा भगवन्. — ^b) B₁ मम; T₁ सर्व- (for सर्वा). — ^c) K₃ 'कालेषु (for 'कालं तु). Ś₁ K₁. 2 यथा (for तु यत्).

C. 3. 12773
B. 3. 187. 28
K. 3. 190. 28

अचिराद्भगवन्भौममिदं स्थावरजङ्गमम् ।
सर्वमेव महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति ॥ २६
संप्रक्षालनकालोऽयं लोकानां समुपस्थितः ।
तस्मात्त्वां बोधयाम्यद्य यत्ते हितमनुत्तमम् ॥ २७
त्रसानां स्थावराणां च यच्चेज्जं यच्च नेज्जति ।
तस्य सर्वस्य संप्राप्तः कालः परमदारुणः ॥ २८
नौश्च कारयितव्या ते दृढा युक्तवटाकरा ।
तत्र सप्तर्षिभिः सार्धमारुहेथा महामुने ॥ २९
बीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि मया पुरा ।
तस्यामारोहयेर्नावि सुसंगुप्तानि भागशः ॥ ३०
नौस्थश्च मां प्रतीक्षेथास्तदा मुनिजनप्रिय ।

आगमिष्याम्यहं शृङ्गी विज्ञेयस्तेन तापस ॥ ३१
एवमेतत्त्वया कार्यमापृष्टोऽसि ब्रजाम्यहम् ।
नातिशङ्क्यमिदं चापि वचनं ते ममाभिभो ॥ ३२
एवं करिष्ये इति तं स मत्स्यं प्रत्यभाषत ।
जग्मतुश्च यथाकाममनुज्ञाप्य परस्परम् ॥ ३३
ततो मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ।
बीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पुपुवे तदा ।
नावा तु शुभया वीर महोर्मिणमरिंदम ॥ ३४
चिन्तयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरंजय ।
शृङ्गी तत्राजगामाशु तदा भरतसत्तम ॥ ३५

26 ^a) G₁ M₁ लोकम् (for भौमम्). — ^b) Ś₁ K₁. 2 सर्व; D₃ जगत्; G₁. 2 इमं (for इदं). — ^d) D₅ च (for चै).

27 K₁ om. 27^a-28^b. — ^a) G₄ स (for सं). — K₃ om. from समुपं (in 27^a) up to नेज्जति (in 28^b).

28 K₁. 3 om. 28^{ab} (cf. v.l. 27). — ^a) Ś₁ K₂. 4 D₁ M₁ चराणां; T₁ भूतानां; T₂ G₃ त्रासनं; G₁ जंगम- (for त्रसानां). D₅ जंगमानां स्थावराणां. — ^b) = 49^d. K₄ यच्चैंगं; D₄ यत्वेगं; G₁ M₁ यच्चैगद्. B₂. 3 Dc₂ नैंगते; T₁ G₂ नैंगितं (for नेज्जति).

29 ^b) K₄ दृढः; G₁ यथा (for दृढा). K₃ D₃ युक्तः; K₄ D₁. 2 युक्ता; D₅ रज्जु- (for युक्त-). K₄ B Dc₁ Dn D₁. 2. 4-6 चटारका; T G₃. 4 कवाटिका; G₂ M चटाकरा (for चटाकरा); cf. v.l. 37. — ^d) K₃. 4 D₁. 2 T₁ G₁ M आरोहेथा; D₅ आरुहेत्वं; T₂ G₂-4 आरोहाथ (for आरुहेथा).

30 ^a) B₂ Dc बीजानां. D₁ कर्माणि (for सर्वाणि). — ^b) B D (except D₁-3. 5) द्विजैः पुरा (B₄ पुरा मया). — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁-3. 5 आरोपयेत् (for हयेत्). — ^d) Ś₁ K D₁-3. 5 सुगुप्तायां विभागशः (Ś₁ विशेषतः; K₂ विभावसुः).

31 ^a) Ś₁ तस्थुश्च; K D₁-3 तस्थुश्च; D₅ तत्रस्थो (for नौस्थश्च). Ś₁ तां; G₂. 4 मा (for मां). Ś₁ उपे (for प्रती). — ^b) Dn D₄. 6 ततो; D₁-3. 5 सदा; T₁. 2 (before corr.) G₁. 2. 4 तथा (for तदा). K₂ Dn₁ T₁ G₄ प्रियः. — ^d) K₃. 4 D₃. 5 तेन वै मुने; B₁ स्वेन तेजसा (m तेन तापस as in text).

32 ^a) B₁-3 D₂. 3 T G₂-4 एव (for एतत्). — ^b) D₅ त्वां पृष्टा हि; G₄ त्वामापृष्टो (for आपृष्टोऽसि). — After

32^{ab}, B₃ D (except D₁-3. 5) ins.:

917* ता न शक्या महत्यो वै आपस्तुं मया विना ।

[B₃ न च शक्यमिदं वारि (for the prior half), and त्वया (for आपत्).]

— ^c) Ś₁ B₂. 3 Dc Dn D₃m. 4. 6 नाभिशङ्क्यम्; K₃ B₁ नाति (B₁ भि) क्रम्यम्; B₄ D₅ न च (D₅ वि) शङ्क्यम् (for नातिशङ्क्यम्). B₄ वारि (for चापि). — ^d) Ś₁ K₁. 2 D₁-3 ममांतिके; K₃ D₅ T₁ महामुने (for ममाभिभो). K₄ वचनं मम चांतिके; B₄ त्वया तर्तुं मया विना (cf. 917*); B₁-3 Dc Dn D₄. 6 वचनं मे त्वया विभो.

33 ^a) B₄ करिष्यामि (for करिष्ये). Ś₁ K₁. 2 च (for तं). — ^b) Ś₁ B₄ T₁ मत्स्यं स (by transp.). — ^c) K₄ D₃ तौ (for च). Dc कालम् (for कामम्).

34 ^b) D₅ T₁ हि (for ह). — ^d) D₅ transp. सागरं and पुपुवे. T₁ G₁ समुद्रं (for सागरं). — ^c) Ś₁ K₁. 2 B Dc Dn D₄. 6 नौकया; K₃ नावाया (sic); K₄ शु; D₅ थ (for नावा तु). B₂ प्रभया (for शु). Dc₂ धीरो; D₁ भावी (for वीर). — ^f) D₃ T₁ दमं (for दम).

35 ^a) T G₂-4 स (for च). T₂ G₃ मुनिस् (for मनुस्). — ^c) = 1. 216. 2^a: 4. 41. 4^c: 5. 41. 8^c. D₅ तु (for च). D₅ G₄ तं (for तच्). — ^d) = 38^b. K₃. 4 Dc D₂. 5. 6 T₂ (before corr.) M₁ जयः. — T₁ om. (hapl.) 35^c-40^d. — ^e) Ś₁ K₁-3 Dc तदा; K₄ D₁-3. 5 तथा (for तत्रा). T₂ G₂. 4 सुभीवस्ते जगामाशु. — ^f) D₅ T₂ (before corr.) G₁ तथा (for तदा).

36 T₁ om. 36 (cf. v.l. 35). — ^a) Ś₁ K₁. 2 D₅ मनुजेंद्रो; B Dn D₄. 6 मनुजव्याघ्र (B₁ मनुज्यगो); T₂

तं दृष्ट्वा मनुजेन्द्रेन्द्र मनुर्मत्स्यं जलार्णवे ।
 शृङ्गिणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिमिवोच्छ्रितम् ॥ ३६
 वटाकरमयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्धनि ।
 मनुर्मनुजशार्दूल तस्मिञ्शृङ्गे न्यवेशयत् ॥ ३७
 संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुरंजय ।
 वेगेन महता नावं प्राकर्षल्लवणाम्भसि ॥ ३८
 स ततार तथा नावा समुद्रं मनुजेश्वर ।
 नृत्यमानमिवोर्मिभिर्गर्जमानमिवाभ्रमसा ॥ ३९
 क्षोभ्यमाणा महावातैः सा नौस्तस्मिन्महोदधौ ।
 घूर्णते चपलेव स्त्री मत्ता परपुरंजय ॥ ४०
 नैव भूमिर्न च दिशः प्रदिशो वा चकाशिरे ।

सर्वमाम्भसमेवासीत्त्वं द्यौश्च नरपुंगव ॥ ४१
 एवंभूते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ।
 अदृश्यन्त सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यः सहैव ह ॥ ४२
 एवं बहून्वर्षगणांस्तां नावं सोऽथ मत्स्यकः ।
 चकर्षातन्द्रितो राजंस्तस्मिन्सलिलसंचये ॥ ४३
 ततो हिमवतः शृङ्गं यत्परं पुरुषर्षभ ।
 तत्राकर्षत्ततो नावं स मत्स्यः कुरुनन्दन ॥ ४४
 ततोऽब्रवीत्तदा मत्स्यस्तानृषीन्प्रहसञ्जनैः ।
 अस्मिन्हिमवतः शृङ्गे नावं बध्नीत माचिरम् ॥ ४५
 सा बद्धा तत्र तैस्तूर्णमृषिभिर्भरतर्षभ ।
 नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृङ्गे हिमवतस्तदा ॥ ४६

C. 3. 12795
 B. 3. 187. 50
 K. 3. 190. 48

(before corr.) G₄ 'जेंद्रेण; G₂ 'जेंद्रोथ. — ^b) B₁ स तु मत्स्यं; B₄ मत्स्यं मनुर् (by transp.). ¹ S₁ K₁ B₂ D₁₋₃. ६ T₂ G₃ महार्णवे; Dc M₁ जलाशये. — ^c) K₃. ४ D₁₋₃. ६ च; Dc S (T₁ om.) तु (for तं). K₄ तथोक्तेन. — ^d) B₁ 'चयोच्छ्रितं; B₃ D₁ 'मिवोत्थितं; T₂ G₂₋₄ 'मिवोन्नतं.
 37 T₁ om. 37 (cf. v.l. 35). — ^a) K₁ D₅ वटाकारं; K₄ B Dc Dn D₁. ३. ४. ६ वटारकं; T₂ G पटाकारं; M पटाकरं (cf. v.l. 29). K₁. २ पाशैर् (for पाशम्). — ^b) D₁. २ अपात्स्यन् (D₁ अपश्यन्) मत्स्यमूर्धनि. — ^d) Dc तस्य (for तस्मिन्). ¹ S₁ K B₁ (m as in text) Dn D₁₋₃. ६ देशे (for शृङ्गे). K₁ न्यवेशयेत्; M₂ 'दयत्.

38 T₁ om. 38 (cf. v.l. 35). — ^a) K₃ संगतं; K₄ B₁ D₃. ६ G₁ M₂ स (B₁ M₂ सं) सितं; T₂ G₂₋₄ M₁ संसक्तं (for संयतं). ¹ S₁ K₁. ३ स शिरस्थेन पाशेन. — ^b) = 35^d. K₃. ३ Dn₂. n₃ D₂. ६ 'जयः. — D₁ om. (hapl.) 38^c-40^d. — ^c) ¹ S₁ K₁. २ योगेन (for वे').

39 T₁ D₁ om. 39 (cf. v.l. 35, 38). — ^a) ¹ S₁ K₁₋₃ B Dc Dn D₄. ६ स च तान् (K₁. २ स तथा) तारयन्नावा (K₃ B₁. ३ Dc₂ 'यामास). — ^b) K₂. ३ 'श्वरं; D₃ 'श्वरः. — ^c) = (var.) 3. 102. 21^c. B₂ गर्जं (for नृत्यं). D₂ [ऊ]म्यौ वै; D₅ [उ]च्चैश्च (for ऊर्मिभिर्). — ^d) K₃ D₂ चलमानं; K₄ वलगमानं; B₂ तर्जयानं. ¹ S₁ K₁. २ गच्छन्नि (K₁ 'ते) च तदांभसि.

40 T₁ D₁ om. 40 (cf. v.l. 35, 38). — ^a) T₂ G₁ 'माणं (for 'माणा). — ^c) D₂. ३ घूर्णितैश्च; S (T₁ om.) जुघूर्ण (for घूर्णिते).

41 K₃ om. 41^{ab}. — ^a) G₂. ४ न वै (for नैव). — ^b) T G च (for वा). — D₅ om. 41^c-42^d. — ^c)

B₃ सर्वदा (for सर्वम्). K₂ अभसम्; S सलिलम् (for आम्भसम्). D₁ सर्वमंभोमयं चासीत्. — ^d) T₁ नद्यश्च (for खं द्यौश्च).

42 D₅ om. 42 (cf. v.l. 41). G₄ om. 42^a-44^b. — ^a) D₁. २ काले (for लोके). — ^b) T₂ G₂. ३ 'ले नरपुंगव. — ^c) Sporadic prior pāda! ¹ S₁ K₁. २ अदृश्यन्सप्त ऋषयो; Dc D₃ अदृश्यन्ऋषयः सप्त; D₁. २ G₁ अदृश्यन्तर्षयः सप्त; M₁ सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यो. — ^d) M₁ [S]प्यदृश्यन्त (for मनुर्मत्स्यः). ¹ S₁ सदैव; K₁. ३. ४ D₁₋₃ स चैव; K₃ B Dc Dn D₄. ६ तथैव (for सहैव). K₂ D₁. २ T₁ हि; K₃ B Dn₁ D₄ M₂ च (for ह).

43 G₄ om. 43 (cf. v.l. 42). — ^b) D₅ नावं तां (by transp.). K₄ स सप्त; D₁. २ स तु; D₃ स च; D₅ सप्त; T G₂. ३ सोपि; M सोस्य (for सोऽथ).

44 G₄ om. 44^{ab} (cf. v.l. 42). — ^a) K₂ हिमवते शृङ्गे. — ^b) K₃ B D (except D₁₋₃) भरतर्षभ. — B₂ om. (hapl.) 44^c-47^d. — ^c) D₅ G₂ 'षन्त तां. M₁ 'षन्तदा (for 'षन्ततो). K₁ ताम्रं; K₃ नावि (for नावं). — ^d) M₂ मत्स्यकः (for स मत्स्यः). ¹ S₁ K D₁₋₃. ६ M₂ कुंति (for कुरु). T₁ G₁. २. ४ M₂ मत्स्यः कौरव (G₄ M₂ कौतेय) नन्दन.

45 B₂ om. 45 (cf. v.l. 44). — ^a) B (B₂ om.) D (except D₁₋₃. ५) T₂ G₃ अथा; M₁ तदा (for ततो). K₄ D₃ महा (for तदा). — ^b) B₁ (m as in text) T₁ इव (for शनैः). — ^c) K₁. २ T₁ तस्मिन् (for अस्मिन्).

46 B₂ om. 46 (cf. v.l. 44). — ^a) ¹ S₁ K D₂. ३. ६ वै तूर्णम्; T₁ तस्यो नाव् (for तैस्तूर्णम्). — D₁ om. (hapl.) 46^c-47^d; G₄ M₂ om. 46^{cd}. — ^c) K₄ D₂ तैर्; T₁ ते

C. 3. 12795
B. 3. 187. 50
K. 3. 190. 49

तच्च नौबन्धनं नाम शृङ्गं हिमवतः परम् ।
ख्यातमद्यापि कौन्तेय तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ४७
अथाब्रवीदनिमिषस्तानृषीन्सहितांस्तदा ।
अहं प्रजापतिर्ब्रह्मा मत्परं नाधिगम्यते ।
मत्स्यरूपेण यूयं च मयास्मान्मोक्षिता भयात् ॥ ४८
मनुना च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
स्रष्टव्याः सर्वलोकाश्च यचेद्भ्रं यच्च नेङ्गति ॥ ४९
तपसा चातितीव्रेण प्रतिभास्य भविष्यति ।
मत्प्रसादात्प्रजासर्गे न च मोहं गमिष्यति ॥ ५०

इत्युक्त्वा वचनं मत्स्यः क्षणेनादर्शनं गतः ।
स्रष्टुकामः प्रजाश्चापि मनुर्वैवस्वतः स्वयम् ।
प्रमूढोऽभूत्प्रजासर्गे तपस्तेपे महत्ततः ॥ ५१
तपसा महता युक्तः सोऽथ स्रष्टुं प्रचक्रमै ।
सर्वाः प्रजा मनुः साक्षाद्यथावद्भरतर्षभ ॥ ५२
इत्येतन्मात्स्यकं नाम पुराणं परिकीर्तितम् ।
आख्यानमिदमाख्यातं सर्वपापहरं मया ॥ ५३
य इदं शृणुयान्नित्यं मनोश्चरितमादितः ।
स सुखी सर्वसिद्धार्थः स्वर्गलोकमियान्नरः ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

(for नौर). K₂ मनुर्मत्स्य- (for नौर्मत्स्यस्य). K₄ B₁ D₆ D₈
मत्स्यवचनं (for मत्स्यस्य वचः). — K₁ om. (hapl.)
46^a-47^a.

47 B₂ D₁ om. 47 (cf. v.l. 44, 46); K₁ om. 47^a
(cf. v.l. 46); K₄ om. (hapl.) 47^a-48^b. — ^a) K₃
तेद्य (for तच्च). — ^d) T₂ (before corr.) G₄ तद्धि तं (for
तद्विद्धि). K₃ D₆ मनुजर्षभ; B₄ मनुजाधिप; D₈ मनुजेश्वर;
T₂ G₁. 3 पुरुषर्षभ.

48 K₄ om. 48^{ab} (cf. v.l. 47). — ^a) D₃ तथा (for
अथा). — ^b) Ś₁ B D (except D₂. 3. 5. 6) सहितः (for
सहितान्). B₃ तथा (for तदा). — ^d) Ś₁ K₁. 2 तत्परं;
D₆ नापरं (for मत्परं). K₃ नावः; G₁ नाभि- (for नाधि-).
Ś₁ K₁. 2 गच्छति (for गम्यते). — ^e) Ś₁ K₁. 3 वै (for
च). — ^f) K₁. 2. 4 D₆ मोचिता (for मोक्षिता).

49 ^b) Ś₁ K₁. 2 B D (except D₁. 3) मानवाः (for
मानवाः). — ^d) = 28^b. B₂ G₂. 4 M₂ नैगते; D₆ T₁
नैगितं (for नेङ्गति).

50 ^a) B₂-4 D_n D₄. 6 [अ]पि (for [अ]ति). — ^b)
Ś₁ K₁ प्रतिभात्र; K₂ G₁ भास्यं; K₄ D₆ भाष्य; D₁
भास्यो; T₁ भावं; T₂ G₂-4 शक्तिश्चास्य. — ^c) B₁ सर्वा
(for -सर्गे). — Ś₁ K₁ M₂ om. (hapl.) 50^a-51^a. — ^d)
D₃ न त्वं (for न च). B₂ D₃ T₁ गमिष्यसि.

51 Ś₁ K₁ M₂ om. 51^a-51^a (cf. v.l. 50). — ^b)
B₁ क्रमेण (m क्षणेन as in text). — ^c) T₁ चैव (for
चापि). — ^d) K₂ स्वायंभुवः (for वैव). — ^e) K₂ स
भूयो वै; K₃. 4 D₁-s. 5 संमूढोभूत्. — ^f) S (except T₁
G₄) ततस्य (for तपस्य). Ś₁ K₂. 4 B₂ D₁-s. 5 तदा; K₁. 3
B₃. 4 D_n S तपः (for ततः). B₁ महातपाः (for महत्ततः).

52 ^a) Ś₁ K D₁-s. 5 transp. तपसा and महता.

— ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁-s. 5 ततः (for सोऽथ). T₁ M₁
transp. सोऽथ and स्रष्टुं.

53 ^a) D₆ एतत्ते; T₁ इत्येवं (for इत्येत्न). K D₆
D₁. 5 मत्स्यकं (for मा). — ^b) K₃ पुराणः; K₄ B₃ D₁ G₁
M₁ पुराणे; B₁ प्रधाने (m पुराणं as in text). — ^c) T₂
G₂-4 transp. आख्यानं and आख्यातं.

54 ^a) D₆ इदं यः (by transp.); G₂ य इमं. — ^b)
D₆ आहतः; M₂ आत्मनः (for आदितः). — ^c) T₁ सुखं
(for सुखी). B D (except D₁-s. 5) सर्वपूर्णार्थः (B₃
युः); S पूर्णकामा (M सर्वा)र्थः. — ^d) B₁ D (except
D₁-s. 5) G₄ सर्वं (for स्वर्गं). B₁ व्रजेन् (for इयान्).
G₂ सर्वान्कामानवामुयात्.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 D_n T₂
G₂-4 आरण्य. — Sub-parvan: G₁ मार्कण्डेयसमस्या. K₁. 2
(both om. sub-parvan name) mention only मत्स्य-
पुराण (sic); K₃. 4 B D₆ D_n D₁-s. M₁, likewise,
only म (D₃ मा)त्स्योपाख्यान. — Adhy. no. (figures,
words or both): D_n 186 (D_n 187); D₁ 193; S
(M₂ inf. lin.) 189 (M₂ orig. 192). — Śloka no.:
D_n 57; D₁ 54.

186

1 ^a) T₁ [आ]ह (for [अ]थ). — ^b) T G तप (for
यश).

2 ^a) T₁ एते; M₁ नैते (for नैके). — ^b) K₁ मते (for
मुने). — ^d) Ś₁ तव इदयते; B₁ G₁ विद्यते तव (by
transp.). B₂. 3 D (except D₁-s. 5) आयुष्मान्दइयते

१८६

वैशंपायन उवाच ।

ततः स पुनरेवाथ मार्कण्डेयं यशस्विनम् ।
 पप्रच्छ विनयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १
 नैके युगसहस्रान्तास्त्वया दृष्टा महामुने ।
 न चापीह समः कश्चिदायुषा तव विद्यते ।
 वर्जयित्वा महात्मानं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥ २
 अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्देवदानववर्जिते ।
 त्वमेव प्रलये विप्र ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ ३
 प्रलये चापि निवृत्ते प्रबुद्धे च पितामहे ।
 त्वमेव सृज्यमानानि भूतानीह प्रपश्यसि ॥ ४
 चतुर्विधानि विप्रर्षे यथावत्परमेष्ठिना ।

वायुभूता दिशः कृत्वा विक्षिप्यापस्ततस्ततः ॥ ५
 त्वया लोकगुरुः साक्षात्सर्वलोकपितामहः ।
 आराधितो द्विजश्रेष्ठ तत्परेण समाधिना ॥ ६
 तस्मात्सर्वान्तको मृत्युर्जरा वा देहनाशिनी ।
 न त्वा विशति विप्रर्षे प्रसादात्परमेष्ठिनः ॥ ७
 यदा नैव रविर्नाग्निर्न वायुर्न च चन्द्रमाः ।
 नैवान्तरिक्षं नैवोर्वी शेषं भवति किञ्चन ॥ ८
 तस्मिन्नेकार्णवे लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 नष्टे देवासुरगणे समुत्सन्नमहोरगे ॥ ९
 शयानममितात्मानं पद्मे पद्मनिकेतनम् ।
 त्वमेकः सर्वभूतेशं ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ १०

C. 3. 12818
 B. 3. 188. 14
 K. 3. 191. 14

(B₃ Dc °न्विद्यते) तव; B₄ T₂ G₃. 4 आयुष्मांस्तात (B₄ °स्तव) विद्यते. — After 2, B D (except D₁-3. 5) S ins. :

918* न तेऽस्ति सदृशः कश्चिदायुषा ब्रह्मवित्तम् ।

[D₆ T₁ G₁ ब्रह्मसत्तम; M ब्राह्मणोत्तम (for ब्रह्मवित्तम्).]

3 °Ś₁ K₂ Dn₃ D₅ om. 3^{ab}. — °) B₁. 3 T G अन्तरिक्षे (B₁. 3 °क्षेत्रे च) लोके. — °) T G नित्यं (for विप्र). — °) = 10^d. °Ś₁ K₁. 3 B₂. 3 D (except D₁-3) M₁ °तिष्ठसे; M₂ °तिष्ठति.

4 D₄ om. (? hapl.) from पि of चापि (in 4^a) up to वा of वायुभूता (in 5^a). — °) B₁ महति (for निवृत्ते). D₃. 5 निवृत्ते प्रलये चापि. — °) T₁ प्रबुद्धे; G₁ प्रबुद्धे. — °) K₃ B D (except D₁-3. 5; D₄ om.) M एकः (for एव). D₅ सर्वभूतानि (for सृज्य). — °) K₃ Dc G₄ प्रपश्यति. D₅ सृज्यमानानि पश्यसि.

5 D₄ om. up to वा of वायुभूता (cf. v.l. 4). — °) Dc प्रसादात्परमेष्ठिनः. — K₄ om. (? hapl.) 5^c-6^d. — After 5^{ab}, D₁. 2 read 8. — °) T₂ (before corr.) G₁. 4 °भूतां दिशं. °Ś₁ K₁-3 B₂ D₃. 5 सर्वा (for कृत्वा). — °) M₂ निक्षिप्य. T₁ [अ]थ (for [आ]पः).

6 K₄ om. 6 (cf. v.l. 5). — After 6, K₃ B D (except D₁. 2; D₃. 5 both marg. sec. m.) ins. :

919* स्वप्रमाणमथो विप्र त्वया कृतमनेकशः ।

घोरेणाविश्य तपसा वेधसो निर्जितास्त्वया ।

नारायणाङ्गप्रख्यस्त्वं सांपरायेऽतिपथ्यसे ।

भगवानेकशः कृत्वा त्वया विष्णोश्च विश्वकृत् ।

कर्णिकोद्धरणं दिव्यं ब्रह्मणः कामरूपिणः । [5]

रत्नालंकारयोगाभ्यां दृग्भ्यां दृष्टस्त्वया पुरा ।

[(L. 1) B₂ इदं (for अथो). — (L. 2) B₂ °सौतर्हितात् (for °सो निर्जितात्). — (L. 3) D₃ °णांशं (for °णाङ्कं). B₂ स पथ्यसे; Dc₂ D₃ [S]तिपथ्यते. — (L. 4) D₄ विष्णुश्च. — (L. 5) K₃ कर्णिकोद्धारिणां; D₅ कटकोद्धरणं. — (L. 6) D₃. 5 °योग्याभ्यां]

7 °) °Ś₁ देहांतको; K D₁-3. 5 सर्वांतगो; B Dc Dn D₄. 6 तवांतको. °Ś₁ विष्णुर् (for मृत्युर्). — °) K₃ B₂ Dc D₂. 4 देहनाशिनी; B₁. 3 S °धातिनी. — °) B D (except D₃. 5) त्वां (for त्वा). D₅ ब्रह्मर्षे (for विप्रर्षे).

8 D₁. 2 read 8 after 5^{ab}. — °) K₂ G₁ यथा (for यदा). S नैव (for नैव). — °) K₁ न वांतरिक्षं.

9 °) T₁ तस्माद् (for तस्मिन्). D₁ T₂ G₃ M₁ घोरे; D₅ काले (for लोके). — °) °Ś₁ K₁. 2 नष्ट. — G₁ om. 9^{cd}. — °) °Ś₁ K₁. 3 D₃ G₄ M₁ नष्ट. — °) °Ś₁ G₂. 4 समुत्पन्नः; B₁ समुत्सन्ने.

10 °) °Ś₁ संशितां; K₁. 2 संश्रितां; D₅ अपि चां (for अमितां). — °) B₁. 2 Dn D₄ पद्मोत्पल. (for पद्मे पद्म). B₄ G₁ M₂ निभेक्षणं (for निकेतनम्). — °) D₁ एव (for एकः). — °) = 3^d. °Ś₁ °तिष्ठति; Dc D₅ °तिष्ठसे.

11 °) °Ś₁ K₁. 4 D₁. 2 एतां; K₂ एवं; D₄ यत्तत् (for

एतत्प्रत्यक्षतः सर्वं पूर्ववृत्तं द्विजोत्तम ।
 तस्मादिच्छामहे श्रोतुं सर्वहेत्वात्मिकां कथाम् ॥ ११
 अनुभूतं हि बहुशस्त्वयैकेन द्विजोत्तम ।
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चित्सर्वलोकेषु नित्यदा ॥ १२
 मार्कण्डेय उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
 पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायाव्ययाय च ॥ १३
 य एष पृथुदीर्घाक्षः पीतवासा जनार्दनः ।
 एष कर्ता विकर्ता च सर्वभावनभूतकृत् ॥ १४
 अचिन्त्यं महदाश्चर्यं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
 अनादिनिधनं भूतं विश्वमक्षयमव्ययम् ॥ १५

एष कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
 यो ह्येनं पुरुषं वेत्ति देवा अपि न तं विदुः ॥ १६
 सर्वमाश्चर्यमेवैतन्निर्वृत्तं राजसत्तम ।
 आदितो मनुजव्याघ्र कृत्स्नस्य जगतः क्षये ॥ १७
 चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
 तस्य तावच्छती संध्या संध्यांश्च ततः परम् ॥ १८
 त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते ।
 तस्य तावच्छती संध्या संध्यांश्च ततः परम् ॥ १९
 तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं परिमाणतः ।
 तस्यापि द्विशती संध्या संध्यांश्च ततः परम् ॥ २०
 सहस्रमेकं वर्षाणां ततः कलियुगं स्मृतम् ।

एतत्). D₃ प्रत्यक्षतां; T₂ G प्रत्यक्षितं. Ś₁ K D₁₋₃ सर्वा (K₃ पूर्व); M₁ दृष्टं (for सर्व). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 3 पूर्ववृत्तां; B₂. 4 D₆ पूर्व वृत्तं. — Ś₁ K₁ om. (hapl.) 11^c-12^b. — ^c) K₃ B D (except D₁₋₃) T₂ G₃ 'म्यहं' (for 'महे'). — ^d) S (except T₁ M₁) सर्वा (for सर्व). K₂. 3 D₅ T₂ G₂. 3 'हेत्वात्मिकी' (K₂ एवात्मि'; K₃ 'हेत्वात्म'). G₄ क्रियां (for कथाम्).

12 Ś₁ K₁ om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). — ^a) B₃ अंतर्भूतं (for अनुभूतं). D₂ सु (for हि). — ^b) K₂₋₄ D₁₋₃. 5 S त्वयैतद् (D₁ 'व' द्विजसत्तम. — 12^c = 1. 57. 12^c: 5. 16. 7^c.

13 ^a) K₃. 4 B₂₋₄ D वर्त (K₄ 'र्ण') यिष्यामि (D_c संप्रवक्ष्यामि). — ^b) Ś₁ K₁. 2 D₁₋₃. 5 G₂. 4 नमस्कृत्य. — After 13^{ab}, K₃. 4 B D ins.:

920* अन्यक्ताय सुसूक्ष्माय निर्गुणाय गुणात्मने ।

[B₁ अध्यक्षाय (for अन्यक्ताय). D₃ महा (for गुणा).]

14 ^a) B₃ om D₁ D₂. n₃ D₃ G₂. 4 M₂ स एष; D₂ D₄. 6 स एव; T₁ य एव (for य एष). K₃ B D (except D₁₋₃. 5) पुरुषव्याघ्र (for पृथु). — ^d) K₄ D₃. 5 सर्वभावेन; B₄ S (except G₂ M₁) भूतभावन. B₁₋₃ D_c D_n D₄. 6 भूतात्मा भूतकृत्प्रभुः.

15 ^b) B₄ इह; D₁ D_n D₄ इति (for अपि). B D (except D₁₋₃. 5) चोच्यते (B₄ विद्यते) (for चोत्तमम्). — ^c) K₁ भूत्वा (for भूतं). — ^d) K₄ B₁ D_n D₂. 4 M₂ transp. अक्षयम् and अव्ययम्. T₁ रक्षकम्; G₄ अक्षरम् (for अक्षयम्).

16 ^b) G₄ कारणादपि; M₂ शरणं चापि (for कारणं चापि).

K₃ D₅ पौरुषम्. — ^c) Ś₁ K D₂. 3. 5 य एष; B D_n यद्येष (B₁ यत्क्षेत्रं); D_c D₄. 6 यं ह्येष; D₁ यदेवं; T₁ यो ह्येतं; T₂ G₂₋₄ को ह्येनं; M₁ य एनं (for यो ह्येनं). N पुरुषो (for पुरुषं). B D (except D₁₋₃. 5) वेद (for वेत्ति). — ^d) B₂₋₄ D_n D₂. 4. 6 T₁ वेदा (for देवा). Ś₁ K B₁ D_c D₁₋₃. 5 तद् (for तं).

17 ^a) T₁ 'भूतं हि; T₂ G₂₋₄ 'मेतस्मिन्; G₁ M₂ 'मेतद्धि; M₁ 'मेतस्मान् (for 'मेवैतन्'). — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ S (except G₁) निवृत्तं; B₂. 4 D_n निवृत्तं.

18 ^b) K₁. 2 वर्षाणि (for 'णां'). — 18^{cd} = 19^{cd}; (var.) 20^{cd}, 21^{cd}. — ^c) K₁. 2 अस्य; B₄ कृते; T₂ (before corr.) G₂. 4 तच्च (for तस्य). B₄ चतुःशती; G₄ तावद्धती (for तावच्छती). Ś₁ K₁. 2 संख्या (for संध्या). — ^d) Ś₁ K₁₋₃ G₁ तथापरः; K₄ B₂. 4 D_n D₁₋₃ T₁ तथाविधः; G₄ ततः परः.

19 G₁ om. (hapl.) 19. — ^b) K₃ D₁. 2. 5 अथो (for इहो). S (G₁ om.) त्रेता स्यात्परिमाणतः; cf. 20^b. — For 19^{cd}, cf. v.l. 18^{cd}. — ^c) T₁ तस्यास्य; G₂. 4 तच्च (for तस्य). K₁. 2 संख्या (for संध्या). — ^d) Ś₁ ततः परः; K₁₋₃ B₄ तथापरः; B₂ D_c D₁. 2. 5 तथाविधः.

20 T₁ om. (hapl.) 20^a-21^d. — ^a) B₂ यस्य; B₄ ततो; T₂ G अथ (for तथा). — B₂ om. 20^{cd}. — ^c) T₂ G₂₋₄ तत्रा (for तस्या). D₁. 2 द्वे (for द्वि). K₁. 2 संख्या (for संध्या). — ^d) Ś₁ G₄ ततः परः; K₁. 2 B₃ G₁ तथापरः; D_c D₁. 2. 4. 6 तथाविधः; D₃ ततः परे.

21 T₁ om. 21^{ab} (cf. v.l. 20). — ^a) D₅ वर्षाणि (for 'णां'). — ^b) K₁. 2 B₂ D_c D_n. n₃ D₅ S (T₁ om.) तथा (for ततः). — ^c) G₁ M₁ 'शती (for 'शतं). Ś₁

तस्य वर्षशतं संध्या संध्यांश्च ततः परम् ।
 संध्यासंध्यांशयोस्तुल्यं प्रमाणमुपधारय ॥ २१
 क्षीणे कलियुगे चैव प्रवर्तति कृतं युगम् ।
 एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्तिता ॥ २२
 एतत्सहस्रपर्यन्तमहो ब्राह्ममुदाहृतम् ।
 विश्वं हि ब्रह्मभवने सर्वशः परिवर्तते ।
 लोकानां मनुजव्याघ्र प्रलयं तं विदुर्बुधाः ॥ २३
 अल्पावशिष्टे तु तदा युगान्ते भरतर्षभ ।
 सहस्रान्ते नराः सर्वे प्रायशोऽनृतवादिनः ॥ २४
 यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ दानप्रतिनिधिस्तथा ।
 व्रतप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन्काले प्रवर्तते ॥ २५

ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा धनार्जकाः ।
 क्षत्रधर्मेण वाप्यत्र वर्तयन्ति गते युगे ॥ २६
 निवृत्तयज्ञस्वाध्यायाः पिण्डोदकविवर्जिताः ।
 ब्राह्मणाः सर्वभक्षश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ २७
 अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ।
 विपरीते तदा लोके पूर्वरूपं क्षयस्य तत् ॥ २८
 बहवो म्लेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ।
 मिथ्यानुशासिनः पापा मृषावादपरायणाः ॥ २९
 आन्ध्राः शकाः पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधिपाः ।
 काम्बोजा और्णिकाः शूद्रास्तथाभीरा नरोत्तम ॥ ३०
 न तदा ब्राह्मणः कश्चित्स्वधर्ममुपजीवति ।

C. 3. 12840
 B. 3. 188. 36
 K. 3. 191. 36

K₁₋₃ B D M₂ संधिः (B₁ विद्धि) (for संध्या). — ^a) Ś₁ G₁ तथापरः; K₁ २ तथा परः; K₄ ततः परः. — ^e) Ś₁ K B₂. ३ D (except D₁) संधि- (for संध्या). — ^f) T₂ G अवः; M₁ चोप (for उप).

22 ^b) K₁₋₃ D₅ प्रवर्तते; K₄ D₂. ३ M₁ प्रावर्तत; D₆ प्रवर्तति; D₁ प्रवर्तत. K₂ कृतं युगे; B₂ पुनः कृतं; B₄ कृतं पुनः. Ś₁ कृतं प्रवर्तते युगं. — ^c) D₁. २ G₁. २. ४ एष; T₁ एवं (for एषा). — ^d) G₁ युगसंख्या प्रकीर्तिता.

23 ^b) Ś₁ अहर्ब्राह्मम्; K₁ महर्ब्राह्मम्; K₂ D₅ अहर्ब्राह्मम्; K₃ अहः ब्राह्मम्; K₄ D₁₋₃ अहर्ब्राह्मम्; T₂ G₃ अथो ब्राह्मम्. — ^c) K₄ भुवने; D₁ दिवसे; T₂ G सदाने (for भवने). — ^d) B₁. ३ D (except D₁₋₃. ५) M₁ सर्वतः; B₂ सर्वत्र.

24 ^a) Ś₁ K₁₋₃ अल्पावशिष्टं; B₁ पुण्यावशिष्टं; D₅ अल्पेव. K₄ T₂ G₂₋₄ च (for तु). Ś₁ K₁. ३ D₁₋₃. ५ T₁ M₁ ततो (for तदा).

25 ^a) D₁ G₁. २. ४ यज्ञः (for यज्ञ). B₄ प्रतिविधिः. B₁ दानं; T₂ G₃ तात (for पार्थ). — ^b) Ś₁ धर्म- (for दान). B₁ T₂ G₁₋₃ तदा (for तथा). — ^c) B₁ तत्र; B₃ ज्ञान- (for व्रत).

26 ^b) K₄ T G धनार्जनाः. D₃ (marg. sec. m.) तथा शूद्राक्षभोजिनः. — ^c) B₄ क्षत्रं (for क्षत्र). Ś₁ K₂ B₄ D₂ D₁. ५ G₄ M चा (for वा). — ^d) T₁ G₁ M वर्तते वै (for वर्तयन्ति). K₁. ३ कृते गते; K₄ D₆ D₁₋₃ युगे युगे; B₁ (m as in text). २ कृते युगे; T₁ G₁ M कलौ युगे; T₂ G₂₋₄ युगक्षये (for गते युगे).

27 T₁ om. 27-28; M₂ om. (hapl.) 27. — ^b) K₃ B₄ दंडोदकं; K₄ D₃. ५ स्थालीपाकं; B₂. ३ D₆ D_n D₁. ६ दंडाजिनः. — ^c) A few MSS. 'भक्ष्या'. — ^d) Ś₁ K

D₁₋₃. ५ M₁ भवन्तीह; B₄ भवन्ति हि (for भविष्यन्ति). Ś₁ K₁. २ B₄ D₂. ३ (marg. sec. m. as in text). ५ गते युगे; K₄ D₁ युगे युगे; G₁ (sup. lin. as in text) युगक्षये (for कलौ युगे).

28 T₁ om. 28 (cf. v.l. 27). — ^a) Ś₁ K D₁₋₃. ५ चापि; G₁ चैव; M₂ तत्र (for तात). — ^b) Ś₁ K₃ D₁. २ M जप्यं; K₄ D₅ जाप्यं; G₂. ४ (inf. lin. जप as in text) जीव. G₁ नित्यं शूद्रप. — ^c) B₄ विपरीतं; M रीतस्य. T₂ G₂₋₄ तथा (for तदा). Ś₁ K₁. ३ काले; G₁ रूपे; M लोकः (for लोके). — ^d) K₄ पूर्व यद्यस्य तस्य तत्; G₁ रूपे क्षये नृप; G₂ रूपं गमिष्यति.

29 ^b) Ś₁ K₁. ३ भरतर्षभ; K₃. ४ D₁₋₃. ५ मनुजर्षभ. — ^c) B₁₋₃ D (except D₁₋₃) मृषा (for मिथ्या). — ^d) Ś₁ मिथ्या; D₅ नृपा (for मृषा).

30 ^a) K₁. २. ४ B D₂ D₂. ३ M अंध्राः. D₅ सुद्धाः (for शकाः). — ^b) Ś₁ K D₁₋₃. ५ T₁ G₁. ३ धिप (for धिपाः). — G₄ om. 30^{cd}. — ^c) Ś₁ K₁. ३ काम्बोजाः. B D₆ D_n D₄. ६ T₂ (after corr.) G₃ बाहिकाः; D₅ उभ्रकाः; T₁ G₁ कुणिकाः; T₂ (before corr.) G₂ सिणिकाः; M₁ औदकाः; M₂ दौर्णिकाः (for और्णिकाः). Ś₁ K₁ शुद्धास्य; B D (except D₁₋₃. ५) T₂ (after corr.) G₃ शूरास्य (for शूद्रास्य). — ^d) Ś₁ K₁. २. ४ B₁ D₅ चीना; B₂ सुवि; T₁ वीरा; T₂ (before corr.) G₂ हीना (for [आ]भीरा). B₁ T₂ (before corr.) G₂ नरोत्तमाः; D₅ नराधिप. — After 30, B₃ ins.:

921* युगान्ते मनुजव्याघ्र तथाकाराश्च भारत ।

31 ^a) G₄ दाता (for तदा). — ^b) K₃ सुधर्मम्; D₁. ३ स्वधर्मान् (for स्वधर्मम्). Ś₁ K₁. २. ४ D₁. ३. ५ अनु (for

C. 3. 12841
B. 3. 188. 37
K. 3. 191. 36

क्षत्रिया अपि वैश्याश्च विकर्मस्था नराधिप ॥ ३१
अल्पायुषः स्वल्पबला अल्पतेजःपराक्रमाः ।
अल्पदेहाल्पसाराश्च तथा सत्याल्पभाषिणः ॥ ३२
बहुशून्या जनपदा मृगव्यालावृता दिशः ।
युगान्ते समनुप्राप्ते वृथा च ब्रह्मचारिणः ।
भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाश्चार्यवादिनः ॥ ३३
युगान्ते मनुजव्याघ्र भवन्ति बहुजन्तवः ।
न तथा घ्राणयुक्ताश्च सर्वगन्धा विशां पते ।
रसाश्च मनुजव्याघ्र न तथा स्वादुयोगिनः ॥ ३४
बहुप्रजा ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवर्जिताः ।

मुखेभगाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३५
अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
केशशूलाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३६
अल्पक्षीरास्तथा गावो भविष्यन्ति जनाधिप ।
अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा बहुवायसाः ॥ ३७
ब्रह्मवध्यावलिप्तानां तथा मिथ्याभिर्शंसिनाम् ।
नृपाणां पृथिवीपाल प्रतिगृह्णन्ति वै द्विजाः ॥ ३८
लोभमोहपरीताश्च मिथ्याधर्मध्वजावृताः ।
मिक्षार्थं पृथिवीपाल चञ्चूर्यन्ते द्विजैर्दिशः ॥ ३९
करभारभयात्पुंसो गृहस्थाः परिमोषकाः ।

उप°). — °) G₁. 4 क्षत्रियाणि (for क्षत्रियाः). K₁. 4 B Dc Dn D₁. 2. 4-6 चापि; K₃ D₃ T G₂. 3 M ह्यपि (for अपि). T G₂-4 शूद्रा; G₁ शूरा (for वैश्या°).

32 °) K₃ D₂. 3 G₂. 4 M त्वल्प° (for स्वल्प°). — °) Ś₁ K₃ स्वल्पतेजाः प°; K₁. 2. 4 D₁-3. 5 स्वल्पतेजः प°; B₁-3 Dc Dn D₄. 6 स्व (Dc₂ अ)ल्पवीर्यपराक्रमाः (B₃ °यणाः). — °) K₄ B Dn D₄. 6 अल्पसाराल्पदेहाश्च; Dc °साराश्च देहाश्च. — °) Dc अल्पसत्त्वालप°; G₁ अल्पसत्याल्प°.

33 K₂ om. 33^{abc}. — °) G₁. 2 M₁ रत्न- (for बहु-). B₄ D₄ °मूल्या (for शून्या). — °) G₂. 4 बहु- (for मृग-). Ś₁ K (K₂ om.) D₂. 3 °दिता; D₆ °न्विता (for °वृता). — T₁ om. 33^{cd}. — °) S (T₁ om.) मनुजव्याघ्र (for सम°). — °) = 41^d. Dn D₄. 6 ब्रह्मवादिनः. — °) K₁. 2 चौर्य°; D₂ स्वार्थ°; D₃ स्वर्थ°; T₂ G₂-4 नार्य° (for चार्य°).

34 Ś₁ K₁ D₁ om. (hapl.) 34^{bcd}. — °) T₂ (after corr.) तदा (for तथा). K₄ ब्राह्मणा युक्ताः (for घ्राणयुक्ताश्च). D₃ तु (for च). — °) D₂ सर्वे; G₁ बहु- (for सर्व-). B₂ वनस्पतौ (for विशां पते). G₄ repeats here 32^d (for 34^d). — °) Ś₁ K₁. 2 साधु- (for स्वादु-). S बीजं च परिहीयते.

35 °) K₄ तथा लोकाः; D₃ M₁ स्वल्पदेहाः (for ह्रस्वदेहाः). — °) K₂. 3 भगमुल्याः; D₁. 2 सुखे रताः (for सुखेभगाः). Ś₁ K₁ भोगमोक्षाप्तयो राजन्; T₂ G₃ सुखक्षीरास्तथा गावो. — °) Ś₁ K₁. 2 भवन्तीह (for भवि°). T₂ G₃ जनाधिप (for युग°).

36 = (var.) 3. 188. 51. — T₂ G₃ om. (hapl.) 36°-37°. — °) Ś₁ K₁ °शीला (for °शूला). — °) Ś₁ K₁. 2 शि (Ś₁ श)वशीला. — °) G₁. 2. 4 सर्वा; M₂ चैव (for राजन्). Ś₁ K Dc₂ D₁-3. 5 T₁ प्रमदाः (T₁ योषितः)

केशशूलाश्च (Ś₁ °शीलाश्च; K₁. 4 D₆ °शूलिन्यो; K₂ °शीलिन्यो). — °) G₂. 4 कलौ युगे (for युग°). Ś₁ K₃ भवन्ति युगसंक्षये. — After 36, G₁ ins. (the gloss):

922* अष्टमज्ञमिति प्राहुः शूलं विक्रयमुच्यते ।

वेदः शिवमिति प्रोक्तं ब्राह्मणाश्च चतुष्पथाः ।

केशो भग इति प्रोक्तस्तं विक्रोयैव भुजते ।

These lines occur (with v.l.) in Nilakanṭha's commentary !

37 G₁ om. 37-38; T₂ G₃ om. 37^{ab} (cf. v.l. 36). — °) Ś₁ K₁. 2 भवन्तीह (for भवि°). Ś₁ K₁. 2 D₆ T₁ नराधिप; B₄ युगक्षये (for जना°). — °) Ś₁ K D₁-3. 5 चैव (for चापि). — °) S (G₁ om.) बहुशास्त्रिनः.

38 G₁ om. 38 (cf. v.l. 37). — °) K₃. 4 D₃. 5 °हत्याव°; B Dc Dn D₁. 4. 6 °वध्यानु° (B₁ °वध्याभि°); D₂ °हत्याभि°; T₁ °वध्योव°; T₂ G₂-4 °विद्योप°; M₂ °हत्यानु° (for °वध्याव°). — °) K₁. 3 D₆ °मिश्रासिनां; S (G₁ om.) °नुशा (T₂ G₃ °नुश°)सिनां. — °) M₂ नृपशार्दूल (for पृथि°). — °) K₃. 4 D₂. 3 M च; T₁ ते (for वै).

39 °) T₁ °ध्वजव्रताः. — °) K₂ भक्ष्यार्थ°; D₃ भिक्षार्थ°. K₄ पृथिवीं सर्वा; D₄ पृथिवीपाल°. — °) B₁ चरिष्यन्ति (m चञ्चूर्यन्ते as in text). K B₁ (m as in text) D₁-3 T₂ (before corr.) G M द्विजा दिशः; D₆ दिशो दश; T₁ द्विजातयः.

40 °) G₁. 2 °हार- (for °भार-). T₂ (before corr.) G₂. 4 -भयाः (for -भयात्). K₃ D₆ पुंभिः; B Dc Dn D₁. 4. 6 T₂ (after corr.) G₃ भीता; D₃ पुंसां (for पुंसो). — °) K₁-3 D₆ गृहस्थ°; D₆ M गार्हस्थ्य°. Ś₁ K₁ परिमोषकाः; K₂ B₃ °मोचकाः; K₃ °मोषकैः; B₁ °शोध (m °मोषि)-काः; D₃ °मोहकैः; D₆ °पोषकैः; S °मोक्षकाः. — °) T₂

मुनिच्छद्वाकृतिच्छन्ना वाणिज्यमुपजीवते ॥ ४०
 मिथ्या च नखरोमाणि धारयन्ति नरास्तदा ।
 अर्थलोभान्नरव्याघ्र वृथा च ब्रह्मचारिणः ॥ ४१
 आश्रमेषु वृथाचाराः पानपा गुरुतल्पगाः ।
 ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ॥ ४२
 बहुपापण्डसंकीर्णाः परान्नगुणवादिनः ।
 आश्रमा मनुजव्याघ्र न भवन्ति युगक्षये ॥ ४३
 यथर्तुवर्षी भगवान्न तथा पाकशासनः ।
 न तदा सर्ववीजानि सम्यगोहन्ति भारत ।
 अधर्मफलमत्यर्थं तदा भवति चानघ ॥ ४४

तथा च पृथिवीपाल यो भवेद्धर्मसंयुतः ।
 अल्पायुः स हि मन्तव्यो न हि धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ ४५
 भूयिष्ठं कूटमानैश्च पण्यं विक्रीणते जनाः ।
 वणिजश्च नरव्याघ्र बहुमाया भवन्त्युत ॥ ४६
 धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीयान्वर्धते जनः ।
 धर्मस्य बलहानिः स्याद्धर्मश्च बली तथा ॥ ४७
 अल्पायुषो दरिद्राश्च धर्मिष्ठा मानवास्तदा ।
 दीर्घायुषः समृद्धाश्च विधर्माणो युगक्षये ॥ ४८
 अधर्मिष्ठैरुपायैश्च प्रजा व्यवहरन्त्युत ।
 संचयेनापि चाल्पेन भवन्त्याढ्या मदान्विताः ॥ ४९

C. 3. 12861
B. 3. 188. 57
K. 3. 191. 57

G₂₋₄ मुनिच्छद्वाकृतिसंछन्ना. — ^a) K₁. 3 D₅ 'जीव्यते; K₄ (m as in text) D₂. 3 'सेव्यते; B Dc Dn D₁. 4. 6 'जीविनः; T₁ G₁ 'युज्यते; T₂ G₂₋₄ 'भुंजते; M₁ 'सेवते.

41 ^b) N तदा (Ś₁ K₁. 2 Dc₃ D₃. 5 तथा; D₆ सदा) द्विजाः; T₁ M₁ नरास्तथा; G₂. 4 नराः सदा. — ^c) Ś₁ अल्पोभान्; K₃ अर्थलोभान्; B₁. 2m S अन्नलोभान्. — ^d) = 33^d. Ś₁ D₅ मिथ्या च; K₁. 2 B₂. 3 Dc Dn D₁. 4. 6 तथा च; B₄ चरन्ति (for वृथा च). Ś₁ K₁. 2 ब्रह्मवादिनः.

42 ^a) K₂ व्रता; T₁ दुरा (for वृथा). — ^b) T₁ मनसा; T₂ G₂₋₄ मानवा; M₂ पानगा (for पानपा). — ^c) K₁ B₂. 4 D (except D₁₋₃) T₂ (after corr.) G₃ इह (for ऐह). B₁ ईहन्ति; D₁. 2 कर्माते; T₁ ईयन्ते (for ईहन्ते). — ^d) B₂ 'वर्धनाः. — After 42, D₁. 2 S (except G₂ M₂) ins. :

923* पारलौकिककार्येषु प्रमत्ता भृशनास्तिकाः ।

[D₁. 2 प्रमत्ता (for प्रमत्ता). G₄ भृशमास्तिकाः.]

43 ^a) Ś₁ K₁. 2 'पाषांड'; G₂ 'पाषाण'. — ^b) K₁. 2 परानुगुण; T₂ G₂₋₄ परान्ना (G₃ 'न्न' बहु). — ^d) Ś₁ K₁. 2 प्रभवन्ति; K₄ B Dc Dn D₁. 2. 4. 6 T₂ G₃ भविष्यन्ति (for न भवन्ति). K₃ D₃. 5 T₁ G₁ M भवन्ति युगसंक्षये.

44 ^a) T₁ अकालवर्षी. — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₁. 2 T₂ G₁₋₃ M तदा (for तथा). — ^c) K₄ T₁ M₂ तथा; B Dc₁ Dn D₁. 2. 4. 6 चापि (for तदा). — ^d) K₄ समारोहन्ति; M संप्रो. — After 44^{cd}, N (except Ś₁ K₁. 2) ins. :

924* हिंसाभिरामश्च जनस्थथा संपद्यतेऽशुचिः ।

[K₃ B₄ D₁₋₃. 5 तदा (D₅ मुदा) भवति भारत (for the posterior half).]

— On the other hand S ins. after 14 :

925* फलं धर्मस्य राजेन्द्र सर्वत्र परिहीयते ।

[T₁ सफलं धर्मराजेंद्र (for the prior half). M₂ सर्वतः (for सर्वत्र).]

— ^c) K₂ इत्यर्थ; D₅ G₁. 2 अत्यंतं (for अत्यर्थ). — ^f) K₄ T₂ G₃. 4 M₁ तथा (for तदा). D₁. 2 भारत (for चानघ).

45 ^a) B₁. 3. 4 D (except D₃. 5) T G₃. 4 M₂ तदा (for तथा). — ^b) Ś₁ K₁. 2 'संहितः (for 'संयुतः). — ^c) K₂ G₁ ह; D₅ च; M₂ तु (for हि).

46 ^a) T₁ गूढ (for कूट). — D₂ reads 46^b-47^b after 50^a. — ^b) K₁₋₃ G₄ M₁ पुण्यं; D₃ पण्यान्. K₂ Dc T₂ G₃ विक्रीयते; B₂ विक्रीडते. Dc Dn T₁ G₁ M₁ जनः; D₁ द्विजाः. — Ś₁ K₁ om. (hapl.) 46^c-47^b. — ^d) T₁ छद्म (for बहु). K₃ [अ]तः; G₁ च (for [उ]त).

47 Ś₁ K₁ om. 47^{ab} (cf. v.l. 46). For D₂, cf. v.l. 46. — ^a) T₁ विशिष्टाः (for धर्मिष्ठाः). — ^b) D₂ पापिष्ठो (for पापीयान्). — ^c) Ś₁ K₂. 3 G₁ M₂ धर्मश्च (for 'स्य). K₁₋₃ B₁ Dc D₃. 5 S (except G₁ M₁) च (for स्याद्). — ^d) Ś₁ अधर्मी च; K₁. 2 [अ]प्यधर्मी च; K₃ B₁ D₃. 5 T₂ G₃ M₂ [अ]प्यधर्मश्च; Dc G₂. 4 [अ]प्यधर्मस्य; T₁ द्वाधर्मस्य (for अधर्मश्च). B₂ D₁. 2 बली तदा; Dc बलीयसा; T G₂₋₄ बलायतिः; G₁ M बलायते. B₄ अधर्मेः प्रबलस्तदा.

48 B₄ transp. 48^{ab} and 48^{cd}. — ^b) K₁. 2 B₃ D (except D₁₋₃. 5) T₁ तथा (for तदा). — D₄ om. 48^{cd}. — ^d) B₁ अधर्माणां (for विघ्न). D₅ दिनक्षये. — After 48, B₃ Dn D₄. 6 ins. (cf. 51^c, 48^d):

926* नगराणां विहारेषु विधर्माणो युगक्षये ।

49 B₂. 4 om. (hapl.) 49^a-51^b. — ^a) Dc₁ अपायै (for उपायै). D₃ तु (for च). — ^b) Dc व्यवहरति; T₁ चान्वचरन्ति (for व्यवहरन्ति). Ś₁ M₂ च (for [उ]त).

धनं विश्वासतो न्यस्तं मिथो भूयिष्ठशो नराः ।
 हर्तुं व्यवसिता राजन्मायाचारसमन्विताः ॥ ५०
 पुरुषादानि सत्त्वानि पक्षिणोऽथ मृगास्तथा ।
 नगराणां विहारेषु चैत्येष्वपि च शेरते ॥ ५१
 सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च स्त्रियो गर्भधरा नृप ।
 दशद्वादशवर्षाणां पुंसां पुत्रः प्रजायते ॥ ५२
 भवन्ति षोडशे वर्षे नराः पलितिनस्तथा ।
 आयुःक्षयो मनुष्याणां क्षिप्रमेव प्रपद्यते ॥ ५३
 क्षीणे युगे महाराज तरुणा वृद्धशीलिनः ।
 तरुणानां च यच्छीलं तद्गृहेषु प्रजायते ॥ ५४

विपरीतास्तदा नार्यो वञ्चयित्वा रहः पतीन् ।
 व्युच्चरन्त्यपि दुःशीला दासैः पशुभिरेव च ॥ ५५
 तस्मिन्युगसहस्रान्ते संप्राप्ते चायुषः क्षये ।
 अनावृष्टिर्महाराज जायते बहुवार्षिकी ॥ ५६
 ततस्तान्यल्पसाराणि सत्त्वानि क्षुधितानि च ।
 प्रलयं यान्ति भूयिष्ठं पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ५७
 ततो दिनकरैर्दीप्तैः सप्तभिर्मनुजाधिप ।
 पीयते सलिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ५८
 यच्च काष्ठं तृणं चापि शुष्कं चार्द्रं च भारत ।
 सर्वं तद्भस्मसाद्भूतं दृश्यते भरतर्षभ ॥ ५९

— D₅ om. 49^c-50^b. — ^c) K₁. 4 B₁. 3 D (except D₃; D₅ om.) तथा; G₁. 4 [अ]सि च (for [अ]पि च). — ^d) K₁. 4 B₁. 3 Dn D₁. 2. 4. 6 आढ्य (for आढ्या).

50 B₂. 4 om. 50; D₅ om. 50^{ab} (cf. v.l. 49). — After 50^a, D₂ reads 46^b-47^b. — ^b) Ś₁ K₁. 2 इतो; B₁ S मिथ्या (for मिथो). D₁ M₂ शोभनाः (for शो नराः). — ^c) Dc₁ D₃ हर्तुं (for हर्तुं). Ś₁ K₁-3 D₁-3. 5 व्यवस्यन्ति तदा (for व्यवसिता राजन्). — ^d) Ś₁ मायामद; K₂. 4 B₃ D (except D₂. 3. 5) T₂ G₂-4 पापाचार (for मायाचार). D₅ समेधिताः (for समन्विताः). — After 50, B₃ D (except D₁-3. 5) ins.:

927* नैतदस्तीति मनुजा वर्तन्ति निरपत्रपाः ।

[B₃ Dn₁ वर्तते (for वर्तन्ति). B₃ Dc निरुपद्रवाः (for निरपत्र).]

51 B₂. 4 om. 51^{ab} (cf. v.l. 49). — ^b) G₂ [ऽ]य प्रहास; G₄ [ऽ]धिप्रहास (for ऽथ मृगास). Ś₁ तदा (for तथा). — D₂ om. (? hapl.) from विहारेषु (in 51^c) up to वर्षाणां (in 52^c). — ^d) K₃ न चैत्येष्वपि शेरते.

52 D₂ om. 52^{abc} (cf. v.l. 51). — ^b) B₄ धृता (for धरा). — ^d) T₂ G₂-4 प्रसू (for प्रजा). Ś₁ K B₄ D₁-3. 5 पुंसां पुत्रा भवन्ति च.

53 ^b) T₂ G₂-4 पुत्राश्च (for नराः). S च पलिता (for पलितिन). B₃ नराः पलितयौवनाः. — ^c) Ś₁ K₁. 2 क्षयं; M₁ क्षये. — ^d) B₂ G₁ प्रजायते; Dc प्रवर्तते (for प्रप).

54 Ś₁ K₁ om. (hapl.) 54. — ^a) K₄ B₁-3 D (except D₂. 3. 5) क्षीणायुषो (for क्षीणे युगे). — ^b) G₄ वृद्धशीलिनः. — ^c) T₁ तच्छीलं; G₁ यद्भूतं. — ^d) K₂. 3 B₁ Dc D₂. 3 T₁ G₁ M [उ]प; T₂ G₂-4 [अ]पि (for प्र).

55 ^a) Ś₁ K₂. 3 Dc D₂. 3. 5 G₁. 2. 4 M₂ तथा; M₁

ततो (for तदा). — Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 2. 5 om. (hapl.) 55^{ba} and the prior half of line 1 of 928^a; D₃ reads the same in marg. sec. m. — ^b) K₄ B D (D₁. 2. 5 om.) [अ]र्हतः (for रहः). G₁ परान् (for पतीन्). — ^c) D₃ दुर्वाचश्च; T₁ विचरन्ति (for व्युच्चरन्ति). B₁ S (except M₁) च (for [अ]पि). T₁ राजेंद्र (for दुःशीला). — After 55, N (Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 2. 5 om. the prior half of line 1; D₅ reading the same in marg. sec. m.) ins.:

928* वीरपत्न्यस्तथा नार्यः संश्रयन्ति नरान्नृप ।

भर्तारमपि जीवन्तमन्यान्वयमिचरन्त्युत ।

[(L. 1) K₃ D₃ तदा (for तथा). Ś₁ K₂. 3 D₁. 2 संगृह्णन्ति; K₁ संगृह्यन्ति; Dc श्रयिष्यन्ति (for संश्रयन्ति). Ś₁ K₁. 2 B₁ (m as above) Dc नराधिप; B₄ तथा नरान् (for नरान्नृप). — (L. 2) Ś₁ K₁. 2 उप (for अपि). K₄ अन्य (for अन्यान्).]

56 ^b) K₂ D₅ T₂ G₂-4 च युग (for चायुषः). — ^d) T₁ G₁ M₁ शत (for बहु).

57 ^a) D₅ तद् (for तानि). — ^b) G₄ क्षुभि (for क्षुधि). K₄ B Dn₂. n₃ D₄. 6 G₂ M₂ वै (for च).

58 ^a) D₂. 5 सरःसु; M नदीषु (for सरित्सु).

59 ^a) Ś₁ K₂. 3 B₄ Dc D₁. 2. 6. 6 T₁ M₂ चापि (for चापि). — Ś₁ K₁ om. (hapl.) 59^c-60^b; G₁ om. 59^{cd}. — ^c) G₂ तत्सर्वं (by transp.). — ^d) M₂ पुरुषर्षभ.

3. 186. 60-77, 122^{cd}-129^{cd}; 187. 1^{ab}-47^{cd} agree almost verbatim (barring some omissions) with Brahma Purāṇa (Ānandāśrama ed.) 52. 4-8; 53. 1^{ab}-14^{ab}; 56. 4-57.

60 Ś₁ K₁ om. 60^{ab} (cf. v.l. 59). — ^{ab}) K₂. 3 D₁-3. 5 S वायुरग्निना (for वह्निर्वायुना). S सहितो भृशं

ततः संवर्तको वह्निर्वायुना सह भारत ।
 लोकमाविशते पूर्वमादित्यैरुपशोषितम् ॥ ६०
 ततः स पृथिवीं भित्त्वा समाविश्य रसातलम् ।
 देवदानवयक्षाणां भयं जनयते महत् ॥ ६१
 निर्दहन्नागलोकं च यच्च किञ्चित्क्षिताविह ।
 अधस्तात्पृथिवीपाल सर्वं नाशयते क्षणात् ॥ ६२
 ततो योजनविंशानां सहस्राणि शतानि च ।
 निर्दहत्यश्विनो वायुः स च संवर्तकोऽनलः ॥ ६३
 सदेवासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
 ततो दहति दीप्तः स सर्वमेव जगद्विशुः ॥ ६४

ततो गजकुलप्रख्यास्तडिन्मालाविभूषिताः ।
 उत्तिष्ठन्ति महामेघा नभस्यद्भुतदर्शनाः ॥ ६५
 केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसंनिभाः ।
 केचित्किञ्जल्कसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः ॥ ६६
 केचिद्धारिद्रसंकाशाः काकाण्डकनिभास्तथा ।
 केचित्कमलपत्राभाः केचिद्भिज्जुलकप्रभाः ॥ ६७
 केचित्पुरवराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः ।
 केचिदञ्जनसंकाशाः केचिन्मकरसंस्थिताः ।
 विद्युन्मालापिन्द्वाङ्गाः समुत्तिष्ठन्ति वै घनाः ॥ ६८
 घोररूपा महाराज घोरस्वननिनादिताः ।

C. 3. 12883
 B. 3. 188. 78
 K. 3. 191. 78

(for सह भारत). — °) T₁ वर्षशते (for आविशते). — °) $\dot{S}_1$ K₁. 2 भास्करैर् (for आदित्यैर्). $\dot{S}_1$ K B₃ (m as in text) D₁₋₃ उपतापितं; B₃ Dc T₁ G₂ M₂ उपशोभितं; B₄ उपशोधितं; D₅ परिवारितं.

61 °) $\dot{S}_1$ K₁. 2 च (for स). $\dot{S}_1$ K₂ पृथिवी सर्वं (for पृथिवीं भित्त्वा). — °) K₄ B D (except D₁₋₃. 5) प्रविश्य च (for समा). — °) T₁ 'मानुष' (for 'दानव'). — °) K₁ B₄ महान् (for महत्).

62 °) D₅ यद् (for च). — °) D₁. 2 कृता° (for क्षिता°). — °) D₅ पृथिवीनाथः; S पृथिवीं राजन्. — °) T₂ G₃ 3 सर्वान् (for सर्वं). S नाश (T₁ राज)यति.

63 °) K₄ D₁₋₃ 'कोटीनां' (for 'विंशानां'). $\dot{S}_1$ K₁₋₃ D₅ योजनानां (K₃ येन नावां) समंताद्धि. — °) T G अश्विनैर्घोरैः (for अश्विनो वायुः). M निर्दह्यते शिवैर्घोरैः. — °) T₁ G₁. 4 तथा; T₂ G₂. 3 M तदा (for स च). $\dot{S}_1$ K₁. 2 सांवर्तकोनलः; T G संवर्तकादिभिः (G₁ 'कौशुभिः'); M 'कामिभिः'.

64 °) K₃ D₃. 5 'गन्धर्व'. — °) D₅ 'मानुष'. — °) D₁. 2 गर्जन्; M₂ जगद् (for ततो). B₁ D₁. 2 दीप्तांशुः; Dn₁ Dc₂ T G दीप्तः सन्. B₃ ततः स दहते दीप्तः. — °) S सर्वानेव दिवौकसः (G₁ विभावसुः).

65 °) K₃. 4 D₁₋₃. 5 तडिद्गुणः; T₂ G₂₋₃ विद्युज्ज्वाला (for तडिन्माला). $\dot{S}_1$ K₁. 2 'समन्विताः'; B₂ 'विभूषणाः' (for 'विभूषिताः'). — °) $\dot{S}_1$ K₁. 2 उत्तिष्ठते. $\dot{S}_1$ K D₂. 3. 5 घना ($\dot{S}_1$ राणा) राजन् (for महामेघा).

66 After 66^{ab}, T₂ ins.:

929* कारण्डकनिभाः केचिकेचिद्भिज्जुलकप्रभाः ।

[Of. 67^b and 67^d.]

— T₁ reads 66^{cd} after 68^{cd}. — °) B₄ 'हारिद्र'; T G

कुंजर° (for किञ्जल्क°). — $\dot{S}_1$ K₂ om. (hapl.) 66^d-67^a. — °) B₁₋₃ D₂ पीनाः; D₃ पीत° (for पीताः). D₅ केचिद्भिज्जुलकप्रभाः; M₂ केचिन्मकरसंस्थिताः (= 68^d).

67 T₁ reads 66^c-67^d after 68^{cd}. $\dot{S}_1$ K₂ om. 67^a (cf. v.l. 66); B₁ G₄ om. 67^{ab}; D₅ om. 67. — °) T₂ G₂. 3 द्विरदसंकाशाः; M₁ हरिद्रासदृशाः; M₂ कुंजरसंकाशाः. — °) T₁ om. 67^b. B₂ Dc₂ D₂. 3 T₂ G₂. 3 कारंडवनिभास्. B₄ परे; T₂ G₃ तदा (for तथा). G₁ केचिन्मकरसंनिभाः; M₁ केचित्काकनिभास्तथा; M₂ केचित्कारंडवप्रभाः. — After 67^{ab}, M₂ ins.:

930* केचिद्धारिद्रसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः ।

[= (var.) 66^{cd}.]

— °) G₁ कुरंदकनिभाः केचित्. — °) T₁ om. 67^d. K₄ B₃. 4 Dc Dn D₄. 6 हिङ्गुलसप्रभाः; B₁ किञ्जुकसप्रभाः; B₂ D₁ हिङ्गुलसंनिभाः; T₂ G₂₋₃ अंकुरितप्रभाः; G₁ M₁ हिङ्गुलिकप्रभाः; M₂ हि स्फटिकप्रभाः.

68 B₁ G₄ om. 68^{ab} (cf. v.l. 67). — °) B₂ केचित्केचित्पुष्पाकाराः; D₅ केचित्च तुहिनाकाराः. — °) $\dot{S}_1$ अलिङ्गुलो°; K₂ कूलोपमास्तथा; M₂ मरकतप्रभाः (for गजकुलो°). — M₂ om. 68^{cd}. — °) B₄ कुंजर° (for अञ्जन°). — °) $\dot{S}_1$ K D₁₋₃. 5 'वर्चसः' (K₃ 'धूसराः'); B Dc Dn D₄. 6 T₂ (by corr.) G₃ 'संनिभाः' (for 'संस्थिताः'). — After 68^{cd}, T₁ reads 66^{cd}, followed by 67. — G₄ om. 68^{ef}. — °) K₃ 'निबद्धाङ्गाः'; K₄ 'वदद्धाङ्गाः'; D₃ M₁ 'विन' (D₂ 'विनि')-द्धाङ्गाः. — °) B₄ तोयदाः; D₅ ते घनाः.

69 °) $\dot{S}_1$ K₁₋₃ महत्तोयं (for महा°). — °) Dc₂ D₃ S (except T₁) 'स्वरः'; D₅ 'रूप' (for 'स्वन'). B Dc 'निनादिनः'; D₂. 3 S 'विनादिनः' (G₁ 'ताः'). $\dot{S}_1$ K₁₋₃ विमुञ्चति नभोगताः. — °) D₂ S सर्वं (for सर्वे). — °)

C. 3. 12883
B. 3. 188. 78
K. 3. 191. 79

ततो जलधराः सर्वे व्याप्नुवन्ति नभस्तलम् ॥ ६९
तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाकरा ।
आपूर्यते महाराज सलिलौघपरिप्लुता ॥ ७०
ततस्ते जलदा घोरा राविणः पुरुषर्षभ ।
सर्वतः प्लावयन्त्याशु चोदिताः परमेष्ठिना ॥ ७१
वर्षमाणा महत्तोयं पूरयन्तो वसुंधराम् ।
सुघोरमशिवं रौद्रं नाशयन्ति च पावकम् ॥ ७२
ततो द्वादश वर्षाणि पयोदास्त उपप्लुवे ।
धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना महात्मना ॥ ७३
ततः समुद्रः स्वां वेलामतिक्रामति भारत ।
पर्वताश्च विशीर्यन्ते मही चापि विशीर्यते ॥ ७४
सर्वतः सहसा भ्रान्तास्ते पयोदा नभस्तलम् ।
संवेष्टयित्वा नश्यन्ति वायुवेगपराहताः ॥ ७५

ततस्तं मारुतं घोरं स्वयंभूर्मनुजाधिप ।
आदिपद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ॥ ७६
तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टे देवासुरगणे यक्षराक्षसवर्जिते ॥ ७७
निर्मनुष्ये महीपाल निःश्वापदमहीरुहे ।
अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्भ्रमाभ्येकोऽहमादृतः ॥ ७८
एकार्णवे जले घोरे विचरन्पार्थिवोत्तम ।
अपश्यन्सर्वभूतानि वैकुण्ठ्यमगमं परम् ॥ ७९
ततः सुदीर्घं गत्वा तु प्लवमानो नराधिप ।
भ्रान्तः क्वचिन्न शरणं लभाम्यहमतन्द्रितः ॥ ८०
ततः कदाचित्पश्यामि तस्मिन्सलिलसंप्लुवे ।
न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ॥ ८१
शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप ।

Ś1 K3 D1-3. 5 पूरयन्ति; Dn3 D4 व्याप्नुवन्ति (for व्याप्नु).
G4 नभस्तलं. — After 69, S ins. :

981* गर्जन्तः पृथिवीपाल पृथिवीधरसंनिभाः ।

70 ^b) T1 सपत्तनं; G2 वनांतरा. — ^c) B1 Dc
आपूर्यते.

71 ^b) D5 भरतर्षभ. B4 घोरारावविराविणः. — ^{cd})
T2 G पर्वतान् (for सर्वतः). B2 प्लावयन्तस्ते; D5 प्रचरन्त्याशु
(for प्लाव). D2. 5 नोदि (for चोदि). B1 परुषाः सर्व-
तस्त्यक्ताः प्लावयन्त्याशु चोदिताः (cf. v.l. 71^{cd}).

72 ^a) M महातोयं (for महत्तोयं). B1 परमेष्ठिना वर्ष-
माणाः (hypermetric!). — ^c) B4 अघोरम् (for सु).
Dc शीघ्रं (for रौद्रं).

73 ^b) Ś1 K1. 2 तद्; G2 तु (for ते). M2 उपप्लुतां.
B4 पयोदास्तस्तरुमही. — ^c) T2 (before corr.) G2. 4 सूदं
(for पूरं). — ^d) D2 नोद्यं (for चोद्यं). Ś1 K1-3 B4
द्योतमाना महास्वनाः.

74 ^a) Ś1 K1. 2 समुद्राः. B4 T2 (before corr.) G2. 4
तां (for स्वां). — ^b) Ś1 K1. 2 अतिक्रामति. — ^c) B D
(except D1-3. 5) विदीं; M [अ]पि दीं (for विशीं).
— ^d) K4 चापि विलीयते; B Dc Dn D4. 6 चाप्सु निमज्जति;
D1. 2 च प्रतिशीर्यते; D5 चापि व्यलीयत; D6 चापि व्यशीर्यत;
G2 M चापि विदीर्यते.

75 ^a) S (except T2 G3) सह संभ्रान्तास्. — ^b) D5
transp. ते and पयोदाः. — ^c) D5 संवेष्टय सद्यो नश्यन्ति.
— ^d) Ś1 K D (except D1-3. 5) समाह (K3 समाहि) ताः.

76 ^a) T2 G2-4 तत्सलिलं (for तं मारुतं). Dc तूणं
(for घोरं). — ^b) Ś1 भूयो भूयो नराधिप. — ^c) B D
(except D1-3. 5) T2 G3. 4 आदिः (for आदि-). — ^d)
T1 सपदि; G2 M1 स्वपति (for स्वपिति).

77 Ś1 K1. 2 om. 77^{bc}. — ^c) K3 Dc1 D3 M2 नष्ट-
(for नष्टे). K3 D1. 3 T1 G1 नरे (for गणे). — ^d) Ś1
K D1-3. 5 प्रण (K3 D1. 3 न) घोरगराक्षसे.

78 Ś1 K D1-3. 5 G1 महाराज (for मही). — ^b)
B2 निःस्वाध्यायं. — ^c) B1 T1 अंतरिक्षे च; G2 नांतरिक्षे च
(for अनन्तरिक्षे). — ^d) K2 भ्रमाम; K3 भ्राम्यामि; Dc
क्रमामि; T1 भ्राम्याम (for भ्रमामि). K3. 4 B1 Dc2 D1-3. 5
M आदितः; B2. 4 Dn D4. 6 आहतः; T G आतुरः (for
आहतः).

79 ^a) D4 T2 G2-4 एकार्णवः. T1 महा- (for जले).
B1 तत एकार्णवजले. — ^d) B1 वैकुण्ठ्यम् (for वैकुण्ठ्यम्). K4
B D ततः (B1 D2 तदा; D5 as in text) (for परम्).

80 ^a) B Dc Dn D4. 6 T G [अ]हं (for तु). — ^b)
B2 नरोत्तम; Dc2 रसाधिप (for नरा). — ^c) T1 ज्ञातः;
T2 G2-4 कुंतः (for भ्रान्तः). — ^d) B4 अरिदम (for अत-
न्द्रितः). S लब्धवानस्म्यनिदित (T2 [by corr.] G3 तन्द्रितः;
G1 निदितः).

81 ^b) B1-3 D (except D1-3. 5) संचये; B4 S
संनिधौ. — ^c) T2 G2-4 तु (for सु). B2 च (for वै).

82 ^b) T1 विस्तीर्णस्य. — ^d) K2. 4 संभ्रुते; B1 m as
in text) सेविते; B2. 4 D1 G2 M संभ्रुते. Ś1 शायनं दृष्टवा-

पर्यङ्के पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्तृते ॥ ८२
 उपविष्टं महाराज पूर्णेन्दुसदृशाननम् ।
 फुल्लपद्मविशालाक्षं बालं पश्यामि भारत ॥ ८३
 ततो मे पृथिवीपाल विस्मयः सुमहानभूत् ।
 कथं त्वयं शिशुः शेते लोके नाशमुपागते ॥ ८४
 तपसा चिन्तयन्नापि तं शिशुं नोपलक्षये ।
 भूतं भव्यं भविष्यच्च जानन्नपि नराधिप ॥ ८५
 अतसीपुष्पवर्णाभिः श्रीवत्सकृतलक्षणः ।
 साक्षाल्लक्ष्म्या इवावासः स तदा प्रतिभाति मे ॥ ८६
 ततो मामब्रवीद्बालः स पद्मनिभलोचनः ।
 श्रीवत्सधारी द्युतिमान्वाक्यं श्रुतिसुखावहम् ॥ ८७
 जानामि त्वा परिश्रान्तं तात विश्रामकाङ्क्षिणम् ।
 मार्कण्डेय इहास्व त्वं यावदिच्छसि भार्गव ॥ ८८

अभ्यन्तरं शरीरं मे प्रविश्य मुनिसत्तम ।
 आस्व भो विहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया ॥ ८९
 ततो बालेन तेनैवमुक्तस्यासीत्तदा मम ।
 निर्वेदो जीविते दीर्घे मनुष्यत्वे च भारत ॥ ९०
 ततो बालेन तेनास्यं सहसा विवृतं कृतम् ।
 तस्याहमवशो वक्त्रं दैवयोगात्प्रवेशितः ॥ ९१
 ततः प्रविष्टस्तत्कुक्षिं सहसा मनुजाधिप ।
 सराष्ट्रनगराकीर्णां कृत्स्नां पश्यामि मेदिनीम् ॥ ९२
 गङ्गां शतद्रुं सीतां च यमुनामथ कौशिकीम् ।
 चर्मण्वतीं वेन्नवतीं चन्द्रभागां सरस्वतीम् ॥ ९३
 सिन्धुं चैव विपाशां च नदीं गोदावरीमपि ।
 वस्त्रोक्तसारां नलिनीं नर्मदां चैव भारत ॥ ९४
 नदीं ताम्रां च वेण्णां च पुण्यतोयां शुभावहाम् ।

C. 3. 12909
 B. 3. 188. 104
 K. 3. 191. 105

निशङ्गः.

83 Ś1 om. 83. — ^a) B₂ महीपाल (for महा^०).
 — ^b) B D (except D1-3. 5) T₂ G₃ पद्मेन्दु^०. — ^c) B₄
 -निकाशाक्षं; Dc₂ G₁ M₁ -पलाशाक्षं. K₃ प्रफुल्लपद्मशालाक्षं.
 — T₁ om. 83^a-86^a.

84 T₁ om. 84 (cf. v.l. 83). — ^a) Ś₁ तं दृष्ट्वा मे
 महाराज. — ^b) B₁ यः समपद्यत. — ^c) B₁ T₂ G₃-4 चायं
 (for त्वं). — ^d) Dc लोकनाश उपागते.

85 T₁ om. 85 (cf. v.l. 83). — ^a) Ś₁ तमसा. D₂
 चिन्तयानोपि; T₂ G₂-4 चिन्तितश्चापि. — ^c) K₃ 4 B D
 (except D₂ 3. 6) T₁ भविष्यं च. — ^d) B₄ महामते (for
 नरा^०).

86 T₁ om. 86^a (cf. v.l. 83). — ^a) K₃ वर्णांगः;
 B₁ T₂ G₁ 3 M₁ संकाशः; Dc वर्णाभिः; D₂ G₂ 4 M₂ संकाशः.
 — ^b) K₂ Dc D₂ G₂ 4 M₃ लक्षणः; K₄ B₂-4 Dn D₁ 3-6
 भूषणः. — ^c) D₂ स्वयं (for साक्षाल्ल). — ^d) D₂ तदा-
 प्रभृति भाति मे.

88 Before 88, B₂ ins. देवदेव उ^०; D₁ 2 ins. श्रीभ-
 गवानुवाच. — ^a) N (except Ś₁ D₄) T₁ त्वां (for त्वा).
 — ^b) B Dn D₄ 6 ततो; D₁ 2 तथा (for तात). — ^c)
 Ś₁ K₁ 2 Dc इहास्व त्वं; T₂ G₂-4 महासत्व (for इहास्व त्वं).
 — ^d) Ś₁ इच्छामि (for इच्छसि).

89 ^a) K₄ अनंतरं; B₁ अभ्यन्तरे; Dc D₄ अभ्यन्तर-
 Dn D₁ 6 M₂ शरीरे. D₂ शरीराभ्यन्तरं मे त्वं. — ^b) B₄
 M₁ मुनिपुंगव. — ^c) Ś₁ K₁ 2 त्वदर्थे; B₄ आस्यतां; D₂

शाश्वतो; T₂ G₂-4 आस्वेह; M₁ आस्व त्वं (for आस्व भो).
 T₁ G₁ M₂ विहितं वासं.

90 ^a) Ś₁ K₁ 2 ततस्तनैव बालेन. — ^c) D₁ 2 निर्वेदो
 (D₁ दं) जीवितादीर्घान्. — ^d) Ś₁ मानुषत्वे च; K₁ 2
 मनुष्यत्वे च; D₁ 2 मानुष्याच्चैव; M₂ मनुष्यत्वेन.

91 ^a) Ś₁ K₁ 2 अथ (for आस्यं); see below. — ^b)
 K₃ Dn₂ n₃ T₂ (before corr.) G₂ 4 विकृतं; B₂ संविदं;
 Dn₃ D₄ विस्तृतं (for विवृतं). Ś₁ K₁ 2 महदास्यं विका-
 सितं (see above). — ^c) K₄ B₁ अविशं (for अवशो).
 B D (except D₁-3. 5) वक्त्रे. — ^d) B₁ वायुवेगात् (for
 दैवयोगात्). D₁ 2 M मायया संप्रं.

92 ^a) B₂ प्रविष्टे. Ś₁ K D₂ 3. 5 तत्कुक्षौ; D₁ G₄ M₂
 तं कुक्षि. — ^c) K₃ D₁ 2 सराष्ट्रां (for 'ष्ट्र').

93 ^a) K₄ शतहदां; D₂-4 शतद्रुतां (for शतद्रुं); see
 below. Ś₁ K₂ B₁ Dc D₂-6 शीतां; T₂ G₃ (see below)
 असितां (for सीतां). K₄ D₂-4 T₂ G₃ om. च. — ^b) Ś₁
 K₁ 2 चाथ (for अथ).

94 ^b) D₁ 2 तथा (for अपि). — ^c) K₃ वस्त्रोक्तसारां;
 K₃ B₁ D₃ G₁ M₁ वस्त्रोक्तं; B₂ कांबोजमालां; D₁ 2 विश्वो-
 कसारां; M₂ वस्त्रेकं. — ^d) G₁ कावेरीं नर्मदां तथा; M₂
 नर्मदां शुभगामय.

95 D₂ om. 95^{ab}. — ^a) M₁ तार्षी; M₂ वार्षी (for
 ताम्रां). K B₂ Dc Dn D₂ 4. 6 T₂ (by corr.) G₃ वेणां;
 B₁ सुंडां; B₂ 4 वेण्वां (for वेण्णां). D₁ 2 ताम्रां च कृष्णवेणां
 च; T₁ नदीं वार्षीं च वेण्णां च; T₂ (before corr.) G₂ 4

C. 3. 12909
B. 3. 188. 104
K. 3. 191. 105

सुवेणां कृष्णवेणां च इरामां च महानदीम् ।
शोणं च पुरुषव्याघ्र विशल्यां कंपुनामपि ॥ ९५
एताश्चान्याश्च नद्योऽहं पृथिव्यां या नरोत्तम ।
परिक्रामन्प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ ९६
ततः समुद्रं पश्यामि यादोगणनिषेवितम् ।
रत्नाकरमभिन्नम निधानं पयसो महत् ॥ ९७
ततः पश्यामि गगनं चन्द्रसूर्यविराजितम् ।
जाज्वल्यमानं तेजोभिः पावकार्कसमप्रभैः ।

पश्यामि च महीं राजन्काननैरुपशोभिताम् ॥ ९८
यजन्ते हि तदा राजन्ब्राह्मणा बहुभिः सवैः ।
क्षत्रियाश्च प्रवर्तन्ते सर्ववर्णानुरञ्जने ॥ ९९
वैश्याः कृषिं यथान्यायं कारयन्ति नराधिप ।
शुश्रूषायां च निरता द्विजानां वृषलास्तथा ॥ १००
ततः परिपतत्राजंस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
हिमवन्तं च पश्यामि हेमकूटं च पर्वतम् ॥ १०१
निषधं चापि पश्यामि श्वेतं च रजताचितम् ।

नदीं तां ताम्रपर्णीं (T₂ णां) च; G₁ नदीं तार्पीं च पेष्णां च.
— D_{1.2} om. 95^{bc}. — ^b) Ś₁ K B_{2.4} Dc D₃ चेन्ना (Dc मद्रा)-
मपि च भारत; T₁ पश्यामपि च पांडव; T₂ G M₁ प (G₁ स)-
रमामपि (M₁ थ) पांडव; M₂ तुंगां पञ्चावतीमपि. — ^c) Ś₁
तुवेष्णां; K₁ तुवेष्णां; K₂ तुवेष्णां; K₃ तुयेष्णां; B₁ कु (m सु)-
वेष्णां; B₂ सुवेष्णां; B₄ सुवर्णां; Dc सुवेष्णां; D₃ सुवेष्णां; D₅
भूवेष्णां (for सुवेष्णां). Ś₁ कृष्णवेष्णां च; B_{1.4} वणां च;
B₂ वेष्णां च (for वेष्णां च). T₁ तुंगवष्णां कृष्णवष्णां;
T₂ G M₁ तुंगभद्रां कृष्णवेष्णीं (M₁ ण्यां); M₂ तुंगवेष्णां
कृष्णवेष्णां. — ^d) Ś₁ K_{1.2} M₂ कयि (K₂ य) मां च; K_{3.4}
D₃ कपिशां (K₃ सां) च; B₂ इरां चैव; D₅ T₂ (by corr.)
G₃ कपिलां च; T₁ G₁ कल (G₁ लि) मां च; T₂ (before
corr.) G_{2.4} कमलां च (for इरामां च). M₂ शरावतीं (for
महा). D_{1.2} M₁ कपिशां (M₁ कयिमा) मथ भारत. — After
95^{cd}, N (except K₄ Dc) T₂ (marg. sec. m.) M₁ ins.:

932* वितस्तां च महाराज कावेरीं च महानदीम् ।

[Ś₁ K_{1.2} D_{3.5} M₁ नरव्याघ्र; K₃ D₂ महाभाग (for
महाराज). M₁ om. (hapl.) the posterior half and
95°. T₂ सरितां वरां (for च महानदीम्).]

— M₁ om. 95° (see above). — ^e) T₁ G_{1.2.4} शोणां
च. Dc₂ शोणं चैव नरव्याघ्र. — ^f) K₂ D_{3.5} विशालां; B₁
वैशाल्यां (for विशल्यां). Ś₁ K_{1.2} T₁ कंपनामपि; K₃ T₂
G M₂ कंपुनां (G₄ कंपुनी); K₄ B Dc Dn D_{1.4.6} किपुनां;
D₂ यमुनां; D₅ कर्बुरां.

96 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ नद्यो वै; B₁ या नद्यः; D₅ सरितः
(for नद्योऽहं). — ^b) Ś₁ K D_{1-3.5} राजसत्तम; B₂ मानवो-
त्तम; B₄ Dc₃ या नराधिप; T₁ G_{2.4} वा नरोत्तम. — ^c)
Ś₁ परिक्राम्यत्; G₄ क्रमान्; M क्रमन्. — ^d) Ś₁ K D_{1-3.5}
transp. तस्य and कुक्षौ.

97 ^a) Ś₁ K B₄ D_{1-3.5} समुद्रं पुरुष (Ś₁ K_{1.2} च नर;
B₄ मनुज) व्याघ्र भीमनक्रसमाकुलं. — G₄ om. 97^{cd}. — ^d)
Ś₁ K₁₋₃ D₅ पयसां (for पयसो). B Dc Dn D_{1.2.4.6}

पयसो (D_{1.2} सां) निधिमुत्तमं.

98 ^a) B₂₋₄ Dc₁ Dn_{1.2} D₄ तत्र (for ततः). Ś₁ K₁
D_{1.3} नगरं (for गगनं). — ^b) D₅ transp. चंद्र and सूर्य.
— After 98^{ab}, K₃ repeats 96^{cd}. — ^d) B₄ काशि (for
कार्क). B₁₋₃ D (except D_{2.3.5}) T₂ (by corr.)
G_{3.4} समप्रभं. — ^e) Ś₁ K₂ D₃ T₁ महा (for महीं).
— ^f) Ś₁ D₃ शोभितं. — After 98, S ins.:

933* सपर्वतवनद्वीपां निम्नगाशतसंकुलाम् ।

[T₁ वनोद्देशां (for वनद्वीपां), and 'कुल' (for 'शत').]

99 ^a) D₅ च (for हि). Ś₁ K₄ D₃ T₁ महाराज; K₁₋₃
D₅ सदा राजन्; T₂ G₃ M₁ तथा रां; G_{1.2.4} ततो रां. — ^b)
G₁ पशुभिः (for बहु). B D (except D_{1-3.5}) M₁ मखैः;
G₁ सह (for सवैः). — ^d) G₁ M₂ सर्वे (for सर्वे). B D
(except D_{1-3.5}) रंजनैः.

100 ^a) G₁ महाराज (for यथा). — ^c) B₄ शुश्रूष-
णायां; T₁ शुश्रूषणे च. — ^d) B₂₋₄ Dn D_{4.6} तदा (for तथा).

101 ^a) K₄ परिपतद्; B₁ स पर्यटन् (m as in text);
Dn_{3m} परिभ्रमन्. — ^b) Ś₁ K D_{1-3.5} transp. तस्य and
कुक्षौ. — ^c) D₃ प्र (for च). — Ś₁ B₂ om. (hapl.)
101^d-102^a. The sequence in D_{1.2} (after 101^c) is
as follows: 104^d-106^b, 103^c-104^c, 101^d-103^b, 106^{cdef}.
— ^d) B₄ भारत (for पर्वतम्). T₁ विष्यं च गिरिमुत्तमं.

102 Ś₁ B₂ om. 102^a (cf. v.l. 101); K₃ om.
(hapl.) 102-103. For the sequence in D_{1.2} cf. v.l.
101. — ^a) K_{1.2} D₅ महेंद्रं (for निषधं). S चैव (for
चापि). — After 102^a, D₃ ins.:

933a* पारियात्रं च पर्वतम् ।

नैषधं चापि पश्यामि.

— ^b) D₅ विष्यं (for श्वेतं). Ś₁ K_{1.2} रजतासितं; K₄ Dn
D₁₋₃ न्वितं; B₁ (m as in text) रजतं तथा; D₅ गिरिसत्तमं.
— D₅ om. (hapl.) 102^c-104^b. — ^c) B₁ तं पश्यामि
(for पश्यामि च). Ś₁ K_{1.2.4} D₁₋₃ M₂ महाराज (for

पश्यामि च महीपाल पर्वतं गन्धमादनम् ॥ १०२
मन्दरं मनुजव्याघ्र नीलं चापि महागिरिम् ।
पश्यामि च महाराज मेरुं कनकपर्वतम् ॥ १०३
महेन्द्रं चैव पश्यामि विन्ध्यं च गिरिमुत्तमम् ।
मलयं चापि पश्यामि पारियात्रं च पर्वतम् ॥ १०४
एते चान्ये च बहवो यावन्तः पृथिवीधराः ।
तस्योदरे मया दृष्टाः सर्वरत्नविभूषिताः ॥ १०५
सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च नागांश्च मनुजाधिप ।
पृथिव्यां यानि चान्यानि सत्त्वानि जगतीपते ।
तानि सर्वाण्यहं तत्र पश्यन्पर्यचरं तदा ॥ १०६

कुक्षौ तस्य नरव्याघ्र प्रविष्टः संचरन्दिशः ।
शक्रादींश्चापि पश्यामि कृत्स्नान्देवगणांस्तथा ॥ १०७
गन्धर्वाप्सरसो यक्षानृषीश्चैव महीपते ।
दैत्यदानवसंघांश्च कालेयांश्च नराधिप ।
सिंहिकातनयांश्चापि ये चान्ये सुरशत्रवः ॥ १०८
यच्च किञ्चिन्मया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
तदपश्यमहं सर्वं तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
फलाहारः प्रविचरन्कृत्स्नं जगदिदं तदा ॥ १०९
अन्तः शरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम् ।
न च पश्यामि तस्याहमन्तं देहस्य कुत्रचित् ॥ ११०

C. 3. 12928
B. 3. 188. 123
K. 3. 191. 124

मही). — ^a) K₁ तत्र चै (for पर्वतं). — B₂ om. 102^d-103^c.

103 K₃ D₅ om. 103; B₂ om. 103^{abc} (cf. v.l. 102). For the sequence in D₁. 2 cf. v.l. 101. — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁-3 पुरुषः; S च नरं (for मनुजं). — ^b) S (except M₂) चैव (for चापि). — ^c) D₁. 2 पृथिव्यां; M₁ अपश्यं (for पश्यामि). Ś₁ K₁. 2 B₄ D₂ D₁-3 महीपाल; M₁ महाशैले; M₂ नरव्याघ्र (for महा). — ^d) D₃m (? gloss) कांचनं (for कनकं).

104 D₅ om. 104^{ab} (cf. v.l. 102). For the sequence in D₁. 2 cf. v.l. 101. — ^a) Ś₁ K B₂. 4 D₁-3 M चापि (for चैव). — Ś₁ om. (hapl.) 104^{bc}. — ^b) D₂ सद्यं (for विन्ध्यं). K₃. 4 D₁-3 गिरिसत्तमं. — ^c) S मलयं च महाशैलं. — ^d) B₁. 4 पात्रं (for यात्रं). D₂ D₅ विध्यं (D₅ सद्यं) च गिरिमुत्तमं (= 104^b).

105 For the sequence in D₁. 2 cf. v.l. 101. — ^a) B₁. 3. 4 D (except D₂. 3. 5) M₁ सर्वं (for सर्व).

106 For the sequence in D₁. 2 cf. v.l. 101. — ^a) Ś₁ K₁-3 D₂ G₄ सिंहव्याघ्र (K₃ घान्). — ^b) B₁. 3 D (except D₁-3. 5) पश्यामि (for नागांश्च). Ś₁ वसुधाधिप. B₄ नानारूपान्नराधिप. — ^{cd}) D₂ तीर्थानि (for चान्यानि). T₁ transp. चान्यानि and सत्त्वानि. B₁ D₁. 2 पृथिवी (for जगती). — B₂ om. 105^c-108^d. — ^f) T₁ शश्वत् (for पश्यन्). T G₃ M पतं (for चरं). B₁ तथा (for तदा).

107 B₂ om. 107 (cf. v.l. 106). — ^b) K₂ प्रविष्टं; D₂ G₁ प्रविश्य. B₁ सर्वतो (for संचरन्). B₄ तदा (for दिशः). — ^c) G₁ M₂ चैव; G₂ अपि; G₄ च प्र (for चापि). — ^d) Ś₁ K D₂. 3 सर्वान्; D₅ सर्वं (for कृत्स्नान्). K₃ M तदा; B₁. 3. 4 D (except D₂. 3. 5) अहं (for तथा).

— After 107, N (B₂ om.) ins.:

934* साध्यानुद्रांस्तथादित्यांगुह्यकान्पितरस्तथा ।

सर्पाङ्गागान्सुपर्णांश्च वसून्पृथिवीनां च ।

[Ś₁ K₁. 2 transp. line 1 and line 2. — (L. 1) Ś₁ K D₂. 3 साध्या रुद्रास्तथादित्या (for the prior half). Ś₁ K D₁-3 गुह्यकाः (for कान्). B₁. 3 गुह्यकांश्च पितृस्तथा (for the posterior half). — (L. 2) Ś₁ K D₂. 3 सर्पा नागाः सुपर्णांश्च (for the prior half). Ś₁ K D₁-3. 5 वसवोधा (Ś₁ वो चा) (for वसुन्पृथिवी).]

108 B₂ om. 108^{abcd} (cf. v.l. 106). — ^a) D₁. 2 यक्षाः. — ^b) Ś₁ K D₂. 5 ऋषयश्च; D₂ किनराश्च (for ऋषींश्चैव). — ^c) Ś₁ K₁. 2 देवः; M₁ दैत्या (for दैत्य). K₁. 3. 4 D₂. 3 संघाश्च. — ^d) K₁. 3. 4 D₁-3. 5 कालेयाश्च. Ś₁ महीपते (for नरा). B D₂ D₃ D₄. 6 नागांश्च मनुजाधिप. — ^e) Ś₁ K₂. 4 D₅ तनयाश्चापि; K₃ D₂ G₄ M₂ तनयाश्चापि; D₂ तनयादीश्च; T₁ तनयाश्चैव. — ^f) T₁ [S] सुरसत्तमाः.

109 ^a) Ś₁ K₁. 2 यावत् (for यच्च). Ś₁ K₁-3 B₄ भवेत्; G₂. 4 जना (for मया). — ^b) Ś₁ K₁-3 D₂ कृत्स्नं; G₁. 3 द्रष्टुं (for दृष्टं). — ^{cd}) N तच्च (B D₂ D₃ D₄. 6 सर्वं; D₅ तस्य) पश्याम्यहं राजन् (D₁. 2 सर्वं) (for ^e). Ś₁ K₁-3 D₅ transp. तस्य and कुक्षौ. — ^e) Ś₁ धारायणो निराधारः; K B D च (B₁ D₂. 2 त्व) रमाणो फलाहारः (K D₁-3 निराधारः; D₅ महाराज). — ^f) Ś₁ B₂. 3 D₂ D₃ विभो; K B₁. 4 D₁-3. 5 प्रभो; D₂ D₅ विभो (for तदा).

110 ^b) T₂ G₂-4 वर्षाणामयुतायुतं. — ^c) T₁ अथ; T₂ G₂. 3 तच्च; G₄ न स (for न च). G₁ तत्र (for तस्य). B₁ अंतं (for अहम्). — ^d) D₁-3. 5 कर्हि (for कुत्र). B₁ देहमाद्यं कथंचन; B (B₁ marg.) D₂ D₃ D₄. 6 S देहस्यांतं

C. 3. 12929
B. 3. 188. 124
K. 3. 191. 125

सततं धावमानश्च चिन्तयानो विशां पते ।
आसादयामि नैवान्तं तस्य राजन्महात्मनः ॥ १११
ततस्तमेव शरणं गतोऽस्मि विधिवत्तदा ।
वरेण्यं वरदं देवं मनसा कर्मणैव च ॥ ११२
ततोऽहं सहसा राजन्वायुवेगेन निःसृतः ।
महात्मनो मुखात्तस्य विवृतात्पुरुषोत्तम ॥ ११३
ततस्तस्यैव शाखायां न्यग्रोधस्य विशां पते ।
आस्ते मनुजशार्दूल कृत्स्नमादाय वै जगत् ॥ ११४
तेनैव बालवेषेण श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
आसीनं तं नरव्याघ्र पश्याम्यमिततेजसम् ॥ ११५
ततो मामब्रवीद्वीर स बालः प्रहसन्निव ।
श्रीवत्सधारी द्युतिमान्पीतवासा महाद्युतिः ॥ ११६

अपीदानीं शरीरेऽस्मिन्मामके मुनिसत्तम ।
उषितस्त्वं सुविश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीहि मे ॥ ११७
मुहूर्तादथ मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा ।
यया निर्मुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसम् ॥ ११८
तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ।
सुजातौ मृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिरलङ्कृतौ ॥ ११९
प्रयत्नेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दितौ ।
दृष्ट्वापरिमितं तस्य प्रभावममितौजसः ॥ १२०
विनयेनाञ्जलिं कृत्वा प्रयत्नेनोपगम्य च ।
दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमललोचनः ॥ १२१
तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा नमस्कृत्येदमब्रुवम् ।
ज्ञातुमिच्छामि देव त्वां मायां चेमां तवोत्तमाम् ॥ १२२

कदाचन (T G₂₋₃ M न कर्हिचित्; G₁ न कुत्रचित्).

111 ^{ab}) S सततं (G₄ 'तः') परिधावन्श्च चितयन्श्च महा-
द्युते (G₄ 'मते').. — After 111^{ab}, S ins.:

935* अमस्तत्र महीपाल यदा वर्षगणान्वहन् ।

— °) Ś₁ K D₁₋₃. ६ नासादयामि तस्यांतं (Ś₁ 'स्याहं'); M₁
नासादयमहं राजन्. — °) Ś₁ अंतं; K D₁₋₃. ६ अहं (for
तस्य). T₂ G₂₋₄ M₁ शिशोः (M₁ मार्गं) तस्य महा.

112 D₁ om. 112^{cd}. — °) B₂ शरण्यं (for वरेण्यं).
— °) T₁ transp. मनसा and कर्मणा. Ś₁ K D₂. ३. ६ गिरा;
T₂ G₃ तथा (for [ए]व च).

113 °) G₁ महता (for सहसा). — °) T₂ G₂₋₄
मुखांभोजाद् (for मुखात्तस्य). — °) T₂ G₃ अमरात्; G₂. 4
अमलात् (for विवृतात्). Ś₁ पुरुषर्षभ (for 'पोत्तम').

114 °) D₂. ३. ६ S महात्मनः (for विशां पते). — °)
Ś₁ पुरुष'; S स नर' (for मनुज'). — °) B₄ आपीय (for
आदाय).

115 °) Ś₁ बालवेशेन. — °) K₃ 'लक्षणः; Dc₃
'लक्ष्मणा.

116 °) Ś₁ K₂ B₁. ३ D₁. ३. ६ T₂ G₃ वीरः; B₂ Dn D₄
G₄ बालः; B₄ Dc D₆ प्रीतः; M₃ राजन् (for वीर). — °) B₂
शरीरं; Dn₁. n₂ D₁ स प्रीतः; Dn₃ D₄ G₄ स वीर (for स
बालः). — °) D₃ T₂ (before corr.) G₂. 4 M महाद्युते;
T₁ महामते; G₁ जगत्पतिः.

117 °) B₄ मामिके; M₃ मामकैः. K₁ मुनिरब्रवीत्.
— °) B₁ अमित' (m उषित' as in text). B₁₋₃ Dc Dn
D₁. 4. ६ परि'; D₆ M₂ स वि'; G₁ स वि'; G₄ हि वि' (for

सुवि'). — °) B₁₋₃ Dc Dn D₁. 4. ६ ब्रवीमि ते; D₆ महा-
मुने (for ब्रवीहि मे).

118 °) Ś₁ K₁. ३ मुहूर्तमपि; B₂ T₁ 'र्तादिव (for
(for 'र्तादथ). — °) Ś₁ नृप; K₁. ३ G₁ नर; G₂ नव (for
नवा). — After 118^{ab}, B₁ ins.:

936* तं दृष्ट्वा देवदेवेशं मुनिर्वचनमब्रुवम् ।

— °) B₁ यदा; D₁ यथा; G₂. 4 M₃ माया' (for यया).
D₁. ३ विमुक्तम् (for निर्मुक्तम्). — °) Ś₁ K₁. ३ लब्ध (Ś₁
मूढ)चेतनं.

119 D₁ om. 119. — °) Dn₂ ताम्रोत्पलौ (for ताम्र-
तलौ). K₂ तावच् (for तात). — °) K₃ B₁ D₂. ३ S
सुजात- (for 'तौ). — °) K₁. 4 अलङ्कृतं; B₁. ३ D (except
D₂. ३. ६; D₁ om.) विराजितौ (for अलङ्कृतौ).

120 °) Ś₁ प्रयत्नेन; K₄ B₂ D (except D₆) G₂ M₁
प्रयत्नेन. — °) T₁ [अ]पि; G₁ च; T₂ G₂₋₄ [अ]स्य (for हि).
Ś₁ K₃ B₁ Dc D₃₋₆ 'नन्दितौ; B₂ D₂ G₁ 'वादितौ (for
'वन्दितौ). — °) K₃ 'परमिदं तस्य; D₂. ३ 'परमिमं तस्य;
D₆ 'परममेतस्य; T₂ G₂₋₄ महात्मनस्तस्य.

121 D₁ om. (hapl.) 121^b-122^a. — °) D₆ पश्चा-
त्तेन (for प्रयत्नेन). M₃ [अ]भि' (for [उ]प'). B₂ Dn
D₄. 4 ह (for च). — °) Ś₁ मया (for देवः).

122 D₁ om. 122^a (cf. v.l. 121). — °) B₂ तमिमं.
G₁ प्राञ्जलीकृत्वा. — °) Dc₂ T₂ G₁₋₃ M नमस्कृत्येदम्.
K₁ अब्रवीत्; M अब्रवं. — °) D₁ T₁ देवेश; G₄ देव त्वा.
— °) Ś₁ K₁. ३ एतां; K₄ B D (except D₁₋₃. ६) चैतां
(for चेमां). D₁. ३ नरोत्तम; D₆ अनुत्तमां (for तवोत्तमाम्).

आस्येनानुप्रविष्टोऽहं शरीरं भगवंस्तव ।
 दृष्टवानखिलाल्लोकान्समस्ताञ्जठरे तव ॥ १२३
 तव देव शरीरस्था देवदानवराक्षसाः ।
 यक्षगन्धर्वनागाश्च जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १२४
 त्वत्प्रसादाच्च मे देव स्मृतिर्न परिहीयते ।
 द्रुतमन्तः शरीरे ते सततं परिधावतः ॥ १२५
 इच्छामि पुण्डरीकाक्ष ज्ञातुं त्वाहमनिन्दित ।
 इह भूत्वा शिशुः साक्षात्किं भवानवतिष्ठते ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

देव उवाच ।

कामं देवापि मां विप्र न विजानन्ति तत्त्वतः ।

त्वत्प्रीत्या तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विसृजाम्यहम् ॥ १
 पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे मां चैव शरणं गतः ।

C. 3. 12951
B. 3. 189. 2
K. 3. 192. 2

123 ^a) K1. 2 D5 आस्ये च (for आस्येन). S [अ]हं प्रविष्टोऽसि (for [अ]नुप्रविष्टोऽहं). — ^b) B Dn D4-6 शरीरे (for शरीरं). S देहं तव नरो (T1 G1 M तव सुरो; G4 ते पुरुषो)त्तम. — ^c) K3. 4 दृष्टवान्निखिलान्; T G (by transp.) अखिलान्दृष्टवान्. B3. 3 D (except D1-3. 5) M3 सर्वान् (for लोकान्). — ^d) K1. 3 समन्ताञ् (for समस्ताञ्). D1 T2 G2-4 उदरे (for जठरे). B1-3 D (except D1-3. 5) हि ते (for तव).

124 ^a) Ś1 K1-3 D3. 5 शरीरस्थान्. T2 G2-4 तव देहे मया दृष्टा. — ^b) Ś1 K1-3 D3. 5 राक्षसान्, and नागांश्च. — ^d) K3 B4 D1. 2 T1 G1 M1 जगच्च स्थाणुजंगमं; D5 जगत्स्थावरजंगमान्.

125 ^b) Dc2 मतिर् (for स्मृतिर्). — ^d) Ś1 धावता; B2. 4 D (except D1-3. 5) वर्तिनः. — After 125, B D (except D1. 2. 5; D3 marg. sec. m.) ins. :

937* निर्गतोऽहमकामस्तु इच्छया ते महाप्रभो ।

126 ^a) T2 G2-4 यतिष्ये (for इच्छामि). — ^b) K1. 2. 4 B Dc Dn D3. 4. 6 अनिन्दितं; D1 अनन्दितं; D5 अनिन्दितः. — ^c) M2 शुचिः (for शिशुः). — ^d) Ś1 K D2. 3. 5 को (for किं). Ś1 K1. 3 अनुतिष्ठति; S अधि (G1 अव) तिष्ठति (M1 ते). — ^e) B D (except D3) T2 G2-4 सर्वम् (for विश्वम्). — ^f) M1 एतद्व्याख्यातुमर्हति.

127 ^a) T2 G2-4 विश्वं (for सर्वं). — ^c) T2 G3. 4

महा; G2 मया (for त्वया). — ^d) K3 D5 अनिन्दित (for अर्दिदम्).

128 ^a) D3. 5 T2 G2-4 [अ]हं देव (D3 श्रोतुं) (for देवेश). — ^b) D3 देवेश द्विजकाम्यया. — ^d) D3 यथा तथा. — G4 om. 128^{ef}. — ^e) Ś1 K1. 2. 4 D3 T1 M1 देतद्; T2 G (G4 om.) ध्येयम् (for द्येयतद्). D3 त्वां (for च). — ^f) T1 दृष्टवानहं (for दृष्टवान्प्रभो).

129 ^b) Ś1 K2 महाप्रभुः; K1 प्रभो; D3 द्युते (for द्युतिः). — ^d) K3 Dc D4 G4 M वर.

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1. 2 T2 G2-4 आरण्य. — Sub-parvan: K3. 4 B2-4 Dc Dn D1-4. 6 G1 मार्कण्डेयसम (Dc Dn1. n3 D4 मा)स्या; B1 मार्कण्डेयवाक्य. — Adhy. name: G1 श्रीमद्भगवन्महात्म्यकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 187 (Dn3 188); D1 194; S (M2 inf. lin.) 190 (M2 orig. 193). — Śloka no.: Dn1. n3 145; Dn3 146; D1 137.

187

1^{ab}-47^{cd} recur almost verbatim in the Brahma Purāṇa (Ānandāśrama ed.), 56. 10-57. Cf. note on 60 ff. of the previous adhy.

C. 3. 12951
B. 3. 189. 2
K. 3. 192. 2

अतो दृष्टोऽस्मि ते साक्षाद्ब्रह्मचर्यं च ते महत् ॥ २
 आपो नारा इति प्रोक्ताः संज्ञानाम कृतं मया ।
 तेन नारायणोऽस्म्युक्तो मम तद्व्ययनं सदा ॥ ३
 अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ।
 विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥ ४
 अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्चाहं सुराधिपः ।
 अहं वैश्रवणो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ ५
 अहं शिवश्च सोमश्च कश्यपश्च प्रजापतिः ।
 अहं धाता विधाता च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥ ६
 अग्निरासं क्षितिः पादौ चन्द्रादित्यौ च लोचने ।

सदिशं च नभः कायो वायुर्मनसि मे स्थितः ॥ ७
 मया क्रतुशतैरिष्टं बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
 यजन्ते वेदविदुषो मां देवयजने स्थितम् ॥ ८
 पृथिव्यां क्षत्रियेन्द्राश्च पार्थिवाः स्वर्गकाङ्क्षिणः ।
 यजन्ते मां तथा वैश्याः स्वर्गलोकजिगीषवः ॥ ९
 चतुःसमुद्रपर्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाम् ।
 शेषो भूत्वाहमेवैतां धारयामि वसुंधराम् ॥ १०
 वाराहं रूपमास्थाय मयेयं जगती पुरा ।
 मज्जमाना जले विप्र वीर्येणासीत्समुद्धृता ॥ ११
 अग्निश्च वडवावक्त्रो भूत्वाहं द्विजसत्तम ।

1 K₁ B₂ Dn₂ D₁₋₃ देवदेव उ^०; S (except M₁) श्री-
 भगवान्. — ^a) K₁ न; G₁ M च (for [अ]पि). T₁ ब्रह्मा;
 T₂ G₂₋₄ M ब्रह्मन्; G₁ नित्यम् (for विप्र). K₄ D₃. ५ कामं
 (D₅ कामाद्) देवा अपि न मां; B₁ न देवा नर्षयश्चैव. — ^b)
 B₂₋₄ Dc Dn D₄. ६ हि; S (except M₁) [अ]भि- (for वि-).
 K₄ D₃. ५ विप्र जानन्ति तत्त्वतः. — ^c) T₁ त्वां (for त्वत्).
 K₄ प्रतीक्षामि (for प्रव^०). — ^d) D₁. २ विचरां (for
 विसृजां). T G₃. ४ श्रूयतां वचनं मम.

2 ^a) Ś₁ K₁. २ देवर्षेः; K₃ मे भक्तो. — ^b) Ś₁ K D₁₋₃. ५
 चापि (for चैव). — ^c) B D (except D₁. २. ५) ततो (for
 अतो). S तुष्टो (for दृष्टो). K₄ तपसा (for ते साक्षाद्).

3 For 3^{ab}, cf. C. 12. 13168; Manu 1. 10. — ^a)
 Ś₁ K₁₋₃ B₄ Dn D₃. ४. ६ अ(D₃ आ)पां (for आपो). Ś₁
 K₁. २ मया; K₃. ४ D₁₋₃. ५ सदा; B Dc Dn D₄. ६ पुरा (for
 प्रोक्ताः). — ^b) Ś₁ K₁₋₃ नाम पूर्व; K₄ B D संज्ञाकर्म
 (D₅ पूर्व); S (except T₁ M) तासां नाम (for संज्ञानाम).
 B₁ D₁₋₃. ५ कृता (for कृतं). Ś₁ K₁₋₃ किल (for मया).
 — ^c) Dn D₄. ६ [S]पि (for [S]स्मि). S (except M₁)
 तेन नारायणेत्युक्तः. — ^d) Ś₁ K₁. २ ता द्ययनं; K₄ ते द्ययनं;
 B Dn D₄. ६ तत्त्वयनं (for तद्व्ययनं). K₃ B₂ तदा
 (for सदा).

4 ^a) Ś₁ K D₁₋₃. ५ सोहं (for अहं). Ś₁ K₁. २ देवः
 (for नाम). — ^b) Dc प्रवरः (for प्रभवः). — G₄ om.
 4^{cd}. — ^c) B₄ जनिता (for विधाता). — ^d) Ś₁ संहत्या
 (for संहर्ता).

6 G₂ om. up to यज्ञ in 6^d. — ^a) T₂ G₃ विश्व^०;
 M₃ शुक् (for शिव^०). — ^b) B₁. ३ Dn S काश्यपः. B D
 (except D₁₋₃. ५) [अ]थ (for च). — G₄ om. 6^{cd}.

7 ^b) B₂am स्तनांतरे (for च लोचने). — After 7^{ab},

N ins.:

938* द्यौर्मूर्धा खं दिशः श्रोत्रे तथापः स्वेदसंभवाः ।

[Ś₁ K मे; D₄ च (for खं). K₄ श्रोत्र^० (for स्वेद^०).]

— ^c) Dn₁. n₃ D₄. ६ सदिशश्च; D₂ सदिश्यं; D₃ तद्विष्यं (for
 सदिशं). B₂ ते; D₃ स (for च). Ś₁ कर्णौ (for कायो).
 K₄ S नभश्च सकलं कायो (M₃ 'लः कालो). — ^d) K₄ B₁
 Dc D₁₋₃ सं- (for मे). Ś₁ K₁. २ D₅ M₂ वायुर्मे नासिके
 स्थितः.

8 ^b) K₃. ४ B D₁₋₃ चासं^०; S (except M₁) त्वाप्त^०
 (for स्वाप्त^०). — ^c) D₅ M₂ यजतो (for यजन्ते). Ś₁ K
 B₃. ४ Dc D₁₋₃. ५ G₁ वेदविद्वांसो. — ^d) S देव(T₁ वेद)-
 सदने (for 'यजने). D₁. ३ स्थिताः.

9 ^a) D₂ om. from क्षत्रिये in 9^a up to 10^a. Ś₁ K
 B₃ D₁₋₃. ५ पार्थिवेन्द्रा^० (for क्षत्रि^०). B₃ ब्राह्मणाः क्षत्रिया-
 श्चैव. — ^b) Ś₁ K B₂. ४ D₁₋₃. ५ क्षत्रियाः; B₁ ये चान्ये;
 M₁ यजन्ते (for पार्थिवाः). — ^c) Ś₁ K₁ अथो; D₁ यथा
 (for तथा). — ^d) K₂ सर्वलोक^०; Dn D₄. ६ T₂ G₂₋₄ स्वर्ग-
 लोकजिगीषया; D₁. ६ 'कं जिगीषया (D₁ 'चः); M₂ 'के
 जिगीषवः.

10 D₂ om. 10^a (cf. v.l. 9). — ^a) D₃. ६ चतुःसागर^०.
 — ^b) B (B₁ marg.) 'भूयिता; D₅ T₁ 'भूयितां; G₁
 'भूयिताः. — ^c) Ś₁ K B₄ D₁₋₃. ५ [ए]नां; M [ए]को
 (for [ए]तां).

11 ^a) K₂ वराहं; G₄ वराह- (for वाराहं). — ^b) D₃
 पुरेयं (for मयेयं). Ś₁ K₁. २ पृथिवी (for जगती). D₃
 मया (for पुरा). — ^c) Ś₁ K B₄ D₁₋₃. ५ M₂ निमज्जती
 (K₁ 'ज्जते; K₄ 'ज्जती; M₁ 'ज्जति) (for मज्ज^०). T₁ जल-
 निधौ (for जले विप्र).

12 ^b) B₄ भूत्वा चाहं द्विजोत्तम. — ^c) Dc क्षिरसि (for

पिबाम्यपः समाविद्धास्ताश्चैव विसृजाम्यहम् ॥ १२
 ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रमूरु मे संश्रिता विशः ।
 पादौ शूद्रा भजन्ते मे विक्रमेण क्रमेण च ॥ १३
 ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः ।
 मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च ॥ १४
 यतयः शान्तिपरमा यतात्मानो मुमुक्षवः ।
 कामक्रोधद्वेषमुक्ता निःसङ्गा वीतकल्मषाः ॥ १५
 सत्त्वस्था निरहंकारा नित्यमध्यात्मकोविदाः ।
 मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते ॥ १६
 अहं संवर्तको ज्योतिरहं संवर्तको यमः ।
 अहं संवर्तकः सूर्यो अहं संवर्तकोऽनिलः ॥ १७

तारारूपाणि दृश्यन्ते यान्येतानि नभस्तले ।
 मम रूपाण्येतानि विद्धि त्वं द्विजसत्तम ॥ १८
 रत्नाकराः समुद्राश्च सर्व एव चतुर्दिशम् ।
 वसनं शयनं चैव निलयं चैव विद्धि मे ॥ १९
 कामं क्रोधं च हर्षं च भयं मोहं तथैव च ।
 ममैव विद्धि रूपाणि सर्वाण्येतानि सत्तम ॥ २०
 प्राप्नुवन्ति नरा विप्र यत्कृत्वा कर्म शोभनम् ।
 सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसा चैव जन्तुषु ॥ २१
 मद्विधानेन विहिता मम देहविहारिणः ।
 मयाभिभूतविज्ञाना विचेष्टन्ते न कामतः ॥ २२
 सम्यग्वेदमधीयाना यजन्तो विविधैर्मलैः ।

C. 3. 12973.
B. 3. 189. 24
K. 3. 192. 23

पिबामि). K1. 3. 4 D1. 5 M [अ]पः; B4 [अ]हं (for [अ]पः).
 Ś1 सदा विद्वान्; K1 समास्थाय; B1 D4 समाविद्वन्; B2
 Dn1. n2 D6 सदा विद्वन्; B3 सदा विद्धाः; B4 जलं विद्वन्;
 Dn3 (marg. sec. m. as in text) सदा विद्वान्; T1 सदा-
 ब्रह्मास् (for समाविद्धाः). — ^a) K4 Dc D1-3. 5 तथैव (for
 ताश्चैव). B4 लोकाश्चैव सृजाम्यहं.

13 ^b) B2 Dn D4. 6 M1 संस्थिता (for संश्रिता). — ^c)
 B D (except D1-3. 5) भवन्तीमे (for भजन्ते मे). — ^d)
 D1-3 G1 व्युत्क्रमेण (for विक्रं).

14 ^b) Ś1 K D3 तु; G1. 3 M1 हि (for [अ]पि). K4
 अथर्वकः; D1. 2 T1 G1. 2 M1 अथर्व च. D5 यजुर्वेदस्तथैव च.
 — ^c) G1 ततः (for मत्तः). — ^d) T1 G1 M1 [उ]त (for च).

15 ^a) T2 G2. 4 यातिं (for शान्तिं). — ^b) K4
 जितात्मानो. Ś1 K1. 2 विचेतसः; K3 [S]तिचेतसः; K4 B D
 (except D5) बुभुत्सवः. — K3 om. 15^c-16^b. — ^c) D5
 कामक्रोधैश्च निर्मुक्ताः; S अक्रोध (T2 G3. 4 'क्रोधा; G1 'काम)-
 द्वेषसंयुक्ता. — ^d) Ś1 B Dn (Dn3 marg. sec. m. as in
 text) D5 निःसङ्गा.

16 K3 Dc om. 16^{ab} (for K3, cf. v.l. 15). — ^a)
 G1 सत्यस्था. — ^b) Ś1 K1. 2 D5 'स्मचित्काः. — ^c) K3
 काममेव स तं विप्राः. — After 16, Ś1 K B1 D1-3. 5 read
 22 (cf. v.l. 17).

17 Ś1 K D1-3. 5 read 17 after 20. — ^a) Ś1
 सांवर्तको. Dn2. n3 D4. 6 वह्निर (for ज्योतिर). — ^b) Ś1
 सांवर्तको. B1. 3 Dn3 D4. 6 [S]नलः; B2 Dc Dn1. n2 T2
 G3 [S]निलः (for यमः). — T2 G3. 4 om. 17^{cd}. — ^c)
 Ś1 सांवर्तकः. — ^d) To avoid hiatus, Ś1 K1. 2 B2-4 Dn
 D4. 6 त्वहं; B1 Dc T1 G1 M ह्यहं (for अहं). Ś1 सांवर्तको.

K1-3 Dc Dn2 [S]नलः; B2 यमः (for Sनिलः).

18 ^a) B4 भावारूपाणि (sic). — ^b) K3 ये चान्येता
 (for यान्येतानि). G1. 4 नभस्तले. — ^c) B Dc Dn D4. 6
 मम वै (B4 D4. 6 ममैव) रोमकूपाणि. — ^d) T2 G मां
 (for त्वं).

19 G1 om. (hapl.) 19-20. — ^b) K4 D3 T1
 G1. 2. 4 चतुर्दिशः; M दिशो दश. — ^c) T1 वसति; T2 G3. 4
 सवनं (for वसनं). — ^d) B2-4 Dc Dn D6 विलयं; D1
 नियतं (for निलयं). M विद्धि मे ब्राह्मणोत्तम. — After 19,
 B Dn ins.:

939* मयैव सुविभक्तास्ते देवकार्यार्थसिद्धये ।

20 G1 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^a) D5 कामक्रोधौ.
 B1 कामः क्रोधश्च हर्षश्च; T1 कामक्रोधौ भयं मोहं. — ^b)
 Ś1 K2 लोभं; T1 हर्षं (for भयं). B1 मोहसु; D1. 2 T1
 चैव (for मोहं). T1 वै (for च). — ^c) Dc1 Dn D4. 6
 G2 M2 रोमाणि (for रूपाणि). — After 20, Ś1 K D1-3. 5
 read 17.

21 ^b) T2 G3 कामतः (for शोभनं). — T2 G3 om.
 21^c-22^d. — ^c) Dc M2 दौचं (for चोग्रं). — ^d) Ś1 T1
 G3 अहिंसां; G1 अहिंसाश्च (for अहिंसा). Ś1 K2 सर्व-
 (for चैव).

22 Ś1 K B1 D1-3. 5 read 22 after 16 (cf. v.l. 16).
 T2 G3 om. 22 (cf. v.l. 21). — ^a) B1 महता; G4
 सहिता (for विहिता). — ^b) S (T2 G3 om.) ममादेशवि-
 हारिणः. — ^c) T1 मयाविभूतः; G (G3 om.) मयापहृतः.
 — ^d) K3 G1 विचेष्टति.

23 ^b) B D (D3 by corr.) T1 G4 M1 यजंते (for
 यजन्तो). Ś1 K2. 3 D1. 2. 5 G1 सवैः; K1 M स्तवैः (for मलैः).

C. 3. 12973
B. 3. 189. 24
K. 3. 192. 23

शान्तात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवन्ति द्विजातयः ॥ २३
प्राप्तुं न शक्यो यो विद्वन्नैर्दुष्कृतकर्मभिः ।
लोभाभिभूतैः कृपणैरनार्यैरकृतात्मभिः ॥ २४
तं मां महाफलं विद्धि पदं सुकृतकर्मणः ।
दुष्प्रापं विप्रमूढानां मार्गं योगैर्निषेवितम् ॥ २५
यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति सत्तम ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ २६
दैत्या हिंसानुरक्ताश्च अवध्याः सुरसत्तमैः ।
राक्षसाश्चापि लोकेऽस्मिन्यदोत्पत्स्यन्ति दारुणाः ॥ २७
तदाहं संप्रसूयामि गृहेषु शुभकर्मणाम् ।
प्रविष्टो मानुषं देहं सर्वं प्रशमयाम्यहम् ॥ २८

सृष्ट्वा देवमनुष्यांश्च गन्धर्वैरगराक्षसान् ।
स्थावराणि च भूतानि संहराम्यात्ममायया ॥ २९
कर्मकाले पुनर्देहमनुचिन्त्य सृजाम्यहम् ।
प्रविश्य मानुषं देहं मर्यादाबन्धकारणात् ॥ ३०
श्वेतः कृतयुगे वर्णः पीतस्त्रेतायुगे मम ।
रक्तो द्वापरमासाद्य कृष्णः कलिधुगे तथा ॥ ३१
त्रयो भागा ह्यधर्मस्य तस्मिन्काले भवन्त्युत ।
अन्तकाले च संप्राप्ते कालो भूत्वातिदारुणः ।
त्रैलोक्यं नाशयाम्येकः कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ॥ ३२
अहं त्रिवर्त्मा सर्वात्मा सर्वलोकसुखावहः ।
अभिभूः सर्वगोऽनन्तो हृषीकेश उरुक्रमः ॥ ३३

— ^a) T₁ द्विजास्ततः; M₁ द्विजादयः.

24 G₄ om. 24. — ^a) K₃ नरैर्यैरु (for अनार्यैरु).
T₁ अजिता (for अकृता).

25 ^a) K₃ B₁₋₃ Dn D₄₋₆ G₁. 2. 4 M तस्मान्; B₄
तन्मे (for तं मां). ¹) S₁ K₁. 2 महाफलं; G₁. 2. 4 महत्फलं.
— ^b) S₁ K D₁₋₃. 5 सुकृतकर्मणां. B Dc Dn D₄. 6 नराणां
भावितात्मनां. — After 25^{ab}, M₁ ins.:

940* त्वमेवाप्यं विजानीहि नराणां भावितात्मनाम् ।

— ^c) S₁ K₁. 2 सर्वभूतानां; K₃. 4 D₁₋₃. 5 सर्वमूढानां.

— ^d) G₄ M योग- (for योगैरु).

26 = (var.) G₁ (Vulg.) 4. 7. — ^a) S₁ B₁ T₁
M हि (for च). — ^b) S₁ D₁. 3 मार्गव; K₁. 2 वै सुने;
K₃. 4 B₃. Dc D₂. 5 भारत (1) (for सत्तम). B₂ ग्लानिर्भ-
रतसत्तम.

27 G₄ om. (hapl.) 27-28. — ^a) T₁ G₁ सयक्षमा-
नुषै (G₁ नवैश्चाहं; T₂ G₂. 3 सर्वैश्च मनुजैश्चाहं; M सर्वैः
समानुषैश्चाहं. — ^b) S (G₄ om.) अवध्यो देवदानवैः. — ^c)
B₂ रक्षोभ्यं; T G₂. 3 राक्षसै (for राक्षसां). — ^d) K₃
[उ]त्पद्यन्ति; B₃ [उ]त्पत्स्यन्ते; Dc पश्यन्ति; G₃ वत्स्यन्ति (for
[उ]त्पत्स्यन्ति). K₂ दारुणं.

28 G₄ om. 28 (cf. v.l. 27). — ^a) K₃ D₅ संप्रसूये
वै; T₁ समसूयामि; G₁ सुप्रसूयामि. — ^b) M₁ कर्मिणां.
— T₂ G₃ om. 28^{cd}. — ^c) S₁ K₁. 3. 4 D₁₋₃. 5 प्रविश्य
(for 'ष्टे). — K om. (hapl.) 28^d-30^d. — ^d) S₁ K₂. 4
D₃. 5 [उ]त (for [अ]हम्). D₁. 2 तत्सर्वं प्रशमाम्युत.

29 K₁ om. 29 (cf. v.l. 28). — ^a) D₁. 2 देवान्
(for देव). S₁ K (K₁ om.) D₁₋₃ वै; B₁. 2 Dc₁ Dn
D₄. 6 तु (for च). K₃ (corrupt) सृष्ट्वा च मनुष्यान्वै;

D₅ सृष्ट्वा देवमनुष्याणां. — ^e) K₄ D₃ सर्वाणि (for भूतानि).
— ^d) D₅ काम्यया (for मायया).

30 K₁ om. 30^{ab} (cf. v.l. 28). — ^a) D₅ कामं
(for कर्म). G₂. 4 कर्मकालेषु निर्देहम्. — ^b) S₁ K (K₁
om.) D₁₋₃ अनुसृत्य; Dc (corrupt) अचिन्त्यं; Dn D₄. 6
अविचिन्त्य. S₁ K₂. 3 D₁₋₃. 5 ब्रजाम्यहं. — ^c) B₁₋₃ Dc
Dn D₄. 6 T₁ G₁ M आविश्य (for प्र). S लोकं (for
देहं).

31 ^a) B₁ ब्रह्मन् (for वर्णः). — ^b) S₁ K D₁₋₃. 5
रक्तस्; B₁. 3 Dc₂ D₄ श्यामस् (for पीतस्). S₁ K D₁₋₃
तथा; B₂ [S]भवत् (for मम). — ^c) S₁ K D₁₋₃ पीतो;
T₁ G₁ M₁ श्यामो; G₂. 4 श्यामं (for रक्तो). — ^d) K₄ B₄
सदा; B₂ [S]भवत्; Dc₂ ह्यहं; D₁₋₃ मम (for तथा).

32 ^a) K₂ अधर्मस्य; B₂ D₅ च धर्मस्य (for ह्य). — ^b)
K₃ D₅ हि; B₂₋₄ Dc Dn D₄. 6 M च (for [उ]त). — After
32^{ab}, S ins.:

941* यदा भवति मे वर्णः कृष्णो वै मुनिसत्तम ।

— ^c) K₃ आसकाले. S₁ K₁. 2 तु; D₃ [S]पि (for च).
— ^d) K₁ (sup. lin. as in text). 2 भूताति; Dc D₅ T₂
G₂₋₄ भूत्वा सु. B₁ काले भूते च दा. — ^e) B₁ [ए]व;
T₁ [ए]तत् (for [ए]कः). S₁ K₁₋₃ D₅ संहरामि जगत्सर्वं
(K₁ कृत्स्नं) कल्पादौ विसृजाम्यहं.

33 ^a) K₂ त्रिकर्मा; B₁ तु धर्मः; M त्रिवर्त्मः. K₃ B
Dn D₄. 6 विश्वात्मा (for सर्वा). Dc अहं त्रिवर्गविश्वात्मा.
— ^b) S₁ सर्वभूतं; B₁ हृषीकेशस्त्रिविक्रमः; T₁ सर्वलोकशु-
भावहः. — G₄ om. 33^{cd}. — ^c) Dn₂ D₃. 6 अविभूः; S
अजितः (for अभिभूः). — ^d) K₂ उरुक्रमं; S नरोत्तमः.

34 ^a) D₃ काले चक्रं; G₄ अहं ब्रह्मन्. T₁ [ए]तत् (for

कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मन्नहमरूपि वै ।
 शमनं सर्वभूतानां सर्वलोककृतोद्यमम् ॥ ३४
 एवं प्रणिहितः सम्यङ्मयात्मा मुनिसत्तम ।
 सर्वभूतेषु विप्रेन्द्र न च मां वेत्ति कश्चन ॥ ३५
 यच्च किञ्चित्त्वया प्राप्तं मयि क्लेशात्मकं द्विज ।
 सुखोदयाय तत्सर्वं श्रेयसे च तवानघ ॥ ३६
 यच्च किञ्चित्त्वया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
 विहितः सर्वथैवासौ ममात्मा मुनिसत्तम ॥ ३७
 अर्धं मम शरीरस्य सर्वलोकपितामहः ।
 अहं नारायणो नाम शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ३८
 यावद्युगानां विप्रर्षे सहस्रपरिवर्तनम् ।

तावत्सपिमि विश्वात्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ३९
 एवं सर्वमहं कालमिहासे मुनिसत्तम ।
 अशिशुः शिशुरूपेण यावद्ब्रह्मा न बुध्यते ॥ ४०
 मया च विप्र दत्तोऽयं वरस्ते ब्रह्मरूपिणा ।
 असकृत्परितुष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ ४१
 सर्वमेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
 विष्णुवोऽसि मया ज्ञातस्ततस्ते दर्शितं जगत् ॥ ४२
 अभ्यन्तरं शरीरस्य प्रविष्टोऽसि यदा मम ।
 दृष्ट्वा लोकं समस्तं च विस्मितो नावबुध्यसे ॥ ४३
 ततोऽसि वक्त्राद्विप्रर्षे द्रुतं निःसारितो मया ।
 आख्यातस्ते मया चात्मा दुर्ज्ञेयोऽपि सुरासुरैः ॥ ४४

C. 3. 12995
B. 3. 189. 46
K. 3. 192. 45

[ए]को). — ^b) Dc₂ T₁ G_{1.2} M अरूपिणं; Dn अरूपकं (for अरूपि वै). B₁ ब्रह्मादं वदुरूपधृक्; B₄ ब्रह्मन्नहरहः सदा; G₄ कालचक्रमरूपकं. — ^c) K₃ शमनी; D₄ समनं; T₁ G₁ M शयनं. ¹) K₁ D₁₋₃ सर्वलोकानां. — ^d) K₂ सर्वलोककृतोद्यमः; K₃ भूतकृतो यमः; B₁ सर्वकर्मकृतोद्यमं; D₁₋₃ सर्वभूतकृत्; S (except T₁ G₁) सर्वकालकृत्. — ¹) K₁ D_{1-3.5} ins. after 34; B Dc Dn D_{4.6} after 35:

942* सर्वलोके च मां भक्ताः पूजयन्ति च सर्वशः ।

[¹) B₁ D_{1-3.5} लोकेषु (for लोके च). Dn₂ D₃ भक्त्या (for भक्ताः). ¹) K₁ Dc D_{1-3.5} सनातनं (for च सर्वशः).]

35 ^a) K₃ समं (for सम्यङ्). — ^b) K₄ B Dn D_{4.6} ममात्मा; T G मायया. D₃ द्विजसत्तम. — ^c) B₄ सर्वभूतानि. ¹) K₁ D_{1-3.5} विप्रर्षे.

36 ^a) ¹) K₁₋₃ D_{1.2.5} इह; T₁ त्वयि (for त्वया). T₁ प्रोक्तं (for प्राप्तं). — ^b) K₃ B₁ Dc₂ Dn₃ T₁ अपि (for मयि). ¹) K₁ क्लेशात्मजं; K₃ त्मका. B₁ सुखं (for द्विज). T₃ (before corr.) G_{2.4} मयि क्लेशा द्विजोत्तम. — G₄ om. 36^c-37^d. — ^c) ¹) K₁ 2 फलो (for सुखो). — ^d) D₃ transp. च and तव. ¹) तथा; T₁ तदा; G₁ यदा (for तवा).

37 G₄ om. 37 (cf. v.l. 36). — ^a) T₁ G₁ किञ्चिद्वि (for च किञ्चित्). — After 37^{ab}, K_{1.2} read 42^{cd}. — ^c) D₅ विहितं. ¹) K₁ 2 सर्व एवासौ; Dn_{1.3} D₄ सर्वदैवासौ; D₅ सर्वथा वै ते; T₁ सर्वथैवाहं; T₃ G_{2.3} M सर्वथैवात्मा. — ^d) ¹) K₁ 2 D₅ मयात्मा; S (G₄ om.) ममासौ. K₃ कुरुन्दन; B_{1.3} Dc Dn D_{4.6} भूतभावनः; B₄ D₃ द्विजसत्तम. B₂ मया भूतभवेन च.

38 ^a) T₃ G₂₋₄ अहं धर्मशरीरश्च (G₂ 'स्य). — K₄ om. (hapl.) 38^c-39^d. — ^c) T₂ G₂₋₄ देवः (for नाम).

39 K₄ om. 39 (cf. v.l. 38). — ^a) T₁ एतद् (for यावद्). G_{2.4} युगांतं (for युगानां). — ^b) ¹) K₁ 2 B D (except D_{3.5.6}) सहस्रपरिवर्तनात्; G₁ सहस्रं परिवर्तनं. — ^c) ¹) K₁ 2 D_{1-3.5} T₁ G₁ स्वपिति; T₂ G₂₋₄ स्वपामि. D₃ धर्मात्मा (for विश्वा). — ^d) B Dc Dn D_{4.6} T₂ (by corr.) G₃ सर्वभूतानि (Dn₁ 'न्वि-) मोहयन्.

40 ^a) G₄ इमं (for अहं). — ^b) K₃ इहासि; K₄ M₁ इहास्ते; B Dn₃ D₄₋₆ इहास्ते (B₁ 'सं). ¹) K₁ D_{1-3.5} द्विजसत्तम; T₂ G मुनिपुंगव.

41 ^a) D₅ ब्रह्म (for विप्र). B Dc Dn D_{4.6} मया च दत्तो विप्राग्रय (B₁ Dc 'य). — ^b) B₄ ब्रह्मचारिणे; D_{1.2} विप्ररूपिणा (D₂ 'णे). — G₄ om. 41^{cd}. — ^c) D₃ परिहृष्टेन. — ^d) K_{2.4} Dn₃ D_{1.2.5} G₃ पूजितः; M₁ पूजिते; M₂ ब्रह्मर्षिगणपूजितः.

42 ^a) D_{1.2} लोकार्णवं (for एका). — ^b) ¹) K₁ 2 Dc₁ D₁ M₂ नष्टस्थावरजंगमं. — ^c) B₁ विष्णुतेसि; Dn₂ विष्णुवोपि. M₂ विष्णुवो मयि यजातः. — K_{1.2} read 42^{cd} after 37^{ab}.

43 ^c) K₃ दत्वा (for दृष्ट्वा). — ^d) ¹) K₁ विस्मृतो.

44 ^a) K₃ तेनासि (for ततो). G₄ वर्षाद् (for वक्त्राद्). K₄ B₄ ततो वक्त्रादि (B₄ 'त्तु) विप्रर्षे. — ¹) K₁ om. (hapl.) 44^b-45^c. — ^b) G₂ दूरं (for द्रुतं). — ^c) T₁ च (for ते). M₂ मयात्मा च (by transp.). — ^d) B_{1.2} दुर्विज्ञेयः; D₅ दुर्विज्ञानः (for दुर्ज्ञेयोऽपि). B₃ Dc Dn D_{4.6} हि (for ऽपि). B₁ सुरादिभिः; D₁ चराचरैः.

यावत्स भगवान्ब्रह्मा न बुध्यति महातपाः ।
 तावत्त्वमिह विप्रर्षे विश्रब्धश्चर वै सुखम् ॥ ४५
 ततो विबुद्धे तस्मिन्स्तु सर्वलोकपितामहे ।
 एकीभूतो हि स्रक्ष्यामि शरीराद्विजसत्तम ॥ ४६
 आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुं सलिलमेव च ।
 लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्थावरजङ्गमम् ॥ ४७
 मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः ।
 प्रजाश्रेयाः प्रपश्यामि विचित्रा बहुधाकृताः ॥ ४८
 एतद्दृष्टं मया राजंस्तस्मिन्प्राप्ते युगक्षये ।
 आश्चर्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्मभृतां वर ॥ ४९
 यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मनिमेक्षणः ।

स एष पुरुषन्याग्र संबन्धी ते जनार्दनः ॥ ५०
 अस्यैव वरदानाद्वि स्मृतिर्न प्रजहाति माम् ।
 दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्दसरणं तथा ॥ ५१
 स एष कृष्णो वाष्पेयः पुराणपुरुषो विभुः ।
 आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ॥ ५२
 एष धाता विधाता च संहर्ता चैव सात्वतः ।
 श्रीवत्सवक्षा गोविन्दः प्रजापतिपतिः प्रभुः ॥ ५३
 दृष्ट्वेमं वृष्णिशार्दूलं स्मृतिर्मामियमागता ।
 आदिदेवमजं विष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥ ५४
 सर्वेषामेव भूतानां पिता माता च माधवः ।
 गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं कौरवर्षभाः ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

45 ¹ om. 45^{ab} (cf. v.l. 44). — ² B Dc Dn Ds न बुध्यते (B1 नाबुध्यत) (for न बुध्यति). T1 पितामहः. — After 45^{ab}, T1 repeats 40^{ab}. — ³ Ds त्वमिह; S त्वमपि (for त्वमिह). — ⁴ K1 G1. 4 M विस्त्रब्धश्च; Ds विश्रब्धं.

46 ¹ ² ³ सुखावहे. — ⁴ G1 एकीभूतं. ⁵ ⁶ [S]स्मि स्रक्ष्यामि; K1. 3 [S]स्मि द्रक्ष्यामि; T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 प्रवे; T2 (after corr.) विस्र; G3 विस्र; M प्रस््र (for हि स्र). — ⁷ B4 G2. 4 शरीरं; D3 शरीरान्. B1-3 Dc Dn D4. 6 T2 G1. 3 शरीराणि द्विजोत्तम.

47 ¹ ² ³ K1-3 B1 Dc2 T2 G2-4 पृथिवी. — ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ K1. 2 B1 D1. 2 T G2-4 वायुः; K3 वयुः (for वायुं). K3 वा; M2 तु (for च). — ⁸ K4 T1 G2 M2 [अ]भवत् (for भवेत्). — ⁹ K4 अहं (for इह).

48 ¹ ² T1 परमोद्भुतः. — ³ B Dn Ds विविधाः; Ds बहुलाः (for बहुधा).

49 ¹ ² K3 B2. 3 D (except D1-3. 5) एवं (for एतद्). G1 दृष्टो (for दृष्टं). K3 महाराजन्; S मया तात (for मया राजन्). — ³ G4 पुरुषं (for भरतं). — After 49, B1 ins.:

943* सूतात्मानं समाहृत चतुर्दशविधानतः ।

परमात्मानमाविश्य सुपितृमित्रधी ** ।

50 G3 om. 50. — ¹ T1 स च; G1 M यश्च; G2. 4 येन; G3 यो वै (for यः स). — ² B D (except D1-3. 5) T1 G1 M पश्यायेतेक्षणः. — ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴ ⁴⁶⁵ ⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷ ⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ ⁴⁷⁰ ⁴⁷¹ ⁴⁷² ⁴⁷³ ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ ⁴⁷⁶ ⁴⁷⁷ ⁴⁷⁸ ⁴⁷⁹ ⁴⁸⁰ ⁴⁸¹ ⁴⁸² ⁴⁸³ ⁴⁸⁴ ⁴⁸⁵ ⁴⁸⁶ ⁴⁸⁷ ⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹ ⁴⁹⁰ ⁴⁹¹ ⁴⁹² ⁴⁹³ ⁴⁹⁴ ⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ ⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸ ⁴⁹⁹ ⁵⁰⁰ ⁵⁰¹ ⁵⁰² ⁵⁰³ ⁵⁰⁴ ⁵⁰⁵ ⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ ⁵⁰⁹ ⁵¹⁰ ⁵¹¹ ⁵¹² ⁵¹³ ⁵¹⁴ ⁵¹⁵ ⁵¹⁶ ⁵¹⁷ ⁵¹⁸ ⁵¹⁹ ⁵²⁰ ⁵²¹ ⁵²² ⁵²³ ⁵²⁴ ⁵²⁵ ⁵²⁶ ⁵²⁷ ⁵²⁸ ⁵²⁹ ⁵³⁰ ⁵³¹ ⁵³² ⁵³³ ⁵³⁴ ⁵³⁵ ⁵³⁶ ⁵³⁷ ⁵³⁸ ⁵³⁹ ⁵⁴⁰ ⁵⁴¹ ⁵⁴² ⁵⁴³ ⁵⁴⁴ ⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ ⁵⁴⁷ ⁵⁴⁸ ⁵⁴⁹ ⁵⁵⁰ ⁵⁵¹ ⁵⁵² ⁵⁵³ ⁵⁵⁴ ⁵⁵⁵ ⁵⁵⁶ ⁵⁵⁷ ⁵⁵⁸ ⁵⁵⁹ ⁵⁶⁰ ⁵⁶¹ ⁵⁶² ⁵⁶³ ⁵⁶⁴ ⁵⁶⁵ ⁵⁶⁶ ⁵⁶⁷ ⁵⁶⁸ ⁵⁶⁹ ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹ ⁵⁷² ⁵⁷³ ⁵⁷⁴ ⁵⁷⁵ ⁵⁷⁶ ⁵⁷⁷ ⁵⁷⁸ ⁵⁷⁹ ⁵⁸⁰ ⁵⁸¹ ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ ⁵⁸⁸ ⁵⁸⁹ ⁵⁹⁰ ⁵⁹¹ ⁵⁹² ⁵⁹³ ⁵⁹⁴ ⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶ ⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ ⁶⁰⁰ ⁶⁰¹ ⁶⁰² ⁶⁰³ ⁶⁰⁴ ⁶⁰⁵ ⁶⁰⁶ ⁶⁰⁷ ⁶⁰⁸ ⁶⁰⁹ ⁶¹⁰ ⁶¹¹ ⁶¹² ⁶¹³ ⁶¹⁴ ⁶¹⁵ ⁶¹⁶ ⁶¹⁷ ⁶¹⁸ ⁶¹⁹ ⁶²⁰ ⁶²¹ ⁶²² ⁶²³ ⁶²⁴ ⁶²⁵ ⁶²⁶ ⁶²⁷ ⁶²⁸ ⁶²⁹ ⁶³⁰ ⁶³¹ ⁶³² ⁶³³ ⁶³⁴ ⁶³⁵ ⁶³⁶ ⁶³⁷ ⁶³⁸ ⁶³⁹ ⁶⁴⁰ ⁶⁴¹ ⁶⁴² ⁶⁴³ ⁶⁴⁴ ⁶⁴⁵ ⁶⁴⁶ ⁶⁴⁷ ⁶⁴⁸ ⁶⁴⁹ ⁶⁵⁰ ⁶⁵¹ ⁶⁵² ⁶⁵³ ⁶⁵⁴ ⁶⁵⁵ ⁶⁵⁶ ⁶⁵⁷ ⁶⁵⁸ ⁶⁵⁹ ⁶⁶⁰ ⁶⁶¹ ⁶⁶² ⁶⁶³ ⁶⁶⁴ ⁶⁶⁵ ⁶⁶⁶ ⁶⁶⁷ ⁶⁶⁸ ⁶⁶⁹ ⁶⁷⁰ ⁶⁷¹ ⁶⁷² ⁶⁷³ ⁶⁷⁴ ⁶⁷⁵ ⁶⁷⁶ ⁶⁷⁷ ⁶⁷⁸ ⁶⁷⁹ ⁶⁸⁰ ⁶⁸¹ ⁶⁸² ⁶⁸³ ⁶⁸⁴ ⁶⁸⁵ ⁶⁸⁶ ⁶⁸⁷ ⁶⁸⁸ ⁶⁸⁹ ⁶⁹⁰ ⁶⁹¹ ⁶⁹² ⁶⁹³ ⁶⁹⁴ ⁶⁹⁵ ⁶⁹⁶ ⁶⁹⁷ ⁶⁹⁸ ⁶⁹⁹ ⁷⁰⁰ ⁷⁰¹ ⁷⁰² ⁷⁰³ ⁷⁰⁴ ⁷⁰⁵ ⁷⁰⁶ ⁷⁰⁷ ⁷⁰⁸ ⁷⁰⁹ ⁷¹⁰ ⁷¹¹ ⁷¹² ⁷¹³ ⁷¹⁴ ⁷¹⁵ ⁷¹⁶ ⁷¹⁷ ⁷¹⁸ ⁷¹⁹ ⁷²⁰ ⁷²¹ ⁷²² ⁷²³ ⁷²⁴ ⁷²⁵ ⁷²⁶ ⁷²⁷ ⁷²⁸ ⁷²⁹ ⁷³⁰ ⁷³¹ ⁷³² ⁷³³ ⁷³⁴ ⁷³⁵ ⁷³⁶ ⁷³⁷ ⁷³⁸ ⁷³⁹ ⁷⁴⁰ ⁷⁴¹ ⁷⁴² ⁷⁴³ ⁷⁴⁴ ⁷⁴⁵ ⁷⁴⁶ ⁷⁴⁷ ⁷⁴⁸ ⁷⁴⁹ ⁷⁵⁰ ⁷⁵¹ ⁷⁵² ⁷⁵³ ⁷⁵⁴ ⁷⁵⁵ ⁷⁵⁶ ⁷⁵⁷ ⁷⁵⁸ ⁷⁵⁹ ⁷⁶⁰ ⁷⁶¹ ⁷⁶² ⁷⁶³ ⁷⁶⁴ ⁷⁶⁵ ⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ ⁷⁶⁸ ⁷⁶⁹ ⁷⁷⁰ ⁷⁷¹ ⁷⁷² ⁷⁷³ ⁷⁷⁴ ⁷⁷⁵ ⁷⁷⁶ ⁷⁷⁷ ⁷⁷⁸ ⁷⁷⁹ ⁷⁸⁰ ⁷⁸¹ ⁷⁸² ⁷⁸³ ⁷⁸⁴ ⁷⁸⁵ ⁷⁸⁶ ⁷⁸⁷ ⁷⁸⁸ ⁷⁸⁹ ⁷⁹⁰ ⁷⁹¹ ⁷⁹² ⁷⁹³ ⁷⁹⁴ ⁷⁹⁵ ⁷⁹⁶ ⁷⁹⁷ ⁷⁹⁸ ⁷⁹⁹ ⁸⁰⁰ ⁸⁰¹ ⁸⁰² ⁸⁰³ ⁸⁰⁴ ⁸⁰⁵ ⁸⁰⁶ ⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸ ⁸⁰⁹ ⁸¹⁰ ⁸¹¹ ⁸¹² ⁸¹³ ⁸¹⁴ ⁸¹⁵ ⁸¹⁶ ⁸¹⁷ ⁸¹⁸ ⁸¹⁹ ⁸²⁰ ⁸²¹ ⁸²² ⁸²³ ⁸²⁴ ⁸²⁵ ⁸²⁶ ⁸²⁷ ⁸²⁸ ⁸²⁹ ⁸³⁰ ⁸³¹ ⁸³² ⁸³³ ⁸³⁴ ⁸³⁵ ⁸³⁶ ⁸³⁷ ⁸³⁸ ⁸³⁹ ⁸⁴⁰ ⁸⁴¹ ⁸⁴² ⁸⁴³ ⁸⁴⁴ ⁸⁴⁵ ⁸⁴⁶ ⁸⁴⁷ ⁸⁴⁸ ⁸⁴⁹ ⁸⁵⁰ ⁸⁵¹ ⁸⁵² ⁸⁵³ ⁸⁵⁴ ⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ ⁸⁵⁷ ⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² ⁸⁶³ ⁸⁶⁴ ⁸⁶⁵ ⁸⁶⁶ ⁸⁶⁷ ⁸⁶⁸ ⁸⁶⁹ ⁸⁷⁰ ⁸⁷¹ ⁸⁷² ⁸⁷³ ⁸⁷⁴ ⁸⁷⁵ ⁸⁷⁶ ⁸⁷⁷ ⁸⁷⁸ ⁸⁷⁹ ⁸⁸⁰ ⁸⁸¹ ⁸⁸² ⁸⁸³ ⁸⁸⁴ ⁸⁸⁵ ⁸⁸⁶ ⁸⁸⁷ ⁸⁸⁸ ⁸⁸⁹ ⁸⁹⁰ ⁸⁹¹ ⁸⁹² ⁸⁹³ ⁸⁹⁴ ⁸⁹⁵ ⁸⁹⁶ ⁸⁹⁷ ⁸⁹⁸ ⁸⁹⁹ ⁹⁰⁰ ⁹⁰¹ ⁹⁰² ⁹⁰³ ⁹⁰⁴ ⁹⁰⁵ ⁹⁰⁶ ⁹⁰⁷ ⁹⁰⁸ ⁹⁰⁹ ⁹¹⁰ ⁹¹¹ ⁹¹² ⁹¹³ ⁹¹⁴ ⁹¹⁵ ⁹¹⁶ ⁹¹⁷ ⁹¹⁸ ⁹¹⁹ ⁹²⁰ ⁹²¹ ⁹²² ⁹²³ ⁹²⁴ ⁹²⁵ ⁹²⁶ ⁹²⁷ ⁹²⁸ ⁹²⁹ ⁹³⁰ ⁹³¹ ⁹³² ⁹³³ ⁹³⁴ ⁹³⁵ ⁹³⁶ ⁹³⁷ ⁹³⁸ ⁹³⁹ ⁹⁴⁰ ⁹⁴¹ ⁹⁴² ⁹⁴³ ⁹⁴⁴ ⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ ⁹⁴⁷ ⁹⁴⁸ ⁹⁴⁹ ⁹⁵⁰ ⁹⁵¹ ⁹⁵² ⁹⁵³ ⁹⁵⁴ ⁹⁵⁵ ⁹⁵⁶ ⁹⁵⁷ ⁹⁵⁸ ⁹⁵⁹ ⁹⁶⁰ ⁹⁶¹ ⁹⁶² ⁹⁶³ ⁹⁶⁴ ⁹⁶⁵ ⁹⁶⁶ ⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ ⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ ⁹⁷¹ ⁹⁷² ⁹⁷³ ⁹⁷⁴ ⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶ ⁹⁷⁷ ⁹⁷⁸ ⁹⁷⁹ ⁹⁸⁰ ⁹⁸¹ ⁹⁸² ⁹⁸³ ⁹⁸⁴ ⁹⁸⁵ ⁹⁸⁶ ⁹⁸⁷ ⁹⁸⁸ ⁹⁸⁹ ⁹⁹⁰ ⁹⁹¹ ⁹⁹² ⁹⁹³ ⁹⁹⁴ ⁹⁹⁵ ⁹⁹⁶ ⁹⁹⁷ ⁹⁹⁸ ⁹⁹⁹ ¹⁰⁰⁰

51 ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ^{164</}

१८८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तास्तु ते पार्था यमौ च पुरुषर्षभौ ।
 द्रौपद्या कृष्णया सार्धं नमश्चक्रुर्जनार्दनम् ॥ १
 स चैतान्पुरुषव्याघ्र साम्रा परमवल्गुना ।
 सान्त्वयामास मानार्हान्मन्यमानो यथाविधि ॥ २
 युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महामुनिम् ।
 पुनः पप्रच्छ साम्राज्ये भविष्यां जगतो गतिम् ॥ ३
 आश्चर्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदतां वर ।
 मुने भार्गव यद्वृत्तं युगादौ प्रभवाप्ययौ ॥ ४
 अस्मिन्कलियुगेऽप्यस्ति पुनः कौतूहलं मम ।

समाकुलेषु धर्मेषु किं नु शेषं भविष्यति ॥ ५
 किंवीर्या मानवास्तत्र किमाहारविहारिणः ।
 किमायुषः किंवसना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ६
 कां च काष्ठां समासाद्य पुनः संपत्स्यते कृतम् ।
 विस्तरेण मुने ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे ॥ ७
 इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठः पुनरेवाभ्यभाषत ।
 रमयन्वृष्णिशार्दूलं पाण्डवांश्च महामुनिः ॥ ८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 भविष्यं सर्वलोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ ।
 कलुषं कालमासाद्य कथ्यमानं निबोध मे ॥ ९

D₈ (both om. sub-parvan name) mention only भविष्य; and D₄, likewise, only भविष्यत्. — *Adhy. name*: G₁ भगवदात्ममायाप्रतिपादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ 96 (= 196); D_n 188 (D_n 189); D₁ 195; S (M₂ inf. lin.) 191 (M₂ orig. 194). — *Sloka no.*: D_n 59; D₁ 57.

188

1 ^a) B₂. 3 D (except D₁-3) च (for तु). K₄ पार्थास्ते (by transp.). — ^b) K₂. 4 D_n 1 D₂. 3 T₂ G₂-4 भरतर्षभौ. — ^c) B₂-4 D (except D₁-3. 5) T G 'चा सहिताः सर्वे'.

2 ^a) Ś₁ K₂ B₄ D₁ T₁ चैतान्; D₈ चैषां; M च तान्. Ś₁ K B₂-4 D₂ D₃ M₁ 'व्याघ्रः; T₂ G₂-4 'व्याघ्रान्. — ^c) B D_n D₄. 6 मानार्हो; D₁. 2 दाशार्हो. — ^d) K₂ मन्यमाना; K₃. 4 D₂ D₃ G₄ M मान्यमानो (K₃ 'ना; D₂ 'नौ). — B D (except D₁-3. 5) read the colophon after 2, instead of reading it at the end of the preceding adhy.

3 Before 3, B D (except D₁-3. 5) read वैशं उ°. — ^b) Ś₁ K₁ मार्कण्डेयं. T₁ तपोनिधि (for महा). — ^c) K₄ D₂. 3 धर्मात्मा; T G सामात्यो; M संभाष्य (for साम्राज्ये). — ^d) G₂. 4 भविष्यज्.

4 Before 4, K₂ B D (except D₂. 3. 5) T₁ G₁. 2 M₁ ins. युधिष्ठिर उ° (resp. युधि°). — ^a) S (except M₁)

सुमहत् (for भवतः). — ^b) B₄ T₂ G₂-4 M वद (B₄ गद; G₄ भव) तस्तत्र; D₃ भरतर्षभ (for वदतां वर). — ^c) T G₂-4 मुने भगवतो वृत्तं. — ^d) Ś₁ युगानां (for 'दौ). Ś₁ प्रभ***; K₁-3 B₂. 3 M प्रभवाप्ययं (M 'ये); K₄ B₁ D₂ D₁. 8. 5 T₁ G₁ 'व्ययं (D₃ T₁ G₁ 'व्यये); B₄ 'त्यपि; D_n D₂. 4. 6 'व्ययं; T₂ G₂-4 only as in text.

5 K₄ om. 5. — ^a) Ś₁ K₁-3 D₁-3. 5 चैव; B D_n D₄. 6 स्वस्ति (for [S]प्यस्ति). — ^c) D₈ भूतेषु (for धर्मेषु). — ^d) B D_n D₄. 6 किं नु (for किं तु). K₃ D₃ शेषो; T₁ G₁ शिष्टं (for शेषं).

6 ^a) K₃ किंकार्या. — ^b) M₁ किमाचार°. — ^c) M₁ किमाहाराः (for 'युषः). G₁ M₁ किंवसानाः. — ^d) D₈ कलौ युगे (for युग°).

7 ^b) B₁ ध्रुवं (for कृतं). Ś₁ K₁-3 D₈ प्रपत्स्यन्ति (K₃ 'वेक्ष्यामि) कृतं युगं. — ^d) N (except B₄ D_n 1. n₂) हि (for [इ]ह).

8 Before 8, Ś₁ K₁. 2. 4 B₁ D₁-3. 5 S (except G₂) वैशं उ° (resp. वैशं°). — D₁ om. 8°-9°. — ^d) Ś₁ K B₃. 4 D₂. 3 महर्षिभिः; B₁. 2 D_n D₄. 6 महानृषिः; D₈ सहद्विजैः.

9 Ś₁ K₁. 4 D₁-3 S (except M₁) om. the ref. — K₂. 3 B D (except D₁-3; D₈ marg. sec. m.) ins. after the ref.: T₂ G₂-4 (all om. the ref. and line 2) ins. after 8:

944* शृणु राजन्मया दृष्टं यत्पुरा श्रुतमेव च ।
 अनुभूतं च राजेन्द्र देवदेवप्रसादजम् ।

[655]

C. 3. 13017
B. 3. 190. 9
K. 3. 193. 9

कृते चतुष्पात्सकलो निर्व्याजोपाधिवर्जितः ।
वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वभवत्पुरा ॥ १०
अधर्मपादविद्वस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ।
त्रेतायां द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते ॥ ११
त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति ।
चतुर्थंशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति ॥ १२
आयुर्वीर्यमथो बुद्धिर्वलं तेजश्च पाण्डव ।
मनुष्याणामनुयुगं हसतीति निबोध मे ॥ १३
राजानो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ।
व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः ॥ १४
सत्यं संक्षेप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।

सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति ॥ १५
आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्यन्त्युपशिक्षितुम् ।
विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभोऽप्यभिभविष्यति ॥ १६
लोभक्रोधपरा मूढाः कामसक्ताश्च मानवाः ।
वैरवद्वा भविष्यन्ति परस्परवधेप्सवः ॥ १७
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्यन्तः परस्परम् ।
शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः ॥ १८
अन्त्या मध्या भविष्यन्ति मध्याश्चान्तावसायिनः ।
ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ १९
वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकाः ।
भार्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २०

— D₁ om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — ^a) K₃ T G भविष्यत्.
D₅ सर्वलोकेषु. — ^c) B₁ प्रलयं कालम्; T₁ G₁ M₂ कालं
कलुषम् (by transp.).

10 ^b) K₂ B₄ D₃ निर्व्याजोपधि (B₄ 'रि) वर्जितः. — ^c)
Ś₁ K₁. 2. 4 D₁-3. 5 नृपः; T₁ पृष्ठः (for वृषः). — ^d) K₄
D₅ T₁ मानुषेषु. G₂. 4 तदा (for पुरा). D_n D₆ मनुष्ये
भरतर्षभ.

11 ^a) Ś₁ D₆ D_n G₄ अधर्मः पादविद्वस्तु (G₄ 'ध्वस्तः);
K₁. 2 स धर्मपादविद्वस्तु; D₁ धर्मः पादविरुद्धश्च; D₂ T₂ G₂. 3
अधर्मपादविध्वस्तः (D₂ 'द्वश्च); T₁ G₁ धर्मः पादविहीनस्तु
(G₁ 'श्च). — M₂ om. (hapl.) 11^b-12^c. — ^c) Ś₁
द्वापरेणेति; K₃ 'रार्धेन; D₅ 'रे चैव; G₁ 'रोर्धेन.

12 M₂ om. 12^{abc} (cf. v.l. 11). — ^a) D₁ अंगैर्
(for अंशैर्). Ś₁ मनुष्यान् (for अधर्मस्). — Ś₁ K₁ om.
(hapl.) 12^{bc}. — ^b) D₅ लोकं (for लोकान्). K₂ मनुष्या-
नुपतिष्ठति. — After 12^{ab}, N (except Ś₁ K₁ D₁) ins.:

945* तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ।

— D₁ om. (hapl.) 12^{cd}. — ^d) Ś₁ अधर्मः (for मनुष्यान्).
K₄ उपसेवते; B₁. 3 उपतिष्ठते.

13 ^a) Ś₁ K D₁-3. 5 यशो बु (K₁. 3 'बु)द्धिर्; S
(except M₁) मनो बुद्धिर् (for अथो बुद्धिर्). — ^c) B₁
कलियुगे (for अनुयुगं). K₄ G₁. 2. 4 हसंतीति; T₁ हस्यतीति.

14 ^a) S ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः. — ^b) Ś₁ शुद्धा (for
शूद्रा). — ^c) T₁ व्याजाद् (for व्याजैर्). — ^d) K₄ B₂. 4
D₁-3 T G M₁ जनाः; D₅ नृपाः (for नराः). Ś₁ K₁-3
धर्मवैतंसिकैर्दृताः; M₂ धर्मवीतं सुसंभृताः.

15 15^{ab} = (var.) 38^{ab}. — ^a) K₁. 2 सत्यः. K₄ D₁

S संक्षिप्यते. D₁. 2 धर्मो (for लोके). — ^c) B₁ सत्यं
हन्यात्; D₁ सत्यहानिस्. — ^d) T G transp. आयुर and अल्पं.

16 K₄ om. (hapl.) 16. — ^a) B₁ संक्षयाद्. Ś₁
विद्या. — ^b) D₃ M₂ शिक्षंति. B₂. 3 D (except D₁-3. 5)
[उ]पजीवितुं; B₄ [उ]पसेवितुं. B₁ न शक्यमुपजीवति. — ^c)
Ś₁ K (K₄ om.) B₄ D₁-3. 5 अबुद्धीस्तान्; T₁ अवज्ञानाल्;
T₂ G₃ अभिज्ञानाल्. B₁ विद्याहीनास्थिरज्ञानाल्; G₄ विद्या-
नामनभिज्ञानाल्. — ^d) T₁ M₁ हि (for उपि). B₁ लोभो-
त्पत्तिर्भविष्यति; T₂ G₂-4 लोभक्रोधौ भविष्यतः.

17 ^a) Ś₁ K D₁-3. 5 क्रोधलोभं (by transp.); T₁ G₁
लोभमोहं. — ^b) K₂. 4 B₁. 3. 4 D₆ D_n D₁. 2. 4. 6 कामा-
सक्ताः; D₅ T G₂-4 कामेसक्ताः. — ^c) K₁. 2 वैरवद्वा; K₄
D₁. 3 'बुध्या; B₄ T G 'सक्ता. — D₁ om. (hapl.)
17^d-18^c. — ^d) B₁-3 D (except D₂. 3. 5; D₁ om.)
'वधैषिणः.

18 K₃ om. 18^a-19^b; D₁ om. 18^{abc} (cf. v.l. 17).
— ^a) = 41^a. G₄ ब्राह्मणक्षत्रियविशः. — ^b) D₆ T₁ G₁
M₁ संकिंरतः; D₅ T₂ G₂-4 संकीर्यते; M₂ संसरतः.

19 K₃ om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). — ^a) Ś₁ K₁ अंत-
मध्या; K₂ D₃ M₂ अंता मध्या; D₂ आद्या मध्या. — ^b) B
D₆ D_n D₄. 6 मध्याश्चांत्या न संशयः; D₁. 2 मध्याश्चांतेवसायिनः.
— ^c) K₁. 2 D₅ G₂ लोके. B₂ ईदृशाश्च भविष्यन्ति. — ^d)
Ś₁ K D₃ प्रत्युपस्थिते; B₃ 'पर्यव'; B₄ D₁. 2. 5 समुपं.

20 ^a) K₄ S प्रवरा (T 'राः; G₂. 4 'रः) शाटी; B₁ D₁
प्रवरा शाणा. — ^b) G₁ वारानां (for धान्यानां). K₁-3 B₁. 3. 4
D₆ D₁. 5. 6 G₁. 2 M 'दूषकः. — Ś₁ K₃ read 20-23 in
this sequence: 20, 23, 22, 21.

मत्स्यामिपेण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्यजैडकम् ।
 गोषु नष्टासु पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २१
 अन्योन्यं परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः ।
 अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २२
 सरित्रीरेषु कुदालैर्वापयिष्यन्ति चौषधीः ।
 ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २३
 श्राद्धे दैवे च पुरुषा ये च नित्यं धृतव्रताः ।
 तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् ॥ २४
 पिता पुत्रस्य भोक्ता च पितुः पुत्रस्तथैव च ।
 अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २५
 न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।

न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविलोभिताः ॥ २६
 निम्ने कृषिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि धेनुकाः ।
 एकहायनवत्सांश्च वाहयिष्यन्ति मानवाः ॥ २७
 पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा ।
 निरुद्वेगो बृहद्वादी न निन्दामुपलप्स्यते ॥ २८
 स्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं यज्ञवर्जितम् ।
 भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा ॥ २९
 प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमतामपि ।
 विधवानां च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः ॥ ३०
 अल्पवीर्यबलाः स्तब्धा लोभमोहपरायणाः ।
 तत्कथादानसंतुष्टा दुष्टानामपि मानवाः ।

C. 3. 13040
 B. 3. 190. 31
 K. 3. 193. 31

21 T₁ G₁ om. (hapl.) 21-23; D₃ om. 21. For
 Ś₁ K₂ cf. v.l. 20. K₁ D₁ read 21^{ab} after 22. — ^a)
 B₂ जीवन्ति; T₂ G₂₋₄ M₂ भुञ्जते (for जीवन्तो). — ^b) Dc
 वहन्तं (for दुहन्तं). Ś₁ [अ]जैडिकं; D₁ [अ]जैडकां; D₅
 [अ]जैडकान्; T₂ G₂₋₄ [अ]जाविकान्; M [अ]जैडकाः (M₂
 'कान्). — After 21^c, Dc Dn ins.:

946* येऽपि नित्यं धृतव्रताः ।

तेऽपि लोभसमायुक्ता.

22 T₁ G₁ om. 22 (cf. v.l. 21). For Ś₁ K₂ cf.
 v.l. 20. — ^a) Ś₁ K_{1.2} परिमुष्यन्ते. — ^b) T₂ G (G₁ om.)
 मानवान्. Ś₁ K_{1.2} समन्ताच्चैव मानवाः. — ^c) K_{3.4}
 D₁₋₃ सुरापा; D₃ (marg. sec. m.) ये नरा (for अजपा).
 D₅ सुरापानरतास्वेते. — After 22, K₁ D₁ read 21^{ab}.

23 T₁ G_{1.4} om. 23 (for T₁ G₁, cf. v.l. 21). For
 Ś₁ K₂, cf. v.l. 20. — ^a) K₁₋₃ D₃ (marg. sec. m. as in
 text) सरित्रीर्येषु; T₂ G₃ ततस्त्रीरेषु. — ^b) K_{1.2} चारं (for
 वापं). Ś₁ K_{1.2} चोपरि; K₃ B₂ चोषधीः. — ^c) Ś₁ K_{1.2}
 ताश्च (for चापि). T₂ G_{2.3} अफलकास् (for अल्पफलास्).

24 ^a) K₃ देवेषु; Dc दैवेषु; D₁ दाने च; G₂ देव्ये च;
 M₁ देवे च. — ^b) B Dc Dn D_{4.5} [S]पि; D₂ ये (for च).
 D_{1.2} यतं; T₂ G दृढं (for धृतं). — ^c) Dc समाविष्टा.
 — ^d) Ś₁ K₁₋₃ दास्यंतीह; B_{1.2} भोक्ष्यंति हि; T₁ भक्षंतीह;
 T₂ G₂₋₄ भक्षयन्ति; M₁ योक्ष्यंतीह; M₂ यक्ष्यंति ह. B₄
 भविष्यन्ति कलौ युगे.

25 ^a) T₁ अनिष्टांतानि; T₂ G₂₋₄ अनिष्टा (G_{2.4} 'का)-
 नि च; G₁ अनिष्क्रांतानि; M₂ अनिष्कां. — After 25,
 D_{1.2} ins.:

947* रात्रौ भोक्ष्यन्ति व्रतिनो गृहिणोऽपि युगक्षये ।

एवंविधं करिष्यन्ति कलौ शास्त्रविमोहिताः ।

26 ^a) B₃ स्लेच्छभूतं जगत्सर्वं (= 29^a). — ^c) K_{3.4}
 D_{3.5} यक्ष्यन्ते. — ^d) B D (except D₁₋₃) T₂ G 'विमो-
 हिताः (B₃ 'विलोडिताः); T₁ M₂ 'विलोपिताः. — After 26,
 B₃ Dn_{1.2} D₅ ins.:

948* निम्नेऽप्येवां करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः ।

27 G₄ om. 27^{ab}. — ^a) Ś₁ K₃ D₃ (marg. sec. m.
 as in text) निम्नेऽप्येवां; K_{1.2.4} B_{1m} D_{6m} M₂ नि (K₂ D₅
 न) निम्नेऽप्येवां; B₄ नित्यं कृषि. B₂ निम्ने चापि कृषिष्यन्ति; S
 (G₄ om.) न चेष्टि (T₁ 'ष्टीः) कारयिष्यन्ति. — ^b) Ś₁ K₁₋₃
 G₂ धुरि धेनुकां; T₁ M धुरि (T₁ सुर-) धेनवः. — ^d) B₁₋₃
 D (except D_{1-3.5}) योजं (for वाहं).

28 ^a) T₁ ब्रह्मवादे; M₂ बृहद्वाची. — ^d) D₁ उपलिप्सते;
 T₁ 'लिप्सति; T₂ G₂₋₄ 'यास्यते.

29 ^a) Ś₁ स्लेच्छीं; K D_{2.3.5} स्लेच्छीं; Dn₃ स्लेच्छं;
 D₁ स्लेच्छीं. — ^b) K_{3.4} D_{1-3.5} धर्मं; T₂ G_{2.3} ज्ञानं
 (for यज्ञं). — ^c) Dc₂ T₁ G₁ M भविष्यन्ति. — ^d) Ś₁
 K D₁₋₃ निरुत्सवम्; D₅ निरुत्साहम् (for अनुत्सवम्). Ś₁
 K_{1.2} अथापि वा; K_{3.4} D₁₋₃ T₂ G₃ अथो तदा; T₁ G₁ M₂
 अमंगलं (for अथो तथा). Dc अनुत्सवमखं तदा; G₄ अनु-
 वत्स्वमतो यथा.

30 ^a) K D₁₋₃ प्रायश्च (for प्रायशः). K_{1.2} T₂ G₂₋₄
 M च; T₁ तु (for हि). D₅ प्रायश्च कृपणानां. — ^c) Ś₁
 K₁₋₃ D_{1-3.5} विधवानाथ; K₄ विविधान्यथ; T₁ विधवायाश्च.
 — ^d) T₁ G₄ भविं (for हरिं). M हि (for [इ]ह).

31 G₄ om. (hapl.) 31. — ^a) K₂ Dn D_{4.5} स्वल्प-
 (for अल्प). — ^c) Ś₁ K_{1.2} तत्करा दानसंतुष्टा; T₂ G₃
 संतुष्टास्तकथादानाः. — ^d) Dc दानवाः; M बांधवाः (for

C. 3. 13040
B. 3. 190. 32
K. 3. 193. 32

परिग्रहं करिष्यन्ति पापाचारपरिग्रहाः ॥ ३१
संघातयन्तः कौन्तेय राजानः पापबुद्धयः ।
परस्परवधोद्युक्ता मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः ॥ ३२
अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहंकारदर्पिताः ।
केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३३
आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चैव धनानि च ।
भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ॥ ३४
न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते ।
स्वयंग्राहा भविष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३५
राजानश्चाप्यसंतुष्टाः परार्थान्मूढचेतसः ।
सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३६

म्लेच्छीभूतं जगत्सर्वं भविष्यति च भारत ।
हस्तो हस्तं परिमुषेद्युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३७
सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः ॥ ३८
भीरवः शूरमानीनः शूरा भीरुविपादिनः ।
न विश्वसन्ति चान्योन्यं युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३९
एकाहार्यं जगत्सर्वं लोभमोहव्यवस्थितम् ।
अधर्मो वर्धति महान्न च धर्मः प्रवर्तते ॥ ४०
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या न शिष्यन्ति जनाधिप ।
एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये ॥ ४१
न क्षंस्यति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
भार्या च पतिशुश्रूषां न करिष्यति काचन ॥ ४२

मानवाः). D₃ दुष्टानां मानवास्तदा; T G (G₄ om.) शिष्टा-
नामपि बांध (G₂ पांड) वाः. — ') B Dn मायाचार'; T₁
पापाचारविवर्जिताः; M₁ परायणाः.

32 ^a) Ś₁ K₁-3 D₆ संपादयंतः; B₁ समादाय तु;
B₁m. 2. 3 Dc Dn D₄. 6 समाह्वयंतः; B₄ संपात'; T₂ G₂-4
M₂ संघातवंतः. K₃. 4 D₁-3 तस्मिन् युगे कुरुश्रेष्ठ. — ^o) K₃. 4
Dc D₆ M₁ 'वधे युक्ता. — ') B₁ पंडिता (for क्षत्रिया).
B₄ क्षत्रियान्या प्रदीयते.

34 ^b) B₂. 4 Dn D₄. 6 G₂ चापि (for चैव). — ^o)
K B₂ D₁-3. 5 T₂ G₃ भोक्ष्यन्ति. T₂ G₂-4 'क्रोशं. — ^a)
T₂ (before corr.) G₄ इव (for अपि).

35 G₄ om. 35. — ^o) Ś₁ K₁. 2 G₁. 2 M₂ स्वयंग्रहा.
— ^a) = 36^a, 37^a, 39^a. Ś₁ K D₁-3. 5 प्रत्युपस्थिते; B
Dn D₄. 6 समुप'.

36 D₆ T₁ om. (hapl.) 36-37. — ^b) K₁ Dc₂ G₂
M₁ परार्थाः. — G₄ om. 34^{ad}. — ^a) = 35^a, etc. Ś₁ K
D₁-3 प्रत्युपस्थिते; B M₂ समुप'.

37 D₆ T₁ om. 37 (cf. v.l. 36). — ^a) = (var.)
45^a. B₄ चौरभूतं; Dn₂ D₁ म्लेच्छी'; S (T₁ om.) वैर'.
— ^b) K₁ जनार्दन; B₂. 3 Dc₁ Dn D₄. 6 न संशयः (for
च भारत). — G₄ om. 37^a-38^b. — ^o) Ś₁ K B₁-3 Dc₂
D₁ हस्ताद्; M₁ हस्ते (for हस्तो). Ś₁ K₁-3 B₁ M पर्यमुपद्;
B₂ परिमुपद्; G₁ पर्यमुष्णाद्. B₄ न कन्यां याचते कश्चित्
(= 35^a). — ^a) = 35^a, etc. Ś₁ K D₃ प्रत्युपस्थिते;
B₁. 2. 4 Dn D₁. 2. 4. 6 M₂ समुप'.

38 G₄ om. 38^{ab} (cf. v.l. 37). 38^{ab} = (var.) 15^{ab}.

— ^a) Dc₂ Dn₂ संक्षेप्यते; Dn₃ D₄ संक्षिप्यते. — ^o) G₄
बालबुद्ध्याख्या.

39 ^a) Ś₁ K B₁ Dc D₁-3. 5 शूरमतयः; T₁ शूरवन्मा-
न्याः; M₂ शूरमानिन्यः. B₁m. 2-4 Dn D₄. 6 भीरुस्तथा
शूरमानी. — ^b) T₁ कूरा (for शूरा). — ^o) T₂ G₃ विष-
हन्ति (for विश्व'). — ^a) = 35^a, etc. Ś₁ K D₃. 5
प्रत्युपस्थिते; B समुप' (B₄ पर्यव').

40 ^a) Ś₁ K₁. 2 एककार्यं; K₃ G₁ M₂ एकभार्यं; B₄
एकातापं; D₃ M₁ एकहार्यं; T₁ एको नवः; T₂ G₂-4 नैकभार्य.
Dn D₄. 6 युगं (for जगत्). — ^b) Ś₁ K D₁-3. 5 भविष्यति
युगक्षये (cf. 20^a, 21^a, etc.); T₂ G₃ लोभमोहविवर्जितं.
— ^o) K₃ B Dn D₂. 4-6 वर्धते; Dc वर्तते. Ś₁ K D₁. 3
तदा (K₄ नित्यं); B Dc Dn D₂. 4. 6 तत्र; D₆ तस्मिन् (for
महान्न). — ^a) B D (except D₁-3. 5) तु; T₁ G₁. 2. 4
[अ]त्र (for च). Ś₁ B₂ D₃ M₁ प्रवर्धते; D₆ विवर्धते. K₄
दानं धर्मश्च हीयते.

41 ^a) = 18^a. G₄ ब्राह्मणक्षत्रियविशः. — ^b) K₄ D₆
विनश्यति; D₃ विनश्यति (for न शिष्यन्ति). Ś₁ K₁. 2
B₂. 4 नराधिप; B₁ (m as in text) युगक्षये; M₁ तथैव च.
— ^o) K₁. 2 G₁ तथा (for तदा). B₁ एकवर्णा भविष्यति;
T₂ G₃. 4 एकवर्णास्तदा लोके. — ^a) K₂ D₂ T₂ G₃. 4
भविष्यति; B₁ तदा लोका.

42 G₄ om. 42^a-45^b. — ^a) M₂ ये (for न). K₁. 2
D₁ क्षम्यति; T G रक्षति; M₂ नक्ष्यति. — ^b) T₁ प्रति (for
तथा). — ^o) K₃. 4 B D M₁ भार्याः. B₁ न (for च).
— ^a) K₃. 4 B₄ Dc Dn D₁-3 M न करिष्यति काश्चन (B₄

ये यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च ।
 तान्देशान्संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४३
 स्वैराहाराश्च पुरुषा योषितश्च विशां पते ।
 अन्योन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४४
 म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ।
 न श्राद्धैर्हि पितृंश्चापि तर्पयिष्यन्ति मानवाः ॥ ४५
 न कश्चित्कस्यचिच्छ्रोता न कश्चित्कस्यचिद्गुरुः ।
 तमोग्रस्तस्तदा लोको भविष्यति नराधिप ॥ ४६
 परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ।
 ततः प्राणान्विमोक्षयन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४७
 पञ्चमे वाथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ।
 सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा ॥ ४८

पत्यौ स्त्री तु तदा राजन्पुरुषो वा स्त्रियं प्रति ।
 युगान्ते राजशार्दूल न तोषमुपयास्यति ॥ ४९
 अल्पद्रव्या वृथालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति ।
 न कश्चित्कस्यचिदाता भविष्यति युगक्षये ॥ ५०
 अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
 केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ५१
 म्लेच्छाः क्रूराः सर्वभक्षा दारुणाः सर्वकर्मसु ।
 भाविनः पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः ॥ ५२
 क्रयविक्रयकाले च सर्वः सर्वस्य वञ्चनम् ।
 युगान्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तिलोभात्करिष्यति ॥ ५३
 ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा ।
 आत्मच्छन्देन वर्तन्ते युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५४

C. 3. 13064
 B. 3. 190. 55
 K. 3. 193. 55

De₁ D₁ कश्चन; De₂ किंश्चन; Dn संक्षये); B₁₋₃ D₆ करिष्यन्ति
 न काश्चन (B₁ °ति कदाचन).

43 G₄ om. 43 (cf. v.l. 42). — °) Dc यवार्थः;
 G_{1. 2} M₂ यवानां. — °) G_{1. 2} गोधूमानां त°. — °) = 35^d,
 etc. Ś₁ K_{1. 2. 4} D_{3. 5} प्रत्युपस्थिते; K₃ B₁ D₂ M₁ समुप°;
 B₄ पर्यव°. D₁ नीलीभृंगयश्च सर्वदा.

44 G₂ om. 44 (cf. v.l. 42). — °) K_{3. 4} B D
 (except Dn₃ D_{3. 5}) G₁ M स्वैराचाराः. — T₂ G₃ om.
 44^{cd}. — °) Ś₁ K₁₋₃ नोत क्षंस्यन्ति; K₄ D_{1-3. 5} न क्षमि-
 ष्यन्ति; M₂ न च क्षंस्यन्ति (for न सहिष्यन्ति). — °) Ś₁ K
 D_{3. 5} प्रत्युपस्थिते; B_{1. 3} Dc M₂ समुप°.

45 K_{3. 4} D₃ G₄ om. 45^{ab} (for G₄, cf. v.l. 42).
 — °) = (var.) 37^a. Ś₁ K₁ B₂ Dn₂ D_{1. 2. 5} म्लेच्छी-
 (Dn₂ म्लेच्छ; D₁ म्लेच्छी-)भूतं. — °) B₂ D_{3. 5} युगक्षये;
 B₄ च भारत (for युधि°). D₁ युगांते पर्युपस्थिते (= 35^d,
 etc.). — °) K₃ श्राद्धैश्च; D_{1. 2} श्राद्धेन. K₄ D₃ न श्राद्धै-
 र्देवताश्चापि; B Dc Dn D_{4. 6} न श्राद्धैस्तर्पयिष्यन्ति; T G₂₋₄
 M₂ श्राद्धेन (T₁ M₂ °द्धेनं) देवान् पितृन्; G₁ श्राद्धैर्न च
 पितृन्देवान्; M₁ श्राद्धैर्देवान् च पितृन्. — °) B Dc Dn
 D_{4. 6} देवतानीह (Dc °नि च) मानवाः.

46 °) D_{1. 2} शिष्यो (for श्रोता). — °) B_{2. 3} D
 (except D₁₋₃) जना° (for नरा°). S (except T₂ G_{2. 3})
 तमोग्रस्तास्तदा लोका भविष्यन्ति नरा°.

47 °) S भवति (for भविता). Dc भवितायुश्च परमस्.
 — °) K₄ नव- (for तदा). — °) D₃ विमोक्षयन्ते. — °)
 = 35^d, etc. Ś₁ K D_{1. 3. 5} प्रत्युपस्थिते; B₁₋₃ Dn D_{4. 6}

समुप°; B₄ पर्यव°.

48 °) Ś₁ K₁₋₃ Dc₂ D₅ पंचमेप्यथ वा (K₃ D₅ °मे वाथ
 वा; Dc₁ °मे वा तथा) षष्ठे. — °) Ś₁ K_{1. 2} M प्रजास्यते;
 K₃ D_{3. 5} G₁ प्रजायते; K₄ प्रयास्यति. — °) B₃ T₁ M तथा
 (for तदा). K₄ D_{1. 3. 5} प्रजनि (D₃ °यि) ष्यन्ति वै नराः.

49 °) B₄ S पत्यौ (G₁ M °तौ) पत्नी (for पत्यौ स्त्री तु).
 D₃ न (for तु). — °) B₄ पुरुषव्याघ्र; T₂ G_{3. 4} नरशार्दूल.
 — °) D₃ सतोषं; T₁ न दोषं (for न तोषं). B₄ उपगच्छति.

50 °) D₅ अद्रव्या च (for अल्पद्रव्या). S (except
 M₁) अल्पद्रव्यो वृथालिङ्गाः. — °) T₁ G_{1. 4} M₂ हिंसां. S
 प्रचरिष्यति.

51 = (var.). 3. 186. 36. — Dn₃ G₄ om. (hapl.)
 51. — °) Ś₁ K_{1. 2} अट्टशीला. — °) Ś₁ K_{1. 2} शिवशीलाश्च.
 K_{1. 2} चतुष्पदाः. — °) B₁ भविष्यन्ति (for स्त्रिय°). T₂
 G_{2. 3} M₁ चैव (for चापि). Ś₁ योषितः केशशीलाश्च; K
 D_{1-3. 5} T₁ G₁ प्रमदाः केशशूलाश्च (K_{1. 2} °शीलाश्च; K₄ D₅
 °शूलिन्यः). — °) Dc₁ युगे युगे (for युगक्षये). B₁ स्त्रिय-
 श्रानागते युगे.

52 °) B₁ G₁ म्लेच्छाः क्रूराः; B_{2. 4} Dn D_{4. 6} म्ले (Dn₂
 म्ले)च्छाचाराः; D₁ म्लेच्छाः क्रूराः. Dc D₁ सर्वभक्ष्या. — °)
 Ś₁ K_{1. 2} मानवा (for मनुजा). T₁ G₁ मनुजा मनुजर्षम
 (G₁ °जाधिप).

53 °) K₄ कांचनं; B_{3. 4} S वंचनां. — °) B D
 (except D_{1-3. 5}) वित्तलोभात्. K₄ हरिष्यति; G₃ भविष्यति.

54 °) Ś₁ K₂ विज्ञाय (for [अ]विज्ञाय). — °) Ś₁
 K_{1. 2} कारयन्ति; Dc करिष्यति. K₄ D₃ तदा क्रियाः; S

स्वभावात्क्रूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशङ्किनः ।

भवितारो जनाः सर्वे संप्राप्ते युगसंक्षये ॥ ५५

आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः ।

भविता संक्षयो लोके जीवितस्य च देहिनाम् ॥ ५६

तथा लोभाभिभूताश्च चरिष्यन्ति महीमिमाम् ।

ब्राह्मणाश्च भविष्यन्ति ब्रह्मस्वानि च भुञ्जते ॥ ५७

हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्ता वृषलादिताः ।

त्रातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति महीमिमाम् ॥ ५८

जीवितान्तकरा रौद्राः क्रूराः प्राणिविहिंसकाः ।

यदा भविष्यन्ति नरास्तदा संक्षेप्यते युगम् ॥ ५९

आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्वतान्विषमाणि च ।

प्रधावमाना विव्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्वह ॥ ६०

दस्युप्रपीडिता राजन्काका इव द्विजोत्तमाः ।

कुराजभिश्च सततं करभारप्रपीडिताः ॥ ६१

धैर्यं त्यक्त्वा महीपाल दारुणे युगसंक्षये ।

विकर्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः ॥ ६२

शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्युपासकाः ।

श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः ॥ ६३

विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः ।

एड्कान्पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।

शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान्युगसंक्षये ॥ ६४

आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च ।

(except G₁ M₁; G₂ inf. lin.) क्रियास्तदा. — °) Ś₁ कुर्वन्ति; K₃ 4 D₂ 3 G₁ M₂ वर्तन्ते; M₁ वर्धन्ते. — °) K₃ पर्यवस्थिते; K₄ D₃ 5 प्रत्युप°; B Dc Dn D₄ 6 समुप°.

55 °) K₃ D₁ 3 5 स्वभावक्रूर°. — °) B₁—3 Dn D₄ 6 अभिशंसिनः; B₄ T G₂—4 अभिशंकिताः. — °) Ś₁ भावितारो. G₁ नरा राजन् (for जनाः सर्वे). — °) B₁ प्राप्ते च (for संप्राप्ते). B₄ Dn D₅ G₁ संप्राप्ते तु (D₅ चै; G₁ सं) युगक्षये.

56 °) K₂ D₃ M₂ आरामाश्च. K₄ D₁—3 चैत्य (for चैव). M₁ चैत्यान् (for वृक्षान्). — °) K₄ नाशयिष्यति सर्वथा. — °) B Dn D₄ 6 संक्षयो (for संक्षयो). — °) B Dc Dn D₄ 6 हि (for च).

57 °) K₄ D₅ यथा (for तथा). — °) T₁ भवि° (for चरि°). N भविष्यन्ति नरा नृप (Dc नराधिप). — °) B Dc Dn D₄ 6 T₁ M ब्राह्मणांश्च. B Dc Dn D₄ 6 G₁ हनिष्यन्ति; D₃ क्षयि°; T₁ M वधि°. — °) G₁ [अ]पि (for च). B₄ G₄ M₂ भोक्ष्यते (for भुञ्जते). Ś₁ K₁—3 ब्राह्मणस्त्रो (K₂ 3 °श्रो) पजीविनः; K₄ B₁—3 D ब्राह्मणस्त्रो (Dc D₅ °श्रो) पभोगिनः; T₁ ब्राह्मणाश्चानि भुञ्जते.

58 °) K₃ M₁ हाहाभूता; D₂ हाहा कृत्वा. — °) K₄ T₁ भवि° (for भ्रमि°). T₂ G विद्रविष्यन्ति गामिमां (G₁ भविष्यन्ति महीसुराः).

59 °) B₂ 3 Dc Dn D₄ 6 S (except G₁ M₂) transp. रौद्राः and क्रूराः. B₁ क्षुद्राः (for क्रूराः). Ś₁ K₂ प्राणविहिंसकाः; D₁—3 प्राणिविहिंसि (D₃ °हंस) काः; T₂ G₂—4 प्राण्युपहिंसकाः. B₄ प्राणिनां हिंसकास्तथा; D₅ प्राणिनां च विहिंसकाः. — After 59°b, K₄ reads 63°b. — °) D₅ संक्षिप्यते; S संप्रस्थ्यते. K₃ D₄ सुखं; K₄ B₂ D₁—3 कलिः; D₅ जगत् (for युगम्).

60 °) S (except G₁) नदीं. Ś₁ K₁ 2 आश्रयन्ति नदीश्चैव. — °) T₂ G₂—4 विषमानपि (for विषमाणि च). — °) D₁ 2 प्रवाध्यमाना; T₂ G₁ 3 वृथा (G₁ प्रिया) वमाना. — °) T₁ G₁ प्रजाः (for द्विजाः).

61 °) K₄ D₃ 5 दस्युप्रपीडनाद्राजन् (D₅ °द्राज्ञः); B Dc Dn D₄ 6 G₁ दस्युभिः पीडिता (B₄ दंडप्रपीडिता) राजन्. — °) T₁ G₁ द्विजातयः; T₂ G₂—4 तदा द्विजाः (for द्विजो°). — D₁ om. 61°d. — °) K₄ करभारावपीडिताः; T₂ G₃ करहारप्रपी°.

62 °) T₁ वैरं (for धैर्यं). G₁ कृत्वा (for त्यक्त्वा). — °) G₁ M₁ चरि° (for करि°). — °) T₂ G शूद्राश्च.

63 K₄ reads 63°b after 59°b. — °) K₄ D₃ 5 S (except M₁) धर्मान् (for धर्मं). D₁ 2 करिष्यन्ति; G₄ प्रवक्ष्यन्ति; M₁ प्रवक्ष्यते. — °) Ś₁ K₁ 2 ब्राह्मणाः परिचारकाः; Dc °णाः पर्युपासते; S न द्विजा युगसंक्षये. — G₄ om. 63°d. — °) K₂ प्रमाणेन.

64 °) Ś₁ K₂ Dc₂ Dn₃ कालो° (for लोको°). — °) Ś₁ K₂ D₅ T₁ G₁ M₁ [अ]धरोत्तरं; T₂ G₂—4 नरोत्तम. — After 64°b, M ins.:

949* धर्माचारपरिभ्रष्टा लोभमोहसमन्विताः ।

[M₂ °भ्रष्टो लोभाचारसमन्वितः.]

— °) K₁ 2 D₁ ऐड्कान्; K₃ D₄ एड°; K₄ om गोखलान्; T₁ जाल्कान्; T₂ G₂ 3 M जाळ°; G₁ जाळय°; G₄ जळ° (of. v.l. 66). G₂ पूरयिष्यन्ति. — °) Ś₁ K₁—3 D₅ नार्च° (for वर्ज°). — °) D₅ शूद्रान्. T₁ G₁ M शूद्रानभिभवि (T₁ °वदि) ष्यन्ति; T₂ G₂—4 शूद्राश्च प्रभविष्यन्ति. — °) D₅ ते (for न). Dn₃ D₅ S (except M₂) द्विजाः. K D₁ उप° (for युग°).

देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च ॥ ६५
 एङ्कचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता ।
 भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् ॥ ६६
 यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तथा ।
 भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्यते युगम् ॥ ६७
 पुष्पे पुष्पं यदा राजन्फले फलमुपाश्रितम् ।
 प्रजास्यति महाराज तदा संक्षेप्यते युगम् ॥ ६८
 अकालवर्षी पर्जन्यो भविष्यति गते युगे ।
 अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यति तदा क्रिया ।
 विरोधमथ यास्यन्ति वृषला ब्राह्मणैः सह ॥ ६९
 मही स्लेच्छसमाकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् ।
 करभारभयादिप्रा भजिष्यन्ति दिशो दश ॥ ७०

निर्विशेषा जनपदा नरावृष्टिभिरदिताः ।
 आश्रमानभिपत्स्यन्ति फलमूलोपजीविनः ॥ ७१
 एवं पर्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति ।
 न स्थास्यन्त्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः ॥ ७२
 आचार्योपनिधिश्चैव वत्स्यते तदनन्तरम् ।
 अर्थयुक्त्या प्रवत्स्यन्ति मित्रसंबन्धिवान्धवाः ।
 अभावः सर्वभूतानां युगान्ते च भविष्यति ॥ ७३
 दिशः प्रज्वलिताः सर्वा नक्षत्राणि चलानि च ।
 ज्योतींषि प्रतिकूलानि वाताः पर्याकुलास्तथा ।
 उल्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः ॥ ७४
 पङ्क्तिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति ।
 तुमुलाश्चापि निर्हादा दिग्दाहाश्चापि सर्वशः ।

C. 3. 13087
 B. 3. 190. 78
 K. 3. 193. 78

- 65 ^b) T₁ द्विजानामालयेषु च.
 66 ^a) K₁. 2 ऐङ्क; S जाङ्क (cf. v.l. 64). — ^b)
 Ś₁ K₁. 2 भूषणा; D₁. 2 भूमिका (for 'भूषिता'). — ^c)
 Dc₁ G₁. 2. 4 M₁ भविष्यति.
 67 ^a) T₂ G₁. 3. 4 यथा (for यदा). B₂ कर्महीना;
 T₁ गुणैर्हीना. — ^b) Dc मत्स्यादाः; T₁ मांसादाः. T₁ पशव'
 (for पानपा'). — ^c) Ś₁ K D₁-3. 5 पापास (for नित्यं).
 — ^d) S (except G₁) संपत्स्यते (for संक्षे'). K₃ सुखं; D₃
 कलिः; D₅ जगत् (for युगम्).
 68 T₂ G₃ om. (hapl.) 68. — ^a) Dn D₄. 6
 transp. पुष्पे and पुष्पं. D₅ महाराज (for यदा राजन्).
 — ^b) B D (except D₁-3. 5) फले वा फलमाश्रितं. — ^c)
 K₄ D₃ जनिष्यते; D₂ जनिष्यते; D₅ जनिष्यति (for प्रजा').
 G₁ M नरश्रेष्ठ (for महा'). G₂. 4 प्रजायते नरश्रेष्ठ. — ^d)
 S (T₂ G₃ om.) संपत्स्यते (for संक्षेप्यते). K₄ D₃. 3
 कलिः; D₅ जगत्; G₁ कृतं (for युगम्).
 69 G₄ om. 69^{abcd}. — ^b) K₁. 2 B₁ D₅ T G (G₄
 om.) युगक्षये; B₂ (by transp.) युगे गते; Dc M₂ युगे
 युगे. — ^d) K₂. 4 B D (except D₁. 5) G₁ भविष्यति
 तदा क्रियाः (G₁ क्षयाः). — ^e) G₁ क्रियाविरोधं यास्यति.
 — ^f) T₂ G₂-4 M₁ (sup. lin. as in text) ब्राह्मणा
 वृषलैः सह.
 70 ^a) B₁-3 Dc Dn D₃. 4. 6 स्ले (Dn₃ स्ले) छजना-
 कीर्णा; B₄ G₂ स्लेछणा; T₁ G₁ M स्लेछकुला. — ^b)
 B₁ T₁ तदाचिरात्; D₁ युगक्षये. — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 B₁
 D₂. 3. 5 गमिं; K₃ D₁ नशिं; Dc₂ वशिं; T G वजिं (G₁

द्वि') (for भजि'). — After 70, S ins.:

950* अन्यायवर्तिनश्चापि भविष्यन्ति नराधिपाः ।

71 ^b) Ś₁ K₃. 4 D₁-6 तदा विष्टि (Ś₁ विद्धि; K₃ D₁. 3
 वृष्टि)करादिताः; K₁. 2 B Dn तथा वि (B₁. 2 वृ)ष्टिकरा; Dc
 यदा विष्टिकरा; T₁ G₁ M अनावृष्टिभिर (G₁ 'भया')दिताः.
 — ^c) B₂-4 Dn D₄. 6 उपलप्स्यंति; Dc D₂ अभिपश्यंति;
 T₁ नाभिपत्स्यंति; M₂ अभिवत्स्यंति. — ^d) K₄ D₁. 2 वृषला
 ब्राह्मणैः सह (=69').

72 After 72^{ab}, S (except G₄) ins.:

951* ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः परित्यज्यन्ति सत्क्रियाम् ।

— ^c) Ś₁ K₁. 2 'देशे तु; K₃ T₂ G₁. 3. 4 'देशेन (for
 'देशे च).

73 ^a) T₂ G आचार्योपाधिन (G₁ 'पचिति')श्चैव. — ^b)
 B₂. 3 Dn D₃. 6 भत्स्यंते; Dc D₄ वत्स्यंते; D₁ T₂ G₂. 3
 वत्स्यंते; D₅ विद्यते. — ^c) K₁. 4 D₅ T₁ G₁ अर्थयुक्ताः; T₂
 G₂-4 'युक्तान्. K₁ भविष्यंति; S (except T₁ M₁)
 प्रपत्स्यंति. — ^e) Ś₁ K₁. 2 अभावः सर्वभावानां; Dc स्वभावः
 सर्वभूतानां. — ^f) B D (except D₁. 3. 5) सं (for च).

74 ^b) B (B₁ marg.) D (except D₁-3) [अ]प्रभाणि
 च (B₁ orig. चराणि च); T₁ दिशो दश; T₂ G चलानि च
 (for चलानि च). — ^c) Ś₁ K D₁-3. 5 ज्योतींषि प्रतिलो-
 मानि; B₁. 3 Dc S प्रभूषितानि ज्योतींषि. — G₄ om.
 74^c-75^d. — ^f) Ś₁ K B₄ D₁-3. 5 G₁ 'निदर्शनाः.

75 G₄ om. 75^{abcd} (cf. v.l. 74). — ^b) D₅ प्रत-
 पिष्यति भास्करः (by transp.). — ^c) B₄ उल्काश्चापि
 सनिर्हादा. — ^d) K₁. 2 निर्दाहा; G₂ दीनाभा' (for दिग्दा-

कवन्धान्तर्हितो भानुरुदयास्तमये तदा ॥ ७५
 अकालवर्षी च तदा भविष्यति सहस्रदृक् ।
 सस्यानि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ७६
 अभीक्ष्णं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः ।
 भर्तृणां वचने चैव न स्थास्यन्ति तदा स्त्रियः ॥ ७७
 पुत्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये ।
 सृदयिष्यन्ति च पतीन्स्त्रियः पुत्रानपाश्रिताः ॥ ७८
 अपर्वणि महाराज सूर्य राहुरपैष्यति ।
 युगान्ते हुतशुकचापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ॥ ७९
 पानीयं भोजनं चैव याचमानास्तदाध्वगाः ।

न लप्स्यन्ते निवासं च निरस्ताः पथि शेरते ॥ ८०
 निर्घातवायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः ।
 रूक्षा वाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८१
 मित्रसंबन्धिनश्चापि संत्यक्ष्यन्ति नरास्तदा ।
 जनं परिजनं चापि युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८२
 अथ देशान्दिशश्चापि पत्तनानि पुराणि च ।
 क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८३
 हा तात हा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः ।
 विक्रोशमानश्चान्योन्यं जनो गां पर्यटिष्यति ॥ ८४
 ततस्तुमुलसंघाते वर्तमाने युगक्षये ।

हां). — T₂ G₃ om. 75^c-76^d. — °) K₃. 4 D₁-3. 5 कवंधांतरितो. — °) B D (except D₁-3) M₂ °स्तमने; G (G₃ om.) °स्तमयौ. K₁ यथा; K₂ D₅ G (G₄ om.) तथा; K₄ D₂. 3 सदा (for तदा).

76 T₂ G₃. 4 om. 76 (for T₂ G₃ cf. v.l. 75). — °) B D (except D₁-3. 5) भगवान् (B₄ पर्जन्यः) (for च तदा). — °) G₁. 2 युगक्षये (for सहस्र°). — °) G₁ रोहन्ति. — °) Ś₁ K D₃. 5 प्रत्यु°; T₁ M समु° (for पर्यु°). G₁ संप्राप्ते च युगक्षये.

77 °) T₁ G₄ अभीक्ष्ण. Dc कर्म° (for क्रूर°). — °) K₁ B D₁. 6 G₁. 2 परुषा (for प°). K₁ Dc₂ °प्रियः; K₃. 4 D₃. 4 °प्रिया. — °) T₂ G₂-4 स्थास्यन्ते. Ś₁ K D₁. 2. 5 स्त्रियस्तदा (by transp.); B₂ Dn₁. n₃ ततः स्त्रियः; B₄ स्त्रियस्तथा.

78 G₄ om. 78^{ab}. — °) K₁ M₁ हरिष्यन्ति; T₁ भवि°; T₂ G₂. 3 न रक्षन्ति. — °) T₁ नादरिष्यन्ति (for सूदयि°). G₁ पशून्; M₁ पति. — °) Ś₁ K₄ D₁. 2 G₁ M₁ उपाश्रिताः; T₂ G₂-4 उपासिताः.

79 °) K₂-4 D₃. 5 S उपेक्ष्यति; D₁. 2 प्रसि°. — °) K₃. 4 B₄ D₁-3. 5 M₂ क्षयन्ते (for युगान्ते). K₂. 3 Dn₂. n₃ D₃ वापि (for चापि). — °) B₄ प्रभविष्यति.

80 G₄ om. 80. — °) B D (except D₁-3. 5) चापि (for चैव). — °) K₁. 2 D₅ T₁ M₁ तथा (for तदा). T₂ G₁-3 नराः (for [अ]ध्वगाः). K₃. 4 D₁-3 याचमानस्तथाध्वगाः. — °) Ś₁ K₁. 2 T₁ G₁ लप्स्यन्ति; K₃ लप्स्यति; K₄ D₁-3 लप्स्यन्ते. T₁ G₁ निवासंश्च. — °) K₃. 4 D₁-3 निरस्ताः. K₃. 4 D₁. 5 शेप्यन्ते.

81 D₃ om. 81^a-82^b. — °) K₁. 3. 4 Dc Dn₃ D₁. 2. 6 T₁ G₁ M निर्घाता (for निर्घात-). T₂ G₂-4 निरस्ता

वायुना गावः. — °) K₄ D₂ शकुताः (for शकुनाः). — °) K₃. 4 D₅ प्रत्यु°; B₁ समु° (for पर्यु°).

82 D₃ om. 82^{ab} (cf. v.l. 81); K₃ M₂ om. (hapl.) 82-83; G₄ om. (hapl.) 82. — °) T₂ G₂. 3 मित्रान् (for मित्र). D₁ सर्वान् (for चापि). — °) Ś₁ K₁. 2. 4 B₁ D₁. 2. 5 नराः संत्यज्य शेरते; S (G₄ M₂ om.) संत्यजन्ति नरास्तथा (G₁ M₁ °दा). — °) Ś₁ K₁. 2. 4 D₂. 3. 5 दारान्; D₁ खेदात्; T₂ G₂. 3 जनः (for जनं). Dc T₂ G₃ परिजनश्च. T G (G₄ om.) चैव (for चापि). — °) Ś₁ K₄ D₂. 3. 5 प्रत्यु°; B₁ Dc₂ समु° (for पर्यु°). T G₂. 3 M₁ सत्यं च युगसंक्षये; G₁ संत्यजन्ति युगक्षये.

83 Ś₁ K₁-3 M₂ om. 83 (Ś₁ K₁. 2 hapl.; for K₃ M₂ cf. v.l. 82). — °) T G₂. 3 देशा. K₄ B₄ D₁-3. 5 S (M₂ om.) चैव (for चापि). — °) B₁ वनानि च (for पत्तनानि). T₁ वनानि; T₂ G₂-4 [आ]पणानि (for पुराणि). — °) T₂ G₂-4 संल° (for संश्र°). — °) K₄ D₃. 5 प्रत्यु°; B₁. 4 M₁ समु° (for पर्यु°).

84 G₄ om. 84-85. — °) Ś₁ K₂ G₁ सुतेत्येव; B₄ भ्रातरिति. — °) K₁ D₁ G₂ M₂ विक्रोशमाना°. — °) Ś₁ K₁. 2 Dc₂ जनौघः (for जनो गां). T₂ G₂. 3 जनोयं प्रवदिष्यति; G₁ परितप्स्यन्ति भारत. — T G M₁ (om. line 2) ins. after 84 (G₄, which om. 84, ins. line 2 only after 83):

952* भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाः प्राकृतप्रियाः ।

पापण्डजनसंकीर्णा भविष्यन्ति युगक्षये ।

85 G₄ om. 85 (cf. v.l. 84); T₂ G₂. 3 om. (hapl.) 85^{ab}. — °) M₁ लोके (for ततस्). D₂. 3 तुमल°; T₁ तुमलसंयुक्ते. — °) Ś₁ K₁-3 B₁. 4 Dc₂ D₃ T₁ M₂ जन° (for युग°). — °) T₁ विजातिपूर्वको लोकं. — °) B₁

द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति ॥ ८५
 ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पुनर्लोकविबुद्धये ।
 भविष्यति पुनर्देवमनुकूलं यदृच्छया ॥ ८६
 यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यवृहस्पती ।
 एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम् ॥ ८७
 कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
 प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः ।
 क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम् ॥ ८८
 कल्किर्विष्णुयशा नाम द्विजः कालप्रचोदितः ।
 उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ८९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

संभूतः सम्भलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे ।
 मनसा तस्य सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च ।
 उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च ॥ ९०
 स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती भविष्यति ।
 स चेमं संकुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ॥ ९१
 उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकदुदारधीः ।
 स संक्षेपो हि सर्वस्य युगस्य परिवर्तकः ॥ ९२
 स सर्वत्र गतान्क्षुद्रान्ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 उत्सादयिष्यति तदा सर्वान्मलेच्छमणान्द्विजः ॥ ९३

C. 3. 13106
B. 3. 190. 97
K. 3. 193. 98

संभविष्यति; D₂. 3 न भवि°; T₂ G₂. 3 प्रपति°. D₅ विक्रमेण
 भविष्यति; G₁ क्रमशः प्रपतिष्यति.

86 °) Ś₁ K₁. 2 G₁. 4 तस्मिन् (for Sⁿस्मिन्). — b)
 T₂ (before corr.) लोकः प्रसिध्यति; T₃ (after corr.)
 G₂-4 लोकप्रसिद्धये. — °) A few MSS. पुनर्देवम्. G₁
 भविष्यति पुनः सर्वे. — d) G₁ नरा देवं (for अनुकूलं).

87 °) D₅ यावच्च; G₄ यथा (for यदा). Dc₁ Dn
 D₄. 6 transp. चंद्रः and सूर्यः. — b) B₁ तदा; D₁ G₂ यदा;
 G₄ यथा (for तथा). K₂ Dn₂ तिष्यं वृहस्पतिः; K₄ (marg.
 sec. m.) D₁. 5 (marg.) M₁ शुक्रवृहस्पती; Dc तिष्ये वृह°;
 G₁ शुक्रो वृहस्पतिः. — °) Ś₁ K₁-3 D₁ एकरात्रे (K₂ D₁
 'त्रौ); D₃ एकराशी. — D₂ om. (hapl.) from न्ति up to
 भविष्य in 88^d. — d) Ś₁ D₃ प्रपश्यति; K₁ Dc₂ प्रपत्स्यति;
 K₃ प्रवत्स्यति; B₂ D₁ M₁ भविष्यति; T G₂. 3 संपत्स्य (T₁
 'त्स्यं)ति. G₁ M₂ तदा संपत्स्यते कृतं.

88 D₃ om. up to भविष्य in 88^d (cf. v.l. 87).
 — °) Ś₁ K D₁-3. 5 चैव (for चापि). Ś₁ K₁. 2 च
 लोमशः; B₄ सुखावहाः (for [अ]नुलोमगाः). T₂ G दक्षिणानि
 भविष्यन्ति पूज (G₁ प्रजा)यन्तः परस्परं (see below). — For
 88^{cd}, T₁ M subst.:

953* दक्षिणानि भविष्यन्ति ग्रहाश्चाप्यनुलोमगाः ।

प्रदक्षिणा भविष्यन्ति पूजयन्तः परस्परम् ।

— °) D₃ M₁ भविष्यति. B₄ न संशयः; G₁ तदा कृतं (for
 निरामयम्).

89 °) B Dn₁. n₃ D₄-6 S (except G₁) कल्की. K₃
 D₃ विष्णुयशो. — b) D₁ 'प्रयो'; D₅ 'प्रणो' (for 'प्रचो').
 — °) K₄ Dc D₃ S (except T₁ G₁) उत्पत्स्यति. D₅
 महाबाहुर. — d) K₃ D₅ 'बल'.

90 °) G₁ संभूतः. K₁. 4 D₁. 2 शंभलग्रामे; K₂ संवल°;
 T G₂-4 M₂ शंवल°; G₁ संगळ°; M₁ शंभळ°. — After
 90^{ab}, S ins.:

954* महात्मा वृत्तसंपन्नः प्रजानां हितकृत्पु ।

— °) T₁ सुवहून्यायुधानि च; G₁. 2. 4 बहूनानायुधानि च.
 — G₂ om. (hapl.) 90^{cd}. — °) K₃ भूताश्च; Dc योधाश्च;
 T₁ योगं च; T₂ (before corr.) G₄ योगैश्च; G₁ M₁ योगाश्च.

91 °) Ś₁ स सर्व°; B₂ स्वधर्म°. T₁ G₁ M₁ राजन्
 (for राजा). — b) D₁. 2 महायशः (for भवि°). — °)
 B₁ S सकलं (for संकुलं). Ś₁ K₁. 2 स एवेदं कुलं सर्व°;
 K₃. 4 D₁-3. 5 स चेदं संकुलं सर्व°.

92 °) K₂ D₃ उद्धितो; G₂ उत्थितो. — b) Ś₁ K
 D₁-3. 5 कालांत°; G₁ क्षत्रांत°; G₂ युगांत° (for क्षयान्त°).
 — °) B₁. 3 Dc Dn₂ T₁ G₁. 2. 4 M संक्षेपो (B₁ Dn₂
 संक्षेपे; B₃ संक्षये; T₁ संक्षेसा) हि स सर्वस्य; B₂ Dn₁. n₂
 D₄. 6 संक्षेपको हि सर्वस्य; B₄ समक्षाय हि सर्वस्य; T₂ G₃
 संक्षेपे स हि सर्वस्य. — d) K₄ परिवर्तते.

93 D₂ om. 93. — °) S गतः (T₁ 'तैः') क्षुद्रान्.
 — °) T₂ G₂. 4 उद्धात°; G₃ उद्धूत° (for उत्साद°). — d)
 Ś₁ K₁. 2 B D (except Dc₂ D₁. 3) सर्व° (for सर्वांन्).

Colophon om. in Ś₁ K₁-3. — Major parvan: Dn₃
 T₂ G₂-4 आरण्य. — Sub-parvan: G₁ M₂ मार्कण्डेयसमास्या.
 K₄ B₂-4 Dc Dn D₂. 5 (all om. sub-parvan name)
 mention only भविष्य; and D₄, likewise, only भविष्यत्.
 — Adhy. name: D₁ भविष्यकथनं; G₁ युगधर्मकथनं.
 — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 189
 (Dn₃ 190); D₁ 196; S (M₂ inf. lin.) 192 (M₂

१८९

मार्कण्डेय उवाच ।

ततश्चोरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवीमिमाम् ।
वाजिमेधे महायज्ञे विधिवत्कल्पयिष्यति ॥ १
स्थापयित्वा स मर्यादाः स्वयंभुविहिताः शुभाः ।
वनं पुण्ययशःकर्मा जरावान्संश्रयिष्यति ॥ २
तच्छीलमनुवर्त्स्यन्ते मनुष्या लोकवासिनः ।
विप्रैश्चोरक्षये चैव कृते क्षेमं भविष्यति ॥ ३
कृष्णाजिनानि शक्तीश्च त्रिशूलान्यायुधानि च ।
स्थापयन्विप्रशार्दूलो देशेषु विजितेषु च ॥ ४

संस्तूयमानो विप्रेन्द्रैर्मनयानो द्विजोत्तमान् ।
कल्किश्चरिष्यति महीं सदा दस्युवधे रतः ॥ ५
हा तात हा सुतेत्येवं तास्ता वाचः सुदारुणाः ।
विक्रोशमानान्सुभृशं दस्यून्नेष्यति संक्षयम् ॥ ६
ततोऽधर्मविनाशो वै धर्मवृद्धिश्च भारत ।
भविष्यति कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा ॥ ७
आरामाश्चैव चैत्याश्च तटाकान्यवटास्तथा ।
यज्ञक्रियाश्च विविधा भविष्यन्ति कृते युगे ॥ ८
ब्राह्मणाः साधवश्चैव मुनयश्च तपस्विनः ।

orig. 195). — *Sloka no.*: Dn1 96; Dn2 97; Dn3 D1 98.

189

1 °) Ś1 K1. 2. 4 D (except D1) चौरक्षयं. — °) K1 B2 Dc2 D1 T2 G3 'मेधः; K2 'मेधो; B1 'मेधैर्; G3. 4 'मेधं (for 'मेधे). B1 'यज्ञैर्; T2 G2-4 'यज्ञं (for 'यज्ञे). — °) G1 कालयिष्यति.

2 K3 om. (hapl.) 2. — °) B D (except D1-3. 5) च (for स). — °) A few MSS. स्वयंभूः. Ś1 K1. 2 तदा; B4 प्रभुः (for शुभाः). — °) T1 G3 पुनः (for वनं). G1. 2. 4 पुनः (G1 वनं) पुण्ययशः कर्म. — °) B4 जरायां; T G1 जरया; M विधिवत् (for जरावान्). B1-3 Dc Dn रमणीयं प्रवेक्ष्यति.

3 °) Ś1 K2. 3 M1 अनुवर्त्स्यते; K4 Dn2 D2. 3 'वर्त्स्यति; B2-4 Dn1. n3 D4-6 'वर्त्स्यति; D1 T2 G 'वर्त्ते; T1 M2 'पत्स्यते (for 'वर्त्स्यन्ते). — °) B1 लोकभाविनः; T2 G लोक (G1 धर्म) चारिणः. — °) G1 विप्रां (for विप्रैः). D4 चौरक्षयैश्च; D6 चोरक्षयं. Ś1 K Dn D1-3. 5 एवं चो (D1 चो) रक्षये जाते. — °) Ś1 K D1. 2. 5 महत्; D3 महा (for कृते).

4 °) G1 शक्ति च; M शक्त्यश्च (for शक्ती). — °) B D (except D1-3. 5) द्विजं (for विप्रं). — °) Ś1 [इ]व जितेषु; Dc विहितेषु; D1 विपिनेषु; T2 G2-4 विविधेषु (for विजितेषु).

5 °) D6 विप्रेन्द्रो. — °) S मानयंश्च (for 'यानो).

— °) Ś1 K1. 3 कार्किश्च; K4 B2-4 T G2-4 कल्की (for कल्किश्च). B1 (mas in text) चरिष्यति महाबाहुः. — °) Ś1 D6 तदा (for सदा).

6 °) = 3. 188. 84°. B5 [ए]तत् (for [ए]वं). B1 हा तात हा च पुत्रेति; B2. 3 D (except D1-3. 5) हा मात-स्तात पुत्रेति; B4 हा तात हा भ्रातरिति. — °) B4 तदा (for तास्ता). K2 सुदारुणं; M2 च दारुणाः (for सुदा°). — °) K1 M2 विक्रोशमानाः. Ś1 K D1-3. 5 सुबहून् (for सुभृशं). — °) D1 देशान्; G2 शत्रून् (for दस्यून्). K1 स क्षयं; T1 संयुगे (for संक्षयम्).

7 °) B2 तदा (for ततो). B2 'विनाशं. Ś1 K1. 3 [S]यं (for वै). — °) G1 युगे (for कृते). — °) Ś1 B1. 2 Dc D1. 2. 4. 6 तदा; B3 सदा (for तथा). — After 7, M2 ins. 955*.

8 °) Ś1 K1. 2 G3 आरामांश्चैव; K3 D1 आश्रमां; Dc1 आश्रमं (for आरामां). K1. 2 G1 चैत्यांश्च. — °) Ś1 तटाकान्यवटास्तथा; K1 तटाकान्यवटास्तथा; K2 तटाकानि वटास्तथा; K4 B1 D1. 3 तटागान्यवटास्तथा; B2-4 D6 तटागावसथा तथा; Dc Dn D4 तटागावसथास्तथा; D5 तटागाश्च वटास्तथा. — N ins. after 8°b: M2, after 7:

955* पुष्करिण्यश्च विविधा देवतायतनानि च ।

— °) G1 करिं (for भविं).

9 °) B1 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या. — °) K4 D1 हतपाखंडाः; S हत (M1 सह) पाखंडाः. — °) Ś1 K D3. 5 सत्ये तथा; B Dn D3. 6 T1 M2 सत्यजनाः; Dc सत्यप्रियाः; G1 सत्यव्रताः; M1 सत्यरताः (for सत्ये जनाः). D1 महाप्रजाः; D3 सद्यप्रजाः (for जनाः प्रजाः). T1 तथा; T2 G2-4 तदा

आश्रमाः सहपाषण्डाः स्थिताः सत्ये जनाः प्रजाः ॥ ९
जास्यन्ति सर्वबीजानि उप्यमानानि चैव ह ।
सर्वेष्वृतुषु राजेन्द्र सर्वं सस्यं भविष्यति ॥ १०
नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ।
जपयज्ञपरा विप्रा धर्मकामा मुदा युताः ।
पालयिष्यन्ति राजानो धर्मेणैमां वसुंधराम् ॥ ११
व्यवहाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते युगे ।
षट्कर्मनिरता विप्राः क्षत्रिया रक्षणे रताः ॥ १२
शुश्रूषायां रताः शूद्रास्तथा वर्णत्रयस्य च ।
एष धर्मः कृतयुगे त्रेतायां द्वापरे तथा ।
पश्चिमे युगकाले च यः स ते संप्रकीर्तितः ॥ १३
सर्वलोकस्य विदिता युगसंख्या च पाण्डव ।
एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं मया ।

वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १४
एवं संसारमार्गा मे बहुशश्चिरजीविना ।
दृष्टाश्चैवानुभूताश्च तांस्ते कथितवानहम् ॥ १५
इदं चैवापरं भूयः सह भ्रातृभिरच्युत ।
धर्मसंशयमोक्षार्थं निबोध वचनं मम ॥ १६
धर्मे त्वयात्मा संयोज्यो नित्यं धर्मभृतां वर ।
धर्मात्मा हि सुखं राजा प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १७
निबोध च शुभां वाणीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
न ब्राह्मणे परिभवः कर्तव्यस्ते कदाचन ।
ब्राह्मणो रुषितो हन्यादपि लोकान्प्रतिज्ञया ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणां प्रवरो नृपः ।
उवाच वचनं धीमान्परमं परमद्युतिः ॥ १९

C. 3. 13123
B. 3. 191. 22
K. 3. 194. 21

(for प्रजाः).

10 ^a) B₂. 3 Dn D₄. 6 प्रयं (D₄. 6 'जं'ति; S जायंति (for जास्यन्ति). ¹) K₁-3 चैव बीजानि; T₂ G सर्वभूतानि. K₄ D₁-3 जनियन्ते (D₁ 'ति) च बीजानि; D₆ जनयिष्यन्ति बीजानि. — ^b) K₁. 2 तप्यं (!); B Dn D₄. 6 रोप्यमाणानि; T₂ G शुध्यं (G₁ चर्धं) (for उप्यं). ¹) K भारत; B₂ सर्वशः; D₆ वै तदा; T₁ वै सह (for चैव ह). — ^d) B₁ Dc₂ D₂. 3. 5 S सर्व. G₁ सर्वशः संभविष्यति.

11 ^a) D₅ नियता; D₆ [अ]भिरता (for निरता). — ^b) D₁. 2 शुभेषु; G₁. 2. 4 वृत्तेषु (for व्रतेषु). — G₄ om. 11^{cd}. — ^c) K₁. 3 B₂. 4 Dn D₃. 4. 6 जप्यं; K₂. 4 B₃ Dc D₁ जाप्यं (for जपं). — ^d) ¹) 'कामा मुदान्विताः; D₁ 'काम-मुदा युताः; G₁ 'कामसमायुताः. — ¹) K₁ om. (hapl.) 11^c-12^d. — ^f) B₁ धर्मेण पृथिवीमिमां.

12 ¹) K₁ om. 12 (cf. v.l. 11). — ^a) T₂ G 'परा (for 'रता). — ^d) K₂ B₂ Dn D₄. 6 विक्रमे (for रक्षणे).

13 ^a) K₄ शुश्रूषण- (for शुश्रूषायां). — ^d) T₁ [S]पि च (for तथा). — ^c) ¹) K₁. 2 तु; S यः (for च). — ^f) ¹) K₂ B₃ यश्च ते; K₁ यच्च ते; K₄ D₂. 3 य (K₄ त)था ते; D₆ यः सत्ये; T₁ G₂. 4 M स तेयं; T₂ G₃ सततं; G₁ स च ते (for यः स ते). T₁ G₂. 4 परिकीर्तितः; G₁ सुप्रकीर्तितं.

14 ^a) K₄ सर्वलोकाश्च. D₃ G₁ विहिता; T G₂-4 M₂ कथिता (for विदिता). — ^b) S भारत (for पाण्डव). — ^d) B D (except Dc D₃) तथा (for मया). — ^f) D₆ ऋषिसंमतं; T₁ 'भि स्तुतं; G₁ 'संस्कृतं.

15 ^a) B₁ समागमे चैव; B₂ D₄. 5 संसारमार्गोयं (D₄ 'र्गो मे). — ^b) ¹) K₁. 3 D₁. 2. 5 बहुवं (for बहुशं). K₁. 2 D₆ T G₂-4 चिरजीविनः. — ^c) K₁. 2 दृष्टा (for दृष्टाश्च). — ^d) ¹) K B₄ D₁. 2 यान् (for तान्). S किं भूयः श्रोतुमिच्छसि.

16 For 16^{ab}, S subst.:

956^b सर्वमेतद्यथातत्त्वं कथितं तत्र सर्वशः ।

— ^c) ¹) K₁-3 धर्मसंच (S₁ 'क्ष-; K₃ 'श्र)यं; B₄ धर्मसंशय-बोधार्थं; D₁ धनसंशयमोक्षार्थं; S धर्मसंशयहेतोश्च.

17 ^a) ¹) K B₁. 3. 4 Dc Dn D₂. 3 संस्थाप्यो; B₂ योक्तव्यो; D₆ संस्थेयं (for संयोज्यो). S न तेन्यथात्र (T₁ 'था च; G₁ 'थात्मा; M 'था स) विज्ञेयो. — ^b) S धर्मो (for नित्यं). — T₁ G₁ M om. 17^{cd}. — ^c) K₃ [अ]भि-मुखं (for हि सुखं). K₄ नित्यं; B Dc Dn D₄. 6 राजन् (for राजा). D₁ धर्म्यादनु हि सुखं राज्यात् (sic). — ^d) ¹) K Dn₁ D₁-3. 5 विदति (for नन्दति).

18 ^a) D₂ निबोधैतां; T₁ 'धय; G₂ 'धत (for 'ध च). D₃ G₄ सुखां (for शुभां). — ^b) ¹) K₁. 2 B₃ प्रवक्ष्यामि च (for यां प्रवं). G₁ नृप (for ऽनघ). — ^c) K₃ (by transp.) ब्राह्मणे न. — ^d) K₄ कथं (for कदा). — D₁ om. 18^{ef}. — ^e) B₁-3 Dc Dn D₄-6 कुपितो; D₂ [S]पि रुषा (for रुषितो).

19 ^b) T₁ G₁ कुरूाजो युधिष्ठिरः. — ^c) B₄ श्रीमान् (for धीमान्). — ^d) K₄ परमच्युतं; D₃ (marg. sec. m.) द्युतिमान्प.

C. 3. 13128
B. 3. 191. 22
K. 3. 194. 23

कस्मिन्धर्मे मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता मुने ।
कथं च वर्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ २०

मार्कण्डेय उवाच ।

दयावान्सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनसूयकः ।
अपत्यानामिव स्वेषां प्रजानां रक्षणे रतः ।
चर धर्मं त्यजाधर्मं पितृन्देवांश्च पूजय ॥ २१
प्रमादाद्यत्कृतं तेऽभूत्सम्यग्दानेन तज्जय ।
अलं ते मानमाश्रित्य सततं परवान्भव ॥ २२
विजित्य पृथिवीं सर्वा मोदमानः सुखी भव ।
एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः ॥ २३
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदतीतानागतं भुवि ।

तस्मादिमं परिक्लेशं त्वं तात हृदि मा कृथाः ॥ २४
एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवौकसाम् ।
मुह्यन्ति हि प्रजास्तात कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ २५
मा च तेऽत्र विचारो भूद्यन्मयोक्तं तवानघ ।
अतिशङ्क्य वचो ह्येतद्धर्मलोपो भवेत्तव ॥ २६
जातोऽसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतर्षभ ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वमेतत्समाचर ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्त्वयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनोहरम् ।
तथा करिष्ये यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥ २८
न मे लोभोऽस्ति विप्रेन्द्र न भयं न च मत्सरः ।

20 °) B₂ कथं (for कस्मिन्). — °) K₁. २ प्रजा; B₃ प्रजां (for प्रजाः). K₄ मया (for मुने). D₁. २ प्रजानां रक्षणे मुने. — °) D₅ [S]हं (for वै). — °) D₅ अच्यवेहं (for न च्यवेयं). — For 20, S subst.:

957*

युधिष्ठिरः ।

एतच्छ्रुत्वा मया किं स्यात्कर्तव्यं मुनिसत्तम ।

कथं चायं जितो लोको रक्षितव्यो भविष्यति ।

21 °) D₅ यदा च (for दयावान्). — °) T₁ G₄ हिते (for हितो). G₄ युक्तो; M रक्षा (for रक्तो). — °) D₅ सदा; T₂ G₂₋₄ चेदात् (for स्वेषां). B Dc Dn D₄. 6 सत्यवादी सृष्टुर्दातः. — °) T₁ M कुरु (for चर). — °) K₁. २ पूजयन्. S पितृन्पूर्वाननुसर.

22 D₃ om. 22^{ab}. — °) Ś₁ प्रमादो यत्कृतसः; K₂ प्रमादं यत्कृते; K₃ प्रमादा यत्कृतं. — °) Ś₁ Dc₂ D₅ ते (for तज्). — °) D₁ तु (for ते). D₁ दानम् (for मानम्). — °) Dn₃ यतवान्; T G प्रियवाग् (for परवान्). M सततं वै पराजय.

23 °) T₁ लोको (for भूतो). K₁ T₂ G₂₋₄ भविष्यच्च; K₃ भविष्यश्च. — °) Dc धर्मं वै; T₁ G₁ लोकस्ते; T₂ G₂₋₄ लोकस्य (for धर्मस्ते). Ś₁ D₃ समुदाहृतः.

24 °) = 1. 57. 12°; 5. 16. 7°. S (except G₁. २) मे (for ते). — °) B₂ विभो; Dn₃ युधि (for भुवि). Ś₁ K₁. २ त्रिषु लोकेषु मानद (Ś₁ भारत); G₁ M प्रत्यक्षं यच्च नागतं. — T₁ G₁ M om. 24^{cd}. — °) Dn₃ D₂. ३ G₄ इदं (for इमं). Ś₁ K₁. २ इमं च सुपरि°. — °) T G (T₁ G₁ om.) कृथा तं (for त्वं तात). — After 24, B Dc Dn D₄. 6 T₂ G₂₋₄ ins.:

958* प्राज्ञास्तात न मुह्यन्ति कालेनाभिप्रपीडिताः ।

[Dc °नाभिप्रचोदिताः; Dn D₄. 6 °नापि प्रपीडिताः.]

25 °) D₅ एकः (for एष). T₁ G₁ M₁ महाज्ञेता; T₂ G₃ महात्राजन्; G₂ महातेज (with hiatus); M₂ महाबाहुर. — °) B₂ अति सर्वं दिवौ; D₁ अति सर्वान्दिवौकसः; T₁ G₁ सर्वेषां त्रिदिवौकसां. — Dc G₄ om. 25^{cd}. — °) Ś₁ मुह्यते; K₁₋₃ D₁ G₁. २ M मुह्यते; B₃ स्रक्षन्ति; T₁ उह्यते (for मुह्यन्ति). Ś₁ K D₁₋₃ तत्र; D₅ सर्वाः (for तात). — °) B₁ [अ]भिप्रपीडिताः; B₂ Dn D₄. 6 [अ]पि प्रचोदिताः; D₂. 6 [अ]भिप्रणो°.

26 °) D₅ स (for मा). B₁ ते वै; Dn D₄. 6 तत्र (for तेऽत्र). Ś₁ K₁ D₁₋₃. 5 विचारोस्तु; B Dc Dn T₁ विशंका भूद्. — °) Ś₁ B₂. ३ D₂. 5 अशक्यं मद्; K B₁ D₁. ३ अशक्यं मद्; B₄ Dc Dn D₄. 6 आशंक्य मद् (for अतिशङ्क्य).

27 °) S पश्चिमे (for प्रथिते). M₁ काले; M₂ देशे (for वंशे). — °) T₁ G₁ कुरुक्षत्तम (for भरत°).

28 °) Ś₁ K D₁. ३. ६ मुनिश्रेष्ठ. — °) K₃ D₅ तथा; K₄ D₃ यथा; B₂ प्रभो; T₁ G₁ मुने (for विभो).

29 T₂ G₂₋₄ om. (hapl.) 29. — °) B₂ ते (for मे). Ś₁ K D₃. ६ विप्रर्षे (for विप्रेन्द्र). — °) Ś₁ K D₃. ६ संभ्रमः (for मत्सरः). — °) Ś₁ K D₃. ६ [इ]ह; M₂ च (for हि). — °) Ś₁ K₁. २ यत्त्वयोक्तं (for उक्तं यत्ने). D₁. २ हितं वचः; T₁ प्रियं मुने; M प्रियं प्रभो (M₂ विभो) (for मयि प्रभो).

30 °) G₄ च (for तु). — °) B₄ D₅ भार्गवस्य (for पाण्ड°). K₃. ४ D₃. ६ यशस्विनः (for महा°). Dc Dn D₄ मार्कण्डेयस्य धीमतः; T₁ G₁ धर्मराजस्य धीमतः. — K₄ om. 30°-31°. — °) B₂. ४ Dn D₄. 6 संहृष्टाः (for प्र°).

करिष्यामि हि तत्सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं तस्य पाण्डवस्य महात्मनः ।

प्रहृष्टाः पाण्डवा राजन्सहिताः शार्ङ्गधन्वना ॥ ३०

तथा कथां शुभां श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः ।

विस्मिताः समपद्यन्त पुराणस्य निवेदनात् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

१९०

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव ब्राह्मणमहाभाग्यं वक्तुमर्हसीत्यब्रवी-
त्पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् ॥ १ ॥ अथाचष्ट मार्क-
ण्डेयः ॥ २ ॥

अयोध्यायामिक्ष्वाकुलोत्पन्नः पार्थिवः परि-
क्षिन्नाम मृगयामगमत् ॥ ३ ॥ तमेकाश्चेन मृगमनु-
सरन्तं मृगो दूरमपाहरत् ॥ ४ ॥ अथाध्वनि जात-
श्रमः क्षुत्तृष्णाभिभूतश्च कस्मिंश्चिदुद्देशे नीलं वन-

C. 3. 131.47
B. 3. 192. 5
K. 3. 195. 5

D₃ ब्राह्मणा (for पाण्डवा). B₁. 3 Dc संहृष्टो हृष्टरोमाभूत्.
— ^a) Ś₁ K B₁. 3 Dc सहितः (for 'ताः). D₁. 3 'धन्विना.
— After 30, B Dc Dn D₄. 6 T₂ G₂₋₄ ins.:

959* विप्रर्षभाश्च ते सर्वे ये तत्रासन्समागताः ।

31 K₄ om. 31^{ab} (cf. v.l. 30). — ^a) Ś₁ K₁. 3
transp. कथां and शुभां. T₁ प्राज्ञा; G₁ प्रज्ञा; G₂. 4 M
प्रज्ञां (for कथां). T₁ G₁ वचः (for शुभां). Dc स तथा
तां कथां श्रुत्वा. — ^c) T₁ संप्रपद्यन्त. — ^d) Dn₃ निबोधनात्;
S निबोधने (for निवे°).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₂ T₂ G₂₋₄ आरण्य.
— Sub-parvan: B₁₋₃ Dc Dn D₄. 6 G₁ मार्कण्डेयसमा-
(Dn₃ D₄. 6 °म)स्या (followed by भविष्य in B₁. 3 Dc
Dn D₄. 6); M₁ मार्कण्डेयसंहिता. Ś₁ K B₄ D₁₋₃. 5 M₂
(all om. sub-parvan name) mention only भविष्य (Ś₁
K₁. 2 M₂ °ष्यत्). To भविष्य or °ष्यत्, N (except B₂ Dn₃)
M₂ add समाप्त. — Adhy. name: G₁ युगधर्मकथनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn 190
(Dn₃ 191); D₁ 197; S (M₂ inf. lin.) 193 (M₂
orig. 196). — Śloka no.: Dn₁. n₂ 35; D₁ 33.

190

1 Before 1, B₂₋₄ D₃ (marg. sec. m.). 6 G₃ ins.:

960* जनमेजय उवाच ।

भूय एव ब्राह्मणानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि ।

पाण्डवानां यथाचष्ट मार्कण्डेयो महातपाः ।

— G₁ om. भूय and reads एवं (for एव). B₂ ब्राह्मणानां

माहात्म्यं; B₃ D₅ T₂ G₁. 2. 4 M₁ ब्राह्मणमाहात्म्यं; Dc ब्राह्म-
णस्य माहात्म्यं; D₄ महाभाग; T₁ च माहात्म्यं (for ब्राह्मणम-
हाभाग्यं). Before वक्तुम्, K₁. 3 B₃ Dc D₂. 4 T G₁ M₁
ins. भगवान्; K₂. 4 D₃ भवान्; B₁ D₁. 5 G₄ भगवान्; M₂
ins. भगवान्. Ś₁ K B₁ Dc D₂₋₄ T₂ G₁. 4 M₁ अर्हति (for
अर्हसि). B₁ [इ]त्यथ; B₃ [अ]थ (for [इ]ति). Ś₁ K₁₋₃
D₅ [इ]त्येवं ब्रुवतः पाण्डवान्; K₄ D₁₋₃ [इ]त्यब्रुव (K₄ °वद)न्पाण्ड-
वेयाः; D₄ [ए]वं ब्रुवन्पाण्डवान्. T₁ G₁ M₁ पाण्डवो (for
पाण्डवेयो). Ś₁ K D₁₋₅ om. मार्कण्डेयम्.

2 M om. 2. — D₅ om. अथ and मार्कण्डेयः. — After
2, K₃ B₂. 4 Dn G₃ ins.:

961* अपूर्वमिदं श्रूयतां ब्राह्मणानां चरितम् ।;

while Dc D₃ (marg. sec. m.). 6 T₂ G₂₋₄ ins.:

962* श्रूयतां कथयामीदं ब्रह्मर्षीणां पूर्वचरितम् ।

[Dc D₃. 6 ins. अपूर्वं after इदं. D₃. 6 ब्राह्मणानां (for
ब्रह्म). Dc D₃. 6 om. पूर्व-.]

3 Before 3, D₅ M read मार्कण्डेय उ° (M om. उ°).

— G₁ अयोध्याधिपतिर् (for अयोध्यायाम्). K₁ D₄ °कुल
उत्पन्नः; B Dn D₅ G₃ °कुलोद्ब्रह्मः (for °कुलोत्पन्नः). K₄
D₄₋₅ om. पार्थिवः; T₂ G₂₋₄ om. पार्थिवः परिक्षिन्नाम. A
few MSS. परीक्षिन्. G₁ पारीक्षिन्नाम पार्थिवः (for पार्थिवः
परिक्षिन्नाम).

4 B₄ T G₁. 2. 4 M स एको (M °का)श्चेन. T₁ मृगयाम्
(for मृगम्). T₁ अनुसरन्; T₂ G₁. 4 अन्वसरत्; G₂ M
अन्वचरत् (for अनुसरन्तं). Before मृगो, G₁ ins. स; M₂
तं. Dc M₁ दूरतरम् (for दूरम्). Ś₁ K₃ G₂. 4 M₁ उपा-
हरत्; B₄ T₂ अन्वहरत्; Dc अथाहरत्; T₁ अपासरत्.

5 B₂. 3 Dn D₄. 6 G₃ om. अथ. Ś₁ K D₁₋₃. 5 om.

[667]

C. 3. 13147
B. 3. 192. 5
K. 3. 195. 5

षण्डमपश्यत् । तच्च विवेश ॥ ५ ॥ ततस्तस्य वन-
षण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं सरो दृष्ट्वा साश्च एव
व्यगाहत ॥ ६ ॥ अथाश्वस्तः स विसमृणालमश्व-
स्याग्रे निक्षिप्य पुष्करिणीतीरे समाविशत् ॥ ७ ॥
ततः शयानो मधुरं गीतशब्दमशृणोत् ॥ ८ ॥ स
श्रुत्वाचिन्तयत् । नेह मनुष्यगतिं पश्यामि । कस्य
खल्वयं गीतशब्द इति ॥ ९ ॥

अथापश्यत्कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुष्पाण्यव-

चिन्वतीं गायन्तीं च ॥ १० ॥ अथ सा राज्ञः
समीपे पर्याक्रामत् ॥ ११ ॥ तामब्रवीद्राजा । कस्या-
सि सुभगे त्वमिति ॥ १२ ॥ सा प्रत्युवाच । कन्या-
स्मीति ॥ १३ ॥ तां राजोवाच । अर्थी त्वयाह-
मिति ॥ १४ ॥ अथोवाच कन्या । समयेनाहं शक्या
त्वया लब्धुम् । नान्यथेति ॥ १५ ॥ तां राजा सम-
यमपृच्छत् ॥ १६ ॥ ततः कन्येदमुवाच । उदकं
मे न दर्शयितव्यमिति ॥ १७ ॥ स राजा बाढ-

च. G₄ om. कस्मिंश्चिद्. B D (except D₁₋₃. 5) G₃ एक-
स्मिन् (for कस्मिंश्चिद्). K₁. 2 B₁₋₃ Dc₂ Dn D₃ T₁ G₁
M₂ देशे; G₄ दूरे (for उद्देशे). K₄ D₃ om. नीलं. After
नीलं, B₂₋₄ Dn D₄₋₆ G₁. 3 ins. गहनं. Some MSS.
वनखंडम्. B₁ Dc₁ नीलं वनं गहनखंडमपश्यत्. — Ś₁ K₁₋₃
Dc तच्चाविवेश; K₄ D₁₋₃ तच्चापि विवेश; B₂ तं चाविवेश;
D₅ राजा विवेश; T₁ तद्विवेश; T₂ G₂. 4 तस्याविशेषतः (for
तच्च विवेश).

6 T₁ om. ततस्. T₂ G₂. 4 तस्याविशेषतो; G₁ स
प्रविश्य (for ततस्तस्य). Ś₁ K₁. 2 om. वनषण्डस्य; some
MSS. spell वनखण्डस्य. Ś₁ K D₁. 2. 5 [अ]वगाहत (for
व्यगाह). Dc सोश्वादवारोहत (for साश्च एव व्यगाहत).

7 G₂. 4 तथाश्वस्तः. T₁ M₁ सन् (for स). D₅ अथाश्वं
तस्मिन्सरसि बध्वा (for अथाश्वस्तः स). M₂ विसमृणालानि
(for 'मृणालम्). T₁ G₁ M₁ विसमृणालान्यश्वस्याग्रतो. B₁
अश्वयाग्रे; B₂₋₄ Dc Dn D₄. 6 G₃ अश्वया (B₄ 'श्वस्या)ग्रतो
(for अश्वयाग्रे). Ś₁ निक्षिप्तं; T₁ दृष्ट्वा. K₃ 'तीरं. K₃
उपाविशत्; B₁₋₃ D (except D₁₋₃. 5) G₃ संविवेश; T₁
शयनमाविशत्; G₁ शयनमभजत (for समाविशत्). T₂ G₂. 4
विसमृणालान्यश्वस्य दत्त्वा स्वयमाविशत्.

8 Ś₁ तत्र (for ततः). Before शयानो, G₁ M₂ ins. स.
K₂ B Dn D₄₋₆ T G गीतम् (for गीतशब्दम्).

9 After स, D₁ ins. तत्. S श्रुत्वा च (for स श्रुत्वा).
— K₃. 4 D₁₋₃. 5 T₂ मानुषगतिं; T₁ मनुष्यभूमिं. B₁ प्रप-
श्यामि (for पश्यामि). — After कस्य, Dc ins. तत्; M नु.
B₁ Dc om. इति.

10 D₁ reads यथा for अथ, and om. कन्यां. Before
परमरूपं, T₂ G₂. 4 ins. परां. K₃ परमं दर्शनीयां; D₁ परमं
रूपं दर्शयंतीति; D₂ परमरूपं दर्शयंती; G₁ परमरूपसंपन्नं दर्श-
नीयां. Ś₁ K₂ विचिन्वती (K₂ 'न्व)तीं; Dc Dn₃ [अ]विचिन्वतीं;
D₁. 3 [प]विचिन्वतीं; T G₁. 3. 4 M [अ]विचिन्व (T₂ G₃ M₂
'न्व)तीं; G₂ [अ]पि विचिन्वतीं. D₁. 2 om. गायन्तीं. After

गायन्तीं, G₁ ins. नृत्यन्तीं. K₁ om. च.

11 B₂ T G₄ om. अथ. G₁ सा च; G₂ M (by
transp.) साथ. D₁. 2 पर्याक्रमत्; G₁. 4 पर्याक्रामत्; M₁
पर्याक्रमत्. Ś₁ K₁₋₃ D₅ अथ राज्ञः समीपे सापा (K₃ D₅ सा
पर्या)क्रामत्; K₄ D₃ अथ तस्य राज्ञः समीपे सा पर्याक्रमत्.

12 T G₂. 4 अपृच्छत् (for अब्रवीत्). Before राजा,
S (except G₃ M₁) ins. स. — B₄ S (except G₃) कालि
(for कस्यासि). Dc om. सुभगे. B₁₋₃ Dn D₄. 6 G₃
भद्रे (for सुभगे). Before त्वम्, K₄ D₁₋₃ ins. का; B₁₋₃
Dc Dn D₄. 6 G₃ का वा; B₄ T₁ G₁ M कस्य. T₂ G₂. 4
om. त्वम्. T₁ सुता (for इति).

13 G₁ om. सा. Ś₁ K₁. 2. 4 B₄ D₁₋₃. 5 सा तं; K₃
ततस्तं (for सा). — After इति, G₁ ins. राजानं.

14 Ś₁ K₁ om. तां. D₅ अब्रवीत् (for उवाच). — T₁
संबन्धी (for अर्थी).

15 D₁ om. from समये up to उवाच (in 17). Ś₁
K₁₋₃ D₂. 3. 5 transp. शक्या and त्वया. K₄ (by
transp.) त्वया लब्धुं शक्या.

16 D₁ om. 16. — B Dc Dn D₄. 6 transp. तां
and राजा. T₁ सविस्मयम् (for समयम्). After अपृच्छत्,
S (except G₃) ins. कः समय इति.

17 D₁ om. up to उवाच. — B₂. 4 D (except
D₂. 3. 5) G₃ M om. ततः. B D (except D₂. 3. 5) om.
इदम्. D₅ अब्रवीत् (for उवाच). — B D (except
D₁₋₃. 5) G₃ नोदकं मे; M₁ उदकं मा (for उदकं मे न).

18 B₂ om. राजा. After राजा, B₁. 3. 4 D (except
D₁₋₃. 5) G₃ ins. तां. After बाढम्, Dc ins. इत्युदकं न
दर्शयामि. — After तां, K₂ D (except D₁₋₃) G₃ ins.
उपयेमे । कृतोद्वाहश्च परीक्षिणीडमानो मुदा परमया युक्तस्तूर्णी
(Dc om. तूर्णी). Dc om. समागम्य. B Dn D₄. 6 G₃
संगम्य (for समागम्य). Before तथा सह, M₂ ins. तत्रैव.
T₁ om. तथा सह. S (except G₃) तत्र (M₂ om. तत्र)

मित्युक्त्वा तां समागम्य तया सहास्ते ॥ १८ ॥

तत्रैवासीने राजनि सेनान्वगच्छत् । पदेनानुपदं
दृष्ट्वा राजानं परिवार्यातिष्ठत् ॥ १९ ॥ पर्याश्वस्तश्च
राजा तथैव सह शिविकया प्रायादविघाटितया ।
खनगरमनुप्राप्य रहसि तया सह रमन्नास्ते । नान्य-
त्किंचनापश्यत् ॥ २० ॥

अथ प्रधानामात्यस्तस्याभ्याशचराः स्त्रियोऽ-
पृच्छत् । किमत्र प्रयोजनं वर्तत इति ॥ २१ ॥

अथाब्रुवंस्ताः स्त्रियः । अपूर्वमिव पश्याम उदकं नात्र
नीयत इति ॥ २२ ॥ अथामात्योऽनुदकं वनं कार-
यित्वोदारवृक्षं बहुमूलपुष्पफलं रहस्युपगम्य राजा-
नमब्रवीत् । वनमिदमुदारमनुदकम् । साध्वत्र रम्य-
तामिति ॥ २३ ॥

स तस्य वचनात्तथैव सह देव्या तद्वनं प्रावि-
शत् । स कदाचित्स्मिन्वने रम्ये तथैव सह व्यव-
हरत् । अथ क्षुत्तृष्णादितः श्रान्तोऽतिमात्रमतिमुक्ता-

C. 3. 13161
B. 3. 192. 19
K. 3. 195. 19

तस्यौ (for [आ]स्ते).

19 Before तत्र, K₄ B D (except D₅) G₃ ins. ततस्. S (except G₃) om. तत्रैव. D₁. 5 om. [ए]व. After [आ]सीने, K₂. 3 T₁ M ins. च. After राजनि, T₂ G₂. 4 ins. सा. T₂ om. from सेना up to अनुप्रा (in 20). Ś₁ अभ्यं (for अन्वं). — Ś₁ K Dn D₃. 5 सा सेनोपविष्टः; B₁. 3 Dc पदेन पदं; B₂ D₄. 6 G₃ पदं पदेन; D₂ पदेनानुपदं समासेनोपविष्टं (for पदेनानुपदं). Ś₁ K Dn D₃. 5 om. दृष्ट्वा. Before दृष्ट्वा, D₁ ins. सा. B₁ G₄ गत्वा (for दृष्ट्वा). After दृष्ट्वा, B₂. 3 Dc D₄. 6 G₃ M₂ ins. च. D₅ transp. राजानं and परिवार्य. K₃ B₂ D₁-3 अवतिष्ठत्; K₄ उपतिष्ठत्; Dc G₂. 4 M₂ अतिष्ठत्; D₅ अवातिष्ठत्; T₁ M₁ अवतिष्ठत्; G₁ उपातिष्ठत् (for अतिष्ठत्).

20 T₂ om. up to अनुप्रा (cf. v.l. 19). — Before पर्यां, G₂. 4 ins. अथ. T₁ om. पर्याश्वस्तश्च. Before राजा, K₃. 4 D₁-3 M ins. स. D₁ G₂. 3 तथैव. D₁ T₁ M₂ शिविकायां. K₄ साविघाटितया; B Dc Dn D₁. 3-6 G₃ अवधो (B₁ Dc D₃ 'वधा'; D₁. 5 'विघाटि'; T₁ G₂. 4 M अविषादस्तया (T₁ om. तया); G₁ हर्षाविष्टस्तया (for अविघाटितया). — B₁ शश्वन्; B₂-4 Dc Dn D₂-4. 6 G₃ M₂ स (D₂. 3 om. स) स्वं (for स्व). T₁ अभिं (for अनु). M (by transp.) तया सह रहसि. K₄ om. सह. B₁-3 Dn D₄. 6 G₃ om. रमन्. K₃ D₃ रमयन्; K₄ B₄ T₂ G₃. 4 M रममाण; Dc वसन् (for रमन्). D₂ [तमन्वा]स्ते (for रमन्नास्ते). — Ś₁ K किंचिद् (for किंचन). B Dc Dn D₄. 6 G₃ तत्राभ्याश (Dc D₄ 'स'स्थोपि कश्चि (Dc 'श्चित्त-') ज्ञापश्यत्; T₁ नान्यां कांचनापश्यत्; T₂ न कदाचिदपश्यत्; G₁ M स (M om.) नान्यं कंचनापश्यत्; G₂. 4 न कांश्चिदपश्यत् (for नान्यत्किंचनापश्यत्).

21 Ś₁ K₁-3 D₁. 3 प्रधानो नामामात्यसः; B₁. 3 Dc D₂ प्रधानोमात्यसः (D₂ 'नो नान्यस'). B₁ T₁ om. तस्य. B₂-4 Dn D₄. 6 G₃ transp. तस्य and अभ्याश. Ś₁ K D₁-3. 5

अभ्यंतरः; M₂ अभ्याशपराः. Ś₁ K D₁-3. 5 [S]न्वपृच्छत् (for स्पृच्छत्).

22 T G₂. 4 om. ताः. Dc स्त्रियम् (Dc₁ om.) अपूर्वा-
मिह पश्यामस्तां च राजा समयो नायं (Dc₁ 'मयेनो') भुंक्ते
यथोदकं न दर्शयितव्यमिति (for अपूर्वमिव—नीयत इति).
K₄ B₁ D₁-3 नात्रानीयत (for नात्र नीयत). T₁ om. इति.

23 Ś₁ K₁ om. अथ. Dc स तथा वचनं श्रुत्वा (for
अथामात्योऽनुदकं). T₁ सदनं; M₁ नाम (for वनं). T₂
om. बहुमूलपुष्पफलं. Ś₁ K₁ [उ]दारवृक्षबहुमूलपुष्पफलं; K₃
D₁-3 'वृक्षं (K₃ 'वृक्ष-') बहुपुष्पमूलफलं; K₄ चारुवृक्षं बहुमूल-
फलं; B₁. 4 Dc Dn₂ 'वृक्षं बहुपुष्पफलं; B₂. 3 Dn₁. n₃ D₄. 6
G₃ 'वृक्षं बहुपुष्प (B₂ 'पुष्प') फलमूलं; D₅ [उ]दारपुष्पबहुफल-
मूलं; T₁ 'वृक्षफलमूलफलं पुष्पं; M₁ 'वृक्षबहुमूलफलपुष्पफलं;
M₂ 'वृक्षबहुमूलफलं. After 'फलं (or its. v.l.), K₂ ins.
तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्वे वार्पीं सुगूढां सुधोपलिप्तां; K₄
तस्य भुवनमध्ये मुक्ताजालमयीं सुधोपलिप्तां वार्पीं कारयित्वा;
Dc तस्या मध्येतिमुक्ताजालमयीं पार्श्वे वार्पीं सुगूढां सुधोपलिप्तां
स; Dn D₄. 6 तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्वे वार्पीं गूढां सुधा-
सलिल (D₄. 6 सुधोप) लिप्तां स; D₁ तस्य वनमध्ये मुक्ताकार-
मयीं सुधोपलिप्तां वार्पीं कारयित्वा. Ś₁ सरसि; K₁. 3. 4 B₁
D₁ T₁ G₁ M शरदि; D₂ सपदि; T₂ G₂. 4 रह (for रहसि).
K₂ B₂ [उ]रागम्य; B₄ S (except G₁. 3) उपलभ्य. Before
अब्रवीत्, D₃ T₁ G₁ M₂ ins. इदम्. — G₁ om. इदम्.
K₄ B₁ om. [उ]दारम्. K₃ अचौरम् (for उदारम्). Ś₁ T₁
अनुदकं. — Ś₁ om. साधु. K₁. 2 त्वया; G₂-4 सह तया
(for साध्वत्र). T₁ G₁ M₁ om. [अ]त्र. K₄ (sup. lin. as
in text) रम्यताम्; T₁ G₁ M [आ]रम्यताम् (for रम्यताम्).

24 Dn₂ T₁ om. स. T G₂. 4 तस्यैव (for तस्य). G₂
om. [ए]व. K₄ om. तद्. — K₃ B₂ om. तस्मिन्. K₂
B₂-4 D (except D₁-3. 5) G₃ कानने; B₁ रम्ये (for वने).
K₁. 4 om. रम्ये. B₁ कानने (for रम्ये). B₁. 2 om. सह.
K₁ B₂ D₅ T G₂. 4 व्यहरत्; K₃ विहरन्; B₁ G₁ M व्यचरत्;

गारमपश्यत् ॥ २४ ॥ तत्प्रविश्य राजा सह प्रियया
सुधातलसुकृतां विमलसलिलपूर्णं वापीमपश्यत्
॥ २५ ॥ दृष्ट्वैव च तां तस्या एव तीरे सहैव तया
देव्या व्यतिष्ठत् ॥ २६ ॥ अथ तां देवीं स राजा-
ब्रवीत् । साध्वतर वापीसलिलमिति ॥ २७ ॥ सा
तद्वचः श्रुत्वावतीर्य वापीं न्यमज्जत् । न पुनरुदम-
ज्जत् ॥ २८ ॥ तां मृगयमाणो राजा नापश्यत्
॥ २९ ॥ वापीमपि निःस्त्राव्य मण्डूकं श्वभ्रमुखे दृष्ट्वा

क्रुद्ध आज्ञापयामास । सर्वमण्डूकवधः क्रियतामिति ।
यो मयार्थी स मृतकैर्मण्डूकैरुपायनैर्माप्नुपतिष्ठेदिति
॥ ३० ॥

अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु
मण्डूकान्भयमाविशत् । ते भीता मण्डूकराज्ञे यथा-
वृत्तं न्यवेदयन् ॥ ३१ ॥ ततो मण्डूकराट् तापस-
वेषधारी राजानमभ्यगच्छत् ॥ ३२ ॥ उपेत्य चैन-
मुवाच । मा राजन्क्रोधवशं गमः । प्रसादं कुरु ।

Bs. 4 व्यवाहरत्; D1 व्यहरन्. — K2 B2-4 Dn D4-6 T2
G2. 4 om. अतिमात्रम्. B Dc Dn D4. 6 G3 M1 अतिमुक्त-
कागारं (B4 अतिमुक्तकगृहं); D2. 8 मणिमुक्तागारं (for
अतिमुक्तागारं).

25 Before तत्, M1 ins. स. B2 Dc T1 G2. 4 तं
(for तत्). Ś1 K D1-3 प्रविश्य च (for तत्प्रविश्य). T2
G2. 4 om. राजा. Before राजा, M2 ins. स. G1 om. सह.
D1 (by transp.) प्रियया सह. K2 B2. 3 Dc Dn D4. 6
G3 सुधाकृतां; K4 सुधातलां सुकृतां; D1. 2 वसुधातले सुकृतां;
D5 सुधाधवलतां; T G2. 4 सुसंस्कृतां (T1 cont. वसुधातल-
कृतां); G1 साधुसरसि. B2-4 Dc Dn D4-6 G3 विमलां
सलिलपूर्णां; D1. 2 T1 G1 विमलसलिलसंपूर्णां. M सुधातल-
कृतविमलसलिलपूर्णां (M1 विमलसंपूर्णां).

26 T2 G2. 4 om. [ए]व. K4 D1 om. च. After तां,
Ś1 K1. 2 ins. वापीं; D1 तु. D6 om. एव. Dn D4 G3
च (for एव). After एव, D2 ins. तु. S (except G3)
तयैव सह (for सहैव तया). K3 om. देव्या. B4 चातिष्ठत्;
Dc1 T2 G1. 2. 4 व्यतिष्ठत्; Dc2 [अ]तिष्ठत्; Dn (Dn3
marg. sec. m. as in text) D3. 4 [अ]वतिष्ठत्; D6 [अ]वा-
तिष्ठत्; G3 M2 [अ]वतिष्ठत्; M1 [अ]तिष्ठत्.

27 D1 कंतां (for तां). K4 om. देवीं. T1 स राजा
देवीम्; T2 G1. 2. 4 M1 स राजा तां देवीम्; M2 राजा तां
देवीम् (for तां देवीं स राजा). G4 अपृच्छत् (for [अ]ब्रवीत्).
— Before साधु, G1 ins. प्रिये. M2 साध्वतर.

28 After सा, D1. 2 ins. च. G4 तस्य (for तद्).
T G4 M2 वचनं (for वचः). Ś1 K D1-3. 5 वाप्यां (for
वापीं). B1 न्यमज्जत्; Dc तां मज्जत् (for न्यमज्जत्). — K4
B1 M2 om. न पुनरुदमज्जत्. Dc om. न. G1 सा (for न).
After न, K3 D1. 2 T G2. 4 M1 ins. च. After पुनर्, T
G2. 4 ins. उदकाद्. T1 उन्मज्जत्; G1 M1 उन्मज्ज (for
उदमज्जत्).

29 D3 T1 om. तां. After तां, B1-3 Dc Dn D4. 6

G3 ins. स. T G2. 4 M1 om. राजा. G1 अथ राजा तां देवीं
मृगीयमाणः (for तां मृगयमाणो राजा). After न, B2 ins.
ताम्; B4 च.

30 B1-3 D (except D1-3. 5) G3 अथ (for अपि).
MSS. (variously) निश्राव्य, निःश्राव्य, निस्त्राव्य. D6
T2 मंडूकाञ्च; T1 G1. 2. 4 मंडूकांश्च; M मंडूकं च (for मंडूकं).
Ś1 K1. 2 भ्रमरमुखं; K3. 4 M2 भ्रममुखे; T1 भ्रमन्मुखे; G1
सेतुमुखे; G2 भ्रमुखे; G4 भ्रूमद्रेखे; M1 भ्रूमामुखेन (for श्वभ्रं).
Before क्रुद्ध, B4 T1 G2. 4 ins. अथ; G1 अथ राजा. After
क्रुद्धः, G1 ins. परितोवलोक्य परिचरन्. After आज्ञापया-
मास, B Dc Dn D4. 6 T1 G2. 4 M1 ins. स (Dc1 T1
G2. 4 om. स) राजा. — K3 B2 om. सर्व. K4 B1. 3. 4
D (except D6) T1 G3 M सर्वत्र (for सर्व). G1 भो वीराः
सर्वत्र मंडूकवधं क्रि. — Ś1 K ममार्थी. G1 om. [अ]र्थी.
Ś1 अ (for स). After स, B D (except D2. 3) G3 ins.
मां. T2 G1. 2. 4 om. मृतकैर्. D1 om. मण्डूकैर्. D3
M transp. मण्डूकैर् and उपायनैर्. K1-3 D6 T1 मंडूको-
पायनैर्; G2. 4 मंडूकवधार्थैरुपायैर् (for मण्डूकैरुपां). B
Dc Dn D4. 6 G3 मृतमंडूकोपायनमादाय (B1 Dc पायनैर्
and om. आदाय) (for मृतकैर्म—मांम्).

31 Ś1 K1. 2 एवं (for अथ). Ś1 K1-3 B1. 4 D6
om. घोरे. After मण्डूकान्, G1 ins. वधाद्. B2-4 Dn
D4. 6 G3 आविवेश (for आविशत्). — T2 G2. 4 अथ (for
ते). T G2. 4 मंडूकाः स्व(T1 om. स्व)राज्ञे; G1 M मंडूक-
राजाय (for मण्डूकराज्ञे). T2 om. यथा; G4 om. यथावृत्तं.
K2 T1 निवेदयन्; G4 प्रत्यभ्यवेदयन् (for न्यवेदयन्).

32 G2 अथ (for ततो). D1. 2 मंडूकराजा. After
मण्डूकराट्, G1 ins. तेषां वचः श्रुत्वा. B1 अभ्यगच्छत्; G3
अध्यगच्छत्; M2 अगच्छत्.

33 G3 उत्पत्य (for उपेत्य). B1 चोवाच (for उवाच).
— K3 om. मा. T2 G2. 3 transp. मा after वशं. — B4 S
(except G3 M1) ins. नः after प्रसादं. — T G1. 2. 4 M1

नार्हसि मण्डूकानामनपराधिनां वधं कर्तुमिति ॥३३॥
श्लोकौ चात्र भवतः ।

मा मण्डूकाज्जिघांस त्वं कोपं संधारयाच्युत ।
प्रक्षीयते धनोद्रेको जनानामविजानताम् ॥ ३४
प्रतिजानीहि नैतांस्त्वं प्राप्य क्रोधं विमोक्ष्यसे ।
अलं कृत्वा तवाधर्मं मण्डूकैः किं हतैर्हि ते ॥ ३५
तमेवंवादिनमिष्टजनशोकपरीतात्मा राजा प्रो-
वाच । न हि क्षम्यते तन्मया । हनिष्याम्येतान् ।
एतैर्दुरात्मभिः प्रिया मे भक्षिता । सर्वथैव मे वध्या
मण्डूकाः । नार्हसि विद्वन्मामुपरोद्धुमिति ॥ ३६ ॥

स तद्वाक्यमुपलभ्य व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच ।
प्रसीद राजन् । अहमायुर्नाम मण्डूकराजः । मम सा
दुहिता सुशोभना नाम । तस्या दौःशील्यमेतत् ।
बहवो हि राजानस्तया विप्रलब्धपूर्वा इति ॥ ३७ ॥
तमब्रवीद्राजा । तयास्म्यर्थी । सा मे दीयतामिति
॥ ३८ ॥ अथैनां राज्ञे पितादात् । अब्रवीचैनानाम् ।
एनं राजानं शुश्रूषस्वेति ॥ ३९ ॥ स उवाच दुहित-
रम् । यस्माच्चया राजानो विप्रलब्धास्तस्मादब्रह्मण्यानि
तवापल्यानि भविष्यन्त्यनृतकत्वाच्चेति ॥ ४० ॥ स
च राजा तामुपलभ्य तस्यां सुरतगुणनिबद्धहृदयो

C. 3. 13177
B. 3. 192. 36
K. 3. 195. 36

read नार्हसि after कर्तुं. M₂ अर्हति (for इति).

34 ^a) G₁. 2. 4 M₁ जिघांसीस् (for जिघांस). — ^b)
Ś₁ K₂ क्रोधं (for कोपं). — ^c) T₂ G₁. 2 प्रक्षीयन्ति; G₄
प्रक्षीयति; M प्रक्षीयति. D₁ च धर्मादयो; T G₁. 2. 4 M₁
वधाद्धेका (T₁ M₁ 'को'); M₂ धनाग्रे को. — ^d) T G₁. 2. 4
परिं (G₁ प्रति) (for अवि).

35 ^a) T G₂. 4 नैवांतं; G₁ नैनांस्त्वं. Ś₁ K D₅ तत्त्वत-
स्तान्परीक्ष्याथ. — ^b) Ś₁ K D₅ ततः (for प्राप्य). Ś₁
क्रोधाद्; S (except G₃ M₂) कोपं (for क्रोधं). B₂₋₄ Dn
D₄. 6 G₃ विमोक्ष्यसि. — ^c) G₂. 4 [अ]थ वा धर्मं; M₁ वधं
घोरं (for तवाधर्मं). — ^d) Ś₁ K₂ किं हितैर्; K₄ हिसितैर्;
D₅ किं हता. K₁ T₂ G₂₋₄ हि तैः (for हि ते). — After
35, M₃ ins. इति.

36 D₁ om. तमेवं—'तात्मा. K B₁. 3 Dc D₅ G₁. 2. 4
M इष्टजनवियोगशोकपरीता (G₂. 4 'तांतरा'त्मा; T 'शोकपरी-
तांतरा'त्मा. Before राजा, Ś₁ K D₂. 3. 5 ins. स. Ś₁ K₁. 2
M₂ प्रत्युवाच; B₂ Dn D₄. 6 G₃ [अ]थोवाच; Dc D₁ [उ]वाच
(for प्रोवाच). — D₁ न हि क्षाम्ये । न हि क्षाम्ये (for न हि
क्षम्यते). K₄ B₁. 3 Dc D₂. 3 T₂ G₁. 2. 4 M क्षा (B₁. 3
क्ष)म्यमेतन्; T₁ क्षाम्यते तन् (for क्षम्यते तन्). Ś₁ K₁. 2
transp. तत् and मया. — After एतैर्, K₃ Dc D₁. 2
G₁. 2. 4 M ins. हि. T₁ स्त्री (for प्रिया मे). After मे,
T₂ G₁. 2. 4 M ins. स्त्री. After भक्षिता, K₁. 2 ins. इति.
— Before सर्वथैव, G₁ ins. अतः. D₁ om. [ए]व. M₁
वध्या मे (by transp.).

37 Ś₁ प्रत्युवाच (for प्रोवाच). — K₁ om. नाम.
— K₃ सा मम (by transp.). D₃ शोभना; T₁ साधु शोभना
(for सुशो). — After तस्या, B D (except D₁₋₃. 5) G₃
ins. हि. After एतत्, T₁ ins. महत्. — B₁ transp.

हि and तया (om. राजानस्). G₁ [S]पि (for हि). K₂. 4
B₂₋₄ Dn D₁. 3-6 G₃ om. हि. T G₁. 2. 4 M₂ om. राजा-
नस्. M₁ read राजानः after 'पूर्वा. B₂₋₄ Dc Dn
D₄. 6 G₃ transp. राजानः and तया. Ś₁ K D₁₋₃ विप्रलब्धाः
पूर्वम् (K₃ लब्धपूर्वा); Dn D₄₋₆ G₃ 'लब्धाः पूर्वा (D₄ om.
पूर्वा); G₁ M₂ प्रलब्धपूर्वा.

38 After राजा, T G₂. 4 ins. या सा तव दुहिता; G₁ सा
ते सुता; M या सा. — Dn₂ G₃ तयास्म्यहमर्थी; T₂ G₃ तया-
हमर्थी; G₁ तयाप्यर्थी; G₄ तया ममार्थी. — T₁ प्रदीयताम्
(for दीयताम्).

39 Dc तथा (for अथ). After अथ, G₁ ins. राज्ञो
वाक्यं मण्डूकराजा श्रुत्वा हृष्टोपि. After एनानाम्, B₁ ins. अर्थिने.
B₂ om. राज्ञे. S (except G₃) सुताम् (for पिता). Ś₁
हृदात्; K₁. 2 दद्यात्; K₃ अदत्; K₄ D₃. 5 अन्वददा (D₃
'द')त्; B₁. 2 D₅ G₃ ददौ; Dc₂ M₁ अददात् (for अदात्).
— Before अब्रवीच, D₁. 2 ins. इदं; T₂ G₂ वाचं. B₂
om. चैनानाम्. G₄ चैताम् (for चैनानाम्). — Before एनं, G₁
ins. सुशोभने. K₃ T₁ om. एनं. Ś₁ K₂ D₃ M एतं (for
एनं). D₅ om. राजानं.

40 After स, K₄ D₁. 3 ins. ताम्. B₁₋₃ Dc Dn
D₄. 6 G₃ एवमुक्त्वा (for उवाच). B₄ T G₁. 2. 4 M सम-
न्युश्चोवाच (for स उवाच). After दुहितरं, B₁₋₃ D (except
D₁₋₃. 5) G₃ ins. क्रुद्धः शशाप; G₁ सुशोभने. — K₁. 2
राजानो बहवस्त्वया (for त्वया राजानो). बहवः is ins. in
Ś₁ M₂ after त्वया, and in K₃. 4 B D (except D₁) G₃
after विप्रलब्धाः. D₅ om. राजानो. K₁. 3 T₂ G₃. 4
अब्राह्म. After 'व्यन्ति, Dn G₃ ins. इति. Ś₁ K₄ B Dc
D₂. 3. 5. 6 M₁ [आ] (Dc D₃ [अ])नृतकत्वात्; G₁ [अ]नृत-
वादिनस्; M₂ [आ]नृत. G₁ च (for तव).

लोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्य हर्षवाष्पकलया वाचा प्रणि-
पत्याभिपूज्य मण्डूकराजानमब्रवीत् । अनुगृहीतोऽ-
स्मीति ॥ ४१ ॥ स च मण्डूकराजो जामातरमनु-
ज्ञाप्य यथागतमगच्छत् ॥ ४२ ॥

अथ कस्यचित्कालस्य तस्यां कुमारास्त्रयस्तस्य
राज्ञः संवभूवुः शलो दलो बलश्चेति । ततस्तेषां ज्येष्ठं
शलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य तपसि धृतात्मा
वनं जगाम ॥ ४३ ॥

अथ कदाचिच्छलो मृगयामचरत् । मृगं चासाद्य

रथेनान्वधावत् ॥ ४४ ॥ सूतं चोवाच । शीघ्रं मां
वहस्वेति ॥ ४५ ॥ स तथोक्तः सूतो राजानमब्रवीत् ।
मा क्रियतामनुबन्धः । नैष शक्यस्त्वया मृगो ग्रहीतुं
यद्यपि ते रथे युक्तौ वाम्यौ स्यातामिति ॥ ४६ ॥

ततोऽब्रवीद्राजा सूतम् । आचक्ष्व मे वाम्यौ ।
हन्मि वा त्वामिति ॥ ४७ ॥ स एवमुक्तो राजभय-
भीतो वामदेवशापभीतश्च सन्नाचख्यौ राज्ञे । वाम-
देवस्याश्वौ वाम्यौ मनोजवाविति ॥ ४८ ॥ अथैन-
मेवं ब्रुवाणमब्रवीद्राजा । वामदेवाश्रमं याहीति

41 D₃ G₁ om. च. D₅ om. राजा. Ś₁ K₁. 2 उप-
लभ्य. Ś₁ K₁. 2 om. (hapl.) from तस्यां up to °लभ्य.
B₁ तस्याः. G₂ सुतगुणवद्दहदयः; G₄ सुतगुणनिबं; M₁ सुरत-
निबं. T₁ सा च राजानमुपलभ्य सुतशतनिबद्दहदया. T G₂. 4
om. इव. G₁ उपलब्ध इव (for इवोपलभ्य). B₃ om.
from हर्षं up to °पत्य. D_n D₆ हर्षेण वाष्पं; D₁. 2 हर्षवा-
ष्पाकुलया; D₅ हर्षाद्वाष्पं; S (except G₃) हर्षवाष्पसंदिग्धया.
G₄ om. [अ]भिपूज्य. T₁ [अ]भिसंपूज्य; T₂ G₂ यथाहं
संपूज्य; G₁ सुपूज्य च (for [अ]भिपूज्य). Before मण्डूकं,
G₂ M₂ ins. च. K₁. 2 B₂-4 D_n D₄. 6 G₁. 3 M₁ मण्डूक-
राजम्; D_c तम् (for मण्डूकराजानम्). G₁ ins. इदम् before
अब्रवीत्. — G₁ ins. मण्डूकराज भवता before अनुगृही°. K₃
B₂ D₅ T₂ om. इति.

42 D₁-3. 5 om. च. Ś₁ K₁. 2. 4 M₁ मण्डूकराजा. B
D_n D₄. 6 T G दुहितरम् (for जामां). Before अनुज्ञाप्य,
G₁ ins. राजानं च. G₁ अपृच्छत्.

43 D_c गतस्य (for कालस्य). B₁ om. तस्यां. G₄ [ए]-
तस्यां (for तस्यां). T₁ M राज्ञस्त्रयः कुमाराः; T₂ G₁. 2. 4 राज्ञः
कुमारास्त्रयः (for कुमारास्त्रयस्तस्य राज्ञः). K₄ ते; B₁ तस्यां
(for तस्य). K₄ वभूवुः (for संवभूवुः). Ś₁ K₁-3 दलो
मलं; G₂. 4 M₁ दलो बलं; M₂ लवो दलं (for दलो बलं).
— D₃ श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). B₁. 2 om. शलं. G₄ बलं (for
शलं). B₂ om. समये. T₁ समाहूय (for समये). Ś₁ K
D₁-3 G₁ transp. पिता and राज्ये. G₄ तदा (for पिता).
S (except G₃. 4) तपसे (for तपसि). G₁ यतात्मा
(for धृ°).

44 K₄ B D G₃ अनुचरत्; M₂ अगमत् (for अचरत्).
— K₄ B₂-4 D_n D₄-6 G₃ om. च. T G₁. 3 M [अ]नासाद्य
(for [अ]साद्य). T₁ [अ]धावत् (for [अ]न्वधा°).

45 B₁ om. च. D₁. 2 चोवाच (for चोवाच). — K₃

om. from शीघ्रं up to अब्रवीत् (in 46). D_c om. शीघ्रं मां
वहस्वेति. Ś₁ K₁. 2 D₃. 5 S (except G₃) om. मां. Ś₁
K₁. 2 D₃ आवहस्व; B₁ D₁. 2 T₂ G₁. 2. 4 वाहयस्व; D₅
संवहस्व; T₁ M वाहय (for वहस्व).

46 K₃ om. up to अब्रवीत्; K₂ om. स; T₁ om.
स तथोक्तः. After स, G₂ ins. हि. K₄ D₃ एवं; T₂ G₁. 2
यथा (for तथा). Before सूतो, Ś₁ K₁ ins. स. — B₃. 4
D (except D₁-3) G₃ M₁ न (for मा). — Ś₁ स न; K₁. 2
न स (for नैष). K₄ B₁ M om. मृगो. Ś₁ K₁. 2 transp.
मृगो and ग्रहीतुं. After मृगो, B₁-3 D_n ins. [S]यं.
D_n. 2 प्रग्रहीतुं (for ग्रहीतुं). B₄ om. यदि. B₂ om.
[अ]पि. B₄ न (for [अ]पि). K₃ D₁ G₄ रथ- (for रथे).
Before वाम्यौ, B₁ ins. शीघ्रौ. G₁ वेगेन गंतुमशक्तौ (for
स्यातामिति).

47 T₁ क; G₁ शलः पुनः सूतमुवाच (for ततोऽब्रवीद्राजा).
S (except G₃) सूत (for सूतम्). — D₅ om. मे. G₁
वेगवंतौ (for मे). T₂ G₂. 4 वाजिनौ (for वाम्यौ). — B
D_n. 2 च (for वा). T₁ हन्मि च त्वा पृच्छामीति; T₂
G₂. 4 त्वा पृच्छामि; G₁ कमिह पृच्छामीति (for हन्मि वा
त्वामिति). After इति, B₄ ins. कस्य तौ वाम्यौ.

48 Ś₁ K₁ G₁. 2 om. स. D_c राज्ञो; D₁. 5 T₁ राज्ञा
(for राज-). After °भीतः, B₄ D_n D₅ ins. सूतो. D_c
G₁. 2. 4 °शापभयभीतः (for °शापभीतः). D_c D_n om.
च. Ś₁ K D₁. 5 om. सन्. T₁ [आ]सन्नवचख्यौ; T₂ G₂. 4
[अ]स्योपाचख्यौ; G₁ [ए]वमब्रवीत्; M₂ साचख्यौ (for सन्ना-
चख्यौ). K₂ S (excepts) G om. राज्ञे. B₄ D_c D_n
D₂. 3 (marg. sec. m.) G₃ ins. after राज्ञे; K₂ (which
om. राज्ञे) ins. after आचख्यौ:

963* ततः पुनः स राजा खड्गमुद्यम्य शीघ्रं कथयस्वेति तमाह ।
हनिष्ये त्वामिति स तदाह राजभयभीतः सूतः ।

॥ ४९ ॥ स गत्वा वामदेवाश्रमं तमृषिमब्रवीत् ।
भगवन्मृगो मया विद्धः पलायते । तं संभावयेयम् ।
अहंसि मे वाम्यौ दातुमिति ॥ ५० ॥ तमब्रवीदृषिः ।
ददानि ते वाम्यौ । कृतकार्येण भवता ममैव निर्या-
त्यौ क्षिप्रमिति ॥ ५१ ॥ स च तावश्चौ प्रतिगृह्या-
नुज्ञाप्य चर्षिं प्रायाद्वाग्यसंयुक्तेन रथेन मृगं प्रति ।
गच्छंश्चाब्रवीत्सूतम् । अश्वरत्नाविमावयोग्यौ ब्राह्म-
णानाम् । नैतौ प्रतिदेयौ वामदेवायेति ॥ ५२ ॥

एवमुक्त्वा मृगमवाप्य स्वनगरमेत्याश्वावन्तःपुरे-
ऽस्थापयत् ॥ ५३ ॥

अथर्षिश्चिन्तयामास । तरुणो राजपुत्रः कल्याणं
पत्रमासाद्य रमते । न मे प्रतिनिर्यातयति । अहो
कष्टमिति ॥ ५४ ॥ मनसा निश्चित्य मासि पूर्णे
शिष्यमब्रवीत् । गच्छात्रेय । राजानं ब्रूहि । यदि
पर्याप्तं निर्यातयोपाध्यायवाम्याविति ॥ ५५ ॥ स
गत्वैवं तं राजानमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ तं राजा प्रत्यु-

C. 3. 13185
B. 3. 192. 46
K. 3. 195. 46

49 G₁ om. from अथैनं up to अब्रवीद्. T₁ om.
एवं ब्रुवाणम्. D₁ om. अब्रवीद्राजा; K₄ om. राजा. — S
(except T₂ G₃) वामदेवाश्रमाय. B₃ & D₆ प्रयाहि
(for याहि).

50 Ś₁ K₁ reads संगतं (for स गत्वा), and om. from
वामदेवाश्रमं up to पलायते । तं. D₁ om. वामदेवाश्रमं.
K₃ & D₂ s. & T₁ om. तम्. T₂ G₂ & transp. तम् and
ऋषिं. K₂ om. तमृषिम्; D_n D₄ om. ऋषिम्. — K₃ om.
मृगो. D₁₋₃ transp. मृगो and मया. K₂ B Dc D_n
D₄ & G₃ मे (for मया). D₅ M₂ (by transp.) मया विद्धो
मृगः; T₁ मृगोयमाविद्धः (for मृगो मया विद्धः). — Ś₁ K₁
B₄ D_n D₄ & G₃ om. तं. K₂ स गतं (for तं). B₁ &
D_n D₅ G₁ संभावयितुम् (for संभावयेयम्). — Before
अहंसि, K₃ D₃ ins. त्वम्. D₁ transp. अहंसि and इति.
K₄ B₄ D_n D₄ & T₂ G₂ & 4 om. मे. D₆ चाश्वौ (for वाम्यौ).

51 Ś₁ transp. अब्रवीत् and ऋषिः. — Ś₁ K₂ & B₄
Dc₂ D_n D₁₋₃ T₁ G₁ & M ददामि (for ददानि). M om.
ते. G₂ मे (for ते). — M₂ om. कृतकार्येण भवता ममैव.
T₁ कृत्वा (for कृत). After 'कार्येण, T₂ G₂ & M₁ ins.
त्वया. D₁ T₂ G₂ & M₁ पुनः; T₁ G₁ तु पुनः (for भवता).
Before निर्यात्यौ, K₄ B D (except Dc₂ D₅) ins. वाम्यौ.
Ś₁ शीघ्रम् (for क्षिप्रम्). K₄ G₁ निर्यातयितव्याविति (G₁
'वश्वौ); T₁ M₁ निर्यातव्याविति; T₂ G₂ निर्यातयितव्यौ; G₄
निर्यातितव्यौ; M₂ निर्यात्वाविति (for निर्यात्यौ क्षिप्रमिति).
B₄ पुनरिमौ प्रत्यानयितव्याविति (for कृत—क्षिप्रमिति).

52 G₁ तथा (for स च). T₂ G₂ & M om. च. T₁
तदा (for च). G₁ om. तावश्चौ. T₁ त्वश्चौ (for तावश्चौ),
and प्रगृह्यापि (for प्रतिगृह्य). G₄ om. [अ]नुज्ञाप्य चर्षिं.
B D (except D₁₋₃ s.) T₁ G₃ om. च. T₂ G₁ & 3 om.
[ऋ]षिं. After प्रायाद्, D₅ ins. राजा. B वाम्ययुक्तेन (B₄
वामीसंयुक्तेन); Dc D_n D₄ & G₃ वामी (Dc 'म्य-; D₄ 'मि)-
प्रयुक्तेन; D₅ T G₁ & 2 & 4 वाजि (T₁ वामी; G₁ वामि) युक्तेन.

After रथेन, D₅ ins. इति. Ś₁ K D₃ & यत्र स मृगः (for
मृगं प्रति). — Ś₁ K D₃ & तं च (K₄ तत्र) प्राप्य (for
गच्छंश्च). T G₂ & 4 M₂ सूत (for सूतम्). — S (except
G₃) अश्वरत्नद्वयमिहावयोयोग्यम् । ब्राह्मणाय (for अश्वरत्ना—
ब्राह्मणानाम्). After ब्राह्मणानाम्, D₃ & ins. इति. — T₂
G₁ & 2 & 4 प्रदेयौ (for प्रतिदेयौ). Ś₁ K₁ & B₄ om. [इ]ति.

53 K₃ B₁₋₃ D_n D₄₋₆ G₃ om. एवम्; T₂ G₁ & 2 & 4
om. एवमुक्त्वा. Before मृगम्, K₄ Dc D₁₋₃ S (except
G₃) ins. तं. Ś₁ K₁₋₃ om. मृगमवाप्य. S (except G₃)
om. स्वः. G₁ अभ्येत्य (for एत्य). Ś₁ D₄ om. अश्वौ. M₁
स्थापयामास (for 'स्थाप').

54 M₁ om. अथर्षिश्चिन्तयामास । — D₁ स तरुणो (for
तरुणो). D₅ & राजपुत्रकः. B₂ M₁ कल्याणं पुत्रं; B₄ कल्याणं
यानं; D₁ कल्याणं वाहनं; T₁ G₁ कल्याणरत्नं पुत्रं; T₂ G₄
कल्याणमश्वरत्नं; M₂ कल्याणपात्रं. — After न, M₃ ins.
वाम्यौ. Dc D₄ & 6 M₂ om. मे. After मे, T G₂ & 4 M₁
ins. वाम्यौ, and G₁ ins. वाम्यौ दातुमिति । तमब्रवीदृषिर्ददामि
ते वाम्यौ. T₂ G₁ & 2 & 4 M om. प्रति. K₃ प्रतियातयति;
T₁ निर्यातयेदिति (for प्रतिनिर्यातयति). After 'यति, K₄
D₁₋₃ ins. अश्वौ.

55 Before मनसा, K₂ & 4 B₁ & 3 D (except D₁ & 2)
G₃ ins. स. B D (except D₁₋₃ s.) G₃ विचिंत्य; T₁ M
विनिश्चित्य (for निश्चित्य). K₁ S (except G₃) मासे (for
मासि). — T₂ G₂ पर्याप्तिर्. After पर्याप्तं, D_n G₃ ins.
तदा; G₁ कार्यं तर्हि. T₂ G₂ & 4 निर्यातनीयौ (for निर्यातय).
Ś₁ K₂ & 4 B Dc G₄ M₁ [उ]पाध्यायाय वाम्यौ (B₄ 'य आचष्ट)
(for [उ]पाध्यायवाम्यौ). B₄ om. [इ]ति.

56 D₄ om. स. Ś₁ K₁ & 3 D₁ & 3 & 4 [ए]नं; K₄ Dc
D_n D₄ G₃ [ए]व (for [ए]वं). Ś₁ K₁ & 3 D₁ T G₂ & 4 M
om. तं. K₄ D₃ & 5 om. तं राजानम्.

57 K₁ तं राजानं; K₃ स राजा तं (for तं राजा). G₄
[उ]वाच (for प्रत्यु). After वाहनम्, G₁ M₁ ins. अहं.

C. 3. 13185
B. 3. 192. 46
K. 3. 195. 46

वाच । राज्ञामेतद्वाहनम् । अनर्हा ब्राह्मणा रत्नाना-
मेवंविधानाम् । किं च ब्राह्मणानामश्वैः कार्यम् । साधु
प्रतिगम्यतामिति ॥ ५७ ॥ स गत्वैवमुपाध्यायाया-
चष्ट ॥ ५८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनमप्रियं वामदेवः क्रोध-
परीतात्मा स्वयमेव राजानमभिगम्याश्वार्थमभ्यचो-
दयत् । न चादाद्राजा ॥ ५९ ॥

वामदेव उवाच ।

प्रयच्छ वाम्यौ मम पार्थिव त्वं
कृतं हि ते कार्यमन्यैरशक्यम् ।
मा त्वा वधीद्वरुणो घोरपाशै-
र्ब्रह्मक्षत्रस्यान्तरे वर्तमानः ॥ ६०
राजोवाच ।

अनङ्गहौ सुव्रतौ साधु दान्ता-
वेतद्विप्राणां वाहनं वामदेव ।
ताभ्यां याहि त्वं यत्र कामो महर्षे

छन्दांसि वै त्वादृशं संवहन्ति ॥ ६१

वामदेव उवाच ।

छन्दांसि वै मादृशं संवहन्ति
लोकेऽमुष्मिन्पार्थिव यानि सन्ति ।
अस्मिंस्तु लोके मम यानमेत-
दस्मद्विधानामपरेषां च राजन् ॥ ६२
राजोवाच ।

चत्वारो वा गर्दभास्त्वां वहन्तु
श्रेष्ठाश्चतुर्यो हरयो वा तुरंगाः ।
तैस्त्वं याहि क्षत्रियस्यैष वाहो
मम वाम्यौ न तवैतौ हि विद्धि ॥ ६३
वामदेव उवाच ।

घोरं व्रतं ब्राह्मणस्यैतदाहु-
रेतद्राजन्यदिहाजीवमानः ।
अयस्मया घोररूपा महान्तो

— M₂ om. from अनर्हा up to राजानम् (in 59). — After
विधानाम्, T G₁. 2. 4 ins. इति. — K₁. 2 किं च न; T
G₁. 2. 4 न (T₁ om. न) किंचिद् (for किं च). B Dc Dn
D₁. 3-6 om. च. D₅ कार्यमश्वैः (by transp.). — B₂-4
Dn D₄. 6 T G om. प्रति. B₂-4 Dn D₄. 6 G₃ om. इति.

58 K₃. 4 B₂-4 D G₃ एतद् (for एवम्). Ś₁ K
D₁-3. 5 [आ]चक्षे (for [आ]चष्ट).

59 Before तच्छ्रुत्वा, Dc ins. तदा. G₁ भूयो (for
अप्रियं). Dc वामदेवश्च. D₅ क्रोधं; G₂ क्रोधपरीतातरात्मा.
Ś₁ K D₁-3. 5 read अभिचोदयन्नुवाच (for अभ्यचोदयत्),
and om. न चादाद्राजा. B Dc Dn D₄. 6 G₃ अचोदयत्
(for अभ्यचो). — The same MSS. [अ]ददद्; G₄ M₂
अददाद् (for [अ]दाद्).

60 Ś₁ K₁. 3. 4 om. the ref. — ^b) Ś₁ K₁. 2 कार्य-
मन्यैरशक्यं; K₃. 4 B₂-4 Dn D₁-6 G₃ कार्यमाभ्यामशक्यं;
G₄ कार्यमन्यैर्न शक्यं. — ^c) K₄ Dc त्वां; G₂ M₂ त्वं (for
त्वा). T हिंसेद्; G₁. 2. 4 M हिंसीद् (for वधीद्). — ^d)
G₁ स तु; G₂ प्राहुः (for ब्रह्म). N G₂. 3 वर्तमानं.

61 ^a) G₁ सुव्रतौ. — ^b) Dc तद्; T₂ G₁. 2. 4 [ए]तौ
(for [ए]तद्). — ^c) G₁ ब्राह्मणस् (for ताभ्यां याहि). G₂. 4
पितृ (for यत्र).

62 G₁ om. 62^c-63^d. — ^a) G₂ M एतम् (for एतद्).
— ^d) S (except G₃; G₁ om.) अपरेषु (for अपरेषां च).

63 G₁ om. 63 (cf. v.l. 62). — ^a) Ś₁ K₁ G₄ त्वा
(for त्वां). B₂-4 Dc Dn D₄. 6 G₃ चत्वारस्त्वां वा (Dc
Dn₃ om. वा) गर्दभाः संवहन्तु. — ^b) T G₂. 4 M om. वा.
B वातरंहसः; Dc Dn D₄. 6 G₃ वातरंहाः (for वा तुरंगाः).
T₂ G₂. 4 तु मेर्हाः (for तुरंगाः). — ^c) D₁. 2. 4 [ए]व (for
[ए]ष). K₁ D₂. 4 वाहौ. — ^d) After मम, B D (except
D₅) G₃ ins. [ए]व. T₂ G₂. 4 तावद् (for न तव). Ś₁
K₁. 2 [अ]श्वौ (for [ए]तौ).

64 ^a) T₁ नैतद्; T₂ G₁. 2. 4 M₁ नैवं; M₂ न वै (for
घोरं). — ^b) Ś₁ K₁. 2 यदिह संजीवयामि; K₃. 4 B₁ D₁. 2. 3
(marg. sec. m. as in text). 5 यदिहाजीवयामि; T₂ G₂. 4
यद्भाषे वचो मां. — ^c) D₅ अयोमया. — After 64^{abc},
B D (except D₁-3) G₃ ins. :

964* चत्वारो वा यातुधानाः सुरौद्राः ।

मया प्रयुक्तास्त्वद्वधमीप्समाना.

— ^d) B₄ निघ्नन्तु; Dc S (except G₃) हरन्तु (for वहन्तु).
Ś₁ K₁. 3. 4 D₂ M त्वा (for त्वां). K₁. 4 शितरूपा; Dn₁
D₃ शतशूला; M₂ शरशूला. T₁ शितशूलग्रहस्ताः.

65 ^a) M₁ ते (for ये). After ये, K₁. 3 ins. हि.

वहन्तु त्वां शितशूलाश्चतुर्धा ॥ ६४

राजोवाच ।

ये त्वा विदुर्ब्राह्मणं वामदेव

वाचा हन्तुं मनसा कर्मणा वा ।

ते त्वां सशिष्यमिह पातयन्तु

मद्राक्यनुवाः शितशूलासिहस्ताः ॥ ६५

वामदेव उवाच ।

नानुयोगा ब्राह्मणानां भवन्ति

वाचा राजन्मनसा कर्मणा वा ।

यस्त्वेवं ब्रह्म तपसान्वेति विद्वां-

स्तेन श्रेष्ठो भवति हि जीवमानः ॥ ६६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्ते वामदेवेन राज-

न्समुत्तस्थू राक्षसा घोररूपाः ।

तैः शूलहस्तैर्वध्यमानः स राजा

प्रोवाचेदं वाक्यमुच्चैस्तदानीम् ॥ ६७

इक्ष्वाकवो यदि ब्रह्मन्दलो वा

विधेया मे यदि वान्ये विशोऽपि ।

नोत्सक्ष्येऽहं वामदेवस्य वाम्यौ

नैवंविधा धर्मशीला भवन्ति ॥ ६८

एवं भुवन्नेव स यातुधानै-

र्हतो जगामाशु महीं क्षितीशः ।

ततो विदित्वा नृपतिं निपातित-

मिक्ष्वाकवो वै दलमभ्यपिञ्चन् ॥ ६९

राज्ये तदा तत्र गत्वा स विप्रः

प्रोवाचेदं वचनं वामदेवः ।

दलं राजानं ब्राह्मणानां हि देय-

मेवं राजन्सर्वधर्मेषु दृष्टम् ॥ ७०

C. 3. 13199
B. 3. 192. 60
K. 3. 195. 60

K₂₋₄ B D (except Dc₃) T₁ G₃ M त्वां (for त्वा). Ś₁ K D₁₋₃ विदुर् (for विदुर्). B T₂ G₁. 2. 4 M₁ ब्राह्मणा (T₂ °ण). K₃ D₅ वामदेवं. — ^b) G₁ M₂ हन्त; G₂. 4 हन्त्वा (sic) (for हन्तुं). — K₃ T₁ G₂ om. (hapl.) 65^c-66^b. — ^c) K₁. 2 G₁ ते त्वा; T₂ G₄ स त्वा. T₂ G₄ सहिष्यामि ह (for सशिष्यमिह). — ^d) Ś₁ K₁. 4 Dc D₁₋₃. 5 M₁ शितशूलहस्ताः; B₄ T₂ G₁. 4 M₂ शितशूलाग्रहस्ताः. — After 65, K₂ B Dc Dn D₃ (marg. sec. m.). 4-8 G₃ ins. :

965*

वामदेव उवाच ।

ममैतौ वाम्यौ प्रतिगृह्य राज-

न्पुनर्ददानीति प्रपद्य मे त्वम् ।

प्रयच्छ शीघ्रं मम वाम्यौ त्वमश्वौ

यद्यात्मानं जीवितुं ते क्षमं स्यात् ।

राजोवाच ।

न ब्राह्मणेभ्यो मृगया प्रसूता

[5]

न त्वानुशास्म्यच्च प्रभृति ह्यसत्यम् ।

तवैवाज्ञां संप्रणिधाय सर्वौ

तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयम् ।

[(L. 2) K₂ B₁ Dn₁ D₃₋₅ G₃ ददामीति. K₂ B₁. 3. 4 Dc प्रपद्यते (for 'च मे). — (L. 4) K₂ D₄₋₈ यद्यात्मानं; Dc यद्यात्मनो. K₂ Dc D₃ जीवितं. — (L. 5) D₅ वा प्रशस्ता (for प्रसूता). — (L. 6) Dc ह्यसतम् (for ह्यसत्यम्).]

66 K₃ T₁ G₂ om. 66^{ab} (cf. v.l. 65). — ^a) D₁

नानुयोग्या; D₅ नानुयोगा; G₄ नानुयोगाद्. — ^b) D₁ हेतुं (for राजन्). — ^c) Ś₁ K D₁₋₃. 5 यस्त्वेव; Dn D₄ G₃ यस्त्वेव; T₁ G₂ यस्त्वैवं. Ś₁ धर्मः; Dc ब्रह्मन्; D₁. 2 ब्राह्मणस्य; D₄ ब्राह्मः; T₂ G₄ वै (for ब्रह्म). K₄ D₂. 3. 5 वेत्ति; T₁ G₁. 2 [अ]प्येति; M₁ [अ]भ्येति; M₂ [अ]भ्येति (for [अ]न्वेति). — ^d) Dc D₁ om. हि. D₃ T₂ G₂. 4 [इ]ह (for हि).

67 K₁. 3. 4 D₁₋₃. 5 G₄ om. the ref. Ś₁ T G₂ वैशं (for मार्कं). — ^a) S (except G₃) चोक्ते (for उक्ते).

68 ^a) K₁. 2. 4 D₁₋₃. 5 प्रह्ला दलो (for ब्रह्मन्दलो). T₁ G₁ इक्ष्वाकवो यदि वा ब्रह्मदग्धा; T₂ G₂. 4 'वो वा यदि वा मां त्यजेयुर. — ^b) T₁ G₁ M ते (for मे). B D (except D₁₋₃. 5) T₁ G₁. 3 M चेमे (for वान्ये). T₂ G₂. 4 ये ते विधेया भुवि चान्ये महीपाः. — ^c) T G₂. 4 नोत्सृजेहं; G₁ नैतत्सक्ष्ये. S (except G₃) वामदेवाद्य (for 'देवस्य). — ^d) B Dn D₄. 8 कर्म (for धर्म).

69 ^a) Ś₁ K₁. 2 तु (for स). — ^b) D₁. 2 जगामाशु. T₁ G₁ M₁ महीशः (for क्षितीशः). — ^d) Ś₁ K D₁₋₃. 5 दलमेव (for वै दलम्).

70 ^a) B₄ T₂ G₂. 4 राजन् (for राजानं). — ^d) Dc जुष्टं; T₁ दिष्टं; G₄ दृष्टाः.

71 ^a) Dc₂ T₁ तु (for त्वम्). — ^d) Ś₁ K₁. 2 स चापपाणिः; K₄ D₁₋₃ मोहान्वितः (for स पार्थिवः). K₄

C. 3 13200
B. 3 192. 61
K. 3 195. 61

विभेषि चेच्चमधर्मानरेन्द्र
प्रयच्छ मे शीघ्रमेवाद्य वाम्यौ ।
एतच्छ्रुत्वा वामदेवस्य वाक्यं
स पार्थिवः सूतमुवाच रोषात् ॥ ७१
एकं हि मे सायकं चित्ररूपं
दिग्धं विषेणाहर संगृहीतम् ।
येन विद्धो वामदेवः शयीत
संदश्यमानः श्वभिरार्तरूपः ॥ ७२
वामदेव उवाच ।
जानामि पुत्रं दशवर्षं तवाहं
जातं महिष्यां श्येनजितं नरेन्द्र ।
तं जहि त्वं मद्वचनात्प्रणुन्न-
स्तूर्णं प्रियं सायकैर्घोररूपैः ॥ ७३
मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्तो वामदेवेन राज-
न्नन्तःपुरे राजपुत्रं जघान ।
स सायकस्तिग्मतेजा विसृष्टः

श्रुत्वा दलस्तच्च वाक्यं बभाषे ॥ ७४
इक्ष्वाकवो हन्त चरामि वः प्रियं
निहन्मीमं विप्रमद्य प्रमथ्य ।
आनीयतामपरस्तिग्मतेजाः
पश्यध्वं मे वीर्यमद्य क्षितीशाः ॥ ७५
वामदेव उवाच ।
यं त्वमेनं सायकं घोररूपं
विषेण दिग्धं मम संदधासि ।
न त्वमेनं शरवर्यं विमोक्तुं
संधातुं वा शक्यसि मानवेन्द्र ॥ ७६
राजोवाच ।
इक्ष्वाकवः पश्यत मां गृहीतं
न वै शक्रोऽप्येष शरं विमोक्तुम् ।
न चास्य कर्तुं नाशमभ्युत्सहामि
आयुष्मान्वै जीवतु वामदेवः ॥ ७७
वामदेव उवाच ।
संसृष्टैर्नां महिषीं सायकेन

D1-3 राजा (for रोषात्).

72 ^a) G₂. 4 एनं. ¹ S₁ K D1-3. 5 घोरं (for चित्रं).
— ^c) T₂ G₂. 4 येनैष (for येन). — ^d) D1. 2 संभक्ष्य-
माणः; T₁ संदद्य. — After 72, ¹ S₁ K1. 2 ins. a colophon.

73 ^b) T₁ G₁ M₁ शूरं (for जातं). ¹ S₁ K1. 2 सैन्य-
(K₁ न) जितं; K₄ B1. 4 D1-3 G₁ सेनं; T₁ M₁ एव जातं;
G₂. 4 स्वेन जितं; M₂ एव शूरं. K₄ Dc₂ G₂. 4 नरेन्द्र. — ^c)
B₃ स तं; D₅ T₁ G₁ M तं वै; T₂ G₂. 4 एतं (for तं). D₃
नरेन्द्र (for प्रणुन्नस). — ^d) ¹ S₁ K1. 2 G₁ तूर्णं प्रियैः; K₄
D₂. 3 कुलप्रियं; D₅ पुत्रं प्रियं.

74 T₁ G₄ M₂ om. the ref. — ^a) D (except Dn₁)
एवमुक्ते. — ^d) B D (except D₅) G₃ तत्र; T₂ G₂. 4 तस्य
(for तच्च).

75 Before 75, B D (except D1-3. 5) G₃ ins.
राजोवाच. — ^a) K₄ [S] हं वितरामि (for हन्त चरामि).
G₂. 4 चराम विप्रियं (for चरामि वः प्रियं). — ^b) T G₁. 2. 4
निहन्म्यहं. — ^c) B₃ S (except G₃) तिरमवेगाः.

76 ^a) K₄ B Dc Dn D1. 4-5 G₃ यस्त्वमेनं (K₄ B₄
वं); D₃ T M यं त्वमेकं; G₁. 2. 4 यस्त्वमेकं. — ^b) K1. 2

संददासि. — ^c) B Dn D₄. 6 G₃ न त्वेतं त्वं; T₂ G₂. 4 स
त्वमेनं; M न त्वमेवं. ¹ S₁ B₂. 3 D (except D1-3) T₂ G₃
शरवर्ष. — ^d) K₃. 4 Dc D1. 2. 5 T G₁. 4 M न संधातुं;
G₂ न संदधातुं (for संधातुं वा). K₁. 3 T₂ शक्यसि; K₃ D
(except D1-3) G₃ शक्यसे. ¹ S₁ K1. 2 हे नरेन्द्र; K₃ T₁ मां
नरेन्द्र; K₄ D1. 2 वा नरेन्द्र.

77 ^a) D₁ पश्यतां; G₂ पश्यतु; G₄ पश्यतो. ¹ S₁ K1. 3
T₁ मा; T₂ G₁. 2. 4 M मे (for मां). T₂ G₂. 4 ग्रहीतुं.
— ^b) ¹ S₁ K1. 2 नैनं; Dc D₅ T₂ G₁. 2. 4 M न चैव (G₁. 4
प) (for न चै). Dc om. [ए]व. ¹ S₁ K1. 2 [अ]व (for [ए]व).
G₁ शत्रुं (for शरं). G₂ प्रमोक्तुं. — K₃ om. (hapl.)
77^c-78^b. — ^c) K₄ D₃. 5 अभ्युत्सहेहं; T₂ G₄ अप्युत्सहामि.
G₁ M न चास्य नाशमभ्युत्सहामि. — ^d) G₂. 4 जीवितुं.

78 K₃ om. 78^{ab} (cf. v.l. 77). — ^a) K₄ B Dn
D₃-5 G₃ संस्पृष्टैर्नां; T G₁. 2. 4 M शेमां. — ^b) T₁ G₁
M तत एतस्माद्; T₂ G₂. 4 तदेतस्माद्.

79 All MSS. om. the ref. — ^a) ¹ S₁ तथा ततः; T₂
G₄ ततस्तत्; G₂ ततश्च तत् (for ततस्तथा). B₃ M₂ स (for
तु). — Before 79^{cd}, K₃. 4 D1-3 ins. राज्यवाच; B Dn

ततस्तस्मादेनसो मोक्षयसे त्वम् ॥ ७८

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तथा कृतवान्पार्थिवस्तु

ततो मुनिं राजपुत्री बभाषे ।

यथा युक्तं वामदेवाहमेनं

दिने दिने संविशन्ती व्यशंसम् ।

ब्राह्मणेभ्यो मृगयन्ती सन्नृतानि

तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ७९

वामदेव उवाच ।

त्वया त्रातं राजकुलं शुभेक्षणे

वरं वृणीष्वप्रतिमं ददानि ते ।

प्रशाधीमं स्वजनं राजपुत्रि

इक्ष्वाकुराज्यं सुमहचाप्यनिन्द्ये ॥ ८०

राजपुत्र्युवाच ।

वरं वृणे भगवन्नेकमेव

विमुच्यतां किल्बिषादद्य भर्ता ।

शिवेन चाध्याहि सपुत्रबान्धवं

वरो वृतो ह्येष मया द्विजाभ्य ॥ ८१

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रुत्वा वचः स मुनी राजपुत्र्या-

स्तथास्त्विति प्राह कुरुप्रवीर ।

ततः स राजा मुदितो बभूव

वाम्यौ चास्मै संप्रददौ प्रणम्य ॥ ८२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

C. 3. 13211
B. 3. 192. 72
K. 3. 195. 72

D₅. ६ राजपुत्र्युवाच; D_c देव्युवाच. — ^c) B₄ D_n D₄. ६ G₃ युक्ता. S (except G₃) एव (for एनं). — ^d) B D_c D_n D₁. 4. ६ G₃ संदिशन्ती; D₅ 'वसन्ती; T M₂ 'विशन्ति. K₁. 2 विशंसम्; B D (except D₃. ६) G₃ नृशंसम्; T₁ G₁ M₁ ह्यशंसम्; T₂ प्रशंसम्; G₄ प्रवृद्धम्; M₃ अभ्याशम्. — ^e) B D_c मृगयन्; D_n D₄. ६ T₁ G₁ मृगयती; T₂ G₂. 4 गायन्ती. — ^f) T₁ G₁ M₁ तथा सती; T₂ G₂. 4 तथा वै ब्रह्मन्; M₃ तथाहं वै (for तथा ब्रह्मन्). ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) ^{ex}) ^{ey}) ^{ez}) ^{fa}) ^{fb}) ^{fc}) ^{fd}) ^{fe}) ^{ff}) ^{fg}) ^{fh}) ^{fi}) ^{fj}) ^{fk}) ^{fl}) ^{fm}) ^{fn}) ^{fo}) ^{fp}) ^{fq}) ^{fr}) ^{fs}) ^{ft}) ^{fu}) ^{fv}) ^{fw}) ^{fx}) ^{fy}) ^{fz}) ^{ga}) ^{gb}) ^{gc}) ^{gd}) ^{ge}) ^{gf}) ^{gg}) ^{gh}) ^{gi}) ^{gj}) ^{gk}) ^{gl}) ^{gm}) ^{gn}) ^{go}) ^{gp}) ^{gq}) ^{gr}) ^{gs}) ^{gt}) ^{gu}) ^{gv}) ^{gw}) ^{gx}) ^{gy}) ^{gz}) ^{ha}) ^{hb}) ^{hc}) ^{hd}) ^{he}) ^{hf}) ^{hg}) ^{hh}) ^{hi}) ^{hj}) ^{hk}) ^{hl}) ^{hm}) ^{hn}) ^{ho}) ^{hp}) ^{hq}) ^{hr}) ^{hs}) ^{ht}) ^{hu}) ^{hv}) ^{hw}) ^{hx}) ^{hy}) ^{hz}) ^{ia}) ^{ib}) ^{ic}) ^{id}) ^{ie}) ^{if}) ^{ig}) ^{ih}) ⁱⁱ) ^{ij}) ^{ik}) ^{il}) ^{im}) ⁱⁿ) ^{io}) ^{ip}) ^{iq}) ^{ir}) ^{is}) ^{it}) ^{iu}) ^{iv}) ^{iw}) ^{ix}) ^{iy}) ^{iz}) ^{ja}) ^{jb}) ^{jc}) ^{jd}) ^{je}) ^{jf}) ^{jj}) ^{jk}) ^{jl}) ^{jm}) ^{jn}) ^{jo}) ^{jp}) ^{jq}) ^{jr}) ^{js}) ^{jt}) ^{ju}) ^{jv}) ^{jw}) ^{jx}) ^{ky}) ^{kz}) ^{la}) ^{lb}) ^{lc}) ^{ld}) ^{le}) ^{lf}) ^{lg}) ^{lh}) ^{li}) ^{lj}) ^{lk}) ^{ll}) ^{lm}) ^{ln}) ^{lo}) ^{lp}) ^{lq}) ^{lr}) ^{ls}) ^{lt}) ^{lu}) ^{lv}) ^{lw}) ^{lx}) ^{ly}) ^{lz}) ^{ma}) ^{mb}) ^{mc}) ^{md}) ^{me}) ^{mf}) ^{mg}) ^{mh}) ^{mi}) ^{mj}) ^{mk}) ^{ml}) ^{mm}) ^{mn}) ^{mo}) ^{mp}) ^{mq}) ^{mr}) ^{ms}) ^{mt}) ^{mu}) ^{mv}) ^{mw}) ^{mx}) ^{my}) ^{mz}) ^{na}) ^{nb}) ^{nc}) nd) ^{ne}) ^{nf}) ^{ng}) ^{nh}) ⁿⁱ) ^{nj}) ^{nk}) ^{nl}) ^{nm}) ⁿⁿ) ^{no}) ^{np}) ^{nq}) ^{nr}) ^{ns}) ^{nt}) ^{nu}) ^{nv}) ^{nw}) ^{nx}) ^{ny}) ^{nz}) ^{oa}) ^{ob}) ^{oc}) ^{od}) ^{oe}) ^{of}) ^{og}) ^{oh}) ^{oi}) ^{oj}) ^{ok}) ^{ol}) ^{om}) ^{on}) ^{oo}) ^{op}) ^{oq}) ^{or}) ^{os}) ^{ot}) ^{ou}) ^{ov}) ^{ow}) ^{ox}) ^{oy}) ^{oz}) ^{pa}) ^{pb}) ^{pc}) ^{pd}) ^{pe}) ^{pf}) ^{pg}) ^{ph}) ^{pi}) ^{pj}) ^{pk}) ^{pl}) ^{pm}) ^{pn}) ^{po}) ^{pp}) ^{pq}) ^{pr}) ^{ps}) ^{pt}) ^{pu}) ^{pv}) ^{pw}) ^{px}) ^{py}) ^{pz}) ^{qa}) ^{qb}) ^{qc}) ^{qd}) ^{qe}) ^{qf}) ^{qg}) ^{qh}) ^{qi}) ^{qj}) ^{qk}) ^{ql}) ^{qm}) ^{qn}) ^{qo}) ^{qp}) ^{qq}) ^{qr}) ^{qs}) ^{qt}) ^{qu}) ^{qv}) ^{qw}) ^{qx}) ^{qy}) ^{qz}) ^{ra}) ^{rb}) ^{rc}) rd) ^{re}) ^{rf}) ^{rg}) ^{rh}) ^{ri}) ^{rj}) ^{rk}) ^{rl}) ^{rm}) ^{rn}) ^{ro}) ^{rp}) ^{rq}) ^{rr}) ^{rs}) ^{rt}) ^{ru}) ^{rv}) ^{rw}) ^{rx}) ^{ry}) ^{rz}) ^{sa}) ^{sb}) ^{sc}) ^{sd}) ^{se}) ^{sf}) ^{sg}) ^{sh}) ^{si}) ^{sj}) ^{sk}) ^{sl}) ^{sm}) ^{sn}) ^{so}) ^{sp}) ^{sq}) ^{sr}) ^{ss}) st) ^{su}) ^{sv}) ^{sw}) ^{sx}) ^{sy}) ^{sz}) ^{ta}) ^{tb}) ^{tc}) ^{td}) ^{te}) ^{tf}) ^{tg}) th) ^{ti}) ^{tj}) ^{tk}) ^{tl}) ^{tm}) ^{tn}) ^{to}) ^{tp}) ^{tq}) ^{tr}) ^{ts}) ^{tt}) ^{tu}) ^{tv}) ^{tw}) ^{tx}) ^{ty}) ^{tz}) ^{ua}) ^{ub}) ^{uc}) ^{ud}) ^{ue}) ^{uf}) ^{ug}) ^{uh}) ^{ui}) ^{uj}) ^{uk}) ^{ul}) ^{um}) ^{un}) ^{uo}) ^{up}) ^{uq}) ^{ur}) ^{us}) ^{ut}) ^{uu}) ^{uv}) ^{uw}) ^{ux}) ^{uy}) ^{uz}) ^{va}) ^{vb}) ^{vc}) ^{vd}) ^{ve}) ^{vf}) ^{vg}) ^{vh}) ^{vi}) ^{vj}) ^{vk}) ^{vl}) ^{vm}) ^{vn}) ^{vo}) ^{vp}) ^{vq}) ^{vr}) ^{vs}) ^{vt}) ^{vu}) ^{vv}) ^{vw}) ^{vx}) ^{vy}) ^{vz}) ^{wa}) ^{wb}) ^{wc}) ^{wd}) ^{we}) ^{wf}) ^{wg}) ^{wh}) ^{wi}) ^{wj}) ^{wk}) ^{wl}) ^{wm}) ^{wn}) ^{wo}) ^{wp}) ^{wq}) ^{wr}) ^{ws}) ^{wt}) ^{wu}) ^{wv}) ^{ww}) ^{wx}) ^{wy}) ^{wz}) ^{xa}) ^{xb}) ^{xc}) ^{xd}) ^{xe}) ^{xf}) ^{xg}) ^{xh}) ^{xi}) ^{xj}) ^{xk}) ^{xl}) ^{xm}) ^{xn}) ^{xo}) ^{xp}) ^{xq}) ^{xr}) ^{xs}) ^{xt}) ^{xu}) ^{xv}) ^{xw}) ^{xx}) ^{xy}) ^{xz}) ^{ya}) ^{yb}) ^{yc}) ^{yd}) ^{ye}) ^{yf}) ^{yg}) ^{yh}) ^{yi}) ^{yj}) ^{yk}) ^{yl}) ^{ym}) ^{yn}) ^{yo}) ^{yp}) ^{yq}) ^{yr}) ^{ys}) ^{yt}) ^{yu}) ^{yv}) ^{yw}) ^{yx}) ^{yy}) ^{yz}) ^{za}) ^{zb}) ^{zc}) ^{zd}) ^{ze}) ^{zf}) ^{zg}) ^{zh}) ^{zi}) ^{zj}) ^{zk}) ^{zl}) ^{zm}) ^{zn}) ^{zo}) ^{zp}) ^{zq}) ^{zr}) ^{zs}) ^{zt}) ^{zu}) ^{zv}) ^{zw}) ^{zx}) ^{zy}) ^{zz})

80 After the ref., D₅ ins. 966*. — ^a) T₁ G₁ M त्विदं शुभे (for शुभे). — ^b) D₃. 4 वृणीथा. K₄ D_c D_n D₁. 2 T₂ G₃ ददामि. K₄ T₂ G₄ om. ते. — ^c) T₁ प्रशासि त्वं (for 'धीमं). K₄ D_c D₁. 2. 5 T₂ G₂ M त्वं जनं; T₁ जनकं; G₄ च जनं (for स्वजनं). — ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) ^{ex}) ^{ey}) ^{ez}) ^{fa}) ^{fb}) ^{fc}) ^{fd}) ^{fe}) ^{ff}) ^{fg}) ^{fh}) ^{fi}) ^{fj}) ^{fk}) ^{fl}) ^{fm}) ^{fn}) ^{fo}) ^{fp}) ^{fq}) ^{fr}) ^{fs}) ^{ft}) ^{fu}) ^{fv}) ^{fw}) ^{fx}) ^{fy}) ^{fz}) ^{ga}) ^{gb}) ^{gc}) ^{gd}) ^{ge}) ^{gf}) ^{gg}) ^{gh}) ^{gi}) ^{gj}) ^{gk}) ^{gl}) ^{gm}) ^{gn}) ^{go}) ^{gp}) ^{gq}) ^{gr}) ^{gs}) ^{gt}) ^{gu}) ^{gv}) ^{gw}) ^{gx}) ^{gy}) ^{gz}) ^{ha}) ^{hb}) ^{hc}) ^{hd}) ^{he}) ^{hf}) ^{hg}) ^{hh}) ^{hi}) ^{hj}) ^{hk}) ^{hl}) ^{hm}) ^{hn}) ^{ho}) ^{hp}) ^{hq}) ^{hr}) ^{hs}) ^{ht}) ^{hu}) ^{hv}) ^{hw}) ^{hx}) ^{hy}) ^{hz}) ^{ia}) ^{ib}) ^{ic}) ^{id}) ^{ie}) ^{if}) ^{ig}) ^{ih}) ⁱⁱ) ^{ij}) ^{ik}) ^{il}) ^{im}) ⁱⁿ) ^{io}) ^{ip}) ^{iq}) ^{ir}) ^{is}) ^{it}) ^{iu}) ^{iv}) ^{iw}) ^{ix}) ^{iy}) ^{iz}) ^{ja}) ^{jb}) ^{jc}) ^{jd}) ^{je}) ^{jf}) ^{jj}) ^{jk}) ^{jl}) ^{jm}) ^{jn}) ^{jo}) ^{jp}) ^{jq}) ^{jr}) ^{js}) ^{jt}) ^{ju}) ^{jv}) ^{jw}) ^{jx}) ^{ky}) ^{kz}) ^{la}) ^{lb}) ^{lc}) ^{ld}) ^{le}) ^{lf}) ^{lg}) ^{lh}) ^{li}) ^{lj}) ^{lk}) ^{ll}) ^{lm}) ^{ln}) ^{lo}) ^{lp}) ^{lq}) ^{lr}) ^{ls}) ^{lt}) ^{lu}) ^{lv}) ^{lw}) ^{lx}) ^{ly}) ^{lz}) ^{ma}) ^{mb}) ^{mc}) ^{md}) ^{me}) ^{mf}) ^{mg}) ^{mh}) ^{mi}) ^{mj}) ^{mk}) ^{ml}) ^{mm}) ^{mn}) ^{mo}) ^{mp}) ^{mq}) ^{mr}) ^{ms}) ^{mt}) ^{mu}) ^{mv}) ^{mw}) ^{mx}) ^{my}) ^{mz}) ^{na}) ^{nb}) ^{nc}) nd) ^{ne}) ^{nf}) ^{ng}) ^{nh}) ⁿⁱ) ^{nj}) ^{nk}) ^{nl}) ^{nm}) ⁿⁿ) ^{no}) ^{np}) ^{nq}) ^{nr}) ^{ns}) ^{nt}) ^{nu}) ^{nv}) ^{nw}) ^{nx}) ^{ny}) ^{nz}) ^{oa}) ^{ob}) ^{oc}) ^{od}) ^{oe}) ^{of}) ^{og}) ^{oh}) ^{oi}) ^{oj}) ^{ok}) ^{ol}) ^{om}) ^{on}) ^{oo}) ^{op}) ^{oq}) ^{or}) ^{os}) ^{ot}) ^{ou}) ^{ov}) ^{ow}) ^{ox}) ^{oy}) ^{oz}) ^{pa}) ^{pb}) ^{pc}) ^{pd}) ^{pe}) ^{pf}) ^{pg}) ^{ph}) ^{pi}) ^{pj}) ^{pk}) ^{pl}) ^{pm}) ^{pn}) ^{po}) ^{pp}) ^{pq}) ^{pr}) ^{ps}) ^{pt}) ^{pu}) ^{pv}) ^{pw}) ^{px}) ^{py}) ^{pz}) ^{qa}) ^{qb}) ^{qc}) ^{qd}) ^{qe}) ^{qf}) ^{qg}) ^{qh}) ^{qi}) ^{qj}) ^{qk}) ^{ql}) ^{qm}) ^{qn}) ^{qo}) ^{qp}) ^{qq}) ^{qr}) ^{qs}) ^{qt}) ^{qu}) ^{qv}) ^{qw}) ^{qx}) ^{qy}) ^{qz}) ^{ra}) ^{rb}) ^{rc}) rd) ^{re}) ^{rf}) ^{rg}) ^{rh}) ^{ri}) ^{rj}) ^{rk}) ^{rl}) ^{rm}) ^{rn}) ^{ro}) ^{rp}) ^{rq}) ^{rr}) ^{rs}) ^{rt}) ^{ru}) ^{rv}) ^{rw}) ^{rx}) ^{ry}) ^{rz}) ^{sa}) ^{sb}) ^{sc}) ^{sd}) ^{se}) ^{sf}) ^{sg}) ^{sh}) ^{si}) ^{sj}) ^{sk}) ^{sl}) ^{sm}) ^{sn}) ^{so}) ^{sp}) ^{sq}) ^{sr}) ^{ss}) st) ^{su}) ^{sv}) ^{sw}) ^{sx}) ^{sy}) ^{sz}) ^{ta}) ^{tb}) ^{tc}) ^{td}) ^{te}) ^{tf}) ^{tg}) th) ^{ti}) ^{tj}) ^{tk}) ^{tl}) ^{tm}) ^{tn}) ^{to}) ^{tp}) ^{tq}) ^{tr}) ^{ts}) ^{tt}) ^{tu}) ^{tv}) ^{tw}) ^{tx}) ^{ty}) ^{tz}) ^{ua}) ^{ub}) ^{uc}) ^{ud}) ^{ue}) ^{uf}) ^{ug}) ^{uh}) ^{ui}) ^{uj}) ^{uk}) ^{ul}) ^{um}) ^{un}) ^{uo}) ^{up}) ^{uq}) ^{ur}) ^{us}) ^{ut}) ^{uu}) ^{uv}) ^{uw}) ^{ux}) ^{uy}) ^{uz}) ^{va}) ^{vb}) ^{vc}) ^{vd}) ^{ve}) ^{vf}) ^{vg}) ^{vh}) ^{vi}) ^{vj}) ^{vk}) ^{vl}) ^{vm}) ^{vn}) ^{vo}) ^{vp}) ^{vq}) ^{vr}) ^{vs}) ^{vt}) ^{vu}) ^{vv}) ^{vw}) ^{wx}) ^{wy}) ^{wz}) ^{xa}) ^{xb}) ^{xc}) ^{xd}) ^{xe}) ^{xf}) ^{xg}) ^{xh}) ^{xi}) ^{xj}) ^{xk}) ^{xl}) ^{xm}) ^{xn}) ^{xo}) ^{xp}) ^{xq}) ^{xr}) ^{xs}) ^{xt}) ^{xu}) ^{xv}) ^{xw}) ^{xx}) ^{xy}) ^{xz}) ^{ya}) ^{yb}) ^{yc}) ^{yd}) ^{ye}) ^{yf}) ^{yg}) ^{yh}) ^{yi}) ^{yj}) ^{yk}) ^{yl}) ^{ym}) ^{yn}) ^{yo}) ^{yp}) ^{yq}) ^{yr}) ^{ys}) ^{yt}) ^{yu}) ^{yv}) ^{yw}) ^{yx}) ^{yy}) ^{yz}) ^{za}) ^{zb}) ^{zc}) ^{zd}) ^{ze}) ^{zf}) ^{zg}) ^{zh}) ^{zi}) ^{zj}) ^{zk}) ^{zl}) ^{zm}) ^{zn}) ^{zo}) ^{zp}) ^{zq}) ^{zr}) ^{zs}) ^{zt}) ^{zu}) ^{zv}) ^{zw}) ^{zx}) ^{zy}) ^{zz})

966* साध्वि स्थिरं चैयमदुष्टचित्ता
धर्मे मतिस्ते सततं प्रयातु ।
वरं च मत्तः प्रतिकाङ्क्षस्व सुभ्रु
त्वया वृषः पालनीयो हि नित्यम् ।

81 ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk})

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयमृषयः पाण्डवाश्च पर्यपृच्छन् । अस्ति
कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ १ ॥ स तानुवाच ।
अस्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीणपुण्यस्त्रि-
दिवात्प्रच्युतः । कीर्तिस्ते व्युच्छिन्नेति । स मामुपा-
तिष्ठत् । अथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥ २ ॥
तमहमब्रुवम् । न वयं रासायनिकाः शरीरोपता-

पेनात्मनः समारभामहेऽर्थानामनुष्ठानम् ॥ ३ ॥
अस्ति खलु हिमवति प्राकारकर्णो नामोलूकः । स
भवन्तं यदि जानीयात् । प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवान् ।
तत्रासौ प्रतिवसतीति ॥ ४ ॥

स मामश्वो भूत्वा तत्रावहद्यत्र बभूवोलूकः ॥ ५ ॥
अथैनं स राजर्षिः पर्यपृच्छत् । प्रत्यभिजानाति मां
भवानिति ॥ ६ ॥ स मुहूर्तं ध्यात्वाब्रवीदेनम् ।

internal transposition), in D₃ the first one of the
adhy. being written *sec. m.* on a suppl. fol. and placed
after adhy. 190 !

191

1 B₂₋₄ om. ऋषयः. T G_{2.4} ऋषि (for ऋषयः).
B₂₋₄ Dn D_{1.4-6} om. च. After च, T₂ G_{2.4} ins. परि-
वृत्त्य इन्द्रद्युम्नोपाख्यानं. T₂ G_{2.4} अपृच्छन् (for पर्यपृष्टं).
— Before अस्ति, G₁ M₁ ins. किम्. G_{2.4} भगवत् (for
भवत्). K_{1.3.4} B Dn D_{3.4.6} चिरजात (for चिर-
जाततर).

2 G₁ om. स तानुवाच, and ins. पुरा कश्चिद् after खलु.
Ś₁ K₂ राजन्; D₄ G₃ ऋषिर् (for राजर्षिर्). — B Dc Dn
D₃ (before corr.). 4. 6 G₃ मे; T M तस्य; G_{1.2.4} अस्य
(for ते). G₁ विच्छिन्नेति; T₂ G_{1.2.4} विच्युतेति. — K₃
B₄ D₃ T G_{1.2} उपतिष्ठत्; B₂ उद्. — K₄ D₁₋₃ एवं (for
अथ). Ś₁ om. from अथ प्रत्यभि up to the end of 2.
T₁ om. मां भवानिति. T₂ G_{1.2} मा (for मां).

3 D₅ T₂ G_{2.4} om. अहम्. After अहम्, G₁ ins.
एवम्. G₄ अब्रवीत्; M अब्रवं (!). — After अब्रवं, Dn
D_{4.6} ins. कार्यचेष्टाकुलत्वात्; G₂ नापि जानामि भवंतमिति.
— T G_{1.4} M om. न. After वयं, G₂ ins. न. B Dc
Dn D_{4.6} G₃ वासां; T G रसां (for रासां). Before
शरीरो, B Dc Dn D_{4.6} G₃ ins. न. B Dc Dn D_{4.6}
G₃ समारभामो; T₂ G_{2.4} समारभामहे. Before अर्थानाम्,
G_{1.2.4} ins. तथा. After अनुष्ठानम्, M₁ ins. अस्ति कश्चि-
द्भवतश्चिरजाततर इति (cf. 1). — After 3, T₂ G₄ ins.:

968* एवमुक्तः स राजर्षिरिन्द्रद्युम्नः पुनर्मांमब्रवीत् । अथास्ति
कश्चिरवत्तश्चिरजाततर इति । तं पुनः प्रत्यब्रुवम् ।

For 3, Ś₁ (om. all words up to मामुवाच) K D_{1-3.5}
subst.:

969* तमहमब्रुवम् । आकुलत्वात्कार्यचेष्टानां न प्रत्यभिजाने-
ऽहम् । स मामुवाच । अस्त्यन्यश्चिरजाततर इति । तमब्रुवम् ।

4 B₂ om. (hapl.) from अस्ति in 4 up to उलूकम-
ब्रवीत् in 8. M₂ om. खलु. T₁ M₁ तु (for खलु). B_{1.3.4}
D (except D_{1-3.5}) T₁ G_{1.3} प्रावारकर्णो; T₂ G_{2.4} प्राका-
रर्णो. After उलूकः, B D (except D_{3.5}) T G ins.
प्रतिवसति. — After स, B D (except D_{1-3.5}) G₃ ins.
मत्तश्चिरजातो. T₂ G₄ transp. स and भवन्तं. G₁ (by
transp.) भवन्तं यदि स (for स भवन्तं यदि). M om.
भवन्तं. Ś₁ K_{1.2} जानाति (for जानीयात्). After जानी-
यात्, B₄ Dc₃ ins. इति. — Before प्रकृष्टे, B_{1.3} Dc₁ Dn
D_{4.6} G₃ ins. इतः. G₂ om. from प्रकृष्टे up to तत्रावहद्
(in 5). T₂ G₄ विप्रकृष्टे (for प्रकृष्टे). After प्रकृष्टे, Ś₁
ins. नाध्वनानीतो; K₂ नाधुनानीतो. Ś₁ K₂ om. चाध्वनि.
K₁ नाध्वं (for चाध्वं). After चाध्वनि, K_{3.4} B₁ D_{1-3.5}
T₁ M ins. इतो; T₂ G₄ यतो; G₁ ततो. — Ś₁ K₂₋₄ Dc
D_{1-3.5} T₁ G_{1.4} M₁ यत्र (for तत्र). Ś₁ K₂₋₄ D_{1-3.5}
om. [इ]ति.

5 B₂ om. 5 (cf. v.l. 4). G₂ om. up to तत्रावहद्
(cf. v.l. 4). Before स, B D (except D_{1-3.5}) G₃ ins.
ततः. T₂ G₄ समाश्वस्तो; G₁ स माश्वो (for स मामश्वो).
Dc om. तत्र. Ś₁ K_{1.2} उदवहद्; T₂ G₄ तत्रायाद् (for
तत्रावहद्). After यत्र, Ś₁ K_{1.2} ins. असौ; K_{3.4} Dc₃
D_{2.3.5} M स. Ś₁ K_{1.2} उलूको बभूव (by transp.). T₂
G_{2.4} अभूत्स (for बभूव).

6 B₂ om. 6 (cf. v.l. 4). T₂ G_{2.4} om. स; Ś₁ K
D_{1-3.5} om. स राजर्षिः. B_{1.4} Dc Dn D_{4.6} G₃ स राजा;
B₃ राजा स (for स राजर्षिः). K_{3.4} D_{1.2.5} M₁ अपृच्छत्;

नाभिजाने भवन्तमिति ॥ ७ ॥ स एवमुक्तो राज-
पिरिन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुल्लङ्घयन् ब्रवीत् । अस्ति कश्चि-
द्भवतश्चिरजाततर इति ॥ ८ ॥ स एवमुक्तोऽब्रवी-
देनम् । अस्ति खल्विन्द्रद्युम्नसरो नाम । तस्मिन्ना-
डीजङ्घो नाम वक्रः प्रतिवसति । सोऽस्मत्तश्चिरजात-
तरः । तं पृच्छेति ॥ ९ ॥

तत इन्द्रद्युम्नो मां चोल्कं चादाय तत्सरोऽगच्छ-
द्यत्रासौ नाडीजङ्घो नाम वक्रो बभूव ॥ १० ॥ सोऽ-

स्माभिः पृष्टः । भवानिन्द्रद्युम्नं राजानं प्रत्यभिजाना-
तीति ॥ ११ ॥ स एवमुक्तोऽब्रवीन्मुहूर्तं ध्यात्वा ।
नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ॥ १२ ॥ ततः
सोऽस्माभिः पृष्टः । अस्ति कश्चिदन्यो भवतश्चिरजा-
ततर इति ॥ १३ ॥ स नोऽब्रवीत् । अस्ति खल्विहैव
सरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति । स मत्तश्चिर-
जाततर इति । स यदि कथंचिदभिजानीयादिमं
राजानं तमकूपारं पृच्छाम इति ॥ १४ ॥

C. 3. 13338
B. 3. 199. 8
K. 3. 202. 8

B₁. 3. 4 Dc Dn D₄. 6 G₃ पप्रच्छ; D₃ अब्रवीत् (for पर्य-
पृच्छत्). After पर्यपृच्छत्, K₄ D₁-3 ins. स राजा.
— Before प्रत्यभि, K₃ ins. कचित्; D₅ कश्चित्. T₂ om.
from प्रत्यभि, up to अब्रवीत् (in 8). B₁ Dc प्रत्यभिजा-
नीते; B₄ Dn D₄. 6 G₃ प्रतिजानाति. T₁ G₂. 4 मा (for
मां). Ś₁ K₁. 2 अथैनमपृच्छत्कश्चि (K₁ 'किंचि') नमामभिजा-
नाति भवानिति.

7 B₂ T₂ om. 7 (cf. v.l. 4, 6). After मुहूर्तं, B D
(except D₁-3. 5) G₃ ins. इव. Before अब्रवीत्, D₁. 2
ins. तम्. K₄ B₁ D₁. 2 G₂. 4 एवं (for एनम्). — B D
(except D₁-3. 5) T₁ G₃ नाभिजानामि. Dc om. इति.
T₁ om. from इति up to पृष्टः (in 13).

8 T₁ om. 8 (cf. v.l. 7). T₂ om. up to अब्रवीत्
(cf. v.l. 6). Ś₁ K₁. 2 G₄ om. स. B Dn D₄. 6 G₃
transp. राजर्षिः after अब्रवीत्. M₂ om. (hapl.) from
अब्रवीत् up to चोल्कं (in 10). — Before अस्ति, B Dn
D₄. 6 S (except T₁ M₂) ins. अथ. S (except G₃; T₁
M₂ om.) त्वत्तश्च (for भवतश्च). — After भवतः, K₁. 3
B₁. 3. 4 D G₃ ins. सकाशाच्च. K₁. 3 B₄ Dn D₃ चिरजात
(for चिरजाततर).

9 T₁ M₂ om. 9 (cf. v.l. 7, 8). B Dc Dn D₄. 6
G₃ om. एनम्, and read इन्द्रद्युम्नं नाम सरः (for इन्द्रद्युम्न-
सरो नाम). — T₂ G₄ अस्मिन् (for तस्मिन्). K₃ D₃ G₂
नालीजङ्घो; D₅ नील; M₁ नालीक. Ś₁ K₁. 2 प्रतिनिवसति;
G₁ प्रतिवसतीति. — K₃ D₃ सोऽस्मत्; T₂ G₂. 4 स मत्तश्च
(for सोऽस्मत्तश्च). After 'जाततरः', Ś₁ K₂. 4 D₁. 2 T₂
ins. इति. — D₄ G₃ ins. ततस् before तं. Ś₁ K₄ D₂. 3. 5
पृच्छसेति; G₂ पृच्छतेति.

10 T₁ om. 10; M₂ om. up to चोल्कं (cf. v.l. 8).
K₄ D₁-3 om. तत. Ś₁ K₃ ततश्च (for तत). K₂ om.
(hapl.) from इन्द्र up to भवान् (in 11). S (except
G₃; T₁ M₂ om.) om. the first च. K₁. 4 B₁. 3. 4 D

(except D₁. 2. 5) G₃ om. the second च. Ś₁ न्यपतद्;
K₁. 3 [S]भ्यपतद्; K₄ D₁-3 [S]गमद्; D₅ [S]भ्यगच्छद्.
Ś₁ K₃ om. नाडीजङ्घो. D₃ नालीजङ्घो; D₅ ताल; M
नालीक. Ś₁ K₃ om. नाम. G₁ om. वक्रो.

11 T₁ om. 11 (cf. v.l. 7). G₁ परिपृष्टः. — Before
भवान्, Ś₁ K₁ ins. अपि; K₃ B₂ Dc अस्ति. T₂ G₂. 4 माम्
(for भवान्). Before इन्द्रद्युम्नं, K₃. 4 B₁. 3. 4 D (except
D₁) G₃ ins. इमम्. K₁ om. राजानं. B Dn D₄. 6 G₃
अभिजानातीति; T₂ G₂. 4 प्रतिजानाति.

12 T₁ om. 12 (cf. v.l. 7). Ś₁ K₂ D₁ om. स.
Dn₁. n₃ एव; Dn₃ G₃ एनम् (for एवम्). B₁. 3. 4 Dn
D₄. 6 G₃ om. उक्तो. B D (except D₁-3. 5) S (T₁ om.)
मुहूर्तं ध्यात्वाब्रवीत् (by transp.). Ś₁ K₂ om. मुहूर्तं
ध्यात्वा. — D₄ om. from नाभि up to अब्रवीत् (in 14).
Dc न हि (for नाभि). Ś₁ K₁-3 D₅ om. [अ]हमिन्द्रद्युम्नं
राजानम्. Before इन्द्र, D₂. 3 ins. इमं; S (except G₃;
T₁ om.) भवंतं. K₃ B₂ D₅ om. इति.

13 D₄ om. 13; T₁ om. up to पृष्टः (cf. v.l. 12, 7);
Ś₁ K₁. 3 D₅ om. from ततः up to 'ब्रवीत्' अस्ति (in 14).
D₁ om. सः and अन्यो; B₃. 4 Dn D₅ G₃ om. अस्ति. K₂
B Dn D₅ G₃ transp. अन्यः and भवतः. After 'जाततरः',
Dn D₅ G₃ ins. अस्ति.

14 D₄ G₁ om. स नोऽब्रवीत् (for D₄ cf. v.l. 12).
— T₂ om. from सरस्य up to ततः स (in 15). Ś₁ K₁-3
D₅ किं त्वस्मिन्नेव; B Dc Dn D₄. 6 G₃ खल्वस्मिन्नेव (for
for खल्विहैव). Ś₁ [अ]कूपारो; K₂ 'वारो; M₂ 'वारो. Ś₁
प्रतिनिवसति. — K₁-3 B₁. 4 D (except D₁-3) G₃ om.
इति. — T₁ om. स; D₅ om. स यदि; D₁-3 om. यदि.
G₂. 4 transp. यदि and कथंचिद्. M₂ om. कथंचिद्. D₃
अजानीयाद्; S (except G₃; T₂ om.) जानीयाद् (for
अभिजां). K₄ D₁-3 T₁ G₁ M₂ अकूपारस्तं (for तमकूपारं).
Ś₁ K₂. 3 अकूपारं. G₄ M₁ om. अकूपारं. B D (except

ततः स वक्तृमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास ।
अस्त्यस्माकमभिप्रेतं भवन्तं कंचिदर्थमभिप्रष्टुम् । सा-
ध्वागम्यतां तावदिति ॥ १५ ॥ एतच्छ्रुत्वा स
कच्छपस्तस्मात्सरस उत्थायाभ्यगच्छद्यत्र तिष्ठामो वयं
तस्य सरसस्तीरे ॥ १६ ॥ आगतं चैनं वयमपृच्छाम ।
भवानिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति ॥ १७ ॥ स
मुहूर्तं ध्वात्वा बाष्पपूर्णनयन उद्विग्नहृदयो वेपमानो
विसंज्ञकल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत् । किमहमेनं न प्रत्य-
भिजानामि । अहं ह्यनेन सहसकृत्वः पूर्वमग्निचिति-

पूषहितपूर्वः । सरश्चेदमस्य दक्षिणादत्ताभिर्गोभिरति-
क्रममाणाभिः कृतम् । अत्र चाहं प्रतिवसामीति
॥ १८ ॥

अथैतत्कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा समनन्तरं देवलो-
कादेवरथः प्रादुरासीत् ॥ १९ ॥ वाचश्चाश्रूयन्तेन्द्रद्युम्नं
प्रति । प्रस्तुतस्ते स्वर्गः । यथोचितं स्थानमभिपद्यस्व ।
कीर्तिमानसि । अव्यग्रो याहीति ॥ २० ॥

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ २१ ॥

D1-3. 5) G3 पृच्छध्वमिति; G1 पृच्छेति; G2 M1 पृच्छामेति;
G4 पृच्छामीति.

15 T2 om. ततः स (cf. v.l. 14); D1 om. ततः.
After ततः, T1 ins. स उदितः. T2 G2. 4 om. तम्. S1
K2. 3 अकूपारं. — T1 om. (hapl.) from अभिप्रेतं up to
राजानमभि- (in 17). Dc3 om. अभिप्रेतं; D5 om. भवन्तं.
G2. 4 भगवंतं (for भवन्तं). S1 B2-4 Dn3 D8. 6 G2 M1
किंचिद्; G4 कश्चिद्. K3 अभिप्राप्तं; K4 Dn1 D1. 2 प्रष्टुं;
G1. 4 अपि प्रष्टुं. — K4 [अभिगम्यतां; D3 [अ]व".

16 T1 om. 16 (cf. v.l. 15). K1 B1-3 D (except
D1-3. 5) G3 read तत् for एतत्, and om. स. S1 K1-3
B1. 3 om. तस्मात्सरस उत्थाय. S1 अभ्यागात्; K1-3 B1. 3
Dc D1-4 G M1 अभ्यागच्छत्. S1 K1-3 B1. 3 om. यत्र
— सरसस्तीरे. T2 G2. 4 M तिष्ठाम. K4 D1-3 T2 G2 M1
transp. तस्य and सरसस्. Dn1. n3 D5. 6 M2 सरस् (for
सरसस्). D3 G1. 4 सरस्तस्य (for तस्य सरसस्).

17 T1 om. up to राजानमभि- (cf. v.l. 15). B2
अभ्यागतं; M1 आगच्छंतं (for आगतं). S1 K1. 2 तं (for
चैनं). K3. 4 B Dn1. n3 D3. 6 वयमपृच्छामः; D1 वयम-
पृच्छन्; D4 G वयं पृच्छामो. After अपृच्छाम, Dc ins. इति.
— Before भवान्, S1 K2 ins. अपि; K3 अस्ति; T2 G2. 4
M1 अथ; M2 कश्चिदथ. After भवान्, S1 ins. तम्; K2. 3
Dc D2-6 G3 M1 इमम्. T2 G2. 4 इन्द्रद्युम्नराजानं जानातीति.

18 S1 K D1-3. 5 G1 बाष्पपूर्णलोचनः (D1. 2 "पूर्णकंठः;
G1 "पूर्णवदनः); B Dc Dn D4. 6 G3 बाष्पसंपूर्णनयनः (B4
"पूर्णमुखः; Dc "पूर्णवदनः); T1 G2 बाष्पांबुपूर्णं; T2 बाष्पपूर्णा-
बुनयनः. K4 D1-3 om. उद्विग्नहृदयो. S1 K1-3 D5 वेपमान
(K2 "ना) उद्विग्नचेताः (for उद्विग्नं वेपं). — M1 कथम्
(for किम्). T2 G2. 4 om. अहम्. T1 एतद् (for एनं),
and अहं (for न). S1 K D1-3. 5 प्रत्यभिज्ञास्ये; B Dc Dn

D4. 6 G1. 3 M2 प्रत्यभिज्ञास्यामि; T1 प्रतिज्ञास्यामि. — B4
D5 om. अहं हि. B2. 3 Dc Dn D4. 6 G3 इह (for अहं).
S1 K D1-3 om. हि. B1 इन्द्रद्युम्नेन; Dc2 (marg. sec. m.)
इह युम्नेन (for अहं ह्यनेन). Before सहस्रं, T G2. 4 ins.
असकृत्. M2 पातितपूर्वः (for [उ]पहितं). S1 K1. 2 सह-
स्रशो यज्ञेपूपहू (K2 "ह)तः; K3. 4 D3 सहस्रकृत्वश्चित्तिपूपहि-
(K3 "चि)तः; B Dc Dn D4. 6 G3 "कृत्वश्चित्तिपु यूपा
आहिताः; D1. 2 "कृत्वश्चित्तिपूपतापितः; D5 "कृत्वो यूपा अभि-
हिताः; M1 असकृत्वोऽग्निचित्तिपु पातितपूर्वः. — Before सरश्,
S1 K D1-3. 5 ins. पूर्व. K1 Dn D1. 4-6 G3 दक्षिणाभिर्दे-
त्ताभिर्; T2 G2. 4 दक्षिणोदकदत्ताभिर्; K4 D5 [अभिक्रममाणा-
भिर्; D1. 2 [अ]तिचक्रमं; T2 G2 क्रममाणां; G4 कर्मणार्हभिर्.
Dc खुरकृतं (for कृतम्). — G1 M अतोत्र (for अत्र). T2
G2. 4 om. च. S1 K1. 2 om. इति.

19 S1 K2 इत्येतावत्; K3 अथैतावत्; D1 अथ तत्; D2
अथैव. Before कच्छपेन, K1 B2. 4 Dc Dn D4. 6 G3 ins.
सकलं. B1 G2 व्याहृतं (for [उ]दाहृतं). B D (except
D1-3. 5) T1 G3 तदं (for समं). S1 K1 देवलोकोद्गीय-
मानाः; K2 "लोकाद्गीयमानारथ (sic). S1 K1. 2 प्रादुरासन्;
D3 प्रादुरभूद्.

20 S1 K1-3 D5 om. च (after वाचः). G1 वत भो
(for वाचश्च). — D5 स्वर्गोयम्. — D5 अयोचितं. K4 B
D (except D1-3) T G3 प्रतिपद्यस्व; T2 G4 M1 अभिप्रपद्यस्व.
— S1 कीर्तनस्यव्यग्रो (sic); K1. 2 कीर्तनेनाव्यग्रो; S
(except G3) कीर्तिमानव्यग्रो (for कीर्तिं । अव्यग्रो).

21 ^{b)} B2 G1 शब्दश्च पुण्यकर्मणः. — ^{c)} Dc गर्भो
(for शब्दो). — ^{d)} S (except G3) तावत्स्वर्गे महीयते.

22 ^{ab)} K3. 4 D3 गीयते; D5 गायं (for कीलं).
S1 K1. 2 D1. 2 यस्य गीयेत (for कील्येते यस्य). B Dc Dn
D4. 6 G3 transp. यस्य and लोके. — ^{c)} K1 B1-3 D

अकीर्तिः कीर्त्यते यस्य लोके भूतस्य कस्यचित् ।
पतत्येवाधमाल्लोकान्यावच्छब्दः स कीर्त्यते ॥ २२
तस्मात्कल्याणवृत्तः स्यादत्यन्ताय नरो भुवि ।
विहाय वृत्तं पापिष्ठं धर्ममेवाभिसंश्रयेत् ॥ २३

इत्येतच्छ्रुत्वा स राजाब्रवीत् । तिष्ठ तावद्याव-
दिदानीमिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रतिपादयामीति
॥ २४ ॥ स मां प्राकारकर्णं चोल्कं यथोचिते स्थाने
प्रतिपाद्य तेनैव यानेन संसिद्धो यथोचितं स्थानं

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

प्रतिपन्नः ॥ २५ ॥ एतन्मयानुभूतं चिरजीविना
दृष्टमिति पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥ २६ ॥

पाण्डवाश्चोचुः प्रीताः । साधु । शोभनं कृतं
भवता राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्गलोकाच्च्युतं स्वे स्थाने
स्वर्गे पुनः प्रतिपादयतेति ॥ २७ ॥

अथैनानब्रवीदसौ । ननु देवकीपुत्रेणापि कृष्णेन
नरके मज्जमानो राजर्षिर्नृगस्तस्मात्कृच्छात्समुद्भूत्य
पुनः स्वर्गं प्रतिपादित इति ॥ २८ ॥

C. 3. 13348
B. 3. 199. 18
K. 3. 202. 18

(except D1-3. 5) G3 स पतति (for पतत्येव). — ^d) K1
B1. 2. 4 Dn D4. 6 G3 प्रकीर्तिः; D5 [अ]स्य कीर्तिः; T G1. 2. 4 M
तु कीर्तिः (for स कीर्तिः).

23 ^a) Ś1 K2 कल्याणवृत्तिः; D5 उत्तमवृत्तः; M1
कल्याणयुक्तः. — ^b) K4 B4 D3 अनन्ताय; D1. 2 आनन्त्याय;
D5 कल्याणाय; T2 G2. 4 दाता तावन्; G1 अत्यर्थं च. K1
B1-3 Dc Dn D4. 6 G3 अनन्ताय नरः सदा. — ^c) K4 B2
Dc वित्तं; B1 Dn D4 G3 चित्तं (for वृत्तं). — ^d) K3 D5
शुभं वृत्तं (for धर्ममेव). Ś1 K1. 2. 4 D1-3 [अ]भिवर्धयेत्;
K3 D5 सदाश्रयेत्; B2 Dn D4. 6 G3 समाश्रयेत्; T G2. 4
[अ]नुसंश्रयेत्.

24 S (except G3) om. तिष्ठ तावद्; K1. 4 B D
(except D2. 3) G3 om. इदानीम्; D5 om. इति.

25 G2 om. स. Ś1 D2 T2 G3 प्राकारवर्णः; B Dc Dn
D4. 6 G1. 3 प्रावारकर्णः; T1 G4 प्रकारक(G3 'व')र्णः; M1 प्रावर-
कर्ण. After चोल्कं, M2 ins च. T1 चो (for यथो).
Dc D5 G4 यथोचितं (D5 G4 'त') स्थानं. M2 om. तेनैव.
T2 G1. 2. 4 M1 om. [ए]व. T1 वै (for [ए]व). Dc S
(except T1 G3) देवयानेन (for यानेन). T1 M1 om.
संसिद्धो. Ś1 K2 संसिद्धौ; K1 Dn D4. 6 G3 संस्थितो; K4
G4 संविद्धो; D5 संसिद्धं; G1 सुसिद्धो. B4 om. यथोचितं
स्थानं. B1 यथोपचितं; B3 इति यथोक्तं (for यथोचितं).
After प्रतिपन्नः, B4 ins. इति; T2 G2. 4 ins. एव. N
(except Ś1 K2 B4 D1. 2) G3 प्रतिपदे (for 'पन्नः').

26 K1. 2 B D (except D1-3. 5) T2 G3 तन् (for
एतन्). K1. 3. 4 B Dc Dn D2-4. 6 T1 G3 M चिरजीविने-
दश(Dc 'दृष्ट')म्. B1 G1 M2 मार्कण्डेयं.

27 Before पाण्डवाश्च, K3 D5 M1 ins. तस्मैषयः; T2
G1. 2. 4 तस्मैर्षिः; M2 ऋषयः. T1 om. च. B2-4 D (except
D1-3. 5) G3 M2 om. प्रीताः. — B D (except D1-3)

G3 (by transp.) भवता कृतं; T1 यथा. Dc2 D5 T स्वर्ग-
लोकच्युतं. K4 Dc D5 T1 G1. 2. 4 M स्वे (for स्वे). Dc
om. स्वर्गे; K1. 3. 4 B Dn D4-6 T1 G3 om. स्वर्गे पुनः.
D1-3 G1 M1 (by transp.) पुनः स्वर्गे; T2 G2. 4 M2 पुनः
स्वर्गलोके.

28 K1 B D G3 अथैतान्. K3 D5 S (except G3)
प्रत्यब्रवीद् (for अब्र'). D1. 2 T2 G1. 2. 4 om. असौ. D5
अयं (for असौ). — Before ननु, D1. 2 ins. अहो; T2
अयं (for असौ). Ś1 K2-4 D1-3. 5 निमज्जं; T1 पच्यं (for
मज्जं). Ś1 K2 उद्भूत्य; K3 B समुद्भूतः. K1 Dn D4. 6 G3
transp. समुद्भूत्य and पुनः; K1. 2. 4 D1-3 transp. पुनः
and स्वर्गं. B D (except D1-3) G3 प्रापित (for प्रतिपादित).

Colophon. — Major parvan : Ś1 K1. 2 G2. 4 आरण्य.
— Sub-parvan : G1 मार्कण्डेयसमस्या (followed by इन्द्र-
द्युम्नोपाख्यान). K3. 4 B D G2. 3 M2 (all om. sub-par-
van name) mention only इन्द्रद्युम्नोपाख्यान. — Adhy.
no. (figures, words or both) : Dn 198 (Dn2 197);
D1 199; T G1. 2. 4 M (M2 inf. lin.) 195 (M2 orig.
197). — Śloka no. : Dn1 25; Dn2. n3 18; D1 34.

192

1 After the ref., N ins. :

970* श्रुत्वा स राजा राजर्षेरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ।

मार्कण्डेयान्महाभागस्वर्गस्य प्रतिपादनम् ।

[(L. 1) K1. 2 Dn D5 तु (for स). D1. 2 सर्व (for
राजा). K4 B1 Dc D5 राजर्षिर्. D5 एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर्
(for the prior half). K1 B1. 4 D (except D1-3. 5)
तथा (for तदा). — (L. 2) D5 मार्कण्डेयं महाभागः. Ś1 K

१९२

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरो धर्मराजः पप्रच्छ भरतर्षभ ।
 मार्कण्डेयं तपोवृद्धं दीर्घायुषमकल्मषम् ॥ १
 विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवराक्षसाः ।
 राजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च शाश्वताः ।
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदसिल्लोके द्विजोत्तम ॥ २
 कथां वेत्सि मुने दिव्यां मनुष्योरगरक्षसाम् ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथितं द्विज ॥ ३
 कुवलाश्च इति ख्यात इक्ष्वाकुरपराजितः ।
 कथं नाम विपर्यासाद्बुधुमारत्वमागतः ॥ ४
 एतदिच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं भार्गवसत्तम ।

विपर्यस्तं यथा नाम कुवलाश्च धीमतः ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन्युधिष्ठिर ।
 धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुन्धुमारस्य तच्छृणु ॥ ६
 यथा स राजा इक्ष्वाकुः कुवलाश्चो महीपतिः ।
 धुन्धुमारत्वमगमत्तच्छृणुष्व महीपते ॥ ७
 महर्षिर्विश्रुतस्तात उत्तङ्क इति भारत ।
 मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ८
 उत्तङ्कस्तु महाराज तपोऽतप्यत्सुदुश्चरम् ।
 आरिराधयिषुर्विष्णुं ब्रह्मन्वर्षगणान्विभो ॥ ९
 तस्य प्रीतः स भगवान्साक्षादर्शनमेयिवान् ।

Dc D1-3. 6 स्वर्गसंप्रति.]

— ^a) N महाराज (B1 भागः) (for धर्म). — ^b) B4 T2 G3 भरतर्षभः. S1 K2. 3 B1 Dc D1-3. 5 पुनः पप्रच्छ तं मुनि.
 — ^d) S1 K1. 2 शुद्धात्मानमकल्मषं.

2 Before 2, Dc G1 ins. युधिष्ठिर उ° (G1 om. उ°).
 — ^b) G2. 4 M1 रक्षसां. — ^{cd}) S1 K1. 2. 4 D1-3. 5 पिशा-
 चोरगणधर्वा (for 2°), and राज° (for ऋषि°). — ^f) S
 (except G3) द्विजर्षभ (for द्विजो°).

3 ^a) S1 K D1-3. 5 तथा; T2 G2. 4 अथ (for कथां).
 S1 K3. 4 D1-3. 5 दिव्या; K1. 2 पुण्या; T2 G2. 4 वंशान् (for
 दिव्यां). — ^b) S1 K D1-3. 5 कथाः पुण्या महात्मनां; B1
 मानुषोरगरक्षसां. — After 3^{ab}, B2-4 D (except D1-3. 5)
 S ins. :

971* देवगन्धर्वयक्षाणां किनराप्सरसां तथा ।

[Dc दानव° (for गन्धर्व°). S (except G3) सुपर्णकिनराणां
 च यक्षाणां च महौजसां.]

— ^c) B D (except D1-3. 5) G3 इदम्; G4 श्रोतुम् (for
 एतद्). S (except G3) भगवन् (for [अ]हं श्रोतुं). — ^d)
 S1 B Dc Dn D4. 6 G3 द्विजसत्तम (for कथितं द्विज). D1. 2
 तव; T1 त्वया (for द्विज).

4 ^b) T2 G2. 4 इक्ष्वाकुकुलसंभवः.

5 ^a) K2 [अ]हं श्रोतुं and तत्त्वेन also (as in text).
 — ^b) S1 भार्गवनन्दन; B1 भरतसत्तम; D5 मार्गं च सत्तम.
 — After 5, B D (except D1. 3; D5 marg.) G3 ins. :

972* वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरेणैवमुक्तो मार्कण्डेयो महासुनिः ।

धौन्धुमारमुपाख्यानं कथयामास भारत ।

[Some MSS. om उवाच.]

6 D3 om. 6^{ab}. — ^a) T1 अधुना; T2 G1 अथ ते; M1
 अहं ते (for हन्त ते). — ^b) K3. 4 D5 राजर्षेस्तस्य धीमतः.
 — ^d) Dc धौन्धुमारस्य. K4 तस्य तत् (for तच्छृणु).

7 ^a) K1-3 Dc2 D5 राजा स (by transp.); B2 चैव
 स. S ऐ° (T1 चै°) इक्ष्वाकः (T1 M1 कुः). — K2 om. (hapl.)
 7^{cd}. — ^d) K3. 4 D5 मुनेस्तस्य प्रसादतः (K4 प्रभावतः).

8 ^b) Here and below throughout S उदक° (for
 उत्तङ्क°). The variant is ignored (mostly) in the
 sequel. Dc नाम (for इति). D3 नामतः (for भारत).
 — ^d) S1 K D1-3. 5 धीमतः; M1 भारत (for कौरव).

9 ^a) B1 T1 च (for तु). S तेजा (for राज). — ^b) K4
 B1 D1. 3 M1 [S]तप्यत (for [S]तप्यत्सु). S1 B4 D1. 2 T2
 G2-4 सुदुष्करं; K1. 2 सुदारुणं; T1 महानृषिः (for सुदुश्चरम्).
 — T1 om. from 9° up to 3. 193. 10^b. — ^c) K2-4 D3
 आर° (for आरि°). Dc देवं (for विष्णुं). — ^d) S1 ब्रह्मन्
 (for ब्रह्मन्). B3 धर्मगुणान् (for वर्षगणान्). S1 K1-3
 विशुं; K4 Dn D1-3. 5 विशुः; B1. 2. 4 D4. 6 उत; B3 Dc
 मुनिः (for विभो).

10 T1 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^a) K4 च (for स).
 — ^b) S1 K1. 2. 4 B1. 2 Dn3 मीयिवान्; D3 मागतः (for
 मेयिवान्). — ^c) S1 K D1-3. 5 च (S1 तु) मुनिः प्रहः
 (K4 D1-3 देवं); B1 तु स राजर्षिः; B4 [ऋ]षिस्तु प्रज्ञस्तः; Dc

दृष्ट्वैव चर्षिः प्रह्वस्तं तुष्टाव विविधैः स्तवैः ॥ १०
 त्वया देव प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
 स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ।
 ब्रह्म वेदाश्च वेद्यं च त्वया सृष्टं महाद्युते ॥ ११
 शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिवाकरौ ।
 निःश्वासः पवनश्चापि तेजोऽग्निश्च तवाच्युत ।
 बाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥ १२
 ऊरू ते पर्वता देव खं नाभिर्मधुसूदन ।
 पादौ ते पृथिवी देवी रोमाण्योपधयस्तथा ॥ १३
 इन्द्रसोमाग्निवरुणा देवासुरमहोरगाः ।
 प्रह्वास्त्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ॥ १४
 त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर ।
 योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वां महर्षयः ॥ १५

त्वयि तुष्टे जगत्स्वस्थं त्वयि क्रुद्धे महद्भयम् ।
 भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ १६
 देवानां मानुषाणां च सर्वभूतसुखावहः ।
 त्रिभिर्विक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वयाहताः ।
 असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः ॥ १७
 तव विक्रमणैर्देवा निर्वाणमगमन्परम् ।
 पराभवं च दैत्येन्द्रास्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते ॥ १८
 त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह सर्वशः ।
 आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ १९
 एवं स्तुतो हृषीकेश उत्तङ्गेन महात्मना ।
 उत्तङ्गमब्रवीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं वरं वृणु ॥ २०
 उत्तङ्ग उवाच ।
 पर्याप्तो मे वरो ह्येष यदहं दृष्टवान्हरिम् ।

C. 3. 13505
 B. 3. 201. 25
 K. 3. 204. 25

तमृषिः प्रह्वः (for चर्षिः प्रह्वस्तं). T₂ G₁. 3 M दृष्ट्वा महर्षिः
 प्रह्वस्तं (G₁ M₂ ब्रह्माणं; M₁ धीमांश्च); G₂. 4 दृष्ट्वा च मह-
 र्षिर्ब्रह्म.

11 T₁ om. 11 (cf. v.l. 9). Before 11, K₂ B D
 (except D₁. 3. 5) ins. उत्तंक उ°; S (except G₄; T₁ om.)
 उदंकः. — ^b) B₂. 4 Dn D₃. 6 ससुरासुर- (for सदेवासुर-).
 Ś₁ K₁. 2. 4 -मानुषाः (for -मानवाः). — ^d) B₄ [इ]तराणि च;
 S (T₁ om.) च सर्वशः (for तथैव च). — ^e) Ś₁ K D₁. 3
 G₄ ब्रह्मा (for ब्रह्म). K₁. 2 वेदश्च; M₂ वेद्याश्च. B₄ विद्याश्च;
 G₁ वेदं च (for वेद्यं च). — ^f) B₄ सृष्टा (for सृष्टं). Ś₁
 K₁. 2 त्वया सृष्टा जगत्पते.

12 T₁ om. 12 (cf. v.l. 9). — ^b) D₄ नेत्रं; G₄ नेत्रौ
 (for नेत्रे). D₅ नेत्रे च शशिभास्करौ. — ^c) Some MSS.
 निश्वासः. — ^d) B₁ G₁ तथाच्युत; G₄ महाद्युते. — ^e) Ś₁
 च (for ते). — ^f) Ś₁ K₁. 3 D₁ कुक्षौ. Ś₁ तव; K₃. 4
 D₃ चैव (for चापि). Ś₁ K₁. 2. 4 D₁-3 महार्णवाः.

13 T₁ om. 13 (cf. v.l. 9); D₅ om. (? hapl.)
 13-15. — ^b) N (D₅ om.) खं जंवे (B₁ जंवे च) (for खं
 नाभिर्). — ^c) T₂ G₂-3 चैव (for देवी). — ^d) K₂-4
 D₁. 6 T₁ (before corr.) M₁ रोमाण्योपधयस्. S (T₁ om.)
 तव (for तथा).

14 T₁ D₅ om. 14 (cf. v.l. 9, 13). — ^c) K₄
 ब्रह्मन्; B₄ सर्वे (for प्रह्वास्). — ^d) B₄ स्तुत्वा नानाविधैः स्तवैः.

15 T₁ D₅ om. 15 (cf. v.l. 9, 13). — ^{ab}) Ś₁ K₁. 2
 सर्वाणि भूतानि व्याप्तानि; K₃ B₁ D₁-3 G₁ व्याप्तानि भूतानि

सर्वाणि. — ^c) Ś₁ K D₁-3 योगिनं सु(Ś₁ त्वां)महावीर्यं.
 — ^d) Ś₁ च; K₁ G₁ M₁ त्वा; G₂. 4 [इ]त्यं (for त्वां).

16 T₁ om. 16 (cf. v.l. 9). — ^a) K₁ सर्वं; B₁ D₅
 तुष्टं; B₂. 3 सुस्थं; B₄ Dn D₅ स्वास्थ्यं; S (T₁ om.) शान्तं
 (for स्वस्थं). — ^b) T₂ G₃. 4 [अ]तुष्टे (for क्रुद्धे). K₄ B₄
 G₁ जगद्भयं (for मह°). — ^c) Ś₁ 'नीता' (for 'नेता').
 — ^d) K₂ एव (for एकः). A few MSS. पुरुषोत्तमः.

17 T₁ G₄ om. 17 (for T₁ cf. v.l. 9). — ^b) Ś₁ K
 D₁-3. 5 M₁ 'लोक' (for 'भूत-'). Ś₁ K₁ D₂-5 G₁. 3 M₁
 'सुखावह'. — ^d) D₁. 2 G₂ जिताः; T₂ (by corr.) G₃ वृताः
 (for [अ]हताः). D₅ त्वया लोका जिताः प्रभो.

18 T₁ om. 18 (cf. v.l. 9). — ^a) G₁. 2. 3 (before
 corr.). 4 देव (for देवा). — ^b) K₁ corrupt. K₃ Dc₃
 D₃. 6 'णमगमत्'; B₂ 'णशमनं' (for 'णमगमन्'). — K₁ om.
 18^c-19^d; G₄ om. 18^{cd}. — ^c) Ś₁ K₂-4 D₁-3. 5 पराजयं;
 B₁. 3 Dc Dn D₄. 6 'भूताश्च'; B₂ 'भूतश्च' (for 'भवं'). B₂
 Dc₂ G₁ दैत्यैर्द्रस्. — ^d) G₁ प्रजापते (for महा°).

19 T₁ K₁ om. 19 (cf. v.l. 9, 18); D₁ om. 19^{cd}.
 — ^c) B₁. 2 Dc₃ देव (for देवाः). — ^d) S (T₁ om.)
 नित्यशः (for सर्वशः).

20 T₁ om. 20 (cf. v.l. 9). Before 20, K₂ Dc
 ins. मार्कण्डेय उ°. — ^c) T₂ G₃ स्तुते 'केने'.

21 T₁ om. 21 (cf. v.l. 9); D₅ om. 21 with the
 ref. — ^a) G₄ [ऽ]यं (for मे). Dn₃ तु (for हि). — ^c)
 T₂ G₂-4 विष्णुं (for दिव्यं). — ^d) Ś₁ K₁. 2 जगतां (for

१९२

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरो धर्मराजः पप्रच्छ भरतर्षभ ।
 मार्कण्डेयं तपोवृद्धं दीर्घायुषमकल्मषम् ॥ १
 विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवराक्षसाः ।
 राजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च शाश्वताः ।
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदसिँल्लोके द्विजोत्तम ॥ २
 कथां वेत्सि मुने दिव्यां मनुष्योरगरक्षसाम् ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथितं द्विज ॥ ३
 कुवलाश्च इति ख्यात इक्ष्वाकुरपराजितः ।
 कथं नाम विपर्यासाद्बुधुमारत्वमागतः ॥ ४
 एतदिच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं भार्गवसत्तम ।

Dc D1-3. ६ स्वर्गसंप्रति.]

— ^a) N महाराज (B1 भागः) (for धर्म). — ^b) B4 T2 G3 भरतर्षभः. Ś1 K2. ३ B1 Dc D1-3. ६ पुनः पप्रच्छ तं मुनि.
 — ^d) Ś1 K1. २ शुद्धात्मानमकल्मषं.

2 Before 2, Dc G1 ins. युधिष्ठिर उ° (G1 om. उ°).
 — ^b) G2. 4 M1 रक्षसां. — ^{cd}) Ś1 K1. २. 4 D1-3. ६ पिशा-
 चोरगणधर्वा (for 2°), and राज° (for ऋषि°). — ^f) S
 (except G3) द्विजर्षभ (for द्विजो°).

3 ^a) Ś1 K D1-3. ६ तथा; T2 G2. 4 अथ (for कथां).
 Ś1 K3. 4 D1-3. ६ दिव्या; K1. २ पुण्या; T2 G2. 4 वंशान् (for
 दिव्यां). — ^b) Ś1 K D1-3. ६ कथा; पुण्या महात्मनां; B1
 मानुषोरगरक्षसां. — After 3^{ab}, B2-4 D (except D1-3. ६)
 S ins. :

971* देवगन्धर्वयक्षाणां किनराप्सरसां तथा ।

[Dc दानव° (for गन्धर्व°). S (except G3) सुपर्णकिनराणां
 च यक्षाणां च महौजसां.]

— ^c) B D (except D1-3. ६) G3 इदम्; G4 श्रोतुम् (for
 एतद्). S (except G3) भगवन् (for [अ]हं श्रोतुं). — ^d)
 Ś1 B Dc Dn D4. ६ G3 द्विजसत्तम (for कथितं द्विज). D1. २
 तव; T1 स्वया (for द्विज).

4 ^b) T2 G2. 4 इक्ष्वाकुकुलसंभवः.

5 ^a) K2 [अ]हं श्रोतुं and तत्त्वेन also (as in text).
 — ^b) Ś1 भार्गवनन्दन; B1 भरतसत्तम; D5 मार्गं च सत्तम.
 — After 5, B D (except D1. ३; D5 marg.) G3 ins. :

972* वैशंपायन उवाच ।

विपर्यस्तं यथा नाम कुवलाश्चस्य धीमतः ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन्युधिष्ठिर ।
 धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुन्धुमारस्य तच्छृणु ॥ ६
 यथा स राजा इक्ष्वाकुः कुवलाश्चो महीपतिः ।
 धुन्धुमारत्वमगमत्तच्छृणुष्व महीपते ॥ ७
 महर्षिर्विश्रुतस्तात उत्तङ्क इति भारत ।
 मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ८
 उत्तङ्कस्तु महाराज तपोऽतप्यत्सुदुश्चरम् ।
 आरिराधयिषुर्विष्णुं बहून्वर्षगणान्विभो ॥ ९
 तस्य प्रीतः स भगवान्साक्षाद्दर्शनमेयिवान् ।

युधिष्ठिरैवमुक्तो मार्कण्डेयो महामुनिः ।

धौन्धुमारमुपाख्यानं कथयामास भारत ।

[Some MSS. om उवाच.]

6 D3 om. 6^{ab}. — ^a) T1 अधुना; T2 G1 अथ ते; M1
 अहं ते (for हन्त ते). — ^b) K3. 4 D5 राजर्षेस्तस्य धीमतः.
 — ^d) Dc धौन्धुमारस्य. K4 तस्य तत् (for तच्छृणु).

7 ^a) K1-3 Dc3 D5 राजा स (by transp.); B2 चैव
 स. S ऐ° (T1 चै°) इक्ष्वाकः (T1 M1 कुः). — K2 om. (hapl.)
 7^{cd}. — ^d) K3. 4 D5 मुनेस्तस्य प्रसादतः (K4 प्रभावतः).

8 ^b) Here and below throughout S उदंक् (for
 उत्तङ्क). The variant is ignored (mostly) in the
 sequel. Dc नाम (for इति). D3 नामतः (for भारत).
 — ^d) Ś1 K D1-3. ६ धीमतः; M1 भारत (for कौरव).

9 ^a) B1 T1 च (for तु). S तेजा (for राज). — ^b) K4
 B1 D1. ३ M1 [S]तप्यत (for [S]तप्यत्सु). Ś1 B4 D1. २ T2
 G2-4 सुदुष्करं; K1. २ सुदारुणं; T1 महानुषिः (for सुदुश्चरम्).
 — T1 om. from 9° up to 3. 193. 10^b. — ^c) K2-4 D3
 आरं (for आरि°). Dc देवं (for विष्णुं). — ^d) Ś1 ब्रह्मन्
 (for बहून्). B3 धर्मगुणान् (for वर्षगणान्). Ś1 K1-3
 विभुं; K4 Dn D1-3. ६ विभुः; B1. २. 4 D4. ६ उत; B3 Dc
 मुनिः (for विभो).

10 T1 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^a) K4 च (for स).
 — ^b) Ś1 K1. २. 4 B1. २ Dn3 मीयिवान्; D3 मागतः (for
 मेयिवान्). — ^c) Ś1 K D1-3. ६ च (Ś1 तु) मुनिः प्रहः
 (K4 D1-3 देवं); B1 तु स राजर्षिः; B4 [क्र]पिस्तु प्रज्ञस्तः; Dc

दृष्ट्वैव चर्षिः प्रहस्तं तुष्टाव विविधैः स्तवैः ॥ १०
 त्वया देव प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
 स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ।
 ब्रह्म वेदाश्च वेद्यं च त्वया सृष्टं महाद्युते ॥ ११
 शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिवाकरौ ।
 निःश्वासः पवनश्चापि तेजोऽग्निश्च तवाच्युत ।
 बाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥ १२
 ऊरू ते पर्वता देव खं नाभिर्मधुसूदन ।
 पादौ ते पृथिवी देवी रोमाण्योपधयस्तथा ॥ १३
 इन्द्रसोमाग्निवरुणा देवासुरमहोरगाः ।
 प्रह्वास्त्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ॥ १४
 त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर ।
 योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वां महर्षयः ॥ १५

त्वयि तुष्टे जगत्स्वस्थं त्वयि क्रुद्धे महद्भयम् ।
 भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ १६
 देवानां मानुषाणां च सर्वभूतसुखावहः ।
 त्रिभिर्विक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वयाहताः ।
 असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः ॥ १७
 तव विक्रमणैर्देवा निर्वाणमगमन्परम् ।
 पराभवं च दैत्येन्द्रास्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते ॥ १८
 त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह सर्वशः ।
 आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ १९
 एवं स्तुतो हृषीकेश उत्तङ्गेन महात्मना ।
 उत्तङ्गमब्रवीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं वरं वृणु ॥ २०
 उत्तङ्ग उवाच ।
 पर्याप्तो मे वरो ह्येष यदहं दृष्टवान्हरिम् ।

C. 3. 13505
 B. 3. 201. 25
 K. 3. 204. 25

तस्यैवः प्रहस्तः (for चर्षिः प्रहस्तं). T₂ G₁. 3 M दृष्ट्वा महर्षिः
 प्रहस्तं (G₁ M₂ ब्रह्माणं; M₁ धीमांश्च); G₂. 4 दृष्ट्वा च मह-
 र्षिर्ब्रह्म.

11 T₁ om. 11 (cf. v.l. 9). Before 11, K₂ B D
 (except D₁. 3. 5) ins. उत्तंक उ; S (except G₄; T₁ om.)
 उदंकः. — ^b) B₂. 4 Dn D₄. 6 ससुरासुर- (for सदेवासुर-).
 Ś₁ K₁. 2. 4 -मानुषाः (for -मानवाः). — ^d) B₄ [इ]तराणि च;
 S (T₁ om.) च सर्वशः (for तथैव च). — ^e) Ś₁ K D₁. 2
 G₄ ब्रह्मा (for ब्रह्म). K₁. 2 वेदश्च; M₂ वेद्याश्च. B₄ विद्याश्च;
 G₁ वेदं च (for वेद्यं च). — ^f) B₄ सृष्टा (for सृष्टं). Ś₁
 K₁. 2 त्वया सृष्टा जगत्पते.

12 T₁ om. 12 (cf. v.l. 9). — ^b) D₄ नेत्रं; G₄ नेत्रौ
 (for नेत्रे). D₅ नेत्रे च शशिमास्करौ. — ^c) Some MSS.
 निश्वासः. — ^d) B₁ G₁ तथाच्युत; G₄ महाद्युते. — ^e) Ś₁
 च (for ते). — ^f) Ś₁ K₁. 2 D₁ कुक्षौ. Ś₁ तव; K₃. 4
 D₃ चैव (for चापि). Ś₁ K₁. 2. 4 D₁-3 महार्णवाः.

13 T₁ om. 13 (cf. v.l. 9); D₅ om. (? hapl.)
 13-15. — ^b) N (D₅ om.) खं जंवे (B₁ जंवे च) (for खं
 नाभिर्). — ^c) T₂ G₂-4 चैव (for देवी). — ^d) K₂-4
 D₁. 6 T₁ (before corr.) M₁ रोमाण्योपधयस्. S (T₁ om.)
 तव (for तथा).

14 T₁ D₅ om. 14 (cf. v.l. 9, 13). — ^c) K₄
 ब्रह्मन्; B₄ सर्वे (for प्रह्वास्). — ^d) B₄ स्तुत्वा नानाविधैः स्तवैः.

15 T₁ D₅ om. 15 (cf. v.l. 9, 13). — ^{ab}) Ś₁ K₁. 2
 सर्वाणि भूतानि व्याप्तानि; K₃ B₁ D₁-3 G₁ व्याप्तानि भूतानि

सर्वाणि. — ^c) Ś₁ K D₁-3 योगिनं सु(Ś₁ त्वां)महावीर्यं.
 — ^d) Ś₁ च; K₁ G₁ M₁ त्वा; G₂. 4 [इ]त्थं (for त्वां).

16 T₁ om. 16 (cf. v.l. 9). — ^a) K₁ सर्वं; B₁ D₅
 तुष्टं; B₂. 3 सुस्थं; B₄ Dn D₅ स्वास्थं; S (T₁ om.) शांतं
 (for स्वस्थं). — ^b) T₂ G₃. 4 [अ]तुष्टे (for क्रुद्धे). K₄ B₄
 G₁ जगद्भयं (for मह). — ^c) Ś₁ 'नीता' (for 'नेता').
 — ^d) K₂ एव (for एकः). A few MSS. पुरुषोत्तमः.

17 T₁ G₄ om. 17 (for T₁ cf. v.l. 9). — ^b) Ś₁ K
 D₁-3. 6 M₁ 'लोक' (for 'भूत-'). Ś₁ K₁ D₂-5 G₁. 2 M₁
 'सुखावह'. — ^d) D₁. 2 G₂ जिताः; T₂ (by corr.) G₂ वृताः
 (for [आ]हताः). D₅ स्वया लोका जिताः प्रभो.

18 T₁ om. 18 (cf. v.l. 9). — ^a) G₁. 2. 3 (before
 corr.). 4 देव (for देवा). — ^b) K₁ corrupt. K₃ D₂
 D₃. 6 'जमगमत्'; B₂ 'जममनं' (for 'जमगमन्'). — K₁ om.
 18^c-19^d; G₄ om. 18^{cd}. — ^c) Ś₁ K₂-4 D₁-3. 6 पराजयं;
 B₁. 3 D₂ Dn D₄. 6 'भूताश्च'; B₂ 'भूतश्च' (for 'भवं'). B₂
 D₂ G₁ दैत्येन्द्रस्. — ^d) G₁ प्रजापते (for महा).

19 T₁ K₁ om. 19 (cf. v.l. 9, 18); D₁ om. 19^{cd}.
 — ^c) B₁. 2 D₂ देव (for देवाः). — ^d) S (T₁ om.)
 नित्यशः (for सर्वशः).

20 T₁ om. 20 (cf. v.l. 9). Before 20, K₂ D₅
 ins. मार्कण्डेय उ. — ^c) T₂ G₂ स्तुते 'केने'.

21 T₁ om. 21 (cf. v.l. 9); D₅ om. 21 with the
 ref. — ^a) G₄ [ऽ]यं (for मे). Dn₃ तु (for हि). — ^c)
 T₂ G₂-4 विष्णुं (for दिव्यं). — ^d) Ś₁ K₁. 2 जगतां (for

पुरुषं शाश्वतं दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रभुम् ॥ २१

विष्णुरुवाच ।

प्रीतस्तेऽहमलौल्येन भक्त्या च द्विजसत्तम ।

अवश्यं हि त्वया ब्रह्मन्मत्तो ग्राह्यो वरो द्विज ॥ २२

एवं संछन्द्यमानस्तु वरेण हरिणा तदा ।

उत्तङ्कः प्राञ्जलिर्वत्रे वरं भरतसत्तम ॥ २३

यदि मे भगवान्प्रीतः पुण्डरीकनिमेषक्षणः ।

धर्मे सत्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा ।

अभ्यासश्च भवेद्भक्त्या त्वयि नित्यं महेश्वर ॥ २४

विष्णुरुवाच ।

सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादात्तव द्विज ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

प्रतिभास्यति योगश्च येन युक्तो दिवौकसाम् ।

त्रयाणामपि लोकानां महत्कार्यं करिष्यसि ॥ २५

उत्सादनार्थं लोकानां धुन्धुर्नाम महासुरः ।

तपस्यति तपो घोरं शृणु यस्तं हनिष्यति ॥ २६

बृहदश्च इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः ।

तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुवलाश्च इति श्रुतः ॥ २७

स योगबलमास्थाय मामकं पार्थिवोत्तमः ।

शासनात्तव विप्रर्षे धुन्धुमारो भविष्यति ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

उत्तङ्कमेवमुक्त्वा तु विष्णुरन्तरधीयत ॥ २९

तः). Ś1 K D1. 2. 5 पति (for प्रभुम्). B2 स्रष्टारमजरं विभुं.

22 T1 om. 22 (cf. v.l. 9). — G1 भगवान्; G4 श्री-भगवान् (for विष्णु). — b) K4 B2 Dc च तव; B1. 8. 4 Dn D4. 6 तव च; D3 च मुनि- (for च द्विज-). — c) Ś1 K3. 4 D1-3 तु; D5 तत् (for हि). S (T1 om.) विद्वन् (for ब्रह्मन्). — d) D5 वरो ग्राह्यो (by transp.).

23 T1 om. 23 (cf. v.l. 9). Before 23, B2 Dc ins. मार्कण्डेय उ. — a) Ś1 B1. 8 Dc Dn स छंयं; D2 संछिद्यं; D3 (before corr.) संछिद्यं; S (T1 om.) संचोद्यं (for संछन्द्यं). B2 छंद्यमानो वरेणैवम्; B4 एवं स उक्तस्तुष्टेन. — b) B2 उत्तङ्को (for वरेण). B2 ततः; D1 तथा (for तदा). — c) B2 स पुनः (for उत्तङ्कः). B1 Dc भूत्वा (for वरे). — d) M वरदसत्तम.

24 T1 om. 24 (cf. v.l. 9). Before 24, Dc ins. उत्तङ्क उ. — a) B2. 4 Dn D5. 6 G2. 4 M भगवन्. K2 प्रीतिः (for प्रीतः). — b) Many MSS. क्षण (for क्षणः). — c) Ś1 K B4 D1-3. 6 सत्ये धर्मे (by transp.). — d) Ś1 K2. 4 D3 प्रीतिर्; K1 प्रीतो (for बुद्धिर्). — e) D1 अभ्यासाच्च; G1 सं च. — f) B1-3 Dn D4. 6 T2 G1. 8 ममे; Dc सुरे (for महे).

25 T1 om. 25 (cf. v.l. 9). — N G1 भगवान् (K2. 4 B2 D1-3. 5, with prefixed श्री) (for विष्णु). — a) K1. 3 D3 भवतो; G1 भवति; G1 भवतान्; M2 भवता (for भविता). — b) Ś1 K1. 2. 4 B2. 4 D3 G4 द्विजोत्तम (for तव द्विज). — c) Ś1 K D3 ते योगो; B2 योगस्ते (for योगश्च). — d) B1. 8 चापि (for अस्मि). — e) B2 महाकार्यं. K3. 4 B2 D1

करिष्यति.

26 T1 om. 26 (cf. v.l. 9). — a) D5 उत्सादनार्थ. B1 D1 लोकस्य. — Ś1 om. (hapl.) 26^b-28^c. — b) S (T1 om.) भविष्यति (for महा). — c) K1-3 महा- (for तपो). — After 26, K2 B3 D (except D1. 8. 6) ins.:

973* राजा हि वीर्यवांस्तत इक्ष्वाकुरपराजितः ।

27 Ś1 T1 om. 27 (cf. v.l. 9, 26). — c) G4 शिशुर (for शुचिर्). — d) K1. 2. 4 D1-3 स्मृतः (for श्रुतः).

28 T1 om. 28; Ś1 om. 28^{abc} (cf. v.l. 9, 26).

— a) D1 आश्रित्य (for आस्थाय).

29 All MSS. (except Dc) om. the ref. — a) Ś1 K D3 स (for तु). B Dc Dn D4. 6 एवमुक्त्वा तु तं विप्रं.

Colophon om. in S. — Major parvan: Ś1 K1. 2 आरण्य. — Sub-parvan: K3. 4 B D (all om. sub-parvan name) mention only धुन्धुमारोपाख्यान. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1. n3 D1 200; Dn2 199. — Śloka no.: Dn 33; D1 32.

193

A shorter version of the Dhundhumāra episode as narrated in adhy. 193 and 195 occurs in Harivamśa (Calcutta ed.) 1. 11. 667-705; Vāyu Purāṇa 88. 20-60; and Brahmanḍa 3. 63. 29-61. Many of the lines agree verbatim with each other.

१९३

मार्कण्डेय उवाच ।

इक्ष्वाकौ संस्थिते राजञ्जशादः पृथिवीमिमाम् ।
 प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत् ॥ १
 शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ।
 अनेनाश्वापि काकुत्स्थः पृथुश्चानेनसः सुतः ॥ २
 विष्वगश्चः पृथोः पुत्रस्तस्मादार्द्रस्तु जज्ञिवान् ।
 आर्द्रस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्तस्य चात्मजः ॥ ३
 जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता ।
 श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महाबलः ।
 बृहदश्वसुतश्चापि कुवलाश्व इति स्मृतः ॥ ४

कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः ।
 सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरासदाः ॥ ५
 कुवलाश्वस्तु पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् ।
 समये तं ततो राज्ये बृहदश्वोऽभ्यषेचयत् ।
 कुवलाश्वं महाराज शूरमुत्तमधार्मिकम् ॥ ६
 पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु बृहदश्वो महीपतिः ।
 जगाम तपसे धीमांस्तपोवनमभिन्ना ॥ ७
 अथ शुश्राव राजर्षिं तमुत्तङ्को युधिष्ठिर ।
 वनं संप्रस्थितं राजन्बृहदश्वं द्विजोत्तमः ॥ ८
 तमुत्तङ्को महातेजाः सर्वास्त्रविदुषां वरम् ।

C. 3 13524
B. 3 202. 10
K. 3 205. 10

1 T₁ om. 1-10^{ab} (cf. v.l. 3. 192. 9). — ^a) T₂ (m as in text) G₂ इक्ष्वाकुर्यः स्थितो राजा; G₄ इक्ष्वाकुस्तु ततो राजा. — ^b) K₂ D₃ (sup. lin. sec. m.) ससादः; T₂ G₂. 4 शशास (for शशादः). T₂ G₁. 2. 4 पृथिवीपतिः. — ^d) Ś₁ K D₁-3. 8 सोयोध्याधिपतिर्बभौ.

2 T₁ om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{ab}) D₃ ससादस्य. D₁. 3 च (for तु). T₂ (before corr.) G₂. 4 शशादस्तस्य दायादः (for ^a). A few MSS. ककुत्स्थो (for ककुत्स्थो). B₄ ककुत्स्थो नाम मेधावी पुत्रोस्य सुमहात्मनः. — ^c) K₃ G₄ अनेन (for अनेनाश्). D₅ T₂ G₃ च ककुत्स्थस्य (for चापि काकुत्स्थः). A few MSS. काकुत्स्थः. — ^d) G₄ च जनितः (for चानेनसः). D_c स्मृतः; M₂ सुखः (inf. lin. सुतः as in text).

3 T₁ om. 3 (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ K₁-3 D_c M₃ विश्वगश्चः; B₂ D₄ T₂ (by corr.) G₃ विष्टगश्चः; D₃ पृष्ठगश्चः; T₂ (before corr.) G₄ बाढशश्च; G₂ बाधशश्च. B₂ तु तत् (for पृथोः). — ^b) B₁ Dn₁. n₃ D₁ अद्रिः (for आर्द्रः). B₁. 3. 4 D_c Dn D₄. 6 T₂ G₃ च (for तु). D₅ वीर्यवान् (for जज्ञि). — ^c) K₄ B₁. 3. 4 D_c Dn₃ D₂. 4. 6 M₁ आर्द्रात्तु; Dn₁. n₃ D₁ अद्रेश्च; D₅ आंधस्य (for आर्द्रस्य). K₁ युवनाश्वस्यः; K₃ चाभवत्पुत्रः; B₂ युवनाश्वोभूत्; D₁. 2 नाश्वश्च. — ^d) D₁ सुश्रावसः; T₂ G श्रावकसः; M इयावस्थस्य (for श्रावस्तस्य). K₃ B₁ श्रावस्तो नाम वीर्यवान्; B₁-3 D_c Dn D₂. 4. 6 स्त(B₂ स्तोस्यात्मजोभवत्; D₅ स्तो नाम तत्सुतः).

4 T₁ om. 4 (cf. v.l. 1). — ^a) B D_c Dn₁ D₄. 6 तस्य (B₁ ततः) (for जज्ञे). T₂ G श्रावस्ततो; M इयावस्थको. B D_c Dn₁ D₄. 6 ज्ञेयः (B₁ जज्ञे) (for राजा). K₃ D₅

पुरीणामुत्तमा लोके. — ^b) T₂ G₂-4 श्रावकी; M इयावस्थी (for श्रावस्ती). — ^c) Ś₁ B₁ D₁. 2 G₁ M₁ च (for तु). B₁ श्रावस्तकस्य दा. — The portion from 4^d up to 3. 194. 3^b is lost in D₃ on a missing fol. (264). — ^e) D₅ चासीत् (for चापि). B D_c Dn D₄. 6 बृहदश्वस्य दायादः. — ^f) Ś₁ D₅ श्रुतः (for स्मृतः).

5 T₁ om. 5 (cf. v.l. 1). D₃ missing (cf. v.l. 4). — ^c) Ś₁ K₁. 3 D₁ सर्व- (for सर्वे).

6 T₁ om. 6 (cf. v.l. 1). D₃ missing (cf. v.l. 4). — ^a) B₁. 2. 4 Dn D₂. 4 श्वश्च; D₁. 6 श्वस्य (for श्वस्तु). — G₁ om. (hapl.) 6^{cd}. — ^e) B D_c Dn D₄. 6 T₂ (by corr.) पिता; D₅ तथा; T₂ (before corr.) G (G₁ om.) M तदा (for ततो). — K₃ D₂ om. (hapl.) 6^d-7^a. — ^f) D₅ विक्रमं (for धार्मिकम्).

7 T₁ om. 7; K₃ D₂ om. 7^a (cf. v.l. 1, 6). D₃ missing (cf. v.l. 4). — ^c) T₂ G श्रीमान् (for धीमान्).

8 T₁ om. 8 (cf. v.l. 1). D₃ missing (cf. v.l. 4). Before 8, B D_c Dn D₂. 4. 6 ins. मार्कण्डेय उ. — ^a) M₂ अथो (for अथ). — ^b) B₂ Dn D₄. 6 नराधिप (B₂ Dn₁ पं) (for युधिष्ठिर). — ^d) K₁. 2. 4 D_c D₄ G₄ द्विजोत्तमः; D₅ महाद्युति.

9 T₁ om. 9 (cf. v.l. 1). D₃ missing (cf. v.l. 4). — ^b) K₄ वरः (for वरम्). — ^c) K₂ निवारः; D₅ अवार (for न्यवार). — ^d) K₁-3 B₄ D₅ S (T₁ om.) पुरोत्तमं (T₂ G₂-4 M₂ से) (for नरो).

10 T₁ om. 10^{ab} (cf. v.l. 1). D₃ missing (cf.

[685]

न्यवारयदमेयात्मा समासाद्य नरोत्तमम् ॥ ९

उत्तङ्क उवाच ।

भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि ।

निरुद्विग्ना वयं राजंस्त्वत्प्रसादाद्वसेमहि ॥ १०

त्वया हि पृथिवी राजत्रक्ष्यमाणा महात्मना ।

भविष्यति निरुद्विग्ना नारण्यं गन्तुमर्हसि ॥ ११

पालने हि महान्धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।

न तथा दृश्यतेऽरण्ये मा ते भूद्विद्विरीद्वशी ॥ १२

ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्मः कचन दृश्यते ।

प्रजानां पालने यो वै पुरा राजर्षिभिः कृतः ।

रक्षितव्याः प्रजा राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ॥ १३

निरुद्विग्नस्तपश्चर्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ।

ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु ॥ १४

समुद्रो बालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।

बहुयोजनविस्तीर्णो बहुयोजनमायतः ॥ १५

तत्र रौद्रो दानवेन्द्रो महावीर्यपराक्रमः ।

मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्नाम सुदारुणः ॥ १६

अन्तर्भूमिगतो राजन्वसत्यमितविक्रमः ।

तं निहत्य महाराज वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १७

शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ।

त्रिदशानां विनाशाय लोकानां चापि पार्थिव ॥ १८

अवध्यो देवतानां स दैत्यानामथ रक्षसाम् ।

नागानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणां च सर्वशः ।

अवाप्य स वरं राजन्सर्वलोकपितामहात् ॥ १९

तं विनाशय भद्रं ते मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ।

प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं शाश्वतीमव्ययां ध्रुवाम् ॥ २०

v.l. 4). — ^b) K₃ तात यत्; T₂ G₃ तातवत्; G₄ तात तत् (for तत्तावत्). B₄ क्रियतामिति (for कर्तुम्). — ^d) B Dn D₄. ६ भवे (for वसे).

11 D₃ missing (cf. v.l. 4). — ^a) D₆ तु (for हि), and नूनं (for राजन्). — ^b) G₁ रमं; M₁ द्रक्ष्यं (for रक्ष्यं). — ^d) K₁ T₂ G₂₋₄ मारण्यं; B₁ या विभो; G₄ अरण्यं. G₂ कर्तुम् (for गन्तुम्).

12 D₃ missing (cf. v.l. 4). — ^a) G₁ महाधर्मः. — ¹) S₁ K₁. 2. 4 om. (hapl.) 12^a-13^b. — ^d) B Dc Dn D₄. ६ transp. ते and भूत्.

13 D₃ missing (cf. v.l. 4). ¹) S₁ K₁. 2. 4 om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). — ^a) D₆ ईदृशो हि महाराज. — ^c) S₁ K₂ पालनेनायं. B₂ वै हि; D₆ धर्मो; T₂ G₃ यत्नं; G₂. 4 यत्नः (for यो वै). — ^c) B₁₋₃ D₆ रक्षितव्या. — ¹) S₁ K₁. 2 तत्त्वं; K₄ त्वं च; D₁ तांश्च; D₂ तांश्च; T₁ त्वं हि; T₂ G₃ तांस्त्वं (for तास्त्वं).

14 D₃ missing (cf. v.l. 4). — ^a) S₁ K₁. 2 समुद्रं (for निहं). B₁. 3. 4 Dc D₁. 2 S तप्तं (for चर्तुं). — ^b) S₁ K₁ शक्नोमि; K₂ D₁ शक्नोमि (read 'स्मि?'). K₁ भार्गव; K₂ भार्गवान् (for पार्थिव). B₂ ममाश्रमसमीपतः. — ^c) D₁. 2 तु; D₆ G₁ -यु; T G₂₋₄ M हि (for वै).

15 D₃ missing (cf. v.l. 4). — 15^{ab} = 3. 195. 7^{ab}. — ^a) S₁ K₁. 2 T G समुद्रं (for समुद्रो). S₁ Dc T₁ G₁. 2 पूर्णा (for पूर्ण). — ^b) B D (except D₁. 5;

D₃ missing) उज्जालक; M 'नुक (for 'नक). — ^c) D₆ योजनायुतविं.

16 D₃ missing (cf. v.l. 4). — ^a) S₁ K₁ ततो (for तत्र). — ^d) K₁ 'नामा; G₁ 'मारः (for 'नाम). S₁ K B₄ D₁. 2. ६ T₁ महासुरः (for सुदां).

17 D₃ missing (cf. v.l. 4). — ^d) K₄ D₆ transp. वनं and त्वं; T₂ G₂. 3 transp. त्वं and गन्तुं.

18 D₃ missing (cf. v.l. 4). — ^a) S स शेते (G₁ M शेते स) लोकनाशाय. — K₁ om. (hapl.) 18^{bc}. — ^b) D₆ दुष्करं (for दारुणम्). — ^d) B₁ T₁ G₁ M₁ om. च. T₂ G₂₋₄ लोकानां च नराधिप.

19 D₃ missing (cf. v.l. 4). — ^a) K₁. 2 B₂. 4 Dc₁ Dn₃ D₄. ६ T₂ G₃ देवतानां (for दे). S₁ K₁. 2. 4 B₁ D₆ च; B₂. 4 Dc₁ Dn D₄. ६ हि (for स). — ^b) K₄ B₁ अपि; G₁ सह (for अथ). — ^c) B₁ अपि (for अथ). S₁ K D₁. 2. ६ सर्पा (K₁ 'वा)णां (for यक्षाणां). — ^d) T₂ (before corr.) G₂. 4 राक्षसानां (for गन्धं). — ^c) T₁ M₁ वरान् (for वरं).

20 D₃ missing (cf. v.l. 4). — ^a) D₆ T₁ तद् (for तं). K₁ D₆ G₂ विनाशाय (for 'शय). T₁ बुध्यतां (for भद्रं ते). — ^b) S₁ K D₁. 2. ६ मा ते भूद्विरन्यथा; G₁ मा च ते बुद्धिरन्यथा. — ^c) S₁ K B₄ D₁. 2. ६ महतीं प्राप्स्यसि ह्यति. — ^d) K₂. 3 Dc Dn₃ ध्रुवं (for ध्रुवाम्). T₁ महतीं ध्रुवमव्ययां; G₁ अव्ययं परमं ध्रुवं.

क्रूरस्य स्वपतस्तस्य वालुकान्तर्हितस्य वै ।
 संवत्सरस्य पर्यन्ते निःश्वासः संप्रवर्तते ।
 यदा तदा भृश्वलति सशैलवनकानना ॥ २१
 तस्य निःश्वासवातेन रज उद्भूयते महत् ।
 आदित्यपथमावृत्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ।
 सविस्फुल्लिङ्गं सज्जालं सधूमं ह्यतिदारुणम् ॥ २२
 तेन राजन्न शक्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्व आश्रमे ।
 तं विनाशय राजेन्द्र लोकानां हितकाम्यया ।
 लोकाः स्वस्था भवन्त्वद्य तस्मिन्निहतेऽसुरे ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

21 D₃ om. 21 (cf. v.l. 4). — ^a) B₁₋₃ Dc Dn D₄. 6 तस्य स्वपतः (by transp.). ¹ K B₄ D₁. 2. 5 स्वपतस्तस्य रौद्रस्य. — ^b) ¹ B D (except D₅; D₃ missing) च (for वै). — ^c) K₄ D₁. 2 पर्याये; T₂ (before corr.) शुध्यते (for पर्यन्ते). Dn₁ संवत्सरे तु पर्येते; D₅ स संवत्सरपर्येते. — ^d) Some MSS. निश्वासः. D₅ संप्रवर्धते. D₁. 2 स निःश्वासं प्रमुञ्चति.

22 D₃ missing (cf. v.l. 4). — ^a) Some MSS. निश्वासः. — ^c) T₂ (before corr.) G₂. 4 रथम् (for पथम्). B Dn D₄. 6 S (except M₁) आश्रित्य; Dc आस्थाय (for आवृत्य). — ^d) T₁ M₂ भूमिकम्पनः. — ^e) T₁ G₁ M₁ सविस्फुल्लिङ्गः. ¹ K D₁. 5 सांगारं; T₁ G₁ M सज्जालः. — ^f) T₁ G₁ M सधूमो. ¹ K D₁. 2. 5 om. हि. T₁ G₁ M दारुणः. B Dc Dn D₄. 6 धूममिश्रं सुदारुणं.

23 D₃ missing (cf. v.l. 4). — ^a) S न तेन राजन् (by transp.). K₂ D₅ शक्नोमि (for शक्नोमि). — ^b) K₃ B₃ Dc₂ D₂ T₁ G₁. 2. 4 स्वमाश्रमे. — ^c) ¹ K₁. 2 T₁ तद्विनाशाय (for तं विना). M₂ विनाशयति भद्रं ते. — ^e) B₂. 3 सुस्था (for स्वस्था). B D (except D₁. 2. 5; D₃ missing) भविष्यति (for भवन्त्वद्य). — ^f) B₁ रव्या (for तस्मिन्). S युधि (for ऽसुरे). — After 23, T₂ G ins.:

974* धुन्धुर्नामानमत्युग्रं दानवं रोमहर्षणम् ।

समरे घोरमुल्ले विनाशय महेषुणा ।

24 D₃ missing (cf. v.l. 4). G₁ om. 24^a-25^b. — ^a) T₂ G₃ सर्वे (for तस्य). — ^b) D₅ (? gloss) समर्थः (for पर्याप्तः). — ^c) K₄ लोकं (for तेजं).

25 D₃ missing (cf. v.l. 4). G₁ om. 25^a (cf. v.l. 24). — ^b) B D (except D₁. 2. 5; D₃ missing) transp. सम and पूर्व. N (D₃ missing) T₂ (by corr.)

त्वं हि तस्य विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ।
 तेजसा तव तेजश्च विष्णुराप्याययिष्यति ॥ २४
 विष्णुना च वरो दत्तो मम पूर्वं ततो वधे ।
 यस्तं महासुरं रौद्रं वधिष्यति महीपतिः ।
 तेजस्तं वैष्णवमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदम् ॥ २५
 तत्तेजस्त्वं समाधाय राजेन्द्र भुवि दुःसहम् ।
 तं निषूदय संदुष्टं दैत्यं रौद्रपराक्रमम् ॥ २६
 न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाल्पेन शक्यते ।
 निर्दग्धुं पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ २७

G₃ महीपते; M₁ तवानघ; M₂ तु ते मखे (for ततो वधे). — ^c) B₁ यश्च; D₅ यस्त्वं (for यस्तं). G₁ समरे घोरमुल्ले. — ^d) ¹ हरिष्यति; K D₁. 2. 5 हनिं (for वधिं). — ^e) T₁. 2 (before corr.) G₁. 2. 4 तद् (for तं).

26 D₃ missing (cf. v.l. 4). B₂ om. 26^a. — ^a) ¹ K₁. 2 Dc समाधाय; G₄ स्थाय. — ^b) T₁ G₁ M₁ दुःसहं भुवि भूपते. — ^c) M₂ सं (for तं). Some MSS. निषूदय. B Dc Dn D₄ राजेन्द्र; D₅ वै पुष्टं; S संदिष्टो (G₃ संदष्टो; M₂ तं दुष्टं).

27 D₃ missing (cf. v.l. 4). K₃ om. 27. — ^a) B₁ राज; T₂ G₁. 3 M वीर्यस्य (for तेजास्य). T₁ नियुध्यस्व महावीर्यं; G₂. 4 न हि युद्धे महावीर्यस्य. — ^b) D₅ [अ]न्यैर्न (for [अ]ल्पेन). T₁ धक्ष्यते (for शक्यते). — ^c) B₁ तु मही (for पृथिवी). — ^d) D₁ न (for स). D₅ पृथ्वीपाल (for स हि वर्षं).

Colophon om. in B₁. 3 Dc. D₃ missing. — Major parvan: ¹ K₁. 2 Dn₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: G₁. 2 M₂ मार्कण्डेयसमस्या (G₂ समाख्या; M₂ समास्या) (followed by धुन्धुमारोपाख्यान in G₁ and कुवलयान्वचरित in G₂). K₃. 4 B₂. 4 Dn D₁. 2. 4-6 (all om. sub-parvan name) mention only धुन्धुमारोपाख्यान. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁. n₃ D₁ 201; Dn₃ 200; S (M₂ inf. lin.) 196 (M₂ orig. 193). — Śloka no.: Dn D₁ 31.

194

1 1^a-3^b missing in D₃ (cf. v.l. 3. 193. 4). — ^a)

१९४

मार्कण्डेय उवाच ।

स एवमुक्तो राजर्षिरुत्तङ्गेनापराजितः ।
 उत्तङ्गं कौरवश्रेष्ठ कृताञ्जलिरथाब्रवीत् ॥ १
 न तेऽभिगमनं ब्रह्मन्मोघमेतद्भविष्यति ।
 पुत्रो ममायं भगवन्कुवलाश्च इति स्मृतः ॥ २
 धृतिमान्क्षिप्रकारी च वीर्येणाप्रतिमो भुवि ।
 प्रियं वै सर्वमेतत्ते करिष्यति न संशयः ॥ ३
 पुत्रैः परिवृतः सर्वैः शूरैः परिघवाहुभिः ।
 विसर्जयस्व मां ब्रह्मन्मोघमेतदस्मि सांप्रतम् ॥ ४
 तथास्त्विति च तेनोक्तो मुनिनामिततेजसा ।
 स तमादिश्य तनयमुत्तङ्गाय महात्मने ।
 क्रियतामिति राजर्षिर्जगाम वनमुत्तमम् ॥ ५

T₂ G₂₋₄ इति (for स). — ^a) Ś₁ K₁ कृत्वाञ्जलिम् (for कृताञ्जलिम्). Ś₁ M₁ अभाषत (for अथाब्रवीत्).

2 D₃ missing (cf. v.l. 1). Before 2, Dc ins. बृहदश्च उ°. — ^a) T G₂₋₄ न हि मे (for न तेऽभि-). — ^b) Ś₁ K D₁ वृथा ह्येतद्; G₁ न मोघं तद् (for मोघमेतद्). — K₃ om. 2^{ad}. — ^c) T₂ G₃ [अ]पि (for [अ]यं). — ^d) Ś₁ K₁. 2 B₂ T G₂. 3 श्रुतः; D₅ सह (for स्मृतः).

3 D₃ missing up to 3^{ab} (cf. v.l. 4). — ^a) K₄ T₁ स्मृतिं (for धृतिं). — ^c) Ś₁ K D₁₋₃. 5 प्रियं च (K₁. 2 स प्रियं) सर्वमेतत्ते; B Dc Dn D₄. 6 प्रियं च ते सर्वमेतत्.

4 ^{ab}) B₃ D₃ पुत्रः. B₁. 3 परिवृतैः. K₄ D₁₋₃ transp. सर्वैः and शूरैः. T₂ G₂₋₄ M₂ पाणिभिः (for वाहुभिः). — After 4^{ab}, 8 ins. :

975* हनिष्यति महाबाहुस्तं वै धुन्धुं महासुरम् ।

5 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ स (for च). D₅ तथोक्तेन (for च तेनोक्तो). — ^b) Ś₁ K D₁₋₃. 5 मुनिना सत्यवादिना. — ^c) Ś₁ अदिश्य; K₁. 2 आवेद्य (for आदिश्य). Ś₁ K₁. 2 भगवान् (for तनयम्). B₃ शतमादिश्यत सुतम्. — ^d) D₅ उत्तंकस्य स्मनः.

6 ^a) K₁. 3 B₁. 3 Dc₂ भगवान्. — ^b) Ś₁ K₁. 2 वने (for घन). — ^c) G₄ वा (for [S]थ). D₂ वा नसा (by transp.). — ^d) To avoid hiatus, Ś₁ K₁₋₃ B₂. 3 D₂₋₄. 6 ins. अपि; S (except G₄) हि before एतद्.

युधिष्ठिर उवाच ।

क एष भगवन्दैत्यो महावीर्यस्तपोधन ।
 कस्य पुत्रोऽथ नसा वा एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ६
 एवं महाबलो दैत्यो न श्रुतो मे तपोधन ।
 एतदिच्छामि भगवन्याथातथ्येन वेदितुम् ।
 सर्वमेव महाप्राज्ञ विस्तरेण तपोधन ॥ ७

मार्कण्डेय उवाच ।

शृणु राजन्निदं सर्वं यथावृत्तं नराधिप ।
 एकार्णवे तदा घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 प्रनष्टेषु च भूतेषु सर्वेषु भरतर्षभ ॥ ८
 प्रभवः सर्वभूतानां शाश्वतः पुरुषोऽव्ययः ।
 सुष्वाप भगवान्विष्णुरप्स्यामेक एव ह ।

7 T₂ G₃ om. (hapl.) 7^{abcd}. — ^a) T₁ एवंबलो महादैत्यो; G₂. 4 एवं महावीर्यबलो. — ^b) B₃ नस (for मे). — After 7^{ab}, S (T₂ G₃ om.) ins. :

976* यस्य निःश्वासवातेन कम्पते भूः सपर्वता ।
 — G₄ om. (hapl.) 7^{cdel}. — ^d) B₃ Dc₂ T₁ G₁ यथा° (for याथा°). Ś₁ K₁. 2 D₁ प्रोच्यमानं तपोधन (D₁ द्विजो-त्तम); K₃ यथातत्त्वेन वेदितुं. — Ś₁ K₃ D₅ om. 7^{el}. — ^e) D₃ एतन् (for एव). B₁ प्राज्ञ (for प्राज्ञ). — ^f) K₁. 2 द्विजोत्तम; T₁ G₁ M₁ महामुने (for तपो°).

8 ^{ab}) Dn₃ transp. इदं सर्वं and यथावृत्तं. D₁ विस्तरेण (for यथा°). — After 8^{ab}, N (except B₁. 3 D₁. 4. 6) ins. :

977* कथ्यमानं महाप्राज्ञ विस्तरेण यथातथम् ।

[K₂ प्रज्ञ (for प्राज्ञ). Ś₁ यथावृत्तं (for विस्त°).]
 — ^c) K₂ तथा घोरे; B Dc₁ Dn D₄. 6 तदा लोके; Dc₃ D₅ G₁ महाघोरे; T₁ निरालोके; T₂ G₃ दुरालोके; G₂. 4 निरालोके (for तदा घोरे). — ^d) Ś₁ K₁. 2 नष्ट (for नष्टे). — G₄ om. 8^{el}. — ^e) B₄ G₁ M₂ प्रविष्टेषु च; T₁ प्रतप्तेषु च; T₂ G₂. 3 नष्टेषु चैव; some MSS. प्रणष्टेषु च. K₃ D₅ तु (for च). B₄ Dc T₁ transp. भूतेषु and सर्वेषु.

9 ^a) N (except K₃. 4 D₃. 5) T₂ G₁₋₃ M प्रभवं लोक-कर्तारं; T₁ G₄ प्रभवे (G₄ वो) लोककर्ता च. — ^b) Ś₁ K₁. 2 D₁. 3. 5 M₂ शाश्वतं विष्णुमन्ययं; B Dc Dn D₄. 6 T₂

नागस्य भोगे महति शेषस्यामिततेजसः ॥ ९
 लोककर्ता महाभाग भगवानच्युतो हरिः ।
 नागभोगेन महता परिरभ्य महीमिमाम् ॥ १०
 स्वपतस्तस्य देवस्य पद्मं सूर्यसमप्रभम् ।
 नाभ्यां विनिःसृतं तत्र यत्रोत्पन्नः पितामहः ।
 साक्षाल्लोकगुरुर्ब्रह्मा पद्मे सूर्येन्दुसप्रभे ॥ ११
 चतुर्वेदश्चतुर्भूतिस्तथैव च चतुर्मुखः ।
 स्वप्रभावादुराधर्षो महाबलपराक्रमः ॥ १२
 कस्यचित्त्वथ कालस्य दानवौ वीर्यवत्तरौ ।
 मधुश्च कैटभश्चैव दृष्टवन्तौ हरिं प्रभुम् ॥ १३
 शयानं शयने दिव्ये नागभोगे महाद्युतिम् ।
 बहुयोजनविस्तीर्णे बहुयोजनमायते ॥ १४

किरीटकौस्तुभधरं पीतकौशेयवाससम् ।
 दीप्यमानं श्रिया राजंस्तेजसा वपुषा तथा ।
 सहस्रसूर्यप्रतिममद्भुतोपमदर्शनम् ॥ १५
 विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तदा ।
 दृष्ट्वा पितामहं चैव पद्मे पद्मनिभक्षणम् ॥ १६
 वित्रासयेतामथ तौ ब्रह्माणममितौजसम् ।
 वित्रास्यमानो बहुशो ब्रह्मा ताभ्यां महायशाः ।
 अकम्पयत्पद्मनालं ततोऽबुध्यत केशवः ॥ १७
 अथापश्यत गोविन्दो दानवौ वीर्यवत्तरौ ।
 दृष्ट्वा तावन्नवीदेवः स्वागतं वां महाबलौ ।
 ददानि वां वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम जायते ॥ १८
 तौ प्रहस्य हृषीकेशं महावीर्यौ महासुरौ ।

C. 3. 13569
 B. 3. 203. 24
 K. 3. 206. 25

G₁₋₃ M₁ विष्णुं शाश्वतमव्ययं; T₁ विष्णुः शाश्वत अव्ययः; G₄ स विष्णुः शाश्वतोव्ययः. — After 9^{ab}, N (except K₃) ins.:

978* यमाहुर्मुनयः सिद्धाः सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 while T₂ G₂. 3 ins.:

979* चतुर्भुजमुदारालङ्गं दृष्टवानस्मि भारत ।
 — °) B₂. 4 भगवन् (for 'वान्'). — °) M₂ च (for ह).
 Ś₁ K₁. 2 अप्सुशय्यागत एव ह; K₃ B Dc Dn D₂₋₄. 6 अप्सु
 योगत एव सः (K₃ D₃ ह); K₄ अपशय्यागतो विभुः; D₁. 5
 अप्सु शय्याततो (D₆ योगेश्वरो) हरिः; T₁ G₄ शय्यायामेक एव
 ह (G₄ हि); T₂ G₂. 3 अपि शय्यां स एव हि.

10 °) K₃ D₅ T₂ G₁₋₃ 'बाहो; K₄ D₁₋₃ G₄ 'बाहुर;
 B₂ Dc T₁ M 'भागो (for 'भाग). — °) T₁ भोगि (for
 नाग). — °) K₃ D₁. 2 S परि (K₃ प्रति) गृह्य; B₄ 'चार्य
 (for 'रभ्य). T₂ G₂₋₄ च मेदिनी (for महीमिमाम्).

11 °) Ś₁ K₁. 2 Dn₂ नाभ्या (for नाभ्यां). Some
 MSS. विनिःसृतं. Ś₁ K₂ तनु; K₁ यनु; B D (except
 D₁. 3. 5) T₂ (by corr.) G₃ दिव्यं (for तत्र). — °) K₃
 B Dc Dn₁. n₃ D₃. 6 T₂ G₂₋₄ तत्रो; Dn₂ D₄ ततो (for
 यत्रो). D₅ G₁. 2 प्रजापतिः (for पिता). — G₄ om.
 11^{of}. — °) K₃ B₁ D₃ M₂ पद्म (for पद्मे). B₁₋₃ D
 (except D₁. 3. 5) G₃ सूर्यसमप्रभः.

12 °) K₃ 'वाहुस्; D₃ 'मूलस् (for 'भूतिस्). — °)
 T₁ चतुर्वर्गेशः; T₂ G₂₋₄ चतुर्वर्गेश (for तथैव च). — °) T₁
 G₁ दुर्निरीक्ष्यो (for दुरा). — °) K₁ महाबुद्धिः; T₁ G₁
 दुराधर्षो महाबलः.

13 °) = (var.) 18^b. B₂₋₄ D (except D₁₋₃. 5)
 'वत्तमौ; T G₁. 3 'सत्तमौ (for 'वत्तरौ). — After 13^{ab},
 D₁ ins.:

980* विष्णुर्कर्मलोद्धतौ योजनानां शतोच्छ्रितौ ।

15 G₄ om. 15^{cdel}. — °) B₄ दीप्तं (for राजन्).
 — °) B₁ सदा; D₅ श्रिया; T₁ G₁ M₁ तदा (for तथा).
 — °) T₂ G₃ अद्भुताकारदर्शनं.

16 °) B₄ Dc₃ Dn D₄. 6 T₁ G₃ तथा (for तदा).
 — °) Ś₁ K₁. 2 D₅ देवं; B Dc Dn D₆ चापि; D₄ वापि
 (for चैव). — °) T₁ G₂. 4 M₂ पद्मपत्रनिभे.

17 G₁ om. 17^{a-18^b}. — °) Ś₁ K₁. 3. 4 D₃. 5 T₂
 (before corr.) G₂. 4 व्यत्रासयेतां; B₄ वित्रासयंतौ. — °)
 Ś₁ K₁. 2 'तौजसौ (for 'तौजसम्). — °) Dn D₃ वित्रास्य-
 मानो. S बहुधा (for 'शो). — °) Ś₁ K₁. 2 B₂ पद्मनाभं
 (B₂m 'नालं as in text). — °) K₄ D₁. 2. 3 (before
 corr.) तेन (for ततो).

18 G₁ om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — °) Dc ततो;
 D₃ यथा; G₄ तथा (for अथा). — After 18^a, K₁. 2
 ins.:

981* ब्रह्माणममितौजसम् ।

तौ च वीर्यमदोन्मत्तौ.

— °) = 13^b. K₃ D₃ T₁ M₂ 'सत्तमौ; K₄ D₁. 2 T₂
 G₂₋₄ 'वत्तमौ (for 'वत्तरौ). — °) Ś₁ K₁. 2 वीरः (for
 देवः). — °) Ś₁ वो (for वां). — °) K₄ B₁. 3. 4 Dn
 D₁₋₃ T₁. 2 (before corr.) G₂. 4 ददामि. — °) T₂ G₃
 transp. हि and sm.

प्रत्यवृतां महाराज सहितौ मधुसूदनम् ॥ १९

आवां वरय देव त्वं वरदौ स्वः सुरोत्तम ।

दातारौ स्त्रो वरं तुभ्यं तद्वीर्यविचारयन् ॥ २०

भगवानुवाच ।

प्रतिगृहे वरं वीरावीप्सितश्च वरो मम ।

युवां हि वीर्यसंपन्नौ न वामस्ति समः पुमान् ॥ २१

वध्यत्वमुपगच्छेतां मम सत्यपराक्रमौ ।

एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं लोकहिताय वै ॥ २२

मधुकैटभावूचतुः ।

अनृतं नोक्तपूर्वं नौ स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।

सत्ये धर्मे च निरतौ विद्यावां पुरुषोत्तम ॥ २३

बले रूपे च वीर्ये च शमे च न समोऽस्ति नौ ।

धर्मे तपसि दाने च शीलसत्त्वदमेषु च ॥ २४

उपप्लवो महानस्मानुपावर्तत केशव ।

उक्तं प्रतिकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २५

आवामिच्छावहे देव कृतमेकं त्वया विभो ।

अनावृतेऽस्मिन्नाकाशे वधं सुरवरोत्तम ॥ २६

पुत्रत्वमभिगच्छाव तव चैव सुलोचन ।

वर एष वृतो देव तद्विद्धि सुरसत्तम ॥ २७

भगवानुवाच ।

वाढमेवं करिष्यामि सर्वमेतद्भविष्यति ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

विचिन्त्य त्वथ गोविन्दो नापश्यद्यदनावृतम् ।

अवकाशं पृथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदनः ॥ २९

19 ^a) B₃ प्रहस्य (for प्रहस्य). — K₃ om. 19^b and 19^d. — ^b) K₁. 2 G₂. 4 M₂ 'वीर्य'; B D (except D₁-3. 5) 'दयौ' (for 'वीर्यौ'). B₁-3 D_n D₄. 6 G₁. 2. 4 'वलौ' (for 'सुरौ'). — ^c) K₃ वचस्तदा for महा'. — ^d) K₃ om. 19^d. B₂ मोहितौ. Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 3. 5 'कैटभौ' (for 'सूदनम्').

20 ^a) Ś₁ K₁. 2 वरं (for आवां). — ^c) K₁. 2 D₃ T₁ स्त्रौ; K₃ G₂. 4 स्व (for स्त्रो). — ^d) D₅ तत्त्वं ब्रूहि; T₁ G₂. 4 तत्त्वं (T₁ 'त्र') ब्रूहि (for तद्वीर्यं).

21 ^b) T₁ G₁. 2. 4 ईप्सितं. K₄ D₃ चेद्; D₅ यो (for च). T₁. 2 (before corr.) G₁. 2. 4 वरोत्तमं (for वरो मम). — After 21^{ab}, D₃ (marg. sec. m.) ins.:

982* विचारयन्वरं वीरौ प्रतिगृह्णामि कामतः ।

— ^c) Ś₁ वै; K₁. 2 वा (for हि). T₁ युवां वीर्येण लोकेस्मिन्.

22 ^a) Ś₁ K B₂ D_{c2} D₁-3. 5 मम (K₂ सम) गच्छेतां (K₁. 2 D₂. 5 'थां'). — ^b) Ś₁ K D₁. 2. 5 भृशं; B₂ युवां; D₃ भृशं युवां (sic) (for मम). — ^{cd}) Ś₁ K D₁-3. 5 transp. कामं and प्राप्तुं. D_c G₁ श्रोतुं (for कामं). B₁ सत्त्वं (for लोकं).

23 G₄ असुरौ (for मधुकैटभौ), om. ऊचतुः. — ^a) Ś₁ K₁. 2 D_{n2} वै; K₄ मे (for नौ). — ^c) D_c धर्मे सत्ये च; G₁ सत्ये च धर्मे (by transp.). — ^d) T₂ G₃ पुरुषोत्तमौ; G₁ मधुसूदन (sup. lin. as in text).

24 ^a) Ś₁ K D₁-3. 5 transp. रूपे and वीर्ये. B D_c D_n D₄. 6 T₁ शौर्ये (for वीर्ये). — ^b) K₃ समे; D_c कामे (for शमे). Ś₁ B D_c D_n T₂ G₃ न च; D₅ नैव (for च न).

K₁. 2 B₁ वै (for नौ). T₁ शमे चाथ समे स्थिरौ. — ^d) D₁ शीले. T₁ G₁ 'सत्य' (for 'सत्त्व'). D_c समेषु; D₁ T₂ G₃ मर्देषु (for 'दमेषु').

25 ^d) G₁ [S]ति- (for हि).

26 ^a) T G₂-4 युद्धम् (for आवाम्). Ś₁ K₁-3 D_n D₁. 6 T₁ G₂. 4 M 'महे' (for 'वहे'). — ^b) Ś₁ K₁. 2 एव; K₄ D₃ एतत्; B₂ एवं (for एकं). — ^c) T G₁. 3 M त्व- (G₁ त्वा) माकाशे; G₂. 4 [S]वकाशे त्वं (for Sस्मिन्नाकाशे). — ^d) S जह्यावां सुरसत्तम. — After 26, B₂ ins.:

983* विनाशे तेजसा युक्ता * * पुरुषसत्तम ।

27 ^a) Ś₁ अभिगम्येव; K₁. 2 अभिगम्यैव; K₄ D₁ T₁ G₁ अभिगच्छावस; B₁. 4 D₂ अधिगच्छेव; B₂ D_c D_n D₄. 6 अधिगच्छाव; B₃ अधिगच्छेत्त्वं; D₃. 5 अधिगच्छावस; T₂ G₃ अद्य गच्छेतां; G₂. 4 उपगच्छावस (G₄ 'व'); M₂ अभिगच्छेव. — ^b) B D_c D_n D₄. 6 T₂ G₂-4 M₂ चापि; D₁. 2 [ए]व च (for चैव). Ś₁ K₁. 2 सुरोत्तम (for सुलो). — Ś₁ om. (hapl.) 27^{cd}. — ^c) D₅ कृतो (for वृतो). — ^d) G₁ पुरुषोत्तम (for सुर). K₄ तव विद्धि सुरोत्तम. — After 27, K₂ B D (except D₁-3. 5) ins.:

984* अनृतं मा भवेदेव यद्धि नौ संश्रुतं तदा ।

28 ^a) Ś₁ T₁ एतत् (for एवं). D₃ गमि' (for करि'). — ^b) Ś₁ एव (for एतद्).

29 All MSS. om. मार्क' उ'. — ^a) B₄ D_n D₅ स विचिन्त्याथ; S चितयन्नथ (for विचिन्त्य त्वथ). — ^b) S तद् (for यद्). — ^c) Ś₁ K₁. 2 वै (for वा).

30 ^a) Ś₁ K₁. 2 स्वकायसंवृतां; K₃. 4 D₁. 3 'वसंवृतां';

स्वकावनावृतावूरु दृष्ट्वा देववरस्तदा ।
मधुकैटभयो राजञ्जिरसी मधुसूदनः ।

चक्रेण शितधारेण न्यकुन्तत महायशाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

मार्कण्डेय उवाच ।

धुन्धुर्नाम महातेजास्तयोः पुत्रो महाद्युतिः ।
स तपोऽतप्यत महन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १
अतिष्ठदेकपादेन कृशो धमनिसंततः ।
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे स च प्रभो ॥ २
देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् ।
अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया ॥ ३
एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः ।

स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्ना स्पृश्य जगाम ह ॥ ४
स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः ।
अनुस्मरन्पितृवधं ततो विष्णुमुपाद्रवत् ॥ ५
स तु देवान्सगन्धर्वाञ्जित्वा धुन्धुरमर्षणः ।
ववाध सर्वानसकृद्देवान्विष्णुं च वै भृशम् ॥ ६
समुद्रो बालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।
आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ।
बाधते स्म परं शक्यता तमुत्तङ्गाश्रमं प्रभो ॥ ७

C. 3. 13589
B. 3. 204. 8
K. 3. 207. 7

D₆ 'ये' संवृता. — ^b) T₁ देवः पुरस् (for देववरस). — K₂ om. 30^{cd}. — ^c) A few MSS. सित (for शित).

Colophon. — Major parvan : Ś₁ K₁. 2 Dn₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan : G₁ मार्कण्डेयसमस्या (followed by धुन्धुमारोपाख्यान); G₂ समाख्या (followed by कुबल-याश्चरित). K₃. 4 B₂-4 D (all om. sub-parvan name) mention only धुन्धुमारोपाख्यान. — Adhy. name : K₁. 2 Dc G₁ मधुकैटभवधः; B₁ मधुकैटभोपाख्यान; G₂ मधुकैटभवधानुकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn₁ (sup. lin.). n₃ D₁ 202; Dn₂ 201; S 197 (M₂ orig. 199; and inf. lin. 207). — Śloka no. : Dn 35; D₁ 34.

195

1 ^a) B₃ Dn D₄. 6 'राज (for 'तेजास्). — ^b) D₃ 'द्युते; D₆ 'बलः (for 'द्युतिः). — B₃ om. 1^{cd}. — ^c) D₁ महान् (for महन्). B₄ स तपोतप्यत्सुमहन्. — 1^d=5^b.

2 ^b) K₃ D₁-3. 5 G₂. 4 वर्षाणामयुतं नृप (D₆ पुरा). — ^c) Ś₁ K₁. 2. वरं प्रादाद्; T₁ [अ]दद्वीतो; G₂. 4 महा-प्रीतो. — ^d) D₁. 2 T₂ G₂-4 transp. स and च. Ś₁ K₁. 2 D₁ प्रभोः; K₃ B Dc Dn D₄. 6 T₂ (by corr.) G₁. 3 M प्रभुः; D₆ T₁ प्रभुः. T₁ G₁ M वरं प्रोवाच (T₁ प्राह च) स प्रभुः.

3 Before 3, Dc ins. धुन्धुरुवाच. — ^a) D₆ T₁ 'सर्पाणां (for 'यक्षाणां). — ^b) D₆ T₁ यक्षः; M₂ सर्व- (for सर्व). Ś₁ K₁. 2 T₂ G₁-3 गंधर्वोरगरक्षसां.

4 Dc₁ D₃ om. 4^{cd}. — Before 4^{cd}, Dc ins. मार्कण्डेय उ. — ^c) D₆ एवमुक्तः स (by transp.). — ^d) S स्पृष्ट्वा (for स्पृश्य).

5 ^a) T₂ G₁. 3 च (for तु). — ^b) = 1^d. B₃ बल (for महा). — ^c) K₁ पितुर्वरं (for पितृवधं). — ^d) B₂. 4 D (except D₁-3. 5) द्रुतं (for ततो). B₄ Dn D₄. 6 'गमत् (for 'द्रवत्). Ś₁ K₁. 2 विष्णुमेव द्रुपां; B₁ पश्चादेवमुपां.

6 ^a) T₂ G₂. 3 च; G₁ हि (for तु). — B₃ om. 6^{cd}. — ^c) B₁ देवांश्च (for असकृद्). — ^d) K₃. 4 B₂. 4 Dc Dn D₁-4. 6 G₄ विष्णुं देवांश्च (by transp.); B₁ गंधर्वांश्चैव; D₆ विष्णुं सर्वांश्च. G₄ सर्वतः (for वै भृशम्).

7 7^{ab}=3. 193. 15^{ab}. — ^a) K₂ B D (except D₁-3. 5) T₁ M समुद्रे बालुकापूर्ण (M 'र्णः); T₂ G समुद्र-बालुकापूर्ण (T₂ G₁. 3 'पूर्ण). — ^b) K₁. 2 तज्जानक; B Dn D₄. 6 उज्जालक; T₂ G₃ M उज्जानुक (for उज्जानक). B Dc Dn D₄. 6 T₁ G₁ M स्मृते; D₁. 2 श्रुतः; T₂ G₃ स्मृतिः (for स्मृतः). — ^c) D₆ T₁ आगत्य. Ś₁ K D₁-3. 5 G₄ दुरात्मा वै; Dc T₂ G₁. 3 सुदुष्टात्मा. — ^d) B₁. 2. 4 Dn D₄. 6 बाधति. B₃. 4 पुरा (for परं). D₆ बाधते सर्वभूतानि. — ^e) B₁-3 D (except D₁-3. 5) G₄ विभो; G₁ M प्रति (for प्रभो).

[691]

C. 3. 13589
B. 3. 204. 8
K. 3. 207. 8

अन्तर्भूमिगतस्तत्र बालुकान्तर्हितस्तदा ।
मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भीमपराक्रमः ॥ ८
शेते लोकविनाशाय तपोबलसमाश्रितः ।
उत्तङ्कस्याश्रमाभ्याशे निःश्वसन्पावकार्चिषः ॥ ९
एतस्मिन्नेव काले तु सभृत्यबलवाहनः ।
कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् ॥ १०
सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्दनः ।
प्रायादुत्तङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य निवेशनम् ॥ ११
तमाविशत्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ।
उत्तङ्कस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया ॥ १२
तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ।

एष श्रीमान्नृपसुतो धुन्धुमारो भविष्यति ॥ १३
दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समन्तात्पर्यवाकिरन् ।
देवदुन्दुभयश्चैव नेदुः स्वयमुदीरिताः ॥ १४
शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः ।
विपांसुलां महीं कुर्वन्वर्षं च सुरेश्वरः ॥ १५
अन्तरिक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर ।
तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्यत्र महासुरः ॥ १६
कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धकौतूहलान्विताः ।
देवगन्धर्वसहिताः समवैक्षन्महर्षयः ॥ १७
नारायणेन कौरव्य तेजसाप्यायितस्तदा ।
स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतोदिशम् ॥ १८

8 ^b) B₃ Dn D₄₋₆ तथा; M₁ स च (for तदा). — G₄ om. 8^{cd}. — ^c) K₄ तत्र (for पुत्रो). — ^d) K₄ पुत्रो धुन्धुरिति श्रुतः.

9 ^a) D₅ ततो (for शेते). — ^b) Ś₁ K₂ तपोबलसमन्वितः; B₁. 3 तपोवनसमाश्रितः; Dn D₄. 6 M 'बलमुपा'. — ^c) K₃. 4 B₁₋₃ Dc D₂₋₅ 'भ्यासे (for 'भ्याशे). — ^d) Some MSS. निश्वसन्.

10 ^a) M₂ अथ (for एव). — ^b) K₂. 3 B₁₋₃ Dc Dn D₅ T₂ G₁. 8 राजा स-; D₄. 6 स राजा (for सभृत्य-). — After 10^{ab}, K₃ B₁₋₃ D (except D₁₋₃) ins.:

985* उत्तङ्कविग्रसहितः कुवलाश्वो महीपतिः ।

पुत्रैः सह महीपालः प्रययौ भरतर्षभ !;

while G₄ ins.:

986* कुवलाश्वो नरपतिः पुत्रैश्च सहितः प्रभुः ।

— K₃ D₅ G₄ om. 10^c-11^b. B₁₋₃ Dc Dn D₄. 6 transp. 10^{cd} and 11^{ab}. — ^c) T G₁. 3 M क्षिति° (for नर°).

11 K₃ D₅ G₄ om. 11^{ab}. B₁₋₃ Dc Dn D₄. 6 transp. 10^{cd} and 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^a) S (except G₁; G₄ om.) 'विशङ्गिः (for 'विशल्या). — ^b) B₂ 'सूदनः (for 'मर्दनः). — K₃ B₁₋₃ D (except D₁₋₃) om. 11^{cd}. — ^d) Ś₁ K₄ D₁₋₃ निवेशने; K₁. 2 विनाशनः; B₄ G₁ M वधाय वै.

12 ^a) D₅ समा° (for तमा°). — ^b) Ś₁ K₁. 3 सहसा; T₂ G₃ तेजसां (for तेजसा). G₄ स्वयं (for प्रभुः). — ^d) S (except G₁. 4) च हितेप्सया (for हितका°).

13 ^b) K₂ दिव्य- (for दिवि). B₃ हर्षो (for शब्दो).

— ^c) K₁ वृषपतिर; K₂ नृपपते; B₁ T₂ G₁. 3 M नृपो ह्यद्य; B₂₋₄ Dc Dn D₄. 6 अवध्योद्य (Dn₁ 'यं); D₅ नृपवरो (for नृपसुतो).

14 Before 14, G₂. 4 ins. वैश°. — ^a) B₁ G₄ पुष्पैश्च (by transp.). D₅ तान् (for तं). G₁ दिव्यैश्च पुष्पवैस्तं. — ^b) Dn 'वारयन् (for 'वाकिरन्)! — ^c) B₁₋₃ D (except D₁₋₃. 5) T₁ G₂. 4 M₂ चापि; G₁ नेदुर (for चैव). — ^d) G₁ दिवि (for नेदुः). B D (except D₁₋₃. 5) M अतीरि (B₂ 'पि) ताः; T G₁₋₃ अताडिताः (for उदीरिताः).

15 ^a) Ś₁ K₁. 4 Dc D₁₋₃. 5 T₁ G (except G₃) शिवं; K₂ दिव° (for शीत°). — ^c) Many N MSS. विपांसुलां; M₂ निष्पांसुलां. D₅ ब्रह्मन् (*sup. lin. sec. m. as in text*); D₅ सर्वा (for कुर्वन्). — ^d) D₁. 2 प्रववर्ष (for ववर्ष च). — After 15, G₁. 2. 4 M ins.:

987* प्रदक्षिणाश्चाप्यभवन्वन्यास्तस्य मृगद्विजाः ।

16 D₅ om. (hapl.) 16. — ^a) B अन्तरिक्षे ! — ^b) G₁ M देवानां च (for देवतानां). — ^c) K₁ तत्रैवं; K₃. 4 D₁₋₃ T₁ G₄ तत्र वै. — ^d) B₄ [अ]सुरेश्वरः; D₅ महारथः; T₂ G₃ महासुराः.

17 ^b) K₂ युधः; Dc D₃ युद्धं; D₅ T₁ M युद्धे (for युद्ध-). — ^c) D₃ देवदानवगन्धर्वाः. — ^d) Dn₂. n₃ D₁ समवेक्षन्; T₁ G₁ M चाभ्याजगमुर; T₂ G₂₋₃ समपश्यन्.

18 S (except G₂. 4) read 18^{ab} after 19^{ab}. — ^b) B₃ तथा (for तदा). — After 18^{ab}, S ins.:

988* हितार्थं सर्वलोकानामुदङ्कस्य वरो स्थितः ।

— K₃ D₅ om. 18^{cd}. — ^c) S (except G₄) गत्वा (for गतो). — ^d) Dn₁ पुत्रास् (for पुत्रैस्). Dn₁ G₁ ते; M₂

अर्णवं खानयामास कुवलाश्वो महीपतिः ।
 कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु तस्मिन्वै वालुकार्णवे ॥ १९
 सप्तभिर्दिवसैः खात्वा दृष्टो धुन्धुर्महाबलः ।
 आसीद्वोरं वपुस्तस्य वालुकान्तर्हितं महत् ।
 दीप्यमानं यथा सूर्यस्तेजसा भरतर्षभ ॥ २०
 ततो धुन्धुर्महाराज दिशमाश्रित्य पश्चिमाम् ।
 सुप्तोऽभूद्राजशार्दूल कालानलसमद्युतिः ॥ २१
 कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः ।
 अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मुसलैरपि ।
 पट्टिशैः परिवैः प्रासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः ॥ २२
 स वध्यमानः संक्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः ।
 क्रुद्धश्चाभक्ष्यत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च ॥ २३

आस्याद्वमन्पावकं स संवर्तकसमं तदा ।
 तान्सर्वान्नृपतेः पुत्रानदहत्स्वेन तेजसा ॥ २४
 मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्धर्तयन्निव ।
 क्षणेन राजशार्दूल पुरेव कपिलः प्रभुः ।
 सगरस्यात्मजान्क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५
 तेषु क्रोधाभिदग्धेषु तदा भरतसत्तम ।
 तं प्रबुद्धं महात्मानं कुम्भकर्णमिवापरम् ।
 आससाद महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः ॥ २६
 तस्य वारि महाराज सुस्त्राव बहु देहतः ।
 तदापीयत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ।
 योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा ॥ २७
 ब्रह्मास्त्रेण तदा राजा दैत्यं क्रूरपराक्रमम् ।

C. 3. 13612
 B. 3. 204. 31
 K. 3. 207. 30

तं (for तैः). B₁ Dc °दिशः (for °दिशम्).

19 °) Ś₁ K₁ खनयामास. — After 19^{ab}, S (except G_{2.4}) reads 18^{ab}. — °) B₂ Dn D_{4.6} च (for तु). S (except G₄) तस्य पुत्रैः खनयिस्तु. — °) K₃ D_{1.2} सर्वतो (for तस्मिन्वै).

20 °) G₁ M₂ °सुरः (for °बलः). — °) G₄ तत्र (for तस्य). — °) D₁ तदा (for महत्). K₃ D_{2.5} °हितस्य वै (D₂ च) (for °हितं महत्). — After 20^{cd}, K_{3.4} D_{3.5} ins.:

989^b युगान्ते सर्वभूतानि पावकस्येव धक्ष्यतः ।

[K₃ पावकस्य दिक्षतः (for the posterior half).]

— K_{3.4} D₅ om. 20^{af}. — °) Ś₁ K_{1.2} T₂ G₂₋₄ M₂ °मानो (for °मानं). B₄ D₁ G₁ सूर्यः; T₁ [आ]दित्यं (for सूर्यस्). — °) D_{1.2} युगान्ते (for तेजसा). B₂ तेजस्यतर्हितं महत्. — After 20, D₂ ins.:

990^a दीप्यमानस्ततो धुन्धुस्तेजसा च नरेश्वर ।

21 °) B₁ धुन्धुर्नाम महातेजा. — °) K₃ B D (except D_{1-3.5}) S (except G₄) आवृत्य (for आश्रित्य). — °) K₄ कालांतक (for कालानल). D₂ महाद्युतिः; T₁ G₁ समप्रभः (for समद्युतिः).

22 °) B₄ च; M₂ स (for तु). — °) D₅ समंतात्; T₂ G₂₋₄ परितः (for सर्वतः). — °) Ś₁ D₃ अभिद्रुतैः. — °) G_{2.4} गदासि (for गदाभिर्). A few MSS. मुसलैर्; सुशलैर्, मुषलैर्. K_{1.2} B₁ D₅ तथा (for अपि). — G₄ om. 22^{af}. — °) S (G₄ om.) पट्टसैः. Ś₁ K_{1.2} विविधैः (for परिवैः). K_{2.4} D_{1.2.5} पाशैः; K₃ प्राशैः; B₄ शूलैः

(for प्रासैः). — °) Ś₁ K B₄ D_{1-3.5} G₂ विमलैश्च परश्व- (K D_{1-3.5} °स्व)घैः.

23 °) K₄ वध्यमानः स (by transp.); B₁ विवाद्य- मानः; B₃ M₁ अवध्य. Ś₁ K D_{1-3.5} T₁ G_{1.2.4} संग्रामे (for संक्रुद्धः). — °) K₁ G₁ समुत्तस्थुर्. — °) D_{1.2} चापि; T₁ G₄ चैषां (for तेषां). — °) Ś₁ K_{1.4} B₁ Dc₁ D₃ T₁ सः (for च).

24 °) B₁ तु; T₁ च (for स). — °) K₄ संमर्दक (m as in text); G_{2.4} संवर्तयि. — °) K₄ भूपतेः; T₁ आपतत्; T₂ G₃ अदहत् (for नृपतेः). — °) B₁ T₂ G₃ नृपतेः (for अदहत्). Ś₁ K_{1.2} तेन (for स्वेन). B₃ कर्मणा (for तेजसा).

25 °) Ś₁ K Dn₃ D_{1-3.5} G₄ क्रोधात् (for क्रुद्धो). — °) K₁ लोभाद् (for लोकान्). — °) B₁ G₄ नर (for राज).

26 °) K₁₋₃ D_{3.5} तं प्रबुद्धं; M₁ सुप्रबुद्धं. Ś₁ K B₄ D_{1-3.5} G_{2.4} महाबाहुं (for °त्मानं).

27 °) M₁ °तेजाः (for °राज). — °) Ś₁ तदाप्यायत तत्तेजो; K₃ B Dc D_{1-3.5} G₁ तदापीय तत्तेजो; T G₂₋₄ तत्तदा पी(T₁ ही)यते तेजो. — °) T₁ G_{2.4} राजा (for राजा). T₁ वारि वमन् (for वारिमयं). K_{2.4} B₃ D₁ M₁ नृपः. — °) K_{1.2} योगे (for योगी). B₄ वह्निं तं; T₁ तद्वहिः; T₂ G₂₋₄ वृष्टिं स; G₁ M वह्निं स (for वह्निं च). — °) T G M₂ श(G_{2.4} ग)मयित्वा च वारिणा (G_{2.4} विचारिणा).

28 °) B₁₋₃ D (except D_{1-3.5}) च राजेंद्र; S ततो

C. 3. 13613
B. 3. 204. 32
K. 3. 207. 30

ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकाभयाय वै ॥ २८
सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् ।
सुरशत्रुममित्रमस्त्रिलोकेश इवापरः ।
धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्ना समभवत्ततः ॥ २९
प्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ।
वरं वृणीष्वेत्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा ।
अतीव मुदितो राजनिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३०
दद्यां वित्तं द्विजाग्रेभ्यः शत्रूणां चापि दुर्जयः ।
सख्यं च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्रोह एव च ।
धर्मे रतिश्च सततं स्वर्गे वासस्तथाक्षयः ॥ ३१
तथास्त्विति ततो देवैः प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ।

ऋषिभिश्च सगन्धर्वैरुत्तङ्गेन च धीमता ॥ ३२
सभाज्यं चैनं विविधैराशीर्वादैस्ततो नृपम् ।
देवा महर्षयश्चैव स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ३३
तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा युधिष्ठिर तदाभवन् ।
दृढाश्वः कपिलाश्वश्च चन्द्राश्वश्चैव भारत ।
तेभ्यः परंपरा राजन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ३४
एवं स निहतस्तेन कुवलाश्वेन सत्तम ।
धुन्धुदैत्यो महावीर्यो मधुकैटभयोः सुतः ॥ ३५
कुवलाश्वस्तु नृपतिर्धुन्धुमार इति स्मृतः ।
नाम्ना च गुणसंयुक्तस्तदा प्रभृति सोऽभवत् ॥ ३६
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

राजा. — °) G₂. 4 पुरुषश्रेष्ठ. — °) Ś₁ K B₃ D₁-3. 5 सर्वलोकहिताय; B₂. 4 Dc Dn D₄. 6 °लोकभवाय.

29 °) K₃ सास्त्रेण; D₅ शस्त्रैः स (for सोऽस्त्रेण). K₁. 2 Dc दग्ध्वा; K₃ दग्धो (for दग्ध्वा). — °) B₁ Dc₂ महीपतिः; M₂ महासुरः. — °) B D (except D₁-3. 5) T G₃ अमित्रहं. — °) Ś₁ त्रिदिवेश; B Dc Dn D₄. 6 T₂ (after corr.) G₃ त्रैलोक्येश; D₁ स्वर्गलोकेश (sic); M₁ त्रिदशेश (for त्रिलो). — After 29^{cd}, B D (except D₁-3. 5) T₂ (marg. sec. m.) G₃ ins. :

991* धुन्धुर्वाधात्तदा राजा कुवलाश्वो महामनाः ।
[B₁ महाराज (for तदा राजा). B₃ महीपतिः (for महा).]
On the other hand, G₁ ins. after 29^{cd} :

992* कुवलाश्वो महाबाहुर्धुन्धुं हत्वा जहर्ष च ।
— °) T₁ G₁. 4 M₂ तदा (for ततः). N नाम्नाप्रतिरथोभवत् (Dn₂ D₃ °रथो महान्).

30 °) G₂. 4 त्रिदिवैः (for त्रिदशैः). — K₃ om. (hapl.) 30^{cd}. — °) G₂ [ए]वमुक्तः (for [इ]त्युक्तः स). T₂ G₃. 4 सन् (for स). — °) G₂ स्थितः (for तदा).

31 °) G₁ विद्यां; G₄ दत्तं (for दद्यां). Some MSS. द्विजाग्रेभ्यः. D₅ दद्यां च वित्तं विग्रेभ्यः. — °) B₂ अपि; Dc₂ D₁. 2 स्यां च; S चैव (for चापि). Ś₁ K D₃. 5 स्यां शत्रूणां च दुर्जयः. — °) K₁ D₃ T₁ G₂. 4 M₁ स्वर्गवासस. D₅ तथैव च; G₄ तदाक्षयः.

32 °) Ś₁ K₁. 2 तदस्त्विति. Ś₁ K₁. 2. 4 D₁-3 तदा (for ततो). K₃ D₅ देवैस्तथास्त्वित्युक्ते च स राजा पृथिवीपते. D₃ (after corr. marg. sec. m.) प्रीत्युक्तः स च पार्थिवः (for °). — °) K₃ D₅ तुष्टैः संपूजितस्तथा.

33 K₃ om. 33. — °) B Dc₁ Dn₁. n₂ D₄. 6 संभाज्य; Dc₂ Dn₃ D₅ संभाज्य; T₂ G₃ प्रपूज्य (for सभाज्य). T₁ सभाज्यमानो विविधैर्. — °) Ś₁ K₂ तदा; D₅ तथा (for ततो). B₁. 3 Dc₁ Dn D₄ M₂ नृप; B₂ T₁ नृपः; Dc₂ नृपैः. — °) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁-3. 5 देवर्षयः (for महर्षयः). B₂. 3 D (except D₁-3. 5) चापि (for चैव). — °) M₂ जग्मिरे (for भेजिरे).

34 °) Ś₁ तदा (for त्रयः). D₃ चैव (for शिष्टा). — °) Ś₁ त्रयो (for तदा). — °) Ś₁ K₁ कुवला; K₃ कलिला (for कपिला). — °) S (except T₂ G₃) भद्रा (for चन्द्रा). — °) Ś₁ K₁ परस्परं (K₁ °रो) (for परंपरा). — After 34, B D (except D₁-3. 5) ins. :

993* वंशस्य सुमहाभाग राज्ञाममिततेजसाम् ।

35 °) D₃ G₄ संहितस. — °) Ś₁ K₁. 2 भारत; D₃ G₄ धीमता (for सत्तम). — °) B D (except D₁-3. 5) नाम (for दैत्यो). Ś₁ °राज; B D (except D₁-3. 5) °दैत्यो (for °वीर्यो).

36 °) Ś₁ B₁. 2 Dc₁ Dn D₂. 4-6 G₂ M₂ च (for तु). — °) B₃ Dc₂ S (except T₁) श्रुतः (for स्मृतः). — °) Ś₁ K₁. 2 B₁. 3 Dc₂ D₃ G₁ M₂ [अ]थ; T G₂-4 M₁ स (for च). K₄ गुरुणा युक्तः; B₁ गुणयुक्तश्च; B₄ गुणसंपन्नः (for गुणसंयुक्तः). K₃ D₁. 2 नाम तद्गुणसंयुक्तं. — °) K₄ D₃ ततः प्रभृति. K₃ D₁. 2 तस्य राज्ञो महामनः.

37 °) B₁. 2 Dc₂ D₄. 6 S (except T₁ M₁) यन्मां पृच्छसि सत्तम (T₂ G₂. 3 भारत; G₁. 4 M₂ पार्थिव). — °) Ś₁ K₁. 2. 4 B₁ Dn₁. n₂ D₁-3. 5. 6 G₁ धुन्धु (for धौन्धु) — °) K₄ B₄ D₂. 3 तस्य (for यस्य).

धौन्धुमारमुपाख्यानं प्रथितं यस्य कर्मणा ॥ ३७
इदं तु पुण्यमाख्यानं विष्णोः समनुकीर्तनम् ।
शृणुयाद्यः स धर्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः ॥ ३८

आयुष्मान्धृतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति पर्वसु ।
न च व्याधिभयं किञ्चित्प्राप्नोति विगतज्वरः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

चैशंपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महाद्युतिम् ।
पप्रच्छ भरतश्रेष्ठो धर्मप्रश्नं सुदुर्वचम् ॥ १
श्रोतुमिच्छामि भगवन्त्नीणां माहात्म्यमुत्तमम् ।
कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्ष्मं धर्मं च तत्त्वतः ॥ २
प्रत्यक्षेण हि विप्रर्षे देवा दृश्यन्ति सत्तम ।

सूर्याचन्द्रमसौ वायुः पृथिवी वह्निरेव च ॥ ३
पिता माता च भगवन्गाव एव च सत्तम ।
यच्चान्यदेव विहितं तच्चापि भृगुनन्दन ॥ ४
मन्येऽहं गुरुवत्सर्वमेकपत्न्यस्तथा स्त्रियः ।
पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ॥ ५
पतिव्रतानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो ।

C. 3. 13633
B. 3. 205. 6
K. 3. 208. 5

38 ^a) K₁. ३ वै (for तु). — ^b) K₁. ३ विष्णुः (for विष्णोः). K₃ D₅ T₁ 'कीर्तितं'; Dn₁ 'वर्तनं' (for 'कीर्तनम्'). — ^c) T₁ G₁ M च (for स). — ^d) S (except T₂ G₃) स (for च). Ś₁ T₂ (before corr.) नृप (for नरः).

39 ^a) B₁. ३ Dn D₄. ६ भूतिं; B₄ कीर्तिं; T G₂-4 प्रीतिं (for धृतिं). G₁ M₂ चापि (for चैव). — ^b) G₄ सर्वशः (for पर्वसु). — ^c) M₁ न व्याधिर्नो भयं; M₂ न च ख्याति-भयं. — ^d) G₁ भरतर्षभ (for विगतं).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. ३ T₁ G₂. ४ आरण्य; D₅ वन (!). — Sub-parvan: G₁ M₂ मार्कण्डेयसम- (M₂ 'मा'स्या (followed by धुंधुमारोपाख्यान). K₃. ४ B Dc Dn₁. n₃ D₁-६ M₁ (all om. sub-parvan name) mention only धुंधुमारोपाख्यान (followed by समाप्त in K₃. ४ D₁. ३ M₁). — Adhy. name: T₂ G₃ धुंधुवचं; G₂ धुंधुमारकथाकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁. n₃ D₁ 203; Dn₂ 202; S (M₂ inf. lin.) 198 (M₂ orig. 200). — Śloka no.: Dn₁ 46; Dn₂. n₃ 45; D₁ 44.

196

1 ^a) K₂ B₁. ३. ४ D (except D₁-३. ६) T₁ 'श्रेष्ठ (for 'श्रेष्ठो). — ^d) B₂ Dc T₁ G₂. ४ M₂ धर्म्यं प्रश्नं. Ś₁ K₁. ३. ४ B₁. ३ Dn₂ D₁-३. ६ सुदुर्वचं; K₃ Dn₁. n₃ स दुर्वचं; Dc

सुदुर्लभं; D₄ स दुर्वचं; T₂ G₃ सुदुस्तरं.

2 Before 2, M₂ ins. युधिष्ठिरः. — ^c) B₄ D₁ मया (for त्वया). — ^d) K₄ B₂ G₂. ४ सूक्ष्मधर्मं; B₁ धर्मसूक्ष्मं; B₄ T₁ सूक्ष्मं धर्म्यं. T₂ G₃ धर्मस्य (for धर्मं च). D₅ तत-स्ततः (for च तत्त्वतः).

3 ^a) B Dc Dn D₄. ६ प्रत्यक्षमिह (B₁ 'व'). K₃ च; D₅ [इ]ह (for हि). Ś₁ K दृश्यते; D₅ दृष्टा हि (for विप्रर्षे). — ^b) K₃ विप्रर्षिः; D₅ ब्रह्मर्षिः (for दृश्यन्ति). Dc सर्वशः (for सत्तम). K₄ D₁-३ दृश्यते देवसत्तमाः (K₄ 'म'). — Ś₁ K₁ om. (hapl.) ३^c-4^b.

4 Ś₁ K₁ om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — ^a) B₂ ततो माता; B₄ Dn₃ माता पिता (by transp.). K₂. ४ B₁ Dc₂ Dn D₄ G₁ भगवान्. — ^b) K₂ B Dc Dn D₄. ६ T₂ (by corr.) G₃ गुरुरेव; D₁ भाव एव (for गाव एव). T₁ G₁ M₁ गावश्च द्विजसत्तमाः. — ^c) K₁. ३. ४ Dn₁ D₄-६ देवः; D₁. ३ वेदः; D₃ दैवः; T₁ G₁ M₁ एव (for एव). T₁ अभितः; G₁ M₁ महितं; M₂ महति (for विहितं). T₂ G₂-4 यच्चापि विहितं तासां. — ^d) K₂-4 B₁ यच्चापि. Ś₁ गुरु (for भृगु).

5 ^a) B D (except D₁-३. ६) मान्या हि; T₁ मन्ये च (for मन्येऽहं). Ś₁ K₁. ३. ४ D₁. ६ गुणतः सर्वा (K₄ D₁. ६ 'व'); K₃ D₂. ३ गुणवत्सर्वं; B Dc Dn D₄. ६ गुरवः सर्वे; T₁ M₂ गुरवः (M₂ गुरुवत्) सर्वान्. — ^b) D₂ तथा श्रियः; D₅ तथैकतः. — T₂ G₃ om. 5^{cd}.

6 K₃ om. 6. — ^a) Ś₁ माहात्म्यं; G₄ शुश्रूषां. — ^b) D₃ मे प्रभो; M₂ सत्तम. — After 6^{ab}, Ś₁ K₁. ३ ins.:

C. 3. 13633
B. 3. 205. 6
K. 3. 208. 6

निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुध्य चानघ ।
पतिं दैवतवच्चापि चिन्तयन्त्यः स्थिता हि याः ॥ ६
भगवन्दुष्करं ह्येतत्प्रतिभाति मम प्रभो ।
मातापितृषु शुश्रूषा स्त्रीणां भर्तृषु च द्विज ॥ ७
स्त्रीणां धर्मात्सुघोराद्वि नान्यं पश्यामि दुष्करम् ।
साध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन्यत्कुर्वन्ति सदादृताः ।
दुष्करं वत कुर्वन्ति पितरो मातरश्च वै ॥ ८
एकपत्न्यश्च या नार्यो याश्च सत्यं वदन्त्युत ।
कुक्षिणा दश मासांश्च गर्भं संधारयन्ति याः ।
नार्यः कालेन संभूय किमद्भुततरं ततः ॥ ९
संशयं परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ।

प्रजायन्ते सुतान्नार्यो दुःखेन महता विभो ।
पुष्पन्ति चापि महता स्नेहेन द्विजसत्तम ॥ १०
ये च क्रूरेषु सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्सिताः ।
स्वकर्म कुर्वन्ति सदा दुष्करं तच्च मे मतम् ॥ ११
क्षत्रधर्मसमाचारं तथ्यं चाख्याहि मे द्विज ।
धर्मः सुदुर्लभो विप्र नृशंसेन दुरात्मना ॥ १२
एतदिच्छामि भगवन्प्रश्नं प्रश्नविदां वर ।
श्रोतुं भृगुकुलश्रेष्ठ शुश्रूषे तव सुव्रत ॥ १३
मार्कण्डेय उवाच ।
हन्त ते सर्वमाख्यास्ये प्रश्नमेतं सुदुर्वचम् ।
तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥ १४

994* नान्यदैवतमित्येव स्त्रीणां भर्तृद्विजोत्तम ।
— D₅ om. (hapl.) 6^c-7^b. — °) G₂. 4 संनिरुध्य (for
निरुध्य च). — T₁ om. 6^d-8^c. — °) Ś₁ K₁. 2
D₁. 2 संयम्य; T₂ G₂ पूज्य (for रुध्य). — °) Ś₁ K₁. 2
B₁. 2 T₂ G₂ चितयन्ति; G₁ यन्तः. Ś₁ K₁. 2 G₁ तथा; B₂
हिताः; T₂ G₂. 4 स्थिराः (for स्थिताः). Ś₁ K₄ T₂ G₂-4
स्त्रियः (for हि याः).

7 D₅ om. 7^{ab}; T₁ om. 7 (cf. v.l. 6). — °) K B
D (D₅ om.) स्वेतत् (K₄ चापि) (for ह्येतत्). — °) B D
(except D₁-3. 5) T₂ (by corr.) G₂ पित्रोश्च; G₁. 2. 4
पितृणां (for पितृषु). — °) Ś₁ K₁. 2. 4 B D (except
D₁. 2. 5) T₂ (by corr.) G₂ भर्तरि (for भर्तृषु).

8 T₁ om. 8^{abc} (cf. v.l. 6). — °) Ś₁ K₁-3 D₅
D₁. 2. 5 T₂ G₂. 3 M नान्यत् (for नान्यं). — °) T₂ G₂. 3
सदाचाराः. Ś₁ K B₃. 4 D₁-3. 5 विप्र; B₁. 2 T₂ (before
corr.) G₂. 4 M₂ राजन्; G₁ M₁ धर्म (for ब्रह्मन्). — °) Ś₁
K₁. 2 याः कुर्वन्ति; D₂ यं कुं; T₁ M कुर्वतीह; T₂ (before
corr.) G₂. 4 कुर्वन्ति हि; G₁ कुर्वन्ति ह (for यत्कुर्वन्ति). Ś₁
वत; K₁. 2 रताः (for [आ]हिताः). — °) B₁-3 D₅ D_n
D₂. 4. 6 खलु; D₅ कर्म (for वत). — °) Ś₁ K D₁. 3. 5
मातरः पितरश्च; B₁ D₂ पितरो मातरं; D₅ D₄ पितरं मातरश्च;
D_n D₂ पितरं मातरं (for पितरो मातरश्च).

9 °) K₂ एकपत्न्यश्च; K₃ D₂ पत्यश्च. Ś₁ नार्यो या (by
transp.). — °) K₄ ब्रुवन्ति (for वदन्ति). K₁ दुःखेन
महता वृताः (cf. 10^d). — °) Ś₁ दक्षिणा; K₂ D₂ कुक्षिणां;
K₄ कुक्षिषु. Ś₁ K B₄ D₁-3. 5 तु (for च). — °) Ś₁ वै
(for याः). — °) Ś₁ K₁. 2 संभूताः (for यं).

10 °) G₄ संशयं (for संशयं). — °) K₁. 2 परमां वेद-

नामपि. — °) K₁-3 D₁ G₂ M₂ सुता नार्यो. — °) Ś₁
K₁. 2. 4 D₁-3. 5 वृताः (for विभो). — °) Ś₁ K₁. 2 पश्यन्ति;
B₂ पुष्पन्ति; M₂ पोषन्ति (for पुष्पन्ति). T₂ G₁. 3 M चैव;
G₂ वापि (for चापि). — °) B₄ क्लेशेन (for स्नेहेन). B₁-3
D (except D₁-3. 5) पुंगव (for सत्तम). — After 10,
S ins. :

995* चिन्तयन्ति ततश्चापि किंशिलोऽयं भविष्यति ।

[Cf. 17^{cd} and v.l.]

11 °) Ś₁ येपु; G₁. 2 याश्च (for ये च). Ś₁ K₁. 2. 4
B₄ D₅ D₁-3. 5 सत्वेपु; G₁. 2. 4 धर्मे (for सर्वे). — °) T₁
जुगुप्सया. — °) K₁. 2. 4 D_n T₁ तदा (for सदा). Ś₁
कर्म कुर्वन्ति च तदा. — °) T₂ G₂ त्विति (for तच्च).

12 °) Ś₁ K₁ न स्वधर्मः; K₂ तत्त्वधर्मः; B₁ क्षात्रधर्मः.
— °) Ś₁ K₁. 2 B₄ D_n D₄. 6 G₁ तत्त्वं (for तथ्यं). Ś₁
K₁. 2. 4 D_n. 3 D₁-3 आख्याहि; T₁ M₁ त्वाख्याहि. — °) D_n
D₅ महात्मना (D_n D₅ नां).

13 °) M₁ एतम् (for एतद्). — °) D₅ कुले श्रेष्ठ.
— °) K₄ ब्रुवतस्; B₃. 4 D₂. 3 शुश्रूषुस्; T₁ इच्छामि (for
शुश्रूषे). B₂ सुप्रभ (for सुव्रत).

14 °) G₄ एतत् (for हन्त). B D (except D₁-3. 5)
[S]हं समाख्यास्ये; T₁ कथयिष्यामि (for सर्वमां). — °) K₁. 3 D₅
एतत्; D₁ T₂ G₂ एनं (for एतं). Ś₁ K₁. 2. 4 D₂
सुदुर्लभं; K₂ D₅ सुदुर्विदं; T₁ सुदुर्वचः; T₂ G₂ सुसर्वशः
(cf. v.l. 1). — °) D₁ तथ्येन (for तत्त्वेन). — °) D₅
G₁ तु (for तन्).

15 °) K₃ पितरं; B₄ गौरवात्; D₅ महतीं; T G श्रेयसीं
(for सदृशीं). K₁. 2 D₅ अन्ये; K₃. 4 D₁ मन्ये; T₂ G₂
तातात् (for तात). B₁-3 D₅ D_n D₄. 6 माद्वस्तु (B₂ मातरं)

मातरं सदृशीं तात पितृनन्ये च मन्यते ।
 दुष्करं कुरुते माता विवर्धयति या प्रजाः ॥ १५
 तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया ।
 अभिचारैरुपायैश्च ईहन्ते पितरः सुतान् ॥ १६
 एवं कृच्छ्रेण महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
 चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं भविष्यति ॥ १७
 आशंसते च पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
 यज्ञः कीर्तिमयैश्वर्यं प्रजा धर्मं तथैव च ॥ १८

तयोराशां तु सफलां यः करोति स धर्मवित् ।
 पिता माता च राजेन्द्र तुष्यतो यस्य नित्यदा ।
 इह प्रेत्य च तस्याथ कीर्तिर्धर्मश्च शाश्वतः ॥ १९
 नैव यज्ञः स्त्रियः कश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
 या तु भर्तरि शुश्रूषा तया स्वर्गमुपाश्रुते ॥ २०
 एतत्प्रकरणं राजन्नधिकृत्य युधिष्ठिर ।
 पतिव्रतानां नियतं धर्मं चावहितः शृणु ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

मार्कण्डेय उवाच ।

कश्चिद्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः ।

तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १
 साङ्गोपनिषदान्वेदानधीते द्विजसत्तमः ।

C. 3. 13653
B. 3. 206.2
K. 3. 209.2

गौरवादन्ये. — ^b) B₁₋₃ Dc Dn D₄. ६ T₂ G₃ तु मेनिरे;
 T₁ G₁. २ M₁ च मन्वते (for च मन्यते). ^c) ^d) ^e) ^f)
 मन्यन्ते चापरे पितृन्. — ^c) B₄ दुष्करं कुर्वते तात. — ^d) ^e)
 K₁ निवर्तयति; T₁ संवर्धं (for विवर्धं). K₁ S सा; B₁. ३
 याः (for या). B₂ सुतान्; G₁ M प्रजां (for प्रजाः). B₄
 वर्धयति हि यत्प्रजाः.

16 ^a) B₂ Dc D₆ M₁ दैवते (for देवते). — ^b) D₆
 वचनेन (for वन्दनेन). — ^c) D₆ अभिचारैर्; T G सु-
 (T₁ सं) प्रशस्तैर् (for अभिचारैर्). — ^d) N [अ]पीहते (B₄
 लभते) (for ईहन्ते). D₆ मातरः (for पितरः). D₁ सुतं
 (for सुतान्).

17 ^a) om. 17^{ab}. — ^b) K₂ [अ]पत्यं; G₂. ४ सुतं (for
 पुत्रं). — ^c) ^d) ^e) ^f)
^g) ^h) ⁱ)
 S₁ K₁. २ चितयन्तः. — ^d) M₁ किंशीलो (for
 कीदृशो). — After 17, T₁ ins. :

996* ये चक्ररेषु सर्वेषु वर्तमानजगुप्सया ।

18 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f)
 S₁ आशंसते च; K₁ संतेषु; K₃ से तेषु; B₃ G₂
 साते च; D₁ से ते च (for संते च). B₁₋₃ Dc Dn
 D₄. ६ हि (for च). Dc पुत्रस्य; T₁ पुत्रे च (for पुत्रेषु).
 — ^c) D₆ अथो; G₄ उत (for अथ). D₆ धैर्यं (for [सि]-
 श्वर्यं). — ^d) D₆ प्रजां; S (except G₃; T₂ before corr.)
 तेजो (for प्रजा). B₄ धर्मस्; T₂ (before corr.) G₁. ३. ४ M₂
 धर्मान् (for धर्मं). — After 18, S ins. :

997* मातुः पितुश्च राजेन्द्र सततं हितकारिणः ।

19 ^a) T G₁. ३. ४ आशास (for आशां). D₃. ६ च (for
 तु). T G₁. ३. ४ सफला. — ^d) ^e) ^f)
 S₁ K₁. २ यत्र तुष्यति; K₃
 D₁. २ G₂. ४ तुष्यते यस्य; B₁ Dc तुष्यते यस्य. B₁₋₃ D
 (except D₁₋₃. ६) नित्यशः (for दा). — ^c) B₃ तस्याथ
 (for तस्याथ). — ^f) K₁. ३. ४ D₁ कीर्तिधर्मश्च. B₂ भारत
 (for शाश्वतः).

20 ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f)
 S₁ K₃ B₄ M₂ यज्ञस्त्रियः; B₁. २ Dn D₁. २. ४-६
 T₁ G₁ M₁ यज्ञक्रियाः; Dc D₃ T₂ G₃ यज्ञः स्त्रियाः; G₄ यज्ञं
 स्त्रियः. B₁. २ Dn D₄. ६ T₁ G₁ M₁ कश्चिन्. — ^b) ^c) ^d)
 S₁ D₃
 नोपवासकं; G₁ नोपि पावकं; M₂ नोपवासकः. — ^d) B₁ तेन
 (for तया). D₆ धर्मम् (for स्वर्गम्). K₃. ४ B₁₋₃ D (except
 D₆) जय (B₃ Dn₂ यं) ल्युत; B₄ उपासते (for उपाश्रुते).

21 ^a) T₁ एतं (for एतत्). — ^c) ^d) ^e)
 S₁ K₁. ३ T₂ G₂. ३
 नियमं (for तं). — ^d) B₂ धर्म्यं; B₄ धर्मान् (for धर्मं).
 B₄ om. च. T₁ धर्मं शृणु युधिष्ठिर.

Colophon. — Major parvan : S₁ K₁. ३ G₂. ४ आरण्य.
 — Sub-parvan : G₁ मार्कण्डेयसमस्या (followed by पति-
 व्रतोपाख्यान). K₃. ४ B Dn D₁₋₆ M (all om. sub-par-
 van name) mention only पतिव्रतोपाख्यान; and Dc₁,
 likewise, only पतिव्रतामाहात्म्य. — Adhy. no. (figures,
 words or both) : Dn₁. ns D₁ 204; Dn₂ 203; S (M₂
 sup. lin.) 199 (M₂ orig. 201). — Śloka no. : Dn 23.

C. 3. 13653
B. 3. 206. 2
K. 3. 209. 2

स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुच्चारयन्स्थितः ॥ २
उपरिष्ठाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
तया पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३
तामवेक्ष्य ततः क्रुद्धः समपध्यायत द्विजः ।
भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ॥ ४
अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्बुधातले ।
बलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसत्त्वामचेतनाम् ।
कारुण्यादभिसंतप्तः पर्यशोचत तां द्विजः ॥ ५
अकार्यं कृतवानस्मि रागद्वेषबलात्कृतः ।
इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान्ग्रामं भैक्षाय संश्रितः ॥ ६

ग्रामे शुचीनि प्रचरन्कुलानि भरतर्षभ ।
प्रविष्टस्तत्कुलं यत्र पूर्वं चरितवांस्तु सः ॥ ७
देहीति याचमानो वै तिष्ठेत्युक्तः स्त्रिया ततः ।
शौचं तु यावत्कुरुते भाजनस्य कुटुम्बिनी ॥ ८
एतस्मिन्नन्तरे राजन्शुधासंपीडितो भृशम् ।
भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ॥ ९
सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यपहाय तम् ।
पाद्यमाचमनीयं च ददौ भर्त्रे तथासनम् ॥ १०
प्रह्ला पर्यचरच्चापि भर्तारमसितेक्षणा ।
आहारेणाथ भक्ष्यैश्च वाक्यैः सुमधुरैस्तथा ॥ ११

197

1 ^{b)} K₂ द्विजोत्तमः; K₄ तपोनिधिः (for 'धनः'). K₁ वेदाख्यायी द्विजोत्तमः. — ^{c)} T₂ G₃ धर्मशीलात्मा. — ^{d)} D₁. 2 नामतः (for भारत). T₂ G₃ शांतेपि विनयोऽज्वलः.

2 ^{a)} K₄ (m as in text) B₂-4 D (except D₁. 2. 5) G₁ 'निषदो (for 'निषदान्). K₁. 2 D₅ सर्वान् (for वेदान्). — ^{b)} B₂ स द्विजोत्तमः. — ^{c)} G₁ वृक्षमूले तु (for स वृक्षमूले). D₁ कस्मिंस्तु (for 'श्चिद्). — ^{d)} B₃ T₂ (before corr.) G₂. 4 द्विजः (for स्थितः).

3 ^{a)} G₂ विप्रस्य (for वृक्षस्य). B₄ तस्य वृक्षस्योपरिष्ठाद्. — ^{d)} T₁ M₁ तदोपरि; G₁. 3. 4 ततोपरि (for तदोपरि).

4 G₁ om. 4. — ^{a)} B₄ तां तु वीक्ष्य; G₂. 4 M समवेक्ष्य (for ताम्). Ś₁ तदा (for ततः). — ^{b)} Ś₁ समपध्यायत; K₃. 4 B₁ समपध्यायत; D₅ D₄. 6 T₂ (by corr.) समपध्याय स; D₅ समपश्यत वै; T₁. 2 (before corr.) G₂. 4 M₂ समवध्यायत. — After 4^{ab}, S (except G₁. 3. 4) ins.:

998* तां बलाकां महाराज विलीनां नगमूर्धनि ।

[M₂ तर् (for नग).]

— ^{c)} T₂ (inf. lin. as in text) G₂-4 M₁ कोपां (for क्रोधां). — ^{d)} D₅ संनिरीक्षता; D₂ सा निरीक्षता.

5 ^{a)} D₁ (? gloss) अपशसा; T₁ G₁. 2 M₂ अवध्याता; G₄ अवध्यत (for अपध्याता). M₁ हि (for च). — ^{b)} D₅ पपात (for न्यपतद्). B D (except D₁-3) धरणीतले. — ^{d)} T₁ अचेतसं; T₂ G₂. 4 विचेतनां. — ^{c)} K B₃ D₁-3 G₂. 4 कार्पण्याद्; T₁ कार्पण्यम् (for कारुण्याद्). K₃ अधि; K₃ B₁ G₄ अपि संतसः; T₁ अभिसंतसां; G₁ M अथ संतसः. — ^{f)} K₃ पर्यशोचत्तो; K₄ D₁. 3 'देवत तां; D₅ 'शोचदथ; T G 'शो (T₁ 'वो) चत्तदा.

6 ^{b)} K₁. 3. 4 B₄ रागदोषं; B₁ D₅ D₁. 4. 6 रोषरागं; B₂ रोषवेगं. — G₁ om. (hapl.) 6^c-8^b. — Before 6^{cd}, D₅ D₁ D₄. 6 ins. मार्कण्डेय उ'. — ^{c)} B₁ D₁. 2 राजन् (for विद्वान्). — ^{d)} K₁. 2 B D (except D₅) T₁ भैक्षाय. K₃. 4 D₁. 2. 4 संस्थितः; D₅ संसृतः.

7 G₁ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{a)} K₁ ग्रामी (for ग्रामे). M₁ विं (for प्रं). K₃. 4 D₁-3 कुलानि भरतश्रेष्ठ. — ^{b)} K₃. 4 D₁-3 शुचीनि प्रवराणि च; G₄ कुले भैक्षानि भारत. — ^{c)} B₂ तज्जलं; T₁ स कुलं (for तत्कुलं). B₄ D₅ तत्र. — ^{d)} Ś₁ द्विजः; K₃ D₁. 2 प्रभो; D₅ D₅ ततः; T₁ तु तं (for तु सः).

8 G₁ om. 8^{ab} (cf. v.l. 6). — ^{a)} Ś₁ देहीहि; K₁ देहेति (for देहीति). M₁ याचमाने. B₁-3 D₅ D₁ D₄. 6 T₂ (by corr.) [5] सौ (for वै). — ^{b)} Ś₁ K D₁-3. 5 (by transp.) ततः (K₄ तदा स्त्रिया; B₂. 4 स्त्रिया च (B₄ तु सः; T₁ तथा तु सः. — ^{c)} B₁ (by transp.) कुरुते यावद्; M₂ तावत्कुरुते. — ^{d)} D₁. 3 भोजनस्य; T₂ G₂ भोजनानां (for भाजं).

10 ^{a)} K₄ transp. तु and दृष्ट्वा. — ^{b)} Ś₁ K₁. 2. 4 B D₁. 2 D₁. 4. 6 G₁ व्यपं (for व्यपं). — ^{c)} K₄ तु; B D (except D₁-3. 5) वै (for च). — ^{d)} B D (except D₁-3. 5) T₂ G₃. 4 भर्तुस् (for भर्त्रे). K₄ B₁. 3 D₃ S (except T₁) तदा (for तथा).

11 ^{a)} B₂ श्रद्धा; T G₂-4 M₂ प्रीत्या (for प्रह्ला). G₁ चाथ (for चापि). — ^{c)} K₄ [अ]पि; B₄ च (for [अ]थ). K₂. 4 भक्षैश्च; B₁ भक्ष्या च; G₁ भक्ष्येण. — ^{d)} B₂. 3 D (except D₁-3. 5) G₃ भोज्यैः (for वाक्यैः). K₁. 4 D₁. 2 सः; K₂ T₁ G₁. 2. 4 च (for सु). B₁ मधुरैः पायसैस्तथा.

12 ^{a)} Ś₁ K₁. 2. 4 B D₅ D₁ D₄. 6 T₂ (by corr.)

उच्छिष्टं भुञ्जते भर्तुः सा तु नित्यं युधिष्ठिर ।
 दैवतं च पतिं मेने भर्तुश्चित्तानुसारिणी ॥ १२
 न कर्मणा न मनसा नात्यश्नात्तापि चापिवत् ।
 तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता ॥ १३
 साध्वाचारा शुचिर्दक्षा कुड्मस्य हितैषिणी ।
 भर्तुश्चापि हितं यत्तत्सततं सानुवर्तते ॥ १४
 देवतातिथिभृत्यानां श्वश्रूश्चशुरयोस्तथा ।
 शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया ॥ १५
 सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा संस्थितं भैक्षकाङ्क्षिणम् ।
 कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्माराथ शुभेक्षणा ॥ १६
 व्रीडिता साभवत्साध्वी तदा भरतसत्तम ।
 भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७

ब्राह्मण उवाच ।

किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने ।

G₃ भाविता; K₃ 4m D₁. 2. 5 सततं (for भुञ्जते). ⁵ K₁. 2 तत्र (for भर्तुः). — ^b) B₃ नित्यं; D (except D₁-3. 5) भुञ्जते; G₁ सा च; G₄ साधु (for सा तु). ⁵ K B₁-3 D₁-3. 5 भुञ्जते (for नित्यं).

13 ^a) B Dc Dn D₄. 6 G₁ कर्मणा मनसा वाचा; D₂. 3 सा कर्मणा वा मनसा. — ^b) K₁. 2 नाभ्यश्नात्तापि सापिवत्; K₄ नात्यश्नात्यति चापिवत्; B Dc Dn D₄. 6 नान्यचित्ताभ्यगात्पतिं; D₁ नात्यश्नात्यति न चापिवत्; D₂. 3 G₁ नात्यश्नात्तापि चा(D₃ वा)पिवत्; D₅ नातिक्रामति वा गिरा; T₁ नात्यश्नात्यपि चापिवत्. — ^c) G₄ तत् (for तं). D₂ सर्वं (for सर्वं).

14 ^a) D₃ प्रियं; G₂. 4 हिते (for हितं). G₃ यत्ता; G₄ युक्ता (for यत्तत्). K₃ भर्तुश्च विहितं यद्यत्. — ^d) K₃ B₂ साधु वर्तते; K₄ D₁. 3 M₂ चानु; G₁ सान्त्ववर्तत; G₄ सा तु वर्तते.

15 ^b) B₄ अपि (for तथा). — ^c) S (except G₃) शुश्रूषणे रता नित्यं. — ^d) K₄ संजितेन्द्रिया.

16 ^a) D₅ तथा; G₁. 2. 4 ततो (for तदा). K₃. 4 D₁-3 द्वारि (for दृष्ट्वा). — ^b) ⁵ K₁. 2 D₅ सततं (for संस्थितं). ⁵ K₁. 3 B Dc Dn D₁. 2. 4. 6 T₁ G₃ भैक्ष्य. — ^c) Dc D₁. 5 G₂. 4 कुर्वती. — ^d) Dn₃ D₃. 4. 6 G₁. 2 संस्माराथ. B₃ शुचिस्मिता (for शुभे).

17 ^a) ⁵ K₁-3 D₁-3 चाभवत्; Dc सा भवेत्; D₅ चापि सा; T₂ सा तदा (for साभवत्). — ^d) ⁵ K D₁-3. 5 मनस्विनी.

उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥ १८

मार्कण्डेय उवाच ।

ब्राह्मणं क्रोधसंतप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
 दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ १९
 क्षन्तुमर्हसि मे विप्र भर्ता मे दैवतं महत् ।
 स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया ॥ २०

ब्राह्मण उवाच ।

ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः कृतः ।
 गृहस्थधर्मे वर्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे ॥ २१
 इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते किं पुनर्मानुषा भुवि ।
 अवलिप्ते न जानीषे वृद्धानां न श्रुतं त्वया ।
 ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ॥ २२

स्युवाच ।

नावजानाम्यहं विप्रान्देवैस्तुल्यान्मनस्विनः ।

18 ^a) K₃ Dc₂ M₂ मा (for मां). — ^b) B₄. 3 M₁ वरानने. — ^d) B₃ T₁ G₄ [अपि] (for [अ]सि).

19 T₁ G₄ om. the ref. — ^a) B₁ क्रोधसंदीप्तं; T₁ कोपसंतप्तं. — ^c) B D₄ T G₃ M सा स्त्री (for साध्वी). D₅ मानुषेन्द्र; G₁ मानुषेन्द्र. — ^d) ⁵ K D₁-3. 5 ततो (for वचो). — After 19, G₂. 4 ins.:

999* क्षमस्व विप्रप्रवर क्षमस्व स्त्रीजडत्वताम् ।

प्रसीद भगवन्मह्यं कृपां कुरु मयि द्विज !;

while B₃ ins. 1001*.

20 Before 20, N (except B₄) G₁ M₂ ins. स्युवाच (resp. स्त्री). — ^a) K₃ B₄. 3 Dc Dn D₄-6 मे विद्वन्; K₃ G₁ M₁ विप्रेन्द्र; B₁ मे ब्रह्मन् (for मे विप्र). — ^b) G₁ परं (for महत्). — ^c) G₁. 2. 4 क्षुधित (for क्षुधितः). T₁ transp. श्रान्तः and प्राप्तः.

21 ^a) B₄ transp. ब्राह्मणा and न. K₃. 4 Dc D₁-3 ब्राह्मणो न गरीयांस्ते. — ^b) D₃ T₂ गरीयास्तु; G₁ तथैव च. — ^c) ⁵ K₁ गृहस्थधर्मी.

22 ^a) D₁. 2 एतान् (for एषां). K₄ D₁-3. 5 प्रणमती. — ^b) ⁵ K₁. 2 B₄ D₅ मानुषो; B₁. 3 Dc Dn D₄. 6 G₃ मानवो; T₂ G₁. 4 मानवा (for मानुषा). — ^d) Dc विप्राणां (for वृद्धानां). — ^e) S (except G₂. 3) चाग्निं (for ह्यग्निं). — ^f) ⁵ K₁. 2 दहन्ति (for दहेयुः). K₄ B₄ Dc D₅ S इमां (for अपि). — After 22, S (except T₂) ins.:

1000* सपर्वतवनद्वीपां क्षिप्रमेवावमानिताः ।

C. 3. 13676
B. 3. 206. 25
K. 3. 209. 26

अपराधमिमं विप्र क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ २३
जानामि तेजो विप्राणां महाभाग्यं च धीमताम् ।
अपेयः सागरः क्रोधात्कृतो हि लवणोदकः ॥ २४
तथैव दीप्ततपसां मुनीनां भावितात्मनाम् ।
येषां क्रोधाग्निद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ २५
ब्राह्मणानां परिभवाद्वातापिश्च दुरात्मवान् ।
अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ २६
प्रभावा बहवश्चापि श्रूयन्ते ब्रह्मवादिनाम् ।
क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन्प्रसादश्च महात्मनाम् ॥ २७
अस्मिंस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन्क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ।

पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते द्विज ॥ २८
दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् ।
अविशेषेण तस्याहं कुर्यां धर्मं द्विजोत्तम ॥ २९
शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण यादृशम् ।
बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तद्विदितं मम ॥ ३०
क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम ।
यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३१
यो वदेदिह सत्यानि गुरुं संतोषयेत च ।
हिंसितश्च न हिंसेत तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२
जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।

23 Dc पतिव्रतोवाच; M ब्राह्मणी (for स्युवाच). — B Dc Dn D2. 4. 6 ins. after the ref. (B3, after 999*):

1001* नाहं बलाका विप्रेन्द्र त्यज क्रोधं तपोधन ।

अनया क्रुद्धया दृष्टया क्रुद्धः किं मां करिष्यसि ।

— ^a) Ś1 K1-3 नावमन्यामि; K4m D1. 2. 6 *मन्ये हि (for *जानामि). D6 विप्रः; G1 विप्र (for विप्रां). — ^b) Ś1 K D1-3. 5 G2 देव (for देवैस्). B4 महामते; D6 मनस्विनं. — ^d) G4 ते (for मे).

24 ^b) T1 माहात्म्यं चैव धी°. — ^d) Ś1 K D1-3 चैर (K3 चै) (for हि).

25 T1 M om. 25^{ab}. — ^c) T2 G3. 4 एषां (for येषां). Ś1 K D1-3. 5 शापाग्निर् (for क्रोधाग्निर्). — ^d) G2 समुद्रे (for दण्डके). T1 न प्रशा (for नोपशा). — After 25, D6 (sec. m.) 8 ins.:

1002* कस्मात्परिभवेन्मूढो ब्राह्मणानमितौजसः ।

26 ^b) B2. 3 Dc2 Dn2 D4. 6 G3 सुः; Dc1 Dn1. n3 D1. 2 स (for च). — ^c) D1. 2. 5 अगस्तिम्. Dc सुनिम् (for ऋषिम्). — ^d) B3 क्रुद्धो (for क्रूरो). D1. 2 *वलः (for *सुरः).

27 ^{ab}) K4 (m as in text) B Dc Dn D4. 6 G3 बहुप्रभावाः श्रूयन्ते ब्राह्मणानां महात्मनां. — B3 om. 27^{cd}. — ^c) K3 D1. 2 T2 G1. 2. 4 M1 क्रोधाः; M2 क्रोधात्. K2 B1 स; D1. 3. 5 च (for सु). K3 D1. 2 T2 G1. 2. 4 M विपुला. — ^d) K3 D1. 2 T2 G2. 4 प्रसादाश्च. G1 देव-मानुषसंश्रिताः.

28 ^a) K4 D1. 2 om. तु. B4 D3 व्यतिः; D5 स्वस्तिकं (for त्वतिं). G1 पश्य (for ब्रह्मन्). — G1 om. (hapl.) 28^b-30^a. — ^b) K3. 4m D5 श्रोतुम् (for क्षन्तुम्). — ^d) B4 यथा (for यः स). Ś1 K1. 2 [ऽ]नघ; B3 Dc द्विजः.

29 G1 om. 29 (cf. v.l. 28). — ^a) G4 धर्मेपु (for सर्वेषु). — ^b) Ś1 महत् (for परम्). — ^c) T1 अतिदेशेन (for अविशेषेण). — ^d) Ś1 K1. 2 भक्तिः; B3 कुर्याद् (for कुर्यां).

30 G1 om. 30^a (cf. v.l. 28). — ^a) K1. 2 G4 शुश्रूषया; D1. 2. 5 T2 शुश्रूषायां. D3 तस्य (for पश्य). — ^{cd}) T1 बलाको हि. Ś1 (by transp.) रोषाद्गधा; T1 दग्धो रोषात्; G1 दग्धाद्गोषात्. G4 तु (for तद्). K2 B1-3 Dn D6 G1 मया (for मम).

31 ^a) G2. 4 क्रोधः सुदुर्जयः शत्रुर्. — ^b) D3. 5 G1 मानुषाणां. — After 31^{ab}, G4 ins.:

1003* मा स्म क्रुद्धो बलाकेव न वध्यास्मि पतिव्रता ।

— ^c) K3 यत् (for यः). Ś1 K1. 2. 4 B4 D1-3. 5 G2 *लोमौ; G4 *मोहान् (for *मोहौ). Ś1 K1. 2. 4 D2. 3 जयति; D1 जयते (for त्यजति). — ^d) = 32^d, 33^d, 34^d, 35^d, 36^d. B3 तान् (for तं). B3 देवान्; D1 देवं (for देवा). D1 ब्राह्मणा; D6 स्थविरं (for ब्राह्मणं). D3 (before corr.) द्विजः (for विदुः).

32 Ś1 D2. 5 om. (hapl.) 32; G4 om. (hapl.) 32-33. — ^a) K1 वदेत हि; G1 वै ददाति (for वदेदिह). — ^b) K3. 4 D1. 4 T2 G2 M गुरुन् (for गुरुं). B1 T1 M3 संतोषयति च; Dc M1 *यति च; D3 *येदपि; T2 G1. 2 *वि-प्यति. — ^c) K3. 4 D1 M3 हिंसीत (for हिंसेत). K1. 2 हिंसा च हिंसिता येन. — ^d) = 31^d, etc. B3 देवान्; D1 देवं (for देवा). K1. 2 स्थविरं; D1 ब्राह्मणा (for ब्राह्मणं).

33 G1 om. (hapl.) 33-35; G4 om. 33 (cf. v.l. 32). — ^a) Ś1 K D1-3. 5 धर्मरतः; B3 *नित्यः (for *परः).

कामक्रोधौ वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३
 यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।
 सर्वधर्मेण च रतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४
 योऽध्यापयेदधीयीत यजेद्वा याजयीत वा ।
 दद्याद्वापि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३५
 ब्रह्मचारी च वेदान्यो अधीयीत द्विजोत्तमः ।
 स्वाध्याये चाग्रमत्तो वै तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३६
 यद्वा ब्रह्मणानां कुशलं तदेषां परिकीर्तयेत् ।
 सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥ ३७
 धनं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवम् ।

इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजसत्तम ।
 सत्यार्जवे धर्ममाहुः परं धर्मविदो जनाः ॥ ३८
 दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स तु सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति बृहदानुशासनम् ॥ ३९
 बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ।
 भवानपि च धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।
 न तु तत्त्वेन भगवन्धर्मान्वेत्सीति मे मतिः ॥ ४०
 मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 मिथिलायां वसन्त्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ।
 तत्र गच्छस्व भद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ॥ ४१

C. 3. 13697
 B. 3. 206. 45
 K. 3. 209. 47

34 D₃ T₂ G₁. 2 om. (hapl.) 34 (for G₁, cf. v.l. 33); M₁ om. (hapl.) 34-35. — ^a) K₁. 2 G₄ चात्मा समो; D₂ चात्मसमा. K₂ Dc₂ G₄ लोके. — ^b) Ś₁ K D₁. 2. 5 ब्राह्मणस्य. K D₁. 3. 5 M₂ यशस्विनः; B₂ मनीषिणः. — ^c) T₁ M₂ सर्वधर्मेण. K₁. 2 D₅ निरतस्य; M₂ च रतिस्य. — ^d) = 31^d, etc. D₅ स्थविरं (for ब्राह्मणं).

35 Ś₁ G₄ om. (hapl.) 35-36; K₁. 2 T₁ G₁ M₁ om. 35 (K₁. 2 T₁ hapl.; for G₁ M₁ cf. v.l. 33, 34). — ^a) T₂ om. यः. M₂ अधीयेद्वा (for अधीयीत). — ^b) K₃ याजतेपि; D₂. 3. 5 G₂ याजयेत. — ^c) D₅ अपि; G₂. 3 चापि (for वापि). — 35^d=31^d, etc.

36 Ś₁ G₄ om. 36 (cf. v.l. 35). — ^a) K₃ धर्मचारी. K₁ वेदान्यो हि; K₃ Dn₁. n₃ वदान्यो यो; K₄ D₁ वदान्यो हि; D₂. 3. 5 भवेद्वातो; T₁ तु यो वेदान्; G₁ M₂ च यो वेदान्. — ^b) K₁. 2 अधीयाद् द्विजसत्तमः; K₃ सर्वभूतेषु चात्मवत्; B₁₋₃ Dc Dn D₄. 6 G₃ M₁ [S]त्य(M₁ ह्य)धीयाद् द्विज-पुंगवः; B₄ D₁. 2 ह्यधीयाद् द्विजसत्तमः; D₅ ह्यधीयेत द्विजोत्तमः; T₂ G₁. 2 ह्यधीयानो द्विजोत्तमः. — K₂ om. (hapl.) 36^c-38^d. — ^c) T₂ G₁. 2 यस्य (for वै). K₃ B₂₋₄ Dn D₄. 6 G₃ स्वाध्यायवानमत्तो वै; B₁ Dc 'यवानप्रमत्तस्य.

37 K₂ om. 37 (cf. v.l. 36). — ^b) D₅ तदेव; T₁ न तेषां (for तदेषां). Ś₁ K₁ 'कीर्तयन्. — ^c) T₂ G₂. 4 पथ्यं तथ्यं (for सत्यं तथा). D₅ व्यवहरन्; T₂ व्याहरतं; M₂ व्याहरते. — ^d) Ś₁ K₁ G₂ कुस्ते; K₄ D₃. 5 योजयेन्; G₄ रमतां (for रमते). B₂ मतिः (for मनः).

38 K₂ om. 38^{abd} (cf. v.l. 36). — ^a) B₁ Dc Dn D₄. 6 G₃ धर्मः; D₅ स्वयं (for धनं). B₁ स्यात् (for [आ]हुः). — ^b) K₃ स्वाध्यायो; B₁ 'ये (for 'यं). Ś₁ K₁ तपः; K₃ Dn₂ T₁ G₃ दम (for दमम्). G₃ आर्जवः. — ^c) K₁ निग्र-

हश्च; K₃ निरोधश्च; T₁ निग्रहणं. — ^d) K₁ शाश्वतो. K₃ द्विजलक्षणं. — B₄ om. 38^{ef}; G₄ om. (hapl.) 38^e-40^b. — ^e) Ś₁ सत्यमार्जवं; K₁. 2 D₅ सत्यार्जवं; T₁ 'श्रयं.

39 G₄ om. 39 (cf. v.l. 38). — ^a) B₁ विज्ञेयः (for दुर्ज्ञेयः). — ^b) B Dc Dn D₄. 6 स च (B₁ सत्यं) (for स तु). — ^c) T₁ श्रुतिः प्रमाणो; G₁ श्रुतिः प्रमाणं; G₂ 'प्रमाणे; M₁ 'प्रमाणं. T₁ G₁ M₁ धर्माणां (for धर्मः स्याद्). — ^d) G₂ वेदानु^०; M₂ सिद्धानु^०.

40 G₄ om. 40^{ab} (cf. v.l. 38). — ^b) Ś₁ K₂ T₂ G₃ M₁ एष (for एव). — ^c) B D (except D₃. 5) T₂ G₃ M भगवानपि (for भवानपि च). — ^d) S (except G₃) स्वाध्यायाभिरतः. — ^e) Ś₁ सत्त्वेन (for तत्त्वेन). D₁. 2. 6 भगवान्; T₂ विभवन्. — ^f) Ś₁ K₁. 2 वेदान्; K₄ B D (except D₁. 2) T₂ G₃ धर्म (for धर्मान्). K₄ D₁. 2 वेत्तीति. — After 40, B D (except D₁-3. 5) G₂-4 ins.:

1004* यदि विप्र न जानीषे धर्मं परमकं द्विज ।

धर्मव्याधं ततः पृच्छ गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ।

[(L. 1) B₁. 3 धर्म (for विप्र). G₂. 4 परं धर्मं सनातनं (for the posterior half).]

41 ^c) Ś₁ K₁. 2 स्थितो; K₄ स ते; B Dc₁ Dn D₄. 6 G₃ वसेद् (for वसन्). — ^d) K₄ [S]खिलान्; T₁ स तु (for स ते). Ś₁ प्रवेक्ष्यति; B₄ वदिष्यति. — ^e) G₁ गच्छ सु- (for गच्छस्व). — ^f) K₃ G₁ यथाकालं. — After 41, S (except G₃) ins.:

1005* व्याधः परमधर्मात्मा स ते छेत्स्यति संशयान् ।

42 ^a) K₃. 4 B₁. 4 T₂ इत्युक्तम्; T₁ दुरुक्तम् (for अत्युक्तम्). D₅ इति (for अपि). Ś₁ K₁ तत् (for मे). — ^b) D₃ मानदः; D₅ भो द्विजः; T₁ [अ]रिंदम (for [अ]निन्दित). — K₄ D₄ om. 42^{cd}. — ^d) Ś₁ K₁. 3. 4 D₁-3. 5

C. 3. 13697
B. 3. 206. 46
K. 3. 209. 48

अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ।
स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्मविदुषो जनाः ॥ ४२
ब्राह्मण उवाच ।
प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
उपालम्भस्त्वया ह्युक्तो मम निःश्रेयसं परम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तमव्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

खस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥ ४३
मार्कण्डेय उवाच ।
तया विसृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानं कौशिको नरसत्तम ॥ ४४

१९८

मार्कण्डेय उवाच ।
चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानमागस्कृत इवाबभौ ॥ १
चिन्तयानः स धर्मस्य सूक्ष्मां गतिमथाब्रवीत् ।

श्रद्धानेन भाव्यं वै गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २
कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधो निवसते किल ।
तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३
इति संचिन्त्य मनसा श्रद्धानः स्त्रिया वचः ।

धर्मकुशला (for 'विदुषो'). Ś1 K4 नराः (for जनाः). B
Dc Dn Ds G3 ये धर्ममभिर्विदते (B1 'विदति'; B2 'नंदति');
T1 स्वधर्मविदुषो जनाः; T2 G1. 2. 4 ये च धर्मविदो जनाः.

43 ^b) D1. 2 सु- (for च). — ^c) K1 Ds उपलंभस्.
K1. 2 प्रोक्तो; B3 Dc2 G1. 2 M [अ]प्युक्तो; B4 Dc1 Dn
Ds. 4 G3 M1 [अ]त्युक्तो; T2 G4 [अ]भ्युक्तो. — ^d) B1 स मे
(for मम). K3. 4 B4 D1-3 नैश्रेयसं; some MSS. निश्रेयसं.
B4 पदं; D1 परः; T1 G1 प्रति (for परम्). — ^e) K4 D3
क्षमं भवतु; Dn यत्रादिशसि (1) (for साध^o). Ś1 K1. 2
भामिनि; B4 यत्क्षमं (for शोभने).

44 D1 om. 44. — After the ref., 8 ins. :

1006* धन्या त्वमसि कल्याणि यस्याः स्याद्वृत्तमीदृशम् ।
[G1 M ते (for स्याद्).]

— ^a) T2 तथा (for तया). K3. 4 D2. 3. 5 T2 G1. 2. 4
M3 निसृष्टो (for वि^o). Ś1 K1. 2. 4 Ds. 5 T1 G2-4 M2 निर्गम्य.
— ^b) G तमेव (for स्व^o). T1 G1 M1 [आ]वसथं (for भवनं).
T2 स्वयमेव वनं ययौ. — K3 om. 44^{cd}. — ^c) = 3. 198. 1^e.
Ś1 K3 B Dc Dn Ds. 4. 6 T1 स स्वमात्मानं; K1 स्वसमां;
K4 D2. 5 स्वयमां (for स द्विजो^o). — ^d) N G3 द्विजसत्तमः
(Ds. 4 'म'); G1 मुनिसत्तम. G3 (before corr.) आगस्कृत
इवाबभौ (cf. 3. 198. 1^d).

Colophon om. in D1. — Major parvan : Ś1 K1. 2
G2. 4 आरण्य. — Sub-parvan : G1 मार्कण्डेयसमास्या
(followed by पतिव्रतोपाख्यान); G2 मार्कण्डेयसमाख्यान.

K B Dc Dn1. n3 D2-6 G3 M2 (all om. sub-parvan
name) mention only पतिव्रतोपाख्यान (followed by
समास in K1. 2 Ds). — Adhy. name : M1 कौशिकैक-
पत्नीसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both) :
Dn 205 (Dn2 204); T G1. 2. 4 M 200. — Śloka no. :
Dn1. n2 47; Dns 48.

198

1 ^a) T1 'त्वा तदा प्रोक्तं. — ^b) T2 G2. 4 चोक्तम्
(for प्रोक्तम्). T1 तदाश्चर्यं विशेषतः. — ^c) = 3. 197. 44^e.
Ś1 K1-3 B2. 3 Dc Dn Ds-6 G3 स स्व (B3 स्व) मात्मानं;
K4 D1. 2 स्वयमां (for स द्विजो^o). — ^d) K3 आगस्कृतम्;
Ds 'स्कृतम्'. Ś1 K Ds. 5 स्थितः (for [आ]बभौ). D1. 2
असकृत्त्वचितकः; G1 मनस्कृत इवाभवत्.

2 ^a) Ś1 K B3. 4 Dc2 D1-3. 5 च; B1 Dc1 Dn D4. 6
T1 G3 स्व (for स). — ^b) Dn2 अवाभुयात्; Dns Ds. 6
अवासवान् (for अथाब्रवीत्). — ^c) Ś1 K Ds. 5 भाव्यं हि
(K3 भावेन); B Dc Dn G3 (by transp.) वै भाव्यं; D1. 2
मे भाव्यं. — ^d) Ds मिथिलान्. D1 ब्रह्मं (for अहम्).

3 ^a) Ś1 K D1. 3. 5 सर्ववित्तस्यां; D2. 4 सर्ववित्तस्या.
— ^b) B2. 4 निविशते; G1 वै वसते. — ^c) B4 तद्; T1 तं
(for तं).

4 ^a) Dc तपसा; Ds वचनं (for मनसा). B3 इति
संचितयामास. — ^b) K3 संदधानः. Ś1 K1. 2 D1 M स्त्रियो
(for स्त्रिया). — ^d) T1 सौम्यै (for धर्म्यै). — ^e) T1

बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ।
 संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसमन्वितः ॥ ४
 अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ।
 ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् ॥ ५
 धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववतीं शुभाम् ।
 गोपुराद्वालकवतीं गृहप्राकारशोभिताम् ॥ ६
 प्रविश्य स पुरीं रम्यां विमानैर्बहुभिर्वृताम् ।
 पण्यैश्च बहुभिर्युक्तां सुविभक्तमहापथाम् ॥ ७
 अथैव रथैस्तथा नागैर्यानिैश्च बहुभिर्वृताम् ।
 हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ॥ ८
 सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ।
 धर्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः ॥ ९
 अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ।

मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
 आकुलत्वात्तु क्रेतृणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ॥ १०
 स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ।
 आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्त आसने ॥ ११

व्याध उवाच ।

अभिवादये त्वा भगवन्स्वागतं ते द्विजोत्तम ।
 अहं व्याधस्तु भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ १२
 एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ।
 जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रुत्वा तु तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशहर्षितः ।
 द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यचिन्तयत द्विजः ॥ १४
 अदेशस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीद्विजम् ।

G₂. 4 (by transp.) स संप्रतस्थे; G₁ M₂ स तु प्रतस्थे; M₁
 ततः प्रतस्थे. — After 4^e, K₁. 2 ins.:

1007* जनकेनाभिपालिताम् ।

पथि पश्यन्नदी रम्याः.

5 ^a) K₃ D_n D₄. 6 M₂ अतिक्रमन्. — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4
 D₁-3. 8 [अ]भिपालितां; K₃ [अ]भिरक्षितां.

6 ^a) Ś₁ K B₁. 4 D_{ca} D₁-3 T₁ G₁. 2 धर्मकेतुः; D₅
 धर्मज्ञैस्तु; T₂ धर्मस्तुति. — B₁ om. 6^{cd}. — ^d) B₂. 4
 हर्म्यप्राकारं; B₃ हर्म्यप्राकारतोरणां; D_n D₄. 6 G₃ हर्म्यप्राकार-
 शोभनां; D₁. 2 बृहत्प्राकारशोभितां; D₅ गृहप्राकारशोभिनीं;
 G₁ M₁ गृहप्रासादशोभितां.

7 G₄ om. 7^a-8^b. — ^a) B D_c D_n D₄. 6 G₃ नगरीं
 (for स पुरीं). — ^b) Ś₁ B₂. 8 D_n D₄. 6 G₃ युतां (for
 वृताम्). — B₂ om. 7^{cd}; G₂ om. (hapl.) 7^e-8^b. — ^c)
 K₁-3 B₁. 3 D_c T M पुण्यै (for पण्यै). Ś₁ K D₁-3. 6
 T₁ विविधैर् (for बहुभिर).

8 G₂. 4 om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — ^b) B D_c D_n D₄. 6
 G₃ योधै (for यानै). B₂. 3 D₁. 2 बहुधा (for भिद्).
 D_n D₄. 6 G₁. 3 M युतां (for वृताम्). — ^d) K₃ उद्यानशत-
 संकुलां; D₅ नित्योत्सवविभूषितां.

9 ^a) K₁. 2 सोपश्यन्; G₂. 4 स पश्यन् (for सोऽपश्यद्).
 G₄ बहुवृत्तानां. — ^b) K₂ क्रमान्; B₁ क्रमं; D_n D₅ T₁
 G₂-4 M₁ क्रमत्. — ^c) K₁ अपृच्छन्त; K₂ D₅ अपृच्छन्श्च;
 D_{ca} D₃ G₂ अपृच्छत्. — ^d) T₂ G₂. 4 [अ]पि (for [अ]स्य).

10 ^a) T₁ सोपश्यत् (for अपश्यत्). — ^b) K₃ (by

corr.) सूनां मध्ये; B₂. 3 D_c D₁ T₁ शु (B₂. 3 शु)नां मध्ये
 (for सूनां). — ^e) K₄ D₁ मृग; D_{ca} मार्गे (for मार्गं).
 Ś₁ K₁. 2 D₅ माहिषं मार्गमांसं च. — ^d) Ś₁ K₁. 2 मनस्विनं;
 D₁. 2 जितेन्द्रियः (for तप). — D₃ om. 10^{ef}. — ^e) Ś₁
 K₄ D₁ विक्रेतृणाम्; K₁. 2 D₃ हि क्रे; B₂-4 D_c D_n D₄. 6
 च क्रे; D_n (by corr.) घृणां चक्रे; G₄ तु क्रेत्राणाम्. — ^f)
 D₅ होकांते (for एकान्ते).

11 ^a) Ś₁ K₂ श्रुत्वा; G₁ इष्ट्वा (for ज्ञात्वा). — ^b)
 K₃. 4 D₃. 5 संभ्रमान्वितः. Ś₁ K₁. 2 अकस्मात्संभ्रमान्वितः
 (Ś₁ कुलः). — ^c) T₂ ततो (for यतो). Ś₁ K D₃. 5
 अभ्याजगाम तं विप्रं. — ^d) Ś₁ K D₁-3. 5 T₂ स्थितम्. Ś₁
 K₁-3 D₁-3 एकान्तमानसं (K₃ D₁ से); B D_n D₅ G₃
 एकांतदर्शने (B₁ मासने); D₅ एकाग्रमानसं.

12 T₁ om. the ref. Ś₁ K₁. 2 धर्मव्याधः (for व्याध
 उ). — ^a) Hypermetric! K₃. 4 B D (except D_{ca})
 G₃ त्वां (for त्वा). — ^c) B D_c D_n D₄. 6 हि (for तु).
 K₁ भगवन् (for भद्रं ते).

13 ^a) K₃ पतिव्रता यदु. — ^b) D₅ प्रति (for इति).
 — ^d) K₂ आगते (for आगतः).

14 ^a) K₃ B₂-4 D_c D_n D₄. 6 T G₃ M च तस्य; D₅
 (by transp.) तस्य तु. — ^b) B D_c D_n D₄. 6 G₃ मृशवि-
 स्मितः; D₁ हर्षपूरितः. — ^d) T₁ [अ]मंत्रयत (for [अ]चिन्त).

15 ^a) D₁म अयुक्तं तु; T₁ G₄ आदेशस्थं; M₂ अदेशस्थो.
 D₅ च; M₃ न (for हि). D_n मे (for ते). — ^b) B₂ च
 तं; D_n इदम् (!) (for द्विजम्). — D₃ om. 15^e-16^b.

C. 3. 13716
 B. 3. 207. 16
 K. 3. 210. 16

G. 3. 13716
S. 3. 207. 16
K. 3. 210. 16

गृहं गच्छाव भगवन्त्यदि रोचयसेऽनघ ॥ १५
वाढमित्येव संहृष्टो विप्रो वचनमब्रवीत् ।
अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहान्प्रति ॥ १६
प्रविश्य च गृहं स्म्यमासनेनाभिपूजितः ।
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥ १७
ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् ।
कर्मैतद्वै न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे ।
अनुत्पये भृशं तात तव घोरेण कर्मणा ॥ १८
व्याध उवाच ।

कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं मम ।
वर्तमानस्य मे धर्मे स्वे मन्युं मा कृथा द्विज ॥ १९
धात्रा तु विहितं पूर्वं कर्म स्वं पालयाम्यहम् ।

प्रयत्नाच्च गुरु वृद्धौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम ॥ २०
सत्यं वदे नाभ्यसूये यथाशक्ति ददामि च ।
देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये ॥ २१
न कुत्सयाम्यहं किञ्चिन्न गह्वं बलवत्तरम् ।
कृतमन्वेति कर्तारं पुराकर्म द्विजोत्तम ॥ २२
कृपिगोरक्ष्यवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ।
दण्डनीतिस्त्रयी विद्या तेन लोका भवन्त्युत ॥ २३
कर्म शूद्रे कृपिवैश्ये संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ।
ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं च ब्राह्मणे सदा ॥ २४
राजा प्रशास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ।
विकर्मणश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु ॥ २५
भैतव्यं हि सदा राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ।

— °) G₁ गृहान् (for गृहं). Ś₁ K D₁-s. ६ आगच्छ (for गच्छाव). — °) Dc Dn D₁. 4. ६ G₃ ते रोचते (for रोचयसे).

16 D₂ om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — °) K₃ T G₂. 4 M तं हृष्टो; B Dc Dn D₄. ६ G₃ तं विप्रो; D₁ संतुष्टो (for संहृष्टो). — °) B Dc Dn D₄. ६ G₃ हृष्टो (for विप्रो). — °) D₅ अग्रस्थं (for अग्रतस्). Ś₁ K B₄ Dc D₁. ३ M₂ तं; D₅ च (for तु). — °) K₁. २ transp. स and जगाम. B Dc Dn D₄. ६ G₃ गृहं (for गृहान्). D₅ जगाम स्वगृहं प्रति.

17 °) D₅ स्वः; T₁ तद् (for च). — °) K₂ [अ]भ्य- पूज्य तं; B₁ च पूजितः (for [अ]भिपूजितः). — After 17^{ab}, S (except G₃) ins.:

1008* अध्येण च स वै तेन व्याधेन द्विजसत्तमः ।

[T₁ अध्येण पाथेन च वै (for prior half).]

— G₄ om. 17^{cd}. — °) Dc₂ वै (for च). Ś₁ K₁. २ D₅ मनीयार्थं. — °) G₁ परिं (for प्रति°).

18 °) G₂. 4 सुखोपविष्टस्तं व्याधं. — °) G₂ वचनं चेद- मब्रवीत्; G₄ इदं वचनमब्रवीत्. — G₄ om. 18^{cd}. — °) K₃ G₁ कर्म तद्वै; G₂ किमेतद्वै.

19 Ś₁ मृगव्याधः; K₁. २ धर्मव्याधः (for व्याध उ°). — °) G₂. 4 transp. कुलोचितं and इदं. — °) Dn₁ परं; Dn₂. n₃ पदं (1); T₂ G₂ महत् (for मम). — °) Dc स्वे धर्मे वर्तमानस्य. — °) B₃ मा मन्युं; Dc मन्युं मे (for स्वे मन्युं).

20 °) Ś₁ K D₃. ६ धात्रा हि; B Dc Dn D₄. ६ G₃ विधात्रा; D₁. २ धात्रा वै (for धात्रा तु). B₁ D₅ कर्म (for

पूर्व). — °) D₅ पूर्व (for कर्म). B Dc₁ Dn D₄. ६ कर्म स्व (B₁ स धर्म) मनुपालये (Dn D₄. ६ °यन्). — °) Ś₁ K₁. २ हि; Dc तु (for च). — °) Ś₁ K₁. २ शुश्रूषे च; B₁ S (except G₃) षामि; Dc °वेयं (for °वेऽहं). Ś₁ परंतप (for द्विजो°).

21 °) G₃. ४ सतां हि नाभ्यसूयेहं. — °) Ś₁ K₁. २ B₂-4 D (except D₁-4) M ददामि (for °मि). T₁ [अ]हं (for च). — °) K₂ देवतानितिथिभृत्यौ (sic). — °) Ś₁ K₁-3 D₁-3. ६ अवशिष्टेण (for अवशिष्टेन). Ś₁ K₁. २ वर्तयन् (for °ये).

22 °) Ś₁ K D₃. ६ भरतं; D₁ कोपं (for कुत्सं). Ś₁ K₁. २ कंचिन्. — °) D₁ दुर्वलं (for न गह्वं). Ś₁ बलवत्तरान्.

23 °) = Gītā (Vulg.) 18. 44^a. K₁ B₂. 4 Dc₂ Dn D₁. ६ S °गोरक्षवाणिज्यं. — °) K₄ एतत्; T₁ बहु; G₁ आहुर् (for इह). B₂ Dc₂ जीवितं (for जीवनम्). — °) M ताभ्यां (for तेन). B₁. ३ Dc Dn D₄. ६ लोको भवत्युत.

24 °) T₂ कर्मणां तु (for कर्म शूद्रे). — °) K₂ B₄ G₂ क्षत्रियः. B₂ D₁. २ सतः (for स्मृतः). — °) G₁. २. 4 M °चर्यन् (for °चर्यं). Ś₁ K₁. २ B₄ Dc मंत्रः. — °) Ś₁ K D₁-3. ६ सत्यं चैव द्विजे तथा; G₄ सत्यं च ब्राह्मणैः सह.

25 °) Ś₁ K D₁-3. ६ transp. राजा and प्रशास्ति. B₄ S (except G₃ M₂) [अ]नुं (for प्र°). — °) Ś₁ K₁. २ B₁. ३ Dc₂ G₁ M स्वधर्मनिरताः (K₁. २ °तः). — °) K₃ D₃ विकर्मणश्च; K₄ °मिणश्च; G₁ °मणा (for °माणश्च). K₁ कश्चित् (for केचित्).

मारयन्ति विकर्मस्थं लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ २६
जनकस्येह विप्रर्षे विकर्मस्थो न विद्यते ।
स्वकर्मनिरता वर्णाश्चत्वारोऽपि द्विजोत्तम ॥ २७
स एष जनको राजा दुर्बुद्धस्तमपि चेत्सुतम् ।
दण्ड्यं दण्डे निक्षिपति तथा न ग्लाति धार्मिकम् ॥ २८
सुयुक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
श्रीश्च राज्यं च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम ॥ २९
राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ।
सर्वेषामेव वर्णानां त्राता राजा भवत्युत ॥ ३०
परेण हि हतान्ब्रह्मन्वराहमहिषानहम् ।

न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणामि सदा त्वहम् ॥ ३१
न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्यहम् ।
सदोपवासी च तथा नक्तभोजी तथा द्विज ॥ ३२
अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ।
प्राणिर्हिसारतश्चापि भवते धार्मिकः पुनः ॥ ३३
व्यभिचाराच्चरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ।
अधर्मो वर्धते चापि संकीर्यन्ते तथा प्रजाः ॥ ३४
उरुण्डा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ।
ह्रीवाश्चान्धाश्च जायन्ते बधिरा लम्बचूचुकाः ।
पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः सदा ॥ ३५

C. 3. 13737
B. 3. 207. 37
K. 3. 210. 38

26 ^a) K₄ भवितव्यं; T₂ G₂ हंतव्यं हि; M₃ जेतव्यं हि (for भेतव्यं हि). D₅ M₂ तदा. Ś₁ D₁ राजः; K₄ D₃ T₂ G₂ M₂ 'ज्ञा (for 'ज्ञा). — ^b) G₂ M₂ अभिपालने (for अधिपा हि ते). D₃ (sec. m.) प्रजापालनकर्मणि. — ^c) Ś₁ K₁₋₃ B₁. 3. 4 Dc Dn D₄. 6 M₁ वारयन्ति; K₄ B₂ D₁₋₃ घातं; T₁ पातं. S (except G₃) विकर्मस्थान्. — ^d) K₃ Dc Dn D₄. 6 नृपा; D₁ T₁ लुब्धो (for लुब्धा). B₁ लुब्धामिव मृगेषुभिः.

27 ^a) K₂ T₁ जनकस्य हि; D₁. 3 'श्रेह (for 'स्येह). Ś₁ K D₁₋₃. 6 राजर्षे (D₁. 2 'विर). — ^b) M₃ दृश्यते (for विद्यते). — ^d) Dc₃ D₅ चत्वारो द्विजसत्तम.

28 ^a) G₄ एव (for एष). — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₁. 5 दुर्बुद्धिं (for दुर्बुद्धं). B₂ तत् (for चेत्). T₁ G₄ स्वयं (for सुतम्). — ^c) Ś₁ K₁. 3 दंडेन दंड्यानिक्षिपति; K₃. 4 D₁₋₃. 6 दंडेन दंड्यं (D₁ 'डं क्षि'; B₁. 3 दंड्ये दंडं निक्षि'; T G₁. 2. 4 M₂ दंडं (G₁. 2 M₂ 'ड्यं) दंड्येषु निक्षिप्य. — ^d) Ś₁ K₁. 2 तथा नष्टानधार्मिकान्; K₃ B₂ तथा न ग्लाति धार्मिकाः; K₄ D₁₋₃ तथा पुष्पाति धार्मिकान् (D₁ 'कं). B₁ S (except G₃) न ग्लापयति धार्मिकं (T₁ G₄ 'कः; G₁ M 'कान्).

29 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 संयुक्तं (K₄sm प्रयुक्तं); Dn₂ D₁ स (Dn₂ सु) युक्तां; D₃ स युक्तं; T₁ G M युक्ताचारोपि (G₁ M₁ 'रो हि); T₂ युक्तदारोपि. — ^b) B₁ सर्वान्धर्मेण; D₅ सर्वकर्माणि. — ^c) K₁. 3 B M₁ दंडं च.

30 ^a) D₁ [S]पि (for हि). K₂ च (for स्व). — ^c) M अपि (for एव). K₁ धर्माणां (for वर्णानां).

31 ^a) Ś₁ [अ]पि; K₁. 3 D₅ [अ]भिः; S (except T₂ G₃) नि (for हि). K₄ राजन् (for ब्रह्मन्). — ^b) T₂ G₁. 2. 4 M₂ वराहान् (for वराह). — ^c) B₂ transp. न

and स्वयं. G₄ विप्रैर् (for विप्रर्षे). — ^d) Ś₁ K₁. 2 स्वयं त्वहं; D₅ च तानहं (for सदा त्वहम्).

32 ^a) T₂ G₂. 4 भक्षयामि च मांसानि. — ^b) G₄ (corrupt) जंतुकामी (for ऋतु). B₁ Dc D₃ सदा (for तथा). B₁ तु; Dc नु; T₁ G₁ [अ]पि (for हि). — ^c) D₅ ब्रतोपवासी; G₄ सदोपवासश्च. B₄ M₂ तदा (for तथा). — ^d) Ś₁ K₁. 2 B₂. 4 D₅ T₁ नक्तं (for नक्त). K₃ B₁. 4 Dc Dn D₄. 6 G₃ सदा; D₃ (before corr.) तदा (for तथा).

33 ^a) Ś₁ K D₂. 3 दुःशीलं; Dc सुशीलं (for अशीलं). — ^c) Ś₁ G₂ प्राणिर्हिसारतश्च; K₃ प्राणिर्हिसारतश्च; B Dc Dn D₄. 6 G₃ 'हिसारतिश्च. Ś₁ K D₁₋₃. 5 चैव; Dc चासि (for चापि). — ^d) D₁₋₃ जायते; M₂ भविता (for भवते). G₁ M₁ पुनर्भवति धार्मिकः.

34 ^a) B₃ Dc₁ Dn D₄. 6 G₃ अभिं (for व्यभिं). — ^b) M₁ संक्षीयते (for संकीं). B₂ ततः (for महान्). — Ś₁ B₂ om. 34^{cd}. — ^c) K₁ B₁. 3. 4 Dc Dn D₄. 6 T₂ G₃ वर्तं (for वर्धं). — ^d) Dc₃ G₂. 4 संकीर्यति (Dc₃ 'त). B Dc Dn D₅ G₃ ततः (for तथा).

35 ^a) K₂ तर्हंडा; K₃ वरहंडा; B₁. 4 T₁ कुरहंडा; B₂ Dc Dn D₄ मेरहंडा; B₃ कुर्मोडा; Dc पंगवो (for उरुण्डा). D₅ मुंडा वामनकाः कुब्जाः. — ^b) B₄ द्विज (for [प]व च). — ^{cd}) G₂. 4 क्षीवां (for ह्रीवां). B₂ Dn D₄. 6 G₃ transp. जायन्ते and बधिरा. Ś₁ K₁. 3. 4 D₃ लुब्धचूचुपाः (K₄ sec. m. मंदचूचुकाः); K₂ लुब्धरूचुपाः; B₁. 3 Dc D₃ लुब्धलोडुपाः; B₂ Dn₁. nsm G₃ लुब्धलोचनाः; B₃ अर्थलोडुपाः; Dn₂. ns D₄. 6 [अ]लुब्धलोचनाः; D₁ लुब्धपिंगलाः; D₅ लुम्बचूचुकाः (for लम्बचूचुकाः). — ^c) Ś₁ K₁₋₃ B₃. 4 Dc₁ Dn₂ D₂. 3 अधमित्वात्; G₁ अधर्मेण. — ^f) K₁. 2 B₁ अभवन्; K₃. 4

C. 3. 13716
B. 3. 207. 16
K. 3. 210. 16

गृहं गच्छाव भगवन् यदि रोचयसेऽनघ ॥ १५
 चाढमित्येव संहृष्टो विप्रो वचनमब्रवीत् ।
 अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहान्प्रति ॥ १६
 प्रविश्य च गृहं स्म्यमासनेनाभिपूजितः ।
 पाद्यमाचमनीयं च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥ १७
 ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् ।
 कर्मैतद्वै न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे ।
 अनुत्पये भृशं तात तव घोरेण कर्मणा ॥ १८
 व्याध उवाच ।
 कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं मम ।
 वर्तमानस्य मे धर्मे स्वे मन्युं मा कृथा द्विज ॥ १९
 धात्रा तु विहितं पूर्वं कर्म स्वं पालयाम्यहम् ।

प्रयत्नाच्च गुरु वृद्धौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम ॥ २०
 सत्यं वदे नाभ्यसूये यथाशक्ति ददामि च ।
 देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये ॥ २१
 न कुत्सयाम्यहं किञ्चिन्न गह्वं बलवत्तरम् ।
 कृतमन्वेति कर्तारं पुराकर्म द्विजोत्तम ॥ २२
 कृपिगोरक्ष्यवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ।
 दण्डनीतिस्त्रयी विद्या तेन लोका भवन्त्युत ॥ २३
 कर्म शूद्रे कृपिवैश्ये संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ।
 ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं च ब्राह्मणे सदा ॥ २४
 राजा प्रशास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ।
 विकर्माणश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु ॥ २५
 भेतव्यं हि सदा राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ।

— °) G₁ गृहान् (for गृहं). Ś₁ K D₁-3. 5 आगच्छ (for गच्छाव). — °) Dc Dn D₁. 4. 6 G₃ ते रोचते (for रोचयसे).

16 D₂ om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — °) K₃ T G₂. 4 M तं हृष्टो; B Dc Dn D₄. 6 G₃ तं विप्रो; D₁ संतुष्टो (for संहृष्टो). — °) B Dc Dn D₄. 6 G₃ हृष्टो (for विप्रो). — °) D₅ अग्रस्थं (for अग्रतस्). Ś₁ K B₄ Dc D₁. 3 M₂ तं; D₅ च (for तु). — °) K₁. 2 transp. स and जगाम. B Dc Dn D₄. 6 G₃ गृहं (for गृहान्). D₅ जगाम स्वगृहं प्रति.

17 °) D₅ स्वः; T₁ तद् (for च). — °) K₂ [अ]भ्य- पूज्य तं; B₁ च पूजितः (for [अ]भिपूजितः). — After 17^{ab}, S (except G₃) ins.:

1008* अध्येण च स वै तेन व्याधेन द्विजसत्तमः ।

[T₁ अध्येण पाद्येन च वै (for prior half).]

— G₄ om. 17^{cd}. — °) Dc₂ वै (for च). Ś₁ K₁. 2 D₅ 'मनीयाद्यर्थः. — °) G₁ परिं (for प्रति°).

18 °) G₂. 4 सुखोपविष्टस्तं व्याधं. — °) G₂ वचनं चेद- मब्रवीत्; G₄ इदं वचनमब्रवीत्. — G₄ om. 18^{cd}. — °) K₃ G₁ कर्म तद्वै; G₂ किमेतद्वै.

19 Ś₁ मृगव्याधः; K₁. 2 धर्मव्याधः (for व्याध उ°). — °) G₂. 4 transp. कुलोचितं and इदं. — °) Dn₁ परं; Dn₂. n₃ पदं (1); T₃ G₂ महत् (for सम). — °) Dc स्वे धर्मे वर्तमानस्य. — °) B₃ मा मन्युं; Dc मन्युं मे (for स्वे मन्युं).

20 °) Ś₁ K D₃. 5 धात्रा हि; B Dc Dn D₄. 6 G₃ विधात्रा; D₁. 2 धात्रा वै (for धात्रा तु). B₁ D₅ कर्म (for

पूर्व). — °) D₅ पूर्व (for कर्म). B Dc₁ Dn D₄. 6 कर्म स्व (B₁ स धर्मं) मनुपालये (Dn D₄. 6 'यन्). — °) Ś₁ K₁. 2 हि; Dc तु (for च). — °) Ś₁ K₁. 2 शुश्रूषे च; B₁ S (except G₃) 'पामि; Dc 'पेयं (for 'पेऽहं). Ś₁ परंतप (for द्विजो°).

21 °) G₃. 4 सतां हि नाभ्यसूयेहं. — °) Ś₁ K₁. 2 B₂-4 D (except D₁-4) M ददानि (for 'मि). T₁ [अ]हं (for च). — °) K₂ देवतानितिथिभृत्यौ (sic). — °) Ś₁ K₁-3 D₁-3. 5 अवशिष्टेण (for अवशिष्टेन). Ś₁ K₁. 2 वर्तयन् (for 'ये).

22 °) Ś₁ K D₃. 5 भरसं; D₁ कोपं (for कुत्सं). Ś₁ K₁. 2 कंचिन्. — °) D₁ दुर्बलं (for न गह्वं). Ś₁ बलवत्तरान्.

23 °) = Gītā (Vulg.) 18. 44^a. K₁ B₂. 4 Dc₂ Dn D₁. 6 S 'गोरक्षवाणिज्यं. — °) K₄ एतत्; T₁ बहु; G₁ आहुर् (for इह). B₄ Dc₂ जीवितं (for जीवनम्). — °) M ताभ्यां (for तेन). B₁. 3 Dc Dn D₄. 6 लोको भवत्युत.

24 °) T₂ कर्मणां तु (for कर्म शूद्रे). — °) K₂ B₄ G₂ क्षत्रियः. B₂ D₁. 2 सतः (for स्मृतः). — °) G₁. 2. 4 M 'चर्यन् (for 'चर्यं). Ś₁ K₁. 2 B₄ Dc मन्त्रः. — °) Ś₁ K D₁-3. 5 सत्यं चैव द्विजे तथा; G₄ सत्यं च ब्राह्मणेः सह.

25 °) Ś₁ K D₁-3. 5 transp. राजा and प्रशास्ति. B₄ S (except G₃ M₂) [अ]नु° (for प्र°). — °) Ś₁ K₁. 2 B₁. 3 Dc₂ G₁ M स्वधर्मनिरताः (K₁. 2 'तः). — °) K₃ D₃ विकर्मणश्च; K₄ 'मिणश्च; G₁ 'मणा (for 'माणश्च). K₁ कश्चित् (for केचित्).

मारयन्ति विकर्मस्थं लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ २६
 जनकस्येह विप्रर्षे विकर्मस्थो न विद्यते ।
 स्वकर्मनिरता वर्णाश्चत्वारोऽपि द्विजोत्तम ॥ २७
 स एष जनको राजा दुर्वृत्तमपि चेत्सुतम् ।
 दण्ड्यं दण्डे निक्षिपति तथा न ग्लाति धार्मिकम् ॥ २८
 सुयुक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
 श्रीश्च राज्यं च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम ॥ २९
 राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ।
 सर्वेषामेव वर्णानां त्राता राजा भवत्युत ॥ ३०
 परेण हि हतान्ब्रह्मन्वराहमहिषानहम् ।

न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणामि सदा त्वहम् ॥ ३१
 न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्वहम् ।
 सदोपवासी च तथा नक्तभोजी तथा द्विज ॥ ३२
 अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ।
 प्राणिहिसारतश्चापि भवते धार्मिकः पुनः ॥ ३३
 व्यभिचाराच्चरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ।
 अधर्मो वर्धते चापि संकीर्यन्ते तथा प्रजाः ॥ ३४
 उरुण्डा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ।
 क्लीवाश्चान्धाश्च जायन्ते बधिरा लम्बचूचुकाः ।
 पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः सदा ॥ ३५

C. 3. 13737
 B. 3. 207. 37
 K. 3. 210. 38

26 ^a) K₄ भवितव्यं; T₂ G₂ हंतव्यं हि; M₂ जेतव्यं हि (for भेतव्यं हि). D₅ M₂ तदा. Ś₁ D₁ राजः; K₄ D₃ T₂ G₂ M₂ ज्ञा (for 'ज्ञा'). — ^b) G₂ M₂ अभिपालने (for अधिपा हि ते). D₃ (sec. m.) प्रजापालनकर्मणि. — ^c) Ś₁ K₁₋₃ B₁. 3. 4 Dc Dn D₄. 6 M₁ वारयन्ति; K₄ B₂ D₁₋₃ घातं; T₁ पातं. S (except G₃) विकर्मस्थान्. — ^d) K₃ Dc Dn D₄. 6 नृपा; D₁ T₁ लुब्धो (for लुब्धा). B₁ लुब्धामिव मृगेषुभिः.

27 ^a) K₂ T₁ जनकस्य हि; D₁. 3 'श्रेह (for 'स्येह). Ś₁ K D₁₋₃. 5 राजर्षे (D₁. 2 'विर). — ^b) M₂ दृश्यते (for विद्यते). — ^d) Dc₂ D₅ चत्वारो द्विजसत्तम.

28 ^a) G₄ एव (for एष). — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₁. 5 दुर्वृद्धिं (for दुर्वृत्तं). B₂ तत् (for चेत्). T₁ G₄ स्वयं (for सुतम्). — ^c) Ś₁ K₁. 2 दंडेन दंड्यानिक्षिपति; K₃. 4 D₁₋₃. 5 दंडेन दंड्यं (D₁ 'डं' क्षिं; B₁. 3 दंड्ये दंडं निक्षिं; T G₁. 2. 4 M₂ दंडं (G₁. 2 M₂ 'ड्यं) दंड्येषु निक्षिप्य. — ^d) Ś₁ K₁. 2 तथा नष्टानधार्मिकान्; K₃ B₂ तथा न ग्लाति धार्मिकाः; K₄ D₁₋₃ तथा पुष्पाति धार्मिकान् (D₁ 'कं). B₁ S (except G₃) न ग्लापयति धार्मिकं (T₁ G₄ 'कः; G₁ M 'कान्).

29 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 संयुक्तं (K₄ म प्रयुक्तं); Dn₂ D₁ स (Dn₂ सु) युक्ता; D₃ स युक्तं; T₁ G M युक्ताचारोपि (G₁ M₁ 'रो हि); T₂ युक्तादारोपि. — ^b) B₁ सर्वान्धर्मेण; D₅ सर्वकर्माणि. — ^c) K₁. 3 B M₁ दंडं च.

30 ^a) D₁ [S]पि (for हि). K₂ च (for स्व). — ^c) M अपि (for एव). K₁ धर्माणां (for वर्णानां).

31 ^a) Ś₁ [अ]पि; K₁. 3 D₅ [अ]भिः; S (except T₂ G₃) नि (for हि). K₄ राजन् (for ब्रह्मन्). — ^b) T₂ G₁. 2. 4 M₂ वराहान् (for वराह). — ^c) B₂ transp. न

and स्वयं. G₄ विप्रेंद्र (for विप्रर्वे). — ^d) Ś₁ K₁. 2 स्वयं त्वहं; D₅ च तानहं (for सदा त्वहम्).

32 ^a) T₂ G₂. 4 भक्षयामि च मांसानि. — ^b) G₄ (corrupt) जंतुकामी (for ऋतु). B₁ Dc D₂ सदा (for तथा). B₁ तु; Dc तु; T₁ G₁ [अ]पि (for हि). — ^c) D₅ व्रतोपवासी; G₄ सदोपवासश्च. B₂ M₂ तदा (for तथा). — ^d) Ś₁ K₁. 2 B₂. 4 D₅ T₁ नक्तं (for नक्त). K₂ B₁. 4 Dc Dn D₄. 6 G₃ सदा; D₃ (before corr.) तदा (for तथा).

33 ^a) Ś₁ K D₂. 3 दुःशीलं; Dc सुशीलं (for अशीलं). — ^c) Ś₁ G₃ प्राणिहिसारतश्च; K₃ प्राणिहिसारतश्च; B Dc Dn D₄. 6 G₃ 'हिसारतिश्च. Ś₁ K D₁₋₃. 5 चैव; Dc चासि (for चापि). — ^d) D₁₋₃ जायते; M₂ भविता (for भवते). G₁ M₁ पुनर्भवति धार्मिकः.

34 ^a) B₃ Dc₁ Dn D₄. 6 G₃ अभिं (for व्यभिं). — ^b) M₁ संकीर्यते (for संकीं). B₂ ततः (for महान्). — Ś₁ B₂ om. 34^{cd}. — ^c) K₁ B₁. 3. 4 Dc Dn D₄. 6 T₂ G₃ वर्तं (for वर्धं). — ^d) Dc₂ G₂. 4 संकीर्यति (Dc₂ 'त). B Dc Dn D₅ G₃ ततः (for तथा).

35 ^a) K₂ तहंडा; K₃ वरंडा; B₁. 4 T₁ कुरंडा; B₂ Dc Dn D₄ मेरंडा; B₃ कुमोंडा; Dc पंगवो (for उरुण्डा). D₅ मुंडा वामनकाः कुब्जाः. — ^b) B₄ द्विज (for [ए]व च). — ^{cd}) G₂. 4 क्षीवां (for क्लीवां). B₂ Dn D₄. 6 G₃ transp. जायन्ते and बधिरा. Ś₁ K₁. 3. 4 D₂ लुब्धचूचुपाः (K₄ sec. m. मंदचूचुकाः); K₃ लुब्धरूचुपाः; B₁. 3 Dc D₃ लुब्धलोडुपाः; B₂ Dn₁. nsm G₃ लुब्धलोचनाः; B₄ अर्थलोडुपाः; Dn₂. n3 D₄. 6 [अ]युचलोचनाः; D₁ लुब्धपिगलाः; D₅ लुब्धचूचुकाः (for लम्बचूचुकाः). — ^c) Ś₁ K₁₋₃ B₃. 4 Dc₁ Dn₂ D₂. 3 अधर्मत्वात्; G₁ अधर्मेण. — ^f) K₁. 2 B₁ अभवन्; K₃. 4

C. 3. 13738
B. 3. 207. 37
K. 3. 210. 38

स एष राजा जनकः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा ॥ ३६
ये चैव मां प्रशंसन्ति ये च निन्दन्ति मानवाः ।
सर्वान्सुपरिणीतेन कर्मणा तोषयाम्यहम् ॥ ३७
ये जीवन्ति स्वधर्मेण संशुद्धन्ते च पार्थिवाः ।
न किंचिदुपजीवन्ति दक्षा उत्थानशीलिनः ॥ ३८
शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा धर्मनित्यता ।
यथाहं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै दया ।
त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे ॥ ३९
मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ।

न च कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्रममुत्सृजेत् ॥ ४०
प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ।
न मुखेदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ॥ ४१
कर्म चेत्किंचिदन्यत्स्यादितरन्न समाचरेत् ।
यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥ ४२
न पापं प्रति पापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ।
आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ॥ ४३
कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुवत् ।
न धर्मोऽस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये ।
अश्रद्धाणा धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४४

B₄ Dc D₆ T₁ G₂ M₂ अभवत् (for अभवः). D₃ किल (for सदा).

36 ^a) K₂ एव (for एष). G₁ transp. राजा and जनकः. — ^b) = 29^b. B Dc Dn D₄. 6 G₃ प्रजा; G₁. 4 सर्वान् (for सर्वं). Dc पश्यते. — ^c) D₁ अनुगृह्णन्; D₆ 'गृह्ण'. — ^d) K₁ सद्धर्मं; D₆ T₂ G₂ M₂ स्वधर्मनिरतः. T₁ G₁ तदा (for सदा). — After 36, S (except G₃) ins.: 1009* पालेप राजा जनकः पितृवद् द्विजसत्तम ।

[T₁ सदा पालेप (for पालेप राजा).]

37 ^a) K₂ प्रपश्यन्ति (for प्रशंसन्ति). — ^b) D₆ केचिन् (for ये च). B₄ पार्थिवाः; G₄ वा नराः (for मानवाः). — ^c) T₁ सर्वान्सर्वं परितेन. — ^d) S (except G₃) योजं (for तोषं). D₁ तान् (for [अ]हम्).

38 ^a) D₁ transp. जीवन्ति and स्वधर्मेण. — ^b) K₂ संशुद्धन्ते; K₄ D₃ 'सुंजन्ति'; B₁. 3. 4 Dc Dn D₄. 6 G₃ 'युंजन्ति'; D₁ 'यजन्ति'; D₆ 'भजन्ते'; T₁ G₄ 'सुज्यन्ते'; T₂ G₂ 'पूज्यन्ते'; G₁ 'भूयन्ते'. B₂ ह (for च). D₃ मानवाः (for पार्थिवाः). D₂ तान्संसुंजति पार्थिवान्. — ^c) K₁. 2. 4 D₁. 2 कंचिद्. — ^d) B Dc Dn D₄. 6 G₃ दांता (for दक्षा). Dn₃ D₁ 'शालिनः'; T₁ 'जीविनः'; M₂ 'शायिनः'. G₂. 4 सुशीला यांति ते दिवं. — After 38, D₃ ins.:

1010* न किंचित्फलमाप्नोति स्वधर्मस्य च लोपनात् ।

39 ^a) K₃ भक्त्या; D₂ दया दानं च; D₃ शक्त्या तु दानं; G₄ शक्त्या च दानं. — ^b) K₃ G₂ M₂ धर्मनित्यदा. — ^c) ^d) ^e) B₂-4 Dc D₁ यथाहं; Dn₂ यथार्थं. B₃ 'गृह्णा' (for 'पूजा'). — ^d) G₄ कार्या भूतेषु. B₁. 2 Dc Dn D₄. 6 सदा; B₃ तदा (for दया). K₄ B₄ सर्वभूतेषु नित्यदा; D₁-3. 5 धर्मनित्येषु धर्मिता (D₁ धर्मतः; D₆ नित्यदा). — ^e) B₁ D₁ योगान् (for त्यागान्). K₃

अत्यन्त- (for अन्यत्र). — ^f) K₄ B₃ D₁-3 T G₄ M पौरुषे (for पूं).

40 ^a) D₃ परिहरन्. — ^b) K₄ अयाचते; B₄ अथोचितं; T G₁. 2. 4 अनिदितः; M अतद्वितः (for अयाचितः).

41 T₁ om. 41; D₃ om. 41^{ab}. — ^a) ^b) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) ^{ex}) ^{ey}) ^{ez}) ^{fa}) ^{fb}) ^{fc}) ^{fd}) ^{fe}) ^{ff}) ^{fg}) ^{fh}) ^{fi}) ^{fj}) ^{fk}) ^{fl}) ^{fm}) ^{fn}) ^{fo}) ^{fp}) ^{fq}) ^{fr}) ^{fs}) ^{ft}) ^{fu}) ^{fv}) ^{fw}) ^{fx}) ^{fy}) ^{fz}) ^{ga}) ^{gb}) ^{gc}) ^{gd}) ^{ge}) ^{gf}) ^{gg}) ^{gh}) ^{gi}) ^{gj}) ^{gk}) ^{gl}) ^{gm}) ^{gn}) ^{go}) ^{gp}) ^{gq}) ^{gr}) ^{gs}) ^{gt}) ^{gu}) ^{gv}) ^{gw}) ^{gx}) ^{gy}) ^{gz}) ^{ha}) ^{hb}) ^{hc}) ^{hd}) ^{he}) ^{hf}) ^{hg}) ^{hh}) ^{hi}) ^{hj}) ^{hk}) ^{hl}) ^{hm}) ^{hn}) ^{ho}) ^{hp}) ^{hq}) ^{hr}) ^{hs}) ^{ht}) ^{hu}) ^{hv}) ^{hw}) ^{hx}) ^{hy}) ^{hz}) ^{ia}) ^{ib}) ^{ic}) ^{id}) ^{ie}) ^{if}) ^{ig}) ^{ih}) ⁱⁱ) ^{ij}) ^{ik}) ^{il}) ^{im}) ⁱⁿ) ^{io}) ^{ip}) ^{iq}) ^{ir}) ^{is}) ^{it}) ^{iu}) ^{iv}) ^{iw}) ^{ix}) ^{iy}) ^{iz}) ^{ja}) ^{jb}) ^{jc}) ^{jd}) ^{je}) ^{jf}) ^{jj}) ^{jk}) ^{jl}) ^{jm}) ^{jn}) ^{jo}) ^{jp}) ^{jq}) ^{jr}) ^{js}) ^{jt}) ^{ju}) ^{jv}) ^{jw}) ^{jx}) ^{ky}) ^{kz}) ^{la}) ^{lb}) ^{lc}) ^{ld}) ^{le}) ^{lf}) ^{lg}) ^{lh}) ^{li}) ^{lj}) ^{lk}) ^{ll}) ^{lm}) ^{ln}) ^{lo}) ^{lp}) ^{lq}) ^{lr}) ^{ls}) ^{lt}) ^{lu}) ^{lv}) ^{lw}) ^{lx}) ^{ly}) ^{lz}) ^{ma}) ^{mb}) ^{mc}) ^{md}) ^{me}) ^{mf}) ^{mg}) ^{mh}) ^{mi}) ^{mj}) ^{mk}) ^{ml}) ^{mm}) ^{mn}) ^{mo}) ^{mp}) ^{mq}) ^{mr}) ^{ms}) ^{mt}) ^{mu}) ^{mv}) ^{mw}) ^{mx}) ^{my}) ^{mz}) ^{na}) ^{nb}) ^{nc}) nd) ^{ne}) ^{nf}) ^{ng}) ^{nh}) ⁿⁱ) ^{nj}) ^{nk}) ^{nl}) ^{nm}) ⁿⁿ) ^{no}) ^{np}) ^{nq}) ^{nr}) ^{ns}) ^{nt}) ^{nu}) ^{nv}) ^{nw}) ^{nx}) ^{ny}) ^{nz}) ^{oa}) ^{ob}) ^{oc}) ^{od}) ^{oe}) ^{of}) ^{og}) ^{oh}) ^{oi}) ^{oj}) ^{ok}) ^{ol}) ^{om}) ^{on}) ^{oo}) ^{op}) ^{oq}) ^{or}) ^{os}) ^{ot}) ^{ou}) ^{ov}) ^{ow}) ^{ox}) ^{oy}) ^{oz}) ^{pa}) ^{pb}) ^{pc}) ^{pd}) ^{pe}) ^{pf}) ^{pg}) ^{ph}) ^{pi}) ^{pj}) ^{pk}) ^{pl}) ^{pm}) ^{pn}) ^{po}) ^{pp}) ^{pq}) ^{pr}) ^{ps}) ^{pt}) ^{pu}) ^{pv}) ^{pw}) ^{px}) ^{py}) ^{pz}) ^{qa}) ^{qb}) ^{qc}) ^{qd}) ^{qe}) ^{qf}) ^{qg}) ^{qh}) ^{qi}) ^{qj}) ^{qk}) ^{ql}) ^{qm}) ^{qn}) ^{qo}) ^{qp}) ^{qq}) ^{qr}) ^{qs}) ^{qt}) ^{qu}) ^{qv}) ^{qw}) ^{qx}) ^{qy}) ^{qz}) ^{ra}) ^{rb}) ^{rc}) rd) ^{re}) ^{rf}) ^{rg}) ^{rh}) ^{ri}) ^{rj}) ^{rk}) ^{rl}) ^{rm}) ^{rn}) ^{ro}) ^{rp}) ^{rq}) ^{rr}) ^{rs}) ^{rt}) ^{ru}) ^{rv}) ^{rw}) ^{rx}) ^{ry}) ^{rz}) ^{sa}) ^{sb}) ^{sc}) ^{sd}) ^{se}) ^{sf}) ^{sg}) ^{sh}) ^{si}) ^{sj}) ^{sk}) ^{sl}) ^{sm}) ^{sn}) ^{so}) ^{sp}) ^{sq}) ^{sr}) ^{ss}) st) ^{su}) ^{sv}) ^{sw}) ^{sx}) ^{sy}) ^{sz}) ^{ta}) ^{tb}) ^{tc}) ^{td}) ^{te}) ^{tf}) ^{tg}) th) ^{ti}) ^{tj}) ^{tk}) ^{tl}) ^{tm}) ^{tn}) ^{to}) ^{tp}) ^{tq}) ^{tr}) ^{ts}) ^{tt}) ^{tu}) ^{tv}) ^{tw}) ^{tx}) ^{ty}) ^{tz}) ^{ua}) ^{ub}) ^{uc}) ^{ud}) ^{ue}) ^{uf}) ^{ug}) ^{uh}) ^{ui}) ^{uj}) ^{uk}) ^{ul}) ^{um}) ^{un}) ^{uo}) ^{up}) ^{uq}) ^{ur}) ^{us}) ^{ut}) ^{uu}) ^{uv}) ^{uw}) ^{ux}) ^{uy}) ^{uz}) ^{va}) ^{vb}) ^{vc}) ^{vd}) ^{ve}) ^{vf}) ^{vg}) ^{vh}) ^{vi}) ^{vj}) ^{vk}) ^{vl}) ^{vm}) ^{vn}) ^{vo}) ^{vp}) ^{vq}) ^{vr}) ^{vs}) ^{vt}) ^{vu}) ^{vv}) ^{vw}) ^{vx}) ^{vy}) ^{vz}) ^{wa}) ^{wb}) ^{wc}) ^{wd}) ^{we}) ^{wf}) ^{wg}) ^{wh}) ^{wi}) ^{wj}) ^{wk}) ^{wl}) ^{wm}) ^{wn}) ^{wo}) ^{wp}) ^{wq}) ^{wr}) ^{ws}) ^{wt}) ^{wu}) ^{wv}) ^{ww}) ^{wx}) ^{wy}) ^{wz}) ^{xa}) ^{xb}) ^{xc}) ^{xd}) ^{xe}) ^{xf}) ^{xg}) ^{xh}) ^{xi}) ^{xj}) ^{xk}) ^{xl}) ^{xm}) ^{xn}) ^{xo}) ^{xp}) ^{xq}) ^{xr}) ^{xs}) ^{xt}) ^{xu}) ^{xv}) ^{xw}) ^{xx}) ^{xy}) ^{xz}) ^{ya}) ^{yb}) ^{yc}) ^{yd}) ^{ye}) ^{yf}) ^{yg}) ^{yh}) ^{yi}) ^{yj}) ^{yk}) ^{yl}) ^{ym}) ^{yn}) ^{yo}) ^{yp}) ^{yq}) ^{yr}) ^{ys}) ^{yt}) ^{yu}) ^{yv}) ^{yw}) ^{yx}) ^{yy}) ^{yz}) ^{za}) ^{zb}) ^{zc}) ^{zd}) ^{ze}) ^{zf}) ^{zg}) ^{zh}) ^{zi}) ^{zj}) ^{zk}) ^{zl}) ^{zm}) ^{zn}) ^{zo}) ^{zp}) ^{zq}) ^{zr}) ^{zs}) ^{zt}) ^{zu}) ^{zv}) ^{zw}) ^{zx}) ^{zy}) ^{zz})

42 K₂ om. 42^{ab}. — ^a) Dc₁ कर्मकृत्; D₆ कर्म यत् (for कर्म चेत्). K₄ अस्यापि (for अन्यत्स्याद्). — ^b) K₂ इतरन्यत्; K₄ तरसा न (for इतरन्न). B Dc Dn D₄-6 T G₄ तदा (for समा). — ^c) D₁ M₂ यः; T₂ स (for यत्). B₁ इह (for अभि). — D₄ om. 42^c-43^d. — ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) ^{ex}) ^{ey}) ^{ez}) ^{fa}) ^{fb}) ^{fc}) ^{fd}) ^{fe}) ^{ff}) ^{fg}) ^{fh}) ^{fi}) ^{fj}) ^{fk}) ^{fl}) ^{fm}) ^{fn}) ^{fo}) ^{fp}) ^{fq}) ^{fr}) ^{fs}) ^{ft}) ^{fu}) ^{fv}) ^{fw}) ^{fx}) ^{fy}) ^{fz}) ^{ga}) ^{gb}) ^{gc}) ^{gd}) ^{ge}) ^{gf}) ^{gg}) ^{gh}) ^{gi}) ^{gj}) ^{gk}) ^{gl}) ^{gm}) ^{gn}) ^{go}) ^{gp}) ^{gq}) ^{gr}) ^{gs}) ^{gt}) ^{gu}) ^{gv}) ^{gw}) ^{gx}) ^{gy}) ^{gz}) ^{ha}) ^{hb}) ^{hc}) ^{hd}) ^{he}) ^{hf}) ^{hg}) ^{hh}) ^{hi}) ^{hj}) ^{hk}) ^{hl}) ^{hm}) ^{hn}) ^{ho}) ^{hp}) ^{hq}) ^{hr}) ^{hs}) ^{ht}) ^{hu}) ^{hv}) ^{hw}) ^{hx}) ^{hy}) ^{hz}) ^{ia}) ^{ib}) ^{ic}) ^{id}) ^{ie}) ^{if}) ^{ig}) ^{ih}) ⁱⁱ) ^{ij}) ^{ik}) ^{il}) ^{im}) ⁱⁿ) ^{io}) ^{ip}) ^{iq}) ^{ir}) ^{is}) ^{it}) ^{iu}) ^{iv}) ^{iw}) ^{ix}) ^{iy}) ^{iz}) ^{ja}) ^{jb}) ^{jc}) ^{jd}) ^{je}) ^{jf}) ^{jj}) ^{jk}) ^{jl}) ^{jm}) ^{jn}) ^{jo}) ^{jp}) ^{jq}) ^{jr}) ^{js}) ^{jt}) ^{ju}) ^{jv}) ^{jw}) ^{jx}) ^{ky}) ^{kz}) ^{la}) ^{lb}) ^{lc}) ^{ld}) ^{le}) ^{lf}) ^{lg}) ^{lh}) ^{li}) ^{lj}) ^{lk}) ^{ll}) ^{lm}) ^{ln}) ^{lo}) ^{lp}) ^{lq}) ^{lr}) ^{ls}) ^{lt}) ^{lu}) ^{lv}) ^{lw}) ^{lx}) ^{ly}) ^{lz}) ^{ma}) ^{mb}) ^{mc}) ^{md}) ^{me}) ^{mf}) ^{mg}) ^{mh}) ^{mi}) ^{mj}) ^{mk}) ^{ml}) ^{mm}) ^{mn}) ^{mo}) ^{mp}) ^{mq}) ^{mr}) ^{ms}) ^{mt}) ^{mu}) ^{mv}) ^{mw}) ^{mx}) ^{my}) ^{mz}) ^{na}) ^{nb}) ^{nc}) nd) ^{ne}) ^{nf}) ^{ng}) ^{nh}) ⁿⁱ) ^{nj}) ^{nk}) ^{nl}) ^{nm}) ⁿⁿ) ^{no}) ^{np}) ^{nq}) ^{nr}) ^{ns}) ^{nt}) ^{nu}) ^{nv}) ^{nw}) ^{nx}) ^{ny}) ^{nz}) ^{oa}) ^{ob}) ^{oc}) ^{od}) ^{oe}) ^{of}) ^{og}) ^{oh}) ^{oi}) ^{oj}) ^{ok}) ^{ol}) ^{om}) ^{on}) ^{oo}) ^{op}) ^{oq}) ^{or}) ^{os}) ^{ot}) ^{ou}) ^{ov}) ^{ow}) ^{ox}) ^{oy}) ^{oz}) ^{pa}) ^{pb}) ^{pc}) ^{pd}) ^{pe}) ^{pf}) ^{pg}) ^{ph}) ^{pi}) ^{pj}) ^{pk}) ^{pl}) ^{pm}) ^{pn}) ^{po}) ^{pp}) ^{pq}) ^{pr}) ^{ps}) ^{pt}) ^{pu}) ^{pv}) ^{pw}) ^{px}) ^{py}) ^{pz}) ^{qa}) ^{qb}) ^{qc}) ^{qd}) ^{qe}) ^{qf}) ^{qg}) ^{qh}) ^{qi}) ^{qj}) ^{qk}) ^{ql}) ^{qm}) ^{qn}) ^{qo}) ^{qp}) ^{qq}) ^{qr}) ^{qs}) ^{qt}) ^{qu}) ^{qv}) ^{qw}) ^{qx}) ^{qy}) ^{qz}) ^{ra}) ^{rb}) ^{rc}) rd) ^{re}) ^{rf}) ^{rg}) ^{rh}) ^{ri}) ^{rj}) ^{rk}) ^{rl}) ^{rm}) ^{rn}) ^{ro}) ^{rp}) ^{rq}) ^{rr}) ^{rs}) ^{rt}) ^{ru}) ^{rv}) ^{rw}) ^{rx}) ^{ry}) ^{rz}) ^{sa}) ^{sb}) ^{sc}) ^{sd}) ^{se}) ^{sf}) ^{sg}) ^{sh}) ^{si}) ^{sj}) ^{sk}) ^{sl}) ^{sm}) ^{sn}) ^{so}) ^{sp}) ^{sq}) ^{sr}) ^{ss}) st) ^{su}) ^{sv}) ^{sw}) ^{sx}) ^{sy}) ^{sz}) ^{ta}) ^{tb}) ^{tc}) ^{td}) ^{te}) ^{tf}) ^{tg}) th) ^{ti}) ^{tj}) ^{tk}) ^{tl}) ^{tm}) ^{tn}) ^{to}) ^{tp}) ^{tq}) ^{tr}) ^{ts}) ^{tt}) ^{tu}) ^{tv}) ^{tw}) ^{tx}) ^{ty}) ^{tz}) ^{ua}) ^{ub}) ^{uc}) ^{ud}) ^{ue}) ^{uf}) ^{ug}) ^{uh}) ^{ui}) ^{uj}) ^{uk}) ^{ul}) ^{um}) ^{un}) ^{uo}) ^{up}) ^{uq}) ^{ur}) ^{us}) ^{ut}) ^{uu}) ^{uv}) ^{uw}) ^{ux}) ^{uy}) ^{uz}) ^{va}) ^{vb}) ^{vc}) ^{vd}) ^{ve}) ^{vf}) ^{vg}) ^{vh}) ^{vi}) ^{vj}) ^{vk}) ^{vl}) ^{vm}) ^{vn}) ^{vo}) ^{vp}) ^{vq}) ^{vr}) ^{vs}) ^{vt}) ^{vu}) ^{vv}) ^{vw}) ^{vx}) ^{vy}) ^{vz}) ^{wa}) ^{wb}) ^{wc}) ^{wd}) ^{we}) ^{wf}) ^{wg}) ^{wh}) ^{wi}) ^{wj}) ^{wk}) ^{wl}) ^{wm}) ^{wn}) ^{wo}) ^{wp}) ^{wq}) ^{wr}) ^{ws}) ^{wt}) ^{wu}) ^{wv}) ^{ww}) ^{wx}) ^{wy}) ^{wz}) ^{xa}) ^{xb}) ^{xc}) ^{xd}) ^{xe}) ^{xf}) ^{xg}) ^{xh}) ^{xi}) ^{xj}) ^{xk}) ^{xl}) ^{xm}) ^{xn}) ^{xo}) ^{xp}) ^{xq}) ^{xr}) ^{xs}) ^{xt}) ^{xu}) ^{xv}) ^{xw}) ^{xx}) ^{xy}) ^{xz}) ^{ya}) ^{yb}) ^{yc}) ^{yd}) ^{ye}) ^{yf}) ^{yg}) ^{yh}) ^{yi}) ^{yj}) ^{yk}) ^{yl}) ^{ym}) ^{yn}) ^{yo}) ^{yp}) ^{yq}) ^{yr}) ^{ys}) ^{yt}) ^{yu}) ^{yv}) ^{yw}) ^{yx}) ^{yy}) ^{yz}) ^{za}) ^{zb}) ^{zc}) ^{zd}) ^{ze}) ^{zf}) ^{zg}) ^{zh}) ^{zi}) ^{zj}) ^{zk}) ^{zl}) ^{zm}) ^{zn}) ^{zo}) ^{zp}) ^{zq}) ^{zr}) ^{zs}) ^{zt}) ^{zu}) ^{zv}) ^{zw})

महादतिरिवाध्मातः पापो भवति नित्यदा ।
 मृदानामवल्लिप्तानामसारं भाषितं भवेत् ।
 दर्शयत्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥ ४५
 न लोके राजते सूर्यः केवलतात्मप्रशंसया ।
 अपि चेह मृजा हीनः कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ४६
 अनुवन्कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ।
 न कश्चिद्गुणसंपन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते ॥ ४७
 विकर्मणा तप्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते ।
 नैतत्कुर्या पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ॥ ४८
 कर्मणा येन तेनेह पापाद्विजवरोत्तम ।
 एवं श्रुतिरियं ब्रह्मन्धर्मेषु परिदृश्यते ॥ ४९

त्यसंशयं.

45 T₁ om. 45^{ab} (cf. v.l. 44). — After 45^{ab}, S (except G₃) ins. :

1011* साधुसन्नीतिमानेव सर्वत्र द्विजसत्तम ।

— ^a) Ś₁ न सारं (for असारं). D_n D₄. ६ भावितं; G₃ जीवितं (for भाषितं). D₃ (by corr.) G₁ बहु (for भवेत्).
 — ^c) K₃ D₁. २. ६ G₁. २ M₂ दर्शयति; B₁. ३ Dc T₁ 'यन्';
 G₄ 'यामि' (for 'यति'). D_n [अं]तरात्मा तं (D_n 'स्मत्वं') !
 — ^f) D₃ दिव्यं (for दिवा).

46 ^a) Ś₁ लोकः; T₂ मूढं (for सूर्यः). — ^b) K₂ केवलतात्मा प्रशंसकः. — G₄ om. 46^c-47^b. — ^c) T₁ चेन्न (for चेह). D_n. ३ D₃ Cnp श्रिया; D₃ मृजा (for मृजा). K₁ Dc अपि देहम् (K₁ 'प्र') जा हीनः.

47 G₄ om. 47^{ab} (cf. v.l. 46). — ^a) K₁ अनुवः; D₅ विषवत्; T₂ अभवत्; M₂ अववत् (for अनुवन्). K₂ कस्य च (for कस्यचिन्). — ^b) G₂ च निदयन् (for अवर्णं). — ^c) T₂ G₃ किंचिद् (for कश्चिद्). K₄ D₁. २ गुणहीनस्तु; D₅ कुलसंपन्नः. — ^d) D₅ प्रायशो (for प्रकाशो). S (except G₃) न च (for भुवि). Ś₁ K B₄ D₁-३. ६ विद्यं (for दृश्यं).

48 ^b) Ś₁ K₁. २ D₁-३ पापार्धात्प्रति; K₄ Dc₃ 'धात्परि'; B₁ 'स्स परि'; D₅ प्रथमात्परि; T₂ G₁. २. ४ M₁ 'द्वि परि' (for 'द्विपरि'). — ^c) B Dc₁ D_n D₄. ६ तत् (for [ए]तत्). B₁. ३ Dc D₂. ३ G₂. ४ कुर्यात् (for कुर्यां). B₃ न कुर्या पुनरेवेति. — ^d) T G₁. २. ४ द्वितीयं. Ś₁ अपि; K₂ प्रति (for परि). — After 48, M₂ ins. :

1012* करिष्ये धर्ममेवेति तृतीयात्परिमुच्यते ।

49 ^a) S (except G₃) केन (for तेन). T₂ M₂ [अ]हं;

पापान्यबुद्धेह पुरा कृतानि
 प्राग्धर्मशीलो विनिहन्ति पश्चात् ।

धर्मो ब्रह्मनुदते पूरुषाणां
 यत्कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ५०

पापं कृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ।
 चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्धानोऽनसूयकः ॥ ५१
 वसनस्येव छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ।
 पापं चेत्पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाभैरिव चन्द्रमाः ॥ ५२
 यथादित्यः समुद्यन्वै तमः सर्वं व्यपोहति ।
 एवं कल्याणमातिष्ठन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५३

C. 3. 13757
 B. 3. 207. 57
 K. 3. 210. 60

G₂. ४ [अ]पि (for [इ]ह). — ^b) S (except G₃) पापात्मा द्विजसत्तम. — ^c) G₂ श्रुतमिदं (for श्रुतिं). Ś₁ K₁. २ विद्वन् (for ब्रह्मन्). — ^d) K₁ परिपृच्छति; B₂ Dc D_n D₄ प्रतिदृश्यते; D₅ परिशस्यते; D₅ परिदिश्यते.

50 ^a) Ś₁ K₁. ३ [अ]कृत्वेह; K₂. ४ D₁-३. ६ G₁ कृत्वेह; B₄ [अ]बुद्ध्वा च; T₂ G₂. ४ M बुद्धेह (for [अ]बुद्धेह). — ^b) B₄ T₁ स धर्मशीलो; D₅ M सद्धर्मं; G₂. ४ स्वधर्मं. K₃ [S]पि निहन्ति; B₁. २. ४ D (except D₁-३. ६) G₃ [S]पि विहन्ति; T₁ M₁ हि विहन्ति; M₂ [S]भिवहन्ति (for विनिं). K₃ M₂ पश्यन् (for पश्चात्). — ^c) Ś₁ ब्रह्मो; D₁ धर्मो (for धर्मो). Ś₁ धर्मन्; Dc₁ D_n D₅ राजन् (for ब्रह्मन्)! S (except G₃) अदति (for नुदते). K₃ S (except G₃) ब्राह्मणानां; D₁. ३ पौरुषाणां. D₅ धर्मानुदते पौरुषाणां समस्तं. — ^d) K₃ शुभेन पापं न विचार्यमस्ति.

51 ^a) K₃ T₂ G₁ M₁ [अ]भिमन्येत; K₄ (hypermetric) योभिमन्येत (for हि मन्येत). — After 51^{ab}, B D_n D₄. ६ G₃ ins. :

1013* तं तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ।

— ^a) Ś₁ K₁ [S]नसूयया.

52 ^b) Ś₁ K D₁. २ संवृत् (for विवृत्). Ś₁ K₁. २. ४ B₁. ३ D₁. ३ सः (for यः). — After 52^{ab}, S (except G₃) ins. :

1014* अपश्यन्नात्मनो दोषान्स पापः प्रेत्य नश्यति ।

— ^a) Ś₁ उपपद्यते. — ^f) B₁-३ D (except D₁-३. ६) G₃ 'अज्ञैव; T₁ 'आदिव (for 'अैरिव).

53 ^a) T₁ स उद्यन् (for समुद्यन्). — ^b) Ś₁ Dc₁ D_n D₄. ६ G₃ पूर्वं (for सर्वं). — ^d) Ś₁ K₁. २ सर्वं पापं व्यपोहति.

54 ^b) B₁m मोहमेव; B₃ लोभमेव; S (except G₃)

C. 3. 13758
B. 3. 207. 58
K. 3. 210. 61

पापानां विद्वाधिष्ठानं लोभमेव द्विजोत्तम ।
लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नातिबहुश्रुताः ।
अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ॥ ५४
तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः ।
सर्वं हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५५

मार्कण्डेय उवाच ।

स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृच्छत ।
शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ।
एतन्महामते व्याध प्रब्रवीहि यथातथम् ॥ ५६

व्याध उवाच ।

यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ५७

कामक्रोधौ वशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम् ।
धर्म इत्येव संतुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ५८
न तेषां विद्यतेऽवृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम् ।
आचारपालनं चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ५९
गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च ।
एतच्चतुष्टयं ब्रह्मजिज्ञासाचारेषु नित्यदा ॥ ६०
शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ।
यामयं लभते तुष्टिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६१
वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
दमस्योपनिषत्त्यागः शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६२
ये तु धर्ममसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः ।
अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ ६३

लोभमोहौ (for 'मेव). — After 54^{ab}, T₂ G₁. 2. 4 M ins.:

1015* तस्मात्तौ विदुषां विप्र वर्जनीयौ प्रधानतः ।

— T₁ om. 54^c-57^b. — °) T₂ G₂. 4 पापान्. K₃ वि-
पश्यन्ति (for व्यव). — B₃ om. 54^{ef}. — °) Ś₁ K₁. 2
T₂ G₃ M₁ अधर्माः; K₃ 'धर्म्यः; K₄ 'धर्मो (for 'धर्मा').
— °) Ś₁ पापा; K₃. 4 कूप (for कूपा). K₃. 4 आवृतः.

55 T₁ om. 55 (cf. v.l. 54). — °) D₁ T₂ G₂. 4
एषां; G₃ M₁ येषां (for तेषां). D₁ धर्माः; T₂ G₁. 2. 4 M
पंच (for दमः). — °) K₃ धर्मसंस्तुताः; B₄ 'संस्थिताः; D₅
'संयुताः. G₂ शिष्टाचारेषु नित्यदा. — °) D₅ G₄ सर्वोः; G₁
'वै (for 'वै). — °) G₄ शिष्टाचाराः. K₁ G₁. 4 M₁
सुदुर्लभाः. — After 55, B₁. 3 Dc Dn₂ D₂. 3 G₂. 4 add
a colophon (adhy. no. G₂. 4 201).

56 T₁ om. 56 (cf. v.l. 54). — °) G₁ M₂ च (for
तु). K₁ M₂ महाप्राज्ञः; K₃ 'प्रज्ञो; K₄ Dc D₁ T₂ G₂. 4
'प्राज्ञः; M₁ 'राज. — °) M₂ शिष्टाचारः. B₁ इह (for अहं).
— °) D₁ G₁. 2 M₁ विद्यामिति. — After 56^{cd}, N
(except Ś₁) G₃ ins.:

1016* एतदिच्छामि भद्रं ते श्रोतुं धर्मभृतां वर ।;
while T₂ G₁. 2. 4 M ins. (a v.l. of 57^{cd}):

1017* पञ्च कानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।

— Ś₁ om. 56^{ef}. — M₂ reads 56^{ef}-57^{cd} after 64^{ab}
(cf. 1018*). — °) N (Ś₁ om.) त्वत्तो (for एतन्).
— °) K₁. 3 तद्वीवि; K₃. 4 B Dc Dn D₂-6 तद्वीहि;
D₁ तन्मे ब्रूहि.

57 T₂ om. 57; T₁ om. 57^{ab} (cf. v.l. 54). For

M₂ cf. v.l. 56. — Ś₁ K₁. 2 धर्मव्याधः (for व्याध उ°).
— Ś₁ om. 57. — °) G₄ transp. वेदाः and सत्यं. D₅
वा (for च). B₂ 'पुंगव (for 'सत्तम).

58 °) T₂ च मोहं च (for वशे कृत्वा). — °) K₃. 4
D₁-3 मोहम् (for लोभम्). Ś₁ K₁. 2 D₅ दंभमोहमना (Ś₁
'दा)र्जव. — °) K₃ Dc₁ Dn D₄. 6 धर्मम् (for धर्म).
D₁. 2 संहृष्टास् (for संतुष्टास्). — °) B₁ D₃ transp. ते
and शिष्टाः. G₁ 'सत्तमाः (for 'संमताः).

59 °) D₂ यद् (for न). D₁. 2. 5 येषां (for तेषां).
D₁ T₁ G₁. 2. 4 M₁ भिद्यते (for विद्यते). Ś₁ K विन्तः; D₃
पापं (for ऽवृत्तं). — °) B₁ धर्मस्वाध्यायः. Ś₁ 'शूलिनां; K₃
'शिल्पनां; K₃ D₅ 'शीलतां; K₄ 'वर्तिनां. — °) Ś₁ K₁. 2
आचाराचरणं. Dc चापि (for चैव).

60 °) K₃. 4 D₁-3 धैर्यम्; B₃ नित्यम् (for सत्यम्).
— °) Ś₁ K D₂. 3. 5 नित्यशः (for नित्यदा).

61 °) D₁ मतिं (for मनः). — °) Dc₃ प्रतिश्रुत्य. B₃
च नित्यशः. — °) G₂ यामया; G₄ 'तं; M 'लं (for 'यं).
M₂ भजते (for लभते). Dn D₄. 6 वृत्तिं (for तुष्टिं). — °)
Ś₁ शक्याप्तुम्; K₁ शक्यामतो; K₄ D₂. 3. 5 शक्या ततो; D₁
शक्या त्वतो; T G₁. 2. 4 M₂ शक्यमतो (for शक्या ह्यतो).

63 G₄ om. 63^{ab}. — °) B₂ च (for तु). Ś₁ K
D₁-3. 5 धर्ममसूयन्ति (K₃. 4 'तं); B₁. 2. 4 Dc Dn D₄. 6
G₁. 3 धर्मानसूयन्ते. — °) K₄ अपथे; G₄ अन्यथा (for अपथा).
G₄ चरतां (for गच्छतां). — °) K₁. 2 अनुतापोपि; K₄ B₁. 2
'यातो; D₂ 'गतां (for 'यातापि). Dn D₄. 6 च (for
[अ]पि). D₅ नश्यति (for पीड्यते).

ये तु शिष्टाः सुनियताः श्रुतित्यागपरायणाः ।
धर्म्यं पन्थानमारूढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ६४
नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता नराः ।
उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्या धर्मार्थदर्शिनः ॥ ६५
नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्क्रूरान्पापमतौ स्थितान् ।
त्यज ताञ्ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥ ६६
कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ ६७
क्रमेण संचितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान् ।
शिष्टाचारे भवेत्साधू रागः शुक्लेव वाससि ॥ ६८
अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् ।
अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ।

सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठां तु प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ ६९
सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ।
आचारश्च सतां धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥ ७०
यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः स्वां स्वां प्रकृतिमश्नुते ।
पापात्मा क्रोधकामादीन्दोषानामोत्यनात्मवान् ॥ ७१
आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ।
अनाचारस्त्वधर्मेति एतच्छिष्टानुशासनम् ॥ ७२
अकुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहंकारमत्सराः ।
ऋजवः शमसंपन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥ ७३
त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनस्विनः ।
गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्त्युत ॥ ७४
तेषामदीनसत्त्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् ।

C. 3. 13780
B. 3. 207. 80
K. 3. 211. 21

64 T₁ om. 64^a-65^b. Before 64, M₂ ins. कौशिकः.
— ^a) Ś₁ तु (for सु). — ^b) K₂ श्रुतत्यागं; K₄ श्रुत्यायासं;
B₁ श्रुतियोगं; D₃ शुचित्यागं. — After 64^{ab}, M₂ reads
56^{ef}-57^{cd}; viz.:

1018* एतन्महामते व्याध प्रब्रवीहि यथातथम् ।
व्याधः ।

यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
पञ्चेतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।

— G₄ om. 64^{cd}. — ^c) B D (except D₂) T₃ धर्मः;
G₃ धर्म (for धर्म्यं). B₁ आश्रित्य (for आरूढाः). — ^d)
Ś₁ K D₁-3. 5 सत्यव्रतः; M₂ सत्यान्धर्मः. B₁ स्वधर्मपरमैषिणः.

65 T₁ om. 65^{ab} (cf. v.l. 64). — ^a) G₄ प्रयच्छन्ति.
Ś₁ K₁. 2 तु यां; D₅ तु ये (for परां). — ^b) Ś₁ K₁. 2 G₂. 4
चाररता; K₃. 4 D₁-3. 5 T₂ चारतया. B₂. 4 D_n D₄. 6
जनाः; T₂ तु मे (for नराः). — ^d) K₃ स्थिता; K₃ D₅
स्थित्यां; G₁ सत्य- (for स्थित्या).

66 ^a) Ś₁ K₁-3 नास्तिका भिन्नमर्यादा. — ^b) Ś₁ K₁. 2
नराः; K₃ D₁-3. 5 नरान्; B₂ पापान्; T₁ घोरान् (for क्रूरान्).
K₂. 3 पापमतः; K₄ न्यायमते; B₂. 4 D₅. 6 G₁. 2. 4 पापमते.
Ś₁ K₁. 2 स्थिताः; B₁ नरान्; B₂ स्मृतान् (for स्थितान्).
— ^d) K₃ B₂ G₄ M₂ उपसेव च; K₄ D₁ उपसेवया.

67 ^a) Ś₁ K₁. 2 B₄ कामक्रोधः. K₄ D₁. 3 ग्राहवर्ती.
— ^c) B₂ D₂. 3. 5 धृतिमतीं (B₂ ति). — ^d) B₂ जन्म-
दुःखानि; S (except G₂. 3) तानि दुर्गाणि.

68 ^a) B₄ चरतो (for संचितो). — ^c) K₁ G₁ M
शिष्टाचारे. — ^d) K₄ D₃. 5 G₂ रागः शुक्ल इवांबरे.

69 B₃ om. 69^{ab}. — ^b) Ś₁ K₁ दमः; K₃ D₁. 2 T₁
M पदं (for परम्). K₂ स्थितं दमः; T₂ हितदुतः. — K₃
M om. (hapl.) 69^d-70^c. — ^d) D₁ धर्मे (for सत्ये).
— ^e) K₁. 2 T G₁. 2. 4 सत्यं (for सत्ये). Ś₁ K₁ T₁ G₄
प्रतिष्ठानं; K₂ प्रतिष्ठानि; T₂ G₁. 3 प्रतिष्ठां तं.

70 K₃ M om. 70^{abc} (cf. v.l. 69). — ^b) Ś₁
K₁. 2. 4 D₁. 2 निषेवणं; D₃ (marg. sec. m. as in text)
निषेविणं. — ^d) S (except G₃) संतो ह्या (T₂ प्या)-
चारं.

71 ^b) K₄ B₁. 2 Dc Dn D₃. 4. 6 G₃ स स्वां; B₃ स
तां; B₄ स तत्; T₂ तां स्वां (for स्वां स्वां). — ^c) T₁ मोहा-
दीन् (for कामादीन्). — ^d) K₃ D₁. 3. 5 S (except G₃
M₁) प्राप्नोति. K₂ नात्मवान्; D₁ [अनुत्तमान् (for
[अ]नात्मं).

72 ^a) D₁ अदंभो (for आरम्भो). Ś₁ K D₂. 3. 5
त्यागयुक्तो. — ^b) K₄ D₂. 3 स तु; T G₄ M सर्वो; G₁ सर्वः;
G₂ स वै (for स हि). Ś₁ B₁ स्थितः; D₃ स्मृतं; D₅ श्रुतः
(for स्मृतः). — ^c) K₁ अनाचारास्. K₄ B₂. 4 D₂. 3. 5
त्वधर्मः स्यात्; Dc त्वधर्मेषु; T₁ स्वधर्मश्च (for स्वधर्मेति).
— ^d) Ś₁ K B₄ D₁-3. 5 इति (for एतत्).

73 ^a) B₁ न मृष्यते (for ऽनसू). — ^c) T₁ जंतवः;
G₁ आर्जवः (for ऋजवः). B₁ कामं; Dc शिष्टं; D₅ शम-
मापन्नाः; T₁ सर्वसंपन्नाः; G₂ साधु. — ^d) K₄ प्रशास्तारो;
D₂ शिष्टाचारे. K₃. 4 D₅ [उ]त; D₁. 2 हि (for ते).

74 K₃ om. 74. — ^b) B₄ शुचिमंतो. S (except
T₂ M₁) यशस्विनः. — ^c) K₂ शुश्रूषवे; T₂ शुश्रूषया.

C. 3. 13758
B. 3. 207. 58
K. 3. 210. 61

पापानां विद्वाधिष्ठानं लोभमेव द्विजोत्तम ।
लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नातिबहुश्रुताः ।
अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ॥ ५४
तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः ।
सर्वं हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५५

मार्कण्डेय उवाच ।

स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृच्छत ।
शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ।
एतन्महामते व्याध प्रब्रवीहि यथातथम् ॥ ५६

व्याध उवाच ।

यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ५७

कामक्रोधौ वशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम् ।
धर्म इत्येव संतुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ५८
न तेषां विद्यतेऽवृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम् ।
आचारपालनं चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ५९
गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च ।
एतच्चतुष्टयं ब्रह्मजिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६०
शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ।
यामयं लभते तुष्टिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६१
वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
दमस्योपनिषत्त्यागः शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६२
ये तु धर्ममसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः ।
अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ ६३

लोभमोहौ (for 'मेव). — After 54^{ab}, T₂ G₁. 2. 4 M ins.:

1015* तस्मात्तौ विदुषां विप्र वर्जनीयौ प्रधानतः ।

— T₁ om. 54^c-57^b. — °) T₂ G₂. 4 पापान्. K₃ वि-
पश्यन्ति (for व्यव). — B₃ om. 54^{ef}. — °) Ś₁ K₁. 2
T₂ G₂ M₁ अधर्माः; K₃ 'धर्म्यः'; K₄ 'धर्मो' (for 'धर्मा').
— °) Ś₁ पापा; K₃. 4 कूप (for कूपा). K₃. 4 आवृतः.

55 T₁ om. 55 (cf. v.l. 54). — °) D₁ T₂ G₂. 4
एषां; G₃ M₁ येषां (for तेषां). D₁ धर्माः; T₂ G₁. 2. 4 M
पंच (for दमः). — °) K₃ धर्मसंस्तुताः; B₄ 'संस्थिताः'; D₅
'संयुताः'. G₂ शिष्टाचारेषु नित्यदा. — °) D₅ G₄ सर्वो; G₁
'वै' (for 'वै'). — °) G₄ शिष्टाचाराः. K₁ G₁. 4 M₁
सुदुर्लभाः. — After 55, B₁. 3 Dc Dn₂ D₂. 3 G₂. 4 add
a colophon (*adhy. no.* G₂. 4 201).

56 T₁ om. 56 (cf. v.l. 54). — °) G₁ M₂ च (for
तु). K₁ M₂ महाप्राज्ञः; K₃ 'प्रज्ञो'; K₄ Dc D₁ T₂ G₂. 4
'प्राज्ञः'; M₁ 'राज'. — °) M₂ शिष्टाचारः. B₁ इह (for अहं).
— °) D₁ G₁. 2 M₁ विद्यामीति. — After 56^{cd}, N
(except Ś₁) G₃ ins.:

1016* एतदिच्छामि भद्रं ते श्रोतुं धर्मभृतां वर ।;
while T₂ G₁. 2. 4 M ins. (a v.l. of 57^{cd}):

1017* पञ्च कानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।

— Ś₁ om. 56^{ef}. — M₂ reads 56^{ef}-57^{cd} after 64^{ab}
(cf. 1018*). — °) N (Ś₁ om.) त्वत्तो (for एतत्).
— °) K₁. 2 तद्वीथिः; K₃. 4 B Dc Dn D₂-6 तद्वीथिः;
D₁ तन्मे ब्रूहि.

57 T₂ om. 57; T₁ om. 57^{ab} (cf. v.l. 54). For

M₂ cf. v.l. 56. — Ś₁ K₁. 2 धर्मव्याधः (for व्याध उ°).
— Ś₁ om. 57. — °) G₄ transp. वेदाः and सत्यं. D₅
वा (for च). B₂ 'पुंगव' (for 'सत्तम').

58 °) T₂ च मोहं च (for वशे कृत्वा). — °) K₃. 4
D₁-3 मोहम् (for लोभम्). Ś₁ K₁. 2 D₅ दंभमोहमना (Ś₁
'दा')र्जव. — °) K₂ Dc₁ Dn D₄. 6 धर्मम् (for धर्म).
D₁. 2 संहृष्टास् (for संतुष्टास्). — °) B₁ D₃ transp. ते
and शिष्टाः. G₁ 'सत्तमाः' (for 'संमताः').

59 °) D₂ यद् (for न). D₁. 2. 5 येषां (for तेषां).
D₁ T₁ G₁. 2. 4 M₁ भिद्यते (for विद्यते). Ś₁ K विन्तः; D₃
पापं (for ऽवृत्तं). — °) B₁ धर्मस्वाध्यायः. Ś₁ 'शूलिनां'; K₃
'शिल्पनां'; K₃ D₅ 'शीलतां'; K₄ 'वर्तिनां'. — °) Ś₁ K₁. 2
आचाराचरणं. Dc चापि (for चैव).

60 °) K₃. 4 D₁-3 धैर्यम्; B₃ नित्यम् (for सत्यम्).
— °) Ś₁ K D₂. 3. 5 नित्यशः (for नित्यदा).

61 °) D₁ मति (for मनः). — °) Dc₂ प्रतिश्रुत्य. B₃
च नित्यशः. — °) G₂ यामया; G₄ 'तं'; M 'लं' (for 'यं').
M₂ भजते (for लभते). Dn D₄. 6 वृत्ति (for तुष्टि). — °)
Ś₁ शक्याप्तम्; K₁ शक्यामतो; K₄ D₂. 3. 5 शक्या ततो; D₁
शक्या त्वतो; T G₁. 2. 4 M₂ शक्यमतो (for शक्या ह्यतो).

63 G₄ om. 63^{ab}. — °) B₂ च (for तु). Ś₁ K
D₁-3. 5 धर्ममसूयन्ति (K₃. 4 'तं'); B₁. 2. 4 Dc Dn D₄. 6
G₁. 3 धर्मानसूयन्ते. — °) K₄ अपथे; G₄ अन्यथा (for अपथा).
G₄ चरतां (for गच्छतां). — °) K₁. 2 अनुतापोपि; K₄ B₁. 2
'यातो'; D₂ 'गतां' (for 'यातापि'). Dn D₄. 6 च (for
[अ]पि). D₅ नश्यति (for पीड्यते).

ये तु शिष्टाः सुनियताः श्रुतित्यागपरायणाः ।
धर्म्यं पन्थानमारूढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ६४
नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता नराः ।
उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्या धर्मार्थदर्शिनः ॥ ६५
नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्क्रूरान्पापमतौ स्थितान् ।
त्यज ताञ्ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥ ६६
कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ ६७
क्रमेण संचितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान् ।
शिष्टाचारे भवेत्साधू रागः शुक्लेव वाससि ॥ ६८
अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् ।
अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ।

सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठां तु प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ ६९
सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ।
आचारश्च सतां धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥ ७०
यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः स्वां स्वां प्रकृतिमश्नुते ।
पापात्मा क्रोधकामादीन्दोषानामोत्यनात्मवान् ॥ ७१
आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ।
अनाचारस्त्वधर्मेति एतच्छिष्टानुशासनम् ॥ ७२
अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहंकारमत्सराः ।
ऋजवः शमसंपन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥ ७३
त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनस्विनः ।
गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्त्युत ॥ ७४
तेषामदीनसत्त्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् ।

C. 3. 13780
B. 3. 207. 80
K. 3. 211. 21

64 T₁ om. 64^a-65^b. Before 64, M₃ ins. कौशिकः.
— ^a) Ś₁ तु (for सु-). — ^b) K₂ श्रुतत्यागं; K₄ श्रुत्यायासं;
B₁ श्रुतियोगं; D₃ शुचित्यागं. — After 64^{ab}, M₃ reads
56^{ef}-57^{cd}; viz.:

1018* एतन्महामते व्याध प्रब्रवीहि यथातथम् ।

व्याधः ।

यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।

पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।

— G₄ om. 64^{cd}. — ^c) B D (except D₂) T₂ धर्मः;
G₃ धर्म (for धर्म्यं). B₁ आश्रित्य (for आरूढाः). — ^d)
Ś₁ K D₁-3. 5 सत्यव्रतः; M₃ सत्यान्धर्मः. B₁ स्वधर्मपरमैषिणः.

65 T₁ om. 65^{ab} (cf. v.l. 64). — ^a) G₄ प्रयच्छन्ति.
Ś₁ K₁. 2 तु यां; D₅ तु ये (for परां). — ^b) Ś₁ K₁. 2 G₂. 4
चाररता; K₃. 4 D₁-3. 5 T₂ चारतया. B₂. 4 D_n D₄. 6
जनाः; T₂ तु मे (for नराः). — ^d) K₃ स्थिता; K₃ D₅
स्थित्यां; G₁ सत्य- (for स्थित्या).

66 ^a) Ś₁ K₁-3 नास्तिका भिन्नमर्यादा. — ^b) Ś₁ K₁. 2
नराः; K₃ D₁-3. 5 नरान्; B₂ पापान्; T₁ घोरान् (for क्रूरान्).
K₂. 3 पापमतः; K₄ न्यायमते; B₂. 4 D₅. 6 G₁. 2. 4 पापमते.
Ś₁ K₁. 2 स्थिताः; B₁ नरान्; B₂ स्मृतान् (for स्थितान्).
— ^d) K₃ B₂ G₄ M₃ उपसेव च; K₄ D₁ उपसेवया.

67 ^a) Ś₁ K₁. 2 B₄ कामक्रोधः. K₄ D₁. 3 ग्राहवर्ती.
— ^c) B₂ D₂. 3. 5 धृतिमतीं (B₂ 'ति). — ^d) B₂ जन्म-
दुःखानि; S (except G₂. 3) तानि दुर्गाणि.

68 ^a) B₄ चरतो (for संचितो). — ^c) K₁ G₁ M
शिष्टाचारो. — ^d) K₄ D₅. 5 G₂ रागः शुक्ल इवांबरे.

69 B₃ om. 69^{ab}. — ^b) Ś₁ K₁ दमः; K₃ D₁. 2 T₁
M पदं (for परम्). K₂ स्थितं दमः; T₂ हितदुतः. — K₃
M om. (hapl.) 69^d-70^c. — ^d) D₁ धर्मे (for सत्ये).
— ^e) K₁. 2 T G₁. 2. 4 सत्यं (for सत्ये). Ś₁ K₁ T₁ G₄
प्रतिष्ठानं; K₂ प्रतिष्ठानि; T₂ G₁. 2 प्रतिष्ठां तं.

70 K₃ M om. 70^{abc} (cf. v.l. 69). — ^b) Ś₁
K₁. 2. 4 D₁. 2 निषेवणं; D₃ (marg. sec. m. as in text)
निषेविणं. — ^d) S (except G₃) संतो ह्या (T₂ 'प्या)-
चारं.

71 ^b) K₄ B₁. 2 Dc Dn D₃. 4. 6 G₃ स स्वां; B₃ स
तां; B₄ स तत्; T₂ तां स्वां (for स्वां स्वां). — ^c) T₁ मोहा-
दीन् (for कामादीन्). — ^d) K₃ D₁. 3. 5 S (except G₃
M₁) प्राप्नोति. K₂ नात्मवान्; D₁ [अ]नुत्तमान् (for
[अ]नात्मं).

72 ^a) D₁ अर्दभो (for आरम्भो). Ś₁ K D₂. 3. 5
त्यागयुक्तो. — ^b) K₄ D₂. 3 स तु; T G₄ M सर्वो; G₁ सर्वः;
G₂ स वै (for स हि). Ś₁ B₁ स्थितः; D₃ स्मृतं; D₅ श्रुतः
(for स्मृतः). — ^c) K₁ अनाचारास्. K₄ B₂. 4 D₂. 3. 5
स्वधर्मः स्यात्; Dc स्वधर्मेषु; T₁ स्वधर्मश्च (for स्वधर्मेति).
— ^d) Ś₁ K B₄ D₁-3. 5 इति (for एतत्).

73 ^a) B₁ न मृष्यते (for ऋष्यं). — ^c) T₁ जंतवः;
G₁ आर्जवः (for ऋजवः). B₁ कामं; Dc शिष्टं; D₅ शम-
मापन्नाः; T₁ सर्वसंपन्नाः; G₂ साधुः. — ^d) K₄ प्रशास्तारो;
D₂ शिष्टाचारे. K₃. 4 D₅ [उ]त; D₁. 2 हि (for ते).

74 K₃ om. 74. — ^b) B₄ शुचिंमते. S (except
T₂ M₁) यशस्विनः. — ^c) K₂ शुश्रूषवे; T₂ शुश्रूषया.

C. 3. 13791
B. 3. 207. 80
K. 3. 211. 21

स्वैः कर्मभिः सत्कृतानां घोरत्वं संप्रणश्यति ॥ ७५
तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
धर्मं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः ॥ ७६
आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः ते सन्तः स्वर्गगामिनः ॥ ७७
वेदोक्तः परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ।
शिष्टाचीर्णश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ ७८
पारणं चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ।
क्षमा सत्यार्जवं शौचं शिष्टाचारनिदर्शनम् ॥ ७९
सर्वभूतदयावन्तो अहिंसानिरताः सदा ।
परुषं न प्रभाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः ॥ ८०

शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसंचये ।
विपाकमभिजानन्ति ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ८१
न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकहितैषिणः ।
सन्तः स्वर्गजितः शुक्लाः संनिविष्टाश्च सत्पथे ॥ ८२
दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ।
सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ८३
सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
दाननित्याः सुखाल्लोकानामुवन्तीह च श्रियम् ॥ ८४
पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ।
अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः ॥ ८५
लोकयात्रां च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ।

— ^a) B₂ T₁ ते; D₂. ३ ये; B₄ [अ]ति (for [उ]त).

75 B₂ om. 75^{ab}. — ^a) B₃. 4 Dc Dn D₄. 6 G₃ अहीनसत्वानां. — ^b) G₂. 4 M₁ 'धर्मिणां. — ^c) Ś₁ K D₁-३. ६ संवृ'; T G₁. ३ M₁ संस्कृ' (for सत्कृ'). — ^d) B₄m त्रिविधं कर्मलक्षणं (cf. 78^d).

76 ^a) D₁ तत्; D₅ ते (for तं). K₄ D₃ समाचारम्; T₁ सदापरम्; G₂ सदाचार्यम्. Ś₁ T₂ G₁. ३ आचार्यं; K₂ आश्रित्य; D₅ अत्यर्थं (for आश्चर्यं). B₄ सदाचारं समाख्याय. — ^c) Ś₁ K₁. ३ G₂ धर्म्यं.

77 ^a) G₁ कामं; G₂ नामं (for मानं). — ^c) B₁ श्रुतवन्तो जितक्रोधाः; D₅ श्रुतिवित्तोपसंपन्नाः; G₁ श्रुतित्यागोप'. — ^d) Ś₁ D₁ ते नराः; B₄m ते वृद्धाः; Dc ते सर्वे; D₅ संतो वै (for ते सन्तः). Ś₁ K₁. ३ B₂. 4 (m as in text) Dc₁ स्वर्गवासिनः. Dn D₄. 6 G₃ संतः स्वर्गनिवासिनः.

78 ^a) S (except T₂ G₃) प्रथमो (for परमो). — ^b) Ś₁ K B₄ D₁-३. ६ धर्मशास्त्रगतोपरः. — ^c) Ś₁ शिष्टाशीलाश्च; K₂ B D (except D₁-३) G₃ शिष्टाचारश्च; T₁ 'चीर्णं च; T₂ शीलं चीर्णं च.

79 ^a) B₁ D₅ S (except M₂) धारणं; B₄ Dc₁ पारणं. S (except G₃) वेदानां (for विद्या'). — ^b) Ś₁ तीर्थानां चाव'. — ^d) B₁ सदाचारस्य दर्शनं; B₃ Dc Dn D₄. 6 G₃ सतामाचारदर्शनं (Dc 'लक्षणं).

80 ^b) To avoid hiatus, Ś₁ K D₁-३. ६ S (except G₃ M₁) अहिंसा' (for अहिंसा'). — ^c) B₁. ३ Dc न प्रभाषन्ति; B₂ Dn D₄. 6 G₃ च न भाषन्ति. D₅ पुरुषाश्च प्रभाषन्तः. — ^d) B₄ जनप्रियाः; Dc द्विजप्रियाः; T G₁ द्विजातयः.

81 ^b) K₃ B Dc D₅ G₃ फलसंचयं; T G₂. 4 M₂ सफ-

लाश्रयं; G₁ फलसंश्रयं; M₁ फलसंगिनां. — ^c) K₃ अवजानं-
तस्. — ^d) = 83^d. M₂ ये (for ते).

82 M₂ om. 82^a-84^b; T₁ G₁ om. (hapl.) 82-83; G₄ om. 82^{ab}. — ^a) M₁ त्यागो' (for न्यायो'). — ^b) B₁ D₅ सर्वभूतं; T₂ G₂ सर्वलोकहिते रताः; M₁ स्वर्गमार्गाभिकां क्षिणः. — K₃ om. (hapl.) 82^c-83^b. — ^c) Ś₁ K₁ 'जिताः. B₃ शुक्लाः; Dc शुद्धाः; T₂ G₄ शक्त्याः; G₂ शक्त्याः (for शुक्लाः). M₁ संतः सर्वजिताकांक्षाः. — ^d) G₂ संनि-
कृष्टा'.

83 T₁ G₁ M₂ om. 83; K₃ om. 83^{ab} (cf. v.l. 82). — ^a) D₅ दातारः संग्रहीतारो. — ^b) Ś₁ K₁. ३ D₅ 'कांक्षिणः. — B Dn D₄. 6 G₃ transp. 83^{cd} and 84^{ab}. — 83^d=81^d.

84 G₄ M₂ om. 84^{ab} (for M₂ cf. v.l. 82). B Dn D₃. 6 G₃ transp. 83^{cd} and 84^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁. ३ सर्वे प्रजाः शास्त्रवन्तस्; K₃. 4 Dc₂ D₂ M₁ सर्वे पूज्याः श्रुतवन्तस्; D₁. ६ श्रुतवन्तः सर्वपूज्यास्; T G₁. ३ संतः (T₂ G₂ सद्भिः) पूज्याः श्रद्धधानास्. — ^c) B Dc Dn D₄. 6 G₃ दाननिष्ठाः (B₃ Dn₁. n₂ D₅ 'शिष्टाः). B₂ G₁ शुभाल्लोकान्; T₂ स्वकांछो-
कान्; G₂. 4 शुभान्याशु. — ^d) K₄ D₅ G₂. 4 M₂ प्राप्नु' (for आप्नु'). Dc च प्रियं; T₁ शाश्वतं; T₂ चाश्रयान्.

85 ^a) Ś₁ K D₁-३ T₂ G₂ [अ]पि (for च). — ^b) M₁ भृत्यानर्थसमा'. — K₃ om. 85^{cd}. — ^c) G₂. 4 अपि (for अति-). — ^d) Ś₁ K₁. ३. 4 D₁-३. ६ transp. सन्तः and सद्भिः.

86 M₂ om. 86-90; G₄ om. 86^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁. ३ प्रः; G₃ न (for च). — ^b) T₁ धर्माधर्मं; G₁ धर्मात्मात्म'.

एवं सन्तो वर्तमाना एधन्ते शाश्वतीः समाः ॥ ८६
अहिंसा सत्यवचनमानुशंस्यमथार्जवम् ।
अद्रोहो नातिमानश्च द्वीस्तितीक्षा दमः शमः ॥ ८७
धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ।
अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसत्कृताः ॥ ८८
त्रीण्येव तु पदान्याहुः सतां वृत्तमनुत्तमम् ।
न दुह्येचैव दद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेत् ॥ ८९
सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः करुणवेदिनः ।
गच्छन्तीह सुसंतुष्टा धर्म्यं पन्थानमुत्तमम् ।
शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ॥ ९०

अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ।
कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणम् ॥ ९१
कर्मणा श्रुतसंपन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ।
शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्मेष्वतन्द्रिताः ॥ ९२
प्रज्ञाप्रासादमारुह्य मुह्यतो महतो जनान् ।
प्रेक्षन्तो लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तम ।
अतिपुण्यानि पापानि तानि द्विजवरोत्तम ॥ ९३
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
शिष्टाचारगुणान्ब्रह्मन्पुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ९४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

— ^a) K₃. 4 B D (except D₅) G₃ त्वेधन्ते (for ए^a).
87 K₃ D₃ M₂ om. 87 (for M₂ cf. v.l. 86). — ^b)
B₄ D₁. 5 T M₁ तथा^a (for अथा^a). — ^{cd}) Ś₁ K₁. 2 Dc₁
D₄. 6 G₃ [S]नभिमानश्च; B Dc₃ Dn नाभिमानश्च. T₂
अद्रोहो गुरुभूतेषु तितिक्षा च दमः शमः.
88 M₂ om. 88 (cf. v.l. 86). — ^a) Ś₁ K B₂ D₁-3
T₂ हीमन्तो (for धी^a). B₂ बुद्धि^a (for धृति^a). — ^c) T₂
G₁. 4 अकामदोष^a. — ^d) K₃ B₄ D₁ लोकसंमताः; B₂ Dn
D₄. 6 G₃ साक्षिणः.
89 M₂ om. 89 (cf. v.l. 86). — ^a) Ś₁ K₁. 2 D₅
हि; T₁ च; T₂ G₂. 4 [अ]त्र (for तु). B₁-3 Dc Dn D₄. 6
G₃ सतामाहुः; G₂. 4 पराण्याहुः. — ^b) K₃. 4 B₄ D₁-3. 5
सतां व्रतम्; B₁-3 Dc Dn D₄. 6 G₃ संतः पदम्. T₂ G₁. 4
अनुस्मरन् (for अनुत्तमम्). — ^c) B₁-3 D (except D₁-3. 5)
G₃ transp. दुह्येत् and चैव.

90 M₂ om. 90 (cf. v.l. 86). — ^a) Ś₁ K B₄ D₁-3
हि (for च). — ^b) T₂ करुणवेदिनस्तथा. — ^c) Dc हि (for
[इ]ह). K₄ Dc₁ D₁ ससंतुष्टा; T सुखं तुष्टा. — ^d) K₂
B₁. 2. 4 Dc₁ Dn D₃. 4-6 धर्म्य^a; T₁ सत्यं (for धर्म्य^a). — G₄
om. 90^a-91^a; D₃ om. (hapl.) 90^a-92^b. — ^f) K₂
सुनिश्चितं; K₄ सनातनः; B₁ Dc सुनिश्चितः. Ś₁ येषां धर्माः
सुनिश्चिताः.

91 D₃ G₄ om. 91 (cf. v.l. 90). — ^d) T₁ निषे-
विणः; T₂ G₂ निषेवितः; M निषेवितं.

92 D₃ om. 92^{ab} (cf. v.l. 90). — ^a) K₁ T G₁. 2. 4
M₁ कर्मिणः (K₁ M₁ मंणा; T₂ मंण्याः) श्रुतसंपन्नाः; K₄
B₂-4 Dc Dn D₁. 4. 6 G₃ कर्म च (K₄ B₂. 3 वा; D₄. 6 चा)

श्रुतसंपन्नं. ✽ Cn: कर्मणेति गौडपाठे कर्मणा श्रुतेन च संपन्न-
मित्यर्थः । ✽ — ^b) Ś₁ K D₂. 5 धर्मम् (for मार्गम्). D₅
अनुव्रतं (for अनुत्तमम्). S (except G₃) सतां मार्गगता-
स्तथा. — ^c) K₄ B₂ D₂ G₄ निषेवन्तो. — ^d) B₁-3 D
(except D₁-3. 5) G₃ नित्यं धर्ममनुव्रताः.

93 ^a) Ś₁ K₂-4 D₁. 4 G₃ प्रज्ञाप्रासादम्. Ś₁ आश्रित्य
(for आरुह्य). — ^b) Ś₁ K₁. 2 शोभन्ते; B Dc Dn D₄. 6
G₃ मुच्यन्ते; D₁-3. 5 T₂ G₂ मुह्यन्तो (for मुह्यतो). B₁ Dc
M₂ जनाः; B₂-4 Dn D₄. 6 G₃ भयात्. — ^c) Ś₁ K₃ Dc₁
D₂ T G₂. 4 प्रेक्षन्ते; K₁ Dc₃ D₁. 5 प्रेक्ष्यन्ते (K₁ ति); K₂. 4
प्रेक्षन्ति. — ^d) K₂ T₂ G₂. 4 M₂ द्विजोत्तमाः. — B G₄ om.
(hapl.) 93^{ef}. — ^e) T G₁. 2 M दानानि (for पापानि).
— ^f) S (except G₃; G₄ om.) द्विजवरात्मज. — After
93, K₄ repeats 77^e-78^d.

94 ^b) Ś₁ K D₁-3. 5 यथाश्रुति. — ^c) B₁. 2. 4 Dc
Dn D₄. 6 G₃ चारगुणं; D₅ चारं महद्; T₂ चारक्रमान्.
— ^d) Ś₁ K₁. 2 B₁. 4 द्विजोत्तम.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₂ Dn₂ T₂
G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: G₁ मार्कण्डेयसमस्या; G₂
समाख्या. K₃. 4 B D G₃ M₂ (all om. sub-parvan
name) mention only पतिव्रतो (D₅ धर्मव्याधो) पाख्यान.
— Adhy. name: G₁ धर्मव्याधकौशिकसंवादः; G₂ कौशिक-
व्याधसंवादो शिष्टाचारलक्षणकथनं. — Adhy. no. (figures,
words or both): Dn₁. n₃ D₁ 206; Dn₂ 205; T G₁
M (M₂ sup. lin.) 201 (M₂ orig. 203); G₂. 4 202.
— Śloka no.: Dn 99; D₁ 41.

C. 3. 13802
B. 3. 208. 1
K. 3. 212. 1

मार्कण्डेय उवाच ।

स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
यदहं ह्याचरे कर्म घोरमेतदसंशयम् ॥ १
विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्दुस्तरं हि पुराकृतम् ।
पुराकृतस्य पापस्य कर्मदोषो भवत्ययम् ।
दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन्विधाते यत्तवानहम् ॥ २
विधिना विहिते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ।
निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम ॥ ३
येषां हतानां मांसानि विक्रीणामो वयं द्विज ।
तेषामपि भवेद्धर्म उपभोगेन भक्षणात् ।
देवतातिथिभृत्यानां पितॄणां प्रतिपूजनात् ॥ ४

ओषध्यो वीरुधश्चापि पशवो मृगपक्षिणः ।
अन्नाद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ५
आत्ममांसप्रदानेन शिबिरौशीनरो नृपः ।
स्वर्गं सुदुर्लभं प्राप्तः क्षमावान्द्विजसत्तम ॥ ६
राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
द्वे सहस्रे तु वध्यन्ते पशूनामन्वहं तदा ॥ ७
समांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ।
अतुला कीर्तिरभवन्नृपस्य द्विजसत्तम ।
चातुर्मास्येषु पशवो वध्यन्त इति नित्यशः ॥ ८
अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन्वध्यन्ते सततं द्विजैः ।

199

1 °) K₃ यद्यहं ह्यां; K₄ D₁. 3 अहं यदां (for यदहं ह्यां). Ś₁ K₁ B₄ ह्याचरं; K₃ D_c समाचरे (hypermetric); K₄ D₁. 2. 5 [आ]चरं; B₁-3 D_n D_s. 4. 6 G₃ आचरे; G₁ ह्याचरं (for ह्याचरे). — °) D₁ घोररूपम् (for 'मेतद्'). D₅ (m as in text) अनावृतं (for असंशयम्).

2 °) K₄ B₂. 4 विप्र (for ब्रह्मन्). — D₄ om. (hapl.) 2^b-2^c. — °) S (except G₃ M₂) पुरातनं (for पुरा कृतम्). — °) Ś₁ K₁. 2 D₅ दोषस्य (for पापस्य). — °) B₂ शिरसा (for दोषस्य). B₁-3 D_c D₆ T₂ G₃ M₁ तस्य (for [पु]तस्य). Ś₁ K₂. 4 D₁-3. 5 वा; B₄ च (for वै). — °) Ś₁ K₁. 2. 4 D₂. 3 (before corr.) निघाति; K₃ D₃ (after corr.) T₂ निघाते; B₁ विदिस्वा; T₁ निपाते; G₂. 4 निष्कृतौ (for विघाते). Ś₁ K₃ D₅. 5 भवेत् (for अहम्).

3 °) Ś₁ K B₁. 3 D_c D_n D₂-4. 6 G₃ हि हते; B₂ D₅ [अ]भिहते; B₄ T₁ M₂ विहितं. — °) B₁. 3 पातको. B₄ महान् (for भवेत्).

4 °) D₅ तेषां; G₁. 4 M₁ एषां. T₁ मांसानां. — °) K₂-4 D₁ M₁ विक्रीणीमो; B₄ T₁ 'णीम; M₂ 'णाम. B₁-3 D_c D_n D₄. 6 G₃ विक्रीणामीह वै द्विज; D₅ विक्रीणीमो द्विजोत्तम. — °) B₁. 3. 4 T₁ G₁ M कर्म (for धर्म). — °) B₁. 2. 4 D_n D₅. 6 T₁ उपयोगेन. K₄ G₄ रक्षणात्; B₁. 3 D_c D₅ भक्षणम्; D_n D₄ G₃ भक्षणे; T₁ G₁ कर्मणा. — °)

G₄ 'भूतानां. — °) B D_c D_n D₄. 6 G₃ चापि पूजनम् (B₄ 'नात्); D₅ G₁ प्रतिपूजनम् (G₁ 'ने).

5 °) B₁. 3 D (except D₁-3. 5) G₃ चैव (for चापि). — °) K₁. 2 अनादिभूता. Ś₁ भूतस्य; B₂ भूतानाम् (for लोकस्य). — 5^d=9^b.

6 °) B₁-3 D_n G₃ 'प्रसादेन. — °) B₁. 2. 4 D_c D_n D₄. 6 G₃ सुदुर्गमं; B₃ दुर्गमनं.

7 °) D₅ महाध्वरे. — S (except G₃) om. 7^{cd}. — °) K₁. 2 द्वि (for द्वे). Ś₁ K₂. 3 D₁. 5 वध्यन्ते. — °) Ś₁ K B₁. 3 D_c D₁-3. 5 प्रत्यहं (for अन्वहं). K₄ D_c D₁-3 सदा (for तदा). — B D_c D_n D₄. 6 G₃ ins. after 7: T G₁. 2. 4 M (which all om. 7^{cd}) ins. after 7^{ab}:

1019* अहन्यहनि वध्यन्ते द्वे सहस्रे गवां तथा ।

[T₁ वध्यन्ते; T₂ पच्यन्ते; G₂. 4 पच्यन्ते; M₂ वर्धन्ते. G₁. 2. 4 सहस्रे द्वे (by transp.). B₁. 3 D_c गवां तदा; T G₁. 2. 5 M तु वै गवां.]

8 °) Ś₁ वै तदा; K₁. 2 B₁ नित्यदा; D₁ धीमतः (for नित्यशः). — °) T₁ M प्रीतिर (for कीर्तिर). — °) B₄ मृगस्य; D_c नृपतेर (for नृपस्य). — °) B₂-4 D_n D₄. 6 G₃ 'स्य च (for 'स्येषु). — K₃ om. (hapl.) 8^f-9^c. — °) Ś₁ *श्रुतिः; K₁. 2 D₅ चोच्यते (for नित्यशः).

9 K₃ om. 9^{abc} (cf. v.l. 8). — °) =5^d. Ś₁ K₂ इति च (for इत्यपि). — °) D₅ वध्यन्ते श्रूयते श्रुतिः; T₁ 'ते द्विजसत्तम. — °) K₄ सत्कृताः. Ś₁ विप्रै (for मन्त्रै).

संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवामुवन् ॥ ९
 यदि नैवाग्नयो ब्रह्मन्मांसकामाभवन्पुरा ।
 भक्ष्यं नैव भवेन्मांसं कस्यचिद्विजसत्तम ॥ १०
 अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ।
 देवतानां पितृणां च भुङ्क्ते दत्त्वा तु यः सदा ।
 यथाविधि यथाश्रद्धं न स दुष्यति भक्षणात् ॥ ११
 अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
 भार्या गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ १२
 सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते ।
 सौदासेन पुरा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज ।
 शापाभिभूतेन भृशमत्र किं प्रतिभाति ते ॥ १३
 स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ।

पुराकृतमिति ज्ञात्वा जीवास्येतेन कर्मणा ॥ १४
 स्वकर्म त्यजतो ब्रह्मन्धर्म इह दृश्यते ।
 स्वकर्मनिरतो यस्तु स धर्म इति निश्चयः ॥ १५
 पूर्वं हि विहितं कर्म देहिनं न विमुञ्चति ।
 धात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्मनिर्णये ॥ १६
 द्रष्टव्यं तु भवेत्प्राज्ञ क्रूरे कर्मणि वर्तता ।
 कथं कर्म शुभं कुर्या कथं मुच्ये पराभवात् ।
 कर्मणस्तस्य घोरस्य बहुधा निर्णयो भवेत् ॥ १७
 दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा ।
 द्विजातिपूजने चाहं धर्मे च निरतः सदा ।
 अतिवादातिमानाभ्यां निवृत्तोऽस्मि द्विजोत्तम ॥ १८
 कृपिं साध्विति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ।

C. 3. 13824
B. 3. 208. 23
K. 3. 212. 22

— १) G₁ आमुयुः; G₄ आमुयात्.

10 D₃ om. 10. — ^a) K₃ T G₁ M₂ चै नां; D_c चैवा° (for नैवा°). Ś₁ K₁. 2. 4 D₂. 5 मांसकामा नाभविष्यन्.
 — ^b) Ś₁ lacuna; K₁. 2. 4 D₂. 5 ब्रह्मन्यद्यग्नयः पुरा; D₁ T मांसकामाः पुराभवन्. — K₄ om. 10^c-11^b. — ^c) Ś₁ न चै (for नैव). B D_{c1} D_{n1} D₄. 6 G₃ [अ]भवन् (for भवेन्).

11 K₄ om. 11^{ab}. — ^a) D₂. 3 अथा° (for अत्रा°). K₃ स; S (except G₃) तु (for च). — ^b) T₁ G₁ M मुने मांसस्य भक्षणे. — ^d) Ś₁ K₁. 2 B₁. 3. 4 च; D_n D₄. 6 G₃ [अ]पि (for तु). — ^e) Ś₁ K B₃ D₁-3. 5 यथाशास्त्रं; B₄ D_n D₄. 6 यथाश्रद्धं. — १) B₂-4 D_{c1} D_n D₄. 6 G₃ प्र (for स). G₃. 4 दूष्येत (for दुष्यति).

12 ^a) K₄ भवेदेवम्. — ^b) B₂ इत्येषा वैदिकी श्रुतिः.

13 ^b) S (except G₃ M₁) तत्रापि (for अ°). — ^c) B D (except D₁-3. 5) G₃ तदा (for पुरा). — ^d) Ś₁ K B₂ D₁-3. 5 ब्राह्मणा (for मानुषा). — १) = (var.) 19^f, etc. Ś₁ K₁. 2 इति (for अत्र). Ś₁ K₃. 4 B₁ D_{n2} D₆ M₂ मे (for ते).

14 T₁ om. 14-19; M₂ om. 14-17. — ^a) K₃ B D_c D₃. 5 स्वकर्म. Ś₁ K₁. 3 स्वकर्म इति (Ś₁ 'मैति च') तत्कृत्वा. — ^b) Ś₁ K₁ नित्यदापि (for न त्यजामि).

15 T₁ M₂ om. 15 (cf. v.l. 14); D_n om. 15^{ab} (1). — ^a) K₃. 4 B₁ अधर्मस; B₂-4 T₃ G₁. 2. 4 M₁ स्वधर्म. — D₃ om. 15^{bc}. — ^b) K₃. 4 स्वधर्मम्; B₁ स्वकर्म (for अधर्म). Ś₁ K₁. 2 B₂. 3 D₄-6 G₁. 3 इति (for इह). K₁ चोच्यते; D₆ विश्रुतः (for दृश्यते). — B₃ om. 15^{cd}. — ^c)

K₃ B₄ T₂ G₁. 2. 4 M₁ स्वधर्मेनिरतो. Ś₁ K₁-3 B₄ D₁. 5 च (for तु). K₄ D₃ स्वकर्मणि रतियां च. — ^d) K₄ D₃ स्वधर्म; B₁. 2 D_n D₄. 6 G₃ (by transp.) धर्मः स.

16 T₁ M₂ om. 16 (cf. v.l. 14). — ^a) D₅ यत्पूर्वं; G₁. 2. 4 M₁ कुले हि (for पूर्वं हि). — ^b) G₂. 4 M₁ देही तन् (for देहिनं). B₁ नावमुंचति; D_{c2} न विमुच्यते. — ^c) T₂ G₁. 2. 4 M₁ चायं विधिर् (for विधिरयं). — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 D₂. 3 कर्मसिद्धये; K₃ D₁. 5 निश्चये.

17 T₁ M₂ om. 17 (cf. v.l. 14); G₁ om. 17^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁. 2 द्रष्टव्यं; K₃ B₁. 3 D (except D₁-3) T₂ G₃ द्रष्टव्या; G₂ द्रष्टव्यस. B₁. 3 D (except D₁-3) G₃ प्रज्ञा; B₂. 4 T₂ G₁. 4 M₁ ब्रह्मन्. — ^b) K₂ T₂ वर्तते; D₅ वर्ततां. G₂. 4 M₁ धर्मो धर्मेविनिश्च (M₁ 'र्ण')ये. — ^c) G₁. 2 कुर्यात्. — ^d) G₁. 2 मुच्येत्. D_c कथं मुक्तिः परा स्मृता. — ^e) Ś₁ K D₁-3. 5 ह्यस्य (for तस्य).

18 T₁ om. 18 (cf. v.l. 14). — ^{ab}) Ś₁ K D₁-3. 5 दानेन 'वाक्येन' 'पया तथा (D₅ 'पणेन च'). — ^c) K₄ 'पूजनाच्चाहं; B₂ 'पूजा लभते; D₁. 3. 5 'पूजनेनाहं. — ^d) B₂ चात्र रतः (for च निरतः). — ^e) Ś₁ अतिवादाति; K₁ अतिवाचभिं; K₂ अतिवाचत; B₁. 2. 4 D_n D₄. 6 G₃ अभिमानातिवादाभ्यां; B₃ अतिवादाभिमानाभ्यां. — १) G₁ निवृत्तो द्विजसत्तम.

19 T₁ om. 19 (cf. v.l. 14); D₅ om. 19^{ab}. — ^a) B M₂ साध्वीति. — ^c) K₁. 2 कृप्यंतो. B₁ मर्त्या; G₂. 4 उर्वी; M₂ विप्र (for पुंसो). K₃. 4 D₁-3. 5 T₂ G₁. 2. 4 M₁ कृपंतो लांगलैर्मर्त्या (T₂ 'लैरुर्वी'; G₁ M₁ 'लैर्विप्र'). — ^e)

C. 3. 13825
B. 3. 208. 23
K. 3. 212. 23

कर्षन्तो लाङ्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमिशयान्बहून् ।
जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ १९
धान्यबीजानि यान्याहुर्व्रीह्यादीनि द्विजोत्तम ।
सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २०
अध्याक्रम्य पशून्श्चापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च ।
वृक्षानथौषधीश्चैव छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥ २१
जीवा हि बहवो ब्रह्मन्वृक्षेषु च फलेषु च ।
उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २२
सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन्प्राणिभिः प्राणिजीवनैः ।
मत्स्या ग्रसन्ते मत्स्यांश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २३
सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम ।

प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २४
चङ्क्रम्यमाणा जीवांश्च धरणीसंश्रितान्बहून् ।
पश्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २५
उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः ।
ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २६
जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।
अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २७
अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा ।
के न हिंसन्ति जीवान् वै लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ।
बहु संचिन्त्य इह वै नास्ति कश्चिदहिंसकः ॥ २८
अहिंसायां तु निरता यतयो द्विजसत्तम ।

Ks. 4 D1-3. 5 S (except G3; T1 om.) सु (for च).
Ś1 K1. 2 बीजान्यन्यानि ब. — K1 om. 19^f-20^a. — ^f)
= (var.) 13^f; = 20^d etc. K2 B Dc D3 M2 मे (as in
old printed ed.!) (for ते). — After 19, B2 reads 24,
repeating it in its proper place.

20 K1 om. 20^a (cf. v.l. 19); K3 om. (hapl.) 20.
— ^a) B1 G1. 2 धान्यजीवानि. — ^b) G2. 4 तृणा (for
व्रीह्या). — ^c) Ś1 K1. 2 भूतानि; G2. 4 जीवा हि; M2
बीजानि (for जीवानि). — ^d) = (var.) 13^f; = 19^d
etc. B Dc मे (as in old printed ed.!) (for ते).

21 ^a) K1. 2 अपाक्रम्य; K3 G2. 4 अप्या; K4 अथ वान्य;
Dc1 Dn3 D4. 6 T2 आध्याक्रम्य; D2 अध्यारुह्य; D3 अभ्या-
क्रम्य; T1 बुध्या. Ś1 K B4 D1-3. 5 चैव (for चापि).
— D5 om. (hapl.) 21^{bc}. — ^b) K1. 3 वै (for च). — ^c)
B Dc Dn D1. 4. 6 G3 वृक्षांस्तथौषधीश्चापि (B4 श्रैव); D3
(marg. sec. m.) वृक्षान्महौषधीश्चैव. — ^d) K1 गच्छन्ति
(for छिन्दन्ति). G4 छिन्दन्तो भक्षयन्ति च (cf. 21^b).

22 ^a) T1 जीवाश्च; T2 M2 पि; G2. 4 नि (for जीवा
हि). T2 G2. 4 बहुशो (for बहवो). D1 राजन्; T1 विप्र
(for ब्रह्मन्). — D2 om. (hapl.) 22^b-23^a; G4 om. 22^{cd}.
— ^d) B2-4 Dc2 मे (as in old printed ed.!) (for ते).

23 D2 om. 23^a (cf. v.l. 22); T1 M om. (hapl.)
23-24. — ^a) T2 G1. 2. 4 जगदिदं (for इदं ब्रह्मन्). — ^b)
Ś1 K1-3 B1. 3 D4. 6 G2. 3 प्राणजीवनैः. — ^c) B2-4 D
(except D1-3. 5) G3 transp. मत्स्याः and मत्स्यान्. Ś1
K ग्रसन्ति. — ^d) B2. 3 Dc मे (for ते).

24 K2 D2 T G1. 4 M om. 24 (for T1 M cf. v.l.
23). — ^a) G2 जीवैर्जीवा हि जीवन्ति. — ^d) B2-4 Dn1

मे (for ते).

25 ^a) Dn2 D6 G3 चङ्क्रम्यमाणाञ्. Ś1 K1. 2 जीवाश्च.
— ^b) T धरणी. D5 अपि (for बहून्). Ś1 K1 धरणीं
संश्रिता द्विज; K3 धरणीसंभृतान्बहून्. — ^c) Ś1 तांस्तु;
D5 S (except G3) ब्रह्मन् (for विप्र). — ^d) B2-4 Dc मे
(for ते).

26 D3 om. 26-27; D2 om. 26. — ^a) B1 G1 उप-
विष्टान्छयानांश्च. — ^b) K3 चैतान् (for जीवान्). Ś1 K1. 2
अशेषतः; K3. 4 D5 अचेतसः; D1 असंशयं (for अनेकशः).
— ^c) T1 विज्ञानतस्तथाज्ञानं; T2 G1. 2. 4 अज्ञानादथ वा
ज्ञानात्; M विज्ञानतस्तथाज्ञानात्. — ^d) B2-4 Dc Dn2 मे
(for ते).

27 D3. 6 T1 om. 27 (for D3 cf. v.l. 26); G4 om.
27^a-28^b. — ^a) Ś1 K1. 2 जनैर् (for जीवैर्). Ś1 K
D1. 2. 5 व्याप्तम् (for ग्रस्तम्). — T2 G2 om. 27^{cd}. — ^c)
K1. 3 D1 ज्ञानाश्च. M1 एकैकं च विहिंसन्ति. — ^d) B2-4
Dc2 मे (for ते).

28 G4 om. 28^{ab} (cf. v.l. 27). — ^a) G1 हिंसन्तीति
(for अहिंसेति). — ^b) T1 च स्मृतैः; G1 विस्मृतैः; M2
विस्मृतैः (for विस्मितैः). — ^c) Ś1 K1-3 D1-3. 5 को; G1
ते (for के). K2 नु (for न). Ś1 K1-3 D1-3. 5 हिंसति.
S (except G3) जीवांश्च. — ^e) K D2. 3 इह; D1 इति (for
बहु). T1 G2 M संचिन्त्यम्. K1. 3 B Dc Dn D4. 6 G3
इति; K3. 4 D1-3 बहु (for इह). Ś1 इह संचिन्त्यमानोपि.

29 ^a) G1. 2. 4 अहिंसाधर्मनिरता. — ^c) Ś1 K1 कुर्वन्तेव;
K2 ते न (for न्येव). T1 M कुर्वतामपि हिंसा च; G2. 4
तेषामपि हि सा ब्रह्मन्. — ^d) T1 अल्पतरो; M2 परा. G2
[अ]भवत् (for भवेत्).

कुर्वन्त्येव हि हिंसां ते यत्नादल्पतरा भवेत् ॥ २९
 आलक्ष्याश्चैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ।
 महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च ॥ ३०
 सुहृदः सुहृदोऽन्याश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ।
 सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषान्न सम्यगनुपश्यतः ॥ ३१
 समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ।

गुरुश्चैव विनिन्दन्ति मूढाः पण्डितमानिनः ॥ ३२
 बहु लोके विपर्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ।
 धर्मयुक्तमधर्मं च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३३
 वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु ।
 स्वकर्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनद्विंशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

२००

मार्कण्डेय उवाच ।
 धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ।

विप्रर्षभमुवाचेदं सर्वधर्मभृतां वरः ॥ १
 श्रुतिप्रमाणो धर्मो हि बृद्धानामिति भाषितम् ।

30 ^a) Ś₁ आलक्ष्याश्चैव; K₂ अलक्ष्या; K₃ B₃ Dc₂ D₁. ३. ६ अलक्ष्या (D₁ 'क्षा'); B₄ आलक्ष्याश्चापि; T₁ G₄ अलक्षितोपि (G₄ 'ता हि'); T₂ G₁. २ M आलक्षिता हि (M₂ 'तापि'). T₁ पुरुषः. — ^b) T₁ कुले जातो 'गुणः'. — M om. 30^c-31^d. — ^c) K₄ (m as in text) कार्याणि; D₂ सर्वा (for कर्मा). — ^d) K₁. २ D₃ T G₃ (after corr.). ४ नैव च; B₁ चैव ह; B₃ Dn₂. n₃ (marg. sec. m. as in text) वै द्विज; Dc वै नृपाः; D₄ G₃ (before eorr.) वै नृप (for वै न च).

31 M om. 31 (cf. v.l. 30). — ^a) D₅ दुर्हृदो (for सुहृदो). B₂ सुहृदोऽसुहृदोऽन्याश्च. — ^b) K₂ B₃ D₅ T G₂. ४ सुहृदश्चापि (for दुर्हृद). — ^c) K₃ सम्यक्प्रवृत्ताः पुरुषा. — ^d) Ś₁ K₁ D₂. ४ अनुपश्यत (D₂ 'ते'). K₃ D₁. ६ G₁ असम्यगनुपश्यतः (D₁ 'श्य च; G₁ 'श्यति); K₄ स सम्यगनुपश्य च; Dc सम्यगर्थं न पश्यतः; T₁ सम्यगेवानुपश्यतः; T₂ G₂. ४ सम्यगेव न पश्यति.

32 ^a) Ś₁ K D₁-३ सु (D₁ अ) समृद्धैर्न; M₂ स समृद्धैश्च. Ś₁ K₁ निन्दन्ति; B₂ निन्दन्ते. T₂ सम्यक्षैश्च (sic) न लज्जन्ति; G₁ स्वस्थानाद्यव्याविताः स्युर. — Ś₁ K₁ om. (hapl.) 32^b. — ^c) B₄ अपि; T G₁. २ चापि (for चैव). Dc गुरुश्चैव विनिघ्नन्ति; G₄ 'श्च नापि नन्दन्ति; M 'श्चैवाभिन्दन्ति. — ^d) B₄ शीघ्रं; D₅ मूर्खाः. S (except G₃) मूढा निश्चितमानिनः (T₁ 'निन'; M₁ 'नसाः').

33 ^a) G₄ M लोकं. B₂. ४ [S]पि (for वि). — ^b) Ś₁ D₅ चेह; K₁. २ चैव (for द्विज). — ^c) D₁ अयुक्तं; D₂ M₁ अधर्म्य; G₁ अधर्मश्च. — ^d) B₂. ४ मे (for ते).

34 ^a) Ś₁ K D₁-३. ६ transp. वक्तुं and शक्यं. — ^b) Ś₁ K₁. २ D₁. ३ M₁ धर्म्याधर्म्यै (K₂ 'र्मै') पु. — After 34^{ab}, G₁ ins. :

1020* वेदधर्माविरुद्धं यत्प्रमाणैः प्रवितं शुभम् ।
 — G₁ om. 34^{cd}. — ^c) K₄ D₂ G₄ स्वधर्मं. — ^d) M₂ संशमं (for स यशः). G₄ नरः (for महत्).

Colophon. — Major parvan : K₂ T₂ G₂. ४ आरण्य; Dc₂ वन (!). — Sub-parvan : G₁ मार्कण्डेयसमस्या. Ś₁ K₁. २ D₅ (all om. sub-parvan name) mention only धर्मव्याधो (K₁ D₅ व्याधो) पाख्यान; K₃. ४ B Dc Dn D₁-४. ६ G₃ M₂, likewise, only पतिव्रतोपाख्यान. — Adhy. name : Ś₁ हिंसानिर्णयः; G₁ धर्मव्याधकौशिकसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn₁ (sup. lin.). n₃ D₁ 207; Dn₂ 206; T₁ G₁ M (M₂ sup. lin.) 202 (M₂ orig. 204); T₂ 201; G₂. ४ 203. — Śloka no. : Dn 39.

200

1 ^a) K₄ B D₄. ६ G₂ निपुणः. — ^d) Ś₁ B₃ सर्वधर्मविदां; D₂ सर्व धर्मभृतां; D₅ धर्म्यं धर्मं. K₂-४ B₁-३ D₄. ६ वर. B₄ सर्वभूतहिते रतः.

2 Before 2, Ś₁ K₂ G₁ ins. धर्मव्याधः; K₁. ३. ४ B D T G₂. ३ M व्याध उ (resp. व्याधः). — ^a) B₁-३ Dc Dn D₄. ६ T₂ G₃ [S]यं; G₄ च (for हि). Ś₁ K D₁-३. ६

C. 3. 13843
B. 3. 209. 2
K. 3. 213. 2

सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखा ह्यनन्तिका ॥ २
प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
अनृतं च भवेत्सत्यं सत्यं चैवानृतं भवेत् ॥ ३
यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा ।
विपर्ययकृतोऽधर्मः पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ॥ ४
यत्करोत्यशुभं कर्म शुभं वा द्विजसत्तम ।
अवश्यं तत्समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥ ५
विषमां च दशां प्राप्य देवान्गर्हति वै भृशम् ।
आत्मनः कर्मदोषाणि न विजानात्यपण्डितः ॥ ६
मूढो नैकृतिकाश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम ।

श्रुतिः प्रमाणं धर्मस्य. — ^b) T₁ M₂ इह; T₂ G₂. 4 अभि- (for इति). D₅ शासनं (for भाषितम्). ^c) ^d) K₂ ह्यनन्तिका; K₄ D₁. 2 T₂ G₁ M₂ ह्यनन्तिका (T₂ ता); G₂. 4 ह्यनिदिता.

3 ^a) K₃ B D (except D₁-3. 5) T₁ G₃. 4 M₂ प्राणा-
तिके; K₄ प्राणव्यये. B₁ विवादे. — ^b) ^c) ^d) K₃. 4 B₂. 4
D₁ सत्ये चैव; B₁. 3 D₅ D₄. 6 T₁ G₁. 3 M सत्येनैव (for
सत्यं चैव). T₁ G₁ M वदेत् (for भवेत्).

4 ^a) D₅ अत्यर्थ. — ^b) B₂ धर्मिणां; D₄ T₂ M₂ धार-
णात्; D₅ सत्तम. — ^c) G₂ विपर्यास. — After 4, G₂ ins.:

1021* यत्करोत्यशुभं कर्म पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ।

5 ^a) ^c) ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) ^{ex}) ^{ey}) ^{ez}) ^{fa}) ^{fb}) ^{fc}) ^{fd}) ^{fe}) ^{ff}) ^{fg}) ^{fh}) ^{fi}) ^{fj}) ^{fk}) ^{fl}) ^{fm}) ^{fn}) ^{fo}) ^{fp}) ^{fq}) ^{fr}) ^{fs}) ^{ft}) ^{fu}) ^{fv}) ^{fw}) ^{fx}) ^{fy}) ^{fz}) ^{ga}) ^{gb}) ^{gc}) ^{gd}) ^{ge}) ^{gf}) ^{gg}) ^{gh}) ^{gi}) ^{gj}) ^{gk}) ^{gl}) ^{gm}) ^{gn}) ^{go}) ^{gp}) ^{gq}) ^{gr}) ^{gs}) ^{gt}) ^{gu}) ^{gv}) ^{gw}) ^{gx}) ^{gy}) ^{gz}) ^{ha}) ^{hb}) ^{hc}) ^{hd}) ^{he}) ^{hf}) ^{hg}) ^{hh}) ^{hi}) ^{hj}) ^{hk}) ^{hl}) ^{hm}) ^{hn}) ^{ho}) ^{hp}) ^{hq}) ^{hr}) ^{hs}) ^{ht}) ^{hu}) ^{hv}) ^{hw}) ^{hx}) ^{hy}) ^{hz}) ^{ia}) ^{ib}) ^{ic}) ^{id}) ^{ie}) ^{if}) ^{ig}) ^{ih}) ⁱⁱ) ^{ij}) ^{ik}) ^{il}) ^{im}) ⁱⁿ) ^{io}) ^{ip}) ^{iq}) ^{ir}) ^{is}) ^{it}) ^{iu}) ^{iv}) ^{iw}) ^{ix}) ^{iy}) ^{iz}) ^{ja}) ^{jb}) ^{jc}) ^{jd}) ^{je}) ^{jf}) ^{jj}) ^{jk}) ^{jl}) ^{jm}) ^{jn}) ^{jo}) ^{jp}) ^{jq}) ^{jr}) ^{js}) ^{jt}) ^{ju}) ^{jv}) ^{jw}) ^{jx}) ^{ky}) ^{kz}) ^{la}) ^{lb}) ^{lc}) ^{ld}) ^{le}) ^{lf}) ^{lg}) ^{lh}) ^{li}) ^{lj}) ^{lk}) ^{ll}) ^{lm}) ^{ln}) ^{lo}) ^{lp}) ^{lq}) ^{lr}) ^{ls}) ^{lt}) ^{lu}) ^{lv}) ^{lw}) ^{lx}) ^{ly}) ^{lz}) ^{ma}) ^{mb}) ^{mc}) ^{md}) ^{me}) ^{mf}) ^{mg}) ^{mh}) ^{mi}) ^{mj}) ^{mk}) ^{ml}) ^{mm}) ^{mn}) ^{mo}) ^{mp}) ^{mq}) ^{mr}) ^{ms}) ^{mt}) ^{mu}) ^{mv}) ^{mw}) ^{mx}) ^{my}) ^{mz}) ^{na}) ^{nb}) ^{nc}) nd) ^{ne}) ^{nf}) ^{ng}) ^{nh}) ⁿⁱ) ^{nj}) ^{nk}) ^{nl}) ^{nm}) ⁿⁿ) ^{no}) ^{np}) ^{nq}) ^{nr}) ^{ns}) ^{nt}) ^{nu}) ^{nv}) ^{nw}) ^{nx}) ^{ny}) ^{nz}) ^{oa}) ^{ob}) ^{oc}) ^{od}) ^{oe}) ^{of}) ^{og}) ^{oh}) ^{oi}) ^{oj}) ^{ok}) ^{ol}) ^{om}) ^{on}) ^{oo}) ^{op}) ^{oq}) ^{or}) ^{os}) ^{ot}) ^{ou}) ^{ov}) ^{ow}) ^{ox}) ^{oy}) ^{oz}) ^{pa}) ^{pb}) ^{pc}) ^{pd}) ^{pe}) ^{pf}) ^{pg}) ^{ph}) ^{pi}) ^{pj}) ^{pk}) ^{pl}) ^{pm}) ^{pn}) ^{po}) ^{pp}) ^{pq}) ^{pr}) ^{ps}) ^{pt}) ^{pu}) ^{pv}) ^{pw}) ^{px}) ^{py}) ^{pz}) ^{qa}) ^{qb}) ^{qc}) ^{qd}) ^{qe}) ^{qf}) ^{qg}) ^{qh}) ^{qi}) ^{qj}) ^{qk}) ^{ql}) ^{qm}) ^{qn}) ^{qo}) ^{qp}) ^{qq}) ^{qr}) ^{qs}) ^{qt}) ^{qu}) ^{qv}) ^{qw}) ^{qx}) ^{qy}) ^{qz}) ^{ra}) ^{rb}) ^{rc}) rd) ^{re}) ^{rf}) ^{rg}) ^{rh}) ^{ri}) ^{rj}) ^{rk}) ^{rl}) ^{rm}) ^{rn}) ^{ro}) ^{rp}) ^{rq}) ^{rr}) ^{rs}) ^{rt}) ^{ru}) ^{rv}) ^{rw}) ^{rx}) ^{ry}) ^{rz}) ^{sa}) ^{sb}) ^{sc}) ^{sd}) ^{se}) ^{sf}) ^{sg}) ^{sh}) ^{si}) ^{sj}) ^{sk}) ^{sl}) ^{sm}) ^{sn}) ^{so}) ^{sp}) ^{sq}) ^{sr}) ^{ss}) st) ^{su}) ^{sv}) ^{sw}) ^{sx}) ^{sy}) ^{sz}) ^{ta}) ^{tb}) ^{tc}) ^{td}) ^{te}) ^{tf}) ^{tg}) th) ^{ti}) ^{tj}) ^{tk}) ^{tl}) ^{tm}) ^{tn}) ^{to}) ^{tp}) ^{tq}) ^{tr}) ^{ts}) ^{tt}) ^{tu}) ^{tv}) ^{tw}) ^{tx}) ^{ty}) ^{tz}) ^{ua}) ^{ub}) ^{uc}) ^{ud}) ^{ue}) ^{uf}) ^{ug}) ^{uh}) ^{ui}) ^{uj}) ^{uk}) ^{ul}) ^{um}) ^{un}) ^{uo}) ^{up}) ^{uq}) ^{ur}) ^{us}) ^{ut}) ^{uu}) ^{uv}) ^{uw}) ^{ux}) ^{uy}) ^{uz}) ^{va}) ^{vb}) ^{vc}) ^{vd}) ^{ve}) ^{vf}) ^{vg}) ^{vh}) ^{vi}) ^{vj}) ^{vk}) ^{vl}) ^{vm}) ^{vn}) ^{vo}) ^{vp}) ^{vq}) ^{vr}) ^{vs}) ^{vt}) ^{vu}) ^{vv}) ^{vw}) ^{vx}) ^{vy}) ^{vz}) ^{wa}) ^{wb}) ^{wc}) ^{wd}) ^{we}) ^{wf}) ^{wg}) ^{wh}) ^{wi}) ^{wj}) ^{wk}) ^{wl}) ^{wm}) ^{wn}) ^{wo}) ^{wp}) ^{wq}) ^{wr}) ^{ws}) ^{wt}) ^{wu}) ^{wv}) ^{ww}) ^{wx}) ^{wy}) ^{wz}) ^{xa}) ^{xb}) ^{xc}) ^{xd}) ^{xe}) ^{xf}) ^{xg}) ^{xh}) ^{xi}) ^{xj}) ^{xk}) ^{xl}) ^{xm}) ^{xn}) ^{xo}) ^{xp}) ^{xq}) ^{xr}) ^{xs}) ^{xt}) ^{xu}) ^{xv}) ^{xw}) ^{xx}) ^{xy}) ^{xz}) ^{ya}) ^{yb}) ^{yc}) ^{yd}) ^{ye}) ^{yf}) ^{yg}) ^{yh}) ^{yi}) ^{yj}) ^{yk}) ^{yl}) ^{ym}) ^{yn}) ^{yo}) ^{yp}) ^{yq}) ^{yr}) ^{ys}) ^{yt}) ^{yu}) ^{yv}) ^{yw}) ^{yx}) ^{yy}) ^{yz}) ^{za}) ^{zb}) ^{zc}) ^{zd}) ^{ze}) ^{zf}) ^{zg}) ^{zh}) ^{zi}) ^{zj}) ^{zk}) ^{zl}) ^{zm}) ^{zn}) ^{zo}) ^{zp}) ^{zq}) ^{zr}) ^{zs}) ^{zt}) ^{zu}) ^{zv}) ^{zw}) ^{zx}) ^{zy}) ^{zz})

1022* अस्य कर्तुर्गतिं सर्वां वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।

— ^c) T₁ भक्षयन् (for अवश्यं). ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) ^{ex}) ^{ey}) ^{ez}) ^{fa}) ^{fb}) ^{fc}) ^{fd}) ^{fe}) ^{ff}) ^{fg}) ^{fh}) ^{fi}) ^{fj}) ^{fk}) ^{fl}) ^{fm}) ^{fn}) ^{fo}) ^{fp}) ^{fq}) ^{fr}) ^{fs}) ^{ft}) ^{fu}) ^{fv}) ^{fw}) ^{fx}) ^{fy}) ^{fz}) ^{ga}) ^{gb}) ^{gc}) ^{gd}) ^{ge}) ^{gf}) ^{gg}) ^{gh}) ^{gi}) ^{gj}) ^{gk}) ^{gl}) ^{gm}) ^{gn}) ^{go}) ^{gp}) ^{gq}) ^{gr}) ^{gs}) ^{gt}) ^{gu}) ^{gv}) ^{gw}) ^{gx}) ^{gy}) ^{gz}) ^{ha}) ^{hb}) ^{hc}) ^{hd}) ^{he}) ^{hf}) ^{hg}) ^{hh}) ^{hi}) ^{hj}) ^{hk}) ^{hl}) ^{hm}) ^{hn}) ^{ho}) ^{hp}) ^{hq}) ^{hr}) ^{hs}) ^{ht}) ^{hu}) ^{hv}) ^{hw}) ^{hx}) ^{hy}) ^{hz}) ^{ia}) ^{ib}) ^{ic}) ^{id}) ^{ie}) ^{if}) ^{ig}) ^{ih}) ⁱⁱ) ^{ij}) ^{ik}) ^{il}) ^{im}) ⁱⁿ) ^{io}) ^{ip}) ^{iq}) ^{ir}) ^{is}) ^{it}) ^{iu}) ^{iv}) ^{iw}) ^{ix}) ^{iy}) ^{iz}) ^{ja}) ^{jb}) ^{jc}) ^{jd}) ^{je}) ^{jf}) ^{jj}) ^{jk}) ^{jl}) ^{jm}) ^{jn}) ^{jo}) ^{jp}) ^{jq}) ^{jr}) ^{js}) ^{jt}) ^{ju}) ^{jv}) ^{jw}) ^{jx}) ^{ky}) ^{kz}) ^{la}) ^{lb}) ^{lc}) ^{ld}) ^{le}) ^{lf}) ^{lg}) ^{lh}) ^{li}) ^{lj}) ^{lk}) ^{ll}) ^{lm}) ^{ln}) ^{lo}) ^{lp}) ^{lq}) ^{lr}) ^{ls}) ^{lt}) ^{lu}) ^{lv}) ^{lw}) ^{lx}) ^{ly}) ^{lz}) ^{ma}) ^{mb}) ^{mc}) ^{md}) ^{me}) ^{mf}) ^{mg}) ^{mh}) ^{mi}) ^{mj}) ^{mk}) ^{ml}) ^{mm}) ^{mn}) ^{mo}) ^{mp}) ^{mq}) ^{mr}) ^{ms}) ^{mt}) ^{mu}) ^{mv}) ^{mw}) ^{mx}) ^{my}) ^{mz}) ^{na}) ^{nb}) ^{nc}) nd) ^{ne}) ^{nf}) ^{ng}) ^{nh}) ⁿⁱ) ^{nj}) ^{nk}) ^{nl}) ^{nm}) ⁿⁿ) ^{no}) ^{np}) ^{nq}) ^{nr}) ^{ns}) ^{nt}) ^{nu}) ^{nv}) ^{nw}) ^{nx}) ^{ny}) ^{nz}) ^{oa}) ^{ob}) ^{oc}) ^{od}) ^{oe}) ^{of}) ^{og}) ^{oh}) ^{oi}) ^{oj}) ^{ok}) ^{ol}) ^{om}) ^{on}) ^{oo}) ^{op}) ^{oq}) ^{or}) ^{os}) ^{ot}) ^{ou}) ^{ov}) ^{ow}) ^{ox}) ^{oy}) ^{oz}) ^{pa}) ^{pb}) ^{pc}) ^{pd}) ^{pe}) ^{pf}) ^{pg}) ^{ph}) ^{pi}) ^{pj}) ^{pk}) ^{pl}) ^{pm}) ^{pn}) ^{po}) ^{pp}) ^{pq}) ^{pr}) ^{ps}) ^{pt}) ^{pu}) ^{pv}) ^{pw}) ^{px}) ^{py}) ^{pz}) ^{qa}) ^{qb}) ^{qc}) ^{qd}) ^{qe}) ^{qf}) ^{qg}) ^{qh}) ^{qi}) ^{qj}) ^{qk}) ^{ql}) ^{qm}) ^{qn}) ^{qo}) ^{qp}) ^{qq}) ^{qr}) ^{qs}) ^{qt}) ^{qu}) ^{qv}) ^{qw}) ^{qx}) ^{qy}) ^{qz}) ^{ra}) ^{rb}) ^{rc}) rd) ^{re}) ^{rf}) ^{rg}) ^{rh}) ^{ri}) ^{rj}) ^{rk}) ^{rl}) ^{rm}) ^{rn}) ^{ro}) ^{rp}) ^{rq}) ^{rr}) ^{rs}) ^{rt}) ^{ru}) ^{rv}) ^{rw}) ^{rx}) ^{ry}) ^{rz}) ^{sa}) ^{sb}) ^{sc}) ^{sd}) ^{se}) ^{sf}) ^{sg}) ^{sh}) ^{si}) ^{sj}) ^{sk}) ^{sl}) ^{sm}) ^{sn}) ^{so}) ^{sp}) ^{sq}) ^{sr}) ^{ss}) st) ^{su}) ^{sv}) ^{sw}) ^{sx}) ^{sy}) ^{sz}) ^{ta}) ^{tb}) ^{tc}) ^{td}) ^{te}) ^{tf}) ^{tg}) th) ^{ti}) ^{tj}) ^{tk}) ^{tl}) ^{tm}) ^{tn}) ^{to}) ^{tp}) ^{tq}) ^{tr}) ^{ts}) ^{tt}) ^{tu}) ^{tv}) ^{tw}) ^{tx}) ^{ty}) ^{tz}) ^{ua}) ^{ub}) ^{uc}) ^{ud}) ^{ue}) ^{uf}) ^{ug}) ^{uh}) ^{ui}) ^{uj}) ^{uk}) ^{ul}) ^{um}) ^{un}) ^{uo}) ^{up}) ^{uq}) ^{ur}) ^{us}) ^{ut}) ^{uu}) ^{uv}) ^{uw}) ^{ux}) ^{uy}) ^{uz}) ^{va}) ^{vb}) ^{vc}) ^{vd}) ^{ve}) ^{vf}) ^{vg}) ^{vh}) ^{vi}) ^{vj}) ^{vk}) ^{vl}) ^{vm}) ^{vn}) ^{vo}) ^{vp}) ^{vq}) ^{vr}) ^{vs}) ^{vt}) ^{vu}) ^{vv}) ^{vw}) ^{vx}) ^{vy}) ^{vz}) ^{wa}) ^{wb}) ^{wc}) ^{wd}) ^{we}) ^{wf}) ^{wg}) ^{wh}) ^{wi}) ^{wj}) ^{wk}) ^{wl}) ^{wm}) ^{wn}) ^{wo}) ^{wp}) ^{wq}) ^{wr}) ^{ws}) ^{wt}) ^{wu}) ^{wv}) ^{ww}) ^{wx}) ^{wy}) ^{wz}) ^{xa}) ^{xb}) ^{xc}) ^{xd}) ^{xe}) ^{xf}) ^{xg}) ^{xh}) ^{xi}) ^{xj}) ^{xk}) ^{xl}) ^{xm}) ^{xn}) ^{xo}) ^{xp}) ^{xq}) ^{xr}) ^{xs}) ^{xt}) ^{xu}) ^{xv}) ^{xw}) ^{xx}) ^{xy}) ^{xz}) ^{ya}) ^{yb}) ^{yc}) ^{yd}) ^{ye}) ^{yf}) ^{yg}) ^{yh}) ^{yi}) ^{yj}) ^{yk}) ^{yl}) ^{ym}) ^{yn}) ^{yo}) ^{yp}) ^{yq}) ^{yr}) ^{ys}) ^{yt}) ^{yu}) ^{yv}) ^{yw}) ^{yx}) ^{yy}) ^{yz}) ^{za}) ^{zb}) ^{zc}) ^{zd}) ^{ze}) ^{zf}) ^{zg}) ^{zh}) ^{zi}) ^{zj}) ^{zk}) ^{zl}) ^{zm}) ^{zn}) ^{zo}) ^{zp}) ^{zq}) ^{zr}) ^{zs}) ^{zt}) ^{zu}) ^{zv}) ^{zw}) ^{zx}) ^{zy}) ^{zz})

6 G₂ om. 6^a-7^b. — ^a) B₁ हि; T G₁. 4 M₂ तु (for च). B₁ Dn प्राप्तो (for प्राप्य). — ^b) B₁. 4 देवं; G₁ देशान्. K₁-3 D₂ M₁ गर्हति वै; B₄ गर्हयते; D₁. 5 अर्हति वै. — ^c) T₁ कर्मणः (for आत्मनः). ^d) ^e) ^f) ^g) ^h) ⁱ) ^j) ^k) ^l) ^m) ⁿ) ^o) ^p) ^q) ^r) ^s) ^t) ^u) ^v) ^w) ^x) ^y) ^z) ^{aa}) ^{ab}) ^{ac}) ^{ad}) ^{ae}) ^{af}) ^{ag}) ^{ah}) ^{ai}) ^{aj}) ^{ak}) ^{al}) ^{am}) ^{an}) ^{ao}) ^{ap}) ^{aq}) ^{ar}) ^{as}) ^{at}) ^{au}) ^{av}) ^{aw}) ^{ax}) ^{ay}) ^{az}) ^{ba}) ^{bb}) ^{bc}) ^{bd}) ^{be}) ^{bf}) ^{bg}) ^{bh}) ^{bi}) ^{bj}) ^{bk}) ^{bl}) ^{bm}) ^{bn}) ^{bo}) ^{bp}) ^{bq}) ^{br}) ^{bs}) ^{bt}) ^{bu}) ^{bv}) ^{bw}) ^{bx}) ^{by}) ^{bz}) ^{ca}) ^{cb}) ^{cc}) ^{cd}) ^{ce}) ^{cf}) ^{cg}) ^{ch}) ^{ci}) ^{cj}) ^{ck}) ^{cl}) ^{cm}) ^{cn}) ^{co}) ^{cp}) ^{cq}) ^{cr}) ^{cs}) ^{ct}) ^{cu}) ^{cv}) ^{cw}) ^{cx}) ^{cy}) ^{cz}) ^{da}) ^{db}) ^{dc}) ^{dd}) ^{de}) ^{df}) ^{dg}) ^{dh}) ^{di}) ^{dj}) ^{dk}) ^{dl}) ^{dm}) ^{dn}) ^{do}) ^{dp}) ^{dq}) ^{dr}) ^{ds}) ^{dt}) ^{du}) ^{dv}) ^{dw}) ^{dx}) ^{dy}) ^{dz}) ^{ea}) ^{eb}) ^{ec}) ^{ed}) ^{ee}) ^{ef}) ^{eg}) ^{eh}) ^{ei}) ^{ej}) ^{ek}) ^{el}) ^{em}) ^{en}) ^{eo}) ^{ep}) ^{eq}) ^{er}) ^{es}) ^{et}) ^{eu}) ^{ev}) ^{ew}) ^{ex}) ^{ey}) ^{ez}) ^{fa}) ^{fb}) ^{fc}) ^{fd}) ^{fe}) ^{ff}) ^{fg}) ^{fh}) ^{fi}) ^{fj}) ^{fk}) ^{fl}) ^{fm}) ^{fn}) ^{fo}) ^{fp}) ^{fq}) ^{fr}) ^{fs}) ^{ft}) ^{fu}) ^{fv}) ^{fw}) ^{fx}) ^{fy}) ^{fz}) ^{ga}) ^{gb}) ^{gc}) ^{gd}) ^{ge}) ^{gf}) ^{gg}) ^{gh}) ^{gi}) ^{gj}) ^{gk}) ^{gl}) ^{gm}) ^{gn}) ^{go}) ^{gp}) ^{gq}) ^{gr}) <

देवानिष्ठा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः ।
 दशमासधृता गर्भे जायन्ते कुलपांसनाः ॥ १२
 अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसंचितैः ।
 विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ॥ १३
 कर्मजा हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः ।
 आधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव ॥ १४
 ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः संभृतौषधैः ।
 व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज ॥ १५
 येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीदोषपीडिताः ।
 न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं पश्य धर्मभृतां वर ॥ १६
 अपरे बाहुवलिनः क्लिश्यन्ते बहवो जनाः ।
 दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजसत्तम ॥ १७

इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिपुतम् ।
 स्रोतसासकृदाक्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा ॥ १८
 न भ्रियेयुर्न जीर्येयुः सर्वे स्युः सार्वकामिकाः ।
 नाप्रियं प्रतिपश्येयुर्वशित्वं यदि वै भवेत् ॥ १९
 उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।
 यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ २०
 बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ।
 महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसंधिषु ॥ २१
 न कश्चिदीशते ब्रह्मन्स्वयंग्राहस्य सत्तम ।
 कर्मणां प्राकृतानां वै इह सिद्धिः प्रदृश्यते ॥ २२
 यथा श्रुतिरियं ब्रह्मजीवः किल सनातनः ।
 शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ २३

C. 3. 13865
 B. 3. 209. 23
 K. 3. 213. 24

De D1 नाप्राप्यम्; B4 न चार्थम् (for न प्राप्यम्).

12 ^b) K1 'कर्मभिः; K2 D5 'गृद्धिभिः; K4 T2 G1. 2. 4 M1 'गृद्धिभिः. — ^c) Ś1 K1. 2. 4 B4 D1-3 दश मासान्; B2. 3 'मासं (for 'मास-). S (except G3) गर्भा.

13 De2 om. 13^{ab}. — ^b) B4 कोपैश्च; G2 भोगैश्च. — ^c) K3 G4 अपि; D3 चापि; D1 अधि; T1 अथ (for अभि-). — ^d) Ś1 K1. 3 लब्धा; T1 G4 वद्धास्. T1 G4 इव (for एव). — After 13, S (except G3) ins.:

1024* न देहजा मनुष्याणां व्याधयो द्विजसत्तम ।

14 ^a) D5. 6 G3 कर्मजो; T2 कर्मात्मा. — ^b) B1 De भोगा; D6. 6 T3 G3 रोगो (for रोगा). — T1 M3 om. 14^c-15^d. — ^c) G1 M1 व्याधिभिश्च. The old printed ed. read व्याधयो विनिवार्यते, which was not found in any MS. — ^d) T2 G1. 2. 4 M1 व्यालैः.

15 T1 M3 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^a) K1 वैद्यैः; K2 Dn3 वेद्यैः; G2 वंद्यैः. — ^b) Ś1 विपुलैः (for निपुणैः). — ^c) K3 विनिवर्तते. — ^d) Ś1 K1. 3. 4 De D3. 3 T2 G1 मृगा व्याधैर् (T3 'लैर्). K3. 4 D1-3. 5 द्विपाः (for द्विज).

16 ^a) K2 G4 एषाम्; T1 तेषाम्. — ^b) S (except G3) 'रोग' (for 'दोष'). — ^c) De ते दोषं; D1 भोक्तव्यं; T1 भोक्तुं च (for ते भोक्तुं). — ^d) S (except G3) चेष्टितुं पूर्वकर्मणा (T 'तुं पुण्यकर्मणः; M 'तं पश्य कर्मणः).

17 T1 M3 om. 17. — ^a) Ś1 K1. 2. 4 D1-3. 5 बहि' (for बाहु). — ^b) K2 B3. 3 Dn D2. 4. 6 G3 क्लिश्यन्ति; K4 दृश्यन्ते; B1 तुल्यन्ति.

18 ^a) B4 T2 'क्रांतं (for 'क्रन्दं). — ^b) B1 मोहशोक-परायणं; B4 T1 G1. 2. 4 M देह (B4 मोह-; T1 देव) संकापरि-पुतं. — ^c) K3 कालेन; K4 B2 De D1-3 श्रोतसा. K3 आसक्तं; K4 D1-3 आकृष्टं. — ^d) Ś1 K1. 3 ह्रियमाणं; T1 प्रीयमाणं. Ś1 K1. 2. 4 D1-3. 5 विलोक्य (for बली').

19 ^a) Ś1 K3. 4 B3 D1-3. 5 G4 M1 जीवेयुर्. — G4 om. (hapl.) 19^{bc}. — ^b) K2. 4 B3 Dn D3-6 G3 सर्व-कामिकाः; T1 स्वर्ग'. — ^d) T1 वश्यं च; G1 स्वयशो; G2. 4 विधिश्च; M1 स्ववशो; M2 वशं च (for वशित्वं). G2. 4 नो (for वै).

20 ^a) M1 लोकोयं (for लोकस्य). — ^b) Ś1 K B4 D1-3. 5 अभीप्सते (for समीहते). — ^d) K4 D3. 5 यथा. T1 न तथा वर्तते च तत्.

21 ^a) G1 वस्तवः (for बहवः). — ^c) B2. 4 Dn D4. 6 G3 तु (for च). Ś1 फलवैफल्यं. — ^d) B4 सर्वकर्मसु; D5 S (except G3) कर्मसिद्धिषु. — After 21, D1-3 ins.:

1025* बहन्ति शिविकामन्ये यान्यन्ये शिविकागताः ।

22 ^a) K3 B3. 3 D (except D5) G3 केचिद् (for कश्चिद्). Ś1 K1. 2. 4 D5 G2. 4 दृश्यते; B1 गीयते; T G1 M1 ईहते (for ईशते). — ^b) K4 B2 Dc1 Dn1. n2. n3 (before corr.) D2-6 M2 'ग्राह्यस्य; G1. 2 'ग्राहश्च. G4 संग्रहे (for सत्तम). — ^c) K3 Dc1 Dn1. n2 D4 T G3. 4 कर्मणा. B4 D1 T2 G2. 4 M2 प्रकृ'. Ś1 K1. 2. 4 D1. 3. 5 हि (for वै). — ^d) De देहसिद्धिः; T1 इह संधिः.

23 ^a) T G2. 4 तथा.

C. 3. 13865
B. 3. 209. 24
K. 3. 213. 25

वध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ।
जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥ २४

ब्राह्मण उवाच ।

कथं धर्मभृतां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः ।
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदतां वर ॥ २५

व्याध उवाच ।

न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे
मिथ्यैतदाहुर्म्रियतेति मूढाः ।

जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति
दशार्धतैवास्य शरीरभेदः ॥ २६

अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म
स एव कर्ता सुखदुःखभागी ।

यत्तेन किञ्चिद्वि कृतं हि कर्म
तदश्रुते नास्ति कृतस्य नाशः ॥ २७

अपुण्यशीलाश्च भवन्ति पुण्या

नरोत्तमाः पापकृतो भवन्ति ।

नरोऽनुयातस्त्वह कर्मभिः स्वै-
स्ततः समुत्पद्यति भावितस्तैः ॥ २८

ब्राह्मण उवाच ।

कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ।

जातीः पुण्या ह्यपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम ॥ २९

व्याध उवाच ।

गर्भाधानसमायुक्तं कर्मेदं संप्रदृश्यते ।

समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ ३०

यथा संभृतसंभारः पुनरेव प्रजायते ।

शुभकृच्छ्रभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ३१

शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ।

मोहनीयैर्वियोनीषु त्वधोगामी च किल्बिषैः ॥ ३२

24 ^{a)} B₂ G₁ वधं (for वध्यं). T₁ च देहे (for शरीरे). Ś₁ K D₂. 3. 5 च (K₄ वै) (for तु). — ^{o)} K₂ नित्यं (for अन्यत्र). — ^{d)} = (var.) 34^d. Ś₁ K₁₋₃ B₁ D₅ कर्मबन्धन (D₅ धातु) बन्धनः; D₅ कर्मसंघनि; T₁ वध्यश्च शाश्वतः; G₁ M बन्धनबंधितः. — After 24, K₁. 2 ins. an addl. colophon.

25 T₁ G₁ कौशिकः (for ब्राह्मण उ). — ^{a)} B₁₋₃ D₅ धर्म (B₁ ब्रह्म) विदां; D₅ D_n D₃. 4 कर्मविदां (D₃ भृतां). — ^{o)} B₁ D₅ D₂ S (except T₂ G₃) श्रोतुं (for ज्ञातुं). — ^{d)} B₁ तत्त्वतो. B₂ म वरदां (for वदतां).

26 Ś₁ K₁. 2 B₂ धर्मव्याधः (for व्याधः). — ^{a)} T₂ देहनाशो. D₅ त्वह (for [अ]स्ति हि). D₁ शरीरभेदे (for हि देह). — ^{b)} Ś₁ K₁. 2. 4 D₂. 3 म्रियते प्रमूढाः; K₃ D₅ D_n D₄ G₄ M म्रियतीति मूढाः; D₁. 5 म्रियते किलेति; T₁ प्रवदत्यमूढाः. — ^{d)} K₄ m B₄ T₂ G₂. 4 दशार्धता तस्य; D₅ आदृश्यते वापि; T₁ दशापरस्तस्य (for दशार्धतैवास्य).

27 ^{a)} Ś₁ K₁. 4 D₁ अन्यच्च; K₂. 3 D₂. 3 G₄ M₁ अन्यश्च; D₅ T G₁. 2 अन्यस्य (T₁ त्रं); M₂ अन्यैश्च. — ^{b)} G₄ चैव (for एव), and भोगी (for भागी). B₁₋₃ D (except D₁₋₃. 5) G₃ मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित्; T G₁. 2 M स वै कर्ता सुखदुःखस्य (G₃ दुःखसुखस्य) भा (T₁ M₂ भो) गी. — ^{o)} T₂ G₂. 4 M₂ यत्तेन (for यत्तेन). Ś₁ K D₁₋₃. 5 सुकृतं; M₁ च कृतं (for हि कृतं). K₃ D₁ कृतं च (for हि

कर्म). — ^{d)} G₁ M₂ नात्र (for नास्ति).

28 ^{a)} Ś₁ K₁. 2 B₂. 3 D (except D₁₋₃. 5) G₃ सुपुण्यं (for अपुण्यं). B D_n D₄. 6 G₃ हि (B₄ तु) (for च). M₁ [अ]पुण्या (for पुण्या). — ^{b)} N T₁ G₃ M नराधमाः (for नरो). K₃. 4 D₁₋₃. 5 पुण्यकृतो; G₁. 4 पापकृता. — ^{o)} D₅ नरस्तु जातस्त्वह; T₁ G₁ M₂ नरास्तु (G₁ रा हि; M₂ राथ) गच्छन्ति हि; G₂. 4 नरोनुगम्येत हि; M₁ अधो नरो गच्छति. — ^{d)} T₂ वृत्ते; G₂. 4 कृते (for ततः). Ś₁ K B₁ D₁₋₃. 5 T₂ समुत्पस्यति. Ś₁ K₁. 2 M भावितैस्. — After 28, G₂. 4 ins. an addl. colophon (adhy. no.: 204).

29 G₁ कौशिकः (for ब्राह्मणः). — ^{a)} K₄ D₅ D_n D₅. 6 स (for सं). — ^{o)} K₁. 2. 4 D₅ D₄ जाती; D₅ G₁. 3 M₁ जातिः; G₂. 4 जाताः; M₂ जाल्या. B₂ D_n तु (for हि). T₁ जाल्या पुण्यामपुण्यां च. — ^{d)} G₂. 4 गर्भं (for कथं). K₄ B₁. 2 D₁. 5 T₂ G₂. 4 M गच्छति. D₅ जंतवः (for सत्तम).

30 Ś₁ K₂ धर्मव्याधः (for व्याध उ). — Ś₁ om. 30. — ^{a)} K₁. 2 गर्भाधाने. — ^{b)} K₁. 2. 4 D₂. 3. 5 संप्रपद्यते; K₃ D₁ वर्तते; D₅ पश्यते. — ^{o)} K B₄ D₁₋₃ तत्सर्वं; D₅ तान्सर्वान् (for ते क्षिप्रं). — ^{d)} T₁ प्रवक्ष्येह (for क्ष्यामि). T₂ G₁. 2. 4 M वक्ष्यामि द्विजसत्तम.

31 ^{o)} T₁ शुभमाप्नोति; T₂ G₁. 2. 4 शुभयोनी तु (for योनीषु!).

32 ^{o)} Ś₁ वियोनी च; T₁ विमोहत्वं; T₂ G₂ च तिर्यक्त्वं;

जातिमृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
 संसारे पच्यमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः ॥ ३३
 तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
 जीवाः संपरिवर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥ ३४
 जन्तुस्तु कर्मभित्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ।
 तद्दुःखप्रतिधातार्थमपुण्यां योनिमश्नुते ॥ ३५
 ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नं बहु ।
 पच्यते तु पुनस्तेन भुक्त्वापथ्यमिवातुरः ॥ ३६
 अजस्रमेव दुःखातोऽदुःखितः सुखसंज्ञितः ।
 ततोऽनिवृत्तबन्धत्वात्कर्मणामुदयादपि ।

परिक्रामति संसारे चक्रवद्बहुवेदनः ॥ ३७
 स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ।
 प्राप्नोति सुकृताल्लोकान्यत्र गत्वा न शोचति ॥ ३८
 पापं कुर्वन्पापवृत्तः पापस्यान्तं न गच्छति ।
 तस्मात्पुण्यं यतेत्कर्तुं वर्जयेत् च पातकम् ॥ ३९
 अनसूयुः कृतज्ञश्च कल्याणान्येव सेवते ।
 सुखानि धर्ममर्थं च स्वर्गं च लभते नरः ॥ ४०
 संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ।
 प्राज्ञस्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च ॥ ४१
 सतां धर्मेण वर्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् ।

C. 3. 13884
 B. 3. 209. 44
 K. 3. 213. 45

G₁ अमानीषु (for वियो^०). — ^a) T₁ यथाकामी च; T₂ G₂ अधर्मेरेति; G₄ अधोगामी च; M₂ अधोगामिषु. Ś₁ K₁₋₃ Dn D₁. ३ किल्बिषी.

33 ^a) D₁ जन्म^०; S (except G₃) व्याधि^०. — ^b) Ś₁ K₁ D₁₋₃ T₂ G₂ 'द्रुताः; K₂ Dc G₄ 'द्रुतं. — T₁ om. 33^c-35^d. — ^c) The reading संचरे or संचारे (for संसारे) of some old printed ed. is not found in any MS. Ś₁ K₁. 4 D₁₋₃ T₂ G₁. २ M₂ पच्यमाना (M₂ 'नै')श्च. — ^d) K₃. 4 D₁₋₃ T₂ G₁ नराः.

34 T₁ om. 34 (cf. v.l. 33). — ^c) D₂ संप्रतिवर्तते. — ^d) = (var.) 24^d. Ś₁ K₁. ३ B₃ G₁. २ M₁ कर्मबंधन-बंधनाः (G₁. २ 'संयुताः; M₁ 'बंधिताः); T₂ M₂ कामबंधन-संयताः.

35 T₁ om. 35 (cf. v.l. 33). — ^a) Ś₁ K₁. २ जंतवः; B₂ T₂ जंतुः स्वः; B₄ G₁ M₂ जंतुश्च; Dc जंतुषु. G₁ (before corr.). २ स्वैः स्वैः (for तैस्तैः). — ^b) K₁. २ Dc D₄. ६ G₃ सु (for स्व). Ś₁ K₁ दुःखिताः. — ^d) Ś₁ K₁. २ अश्रुयुः; B₂ Dn D₄. ६ G₃ आमुते; B₄ ऋच्छति. B₃ पुण्यां योनिम-वाप्नुते; D₅ G₂. ४ पुण्यां योनिं समश्नुते; G₁ M अपुण्या याति योनयः.

36 ^a) Ś₁ K₁. २ समाधत्ते. — ^b) Dc न तु (for बहु). D₁ पुनरन्यत्र यद्बहु. — ^c) K₁. २ पश्यते; K₃ B₁ मुच्यते; Dc पच्यते. — ^d) T₁ G₁. ४ [अ]भक्ष्यम् (for [अ]पच्यम्). Dc इवात्मनः.

37 ^a) Ś₁ इव; K D₁₋₃. ६ इह (for एव). — ^b) Dn D₄. ६ G₃ सुखसंज्ञकः; T₁ सुखसंज्ञितं. Dc भ्रमत्यसुखपीडितः; G₂. ४ दुःखितोदुःखसंज्ञितः. — ^c) Ś₁ K₁. २ अतो. B₃ 'निमित्तबंध'; D₅ 'निवृत्तबंध'; M 'निवृत्तबंधु'. — ^d) Ś₁ K B₃ D₁₋₃. ६ परिभ्रमति. T₁ G₁ M₁ संसारं; G₃ संचारे.

— ¹) Ś₁ K B₄ D₁₋₃. ६ T G₂. ४ M₁ बहुवेदने (T₁ M₁ 'नं'); G₁ परिवेष्टनं.

38 ^a) T₁ ते (for चेन्). — ^b) D₁ निवृत्तं (for विशुद्धं). — After 38^{ab}, all MSS. (except D₁. ३. ६ T₁ G₁; K₁. २ om. line 2) ins.:

1026* तपोयोगसमारम्भं कुरुते द्विजसत्तम ।

कर्मभिर्बहुभिश्चापि लोकानश्नाति मानवः ।

which in K₃. 4 B Dc Dn D₂. 4. ६ T₂ G₂₋₄ M₂ is followed by a repetition of 38^{ab}. — ^c) Ś₁ K₁. २ प्राप्नुते.

— ^d) Ś₁ शोचते.

39 ^a) D₁ पापवृत्तिः. T₂ पापात्मा पापवृत्तिश्च; G₁ सततं पापवृत्तस्तु. — ^b) B Dc नियच्छति (for न ग^०). — After 39^{ab}, G₂. 4 ins.:

1027* पुण्यं कुर्वन्पुण्यवृत्तः पुण्यस्यान्तं न गच्छति ।

— ^a) K₄ D₂. ३. ६ वर्जयेत्तच्च; B Dc Dn D₄. ६ T₁ G₃ M वर्जयेत च; T₂ G₁. २. ४ वर्जयित्वा तु. K₃ B₂₋₄ Dn₁. n₂ D₄. ६ T₁ G₃ M पापकम्.

40 ^a) K₃ B₃ Dc D₃ T₂ अनसूयः. Ś₁ K D₁₋₃. ६ कृतप्रज्ञः. — ^b) Ś₁ K₁. ३ D₃ कल्याणानेव; B₁. ३ Dc Dn D₄. ६ T₂ G₃ 'णानि च; B₂ कश्मलानि च. — ^d) Ś₁ K D₁. २. ६ सुकृतैर्लभते महत्.

41 ^a) K₄ D₂. ३ संस्कृतस्य. B₁₋₃ D (except D₁₋₃) G₃ M₁ च; G₁ तु; M₂ [इ]ह (for हि). K₃ om. (hapl.) 41^b-42^c. — ^b) Dn₃ D₂ जितात्मनः. — ^c) T₂ G₂. ४ 'जुत्तमा (for 'नन्तरा).

42 K₃ om. 42^{abc} (cf. v.l. 41). — ^b) B₂. 4 D₅ S (except T₁ G₃) क्रियाः. — ^c) Ś₁ K₁. ३. 4 D₁₋₃. ६ धर्मं (for लोक^०). — ^d) K₃ D₃ लप्स्येत. Some MSS. द्विजः.

C. 3. 13885
B. 3. 209. 44
K. 3. 213. 45

असंक्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै द्विज ॥ ४२
सन्ति ह्यागतविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रविचक्षणाः ।
स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यसंकरः ॥ ४३
प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति ।
तस्य धर्मादवाप्तेषु धनेषु द्विजसत्तम ।
तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ ४४
धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तं चास्य प्रसीदति ।
स मैत्रजनसंतुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ॥ ४५
शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम ।
प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ ४६
धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तृप्यति महाद्विज ।

अतृप्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ ४७
प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ।
विरज्यति यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ४८
सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम् ।
ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ४९
एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
धार्मिकश्चापि भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ ५०
तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः ।
तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ५१
इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च ।
ब्रह्मणः पदमाप्नोति यत्परं द्विजसत्तम ॥ ५२

43 B₂ om. 43^{ab}. — ^a) K₂ B₁. 3. 4 Dc Dn D₄. 6 T₁ G₃ ह्यागमं (for ह्यागतं). D₁ आगतागमविज्ञानाः. — ^b) K₂ Dn D₄ T₁ G₃ शास्त्रे (for शास्त्र). — ^d) Ś₁ K₁ कर्मणः सोस्य संकरः; K₂ कर्मनाशोसि सं; T₁ कुर्वाणः सो ह्यसं; T₂ G₂. 4 कुर्वाणास्ते ह्यसंकरः (G₂ 'रा:'); G₁ कुर्वाणा ये ह्यसंकराः; M कर्मणः स ह्यसंकरः.

44 ^a) Ś₁ K₂-4 D₁-3 प्रजा; D₆ राज (for प्राज्ञो). T₁ G₁ M धर्मे च (for धर्मेण). K₄ G₁ (before corr.) लभं (for रमं). — ^b) D₆ प्रजा चै; T₁ धर्मेणै (for धर्मं चै). — After 44^{ab}, M ins.:

1028* धर्मेण वृत्तिं कुरुते धर्मं चैव प्रशंसति ।

— K₃ om. 44^c-45^d. — ^c) K₄ Dn D₁-6 ततो ध (Dn D₄. 6 'स्माद्') मादवाप्तेन; M स तु धर्मादवाप्तेहि. — ^d) K₄ Dn D₁-6 धनेन; B₁ धर्मेण; T₂ नष्टेषु. M धर्मेणैव विज्ञानसत्तम. — ^e) T₁ मुञ्चते; T₂ G₂-4 M₁ [आ]सिञ्चते. — ^f) S (except G₃) गुणं. B₃ T₁ G₃ पश्यति.

45 K₃ om. 45 (cf. v.l. 44). — ^a) Ś₁ K₁. 2 भवते; G₄ वदति. — G₂ om. 45^{cd}. — ^c) K₄ B D (except D₆) G₃ स मित्रं. — ^d) Ś₁ K₁. 2 परब्रेह (for इह प्रेत्य). D₆ विदति; G₁ नश्यति (for नन्दति).

46 ^a) Dc T₁ M शब्दस्पर्श. B₁ गंधं (for रूपं). Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 3. 5 शब्दे (K₁. 2 'वद्') स्पर्शे तथा रूपे. — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 3 रसे (K₁. 2 'स') गंधे च; B₁ रूपमिष्टं च; D₂ रसं गंधं च; D₆ गंधेभीष्टे च (for गन्धानिष्टांश्च). B₄ भारत; G₁ सर्वेशः (for सत्तम).

47 ^a) T₁ अधर्मस्य (for धर्मस्य च). — ^b) B₃ Dn D₁. 4. 6 G₃ M₁ तृप्यति; G₂ तृप्यति. K₂ D₁ M₂ महान्;

K₄ Dc सदा (for महा). — ^c) Ś₁ K₁-3 Dc D₁ T₂ G₂. 4 M₂ अतृप्यमानो; B₁ तृप्यमाणोपि; B₂ अतृप्यमाणो; B₄ न तृप्यमाणो. — ^d) B D (except D₁-3. 5) G₃ आपेदे; T₁ नादत्ते (for आदत्ते).

48 ^a) Ś₁ K D₁-3 ज्ञानं (for प्रज्ञा). Ś₁ K₁. 2 इति; Dc इव (for इह). — ^b) K₃ B₁. 4 Dc₁ D₂. 3. 5 चैव; T₁ G₁ एव (for नैव). D₁ [अ]नुरुध्यति; G₁ M₂ 'बुध्यते. T₂ G₂. 4 दोषैर्नैवानुरुध्यते. — ^c) K₄ विरज्येत; B Dc Dn D₂-6 T₁ G₁. 3 विरज्यते; D₁ विरति च; T₂ M₂ विराजति; M₁ विरज्येति. B₁. 3. 4 Dc T₁ G₁ M तथा कामान्.

49 ^a) G₂. 4 फलं (for सर्वं). T₁ M₂ न (for च). — ^b) D₁ क्षयान्वितं; D₆ जयात्मकं; S (except G₃) क्रियात्मकं. — ^c) K₁. 2 चिरं; K₃. 4 D₆ मोक्षं; Ś₁ lacuna. — ^d) K₁. 2 T₂ नानुपायान्; G₁ यतते तान्. D₆ M₂ अपायतः.

50 ^a) B₂ आदाय; T₁ आसन्ने. — ^b) Ś₁ K₁ B₁ T₁ G₂ M₂ पापकर्म. — ^c) S (except G₃) चैव (for चापि). — ^d) Ś₁ K₁. 2 नरः; G₄ वरं (for परम्).

51 ^a) S (mostly) निःश्रेयसं. — ^b) B₄ S (except G₃) तपो मूलं (T M रूपं) तपो दमः. — D₁ om. (hapl.) 51^d-52^c. — ^d) G₂. 4 मनसेप्सितान्.

52 D₁ om. 52^{abc} (cf. v.l. 51). — ^b) B₂ शमेन (for सत्येन). — ^c) K₁. 2 ब्रह्मणा; B₄ T₁ G₁. 4 M ब्राह्मणः. T₁ समवा; T₂ G₁ M सर्वमा (for पदमा). — T₁ om. (hapl.) 52^d-54^a.

53 T₁ om. 53 (cf. v.l. 52). — ^a) K₁. 4 D₆ [अ]नु; S (except G₃) [इ]ति (for तु). — ^b) G₄ कानि कानि;

ब्राह्मण उवाच ।

इन्द्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यतव्रत ।

निग्रहश्च कथं कार्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

२०१

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।

प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १

व्याध उवाच ।

विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।

तत्प्राप्य कामं भजते क्रोधं च द्विजसत्तम ॥ २

ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् ।

कथं च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृतां वर ।

एतदिच्छामि तत्त्वेन धर्मं ज्ञातुं सुधार्मिक ॥ ५४

इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च निषेवते ॥ ३

ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।

ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४

तस्य लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च ।

न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ५

व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते ।

व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु द्विजसत्तम ।

C. 3. 13903
B. 3. 210. 6
K. 3. 214. 6M₂ तानि तानि. — ^{cd}) B₄ यथा (for कथं), and यत् (for किं).54 T₁ om. 54^a (cf. v.l. 52). — ^a) Ś₁ K_{1. 2} Dn₂ कथं फलमाप्नोति; G₁ आप्नोति तेषां धर्मात्मन्. — ^b) G₁ कथं (for तेषां). — ^c) B₄ [अ]हं ज्ञातुं (for तत्त्वेन). — ^d) Ś₁ K D_{1-3. 5} T₂ सर्वं (for धर्मं). Dn निबोध मे (for सुधार्मिक)! B₄ धर्मतत्त्वेन सुव्रत.Colophon om. in K₃ D₁. — Major parvan: Ś₁ K₂ Dn₃ T₃ G_{2. 4} आरण्य; B₂ आदि (1). — Sub-parvan: G₁ M₂ मार्कण्डेयसम (M₂ 'मा'स्या (followed by पतिव्रतो-पाख्यान in M₂). K₃ B Dc Dn_{1. n3} D₂₋₅ G₃ (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतो (D₅ व्याधो)-पाख्यान. — Adhy. name: G₁ धर्मव्याधकौशिकसंवादः; G₂ कौशिकव्याधसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn (Dn₁ sup. lin.) 208 (Dn₂ 207); T G₁ M (M₂ sup. lin.) 203; G_{2. 4} M₂ (orig.) 205. — Śloka no.: Dn_{1. n3} 56; Dn₃ 57.

201

1 ^a) B_{1. 2} च (for तु). — ^c) B₁ वृत्तं; S प्रश्नं (for विप्रं). Ś₁ K D_{1-3. 5} प्रत्युवाचाथ यद्वृत्तं. — ^d) B₄ युधिष्ठिर

91

(for नरा^a).2 ^a) Ś₁ K_{1. 2} हि विषये (for मनु^a). — ^b) B₁₋₃ Dc S (except G₃) मतिः (for मनः). D₁ प्रपद्यते (for प्रवर्त^a). — ^c) B_{1. 3} Dc S तां; D₅ तं (for तत्). Ś₁ K_{1. 2} भजति; B_{1. 3} Dc S (except G₃) जयति (for भजते). B₄ ततः प्रजायते कामो; D₁ ततः कामं च भजते. — ^d) B_{1. 3} D (except D_{1-3. 5}) S रोषं; B₄ रोषश्च (for क्रोधं).3 ^a) B₄ स्वमर्थं (for तदर्थं). T₁ महते (for यतते). — ^b) K₃ कर्ममारभते. — ^d) K₁ M चेन् (for च).4 K_{3. 4} om. (hapl.) 4^{bc}. — ^b) B₂ मोहश्च; D₂ विद्वेषश्च; S (except G_{1. 3}) रोषश्च (for द्वेष^a). — Ś₁ K_{1. 2} B₂ D₅ om. (hapl.) 4^{cd}. — ^c) M₂ रोषः (for लोभः). — ^d) T G₁ द्वोह^a (for मोह^a).5 ^a) B D (except D_{1-3. 5}) G₃ ततो (for तस्य). — ^d) K₁ धर्मं (for धर्मं). T₁ वै (for च).6 ^a) K_{1. 2} चरितो; K_{3. 4} (after corr.) B_{1. 3} Dc₃ D_{1. 2. 4. 5} S चरतो (G₁ च ततो; M₂ रोचते (for चरते). — ^b) B₃ सत्यं (for अर्थं). B₂ चेच्छति (for रोचते). Ś₁ K_{1. 3. 4} D_{1. 2. 5} अर्थं (D₅ 'र्थे') व्याजोपि रोचते (Ś₁ K₁ वर्तते); K₂ अर्थे व्याजे प्रवर्तते; T G₁ व्याजेन च न रो^a; G_{2. 4} व्याजोपि न च रो^a; M अव्याजेन च रो^a. — ^c) K₃ B₂ व्याजेषु; T₁ कामेन (for व्याजेन). B₄ S (except G₃) सेव्यं; D₃ रोच^a (for सिध्य^a). — ^d) D₁ धर्मेण; S (except G₃) पते^a (for

[721]

C. 3. 13904
B. 3. 210. 7
K. 3. 214. 7

तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ॥ ६
सुहृद्विर्वार्यमाणश्च पण्डितैश्च द्विजोत्तम ।
उत्तरं श्रुतिसंबद्धं ब्रवीति श्रुतियोजितम् ॥ ७
अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्धते रागदोषतः ।
पापं चिन्तयते चापि ब्रवीति च करोति च ॥ ८
तस्याधर्मप्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ।
एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ॥ ९
स तेनासुखमाप्नोति परत्र च विहन्यते ।
पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलाभं तु मे शृणु ॥ १०
यस्त्वेतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ।
कुशलः सुखदुःखेषु साधूंश्चाप्युपसेवते ।
तस्य साधुसमारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु जायते ॥ ११

धने'). — °) T G₁ M अत्रैव (for त').

7 °) Dc वार्यमाणैः. D₁ तु (for च). — °) K B₁. 4
Dc₂ D₂. 3. 5 द्विजोत्तमैः; D₁ द्विजातिभिः. — °) K₃ उत्तरैः;
S (except G₃) उत्तमं (for उत्तरं). Ś₁ K B₂ D₂. 3. 5
प्रतिः; G₃ द्विज (for श्रुति). T₂ M संबंधं (for संबद्धं).
— °) Ś₁ K D₁-3. 5 प्रतियोजितं; B Dc Dn D₄. 6 [अ]श्रु-
तियो'; T₂ G₂. 4 M₁ श्रुतिचोदितं.

8 °) D₅ त्रिविधसः; G₁ तु विधिस (for त्रिविधस). T₁
G₁ तत्र (for तस्य). — °) B₁ जायते; B₂-4 Dc₁ Dn D₄. 6
S (except M₁) वर्तं (for वर्ध'). K₄ B₁-3 D (except
D₄) G₃ रागदोषजः; T₁ तव भेदतः. — °) B₁-3 D (except
D₁-3. 5) G₃ चैव (for चापि). — °) K₄ प्र (for the
first च).

9 °) Dc D₁ तथा; T₁ यस्या (for तस्या). B₁ [अ]-
धर्मप्रयुक्तस्य; Dn₂ [अ]धर्मे प्रवृत्तस्य. — °) Dn 'शीलैः'; D₄. 6
'शील' (for 'शीला'). B₁ हि (for च). Ś₁ K₁ मित्रघ्नं;
G₁ मित्रार्थं (for मित्रत्वं). — °) K₁-3 D₂. 6 G₁. 2 भजते;
B₃ व्रजंतं; B₄ भजति. Ś₁ सहकर्मिणः; K₁ पापकर्मिभिः; K₃
B₃ D₅ T₁ G₂. 4 'कर्मणः; K₄ D₁-3 'कारिणः.

10 °) Ś₁ K₁. 2 D₅ स नेह; B₂ सत्येन; G₄ एतेन (for
स तेन). Ś₁ K₁-3 D₅ T₁ सुखम्; K₄ B Dc Dn D₁-4. 6
G₃ दुःखम् (for [अ]सुखम्). — °) K₃ परत्रं तु. B D
(except D₁-3. 5) G₃ विपद्यते (B₄ निहन्यते). — °) K₁
भवते. G₄ M ह्येव. — °) B₁. 3 Dc 'लोकं' (for 'लाभं').
Ś₁ K₁. 2 B₂ D₅ T₁ G₁ च (for तु).

11 °) D₅ प्राप्नुयाद् (for प्रज्ञया). — °) Ś₁ K₁-3 B₄

ब्राह्मण उवाच ।

ब्रवीषि सन्नतं धर्मं यस्य वक्ता न विद्यते ।
दिव्यप्रभावः सुमहानृषिरेव मतोऽसि मे ॥ १२

व्याध उवाच ।

ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा ।
तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रियं लोके मनीषिणा ॥ १३
यत्तेषां च प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।
नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे ॥ १४
इदं विश्वं जगत्सर्वमजय्यं चापि सर्वशः ।
महाभूतात्मकं ब्रह्मन्नातः परतरं भवेत् ॥ १५
महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा च भूः ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥ १६

D₁-3. 5 सर्वनिव; T₁ गुणान्वाचा (for पूर्वमेव). Ś₁ K₁. 2
D₅ [अ]त्र; K₃ प्र (for [अ]नु). K₄ सर्वानुपरि पश्यति.
— °) B₄ सुखदुःखेन; D₅ सर्वदुःखेषु. — °) D₅ साधुं (for
साधुर्). K₃ [अ]प्सु निषे' (for [अ]प्युपसे'). — °) Ś₁
K₁. 2 'चाराद्; K₃. 4 'चारो; D₁-3 'चारा; D₅ 'चारे; M₂
'रंभं (for 'रम्भाद्). — °) Dc₁ Dn₁. ns राजते (for जायते)
D₁ बुद्धिर्धर्मे प्रजायते.

12 °) Dn₂. ns धर्म्यं (for धर्म). — °) Ś₁ K₁ वार्ता
(for वक्ता). — °) K₄ Dc 'स्वभावः; D₁ 'स्वभावाद् (for
'प्रभावः). D₁ भगवन्; D₅ तु महान् (for सुमहान्). — °) D
B₁ विभासि मे; D₅ मतो हि नः.

13 °) G₄ महाभाग. — °) K₄ [S]ग्रभुजः. K₁ मुदा;
T G₁. 2. 4 तथा; M₂ तदा (for सदा). — °) Dc₂ D₅ लोकैर्
(for लोके). Ś₁ K₁-3 Dc T G₁ M मनीषिणां.

14 °) G₄ M₂ तु (for च). Ś₁ K D₁-3. 5 लोके (see
below); Dc तं ते; M₂ धत्ते (for तत्ते). — °) Ś₁ K
D₁-3. 5 तत्ते वक्ष्यामि सत्तम (see above). — °) K B₁
D₁-3. 5 नमस्कृत्य. Dc ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य. — °) K₃. 4
D₁-3 ब्रह्मविद्यां; G₁ ब्राह्मीं वृत्ति.

15 °) T₂ इह (for इदं). T₂ G₂. 4 विद्वज् (for विश्वं).
— °) D₅ मायया; T₂ G₁. 2. 4 M₁ अजगच् (for अजय्यं).
T₁ जगच्चापि च सर्वशः. — D₁ om. 15^{ed}. — °) B₁. 2. 4
Dn D₄. 6 G₃ ब्रह्म (for ब्रह्मन्). — °) B₁-3 ततः (for
नातः). Ś₁ K B₄ D₂. 3. 5 महत् (for भवेत्).

16 °) G₂. 4 यान्याहुर (for खं वायुर). — °) Ś₁ K
D₁-3. 5 मही तथा; B₂ T G₁. 2 M तथैव च; G₄ तथा विभुः

तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम् ।
पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमशो गुणिषु त्रिषु ॥ १७
पष्ठस्तु चेतना नाम मन इत्यभिधीयते ।
सप्तमी तु भवेद्द्विरहंकारस्ततः परम् ॥ १८
इन्द्रियाणि च पञ्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा ।

इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ १९
सर्वैरिहेन्द्रियार्थैस्तु व्यक्ताव्यक्तैः सुसंवृतः ।
चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत ।
कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिवर्धनीम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।

महाभूतानि यान्याहुः पञ्च धर्मविदां वर ।
एकैकस्य गुणान्सम्यक्पञ्चानामपि मे वद ॥ २

(for तथा च भूः). — After 16^{ab}, G₂. 4 ins. :

1029* वायुराकाशसंयुक्तः सर्वभूतेषु वर्तते ।

— ^a) Dc ते (for तद्).

17 ^a) D₆ अर्थ- (for अपि). — ¹) K₁. 2 om. (hapl.)
17^{bc}. — ^b) K₃ B₄ D₁-3. 5 T₁ G₁ M 'वृद्धिः; K₄ 'वृद्ध्या;
T₂ G₂ 'वृद्धाः (for 'वृत्तिः). D₃. 8 परे परे; G₁. 2. 4 M परे
परा (G₁ परस्परं as in text also). — ^c) K₃. 4 B₁. 3. 4
D₁-3 पूर्व पूर्व; D₅ पूर्वं पूर्वं (for पूर्वपूर्व-). — ^d) B₁ गुणि-
तास्त्रिषु; D₅ गुणवृत्तिषु; T G₂. 4 M₁ गुणितास्त्रिह; G₁
गुणता द्विज.

18 ^a) D₂ T₁ पष्टं; D₅ पष्टी (for पष्टस्). ¹) K₁. 2
च (for तु). K₃. 4 D₁-3 G₄ M धातुर; T या तु; G₁ यातुर;
G₂ यां तु (for नाम). — ^b) B₃ अपि (for अभि). — ^c)
¹) K₁-3 T₁ M₂ सप्तमा. ¹) K₁. 2 [अ]भवद् (for भवेद्).
— ^d) K₁. 3 M₁ स्वतः; B₄ तथा; D₁ च तत् (for ततः).
¹) K₁. 3 B₄ Dc₁ D₁-3 परः (for परम्).

19 ^a) B₁. 2. 4 S (except G₃) तु (for च). Dn
D₃-4. 6 पंचात्मा (for पञ्चैव). — K₁ om. 19^b-20^c. — ^b)
M₁ transp. रजः and तमः. — ^c) T₂ इत्येतो; G₂ इत्येवं;
G₄ इत्येषु. ¹) भूतदशको; T₂ सप्तदशतो; M₁ सप्तदशको.
— ^d) K₃. 4 B₁ D₂. 3 S (except G₃) संज्ञितः.

20 K₁ om. 20^{abc} (cf. v.l. 19). — ^a) B₁ तैः सर्वैर;
Dc सर्वैश्च (with hiatus); M₁ सर्वैरेव (for सर्वैरिह). D₅
[इन्द्रियार्थश्च; T₁ [इन्द्रियैस्तेस्तु; T₂ [इन्द्रियैर्यैर्यै. ¹) K₂-4
B₂. 4 D₁-3 च (for तु). — ^b) B₄ व्यक्ताव्यक्तः. K₃. 3
G₂. 4 च; K₄ B₄ D₁. 3. 5 T G₁ M तु (for सु). B₁-3

D (except D₁-3. 5) संवृतैः; G₃ संस्कृतैः; M₁ संज्ञितः
(for संवृतैः). — B₄ om. 20^{cd}. — ^d) K₃ B₂ D₁. 2. 5. 6
गणः (for गुणः). — T₂ om. 20^{ef}. — ^e) B₄ इत्येतत् (for
एतत्ते). — ^f) D₅ भूयः किं (by transp.).

Colophon om. in T₂. — Major parvan : ¹) K₁. 3
Dn₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan : G₁ मार्कण्डेयसमस्या.
K₃. 4 B Dc Dn₁. n₃ D₁-6 G₃ (all om. sub-parvan
name) mention only पतिव्रतो (D₅ व्याधो) पाख्यान.
— Adhy. name : G₁ धर्मव्याधकौशिकसंवादः. — Adhy.
no. (figures, words or both) : Dn₁. n₃ 209; Dn₂ D₁
208; T₁ G₁ M (M₂ sup. lin.) 204; G₂. 4 M₂ (orig.)
206. — Sloka no. : Dn₁. n₃ 21; Dn₂ 22; D₁ 76.

202

1 T₂ om. 1. — ^a) B₃ तु विप्रर्वै; D₅ G₂ (by transp.)
तु विप्रः स (G₂ तु). — ^c) ¹) K₁-3 G₁ अचोदयद्; D₅
अनोदयद् (for अकथयद्). M₂ प्रीतो (for मूयो). K₄
D₁-3 कथां पप्रच्छ भूयोपि. — ^d) ¹) K₄ D₁. 2. 5 प्रीति-
वर्धिनीं; B₁ स्नेहवर्धनीं; B₂ परिवं. K₁. 3 मनःप्रीतिविवर्धि-
(K₃ 'धं)नीं.

2 ^b) ¹) K D₁-3. 5 धर्मविदो जनाः; B Dc Dn D₄. 6
T₁ G₁. 3. 4 'भृतां वर. — ^c) D₅ गुणं (for गुणान्). ¹)
सर्वान् (for सम्यक्).

3 ^{ab}) B₂ वह्निर् (for ज्योतिर्). Dn₂ transp. ज्योतिर्

C. 3. 13922
B. 3. 211. 3
K. 3. 215. 3

व्याध उवाच ।

भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ॥ ३
भूमिः पञ्चगुणा ब्रह्मनुदकं च चतुर्गुणम् ।
गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रयश्चाकाशवातयोः ॥ ४
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते गुणाः पञ्च भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तराः ॥ ५
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापि द्विजोत्तम ।
अपामेते गुणा ब्रह्मन्कीर्तितास्तव सुव्रत ॥ ६
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ।
शब्दः स्पर्शश्च वायौ तु शब्द आकाश एव च ॥ ७

and वायुर्. K1. 2 D2 T1 G1 आकाश एव. — ^a) K1. 2 तथा (for तेषां). B1 वक्ष्यंति (for वक्ष्यामि).

4 ^a) G1 M2 भूमेः (for भूमिः). — ^b) Dc M तु (for च). — ^c) G2. 4 तेजसस् (for तेजसि). Ś1 K1. 2 वै; K3. 4 D1-3. 5 G2. 4 M2 तु (for च). — ^d) K1. 2 D6 तु (for च).

5 M2 om. 5^a-7^b. — ^b) K4 चापि (for गन्धश्च). K4 द्विजोत्तम; T1 च पंचधा; M1 तथैव च (for च पञ्चमः). — T1 om. 5^c-7^b. — ^c) Ś1 K B4 D1-3. 5 transp. गुणाः and पञ्च. — ^d) Ś1 K1. 2 'त्तमाः (for 'त्तराः).

6 D2 (hapl.) T1 M2 (cf. v.l. 5) om. 6. — ^b) Ś1 रसश्च द्विजसत्तम; G2. 4 रसश्चैव तथैव च. — ^c) Ś1 K2 चैते (for एते). T2 G1 M1 विप्र (for ब्रह्मन्). — D3 om. (hapl.) 6^a-8^a. — ^d) G1 चत्वारः कीर्तितास्तव; M1 कीर्तितास्ते द्विजोत्तम.

7 T1 M2 om. 7^a; D3 om. 7 (cf. v.l. 5, 6). — ^b) Ś1 K1. 2 T2 च (for [अ]थ). — ^c) B4 D6 शब्दस्पर्शौ तु. K4 T G1. 2. 4 वायोः (for वायौ). K2 तौ; B1. 4 T2 G2. 4 च (for तु). — ^d) K3. 4 B D G3 M चाकाश (for आकाश). K4 B Dn D4-6 G3 M तु (B2 हि) (for च).

8 D3 om. 8^a (cf. v.l. 6). — ^c) T G1. 2. 4 उक्ता वै (for वर्तन्ते). T1 M 'लोकेषु (for 'भूतेषु). — ^d) Ś1 येषां; K2 एषां; G4 एषु (for येषु). Ś1 B2 प्रकीर्तिताः (for प्रति). — ^e) K1. 2 B1. 3. 4 Dc ना (B1 चा) भिव'; D3 तानि व' (for नातिव'). — ^f) K4 D3 संपत्तिर्; B1. 2 Dn D1. 4. 6 G3 सम्यक्च (for संपच्च). B1 भवतो (for 'ति). Ś1 K1. 2 सम्यक्तेषां भवेद् द्विज; B3 सम्यग्वर्तति च द्विज; B4

एते पञ्चदश ब्रह्मन्गुणा भूतेषु पञ्चसु ।
वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
अन्योन्यं नातिवर्तन्ते संपच्च भवति द्विज ॥ ८
यदा तु विपरीभावमाचरन्ति चराचराः ।
तदा देही देहमन्यं व्यतिरोहति कालतः ॥ ९
आनुपूर्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ।
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
यैरावृतमिदं सर्वं जगत्स्थायरजङ्गमम् ॥ १०
इन्द्रियैः सृज्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्मृतम् ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ११
यथास्वं ग्राहकान्येषां शब्दादीनामिमानि तु ।

Dc D2 सम्यग् (D2 संपद्) भवति वै तदा (Dc द्विज); D6 साम्यं तेषु भवेद् द्विज; T1 समवचाभवद् द्विज. ✽ Cn: सम्यक् च भवति एकीभावेन प्रकाशन्ते । एकत्वमार्प । ✽

9 ^a) K3 B1. 4 D2. 3. 5 T G2. 4 M2 Cnp विपरीतं भावम्; B3. 3 Dc1 Dn G3 विपरीत (Dn3m 'मं) भावम्. — ^b) Ś1 K1. 2 B4 D6 आविशंति (for आचरन्ति). D6 चराचरं; T2 परावराः. — ^c) M2 अन्यद् (for अन्यं). — ^d) D1 अधि'; G1 अति' (for व्यति'). Ś1 K1. 2 D6 चा (Ś1 ना) नद्य; T1 G4 कायतः (for कालतः).

10 Before 10, T2 G4 ins. व्याधः. — ^a) Ś1 K1. 2 T G1. 4 आनुपूर्व्यात्; B1 'पूर्व्यां; G1 (also). 2 प्रातिलोभ्यात्. G1 च (for वि). — ^b) B1 'पृष्ठशः (for 'पूर्वशः). — ^c) D1 यत्र यत्र. B4 T2 G1 च (for हि). — ^d) K D1. 4 T G2. 4 पंचभौ (K4 'भू) तिकाः; B1 सार्वभौ'; G1 च परंतप. — ^e) T2 G2 आततम् (for आवृतम्). G4 एतैरापादितं सर्वं.

11 = (var.) B. 12. 189. 15; 329. 49. — ^a) K4 T G1. 2. 4 M गृ (T2 ग्रा) ह्यते; B1 सज्ज'; B2 सृय'; D1 शक्य'; D6 व्यज्य' (for सृज्य'). — ^b) K3 D2 मूर्तम् (for व्यक्तम्). B4 इदं (for इति). K3 स्थितं; D6 श्रुतिः (for स्मृतम्). Dn2. n3 तद्व्यक्तमिति संस्मृतं. — ^c) K2 D6 तज्ज्ञेयं. Ś1 K1 B1-3 Dc Dn D4. 6 G3 त (Dc1 य) दव्यक्तमिति ज्ञेयं. — ^d) D1 M2 'ग्रामम् (for 'ग्राह्यम्).

12 ^a) G1. 2. 4 यदा; M2 तथा (for यथा). K2 स्वां; K3 D3 G1. 2 M 'स्व'; D5 सु; G4 ह्य (for 'स्व'). Some MSS. ग्राहकाण्येषां. — ^b) K3 'नि च; D4 'निति (for 'नि तु). — ^c) K3 तथा; B4 Dc T यथा; D1 G1. 2. 4 M1 तदा; D2 तु यं (for यदा). K1 देहे. — ^d) B1. 3 D

इन्द्रियाणि यदा देही धारयन्निह तप्यते ॥ १२
लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यति ।
परावरज्ञः सक्तः सन्सर्वभूतानि पश्यति ॥ १३
पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ।
ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ १४
ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य मोहजम् ।
लोको बुद्धिप्रकाशेन ज्ञेयमार्गेण दृश्यते ॥ १५
अनादिनिधनं जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् ।
अनौपम्यममूर्तं च भगवानाह बुद्धिमान् ।
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपृच्छसि ॥ १६
इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकावुभौ ।

निगृहीतविमृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥ १७
एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥ १८
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥ १९
यणामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ २०

रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्ट-

मात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याहुरश्वान् ।

तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वै-

र्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ २१

C. 3. 13942
B. 3. 211. 23
K. 3. 215. 23

(except D1-3. 5) G3 इव; T2 न हि (for इह). Ś1 K B1m D1-3. 5 दृश्यते (for तप्यते).

13 ^a B4 सततम्; G2 विदितम् (for विततम्). — K4 om. (hapl.) 13^{cd}. — ^c B2-4 Dc Dn D4. 6 T2 G3 M1 परावरज्ञः; D2 वरेशः. K1 D4 G2 M2 शक्तः सन्; Dc D1. 5 स (D1 श) शक्तः स; T G1 यः शक्तः; G4 शक्तिः सन् (for सक्तः सन्). — ^d Ś1 K1. 2 D1-3 भूतानि प्रति; B2 Dn D4. 6 G3 स तु भूतानि; T1 M स भूतानि प्र.

14 ^a T1 पश्यतः (for पश्यतः). — ^b D1 सद्यो (for सर्व). — ^c D1 भूतश्च; T1 G1. 2 M भूतेन. — ^d K3 नाशुभो नोप; D1 नाशुते नोप.

15 Ś1 K1. 2 om. 15. — ^a K3 Dn3 D2. 4. 5 T2 G3 Cnp पूर्वार्त्तम् (T2 दि) कं; B1 मूलार्थकं; T1 G4 भूतादिकं. K4 D1. 3 अज्ञानमूलं तं क्लेशम्. — ^b K4 T1 अनिवृत्तस्य; Dc2 D3. 6 G3 M1 इतिवृत्तिः; D6 अतिवृद्धस्य. K4 B1 D2 मोहनं (K4 जं also as in text); B1 लक्षणं; B2. 3 Dc Dn D4. 6 G3 पौरुषं; D1 मोहदं. — ^c K3. 4 G1 लोकः; B1-3 D2. 3. 5 G4 लोके; B4 अहं; Dc D1 G2 लोकं (for लोको). Dn D4. 6 G3 लोकवृत्तिप्रकाशेन. — ^d K3. 4 D2 ज्ञेयं; B1-3 Dc Dn D4. 6 T2 G3 ज्ञानः; D1 जानन् (for ज्ञेय). B1. 3 D (except D1-3. 5) G3 गम्यते; B2 पश्यति; G1 M1 इष्यते; M2 रियते (for दृश्यते).

16 ^b B1 सदासुखं. — ^c K4 अपूर्वः; B1 अमल्यः; T2 G3. 4 M अमूर्ति (for अमूर्त). — ^d B1 बुद्धि (for बुद्धि). D5 भगवन्निह विद्धि मां. — ^e K3 ततो मूलम्; G2 तपोकूलम्; G4 तपोबलम्. — ^f T1 G2. 4 M2 मा (for मां). D1. 5 पश्यसि (for पृच्छसि). — After 16, S ins.:

1030* तपसा हि समाप्नोति यद्यदेवाभिवाञ्छितम् ।

[M1 तदा; M2 तमा (for समा). T2 G3 वाञ्छति.]

T2 G1. 2. 4 M2 cont. : Ś1 K1. 2 Dn D5 ins. after 16:

1031* तदिन्द्रियाणि संयम्य तपो भवति नान्यथा ।

[Dn G1 M2 इन्द्रियाण्येव (for तदिन्द्रियाणि). T2 तपोवनमनास्तथा (for the posterior half).]

17 B4 om. 17^{ab}. — ^a Dc इन्द्रियाणां च (for ण्येव). T1 तत्स्वर्ग. — ^b Ś1 K1. 2 यौ (for यत्).

18 ^a T2 G3. 4 स्वर्गं (for कृत्स्नं). B4 ते (for च).

19 D2 om. 19^b-20^a. — ^b Ś1 D5 यच्छति; K3 B2 Dn D4. 6 अहं; B3 इच्छ; Dc अहं; G3 अभ्यति (sic) (for कृच्छति). — ^c Ś1 तु तानेव; K4 च तान्येव; G4 M2 कृतान्येव. — ^d B1 Dc Dn D4. 6 G3 समाप्नुयात्; B2. 3 G1 अवाप्नुयात्; T2 G2 उपाप्नुते (for अवाप्नुते).

20 D2 om. 20^a (cf. v.l. 19). — ^a = 22^a. K2 नित्यानाम्; T1 G1. 2. 4 M योग्यानाम्; T2 योग्यानाम् (for नित्यानाम्). — Ś1 D5 om. (hapl.) 20^b-22^a. — ^b D2 अधिगच्छति (om. यः); S (except G3) योषि (G1 व) तिष्ठति. — ^c T G1 च (for स). S (except G3) न चा (for कुतो). — ^d B4 युज्यते द्विजसत्तमः; S (except G3) संयुज्यते जितेन्द्रियः.

21 Ś1 D5 om. 21 (cf. v.l. 20). — ^a K D1-3 सृष्टम्; T G2. 4 दृष्टो (for दृष्टम्). — ^b T G2. 4 ह्यात्मा (for आत्मा). B1 च यतः; G2 यतः (for नियन्ते). K1. 3 पद च तानि (for [इन्द्रियाणि]). K D1-3 T1 G1 M अत्र चाश्वाः (for [आ]हुरश्वान्). — ^c B1 D3 T G1. 4 M2 अप्रमत्तैः. K4 D2. 3 कुशलैः; B1 S (except G3) कुशलो. S

C. 3. 13943
B. 3. 211. 24
K. 3. 215. 24

षण्णामात्मनि नित्यानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् ।
यो धीरो धारयेद्रश्मीन्स स्यात्परमसारथिः ॥ २२
इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां हयानामिव वर्त्मसु ।
धृतिं कुर्वीत सारथ्ये धृत्या तानि जयेद् ध्रुवम् ॥ २३

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरते बुद्धिं नावं वायुरिवाग्मसि ॥ २४
येषु विप्रतिपद्यन्ते पट्सु मोहात्फलागमे ।
तेष्वध्यवसिताध्यायी विन्दते ध्यानजं फलम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

२०३

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं तु सूक्ष्मे कथिते धर्मव्याधेन भारत ।
ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं पप्रच्छ सुसमाहितः ॥ १
ब्राह्मण उवाच ।
सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम् ।

गुणांस्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥ २
व्याध उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एषां गुणान्पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ॥ ३
मोहात्मकं तमस्तेषां रज एषां प्रवर्तकम् ।

(except G₂. 3) यथाश्चैर्. — ^a) K₁. 3 D₁. 2 M पथीव;
T₁ G₁ सदैव; T₂ वशीव (for रथीव).

22 ^a) ¹ D₅ om. 22^a (cf. v.l. 20). — ^a) = 20^a.
B₁₋₃ D_c D_n D₄. 6 G₃ युक्तां; G₁ सृष्टां (for नित्यां).
— ^c) K₄ D_{c2} T₁ वीरो (for धीरो).

23 ^a) T₂ G₂ प्रहृष्टानां. — ^b) B₁ वर्त्मनि (for सु).
— ^c) B₂ वृत्ति (for धृति). — ^d) K₄ D₁ बुधः (for ध्रुवम्).
D_{n3} धृत्या विजयते ध्रुवं; G₁ धृत्यैतानि ध्रुवो जयः.

24 = (var.) Gītā (Vulg.) 2. 67. — ^a) K₃ B₄
D₁. 5 तु; B₁₋₃ D_n D₄. 6 G₃ वि- (for हि). — ^b) B₁
[S]थ (for [S]तु). — ^c) ¹ D₁. 5 T₁ G₁ हरति प्रज्ञां; T₂
G₂. 4 M बुद्धिं हरति (T₂ M₂ ते) (for हरते बुद्धिं). — ^d)
¹ K D₁₋₃. 5 T₁ G₁ वायुर्नावमिवाग्मसि.

25 ^a) ¹ K₃ तेषां; K₁. 2. 4 D₃. 5 येषां; T₁ ये तु; G₁
यो हि; G₂. 4 एषु. G₁. 2. 4 पद्येत् (for पद्यन्ते). D₁ ये
ध्रुवं प्रतिपद्यन्ते. — ^b) ¹ पट्सु लोकात्; K₁. 2 पट्सु लोभात्;
K₄ D₁. 2 पट्सु षोढा; D_{3m} पङ्गुणोढा; D₅ पट्सु लोभः; T₂
G₂. 4 M पटस्त्वमोहात्. — ^c) G₂. 4 ज्ञाता (for तेषु). ¹ D₁
B₄ D_{c2} व्यवसितो (D_{c2} तां); K₁ वै वसितो; K₂ विव-
सितां; K₃ D₅ व्यवस्थितां; K₄ D₁₋₃ [अ]ध्यवसितो; D₁
T G₁ M₂ [अ]ध्यावसितां (D₁ तो; T₁ ते) (for [अ]ध्य-
वसितां). — ^d) K₁ विदीत; K₂ T₁ विन्देत् (for विन्दते).
K₁. 2 बलं (for फलम्).

Colophon. — Major parvan: ¹ K₁. 2 G₂. 4 आरण्य.

— Sub-parvan: G₁ मार्कण्डेयसमास्या. K₃. 4 B D_c D_{n1}.
n₃ D₁₋₃ G₃ M₂ (all om. sub-parvan name) mention
only पतिव्रतो (D₅ धर्मव्याधो) पाठ्यान्. — Adhy. name:
D₅ महाभूतनिर्णयः; G₁ धर्मव्याधकौशिकसंवादः. — Adhy.
no. (figures, words or both): D_{n1} 210; D_{n2} D₁
209; T₁ G₁ M (M₂ inf. lin.) 205; T₂ 204; G₂. 4
M₂ (orig.) 207. — Śloka no.: D_{n1} 28; D_{n2}. n₃
27; D₁ 26 (followed by 27).

203

1 ^b) D₁ धर्मे (for धर्म). — ^c) M₂ परमः (for स
पुनः). N (except B₁₋₃ D₁₋₃. 5) पुनः सूक्ष्मतरं विप्रः.
— ^d) T₂ तु (for सु).

2 ^a) K₄ D₁₋₃ T₁ चापि (for चैव). — ^c) K₃ गुणं;
D_{c1} D₄ गुणास् (for गुणान्). — ^d) ¹ यथाप्रज्ञं हि पृं;
K₁. 2 यथावत्परिपृं.

3 3^a = 1. 48. 4^a; 53. 35^a; 59. 9^a; etc., etc. — ^b)
= 1. 27. 4^b; 89. 4^b; etc. B₃ M मा (for मां). — ^c) K₁
M₂ येषां; T₁ G₁. 2. 4 एतान् (for एषां). K₃ गुणाः; D₅
गुण- (for गुणान्). — ^d) G₁ वदतो (for रं).

4 ^a) D₅ मोहमेकं (for मोहात्मकं). K₂ तपस् (for
तमस्). D_{n1}. n₃ D₅. 6 T₂ G₃ त्वेषां (for तेषां). — ^b)
K₁. 2 तेषां; T₁ एव (for एषां). D₁ प्रवर्तते. — ^c) ¹ K
D₁₋₃. 5 तु (for च). — ^d) T₂ जातिर् (for ज्याय). ¹ K

प्रकाशबहुलत्वाच्च सत्त्वं ज्याय इहोच्यते ॥ ४
अविद्याबहुलो मूढः स्वमशीलो विचेतनः ।
दुर्दृशीकस्तमोऽध्वस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५
प्रवृत्तवाक्यो मन्त्री च *योऽनुराग्यभ्यसूयकः ।
विवित्समानो विप्रर्षे स्तब्धो मानी स राजसः ॥ ६
प्रकाशबहुलो धीरो निर्विवित्सोऽनसूयकः ।
अक्रोधनो नरो धीमान्दान्तश्चैव स सात्त्विकः ॥ ७
सात्त्विकस्त्वथ संबुद्धो लोकवृत्तेन क्लिश्यते ।
यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोकवृत्तं जुगुप्सते ॥ ८
वैराग्यस्य हि रूपं तु पूर्वमेव प्रवर्तते ।
मृदुर्भवत्यहंकारः प्रसीदत्यार्जवं च यत् ॥ ९

ततोऽस्य सर्वद्वंद्वानि प्रशाम्यन्ति परस्परम् ।
न चास्य संयमो नाम कचिद्भवति कश्चन ॥ १०
शूद्रयो नौ हि जातस्य सद्वृत्तानुपतिष्ठतः ।
वैश्यत्वं भवति ब्रह्मन्क्षत्रियत्वं तथैव च ॥ ११
आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ।
गुणास्ते कीर्तिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२
ब्राह्मण उवाच ।
पार्थिवं धातुमासाद्य शारीरोऽग्निः कथं भवेत् ।
अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १३
मार्कण्डेय उवाच ।
प्रश्नमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर ।

C. 3. 13960
B. 3. 213. 2
K. 3. 216. 14

K1 इवो (for इहो).

5 ^b) K3 शोक- (for शीलो). Dc2 विलोचनः (for विचेतनः). — ^c) K1. 3 B Dn D4. 6 G3 दुर्दृशीकस् (B3 दुर्धर्षणस्); K4 D1 दुःखशीलस्; D2. 3. 5 T दुर्दर्शनस्; G1. 2. 4 M1 दुर्दृशि (G2. 4 शं) कस्. Ś1 तमोऽध्वस्तः; D6 तपोऽध्वस्तः. — ^d) Ś1 K D1-3. 5 क्रोधन (for सक्रोध). B2 (m as in text) स्मृतः; D3 (by corr.) मतः; D6 जनः; T3 नरः (for अलसः).

6 ^a) Ś1 K4m (orig. corrupt) प्रवृत्तरागो; B4 स वृत्तवाक्यो; T3 G2. 4 M सुवृत्तं; G1 संबृत्तं. T2 तंद्री (for मन्त्री). — ^b) Ś1 K1. 3. 4 T3 योनुराग्यभ्यसू; K3 B Dc Dn D3. 4. 6 T1 G1. 3 M यो नराग्रयोनसू (D3m प्रारंभायासशीलवान्); D1 योनुराग्यभ्यसू; D2 योनुराग्यस्य सू; D6 योगवाच्यभ्यसू; G2 योनुराग्यनसू; G4 यो निराग्यनुसू. — K1 om. (hapl.) 6^c-7^b; K3 om. 6^c-7^d. — ^c) Ś1 K2 विविक्तमानो; K4 D1 T1 G2. 4 विवत्सं; B Dc Dn D3. 4. 6 G3 M विवित्सं; D2 विविशं. K3 राजर्षे (for विप्र). — ^d) G2 तस्थौ (for स्तब्धो). K4 B4 D3. 3. 5 च (for स).

7 K1 D6 om. 7^{ab}; K3 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^b) B Dc1 Dn D3. 4. 6 G3 निर्विवित्सो; G1. 2. 4 निर्विवित्सो. — ^c) B4 अक्रोधनो मृदुर; T1 G2. 4 नपरो; T2 G1 M परमो. Ś1 धीरो; G2 श्रीमान् (for धीमान्). — ^d) K1. 3 शान्त (for दान्त).

8 Ś1 K1. 3 om. 8^{ab}. — ^{ab}) T3 तत्र; M3 तस्य (for त्वथ). D6 संबृत्तो; T3 संबंधो (for संबुद्धो). T2 G2. 4 वृत्तेन (for वृत्तेन). T1 लुप्यते; T2 G1. 2. 4 लिप्यं; M लिप्यं (for क्लिश्यं). K2. 4 D1-3. 5 क्लिश्यते लोकवृत्तेन

संबुद्धस्त्वथ सात्त्विकः (by transp.). — ^c) K1. 3 बोध्यति; M1 बुध्येत (for बुध्यति). D1 यदा बुध्या विबोद्धव्यं. — ^d) Ś1 K1. 4 Dn3 D2. 3. 5 जुगुप्सति; K3 प्सिते; K3 प्सितं.

9 ^a) B2 Dn D4. 6 T2 G3 विरागस्य (for वैराग्य). Ś1 K1-3 B1-3 Dc Dn D1. 4. 6 G3 च; K4 D2. 3. 5 [अ]नु; B4 G1 तु (for हि). B4 वै; D1 च (for तु). — ^c) Ś1 K1. 3 [अ]हंकारे (for कारः). — ^d) Ś1 K1. 3 [आ]र्जवे (for वं). Ś1 K1. 3 यः; T3 तत् (for यत्).

10 ^a) Ś1 K B3 D1-3. 5 दुःखानि (for द्वंद्वानि). T1 ततो निवृत्तद्वंद्वश्च. — ^b) T1 M लोकवृत्तं जुगुप्सते (=8^d). — ^c) Ś1 K1. 3 D6 तदास्य; K3 औदास्यं; M1 न चापि (for न चास्य). K4 B1-3 Dn D1-4. 6 G3 संशयो; T2 G4 [अ]पगमो; G1 M1 [अ]संयमो; G2 [अ]संगमो (for संयमो).

11 ^a) T G1 M भावेपि (for योनौ हि). — ^b) K3 M3 तद्वृत्तान्; Dc2 G1 षड्वृत्तान्. T G1. 4 M अधि; G2 अति (for उप). — ^c) B1-3 D (except D1-3. 5) G3 लभते (for भवति). — ^d) K4 हि (for च).

12 ^b) T1 G2. 4 अपि (for अमि). — ^c) B1 ब्रह्मन् (for सर्वे). — ^d) B1 किं भूयः कथयामि ते. — After 12, K3. 4 B1-3 D G3 ins. an addl. colophon (adhy. no. : Dn1. n3 211; Dn2 D1 210).

13 ^a) G3 वायवं (for पार्थिवं). B3 आश्रित्य (for आसाद्य). — ^b) Dn3 D1. 5 G2. 4 शरीरे (for शारीरो). T1 G4 M3 कथं विमो; T2 प्रकंपते (for कथं भवेत्). — ^c) B1 विशोकेन (m विशेषेण as in text). — ^d) K4 [S]नलः (for [S]निलः).

14 ^a) एकं; D6 एतत्; G2. 4 M2 एवं (for एतं). — ^c)

C. 3. 13960
B. 3. 213. 2
K. 3. 216. 14

व्याधः स कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ १४

व्याध उवाच ।

मूर्धानमाश्रितो वह्निः शरीरं परिपालयन् ।
प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम् ॥ १५
श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मज्योतिरुपास्महे ।
स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।
मनो बुद्धिरहंकारो भूतानां विषयश्च सः ॥ १६
एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते ।
पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ॥ १७

वस्तिमूले गुदे चैव पावकः समुपाश्रितः ।
वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ॥ १८
प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते ।
उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ १९
संधौ संधौ संनिविष्टः सर्वेष्वपि तथानिलः ।
शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ २०
धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमीरितः ।
रसान्धातूंश्च दोषांश्च वर्तयन्परिधावति ॥ २१
प्राणानां संनिपातात् संनिपातः प्रजायते ।
ऊष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥ २२

B D (except D1-3. 5) T2 G3 तु (for स).

15 °) B1 आस्थितो; D2 आहि° (for आशि°). — °) S1 K1. 2 अनु°; B4 प्रति° (for परि°). — °) B1 तु (for the second च). — °) K1. 3 विचेष्टिते (K3 तं); Dc [S]वचेष्टते (for विचेष्टते). — °) K3 B1. 3. 4 D (except D1) G3 भविष्यं च.

16 °) K4 D3 तं (D3 तद्) देवदेवानां; G3 तं सर्वभूतानां. — °) B2 Dc1 Dn D2. 4. 6 G3 °योनिम् (D2 °योनिरु) (for °ज्योतिरु). — B2. 4 उपासते (for °स्महे). — D3 om. (hapl.) from °स्मा (in 16°) up to भूता° (in 16'). — °) D5 T1 G2 M3 °भूतानां (for °भूतात्मा). — °) B1. 2 (m as in text). 4 Dc Dn D4. 6 G3 महान् (for मनो). — After 16, T1 M1 ins. :

1032* शरीरमध्ये नाभिः स्यान्नाभ्यामग्निः प्रतिष्ठितः ।

[T1 °मध्ये नाभ्यां तु जठरेऽग्निः प्रति°].

On the other hand, T2 G1. 2. 4 ins. after 16 :

1033* अव्यक्तं सत्त्वसंज्ञं च जीवः कालः स चैव हि ।

प्रकृतिः पुरुषश्चैव प्राण एव द्विजोत्तम ।

जागर्ति स्वप्नकाले च स्वप्ने स्वप्नायते च सः ।

जाग्रत्सु बलमाधत्ते चेष्टसु चेष्टयत्यपि ।

तस्मिन्निरुद्धे विप्रेन्द्र मृत इत्यभिधीयते । [5]

त्यक्त्वा शरीरं भूतात्मा पुनरन्यत्रपद्यते ।

which is followed by 1032*.

[(L. 4) G1 चेष्टयेच् (for चेष्टसु). — (L. 6) G1 प्रवर्तते (for प्रपद्यते).]

17 °) K4 सर्वं; M3 एतन् (for एवं). D3 द्विज (for त्विह). S1 K1. 2 च (for स). B4 सर्वात्मा (for सर्वत्र). T G2. 4 एष स्वप्निरपानेन. — °) B4 प्रति° (for परि°). — °) S1 K1-3 D3 च (for तु). K1 समासीनं; K4 B3

M2 °सेन (for °नेन). — °) B3 यां यां (for स्वां स्वां). B2 योनिम् (for गतिम्). B1. 3 Dn1. n3 अपां (for उपां°).

18 D5 G1 om. (hapl.) 18^{ab}. — °) K4 B2. 3 Dn D1-3. 6 T2 G2. 4 M1 पावकं. B4 समुपस्थितः. — °) K4 T G1. 2. 4 मूत्रपुरीषं. K1. 4 B2 D G3 चा° (for चा°). — °) B4 हि (for [अ]पि). G1 om. अपि. T2 प्रति° (for परि°).

19 S1 K1. 2 om. (hapl.) 19^{ab}. — °) D1 यत्ने च (for प्रयत्ने). — °) B1. 2 Dc Dn (Dn3 before corr.) D2. 4. 6 G1. 3 स (for य). D1. 2 M2 एष (for एकस्). G2. 4 संश्रितः (for वर्तते). — °) B D (except D2. 3. 5. 6) T2 G3 उदानम् (for °न). — °) S1 K B4 D1-3. 5 °कुशला (for °विदुषो). S1 K1. 2 D5 नराः (for जनाः).

20 °) D2 G4 स (G4 च) निर्विष्टः (for संनिविष्टः). T1 स संधौ संनिविष्टः सन्. — °) S1 गतो°; G2. 4 यथा° (for तथा°). T1 संधीन्सर्वान्सदानिलः; T2 G1 M संधिपर्वण्यथानिलः (T2 °पि यः). — °) D5 [अ]भिधीयते (for [उ]पदिश्यते). — After 20, Dc ins. (a definition of धातु, extracted from some medical treatise):

1034* त्वद्धांसमेदोमज्जास्थिरसरक्ताश्च धातवः ।

21 °) K4 विचितः (for विततः). — °) S1 K1. 2 च (for तु). M2 समानोऽग्निसमीरकः. — °) K3 G1 रस° (for रसान्). D5 बहून् (for धातून्). S1 K D1-3. 5 भूतानां (K4 °नि); M दोषाणां (for दोषांश्च). — °) G2 वर्ध° (for वर्त°).

22 °) Dc2 °पातत्वे; D5 °पाते तु; G2. 4 °पातस्तु (for °पातात्तु). — °) T G2 संसर्गाद्यः (for संनि°). Dc स जायते; M प्रमी° (for प्रजा°). — °) S1 K D1-3. 5 ऊष्माभिरिति विज्ञेयो; B2 तस्माच्चाग्निरिति ज्ञातो; S (except G3)

अपानोदानयोर्मध्ये प्राणव्यानौ समाहितौ ।
समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक्पचति पावकः ॥ २३
तस्यापि पायुपर्यन्तस्तथा स्याद्दुदसंज्ञितः ।
स्रोतांसि तस्माज्जायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥ २४
अग्निवेशगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।
स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ २५
पक्वाशयस्त्वधो नाभ्या ऊर्ध्वमामाशयः स्थितः ।
नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ २६
प्रवृत्ता हृदयात्सर्वास्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दश प्राणप्रचोदिताः ॥ २७

योगिनामेष मार्गस्तु येन गच्छन्ति तत्परम् ।
जितक्लमासना धीरा मूर्धन्यात्मानमादधुः ।
एवं सर्वेषु विततौ प्राणापानौ हि देहिषु ॥ २८
एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ।
मूर्तिमन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्मजितात्मकम् ॥ २९
तस्मिन्यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाल्यामिवाहितः ।
आत्मानं तं विजानीहि नित्यं योगजितात्मकम् ॥ ३०
देवो यः संस्थितस्तस्मिन्नब्विन्दुरिव पुष्करे ।
क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकम् ॥ ३१
जीवात्मकानि जानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा ।

C. 3. 13979
B. 3. 213. 21
K. 3. 216. 37

सोष्मा सोमिरिति ज्ञेयो. — ^a) B₁ ह्यन्नं (for योऽन्नं).
23 T₁ om. (hapl.) 23-24. — ^a) K₄ B D (except D₆) G₃ समानो; M₂ अपानप्राणयोर्. — ^b) K₄ B D G₃ प्राणापानौ; M₂ व्यानोदानौ; (for प्राणव्यानौ). — ^c) B₁ Dn₂ G₃ समर्थितस्; T₂ समिधितस् (for समन्वितस्). Ś₁ K_{1.2} T₂ G₂ त्वधिष्ठाने; K₃ Dc D₄ स्वा (K₃ स्व) धिष्ठानं; M समानेन (for त्वधिष्ठानं). — ^d) Ś₁ ह्यन्नं (for सम्यक्).
24 T₁ om. 24 (cf. v.l. 23). — ^a) B_{1.3} G₃ अस्यापि; G₃ आस्यादि- (for तस्यापि). Ś₁ K D_{1.3} G₁ M₂ वायुः; B_{1.3} Dc G₄ वायु- (for पायु-). K₄ D₁ पर्यंतं; D₂ पर्यंतं; D₃ पर्यति (for पर्यन्तस्). D₅ आस्यादपानं पर्यति. — ^b) B₁ तस्य (for तथा). B₂₋₃ Dc D₂ T₂ G₄ M गुण- (for गुद-). B₁ D₁ T₂ संज्ञकः; D₅ संज्ञकं (for संज्ञितः). Ś₁ K_{1.3} तथास्य स्वेदसंज्ञि (K₂ ज्ञ)तः. — ^c) K_{3.4} D₁₋₅ स्रोतांसि. Ś₁ K_{1.3} यस्माज्. S (except G₃) स्रोतसो- स्माज्जायन्ते. — ^d) G₁ M स्रोतांसि (for प्राणेषु). Dc G₂ देहिनाः.
25 ^a) T₁ अस्ति; G₁ अग्निर् (for अग्निः). T₂ सहः (for वहः). K₄ D₁₋₃ अपानेन स हि (K₄ तु स; D₃ सह) प्राणो. — ^c) B₄ यद् (for स). T₁ आगत्य (for आगम्य). Ś₁ K_{1.2} तथा; B₄ मनः (for पुनः). — ^d) D₁ पावकः (for कम्).
26 ^a) T G_{2.4} ततो (for त्वधो). N (except Ś₁) T G₃ M नाभ्याम्; G₁ नाभेर् (for नाभ्या). — ^b) Ś₁ धामाशयः; K₁₋₃ D_{1.3} चामा (for आमा). B₄ T G_{1.2.4} स्मृतः (for स्थितः). — ^c) K₃ नाभिः; K₄ D_{1.5} नाभीः; D₁ नाभिर् (for नाभिः). — ^d) B_{3m} नाड्यः सर्वाः (for प्राणाः सर्वे). Ś₁ K_{1.3} D₅ सुसंस्थिताः (for प्रतिष्ठिताः).
27 ^a) Ś₁ K_{1.3} Dc Dn_{2.3} T₂ G सर्वे (for सर्वास).

— ^c) T₂ मया (for रसान्). — ^d) Dc प्राणाः (for प्राण-).
Ś₁ समीरिताः; D₅ प्रणोदिताः; T₂ प्रयोजिताः.
28 ^a) D₂ वै (for तु). — ^b) K_{1.2.4} B_{3.4} D_{3.5} तत्पदं; G₁ तत्पुरं (for तत्परम्). — ^c) K₃ B_{2.4} माशनाः; K₄ मासतो; B_{1.3} Dc Dn D_{4.6} G₃ माः समा; T₁ मा- श्रमा; T₂ मा नरा; G₁ मभ्रमा (for मासना). G_{2.4} क्लमासनो धीरो. — ^d) B₄ T₁ G₁ M आदधन्; G_{2.4} आद- धन् (for आदधुः). — ^e) Ś₁ K D₁₋₃ सः; B₁ तु (for हि). B₂ शरीरिषु; B₄ हि देहिनां; T₂ हि जंतुषु (for हि देहिषु).
— After 28, S (except G₃) ins.:
1035* तावदग्निसहितौ ब्रह्मन्विद्धि वै प्राणमात्मनि ।
[T₂ वह्नि (for अग्नि). G_{2.4} तौ तावदग्निसहितौ (for the prior half).]
29 ^b) T₁ कर्ता (for कला). K₂ M₂ संभृतः; D_{2.5} संभृतः (for संभृतः). — ^c) D₂ मूर्ध्नि भूतं (for मूर्तिमन्तं). T₁ स्थितं; T₂ स्तुतं; G_{1.2.4} M₁ स तं (for हि तं). — ^d) K_{3.4} D₃ T नित्य- (for नित्यं). B Dn₂ D₂ योगं (for कर्म).
30 ^a) K₃ Dc G_{2.4} M₁ वह्निर्; K₄ D₁₋₃ नित्यं (D₃ त्यो); B_{1.3} [S]मिस्तु (for ह्यग्निर्). — ^b) K₄ D₁₋₃ वह्निः (for नित्यं). B_{2.4} इव स्थितः; D₂ समाहितः; T₂ इवास्थितः (for इवाहितः). — ^c) G₂ जीवात्मानं (for आत्मानं तं). — ^d) B₁ योगे; D₂ कर्म; T₂ ज्ञान- (for योग-).
31 Ś₁ K₃ D₂ T₂ om. (hapl.) 31. — ^a) Dc संश्रि- तस्. K₁ D₁ ह्यस्मिन्; K₄ यस्मिन्; D₃ स्वस्मिन् (for तस्मिन्). — ^c) M₁ आत्मानं (for क्षेत्रज्ञं). — ^d) K_{1.2.4} G_{1.2.4} M त्यागं; (as in text); Dc T₁ ज्ञानं; the rest योगं).
32 ^a) T₂ G_{2.4} त्मकं वि- (for त्मकानि). Ś₁ K₁₋₃ D_{5.6} यानीह; G₁ च तथा (for जानीहि). — ^b) K B₄ D_{1-3.5} transp. रजः and तमः. — ^c) Ś₁ K_{1.2} समं (for

C. 3. 13980
B. 3. 213. 21
K. 3. 216. 37

जीवमात्मगुणं विद्धि तथात्मानं परात्मकम् ॥ ३२

सचेतनं जीवगुणं वदन्ति

स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।

ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति

प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त ॥ ३३

एवं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः ॥ ३४

चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।

प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ ३५

लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ।

निवाते वा यथा दीपो दीप्येत्कुशलदीपितः ॥ ३६

पूर्वरात्रे परे चैव युञ्जानः सततं मनः ।

लब्धाहारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ ३७

प्रदीप्तेनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति ।

दृष्ट्वात्मानं निरात्मानं तदा स तु विमुच्यते ॥ ३८

सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।

एतत्पवित्रं यज्ञानां तपो वै संक्रमो मतः ॥ ३९

नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।

विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ ४०

आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।

आत्मज्ञानं परं ज्ञानं परं सत्यव्रतं व्रतम् ॥ ४१

सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यं ज्ञानं हितं भवेत् ।

गुणं). G₁ जीवात्मगुणं विद्धि. — ^a) Ś₁ K₁. 2 यथा (for तथा). K₁. 2 परार्थकं (for परात्मकम्).

33 ^a) B₁. 2. 4 Dc Dn₃ S (except G₃) अचे (for सचे). — ^b) Ś₁ K₁. 2 स्पर्शः; B₁ Dc चेत (for चेष्टयते). K₄ विश्वं (for सर्वम्). — The portion of the text from 33^a up to st. 20 of the next adhy. is lost in D₃ on a missing fol. (279). — ^c) Ś₁ अतः (for ततः). T₁ M₂ क्षेत्रमिति ब्रुवन्ति. — ^d) Ś₁ K B₃. 4 D₁. 2. 5. 6 T₂ G₃ प्राव (B₃ 'गव'ते) (for प्राकल्पं).

34 D₃ missing (cf. v.l. 33). — ^a) Ś₁ K₁. 2 D₁. 2 G₂ M₂ एषु; B₁. 4 D₅ T₁ G₄ एष (for एवं). B₁ भूतार्थो (for भूतेषु). — ^b) B₁ महात्मा (for भूता). B₂. 4 Dn₁. n₃ D₄. 6 G₃ सं; D₂ तु; T₂ नु; G₁ यः (for न). — ^d) Ś₁ K₁. 2 ज्ञानबुद्धिभिः; B₂ सूक्ष्मवेदिभिः; G₁ सूक्ष्म-दक्षिभिः.

35 D₃ missing (cf. v.l. 33). — ^a) D₁ च; D₅ [अ]पि; S (except G₃) तु (for हि). — ^c) Ś₁ K₁. 2 प्रसन्नात्मनि सं(Ś₁ सु)स्थित्वा; Dc प्रसन्न आत्मनि स्थित्वा. — ^d) B₄ D₅ अत्यंतम् (for आनन्त्यम्).

36 D₃ missing (cf. v.l. 33). G₁ om. 36-37. — ^a) T₁ G₄ प्रसन्नस्य (for प्रसा). — ^b) T₁ भवेत् (for स्वपेत्). — After 36^a, T₂ G₂. 4 ins.:

1036* सुखदुःखे हि संत्यज्य निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ।

— ^c) B₃. 4 D₂ निर्वति. D₁ च; G₄ हि (for वा). — ^d) K₂ D₂ दीपेत्; T₃ वसेत्; G₁ तिष्ठेत् (for दीप्येत्). T₂ कौशलं (for कुशलं). K₄ दीप्यतेवायुनोदितः.

37 D₃ missing (cf. v.l. 33). G₁ om. 37 (cf. v.l. 36). — ^a) K₂ पूर्वरात्रपररात्रे च (hypermetric);

D₂ पूर्वरात्रापररात्रे च. — ^b) B₄ युञ्जीयात् (for युञ्जानः). — ^c) T₂ वाचवा (for लब्धा). — ^d) K₄ D₁. 2 युञ्जत्या; K₂ D₅ T₂ G₁. 2 M पश्यत्या; T₁ G₄ पश्येता (for पश्यन्ता).

38 D₃ missing (cf. v.l. 33). — ^a) K₂ B₁ Dn₁ G₁ प्रदीपेन. B₂. 3 Dc T₂ G₁. 2 M [ए]व (for [ह]व). B₁ Dn₁ दीप्तेन (for दीपेन). K₄ दीप्तेनैव तु दीपेन. — ^b) S (except G₃) पश्यत्यात्मानमात्मना (cf. 37^d). — ^c) K₁ लब्धा; D₂ वृथा (for दृष्ट्वा). M₂ तदा (for निरा). G₁ दृष्ट्वनमंतरात्मानं. — ^d) B₄ स तदा (by transp.). B₁-3 Dc Dn D₄. 6 G₃ स तदा विप्रमुच्यते.

39 = (var.) B. 12. 189. 9. — D₃ missing (cf. v.l. 33). — ^c) Ś₁ K D₁. 2. 5 ज्ञानानां; B₁-3 Dc Dn D₄. 6 G₃ लोकानां (Dn₂ कस्य); T₁ G₁ M₁ विज्ञानं (for यज्ञानं). T₂ एतत्प्रवृत्तं यज्ञानात्. — ^d) D₁. 2 संयमो; D₅ सत्तमं (for संक्रमो). Ś₁ K₁. 2 D₅ मतं (for मतः).

40 = (var.) B. 12. 189. 10^{def}. — D₃ missing (cf. v.l. 33). — ^b) Ś₁ B Dc Dn D₄. 6 G₃ धर्मः; K₃ प्रियं; D₂ श्रियो (for श्रियं). Ś₁ K₁. 2. 4 B Dn D₁. 2. 4-6 T₂ G₁-3 रक्षेत् (for रक्षेत). Ś₁ K₁. 2. 4 B₂. 3 D₄. 6 अमत्सरात्; B₁. 4 Dn D₁. 5 G₃ च मत्सं; D₂ विमत्सं; T₃ G₁. 2 तु मत्सं (for मत्सं). — ^c) Ś₁ K₁-3 D₁ T₂ G₁. 2. 4 मानाव (for मानाप). — ^d) K₄ च (for तु). G₁ ज्ञानं रक्षेत्रमादतः.

41 D₃ missing (cf. v.l. 33). — ^a) K₂ Dc₂ D₄ अनृ (for आनृ). — ^b) Ś₁ K₁. 2 हि; K₃. 4 D₂. 5 तु (for च). — ^c) Ś₁ K₁. 2 आत्मानं (Ś₁ त्मा तु) परमं ज्ञानं. — ^d) Ś₁ K D₁-3. 5 सत्यं व्रतपरिग्रहः; B Dc Dn D₄. 6 G₃ सत्यं व्रतं (B₁-3 ब्रह्म; B₄ Dn व्रत-) परं व्रतं; G₄ परं सत्यव्रतस्थितं.

यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं मतम् ॥ ४२
यस्य सर्वे समारम्भाः निराशीर्वन्धनाः सदा ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ४३
यतो न गुरुरप्येनं च्यावयेदुपपादयन् ।
तं विद्याब्रह्मणो योगं वियोगं योगसंज्ञितम् ॥ ४४
न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४५
आर्किचन्यं सुसंतोषो निराशित्वमचापलम् ।

एतदेव परं ज्ञानं सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ४६
परिग्रहं परित्यज्य भव बुद्ध्या यतव्रतः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठेन्निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ ४७
तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ ४८
गुणागुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम् ।
एतद्ब्राह्मण ते वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ४९
परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नरः ।

C. 3. 13998
B. 3. 213. 39
K. 3. 216. 55

42 D₃ missing (cf. v.l. 33). — ^a) G₄ सेवनं (for वचनं). D₅ श्रेष्ठं (for श्रेयः). — ^b) B₁ सत्यादपि; Dc₃ D₁ T₂ सत्यज्ञानं (for सत्यं ज्ञानं). K₁. 3. 4 D₂ G₁. 2. 4 M ज्ञानहितं (for ज्ञानं हितं). B₁ वदेत् (for भवेत्). — ^d) B₂ तच्च (for तद्वै). K₁. 2 T₁ हितं; K₃. 4 B₂ Dc₃ D₁. 2. 5 स्मृतं; B₄ व्रतं (for मतम्). G₁ तत्तत्सत्यं हितं परं; G₄ तद्वै सत्यसमं मतं.

43 = B. 12. 189. 12. Cf. Gītā (Vulg.) 4. 19. — D₃ missing (cf. v.l. 33). — 43^a = Gītā (Vulg.) 4. 19^a. — ^b) T G₁ निराशावंधनाः. M₂ निरावाधाः सदैव तु. — ^c) B₄ योगे (for त्यागे). D₅ हितं; T कृ° (for हु°). T₁ सत्यं (for सर्वं). — ^d) B₄ योगी (for त्यागी). B₃ च स; T₁ कृतः; T₂ स तु (for स च).

44 D₃ missing (cf. v.l. 33). — ^a) T₂ वा हि (for अपि). Dc एवं; D₅ एतं (for एनं). Ś₁ K₁-3 B₂. 4 यतो गुरुर्न चाप्येनं; T₁ G₁. 2 M₁ यतो न गुरुता ह्येवं (T₁ -प्येवं; G₂ चैनं); G₄ यदा न कुरुतां चैनं. — ^b) B Dc Dn D₄. 6 G₃ श्रावयेद्; T₂ यापयेद् (for च्यावयेद्). Ś₁ K D₁. 2. 5 G₃ श्रावयेद्; T₂ यापयेद् (for च्यावयेद्). Ś₁ K D₁. 2. 5 आपदागमः; B Dc Dn D₄. 6 T₁ G₁. 3 उपपादयेत् (for 'यन्). — 44^{cd} = (var.) Gītā (Vulg.) 6. 23^{ab}. — ^c) Ś₁ K₂-4 Dc₃ D₁. 2. 5 G₂. 4 M ब्राह्मणो; B_{2m} आत्मनो (for ब्रह्मणो). — ^d) S (except T₂ G₃) अयोगं (for वि°). D₁ योगसंज्ञकं.

45 = B. 12. 278. 5; = (var.) B. 12. 329. 18. Cf. B. 12. 189. 13^{ab}. — D₃ missing (cf. v.l. 33). — ^b) Ś₁ K₂ मैत्रायणमनश्च; K₁ 'यणमतश्च; K₄ B₃. 4 D (except D₆; D₃ missing) G₁. 3 'यणगतश्च; T₁ मैत्रेयगुणतश्च; T₂ G₄ मैत्राय सुगतिं; G₂ 'यणगतिं (for 'यणगतश्च). K₄ D₁ चरन्. — ^c) M₂ आद्यं वै (for आसाद्य). — G₁ om. 45^d-47^c. — ^d) K₃ D₅ कुर्वति; D₂ कुर्वतु (for कुर्वीत).

46 D₃ missing (cf. v.l. 33). G₁ om. 46 (cf. v.l. 45). — ^a) D₅ अर्किचनः. T G₂. 4 M अर्किचनत्वं संतोषो.

— ^b) Ś₁ K₄ D₁ M₂ निराशत्वम्; Dc 'शीत्वम्; T₂ G₂. 4 M₁ 'शीस्त्वम्. — ^c) Ś₁ K B₄ D₁. 2. 5 तदेव परमं ज्ञानं. — ^d) K₄ D₁. 2 तदात्मं (for सदात्मं). D₅ उत्तमं परिकीर्तितं.

47 = (var.) 12. 189. 13^{cd}. — D₃ missing (cf. v.l. 33). G₁ om. 47^{abc} (cf. v.l. 45). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 B Dn D₁. 2 T₂ G₂. 3 भवेद्; D₅ स चेद् (for भव). Ś₁ K D₁. 2. 5 जितेंद्रियः (for यत्). — ^c) B₁ अशोच्यं (for अशोकं). K₃ B₄ D₁ T₁ M₂ आतिष्ठ; B₁. 2 Dc Dn₁ D₄. 6 G₃ आश्रित्य; B₃ Dn₂. n₃ आसाद्य; G₂ M₁ आतिष्ठन्. (for आतिष्ठेन्). — ^d) Ś₁ K Dc₃ D₁. 2. 5 निर्मलं; G₄ निष्कलं (for निश्चलं). G₁ चैव हि (for चेह च). — After 47, K₄ ins.:

1037* बाह्यस्पर्शेषु सक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।

तद्ब्रह्मयोगयुक्ता[त्मा] सुखम[क्षय्यम]श्नुते ।

[= (var.) Gītā (Vulg.) 5. 21]

48 = B. 12. 189. 14. — D₃ missing (cf. v.l. 33). — ^b) K₃ संजितां; D₅ संवृतां (for संयतां). — ^c) G₁ जितं (for जेतुं).

49 D₃ missing (cf. v.l. 33). — ^a) D₅ गुणानां तु (for गुणागुणम्). Dn₁. n₂ अनारंभम् (for 'सङ्गम्). — ^b) Ś₁ K B₃ D₁. 2. 5 'चर्यम् (for 'कार्यम्). — ^c) K₃ एकं (for एतद्). D₁ ब्राह्मण तद्; M ब्राह्मणतो (M₂ 'को) (for ब्राह्मण ते). B Dc Dn D₄. 6 G₁. 3 एतत्तद् (B₁ G₁ 'द्वै) ब्र(B₃ ब्रा)ह्मणो वृत्तं; T₁ G₄ एतद्ब्रह्मांडवृत्तांतं; G₂ एतद्वै कथितं ब्रह्मन्. — ^d) K₃ एके; B₂. 4 D₅ एकं; T₂ एतत् (for एकं). Ś₁ K₁. 3 आहुरेके परं पदं; T₁ आहुरेतत्सुखप्रदं.

50 D₃ missing (cf. v.l. 33). — ^b) Ś₁ K₃ D₅ वा (for चा). T₁ [अ]स्युदयं (for [अ]प्युभयं). — ^c) Ś₁ K Dc D₁. 2 (by transp.) प्राप्नोति ब्रह्म (Ś₁ K₃ शर्म; K₁ मोक्षं). T₁ चा (for सो). D₅ प्राप्नोति ब्राह्मणो नित्यं. — ^d) B₂ अशक्तेन; B₄ असंगे स (for असङ्गेन). T₁ G₁. 2. 4 M आ(G₁. 2 अ)संगे च न गच्छति; T₂ आधि गच्छन्न गच्छति.

C. 3. 13998
B. 3. 213. 39
K. 3. 216. 55

ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गेन च गच्छति ॥ ५०
यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

२०४

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं संकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ।
दृढं प्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १
न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ।
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्धर्मेऽपि हि दृश्यते ॥ २

व्याध उवाच ।

प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं पश्य द्विजसत्तम ।
येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुंगव ॥ ३

उत्तिष्ठ भगवन्क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् ।

द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ मातरं पितरं च मे ॥ ४

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितम् ।
सौधं हृद्यं चतुःशालमतीव च मनोहरम् ॥ ५
देवतागृहसंकाशं देवतैश्च सुपूजितम् ।
शयनासनसंवाधं गन्धैश्च परमैर्युतम् ॥ ६
तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ ।

51 D₃ missing (cf. v.l. 33). — ^a) D₁ तथा- (for यथा-). T₁ भूतम् (for श्रुतम्). — ^c) Ś₁ K₁. 2 मया ते सम्यगाख्यातं.

Colophon om. in B₄. D₃ missing. — *Major parvan:* Ś₁ K₂ T₂ G₂. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* G₁ मार्कण्डेय-समाख्या. K₃. 4 B₁₋₃ Dc Dn D₁. 4-6 G₃ (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतो (D₆ धर्मव्याधो-पाख्यान. — *Adhy. name:* G₁ धर्मव्याधकौशिकसंवादः; G₂ कौशिकव्याधसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ (marg.). ns 212; Dn₂ D₁ 211; T G₁ M (M₂ inf. lin.) 206; G₂. 4 M₂ (orig.) 208. — *Śloka no.*: Dn 40; D₁ 41.

204

Stanzas 1-20 are lost in D₃ on a missing fol. (279); cf. v.l. 3. 203. 33. The MS. is ignored up to st. 20.

1 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 च; T₂ M स; G₁ सु- (for सं-). — ^b) G₁ तेन धर्मो (for मोक्षधर्मे). — ^c) Dc D₂. 4. 5 दृढं; T₂ गूढं (for दृढं).

2 Before 2, K₄ D₁. 2 ins. ब्राह्मण उ- . — ^a) D₂ व्याध युक्तम्; T₂ G₂. 4 मम धर्मम् (for न्याययुक्तम्).

— 2° = 1. 57. 12°: 5. 16. 7°. — ^d) K₃ B₁₋₃ Do D₄₋₆ G₃ धर्मेभ्य इह दृ-; K₄ स्वधर्मेऽपि ह दृ-; T G₁. 2. 4 M धर्मेऽपि भिसमीक्ष्यते.

3 ^a) T₁ प्रत्यक्षं मम धर्मस्तं. — ^b) B Dn D₄. 6 G₃ तं (D₄ त्वं) च पश्य द्विजोत्तम; T₁ त्वं पश्य द्विजसत्तम. — ^d) D₁ सत्तम (for पुंगव).

4 ^a) D₆ [आ]गच्छ च (for भगवन्). Dc S (except G₃) विप्र (for क्षिप्रं). — ^b) Dc प्रविशा- (for प्रविश्या-). D₆ [अ]नंतरं (for [आ]भ्यन्तरं). — ^c) K₂ [अ]धर्मज्ञ; K₃ मे धर्मं (for धर्मज्ञ). — ^d) T₂ पितरं मातरं (by transp.). D₁ मम (for च मे).

5 B₃ G₂. 4 om. the ref. — ^{ab}) T G₂ सं- (for स). Ś₁ K₁. 2 transp. प्रविश्या and ददर्श. — K₁ om. (hapl.) 5°-6°. — ^c) B₄ इत्युक्तां हि (for सौधं हृद्यं). — ^d) M₁ सु- (for च). B₁. 3. 4 Dc Dn D₄. 6 G₁. 3 M मनोरमं.

6 K₁ om. 6 (cf. v.l. 5). — ^a) Ś₁ K₂ D₅ संवाधं; cf. 6°. — K₃ om. (hapl.) 6°. — ^d) Ś₁ K₂. 4 B₂ D₁. 6 श्व परमार्चितं.

7 ^a) B₁ सूक्ष्मा- (for शुक्ला-). — ^c) Ś₁ K₁. 3. 4 Dc D₁. 2 T₁ G₁ सुपुष्टौ तौ; K₂ सुसंपुष्टौ; B₁. 2. 4 Dn D₄. 6 सु(B₂ D₆ तु)संतुष्टौ; B₃ सुतुष्टौ च; G₃ सुसंहृष्टौ (for सुतुष्टौ तौ). D₅ कृतौ सुपुष्टौ हृद्यौ तु. — ^d) D₆ ह्युप- (for उप-).

— After 7^{cd}. 8 (except G₃) ins.:

कृताहारौ सुतुष्टौ तावुपविष्टौ वरासने ।
धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसापतत् ॥ ७

वृद्धावूचतुः ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु ।
प्रीतौ स्वस्त्य शौचेन दीर्घमायुरवामुहि ।
सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यकालं सुपूजितौ ॥ ८
न तेऽन्यदैवतं किञ्चिदैवतेष्वपि वर्तते ।
प्रयतत्वाद्भिजातीनां दमेनासि समन्वितः ॥ ९
पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः ।
प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावां च पूजया ॥ १०
मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ।
न चान्या वितथा बुद्धिर्दृश्यते सांप्रतं तव ॥ ११
जामदग्नयेन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ।
तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक ॥ १२

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्मव्याधो न्यवेदयत् ।
तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥ १३
प्रतिगृह्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ तावुभौ ।
सपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कच्चिद्वां कुशलं गृहे ।
अनामयं च वां कच्चित्सदैवेह शरीरयोः ॥ १४

वृद्धावूचतुः ।

कुशलं नो गृहे विप्र भृत्यवर्गे च सर्वशः ।
कच्चिच्चमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निह ॥ १५

मार्कण्डेय उवाच ।

वाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदान्वितः ।
धर्मव्याधस्तु तं विप्रमर्थवद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १६
पिता माता च भगवन्नेतौ मे दैवतं परम् ।
यदैवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥ १७

C. 3. 14018
B. 3. 214. 18
K. 3. 217. 19

1038* तस्य व्याधस्य पितरौ ब्राह्मणः संददर्श ह ।

— 1) T₁ G₁ पादयोः (for पादेषु).

8 G₁. 4 पितरौ (for वृद्धौ), om. ऊचतुः. — °) Dc धर्मेण (for शौचेन). — After 8^{cd}, N (except B₂-4 D₄. 6; B₁ marg.) ins. :

1039* गतिमिष्टां तथा ज्ञानमेवं च परवानभव ।

[Dn तपो (for तथा). Dn D₆ मेधां (for एवं). B₁ परमं तव; Dc परमस्तु ते; Dn D₆ परमां गतः (for परवानभव).]

— D₆ om. 8^e-9^d. — °) K₃. 4 D₂ सुपुत्रेण. — 1) Ś₁ K Dc D₁. 2 दीर्घकालं; B Dn D₄. 6 G₃ नित्यं काले; T₂ नित्यं कालं. — After 8, S (except G₃) ins. :

1040* सुखमावां वसावोऽत्र देवलोकगताविव ।

9 D₆ om. 9 (cf. v.l. 8). — °) K₂ तेन (for तेऽन्यद्). — °) Ś₁ K B₃ Dc D₁. 2 G₁ विद्यते (for वर्तते). — °) Ś₁ धर्मेणापि; K₁. 2 B₃ दमेनापि; K₄ दमेनाभि- (for 'नासि).

10 °) K₃ B₃ D₁. 2. 5 T₁ G₁ पूजितौ (for पूजया).

11 °) G₁ ते न (for नैव). — °) B Dn D₄. 6 G₃ हि तथा; Dc D₁. 2. 5 T G₁. 2. 4 M [अ]पि तथा (for वितथा). — °) Ś₁ K Dc D₁. 2 वर्तते (for दृश्यं).

12 °) D₁ तथा वृद्धौ प्रपूजितौ. — °) Ś₁ K₁. 3. 4 Dc₂ D₁. 2 transp. त्वया and कृतं.

13 N G₁-3 om. the ref. — °) T₂ अर्हया (for अर्चया). K₃ B₃ D₆ तथा (for तदा).

14 °) B₁. 3 Dc₁ Dn D₄. 6 G₃ 'पूज्य (for 'गृह्य). Ś₁ K₁. 2 T₁ G₁ M₂ तु; M₁ स (for च). — °) Dc₂ सवृद्धाभ्यां; T₁ समावृत्त्याभ्यां; G₁ सुभृत्याभ्यां; G₄ सपुत्राभ्यां; M₁ सुपुत्राभ्यां (for सभृत्याभ्यां). — °) G₁ वा; M₁ त्वं; M₂ वः (for वां). — °) A few MSS. कश्चित् (for कच्चित्). — 1) G₂. 4 सुखं वेह (for सदैवेह). T₁ हि (for [इ]ह).

15 °) Ś₁ K₁ B Dc Dn D₂ T₁ G₁. 2. 4 नौ (for नो). — °) T₁ G₂. 4 M 'वर्गेषु (for 'वर्गे च). Ś₁ K₁. 2 D₁ तथानामयमेव च. — °) T₂ G₂. 4 असि (for अपि). — °) Dc₁ Dn₁. n₂ इति (for इह).

16 °) T₁ G M [अ]ह (for [ए]व). K₂ D₁ तं (for तौ). — °) S (except G₃) कौतुहलसमन्वितः. — °) B Dn D₄. 6 G₃ निरीक्षयाथ (for तु तं विप्रम्). — °) B Dn D₄. 6 G₃ ततस्तं (for अर्थवद्). Ś₁ K Dc D₁. 2. 5 अभ्यर्च्येदं वचोब्रवीत्.

17 Before 17, all MSS. except Ś₁ K₁. 2 ins. व्याध उं (resp. व्याधः). — °) Ś₁ K₁. 2 माता पिता (by transp.). — °) B₁ उभौ; D₁ इदं (for एतौ). B₂. 4 मद् (for मे). K₁ एनं मे भगवन्परं. — °) K₂. 3 G₂ यदैव तेभ्यः; G₁. 4 यदैवतेभ्यः. — °) T₁ G₁. 2. 4 M₂ तदेवाभ्यां; T₂ तदाभ्यां.

18 °) B₂ अपि (for मम).

19 °) Dn₃. n₃ T₂ G₃ उपाहारान्. — °) K₁. 2 Dc₂

C. 3. 14019
B. 3. 214. 19
K. 3. 217. 20

त्रयस्त्रिंशद्यथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा बृद्धाविमौ मम ॥ १८
उपहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः ।
कुर्वन्ते तद्वदेताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ १९
एतौ मे परमं ब्रह्मन्पिता माता च दैवतम् ।
एतौ पुण्यैः फलै रत्नैस्तोषयामि सदा द्विज ॥ २०
एतावेवाग्रयो मह्यं यान्वदन्ति मनीषिणः ।
यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मम द्विज ॥ २१
एतदर्थं मम प्राणा भार्या पुत्राः सुहृज्जनाः ।
सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥ २२
स्वयं च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।

आहारं संप्रयच्छामि स्वयं च द्विजसत्तम ॥ २३
अनुकूलाः कथा वच्मि विप्रियं परिवर्जयन् ।
अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहम् ॥ २४
धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा करोमि द्विजसत्तम ।
अतन्द्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २५
पञ्चैव गुरवो ब्रह्मन्पुरुषस्य बुभूषतः ।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥ २६
एतेषु यस्तु वर्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम ।
भवेयुरग्रयस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यशः ।
गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य धर्म एष सनातनः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

D₃ देवतानां. Dn₁. n₃ तथा (for यथा). — °) B Dn
D₄. 6 G₃ कुर्वन्ते (for कुर्वन्ते). D₅ तावद् (for तद्वद्). G₂. 4
एवाभ्यां (for एताभ्यां).

20 K₃ D₁ om. 20^{ab}. — °) K₁. 2 एष (for एतौ). G₁
परमौ (for °मं). D₂ T₂ ब्रह्म. B₂ एतौ हि मे परं ब्रह्म.
— °) K₁. 2 एतैः (for एतौ). Ś₁ K Dc₂ D₁. 2. 5 पुण्य-
(K₄ रत्न)फलैः. K₂ B₁ G₁. 4 अन्यैः; K₄ पुण्यैः; B₃ अश्वैः;
D₅ G₂ M अश्वैः (for रत्नैः). — °) Ś₁ K Dc D₁. 2. 5 G₁
द्विजोत्तम (for सदा द्विज).

21 D₃ resumes! — °) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 नित्यं;
Dn₃ ब्रह्मन् (for मह्यं). — °) T₁ यं; T₂ सद्; G₁ यद् (for
यान्). — °) G₁ द्विजोत्तम (for मम द्विज).

22 °) K₁ °यौ मम प्राणौ. — °) K₁. 2 D₅ भार्याः;
B₂ दाराः (for भार्या). B₁. 4 D₄ G₄ पुत्रः; B₃ Dc Dn D₅
पुत्रः. B₁. 3. 4 Dc Dn D₃-6 G₃ सुहृज्जनः; B₂ तथैव च.
— °) D₄. 6 G₃ एवं (for एव).

23 Ś₁ K₁. 2 om. 23; M₂ om. 23-24. — °) D₃
T₂ स्नाप° (for स्नाप°). — °) B₄ तदा; T₁ G₁. 2. 4 सदा
(for तथा). K₃ D₃ पादान् (for पादौ). G₂. 4 च (for
प्र). T₂ यदा पादौ च तर्पये. — °) B₁. 4 D₄ च (for सं).
— °) K₃. 4 B₃. 4 Dc D₁. 2. 5 T G₁. 2. 4 M₁ स्वयं चैव
द्विजोत्तम (B₃. 4 द्विजर्षभ).

24 M₂ om. 24 (cf. v.l. 23); T₂ om. (hapl.) 24^a-25^b.
— °) B₁. 3 Dc °कूलां कथां; B₃. 4 Dn D₄. 6 °कूलं तथा.
G₁ ब्रूयां; M₁ दधि (for वच्मि). T₁ अनुरूपकथावादी. — °)
Ś₁ K₁. 2 च विवर्जयन्; K₃ B Dn D₃. 4. 6 G₃ परिवर्जये

(K₃ °येत्). — °) K₁. 2 संयुक्तः (for °क्तं).

25 T₂ om. 25^{ab} (cf. v.l. 24); Ś₁ G₄ om. (hapl.)
25. — °) B₁. 4 Dc₁ Dn D₄. 6 G₃ एवं (for एव). K₃
M गुरु (for गुरुं). K B₁. 4 D₁-3. 5 T₁ G₁. 2 M मत्वा
(for ज्ञात्वा). — °) T₁ G₁. 2 M साक्षदेतौ द्विजोत्तम.
— K₁ om. (hapl.) 25^c-26^d. — °) K₂-4 D₂. 3. 5 स्वयं
विप्रः; T G₁. 2 M तु सत्तं (for सदा विप्र).

26 K₁ om. 26 (cf. v.l. 25). — °) B₂ राजन् (for
ब्रह्मन्). — °) T₁ गुरुश्च द्विजोत्तम.

27 G₁ om. (hapl.) 27^{ab}. — °) G₄ एषु यस्य प्रवर्तेत.
— °) K₃ T₁ एतद्; K₄ B₁ Dc D₁-3. 5 एवं (for एव).
— °) S (except G₁. 3) तेन (for तस्य). — °) Ś₁ K₁. 2
T₂ परिपूर्णास्तु. K₄ सर्वदाः (for नित्यं). — °) K₁. 2. 4 D₁
गार्हस्थ्ये. — °) K₄ B D (except D₁-3. 5) T₁ G₃ एष धर्मः
(by transp.); T₂ धर्म एव. — After 27, M ins.:

1041* कथितस्ते मया विप्र किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁-3 Dn₃ G₂. 4
आरण्य. — Sub-parvan: G₁ मार्कण्डेयसमास्या. K₃. 4 B
Dc Dn₁. n₃ D₁-6 G₃ (all om. sub-parvan name)
mention only पतिव्रतो (D₅ धर्मव्याधो) पाख्यान. — Adhy.
name: G₁ धर्मव्याधकौशिकसंवादः; G₂ कौशिकव्याधसंवादः.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁
(marg.). n₃ 213; Dn₂ D₁ 212; T G₁ M (M₂ inf.
lin.) 207; G₂. 4 M₂ (orig.) 209. — Śloka no.: Dn₁
30; Dn₂. n₃ D₁ 29.

२०५

मार्कण्डेय उवाच ।

गुरु निवेद्य विप्राय तौ मातापितराबुभौ ।
पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १
प्रवृत्तचक्षुर्जातोऽस्मि संपश्य तपसो बलम् ।
यदर्थमुक्तोऽसि तथा गच्छस्व मिथिलामिति ॥ २
पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया ।
मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥ ३

ब्राह्मण उवाच ।

पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाद्याया यतव्रत ।
संस्मृत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ॥ ४

व्याध उवाच ।

यत्तदा त्वं द्विजश्रेष्ठ तयोक्तो मां प्रति प्रभो ।

दृष्टमेतत्तया सम्यगेकपत्न्या न संशयः ॥ ५
त्वदनुग्रहबुद्ध्या तु विप्रैतदर्शितं मया ।
वाक्यं च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज ॥ ६
त्वया विनिकृता माता पिता च द्विजसत्तम ।
अनिसृष्टोऽसि निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ।
वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम् ॥ ७
तव शोकेन वृद्धौ तावन्धौ जातौ तपस्विनौ ।
तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वा धर्मोऽत्यगान्महान् ॥ ८
तपस्वी त्वं महात्मा च धर्मे च निरतः सदा ।
सर्वमेतदपार्थ ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय ॥ ९
श्रद्धस्व मम ब्रह्मन्नान्यथा कर्तुमर्हसि ।
गम्यतामद्य विप्रर्षे श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ १०

C. 3. 14040
B. 3. 215. 10
K. 3. 218. 11

205

1 ^a) K₃ D₁ गुरुं; K₄ रौ (for रू). — ^c) Ś₁ K₁-3
Dc₂ D₅ M₁ तु (for स). — ^d) Ś₁ K Dc Dn₁. n₂ D₁-3. 5
वचनम् (for ब्राह्मणम्).

2 ^a) T₁ प्रवृद्धं (for प्रवृत्तं). Ś₁ K₁. 3 [S]सि (for
Sसि). — ^b) G₁ तत्पश्य; M₁ पश्य मे (for संपश्य). K₃
D₅ च तपोबलं (for तपसो बलम्). Ś₁ प्रणष्टं च तमो महत्;
K₁. 2 सांप्रतं च तपो महत्; D₁ M₂ सं (M₂ तं) पश्यत तपोबलं.
— ^c) S (except G₃) भगव (G₁ M₁ वा) न् (for Sसि तथा).
K₄ तथा (m तथा as in text). — ^d) K₄ B₁. 2 D₁-3 S
गच्छ त्वं (T₁ गच्छस्व) (for स्व). M₁ प्रति (for इति).
Dc मिथिलां गम्यतामिति.

3 M₂ om. 3. — ^a) G₁ M₁ गुरु (for पति). K₃. 4
D₁-3. 5 T G₁. 2. 4 M₁ रतया (for परया). Dc पतिशुश्रू-
षणतया. — ^c) B Dn D₄. 6 G₃ वसेद् (for वसन्). — ^d)
Dc धर्म (for धर्मान्).

4 ^a) T₂ सानार्या (sic); M₂ सुपुत्रायाः (hypermetric)
(for सत्यायाः). — ^b) A few N MSS. शीलाद्याया; T₂
त्माया. D₁ जितव्रत; G₂. 4 च सुव्रत. — ^c) T₁ स्मृतवा-
नसि धर्मज्ञ. — ^d) D₂ मतिः (for मतः).

5 ^a) Ś₁ K₁. 2 यदा तु; S (except G₃) यत्त (M₂ स्व)-
या (for यत्तदा). — ^b) B₃. 4 तयोक्तं; S (except G₃) नि-

(T₂ प्र)युक्तो. B₄ द्विज (for प्रभो). — ^c) Dn एव (for
एतत्). K₄ (marg. sec. m.) मया; Dc₂ Dn₂ D₁. 5 S
(except T₂) त्वया (for तथा).

6 ^a) K₂. 3 Dc D₅ तदनु (for त्वदनु). — ^c) Ś₁ K
Dc D₁-3. 5 तु (for च). Ś₁ K Dc₂ D₁-3. 5 T₂ G₂ तावद्
(for तात). — ^d) K₁ D₅ G₁ यत्ते वक्ष्यामि तद् (K₁ ते)
द्विज; D₁ यावद्वक्ष्ये हि ते द्विज.

7 ^a) Ś₁ विनिहता; T₁ [अ]पि निकृता; G₂. 4 न पूजिता.
— ^c) Ś₁ K₁. 2 T₁ G₄ अविस्; K₃ D₁ T₂ G₃ अतिस्;
K₄ अनुशि (for अनिस्). B₁ [S]पि; G [S]ति (for Sसि).
— ^d) G₁ अतद्रित (for अनिन्दित). — ^e) K₃ तु त्वया;
G₄ तद्विधा (for तत्त्वया). G₂ अर्थयुक्तं त्वया कृतं.

8 K₃ om. from 8^a up to धर्मो. — ^a) Ś₁ K₁. 2
तेन; T₁ G₁ M ततः (for तव). B₂ D₃. 5 तौ वृद्धौ (by
transp.). — ^b) B D (except D₁-3) G₂ [अ]वीभूतौ; T
G₁. 2. 4 [अ]धौ स्यातां (for [अ]धौ जातौ). — ^d) Ś₁ K₁. 2
स (for मा). K₄ D₂. 3 ते; B Dc Dn D₁. 4-5 T₂ G₂ M₂
त्वां (for त्वा). B₁. 3. 4 [S]भ्यं; G₄ [S]ति (for Sत्यं).
B₂ Dn₁. n₂ D₄. 6 G₃ अयं (for महान्).

9 T₂ om. 9^a-10^b. — ^a) Ś₁ K D₁-3 कृतात्मा (for
महा). — ^b) K₁ धर्मी (for धर्मे). D₅ धर्मो वै चरितः सदा.
— ^d) K₃ संप्रदाय च; G₁ संप्रपूज्य (for सादय). — After
9, S (except G₃; T₂ om.) ins.:

C. 3. 14040
B. 3. 215. 11
K. 3. 218. 12

ब्राह्मण उवाच ।

यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् ।

प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ साध्वाचारगुणान्वित ॥ ११

व्याध उवाच ।

दैवतप्रतिभो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ।

पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १२

अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं मातापित्रोर्हि पूजनम् ।

अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कंचन ॥ १३

ब्राह्मण उवाच ।

इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे संगतं त्वया ।

ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ॥ १४

एको नरसहस्रेषु धर्मविद्विद्यते न वा ।

प्रीतोऽस्मि तव सत्येन भद्रं ते पुरुषोत्तम ॥ १५

पतमानो हि नरके भवतासि समुद्धृतः ।

भवितव्यमथैवं च यदृष्टोऽसि मयानव ॥ १६

राजा ययातिदौहित्रैः पतितस्तारितो यथा ।

सद्भिः पुरुषशार्दूल तथाहं भवता त्विह ॥ १७

मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनात्तव ।

नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ॥ १८

दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः शूद्रयो नौ हि वर्तता ।

न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् ।

येन कर्मविपाकेन प्राप्तेयं शूद्रता त्वया ॥ १९

एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते ।

कामया ब्रूहि मे तथ्यं सर्वं त्वं प्रयतात्मवान् ॥ २०

1042* तौ प्रसाद्य द्विजश्रेष्ठ यच्छ्रेयस्तदवाप्स्यसि ।

10 T₂ om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^a) K₁. 2. 4 Dc Dn₃ D₂. 3. 5 च मे; K₃ D₁ वचो; G₂. 4 तथा (for मम). ¹ Ś₁ श्रद्धस्त्व चैव मे ब्रह्मन्; B₂ श्रद्धस्त्व मे वचो ब्र. — ^b) D₁ नान्यत्वं (for 'था). — ¹ Ś₁ K₁. 2 om. 10^{cd}. — ^c) T G₁. 2. 4 इति (for अद्य). — ^d) D₅ तु (for ते).

11 ^b) K₃ सत्यमेतद् (for सर्वं सत्यम्). K₃ B₃ T₂ M₂ न संशयः (for असंशयम्). — ^c) B Dn₁. n₂ D₄. 6 G₃ भद्रं ते (for धर्मज्ञ). — ^d) B Dn₁. n₂ D₄. 6 G₃ धर्माचार (for साध्वाचार). ¹ Ś₁ K₂. 3 B₁. 3 Dc D₃ गुणान्वितः; D₄. 6 G₃ गुणान्वितं; T G₁. 2 M-समन्वित; G₄ समन्वितः.

12 ^a) B₃ T₂ देवता (for दैवत). ¹ Ś₁ K Dc Dn₃ D₁-3. 5 [S]ति (for हि). — ^b) B₁ यत्वं; S (except T₂ G₃) यस्माद् (for यस्त्वं). — ^d) B₂. 4 Dn₂ G₃ दुष्प्राप्यम्. — After 12, K₂ B D (except D₁-3. 5) S ins.:

1043* मातापित्रोः सकाशं हि गत्वा त्वं द्विजसत्तम ।

[Before the above, T G₁. 2. 4 ins. व्याधः.]

13 ^b) D₂ तु (for हि). — ^c) K₄ ततः (for अतः). G₂ महद् (for अहं). K₃. 4 Dc Dn₃ D₁-3. 5 ब्रह्मन् (for धर्म). — ^d) K₄ Dc Dn₃ D₁-3 नान्यत्; T₂ नातु (for नान्यं). G₁ वक्ष्यामि (for पश्यामि). K₁. 3. 4 B₁-3 Dc Dn₃ D₁-3 G₁. 2 M₂ किंचन (for कं). — After 13, ¹ Ś₁ K₁. 2 ins. an addl. colophon.

14 ^a) B₃ द्विद्य (for दिष्ट्या). — ^b) M₂ संशयं (for संगमं). K₃ च तत् (for त्वया). T₂ मे समं संगतिस्त्वया.

— ^c) ¹ Ś₁ K₁. 2 त्वादृशा (for ईदृशा).

15 ^a) Dn₁. n₂ D₄. 6 G₁. 3 नरः (for नर-). — ^b) G₂. 4 धर्मवान् (for 'विद्). D₅ वर्तते (for विद्यते). G₄ [S]नव (for न वा). — G₄ om. (hapl.) 15^c-16^d. — ^c) B₁-3 Dc₂ Dn₃ D₄ G₃ सत्येन (for सत्येन). — ^d) ¹ Ś₁ K₁. 2 B Dn D₂. 4. 6 G₃ पुरुषर्षभ (for 'पोत्तम).

16 G₄ om. 16 (cf. v.l. 15). — ^a) K₄ D₁-3 G वर्त (for पत). ¹ Ś₁ K₁. 2 [S]स्मि; B Dn D₄. 6 G₃ [S]द्य (for हि). — ^b) ¹ Ś₁ K₁. 2 हि (for [अ]स्मि). — ^c) K₄ D₁. 2 अथैतच्च; Dc Dn₃ अथैकं च; G₂ तथैव त्वं (for अथैव च).

17 ^a) D₂ ययातिराजा दौ. — ^b) B₃ तारितः पतितो यथा. — ^d) ¹ Ś₁ K₁. 2 तारितस्; D₁ T₂ भविता (for भवता). ¹ Ś₁ K₁. 2 त्वया; B₁. 3 Dn₁. n₂ D₄ G₃ द्विजः (for त्विह).

18 ^b) S (except G₃) करोमि (for करिष्ये). — After 18, D₁ reads 20^c, omitting it in its proper place.

19 ^b) B₂ Dn₁. n₂ D₁. 3. 5 T₂ हि वर्तते; D₄ T₁ G₁ M₂ हि वर्तता; G₄ प्रवर्ततः. — ^c) ¹ Ś₁ K₁. 2 G₂. 4 M₂ त्वा (for त्वां). — ^d) K₃ भविता ब्रूहि कारणं. — ^e) ¹ Ś₁ K₁. 4 D₂ केन (for येन). ¹ Ś₁ T₁ धर्म-; G₄ [अ]धर्म- (for कर्म-). B₁. 3 Dn₁. n₂ D₄. 6 T₁ G₃. 4 M-विशेषेण (for विपाकेन). — ^f) T₂ G₂. 4 तव (for त्वया). T₁ M₁ तव धर्मभृतां वर; G₁ संवृत्ता तव शूद्रता.

20 ^a) D₄ यत्तद्; G₁. 2. 4 M एतां (for एतद्). M₂ त्विच्छामि. G₁ transp. इच्छामि and विज्ञातुं. ¹ Ś₁ K Dc Dn₃ D₁-3. 5 [अ]हं श्रोतुं (for विज्ञातुं). — ^b) ¹ Ś₁ K Dc Dn₃ D₁-3. 5 [इ]ह (for हि). Dc Dn₃ 'द्युते (for 'मते).

व्याध उवाच ।

अनतिक्रमणीया हि ब्राह्मणा वै द्विजोत्तम ।
शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानव ॥ २१
अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मज ।
वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाङ्गानां च पारगः ।
आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्वयस्थां प्राप्तवानिमाम् ॥ २२
कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायणः ।
संसर्गाद्बुधे श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज ॥ २३
एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ।
सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः ।

ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र सुबहूनाश्रमं प्रति ॥ २४
अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयापि द्विजसत्तम ।
ताडितश्च मुनिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ २५
भूमौ निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् ।
नापराध्याम्यहं किञ्चित्केन पापमिदं कृतम् ॥ २६
मन्वानस्तं मृगं चाहं संप्राप्तः सहसा मुनिम् ।
अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा ।
तमुग्रतपसं विप्रं निष्टनन्तं महीतले ॥ २७
अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः ।
अजानता कृतमिदं मयेत्यथ तमब्रुवम् ।

C. 3. 14060
B. 3. 215. 30
K. 3. 218. 29

S (except G₃) तत्वेन तव श्रुतां. — D₁ reads 20° after 18. — °) Ś₁ K₁ Dc Dn₃ D₁. ६ काम्यया ब्रूहि; D₃ कामं प्रब्रूहि. B Dn₁. n₂ D₄. ६ G₃ सर्वं; M सत्यं (for तथ्यं). T G₁. 2. 4 कामयानस्य मे शंस (T₁ G₁ ब्रूहि). — °) B Dn₁. n₂ D₄. ६ G₃ सत्येन (for सर्वं त्वं). Ś₁ संशयात्मवान्; K₁. ३ संयतां; Dn₁. n₂ D₄ G₃ प्रयतात्मना; D₁ नियतात्मवान्.

21 °) B₃ °क्रमशीला. B₁. ३. 4 Dn₁. n₂ D₄. ६ T₁ G₃ वै (for हि). — °) B Dn₂ D₄. ६ G₃ मे (for वै). — °) S (except G₃) यथा. (for इदं). B₃ वाक्यं; Dc Dn₃ सत्यं (for वृत्तं). — °) Dc D₆ T₁ मया (for मम).

22 °) Ś₁ K₁. ३. 4 Dc Dn₃ D₁-३. ५ G₂. 4 द्विजवरोत्तम (G₂ °मः); K₂ वरद्विजोत्तमः; B₃ द्विज परात्मकः; B₄ Dn₁ T₁ °वरात्मजः. — °) K₁ मुक्तशलो; K₂ D₁ सकुशलो; M₂ कुशलवो (for सुकु). — °) Ś₁ K₁-३ B₃ Dc Dn₃ D₅ M₂ वेदवेदांगपारगः. — °) Ś₁ K₁. ३ °दोषैः कृतैरु; K₃. 4 B₃. 4 D₁. २. ५ M °दोषकृते; D₃ °दोषकृतां. — °) K₂ B₁. ३. 4 Dc₁ Dn₁. n₂ D₄. ६ G₃ अवस्थामासं.

23 °) S (except G₃ M₁) °परोभवत् (for °परायणः). — °) G₂. 4 transp. अहं and अभवं.

24 °) Ś₁ K₁-३ B₃ D₄ T M₂ मृगयानिर्गतो. — °) T₃ नृपः; G₁ M योधः (for योध). — °) B₃ चैव सं; T₁ G₁ चाभिसं (for च सुसं). — °) D₅ न्यहन्; T₁ ह्यन्नं; T₂ G₁. ३. 4 M [S]भ्यन्नन् (for भ्यहन्). — °) G₁ स (for सु). Ś₁ T₂ आश्रमान्प्रति; G₁ राजसत्तमः.

25 °) B₂ D₁ अथाक्षिप्तः; M₂ ततः क्षिप्तः. D₃ अति-क्षिप्तः शरा घोराः. — After 25°b, D₃ (marg. sec. m.) ins.: 1044* ततो मृगान्वराहांश्च महिषांश्च महीपतिः ।

जघान पुरुषव्याघ्रः स राजा ब्राह्मणोत्तम ।

ततोऽहमपि क्रीडार्थं राज्ञः प्रियहिते रतः ।

वरान्निघ्नन्वराहांश्च शरैः संनतपर्वभिः ।

वनदुर्गेषु धर्मज्ञ समं राज्ञा महात्मना । [5]

व्यचरं धनुरादाय मृगहा लुब्धको यथा ।

तत्राश्रमसमभ्याशे मया धर्मविदां वर ।

मृगस्य वज्रसंकाशः शरः क्षिप्तस्तदा द्विज ।

— °) Ś₁ K₁. २ तु (for च). B₁-३ Dn₁. n₂ D₄. ६ G₃ ऋषिं (for मुनिं). — °) = 27°. K₁. २ D₁-३. ५ S (except G₃) नतं (for [आ]नतं).

26 °) K₄ प्रतिवादयन्; M₁ [अ]भिनिनादं. — °) T₁ नापराधां. D₁. २. ५ M₁ कंचित्.

27 °) K₁. 4 M₁ संप्राप्तं. B₁. ३ Dn₂ D₄. ६ G₃ प्रभो; Dn₁ विभो; Dn₃ मुनेः (for मुनिम्). — °) Ś₁ K B₃ Dc Dn₃ D₁-३. ५ अहं (for ऋषिं). D₁ विद्वन् (for विद्धं). — °) = 25°. S (except G₁. ३) नतं (for [आ]नतं). Ś₁ K Dc Dn₃ D₁-३. ५ शरेण निशितेन वै. — B₂ om. 27°f. B₁. ३ Dn₁. n₂ D₄. ६ G₃ transp. 27°f and 28°b. — °) Ś₁ K₁. २. 4 D₁-३ वृद्धं; K₃ B₄ Dc Dn₃ विद्धं; T₂ G₁. २ दीप्तं (for विप्रं). — °) Ś₁ K₁. ३ D₁ विचेष्टतं; K₄ Dn₃ D₃ तिष्ठतं तं (D₂ तु); B₁ D₃ निश्चलतं; D₆ T₁ निपततं; T₂ G₁. २. 4 वेष्टमानं (for निष्टनन्तं).

28 B₁. ३ Dn₁. n₂ D₄. ६ G₃ transp. 27°f and 28°b. — °) Dc₂ Dn₂ M₁ °कारणाच्चापि; G₄ °कारिणाच्चापि. T₁ चैव (for चापि). — °) B₃ प्र (for मे). — °) Dc Dn₃ मयात्यर्थः; Dn₃ उपेत्याहम् (for मयेत्यथ). B₁ [ए]वम्; B₂. ३ Dn₁ D₄-६ G₃ [अ]हम् (for [अ]थ). B₁-३ Dn₁. n₂ D₄-६ G₃ अथ (for तम्). M₁ अकार्यं च मयाद्य वै. — °) Ś₁ K₁. २ विप्रः; B₁. ३ Dn₁. n₂ D₄. ६ G₃ सर्वम् (for ब्रह्मन्).

G. 3. 14061
B. 3. 215. 30
K. 3. 218. 30

क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मन्निति चोक्तो मया मुनिः ॥ २८
ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मा क्रोधमूर्छितः ।

व्याधस्त्वं भविता क्रूर शूद्रयोनाविति द्विज ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

२०६

व्याध उवाच ।

एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
अभिप्रसादयमृषिं गिरा वाक्यविशारदम् ॥ १
अजानता मयाकार्यमिदमद्य कृतं मुने ।
क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २
ऋषिरुवाच ।

नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् ।
आनृशंस्यादहं किंचित्कर्तानुग्रहमद्य ते ॥ ३

शूद्रयोनौ वर्तमानो धर्मज्ञो भविता ह्यसि ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः ॥ ४
तया शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ।
शापक्षयान्ते निर्वृत्ते भवितासि पुनर्द्विजः ॥ ५

व्याध उवाच ।

एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणास्म्युग्रतेजसा ।
प्रसादश्च कृतस्तेन ममैवं द्विपदां वर ॥ ६

— ¹) K₄ प्रोक्तो (for चो'). G₁ महामुनिः.

29 ^a) G₁ स ततः प्रब्रवीद्वाक्यम्. — ^b) Ś₁ K₁. २ मुनि' (for ऋषि'). — ^c) Ś₁ K₁. २ B₂ D₁-३ T₂ M₁ क्रूरः. — ^d) K₂ Dn₁ T₂ G₁. २. ४ [इ]ति द्विजः; K₃ द्विजाधम (for [इ]ति द्विज).

Colophon om. in Ś₁ K₁-३ D₅. — Major parvan : T₂ G₂. ४ आरण्य. — Sub-parvan : G₁ मार्कण्डेयसमास्या. N (Ś₁ K₁-३ D₅ om.) G₃ M₂ (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतोपाख्यान. — Adhy. name : G₁ धर्मन्यायकौशिकसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn₁ 214; Dn₂ D₁ 213; T G₁ M (M₂ inf. lin.) 208; G₂. ४ M₂ (orig.) 210. — Śloka no. : Dn₁. n₂ 31; D₁ 32.

206

1 ^a) K₂ Dc₂ हि ऋषिणा; T₂ महर्षिणा (for ऽहमृषिणा). — ^b) Ś₁ K₁. २ ततो; D₃ तथा (for तदा). B₄ S (except G₃. ४) द्विजवरात्मज. — ^c) Dc अतिप्र'; Dn₃ अत्यप्र'; D₁ M₂ अभ्यप्र'; T₁ G₂ अथ प्र'; T₂ G₂. ४ अहं प्र' (for अभिप्र'). — ^d) Ś₁ K₁. २ वाचा (for गिरा). Ś₁ K₁. ४ B₄ Dc D₁-३ G₄ 'रदः; K₂. ३ D₅ 'रद (for 'रदम्).

B₁-३ Dn D₄. ६ G₃ गिरा ब्राहीति मां तदा.

2 ^a) S (except G₃) कृतमिदम् (for मयाकार्यम्). — ^b) Ś₁ K₁. २ कृतम् (for इदम्). Ś₁ मया; K₁. २ महा (for कृतं). B₄ पुनः (for मुने). S (except G₃) अकार्यं तु मयाद्य वै. — ^c) Ś₁ K Dc Dn₃ D₁-३. ६ [अ]तस्त्वेन; B₄ S (except G₃) मे ब्रह्मन् (for तत्सर्वं). — ^d) K₄ D₂. ३ इह (for इति).

3 ^b) To avoid hiatus, G₂. ४ एवम् (for एवम्). T₁ G₄ M₂ न संशयः (for असंशयम्). — ^c) B₂-४ Dn₁. n₂ D₄. ६ त्वहं (for अहं). Ś₁ K₁. २ B₃ D₁. ६ M₁ किंचित्; B₂ ब्रूयात् (for किं). — ^d) Ś₁ K₁-३ D₅ दाता (for कर्ता). Ś₁ K Dc Dn₃ D₁-३. ६ एव (for अद्य). B₄ T G₁. २. ४ वै (for ते).

4 ^a) N (except Ś₁ K₁. २ B₂ D₁) G₃ 'योन्यां (for (for 'योनौ). — ^b) Ś₁ K Dc Dn₃ D₁-३. ६ भवितासि वै; B₁-३ Dn₁. n₂ D₄. ६ G₃ हि भविष्यसि (for भविता ह्यसि) — ^c) B₃ हि (for च).

5 ^a) G₁ तथा; G₂. ४ M₁ तयोः (for तथा). — ^b) Dn₁. n₂ G₃ महत्त्वं (for 'तीं). B₁. ३ त्वमवाप्स्यसि; B₂ त्वं गमिष्यसि; D₄. ६ त्वं समाप्स्यसि (for समवा'). — After 5^{cd}, S (except G₃) ins. :

1045* भूत्वा च धार्मिको व्याधः पित्रोः शुश्रूषणे रतः ।

— ^c) Ś₁ K₃ Dc Dn₃ D₁. २. ६ T₂ G₂ 'क्षयेथ; K₁. २. ४ D₃

शरं चोद्धृतवानस्मि तस्य वै द्विजसत्तम ।
आश्रमं च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ ७
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराभवत् ।
अभितश्चापि गन्तव्यं मया स्वर्गं द्विजोत्तम ॥ ८

ब्राह्मण उवाच ।

एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
प्राप्नुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ।
दुष्करं हि कृतं तात जानता जातिमात्मनः ॥ ९
कर्मदोषश्च वै विद्वन्नात्मजातिकृतेन वै ।
कंचित्कालं मृष्यतां वै ततोऽसि भविता द्विजः ।
सांप्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ १०

ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ।
दाम्भिको दुष्कृतप्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ ११
यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ।
तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्विजः ॥ १२
कर्मदोषेण विषमां गतिमाप्नोति दारुणाम् ।
क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ १३
कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविपादिनः ।
लोकवृत्तान्तवृत्तज्ञा नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १४

व्याध उवाच ।

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतां व्रजेत् ॥ १५

C. 3. 14079
B. 3. 216. 17
K. 3. 219. 18

क्षये च; Dn1. n2 D4. 6 G3 'क्षये तु (for 'क्षयान्ते). — 1) B1. 3 भविष्यति; D2 भविता च (for 'तासि). — After 5, B3 ins. an addl. colophon.

6 All MSS. except B3 om. व्याध उ. — 1) T G1. 2. 4 द्विजेन; M मुनिना (for ऋषिणा). K2 [अभ्युग्रं; B1. 3 D2 [अभ्युग्रं; T2 त्वय्युग्रं; G3. 4 [आदित्यं (for [अभ्युग्रं). — 4) Ś1 K1-3 T2 ममैष; B3. 4 Dc1 D2 T1 G2. 3 'व (for 'वं). B1. 3 S (except G3) वदतां (for द्विपदां). K2 D4 वरः.

7 1) G4 वै (for [ए]व). G1 शरं चैव द्विजोत्तम. — Ś1 K1 (which om. 7^c-8^d) ins. an addl. colophon after 7^{ab}. — 4) T1 G1 मम (for न च). K2 वियुज्यतः; K3 व्यजह्यत; K4 D1 T1 वियुज्यते; B1 D5 व्यमुच्य (B1m 'ह्य)-त. Dc न प्राणैर्व्ययुज्यत.

8 Ś1 K1 om. 8 (cf. v.l. 7). — 1) B4 पुरातनं (for पुराभवत्). — 4) K3 अमितं ह्यपि; T1 अहितेनापि; T2 G4 अहितश्चापि. K4 D2. 3 S (except G3) गंतव्यो. — 4) K3. 4 D2. 3 S (except G3) मया (K3. 4 D2. 3 यथा) स्वर्गो; D1 यथा स्वर्ग. K4 न संशयः (for द्विजो). — After 8, K2 ins. an addl. colophon.

9 1) B3 धर्मणि (for दुःखानि). — 4) B4 Dn1. n2 D4. 6 G3 आमुं (for प्राप्नुं). K4 यथाबुद्धेः; G4 महाबुद्धे. — 4) Ś1 गंतुम् (for कर्तुम्). — T2 om. 9^f-10^e. — 4) K2. 3 Dc2 T1 G1. 3 M दुष्कृतं; B3 दुष्टत्वं (for दुष्करं). B D (except D1-3. 5) G3 कर्म (for तात). — 1) G1 गता जानाति यन्मम. — After 9, B (B1 marg.) D (except D1. 5) G3 ins. :

1046* लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञ नित्यं धर्मपरायण ।
[Cf. 14^{cd}. Dc Dn3 'धर्मज्ञ (for 'तत्त्वज्ञ). Dc2 D2. 6 परायणः.]

10 T2 om. 10^{abcde} (cf. v.l. 9). — 4) Ś1 M कर्म-दोषैश्च; Dc2 धर्मदोषैश्च; D2. 3 कर्मदोषेण; G2. 4 'दोषाच. Ś1 K B2 D1-3. 5 ब्रह्मन् (for विद्वन्). — 1) M2 नास्ना (for आत्मन्). Ś1 K1. 2 कृतानि च (for 'कृतेन वै). Dc Dn3 D5 ते (for वै). — 4) K3 कचित्कालं; B4 Dc2 D2. 3. 6 किंचित्कालं; G1 M कश्चित्कालो. K2 क्रमे तात; K3 D5 उपेतं वै; B1 Dn1. n2 D3. 6 G2-4 उष्यतां वै. Ś1 ते; K1 च; K4 हि (for वै). — 4) Ś1 गोत्रो (for ततो). K3 D2. 6 द्विज. — 4) Ś1 K3 D5 त्वं; K1 न; K4 हि (for च).

11 4) Some S MSS. दाम्भिको. K3 दुष्कृतः पापः; B1 Dn1. n2 'तः प्राज्ञः.

12 1) Ś1 K B4 Dc Dn3 D1. 2. 5 transp. सत्ये and धर्मे. Ś1 K1. 2 समवस्थितः (for सततो). — 4) G2. 4 अहं ब्राह्मणं (by transp.). — 4) Ś1 वृत्तिर्न; K1. 2 जाल्या न (for वृत्तेन). B4 च (for हि). S (except G3) भविता (for हि भवेद्).

13 4) T2 धर्मं (for कर्म). — 1) D2. 3 S (except T2 G2) प्राप्नोति (for आप्नोति). — 4) G1 चादितं; G4 चाहितं (for 'मितं). Dc Dn3 G1 त्वं (for त्वां).

14 1) B1 चा (for ह्य). T1 जातिनः (for 'पादिनः). — 4) Ś1 K B4 D1-3. 5 G2 'वृत्तांततत्त्वज्ञा; B1-3 Dc Dn D4. 6 G3 'वृत्तांतवृत्तज्ञा; T1 G4 'वृत्तांतवृत्तज्ञो; G1 'वृत्तांत-विज्ञानी. — 4) K1. 2 Dn3 नित्यः. T1 G1. 4 परायणः.

15 Ś1 K1. 3. 4 D1-3. 5 T G1 om. the ref. — 4) Dc Dn3 चान्यैः; D2 बालः; T1 बालः (for बालैः). T1

C. 3. 14080
B. 3. 216. 18
K. 3. 219. 19

अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मानुषा मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते *अल्पबुद्धयः ॥ १६
गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च ।
सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ १७
अनिष्टेनान्वितं पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते ।
ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमम् ।
शोचतो न भवेत्किञ्चित्केवलं परितप्यते ॥ १८
परित्यजन्ति ये दुःखं सुखं वाप्युभयं नराः ।
त एव सुखमेधन्ते ज्ञानतृप्ता मनीषिणः ॥ १९
असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
असंतोषस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २०

न विषादे मनः कार्यं विषादो विपमुत्तमम् ।
मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ २१
यं विषादोऽभिभवति विषमे समुपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २२
अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ।
न हि निर्वेदमागम्य किञ्चित्प्राप्नोति शोभनम् ॥ २३
अथाप्युपायं पश्येत दुःखस्य परिमोक्षणे ।
अशोचन्नारभेतैव युक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २४
भूतेष्वभावं संचिन्त्य ये तु बुद्धेः परं गताः ।
न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २५
न शोचामि च वै विद्वन्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽस्म्यहम् ।
एतैर्निदर्शनैर्ब्रह्मन्नावसीदामि सत्तम ॥ २६

सततं (for समतां). B Dn1. n2 D4. 6 G3 इयात् (for व्रजेत्).

16 °) N (except Ś1 K1. 2) G1. 3 मनुष्या (for मानुषा). B1. 3 T1 मानुषै* (for मानसै*). — °) Dc Dn3 मुद्यते (for युज्यन्ते). To avoid hiatus, Ś1 K1. 2. 4 Dc Dn3 D1-3 येलप*; K3 D5 ह्यल्प*; B Dn1. n2 D4. 6 G3 चाल्प*; T1 G1. 2. 4 M स्वल्प*; T2 बह्व* (for *अल्प*).

17 M2 om. 17^a-18^b. — °) K1 गुणे; D1 गणैर* (for गुणैर*). — °) D1 सर्वेषां (for सर्वाणि). D1 चैतदे*; T2 G2 सर्वदे* (for नैतदे*). G4 एवास्य (for एकस्य). — °) Ś1 K1. 2 भविष्यति; K4 B1 D5 न विद्यते (for हि वि*).

18 M2 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — °) N (except Ś1 K2 D1-3) T2 G3 M1 अनिष्टं चान्वितं. T1 पुण्यं; M1 पश्य (for पश्यन्). — °) K3 विराजते; T2 G1 विमृज्य* (for विर*). — °) T2 कर्षति (for कुर्वन्ति). — °) Ś1 K1. 2 D1 त(D1 य)था कुर्वन्ति (for यदि पश्यन्ति). B1. 3 Dn1. n2 D4. 6 G3 [उ]पक्रमात् (D5 न्); D2. 3 M2 [अ]नुक्रमं (for [उ]पक्रमम्). — Before 18^{af}, Dc Dn3 ins. ब्राह्मण उ° । — °) Ś1 K3 Dn3 न शोचते; K1. 2. 4 B4 Dc D1-3. 6 G3 न शोचतो (by transp.); T G1. 2. 4 M शोकेन न. — T2 om. 18^f-19^a. — °) K1 प्रतितप्यते; D2 परितप्यसे.

19 T2 om. 19^a (cf. v.l. 18). — °) Dc मे (for ये). — °) K2 वाप्युभये; B3 चाप्युभयं; T1 G1. 2. 4 M वानंतरं. — T1 G4 M om. 19^{ad}; B1 reads it in marg. — °) T2 त एवं दुःखमेधन्ते.

20 K3 D5 read 20^{af} before 20^{ab}. — °) T1 G1

[अ]तं (for [अ]न्तस्). — °) B2 तुष्टे* (for तुष्टि°). Ś1 K1. 2 हि; B3 च (for तु). — °) K2 T1 गताध्वानं; D2 (? gloss) ज्ञानवृद्धाः. — °) = 25^d. K4 पश्यते; D3 पश्यतः; T2 G1. 2 पश्यति.

22 °) T1 यद् (for यं). B1 [ऽ]ति; Dn1 T1 G4 हि (for ऽभि). — °) B Dn1. n2 D4. 6 G1. 3 विक्रमे; T1 दुःखे तु; M क्रमे तु (for विषमे).

23 °) K1 अवशं. — °) T1 विद्य* (for दृश्य*). — °) B1 आपन्नः; T1 आगत्य; M2 आपन्नं (for आगम्य).

24 °) D2. 3 यथा (for अथ). Ś1 K Dc D1-3. 5 [अ]भ्यु* (for [अ]प्यु*). — °) K3 दुःखेन परिमोष्यते. — °) Ś1 K1. 2. 4 *भेत्तं वै; B1 Dn1 G3 *भेतैवं; B2. 4 D5 *भेच्चैव (B2 वं); Dn2 *भेतैनं (for *भेतैव). — °) B D (except D1-3. 6) T1 G3 M मुक्त* (for युक्त*).

25 °) B3 Dc2 Dn3 D3 T1 भूतेषु भावं (Dn3 m भूते स्वभावं); G1 भूतेष्टभावं. — 25^d=20^f.

26 M1 om. 26-27. Before 26, Ś1 K Dc Dn3 D1-3. 5 T G1 M3 ins. व्याध उ° (resp. व्याधः). — °) K3. 4 D2. 3. 5 T1 G1. 2 M2 रमे; B1 T2 G4 न मे (for च वै). B4 विप्र (for विद्वन्). Ś1 K1 न च शोच्याम्यहं (K1 मि वै) विद्वन्. — °) K1 D3 T G1. 2. 4 कालकांक्षी. Ś1 K1. 2 T G1. 2. 4 [अ]स्मि (for हि). — °) B4 Dc D2. 4 om. न. T1 न सीदामि द्विजोत्तम.

27 M1 om. 27 (cf. v.l. 26). — °) Ś1 K1. 2 कृत-प्रज्ञस्य; K4 Dc Dn3 D2. 3 प्रज्ञश्च. Ś1 T मेधाविन्. — °) B1. 2 Dn1. n2 हि (for च). — °) K3 जानामि (for

ब्राह्मण उवाच ।

कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिश्च विपुला तव ।
नाहं भवन्तं शोचामि ज्ञानवृत्तोऽसि धर्मवित् ॥ २७
आपृच्छे त्वां स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वा परिरक्षतु ।
अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मे धर्मभृतां वर ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

बाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिरुवाच ह ।
प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥ २९
स तु गत्वा द्विजः सर्वां शुश्रूषां कृतवांस्तदा ।
मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां यथान्यायं सुसंशितः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशतमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर ।
पृष्टवानसि यं तात धर्मं धर्मभृतां वर ॥ ३१
पतिव्रताया माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषा व्याधे धर्मश्च कीर्तितः ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्धर्माख्यानमुत्तमम् ।
सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ कथितं द्विजसत्तम ॥ ३३
सुखश्रव्यतया विद्वन्मुहूर्तमिव मे गतम् ।
न हि वृत्तोऽस्मि भगवञ्शृण्वानो धर्ममुत्तमम् ॥ ३४

C. 3. 14099
B. 3. 216. 37
K. 3. 219. 38

शोचामि). T₂ G₁. 2. 4 M₂ पापान्निवृत्तश्च सदा. — ^d) K₃ ज्ञानवृत्ते; B₃ 'दृष्टो'; T₂ G₂. 4 'वृद्धो'; G₁ अज्ञानातो.
Ś₁ K₁. 4 D₃ धर्मतः (for 'वित्').

28 ^a) Ś₁ आपृच्छेद्वा. K₁. 2 G₄ M त्वा (for त्वां).
— ^b) B Dn D₁. 4. 6 G₁. 3 त्वां (for त्वा). Ś₁ K Dc
Dn₃ D₁-3. 5 अमिं (for परि). — ^c) K₃m न प्रमाद.
Ś₁ K₁. 2. 4 Dc Dn₃ D₁-3 च (for तु).

29 ^a) K₃ D₁. 3 विप्रं (for व्याधः). — ^b) Ś₁ K B₄
D₁-3. 5 अभाषत (for उवाच ह). — ^c) M₁ तु तं (for
अथो). K₄ D₂. 3 प्रदक्षिणीकृतस्तेन. — ^d) Ś₁ K₁. 3
प्रस्थितं. Ś₁ K₁. 2 D₄. 6 द्विजसत्तमं; K₃ D₁ 'म.

30 ^a) K₃ D₃ सर्वे; B₁-3 Dc Dn₃ सर्वाः; D₃ तेषां;
D₅ सर्वं (for सर्वा). G₁ गत्वा गुहं द्विजश्रेष्ठः. — ^b) B₂. 3
Dc Dn₃ शुश्रूषाः. D₁. 3. 5 सदा; G₁ तु सः (for तदा).
— ^c) T G₂. 4 M₂ अंधाभ्यां; G₁ धर्माभ्यां; M₁ धर्मात्मा
(for वृद्धा). — ^d) K₁ यथान्यायं. Ś₁ K₁. 2 महामतिः;
K₃ Dn₁. n₃ (after corr.) D₂. 6 सुसंशितः; K₄ B₃ Dn₂
D₃ सुसंयतः; B₄ G₁ (before corr.) 'स्थितः; T 'श्रितः;
G₂ 'हितः; M₁ समाहितः. D₁ सवैरप्यभिनन्दितः.

31 G₁ om. 31-32. — ^c) Ś₁ K₁-3 B₃. 4 Dc Dn₃
D₁-3. 5 T G₂. 4 यत् (for यं). B₁ तावद् (for तात).
— ^d) M सर्वे (for धर्म). Dc D₄ वरः (for वर).

32 G₁ om. 32 (cf. v.l. 31). — ^c) T₁ 'पितृभ्यां
(for 'पित्रोश्च). Dc Dn₃ तु (for च). — ^d) N G₃ धर्म-
व्याधेन (B₁. 4 'धस्य) कीर्तिता.

33 ^b) T₂ धर्मज्ञानम् (for धर्माख्यानम्). Ś₁ K₁. 2
धर्मव्याधेन भार्गवः; B₃ G₁ धर्माख्यानमुत्तमं. — ^c) B D

(except D₁-3. 5). G₃ 'विदां (for 'भृतां). — ^d) K₃. 4
B D (except D₁. 3) G₃ मुनिसत्तमः; M ते द्विजोत्तम.

34 K₃ om. 34. — ^a) K₄ Dn₂ D₁. 5 T G₁. 2. 4
M सुख (B₄ 'खं) श्राव्यतया (T₂ 'व्यं स्वया). Ś₁ K₁. 3. 4
B₁. 2 Dc D₁-3. 5 G₁ ब्रह्मन्; B₄ विप्र (for विद्वन्). — ^b)
B Dn₁. n₂ D₄. 6 G₃ M मुहूर्त इव मे गतः.

Colophon. — *Major parvan*: K₂ T₂ G₂. 4 आरण्य.
— *Sub-parvan*: G₁ मार्कण्डेयसमस्या. N T₁ G₃ M (all
om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतो (D₅
धर्मव्याधो) पाख्यानः; to it K B₄ D T₁ G₃ M add समाप्त.
— *Adhy. name*: G₁ धर्मव्याधकौशिकसंवादः; G₂ कौशिक-
व्याधसंवादे पतिव्रतामाहात्म्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures,
words or both): Dn₁ 215; Dn₂ D₁ 214; T G₁ M
(M₂ inf. lin.) 209; G₂. 4 M₂ (orig.) 211. — *Śloka*
no.: Dn₁. n₂ 37; D₁ 36.

After adhy. 206, K₁. 4 D₁-3 ins. (with
transposition) a passage given in App. I (No. 21),
which is ins. in some other MSS. after adhy. 190
(q. v.).

207

1 M om. 1. — ^b) D₂ शुभां कथां (by transp.).
— ^d) Ś₁ K D₁-3. 5 G₃ यथास्वितं; B₁-3 Dn₁. n₂ D₄. 6
इदं तदा (for तपस्विनम्).

C. 3. 14100
B. 3. 217. 1
K. 3. 220. 1

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभाम् ।
पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयं तपस्विनम् ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

कथमग्निर्वनं यातः कथं चाप्यङ्गिराः पुरा ।
नष्टेऽग्नौ हव्यमवहदग्निर्भूत्वा महानृषिः ॥ २
अग्निर्यदा त्वेक एव बहुत्वं चास्य कर्मसु ।
दृश्यते भगवन्सर्वमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
कुमारश्च यथोत्पन्नो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत् ।
यथा रुद्राच्च संभूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं त्वत्तः श्रोतुं भार्गवनन्दन ।
कौतूहलसमाविष्टो यथातथ्यं महामुने ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

यथा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ ६
यथा च भगवानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत् ।
सन्तापयन्स्वप्रभया नाशयंस्तिमिराणि च ॥ ७
आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ।
तथा स भूत्वा तु तदा जगत्सर्वं प्रकाशयन् ॥ ८
तपश्चरंश्च हुतश्रुकसंतप्तस्तस्य तेजसा ।
भृशं ग्लानश्च तेजस्वी न स किञ्चित्प्रजज्ञिवान् ॥ ९
अथ संचिन्तयामास भगवान्हव्यवाहनः ।
अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा संप्रवर्तितः ।
अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे तपः ॥ १०
कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।
अपश्यदग्निरल्लोकांस्तापयन्तं महामुनिम् ॥ ११
सोपासर्पच्छनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः ।
शीघ्रमेव भवस्वाग्नित्वं पुनर्लोकभावनः ।

2 ^{b)} Ś1 K₂ om. च. K₃ D₆ D₆ G₁ वा° (for चा°).
Ś1 तथा (for पुरा). — ^{d)} B₁₋₃ Dn₁. n₂ D₄. 6 G₃ °द्युतिः;
B₄ T G₁. 2. 4 M °मुनिः (for °नृषिः).

3 ^{a)} S (except T₁ G₃) यथा (for यदा). B₄ G₁
एकः; T₂ G₂. 4 M चैक (for त्वेक). T₁ अग्निर्यदा हि चैवैको.
— ^{c)} G₄ स्वत्त (for सर्वम्).

4 ^{b)} D₂ वा° (for चा°). — ^{c)} D₂ तथा (for यथा).
— ^{d)} D₆ कृत्तिकासुतः (for °सु च).

5 ^{ab)} Ś1 K D₆ Dn₃ D₁₋₃. 5 transp. स्वत्तः and
श्रोतुं. B Dn₁. n₂ D₄. 6 G₃ °सत्तम (for °नन्दन). — ^{c)}
Ś1 K₁. 2 कौतूहलं संप्रविष्टो. — ^{d)} K₁. 2 या (K₂ य)यात-
थ्यान्; K₄ B₁. 2. 4 D₆ Dn₁. n₃ D₂₋₄. 6 T₁ G₃ M₂ याथा-
तथ्यं; T₂ G₁. 2. 4 य (G₁ या)यातत्वं. — After 5, B₂ D₆
Dn₃ ins. :

1047* वक्तुमर्हसि मे ब्रह्मज्ञितिहासमिमं शुभम् ।

7 ^{a)} K₃ D₆ तथा च; B₃ यथोक्तो; T₂ G₂ यथा हि (for
यथा च). — ^{c)} B Dn D₁. 4. 6 G₃ च (for स्व). — ^{d)}
G₂. 4 तिमिरावलि (for °राणि च). — After 7, N (except
B₂. 3) G₃ ins. :

1048* पुराङ्गिरा महाबाहो चचार तप उत्तमम् ।

[K₃ D₆ व्रतम् (for तप).]

8 ^{a)} S (except G₃) आश्रमस्थं. Ś1 K₂ D₆ °बाहो
(for °भागो). — ^{b)} D₆ Dn₂ D₆ G₁. 3 विशेषयत् (for
°यन्). — ^{c)} B₂ T₂ G₂ यथा; D₃ तदा; G₄ यदा (for
तथा). K₄ B₄ भूत्वा तु स; G₁ तु भूत्वा स; G₂. 4 [अ]ग्नि-
र्भूत्वा तु (for स भूत्वा तु). T₁ तथा भूत्वा तथा चाग्निर-
— ^{d)} B Dn₁. n₂ D₁. 4. 6 G₃ M₁ व्यकाशयत् (Dn₂ D₁. 6
°यन्) (for प्रका°).

9 ^{a)} K₃. 4 B₃. 4 Dn D₁. 3-6 G₃ तु; D₂ T₁ G₁ स
(for च). D₆ तपश्चरन्हुतवहः. — ^{b)} T₁ सप्तार्चिश्च (for
संतप्तः). T₁ G₄ च सु; T₂ G₁ M₂ च स्व (for तस्य). — ^{c)}
Ś1 K D₆ D₁₋₃. 5 क्रुद्धो (for भृशं). K₃ लीनस्तु; K₄
सानश्च (for ग्लान°). — ^{d)} K₄ B₂ Dn D₁₋₄. 6 G₃ च (for
स). T G₁. 2. 4 M न किञ्चित्प्रजज्ञिवान्.

10 ^{a)} Ś1 K D₂. 3 कोन्यो (for अन्यो). G₁. 2. 4 इव
(for इह). — ^{d)} T G₂. 4 ब्राह्मणः. B₁. 2. 4 Dn₁. n₂
D₄. 6 G₃ संप्रकल्पितः; D₆ Dn₃ °कीर्तितः. — ^{c)} D₂. 3
प्रविनष्टं; a few MSS. विप्रणष्टं. — ^{f)} K₃ T₁ ते (for मे).
D₃ तेजसा (for मे तपः).

11 ^{b)} K₃. 4 D₆ Dn₃ D₂. 3. 5 चितयन् (for चिन्त्य

विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ १२

त्वमग्ने प्रथमः सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।

स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोनुद ॥ १३

अग्निरुवाच ।

नष्टकीर्तिरहं लोके भवाञ्जातो हुताशनः ।

भवन्तमेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ १४

निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव ।

भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च ॥ १५

आङ्गिरा उवाच ।

कुरु पुण्यं प्रजास्वर्ग्यं भवाग्निसि तिमिरापहः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

मां च देव कुरुष्वाम्ये प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ १६

मार्कण्डेय उवाच ।

तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाकरोत् ।

राजनृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः ॥ १७

ज्ञात्वा प्रथमजं तं तु बह्वेराङ्गिरसं सुतम् ।

उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत ॥ १८

स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ।

प्रत्यगृह्णंस्तु देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा ॥ १९

अत्र नानाविधानग्रीन्प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् ।

कर्मभिर्बहुभिः ख्यातान्नानात्वं ब्राह्मणेष्विह ॥ २०

C. 3. 14121
B. 3. 217. 21
K. 3. 220. 21

सः). — °) K₃ D₆ D₆ सोपश्य* (for अपश्य*).

12 °) D₆ T₂ G₄ M₂ सोपसर्पत्; T₁ सोपश्यत्. Ś₁ ततो; K₂ तु तं; K₃ क्षणे (for शनैर्). — °) Ś₁ K₁. 2 T₂ G₁ ततो* (for तदा*). — °) K₂ D₃. 4 भावन. — °) K₁. 2 D₆ T₂ G₂. 4 [अ]पि (for [अ]सि). — °) = 1. 179. 11^d. K₁. 2 स (K₂ सं) स्थानुचारिषु; K₃ corrupt; K₄ M₂ सस्थाणु; D₂. 3. 6 संस्थाणु; G₂. 4 स्थावर; M₁ सस्थाणु. G₁ त्रिसंस्थानप्रचारिषु. Cf. B. 7. 10. 68; and P W s.v. संस्थानचारिन्.

13 °) B Dn₁. n₂ D₄-6 G₃ अग्निः (for अग्ने). Ś₁ transp. प्रथमः and ब्रह्मणा. K₄ B Dn D₄. 6 G₁. 3 M₁ प्रथमं (for मः). K₂ D₄ तिमिरापह. — After 13^{ab}, D₆ reads 16^{cd}, repeating it in its proper place. — °) K₁. 2 D₆ T M स्वं स्थानं; K₃. 4 Dn₂ D₂ संस्थानं. — °) K₂ T₂ तमोनुदः.

15 °) K₁. 2 विक्षेप्या* (for निक्षिपा*). — °) Ś₁ K₁. 2 पत्याग्निरेव च; B₃ पत्यस्तथैव च; B₄ T G₁. 2. 4 M पत्यस् (B₄ T₂ पत्यं) तथैकतः.

16 K₃ om. 16^{ab}. — °) K₁. 2 D₆ T₁ M₂ प्रजास्वर्ग्यं; K₄ D₁. 5 सर्गं; D₃ स्वर्गं; T₂ सु त्वं; G₁. 2 ब्रजस्वर्ग्यं. — °) Ś₁ K₂ अग्ने (for अग्निस). A few MSS. पह. — °) K₁ देहं; B₃ D₆ देवं (for देव). — °) B₂ ओजसा (for अञ्जसा).

17 °) Dn₁. n₂ D₄-6 G₃ तदा* (for तथा*). — °) K₃ तथा* (for तस्या*).

18 °) M₁ श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). D₂ तु प्रथमं (for प्रथमजं). Ś₁ K₁ पुत्रं (for तं तु). — °) Ś₁ G₁ बह्विम्

(for बह्वेर्). Ś₁ K₃ B₁. 3 D₁. 2. 6 T₁ G₁. 2 M₂ अंगिरसः (for आङ्गिरसं). — B₂ om. 18^{cd}; D₂ om. (hapl.) 18^c-19^d.

19 D₂ om. 19 (cf. v.l. 18). — °) G₁ ततो; G₄ तथा (for तदा). — °) G₁ तं तं (for ततः). — °) Ś₁ K₁. 2 प्रतिगृह्य तु; K₃ D₃. 5 S (except G₃) प्रत्यगृह्णत्. — °) Ś₁ तद्विधा; B₃ तद्वाचा* (m तद्वचो* as in text). Ś₁ K₁. 2 गताः; K₃ तथा (for तदा). K₄ m सुतमंगिरसं तदा.

20 °) B Dn (Dn₃ marg.) D₁. 4. 6 G₃ तत्र (for अत्र). — °) K₁ B D (except D₁-3. 5) G₃ नानार्थान् (for नानात्वं). K₃. 4 D₆ D₁. 2 [इ]ति; S (except G₃) [अ]पि (for [इ]ह).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₂ T₂ G₁. 2. 4 आरण्य. — Sub-parvan: G₁ मार्कण्डेयसमस्या (followed by आंगिरस). Ś₁ K B₂-4 D M₂ (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — Adhy. name: B₁ अंगिरसोत्पत्तिः; G₂ अंगिरसप्रजाकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both); Dn₁ (sup. lin.) 216; Dn₂ 215; D₁ 219; T G₁ M (M₂ inf. lin.) 210; G₂. 4 M₂ (orig.) 212. — Śloka no.: Dn₁. n₂ 22; D₁ 21.

208

1 °) Ś₁ K₂. 3 D₂ T₂ G₁. 3 ब्राह्मणो (for ब्र*). — °) Ś₁ K₂. 3 B₁. 4 Dn₁. n₂ D₄. 6 G₃ तस्याभवत् शुभा (Ś₁ K₂. 3 सुता) भार्या; B₂. 3 T₁ तस्यापि च शुभा भार्या; D₃ T₂

C. 3. 14122
B. 3. 218. 1
K. 3. 221. 1

मार्कण्डेय उवाच ।

ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्बह ।
तस्यापवसुता भार्या प्रजास्तस्यापि मे शृणु ॥ १
बृहज्ज्योतिर्वृहत्कीर्तिर्वृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः ।
बृहन्मन्त्रो बृहद्भासस्तथा राजन्बृहस्पतिः ॥ २
प्रजासु तासु सर्वासु रूपेणाप्रतिमाभवत् ।
देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥ ३
भूतानामेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाभवत् ।
रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाङ्गिरसः सुता ॥ ४

यां कपर्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः ।
तनुत्वात्सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता ॥ ५
पश्यत्यर्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती ।
पष्ठीमाङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाहुर्हविष्मतीम् ॥ ६
महामखेष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु महामती ।
महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ॥ ७
यां तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहुकुहायते ।
एकानंशेति यामाहुः कुहूमङ्गिरसः सुताम् ॥ ८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

G₂. 4 तस्यापि वसुता (D₃ जा; D_{3m} sec. m. भा; G₄ धा) भार्या; D₅ तस्यैवाथाभवन्भार्याः; G₁ तस्याभूद्रसुधा भार्या. Cn: सुष्टु.....भातीति सुभा । शुभा इति पठेऽपि सैव ग्राह्या । C — ^a) B₁₋₃ Dn D₄₋₅ G₃ तस्यां च मे; D₅ तस्यामिमे (for तस्यापि मे).

2 ^a) Ś₁ K D₂. 3. 5 प्राग्ज्योतिर्वै (for बृहज्ज्योतिर्). B₁₋₃ D₅ Dn D₄. 6 G₃ transp. ज्योतिर् and स्कीतिर्. — T₁ om. 2^b-4^a. — ^b) G₂. 4 बृहत्तेजा; M₂ ब्रह्मन्ब्रह्मा (for बृहद्ब्रह्मा). — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁₋₃ पुत्रो (for न्मन्त्रो). D₂ ज्ञानुस; M₁ ज्ञासा (for ज्ञासस).

3 T₁ om. 3 (cf. v.l. 2). — ^b) D₃. 4 प्रतिमो; T₂ G₂. 4 रुपमो (for प्रतिमा). — T₂ om. 3^a-5^b.

4 T₁ om. 4^a; T₂ om. 4 (cf. v.l. 2, 3). — ^a) M₂ इह (for एव). — ^b) Ś₁ D₅ यस्या; T₁ येषां (for यस्यां). G₂. 4 तथाभवत्; M₁ प्रवर्तते; M₂ सदाभवत्. — ^c) Ś₁ K₁. 2 रागो (Ś₁ को द्वेकेति; D₂. 3 G₄ M रागाद्राकेति. T₁ G₁. 2 M₂ प्राहुर (for आहुर). — ^d) K₄ B₄ Dn₁. n₂ D₁. 3. 4. 6 सुतां (for सुता).

5 T₂ om. 5^{ab} (cf. v.l. 3); D₂ om. (hapl.) 5. — ^a) K₃ कामदि; K₄ कामधि; D₁ कामं हि; D₅ कामदां; M कपर्दी. Ś₁ K₁. 2 यां कर्दमीति वै प्राहुर. — ^c) B₁ तत्र खसौ; G₄ तनुत्वात्तां. B₂ D₁. 5 सिनीवाली. — After 5, S reads 8.

6 G₁ om. 6^{ab}. — ^a) K₄ D₅ पश्यंती; B₁. 3 D₅ Dn₅ D₁ चतुर्थी; S (G₁ om.) पंचमी (for पश्यती). Ś₁ K₂-4

B₁. 2 D₂. 3 T M भाति; B₃. 4 ताभिर्; G₂. 4 नाञ्जा (for भाभिर्). — D₄ om. (hapl.) from भाभिः (in ^a) up to ष्मती (in ^b). — ^b) Ś₁ K₁. 2 तु (for च). K₃. 4 D₁-3 हविष्मद्भिर् (for हविर्भिश्च). K₂. 3 हविष्मती. B₁. 3 D₅ Dn₃ दीसादीप्तिश्च पंचमी. — ^c) T G₂. 4 M चांगि (for अङ्गि). G₁ पंचांगिरसकन्यासु. — ^d) K₃. 4 B₂ Dn D₁-5 M महि (for हवि).

7 ^a) Ś₁ आविरासीद्; K₁. 2 अरमत (for आङ्गिरसी). — ^b) K₃. 4 Dn D₂. 4. 6 T₂ G₁. 3 महामते (G₁ ते); D₅ महीपते; G₂ महाद्युतिः; G₄ महायति (for मती). — ^c) T₁ तु (for [ह]ति). K₃ विज्ञेया (for विख्याता). — ^d) D₁ तु सा (for सुता).

8 S reads 8 after 5. — ^b) K₃. 3 D₅ Dn₃ D₂. 3 T₂ कुहकुहा. — ^c) Ś₁ K₁. 2 एकेनांशेन; D₁ T G₁. 3 M एका (T₂ ता) नंगे (D₁ ते) ति; D₅ एकदैवेति; G₂ एकायनेति; G₄ एकानेकेति (for एकानंशेति). B₁₋₃ Dn D₄. 6 T₂ G₃ ताम् (for याम्). — ^d) T G₁ M₂ चतुर्थीमंगिरसुतां; G₂. 4 M₁ चतुर्थ्यंगिरसः सुता.

Colophon om. in S (except G₃). — Major parvan: Ś₁ K₂ Dn₂ आरण्य. — Sub-parvan: K₁. 3. 4 B D G₃ (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ 217; Dn₂ 216; D₁ 220. — Śloka no.: Dn₁. n₂ D₁ 8.

२०९

मार्कण्डेय उवाच ।

बृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्याभूद्या यशस्विनी ।
 अग्नीन्साजनयत्पुण्यान्पण्डेकां चापि पुत्रिकाम् ॥ १
 आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते ।
 सोऽग्निर्वृहस्पतेः पुत्रः शंयुर्नाम महाप्रभः ॥ २
 चातुर्मास्येषु यस्येष्ट्यामश्वमेधेऽग्रजः पशुः ।
 दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरैकोऽथ वीर्यवान् ॥ ३
 शंयोरप्रतिमा भार्या सत्या सत्या च धर्मजा ।
 अग्निस्तस्य सुतो दीप्तस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ॥ ४

प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्निरध्वरे ।
 अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते ॥ ५
 पौर्णमास्येषु सर्वेषु हविषाज्यं सुबोधतम् ।
 भरतो नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥ ६
 तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स भरतः पतिः ।
 भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ॥ ७
 भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः ।
 महानत्यर्थमहितस्तथा भरतसत्तम ॥ ८
 भरद्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरश्च पिण्डदः ।

C. 3. 14138
 B. 3. 219. 9
 K. 3. 221. 17

209

1 T G₁ M₁ om. the ref. — ^a) G₁ ब्रह्मद्योतेश्च; M महीपतेश्च (for बृहस्पतेश्च). M चंद्रमसो (for चान्द्रमसी). — ^b) Dc₂ या बभूव (for भार्याभूद्या). Ś₁ K₁. 2. 4 Dc₁ D₁ [आ]सीद्या; K₃ Dn₃ D₂. 5 M₁ यामृद्; B₁ T₂ G₂. 4 भूत्वा; B₄ चाभृद् (for [अ]भूद्या). — ^c) Dc Dn₃ अजन; G₄ चाजन (for साजन). Ś₁ K Dc Dn₃ D₁-3. 5 पुत्रान् (for पुण्यान्).

2 ^a) Ś₁ K₁-3 D₃ आहुतेषु; K₄ D₁ सुहुतेषु; D₂ अहुतेषु; T₁ M अतिथिषु. M [इ]त्र (for [ए]त्र). B₁ S (except G₃) यस्याग्ने. — ^b) Ś₁ K D₁. 2 हविषाज्यं; B₂ Dn₁. n₂ D₃. 4 पाचं; Dc Dn₃ T₂ G₂. 4 M 'राज्यं; G₁ 'ग्याज्ये (for 'पाज्यं). — ^c) B₄ अग्निर् (for सोऽग्निर्). — ^d) T₁ M₂ शय्युर् (for शंयुर्). K₄ D₆ 'प्रभुः; B₁ 'यज्ञाः; B₃ Dn₁. n₂ D₄. 6 G₃ 'व्रतः (for 'प्रभः).

3 ^a) Ś₁ K₁. 2 T₁ इष्टिर्; G₂. 4 इष्टम् (for इष्ट्याम्). — ^b) Ś₁ K₁. 2 [ऽ]यजः (for सग्रजः). K₃ Dn₃ प्रभुः (for पशुः). T₂ अश्वमेधेषु यः पशुः; G₁ 'मेध इति श्रुतः; G₂. 4 'मेधाप्रभागभूत्. — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 Dc Dn₃ D₂. 3. 6 दीप्ता (D₂. 3 'प्तो)चिभिर्; K₃ दीप्तिभिर्; B₂ G₁. 4 M₁ दीप्तिज्वा (G₁ M₁ 'जा)लैर्; B₃ दीप्तो ज्ञानैर् (m as in text); D₁ T G₂ M₂ दीप्तज्वालैर्. Ś₁ अनीकाभैर्; K₁. 2 अनेकारैर्; Dc Dn₃ D₂. 3 अनेकाभिर्; T₁ G₁. 4 अनेकाग्रैर्; G₂ अनेकाहैर्. — ^d) Ś₁ K₁. 2 अग्निरिशोथ; K₃ B₃ Dc Dn₃ D₁. 3. 6 G₃ 'रेषोथ; B₁ 'रोषोथ; B₄ 'वेषोथ; T₁ 'ष्टोमोथ; T₂ G₁. 2. 4 M अग्नीषोमोथ.

4 ^b) Ś₁ K₃. 4 B₂. 3 (m as in text) D₁. 3 सत्या स; B₁ Dc Dn₃ (sup. lin.) T₁ सत्याय; Dn₁. n₂ D₄. 6 G₃ सत्याथ; D₆ सत्याश (for सत्या च). G₁. 2. 4 धर्मज. — ^c) Ś₁ K₂ Dc D₂. 3. 5 तस्याः (for तस्य). — ^d) B₄ तस्याः (for तिस्रः). Ś₁ K₁-3 D₆ सुप्रभाः (for 'व्रताः).

5 ^b) T G₂. 4 सोऽग्निर् (for योऽग्निर्). — ^c) D₂. 3 अग्ने (for अग्नि).

6 ^a) K₁. 2 B₁. 4 Dc Dn D₄ पौर्णमासेषु. — ^b) Ś₁ K D₁-3. 5 हविषाज्यं; S (except G₃) हविराज्यं. Ś₁ सुबोद्यतां; K₁ सुबोध्यतां; K₂ श्रुवच्युतां; K₃ B D₃ श्रुवोद्यतां; K₄ श्रुचो; D₁ प्रचोदितं; T₂ सुचोद्यहं. D₆ हविषाज्येषु चोद्यतं. — ^c) Ś₁ K D₁. 6 M₁ 'तो नाम तस्याग्नेर् (K₁. 3 D₁. 6 M₁ 'मिर्). — ^d) Ś₁ K₁. 2 शंयवः; K₃. 4 B₂. 4 D₁. 3 संयुतः; B₁ संयतः; S (except G₁. 3) शंयुजः.

7 ^a) Ś₁ K₁. 2 D₆ [अ]भवन्; K₄ (m as in text) M भरन्ति (for भवन्ति). — ^c) D₂. 3 T₂ G₁. 2. 4 भारतस्तु; M भारति (for भरत). — ^d) K₃. 4 D₁-3. 5 भवत्येका; B₂ S (except G₃) भारत्येका. B₃ D₆ कन्यका (for पुत्रिका).

8 ^a) Ś₁ K₁. 2 अद्भुतो; D₁-3 भारती; S (except G₃) भारतो (M₂ 'तिर्) (for भरतो). K₃ D₂. 3 भारतस्य. K₂. 3 B Dc अग्निः (B₂ अपि); D₄. 6 अग्ने (for अग्नेः). — ^b) K₃ प्रजायत; B₃ D₁ T G₁. 2. 4 'यते; D₂. 3 'पते (for 'पतेः). Ś₁ K₁ पावकश्चाप्यजायत; K₂ पावकस्यापि जायत; Dc Dn₃ D₆ पावकः समजायत. — ^c) K₃ 'सहितस्य; Dn₁. n₂ T₂ G₁-3 'मभितस्य (for 'महितस्य). Ś₁ K₁. 3 महानकश्च महिषस्य.

9 ^a) Ś₁ T भारद्वाजस्य. M₂ भार्यायां. — ^b) K₂ पुत्रा (for वीरा). K₁. 3. 4 B D T₂ (by corr.) G₃ वीरस्य.

C. 3. 14138
B. 3. 219. 9
K. 3. 221. 17

प्राहुराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः शनैः ॥ ९
हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते ।
रथप्रभू रथध्वानः कुम्भरेताः स उच्यते ॥ १०
सरय्वां जनयत्सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत् ।
आग्नेयमानयन्नित्यमाह्वानेष्वेष कथ्यते ॥ ११
यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्चसा श्रिया ।
अग्निर्निश्च्यवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् ॥ १२
विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चार्चिषा ज्वलन् ।
विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयकर्मसु ॥ १३
आक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिम् ।

अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः ॥ १४
अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्ताः स्वयं जनाः ।
तस्य पुत्रः खनो नाम पावकः स रुजस्करः ॥ १५
यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिभाक्रम्य तिष्ठति ।
तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिज्ञास पावकम् ॥ १६
अन्तराग्निः श्रितो यो हि भुक्तं पचति देहिनाम् ।
स यज्ञे विश्वभुङ् नाम सर्वलोकेषु भारत ॥ १७
ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रतः ।
ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम् ॥ १८
प्रथितो गोपतिर्नाम नदी यस्याभवत्प्रिया ।

Ks. 4 B D (except Ds) Gs पिडदा. — °) Ks. 4 Ds. 3
यस्येष्टया; B Dc Dns T1 त(T1 य)स्याज्यं; Ds यस्येष्ट्या; T2
G1 M यस्येज्यां.

10 °) Ś1 K1. 2 रथप्रभो; Dc Dns G1. 4 'प्रभु (for
'प्रभू). K4 D T1 G1. 3 M रथाध्वानः (D4 रथाध्वानः).
K4 रथभूतरवाध्वानः. — °) Ś1 K1. 2 रुम्भरेताः; M2 कुम्भ-
रेताः. Ś1 K1. 2 कथ्यते (for उच्यते).

11 °) Some MSS. शरय्वां. Ś1 K2. 4 B2. 3 D3. 5
G2 जनयन्. — °) Ś1 K1-3 D1-3. 5 सोमं (for भानुं).
— °) Ś1 K1. 2 अज्ञेय- (for आग्नेयम्). Ś1 K1. 2 मानसं;
K3 D1 आनयेन्; G2. 4 अनयन् (for आनयन्). G2. 4
मिथ्यम्; M मथ्यम् (for नित्यम्). — °) Ś1 K1-3 Dns
D1. 2. 5 T1 G1 आह्वानेष्वेव; K4 B1. 3 Dc1 Dn1. n2 D4. 6
Gs 'ने ह्येष; Dc2 'ने ह्येषु; D3 'ने ह्येव; T2 'ने एष; G2. 4
मिथ्यो नामैष. Ś1 K1-3 B Dc Dns D1. 3. 5 श्रूयते; K4
Dn1. n2 D2. 4. 6 T2 G3 सूय' (for कथ्य').

12 °) B2 तेजसा (for वर्चसा). — °) M1 सोमिर् (for
अग्निर्). Ś1 निच्यावनो; K2 निस्ववनो; B1 विश्वच्यवो; T1
दुश्च्यवनो; G1 न च्यवनो; G2. 4 निच्यवनो. — °) Ś1
पृथिव्यां. K3 सोमवत्यभिसेवितः (cf. 14°).

13 °) T2 G1. 2 पापात्मा; G4 विपापः (for विपाप्मा).
Dc2 G1 M1 कलुषै' (for कलुषै') — °) Ś1 विपाप्यो;
K1 निवापो; K2 विपाप्यो; K3. 4 D2. 3 निवापा; B2
विपाप्मा; G4 विपाको' (for विपापो'). — °) T2 G2. 4 M
योज्यः; G1 योयः. B1 Dc समयकर्मकृत्; B2. 3 Dn D4. 6
Gs 'धर्मकृत्; T1 G1 'कर्मणि.

14 °) K4 B2-4 Dc2 Dn1. n3 T G3 अक्रोशतां. Ś1
K B Dc D2. 3. 5 तु भूतानां; S (except G3) नराणां हि.
— °) Ś1 K2. 4 B1. 3. 4 Dc D1-3. 5 T1 M [ह]ह; K2

[ह]ति; G1 न (for हि). — °) Ś1 K2 B1 G2. 4 शोभ'
(for शोभ'). K3 D3 [अ]ति- (for [अ]भि-). K2 'सेव्यतां;
K4 B Dc Dns D1. 6 'पेचितः; Dn1. n2 G3 'सेविते; Ds
M2 'सेवितं; D4 'पेचिते.

15 °) K1 वेदनार्ताः; G4 'नार्थ. — °) B1-3 Ds T1
Gs सत्यपुत्रः. K1. 2 स्वरो; B1 सुरो; B2. 4 सुनो; Ds सुभो
(for खनो). — °) Ś1 K D1-3. 5 समजायत; T2 (corrupt)
सुरुचिभास्करः (for स रुज').

16 G1 reads 16-21 after 3. 211. 7; M reads
them after 3. 211. 6. — °) Ś1 K1 निष्क्रम्य (for विश्वस्य).
— °) G1 प्राहुरध्यात्मविदुषो. — °) Ś1 K D1. 5 विश्वजं
(for 'जिन्).

17 °) B3 Dc Dn1. n2 D4. 6 G3 M अंतरग्निः. Ks. 4
B1. 3. 4 Dn D1. 4. 6 G3 स्मृतो (for श्रितो). K4 B Dn
D1. 4. 6 G3 तु; G1 वै (for हि). — °) K1 B1-3 Dc2
D2. 3 T G1. 2. 4 M स (T सं; G1 यं) जज्ञे. B3 'भुञ्जानः;
B4 'जिज्ञास (for 'भुङ् नाम). — °) G1 M सर्वलोकेष्वेश्वरः.

18 °) B4 D2 जितात्मा (for य'). Ś1 K2. 3 D1. 5
तु (for च). — °) T G2. 4 'प्रभः (for 'व्रतः). — °) G1
पूजयंतो वै; M 'यंते यं. — °) Ś1 K2. 3 Ds 'यज्ञेन (for
'यज्ञेषु).

19 °) Ś1 K1 M1 प्रथिता; K2 प्रार्थिता; K3 D1. 2 M2
पतितो; K4 पतिता; B Dc Dn D3. 4. 6 T2 (by corr.) G3
पवित्रा; Ds पावको (for प्रथितो). Ś1 K1-3 B D (except
D1. 2. 5) T2 (by corr.) G1. 3 M1 गोमती (for गोपतिर्).
— °) M भार्या' (for यस्या'). — °) Ś1 K2. 4 G1. 2. 4
transp. सर्वाणि and कर्माणि. — °) B1. am. 3 D4. 6 G3
धर्मकर्मभिः (B2 orig. सर्वकर्मभिः); Dn1 धर्मकर्तृभिः; T

तस्मिन्सर्वाणि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकर्तृभिः ॥ १९
 वडवाभुखः पितृभ्यो योऽसौ परमदारुणः ।
 ऊर्ध्वभागूर्ध्वभाङ् नाम कविः प्राणाश्रितस्तु सः ॥ २०
 उदग्द्वारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।
 ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ २१
 यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति पावकः ।
 क्रोधस्य तु रसो जज्ञे मन्यती चाथ पुत्रिका ।

स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति ॥ २२
 त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन ।
 अतुल्यत्वात्कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः ॥ २३
 संहर्षाद्वारयन्क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः ।
 समरे नाशयेच्छत्रूनमोघो नाम पावकः ॥ २४
 उक्थो नाम महाभाग त्रिभिरुक्थैरभिष्टुतः ।
 महावाचं त्वजनयत्सकामाश्वं हि यं विदुः ॥ २५

C. 3. 14155
 B. 3. 219. 25
 K. 3. 221. 33

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

20 ^a) Hypermetric! Ś₁ D₁ वडवास्; B (B₁ m as in text) D_n D₄. 6 G₃ °वाग्निः; Dc °वाग्नेः (for °सुखः). S (except G₃) [अ]पो (for [अ]म्भो). — ^c) K₄ ऊर्ध्वभुग; G₁ °बाहू (for °भाग). K₄ M₁ °मुङ्ग नाम; D₁ °दृष्टिश्च (for °भाङ् नाम). — ^d) M₂ कलिः (for कविः). D_n D₄. 6 G₃ यः (for सः).

21 Ś₁ K₁. 2 om. (? hapl.) 21. — ^a) B₁. 3 M उदग्द्वारं. K₃. 4 D₁-3 अवीर्; M भवीर् (for हविर). — 21^{cd}=3. 211. 17^{cf}. — ^c) T₁ स्विष्टो; T₂ G₂. 4 तुष्टो; G₁ स्विष्टो (for स्विष्टं). T₂ G₁ [S]भवेद् (for भवेद्). K₃. 4 D₁-3. 5 M ग्राह्यं; T G₁. 2. 4 ब्रह्मा (for आज्यं). — ^d) K₃. 4 Dc D₁-3. 5 तु सः; T₂ G₂. 4 ततः (for स्मृतः).

22 22^{ab}=(var.) 3. 211. 11^{ab}. — ^a) D₆ प्रयातेषु (for प्रशान्ते). — ^b) T G₁. 2. 4 M₂ आवि; M₁ प्रादु (for मन्यु). — After 22^{ab}, K₄ D₁-3 ins.:

1049* मन्युमात्रम भगवानग्निरेव महाबलः ।

आरण्यानि तथा ग्राम्यान्थो दहनसंप्रकाशते ।

स्वयमुत्पतितः श्रीमान्वृद्धिमात्रम पावकः !;

while S (except G₃) ins.:

1050* क्रोधः स तु महातेजा विज्ञेयः सर्वदेहिषु ।

— T₁ om. from 22^c up to 23^d. — ^c) N G₃ कुदस्य (for क्रोधं). B₁ च (for तु). Ś₁ K₁. 3 रथो; B₄ D₂. 3 (sup. lin. as in text). 5 M र (M₃ रु)जो; T₂ G₂. 4 रणे (for रसो). — ^d) Ś₁ K₁. 3 मन्युतीव्रा च (for मन्यती चाथ). K₃. 4 B Dc D_n D₂-6 T₂ मन्यती (D_n मन्यती); G₃ मन्यते (for मन्यती). K₄ वाणि; B₄ T₂ नाम; D₁ वापि; D₂. 3 चापि; D₄ वाष्प; G₂. 4 चास्य (for चाथ). G₁ मती चापि सुपुत्रिका; Cnp मन्यन्ती चाथ पुत्रिका. — ^e) T₂ G₂. 4 M स्वाहेति (for स्वा). S (except G₃; T₁ om.) क्रुद्धा (for क्रूरा). — ^f) D₃ °देहेषु (for °भूतेषु). K₃

गच्छ° (for तिष्ठ°).

23 T₁ om. 23 (cf. v.l. 22). — ^c) K₁ D_n D₃. 4 G₃ अतुलत्वात्. — ^d) T₂ नाम देवैस्तु; G₁ नाम्ना वेदस्तु (for नाम्ना कामस्तु).

24 ^a) Ś₁ K₁. 2 D₁. 5 संवर्षाद्; D₂ M₂ संकर्षाद्; G₂. 4 सर्वेषां (for संहर्षाद्). Ś₁ K₂ D₆ वारयन्; K₄ D₂. 5 वारयेत्; D₃ धारयेत् (for धारयन्). G₄ क्रोधान्. — ^b) B₃ सुधी (m as in text); B₄ खड़ी (for स्रग्वी). D₁ रथस्थितः. — ^c) D_n. 1. 3 D₆ समये (for °रे). Ś₁ K₁. 3 B₄ Dc₂ D₁-3 S (except G₃) नाशयन्.

25 ^a) Ś₁ K₃ उक्तो; K₂ D₄ उत्थो; D_n D₂ S (except T₁ G₃) उक्थो; D₁ उक्थैर्; D₃ उंठो (for उक्थो). K₄ G₁ नामा. D₂. 3. 5 T₂ G₁. 2. 4 महाभागस्. — ^b) Ś₁ K₂ उत्तैर्; Dc D₃. 4 उत्थैर्; T₂ G₂. 4 M उक्थैर्. D₅ परि° (for अभि°). — ^c) Ś₁ K₁. 2 °भागं; B₄ °राजन्; D₆ °वातं; T₁ °पार्षं; T₂ °वर्षं; G₁. 2. 4 M °वर्षं (for °वाचं). K₂ तु जन°; G₁ M₁ च जन° (for स्वजन°). — ^d) Ś₁ K₁. 3 सकामश्वं; K₃ सकामास्त्वं; K₄ सकामस्त्वं; Dc D_n D₄. 6 समाश्वासं; D₁. 5 सकामस्त्वं; D₂. 3 सकामं तं; G₃ समावासं. Ś₁ K D₁. 2. 5 G₁ हि तं (K₃ तद्); D₃ हतं (for हि यं).

Colophon om. in Dc₂. — Major parvan: Ś₁ K₂ D_n T₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: G₁ M₃ मार्कण्डेय-सम (M₃ °मा)स्या (followed in M₂ by आंगिरस). Ś₁ K₁. 3. 4 B D (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — Adhy. name: T₂ G₂. 3 अं (G₂ अं) गिर-सप्रजाकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D_n1 (sup. lin.) 218; D_n2 217; D₁ 221; T G₁. 3 M (M₂ inf. lin.) 211; G₂. 4 M₂ (orig.) 213. — Śloka no.: D_n1. 2. 25; D₁ 27.

मार्कण्डेय उवाच ।

काश्यपो ह्यथ वासिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः ।
अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिपुवर्चकः ॥ १
अचरन्त तपस्तीव्रं पुत्रार्थं बहुवार्षिकम् ।
पुत्रं लभेम धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥ २
महान्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ ।
जङ्घे तेजोमयोऽर्चिष्मान्पञ्चवर्णः प्रभावनः ॥ ३
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा ।
त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत ॥ ४

पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः ।
पाञ्चजन्यः श्रुतो वेदे पञ्चवंशकरस्तु सः ॥ ५
दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महातपाः ।
जनयत्पावकं घोरं पितृणां स प्रजाः सृजन् ॥ ६
बृहद्रथं तं मूर्ध्नो वक्त्राच्च तरसा हरौ ।
शिवं नाभ्यां बलादिन्द्रं वायवग्नी प्राणतोऽसृजत् ॥ ७
बाहुभ्यामनुदात्तौ च विश्वे भूतानि चैव ह ।
एतान्सृष्ट्वा ततः पञ्च पितृणामसृजत्सुतान् ॥ ८
बृहदूर्जस्य प्रणिधिः काश्यपस्य बृहत्तरः ।

210

1 °) Ś1 कश्यपोप्यथ; K1. 2 क(K1 का)श्यपाख्योथ;
K3. 4 कश्यपोज्यो(K4 'जो')थ; B4 D1 का(D1 क)श्यपो योथ;
D4. 6 काश्यपोत्यथ. K2. 3 B3 वाशिष्ठः. T1 काश्यपोथ
वसिष्ठश्च. — °) G1. 2. 4 'पुत्रजः (for 'पुत्रकः). — °) Ś1
D (except D3. 6) अंगिरा' (for अग्निरा'). — °) Ś1 K1. 2
D6 च स(D6 सु)वर्चकः; K3. 4 D1-3 स्त्रीसमर्चकः; B2 m. 3
त्रिपुवर्चसः; B4 त्रिष्ववर्चकः; Dc Dn D4. 6 G3 त्रिसुवर्चकः
(Dn2 'सः); T1 M स्त्रीवर्चकः; T2 G1 त्रिप्रवर्चकः; G2. 4
तीव्रवर्चकः.

2 °) Ś1 K B4 D1-3. 6 अचरंस्ते; B1-3 Dc Dn D4. 6
G3 'रत्स (for 'रन्त). Ś1 K1. 2 क्रूरं (for तीव्रं). — °) Ś1
K D1-3. 6 G1 पुत्रार्थं. — °) Ś1 K1. 4 लेभे स; B Dc
Dn D1. 4. 6 T2 G3 लभेयं; D5 लेभेथ (for लभेम). B3
धर्मजं. — °) B1 तपसा (for यशसा). B4 ब्रह्मसंमितं; S
(except G1. 8) ब्रह्मणः समं.

3 °) Ś1 K1 M2 ध्याते; K2 व्यासः; K4 M1 ध्यातैः; D1. 2
ध्याते; T1 साधं; G1. 2. 4 ध्यानैः (for ध्यातः). — °) D2 T1
ते (for तैस्). Ś1 तथा; D2 सदा (for तदा). — °) Ś1 देव-
महो; K1. 2 D2. 3 चैव महो (D2. 3 महा); K4 B1-3 Dc
Dn D4. 6 G3 तेजो महा; T2 तेजोमयाच्छिष्टान्. — °) B1
प्रतापवान्; B4 प्रभास्वरः; S (except G3) प्रभाकरः (for 'वनः).

4 °) B3 G1 समिद्धो (for समिद्धो). — °) D5 T तन्;
G1 ते (for त्वङ्). T G1. 2 [S]थ (for च). — °) T1
कृष्णः; T2 कृच्छ्रे (for कृष्णे). D4. 6 G3 [S]थ (for च).

5 °) G2. 4 'वर्षः (for 'वर्णः). B4 स्वः; Dc2 Dn3 G3

सु- (for स). — °) Ś1 K D1-3 पंच' (for पाञ्च'). Ś1
K1-3 B1 D5 कृतो; D2 स्तुतो (for श्रुतो). K3. 4 देवैः; B
D (except D2. 6) G3 देवः (for वेदे). — °) D2 'विशं';
M1 'वर्ण' (for 'वंश'). D3 सुतः (for तु सः). T1 पंच-
वस्तुकविशकः.

6 °) K1 समातपः; K3 B2 महायशः; D3 महाव्रतः
(sup. lin. sec. m. 'तपाः as in text). — °) K2. 3 B3. 4
Dc2 T G1. 2. 4 जनयन्; K4 D2. 3 असृजत्. S (except
G3) पावकान्घोरान्. — °) Ś1 K1-3 B4 Dc Dn3 स पितृणां
(by transp.). K4 D1-3 च (for स). Ś1 K1-3 D1
G1. 4 प्रजासृजं (K3 D1 'जत्; G1 'जन्). K4 D2. 3 अस्-
जत्प्रजाः; B1-3 Dc M1 प्रजाः सृजत्.

7 °) T2 G1. 2 M2 रथंतरौ; G4 M1 'तरो. B4 मूर्ध्नि;
D4 'धैः; T G1. 2 'धौ (for 'धौ). — °) K1 B Dc Dn
D1. 4. 6 G3 वा (for च). K1-3 D5 भ(D5 त)रसाहसौ;
K4 T2 G2. 4 तपसा हरिः; D1-3 T1 G1 M तरसा हरिः. — °)
Ś1 K1. 2 दिवं (for शिवं). D5 T1 नाभ्या. — °) Ś1 K1. 2
'स्मतः; K3. 4 B1. 3 Dc Dn3 D1. 2 'मजौ (for 'सृजत्).
S (except G3) प्राणाद्वायुं च भारत.

8 °) K2 अनुदातुं च; K4 D1-3 'दातश्च; B1 'दांतौ च;
D5 'दांतस्य; T2 G1 'दंतौ च; G2. 4 M 'दंतौ च. — °) Ś1
K1. 2 M1 विश्वः; K4 विभे (m as in text); D5 विश्वा (for
विश्वे). Ś1 K1. 2 D1. 3 G2. 4 हि (for ह). — °) Ś1
K1. 3 Dn2 D5 T1 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). G2. 4 पुनः (for ततः).

9 °) Dn1. n2 बृहद्रथस्य; D4. 6 G3 'द्रूपस्य; T2 ब्रह्मा-
त्मजस्य; G1 बृहत्तरस्य. S (except T1 G3) प्रणिधाः. — °)
Ś1 K B3 Dc Dn3 D1. 4. 5 कश्यप(K1. 2 'पो)स्य. K1. 3

भानुरङ्गिरसो वीरः पुत्रो वर्चस्य सौभरः ॥ ९
 प्राणस्य चानुदात्तश्च व्याख्याताः पञ्च वंशजाः ।
 देवान्यज्ञमुपश्चान्यान्सृजन्पञ्चदशोत्तरान् ॥ १०
 अभीममतिभीमं च भीमं भीमबलाबलम् ।
 एतान्यज्ञमुपः पञ्च देवानभ्यसृजत्तपः ॥ ११
 सुमित्रं मित्रवन्तं च मित्रज्ञं मित्रवर्धनम् ।
 मित्रधर्माणमित्येतान्देवानभ्यसृजत्तपः ॥ १२
 सुरप्रवीरं वीरं च सुकेशं च सुवर्चसम् ।

सुराणामपि हन्तारं पञ्चैतान्सृजत्तपः ॥ १३
 त्रिविधं संस्थिता ह्येते पञ्च पृथक्पृथक् ।
 मुष्णन्त्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः ॥ १४
 तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भुवि ।
 स्पर्धया हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च ॥ १५
 हविर्वेद्यां तदादानं कुशलैः संप्रवर्तितम् ।
 तदेते नोपसर्पन्ति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत् ॥ १६
 चितोऽग्निरुद्रहन्त्यज्ञं पक्षाभ्यां तान्प्रबाधते ।

C. 3. 14172
 B. 3. 220. 17
 K. 3. 222. 17

वृहत्तुः; Dc1 Dn D4. 6 G3 महत्तरः. — °) Ś1 K1. 2 भानोर; T1 अनुर (for भानुर). Dc आंगिरसो. B2-4 Dn1. n2 D4. 6 G3 धीरः (for वीरः). — °) Ś1 वर्णं; D6 वर्णं (for वर्चं). Ś1 K1. 2 सोभवत्; B1. 2. 4 Dc Dn3 D3 S (except G3) सौभरः; D2 सौभगः (for सौभरः).

10 °) K2. 3 Dc1 प्राणश्च (for 'स्य'). K3. 4 D5 om. the first च. Ś1 K1 मनुदात्तश्च; B2. 4 अन्नदातुश्च; T M1 चानुद(T2 'दा')त्तस्य; G3 चारुदन्तस्तु. B3 Dn1. n2 D4. 6 तु; M2 स (for च). — °) K1. 4 व्याख्यातः; G1 व्याघाताः; G2. 4 व्याहृताः. K2 Dn1. n2 D4. 6 G3-विंशतिः; B2-4 Dc3 D1 G2. 4-विंशजाः (for वंशजाः). — °) Ś1 वेदान्; K3 Dc1 T2 देवान् (for देवान्). K2 'सुषाश्च; K3 B2m D6 'भुजश्च; K4 'मुखान्श्च; Dc3 Dn3 'मुखश्च (for 'सुषश्च). K3 [अपि (for [अ]न्यान्). — °) B2. 3 Dc3 D6 T1 सृजत् (for सृजन्). G1 असृजत्पञ्च सोत्तरान्.

11 °) B2-4 Dn1. n2 D1. 3. 4. 6 G3 सुभीमम् (for अभीमम्). B1 अभीमसम(m 'मति)भीमं च; G4 अभीममतिभीमं च. — °) Ś1 K1. 2 पञ्च (for भीमं). Ś1 K1 भीमं बला; K3 भीममहाबलः; B4 भीमपराक्रमं; D2. 6 भीमबलाबलौ; M भीमबलं बलं. — °) K2 Dn3 यज्ञमुखः; K4 D1. 5 मुखान्; B2 'रसः; B3 'स्तुषः; D4 'मुखाः (for 'सुषः). — °) K3 G1. 2. 4 ततः (for तपः); cf. v.l. 13. K1 B1. 3. 4 Dn1. n2 D4. 6 G3 देवानां ह्य(B3 'नत्य)सृजत्तपः; B2 देवानामसृजत्तपः.

12 Ś1 K1 om. (hapl.) 12. — °) K3 सुमित्रः; Dn3 अमित्रं (for सुमित्रं). B2 सुमित्रमतिमित्रं च. — °) K3. 4 D1-3. 5 'वत्सलः; B2 'बाधवं (for 'वर्धनम्). — °) K3 T1 G1. 2. 4 M मित्रवर्माणम्; T2 मित्रावरुणम् (for 'धर्माणम्). — °) B3 एत्य; Dc अत्य; G1 अभ्या (for अभ्य). K2. 3 तमः; B2 T2 G1. 2. 4 ततः (for तपः).

13 K4 om. (hapl.) 13. — °) K1. 2 सुरं (for सुर).

T1 सुप्रवीरं प्रवीरं च. — °) B D (except D1-3. 5) T1 G3 सुरेशं (for सुकेशं). K3 Dc1 D4 सुखवर्चसं; Dc3 Dn3 D1-3. 5. 6 सुरव (for च सुव). — °) S (except G3) भर्तारं (for हन्तारं). — °) Ś1 K पञ्च तान्. K3 B2m T2 G2. 4 ततः (cf. v.l. 11); Dc तमः (for तपः).

14 °) G1. 2. 4 त्रिविधाः. K1 संश्रिता; K2 संस्तुता; T1 संविधा; T2 सविता; G1. 2. 4 सहिता; M2 सहितान्. T2 [अ]प्येते (for ह्येते). — °) K4 मुष्णन्त्य(m 'ते)त्र; B4 D6 सुह्यं(B4 'ष्णं)तोत्र; T2 मुष्णन्त्यत्र. — °) K2 D1. 2 स्वर्गतौ; D6 मुष्णन्तो; S (except G3) स्वर्गतान्. Ś1 K1. 2 यज्ञयाजिनौ; K4 'नां; T2 G4 'नं.

15 °) K3 इष्ट्या (for इष्ट). — °) Ś1 K1. 2. 4 विनिघ्नन्ति; D2 G4 विघ्नन्ति च. B D (except D1. 2) G1. 3 महद्भुवि; G4 महान्भुवः; M2 मखं भुवि (for महद्भुवि). — °) K1. 2 निघ्नन्ते ते; K3 G4 विघ्नन्त्येते; G1 निघ्नन्ति च (for निघ्नन्त्येते).

16 °) Ś1 K1-3 Dc Dn D3 (marg. sec. m.). 5 G3 बहिर (for हविर). Ś1 K2 M1 तथा; B2 यदा (for तदा). — °) K2 कुशलैः (for कुशलैः). B4 S (except G3 M1) संप्रकीर्तितं. — °) K4 (m as in text) तदन्ये; B1 तत्र ते; B3 तद्रेतो; T2 G2. 4 M तत्रैते; G1 अत्रैते (for तदेते). D2 नोपा; G4 नाप (for नोप). — °) T G2 M चितो; G1 श्रु (for स्थि). K3 B3 Dc Dn3 D3 (by corr.). 4. 6 G2. 4 [S]भवत् (for भवेत्).

17 °) Ś1 चित्ताग्निः; K1. 3 Dc D1. 2. 5 चित्ताग्निः; K3 चित्ताग्निः; K3 B2. 4 Dn D3. 4. 6 G3 चित्ताग्नेः; K4 चित्ताग्निः; B1 चित्ताग्नेः; T2 चित्ताग्नेः (for चितोऽग्निः). B Dn D2. 4. 6 G3 आज्यं (for यज्ञं). — °) Ś1 K1. 2 परोक्षं (for पक्षाभ्यां). K4 D3 तान्प्रबाधते; B1 तात वदति; B2-4 Dc Dn D4. 6 G3 तत्प्रवर्ति(B3 Dc3 Dn3 'तै)ते. — °) K3 मित्रैः (for मन्त्रैः). B2 संप्रमिता; Dc3 प्रशामिता. S

C. 3. 14172
B. 3. 220. 17
K. 3. 222. 17

मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णन्ति यज्ञियम् ॥ १७
बृहदुक्थतपस्यैव पुत्रो भूमिमुपाश्रितः ।
अग्निहोत्रे हूयमाने पृथिव्यां सद्भिरिज्यते ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

२११

मार्कण्डेय उवाच ।
गुरुभिर्नियमैर्युक्तो भरतो नाम पावकः ।
अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ।
भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते ॥ १
अग्निर्यस्तु शिवो नाम शक्तिपूजापरश्च सः ।

दुःखार्तानां स सर्वेषां शिवकृत्सततं शिवः ॥ २
तपसस्तु फलं दृष्ट्वा संप्रवृद्धं तपो महत् ।
उद्धर्तुकामो मतिमान्पुत्रो जज्ञे पुरंदरः ॥ ३
ऊष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लक्ष्यते ।
अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत् ॥ ४

(except G₃) स्वेते (for ह्येते). — ^a) D₄ नेष्टे. B₁ मुंचति;
D₄ मुष्टति. S (except G₃) याज्ञियं.

18 ^a) Dc D₄ बृहदुक्थस्य; D₁ G₃ दुक्थस्य (for 'दुक्थ-').
K₃ D₂ G₃ [इ]व (for [ए]व). T G₂ 4 M तपस्यै (T G₂
'स्यै)व बृहदुक्थः (T₁ 'त्यः; M 'क्थ्यः). G₁ तस्यैव ब्रह्मदुक्थः
स. — ^b) B₂ 4 पुत्रो. Ś₁ B₁-3 Dc D₁ 4. 6 अपा'; K₃
इवा' (for उपा'). — ^c) M₁ सोद्भिर्; M₂ योद्भिर् (for
सद्भिर्). Ś₁ T₁ इध्यते; K₁ 2 D₃ इध्य'; Dc Dn₃ उच्य';
G₁ 2. 4 ईड्य' (for इज्य').

19 D₅ om. 19^{ab}. — ^b) B₂ 3 'पच्य'; T₂ 'दस्य'
(for 'पच्य'). — ^c) B₁ Dn₁ n₂ तस्यै; B₄ पद्य (for
तस्य). Ś₁ K₁ 2 मित्रविदादयस्तस्य; K₃ B₂ Dc Dn₃ D₂ 5
T₂ M 'विदाय चैतस्य; G₁ 2. 4 'विदा तथा भार्या. — ^d)
B₄ विभुः; G₂ 4 M₂ ददुः (for विदुः). — After 19^{cd}, S
(except G₃) ins.:

1051* एतैः सह महाभाग तपस्तेजस्विभिर्नृप ।

— ^f) B₁ सपुत्रेण (for सह पुत्रैर्). D₃ 'तपाः (for 'यशाः).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₂ Dn₃ D₂ T₂
G₂-4 आरण्य. — Sub-parvan: G₁ मार्कण्डेयसमास्या. Ś₁
K₁ 3. 4 B D (all om. sub-parvan name) mention
only आंगिरस. — Adhy. no. (figures, words or both):
Dn₁ 219; Dn₂ 218; D₁ 222; T G₁ 3 M (M₂ inf.
lin.) 212; G₂ 4 M₂ (orig.) 214. — Śloka no.:
Dn₁ n₂ 19.

211

1 ^a) Ś₁ K₁ 2 यंता; K₃ B Dn₁ n₂ D₄ 6 G₃ जातो;
K₄ D₁-3 यज्ञैर्; Dc Dn₃ D₅ यत्तो (for युक्तो). — ^b) S
(except G₃) पार्थिव (for पावकः). — ^c) Ś₁ K₁ 3 Dc₂
D₁ 5 पुष्टिपति'; B₁ तुष्टिमति' (for पुष्टिमति'). — ^d) K₂ 3
तुष्टिपुष्टि; D₅ पुष्टः पुष्टि. — After 1, S (except G₃) ins.:

1052* सततं भरतश्चेष्ट पावको वै महाप्रभः ।

2 ^a) K₄ B₁-3 D (except D₁-3. 5) T₂ G₃ च (for
तु). — ^b) Ś₁ K₁ 3. 4 B₁ D₁ 2 शक्तिपूजायनश्च यः (Ś₁
सः); T G₁ 2. 4 M शक्तिः (M₂ 'क्तः) पूजा च (T₁ पूजाय;
T₂ पूजय) नित्यशः (M निश्चयः). — ^c) B D (except D₂ 3)
G₃ च (for स). — ^d) Ś₁ transp. शिवकृत् and सततं.
D₅ विदुः (for शिवः).

3 ^a) Ś₁ K D₁-3. 5 तपसश्च; B₂ उपसद्य. D₁ परं; M
बलं (for फलं). — ^b) Dn₁ n₂ D₄ 6 T₂ G₂-4 संप्रवृत्तं;
D₁ प्रवृद्धं च (for संप्रवृद्धं). Ś₁ K₂-4 D₁-3. 5 ततो (for
तपो). K₃ [S]भवत् (for महत्). S (except G₃) तपो-
मयं (for तपो महत्). — ^c) K₃ तद्धर्तुकामो; B₁ उद्धर्तुमानो;
B₄ D₅ तद्धर्तुकामो; Dn₃ S (except G₃) तद्धर्तुकामो. B₃
बलवान् (for मतिमान्). — ^d) Ś₁ K₁ 2 B₂ G₄ पुत्रं (for
पुत्रो). K₃ D₅ (before corr.) 6 यज्ञे; D₄ याज्ञे (for जज्ञे).

4 ^a) K₁ 2. 4 Dn₁ n₂ D₁ 4-6 G₃ ऊष्मा; Dc Dn₃
तस्माच्च (for ऊष्मा). K₂ Dc₁ Dn₃ T₁ G₁ 2. 4 चैवोष्मणा;
D₁ 'वसवाच्च. — ^c) B₁ हि (for [अ]पि). D₅ मतिर् (for

शंभुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तिमग्निं महाप्रभम् ॥ ५
 ऊर्जस्करान्हव्यवाहान्सुवर्णसदृशप्रभान् ।
 अग्निस्तपो ह्यजनयत्पञ्च यज्ञसुतानिह ॥ ६
 प्रशान्तेऽग्निर्महाभाग परिश्रान्तो गवांपतिः ।
 असुराञ्जनयन्धोरान्मर्त्याश्चैव पृथग्विधान् ॥ ७
 तपसश्च मनुं पुत्रं भानुं चाप्यङ्गिरासृजत् ।
 बृहद्भानुं तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ८
 भानोर्भार्या सुप्रजा तु बृहद्भासा तु सोमजा ।

असृजेतां तु पद पुत्राञ्शृणु तासां प्रजाविधिम् ॥ ९
 दुर्बलानां तु भूतानां तनुं यः संप्रयच्छति ।
 तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः सुतम् ॥ १०
 यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ।
 अग्निः स मन्युमान्नाम द्वितीयो भानुतः सुतः ॥ ११
 दर्शे च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते ।
 विष्णुर्नामेह योऽग्निस्तु धृतिमान्नाम सोऽङ्गिराः ॥ १२
 इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् ।
 अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १३

C. 3. 14189
B. 3. 221. 13
K. 3. 223. 13

मनुर). — ^a) K₃ अकल्पयत्; B₁ स कामयेत् (m as in text); S (except G₃) स (G₁ सु) कारणं (for अकारयत्).

5 ^c) Ś₁ K₃ आवसथ्यं (K₃ 'कथं'); B₄ 'सथ्यं'; T₁ आहुः स्तुत्यं; G₁ आवस्य त्वं (for आवसथ्यं).

6 G₁ om. 6^{ab}. — ^a) Ś₁ K₂ T₁ ऊर्जस्करान्; K₄ 'स्वरान्'; B₂ 'चुरान्'; B₃ (m as in text) ऊर्ध्वकरान्. — ^b) Ś₁ 'रजतं' (for 'सदृश'). — ^c) Ś₁ K D₁. 2 बह्वीन्; B₁-3 Dn₁. n₂ D₄. 6 T₂ G₃ ततस्; B₄ Dc Dn₃ D₃. 5 वह्निस (for अग्निस). Ś₁ K B₄ Dc Dn₃ D₁-3. 5 ततो; G₄ तप्यो (for तपो). Ś₁ K₁. 2 [S]न्यां जनयेत्; K₃. 4 D₁-3. 5 व्यजनयत्; B₄ [S]प्य'; D₄ [S]भ्य' (for ह्य'). — ^d) K₄ D₂. 3 यज्ञः; M₂ जज्ञे (for यज्ञ). B₃ D₂ इव (for इह).

7 M om. 7. — ^a) K B₁. 3 Dc D₂. 3. 5 प्रशान्तो (K₃ 'भान्तो'); T₁ G₁. 2. 4 'ततो' (for 'शान्ते'). Ś₁ K₁. 2. 4 B₂ D₂ T₂ 'भागः'; Dc D₁ 'राज' (for 'भाग'). — ^b) T₁ प्रति' (for परि'). K₃ गतागतिः; D₂ गवां गतिः (for गवां पतिः). — K₂ om. 7^c-8^d. — ^c) B₃ T₁ G₂. 4 जनयद्; Dc D₂. 3. 5 असृजद् (for जनयन्). — ^d) K₃. 4 D₃. 5 मत्स्यान् (for मर्त्यान्). G₁. 2. 4 च स (for चैव). — G₁ reads 3. 209. 16-21 after 7; M (which om. 7) reads them after 6.

8 K₂ om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{ab}) D₅ भानुं पुत्रं (by transp.). T₁ पूर्व (for पुत्रं). Ś₁ K₃ B Dn₁. n₂ D₄. 6 T₂ G₃ चाप्यङ्गिराः सृजत्; K₄ Dc Dn₃ D₁-3. 5 चा-सृजदं (D₅ 'तां') गिराः. — ^c) K₃ Dc D₅ ततः; T G₂. 4 च तं (for तु तं). — D₅ om. (hapl.) 8^d-10^c.

9 D₅ om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) Ś₁ K B₁ (m as in text) D₁-3 सूर्यजा तु; S (except G₃) महाराज (for सुप्रजा तु). — ^b) K₃ 'ज्ञानुश'; B₂ 'दोषा' (for 'ज्ञासा'). K₃ D₂ S (except G₃) च (for तु). B (B₃ marg.) Dc

Dn D₄. 6 G₃ सूर्यजा; B₃ ज्ञाम' (for सोम'). — ^c) Ś₁ K₂. 3 B₁ अयाचेतां; B₂. 4 असृजत्तान् (B₄ 'त्सा'); D₁-3 अजायेतां; G₂. 4 अजायत (for असृजेतां). G₂. 4 हि (for तु). Ś₁ K₂. 4 D₂. 3 ते; K₃ B₁ तान् (for पद). T₁ G₁ पद पुत्राञ्जनयामास; T₂ सा पद पुत्रानजायत; M पद पुत्रा-न्याचत तदा. — After 9^c, G₁ ins.:

1053*

तदा सा कन्यया सह ।

भानोरङ्गिरसस्याथ.

— ^a) Ś₁ K₁-3 ताभ्यां; D₁. 3 G₂. 4 तेषां; D₂ M₁ तस्याः; G₁ तस्य; M₂ तस्यां (for तासां). Ś₁ D₁ 'विधिः' (for 'विधिम्'). T₂ हर्षपुत्रास्तदा शृणु.

10 D₅ om. 10^{abc} (cf. v.l. 8). — ^b) Ś₁ K D₁ तनूरु; B₁. 3 Dc Dn D₄. 6 G₃ असृजत्; B₄ D₂. 3 बलं (for तनुं). B₂ असृजज्यः प्रयच्छति. — ^{cd}) Ś₁ transp. बलदं and प्रथमं. B₄ भानुजः; S (except G₃) 'जं' (for 'तः').

11 11^{ab} = (var.) 3. 209. 22^{ab}. — ^a) K₃ तु शा' (for प्रशा'). G₁ लोके' (for भूते). T₁ भूतेषु यः प्रशान्तेषु. — ^c) G₄ अग्निः सुमन्युनामा वै. — ^d) S (except G₃) भानुजः (for 'तः'). Ś₁ K₂ स्वयं (for सुतः).

12 ^a) Ś₁ K₃ D₅ M पौर्णमास्ये; T₁ G₁ पूर्णमासे; T₂ G₂. 4 पौर्णमास्यां. — ^b) Ś₁ 'रुच्यते; K₁. 3 'रिच्यते' (for 'रुच्यते'). D₁ हविर्यस्येह चोच्यते. — ^c) K₃ D₁-3. 5 T₁ M विष्णुना सह (for विष्णुर्नामेह). Ś₁ K₁ [ह]तिः; K₄ T₂ ह (for [इ]ह). Ś₁ K₂ T₁ सोमि'; M₁ बहि' (for योऽग्नि'). — ^d) Ś₁ K₁. 3 G₁ नामतोऽगिराः; K₄ नामतोऽचिरात्; D₁. 3 नामतो विराट्. B₂ धृतिर्नामापि सौगिराः.

13 ^a) Ś₁ K₁. 3 तस्य; G₄ यस्तु (for यस्य). — ^b) Ś₁ K₂ आग्रयणं; K₃ B₃ Dc₃ अग्रयणं; K₄ D₃ आग्रयणं; B₁ अग्रहणं; B₂ अग्र्यहरं; D₂ आग्रयणं. Ś₁ K₁. 3 विदुः (for

C. 3. 14189
B. 3. 221. 14
K. 3. 223. 14

चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः ।
चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १४
निशां त्वजनयत्कन्यामग्नीषोमावुभौ तथा ।
मनोरेवाभवद्भार्या सुषुवे पञ्च पावकान् ॥ १५
पूज्यते हविषाग्रेण चातुर्मास्येषु पावकः ।
पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ॥ १६
अस्य लोकस्य सर्वस्य यः पतिः परिपठ्यते ।
सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः ।
ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ १७
कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता ।

कर्मणासौ बभौ भार्या स वह्निः स प्रजापतिः ॥ १८
प्राणमाश्रित्य यो देहं प्रवर्तयति देहिनाम् ।
तस्य संनिहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः ॥ १९
शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो विभर्ति हुताशनम् ।
अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥ २०
कपिलं परमर्षिं च यं प्राहुर्यतयः सदा ।
अग्निः स कपिलो नाम सांख्ययोगप्रवर्तकः ॥ २१
अग्निर्यच्छति भूतानि येन भूतानि नित्यदा ।
कर्मस्विह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्वह्निरुच्यते ॥ २२
इमानन्यान्समसृजत्पावकान्प्रथितान्भुवि ।

स्मृतम्). — °) Ś1 K1. 2 आश्रयणो; K3 अग्रहणो; K4 D2. 3 आश्रयणो; B1 अग्रहणो; B2 अग्र्यं यशो; B3 Dc Dn3 D6 अग्रयणो. — °) = 14^d. B1. 4 [आ]मजं (for [अ]न्वयं). K3 तु यः; S (except G3) स्मृतः (for तु सः).

14 Ś1 K1. 2 D1 om. (hapl.) 14. — °) K3 B1. 3. 4 Dc Dn3 D3 (sup. lin.) T1 G2. 4 M निरग्रजः; K4 D2. 3 (orig.) निरग्रजः; B2 निरुच्यते; D6 T2 G1 [S]निरग्रतः (T2 °जः; G1 °हः). — M2 om. (hapl.) from पुत्रैर् (in 14^c) up to सहितः (in 16^c). — °) G1. 2. 4 सहितैः (for °तः). — °) = 13^d. G1 अंगिरसं (for एवान्वयं). T स्मृतः (for तु सः).

15 M2 om. 15 (cf. v.l. 14); G1 om. (hapl.) 15-16. — °) B2. 4 Dc2 Dn1. n2 D3 T2 निशा (for निशां). B1 Dn3 M1 च (for तु). — °) Ś1 K1. 2 सुतौ; G2 अपि (for तथा). — °) Dn1 भानोर् (for मनोर्). D6 या चां; T1 M1 एषां (for एवां). — °) T2 °वे पावकान्वहृत्.

16 M2 om. up to सहितः (in 16^c); G1 om. 16 (cf. v.l. 14, 15). — °) K4 पूज्यते; B2 युज्यते. K2. 4 Dn3 D1 हविषाग्रेण; T G2. 4 M1 हविषा (T1 °पां) योऽग्रे. — °) B2 चातुर्मास्येन; D6 °स्ये ह. — °) Ś1 पंचान्यसं; K1 पचन्या सं; B2. 4 पर्जन्यः सं. — °) Dc Dn3 च सः; T2 ततः (for तु सः).

17 °) K1. 2 B1. 3 D2 M1 transp. लोकं and सर्वं. — °) K4 B D (except D1-3. 5) G3 प्रभुः (for पतिः). K3 B Dn1. n2 D1-4. 6 G3 परिपठ्यते; Dc1 Dn3 M1 पठ्यते. — °) B1 यो (for वै). S (except T2 G3) द्वितीयस्त(G2. 4 °स्ता)पसः सुतः. — After 17^{cd}, T G1. 4 M repeat 3. 209. 16-21. — G2 M om. 17^{ef}. — 17^{ef} =

3. 209. 21^{cd}. — °) Ś1 K2. 3 D2. 3. 5 G4 स्विष्टं; K1 स्विष्टि; K4 सृष्टं; B3 Dc2 शिं (for स्विं). Ś1 K1. 3 गुह्यं; K3. 4 D1-3. 5 T G1. 4 ग्राह्यं; B1 गृह्यं (for आह्यं). — °) B2 शिष्टं; D3 स्विष्टं; G1 मिष्टं (for स्विष्टं). K3 B D (except D2. 3) G3 परमस्तु सः; G1. 4 परसंमतः.

18 °) D2. 3 कन्यका; G1. 2. 4 M1 कन्या या (for कन्या सा). S (except G3) हरिणी (for रोहिणी). — °) K1 °कश्यपोः. K2 Dc D1. 4 सुताः. — °) K4 D1-3 कर्द-मस्य; B4 T2 G1. 2. 4 M1 कर्मणोसौ. K1. 2 B1 T2 M1 सा; B4 वा (for [अ]सौ). K3 D1 भवद्; T1 वहौ (for बभौ).

19 °) Ś1 K B1 D2. 3. 5 T G1. 2. 4 M1 प्राणम् (as in text); the rest प्राणान्. — Dn2 om. 19^{cd}. — °) K2 D3 यस्य (for तस्य). — °) M2 तस्य (for शब्दः). Ś1 K D1-3. 5 साधकः (for °नः).

20 °) G1 शुक्लं कृष्णं (for शुक्लकृष्णं). D2 गती; B4 S (except T2 G3) चपुर (for गतिर्). Ś1 देहो; K2 देहे (for देवो). — °) D1 विशते यो (for यो विभर्ति). B1 Dc2 D2 T1 G2. 4 M1 हुताशनः.

21 °) Ś1 K D1-3. 5 परमर्षिं च यं प्राहुः कपिलं यतयः (Ś1 K1. 2 सुनयः) सदा. — °) D6 S (except G3) तु (for स).

22 °) K3. 4 अग्रे (K4 °जं) यच्छति भूतानां; B D G3 अग्रं (D3 अयं) यच्छति भूतानां; T1 G1. 2. 4 M योतर् (T1 यो नियच्छति भूतानि. — °) B1 गच्छति; T G1. 2. 4 M1 चेष्टति (for भूतानि).

23 °) Ś1 K2. 3 अवसृजत्; B1 अप्यसृजत्; B2 D4. 6 M2 असृजत; T1 असृजन्यः; T2 G1. 3 चा(G1 च)सृजत्तान्; G4 च ससृजे; M1 अभ्यसृजत् (for समसृजत्). — °) K3 T1

अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्लवणान् ॥ २३
 संस्पृशेयुर्यदान्योन्यं कथंचिद्वायुनाग्रयः ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै शुचयेऽग्नये ॥ २४
 दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा किल ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतयेऽग्नये ॥ २५
 यद्यग्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था द्वाग्निना ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये ॥ २६

अग्निं रजस्वला चेत्स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या दस्युमतेऽग्नये ॥ २७
 मृतः श्रूयेत यो जीवन्परेयुः पशवो यथा ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कर्तव्याभिमतेऽग्नये ॥ २८
 आर्तो न जुहुयादग्निं त्रिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या स्यादुत्तराग्नये ॥ २९
 दर्श च पौर्णमासं च यस्य तिष्ठेत्प्रतिष्ठितम् ।

C. 3. 14206
 B. 3. 221. 30
 K. 3. 223. 30

M₃ नव; M₁ नृप (for सुवि). T₂ G₁. 2. 4 पावकान्प्रथितौ-
 जसः. — ^a) Ś₁ K₁. 2 उल्लवणं; K₃ D₁. 6 उल्लवणं; T₁ G₁
 उल्लवणं; G₂. 4 उल्लवणं (for उल्लवणान्).

24 24^c = 25^c, 26^c, 27^c, 28^c, 29^c, 30^c, 31^c. — ^a)
 = (var.) 26^d. K₄ वै विधये; B₁ दस्युमते; Dn₁. n₂
 D₂. 6 M वै (M Dn₁ वि) विधये; D₁ विविधये; D₃ सुमतये;
 T₁ तंतुमते; T₂ [अ]पि प्रचये; G₁ [अ]ज्ञपतये; G₂. 4 तु शुचये.
 — After 24, T₁ reads 30.

25 Ś₁ K₁. 2. 4 om. (hapl.) 25; D₂ om. 25^a–28^b;
 D₅ T₁ om. (hapl.) 25–26. — ^b) K₃ संस्पृश्येत; B₂
 संश्रयेत; T₂ संस्पृशेत. M₁ संस्पृशेदग्निहोत्रिकं. — 25^c = 24^c,
 etc. — K₃ om. 25^d–26^d. — ^a) G₁ तु शुचये; G₂ विवि-
 चये; G₄ [अ]ज्ञपतये; M स्याद्वीतये (for वै वीतये). B₁
 कर्तव्याभिमतेरग्नये.

26 K₃ D₂. 6 T₁ om. 26 (cf. v.l. 25). — ^a) K₁. 2
 B₄ G₄ यद (for यत्). Ś₁ K₁. 2. 4 विस्पृश्ये (K₄ 'मिश्रे')-
 युर; Dn D₄. 6 G₃ हि स्पृशेयुर (Dn₃ स्पृशेयुश्च); D₁ [S]भि-
 मर्शेयुर; G₁. 4 [S]भिस्पृश्येयुर. — ^b) Ś₁ विशेषस्था; K₄
 निविशस्था; B₁ निवेशस्तं. K₁ द्वाग्नये. — ^c) = 24^c, etc.
 Dc अष्टाकपाले तु. — ^d) = (var.) 24^d. B₃ हि; B₄ Dc
 वै; T₂ M₁ स्यात् (for तु). B₂ कार्या पार्थक्येन. — After
 26, T₂ G₁. 2. 4 M₁ read 31.

27 D₂ om. 27 (cf. v.l. 25); K₁ om. (hapl.)
 27–29. M₂ transp. 27 and 28; T₁ reads 27 after 30.
 — ^a) K₄ Dc₁ D₁. 3. 5 अग्नीन् (for अग्निं). Ś₁ K₂. 4
 D₁. 3 या (K₄ च also); K₃ B₂ Dc₁ Dn₁. n₂ D₄. 6 वै;
 Dn₃ D₅ च (for चेत्). — ^b) Ś₁ अग्निहोत्रिणं; K₂ 'णा;
 K₃. 4 D₁. 3. 5 'कान्; B₁. 4 Dc₃ Dn₁ 'होत्रिकं; T₂ G₂. 4
 M₂ अग्निहोत्रिकं. — 27^c = 24^c, etc. — Dc₁ om. 27^d.
 — ^a) Dn₁ कुर्याद् (for कार्या). K₄ B₁ चाग्निमते; B₂
 पिष्टिं; Dn₁ अप्सुं; Dn₂ D₄ वसुं; T₁ G₁ तंतुं; T₂ G₄
 त्वस्य चये; G₂ M₂ तु (M₂ त्वा) शुचये; M₁ तुष्टिमते (for
 दस्युं).

28 D₂ om. 28^{ab}; K₁ om. 28 (cf. v.l. 25, 27); T₁
 om. (hapl.) 28–29. M₂ transp. 27 and 28. — ^a)
 G₂. 4 मृते (for मृतः). D₅ सूयेत; T₂ नु ननु (for श्रूयेत).
 B Dc Dn D₁. 4. 6 G₃ जीवः (for जीवन्). — ^b) S
 (except G₃; T₁ om.) परासुः (for परेयुः). G₁. 2. 4
 अशुचिर् (for पशवो). B₂. 3 D (except D₅; D₂ om.)
 G₃ M₂ यदा; B₄ यदि (for यथा). — 28^c = 24^c, etc.
 — D₅ om. (hapl.) from सुरभि up to कार्या (in 29^d).
 — ^a) Ś₁ K₂ कार्या चाग्निमते; K₄ कार्या स्यादुत्तरा (= 29^d);
 B₁. 4 कार्या वै वीतये (B₄ शुचये); Dn₁. n₂ कार्या सुरभि-
 मते (hypermetric!); T₂ कार्या ह्यग्निं; G₁. 2. 4 कार्या
 वसुं (cf. v.l. 30^d).

29 K₁ T₁ om. 29; D₅ om. from 29^a up to कार्या
 (cf. v.l. 25, 28); Ś₁ K₂. 4 om. (hapl.) 29. — ^b) B₄
 S (except G₃; T₁ om.) वै द्विजः (for ब्राह्मणः). K₃
 संस्पृशेदग्निहोत्रिकं (= 27^b). — 29^c = 24^c, etc. — D₅
 om. 29^d–30^d. — ^a) K₃ चाग्निमते; B₁ M₂ तु शुचये;
 D₃ दस्युमते; T₂ G₁. 2. 4 तंतुमते (for स्यादुत्तरा). M₁
 कर्तव्याप्सुमतेरग्नये.

30 D₅ om. 30 (cf. v.l. 29). K₄ D₁. 6 transp.
 30 and 31; T₁ reads 30 after 24. — ^a) Ś₁ दाश्ये; K₁
 T₂ G₁. 2. 4 दर्शे; T₁ दर्शश्च (for दर्शं). Ś₁ 'मास्ये; K₃
 'मास्ये; K₃ B₁. 3 M 'मास्यं; T₁ 'मासश्च; T₂ G₁. 2. 4 'मास्यां
 (for 'मासं). D₁ दर्शार्थां पौर्णमास्यां वा. — ^b) Ś₁ K₁. 2
 यस्य तिष्ठति प्र(Ś₁ सु)स्थितं; K₃. 4 B₁ D₁–3 यस्य तिष्ठेत
 प्रस्थितं; T₂ G₁. 2. 4 यस्य तिष्ठेति प्रतिष्ठितः. — ^a) Ś₁ K D₁
 पथि (K₄ चाग्नि)म(K₃ 'ग)तेरग्नये; T₁ सुमतये (for पथि-
 कृते). D₂. 3 कर्तव्याभिमतेरग्नये (= 28^d). — After 30,
 T₁ reads 27.

31 Ś₁ K₁–3 D₂. 3 T₁ M₂ om. (hapl.) 31. T₂
 G₁. 2. 4 M₁ read 31 after 26; K₄ D₁. 6 transp. 30 and
 31. — ^a) K₄ T₂ G₁. 2. 4 सूतकाग्निर्. G₁. 2. 4 तु (for
 च). D₅ चान्यं; T₂ चाग्निः (for चाग्निं). — ^b) G₂. 4 M₁

C. 3. 14205
B. 3. 221. 30
K. 3. 223. 30

इष्टिरष्टाकपालेन कार्या पथिकृतेऽग्नये ॥ ३०
सूतिकाग्निर्यदा चाग्निं संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ।

इष्टिरष्टाकपालेन कार्या चाग्निमतेऽग्नये ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

२१२

मार्कण्डेय उवाच ।

आपस्य मुदिता भार्या सहस्य परमा प्रिया ।
भूपतिर्भुवभर्ता च जनयत्पावकं परम् ॥ १
भूतानां चापि सर्वेषां यं प्राहुः पावकं पतिम् ।
आत्मा भुवनभर्तेति सान्वयेषु द्विजातिषु ॥ २
महतां चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।

भगवान्स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ३
अग्निर्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते ।
हुतं वहति यो हव्यमस्य लोकस्य पावकः ॥ ४
अपां गर्भो महाभागः सहपुत्रो महाद्भुतः ।
भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५
दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् ।

आग्निहोत्रिकं. — 31° = 24°, etc. — ^d) T₂ G₂. 4 द्यप्सु-
मते; G₁ सुमत्तये; M₁ तंतुमते (for चाग्निमते).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₂ Dn₂ G₂. 4
आरण्य. — Sub-parvan: G₁ M₂ मार्कण्डेयसम (M₂ 'मा-
स्या (followed in M₂ by आगिरस). K₁. 3. 4 B D G₃
(all om. sub-parvan name) mention only आगिरस.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ 220;
Dn₂ 219; D₁ 223; T G₁ M (M₂ inf. lin.) 213;
G₂. 4 M₂ (orig.) 215. — Śloka no.: Dn₁. n₂ 32;
D₁ 31.

212

1 ^a) K₂ Dc Dn₁. n₂ D₂. 6 G₃ Cnp आपस्य दुहिता;
K₄ आपस्य दुहिता (m as in text); D₁ आपस्य सुता (for
आपस्य मुदिता). — ^b) S (except G₃) सा चास्य (for
सहस्य). Ś₁ K₂ D₁-3 T₂ G₁. 2. 4 M₂ परमप्रिया. — ^c)
= 5°. D₂. 5 T G₂. 4 भूपति (for भूपतिर). K₁ B₁ D₁ भव;
T G₁. 2. 4 भूत (for भुव). B₁ T G₁. 2. 4 भर्तारं; B₃
भार्या च; B₄ कर्ता च (for भर्ता च). — Ś₁ K₁. 3 om.
(hapl.) 1^d-5°. — ^d) D₁. 2. 5 असृजत् (for जनयत्). T
G₁. 2. 4 जनयामास पावकं.

2 Ś₁ K₁. 3 om. 2 (cf. v.l. 1); D₃ om. 2^{ab}. — ^a)
K₂. 4 D₂. 5 T₁ चैव; B₂ Dc₁ Dn₁. n₃ D₁ T₂ G₂ सापि;
B₄ अपि (for चापि). — ^b) K₄ D₁. 2. 5 परं; B₁ प्रति (for

पतिम्). — ^c) B₄ M 'भर्ता च; D₂ 'कर्तेति; T G₁. 2. 4
'कर्ता च (T तु) (for 'भर्तेति). — ^d) B₄ योन्वयेषु; Dc₂
D₂ T₁ M सोन्वयेषु; T₂ G₁. 2. 4 सोध्वरेषु. B₂ D₁. 2. 5 S
(except G₃) द्विजातिभिः. K₄ सान्वये बुद्धिजातिभिः (m as
in text).

3 Ś₁ K₁. 3 om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{ab}) B₁ अन्येषां
(for महतां). B₃ G₁ चापि (for चैव). M₁ transp.
भूतानां and सर्वेषां. K₄ D₁-3. 5 अपि; B₁. 4 T₂ M
चैव; T₁ G₁ एव; G₂ चापि (for इह). G₄ च यथा (for
इह यः).

4 Ś₁ K₁. 3 om. 4 (cf. v.l. 1); M₂ om. 4-5. — ^c)
K₂ हुतं; K₄ D₁-3. 5 अयं; B₁ T G₁. 2. 4 M₁ आज्यं (for
हुतं). M₁ हव्यं स (for यो हव्यम्). — ^d) B₂ तस्य; T₂
G₁. 2. 4 M₁ सर्व (for अस्य).

5 Ś₁ K₁. 3 om. 5^{abc}; M₂ om. 5 (cf. v.l. 1, 4).
— ^a) B₂ अयमेव (for अपां गर्भो). K₂ B₄ Dn₁ D₅ G₁
महाभाग; G₄ गाः. — ^b) K₂ B₄ Dn D₄. 6 G₃ सत्वभुग्यो
(for सहपुत्रो). T₂ G₂ महान्प्र (G₂ 'प्र)भुः (for महाद्भुतः).
— ^c) = 1°. K₂ D₁ भव; T₁ G₁ भूत (for भुव). T
G₁. 2. कर्ता (for भर्ता). G₄ भुवनार्तश्च (for भुवभर्ता च).

6 ^a) B₄ D₅ भूतानि (for मृ). T G₁. 2. 4 मृ (T₁ मृ-
ता वहतो हव्यानि; M मृति वह (M₂ 'ह)ति भूतानां. — ^b) D₅
तथा; M₁ तत्रां (for तस्यां). T G₂. 4 [अ]ग्निरग्रजो (for
[अ]ग्निर्भरतो). K₄ भव एव तु; M₁ वह्नितो; M₂ वहना (for
भरतोऽभवत्). — ^c) K₂. 3 B₄ D₂ M अग्निष्टोमे तु; B₁-3
'ष्टोमेन; D₃. 5 'ष्टोमेति; T G₁. 2. 4 'ष्टोमस्तु. D₅ नियम

अग्निष्टोमे च नियतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य तु ॥ ६
 आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं भयात् ।
 देवास्तं नाधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् ॥ ७
 दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् ।
 देवानां वह हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः ।
 अथर्वन्गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत्कुरुष्व मे ॥ ८
 प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
 मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् ॥ ९
 भक्ष्या वै विविधैर्भविष्यथ शरीरिणाम् ।
 अथर्वाणं तथा चापि हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः ॥ १०

अनुनीयमानोऽपि भृशं देववाक्याद्धि तेन सः ।
 नैच्छद्बोद्धुं हविः सर्वं शरीरं च समत्यजत् ॥ ११
 स तच्छरीरं संत्यज्य प्रविवेश धरां तदा ।
 भूमिं स्पृष्ट्वासृजद्वातूनृथकपृथगतीव हि ॥ १२
 आस्यात्सुगन्धि तेजश्च अस्थिम्यो देवदारु च ।
 श्लेष्मणः स्फटिकं तस्य पित्तान्मरकतं तथा ॥ १३
 यकृत्कृष्णायसं तस्य त्रिभिरेव वसुः प्रजाः ।
 नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम् ।
 शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्पुनः ॥ १४
 एवं त्यक्त्वा शरीरं तु परमे तपसि स्थितः ।

C. 3. 14223
 B. 3. 222. 16
 K. 3. 224. 16

(for 'तः'). — ^a) K₄ D₅ M 'श्रेष्ठे (for 'श्रेष्ठो). Ś₁ K₁. 2. 4
 D₁-3 भवस्य तु; B₄ S (except G₃) भवत्युत; D₅ भविष्यति
 (for भरस्य तु). — After 6, Dc Dn D₅ ins. :

1054* स वह्निः प्रथमो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः ।

7 ^a) D₂ 3 आयातं; T₁ आयाद्यो (for आयातं). — ^c)
 K₄ Dn D₄. 6 G₃ देवास्तत्रापि (Dn₁ D₄. 6 'धि') गच्छति.
 — ^d) T₁ 'दिशः; T₂ तथा; G₁. 2. 4 M₂ 'तथं (for 'दिशम्).

8 ^c) D₂ च त्वं (sic); T₂ च (for त्वम्). — ^d) B₁
 महावीर (for अहं वीर). T G₁. 2. 4 M अहं (T₂ महान्)
 देवेषु दुर्बलः (G₁ दुर्लभः). — ^e) K₁ B D (except D₁-3. 5)
 G₃ M₂ अथ त्वं (M₂ तान्) (for अथर्वन्). Ś₁ K₃ Dc₃
 D₂. 3. 5 T₁ M मध्व (D₅ 'ध्वा')क्ष; B₁ मा सख्यं; T₂ G₁. 2. 4
 मा द्वेपं (for मध्वक्षं). — ^f) B₁ क्षिप्रम् (for प्रियम्). D₅
 एव (for एतत्).

9 ^a) K₄ D₃ T G₁. 4 प्रेष्य (for प्रेष्य). — ^b) K₁. 2
 Dc अन्यदेशं. Ś₁ K₁. 3 ततो गतः; T₂ अथागमत्. — ^c)
 K₃ D₂ तस्य समाचख्युः; T₂ G₂ समस्तमाचख्युः.

10 ^a) B₃ भोगैर् (m भावैर् as in text). — ^b) K₁
 भविष्यतः; K₂ 'प्यति (for 'प्यथ). B₁ शरीरिणः. — ^c)
 D₅ तथा प्राह; T₁ तथोवाच; G₁ तथा चाचिर् (for तथा चापि).
 — ^d) D₅ महामतिः; T₁ तदा वचः (for 'अब्रवीद्वचः).

11 ^a) Hypermetric ! Ś₁ अनुपीयं; B₁ अन्वीयं (for
 अनुनीयं). Ś₁ K₁. 2. 4 Dn D₃. 4. 6 G₃ हि; T₁ [S]ति-
 (for Sपि). T₂ अनुनीयमानेन भृशं. — ^b) Ś₁ 'च तेन सः;
 K₄ D₂. 3 'द् द्विजोत्तम; Dn₃ 'द् द्विजेन सः; D₁. 5 'द्वितेनः;
 S (except G₃ M₂) 'न्वितेन सः (for 'द्धि तेन सः). — ^c)
 K₃ पूर्व; Dn₃ सोढुं; D₁ शर्वः (for सर्व). — ^d) B₁-3 D
 (except D₁-3. 5) G₃ चापि सोल्यजत्; T₁ च तथात्यं; T₂
 G₁. 2. 4 M च परिल्यज (T₂ G₁ 'जे)त् (for च समत्यजत्).

12 ^a) B₁ तच्छरीरं च; T₁ ततः शरीरं (for स तच्छरीरं).
 Dc संत्यस्य (for 'त्यज्य). — ^b) Ś₁ K₁. 2 धरां तथा; M₁
 धरातलं. — ^c) B₂ भूमिश्चाजहाद्वातून् (m as in text);
 T G₁ भूमिं स्पृष्ट्वा ततस्तेन (T₂ पृथग्धातून्; G₁ जडीकुर्वन्).
 — ^d) T₁ धातूनसृजताथ वै.

13 ^a) Ś₁ प्रायः; K B₁. 3 Dn T₂ G₃ M पू (K₂ पि)-
 यात्; B₂ पूयं; B₄ यूपान्; T₁ आयात् (for आस्यात्). Ś₁
 K₁ संगंधि; K₂ स्वगंधि; K₃ B₂ D₂ T₂ सुगंधं; K₄ B₁. 4 Dc
 Dn D₄-6 G₃ संगंधं (for सुगन्धि). — ^b) T₁ अस्थिम्यो
 (for अस्थि). — ^c) B₁ श्लेष्माणं; G₁. 2. 4 'मणा. K₁ B
 Dn D₄. 6 T G₃ M स्फटिकं. Ś₁ K B₂ D₂. 3. 5 चापि (for
 तस्य). — ^d) T₁ पीतान्; T₂ पीतं (for पित्तान्). Dn₁ G₃
 मारकतं; M₁ मरकतस्. D₃ यथा (marg. sec. m. तथा as
 in text).

14 ^a) B₂ युत्तु; B₃ जगत्; D₂ यत्तत्; T₁ पादान्; M
 शकृत्; G₁. 2. 4 वातात् (for यकृत्). T₁ कार्णायसं; G₂. 4
 कृष्णायससु; M कृष्णभवत्. Ś₁ K₁. 2 चापि (for तस्य).
 T₂ शकृत्कृष्णाभ्रमभवत्. — ^b) Ś₁ K₁. 2 transp. त्रिभिः
 and वसुः. Ś₁ K₁-3 B₁. 4 D₂. 3. 5 एभिर् (D₂ एव also);
 Dn₁ एष; S (except G₃) एतैर् (for एव). Dn₁ प्रभुः;
 D₂. 3 S (except G₁. 3) बहु- (for वसुः). T₁ M 'प्रमा
 (for प्रजा). — ^c) S (except G₃) त्वचस (for नखास्).
 — ^d) Ś₁ K₁-3 मुषाजालानि; B₃. 4 D₂. 3 M 'आयुजां; T
 G₁. 2. 4 'आयुजं चापि. G₁ विभ्रमं (for विद्रुमम्). — ^e)
 B Dc Dn₃ D₄. 6 T G₃ M₂ शरीरं (for शरीराद्).

15 ^a) B₁ मुक्त्वा; D₅ त्यज्य; G₂ कृत्वा (for त्यक्त्वा).
 Ś₁ K D₂. 3. 5 तत्; B₂-4 Dc Dn D₁. 4. 6 G₃ च (for तु).
 — ^d) B₁ 'साच्छादितः; D₅ 'साप्यायितः (for 'सोत्थापितः).
 B₁ T₁ पुरा; G₄ तथा (for तदा).

C. 3. 14224
B. 3. 222. 17
K. 3. 224. 17

भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा ॥ १५
भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसाप्यायितः शिखी ।
दृष्ट्वा ऋषीन्भयाच्चापि प्रविवेश महार्णवम् ॥ १६
तस्मिन्नष्टे जगद्गीतमथर्वाणमथाश्रितम् ।
अर्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरर्षयः ॥ १७
अथर्वा त्वसृजल्लोकानात्मनालोक्य पावकम् ।
मिषतां सर्वभूतानामुन्ममाथ महार्णवम् ॥ १८
एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वणा ।
आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा ॥ १९
एवं त्वजनयद्विष्ण्यान्वेदोक्तान्विबुधान्वहन् ।

विचरन्विधान्देशान्भ्रममाणस्तु तत्र वै ॥ २०
सिन्धुवर्जं पञ्च नद्यो देविकाथ सरस्वती ।
गङ्गा च शतकुम्भा च शरयूर्गण्डसाह्वया ॥ २१
चर्मण्वती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तथा ।
ताम्रावती वेत्रवती नद्यस्तिस्रोऽथ कौशिकी ॥ २२
तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।
वेण्णा प्रवेणी भीमा च मेद्रथा चैव भारत ॥ २३
भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्मुरा तथा ।
कृष्णा च कृष्णवेण्णा च कपिला शोण एव च ।
एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां मातरो याः प्रकीर्तिताः ॥ २४

16 °) T₁ तप्त्वा च (for जज्वाल). — °) B₂ तेजसा (for तपसा). K₁ [अ]प्यायतः; K₂ [अ]प्यजितः (for [आ]प्यायितः). T₂ शिखं. — °) K₁ B₁₋₃ Dc Dn D₄₋₆ T₁ G₃ ऋषिः; K₃ मुनिः; K₄ B₄ D₁₋₃ मुनीन्; M₁ [अ]थर्षीन् (for ऋषीन्). Ś₁ K₂ दृष्ट्वा च निर्भयश्चापि.

17 °) Ś₁ K₄ D₆ उपाश्रितः; K₂ B₁₋₃ Dc D₂₋₄ G₃ अपा (for अथा). — °) S (except T₁ G₃) एनं च (for एवैनम्). — °) K₁ अपाश्रितः; B Dc Dn D₄ G₁ सुरादयः (B₄ महर्षयः; Dn₃ उपाश्रितः) (for सुरर्षयः).

18 °) Ś₁ K₁ 2 [अ]थ सृ; K₃ विसृ; B₃ [अ]त्र सृ; D₄ न्यसृ; D₅ संसृ; D₆ [अ]नुसृ; G₃ [अ]न्वसृ (for त्वसृ). Ś₁ K₂ B₄ लोकम् (for लोकान्). B₁ D₂ T G₁ 2. 4 M अथर्वाणं श्रितान् (B₁ सृजन्; D₂ श्रितान्; G₄ श्रितान्) लोकान्. — °) T₁ आत्मनि. Ś₁ K₁ 2 D₃ 6 T₂ लोकः; G₁ 2. 4 [आ]लोच्य (for [आ]लोक्य). K₁ 2 पावनं; D₂ S (except T₁ G₃) पावकः; D₃ पाशकः (for पावकम्). — °) Ś₁ K₂ 3 B₁ Dc D₂ 3. 5 T₁ सर्वलोकानाम्. — °) T₁ G₁ 2. 4 M₁ उन्ममज्ज महार्णवात्.

19 °) B₂ पुनर (for पूर्वम्). — °) Ś₁ K₂ आहूतः (for हूतः).

20 °) K₂ B₄ D₁ 5 T G₁ 4 M एष (for एवं). Ś₁ K₂ तु जनयन्; B₂ ते जनयद्; Dc D₆ त्वजनयन् (for त्वजनं). — °) K₂ B₁₋₃ Dc₂ D₅ 6 S (except T₂ G₃) विविधान् (for विबुधान्). — °) K₃ विचिन्वन्; B₄ संचरन्; G₂ विचरद् (for विचरन्). — °) B₁ आत्म्यं (for अमं). D₅ च (for तु).

21 °) K₁ सिन्धुवर्जं; K₂ नर्वं; B Dc Dn D₁ 3. 4. 6 G₃ सिन्धुं (Dc Dn₁ 'धु') नदं (B₂ संजं); D₂ 'वर्षं'; D₅ 'राद्याः'; T₁ G₂ 'वर्ज्याः' (G₂ 'वर्जाः'); T₂ 'वत्याः'; G₁ 4 'वैयाः';

M 'वर्याः' (for 'वर्जं'). K₂ B D (except D₂ 5) G₃ नदं (for नद्यो). — °) T₁ देविकां च; T₂ देवित्राथ. T₁ सरस्वतीं. — °) T₁ गंगां च. T₂ शतकुम्भां; G₂ शातकुम्भा. — °) Many MSS. शरयूर or शरयुर. Dc कुंडसा; K_{4m} B_{3m} D₃ (sup. lin.). 5 गंडकां; T₂ गंधसां (for गण्डसां).

22 °) B₄ S (except T₁ G₃) मेधा स्मृतिं (for मेधातिथिं). Dn तदा (for तथा). — °) T₁ G₁ 2. 4 हरां; T₂ M होरां (for ताम्रां). — °) Ś₁ K D₁ 3. 5 गौतमी (for कौशिकी).

23 °) Dc Dn₃ विपाशा (for तमसा). — °) T₁ आदि (for नदी). — Ś₁ om. (hapl.) 23^c-24^b. — °) K₃ 4m D₁ 2 वेण्योपवेण्यौ; B₁ 3 Dc Dn D₃ 4. 6 G₃ वेणोपवेणा; B₃ 4 वेणवापवेणवा; D₅ वेणावेण्यौ च; T₂ घंटा प्रवेणी; G₁ पेण्णा प्रं; G₂ 4 वण्णा प्रं (for वेण्णा प्रं). T₁ विण्णा च मणिभिन्ना च. — °) K D₁₋₃ 5 मद्रगा; B Dc Dn D₄ 6 G₃ वडवा; T₁ मरुता; T₂ भद्रथा; G₁ 4 मैद्रथा; G₂ मैद्रथा (for मेद्रथा).

24 Ś₁ om. 24^{ab} (of. v.l. 23). — °) K₁ 2. 4 D₁₋₃ 5 M भरता (for भारती). T₁ भरतस्याप्रयोगा च; T₂ G₁ 2. 4 सुप्रयोगा च कावेरी. — °) K₁ सखरा; K₂ सुखरा; K₃ D₆ सुपुरा; K₄ D₂ 3 सुरसा; B_{3m} Dc₂ Dn₃ सुप्रभा (B₄ orig. घर्घरा); Dc₁ सुप्रजा; D₁ सुरता; T₁ सुहुरा (for सुर्हुरा). T₂ G₁ 2. 4 सा नदी मज्जुरा (T₂ दुर्मदा; G₁ चांजुन) तथा. — °) Ś₁ K₄ सुवेणा (Ś₁ 'ण्णा'); K₁ 2 भूवेण्णा; K₃ दुवेणा; D₁ 2 त्रिवेणा (for कृष्णा च). K₂-4 D₁ 2 'वेणा; T₂ 'वर्णा; G₁ 'पेण्णा; G₂ 4 'वण्णा (for 'वेण्णा). B Dc Dn D₃-6 G₃ तुंगवेणा (B 'ण्णा) कृष्णवेणा (B 'ण्णा); T₁ तुंगविण्णा कृष्णविण्णा. — °) Ś₁ K₄ D₁₋₃ कपिशा; K₁ 2 कथिता; K₃ कटमा; T₁ G₂ 4 M₁

अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्याः पुत्रो विद्मरथः ।
 यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव च ॥ २५
 अत्रेष्टाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः ।
 अत्रिः पुत्रान्स्रष्टुकामस्तानेवात्मन्यधारयत् ।
 तस्य तद्ब्रह्मणः कायान्निर्हरन्ति हुताशनाः ॥ २६
 एवमेते महात्मानः कीर्तितास्तेऽग्नयो मया ।
 अग्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरापहाः ॥ २७

अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्तितम् ।
 तादृशं विद्धि सर्वेषामेको ह्येष हुताशनः ॥ २८
 एक एवैष भगवान्विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः ।
 बहुधा निःसृतः कायाज्ज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा ॥ २९
 इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्तितो मया ।
 पावितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वादशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

२१३

मार्कण्डेय उवाच ।

अग्नीनां विविधो वंशः कीर्तितस्ते मयानघ ।

शृणु जन्म तु कौरव्य कार्तिकेयस्य धीमतः ॥ १
 अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितौजसम् ।

C. 3. 14242
B. 3. 223. 2
K. 3. 225. 2

कालिमा; T₂ कलमा; G₁ काशिका; M₂ कयिमा (for कपिला).
 — K₃ om. (? hapl.) 24^e-25^d. — ^e) B₃ नित्याः (m नद्यः
 as in text). B₁ दिष्टयानां; B₂ D₂ धिष्ट्यां; G₂ धृष्ट्यां
 (for धिष्ट्यां). — ^f) G₁ प्रतिष्ठिताः (also प्रकीर्तिताः as
 in text).

25 K₃ om. 25 (cf. v.l. 24). — ^a) Ś₁ K₁. ३ अथ
 तस्य; T₂ अद्भुतस्य (for अद्भुतस्य). — ^b) K₁ B D (except
 D₂. ३. ६) T₁ G₃ तस्य; G₁ मम (for तस्याः). Ś₁ K₁. २. ४
 D₂. ३. ६ विभूरिति; B Dc Dn D₁. ४. ६ G₃ विभू (Dc 'वू-
 रसिः; T₁ विद्मरथः; T₂ वधूरथः. — ^d) D₂ ग्रहास् (for
 सोमास्). B₂ हि; Dn D₁. ४. ६ G तु (for च).

26 ^a) Ś₁ K D₁-३. ६ चैव (for चापि). — ^b) K₄
 ब्रह्मणा; Dc ब्राह्मणो. Ś₁ K B Dc D₂-३ मानसी (Dc₂
 D₅. ६ 'सीः) (for 'साः). Ś₁ K₁. ३ B₂-४ D₃. ४ प्रजा (for
 प्रजाः). — ^c) Ś₁ K₁ B₁ अत्रेः; S (except G₃) अग्निः (for
 अत्रिः). Ś₁ K₃ B₁. ४ Dc D₄. ६ स्रष्टुकामान् (K₃ Dc₁
 'कामाः); K₁ D₂ द्रष्टुकामाः (D₂ 'कामः); Dn₁ सुष्टुकामान्;
 T₁ स्रष्टुवे तान् (for स्रष्टुकामः). — ^d) K₂ [अ]वारं; G₁. ४
 [अ]थारं; M₁ [अ]कारं (for [अ]धारं). — ^e) T₁ तत्स (for
 तस्य). Ś₁ K₂. ३ B₁ D₁. ५ T M तान्; B₄ D₂. ३ ते;
 G₁. २. ४ च (for तद्). Dc₂ D₅ कार्यान् (for कायान्).
 — ^f) B₁ निर्दहन्ति; B₄ निर्वहन्ति; D₂. ३ निरहन्ति; T₁ निर्हरेत्;
 G₂ निहरेत्. K₁. ३ Dc₂ D₁ हुताश (D₁ 'शि)नः; Dn₃ T M
 हुताशनान् (T₁ 'त्).

27 K₁. ३ om. (hapl.) 27-28. — ^a) Ś₁ महाकायाः;

Dc₂ 'त्मानं (for 'त्मानः). — ^b) T₁ तु (for ते). D₁
 महानघ (for अग्नयो मया). D₂ मताः; T₂ G₁. ३ यथा;
 G₄ तथा (for मया). — ^c) T₁ 'मेयबलो' (for 'मेया यथो').

28 K₁. ३ om. 28 (cf. v.l. 27). — ^a) D₅ G₄ अत्य-
 द्भुतस्य (for अद्भुतस्य तु). M₁ च (for तु). — ^b) K₃ T₁
 G₄ देवे' (for वेदे'). — ^c) D₂ तद्देशं (for तादृशं). T₁
 सर्वं त्वम् (for सर्वेषाम्). — ^d) Ś₁ G₃ ह्येषु; D₁ ह्येव; D₅
 ह्येको (for ह्येष).

29 ^a) K₁ एकम्; K₂ एष; D₃ एवम् (for एक). — ^b)
 Ś₁ K₁. ३ G₂ M परमोंगिराः; T₂ परमां; D₁ G₁. ४ प्रथमां
 (for प्रथमोऽङ्गिराः). — ^c) B₄ निजितः; T₁ विस्तृताः; G₂
 निस्तृताः (for निःसृतः). Dc₂ कार्याज्; T₁ कार्या (for
 कायाज्). — ^d) T₁ 'ष्टोमे; M 'ष्टोमात् (for 'ष्टोमः). D₅
 तथा (for यथा).

30 ^a) K₃ D₃ याचितो; B Dc Dn D₄-६ G₃ योचितो;
 D₁ एधितो; G₁. २. ४ M पावको (for पावितो).

Colophon. — Major parvan : Ś₁ K₂ Dn₂ T₂ G₂. ४
 आरण्य. — Sub-parvan : G₁ मार्कण्डेयसमस्या. K₁. ३ B
 D G₂ M₁ (all om. sub-parvan name) mention only
 आंगिरस (followed in M₁ by समाप्त). — Adhy. name :
 Dn₁. n₂ D₄ G₃ अग्निसमुद्भवः. — Adhy. no. (figures,
 words or both) : Dn₁ 221; Dn₂ 220; D₁ 224; T
 G₁. ३ M (M₂ inf. lin.) 214; G₂. ४ M₂ (orig.) 216.
 — Śloka no. : Dn₁. n₂ D₁. ६ 32.

C. 3. 14242
B. 3. 223. 2
K. 3. 225. 2

जातं सप्तर्षिभार्याभिर्ब्रह्मण्यं कीर्तिवर्धनम् ॥ २
देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः परस्परम् ।
तत्राजयन्सदा देवान्दानवा घोररूपिणः ॥ ३
वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्त्रैः पुरंदरः ।
स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्तामाप भृशं तदा ॥ ४
देवसेनां दानवैर्यो भृशं दृष्ट्वा महाबलः ।
पालयेद्दीर्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ५
स शैलं मानसं गत्वा ध्यायन्नर्थमिमं भृशम् ।
शुश्रावार्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया तदा ॥ ६
अभिधावतु मा कश्चित्पुरुषस्त्रातु चैव ह ।
पतिं च मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ७

पुरंदरस्तु तामाह मा भैर्नास्ति भयं तव ।
एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत्केशिनं स्थितमग्रतः ॥ ८
किरीटिनं गदापाणिं धातुमन्तमिवाचलम् ।
हस्ते गृहीत्वा तां कन्यामथैनं वासवोऽब्रवीत् ॥ ९
अनार्यकर्मन्कस्माच्चमिमां कन्यां जिहीर्षसि ।
वज्रिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रबाधनात् ॥ १०

केदयुवाच ।

विमृजस्व त्वमेवैनां शक्रेषा प्रार्थिता मया ।
क्षमं ते जीवतो गन्तुं स्वपुरं पाकशासन ॥ ११

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा गदां केशी चिक्षेपेन्द्रवधाय वै ।

213

1 Before the ref., T G₁. २. ४ ins. :

1055*

वैशंपायनः ।

श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभाम् ।

पुनः पप्रच्छ तस्मिन् मार्कण्डेयं तपस्विनम् ।

युधिष्ठिरः ।

कुमारस्तु यथा जातो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत् ।

यथा रुद्राच्च संभूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कौतूहलमतीव मे ।

— M₁ om. the ref. — ^a) K₄ B₁₋₃ Dn₁. n₂ D₄. ६ G₃विविधा वंशाः कीर्तितास्ते. — ^c) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃. ६ T₁च (for तु). T₂ G₁. २. ४ जन्म त्वं शृणु कौरव्य.2 ^a) T₁ कर्म; M₂ पश्य (for पुत्रं). — ^b) Ś₁ K₄ B₁. २D₁₋₃ G₃ [अ]मितौजसः; K₂ G₁. २. ४ M महौ (K₂ 'तौ')जसः.— ^c) K₁ B D (except D₁₋₃. ६) G₃ ब्रह्मर्षि- (for सप्तर्षि).K₄ D₁₋₃ -भार्यासु; T₁ -भार्यायां (for -भार्याभिर).3 ^a) B₁ यद्वाद् (for यत्ता). — ^b) B₃ D₁ T₁ विनि-घ्नन्ति; M₁ व्यनिघ्नन्त. — ^c) D₃ यत्रा (for तत्रा). K₂सर्व-; D₃ तदा (for सदा). — ^d) D₅ 'दर्शिनः' (for 'रूपिणः').4 ^a) K₂ लब्ध्वा (for दृष्ट्वा). — ^b) B₄ बहुमिस्त्रैः; D₅बहुशस्त्रैः; T₂ भीषणास्त्रैः (for बहुशस्त्रैः). — T₂ om. 4^c-5^d.— ^c) B Dn D₄. ६ G₃ स (for स्व). — ^d) G₁. २. ४ Mचित्तां स मनसा (G₁ समनुसं) वहत्.5 T₂ om. 5 (cf. v.l. 4). — ^a) B₁. ४ Dn₁. n₂ हि;B₂ D₅ T₁ G₁ यैर् (for यो). — ^b) G₁. २. ४ हतां (forभगतां). — ^c) T₁ M₂ संज्ञेयः (for स ज्ञेयः). B₂ पुरुषोत्तमः.6 ^a) Ś₁ सशैलमानसं; D₃ सशैलं कांचनं. — ^b) K₂

भृशं; Dn D₄. ६ T₂ G₃ इदं; D₁₋₃ अमुं (for इमं). Ś₁
K₁₋₃ तदा (for भृशम्). — ^a) K₁ मया सूक्तं; B₂₋₄ अर्थ-
युक्तं; G₁. २. ४ अथो मुक्तं. Ś₁ तदा स्त्रिया (by transp.);
K₁ स्त्रिया मुदा.

7 ^a) K₂ D₅ अभिधावत; T₂ अभिभूयास्तु. N (except
Ś₁ K₁. २) T₁ G₃. ४ M₁ मां (for मा). — ^b) D₃ T₁ त्रातु-
मेव ह (T₁ हि); D₅ त्रातुमर्हति. K₂. ४ G₁. २. ४ हि; B₃
च (for ह). — ^c) D₂ प्रदश्यंतु; D₃ प्रादिशतु. — ^d) T₁
श्रियं (for स्वयं). Ś₁ D₅ ते (for मे).

9 ^b) S (except T₁ G₃) 'नद्धम्' (for 'मन्तम्'). — ^c)
B₁. ३. ४ Dn D₄. ६ G₃ कन्यां तां (by transp.). — ^d) K₄
B₂ T₁ G₁ [ए]नां (for [ए]नं). — After 9, K₁. २ ins. :

1056* केशिन्ननिच्छतीं कन्यां विजने वरयस्व माम् ।

मयि शास्त्रि दुष्टानां वज्रहस्ते मदोदिते ।

10 Ś₁ K₁ om. 10. — ^a) K₂. ३ B₄ 'कर्म'; T₂ G₁
M₂ 'कर्मा' (for 'कर्मन्'). K₂ कृत्वा त्वं; G₂ अस्माकं (for
कस्मात्त्वं). — ^c) T₂ G₁ M₁ मा (for मां). T₂ [अ]भिजा-
नीहि. — ^d) T₁ अस्यां; T₂ G₁. २. ४ अस्मात् (for अस्याः).
T₁ G₁. २. ४ M प्रमाथनात्; T₂ 'माथिनः' (for 'बाधनात्').

11 T₂ G₁ om. the ref. — ^a) T₂ केशिजाशु (sic)
(for विसृजस्व). K₂ T G₁. ४ [ए]तां (for [ए]नां). — ^b)
K₁ अथैनं वासवोऽब्रवीत्. — ^c) B₁ क्षेमं ते; B₂ प्रेक्षंते (for
क्षमं ते). K₁ जीविषुं; D₅ G₁. ४ जीवता; G₂ 'नो' (for 'तो').
— ^d) Ś₁ K₁. २ स्वपुरे.

12 B₂. ४ Dn D₄. ६ S om. the ref. — ^b) D₁. ३. ६
च (for वै). T₂ G₁. २. ४ चिक्षेपेन्द्राय वै तदा.

13 ^b) Ś₁ क्रुद्धः केशी (by transp.). D₂ द्यावासृजतु;
T₁ अपासृ. — After 13^{ab}, S (except G₃ M₂) ins. :

तामापतन्तीं चिच्छेद मध्ये वज्रेण वासवः ॥ १२
 अथास्य शैलशिखरं केशी क्रुद्धो व्यवामृजत् ।
 तदापतन्तं संप्रेक्ष्य शैलशृङ्गं शतक्रतुः ।
 विभेद राजन्वज्रेण भुवि तन्निपपात ह ॥ १३
 पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः ।
 हित्वा कन्यां महाभागां प्राद्रवद्भृशपीडितः ॥ १४
 अपयातेऽसुरे तस्मिंस्तं कन्यां वासवोऽब्रवीत् ।
 कासि कस्यासि किं चेह कुरुषे त्वं शुभानने ॥ १५
 कन्योवाच ।

अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता ।
 भगिनी दैत्यसेना मे सा पूर्वं केशिना हता ॥ १६
 सहैवावां भगिन्यौ तु सखीभिः सह मानसम् ।
 आगच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाप्य प्रजापतिम् ॥ १७
 नित्यं चावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः ।
 इच्छत्येनं दैत्यसेना न त्वहं पाकशासन ॥ १८

सा हता तेन भगवन्मुक्ताहं त्वद्वलेन तु ।
 त्वया देवेन्द्र निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्जयम् ॥ १९
 इन्द्र उवाच ।
 मम मातृष्वसेया त्वं माता दाक्षायणी मम ।
 आख्यातं त्वहमिच्छामि स्वयमात्मवलं त्वया ॥ २०
 कन्योवाच ।
 अवलाहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम ।
 वरदानात्पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥ २१
 इन्द्र उवाच ।
 कीदृशं वै बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥ २२
 कन्योवाच ।
 देवदानवयक्षाणां किंनरोरगरक्षसाम् ।
 जेता स दृष्टो दुष्टानां महावीर्यो महाबलः ॥ २३
 यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति ।

1057* महामेघप्रतीकाशं चलत्पावकसंकुलम् ।

— °) Ś1 K3. 4 B1-3 Dc D2-4 M1 तम् (for तद्). K1
 चिच्छेद; T2 वेगेन; G1. 2. 4 M वज्रेण (for संप्रेक्ष्य). — °)
 S (except G3) वेगेन (for वज्रेण). — °) K3. 4 B1. 3
 D3. 3. 5 S (except G3) च (for ह).

14 °b) B1 पपाताशु (for पतता तु). Ś1 K1. 3 तेन
 केशी (by transp.). — °) K3 भृशताडितः; T1 भयपीडितः.

15 °) T1 M1 किं त्वेह. — °) G2 वरा (for शुभा).
 — After 15, all MSS. (except Ś1 K1-3 D3 G3) ins.
 an addl. colophon (*adhy. no.*: Dn1 222; Dn2 221;
 D1 225; T G1 M [M3 *inf. lin.*] 215; G3. 4 M2
 [orig.] 217).

16 °) T1 अपां (for प्रजा). — °) K1 B Dn1. n2
 D4. 6 G3. 4 मे दैत्यसेना (by transp.). — °) B4 या (for
 सा). K4 (*sup. lin.* as in text) Dc1 हता (for हता).

17 °) N G1. 3 M2 सहैवावां. — °) K4 Dc Dn3 T
 G1. 3. 4 सखिभिः. Ś1 K1. 3 मानद; D3 'से; G4 'सः (for
 'सम्). — °) T1 G1. 2. 4 आगच्छाव (T1 'लेच्छा) विहा-
 रार्थम्.

18 °) Ś1 K3 चैनां; D6 वाचा; T1 त्वावां (for चावां).
 — °) Ś1 K3 देशे देशे; K4 केशी हर्तुं (by transp.); G1
 गंतुं केशी. K3 Dc Dn3 D5 'बलः; D1. 2. 4 'सुर (for 'सुर).

— °) M ऐच्छदे (M2 'ते)नं (for इच्छत्येनं). — °) K2
 B1-3 Dn D4. 6 G3 चाहं (for त्वहं).

19 °) B1-3 Dc1 Dn1. n2 D4. 6 T1 G3 [अ]नेन (for
 तेन). — °) G1 पुरा (for त्वया). — °) S (except G3)
 दुर्लभं (for दुर्जयम्).

20 G4 om. the ref. — °) D3 'सेव (for 'सेया).
 — °) Ś1 K1. 2 तथा; B4 च मे (for मम). — °) K D
 (except D1-3. 6) T1 G1-3 आख्यातुं.

21 °) T2 अलभ्या (for अवला). D3 'भाग (for
 'बाहो).

22 D4 transp. 22 and 23. — °) K4 B1-3 Dn
 D1. 4-6 G3 तु; D3 च (for वै). — °) M1 वाक्याद् (for
 वाक्यम्).

23 D4 transp. 22 and 23. — °) Ś1 K4. 3 B2
 D1-3. 5 गंधर्वो (for किंनरो). — °) B1-3 Dc Dn D4. 6
 G3 यो (for स). K4 D1-3 देवो दुष्टानां; B1-3 Dc Dn
 D4. 6 G3 दुष्टदैत्यानां (B1. 3 'द्वसानां; B3m 'दैत्यानां) (for
 दृष्टो दुष्टानां). D6 जेता सदैव दुष्टानां.

24 D4 om. 24^{ab}. — °) Ś1 K1-3 B1. 3 D1. 2. 3
 (before corr.). 5 यः स; T1 स तु (for यस्तु). Dc यः
 सर्वभूतभूतानि; D3 (by corr. *sec. m.*) यः सर्वाणि च भूतानि.
 — °) S (except G3) साधं (for सह). D3 विजेष्यते.

C. 3. 14265
 B. 3. 224. 9
 K. 3. 226. 9

C. 3. 14265
B. 3. 224. 9
K. 3. 226. 9

स हि मे भविता भर्ता ब्रह्मण्यः कीर्तिवर्धनः ॥ २४

मार्कण्डेय उवाच ।

इन्द्रस्तस्या वचः श्रुत्वा दुःखितोऽचिन्तयद्भुशम् ।

अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभापते ॥ २५

अथापश्यत्स उदये भास्करं भास्करद्युतिः ।

सोमं चैव महाभागं विशमानं दिवाकरम् ॥ २६

अमावास्यां संप्रवृत्तं मुहूर्तं रौद्रमेव च ।

देवासुरं च संग्रामं सोऽपश्यदुदये गिरौ ॥ २७

लोहितैश्च घनैर्युक्तां पूर्वां संध्यां शतक्रतुः ।

अपश्यल्लोहितोदं च भगवान्वरुणालयम् ॥ २८

भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च हुतं मन्त्रैः पृथग्विधैः ।

हव्यं गृहीत्वा वह्निं च प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥ २९

पर्वं चैव चतुर्विंशं तदा सूर्यमुपस्थितम् ।

तथा धर्मगतं रौद्रं सोमं सूर्यगतं च तम् ॥ ३०

समालोक्यैकतामेव शशिनो भास्करस्य च ।

समवायं तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रो व्यचिन्तयत् ॥ ३१

एष रौद्रश्च संघातो महान्युक्तश्च तेजसा ।

सोमस्य वह्निस्सूर्याभ्यामद्भुतोऽयं समागमः ।

जनयेद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ ३२

अग्निश्चैतैर्गुणैर्युक्तः सर्वैरग्निश्च देवता ।

एष चेज्जनयेद्भर्तुं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ ३३

एवं संचिन्त्य भगवान्ब्रह्मलोकं तदा गतः ।

गृहीत्वा देवसेनां तामवन्दत्स पितामहम् ।

उवाच चास्या देव्यास्त्वं साधु शूरं पतिं दिश ॥ ३४

25 T₂ G₁. 2. 4 M₁ om. the ref. — ^b) Ś₁ K₁. 2 ततः (for भृशम्). — ^a) D₃ सा प्रभां; G₄ समभां (for संप्रभां). K₂ यादृशेन प्रभां; T₁ यादृशः संभविष्यति.

26 ^a) G₁ मत्तये (for उदये). — ^c) B₂ D₅ महाभागः; D₂ S (except G₁. 3) महात्मानं. — ^d) G₁. 2. 4 प्रविशन्तं (for विशं).

27 ^a) Ś₁ K₁. 2 अमावस्यां. Ś₁ K₁-3 D₁-3. 5 च संवृत्तां (D₁ 'त्तं'); K₄ B Dc Dn D₄. 6 G₃ प्रवृत्तायां (for संप्रवृत्तं). — ^b) K₄ B Dc Dn D₄. 6 G₃ 'तं रौद्र एव तु (B₁. 3. 4 Dc च). — ^c) B₁ तु (for च). K₁ संग्रामे.

28 ^a) T₁ लोहितां च. K₃ गुणैः; B₁ परैः (for घनैः). — ^b) T₁ G₁ M₂ पूर्वसंध्यां. — ^d) S (except T₁ G₃) मघं (for भगं). D₁ वरुणोदयं; G₁ णालयात्.

29 S (except G₃) transp. 29^{ab} and 29^{cd}. B₄ om. 29^{cd}. — ^c) D₂. 3 हविर् (for हव्यं). M₂ गृहाय हव्यं (for हव्यं गृहीत्वा). K₂ हव्यं (for वह्निं). — ^d) K₂ प्रविशन्ति; B₃ प्रविशच्च (m 'शन्तं as in text).

30 ^a) Ś₁ सर्वं चैव; K₁ सर्वदैवं; K₂ सर्वदैव; K₃ पर्वतैव; G₃ पर्वं चैव. S (except T₁ G₃) चतुर्विंशत्. — ^c) Ś₁ K₁. 2 B₃ Dc D₁. 5 ततो; T₂ G₄ तदा (for तथा). Ś₁ K₁. 2 धर्मफलं रौद्रं (K₂ रात्रौ); Dc₂ D₂. 3. 5 M धर्मबलं रौद्रं; T G सूर्यं वह्निगतं (G₃ धर्मं गतं रौद्रं). — ^d) Ś₁ K B₃ Dc Dn₂. n₃ D₁-4 सोम- (for सोमं). Ś₁ K₁. 2 D₁ तत्; Dc Dn₃ सः; D₂. 3. 5 यत् (for तम्).

31 D₂ om. (hapl.) 31 (cf. v.l. 30). — ^a) Ś₁ K₂. 4 B₄ Dc D₂. 5 G₁. 2. 4 M₁ एवं; T₁ एकं (for एव).

— ^c) K₂ तं रात्रौ; D₃ रौद्रं तद् (for तं रौद्रं). — ^d) K B D (D₂ om.) G₃ [अ]न्व (K₂ वि) चितं; T₁ M₂ [अ]प्य-चितं (for व्यचिन्तं). — After 31, K₂ B D (except D₂. 3) G₃ ins.:

1057* सूर्याचन्द्रमसोर्धोरं दृश्यते परिवेषणम् ।

एतस्मिन्नेव राज्यन्ते महद्युद्धं तु शंसति ।

सरित्सिन्धुरपीयं तु प्रत्यसृग्वाहिनी भृशम् ।

शृगालिन्यग्निवक्त्रा च प्रत्यादित्यं विराविणी ।

32 ^b) K₃ उक्तं; D₅ युक्तं (for युक्तं). — ^c) Ś₁ K₁. 2 transp. सोम- and सूर्य-; T₁ transp. वह्नि- and सूर्य- — ^d) Dc Dn₃ अद्भुतोपि; T₂ 'तस्तु (for 'तोऽयं). — ^e) K₁ यः; B₂ स्वं (for यं). — ^f) = 33^d. G₁-4 [S]सौ (for स्या).

33 Ś₁ K₁. 2 om. (hapl.) 33. — ^a) K₃ अग्निश्च तैर्; B₄ D₂ T G₂ M अग्निश्चैभिर; G₁. 4 अथानेकैर्. T M₂ गुणैः सर्वैः; G₁ गुणैरग्निः; G₄ गुणानग्निः (for गुणैर्युक्तः). — ^b) K₃. 4 D₁. 5 सर्वैरेताश्च देवताः; B₄ D₂. 3 S (except G₃) अ (D₂. 3 M₁ ह्य)ग्निः सर्वाश्च (B₄ च सर्व-) देवताः. — ^c) D₁. 3 G₁. 2. 4 वै; D₅ T₁ यं (for चेज्).

34 ^a) G₂ मघं (for भगं). — ^b) Ś₁ K Dc Dn₃ D₁-3. 5 गतः प्रभुः; B₂ गतस्तदा (for तदा गतः). — ^d) K₁. 4 B₁m Dc₁ Dn₂. n₃ D₃. 4 अवदत्स (D₃ 'त्तं'); B₁. 2. 4 अविदत्स; Dc₂ D₁. 2. 5 अवन्दत; S (except G₃) वन्दे स (T₂ च). — ^e) Dc स्वं साधु; S (except G₃) देव त्वं (for देव्यास्त्वं). — ^f) Dc देव्याः (for साधु).

35 ^a) K₄ B₁. 2. 4 मयैः; T₁ यदैः (for यथैः). — ^c)

ब्रह्मोवाच ।

यथैतच्चिन्तितं कार्यं त्वया दानवसूदन ।

तथा स भविता गर्भो बलवानुरुविक्रमः ॥ ३५

स भविष्यति सेनानीस्त्वया सह शतक्रतो ।

अस्या देव्याः पतिश्चैव स भविष्यति वीर्यवान् ॥ ३६

मार्कण्डेय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वासौ सह कन्यया ।

तत्राभ्यगच्छदेवेन्द्रो यत्र देवर्षयोऽभवन् ।

वसिष्ठप्रमुखा मुख्या विप्रेन्द्राः सुमहाव्रताः ॥ ३७

भागार्थं तपसोपात्तं तेषां सोमं तथाध्वरे ।

पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ॥ ३८

इष्टिं कृत्वा यथान्यायं सुसमिद्धे हुताशने ।

जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं सर्वदिवौकसाम् ॥ ३९

समाहूतो हुतवहः सोऽद्भुतः सूर्यमण्डलात् ।

विनिःसृत्याययौ वह्निर्वाग्यतो विधिवत्प्रभुः ।

आगम्याहवनीयं वै तैर्द्विजैर्मन्त्रतो हुतम् ॥ ४०

स तत्र विविधं हव्यं प्रतिगृह्य हुताशनः ।

ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत दिवौकसाम् ॥ ४१

निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत्स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् ।

स्वेष्वाश्रमेषूपविष्टाः स्नायन्तीश्च यथासुखम् ॥ ४२

रुक्मवेदिनिभास्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः ।

हुताशनार्चिप्रतिमाः सर्वास्तारा इवाद्भुताः ॥ ४३

स तद्गतेन मनसा बभूव क्षुभितेन्द्रियः ।

पत्नीर्दृष्ट्वा द्विजेन्द्राणां वह्निः कामवशं ययौ ॥ ४४

C. 3. 14289
B. 3. 224. 33
K. 3. 226. 33

D₂. 3 संभं (for स भं). Dc Dn₃ भर्ता (for गर्भो).
— ^a) B₄ इंद्रं; Dc₂ Dn₃ D₁ गुरुं; S (except T₁ G₃)
उग्रं (for उरुं).

36 ^a) Dc Dn₃ भविष्यति च (for स भविं). — ^c)
T₁ चाहं: (for चैव). — ^d) Dc₂ D₃ भविष्यति स (by
transp.); G₁ संभविष्यति.

37 All MSS. om. the ref.! — ^b) Ś₁ स (for
[अ]सौ). Ś₁ K₁. 3 सहकन्यकः. — ^a) K₄ D₁-3 ब्रह्मं; T₁
G₁. 2. 4 M₁ सप्तं (for देवं). — ^c) A few MSS. वशिष्ठं.
B₁ सर्वे; D₂ विप्रा (for मुख्या). — ^f) Dc₂ D₂ तु; M₁
स- (for सु-). B Dc₁ Dn₁. n₂ D₄. 6 G₃ महाबलाः (B₄
स- (for सु-). T G₁. 2. 4 प्रभाः (for व्रताः).

38 ^a) K₂ भगार्थं; Dc₂ D₃ भो (for मां). K₁
तपसोपार्थं; K₂ B₁m पातुं; B₂-4 D (except D₁-3. 5) G₃
तपसोधातुं (B₃m धान्तं) (for पातं). — ^b) K₃ B₃
(m as in text) सोमस. G₁. 2. 4 तदां (for तथां).
K B₁. 3 (m as in text) D₁. 2. 3 (sup. lin. as in text). 6
T₂ [अ]परे (for [अ]ध्वरे). — ^c) K₄ पिपासया. K₁. 2. 4
Dc D₂ T G₂ M [अ]भ्य (Dc₂ प्य)युर (for ययुर).

39 ^a) K₂ इष्टिं (for इष्टि), and न्याय्यं (for न्यायं).
— ^b) K₂ B₂ सुसमिद्धे; Dc₂ मिद्ध. — ^d) Dc₂ G₁ सर्वे;
G₂. 4 M₁ सर्वं (for सर्व-). Dc दिवौकसः.

40 ^a) Ś₁ K₂ सोपाहूतो; B₃ समाहूतो (m हूतो as in
text); T₂ हितो. — ^c) K₂ Dc₂ D₄. 6 सोन्धूतः (for
सोऽद्भुतः). — ^e) K₁. 4 B₁. 2. 4 D (for D₂ see below)
G₂. 3 ययौ (for [अ]ययौ). — D₂ om. (hapl.) from

'सृत्य up to विवि- (in 41^a). — ^d) B₄ संभ्रितो; T₁
पाश्वं; T₂ पश्यं; G₁. 2. 4 सूर्यं; M₁ शाश्वं (for वारयं).
— ^e) Dn₃ D₁. 6 अगम्य- (for आगम्य). D₄ [अ]हवनीये
स्वे. — ^f) B₁ द्विजैर्मन्त्रतो हुतं; B₄ तैः समस्तं हुतं हविः.

41 D₂ om. स तत्र विवि- (cf. v.l. 40). — ^a) T₂
सततं; G₁. 2. 4 स तु तं (for स तत्र). D₂ विहितं; G₁
विधिवत् (for विविधं). Dc द्रव्यं (for हव्यं). — ^c) B₄
मुनिं (for ऋषिं). — ^d) Ś₁ प्रायात्स्थानाद्; B₁ प्रादिस्ततः;
B₂ प्रयच्छति (for प्रायच्छत).

42 ^a) Ś₁ [अ]भ्यगच्छत्स; K₁. 3 [अ]भ्यगच्छंतः; K₃
D₁. 5 G₁. 2 M₂ [अ]भ्यपश्यत्स; T₁ तास्तु गच्छंतीः (for
[अ]प्यपश्यत्स). — ^b) Ś₁ द्विजा (sic) (for महां). — ^c)
K₂ B₄ Dc Dn D₄. 6 G₃ स्वेष्वासनेषु; K₃ श्रेष्ठाश्रमे; B₂
श्रेष्ठासने; T₂ G₂ इष्ट्वाश्रमे. T₁ वसतीः (for [उ]पविष्टाः).
Ś₁ स्वस्वाश्रमोपविष्टास्ताः. — ^d) K₂ पतिमिश्र; K₄ D₂. 3. 5
स्नाताश्चैव; B Dn D₁. 4. 6 G₃ स्वप (D₁. 4. 6 पं) तीश्च; Dc
स्नातीश्चैव. Ś₁ सुखासुखं; B₂. 4 Dn D₁. 4. 6 G₃ तथा सुखं;
Dc₂ सुखावहं; T₂ G₂ पतिव्रताः.

43 ^a) T₂ कुश- (for रुक्म-). A few MSS. वेदी
(for वेदि). G₁ तत्र (for तास्तु). — ^b) B₁ रेखा (for
लेखा). — T₂ om. 43^{cd}. — ^c) B₁-3 D₂ चिःप्रतिमाः.
— ^d) B₄ [उ]द्भुताः (for [अ]द्भुताः).

44 K₁ om. from 44 up to 3. 214. 21. — ^a) Ś₁
K₂ सततोद्भूतेन स (hypermetrio!); B₂ Dn₁. n₂ D₁. 4. 6
G₃ स तत्र तेन स. — ^c) D₄ शक्या मया द्रष्टुं स्पष्टं (cf.
46^{ab}). — ^d) Ś₁ K₂ B₄ वशं गतः; M वशातुरः.

C. 3. 14290
B. 3. 224. 34
K. 3. 226. 34

स भूयश्चिन्तयामास न न्याय्यं क्षुभितोऽसि यत् ।
साध्वीः पत्नीर्द्विजेन्द्राणामकामाः कामयाम्यहम् ॥ ४५
नैताः शक्या मया द्रष्टुं स्पृष्टुं वाप्यनिमित्ततः ।
गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात्पश्याम्यभीक्षणशः ॥ ४६
संस्पृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चनप्रभाः ।
पश्यमानश्च मुमुदे गार्हपत्यं समाश्रितः ॥ ४७
निरूप्य तत्र सुचिरमेवं वह्निर्विशं गतः ।
मनस्तासु विनिक्षिप्य कामयानो वराङ्गनाः ॥ ४८
कामसंतप्तहृदयो देहत्यागे सुनिश्चितः ।

अलाभे ब्राह्मणस्त्रीणामग्निर्वनमुपागतः ॥ ४९
स्वाहा तं दक्षदुहिता प्रथमं कामयत्तदा ।
सा तस्य छिद्रमन्वैच्छच्चिरात्प्रभृति भाभिनी ।
अग्रमत्तस्य देवस्य न चापश्यदनिन्दिता ॥ ५०
सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वह्निं वनमुपागतम् ।
तत्त्वतः कामसंतप्तं चिन्तयामास भाभिनी ॥ ५१
अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् ।
कामयिष्यामि कामार्तं तासां रूपेण मोहितम् ।
एवं कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

45 K₁ om. 45 (cf. v.l. 44). — ^a) B₁₋₃ Dn₁. n₂ D₄. 6 G₃ भूयः सं (D₄. 6 G₃ स) चित्. — ^b) B Dn₁. n₂ D₄. 6 G₃ 'तो ह्यहं; Dc Dn₃ D₅ 'तस्य मे (for 'तोऽसि यत्). — ^c) S₁ om. from 45^{cd} up to 3. 214. 21. — ^e) K₂ B Dc Dn D₁. 4-6 G₃ साध्यः (Dc Dn₃ सत्यः) पत्नयो. — ^d) B₁. 3 Dc Dn₃ D₄. 6 G₃ अकाम्याः (for 'माः).

46 S₁ K₁ om. 46 (cf. v.l. 45, 44). — ^a) D₃ (by corr.) न ताः (for नैताः). — ^b) K₄ चा (for वा). G₁ निमि (for [अ]निमि). — ^c) B₃ 'सत्यः; K₄ Dc D₁₋₃. 5 M 'श्रित्य (for 'विश्य).

47 S₁ K₁ om. 47 (cf. v.l. 45, 44). Before 47, K₂ B D (except D₁₋₃. 5) G₃ ins. मार्कण्डेय उ. — ^b) B₄ 'प्रभः (for 'प्रभाः). — ^c) B₄ स (for च).

48 S₁ K₁ om. 48 (cf. v.l. 45, 44). — ^b) B₄ S (except G₃) ततो (for एवं). K₃. 4 Dc D₂. 3. 5 T G₁. 2. 4 वनं (for वशं). — M₂ om. (hapl.) 48^c-49^d. — ^c) K₄ D₂. 3 विनिक्षिप्य; T₁ विनिष्क्रम्य.

49 S₁ K₁ M₂ om. 49 (cf. v.l. 45, 44, 48). — ^b) K₂ B Dn D₃. 4. 6 G₃ 'त्यागः; K₃ Dc D₁. 2. 5 'न्यासे; K₄ न्यास (for 'त्यागे). K₂ B Dc Dn D₄. 6 G₃ 'विनिश्चितः; D₂ सुनिश्चलः. — ^d) K₂ B₁. 3 Dn₁. n₂ D₄. 6 G₃ 'गमत्; D₃ 'श्रितः (for 'गतः).

50 S₁ K₁ om. 50 (cf. v.l. 45, 44). — ^b) T₁ G₁. 2. 4 M₂ प्रथमा; M₁ भार्या सा (for प्रथमं). K₃. 4 Dc D₁₋₃ कामयत्यलं; Dc₃ 'यत्फलं; D₅ 'यत्फलं (for 'यत्तदा). — ^c) B₂. 4 T G₁. 2. 4 तत्र (for तस्य). B₁. 4 T G₁. 2. 4 अन्वि (for अन्वै). — ^d) K₂ B Dn₁. n₂ D₄. 6 G₃ भाविनी; K₃. 4 Dc D₁₋₃. 5 भारत (for भाभिनी). — M om. (hapl.) 50^c-51^d. — ^f) K₂ B Dn₁. n₂ D₄-6 G₃ न च

(Dn₂ D₅ चा) पश्यत्य; K₄ Dc₁ न च पश्यद.

51 S₁ K₁ M om. 51 (cf. v.l. 45, 44, 50). — ^a) B₂ यथा वक्तुं; D₁ तथा सुभूर; T G₁. 2. 4 यथावृत्तं (for 'वत्तु). — ^c) B₄ यत्ततः; D₁ सा ततः (for तत्त्व). — ^d) K₂ B Dc₁ Dn D₄. 6 G₃ भाविनी (for 'मि').

52 S₁ K₁ om. 52 (cf. v.l. 45, 44). — ^c) B₄ T₁ G₁ M₁ रम (for काम). K₂. 4 B₁. 3 D (except D₁₋₃. 5) G₃ कामार्ता. — ^f) G₁. 4 कामस्यासि (for कामावाप्ति).

Colophon om. in S₁ K₁. — Major parvan: K₂ Dn₂ T₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: G₁ मार्कण्डेयसमास्या. K₃. 4 B₁₋₃ D G₃ (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस (D₁ आंगिरसोपाख्यान). — Adhy. name: B₂. 4 स्कंदोत्पत्तिः; Dc Dn₃ M₂ कुमारोत्पत्तिः; T₂ कुमारोत्पत्तिकथनं; G₁ कुमारसंभवः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ 223; Dn₂ 222; D₁ 226; T G₁ M (M₂ inf. lin.) 216; G₂. 4 M₂ (orig.) 218. — Śloka no.: Dn₁. n₂ D₁. 6 42.

214

S₁ K₁ om. 3. 214. 1-21 (cf. v.l. 3. 213. 45, 44). The MSS. are ignored up to st. 21.

1 G₂ om. the ref. — ^b) K₂ लोल; T₁ शिव (for शील). Dc Dn₃ समन्विता (for गुणान्विता). — ^c) G₁. 4 तत् (for सा). B₄ [अ]प्रतिमं; G₄ प्रतिमं (for प्रथमं). D₃ transp. रूपं and कृत्वा (in ^d). — ^e) Many N MSS. 'भ्यासं (for 'भ्याशं). — ^f) Dc तं प्रोवाच; S (except G₃) उवाच च (for तं चोवाच).

२१४

मार्कण्डेय उवाच ।

शिवा भार्या त्वङ्गिरसः शीलरूपगुणान्विता ।
तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ।
जगाम पावकाभ्याशं तं चोवाच वराङ्गना ॥ १
मामग्ने कामसंतप्तां त्वं कामयितुमर्हसि ।
करिष्यसि न चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥ २
अहमङ्गिरसो भार्या शिवा नाम हुताशन ।
सखीभिः सहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ ३

अग्निरुवाच ।

कथं मां त्वं विजानीषे कामार्तमितराः कथम् ।
यास्त्वया कीर्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥ ४

शिवोवाच ।

अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं विभीमस्तु वयं तव ।

त्वच्चित्तमिङ्गितैर्ज्ञात्वा प्रेषितास्मि तवान्तिकम् ॥ ५
मैथुनायेह संप्राप्ता कामं प्राप्तं द्रुतं चर ।
मातरो मां प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि हुताशन ॥ ६

मार्कण्डेय उवाच ।

ततोऽग्निरुपयेमे तां शिवां प्रीतिमुदायुतः ।
प्रीत्या देवी च संयुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥ ७
अचिन्तयन्ममेदं ये रूपं द्रक्ष्यन्ति कानने ।
ते ब्राह्मणीनामनृतं दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ ८
तस्मादेतद्रक्ष्यमाणा गरुडी संभवाम्यहम् ।
वनाभिर्गमनं चैव सुखं मम भविष्यति ॥ ९
सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् ।
अपश्यत्पर्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् ॥ १०
दृष्टीविषैः सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिमिरद्भुतैः ।

C. 3. 14309
B. 3. 225. 11
K. 3. 227. 12

2 °) S (except T₁ G₃) कामसंपन्नाः. — °) K₃ Dn₃ D₁ न करिष्यसि (by transp.); B₃ करिष्यामि न; Dc D₃ न करिष्यामि. K₄ B₄ D₃ ३ न चेत्करिष्यसे देव. — °) D₃ मां मृताम् (by transp.). — After 2, S (except G₃) ins. :

1059* तवाप्यधर्मः सुमहान्भवित्वा वै हुताशन ।

3 G₁. 4 om. (hapl.) 3^{ab}. — °) K₂ श्लिष्टाभिः; K₃. 4 Dc Dn₃ D₁-3. ३ सर्वा; B₁. ३ ज्ञाति; B₁m. 2. 4 Dn₁. n₂ D₄. ६ G₃ श्लिष्टा (for सखी). K₃ B₁m. 3. ३ Dn₁. n₂ D₄. ६ G₃ प्रहिता (for स).

4 °) Dc D₂ त्वं मां (by transp.). S (except G₃) विजानासि (for नीषे). — °) B₄ वशाः (for प्रियाः).

5 T₁ om. the ref. — °) K₃ विभेम; T M विभ्यामस (for विभीमस). — °) Dc Dn₃ D₁-3. ३ त्विगितै (for इङ्गितै).

6 °) T₁ [ए]व (for [इ]ह). K₃ Dn₁ D₃. ३ T G₁. 2. 4 M सं(T₁ सु)प्राप्ता; B₁ (m as in text) तुष्टा; B₄ तप्ता. — °) Dc Dn₃ D₁. ३ कामात् (for कामं). D₃. ३ चर (for चर). T G₁. 2. 4 M कामाच्चैव द्रुतं (T₂ चोपद्रुतां) च मां (T₁ त्विमां). — After 6^{ab}, S (except G₃) ins. :

1060* उपयन्तु महावीर्यं पूर्वमेव त्वमर्हसि ।

— K₃. 4 S (except G₃) om. 6^{cd}. — °) B₂. 4 D₂

यातरो; Dn D₃ जामयो; D₁ यास्त्वन्या (for मातरो).

7 B₂ om. (? hapl.) 7-9 with the ref. — °) K₃ प्रति; K₄ प्रीतो; Dc Dn₃ D₂. ३ ३ प्रीतां (for प्रीति). B₄ मुदान्वितः. T G₁. 2. 4 M शिवां प्रीत उ(T₁ M प्रीतिमु)-दावहत् (T₂ हरत्). — °) K₂ B Dn₁. n₂ D₄. ६ G₃ समा-युक्ता (for च सं). K₃. 4 Dc Dn₃ D₁-3. ३ प्रीत्या (K₄ Dc D₃ ता) च देवी संयुक्ता. — °) K₄ युक्तं (m as in text); S (except G₃ M₂) शुक्रं (for शुक्रं); cf. v.l. 12^d.

8 B₂ om. 8 (cf. v.l. 7). — °) K₃ विचरन्त्या; B (B₂ om.) Dc Dn₃ D₁-3. ३ व्यचितयन्; S (except G₃) साचित (for अचिन्त). Dc Dn₃ मामकं; T₁ मदीयं (for ममेदं). T₁ G₄ वै (for ये). — °) M पश्यन्ति (for द्रक्ष्यन्ति). Dc Dn₃ केचन (for कानने). — °) T₂ अहिता; G₂ अहितं; G₄ प्रकृतं (for अनृतं). — °) D₁ द्रक्ष्यन्ति (for व). K₃. ३ B₁ Dc D₄. ६ T₂ G₁. ३ M पावकं (K₃ कः; B₁ Dc D₄. ६ G₃ क); D₁-3. ३ कात्.

9 B₂ om. 9 (cf. v.l. 7). — °) M₂ स्वेतद् (for पतद्). K₃ रक्षणाय; G₄ M रक्षमाणा. — °) T₂ चैव (for मम).

10 °) T₂ G₁. 2. 4 M₂ ततो (for तदा). — °) G₁. 4 ततो (for महा). T G₂ M निर्गम्य (M म्य) महतो वनात् (T₁ वनतो महत्). — °) G₁ सर्वतः (for पर्वत).

C 3. 14310
B 3. 225. 11
K. 3. 227. 12

रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रेभूतगणैस्तथा ।
राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ॥ ११
सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् ।
प्राक्षिपत्काञ्चने कुण्डे शुक्रं सा त्वरिता सती ॥ १२
शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनाम् ।
पत्नीसरूपतां कृत्वा कामयामास पावकम् ॥ १३
दिव्यरूपमरुन्धत्याः कर्तुं न शकितं तथा ।
तस्यास्तपःप्रभावेण भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ १४
पदकृत्वस्तत्तु निक्षिप्तमग्रे रेतः कुरुत्तम ।
तस्मिन्कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ १५
तत्स्कन्नं तेजसा तत्र संभृतं जनयत्सुतम् ।
ऋषिभिः पूजितं स्कन्नमनयत्स्कन्दतां ततः ॥ १६

पद्मशिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः ।
एकग्रीवस्त्वैककायः कुमारः समपद्यत ॥ १७
द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां शिशुर्वभौ ।
अङ्गप्रत्यङ्गसंभूतश्चतुर्थ्यामभवद्गुहः ॥ १८
लोहिताभ्रेण महता संवृतः सह विद्युता ।
लोहिताभ्रे सुमहति भाति सूर्य इवोदितः ॥ १९
गृहीतं तु धनुस्तेन विपुलं लोमहर्षणम् ।
न्यस्तं यत्त्रिपुरघ्नेन सुरारिविनिवृत्तनम् ॥ २०
तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बलवांस्तदा ।
संमोहयन्निवेमान्स त्रील्लोकान्सचराचरान् ॥ २१
तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेघौघनिखनम् ।
उत्पेततुर्महानागौ चित्रशैरावतश्च ह ॥ २२

11 °) K₂ दंष्ट्राविषैः. B₂ सप्तशीर्षैर्दंष्ट्रिविषैर् (by transp.). — °) K₃ T₁ अद्भुतं; D₃ उद्भूतैः (for अद्भुतैः). — °) B₄ गुप्तं; S (except G₃) दुष्टैर् (for रौद्रेर्). — °) G₂ संकीर्णम् (for संपूर्णम्). — After 11, S (except G₃) ins.:

1061* नदीप्रस्रवणोपेतं नानातरुलताचितम् ।

12 °) B₄ D₁ शृङ्गं (for पृष्ठं). — °) B₂ कुंजे; D₃ भांडे (for कुण्डे). — °) S (except G₃) शुक्रं (for शुक्रं); cf. v.l. 7^d. T₂ G₂ सत्वरिता; G₄ संत्व; M सुत्व. K₂ B₁₋₃ Dn₁. n₂ D₄. 6 G₃ शुभा (for सती).

13 °) K₂ B₁₋₃ Dn D₄. 6 G₃ ससां (for शिष्टां). K₃. 4 Dc D₁₋₃. 5 देवीनां (for सा देवी). — °) B₄ पत्नीनां रूपकं कृत्वा. — °) G₁. 2. 4 M₁ रमं (for कामं).

14 °) K₃. 4 B₃ Dc Dn₃ D₁₋₃ G₂ M दिव्यं (for दिव्यं). — °) K₂ शक्यते; B₁. 3 D₃ शक्तिं (for शक्तिं). — °) Dc Dn₃ अस्यां (for तस्यां). Some MSS. प्रभावेन. — °) D₁ T₂ G₁. 4 M भर्तुः (for भर्तृ).

15 °) Dc₁ Dn₃ D₂ T₂ G₁. 2. 4 तत्र (for तत्तु). Some MSS. निःक्षिप्तम्. — °) K₃ B₃ Dc D₁₋₃. 5 T₂ G₁ M अग्नि- (for अग्ने). K₃. 4 B₃. 4 Dc Dn₃ D₁₋₃. 5 M द्रुह (for चतम). — °) T₁ प्रक्षिपत्याः (for प्रतिपदि). — °) B₂ कृतं; D₁. 2 तथा; D₃ तथा; M सह (for तदा).

16 °) T₂ रेतसां; G₁. 2 तेजसां (for तेजसा). Dc तस्य (for तत्र). — °) K₂₋₄ B D G₃ संवृतं; T M₃ भृतं (for भृतं). K₄ Dc D₁₋₃. 5 स्वसृजत् (for जनयत्). — °) B₁. 3 G₁. 4 M₁ स्कन्दम् (for स्कन्नम्). — °) B₁ S (except

G₃) जनयत्; D₂. 3 अगमत्; D₅ मनसा (for अनयत्). K₃. 4 B₃ Dc Dn₃ D₂ T₂ M तु (D₃ तु) तत्; B₂ D₅ गतं; D₁ सुतं; D₂ तु यत् (for ततः).

17 °) K₄ D₂. 3 च (for तु). K₂ B₁₋₃ Dn₁. n₂ D₄. 6 G₃ एकग्रीवैकजठरः.

18 °) D₁ अपि व्यक्तस्; D₂. 3 अभिव्यक्तिस्. — °) T₁ अथ (for अङ्ग). S (except G₃) संपूर्णः (for संभृतः). — °) T₂ गुरुः (for गुहः).

19 D₂ om. 19^{ab}. — °) K₃. 4 B₁ T₁ M₂ स सविद्युता. G₂. 4 स विदिद्युते (for सह विं). K₂ विद्युता सह संवृतः. — °) K₄ लोहिताभ्रेः. Dc D₄. 6 भ्रेषु महति; T₁ भ्रेण सुमहान्.

20 °) B₂ बहुलं (for विपुलं). S (except G₃) रोमं (for लोमं). — °) Dc₂ D₂₋₄ पुरारि (for सुरारि). K₂ T₂ G₁. 2. 4 सु (K₂ T₂ पु) रारातिनिकुं; B₄ सुरारिविनिवर्तनं; T₁ तत्सुरात्रनिकुं.

21 °) K₃ ननदं; K₄ B₄ Dc Dn₃ D₁₋₃ T M ननदं (for ननाद). K₄ बलवत्तरं; B₃ भगवांस्तदा; D₅ बलवत्तदा. — °) D₂. 3 G₁ स मोहं. T M इमान्सर्वान्; G₁. 2. 4 इमाल्लोकान् (for इवेमान्स). — °) K₃ B₄ Dc D₂. 3 T₁ लोकान्स्त्रीन् (by transp.); G₁. 2. 4 गुहस्त्रीन्.

22 °) S₁ K₁ resume! — °) S₁ K₁₋₃ D₁. 2. 5 तस्य सं; Dc₂ स तस्य (for तस्य तं). — °) B₄ S (except G₃) महामेघोदधिप्रभं (M₁ स्वनं).

23 °) D₂ तौ चापतंतौ. — °) S₁ K₂. 3 B₂. 3 Dn₁ D₄₋₆ G₃ स बालोर्कसम्; K₄ बालार्कसदृशं. — K₃ om.

तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य स बालार्कसमद्युतिः ।
 द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं चान्येन पाणिना ।
 अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः ॥ २३
 महाकायमुपश्लिष्टं कुकुटं बलिनां वरम् ।
 गृहीत्वा व्यनदद्भीमं चिक्रीड च महाबलः ॥ २४
 द्वाभ्यां भुजाभ्यां बलवान्गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।
 प्राध्मापयत भूतानां त्रासनं बलिनामपि ॥ २५
 द्वाभ्यां भुजाभ्यामाकाशं बहुशो निजघान सः ।
 क्रीडन्भाति महासेनस्त्रील्लोकान्वदनैः पिबन् ।
 पर्वताग्रेऽप्रमेयात्मा रश्मिमानुदये यथा ॥ २६
 स तस्य पर्वतस्याग्रे निपण्णोऽद्भुतविक्रमः ।
 व्यलोक्यदमेयात्मा मुखैर्नानाविधैर्दिशः ।

स पश्यन्विधिधान्भावांश्चकार निनदं पुनः ॥ २७
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यपतन्बहुधा जनाः ।
 भीताश्चोद्विग्नमनसस्तमेव शरणं ययुः ॥ २८
 ये तु तं संश्रिता देवं नानावर्णास्तदा जनाः ।
 तानप्याहुः पारिपदान्ब्राह्मणाः सुमहाबलान् ॥ २९
 स तूत्थाय महाबाहुरुपसान्त्वय च ताञ्जनान् ।
 धनुर्विकृष्य व्यसृजद्ब्राह्मणाञ्छ्वेते महागिरौ ॥ ३०
 विभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
 तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतम् ॥ ३१
 स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्तस्त्रात्रुवन् ।
 तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं भयात् ॥ ३२
 स तं नादं भृशार्तानां श्रुत्वापि बलिनां वरः ।

C. 3. 14393
B. 3. 225. 35
K. 3. 227. 36

(hapl.) 23^c-25^d. — °) D₁ सपौ (for द्वाभ्यां). — °) D₆ अपरं च (for °रेण). Ś₁ K₁. 4 D₃ °दायादं; B₂. 3 D₆ D₂ °दायाचं. — °) Ś₁ K₁. 2. 4 D₂. 3 महाभयं (for भुजेन सः).

24 K₃ om. 24 (cf. v.l. 23). — °) K₄ G₁. 4 M₁ उपाश्लिष्टं; T₁ उपश्लिष्टं; T₂ उपादिष्टं. — °) D₁-3. 5 T G₂. 4 M₁ वरः (for वरम्). — °) K₂ विनदं; B₁ व्यनदन् (for व्यनदद्). G₁. 2. 4 भीमश्. — °) B Dn₁ D₄. 6 G₃ °भुजः; Dn₃ °सुरः (for °बलः).

25 K₃ om. 25 (cf. v.l. 23). — °) T₂ G₁. 2. 4 बलवद् (for °वान्). — °) B₄ बलम् (for शङ्खम्). — °) D₃ T₂ G₂. 4 प्रध्मापयत. — °) Ś₁ K₁ वरं; K₂ वरः (for अपि).

26 °) B₁-3 Dn₁. n₂ D₄. 6 [S]भिजघान; T₁ [S]पिजं; T₂ [S]प्याजं; G₁. 2. 4 व्याजं; M [S]भ्य (M₂ °भ्या)हनच (for निजघान). B₂. 4 Dn D₁. 3-6 G₃ ह (for सः). — °) K₁ D₃ (sup. lin. sec. m. as in text) कारान्; K₃. 4 M करान् (for लोकान्). — D₃ G₁ om. (hapl.) 26^f-27^c. — °) Ś₁ K₂. 3 D₆ D₃ रश्मिवान्.

27 D₂ G₁ om. 27^{abc} (cf. v.l. 26). — °) D₃ श्वेतस्य (for स तस्य). — °) K₁ °दर्शनः (for °विक्रमः). — °) K₃ °दिशै (for °विधै). — °) K₃ अपश्यद् (for स पश्यन्). T₁ पापान् (for भावान्). — °) D₁ निनदत्स्वनः (for निनदं पुनः).

28 °) Ś₁ K₁-3 D₅ सं- (for तं) — Ś₁ om. (hapl.) 28^c-29^b. — °) G₁. 2. 4 हि (for च). — °) S (except

G₃) गताः (for ययुः).

29 Ś₁ om. 29^{ab} (cf. v.l. 28). — °) K₁ यत्ते (for ये तु). K₁ संश्रितं; K₃ संसृता (for संश्रिता). D₆ देवा. — K₃ om. 29^{cd}. — °) K₂ B₂ D₆ Dn₃ D₂. 4 अस्य; B₄ T₁ G₁. 2 M तस्य; Dn₁. n₂ अथ; D₃ अस्मि- (for अपि). Ś₁ K₂ पार्षदान्वै; K₁ M पार्षदान् (catalectic); Dn₁ D₄ G₁ परिषदान्. T₂ G₄ तांस्तदा तुष्टुः सर्वे. — °) Ś₁ K₁ B₁. 2. 4 Dn₂ D₂-4. 6 T₁ G₁. 3 ब्राह्मणान्; K₄ ब्रह्मण्यात् (for ब्राह्मणाः). B₃ ब्राह्मणानां महाबलान्; M₂ ब्राह्मणाः सुमहाबलाः.

30 °) Ś₁ सतूर्याय; K₁ संतूर्याय; K₂ संतूर्याय (sic) (for स तूत्थाय). — °) K₃ उपशांत्या च; D₆ उपसांत्वतः; T₂ अवसांत्वय च (for उपसान्त्वय च). K₁ उपसंध्यं गताञ्जनान्. — °) Ś₁ D₅ व्यकृष्य. D₆ [अ]भ्यसृजद्; D₂. 3 T₂ G₁ M [अ]वस् (for व्यस्). — °) D₃ M बाणं (for बाणाञ्). D₄. 6 श्वेत (for श्वेते).

31 °) Ś₁ K₃ च (for स). D₂. 3 G₁ M₁ शरः (for शरैः). — °) Ś₁ परं (for सुतम्).

32 °) K₄ D₂. 5 स विल्ली (K₄m °शी)र्णो; D₆ स वि- (D₆ च)कीर्णो; T₂ स तु शीर्णो. — °) K₁. 3 °स्वनान्; B₄ T₁ G₁. 4 °स्वरं; D₅ T₂ G₂ °स्वरो (for °स्वरान्). Ś₁ K₁-3 D₁-3 T₁ ब्रुवन्; B₂ T₂ G₂ M₁ नदन्; G₁. 4 M₂ रवन् (for र्वन्). — °) B₄ T₁ तु (for ति). Ś₁ K₁. 3 शैले (for त्वन्ये). — °) B Dn₁. n₂ D₃. 6 G₃ तदा; T₂ बलात् (for भयात्). — After 32, S (except G₃) ins.:

1062* बोरमार्तस्वरं सर्वे दृष्ट्वा क्रौञ्चं विदारितम् ।

33 °) Ś₁ K₃ S (except T₂ G₃) भयार्तानां (for

C. 3. 14334
B. 3. 225. 35
K. 3. 227. 36

न प्राव्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥ ३३
सा तदा विपुला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ।
विभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥ ३४
स तेनाभिहतो दीनो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतस्तस्मान्महात्मनः ॥ ३५

ततः प्रव्यथिता भूमिर्व्यशीर्यत समन्ततः ।
आर्ता स्कन्दं समासाद्य पुनर्बलवती बभौ ॥ ३६
पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः ।
अथायमभजल्लोकः स्कन्दं शुक्लस्य पञ्चमीम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

२१५

मार्कण्डेय उवाच ।

ऋषयस्तु महाघोरान्दृष्टोत्पातान्पृथग्विधान् ।

अकुर्वञ्शान्तिमुद्विग्ना लोकानां लोकभावनाः ॥ १
निवसन्ति वने ये तु तस्मिन्नेवैत्रथे जनाः ।

भृशा°). — °) D₂ जयिनां (for बलि°). — °) K₄ B₁
Dn₁. n₃ G₃ प्राव्यथ°; D₁ [अ]प्रहृष्य° (for प्राव्यथ°). — °)
K₃ नानदत्; K₄ D₁. ६ संनदन्; D₂. ३ नादयन् (for चानदत्).
34 °) T M नदता; G₁. २. ४ न तदा (for सा तदा).
K₁. ३. ४ B D G₃ विमला (for विपुला). — °) Ś₁ K
D₁-३. ६ T G₁. २ [अ]मितात्मना (for महा°). — °) T₁
G₁. २. ४ M क्रोधात्; T₂ रोषात् (for घोरं). — °) M₂ क्रौंच°
(for श्वेत°). T₁ शक्तिः श्वेतस्य सा गिरेः.

35 °) Ś₁ K₁. २ पपाता° (for स तेना°). B D (except
D₂. ६) G दीर्णो (B₁ वीरो) (for दीनो). — °) G₁. ४ श्वेतो-
पलैः (for श्वेतोऽचलैः). — °) T₁ G₁. २. ४ पलायत; M
अपलायन् (for उत्पपात). G₁. २. ४ जहीत्युक्त्वा (for महीं
त्यक्त्वा). T₂ पालयन्प्रजहीत्युक्त्वा. — °) Ś₁ K B₁. ३ Dc
Dn₃ D₁-३ G₄ तस्य; B₂ च स; Dn₁. n₃ D₄. ६ G₃ स सु-
(for तस्मान्).

36 °) D₁ प्रचलिता (for प्रव्यथ°). — °) G₁ विशी°
(for व्यशी°). — K₃ om. (hapl.) from समा° (in 36°)
up to स्कन्दं (in 37°). — °) Ś₁ अपाश्रित्य; K₁. २ उपा-
श्रित्य; K₄ B₄ Dc Dn₃ D₁-३ समाश्रित्य; S (except G₃)
नमस्कृत्य (for समासाद्य).

37 K₃ om. up to स्कन्दं (cf. v.l. 36); T₁ om. 37^{ab}.
— °) Ś₁ नदीश्वैव; K₂ नदीस्तत्र; Dc₂ नमस्तुभ्यं (for नम-
स्कृत्य). — °) Ś₁ K₂ M₂ तामेव (for तमेव). — °) K₄
B₂. ३ Dn D₄-६ G₃ [ए]नम्; D₁ ताम् (for [अ]यम्). Ś₁
K₁. २ B₄ अभवल्लोके (for अभजल्लोकः). — °) Dc₂ D₂ शुक्°
(for शुक्ल°). Ś₁ K₂ Dc₂ M₂ पंचमी; B₁ सप्तमी.

आरण्य. — Sub-parvan: G₁ मार्कण्डेयसमास्या. K₃. ४ B₁-३
Dc₁ Dn D₁. ३-६ M (all om. sub-parvan name)
mention only आंगिरस. — Adhy. name: B₄ Dc₁ Dn₂.
n₃ D₄. ६ G₂. ३ कुमारोत्पत्तिः; Dn₁ कुमारोपाख्यानं; T₂ G₁
M कुमारसंभवः. — Adhy. no. (figures, words or
both): Dn₁ 224; Dn₂ 223; D₁ 227; T G₁ M (M₂
inf. lin.) 217; G₂. ४ M₃ (orig.) 219. — Śloka no.:
Dn₁. n₃ 39; D₁. ६ 40.

215

1 After the ref., B Dc Dn D₃ (marg. sec m.). ४. ६
G₃ ins.:

1063* तस्मिन्नाते महासरत्वे महासेने महाबले ।
समुत्तस्थुर्महोत्पाता घोररूपाः पृथग्विधाः ।
स्त्रीपुंसोर्विपरीतं च तथा द्वंद्वानि यानि च ।
ग्रहा दीप्ता दिशः खं च ररास च मही भृशम् ।

[(L. 1) B₁-३ महात्मानि (for 'सेने). — (L. 4) B₁. ३
ननाम (for ररास).]

— T₁ G₁. २ ins. after the ref.: T₂ G₄ before the ref.:

1064* इत्येतद्विविधाकारं वृत्तं शुक्लस्य पञ्चमीम् ।
ततो युद्धं महद्घोरं षष्ठ्यां वृत्तं जनाधिप ।

— °) Ś₁ K Dc D₁-३. ६ सु; B Dn D₄. ६ G₃ च; M तान्
(for तु). Ś₁ K₁. २ B₂-४ भागा (for 'घोरान्). — °)
K₄ B₁-३ Dn D₁. ४. ६ G₃ समंततः (for पृथग्विधान्). — °)
Ś₁ K Dc Dn₃ D₁-३. ६ शांति° (for लोक°).

2 °) Ś₁ K₁-३ Dc Dn₃ D₁-३. ६ निवासस्तु वने येषां.
— °) Ś₁ K₂ 'मुवक्ष्यैष. K₃ नो अर्थः; B₃ नो लब्धः (for नो

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₂ Dn₂ T₂ G₂. ४

तेऽब्रुवन्नेप नोऽनर्थः पावकेनाहूतो महान् ।
 संगम्य षड्भिः पत्नीभिः सप्तर्षीणामिति स्म ह ॥ २
 अपरे गरुडीमाहुस्त्वयानर्थोऽयमाहूतः ।
 यैर्दृष्टा सा तदा देवी तस्या रूपेण गच्छती ।
 न तु तत्स्वाहया कर्म कृतं जानाति वै जनः ॥ ३
 सुपर्णी तु वचः श्रुत्वा ममायं तनयस्त्विति ।
 उपगम्य शनैः स्कन्दमाहाहं जननी तव ॥ ४
 अथ सप्तर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजसम् ।
 तत्यजुः पट् तदा पत्नीर्विना देवीमरुन्धतीम् ॥ ५
 षड्भिरेव तदा जातमाहुस्तद्वनवासिनः ।
 सप्तर्षीनाह च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ।
 अहं जाने नैतदेवमिति राजन्पुनः पुनः ॥ ६
 विश्वामित्रस्तु कृत्वेष्टिं सप्तर्षीणां महामुनिः ।

पावकं कामसंतप्तमदृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात् ।
 तत्तेन निखिलं सर्वमवबुद्धं यथातथम् ॥ ७
 विश्वामित्रस्तु प्रथमं कुमारं शरणं गतः ।
 स्तवं दिव्यं संप्रचक्रे महासेनस्य चापि सः ॥ ८
 मङ्गलानि च सर्वाणि कौमाराणि त्रयोदश ।
 जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे महामुनिः ॥ ९
 षड्वक्त्रस्य तु माहात्म्यं कुकुटस्य च साधनम् ।
 शक्त्या देव्याः साधनं च तथा पारिषदामपि ॥ १०
 विश्वामित्रश्चकारैतत्कर्म लोकहिताय वै ।
 तस्मादपिः कुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत्प्रियः ॥ ११
 अन्वजानाच्च स्वाहाया रूपान्यत्वं महामुनिः ।
 अत्रवीच मुनीन्सर्वान्नापराध्यन्ति वै स्त्रियः ।
 श्रुत्वा तु तत्त्वतस्तस्मात्ते पत्नीः सर्वतोऽत्यजन् ॥ १२

C. 3. 14355
B. 3. 226. 17
K. 3. 228. 15

सनर्थः). — ^a) Ś1 K1-3 कृतो; K4 D5 हतो; B Dc Dn D4. 6 G3 M2 [आ]हितो (B1 हितो) (for [आ]हतो). — ^c) B2 षड्भिः पत्नीभिः संगम्य (by transp.).

3 ^b) Dn1. n2 S (except G3 M2) तथा; D2 तथा (for त्वया). — ^d) Dn3 T2 G2. 4 गच्छति (for 'ती'). — ^f) T1 कोयं (for कृतं). K1. 3 वै जनाः; D5 तत्त्वतः; G4 वै द्विजाः (for वै जनः).

4 Dca om. 4^{ab}. — ^a) Ś1 K1-3 Dc1 D1-3. 5 तद् (for तु). B4 S (except G3) ततः (for वचः). — ^b) Ś1 K Dc1 D1. 5 [इ]ह (for [इ]ति). — ^d) D5 अहोहं (for आहां).

5 ^a) K4 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — ^b) K3 भूतं (for जातं). — ^c) D2 स्वास्तदा; D5 स्वस्वकाः (for पद् तदा). — ^d) K3 चैकाम् (for देवीम्).

6 ^a) T1 एवं. G4 ततो (for तदा). — ^c) Ś1 K2 महर्षीन्; K1 महर्षिम् (for सप्तर्षीन्). K4 D2 वै (for च). — ^e) S (except G3) हेतुर् (for जाने). — ^f) Ś1 K1. 2. 4 D2. 3. 5 [अ]जल्पत् (for राजन्).

7 ^a) T G1 स (for तु). — ^b) Dc 'मतिः' (for 'मुनिः'). — ^c) B3 'संमत्तम्' (for 'संतप्तम्'). — ^d) K2 आद्रष्टुं (for अदृष्टः), and अनुगात् (for अन्व). — ^e) G2. 4 तत्त्वेन (for तत्तेन). B4 तेन कर्माखिलं सर्वं. — ^f) T2 G1. 2. 4 अवबुध्य. B1 यथा तथा; B2 यथायथं.

8 ^{ab}) Ś1 K2. 4 transp. प्रथमं and शरणं. T1 प्रथमः;

G1. 2. 4 धर्मात्मा (for प्रथमं). — ^c) B2 नित्यं; T2 दैवं (for दिव्यं). D3 स प्रचक्रे; G1 प्रचक्रेथ. — ^d) Ś1 K2 'देवस्य' (for 'सेनस्य'). B1 चाक्षिपः; T1 चाह सः (for चापि सः).

9 ^a) Ś1 K1. 3. 4 B1. sm D2. 3 M2 मङ्गलानि च; D1 आगमोक्तानि. T1 G1 वि(T1 च)चित्राणि (for च सर्वाणि). — ^c) T1 G1. 2. 4 M1 'दिकान्' (for 'दिकाः'). Ś1 K Dc D1-3. 5 तत्र; T1 G1. 2. 4 M चापि; T2 चैव (for तस्य). — ^d) S (except G3) तस्य (for क्रियाश्).

10 Ś1 om. (hapl.) 10^a-12^b. — ^a) T1 G1 षण्मु-
 खस्य च; T2 G2. 4 M षण्मूर्धस्तस्य (for षड्वक्त्रस्य तु).
 B च (for तु). — ^b) Dc2 कुमुदं (for कुकुटं). Ś1 K2. 4
 B1. 2 Dc1 Dn D2-3 G1. 3 तु (for च). — ^c) D1 भक्त्या
 (for शक्त्या). B4 शक्त्यादिसाधनं चैव. — ^d) K1 D2 तदा
 (for तथा). K4 B2. 3 Dc2 Dn3 D1-3 G2. 4 M परिषदाम्;
 B4 वै पर्यदाम्. G1 पार्षतानां तथैव च.

11 Ś1 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^b) T2 सर्वं; G2. 4
 सर्वं (for कर्म). — ^d) S (except T2 G3) ददं (for
 Sभवत्).

12 Ś1 K3 om. 12^{ab} (for Ś1 cf. v.l. 10). — ^a)
 K1 M अजानंस्तत्; K4 अजानात्तत्; B1 Dc D1-3 अजानात्तत्
 (for अन्वजानात्). T1 G1 च तत्स्वाहा; T2 G2. 4 तदा
 स्वाहा (for च स्वाहाया). D5 स्वाहातत्त्वमजानन्स. — ^b)
 K2 रूपाणि त्वं; D5 रूपाणि तु; G1. 4 रूपादुत्थं (for रूपा-
 न्यत्वं). — ^c) B4 S (except G3) अथा(B4 स चा)ब्रवी-

C. 3. 14355
B. 3. 226. 17
K. 3. 228. 16

स्कन्दं श्रुत्वा ततो देवा वासवं सहिताब्रुवन् ।
अविषह्यबलं स्कन्दं जहि शक्राशु माचिरम् ॥ १३
यदि वा न निहंस्येनमद्येन्द्रोऽयं भविष्यति ।
त्रैलोक्यं संनिगृह्यास्मांस्त्वां च शक्र महाबलः ॥ १४
स तानुवाच व्यथितो बालोऽयं सुमहाबलः ।
स्रष्टारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाशयेत् ॥ १५
सर्वास्त्वद्याभिगच्छन्तु स्कन्दं लोकस्य मातरः ।
कामवीर्यां घ्नन्तु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः ॥ १६
तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विषण्णवदनास्तु ताः ।

अशक्योऽयं विचिन्त्यैवं तमेव शरणं ययुः ॥ १७
ऊचुश्चापि त्वमस्माकं पुत्रोऽस्माभिर्धृतं जगत् ।
अभिनन्दस्व नः सर्वाः प्रस्तुताः स्नेहविक्रवाः ॥ १८
ताः संपूज्य महासेनः कामांश्चासां प्रदाय सः ।
अपश्यदग्निमायान्तं पितरं बलिनां बली ॥ १९
स तु संपूजितस्तेन सह मातृगणेन ह ।
परिवार्य महासेनं रक्षमाणः स्थितः स्थिरम् ॥ २०
सर्वासां या तु मातृणां नारी क्रोधसमुद्भवा ।
धात्री सा पुत्रवत्स्कन्दं शूलहस्ताभ्यरक्षत ॥ २१

चान्ससर्पिन्. — ^d) S (except G₃) युष्मत्पत्नीष्वयं शिशुः.
— ^e) K₃. 4 D₁-3. 5 [अ]पि (for तु). K₃ B₁ D₆ तत्वं
तस्मात्ते; B₂ D₆ तद्वचस्तस्मात् (for तत्त्वतस्तस्मात्). S
(except G₃) घटसु जातो हुतवहात् ते चाग्ने (T₁ तेन ता; T₂
G₄ तेजोग्ने; M₁ तास्तेग्ने; M₂ ताश्चाग्ने) स्त्वग्रतोत्यजन्.

13 Before 13, K₂ B D (except D₂. 3) S ins.
मार्कण्डेय उ° (resp. मार्कण्डेयः). — ^a) D₆ स्तुत्वा (for श्रुत्वा).
K₁. 4 B₄ Dn D₁. 4-6 G₃ तदा (for ततो). — ^b) Ś₁
सहसा; B₁ सर्वतो; D₃ ते सहा (for सहिता). S (except
G₃) सहिताः शक्रमब्रुवन्. — ^d) G₁ जहि शक्राशुभं चिरात्.

14 ^a) Ś₁ K₁. 2 विहंस्ये; T₁ G₁. 4 निहिं (for निहं).
— ^b) K₃ D₁ महेंद्रो; B Dn D₄. 6 G₃ देवेन्द्रो; T₂ अन्येंद्रो
(for अद्येन्द्रो). Ś₁ K₁. 2. 4 न; B₂ वै (for स्यं). Ś₁ K₂
भविष्यसि. — D₂ om. 14^{cd}. — ^c) K₂. 3 B₁. 3. 4 D₆
D₄-6 G₃ त्रैलोक्ये (for 'क्यं). T G₁. 2. 4 च (for सं). M
त्रैलोक्यस्य निगृह्यास्मान्. — ^d) K₄ Dn₁. n₃ D₁. 4. 6 T₂
G₃ बल (for 'बलः).

15 T₁ om. (hapl.) 15^{ab}. — After 15^{ab}, B₃ ins.
1065*. — ^c) B₁ भूतानां; G₂ लोकस्य (for लोकानां).
— K₂ B₂. 4 D (except D₁-3. 5) G₃ ins. after 15; B₃,
after 15^{ab}:

1065* न बालमुत्सहे हन्तुमिति शक्रः प्रभाषते ।
तेऽब्रुवन्नास्ति ते वीर्यं यत एवं प्रभाषसे ।

16 ^a) K₃ D₆ T₂ [अ]पि; D₂ नि; D₃ [आ]शु; T₁ G₁
[अ]प- (for [अ]भि-). — ^b) T₁ G₁ सर्व- (for स्कन्दं). D₆
स्कन्दस्य लोकमातरः. — ^c) T₁ वीर्याद्; G₄ वीर्यं (for
'वीर्या'). D₆ घ्नत; T₂ G₄ यातु (for घ्नन्तु). Ś₁ K₂ शरैस्
(for चैनं). — ^d) K₃ M तु (for च). T₁ G₁ यथा ययुः;
T₂ G₂. 4 यथातथं (for च ता ययुः).

17 Ś₁ K₁ D₂ om. (hapl.) 17. — ^b) K₂-4 D₆

D₁. 3 G₂. 4 तदा; T₂ ततः (for तु ताः). — ^c) K₃ D₃ T
G₁ [ए]व; D₆ [इ]दं; D₅ [ए]तत्; G₄ [ए]नं (for [ए]वं).
— T₁ G₁ गताः (for ययुः). — After 17, T₁ G₁
read 3. 216. 1^a-3^d (omitting them in their proper
place).

18 ^a) K₄ B₁-3 Dn D₁. 4. 6 G₃ चैनं (for चापि). Ś₁
K₁. 2 अस्माभिः (for अस्माकं). — ^b) K₁ वीरः; K₂ B D
(except D₁-3. 5) G₃ भव (for अस्माभिर्). Ś₁ K₁. 4 D₁-3
कृतो बली; K₂ B D₆ Dn D₄. 6 G₃ महाबलः; K₃ D₆ कृतां
(D₆ तौ) जलिः (for धृतं जगत्). — D₁ om. (hapl.)
18^c-19^d. — ^c) K₁ नन्दत (for नन्दस्व). T G₁. 2. 4
अभिनन्द ततः (T₁ G₁ नन्दत ताः; T₂ नन्दत तु ताः) सर्वाः.
— ^d) K₃ D₂ प्रस्तुताः; K₄ (m as in text) प्रजासु; G₁ स
तु ताः; G₂-4 प्रस्तुताः; G₂. 4 M स्नेहविक्रवाः. — After 18,
B₁. 3 (both marg.) Dn D₄. 6 G₃ ins.:

1066* तासां तद्वचनं श्रुत्वा पातुकामः स्नानप्रभुः ।

19 D₁ om. 19 (cf. v. 18). — ^b) D₆ कामः (for
कामान्). Ś₁ K₁. 2 D₆ वै; K₃ D₂. 3 च (for सं). — ^d)
T₁ G₂. 4 M₁ बलिनं (for 'नां). D₆ वरं (for बली). B₄
पुरतः पितरं बली.

20 ^b) K₃. 4 D₁-3. 5 तु; B₄ D₆ च; S (except G₃)
तं (for ह). — ^c) Ś₁ K₁. 2 D₁ 'वज्र्य (for 'वार्यं). D₁
'त्मानं (for 'सेनं). — ^d) G₁ ततः; G₂ तथा; G₄ स्थिरः
(for स्थितः). Ś₁ K₁. 2 चिरं; K₃. 4 D₃. 5 T₁ M स्थिरः;
B₁. 3 D₆ Dn D₄. 6 G₃ शिवः; D₂ [अ]मितः (for स्थिरम्).
B₂. 4 रक्षमाणास्तु तत् (B₄ 'णास्ततः) स्थिताः; D₁ पुत्रवत्पर्य-
रक्षत (= 22^d); T₂ रक्षमाणा व्यतस्थिर.

21 ^a) D₁ तनुः; D₂ चैव (for या तु). — ^c) B Dn
D₄. 6 G₃ स्व- (for सा). — ^d) K₂ [अ]भिरक्षतः; T G₁. 4
द्वारक्षत (for [अ]भ्यरक्षत).

लोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा लोहितभोजना ।

परिष्वज्य महासेनं पुत्रवत्पर्यरक्षत ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

२१६

मार्कण्डेय उवाच ।

ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।

हुताशनश्चुखाश्चापि दीप्ताः पारिषदां गणाः ॥ १

एते चान्ये च बहवो घोरास्त्रिदिववासिनः ।

परिवार्य महासेनं स्थिता मातृगणैः सह ॥ २

संदिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेप्सुः सुरेश्वरः ।

आरुह्यैरावतस्कन्धं प्रययौ दैवतैः सह ।

विजिघांसुर्महासेनमिन्द्रस्तूर्णतरं ययौ ॥ ३

उग्रं तच्च महावेगं देवानीकं महाप्रभम् ।

विचित्रध्वजसंनाहं नानावाहनकार्मुकम् ।

प्रवराम्बरसंवीतं श्रिया जुष्टमलंकृतम् ॥ ४

विजिघांसुं तदायान्तं कुमारः शक्रमभ्ययात् ।

विनन्दन्पथि शक्रस्तु द्रुतं याति महाबलः ।

संहर्षयन्देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजम् ॥ ५

C. 3. 14374
B. 3. 227. 7
K. 3. 228. 35

22 ^b) Ś1 K Dc D1. 3. 5 सह मातृगणेन तु (Ś1 K1. 2 ह). — ^c) D1 'स्मानं (for 'सेनं). — ^d) K3 D3 M2 परि-
रक्षत; T3 समभाषत (for पर्यं).

23 T1 G1. 2. 4 read 23 after 3. 217. 8 (cf. v.l. 17).
— ^a) Ś1 K2. 3 D1-3 T1 M नैगमेशः (Ś1 K3 T1 M2 'षः;
M1 'पुः); T3 G1. 2. 4 ततश्चैनं (for नैगमेयः). — ^b) Ś1
महाप्रजः; K3 बहुव्रजः; K4 बहुव्रजः (for 'प्रजः). — ^c)
B1 शैलस्तं; T3 'स्य (for 'स्थं). — ^d) = (var.) 3. 31.
36^d. K3 T2 बालः (for बालं).

Colophon om. in T G1. 2. 4. — Major parvan: Ś1
K3 Dn3 आरण्य. — Sub-parvan: K3. 4 B1-3 Dc1 Dn
D3-6 G3 (all om. sub-parvan name) mention only
आंगिरस. — Adhy. name: B3 Dn D4. 6 G3 स्कन्दोत्पत्तिः;
B3. 4 Dc1 कुमारोत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words
or both): Dn1. n3 225; Dn2 224; D1 228; M (M2
inf. lin.) 218 (M3 orig. 220). — Śloka no.:
Dn1. n3 D6 29; Dn2 28; D1 24.

216

1 T G1. 2. 4 om. the ref. T1 G1 read 1^a-3^d after
3. 215. 17. T3 om. 1^a-3^d. — ^a) K1. 3 D1. 2. 5 चोपं;
G2 M सोमं (for सोपं). — ^b) B1 मातरश्चर्यस्तथा. — ^c)
B Dn D4. 6 G3 चैव (for चापि). — ^d) K4 B1. 2 Dn

D1. 4. 6 G3 दसाः. D1. 2. 4. 6 T1 G1. 2. 4 पारिषदा. Dc
गणैः. Ś1 K1. 2 दीप्ताक्षाः (K2 'ख्याः) पार्षदां गणाः; B4
दीप्ताः सर्वे सपार्षदाः.

2 For T G1 cf. v.l. 1. — ^b) K1-3 'नादिनः (for
'वासिनः). — ^d) Ś1 K1-3 D1-3. 5 भूतं (for मातृ).

3 For T G1 cf. v.l. 1. G2 M om. (hapl.) 3^{abed}.
— ^a) T1 विषयं (for विजयं). — ^b) B3 विजयेच्छुः. B4
T1 G1. 4 पुरंदरः (for सुरं). — ^c) Ś1 K D1. 3 [पिरावणं].
— After 3^{cd}, K3 B D (except D1. 3; D3 marg.) G3 ins.:
1067* आदाय वज्रं बलवान्सर्वैर्देवगणैर्द्रुतः ।

— ^f) Ś1 K B1. 3. 4 Dc D1-3. 5 तदा (K3 तथा) (for
ययौ).

4 ^a) B2-4 Dn T1 G1. 3 तं च; B1 T3 तस्य (for तच्च).
B1-3 Dn D4. 6 G3 'नादं; T1 'देवं (for 'वेगं). — ^b)
B1. 3 'भुज (for 'प्रभम्). — Ś1 K1. 3 om. 4^{cd}.

5 ^a) B4 विजयेप्सुं. K1. 4 B1-3 D (except D1. 2. 5)
G3 तमायांतं. — ^b) K3. 4 B D (except D1-3) G3 अन्व-
यात्; T3 अन्वियात् (for अभ्यं). — ^c) K4 B4 D1-3. 5
M1 विनदन्. B1-3 Dn D4. 6 G3 पार्यं; T1 G1 परि (for
पथि). B1-3 Dn D4. 6 G3 देवेशो (for शक्रस्तु). T2 स
वियत्पथि शक्रस्तु; G2. 4 वियत्पतिः स शक्रस्तु. — ^d) D3
हंतुं; T1 G1 रौद्रे; T3 श्रुतं (for द्रुतं). G2. 4 आयान् (for
याति). T M3 'बलं (for 'बलः). — ^e) Ś1 Dc1 D3 स
हर्षयन्. T3 'गणान् (for 'सेनां).

6 ^c) B Dn D4. 6 T1 G3 अथ; M1 अमि; M2 अपि

C. 3. 14375
B. 3. 227. 8
K. 3. 228. 36

संपूज्यमानस्त्रिदशैस्तथैव परमर्षिभिः ।
समीपमुपसंप्राप्तः कार्तिकेयस्य वासवः ॥ ६
सिंहनादं ततश्चक्रे देवेशः सहितः सुरैः ।
गुहोऽपि शब्दं तं श्रुत्वा व्यनदत्सागरो यथा ॥ ७
तस्य शब्देन महता समुद्रूतोदधिप्रभम् ।
बभ्राम तत्र तत्रैव देवसैन्यमचेतनम् ॥ ८
जिघांसुनुपसंप्राप्तान्देवान्दृष्ट्वा स पावकिः ।
विससर्ज मुखात्कुद्धः प्रवृद्धाः पावकार्षिणः ।
ता देवसैन्यान्त्यदहन्वेष्टमानानि भूतले ॥ ९
ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ।
प्रच्युताः सहसा भान्ति चित्रास्तारागणा इव ॥ १०
दह्यमानाः प्रपन्नास्ते शरणं पावकात्मजम् ।

देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्तिमुपागताः ॥ ११
त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रोऽभ्यवाप्तुजत् ।
तद्विसृष्टं जघानाशु पार्श्वं स्कन्दस्य दक्षिणम् ।
विभेद च महाराज पार्श्वं तस्य महात्मनः ॥ १२
वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य संजातः पुरुषोऽपरः ।
युवा काञ्चनसंनाहः शक्तिवृग्दिव्यकुण्डलः ।
यद्वज्रविशनाज्जातो विशाखस्तेन सोऽभवत् ॥ १३
तं जातमपरं दृष्ट्वा कालानलसमद्युतिम् ।
भयादिन्द्रस्ततः स्कन्दं प्राञ्जलिः शरणं गतः ॥ १४
तस्याभयं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तम ।
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशा वादित्राण्यभ्यवादयन् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

(for उप-). B₄ संप्राप्त्य. — ^a) T G₁. 2. 4 M वद्धि(T₁ G₁. 2. 4 'हेः)पुत्रस्य वा'. — After 6, D₈ ins.:

1068* अथ दृष्ट्वा स्थितं स्कन्दं श्वेतस्याग्रे महागिरिः ।

7 ^b) B₁. 4 Dn T₂ G₁. 8. 4 सहितैः; T₁ त्रिदशैः (for सहितः). — ^c) T₁ G₁ तत् (for तं). — ^d) D₈ व्यनदत्; T₁ स नदत्.

8 ^a) K₄ तेन; S (except G₃ M₁) अस्य (for तस्य). — ^b) K₂. 3 B₃. 4 Dn D₁. 2. 4. 6 'द्रूतो' (for 'द्रूतो'). — ^c) T₁ प्रभूतं (for बभ्राम). — ^d) S (except G₃) समंततः (for अचेतनम्).

9 ^a) K₄ B₄ अथ; D₈ अनु; M₂ इह (for उप-). — ^b) D₈ दृष्ट्वा देवान् (by transp.). — ^c) Ś₁ K₁. 2 सहसा (for प्रवृद्धाः). — ^d) Dc₁ D₂. 4 तदैव; T₁ तदैव (for ता देव-). B₄ T₁ G₁ [अ]दहद्; T₂ [अ]पतन् (for [अ]दहन्). Ś₁ K Dn D₁. 8. 6 अदहद्देवसैन्यानि. G₂ सा देवसेना न्यपतत्. — ^f) Ś₁ K₁. 2. 4 Dn D₁. 2 वेपं; K₃ B Dc D₈-6 G₃ चेष्टं (for वेष्टं). G₂ वेष्टमाना महीतले.

10 G₁ om. 10^{ab}. — ^a) M₂ प्रदीप्तशिरसो देहाः. — ^c) K₂ याति; Dc आंताः (for भान्ति). — ^d) K₄ D₂. 3 दिवं; B Dc Dn D₁. 4. 6 G₃ व्यस्तां (for चित्रां).

11 ^a) K₄ ययुस्तं; D₂ प्रदीप्तास् (for प्रपन्नास्). — ^c) D₁ देवं (for देवा).

12 ^a) D₂. 3 तदा (for ततः). S (except G₃) शक्रो (for स्कन्दे). — ^b) T₁ G₁. 2. 4 M स्कन्दे; T₂ तस्मै (for

शक्रो). B₁-3 Dn D₄. 6 G₃ न्यपातयत्; Dc [S]भ्यपातयत्; T₁ G₁. 2. 4 M₂ त्ववाप्तुं; T₂ ह्यवाप्तुं; M₁ व्यवाप्तुं (for [अ]भ्यवाप्तुं). — T₁ om. 12^c-13^f; T₂ om. 12^{ef}.

13 T₁ om. 13 (cf. v.l. 12). — ^b) B₁ जज्ञेय; D₄. 6 स जातः (for सं). K₄ परः (for [अ]परः). — ^d) Ś₁ K₂. 3 D₈ M 'भृद्'; K₁ D₄ G₄ 'ष्टद्' (for 'ष्टर्'). M₂ वज्रं (for दिव्यं). — ^e) D₁ 'व्यसनां'; D₂. 3 (sup. lin. sec. m.) G₃ 'विशिखां' (for 'विशनां'). T₂ G₁ यः स्वबंधु(G₁ सवज्र-विनाशात्).

14 ^a) K₄ B₂ Dn D₁. 4. 6 G₁. 8 सं (for तं). T₁ परमं; G₁ पुरुषं (for अपरं). — ^b) T₁ G₁ विशाखं च (for कालानल-). B₁ महाप्रभं; G₁ महाद्युति (for समद्युतिम्). — ^c) Dn तु तं (for ततः)!

15 ^b) K₂. 4 Dn D₁. 5. 6 G₃ सत्तमः. M ससैन्यस्य समंततः. — ^d) Ś₁ K₁. 3 [अ]भिवादयन्.

Colophon om. in T G₁. 2. 4. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 Dn₂ आरण्य. — Sub-parvan: K₃. 4 B₁-3 Dc Dn D₁. 2. 4-6 G₃ M₂ (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — Adhy. name: B₂ स्कंदोत्पत्तिः; B₄ Dc कुमारोत्पत्तिः; M₂ विशाखोत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁. n₃ 226; Dn₂ 225; D₁ 229; M (M₂ inf. lin.) 219 (M₂ orig. 221). — Śloka no.: Dn₁. n₃ D₁ 18; Dn₃ 19.

२१७

मार्कण्डेय उवाच ।

स्कन्दस्य पार्षदान्धोराञ्मृणुष्वद्भुतदर्शनान् ।
 वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य जजुस्तत्र कुमारकाः ।
 ये हरन्ति शिशूञ्जातान्गर्भस्थांश्चैव दारुणाः ॥ १
 वज्रप्रहारात्कन्याश्च जज्ञिरेऽस्य महाबलाः ।
 कुमाराश्च विशाखं तं पितृत्वे समकल्पयन् ॥ २
 स भूत्वा भगवान्संख्ये रक्षंश्छागमुखस्तदा ।
 वृतः कन्यागणैः सर्वैरात्मनीनैश्च पुत्रकैः ॥ ३
 मातृणां प्रेक्षतीनां च भद्रशाखश्च कौशलः ।
 ततः कुमारपितरं स्कन्दमाहुर्जना भुवि ॥ ४

217

1 T G₁. 2. 4 om. the ref. — ^a) K₄ B D G₃ M₃ स्कन्दपारिपदान् (for 'स्य पार्षदाञ्'). ¹ K₁. 2 देवाञ् (for घोराञ्). — ^b) T₂ G₂. 4 दृष्ट्वा च (for मृणुष्व). M 'विक्रमान्' (for 'दर्शनान्'). — ^c) S (except G₃) देवस्य (for स्कन्द). — ^d) K₃ जजुस्तस्य; T₁ G₁ जातास्तत्र; M जज्ञिरेस्य (for जजुस्तत्र). — ^e) ¹ S₁ हरन्तः; K₃ हरन्ते. B₁ शिशूञ्जातान्ये हरन्ति. — ^f) D₅ अपि (for चैव). K₄ Dc D₂. 3 दारुणान्.

2 ^a) T₂ G₄ M अन्यां (M₃ 'न्या')श्च (for कन्याश्च). — ^b) M जजुः कन्या (for जज्ञिरेऽस्य). — ^c) K₄ Dn D₄. 6 G₃ कुमारस्ते; T₁ G₁ M 'रस्य; G₂. 4 'रः स. ¹ S₁ K₂ D₂ विशाखश्च (for 'खं तं). B ते; Dc Dn D₃. 6 G₃ च; T₁ G₁. 2. 4 M तु (for तं). — ^d) S (except G₃) पुत्रत्वे (for पितृ). B Dc M पर्यं; G₂. 4 समकल्पयत्. ¹ S₁ K₂ तं पितृत्वेभ्यकल्पं; K₃ D₁-3. 5 पितृ (D₂. 3 [before corr.] पुत्र)त्वेनाभ्यकल्पयन् (K₃ D₂. 3 'यत्).

3 ^a) ¹ S₁ K D₁-3. 5 तं (D₂. 3 तत्) श्रुत्वा (for स भूत्वा). K₃ सांख्ये; Dc शाखो; T₁ G₂. 4 M संखे (for संख्ये). — ^b) K₁ 'मुखाः; D₄. 6 G₃ 'मुखं; T₁ 'मुखान् (for 'मुखः). D₃ (m as in text) T₂ G₂. 4 तथा (for तदा). — ^d) K₃ आत्मवीर्यैश्च; K₄ B₂. 4 Dc Dn D₄. 6 T₂ G₃ M आत्मवीर्यैः सह (T₂ चैव; M च स-); B₁. 3 आत्मवीर्यैः स-; D₅ T₁ G₂. 4 आत्मनीर्यैश्च; G₁ 'कीर्यैश्च.

4 ^a) Dc D₁-3. 5 प्रेक्षमाणानां; T₁ G₁. 2. 4 प्रेषितानां च;

रुद्रमग्निमुमां स्वाहां प्रदेशेषु महाबलाम् ।

यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः ॥ ५

यास्तास्त्वजनयत्कन्यास्तपो नाम हुताशनः ।

किं करोमीति ताः स्कन्दं संप्राप्ताः समभाषत ॥ ६

मातर ऊचुः ।

भवेम सर्वलोकस्य वयं मातर उत्तमाः ।

प्रसादात्तव पूज्याश्च प्रियमेतत्कुरुष्व नः ॥ ७

मार्कण्डेय उवाच ।

सोऽब्रवीद्वाढमित्येवं भविष्यध्वं पृथग्विधाः ।

अशिवाश्च शिवाश्चैव पुनः पुनरुदारधीः ॥ ८

M प्रेक्षतां चैव (for 'तीनां च). — ^b) D₁-3 रुद्रं (for भद्रं). B T₁ G₁. 2. 4 M तु; T₂ स्स (for च). B Dc कौ- (Dc को)शले; T₁ G₁. 2. 4 M कोमलैः; T₂ G₂ कोमलः (for कौशलः). — ^c) ¹ S₁ K₂ Dn₁. n₂ T₁ G₁. 2. 4 कुमारं; B₁ कुमारी- (for कुमार-). T₁ G₁. 2. 4 संजातं (for पितरं).

5 ^a) ¹ S₁ K₁ अग्निमुखा; B₂. 4 Dn₁ M₃ 'मुखां (for अग्निमुमां). T₂ स्कन्दं (for स्वाहां). — ^b) ¹ S₁ K₃ 'बलात्; K₁ B Dc Dn D₁. 4. 6 G₃ 'बलं; K₃ D₂. 3 'बलान्; K₄ 'बल; T₂ G₂ 'बलाः; G₁ 'बलः. — ^c) D₂. 3 यजन्ते (for यजन्ति). — ^d) ¹ S₁ K₃ महाबलाः; K₁ महाजनाः; D₁ तदा जनाः; T₁ सभाजनाः (for सदा जनाः).

6 ^a) K₃ B₁ Dc T₁ G₁ एतासु; T₂ यस्तासु; M₁ यास्तां (for यास्तासु). — ^b) K₁. 2 तपो (for तपो). — ^c) T₁ कुर्मिति च (for करोमीति). K₃ Dc D₁-3. 5 स्कन्दः (for स्कन्दं). G₁ किं कुर्मिति द्विजाः स्कन्दं; G₂ किकराः स्मेति ताः स्कन्दं. — ^d) D₅ ताः (for सं). ¹ S₁ K₁. 2 संवभाषिरे; T₂ [अ]र्थमभाषत (for समभाषत). The reading समभाषयन् of some old printed ed. was not found in any of the MSS. collated !

7 D (except D₁-3. 5) G₃ कुमार्यः (for मातरः). — ^b) Dn D₄. 6 G₃ मातरो वयमुत्तमाः.

8 All MSS. om. मार्कण्डेय उ! — ^a) ¹ S₁ K₂ S (except G₃) [ए]व (for [ए]वं). — ^b) K₁. 2 भविष्यथ (for 'ध्वं). — T₂ (which om. 8^{cd}) reads 3. 215. 18-23 (with colophon) after 8^{ab}. — ^c) M चेति (for चैव). K₄ Dn D₄. 6 G₃ शिवाश्चैवाशिवाश्चैव. — After 8, T₁ G₁. 2. 4

C. 3. 14395
B. 3. 228. 9
K. 3. 228. 57

C. 3. 14395
B. 3. 228. 9
K. 3. 229. 1

ततः संकल्प्य पुत्रत्वे स्कन्दं मातृगणोऽगमत् ।
काकी च हलिमा चैव रुद्राथ बृहली तथा ।
आर्या पलाला वै मित्रा सप्तैताः शिशुमातरः ॥ ९
एतासां वीर्यसंपन्नः शिशुर्नामातिदारुणः ।
स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयंकरः ॥ १०
एष वीराष्टकः प्रोक्तः स्कन्दमातृगणोद्भवः ।
छागवक्त्रेण सहितो नवकः परिकीर्त्यते ॥ ११

पष्ठं छागमयं वक्त्रं स्कन्दस्यैवेति विद्धि तत् ।
षट्शिरोभ्यन्तरं राजन्नित्यं मातृगणार्चितम् ॥ १२
पण्णां तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्दयते ।
शक्तिं येनासृजदिव्यां भद्रशास्त्र इति स्म ह ॥ १३
इत्येतद्विविधाकारं वृत्तं शुक्लस्य पञ्चमीम् ।
तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं पष्ठ्यां जनाधिप ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

२१८

मार्कण्डेय उवाच ।

उपविष्टं ततः स्कन्दं हिरण्यकवचस्रजम् ।

हिरण्यचूडमुकुटं हिरण्याक्षं महाप्रभम् ॥ १
लोहिताम्बरसंवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम् ।

read 3. 215. 23, followed by a colophon (*adhy. no.*: T₁ G₁ 218; G₂. 4 220) and by the ref. मार्कण्डेयः.

9 ^a) G₁ मातः (for ततः). K₂. 3 संकल्प-; S (except G₃) प्रकल्प्य (for सं). — ^b) T₂ गणागमन् (for गणो-
Sगमत्). Ś₁ K D₂. 3. 5 तदा (for [अ]गमत्). — ^c)
M काकी (for काकी). Ś₁ हिमिला; K₁ मिहिला; K₂
मिहिला; K₃ D₁-3. 5 हलिमा; B₁ हलिना. — ^d) K₁. 4
D₁-3. 5 भद्रा च (K₁ D₅ [अ]थ); K₃ रुद्रा च; B Dc Dn
D₄. 6 G₃ मालिनी; M रुद्राथ (for रुद्राथ). Ś₁ पृथला;
K₁. 4 D₁-3. 5 वृषला; K₂ प्रखला; K₃ पृषता; B Dc Dn
D₄. 6 G₃ वृद्धिना (Dc₁ Dn D₆ ता; Dc₂ मा; D₄ G₃ ला)
(for बृहली). T G₁. 2. 4 माता चैव (T₂ G₂. 4 चाथ) हली
तथा. — ^e) Ś₁ K₁. 2 आर्या पलाला. T आर्यावला वा (T₂
या) वै धात्री (T₂ 'या); G₁ आर्यावला तथा धात्री; G₂. 4
आर्या वाला च धात्री च. — ^f) M₁ शिव (for शिशु).

10 Ś₁ D₂ om. 10. — ^e) K₃ Dc G₁. 4 स्कन्दः प्रसा-
दजः. — ^d) M₁ महाप्रभः (for भयं).

11 ^a) D₂ एकवीरो (for एष वीर). T₁ G₁ वीर्यो-
(G₁ 'रो)ष्टमः; T₂ वीराष्टके. — ^b) G₂ स्कन्दो (for स्कन्द).
Ś₁ K D₁-3. 5 गणोद्भूतः; M 'गणोद्भवः (for गणोद्भवः).
— ^c) T₂ एक (for छाग). — ^d) T₁ G₁ M नवमः (for
'कः). K₁. 2 T₁ G₁ 'कीर्तितः (for 'कीर्त्यते). T₂ G₂. 4
महासेनः प्रकीर्त्यते.

12 ^a) Ś₁ इष्टं; T₁ पष्ठ्यां (for पष्ठ). T₁ च गमयद्;
M₂ जगाम यं (for छागमयं). — ^b) Ś₁ Dc₁ G₁ [इ]व (for

[ए]व). B₃m T₂ G₁. 2. 4 विद्धि तं; T₁ G₁ वधितं. — ^e)
Ś₁ K₂ 'शिरोभ्यन्तरा; Dc 'शिरोभ्यन्तरं; T G₁. 2. 4 पण्णाम-
भ्यन्तरं (T₂ 'रा); M₂ षट्भिराभ्यन्तरं. — ^d) T₁ G₁. 2. 4 M
यत्तु (T₁ G₁ 'त्तं); T₂ यत्तु. K₄ B₁ 'न्वितं; S (except
G₃) 'श्रितं (for 'चितम्).

13 ^b) M शिरसाम् (for शीर्षाणाम्). Ś₁ K₁-3 Dc
D₁-3. 5 दृश्यते; T₂ G₂. 4 शस्त्रं (for शब्द). — ^d) D₅
'शीर्षः; S (except G₃) 'शास्त्राम् (for 'शास्त्र).

14 ^a) K₁. 4 Dn₃ D₁ इत्येवं; B₁ इत्येवं; Dc इत्येतं.
— ^b) K₂ Dc D₃. 4 पंचमी (for 'मीम्). — ^c) Ś₁ K₂. 3
D₃ तत्तु (for तत्र). T G₁. 2. 4 M घोरं महद्यु (M₁ महाद्यु)द्धं.
— ^d) G₁ ततः; M₂ वृद्धं (for वृत्तं). Ś₁ K₁-3 Dc D₁-3. 5
नरा (for जना).

Colophon om. in T₁ G₁. 2. 4. — Major parvan:
Ś₁ K₂ Dn₂ T₂ आरण्य. — Sub-parvan: K₃. 4 B Dc
Dn₁. n₃ D₁-6 G₃ (all om. sub-parvan name) mention
only आंगिरस. — Adhy. name: Dn D₄. 6 G₃ M₂ कुमार-
रोत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words, or both): Dn₁
(marg.). n₃ 227; Dn₂ 226; D₁ 230; T₂ 218; M
(M₂ inf. lin.) 220 (M₂ orig. 222). — Śloka no.:
Dn₁. n₃ 14; Dn₃ D₁ 15.

218

1 ^a) B₁. 2 Dn D₄. 6 G₃ तु तं (for ततः). — ^b) B₄

सर्वलक्षणसंपन्नं त्रैलोक्यस्यापि सुप्रियम् ॥ २
 ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुण्डलम् ।
 अभजत्पद्मरूपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ॥ ३
 श्रिया जुष्टः पृथुयशाः स कुमारवरस्तदा ।
 निषण्णो दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी ॥ ४
 अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलम् ।
 इदमाहुस्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षयः ॥ ५
 हिरण्यवर्णं भद्रं ते लोकानां शंकरो भव ।
 त्वया पद्मात्रजातेन सर्वे लोका वशीकृताः ॥ ६
 अभयं च पुनर्दत्तं त्वयैवैषां सुरोत्तम ।
 तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्याभयंकरः ॥ ७
 स्कन्द उवाच ।
 किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधनाः ।

कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥ ८
 ऋषय ऊचुः ।
 इन्द्रो दिशति भूतानां बलं तेजः प्रजाः सुखम् ।
 तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्दायान्सुरेश्वरः ॥ ९
 दुर्वृत्तानां संहरति वृत्तस्थानां प्रयच्छति ।
 अनुशास्ति च भूतानि कार्येषु बलमृद्धनः ॥ १०
 असूर्ये च भवेत्सूर्यस्तथाचन्द्रे च चन्द्रमाः ।
 भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्यापश्च कारणैः ॥ ११
 एतदिन्द्रेण कर्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् ।
 त्वं च वीर बलश्रेष्ठस्तस्मादिन्द्रो भवस्व नः ॥ १२
 शक्र उवाच ।
 भवस्वेन्द्रो महाबाहो सर्वेषां नः सुखावहः ।
 अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तुरूपोऽसि सत्तम ॥ १३

C. 3. 144.14
 B. 3. 229.13
 K. 3. 229.20

सुवर्णः; S (except G₃) आमुक्त (for हिरण्य-). B₂ 'कव-
 चावृतं (for 'कवचस्रजम्). — K₃ om. 1^{cd}. — °) D₃ M₁
 'चूडा (for 'चूड-). Ś₁ K (K₃ om.) D₁₋₃. 5 वलयं; S
 (except G₃) 'मकुटं (for 'मुकुट-). — °) K₄ हिरण्याख्यं;
 D₅ लोहिताक्षं. Ś₁ K (K₃ om.) Dc D₁₋₃. 5 महाबलं;
 G₁ 'द्युति.

2 °) B₄ D₁ G₂. 4 'हरं (for 'रमम्). — °) B₂. 3
 'संपूर्ण- — °) K₂ सुप्रभं (for 'प्रियम्).

3 °) Ś₁ K₁₋₃ B_{1m} Dc D₁₋₃. 5 M₁ पद्महस्ता श्रीः;
 T₂ 'निलया.

4 °) Ś₁ पृथुवक्षाः; K₁. 2 पृथ्वाजुष्टः; T₂ श्रिया स्पृष्टः
 (for श्रिया जुष्टः). — °) Ś₁ K₁. 3 B₁. 3 Dc D₂. 4. 6 G₁
 M सु (for स). Ś₁ K₂ 'तरस्; T₁ G₁ M₁ 'वपुस् (for
 'वरस्). Ś₁ K₁. 2 B₂ T₁ तथा (for तदा). B₄ G₂. 4
 कुमारो वरदस्तदा. — °) T G₂. 4 M ददशे (for दृश्यते).
 — °) K₄ D₂. 3 पूर्णं (for पौर्ण-). K₃ B₂. 4 D₂. 5 T
 G₁. 2. 4 M₁ शशी यथा (by transp.); M₂ इवोदुराद.

5 °) K₂ G₂. 4 'त्मानं (for 'त्मानो). — °) B₂ D₂
 चैव (for तत्र).

6 Before 6, N (except Ś₁ K₁; B₁. 3 marg.) G₃
 ins. ऋषय ऊचुः (resp. ऋषयः). — °) K₄ B₁₋₃ D (except
 D₁₋₃. 5) G₃ 'गर्भः; T₁ G₁ 'रूप (for 'वर्ण-). — °) Ś₁ K₂
 यत्तात (for पद्मात्र-). — °) K₁. 2 B₁. 3. 4 Dc D₂. 3
 D₃. 5. 6 T₁ सर्व- (for सर्व-). D₂ G₂. 4 सर्वलोको 'कृतः; T₂
 सर्वं लोकं 'कृतं.

7 °) B₁ चै; M₁ तु (for च). D₅ पुरा (for पुनर्-).
 T₁ G₁ दत्त्वा (for दत्तं). — °) D₃ त्वया चैषां; T₁ एतैरेषां;
 G₁ स्वमेवैषां (for त्वयै-). Ś₁ K₂ सुरेश्वर (for सुरो-). — °)
 Ś₁ K₂₋₄ Dc D₁₋₃. 5 तत (for तस्माद्). — °) Ś₁ K
 D₁₋₃. 5 हिताय वै (for [अ]भयंकरः).

8 °) G₄ 'भूतानां (for 'लोकानां). — °) S (except
 G₃) सर्वान् (for नित्यं).

9 °) B₁₋₃ D (except D₁₋₃. 5) G₃ दधाति (for
 दिश-). — °) K₁. 2. 4 B₁. 2. 4 Dc D₂ D₄₋₆ G₃ प्रजाः;
 D₁ प्रजां; T₁ प्रियं (for प्रजाः). — °) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃. 5
 प्रजां; T₁ G₁. 2 इष्टं (for तुष्टः). B₂ यथा; D₁. 5 G₂. 4 तदा;
 T G₁ सदा (for तथा). B₄ तुष्टः प्रजां द्युतिश्चैव. — °) Ś₁
 K₁. 2 सर्वा मायाः; B Dc D₂ D₄₋₆ G₃ M सर्वान्कामान्; D₂
 सर्वदा च; D₃ सर्वथायं; T₁ सर्वदायान्; T₂ सर्वान्देवान्; G₂
 सर्वान्देवान्. Ś₁ K₁ सुरेश्वर; B₄ सुरोत्तम.

10 °) B₂ G₃ व्रतं; B₄ वृत्ति- (for वृत्-). — °) T₁
 G₁. 4 हि (for च). Dc भूतात्मा (for 'नि). — °) Ś₁
 K₁. 2 कालेषु.

11 °) Ś₁ K Dc D₂ D₃. 4. 6 G₃ [अ]भवत् (for
 भवेत्). D₅ सूर्ये च स भवत्सूर्यः. — °) Dc 'चन्द्रेण; M₁
 'चन्द्रेण (for 'चन्द्रे च). — °) K₄ च कारणे; T₁ G₁. 2. 4 M
 च खं तथा; T₂ चकार वै.

12 °) T₂ इन्द्रो हि (for इन्द्रेण). D₅ वर्तव्यं (for क-).
 — °) G₁ M₁ इन्द्रो (for इन्द्रे). D₅ च (for हि). B₄ Dc
 परमं (for विपुलं). — °) K₃ G₂ M₁ वीर्य- (for वीर).

C. 3. 14415
B. 3. 229. 14
K. 3. 229. 21

स्कन्द उवाच ।

शाधि त्वमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजये रतः ।

अहं ते किंकरः शक्र न ममेन्द्रत्वमीप्सितम् ॥ १४

शक्र उवाच ।

बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीञ्जहि ।

अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः ॥ १५

इन्द्रत्वेऽपि स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् ।

आवयोश्च मिथो भेदे प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः ॥ १६

भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वैधमुपेक्ष्यति ।

द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्ववयोस्तथा ।

विग्रहः संप्रवर्तेत भूतभेदान्महाबल ॥ १७

तत्र त्वं मां रणे तात यथाश्रद्धं विजेष्यसि ।

तस्मादिन्द्रो भवानद्य भविता मा विचारय ॥ १८

स्कन्द उवाच ।

त्वमेव राजा भद्रं ते त्रैलोक्यस्य समैव च ।

करोमि किं च ते शक्र शासनं तद्वृणीहि मे ॥ १९

शक्र उवाच ।

यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया ।

यदि वा शासनं स्कन्द कर्तुमिच्छसि मे शृणु ॥ २०

अभिषिच्यस्व देवानां सेनापत्ये महाबल ।

अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ॥ २१

स्कन्द उवाच ।

दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये ।

गोब्राह्मणस्य त्राणार्थं सेनापत्येऽभिषिञ्च माम् ॥ २२

D (except D₂₋₄. ६) G₃ बली (for बल-).

13 Ś₁ K₁. २ B₄ D₆ S (except G₃) इन्द्रः (for शक्रः). — ^a) G₂ भव इन्द्रो. — ^c) Ś₁ K₁₋₃ T₁ G₁. २ अभिषिच्यस्व; G₄ अभ्यषिच्यस्वम्. Ś₁ वै चाद्य; D₁ वै राज्ये; T G₁. २. ४ M चा (G₄ अ) चैव. — ^d) Ś₁ प्राप्तुरूपेपि. Some MSS. सत्तमः.

14 ^a) T₂ G₂ न मे शक्रत्वम्; G₄ न मे इन्द्रत्वम्; M₂ न ममेन्द्रत्वम्. D₁ ईक्षितं (for ईप्सितम्).

15 Ś₁ K D₁₋₃. ६ T G₁. २. ४ इन्द्रः (for शक्रः). — ^a) T G₁. २. ४ [अ]तुलं (for [अ]द्भुतं). — ^b) K₄ देवतानाम्; D₆ तद्देवानाम् (for त्वं देवानाम्). T₁ G₁. २. ४ अरिः. — ^c) D₆ अवज्ञास्यसि. D₆₁ G₂ मा (for मां). — ^d) B₁ तव वीर्येण (by transp.). B₁ संवृताः.

16 ^a) K₄ B₁. २. ४ Dn D₄. ६ G₃ तु; B₃ T₁ G₁ [S]व-; M₁ हि (for Sपि). T₂ corrupt. — After 16^{ab}, S (except G₃) ins.:

1069* त्वत्तेजसावसंयन्ति लोका मां सुरसत्तम ।

— ^c) D₆ भेदैः (for भेदे).

17 ^a) T₂ तथा (for विभो). — ^b) Ś₁ K₁. २ B₃ 'मुपेक्ष्यति; K₃ D₃ 'त्वमेप्यति; T G₁. २. ४ M को द्वैध (T₁ G₁ वै स) मपनेप्यति. — ^c) Ś₁ K B₄ D₆ D₂. ३. ६ द्वैधी* (for द्विधा). D₆ दैवे* (for लोके*). — ^d) Ś₁ K₃ B₁ D₁. २. ६ M तदा; K₄ यथा (for तथा). — ^e) Ś₁ K₂ संप्रपद्येत (for 'वर्तेत). T G₁. २. ४ विग्रहाः 'वर्तेते. — ^f) K₂. ३ D₆₁ D₁. ३ 'बलः; B₃ G₄ 'बलाः.

18 ^a) B₂ अत्र. Ś₁ K₂. ३ D₂. ६ त्वं मा; K₄ मां त्वं (by transp.). T₂ तत्र (for तात). — ^b) K₃ D₆₁ विजे-

ष्यति; D₃ 'ते. — ^c) S (except G₃) त्वमेव (for भवाच्). K₁. ४ B D₁. ४. ६ G₃ एव (for अद्य). — ^d) K₃ भवतां; B₁ विधाता (for भविता). S (except G₃) भव मा च वि*.

19 ^b) Ś₁ D₃ [अ]पि; D₂ [इ]ति (for [ए]व). — ^c) Ś₁ किं करोमि (by transp.). Ś₁ किं च तं; K₂ किं च मे; T₁ किंकरः; T₂ तदहं; G₁. २. ४ M किमहं. B₁ तात (for शक्र). — ^d) G₂. ४ शासनात्. B₁ च (for तद्). T M मां (for मे). K₄ D₆ D₁₋₃. ६ शासनं ब्रूहि तन्मम.

20 K₁. २ B₁. ३. ४ D (except D₂. ३. ६) S इन्द्रः (for शक्रः). — After the ref., B Dn D₁. ४-६ G₃ read 21^{cd}. — ^a) K₃ D₂ शक्यम् (for सत्यम्). — ^b) K₃ G₄ निश्चितं; D₆₁ निश्चयं (for निश्चयाद्). T₂ कांक्षितं (for भाषितं). — ^d) K₄ B₁. ४ D₁ अहंसि (for इच्छसि). D₃ प्रियः (marg. sec. m. कुरु) (for शृणु).

21 ^a) Ś₁ K₁. २ D₆ T₂ G₁. २ अभिषिच्यस्व. — ^b) K₁. ३ B₂₋₄ D₆₁ Dn₁ D₁. ४-६ T₁ G₄ सैन*. K₂. ३ B D₆ Dn₁ D₁₋₄. ६ T₂ G₃. ४ 'बलः. — B Dn D₁. ४-६ G₃ read 21^{cd} after the ref. in 20. — ^d) Ś₁ K D₆ D₁ महायज्ञाः; D₂ 'प्रभो; D₃ G₄ M₁ 'प्रभ (for 'बल). — After 21, Ś₁ ins. an addl. colophon.

22 ^c) D₂. ३ T G₁. २ M₁ गोब्राह्मणानां. K₃ D₁ त्राणार्थं; K₄ D₂. ३ चार्थाय; T₂ रक्षार्थं. B₁₋₃ D₆ Dn D₄. ६ G₃ गो-ब्राह्मणहितार्थाय. — ^d) K₃ B D₆₁ Dn₁. n₂ D₄. ६ सैन*. B₂ [S]भिषिच्यतां.

23 K₃ D₂. ३ om. the ref. — After the ref., G₁ ins.: 1070* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्कन्दस्य बलवृत्रहा ।

मार्कण्डेय उवाच ।

सोऽभिषिक्तो मघवता सर्वैर्देवगणैः सह ।
अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ २३
तस्य तत्काञ्चनं छत्रं ध्रियमाणं व्यरोचत ।
यथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्ममण्डलम् ॥ २४
विश्वकर्मकृता चास्य दिव्या माला हिरण्मयी ।
आबद्धा त्रिपुरघ्नेन स्वयमेव यशस्विना ॥ २५
आगम्य मनुजव्याघ्र सह देव्या परंतप ।
अर्चयामास सुप्रीतो भगवान्गोवृषध्वजः ॥ २६
रुद्रमग्निं द्विजाः प्राहू रुद्रसूनुस्ततस्तु सः ।
रुद्रेण शुक्रमुत्सृष्टं तच्छ्वेतः पर्वतोऽभवत् ।
पावकस्येन्द्रियं श्वेते कृत्तिकाभिः कृतं नगे ॥ २७

ऋषिभिस्तं महासेनं दृष्टो देवगणैः सह ।
सौवर्णे रत्नखचिते तरुणारुणभास्वरे ।
दिव्यासने समास्थाप्य विमलैः पुण्यवारिभिः ।
महासेनं तदा शक्रः सेनापत्येऽभिषिक्तवान् ।

— ^b) T G₁ M₂ सर्व- (for सर्वैर्). — ^c) G₂ ४ तेन; M₂ स्कंदः (for तत्र).

24 ^a) K₄ B₂ Dn D₄ ६ G₃ तत्र (for तस्य). — ^b) T G₁ M व्यराजत; G₂ ४ विराजते (for व्यरो').

25 ^a) T₁ रम्या; T₂ चैव; G₁ दिव्या (for चास्य). — ^b) T G₂ ४ दिव्य-; G₁ रम्या (for दिव्या). — ^d) D₂ रुद्रेण च (for स्वयमेव).

26 ^a) T₂ 'श्रेष्ठ (for 'व्याघ्र). — ^b) Ś₁ K D₂ ६ मात्रा (K₁ sup. lin. पत्न्या) (for देव्या). — ^c) M₂ तनयं लालयामास. — ^d) K₂ वृषभ' (for गोवृष').

27 ^b) Ś₁ 'सूर्यस्तनुस (for 'सूनुस्ततस). Dc च (for तु). — After 27^{ab}, S (except G₂) ins.:

1071* कीर्यते सुमहातेजाः कुमारोऽद्भुतदर्शनः ।
— D₁ om. 27^c-28^d. — ^c) S (except G₂) शुक्रम् (for शुक्रम्). — ^d) B₄ S (except G₂) तेन (T₂ येन) श्वेतो-
भवद्विरिः. — After 27^{cd}, T₁ G₁ M₁ ins.:

1072* तच्छुक्रं भक्षयामास वह्निस्तस्माद्गुहोऽभवत् ।
— G₁ om. 27^c-29^d. — ^c) Ś₁ K₂ D₂ म्रियं (for [ह]न्द्रियं).
— ^f) B₁ Dc कृते; T₂ G₂ धृतं (for कृतं). B₁ युगे (for नगे).

28 D₁ G₁ om. 28 (cf. v.l. 27). — ^c) T₁ गुहं (for ततः). Dc₂ स रुद्रसूनुस्तस्माद्गुहः. — ^d) T₁ ततो (for गुहं).

29 G₁ om. 29 (cf. v.l. 27). — ^b) D₁ ३ ५ T₂ G₂

पूज्यमानं तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः ।
रुद्रसूनुं ततः प्राहुर्गुहं गुणवतां वरम् ॥ २८
अनुप्रविश्य रुद्रेण वह्निं जातो ह्ययं शिशुः ।
तत्र जातस्ततः स्कन्दो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥ २९
रुद्रस्य वह्नेः स्वाहायाः पण्णां स्त्रीणां च तेजसा ।
जातः स्कन्दः सुरश्रेष्ठो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥ ३०
अरजे वाससी रक्ते वसानः पावकात्मजः ।
भाति दीप्तवपुः श्रीमात्रक्ताभ्राभ्यामिवांशुमान् ॥ ३१
कुक्कुटश्चाग्निना दत्तस्तस्य केतुरलंकृतः ।
रथे समुच्छितो भाति कालाग्निरिव लोहितः ॥ ३२
विवेश कवचं चास्य शरीरं सहजं ततः ।
युध्यमानस्य देवस्य प्रादुर्भवति तत्सदा ॥ ३३

वह्निः; T₁ रुद्र; M₁ वह्नेर् (for वह्नि). B₂ यतः; T₂ [S]प्ययं (for ह्ययं). Ś₁ K₂ शुचिः (for शिशुः). — ^c) Ś₁ K₂ ततो (for तत्र). B₄ यतः (for ततः). — 29^d=30^d.

30 Ś₁ K₂ om. (hapl.) 30; D₁ ३ read it in marg. — ^a) T G₂ ४ स्वाहायां. — ^b) K₁ २ तु (for च). K₄ B₁-३ Dn D₂ ४ ६ G₂ भारत (for तेजसा). — ^c) K₁ ततः (for जातः).

31 ^a) Dc₂ T₂ अजरे; T₁ G₁ २ ४ M विरजे (for अरजे). — ^c) K₂ D₂ अति-; T₁ अहो; T₂ G₂ ४ M बभौ (for भाति). K₁-३ B₂ Dc D₂ ३ ५ G₂ M₂ धीमान् (for श्रीमान्). G₁ अतीव शुशुभे श्रीमान्. — ^d) Ś₁ मध्याह्न इव भास्करः; K₂ आजमान इवांशुमान्; T₁ G₁ अनुरक्तो यथांशुं; T₂ मुक्तोऽप्रेयु यथांशुं; M₁ रक्ताभैरिव चांशुं.

32 ^{ab}) D₂ ३ transp. दत्तः and तस्य. — After 32, N G₂ ins.:

1073* या चेष्टा सर्वभूतानां प्रभा शान्तिर्बलं तथा ।

अग्रतस्तस्य सा शक्तिर्देवानां जयवर्धिनी ।

[(L. 1) K₁ D₁ 'लोकानां (for 'भूतानां). Ś₁ K₁ २ D₂ शक्तिर् (for शान्तिर्). — (L. 2) Ś₁ K₁ २ ४ D₂ ३ भय-
नाशिनी (K₄ m as in text); B₁ प्रीतिवर्धिनी (for जय').]

33 ^b) Ś₁ K₂-४ Dn D₁ ४ ६ T₁ G₁ शरीरे (for 'रं). K₄ Dn D₄ ६ T₂ तथा; G₂ M₂ तदा (for ततः). — ^c) Ś₁ K₁-३ Dc D₁ ६ तस्यैव (for देवस्य). — ^d) D₁ T₂ सर्वदा; D₂ नान्यदा (for तत्सदा).

34 ^a) K₄ B₁-३ Dn D₁ ३-६ धर्मो; Dc मेधा; T₁ G₁ वर्म; T₂ G₂ ४ वीर्यं (for वर्म). — ^b) Dc D₂ T₂ G₂ M

C. 3. 14436
B. 3. 229. 35
K. 3. 229. 43

C. 3. 14437
B. 3. 229. 36
K. 3. 229. 44

शक्तिर्वर्म बलं तेजः कान्तत्वं सत्यमक्षतिः ।
ब्रह्मण्यत्वमसंमोहो भक्तानां परिरक्षणम् ॥ ३४
निकृन्तनं च शत्रूणां लोकानां चाभिरक्षणम् ।
स्कन्देन सह जातानि सर्वाण्येव जनाधिप ॥ ३५
एवं देवगणैः सर्वैः सोऽभिषिक्तः खलंकृतः ।
बभौ प्रतीतः सुमनाः परिपूर्णोऽनुदर्शनः ॥ ३६
इष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च देवतूर्यरवैरपि ।
देवगन्धर्वगीतैश्च सर्वैरप्सरसां गणैः ॥ ३७
एतैश्चान्यैश्च विविधैर्हृष्टतुष्टैरलंकृतैः ।
क्रीडन्निव तदा देवैरभिषिक्तः स पावकिः ॥ ३८
अभिषिक्तं महासेनमपश्यन्त दिवौकसः ।

विनिहत्य तमः सूर्यं यथेहाभ्युदितं तथा ॥ ३९
अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनाः सहस्रशः ।
अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतोदिशम् ॥ ४०
ताः समासाद्य भगवान्सर्वभूतगणैर्वृतः ।
अर्चितश्च स्तुतश्चैव सान्त्वयामास ता अपि ॥ ४१
शतक्रतुश्चाभिषिच्य स्कन्दं सेनापतिं तदा ।
सस्मार तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता ॥ ४२
अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ।
इति चिन्त्यानयामास देवसेनां खलंकृताम् ॥ ४३
स्कन्दं चोवाच बलभिदियं कन्या सुरोत्तम ।
अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी स्वयंभुवा ॥ ४४

कांतित्वं; T1 G1. 4 क्षांति (G4 'त)त्वं. B1 आकृतिः; B2. 3
Dc D4. 6 G3 अच्युतिः; Dn उन्नतिः (for अक्षतिः).

35 G4 om. (hapl.) 35^{ab}. — ^a) Ś1 विकर्तनं; K1. 2
निकर्तनं. M2 तु (for च). B1 शक्तानां; B3 शक्राणां (for
शत्रू). — ^b) Ś1 K1. 2 अपि; K3 D3. 5 चापि (for चाभि-).
— G1 om. (? hapl.) from 35^c up to रवैः (in 37^b).
— ^d) Ś1 नराधिप; K2. 3 जनाधिपः; D2 जनार्दनः (for
'धिप). T1 सर्वाण्येतानि पार्थिव.

36 G1 om. 36 (cf. v.l. 35). — ^b) T1 महाबलः
(for खलं). — ^c) B2m अतीव; B4 चातीव; G2 प्रदीप्तः
(for प्रतीतः). T2 सुमहान्. — ^d) T G2. 4 M2 प्रति- (for
परि-). Ś1 K B Dc D1-3. 5 'संनिभः (B4 'लक्षणः); Dn
D4. 6 G3 'मंडलः (for 'दर्शनः).

37 G1 om. up to रवैः (in 37^b). — ^a) Ś1 K2-4
Dc D1-3 शुभैः (for इष्टैः). — ^b) Ś1 K Dc D1-3. 5 वेणु-
(for देव-). B Dn3 D4 'वरैर् (for 'रवैर्). Ś1 K Dc
D1-3. 5 तथा (for अपि). — ^d) M1 नृत्तैः (for सर्वैः).
Ś1 K1-3 B4 Dc D1-3. 5 M चाप्सरसां (for अप्सरसां).

38 ^a) B1-3 Dn D1. 4. 6 G3 बहुभिर् (for विविधैर्).
— ^b) K4 B1 Dc D2 हृष्टतुष्टैः; B2. 3 Dn D1. 4. 6 G3 M
तुष्टैर्हृष्टैः; B4 T G1 तुष्टैरिष्टैः; G2. 4 मृष्टैस्तुष्टैः (for हृष्टतुष्टैः).
K3 B1. 3. 4 D (except D2. 3) G3 M खलंकृतैः; K4 G2. 4
अलंकृतः (for अलंकृतैः). — After 38^{ab}, B D (except
D1-3. 5) G3 ins. :

1074* सुसंबृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ।

— ^c) B1-3 Dn D4. 6 G3 भाति (for इव). — ^d) Ś1 B2
Dn D4. 6 G3 च; B1. 3 तु (for स).

39 ^a) Ś1 'देवम् (for 'सेनम्). — ^c) K2 विनिहन्य;
Dn1. n2 'हृत्य. — ^d) K4 D2. 3 S (except G3) यथैव
(for यथेह). Ś1 K1. 2 [अ]भ्युदये (for 'दितं). K1 तदा;
K3 यथा (for तथा).

40 ^a) Ś1 K3. 4 D1-3. 5 T G4 M1 तथैनम्; G1 तदेनम्
(for अथैनम्). T1 सेना (for सर्वा). — ^d) T2 G2. 4
ब्रुवंत्यः (for ब्रुवाणाः). B Dn D1. 4. 6 G3 सर्वतो दिशः;
T1 G1 सर्वदेवताः.

41 ^b) K2. 3 B1 D1. 6 सर्वैर् (for सर्व-). B1 G2. 4
'देव' (for 'भूत'). Ś1 K1-3 D1. 5 विभुः (for वृत्तः). — ^c)
K4 Dn D1. 4. 6 G3 तु (for च). Dc Dn2 तत् (for स्तुतं).
T1 G1 चापि (for चैव). — ^d) K3 तास्त्वयि; Dc तानपि;
T2 G2. 4 तास्तदा (for ता अपि).

42 ^b) K3 D2 तथा (for तदा). — ^c) Dc2 देवसेनां तां
(by transp.). — ^d) T1 G1 पूर्व; G4 [अ]नेन (for तेन).
K1. 4 विमोक्षिता (for 'क्षिता).

43 ^a) M2 अस्याः (for तस्याः). T2 दत्तो (for नूनं).
— ^b) K3 पुरा (for स्वयम्). — T2 om. 43^c-44^d. — ^c)
K1. 4 D1-3. 5 विचिंत्येत्या (D1 'लैवा)नयामास (D6 'हृत्वा-
मासुर); K3 इति तामानयामासुर; T1 G1. 2. 4 M संचिंत्य
चा (G2. 4 'त्य स्वा; M 'लेत्या)नयामास. — ^d) K1. 4 B2
Dn D4-6 G3 ह्यलं; B1 D1 अलं (for खलं).

44 T2 om. 44 (cf. v.l. 43). — ^a) K1. 4 B1 Dn
D1. 6 प्रोवाच (for चो). B4 नृपते; M बलं (for बलं).
G2. 4 स्कंदायोवाच बलभिद्. — ^d) Ś1 भार्या (for पत्नी).

45 ^a) T1 G1 तस्यास (for तस्यात्). T2 त्वमस्या विधि-
वत्पार्ष्णि. — ^b) T2 होम- (for पार्ष्णि). — ^d) B1 Dn G2

तस्माच्चमस्या विधिवत्पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् ।
 गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवर्चसम् ॥ ४५
 एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि ।
 बृहस्पतिर्मन्त्रविधिं जजाप च जुहाव च ॥ ४६
 एवं स्कन्दस्य सहिषीं देवसेनां विदुर्बुधाः ।
 पृष्ठीं यां ब्राह्मणाः प्राहुर्लक्ष्मीमाशां सुखप्रदाम् ।

सिनीवालीं कुहं चैव सद्बृत्तिमपराजिताम् ॥ ४७
 यदा स्कन्दः पतिलब्धः शाश्वतो देवसेनया ।
 तदा तमाश्रयल्लक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी ॥ ४८
 श्रीजुष्टः पञ्चमीं स्कन्दस्तस्माच्छ्रीपञ्चमी स्मृता ।
 पष्ठ्यां कृतार्थोऽभूद्यस्मात्तस्मात्पृष्ठी महातिथिः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

२१९

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतिं कृतम् ।
 सप्तर्षिपत्न्यः पद् देव्यस्तत्सकाशमथागमन् ॥ १

ऋषिभिः संपरित्यक्ता धर्मयुक्ता महाव्रताः ।
 द्रुतमागम्य चोचुस्ता देवसेनापतिं प्रभुम् ॥ २
 वयं पुत्र परित्यक्ता भर्तृभिर्देवसंमितैः ।

C 3. 14456
B. 3. 230. 3
K. 3. 230. 3

पद्मवर्चसा. T₂ पाणिना वर्चसा श्रियाः. — After 45, G₁ ins. :

1075* एवमुक्तो भगवता महासेनो महाबलः ।
 दृष्ट्वा कमलपत्राक्षीं तनुमध्यां यशस्विनीम् ।
 अतीव रूपसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ।
 सर्वलक्षणसंपन्नां देवसेनां शुचिस्मिताम् ।

46 °) G₁ प्रीत्या परमया युक्तम्. — °) D₃ पाणिं तस्या (by transp.). — After 46^{ab}, G₁ ins. :

1076* जग्राह भरतश्रेष्ठ देवसेनापतिस्ततः ।
 — °) Dn₁. n₃ मन्त्रविद्धि (for मन्त्रविधिं).

47 °) B₁. 3 Dn D₄. 6 T₂ G₃ M जनाः (for बुधाः).
 — °) Ś₁ K₂ षष्ठी. — °) Ś₁ K₂. 3 B Dn D₂-5 आसां (for आशां). D₄. 6 G₃ 'प्रभां' (for 'प्रदाम्'). — °) T₁ G₁. 4 M सुवृत्तिम् (for सद्बृत्तिम्). — After 47, S (except G₃) ins. :

1077* इत्येवमादिभिर्देवी नामभिः परिकीर्त्यते ।

48 °) G₄ यथा (for यदा). K₃ प्रतिलब्धः; T₁ प्रीति-
 लब्धः. — °) Ś₁ K₁-3 D₁-3 समाश्रयल्ल (K₁. 2 'श्रया');
 D₃ [ए]नमाश्रयल्ल; M₁ तमाश्रया. — D₄ reads 48^d-49^d
 after the ref. in 3. 219. 7. — °) M₂ एव (for देवी).

49 For D₄ cf. v.l. 48. — °) K₃ 'जुष्टः' (for 'जुष्टः').
 T G₁. 2 श्रिया जुष्टः स पंचम्यां. — °) K₃ तदा (for तस्मात्).
 Ś₁ K₄ S (except G₃. 4) श्रीः पंचमी. — °) Ś₁ D₁-3. 5
 यच्च; K G₂. 4 M₂ यश्च (for यस्मात्).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₂ Dn₂ T₂ G₂. 4
 आरण्य. — Sub-parvan: G₁ मार्कण्डेयसमस्या. K₄ B₁-3
 Dc Dn₁. n₃ D₁. 2. 4-6 G₃ M₂ (all om. sub-parvan
 name) mention only आंगिरस. — Adhy. name: B₂
 स्कंदाभिषेकः; B₄ कुमारोत्पत्तिः; G₁ स्कंदचरित्रे स्कंदपट्टाभिषेक-
 महोत्सवदेवसेनाविवाहः; M₂ सुब्रह्मण्यविवाहः. — Adhy. no.
 (figures, words or both): Dn₁. n₃ 228; Dn₂ 227;
 D₁ 231; T G₁ 219; G₂. 4 M (M₂ inf. lin.) 221;
 M₂ (orig.) 223. — Śloka no.: Dn 51; D₁ 49;
 Dc 52.

219

1 °) G₂. 4 'पत्नी' (for 'पति'). B₂ प्रभुं (for कृतम्).
 — °) B₂ तत्समीपम् (for तत्सकाशम्). B₁ उपा' (for
 अथा').

2 °) D₂. 3 'ताः परित्यक्ताः; D₃ परिसंयक्ता. — °) T₂
 पति' (for महा'). — G₂ om. 2^c-3^d. — °) Ś₁ K₁. 2
 Do आगम्य (for आगम्य). T₁ ते; G₁ तं (for ता).

3 G₂ om. 3 (cf. v.l. 2). — After 3^c, K₁. 3 ins. :

1078* धर्मयुक्ता महाव्रताः ।

भवदीयैकशरणाः.

[Line 1 = 2^b.]

— °) Ś₁ D₂. 3 'संमतेः; D₁ 'संनिधैः' (for 'संमितैः').

C. 3. 14456
B. 3. 230. 3
K. 3. 230. 3

अकारणाद्रुषा तात पुण्यस्थानात्परिच्युताः ॥ ३
अस्माभिः किल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् ।
असत्यमेतत्संश्रुत्य तस्मान्नस्मात्तुमर्हसि ॥ ४
अक्षयश्च भवेत्स्वर्गस्त्वत्प्रसादाद्धि नः प्रभो ।
त्वां पुत्रं चाप्यभीप्सामः कृत्वैतदनृणो भव ॥ ५

स्कन्द उवाच ।

मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दिताः ।
यच्चाभीप्सथ तत्सर्वं संभविष्यति वस्तथा ॥ ६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्ते ततः शक्रं किं कार्यमिति सोऽब्रवीत् ।
उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीद्वासवस्ततः ॥ ७
अभिजित्स्पर्धमाना तु रोहिण्या कन्यसी खसा ।

इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनं गता ॥ ८
तत्र मूढोऽस्मि भद्रं ते नक्षत्रं गगनाच्छ्रुतम् ।
कालं त्विमं परं स्कन्द ब्रह्मणा सह चिन्तय ॥ ९
धनिष्ठादिस्तदा कालो ब्रह्मणा परिनिर्मितः ।
रोहिण्याद्योऽभवत्पूर्वमेवं संख्या समाभवत् ॥ १०
एवमुक्ते तु शक्रेण त्रिदिवं कृत्तिका गताः ।
नक्षत्रं शकटाकारं भाति तद्वह्निदैवतम् ॥ ११
विनता चाब्रवीत्स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः ।
इच्छामि नित्यमेवाहं त्वया पुत्र सहासितुम् ॥ १२

स्कन्द उवाच ।

एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रस्नेहात्प्रशाधि माम् ।
सुपया पूज्यमाना वै देवि वत्स्यसि नित्यदा ॥ १३

— °) T₁ G₁ अकारणरुषा; M °रणं रुषा. G₄ दूष्य (for रुषा). B₁ तैश्च; D (except D₂. 3. 5) G₃ तैस्तु (for तात).
— °) K₁. 2. 4 D₅ T G₁ M पुण्यात् (for पुण्य-).
4 °) K₃ अथ (for इति). D₁ [उ]पा° (for [उ]दा°).
— °) K₄ B D (except D₂. 3. 5) G₃ तत्सत्यम्; T₂ G₁. 2. 4 अपत्यम् (for असत्यम्). S (except G₃) संस्मृत्य (for संश्रुत्य).

5 °) G₂. 4 तु (for च). — °) S (except G₃) पुत्रं च त्वामभीप्सामः (T₂ °मवाप्स्यामः).

6 K₁ om. 6 (with the ref.). — °) Ś₁ K₃. 4 Dn D₁. 3. 5 G₄ भवंत्यो (for °त्यो). — °) B₁-3 Dn (Dn_{1m} as in text) D₄. 6 G₃ M यद्वा (M₂ °च्चा) पीच्छत (M °थ); T₂ यदवाप्स्यथ (for यच्चाभीप्सथ). — °) Ś₁ K (K₁ om.) Dc D₂. 3. 5 सदा; D₁ T₂ तदा (for तथा). B₄ भविष्यति वरस्तथा; G₂. 4 भविष्यति च सर्वदा.

7 M om. the ref. — After the ref., D₄ reads 3. 218. 48^d-49^d. — °) K₃ D₁. 5 एवमुक्तवा; B Dc Dn D₄. 6 T₂ G₂. 3 विवक्षं (T₂ °क्षि) तं; G₁. 4 एवमुक्तम्. Ś₁ K₂ G₄ M शक्रः (for शक्रं). T₁ विवक्षितं ते शक्रश्च. — °) Ś₁ K₁. 2. 4 Dc D₃ चा° (for सो°). — °) K₄ उक्तं; Dc ततः; D₂ उक्ते (for उक्तः). K₃ देहीति (for ब्रू°). S (except G₃) स्कन्देनोक्तः प्रब्रवीहि. — °) D₁. 2 G₄ तदा (for ततः).

8 °) D₅ सर्वनामा; G₁ स्पर्धमानं. D₃ च (for तु). — °) Ś₁ K₁. 2 अनुजा; K₄ चानुजा; D₂. 3 ह्यनुजा (for कन्यसी). T₁ G₁ रोहिण्या कनकाङ्गया; T₂ G₂-4 रोहिण्यास्तु

(T₂ G₃ °ण्या तु) कनीयसी. — °) Ś₁ K₁-3 D₂. 3. 5. 6 T₁ M₁ इच्छती. K₃ श्रेष्ठतां. — °) K₃ D₅ वने (for वनं).

9 °) K₄ Dc₁ D₁ अत्र (for तत्र). — °) G₂. 4 त्वमपरं (for त्विमं परं). Ś₁ प्रति (for परं). K₂. 3 स्कन्दं (for स्कन्द). — °) Ś₁ स हि चितय; K₃ D₁ पर्यचितयत् (D₁ °यं); D₂ G₄ M सह चितया; D₃ T₁ G₁ सह चितयन् (G₁ °त्).

10 T₂ om. 10^{ab}. — °) Ś₁ K₁. 2. 4 B₄ D₃ (sup. lin. sec. m. as in text) G₁. 2. 4 M तथा (for तदा). — °) Ś₁ K B₄ Dc D₁-3. 5 परिकीर्तितः; B₁-3 Dn D₄. 6 G₃ °कल्पितः. — °) K₃ रोहिण्या योभवत्; B Dc Dn D₄. 6 G₃ रोहिणी ह्यभवत्; D₁. 5 रोहिण्याद्यभवत्; T₁ G₁ रोहिण्याः श्राभवत्; T₂ धाता प्रजापतिः. — °) Ś₁ K₂. 3 D₃. 5 एवा; K₄ D₂ एषां (for एवं). Ś₁ K₁. 2 सदा°; T G₁. 4 समो° (for समा°). B₁ Dc M भवेत्.

11 °) Dc₂ उक्ते च; D₅ उक्तेन (for उक्ते तु). — °) K₄ K₁. 4 B₁. 3 Dc Dn₂ T₂ M₁ गता (for गताः). — °) K₄ D₃ सर्पशीर्षाभं; B Dc Dn D₁. 2. 4. 6 G₃ सप्तशीर्षाभं for शकटा°). — °) T₁ G₁ नित्याग्नि°; T₂ तध्यग्नि° (for तद्वह्नि°).

12 °) Ś₁ K D₂. 3. 5 दयितः (for पिण्डदः). T₂ सदा (for सुतः). — D₂ om. (hapl.) 12°-15°. — °) T G₁ M नित्यं सहिता; G₄ नित्यं भवता (for नित्यमेवाहं).

13 D₂ om. 13 (of. v.l. 12). — °) K₄ पुत्रं (for पुत्रः). — °) K₃. 4 Dc D₁. 3. 5 दिवि; Dn D₄. 6 T G₁. 3 देवी (for देवि). D₃ वै सदा (for नित्यदा).

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ मातृगणः सर्वः स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः ।
इच्छामो मातरस्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ १४

स्कन्द उवाच ।

मातरस्तु भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।
उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥ १५

मातर ऊचुः ।

यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः ।
अस्माकं तद्भवेत्स्थानं तासां चैव न तद्भवेत् ॥ १६
भवेम पूज्या लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ ।
प्रजास्माकं हृतास्ताभिस्त्वत्कृते ताः प्रयच्छ नः ॥ १७

स्कन्द उवाच ।

दत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निषेवितुम् ।
अन्यां वः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छथ ॥ १८

मातर ऊचुः ।

इच्छाम तासां मातृणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ नः ।
त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेश्वराः ॥ १९

स्कन्द उवाच ।

प्रजा वो दद्वि कष्टं तु भवतीभिरुदाहृतम् ।
परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधु नमस्कृताः ॥ २०

मातर ऊचुः ।

परिरक्षाम भद्रं ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासश्चिरं प्रभो ॥ २१

C. 3. 14475
B. 3. 230. 21
K. 3. 230. 21

14 D₂ om. 14 (cf. v.l. 12). — ^a) Ś₁ K₁ 'गणं सर्वं; Dn₁ G₁ 'गणाः सर्वे; T 'गणाः सर्वाः. — ^b) Ś₁ K₁. 2 स्कंदो (for स्कन्दं). Dn₁ T₁ अब्रुवन् (for अब्रवीत्). — K₁ om. 14^c-14^f. — ^c) B₄ एवं (for वयं). — ^d) D₃ T G₁. 2. 4 स्मृताः (for स्तुताः). — Ś₁ K₂ om. 14^{ef}. — ^e) K₃ D₅ T₁ G₁. 4 M इच्छाम (for 'मो). — After 14, K₃. 4 Dc D₁. 3. 5 S (except G₃) ins. :

1079* स तासां वचनं श्रुत्वा स्कन्दो वचनमब्रवीत् ।
[S (except G₃) तासां तु (for स तासां). T G₁ M भाषितं (for the first वचनं).]

15 D₂ om. 15^{ab} (cf. v.l. 12). — Ś₁ K₁. 3 D₃. 5 S (except G₃) om. the ref. — ^a) B₂ Dn D₁. 4. 5 G₃ हि (for तु). — ^c) K₃ D₅ तन् (for यन्). — ^d) Ś₁ K₂ यथे; K₃. 4 Dc D₃. 3. 5 S (except G₃) इहे; B₄ अभी (for अथे).

16 ^a) D₃ यथा सु (for यास्तु ता). — ^b) K₃ D₁. 5 प्रवृत्तिताः; K₄ D₃ S (except G₃) प्रकीर्तिताः; B₂ प्रकाशिताः; Dc प्रवर्तकाः. — ^c) K₁. 2 D₁-3. 5 आसासु (for 'कं). K₄ B₁. 3 Dn₂. n₃ तु; B₂ Dn₁ D₄. 5 T₂ G₃ च (for तद्). G₄ स्थानात् (for स्थानं).

17 ^a) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 सर्वे (for पूज्या). — ^b) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 नित्यं (Ś₁ K₁. 3 'त्य' (for न ताः). T G₁. 2. 4 'विभिः (for 'र्वभ). — ^c) Ś₁ K₁. 2 हिताः; K₃ D₃ T G₁. 2. 4 हताः (for हृताः). T₂ G₂. 4 [अ]स्माभिस (for तामिस). — ^d) K₃. 4 D₂. 5 T₂ G₂. 4 तां; M₁ तत् (for ताः).

18 Ś₁ K₁. 2 D₂ om. (hapl.) 18^a-19^b; G₁ om. 18-21. — ^a) B₁ Dn वृत्ताः (Dn₁ हृताः); D₁ न ताः (for दत्ताः). K₄ D₁. 3. 5 दत्ता प्रजा न सा शक्या; G₂. 4 दत्ता न ताः प्रजाः शक्या. — ^b) K₄ निषेधितुं; T₁ निषीदितुं. — ^c) B₂. 4 अन्या वः काः; T₁ अन्यां कां वः; G₁ कन्यां कामं; G₂. 4 अन्यं कामं (for अन्यां वः कां). — ^d) K₄ B₂. 4 प्रजा याः; Dn₂. n₃ D₁. 5 प्रजा यां; T M पूजां यां. T₁ मम मातरः (for मनसेच्छथ).

19 Ś₁ K₁. 2 D₁ om. 19^{ab}; G₁ om. 19 (cf. v.l. 18); K₄ om. (hapl.) 19-20. — ^a) B₁ इच्छामि; T₂ ब्रह्मा तु (for इच्छाम). G₂ भोक्तुं (for तासां). G₄ परिरक्षाम भोक्तुं त्वं. — ^b) B D₃. 5 T₁ प्रजां (for प्रजा). G₂. 4 स्कंद (for भोक्तुं). G₄ ह (for नः). — ^d) D₅ महे (for अथे).

20 K₄ G₁ om. 20 (cf. v.l. 19, 18). — ^a) M₂ पूजां (for प्रजा). T₁ च (for तु). — ^c) D₁ T₂ परिरक्षंतु; D₅ रक्षतु; T₁ रक्षथ.

21 G₁ om. 21 (cf. v.l. 18). — ^b) Ś₁ K Dc D₂. 3. 5 साधु; T₂ देहि (for स्कन्द). G₄ प्रयच्छ ह (for यथे). — ^c) G₂. 4 न (for नो). — ^d) Ś₁ K D₂. 3. 5 T₂ विभो (for प्रभो).

22 ^b) B₁. 3 भवेद्वि; D₁ भवित्री (for भवन्ति). Ś₁ K₁. 2. 4 B₁. 3 D₁. 3 तरुणी (Ś₁ K₁ 'नीः). B₁. 3 प्रजा. — ^c) Ś₁ K₃ प्रधावत; K₂ धावति; K₄ D₁. 3 बाधनं; T₁ G₁ M₁ बाधत्वं; M₂ बाध त्वं. — ^d) K₄ तावद्भूतैः; B₁ G₁ तावद्भूतैः; T₂ G₂ तत्तद्भूतैः.

C. 3. 14475
B. 3. 230. 22
K. 3. 230. 22

स्कन्द उवाच ।

यावत्पौडश वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रबाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः ॥ २२
अहं च वः प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् ।
परमं तेन सहिता सुखं वत्स्यथ पूजिताः ॥ २३

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः शरीरात्स्कन्दस्य पुरुषः काञ्चनप्रभः ।
भोक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाबलः ॥ २४
अपतत्स तदा भूमौ विसंज्ञोऽथ क्षुधान्वितः ।
स्कन्देन सोऽभ्यनुज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ग्रहः ।
स्कन्दापस्मारमित्याहुर्ग्रहं तं द्विजसत्तमाः ॥ २५
विनता तु महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः ।
पूतनां राक्षसीं प्राहुस्तं विद्यात्पूतनाग्रहम् ॥ २६
कष्टा दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी ।

पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना ।
गर्भान्सा मानुषीणां तु हरते घोरदर्शना ॥ २७
अदितिं रेवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः ।
सोऽपि बालाञ्जिशून्घोरो बाधते वै महाग्रहः ॥ २८
दैत्यानां या दितिर्माता तामाहुर्मुखमण्डिकाम् ।
अत्यर्थं शिशुमांसेन संग्रहृष्टा दुरासदा ॥ २९
कुमाराश्च कुमार्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दसंभवाः ।
तेऽपि गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः ॥ ३०
तासामेव कुमारीणां पतयस्ते प्रकीर्तिताः ।
अज्ञायमाना गृह्णन्ति बालकाञ्चौद्रकर्मिणः ॥ ३१
गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ।
शकुनिस्तामथारुह्य सह भुङ्क्ते शिशून्भुवि ॥ ३२
सरमा नाम या माता शुनां देवी जनाधिप ।
सापि गर्भान्समादत्ते मानुषीणां सदैव हि ॥ ३३

23 ^a) G₄ चेमं (for च वः). — ^b) G₁ वरम् (for रौद्रम्). — ^c) Ś₁ परमेतेन (for परमं तेन). — ^d) G₂. 4 नित्यदा (for पूजिताः).

24 Ś₁ K B₁. 3. 4 Dc D₁₋₃. 5 S (except G₃) om. the ref. — ^a) B₄ ततः स्कन्दस्य पुरुषः. — ^b) B₄ शरीरात् (for पुरुषः). Ś₁ K₁. 2 शाश्वतः प्रभुः (K₁ 'भः'); B₁₋₃ D (except D₁₋₃. 5) G₃ पावकप्रभः (for काञ्चन). — ^c) D₄ स्म; T₂ तु (for स). — ^d) K₄ D₃ निष्पपात. Ś₁ K B₄ Dc D₂. 3. 5 महाग्रहः; Dn D₁ 'प्रभः'.

25 ^a) B D (except D₂. 3. 5) G₃ सहसा; T₂ स ततो (for स तदा). — ^b) D₄. 6 G₃ संविज्ञो (for विसंज्ञो). B₂. 3 D (except D₁₋₃. 5) G₃ 'दितः' (for 'न्वितः'). — ^c) K₃. 4 Dc D₂. 5 T₂ G₂. 4 M₁ 'पस्मार' (for 'पस्मारम्'). — ^f) B₄ तु; T G₁. 2. 4 M₁ तद् (for तं).

26 ^a) Ś₁ K₂₋₄ B₁. 3 Dc D₄₋₆ G₃ M 'रौद्रः' (for 'रौद्रा'). — ^b) Ś₁ K₁. 2 T G₁ शकुनिग्रहः; B₄ G₁ शकुनिग्रहः. — ^c) T G₁. 2. 4 मातृणां; M पितृणां (for पूतनां). M रक्षसां (for राक्षसीं). B₃ D₁ आहुस्; Dc स्वाहुस् (for प्राहुस्). Dc T₂ G₁. 2. 4 तां (for तं).

27 ^a) Ś₁ नष्टा (for कष्टा). Ś₁ चनकं; K D₂. 5 T₁ M दारकं (for दारुणं). — ^c) M दारुणाचारा. — ^d) D₃ सा तु पूतना; G₂. 4 शीघ्रसूदना (for शीतं).

28 ^a) K₃ Dc D₄ M₂ आहुस् (for प्राहुस्). — ^c) Ś₁

बालः (for बालाञ्ज). Ś₁ K₁₋₃ Dc D₅ शिशुभूत्वा; B₁₋₃ Dn D₄. 6 महाघोरो (for शिशून्घोरो). K₄ D₂ T₂ घोरान् (for घोरो). — ^d) D₁ हि; D₅ स (for वै).

29 ^b) T₁ G₁. 2. 4 M₂ सुखमंडितां. — ^d) K₃ संग्रहृष्टा; B₂ सा ग्रहृष्टा; D₁ T₁ G₁ संग्रहृष्टा; D₂. 3 'पुष्टा; T₂ 'दृष्टा' (for 'हृष्टा'). G₂. 4 M संग्रहृष्टां 'सदां'.

30 ^a) K B₁. 3 Dc D₁₋₃. 5 T G₁ M कुमार्यश्च कुमाराश्च. — ^b) Ś₁ K₂ याः (for ये).

31 ^a) Ś₁ K₁₋₃ B₄ Dc D₁₋₃. 5 च (K₃ B₄ D₁ तु) नारीणां; B₁₋₃ Dn D₄. 6 G₃ तु पत्नीनां (for कुमां). K₄ तानेव चैव नारीणां. — ^c) B₁. 2 Dn₁. n₂ T₁ आज्ञायमानान् (T₁ 'माना'); B₃. 4 D₁. 3 आज्ञायमाना; Dn₃ अज्ञायमानान्. G₄ ग्राहन्ति (for गृह्णन्ति). — ^d) Ś₁ K Dc D₂. 3. 5 दारकां (for बालकां). D₂. 3 T G₁. 2. 4 'कर्मणः' (for 'कर्मिणः').

32 ^a) K₃ च (for तु). — ^b) T₂ नव. (for नृप). — ^c) M₁ शकुनिं तु समारुह्य. — ^d) Ś₁ K₁. 2 D₅ शिशुं. Dc प्रति (for भुवि).

33 ^{ab}) Ś₁ K Dc D₂. 3. 5 transp. माता and देवी. B₂ या देवी; B₄ माता या (by transp.); T₁ G₁ या तात. B₁ गुणान्; B₂ शुनो (for शुनां). T G₁. 2. 4 तेषां (for देवी). — ^c) T₂ तु; G₂. 4 हि (for [अ]पि). D₂. 3. 5 गर्भं (for गर्भान्). K₄ समाधत्ते. — ^d) K₁ Dc₁ मानुषाणां; D₃ मनुष्याणां. K₄ हिताय (for सदैव). Ś₁ B₁ ह; K₄ वै;

पादपानां च या माता करञ्जनिलया हि सा ।
 करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात्पुत्रार्थिनो नराः ॥ ३४
 इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमधुप्रियाः ।
 द्विपञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं स्रुतिकागृहे ॥ ३५
 कद्रूः सूक्ष्मवर्णपूर्त्वा गर्भिणीं प्रविशेयदा ।
 शुक्ले सा तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते ॥ ३६
 गन्धर्वाणां तु या माता सा गर्भं गृह्य गच्छति ।
 ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि दृश्यते ॥ ३७
 या जनित्री त्वप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा ।
 उपविष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ॥ ३८

लोहितस्योदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता ।
 लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा हि पूज्यते ॥ ३९
 पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथार्या प्रमदास्वपि ।
 आर्या माता कुमारस्य पृथक्कामार्थमिज्यते ॥ ४०
 एवमेते कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः ।
 यावत्पोडश वर्षाणि अशिवास्ते शिवास्ततः ॥ ४१
 ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ये ग्रहाः ।
 सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ॥ ४२
 तेषां प्रशमनं कार्यं स्नानं धूपमथाञ्जनम् ।
 बलिकर्मोपहारश्च स्कन्दस्येज्या विशेषतः ॥ ४३

C. 3. 14498
 B. 3. 230. 44
 K. 3. 230. 44

B₃. 4 तु (for हि).

34 Ś₁ K₁. 2 om. 34^{ab}. — ^a) K₄ D₂. 3 हि; S (except G₃) तु (for च). — ^b) T₁ G₁ 'या शुभा; G₄ 'याभिधा (for 'या हि सा). — After 34^{ab}, B D (except D₁-3. 5) G₃ ins.:

1080* वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी ।

[B₁ दंतुरा (for वरदा).]

— ^c) K₁. 2 करंजैस्. K₁. 2 Dc D₄ T₁ तान् (for तां). Ś₁ करंजैस्तान्प्रयच्छन्ति. — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 जनाः; T₂ पराः (for नराः).

35 ^a) T₁ 'दश ह्येवं; T₂ G₁. 2. 4 'दश ह्येते (for 'दशान्ये वै). Ś₁ K₁. 2. 4 च (for वै). — ^c) T₁ G₁ दिवं च रात्रिः; T₂ G₂. 4 M दिवारान् च (T₂ तु) (for द्विपञ्चरात्रं). — ^d) Ś₁ सतताः.

36 ^a) D₆ G₃ रुद्रः (for कद्रूः). K₃ Dc D₁. 5 सूक्ष्मं (Dc D₁ 'क्ष्म' वपुः कृत्वा. — ^b) T₁ G₁ गर्भान्सं (for गर्भिणीं). B₄. 4 Dn D₄. 6 G₃ प्रविशति (for 'शेद्). B₁. 3 सुदा; B₂ [उ]त; B₄ [अ]पि; Dn [अ]थ; D₁ यदि; D₄. 6 G₃ [अ]यं (for यदा). — ^c) D₁ सा भुंक्ते (by transp.). D₄. 6 G₃ स (for सा). B₁ तद्रुतं; B₄ तत्र तद् (for तत्र तं). — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 D₂. 3 कथयन्ति मनीषिणः (=38^d).

37 T₂ om. 37. — ^a) Ś₁ K₁-3 G₂ च (for तु). T₁ G₁. 4 M सुजाता हरिणी या तु. — ^b) K₄ D₁-3. 5 गृह्य तिष्ठति; T₁ G₁. 4 M पिबति प्रभो (for गृह्य गच्छति). — ^c) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 तु (for सा).

38 ^a) D₆ जनयित्री (for या जनित्री). — ^b) G₁ प्रसूया (for प्रगृ). D₆ च (for सा). — ^c) Ś₁ K₁. 2 Dn D₁. 5 'नष्टं (for 'विष्टं). — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 D₂ सा (K₁ स; D₂ या) तु नागं प्रसूयते (=36^d).

39 ^b) B₂ या; T₂ सं; M च (for सा). — ^c) K₄ लोहितायति; D₆ 'यति; T₂ 'ता धात्रि; G₃ 'येति (for 'यनिर्). S (except G₃) [ए]व (for [ए]वं). — ^d) Ś₁ K₁ कदम्बे. B₄ T G₁ M तु; D₆ [अ]भि; G₂. 4 प्र. (for हि). B₁ गृह्यं (for पूज्यं).

40 ^a) B₂ G₂ यदा (for यथा). K₁. 2 रुद्रास्; G₄ रौद्रस् (for रुद्रस्). — ^b) Dc प्रमदा अपि (for 'स्वपि). — ^d) Ś₁ कार्यार्थम्; D₂ मासार्थम् (for कामार्थम्). K₃ D₁ इज्यते; B₁ ईक्ष्यते (for इज्यते).

41 ^a) B₄ कुमारीणां. — ^b) Ś₁ K₁. 2 तु वै; D₆ परि (for महा). — ^d) To avoid hiatus, Ś₁ K B₁. 3. 4 Dc D₁-6 T M ह्यशिवां (for अशिवां). Ś₁ शिवास्तथा; B₁ शिवास्तुतः; D₁ तथा शिवाः; T₁ G₁ शिवा ग्रहाः; T₂ G₂. 4 M शिवाः स्मृताः. B₃ Dn G₃ शिशूनां ह्यशिवास्ततः.

42 ^a) S (except G₃) एवं (for ये च). G₄ 'गणः प्रोक्तः. — ^b) K₂ वै ग्रहाः; B₃ विग्रहाः (for ये ग्रहाः). — ^c) Ś₁ K₁. 2 राजञ् (for नाम). — ^d) K₄ मनीषिभिः (for शरी).

43 ^a) S (except G₃ M₁) कुर्यात् (for कार्यं). — ^b) Dc D₃ स्थानं (for स्नानं). D₃ धूपस् (for धूपं). K B₄ Dc D₁-3. 5 T G₁. 2. 4 तथा (for अथ). K₄ B₁ D₁-3 [अ]र्चनं; T₁ G₁ जपं (for [अ]ञ्जनम्). M स्नानधूपान्ज (M₁ 'पास) नादिभिः. — ^c) Ś₁ K₁ (m as in text). 2 बल्युद्धर्तनमभ्यंगः; K₃ B₂ Dn D₁. 5 बलिकर्मोपहाराश्च; B₁ T₁ G₁ M 'हारैश्च; T₂ G₂. 4 'हारं च. — ^d) D₁. 3 [ह]ष्टा; T₂ G₂. 4 M₁ [ह]ज्यां (for [ह]ज्या).

44 D₂ om. 44. — ^a) B₂. 4 Dn D₄. 6 G₃ अभ्यर्चिताः; T₁ G₁ एवां (for एते). D₁ सम्यक् (for सर्वे). — ^b) K₂ Dc D₆ शुभां; T₁ 'भान् (for 'भं). — ^c) T₁ G₁. 2. 4

C. 3. 14499
B. 3. 230. 45
K. 3. 230. 45

एवमेतेऽर्चिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् ।
आयुर्वीर्यं च राजेन्द्र सम्यक्पूजानमस्कृताः ॥ ४४
ऊर्ध्वं तु षोडशाद्वर्षाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् ।
तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ४५
यः पश्यति नरो देवाञ्जाग्रद्वा शयितोऽपि वा ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तं तु देवग्रहं विदुः ॥ ४६
आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितृन् ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४७
अवमन्यति यः सिद्धान्क्रुद्धाश्चापि शपन्ति यम् ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः ॥ ४८
उपाग्राति च यो गन्धान्नसांश्चापि पृथग्विधान् ।

उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसो ग्रहः ॥ ४९
गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संस्पृशन्ति नरं शुवि ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ॥ ५०
आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्यये ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ५१
अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं क्वचित् ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं पैशाचं तं ग्रहं विदुः ॥ ५२
यस्य दोषैः प्रकुपितं चित्तं मुह्यति देहिनः ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः ॥ ५३
वैक्लव्याच्च भयाच्चैव घोराणां चापि दर्शनात् ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सत्त्वं तस्य तु साधनम् ॥ ५४

M दीर्घः; T₂ दिव्यं (for वीर्यं). T₁ G राज्यं च (for राजेन्द्र).
— ^a) B₄ कुर्यात् (for सम्यक्). Ś₁ K₁. 2. 4 D₃. 5 पूज्य
(for पूजा). T₂ G₁. 2. 4 नमस्कृतैः (for नमस्कृताः).

45 ^a) T₁ G₁ षोडशकाद् (for तु षोडशाद्). — ^b) T₁
न (for ये). T₂ ग्रहंति (for भवन्ति). — ^c) B₂ अनहं
(for तानहं). — ^d) K₁ महेश्वरी; K₂ ०रीः (for ०रम्).

46 ^a) K₄ M₂ देवं (for देवान्). — ^b) T G₂. 4 जा-
ग्रन्वा. — K₃ om. 46°-47°. — ^c) = 47°, 48°, etc., etc.
G₂. 4 उन्माद्य तु (for उन्माद्यति). T₁ उन्मादि तु क्षिप्रमेव.
— ^d) Dn देव° (for देव°)!

47 K₃ om. 47^{ab} (cf. v.l. 46). The sequence of
K₃ is extremely confused; it is ignored here. — ^b) S
(except G₃) transp. यः and नरः. — ^c) D₂. 3 च (for
तु). — ^d) B transp. 47^d and 48^d. Ś₁ K₂. 3 D₁-3
विज्ञेयः (for स ज्ञेयः). Ś₁ K₁. 2 च; T₁ हि (for तु).

48 G₂. 4 om. 48; K₃ om. 48^{ab}. — ^a) Ś₁ K (K₃
om.) D₁. 2 अवमन्यति; T₁ G₁ ०मन्येत; T₂ अवेक्ष्यते हि.
Ś₁ K (K₃ om.) D₁-3 यं; D₅ वः (for यः). Ś₁ क्रुद्धाः;
K (K₃ om.) D₁-3. 5 सिद्धाः; D₅ क्रुद्धान्; T₂ सिद्धः (for
सिद्धान्). — ^b) D₅ क्रूराश्च; M क्रुद्धश्च (for क्रुद्धाश्च). M₁
चाप्ति- (for चापि). D₅ विशन्ति यं; T₁ G₁ M शपत्यपि
(for शपन्ति यम्). K₄ D₁-3 च (for यम्). Ś₁ सिद्धाश्च
शमयन्ति यं; T₂ सिद्धान्पश्यत्युपेत्य च. — K₁ (hapl.) om.
48^d-49°. — ^d) B transp. 47^d and 48^d. D₄. 6 ०गण°
(for ०ग्रह°). — After 48, G₂. 4 read 52.

49 K₁ om. 49^{ab} (cf. v.l. 48); G₁ om. 49-50.
— ^a) K₃ D₁. 5 उपग्राति तु (D₁ च); B₁ T₂ G₄ M उपा-
(G₄ ०प)घ्रायति; B₄ उपजिघ्रति. K₄ D₂. 3 तु (for च).

D₅ यं गत्वा (for यो गन्धान्). — ^b) D₅ तासां; T₂ नृणां
(for रसान्). T G₄ M चापि (for चैव). K₃ विशेषतः;
D₅ पृथग्विधं. — K₃ om. (hapl.) 49^d-50°. — ^d) Ś₁
K₂ D₂. 3 वि- (for स). B₂. 4 Dc T₁ M₁ राक्षसग्रहः.

50 G₁ om. 50; K₃ om. 50^{ab} (cf. v.l. 49). — ^a)
B₄ या; D₂ ये; T₁ यद् (for यं). — ^b) B₁-3 D (except
D₂. 3) G₃ संविशन्ति (for ०स्पृशन्ति). B₁ वनं; T₂ M₂ नरा
(for नरं). — ^d) Ś₁ B₁ D₂ गन्धर्व. S (except G₃; G₁
om.) उच्यते (for एव सः).

51 B₁. 3 D (except D₁-3. 5) transp. 51 and 52.
— ^a) Ś₁ K₁-3 B₁ T₁ G₁ M तु; T₂ G₄ [अ]पि (for च).
Ś₁ तं; K₁ यां; G₂ कं (for यं). K₁ यक्षः; T₁ वृक्षः; T₂
कामाः; G₂. 4 कामात् (for यक्षाः). — ^b) K₁ G₄ पुरुषः; K₄
पौरुषं; T₂ G₂ पुरुषान्. — K₃ lacuna for 51^{cd}. — ^d) B₂
ग्रहो गन्धर्व एव सः (cf. 50^d); B₄ साधनं तत्र संस्तुतः; G₂. 4
पैशाचं तं ग्रहं विदुः (= 52^d).

52 G₂. 4 read 52 after 48. B₁. 3 D (except
D₁-3. 5) transp. 51 and 52. T₂ om. 52. — ^a) B₄
अभि° (for अधि°). K₁. 2. 4 ये (for यं). D₃ क्षिप्रं (for
नित्यं). — ^b) B₁-3 Dn D₁. 4. 6 G₃ प्रति (for क्वचित्).
— ^d) B Dn D₄. 6 G₃ ग्रहः पैशाच एव सः; G₂. 4 ज्ञेयः सिद्ध-
ग्रहस्तु सः (= 48^d).

53 ^a) Ś₁ परः; K₁. 2 सर्वः; D₄ G₃ तस्य (for यस्य).
T₁ G₁ M प्रकुपितैश्च. — ^b) Ś₁ K₂ D₂. 4 M₂ मुह्यन्ति; Dc
माद्यति (for मुह्यति). — ^c) G₂ ततः (for स तु). — ^d)
M₂ विधानं (for साधनं).

54 ^a) Ś₁ K₁-3 Dc D₂. 3 चापि (for चैव). — ^b) T₁
G₁ M₁ चैव (for चापि). — ^d) Ś₁ B Dn D₂. 5 सात्त्वं (B₁

कश्चित्क्रीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथापरः ।
अभिकामस्तथैवान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥ ५५
यावत्सप्ततिवर्षाणि भवन्त्येते ग्रहा नृणाम् ।
अतः परं देहिनां तु ग्रहतुल्यो भवेज्ज्वरः ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

मार्कण्डेय उवाच ।

यदा स्कन्देन मातृणामेवमेतत्प्रियं कृतम् ।
अथैनमब्रवीत्स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ १
इच्छाम्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम् ।
तामब्रवीत्ततः स्कन्दः प्रीतिमिच्छसि कीदृशीम् ॥ २
स्वाहोवाच ।

दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज ।

बाल्यात्प्रभृति नित्यं च जातकामा हुताशने ॥ ३
न च मां कामिनीं पुत्र सम्यग्जानाति पावकः ।
इच्छामि शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्र सहायिना ॥ ४

स्कन्द उवाच ।

हव्यं कव्यं च यत्किञ्चिद्विजा मन्त्रपुरस्कृतम् ।
होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्यतम् ॥ ५
अद्य प्रभृति दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः ।

C. 3. 14519
B. 3. 231. 6
K. 3. 231. 6

शास्त्रं) (for सर्वं). Ś1 K1. 2 प्र-; D2 हि (for तु). M1 साधयेत् (for साधनम्). Dc सर्वं साधनशास्त्रतः.

55 °) K3 कश्चित्; T1 किञ्चित्; G3 कश्चित् (for कश्चित्). K1. 4 Dc क्रीडितुकामो; K3 क्रीडितुकामो; D1 क्रीडनसकामो; T2 G2 क्रीडनकामो. K3. 4 Dc D1-3. 6 M वा; B4 T2 G1. 2 हि (for वै). — °) T1 हातुं (for भोक्तुं). B4 [अ]परः; D1 [अ]पि वा; T1 G3. 4 ग्रहः; T2 [अ]ग्रतः (for [अ]परः). — T2 om. 55^{ed}. — °) Ś1 K1. 2 D1 अतिक्रामंस; D5 रतिक्रामस् (for अभिक्रामस्). — °) B2 T1 G1. 2. 4 M3 [ए]वं (for [ए]ष). M3 त्रिविधा ग्रहाः.

56 °) Ś1 K1. 3 D1-3. 6 यावत्सप्त वर्षाणि. — °) B1 तावन्त्येते (for भवन्त्येते). D1 मृशं (for नृणाम्). — °) S (except G3) तु मर्यानां (for देहिनां तु). — °) S (except T1 G3) तुल्यो (for तुल्यो). D5 ज्वरो भवेत् (by transp.). K4 नरः; S (except G3) जरा (for ज्वरः).

57 °) Ś1 K1. 2 यग्रामं (for यं दान्तं). — °) D4. 6 G3 शुद्धाचारं च; M1 दैवतपरं (for श्रद्धाधानं च).

58 °) S (except G1. 3) मनुष्याणां. — °) K3. 4 D1-3. 6 T1 G1 नरान्; G2 सदा (for ग्रहा). — °) K3 G1 ग्रहो; K4 D2. 3. 6 T1 ग्रहा; D1 देव (for नरान्). K3 देवो महेश्वरः; S (except G3 M1) देवे महेश्वरे.

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1. 2 T2 G2. 4

आरण्य. — Sub-parvan: G1 मार्कण्डेयसमस्या. B1-3 D G2 (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस (Dc रसोपाख्यान). — Adhy. name: B2. 4 Dn1. n3 D4. 6 T2 G3 कुमारोत्पत्तिः; G1 कुमारचरित्रे ग्रहानुक्रमः; G2 ग्रहादेशः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1. n3 229; Dn2 228; D1 232; T1 221; T2 G1. 2. 4 M (M2 inf. lin.) 220 (M2 orig. 224). — Śloka no.: Dn1 55; Dn3. n3 59; D1. 6 60.

220

1 °) B1 तत्तत् (for एतत्). B4 कृतं प्रियं (by transp.); S (except G3) प्रकीर्तितं.

2 °) Ś1 K1. 2 तदा (for ततः).

3 °) D5 ज्ञानात् (for बाल्यात्).

4 °) K1 B Dn D4. 6 G3 स (for च). — °) T2 पुत्रक (for पावकः). — °) T1 G1 M वस्तुं (for वासं). — °) T1 G1 बाढं; M वासं (for वस्तुं).

5 °) B4 पवित्रं हि (for च यत्किञ्चिद्). — °) B1. 4 G1 द्विज- (for द्विजा). K4 B3 Dn D4. 6 G3 द्विजानां मन्त्रसंस्तु- (D4. 6 G3 स्कुतं). — °) B1 होमस्त्वग्नौ (for होष्यन्त्यग्नौ). D5 तदा (for सदा). T1 सर्वे (for देवि). — °) K1 सम- बुद्धिः; B2 (m as in text) सदा हुतं; B4 Dn D4. 6 G3

C. 3. 14519
B. 3. 231. 6
K. 3. 231. 6

एवमग्निस्त्वया सार्धं सदा वत्स्यति शोभने ॥ ६
मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्ता ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन पूजिता ।
पावकेन समायुक्ता भर्त्रा स्कन्दमपूजयत् ॥ ७
ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्दनम् ॥ ८
रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया ।
हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९
उमायोन्यां च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना ।
आस्ते गिरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं यतः ॥ १०
संभूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् ।

सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ।
आसक्तमन्यदृक्षेषु तदेवं पञ्चधापतत् ॥ ११
त एते विविधाकारा गणा ज्ञेया मनीषिभिः ।
तव पारिषदा घोरा य एते पिशिताशनाः ॥ १२
एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम् ।
अपूजयदमेयात्मा पितरं पितृवत्सलः ॥ १३
अर्कपुष्पैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या धनार्थिभिः ।
व्याधिप्रशमनार्थं च तेषां पूजां समाचरेत् ॥ १४
मिञ्जिकामिञ्जिकं चैव मिथुनं रुद्रसंभवम् ।
नमस्कार्यं सदैवेह बालानां हितमिच्छता ॥ १५
स्त्रियो मानुषमांसादा वृद्धिका नाम नामतः ।

समुद्धृतं.

6 °) B₂ होष्यन्ति (for दास्यन्ति). — °) D₅ संवृताः;
T₂ सुवृताः. K₃ B₄ D₅ सत्पथि; G₂. 4 °थ- (for °थे).

7 °) K₁. 3 Dc₂ D₃. 6 M₂ एवमुक्त्वा. K₁. 2 तदा (for
ततः). — °) T₁ G₁ स्कन्देन तु सुपूजिता. — °) Ś₁ K₁. 2
भक्ता; B₂ तत्र; T₁ G₁ ततः (for भर्त्रा).

8 °) G₄ अतो (for ततो). — °) S (except G₃)
अभाषत (for अथाब्रवीत्). — °) Ś₁ K₁. 2 G₁ त्रिपुरार्दनम्;
M₁ ते महेश्वरं.

9 °) B₄ पुत्रेण (for रुद्रेण). — °) D₁ G₁ अपराजित.

10 °) Ś₁ K₁. 2 तु (for च). — D₂ om. (hapl.) from
सिक्तं (in 10^b) up to शुक्र (in 11^b). — °) S (except
G₂) शुक्रं (for शुक्रं). — °) Ś₁ K₁-3 D₃ (before corr.). 5
अस्ते; K₄ B₂-4 Dc Dn D₃ (by corr.). 4. 6 G₃ अस्मिन्
(for आस्ते). — °) Cf. 15°. Ś₁ K₁. 2 मिञ्जिका (K₂ कां)-
मिञ्जिको (Ś₁ के); K₄ मञ्जिकामञ्जिकं; B₄ मिञ्जिकामिञ्जितं; D₃
मिञ्जिकामिञ्जिकं; T₁ G₁ M₁ मुञ्जको मुञ्ज (M₁ जि)का; T₂
मिञ्जिको मिञ्जिका; G₂. 4 मुञ्जि (G₄ मुष्टि)को मुष्टिका; M₂
मुञ्जिको मुञ्जिका. K₄ B₁. 3 T G₁. 2. 4 M₁ ततः; Dc च यत्;
M₂ तथा (for यतः). — After 10, S (except G₃) ins. :

1081* मिथुनं वै महाभाग तत्र तद्भुद्रसंभवम् ।

11 D₃ om. 11° (cf. v.l. 10). — °) T₁ G₁ संभृतं.
Ś₁ K₁ लोहितोदेति; K₄ ताहे तु; D₅ तं हेतु; T₁ G₁ ते
देशे; G₂. 4 M °तोदेशे (for °तोदे तु). T₂ हुतं लोकहितो-
देशे. — °) Ś₁ K₁-3 D₁. 3. 5 शुक्रं; T₁ शुक्रं; T₂ M₁ शुक्रं;
G₁. 2. 4 M₂ शुक्रं (for शुक्रं). K₁ इवापतत्; K₄ अवाप्त-
वान्; B₄ समापतत्; T₁ G₁. 4 M अपातयत् (for अवापतत्).

B₂ शुक्राशयमवाप्य तत्. — °) G₄ [अ]ग्राव् (for [अ]न्यद्).
— °) Ś₁ K₁. 2 चापि (for चैव). — °) Ś₁ K B₂. 3 Dc
D₁-3. 5 एतत् (for एवं). T₁ G₁ M₂ [अ]भवत् (for [अ]-
पतत्).

12 °) Ś₁ K₁. 2. 4 तदेते; B D (except D₂. 3) तत्र
ते (B₁ एते हि); T₂ एतेषु; G₂. 4 एते तु (for त एते). — °)
G₄ गृह (for गणा). Ś₁ मनीषिणा; B₂ महर्षिभिः. — T₁
G₁ om. (hapl.) 12°-14°. — °) B₁ एवं (for तव). Ś₁
K₁-3 Dc D₁. 5 T₂ G₄ M त एव (Ś₁ भवन्ति; K₁ भवते;
K₂ ततस्ते; K₃ तव ये; Dc तवैव; D₁ न चैते; D₅ तवैते)
पारिषदा घोरा. — °) Ś₁ T₂ एतेपि (for य एते). Ś₁ B₁-3
Dn₁. n₂ D₁. 4. 6 पिशिताशिनः.

14 Before 14, K₂ B D (except D₁. 2. 5; D₃ marg.
sec. m.) S (T₁ G₁ om.) ins. मार्कण्डेय उ° (resp. मार्कण्डेयः).
— T₁ G₁ om. 14° (cf. v.l. 12). — °) K₄ अर्ध° (for
अर्क°). B₁ D₂ च (for तु). T₂ मे (for ते). — °) S
(except G₃) व्याधेः (for व्याधि). D₂ थाय° (for थं
च). B₃ तु (for च). — °) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 T₂ पूजा.
Ś₁ K D₁-3. 5 समन्ततः; T₁ G₁. 2. 4 M अथारभेत्; T₂ यथा-
र्थतः (for समा°).

15 °) Cf. 10°. Ś₁ K₁ मिञ्जिकामिञ्जिकश् (K₁ कां);
K₃ मिञ्जितं; K₄ D₃ मञ्जिकामञ्जिकं; D₂ मञ्जिकामञ्जिकं; T₁
G₁ मुञ्जको मुञ्जका; T₂ मञ्जको मञ्जका; G₂. 4 M मुञ्जि (G₄ मुष्टि-
M₂ मुञ्ज)को मुष्टि (M मुञ्जि)का. — °) K₃ Dc D₁. 5 लोकानां
(for बालां). D₅ शमम् (for हितम्).

16 °) K₃ D₂ विद्धिका; T G₁. 2. 4 वृक्ष (T₂ G₂ क्षि)का
(for वृद्धिका). — °) Ś₁ K₁-3 Dc D₂. 3. 5 नार्यो (for

वृक्षेषु जातास्ता देव्यो नमस्कृत्याः प्रजार्थिभिः ॥ १६
 एवमेते पिशाचानामसंख्येया गणाः स्मृताः ।
 घण्टायाः सपताकायाः शृणु मे संभवं नृप ॥ १७
 ऐरावतस्य घण्टे द्वे वैजयन्त्याविति श्रुते ।
 गुहस्य ते स्वयं दत्ते शक्रेणानाय्य धीमता ॥ १८
 एका तत्र विशाखस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ।
 पताका कार्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता ॥ १९
 यानि क्रीडनकान्यस्य देवैर्दत्तानि वै तदा ।
 तैरेव रमते देवो महासेनो महाबलः ॥ २०
 स संवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ।
 शुशुभे काञ्चने शैले दीप्यमानः श्रिया वृतः ॥ २१
 तेन वीरेण शुशुभे स शैलः शुभकाननः ।

आदित्येनेवांशुमता मन्दरश्चारुकन्दरः ॥ २२
 संतानकवनैः फुल्लैः करवीरवनैरपि ।
 पारिजातवनैश्चैव जपाशोकवनैस्तथा ॥ २३
 कदम्बतरुपण्डैश्च दिव्यैर्मृगगणैरपि ।
 दिव्यैः पक्षिगणैश्चैव शुशुभे श्वेतपर्वतः ॥ २४
 तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे चैव महर्षयः ।
 मेघतूर्यरवाश्चैव क्षुब्धोदधिसमस्वनाः ॥ २५
 तत्र दिव्याश्च गन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसस्तथा ।
 हृष्टानां तत्र भूतानां श्रूयते निनदो महान् ॥ २६
 एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं श्वेतपर्वतसंस्थितम् ।
 प्रहृष्टं प्रेक्षते स्कन्दं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

देव्यो).

17 ^a) B₁, s Dc D₄, s G₃ M एवमेव; T G₁, 2, 4 ए(T₂ ते)पामेव (for एवमेते). — ^b) Dn₁, n₃ D₁, 4, s G₃ असंख्येय- T₁ G₁, 2, 4 गुणाः (for गणाः). — K₃ om. (?hapl.) 17^c-18^d.

18 K₃ om. 18 (cf. v.l. 17). — ^a) Ś₁ K (K₃ om.) D₂, 3, s ऐरावतस्य; G₃ एतावतस्य. — ^b) T₁ G₁ स्मृते (for श्रुते). K₃ D₆ वैजयन्त्या विनिःसृते; T₂ G₂, 4 वैजयन्त्या विभू- पिते. — ^c) S (except G₃) गुहाय (for गुहस्य). Ś₁ K₁, 2 द्वयं (for स्वयं). — ^d) Dn₃ D₁, s क्रमेणा (for शक्रेणा). B₁ [अ]प्यति; B₄ [ए]वास्य; Dn₃ [अ]प्यथ; D₆ [आ]नम्य (for [आ]नाय्य).

19 ^a) D₂ T₁ G₁ तस्य (for तत्र). — ^b) Ś₁ शक्र (for स्कन्द). — ^c) D₁ श्वेता तु (for पताका). — ^d) K₃ Dc D₂, 3, s तु (for च).

20 ^b) K₄ वै सदा; D₆ वै पुरा; G₂, 4 तानि वै (for वै तदा). — ^c) Ś₁ K D₂, 3, s सार्धं (for देवो).

21 ^a) Ś₁ K₃ D₂, s सुसंवृतः; K₁ स संवृतः; K₂ D₃ सुसंवृतः; B₃ स संभृतः. — ^b) B₄ भृत्य (for देव). K₄ सह; G₁ तदा (for तथा). — ^d) T₂ G₁, 2 मानश्रि(G₁ 'स्त्रि)या वृतः.

22 ^b) K₄ कालः; M₂ गिरिः (for शैलः). — ^c) Dc आदित्यम् (for 'त्येन). Dc G₄ M₁ [ए]व (for [इ]व).

23 Ś₁ om. (hapl.) 23^c-24^b. — ^c) M₁ चापि (for चैव). — D₁ om. (hapl.) 23^d-24^c. — ^d) B₃, 4 जवा

(for जपा). Dc जराशोकबलैस्तथा.

24 Ś₁ om. 24^{ab}; D₁ om. 24^{abc} (cf. v.l. 23). — ^a) K₃, 4 Dc₂ Dn₁, n₃ D₃-s 'खंडे' (for 'पण्डे'). — ^b) Dc तथा (for अपि). — T₂ om. 24^c-25^d. — ^c) K₄ पितृ (for पक्षि). T₁ G₁ M चापि (for चैव). B₄ दिव्य- पुष्पफलैश्चैव.

25 T₂ om. 25 (cf. v.l. 24). — ^a) M₂ चापि (for सर्वे). — ^b) B₁-s Dn D₄, s G₃ सर्वे देवर्षयस्तथा. — ^c) Ś₁ K D₂, s T₁ G₁ 'रवे'; D₃ 'निमै' (for 'रवा'). G₂, 4 चापि (for चैव). — ^d) Ś₁ K D₂, 3, s 'निमस्वनैः; D₁ 'समस्वनैः.

26 ^a) Ś₁ K₁, 2 D₁-s G₂, 4 M₁ देवाः (for दिव्याः). Ś₁ K₁, 2 Dc D₁-3, s स; K₃ स (for च). — ^b) B Dn D₄, s G₃ नृत्यते; Dc नृत्यंत (for नृत्यन्ति). T₁ G₁ [अ]प्सरसां गणाः; Dc [अ]प्सरसस्तदा. — ^c) D₃ सर्वे (for तत्र). — ^d) S (except G₃) शुशुवे (for श्रूयते).

27 ^b) D₃ 'संश्रितं; S (except G₃) 'मास्थितं. — ^c) Ś₁ K₁, 2 प्रेक्ष्य च; K₄ D₂, 3, s प्रेक्ष्य तं; B₂, 3 S (except G₃) वीक्षते (for प्रे). — ^d) T₁ G₁, 2 M न च (M₁ चा) ग्लायत दर्शनात्.

Colophon om. in B₂ Dn D₄, s G₃. — Major parvan: Ś₁ K₃ T₂ G₂, 4 आरण्य. — Sub-parvan: K₃, 4 B₁, 3 Dc D₁-3, s M₂ (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — Adhy. name: T₂ कुमारोत्पत्तिः; G₁

C. 3. 14541
B. 3. 231. 27
K. 3. 231. 28

C. 3. 14541
B. 3. 231. 28
K. 3. 232. 1

मार्कण्डेय उवाच ।

यदाभिषिक्तो भगवान्सेनापत्येन पावकिः ।
तदा संप्रस्थितः श्रीमान्हृष्टो भद्रवटं हरः ।
रथेनादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ॥ १
सहस्रं तस्य सिंहानां तस्मिन् युक्तं रथोत्तमे ।
उत्पपात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचोदितः ॥ २
ते पिबन्त इवाकाशं त्रासयन्तश्चराचरान् ।
सिंहा नभस्यगच्छन्त नदन्तश्चारुकेसराः ॥ ३
तस्मिन्नेत्रे पशुपतिः स्थितो भात्युमया सह ।
विद्युता सहितः सूर्यः सेन्द्रचापे घने यथा ॥ ४

अग्रतस्तस्य भगवान्धनेशो गुह्यकैः सह ।
आस्थाय रुचिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ५
ऐरावतं समास्थाय शक्रश्चापि सुरैः सह ।
पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं वरदं वृषभध्वजम् ॥ ६
जम्भकैर्यक्षरक्षोभिः स्रग्विभिः समलंकृतः ।
यात्यमोघो महायक्षो दक्षिणं पक्षमास्थितः ॥ ७
तस्य दक्षिणतो देवा मरुतश्चित्रयोधिनः ।
गच्छन्ति वसुभिः सार्धं रुद्रैश्च सह संगताः ॥ ८
यमश्च मृत्युना सार्धं सर्वतः परिवारितः ।
घोरैर्व्याधिशतैर्याति घोररूपवपुस्तथा ॥ ९

कुमारचरित्रं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
D₁ 233; T G₁ 221; G₂. 4 M (M₂ *inf. lin.*) 223
(M₂ orig. 225). — *Śloka no.*: D₁ 27.

221

1 ^a) B₄ यथा (for यदा). M₂ बलं (for भगं).
— ^b) B Dc D₄. 6 M₁ सेनापत्येन; G₂. 4 सेनापत्ये तु. — ^c)
Ś₁ T₂ स (for सं). — ^d) S (except G₃) ततो (for
हृष्टो). K₄ D₁-3 रुद्रं; B₁ तत्र (for भद्रं). K₄ नरः (m
as in text); B₃ तव (for हरः). — ^e) T₂ पार्वती.
— After 1, S (except G₃) ins.:

1082* अनुयातः सुरैः सर्वैः सहस्राक्षपुरोगमैः ।

2 ^a) B₃ Dc₁ T₂ तत्र (for तस्य). — ^b) B₁ युक्ते (for
युक्तं). — ^c) T₁ G₁ ततो दिव्यः; T₂ रथो दिव्यः; G₂ रथो
दिव्यः; G₄ रथः शुभ्रं (for दिवं शुभ्रं). — ^d) Ś₁ K D₁-3
सूतेन; B₄ जवेन; M₁ कशया (for कालेन). K₂ B₄ [अ]ति-
(for [अ]भि). Ś₁ K₁. 2 B₁ Dn₃ D₂. 5 M -प्रचोदितं;
D₁. 3 प्रणोदितं.

3 ^b) Ś₁ K B₁ Dc D₁-3. 5 श्वराचरं. — ^c) T₁ G₁
सिंहा रथं वहंतश्च. — ^d) K₄ D₂. 3 नदंतं (for नदन्तं).
D₅ च सु (for चारु). K₂. 3 B₂-4 Dc D₃ केशराः.

4 ^a) D₅ गणं (for पशुं). — ^b) Ś₁ K₁. 2 यात्युं (for
भात्युं). — K₄ om. (hapl.). 4^c-5^b. — ^c) Ś₁ K₁-3
D₂. 5 संदिते; D₁ मंडितः (for सहितः). Ś₁ K₁-3 सूर्ये.

— ^d) D₁ चापघने; G₁. 2. 4 चापो घनो (for चापे घने).
B₃ तथा (for यथा). T₂ सेन्द्रचापयुतो यथा.

5 K₄ om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^b) Ś₁ विमानं; B₁
वनेसौ (for घनेशो). — G₄ om. (hapl.). 5^c-6^b. — ^c)
K₄ B₄ Dn D₄ तु चिरं (for रुं). D₄. 6 G₃ यानं; T G₁. 2
M₂ भाति (for याति). — ^d) M₂ नाम (for नर).

6 G₄ om. 6^{ab} (cf. v.l. 5). — ^a) Ś₁ K₁. 3. 4 Dc
D₂. 5 ऐरावणं. B₄ रुह्य (for स्थाय). — ^b) K₄ स्वामिसुरैः;
Dc देवगणैः (for चापि सुरैः). D₁ सुरेश्वरः (for सुरैः
सह).

7 ^a) Ś₁ जंबुकैः; K₄ B₂. 4 Dn जंभकैः; T G₁. 2. 4
भास्कैः (for जम्भकैः). — ^b) Ś₁ K₁ M कृतैः; K₃ Dc₂
D₁. 5 कृतं (for कृतः). — ^c) B₁ [अ]मेयो (for [अ]मोघो).
— ^d) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 पार्थम् (for पक्षम्). B₁ D₄. 6
S आश्रितः.

8 ^b) B₁-3 D (except D₁-3. 5) G₃ बहवं (for मरुतं).
— ^c) B₂ Dc D₄. 5 बहु (for वसु). — ^d) Ś₁ K₁-3 Dc
D₅ सिद्धैः (K₃ Dc D₅ रुद्रैः) साध्यैश्च (for रुद्रैश्च सह).
G₂. 4 संवृताः (for गताः).

9 ^a) Ś₁ K₁-3 D₁. 5 S (except T₂ G₃) तु (for च).
— ^b) B₂ बहुभिः (for सर्वतः). — ^c) Ś₁ K₁. 2 चापि; T₂
युक्तो (for याति). — ^d) K₃. 4 D₁-3 T₁ G₁ M तदा
(for तथा).

10 ^a) Ś₁ K₂-4 D₂. 3. 5 चापि; B₂ याति (for चैव).
— ^b) T शिरसः (for शिखरः). K₃. 4 सितः; D₁ T₁ ततः

यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रिशिखरः शितः ।
 विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः खलंकृतः ॥ १०
 तमुग्रपाशो वरुणो भगवान्सलिलेश्वरः ।
 परिवार्य शनैर्याति यादोभिर्विविधैर्वृतः ॥ ११
 पृष्ठतो विजयस्यापि याति रुद्रस्य पट्टिशः ।
 गदामुसलशक्त्याद्यैर्वृतः प्रहरणोत्तमैः ॥ १२
 पट्टिशं त्वन्वगाद्राजंश्छत्रं रौद्रं महाप्रभम् ।
 कमण्डलुश्चाप्यनु तं महर्षिगणसंवृतः ॥ १३
 तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छञ्श्रिया वृतः ।
 भृग्वङ्गिरोभिः सहितो देवैश्चाप्यभिपूजितः ॥ १४
 एषां तु पृष्ठतो रुद्रो विमले स्यन्दने स्थितः ।
 याति संहर्यन्सर्वास्तेजसा त्रिदिवौकसः ॥ १५

ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वा भुजगास्तथा ।
 नद्यो नदा द्रुमाश्चैव तथैवाप्सरसां गणाः ॥ १६
 नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये ।
 स्त्रियश्च विविधाकारा यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ।
 सृजन्त्यः पुष्पवर्षाणि चारुरूपा वराङ्गनाः ॥ १७
 पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ।
 छत्रं तु पाण्डुरं सोमस्तस्य मूर्धन्यधारयत् ।
 चामरे चापि वायुश्च गृहीत्वाग्निश्च विष्टितौ ॥ १८
 शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजञ्श्रिया वृतः ।
 सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥ १९
 गौरी विद्याथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया ।
 सावित्र्या सह सर्वास्ताः पार्वत्या यान्ति पृष्ठतः ॥ २०

C. 3. 14562
 B. 3. 231. 49
 K. 3. 232. 22

(for शितः). B₂ घोरस्त्रिशिरसंस्थितः; B₄ G₂. 4 सुघोरस्त्रि-
 शिराः स्थि (G₂. 4 शि)तः; G₁ सुखोसित्रयिराततः (sic). — ^a)
 Ś₁ K₂. 3 D₅ शरो याति; T₁ G₁ यस्त्रिशूलः (for याति शूलः).
 11 ^{ab}) G₂. 4 उग्रपाशोश्च (for तमुग्रपाशो). K₃. 4 Dc
 D₁₋₃ S (except G₃) transp. वरुणः and भगवान्. — ^c)
 T₁ G₁ शनैः (for शनैः). — ^d) B₂ Dc₂ बहुभिः (for
 विविधैः).

12 ^a) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃. 5 [अ]थ (for [अ]पि). — ^b)
 S (except G₃) पट्टसः (for पट्टिशः). — ^c) MSS. 'मुसुल',
 'मुशल' also. — ^d) Ś₁ K₁. 2 'णैरपि'; K₃ Dc D₁. 5 'णैर्वरैः';
 K₄ D₂ 'णैर्वरैः' (for 'णोत्तमैः'). B₁ वृतः सह रथोत्तमैः.

13 ^a) S (except G₃) पट्टसं (for पट्टिशं). Ś₁ K₂
 G₂. 4 च (for तु). B₁ [अ]गमद् (for [अ]न्वगाद्). — ^b) K₂
 D₁. 2 T₁ G₁. 2. 4 शखं; T₂ वज्रं (for छत्रं). B₂ रौक्मं; T
 G₁ घोरं (for रौद्रं). — ^c) K₄ चाप्यनुगतो; T₂ G₁. 2. 4
 चानुययौ (for चाप्यनु तं). B₁. 3m Dn D₃. 4. 6 G₃ 'सेवितः';
 B₂ 'सेवितं' (for 'संवृतः').

14 Ś₁ om. (hapl.) 14^{ab}. — ^a) S (except T₁ G₁)
 याति (for भाति). — ^b) M [S]प्यत्र (for गच्छन्). — B₁
 om. (? hapl.) 14^c-17^d. — ^d) B₄ om. च. T₁ G₁
 'संवृतः' (for 'पूजितः'). B₂. 3 Dn D₄. 6 G₃ दैवतैश्चानु (B₂. 3
 'भि')पूजितः.

15 B₁ om. 15 (cf. v.l. 14). — ^a) Ś₁ K Dc D₁₋₃. 5
 तेषां (for एषां). G₁. 2. 4 मध्यं (for पृष्ठं). — ^c) T₁
 देवान्; G₁ देवः (for सर्वान्). Ś₁ K₁. 2 सर्वै महर्षयो याति.
 — ^d) Ś₁ K₁. 2 च; B₄ हि (for त्रि).

16 B₁ om. 16 (cf. v.l. 14). — ^a) Ś₁ K₁₋₃ च हि;
 K₄ B (B₁ om.) Dn D₁₋₆ G₃ चापि (for चैव). — ^b)
 T₂ गंधर्वानुगतास्तदा. — ^c) Ś₁ K B₄ D₂. 3. 5 T₂ द्रुमाः;
 B₃ Dc Dn D₁. 4. 6 G₃ हृदाः (for नदाः). Ś₁ K₁. 2 च
 नागाश्च; K₃ B₄ D₅ T₂ नगाश्चैव; K₄ B₁₋₃ Dc Dn D₁₋₄. 6
 G₃ समुद्राश्च (for द्रुमाश्चैव).

17 B₁ om. 17^{abcd} (cf. v.l. 14). D₅ transp. 17
 and 18. — ^a) B₂ S (except G₃) नक्षत्राणां गणाश्चैव.
 — ^b) B₄ तथा (for च ये). — ^c) S (except G₃) 'श्च
 सर्वै (M 'वा')देवानां. — ^d) D₅ T₂ सृजंतः; G₂. 4 सृजंति.
 — ^e) K₁ दिव्य- (for चारु). T₁ G₁ 'वेगा (for 'रूपा).

18 D₅ transp. 17 and 18. — ^b) K₄ D₂. 3 T
 G₁. 2. 4 पितामहं; M महेश्वरं (for पिता). — ^c) Ś₁ B₁₋₃
 D (except D₂. 3. 5) G₁. 3 च (for तु). T G₁. 2. 4 पांडरं.
 — ^d) M₂ [अ]पातं (for [अ]धारं). — ^e) K₃ समवर्तत
 (for [अ]ग्निश्च विष्टितौ). K_{1m}. 4 B₂. 4 Dn D₁₋₃. 5
 विष्टितौ; K₂ विष्टते (for विष्टितौ).

19 K₃ om. 19^{ab}. — ^{ab}) K₂ Dc₂ T₂ शक्रस्य; B₄
 G₂. 4 शक्रस्तु; M शुक्रश्च (for शक्रश्च). B₁ चैव; B₂ चास्य
 (for तस्य). D₂ transp. तस्य and याति. — ^d) Ś₁ K
 D₁₋₃ संस्तुवन्; Dc T₁ G₄ स्तुन्वानो; D₅ अस्तुवन् (for
 स्तुवानो). Ś₁ K Dc D₁₋₃. 5 'वाहनं' (for 'केतनम्').

20 ^a) K₁. 2 विशाखा; Dc D₂ T₂ विद्या च (for 'य').
 — ^b) K₂ चित्रसां; D₅ तिवसां; M₁ मिश्रसां (for मित्रसां).
 — ^c) B₂ M₁ सावित्र्या (M₁ 'त्री') सहिताः सर्वाः.

21 ^b) T₁ G₁ वृताः; T₂ G₂. 4 स्मृः; M स्तुं (for कृं).

C. 3. 14563
B. 3. 231. 49
K. 3. 232. 23

तत्र विद्यागणाः सर्वे ये केचित्कविभिः कृताः ।
यस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्चमूमुखे ॥ २१
स गृहीत्वा पताकां तु यात्यग्रे राक्षसो ग्रहः ।
व्यापृतस्तु श्मशाने यो नित्यं रुद्रस्य वै सखा ।
पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः ॥ २२
एभिः स सहितस्तत्र ययौ देवो यथासुखम् ।
अग्रतः पृष्ठतश्चैव न हि तस्य गतिर्ध्रुवा ॥ २३
रुद्रं सत्कर्मभिर्मर्त्याः पूजयन्तीह दैवतम् ।
शिवमित्येव यं प्राहुरीशं रुद्रं पिनाकिनम् ।
भावैस्तु विविधाकारैः पूजयन्ति महेश्वरम् ॥ २४
देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरावृतः ।
अनुगच्छति देवेशं ब्रह्मण्यः कृत्तिकासुतः ॥ २५
अथाब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्वचः ।

सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्ष नित्यमतन्द्रितः ॥ २६
स्कन्द उवाच ।

सप्तमं मारुतस्कन्धं पालयिष्याम्यहं प्रभो ।
यदन्यदपि मे कार्यं देव तद्वद माचिरम् ॥ २७

रुद्र उवाच ।

कार्येष्वहं त्वया पुत्र संद्रष्टव्यः सदैव हि ।
दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वा विससर्जैनं परिष्वज्य महेश्वरः ।
विसर्जिते ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत् ।
सहसैव महाराज देवान्सर्वान्प्रमोहयत् ॥ २९
जज्वाल खं सनक्षत्रं प्रमूढं भुवनं भृशम् ।
चचाल व्यनदचोर्वी तमोभूतं जगत्प्रभो ॥ ३०

— After 21^{ab}, M ins. :

1083* स्वेन स्वेनानुयोगेन सर्वे तेऽनुययुर्हरम् ।

— G₁ om. 21^c-22^f. — °) K₁ B Dn D₄. 6 G₃ तस्य (for यस्य). — °) K₁ देव्य° (for देवा°). B₄ च संमुखे (for चमू°).

22 G₁ om. 22 (cf. v.l. 21). — °) B₁-3 Dn D₄. 6 G₃ गृहीत्वा तु (B₁ च) (for स गृहीत्वा). Ś₁ K₂ पताकायां (for कां तु). B₂ Dn D₄. 6 G₃ वै (for तु). — °) Ś₁ K₃ यात्यंभो (for यात्यग्रे). T₂ G₂. 4 M यात्यसौ राक्षसोग्रतः. — K₃ om. 22^{cd}. — °) D₁ व्याहृतश्च; D₂ आमृतश्च; D₃ आवृत्तश्च; D₅ व्यावृत्तश्च; T G₂. 4 क्रीडितश्च (for व्यापृतश्च). D₁-3 च (for तु). — °) T₂ M₁ रक्षेन्द्रो (for य°).

23 °) G₁ स एभिः (by transp.). B₁. 2 Dn D₄. 6 G₃ च; B₄ Dc तु (for स). B₂ Dn D₄. 6 G₃ देवः (for तत्र). — °) Ś₁ K₁. 2 B याति देवो; Dn D₄. 6 G₃ तत्र याति (for ययौ देवो).

24 °) G₂. 4 नित्यं (for रुद्रं). Ś₁ K Dc D₁-3. 6 रुद्रं स्व (D₁ सत्)कर्मभिर्विप्राः. — °) M₁ सनातनं (for [इ]ह दैवतम्). — °) K₄ D₂. 3 शिव (for शिवम्). D₁ अस्त्विति (for इत्येव). — °) T₁ G₁ अत्र रुद्रं; T₂ G₂. 4 रुद्रं चैव; M अग्निरूपं (for ईशं रुद्रं). B₂ Dn₁. n₃ D₄. 6 G₃ पितामहं (for पिना°). — After 24^{cd}, S (except G₃) ins. :

1084* एवं सर्वे सुरगणास्तदा वै प्रीतमानसाः ।

25 °) Ś₁ चैव; T₂ G₄ स्वेव (for त्वेवं). — °) B₄ रक्षितः (for आवृतः). — °) Dc T₁ ब्राह्मणाः (T₁ ब्राह्मण्यं)

कृत्तिकासुतं.

26 °) Ś₁ K₁. 2 T₁ G₁. 2. 4 transp. °सेनं and °देवो. K₂ [अ]ब्रवीद्वचः; B₁ बृहद्वचः; D₁ वृत्तो गणैः; T₁ G₁. 2. 4 महद्वचः (for बृहद्वचः). T₂ महातेजा वृषध्वजः (for °). — °) = 27^a. K₁ मरुतं; K₃ Dc₂ मारुतं; K₄ मरुतः; G₄ मरुत- (for मारुत-). — Dc om. (hapl.) 26^d-27^a. — °) D₁ G₄ रक्षन्त्रियम्. Ś₁ अरिदम; M₂ अतन्द्रितं.

27 Dc om. 27^a with the ref. (cf. v.l. 26). — °) = 26^c. K₁ मरुतं; K₄ मारुतं; G₄ मरुत- (for मारुत-). K₂ B₂. 3 -स्कन्दं. — °) B₄ D₂ विभो (for प्रभो).

28 Ś₁ K₁. 3. 4 D₂. 5 महेश्वरः; K₂ D₁. 3 T₂ M महादेवः; T₁ G₁ देवः (for रुद्रः). — °) B₄ कार्ये त्वहं. — °) Ś₁ K D₂. 3 M₂ संप्रष्टव्यः; D₅ संप्रहृष्टः; G₄ संदिष्टव्यः. — °) G₂. 4 मज्जकत्या (for भक्त्या च). — After 28, Dc ins. an addl. colophon.

29 After 29^{ab}, S (except G₃) ins. :

1085* स्कन्दं सहोमया प्रीतो ज्वलन्तमिव तेजसा ।

— °) K₁ तदा (for ततः). — °) K₃ D₁. 2 G बभूवौत्पा°; T₂ बहु चोत्पा° (for बभूवौत्पा°). — °) Ś₁ K₃. 4 Dc D₁. 3. 6 देवान्सैन्द्रान्; K₁. 2 देवाः सेन्द्राः; B₄ सर्वान्देवान् (by transp.); D₂ सेन्द्रान्देवान्. Ś₁ K₁. 2 अमोह°; B₄ विमोह°; D₂ व्यमोह° (for प्रमोह°).

30 °) G₂. 4 M₂ संमूढं (for प्र°). — °) B₄ चान°; G₃ विन° (for व्यन°). — °) B Dn D₄. 6 G₃ M₂ बभौ

ततस्तदारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शंकरस्तदा ।
 उमा चैव महाभागा देवाश्च समहर्षयः ॥ ३१
 ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदमंनिभम् ।
 नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्बलम् ॥ ३२
 तद्धि घोरमसंख्येयं गर्जच्च विविधा गिरः ।
 अभ्यद्रवद्रणे देवान्भगवन्तं च शंकरम् ॥ ३३
 तैर्विसृष्टान्यनीकेषु बाणजालान्यनेकशः ।
 पर्वताश्च शतघ्न्यश्च प्रासाश्च परिघा गदाः ॥ ३४
 निपतद्भिश्च तैर्वोरैर्देवानीकं महायुधैः ।
 क्षणेन व्यद्रवत्सर्वं विमुखं चाप्यदृश्यत ॥ ३५
 निकृत्तयोधनागाश्वं कृत्तायुधमहारथम् ।
 दानवैरर्दितं सैन्यं देवानां विमुखं बभौ ॥ ३६

असुरैर्वध्यमानं तत्पावकैरिव काननम् ।
 अपतद्गन्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं यथा ॥ ३७
 ते विभिन्नशिरोदेहाः प्रच्यवन्ते दिवौकसः ।
 न नाथमध्यगच्छन्त वध्यमाना महारणे ॥ ३८
 अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरंदरः ।
 आश्वासयन्नुवाचेदं बलवद्दानवार्दितम् ॥ ३९
 भयं त्यजत भद्रं वः शूराः शस्त्राणि गृह्णत ।
 कुरुध्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काचिद्वथा भवेत् ॥ ४०
 जयतैनान्सुदुर्वृत्तान्दानवान्वोरदर्शनान् ।
 अभिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान् ॥ ४१
 शक्रस्य वचनं श्रुत्वा समाश्वस्ता दिवौकसः ।
 दानवान्प्रत्ययुध्यन्त शक्रं कृत्वा व्यपाश्रयम् ॥ ४२

C. 3. 14586
B. 3. 231. 72
K. 3. 232. 46

(for प्रभो).

31 °) Dc T₁ तं; D₅ च (for तद्). T₂ स्कंदाननं (for तदारुणं). — °) T G₂. 4 M चापि; G₁ चाथ (for चैव). D₃ G₂ भाग (for भागा). — °) Ś₁ K₁ चैव (for च स). S (except G₃) देवाश्चपिंगणैः सह.

32 °) T₁ G₁. 2. 4 रौद्रम् (for घोरम्). — °) D₃ बृह (for मह).

33 °) K₁ B₄ Dn D₄. 6 G₃ वै (for हि). Ś₁ घोरतरं संख्ये (for मसंख्येयं). — °) B₁ जगर्ज; T G₁. 2. 4 गर्जतं (for गर्जच्च). — °) D₃ परे (for रणे). — °) D₃ महेश्वरं (for च शं).

34 °) = 44°. K₂ ते; D₅ तद् (for तैर्). T₂ [अ]नेकानि. — °) G₁. 4 शतघ्नीश्च. — °) B₃ D₅ पाशाः (for प्रासाः). K B₄ Dc D₃. 3. 5 स; Dn D₁. 4. 6 G₃ [अ]सि- (for च). Ś₁ K₄ तथा (for गदाः).

35 °) Ś₁ K D₁-3. 5 विनदद्भिः; B₁ निपतंति (for निपतद्भिः). Ś₁ महा; K₁. 2 सदा; K₃ Dc D₁. 3. 5 तथा; K₄ D₂ तदा; B₁ स्म तैर्; B₄ ततो; S (except G₃) तु तैर् (for च तैर्). — °) Ś₁ महा; K₁ देव्या; K₂ सदा (for देवा). K₃ अथा; B₁ महासुधे; D₅ तथायुधैः. — °) K₂ क्षीणेन. Ś₁ K₂ तद्वलं; B₄ T [अ]भ्यद्रवत्; D₃ व्यधमत् (for व्यद्रवत्). — °) B₂ T₁ G₁. 2. 4 M₂ वि- (for [अ]पि). T₂ खं चैव दृश्यते.

36 D₅ om. 36-38. — °) T₁ G₁ निर्ययौ; T₂ M₁ निवृत्त; G₄ विकृत्त (for निकृत्त). Dc T₂ नागाश्च; G₂. 4 नागं च (for नागाश्वं). — °) T₁ G₁ कृतवमायुधं महत्.

— °) K₁ अपितं (for अर्दितं). — °) T₁ G₁ ययौ (for बभौ). B₄ देवानां च बभौ रणे.

37 D₅ om. 37 (cf. v.l. 36). — °) K₁. 2 बाध्य; B₄ भक्ष्यमाणं; D₃ विध्य; S (except T₂ G₃) धक्ष्यमाणं (for वध्य). D₃. 3 S (except G₃) तु (for तत्). — °) T G₁. 2. 4 असव (for अपत).

38 D₅ om. 38 (cf. v.l. 36). — °) K₂ तेन मित्रं; K₃ तेस्त्रिमित्रं; K₄ D₁-3 ते मित्रास्थि; Dc ते छिन्नास्थि (for ते विभिन्न). — °) Ś₁ K₂ प्रच्यवंति; K₁. 3. 4 Dc D₁-3 T₂ प्राद्रवंत; B₁-3 Dn प्राद्रवंतो; B₄ D₁. 6 G₃ M प्रच्यवंतो. — °) K₃ B Dn D₃. 4. 6 G₃ अधिगच्छन्ति; T₁ G₁. 2. 4 M₂ अभ्यगच्छन्त. — °) M₂ बलैः (for रणे).

39 °) D₃ अनयद्; D₅ असकृद्; T₁ G₁ अथ तं (for अथ तद्). S (except G₃) transp. सैन्यं and दृष्ट्वा. D₅ [ए]व च (for देवः). — °) B₁-3 Dc Dn D₁. 4. 6 G₃ बलमिद्; B₄ D₂. 3 T₂ G₂ M बलं तद् (for बलवद्).

40 °) Ś₁ K₂ D₁ शराश्च; Dc सुराः; T₁ G₁ स्थिराः (for शूराः). D₁ विभ्रत (for गृह्णत). — °) D₅ om. 40°. Ś₁ K D₁. 2 मा च; Dc नात्र (for मा वः). Ś₁ K₂-4 Dc D₃ (before corr.) व्यथास्तु वः; D₂ व्यथां कुरु (for व्यथा भवेत्).

41 °) Dc D₁-3. 6 [ए]तान् (for [ए]नान्). D₅ om. from सुदुर्वृत्तान् up to मया सह. S (except G₃) दुराधर्षान् (for सुदुर्वृत्तान्).

42. Before 42, T G₁. 2. 4 ins. मार्कण्डेयः. — °) Dc विध्यन्त (for युध्यन्त). T₂ प्रत्ययुध्यन्त देवा वै.

C. 3. 14586
B. 3. 231. 72
K. 3. 232. 47

ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ।
प्रत्युद्युर्महावेगाः साध्याश्च वसुभिः सह ॥ ४३
तैर्विसृष्टान्यनीकेषु क्रुद्धैः शस्त्राणि संयुगे ।
शराश्च दैत्यकायेषु पिबन्ति स्मासृगुल्बणम् ॥ ४४
तेषां देहान्विनिर्भिद्य शरास्ते निशितास्तदा ।
निष्पतन्तो *अदृश्यन्त नगेभ्य इव पन्नगाः ॥ ४५
तानि दैत्यशरीराणि निर्भिन्नानि स्म सायकैः ।
अपतन्भूतले राजंश्छिन्नाभ्राणीव सर्वशः ॥ ४६
ततस्तद्दानवं सैन्यं सर्वैर्देवगणैर्युधि ।
त्रासितं विविधैर्बाणैः कृतं चैव पराञ्जुखम् ॥ ४७
अथोत्क्रुष्टं तदा हृष्टैः सर्वैर्देवैरुदायुधैः ।

संहतानि च तूर्याणि तदा सर्वाण्यनेकशः ॥ ४८
एवमन्योन्यसंयुक्तं युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
देवानां दानवानां च मांसशोणितकर्दमम् ॥ ४९
अनयो देवलोकस्य सहसैव व्यदृश्यत ।
तथा हि दानवा घोरा विनिघ्नन्ति दिवौकसः ॥ ५०
ततस्तूर्यप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः ।
बभूवुर्दानवेन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः ॥ ५१
अथ दैत्यबलाद्घोराभिष्पपात महाबलः ।
दानवो महिषो नाम प्रगृह्य विपुलं गिरिम् ॥ ५२
ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ।
समुद्यतगिरिं राजन्व्यद्रवन्त दिवौकसः ॥ ५३

43 D₅ om. 43. — ^a) T₁ G₁ ते ततस् (by transp.). T₂ G₂ 4 तु; M₁ तान्; M₂ तत् (for ते). — ^b) D₂ रथाः (for बलाः). — ^c) B Dn D₄ 6 G₃ भागाः; T₂ सेनाः (for वेगाः).

44 ^a) = 34^a. Ś₁ [अ]नेकानि (for [अ]नीकेषु). — ^b) K₄ क्रुद्धाः शस्त्रेण सं. — ^c) B₁₋₃ D₄ 6 G₃ राजा (for शरा). Ś₁ K B₁ Dc D₁₋₃ 5 कायेभ्यः (for कायेषु). B₄ दैत्याश्च नागकायेभ्यः; T₁ G₁ 2. 4 M तदा दैतेयकायेषु; T₂ दैतेयगजकायेषु. — ^d) Ś₁ K₁ (sup. lin. as in text). 2 स्रवन्ति (for पिबन्ति). B Dn D₄ 6 G₃ रुधिरं बहु (for स्मासृगुल्बणम्). D₅ पिबन्तस्त्वसृगु.

45 ^a) K₃ देहाद्; B₂₋₄ Dn₂ D₄ 6 G₃ देहं (for देहान्). G₄ तु (for वि). — ^b) B₄ विविशु (for निशिता). — ^c) B₁ 2 Dn D₄₋₆ T₂ G₃ निप (for निष्प). To avoid hiatus, Ś₁ K₁ 2 B₁ 3. 4 छद्; B₂ Dn D₄ 5 T G₃ M₁ [S]भ्यद्; D₅ G₂ 4 व्यद्; G₁ M₂ [S]प्यद् (for अद्). K₃ 4 Dc D₁₋₃ निष्प (K₃ निप) तंतः प्रद्. — ^d) Ś₁ नगेभ्यः; Dc नगेद्र (for नगेभ्य).

46 ^b) B₃ विभिन्नानि (for निर्भि). Ś₁ K₂ विनिर्भिन्नानि सायकैः. — ^c) K₃ B₁ 4 Dc D₁ 5 S (except G₃) न्यप (for अप). — ^d) Ś₁ मिन्ना (for छिन्ना). Ś₁ K₁ M₂ सर्वतः (for शः).

47 ^a) M₂ तु (for तद्). — ^b) D₅ भुवि (for युधि).

48 ^a) D₅ G₃ तथा; G₄ तत्र (for अथ). B₁ [अ]क्रुष्टं; G₂ 4 M₁ [उ]क्रुष्टं (for [उ]क्रुष्टं). B₁ तथा (for तदा). B₃ क्रुष्टैः; Dc D₃ क्रुष्टैः; T₁ G₁ 2. 4 देवैः (for हृष्टैः). Ś₁ अथोत्क्रुष्टतमा हृष्टाः. — ^b) T₁ G₁ 2. 4 हृष्टैः सर्वैर् (for सर्वै-

र्वैर्). K D₁₋₃ 5 मुदा युतैः (for उदायुधैः). Ś₁ सर्वे देवा मुदा युताः; B₄ सर्वैर्देवगणैर्युधि. — ^c) Ś₁ K₁ 2 Dc₁ संहतानि; B₁ संभृ; Dc₂ सहस्राणि (for संहतानि). Ś₁ K Dc D₁ 2. 5 सर्वा (for तूर्या). — ^d) B₄ G₄ [अ]क्षेपतः (for [अ]नेकशः). Ś₁ K Dc D₁₋₃ 5 तदा (Ś₁ K₁ 2 ततस्) तूर्या (D₃ सर्वा) ण्यवाद्यन्; B₁₋₃ Dn D₄ 6 G₃ प्रावाद्यन्त ह्यनेकशः.

49 ^a) Ś₁ K₃ B₃ Dc Dn₁ 2. 2 D₃ 4. 6 G₃ संसक्तं; B₁ 2 संसक्तं तद् (for संयुक्तं). — ^d) K₁ कर्दमी (sup. lin. as in text); D₁ कर्दमैः; T₂ दूषितं.

50 ^a) Ś₁ सर्वस्य; K₂ B D₂ G₁ 4 M अनयोर्; K₄ अजयो; D₁ अजेयो; G₂ अग्रयो (for अनयो). — ^b) B Dn D₄ 6 G₃ [अ]भ्यद् (for व्यद्). — D₁ om. 50^{ad}. — ^c) K₄ D₂ 3 तथैव; T₂ तदापि; G₁ तदा हि; M ततोथ (for तथा हि). B₂ दानवान्घोराण्. — ^d) Dn₁ 2. 2 T₂ G₁ 2. 4 M₁ वि (G₂ 4 M₁ व्य) निघ्नंस्त्रिदिवौकसः.

51 T₂ om. (hapl.) 51-53. — ^a) Dc₂ तत्र; D₁ तथा (for ततस्). — ^b) K₃ चीराणां (for भेरीणां). K₁ स्वतः (for स्वनाः). — ^d) G₂ 4 नादश्च दारुणः.

52 T₂ om. 52 (cf. v.l. 51). — ^b) K₃ 4 निपपात.

53 T₂ om. 53 (cf. v.l. 51). — ^a) B₄ वृत्तं; Dc तं ते (by transp.); D₂ ततो. Ś₁ राणै (for घनै). — ^b) K₁ 2 वृत्तितं (for वारितम्). — ^c) Ś₁ समुद्धतं; K₄ समुद्यम्य गिरिन्; Dn D₅ तमुद्यतगिरिं. — ^d) K₂ D₅ प्राद्रवन्तः; T₁ G₁ 2. 4 विद्रवन्ति. B₂ M₂ दिशो दश (for दिवौ).

54 ^a) M तदा (for अथा). — After 54^{ab}, S (except G₃) ins.:

अथाभिद्रुत्य महिपो देवांश्चिक्षेप तं गिरिम् ।
 पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य पार्थिव ।
 भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥ ५४
 अथ तैर्दानवैः सार्धं महिषस्त्रासयन्सुरान् ।
 अभ्यद्रवद्रणे तूर्णं सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ५५
 तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा दिवौकसः ।
 व्यद्रवन्त रणे भीता विशीर्णायुधकेतनाः ॥ ५६
 ततः स महिषः क्रुद्धस्तूर्णं रुद्ररथं ययौ ।
 अभिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य रथकूबरम् ॥ ५७
 यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसा गतः ।
 रेतसू रोदसी गाढं मुमुहुश्च महर्षयः ॥ ५८
 व्यनदंश्च महाकाया दैत्या जलधरोपमाः ।

आसीच्च निश्चितं तेषां जितमस्माभिरित्युत ॥ ५९
 तथाभूते तु भगवान्नावधीन्महिषं रणे ।
 सस्मार च तदा स्कन्दं मृत्युं तस्य दुरात्मनः ॥ ६०
 महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रं रुद्रस्य नानदत् ।
 देवान्संत्रासयंश्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ६१
 ततस्तस्मिन्भये घोरे देवानां समुपस्थिते ।
 आजगाम महासेनः क्रोधात्स्वर्य इव ज्वलन् ॥ ६२
 लोहिताम्बरसंवीतो लोहितस्रग्निभूषणः ।
 लोहितास्यो महाबाहुर्हिरेण्यकवचः प्रभुः ॥ ६३
 रथमादित्यसंकाशमास्थितः कनकप्रभम् ।
 तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा व्यद्रवत्सहसा रणे ॥ ६४
 स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य विदारिणीम् ।

C. 3. 14509
 B. 3. 231. 95
 K. 3. 232. 71

1086* महाकायं महाराज सतोयमिव तोयदम् ।

— °) Ś1 K3 पपाता (sic); K2 पतिता (for पतता). B4 गिरिणा तेन (by transp.). — °) Ś1 K1. 2 देवसैन्यानि; Dc2 'सैन्यं च. Ś1 K B2 Dc D1-3. 5 भारत (for पार्थिव). — °) G2 पातयद् (for प्रापतद्). S (except G3) युधि (for भुवि).

56 °) T1 G1 सहसा (for महिषं). — °) K4 B Dn D4. 6 T1 G1. 3 M1 विकीर्णं.

57 °) K3 क्षुद्रस् (for क्रुद्धस्). — °) K1 भद्रं (m रुद्रं as in text). — °) K2. 3 Dc D1. 2. 5 T2 G1. 4 M 'सुख (for 'दुख). Ś1 K2. 3 Dc D1-3. 5 M2 स (for च). — °) S (except G3) स रुद्र (for रुद्रस्य).

58 °) D2 क्षुद्रो (for क्रुद्धो). — °) Ś1 स तथा; T1 G1. 4 स तदा; G2 तरसा (for सहसा). — °) K3. 4 D5 त्रेसत्; B2 रेजत्; D1. 2 ररास; T1 G1 रसेते; T2 G2. 4 M2 रसतो; M1 त्रसतो (for रेतत्). Ś1 K Dc D1-3. 5 तूर्णं (for गाढं). — °) Dc D5 तदर्षयः; T2 M [ऋ]षयस्तदा (M2 'था) (for मह').

59 °) K2 विनदंश्च; K4 B1-3 Dn D4. 6 G3 अन; Dc व्यनदच्च. — °) T1 निश्चयं; G1. 2. 4 निश्चयस् (for निश्चितं). — °) T1 G1 जयमस्माकमित्युत.

60 °) Ś1 K1. 2 त (K2 य)थाभूतं च; K3 Dc D1. 3 (before corr.) T2 तथाभूतेषु; B4 'तेपि; T1 'तेन; G1 'ते च; M2 'तेथ (for 'ते तु). — After 60°, T1 G1 M ins.:

1087*

आहूय गुहमात्मजम् ।

उवाच सस्मितं देवो विवित्सुः पुत्रविक्रमम् ।

दौरात्म्यं पश्य पुत्र त्वं दानवस्य दुरात्मनः ।

जहि शीघ्रं दुराचारं द्रष्टुमिच्छामि ते बलम् ।

इत्युक्त्वा भगवान्स्कन्दं परिष्वज्य महेश्वरः । [5]
 अयोजयन्निग्रहार्थं महिषस्य गतायुषः ।

तथाभूते तु भगवान्.

[T1 om. lines 4-7; G1 om. posterior half of line 3.]

— T1 M1 om. 60^{bcd}; G1 om. 60^{bc}. — °) B Dn D4. 6

अहनन्; T2 G2. 4 आगतं; M2 आहतं (for नावधीन्). — °) Ś1 K2. 4 स (for च). B2 रणे (for तदा). — °) G1 दानवस्य (for मृत्युं तस्य). D1 'सदं (for 'रमनः).

61 °) T1 [S]भिः; G1 विः; G2. 4 M2 हि (for ऽपि).

D5 सृष्ट्वा; M1 स्पृ (for ह'). — °) K3 B2. 4 Dn D4. 6

G3 रौद्रो (for रौद्रं). B Dn D1. 4. 6 G3 M चानदत् (for

नां). Ś1 K1. 2 रौद्रं सोप्यन्वनादयत्; Dc रौद्रं रुद्रमचोदयत्.

— °) D5 च त्रासं; M2 संतापं (for संत्रासं). — °) K3

[अ]ति (for [अ]पि). Ś1 K2 दैत्यांश्च प्रत्य (Ś1 'ति)हर्षयन्;

S (except G3) दानवांश्च प्रहं.

62 °) D1 तस्मिन्सदा (for ततस्तस्मिन्). D2 रथे; T2

क्षये (for मये). — °) T1 G1 'तेजाः (for 'सेनः). — °)

K4 क्रुद्धः (for क्रोधात्). G2. 4 इवोज्वलन् (for इव ज्वलन्).

63 °) = (var.) 3. 218. 2°. K3 'संभूतो (for

'संवीतो). — °) Ś1 K Dc D5 लोहिताक्षो; B Dn D1. 4. 6

G3 'स्रो (for 'स्यो). — °) K3 B4 D1. 5 T2 G2. 4 'कवच-

स्रजः; B2 'कवचावृतः; T1 G1 'कवचोज्वलः; M 'कवचायुधः.

64 °) B1. 2 T1 G1 M2 'प्रभः (for 'प्रभम्). — °)

M2 देव (for दैत्य). — °) Ś1 सहसा व्यद्रवद् (by transp.).

G. 3. 14609
B. 3. 231. 95
K. 3. 232. 71

मुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ६५
सा मुक्ताभ्यहनच्छक्तिर्महिषस्य शिरो महत् ।
पपात भिन्ने शिरसि महिषस्त्यक्तजीवितः ॥ ६६
क्षिप्ताक्षिप्ता तु सा शक्तिर्हत्वा शत्रून्सहस्रशः ।
स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते देवदानवैः ॥ ६७
प्रायः शरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ।
शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः ।
स्कन्दस्य पार्षदैर्हत्वा भक्षिताः शतसंघशः ॥ ६८
दानवान्भक्षयन्तस्ते प्रपिबन्तश्च शोणितम् ।
क्षणान्निर्दानं सर्वमकार्षुर्भृशहर्षिताः ॥ ६९
तमांसीव यथा सूर्यो वृक्षानग्निर्घनान्खगः ।

तथा स्कन्दोऽजयच्छत्रून्स्वेन वीर्येण कीर्तिमान् ॥ ७०
संपूज्यमानस्त्रिदशैरभिवाद्य महेश्वरम् ।
शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णाशुरिवांशुमान् ॥ ७१
नष्टशत्रुर्यदा स्कन्दः प्रयातश्च महेश्वरम् ।
अथाब्रवीन्महासेनं परिष्वज्य पुरंदरः ॥ ७२
ब्रह्मदत्तवरः स्कन्द त्वयायं महिषो हतः ।
देवास्तृणमया यस्य बभूवुर्जयतां वर ।
सोऽयं त्वया महाबाहो शमितो देवकण्ठकः ॥ ७३
शतं महिषतुल्यानां दानवानां त्वया रणे ।
निहतं देवशत्रूणां यैर्वयं पूर्वतापिताः ॥ ७४
तावकैर्भक्षिताश्चान्ये दानवाः शतसंघशः ।

65 ^a) K₄ चामितां; T₁ चान्वितां (for चापि तां).
— ^b) K₃ B₁. 2. 4 Dc Dn D₄. 6 G₂ विदारणीं; K₄ D₂. 3
T₁ G₁ विदारणे.

66 ^a) K₂ [अ]भिहनत्; K₃ D₁. 6 व्यहरत्; B₂ [अ]भ्य-
द्रवत्; B₄ चाभिहनत्; Dn D₂-4. 6 G₃ [अ]भ्यहरत्; T₁
ह्यहनत्; G₂ ह्यछिनत्; G₄ ह्यभिनत्; M₂ ह्यहरत् (for [अ]भ्य-
हनत्). B₂ 3 Dn D₃. 4. 6 G₃ तस्य (for शक्तिर्). — ^b)
Dc [S]हरत् (for महत्). — ^c) D₄. 6 G₃ भिन्नः (for भिन्ने).
— After 66, K₂ B D (except D₁-3) G₃ ins.:

1088* पतता शिरसा तेन द्वारं षोडशयोजनम् ।

पर्वताभेन पिहितं तदगम्यं ततोऽभवत् ।

उत्तराः कुरवस्तेन गच्छन्त्यद्य यथासुखम् ।

[(L. 1) B₄ पपात (for पतता). D₅ तदशं (for षोडशं).
— (L. 2) B₂ पतता तेन (for पर्वताभेन). Dc महत् (for
सभवत्). — (L. 3) D₅ [इ]ति (for [अ]द्य).]

67 ^a) G₁ क्षिप्ता तेन (for क्षिप्ताक्षिप्ता). Dc च (for तु).

68 ^a) Ś₁ K₂. 3 B₁ Dc D₂. 3. 5 शूरैर् (for शरैर्). Ś₁
K B₁ Dc D₃ हतैर् (for हता). S (except G₃) प्रायो
हतेषु शूरेषु. — After 68^{ab}, S (except G₃) ins.:

1089* दानवेषु महाराज तस्मिन्देवासुरे युधि ।

— ^c) Ś₁ K₁. 2 T G₁. 2. 4 M तेषां (M₁ येन्ये) (for शेषा).

— ^d) T₁ G₁ जितास् (for भीतास्). Ś₁ D₅ तत्र (for
त्रस्ता). Ś₁ K₁-3 D₁-3. 5 सदाः (for सदैः). — ^e) K₄
B D (except D₂. 3) T₁ G₃ स्कंदपारिषदैर्. S (except
G₃) चोरैर् (for हत्वा). — ^f) B₁-3 Dn D₄. 6 G₃ च सहस्रशः
(for शतं).

69 G₁ om. 69^b-71^c. — ^b) B₁ T₁ पिबंतश्चैव; Dc

पिबंतश्चापि; D₃ M₂ प्रपिबंति स्म (for प्रपिबन्तश्च). — ^c) K₄
D₂. 3 सैन्यम् (for सर्वम्). B₁ दानवान्सर्वान्. — ^d) K₃
B₂ Dc दुःखिताः (for हर्षिताः).

70 G₁ om. 70 (cf. v.l. 69). — ^b) K₁ गणान्; D₅
घनं (for घनान्). Ś₁ वृक्षसंवान्हुताशनः. — ^c) D₂ सैन्यं
(for शत्रून्). — ^d) B₁ तेन (for स्वेन). G₄ सैन्येन (for
वीर्येण). Dc₂ वीर्यवान्; T G₂. 4 शक्तिमान् (for कीर्तिं).
B₄ स्वेनानीकेन वीर्यवान्.

71 G₁ om. 71^a (cf. v.l. 69). — ^b) S (except G₃)
अभिपूज्य (for वाद्य). T₁ G₁ च शंकरं (for महे). — Ś₁
K₁. 2 om. (hapl.) 71^c-72^b.

72 Ś₁ K₁. 2 om. 72^{ab} (cf. v.l. 71). — ^b) B₂ Dn
D₁. 4. 6 G₃ तु (for च). B₁. 3. 4 D₅ T₁ M₁ श्वरः (for
श्वरम्). — ^c) K₁ B₁-3 Dn D₄. 6 G₃ तदा (for अथा).
— ^d) D₅ पूज्य (for ष्वज्य).

73 ^a) K₃. 4 B₂ D₁ T₂ G₁. 2. 4 M वर (for वरः).
— After 73^{ab}, S (except G₃) ins.:

1090* अजय्यो युधि देवानां दानवः सुमहाबलः ।

— ^c) B₂-4 Dn D₄. 6 G₃ समा (for मया). — ^d) T₂
विभीयुर (for बभूवुर). K₂. 3 B₂. 4 Dc₂ D₃ T₂ वरः (for
वर). — ^f) Ś₁ K₂ समितौ (for शमितौ).

74 ^b) K₄ T M महा (for त्वया). — ^d) T₁ G₁
कंपिताः (for तापिताः).

75 ^a) Dc चान्यैर् (for चान्ये). — After 75^{ab}, S
(except G₃) ins.:

1091* भवतोऽनुचरैर्वीर गणैः परमभीषणैः ।

— ^c) B₁. 4 T G₁. 2 M अजय्यं (for अजेयं)

अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुमापतिरिव प्रभुः ॥ ७५
 एतत्ते प्रथमं देव ख्यातं कर्म भविष्यति ।
 त्रिषु लोकेषु कीर्तिश्च तवाक्षय्या भविष्यति ।
 वशगाश्च भविष्यन्ति सुरास्तव सुरात्मज ॥ ७६
 महासेनेत्येवमुक्त्वा निवृत्तः सह दैवतैः ।
 अनुज्ञातो भगवता त्र्यम्बकेन शचीपतिः ॥ ७७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥ समाप्तं मार्कण्डेयसमाख्यापर्व ॥

२२२

वैशंपायन उवाच ।

उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।

द्रौपदी सत्यभामा च विविशाते तदा समम् ।

जाह्नव्याने सुग्रीते सुखं तत्र निषीदतुः ॥ १

C. 3. 14650
B. 3. 233. 2
K. 3. 234. 2

76 ^a) Ś1 K1. 2 B1 परमं (for प्रथमं). D3 S (except G3) कर्म (for देव). — ^b) T3 M देव ख्यातं (for ख्यातं कर्म). T1 G1. 2. 4 देव ख्यातिं गमिष्यति. — D2 om. (hapl.) 76^{cd}; G4 om. 76^{ef}. — ^f) B2. 3 Dn D4. 6 G3 महाभुज (for सुरा). D5 सुराश्च तव सत्तम.

77 ^a) K1 G2 सेनं त्वेवम्; B2. 4 D (except D1-3. 5) सेनमेवम् (for सेनेत्येवम्). G3 एवमुक्त्वा महासेनं; G4 सुरात्मजं त्वेवमुक्त्वा. — ^b) B4 सर्वदैवतैः.

78 ^a) Ś1 om. 78^a. Dc G2. 4 गते; T ततो (for गतो). K4 D1 रुद्रवटं; T1 भद्रवटाद्. Dc G2. 4 रुद्रे (for रुद्रो). — ^b) K2 विनिवृत्ता (for निवृत्ताश्च). — ^c) G2 उक्तं च.

79 ^b) Dc महाबलः (for महर्षिभिः). — ^c) Dc D5 M एकाहेन (for एकाहैव). G1 [अ]भजत् (for [अ]जयत्).

80 ^a) K3 य इमं; T1 G1 यो जनो (for य इदं). K1. 3. 4 B D G3 विप्रः (for जन्म). — ^b) Ś1 K2 पठेद्दे (for पठते). K1. 3. 4 B D G3 पठेज्जन्म समाहितः. — After 80^{ab}, G2. 4 ins. lines 61-62 only of a passage given in App. I (No. 22). — ^d) Ś1 K Dn3 D1. 3. 5 T1 G1. 3 M1 'मामुयात्' (for 'तामियात्').

Colophon om. in K2. — Major parvan : Ś1 T2 G2. 4 आरण्य. — Sub-parvan : G1 M2 मार्कण्डेयसम (M3 'मा')-स्या (followed by आंगिरस in M2, which adds समाप्त to both); G4 'समाख्या' (followed by समाप्त). Ś1 K (K2 om.) B Dc D1-3. 5 (all om. sub-parvan name)

mention only आंगिरस (D1 आंगिरसोपाख्यान); to it Ś1 K (K2 om.) B1 D1. 3 add समाप्त. — Adhy. name : B2 Dc Dn D4. 6 G3 स्कंदोत्पत्तिः; B4 M1 कुमारोत्पत्तिः; G1 स्कंदचरितसमाप्तिः; M2 देवासुरयुद्धं. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn (Dn1 marg.) 230 (Dn2 229); D1 234; T G1 222; G2. 4 M (M2 inf. lin.) 224 (M orig. 226). — Śloka no. : Dn 113; D1 84.

After adhy. 221, K2 B Dc Dn D3-5 ins. a passage given in App. I (No. 22), of which lines 61-62 are ins. in G2. 4 after line 80^{ab} of that adhy.

222

1 ^a) Ś1 K D1-3 तान्विप्रां; T1 G1 सर्वेषु (for विप्रेषु). — ^b) T2 G2. 4 M च भारत (for महा). — ^d) K1. 3 विवेशाते. K3 B2-4 Dn1 D2. 4-5 S (except G2) तदा (B2 'मा')श्रमं (for तदा समम्). — After 1^{cd}, S (except G3) ins. :

1092* प्रविश्य चाश्रमं पुण्यसुमे ते परमस्त्रियौ ।

— ^c) Ś1 K1. 3 B1 D5m प्रहस्यमाने; K3 सहर्षयुक्ते; T1 G1 M हसमानेय; T2 G3 ते आसमाने; G2. 4 भासमाने तु. — ^f) Ś1 K1. 2. 4 B1. 3 Dc D1. 6 (before corr.) निषेदतुः; S (except T2 G3) न्यषीदतां.

2 ^b) T1 G1 तेन्योन्यं वै; G4 अन्योन्यस्य (om. ते); M तेन्योन्यं च; M2 ते अन्योन्यं. — ^{cd}) B1. 3 Dc D4. 6 T2

C. 3. 14650
B. 3. 233. 2
K. 3. 234. 3

चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योन्यस्य प्रियंवदे ।
कथयामासतुश्चित्राः कथाः कुरुयदुक्षिताम् ॥ २
अथाब्रवीत्सत्यभामा कृष्णस्य महिषी प्रिया ।
सात्राजिती याज्ञसेनीं रहसीदं सुमध्यमा ॥ ३
केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवानुपतिष्ठसि ।
लोकपालोपमान्वीरान्यूनः परमसंमतान् ।
कथं च वशगास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे ॥ ४
तव वश्या हि सततं पाण्डवाः प्रियदर्शने ।
मुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तच्चमेतद्वीहि मे ॥ ५
व्रतचर्या तपो वापि स्नानमन्त्रौषधानि वा ।
विद्यावीर्यं मूलवीर्यं जपहोमस्तथागदाः ॥ ६
मम *आचक्ष्व पाञ्चालि यशस्यं भगवेदनम् ।

येन कृष्णे भवेन्नित्यं मम कृष्णे वशानुगः ॥ ७
एवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी ।
पतिव्रता महाभागा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ॥ ८
असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये मामनुपृच्छसि ।
असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ॥ ९
अनुप्रश्नः संशयो वा नैतच्चव्युपपद्यते ।
तथा ह्युपेता बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ १०
यदैव भर्ता जानीयान्मन्त्रमूलपरां स्त्रियम् ।
उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्विश्रमगतादिव ॥ ११
उद्विग्नस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ।
न जातु वशगो भर्ता स्त्रियाः स्यान्मन्त्रकारणात् ॥ १२
अमित्रप्रहितांश्चापि गदान्परमदारुणान् ।

G₃ चित्रां कथां; D₂ कथाश्चित्राः (by transp.). K₂ D₁ कुरुय-
दुक्षिताः (K₂ 'तां'); K₃ 'कुलोद्वह'; K₄ 'यदुक्षिताः'; B Dc
Dn D₄. 6 M₂ 'यदुक्षिताः' (B₁. 8 Dc D₄. 6 'तां'); D₂. 3
'यदू' (D₃ 'यदु') क्षिताः; D₅ 'यदुष्विति'; T₁ 'वधूचिताः'; T₂
G₂. 4 'यदूचिताः'; G₁ चक्रुर्यदूचिताः; G₃ कुरुयमास्थितां (sic);
text as in Ś₁ K₁ M₁ only.

3 °) Ś₁ सा भ्राजती; K₄ D₂. 3 प्रीयमाणा (for सात्रा-
जिती). Ś₁ यज्ञसेनी. — °) D₁ सुमध्यमे; G₄ सुमध्यमां.

4 Before 4, D₁ ins. सत्यभामा उ°. — °) Ś₁ K₁. 2
D₅ उपतिष्ठसे; B Dn D₃. 6 G₃ अधितिष्ठसि. — °) Ś₁ K₁
यूनान्; B Dc D₆ पुनः; D₁ शूरान्; T₁ G₁ उर्व्यां; T₂ G₂. 4
नूनं (for यूनः). K₁ 'संमितान्'; B₁ 'संहितान्'; B₂. 3 D
(except D₁-3. 6) G₃ 'संहितान्'. — °) T₁ चैवं गतां (for
च वशगां). — °) S (except G₃) च कुप्यन्ति (by
transp.). Ś₁ K₁. 2 शुचिस्मिते (for च ते शुभे).

5 °) S (except G₃) सुभृशं (for सततं). — After
5^{ab}, the same MSS. ins. :

1093* न चान्योन्यमसूयन्ते कथं वा ते सुमध्यमे ।
— °) K₃ G₁ हि (for च). B₂ सततं (for ते सर्वे). — °) Dc
D₁. 5 तत्त्वं मे ब्रूहि तत्त्वतः (Dc तद्वचः).

6 °) Ś₁ K₁-3 Dc Dn₃ D₁. 3. 5 G₁. 4 M₂ स्नानं. K₄
B₄ D₁-3. 5 G₄ संत्रौषधानि च; T₂ G₁. 3 'धानिव'. — °)
Ś₁ K₁. 2 रूपं (for मूलं). — °) Ś₁ K₁. 4 D₂ जपो
होमसः; K₃ D₁. 3. 5 M जपहोमासः. Ś₁ तदागदः; K₁. 2
D₂. 5 तथागदः; D₃ तथागदं; T₁ G₁ तथागतं; T₂ G₃. 4 तथा-
गमाः. B₁-3 Dn D₄. 6 जपहोमागदा (D₆ 'मा') स्तथा.

7 °) Ś₁ K₁. 2 समाचक्ष्व च; K₃. 4 D₁-3. 5 T G₁ M ममा-
प्याचक्ष्व; B Dn D₄. 6 G₃ ममाद्यां; Dc तन्ममां; G₂. 4
मम चां (for मम *आचक्ष्व). — °) S (except G₃)
रहस्यं (for यशस्यं). K₂ B D (except D₁-3. 5) G₃ भग-
दैवतं; T G₁. 2. 4 M 'चेतनं'; Cnp as in text. — °) K₃. 4
Dc D₁-3. 5 S (except G₃) transp. कृष्णे and कृष्णो.

8 °) K₃ विरराज मनस्विनी.

9 Before 9, D₂ T₂ ins. द्रौपदी उ° (resp. द्रौपदी).
— °) T₁ अस्ति (for असत्). — °) Dc 'वर्तनं'; G₃ 'की-
र्तितं' (for 'कीर्तनम्').

10 °) B₂ अनुप्रश्नं. Ś₁ संशयिता; K₁ 'यितं'; K₃ 'यितः'
(for 'यो वा'). — °) T₂ G₂. 4 M नैष (for नैतत्). Ś₁
K₁. 2 सत्ये यन्मानुपृच्छसि. — °) K₃ D₅ यथा; T₂ G₂. 4
कथं (for तथा). K₃ [अ]भ्युपेता; B₁ [अ]प्युपेता; Dc
व्युपेता. T₁ G₁ M समुपेतासि (M 'ता हि') बुद्ध्या त्वं.

11 °) Ś₁ K₁. 2 G₂. 4 यदा भर्ता विजानीयान्. — °)
Ś₁ K₁ (before corr.). 2 उद्वेजिता; K₄ (marg. sec. m.
as in text) T₂ उद्वेजते.

12 °) K M स्त्रियः; D₁. 3. 4 'या' (for 'याः'). B Dc
Dn मन्त्रकर्मणा; D₄. 6 G₃ 'कर्मणि'.

13 Ś₁ om. (? hapl.) 13^{ab}. — °) D₂. 5 T G₁. 2
M अमित्रप्रहिताः (D₂ 'तात्'); G₃ किं मन्त्रप्रहितान्. — °)
D₂ गदान्परमदारुणात्; T G₁. 2. 4 M गदास्तत्र (T₁ G₁ गदा-
श्चापि; T₂ बाधास्तत्र; M₁ गदाः स्युश्च) सुदारुणाः. — °) K₃
B₂ Dn D₄-6 मूलप्रचारैर्हि; B₄ 'वादेन हि'; T₁ G₂ 'प्रपातेन';
T₂ G₁. 4 M 'प्रवादेन'; G₃ 'प्रवालैर्हि'. — °) T₁ G₁ प्रापयन्ति

मूलप्रवादैर्हि विपं प्रयच्छन्ति जिघांसवः ॥ १३
 जिह्वया यानि पुरुषस्त्वचा वाप्युपसेवते ।
 तत्र चूर्णानि दत्तानि हन्युः क्षिप्रमसंशयम् ॥ १४
 जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः पलितास्तथा ।
 अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडान्धवधिरास्तथा ॥ १५
 पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत ।
 न जातु विप्रियं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथंचन ॥ १६
 वर्ताम्यहं तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु ।
 तां सर्वां शृणु मे सत्यां सत्यभामे यशस्विनि ॥ १७
 अहंकारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा ।

सदारान्पाण्डवान्नित्यं प्रयतोपचराम्यहम् ॥ १८
 प्रणयं प्रतिसंगृह्य निधाय आत्मानमात्मनि ।
 शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनां चित्तरक्षिणी ॥ १९
 दुर्व्याहताच्छङ्कमाना दुःस्थितादुरवेक्षितात् ।
 दुरासितादुर्व्रजितादिङ्गिताध्यासितादपि ॥ २०
 सूर्यवैश्वानरनिभान्सोमकल्पान्महारथान् ।
 सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रतेजःप्रतापिनः ॥ २१
 देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि खलंकृतः ।
 द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥ २२
 नाभ्युक्तवति नास्माते नासंविष्टे च भर्तरि ।

C. 3. 14672
 B. 3. 233. 24
 K. 3. 234. 25

(for प्रय^०).

14 ^a) T₁ G₁ [अ]श्नाति (for यानि). — ^b) G₁. 2. 4 [अ]पि च (for [अ]प्युप-). — ^c) Ś₁ यत्र; T₁ G₄ M तानि; T₂ ततश्च; G₂ हन्युश्च (for तत्र). Ś₁ मूलानि (for चूर्णानि). G₄ चाहन्युः (for दत्तानि). — ^d) T₁ G₁ क्षिप्रं हन्युर् (by transp.). Dc असंशयः. G₂. 4 क्षिप्रमेव न संशयं.

15 ^a) Ś₁ K₁ वक्रो^०; K₂. 3 B₁ (m as in text) Cnp वक्रो^०; K₄ महो^० (for जलो^०). K₃ -युक्तं (for -युक्ताः). — ^b) K₂. 3 Dc D₂ G₁. 3. 4 चित्रिणः (for श्वि^०).

16 ^a) Ś₁ K₁. 3 ^०नुगास्ताः; K₄ D₂. 3 (before corr.) ^०नुगास्ताः; B₄ ^०नुशिष्टाः; D₃ (by corr. sec. m.) ^०नुरागाः; T₂ G₂ ^०नुपंगाः; M₁ ^०नुशसाः; M₂ ^०नुशस्ताः (for ^०नुगास्तु). Ś₁ K₁. 2 पापिष्टाः; Dc पापस्थाः. K₃ बाधासुशस्ताः पाशास्ताः (sic); T₁ G₁. 4 पापानुशास्तिनः (T₁ ^०सिताः; G₄ ^०सनाः) पापाः. — ^b) T₂ पत्यूरप^० (for पतीनुप^०). D₅ ^०चरति (for ^०सृजन्ति). T₁ G₁. 4 ताः; G₂ च (for [उ]त). — ^{cd}) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 transp. भर्तुः and कार्यं. B₁ कर्तुः (for भर्तुः). K₃. 4 D₁-3. 5 कदा^० (for कथं^०).

17 G₁ om. 17-18. — ^a) B₁ वर्ताम्यहं; B₂ कर्ताम्यहं. K₂ D₂ वृत्तिं; B₂ प्रीतिं (for वृत्तिं). T₁ अहं तु वर्ते यां वृत्तिं. — ^c) Ś₁ K₁. 2 D₅ तां सत्यां; D₂ सर्वां तां (by transp.). Ś₁ K₁. 2 सत्ये; T₂ सत्यं; M₁ वृत्तिं (for सत्यां). Dc सर्वां शृणु हि मे सत्यां.

18 G₁ om. 18 (cf. v.l. 17). — ^a) M₂ [अ]य (for [अ]हं). — ^b) G₂. 4 कामं क्रोधं (for कामक्रोधौ). Ś₁ K Dc D₁-3. 5 सर्वेशः (for ^०दा). — ^c) D₃. 6. 6 सदार (for सदारान्). T₂ पार्थिवान् (for पाण्डवान्). — ^d) D₂ प्रयत्यो^० (for प्रयतो^०).

19 ^a) T₁ G₁ भर्तरि (for प्रणयं). K₃ B Dn D₂. 4-6

G₃ प्रतिसंहत्य; Dc ^०संस्कृत्य; G₂ ^०संग्राह्य. — ^b) K₃ आत्मना (for आत्मनि). — ^c) Dc निरहंमाना; some MSS. निरभीमाना. — ^d) D₅ यतंती (for पतीनां). K₃ चाति (for चित्तं). K₂ Dc₂ D₂ T₁ G₄ -रक्षणी; Dn₁ चारिणी; D₅ -रक्षणे.

20 ^a) K₁ ^०हत्या (for ^०हतात्). T₁ G₂ शंकमानात्; T₂ चक्रमाच (for शङ्कमाना). — ^b) K₃ उत्थिता (for दुःस्थिताद्). K₂. 3 दुरवेक्ष्य तान्; B₁ त्वनवेक्षितान्; Dc दुरवेक्षिताः; D₁ तदनुष्ठितात्; D₃ (before corr.) दुरवस्थितात्. — ^c) K₁ दुरासक्ताद्; K₂ ^०शिक्षाद्; B₁-3 Dc T₁ G₁. 2. 4 ^०सीनाद्; T₂ ^०सदाद् (for ^०सिताद्). Ś₁ ^०दुर्व्रजिताद्; T दुर्विनीताद्; G₁ दुर्विदग्धाद्; G₂. 4 दुर्व्रजिताद्. — ^d) S (except G₃) ^०ध्यायितादपि.

21 ^a) B Dn D₄. 6 G₃ ^०समान् (for ^०निभान्). — ^c) Ś₁ सर्वे; B₂ लोकः; D₂. 3 सा वै (for सेवे). B₁ दुर्ग्रहणान्; T₁ G₁. 2. 4 शत्रुहणान्; T₂ मित्रगुणान्; M चक्षुर्हणान्. Ś₁ K₁ पादान्; T₁ G₁ नाथान् (for पार्थान्). — ^d) B Dn D₄. 6 G₃ ^०वीर्यं (for ^०तेजः).

22 ^a) B₁ न यक्षो (for मनुष्यो). — ^b) Ś₁ K₁. 2 B₁ वायुः (for युवा). K₁-3 B₁ Dc D₁. 3. 5 T₁ वापि (for चापि). — ^c) K₁ T₁ अतिः; B₁ अपि (for अभि-). G₁ द्रव्यवान्वा रूपवान्वा. — ^d) Dc₂ D₂ T₂ ^०पोत्तमः (for ^०पो मतः).

23 ^a) T G₁. 2. 4 M₂ न (T₂ ना) भुक्तवति न (G₁ स-) ज्ञाते. — ^b) S (except G₃ M₁) न संविष्टे. D₄. 6 न (for च). — K₃ om. 23^c-24^d. — ^c) Ś₁ K (K₃ om.) Dc D₁. 3. 5 संविशामि न चाक्षामि. — ^d) Ś₁ K (K₃ om.) D₁-3. 6 दास- (for सदा). S (except G₃) न ज्ञाये कर्म कुर्वती.

C. 3. 14672
B. 3. 233. 24
K. 3. 234. 25

न संविशामि नाश्रामि सदा कर्मकरेष्वपि ॥ २३
क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम् ।
प्रत्युत्थायाभिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥ २४
प्रमृष्टभाण्डा मृष्टान्ना काले भोजनदायिनी ।
संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना ॥ २५
अतिरस्कृतसंभाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती ।
अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा ॥ २६
अनर्मे चापि हसनं द्वारि स्थानमभीक्ष्णशः ।
अवस्कुरे चिरस्थानं निष्कुटेषु च वर्जये ॥ २७
अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानं च वर्जये ।
निरताहं सदा सत्ये भर्तृणामुपसेवने ।

सर्वथा भर्तुरहितं न ममेष्टं कथंचन ॥ २८
यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ।
सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी ॥ २९
यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न खादति ।
यच्च नाश्नाति मे भर्ता सर्वं तद्वर्जयाम्यहम् ॥ ३०
यथोपदेशं नियता वर्तमाना वराङ्गने ।
स्वलंकृता सुप्रयता भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३१
ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्रा मे कथिताः पुरा ।
भिक्षावलिश्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ।
मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मया ॥ ३२
तान्सर्वाननुवर्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता ।

24 K₃ om. 24 (cf. v.l. 23). — ^b) T G₁. 2. 4 गृहं भर्तारम् (by transp.). — ^c) B₄ Dn D₄. 6 G₃ अभ्युं (for प्रत्युं). D₁ 'वंदामि (for 'नन्दामि).

25 ^a) K₃ D₁ अमृष्टभाण्डा; K₄ आमृष्टं; D₄. 6 G₃ प्रमृज्यं; T G₁. 2. 4 M प्रसन्नं. K₁. 2 B₃ Dn₁. n₂ D₃. 4. 6 मिष्टान्ना; K₃ मुष्टान्ना. — ^d) D₁ आसनेनोदकेन च (=24^d).

26 ^a) T₂ 'संभारा (for 'संभाषा). — ^b) T₁ G₁ M₁ दुःस्त्रीणां. T₁ G₁. 2. 4 M₁ नानुसेविनी. T₂ दुःस्त्रीसेवन-वर्जिता. — ^d) M₁ तदा (for सदा).

27 ^a) K₃. 4 D₁-3. 5 अस्थाने; B₁ अधर्मे; B₂ Dc₁ Dn D₄. 6 G₃ अनर्म; B₃ अनर्मा; Dc₂ अनन्न; G₂. 4 अनर्हे. B₁ T₂ G₁. 2. 4 चापि; M₂ नां (for चां). B₂ सहितं; B₃ Dn D₄. 6 T G हसितं; M₂ हसती. — ^b) K₃ D₅ द्वार (for द्वारि). — ^c) K₁. 2. 4 B₂. 3 Dc Dn₁ D₂. 4. 5 G₃ M चिरं; T G₁. 2. 4 [S]पि च (for चिर). — ^d) Ś₁ K B₂ Dc₂ D₂ T₁ च वर्जयेत्. D₁ G₄ निष्कुटे च वि(G₄ चापि)वर्जये; T₂ निष्कुटे च विसर्जये. — After 27, G₁ (which om. 28^{abc}d) repeats 17-18, followed by:

1094* निरताहं सदा सत्ये पापानां च विसर्जने ।

[Prior half = 28^c.]

G₁ cont.: T G₂. 4 M ins. after 27:

1095* अलालापमसंतोषं परव्यापारसंकथाः ।

28 G₁ om. 28^{abc}d. — ^a) K₁. 2 'रोषा; D₁ 'रात्रौ; T₂ 'रोषं. — ^b) Ś₁ K₁. 2 'मानौ; G₄ 'स्थानौ (for 'स्थानं). Ś₁ K₁-3 D₂ T₁ च (D₂ वि) वर्जयेत्; D₁ विवर्जये. G₄ क्रोधनस्थानवर्जये. — After 28^{ab}, T₁ repeats 17-18. — ^c) T₁ प्रणयं निरताहं सा. — ^d) B₄ T G₂. 4 पापानां

च विव(B₄ 'स)र्जने. — ^e) K₃ M₁ सर्वदा. Ś₁ K B₃ D₁-3. 5 G₁ M भर्तुरहितं. — ^f) Dc₂ मामिष्टं न (for न ममेष्टं). Ś₁ K₁. 2 कदा (for कथं).

29 ^a) Ś₁ K₁. 2 यथा (for यदा). T₁ येनाप्रयतते भर्ता. — ^c) Ś₁ K₁. 2 Dc D₁. 2. 5 'वर्णकोपेता. — ^d) T₁ G₁ तदा च; T₂ वसामि (for भवामि). T₂ G₂. 4 M व्रत-धारिणी.

30 ^b) Ś₁ K₁-3 B₁. 2. 4 D (except D₂-4. 6) सेवते (for खादति). — ^c) Ś₁ भर्ता मे (by transp.). T₁ G₁ यच्च भर्ता न चाश्नाति. — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 B₂ D₂. 3. 5 तत्सर्वं (by transp.).

31 ^a) K₃ यथोपजोषं; D₃ G₁. 2. 4 'पदेशः; M₂ यथा-प्रदेशः. G₄ निरता. — ^b) G₁ वरानने. — ^c) Dc T₁ G₁ अलंकृता. T₂ स्ववहिता.

32 ^a) T G₁. 2. 4 M यश्च (T₁ यथा) धर्मः. K₄ गुरु-हिते (marg. sec m. as in text); T₁ G₁ कुटुम्बार्थे. — ^b) T G₁. 4 M कथितः (T₂ 'तं) पुरा. — After 32^{ab}, S (except G₃) ins.:

1026* अनुतिष्ठामि तं सत्ये नित्यकालमतन्द्रिता ।

— ^c) K₃. 4 Dc D₁-3 भिक्षा वलिः; B₂ भिक्षां वलिः; B₄ भिक्षावलि. G₂. 4 श्राद्धविधिः. — ^d) K₃. 4 B₁ D₁-3 T G₁ M स्थालीपाकश्च; B₄ 'पाकं च. S (except G₃) सर्वशः (for पर्वसु). — ^f) B₁-3 D (except D₁-3. 5) G₃ मम (for मया).

33 ^a) D₂ सर्वास्तान् (by transp.). Ś₁ K D₁-3 उपवर्तामि; S (except G₃) अनुवर्तेहं. — ^b) G₄ अनिदिते (for अतन्द्रिता). — ^c) B₂-4 D (except D₁-3. 5) G₃

विनयान्नियमांश्चापि सदा सर्वात्मना श्रिता ॥ ३३
मृदून्सतः सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालिनः ।
आशीविषानिव क्रुद्धान्पतीन्परिचराम्यहम् ॥ ३४
पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः ।
स देवः सा गतिर्नान्या तस्य का विप्रियं चरेत् ॥ ३५
अहं पतीन्नातिशये नात्यश्ने नातिभूषये ।
नापि परिवदे श्वश्रूं सर्वदा परियन्त्रिता ॥ ३६
अवधानेन सुभगे नित्योत्थानतयैव च ।
भर्तारो वशगा मद्यं गुरुशुश्रूषणेन च ॥ ३७
नित्यमार्यामहं कुन्तीं वीरहं सत्यवादिनीम् ।
स्वयं परिचराम्येका स्नानाच्छादनभोजनैः ॥ ३८

नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः ।
नापि परिवदे चाहं तां पृथां पृथिवीसमाम् ॥ ३९
अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्म नित्यदा ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४०
अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
त्रिंशदासीक एकैको यान्विभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ४१
दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् ।
द्वियते रुक्मपात्रीभिर्वीतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ४२
तान्सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ।
यथार्हं पूजयामि स्म पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४३
शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः ।

C. 3. 14694
B. 3. 233. 46
K. 3. 234. 48

चैव (for चापि). T₂ विनयाचारसंयुक्ता. — ^d) B₂ सर्वा-
नुपा (for सर्वात्मना). B₄ D₄. ६ G₃ सर्वात्मना सदा श्रिता.

34 ^b) T₁ G₁ M₂ सर्व- (for सत्य). Ś₁ K₂ पालिनः;
Dc D₃ यायिनः; T₁ G₁ M₁ चर्तिनः (for पालिनः). — ^d)
Ś₁ K₁. ३ भर्तृन्; T₁ G₁ भीता (for पतीन्).

35 ^a) Dc धर्मो मे (by transp.); D₁ यो धर्मो. — ^c)
K₂. ३ सदेव (for स देवः). K₂. ३ S (except G₃) स (for
सा). K₁. ३ नान्यस्य; D₃ T₂ G₂. ४ नार्यास (for नान्या).
— ^d) Ś₁ तस्याः. B₁ ह्यप्रियं; T₂ न प्रियं (for विप्रियं).

36 B₂ om. 36^{ab}. — ^b) K₂ भूषणे; B₄ दूषये; G₄
भक्षये (for भूषये). D₁ नात्यश्रियां न भूषये; D₂ नात्यश्रामि
न भू. — ^c) Ś₁ K₁. ३ च; K₃. ४ B₁. ४ Dn₂ D₁-३. ६ T₂
M [अ]तिः; B₂ वा (for [अ]पि). Ś₁ K B₁ D₁-३. ६ पर्यवदे
(K₃. ४ चरे; D₃ वदेत्). B₄ S (except G₃) श्वश्रूं परिवदे
(by transp.). — ^d) B₄ तथाहं; T₁ G₁. ३. ४ सदाहं; T₂
M जात्वहं (for सर्वदा). S (except G₃ M₁) पति (for
परि).

37 ^a) K₁ अवदानेन; K₃ अवसा; T₁ G₁ अभ्युत्था (for
अवधा). — ^b) K₂-४ स्थानतयैव; B Dn D₄. ६ G₃ स्थित-
तयैव; T₁ G₁ स्थानावगामि; T₂ G₂ स्थाना भवामि; G₄
स्थानानिवामि (sic); M₁ स्थानेन चैव. M₁ ह (for च).
— ^c) G₄ भर्तृणां वशमागम्य. — ^d) N (except Ś₁) G₃
शुश्रूषयैव च.

38 ^a) B₁-३ D (except D₁-३. ६) G₃ [ए]तां (for
[ए]का). — ^d) = (var.) 43^d. B₂-४ Dc₁ Dn D₄. ६
G₁. ३ पाना (for स्नाना).

39 Ś₁ om. (hapl.) 39-43; K₁. ३ Dn₁ om. (hapl.)
39^{ab}. — ^a) K₃. ४ B₄ Dc D₁-३. ६ नैनाम्; S (except

G₃) न चापि (for नैताम्). — ^b) B₄ वस्त्रभूषणसेवनैः; Dc
G₂ M भोजनभूषणैः; T₁ वस्त्राभरणभोजनैः. — K₃ om.
(hapl.) 39^c-43^d; D₃ om. (? hapl.) 39^c-40^d. — ^c)
K₄ नाति; B₁-३ Dc₂ Dn₃ D₅ G₃ नाहं (for नापि).
K₁. २. ४ B₁. ४ D₁. २. ६ पर्यवदे. B₁ D₄. ६ G₃ चाहं; B₂. ३
Dc वाचं; D₁. ६ चाहं (for चाहं). T G₁. ३. ४ M न चाप्य-
तिवदे वाचा. — ^d) K₄ पृथां तां (by transp.); B₁ पृथां च;
D₅ तां पृथ्वी.

40 Ś₁ K₂. ३ D₃ om. 40 (for Ś₁ K₃ D₃ cf. v.l. 39).
— ^{ab}) B₁ D₅ M अष्टाशीति; G₁. २. ४ अष्टादश (for अष्टा-
वग्रे). K₁ सहस्राणि (for ब्राह्म). — K₁ om. (hapl.)
40^b-41^c. K₄ B₁. ४ Dc D₁. २. ६ S (except G₃) transp.
ब्राह्म and सह. B₄ तु; T G₁. ३ च (for स्म). — ^c) B₁
T₁ G₁. ४ पात्रेषु; Dc पात्रीभिर्. — After 40^c, G₁ reads
41^bcd, 42^{abc}, 40^d, 41^a, 42^d. — ^d) T₁ याज्ञिका गृहमेधिनः
(cf. 41^b).

41 Ś₁ K₃ om. 41 (cf. v.l. 39); K₁ om. 41^a (cf.
v.l. 40); T₁ om. 41^{ab}. — For G₁ cf. v.l. 40. — ^b)
K₄ D₂. ३ M ब्राह्मणा; G₁ याज्ञिका (for स्नातका). — ^c) K₁
Dc D₃ दासीकमेकैकं; K₂ दासीक एकैकं.

42 Ś₁ K₃ om. 42 (cf. v.l. 39). — For G₁ cf.
v.l. 40. — ^b) K₂ एषा; T G₁. ४ M तेषा (for येषा).
T₁ सुसंस्कृतं. — ^c) Dc D₄. ६ G₃ क्रियते; T G₁. २. ४ M₂
भुञ्जते; M₁ दीयते. B₄ रुक्मपात्रीषु; T₁ G₁. ४ पात्रेषु.

43 Ś₁ K₃ om. 43 (cf. v.l. 39). — ^b) Dn D₄. ६
G₃ वेद (for ब्रह्म). — ^c) T₂ G₂ पूजयामः स्म (G₃ तान्);
G₄ पूजयामास. — ^d) = (var.) 38^d. D₅ T₁ G₁. ४ M₁
स्नाना; T₂ M₂ याना; G₂ घना.

C. 3. 14694
B. 3. 233. 46
K. 3. 234. 48

कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः खलंकृताः ॥ ४४
महार्हमाल्याभरणाः सुवर्णाश्चन्दनोक्षिताः ।
मणीन्हेम च विभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४५
तासां नाम च रूपं च भोजनाच्छादनानि च ।
सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् ॥ ४६
शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ ४७
शतमश्वसहस्राणि दश नागायुतानि च ।
युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ४८
एतदासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्यपालयत् ।
येषां संख्याविधिं चैव प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ४९
अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानां चैव सर्वशः ।

44 G₂ om. 44^{ab}. — ^a) T₁ G₁. 4 M₂ दास्यः; T₂ दश- (for दासी-). T₂ G₄ M₂ सहस्राणां. D₅ अष्टाशीति-सहस्राणि.

45 ^b) K₁₋₃ B₁. 3 Dc D₁. 5 S (except T₂ G₃) सुवर्णाः; K₄ D₂. 3 सुवक्त्रां (for सुवर्णां). — ^c) K₂ मणिहेम; M मणिहेम. B₂ विभ्रतां; Dn₁ D₁. 3 S (except T₂ G₃) विभ्रत्यो. — ^d) Dc गीतनृत्य (by transp.); S नृत्य (G₃ नित्य) गीत.

46 ^a) T₁ G₁. 2. 4 M₂ नामानि (for नाम च). B₄ रूपाणि (for रूपं च). — ^b) Ś₁ K Dc D₁₋₃. 5 भोजना-च्छादनं तथा. — ^c) K₄ सर्वमेव च; T₂ तासामेव च (for सर्वां). — ^d) Ś₁ चापि (for चैव).

47 K₄ om. 47. — ^a) D₂. 5 शत- (for शतं). Ś₁ K₃ दाससहस्राणां; K₁. 2 दासीसहस्राणां; D₁. 5 दाससहस्राणि. — ^b) T₂ G₂. 4 M कौंतेयस्य महात्मनः (= 44^b). — ^c) T G₁ M₂ पात्रं; M₁ पत्रं. G₄ दिवारात्रिम्. — ^d) B₁ पूजं (for भोजं).

48 ^b) T₁ G₁. 4 M₁ नागशतानि. — ^c) G₂ ययुर (for यात्रम्).

49 ^b) T G₁. 2 यदोर्वी (for यन्महीं). Ś₁ परिपालयत्. — ^c) K₁. 2 D₁. 5 S (except G₃) तेषां; B₂. 3 एषां. K₃ B Dn₁. n₃ M₁ संख्यां (for संख्यां). T G₁. 2. 4 M₂ विधां; M₁ श्रुति (for विधि). B₃ विधायैवं (for विधिं चैव). — ^d) T₁ G₁ M₁ वि (G₁ च) जानती (for शृणोमि च).

50 ^{ab}) K₄ भृत्यानां सर्वेषां (by transp.). — ^d) Ś₁ K Dc D₁₋₃. 5 जाने (for वेद).

आ गोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ५०
सर्वं राज्ञः समुदयमायं च व्ययमेव च ।
एकाहं वेद्वि कल्याणि पाण्डवानां यशस्विनाम् ॥ ५१
मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः ।
उपासनरताः सर्वे घटन्ते स्म शुभानने ॥ ५२
तमहं भारमासक्तमनाधृष्यं दुरात्मभिः ।
सुखं सर्वं परित्यज्य राज्यहानि घटामि वै ॥ ५३
अधृष्यं वरुणस्येव निधिपूर्णमिवोदधिम् ।
एकाहं वेद्वि कोशं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ॥ ५४
अनिशायां निशायां च सहायाः क्षुत्पिपासयोः ।
आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे ॥ ५५
प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च ।

51 ^a) K₂ समुत्थायम्; D₅ समुदये (leaving hiatus!). — G₁ lacuna for 51^b-53^b. — ^c) D₃ एकाहे. K₃ कल्याणं. — ^d) B₁. 2 Dn₁ D₄. 6 T₂ G₃ यशस्विनि; B₃ नीं; Dn₂. n₃ नी.

52 G₁ om. 52 (cf. v.l. 51). — ^a) K₃. 4 B₁ D₁. 5 साद्य (for सज्य). T₂ किं सर्वं स ममासाद्य. — ^b) D₁ परमर्षभाः; D₅ कृष्णवल्लभे (for भरतं). — ^c) Ś₁ K₁. 2 उपासने; K₃ सना- (सन-). B₄ T G₂. 4 M पराः (for रताः). — ^d) K₃ B₁. 3 D₂₋₄. 6 G₃ घटन्ति स्म; B₂ Dn D₅ घटयन्ति; T₁ M₂ घटन्तेथान्; T₂ G₄ दयां यांति; G₂ यदा यांति. B₁₋₃ Dn D₄. 6 G₃ वरानने; M₂ यथार्थता.

53 G₁ om. 53^{ab} (cf. v.l. 51). — ^a) K₁. 2 भरम् (for भारम्). B₁ अनिशम् (for आसक्तम्). — ^b) K₄ कृष्यं; D₂ दृष्टं (for धृष्यं). T₂ महा (for दुरा). — ^c) D₂ सर्वं सुखं (by transp.). — ^d) T₁ G₁ वदामि; T₂ वहामि. K₁. 2 D₁ च (for वै).

54 ^a) D₂ अदृश्यं (for अधृष्यं). Ś₁ धनदस्येव; K₁. 2 निधनं. — ^b) K₃. 4 D₁. 2 T₁ G₁. 2. 4 M₁ निधि (for निधि-). Ś₁ K₁. 2 D₃-पूर्वं (for पूर्णम्). Ś₁ K B₁ D₁₋₃. 5 महो (for इवो). — ^c) D₁ वेद (for वेद्वि). B₁₋₃ Dc D₄. 6 कोषं (for कोशं). — ^d) B₂ धर्मचारिणी.

55 ^a) T₁ अनिद्रया; G₁ द्राया (for शयां). — ^b) Ś₁ K₁ B Dn₁. n₃ D₂. 5 G₃ सहाया; K₂ सहायात्; K₃ संहत्या; T₂ सहायां; G₁. 2. 4 विहाय. B₃ क्षुत्पिपासया. — D₂ om. 55^c-56^b. — ^c) B₁. 2. 4 Dc₂ आराधयन्त्या. Ś₁ कल्याण्याः; K₁ कल्याण्यां; K₂ कल्याणां; G₂ कौंतेयान्

नित्यकालमहं सत्ये एतत्संवननं मम ॥ ५६
 एतज्ज्ञानाम्यहं कर्तुं भर्तृसंवननं महत् ।
 असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्यां न कामये ॥ ५७
 तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा ।

उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥ ५८
 अभिपन्नास्मि पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व मे ।
 कामकारः सखीनां हि सोपहासं प्रभाषितुम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

२२३

द्रौपद्युवाच ।

इमं तु ते मार्गमपेतदोषं
 वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्तुः ।
 यस्मिन्यथावत्सखि वर्तमाना
 भर्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः ॥ १
 नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये

सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ।

यथा पतिस्तस्य हि सर्वकामा
 लभ्याः प्रसादे कुपितश्च हन्यात् ॥ २
 तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः
 शय्यासनान्यद्भुतदर्शनानि ।
 वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः

C. 3. 14712
B. 3. 234. 3
K. 3. 235. 3

(for कौरव्यान्). — ^a) T₂ तुल्यं (for तुल्या).

56 D₂ om. 56^{ab} (cf. v.l. 55). — ^a) G₄ परिं (for प्रतिं). T₁ पतिधर्मं प्रबुध्यामि. — ^c) T₂ कार्यम् (for कालम्). B_{3m} T₂ G₂ मन्ये (for सत्ये). T₁ G₁ M नित्यं (M 'त्य-') कालं परिचरे. — ^d) T₁ G₁ चैतत्; G₄ एतं; M₂ ह्येतत्. B Dc D₄ संवदनं; D₂ सर्वं मतं; D₅ संवलनं; T₂ संवेतनं. T₂ G₂ 4 महत् (for मम).

57 ^b) B₃ 4 S (except G₃) भर्तुः (for भर्तुः). B Dc D₄ संवदनं; T₁ G₁ प्रियहितं; T₂ संवहनं. — ^d) Dc D₁ कारये; S (except G₃) रोचं (for कामं).

58 Before 58, B₂₋₄ D (except D₂) G₃ ins. वैशं उं. — ^a) K₁ धर्मचरितं; K₃ वचनं. — ^b) Ś₁ K Dc D₁₋₃ 5 transp. व्याहृतं and कृष्णया.

59 Before 59, S (except G₃ M₂) ins. सत्या. — ^{ab}) D₅ G₁ [अ]सि (for [अ]स्मि). — ^c) K₃ कामाकारः; D₂ कामकारं. G₂ 4 वै (for हि). G₁ न मा कुरु सखित्वाच्च. — ^d) M सापहासं. K₁ प्रहासितुं; B₁ प्रकीर्तितं; Dn D₃ (by corr.). 4-6 T₁ G₁₋₃ प्रभाषितं.

Colophon. — Major parvan: K₁ 3 G₁ 2. 4 आरण्य (G₁ preceded by श्रीमद्). — Sub-parvan: Ś₁ K B₁ 4 Dc Dn D₁₋₃ G₁ M₂ द्रौपदीसत्यभामासंवादः; B₂ सत्यभामासं; B₃ D₄ 6 G₂ सत्यभामाद्रौपदीसं; D₅ द्रौपदीसत्यासं.

— Adhy. no. (figures, words or both): Dn 232 (Dn₂ 231); D₁ 235; T G₁ 223; G₂ 4 M₂ (inf. lin.) 225 (M₂ orig. 227); M₁ (erroneously) 125.
 — Śloka no.: Dn₂ ns 60; D₁ 6 61.

223

1 ^a) K₂ B₁ 3 T G₁ इदं (for इमं). K₄ उपेत्य (for अपेत-). B₂ 4 D (except D₁₋₃ 5) G₃ मोहं (for दोषं). — ^c) B₁₋₃ Dn D₄ 6 G₁ 3 अस्मिन्; Dc D₁ 6 तस्मिन् (for यस्मिन्). D₅ पथि; T₂ G₁ सह (for सखि). — ^d) Ś₁ उद्वेत्स्यसि; K₁ 2 इच्छेत्स्यं; B₁ आश्लिष्यं; D₁ आत्सेत्स्यं; T₂ आज्ञेप्यं; G₁ 2 4 आकर्षं (for आच्छेत्स्यं).

2 ^a) B₁ मन्ये; S (except G₃) किञ्चित् (for सत्ये). — ^b) B₁ च देवकेषु; B₂ 3 Dn D₄ 6 G₃ सदैवकेषु. — ^c) K₁ दैवतं; B_{3m} Dn₂ ns D₄₋₆ G₂ तुप्यसि; B₄ Dn₁ तस्य तु (for तस्य हि). K₁ तस्य कामा; K₂ सर्वकामो; K₄ सर्वलोका; B₁ D₅ सर्वकामान्. — ^d) B₁ D₅ दद्यात् (for लभ्याः). B D (except D₁₋₃ 5) G₃ प्रसादात्. Ś₁ K₁ 3 G₁ कुपिते च (for तश्च).

3 ^b) B Dn D₄ 6 G₁ 3 [उ]त्तमं (for [अ]द्भुतं). — ^c) Ś₁ सुखं तथैव; B₂ तथैव गंधः. — ^d) K₂ 4 स्वर्गस्य; T₁ स्वर्गं च. K₁ B₁₋₃ Dc T₁ G₂ 4 लोके. K₁ (by

C. 3. 14712
B. 3. 234. 3
K. 3. 235. 3

स्वर्गश्च लोको विषमा च कीर्तिः ॥ ३
सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं
दुःखेन साध्वी लभते सुखानि ।
सा कृष्णमाराधय सौहृदेन
प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ४
तथाशनैश्चारुभिरग्न्यमाल्यै-
र्दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः ।
अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा
त्वामेव संश्लिष्यति सर्वभावैः ॥ ५
श्रुत्वा स्वरं द्वालगतस्य भर्तुः
प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।
दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन
पाद्येन चैव प्रतिपूजय त्वम् ॥ ६
संप्रेषितायामथ चैव दास्या-

मुत्थाय सर्वं स्वयमेव कुर्याः ।
जानातु कृष्णस्तव भावमेतं
सर्वात्मना मां भजतीति सत्ये ॥ ७
त्वत्संनिधौ यत्कथयेत्पतिस्ते
यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् ।
काचित्सपत्नी तव वासुदेवं
प्रत्यादिशेत्तेन भवेद्विरागः ॥ ८
प्रियांश्च रक्तांश्च हितांश्च भर्तु-
स्तान्भोजयेथा विविधैरुपायैः ।
द्वेष्यैरपक्षैरहितैश्च तस्य
भिद्यस्व नित्यं कुहकोद्धतैश्च ॥ ९
मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा
संयच्छ भावं प्रतिगृह्य मौनम् ।
प्रद्युम्नसाम्बावपि ते कुमारौ

corr.). 2. 4 Dc D2. 3. 5 विमला; B Dn D1. 4. 6 G3 विपुला;
T G1. 2. 4 M विविधा (for विपमा). T2 G1 हि (for च).

4 °) D5 कृष्णं त्वम् (for सा कृष्णम्). — °) K4 परि-
कर्मणा; B4 T1 पति (for प्रति).

5 °) Ś1 B1. 2 G3. 4 तथाशनैश्च; T1 स्नानासनैश्च (for
तथाशनैश्च). K1 B Dc Dn3 D1 T1 G1. 3 चारुभिरग््नं; K4
D2. 3 चारुहिरण्यं. — °) K3 मंत्रैः; T1 हासैः; T2 भावैः;
G1 गाढैः (for गन्धैः). — °) Ś1 K2 यस्याः (for अस्याः).
Ś1 K1. 2. 4 सदा; B4 Dc S (except G3) तथा (for यथा).
— °) K1 D1 तामेव. B Dn D4. 6 G3 तद्विद्यस्व (for
सर्वभावैः).

6 °) K3 स्वयं; Dc D1. 6 T1 G1 M1 नं (for रं).
— °) D3 G1 तस्य; G4 [उ]त्तिष्ठ (for तिष्ठ). — °) G1
तरसासनेन. — °) B D (except D1. 3. 5) G2-4 चैनं (for
चैव). Ś1 K1 प्रतिपूजयेच्च; K2 येश्च; K3. 4 D1-3. 5 येस्त्वं;
B Dn D4. 6 G3 यस्व; G1 यित्वा; M प्रतिपादयेस्त्वं.

7 °) K4 D1-3 त्वं (for सं). S (except G3) अपि
(for अथ). — °) B4 काम्यं; S (except G3) चैव (for
सर्वं). S (except G3) प्रतिकर्म (for स्वयमेव). B Dn
D4. 6 G3 कार्यं (B4 सर्वं); Dc कुर्यात् (for कुर्याः). — °)
Ś1 S (except G3 M2) जानाति; K1 न जातु (for जानातु).
T2 चैव भावं (for भावमेतं). K1 D2 एवं; B3 एनं; T1
एतत्; G2. 4 एव (for एतं). — °) Ś1 K1. 2 D3 मा

(for मां).

8 °) T2 वचनं (for कथयेत्). — °) B2 T2 परिरक्षणीयं.
— °) B2 D4. 6 G3 कचित् (for काचित्). — °) K3 D5
°विशेत् (for °दिशेत्). K2 हि रागः; K4 विरागाः; D2
विरक्तः; T2 G1 विकारः (for विरागः).

9 °) Ś1 K2 मान्यांश्च; K1 [अ]माल्यां; K3. 4 Dc D1-3. 5
पथ्यां; S (except G3) रम्यां (for रक्तां). — °) Ś1 K1. 2
त्वं (for तान्). T2 G2 भोजयेस्त्वं; G1 भावयेस्त्वं; M1 पूज-
येथा (for भोजं). — °) Ś1 K1. 2 Dc D1-3. 5 अपथ्यैर्;
K2 च पथ्यैर्; K4 अपेक्ष्यैर्; B1. 4 Dn1 T2 G3. 4 उपेक्ष्यैर्;
B2. 3 Dn3 अपेक्ष्यैर्; G1 अवेक्ष्यैर्; M अभव्यैर् (for अपक्ष्यैर्).
K1 Dn3m विविधैः (for अहितैः). Ś1 K2 च भर्तुर्; K1
उपायैर्; T1 च सत्ये (for च तस्य). — °) Ś1 K2 विभेष्व;
K1 विभेषि; K3 D5 विभीष्व; K4 Dc D3 विभ्यस्व; D2
विभास्व; T1 नित्यस्य; T2 भिद्यस्व (for भिद्यस्व). K3 °द्वलैः;
B Dc Dn2. n3 D3. 4. 6 G3 °द्यतैः; T1 G1 °स्थितैः (for
°द्धतैः).

10 °) K4 Dn3 D1 मदं; D3 मदं (for मदं). T G1
M तदप्रमादं (T2 G1 इदं प्रमाणं) पुरुषेषु कृत्वा; G2. 4 नैवं
प्रमाणं कुहकेषु कुर्याः. — °) K4 D2. 3 T M मानं; Dc भागं;
G1 माना; G2. 4 मानां (for भावं). K1. 2 B D2. 3 परि
(for प्रति). D2 M1 मानं; T माणं; G1. 4 माणा; G2
त्राचं (for मौनम्). — °) K3 B3 Dn1 D3-6 °शांभा (for

नोपासितव्यौ रहिते कदाचित् ॥ १०
महाकुलीनाभिरपापिकाभिः
स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु ।
चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः ॥ ११

एतद्यशस्यं भगवेदनं च
स्वर्ग्यं तथा शत्रुनिवर्हणं च ।
महार्हमाल्याभरणाङ्गरागा
भर्तारमारोधय पुण्यगन्धा ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

२२४

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैः पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
कथाभिरनुकूलाभिः सहासित्वा जनार्दनः ॥ १
ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुमुदनः ।
आरुरुक्षु रथं सत्यामाह्वयामास केशवः ॥ २

सत्यभामा ततस्तत्र स्वजित्वा द्रुपदात्मजाम् ।
उवाच वचनं हृद्यं यथाभावसमाहितम् ॥ ३
कृष्णे मा भूत्तवोत्कण्ठा मा व्यथा मा प्रजागरः ।
भर्तृभिर्देवसंकाशैर्जितां प्राप्स्यसि मेदिनीम् ॥ ४
न ह्येवं शीलसंपन्ना नैवं पूजितलक्षणाः ।

C. 3. 14726
B. 3. 235. 5
K. 3. 236. 5

‘साम्बा’). — ^a) Ś₁ K₁ (m as in text). ३ न हि ते (for रहिते).

11 ^a) T₂ महात्म्यलीलाभिर (for ‘कुलीनाभिर’). D₂ अपापकाभिः; M₂ अपालिकाभिः. — ^b) Ś₁ K₁. 4 B₄ D₁ (before corr.). ३. ३. ५ T G₂. ४ सस्त्रीभिः (for सतीभिः). Ś₁ K D₁-३ सह (for तव). — ^c) K₄ चण्ड्यश्च शौण्ड्यश्च; T₁ चण्डप्रचंडाश्च. G₁ M शौण्ड्य (for शौण्डा). — ^d) K₄ चौर्यश्च; B₁ D₁-३ M₁ चौर्यां; T₁ G₂. ४ चोरां; T₂ G₁ घोरां (for चौरां).

12 ^a) T₁ G₂. ४ रहस्यं (for यशस्यं). B D (except D₃) G₃ भगदैवतं; T₁ G₁. ३. ४ M वेतनं. — ^b) Dn₂ तदा; G₃ यथा (for तथा). — ^c) T₁ G₁ मालाभरणांग- (for ‘माल्याभरणाङ्ग-’). T₁ माला; T₂ G₁. ३. ४ रागैर् (for रागा). — ^d) Ś₁ K₁. २ Dc पुण्यगंधे; K₃ गंधपुण्ये; B₁ पुण्यगंधि; B₄ S (except G₃) गंधैः.

Colophon. — Major parvan : K₁. २ G₂. ४ M₂ आरण्य.
— Sub-parvan : K B Dc Dn₁. n₃ D₁-३ G₁. ३ द्रौ-
पदी (B₄ कृष्णा) सत्यभामासंवाद (K₄ सत्यभामाद्रौपदीसं).
— Adhy. no. (figures, words or both) : Dn (Dn₁
marg.) 233 (Dn₂ 232); D₁ 236; T G₁ 224; G₂. ४
M (M₂ inf. lin.) 226 (M₂ orig. 228). — Śloka no. :
Dn D₁ 12 (in D₁ this figure is followed by 16).

224

1 ^b) B₁. २. ३ (m as in text) ब्राह्मणैः (for पाण्डवैः).
— ^c) G₁ रूपाभिः; M₁ कूल्याभिः (for कूलाभिः). — ^d)
B Dn D₄. ६ G₃ सह स्थित्वा (for सहासित्वा).

2 K₂ om. (hapl.) 2^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁ तां; K₄ स
(for तैः). — ^b) G₂ पाण्डवैर् (for यथावन्). — ^d) S
(except G₃) भारत (for केशवः).

3 ^a) B₂ तां तु (for तत्र). — ^b) K₃ जित्वा च; Dc₁
पूजित्वा; D₁ अचित्वा; T₁ रंजित्वा; G₁ सखजे (for स्वजित्वा).
— ^c) B₂ सत्यं (for हृद्यं). — ^d) Ś₁ K₁-३ B₄ Dn D₁. २. ५
M₁ भात्रं (for भाव-). Ś₁ K D₁-३. ५ समाहिता; T₁
G₁. ३. ४ समन्वितं.

4 ^a) K₃ ततोत्कंठा. — In D₄, the portion of the
text from ‘गरः (in ^b) up to 3. 225. 11^a is lost on
a missing fol. (343). — ^c) T₁ (? gloss) सद्देशैर्
(for संकाशैर्).

5 D₄ missing (cf. v.l. 4). — ^b) D₃ नैव; G₄ एवं;
M₁ स्त्रियः (for नैवं). K₂. ४ Dc D₁. ५ G₄ लक्षणा. — ^c)
B₁ आमू (for प्रामू). K₃ Dc D₄ क्लेशान्; T₂ कालं
(for क्लेशं). — ^d) D₁ तथा (for यथा). Ś₁ K₁ D₃
असितेक्षणा.

6 D₄ missing (cf. v.l. 4). — ^a) Dc तु; D₃ हि

C. 3. 14726
B. 3. 235. 5
K. 3. 236. 5

प्राप्नुवन्ति चिरं क्लेशं यथा त्वमसितेक्षणे ॥ ५
अवश्यं च त्वया भूमिरियं निहतकण्टका ।
भर्तुभिः सह भोक्तव्या निर्द्वेद्वेति श्रुतं मया ॥ ६
धार्तराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च ।
युधिष्ठिरस्थां पृथिवीं द्रष्टासि द्रुपदात्मजे ॥ ७
यास्ताः प्रव्राजमानां त्वां प्राहसन्दर्पमोहिताः ।
ताः क्षिप्रं हतसंकल्पा द्रक्ष्यसि त्वं कुरुस्त्रियः ॥ ८
तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियम् ।
विद्धि संप्रस्थितान्सर्वास्तान्कृष्णे यमसादनम् ॥ ९
पुत्रस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसोमस्तथा विभुः ।
श्रुतकर्मारुजनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः ।
सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः ॥ १०

(for च). B₄ कृष्णे (for भूमिर्). — ^b) B₄ भूमिर् (for इयं). T₁ निःसृतं (for निहतं).

7 D₄ missing (cf. v.l. 4). — ^a) K₁ श्रुत्वा (for कृत्वा). — ^b) B₂ प्रतिपत्य; G₃ पाल्य (for यात्य). — ^d) K₄ D₁₋₃ द्रक्ष्यसि; B₁ वीक्ष्यसे; B₂ 3 Dc Dn D₄ 6 G₃ द्रक्ष्यसे.

8 D₄ missing (cf. v.l. 4). D₂ om. (hapl.) up to द्रक्ष्यसि. — ^a) T₁ त्वां (for ताः). K₄ B₁ 3 Dc D₁ 3 T₂ G₃ प्रव्रजं; T₁ G₂ प्रव्रज्यं (for प्रव्राजं). Ś₁ तां (for त्वां). — ^c) Ś₁ K D₁ 3 5 गतं (for हतं). — ^d) B₁ द्रक्ष्यसे. B₂ कुरुस्त्रियं; T₂ कुलस्त्रियः.

9 D₄ missing (cf. v.l. 4). — ^c) T₂ G₁ 2 तान् (for सं-). — ^d) T₂ त्वत्कृते; G₁ कृष्णे त्वं (for तान्कृष्णे). — After 9, Ś₁ K₁ 2. 4 D₁₋₃ ins.:

1097* ये च तत्र स्थिता राज्ञि तत्पक्षीयाः क्षितीश्वराः ।
तेषां कालः क्षितीशानां प्रासः कृष्णे दुरासदः ।

10 D₄ missing (cf. v.l. 4). — ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₅ transp. ते and च. D₁ तु (for ते). K₄ B₁ D₂ 3 तु; D₁ ते (for च). — ^b) K₃ Dc D₃ T₁ श्रुतं (for सुतं). Ś₁ K D₁ 3 तथा शिशुः; B₁ Dn D₂ 6 G₃ तथाविधः; T₁ तथा भिभूः; T₁ G₁ च वर्धनः (for तथा विभुः). — ^d) D₁ 6 G₃ तु (for च). — ^f) Ś₁ K₁ 2 श्रु(K₁ सु)तसोमं (for श्रुतसेनं).

11 D₄ missing (cf. v.l. 4). — ^b) K₄ कृतार्थां (for कृतास्त्रां). — ^c) K_{1m} G₁ प्रीत्या (for प्रीता). — ^d) K_{1m} सुभद्रायां (for द्वारवत्यां). T₁ सुता (for रता).

12 D₄ missing (cf. v.l. 4). — ^a) G₁ [अ]पि (for

सर्वे कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ।
अभिमन्युरिव प्रीता द्वारवत्यां रता भृशम् ॥ ११
त्वमिवैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्वात्मना स्थिता ।
प्रीयते भावनिर्द्वेदा तेभ्यश्च विगतज्वरा ॥ १२
भेजे सर्वात्मना चैव प्रद्युम्नजननी तथा ।
भानुप्रभृतिभिश्चैवान्विशिनष्टि च केशवः ॥ १३
भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः ।
रामप्रभृतयः सर्वे भजन्त्यन्धकवृष्णयः ।
तुल्यो हि प्रणयस्तेषां प्रद्युम्नस्य च भामिनि ॥ १४
एवमादि प्रियं प्रीत्या हृद्यमुक्त्वा मनोनुगम् ।
गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति ॥ १५
तां कृष्णां कृष्णमहिषी चकाराभिप्रदक्षिणम् ।

च). — ^b) D₆ T₁ प्रीता (for प्रीत्या). — ^c) Ś₁ K₁ प्रीतये (for प्रीयते). Ś₁ B Dc Dn D₂ 4. 6 G₃ तव; D₁ चैव (for भाव-). D₅ निर्द्वेदा (for निर्द्वेदा). — After 12, B (B₁ marg.) Dc Dn D₃ (marg. sec. m.). 5. 6 G₃ ins.:

1098* दुःखिता तेन दुःखेन सुखेन सुखिता तथा ।

13 D₄ missing (cf. v.l. 4). — ^a) K₃ भोजा; K₄ भजे; B Dc Dn D₁ 6 G₃ भजेत् (for भेजे). K₄ D₁ T G₂ 4 चैतान्; D₃ G₁ M₁ चैतान् (for चैव). D₂ भजेत् भोजं सर्वात्मानं (sic). — ^c) K₁ 4 B₂ Dc D₂ 3 5 चैतान् (for चैतान्). — ^d) Ś₁ K₂ T₁ M न (for च).

14 D₄ missing (cf. v.l. 4). — ^a) Ś₁ चैतान्; T₂ G₁ तेषां (for चैषां). — D₂ om. (hapl.) 14^{bcd}. — ^b) A few MSS. स्वशुरः (for श्वशुरः). — ^c) K₁ प्रत्ययं (for प्रणयं). — ^f) B. D (except D₁₋₃; D₄ missing) भा विनि; T₂ G₄ भामिनी.

15 Before 15, B₂ 4 (both marg.) D₁ T₁ G₁ M ins. वैशं उं (resp. वैशं). D₄ missing (cf. v.l. 4). — ^a) Ś₁ K₁ 2. 4 B₄ D₁₋₃ 5 सांत्वं; K₃ Dn D₄ 6 सत्यं; B₁₋₃ Dc G₃ सर्वै; T₂ प्रीता (for प्रीत्या). — ^b) Ś₁ K₁ 2 B₁ रमं; Dc T₂ G₁ गतं (for जुगम्). — ^c) Ś₁ K₂₋₄ B₁ Dc D₁ 3 5 G₁ 2. 4 मतिं (for मनश्).

16 D₄ missing (cf. v.l. 4). — ^a) Ś₁ K₁ 2. 4 D₁ 5 T₂ G₁ 4 तां कृष्णा महिषी. — ^b) K₄ (by corr.) D₅ प्रदक्षिणां. — ^c) B₁ Dc शौरिः (for शौरिः). — ^d) K₁ 2. 4 B₂₋₄ D (except D₅; D₄ missing) [अ]थ (for च). B₂₋₄ Dn D₅ 6 भाविनी (for भामिनी). B₁ सत्य-

आरुरोह रथं शौरेः सत्यभामा च भामिनी ॥ १६
स्मयित्वा तु यदुश्रेष्ठो द्रौपदीं परिसान्त्वय च ।

उपावर्त्य ततः शीघ्रैर्हयैः प्रायात्परंतपः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वेणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥ समाप्तं द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वं ॥

२२५

जनमेजय उवाच ।

एवं वने वर्तमाना नराय्याः

शीतोष्णवातातपकर्षिताङ्गाः ।

सरस्तदासाद्य वनं च पुण्यं

ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा

जनं समुत्सृज्य विधाय चैषाम् ।

वनानि रम्याण्यथ पर्वतांश्च

नदीप्रदेशांश्च तदा विचेरुः ॥ २

तथा वने तान्वसतः प्रवीरा-

न्स्वाध्यायवन्तश्च तपोधनांश्च ।

अभ्याययुर्वेदविदः पुराणा-

स्तान्पूजयामासुरथो नराय्याः ॥ ३

ततः कदाचित्कुशलः कथासु

विप्रोऽभ्यगच्छद्भुवि कौरवेयान् ।

स तैः समेत्याथ यदृच्छयैव

वैचित्रवीर्यं नृपमभ्यगच्छत् ॥ ४

अथोपविष्टः प्रतिसत्कृतश्च

वृद्धेन राज्ञा कुरुसत्तमेन ।

प्रचोदितः सन्कथयांबभूव

धर्मानिलेन्द्रप्रभवान्यमौ च ॥ ५

भामासहायवान्; T₁ M₁ कृष्णयानुगता शुभा.

17 D₄ missing (cf. v.l. 4); D₁ om. 17. — ^a) Dc D₆ स्मितं कृत्वा; T₁ G₁ स स्मयित्वा; G₂. 4 सांत्वयित्वा (for स्मयित्वा तु). D₃ च; T₂ स (for तु). — ^b) B₃ शांत्य च; D₂ सांत्वयन् (for सांत्वय च). — ^c) K₁ B₄ D₂. 3 T₁ G₁. 3. 4 वृत्य (for वर्त्य). K₃. 4 D₂. 3 रथं (for ततः). Ś₁ K D₂. 3. 5 शीघ्रं; B₄ शीघ्रो. — ^d) K₃ Dc T₁ G₄ M परंतपः; B पुरं तदा; Dn D₆ G₃ पुरं स्वकं; T₃ G₁ नराधिप.

Colophon om. in Ś₁ K₁. 2. D₄ missing. — Major parvan: G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K₄ B Dc Dn D₂. 3. 6 G₃ द्रौपदीसत्यभामासंवाद; to it K₄ Dc Dn₁. n₂ D₂. 5 add समाप्त. — Adhy. name: K₃ D₅ वासुदेवाभिगमनं; D₁ वासुदेवाभिगमनोपाख्यानसमाप्तिः; G₁ कृष्णद्वारकाप्रवेशः. — Adhy. no. (figures, words or both): B₄ 306; Dn 234 (Dn₃ 233); D₁ M₂ (inf. lin.) 237 (M₃ orig. 229); T G₁ 225; G₂. 4 M₁ 227. — Śloka no.: Dn D₁ 18.

225

1 In D₄, 1-11^a is lost on a missing fol. (cf. v.l. 3. 224. 4). — ^b) Ś₁ K₂ B₂. 3 Dn₁. n₃ D₆ G₃ कर्षिताङ्गाः; D₁ कर्षिताश्च. — ^c) G₁ समा (for तदा). — ^d) K₃. 4 D₂ किमकुर्वन्स्व (for कुर्वन्त).

2 D₄ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ K₁. 3 Dc च (for तु). — ^b) T₁ M₁ सतां च; T₂ G₁. 2. 4 M₂ विहाय (for विधाय). Ś₁ K₂ चैव; K₁ G₃ रक्षां; Dn D₁. 3. 4 वेशं (D₁. 3 षं); T₁ M₁ तेषां; T₂ G₁. 2. 4 चेष्टं (for चैषाम्). — ^c) G₁ च (for [अ]थ). — ^d) K₁ D₁ S (except G₃ M₁) तथा (for तदा).

3 D₄ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁-3 तस्मिन्; T₂ G₁. 2. 4 श्रुत्वा (for तथा). T₁ G₂. 4 च (for प्र).

4 D₄ missing (cf. v.l. 1). — ^a) D₁ कुशली. G₁ कथाविद्. — G₁ om. 4^c-6^a. — ^c) B₂ सर्वैः; T₁ G₂. 4 स वै (for स तैः). — ^d) D₂ T₁ अन्व (for अभ्य).

5 D₄ missing (cf. v.l. 1). G₁ om. 5 (cf. v.l. 4).

C. 3. 14746
B. 3. 236. 6
K. 3. 237. 6

कृशांश्च वातातपकशिताङ्गा-
न्दुःखस्य चोग्रस्य मुखे प्रपन्नान् ।
तां चाप्यनाथामिव वीरनाथां
कृष्णां परिक्लेशगुणेन युक्ताम् ॥ ६
ततः कथां तस्य निशम्य राजा
वैचित्रवीर्यः कृपयाभितप्तः ।
वने स्थितान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-
ञ्श्रुत्वा तदा दुःखनदीं प्रपन्नान् ॥ ७
प्रोवाच दैन्याभिहतान्तरात्मा
निःश्वासवाष्पोपहतः स पार्थान् ।
वाचं कथंचित्स्थिरतामुपेत्य
तत्सर्वमात्मप्रभवं विचिन्त्य ॥ ८
कथं नु सत्यः शुचिरार्यवृत्तो
ज्येष्ठः सुतानां मम धर्मराजः ।

अजातशत्रुः पृथिवीतलस्थः
शेते पुरा राङ्गवकूटशायी ॥ ९
प्रबोध्यते मागधसूतपूर्गे-
नित्यं स्तुवद्भिः स्वयमिन्द्रकल्पः ।
पतत्रिसंघैः स जघन्यरात्रे
प्रबोध्यते नूनमिडातलस्थः ॥ १०
कथं नु वातातपकशिताङ्गो
वृकोदरः कोपपरिप्लुताङ्गः ।
शेते पृथिव्यामतथोचिताङ्गः
कृष्णासमक्षं वसुधातलस्थः ॥ ११
तथार्जुनः सुकुमारो मनस्वी
वशे स्थितो धर्मसुतस्य राज्ञः ।
विद्यमानैरिव सर्वगात्रै-
र्ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १२

— ^b) D₁ 'पुंगवेन (for 'सत्तमेन). — ^c) D₁ प्रणोदितः (for प्रचो). K₄ B Dn D₂. 3. 6 G₃ M₂ संकथं; Dc D₅ सत्कथं; T₂ [अ]यं कथं (for सन्कथं).

6 D₄ missing (cf. v.l. 1). G₁ om. 6^a (cf. v.l. 4). — ^a) Ś₁ B₂ Dn₂. n₃ 'कषितांगान्; T₂ 'कशितांश्च and 'कशितांगान् also. — ^b) K₃ दुःखग्रहोग्रस्य (for दुःखस्य चोग्रस्य). K₂ मुखं; Dc सुखे; M₁ मुखं (for सुखे). — ^d) T₁ 'त्याग- (for 'क्लेश-). D₂ -गणानुं; D₃ T₁ M₁ -गणेन (for गुणेन).

7 D₄ missing (cf. v.l. 1). D₁ om. 7. G₂. 4 transp. 7^{ab} and 7^{cd}. — ^a) B Dn D₆ T₁ G कथास् (for कथां). — ^c) Ś₁ K₁₋₃ B₂ Dc D₂. 3 तदा; K₄ B₁. 3. 4 Dn D₅. 6 G₃ तथा (for स्थितान्). T₂ पांडव (for पार्थिव). — ^d) D₅ कृष्णां (for श्रुत्वा). K₄ D₂. 3 [अ]यं (D₃ तु) तान्; B Dn D₆. 6 T G₂. 4 M₁ तथा (for तदा). K₃. 3 'नदी- (for 'नदीं).

8 D₄ missing (cf. v.l. 1). K₃ om. 8^{ab}. — ^a) B₄ देव्याभिहं; D₅ दैन्याभिहिं; T₂ G₁ चैनान्विहिं (for दैन्याभिहं). — ^b) B Dc Dn D₆ G₃ 'वातोपं; D₁₋₃ 'कंडोपं; D₅ 'गर्भोपं (for 'वाष्पोपं). B Dc Dn D₆ G₃ M तदानीं; D₁₋₃ च राजा; D₅ शुभार्थी; T₂ G₄ स पार्थान्; G₂ च पार्थान् (for स पार्थान्). Ś₁ K₄ 'कंडोपहतस्वरातं (K₄ 'थां); K₁. 2 'कंडापहतस्वरातं (K₂ 'स्वरातां). — ^d) B₃

प्रचित्य (for विचिन्त्य).

9 D₄ missing (cf. v.l. 1). — ^a) D₆ G₃ तु (for नु). Ś₁ K₁. 2 आत्मवान्वै (for आर्यवृत्तो). — ^b) B₂ G₄ श्रेष्ठः (for ज्येष्ठः). — ^c) B₄ Dn D₆ G₃ पृथिवीतले स्म; T₁ G₂. 4 प्र(G₄ व्य)थितः स शेते; T₂ G₁ वसुधातलेषु. — ^d) T₁ G₂. 4 भूमौ (for शेते). K₄ D₁₋₃ शोभनतलपशायी; B₄ बांधवकूटशायी.

10 D₄ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Ś₁ K₁. 2 'संवैर; B₂ 'वृदैर; B_{3m} T G₂. 4 'पुत्रैर (for 'पूतैर). — ^b) T₁ यज्ञं; M₁ यस्तं (for नित्यं). — ^c) D₁ अपत्रिं (for पतत्रिं). T₂ G₁. 2. 4 नृपोद्य (for जघन्य-). B₄ T G₁. 2. 4 -रात्रौ; Dc -काले (for -रात्रे). — ^d) Dc प्रबुध्यते. K₄ D₂. 3 S इला(G₁ 'हा)तलस्थः; B Dc D₁ इहा(B₂ D₁ 'वा)चलस्थः (for इडां).

11 D₄ missing up to 11^a (cf. v.l. 1). G₂ om. (hapl.) 11. — ^a) Ś₁ B Dn D₆. 6 G₃ 'कषितांगो. — Ś₁ om. (hapl.) 11^{bc}. — ^b) T₂ G₁. 4 M₁ 'परिप्लुताक्षः. — B₂ transp. 11^c and 11^d. — ^c) T G₁. 4 M 'चितः स (M₁ सन्) (for 'चिताङ्गः).

12 ^b) B₄ 'राजस्य (for 'सुतस्य). — ^c) Ś₁ K₁. 2 T₂ G₂. 4 विधूयमानै. — 12^d = 13^d.

13 K₄ D₃ om. (hapl.) 13. — ^b) Ś₁ K₁. 2 इष्टा च भीमः (for भीमं च इष्टा). K₃. 4 B Dn D₄₋₆ G₃ 'विम-

यमौ च कृष्णां च युधिष्ठिरं च
भीमं च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तान् ।
विनिःश्वसन्सर्प इवोग्रतेजा
ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १३
तथा यमौ चाप्यसुखौ सुखाहौ
समृद्धरूपावमरौ दिवीव ।
प्रजागरस्थौ ध्रुवमप्रशान्तौ
धर्मेण सत्येन च वार्यमाणौ ॥ १४
समीरणेनापि समो बलेन
समीरणस्यैव सुतो बलीयान् ।
स धर्मपाशेन सितोग्रतेजा
ध्रुवं विनिःश्वस्य सहत्यमर्षम् ॥ १५
स चापि भूमौ परिवर्तमानो
वधं सुतानां मम काङ्क्षमाणः ।
सत्येन धर्मेण च वार्यमाणः

कालं प्रतीक्षत्यधिको रणेऽन्यैः ॥ १६
अजातशत्रौ तु जिते निकृत्या
दुःशासनो यत्परुषाण्यवोचत् ।
तानि प्रविष्टानि वृकोदराङ्गं
दहन्ति मर्माग्निरिवेन्धनानि ॥ १७
न पापकं ध्यास्यति धर्मपुत्रो
धनंजयश्चाप्यनुवर्तते तम् ।
अरण्यवासेन विवर्धते तु
भीमस्य कोपोऽग्निरिवानिलेन ॥ १८
स तेन कोपेन विदीर्यमाणः
करं करेणाभिननिपीड्य वीरः ।
विनिःश्वसत्युष्णमतीव घोरं
दहन्निवेमान्मम पुत्रपौत्रान् ॥ १९
गाण्डीवधन्वा च वृकोदरश्च
संरम्भिणावन्तककालकल्पौ ।

C. 3. 14760
B. 3. 236. 20
K. 3. 237. 20

युक्तं; D₁. 2 °विप्रसुक्तं; T₂ G₁ °संवियुक्तं. — 13^d = 12^d.

14 °) K₂ चापि सुखौ; K₃ चाग्र्यसुखौ (for चाप्य°). K₃ सुखाग्र्यौ (for °हौ). — °) Ś₁ समिद्ध°; K₄ समृद्ध°; B₃ समृद्ध° (for समृद्ध°). K₃ Dc यथैव; T₁ अतीव (for दिवीव). — °) = (var.) 16°. K₄ D₃. 3 (before corr.) S (except G₃) क्रोधेन सत्येन; D₁ सत्येन धर्मेण (by transp.). M तु (for च). Ś₁ K₁ B₁ Dc₁ D₃ धार्य°; D₅ वधं (for वार्य°).

15 °) D₃ समीरणस्य (for °णेन). K₃ Dc₃ D₄-6 G₃ [अ]द्य; B Dc₁ Dn D₁ [अ]थ; T G₁. 2. 4 [इ]ह; M [ए]व (for [अ]पि). — °) B₄ [अ]थ; T₁ G₁. 2 [इ]व; T₃ [अ]पि (for [ए]व). G₂ समो (for सुतो). — °) T₁ यतो°; T₂ G₁ वृतो°; G₂. 4 ततो° (for सितो°). K₃ B₁-3 D (except D₂. 3) G₃ °प्रजेन (for °ग्रतेजा). — °) Ś₁ K₁. 2. 4 D₅ विनिश्चिन्त्य; a few MSS. विनिश्चस्य. B₄ D₁ [अ]मर्षात्; D₃ [अ]मर्षी; T₁ [अ]मर्षः (for [अ]मर्षम्).

16 °) Dc परिधायमाणो. — °) = (var.) 14^d. D₁ धर्मेण सत्येन (by transp.). T₂ G₁ नि- (for च). — °) K₃ कामं (for कालं). Dc [अ]थ कौरवेन्द्रः; D₄. 6 [अ]धिको रणेऽन्यैः.

17 °) T₁ °शत्रुं (for °शत्रौ). K₄ नि- (for तु). T₁ ग्लहे (for जिते). D₁ निकृत्या; G₁. 2 निकृत्य. — °) G₁

वृकोदराङ्गे. — °) K₂ D₂ दहति. Ś₁ K D₁-3 मं (K₁. 2 [अ]मं) दग्निर्; B Dc Dn D₄. 6 G₃ कक्षाग्निर्; G₁ मर्मेग्निर्; G₂. 4 धर्माग्निर् (for मर्माग्निर्). K₄ [इ]धनेन (for [इ]न्धनानि).

18 K₃ om. (hapl.) from 18^a up to कोपोऽग्निर् (in 18^d). — °) Ś₁ K₁. 3 पातकं; T₂ G₁. 2 पापकं; G₄ पावकं; M₁ पावकं. B₁ पश्यति; T₂ G₁. 2. 4 स्यास्य°; M₁ ध्यास्य°; M₂ धास्य° (for ध्यास्य°). Ś₁ धर्मराजो; K₃ ब्रह्मपुत्रो. — °) D₁ वा (for च). B Dc Dn D₄-6 G₃ °वत्स्यते; D₁ °वत्स्यते (for °वर्तते). — °) Ś₁ K₁. 2 स; K₄ B₂ [S]स्य (for तु). — °) K₁ (by corr.). 4m D₁. 3 G₁ कोपाग्निर्. Ś₁ K₁. 2. 4 D₁-3 [इ]धनेन (K₄m [इ]धनानि); K₃ M₂ [अ]निलेन (for [अ]निलेन).

19 °) K₂. 4 B D G₃ विदह्यमानः (K₃ Dc D₁ °दार्यमाणः; M₂ निवार्यमाणः. — °) T₂ G₁ [अ]पि (for [अ]भि-). K₃ Dc मानी (for वीरः). — °) K₄ D₂ T °निश्चसन्. Ś₁ K₁. 3 G₁ [उ]ग्रस्य (for [उ]ष्णस्य). K₃ Dc D₁. 5 वीरो (for घोरं). — °) T₁ G₁. 2. 4 M₂ [इ]मां; T₂ [ए]नं (for [इ]मान्). Ś₁ K₄ °चेलान्; K₁. 2 °शैलान्; D₁-3. 5 T₁ G₁. 2. 4 M °सेनां; T₂ °मास्ते (for °पौत्रान्).

20 °) D₂ गांजीवधन्वा. Ś₁ K₁. 2 स (for च). — °) K₂ संरम्भणाव्. T₂ G₁ पन्नग (for [अ]न्तक-). Dc कालतुल्यौ

C. 3. 14760
B. 3. 236. 20
K. 3. 237. 20

न शेषयेतां युधि शत्रुसेनां
शरान्किरन्तावशनिप्रकाशान् ॥ २०
दुर्योधनः शकुनिः सुतपुत्रो
दुःशासनश्चापि सुमन्दचेताः ।
मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं
वृकोदरं चैव धनंजयं च ॥ २१
शुभाशुभं पुरुषः कर्म कृत्वा
प्रतीक्षते तस्य फलं स कर्ता ।
स तेन युज्यत्यवशः फलेन
मोक्षः कथं स्यात्पुरुषस्य तस्मात् ॥ २२
क्षेत्रे सुकृष्टे ह्युपिते च बीजे
देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तम् ।
न स्यात्फलं तस्य कुतः प्रसिद्धि-

(for 'कालकल्पौ'). — °) D1. 3 G2. 4 निःशेषयेतां; D6 सुयो-
धयेतां. Ś1 K1. 2. 4 D2 'शेषं' (for 'सेनां'). — °) K3 Dc
D1. 5 सृजतां; K4 D2. 3 क्षिपतां (for 'किरन्तां').

21 °) K1 सूर्यं (for 'सूतं'). — °) G4 धनंजयं (for
दुःशासनं). Ś1 K1 (sup. lin.) समर्षं; K1 (orig.). 2
स्वमर्षं; T G1. 2. 4 सुमन्दतेजाः. — °) Ś1 K1 साधु (for
मधु). Ś1 K1. 2 च (for तु). — °) B D (except D1-3)
G3 यद् द्यूतमालम्ब्य (Dc 'लक्ष्य' हरन्ति राज्यं).

22 °) B Dn D4. 6 G3 कर्म नरो हि (for पुरुषः कर्म).
— °) D1 तत्त्वः; S (except G3) चेत्स (for तस्य). Ś1
K1. 2 Dc D6 तु; B2 हि (for स्म). K4 B4 D2 S (except
G3) विपाके (for स कर्ता). — °) D1 सत्येन; T2 एतेन
(for स तेन). B Dn D4 सुद्धं (for युज्यं). — °) K3
B1 Dc तस्य (for तस्मात्).

23 °) D2 क्षुद्रे (for क्षेत्रे). Ś1 K1 सुपिष्टे; Dc प्रकृष्टे
(for सु). Ś1 K1. 2 [S]प्युपिते; D1. 3 [S]भ्युदि; T1 M1
रसि; T2 विहि; G1 रहि; G2. 4 वपि; M2 रसिके (for
ह्युपिते). B4 D1 [S]पि (for च). Ś1 K1. 3. 4 D1. 2. 3
(sup. lin. as in text) काले; B4 T2 M सम्यग्; T1 देवे
(for बीजे). — °) T1 बीजे; G1 देवे (for देवे).
D1 तु (for च). K4 B Dc D1-4. 6 T2 G1 [अ]नु; T1
[अ]थ; G2. 4 [उ]त (for [क्र]तु). — °) Ś1 वस्तु; K1. 2
वसु; (for न स्यात्). T2 G1. 2 M2 तु साप्य (M2 'प्र')-
सिद्धि; T1 तु साधु साध्वी; M1 तु संप्रसिद्धि (for कुतः
प्रसिद्धि). — °) D1 चितनीयं; S (except G3) नास्ति हेतुः

रन्यत्र दैवादिति चिन्तयामि ॥ २३

कृतं मताक्षेण यथा न साधु
साधुप्रवृत्तेन च पाण्डवेन ।
मया च दुष्पुत्रवशानुगेन
यथा कुरुणामयमन्तकालः ॥ २४
ध्रुवं प्रवास्यत्यसमीरितोऽपि
ध्रुवं प्रजास्यत्युत गर्भिणी या ।
ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाश-
स्तथा क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥ २५
क्रियेत कस्मान्न परे च कुर्यु-
र्वित्तं न दद्युः पुरुषाः कथंचित् ।
प्राप्यार्थकालं च भवेदनर्थः
कथं नु तत्स्यादिति तत्कुतः स्यात् ॥ २६

(for चिन्तयामि).

24 °) K4 D2 अनायेण; D1 कृताक्षेण (for मताक्षेण).
K3 कृतं ममापेक्षया न साधु. — °) Ś1 K B4 D1-3. 5
'प्रवृत्तेषु च पाण्डवेषु. — °) T1 न; T2 G1 तु (for च). T2
G1 दुष्पुत्रवशानुकेन. — °) K4 D2. 3. 5 तथा; S (except
G3) कृतः (for यथा).

25 °) T2 G1. 2. 4 M प्रशाम्यति (for प्रवास्यति), and
[S]मिर (for ऽपि). T1 ध्रुवं पिबत्यस्य समीरणोऽमिर. — °)
Ś1 K1. 2 प्रवास्यति; D1 प्रसू; G1 प्रयां (for प्रजा). Ś1
K1. 2 [अ]पि (for [उ]त). — °) Ś1 दिवादौ; K1 प्रणां
(for दिनां). — °) K3 ऋणं (for दिनं).

26 °) Ś1 K D1-3 G3 क्रियां च; B4 क्षीयेत; D6 क्रियान्न;
T1 G2 कृते च (for क्रियेत). B1 T तस्मात्; B4 दर्पात्; Dc
कर्मात् (for कस्मात्). K3. 4 D1-3 न नराः; B1-3 Dc Dn
अपरे; D6 त्वपरे (for न परे). Ś1 K D1-3 G3 वि (K3
[S]पि); B4 [S]पि; D4 तु (for च). T2 कुर्याद् (for कुर्युर्)
— °) Ś1 चित्तं न; B2. 4 M Cnp वित्तेन; Dc वृत्तं च; T1
वित्तानि; G1. 4 दत्तं च; G2 दत्ते च (for वित्तं न). ✽ Cn
वित्तेनेति गौडपाठे तु वित्तेन हेतुना । ✽ Ś1 K1-3 D1. 5 M2
दद्यात्; Dc जह्यात् (for दद्युः). Ś1 K1 पुरुषं; K2. 3 B2 Dc
D1. 3. 5 M2 पुरुषः. S (except T2 G3) कथंचित्. — °)
B2. 3 [अ]थ (for [अ]र्थ). Dc कामं (for 'कालं'). — °)
Ś1 K1. 2 Dc D1 G2. 4 M2 च; D6 T1 तु; T2 G1 न (for
तु). G2. 4 M न (for तत्). B1 Dc T1 कृतं; B4 गतं
(for कुतः). D6 कृतार्थः; T2 कथं नु (for कुतः स्यात्).

कथं न भिद्येत न च स्रवेत्
 न च प्रसिच्येदिति रक्षितव्यम् ।
 अरक्ष्यमाणः शतधा विशीर्येद्
 ध्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके ॥ २७
 गतो ह्यरण्यादपि शक्रलोकं
 धनंजयः पश्यत वीर्यमस्य ।
 अस्त्राणि दिव्यानि चतुर्विधानि
 ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥ २८
 स्वर्गं हि गत्वा सशरीर एव
 को मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत् ।

अन्यत्र कालोपहताननेका-
 न्समीक्षमाणस्तु कुरुन्मुमूर्षून् ॥ २९
 धनुर्ग्राहश्चार्जुनः सव्यसाची
 धनुश्च तद्गाण्डिवं लोकसारम् ।
 अस्त्राणि दिव्यानि च तानि तस्य
 त्रयस्य तेजः प्रसहेत को नु ॥ ३०
 निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य
 दुर्योधनो रहिते सौबलश्च ।
 अवोधयत्कर्णमुपेत्य सर्वं
 स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेताः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

२२६

वैशंपायन उवाच ।
 धृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य सहसौबलः ।

दुर्योधनमिदं काले कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ १
 प्रव्राज्य पाण्डवान्वीरान्स्वेन वीर्येण भारत ।

C. 3. 14773
B. 3. 237. 2
K. 3. 238. 2

27 ^a) Ś1 M2 च; B2-4 Dn D1-6 T1 G3 नु (for न).
 B4 भिद्येच्च. B4 [आ]स्रवेच्च; D5 श्रयेत; T1 [आ]श्रुवेत्; T2
 स्रयेत्; G3 स्तुवेत्; M2 [आ]स्रवेत् (for स्रवेत्). — ^b) Ś1
 K1. 2 B1. 3 Dc D5 T1 प्रसिच्ये; K4 B4 प्रसिचे; T2 G1
 [अ]वसीदे; G2 [अ]वसज्ये; G4 [अ]वसिच्ये (for प्रसिच्ये).
 — ^c) K4 B4 Dn D1. 6 T1 G3 अरक्ष्यमाणं; T2 G1. 2. 4 M
 अवेक्षमाणः (G1 णं) (for अरक्ष्यमाणः). Ś1 K1. 2 च तथा
 (for शतधा). B1. 2. 4 Dn D4. 6 G1. 3 प्र (G1 वि)कीर्येद्;
 T1 प्रकुर्युर; G1 प्रशीर्येद् (for विशीर्येद्).

29 ^a) Ś1 K3 च (for हि). Ś1 K3 हित्वा; T1 G4 यां
 (for गं). K3. 4 D3 एवं; T1 G4 एकः (for एव). — ^b)
 G1 प्रतिगन्तुम् (for पुनरागन्तुम्). K2 ईक्षेत् (for इच्छेत्).
 — ^c) D3 अत्रैव; T2 अनेन; G1 अनुक्त (for अन्यत्र). T2
 पठितान् (for पहतान्). B4 अलोकान् (for अनेकान्).
 — ^d) B1 D5 माणश्च; T G1. 4 माणः स; G2 माणाद्वि;
 M माणाच्च (for माणस्तु). D4. 6 T3 सुमुक्षुर; G1 सुहृत्
 (for सुमूर्षून्).

30 ^a) K4 Dc T G2. 4 M धनुर्ग्रह. — ^b) K2 B3
 तं (for तद्). B1-3 Dn D2. 4. 6 G3 भीमवेगं (for लोकं).
 — ^c) Ś1 K1. 2 तानि तानि; Dn2 M1 तानि यस्य (for तानि

तस्य). — ^d) Ś1 तस्यास्त्र; K1. 2 तस्यात्र; B2 एतस्य; T1 G4
 M1 तत्त; G2 जयं; M2 स यं (for त्रयं). K1 प्रसहेत्; T2
 G2 विपहेत्. B2. 3 Dn D5. 6 G3 [S]त्र; B4 [S]स्य; Dc
 [S]पि (for नु). G1 तेजो न सेहेत ततो नु को नु.

31 ^b) K3. 4 B D (except D5) G3 M1 दुर्योधनं.
 B1 T2 G1 रहितः; D3. 6 सहितः. Ś1 K1. 2 सौबलस्य; K3
 B D G3 लोथ (D2. 3 लेन); K4 लेयः. — ^c) B1 उवाच
 यत्; D6 प्राबोधयत्; S (except G3) अवोचतां (for अवोध-
 यत्). — ^d) K D2. 3. 5 चाप्रहृष्टो; B1 Dc2 S (except T1
 G3) चापि हृष्टो; D1 Cnp चाय हृष्टो (1). T G1. 4 तेजाः
 (T2 चेताः also as in text).

Colophon. — Major parvan: Ś1 K1. 3 Dn2 G2. 4
 आरण्य. — Sub-parvan: K3. 4 B Dc Dn1. n2 D2-4. 6
 G3. 4 घोषयात्रा; Dn3 पार्थिव[घो]षयात्रा. — Adhy. name:
 K1. 3 धृतराष्ट्रवाक्यं; D1 धृतराष्ट्रनिवेदितं; G1 धृतराष्ट्रप्रलापः.
 — Adhy. no. (figures, words or both): B4 307;
 Dn 235 (Dn2 234); D1 238; T G1 226; G2. 4 M1
 228; M2 (orig.) 230 (inf. lin. 208). — Śloka no.:
 Dn 32; D1 29.

C. 3. 14773
B. 3. 237. 2
K. 3. 238. 2

शासनेऽधिष्ठिताः सर्वे किं कुर्म इति वादिनः ॥ ७
तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
सपर्वतवना देवी सग्रासनगराकरा ।
नानावनोदेशवती पचनैरुपशोभिता ॥ ८
वन्द्यमानो द्विजै राजन्पूज्यमानश्च राजभिः ।
पौरुषादिवि देवेषु भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ ९
रुद्रैरिव यमो राजा मरुद्भिरिव वासवः ।
कुरुभिस्त्वं वृतो राजन्भासि नक्षत्रराडिव ॥ १०
ये स्म ते नाद्रियन्तेऽऽज्ञा नोद्विजन्ते कदा च न ।
पश्यामस्ताञ्जिथ्या हीनान्पाण्डवान्वनवासिनः ॥ ११

D₁. 4. ७ शोककर्षिताः; D₆ त्वां समागता.

6 °) Ś₁ K_{1.2} T₁ साधु; K₃ D_{1.5} T₂ G₁ साध; B₄ सा श्रीर् (for सा तु). K₁ [ए]व; B₄ [इ]पुम् (for [इ]यं). — °) T राजन्; G₁ राजात् (for राज्ञः). T₂ तस्य (for तस्माद्). S (except G₃) तथाविधात् (for युधिष्ठिरात्). B₄ अपहाय युधिष्ठिरं. — °) B₁ त्वयि श्रिता (for त्वयाक्षिता).
7 °) Ś₁ K_{1.2} तदैव (for तथैव). — °) K₄ °नेपु स्थिता; B₄ °ने विष्ठिता; S °नेवस्थिता; (G₃ °ने युधिताः).

7 ^a) Ś₁ K_{1.2} तदैव (for तथैव). — ^c) K₄ 'नेषु स्थिताः; B₄ 'ने विष्टिताः; S 'नेवस्थिताः (G₃ 'ने युधिताः).
8 ^a) B₄ Dn₂ D_{4.6} ते वयं; Dn_{1. n3} तवेयं (for तवाद्य). — G₁ om. (hapl.) 8^b-9^a. — ^b) Ś₁ K₄ Dc D₂ T₁ G₂ अखिला; D₁ सकला (for निखिला). — ^c) T₁ 'वना चेयं; T₂ 'वना देव; G₄ 'वनाकारा (for 'वना देवी). — ^d) T₂ नगराकरपूरिता; G₄ सहस्थावरजंगमा. — ^e) D₁ 'विधो' (for 'वनो'). — ^f) B₂ Dn D_{4.6} G₃ पर्वतै' (for पत्तनै'). — After 8, T G_{2.4} M ins.:

1101* नानाजनपदाकीर्णा स्फीतराष्ट्रा महाबला ।

9 G₁ om. 9^a (cf. v.l. 8). — ^a) D₁ स्तूयं; D₃ T
G₂. 4 M₁ नंयं (for वन्धं). D₅ नृपै (for द्विजै). — ^b)
D₅ तथा द्विजैः (for च राजभिः). G₂. 4 M₂ भासि नक्षत्र
राडिव (= 10^d). — ^a) B₂ मघवानिव; T₁ G₁. 4 M₁
रडिममः.

10 a) G₂ राजन् (for राजा). — c) Ś₁ K₄ T₂ G₂.⁴
सं-; T₁ तु (for त्वं).

सं; T₁ तु (for स्व).
 11 ^a) B₂₋₄ Dc Dn D₄. 6 T₁ G₃ यैः (for ये). Ś₁
 K₁. 2 न ध्रियंते; B₂₋₄ Dc Dn D₆ G₃ नाद्रियेत (for 'यन्ते').
 Ś₁ K₁. 2 B₁ त्वां; T₁ M [S]स्मान्; G₄ [S]स्मिन् (for SSज्ञा).
 K₃ ये पुरा दीव्यमानाश्च; K₄ येस्मान्पुरा नाद्रियंते; D₂. 8 ये
 स्मांस्तु नाद्रियंते नु; T₂ G₁. 2 ये नाद्रियंतेज्ञानात्वां (G₃ 'द्वा').

1100* दृश्यते सा तवाद्य वै ।

— d) T₂ GCE अजिरील; S₂ GCE Y₂ सुचिरं; S₂ K₂ Collection, New Delhi

श्रूयन्ते हि महाराज सरो द्वैतवनं प्रति ।
वसन्तः पाण्डवाः सार्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ॥ १२
स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः ।
प्रतपन्पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिवानिव तेजसा ॥ १३
स्थितो राज्ये च्युतात्राज्याच्छ्रिया हीनाऽश्रिया वृतः ।
असमृद्धान्समृद्धान्यर्थः पश्य पाण्डुसुतानृप ॥ १४
महाभिजनसंपन्नं भद्रे महति संस्थितम् ।
पाण्डवास्त्वाभिवीक्षन्तां ययातिमिव नाहुषम् ॥ १५
यां श्रियं सुहृदश्चैव दुर्हृदश्च विशां पते ।
पश्यन्ति पुरुषे दीप्तां सा समर्था भवत्युत ॥ १६
समस्थो विपमस्थान्नि दुर्हृदो योऽभिवीक्षते ।
जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किं ततः परमं सुखम् ॥ १७

न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विन्दति ।
प्रीतिं नृपतिशार्दूल यामभिन्नावदर्शनात् ॥ १८
किं नु तस्य सुखं न स्यादाश्रमे यो धनंजयम् ।
अभिवीक्षेत सिद्धार्थो बल्कलाजिनवाससम् ॥ १९
सुवाससो हि ते भार्या बल्कलाजिनवाससम् ।
पश्यन्त्वसुखितां कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः ।
विनिन्दतां तथात्मानं जीवितं च धनच्युता ॥ २०
न तथा हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति ।
वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः स्वलंकृताः ॥ २१
एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना सह ।
तूष्णीं बभूवतुरुभौ वाक्यान्ते जनमेजय ॥ २२

C. 3. 14795
B. 3. 237. 23
K. 3. 238. 25

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चिंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

न प्रीयंते (for नोद्विजन्ते). K₃ श्रिया परमया युतः; B Dc Dn D₄. 6 G₃ न च (B₁ तु) ते (B₄ Dn₂. n₃ G₃ ये) शासने स्थिताः.

12 ^a) K₃ B₁. 3. 4 Dn D₃. 5 T₁ G₄ श्रूयते. T₁ G₄ च (for हि). — ^c) D₅ सर्वे (for सार्धं).

13 ^a) B₁. 3. 4 D₃ T₁ M सं; D₁ त्वं (for स). T₂ प्रियाभिर (for प्रयाहि). T₁ बाहो; M₂ राजन् (for राज). — ^c) B Dn D₄-6 G₃ तापयन् (for प्रतपन्). D₁ च; D₅ तान् (for त्वं). — ^d) B₂. 3 T₂ G₁. 2. 4 M₁ रश्मिमान् (for चान्).

14 ^a) T₁ G₃. 4 M स्थानात् (for राज्यात्). — ^b) B₁ हि ते भार्या (for श्रिया हीनाश्च). Ś₁ K₁. 3 G₁ युतः (for वृतः). — ^c) D₁ समृद्धः सन् (for समृद्धान्यर्थः). — ^d) Ś₁ K₁. 3 वने (for नृप).

15 ^a) T₂ अनेकबलसंपन्नं. — ^b) K₃ पदे (for भद्रे). B₄ S (except G₃) च स्थितं (for सं). — ^c) B₁ Dc₁ D₃ T₂ G₁ त्वमि (for त्वाभि). Ś₁ K Dc D₅ पश्यन्तु; B₂ Dn D₁-3 वीक्षन्तु (for वीक्षन्तां). — ^d) K₂ तिमिह (for तिमिव).

16 ^a) Ś₁ K₁. 3 transp. सुहृदश्च and दुर्हृदश्च. — ^c) G₃. 4 पौरुषैर (for पुरुषे). — ^d) Dc D₁ स समर्थः; T₁ सामर्थाश्च; G₁ सा समग्रा (for सा समर्था). T₂ सामग्र्या च विशां पते.

17 ^a) B₁ Dc समर्थो (for स्थो). — ^b) Some N MSS. वीक्ष्यते. — ^c) G₂. 4 M जगतिस्थान्. T₁ विपम-

स्थांश्च यानस्थः; T₂ G₁ भूमिस्थांश्चैव यानस्थः. — ^d) B Dn D₁. 4. 6 T₁ G₁. 4 अतः (for ततः). D₅ शुभं (for सुखम्).

18 ^a) D₅ यत्र; T₂ G₁ पुनर् (for पुत्र). K₄ लोभेन; D₃ लोभेन (for लाभेन). — ^b) K₄ B₁-3 D₅ T₁ [अ]भि- (for [अ]पि). K₄ D₅ नन्दति (for विन्दति). T₂ राज्य- लाभेन विन्दति; G₂. 4 राज्येनापि च वि. — ^c) G₁ प्रियं (for प्रीति). — ^d) K₃ T₁ G₁. 3 M अमित्राय; D₁ त्राच्च; T₂ G₄ त्रस्य; G₃ त्राधि- (for त्राघ-).

19 ^a) = 20^b. B₄ संवृतं (cf. v.l. 20).

20 T₂ G₁. 4 om. (hapl.) 20^{ab}. — ^a) Ś₁ हि तद्भार्या; B₁ भीमनिभां (for हि ते भार्या). — ^b) = 19^d. K₃. 4 B₁-3 D G₃ संवृतां. — ^c) B₄ D₁-3 [अ]सुखिनीं; Dc Dn D₄. 6 G₂-4 दुःखितां (for [अ]सुखितां). — ^d) T₂ तु (for च). B₁ निर्विण्णतां; S (except T₂ G₃) निर्विद्यतां. — ^e) B₁ विनिद्य च; D₃ निन्दती; T₁ निन्दती (for निन्दतां). Ś₁ K₁. 3 विनिन्द (K₂ च)माना चात्मानं; K₃. 4 D₁. 2. 6 G₂. 4 M विनिन्दती (K₃. 4 D₁. 3 दतां; D₅ दतां) चाप्यात्मानं; T₂ दीनतां च स्वभर्तृणां; G₁ जितानां च स्वभर्तृणां. — ^f) K₃ जीवन्तं; T₂ G₁ जीवतां (for जीवितं). K₁ B₃. 4 Dn G₂. 4 धनच्युतं; B₂ D₁ T₁ च्युत; T₂ G₁ च्युति; G₃ च्युतां. — After 20, S (except G₃) ins.:

1102* दाराणां ते श्रियं दृष्ट्वा दीप्तामय जनाधिप ।

21 ^b) Ś₁ K₁-3 D₅ तस्याभूदुःखमुत्तमं. — ^d) T₁ तव भार्या स्वलंकृतां.

22 Before 22, B D (except D₁. 3. 5) G₃ ins. वैशं

२२७

C. 3. 14796
B. 3. 238. 1
K. 3. 239. 1

वैशंपायन उवाच ।

कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
हृष्टो भूत्वा पुनर्दीन इदं वचनमब्रवीत् ॥ १
ब्रवीषि यदिदं कर्ण सर्वं मे मनसि स्थितम् ।
न त्वभ्यनुज्ञां लप्स्यामि गमने यत्र पाण्डवाः ॥ २
परिदेवति तान्वीरानधृतराष्ट्रो महीपतिः ।
मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान् ॥ ३
अथ वाप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकं चिकीर्षितम् ।
एवमप्यायति रक्षन्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४
न हि द्वैतवने किञ्चिद्विद्यतेऽन्यत्प्रयोजनम् ।

उ° (resp. वैशं°). — °) K₃ D₁. 2. 5 [अ]थ; K₄ च (for तु). — °) Ś₁ K₁. 2. 4 D₂. 3. 5 शकुनिरेव च (for °ना सह).

Colophon. — *Major parvan*: Ś₁ K₁. 2 D₂ G₂. 4
आरण्य. — *Sub-parvan*: K₃. 4 B D G₂. 3 M₂ घोषयात्रा.
— *Adhy. name*: M₂ कर्णवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures,
words or both): B₄ 308; D_n (D_{n1} marg.) 236
(D_{n2} 235); D₁ 239; T G₁ 227; G₂. 4 M 229.
— *Sloka no.*: D_{n1}. n₂ D₁ 23; D_{n3} 24.

227

1 °) T₁ M तु वचः (for वचनं). — °) K₂ T₁ तथा;
B D (except D₁) G₃ ततः (for तदा). — °) B₁ तूर्णीं
(for हृष्टो). T₁ पुनरथो (for पुनर्दीन). — °) S (except
G₃) राधेयमिदमब्रवीत्.

2 °) B₁ च मनसि; B₂-4 D_n D₄. 6 G₃ मनसि मे (by
transp.); G₂. 4 M तद्बुद्धये. T₁ तत्सर्वं हृदि संस्थितं. — °)
B₁ च (for तु). T₁ हि (for [अ]भि). K₂. 4 D₁ लिप्सामि;
T G₂. 4 M लप्स्येहं (for लप्स्यामि). G₁ तस्य त्वनुज्ञां लप्स्येहं.

3 °) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 3 °देवते हि तान् (hypermetric);
B₄ D₅ °देवयते (for °देवति तान्). — °) D₆ °ष्टो हि पाण्ड-
वान्; T₂ G₁ °ष्ट्रं बिकासुतः. — °) T₁ हि (for [ऽ]भि).

4 °) T₁ तु (for [अ]पि). — °) D_c चिकीर्षितुं. — °)
S (except G₃) एताम् (for एवम्). Ś₁ अप्यायतीन्; G₁
M₁ अब्यायती. Ś₁ रक्षेन् (for रक्षन्). — °) K₃ D₁. 3 (m

उत्सादनमृते तेषां वनस्थानां मम द्विषाम् ॥ ५
जानासि हि यथा क्षत्ता द्यूतकाल उपस्थिते ।
अब्रवीद्यच्च मां त्वां च सौबलं च वचस्तदा ॥ ६
तानि पूर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत्परिदेवितम् ।
विचिन्त्य नाधिगच्छामि गमनायेतराय वा ॥ ७
ममापि हि महान्दर्पो यदहं भीमफल्गुनौ ।
क्लिष्टावरण्ये पश्येयं कृष्णया सहिताविति ॥ ८
न तथा प्राप्नुयां प्रीतिमवाप्य वसुधामपि ।
दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान्वल्कलाजिनवाससः ॥ ९
किं नु स्यादधिकं तस्माद्यदहं दुपदात्मजाम् ।

as in text). ° T₂ अर्हसि (for अर्हति).

5 °) K₂. 3 उन्मादनमृते; D_c उत्पाटनमृते; T₁ G₂. 4
M उन्मादनादृते; T₂ G₁ उन्मादनमि(T₂ °मृ)दं. — °) B₃
D₄. 6 G₃ °स्थाने (for °स्थानां). Ś₁ K₁. 2 B D_n D₄.
महाद्युते; T₂ महद् द्विषां; G₂. 4 अपि द्विषां.

6 °) B₃. 4 D₂. 5 जानामि; G₂ °ति (for °सि). D₂. 3
[ए]व (for हि). K₄ जानात्येव तथा क्षत्ता (m as in text).
— °) K₄ D₂. 3 यत्तु (for यच्च). S (except G₃) अब्र-
वीत्त्वां च मां चैव. — °) D_n वचनं (for च वचस्)। D₆
तथा (for तदा).

7 °) D_c यानि; T₂ G₁ ततः (for तानि). B D_n
D₂. 4. 6 T G₁-3 सर्वाणि (for पूं). — °) T₁ [अ]न्यं (for
[अ]न्यत्). D₂ अपि (for परि). — °) B₁ आचित्य (for
वि°), and मा (for न). T₁ निश्चितं गच्छेद्; T₂ निश्चयो
राजो; G₁. 2. 4 M निश्चयं गच्छेद् (G₁ राजा; G₄ गच्छेद्) (for
नाधिगच्छामि). — °) = 14°. B₄ विजयाय (for गमनाय).
D₁ च (for वा).

8 °) Ś₁ K₁. 2 च; T G₁. 2 सु- (for हि). K₄ D₅
महाहर्षो. — °) N (except Ś₁ K₂) G₃ °फाल्गुनौ. — °)
K₃ कृष्टां (for क्लिष्टां). — °) D₁ [अ]पि (for [इ]ति).

9 The sequence in K₃. 4 D_c D₁-3 is: 8, 11, 10,
9, 12. — °) B₁. 2. 4 [अ]वाप्नुयां; B₃ D_n D₄. 6 G₂. 3
ह्यां (for प्रां). — °) B₁-3 D_n D₄-6 G₃ इमां (for अपि).
— °) K₁. 2 °वासिनः; T₁ °वासिन्.

10 For sequence in K₃. 4 D_c D₁-3 cf. v.l. 9.
— °) K₄ D_{n1}. n₃ तु; D₃ तत् (for नु). T₂ वाभ्यधिकं

द्रौपदीं कर्णं पश्येयं कापायवसनां वने ॥ १०
 यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
 युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥ ११
 उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तद्वनम् ।
 यथा चाभ्यनुजानीयाद्गच्छन्तं मां महीपतिः ॥ १२
 स सौवलेन सहितस्तथा दुःशासनेन च ।
 उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तद्वनम् ॥ १३
 अहमप्यद्य निश्चित्य गमनायेतराय वा ।
 काल्यमेव गमिष्यामि समीपं पार्थिवस्य ह ॥ १४
 मयि तत्रोपविष्टे तु भीष्मे च कुरुसत्तमे ।
 उपायो यो भवेद्दृष्टस्तं ब्रूयाः सहसौवलः ॥ १५
 ततो भीष्मस्य राज्ञश्च निशम्य गमनं प्रति ।

व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पितामहम् ॥ १६
 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जग्मुरावसथान्प्रति ।
 व्युपितायां रजन्यां तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥ १७
 ततो दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
 उपायः परिदृष्टोऽयं तं निबोध जनेश्वर ॥ १८
 घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
 घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ १९
 उचितं हि सदा गन्तुं घोषयात्रां विशां पते ।
 एवं च त्वां पिता राजन्समनुज्ञातुमर्हति ॥ २०
 तथा कथयमानौ तौ घोषयात्राविनिश्चयम् ।
 गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ २१
 उपायोऽयं मया दृष्टो गमनाय निरामयः ।

C. 3. 14817
 B. 3. 238. 22
 K. 3. 239. 22

(for स्याद्). — ^b) T₂ यद्वने (for यदहं). — ^c) T₁ पश्यामि (for पश्येयं). — ^d) K₄ D₂. 3. 5 कपायः; B₂. 4 काशायः. K₃ नांवरं; T₂ G₁ नामपि (for नां वने).

11 For sequence in K₃. 4 Dc D₁₋₃ cf. v.l. 9. — ^a) K₃ यदि मा; T₁ यदिदं. — ^b) B₄ भीमसेनेन. K₄ पाण्डवाः. — ^c) D₂ उक्तं परमया भक्त्या.

12 ^a) Ś₁ K₁. 2 B₄ Dc तु न (by transp.); S (except T₁ G₃) नानु. K₃ पश्यामो; T₁ गच्छामि (for पश्यामि). — ^b) = 13^d. D₁. 5 गच्छामि (for गच्छेम). — After 12^{ab}, T₂ G₃ read 14, repeating it in its proper place. — Ś₁ K₁. 3. 4 om. (hapl.). 12^c-13^d. — ^c) T G₁ M यथा वा; G₂. 4 स यथा (for यथा च). D₂ [अ]प्यनु; T₁ G₂. 4 M ह्यनु; G₁ नाभ्यनु (for [अ]भ्यनु). — ^d) K₂ मां व्रजंतं; B₃ S (except G₃) व्रजंतं मां; D₅ इच्छतोस्मान् (for गच्छन्तं मां).

13 Ś₁ K₁. 3. 4 om. 13 (cf. v.l. 12). — ^a) B₁ सौवलेन (for स सौवलेन). T₂ G₁ सर्वैश्च (for सहितस्). — ^d) = 12^b. K₂ गच्छाम; D₅ गच्छामि (for गच्छेम).

14 For T₂ G₃ cf. v.l. 12. — Before 14, D₂ ins. कर्ण उ. — ^a) Ś₁ K Dc D₁₋₃. 5 अहमद्य विनिश्चित्य; G₂. 4 अहं चाप्य (G₄ अहमप्य) नुगच्छामि. — ^b) = 7^d. Dn D₄ G₁. 3 (second time) च (for वा). — ^c) K₁. 2 B D G₃ (second time) कल्यम् (for काल्यम्). — ^d) T₂ (first time) om. 14^d. K₃ D₅ T₁ ह (for हि).

15 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 Dc D₂. 3 T₂ G₁. 3 M₂ च (for तु). — ^b) D₁ तु (for च). D₁ M₁ सत्तम. — ^c) B₁

मे (for यो). — ^d) Ś₁ K₂ तद् (for तं). Ś₁ K₂ Dc₂ Dn₂ ब्रूयात् (for ब्रूयाः). Ś₁ K₁. 2 तव (for सह).

16 ^a) K₃ B D (except D₂. 3) G₂. 3 M₂ वचो (for ततो). — ^b) K₁. 2 निशम्य. T₁ वचनं प्रति. — ^d) Ś₁ यद्यद्य (for नीय).

17 B₄ om. (hapl.). 17^b-19^a. — ^d) Ś₁ K₃. 4 Dc D₃. 5 अभ्यगात्; K₁. 2 D₂ अब्रवीत् (for अभ्ययात्).

18 B₄ om. 18 (cf. v.l. 17); K₁. 2 D₂ om. (hapl.). 18^{ab}. — ^b) K₃. 4 Dc D₁. 3 वाक्यम् (for इदम्). — ^c) Dc M₁ यस्; T₁ नस् (for स्यं). — ^d) K₄ Dc T₁ G₁. 2. 4 M जनाधिप; B₂ नरेश्वर; T₂ नराधिप.

19 = 23. B₄ om. 19^a (cf. v.l. 17). — ^b) Dc₂ D₅ G₂. 4 त्वत्प्रतीक्षा. T G₁. 2. 4 M मह्य (G₁ ही) भुज (for नरा). — ^d) B₄ वनं प्रति (for न संशयः).

20 T₂ om. 20^{ab}. — ^a) G₄ उचितां. B₄ तु; T₁ ते (for हि). — ^b) G₁. 4 M घोषयात्रा. G₁. 2. 4 न संशयः (for विशां पते). — ^c) B₄ त्वां च (by transp.); Dc₂ D₂ M च त्वा; T₂ चोक्ते; G₂ चेत्त्वां. K₄ त्वपिता; G₁ स्वपिता (for त्वां पिता). — ^d) T₂ G₁ त्वामनु (for समनु).

21 ^a) K₁. 4 B₄ D (except D₂. 3. 5) G₂. 3 M₂ तु (for तौ). — ^b) K₃ श्रितौ; B₁ श्रये. — ^c) K₂ D₂ गंधारराजः. B₁ सुवलः (for शकुनिः). — ^d) S (except G₃) इत्यु (for प्रत्यु). B₁ शकुनिः प्रत्युवाच ह.

22 ^a) G₁ [S]थ (for स्यं). K₄ D₂. 3 महान् (for मया). — K₄ om. (? hapl.) 22^c-23^d. — ^c) Ś₁ K₃ D₅ वो; T₂ G₁ वै (for नो). — ^d) B₄ Dn D₃ बोध; D₁

C. 3. 14817
B. 3. 238. 22
K. 3. 239. 22

अनुज्ञास्यति नो राजा चोदयिष्यति चाप्युत ॥ २२
घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ २३

ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान्ददुः ।
तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरुसत्तमम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

२२८

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रं ततः सर्वे ददृशुर्जनमेजय ।
पृष्ट्वा सुखमथो राज्ञः पृष्ट्वा राज्ञा च भारत ॥ १
ततस्तैर्विहितः पूर्वं समङ्गो नाम बल्लवः ।
समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ २

अनन्तरं च राधेयः शकुनिश्च विशां पते ।

आहतुः पार्थिवश्रेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३
रमणीयेषु देशेषु घोषाः संग्रति कौरव ।
स्मारणासमयः प्राप्तो वत्सानामपि चाङ्गनम् ॥ ४
मृगया चोचिता राजन्नास्मिन्काले सुतस्य ते ।

नोदः; D₂ मोदः (for चोदः). K₁. 3 D₁ वा (for च). D₁ पुनः; G₁ [अ]च्युत (for [अ]प्युत).

23 = 19. K₃. 4 D₁ om. 23 (for K₄ cf. v.l. 22); Dc om. 23^{ab}. — ^b) B₁ D₅ G₄ त्वत्प्रतीक्षा. T. G₂. 4 M जनाधिप; G₁ महीभुज. — ^d) G₁. 4 गमिष्याम; G₃ °मि. S (except G₃) सरः प्रति (for न संशयः).

24 ^b) K₄ T₁ ह्यन्यो; B₄ अन्यो (for तेऽन्यो). K₁-3 T₁ बलान्; K₁m T₂ G₂. 4 तलं (for तलान्). — ^c) K₃ D₂. 3 तदेव; D₅ तदेवं. K₃. 4 D₁-3. 5 तु (for च). T₁ स (for वि).

Colophon. B₃ reads it in marg. — Major parvan : Ś₁ K₁. 2 Dn₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan : K₃. 4 B Dc Dn₃ D₁-3. 5 M₂ घोषयात्रा. — Adhy. no. (figures, words or both): B₄ 309; Dn (Dn₁ marg.) 237 (Dn₂ 236); D₁ 240; T G₁ 228; G₂. 4 M 230 (M₂ 232). — Śloka no.: Dn 24; D₁ 23.

228

1 ^b) M₁ दृष्ट्वा ते (for ददृशुः). T₁ पृथिवीपति (for जनमे). — ^c) Ś₁ K₁. 2 B₁. sm. 4 Dc₂ D₁. 2 T₁ G₃ दृष्ट्वा; K₄ D₃ पृष्टः; M स्पृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). K₁ G₁ राज्ञा; K₄ D₃. 3 जा (for ज्ञः). — ^d) B₃ D₅ पृष्टो; B₃ (m as in text). 4 G₁ पृष्ट्वा.

2 ^a) D₅ सर्वः; M₂ पूर्वे (for पूर्व). — ^b) K₁. 4 संगमो;

G₂. 4 संगवो (for समङ्गो). K₁ बल्लभः; M₂ पल्लवः (for बल्लवः). — T₂ om. 2^c-4^b. — ^c) D₂ G₄ तथा (for तदा). Ś₁ K₃ D₅ गा वै; T₁ गोपं (for गावो).

3 T₂ om. 3 (cf. v.l. 2). — ^b) T₁ G₄ M महारथः; G₁. 2 महाबलः (for विशां पते). — ^c) K₃ D₁ पांडव (for पार्थिव). — ^d) Ś₁ K₁. 2 नराधिप; Dc T₁ जनेश्वरं (for जनां).

4 T₂ om. 4^{ab} (cf. v.l. 2). — ^b) K₁ (marg. sec. m.) घोषान्; M₂ घोराः (for घोषाः). M₁ पार्थिव (for कौरव). — ^c) Ś₁ K₁. 2 Dn D₄. 6 स्मारणे; B₁ T₁ G₁. 2 M₂ स्मरणा; D₁ स्मरणो (for स्मारणा). Ś₁ संशयः (for समयः). ☞ Cn : स्मारणे स्मरणहेतौ कर्मणि । गवां संख्यापूर्वकं वयोवर्ण जातिनाम्नां लेखने । स्मारणासमय इति गौडाः पठन्ति । ☞ — ^d) K₃. 4 (m as in text) D₁ कांचनं; B₄ चांकने; T₂ G₂. 4 चांकितुं; G₁ चांकितं (for चाङ्गनम्).

5 ^a) Ś₁ K₃. 4 (m as in text) Dn₁ D₅. 6 T₁ M₂ चोदिता (for चोचिता). — ^b) D₁. 4. 5 G₁. 3 तस्मिन् (for अस्मिन्). G₂ लोके (for काले). K₄ तु तस्य (for सु). Ś₁ ह (for ते). — ^c) Ś₁ K₁. 2 गमने. — ^d) B₁-3 Dn D₄. 6 G₃ समनु; T₁ तदनु (for त्वमनु).

6 ^a) K₁ शोभनं (for ना). — ^b) B Dn D₄. 6 G₂. 8 हि (for च). K₁. 2 परिरक्षणं (for समवे). D₂ गवां चैवमवेक्षणं; G₁ गवानां च समीक्षणं. — ^c) K₃ B₃ D₄ M विस्त्रंभस्तु; T₂ G₁ सविश्रंभे (G₁ °भो); G₂. 4 सु (G₄ स)-विस्त्रभ्य. Ś₁ K₁. 2. 4 D₃. 5 च (for तु). K₁ Dc D₁. 2 कर्तव्यो; G₄ कर्तव्यं (for गन्तव्यो). — ^d) Ś₁ K₁ बल्लभानां;

दुर्योधनस्य गमनं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच ।

मृगया शोभना तात गवां च समवेक्षणम् ।

विश्रम्भस्तु न गन्तव्यो बल्लवानामिति स्मरे ॥ ६

ते तु तत्र नरव्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् ।

अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र वः स्वयम् ॥ ७

छद्मना निर्जितास्ते हि कर्षिताश्च महावने ।

तपोनित्याश्च राधेय समर्थाश्च महारथाः ॥ ८

धर्मराजो न संक्रुध्येद्भीमसेनस्त्वमर्षणः ।

यज्ञसेनस्य दुहिता तेज एव तु केवलम् ॥ ९

यूयं चाप्यपराध्येयुर्दुर्दर्मोहसमन्विताः ।

ततो विनिर्दहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १०

अथ वा सायुधा वीरा मन्युनाभिपरिप्लुताः ।

सहिता बद्धनिस्त्रिंश दहेयुः शस्त्रतेजसा ॥ ११

अथ यूयं बहुत्वात्तानारभध्वं कथंचन ।

अनार्यं परमं तत्स्यादशक्यं तच्च मे मतम् ॥ १२

उषितो हि महाबाहुरिन्द्रलोके धनंजयः ।

दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याथ ततः प्रत्यागतो वनम् ॥ १३

अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता वीभत्सुना पुरा ।

किं पुनः स कृतास्त्रोऽथ न हन्याद्वो महारथः ॥ १४

अथ वा मद्वचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यथ ।

उद्विग्नवासो विश्रम्भादुःखं तत्र भविष्यति ॥ १५

अथ वा सैनिकाः केचिदपकुर्वुर्युधिष्ठिरे ।

तदबुद्धिकृतं कर्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥ १६

C. 3. 14835
B. 3. 239. 16
K. 3. 240. 16

T₂ G₁. 2. 4 M₁ पांडवानाम् (for बल्लवानाम्). Ś₁ K₁. 2 स्मरन्; B₄ श्रुतं; S (except G₃) स्म ह (for स्मरे).

7 ^a) K₃. 4m D₁ T₁ M₂ हि; G₁. 2. 4 M₁ [S]पि (for तु). — ^c) B₂. 4 T₂ G₁. 2 ततो (for अतो). T₂ हि (for [अ]भि-). — ^d) T₂ G₁ यत् (for वः).

8 ^a) T₁ आत्मना; G₄ जिह्विता (for छद्मना). B₁. 3 Dn D₄. 6 T₁ G₁ ते तु; B₂ तत्र; B₄ सर्वे; M₁ तेपि (for ते हि). — ^b) Ś₁ B₁. 2 कर्षिताश्च; D₁ गताश्चैव. T₁ तु (for च). B₄ तथा वने. — ^{cd}) T₁ नीतिज्ञाश्चैव राधेय समर्थाश्चैव भारत.

9 K₃ om. 9. — ^a) T₁ [अ]पि; T₂ G₁ M₁ तु (for न). K₂. 4 D₂. 3. 6 संक्रुध्येद् (for संक्रुध्येद्). — ^b) Dc [अ]मर्षितः (for [अ]मर्षणः). T₁ भीमो नित्यममर्षणः. — ^d) T₂ तेजसा सा (for तेज एव).

10 K₃ transp. 10^{ab} and 10^{cd}. — ^a) K₁. 2 एवं (for यूयं). Ś₁ K₁. 2. 4 D₄. 6 [अ]पराधेयुर; K₃ हि राधेय; B₁ [अ]पराधेयुर (for [अ]पराधेयुर). T₂ यूयं च पुनराधेय. — ^b) D₁ अर्थ (for दर्प). — T₁ om. (hapl.) 10^{cd}; B₁ reads it in marg. — ^d) B₂ M [अ]भि; G₁ च (for हि).

11 ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 D₂. 5 समीरिताः (for परिप्लुताः). — ^c) M₁ वर्मिणो (for सहिता). — ^d) K₂ तत्र (for शस्त्र).

12 ^{ab}) Ś₁ K₁. 2 तानालभेयुः (K₂ यं); K₃ तान्नाभ-भेध्वं; K₄ च नाक्षिपध्वं; B₁ तानाकृतध्वं; B₂ तु ताल्लभध्वं; B₃ Dc D₄. 6 तान्ना (B₃ D₄ ना) रभेरन्; Dn ताना (Dn₂ ताना) क्षिपंतः (1); D₁-3 तान्नाक्षिपध्वं; D₅ तान्नाक्षिपेयुः; T₁ तान्नापराध्यन्; T₂ तान्नाल्लभध्वं; G₁ न नापराधं; G₂-4 तान्नाभ- (G₄ ब)ध्वं; M₁ तानपराध्यान्; some printed ed. तानभि-

यात; only M₂ तानारभध्वं (as in text)! B₄ अथ यूयं बहुन्वाहूनारभेरन्कथंचन. — ^c) T₂ G₁. 2. 4 अन्यायं; M₂ अनार्यं (for अनार्यं). T₂ G₂ M. च परं; G₄ च वनं (for परमं). K₄ Dc D₅ T₁ G₂. 4 तस्मात् (for तत्स्यात्). — ^d) T₁ तत्र शक्यं; T₂ G₁ क्षमं शक्यं; G₂. 4 M तदशक्यं (for अशक्यं तच्च). Dn D₄. 6 G₃ वै (for मे).

13 ^a) B₁ उपित्वा. — ^b) K₄ B₁ इन्द्रलोकं; T₁ स्वर्गलोकं (for इन्द्रलोके). — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 D₃ सर्वाणि (for दिव्यानि). K₃ D₁ चावाप्य; T₁ [अ]थावाप्य; T₂ G₁ संग्राप्य (for [अ]वाप्याथ).

14 ^a) T₂ G₁ भीताः स्म (for पृथिवी). — ^b) T₂ G₁ वयं (for जिता). Ś₁ K₁-3 तदा (for पुरा). — ^c) K₂ सुकृतोस्त्रो (for स कृतास्त्रो). G₄ हि (for स्य). — ^d) T₂ G₁. 2. 4 नि- (for न). G₁ वै (for वो). M₂ न तु हन्यो महारथः.

15 ^a) D₁ G₂. 4 यद्वचः (for मं). Ś₁ K₁. 2 अथ मद्वचनं श्रुत्वा. — ^b) T₁ यन्न; G₃ यन्ता; G₄ यात्वा (for यत्ता). — T₂ G₁ om. (? hapl.) 15^{cd}. — ^c) B₃ Dc D₄. 6 G₃ वासे; D₅ वाचो; T₁ वासा (for वासो). Ś₁ K₁. 2 T₁ G₂. 4 विन्न (Ś₁ श्र)व्याद्; B₁-3 Dc D₄. 6 G₃ विन्न (D₄. 6 सं)भो; M₁ विन्नमाद्. G₂. 4 उद्विग्न वासवि-स्रव्याद्. — ^d) Ś₁ दुःखात्; M₁ वासं; M₂ वासास् (for दुःखं). T₁ G₂. 4 गमिष्यथ (for भविं).

16 ^b) K₃ उपं; Dc अपां (for अपं). K₄ B D (except D₁-3. 5) G₃ युधिष्ठिरं; T₁ महात्मसु. — ^c) T₁ G₁. 4 तदा (for तदं). — ^d) Ś₁ K₁. 2 येद्वि; B₂ D₄. 6

C. 3. 14836
B. 3. 239. 17
K. 3. 240. 17

तस्माद्दृच्छन्तु पुरुषाः स्मरणायाप्तकारिणः ।

न स्वयं तत्र गमनं रोचये तव भारत ॥ १७

शकुनिरुवाच ।

धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातं च संसदि ।

तेन द्वादश वर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८

अनुवृत्ताश्च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।

युधिष्ठिरश्च कौन्तेयो न नः कोपं करिष्यति ॥ १९

मृगयां चैव नो गन्तुमिच्छा संवर्धते भृशम् ।

स्मरणं च चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ २०

न चानार्यसमाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति ।

न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां प्रतिश्रयः ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।

दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ २२

अनुज्ञातस्तु गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा ।

निर्ययौ भरतश्रेष्ठो बलेन महता वृतः ॥ २३

दुःशासनेन च तथा सौबलेन च देविना ।

संवृतो ब्राह्मिश्चान्यैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ॥ २४

तं निर्यान्तं महाबाहुं द्रष्टुं द्वैतवनं सरः ।

पौराश्चानुययुः सर्वे सहदारा वनं च तत् ॥ २५

अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च ।

पत्तयो बहुसाहस्रा हयाश्च नवतिः शताः ॥ २६

G₃ 'येत'; B₄ 'येत्तु'; T G₁. 2. 4 M 'येत्' (for 'येच्च'). T₁ G₁. 2. 4 M तव; T₂ तदा (for वः).

17 ^a) T₁ G₁. 2. 4 M तस्मादन्ये (G₂ 'न्य-') नरा यांतु; T₂ तस्मादन्यो नरो यातु. — ^b) Ś₁ K₂. 3 D₄. 6 T G₄ स्मरणाय. D₅ सकारणाः; T₂ [अ]त्तकारणात्; G₁ [अ]धिकारिणः; G₄ [अ]त्तकारिणः. — ^c) G₂. 4 स्वयं न (by transp.). — ^d) Ś₁ B₄ Dc T₂ रोचते. Dc D₁ तत्र (for तव).

18 Dc₂ om. 18 (with the ref.). — ^a) S (except G₃) पाण्डवश्रेष्ठः. — ^b) K₂ प्रतिज्ञाते; T₁ G₂. 4 'ज्ञातश्च'; T₂ G₁ परिज्ञातश्च. — ^c) T₁ ततो (for तेन).

19 ^a) Ś₁ K₂ T₂ G₂ 'वृत्ता' (for 'वृत्ता'). K₄ D₃ T₁ G₂. 4 M तं (for ते). — ^b) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁. 2. 5 पाण्डवं 'चारिणः. — ^c) K₁ B₁₋₃ Dn D₁. 4-6 G तु (for च). — ^d) Ś₁ नरः; T₁ नवः (for न नः).

20 K₃ om. (hapl.) 20^a-21^b. — ^a) Ś₁ K₁. 2 एव; K₄ अपि; B₄ D₁₋₃. 5 S (except G₃) चापि (for चैव). — ^b) B₁. 3 Dn D₁. 4. 6 G₃ संवर्तते. B₂ इच्छा संप्रति वर्तते. — ^c) B₂. 3 M₂ स्मरणां; D₁ T G₄ स्मरणं. B₁. 3. 4 D (except D₂. 3. 5) G₃ तु (for च). B₂ D₂ करिष्यामो (for चिकीर्षामो). G₁ स्मरणाच्च विकीर्षामो. — ^d) T₂ न नः (for न तु). G₁ वयं पाण्डवनंदनं.

21 K₃ om. 21^{ab} (cf. v.l. 20); D₁ om. 21^{abc}. — ^b) Dc कश्चित् (for कश्चित्). T₁ अत्र. G₄ गमिं (for भविं). — ^c) T₂ G₁ न च तत्र (G₁ 'त्रा' समाचारो. — ^d) D₂ तत्र (for यत्र). D₁ समां; D₅ परि (for प्रति).

22 ^b) T G₁. 4 जनाधिपः (T₁ 'प' (for जनेश्वरः). — ^{cd}) T₁ दुर्योधनः सहामात्यः (sic) अनुज्ञेयोऽथ कामतः.

23 ^a) K₃. 4 च (for तु). T₂ G₂ गांधारः. — ^b) Ś₁ K₁. 2 ततः (for तदा). — ^c) Ś₁ K₂ Dc₂ 'श्रेष्ठ' (for 'श्रेष्ठो'). — ^d) T₂ सौबलेन समावृतः.

24 ^a) K₁. 2 B D₆ T G₁ तदा (for तथा). — ^b) B₂ सौबलेन (for 'लेन च). B₁₋₃ Dn D₄. 6 G₃ धीमता (for देविना). — ^c) Dc₂ आवृतो; T G₁. 2. 4 M₂ सर्वैश्च; M₁ सर्वशो (for संवृतो). S (except G₃ M₂) सार्धं (for चान्यैः). — ^d) T G₁. 2. 4 चैव (for चापि).

25 T₂ om. 25^{ab}. — ^a) Ś₁ K₄ D₃ तं निर्यातं; D₁ निर्यातं तं. — ^b) D₁ G₂ दृष्ट्वा (for द्रष्टुं). K₂ शरं; D₅ प्रति (for सरः). — ^c) T₂ G₁ निर्ययुः (for [अ]नुययुः). — ^d) G₂ 'दार' (for 'दारा'). S (except G₃ M₁) बलं (for वनं). Ś₁ K₁. 2 गताः; K₄ D₃ गतं; Dc हि तत्; D₁ यतः (for च तत्).

26 ^b) B₃ M नागशतानि (for नागायुः). — ^c) B₄ पत्तिनो; T₁ पत्त्यश्च; G₁. 2. 4 M₂ पत्तिश्च; M₁ पत्तीनां (for पत्तयो). Ś₁ K₂ T₁ G₂. 4 शतं (for बहुं). T₂ पत्तिः शतः सहस्राणि. — ^d) Ś₁ हयाश्वाः; T₁ यानं च; T₂ G₁ हयानां. K₄ D₁. 2 T₁ G₄ नवतिः; T₂ तावतिः; M₂ तावती (for नवतिः). S (except G₃) शतं.

27 ^a) = 3. 231. 10^a. Ś₁ 'वंशा'; K₁. 2 B Dc Dn D₄. 6 T₂ G₁₋₃ M₂ 'वेशा' (K₁ [sup. lin. sec. m.] Dc 'वेष्वा'); K₄ D₃ 'वैश्या' (for 'वेश्या'). — ^b) Ś₁ वाणिजो.

28 ^a) B₃ Dc S (except G₃ M₁) प्रयाते (for 'गे'). S (except G₃ M₁) नृपतौ (for 'ते:'). — ^b) Ś₁ K₁. 2 transp. सुमहान् and अभवत्. — ^c) T₁ 'बाहोर' (for 'बायोर्'). — ^d) Ś₁ K D₃. 5 उद्धृतस्य; T G₁. 4 M₁ उत्थिं;

शक्रटापणवेश्याश्च वणिजो वन्दिनस्तथा ।
नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २७
ततः प्रयाणे नृपतेः सुमहानभवत्सनः ।

प्रावृषीव महावायोर्द्वतस्य विशां पते ॥ २८
गव्यूतिमात्रे न्यवसद्राजा दुर्योधनस्तदा ।
प्रयातो वाहनैः सर्वैस्ततो द्वैतवनं सरः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

२२९

वैशंपायन उवाच ।

अथ दुर्योधनो राजा तत्र तत्र वने वसन् ।
जगाम घोषानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ १
रमणीये समाज्ञाते सोदके समहीरुहे ।
देशे सर्वगुणोपेते चक्रुरावसथं नराः ॥ २
तथैव तत्समीपस्थान्पृथगावसथान्वहून् ।

कर्णस्य शकुनेश्चैव भ्रातॄणां चैव सर्वशः ॥ ३
ददर्श स तदा गावः शतशोऽथ सहस्रशः ।
अङ्गैर्लक्षैश्च ताः सर्वा लक्षयामास पार्थिवः ॥ ४
अङ्कयामास वत्सांश्च जज्ञे चोपसृतास्त्वपि ।
बालवत्साश्च या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५
अथ स स्मारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायनान् ।

C. 3. 14854
B. 3. 240. 6
K. 3. 241. 6

G₂ M₃ रुक्षि° (for उद्ध°).

29 °) K₄ [S] भ्यवसद्; D₅ T₁ निवसन् (for न्यवसद्).
— °) K₁ G₄ तथा (for तदा). — °) D₅ सार्धं (for
सर्वैस्). — °) D₅ यतो; M₃ तदा (for ततो).

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 T₂ G₂. 4
आरण्य. — Sub-parvan: K B D G₃ M₃ घोषयात्रा.
— Adhy. name: G₁ घोषयात्राप्रयाणं; M₃ दुर्योधननिर्याणं.
— Adhy. no. (figures, words or both): B₄ 310; Dn
(Dn₁ marg.) 238 (Dn₂ 237); D₁ 241; T G₁ 229;
G₂. 4 M 231. — Śloka no.: Dn 29; D₁ 28.

229

1 °) Ś₁ जघान (for जगाम). — °) D₃ प्रतिश्रयं (for
निवेशनम्).

2 °) K₄ D₃ समे ज्ञाते. T G₁. 2. 4 M देशेभि (T₁ हि;
G₁. 2. 4 च) रमणीये च. — °) T₂ G₁. 2 सोदके समभूतले.
— °) T₁ G₄ M तस्य; T₂ तथा; G₁ अत्र; G₂ तत्र (for
देशे). Ś₁ T G₁. 2 M₁ पेतं (for पेते). — °) Dn आव-
सथान् (!).

3 T₂ om. 3^{ab}. — °) Ś₁ D₁ तत्रैव तत्; B₁ तत्र तत्र;
M₃ तथापि तत् (for तथैव तत्). B D₄. 6 S (T₂ om.)
पेन्यान् (for पस्थान्). — °) G₁ प्रधानां (for पृथगां).

— °) K₃ D₁. 2 कर्णश्च शकुनिश्चैव; T₂ बहूस्तथैव कर्णस्य.
— °) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 अपि; G₂. 4 M चास्य (for चैव).
Ś₁ संघशः; T₂ सर्वथा (for सर्वशः).

4 °) K₃ D₁ ददशे स; B₄ स ददर्श (by transp.); S
(except G₃) पश्यंतस्ते. Ś₁ K₁. 2 B₄ D₂. 5 ततो (for
तदा). Ś₁ K₁ (before corr.). 2. 3 Dc D₅ गा वै; D₁ G₃
गाश्च (for गावः). — M₃ om. (hapl.) 4^{c-7b}. — °) K₁-3
D₅ लक्ष्यैश्च; T₂ G₄ अक्षैश्च; G₃ वक्षसि (for लक्षैश्च). T₁
तान्सर्वाञ्च (for ताः सर्वा). — °) T₁ शतशोथ सहस्रशः (= 4^b).

5 M₃ om. 5 (cf. v.l. 4). — °) G₂. 4 अंकयाताः
सवत्साश्च. — °) K₄ D₄ यज्ञे; G₂ राज्ञा; G₄ राज्ञे (for जज्ञे).
Ś₁ K₁. 3 D₁. 2. 3 (sup. lin.). 5 G₃ चोपहृतानपि (K₁. 3
तांस्त्वपि); K₂. 4 °श्रु (K₄ °ष्ट) तांस्त्वपि; B₁. 3 Dn D₄. 6
°सृतांस्त्वपि; B₂. 4 °सृतांस्त्वपि (B₄ °यि); D₃ (orig.) °हृता-
मपि; T G₁. 2. 4 चोपा (T₁ चैवा; G₂. 4 चापा) स्वतास्त्वपि;
M₁ चोपसृता अपि; only Dc as in text! — D₁ om.
(hapl.) 5^{cd}. — °) K₁. 2 गावश्च; D₄. 6 T₂ या गाश्च (for
या गावः). — °) Ś₁ K₁. 2. 4 D₃. 4. 6 कलयामास; T₁
दर्शयां; G₁ दमयां; G₂. 4 M₁ गणयां.

6 M₃ om. 6 (cf. v.l. 4). — °) Ś₁ K₁. 2 D₃. 5
G₁. 2. 4 सं- (for स). K₁. 3 D₅ T₂ G₂. 4 स्मारणं; B₂ Dc₂
M₁ स्मारणां. — °) G₁ सर्वस्यापि (for लक्षयित्वा). D₅
त्रिहायनं. T₂ (corrupt) तपांस्यायाति भानवान्. — °) B₁
ततो (for वृतो). — °) B₁ Dn₃ G₄ M₁ व्याह (B₁ °च) रत्

C. 3. 14854
B. 3. 240. 6
K. 3. 241. 6

वृतो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत्कुरुनन्दनः ॥ ६
स च पौरजनः सर्वः सैनिकाश्च सहस्रशः ।
यथोपजोषं चिक्रीडुर्वने तस्मिन्यथामराः ॥ ७
ततो गोपाः प्रगातारः कुशला नृत्तवादिते ।
धार्तराष्ट्रमुपातिष्ठन्कन्याश्चैव स्वलंकृताः ॥ ८
स स्त्रीगणवृतो राजा प्रहृष्टः प्रददौ वसु ।
तेभ्यो यथार्हमन्नानि पानानि विविधानि च ॥ ९
ततस्ते सहिताः सर्वे तरक्षून्महिषान्मृगान् ।
गवयर्क्ष्वराहांश्च समन्तात्पर्यकालयन् ॥ १०
स ताञ्छरैर्विनिर्भिन्दन्गजान्वध्मन्महावने ।
रमणीयेषु देशेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ११
गोरसानुपयुञ्जान उपभोगांश्च भारत ।

(for व्यहरत्).

7 M₂ om. 7^{ab} (cf. v.l. 4). — ^a) G₄ 'जनाः सर्वे.
— ^b) G₄ चैव सर्वशः (for च सह°). — ^c) K₈. 4 D₂ 'योगं
(for 'जोषं). — ^d) D₀₁ M₂ नराः (for [अ]मराः).

8 ^a) B₁ प्रणेतारः; M₂ प्रशास्तरः (for प्रगा°). T₂
G₁. 2. 4 ततोश्च (T₂ 'ध्वं) गमनात् (G₁ 'न-') श्रान्तं. — ^b)
K₁ Dn D₁. 5. 6 नृत्यवादने; K₂ नृत्तवादने; K₄ B D₀ D₂-4
नृत्यवादिते; T₁ नृत्यवादिनः; G₃. 4 नृत्य (G₄ 'त्त) वादितैः.
— ^d) B₄ सहस्रशः (for स्वल°).

9 ^a) Ś₁ K D₁-3. 6 स्त्रीपरिवृतो; B₁. 2. 4 D₀₂ Dn G₃
स्त्रीगणा°. — ^b) T₂ वसुधायां तदा ददौ. — ^c) D₁ यथार्थम्
(for 'हम्). G₄ इष्टानि (for अन्नानि). — ^d) B₁ पेयानि;
D₀ दानानि (for पा°). K₄ D₂. 3 विविधानि बहूनि च.

10 ^b) B₁ वने (for मृगान्). — ^c) T₁ गवयाश्च°. —
^d) K₁. 4 B₄ D₂ G₂. 4 'वारयन् (for 'कालयन्).

11 ^a) K₂ D₀ शताब्जः; T₁ शतं; G₂ त्रस्ताब्जः; G₄ स्रस्ताब्ज
(for स ताब्ज). K₁. 2 विभिन्नांगान्; B D₀ Dn D₄. 6 G₃
विनिर्भिद्य (for 'भिन्दन्). — ^b) K₂ निघ्नन्; D₃ तत्र; D₅
बद्धान्; T₂ G₁ बद्धा (for बध्नन्). B D₀ Dn D₄. 6 G₃
गजांश्च सुबहून्वने. — ^d) T G₁. 2. 4 M ग्राहयञ्ज (T₁ G₁
'ञ्ज) ततो मृगान्.

12 ^a) Ś₁ K₂ B₄ D₅ G₁ उपभुञ्जान; K₈ अपि युञ्जान.
— ^c) K₁ B Dn D₄. 6 स; T₂ च (for सु). G₁. 2. 4 अप-
श्यभ्रमणी°. — ^d) B Dn D₄. 6 G₃ वनान्युप- (B₄ तानि
तानि); T₁ सरांसि च (for पुष्पितानि).

13 D₀₂ T₁ M₂ om. (hapl.) 13^{ab}. — ^a) K₁. 2 D₁

पश्यन्सुरमणीयानि पुष्पितानि वनानि च ॥ १२

मत्तभ्रमरजुष्टानि बर्हिणाभिरुतानि च ।

अगच्छदानुपूर्व्येण पुण्यं द्वैतवनं सरः ।

ऋद्ध्या परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत् ॥ १३

यदृच्छया च तदहो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

ईजे राजर्षियज्ञेन सद्यस्केन विशां पते ।

दिव्येन विधिना राजा वन्येन कुरुसत्तमः ॥ १४

कृत्वा निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरवः ।

द्रौपद्या सहितो धीमान्धर्मपत्न्या नराधिपः ॥ १५

ततो दुर्योधनः प्रेष्यानादिदेश सहानुजः ।

आक्रीडावसथाः क्षिप्रं क्रियन्तामिति भारत ॥ १६

ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः ।

'जुष्टानि. — ^b) K₄ D₁ बर्हिणाभिरु°; B₂ वनान्युपवनानि च
(cf. v.l. 12). — ^c) B₂. 3 अगच्छद्. K₃. 4 D₀₂ D₁-3
G₃ आ (D₂. 3 अ) नुपूर्व्येण. — ^d) Ś₁ रम्यं (for पुण्यं).
— After 13^{cd}, B₂. 3 (om. line 2) Dn D₄. 6 G₃ ins.:
1103* मत्तभ्रमरसंजुष्टं नीलकण्ठरवाकुलम् ।

ससच्छदसमाकीर्णं पुंनागवकुलैर्युतम् ।

— ^c) B₄ सग्या (for ऋद्ध्या). — ^f) Ś₁ K₁ (marg. sec.
m. as in text) चापभृत्; G₂. 4 वज्रभृक् (for वज्रभृत्).

14 ^a) B D (except D₁-3. 5) G₃ तत्रस्थो (for
तदहो). — ^b) S (except G₃) 'राजो (for 'पुत्रो). — ^c)
G₁ इष्टा (for ईजे). Ś₁ K D₀ D₁-3. 5 'सन्ने (for 'यज्ञेन).
— ^d) B₁-3 D (except D₁-3. 5) G₃. 3 सद्यस्केन; T₂ G₁
स्वकाम्येन; B₄ M सद्यस्तेन. — ^e) K₄ D₂. 3 M₁ राजन्; B
Dn D₄. 6 G₃ चैव (for राजा). — ^f) K₃. 4 B₁. 3. 4 D
(except D₅) G₃ M₂ कुरुसत्तम. — After 14, S (except
G₃) ins.:

1104* विद्वद्भिः सहितो धीमान्ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ।

15 ^b) K₃ सरसस्तत्र; D₁ तत्सरस्तत्र. B₂ भारतः; B₄
केशव; Dn D₀ G₃ कौरव. — ^c) G₂ श्रीमान् (for धीमान्).
— ^d) Dn D₀ नराधिप; S (except G₃) महामनाः (T₁
'तपाः). — After 15, G₁ ins.:

1105* भीमार्जुनयमैः सार्धं सराभ्याशे तदावसत् ।

16 ^a) K₄ D₄ प्रेक्षा (D₄ 'क्ष्या)न्; B₂ प्रेष्यान्. — ^b)
B₃ सहानुगः; Dn सहस्रशः (1); T₁ G₄ सहानुजैः; G₁ विशां
पते; M सहानुगैः. — ^c) B₂ शीघ्रं (for क्षिप्रं). T₁ G₂. 4
M आक्रीडावसथान्शीघ्रं. — ^d) K₃. 4 D₁-3 क्रियताम्. T₁

चिकीर्षन्तस्तदाक्रीडाञ्जमुद्वैतवनं सरः ॥ १७
 सेनाग्रं धार्तराष्ट्रस्य प्राप्तं द्वैतवनं सरः ।
 प्रविशन्तं वनद्वारि गन्धर्वाः समवारयन् ॥ १८
 तत्र गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशां पते ।
 कुवेरभवनाद्राजन्नाजगाम गणावृतः ॥ १९
 गणैरप्सरसां चैव त्रिदशानां तथात्मजैः ।
 विहारशीलः क्रीडार्थं तेन तत्संवृतं सरः ॥ २०
 तेन तत्संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः ।
 प्रतिजग्मुस्ततो राजन्यत्र दुर्योधनो नृपः ॥ २१
 स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान्युद्धुर्मदान् ।
 प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानिति ॥ २२

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।
 सरो द्वैतवनं गत्वा गन्धर्वादिदमब्रुवन् ॥ २३
 राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली ।
 विजिहीर्षुरिहायाति तदर्थमपसर्पत ॥ २४
 एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः प्रहसन्तो विशां पते ।
 प्रत्यब्रुवंस्तान्पुरुषानिदं सुपरुषं वचः ॥ २५
 न चेतयति वो राजा मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
 योऽस्मानाज्ञापयत्येवं वश्यानिव दिवौकसः ॥ २६
 यूयं मुमूर्षवश्चापि मन्दप्रज्ञा न संशयः ।
 ये तस्य वचनादेवमस्मान्ब्रूत विचेतसः ॥ २७
 गच्छत त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः ।

C. 3. 14879
 B. 3. 240. 30
 K. 3. 241. 30

G₁. 2. 4 M कुरुध्वं सरसोभितः.

17 ^a) T₂ तत्; M₁ तं (for ते). B₄ तथोवाच (for तथेत्येव). Ś₁ K₁. 2 तथेत्युक्तेति (K₁ 'क्ते तु) वचनं. — ^c) K₃ G₁ तथा (for तदा). K₂-4 B₁. 4 Dc D₁-6 G₁ क्रीडां (for [आ]क्रीडाञ्च).

18 Ś₁ K₁. 2 om. 18^{ab}. B Dn D₄-6 transp. 18^{ab} and 18^{cd}. — ^a) B₄ सोपश्यद्; T₂ सनागं (for सेनाग्रं). — ^b) K₃ पुरः; Dc D₁-3. 5 तदा (for सरः). — ^c) Ś₁ K₁. 2 प्रविशन्तो; K₃ D₂ 'शक्तद्'; K₄ 'शब्दु'. Ś₁ नवद्वारि; K₂ G₁. 3 वनं द्वारि; B₁-3 Dc वनद्वारं; T₂ वनं राजन्. — ^d) K₄ B₂ समवाकिरन्; Dc प्रत्यवारयन्.

19 ^a) D₁ अत्र, and 'राजा' (for तत्र, and 'राजो'). — ^c) K₃ D₁ 'भुवना' (for 'भवना'). — ^d) D₅ [अं]गनावृतः; T₂ G₁. 2. 4 जनां; M गणान्वितः (for गणावृतः).

20 ^b) Ś₁ महात्मजैः; K₁ तथैव च; B₁ तथानुजैः (for तथात्मजैः). — ^c) Ś₁ विहारशीलः; B₄ त्रिहायनीनां; T₂ विहारशीलः; G₂ 'शैलैः'; G₄ 'शीलैः'. S (except G₃) क्रीडाथै.

21 ^a) Ś₁ K D₁-3. 5 ततस्; T G₁. 2 तैश्च (for तेन). D₂ ते संवृते (for तत्संवृतं). — ^c) Ś₁ K D₁-3. 5 प्रतिषिद्धा गता राजन्. — ^d) T₁ M यतो (for यत्र). T₁ [S]भवत् (for नृपः). — After 21, K₄ D₁-3 ins.:

1106* ते समेत्य तदा प्रोचुर्गन्तुं नैवोपलभ्यते ।

रक्षितं बहुभिः शूरैः राजन्द्वैतवनं सरः । ;

while B₁. 3 ins.:

1107* न्यवेदयन्ततो राजे गन्धर्वास्तत्र भारत ।

22 ^a) Ś₁ ते (for स). — Ś₁ om. (hapl.) 22^b-23^a.

— ^b) T₂ G₁ सामर्थ्यो वाहिनीं तदा.

C. 3. 14879
B. 3. 240. 30
K. 3. 241. 30

द्वेष्यं माद्यैव गच्छध्वं धर्मराजनिवेशनम् ॥ २८
एवमुक्तास्तु गन्धर्वैः राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।

संप्राद्रवन्त्यतो राजा धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

२३०

वैशंपायन उवच ।

ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपागमन् ।
अब्रुवंश्च महाराज यदूचुः कौरवं प्रति ॥ १
गन्धर्वैर्वारिते सैन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
अमर्षपूर्णः सैन्यानि प्रत्यभाषत भारत ॥ २
शासतैनानधर्मज्ञानम विप्रियकारिणः ।
यदि प्रक्रीडितो देवैः सर्वैः सह शतक्रतुः ॥ ३

दुर्योधनवचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
सर्व एवाभिसंनद्धा योधाश्चापि सहस्रशः ॥ ४
ततः प्रमथ्य गन्धर्वास्तद्वनं विविशुर्वलात् ।
सिंहनादेन महता पूरयन्तो दिशो दश ॥ ५
ततोऽपरैरवार्यन्त गन्धर्वैः कुरुसैनिकाः ।
ते वार्यमाणा गन्धर्वैः सास्त्रैव वसुधाधिप ।
ताननाहत्य गन्धर्वास्तद्वनं विविशुर्महत् ॥ ६

सुर्योधनः (for सकौ). — °) Ś1 शीघ्रमद्यैव; K1 द्वेषसत्यैव;
K2. 4 T1 द्वेष्यम(T1 मा)द्यैव; B Dc Dn D4. 6 G3 न (B4
स) चेद'; D2 द्वेषाद्या'; D3 द्वेषान्मा'. T2 G1. 2. 4 यथा ना
गच्छताद्यैव (G2. 4 त द्वैतं). — °) B2 निकेतनं.

29 °) T2 G1 ते सर्वे (for गन्धर्वैः). — °) = 23^b.
D2. 3 राजः (for राज्ञः). K2 सेनानुयायिनः; M1 सेनाग्रयो-
धिनः. — °) K4 ततो (sup. lin. यतो as in text). — °) Dc
धार्तराष्ट्रस्ततोभवत्.

Colophon. Dn1 reads it in marg. — Major parvan:
Ś1 K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य; D1 चन (!). — Sub-parvan:
K3. 4 B D G1. 3 M2 घोषयात्रा. — Adhy. name: T2
द्वैतवनयात्रा. — Adhy. no. (figures, words or both):
B4 311; Dn 239 (Dn2 238); D1 242; T1 G1
231; T2 G2 230; G4 M 232. — Śloka no.: Dn
D1. 6 31.

230

1 °) D5 च; G2 तैः (for ते). — °) Dc2 D3 अब्रुवंश्च.
B1 महाराजं. — °) K4 B4 कौरवान्प्रति.

2 °) T1 [अ]त्यमर्षणः (for प्रतापवान्). — °) K1 पूर्यः
(m पूर्णः as in text). Ś1 K1. 3 सैन्यानां (for नि). D1
अमर्षवशमापन्नः.

3 °) K3. 4 B1 [ए]तान् (for [ए]नान्). — °) Ś1
यद्यपि क्रीडतो; K1. 2 T2 G1. 2. 4 यदि विक्रीडते (K1 डतो;
G1. 2. 4 डिते); B Dc Dn D1. 2. 6. 6 T1 G3 यदि प्रक्रीडते
(B1. 2 Dc1 D2 T1 डतः; Dn डिते); D3 यदत्र क्रीडिते; D4
यदि प्रक्रीडने. B D (except D1-3. 6) G3 transp. देवैः
and सर्वैः. S (except G3) शचीपतिः (for शतक्रतुः).
— After 3, G2. 4 ins.:

1108* वयमत्र यथाप्रीताः क्रीडिष्यामो निरन्तरम् ।

4 °) K3 M2 एवाति; T2 भावेन; G1 एवापि; G2. 4
एव हि (for एवाभि). Ś1 K1 (marg. sec. m. as in text). 2
संपन्ना (for संनद्धा). — °) M1 योधा (for योधा').

5 °) Ś1 K1. 2 तत्र (for ततः). B1-3 Dn D4. 6 G3
सर्वास्तान् (for गन्धर्वान्). — °) G1 बलं प्रवि (for तद्वनं
वि). D3 महत् (for बलात्). — °) D3 पूरयन्ति.

6 °) Ś1 K1 (before corr.). 2 परम्; T1 परैर (for
[अ]परैर). — °) Ś1 नन्दनाः; K2 संगकाः; D2 सत्तमाः
(for सैनिकाः). — After 6^{ab}, S (except G3) ins.:

1109* सास्त्रैव तत्र विक्रान्ता मा साहसमिति प्रभो ।
— Ś1 K1 om. 6^c-7^b; B2 om. 6^d-7^b and reads instead
9^d-10^d (for the first time), repeating the lines in
their proper place. — °) K3 D1-3 बलात् (for महत्).

7 Ś1 K1 B2 om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). — °) K3. 4
D1. 2. 6 न वाचा (by transp.); D3 न चाव. — °) S
(except T2 G3) वार्यमाणाः (for धार्तर). — °) K3 T1

यदा वाचा न तिष्ठन्ति धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।
 ततस्ते खेचराः सर्वे चित्रसेने न्यवेदयन् ॥ ७
 गन्धर्वराजस्तान्सर्वानब्रवीत्कौरवान्प्रति ।
 अनार्याञ्छासतेत्येवं चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ॥ ८
 अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाश्चित्रसेनेन भारत ।
 प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभिद्रवन् ॥ ९
 तान्दृष्ट्वा पततः शीघ्रान्गन्धर्वानुद्यतायुधान् ।
 सर्वे ते प्राद्रवन्संख्ये धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १०
 तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराञ्छुखान् ।
 वैकर्तनस्तदा वीरो नासीत्तत्र पराञ्छुखः ॥ ११
 आपतन्तीं तु संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
 महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् ॥ १२

क्षुरप्रैर्विशिखैर्भल्लैर्वत्सदन्तैस्तथायसैः ।
 गन्धर्वाञ्छतशोऽभ्यघ्नल्लघुत्वात्सूतनन्दनः ॥ १३
 पातयन्नुत्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ।
 क्षणेन व्यधमत्सर्वा चित्रसेनस्य वाहिनीम् ॥ १४
 ते वध्यमाना गन्धर्वाः सूतपुत्रेण धीमता ।
 भूय एवाभ्यवर्तन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५
 गन्धर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत ।
 आपतद्भिर्महावेगैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः ॥ १६
 अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ।
 दुःशासनो विकर्णश्च ये चान्ये धृतराष्ट्रजाः ।
 न्यहनन्तस्तदा सैन्यं रथैर्गरुडनिखनैः ॥ १७
 भूयश्च योधयामासुः कृत्वा कर्णमथाग्रतः ।

C. 3. 14898
 B. 3. 241. 19
 K. 3. 242. 19

खेचराः (खे°). — ^a) M₁ 'सेनं (for 'सेने).

8 ^b) G₁ कौरवं (for 'वान्). — G₁ om. 8^c-10^b.
 — ^c) K₃ Dn D₁₋₄. 6 G₃ [ए]तान्; B₁. 4 [ए]नान्; B₂
 [ए]ति (for [ए]वं). — ^d) K₁ [S]भ्यमं; Dn₁ ह्यमं (for
 [S]त्यमं).

9 G₁ om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) G₄ चित्रसेनं (for
 अनुज्ञाता°); see below. K₃. 4 B Dn D₁. 3-8 G₃ च (for
 तु). G₄ गंधर्वं. — K₁. 2 om. 9^bc. — ^b) G₄ अनुज्ञानेन
 (for चित्रसे°). — ^d) Ś₁ K B₄ Dc D₁. 2. 5 उपा°; T G₂. 4
 M समा° (for अभि°).

10 G₁ om. 10^{ab} (cf. v.l. 8). For B₃ cf. v.l. 6.
 — ^a) Ś₁ K Dc D₁₋₃. 5 द्रवतः (for पततः); cf. v.l. 11.
 Ś₁ K₁ सर्वान्; K₂. 3 Dc D₁₋₃. 5 शूरान्; B₄ संख्ये; T M₁
 शीघ्रं (for शीघ्रान्). — D₂ om. 10^b-11^a. — ^c) T₂ G₂. 4
 M₃ संखे (for संख्ये). Ś₁ K₁₋₃ B₄ Dc D₁. 3. 5 संप्रद्रवत्
 (B₄ प्राद्रवच्च) चमूः सर्वा; K₄ B₁. 2 (both times). 3 Dn
 D₄. 6 G₃ प्राद्रवंस्ते (K₄ D₃ ते प्राद्रवन्) दिशः सर्वे. — ^d)
 = 3. 231. 1^d. Dc धीमतः (for पश्यतः).

11 D₂ om. 11^a (cf. v.l. 10). — 11^{ab}=3. 231. 2^{ab}.
 — ^a) D₅ दृष्ट्वा तान् (by transp.). G₁ M₃ पततः (for
 द्रवतः); cf. v.l. 10. Dc D₁. 3 शूरान्; G₁ शीघ्रं (for
 सर्वान्). — G₁ om. (hapl.) 11^{cd}. — ^c) B₂. 3 Dn D₆
 G₃ राधेयस्तु (for वैकर्तनस्). — 11^d=3. 231. 2^d.

12 ^a) Ś₁ K₁. 2 च (for तु). K₁. 2 तत्रैव; Dc संवेक्ष्य;
 S (except G₃) तां प्रेक्ष्य. — ^d) Ś₁ K₂ समवाकिरत्;
 K₁. 3. 4 Dc D₁₋₃. 5 समवारयत्.

13 D₆ om. 13^a-14^c. — ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₁. 2 निशितैर्;
 K₄ Dc D₃. 5 S (except G₃) विविधैर् (for विशिखैर्).
 Ś₁ बलैर्; K₃ क्षुरैर्; G₁ M₃ फलैर् (for भल्लैर्). B₂ क्षुरैः
 क्षुरप्रैर्विशिखैर्. — ^b) Ś₁ K Dc D₁₋₃. 5 दृढायुधः (Dc D₁
 'धैः); M₂ तथायुधैः (for तथायसैः). — ^c) Ś₁ K₂. 4 B₁
 [S]भ्याहन्; K₁ [S]भ्यहनत्; K₃ B₄ D₁. 5 निघ्नन्; Dc चाघ्नन्;
 Dn₁ [S]मिघ्नन्; D₂ [S]भ्यस्यन्; T₁ ह्यघ्नन्; G₄ न्यघ्नन् (for
 [S]भ्यघ्नन्).

14 D₆ om. 14^{abc} (cf. v.l. 13). — ^c) K₂ विधिमत्;
 D₆ [अ]व्यथयत् (for व्यधमत्). G₂. 4 सेनां (for सर्वां).
 — ^d) K₃ D₁. 2 सैनिकान्; G₂. 4 संयुगे (for वाहिनीम्).

15 G₁ transp. 15^{ab} and 15^{cd}. — ^{ab}) D₃ युध्यं
 (for वध्यं). B₄ समरे (for गन्धर्वाः). D₂ ते वध्यमानाः
 कर्णेन गंधर्वा युद्धकोविदाः; G₁ गंधर्वाः सूतपुत्रेण धीमता भूय
 एव तु. — ^c) K₂ [अ]भि°; T₁ [अ]न्व° (for [अ]भ्य°). G₁
 वध्यमाना न्यवर्तत.

16 ^b) B₄ प्रत्यदृश्यत (for समप°).

17 ^a) T₁ M₁ ततो (for अथ). — ^b) S (except G₃)
 शकुनिश्च महारथः. — ^c) K₃ B₂. 4 D₃. 5 T₂ G₁ न्यहनन्त
 (for 'नन्तत्). Ś₁ K₁. 2 D₁. 2 ते (for तत्). D₅ तथा;
 G₁ महा- (for तदा). — ^d) B₃ Dc D₆ G₁ शरै° (for रथै°).

18 ^{ab}) S (except G₃ M₁) सैन्यमायो (G₁ 'न्यं तं बा)-
 धितं दृष्ट्वा कर्णो राजसमर्पितः. — ^c) B₁₋₃ D (except
 D₁₋₃. 5) G₃ रथसंधेन; G₁ शरवर्षेण (for रथवोषेण). — ^d)
 Ś₁ K₁. 2 हय (Ś₁ 'या)रावेण; Dn D₄. 6 रथचारेण; S
 (except G₃) योधयामास (for हयचारेण). B₄ वाप्यथ; T₁

C. 3. 14898
B. 3. 241. 19
K. 3. 242. 20

महता रथघोषेण हयचारेण चाप्युत ।
वैकर्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वान्समवारयन् ॥ १८
ततः संन्यपतन्सर्वे गन्धर्वाः कौरवैः सह ।
तदा सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ॥ १९
ततस्ते मृदवोऽभूवन्गन्धर्वाः शरपीडिताः ।
उच्चुकुशुश्च कौरव्या गन्धर्वान्प्रेक्ष्य पीडितान् ॥ २०
गन्धर्वान्नासितान्दृष्ट्वा चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ।
उत्पपातासनात्कुद्धो वधे तेषां समाहितः ॥ २१
ततो मायास्त्रमास्थाय युयुधे चित्रमार्गवित् ।
तयामुह्यन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया ॥ २२
एकैको हि तदा योधो धार्तराष्ट्रस्य भारत ।

पर्यवर्तत गन्धर्वैर्दशभिर्दशभिः सह ॥ २३
ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता तदा ।
प्राद्वन्त रणे भीता यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २४
भज्यमानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ।
कर्णो वैकर्तनो राजस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २५
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
गन्धर्वान्योधयांचक्रुः समरे भृशविश्रताः ॥ २६
सर्व एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
जिघांसमानाः सहिताः कर्णमभ्यद्रवन्नणे ॥ २७
असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदाभिश्च महाबलाः ।
सूतपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २८

G1. 2. 4 M2 चाप्युतः (for चाप्युत). — ¹) K1. 2 B1 Dn
D2. 4. 6 G3 समवाकिरन् (for समवारयन्). S (except G3)
गंधर्वाः प्रत्य (G1 पर्य) वारयन्.

19 ^a) K4 T2 G1. 2. 4 ते न्यपं; D1 सैन्येपं (for
संन्यपं). — ^b) T2 G1. 2. 4 कौरवं प्रति (for "वैः सह").
— ^c) Ś1 K Dc D1-3. 5 ततः सु; T1 G2. 4 M अथासीत्;
T2 G1 तदा स्म (for तदा सु). Dc2 D2 तुमुलं. — ^d) T1
G4 M उभयोः (for अभवत्). T G1. 2. 4 रोमं (for लोमं).

20 ^a) Ś1 K1. 2 तु (for ते). K1 D1 भूत्वा; D3 भूता
(for अभूवन्). — ^c) B1 राजगुप्ता (for उच्चुकुशु). K1
(marg. sec. m.) वा सर्वे (for कौरव्या). — ^d) B2 वीक्ष्य
(for प्रेक्ष्य).

21 ^a) G4 ताडिता (for त्रासिता). — ^b) K1 [S]भ्यं;
B Dn ह्यं; G4 [S]प्यं (for स्यं). — ^c) Ś1 महाकुद्धो;
K1. 2 तदा कुद्धो (for [आ]सनात्कुद्धो). — ^d) T1 समुद्यतः
(for समां).

22 ^a) Ś1 K1. 2 आसाद्य; K4 D3 T1 G2. 4 M आदाय;
D5 आच्छाद्य; G1 आश्रित्य (for आस्थाय). T2 ततो मायाः
समाहृत्य. — After 22^{ab}, T2 G1. 2. 4 ins.:

1110* तेन मुक्ताः शरा घोराः सूर्यरश्मिसमप्रभाः ।
त्रियस्संछादयामासुर्न बबौ तत्र मारुतः ।
हस्त्यारोहा हताः पेतुर्हस्तिभिः सह भारत ।
हयारोहाश्च सहयै रथैश्च रथिनस्तथा ।
पत्तयश्च यथा पेतुर्विशस्ताः शरवृष्टिभिः ।

— ^c) K3 D1. 3 ततो; Dc2 तथा; M1 तदा (for तया).
K2 T2 G1 मुह्यन्ति (for [अ]मुह्यन्त). K1 कौरव्य; B1 ते सर्वे.

23 ^a) Dn एकैकश्च (1); D4. 6 कस्य; T2 G1 कं हि

(for "को हि). K2 G1. 4 तथा; Dc2 महा; D2 यदा; T1
समं (for तदा). B1 Dc युद्धे; D1 वीरो; D2. 3. 6 G1. 2. 4
योधा; T2 M2 यौधा (for योधो). — ^b) T1 M1 दुर्मतेः (for
भारत). — ^c) K3 D3. 6 G3 वर्तत; T G1. 2. 4 M वार्य-
(T2 वार्य)त (for वर्तत). Dc गंधर्वा. — ^d) S (except
G3) युधि (for सह).

24 ^a) Ś1 K1. 2 तत्र (for ततः). B4 [अ]नु- (for सं-).
— ^b) Ś1 K1. 2 D5 युद्धे तस्मिन्महाबलैः. — T2 om. 24^{cd}.
— ^c) G1 प्राद्वन्तश्च; M2 व्यद्रवन्त. Ś1 K1. 2 रणे वीरा; B4
वने वीरा; D2 रणे नीता. — ^d) Ś1 K1. 2 B Dc D5 येन
(for यत्र). Dn D4. 6 G3 ये न (Dn1 च) राजजिगीषवः
(Dn जीषवः!).

25 ^a) G2. 4 धक्ष्यमाणे (for भज्यं). Ś1 K1. 2
सैन्येषु; T2 सर्वेषु; G1 [अ]नेकेषु (for [अ]नीकेषु). — ^b) B4
धार्तराष्ट्रस्य. K4 सर्वतः; B2 भारत. — ^c) T1 M2 वीरः (for
राजन्). G2. 4 वैकर्तनो महाराज.

26 ^a) T1 [अ]पि (for the first च). T1 M3 कौरव्यः;
T2 G1. 2. 4 तेजस्वी (for कर्णश्च). — ^c) B Dn D4. 6 T2
G1-3 न्योधयामासुः. — ^d) T1 सर्वे च (for समरे). K1. 3
B1 भृशविश्रताः; Dc2 विकृताः; D1 मीक्षिताः; D2. 3 वी-
क्षिताः; S (except G3) शरविश्रताः.

27 ^a) D3 च (for तु). — ^c) S (except G3) सं-
रब्धाः (for सहिताः). — ^d) Some MSS. अभ्यद्रवद्. M1
कर्णमेवाभिदुद्बुधुः.

28 ^a) T G1. 4 M1 पट्टसैः. T G1 खड्गैर (for शूलैर).
— ^b) K2 महाबल; K3 D5 बलः; B1 T2 रथाः (for बलाः).
B4 गदामुषलकंपनैः; D2 गदाभिः परिघेस्तथा. — ^c) K4 D3

अन्येऽस्य युगमच्छिन्दन्ध्वजमन्ये न्यपातयन् ।
ईषामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् ॥ २९
अन्ये छत्रं वरूथं च वन्धुरं च तथापरे ।

गन्धर्वा बहुसाहस्राः खण्डशोऽभ्यहनन्नथम् ॥ ३०
ततो रथादवप्लुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् ।
विकर्णरथमास्थाय मोक्षायाश्चानचोदयत् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

२३१

वैशंपायन उवाच ।

गन्धर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्णे महारथे ।
संप्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १
तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धारतराष्ट्रान्पराञ्छुखान् ।
दुर्योधनो महाराज नासीत्तत्र पराञ्छुखः ॥ २

तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिंदमः ॥ ३
अचिन्त्य शरवर्षं तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् ।
दुर्योधनं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ४
युगमीषां वरूथं च तथैव ध्वजसारथी ।

C. 3. 14917
B. 3. 242. 5
K. 3. 243. 5

सूर्यं (for सूतं). — ^a) B₁₋₃ Dn D₄. ६ G₃ 'वाकिरन्
(for 'वारयन्).

29 K₃ om. (hapl.) 29. — ^a) Ś₁ K₁. ३ D₆ [आ]
युधम्; M₂ ध्वजम् (for युगम्). Ś₁ आच्छिद्य; K (K₃ om.)
D₆ आच्छिदन्. D₂ अन्ये युगं समाच्छिदन्; G₂. ४ अन्ये स्यन्दन-
माच्छिदन्. — ^b) G₂. ४ त्वं (for न्यं). Ś₁ ध्वजमन्येन
पातयन्; B₄ ध्वजमागल्य पातं. — D₂ G₁ om. 29^{cd}. — Ś₁
K₁. ३ read 29^{cd} after 30. — ^c) Ś₁ वेपाम्; B₁ T₁ G₂
M₁ ईषान्; B₂. ३ ईषान् (for ईषाम्). — ^d) D₁ न्यवारयन्;
G₂ न्यपाटं (for न्यपातं).

30 ^a) D₆ अन्ये यंत्रं; T₁ M₁ छत्रमन्ये (by transp.).
— ^b) Ś₁ K Dc D₁₋₃. ६ कवचं च; T₂ G₁ वभञ्जुश्च (for
वन्धुरं च). — B Dc ins. after 30^{ab}: S (except G₃),
after 30:

1111* प्रगृहीतायुधा वीराश्चित्रसेनपुरोगमाः ।

T G₁. २. ४ ins. after 30^{ab}:

1112* अन्ये संपूर्णयामासुश्चक्रे चाक्षौ तथापरे ।

— ^a) = (var.) 3. 231. 5^d. N G₃ तिलशो (for खण्डशो).
Ś₁ K₁. २ व्या (Ś₁ व्य)हनन्; K₃ G₁ [S]भ्यहनन्; K₄ D₂. ३
T₂ न्यहनन्; B Dn D₄. ६ G₃ व्यधमन् (for Sभ्यहनन्). T₂
धनुः; G₁. ४ M₁ रणे (for रथम्). After 30, Ś₁ K₁. २
read 29^{cd}; while S (except G₃) ins. 1111*.

31 ^a) G₁ अवस्कंय (for 'हुल्य). — ^b) Ś₁ K₁. २
'धृत्; D₆ 'धृक् (for 'भृत्). T₂ G₁. २. ४ [S]पि भारत (for
Sसिचर्मभृत्). — After 31^{ab}, T G₁. २. ४ ins.:

1113* अंसावलम्बितधनुर्धविमानो महाबलः ।

[T G₁ अधोव (for अंसाव). T₂ 'रथः (for 'वलः).]

— ^c) Ś₁ K Dc D₁₋₃. ६ आरूढ (for आस्थाय). — ^d)
K₁ स रथाश्चान्; D₆ दिव्यानश्चान् (for मोक्षायाश्चान्). K₄
D₂. ३ अनोदयत् (for अचोदयत्). K₃ आत्ममोक्षाय
नोदयत्.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₂ Dn₂ D₆ G₂. ४
आरण्य. — Sub-parvan: K₃. ४ B D G₁. ३ M₂ घोषयात्रा.
— Adhy. name: G₁ कर्णपलायनं; M₂ कर्णपराजयः.
— Adhy. no. (figures, words or both): B₄ 312;
Dn₁ (marg.). n₃ 240; Dn₂ 239; D₁ 243; T₁ 232;
T₂ G₁ 231; G₂ 230 (as in text); G₄ M₁ 233; M₂
135 (sic). — Śloka no.: Dn₁. n₃ 31; Dn₂ 32.

231

1 ^a) D₂ प्रदुतैश्च (for गन्धर्वैस्तु). — ^b) T₂ G₂
transp. भग्ने and कर्णे. — ^c) K₁. २ संप्राद्रवन्; K₄ D₂. ३
प्राद्रवच्च (D₂ 'त्सा) (for संप्राद्रवच्च). — 1^d=3. 230. 10^d.

2 2^{ab}=3. 230. 11^{ab}. — ^a) G₄ विद्रुतः (for द्रवतः).
D₂ शूरान् (for सर्वान्). — ^b) T₁ M योधमुदयान्पराजि-
तान्. — ^c) B₁. ४ D₄. ६ G₄ महाराजो. — ^d) = 3. 230.
11^d. B₁ तव (for तत्र). G₄ पराञ्छुखी.

3 ^a) Dc₁ D₁. २. ४ अरिंदमः; T₂ अमर्षणः (for अरिंदमः).

4 ^a) Ś₁ ते; K₁. २. ४ D₂. ६ ते; K₃ D₁. ३ T G₃. ४ तद्
(for तु). — ^c) D₆ जिघांसंतं.

C. 3. 14917
B. 3. 242. 5
K. 3. 243. 5

अश्वास्त्रिवेणुं तल्पं च तिलशोऽभ्यहनत्रथम् ॥ ५
दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि ।
अभिद्रुत्य महाबाहुर्जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥ ६
तस्मिन्गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं रथे ।
पर्यगृह्णन्त गन्धर्वाः परिवार्य समन्ततः ॥ ७
विंशतिं चित्रसेनमादायान्ये प्रदुदुबुः ।
विन्दानुविन्दावपरे राजदारांश्च सर्वशः ॥ ८
सैन्यास्तु धार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः ।
पूर्वं प्रभग्नैः सहिताः पाण्डवानभ्ययुस्तदा ॥ ९

शकटापणवेश्याश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।
शरणं पाण्डवाञ्जग्मुर्हियमाणे महीपतौ ॥ १०
प्रियदर्शनो महाबाहुर्धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
गन्धर्वैर्हियते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥ ११
दुःशासनो दुर्विपहो दुर्मुखो दुर्जयस्तथा ।
बद्धा ह्रियन्ते गन्धर्वैः राजदाराश्च सर्वशः ॥ १२
इति दुर्योधनामात्याः क्रोशन्तो राजगृद्धिनः ।
आर्ता दीनस्वराः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥ १३
तांस्तथा व्यथितान्दीनान्भिक्षमाणान्युधिष्ठिरम् ।

5 ^a) D₃ च बाहुं (for वरूथं). — ^b) K₄ D₁. 3 G₁. 2. 4
सारथिम्; D₅ सारथीन्. — ^c) D₅ अश्वं; G₁ नखं (for
अश्वान्). K₂ D₁ वेणु- (for वेणुं). S (except G₃) अक्षं
(for तल्पं). — ^d) = (var.) 3. 230. 30^d. B₄ S (except
G₃) शतशो (for तिलशो). ¹ व्यहनद्; K₁ व्यहरन्; K₂
विहनन्; K₃ [S]भ्यहरन्; K₄ B Dn D₂ व्यधमद्; D₁. 3 T₂
G₁. 2 M₂ [S]भ्यहनद्; T₁ व्याहनन् (for Sभ्यहनन्). ¹
K D₁ रथात्; B Dc Dn D₄. 6 शरैः (for रथम्).

6 ^a) G₄ आरोप्य स महाबाहुर् (cf. 1114*). — ^b) D₁
पातितं. — ^c) K₁ Dc महाबाहु; M₂ बाहुं (for बाहुर).
— ^d) T G₁. 2 केशपक्षे तथा (for जीवग्राहमथ). G₄ M
अगृह्णत (for अथाग्रहीत्). — After 6, S (except G₃)
ins. :

1114* तस्य बाहु महाबाहु राज्ञा रज्ज्वा महारथम् ।

आरोप्य स्वं महाराज चित्रसेनो ननाद ह ।

[(L. 1) T₂ transp. बाहु and वद्ध्वा; G₁ transp.
वद्ध्वा, and रज्ज्वा. — (L. 2) T₂ G₂ आरोप्य तं महाबाहुश्.]

7 ^a) K₃. 4 B₁. 3 Dc₂ Dn₃ D₂. 4 T₂ G₃ राजेन्द्र; T₁
M₁ कौरव्ये (for राजेन्द्र). — ^b) B₂ दुर्योधनं (for दुःशा).
K₃ रथं; K₃ रणं; B₃ D₁. 2 M₂ रणे (for रथे). — ^c) B₄
पर्यगृह्णन्त; D₁ प्रत्यगृह्णन्त. — ^d) T₁ सहस्रशः (for समन्ततः).

8 ^a) K₄ D₁ T G₄ विंशतिश्च; B₁-3 Dn D₅ G₃ M₂
शक्ति. K₁ चित्रसेन; B₁. 2 Dn D₄. 6 G₃ सेनाव्. — ^b)
¹ चाचायाग्रे (sic); Dc₂ चादायान्ये (for आदायान्ये). K₃
B₁-3 D (except D₃. 6) G₃ वि (for प्र). — ^c) B₁
[अ]परो (for [अ]परे).

9 ^a) K₃ Dc D₁. 5 योधाः; B Dn D₄ G₃ सैन्यं; T₁
G₂. 4 M सेनाः (for सैन्याः). B Dn D₄ G₃ तद्; D₅ च
(for तु). — ^b) B Dn D₄. 6 G₃ द्रुतं (for द्रुताः). — ^c)
K₁-3 Dc Dn₁. 2 D₁. 4. 5 G₂. 4 पूर्व (for पूर्व). B₁ Dn

D₅ प्रभग्नैः. K₁ Dc D₄ सहिता. K₄ पूर्वभग्नैः प्रसहिताः;
D₂ पूर्वभग्नैस्तु सहिताः. — ^d) T₁ M पाण्डवान्छरणं ययुः.

10 ^a) = 3. 228. 27^a. ¹ K₁ (marg. sec. m.). 3
B₂-4 Dc₁ Dn D₄. 6 T₂ G₁-3 शकटा (B₃ टाः) पणवेशाश्च;
D₃ शकटीपणवेश्या च. — ^b) D₂ युग्यान् (for युग्यं).
— ^c) M₁ शरणं (for शरणं). T₁ G₂ M शरणं; T₂ पाण्डवं
(for पाण्डवाञ्). — ^d) G₁ परंतपे (for महीपतौ). T₁
M₁ धर्मराजं युधिष्ठिरं.

11 Before 11, N G₃ ins. सैनिका ऊचुः. — ^a)
Hypermetric! B₁. 4 T G₂. 4 M₁ प्रियदर्शो; Dc Dn D₄-6
G₃ दर्शी; D₁. 3 दर्शनं (sic); D₃ दुर्योधनो; G₁ सुयोधनो;
M₂ दर्शति यो. Dn महाबाहो (1); D₂ राज. — ^b) D₂
गन्धर्वैर्नो जितं बलं. — ^c) D₂ बद्धश्च (for गन्धर्वैर्). T₂
राजन्. — ^d) K₄ D₃ तद् (for तम्). K₃ D₁ अभि; B₄
अन्व (for अनु). T₁ M₁ तं मोक्षयत पाण्डवाः; G₁ पार्था-
स्तापुधावत.

12 ^b) T₁ transp. दुर्मुखः and दुर्जयः. M₂ दुःसह
(for दुर्जय). — ^d) T₁ पदय (for दारा). ¹ K₁. 2
सहस्रशः (for च सर्वशः).

13 ^b) D₄ T₁ क्रोशन्ते. B₃ जयगृद्धिनः; Dc₂ गृद्धिनः;
Dn₃ D₁ राजगृद्धिनः; D₅ गृध्रिणः; G₄ गधिनः. — ^c) K₃
दानसुताः; K₃ B₂-4 Dn D₄. 6 दीनास्ततः (for दीनस्वराः).
— ^d) Dc अथागमन् (for उपा). T₁ M₁ धर्मराजमभि-
द्रवन्.

14 ^a) G₄ तथाप्यवस्थितान्दीनान्. — ^b) S (except
G₃) वीक्ष (for भिक्ष). — ^c) K₄ इष्वा; D₅ गुधान्; T₁
भीतान्; G₄ वृत्तान् (for वृद्धान्). K₁. 2 सुयो (for दुर्यो).
D₂ भीमसेनो महाबाहुरास्कोट्य समभाषत. — After 14, D₅
ins. :

1115* प्रगृहीतायुधान्वीरांश्चित्रसेनपुरोगमान् ।

वृद्धान्दुर्योधनामात्यान्भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥ १४
 अन्यथा वर्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा ।
 अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ १५
 दुर्मन्त्रितमिदं तात राज्ञो दुर्वृतदेविनः ।
 द्वेष्टारमन्ये क्लीबस्य पातयन्तीति नः श्रुतम् ॥ १६
 तदिदं कृतं नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुषम् ।
 दिष्ट्या लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मत्प्रिये स्थितः ।
 येनास्माकं हृतो भार आसीनानां सुखावहः ॥ १७

शीतवातातपसहांस्तपसा चैव कर्षितान् ।
 समस्थो विषमस्थान्हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥ १८
 अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः ।
 ये शीलमनुवर्तन्ते ते पश्यन्ति पराभवम् ॥ १९
 अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपशिक्षितम् ।
 अनुशंसास्तु कौन्तेयास्तस्याध्यक्षान्ब्रवीमि वः ॥ २०
 एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनममर्षणम् ।
 न कालः परुषस्यायमिति राजाभ्यभाषत ॥ २१

C. 3. 14934
 B. 3. 242. 22
 K. 3. 243. 24

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

— D₆ cont. : B Dc Dn D₄. 6 ins. after 14 : K₄ D₁. 3, after 16^{ab} : D₂, after 15^{ab} :

1116* महता हि प्रयत्नेन संनह्य गजवाजिभिः ।

[K₄ D₃ सुः; Dc [अ]पि (for हि). Dc D₁ संनह्य (D₁ संनह्य) रथवाजिभिः.]

15 B Dc Dn D₄-8 S transp. 15^{ab} and 15^{cd}. — ^b) S (except G₃) भूतो (for जातो). — After 15^{ab}, D₂ ins. 1116* ; while K₄ D₁-3 read 16^{ab}. K₁-3 om. 15^{cd}. — ^c) K₄ D₁-3. 6 transp. अस्माभिर् and यद्. — After 15, K₄ D₁-3 read 16^{cd}.

16 K₄ D₁-3 read 16^{ab} after 15^{ab}. — ^a) B₂-4 Dn D₄. 6 तावद् (for तात). T₂ दुर्मन्त्रिता तु राज्ञश्चेद्; M₁ दुर्मन्त्रितं पश्यताथ. — ^b) G₁ राज्ञो वै वृतचोदितं. — After 16^{ab}, K₄ D₁. 3 ins. 1116* ; while S (except G₃) ins. :

1117* दीनान्दुर्योधनस्यास्मान्द्रष्टुकामस्य दुर्मतेः ।

[G₁. 4 M दुर्योधनस्य. G₄ M [अ]सन् (for [अ]स्मान्).]
 — K₄ D₁-3 read 16^{cd} after 15. — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁ G₁ M यातं (K₄ marg. sec. m. योजं); K₃ D₂. 3 T₁ G₄ घातं; B₄ तापं; T₂ G₂ धारं (for पातं).

17 ^a) Hypermetric! K₂. 4 (marg. sec. m.) B Dn D₁. 4 G₃ इदं (for तदिदं). Dc तदिदं कर्म प्रत्यक्षं; T₁ G₁. 2. 4 M कृतं तदेव प्रत्यक्षं. — ^b) D₅ G₄ मानुषैः. — ^c) Dc कचिद् (for कश्चिद्). K₃ T₁ G₁ अस्मिन् (for अस्मत्). K₃ कृतं (for -प्रिये). Ś₁ रतः; D₃ G₁ स्थितं (for स्थितः). — ^e) Ś₁ तेनां (for येनां). — ^f) T₁ आसीनानां यथासुखं.

18 ^a) Ś₁ K तपसहास. — ^b) Ś₁ K₁. 2 Dn₃ D₅. कर्षिताः; B₁. 2. 4 कर्षितान्. — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 D₂. 3 सः; D₁ S (except G₃) च; D₅ स्म (for हि).

19 ^a) B₄ अधर्मा. — ^b) K₃. 4 D₁. 3 G₁. 2. 4 कौरवस्य. — ^c) K₃ ते (for ये). B₁-3 Dn₂. n₃ D₄. 6 अनुवर्तति. — ^d) K₃ T₁ M पश्यंतु.

20 ^b) G₁ [इ]दम् (for [ए]तद्). K₁ उपशिक्षिताः; K₃ उपतिष्ठितं; D₁ उपमन्त्रितं; G₁. 2. 4 उपलक्षितं. — ^c) Ś₁ K₁. 2 D₅ T₁ अनुशंसस्. Ś₁ D₅ कौन्तेयस्. D₂ अनुशंसे तु कौन्तेये. — ^d) K₂ तस्याध्यक्षान्; B Dc Dn D₄. 6 T₂ G तत्प्रत्यक्षं; D₂. 3. 5 T₁ M₁ सेनाध्यक्षान्; M₂ तस्माद्यत्कं.

21 ^a) D₅ कौन्तेयो; T₁ M₁ संरब्धं (for कौन्तेयं). — ^b) B Dn D₄. 6 T₂ G₃ अपस्व (B₂ उव)रं; G₂. 4 अपस्वनं (for अमर्षणम्). — ^d) K₃ राजाभिभाषितः; T₁ राजा न्यवारयत्.

Colophon. — Major parvan : Ś₁ K₁. 2 Dn₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan : K B D G₁. 3 M घोषयात्रा. — Adhy. name : D₁ दुर्योधनादीनां गंधर्वग्रहणं; M₁ दुर्योधनादिजीवग्रहणं; M₂ दुर्योधनग्रहणं. — Adhy. no. (figures, words or both) : B₄ 313; Dn₁ (marg.). n₃ 241; Dn₂ 240; D₁ 244; T₁ 233; T₂ G₁ 232; G₂. 4 M 234. — Sloka no. : Dn D₁ 22.

232

1 ^a) M₂ अधि (for अभि). — ^c) T₁ पांडवान् (for कौरवान्). D₃ S विषमं (T₁ शरणं) (for विषम-). — After 1, D₂ ins. :

1118* रक्षणीया महाबाहो मैवं वद महामते ।

2 T₂ om. 2-3. — ^a) G₁ लोके (for भेदा). — ^b) M₁ महामते (for वृको). — ^c) D₁ धर्माणि (for वैराणि).

२३२

युधिष्ठिर उवाच ।

अस्मानभिगतांस्तात भयार्ताञ्जशरैषिणः ।
 कौरवान्विषमप्राप्तान्कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् ॥ १
 भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर ।
 प्रसक्तानि च वैराणि ज्ञातिधर्मो न नश्यति ॥ २
 यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् ।
 न मर्षयन्ति तत्सन्तो बाह्येनाभिप्रमर्षणम् ॥ ३
 जानाति ह्येष दुर्बुद्धिरस्मानिह चिरोपितान् ।
 स एष परिभूयास्मानकार्पीदिदमप्रियम् ॥ ४
 दुर्योधनस्य ग्रहणाद्गन्धर्वेण बलाद्रणे ।
 स्त्रीणां बाह्याभिमर्शाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥ ५

शरणं च प्रपन्नानां त्राणार्थं च कुलस्य नः ।
 उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः सज्जीभवत माचिरम् ॥ ६
 अर्जुनश्च यमौ चैव त्वं च भीमापराजितः ।
 मोक्षयध्वं धार्तराष्ट्रं ह्रियमाणं सुयोधनम् ॥ ७
 एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः ।
 इन्द्रसेनादिभिः सृतैः संयताः कनकध्वजाः ॥ ८
 एतानास्थाय वै तात गन्धर्वान्योद्धुमाहवे ।
 सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥ ९
 य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् ।
 परं शक्यताभिरक्षेत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥ १०
 क इहान्यो भवेत्त्राणमभिधावेति चोदितः ।

— ^a) K₃ B Dc Dn D₁. 4. ६ कुलधर्मो. D₅ वि- (for न).

3 T₂ om. 3 (cf. v.l. 2). — ^a) G₁ हि (for तु).
 K₂ कस्य (for कश्चिज्). — ^b) K₁. 2 बाह्यं. K₄ पोथं (for
 प्रार्थं). — ^c) G₁ मर्षयेरन् (for 'यन्ति). S (except T₂
 G₃) ते (for तत्). — ^d) K₃ D₅ [अ]पि प्रमर्शनं; K₄ G₄
 [अ]भिप्रदर्शनं; B₂ [अ]भिप्रधर्षणं; B₄ [अ]पि समर्षणं; D₅ [अ]पि
 प्रदर्षणं. — Dn₂ ins. after 3: T₂, after 9^{ab}: G₂, after 9:

1119* पैः परिभवे प्राप्ते वयं पञ्चोत्तरं शतम् ।

परस्परविरोधे तु वयं पञ्च शतं तु ते ।

[Cf. 1121*, 1122*. (L. 1) Dn₂ अन्यैः सह विरोधे तु
 (for the prior half).]

4 ^a) K₄ कुशातिर; G₁ जन्मतो (for जानाति). B₂. 3
 Dn D₄. ६ G₃ transp. हि and एष. M₁ दुर्मेधा (for
 दुर्बुद्धिर). T₂ जन्मप्रभृति दुर्बुद्धिर. — ^c) B₁-3 Dn D₄. ६
 एवं (for एष).

5 ^a) K₄ M₁ सुयोधनस्य. D₁. ६ ग्रहणं. — ^b) Ś₁ K Dc
 Dn D₁-4. ६ G₃ प्रभो (K₃ किल) (for रणे). — ^c) Ś₁ K₂. 3
 B₂ Dc 'मर्षाच्च.

6 ^a) T₁ शरण्यं. D₂. 4 वः (for च). — ^b) Dc₂
 त्राणार्थं. B₁. 3 Dn D₄. ६ च (for नः). — ^c) K₃ Dc D₁. 2
 G₂. 4 उत्तिष्ठत; T₂ 'ष्ठतु; G₁ 'ष्ठत्वं. G₁ नरव्याघ्र. — ^d)
 G₁ 'भव च (for 'भवत).

7 ^a) Ś₁ K B₁ Dc D₁-3. ६ चापि (for चैव). — ^b)
 K₄ भीमोपराजितः; B₁-3 Dn D₄. ६ G₃ भीमोपराजितः; T₁

G₁ M₂ भीमोपराजित. — ^c) B Dn D₄. ६ G₃ नरव्याघ्रा
 (for धार्ते). — ^d) D₂ महाबलैः (for सुयो).]

8 ^a) Ś₁ K₂ B₂ रथान्. — ^b) Ś₁ 'विदां वराः; K₁. 2
 'विशारदाः. — After 8^{ab}, B Dc Dn D₄. ६ G₃ ins. :

1120* धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमलाः काञ्चनध्वजाः ।

सस्वनानधिरोहध्वं नित्यसज्जानिमात्रथान् ।

[(L. 1) B₂ पुत्रस्य. Dc 'प्रभाः (for 'ध्वजाः). B₂ वि-
 मलान्काञ्चनध्वजान्.]

— ^d) K₃ संजाताः; D₁ संयाताः; T₁ संहताः; T₂ सायुधाः;
 G₂ संवृताः; M₂ सयज्ञाः. G₁. 4 कनकध्वजैः. Ś₁ K₁. 2
 संयतान्कनकध्वजान्.

9 ^a) Ś₁ K₁. 2 Dn D₁. 2 G₃ वै यत्ता (K₂ 'त्तान्);
 B₂-4 वै ततो; D₅ वै यत्ताद्; M₁ शत्रुणा. — ^b) K₃ अर्हथ;
 M आशु वै (for आहवे). — T₂ ins. 1119* after 9^{ab},
 G₂ after 9. — A passage given in App. I (No. 23)
 is ins. in G₁ after 9, in T₂ G₂-4 M after 10.

10 ^a) G₁ transp. एव and कश्चिद्. B₄ एवं; D₁
 एको; G₃ एष (for कश्चिद्). K₁. 2 G₁ राजन्यं. — ^b) B₁ M₂
 इहागतः; B₂ उपागतं (for इहागतम्). K₂. 3 D₁. 2 शरणा-
 धिनमागतं. — After 10, T₂ G₂-4 M ins. a passage
 given in App. I (No. 23); cf. v.l. 9.

11 ^a) K₄ इहार्थं; B Dn D₃-६ इहार्यो; G₂ इवान्यो;
 G₄ इवार्यो (for इहान्यो). K₄ Dc D₁. 3 दयेत्; D₅ धरेत्;
 G₂. 4 नयेत्; M दयेत् (for भवेत्). Dc D₁. 3. ६ G₂. 4 M

प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रुमपि ध्रुवम् ॥ ११
 वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च पाण्डव ।
 शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशात्त्रीणि चैकं च तत्समम् ॥ १२
 किं ह्यभ्यधिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः ।
 त्वद्वाहुबलमाश्रित्य जीवितं परिमार्गति ॥ १३
 स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्वृकोदर ।
 विततोऽयं क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥ १४
 सास्त्रैव तु यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् ।
 तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः कुरुनन्दन ॥ १५
 न सास्त्रा प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ ।
 पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ १६
 अथासौ मृदुयुद्धेन न मुञ्चेद्भीम कौरवान् ।

सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परिपन्थिनः ॥ १७
 एतावद्धि मया शक्यं संदेष्टुं वै वृकोदर ।
 वैताने कर्मणि तते वर्तमाने च भारत ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनंजयः ।
 प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यं कौरवाणां विमोक्षणम् ॥ १९
 अर्जुन उवाच ।
 यदि सास्त्रा न मोक्षयन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् ।
 अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः ।
 कौरवाणां तदा राजन्पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

प्राणान्; D₂ इह को यो धरेत्प्राणान्; T कदर्योपि (T₂ °नु-) नयेत्प्राणान्. — °) G₂-4 अनुधावेति. Dc D₁. 3 नोदितः. — °) K₃ D₂. 5 अभिद्रुतं (for अपि ध्रुवम्).

12 °) B₁. 3 Dn D₄. 6 G₃ पांडवाः. — °) Ś₁ K₂ शौडा (for शत्रो). G₁ रक्षणं (for मो). — °) Ś₁ K₁. 2 तीव्रं चैकत्र (for त्रीणि चैकं च). — After 12, D₁ (marg.) ins.:

1121* एते शतं वयं पञ्च यावद्वयं परस्परम् ।
 परैस्तु परिभूतानां वयं पञ्च शतोत्तरम् ।
 [Cf. 1119*, 1122*.]

13 °) K₃ किं ह्यभ्यधिकम्; B Dn किं चाभ्यधिकम्; Dc D₄ किं चाभ्यधिकम्; T G₁. 2. 4 M न ह्यभ्य (G₂. 4 °त्य)-धिकम्. D₂ किंचिदभ्यधिकं चैव. — °) B₁. 3. 4 Dn D₂. 4. 6 T G₁. 3 परिमार्गते; D₅ परमां गति.

14 After 14^{ab}, K₁ reads 18°-19°. — °) B Dn D₄-6 G₃ मे (for स्यं). — D₂ om. 14^d-15^d. — °) Ś₁ K₁. 2 न ह्यभिन्न (Ś₁ °मुत्र)विचारणा. — After 14, M₁ ins. (a v.l. of 1119*):

1122* परैः परिभवे प्राप्ते वयं पञ्चोत्तरं शतम् ।
 परस्परविरोधे तु वयं पञ्चैव ते शतम् ।
 [Cf. 1121*.]

15 D₂ om. 15 (cf. v.l. 14). — °) K₁. 2 सास्त्रैर्वा; Dc सास्त्रैव (for सास्त्रैव). K₄ च (for तु). B₁ T₂ G₁ यथा वीर; M यदानेन (for यथा भीम). — After 15^{ab}, G₁ ins.:

1123* यथासौ मृदुयुक्तेन मुञ्चे भीम सकौरवान् ।
 — G₁ om. 15^{cd}. — °) M तदा (for तथा).

16 °) Dc (by transp.) सास्त्रा न; T₁ सास्त्रा तु; M₂ न साम. — °) B₁ तदा; T₂ इह (for असौ).

17 °) T₁ तथासौ; T₂ यदासौ. Ś₁ K₁. 2 T₂ G₂ मृदु-यत्नेन; T₁ °युक्तेन. G₁ पराक्रमेण मृदुना. — °) Ś₁ कौरव. — °) B₁ D₁ G₁. 4 विमुच्या; Dc विमोक्षा (for विमोच्या).

18 °) Ś₁ K₁. 2 संदेशं (for °ष्टं). M₁ पुरुषर्षभ (for वै वृकोदर). D₂ कौरवाणां विमोक्षणे. — K₁ reads 18°-19° after 14^{ab}. — 18°=1. 57. 91°. — After 18, G₂. 4 ins.:

1124* वरप्रदानं सुमहद्याचकस्य प्रकीर्तितम् ।

19 Ś₁ K D₁-3. 5 T₂ G₂-4 M om. the ref. For K₁ cf. v.l. 18. — °) M₁ वचनात्. — °) B₂. 4 च; T G₁ M₁ [अ]थ (for तु). D₂ श्रुत्वा पार्थो धनंजयः. — °) K₁-3 B₁ Dc D₁ T G₁. 2 M वाक्यात् (for वाक्यं). — °) Dn₁ D₂. 3 विमोक्षणे.

20 T G₂ M om. the ref. G₄ धनंजयः (for अर्जुन उ). — °) A few MSS. मोक्षन्ति. — °) K₁. 2 B₄ Dc D₁. 3. 5 G₄ M₁ धृतराष्ट्रजं.

21 °) D₂ तदा; D₃ च तं (for तु तं). G₁ सत्यां (for श्रुत्वा). — °) B₁ Dn₁ तथा राजन्; D₅ महाराज (for तदा राजन्). — °) T₂ प्रत्यागमन्.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 G₂. 4 आरण्य.
 — Sub-parvan: K B D G₁. 3 M₂ घोषयात्रा. — Adhy.

२३३

C. 3. 14957
B. 3. 244. 1
K. 3. 245. 1

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
 प्रहृष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्थुर्नरर्षभाः ॥ १
 अभेद्यानि ततः सर्वे समनद्यन्त भारत ।
 जाम्बूनदविचित्राणि कवचानि महारथाः ॥ २
 ते दंशिता रथैः सर्वे ध्वजिनः सशरासनाः ।
 पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त ज्वलिता इव पावकाः ॥ ३
 तात्रथान्साधु संपन्नान्संयुक्ताञ्जवनेर्हयैः ।
 आस्थाय रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः ॥ ४
 ततः कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ।
 प्रयातान्सहितान्दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महारथान् ॥ ५

जितकाशिनश्च खचरास्त्वरिताश्च महारथाः ।
 क्षणेनैव वने तस्मिन्समाजग्मुरभीतवत् ॥ ६
 न्यवर्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ।
 दृष्ट्वा रथगतान्वीरान्पाण्डवांश्चतुरो रणे ॥ ७
 तांस्तु विभ्राजतो दृष्ट्वा लोकपालानिवोद्यतान् ।
 व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः ॥ ८
 राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
 क्रमेण मृदुना युद्धमुपक्रामन्त भारत ॥ ९
 न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसः ।
 शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं तदा ॥ १०
 ततस्तान्युधि दुर्धर्षः सव्यसाची परंतपः ।

name: M₁ अर्जुनप्रतिज्ञा. — Adhy. no. (figures, words or both): B₄ 314; Dn₁ (erroneously) 142; Dn₂ 241; Dn₃ 242; D₁ 245; T₁ G₂. 4 M₁ 235; T₂ G₁ 233; M₂ सप्त (inf. lin. पंच) द्विशततमो (sic). — Śloka no.: Dn 22; D₁ 21.

233

1 ^a) G₂ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा; M₁ राज्ञस्तद्वचनं श्रु^०. — ^d) B₂ नराधिपाः; M₁ महारथाः (for नरर्षभाः).

2 ^d) M₁ बलाः (for रथाः). — After 2, B D (except D₁-3) ins.:

1125* आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समादधुः ।

[B₁. 4 Dc दीप्तानि (for दिव्यानि). Dc समादधुः.]

3 ^a) K₁. 2 दंशितरथाः. G₁ M₁ सर्वैर. — ^c) Ś₁ K₂ प्रतिदृश्यन्त. — ^d) K₁. 4 B₂ D₁ T₂ उवलन्त (for ज्वलिता).

4 ^a) B₁ ते रथान्; Dc₂ तत्रस्थान्; D₃ (sup. lin. as in text) तांस्तथा. K₁. 2 तान्सर्वान्सहसंपन्नान्. — ^b) K₁. 2 D₁-3. 5 T₁ G₂ M सुयुक्ताञ्ज; Dc प्रमु(Dc₂ 'यु)क्ताञ्ज. K₁-3 B₃ यवनैर (for जवनैर). — ^c) K₃ D₃ T₁ G₁. 2 M₁ नर^० (for रथ^०). — ^d) T G₁. 2 तदा (for ततः).

5 ^b) T₁ आविरा^० (for प्रादुरा^०). — G₂ om. 5^c-7^b. — ^c) G₄ M₂ प्रयतान्. — ^d) M₁ पाण्डवांश्चद्विक्रमान्.

6 G₂ om. 6 (cf. v.l. 5). — ^a) Hypermetric ! T₂ जितारयश्च; G₄ काशिनः (om. च). D₁. 2 G₁. 4

खचरान् (for खचराः). — ^b) T₂ त्वरिताश्च; G₄ तांश्च. — ^c) K₄ [ए]वं (for [ए]व). G₄ चास्मिन् (for तस्मिन्). — ^d) T₁ अभि^० (for समा^०). D₂ गंधर्वान्प्रतिपेदिरे.

7 G₂ om. 7^{ab} (cf. v.l. 5); K₃ om. 7^a-8^b. — ^a) K₂ निवर्तन्त; Dc व्यव^०; D₂ प्रतिजग्मुस्; T₁ न्यवर्तन्त. — ^c) D₁. 2 रथागतान्. — ^d) T₂ G₁ च ततो (for चतुरो).

8 K₃ om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — ^a) D₅ ततो (for तांस्तु). Ś₁ K₁ B₁-3 Dn D₄. 6 G₃ विभ्राजितान्; D₁-3 G₂ M₂ जितो. — ^c) K₃ G₁. 2 ह्यति^० (for व्यति^०). T₁ नीकानतिष्ठन्त. — ^d) D₁. sm गंधर्वा वनचारिणः (D₃ sm वासिनः).

9 ^a) D₁ च (for तु). G₁ वचनाद्. Ś₁ K₁. 2 M स्मृत्वा; G₁ एव (for श्रुत्वा). — ^b) K₃. 4 B D (except D₁. 5) T₁ G₃ M₂ धर्मपुत्रस्य धी^०; M₁ धर्मसूनुर्महात्मनः. — ^c) G₁. 3 युक्ता (for युद्धम्). — ^d) K₁. 3. 4 D₆ उपाक्रामन्त; K₂ उपाक्रामन्तु; B Dn D₄. 6 G₃ उपक्रान्तं च; Dc अपाक्रामन्त; T₂ G₁ समुपाक्रान्त. T₁ M₁ भारताः.

10 ^b) B₄ G₃. 4 मन्दतेजसः; T₂ मूढचेतसः. T₁ युक्तं कर्म जुगुप्सितं (= 12^b). — ^c) K₁ श्रेष्ठः; K₂ श्रेष्ठे (for श्रेयः). Ś₁ शक्यन्ते मृदुयत्नेन. — ^d) K₃ यथा; K₄ B₂ Dc Dn₁. n₃ D₃. 4. 6 यदा (for तदा).

11 ^a) K₄ B₁ D₃ T₁ युद्धदुर्धर्षान्; B₂-4 Dn D₄. 6 T₂ G₁. 8 M₂ युधि दुर्धर्षान्. — ^b) T₁ धनंजयः (for परं^०). — ^c) G₁ मृदु^० (for सान्त्व^०). — ^d) T₂ G₁ वने (for रणे).

सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच खचरात्रणे ॥ ११
 नैतद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् ।
 परदाराभिमर्शश्च मानुषैश्च समागमः ॥ १२
 उत्सृजध्वं महावीर्यान्धृतराष्ट्रसुतानिमान् ।
 दारांश्चैषां विमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ १३
 एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः पाण्डवेन यशस्विना ।
 उत्स्ययन्तस्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १४
 एकस्यैव वयं तात कुर्याम वचनं भुवि ।
 यस्य शासनमाज्ञाय चराम विगतज्वराः ॥ १५
 तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्ताम भारत ।
 न शास्ता विद्यतेऽस्माकमन्यस्तस्मात्सुरेश्वरात् ॥ १६

एवमुक्तस्तु गन्धर्वैः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 गन्धर्वान्पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ १७
 यदि साम्रा न मोक्षध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजम् ।
 मोक्षयिष्यामि विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ १८
 एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची धनंजयः ।
 ससर्ज निशितान्बाणान्खचरान्खचरान्प्रति ॥ १९
 तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते बलोत्कटाः ।
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त पाण्डवाश्च दिवौकसः ॥ २०
 ततः सुतुमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।
 बभूव भीमवेगानां पाण्डवानां च भारत ॥ २१

C. 3. 14978
 B. 3. 244. 22
 K. 3. 245. 21

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

— After 11, B Dc Dn D4. 6 G3 ins. :

1126* विसर्जयत राजानं भ्रातरं मे सुयोधनम् ।

12 B Dc Dn D4. 6 G3 read 12-13 after 15. — ^a) Dn2 ते (for [ए]तद्). — ^c) Ś1 K1. 2 B4 Dn2. n3 D3. 6 मर्षश्च. — ^d) D1 मनुष्यैश्च. G1 समागतः.

13 For B Dc Dn D4. 6 G3 cf. v.l. 12. — ^a) B Dn2 D3 G3 M2 उत्सृज्यध्वं. K4 Dc Dn D5 G3 M1 महावीर्या. — ^c) G4 दासान् (for दारान्). G1 [ए]वां (sic) (for [ए]वां). K4 विमुञ्चतु. — ^d) D2 विधर्मैः सुमहानयं.

14 ^a) B1-3 Dn D4. 6 त एवमुक्ता (for एवमुक्तास्तु).

15 ^a) B1 एकैकस्य. — ^b) B1 Dc विभो; M सदा (for भुवि). — ^c) B1 आस्थाय (for आज्ञाय). — ^d) B Dn D1. 2. 4. 6 चरामो. — After 15, B Dc Dn D4. 6 G3 read 12-13.

16 ^a) Ś1 K B1 D1-3 यथोद्दिष्टं; B3 (m as in text) यथान्यायं; G1 समादिष्टं. — ^b) D2 यथा (for तथा). T G1. 2. 4 कर्तास (T2 स्मि); M कुर्म स्म (for वर्ताम).

17 ^a) B1. 3 Dn D4. 6 G3. 4 तु (for स). — ^b) M2 युधिष्ठिरः (for धर्मं). — M2 om. (hapl.) 17^c-19^b. — ^c) G2. 4 [ए]तान् (for [हृ]दं).

18 M2 om. 18 (cf. v.l. 17). — ^a) B1-3 Dn D4. 6 T1 G3 यदा. B1 न साम्रा (by transp.). K3 B2-4 Dn D4. 6 G3 मुञ्च (for मोक्ष). — ^b) K3 B2-4 Dc Dn D4. 6 धृतराष्ट्रजान्. B1 धर्मराजस्य शासनात्.

19 M2 om. 19^{ab} (cf. v.l. 17). — ^a) D6 तु गंधर्वान् (for ततः पार्थः). — ^b) D6 कुन्तीपुत्रो (for सव्य). K4 T2 G1 परंतपः (for धनं). — ^c) M घोरात् (for बाणान्). — ^d) Ś1 K1-3 D1 G1. 2. 4 खेचरान्खेचरान्प्रति.

20 ^a) Ś1 Dc Dn D2. 3. 5 T1 शरवर्षणि. — ^b) T1 च (for ते). S (except G3 M2) मदोत्कटाः. — ^c) Ś1 K Dc D1-3. 5 अभ्य (K2 मि)वर्षत; T1 अभिवर्तत.

21 ^a) Dc2 सतुमुलं; D2 तु तुमुलं; S (except G3) समभवद्. — ^c) S (except G3) तत्र तद् (for बभूव). — ^d) K4 तरस्विनः; G1 महात्मनां (for च भारत).

Colophon om. in D2. — Major parvan: Ś1 K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K B D (D2 om.) G1. 3 घोषयात्रा. — Adhy. no. (figures, words or both): B4 315; Dn1 (marg.). n3 243; Dn2 242; D1 246; T1 G2. 4 M 236; T2 G1 234. — Śloka no.: Dn D1 21.

234

1 T2 om. 1; T1 om. the ref. — ^c) K3 विसृजताः; D3 व्यसृजता (for जन्तः). K3 दीप्तं; B4 दिव्यान् (for दीप्तान्). — ^d) = (var.) 11^d. T2 गंधर्वाः (for समन्तात्). K1. 4 D3 T1 G2. 4 M अभ्य; K2 अभि; K3 D5 परि (for पर्थ).

२३४

वैशंपायन उवाच ।

ततो दिव्यास्त्रसंपन्ना गन्धर्वा हेममालिनः ।
 विसृजन्तः शरान्दीप्तान्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १
 चत्वारः पाण्डवा वीरा गन्धर्वाश्च सहस्रशः ।
 रणे संन्यपतत्राजस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २
 यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।
 गन्धर्वैः शतशश्छिन्नौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३
 तान्समापततो राजन्गन्धर्वाञ्छतशो रणे ।
 प्रत्यगृह्णन् रव्याघ्राः शरवर्षैरनेकशः ॥ ४
 अवकीर्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः समन्ततः ।
 न शेकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्तितुम् ॥ ५
 अभिकुद्धानभिप्रेक्ष्य गन्धर्वानर्जुनस्तदा ।

लक्षयित्वाथ दिव्यानि महास्त्राण्युपचक्रमे ॥ ६
 सहस्राणां सहस्रं स प्राहिणोद्यमसादनम् ।
 आग्नेयेनार्जुनः संख्ये गन्धर्वाणां बलोत्कटः ॥ ७
 तथा भीमो महेष्वासः संयुगे बलिनां वरः ।
 गन्धर्वाञ्छतशो राजञ्जयान निशितैः शरैः ॥ ८
 माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ बलोत्कटौ ।
 परिगृह्णाग्रतो राजञ्जयतुः शतशः परान् ॥ ९
 ते वध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्महात्मभिः ।
 उत्पेतुः खमुपादाय धृतराष्ट्रसुतांस्ततः ॥ १०
 तानुत्पतिष्णून्बुद्धा तु कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 महता शरजालेन समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ११
 ते बद्धाः शरजालेन शकुन्ता इव पञ्जरे ।

2 ^a) B₁ चापि (for वीरा). K₁ पाण्डवाश्च महात्मानो;
 T₂ G₁. 2. 4 चतुरः पाण्डवान्वीरान्. — ^a) = 1. 1. 77^a;
 201. 9^a; etc., etc. Dc शरवर्षैरनेकशः.

3 ^c) K₄ शतशश्छिन्नसु; D₁ शरसंछिन्नसु; D₃ G₁. 2. 4
 शतशश्छिन्नसु. — ^a) G₁ चैषां (for तेषां).

4 ^a) M₁ समाधावतो. B₂ दृष्ट्वा (for राजन्). — ^c)
 K₂ प्रतिगृह्णन्; D₁ अभ्यगृह्णन्.

5 ^a) Hypermetric! K₄ D₁-3 T G₁. 2. 4 M आकीर्यं;
 B₁-3 Dn D₄. 6 G₃ ते कीर्यं (for अवकीर्यं). K₂ शुगमाः;
 K₃ श्वगमाः; B₄ सुखगाः; S (except G₃) खचराः (for
 खगमाः). — ^b) D₂ पाण्डुपुत्राः (for शरं). B₂. 4 G₄
 अनेकशः; D₂ महौजसः (for समं). — D₂ om. 5^{cd}. — ^a)
 K₄ समीपं.

6 ^a) K₁. 2. 4 B₂. 4 D₂ अतिकुद्धान्. B₂ अतिकुद्धो;
 B₃ D₂. 4. 6 G₃ अभिकुद्धो; G₂. 4 M अभिप्रायाद् (for अभि-
 प्रेक्ष्य). — ^b) G₂. 4 तथा (for तदा). — ^c) S₁ K₁. 2 च;
 B₂ तु (for [अ]थ). — ^d) B₄ [उ]पचक्रिरे; D₃ प्रचक्रमे (for
 [उ]पचक्रमे). — After 6, K₁. 2 ins.:

1127* तान्समापततो राजन्दिव्यास्त्रैरभिवर्षयन् ।

[Prior half = 4^a.]

7 ^a) K₄ सहस्रजः; B₁ स्त्रं तु; B₂-4 Dc Dn D₄. 6 T₁
 G₂. 3 स्त्राणि; D₅ स्त्रं च; G₄ M स्त्रं हि (for स्त्रं स). — ^c)
 K₂ आग्नेयो नार्जुनः; T₂ अजितानार्जुनः (sic); G₁. 2. 4 अजे-

यानर्जुनः. T₂ M संखे; G₁ संखे (for संख्ये). — ^a) S
 (except G₃) गंधर्वान्स्वर्यवर्चसः.

8 ^a) S (except T₂ G₃) महाबाहुः (for महे). — ^b)
 S₁ K₁. 2 संग्रामे; M₁ रथो (for युगे). — ^c) S (except
 G₃) तत्र (for राजन्). B₁ गंधर्वाञ्छतसाहस्राञ्च.

9 ^a) T₁ माद्रीपुत्रानपि. B₄ S (except G₂. 3) ततो
 (for तथा). — ^b) S (except G₃) द्रव (G₁ भ्रम) माणा-
 न्पराङ्मुखान्. — ^c) D₄ परिपृच्छय (for गृह्य). T₁ बुति
 (for [अ]ग्रतो). — ^d) S₁ K₂ D₅ T₂ G₁ शतशोपरान्; K₁
 शतशोपरान्; M₂ ते महारथान्.

10 ^b) S₁ D₁ महाबलाः; K₁-3 Dc D₂. 2. 5 बलैः; B₁. 3
 Dn D₄. 6 G₃ रथैः; B₄ रथाः (for त्सभिः). — ^c) K₁
 उपाधाय; B₄ समादाय. — ^d) K₁ धार्तराष्ट्रसुतान्. B₂ D₃
 तदा (for ततः).

11 ^a) K₄ उत्पतिष्यन्. B Dn D₄. 6 G₃ स तानुत्पति-
 तान्दृष्ट्वा. — ^c) K₁. 2 B₁. 4 D₁ M₁ वर्षेण (for जालेन).
 — 11^a = (var.) 1^a. — K₄ om. (hapl.) 11^a-12^a.

12 K₄ om. 12^a (cf. v.l. 11). — ^a) K₃ D₅ नद्धाः;
 M रुद्धाः (for बद्धाः). — ^b) K₁ शकुंत इव पंजिरे (sic).
 — ^c) S₁ D₁. 2. 5 फल्गुनः; K₁. 2. 4 D₃ फल्गुने; K₃ फाल्गुनः;
 G₂ M अर्जुने (for अर्जुनं). M रुद्धा. — ^d) K₁. 2 शक्य-
 सिवृष्टयः; K₃ शक्यसिवृष्टिभिः; K₄ D₂. 3. 5 T₁ M शक्य-
 सिवृष्टिभिः.

ववर्षुर्जुनं क्रोधाद्गदाशक्त्यष्टिवृष्टिभिः ॥ १२
गदाशक्त्यसिष्टवृष्टिस्ता निहत्य स महास्त्रवित् ।
गात्राणि चाहनद्भ्रूलैर्गन्धर्वाणां धनंजयः ॥ १३
शिरोभिः प्रपतद्भिश्च चरणैर्बाहुभिस्तथा ।
अश्मवृष्टिरिवाभाति परेषामभवद्भयम् ॥ १४
ते वध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना ।
भूमिष्ठमन्तरिक्षस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ १५
तेषां तु शरवर्षाणि सव्यसाची परंतपः ।
अस्त्रैः संवार्य तेजस्वी गन्धर्वान्प्रत्यविध्यत ॥ १६
स्थूणाकर्णेन्द्रजालं च सौरं चापि तथार्जुनः ।
आग्नेयं चापि सौम्यं च ससर्ज कुरुनन्दनः ॥ १७
ते दह्यमाना गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः ।
दैतेया इव शक्रेण विषादमगमन्परम् ॥ १८

ऊर्ध्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः ।
विसर्पमाणा भलैश्च वार्यन्ते सव्यसाचिना ॥ १९
गन्धर्वास्त्रासितान्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्रवत् ॥ २०
तस्याभिपततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगे ।
गदां सर्वायसीं पार्थः शरैश्चिच्छेद सप्तधा ॥ २१
स गदां बहुधा दृष्ट्वा कृत्तां वाणैस्तरस्विना ।
संवृत्य विद्ययात्मानं योधयामास पाण्डवम् ।
अस्त्राणि तस्य दिव्यानि योधयामास खे स्थितः ॥ २२
गन्धर्वराजो बलवान्माययान्तर्हितस्तदा ।
अन्तर्हितं समालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः ।
ताडयामास खचैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ २३
अन्तर्धानवधं चास्य चक्रे क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा ।

C. 3. 15004
B. 3. 245. 26
K. 3. 246. 26

13 °) K₃ 'वृष्टा स; B Dc Dn D₁. 3. 4. 6 T₂ G₂
'शक्त्यष्टिवृष्टिस्ता; T₁ G₁ 'शक्त्यसिष्टवृष्टि तां. — °) Ś₁ K
D₁-3. 6 T निपात्य; M 'वार्य (for 'हत्य). B Dc Dn
D₄. 6 G₁. 3 परमास्त्रवित्; M सुमहास्त्र'. — °) Dc शस्त्राणि
(for गात्राणि). Ś₁ K B₂ D₆ व्यहनत्; B₁ D₁-3 व्यहरत्;
S (except G₃) प्राहरत् (for चाहनत्). G₁. 3 M₂ फलैर्
(for भलैर्).

14 °) B₃ transp. चरणैः and बाहुभिः. — °) Ś₁
K₁. 2. 4 चादध (K₂ 'द'द्; K₃ अदधद्; D₃ वादधद् (for
अभवद्).

15 °) Ś₁ K B₂ Dc D₁-3. 6 यशस्विना (for महा').
— °) Ś₁ K₁. 2 Dc भूमिष्ठम्; K₃. 4 D₁-3 T₁ G₁ M₂ भूमि-
स्थम्; D₄ G₃ भूमिष्ठान्.

16 °) D₂ तच्छस्त्रजालं संभिद्य. — °) D₂ पांडुपुत्रः (for
सव्य'). — °) K₂ संतार्थ; K₃ B₁ D₅ संधार्य. — °) B₃
प्रत्ययुध्यत.

17 °) Ś₁ K₁. 2 B₁ D₁. 2 'कर्णं च जालं च; Dc 'कर्णे
(Dc₂ 'णं) च याम्यं च; T₂ G₁ 'कर्णास्त्रजालं च; G₂. 4 M
'कर्णेन्द्रजाले च. — °) B₂. 4 शौरं; D₁ स्रोतं; D₃ शौणं; T
G₁. 2. 4 M₂ स्रोतश्च (for सौरं). M₁ वायव्यं च (for सौरं
चापि). Ś₁ K₁. 3 धनंजयः; G₄ धनंजयं (for तथार्जुनः).
— °) G₁ सौमुख्यं (for सौम्यं च).

18 °) Ś₁ K₂ G₁ वध्य'; K₃ नाह्य' (for दह्य'). — °)
K₁. 3 चक्रेण (for शक्रेण).

19 °) K B₂ D₁-3. 6 ऊर्ध्वमुत्क्रमं; B₁ ऊर्ध्वमुत्क्रम्य'.

— °) S (except G₃. 4) शरवर्षेण. T₁ पातिताः. — °)
G₃ फलै' (for भलै'). — °) Ś₁ K₃ D₃ धार्यते; K₁. 2
धार्यते (for वार्यन्ते).

20 °) T₁ ताडि' (for त्रासि'). — °) M₂ पांडुपुत्रेण.
B Dc Dn D₁. 4 T₂ G₂. 3 भारत; T₁ ताडितः (for धीमता).

21 °) Ś₁ तस्याज'; T₁ तस्याप्या'; M तस्याभिद्रवत्'.
— °) T₁ तथा चिच्छेद सायकैः.

22 °) Ś₁ K₁. 3. 4 D₂. 3 तां (for स). M₂ कृत्तां (for
दृष्ट्वा). G₄ गदां बहुविधां दृष्ट्वा. — °) M₂ दृष्ट्वा (for कृत्तां).
— °) G₁. 2. 4 संहत्य (for 'वृत्य). D₁ संवृत्य माययात्मानं.

— °) T₁ क्रोधयामास. D₂ ततश्चांतर्दधे मृधे. — D₂ om.
22°. — °) K₁ सर्व' (for तस्य). B₄ संप्रयुक्तानि (for
तस्य दिव्यानि). — °) K₃ रोध'; G₂ पोथ'; M₁ चोद' (for
योध'). D₃ संस्थितः; G₁ वै स्थितं; G₄ खे स्थितं. B Dc
Dn D₄ G₃ संप्रयुक्तानि (B₄ गंधर्वेण च) सर्वशः. — After
22, B Dc Dn D₄. 6 G₃ ins.:

1128* दिव्यैरस्त्रैस्तदा वीरः पर्यवारयदर्जुनः ।

स वार्यमाणस्त्रैस्त्रैर्जुनेन महात्मना ।

23 °) K₁. 2 स्थितः (for तदा). — °) Ś₁ B Dn
D₄. 6 G₃ तमा (B₂ 'दा) लक्ष्य; D₁ समासाद्य; T₁ समाज्ञाय.
— °) Ś₁ K D₀₁ D₁-3. 6 T₁ तथा' (for अथा'). — °)
T₁ दिव्यास्त्रैः.

24 °) B₂ G₁ तस्य; T₁ चक्रे (for चास्य). — °) T₁
तथा (for चक्रे). Ś₁ ततः; K₃ G₂ तथा (for तदा). — °)
Ś₁ शब्दवेद्य; K₁-3 Dn D₁-3. 6 G₄ 'वेधं; B₁ सप्तचित्रं; B₂

C. 3. 15004
B. 3. 245. 26
K. 3. 246. 26

शब्दवेध्यमुपाश्रित्य बहुरूपो धनंजयः ॥ २४
स वध्यमानस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।
अथास्य दर्शयामास तदात्मानं प्रियः सखा ॥ २५
चित्रसेनमथालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलम् ।
संजहारास्त्रमथ तत्प्रसृष्टं पाण्डवर्षभः ॥ २६

दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे संहतास्त्रं धनंजयम् ।
संजहुः प्रद्रुतानश्चाञ्शरवेगान्धनूंषि च ॥ २७
चित्रसेनश्च भीमश्च सख्यसाची यमावपि ।
पृष्ट्वा कौशलमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

२३५

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेष्वासो महाद्युतिः ॥ १
किं ते व्यवसितं वीर कौरवाणां विनिग्रहे ।
किमर्थं च सदरोऽयं निगृहीतः सुयोधनः ॥ २

चित्रसेन उवाच ।

विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन महात्मना ।
दुर्योधनस्य पापस्य कर्णस्य च धनंजय ॥ ३
वनस्थान्भवतो ज्ञात्वा क्लिश्यमानाननर्हवत् ।
इमेऽवहसितुं प्राप्ता द्रौपदीं च यशस्विनीम् ॥ ४

*भिन्नं; B₃. 4 Dc D₄. 6 G₃ 'विद्धं' (for 'वेध्यं'). K₁. 8. 4 Dc D₃. 5 अपाश्रित्य; B Dn D₄. 6 G₃ समाश्रित्य; D₂ उपा-
इत्य; T₂ G₁ अथालक्ष्य. — ^a) K₃ 'रूप-'; D₁-3. 5 'रूपं'.

25 ^a) K₁. 2 ते वध्यमानां. — ^b) D₂ चित्रसेनो (for
अर्जुं). D₁ महाबलः; M₁ [अ]मितौजसा (for महा^a).
— ^c) B₁-3 D₄. 6 अन्यथा; B₄ Dn D₁ ततोस्य (for अथास्य).
— After 25, B Dc Dn D₄. 6 ins. :

1129* चित्रसेनस्तथोवाच सखायं युधि विद्धि माम् ।

26 ^a) B₁. 4 समालक्ष्य; T₁ तथालक्ष्य; T₂ G₂. 4 अथा-
साद्य. — ^b) T₂ G₁ M₂ सहायं (for सखायं). B₄ transp.
युधि and दुर्बलम्. T₂ G₁. 2. 4 इति (for युधि). K₁. 2
विह्वलः; K₃. 4 Dc D₁-3. 5 T₁ M विह्वलं; T₂ G₁ विस्मितं;
G₂. 4 विस्मितः (for दुर्बलम्). — ^d) K₃ प्रसृष्टः; B D₃. 5
S (except T₂) प्रहृष्टः (for प्रसृष्टं). K₁. 3. 4 D₁-3. 5
भरतर्षभ; T₁ पाण्डवस्तदा.

27 ^a) D₁ पाण्डवं. — ^c) B₃m संक्रुद्धः; S (except
G₃) जगृहुः (for संजहुः). G₄ तत्र तान् (for प्रद्रुतान्).
Dc पार्थाय; D₁ अस्त्रान् (for अश्वाय). — ^d) Dc₁ शरवेगः;
T₁ शरवर्षः; T₂ G₁ शरवर्षः; G₂. 4 शरवेगं.

28 ^a) M₂ संप्रेक्ष्य (for भीमश्च). — ^b) G₄ [उ]भौ (for
[अ]पि). — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 B₄ D₁. 3 कृत्वा; Dc₂ T₂ G₄ दृष्ट्वा
(for पृष्ट्वा). K₁. 2. 4 B₁. 2 Dc Dn D₁. 4 कौशल्यम्; T₂
तत्र स्वम्; G₁. 2. 4 M₁ कौशलम् (for कौशलम्). — ^d) T₂

रथेष्वेवोप^a; G₂. 4 रथे चैवाव^a.

Colophon om. in Ś₁ K₁-3 D₁. 2. 5. — Major
parvan: Dn₂ T₂ G₃. 4 आरण्य; G₂ अरण्य. — Sub-
parvan: K₄ B Dc Dn D₃. 4. 6 T₁ G₁. 3 M₂ घोषयात्रा.
— Adhy. name: G₁ पाण्डवगन्धर्वयुद्धं. — Adhy. no.
(figures, words or both): B₄ 316; Dn (Dn₂ in
figures) 244 (Dn₂ in words 240); T₁ G₂. 4 M (M₂
inf. lin.) 237 (M₂ orig. 239); T₂ G₁ 235. — Śloka
no.: Dn₁. na 30; Dn₃ 31.

235

1 D₁ om. the ref. — ^a) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 अथा^a
(for ततो^a). — ^b) D₃ वाक्यम् (for इदम्). — ^c) T₁
T₁ गन्धर्वसेनानां. — ^d) K₁-3 D₁. 5 महाद्युति.

2 Before 2, D₁. 3 ins. अर्जुन उ^a. — ^b) K₃ च
(for वि).

3 ^b) K₃ D₃ महात्मनः; Dn दुरात्मनः (1). — ^c) S
(except G₃ M₂) इन्द्रेण धार्तराष्ट्रस्य. — ^d) G₂ स कर्णस्य
(for कर्णस्य च). Ś₁ K₁. 2 ससौबलेः (for धनं^a).

4 ^b) B Dc Dn D₄. 6 अनाथवत्; D₁ T₂ M अनर्हतः; T₁
G₁ अहर्निशं (for अनर्हवत्). — After 4, B₂ Dn D₄. 6 ins. :

1130* समस्थो विपमस्थांस्तान्द्रक्ष्यामीत्यनवस्थितान् ।

— ^c) K₄ [S]पहासितं; D₁. 2 च हसितुं; D₃ [S]वर्हसितुं;

ज्ञात्वा चिकीर्षितं चैषां मामुवाच सुरेश्वरः ।
 गच्छ दुर्योधनं बद्धा सामात्यं त्वमिहानय ॥ ५
 धनंजयश्च ते रक्ष्यः सह भ्रातृभिराहवे ।
 स हि प्रियः सखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः ॥ ६
 वचनादेवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ।
 अयं दुरात्मा बद्धश्च गमिष्यामि सुरालयम् ॥ ७
 अर्जुन उवाच ।
 उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्रातास्माकं सुयोधनः ।
 धर्मराजस्य संदेशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ८
 चित्रसेन उवाच ।
 पापोऽयं नित्यसंदुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
 प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनंजय ॥ ९
 नेदं चिकीर्षितं तस्य कुन्तीपुत्रो महाव्रतः ।

जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु यथेच्छसि ॥ १०
 वैशंपायन उवाच ।
 ते सर्व एव राजानमभिजग्मुर्युधिष्ठिरम् ।
 अभिगम्य च तत्सर्वं शशंसुस्तस्य दुष्कृतम् ॥ ११
 अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा ।
 मोक्षयामास तान्सर्वान्निधर्वान्प्रशंस च ॥ १२
 दिष्ट्या भवद्भिर्बलिभिः शक्तैः सर्वैर्न हिंसितः ।
 दुर्वृत्तो धार्तराष्ट्रोऽयं सामात्यज्ञातिवान्धवः ॥ १३
 उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खेचराः ।
 कुलं न परिभूतं मे मोक्षेणास्य दुरात्मनः ॥ १४
 आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीयामो दर्शनेन वः ।
 प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो ब्रजत माचिरम् ॥ १५
 अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता ।

C. 3. 15026
 B. 3. 246. 17
 K. 3. 247. 21

T₁ G₄ M₂ [S]पहसितुं; T₂ G₁. ३ वंचयितुं (for स्वहसितुं).
 5 ^a) Ś₁ त्वेषां; K B₁. ३. 4 Dc D₁-३. ५ T₂ G₁. ४ तेषां;
 T₁ M ह्येषां (for चैषां). — ^b) K₃. ४ D₁-३. ५ पुरंदरः;
 S (except G₃ M₁) सुराधिपः (for सुरे). — ^c) Ś₁ B₂
 गत्वा (for बद्ध्वा). — ^d) K₃ G₄ सामात्यं तम्; B₁-३ Dn
 D₄. ६ G₃ सहामात्यम् (for सामात्यं त्वम्).
 6 ^b) M₁ अच्युतः; M₂ अच्युत (for आहवे). — ^c) B
 Dn D₄. ६ G₃ स च; G₁ तव (for स हि). K₁. २ प्रियसखा;
 G₂. ४ M प्रियसखस्य (for प्रियः सखा). T₁ मह्यं (for तुभ्यं).
 — ^d) B₂. ४ Dn D₄. ६ G₃ पाण्डव (!).
 7 ^a) K₁. ३ देवदेवस्य. — ^b) Dc G₁ M₁ ध्रुवं (for
 द्रुतम्). K₃ ततो मही गतो द्रुती (sic); D₅ ततो स हि गतो
 द्रुतं; T₁ G₂ ततोस्मि ह्यागतो द्रुतं; T₂ ततो ह्यभ्यागतो द्रुतं; G₁
 ततोहं ह्यागतो ध्रुवं द्रुतं (sic). — After 7, B Dc Dn D₄. ६
 G₃ ins. :

1131* नेष्याम्येनं दुरात्मानं पाकशासनशासनात् ।

[B₁ Dc [अ]हं (for [ए]नं).]

8 Ś₁ धनंजयः (for अर्जुनः). — ^b) G₄ धार्तराष्ट्रः (for
 भ्राता). K₃. ४ सुयोधनं.

9 K₃ वैशं (for चित्रं). — ^a) B₁. ३ Dc Dn D₂
 नित्यसंदुष्टो; D₃ संद्रष्टो; M पापसेवी च. T₂ G₁. ३. ४ पाप-
 योनिरयं दुष्टो. — ^d) K₁. २ परंतप (for धनं).

10 Before 10, S (except T₂ G₃) ins. अर्जुनः. — ^a)
 Ś₁ K Dc D₁-३. ५ ह्यस्य; G₁ M₂ त्वस्य (for तस्य). — ^b)
 B₁. ३ धनंजयः; B₂. ३m. ४ Dc Dn D₄. ६ T₂ G₁. ३ युधिष्ठिरः

(for महा). — ^c) B₂ [S]पि (for हि). — ^d) K₃ Dc
 D₂. ३. ६ कुर्याद् (for कुरु). Dc D₃. ५ [इ]च्छति. B₂ श्रुत्वा
 वाक्यं यथेप्सितं.

11 T₂ om. the ref. — ^a) K₃ G₂. ४ सर्वे. D₂
 एव राजानः; G₂. ४ धर्मराजानम् (for एव राजानम्). — ^c)
 G₁ ततः (for च तत्). — ^d) B Dn D₄. ६ चेष्टितं; D₂
 दुष्करं (for दुष्कृतम्).

12 ^b) T₁ च तद्वचः (for वचस्तदा). — K₃ om.
 12^{cd}. — ^c) K₄ मोच' (for मोक्ष'). — ^d) B₄ D₅ G₁ ह
 (for च).

13 Before 13, B₂. ४ ins. युधिष्ठिर उ°. — ^a) K₃
 इष्ट्या (for दिष्ट्या). — ^b) T₁ transp. शक्तैः and सर्वैः. Ś₁
 K₁. २ सद्भिर् (for सर्वैर्). K₂. ४ T₁ नि- (for न). — ^c)
 K₄ D₃. ५ transp. धार्तराष्ट्रः and स्यं.

14 ^a) K₁. ३ तावत् (for तात). — ^b) T₂ धर्मं च (for
 स्यं मेम). B Dn D₄. ६ G₃ खेचरैः; D₁-३ T G₁. ३. ४ M₁
 'र. — ^c) K₃ बलं नः; S (except G₂) न कुलं (by
 transp.). K₃ च परिभूतो; D₂ त्वपरिभूतं (for न परि).
 D₁ च; D₂ नो (for मे). — ^d) B₂-४ Dn D₃. ४. ६ G₃
 मोक्षणे (for मोक्षेण).

15 ^a) K₄ इष्टानां; D₅ इच्छामि (for इष्टानि). — ^b)
 K₂ D₄-६ G₃ M₁ प्रियामो; T₁ प्रियं मे; T₂ प्रीतिमैद्; G₂
 प्रीतिमान्; G₄ प्रीतं मां. K₁. ३. ४ च (for वः). — ^c) K₁. ३
 प्राप्त एवोपकारोयं; B₂m अक्षताः सन्निरामर्षाव. — ^d) T₂ G₁
 गच्छ' (for ब्रज').

C. 3. 15026
B. 3. 246. 17
K. 3. 247. 21

सहाप्सरोभिः संहृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ १६
देवराडपि गन्धर्वान्मृतांस्तान्समजीवयत् ।
दिव्येनामृतवर्षेण ये हताः कौरवैर्युधि ॥ १७
ज्ञातींस्तानवमुच्याथ राजदारांश्च सर्वशः ।
कृत्वा च दुष्करं कर्म प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः ॥ १८
सखीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना महारथाः ।
बभ्राजिरे महात्मानः कुरुमध्ये यथाग्रयः ॥ १९
ततो दुर्योधनं मुच्य भ्रातृभिः सहितं तदा ।
युधिष्ठिरः सप्रणयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
मा स्म तात पुनः कार्षीरीदृशं साहसं क्वचित् ।

न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ २१
स्वस्तिमान्सहितः सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनन्दन ।
गृहान्ब्रज यथाकामं वैमनस्यं च मा कृथाः ॥ २२
पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधनस्तदा ।
विदीर्यमाणो व्रीडेन जगाम नगरं प्रति ॥ २३
तस्मिन्गते कौरवेये कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २४
तपोधनैश्च तैः सर्वैर्वृतः शक्र इवामरैः ।
वने द्वैतवने तस्मिन्विजहार मुदा युतः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

16 D₈ om. 16. — ^a) B₃ च (for तु). — After 16, S (except G₃ M₂) ins. :

1132* देवलोके ततो गत्वा गन्धर्वैः सहितस्तदा ।
न्यवेदयच्च तत्सर्वं चित्रसेनः शतक्रतोः ।

17 ^a) B₁ देवराजश्च; D₃. 5 G₁. 2 'राजोपि. — ^b) K₂ T₂ G₁. 2 इतांस्तान्. K₃ अपि जीवयन्. — ^d) K₂ कौरवाः; K₃ Dc D₂ पाण्डवैर्; D₁ पाण्डवा (for कौरवैर्). — After 17, D₂ ins. :

1133* चित्रसेनस्तदा वाक्यमुवाच प्रौढया गिरा ।
मुञ्चध्वं सानुजामाल्यं सदारं च सुयोधनम् ।
गन्धर्वास्तु वचः श्रुत्वा चित्रसेनस्य वै द्रुतम् ।
राजानं मोक्षयामासुर्वह्दं निगडवन्धनैः ।
सदारं सानुगामाल्यं बाणजालमये वने । [5]
लुण्ठन्तश्चापि ते सर्वे युधिष्ठिरसमीपतः ।
पतिता लज्जिताश्चैव तस्थुश्चाधोमुखास्तदा ।
युधिष्ठिरोऽपि दयया तान्समीक्ष्य तथागतान् ।

18 ^a) K₃ D₃ ज्ञातीस्. K₃ Dc D₁. 5 G₁ 'मोच्या'; K₄ D₂. 3 'मोक्षया'; B₁ 'जित्वा'; T₂ G₂ 'जित्वा' (for 'मुच्या'). — ^c) K₁. 2 दृष्ट्वा (for कृत्वा). K Dc D₁-3. 5 S (except G₃) तद् (for च). — ^d) Ś₁ K₂. 3 Dc D₂. 3 M₂ स्म; B₄ D₅ तु (for च).

19 ^a) K₁ आखी; K₂ आखैः (for सखी). — ^c) D₃ विभ्राजिरे. — ^d) K₃ B Dc Dn D₃. 4. 5 T₂ G₃ क्रतुं (for कुरुं).

20 ^a) K₃. 4 B D G₃ मुक्तं; T₁ G₁. 2. 4 मोच्य; T₂ मध्ये (for मुच्य). M₂ ततो युधिष्ठिरो राजा. — ^b) B₁. 3. 4 Dn D₄. 5 T₂ G₃ M सहितः. M₂ प्रभुः (for तदा). — ^{cd})

B₁-3 Dn D₄. 5 G₃ तु प्रणयाद् (for सप्रणयम्). M₂ ससां त्वमब्रवीच्छ्रीमानवमुच्य सुयोधनं.

21 ^b) D₃ सहसा (for साहसं). — ^c) M₂ साहसानां (for हि साहसं). — ^d) K₂ सुखमेधं न (for 'मेधन्ति'). K₁. 2 कर्हिचित् (for भारत).

22 ^a) T₂ G₁ स्वस्तीत्युक्त्वाथ (T₂ तु) तान्सर्वान्. — ^c) G₂ यज (for ब्रज).

23 Before 23, B Dc Dn D₄. 5 ins. वैशं उं. — ^a) K₁. 2 [अ]भिनुज्ञातो. — ^b) Ś₁ ततः (for तदा). — After 23^{ab}, B₂-4 Dc Dn D₄-5 G₃ ins. :

1134* अभिवाद्य धर्मपुत्रं गतेन्द्रिय इवातुरः ।

[G₃ प्रणम्य धर्मपुत्रं तु (for the prior half).]

— ^c) K₃ T₂ विदार्यं. K₃ B D G₃ व्रीडावान् (for व्रीडेन).

— ^d) G₂. 4 तदा (for प्रति).

24 ^a) M₂ धार्तराष्ट्रे (for कौरं). — ^c) K₄ T₂ G₂ वीरैः. — ^d) T₁ महारम्; G₁ महर्षिं (for द्विजातिं).

25 K₃ om. 25^{ab}. — ^a) M₂ महर्षिभिः (for तपोधनैः). — ^c) B Dn D₄. 5 तथा (for वने). — ^d) Ś₁ K D₅ T G₂ मुदान्वितः.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 Dn₂ T₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K₁. 3. 4 B D G₃ घोषयात्रा; to it these MSS. (except K₁. 3 B₂. 3) add समाप्त. — Adhy. no. (figures, words or both): B₄ 317; Dn₁ (sup. lin.). n₃ 245; Dn₂ 244; D₁ 247; T₁ G₂. 4 M (M₂ inf. lin.) 238 (M₂ orig. 240); T₂ G₁ 236. — Śloka no.: D₄ 27; D₁ 54.

२३६

जनमेजय उवाच ।

शत्रुभिर्जितवद्वस्य पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
मोक्षितस्य युधा पश्चान्मानस्यस्य दुरात्मनः ॥ १
कथनस्यावलिप्तस्य गर्वितस्य च नित्यशः ।
सदा च पौरुषौदार्यैः पाण्डवानवमन्यतः ॥ २
दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहंकारवादिनः ।
प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ ३
तस्य लज्जान्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः ।
प्रवेशं विस्तरेण त्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
धर्मराजनिष्ठस्तु धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
लज्जयाधोमुखः सीदन्नुपासर्पत्सुदुःखितः ॥ ५
स्वपुरं प्रययौ राजा चतुरङ्गबलानुगः ।

शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तयानः पराभवम् ॥ ६
विमुच्य पथि यानानि देशे सुयवसोदके ।
संनिविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यथेप्सितम् ।
हस्त्यश्वरथपादातं यथास्थानं न्यवेशयत् ॥ ७
अथोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलनप्रभे ।
उपप्लुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसंक्षये ।
उपगम्याव्रवीत्कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ८
दिष्ट्या जीवसि गान्धारे दिष्ट्या नः संगमः पुनः ।
दिष्ट्या त्वया जिताश्चैव गन्धर्वाः कामरूपिणः ॥ ९
दिष्ट्या समग्रान्पश्यामि भ्रातृंस्ते कुरुनन्दन ।
विजिगीषूत्रणान्मुक्ताभिर्जितारिन्महारथान् ॥ १०
अहं त्वमिद्रुतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव ।
नाशक्रुवं स्थापयितुं दीर्यमाणां स्ववाहिनीम् ॥ ११

C. 3. 15048
B. 3. 247. 12
K. 3. 248. 11

236

1 ^a) T₂ G₁. 2. 4 शत्रुभिर्वध्यमानस्य. — ^b) Dc₂ महर्षि-
भिः (for महात्मभिः). — ^c) K₄ D₁. 2 मोक्षितश्च; Dc₃
मोक्षितस्य; G₁ क्षोभिः. T G₁ कथं; G₂. 4 भयात् (for युधा).
B₁ जित्वा; T G₁ त्वा (T₃ चा) सीन्; G₂. 4 M₁ तस्मान् (for
पश्चान्). — ^d) K₂₋₄ D₂. 3 मानितस्य; B₁. 2. 4 D₁. 5
मानितश्च; B₃ Dc Dn D₄. 6 G₃ मानिनः सु (for मानस्थस्य).
D₁ दुरात्मभिः; T₁ महात्मनः.
2 ^a) K₄ B₁ D₁. 3 S (except G₃) कथं तस्य (for
कथनस्य). — ^b) Ś₁ K₂. 4 गर्हितस्य; G₁ गर्जितस्य. B₄
दुरात्मनः (for च नित्यशः). — ^d) K₃. 4 Dc₃ T₁ 'मन्यत;
D₁. 2 'जानतः; D₃ 'मन्यते (for 'मन्यतः).
3 ^b) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ नित्याहंकारमानिनः; Dc साहंकारस्य
मानिनः. — K₁ om. 3^d-4^c. — ^d) T₂ G₁ दुष्करं.
4 K₁ om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — ^a) K₂₋₄ D₃. 6 T₁
M [ए]वं; B₁ [इ]ह (for [ए]व). — ^b) D₂ शोकेनाकुलं.
— ^c) Ś₁ K₃ हस्तिनपुरे (for विस्तरेण त्वं).
5 D₂ om. 5. — ^a) Ś₁ K₁. 2 धर्मराजा वि (Ś₁ नि)-
सृष्टश्च; K₃ B₁ Dc D₁. 5 'राजविस्मृष्टस्तु (D₁ 'स्य). — ^c)
Ś₁ K₁. 2 [अ]भिमुखः. D₁ चासीद्; Dc श्रीमान् (for सीदन्).

— ^d) K₄ D₁. 3 अवासर्पन् (for उपासर्पन्). B₁ S (except
G₃) अपासर्पन् दुःखितः.

6 K₃ om. 6^{ab}. — ^a) D₂ T₁ M स पुरं. — ^b) Ś₁ K
(K₃ om.) B₃ D₁. 2 G₁ 'बलान्वितः.

7 ^a) B₂. 4 पार्थ (for पथि). — ^b) S (except T₂
G₃) स (for सु). — ^c) T₂ सुनिविष्टे; G₁ संनिविष्टे.
— ^d) Ś₁ K₁. 2 यथोचिते; K₃. 4 Dc D₁₋₃ यथेप्सिते. — ^f)
K₂ निवेशयत्.

8 ^a) B₂ 'प्लुवं; T₁ 'स्थितं; M₂ 'क्लृप्तं (for 'भुतं). T₁
कामं (for सोमं). — ^c) Ś₁ K₂. 3 B Dn D₃. 6 उपागम्या.
— ^f) Ś₁ K₁. 2 D₆ वचः; G₄ तथा (for तदा).

9 Before 9, G₁ ins. कर्णः. — ^a) K₂ जयस्य; T जयसि
(for जीवसि). — ^b) T₂ संगतं; G₁ 'तः (for 'मः). — ^c)
B₁ M₂ transp. त्वया and जिताः. T₂ संख्ये; G₁ संखे (for
चैव). — ^d) Ś₁ K Dc D₁₋₃. 6 कामचारिणः.

10 ^b) B₁ जनमेजय (for कुरु). — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 B
D₁ G₃ रणे (for रणान्). K₄ B G₃ युक्तान् (for मुक्तान्).
— ^d) B₂ महाबलान् (for 'रथान्).

11 ^a) K₂ स्वति; G₄ चाति (for स्वभि). — ^b)
K₄ तस्य पश्यतः; K_{4m} D₁ तव पश्यतः (by transp.). T₁
पश्यतस्तव चाग्रतः. — ^c) S (except G₁. 3) धारयितुं (for

C. 3. 15049
B. 3. 247. 13
K. 3. 248. 11

शरक्षताङ्गश्च भृशं व्यपयातोऽभिपीडितः ।

इदं त्वत्यद्भुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत ॥ १२

अरिष्टानक्षतांश्चापि सदारधनवाहनान् ।

विमुक्तान्संप्रपश्यामि तस्माद्युद्धादमानुषात् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

२३७

दुर्योधन उवाच ।

अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः ।

जानासि त्वं जिताञ्छत्रून्गन्धर्वास्तेजसा मया ॥ १

आयोधितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोदरैर्मम ।

मया सह महाबाहो कृतश्चोभयतः क्षयः ॥ २

मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा वियद्गताः ।

तदा नो नसमं युद्धमभवत्सह खेचरैः ॥ ३

पराजयं च प्राप्ताः स्मरणे बन्धनमेव च ।

सभृत्यामात्यपुत्राश्च सदारधनवाहनाः ।

उच्चैराकाशमार्गेण ह्रियामस्तैः सुदुःखिताः ॥ ४

स्थापं). — ^a) T₂ G₁ पीड्यमानां (for दीर्घं). K₄ B Dn D₄. ६ च; G₂. ४ तु (for स्त्र-).

12 ^a) D₂ सविक्षितांगश्च; T G₁. २ शरक्षतोहं (for 'क्षताङ्गश्च). — ^b) G₂. ४ अपयातो (for व्यपं). K₁-3 D₁. २ M [S]ति-; K₄ D₃ G₂. ४ [S]स्मि; T₁ G₁. २. ४ नि- (for Sभि-). — ^c) K₄ D₃ T₁ अप्यद्भुतं (for त्वत्यं). — ^d) K₂ अस्मान् (for युष्मान्). G₂ इति (for इह).

13 ^a) G₄ अश्विष्टान् (for अरिष्टान्). M₁ अक्षयान् (for अक्षतान्). Ś₁ K₁. २ चैव (for चापि). — ^b) K₁. २ वाहनं; B Dn D₄. ६ सदारबलवाहनान्; T₁ G₁. २ सदाररथं. — ^c) B₁ संप्रपश्यामि युष्मांस्तु. — ^d) B₁-3 Dn D₄. ६ transp. तस्मात् and युद्धात्. D₂ युष्मान्; G₁ सर्वान् (for तस्माद्).

14 ^a) D₂ transp. कर्ता and लोके. D₁ नैतस्य लोके कस्तस्मिन्. — ^b) K₄ Dc D₁-3. ६ भारत विद्यते; B₁. ३ Dn D₄. ६ विद्यति भारत. — ^c) D₃ हि (for ते).

15 Before 15, B Dc Dn D₄. ६ G₃ ins. वैशं उं (resp. वैशं). — ^c) D₂ [अ]धोमुखो; T₂ [अ]वाङ्मुखो (for [अ]वाक्शिरा). K₃. ४ Dc D₁-3 वाक्यं (for राजन्). K₂ B Dn D₄-६ G₃ उवाच चां (K₂ चां; D₃ वं)गराजानं.

Colophon om. in Ś₁ K₁. २ D₁. २. — Major parvan: Dn₂ G₂. ४ आरण्य. — Sub-parvan: K₃. ४ B Dc Dn D₃. ४. ६ G₃ M₂ दुर्योधनप्रायोपवेश (Dn₂ धनप्रवेश; D₃ प्रायोपवेशन. — Adhy. no. (figures, words or both):

B₄ 318; Dn₁ (marg.). ns 246; Dn₂ 245; T₁ G₂. ४ M (M₂ inf. lin.) 239 (M₂ orig. 241); T₂ G₁ 237. — Śloka no.: Dn 16.

237

☞ This adhy. is om. in B₁; the MS. is mostly ignored here.

1 Ś₁ K₁. २ om. the ref. — ^a) S (except G₃) तु (for ते). — ^b) Dc S (except G₃) ते (for [अ]हं). Ś₁ यत्प्रोक्तोहं त्वया वचः.

2 ^a) K₂. ३ D₁. ४. ६ G₁ अ(D₃ सु)योधिताः. K₃. ४ Dc D₃ च (for तु). — ^b) Dc ते चिरं; D₃ सुदीर्घं (for सुचिरं). Ś₁ K₁. २ सह (for मम). — ^d) D₂ तैः संघतः (for चोभयतः).

3 ^a) K₁. ३ D₂ T₁ मया (K₃ मा)धिकास्. K₁. २ तु युध्यन्त; G₁ त्वयुध्यन्त. — ^b) K₃ यथा (for यदा). K₄ D₂. ३ दिवं गताः (for वियं). — ^d) B Dn D₄. ६ G₃ transp. सह and खेचरैः. — After 3, M ins.:

1135* असमर्थस्ततस्तास्तु प्रतियोद्धुं वियद्गताः ।

4 ^a) B₂. ३ Dc Dn D₃ G₃ प्राप्ताः स्मो; B₄ G₁ संप्राप्ताः (for प्राप्ताः स्म). — ^c) B₄ मात्यसुताश्च; T₁ सभ्रातृमातृपुत्राश्च; G₂. ४ संहृत्यामात्यं. — ^d) B₂. ३ Dn D₄. ६ G₃ बलवाहनाः; T G₁. २. ४ M धन(G₂. ४ सुत)वांधवाः. — ^f) Ś₁

अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथान् ।
उपगम्यान्नुवन्दीनाः पाण्डवाञ्छरणप्रदान् ॥ ५
एष दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः सहानुजः ।
सामात्यदारो ह्रियते गन्धर्वैर्दिवमास्थितैः ॥ ६
तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ।
परामर्शो मा भविष्यत्कुरुदारेषु सर्वशः ॥ ७
एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा ।
प्रसाद्य सोदरान्सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे ॥ ८
अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः ॥ ९
यदा चास्मान् मुमुचुर्गन्धर्वाः सान्त्विता अपि ।
ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च बलोत्कटौ ।

मुमुचुः शरवर्षाणि गन्धर्वान्प्रत्यनेकशः ॥ १०
अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खचरा दिवम् ।
अस्मानेवाभिकर्षन्तो दीनान्मुदितमानसाः ॥ ११
ततः समन्तात्पश्यामि शरजालेन वेष्टितम् ।
अमानुषाणि चास्त्राणि प्रयुञ्जानं धनंजयम् ॥ १२
समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः ।
धनंजयसखात्मानं दर्शयामास वै तदा ॥ १३
चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य परंतपः ।
कुशलं परिप्रच्छ तैः पृष्ट्वाप्यनामयम् ॥ १४
ते समेत्य तथान्योन्यं संनाहान्विप्रमुच्य च ।
एकीभूतास्ततो वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनधनंजयौ ॥ १५

C. 3. 15069
B. 3. 248. 16
K. 3. 249. 17

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

K1. 2. 4 D2 हतास्तैः स्मः; D3 हत्वास्तेस्मान् (sic); D5
हताः स्मस्तैः; T G1 प्रणितास्तैः; G2. 4 ह्रियमाणाः (for ह्रिया-
मस्तैः). D3 सुदुःखितान्. D1 हतास्त्रैर्वहुदुःखिताः.

5 ^a) D2 G1 [अ]तः (for नः). — ^b) G4 अमात्यांश्च
(for अमात्यां). D3 तान् (for च). K4 B (B1 om.) D
(except D2. 3) G1. 3 महारथाः. — ^c) Ś1 K2 M2 उपागम्य.
K2 G1. 2 [अ]ब्रवीद्; K4 [अ]ब्रवन् (for [अ]ब्रुवन्). — ^d)
K1 Dn D5. 6 च रणप्रदान्; G1 शरणैषिणः (for शरणं).

6 ^b) B3 सुयोधनः (for सहा). — ^d) B (B1 om.)
D (except D1-3. 5) G3 आश्रितैः (for आस्थितैः).

7 ^a) D2 विमोक्षय (for मोक्षयत). D2 ते (for वः).
— ^b) Ś1 जनाधिपं; D5 महारथं; G2. 4 M सुयोधनं (for
नराधिपम्). — ^c) Ś1 B2 G2 परामर्शो; K1. 3 B3. 4 Dc
Dn3 D5 परामर्शो. K3 T G2 M1 नाभविष्यत् (for मा भ).
— ^d) Ś1 K Dc D1-3 पाण्डवाः; T2 G1 सर्वथा (for सर्वशः).
— After 7, T1 G2. 4 ins. :

1136* इत्यनुव्रणान्मुक्ता धर्मराजमुपागताः ।

8 ^a) B4 T1 G1. 2 उक्तः स; D3 उक्तेषु (for उक्ते तु).
— ^c) B (B1 om.) Dn D4. 6 G3 पाण्डवान् (for सोदरान्).
— ^d) K3 मोक्षणं; T3 रक्षणे (for मोक्षणे).

9 ^a) Ś1 यदा (for अथा). G4 [आ]गम्य (for [आ]गम्य).
G1 तद् (for तम्). — ^b) K3. 4 भरतर्षभाः. — ^c) T2 G1
सान्ना (for सान्त्व). D5 अवोचंत (for अयाचन्त). — ^d)
T2 मुक्ति (for शक्ताः).

10 ^b) K3 सान्त्वतापि तैः; D1 सान्त्वितास्तु तैः; T G1. 2. 4

M1 सान्त्वितापि (T ताश्च; G4 ता स्म) ते. — After 10^{ab},
S (except G3) ins. :

1137* आकाशचारिणो वीरा नदन्तो जलदा इव ।

— ^c) S तदा (for ततो). — ^d) T1 यमौ चैव मदोत्कटौ;
T2 यमौ द्वौ च बलौ; G2. 4 यमौ च प्रबलौ.

11 ^a) Ś1 K1. 2 Dc D2 त्यक्त्वा (for मुक्त्वा). — ^b)
B3. 4 Dc3 Dn D1. 3. 4. 6 G3 M2 खचरा. S (except G3)
दिशः (for दिवम्). — ^c) Ś1 मर्षतो; K2-4 वर्षतो; T1
काक्षतो; T2 G1 वीक्षतो (for कर्षन्तो). — ^d) T1 G1
दीना (for दीनान्).

12 ^a) K3 D1. 2. 5 समस्तं (for समन्तात्). B2. 3 Dc
Dn D4. 6 M पश्यामः (for मि). — ^b) M शरजालविवे-
ष्टितं. — ^d) Ś1 K1. 2. 4 D3. 5 परिश्रंतं; B3 Dn D4. 6 G3
मुंचंतं; B4 मुंचानं (for युञ्जानं).

13 ^c) D5 धनंजयं स चाहमानं.

14 ^a) G2. 4 पाण्डवेयैः (for न). — ^b) T2 G1. 4
समाश्लिष्टः; G3 समाविष्टः. B (B1 om.) Dc Dn D4. 6
परस्परं (for परंतपः). — ^c) Ś1 कुशलैः. G1 परिपृष्टैः (for
पप्रच्छ). — ^d) G1 स (for तैः).

15 ^a) Ś1 K Dc D1-3. 6 तदा; T2 G1. 2. 4 M2 यथा
(for तथा). T2 G1. 3. 4 न्यायं (for [अ]न्योन्यं). T1 ते
वै समेत्य चान्योन्यं. — ^b) G4 संनाहं (for हान्). Ś1 K1. 2
B3 विप्रमुच्य च; Dc वै प्रमुच्य च; Dn2 D1 विप्रमुच्यत; M1
विप्रमुच्य वै. T1 संनाहानि विमुच्य च. — ^c) Ś1 K1. 2 D1
तदा (for ततो). T2 G1. 2. 4 सर्वे (for वीरा). — ^d) Dc

२३८

C. 3. 15070
B. 3. 249. 1
K. 3. 250. 1

दुर्योधन उवाच ।

चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।
इदं वचनमक्लीबमब्रवीत्परवीरहा ॥ १
भ्रातृनर्हसि नो वीर मोक्तुं गन्धर्वसत्तम ।
अनर्हा धर्षणं हीमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥ २
एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना ।
उवाच यत्कर्ण वयं मन्त्रयन्तो विनिर्गताः ।
द्रष्टारः स्म सुखाद्धीनान्सदारान्पाण्डवानिति ॥ ३
तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्यथ ।

भूमेर्विवरमन्वैच्छं प्रवेष्टुं व्रीडयान्वितः ॥ ४
युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
अस्मद्गन्धर्वान्त्रितं तस्मै बद्धांश्चास्माद्व्यवेदयन् ॥ ५
स्त्रीसमक्षमहं दीनो बद्धः शत्रुवशं गतः ।
युधिष्ठिरस्योपहृतः किं नु दुःखमतः परम् ॥ ६
ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा ।
तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिर्दत्तं तैर्जीवितं च मे ॥ ७
प्राप्तः स्यां यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महारणे ।
श्रेयस्तद्भविता मद्यमेवंभूतं न जीवितम् ॥ ८

T G₁ M transp. सह and पाण्डवैः. G₂. ४ गंधर्वैः पाण्डवाः सह. — After 15^{cd}, S (except G₃) ins. :

1138* परस्परं समागम्य ग्रीत्या परमया युताः ।

[G₂ M युतौ (for युताः). G₄ प्रहसन्नर्जुनस्तदा (for the posterior half); cf. 3. 238. 1^{ab}.]

Colophon om. in Ś₁ B₁. — Major parvan : K₁. २ Dn₂ G₂. ४ आरण्य. — Sub-parvan : K₃ D₃ M₂ प्रायोपवेशः; K₄ B (B₁ om.) Dc Dn D₁. २. ४-६ G₃ दुर्योधनप्रायोपवेश (Dn₁ D₁ 'वेशन); M₁ दुर्योधनघोषयात्रा. — Adhy. name: M₁ दुर्योधनपराजयः; M₂ corrupt. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ (marg.). n₃ 247; Dn₂ 246; D₁ 248; T₁ G₂. ४ M (M₂ inf. lin.) 240 (M₂ orig. 242); T₂ G₁ 238. — Śloka no.: Dn₁. n₃ 16; Dn₃ 17.

238

1 D₃. ३ वैशं (for दुर्यो). — ^b) M₂ प्रहर्षं (for प्रहसं). — ^d) B₂ पाण्डवस्तदा (for परवीरहा).

2 ^a) K₄ असि हि (for अर्हसि). B₂₋₄ Dn D₁. ४-६ G₁. ३ मे (for नो). — ^c) Ś₁ T₁ अनर्हं (T₁ 'हं) धर्षणं; K₁ अनर्हधर्षणं; K₂ अनर्हा च क्षणं; K₃ D₁. ६ अनर्हा (D₁ 'र्हा) धर्षणां; B Dn₂. n₃ D₄. ० T₂ G₂₋₄ M₁ अनर्हं (Dn₂ 'र्हा; G₄ M₁ 'र्हा) धर्षणा; D₂ (corrupt) अवहधर्षणां. Dn₁ अप्यनर्हा धर्षणा मे.

3 ^a) B₄ उक्तास्. B₂ च (for तु). K₁. २ B₄ गंधर्वाः. — ^d) T₁ मन्त्रयित्वा. — After 3, S (except G₃) ins. :

1139* स्थितो राज्ये च्युतान्स्थानाच्छ्रिया हीनान्श्रियावृताः ।
[T₁ M₁ स्थिता (for स्थितो).]

— ^c) K₄ D₃ तु (for स्म). D₂. ३ सुखासीनान् (for 'द्धीनान्). Ś₁ K₁. २ D₁ द्रष्टारः स्मासु (K₂ D₁ 'न्सु) खान्दीनान्; T₁ द्रष्टारस्तान्सुखाद्धीमान्; T₂ G₁. २. ४ द्रष्टास्मि (G₄ 'स्म) निःसुखान्वीरान्. — ^f) T₁ ततस्तान् (for सदारान्).

4 ^a) K₃ B₁. ३ D₁. ३ S अस्मिन् (for तस्मिन्). — ^b) K₃ वचस्य तु; K₄ Dn D₃ 'स्तथा; D₁ 'स्यधः; D₂ 'स्तदा (for 'स्यथ). — ^c) K₄ D₃ T₂ M₂ अन्विच्छं; B₂ अन्येहं; Dc T₁ G₁ अन्विच्छन्; G₂. ४ अन्विच्छे (for अन्वैच्छं).

5 ^a) Ś₁ K₁. २ B₁ D₃ T₂ G₁ उपागम्य (for अथा). K₃ गंधर्वैः; K₄ Dc D₁₋₃ T₂ G₄ 'र्वः (for 'र्वीः). B₁ M₂ transp. सह and पाण्डवैः. — ^c) D₂ अस्मिन् (for अस्मद्). Ś₁ K₁. २ चास्मै (for तस्मै). — ^d) K₃ D₃ G₁ M₁ बद्धाः; T₂ G₄ बद्धा (for बद्धान्). D₃ (sup. lin.) स्वा (for चा). D₁ समस्तं प्रत्यवेदयत्.

6 ^c) K₁. २ D₄ [उ]पकृतः; B₁ 'हितः; Dc 'कृतं; G₄ 'सुतं (for 'हृतः). — ^d) = 1. 9. 3^d; 4. 18. 36^d. D₃ मे (for तु). G₁ इतः (for अतः).

7 ^a) T₁ ते (for मे). B₁ M₂ पूर्व; T₁ तेषां (for नित्यं). — ^b) Ś₁ K₁. २ ये (K₂ ए) पां रिपुर (by transp.). Dc तदा; T₂ गतः (for सदा). — ^d) Ś₁ K B₄ D₁₋₃. ६ transp. दत्तं and तैर्. K₄ D₁ जीवितं हि (D₁ तु) मे; B₂. ३ Dn D₄. ० G₃ एव जीवितं.

8 ^a) T₁ प्राप्तव्यं; T₂ प्राप्तोस्मि. K₁. २ यद् (for यदि). — ^b) B₁ तस्मान् (for तस्मिन्). Ś₁ K₂ 'मृधे; K₁ 'वने; B₂ 'हवे (for 'रणे). — ^c) B₁ तु (for तद्). — ^d) D₁

भवेद्यशः पृथिव्यां मे ख्यातं गन्धर्वतो वधात् ।
 प्राप्ताश्च लोकाः पुण्याः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः ॥ ९
 यत्त्वद्य मे व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः ।
 इह प्रायमुपासिष्ये यूयं व्रजत वै गृहान् ।
 भ्रातरश्चैव मे सर्वे प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ १०
 कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये ।
 दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ ११
 न ह्यहं प्रतियास्यामि पुरं शत्रुनिराकृतः ।
 शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृत्तथा ॥ १२
 स सुहृच्छोकदो भूत्वा शत्रूणां हर्षवर्धनः ।
 वारणाह्वयमासाद्य किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १३

भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिर्विदुरः संजयस्तथा ।
 बाह्लीकः सोमदत्तश्च ये चान्ये वृद्धसंमताः ॥ १४
 ब्राह्मणाः श्रेणिमुख्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ।
 किं मां वक्ष्यन्ति किं चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् ॥ १५
 रिपूणां शिरसि स्थित्वा तथा विक्रम्य चोरसि ।
 आत्मदोषात्परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि तानहम् ॥ १६
 दुर्विनीताः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ।
 तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाहं मदगर्वितः ॥ १७
 अहो वत यथेदं मे कष्टं दुश्चरितं कृतम् ।
 खयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तोऽस्मि संशयम् ॥ १८
 तस्मात्प्रायमुपासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितम् ।

C. 3. 15089
 B. 3. 249. 20
 K. 3. 250. 20

निद्यः; D₂ नैवं- (for एवं-). K₃ D₂ हि (for न). D₃ जीवं
 (for जीवितम्). B Dc Dn D₄. ६ नैवंभूतस्य जीवितं.

9 ^a) B Dn D₄. ६ T₁ अभूद्; M₁ भूयाद् (for भवेद्).
 K₂ यथा (for यज्ञः). — ^b) B₁ ख्यातिर्; T₁ ख्यातो. K₁. 2
 D₃ वधः; T₁ वधः (for वधात्). — ^c) Ś₁ K₁. 2 D₅ प्राप्तस्य
 (for प्राप्ताश्च). Ś₁ K₁. 3 D₅ लोकान्पुण्यान्; B₁-3 Dc₁ Dn
 D₄. ६ T₁ पुण्यलोकाः (for लोकाः पुण्याः). Ś₁ K₁-3 D₅ च;
 T₂ G₁ मे (for स्युर). B₂ प्राप्ताः स्युश्चैव मे लोकाः. — ^d)
 T₁ महेंद्रभवने. Ś₁ K₁. 3 ^aक्षयः; D₅ ^aक्षयान्.

10 ^a) B₁ यत्त्विदं; D₁ यदद्य; D₂ यच्चाद्य (for यत्त्वद्य).
 K₄ G₂. 4 [S]ध्यवसितं (for व्यव-). G₁ यन्मे व्यवसितं
 किञ्चित्. — ^b) T₁ G₂-4 M₁ नराधिपाः; T₂ G₁ नराधिप (for
 नर). — ^c) K₂-4 D (except Dn₃ D₄) T₂ G₃ उपासिष्ये;
 T₁ समासिष्ये (for उपासिष्ये). — ^d) K₃ गृहं. — ^e) Ś₁
 K₁. 3 [अ]द्य (for [ए]व). — ^f) = 11^d. D₃ पुरीं; G₁ गृहं
 (for पुरं). Ś₁ K₁. 3 प्रयांतु नगरं प्रति; B₂-4 Dn D₄. ६ T₂
 G₃ यांत्वद्य स्वपुरं प्रति.

11 ^a) G₄ सर्वे (for चैव). — ^b) Ś₁ K₁. 3 B₁ T₁ G₁
 च मे; T₂ G₂. 4 M तथा (for च ये). — ^d) = 10^f. K₄
 D₃ T₂ G₁ प्रयांतु नगरं प्रति. — After 11, K₁ reads 13^{cd}.

12 ^a) B₂ त्वहं (for ह्यहं). Ś₁ K₁. 3 सं (K₂ मां) प्रवे-
 क्ष्यामि; B Dn D₁-4. ६ संप्रयास्यामि; Dc₁ संप्रपश्यामि; Dc₂
 संप्रयच्छामि (for प्रतियां). G₂ न ह्यप्यहं प्रयास्यामि. — ^b)
 Ś₁ (sup. lin.) K₁ D₃. ६ शत्रुविमानितः; K₃ तिरस्कृतः.
 — ^c) K₁. 3 ^aमानापहो; G₂ ^aमानासहो. — ^d) Ś₁ K₁. 3
 बलकृत्तदा (K₁ था); T₁ शोकहृत्तथा; T₂ G₁. 2 मानवर्धनः;
 G₄ मानकृत्तदा. — After 12, T G₂. 4 ins.:

1140* कामं रणशिरस्यद्य शत्रुभिर्वै विमानितः ।

[T₂ कारणैः सम्यगभितः (for the prior half).]

On the other hand, G₁ ins. after 12:

1141* कारणैरस्यभिहितः शत्रुभिर्वै विमानितः ।

अकारणेऽस्यभिजितः शत्रुभिर्वै विमानितः ।

13 ^a) B Dn D₄. ६ G₃ जातः; Dc भुवं (sic) (for
 भूत्वा). K₃. 4 D₁-3 सुहृच्छोकप्रदो भूत्वा (D₁ ^aदोद्याहं; D₂
^aदो नित्यं); G₂ स सुहृच्छोकसंतप्तः. — K₁ reads 13^{cd}
 after 11. — ^d) Ś₁ K₁. 2 नराधिपं (K₁ प); B₂ त्रिपिष्टपं
 (for जनां).

14 ^a) B₁-3 Dn D₃-६ G₃ भीष्मद्रोणौ; G₁ भीष्मो
 द्रोणिः. B₂. 3 Dn D₃. 4. ६ G₃ कृपद्रोणी (D₃ ^aगिर). — ^b)
 K₁ T₁ G₄ तदा (for तथा). — ^c) N (except B₁. 3. 4;
 Ś₁ damaged) G₃ बाह्लिकः. B₁. 3. 4 Dn D₄. ६ G₃ सौम-
 दत्ति. — ^d) K₃ वृत्तसंमतः; D₂ दृढसंमताः; G₄ M भृश.

16 Ś₁ K₁. 3 D₄ om. 16. M₁ transp. 16 and 17.
 — ^b) K₄ चारिमिः; B₃ D₆ G₃ चोपरि (for चोरसि). — ^d)
 D₁. 2. ६ T₂ G₁. 2. 4 द्रक्ष्यामि (for चं).

17 M₁ transp. 16 and 17. — ^a) Dc प्रियं; D₂ स्वयं
 (for श्रियं). — ^b) K₁. 3. 4 B₂. 4 G₂-4 M वा (for च).
 — ^c) K₁. 2. 4 D₃. 5 transp. तिष्ठन्ति and न. — ^d) Dc
 मदगर्वितः; T₁ मतिगर्वितः; G₃ अति.

18 ^a) T₂ G₁ यदेतन्; G₁ यथेतन् (for यथेदं). B Dn
 D₄. ६ G₃ अहोनर्ह (B₁ नय; B₂-4 नाहं) मिदं कर्म. — ^b)
 D₅ दृष्टं (for कष्टं).

19 ^a) K₂. 4 Dn₁. n₃ (before corr.) D₁ T₂ G₃ उपा-
 सिष्ये. Cf. 10^c. — ^b) B₁. 3 Dn₂. n₃ D₄-६ G₃ न हि

C. 3. 15089
B. 3. 249. 20
K. 3. 250. 20

चेतयानो हि को जीवेत्कृच्छ्राच्छत्रुभिरुद्धतः ॥ १९
शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषवर्जितः ।
पाण्डवैर्विक्रमाद्यैश्च सावमानमवेक्षितः ॥ २०
वैशांपायन उवाच ।
एवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमथाब्रवीत् ।
दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत ॥ २१
प्रतीच्छ त्वं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव ।
प्रशाधि पृथिवीं स्फीतां कर्णसौबलपालिताम् ॥ २२
भ्रातृन्पालय विस्त्रब्धं मरुतो वृत्रहा यथा ।
बान्धवास्त्वोपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् ॥ २३
ब्राह्मणेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः ।
बन्धूनां सुहृदां चैव भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥ २४
ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देवगणानिव ।

गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥ २५
नन्दयन्सुहृदः सर्वाञ्छात्रवांश्चावभर्त्सयन् ।
कण्ठे चैनं परिष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ २६
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशासनोऽब्रवीत् ।
अश्रुकण्ठः सुदुःखार्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च ।
सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः ॥ २७
प्रसीदेत्यपतद्भूमौ दूयमानेन चेतसा ।
दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं जलमुत्सृजन् ॥ २८
उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ।
विदीर्येत्सनगा भूमिर्द्यौश्चापि शकलीभवेत् ।
रविरात्मप्रभां जह्यात्सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ २९
वायुः शैद्यमथो जह्याद्विमवांश्च परिव्रजेत् ।
शुष्येत्तोयं समुद्रेषु वह्निरप्युष्णतां त्यजेत् ॥ ३०

शक्यामि; D₂ (by transp.) शक्यामि न हि; G₂. 4 न हि
शक्नोमि. D₁ सद्यं मे नेह जीवितं. — °) K₄ D₁ T₂ G₁
चितयानो; B₁ चेतनावान्; T₁ वेदयानो.

20 °) S (except G₃) [अ]पहं (for [अ]वहं). — °) B₄ पौरुषवर्जितः. — °) K Dc Dn₂. n₈ D₁-4. 6 G₃ विक्र-
माद्यैश्च (K₃ विषमस्यैश्च); B₁ विक्रमारूढैः. — °) K₂ साव-
सानम्; D₁ स सावज्ञम् (for सावमानम्).

21 °) D₁. 2 एवं चिन्तागतो राजा.

22 °) B₁ प्रतीहासं (for प्रतीच्छ त्वं). — °) M नृपो-
त्तम (for नृपो भव). — °) Ś₁ K₂ Dn₃ G₁ कृच्छ्रां; K₁. 3
Dc D₃. 5 सर्वां (for स्फीतां). — °) K₂ कर्णसौबल्यं; B₂
पावितः; D₂ M पालितः.

23 °) Ś₁ K₄ B₃. 4 D₁-3 विश्रब्धं; K₃ Dc D₅ T₁
विश्रब्धः. — °) K₃ मरुतां; T₁ प्रभूतो (for मरुतो). — K₃
om. 23^c-25^b. — °) B Dn D₄. 6 चोपं (for त्वोपं).
— °) S (except G₃) सहस्राक्षमिवामराः.

24 K₃ om. 24 (cf. v.l. 23). — °) T₁ G₁ M₂ यथा
(for सदा). K₂ G₁ वृत्तं; B₁ बुद्धिः; Dc D₁-3 वृत्तिः; T₂
दातं (for वृत्तिं). — °) D₅ तु (for च). D₂ प्रसादयन्
(for [अ]प्रमादतः). B₄ कुर्वीथा रोषमुत्सृज; T₂ कुरु वीरा-
प्रमादतः.

25 K₃ om. 25^{ab} (cf. v.l. 23). — °) K₂ D₁. 3
ज्ञातीश्च (for ज्ञातींश्च). K₂. 4 Dc D₁-3. 5 मन्येथा (for
पश्येथा). — °) B₂. 8 Dn D₄. 6 G₃ यथा (for इव).
— °) D₂ कुरवः (for गुरवः). K₃ D₁ मानं (for पालं).

D₁ T₂ G₁ च (for ते).

26 G₁ om. 26^{ab}. — °) Ś₁ K₂ चैव (for सर्वाञ्च).
— °) D₅ शत्रैश्चैव (for शात्रवांश्च). Ś₁ K₁. 2 Dc D₁-3. 5
[अ]वसादयन्; K₃. 4 [अ]वसादय; T₁ [अ]वनादयन्; T₂
[आ]ह्वय स्वयं. — °) T₂ G₁. 2. 4 कर्णं (for कण्ठे). — °) B₁
तं (for ह).

27 °) Ś₁ K₁. 2 वाष्पकण्ठः (K₁ ठाः); G₂ अश्रुपूर्णाः;
M₂ उत्कण्ठश्च (for अश्रुकण्ठः). — °) B₂. 4 ह (for च).
— D₂ om. 27^{ef}. — °) B₂ एव च (for आत्मनः).

28 °) K₁ भ्यपतद्; M₂ त्येव तद् (for त्यपतद्).
— °) D₃. 6 दीर्यमाणेन (for दूयं). Dc तेजसा (for
चेतसा). — °) T₂ G₂ सखेदं (for दुःखितः). — °) G₂
नेत्राभ्यां (for नेत्रजं).

29 °) D₃ तु (for च). K₄ D₁. 3 T₂ G₁. 2. 4 नर-
व्याघ्र. — °) B₁ दीर्येत् (for विदीर्येत्). K₃ सा नगाद्; B
Dn D₂. 4. 6 सकला (for सनगा). — °) T₂ मंदरः (for
द्यौश्चापि). — °) G₂ आतपतां (for आत्मप्रभां). — G₁ om.
(hapl.) 29^f-30^a. — °) K₁ शीतांशुतस; B₁ तीक्ष्णांशुतां.
B₁ व्रजेत् (for त्यजेत्).

30 G₁ om. 30^a (cf. v.l. 29); K₄ D₁ om. 30. — °)
Ś₁ K₁. 2 शैत्यम्; D₂ शीघ्रम् (for शैद्यम्). T₂ पाशं जलेषो
जह्याद्यद्. — °) K₃ Dc परित्यजेत्; D₅ [अ]पि संचलेत्; T₁
G₁ हिमं व्रं; T₂ लतां व्रं; G₂. 4 परिप्लवेत्. — °) Dc T₂
G₃ समुद्रस्य; D₅ द्रोपि. — °) Dc अशिर (for वह्निर).
K₁ Dc अति (for अपि). S (except G₃) भविष्यति शतं

न चाहं त्वद्वते राजन्प्रशासेयं वसुंधराम् ।
 पुनः पुनः प्रसीदेति वाक्यं चेदमुवाच ह ।
 त्वमेव नः कुले राजा भविष्यसि शतं समाः ॥ ३१
 एवमुक्त्वा स राजेन्द्र सखनं प्ररुद ह ।
 पादौ संगृह्य मानाहौ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥ ३२
 तथा तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनौ ।
 अभिगम्य व्यथाविष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत ॥ ३३
 विपीदथः किं कौरव्यौ बालिश्यात्प्राकृताविव ।
 न शोकः शोचमानस्य विनिवर्तेत कस्यचित् ॥ ३४
 यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ।

सामर्थ्यं किं त्वतः शोके शोचमानौ प्रपश्यथः ।
 धृतिं गृहीत मा शत्रून्शोचन्तौ नन्दयिष्यथः ॥ ३५
 कर्तव्यं हि कृतं राजन्पाण्डवैस्तव मोक्षणम् ।
 नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विषयवासिभिः ।
 पाल्यमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतज्वराः ॥ ३६
 नार्हस्येवंगते मन्युं कर्तुं प्राकृतवद्यथा ।
 विषण्णास्तव सोदर्यास्त्वयि प्रायं समास्थिते ।
 उत्तिष्ठ व्रज भद्रं ते समाश्वासय सोदरान् ॥ ३७
 राजन्मद्यावगच्छामि तवेह लघुसत्त्वताम् ।
 किमत्र चित्रं यद्वीर मोक्षितः पाण्डवैरसि ।

C. 3. 15111
B. 3. 250. 1
K. 3. 251. 2

समाः (cf. 31^{ef}).

31 ^a) B₄ तु (for च). ¹ ¹ त्वकृते; D₅ त्वामृते (for त्वद्वते). — ^b) ¹ ¹ K₃ D₁. २ प्रशासिष्ये; B₂. ४ शासयेयं (for प्रशासेयं). — ^d) T₁ [ए]तद् (for [इ]दम्). — After 31^{cd}, S (except G₃) ins. :

1142* शत्रूणां शोककृद्राजन्सुहृदां शोकनाशनः ।

[G₁ मानवर्धनः; M हर्षवर्धनः (for शोक).]

— ^c) B₁ G₂. ४ जाते; D₂ राजन् (for राजा). — ^f) K₄ D_c D₂. ४. ६ G₂ M₂ भविष्यति. T G₁ न संशयः (for शतं समाः).

32 Before 32, D₁ ins. वैशं उ°. — ^a) K₄ B₁. ४ D₅ T₂ G₄ राजेन्द्र; B₂. ३ Dn D₄. ६ राजानं. — ^b) K₃ B₁. २. ४ Dn D₃. ६ सुखरं; B₃ D_c D₄ सखरं (for सखनं). M₂ च (for ह). — ^c) K₃. ४ D_c स गृह्य; B₂ संस्पर्श; B₃. ४ Dn D₄. ६ T₂ G₃ स्पृश्य; G₄ हृत् (for गृह्य). K₄ D₃ शिरसा; B₁. २. ४ D₁ मानाहौ. — ^d) ¹ ¹ मानद (for भारत).

33 ^a) K₂ T₁ तदा; K₄ D₃ अथ (for तथा). K₁ द्वौ; D₁ सु; G₁ तु (for तौ). D₁ भूत्वा (for दृष्ट्वा). — ^c) B Dn अधिगम्य. ¹ ¹ महाबाहुः; K₁. २ महाराज; D₁ सुदुःखार्ता (for व्यथा°).

34 ^a) D₂ transp. विपीदथः and किं. ¹ ¹ B₄ T₂ G₄ विपीदतः. T₁ कौरवेंद्रौ (for किं कौरव्यौ). — ^b) K₄ D₁. २ बालिशौ; T₁ किं युवां (for बालिश्यात्). K₃ प्राकृतानि च; G₄ प्राकृता इव. — ^c) G₁. ४ शोक° (for शोच°). — ^d) K₃ °वर्तेति; B₄ °वर्तेत्तु (for °वर्तेत). B Dn D₁. ४. ६ G₃ कर्हि° (for कस्य°).

35 ^a) ¹ ¹ K₂ G₁ यथा (for यदा). K₁. २ न; D₁ T₁ तु (for च). B₁ शोचयतः (for च शोचतः). — ^b) T M₂ व्यसनान् (for व्यसनं). D₁ °सर्पति (for °कर्षति). — ^c)

K₁ B₃. ४ D_c D₃. ६ G₁. २. ४ ततः (for त्वतः). ¹ ¹ T₂ शोकं; K₃ शोको. — ^d) ¹ ¹ K D_c D₁-३. ६. ६ शोचमानः. ¹ ¹ K D_c D₁-३. ६ प्रपश्यति; B₄ °तः; T₁ G₄ °थ. — ^e) B₂ Dn D₅ गृहीतं; B₃. ४ T₁ M₂ गृहीत. T₂ G₁ धृतिमंतौ श्रियं चेमां. — ^f) B₃ G₂. ४ शोचते (for °न्तौ). ¹ ¹ D_c T₁ °प्यत; K₄ D₃ °प्यथ (for °प्यथः). T₂ शत्रून्शोकमिमं जहि; G₁ शोचन्तौ मा जहास्यथः. — After 35, G₁ ins. :

1143* धृतिमन्तो जयं शत्रून्शोचन्तौ नाभविष्यथ ।

36 ^a) G₂ एवं (for एव). T₂ G₁ हितं (for प्रियं). — ^d) = 46^b. K₄ राज्ञां. — ^e) K₃ [S]पि (for हि).

37 ^a) T₁ नार्हति (for नार्हसि). B₁ [ए]वं कृतं; T₁ [ए]वं कृते (for [ए]वंगते). B₁ मन्ये; D₃ शोकं; T G₁. २ मृत्युं (for मन्युं). — ^b) D_c सर्वं (for कर्तुं). K₄ D₃ M₂ प्रभो; T₁ भवान्; G₁. २. ४ स्वयं; M₁ विभो (for यथा). — ^c) K₄ त्वयि (for तव). D_c D₁. ३ सौदर्यास्व. — ^d) B₂ T₁ समाश्रिते; D₅ उपासिते. — After 37^{cd}, S (except T₁ G₃) ins. :

1144* तदलं दुःखितानेतान्कर्तुं सर्वान्नाधिप ।

— ^c) T₁ तदलं दुःखितान्सर्वान् (cf. 1144*). — After 37, B D (except D₁-३. ६) S (except T₂ G₂) ins. an addl. colophon, followed in most MSS. by कर्ण उ° (resp. कर्णः) (adhy. no.: Dn₁. n₃ 248; Dn₂ 247).

38 ^a) B D_c Dn D₄ G₄ M₁ नाद्याव°; D₅ न द्याव° (for अद्याव°). — ^b) K₃ D₁. २ T₂ G₁ [इ]मां; T₁ G₂. ४ [ए]व (for [इ]ह). — After 38^{ab}, S (except G₃) ins. :

1145* अल्पत्वं च तथा बुद्धेः कार्यागमविवेकिताम् ।

[G₁ आलस्यं (for अल्पत्वं). T अविवेकतां.]

— ^c) D_c तद्वीर; G₂. ४ धर्मज्ञ (for यद्वीर). — ^d) G₁ सद्यस्त्वं वशमापन्नः. — ^f) ¹ ¹ K₁. २ B D₂ °कर्षण; K₃

C. 3. 15112
B. 3. 250. 2
K. 3. 251. 2

सद्यो वशं समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ ३८
सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषयवासिभिः ।
अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्तव्यं नृपतेः प्रियम् ॥ ३९
प्रायः प्रधानाः पुरुषाः क्षोभयन्त्यरिवाहिनीम् ।
निगृह्यन्ते च युद्धेषु मोक्षयन्ते च स्वसैनिकैः ॥ ४०
सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये सन्ति मानवाः ।
तैः संगम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् ॥ ४१
यद्येवं पाण्डवै राजन्भवद्विषयवासिभिः ।
यदृच्छया मोक्षितोऽद्य तत्र का परिदेवना ॥ ४२
न चैतत्साधु यद्राजन्पाण्डवास्त्वां नृपोत्तम ।
स्वसेनया संप्रयान्तं नानुयान्ति स्म पृष्ठतः ॥ ४३
शूराश्च बलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ।
भवतस्ते सभायां वै प्रेष्यतां पूर्वमागताः ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

पाण्डवेयानि रत्नानि त्वमद्याप्युपभुञ्जसे ।
सत्त्वस्थान्पाण्डवान्पश्य न ते प्रायमुपाविशन् ।
उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ ४५
अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषयवासिभिः ।
प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ ४६
मद्राक्यमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि ।
स्थास्यामीह भवत्पादौ शुश्रूषन्नरिमर्दन ॥ ४७
नोत्सहे जीवितुमहं त्वद्विहीनो नरर्षभ ।
प्रायोपविष्टस्तु नृप राज्ञां हास्यो भविष्यसि ॥ ४८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ ४९

Ds. 5. 6 G3 कर्पणः; D1 कर्पणः.

39 ^a) Ś1 B1 'जीव्यैश्च; K2 'जीवस्य. — M2 om. (hapl.) 39^c-42^b. — ^c) B1. 3 D6 G3 ह्यथ; T2 G3 अथ (for यदि).

40 M2 om. 40 (cf. v.l. 39). — ^a) K1. 2. 4 T M1 प्रधानः; Dc प्रवीणाः (for प्रधानाः). — ^b) Ś1 क्षोभयन्तु; D3 कालयन्ति; S (except G3) क्षोभयित्वा. — ^c) K1. 2 सु; Dc पु; D2 [S]त्र (for च). — ^d) Ś1 स्वसेवकैः; K2 'सैन्यकैः; B2 Dn D4. 6 G3 [ए]व सैनिकैः.

41 M2 om. 41 (cf. v.l. 39). Cf. 39^{ab}. — ^a) Ś1 'जीव्या'; K2 'जेव्या' (for 'जीवा'). Dc G1 राज्ञो; D2 T1 राजन् (for राज्ञां). — ^b) Ś1 विजये (for विषये).

42 M2 om. 42^{ab} (cf. v.l. 39). — ^a) K2 यद्; D3 यदा; T2 G2 इति (for यदि). Ś1 K1. 2 राजा (for राजन्). — ^b) Ś1 K1-3 D1. 2 G4 भवान् (for भवद्). — ^c) K4 B D (except D1. 2. 5) G2-4 [S]लि (for सद्य). — ^d) = 46^d; Gitā (Vulg.) 2. 28. G1 transp. तत्र and का. K4 D1. 3 G1 पस्विदना.

43 ^a) B1 तत्रै; G4 न चै (for न चै). — ^b) B1 पाण्डवानां; B2 'वेया (for 'वास्त्वां). B1 Dn D4 नृपोत्तमं. — ^c) Ś1 K1. 2. 4 Dn3. n3 D1-3 G2 संप्रयातं; B1 'याते; Dc प्रयातं च; T1 समं सर्वे. M1 सेनया संप्रयातं वै.

44 ^b) Ś1 K1. 2 D1 संप्रामेषु (for संयुगेषु). Ś1 [अ]पलायनः; T2 G1 [अ]पराजिताः. — ^c) K4 (before corr.)

B D (except D1-3. 5) T2 G3 सहाया (for सभायां).

45 ^a) K1 पूर्वाणि (for रत्नानि). — ^b) K4 एतानि (for अद्यापि). Ś1 K1. 2 [अ]नुयुज्यसे; K3 [उ]पयुजते; D1 'युंजसे; G1 'भुंक्ष्वसे. — ^c) T2 G1 सत्त्वस्थाः पाण्डवाश्चापि. — After 45^{cd}, S (except G3) ins.:

1146^b तदलं ते महाबाहो बुद्धिः प्रायोपवेशने ।

[T2 G1. 2 विपादं (T2 'मर्षं) कर्तुमर्हसं; M विशादेन महाबल (for the posterior half).]

— ^f) B1. 3. 5 Dn D4. 6 G3 चिरं (for चिन्तां).

46 G2 om. 46. — ^a) Ś1 M2 अपश्यम् (for अवश्यम्). — ^b) = 36^d. T1 G4 M2 राज्ञां. — ^d) = 42^d; Gitā (Vulg.) 2. 28. G1 transp. तत्र and का. K3 परिदेविना; K4 D1. 3 G1 'वेदना.

47 ^b) G1 अद्य (for यदि). T2 G2 त्वं; G1 [ए]तन् (for [ए]वं). — ^d) K4 B1 D1. 3 T1 G2. 4 शुश्रूषुर; G1 शुश्रूषाम् (for शुश्रूषन्). T1 भरतर्षभ (for भरि').

48 ^a) Dc जीवितम् (for 'तुम्). T2 G1 सत्वं; G2 शक्यं (for अहं). — ^b) Ś1 यद्; D2 त्वां (for त्वद्). — After 48^{ab}, T2 G1 repeat 45^{af}. — T2 om. 48^{cd}. — ^c) K4 D3 च (for तु). K4 D3 G1. 3. 4 M तथा (for नृप). T1 प्रायोपविष्टं राजानं. — ^d) K3 Dc D1-3 हासो. K3 D3 भविष्यति. T1 दुर्योधनममर्षणं (= 3. 239. 1^d).

49 T1 om. 49; K3 D3 om. the ref. — ^b) G2. 4 तथा (for तदा). T2 यद्वृत्तं (sic) कौरवं त्वया. — T2

२३९

वैशंपायन उवाच ।

प्रायोपविष्टं राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।

उवाच सान्त्वयन्नाजन्शकुनिः सौवलस्तदा ॥ १

सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं क्रौरव त्वया ।

मयाहतां श्रियं स्फीतां मोहात्समपहाय किम् ।

त्वमबुद्ध्या नृपवर प्राणानुत्सष्टुमिच्छसि ॥ २

अद्य चाप्यवगच्छामि न वृद्धाः सेवितास्त्वया ।

यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न नियच्छति ।

स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवाम्भसि ॥ ३

अतिभीरुमतिक्रीवं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् ।

व्यसनाद्विषयाक्रान्तं न भजन्ति नृपं श्रियः ॥ ४

सत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं भवेत् ।

मा कृतं शोभनं पार्थैः शोकमालम्ब्य नाशय ॥ ५

यत्र हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याश्च पाण्डवाः ।

तत्र शोचसि राजेन्द्र विपरीतमिदं तव ॥ ६

प्रसीद मा त्यजात्मानं तुष्टश्च सुकृतं स्मर ।

प्रयच्छ राज्यं पार्थानां यशो धर्ममवामुहि ॥ ७

क्रियामेतां समाज्ञाय कृतघ्नो न भविष्यसि ।

C. 3. 15132
B. 3. 251. 9
K. 3. 252. 8om. 49^{cd}. — °) G₄ स नो° (for नैवो°). — °) D₃ मानसः (for निश्चयः).Colophon om. in D₃ T. — Major parvan: Ś₁ K₁. 3 Dn₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K₃. 4 B₁₋₃ Dc Dn₁ D₄₋₆ G₄ दुर्योधनप्रायोपवेशः; B₄ D₂ प्रायोपवेशः; Dn₃ दुर्योधनवेशः; D₁ दुर्योधनप्रायोपवेशन. — Adhy. name: M₃ कर्णहितोपदेशकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): B₄ 320; Dn₁ (marg.). ns 249; Dn₃ 248; D₁ 250; G₂ 241; G₄ M (M₂ inf. lin.) 242 (M₂ orig. 244). — Śloka no.: Dn 13; D₁ 33.

239

1 T₂ om. 1^a-2^b; D₂ T₁ om. the ref. — °) Ś₁ K₁. 2 G₄ राजा (for राजन्). — °) K₄ सौवलस्. T₁ M₂ तथा (for तदा).2 T₂ om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — Before 2, K₃ B D (except D₃ s) G₃ ins. शकुनिरुवाच (resp. शकुनिः). — °) K₄ D₃ तु (for हि). — °) K₁ न; T₁ यत् (for तत्). — K₃ om. (hapl.) 2^c-3^b. — °) S (except G₃) दीप्तां (for स्फीतां). — °) K₄ स्नेहात् (for मोहात्). K (K₃ om.) D₁. 3. 5 समपहाय; B₄ त्वमपहाय; D₃ सर्वां विहाय. K₄ तां (for किं). Ś₁ B₂ Dc Dn D₁. 3. 4. 6 तां मोहादप (Ś₁ त्वम; D₁. 3. 5 दुप)हाय किं (Dc वै). — °) B₁ Dn D₄. 6 [अ]द्य नृपते; B₃. 3 च नृपते; D₃ भूय एव (for नृपवर). B₃ D (except D₁ s) अहंसि (for इच्छसि).

106

T₂ त्वं बुद्ध्या नृवर प्राणानुत्सष्टुमिह चेष्टसि.3 K₃ om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — °) B₄ Dn D₃ अद्य (for अद्य). Dn D₃. 6 G₁ वा (for च). G₁ तु (for [अ]पि). — °) Cf. 1. 74. 2^a, 3^a, 4^a. G₁. 2 M यत् (for यः). T₁ घोरं; G₁ कोपं; G₂. 4 M क्रोधं (for हर्षं). — °) Dc Dn₃ (by corr.) D₅ G₄ नियच्छसि. — °) T₂ G₁ M नश्यते हि (for स नश्यति). — °) D₂ आमकुंभं; T₁ प्राप्तनावं; T₂ G₄ छिद्रां नावं (for पात्रमामं). — After 3, K₄ D₁₋₃ ins.: 1147* यः शोकं समनुप्राप्तं न नियच्छति भारत ।

तमीदृशं नरं न श्रीः कदाचिदपि सेवते ।

4 °) K₁ भीमं; K₃ D₃ भीतं (for भीरुं). B₄ S (except G₃) मृदुं (for अति). — °) K₃ विषयक्रांतं; T₂ G₂. 4 विषमं तात. — °) Ś₁ K₁. 2 नृप; T₂ नरं; G₁ पर (for नृपं). K₃ B₁₋₃ D प्रजाः; B₄ बुधाः (for श्रियः).5 °) T₂ तैः (for ते). T₂ लोके; G₄ शोके (for शोको). — °) K₄ T G₁. 2. 4 M विपरीतः. — °) K₃ यत्; D₁ तैः (for मा). Ś₁ K₁. 2 पूजनं; B₂ शोभनैः (for शोभनं). — °) D₁. 3 (marg. sec. m.) शोकमेतं (D₁ कालं) विनाशय.6 °) T₂ G₂ अत्र (for तत्र).7 °) G₁. 2. 4 M न (for मा). B₄ प्रसीद चात्मनात्मानं; D₃ प्रसीद सत्यमात्मानं; T₁ प्रसादं न त्यजास्माकं; T₂ प्रसीद कृतसन्मानं. — °) K₃ तुष्टश्च; D₃ सुष्ठु त्वं; G₁ संतुष्टः (for तुष्टश्च). B₂ D₃ स्व (for सु). — °) T₂ G₁. 2 पांडूनां (for पार्थानां). K₃ D₂ तेषां प्रतिकृतं कृत्वा (D₃ कार्यं). — °) Ś₁ राज्यं (for धर्मं).8 Ś₁ K₁ om. (hapl.) 8. — °) B₂. 3 स्थाय; T₁ M ज्ञाप्य (for ज्ञाय). — °) K₂ B Dn D₄. 6 G₃ कृतज्ञस्त्वं

[841]

C. 3. 15132
B. 3. 251. 9
K. 3. 252. 9

सौभ्रात्रं पाण्डवैः कृत्वा समवस्थाप्य चैव तान् ।
पित्र्यं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुखमवामुहि ॥ ८
शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च ।
पादयोः पतितं वीरं विह्वलं भ्रातृसौहृदात् ॥ ९
बाहुभ्यां साधुजाताभ्यां दुःशासनमरिंदमम् ।
उत्थाप्य संपरिष्वज्य ग्रीत्याजिघ्रत मूर्धनि ॥ १०
कर्णसौबलयोश्चापि संस्मृत्य वचनान्यसौ ।
निर्वेदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
व्रीडयाभिपरीतात्मा नैराश्यमगमत्परम् ॥ ११
सुहृदां चैव तच्छ्रुत्वा समन्युरिदमब्रवीत् ।
न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाज्ञया ।
नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विहन्यत गच्छत ॥ १२
निश्चितेयं मम मतिः स्थिता प्रायोपवेशने ।

गच्छध्वं नगरं सर्वे पूज्याश्च गुरवो मम ॥ १३
त एवमुक्ताः प्रत्यूचू राजानमरिमर्दनम् ।
या गतिस्तव राजेन्द्र सास्माकमपि भारत ।
कथं वा संप्रवेक्ष्यामस्त्वद्विहीनाः पुरं वयम् ॥ १४
स सुहृद्भिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन च ।
बहुप्रकारमप्युक्तो निश्चयान्न व्यचालयत ॥ १५
दर्भप्रस्तरमास्तीर्य निश्चयाद्धृतराष्ट्रजः ।
संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतलं समुपाश्रितः ॥ १६
कुशचीराम्बरधरः परं नियममास्थितः ।
वाग्यतो राजशार्दूलः स स्वर्गगतिकाङ्क्षया ।
मनसोपचितिं कृत्वा निरस्य च बहिष्क्रियाः ॥ १७
अथ तं निश्चयं तस्य बुद्ध्या दैतेयदानवाः ।
पातालवासिनो रौद्राः पूर्वं देवैर्विनिर्जिताः ॥ १८

(for 'घ्नो न). — ^a) K₃ हि (for तान्). — ^e) K₃ Dc D1. 2. 6 प्रदायैषां (for प्रयच्छै). — ^f) K₂ B Dn D₄. 6 G₃ अवाप्स्यसि (for 'मुहि).

9 Before 9, all MSS. ins. वैशं उ° (resp. वैशं°). — ^a) B₁ T₁ च वचः; T₂ वचनं; M₁ तद्वचः (for तु वचः). — ^b) B₁. 4 अवेक्ष्य ह; M₂ अवैक्षत (for अवेक्ष्य च). — ^c) Ś₁ K₂ T₂ G₁. 2 दीनं (for वीरं). — ^d) B Dn D₄. 6 G₃ विकृतं; T G₁. 2. 4 M 'कुवं' (for 'कुवं').

10 ^a) B₄ साधुवृत्ताभ्यां. — ^b) K₃ Dc D₁. 3 T₁ M अरिंदमः; G₂. 4 अरिंदम. — ^d) M₂ प्रति (for ग्रीत्या). B₄ जिघ्रति; T₁ M₁ जिघ्राय; T₂ G₁. 2. 4 चाघ्राय (for [अ]जिघ्रत).

11 ^a) T₂ G₁ [ए]व (for [अ]पि). — ^b) B Dc Dn D₄. 6 G₃ संश्रुत्य (for संस्मृत्य). B₂ [अ]थ (for [अ]सौ). — ^c) T₁ कृत्वा (for गत्वा). — ^e) K व्रीडेन (for व्रीडया). Ś₁ K₁ G₁ [अ]पि परीतात्मा; D₂ च परीतांगः; D₆ [अ]भिपरीतः सन्.

12 ^a) B₂. 3 Dn D₄. 6 G₃ तच्छ्रुत्वा सुहृदश्चैव. — ^e) G₁ धर्मे (for धर्मे). — ^d) B₁ वा° (for चा°). — ^e) K₄ च (for [ए]व). D₁ कामै° (for भोगै°). B₁ transp. मे and कार्यं. — ^f) K₁ मा विगच्छत कश्चन; K₂₋₄ मां विहाय च गच्छत; T₁ G₁ मा न विघ्नत गच्छत; T₂ मा न विघ्नेन गच्छत.

13 ^a) T₂ मतिः सिद्धा (for मम मतिः). — ^b) D₂ स्थितः; T₂ मम; G₁ स्थित्वा (for स्थिता). — ^c) T₂ G₁ सहिताः (for नगरं).

14 ^a) K₁ तम्; S (except G₃) इति (for त). G₄

उक्ते (for उक्ताः). — ^d) D₆ सा गतिर्न च भारत. — ^e) D₁ च; T₂ हि; G₁ नु (for वा). — ^f) Ś₁ त्वयि हीनाः (for त्वद्विहीनाः). M₁ transp. पुरं and वयं.

15 D₂ om. 15. — Before 15, K₁. 2. 4 B Dc Dn D₄₋₆ G₂₋₄ ins. वैशं उ° (resp. वैशं°). — ^a) B₄ सहपुत्रै (for स सुहृद्भिः). — ^c) K₄ D₁. 5 इति (for अपि). — ^d) K₃ च चाल्यते; B Dn D₁. 4. 6 M विचाल्यते; G₁ [अ]व्यचाल्यत.

16 Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁ read 16^{ab} after 17^{cd}. — ^a) K₄ B₄ D₃. 5 T₂ G₁. 2. 4 M दर्भसंस्तरं; B₁₋₃ Dn D₄. 6 T₁ G₃ दर्भस्तरणं. — ^b) T₁ निश्चयं (for निश्चयाद्). — ^d) K₃. 4 B Dn D₄₋₆ G₃ M भूतले. B₂ निषसाद ह; B₃ Dn D₄₋₆ G₃ समुपस्थितः; T₂ समुपाहितः.

17 ^b) K₄ निश्चयं (for नियमं). B₄ परं नियमभीप्सितः. — ^c) K₄ D_{3m} वारिजतो; D₁ वाक्यं ते (for वाग्यतो). Dc₂ D₃ राजशार्दूल. — ^d) Ś₁ सुदुर्गतिः. K₃ B₂. 3 Dn D₄. 6 काम्यया. — After 17^{cd}, Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁ read 16^{ab}. — ^e) K₂ मनसोपचितं; G₁ स्सोमचितं; M₁ सोपहितं; M₂ स्सोविजितं. K₄ ज्ञात्वा. — ^f) K₂ बहिःकृताः; B₁ Dc G₁. 2. 4 M बहिष्क्रियां. — After 17, S (except G₃) ins.:

1148* तस्यौ प्रायोपवेशोऽथ मतिं कृत्वा सुनिश्चयाम् ।

[T₂ G₁ 'निश्चलां.]

18 ^a) K₁ निश्चितं (for निश्चयं). — ^b) D₁. 2 ज्ञात्वा; T₁ श्रुत्वा (for बुद्ध्या). K₃ D₃ दैत्येयं.

ते स्वपक्षक्षयं तं तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै ।
 आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसंभवम् ॥ १९
 बृहस्पत्युशनोक्तैश्च मन्त्रैर्मन्त्रविशारदाः ।
 अथर्ववेदप्रोक्तैश्च याश्चोपनिषदि क्रियाः ।
 मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्तदा समवर्तयन् ॥ २०
 जुह्वत्यग्नौ हविः क्षीरं मन्त्रवत्सुसमाहिताः ।
 ब्राह्मणा वेदवेदाङ्गपारगाः सुदृढव्रताः ॥ २१
 कर्मसिद्धौ तदा तत्र जुम्भमाणा महाद्भुता ।
 कृत्या समुत्थिता राजर्निकं करोमीति चाब्रवीत् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

आहुदैत्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
 प्रायोपविष्टं राजानं धार्तराष्ट्रमिहानय ॥ २३
 तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्या प्रययौ तदा ।
 निमेषादगमच्चापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ २४
 समादाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् ।
 दानवानां मुहूर्ताच्च तमानीतं न्यवेदयत् ॥ २५
 तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ संहत्य दानवाः ।
 प्रहृष्टमनसः सर्वे किञ्चिदुत्फुल्ललोचनाः ।
 साभिमानमिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥ २६

C. 3. 15154
B. 3. 251. 30
K. 3. 252. 31

19 ^a) Ś1 K2 तु; B4 -यु (for स्व-). Ś1 K2 तं वै;
 G2. 4 M ज्ञात्वा (for तं तु). — ^b) Ś1 श्रुत्वा; T1 राज्ञो;
 G2. 4 M मन्त्रं (for ज्ञात्वा). Ś1 K1. 2 ह; T1 च (for वै).
 — ^c) T2 G1 आनयार्थ (for आह्वानाय). S (except G3)
 ततः (for तदा). D8m आश्वलायनतश्चक्रुः.

20 ^a) Ś1 K1. 2. 4 B4 D1-3. 6 बृहस्पत्युशनःप्रोक्तैश्च.
 — ^c) K1 "वेदप्रोक्ताश्च; M1 "वेदमंत्रेषु. — ^d) Ś1 K1. 2. 4
 B1 D3. 6 याश्चोपनिषत्क्रियाः; K3 B3. 4 Dc D1 T G1. 2. 4
 M2 याश्चोपनिषद (B4 T1 G1. 2. 4 M2 "दाः; Dc "दः; T2
 "दां)क्रियाः; M1 पारगाः सुदृढव्रताः. — ^e) K1. 3. 4 मन्त्र-
 जाप्यं. — ^f) Ś1 K1. 2 B2 Dn2. n3 D4. 6 G3 संप्रवर्तयन्;
 K3. 4 समवर्तयत्. M2 तदा सम्यगवर्तयन्.

21 ^a) D3 जुह्वत्यग्नौ; S (except G3) जुह्वतो. K1-3
 D1. 2. 5 ततः (for हविः). — ^b) D3. 5 "हितः (for "हिताः).
 — ^c) K3 D1 "वेदाङ्गाः; B1 "वेदाङ्गं (for "वेदाङ्ग-). — ^d)
 S (except G3) सुदृढव्रताः. — After 21, S (except
 G3) ins.:

1149* अध्वर्यवो दानवानां कर्म प्रावर्तयन्ततः ।

[M2 "यन्त तत् (for "यन्ततः). T2 आसन्कर्मप्रवर्तकाः (for
 the posterior half).]

22 ^a) K1 ततस् (for तदा). — ^b) Ś1 K1. 2. 4 D1. 3
 G1 महाद्भुताः; K3 महद्भुतं; Dc3 T1 महाभुजाः; G4 तदद्भुतं.
 — After 22^{ab}, G1 ins.:

1150* तस्मिन्यज्ञे दानवानां वर्तमाने नराधिप ।

— ^c) K3 घोरा (for राजन्). — ^d) T2 सां (for चां).

23 ^a) K3 D3 दैत्यांश्च (for दैत्यां). K3 तान् (for तां).
 D1 राजन् (for तत्र). Ś1 K1. 2 आहुश्च तां तदा तत्र. — ^b)
 G1 घोररूपां भयावहां. — After 23^{ab}, G1 ins.:

1151* कृत्यां सुतीक्ष्णदन्ताग्रं दीप्ता * [शिरोरुहाम् ।

— K3 om. (hapl.) 23^d-25^e. — ^d) D3 दुर्योधनमिहां.

24 K3 om. 24 (cf. v.l. 23). — ^b) Dc [अ]थ (for
 प्र-). B2 नृप (for तदा). — ^c) Ś1 K (K3 om.) Dc
 D1. 3. 6 [ए]व (for [अ]पि).

25 K3 om. 25^a (cf. v.l. 23). — ^a) B1 T G1. 4
 M सा त (B1 स)मादाय (for समादाय च). — ^c) T2 M
 सुहूर्तं (for सुहूर्ताच्च). — ^d) T1 अप्यानीतं; T2 पुरस्तात् (for
 तमानीतं). G3 पुरतस्तं निवे; G4 आनीतं तत्र वेदं.

26 ^a) T2 G1 ततो (for नृपं). — ^b) T2 सर्वे (for
 रात्रौ). B1. 3 D (except D1-3. 6) G3 संगत्य; B2 "गम्य
 (for "हत्य). — M3 om. 26^{ed}. — ^c) Ś1 K1 "मानसाः; K2
 "मानवाः. — ^d) K1 "लोचनः; G4 "चेतनाः. — After 26^{ed},
 S (except G3) ins.:

1152* ददमेनं परिष्वज्य पृष्ट्वा च कुशलं तदा ।

— ^f) K3 [अ]ब्रवीत् (for [अ]ब्रुवन्).

Colophon om. in D3. G1 partly broken. — Major
 parvan: Ś1 K1. 3 Dn3 T2 G2. 4 आरण्य. — Sub-parvan:
 K1 घोषयात्रा; K3 B1-3 Dc Dn1. n3 D1. 4-6 G3 दुर्योधन-
 प्रायोपवेश (D1 "वेशन); K4 B4 D2 M2 प्रायोपवेश.
 — Adhy. no. (figures, words or both): B4 321;
 Dn 250 (Dn3 249); D1 251; T1 G4 M (M2 inf.
 lin.) 243 (M2 orig. 245); T2 240; G2 242.
 — Śloka no.: Dn 29.

240

1 ^a) K3 Dn3 D1-4 भो. B4 दुर्योधन. — ^b) Dc
 G1. 4 भारतानां. — ^c) B1 राजा (for नित्यं). — ^d) D3

२४०

C. 3. 15155
B. 3. 252. 1
K. 3. 252. 1

दानवा ऊचुः ।

भोः सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्बह ।
 शूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १
 अकार्षीः साहसमिदं कस्मात्प्रायोपवेशनम् ।
 आत्मत्यागी ह्यवाग्याति वाच्यतां चायशस्करीम् ॥ २
 न हि कार्यविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।
 मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ३
 नियच्छैतां मतिं राजन्धर्मार्थसुखनाशिनीम् ।
 यशःप्रतापधैर्यघ्नीं शत्रूणां हर्षवर्धनीम् ॥ ४
 श्रूयतां च प्रभो तत्त्वं दिव्यतां चात्मनो नृप ।
 निर्माणं च शरीरस्य ततो धैर्यमवाप्नुहि ॥ ५

पुरा त्वं तपसास्माभिर्लब्धो देवान्महेश्वरात् ।
 पूर्वकायश्च सर्वस्ते निर्मितो वज्रसंचयैः ॥ ६
 अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधःकायश्च तैः नृप ।
 कृतः पुष्पमयो देव्या रूपतः स्त्रीमनोहरः ॥ ७
 एवमीश्वरसंयुक्तस्तव देहो नृपोत्तम ।
 देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि न मानुषः ॥ ८
 क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः ।
 दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ ९
 तदलं ते विषादेन भयं तव न विद्यते ।
 साह्यार्थं च हि ते वीराः संभूता भुवि दानवाः ॥ १०
 भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः ।

सु- (for च).

2 ^a) T₂ G₁ मा कार्षीः. — ^b) K₃ कथं; G₁ यस्मात्
 (for कस्मात्). — ^c) K₄ B D G₃. 4 ह्यधो याति; T₁ ह्यव-
 गति; T₂ G₁ समा (G₁ ह्यवा) मोति (for ह्यवाग्याति). — ^d)
 D₂ वा (for चा). T₂ पापानां चाप्यथो गति; G₁ पाप्मान-
 मयशस्करं.

3 = (var.) 3. 2. 16; = (var.) Rām. (ed. N. S. P.)
 5. 51. 18. — ^a) K₄ कार्यविरोधेषु; B₁ कार्यानिरुद्धेषु (sic);
 D₁ ज्ञानविरुद्धेषु. — ^b) B Dc Dn D₄. 6 G₃ बहुपायेषु (B₄
 Dc₁ बहुपायेषु).

4 ^a) B₂. 3 (m as in text) Dn₂ [ए]नां; S (except
 G₃ M₁) तां (for [ए]तां). Ś₁ K₁. 2 महाराज (for मतिं
 राजन्). — ^b) K₃ 'सुयशस्विनीं; B D₂ T₂ 'सुखनाशनीं;
 T₁ 'कशिनीं. — ^c) B₁. 2. 4 Dn D₄. 6 G₃ 'वीर्यघ्नीं; T₂
 'धर्मघ्नीं. — ^d) Ś₁ B₃ Dc₃ Dn₂ D₁. 5 T₂ G₁ M₂ 'वर्धनीं.

5 ^a) K₂ B₃. 4 Dn D₄. 6 G₃ तु (for च). B₄ प्रभो
 वाक्यं; D₂ परं तत्त्वं; T G₂. 4 प्रभूति (T₁ 'तं) च; M₂ प्रभूतत्वं
 (for प्रभो तावं). G₁ श्रूयतां भवभूति च. — ^b) M₂ om.
 च. T₂ G₁ [S]नव (for नृप). — G₁ reads 5^{cd} after
 9^{ab}. — ^d) T₁ धर्मम् (for धैर्यम्).

6 ^a) Dc त्वं तपसो; T₂ द्वैतवने (for त्वं तपसा).
 — ^b) K₃ B₂-4 D (except D₂. 3) G₃ राजन् (for देवान्).
 — ^c) S transp. सर्वः and ते. B₂-4 Dn D₄ पूर्व (for
 सर्वं).

7 ^a) T₁ विभेद्यः. B₁ S (except G₁. 3) वा (for च).
 — ^b) T₁ न च; G₂ ह्यधः (for [अ]प्यधः). B₁ G₂ कार्यः
 (for 'कायः). K₁ तव; K₃. 4 Dc D₂. 3 T₁ G₂. 4 M तु ते
 (for च ते). S (except G₃) नृप (for सनध). — ^c) Ś₁
 देव; B₄ देव्या; T₂ G₁ दिव्यो (for देव्या). — ^d) Dc ते
 (for स्त्री).

8 ^a) G₁ 'संयुक्त्या. — ^b) Ś₁ K₁. 2 नरेश्वर (for नृपो).
 — ^d) B₄ देव (for दिव्य). Ś₁ K₁. 2. 4 D₂. 3 न हि (by
 transp.); D₆ भुवि. D₁ मानवः (for मानुषः). T₁ दिव्यं
 रूपं हि मानुषं.

9 After 9^{ab}, G₁ reads 5^{cd}; while T₂ ins. :
 1153* यैः सुरापि घृणां त्यक्त्वा योत्यन्ते सह वैरिभिः ।
 — T₂ om. 9^c-11^d. — ^c) Ś₁ K₂ D₂. 3 'वेदिनः (K₂
 'नं); K₁ दिव्यास्त्रे विदितः; K₃ Dc D₁ 'निपुणाः (for
 'विदुषः). — ^d) B क्षपयिष्यन्ति.

10 T₂ om. 10 (cf. v.l. 9). — ^a) K₃ परितोषेन (for
 ते विषादेन). — ^b) Dc तत्र (for तव). K₄ T₁ G₂. 4 M
 न भयं तव विद्यते (T₁ by transp. विद्यते तव). — ^c) K
 B D G₃ साहायार्थं (D₃ 'र्थं) च ते वीराः (D₆ साहायार्थं चेह ते
 वीराः); T₁ सर्वमर्थं च वीरास्ते; G₂. 4 M₂ साहायार्थं हि ते
 वीरः; M₁ साहायार्थं चैव ते वीर. — ^d) M दिवि (for भुवि).
 B₄ मानवाः (for दानवाः).

11 T₂ om. 11 (cf. v.l. 9). — ^b) K₃ [अ]प्यवेक्ष्यन्ति
 (for प्रवेक्ष्यन्ति). T₁ G₁ परे (for उपरे). — ^c) T₁ वैरा

यैराविष्टा घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव वैरिभिः ॥ ११
नैव पुत्रान्न च भ्रातृन् पित्र च बान्धवान् ।
नैव शिष्यान् च ज्ञातीन् बालान्स्थविरान्न च ॥ १२
युधि संप्रहरिष्यन्तो मोक्षयन्ति कुरुसत्तम ।
निःस्नेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ॥ १३
ग्रहरिष्यन्ति बन्धुभ्यः स्नेहमुत्सृज्य दूरतः ।
हृष्टाः पुरुषशार्दूलाः कलुपीकृतमानसाः ।
अविज्ञानविमूढाश्च दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ १४
व्याभापमाणाश्चान्योन्यं न मे जीवन्विमोक्षयसे ।
सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः ।
श्लाघमानाः कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ १५

तेऽपि शक्त्या महात्मानः प्रतियोत्स्यन्ति पाण्डवाः ।
वधं चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महाबलाः ॥ १६
दैत्यरक्षोगणाश्चापि संभूताः क्षत्रयोनिषु ।
योत्स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ।
गदाभिर्मुसलैः खड्गैः शस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ॥ १७
यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसंभवम् ।
तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधोपायोऽर्जुनस्य वै ॥ १८
हतस्य नरकस्यात्मा कर्णमूर्तिमुपाश्रितः ।
तद्वैरं संस्मरन्वीर योत्स्यते केशवार्जुनौ ॥ १९
स ते विक्रमशौण्डीरो रणे पार्थ विजेष्यति ।
कर्णः प्रहरतां श्रेष्ठः सर्वाश्चारीन्महारथः ॥ २०

C. 3. 15176
B. 3. 252. 21
K. 3. 253. 21

(for 'यैरा'). $\dot{S}_1$ K1. 2 कृपां (for घृणां). Dc त्यक्त्वा (for त्यक्त्वा). — $\dot{a}$ $\dot{S}_1$ K1. 2 तव शत्रुभिः; T1 वैरिभिः सह (for तव वैरिभिः).

12 $\dot{a}$ K3 वै; B3 च; D1 [इ]ष्टान् (for [ए]व). T3 नैव भ्रातृन् च सुतान्. — $\dot{b}$ K4 पुत्रान् (for पित्रन्). D3 पित्रन् च बान्धवान्. — $\dot{c}$ $\dot{S}_1$ K3 न वै (for नैव). S (except G3) न शिष्यान् च ज्ञातीन्. — $\dot{d}$ D1 बाल- (for बालान्).

13 $\dot{a}$ B1 D5 युद्धे (for युधि). — $\dot{b}$ B3 D3 मोक्षयन्ते; B4 D5 T1 योत्स्यन्ते (for मोक्षयन्ति). $\dot{S}_1$ K3 Dc D2. 5 T2 कुरुसत्तमाः; K1 'मः. — $\dot{d}$ K1 Dc पराक्रान्ति.

14 $\dot{a}$ B2. 3 Dn D4. 6 G3 विवशाः (for बन्धुभ्यः). — $\dot{b}$ K4 भारत (for दूरतः). — $\dot{c}$ D3 हृष्टाः (for हृष्टाः). — After 14 $\dot{c}$, D1 reads 16 $\dot{c}$ -17 $\dot{d}$. — $\dot{e}$ $\dot{S}_1$ K1 अवि- ज्ञात (K1 'तं) विमूढाश्च; T1 अनभिज्ञाश्च मूढाश्च; T2 G1 अज्ञान- (G1 'त) मूला देवाश्च; G2. 4 अनभिज्ञातमूलाश्च (G3 'च); M अनभिज्ञा विमूढाश्च.

15 $\dot{a}$ $\dot{S}_1$ K1. 2 D6 आभाप (D6 'न्य) माणा; B1 Dn2 D4. 6 G3 व्याभाप्य. — $\dot{b}$ K1-3 D3 विमोक्षय (K3 D2 'क्ष) सि; Dc विमोक्षसे; T1 प्रमोक्षयसे; G4 न मो. T2 G2 न मे जीवितुमर्हसि; G1 न मे जीवितुमर्हसि; M3 न जीवन्न च मोक्षयसे. — $\dot{c}$ B2-4 Dn सर्वे (for सर्व). $\dot{S}_1$ सर्वे शस्त्रा- स्त्रमोक्षे च; K1-3 Dc सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षेण (K1 'क्षेपु; K3 'क्षे च); D3 सर्वशस्त्रप्रमोक्षेण; T1 G1. 2 सर्वे शस्त्रास्त्रमो- क्षेश्च; T2 सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षे च. — $\dot{d}$ K4 समुप; M1 पर्येव (for समव). — $\dot{e}$ D1. 5 श्लाघमानाः; T3 धार्यमाणाः. $\dot{S}_1$ K1. 3. 4 कुरुश्रेष्ठाः.

16 $\dot{a}$ T2 G1 च (for ऽपि). B1-3 Dn D4. 6 G3 पंच (for शक्त्या). — $\dot{b}$ T2 प्रयोत्स्यन्तीह; G2 'योत्स्यन्ति (for 'योत्स्यन्ति). D1 G1 पाण्डवान्. — D1 reads 16 $\dot{c}$ -17 $\dot{d}$ after 14 $\dot{c}$. — $\dot{c}$ $\dot{S}_1$ K1. 2. 4 Dc D1-3 वधं (for वधं). $\dot{S}_1$ K1. 2 तेषां (for चैषां). — $\dot{d}$ K4 D2 T2 G4 दैव; M3 वैरं (for दैव).

17 For D1 cf. v.l. 14. — $\dot{a}$ Dc दैत्या (for दैत्य). B Dn D4-6 T G1. 3 M2 [ए]व (for [अ]पि). — $\dot{b}$ $\dot{S}_1$ K1. 2 प्रविष्टाः (for संभूताः). B1 संहता बन्धयोधिषु. — $\dot{c}$ Dc2 T2 विधि; T1 तव (for युधि). — $\dot{d}$ T1 G1 सह (for तव). — $\dot{e}$ K3. 4 Dc2 D1-3. 6 मुशलैः; B मुपलैः. B2. 4 Dn D4. 6 G3 शूलैः; B3 शूरैः (for खड्गैः). — $\dot{f}$ Dc T2 G1 अस्त्रं (for शस्त्रं). K1 तदा; K3. 4 D1 T2 G1 अपि (for तथा). — After 17, S (except G3) ins.:

1154* ग्रहरिष्यन्ति ते वीरास्त्वारिषु महाबलाः ।

18 $\dot{a}$ G1 हृद्गतं (for ऽन्तर्गतं). — $\dot{b}$ T2 फल्गुनं (for अर्जुनं). — $\dot{c}$ G1 [अ]भि- (for [अ]पि). — $\dot{d}$ D1 विध्यु- पायो (for वधो).

19 $\dot{b}$ G1 कर्णमूर्तिर्. K3 Dn3 (before corr.) D4. 6 अपाश्रितः. — $\dot{c}$ D3 वीरं (for वैरं). K1 संस्मृतं (for संस्मरन्). T1 G1. 2. 4 M वीरो (for वीर). T2 तत्तद्वैरं स्मरन्वीर. — $\dot{d}$ D1 [ऽ]र्जुनकेशवौ.

20 $\dot{a}$ $\dot{S}_1$ K1. 2 B1. 4 Dc1 'शौडीरो; K3 Dn1 विक्रम्य शौडीरो; B2. 3 विक्रमसौडीरो; Dc2 Dn3 'शौडीरो. — $\dot{b}$ T2 G1. 2. 4 विजेष्यते. — K3 om. (hapl.) 20 $\dot{c}$ -21 $\dot{d}$. — $\dot{d}$ G4 सर्वधारीन् (for सर्वाश्चारीन्). B2 'यशाः; D3 G1 'रथाः; D5 'मतिः; T2 M1 'रथान् (for 'रथः).

C. 3. 15176
B. 3. 252. 22
K. 3. 253. 22

ज्ञात्वैतच्छब्दना वज्री रक्षार्थं सव्यसाचिनः ।
कुण्डले कवचं चैव कर्णस्यापहरिष्यति ॥ २१
तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः ।
नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संशप्तका इति ।
प्रख्यातास्तेऽर्जुनं वीरं निहनिष्यन्ति मा शुचः ॥ २२
असपत्ना त्वया हीयं भोक्तव्या वसुधा नृप ।
मा विषादं नयस्वास्मान्नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव ॥ २३
गच्छ वीर न ते बुद्धिरन्या कार्या कथंचन ।
त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवतानां च पाण्डवाः ॥ २४
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राजकुञ्जरम् ।

समाश्वास्य च दुर्धर्षं पुत्रवदानवर्षभाः ॥ २५
स्थिरां कृत्वा बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्त्वा च भारत ।
गम्यतामित्यनुज्ञाय जयमाप्नुहि चैत्यथ ॥ २६
तैर्विसृष्टं महाबाहुं कृत्वा सैवानयत्पुनः ।
तमेव देशं यत्रासौ तदा प्रायमुपाविशत् ॥ २७
प्रतिनिक्षिप्य तं वीरं कृत्वा समभिपूज्य च ।
अनुज्ञाता च राज्ञा सा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २८
गतायामथ तस्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ।
स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत ।
विजेष्यामि रणे पाण्डूनिति तस्याभवन्मतिः ॥ २९
कर्णं संशप्तकांश्चैव पार्थस्यामित्रघातिनः ।
अमन्यत वधे युक्तान्समर्थाश्च सुयोधनः ॥ ३०

21 K₃ om. 21 (cf. v.l. 20). — ^a) B₄ तच् (for [ए]तच्). — ^b) G₄ रक्षार्थी. — ^c) Ś₁ K₁. 2 [अ]पि (for [ए]व). — ^d) B₁ D₁ [अ]पि (for [अ]प-).

22 ^b) T₂ G₁ चापि (for शत-). — ^d) T₂ ते वै; G₁ एते (for ये ते). K₂-4 B₂. 4 D (except D₃) G₃ संसप्तका; T₁ सर्वातका. D₁ इव (for इति). — ^e) K₁. 3 G₁ वीर. — ^f) D₃ D₆ हनिष्यन्ति च; T₁ G₁. 4 M युधि हिंस्यं (M₂ सं)ति; T₂ G₂ युधि योत्स्यन्ति (for निहनि°).

23 ^a) B₄ असपत्नी. T₂ G₁ ह्येषा; G₂. 4 वीर (for हीयं). — ^b) D₂ D₁ G₁ वसुधाधिप. — ^c) B₄ न (for मा). D₁ T₂ विषादे; G₂. 4 विषादो. K₁ नयस्वाय; K₃ B₂ D₆ D₁. 2. 5 नयात्मानं; D_n D₄. 6 गमस्तस्मान्; D₃ T₁ नयस्वात्मा; G₂. 4 त्वया कार्यो; M₂ नयस्यास्था (sic) (for नयस्वास्मान्). — ^d) T₂ मनस्वस्थो भवानघ. — ^f) K₁ मोक्षो (for पक्षो). T₁ सर्वदा; M₂ पार्थिव (for कौरव).

24 ^c) K₁ रतिर् (for गतिर्). — ^d) D₆ दैवतानां. Ś₁ K₁-3 D₂. 3. 5 तु (for च). — After 24, D₁ ins. an addl. colophon (adhy. no. : 252).

25 ^a) B₁ परित्यज्य. — ^b) T₂ G₁ ते (for तं). Ś₁ K₁. 2 पुंगवं (for कुञ्जरम्). — ^c) Ś₁ K₁ D₆ D₁. 3. 5 दुर्धर्षाः (K₁ षः).

26 ^a) Ś₁ स्थिरां (for स्थिरां). — B₂ om. (hapl.) 26^c-29^d. — ^c) T₂ [अ]नुज्ञाप्य (for ज्ञाय). — ^d) B₁ शिवम् (for जयम्). Ś₁ प्राप्नुहि; D₁ प्राप्स्यसि (for आप्नुहि). D₁ मा व्यथः (for चैत्यथ).

27 B₂ om. 27 (cf. v.l. 26). — ^b) T₁ च (for

सा). D₁ प्रभुः (for पुनः). — ^c) G₂ यत्र; G₄ तत्र (for देशं). G₂ तत्रा° (for यत्रा°).

28 B₂ om. 28 (cf. v.l. 26). — ^a) T₂ G₁ प्रतिवेश्य च (for निक्षिप्य). — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 [अ]थ; D₆ तद् (for च). D₆ आज्ञा; T₁ कृत्वा (for राज्ञा). B₄ G₁ सा राज्ञा (by transp.); T₂ [ए]व राज्ञा. Ś₁ K₁. 2 तु; K₃ D₆ D₃. 5 [अ]थ; K₄ D₁ च (for सा). — ^d) = 1. 92. 16^b; 93. 43^b; 94. 27^d; etc., etc. B₃ D₆ D_n D₄. 6 तथै° (for तत्रै°).

29 B₂ om. 29^{abcd} (cf. v.l. 26). — ^a) T₂ च (for तु). — ^c) D₆ अनुभूतम्; G₁ यत् भूतम् (for स्वप्न°). B₁ इमं; D₆ तथा (for इदं). — ^d) G₁ चित्तयामास (for अचिन्तयत). — After 29^{cd}, S (except G₃) ins. :

1155* संस्मृत्य तानि वाक्यानि दानवोक्तानि दुर्मतिः ।

[T₂ सर्वाणि (for वाक्यानि). T₁ M₁ श्रुत्वा च (M₁ संस्मृत्य) दानवोक्तानि तानि वाक्यानि दुर्मतिः.]

— ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 D₂. 3. 5 विजेष्येहं; B₂ विजेष्यसे. — ^f) B D_n D₄. 6 G₂. 3 चास्य (for तस्य). Ś₁ K₂ मनः (for मतिः).

30 ^a) D₆ T₁ M₁ कर्ण- (for कर्ण). K₃ B₄ D (except D_n D₆) संसप्त°. — ^b) D₁ [अ]पि प्रघातिनः; D₂ [अ]मित्रपातिनः. — ^c) Ś₁ K₁. 2 रणे (for वधे). — ^d) G₁ पार्थिवान् (for समर्थांन्).

31 ^a) T₂ वृथा; G₁. 2 वृधा (for दृढा). T₁ ह्येषा (for तस्य). — ^c) D₆ विनिजित्य. — B₂ om. 31^d-34^c. — ^d) Ś₁ K₁. 2 पुरुषर्षभ (for भरत°).

एवमाशा दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
 विनिर्जये पाण्डवानामभवद्भरतर्षभ ॥ ३१
 कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यान्तरात्मना ।
 अर्जुनस्य वधे क्रूरामकरोत्स मतिं तदा ॥ ३२
 संशप्तकाश्च ते वीरा राक्षसाविष्टचेतसः ।
 रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः फल्गुनस्य वधैषिणः ॥ ३३
 भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्तचेतसः ।
 न तथा पाण्डुपुत्राणां स्नेहवन्तो विशां पते ।
 न चाचक्षे कस्मैचिदेतद्राजा सुयोधनः ॥ ३४
 दुर्योधनं निशान्ते च कर्णो वैकर्तनोऽब्रवीत् ।
 स्मयन्निवाञ्जलिं कृत्वा पार्थिवं हेतुमद्वचः ॥ ३५
 न मृतो जयते शत्रून्जीवन्भद्राणि पश्यति ।

मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः ।
 न कालोऽद्य विषादस्य भयस्य मरणस्य वा ॥ ३६
 परिष्वज्याब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां स महाभुजः ।
 उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुहन् ।
 शत्रून्प्रताप्य वीर्येण स कथं मर्तुमिच्छसि ॥ ३७
 अथ वा ते भयं जातं दृष्ट्वाऽर्जुनपराक्रमम् ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि वधिष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ३८
 गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ।
 आनयिष्याम्यहं पार्थान्वशं तव जनाधिप ॥ ३९
 एवमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां वचनात्तथा ।
 प्रणिपातेन चान्येषामुदतिष्ठत्सुयोधनः ।
 दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ॥ ४०

C. 3. 15199
 B. 3. 252. 45
 K. 3. 253. 45

32 B₂ om. 32 (cf. v.l. 31). — ^a) D₁ M₂ कर्णो व्या(D₁ भ्या)विष्ट; B₃ D₃ कर्णोप्याविष्टचित्तात्मा; D₆ G₁ कर्णोप्यवि(G₁ दुष्टं; D₃ कर्णोप्याविष्ट. — ^c) T₁ वधं कर्तुम् (for वधे क्रूराम्). — ^d) K₃ D₁ अकरोत्स्वां; T₃ अतनोत्स (for अकरोत्स). T₁ स्मृति; T₂ समां; G₁ सदा (for मति). T₂ G₁ मति (for तदा). B Dn D₄. 6 G₃ करोति स्म तदा मति.

33 B₂ om. 33 (cf. v.l. 31). — ^a) Ś₁ संशप्तकान्; K₃. 4 B₃. 4 D₆ D₁₋₃ संसप्तकाः. B₁ तदा; K₃ च ये (for च ते). K₁ वीर (for वीरा). S (except G₃) संशप्तका बभूवुश्च. — ^c) D₃ आविष्टाः; D₄. 6 G₃ विक्रान्ताः (for आक्रान्ताः). — ^d) N (B₂ om.) G₂. 3 M₂ फाल्गुनस्य (Ś₁ फल्गुणं; D₄. 6 फाल्गुणं).

34 B₂ om. 34^{abc} (cf. v.l. 31). — ^a) D₅ कृपाचार्या. — ^b) Ś₁ दानवाविष्टचेतसः (cf. 33^b). — ^c) Ś₁ तत् (for न). M₂ पुत्रेषु (for पुत्राणां). — ^d) T₂ ते भवन्ति (for स्नेहं). G₂. 4 M [S]भवंस्तदा (for विशां पते). — ^e) B₄ चाचक्षीत; Dn₃ चाचक्षेत; T₃ चाचष्टे च (for चाचक्षे). G₁ कस्मिंश्चिद्. — ^f) K₃ D₆ D₁ एवं (for एतद्). B₄ transp. एतत् and राजा. — After 34, S (except G₃) ins.:

1156* कृत्यानार्यकथितं यदस्य निशि दानवैः ।

35 ^b) S (except G₃) कर्णो वचनमब्रवीत्. — ^c) G₁ हसं (for स्मयं). — ^d) B₁ सुमद्वद् (for हेतुमद्). D₁ पार्थिवेदं तु मद्वचः.

36 B₂ om. 36^b-38^c. — ^b) B₄ जीवं तत्रापि पश्यति.

— ^e) T₁ G₂. 4 M [S]यं (for स्य). — ^f) T₁ तत्राद्य (for भयस्य). Ś₁ K₁. 3 transp. भयस्य and मरणस्य. K₁. 3 वै; D₃ T₂ च (for वा).

37 B₂ om. 37 (cf. v.l. 36). — ^a) K₄ D₆ एवं; T₁ वाक्यं; T₂ G₁. 2. 4 M एनं (for चैनं). — ^b) T₁ बलः; D₆ भ्रमः; G₄ भुजं (for भुजः). — ^c) B₃ कस्माच्छोचितुर्महंसि. — ^d) Ś₁ प्रतप्य; D₅ संताप्य (for प्र). — ^e) T₂ सकलं; G₁ कथं त्वं (for स कथं). Ś₁ K₁ B₁ D₆ D₁₋₃ T कर्तुम्; K₂ B₃ Dn D₄₋₆ मृत्युम् (for मर्तुम्). B₃ S (except G₁. 3) अहंसि (for इच्छसि).

38 B₂ om. 38^{abc} (cf. v.l. 36). — ^a) Ś₁ K₁. 2 भये जाते (for भयं जातं). — ^b) G₂. 4 अर्जुनस्य पराक्रमं. — After 38^{ab}, D₅ reads 39^{cd}.

39 ^a) S (except G₃) इतस् (for गते). T₁ तृतीयके (for त्रयो). — ^b) T₁ शस्त्रेणा (for सत्येना). — D₅ reads 39^{cd} after 38^{ab}. — ^c) D₁ T₂ G₁ पार्थ (for पार्थान्). B₁ आनयिष्ये रणे पार्थान्; D₅ आनयिष्यामि पार्थं तु (for ^e). Ś₁ K₁. 2 वशे (for वशं). Ś₁ K₁. 2 G₁ नराधिप; K₃ D₆ D₁ जनेश्वर (for जना). K₄ D₃ करिष्यामि वधं राजन्पार्थस्यामिततेजसः.

40 ^b) B₂. 4 D₆ वचनात्तदा; D₅ वचनेन वा; S (except T₁ G₁. 3) वचसा तदा. — ^c) D₁ प्रणिधानेन. B Dn D₄. 6 G₃ चाप्येषाम्. — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 D₂. 3. 5 समुत्तस्यौ (for उद्वतिष्ठत्). — ^e) K₃ D₁ तु (for तद्). — ^f) K₄ transp. स्थिरां and मति.

41 ^a) K₁ मनुजशार्दूल; B₁ [S]थ नरशार्दूलो; T₂ वै राजं.

C. 3. 15200
B. 3. 252. 45
K. 3. 253. 45

ततो मनुजशार्दूलो योजयामास बाहिनीम् ।
रथनागाश्चकलिलां पदातिजनसंकुलाम् ॥ ४१
गङ्गाघप्रतिमा राजन्प्रयाता सा महाचमूः ।
श्वेतच्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपाण्डुरैः ॥ ४२
रथैर्नागैः पदातैश्च शुशुभेऽतीव संकुला ।
व्यपेताभ्रघने काले धौरिवाव्यक्तशारदी ॥ ४३
जयाशीभिर्द्विजेन्द्रैस्तु स्तूयमानोऽधिराजवत् ।
गृह्णन्नञ्जलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

सुयोधनो ययावग्रे श्रिया परमया ज्वलन् ।
कर्णेन सार्धं राजेन्द्र सौवलेन च देविना ॥ ४५
दुःशासनादयश्चास्य आतरः सर्व एव ते ।
भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च बाह्लिकः ॥ ४६
रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा ।
प्रयान्तं नृपसिंहं तमनुजगमुः कुरुद्रहाः ।
कालेनाल्पेन राजंस्ते विविशुः स्वपुरं तदा ॥ ४७

— °) K4 Dn3 D3 °कलिलाः. — B2 om. 41^d-42^a. — °) Ś1 K1. 2. 4 D2. 3 °ध्वजसंकुलां; D6 पतिध्वजसमाकुलां.

42 B2 om. 42^a (cf. v.l. 41); D6 om. 42^a-43^b.
— °) K3 गांगोघ-. B1 T2 G1. 2 °प्रतिमां. T1 G2. 4 चास्य;
T2 G1 वीर; M1 सा तु; M2 साद्य (for राजन्). — °) B4
transp. प्रयाता and सा. T1 शुशुभे स महा; T2 G1. 2
प्रयाणे (T2 प्रायेण) स महाचमू; G4 M प्रयाणे शुशुभे चमूः.
— °) D3 °पत्रैः (for °च्छत्रैः). T पताकैश्च (for °काभिश्च).
— °) K1 T1 सपाण्डु (T1 °ड)रैः; K4 B4 Dc D1-3 [अ]पि
पाण्डुरैः; T2 G1. 4 M सुपाण्डुरैः.

43 D6 om. 43^{ab} (cf. v.l. 42). — °) Ś1 K1. 2
च पादातैः; B1 पताकैश्च (for पदातैश्च). — °) D1 वीर-
(for स्तीव). K2 शोभना (for संकुला). T1 प्रयाणे सा
चमू बभौ; T2 G1. 2. 4 M प्रयाणे सा बभौ (G4 शुशुभे; M
प्रबभौ) चमूः. — °) T1 °वासक्तशारदी; T2 °वासीत्सु; G1
°वाव्यक्तशर्वरी; G4 °वासीत्तु शारदी. — After 43, S
(except G3) ins.:

1157* हंसपङ्क्तिस्माकीर्णा भ्रमत्सारसशोभिता ।

44 °) K4 D2. 3 द्विजाभ्याणां; D1 द्विजैश्चैव; T2 G2. 4
द्विजैर्द्राणां (for द्विजेन्द्रैस्तु). K1 B Dn D4. 6 स; K3 Dc
D6 T1 G1 च (for तु). — °) B1 व्यराजत; B4 Dc D6
विराजते (for °धि). — °) K1 °लिमानश्च; Dc °लिमादाय;
T2 °लयश्चापि (for °लिमालाश्च). — °) Ś1 G1 जनाधिप;
K1 धनाधिपः.

45 °) D6 दुयोधनो. D3 यथा चाग्रे; D6 यथा मार्गे
(for यया). — °) B2 T2 युतः (for ज्वलन्). — °) G2. 4 सु- (for च).

46 After 46^{ab}, M ins.:

1158* प्रत्युद्रताश्च कुरुभिर्नागैर्वाह्मणैरपि ।

— °) K1. 2 भूरिश्रवः. — °) K1 महाराजा च.

47 °) Ś1 K3. 4 D1-3 प्रयातं. B2 राज; T2 G1. 2. 4
नर (for नृप). K3 तु (for तं). — °) D1 अभिजगमुः.
K1. 4 D2. 3 G1 कुरुद्रहं (K1 °हः; G1 °ह). — After
47^{cd}, S (except G3) ins.:

1159* प्रहृष्टमनसः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ।

— °) B4 [अ]न्येन (for [अ]ल्पेन). B Dn D4. 6 G3
राजेंद्र; T G1. 2. 4 M ते राजन् (for राजंस्ते). — °) B Dn
D4. 6 G3 transp. विविशुः and स्वपुरं.

Colophon. — Major parvan: Ś1 K2 Dn2 G2. 4
आरण्य. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2 घोषयात्रा (followed
by समाप्त); K3. 4 B D G3 दुर्योधन (K4 B4 Dc om.
दुर्योधन)प्रायोपवेश (followed by समाप्त in K3. 4 B1 D
G3). — Adhy. name: M2 प्रायोपवेशननिवर्तन. — Adhy.
no. (figures, words or both): B4 322; Dn 251
(Dn2 250); D1 253; T1 G4 M (M2 inf. lin.) 244
(M2 orig. 246); T2 G1 241; G2 243. — Śloka no.:
Dn 52; D1 27.

241

1 °) Ś1 K Dc D1-3. 5 T G1 वर्तमानेषु; G2. 4 M एवं
गतेषु. — °) T1 वने ब्रह्मन्; T2 G1. 2. 4 M पाण्डवेषु (for
वने तस्मिन्). — °) K4 B Dn D4. 6 T3 G2. 4 अकुर्वत.
K1. 2. 4 B Dn D2. 4-6 G4 सत्तमाः (B2 वै द्विज).

2 °) B D (except D1-3. 5) G1-3 चैव (for चापि).
— °) B2 S (except G3) शकुनिश्चापि सौबलः. — °) Ś1
K1. 4 T2 G2. 4 M भीष्मो द्रोणः (Ś1 °मो द्रोणः; G4 °ष्म-
द्रौणिः) कृपश्चैव.

3 °) B2 गतेषु तेषु पार्थेषु. — °) Ś1 K1. 2 B1 नि (B1

२४१

जनमेजय उवाच ।

वसमानेषु पार्थेषु वने तस्मिन्महात्मसु ।
धार्तराष्ट्रा महेष्वासाः किमकुर्वन्त सत्तम ॥ १
कर्णो वैकर्तनश्चापि शकुनिश्च महाबलः ।
भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

एवं गतेषु पार्थेषु विसृष्टे च सुयोधने ।
आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ।
भीष्मोऽब्रवीन्महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ ३
उक्तं तात मया पूर्वं गच्छतस्ते तपोवनम् ।
गमनं मे न रुचितं तव तन्न कृतं च ते ॥ ४
ततः प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्बलात् ।
मोक्षितश्चासि धर्मज्ञैः पाण्डवैर्न च लज्जसे ॥ ५
प्रत्यक्षं तव गान्धारे ससैन्यस्य विशां पते ।

सूतपुत्रोऽपयाद्भीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् ।
क्रोशतस्तव राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपात्मज ॥ ६
दृष्टस्ते विक्रमश्चैव पाण्डवानां महात्मनाम् ।
कर्णस्य च महाबाहो सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ७
न चापि पादभाकर्णः पाण्डवानां नृपोत्तम ।
धनुर्वेदे च शौर्ये च धर्मे वा धर्मवत्सल ॥ ८
तस्य तेऽहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्तैर्महात्मभिः ।
संधिं संधिविदां श्रेष्ठ कुलस्यास्य विवृद्धये ॥ ९
एवमुक्तस्तु भीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
प्रहस्य सहसा राजन्विप्रतस्थे ससौबलः ॥ १०
तं तु प्रस्थितमाज्ञाय कर्णदुःशासनादयः ।
अनुजगमुर्महेष्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ ११
तांस्तु संप्रस्थितान्दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
लज्जया व्रीडितो राजञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १२

C. 3. 15220
B. 3. 253. 13
K. 3. 254. 13

वि)सृष्टेषु (for विसृष्टे च). K₃ नराधिप (for सुयो^०). — ^c) B₁. 2. 4 D₄ T G₁. 2. 4 हस्तिन^०. — ^e) Ś₁ तदा राजा (for महा^०).

4 ^a) D_n D₄. 6 G₃ तथा (for मया). — ^b) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 T₃ G₁ सुयोधन (for तपो^०). — ^c) G₂. 4 वचनं (for गमनं). K₄ T₃ G₁. 2. 4 M₁ ते; T₁ तन् (for मे). — ^d) T₁ G₂. 4 मम; G₁ M तथा (for तव). K₁. 3 B Dc D_n D₄-6 G₃ तत्र; T₁ तं च (for तन्न). K₃ च मे; G₁ M त्वया (for च ते). K₄ D₂. 3 T₃ मद्रुचो (T₃ तत्तथा) न कृतं त्वया; D₁ मद्रुचो न कृतं च ते.

5 ^a) M₂ तात (for वीर). — ^b) T₁ transp. ग्रहणं and शत्रुभिर. — ^c) B₂ D₁-3 T M₂ चापि (for चासि).

6 ^a) M₂ राजेन्द्र (for गान्धारे). — ^b) D₂. 3 सैन्यस्य च (for ससैन्यस्य). — ^c) Ś₁ तदापेतो; K₁. 2. 4 D₁ T₂ G₁. 4 भयाद्भीतो (for ऽपयाद्भीतो). — ^d) Ś₁ तथा रणात्; B₃. 4 तदा भयात्; B₃ तदा बलात्; D₁ T₁ तरस्विनां. — After 6^{cd}, T₁ G₂. 4 ins. :

1160^a न्यपयात्पृष्ठतस्तस्यात्प्रेक्षमाणः पुनः पुनः ।

— ^f) B₃ M₁ विशां पते; M₂ यथागतम् (for नृपा^०).

7 ^b) B₁ पाण्डुनां सुमहात्मनां. — G₄ om. 7^c-8^b.

8 G₄ om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — ^b) B₄ S (except

G₃; G₄ om.) महात्मनां (for नृपा^०). D₁ पाण्डवस्य नृपा-
त्मज. — ^c) K₄ D₂. 3 धनुर्विद्भिश्च (for 'वेदे'). K₃ B₃
Dc T₁ G₂. 4 M₁ [S]य (for च). K₄ D₂. 3 शूरेश (for
शौर्ये). K₃ B₁ T₁ G₃ M वा (for च). — ^d) D₁ कुशलो
(for धर्मे वा). B₁ धर्मशीलता; Dc D₁ धर्मवत्सलः. K₄
D₂. 3 सर्वैश्च बलवत्तैः.

9 ^a) B D_n D₄. 6 G₃ तस्मादहं (for तस्य तेऽहं). — ^c)
T₁ M संधिमतां. — ^d) Ś₁ K₁. 3. 4 Dc D₁-3 स्वकुलस्य (for
कुलस्यास्य).

10 ^a) B₁. 2. 4 D_n D₆ G₂ M₂ च (for तु). — ^b)
Ś₁ K₁. 2 जनाधिपः; T₁ महीपतिः (for जने^०). — ^c) K₁. 3
प्रसहः; T₂ प्रहसन् (for प्रहस्य). K₄ B₁ D₂. 3 स महाराजः;
G₁ M₁ सहसा राजा. — ^d) Ś₁ K₁. 3 T₁ महाबलः (for
ससौ^०). K₄ D₂. 3 प्रतस्थे सहसौबलः.

11 ^a) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 ततः (for तं तु). Ś₁ आस्थाय.
— ^b) B₄ T₁ G₁ नावपि (for 'नादयः'). — ^c) D₃ महेष्वा-
सान्; T₃ महेष्वासं. — ^d) T₂ G₁ जनेश्वरं (for महा^०).
K₄ T₁ धार्तराष्ट्रा महाबलाः; D₃ धार्तराष्ट्रान्महाबलान्.

12 ^a) D₁ श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). Dc स तु प्रतस्थिवान्दृष्ट्वा.
— ^b) K₁. 2 भीष्मः कुरुकुलोद्बहः. — ^c) K₄ D₂. 3 [अ]वो-

C. 3. 15221
B. 3. 253. 14
K. 3. 254. 14

गते भीष्मे महाराज धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ।
पुनरागम्य तं देशममन्त्रयत मन्त्रिभिः ॥ १३
किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्यमवशिष्यते ।
कथं नु सुकृतं च स्यान्मन्त्रयामास भारत ॥ १४
कर्ण उवाच ।

दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ।
श्रुत्वा च तत्तथा सर्वं कर्तुमर्हस्यरिंदम ॥ १५
तवाद्य पृथिवी वीर निःसपत्नां नृपोत्तम ।
तां पालय यथा शक्रो हतशत्रुर्महामनाः ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णं राजाब्रवीत्पुनः ।
न किंचिदुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ १७
सहायश्चानुरक्तश्च मदर्थं च समुद्यतः ।
अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु यथातथम् ॥ १८
राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं तदा ।

मम स्पृहा समुत्पन्ना तां संपादय स्रुतज ॥ १९
एवमुक्तस्ततः कर्णो राजानमिदमब्रवीत् ।
तवाद्य पृथिवीपाला वश्याः सर्वे नृपोत्तम ॥ २०
आहूयन्तां द्विजवराः संभाराश्च यथाविधि ।
संभ्रियन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ॥ २१
ऋत्विजश्च समाहूता यथोक्तं वेदपारगाः ।
क्रियां कुर्वन्तु ते राजन्यथाशास्त्रमरिंदम ॥ २२
बह्वन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धशुणान्वितः ।
प्रवर्ततां महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ ॥ २३
एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्तराष्ट्रो विशां पते ।
पुरोहितं समानाय्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ २४
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदक्षिणम् ।
आहर त्वं मम कृते यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ २५
स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजपुंगवः ।
न स शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ।

मुखो; T₂ G₂. 4 [अ]वनतो (for व्रीडितो). — ^a) G₄ M₂ स्व- (for स्वं).

13 ^b) K₃ B Dn D₂-4. 6 G₃ जनेश्वरः (B₄ सुयो-
धनः); T₂ महाबलः (for जनाधिपः). — ^c) K₃ राजा (for
देशम्). — ^d) K₁ आमन्त्रयत; K₃ न्यमन्त्रं.

14 ^a) B₁ अस्माभिर् (for अस्माकं). — ^b) B₁ G₁ मम
(for अव-). — ^c) N G₁. 3 च (for नु). ¹) K₁ नु; K₂. 3
न; K₄ D₅ नः; B₁-3 Dn D₂-4. 6 G₃ तत्; B₄ Dc D₁ मे
(for च). — ^d) ¹) K D₁-3. 5 मन्त्रयामोत्र य(K₄ D₂. 5 त)-
द्वितं; B₁. 3. 4 Dc Dn D₄. 6 G₃ मन्त्रयामोद्य य(Dc त)द्वितं;
B₂ मन्त्रयामो धियाकृतं.

15 ^a) ¹) K Dc निबोधेदं त्वं (for "वेदं"). — ^b) K₄
B D T₂ G₃ यस्वां; K₃ यथा. ¹) K₁. 2 D₁ भारत (for
कौरव). — After 15^{ab}, K₄ D (except D₄) G₃ ins. a
passage given in App. I (No. 24). — K₂. 4 D₂ om.
15^{cd}. — ^c) B Dn D₄. 6 G₃ वाचं; D₅ तु तत्; T₁ च तं.
— ^d) B₂ G₁ [अ]निदित (for [अ]रिंदम).

16 ^a) B₁ D₃ T राजन् (for वीर). — ^b) D₁ संप्रपन्ना
(for निःसं). — ^c) B₁ महाराज; T₂ महाबाहो (for यथा
शक्रो). — ^d) B₁ यथा शक्रो; G₁. 2. 4 M₂ गतशत्रुर्. B₂
D₁ महाबलः.

17 ^b) S (except G₃) राजा कर्णमथाब्रवीत्. — ^d)

¹) K₁. 2. 4 D₂. 3. 5 पुरुषोत्तम.

18 ^a) D₅ सुसहायोनुरक्तश्च. — ^b) B₁ समर्थः; S
(except T₁ G₃) मदर्थे. — ^d) T₂ G₁. 4 तन्मे (for तं वै).

19 ^b) K₃ B D (except D₁-3. 5) G₃ महत् (for
तदा). — ^d) G₁ सुव्रत (for सूतज).

20 ^a) K₁. 3. 4 D₁-3 तदा (for ततः). — ^d) S (except
G₃) सर्वे वश्या (by transp.). D₃ नृपात्मज.

21 ^a) K₁ D₂ आहूयन्तां; G₁ आहूयन्त. T₁ द्विजवरान्.

22 ^a) K₄ D₃ समाहूय; T₁ यथा भूता. — ^b) K₄
B₂-4 Dn D₁-4. 6 G₃ M₂ यथोक्ता. K₁. 2 B₁-3 Dc वेद-
पारगैः. — ^c) K₁. 4 B₁ D₁-3 S (except T₂ G₃) क्रियाः.

23 ^d) T₂ G₁ तवाद्य पुरुषर्षभ.

24 Before 24, K₄ B₁ Dc₁ D₁-3. 5 ins. वैशं उं.
— ^c) K₄ D₂ समासाद्य; D₄ G₃ "नीय; T₂ G₁ "हूय. — ^d)
To avoid hiatus, K₁ त्विदं (for इदं). B₁-3 D (except
D₁-3. 5) G₃ वचनं चेदमब्रवीत्.

25 ^a) = 33^a. K₁. 2 S (except G₃) क्रतुवरं. — ^c)
T₂ G₂. 4 आहरस्व यथाशास्त्रं.

26 ^a) T₁ एवमुक्तः स नृपतिम्. — ^b) B₁-3 Dn D₄. 6
T₁ G₁. 3 M₂ द्विजसत्तमः. — After 26^{ab}, S (except
G₃) ins.:

1161* ब्राह्मणैः सहितो धीमान्ये तत्रासन्समागताः ।

आहर्तुं कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तम ॥ २६
दीर्घायुर्जीवति च वै धृतराष्ट्रः पिता तव ।
अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेव नृपोत्तम ॥ २७
अस्ति त्वन्यन्महत्सवं राजसूयसमं प्रभो ।
तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं वचो मम ॥ २८
य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव ।
ते करान्संप्रयच्छन्तु सुवर्णं च कृताकृतम् ॥ २९
तेन ते क्रियतामद्य लाङ्गलं नृपसत्तम ।
यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन भारत ॥ ३०
तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
प्रवर्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः ॥ ३१
एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः ।

एतेन नेष्टवान्कश्चिद्वते विष्णुं पुरातनम् ॥ ३२
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्पर्धत्येष महाक्रतुः ।
अस्माकं रोचते चैव श्रेयश्च तव भारत ।
अविघ्नश्च भवेदेव सफला स्यात्स्पृहा तव ॥ ३३
एवमुक्तस्तु तैर्विप्रैर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
कर्णं च सौवलं चैव भ्रातृश्वेदेदमब्रवीत् ॥ ३४
रोचते मे वचः कृत्स्नं ब्राह्मणानां न संशयः ।
रोचते यदि युष्माकं तन्मा प्रवृत्त माचिरम् ॥ ३५
एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथेत्यूचुर्नराधिपम् ।
संदिदेश ततो राजा व्यापारस्थान्यथाक्रमम् ॥ ३६
हलस्य करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वशिल्पिनः ।
यथोक्तं च नृपश्रेष्ठ कृतं सर्वं यथाक्रमम् ॥ ३७

C. 3. 15297
B. 3. 255. 25
K. 3. 256. 26

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

— °) K₃ शक्यस्तु; B₂ स शत्रुः; D₃ शक्यः स (by transp.);
T₁ च शक्यं; T₂ वै शक्यं. Ś₁ K₁. ३ त्वया राजञ्; K₃ D₃
T G₁. २. ४ M कुरुश्रेष्ठे (T G₁. ४ °ष्ट; M₁ °ष्टो); B₂ कृतश्रेष्ठो.
— °) T₂ वर्तं (for जीव). — °) B₄ काले (for कुले).
Ś₁ K₁. २ नराधिप; T₂ G₁ नरोत्तम.

27 K₄ om. (hapl.) 27. — °) Dc G₂ M₃ om. च.
T₂ G₁ स (for च). B D (except D₂. s. ५) G₃ ते
(for वै). — °) B₁. ३. ४ D (except D₁-३. ५) G₃ नृप
(for तव). — °) D₃ [अ]सौ (for ते).

28 °) M₁ अस्तु (for अस्ति). G₁ चान्यन्. B₄ D₅
महासन्नं. Ś₁ K₁. ३ अस्ति त्वन्यो महाराज. — °) Ś₁ K₁. ३
°समः. T₁ विदुः; G₁. २. ४ M विभो (for प्रभो). — °)
Dc शृणुष्वेदं; T₁ शृणु चैवं.

29 °) T₂ G₂ ये चेमे (for य इमे). — °) S (except
G₃) सुवर्णमकृतं कृतं (T₁ °तं शुभं; M₂ °ताकृतं).

30 °) K₄ D₁-३ वै (for ते). — °) K₃ ते नृपोत्तम;
B₂ तव भारत; G₁ ते नरर्षभ.

31 D₃ om. 31. — °) K₃ तेन; B₂ रुद्रः; B₃ Dc₃ यत्र
(for तत्र). T₂ G₁ नरश्रेष्ठ. — °) B₁ प्रभूतार्थः. — °)
K B₁. ४ Dc D₃ G₁ सर्वशोष्यनि; D₁ सर्वपापनिवारणः; T₁
G₃. ४ M सर्वशो ह्यनि; T₂ संस्पृशोष्यनि.

32 °) Dc₂ S (except G₃) वै (for ते). — °) T₁
एतेनैव तु यजेन. — °) T₁ दृष्ट्वा (for क्रते). G₂. ४ विष्णोः.
K₃ Dc T G₁ M सनातनं; G₂. ४ सनातनात्.

33 °) = 25°. K₁ G₁ क्रतुश्रेष्ठ; Dc क्रतुवरं. — °)

T₂ G₁ स्पर्धतेयं. — °) K₁-३ Dc D₁. ५ T G₂ M चैव (for
चैव). K₄ D₂. ३ एवं तु रोचतेस्माकं. — °) K₁ B₁ श्रेष्ठश्च;
G₂. ४ M श्रेयांश्च. — °) Dc भवत्येष. B Dn D₄. ६ G₃
निर्विघ्नश्च भवत्येष. — °) K B₁ Dc D₁-३. ५ T G₁. २. ४ च
ते (for तव). — After 33, S (except T₁ G₃) ins.:

1162* तस्मादेव महाबाहो तव यज्ञः प्रवर्तताम् ।

34 °) T₂ G₁ धर्मेण (for तैर्विप्रैर्). — °) K₁. ३ D₅
महामतिः (for मही).

35 °) K₄ ते (for मे). — °) M₂ तथैव च (for न
संशयः). — °) K D₂. ३. ५ T₂ तन्मां; B Dc Dn D₁. ४. ६
G₃ तस्मात् (Dn₃ तच्च); G₂. ४ M ततः (for तन्मा). T₂
ब्रूवत (for प्रवृत्त). G₁ तन्मम ब्रूत माचिरं.

36 °) K₁ सर्वे ते (by transp.). — °) G₁ प्रत्यूचुस्तं
नरा. — After 36^{ab}, T₂ ins. 3. 242. 1^{cd} (v.l. धृतराष्ट्रं
for धार्तराष्ट्रे), repeating it in its proper place. — °)
G₄ आदि (for संदि). T₁ महाराज; M₂ तथा राजा. — °)
T G₁ M व्यापारान्स्वा (M₁ °रांस्वा) न्यथा.

37 °) K₃ करणं; K₄ कारणाच्च; D₃ कारणे. K₃ Dc D₁
चैव (for चापि). — °) D₁ शिल्पकारिणः (for सर्व). — °)
T₂ ते; G₁ तज् (for च). — °) T₁ ते तं (for कृतं). G₄
कृत्यं (for सर्व).

Colophon. G₃ broken. — Major parvan: Ś₁ K₁. ३
Dn₃ G₂. ४ आरण्य. — Sub-parvan: K₃. ४ D₁-३. ५ (all
om. sub-parvan name) mention only धार्तराष्ट्रयज्ञः;

C. 3. 15298
B. 3. 256. 1
K. 3. 257. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तु शिल्पिनः सर्वे अमात्यप्रवराश्च ह ।
विदुरश्च महाप्राज्ञो धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १
सज्जं क्रतुवरं राजन्कालप्राप्तं च भारत ।
सौवर्णं च कृतं दिव्यं लाङ्गलं सुमहाधनम् ॥ २
एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धार्तराष्ट्रो विशां पते ।
आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्तनम् ॥ ३
ततः प्रववृते यज्ञः प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
दीक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ॥ ४
प्रहृष्टो धृतराष्ट्रोऽभूद्विदुरश्च महायशः ।
भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यशस्विनी ॥ ५

and B Dc Dn D4. 6, likewise, only दुर्योधनयज्ञः.
— *Adhy. name*: M2 धार्तराष्ट्रयज्ञनिर्णयः. — *Adhy. no.*
(figures, words or both): B4 323; Dn 254 (Dn2
253); D1 256; T1 G4 M (M2 *inf. lin.*) 245 (M2
orig. 247): T2 G1 242; G2 244. — *Sloka no.*:
Dn D1 25 (Dn2 24).

242

1 °) Dc ते; T1 च (for तु). T2 G1. 2. 4 सर्व. — °) B2-4 Dn D4. 6 G3 ये (for ह). To avoid hiatus, T1 M तेमात्यप्रवरा (M1 'सुखा'श्च ह; T2 G1. 2. 4 कृतमूर्धनं (G1 'द्वं न)राधिपं. — °) K3 D2. 3 महाराज्ञो. — °) D1 T G1. 2. 4 धृतराष्ट्रे (T1 'द्वं). Ś1 न्यवेशयन्; K1 M न्यवेदयन्.

2 °) Ś1 K1. 2 सज्जः क्रतुवरो राजन्; T G2. 4 M सज्जं कृतं (T1 'जः क्रतुं; G2 'जं क्रतुर; G4 'जः क्रतुर; M1 'जी-कृतं) महाराज; G1 संभाराः संभृता राजन्. — °) Ś1 K1. 2 Dc प्राप्तकालं; K3. 4 D1. 2 कालं प्राप्तं; T1 G4 कालप्राप्तश्च; T2 G1 कालः प्राप्तश्च; G2 काले प्राप्तश्च. — °) B2. 3 Dn D4-6 G3 सर्वं; G4 द्रव्यं (for दिव्यं). — °) B Dn D4-6 G3 च (for सु).

3 °) B2 चैव (for श्रुत्वा). K1 नृपश्रेष्ठ; K3. 4 D1-3. 5 G4 M1 नरश्रेष्ठो. — °) T2 G1. 2. 4 धृतराष्ट्रो. K4 नराधिपः;

निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् ।
पार्थिवानां च राजेन्द्र ब्राह्मणानां तथैव च ।
ते प्रयाता यथोद्दिष्टं दूतास्त्वरितवाहनाः ॥ ६
तत्र कंचित्प्रयातं तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ।
गच्छ द्वैतवनं शीघ्रं पाण्डवान्पापपूरुषान् ।
निमन्त्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्महावने ॥ ७
स गत्वा पाण्डवावासमुवाचाभिप्रणम्य तान् ।
दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥ ८
स्ववीर्यार्जितमर्थौघमवाप्य कुरुनन्दनः ।
तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः ॥ ९
अहं तु प्रेषितो राजन्कौरवेण महात्मना ।

T2 G1 महीपतिः (for विशां पते). — B2 om. 3^{cd}. — °) D4. 6 प्राज्ञां (for आज्ञां). K1 नृप; G1 नृपान्. — °) T G1 क्रतू राजन् (T2 राज्ञो यज्ञः; G1 यज्ञो राजः) प्रवर्ततां.
4 D2 om. 4. — °) K3 Dc2 प्रवर्तते. — °) B1 प्रभूतार्थः; Dn 'तार्थः (1). B1 'संस्कृतं; T2 'संस्कृतः. — °) G2. 4 गान्धारो. — 4^d=23^b.

5 °) B1 प्रविष्टो. K2 B2 धार्तराष्ट्रः. B Dn D4. 6 G3 च (for अभूद्). — °) T1 G2. 4 M महामनाः; T2 'द्युतिः; G1 'मतिः. — °) G2. 4 भीष्मद्रोणः.

6 °) T2 निमन्त्रणाय; G2. 4 आमन्त्रणार्थं. — °) D2 प्रेषयामास. G1 वीर्यवान्. — °) K1. 2. 4 Dc D1. 2. 5 राजेन्द्रो; K3 विप्रेन्द्रो. — °) Ś1 च भारत; K1. 2 च पार्थिव (for तथैव च). — °) Ś1 K1. 2 Dc यथाज्ञसं; K3 D1-3 यथाप्रज्ञं; K4 यथायज्ञं; B2-4 Dn D4. 6 G3. 4 M2 यथोद्दिष्टा.

7 °) D1 तं तु; G4 ततः (for तत्र). — °) K4 B3. 4 D1 पापपूरुषान्; T G1 पुरुषर्षभान्. — °) K3. 4 Dc D2. 3 T G वने तथा; B Dn D4. 6 वने तदा (B2 स्थितान्); D1 च यद्वने; D6 वने यथा (for महावने).

8 °) B2-4 Dn D4-6 G3 स गत्वा पाण्डवान्सर्वान्. — °) K3. 4 B4 S (except G3) [अ]थ (for [अ]भि). B Dn D4-6 G3 च (for तान्). — °) Ś1 K2. 3 B2 Dc D1 महाराज्ञो. — °) K2. 4 B2 Dc D8 T G1. 4 सत्तम.

9 °) B2 'तमर्थोयम्; D4 'तरलोघम्. — °) K1-3 Dc D1-3. 5 G2 M2 कुरुनन्दन; B2. 3 Dn D4. 6 G3 'सत्तमः.

आमन्त्रयति वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 मनोभिलपितं राजस्तं क्रतुं द्रष्टुमर्हथ ॥ १०
 ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम् ।
 अत्रवीचपशार्दूलो दिष्ट्या राजा सुयोधनः ।
 यजते क्रतुमुख्येन पूर्वेषां कीर्तिवर्धनः ॥ ११
 वयमप्युपयास्यामो न त्विदानीं कथंचन ।
 समयः परिपाल्यो नो यावद्वर्षं त्रयोदशम् ॥ १२
 श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य भीमो वचनमब्रवीत् ।
 तदा तु नृपतिर्गन्ता धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
 अस्त्रशस्त्रप्रदीप्तेऽग्नौ यदा तं पातयिष्यति ।
 वर्षात् त्रयोदशाधूर्ध्वं रणसत्रे नराधिपः ॥ १४
 यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ।
 आगन्तारस्तदा स्मेति वाच्यस्ते स सुयोधनः ॥ १५

शेषास्तु पाण्डवा राजन्नैवोचुः किंचिदप्रियम् ।
 दूतश्चापि यथावृत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १६
 अथाजग्मुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वराः ।
 ब्राह्मणाश्च महाभागा धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १७
 ते त्वर्चिता यथाशास्त्रं यथावर्णं यथाक्रमम् ।
 मुदा परमया युक्ताः प्रीत्या चापि नरेश्वर ॥ १८
 धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्र संवृतः सर्वकौरवैः ।
 हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ १९
 यथा सुखी जनः सर्वः क्षत्तः स्यादन्नसंयुतः ।
 तुष्येच्च यज्ञसदने तथा क्षिप्रं विधीयताम् ॥ २०
 विदुरस्त्वेवमाज्ञप्तः सर्ववर्णानरिंदम ।
 यथाप्रमाणतो विद्वान्पूजयामास धर्मवित् ॥ २१
 भक्ष्यभोज्यान्पानेन माल्यैश्चापि सुगन्धिभिः ।

C. 3. 15321
B. 3. 256. 24
K. 3. 257. 23

— ^d) Dc G₄ सहस्रशः (for ततस्ततः).

10 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 B₄ D₂. 3. 5 राजा (for राजन्).
 — K₁ om. 10^{cd}. — ^c) Dc आमन्त्रय यदि वो राजा. — ^d)
 Dc₁ T₂ G₁ धृत (for धार्त). T₂ G₁ महीपतिः; G₂. 4
 नराधिपः (for जने). — ^e) T₂ राजन् (for राजः). — ^f)
 T₁ अहंसि.

11 ^b) D₁ श्रुत्वा दूतस्य भाषितं. — ^c) Ś₁ K₁. 2 राजं;
 G₁ नरं (for नृप). — ^d) T₂ यज्ञं (for राजा). — ^e) T₂
 G₁ क्रतुमुख्यानां. — ^f) D₁ T G₁ M₁ सर्वेषां; G₄ गच्छेम.
 T₂ G₁ कीर्तिवर्धनं; G₂. 4 M प्रीतिवर्धनं.

12 ^b) K₄ D₂. 3 चेदानीं (for त्वि).

13 ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 D₂. 5 हि; G₁ M [अ]त्र (for तु).
 — ^d) Ś₁ K₁. 2 कुरु (for धर्म).

14 ^a) Ś₁ K B₁. 4 D₂. 3 G₄ प्रदीप्ताग्नौ. — ^b) G₄
 पाच. — ^d) B₁ T G₁ M नरं (for रण).

15 ^b) K₁. 3 G₁ पाण्डवाः. Dc धार्तराष्ट्रे युधिष्ठिरः. — ^c)
 K₂. 3 D₂ आगताहं (K₃ ता च); G₄ अभ्यन्तरस्. Ś₁ सदा
 (for तदा). T₁ [अ]स्मि (for स्म). B Dc Dn D₄. 6 G₃
 आगताहं तदास्मीति. — ^d) T G₄ एव; G₁. 2 M एवं (for
 ते स). Ś₁ हि (for स).

16 ^a) Ś₁ K Dc D₁-3 शिष्टास्तु. — ^b) Ś₁ K₁. 2 Dc₂
 D₄ च (for [ए]व). — ^c) Ś₁ K₁. 2 स च दूतस्य; K₃ B₄ Dc
 D₁ T G₁ दूतश्च तद्; K₄ D₂. 3 स दूतसद् (D₃ स्तु);
 G₂. 4 दूतस्त्वेतद् (for दूतश्चापि). Ś₁ K₁. 2 तथा; D₃

द्वयां.

17 ^a) Ś₁ K₁. 2 T₁ G₂ M₂ नृप; T₂ G₁ द्विजं (for
 नरं). — Ś₁ om. (hapl.) 17^c-18^d. — ^c) Dn D₄. 6
 G₄ महाभागा. — ^d) B₁. 4 D₂ धृत (for धार्त).

18 Ś₁ om. 18 (cf. v.l. 17). — ^a) B₁ यथान्यायं.
 — ^b) B₁ यथाशास्त्रं; B₂-4 Dn D₄. 6 G₃ यथाविधि (for
 यथावर्णं). B₂ यथातथं. — ^d) K₄ B Dn D₄-6 G₃ प्रीत्या-
 श्चापि. K₄ B D (except D₁-3) G₃ नरेश्वराः; T G₁. 2. 4
 M जनेश्वर (T 'रा:).

19 ^a) D₂ स; G₄ [S]य (for ऽपि). K₃. 4 B₁ Dc₂
 Dn₂. n₃ D₁. 2 G₂ M₁ राजेन्द्रः. Ś₁ धार्तराष्ट्रपुरे जग्मुः. — ^b)
 Ś₁ संवृताः; K₁. 3 संवृत्तः. K₁. 3 Dc T₁ G₂ M₂ सह (for
 सर्वे). — After 19^{ab}, Ś₁ ins.:

1163* प्राप्तान्सर्वान्पान्द्रुध्वा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।

— ^c) K₁ महताविष्टो.

20 ^a) B₁ यथा; D₂ G₁ सुखं (for सुखी). M₁ जनः
 सुखी (by transp.). K₁ सर्वं; T₁ सर्वे. — ^b) K₄ B₁ D₂
 कृतः; B₄ क्रतुः (for क्षत्तः). Dc तत्र (for अत्र). — ^c) K₄
 स तुष्येद्; Dc₂ तुष्येत; D₂. 3 तुष्टश्च; T₂ G₁ हृष्येच्च. B₄ Dn
 D₂ तु (for च). Ś₁ सदनं. — ^d) Ś₁ तदा. Dc यज्ञो;
 D₂ S (except G₃) नीतिर (for क्षिप्रं).

21 ^a) B₁-3 Dn D₄. 6 G₃ विदुरस्तु तदाज्ञाय; Dc
 स्त्वेवमाज्ञातः. — ^b) K₄ B₁. 2 D₁ अरिंदमः. — ^c) B₂
 वृद्धान्; D₃ विप्रान् (for विद्वान्).

C. 3. 15321
B. 3. 256. 24
K. 3. 257. 23

वासोभिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्टवत् ॥ २२
कृत्वा ह्यवभृथं वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ।

विसर्जयामास नृपान्ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ २३
विसर्जयित्वा स नृपान्भ्रातृभिः परिवारितः ।
विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्णसौवलयैः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

२४३

वैशंपायन उवाच ।

प्रविशन्तं महाराज स्रतास्तुष्टुवुरच्युतम् ।
जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवू राजसत्तमम् ॥ १
लाजैश्चन्दनचूर्णैश्चाप्यवकीर्य जनास्तदा ।
ऊचुर्दिष्ट्या नृपाविघ्नात्समाप्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २

अपरे त्वब्रुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् ।
युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ।
नैव तस्य क्रतोरेष कलामर्हति षोडशीम् ॥ ३
एवं तत्राब्रुवन्केचिद्वातिकास्तं नरेश्वरम् ।
सुहृदस्त्वब्रुवंस्तत्र अति सर्वानयं क्रतुः ॥ ४

22 ^a) Ś1 K1-3 B Dc Dn D1. 4. 6 G3 मक्ष्यपेयाञ्ज
पानेन (K1. 2 °पानानि; K3 D1 °दानानि; Dc Dn3 °दानेन);
T2 G2 M2 °भोज्यान्पानैश्च.

23 ^a) N G3 ह्यावसथान्; T2 G1 [अ]प्यवभृथं; G2 M2
ह्यवभृतं. — ^b) = 4^d. M1 °विधि (for °क्रमम्). — After
23^{ab}, M1 ins.:

1164* स्नातश्चावभृथो राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
— ^c) D1 सांत्वयामास (for °यित्वा च). D2 तु; G4 [अ]थ
(for च). Ś1 K2. 4 B1 D2. 3 T1 G1 राजेन्द्र; T2 राजेन्द्रान्.
— ^d) T1 M बहुविधं (for च वि). — Ś1 T1 G2 om.
(hapl.) 23^f-24^a. — ^f) K4 D2. 3 G4 ब्राह्मणांश्चापि (G4
°श्चैव) सर्वशः.

24 Dc D1 om. 24^{ab}; Ś1 T1 G2 om. 24^a (cf. v.l.
23). — ^a) B Dn D4-6 G3 विसृज्य च नृपान्सर्वान् (B4 विसर्ज-
यामास नृपान्). — ^b) B1 ब्राह्मणान् ***** (cf. 23^f). — ^c)
B1. 2. 4 T G2. 4 M1 हस्तिन°. — ^d) Ś1 कर्णकौरवैः.

Colophon om. in Ś1 K1-3. — Major parvan: Dn2
T1 G2. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K4 B1 Dc D1-3. 6
(all om. sub-parvan name) mention only धार्तराष्ट्रयज्ञ;
B2-4 Dn D4. 6 G3, likewise, only दुर्योधन (Dn2 om.
दुर्योधन) यज्ञ. — Adhy. no. (figures, words or both):
Dn 255 (Dn3 254); D1 257; T1 G4 M (M2 inf.
lin.) 246 (M2 orig. 248); T2 G1 243; G2 245.
— Śloka no.: Dn1. n3 28; Dn2 D1 26.

243

1 ^a) K4 Dn3 M1 महाराजं; D1 महाबाहुं. — ^b) T2
G1 अचितं (for अच्युतम्). — ^c) S (except G3) माग-
धाश्च (for जना°). D1 महाबाहुं; T1 महेष्वासा. — ^d) Ś1
Dn तुष्टुवू राजसत्तम; T G1. 2 M नागराश्च सहस्रशः (T1 M2
समंततः).

2 ^a) B1 °गंधैश्च; B2 °चूर्णेन; T2 G1 °पुष्पैश्च; G2 °चूतैश्च
(for °चूर्णैश्च). — ^b) Ś1 K1. 2 [अ]प्यवकीर्य; K3 D1 [अ]प्य-
पकीर्य; B Dn D4. 6 T1 G3 विकीर्य च (B2 T1 °र्यं); Dc
अवकीर्य (with hiatus); T2 व्यकीर्य; G1 व्यकिरंत; G2. 4
व्यवकीर्य. Ś1 K3. 4 B D (except D2) G3 ततः; T1 तथा.
— ^c) N (except K4 B1. 4) G3 M1 नृपाविघ्नः; G1. 4
°विघ्नान्. — ^d) D1 महाक्रतुः (for क्रतुस्तव).

3 T2 om. 3^a-4^b; D1 om. 3^{abed}. — ^b) K2. 4 B1
Dn3 D2. 3. 5 G3 वार्तिकां; T1 G1. 2. 4 M1 चादिकां; M2
चादितां. B2 नराधिपं (for महीपतिम्). — ^c) G1. 2. 4
M2 यौधि. S (except G3; T2 om.) यज्ञस्य. — ^d) G2
न वै (for नैव). G1 ह्येष.

4 T2 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3); M2 om. 4^{ab}. — ^a) B1
तु ते° (for तत्रा°). — ^b) K2. 4 B1 D1-3. 5 वार्तिकां; Dc3
वीतिकां; T1 G2. 4 M1 चादिकां; G1 वादिन°. K3 G1 M1
महीपतिं; B1. 3 Dc1 Dn D1. 4-6 G3 जनेश्वरं; B2 नराधिपं.
— ^c) T2 अपरे (for सुहृदस्). B4 D5 च (for तु). T1
केचिद् (for तत्र). — ^d) M ह्यति (for अति). Ś1 क्रतु

ययातिर्नहुषश्चापि मांधाता भरतस्तथा ।
 क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः सर्वे दिवं गताः ॥ ५
 एता वाचः शुभाः शृण्वन्सुहृदां भरतर्षभ ।
 प्रविवेश पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः ॥ ६
 अभिवाद्य ततः पादौ मातापित्रोर्विशं पते ।
 भीष्मद्रोणकृपाणां च विदुरस्य च धीमतः ॥ ७
 अभिवादितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृवत्सलः ।
 निषादासने मुख्ये भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ८
 तमुत्थाय महाराज स्रुतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ।
 दिष्ट्या ते भरतश्रेष्ठ समाप्नोऽयं महाक्रतुः ॥ ९
 हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया ।
 आहृतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वां सभाजयिता पुनः ॥ १०

तमब्रवीन्महाराजो धार्तराष्ट्रो महायशः ।
 सत्यमेतच्चया वीर पाण्डवेषु दुरात्मसु ॥ ११
 निहतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाक्रतौ ।
 राजसूये पुनर्वीर त्वं मां संवर्धयिष्यसि ॥ १२
 एवमुक्त्वा महाप्राज्ञः कर्णमाश्लिष्य भारत ।
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः ॥ १३
 सोऽब्रवीत्सुहृदश्चापि पार्श्वस्थानृपसत्तमः ।
 कदा तु तं क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् ।
 निहत्य पाण्डवान्सर्वानाहरिष्यामि कौरवाः ॥ १४
 तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
 पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १५
 अथोत्क्रुष्टं महेष्वासैर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।

C. 3. 15342
 B. 3. 257. 18
 K. 3. 258. 19

न्सर्वानहं त्वति; K1. 2 क्रतुः सर्वास्त्वयं ह्यति; K3. 4 D1-3. 5
 T2 क्रतुन्सर्वानयं ह्यति; T1 इति सर्वानलंकृतान्; G1 क्रतुन्सर्वान-
 वाप्स्यसि. — After 4, T1 G1. 2. 4 M ins.:

1165* प्रवर्तितो ह्ययं राज्ञा धार्तराष्ट्रेण धीमता ।

[T1 M क्रतुः (M2 शत्रुः) प्रवर्तितो राज्ञा धार्तराष्ट्रेण etc.]

5 °) K3 Dc D1. 3 नाहुष°. B4 T2 G1 चैव (for चापि).
 — °) D5 मांधाता भरतर्षभ; G3 भरतस्तथा. — °) Ś1
 K1. 2 B4 D3 T2 M एतं (for एनं). — °) B2 भूताः सर्वे;
 T1 पूतास्मानो (for पूताः सर्वे).

6 °) Ś1 K1. 4 B2 र्षभः. — °) B4 विवेश च (for
 प्रविवेश). — °) Ś1 सुवेश्म च; T2 G1 स्ववेश्म. B1 T2 G1. 4
 नराधिप; M1 परंतपः.

7 °) K1 नृपः (for ततः). G2. 4 M पादान् (for पादौ).
 — K1 om. (? hapl.) 7^b-9^a. — °) B D (except
 D1-3. 5) G3 कृपादीनां. — °) S (except T1 G3) भारत
 (for धीमतः).

8 K1 om. 8 (cf. v.l. 7). — °) Hypermetric !
 Ś1 K2. 4 B4 D3. 3 कनिष्ठैश्च; T1 कनीयो हि. — °) K3. 4
 B D T2 G3 नन्दनः (for वत्सलः).

9 K1 om. 9^a (cf. v.l. 7). — °) Ś1 K3 तमुवाच
 (for स्थाय). K3 B2. 4 Dn D2-4. 6 T2 G3 महाराजं; K4
 तदा राजन्. — °) Ś1 K1. 2 महद् (for अब्रवीद्). — M3
 om. (hapl.) 9^a-12^a. — °) T2 G1 क्रतुत्तमः; G4 मम क्रतुः;
 M1 त्वया क्रतुः.

10 M3 om. 10 (cf. v.l. 9). — °) K4 B2 T2 G4
 [S]यं; D2 च (for सह). Ś1 K D2. 3 M1 नृप (for नर°).

T1 आहृतोयं नृपश्रेष्ठ; G1 आहृते भरतश्रेष्ठ.

11 M3 om. 11 (cf. v.l. 9). — °) K4 महाबाहुरः
 G1 महाराज. — Before 11^{cd}, T2 G1. 2 ins. दुर्योधनः.
 — °) Ś1 K1. 2. 4 D2. 3 T1 एव; D4 एतं (for एतत्). K3
 च त्वां वीर; B1-3 D (except D1-3. 5) G3 स्वयोक्तं हि (for
 त्वया वीर). — °) Dc D3 T G1 महात्मसु (for दुरा°).

12 M3 om. 12^a (cf. v.l. 9). — °) K1 नृपश्रेष्ठ; K3
 वरं; B1 कुरुं; T1 महावीर; T2 G1. 3 रणे वीर्यात्. — °)
 T1 G4 महावीर (for पुनर्वीर). — °) K3 B1-3 D (except
 D1-3) T2 G3 त्वमेवं वर्धं; B4 M त्वं मां वर्धाय; T1 त्वं मां
 वै वर्धं.

13 °) B D (except D1-3) T G1. 3 महाराज; G2. 4
 महेष्वासः (for महाप्राज्ञः). — °) Ś1 K1. 2. 4 आश्लिष्य (for
 आश्लिष्य). — °) K4 क्रतुवरं; D1 कुरुश्रेष्ठ. — °) M1 भारतः
 (for कौरवः).

14 Dc D3 om. (? hapl.) 14. — °) T1 G1. 4 M
 अत्र (for सोऽब्र). B Dn D4. 6 T1 G3 कौरवांश्चापि (for
 सुहृदं). — °) D1 T1 G1. 3 M1 नृप (T1 नर) सत्तम. — After
 14^{ab}, S (except G3) ins.:

1166* राधेयसौबलादीन्वै धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।

[T2 G1 सौबलान्वीक्ष्य.]

— °) K1. 3 B2-4 G1 M तु (for तु). — °) Ś1 K1. 3 T1
 महाक्रतुं.

15 °) Ś1 K1. 3 राजपुंगव; K4 राजसत्तम. — After
 15, K2 B Dc Dn D2. 3 (marg. sec. m.). 4-6 G3 ins.:

1167* कीलालजं न खादेयं करिष्ये चासुरव्रतम् ।

G. 3. 15342
B. 3. 257. 18
K. 3. 258. 19

प्रतिज्ञाते फल्गुनस्य वधे कर्णेन संयुगे ।
विजितांश्चाप्यमन्यन्त पाण्डवान्धृतराष्ट्रजाः ॥ १६
दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र विसृज्य नरपुंगवान् ।
प्रविवेश गृहं श्रीमान्यथा चैत्ररथं प्रभुः ।
तेऽपि सर्वे महेष्वासा जग्मुर्वेश्मानि भारत ॥ १७
पाण्डवाश्च महेष्वासा दूतवाक्यप्रचोदिताः ।
चिन्तयन्तस्तमेवार्थं नालभन्त सुखं क्वचित् ॥ १८
भूयश्च चारै राजेन्द्र प्रवृत्तिरुपपादिता ।
प्रतिज्ञा सूतपुत्रस्य विजयस्य वधं प्रति ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा धर्मसुतः समुद्रियो नराधिप ।
अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥ समाप्तं घोषयात्रापर्व ॥

नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो येन केनचित् ।

16 °) K₄ M₂ अथोत्कृष्टं; G₁. 4 °दुष्टं; G₂ °दुष्टं. T₂
G₁ महाराज (for महेष्वासैर). — °) K₂. 4 B D G₃ फाल्गु-
नस्य; K₃ अर्जुनस्य. — After 16, S (except G₃) ins.:

1168* तदा प्रतिज्ञामारुह्य सूतपुत्रेण भाषिते ।

17 °) T M [S]थ (for Sपि). B₂ D₄. 6 G₃. 4 M₂
राजेंद्रो. — °) T₁ विजित्य; M °हृत् (for °सृज्य). D₁ M
नरपुंगवः; G₁ च नराधिप. — °) K₄ D₁-3 धीमान्; T
राजन्; G₁ राजा (for श्रीमान्). — °) B₂ (m as in text)
सुखं; B₄ विभुः; Dc D₁. 5 हरिः; T G₁. 4 M तथा; G₂ प्रति
(for प्रभुः). K₃ पूज्यमानश्च बन्दिभिः. — D₃ om. (hapl.)
17¹-18^a. — After 17, K₄ D₁. 2 ins.:

1169* कर्णोऽपि स्वगृहं गत्वा मुदितो बान्धवैः सह ।

प्रददौ वित्तमर्थिन्यो धनाध्यक्ष इवापरः ।

while S (except G₃) ins.:

1170* स्वानि स्वानि महाराज भीष्मद्रोणादयो नृपाः ।

18 D₃ om. 18^a (cf. v.l. 17). — °) K₃ M₁ पांड-
वापि; G₄ °स्तु. — °) D₁ °प्रणोदिताः.

19 °) S (except G₃) भूयश्चारैर्नृपश्रेष्ठ. — °) K₃
अर्जुनस्य; B₄ विजानंतु (for विजयस्य).

20 °) Ś₁ K₁. 2 धर्मपुत्रः; T G₁ °राजः. — °) K₃. 4
B₁. 2 Dc D₁-3 T₂ G₃ M₁ नराधिपः. — After 20^a, S
(except G₃) ins.:

1171* अधोमुखश्चिरं तस्थौ किं कार्यमिति चिन्तयन् ।

— °) B₄ Dc D₁. 2 M₁ अभेद्यं कवचं. B₁ ज्ञात्वा. — °)

T₂ G₁. 4 सु (for च). K₁ T₂ G₁. 2 संक्लेशं. — °) T

अनुस्मरंश्च संक्लेशान्न शान्तिमुपयाति सः ॥ २०

तस्य चिन्तापरीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ।

बहुव्यालमृगाकीर्णं त्यक्तुं द्वैतवनं वनम् ॥ २१

धार्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रशशास वसुंधराम् ।

भ्रातृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा ॥ २२

संगम्य सूतपुत्रेण कर्णेनाहवशोभिना ।

दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्तमानो महीपतिः ।

पूजयामास विप्रेन्द्रान्क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २३

भ्रातृणां च प्रियं राजन्स चकार परंतपः ।

निश्चित्य मनसा वीरो दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ २४

G₁. 2. 4 उपजग्मि(T₁ °जि)वान्; M उपयान्नृपः (for °याति सः).

21 °) Ś₁ K₁. 2 महाव्यालमृगा; B₃ बहुव्यालगणा; D₂ बहुव्यालसमा. — °) K₃ D₁. 3 T G₁. 2. 4 सरः (for वनम्).

22 °) Ś₁ K₁. 2 [S]पि राजर्षिः; T₂ G₁ नरपतिः (for Sपि नृपतिः). — °) Dc transp. भ्रातृभिः and सहितो. M₂ वीरो. — °) B₂ भीष्मद्रोणकृपादिभिः; Dc द्रोणभीष्म-
कृपैस्तथा.

23 °) T₁ संगत्य. — After 23^a, S (except G₃) ins.:

1172* सततं प्रीयमाणो वै देविना सौबलेन च ।

— °) Ś₁ K₁. 2 महामतिः; K₃ B₁. 3. 4 Dc Dn D₁. 4. 6 G₃
महीभृतां; B₂ D₂. 3 महीक्षितां; T₂ G₁ M₁ महीपतेः.

24 °) K₃ कार्य (for राजन्). — °) K₃ वीरः; T₂ G₁
राजन्. — °) = 2. 5. 101^b; 5. 39. 51^d.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁ Dn₂ G₂. 4
आरण्य. — Sub-parvan: K₃. 4 B₁ Dc D₁-3. 5 M₂ (all
om. sub-parvan name) mention only धार्ते(Dc₂ D₃
धृतराष्ट्रयज्ञ (followed, except in M₂, by समाप्त); B₂-4
Dn₁. n₃ D₄. 6 G₃, likewise, only दुर्योधनयज्ञ (followed,
except in B₂, by समाप्त). — Adhy. name: M₂ कर्ण
प्रतिज्ञानं. — Adhy. no. (figures, words or both):
Dn 255 (Dn₃ 256); D₁ 258; T₁ G₄ M (M₂ inf.
lin.) 247 (M₂ orig. 249); T₂ G₁ 244; G₂ 246.

— Śloka no.: Dn 28; D₁ 27.

२४४

जनमेजय उवाच ।

दुर्योधनं मोचयित्वा पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
किमकार्षुर्वने तस्मिन्स्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ द्वैतवने मृगाः ।
स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्वाष्पकण्ठा युधिष्ठिरम् ॥ २
तानब्रवीत्स राजेन्द्रो वेपमानान्कृताञ्जलीन् ।
ब्रूत यद्वक्तुकामाः स्थ के भवन्तः किमिष्यते ॥ ३
एवमुक्ताः पाण्डवेन कौन्तेयेन यशस्विना ।
प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरम् ॥ ४
वयं मृगा द्वैतवने हतशिष्टाः स्म भारत ।
नोत्सीदेम महाराज क्रियतां वासपर्ययः ॥ ५
भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्व एवास्त्रकोविदाः ।

कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवन्तो वनौकसाम् ॥ ६
वीजभूता वयं केचिदवशिष्टा महामते ।
विवर्धेमहि राजेन्द्र प्रसादात्ते युधिष्ठिर ॥ ७
तान्वेपमानान्वित्रस्तान्वीजमात्रावशेषितान् ।
मृगान्दृष्ट्वा सुदुःखार्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८
तांस्तथेत्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः ।
तथ्यं भवन्तो ब्रुवते करिष्यामि च तत्तथा ॥ ९
इत्येवं प्रतिबुद्धः स राज्यन्ते राजसत्तमः ।
अब्रवीत्सहितान्भ्रातृन्दयापन्नो मृगान्प्रति ॥ १०
उक्तो रात्रौ मृगैरस्मि स्वप्नान्ते हतशेषितैः ।
तनुभूताः स्म भद्रं ते दया नः क्रियतामिति ॥ ११
ते सत्यमाहुः कर्तव्या दयास्माभिर्वनौकसाम् ।
साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपयुज्महे ॥ १२

C. 3. 15364
B. 3. 258. 12
K. 3. 259. 12

244

1 °) Ś1 K Dc D1-3. 5 पाण्डुपुत्रा; B (B4 marg.)
Dn D4. 6 G3 मोचयित्वा (for मोच). — °) Ś1 K Dc
D1-3. 5 मोचयित्वा (for पाण्डु). S (except G3) महा-
रथाः. — °) G4 किमकुर्वन् (for 'कार्पुर्). — °) G1 तत्त्वमां
(for तन्ममां). K4 समां (for ममां). D5 समाख्यातुं
त्वमर्हसि; T1 तन्ममाचक्ष्व सर्वशः.

2 °) B3 नृपतिः; B4 राजानं (for कौन्तेयं).

3 D5 T1 om. (hapl.) 3-4. — °) Ś1 Dc वेपमानः.
Dc कृताञ्जलिः. — °) B1 तु (for स्थ). — °) K4 इच्छते;
B4 इच्छथ (for इष्यते). T2 G3. 4 M तत्करिष्याम्यशेषतः;
G1 करिष्ये तदशेषतः.

4 D5 T1 om. 4 (cf. v.l. 3). — °) G4 महात्मना
(for यश). — °) G1 त्रस्ता (for तत्र).

5 °) B2 S (except G3) हतशेषाः. B1-3 Dn D4. 6
T1 G3 तु भारत; M1 युधिष्ठिर (for स्म भारत). — °) G1
नोत्सादनं (for नोत्सीदेम). — °) G1 तां पाण्डवर्षभ.

6 °) Ś1 Dn3 D2. 3 (by corr.) G3 भवतो. — °) Dc
सर्वशस्त्रास्त्र. — °) Ś1 शेषाणि.

7 °) B3 वने (for वयं). — °) Ś1 K Dc D1-3. 5 T2

G1 महीपते; T1 विशां पते (for महामते). — °) Ś1 K1. 2
विवर्धेम महाराज; M1 विवृधेमहि रां.

8 Ś1 K1. 3. 4 om. (? hapl.) 8. — °) D1 सुदुःखा-
तान्. — °) B1 धर्मपुत्रो.

9 °) T2 G1 [ए]व (for [इ]ति). — °) B2-4 Dn
D4. 6 G3 यथा (for तथ्यं). — °) K3 वचस् (for च तत्).
S (except G3) तत्करिष्यामि वो वचः.

10 °) T G4 M1 सन् (for स). — °) D5 व्युष्टायां
(for राज्यन्ते). S (except G3) व्युष्टायां निशि पार्थिवः (M1
भारतः). — °) B4 दयावांस्तान्; D1 दयावंतो.

11 °) Dc2 T1 G4 अस्मिन्. — °) Dc मृगशेषितैः; T1
हतशेषिभिः. — °) K3 तेजभूताः; B1 T1 G1 अतुं; B2-4 Dc
Dn D2. 4-6 G3 तंतुं; D1 M1 तन्. T1 अनुभूतास्तु दृश्यते.

12 °) T2 G1 कर्तव्यं. — °) Dc दयास्माकं; T2 G1
यदस्माभिर्. — °) T2 हृष्टमासं; G3 हृष्टमासं. T2 G1 वने
(for हि नो). — °) T2 G1 यदेतद्; G3 यदेतस्; G4 M
यदेतान्. Ś1 D4 उपयुज्महे; K1. 2 सुज्महे; K3 यत्समहे;
K4 सुंज्वहे; B1 सुंज्महे; B2-4 सुंजते; B4m G3 सुंज्महे;
Dc सुंजहे; Dn (Dn3 before corr.) D3 सुंज्महे; T2
युज्महि; G1 युंज्वहि; G2. 4 M1 युंज्महि; M2 युग्महि.
— After 12, S (except G3) ins. :

C. 3. 15365
B. 3. 258. 13
K. 3. 259. 13

पुनर्वहुमृगं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् ।
मरुभूमेः शिरः ख्यातं तृणविन्दुसरः प्रति ।
तत्रेमा वसतीः शिष्टा विहरन्तो रमेमहि ॥ १३
ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्धर्मकोविदाः ।
ब्राह्मणैः सहिता राजन्ये च तत्र सहोषिताः ।

इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रेष्यैरनुगतास्तदा ॥ १४
ते यात्वानुसृतैर्मार्गैः स्वन्नैः शुचिजलान्वितैः ।
ददृशुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तापसाद्युतम् ॥ १५
विविशुस्ते स्म कौरव्या वृता विप्रर्षभैस्तदा ।
तद्वनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं सुकृतिनो यथा ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥ समाप्तं सृगस्वप्नभयपर्व ॥

२४५

वैशंपायन उवाच ।

वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
वर्षाण्येकादशातीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १
फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम् ।

प्राप्तकालमनुध्यान्तः सेहरुत्तमपूरुषाः ॥ २
युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराधजम् ।
चिन्तयन्स महाबाहुभ्रातृणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३
न सुष्याप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवापितैः ।

1173*

अर्जुनः ।

त्वदधीना वयं राजन्मा त्वमस्मान्विचारय ।
यत्रैव मन्यसे पार्थ तत्र गच्छामहे वयम् ।

13 Before 13, S (except G₃) ins. युधिष्ठिरः. — °) T G₁ M श्रूयते काम्यकं वनं. — °) Dn स्थानं (!); M₂ ख्यातस्. G₁. 2. 4 मरुभूः शिखरं ख्यातं. — °) B Dn D₄. 6 G₃ M₂ तत्रेमां वसतिं शिष्टां; T₂ G₁. 2. 4 तत्र मासान्वने शिष्टान्. — 1) Ś₁ K Dc D₁-3. 6 वसेमहि; B₁. 2 रमामहे. — After 13, T₂ G₁. 2. 4 ins. :

1174*

वैशंपायनः ।

इत्युक्तास्ते महात्मानः पाण्डवेन महात्मना ।

14 T₂ G₁. 2 om. 14^{ab}. — ^b) B₁ युद्ध^० (for धर्म^०).
— ^a) Ś₁ K₁ यैस्तैस्त्र; K₃ Dc₂ ये तैस्त्र; K₄ Dc₁ D₂. 3
T₁ G₄ ये ते तत्र; D₁ य एतेत्र; M ये तत्रासन्. D₅ ये तत्र
चनवासिनः; T₂ G₁. 2 जम्मुस्त्र सहोषितैः. — ^f) T₂ G₁. 2
भृत्यैर् (for प्रेक्ष्यैर्). Dc अनुगतैस्. K₁. 2. 4 B₁ D₁-3. 5
G₃ तथा; T₂ G₁ च ते.

15 °) K₄ ते याताः; T₁ गत्वा ते. K₄ D₃ T₁ G₂. 4
M₁ सुसुखैर; B₃ M₂ [अनुगतैर; T₂ तु रथैर; G₁ तु सुखैर.
— °) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 3 शुभैः; B₁ श्वभैः; D₅ क्षुण्णैः; T₁
स्वच्छैः; T₂ G₁. 3 शनैः. — °) T₁ विविक्तुः (cf. 16°). G₁
पुण्याम्; M₂ रम्यम्. — °) K₁ तापसावृतं; K₂. 4 B Dc
Dn D₁. 4. 6 T G₄ M₂ तपसा युतं (B₃ T° न्वितं; Dc₁ युता;
Dc₂° न्विताः); G₁. 2 तापसान्वितं; M₁ तापसैर्युतं.
(तापान्वितः); cf. 15°.

16 CC-0. P. Pol. G. M. S. (for विविशु); cf. 15°. पश्यन्स; D

— b) K_4 Dc D1-3 विप्रविभिस. K_4 B1 D2. 3 M2 तथा.
— c) M °श्रेष्ठ. G1 तद्वनं विविशुः पार्थाः.

Colophon. — *Major parvan*: Ś1 K1. 2 Dn2 G2. 4
 आरण्य. — *Sub-parvan*: K3 B4 Dc D1-3 M3 मृगस्वप्न-
 दर्शन; K4 B2. 3 Dn D4. 6 G3 मृगस्वप्न; B1 स्वप्नदर्शन; D5
 मृगस्वप्नोद्भवप्रदर्शन. — *Adhy. no.* (figures, words or
 both): Dn 256 (Dn3 257); D1 259; T1 G4 M
 (M2 *inf. lin.*) 248 (M2 *orig.* 250); T2 G1 245;
 G2 247. — *Śloka no.*: Dn D1 17.

245

2 ^a) K₁ °शिन° (for °शना°). D_{ns} D₄. ७ G₃ [S]ति;
T₁ [S]पि (for हि). — ^b) K₄ G₄ सुखम् (for दुःखम्).
— Ś₁ D₁ om. (hapl.) 2^c-3^d. — ^c) T₂ प्राप्य- (for प्राप्त-).
T₂ G₁. 2 °प्राप्ताः (for °ध्यान्तः). D₆ प्राप्तकालमनुव्यत्वाव.
— ^d) K₄ D₂. 3 T₁ सेदुरुत्तमपौरुषाः; B₂. 3. 4 (m as in
text) D_n D₄. ७ G₃ सेहिरि वरपुरुषाः; T₂ तेरुस्ते पुरुषवर्षभाः.
— ^e) K₁. 3. 4 D₅

3 $\dot{S}_1$ D₁ om. 3 (cf. v.l. 2). — °) K₁. 3. 4 D₅
चित्तयंस्तन्; S (except G₃) अचित्तयन्.
4 °) T₁ महाराज; T₂ चिरं राजन्; G₂. 4 M₁ तदा राजा
(for सुखं राजा). — °) $\dot{S}_1$ K₁. 2 इवार्पितः; B₁ T₁ G₁ M₁
इवार्पितः; T₃ इवाभवत्. — °) $\dot{S}_1$ K₁. 2. 4 D₂. 3 अनु-
पश्यन्स; D₁ अनुसंपश्यन्. T₁ दौरात्म्यमात्मनः पश्यन्. — °)

दौरात्स्यमनुपश्यंस्तत्काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ४
संस्मरन्परुषा वाचः स्रुतपुत्रस्य पाण्डवः ।
निःश्वासपरमो दीनो विभ्रत्कोपविषं महत् ॥ ५
अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी ।
स च भीमो महातेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ।
युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहर्दुःखमनुत्तमम् ॥ ६
अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ।
वपुर्न्यदिवाकार्पुरुत्साहामर्षचेष्टितैः ॥ ७
कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ।
आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोककः ॥ ८
तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ९
तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः ।

तोषयन्प्रणिपातेन व्यासं पाण्डवनन्दनः ॥ १०
तानवेक्ष्य कृशान्पौत्रान्वने वन्येन जीवतः ।
महर्षिरनुकम्पार्थमब्रवीद्वाष्पगद्गदम् ॥ ११
युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृतां वर ।
नातप्ततपसः पुत्र प्राप्नुवन्ति महत्सुखम् ॥ १२
सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते ।
नात्यन्तमसुखं कश्चित्प्राप्नोति पुरुषर्षभ ॥ १३
प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया ।
उदयास्तमयज्ञो हि न शोचति न हृष्यति ॥ १४
सुखमापतितं सेवेद्दुःखमापतितं सहेत् ।
कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्षकः ॥ १५
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ।
नासाध्यं तपसः किञ्चिदिति बुध्यस्व भारत ॥ १६

C. 3. 15386
B. 3. 259. 17
K. 3. 260. 17

Ś1 K D1. 3. 5 M1 कलेरु; B1 कालं. Ś1 K3. 4 D1. 3. 5 T1
ह; K1. 2 च (for हि). B1 Dc काले (B1 'लं) द्यूतोद्भवं स
ह; B3 G3 काले द्यूतोद्भवं प्रति (G3 स हि).

5 °) T1 उवाच (for संस्मरन्). — °) Some MSS.
निश्वास°. — °) S (except G3) दग्धे (for विभ्रत्).

6 °) G4 भीमसेनो महा°. — °) S (except T2 G3)
बले (for बली). — After 6^{cd}, S (except G3) ins.:

1175* चिरस्य जातधर्मज्ञं सास्यमिव ते तदा ।

— °) Ś1 उपे; K1. 2 अपे (for उदी). — °) Ś1 K1. 2
सेहिरे दुःखमुत्तमं.

7 °) Ś1 ह्यल्पकालं; G1 च कालं तु; G2. 4 त्वल्प°; M1
चाल्प°. K4 D2. 3 अवशिष्टाल्पकालं च. — °) B1 पुरुषो-
त्तमाः. — °) T1 अन्य; G1 अन्यम् (for अन्यद्). — °)
G1 'चोदितैः.

8 8^a=1. 123. 68°. — 8^b=1. 157. 14°. 3. 27.
20^d: (var.) 1. 100. 16°. — °) =3. 37. 20°. Ś1 K1-3
Dc D1. 5 महातेजाः (for 'योगी). — °) =3. 180. 44^d.

9 °) T1 तमापतंतमुदीक्ष्य.

10 °) Ś1 उपा; G2. 4 समा° (for तमा°). B1 च
शुश्रूषुः; Dc उपासीनं; G3 उपासीनाः. — °) B1 नियतो (for
शुश्रूषुः). K4 विजितेन्द्रियः; D1 G2 नियतेन्द्रियाः. — °) Ś1
K Dc D1-3 प्रणिधानेन. G2. 4 M तोषयामास शौचेन.
— °) K1. 3 G1 पाण्डवनन्दनः; B4 सत्यवतीसुतं.

11 °) Ś1 K1. 3. 4 Dc D1-3 समीक्ष्य; T2 G1 प्रेक्ष्य च
(for अवेक्ष्य). T1 समवेक्ष्य तु तान्पौत्रान्. — °) B3 Dc3

Dn1 D1. 3 T2 G4 जीवितः (D1 G4 'नः); G3 जीवनः.
— °) Ś1 K Dc D1. 3. 5 'रनुकंपस्तान्. — °) D5 वाक्य°
(for वाष्प°).

12 °) K4 महाप्राज्ञः; D2. 3 महाराज. — °) Ś1 कामं;
K3 B2. 3 Dn D1. 4. 6 T2 G2. 3 लोके; B1. 4 T1 पुंसः; D3
शीघ्रं; M2 पार्थ (for पुत्र). — °) B1 Dn D1 M2 महासुखं;
T2 G1 महत्फलं.

13 °) T2 G1 सुखदुःखं. — °) B1 [उ]पशृंजते; T2 G1
च सेवते. — °) Ś1 K D1. 3. 5 न ह्यत्यंतं सुखं; B Dc Dn
D2. 4. 6 G3 न ह्यनंतं सुखं; T1 M नात्यंतं हि (T1 च) सुखं.
— °) K4 Dc D2. 3. 5 भरतर्षभ; T2 M2 पुरुषर्षभः.

14 °) G4 भाग्य° (for प्रज्ञा°). K1 एव; K4 D2. 3
चैव; D1 त्वेष (for त्वेव). — °) K4 संसक्तः; D2 M2 स
युक्तः. D1 युक्तः परमया धिया. — °) K4 B D (except
D1. 3. 5) G3 'स्तमनज्ञो. — °) B2. 3 Dn D4. 6 G3 transp.
शोचति and हृष्यति. Dc कुप्यति (for हृष्य°).

15 °) T2 G1. 2 सेहेद्; G4 विद्वान् (for सेवेद्). Dc
दुःखं च पतितं से°. — °) Ś1 K1. 2 तथा; B2. 3 Dn D4. 6
वहेत्; D3 महत्; T1 G4 सहन्; G1 सहे; M2 सह. — Ś1
K1. 2 om. 15°-16°. — °) K3 D1 T1 प्राप्तकाल°; G4
काल्यप्राप्ति° (for कालप्राप्त°). — °) K4 D1. 2 इव कर्षुकः;
Dc उपकर्षकः.

16 Ś1 K1. 2 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — °) Ś1 K1
तपसां; S (except G3 M1) 'सा.

17 °) K1 संविभागे दमश्च सः. — Ś1 K1. 2 om. 17^{cd}

G. 3. 15386
B. 3. 259. 17
K. 3. 260. 17

सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः ।
अनसूयाविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ।
साधनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १७
अधर्मरुचयो मूढास्तिर्यग्गतिपरायणाः ।
कृच्छ्रां योनिमनुप्राप्य न सुखं विन्दते जनाः ॥ १८
इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
तस्माच्छरीरं युज्जीत तपसा नियमेन च ॥ १९
यथाशक्ति प्रयच्छेच्च संपूज्याभिप्रणम्य च ।
काले पात्रे च हृष्टात्मा राजन्विगतमत्सरः ॥ २०
सत्यवादी लभेतायुरनायासमथार्जवी ।
अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्वृतिं लभते पराम् ॥ २१
दान्तः शमपरः शश्वत्परिक्लेशं न विन्दति ।
न च तप्यति दान्तात्मा दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥ २२

संविभक्ता च दाता च भोगवानसुखवाचरः ।
भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्नुते ॥ २३
मान्यान्मानयिता जन्म कुले महति विन्दति ।
व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति विजितेन्द्रियः ॥ २४
शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ।
प्रादुर्भवति तद्योगात्कल्याणमतिरेव सः ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महामुने ।
किं स्विद्बहुगुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २६
व्यास उवाच ।

दानान्न दुष्करतरं पृथिव्यामस्ति किञ्चन ।
अर्थे हि महती तृष्णा स च दुःखेन लभ्यते ॥ २७
परित्यज्य प्रियान्प्राणान्धनार्थं हि महाहवम् ।

(cf. v.l. 15). — °) K₄ D₂. 3 अहिंसा चानसूया च; K₃ D₁ T G₁. 2. 4 अनसूयाप्य (K₃ °यापि; D₁ °या त्व) हिंसा च. — °) D₆ T₂ G₁ °निग्रहः; T₁ °संगमः; G₂ °संयमः. — °) K₃ D₃. 5 साधकानि; B₂. 3 Dn D₂. 4. 6 G₃ पावनानि. S (except T₂ G₃) महाबाहो. — °) K₄ नृणां वै (for नराणां).

18 °) G₁ तिर्यग्योनि°. — °) T₁ G₂. 4 गति° (for योनि°). B₁-3 Dn D₄. 6 G₃ अनुप्राप्ता. — °) B₄ (m as in text) महत् (for जनाः). Ś₁ K₁. 2 B₁ D₃ न विन्दते (D₃ °ति) सुखं जनाः; S (except G₃) सुखं विन्दति नो जनाः. — After 18, K₄ D₂. 3 ins.:

1176* कर्मभूमिरियं तात फलभूमिरसौ परा ।

19 °) Ś₁ कुर्वते (for क्रियते). — °) B₂. 4 Dn D₁. 4. 6 G₃ °युज्यते (for °भुज्यते). — After 19^{ab}, B Dc D₆ ins.:

1177* मूले सिक्तस्य वृक्षस्य फलं शाखासु दृश्यते ।

20 °) Ś₁ B₂. 4 Dn D₂. 4. 6 G₃ प्रयच्छेत (for °च्छेच्च). — °) Ś₁ K₁. 2 B Dn D₁. 4-6 G₃ प्राप्ते (for पात्रे).

21 °) K D₃ M लभत्यायुर; D₆ T₂ लभेदायुर. — °) Ś₁ अथार्जकः; K₁. 2 B Dn D₂. 4-6 T₂ G₃ अथार्जवं; K₃ Dc D₁. 3 अथार्जवात्; K₄ अनामयः. — °) Ś₁ Dc D₄ G₁. 4 M₁ [S] नसूयश्च. — °) K₄ B₁ D₁-3 निर्वृति.

22 °) K₄ D₃ प्रेत्य (for शश्वत्). — °) K₁. 3 Dc D₁ G₄ M परिक्लेशान्. — G₁ om. (hapl.) 22^c-24^b. — °) M₂ कुप्यति (for त्वं). Ś₁ K₁. 2 D₁ दान्तात्मा; D₃ दीनात्मा.

23 G₁ om. 23 (cf. v.l. 22). — °) T₂ M °रोग्य-संयुतः.

24 G₁ om. 24^{ab} (cf. v.l. 22). — °) K₃. 4 B Dn D₂-6 G₃ M₁ मान्यः; Dc D₁ T₁ मान्यं; M₂ मान्या (for मान्यान्). — After 24^{ab}, S (except G₃) ins.:

1178* विन्दते सुखमत्यन्तमिह लोके परत्र च ।

— °) K₄ नैव; T G₁. 4 M न च.

25 °) G₂. 4 शुभानुबंध°. — °) B₃. 4 M₂ कालकर्मणा. — °) Dc संयोगात् (for तद्योगात्). — °) T₁ G₁ ह; G₂. 4 हि; M च (for सः).

26 °) K₃. 4 D₃ किञ्चिद्बहु°. T₁ प्राप्य (for प्रेत्य). — G₁ om. 26^d-27^a.

27 G₁ om. 27^a (cf. v.l. 26). — °) B₁. 3 D (except D₁-3. 5) T₁ G (G₁ om.) दुष्करं तात (G₂. 4 पार्थ) (for दुष्करतरं). — °) B₁ अर्थे तु; B₂ अर्थेषु; B₃. 4 Dc₁ Dn D₅. 6 T₂ G₁. 3 M₁ अर्थे च; Dc₂ D₄ अर्थेन; M₂ अर्थेति. — °) D₁ कृच्छ्रेण (for दुःखेन). — After 27, D₂ ins.:

1179* राजन्प्रत्यक्षमेवैतद्दृश्यते लोकसाक्षिकम् ।

28 °) Ś₁ K₁. 2 धनार्थे; B₁ परार्थे. B₁-3 D (except D₁-3. 5) G₃ °मते (for °हवम्). B₄ T₁ G₂. 4 M प्रविशंति रणाजिरं; T₂ G₁ धनार्थे दुर्गमं स्थलं. — °) B₁ आविशंति. Ś₁ K B₁ D₁. 3 नरा (K₄ महा-) धीराः; T₂ G₁ महावीराः. B₄ T₁ G₂. 4 M तथैव प्रतिपद्यंते; D₅ प्रविशंते महाधीराः. — After 28^c, T₂ G₁ ins.:

प्रविशन्ति नरा वीराः समुद्रमटवीं तथा ॥ २८
 कृषिगोरक्षयमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवाः ।
 पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ २९
 तस्य दुःखार्जितस्यैवं परित्यागः सुदुष्करः ।
 न दुष्करतरं दानात्तस्माद्दानं मतं मम ॥ ३०
 विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपार्जितं धनम् ।
 पात्रे देशे च काले च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ३१

अन्यायसमुपात्तेन दानधर्मो धनेन यः ।
 क्रियते न स कर्तारं त्रायते महतो भयात् ॥ ३२
 पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।
 मनसा सुविशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं स्मृतम् ॥ ३३
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ब्रीहिद्रौणपरित्यागाद्यत्फलं प्राप मुद्गलः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

२४६

युधिष्ठिर उवाच ।
 ब्रीहिद्रौणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना ।

कस्मै दत्तश्च भगवन्विधिना केन चात्थ मे ॥ १
 प्रत्यक्षधर्मा भगवान्यस्य तुष्टो हि कर्मभिः ।

C. 3. 15406
 B. 3. 260. 2
 K. 3. 261. 2

1180* शास्त्रार्थकुशला भुवि ।

तथैव प्रतिपद्यन्ते.

— ^a) B₃ धनार्थं (for समुद्रं). Ś₁ K₁₋₃ Dc अटवीस्.
 29 ^a) Ś₁ D₂ T₁ G₁. ३ M₂ कृषिगोरक्षम्; K₄ B₂ कृषि
 गोरक्षम् (B₂ °क्षयम्); B₁. ३ कृषि(B₃ °षि)गौरक्षयम्. B₁
 G₁ M₂ इत्येते; B₂ अप्यन्ये (for इत्येके). — ^b) K₁ Dc प्रति-
 पद्यन्ति. — ^c) M₁ प्रेष्यताम्. — K₂ om. 29^a-31^c. — ^d)
 Ś₁ K₁ गच्छन्ति हि; G₂. ४ नियच्छन्ति.

30 K₂ om. 30 (cf. v.l. 29). — ^a) B₁. ३ Dn D₄₋₆
 G₃ तस्माद् (for तस्य). B Dn D₄₋₆ G₃ M₁ [ए]व (for
 [ए]वं). — ^b) G₁ हि (for सु). — ^c) D₄ G₃. ४ सु- (for न).
 K₃ G₃. ४ दानं; K₄ तात (for दानात्). G₂ सुदुष्करं दानं.
 — ^d) K₃. ४ दानात् (for तस्मात्). Ś₁ K₁. ४ D₁₋₃ राजन्;
 K₃ तस्मान् (for दानं). B₂. ४m परं मतं (for मतं मम).
 — After 30, G₁ ins.:

1181* तदुष्करतरं दानं तस्माद्दानं विशिष्यते ।

31 K₂ om. 31^{abc} (cf. v.l. 29). — ^a) Ś₁ K (K₂
 om.) B Dc₂ D₁. ३ T₂ G₁ तत्र; T₁ G₂. ४ M तस्य (for त्वत्र).
 — ^b) T₂ G₁ 'नैवा' (for 'नोपा'). — ^c) B₃ Dn D₄₋₆
 G₃ transp. देशे and काले. — ^d) S (except G₃) प्रयतः
 (for साधुभ्यः). B₁ प्रतिपादनं. — After 31, D₂ ins.:

1182* श्रद्धया विधिवत्पात्रे दत्तस्यान्तो न विद्यते ।

32 ^a) B D (except D₁. ३) T₁ G₂₋₄ अन्यायात् (for
 अन्याय-). — ^b) K₁ G₁ दानधर्मो; B₂ दानं सम्यग्. Ś₁
 K₁. ३ न चोदयः; K₃ विज्ञां पते (for धनेन यः). — ^c) T₂

G₂ कुरुते (for क्रियते). — 32^d=Gītā (Vulg.) 2. 40.

33 ^a) T₂ G₁ न्यायार्जितं (for पात्रे दानं). — ^b) G₂. ४
 दानं; M₁ दत्त्वा (for दत्तं). — ^c) B D (except D₁₋₃)
 G₂₋₄ हि (B₂ तु) (for सु). T₁ मनसा तु विशिष्टेन. — ^d)
 B₂ प्रेत्यानन्तफलप्रदं. — After 33, K₄ ins.:

1183* देशे काले च पात्रे च मुद्गलः श्रद्धयान्वितः ।

ब्रीहिद्रौणं प्रदायाथ परमं पदमाप्तवान् ।

34 34^{ab}=5. 35. 5^{ab}; etc., etc. — ^d) G₄ M
 transp. यत् and फलं.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. ३ Dn₂ G₂. ४
 आरण्य. — Sub-parvan: K₂. ४ B₂₋₄ Dc Dn₁. n₃ D₁₋₆
 G₃ ब्रीहिद्रौ(B₂. ४ °द्रौ)णिक; M₂ ब्रीहिद्रौण. — Adhy.
 name: M₁ व्यासवचनं. — Adhy. no. (figures, words
 or both): Dn 257 (Dn₃ 258); D₁ 260; T₁ G₄ M
 (M₂ inf. lin.) 249 (M₂ orig. 251); T₂ G₁ 246;
 G₂ 248. — Śloka no.: Dn 35; D₁ 33.

246

1 ^a) T₂ G₁. ३. ४ °द्रौणं °त्यक्तं. — ^b) Ś₁ K Dc D₁₋₃. ६
 महर्षिणा (for महा). — ^c) T दत्तं च. — ^d) Ś₁ K₁. ३
 तद्वद; K₄ D₁₋₃. ६ शंस मे; B₁ वा विभो; B₂₋₄ D₄ चात्थ मे;
 T₂ चाधिने.

2 ^a) Ś₁ K₁. ३. ४ B₁ D₃. ६ °धर्मो; K₃ D₄ G₁ °धर्मः;

C. 3. 15386
B. 3. 259. 17
K. 3. 260. 17

सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागे दमः शमः ।
अनसूयाविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ।
साधनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १७
अधर्मरुचयो मूढास्तिर्यग्गतिपरायणाः ।
कृच्छ्रां योनिमनुप्राप्य न सुखं विन्दते जनाः ॥ १८
इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
तस्माच्छरीरं युञ्जीत तपसा नियमेन च ॥ १९
यथाशक्ति प्रयच्छेच्च संपूज्याभिप्रणम्य च ।
काले पात्रे च हृष्टात्मा राजन्विगतमत्सरः ॥ २०
सत्यवादी लभेतायुरनायासमथार्जवी ।
अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्वृतिं लभते पराम् ॥ २१
दान्तः शमपरः शश्वत्परिक्षेपं न विन्दति ।
न च तप्यति दान्तात्मा दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥ २२

(cf. v.l. 15). — °) K₄ D₂. 3 अहिंसा चानसूया च; K₃ D₁ T G₁. 2. 4 अनसूयाप्य (K₃ °यापि; D₁ °या त्व) हिंसा च. — °) D₅ T₂ G₁ °निग्रहः; T₁ °संगमः; G₂ °संयमः. — °) K₃ D₃. 5 साधकानि; B₂. 3 Dn D₂. 4. 6 G₃ पावनानि. S (except T₂ G₃) महाबाहो. — °) K₄ नृणां वै (for नराणां).

18 °) G₁ तिर्यग्योनि°. — °) T₁ G₂. 4 गति° (for योनि°). B₁-3 Dn D₄. 6 G₃ अनुप्राप्ता. — °) B₄ (m as in text) महत् (for जनाः). Ś₁ K₁. 2 B₁ D₃ न विन्दते (D₃ °ति) सुखं जनाः; S (except G₃) सुखं विन्दति नो जनाः. — After 18, K₄ D₂. 3 ins.:

1176* कर्मभूमिरियं तात फलभूमिरसौ परा ।

19 °) Ś₁ कुरुते (for क्रियते). — °) B₂. 4 Dn D₁. 4. 6 G₃ °युज्यते (for °भुज्यते). — After 19^{ab}, B Dc D₅ ins.:

1177* मूले सिक्तस्य वृक्षस्य फलं शाखासु दृश्यते ।

20 °) Ś₁ B₂. 4 Dn D₂. 4. 6 G₃ प्रयच्छेत (for °च्छेच्च). — °) Ś₁ K₁. 2 B Dn D₁. 4-6 G₃ प्राप्ते (for पात्रे).

21 °) K D₃ M लभत्यायुर; D₅ T₂ लभेदायुर. — °) Ś₁ अथार्जकः; K₁. 2 B Dn D₂. 4-6 T₂ G₃ अथार्जवं; K₃ Dc D₁. 3 अथार्जवात्; K₄ अनामयः. — °) Ś₁ Dc D₄ G₁. 4 M₁ [S] नसूयश्च. — °) K₄ B₁ D₁-3 निर्वृति.

22 °) K₄ D₃ प्रेत्य (for शश्वत्). — °) K₁. 3 Dc D₁ G₄ M परिक्लिष्टात्. — G₁ om. (hapl.) 22^c-24^b. — °) M₂ कृप्यति (for त°). Ś₁ K₁. 2 D₁ दान्तात्मा; D₃ दीनात्मा.

संविभक्ता च दाता च भोगवान्सुखवान्नरः ।
भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्नुते ॥ २३
मान्यान्मानयिता जन्म कुले महति विन्दति ।
व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति विजितेन्द्रियः ॥ २४
शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मेणा ।
प्रादुर्भवति तद्योगात्कल्याणमतिरेव सः ॥ २५
युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महाभुने ।
किं स्विद्रहगुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २६
व्यास उवाच ।
दानान्न दुष्करतरं पृथिव्यामस्ति किंचन ।
अर्थे हि महती तृष्णा स च दुःखेन लभ्यते ॥ २७
परित्यज्य प्रियान्प्राणान्धनार्थं हि महाहवम् ।

23 G₁ om. 23 (cf. v.l. 22). — °) T₂ M °रोम्य-संयुतः.

24 G₁ om. 24^{ab} (cf. v.l. 22). — °) K₃. 4 B Dn D₂-6 G₃ M₁ मान्यः; Dc D₁ T₁ मान्यं; M₂ मान्या (for मान्यान्). — After 24^{ab}, S (except G₃) ins.:

1178* विन्दते सुखमत्यन्तमिह लोके परत्र च ।

— °) K₄ नैव; T G₁. 4 M न च.

25 °) G₂. 4 शुभानुबंध°. — °) B₂. 4 M₂ कालकर्मणा. — °) Dc संयोगात् (for तद्योगात्). — °) T₁ G₁ ह; G₂. 4 हि; M च (for सः).

26 °) K₃. 4 D₃ किंचिद्बहु°. T₁ प्राप्य (for प्रेत्य). — G₁ om. 26^d-27^a.

27 G₁ om. 27^a (cf. v.l. 26). — °) B₁. 3 D (except D₁-3. 5) T₁ G (G₁ om.) दुष्करं तात (G₂. 4 पार्थ) (for दुष्करतरं). — °) B₁ अर्थे तु; B₂ अर्थेषु; B₃. 4 Dc₁ Dn D₅. 6 T₂ G₁. 3 M₁ अर्थे च; Dc₂ D₄ अर्थेन; M₂ अर्थेति. — °) D₁ कृच्छ्रेण (for दुःखेन). — After 27, D₂ ins.:

1179* राजन्प्रत्यक्षमेवैतद्दृश्यते लोकसाक्षिकम् ।

28 °) Ś₁ K₁. 2 धनार्थे; B₁ परार्थे. B₁-3 D (except D₁-3. 5) G₃ °मते (for °हवम्). B₄ T₁ G₂. 4 M प्रविशंति रणाजिरं; T₂ G₁ धनार्थे दुर्गमं स्थलं. — °) B₁ आविशंति. Ś₁ K B₁ D₁. 3 नरा (K₄ महा-) धीराः; T₂ G₁ महावीराः. B₄ T₁ G₂. 4 M तथैव प्रतिपद्यते; D₅ प्रविशंते महाधीराः. — After 28^c, T₂ G₁ ins.:

प्रविशन्ति नरा वीराः समुद्रमटवीं तथा ॥ २८
 कृषिगोरक्ष्यमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवाः ।
 पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ २९
 तस्य दुःखार्जितस्यैवं परित्यागः सुदुष्करः ।
 न दुष्करतरं दानात्तस्माद्दानं मतं मम ॥ ३०
 विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपाजितं धनम् ।
 पात्रे देशे च काले च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ३१

अन्यायसमुपात्तेन दानधर्मो धनेन यः ।
 क्रियते न स कर्तारं त्रायते महतो भयात् ॥ ३२
 पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।
 मनसा सुविशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं स्मृतम् ॥ ३३
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ब्रीहद्रौणपरित्यागाद्यत्फलं प्राप मुद्रलः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

२४६

युधिष्ठिर उवाच ।
 ब्रीहद्रौणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना ।

कस्मै दत्तश्च भगवन्विधिना केन चात्थ मे ॥ १
 प्रत्यक्षधर्मा भगवान्यस्य तुष्टो हि कर्मभिः ।

C. 3. 15406
 B. 3. 260. 2
 K. 3. 261. 2

1180* शास्त्रार्थकुशला भुवि ।

तथैव प्रतिपद्यन्ते.

— ^a) B₃ धनार्थं (for समुद्रं). Ś₁ K₁₋₃ Dc अटवीस्.

29 ^a) Ś₁ D₂ T₁ G₁. ३ M₂ कृषिगोरक्षम्; K₄ B₂ कृषि
 गोरक्षम् (B₂ °क्ष्यम्); B₁. ३ कृषि(B₃ °धि)गौरक्ष्यम्. B₁
 G₁ M₂ इत्येते; B₂ अप्यन्ये (for इत्येके). — ^b) K₁ Dc प्रति-
 पद्यन्ति. — ^c) M₁ प्रेष्यताम्. — K₂ om. 29^a-31^c. — ^d)
 Ś₁ K₁ गच्छन्ति हि; G₂. ४ नियच्छन्ति.

30 K₂ om. 30 (cf. v.l. 29). — ^a) B₁. २ Dn D₄₋₆
 G₃ तस्माद् (for तस्य). B Dn D₄₋₆ G₃ M₁ [ए]व (for
 [ए]वं). — ^b) G₁ हि (for सु). — ^c) D₄ G₃. ४ सु (for न).
 K₃ G₃. ४ दानं; K₄ तात (for दानात्). G₃ सुदुष्करं दानं.
 — ^d) K₃. ४ दानात् (for तस्मात्). Ś₁ K₁. ४ D₁₋₃ राजन्;
 K₃ तस्मान् (for दानं). B₂. ४m परं मतं (for मतं मम).
 — After 30, G₁ ins.:

1181* तदुष्करतरं दानं तस्माद्दानं विशिष्यते ।

31 K₂ om. 31^{abc} (cf. v.l. 29). — ^a) Ś₁ K (K₂
 om.) B Dc₂ D₁. ३ T₂ G₁ तत्र; T₁ G₂. ४ M तस्य (for त्वत्र).
 — ^b) T₂ G₁ °नैवा (for °नोपा). — ^c) B₂ Dn D₄₋₆
 G₃ transp. देशे and काले. — ^d) S (except G₃) प्रयतः
 (for साधुभ्यः). B₁ प्रतिपादनं. — After 31, D₂ ins.:

1182* श्रद्धया विधिवत्पात्रे दत्तस्यान्तो न विद्यते ।

32 ^a) B D (except D₁. ३) T₁ G₂₋₄ अन्यायात् (for
 अन्याय-). — ^b) K₁ G₁ दानधर्मो; B₂ दानं सम्यग्. Ś₁
 K₁. ३ न चोदयः; K₃ विशां पते (for धनेन यः). — ^c) T₂

G₂ कुरुते (for क्रियते). — 32^d=Gītā (Vulg.) 2. 40.

33 ^a) T₂ G₁ न्यायार्जितं (for पात्रे दानं). — ^b) G₂. ४
 दानं; M₁ दत्वा (for दत्तं). — ^c) B D (except D₁₋₃)
 G₂₋₄ हि (B₂ तु) (for सु). T₁ मनसा तु विशिष्टेन. — ^d)
 B₂ प्रेत्यानन्तफलप्रदं. — After 33, K₄ ins.:

1183* देशे काले च पात्रे च मुद्रलः श्रद्धयान्वितः ।

ब्रीहद्रौणं प्रदायाथ परमं पदमासवान् ।

34 34^{ab}=5. 35. 5^{ab}; etc., etc. — ^a) G₄ M
 transp. यत् and फलं.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. ३ Dn₃ G₂. ४
 आरण्य. — Sub-parvan: K₃. ४ B₂₋₄ Dc Dn₁. n₃ D₁₋₆
 G₃ ब्रीहद्रौ (B₂. ४ °द्रौ)णिक; M₂ ब्रीहद्रौण. — Adhy.
 name: M₁ व्यासवचनं. — Adhy. no. (figures, words
 or both): Dn 257 (Dn₃ 258); D₁ 260; T₁ G₄ M
 (M₂ inf. lin.) 249 (M₂ orig. 251); T₂ G₁ 246;
 G₂ 248. — Śloka no.: Dn 35; D₁ 33.

246

1 ^a) T₂ G₁. ३. ४ °द्रौणं °त्यक्तं. — ^b) Ś₁ K Dc D₁₋₃. ३
 महर्षिणा (for महा°). — ^c) T दत्तं च. — ^d) Ś₁ K₁. ३
 तद्वद; K₄ D₁₋₃. ३ शंस मे; B₁ वा विभो; B₂₋₄ D₄ वात्थ मे;
 T₂ चाधिने.

2 ^a) Ś₁ K₁. ३. ४ B₁ D₂. ३ °धर्मो; K₃ D₄ G₁ °धर्म-;

C. 3. 15406
B. 3. 260. 2
K. 3. 261. 2

सफलं तस्य जन्माहं मन्ये सद्धर्मचारिणः ॥ २

व्यास उवाच ।

शिलोञ्छवृत्तिर्धर्मात्मा मुद्गलः संशितव्रतः ।

आसीद्राजन्कुरुक्षेत्रे सत्यवागनसूयकः ॥ ३

अतिथिव्रती क्रियावांश्च कापोतीं वृत्तिमास्थितः ।

सत्रमिष्टीकृतं नाम समुपास्ते महातपाः ॥ ४

सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो बभूव सः ।

कपोतवृत्त्या पक्षेण ब्रीहिद्रोणमुपार्जयत् ॥ ५

दर्शं च पौर्णमासं च कुर्वन्विगतमत्सरः ।

देवतातिथिशेषेण कुरुते देहयापनम् ॥ ६

तस्येन्द्रः सहितो देवैः साक्षात् त्रिभुवनेश्वरः ।

प्रत्यगृह्णान्महाराज भागं पर्वणि पर्वणि ॥ ७

स पर्वकालं कृत्वा तु मुनिवृत्त्या समन्वितः ।

अतिथिभ्यो ददावन्नं ग्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ८

ब्रीहिद्रोणस्य तदहो ददतोऽन्नं महात्मनः ।

शिष्टं मात्सर्यहीनस्य वर्धत्यतिथिदर्शनात् ॥ ९

तच्छतान्यपि भुञ्जन्ति ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।

मुनेस्त्यागविशुद्धा तु तदन्नं वृद्धिमृच्छति ॥ १०

तं तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुद्गलं संशितव्रतम् ।

दुर्वासा नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ११

विभ्रच्चानियतं वेषमुन्मत्त इव पाण्डव ।

विकचः परुषा वाचो व्याहरन्विविधा मुनिः ॥ १२

अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः ।

अन्नार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां मुनिसत्तम ॥ १३

T₂ 'तुष्टो'; M₁ 'कर्मा' (for 'धर्मा'). — ^b) Ś₁ K₁. २ T₁ तुष्टोसि. T₁ कर्मतः. — ^c) T₂ G₁ जन्मेति (for जन्माहं). — ^d) Ś₁ K₁. ३ तद्धर्मं; K₄ Dc षड्धर्मं; D₃ T₁ सद्धर्मं.

3 Ś₁ D₁ श्रीव्यासः. — ^a) Some S MSS. सिलोञ्छं. — ^b) K₄ D₁-३ संशितव्रतः; B Dn D₄. ६ T G₁. ३ संयतेंद्रियः. — ^d) G₂. ४ सत्यवान्.

4 ^a) Hypermetric! Ś₁ K₃ अतिव्रतः; K₁. २ D₁ M₂ अतिव्रतः; D₂. ३. ६ M₁ अतिथिव्रतः; T G₂. ४ अतिथिप्रियः. K₄ अतिथिव्रतचर्यायां. — ^b) Ś₁ B₂ D₁ G₁ आश्रितः (for आस्थितः). K₄ तथा धर्मप्रियो ह्यति. — M om. 4^{cd}. — ^c) K₄ इष्टां; D₁. ३ इष्टिं; T G₁. २. ४ इष्टं. — ^d) Ś₁ K₁ समुपास्य; K₃ 'स्त.

5 ^a) T₂ G₁ स (for हि). — ^b) T₁ पक्षांते च; M₂ पक्षाहारो. B D (except D₂. ३. ६) T₂ G₃ ह (for सः). — After 5^{ab}, T₁ G₄ M ins.:

1184* मुनिः स तु महाराज महात्मा नियतव्रतः ।

— ^c) T₁ कपोतवृत्तिः. — ^d) Ś₁ K₁. ३ उपार्जयन्.

6 ^a) Ś₁ K₁ दासं. K₃ M पौर्णमास्यं. — ^d) K₄ B₂ Dc D₁ देहपालनम्; G₁ 'पोषणम्.

7 ^a) T₂ तद्रेद्रः; G₂ M₁ तत्रेद्रः. — ^d) M₁ यागं.

8 ^a) G₂. ४ M 'काल्यं' (for 'कालं'). Ś₁ K₁. २ च (for तु). T₂ G₁ सर्वकालेषु भागं तु. — ^b) K₃ T₁ G₄ M₁ मुनिर्धृत्या; G₁ मुनिः प्रीत्या. K₁ समुत्थितः (for समन्वितः). D₂. ६ मुनिर्भृत्यसमं. — ^c) K₃. ४ Dc D₁-३. ६ G₄ M ददात्यन्नं; T₁ गतेभ्योयं (for ददावन्नं). — 8^d = 1. 124. 4^b; 5. 8. 25^b.

9 ^a) K₄ B₁. ३. ४m Dc D₁ सिद्धस्य; B₂. ४ (orig.) Dn D₄-६ G₃ तद्धयस्य; D₂. ३ तदहर्; T G₁. २. ४ तत्प्रीत्या; M तद्धयन्नं (for तदहो). — ^b) M [S]स्य (for Sन्नं). — ^c) Ś₁ K₁-३ D₂ सृष्टं; K₄ D₁. ३ सृष्टं; T₁ M दृष्टं; T₂ G₁. २. ४ ऋषेर् (for शिष्टं). — ^d) Ś₁ K₁. २ T G₁. ४ वर्धते; K₃ D₁ वर्धतां; K₄ पर्वण्यं.

10 ^a) Ś₁ K₁. २ अयुतान्यपि; T₁ तच्छेषां; G₁ तच्छिष्टां. — ^b) Ś₁ K₁. २ D₆ महात्मनां; K₃ T₁ G₂. ४ M तपस्विनां (for मनीं). — ^c) Ś₁ K₁. २ पुनं (for मुनें). Ś₁ हि; B₄ च (for तु). B₃ (m as in text) स नेष्टया परिशुद्धात्मा. — ^d) Ś₁ ऋद्धिम् (for वृद्धिम्). Ś₁ G₁ M इच्छति (G₁ 'तः'); K₃ B₁-३ Dn D₂-६ G₃ अर्हति; Dc अहं (for ऋच्छं).

11 ^a) K₃ तत्र; B₄ तत्तु. Ś₁ K₁. २ D₆ T₁ धर्मज्ञं. T₂ G₂ तं तु शुद्धं सुधर्मिष्ठं. — ^b) B₄ स्वकुलं (for मुद्गलं). K₄ D₁-३ संशितं; T₂ संयतेंद्रियं (for संशितं). — ^c) Ś₁ K₁. २ दुर्वालो नृप दुर्वासास. — ^d) Ś₁ K D₁-३. ६ तत्राथा (D₁. ३ 'प्य')भ्यां; T₂ स तमभ्यां.

12 ^a) Ś₁ सुनियतं; K B Dc D₁. ६ T₁ न (K₄ स) निं; D₂ अनिं; D₃ स्वनिं (for चानिं). Ś₁ K₁. २ B वेशं. — ^b) Ś₁ भारत (for पाण्डव). — ^c) T₁ परुषाकारो (for 'पा वाचो). — ^d) G₁ विविधं; G₂ M₂ विविधान्. T₁ निरः (for मुनिः).

13 ^a) T₂ G₁ देशम् (for विप्रम्). — ^b) D₃ T G₁ M₁ मुनिसत्तमं; G₂. ४ पुंगवः. — T₁ om. (hapl.) 13^{cd}. — ^c) B₁ M₁ अर्थार्थिनम्. D₂ इह; M₂ अभि- (for अनु).

स्वागतं तेऽस्त्विति मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत ।
पाद्यभाचमनीयं च प्रतिवेद्यान्नमुत्तमम् ॥ १४
प्रादात्स तपसोपात्तं क्षुधितायातिथिव्रती ।
उन्मत्ताय परां श्रद्धामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५
ततस्तदन्नं रसवत्स एव क्षुधयान्वितः ।
बुभुजे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्तस्मै च मुद्गलः ॥ १६
क्षुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः ।
अथानुलिलिपेऽङ्गानि जगाम च यथागतम् ॥ १७
एवं द्वितीये संप्राप्ते पर्वकाले मनीषिणः ।
आगम्य बुभुजे सर्वमन्नमुच्छोपजीविनः ॥ १८
निराहारस्तु स मुनिरुच्छमार्जयते पुनः ।
न चैनं विक्रियां नेतुमशकन्मुद्गलं क्षुधा ॥ १९
न क्रोधो न च मात्सर्यं नावमानो न संभ्रमः ।

सपुत्रदारमुच्छन्तमाविवेश द्विजोत्तमम् ॥ २०
तथा तमुच्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् ।
उपतस्थे यथाकालं पट्कृत्वः कृतनिश्चयः ॥ २१
न चास्य मानसं किञ्चिद्विकारं ददृशे मुनिः ।
शुद्धसत्त्वस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः ॥ २२
तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुद्गलं तदा ।
त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्दाता मात्सर्यवर्जितः ॥ २३
क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रणुदत्यादत्ते धैर्यमेव च ।
विषयानुसारिणी जिह्वा कर्षत्येव रसान्प्रति ॥ २४
आहारप्रभवाः प्राणा मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः ॥ २५
श्रमेणोपाजितं त्यक्तुं दुःखं शुद्धेन चेतसा ।
तत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥ २६

C. 3. 15430
B. 3. 260. 26
K. 3. 261. 27

— ^a) K₃. 4 B D G₃ द्विजं (B₁ नृपं) (for मुनिं).

14 ^a) K₄ T₁ मुनिर्; B₁ मुद्गलः; D₁ मुने. — ^b) B₄ (m as in text) स्वकुलः (for मुद्गलः). — ^d) B D (except D₁-3. 5) T₁ G₁ पाद्यां (for वेद्यां).

15 ^a) D₁ T₁ प्रादाद्य (T₁ तत्; T₂ प्रदाय; M₂ प्रासादात् (for प्रादात्स). Ś₁ K₁. 3 तापसोपात्तं; B₂. 4 तपसोपातुं (sic); D_n D₄. 6 G₃ तापसायान्नं; D₆ मनसोपात्तं. — ^b) T G₁. 2. 4 तिथिप्रियः. — ^d) Ś₁ Dc D₂ स ददृशे; K₁. 2 G₁ सुदृढं; D₃ T G₄ M सुधृतं.

16 ^a) B₄ सकलं (m बलवत्); T₁ सर्वं हि (for रसवत्). — ^b) Ś₁ K D₁-3. 5 T₂ G₁. 2 दितः (for न्वितः). — ^d) Ś₁ K₁. 2 T G₁ स (for च).

17 ^a) Ś₁ K₁. 2 transp. चान्नं and सर्वं. — ^b) T₁ तनुं (for ततः). K₄ D₂ उच्छिष्टेनातरात्मना. — After 17^a), K₄ ins.:

1185* शेषे****लिप्य हसन्गायन्प्रधावति ।

नृत्यते धावते चैव बुद्ध्या तत्क्रोशते यथा ।

— ^c) B₁. 2. 4 D_n G₃ अथागं लिलिपेन्नानि (B₂. 4 G₃ पेन्नानि; D_n पेन्नेन); D₄. 6 अथागानि लिपेत्तानि. — ^d) K₃ यथासुखं. B₁. 3. 4 D_n D₄. 6 G₃ यथागतमगाच्च सः.

18 ^a) G₂. 4 ततो (for एवं). — ^b) K₁ पूर्वं; K₂ G₁ सर्वं; B₂. 4 D_n D₄. 6 T₂ G₃ यथा (for पर्वं). — ^c) K₄ T₁ आगत्य. — ^d) K₁ Dc जीवतः.

19 ^a) Ś₁ K₁. 2 transp. तु and स. K₄ D₁ च (for तु). — ^b) Ś₁ K Dc D₁-3 मर्जयते. — ^c) B₄ Dc D₁

चैव. — ^a) K₁. 2 दुर्बलं; T₁ M₂ मुद्गलः.

21 ^b) K₃. 4 B Dc D₁-3. 5 T₂ G₂. 4 सत्तमः. — ^c) Ś₁ K₁ यथाकामं. — ^d) D₂. 3 मुनिपुंगवः (for कृतं).

22 ^a) K₄ D_n मनसः कंचिद्; B₂ G₁ मनसः कश्चिद्; B₃ D₂. 3 T₁ M मनसः किञ्चिद्; B₄ D_n. 2 D₄. 6 T₂ G₃ मनसा कश्चिद्; G₂ मानसः किञ्चिद्. — ^b) T₂ G₁. 2 विकारो दृश्यते मुनेः. — ^c) K₃. 4 B₂ D₁ सत्त्वं स (K₄ तु). Dc शुद्धस्य; T₁ सदृशो; G₁ शुद्धांतं; G₂. 4 M ददृशे (for शुद्धं स). D₂. 3 तु (for स). Ś₁ K₁. 2 सत्त्वशुद्धस्य शुद्धं हि (K₂ तु). — ^d) Dc ददृशे. T₁ G₂. 4 M विशुद्धं (for ददृशे).

23 ^a) G₁ मुनिः (for ततः). — ^b) K₁ तथा; K₃. 4 B D_n D₄. 6 G₃ M₂ ततः (for तदा).

24 ^a) K₄ Dc D₁ प्रणुदन् (for प्रणुदति). — ^b) Ś₁ [आ]धत्ते; Dc नादातुं; D₂ नादत्ते (for [आ]दत्ते). Ś₁ K₁-3 D₆ वा (for च). K₄ यो दत्ते धर्ममास्थितः. — ^c) Hypermetric! B₁-3 D (except D₁. 3) T₁ G₃ रसानुसारिणी; B₄ विषयास्वादिनी. — ^d) Ś₁ कर्षत्यन्नः; K₃ कर्षते च; Dc कर्षत्येनं (for कर्षत्येव). G₁ रसं. D_n कस्मात्त्वां न प्रधावते; T₂ क्षरत्येव रसं प्रति.

25 ^a) K₁ आहारं; Dc आहारः (for आहार). — ^c) K₄ B₁. 3 Dc₂ D_n G₃ वा (for च). — ^d) Ś₁ K₁. 3 Dc D₁-3. 5 T₁ M₂ [अ]प्यैकाग्रं; T₂ G₂ निग्रहं; G₁ एकाग्रं (for [अ]प्यैकाग्र्यं). B₁ निश्चितं; B₄ श्रलं (for श्रितं).

26 ^a) Dc D₁ G₄ त्यक्तं; G₃ दत्तं. — ^b) Dc दुःखे. B₂ तेजसा (for चेतसा). T₂ G₂. 4 न च दुःखेन चेतसा; M

C. 3. 15431
B. 3. 260. 27
K. 3. 261. 28

प्रीताः स्मोऽनुगृहीताश्च समेत्य भवता सह ।
इन्द्रियाभिजयो धैर्यं संविभागो दमः शमः ॥ २७
दया सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
जितास्ते कर्मभिर्लोकाः प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ २८
अहो दानं विघुष्टं ते सुमहत्स्वर्गवासिभिः ।
सशरीरो भवान्गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ २९
इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो मुनेः ।
देवदूतो विमानेन मुद्रलं प्रत्युपस्थितः ॥ ३०
हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ।
कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्धवता तथा ॥ ३१

उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्जितम् ।
समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां मुने ॥ ३२
तमेवंवादिनमृषिर्देवदूतमुवाच ह ।
इच्छामि भवता प्रोक्तान्गुणान्स्वर्गनिवासिनाम् ॥ ३३
के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ।
स्वर्गे स्वर्गसुखं किं च दोषो वा देवदूतक ॥ ३४
सतां सप्तपदं मित्रमाहुः सन्तः कुलोचिताः ।
मित्रतां च पुरस्कृत्य पृच्छामि त्वामहं विभो ॥ ३५
यदत्र तथ्यं पथ्यं च तद्वीह्यविचारयन् ।
श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

दुःख (M₁ 'खं') युक्तेन च ।

27 ^a) Ś₁ K₁. 2 Dc स्म (for च). K₃ D₂. 3 T G₁. 2. 4 M प्रीतोऽस्म्यनुगृहीतश्च (T₂ 'तोस्मि'). — ^b) Ś₁ सत्येन (for समेत्य). B₃ समेत्य भरतर्षभ. — After 27^{ab}, K₄ D₁-3 ins.:

1186* सद्भिः समागमो नित्यं सर्वपापहरः स्मृतः ।
while S (except G₃) ins.:

1187* पावनं परमं मन्ये दर्शनं ते महामुने ।
— ^c) M₁ इन्द्रियाणां (for 'याभि-'). G₄ M₂ इन्द्रियाणि मनोधैर्यं. — ^d) K₄ D₂. 3 transp. दमः and शमः.

28 ^a) T₁ G₄ M₁ दयालुत्वं; G₁ तथा सत्यं; M₂ दयार्थत्वं (for दया सत्यं). — ^b) Dc सत्यं (for सर्वं). — After 28^{ab}, K₄ D₁-3 ins.:

1188* लोकाः समस्ता धर्मेण धार्यन्ते सचराचराः ।
धर्मोऽपि धार्यते ब्रह्मण्डलित्युक्तात्मना त्वया ।
while S (except G₃) ins.:

1189* विशुद्धसत्त्वसंपन्नो न त्वदन्योऽस्ति कश्चन ।
29 ^a) K₁ विसंघुष्टं; B₁. 3 विशिष्टं ते. — ^b) B₄ (m as in text) कामकृत्स्वर्गवासिनः. — ^d) K₃. 4 Dc D₁-6 T₂ G₃ 'व्रतः'.

30 ^a) K₃ समुपास्थितः; T₂ प्रत्यपद्यतः; G₁ प्रत्यभाषत.
31 ^b) = 1. 212. 3^d; etc. T₁ 'शोभिना; G₄ 'नादिना'. — ^c) Ś₁ K D₁-3. 5 विमानेन (for विचित्रेण). — ^d) Ś₁ D₂ T₁ G₁ तदा (for तथा).

32 ^a) Ś₁ K₁. 3. 4 B D₁-3 विप्रर्षे; Dc विप्रर्षिर्. — ^b) D₂ G₄ M कर्मनिजि (M₁ 'मि') तं. — ^c) T₁ G₂. 4 M त्वसु' (for 'समु'). — ^d) K₄ B₂ गति (for मुने). G₁ संप्राप्तोसि

परां मुने.

33 ^c) K₄ भगवत् (for भवता). — ^d) K₃ 'वासिनं; B₂ 'वासिनः'.

34 ^c) B₂-4 Dn D₄. 6 G₃ तत्र सुखं; Dc स्वर्गफलं. K₃. 4 B₁. 3 D₁. 3 G₁ M₂ किंचिद्; D₅ किं स्विद्; G₂. 4 किं तु; M₁ किं नु (for किं च). — ^d) K₁. 2. 4 D₂ T₂ दोषा. Ś₁ K₁. 2. 4 'दूत के'.

35 ^a) K₁ B₂ Dn D₁ G₄ M₁ साप्तपदं. K₄ Dc Dns (by corr.) D₁ T₂ G₁ मैत्रम्. — ^b) D₃ प्राहुः. K₄ T₂ G₁ कुलोदिताः; T₁ M₂ 'द्वहाः; G₂. 4 M₁ 'द्वताः. — ^c) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 तु (for च). — ^d) K₂ विभो ह्यहं; K₄ D₁. 3 T अहं प्रभो.

36 ^a) K₂-4 B₁ Dc D₁. 5 transp. तथ्यं and पथ्यं. T₁ तत्र (for तथ्यं), and यत् (for च). — ^b) Ś₁ K₁. 2 तत्त्वं ब्रूहि; D₅ T₂ G₁ तद्वृहि त्वं; T₁ प्रब्रूहि (for तद्वृहिहि). D₅ महामते; T₂ G₁ विचारयन् (for [अ]विचारयन्). — ^c) T₂ G₁ तदा (for तथा). — ^d) K₁ G₄ गिरां; T₁ G₁ M गिरं.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 2 Dn₂ T₁ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K₃. 4 B Dc Dn₁. ns D₁-6 T₁ G₃ ब्रीहद्वैगणिक; M₂ ब्रीहद्वैगणोपाख्यान. G₁ (om. sub-parvan name) mentions only मुद्रलोपाख्यान. — Adhy. name: M₂ देवदूतागमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 258 (Dn₃ 259); D₁ 261; T₁ G₄ M 250 (M₂ 252); T₂ G₁ 247; G₂ 249. — Śloka no.: Dn 36.

२४७

देवदूत उवाच ।

महर्षेऽकार्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गमुखमुत्तमम् ।
संप्राप्तं बहु मन्तव्यं विमृशस्वबुधो यथा ॥ १
उपरिष्टादसौ लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः ।
ऊर्ध्वगः सत्पथः शश्वदेवयानचरो मुने ॥ २
नातप्तपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः ।
नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥ ३
धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः ।
दानधर्मरताः पुंसः शूराश्चाहतलक्षणाः ॥ ४
तत्र गच्छन्ति कर्मायं कृत्वा शमदमात्मकम् ।

लोकान्पुण्यकृतां ब्रह्मन्सद्भिरासेवितामृभिः ॥ ५
देवाः साध्यास्तथा विश्वे मरुतश्च महर्षिभिः ।
यामा धामाश्च मौद्गल्य गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६
एषां देवनिकायानां पृथक्पृथगनेकशः ।
भास्वन्तः कामसंपन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥ ७
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानां हिरण्मयः ।
मेरुः पर्वतराज्यत्र देवोद्यानानि मुद्गल ॥ ८
नन्दनादीनि पुण्यानि विहारः पुण्यकर्मणाम् ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णभयं तथा ॥ ९
बीभत्समशुभं वापि रोगा वा तत्र केचन ।

C. 3. 15450
B. 3. 261. 10
K. 3. 262. 11

247

1 ^a) B₂. 4 Dn D₄. 6 G₃ आर्यबुद्धि^१ (with hiatus!);
T₁ पात्रमुख्य^२; T₂ [S]कल्यबुद्धि^३. — ^b) K₄ D₂. 3 G₂ यत्
(for यः). — ^c) S (except G₃) 'सं प्रतिपत्त (T₁ 'वक्त')व्यं.
— ^d) Ś₁ B₃ Dc विमृष^४; K₁₋₃ B₁ Dn₂. n₃ D₄. 6 विमृष्य^५;
D₁ विमृक्ष्य^६; D₃ विमृज्य^७. — After 1, K₄ D₁₋₃ ins.:
1190* नन्दनादीनि रम्याणि तत्रोद्यानानि मुद्गल ।
सर्वकामफलैर्वृक्षैः शोभितानि समन्ततः ।
[Cf. 9.]

2 ^a) B₁. 3 Dc Dn D₄. 6 G₃ च स्वर^१; B₂ D₂ T G₁. 2. 4
M अयं (for असौ). — ^b) K₄ D₃ संज्ञकः; B₄ शब्दितः (for
संज्ञितः). T₁ यः स्वर्ग इति संज्ञितः.

3 ^a) Ś₁ चैव; K₁ धैर्य^२; K₂ चर्या^३; Dc पुंसाः; D₁₋₃. 6
मर्त्या (for पुंसो). — ^b) K₄ 'याचकाः (for 'याजिनः).
— ^c) T₁ नाहता. D₁. 2 सेनास् (for चैव).

4 ^a) B₂ हि पुरुषाः; T G₁. 4 M₂ महात्मानः (for
जिता^१). — ^b) B₄ T₁ G₂. 4 M जितेंद्रियाः (for विमत्सराः).
— ^c) K₃ D₆ T₁ G₂. 4 'पराः (for 'रताः). Ś₁ K₂. 4
प्रज्ञाः; K₁ यज्ञाः; K₃ D₂. 3. 6 प्राज्ञाः; Dc D₁ मर्त्याः; T₁
G₂. 4 M₁ नित्यं (for पुंसः). — ^d) B₁ शूरास्तेजोमयाः शुभाः;
B₂₋₄ D (except D₃. 6) G₃ M₂ शूराश्चाहतलक्षणाः; T
G₁. 2. 4 'श्चाहितल^२.

5 ^a) K₃ ते कर्म; B₁₋₃ Dn D₄. 6 T₁ G₂₋₄ धर्मायं;
D₂. 3 कृत्वायं; M₂ धामायं (for कर्मायं). — ^b) Ś₁ शम-

दमादिकं; B₁ G₁. 4 M दमशमात्मकं. — ^c) K₄ Dc D₁. 6
पुण्यकृतान्; M₂ 'तमान्. — ^d) B₂ 'चरितात्मभिः; B₃. 4
Dn D₄. 6 G₃ 'चरितामृभिः; Dc 'सेवितात्मभिः; T₁
'चरितं नृप.

6 ^b) Dc महर्षयः; D₁ T₁ M सहर्षिभिः. B Dn D₄. 6
G₃ तथैव च महर्षयः. — ^c) K₁ T₂ G₂₋₄ यामायामाश्च; K₄
Dc₂ T₁ G₁ यमो धाता च; D₁ यामा वामाश्च. B₄ सौकुल्य
(for मौद्गल्य); cf. v.l. 13^c. — B₂ om. (hapl.) 6^d-13^c.
— After 6, K₃ (line 2 in marg. sec. m.) ins.:

1191* देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा परा गतिः ।

न दुःखमसुखं चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ।

7 B₂ om. 7 (cf. v.l. 6); K₃ om. 7^{ab}. — ^a) Ś₁
K₁. 3 D₆ एवं; T₂ एतद्; G₃ येषां (for एषां). T₁ एते देव-
निकायास्ते. — D₄ om. (? hapl.) from 7^b up to योजना-
नां in 8^b. — ^c) K₃ ततो वै; T₁ आजंतः (for भास्वन्तः).
— ^d) K₄ स्मृताः (for शुभाः).

8 B₂ om. 8 (cf. v.l. 6); D₄ om. up to योजनानां
(cf. v.l. 7). — ^b) B₃. 4 Dn D₆ T₂ G₃. 3 योजनानि.
— ^c) D₃. 4 G₂. 4 अत्र; D₆ G₃ तत्र (for यत्र). K₃ मेरुः
पर्वतराजानं; T₁ मेरोः पर्वतराजस्य.

9 B₂ om. 9 (cf. v.l. 6). — ^a) T₂ चत्वारि (for
पुण्यानि). — ^b) K₁ T₂ विहारः. T₁ 'कर्मणः. — ^c) Ś₁
K₁. 3 न क्षुत्तृष्णे न च ग्लानिर्. — ^d) B Dn D₄. 6 G₃ M₂
शीतोष्णे; T₂ G₁ 'ष्णौ; M₁ 'ष्णं (for 'ष्ण-).

10 B₂ om. 10 (cf. v.l. 6). — ^a) T₁ अश्विनां; T₂

C. 3. 15450
B. 3. 261. 10
K. 3. 262. 11

मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ॥ १०
शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने ।
न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ ११
ईदृशः स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः ।
सुकृतैस्तत्र पुरुषाः संभवन्त्यात्मकर्मभिः ॥ १२
तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् ।
कर्मजान्येव मौद्गल्य न मातृपितृजान्युत ॥ १३
न च स्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव च ।
तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र वै मुने ॥ १४
न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः ।
पर्युह्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधाश्च ते ॥ १५

G₁ वाशुभं (for अशुभं). Ś₁ K₂ D₁ M₁ चापि; B₁ चैव (for वापि). — ^b) D₃ ६ न च (for तत्र). B (B₂ om.) Dc Dn D₄. ६ T₁ G₃ M तत्र किञ्चिन्न (T₁ 'च न') विद्यते; T₂ G₁. २. ४ रोगो वा तत्र कश्चन. — ^c) T₂ G₁ सर्वशो. — ^d) Ś₁ च सर्वतः; D₁ च मारुतः; T₁ समंततः; T₂ G₁. २. ४ M₁ च वायवः (for च सर्वशः).

11 B₂ om. 11 (cf. v.l. 6). — ^a) Dc गंधाः (for शब्दाः). T₂ G₂. ४ M शब्दः[ः] श्रुतिमनोग्राह्याः. — ^b) Ś₁ श्रूयंते (for सर्वतस्). — K₄ om. (hapl.) 11^c-16^d. — ^d) Ś₁ Dc D₃ G₁. ४ M नायासः परिदेवनं (Dc 'ने; D₃ M 'नार); K₁. २ नायासपरिवेदनं; T G₂ 'परिवेदना.

12 K₄ B₂ om. 12 (cf. v.l. 6, 11). — ^a) D₃ न ईर्ष्या तु (for ईदृशः स). K₁ D₃ स मुनेर्; T₂ सुमनो- (for स मुने). — ^b) Ś₁ K₂ सुकर्म; B₂ T G₁. २. ४ M₂ स्वधर्म. — ^c) D₁-३ M पुरुषः. T₁ सुकृतस्तत्र पुरुषः. — ^d) K₁ Dc₂ D₂. ३ T₁ M₁ संभवति; D₁ संचरंति. D₃ 'कर्मसु.

13 K₄ om. 13 (cf. v.l. 11); B₂ om. 13^{abc} (cf. v.l. 6). — ^a) K₃ Dc तेजसानि. — ^b) Dc 'युज्यतां (for 'पद्यताम्). — ^c) G₄ धर्म (for कर्म). B₄ सौकुल्य (for मौद्गल्य). — ^d) B₃ [अ]तः; D₂ तु; D₃ च; D₅ [अ]पि (for [उ]त).

14 K₄ om. 14 (cf. v.l. 11). — ^a) T₂ G₁ वा (for च). Ś₁ K (K₄ om.) Dc D₁-३. ६ न स्वेदो न च दौ; B Dn D₄. ६ G₂. ३ M न संस्वेदो न दौ. — ^b) Ś₁ K₁. २ पुरीषो. B M₁ वा (for च). — ^c) D₂. ३ एषां. Ś₁ K (K₄ om.) Dc D₁-३ (by transp.) च न; G₁ तु न. T₁ जरा (for रजो). — ^d) T₁ न बाधा (for बाधते). G₁ बाधते नाधयो मुने; G₂. ४ बाधते हि तपोधन.

ईर्ष्याशोकक्लमापेता मोहमात्सर्यवर्जिताः ।
सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्तयन्ति महामुने ॥ १६
तेषां तथाविधानां तु लोकानां मुनिपुंगव ।
उपर्युपरि शक्रस्य लोका दिव्यगुणान्विताः ॥ १७
पुरस्ताद्ब्रह्मणस्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः ।
यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन्पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः ॥ १८
ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः ।
तेषां लोकाः परतरे तान्यजन्तीह देवताः ॥ १९
स्वयंप्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे ।
न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न लोकैश्चर्यमत्सरः ॥ २०
न वर्तयन्त्याहुतिभिस्ते नाप्यमृतभोजनाः ।

15 K₄ om. 15 (cf. v.l. 11). — ^a) B₁. ४ G₁ न ग्लायंति; D₅ (by transp.) म्लायंति न. G₁ सर्वा (for तेषां). — ^c) K₃ D₅ पर्युज्यंते; B₁ Dc₂ प्रयुज्यंते; B₂-४ Dc₁ Dn D₄. ६ G₃ संयुज्यं (B₂. ३ 'ज्य)ते; D₃ पर्यटंति; T₁ G₁. ४ पर्युह्यंते; T₂ G₂ समू (G₂ 'मु)ह्यंते. — ^d) K₃ B Dn D₄-६ G₃ ब्रह्मन्नेवंविधैश्च; Dc 'न्नेवंविधैश्च. D₂. ३ T₁ G₂. ४ M हि (for च). B₁ ताः; B₃ D₁ ये (for ते).

16 K₄ om. 16 (cf. v.l. 11). — ^a) Ś₁ K₁ Dc D₃ 'क्लमापेता; T₁ 'मोहक्लमा; G₁ 'शोकसमो. — ^b) T₁ मद. — ^d) B Dn D₄. ६ T₁ G₃ वर्तयंते. M₂ मनोरमाः (for महा).

17 ^a) T₁ तेषां तथा विमानानां. — ^c) B₂. ३ D (except D₁-३) G₃ लोकस्य (for शक्र). — ^d) Dn₃. n₃ D₄. ६ G₃ लोका दिव्या गुणा; T G₂. ४ M लोको 'न्वितः; G₁ दिव्यो लोकगुणान्वितः.

18 ^a) T₁ G₄ परितो; T₂ G₁ परस्ताद्; G₂ M परतो (for पुरस्ताद्). Ś₁ B₂. ३ Dn₁ ब्राह्मण. S (except G₃) तस्य (for तत्र). — ^b) S (except G₃) लोकस्तेजोमयः शुभः. — ^d) Dc सुखैः (for शुभैः). B₄ पूताः स्वैः स्वैस्तु कर्मभिः.

19 ^a) K₃ B₄ D₃ ऋषयो; T₁ मानवा (for ऋभवो). — T₁ om. 19^c-22^b; K₄ G₁ om. (hapl.) 19^{cd}. — ^c) K₁. २ G₂ लोकः; B₄ Dc₁ Dn₁ G₄ लोकात्. Ś₁ K₁. २ परतरस्. — ^d) K₃ क्षरंतीह; G₄ D₁. ३ जयंतीह.

20 T₁ om. 20 (cf. v.l. 19). — ^a) Dc वा (for ते). B₁. २ D₄ G₃ भासंते. — ^b) M कामदुहः. — ^c) Ś₁ K₁. ३ D₁-३. ६ श्री (for स्त्री). — ^d) Ś₁ Dc लोकैश्चर्यमत्सराः; G₁. २. ४ M भोगै (G₁ लोभै)श्चर्यमत्सरः.

21 T₁ om. 21 (cf. v.l. 19). — ^a) D₃ (by corr.)

तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहभूतयः ॥ २१
न सुखे सुखकामाश्च देवदेवाः सनातनाः ।
न कल्पपरिवर्तेषु परिवर्तन्ति ते तथा ॥ २२
जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः सुखं न च ।
न दुःखं न सुखं चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ॥ २३
देवानामपि मौद्गल्य क्राङ्गिता सा गतिः परा ।
दुष्प्राप्ता परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ २४
त्रयस्त्रिंशदिमे लोकाः शेषा लोका मनीषिभिः ।
गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः ॥ २५
सेयं दानकृता व्युष्टिरत्र प्राप्ता सुखावहा ।
तां भुङ्क्व सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः ॥ २६

एतत्स्वर्गसुखं विप्र लोका नानाविधास्तथा ।
गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे ॥ २७
कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत्फलं दिवि ।
न चान्यत्क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २८
सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनं च यत् ।
सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल ॥ २९
असंतोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः श्रियः ।
यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तच्च दुष्करम् ॥ ३०
संज्ञामोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् ।
प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम् ॥ ३१
आ ब्रह्मभवनादेते दोषा मौद्गल्य दारुणाः ।

C. 3. 15472
B. 3. 261. 32
K. 3. 262. 33

ते (for न). G₁ वर्तयंत्याहुतिभिस्ते; M न वर्तयंत्याहुतिस्ते.
— ^b) T₂ G₂. 4 ते न वा; G₁ न च च; M न चापि (for ते
नापि). K₃ B₂ D₂. 3 G₁. 2 भोजिनः. D₅ ते नानामृतभो-
जिनः. — ^d) B₁ रूपिणः (for मूर्तयः).

22 D₄ om. 22^a-23^b; T₁ om. 22^{ab} (cf. v.l. 19).
— ^a) K₄ निमेषाः; T₂ G₁. 2 नासुखाः; G₄ M नासुखे (for
न सुखे). B₂. 3 Dn D₅ G₃ ते (for च). B₁ न च सुखे
सुखकामा. — ^c) K₄ न कल्पे परिवर्तते; T₁ न कल्पपरिवर्ततेषु;
T₂ न वर्तते.

23 D₄ om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). — ^a) K₁ Dc₂ T₂
G₁. 2 जरा मृत्युः; K₄ D₂. 6 G₃ जरा मृत्युः. — ^b) Ś₁ K₁. 2
तथैव; M₂ सुखानि (for सुखं न). K₃ Dc Dn₁ D₂. 3. 5. 6
T₂ G₃ हर्षः (K₃ षं; D₃ षं) प्रीतिसुखं न च; Dn₂ हर्षः
प्रीति कथंचन; T₁ G₁. 2 M₁ हर्षः (G₂ M₁ षं) प्रीतिसुखानि
च. — ^c) D₁ च दुःखं (for दुःखं न). K₃ D₃ T₁ M₁
असुखं; G₁ वासुखं (for न सुखं). Ś₁ K₁. 2 चास्ति; K₃
B₁-3 Dc₂ T₁ G₁. 2. 4 M₁ वापि (for चापि). T₂ दुःखं
वाप्यसुखं वापि.

24 ^b) K₁ T₁ पुरा (for परा). — ^c) T₂ पुण्योपमा
परा सिद्धिर्. — ^d) Ś₁ K₁ Dc₂ अकाम्या का.

25 ^a) Ś₁ K₁. 2 अमी (for इमे). K₃. 4 B D T₂
G₁. 3 देवाः (D₁ भावाः) (for लोकाः). — ^b) N
T G₁. 3 येषां (K₄ तेषां) (for शेषां). — ^c) T नियतैर्. T
दातैर्; G₁ दातैर् (for श्रेष्ठैर्). — ^d) T₂ G₁ दातै (for
दानै). T₂ वृद्धि (for विधि).

26 ^a) T₂ सेयं दानवतां वीर. — ^b) K Dc D₁. 3. 5
त्वया; T G₁ अनु (for अत्र). Ś₁ त्वया प्राप्ता द्युत्तमा; B

Dn D₂. 4. 6 अनुप्राप्ता सुखं त्वया. — Ś₁ om. 26^c-27^b.
— ^c) Dc प्रकृतैर्. K₃ तां मुंक्व सुकृतेनाद्य.

27 Ś₁ om. 27^{ab} (cf. v.l. 26). — ^a) G₂. 4 एवं (for
एतत्). K₄ D₃ G₁ स्वर्गफलं. — ^c) Ś₁ K₁. 2 ते प्रोक्ता (by
transp.); K₃ Dc S (except G₃) चोक्तास्ते; B₁ भोग्यास्ते.
K₄ D₁-3 उक्ता गुणास्ते स्वर्गस्य.

28 ^a) B₁ तात; T₁ G₁ तस्य (for तत्र). — ^b) B₁
सुज्यते. Ś₁ K₁. 2 Dc तत् (for यत्). K₄ यत्फलं भुज्यते
दिवि. — ^d) B₁ मूलभेदेन; G₃ सूत्रछेदेन.

29 ^a) G₁ तत्र (for सोऽत्र). — ^b) T₁ तस्याधः (for
तस्यान्ते). K₄ D₁. 3 गमनं (for पतनं). — ^d) T G₂. 4
M₁ सहसा (for पतनं). B₄ Dc यत्र; D₂ तच्च; T₂ यं च.
G₁ सहसावश्च मुद्गल.

30 ^a) Ś₁ K Dc Dn₂ D₃ T₁ G₁ असंतोषपरीतापो
(K₁. 2 Dc₂ D₃ पौ; T₁ नां). — ^b) K₃. 4 D₃. 5 दीप्ततरां
श्रियं; D₂ दीप्ताः परश्रियः; T₁ G₂. 4 M दीप्तां परश्रियं; T₂ G₁
परगतां श्रियं. — ^c) T₁ M तद् (for यद्). Ś₁ K₁. 2 D₁
त्यमरस्थाने; K₃ त्यमरं; Dn₃ D₄. 6 त्यधरे स्थाने; D₂ त्यपरे
स्थाने; T₁ त्यातुले ज्ञाते; T₂ G₁. 2. 4 त्य (G₁ त्या) तुले स्थाने;
M त्यातुरे स्थाने. — ^d) B₁ यच्च; B₂. 3 Dn D₄-6 G₃ तस्यु;
Dc चेन्न (for तच्च). Ś₁ K₁-3 दुःखदं; T₂ G₁. 2. 4 दुष्कृतं;
M₁ दुष्पहं (for दुष्करम्).

31 ^a) Ś₁ मोहाश्च. — ^b) K₄ D₂. 4 सं (for च).
— ^c) K₃ Dc G₁ अम्लां; M₂ प्रमादेषु (for प्रम्लां). D₁
तु; T₁ हि (for च). Dc मानेषु; D₁ पुण्ये (for माल्ये).
— ^d) G₂. 4 M तस्मात् (for ततः). B₂ D₁ प्रपतितोर्; G₁
पिपतिषोर्. D₁ भृशं; T₂ दायं (for भयम्). T₁ तस्माच्च

C. 3. 15472
B. 3. 261. 32
K. 3. 262. 33

नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ॥ ३२
अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने ।
शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते ॥ ३३
तत्रापि सुमहाभागः सुखभागमिजायते ।
न चेत्संबुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३४
इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
कर्मभूमिरियं ब्रह्मन्फलभूमिरसौ मता ॥ ३५
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुद्गल ।
तवानुकम्पया साधो साधु गच्छाम माचिरम् ॥ ३६

व्यास उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विमृशे धिया ।
विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ॥ ३७
देवदूत नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखम् ।
महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखेन वा ॥ ३८
पतनं तन्महदुःखं परितापः सुदारुणः ।
स्वर्गभाजश्च्यवन्तीह तस्मात्स्वर्गं न कामये ॥ ३९
यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति चलन्ति वा ।
तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलम् ॥ ४०

पततो भयं.

32 ^a) Ś1 K Dc D1-3. 5 °भुवनाद्. — ^b) B4 मौकुल्य.
— ^c) Ś1 K1. 2 B3. 4 D1 G1 नाक(G1 देव)लोकेषु कृ°;
T1 G4 M2 नाग(T1 देव)लोके सु°. — ^d) T1 M1 मिताः;
G2. 4 M2 मताः (for नृणाम्).

33 ^a) K1 अन्यस्त्वयं (for अयं त्वन्यो). K3 त्वल्पो
गुणः; K4 B2. 4 Dc D1. 4 त्वन्यो गुणः; B1 तुल्यो गुणः (for
त्वन्यो गुणः). — ^b) Ś1 K1. 2 D1. 3 T1 सर्वं (for स्वर्गं).
Ś1 K1. 2. 4 D1. 3 गुणैः (for मुने). — ^c) K4 D3 T G1. 2. 4
M2 सु(T1 दुः)खातु°. — ^d) Ś1 K1. 2 मानुषेषु. Ś1 प्रः; S
(except G3) [ए]व (for [उ]प°).

34 T1 om. 34^{ab}. — ^a) K3 B1 T2 G1 M2 सुमहा-
भागः; B2-4 Dc Dn D1-4. 6 G3 स महाभागः (D2-4 G3
°ग). — ^b) Ś1 K1. 2 B4 Dc T2 अपि (for अभि-). K4
D3 सुखभो(D3 °भा)गी हि जायते; G2. 4 कुले महति जा°. —
— ^c) Dc G1 M स; T1 सु- (for सं-). — ^d) Ś1 प्राप्नो-
धमतां ततः (sic); T2 गच्छत्यधमतं द्रितः. — After 34,
M1 ins.:

1192* तत्र गत्वा निवर्तन्ते न बुधा योगिनस्तथा ।

35 ^a) T2 G1 लोके (for कर्म). — ^b) D1 G1 (sup.
lin. as in text) [उ]पयुज्यते. — ^d) Ś1 K1. 2 D2 असौ
परा; K4 D3 अतो परा; T1 तु स स्मृतः. T2 भोगभूमिरसौ
स्मृता. — After 35, D3 ins. 1193*.

36 ^b) Ś1 K1. 2 Dc यन्मां त्वं परिपृच्छसि; M1 यन्मा
पृच्छति मुद्गल. — ^d) T2 G1. 2 तत्र (for साधु). B3 D1. 3
G4 गच्छामि; G1 °व.

37 Ś1 K2 श्रीव्यासः (for व्यास उ°). — ^a) T1 G2. 4
M एवमुक्तस (for एतच्छ्रुत्वा). Ś1 K1. 2 च (for तु). — ^b)
Ś1 K1. 2 B1. 4 Dn3 D4. 6 विमृश्ये; B2. 3 Dc विमृशते;
T1 स विमृशद्; G2. 4 सोवि(M1 °प)मृशद्. — ^c) Ś1 K1. 2

B1-3 Dn2. n3 D6 विमृश्य च; Dc विमृशतः; M2 विमृश्यंत.

38 Before 38, M1 ins. मुनिः. — ^c) K3 Dc D3
महादोषेन. B1 वाक्यं (for कार्यं). — ^d) Dc स्वर्गे न.
K2. 3 D1. 5 च (for वा).

39 G2 om. (hapl.) 39^a-40^b. — ^a) Ś1 K1. 2. 4
D3 T2 G1 पतनांतः; K3 B Dc Dn D1. 2. 4-6 G3 °नतिः; T1
°तां तन्; M °तां तु (for °नं तन्). B2. 4 Dc2 Dn1 D2-6 T
G4 महादुःखं. — ^b) K3. 4 D1. 3 परितापः; G1 पततोपि.
Ś1 K B2-4 Dc1 D1. 3 सुदारुणं. — ^c) Ś1 K1-3 T1 [अ]श्नु-
वंति; B2 Dc1 Dn D1-6 G3 चरन्ति; Dc2 भवंति; D3 (by
corr.) G4 पतन्ति; T2 स्रवंति (for च्यवन्ति).

40 G2 om. 40^{ab} (cf. v.l. 39). — ^b) D1 T1 G4
M व्यथन्ते. K3 B4 Dc G4 च (for वा). T2 G न च्यवंति
पतंस्वितः (G °त्युत). — ^c) G1 ततोहं. B4 अव्यग्रं; T1
अन्यत्तन् (for अत्यन्तं). — ^d) Ś1 जन°; K B4 D1-3. 6
अजं (for मार्गं). B2 माचिरं (for केवलम्). — Dn (1)
ins. after 40: D3, after 35:

1193*

मुद्गल उवाच ।

महान्तस्तु अमी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः ।
निर्दोष एव यस्त्वन्यो लोकं तं प्रवदस्व मे ।

देवदूत उवाच ।

ब्रह्मणः सदनादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यद्विदुः ।
न तत्र विप्र गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मकाः । [5]
दम्भलोभमहाक्रोधमोहद्रोहैरभिद्रुताः ।
निर्ममा निरहंकारा निर्द्वन्द्वाः संयतेन्द्रियाः ।
ध्यानयोगपराश्चैव तत्र गच्छन्ति मानवाः ।

[N. B. Some printed ed. wrongly read these lines
after 35 (cf. D3 above).]

41 Before 41, B4 ins. व्यास उ°. — ^a) B1 एवमुक्त्वा

इत्युक्त्वा स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम् ।
 शिलोञ्छवृत्तिमुत्सृज्य शममातिष्ठदुत्तमम् ॥ ४१
 तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
 ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ४२
 ध्यानयोगाद्बलं लब्ध्वा प्राप्य चर्द्धिमनुत्तमाम् ।
 जगाम शश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाणलक्षणाम् ॥ ४३
 तस्माच्चमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
 राज्यात्स्फीतात्परिभ्रष्टस्तपसा तदवाप्स्यसि ॥ ४४
 इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥ समाप्तं व्रीहिद्रौणिकपर्व ॥

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
 पर्यायेणोपवर्तन्ते नरं नेमिमरा इव ॥ ४५
 पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम ।
 वर्षात् त्रयोदशादूर्ध्वं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स भगवान्व्यासः पाण्डवनन्दनम् ।
 जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ४७

२४८

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्बहुमृगेऽरण्ये रममाणा महारथाः ।

काम्यके भरतश्रेष्ठा विजहुस्ते यथामराः ॥ १
 प्रेक्षमाणा बहुविधान्वनोद्देशान्समन्ततः ।

C. 3. 15572
B. 3. 264. 2
K. 3. 255. 2

(for इत्युक्त्वा स). — ^b) K₃ B₁ G₁ विसृज्य. Dc च; G₁ वै (for तम्). — ^c) B₁₋₃ D (except D₁. 3. 8) G₃ वृत्ति-
धर्मात्मा.

42 42^a = (var.) Gītā (Vulg.) 12. 19. — 42^b = *ibid*.
6. 8. — ^c) Ś₁ K₁. 2 ज्ञानशुद्धेन योगेन. — ^d) M₂ ज्ञान-
नित्यो. — After 42, K₄ D₁₋₃ ins.:

1194* निगृहीतेन्द्रियग्रामं समयोजयदात्मनि ।

युक्तचित्तं तथात्मानं युयोज परमेश्वरे ।

43 ^a) G₁ ध्यानयोगे. T₁ फलं; G₄ वरं (for बलं).
Dn₂ G₂ M₁ 'योगबलं लब्ध्वा; T₂ 'योगे मनो बध्वा; M₂
ज्ञानयोगफलं लब्ध्वा. — ^b) K₄ D₃ बुद्धिम्; B Dn D₁. 2. 4
T G बुद्धिम्; D₆ ऋद्धिम् (for चर्द्धिम्). D₁ च उत्तमां (for
अनु). — ^c) Ś₁ बुद्धि; K₂ B₁ ऋद्धि (for सिद्धि). — ^d)
B₄ निर्वेदं (for निर्वाणं).

44 T₁ om. 44^{cd}. — ^c) D₃ राज्यात्स्फीतात्; G₂ राज्या-
स्थिरात्.

45 ^c) Ś₁ K₁. 2 M₂ 'णोपवर्तते (M₂ 'ते); K₄ D₃. 3
'णैव वर्तते; B₁₋₃ Dc Dn D₄. 8 T₁ G₃ 'णोपसर्पति (Dn T₁
'ते); T₂ G₁ 'णोपगच्छते (G₁ 'ति); G₂. 4 'णानुवर्तते. — ^d)
Ś₁ K₁. 2 B₄ नरं नेमिचरा; K₄ (m as in text) D₃ (*sup.*
lin. sec. m.) नरं नेमिमरा; B₃ Dc रथं नेमिनरा; D₅ T₂ G₁
नरा नेमिचरा (T₂ 'गता; G₁ 'मरा); T₁ नराच्चेवमरा.

46 ^b) B₁ लप्स्यसे; Dc प्राप्स्यसे.

47 T G₁ om. the ref. — ^a) B₂₋₄ Dn₁. n₂ स एव-
मुक्त्वा (by transp.). D₆ T G₁ तु (for स). — ^b) M₁
व्यासः सत्यवतीसुतः. — 47^{cd} = 1. 1. 55^{cd}. — 47^e = 1.
107. 23^e.

Colophon. — *Major parvan*: Ś₁ K₂ Dn₂ G₂. 4
आरण्य. — *Sub-parvan*: N G₃ व्रीहि (K₄ om. व्रीहि)-
द्रौणिक, followed (except in B₂ D₂) by समाप्त; T G₂
व्रीहिद्रो (T₂ 'द्रौ)णोपाख्यान. G₁ (om. sub-parvan name)
mentions only मुद्रलोपाख्यान. — *Adhy. name*: M₂
व्रीहिद्रोणमोक्षस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or
both): Dn 259 (Dn₃ 260); D₁ 262; T₁ G₄ M
(M₂ *inf. lin.*) 251 (M₂ orig. 254); T₂ G₁ 248;
G₂ 250. — *Sloka no.*: Dn 51 (Dn₃ 50); D₁ 53.

After adhy. 247, Dc₁ Dn D₁. 2. 8 G₃ ins. two
addl. adhy. given in App. I (No. 25), compris-
ing the famous Durvāsas episode, which, as may be
seen, is a clear interpolation.

248

1 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 रम्ये (for ऽरण्ये). — ^b) K₄ B₁₋₃

C. 3. 15572
B. 3. 264. 2
K. 3. 265. 2

यथर्तुकालरम्याश्च वनराजीः सुपुष्पिताः ॥ २
पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्महावनम् ।
विजह्रुस्त्रिप्रतिमाः कंचित्कालमरिंदमाः ॥ ३
ततस्ते यौगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्दिशम् ।
मृगयां पुरुषन्याघ्रा ब्राह्मणार्थे परंतपाः ॥ ४
द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणविन्दोरनुज्ञया ।
महर्षेर्दीप्ततपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ५
ततस्तु राजा सिन्धूनां वार्धक्षत्रिर्महायशः ।
विवाहकामः शाल्वेयान्प्रयातः सोऽभवत्तदा ॥ ६
महता परिवर्हेण राजयोग्येन संवृतः ।
राजभिर्वहुभिः सार्धमुपायात्काम्यकं च सः ॥ ७
तत्रापश्यत्प्रियां भार्यां पाण्डवानां यशस्विनीम् ।

तिष्ठन्तीमाश्रमद्वारि द्रौपदीं निर्जने वने ॥ ८
विभ्राजमानां वपुषा विभ्रतीं रूपमुत्तमम् ।
भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभमिव विद्युतम् ॥ ९
अप्सरा देवकन्या वा माया वा देवनिर्मिता ।
इति कृत्वाञ्जलिं सर्वे ददृशुस्तामनिन्दिताम् ॥ १०
ततः स राजा सिन्धूनां वार्धक्षत्रिर्जयद्रथः ।
विस्मितस्तामनिन्द्याङ्गीं दृष्ट्वासीद्दृष्टमानसः ॥ ११
स कोटिकाश्यं राजानमब्रवीत्काममोहितः ।
कस्य त्वेषानवद्याङ्गी यदि वापि न मानुषी ॥ १२
विवाहार्थो न मे कश्चिदिमां दृष्ट्वातिमुन्दरीम् ।
एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम् ॥ १३
गच्छ जानीहि सौम्यैनां कस्य का च कुतोऽपि वा ।

Dc Dn D2. 4. 6 G3 अटमाना; D3 वसमाना (for रममाणा).
S (except G3) महाबलाः. — Dc om. 1^{cd}. — °) K1. 3. 4
Dn2 T1 G1. 4 M भरतश्रेष्ठ. — °) B1 यथा सुराः (for
'मराः). T2 G1 महात्मानो महाबलाः.

2 °) K1. 3. 4 B1. 2 Dc1 Dn3 D1. 3 प्रेक्ष्य; B4 वीक्ष
(for प्रेक्ष). — °) T1 G2. 4 M मुदा युताः (for समन्ततः).
— °) S1 अथर्तु; D5 सर्वर्तु (for यथर्तु).

3 D5 om. 3-4. — °) T1 G2. 4 M च (for तन्).
K3 B D (except D1. 2; D5 om.) T2 G1. 3 महद्वनं (B1
वनं महत्); T1 M1 महावने. — °) K4 D1 किंचित्; G1
कचित्. S1 K2 Dn अरिंदम. T2 कालशेषमरिंदमाः.

4 D5 om. 4 (cf. v.l. 3). — °) M ययुः प्रतिदिशो
नृप.

5 ^{cd}) T1 G2. 4 M महर्षि दीप्ततपसं धौम्यं चापि पुरोहितं
(T1 नृप पुरोधसं; M1 चैव पुरोहितं; M2 चापि पुरोधसं).

6 °) B2 च; D5 T2 G1. 3 स (for तु). D1 सिंहानां
(for सिन्धू). — °) Dc वार्धक्षत्रो; T1 वार्धक्षेमिर; M1
वर्धक्षत्रिर. K1 महाबलः; K3. 4 D1-3 जयद्रथः (cf. 11^b).
— °) T G1 कर्तुं विवाहं (for विवाह). K1 D3 T G2. 4
M शाल्वे; B1 पार्थे (for शाल्वे). — °) B2. 4 Dc सः;
S (except G3) [अ]य (for सः). G2 M2 भवत्तदा.

7 °) D2 परिवर्हेण. — °) B4 संभृतः; M1 संयुतः.
— °) K1 B2 D3 सरः; T1 हि सः; G1. 3 वनं (for च सः).

8 °) K1 मनस्विनी; M1 यशस्विनां. — °) D1 T1 द्वारे.

9 9^a=1^a. 65. 11^a; (var.) 57. 92^a. — °) K4
विभ्रती. B1 कालम् (for रूपम्). G2 (sup. lin. as in

text) अद्भुतं (for उत्तमम्). — °) K4 भ्राजयन्ती. G1
विभ्राजती वनोद्देशे. — After 9, M1 repeats 9^{cd} (v.l.
राजयन्ती for भ्राज).

10 °) S1 देवकाया. — °) G1 मायया (for माया वा).
— °) S1 K1. 3 D1 G4 [अ]जलीन्; K4 [अ]जली; B2 मति;
D2 [अ]जसा.

11 °) T1 G2. 4 M तु (for स). — °) S1 वार्धक्षत्रो;
T1 वार्धक्षेमिर. — °) K3 विस्मितस्त्वननिन्द्याङ्गी; K4 विस्मितो
ह्यनवद्याङ्गी; B (B_{3m} as in text) Dn D4. 6 G3 विस्मित-
स्त्वनवद्याङ्गी; G2. 4 विष्टितामनवद्याङ्गी. — °) B4 T G1 दुष्ट-
मानसः; G2. 4 M दुष्टचेतनः (G4 संसः). S1 K1. 3 B1-3 Dn
D4. 6 G3 दृष्ट्वा तां दुः (S1 K1 संह) दृष्टमानसः.

12 Dc1 om. 12. — °) S1 K4 B1. 4 Dn3 D1. 3 Cn
कोटिकाश्यं; K1. 2 शं; B2. 3 Dc2 D2. 6 Cnp रूयं; Cnp
also as in text. — °) T2 कैषा (for त्वेषा). G1 ह्यनि-
द्याङ्गी (for [अ]नवद्याङ्गी). — °) S1 यदि वा नाप्यमानुषी;
K4 देवी वा मानुषी यदि.

13 °) T G1 विवाहेच्छा (for हार्थे). T1 G1 काचिद्.
— °) B2-4 Dn D4. 6 G3 प्राप्य (for दृष्ट्वा). S1 K1. 2. 4
D5 तु सुन्दरी; B1 M2 [अ]तिमानुषी. — °) T2 G1 एनाम्
(for एताम्). — °) S1 सुरालयं.

14 °) Dc1 सौम्यतां; Dn3 D4 G3 सौम्येमां; T2 सौरथ्य;
M सौम्येतां. — °) S1 K1. 2 वापि; K3 D1 G1 वा नु; K4
वाथ; B Dn2. n3 D2-4. 6 G3 वात्र; Dc वा त्वं; T1 का वा;
T2 का नु; M2 कापि (for का च). — °) T1 G1 चागता
(for आगता).

किमर्थमागता सुभूरिदं कण्टकितं वनम् ॥ १४
अपि नाम वरारोहा मामेषा लोकसुन्दरी ।
भजेदद्यायतापाङ्गी सुदती तनुमध्यमा ॥ १५
अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियम् ।

गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥ १६
स कोटिकाश्यस्तच्छ्रुत्वा रथात्प्रस्कन्ध कुण्डली ।
उपेत्य पप्रच्छ तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूमिव ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

२४९

कोटिकाश्य उवाच ।
का त्वं कदम्बस्य विनम्य शाखा-
मेकाश्रमे तिष्ठसि शोभमाना ।
देदीप्यमानाग्निशिखेव नक्तं
दोध्यमाना पवनेन सुभूः ॥ १
अतीव रूपेण समन्विता त्वं
न चाप्यरण्येषु विभेषि किं नु ।
देवी नु यक्षी यदि दानवी वा

वराप्सरा दैत्यवराङ्गना वा ॥ २
वपुष्मती वोरगराजकन्या
वनेचरी वा क्षणदाचरस्त्री ।
यद्येव राज्ञो वरुणस्य पत्नी
यमस्य सोमस्य धनेश्वरस्य ॥ ३
धातुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा
शक्रस्य वा त्वं सदानात्प्रपन्ना ।
न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स्म

C. 3. 15591
B. 3. 265. 4
K. 3. 266. 4

15 °) Ś1 K1 भजेत व्यायतापाङ्गी (K1 'गा'); T2 G1
"दद्यासितापाङ्गी. — °) B1 T1 G1 M3 सुन्दरी (for सुदती).

16 B1 om. 16^{ab}. — °) Ś1 K1 कोन्योस्या; T2 को
वास्या. — °) T G1. 2. 4 नाथः सम्यग्विचारय.

17 Before 17, M ins. वैशं. — °) Ś1 K1. 3 B2 Dc
D2. 3 कोटिकाश्यं; K3. 4 B1. 3. 4 Dn2. n3 D1. 6 'कास्य'.
— °) = 4. 30. 4^d; 32. 32^b; 5. 46. 14^b; etc., etc. T
G1 मैत्र्यात्प्रस्कन्ध तद्रथात्. — °) K1. 2 G1 सिंह (for
व्याघ्रं).

Colophon om. in Ś1 K1. 3 D8 (cf. colophon of
adhy. 249). — Major parvan: Dn2 G2. 4 आरण्य.
— Sub-parvan: N (Ś1 K1. 3 D8 om.) T1 G3 M3
द्रौपदीप्रमाथ. — Adhy. no. (figures, words or both):
Dn 262 (Dn3 263); D1 265; T1 G4 M (M2 inf.
lin.) 252 (M2 orig. 254); T2 G1 249; G2 251.
— Śloka no.: Dn D1 17.

249

1 Ś1 K1 om. the ref. K2. 3 B Dc Dn D4. 6 G2

कोटिक उं; K4 D1-3 कोटिकास्य (D2. 3 'ह्य') उं. — °)
K3. 4 B1. 2. 4 Dc1 D3. 5 विनाम्य; M1 नियम्य. — °)
G2. 4 किमाश्रमे (for एकां). — °) D2. 3 प्रदीप्य. — °)
B2-4 Dc D4. 6 G3 व्याधू (for दोधू). Ś1 K1-3 Dn
D2. 5. 6 T1 G4 सुभू; Dc D1 सुभू. M आचक्ष्व शीघ्रं (M2
तत्त्वं) व्रजिनाग्रकेशि (M2 'केशिनी').

2 °) T1 विभषि. D2. 6 किं तु; T G1 का नु; G2. 4 M
देवि. — °) K3 च; D2 T1 तु; G1. 4 न (for तु). D2. 3
न च (for यदि). Ś1 K1. 2 D8 दानवी त्वं; B2 (m as in
text) मानवी वा; Dc T1 मानुषी वा; T2 वापि मानुषी; G1
वा मनुष्या.

3 °) K3 Dn2 D1. 2 G1. 4 च (for वा). K3 'नाग-
कन्या; T2 'राजकन्यका; M2 'कन्यका वा (for 'राजकन्या').
— °) S (except T1 G3) वनेचरा. K3 वनेचरी वा कुसुमा-
युधस्त्री. — °) K4 D1-3 किं देव; G2. 4 त्वं देव (for यद्येव).

4 °) K3 T1 G2. 4 M1 प्रभोर्वा; K4 D1-3. 5 प्रभा वा
(for विभोर्वा). — °) D8 चैव (for ह्येव). Ś1 K D1-3
सं- (for नः). D2. 3 के (for ये). — °) G1 वयं न (for
न चापि). K1. 2 जाता कुले कस्य हि चंद्रवक्त्रे.

5 °) Ś1 भवनं (for प्रभवं). Ś1 K1. 3 D8 पति; T2
G1. 2 भुवं (for प्रभुं). — °) B1 G4 M transp. पति and

C. 3. 15591
B. 3. 265. 4
K. 3. 266. 4

न चापि जानीम तवेह नाथम् ॥ ४
वयं हि मानं तव वर्धयन्तः
पृच्छाम भद्रे प्रभवं प्रभुं च ।
आचक्ष्व बन्धुंश्च पतिं कुलं च
तत्त्वेन यच्चेह करोषि कार्यम् ॥ ५
अहं तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो
यं कोटिकाश्येति विदुर्मनुष्याः ।
असौ तु यस्तिष्ठति काञ्चनाङ्गे
रथे हुतोऽग्निश्चयने यथैव ।
त्रिगर्तराजः कमलायताक्षि
क्षेमंकरो नाम स एष वीरः ॥ ६
अस्मात्परस्त्वेष महाधनुष्मा-
न्पुत्रः कुणिन्दाधिपतेर्वरिष्ठः ।
निरीक्षते त्वां विपुलायतांसः
सुविस्मितः पर्वतवासनित्यः ॥ ७

कुलं. — ^a) Ś₁ K₁. 2 D₅ T₂ G₁ यच्चेह; K₃. 4 Dc₂ D₁-3 G₂. 4 जार्ति च; T₁ गति च; M₁ जार्ति च; M₂ जार्तिश्च (for तत्त्वेन). Ś₁ K₁. 2 D₅ भद्रे प्र-; T₂ किं वाद्य; G₁ लोको हि (for यच्चेह).

6 ^a) Ś₁ K₁. 2 D₅ हि; Dc D₃ च (for तु). — ^b) = 3. 250. 4^b. Dc मां (for यं). Ś₁ K B₁ Dn D₈-5 कोटिकास्ये (K₁ 'श्चे'ति; B₂. 3 Dc D₁. 2. 6 'काश्येति; B₄ 'शश्चाति. — After 6^{ab}, S (except G₃) ins.:

1195* वश्येन्द्रियः सम्यरुचिर्वरोरु

वृद्धोपसेवी गुरुपूजकश्च ।

— ^c) T₂ G₁ अथो तु (G₁ न) (for असौ तु). Ś₁ K₁ कांचनाङ्गे. — ^d) K₁. 4 T₂ हुताग्निश्च; Dc नतोग्निश्च; G₄ चितोग्निश्च. Dc₂ G₁ च वने; T₁ स वने. — ^e) B Dc Dn D₈. 4. 6 G₃ 'यताक्षः. — ^f) K₃ ममर्षः; B₁ D₁. 2 G₄ स एव (for स एष).

7 ^a) B₃ तस्मात्; B₄ G₁ अस्मत्. D₂. 3 पुरस्त्वेष. — ^b) B D (except D₁. 2) T₂ G₃ कुलिदा. — ^{ca}) Ś₁ M₂ त्वा (for त्वां). B₁. 2. 4 Dn D₂. 4. 6 T₁ G₃ M₁ विपुलायताक्षः; B₂ Dc कमलायताक्षि (B₂ 'क्षः). B₁. 2. 3 Dc Dn M₁ सुसुप्तिः; B₃. 4 D₃ सुविस्मितः; T₁ आविस्मितः; T₂ G₁ सुवि स्थितः; G₄ सुरस्मिते (for सुविस्मितः). K₂ 'वाससुख्यः. — For 7^{cd}, K₁ subst.:

असौ तु यः पुष्करिणीसमीपे
श्यामो युवा तिष्ठति दर्शनीयः ।
इक्ष्वाकुराज्ञः सुबलस्य पुत्रः
स एष हन्ता द्विपतां सुगात्रि ॥ ८
यस्यानुयात्रं ध्वजिनः प्रयान्ति
सौवीरका द्वादश राजपुत्राः ।
शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे
मखेषु दीप्ता इव हव्यवाहाः ॥ ९
अङ्गारकः कुञ्जरगुप्तकश्च
शत्रुंजयः संजयसुप्रवृद्धौ ।
प्रभंकरोऽथ भ्रमरो रविश्च
शूरः प्रतापः कुहरश्च नाम ॥ १०
यं षट्सहस्रा रथिनोऽनुयान्ति
नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ।
जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते

1196* सुविस्मितः पर्वतवासनिद्रो

न चापि जानीम तवेह नाथम् ।

[Prior half = (var.) 7^d. Posterior half = 4^d.]

8 ^c) Ś₁ K₃ B₂ D₂. 5 G₂. 4 'राजः (for 'राज्ञः). G₃ सुभवस्य (for सुबलस्य); and this is the reading of some of our old ed. — ^d) B₁ Dc Dn D₁ एव (for एष).

9 ^a) Ś₁ K B₂. 4 Dc Dn₁. n₃ D₂. 3 T₂ यस्यानुचक्रं; B₁. 3 Dn₂ D₅ 'नुयात्रां; T₁ G₂. 4 'नुयात्र. Cnp अनुयात्रा[.]. — ^d) Dc मध्येषु; M कुंडे (for मखे). Dc₁ तसा (for दीप्ता).

10 ^a) B₂. 4 Dn₁. n₂ D₂ G₃ कुंजरो गुप्तकश्च; B₃ कुंजर-गुप्तकः; T₂ G₁. 2. 4 M₁ 'गुप्तकौ च. — ^b) Dc₂ शत्रुंतपः. K₄ 'पुत्रबुद्धौ; B₁ T G₂. 4 M₁ 'सुप्रबुद्धौ; B₃ 'सुप्रवृत्तौ; B₄ 'संप्रवृत्तौ; D₁ 'सप्रबुद्धौ; M₂ 'सुप्रसिद्धौ. — ^c) Ś₁ K₁. 2 भ्रूभंगुरोथ; K₄ Dn D₃. 6 G₃ भयंकरोथ; B₄ M₂ प्रभां; T G₁ शुभं; M₁ भ्रमं. K₄ D₁ भ्रमरोथ विश्वः. — ^d) K₄ प्रतीपः; T₁ परागः; G₂. 4 पतंगः (for प्रतापः). K₄ कुररश्च; B₂ च सहश्च; B₃ Dc D₃ T G₁. 2. 4 M₂ कुहकं; B₄ Dn G₃ कुहनं. D₃ T G₁. 4 M₁ नाम्ना; G₂ नाम्नः.

11 ^b) T₁ G₂. 4 M चापि (for चैव). Ś₁ K B₁. 3 Dc₂ D₁-3. 5 T₂ G₁ पदातयश्च. — ^c) Ś₁ K₂ यथा (for यदि). — ^d) Ś₁ K₁. 2 B₁. 2. 4 सुभगः. Ś₁ K₁ य (for स).

सौवीरराजः सुभगे स एषः ॥ ११
तस्यापरे आतरोऽदीनसत्त्वा
बलाहकानीकविदारणाद्याः ।
सौवीरवीराः प्रवरा युवानो
राजानमेते बलिनोऽनुयान्ति ॥ १२

एतैः सहायैरुपयाति राजा
मरुद्गणैरिन्द्र इवाभिगुप्तः ।
अजानतां ख्यापय नः सुकेशि
कस्यासि भार्या दुहिता च कस्य ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

२५०

वैशंपायन उवाच ।
अथाब्रवीद् द्रौपदी राजपुत्री
पृष्टा शिवीनां प्रवरेण तेन ।
अवेक्ष्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां
संगृह्णीती कौशिकमुत्तरीयम् ॥ १
बुद्ध्याभिजानामि नरेन्द्रपुत्र
न मादृशी त्वामभिभाषुमर्हा ।

न त्वेह वक्तास्ति त्वेह वाक्य-
मन्यो नरो वाप्यथ वापि नारी ॥ २
एका ह्यहं संप्रति तेन वाचं
ददानि वै भद्र निबोध चेदम् ।
अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका
त्वामालपेयं निरता स्वधर्मे ॥ ३
जानामि च त्वां सुरथस्य पुत्रं

C. 3. 15605
B. 3. 266. 4
K. 3. 267. 4

12 ^a) Ś₁ K₁. ३ Dc अस्यापरे. — ^b) T G₁ 'कामित्र-
विदा (T₁ 'चा) रणाद्याः; G₂. 4 M 'काभीरविचारणाद्याः. — ^c)
G₂ सुवीर'. — ^d) D₃. ६ 'याताः (for 'यान्ति).

13 ^b) Ś₁ इवावगुप्तः; B₂. ३ इवाति'; T₁ इवानुयातः.
— ^c) K₃ T G₂. 4 M सा जानती; Dc न जानतां; D₁-३
साजानतां. K₄ आख्याहि मे शीघ्र *****; G₁ (corrupt)
सजानमख्यापय नः सुकेशि. — ^d) K₄ D₃ G₂. 4 [अ]सि;
T₃ [अ]थ (for च).

Colophon om. in Ś₁ K₁. ३ D₁ (cf. colophon of
adhy. 248). — Major parvan: Dn₃ G₄ आरण्य; G₂
श्रीमदारण्यकांड (!). — Sub-parvan: N (Ś₁ K₁. ३ D₁
om.) T₁ G₃ M₃ द्रौपदीप्रमाथ. — Adhy. name: M₂
कोटिकाश्यवचनं. — Adhy. no. (figures, words or both):
Dn 263 (Dn₃ 264); T₁ G₄ M (M₂ inf. lin.) 253
(M₂ orig. 255); T₂ G₁ 250; G₂ 252. — Śloka no.:
Dn 13 (Dn₃ 14).

250

1 ^a) G₂. 4 राजपुत्रं (for 'पुत्री). T₂ G₁ अथाब्रवीद्वा-

110

[873]

जपुत्री तदानीं. — ^b) B₂ G₁ ऋषभेण (for प्रवरेण). — ^c)
B₁ (m as in text) सर्व (for मन्द). G₁ शालां (for
शाखां). — ^d) T₂ संगृह्णी सा; G₂ संगृह्णीती.

2 ^a) Ś₁ K₁. ३ बुद्ध्या विजानामि; K₃ बुद्ध्याभिजां;
D₂. ३ बुद्ध्याभिजानासि; T₁ अन्यापि जानामि; T₂ G₁. ३. 4
M अद्याभिजानीहि (M 'नामि). — ^b) B₂ अभिभाष्यमाना;
Dn अभिभाषुमर्हति (!); D₁ T₁ अभिप्रष्टुमर्हा; G₂. 4 अभि-
प्रष्टुमर्हा. T₂ G₁ न मादृशी त्वादृशैः (G₁ त्वद्विधैः) प्रष्टुमर्हा.
— ^c) Ś₁ K₁. ३ B₁ Dc₃ Dn₃ D₂. ६ G₂-४ त्वेव (for त्वेह).
T₂ G₁ न त्वेव वक्ता हि न मेघ वाक्यं.

3 K₃ om. 3^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁. ३ एकाप्यहं. G₁ नैव
(for तेन). B₂ G₂ वाक्यं; T₁ वाचा. — ^b) K₄ Dn₃ D₁-३
T₁ ददामि. Ś₁ K (K₃ om.) D₁-३ T₂ G₁ ते; T₁ G₂. 4
M तद् (for वै). — ^c) K₃ अरण्ये (om. हि); G₄ त्वरण्ये.
— ^d) Ś₁ K₁ समां; B₄ त्वां वां; M₁ यामां (for
त्वामां). T₂ G₁ नियता.

4 ^a) Ś₁ K₁. ३ G₁ त्वा (for त्वां). — ^b) = 3. 249.
6^b. Ś₁ K₂. 4 B₁. 4 Dn₁. n₃ D₁. ६ 'कास्ये'; K₁ 'काथे';
K_{3m} B₂. ३ Dc D₂. ३. ६ 'कास्ये' (for 'काश्ये'). — K₃. 4
M om. (hapl.) 4^c-5^b. — ^c) Ś₁ तुभ्यं हि सर्वम् (for

C. 3. 15605
B. 3. 266. 4
K. 3. 267. 4

यं कोटिकाश्येति विदुर्मनुष्याः ।
तस्मादहं शैव्य तथैव तुभ्य-
माख्यामि बन्धून्प्रति तन्निबोध ॥ ४
अपत्यमसि द्रुपदस्य राज्ञः
कृष्णेति मां शैव्य विदुर्मनुष्याः ।
साहं वृणे पञ्च जनान्पतित्वे
ये खाण्डवप्रस्थगताः श्रुतास्ते ॥ ५
युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च
माद्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
ते मां निवेश्येह दिशश्चतस्रो
विभज्य पार्था मृगयां प्रयाताः ॥ ६
प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो

जयः प्रतीचीं यमजाबुदीचीम् ।
मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां
कालोऽभितः प्राप्त इहोपयातुम् ॥ ७
संमानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं
विमुच्य वाहानवगाह्यध्वम् ।
प्रियातिथिर्धर्मसुतो महात्मा
प्रीतो भविष्यत्यभिवीक्ष्य युष्मान् ॥ ८
एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा
शैव्यात्मजं चन्द्रमुखी प्रतीता ।
विवेश तां पर्णकुटीं प्रशस्तां
संचिन्त्य तेषामतिथिस्वधर्मम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

२५१

वैशंपायन उवाच ।
अथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।

कोटिकाश्यवचः श्रुत्वा शैव्यं सौवीरकोऽब्रवीत् ॥ १
यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे रमते मनः ।

तथैव तुभ्यम्). — ^a) Ś₁ K₁. ३ ते; T₁ G₁ तान् (for तन्).
B D (except D₁₋₃) आख्यामि बन्धून्प्रथितं कुलं च; T₂
आख्यामि बन्धुप्रथितं निबोध.

5 K₃. 4 M om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^b) Ś₁ B₁ मा
(for मां). — ^c) G₂. 4 M वृता (for वृणे). Dn₂. n₃
पतीन्वै (for पतित्वे).

6 ^a) M भीमसेनोर्जुनश्च.

7 ^a) Ś₁ K₁ भीमसेनोप्यवाचीं (for दक्षिणां भी^a). — ^b)
G₁ जिष्णुः (for जयः). T₂ G₁ च यमां (for यमजां).
— ^d) B₁ कालोचितः; T G₁ कालोतीतः; G₂. 4 M कालो
बहु. D₁ कालोभीतः प्रातरिहोपयातुं.

8 ^a) Ś₁ संमानिताश्चाप्यथ वा यथेष्टं. — ^b) B D₀ Dn
D₂. 4. 6 G₃ अवरोह (D₂ प)यध्वं; M अवगाहयंतु. — ^d) T₁
G₂. 4 M सर्वान् (for युष्मान्).

9 ^b) B₁ प्रशस्ता (for प्रतीता). — ^c) B₂. 3 Dn D₄. 6
G₃ पर्णशालां; D₂. 3 पत्रकुटीं. — ^d) Dn₁. n₂ D₆ G₃ अति-
थिस्वधर्म. The reading अतिथिस्वधर्मै (for 'स्वधर्मम्')

of some old printed ed. was *not* found in any MS.
collated!

Colophon. — *Major parvan*: Ś₁ K₂ Dn₂ G₂. 4
आरण्य. — *Sub-parvan*: Ś₁ K B Dc Dn D₁. 2. 4-6
G₃ M₂ द्रौपदीप्रमाथ. — *Adhy. name*: B₄ द्रौपदीवाक्यं.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 264
(Dn₃ 265); D₁ 266; T₁ G₄ M (M₂ *inf. lin.*) 254
(M₂ orig. 256); T₂ G₁ 251; G₂ 253. — *Sloka no.*:
Dn 9; D₁ 23.

251

1 ^a) K₃ B₁. 3. 4 D (except D₁₋₃. 5) S (except
G₂. 4) तथा (for अथा). — After 1^{ab}, B₂₋₄ D (except
D₁. 2) ins.:

1197* यदुक्तं कृष्ण्या सार्धं तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।

सीमन्तिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् ॥ २
 एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शाखामृगस्त्रियः ।
 प्रतिभान्ति महाबाहो सत्यमेतद्व्रीमि ते ॥ ३
 दर्शनादेव हि मनस्तया मेऽपहृतं भृशम् ।
 तां समाचक्ष्व कल्याणीं यदि स्याच्छैव्य मानुषी ॥ ४

कोटिकाश्य उवाच ।

एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां महिषी संमता भृशम् ॥ ५
 सर्वेषां चैव पार्थानां प्रिया बहुमता सती ।
 तया समेत्य सौवीर सुवीरान्सुमुखी व्रज ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामो द्रौपदीमिति ।
 पतिः सौवीरसिन्धूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥ ७
 स प्रविश्याश्रमं शून्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा ।
 आत्मना सप्तमः कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८
 कुशलं ते वरारोहे भर्तारस्तेऽप्यनामयाः ।
 येषां कुशलकामासि तेऽपि कचिदनामयाः ॥ ९

द्रौपद्युवाच ।

कौरव्यः कुशली राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अहं च भ्रातरश्चास्य यांश्चान्यान्परिपृच्छसि ॥ १०

C. 3. 15622
B. 3. 267. 12
K. 3. 268. 12

[D₅ वीर (for सार्ध). B₂ समवर्धयत्; D₅ कोटिकोव्रीत्
 (for प्रत्य).]

— D₅ cont. :

1198* वाक्यं यथार्थं तच्छ्रुत्वा कोटिकाश्यमुखोद्वृतम् ।
 On the other hand, after 1^{ab}, G₂. 4 ins. :

1199* कोटिकाश्यो जगामाशु सिन्धुराजनिवेशनम् ।
 — °) MSS. 'काश्य', 'काश्य', 'काश्च', etc. T₂ G₁. 2. 4
 श्रोतुं (for श्रुत्वा). — °) A few MSS. सैव्यं.

2 °) K₃. 4 Dc D₁₋₃ यदा वाचो; T₁ पांचालीति; T₂
 यदुवाच. — °) T निरतं; G₁ नियतं (for रमते). — °)
 K₃ Dc₂ T₂ मुख्यानां; B₄ मुख्या सा; D₁ मुख्येयं. — °) T₂
 विनियुक्तः. K₃ भवेत्; D₁ तदा; G₂ पुमान् (for भवान्).

3 °) Dc स्त्रिया; T₂ G₁. 3. 4 स्त्रियं. Ś₁ K₁ [S]प्यन्या;
 B₁ [S]न्या मे; T₂ G₁ मन्ये; G₂ मेन्यां.

4 °) Ś₁ K₂ मनो यया; K₁. 4 D₁. 3. 5 मनोनया (for
 मनस्तया). T₁ M प्रसभं (for स्पहतं). Ś₁ K₁. 2 बलात्
 (for भृशम्). — °) D₄. 6 T₁ G₂. 4 M तां समाचक्ष्व; G₁
 नाममाचक्ष्व (corrupt). — °) T₁ G₄ M₂ मानुषीं.

5 Ś₁ K₄ D₁. 3 कोटिकाश्य उ' (Ś₁ om. उ'); K₁ काश्च;
 K₃. 3 B Dc Dn D₄. 6 G₃ कोटिक उ'; D₂ काश्य उ'; M
 शैव्यः. — °) D₂ राजपत्नी. M₁ तर' (for यश'). — °)
 B₄ T₂ G₁ transp. महिषी and संमता.

6 °) B₄ T₁ G₂. 4 M₁ om. च. — °) T₂ G₁ या वै
 प्रियतमा सती. — °) Ś₁ यथा; K₂ तथा (for तया). G₁
 सौवीरान्. — °) Ś₁ K₁. 2 सुवीरां; B₁. 4 Dc T₁ G₂. 4
 सौवीरान्; G₁ प्रयाहि. K₁. 2 सुमुखीं; K₄ B₁. 4 Dc D₂. 5
 सुमुखी; G₂ सुकृती. B₂. 3 Dn D₄. 6 G₃ सौवीराभिमुखो
 व्रज.

7 T₂ G₁ om. the ref. — °) K₃ पश्याम; B₂. 4 D₁

G₁. 3 पश्यामि; T₂ नापश्यं. K₁. 2 प्रति (for इति). — °)
 Ś₁ K Dc D₁₋₃. 5 T₂ G₁ नृपः (for पतिः). D₅ सौवीर-
 सिंहानां; T₁ G₂ सुवीरसिन्धूनां.

8 °) T₁ तत्; T₂ M₁ सं' (for स). B₁. 3. 4 Dn D₄. 6
 G₃ M पुण्यं (for शून्यं). G₂. 4 स प्रविश्याश्रमपदं. — °)
 Ś₁ K₁. 2 सिंहगोष्ठः; T₁ सिंहपत्नीं; G₁ M₁ सिंहकोष्ठं; G₄
 सिंहकोष्ठः. B₄ (m as in text) मृगो (for वृको). — °)
 Ś₁ K₁. 2 आत्मनः. D₁ मुदितः (for सप्तमः). B₄m आत्म-
 नाभिमुखः कृष्णाम्; T₂ G₁. 2 आत्मना सप्तदशमः. — °) T₂
 G₁. 3 कृष्णां (for इदं). B₄ इदमित्यब्रवीद्वचः; T₁ G₄ M
 अथोवाच हसन्निव (G₄ महीपते).

9 D₄ om. 9. — °) B₁ G₄ हि (for ऽपि). — °)
 T₂ येषां कुशलकामासीत्. — °) T G₄ तेषां (for तेऽपि).
 T G₂. 4 अनामयं. G₁ तेषां संप्रत्यनामयं.

10 K₂ B₁ Dc Dn D₂. 4-6 ins. after the ref. : B₂-4
 ins. after 10 : T G ins. after 1201* :

1200* अपि ते कुशलं राज्ये राष्ट्रे कोशे बले तथा ।
 कचिदेकः शिबीनाढ्यान्सौवीरान्सह सिन्धुभिः ।
 अनुतिष्ठसि धर्मेण ये चान्ये विदितास्त्वया ।

[(L. 1) Dn राजन् (1); T G राष्ट्रे (for राज्ये). T G
 तथा कोशे च सैव. — (L. 2) D₅ अयः; T G₁. 2. 4 सर्वान्
 (for आढ्यान्). Dc₂ सह बंधुभिः; T G₁. 2. 4 चाप्यकंटकान्.
 — (L. 3) T G विजिताः. G₁ सृताः (for त्वया).]
 — D₁ om. 10-11. — °) G₄ राजन् (for राजा). — °)
 Ś₁ K Dc₂ D₂. 3. 5 धर्म' (for कुन्ती'). — °) Ś₁ K Dc₂
 D₂. 3. 5 अनु' (for परि'). — After 10, B₂-4 ins. 1200* ;
 while T G ins. :

1201* अपि त्वं कुशली राजन्सहामात्यः सहप्रजः ।,
 followed by 1200*.

C. 3. 25623
B. 3. 267. 13
K. 3. 268. 13

पाद्यं प्रतिगृहाणेदमासनं च नृपात्मज ।
मृगान्पञ्चाशतं चैव प्रातराशं ददानि ते ॥ ११
एणेयान्पृषतान्यङ्गून्हरिणाञ्जरभाञ्जशान् ।
ऋष्यान्रुक्मशम्बरांश्च गवयांश्च मृगान्वहून् ॥ १२
वराहान्महिषांश्चैव याश्चान्या मृगजातयः ।
प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १३

जयद्रथ उवाच ।

कुशलं प्रातराशस्य सर्वा मेऽपचितिः कृता ।
एहि मे रथमारोह सुखमामुहि केवलम् ॥ १४
गतश्रीकांश्च्युतान्नाज्यात्कृपणान्गतचेतसः ।
अरण्यवासिनः पार्थान्नानुरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १५
न वै प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुञ्जते ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः संक्षये वसेत् ॥ १६
श्रिया विहीना राज्याच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः ।
अलं ते पाण्डुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितुम् ॥ १७
भार्या मे भव सुश्रोणि त्यजैनान्सुखमामुहि ।
अखिलान्सिन्धुसौवीरानवामुहि मया सह ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्ता सिन्धुराजेन वाक्यं हृदयकम्पनम् ।
कृष्णा तस्मादपाक्रामदेशात्सभ्रुकुटीमुखी ॥ १९
अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा ।
मैवमित्यब्रवीत्कृष्णा लज्जस्वेति च सैन्धवम् ॥ २०
सा काङ्क्षमाणा भर्तृणामुपयानमनिन्दिता ।
विलोभयामास परं वाक्यैर्वाक्यानि युञ्जती ॥ २१

11 D1 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^a) B2 T G1. 2. 4 त्वम् (for [इन्द्रम्]). — ^c) K1 D3 पञ्चशतं. Ś1 चापि; K1. 2 चास्य (for चैव). T1 G1 मृगान्हत्वा मृगीं चैव; T2 मृगान्हतान्मृतांश्चैव; G2. 4 मृगान्विता मृगीश्चैव. — ^d) G4 प्रातराशीन्. K3. 4 D2. 3 T G1. 2. 4 ददामि.

12 ^a) Ś1 K1. 2 Dc D3 एणेयान्. T1 न्यङ्कुकांश्चैव (for पृषतान्यङ्गून्). — ^b) M1 शलभाञ्. G4 शकान्; M1 शलान् (for शशान्). — ^c) Ś1 K1. 2 B2. 3 Dc1 D3. 5 ऋष्यान्; K3 B1. 4 Dc2 Dn D1. 2. 4. 6 T G3 ऋक्षान्. Ś1 K1 कुरूञ् (for रुरूञ्)! Ś1 K1. 2 शंभरांश्च; D3 M1 च समरान्; T1 M2 वराहांश्च; T2 G1. 2. 4 च चमरान्.

14 ^b) Ś1 सर्वस्य; K1. 2 सर्वापि; D3 सदा मे; D5 सर्वा च (for सर्वा मे). B Dc Dn D4. 6 G3 सर्वं मे दिसितं (B1 वृषितं) त्वया. — ^c) K4 आरुह्य.

15 ^a) T2 G1. 2. 4 हतं (for गतं). B Dn D4. 6 हतराज्यान्. — ^b) D5 नष्टं (for गतं). — ^c) K3 T2 आरण्यं. — ^d) D1 इहा (for त्वमं).

16 ^a) K4 B1. 3 Dn1. n2 T2 G3 नैव; G1. 2. 4 न तु; M न हि (for न वै). Ś1 पूज्या; K1 G4 प्रज्ञा. M गतश्रीकान्. T1 न तु प्राज्ञान्गतश्रीकान्. — ^b) Ś1 K1. 2 B1. 2. 4 उपयुञ्जते; K3 Dc 'युञ्जते (K3m 'भुञ्जते); G2 'युज्यते. T1 M भर्तृ-न्समुपयुं (T1 'भुं)जते. — ^c) Ś1 K1. 2 भुञ्जानम्. K1. 3 Dc2 D1-3 T1 M उपयुं (T1 'भुं)जीत. — ^d) B1 श्रिया न; B4 श्रियश्च (for न श्रियः). Ś1 संक्षयं; B4 Dn2 D1. 2. 4. 6

पक्षये; T2 संक्षयो. T3 भवेत् (for वसेत्).

17 ^a) B3. 4 विहीनान्. Dn राष्ट्राच्च (!). — ^b) S (except G3) च्युतास्ते (for विनष्टाः). — ^c) B1 अनष्टे (for अलं ते).

18 18^a = 1. 67. 1^c, etc. — ^b) K3. 4 Dc2 D1-3 T1 G4 M1 त्यजेतान्. — ^d) B1. 4 तानामुहि; B2. 3 Dn D4. 6 T2 G3 आमुहि त्वं; G1. 2. 4 प्रामुहि त्वं (for अवामुहि).

19 K4 om. 19. — ^a) G1 क्रोधात् (for देशात्). B3. 4 Dc सा (for स).

20 ^a) Ś1 K Dc D1-3. 5 अनाहत्य तु (K4 Dc च); B1. 3 अवमन्यास्य. T1 G2. 4 M transp. तद् and वाक्यं. — ^b) S (except G3) तदाक्षिप्य (for आक्षिप्य च). — ^c) M2 वाक्यं (for कृष्णा). — ^d) T1 वधस्वेति; T2 G1. 4 त्यजं (for लज्जं). B4 लज्जसे नेति सैन्धवं; Dc2 न लज्जस्वेति सैन्धव.

21 ^b) B1-3 Dc Dn D3 उपयातम्; D5 उपस्थानम्. — ^c) G1. 2 विलोभं (for विलोभं). Ś1 K B1. 4 Dn3 D1-6 परैर् (for परं). — ^d) T [अ]योजयत्; M योजयत् (for युञ्जती). G1. 2. 4 वाक्यैर्वाक्यं न योजयत् (G2 न्ययो-जयेत्). — After 21, T G1. 2. 4 ins.:

1202^a

द्रौपदी ।

नैवं वद महाबाहो न्याय्यं त्वं न च मन्यसे ।
पाण्डूनां धार्तराष्ट्राणां स्वसा चैव कनीयसी ।
दुःशला नाम तस्यास्त्वं भर्ता राजकुलोद्भवः ।
मम भ्राता च न्याय्येन त्वया रक्षया महारथ ।

२५२

वैशंपायन उवाच ।

सरोषरागोपहतेन वल्गुना

सरागनेत्रेण नतोन्नतभ्रुवा ।

मुखेन विस्फूर्य सुवीरराष्ट्रपं

ततोऽब्रवीत्तं द्रुपदात्मजा पुनः ॥ १

यशस्विनस्तीक्ष्णविषान्महारथा-

नधिक्षिपन्मूढ न लज्जसे कथम् ।

महेन्द्रकल्पाभिरतान्स्वकर्मसु

स्थितान्समूहेष्वपि यक्षरक्षसाम् ॥ २

न किञ्चिदीड्यं प्रवदन्ति पापं

वनेचरं वा गृहमेधिनं वा ।

तपस्विनं संपरिपूर्णविद्यं

भपन्ति हैवं श्वनराः सुवीर ॥ ३

अहं तु मन्ये तव नास्ति कश्चि-

देतादृशे क्षत्रियसंनिवेशे ।

यस्त्वाद्य पातालमुखे पतन्तं

पाणौ गृहीत्वा प्रतिसंहरेत् ॥ ४

नागं प्रभिन्नं गिरिकूटकल्प-

मुपत्यकां हैमवतीं चरन्तम् ।

दण्डीव यूथादपसेधसे त्वं

C. 3. 15643
B. 3. 268. 5
K. 3. 269. 5

धर्मिष्ठानां कुले जातो न धर्मं त्वमवेक्षसे । [5]

वैशंपायनः ।

इत्युक्तः सिन्धुराजोऽपि वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ।

राज्ञां धर्मं न जानीषे स्त्रियो रत्नानि चैव हि ।

साधारणानि लोकेऽस्मिन्प्रवदन्ति मनीषिणः ।

स्वसा च स्वस्त्रिया चैव आनुभार्या तथैव च ।

संगृह्णन्ति च राजानस्ताश्च तत्र नृपोद्भवाः । [10]

[(L. 1) T₁ मैवं (for नैवं). T₂ बुध्यसे (for मन्यसे).]— (L. 3) T₂ राजकुलोद्भवः — (L. 5) G₁ अपे°; G₄ उवे°(for अवे°). — (L. 10) T₂ न संगृह्णन्ति राजानस्य. G₄

नृपोत्तमाः.]

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 3 Dn₂ G₂. 4
आरण्य. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 3. 4 B D G₃ द्रौपदी-
प्रमाथ. — Adhy. name: M₂ जयद्रथप्रार्थनं. — Adhy. no.
(figures, words or both): Dn 265 (Dn₃ 266); D₁
267; T₁ G₄ M (M₂ inf. lin.) 255 (M₂ orig. 257);
T₂ G₁ 252; G₂ 254. — Śloka no.: Dn₁ 23; Dn₂
22; Dn₃ 24; D₁ 21.

252

1 Dc om. the ref. — °) Ś₁ K₄ सा रागरोषोपहतेन;
K₁. 3 सरागरोषोप°; K₃ B₁ सा रागद्रोषोप°; B₂-4 D₁. 3 सा
रोषरागोप°; Dc D₃. 5 सा रागरोषाप°; T G₁. 4 सरोषवाचो-
पहितेन; G₂ M सा रोषवाचोपहतेन. K₁. 3 G₁ फल्गुना; D₂

चक्षुषा (for वल्गुना). — °) Ś₁ K₃ B₁ D₃ M₂ नतो (D₃
तथो; M₂ ततो)न्नतभ्रुवा; D₂ G₂. 4 ततो (D₂ 'थो)न्नतभ्रुवा;
T₁ ततो नतभ्रुः. — °) Ś₁ K₁-3 D₂. 5 G₁ M₁ विस्फूर्य;
B₁ G₄ विस्फार्य. Ś₁ K B₁ D₃ 'राष्ट्रजं; Dc D₁ 'राजं; T₁
'राष्ट्रकं.

2 °) Ś₁ K₁-3 तीक्ष्णमुखान्. Ś₁ K D₁-3. 5 महोरगान्
(for महारथान्). — °) B₁-3 Dc₁ Dn D₂. 6 G₃ अभिब्रुवन्
(for अधिक्षिपन्). B₃ वि- (for न). — °) K₄ नरेन्द्र°; T₂
G₁. 3 यमेन्द्र° (for महेन्द्र°). D₃ S (except G₃) स्वधर्मे
(for स्वकर्मसु). — °) D₁ T₂ स्थिरान्. Dc समुदे
(for समूहे).

3 °) K₄ B₁m कंचिद्. K₃ अन्यं; B₁ ईड्याः; B₁m
इष्टं; T₁ एवं; G₁ M आर्यं; G₂. 4 आर्याः (for ईड्यं). Ś₁
K Dc D₂. 3 (before corr.) G₃ पापा; D₃ (after corr.). 5
पार्था; T G₁ वाचा (for पापं). — °) Ś₁ D₁ 'मेधिनां.
— °) K₃ B₁ G₁ भवंति; G₂. 4 भजन्ति (for भपन्ति). Ś₁
K₁. 3 श्वानाः; K₃ नैवं; B₁ नैव; T G₁. 2. 4 चैवं; M चैव
(for हैवं). B₂ T₂ श्वनराः; T₁ शुनकाः; G₁. 4 च नराः; G₂
सुनराः (for श्वनराः).

4 °) B₁. 3 Dn D₂ G₃ यस्त्वद्य; T G₁. 2. 4 M यस्त्वां
हि. — °) Ś₁ K₁. 3 पाणि. G₂ प्रतिसंरमेत.

5 °) Ś₁ K D₁. 3. 5 'मात्रम्; S (except G₃) 'कायम्
(for 'कल्पम्). — °) K₁ अपत्यकां; K₄ उत्पत्तिकां; Dc
उपेत्य तां; S (except G₃) उपेत्य गां. T G₁. 2. 4 हैमवतं.
— °) K₁. 3 B₁. 4 D₂ अपसेवसे; K₄ D₁ अपकर्षसे (D₁ 'सि);
B₂ Dn₁ D₂. 4. 6 G₃ अपसेधसि; M अवधावसे. T₁ दंडेन

[877]

C. 3. 15643
B. 3. 268. 5
K. 3. 269. 5

यो जेतुमाशंससि धर्मराजम् ॥ ५
बाल्यात्प्रसुप्तस्य महाबलस्य
सिंहस्य पक्ष्माणि मुखाह्लुनासि ।
पदा समाहत्य पलायमानः
क्रुद्धं यदा द्रक्ष्यसि भीमसेनम् ॥ ६
महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं
जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु ।
प्रसुप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि
यः क्रुद्धमासेत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७
कृष्णोरगौ तीक्ष्णविषौ द्विजिह्वौ
मत्तः पदाक्रामसि पुच्छदेशे ।
यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां
जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ८
यथा च वेणुः कदली नलो वा
फलन्त्यभावाय न भूतयेऽऽत्मनः ।
तथैव मां तैः परिरक्ष्यमाणा-

मादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ९
जयद्रथ उवाच ।
जानामि कृष्णे विदितं ममैत-
द्यथाविधास्ते नरदेवपुत्राः ।
न त्वेवमेतेन विभीषणेन
शक्या वयं त्रासयितुं त्वयाद्य ॥ १०
वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णे
कुलेषु सर्वेऽनवमेषु जाताः ।
षड्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीना-
न्मन्यामहे द्रौपदि पाण्डुपुत्रान् ॥ ११
सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा
न वाक्यमात्रेण वयं हि शक्याः ।
आशंस वा त्वं कृपणं वदन्ती
सौवीरराजस्य पुनः प्रसादम् ॥ १२
द्रौपद्युवाच ।
महाबला किं त्विह दुर्बलेव

युद्धादवसेधसि त्वं; T₂ G₁. 2. 4 दंडीव दंडेन हि धावसि (T₂ G₂ 'से' त्वं. — ^a) M₁ धर्मपुत्रं.

6 ^a) D₁ T₁ G₁ M₁ बलात् (for बाल्यात्). B₁. 3 महाधनस्य. — ^c) Ś₁ K₁ पलायमानं; T₁ पलायसे त्वं.

7 ^a) Ś₁ Dc₂ D₆ T₁ G₁. 4 घोरतरं. Ś₁ K₁. 2 च (for प्र-). — ^b) T₁ G₁. 4 M 'कंदरासु. — ^d) Ś₁ K₁-3 आपत्यसि; K₄ D₃ आपश्यं; B Dc Dn D₂. 4-6 G₃ आयोत्स्यं; D₁ T₁ आशंसं (for आसेत्स्यं). K₁. 2 मूढ जिष्णुं (for जिष्णुमुग्रम्).

8 ^a) T₂ G₁. 4 M₂ तीक्ष्णो (for कृष्णो). K₄ दीप्त-विषौ; Dc Dn D₄-6 तीक्ष्णमुखौ; D₂. 3 दीप्तमुखौ; G₂ तीव्र-भुजौ; G₄ तीव्रविषौ. Ś₁ K₁. 2 सुजिह्वौ; G₂. 4 भुजंगमौ. — ^b) T₁ मुग्धः; T₂ G₁. 2. 4 M मत्तौ. G₁ पुच्छमूले. — ^c) K₄ D₁-4 यत् (for यः).

9 ^a) D₃ (by corr.) कदलीदले च; T₁ M कदलीदलो वा. — ^b) Ś₁ K₁. 3. 4 Dc Dn₂ D₂-4. 6 G₃ फलत्. Ś₁ K₁. 2 B₄ D₃ (by corr.) पुनः (for ऽऽत्मनः). T₁ G₁. 2. 4 M पराभवायैव फलं विभक्तिं. — ^d) Ś₁ K₁. 2 कर्क (for गर्भम्).

10 ^b) S (except G₃) यथागता (T₁ 'विधा') द्रौपदि पाण्डुपुत्राः. — ^c) T₁ विभक्तिं तेन (for विभीषणेन). — ^d)

G₁ भवत्या (for त्वयाद्य).

11 K₃ om. 11. D₂ transp. 11 and 12. — ^a) Ś₁ त्विमे (for पुनः). — ^c) B₁ [S]भ्यधिकाः; Dc G₃ [S]भ्यधिकाः; D₂ T₂ G₂ M [S]भ्यधिकं; T₁ G₁. 4 ह्यधिकं. K₁. 4 न हीनान्; B₁ [अ]वहीनान्; D₁. 2 निहीनान् (for विहीं). — ^d) B₁ संख्यां (for मन्यां).

12 Before 12, Ś₁ K₁. 2 D₂. 5 ins. चित्रसेन उं; K₃ कोटिः. — D₂ transp. 11 and 12. — ^a) Ś₁ K Dc D₁. 3. 5 एहि त्वमातिष्ठ रथं गजं वा. — ^b) S (except T₂ G₃) स (for हि). — ^c) B₁ आशंस वाक्यं; T₁ आशंससे त्वं; M₂ आशाससे त्वा (for आशंस वा त्वं). — Ś₁ om. (hapl.) 12^d-13^a. — ^d) B₂-4 सौवीरराजस्य; M₂ सुवीरराजस्य. K₂ पुरः; D₂ हि नः; D₆ कुरु (for पुनः). G₂ प्रवादम्.

13 Ś₁ om. 13^a (cf. v.l. 12); M₂ om. the ref. — ^a) T₂ G₄ महाबलाः. M निवह. T G₂ वा; G₁. 4 M वै (for [ह]व). — ^b) K₄ पांचालं; B₃. 4 D₆ G₃ M₂ सुवीरं; T G₁. 2. 4 पांचालं (for सौवीरं). K₄ T₁ G₁. 2. 4 सुताहम्; Dc नताहम् (for मताहम्). Ś₁ K₁. 2 अस्य; D₃ अद्य (for अस्मि). — ^c) K₃. 4 B D G₃ नाहं; T₁ कथं; T₂ G₁. 2. 4 साहं (for याहं). Ś₁ K₁. 2 T G₁. 2. 4 प्रमादादिह.

सौवीरराजस्य मताहमस्मि ।
 याहं प्रमाथादिह संप्रतीता
 सौवीरराजं कृपणं वदेयम् ॥ १३
 यस्या हि कृष्णौ पदवीं चरेतां
 समास्थितावेकरथे सहायौ ।
 इन्द्रोऽपि तां नापहरेत्कथंचि-
 न्मनुष्यमात्रः कृपणः कुतोऽन्यः ॥ १४
 यदा किरीटी परवीरघाती
 निघ्नन्नथस्थो द्विषतां मनांसि ।
 मदन्तरे त्वद्धृजिनीं प्रवेष्टा
 कक्षं दहन्नग्निरिषोष्णगेषु ॥ १५
 जनार्दनस्यानुगा वृष्णिवीरा
 महेष्वासाः कैकयाश्चापि सर्वे ।
 एते हि सर्वे मम राजपुत्राः
 प्रहृष्टरूपाः पदवीं चरेयुः ॥ १६
 मौर्वीविसृष्टाः स्तनयितुघोषा

गाण्डीवमुक्तास्त्वतिवेगवन्तः ।
 हस्तं समाहत्य धनंजयस्य
 भीमाः शब्दं घोरतरं नदन्ति ॥ १७
 गाण्डीवमुक्तांश्च महाशरौघा-
 न्पतंगसंधानिव शीघ्रवेगान् ।
 सशङ्खघोषः सतलत्रघोषो
 गाण्डीवधन्वा मुहुरुद्धमंश्च ।
 यदा शरानर्पयिता तवोरसि
 तदा मनस्ते किमिवाभविष्यत् ॥ १८
 गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं
 माद्रीपुत्रौ संपतन्तौ दिशश्च ।
 अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ
 दृष्ट्वा चिरं तापमुपैष्यसेऽधम ॥ १९
 यथा चाहं नातिचरे कथंचि-
 त्पतीन्महार्हान्मनसापि जातु ।
 तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां

C. 3. 15659
 B. 3. 268. 21
 K. 3. 269. 21

K₃. 4 D₁₋₃ G₂ संप्रतीता; B₁ °वृत्ता; T G₄ °हीणा. — ^a) M₂ सुवीर°.

14 ^a) T₂ G₂. 4 यस्याश्च; G₁ यस्यां च. — ^b) K₄ T₁ समासिताव्. ¹ S₁ K Dc₃ एकरथौ (K₄ °थं). K₃. 4 D₁₋₃ सखायौ; B Dn D₄. 6 G₃ समेतौ (for सहायौ). — ^c) K₃. 4 B₁. 4 D₃ नोत (K₄ °प°) हरेत्; T₂ नाभिभवेत्.

15 ^a) B₁. 2. 4 Dc₁ Dn D₄. 6 T₁ G₃ M₁ यथा; T₂ G₁. 2. 4 सदा (for यदा). — ^c) ¹ S₁ मां नंदयस्; K₁ मासां-
 तरे; K₂ सामंतरे; M₂ तदंतरे (for मदंतरे). K₃ G₁ तद्; T₁
 तु; G₂. 4 ते (for त्वद्). ¹ S₁ K₂. 3 ध्वजिनी. D₃ प्रविष्टः;
 T₁ प्रवेष्टः. — ^d) K₃ Dc₂ T₁ दहन्नग्निर. ¹ S₁ K Dc D₁₋₃. 5
 इषोष्ण (Dc °अ° तेजाः; T₁ इषोष्णकाले; G₁ इषोष्णकेषु.

16 ^a) K₄ D₁ T₁ जनार्दनस्यानुगा वृष्णिवीरा; B Dc
 Dn D₄. 6 G₃ जनार्दनः सां (D₆ G₃ सौं) धकवृष्णिवीरो; G₂. 4
 °नस्याहुकवृष्णिवीरो (G₄ °रा). — ^b) K₄ B₃ Dn₂. n₃ D₁. 6
 G₃ कैकया°. S (except T₁ G₃) चैव पंच (for चापि सर्वे).
 — ^c) ¹ S₁ K Dc D₁₋₃. 5 समेता (for हि सर्वे).

17 ^a) T₁ M₂ °प्रसृष्टाः; G₁. 2. 4 °विसृक्ताः; M₁ °निसृष्टाः.
 M₂ °घोरा (for °घोषा). — ^b) T₁ ह्यतिवेगवन्तः; T₂ G₁. 2. 4
 M ह्यतिवेगमुत्राः. — ^d) Dc T G₁. 2. 4 शरा (for शब्दं).

K₃ घोषतरं; B₁ घोररवं; Dc घोरभयं. T₁ पतंति (for
 नदन्ति).

18 After 18^{ab}, N T₁ G₃ ins.:

1203* यदा दृष्टास्वर्जुनं वीर्यशालिनं
 तदा स्वबुद्धिं प्रतिनिन्दतासि ।

[(L. 1) ¹ S₁ K₁. 2. 4 D₃ (by transp.) दृष्टा यदा; D₁
 यदा दृष्टा; T₁ दृष्ट्वा ह्यथा. K₁. 2 T₁ हि (for [अ]सि). K₃ B₄
 Dc D₁₋₃. 6 [अ]र्जुनेन प्रयु (K₃ D₂. 3. 6 °सु°) कान्; T₁ [अ]र्जुन-
 वीर्यशालिनः. ¹ S₁ वै सजंतं; K₁. 2. 4 वीर (K₄ °य°) शालि (for
 वीर्यशालिनं). — (L. 2) T₁ स्वयुद्धं (for स्वबुद्धिं). K D₁₋₃. 5
 T₁ परि- (for प्रति-).]

— ^c) ¹ S₁ K₁. 2 सतनुत्र°. — ^d) K₃ B D (except D₁₋₃. 5)
 G₃ मुहुरुद्धमंश्च; T₂ G₁ °रन्वहंश्च.

19 ^b) ¹ S₁ K₁. 2 D₅ संचरंतौ. T₂ G₁. 2. 4 हि दृष्ट्वा;
 M च दृष्ट्वा (for दिशश्च). — M om. 19^{cd}. — ^c) T₁
 यदाजय्यौ (for अमर्षजं). T₁ G₄ वहंतौ (for वमन्तौ).
 — ^d) K₃ Dc₂ D₂ भृशं; K₄ D₁. 3 परं; T₁ ध्रुवं (for चिरं).
 Dc₂ नाशम् (for तापम्). K₃ Dc₂ D₁. 3 उपे (Dc₂ D₂ °पै°-
 प्यसि; K₄ अवेक्ष्यसे; D₅. 5 T₁ उपेक्ष्यसे. K₃ Dc₂ D₁. 2. 5
 T₁ त्वम् (for ऽधम). ¹ S₁ K₁ दृष्ट्वा भृशं तापयसे नृपाधमः

C. 3. 15659
B. 3. 268. 21
K. 3. 269. 21

द्रष्टासि पार्थैः परिकृष्यमाणम् ॥ २०
न संभ्रमं गन्तुमहं हि शक्ष्ये
त्वया नृशंसेन विकृष्यमाणा ।
समागताहं हि कुरुप्रवीरैः
पुनर्वनं काम्यकमागता च ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।
सा ताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा
जिघृक्षमाणानवभर्त्सयन्ती ।
प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता
धौम्यं प्रचुक्रोश पुरोहितं सा ॥ २२
जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे
जयद्रथस्तं समवाक्षिपत्सा ।
तया समाक्षिप्ततनुः स पापः

पपात शाखीव निकृत्तमूलः ॥ २३
प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन
मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ।
सा कृष्यमाणा रथमारुरोह
धौम्यस्य पादावभिवाद्य कृष्णा ॥ २४
धौम्य उवाच ।
नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् ।
धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्ष्य जयद्रथ ॥ २५
क्षुद्रं कृत्वा फलं पापं प्राप्स्यसि त्वमसंशयम् ।
आसाद्य पाण्डवान्वीरान्धर्मराजपुरोगमान् ॥ २६
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ।
अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

T₂ G₁. 2. 4 दृष्ट्वा समंतादुपवेक्ष्य (G₂ 'दभिवीक्ष्य') सेथ.

For 20, 22^a, 23 and 24, cf. passage 307* of the Virāṭa-parvan (lines 1-7, 9-12).

20 ^a) K₃ D₄ T₂ G₁. 2. 4 यदा (for यथा). B₁ D₃. 6 वाहं; G₄ चरन् (for चाहं). K B₃. 4 D₁. 3. 5 नाभिचरे; Dc नाभिचरेत्. B₁. 4 T₂ कदाचित्. — ^c) T₁ तेनास्य. — ^d) T G₁. 2. 4 द्रक्ष्यामि; M पश्यामि. B₁ D₂ परिक्रिश्यमाणं; M₂ 'शुष्यमाणं.

21 ^a) D₃ कर्तुम् (for गन्तुम्). B₁ प्रसह्ये; B₄ हि शक्ये; Dc हि शक्या. — ^d) B₂. 3 Dn D₄. 6 G₃ [अ]स्मि (for च).

22 B S (except G₃) om. the ref. — ^a) Ś₁ K D₂. 3 (orig.). 5 अभिप्रेक्ष्य; T₁ G₁ M उपप्रे; T₂ G₂. 4 समुप्रे. Ś₁ K₄ om. विशाल; K₁ जिघृक्षमाणा; M₂ विशालनेत्रां. D₃ (by corr.) स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां. — ^b) T₂ परि; G₂ अपि; G₄ अभि- (for अव-). K सौवीरराजेन न भर्त्सं; K₄ Dn₂ जिघृक्षमाणा न च भर्त्सं; D₃ (by corr.) 'माणो न च भर्त्सयन्ती. — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 Dc D₂. 8. 5 उवाच (for प्रो). D₂ मा मां. K₃ उवाच मा संस्पृशतीति मत्वा; T G₁. 2. 4 M पुरा ह्ययं मा (T₁ नराधमो मां; T₂ पुरा ह्यधर्मां; G₁ पुरा ह्यधर्मां स्पृशतीति मत्वा. — ^d) D₃ च; S (except G₃) वै (for सा).

23 ^a) Ś₁ उत्तमं (for उत्तर). — ^b) K₃. 4 Dc₂ D₁-3 सहसा; T₂ G₂. 4 स समां (for समवां). — ^c) D₃ समुत्थिसतनुः. G₄ पापी (for पापः).

24 ^a) M₂ महाजनेन. — ^b) Some MSS. विनिश्चस्य. Dc₂ T₁ तु (for च). — ^c) K₃ Dc D₂ विकृष्य; T₂ G₂. 4 M सामृष्य. — ^d) D₂ सा धौम्य- (for धौम्यस्य). Ś₁ K₃ [अ]भिनेद्य; K₁. 4 D₁. 3 [अ]भिनेद्य.

25 ^a) T₁ बलान् (for त्वया). G₂. 4 [आ]दातुम्; M₂ जेतुम् (for नेतुम्). — ^b) D₃ अभिजित्य; T₂ M₃ अवजित्य; G₁. 2. 4 अवमत्य. — ^c) Ś₁ क्षत्रधर्मस्य; T₁ तत्र धर्मं न; G₂. 4 धर्मं क्षत्रस्य. T G₁ पौराणाम्.

26 ^a) Ś₁ K₂ फले; K₁ बले (for फलं). B₁ D₃ पाप. S (except T₁ G₃) क्षुद्रं खलु नृशंसात्मन्. — ^b) B Dc₁ Dn D₄. 6 G₃ transp. प्राप्स्यसि and त्वं. K₄ B D (except Dc₂ D₁) G₃ न संशयः; T असंशयः.

Colophon. — Major parvan: Ś₁ K₁. 3 Dn₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 3. 4 B Dc Dn₁. 25 D₁-6 T₁ G₃ M₂ द्रौपदीप्रमाथ. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 266 (Dn₃ 267); D₁ 268; T₁ G₄ M (M₂ inf. lin.) 256 (M₃ orig. 258); T₂ G₁ 253; G₂ 255. — Śloka no.: Dn D₁ 28.

२५३

वैशंपायन उवाच ।

ततो दिशः संप्रविहृत्य पार्था

मृगान्वराहान्महिषांश्च हत्वा ।

धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां

पृथक्चरन्तः सहिता बभूवुः ॥ १

ततो मृगव्यालगणानुकीर्णं

महावनं तद्विहगोपघुष्टम् ।

भ्रातृंश्च तानभ्यवदद्युधिष्ठिरः

श्रुत्वा गिरो व्याहरतां मृगाणाम् ॥ २

आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य

मृगद्विजाः क्रूरमिमे वदन्ति ।

आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्तो

महाहवं शत्रुभिर्वावमानम् ॥ ३

क्षिप्रं निवर्तध्वमलं मृगैर्नो

मनो हि मे दूयति दहते च ।

बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्यु-

रुद्रयते प्राणपतिः शरीरे ॥ ४

सरः सुपर्णेन हतोरगं यथा

राष्ट्रं यथाराजकमाचलक्ष्मि ।

एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं

शौण्डैर्यथा पीतरसश्च कुम्भः ॥ ५

ते सैन्धवैरत्यनिलौघवेगै-

र्महाजवैर्वाजिभिरुहमानाः ।

युक्तैर्वृहद्भिः सुरथैर्नृवीरा-

स्तदाश्रमायाभिमुखा बभूवुः ॥ ६

तेषां तु गोमायुरनल्पघोषो

निवर्ततां वाममुपेत्य पार्श्वम् ।

प्रव्याहरत्तं प्रविमृश्य राजा

प्रोवाच भीमं च धनंजयं च ॥ ७

यथा वदत्येष विहीनयोनिः

C. 3. 15674
B. 3. 269. 8
K. 3. 270. 8

253

1 ^a) K₃. 4 D₁. 3 संपरिह (K₃ 'कृ')त्य; T G₁. 2. 4 संप-
रिवृत्य; M संपरिस्वृत्य. M₂ पांडवा (for पार्था). — ^c) B₁
D₁ G₁ श्रेष्ठतराः. — ^d) K₃ D₁ सह सं (for सहिता).

2 ^a) K D₁. 3. 5 'गजा'; T₁ 'मृगा'; G₁. 2. 4 M 'जना'
(for 'गणा'). — ^b) K₄ D₃ T₂ G₁ महद्वनं. D₁ T₁ G₁
'जुष्टं' (for 'घुष्टम्'). — ^c) Ś₁ K₁. 2 त्वरन्; K₃. 4 G₁ M₂
चरन्; D₁. 3 चरंतो (for च तान्). D₂ D₃ न्यवदद्; T₁ M₃
अभ्यवदन्. — ^d) T₃ वचो (for गिरो).

3 K₃ om. 3. — ^a) Ś₁ K₁. 2 आदीप्तदीप्तां; K₄ D₃
आदित्यजुष्टां. T₁ अभ्युपेता; M₁ अभ्युपेतुर. — ^b) B Dn
D₄. 6 T₂ मृगा (for मृगा). — ^c) M₂ यथा समग्रं (for
आयासमुग्रं). Ś₁ 'वेदयते'; K₁. 3 B₂ 'वेदयति'. — ^d) Ś₁
महाहवे; B D (except D₁. 3. 5) 'वनं'; T G₁. 2. 4 'भयं';
G₃ Cnp 'धनं'. Ś₁ K₁. 3 बाधं; K₄ D₃ चाव; B Dc Dn
D₂. 4-6 G₃ बाध्य; D₁ आह्वमाने; G₁ वध्य (for चाव).
4 ^a) Ś₁ विलंबैर्; K₁ मनो हि (for मृगैर्नो). — ^b)
K₁ मृगैश्च (for मनो हि). Ś₁ K₄ D₃ दहति; K₂. 3 B₂-4

Dc D₁. 2. 6 T₃ G₁. 3 M₁ दूयते; B₁ T₁ दहते; G₂ ग्लायते;
G₄ ग्लायति (for दूयति). Ś₁ K₄ B₁ D₃ G₂. 4 दूयते; T₁
दुहते (for दहते). — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 D₃ समासाद्य; K₃
'स्थाय' (for 'च्छाद्य'). — ^d) T₂ G₁ उद्धयायते; G₂. 4 आधू-
यते. Ś₁ प्राणमतिः; B₁ 'मिमं' (for 'पतिः').

5 ^a) G₂. 4 हतोरगं (for हतोरगं यथा). — ^b) T₁
राज्यं यथा राजसमासलक्ष्मः (sic); T₂ G₁. 2. 4 M अ (M छ)-
राजकं राष्ट्रमिवेह शांतं. — ^d) D₃ 'रसं च कुंदं'; S (except
T₁ G₃) 'सुरश्च कुम्भः'.

6 ^a) Ś₁ K T₂ तैः (for ते). B₂-4 Dn D₄. 6 G₃ अत्य-
निलोघ्रवेगैर्; Dc D₂ अत्यनिलौघवर्णैर्; T₂ G₁. 2. 4 अत्यनि-
लोद्ध (G₂ 'लार्थः'; G₄ 'लोत्थ')वेगैर्. — ^b) K₃. 4 D₃ S
(except G₃) महाबलैर्. — ^c) K₄ B₁. 4 D₃ महद्भिः (for
वृहद्भिः). B₁ पुरुषैः; T₂ स्वरथैः; G₁. 2. 4 सरथैः.

7 ^a) K₄ T₁ च (for तु). K₁ 'तेजा' (for 'घोषो').
— ^b) K₃. 4 T₁ निवर्त्यतां. — K₃ om. (hapl.) 7^c-8^b.
— ^c) K₁ B₁ T₁ G₄ प्रव्याहरत्तं; D₃ प्रत्याहरत्तं. B₂-4 Dc
Dn D₁. 2. 4-6 T₂ G₂. 3 M तत् (for तं). A few MSS.
'मृष्य.

C. 3. 15674
B. 3. 269. 8
K. 3. 270. 8

शालावृको वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
सुव्यक्तमस्मानवमन्य पापैः
कृतोऽभिमर्दः कुरुभिः प्रसह्य ॥ ८
इत्येव ते तद्वनमाविशन्तो
महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा ।
बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं
धात्रेयिकां प्रेष्यवधूं प्रियायाः ॥ ९
तामिन्द्रसेनस्त्वरितोऽभिसृत्य
रथादवपुत्य ततोऽभ्यधावत् ।
प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र
धात्रेयिकामार्ततरस्तदानीम् ॥ १०
किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां
किं ते मुखं शुष्यति दीनवर्णम् ।
कच्चिन्न पापैः सुनृशंसकृद्भिः
प्रमाथिता द्रौपदी राजपुत्री ।

अनिन्द्यरूपा सुविशालनेत्रा
शरीरतुल्या कुरुपुंगवानाम् ॥ ११
यद्येव देवी पृथिवीं प्रविष्टा
दिवं प्रपन्नाप्यथ वा समुद्रम् ।
तस्या गमिष्यन्ति पदं हि पार्था-
स्तथा हि संतप्यति धर्मराजः ॥ १२
को हीदृशानामरिमर्दनानां
क्लेशक्षमाणामपराजितानाम् ।
प्राणैः समामिष्टतमां जिहीर्षे-
दनुत्तमं रत्नमिव प्रमूढः ।
न बुध्यते नाथवतीमिहाद्य
बहिश्चरं हृदयं पाण्डवानाम् ॥ १३
कस्याद्य कायं प्रतिभिद्य घोरा
महीं प्रवेक्ष्यन्ति शिताः शराग्र्याः ।
मा त्वं शुचस्तां प्रति भीरु विद्धि

8 K₃ om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — ^a) Ś₁ K₁. 2 विहीन-
हानिः; D₃. 5 T₂ G₁. 2 M निहीनयोनिः. — ^b) T₁ सृगा-
लको; T₂ G₁. 2. 4 M सालावृको. B₂. 4 पार्थ (for पार्श्वम्).
— ^c) T G₁. 2. 4 M₁ परिभूय; M₂ अभिभूय (for अवमन्य).
— ^d) Ś₁ K₁. 2 D₁. 3 कृतो विमर्दः; K₃. 4 Dc₂ D₂. 5 T₂
G₁. 2. 4 M कृतोवमर्दः; T₁ कृतोवमानः.

9 ^a) S (except G₃) एत्याथ (for इत्येव). K₃ आवि-
शन्त्यो; T₁ आचरन्तो. — ^b) G₂ दहत्यरण्ये. — K₃ om.
(hapl.) 9^d-10^c. — ^d) K₃. 4 D₁. 3 G₁ M₂ प्रेष्य; G₄
वीक्ष्य (for प्रेष्य-). T₁ धात्रीं तदा प्राणसमां प्रियां तां.

10 K₃ om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^a) K₁ G₁ 'तो विसृत्य;
G₂. 4 'तोपसृत्य. — ^d) Dn₁. n₂ Cn अंति; Cnp as in text.

11 ^a) Ś₁ K₂ धरिण्यां; K₁. 3. 4 D₁-3. 5 धरिण्यां. — ^b)
T₂ G₁. 2. 4 स्वन (for ते). K₃. 4 D₃ (m as in text)
दीनकंठं. — After 11^{ab}, S ins.:

1204* गतेष्वरण्यं हि सुतेषु पाण्डोः

कचित्परैर्नापकृतं वनेऽस्मिन् ।

पर्याकुला सा तु समीक्ष्य सूत-

मभ्यापतन्तं द्रुतमिन्द्रसेनम् ।

उरो ध्रुवी कष्टतरं तदानी-

सुखैः प्रचुकोश हृतेति देवी ।

[(L. 4) T₁ M₁ समा (for अभ्या). — (L. 5) T₁

छिष्टतरं. — (L. 6) T₁ M₁ प्रचक्रंद (for प्रचुकोश).]
— S (except G₃) om. 11^{cd}. — Before 11^{ef}, S ins.
इंद्रसेनः. — ^c) K₃ B D (except D₁. 3. 5) अचिख (for
अनिन्द्य). — After 11, D₁. 3 ins.:

1205* पतिव्रता सत्यसंधा तथैव

क सा नीता केन वा शंस तथ्यम् ।;

while S (except G₃) ins.:

1206* केनात्मनाशाय वदापनीता

छिद्रं समासाद्य नरेन्द्रपत्नी ।

[(L. 1) T₁ हतो; G₄ विदो; M पथा (for वदा).]
— (L. 2) T₂ रंभं (for छिद्रं). T₁ M₁ नरेन्द्रपुत्री.]

12 ^a) S (except G₃) यदीह (for यद्येव). Dc Dn
D₄. 5 T देवी. D₁ यदाप्यसौ पृथिवीं संप्रविष्टा. — ^b) T₁
प्रपन्ना. T₁ यदि वा; T₂ G₁. 4 M ह्यथ वा. — ^c) K₃ पथं;
B₂ D₃ पदे (for पदं). S (except G₃) पदं गमिष्यन्ति हि
तस्य (T₁ M₁ तत्र) पार्थास्. — ^d) B Dc₁ Dn D₄. 6 G₃
यथा (for तथा). N (except Ś₁ D₁) G₃ धर्मपुत्रः.

13 ^a) Ś₁ माह (for हीह). B₁ नरपुंगवानां (for
अरिमर्दं). — ^b) K₁. 2 B Dn D₄-6 'क्षमाणाम्. — ^c)
T₁ जिहीर्षुः. — ^d) T₁ इव प्रमूढः; T₂ इव प्रमूढमान् (sic);
G₁. 2. 4 इव प्रमूढः; M इवामुमूर्धः.

14 ^a) K₃. 4 D₁. 3. 5 T₂ G₁. 2. 4 प्रविभिद्य; T₁ प्रवि-

यथाद्य कृष्णा पुनरेष्यतीति ।
 निहत्य सर्वान्द्रिषतः समग्रा-
 न्पार्थाः समेष्यन्त्यथ याज्ञसेन्या ॥ १४
 अथाब्रवीच्चारुमुखं प्रमृज्य
 धात्रेयिका सारथिमिन्द्रसेनम् ।
 जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य
 पञ्चेन्द्रकल्पान्परिभूय कृष्णा ॥ १५
 तिष्ठन्ति वर्त्मानि नवान्यमूनि
 वृक्षाश्च न म्लान्ति तथैव भग्नाः ।
 आवर्तयध्वं ह्यनुयात शीघ्रं
 नदूरयातैव हि राजपुत्री ॥ १६
 संनह्यध्वं सर्व एवेन्द्रकल्पा
 महान्ति चारुणि च दंशनानि ।

गृहीत चापानि महाधनानि
 शरांश्च शीघ्रं पदवीं व्रजध्वम् ॥ १७
 पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता
 प्रमूढचित्ता वदनेन शुष्यता ।
 ददाति कस्मैचिदनर्हते तनुं
 वराज्यपूर्णमिव भस्मनि सुचम् ॥ १८
 पुरा तुषाग्राविव हूयते हविः
 पुरा श्मशाने स्रगिवापविध्यते ।
 पुरा च सोमोऽध्वरगोऽवलिह्यते
 शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते ।
 महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा
 पुरा शृगालो नलिनीं विगाहते ॥ १९
 मा वः प्रियायाः सुनसं सुलोचनं

C. 3. 15688
 B. 3. 269. 22
 K. 3. 270. 25

शंति; M₁ प्रतिपद्य; M₂ प्रतिविश्य. G₂ घोरं; M₁ वाणा;
 M₂ बाला (for घोरा). Ś₁ K₁. 2 आच्छाद्य कामं प्रविदिश्य
 घोरा. — ^b) G₁ अभि- (for महीं). K₄ प्रविष्यति (sic).
 M सुपुंखा: (for शराध्याः). — ^d) G₁. 2. 4 यथा च (for
 यथाद्य). — ^e) Dc D₂ द्विषतान्. Ś₁ K₁. 2 समेताः; K₃. 4
 Dc D₁-3. 5 समेतान्; B₁ T₁ समग्राः; M ससैन्यान्.

15 ^a) B₂ चाश्रुमुखी; T₂ G₁. 2. 4 सा तु मुखं; G₃
 साश्रुमुखं. K₃ Dn₃ विमृष्य; B₁. 3 विमृज्य; B₂. 4 Dc₁
 Dn₁. n₃ D₄ विमृष्य; Dc₂ D₆ T₂ G₃ विमृज्य; D₁ प्रमृष्य.
 — Before 15^{cd}, G₁. 2 ins. धात्रेयिका; G₄ धात्री. — ^c)
 K₄ D₃ 'नोपहृतां; D₁ 'नापहृतां. K₁ प्रमाथ्य; K₃ D₃ प्रपश्य.
 — ^d) K₄ D₃ G₁ कृष्णां; D₁ पार्थान्.

16 ^a) Ś₁ K₁ तिष्ठन्ति वर्त्मानि. K₁ B₃ वनानि; K₄ D₃
 बहूनि; G₁ पद्मानि; G₂ चर्माणि (for नवानि). — ^b) S
 (except G₃) द्रुमा (for वृक्षा). B₁ नश्यति; Dc D₂
 लंबति; T₁ नम्राश्च; T₂ G₁. 4 न रलांति. D₁ म्लायति वृक्षाश्च
 तथातिभग्नाः. — ^c) Ś₁ K Dc D₁-3. 5 अनुयात; T₂ G₁. 2. 4
 ह्यनुयातु. — ^d) Ś₁ अदूरं; T₂ G₁. 2. 4 न दूरयातेव. Dc
 D₂ ह (for हि).

17 ^b) Dc D₁ दंशितानि; T₂ G₁. 2. 4 दंशितानि. T₁
 महांति चारुणि वर्त्तसितानि (sic); M₁ महाहंरूपाणि च दंश-
 नानि. — ^c) K₃. 3 B₃ Dc D₂. 8 गृहीत. Ś₁ K₁. 2
 ससाधनानि; B₁ शरांश्च शीघ्रं; G₁ महायुधानि (for 'धनानि').
 — ^d) Ś₁ प्रपथ्वं; K₁ प्रवृत्तं; K₂ पतध्वं; K₃ B₂-4 Dc Dn
 D₂. 4-6 G₃ M चरध्वं; D₁ प्रपथ (for व्रजध्वम्). B₁ वधीत

तूणो पदवीं च लब्धं.

✍ In Ś₁, the portion from भस्मनि (in 18^d) up to
 the end of this parvan is lost on missing fol.; the
 MS. is almost entirely ignored in the sequel.

18 ^a) K₄ 'दंडताडिता. — ^b) Dc₁ Dn D₄. 6 G₂
 प्रमोहचित्ता; Dc₂ प्रमूढचेता. T₂ G₁. 2. 4 शुष्यति. — ^d)
 B₁. 3. 4 श्रुतं; Dc T₁ G₁. 3 सुवं (for सुचम्).

19 ^b) K₃. 4 D₂. 3 श्मशाने. K₃ स्रगिवावविध्यते; B₁
 M₁ 'वोपदश्यते; Dc D₂ 'वोपविध्यते; G₁. 4 'वाववध्यते.
 — ^c) K₁. 2 पुरे च; T₁ पुरा हि. S (except G₃) 'ध्वरजो.
 K D₁. 3. 6 T₂ G₂. 4 विलुप्य (K₄ 'प्यते); T₁ विलिह्य; G₁
 विलिप्य; M₁ विलिह्यते. — ^d) Dc D₂. 5 S (except G₃)
 विमो (for प्रमो). — After 19^{cd}, T₁ ins.:

1207* पुरा हि पार्थाश्च हतौ च कापिलम्
 प्रसिच्यते क्षीरधारा यतध्वम् ।

— ^c) D₃. 6 गतानां (for चरित्वा). — ^f) K₁ S मृगालो.
 B₃ प्रगाहते. — After 19, Dc₁ D₁-3 ins.:

1208* श्रुतिं च सम्यक्प्रकृतिं महाध्वरे
 ग्राम्यो जनो यद्वदसौ न नाशयेत् !;

while S (except G₃) ins.:

1209* पुरा हि मन्त्राहुतिपूजितायां
 हुताग्निवेद्यां बलिभुङ्क्ते निलीयते ।

20 ^b) K₁. 2 B₁ Dc D₁. 2. 5 'प्रभाभं; K₃ 'प्रभं तद्;
 K₄ D₃ 'प्रभासं. B₄ T₂ G₁. 2. 4 M चंद्रप्रभं वदनं तत्पुरस्तात्
 (B₄ 'नं सुप्रसन्नं). — K₁ om. 20^{cd}. — ^c) K₄ पश्चाच्छुभं;

C. 3. 15688
B. 3. 269. 22
K. 3. 270. 25

चन्द्रप्रभाच्छं वदनं प्रसन्नम् ।
स्पृश्याच्छुभं कश्चिदकृत्यकारी
श्वा वै पुरोडाशमिवोपयुञ्जीत् ।
एतानि वर्त्मान्यनुयात शीघ्रं
मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगाद्वै ॥ २०
युधिष्ठिर उवाच ।
भद्रे तूष्णीमास्व नियच्छ वाचं
मास्सत्सकाशे परुषाण्यवोचः ।
राजानो वा यदि वा राजपुत्रा
बलेन मत्ता वञ्चनां प्राप्नुवन्ति ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।
एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्रं
तान्येव वर्त्मान्यनुवर्तमानाः ।
मुहुर्मुहुर्व्यालवदुच्छ्वसन्तो
ज्यां विक्षिपन्तश्च महाधनुर्भ्यः ॥ २२
ततोऽपश्यंस्तस्य सैन्यस्य रेणु-

मुद्रुतं वै वाजिसुरप्रणुन्नम् ।
पदातीनां मध्यगतं च धौम्यं
विक्रोशन्तं भीममभिद्रवेति ॥ २३
ते सान्त्वय धौम्यं परिदीनसत्त्वाः
सुखं भवानेत्विति राजपुत्राः ।
इयेना यथैवाभिपसंप्रयुक्ता
जवेन तत्सैन्यमथाभ्यधावन् ॥ २४
तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां
संरब्धानां धर्षणाद्याज्ञसेन्याः ।
क्रोधः प्रज्ज्वाल जयद्रथं च
दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थितां च ॥ २५
प्रचक्रुश्चाप्यथ सिन्धुराजं
वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
यसौ च राजा च महाधनुर्धरा-
स्ततो दिशः संमुमुहुः परेषाम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

D1. ३ स्पृश्याच्छुभं; T2 G1. 2. 4 रागान्वितः; M रागाच्चरः.
— ^a) K3 इवोपयोक्ष्य; K3 D5 T2 पयोक्षीत्; K4 D1 पयुं
ज्यात्; B Dc Dn D2. 4. 6 G3 इवाध्वरस्थं; D3 इवोपयुज्यते;
G3 पभोक्ष्येत्. — ^e) T1 G1 वाक्यानि; M2 वर्णानि (for
वर्त्मानि). T2 G1. 2. 4 [अ]नुयातु (for यात). T2 G2. 4
मा वः (for शीघ्रं). — ^f) T2 G2. 4 कालः प्रति- (for मा
वः कालः). M दीर्घ (for क्षिप्रम्). K3. 4 इहातिगाद्वै; M2
इहात्यगाद्वै. — After 20, K4 Dc3 D1-3 ins. :

1210* शीघ्रं प्रधावध्वमितो नरेन्द्रो

यावच्च दूरं व्रजतीति पापः 1;

while S (except G3) ins. :

1211* प्रत्याहरध्वं द्विषतां सकाशा-

लक्ष्मीमिव स्वां दयितां नृसिंहाः ।

21 T1 G4 om. the ref. — ^a) K1. 2 तूष्णीमास्व; B2. 4
Dn D4. 6 G3 प्रतिक्राम (for तूष्णीमास्व). T1 भद्रे प्रतीपं
विनयाच्च वाचं. — ^b) K1. 4 M1 वाचः (for [अ]वोचः).
— ^c) G1 बलेन युक्ताः. G1. 2. 4 पंचतामामुं (for वञ्चनां
प्राप्तुं).

22 ^a) B1 मुहुर्मुहुर्व्यालवनं विशन्तो. — ^d) B2. 4 Dc3

Dn2 D2 T1 G3 ज्या (for ज्यां). B2 उक्क्षिं (for विक्षिं).
T1 महाधनुर्भुतः.

23 ^a) B2 ततोपदं रेणुसमुद्धृतं वै. — ^b) K1 T G1. 2. 4
M2 उद्धृतं; B2 समुद्धृतं; B3 उद्धृतं वै; B4 निपीडितं; M1
आधृतं (for उद्धृतं वै). K3 खुरप्रपन्नं. — ^c) K1. 3 हि
(for च). T2 G1. 2. 4 पदातिमध्ये विचरन्तं च धौम्यं. — ^d)
K3 B1 D1. 3. 5 T2 M2 अभ्याद्रवेति; K4 अभिद्रवंतं; G1
अभ्यद्रवंतं. T1 विक्रोशन्तं भीम भीमाद्रवेति; T2 G2. 4 विक्रो-
शन्तं भीम पार्थैत्यभीक्ष्णं.

24 ^a) K1. 2. 4 B2 (m as in text) D1. 3 धौम्यं परि-
दीनसत्त्वं; T2 G1. 2. 4 M तं धौ (G2 M2 तद्धौ) म्यमदीनसत्त्वाः.
— ^b) G2. 4 सुखी भवानेत्विति राजं. — ^c) K1 Dc D3
S (except G3 M2) संप्रसक्ता.

25 ^a) T2 G1. 2. 4 M1 कोपः (for क्रोधः). K3. 4 D3
तु (for च). — ^d) T1 स्थितां (for प्रियां). M1 चास्य (for
तस्य). K4 G1. 2. 4 M2 रथस्थितां; T1 रथे प्रियां.

26 ^a) M [अ]भि (for [अ]पि). — ^e) B2 T2 G1. 2. 4
M धनुर्धरास्त्वा (B2 तो). — ^d) B2 दिशो (for ततो)
G2 संप्रमुहुः. M3 परेतरां.

२५४

वैशंपायन उवाच ।

ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्तदा ।
 भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १
 तेषां ध्वजाग्राण्यभिवीक्ष्य राजा
 स्वयं दुरात्मा कुरुपुंगवानाम् ।
 जयद्रथो याज्ञसेनीमुवाच
 रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ २
 आयान्तीमे पञ्च रथा महान्तो
 मन्ये च कृष्णे पतयस्तवैते ।
 सा जानती ख्यापय नः सुकेशि
 परं परं पाण्डवानां रथस्थम् ॥ ३
 द्रौपद्युवाच ।
 किं ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्धरै-
 रनायुष्यं कर्म कृत्वातिघोरम् ।

एते वीराः पतयो मे समेता
 न वः शेषः कश्चिदिहास्ति युद्धे ॥ ४
 आख्यातव्यं त्वेव सर्वं मुमूर्षो-
 र्मया तुभ्यं पृष्ट्या धर्म एषः ।
 न मे व्यथा विद्यते त्वद्भयं वा
 संपश्यन्त्याः सानुजं धर्मराजम् ॥ ५
 यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदङ्गौ
 नन्दोपनन्दौ मधुरौ युक्तरूपौ ।
 एतं स्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञं
 सदा जनाः कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ६
 य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः
 प्रचण्डघोणस्तनुरायताक्षः ।
 एतं कुरुश्रेष्ठतमं वदन्ति
 युधिष्ठिरं धर्मसुतं पतिं मे ॥ ७

C. 3. 15701
B. 3. 270. 7
K. 3. 271. 7

Colophon om. in B₁. 3. — Major parvan : K₁. 3
Dn₂ G₂. 4 आरण्य; G₁ श्रीमदारण्य. — Sub-parvan : K
B₂. 4 Dc Dn₃ D₁-6 T₁ G₃ M₁ द्रौपदीप्रमाथ; Dn₁ द्रौपद्याः
प्रमाथ. — Adhy. name : M पाण्डवानुगमनं. — Adhy. no.
(figures, words or both) : Dn₂ 267; Dn₃ 268; D₁
269; T G₄ M (M₂ inf. ltn.) 257 (M₂ orig. 259);
G₁ 254; G₂ 256. — Śloka no. : Dn₁. n₂ 28; Dn₃
29; D₁ 30.

254

1 ^a) K₃ अमर्षणं; D₁ मनीषिणां; T₁ अमर्षिणौ; G₄
महर्षिणां.
2 K₁ om. 2^{ab}. — ^a) K₃ D₃ ध्वजाग्राणि; G₁ ध्वजा-
ग्रान्. T₁ राजन्. — ^b) Dn₂. n₃ सयन् (for स्वयं). M₂
कुरुपाण्डवानां. — ^d) G₁ M स्थितो (for स्थितां). B₄
कांतिमती; G₄ अर्तुमती. K₁ B M ह (B₁ त) तौजाः; K₄
महौजाः; T₁ विहस्य.
3 ^a) K₁ आयातेमे. T G₁. 2. 4 ते (for [इ]मे). — ^b)
K₃ तथैते; K₄ तवेति; S (except G₃) तवेमे. — ^c) = var.
3. 249. 13^c. K₁ मा जानतां; T₂ सेमानिति; G₄ संजानती.

— ^d) D₃ परस्परं; T₁ परावरं; G₁. 2. 4 परंपरां (for परं परं).
D₃ T G₁ रथस्था; G₂ रथस्थां; G₄ रथानां.

4 ^a) G₁. 3. 4 M₁ तैर् (for ते). — ^b) K₁ अनायोध्यं;
B₂ अमानुषं. K₁. 3. 4 Dc D₃ कृत्वा सुवोरं (K₁ 'पं').
— ^c) M क्रुद्धा (for एते). Dc D₂ प्रियाः (for वीराः).
— ^d) T₁ ते (for वः). K₃. 4 Dc D₁-3 G₄ शेषं. K₃ D₁. 3
T₁ किञ्चिद्.

5 ^a) G₁ आख्याताया. K₄ चैव; T₂ G₁. 2 तव; G₄ तच्च
(for त्वेव). K₁. 3. 4 Dc₂ D₃. 3 G₂ M₁ मुमूर्षो. — ^b)
T₂ G₁. 2. 4 सर्वं (for तुभ्यं). — ^c) K₃. 4 D₁ T₂ G₁. 2. 4
transp. विद्यते and त्वद्भयं. — ^d) K₄ संप्रेक्षन्त्याः.

6 ^a) T₁ ध्वजाग्रौ. K₃ T G₂. 4 नदतौ. K₁ मृदंगैर्;
K₄ Dc₂ D₁. 2 मृदंगौ. — ^b) K₃ Dc D₁. 2 मधुरं युक्तरूपौ;
K₄ B₂ 'रं सुरूपौ; S (except G₃) 'रं सुयुक्तौ. — ^c) K₁
B₄ Dn₂ D₁. 3 एवं; T₂ G₁. 2. 4 एनं (for एतं). K₃ T₁
सु; M₁ स (for स्व). — ^d) K₁ Dc D₃ कृतवन्तो. T₁
सदा जनाः सत्यवन्तो वदन्ति.

7 ^a) D₁ G₁. 2. 4 M₁ स (for यः). — ^b) K₁. 2 D₁
T₁ 'घोरं; K₃ B₁ D₃ 'घोष' (for 'घोण'). — ^c) K₄ Dc₁
D₁-3 T G₂-4 एनं. — ^d) T₁ प्रियं (for पतिं).

[885]

C. 3. 15702
B. 3. 270. 8
K. 3. 271. 8

अप्येष शत्रोः शरणागतस्य
दद्यात्प्राणान्धर्मचारी नृवीरः ।
परैह्येनं मूढ जवेन भूतये
त्वमात्मनः प्राञ्जलिन्यस्तशस्त्रः ॥ ८
अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं
महाभुजं शालमिव प्रवृद्धम् ।
संदष्टोष्ठं भ्रुकुटीसंहतभ्रुवं
वृक्रोदरो नाम पतिर्ममैषः ॥ ९
आजानेया बलिनः साधु दान्ता
महाबलः शूरमुदावहन्ति ।
एतस्य कर्माण्यतिमानुषाणि
भीमेति शब्दोऽस्य गतः पृथिव्याम् ॥ १०
नास्यापराद्धाः शेषमिहामुवन्ति
नाप्यस्य वैरं विस्मरते कदाचित् ।
वैरस्यान्तं संविधायोपयाति

पश्चाच्छान्तिं न च गच्छत्यतीव ॥ ११
मृदुर्वदान्यो धृतिमान्यशस्वी
जितेन्द्रियो वृद्धसेवी नृवीरः ।
भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य
धनंजयो नाम पतिर्ममैषः ॥ १२
यो वै न कामान्न भयान्न लोभा-
च्यजेद्धर्मं न नृशंसं च कुर्यात् ।
स एष वैश्वानरतुल्यतेजाः
कुन्तीसुतः शत्रुसहः प्रमाथी ॥ १३
यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो
भयार्तानां भयहर्ता मनीषी ।
यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां
यं पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे ॥ १४
प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै
स एष वीरो नकुलः पतिर्मे ।

8 ^a) G₁. 4 शरणं गतस्य. — ^b) G₁ प्राणं (for प्राणान्).
— ^c) B₁ Dc₁ Dn₁. n₃ D₄ G₁ M₂ परैह्येनं; B₄ M₁ परैह्येनं;
G₂ पुरोहितं; G₄ परो ह्येतं. T₁ प्रेत्य ह्येनं मूढ भजस्व तूष्णं.
— ^d) K₁ D₁ त्वमात्मना; B₄ दुरात्मनः; T₁ महात्मानं; G₄
तवात्मानः.

9 ^a) K₁ M अथाप्येतं. K₃ पश्यसे. S (except G₃)
रथे स्थितं (for रथस्थं). — ^b) K₁ महाबलं. K₁ S (except
T₂ G₃) शालं (for शालं). K₃ प्रविद्धं. — ^c) N (except
D₁) T G₃ संदष्टौष्ठं. A few MSS. भ्रुकुटी. K₁ संहतभ्रुः;
K₃. 4 D₁ T₂ संहतभ्रुः; T₁ संहतभ्रुः; M₂ संहतभ्रुवो.

10 M₂ om. (hapl.) 10-12. — ^a) K₁ आजानीया;
K₂ आजानया; D₄ अजानेया. Dc बलिनां; T₂ G₁. 2. 4
वाजिनः. — ^b) K T₁ M₁ महाबलं; G₄ महाजवाः. K₁
शूरमुदाहरन्ति; T₁ तमं वहन्ति. — ^d) T G₁. 2. 4 M₁ ततः
(for गतः).

11 M₂ om. 11 (cf. v.l. 10). — ^a) D₅ T₂ G₂
अपराधात्. K₁. 2 शेषमिहामुवन्ति; B₁-3 D (except D₁. 5)
G₃ मवामुवन्ति. — ^b) B Dn D₄. 5 नायं; Dc D₂. 3. 6 G₃
नायं च (for नाप्यस्य). T G₁. 2. 4 विस्मरन्ते. — ^c) K₁. 3. 4
B₁ Dc D₂. 3. 6 T G₁. 4 संनिधा. — ^d) T G₁. 2. 4 M₁
तत्तप्यतीह (for गच्छत्यतीव).

12 M₂ om. 12 (cf. v.l. 10). — ^a) B Dn D₄. 6
G₃ धनुर्धराद्यो (for मृदुर्वदान्यो). T G₁. 2. 4 M₁ मतिं
(for धृतिं). K Dc D₁. 2. 5 मनस्वी (for यशस्वी). — ^b)
Dc D₂ तथैव (for नृवीरः). — ^c) K₁ श्रुता (for भ्राता).

13 ^a) K₃. 4 D₁ G₁. 2. 4 M₁ नैव (for वै न). G₁. 2. 4
कोपात् (for कामां). K₃ B Dc D₂ T₁ कोपात्; G₁. 2. 4
कामात्; M₁ मोहात् (for लोभात्). T₂ कदापि कोपात् भिया
न कामात्. — ^b) T₁ धर्मं त्यजेन् (by transp.). Dc D₁. 3
G₄ नानृशंसं; Dn₂. n₃ D₃. 4 G₂. 3 न नृशंसं. — ^d) B₂. 3
M माद्रीसुतः; D₁ T₁ कुन्तीपुत्रः. B₂ सहदेवः; Dc D₂. 5
शत्रुसंघः; M₁ शत्रुगणः.

14 After 14^{ab}, S (except G₃) ins.:

1212* बन्धुप्रियः शस्त्रभृतां वरिष्ठो
महाहवेष्वाप्रतिवार्यवीर्यः ।

15 ^a) D₁ प्राणैर्गरीयान्पाण्डवानां महात्मा; T G₁. 2. 4
प्राणैर्गरीयान्समनुव्रतश्च. — After 15^a, D₁ ins.:

1213* शूरः कृतज्ञो दृढसौहृदश्च ।

महाहवे यश्च रिपुप्रमाथी.

— ^c) K₄ खड्गवेधी; B₁ संगयोधी. K₃ B₂ Dc D₁ यः खड्ग-
हस्तो लघुचित्रयोधी. — ^d) K₁. 3 B₁ Dc₂ D₁ T₁ G₁. 3 M
मतो; K₄ मानी; B₄ T₂ G₄ मतौ च (for महांश्च). K B

यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो
महांश्च धीमान्सहदेवोऽद्वितीयः ॥ १५
यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढसत्त्व
शतक्रतोर्वा दैत्यसेनासु संख्ये ।
शूरः कृतास्त्रो मतिमान्मनीषी
प्रियंकरो धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ १६
य एष चन्द्रार्कसमानतेजा
जघन्यजः पाण्डवानां प्रियश्च ।
बुध्ना समो यस्य नरो न विद्यते
वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ॥ १७
स एष शूरो नित्यममर्षणश्च
धीमान्प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे ।
त्यजेत्प्राणान्प्रविशेद्व्यवाहं
न त्वेवैष व्याहरेद्धर्मवाह्यम् ।
सदा मनस्वी क्षत्रधर्मे निविष्टः

कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः ॥ १८
विशीर्यन्तीं नावमिवार्णवान्ते
रत्नामिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे ।
सेनां तवेमां हतसर्वयोधां
विक्षोभितां द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रैः ॥ १९
इत्येते वै कथिताः पाण्डुपुत्रा
यांस्त्वं मोहादवमन्य प्रवृत्तः ।
यद्येतैस्त्वं मुच्यसेऽरिष्टदेहः
पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीव एव ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पा-
स्त्यक्त्वा त्रस्तान्प्राञ्जलींस्तान्पदातीन् ।
रथानीकं शरवर्षान्धकारं
चक्रुः क्रुद्धाः सर्वतः संनिगृह्य ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

C. 3. 15715
B. 3. 270. 21
K. 3. 271. 22

De D1. 3. 5. 6 G3 बलदेवो द्वि (K1 B4 'वाद् द्वि; K4 B3 Dc2 'वद्वि)तीयः.

16 ^a) D5 M1 तस्याद्य; T2 G2. 4 यस्मात्; G1 तस्मात्. D1 द्रक्ष्यसि. De D2 मूढभावः; G4 'सत्त्वः. — ^b) K4 om. वा. K1. 3 दैत्यसैन्यस्य; T2 मन्यसे साधु; G1 अद्य सेनासु; M1 दैत्यसैन्येषु. K1. 2 मध्ये; T1 G4 M संख्ये; G2 संखे. — ^c) K Dc2 D1. 2. 5 धृतिमान्. B D (except D1. 2. 5) G3 मनस्वी (for मनीषी). — ^d) T2 धर्मराजस्य.

17 ^a) K1. 2. 4 Dc1 स एष; S (except G3) हुताश.

18 ^a) G1. 2. 4 य एष. — ^d) K4 न त्वैवैष; G1 न त्वेष वै; M2 न त्वैवैष. B1 धर्मवाक्यं; B3. 4 'राज्यं. — ^e) G1. 2. 4 मनीषी (for मनस्वी). G2 सत्यधर्मे. B2. 3 Dn D3. 4. 6 G3 रतश्च (for निविष्टः).

19 ^a) K3 G2 विशीर्यन्ती; B2 व्यशीर्यन्ती; B4 विशीर्यन्ती; T1 चशीर्यन्ति (sic); G4 M2 विशीर्यन्ती. K1. 2. 4 T1 'जवांतरे (T1 'रं). — ^c) K1-3 D1 T1 G1. 2 M तथेमां. — ^d) T1 पश्यसि (for द्रक्ष्यं).

20 ^a) K1. 3. 4 Dc3 D1. 2 T2 G1. 2. 4 इत्येवं ते; T1 इत्येवमेते; M इत्येते ते (for इत्येते वै). — ^b) T1 G1. 4 M1 अवमन्य. — ^c) B2-4 Dn D3. 4. 6 G3 यद्येतेभ्यो (for 'तैस्त्वं). K2 B3. 4 T1 G1 मुच्यते. K2 T2 [S] निष्ट. — ^d)

K1-3 B1. 3 D1. 5 M2 प्राप्स्यसि. K2 जीव एष; B1 सत्यमेव; T G1 M2 जीवितं च; G2. 4 जीवनं च; M1 जीवमानः.

21 D5 G1. 2. 4 M2 om. the ref. — ^b) K3 द्विजातीन् (for पदा). — ^c) D (except D1. 3) यथानीकं. — ^d) D1 संनिगृह्यः; G1. 2. 4 ते निगृह्य.

Colophon. — Major parvan: K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K1. 3. 4 B D G3 M द्रौपदीप्रमाथ. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 268 (Dn3 269); D1 270; T G4 M (M2 inf. lin.) 258 (M2 orig. 260); G1 255; G2 257. — Sloka no.: Dn1. n2 21; Dn3 D1 22.

255

1 ^a) T2 G1. 2. 4 M सं (G1 आ) तिष्ठध्वं (for 'धृत). — ^b) K1. 3. 4 De D1. 2. 5 द्रुतं; G1. 2. 4 M2 तूष्णीं (for तूष्णं). K2 द्रुवन्ति परि; T2 तूष्णं न परि. — ^c) K1 तस्मिन् (for इति). K1 स; B2 वै (for स). — ^d) K1 D5 सैनिकान् (for तावृपान्).

2 ^a) B2. 4 Dn D3-6 G3 घोरतमः. — ^d) B1 ससैन्यान्

२५५

C. 3. 15716
B. 3. 271. 1
K. 3. 272. 1

वैशंपायन उवाच ।

संतिष्ठत प्रहरत तूर्णं विपरिधावत ।
इति स्म सैन्धवो राजा चोदयामास तान्भूपान् ॥ १
ततो घोरतरः शब्दो रणे समभवत्तदा ।
भीमार्जुनयमान्दृष्ट्वा सैन्यानां सयुधिष्ठिरान् ॥ २
शिविसिन्धुत्रिगर्तानां विषादश्चाप्यजायत ।
तान्दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान्व्याघ्रानिव बलोत्कटान् ॥ ३
हेमचित्रसमुत्सेधां सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
प्रगृह्णाभ्यद्रवद्भीमः सैन्धवं कालचोदितम् ॥ ४
तदन्तरमथावृत्य कोटिकाश्वोऽभ्यहारयत् ।
महता रथवंशेन परिवार्य वृकोदरम् ॥ ५
शक्तितोमरनाराचैर्वीरबाहुप्रचोदितैः ।
कीर्यमाणोऽपि बहुभिर्न स्म भीमोऽभ्यकम्पत ॥ ६

गजं तु सगजारोहं पदार्तींश्च चतुर्दश ।
जघान गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ७
पार्थः पञ्चशताञ्शूरान्पार्वतीयान्महारथान् ।
परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनीमुखे ॥ ८
राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ।
निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ॥ ९
ददृशे नकुलस्तत्र रथात्प्रस्कन्ध खड्गधृक् ।
शिरांसि पादरक्षाणां वीजवत्प्रवपन्मुहुः ॥ १०
सहदेवस्तु संयाय रथेन गजयोधिनः ।
पातयामास नाराचैर्द्रुमेभ्य इव बर्हिणः ॥ ११
ततस्त्रिगर्तः सधनुरवतीर्य महारथात् ।
गदया चतुरो बाहाव्राज्ञस्तस्य तदावधीत् ॥ १२
तमभ्याशगतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः ।

(for सैन्यानां).

3 ^a) B Dn D3-6 G3 शिविसौवीरसिन्धूनां. — ^b) K3 B1 D1 चोपजायते; B2 S (except G3) समजायत. — ^c) K4 तान्दृष्ट्वा पुरुषाञ्शूरान्. — ^d) Dn2 अतीव च (for व्याघ्रानिव)! S (except G3 M2) मदो (for बलो).

4 ^a) D1 हेमविंदुसमु; T1 हेमबंधसमु; T2 G1. 2. 4 हेमविंदुं महोत्सेधां; M हेमविंदुमयोत्सेधां. — ^b) K1. 3. 4 B1. 3 D3 S (except G3) 'सैक्या'. — ^c) G1 प्राद्र (for [अभ्यद्र]). — ^d) K D1 सैन्धवं काममोहितं.

5 ^a) T G1. 2. 4 तदंतरं समासाद्य (T1 'विश्य'); M तयोरे (M2 'तोने')तरमासाद्य. — ^b) K1. 2 कोटिकाश्वो; K3. 4 B1 Dn1 D1. 4-6 'काश्वो'; B2. 3 Dc D2. 3 'काश्वो'. K3 व्यदाहरत्; T1 ह्यधारयत्; T2 G2 ह्यवा; G1. 4 न्यवा; M [S]भ्यवा. — ^c) K4 महता शरवर्षेण.

6 ^a) B2 यष्टि. — ^d) K1 D1 स; K4 G1 च (for स्म). K1. 3 D1 T2 G2. 4 व्यकंपत; Dc D2 व्यकंपयत्; T1 G1 M1 [S]प्यकंपत.

7 ^a) K1. 2 Dc2 D2 T1 G4 च (for तु). — ^b) K1. 3 D1 पदातांश्च; Dc D2 पादातांश्च. M1 सहस्रशः (for चतुर्दश). — ^c) K3 T G1. 2. 4 वीरः (for भीमः). — ^d) D6 सैन्धवस्य महारणे.

8 K1. 2 om. (hapl.) 8. — ^a) K4 पंचाशतं; B1 पंचरथाञ्च; M पंचशतं. B2 T G1. 2. 4 वीरान् (for शूरान्). — ^c) D1 G4 परीप्समानान्. K4 Dc D2 G1. 4 सौवीराञ्च.

9 ^a) K1. 2 युधिष्ठिरः; K3. 4 Dc D1. 2 स्वयं राजा (by transp.). K1. 2 स (for सु). — ^b) D1 प्रवीराणां. B1 महीभुजां (for प्रहा). — ^d) D6 शतं; T2 तथा (for तदा). G1 जघानाजौ युधिष्ठिरः.

10 ^a) T G1. 2. 4 M नकुलोपि (T2 G2. 4 'थ') तदा कुद्धो. — ^b) K1. 2. 4 Dc D1. 2 T1 G2 M खड्गधृक्; K3 'वित्'; Dn1 T2 'धृत्'. — ^c) B2 (m as in text) शतानि (for शिरांसि). — ^d) B1 T G2 M प्रावपन्; G1 प्रावपद्. G1 भुवि (for मुहुः).

11 ^a) K4 T2 G1. 2. 4 M संवार्य; B2 'जघ्ने'; Dc D2 'प्राप्य'; Dn2 T1 'धाय'; D1 'ग्रामे' (for 'याय'). — ^b) K1 शतं (for गजं).

12 ^a) K3 B3 D1. 3. 5 M सु (for स). — ^b) K1. 3. 4 D1 रथोत्तमात् (for महारथात्). — ^c) D2 वीरान् (for बाहान्). — ^d) K D1. 5 संवां (for तस्य). T1 राज्ञस्तस्यावधीत्पुनः.

13 ^a) K1 D3 अभ्याशे गतं; K2 D5 अभ्यासे गतं; K3. 4 B3 Dc D1. 2. 4 अभ्यासं; G2. 4 अथाभ्या. — ^b) B1. 4

अर्धचन्द्रेण बाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् ॥ १३
 स भिन्नहृदयो वीरो वक्त्राच्छोणितमुद्रमन् ।
 पपाताभिमुखः पार्थं छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १४
 इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात्प्रस्कन्द्य धर्मराट् ।
 हताश्वः सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥ १५
 नकुलं त्वभिसंधाय क्षेमंकरमहामुखौ ।
 उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैर्वर्षताम् ॥ १६
 तौ शरैरभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ ।
 एकैकेन विपाठेन जघ्ने माद्रवतीसुतः ॥ १७
 त्रिगर्तराजः सुरथस्तस्याथ रथधूर्गतः ।
 रथमाक्षेपयामास गजेन गजयानवित् ॥ १८
 नकुलस्त्वपभीस्तस्माद्रथाचर्मसिपाणिमान् ।

उद्भ्रान्तं स्थानमास्थाय तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १९
 सुरथस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ।
 प्रेषयामास सक्रोधमभ्युच्छित्करं ततः ॥ २०
 नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्तिनः ।
 सविषाणं भुजं मूले खड्गेन निरकृन्तत ॥ २१
 स विनद्य महानादं गजः कङ्कणभूषणः ।
 पतन्नवाकिशरा भूमौ हस्त्यारोहानपोथयत् ॥ २२
 स तत्कर्म महत्कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः ।
 भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महारथः ॥ २३
 भीमस्त्वापततो राज्ञः कोटिकाश्यस्य संगरे ।
 सूतस्य नुदतो वाहान्क्षुरेणापाहरच्छिरः ॥ २४
 न बुबोध हतं सूतं स राजा बाहुशालिना ।

C. 3. 15740
 B. 3. 271. 25
 K. 3. 272. 25

De पदातिः. K1. 3. 4 D1 पांडु° (for कुन्ति°).

14 K4 om. (hapl.) 14^a-15^b. — ^a) K1 धीरो.
 — ^b) Dn1. n3 D1. 8 G3 उद्रहन्. — ^c) K3 B4 [अ]भि-
 मुखं. K1 तस्य (for पार्थ). T1 पपात सहसा भूमौ; T2
 G2. 4 °भिमुखं प्राप्तश्. — ^d) = 4. 15. 9^d. M2 जीर्ण°
 (for छिन्न°).

15 K4 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). — ^c) T1 अथास्य;
 T2 हताश्वत्.

16 ^a) K3 B3 D3. 6 G3 त्वभिसंधाय (K3 D3 both
 marg. sec. m. as in text); Dc2 D2 त्वभिसंधाय; T
 G1. 2. 4 चापि संवार्य; M त्वभिसंधार्य. — ^b) T2 G2 °सु-
 मालवौ; G1. 2 °महामलौ. — ^d) K1. 2 अवाकिरत् (for
 अवर्षताम्).

17 ^a) B Dn D3. 4. 6 G3 तोमरैः; Dc D2. 5 तौ शराव.
 K4 G4 अभिवर्षतां. — ^b) K4 पार्थिवौ (for वार्षिकौ). — ^c)
 D1 एकैकेनैव बाणेन.

18 M2 om. (hapl.) 18^a-23^b. — ^b) K1. 4 B1 Dc
 T1 G4 गजधूर्गतः; T2 गजयूथपः. D1 तत्पार्श्वगजधूर्गतः.
 — ^c) G4 आरोप° (for आक्षेप°). — ^d) T2 °न गजयूथवत्.

19 M2 om. 19 (cf. v.l. 18). — ^a) K1 D1 तम-
 भीस; M1 त्वपतत् (for त्वपभीस). — ^b) G1. 2. 4
 °खड्गधृक् (for °पाणिमात्). — ^c) K B1 Dc D1. 2 S
 (except G3) उद्भ्राम्य; B4 उद्भ्रान्तः. — ^d) 1. 179. 14^d;
 181. 4^d; 4. 54. 13^d. Cf. Hopkins, *Great Epic*,
 App. A, No. 91 (p. 414).

20 M2 om. 20 (cf. v.l. 18). — ^a) K1. 2 सुरथस्यं.

— ^b) T1 रथाय (for वधाय). K4 B1 G1 च (for तु).
 — ^c) D1 M1 संक्रुद्धम्. — ^d) K1. 2 B1 Dn D4. 5 G1
 अत्यु° (for अभ्यु°). G1 तदा; M1 तथा.

21 M2 om. 21 (cf. v.l. 18). — ^a) K3 B1 राजस्य
 (for नाग°). — ^c) D1 परं (for भुजं). K1 T2 मूलं; K4
 मूलात्. — ^d) B4 निकृन्तं ततः; T1 विनिकृन्तत.

22 M2 om. 22 (cf. v.l. 18). — ^b) K1. 2 किंकिणि°;
 K3. 4 B3 कंटक°; B2. 4 Dc Dn1 D1. 2. 5 M1 कंटक°; T1
 कनक°; T2 G1. 2. 4 वंटावि° (for कङ्कण°). — ^c) T1 पपा-
 ताथ (for पतन्नवाक्). K D1 राजन् (for भूमौ). — ^d)
 T2 दंतमोहाद्; G2 हस्तिगोपान्; G3 हस्तमोहाद्; M1 हस्त्या-
 रोहम्.

23 M2 om. 23^{ab} (cf. v.l. 18). — ^a) K2-4 Dc
 D1. 2. 5 स तत्कृत्वा महत्कर्म. — ^d) B3 परंतपः (for महा°).

24 ^b) K1. 2 कोटिकाश्यस्य; K4 B1 Dn D1. 4. 5 °स्यस्य;
 B2-4 Dc D2. 3 °रुयस्य; D6 G3 °रुयेन. B1 Dc D2 S
 (except G3) संयुगे. — ^c) K1 B3 Dc3 M नुदतो; K3 B1
 T1 G1. 2. 4 तु ततो; B4 नकुलो (for नुदतो). — ^d) K1
 शरेण (for क्षुरेण). K3. 4 B1 Dn2. n3 D3 G1 [अ]पहरच्.
 Dc D2 क्षुरप्रेणाहरच्छिरः.

25 ^a) K4 बुबोधहतं; T1 प्रबोधहतं. — ^b) Dc2 G2. 4
 M2 बहुशालिना; T M1 वा (T1 च) दुशालिनः. — ^c) K1. 3. 4
 अश्वः. K1 प्राद्रवत्; K3. 4 व्यद्रवत्; D1 [अ]भ्याद्रवन्; T1
 ह्यद्रवन्; T2 G3 प्राद्रवन्; G1. 4 M1 [अ]भ्याद्रवन्; M2 व्याद्रवन्.
 T1 G1. 2 M संखे. — ^d) K1 Dc2 D2 इतस्ततः (for ततस्ततः).
 G1. 2. 4 इतस्तुतरथास्ततः (G1 °थे स्थितः).

C. 3. 15740
B. 3. 271. 25
K. 3. 272. 25

तस्याश्वा व्यद्रवन्संख्ये हतसूतास्ततस्ततः ॥ २५
विमुखं हतसूतं तं भीमः प्रहरतां वरः ।
जघान तलयुक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥ २६
द्वादशानां तु सर्वेषां सौवीराणां धनंजयः ।
चकर्त निशितैर्भलैर्धनूंषि च शिरांसि च ॥ २७
शिबीनिक्ष्वाकुमुख्यांश्च त्रिगर्तान्सैन्धवानपि ।
जघानातिरथः संख्ये बाणगोचरमामतान् ॥ २८
सादिताः प्रत्यदृश्यन्त बहवः सव्यसाचिना ।
सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च महारथाः ॥ २९
प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्थुः सर्वमायोधनं प्रति ।
शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ॥ ३०
श्वगृध्रकङ्काकोलभासगोमायुवायसाः ।
अतृप्यंस्तत्र वीराणां हतानां मांसशोणितैः ॥ ३१

हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।
विमुच्य कृष्णां संव्रतः पलायनपरोऽभवत् ॥ ३२
स तस्मिन्संकुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य वै ।
प्राणप्रेप्सुरुपाधावद्वनं येन नराधमः ॥ ३३
द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृताम् ।
माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ३४
ततस्तद्विद्रुतं सैन्यमपयाते जयद्रथे ।
आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान वृकोदरः ॥ ३५
सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम् ।
वारयामास निम्नन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ॥ ३६
अर्जुन उवाच ।
यस्यापचारात्प्राप्तोऽयमस्मान्क्लेशो दुरासदः ।
तमस्मिन्समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ॥ ३७

26 ^a) S (except G₃) विरथं (for 'मुखं'). — ^c) K₁. 3. 4 D₁ 'मुक्तेन' (for 'युक्तेन'). T₂ G₂. 4 निजघानाति-यत्नेन; G₁ निजघान रथस्थेन. — ^d) T₁ [अ]वृत्त्य (for [अ]-भ्येत्य). — After 26, T₁ ins.:

1214* तदा तु संप्रवृत्ते तु तुमुले योधसंक्षये ।
अङ्गारकः कुञ्जरश्च संजयो गुप्तकस्तथा ।
शत्रुजयः सुप्रबुद्धो शुभकृद्भमका अपि ।
शूरः पराकुः कुहको द्वादशैते महारथाः ।
सुबलाः सैन्धवाश्चैव त्रिगर्ताश्च महाबलाः । [5]
इक्ष्वाकुयोधाः प्रबला रथिनः सह यद् द्विपाः ।
कोटीकृत्य च पार्थ तु शरवर्षैरवाकिरन् ।
अर्जुनस्तु ततः क्रुद्धः शरवर्षं निहत्य च ।

27 ^{ab}) K₄ वीराणां (for सर्वेषां), and सर्वेषां वा (for सौवीराणां). — ^c) K₁. 3. 4 D₁ बाणैर; G₁. 2 फलैर.

28 ^a) S (except G₃) 'वीरांश्च' (for 'मुख्यांश्च'). — ^c) K₄ रथिनः (for [अ]तिरथः). S (as usual) संखे.

29 ^a) K₁ सागताः; T₂ G₁. 2 सूदिताः. — ^b) K₁. 3. 4 D_c D₂ S (except G₃) बहुधा; D₁ बलिना (for बहवः). — T₁ om. 29^d-30^a.

31 ^{ab}) K₁ सगृध्रकंक; K₃ श्वगृध्रकंककोलोकभास; K₄ श्वगृध्रकंककाकोला भासागोमायु; B₁ श्वकंकगृध्राः पृथुला भास; D_c D₂ श्वगृध्रकंककाकोलइयेनगोमायु; D₃ श्वगृध्रकंकगोमायु-काकोलकाः सवायसा; T M श्वकंकगृध्रकाकोल; G₁. 2. 4 श्वकागृध्रकाकोल (G₁ 'गाकोलो')भास. — After 31, T₁

ins. a passage given in App. I (No. 26).

32 ^a) B₃. 4 D_n D₄₋₆ G₃ M 'मना' (for 'परो'). — After 32, T₁ ins.:

1215* विद्राव्यमाने सैन्ये तु मकरैरण्वो यथा ।

33 ^a) K₄ आकुले (for संकुले). — ^b) B₁ अपहाय वै; B₂. 3 D_n G₂ अवतार्य तां; D₅ T₂ G₁. 4 'यं च. — ^d) K₃ ये च; D₃ (marg. sec. m.) वीरो; G₂. 4 तत्र (for येन). K₂ B₂. 3 D_{c2} D₃ (marg. sec. m.) T₂ G₄ नराधिपः; G₃ जनाधिपः. G₁ वनायैव नराधिपः.

34 ^b) M₃ कृत्वा (for दृष्ट्वा). B₂ 'पुरःसरां. D₁ धौम्य-दृष्टिपुरस्कृतां. — ^c) D₁ माद्रीसुतेन. — ^d) T₂ G₁. 2. 4 आरोहयत्. B₁. 4 ततः (for तदा). — After 34, D₁ ins. an addl. colophon (adhy. no. : 271).

35 ^a) K₃ B₃ तं; D₁ G₁. 2. 4 तु (for तद्). K₄ विहतं. — ^b) K₁ उपयाते. — ^c) K₁. 2 नाराचान्. — ^d) K₁. 2 G₁ निचखान; K₃ B₂ T₂ निर्जघान; K₄ D_c D₁. 2 T₁ G₂. 4 M₂ निजघान (for आजघान).

37 ^a) K₄ D_c D₂ T₂ G₁. 4 M [अ]पराधात्. — ^b) K₁ अस्मत्; D₁₋₃. 6 अस्याः; G₁ अस्मात् (for अस्मान्). G₄ क्लेशोस्माकं (for अस्मान्क्लेशो). — ^c) K₁ स तस्मिन्; D_{c3} T₂ G₁. 4 एतस्मिन् (for तमस्मिन्). B₁ शरणोद्देशे. — ^d) G₄ पश्याम.

38 ^a) D₁. 3 अन्वेष; S (except G₂. 3) अन्विच्छ — ^b) K₄ नो; T₂ G₁ तैर (for ते). — ^c) K₃ अमानुषम्;

तमेवान्विष भद्रं ते किं ते योधैर्निपातितैः ।
अनामिषमिदं कर्म कथं वा मन्यते भवान् ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता ।
युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३९
हतप्रवीरा रिपवो भूयिष्ठं विद्रुता दिशः ।
गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निवर्ततु भवानितः ॥ ४०
यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना ।
प्राप्याश्रमपदं राजन्द्रौपदीं परिसान्त्वय ॥ ४१
न हि मे मोक्षयते जीवन्मूढः सैन्धवको नृपः ।
पातालतलसंस्थोऽपि यदि शक्रोऽस्य सारथिः ॥ ४२
युधिष्ठिर उवाच ।

न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्मापि स सैन्धवः ।
दुःशलामभिसंस्मृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ॥ ४३

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुलेन्द्रिया ।
कुपिता ह्रीमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनावुभौ ॥ ४४
कर्तव्यं चेत्प्रियं मत्तं वध्यः स पुरुषाधमः ।
सैन्धवापसदः पापो दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ४५
भार्याभिहर्ता निर्वैरो यश्च राज्यहरो रिपुः ।
याचमानोऽपि संग्रामे न स जीवितुमर्हति ॥ ४६
इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः ।
राजा निववृते कृष्णामादाय सपुरोहितः ॥ ४७
स प्रविश्याश्रमपदं व्यपविद्धवृषीघटम् ।
मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैरनुकीर्णं ददर्श ह ॥ ४८
द्रौपदीमनुशोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तैः समागतैः ।
समियाय महाप्राज्ञः सभार्यो भ्रातृमध्यगः ॥ ४९
ते स्म तं मुदिता दृष्ट्वा पुनरभ्यागतं नृपम् ।

C. 3. 15765
B. 3. 271. 50
K. 3. 272. 58

B₁ अनामिषम्; G₁. 2. 4 अनार्याणाम् (for अनामिषम्). T₂ अनामकं कर्म कथं. — ^a) T₂ कर्तुं वै (for कथं वा).

39 ^b) D₆ भारत (for धीमता). — Dc D₂ om. 39^{cd}. — ^c) G₂. 4 अभिप्रेत्य. — ^d) K₃ Dn₂ बाह्वी; T₁ इदं.

40 Before 40, M₁ ins. भीमः. — ^a) T₁ बहवो (for रिपवो). — ^b) T₂ G₁. 2. 4 M भूयिष्ठं वि (T₂ G₄ प्र)द्रुतं बलं. — ^c) T₁ प्रगृह्य (for गृहीत्वा). — ^d) K₄ Dc D₂ इति (for इतः).

41 ^b) G₁. 2. 4 तु (for च). — ^d) B₃. 4 परिसान्त्वयन्.

42 ^a) K₃ मे मोक्षसे; Dc D₂ संमोक्ष्य (D₂ 'क्ष')ते; D₆ मोक्षयति मे. K₁. 2 मूढो; K₃ वीर (for जीवन्). — ^b) K₁. 2 वीर (for मूढः). — T₂ om. 42^{cd}. — ^d) G₁ शक्रस्य (for शक्रोऽस्य).

43 K₄ om. 43^{ab}. — ^b) D₆ T G₁. 2. 4 चापि (for [अ]पि स). — ^c) K₁ D₁ अपि संस्मृत्य; T₂ G₁. 4 अभि- (G₁ भीम)संप्रेक्ष्य.

44 ^a) S (except G₃) साध्वी (for भीमम्). — ^c) K₁-3 Dc D₂. 5 बाला (for प्राज्ञा). K₄ D₁ कुपितांगी गत-प्राज्ञा (D₁ नरव्याघ्रः); T₂ कुपिता स्त्री महाप्राज्ञा.

45 Before 45, M₁ ins. द्रौपदी. — ^a) S (except T₁ G₃ M₁) हि (for चेत्). — ^c) S (except G₃) 'पशदः. — ^d) K D₁ दुर्बुद्धिः (for दुर्मतिः).

46 ^a) K₁. 2 Dn₁ D₆ भार्या विहर्ता; K₃ 'र्या हि हर्ता; B₁. 2 'पहर्ता; T₁ 'भिर्मता; T₂ G₂. 4 M 'वर्मता; G₁ 'र्या हि मता. B₁ यः पापो; B₂ वै भीमो; B₃. 4 D (except D₁. 5) G₃ वैरी यो; G₁ निर्वीर्यो; M₂ निर्वीरो. — ^d) K₄ B D न मोक्षयः कथंचन (Dc 'च न:).

47 Before 47, M₁ ins. वैशं. — ^b) B₁ पर्यतप्यत सैन्धवः. — ^c) T₁ निवर्तते.

48 ^a) Dc₂ D₂ विवेशां (for प्रविश्यां). — ^b) K₃. 4 Dc D₁. 2. 5 'वृषी (K₄ 'वृशी)घटं; B₁. 4 'वृषीमठं; B₂. 3 Dn₃ D₃. 6 G₃ विप्रविद्धवृषी (Dn₃ G₃ 'सी)मठं; Dn₁. n₃ D₄ अपविद्धवृषी (D₄ 'वी)मठं; T₁ G₂. 4 अपविद्धवृषीकटं; T₂ अप्रसिद्धवृषीमठं; G₁ ह्यपविद्धवृषीकटं. — ^d) Dc D₂ अनु-कीर्णैः; M₂ अवकीर्णं. K₄ D₁ समंततः; D₆ सहस्रशः (for ददर्श ह).

49 ^b) K₁. 2 समंततः; B Dn D₂. 4. 6 T₁ G₃ M₂ समाहितैः; Dc D₂ 'हितः. — ^c) K₄ S (except T₂ G₃) समेयाय. K₁ महाबाहुः; K₄ 'प्राज्ञैः. — ^d) K₁. 2 मृत्य-मध्यगः; K₃ धर्मेन्दनः; D₁ आतुन्दनः.

50 ^a) K₃ Dc D₂ T₁ G₄ तं मुदितं; K₄ प्रमुदिता; D₂ तां मुदितां. K₁ मृत्यैः सपदि तं दृष्ट्वा. — ^b) K₂ B Dn D₂-6 G₃ प्रत्या (for अभ्यां). — ^c) S (except T₂ G₃) च (for तान्). — ^d) S (except T₂) om. च. T₂ [आ]गतां (for [आ]हतां).

C. 3. 15765
B. 3. 271. 50
K. 3. 272. 58

जित्वा तान्सिन्धुसौवीरान्द्रौपदीं चाहतां पुनः ॥ ५०
स तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह ।
प्रविवेशाश्रमं कृष्णा यमाभ्यां सह भामिनी ॥ ५१
भीमार्जुनावपि श्रुत्वा क्रोशमात्रगतं रिपुम् ।
स्वयमश्वांस्तुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥ ५२
इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः ।
क्रोशमात्रगतानश्चान्सैन्धवस्य जघान यत् ॥ ५३
स हि दिव्यास्त्रसंपन्नः कृच्छ्रकालेऽप्यसंभ्रमः ।
अकरोद्दुष्करं कर्म शरैस्त्रानुमन्त्रितैः ॥ ५४
ततोऽभ्यधावतां वीराबुधौ भीमधनंजयौ ।
हताश्वं सैन्धवं भीतमेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

51 ^b) B₁. 2. 4 D₃ G₃ च (for [ए]व). — ^d) B D (except D₁. 5) G₃ भाविनी.

52 ^a) D₂ D₂ अपि श्रुत्वा; D₁ अभिक्रुद्धौ; D₅ च संक्रुद्धौ. K₄ B₃ D_n D₃. 4. 6 G₃ भीमसेनार्जुनौ चापि. — ^b) K₂. 4 B₃ D_n D₃-6 G₃ श्रुत्वा क्रोशगतं रिपुं; D₂ D₂ क्रोशमात्रं रिपुं गतं. — ^c) T₁ चोदयंतौ (for तुदन्तौ तौ). — ^d) K₁. 3 [अ]थाभ्यं; G₂ ह्यभ्यं (for [ए]वाभ्यं).

53 ^b) B₄ D₂ D₁. 2. 5 G₁. 2. 4 [अ]तिरथो; T₁ पुनर (for पुरुषो). — After 53, T₁ ins. 1216*.

54 T₁ om. 54^a-56^b. — ^b) K₁. 3. 4 G₁. 2 कृच्छ्र- (G₁ कष्ट)कालेष्वसंभ्रमः; G₄ M °वसंभ्रमन्. — ^d) D₂ D₁. 2 M₁ अस्त्राभिमन्त्रितैः.

55 T₁ om. 55 (cf. v.l. 54). — ^a) D₂ D₂ दृष्ट्वा (for वीरौ). — ^d) T₂ अवेक्ष्याकुल°.

56 T₁ om. 56^{ab} (cf. v.l. 54). — ^b) K D₂ D₁. 2. 5 तान्सदश्चान्; B₁. 4 T₂ G₁ M तत्राश्चान्स्वान्. G₂. 4 तत्राश्चान्शुशुदुःखितः. — T₂ G₁. 2. 4 M ins. after 56^{ab}: T₁ (which om. 54^a-56^b) ins. after 53:

1216* रथावस्कन्द्य पत्न्यां वै पलायनपरोऽभवत् ।

— ^c) K₁. 3. 4 दृष्ट्वा विक्रम्य कर्माणि; K₂ B D (except D₁) अतिविक्रम (B₄ °मानुष)कर्माणि. — ^f) B₃ सैन्धवं (for वै वनं). T₁ प्राद्रवन्वै वनं ततः; G₁ प्रायाद्येव (sic) वनं प्रति.

57 ^c) K₄ अनुज्ञाय; D₂ D₂ अन्वधावन्; S (except T₁ G₃) अनुयात्वा. D₂ D₂ महाप्राज्ञः. — ^d) N (except K₁) T₂ G₃ फाल्गुनो.

58 ^b) T₁ transp. स्त्रियं and बलात्. — ^c) K₄ वानु°;

सैन्धवस्तु हतान्दृष्ट्वा तथाश्चान्स्वान्सुदुःखितः ।

दृष्ट्वा विक्रमकर्माणि कुर्वाणं च धनंजयम् ।

पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येन वै वनम् ॥ ५६

सैन्धवं त्वभिसंप्रेक्ष्य पराक्रान्तं पलायने ।

अनुयाय महाबाहुः फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५७

अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे बलात् ।

राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ।

कथं चानुचरान्हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे ॥ ५८

इत्युच्यमानः पार्थेन सैन्धवो न न्यवर्तत ।

तिष्ठ तिष्ठेति तं भीमः सहसाभ्यद्रवद्बली ।

मा वधीरिति पार्थस्तं दयावानभ्यभाषत ॥ ५९

B₂. 3 D_n D₃. 4. 6 G₃ ह्यनु°; M₂ त्वानु (for चानु°). — ^f) G₁. 2. 4 प्रधावसि (for पला°).

59 After 59^a, K₄ ins.:

1217*

अर्जुनेन च धीमता ।

सैन्धवोऽपि च पापात्मा.

— ^b) K₄ यातीति (for सैन्धवो). B₁. 4 D₂ D₂ नाभ्यं; T₁ न नि° (for न न्य°). — ^d) K₁ B₃ प्राद्रवद् (for [अ]भ्यद्र°).

— ^e) D₂ मावधीद्. B₁ S (except G₃) तु (for तं).

— ^f) K₄ B₁-3 D₂ D_n D₃. 4. 6 G₂. 3 प्रत्य° (for अभ्य°).

Colophon. — Major parvan: K₁. 2 D_n G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K₁. 3. 4 B₁-3 D G₃ M द्रौपदी-प्रमाथ. — Adhy. name: B₄ जयद्रथदर्शनं; T₁ जयद्रथ-पलायनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D_n 269 (D_n 270); D₁ 272; T G₄ M (M₂ inf. lin.) 259 (M₂ orig. 261); G₁ 256; G₂ 258. — Sloka no.: D_n 1. n₃ 61; D_n 60; D₁ 27.

256

1 G₄ om. the ref. K₃ om. 1^a-2^b. — ^a) B₁ संप्राप्य; B₂ तं प्रेक्ष्य. — ^b) K₁. 2 B₂. 3 D (except D₂ D₁. 2) G₃ °बुधताबुधौ. — ^c) K₂ B₁-3 D_n D₃-6 G₃ प्राधावद् (for प्राद्रा°). T₁ आघूर्णो (for अभ्यग्नो). — After 1, T₁ ins.:

२५६

वैशंपायन उवाच ।

जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य भ्रातराबुधतायुधौ ।
 प्राद्रवचूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुदुःखितः ॥ १
 तं भीमसेनो धावन्तमवतीर्य रथाद्वली ।
 अभिद्रुत्य निजग्राह केशपक्षेऽत्यमर्षणः ॥ २
 समुद्यम्य च तं रोपान्निष्पिपेष महीतले ।
 गले गृहीत्वा राजानं ताडयामास चैव ह ॥ ३
 पुनः संजीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः ।
 पदा मूर्ध्नि महाबाहुः ग्राहरद्विलपिष्यतः ॥ ४
 तस्य जानुं ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ।
 स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ॥ ५

विरोधं भीमसेनं तु वारयामास फल्गुनः ।
 दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति कौरव ॥ ६
 भीमसेन उवाच ।
 नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
 द्रौपद्यास्तदनर्हायाः परिक्लेशा नराधमः ॥ ७
 किं नु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
 त्वं च बालिशया बुद्ध्या सदैवास्मान्प्रबाधसे ॥ ८
 एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः ।
 अर्धचन्द्रेण बाणेन किञ्चिदब्रुवतस्तदा ॥ ९
 विकल्पयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः ।
 जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ॥ १०

C. 3. 15786
 B. 3. 272. 10
 K. 3. 273. 11

1218* सलताभिः संवृते किरीटं रत्नभास्वरम् ।
 आपे विद्रव्य धावन्तं निलीयन्तं वनान्तरम् ।
 भीमसेनस्तु तं कक्षे लीयमानं भयाकुलम् ।
 मार्गमाणोऽवतीर्य शु रथाद्रत्नविभूषितात् ।

2 K₃ T₁ om. 2^{ab} (for K₃ cf. v.l. 1). — °) K₃ जयद्रथं च जग्राह; D₅ अभिद्रुत्याभिजं; G₂ 4 अभिद्रुतं तं जं. — °) B₂₋₄ Dn D₃ 4. 6 G₃ क्षे ह्यमर्षणः.

3 °) B D (except D₁ 5) G₃ भीमो (for रोपान्). — °) B Dn D₃ 4. 6 G₃ शिरो (for गले). — D₅ om. 3^{d-5^c}. — °) K₁ त्रासयामास; K₂₋₄ Dc₂ D₁ 2 T₁ भ्रामं; T₂ G₂ 4 M पातं; G₁ पोथं. K₁ 3. 4 D₁ G₄ M₂ चैव हि; M₂ (sup. lin.) भूतले.

4 D₅ om. 4 (cf. v.l. 3). — °) T₂ G₂ पुनः स जीवमासाद्य. — °) T₂ G₁ 2 सद्योत्पतितुं; G₄ सद्योत्पादितुं. — °) B₁ 3 प्राहनद्.

5 D₅ om. 5^{abc} (cf. v.l. 3). — °) K Dc D₂ 4. 6 G₃ 4 जानु; B₂₋₄ Dn₁ जानू. T₁ तदा (for ददौ). — °) K₃ जघान (for जघ्ने च). B₁ G₁ 2. 4 चैवम्. K₁ 3 जघ्ने चैवमरत्निना. — °) G₂ 4 राजन्. — °) K₄ 'वल'; S (except G₃) 'परि' (for 'वर').

6 °) K₁ विजृम्भि; K₂ विक्रोशं; B₁ विरोधो; B₂₋₄ Dc D₂ 5 T G₁ 2. 4 सरोधं. — °) K B₂ D₁ 5 स्मारं (for वारं). N (except K₁) G₃ फाल्गुनः. — °) K₃ 4 D₁ 5 S (except G₃) त्वाम् (for तदा). B₂ [उ]वाच (for [आ]हेति).

T₁ स (for [इ]ति). K₁ 2 B₂₋₄ G₁ 2. 4 M कौरवः; T₁ धर्मराद.

Many of the following stanzas (up to 24) recur almost *verbatim* in an interpolated passage of the Virāṭaparvan (cf. App. I, No. 32 of that parvan).

7 K₃ 4 B₂ 3 Dn₂ n₃ D₄ 5 G₃ भीम उ°; T G₁ 2. 4 M भीमः. — °) T₂ मर्त्यो; G₁ मुक्तो (for मत्तो). T₁ भवितुं (for जीवितुं). — °) B Dn D₃ 4. 6 G₃ कृष्णायास् (for द्रौपद्यास्). K₄ M₂ तव (M₂ 'म' नार्हायाः; Dc D₂ यस्त्वनर्हायाः).

8 °) T₁ स (for यद्). — °) G₁ 2. 4 तु (for च). — °) K Dc D₁ 2. 5 सततं स्म; S (except G₃) यत्तोस्मान्. K D₁ 5 T₁ प्रभापसे.

9 Before 9, K D₁ 5 ins. वैशं उ° (resp. वैशं). — °) K₁ 3 D₅ सदा. D₅ चक्रे (for तस्य). — °) D₅ तस्य पञ्च वृको°. — °) D₁ न ब्रुवतं; G₁ उद्रवतं (for अब्रु°). T₁ मुंडयित्वा शिरस्तथा.

10 °) K₁ 2 विकल्पबुद्ध्या; B Dn D₃ 5 G₃ विकल्प°; M विरूप°. — °) K₄ त्वाह (for प्राह). — After 10^{ab}, T₁ ins. a corrupt variant of 13^{ab}:

1219* तं तथा न विचेष्टन्तमब्रुवन् वृकोदरः ।
 — °) K₁ T₁ G₄ M₁ जीवितं; K₃ जीवित्वं. — °) K₃ ह्येतन् (for हेतुं). D₅ वदतः.

11 °) B₂ तथा (for त्वया). — °) T₁ सत्सु चैव (for

C. 3. 15787
B. 3. 272. 11
K. 3. 273. 12

दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ।
एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ॥ ११
एवमस्त्विति तं राजा कृच्छ्रप्राणो जयद्रथः ।
प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनम् ॥ १२
तत एनं विचेष्टन्तं बद्धा पार्थो वृकोदरः ।
रथमारोपयामास विसंज्ञं पांसुगुण्डितम् ॥ १३
ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा ।
अभ्येत्याश्रममध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ॥ १४
दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जयद्रथम् ।
तं राजा प्राहसदृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १५
राजानं चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्यै कथयेति वै ।
दासभावं गतो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः ॥ १६
तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ।
मुञ्चैनमधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् ॥ १७

द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् ।
दासोऽयं मुच्यतां राज्ञस्त्वया पञ्चसदः कृतः ॥ १८
स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् ।
ववन्दे विह्वलो राजा तांश्च सर्वान्मुनींस्तदा ॥ १९
तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सच्यसाचिना ॥ २०
अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्पीः पुनः क्वचित् ।
स्त्रीकामुक धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् ।
एवंविधं हि कः कुर्याच्चदन्यः पुरुषाधमः ॥ २१
गतसच्यमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तम् ।
संप्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः ॥ २२
धर्मे ते वर्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कृथाः ।
साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ॥ २३
एवमुक्तस्तु सत्रीडं तूष्णीं किञ्चिदवाञ्मुखः ।

संसत्सु च). — °) G₂. 4 चेज् (for ते). — °) K₁. 2 ते
युज्यते; K₄ D₃. 5 M₂ युद्धजिते.

12 °) K₂ B₁. 3. 4 Dn D₃. 4. 5 G₃ कृष्यमाणो; K₄
कृच्छ्रप्राप्तो. K₁ जितेन्द्रियः (for जय°). — °) K₂ Dn₂
शोभनं; K₃ B₃ D₂ शोभितं. G₁ दासोहं वो वृकोदर.

13 K₁ om. 13. — °) B₃ Dc D₂ पाशैर् (for पार्थो).
— °) K (K₁ om.) Dc D₅ पांसुगुण्डितं; S (except G₃)
पांसुकुण्डितं.

14 °) K₂ Dc D₂. 5 T₂ तथा. — °) G₂. 4 अग्र्यम्
(for अभ्येत्य).

15 °) G₂-4 M₂ बीभत्सुस्. — °) B₂ (m as in text)
युधिष्ठिरं (for जय°). — °) K₃ B₄ प्राह स दृष्ट्वा; D₃ G₂
प्राह संदृष्ट्वा; D₅ T G₄ प्रहसन्दृष्ट्वा. M₂ तं दृष्ट्वा प्राहसद्राजा.

16 °) K B₁. 3 (orig.) Dc D₁. 2. 5 T₁ द्रौपदी (B₁. 3
दी) कथयस्त्विति; B₂. 3m. 4 Dn D₄. 5 G₃ द्रौपद्याः कथ्यता-
मिति. — °) K₂. 3 D₁ चेतसः.

17 °) B₁ युधां श्रेष्ठो; D₅ ततो हृष्टो. — °) T₂ राजा
(for भ्राता). D₃ M₁ सं; T₁ [अ]सौ (for स-). — °) B
D (except D₁. 5) G₃ मुंचेमम्. — °) B D (except
D₁. 3) G₃ प्रमाणा.

18 °) K Dc D₁. 2. 5 अभिगम्य; B₂ °वीक्ष्य. — °)
T₁ वि- (for स्यं). K₃. 4 Dn₂. n₃ राजन्; T₁ पापः (for
राज्ञः). — °) G₂ पंचशिरः; G₄ °शिरः. G₁ त्वया पंच-

सदाः कृताः. — After 18, T₁ ins. :

1220* एवमुक्तः स भीमस्तु भ्रात्रा चैव च कृष्णया ।

मुमोच तं महापापं जयद्रथमचेतसम् ।;

while G₁ ins. :

1221* स मु[मो]चैवमुक्तस्तु भीमस्तं बन्धनात्तदा ।

19 °) T₂ एवमुक्तो हि राजानम्. — °) B₂. 3 Dn
D₃. 4. 5 T₂ G₃ राजन् (for राजा). — °) B Dn D₄. 5 G₃
दृष्ट्वा; T G₁ M सिद्धान्; G₂. 4 वृद्धान् (for सर्वान्). Dc
D₂. 5 तथा (for तदा).

21 °) T₂ G₂. 4 अभीतो; G₁ अभितो (for अदासो).
— °) D₁ त्विति (for क्वचित्). — °) B D₂ स्त्रीकामं च;
Dn D₄. 5 G₃ कामं वा; T₁ कामुका; M₁ कामुकं. K₁. 2 त्वा
(for त्वां). — °) K B₃ D₁. 3. 5 T₁ M₁ क्षुद्रकर्म; Dc
Dn₃ D₂ क्षुद्रं क्षुद्रं; Dn₂ D₄. 5 M₂ क्षुद्र क्षुद्रं; T₂ G₁. 2. 4
क्षुद्रक्षत्रं. — °) B₁ एवं विहिंसकः कुर्यात्. — °) Dn₂ D₃
G₂-4 पुरुषाधम. — After 21, T₂ G₁. 2. 4 M₁ ins. :

1222* कर्म धर्मविरुद्धं वै लोकदुष्टं च दुर्मते ।

22 °) B₁ इति; Dc₂ D₂ इदं; T₁ अपि (for इव).
— °) T₁ संप्रेक्ष्य. Dc D₂. 4 M₁ भरतश्रेष्ठ. — °) K₄ D₄
G₄ नराधिप; B₄ युधिष्ठिरः.

23 °) K B₁ Dc D₁. 2. 5 G₁ M₂ वर्ततां; M₁ रमतां.
— °) K₁. 2 मति (for मत्तः). — °) B₂ तेस्तु (for गच्छ).

24 °) G₂ M स (for तु). K₁. 3. 4 B₁. 2. 4 Dc₂

जगाम राजा दुःखार्तो गङ्गाद्वाराय भारत ॥ २४
 स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् ।
 तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ॥ २५
 बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात्प्रीयमाणस्त्रिलोचनः ।
 वरं चास्मै ददौ देवः स च जग्राह तच्छृणु ॥ २६
 समस्तान्सरथान्पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान् ।
 इति राजान्वीदेवं नेति देवस्तमन्ववीत् ॥ २७

अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान्युधि ।
 ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं देवैरपि दुरासदम् ॥ २८
 यमाहुरजितं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 प्रधानः सोऽस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २९
 एवमुक्तस्तु नृपतिः स्वमेव भवनं ययौ ।
 पाण्डवाश्च वने तस्मिन्विवसन्काम्यके तदा ॥ ३०

C. 3. 15858
 B. 3. 272. 81
 K. 3. 273. 83

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

D1. 2 T1 G1. 2. 4 सन्नीडसः; M तु ब्रीळात्. — ^{b)} B3 T1
 G2 M अधोमुखः. — ^{c)} K4 B Dn D1. 3. 4. 6 G3 राजन्
 (for राजा).

25 ^{a)} K4 कृत्वा (for गत्वा). — After 25^{ab}, T1
 ins. :

1223* निराहारो जितक्रोधः पादाङ्गुष्ठप्रविष्टितः ।

— ^{a)} B4 (m as in text) [S]भवद्भवः; T2 G1. 3. 4 [S]भ-
 वत्तदा (for वृषं).

26 ^{a)} D1 पूजां (for बलिं). — ^{c)} K Dc D1. 2 प्रीतः
 (for देवः). K4 वरं चास्याददधीतः. — ^{d)} K3 B D
 (except Dc2 D1. 2) T1 G3 transp. च and जग्राह. D1
 S (except T1 G3) तं (for तत्).

27 Before 27, B3. 4 Dn2 Ds. 4 G3 ins. जयद्रथ उ'.
 — ^{a)} T2 G1. 2. 4 ततो (for तम्).

28 Before 28, K3 G1. 2. 4 M ins. देवः; B1. 3. 4 Dc
 महेश्वर उ'; B3 शिव उ'; Ds. 5 देवदेव उ'. — ^{b)} K1 धार'
 (for वार'). Dc D2 शृणु (for युधि). — After 28^c,
 B D (except D1) G3 ins. :

1224* नरं नाम सुरेश्वरम् ।

वदयां तसत्तपसं नारायणसहायकम् ।

अजितं सर्वलोकानां.

[(L. 1) D5 देवैरपि सुदुःसहं. — (L. 2) B1 'सहायवान्.]
 — ^{a)} K M दुरुसहं (for दुरासदम्). — After 28^d, B D
 (except D1) G3 ins. a passage given in App. I (No.
 27). On the other hand, K1. 2. 4 ins. after 28^d :

1225* मम पाशुपतास्त्रेण गुप्तं सर्वत्र सर्वदा ।

29 ^{a)} K3 B Dn D2-8 T G3 M कृष्णं (for देवं).
 — After 29^{ab}, B D (except D1) G3 ins. :

1226* श्रीवत्सधारिणं देवं पीतकौशेयवाससम् ।

— ^{c)} K4 B D G3 M1 प्रधानं श (K4 Dn2 Ds 'नं शा';
 B1. 4 'नः शः; M1 'नं सो)स्त्रविदुषां. — ^{d)} B3 तेन कृष्णेति

कीर्त्यते; T2 तेन द्रक्ष्यसि रक्षितं. — After 29, B D (except
 D1) G3 ins. :

1227* सहायः पुण्डरीकाक्षः श्रीमान्तुलविक्रमः ।

समानस्यन्दने पार्थमास्थाय परवीरहा ।

न शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः ।

कः पुनर्मानुषो भावो रणे पार्थं विजेष्यति ।

तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं बलम् । [5]

चतुरः पाण्डवात्राजन्दिनैकं जेष्यसे रिपून् ।

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः ।

उमापतिः पशुपतियज्ञहा त्रिपुरार्दनः ।

वामनैर्विकटैः कुञ्जैरुग्रश्रवणदर्शनैः ।

वृत्तः पारिषदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः । [10]

श्वम्भको राजशार्दूल भगनेत्रनिपातनः ।

उमासहायो भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।

[(L. 3) B1 स जेतुं वै (for तेन जेतुं). — (L. 4) B1

कः पुमान्; B4 किं पुनर्; Dc D2 क एष (for कः पुनर्).

— (L. 5) B1 त्वया; Dc D2 त्वं वै (for सर्वं). — (L. 7)

Dc D2 इत्युक्त्वा नृपतिं राजन् (for the prior half).

— (L. 8) Dc D2 त्रिपुरार्तकः (for 'रार्दनः'). — (L. 9)

Dc D2 विकटैः; D6 वडकैः (for विकटैः). Dc D2 उग्रश्रवणं

(for उग्रश्रवणं). — (L. 10) Dc D2 पारिषदैर् (for पारि').]

— On the other hand, T1 ins. after 29:

1228* तस्मात्त्वं पार्थरहितान्पाण्डवान्वारयिष्यसि ।

एकदा पुरुषव्याघ्र मया दत्तं वरं तव ।

30 ^{a)} B D (except D1) G3 जयद्रथोपि मंदास्मा.

— ^{b)} T2 स्वयमेव वनं ययौ. — ^{c)} D6 च तदा; T2 च हते;

G3. 4 विपिने (for च वने). — ^{d)} S (except G3) transp.

न्यवसन् and काम्यके. B3 Dn Ds. 4. 6 G3 तथा.

Colophon. — Major parvan: K3 Dn2 G2. 4 आरण्य.

२५७

जनमेजय उवाच ।

एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ।
आसांचक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २
तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ।
मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पाण्डुनन्दनः ॥ ३
मन्ये कालश्च बलवान्दैवं च विधिनिर्मितम् ।
भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४

कथं हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् ।
संस्पृशेदीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवानृतम् ॥ ५
न हि पापं कृतं किञ्चित्कर्म वा निन्दितं क्वचित् ।
द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो महान् ॥ ६
तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः ।
तस्याः संहरणात्प्राप्तः शिरसः केशवापनम् ।
पराजयं च संग्रामे ससहायः समाप्तवान् ॥ ७
प्रत्याहता तथास्माभिर्हत्वा तत्सैन्यं बलम् ।
तदारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् ॥ ८
दुःखश्चायं वने वासो मृगयायां च जीविका ।

— *Sub-parvan* : N G₃ M₁ द्रौपदीप्रमाथ; to it the same MSS. (except B₂ Dn₃ G₃) add समाप्त. — *Adhy. name* : B₄ जयद्रथवरलम्भः; T₁ M जयद्रथसटा (T₁ 'टी'करणं; G₁ जयद्रथशिरोवपनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 270 (Dn₃ 271); D₁ 273; T G₄ M (M₂ *inf. lin.*) 260 (M₂ orig. 262); G₁ 257; G₂ 259. — *Sloka no.*: Dn 81; D₁ 31.

257

1 ^a) K₁ २ गतायां (for हृ). — ^b) Dc₂ D₂ प्राप्ताः (for प्राप्य). — ^d) K₃ B₁ २ D₁-३ T₁ G₁ M अकुर्वत (for 'वत).

2 K₄ om. 2^{ab}. — ^{ab}) K₂ G₁ मोचं; Dc₂ D₂ मोहं (for मोक्षं). B₂ ३ transp. मोक्षं and विनिं.

3 ^a) T G₁ २. ४ महर्षीणां मध्ये (by transp.). — After ३, B D (except D₁ ६) G₃ ins.:

1229* युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभव्यवित् ।
संशयं परिपृच्छामि छिन्धि मे हृदि संस्थितम् ।

[(L. 1) To improve the metre, B₂ ४ देवर्षीणां त्वं प्रवरः (for the prior half). — (L. 2) B₂ तं छिधि (for छिन्धि मे). B₁ तं मे छिधि हृदि स्थितं; Dc D₂ छिधि तं च हृदि स्थितं (for the posterior half).]

— B Dn D₃ ४. ६ G₃ cont.: Dc D₂ ins. after 5:

1230* द्रुपदस्य सुता द्रोणा वेदिमध्यासमुत्थिता ।

अयोनिजा महाभागा स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ।

[(L. 1) B₁ ज्येष्ठा (for द्वेष्ठा). D₂ दुहिता द्रुपदस्यैषा (for the prior half).]

4 Before 4, T₁ M₁ ins. युधिष्ठिरः. — ^a) T G₁ २. ४ कालं च. B₃ Dn D₄ ६ G₃ भगवान्; T₂ G₁ २. ४ भगवन् (for बलवान्). — ^b) T₂ विधिनिर्जितं; G₂ ४ दुरतिक्रमं.

5 ^a) B Dc₁ Dn D₃ ४. ६ G₃ इमां (for कथं). — ^b) G₂ पांचालीं (for धर्मज्ञां). B₁ धर्मभाविनी; Dc₂ D₂ 'चारिणां. — ^d) Dc₂ D₂ शुचीन्; D₅ G₂ ४ शुचि. B₁ २ [अ]मृतं (for [अ]नृतम्). — After 5, Dc D₂ ins. 1230*.

6 ^b) Dc कर्मणा (for कर्म वा). K₁ २ D₅ निमित्तं (for निन्दितं). — ^c) G₂ ४ [ए]वं (for [ए]व).

7 ^a) K₄ स यत् (for बलाद्). K Dc₂ D₃ ६ पापो; D₁ पुण्यां (for राजा). — ^c) K₁ M₂ तस्य (for तस्याः). K₁ स; K₃ T G₁ २ स (for सं). B₁ संहरणोपायः; D₂ संहरणार्थाय. K प्राप्तं; B₂-4 Dn D₃ ४. ६ G₃ पापः; G₄ पार्थाः (for प्राप्तः). — ^d) B Dn D₃ (marg. sec. m. as in text). ४. ६ 'पातनं (for 'वापनम्). — ^f) G₂ ४ ससहायैः. K₃ स आसवान्; B₂ स पांडवान्. M₁ सहायः समवासवान्.

8 ^a) T₁ सहां; T₂ तदां (for तथां). — ^b) G₂ ४ जित्वा (for हत्वा). — ^c) D₁ तद्वीरग्रहणं; T₁ ततोनुग्रहणं; G₂ ४ तत्तदा हरणं.

9 ^b) K₁ २ जीवनं (for जीविका). — ^d) G₄ वनौको हि (for 'कोभिर्). — ^f) K₂ Dn₁ n₂ इयं; Dc D₃ अपि (for अयम्).

हिंसा च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसाम् ।
ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्या व्यवसितैरयम् ॥ ९

अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः ।
भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ १०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

२५८

मार्कण्डेय उवाच ।

प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥ १
आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन विहायसा ।
मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुपम् ॥ २
प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ।
वद्धा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां शितैः शरैः ॥ ३
सुधिष्ठिर उवाच ।
कसित्रामः कुले जातः किंवीर्यः किंपराक्रमः ।

रावणः कस्य वा पुत्रः किं वैरं तस्य तेन ह ॥ ४
एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।

अजो नामाभवद्राजा महानिश्वाकुवंशजः ।
तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्साध्यायवाञ्छुचिः ॥ ६
अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ।
रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ७
रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु ।

C. 3. 15879
B. 3. 274. 8
K. 3. 275. 8

10 = (var.) 3. 49. 34^{abcd}. — ^a) S (except T₁ G₃) लोके (for नूनं). — ^d) K₁₋₃ D₁ भवेदिति (for सपि वा भवेत्). S (except G₃) क्वचित् (for भवेत्).

Colophon om. in B₄. — Major parvan: K₁. 2. 4 Dn₃ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K₃. 4 B₁₋₃ Dc Dn D₂₋₆ G₃ (all om. sub-parvan name) mention only रामो (B₃ श्रीरामो)पाख्यान; M₂, likewise, रामायणोपाख्यान. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 271 (Dn₃ 272); D₁ 274; T G₄ M (M₂ inf. lin.) 261 (M₂ orig. 263); G₁ 258; G₂ 260. — Śloka no.: Dn 13; D₁ 11.

258

1 ^a) G₂. 4 मतिमता (for अप्रतिमं). K₄ रूपं (for दुःखं). — ^b) K₄ दुःखं रामेण भारत; T₁ रामेणाक्लिष्टकर्मणा. — After 1^{ab}, K₂ D₅ ins.:

1231* व्यसनं पितृशोकादि भार्याया हरणं महत् ।
पितुर्निदेशादसतो वनेऽस्य स्वर्गतः पिता ।

2 ^a) K₁. 2 रक्षसा तेन (for राक्षसेन्द्रेण). — ^b) B₁. 3. 4 Dc Dn D₂₋₄. 6 G₃ दुरात्मना; B₂ D₅ G₂ बलीयसा (for

विहायसा).

3 ^a) K₁. 2 राजन् (for रामः). — ^c) K₄ समुद्रे स (for 'द्रस्य'). — After 3, B₂. 4 Dc D₁. 2 ins.:

1232* ततस्तं बलवान्नामो रिपुं भार्यापहारिणम् ।
सह वानरसैन्येन जघान रणमूर्धनि ।

4 ^c) B D (except D₅) G M₂ पुत्रो वा (by transp.). — ^d) K B₁. 3. 4 Dc₃ D₂. 5. 6 T₁ च; T₂ G₁. 2. 4 M वै (for ह).

5 After 5^{ab}, K₄ ins.:

1233* स्वया प्रत्यक्षतो दृष्टं यथा सर्वमशेषतः ।
— ^c) G₁ भगवन् (for चरितं).

6 After the ref., B₄ D₁ ins.:

1234* शृणु राजन्पुरा वृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखं रामेण भारत ।

— ^b) K₁. 2. 4 D₁ 'संभवः (for 'वंशजः). — ^d) K₃ Dc D₂. 3 'तत्परः (for 'वाञ्छुचि).

7 ^b) T₂ G₁. 2. 4 'चारिणः; M₁ 'वेदिनः; M₂ 'वादिनः (for 'कोविदाः). — ^{cd}) T₁ G₁. 2. 4 M₁ 'शत्रुघ्नभरता (G₁. 2 'त)श्च. B₁ T₁ G₄ M महाबलाः. B₂ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति विश्रुताः.

8 ^a) Many N MSS. कौशल्या. — ^b) K₁. 2 B₁. 2 Dc D₁. 2. 6 च (for तु). — ^d) K₁. 3 सुमित्रायां. K D₁. 6

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥ ८
विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो ।
यां चकार स्वयं त्वष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ ९
एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितम् ।
रावणस्यापि ते जन्म व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥ १०
पितामहो रावणस्य साक्षादेवः प्रजापतिः ।
स्वयंभूः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥ ११
पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः ।
तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत्प्रभुः ॥ १२

पितरं स समुत्सृज्य पितामहमुपस्थितः ।
तस्य क्रोपात्पिता राजन्ससर्जात्मानमात्मना ॥ १३
स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्मार्येण वै द्विजः ।
प्रतीकाराय सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥ १४
पितामहस्तु ग्रीतात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह ।
अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ १५
ईशानेन तथा सख्यं पुत्रं च नलकूबरम् ।
राजधानीनिवेशं च लङ्कां रक्षोगणान्विताम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

२५९

मार्कण्डेय उवाच ।

पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्धदेहोऽभवन्मुनिः ।

विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ १
बुबुधे तं तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।

बभूवतुः.

9 T₂ om. 9^{ab}. — ^a) T₁ G₄ 'राजा (for 'राजो).
— ^b) K B₂ D₁ [अ]भवत् (for विभो). — ^c) D₃ स्त्रियं
(for स्वयं). Dc₂ D₁. 2 स्रष्टा; T G₁ M तुष्टो; G₂. 4 हृष्टो
(for त्वष्टा). — ^d) T₂ G₁. 4 यो राम- (for रामस्य). Dc
महिषी प्रिया.

10 ^a) K₃ जन्मासीत् (for ते जन्म). — ^b) B₁ संप्रकी°;
T₂ G₂. 4 चापि की° (for च प्रकी°). — ^c) B₃ Dc₂ च (for
[अ]पि). — ^d) K₁-3 B₂ नरेश्वर; Dc₂ D₂ विशेषतः (for जने°).

11 Dc D₂ om. 11^{ab}. — ^b) K₄ D₁ पितामहः (for
प्रजा°). — ^c) K₁. 2. 4 D₁ 'भूतानां (for 'लोकानां). — ^d)
D₅ त्वष्टा; S (except G₃) ब्रह्मा (for स्रष्टा). K₁. 2 प्रजा-
पतिः (for महा°).

12 ^b) K₄ Dc D₂ T₂ मनसो (for मा°). T₁ विदितः
(for दयितः). — ^c) K₃ विश्रवसो; G₄ वैश्रवसो. — ^d)
T₂ G₁. 2. 4 ऋषेः; M ऋषिः (for गवि). G₂ पौत्रो.

13 ^a) T₁ स्वं (for स). — ^b) B₂ उपाश्रितः; G₄ उपा-
स्थितः. — ^c) T₁ रोषात् (for क्रोपात्). — ^d) T₂ G₂
विसृज्य; G₄ विनिष्ट (for ससर्ज).

14 ^a) T₁ संजज्ञे. — ^b) G₁. 2. 4 तस्यार्थेन च (G₂ स);
M तस्यैवार्थेन (for तस्यात्मार्येन). — T₂ G₂. 4 om. 14^{cd}.

— ^c) K D₁. 5 प्रतिकाराय. K₄ सक्रोधं; G₁ स क्रोधात्.
— ^d) T₁ तदा; G₁ M तस्माद् (for ततो). B₂ हि
(for वै).

15 B₂ om. (hapl.) 15^{ab}. — ^a) B₁ धर्मात्मा (for
ग्रीता°). — ^b) K₃. 4 Dc D₁. 2 वैश्रवणाय. Dc D₂ च;
D₁ T₁ M₂ वै (for ह).

16 ^b) K₃ पुत्रस्तु (for पुत्रं च). K₁. 2 नड° (for नल°).
— ^c) Dc₂ T G₁. 2 M₂ राजधानी. — After 16, B₂. 4 Dc
Dn₂ D₁-3 ins. :

1235* विमानं पुष्पकं नाम कामरां च ददौ प्रभुः ।
यक्षाणामाधिपत्यं च राजराजत्वमेव च ।

Colophon. — Major parvan : K₁. 2 G₂. 4 आरण्य.
— Sub-parvan : K B Dc Dn₁. n₃ D₁-8 G₃ (all om.
sub-parvan name) mention only रामोपाख्यान; T₁,
likewise, only श्रीरामायणोपाख्यान; and G₁ M₁, only
रामायण°. — Adhy. name : B₄ कुबेरवरप्रदानं. — Adhy.
no. (figures, words or both) : Dn₁ (sup. lin. sec. m.).
n₂ 272; Dn₃ 273; D₁ 275; T G₄ M (M₂ inf. lin.)
262 (M₂ orig. 264); G₁ 259; G₂ 261. — Sloka no. :
Dn₁. n₃ 16; Dn₂ 17; D₁ 19.

कुवेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप ॥ २
स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।
राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥ ३
तास्तदा तं महात्मानं संतोषयितुमुद्यताः ।
ऋषिं भरतशार्दूलं नृत्तगीतविशारदाः ॥ ४
पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशां पते ।
अन्योन्यस्पर्धया राजञ्श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ॥ ५
तासां स भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
लोकपालोपमानपुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान् ॥ ६
पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥ ७
मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।

राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥ ८
विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ९
दशग्रीवस्तु सर्वेषां ज्येष्ठो राक्षसपुंगवः ।
महोत्साहो महावीर्यो महासत्त्वपराक्रमः ॥ १०
कुम्भकर्णो बलेनासीत्सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तदा ।
मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११
खरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्मद्विद् पिशिताशनः ।
सिद्धविघ्नकरी चापि रौद्रा शूर्पणखा तथा ॥ १२
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
ऊषुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते ॥ १३
ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम् ।

C. 3. 15902
B. 3. 275. 14
K. 3. 276. 14

259

1 ^a) D₁ च (for तु). K₄ कोपाद्; M₂ क्रोधो (for कोधाद्). — ^b) B₁ अर्धहेतो; T₂ M₂ दग्धहेतो (for अर्धदेहे).

2 ^a) K₁ 2 D₈ च (for तु). G₂ सक्रोधः. — ^b) G₂ 4 'श्वर' (for 'श्वरः'). — K₃ om. 2^d-4^a (up to तं). — ^d) S (except T₂ G₂) यतति स्म. K₄ G₁ तदा (for सदा). G₃ नृपः (for नृप).

3 K₃ om. 3 (cf. v.l. 2). — ^b) K₄ तोषयन्; Dc₁ Dn D₃ 4 G₁ न्यवसन् (for निवसन्). — ^c) Dn₂ T₁ राक्षस्यः (for 'सीः'). K₁ 2 विप्र (for तिस्रः). — ^d) T₁ परिचारकाः; G₁ 'वारकाः'.

4 K₃ om. up to तं (cf. v.l. 2). — ^a) Dn सदा (!); G₁ 4 M तथा (for तदा). T G₁ 2 4 वै (for तं). — ^d) N G₃ नृत्यं.

5 ^a) K₁ 3 4 च वा (K₁ वा) का च; T G₁ 2 4 M वका चेति (T₁ M चैव) (for च राका च). — ^b) G₁ 4 [इ]ति (for च). — ^c) D₆ T M₁ अन्योन्यं स्प'. — ^d) K₃ जयकामाः (for श्रेय').

6 ^a) B D (except D₁ 5) T₂ G₂ 3 से तासां (by transp.). — ^b) K₃ वरं (for वरान्). — ^d) B₁ एकैकस्ये; B₂ 'कस्यां'.

7 ^a) K₁ 2 4 D₁ 5 पुष्पोत्कटाया.

8 D₃ om. 8. — ^b) D₁ 3 4 6 एकं पुत्रं (by transp.). — ^c) K₁ 4 वाकाया; K₂ D₁ 5 6 राकाया; K₃ T₂ G₁ 2 4

M₂ वकायां; T₁ बलायां. — ^d) K₁ 2 Dc D₈ G₁ शूर्पणखा; G₂ 4 M 'णखी. G₁ 2 तदा (for तथा). T₁ खरं शूर्पणखीं तथा.

9 ^a) K₁-3 D₁ च (for तु). D₆ धर्मात्मा (for रूपेण). — ^b) = (var.) 11^b. D₁ [S]पि; G₁ हि (for स्मिन्). G₁ 2 4 तदा (for [अ]भवत्). — ^{cd}) K D₁ 5 बभूव च (K₁ इ and च; K₄ स) (for स बभूव). T₁ G₄ 'बाहो (for 'भागो). Dc T₂ G₁ 2 4 'रतः (for 'रतिः). Dc D₃ महाभागो धर्मगोप्ता स बभूव क्रियारतः (D₃ 'रतिः).

10 ^b) K₂ B Dn₂ n₃ D₃ 4 6 T₂ G₃ श्रेष्ठो (for ज्येष्ठो). — ^c) T₂ G₁ 2 4 'बाहुर् (for 'वीर्यो).

11 ^a) D₅ बले राजन्; S (except G₃ M₁) महानासीत् (for बलेना). — G₂ om. 11^b-12^d. — ^b) = (var.) 9^b. K₄ D₁ [S]पि; G₁ हि (for स्मिन्). K₃ 4 D₁ T₁ M तथा; B Dc Dn D₂-4 6 G₃ युधि; D₅ [अ]भवत् (for तदा). — ^c) K D₁ 5 रणशूरश्च; Dc₂ D₃ युद्धशौडश्च; T₁ रणचंडश्च.

12 G₂ om. 12 (cf. v.l. 11). — ^a) T₁ भयंकरोपि (for खरो धनुषि). — ^b) D₂ ब्रह्मद्विद्; D₃ ब्रह्मपि; G₁ ब्रह्मा (for ब्रह्मद्विद्). — ^c) K₁ 2 D₁ T₁ सिद्धविघ्नं (D₁ T₁ 'घ्न)करी. — ^d) B₂ 4 Dn D₅ T₁ M₂ रौद्री. K₁ 2 Dc D₅ G₁ शूर्पणखा; B₁ G₄ M 'णखी. K₃ 4 B Dc₂ D₃ सदा; Dc₁ Dn D₃-6 T₂ G₁ 3 तदा (for तथा).

13 ^b) K₁-3 D₅ T₁ M च; G₃ तु (for सु). — ^c) G₂ तदा (for रता). T₁ ऊषुः पित्रा च सह ते. — ^d) Dc D₃ 'पर्वतं.

14 ^c) K D₁ 3 5 अथा (for समा). — ^d) T₁ च

पित्रा सार्धं समासीनमृच्छा परमया युतम् ॥ १४
जातस्पर्धास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः ।
ब्रह्माणं तोषयामासुर्धौरेण तपसा तदा ॥ १५
अतिष्ठदेकपादेन सहस्रं परिवत्सरान् ।
वायुभक्षो दशग्रीवः पञ्चाग्निः सुसमाहितः ॥ १६
अधःशायी कुम्भकर्णो यताहारो यतव्रतः ।
विभीषणः शीर्णपर्णमेकमभ्यवहारयत् ॥ १७
उपवासरतिर्धौमान्सदा जप्यपरायणः ।
तमेव कालमातिष्ठतीव्रं तप उदारधीः ॥ १८
खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः ।
परिचर्या च रक्षां च चक्रतुर्हृष्टमानसौ ॥ १९
पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्छित्त्वा दशाननः ।

परया (for परमया).

15 G₁ om. 15-16. — ^a) K₄ जातस्पर्शास्; B Dc Dn D₂. 3 (before corr.). 4. 6 G₃ जातामर्षास्. Dc₂ तत्र (for तत्तत्). G₂. 4 जातस्पर्धोन्वितास्ते तु. — ^b) B₁ D₁. 5 T₂ G₁. 2. 4 कृत (for धृत). T G₁. 2. 4 M₁ मानसाः (for निश्चयाः).

16 G₁ om. 16 (cf. v.l. 15). — ^b) M सहस्र. — ^d) K₂ B₁. 2. 4 पंचाग्निषु; D₄ पंचभिः सु; M₁ पंचाग्निषु.

17 G₄ om. 17. — ^b) K₄ जिताहारो; Dc यताहारी. K₁ G₂ धृतव्रतः; K₂-4 D₁. 6 दृढ. — ^c) B₁ पत्रम् (for पर्णम्). — ^d) B₄ Dc D₁. 4. 5 T₂ G₃ M₂ हारयन्; G₂ हारवान्.

18 ^a) Dc व्रती (for रतिर्). — ^b) K₁. 2 अभूज (for सदा). — ^d) K₁. 2 transp. तीव्रं and तपः.

19 ^a) K₁. 2 Dc D₅ G₁ शूर्पणखा; T G₂. 4 M णखी. G₁. 2. 4 चापि (for चैव). — ^b) K₁ पुनः (for तपः). — ^c) K₁ रक्षसां (for च रक्षां). — ^d) G₁ चक्राते (for चक्रतुर्). — After 19, D₅ ins. :

1236* विभीषणदशग्रीवौ तेषां उक्तं तपः ।

दश वर्षसहस्राणि वायुभक्षौ परंतपौ ।

सरके दश वर्षाणि अष्ट वर्षाणि सागरे ।

ऊयुर्वर्षसहस्राणि गोकर्णेऽस्मिन्स्तपोवने ।

चेरतुस्तृणपर्णानि मृगैः सार्धमरिंदसौ ।

बादर्यास्वाश्रमे राजन्तेपाते परमं तपः ।

आराधयन्तौ शौचेन ब्रह्माणं सुतपस्विनौ ।

20 ^a) G₁ वर्षे (for वर्षे). K₁ सहस्रेण; B₁ सहस्रेणु

जुहोत्यग्नौ दुराधर्षस्तेनातुष्यज्जगत्प्रभुः ॥ २०

ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्ताड्यवारयत् ।

प्रलोभ्य वरदानेन सर्वानेव पृथक्पृथक् ॥ २१

ब्रह्मोवाच ।

प्रीतोऽस्मि वो निवर्तध्वं वरान्वृणुत पुत्रकाः ।

यद्यदिष्टमृते त्वेकममरत्वं तथास्तु तत् ॥ २२

यद्यदग्नौ हुतं सर्वं शिरस्ते महदीप्सया ।

तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथेप्सितम् ॥ २३

वैरूप्यं च न ते देहे कामरूपधरस्तथा ।

भविष्यसि रणेऽरीणां विजेतासि न संशयः ॥ २४

रावण उवाच ।

गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा ।

(for सहस्रे तु). — ^c) K₁. 2 B₄ जुहाव (for जुहोति). K D₁. 3. 5 दशग्रीवस् (for दुराधर्षस्). — ^d) K₃ D₂ तुष्यज (for [अ]तुष्यज). K B₁ D₁ जगत्पतिः; D₃ प्रजापतिः; T₁ M जगद्गुरुः; T₁ G₁. 2. 4 पितामहः.

22 K₁-3 D₅ T₁ om. the ref. — ^a) K₁-3 B₁ D₁. 5 वि (for वो). K₄ वरदोस्मि निव. — ^b) G₁ वरं. — ^d) K D₁. 5 M₁ वः (for तत्).

23 ^a) B₃ Dc D₂ यद्यच्चाग्नौ. B Dc₂ D₂. 3. 6 G₃ पूर्व; T₂ G₁. 2. 4 सम्यक् (for सर्व). K D₁. 5 शिरांसि यानि पूर्व ते. — ^b) K D₁. 5 हुतानि (for शिरस्ते). K₄ मदभीप्सया; B₁-3 Dc D₂-4. 6 T₁ G₃ M₂ महदीप्सिता (B₁ T₁ प्सितं; D₃. 4. 6 प्सिता). — D₃ om. 23^{cd}. — ^c) K₃ देहे तु; B₂ वै देहे; T₁ ते देहाद्. T₂ G₁. 2. 4 M₂ देहे ते (by transp.); M₁ देहेस्मिन्. — B₂ om. (hapl.) 23^d-24^a. — ^d) B₁. 4 D (except D₁. 5) G₃ यथेप्सया; B₃ यथेच्छया.

24 B₂ om. 24^a (cf. v.l. 23). — ^a) K B₁. 4 Dc₂ D₂. 5 न च ते (by transp.). — ^c) K₃ Dc₃ D₁. 2 भविष्यति (Dc₂ व्यति; D₁ व्यते). Dc₂ D₂ वीराः (for ऽरीणां). — ^d) K₃. 4 B₁ Dn₁ D₁. 5 विजेता च न; B₁. 3 Dc Dn₂. n₃ D₂-4. 6 G₃ ता न च. B₂ ता नात्र; M ता हि न (for तासि न).

25 ^b) T G₁. 2. 4 राक्षसयोस्तथा. — ^c) K D₁. 5 नागोभ्यो.

26 ^b) D₅ [ए]तेभ्यो (for तेभ्यो). B₂ पराभवः (for भयं तव). — ^d) D₅ तत्तथा (by transp.). D₁ ते (for तद्). T₁ G₁ M विदितं (for विहितं).

सर्पकिंनरभूतेभ्यो न मे भूयात्पराभवः ॥ २५

ब्रह्मोवाच ।

य एते कीर्तिताः सर्वे न तेभ्योऽस्ति भयं तव ।

ऋते मनुष्याद्भद्रं ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ।

अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान्पुरुषादकः ॥ २७

कुम्भकर्णमथोवाच तथैव प्रपितामहः ।

स वव्रे महतीं निद्रां तमसा ग्रस्तचेतनः ॥ २८

तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह ।

वरं वृणीष्व पुत्र त्वं प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ २९

विभीषण उवाच ।

परमापद्रवस्यापि नाधर्मे मे मतिर्भवेत् ।

अशिक्षितं च भगवन्ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ॥ ३०

ब्रह्मोवाच ।

यस्माद्राक्षस्योनौ ते जातस्याभिन्नकर्शन ।

नाधर्मे रमते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥ ३१

मार्कण्डेय उवाच ।

राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विशां पते ।

लङ्कायाश्च्यावयामास युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥ ३२

हित्वा स भगवानलङ्कामाविशद्रन्धमादनम् ।

गन्धर्वयक्षानुगतो रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥ ३३

विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य रावणः ।

शशाप तं वैश्रवणो न त्वामेतद्वहिष्यति ॥ ३४

यस्तु त्वां समरे हन्ता तमेवैतद्वहिष्यति ।

अवमन्य गुरुं मां च क्षिप्रं त्वं न भविष्यसि ॥ ३५

विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां धर्ममनुस्मरन् ।

अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमया युतः ॥ ३६

तस्मै स भगवांस्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः ।

सेनापत्यं ददौ धीमान्यक्षराक्षससेनयोः ॥ ३७

राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महाबलाः ।

सर्वे समेत्य राजानमभ्यपिञ्चन्दशाननम् ॥ ३८

C. 3. 15926
B. 3. 275. 38
K. 3. 276. 38

27 K B₁ Dc D₁. 2. 5 S (except G₃ M₁) om. the ref. — ^a) G₃ उक्ते (for उक्तो). — ^b) G₃ संतुष्टः सोभवत्तदा. — ^c) K₁-3 D₁ च (for हि). D₅ अधर्मेणैव दुर्बुद्धिर.

28 K₄ om. (hapl.) 28^{ab}. — K₄ (which om. 28^{ab}) ins. after 27 : D₁, after 28^{ab} :

1237* कुम्भकर्ण महाबाहो वरं वरय सुवत ।
S (except G₃) ins. after 28^{ab} :

1238* वरं वृणीष्व भद्रं ते प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ।
— ^c) G₁ वव्रे स (by transp.). — ^d) K तपसा. K D₅ नष्टचेतनः.

29 ^c) K₄ पुत्रो वै (for पुत्र त्वं). — ^d) T₃ G₂. 4 पुनरेव च (T₃ तत्) (for [इति पुनः पुनः]).

30 =(var.) Rām. 7. 10. 30^{cd}-31^{ab}. — ^b) K₂ D₅ माधर्मे मे; B₁ धर्मे चैव; B₃ धर्म एव (for नाधर्मे मे). T₁ G₂ रतिर्; M₁ गतिर् (for मतिर्). — ^{cd}) B₃ transp. भगवन् and ब्रह्मास्त्रं. K₁. 2 Dc₂ D₃ G₂ M₃ प्रतिभाति.

31 =(var.) Rām. 7. 10. 34^{cd}-35^{ab}. — ^a) K₁ तु; M₂ हि (for ते). — ^b) K₁. 2 B₁. 2. 4 D₁. 5 मित्रकर्षण. — ^c) B D (except D₁) G₃ M₁ धीयते (for रमते). — ^d) K₁. 2 B₁. 4 Dc₁ Dn₁. n₃ D₃. 4. 6 T₁ G₃ M ददामि

(for 'मि).

32 ^{ab}) K₄ D₁ वरान् (for वरं). M₂ transp. वरं लब्ध्वा and दशग्रीवो. — ^c) T₃ G₂. 4 लंकायां वासयामास. — ^d) S (except G₃. 4) युधे (for युधि). K₄ जने (for धने).

33 ^a) Dc₂ D₃ जित्वा; D₁ त्यक्त्वा (for हित्वा). — ^b) B₃ D₅ प्रा (D₅ प्र) विशद् (for आवि). M₂ (sup. lin. as in text) गन्धमादनमाविशत्. — ^c) T₁ G₁. 2. 4 M₁ 'रक्षो' (T₁ 'रक्षा') (for 'यक्षा'). — ^d) Dc D₂ T₁ G₁. 2. 4 M₁ यक्ष- (Dc D₂ यक्षः) (for रक्षः). K₄ वृतः (for सह).

34 ^a) T₁ तस्य सहसा (for पुष्पकं तस्य). K₁. 2 नाम; K₄ चास्य (for तस्य). — ^b) Dc D₂ राक्षसः (for रावणः). — ^d) D₁ भवि (for बहि).

35 K₁. 2 D₁ M₂ om. (hapl.) 35^{ab}; K₄ om. up to त्वं न. — ^c) S (except G₃) मत्य (for 'मन्य).

36 ^b) B D (except D₁. 6) G₃ मार्गम्; M₂ धर्मान् (for धर्मम्). — ^c) K₁. 2. 4 G₄ M 'राजं (for 'राज). — ^d) K₂. 3 T₁ M₁ युतः; B₂ ज्वलन् (for युतः).

37 ^b) G₄ भ्रात्रे भ्राता (by transp.). — ^c) B Dc Dn₃ D₄. 6 G₃ M₂ सेना (for सेना). K₄ B₁. 2 G₂ M₁

दशग्रीवस्तु दैत्यानां देवानां च बलोत्कटः ।
आक्रम्य रत्नान्यहरत्कामरूपी विहंगमः ॥ ३९

रावयामास लोकान्यत्तस्माद्रावण उच्यते ।
दशग्रीवः कामबलो देवानां भयमादधत् ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

२६०

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो ब्रह्मर्षयः सिद्धा देवराजर्षयस्तथा ।
हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १
अग्निरुवाच ।
यः स विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
अवध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २
स बाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
ततो नस्त्रातु भगवन्नान्यस्त्राता हि विद्यते ॥ ३

ब्रह्मोवाच ।

न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ।
विहितं तत्र यत्कार्यमभितस्तस्य निग्रहे ॥ ४
तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्त्रियोगाच्चतुर्भुजः ।
विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स कर्मैतत्करिष्यति ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
पितामहस्ततस्तेषां संनिधौ वाक्यमब्रवीत् ।
सर्वैर्देवगणैः सार्धं संभवध्वं महीतले ॥ ६

श्रीमान् (for धी').

38 ^a) K₁. 4 D₁ T₁ अभिविचन्. G₁ नराधिपं (for दत्ता').

39 ^{ab}) D_n D₃. 4. 6 G₃ M च (for तु). K D₁. 5 transp. दैत्यानां and देवानां. G₂. 4 दानवानां (for देवानां च). — ^d) T₁ रूपो (for रूपी).

40 ^a) D_n D₃ T₁ यस् (for यत्). — ^c) D₁ लोभाद्; T₁ रूपो (for बलो). — ^d) D₁ T₁ आवहत्; D₅ आद्रवत् (for आदधत्).

Colophon. — *Major parvan*: K₁. 2 G₂. 4 आरण्य.
— *Sub-parvan*: K B D₁ D_n. n₂ D₁-8 G₃ (all om. sub-parvan name) mention only रामो (K₂ श्रीरामो)-पाख्यान; T₁ G₁ M₁, likewise, only रामायणोपाख्यान.
— *Adhy. name*: B₄ रावणादिवरलंभः; M₁ लंकापहरणं.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): D_n (marg.). n₂ 273; D_n 274; D₁ 276; T G₄ M (M₂ inf. lin.) 263 (M₂ orig. 265); G₁ 260; G₂ 262. — *Śloka no.*: D_n 41; D_n. n₂ 40.

260

1 ^{ab}) B D₁ D_n D₂-4. 6 G₃ ततो ब्रह्मर्षयः सर्वे सिद्धा

देव (B₁ ब्रह्म)र्षयस्तथा. T₂ G₂. 4 देवाश्च मुनयः (T₂ ऋषयः)-स्तथा (for ^b). — For 1, D₅ subst.

1239* ततो देवाः समागम्य सर्वे शक्रपुरोगमाः ।

अग्नौ वाक्यं समाधाय ब्रह्मणे तेऽभ्यवादयन् ।

ततः कृशानुर्भगवान्भगवन्तं पितामहम् ।

प्रणम्योवाच लोकेशं कृताञ्जलिंरिदं वचः ।

2 ^a) K₃ B D₁ D_n D₂-4. 6 G₃ M₁ योसौ; D₅ स च (for यः स). — D₁ om. (hapl.) 2^c-3^b.

3 D₁ om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^d) D₁ D₃ तु (for हि). T₁ G₁ M अन्यस्त्राता न विद्यते.

4 ^c) B₃ तस्य; G₁. 2 M त्वन्न (for तत्र). D₁ तत्कार्यम्. — ^d) B₃m अचिरात्; G₂. 4 अहितस् (for अभितस्). B D (except D₁. 2) G₃ M₂ निग्रहः (for हे).

5 ^d) B D (except D₁) G₃ तत्कर्म (for कर्मैतत्).

6 ^b) K₄ B₂. 4 D_n D₃. 4. 6 G₃ शक्रम् (for वाक्यम्). — ^c) K₃ सर्वे (for सर्वैर्). D₁ D₂ यात देवाः सुरैः सर्वैः. — ^d) K₄ D₃ (by corr.) संभवन्तु; B₁ भवध्वं च; D_n D₃ (before corr.). 4. 6 G₃ संभव त्वं (for संभवध्वं).

7 ^a) K₁. 2 M₁ सहायाद् (for यान्). K₁. 2 ऋक्षेषु. — ^b) K₁. 2 वानरेषु च सर्वतः. — After 7, B₃. 4 (om. line 2) D₁ D₂ ins.:

1240* ते तथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम् ।

सस्रजुर्देवगन्धर्वाः पुत्रान्वानररूपिणः ।

विष्णोः सहायानुक्षीषु वानरीषु च सर्वशः ।
जनयध्वं सुतान्वीरान्कामरूपबलान्वितान् ॥ ७
ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवतर्तु महीं सर्वे रञ्जयामासुरञ्जसा ॥ ८
तेषां समक्षं गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः ।
शशास वरदो देवो देवकार्यार्थसिद्धये ॥ ९
पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वीं दुन्दुभीं ततः ।
मन्थरा मानुषे लोके कुब्जा समभवत्तदा ॥ १०
शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः ।
वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ।

तेऽन्ववर्तन्पितृन्सर्वे यशसा च बलेन च ॥ ११
भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः ।
वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चौघबलास्तथा ॥ १२
कामवीर्यधराश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः ।
नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे ।
यत्रेच्छकनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः ॥ १३
एवं विधाय तत्सर्वं भगवानल्लोकभावनः ।
मन्थरां बोधयामास यद्यत्कार्यं यथा यथा ॥ १४
सा तद्वचनमाज्ञाय तथा चक्रे मनोजवा ।
इतश्चेतश्च गच्छन्ती वैरसंधुक्षणे रता ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

which, in Dc₂, is followed by lines 3-6 of 1241*.

8 Dc₂ om. 8. — ^a) T₁ ततो भागेन भागेन; T₂ G₂. 4 वानरान्भागभागेन. — ^b) K D₁ *पन्नगाः. — ^c) K₁₋₃ B₁ D₁ M₂ अवतेरुः; T₁ अवातरन् (for अवतर्तु). K₁. 2 सर्वाः; K₃ D₁ स्वर्गाद् (for सर्वे). — ^d) K₁. 2 अंशशः सर्वतः सुराः; K₃ D₁ अंशैश्च (D₁ दशमः) सहिताः सुरैः. — B₃ (marg.). 4 Dc₁ D₁. 2 ins. after 8: Dc₂ (om. lines 1-2), after 1240*:

1241* ऋषयश्च महात्मानः सिद्धाश्च सह किनैरः ।
चारणाश्चासृजन्वोरांनवान्नवनचारिणः ।
ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधेरताः ।
अप्रमेयबलाः शूरा वानराः कामरूपिणः ।
यस्य देवस्य यद्रूपं वेपस्तेजश्च यद्विधम् । [5]
अजायन्त समास्तेन तस्य तस्य सुतास्तदा ।

[(L. 2) D₁ वानरान् (for चारणाश्चा), and बलिनो (for वानरान्). D₂ बलं (for वनं). — (L. 3) D₂ दशं (for बहुं). Dc₁ D₂ वृताः; Dc₂ धृताः (for रताः). — (L. 4) Dc₂ सर्वे (for शूरा). — (L. 5) B₃. 4 वेपं (for वेपं). — (L. 6) Dc₁ D₂ सुतास् (for समास्). Dc₂ तेन तस्य (for तस्य तस्य).]

9 ^a) K₁. 2 गंधर्वीं; B D₁. 2 गंधर्वां; G₁ M₁ गंधर्वीं. — ^b) G₁ दुन्दुभिर. — ^c) D₁ वरदां; T₁ परतो (for वरदो). — ^d) K₃ B Dn D₃. 4. 6 T₂ G₃ गच्छ (for देव). D₁ देवानां कार्यसिद्धये.

10 ^b) B₂ Dn₃ D₅ T₂ G₁. 2. 4 दुन्दुभिस. D₅ T₂ G₁. 4 तदा (for ततः). — ^d) K D₁. 5 नामां (for समं).

11 ^c) G₁ ऋक्षवानरनारीषु. — ^e) K₁ ते तु वं; K₂

D₁. 3 तेस्यवं; K₃. 4 D₅ तेभ्यवं (for तेऽन्ववं). S (except G₃) ओजसा तेजसा युक्तान्.

12 ^a) D₁ भेत्तारो; T₁ G₄ भोक्ता; G₂ भर्ता (for भेत्ता). — ^b) K₂₋₄ B₂₋₄ Dc₂ D₁. 3. 5. 6 G₃ शालतालं (as in text); T₂ G₂. 4 तालसालं; the rest सालतालं. — ^c) D₁ शूराः (for सर्वे). — ^d) K₁. 2 Dn₃ D₃. 5. 6 [S]मोघं; T₂ G₁. 2 घोरं; G₄ सारं (for चौघं).

13 ^a) K₄ B D (except D₁) G₃. 4 बलाः (for धराः). G₂. 4 सर्वे (for चैव). — ^b) K D₅ T₂ G₄ M बुद्धिं (for युद्धं). — ^c) D₁ बलं (for समं). — ^d) D₃ मनोजवाः (for समा जवे). — ^e) K Dc D₂. 5 T₁ M₁ यथेच्छकः (for यत्रेच्छकः). B Dc D₂. 6 G₃ T₁ M निपाताश्च (for निवासाश्च). T₂ केचिच्छकुनिपाताश्च; G₁. 2. 4 यथेच्छविनि (G₁ क्रम)पाताश्च. — ^f) K G₂. 4 M तत्र (for अत्र). D₁ दिवौ (for वनौ).

14 ^c) G₄ चोदं (for बोधं). — ^d) G₁ तथा; G₂. 4 त्वया (for the first यथा). K₁. 4 Dc₂ D₂ T₁ तथा; D₅ G₂ तथं; G₄ तदा (for the second यथा).

15 ^a) B₂ Dn D₃. 4. 6 T₂ G₃ तद्वचः समाज्ञाय; D₃ तदैव समाज्ञाय; T₁ G₁. 2. 4 M तद्वचनमास्थाय. — ^b) K₃ यथा (for तथा). — ^c) D₁ इतस्तश्च. T₁ धावन्ती (for गच्छन्ती).

Colophon. — Major parvan: K₁. 2 Dn₃ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: N G₃ (all om. sub-parvan name) mention only रामो (K₁ श्रीरामो)पाख्यान; G₁ M₁, likewise, only रामायणोपाख्यान. — Adhy. name: B₂ अंश-

२६९

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं भगवता जन्म रामादीनां पृथक्पृथक् ।
प्रस्थानकारणं ब्रह्मञ्श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ १
कथं दाशरथी वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
प्रस्थापितौ वनं ब्रह्मन्मैथिली च यशस्विनी ॥ २

मार्कण्डेय उवाच ।

जातपुत्रो दशरथः प्रीतिमानभवन्नृपः ।
क्रियारतिर्धर्मपरः सततं वृद्धसेविता ॥ ३
क्रमेण चास्य ते पुत्रा व्यवर्धन्त महौजसः ।
वेदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदे च पारगाः ॥ ४
चरितब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव ।
यदा तदा दशरथः प्रीतिमानभवत्सुखी ॥ ५

ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां रमयामास हि प्रजाः ।
मनोहरतया धीमान्पितुर्हृदयतोपणः ॥ ६
ततः स राजा मतिमान्मत्वात्मानं वयोधिकम् ।
मन्त्रयामास सचिवैर्धर्मज्ञैश्च पुरोहितैः ॥ ७
अभिषेकाय रामस्य यौवराज्येन भारत ।
प्राप्तकालं च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमाः ॥ ८
लोहिताक्षं महाबाहुं मत्तमातङ्गगामिनम् ।
दीर्घबाहुं महोरस्कं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ९
दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्रादनवमं बले ।
पारगं सर्वधर्माणां बृहस्पतिसमं मतौ ॥ १०
सर्वानुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम् ।
जितेन्द्रियमभिन्नाणामपि दृष्टिमनोहरम् ॥ ११

वतारः; M₁ देवावतारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ (*sup. lin. sec. m.*). n₂ 274; Dn₃ 275; D₁ 277; T G₄ M (M₂ *inf. lin.*) 264 (M₂ orig. 266); G₁ 261; G₂ 263. — *Śloka no.*: Dn 16; D₁ 16.

261

- 1 ^a) G₁ ब्रह्मन् (for जन्म). — After 1^{ab}, G₁ ins.: 1242* जन्मादि चरितं सर्वं विवाहादि मया श्रुतम् ।
— ^c) T₁ G₁. 2. 4 M₂ 'गमने; T₂ 'गमनं (for 'कारणं).
— ^d) K₃ तत्त्वतः; K₄ कारणं (for कथ्यताम्).
2 ^a) Dc D₂ दाशरथौ (for 'रथी). — ^c) B Dn D₃. 4. 6 G₃ M₂ संप्रस्थितौ (for प्रस्था'). B₁. 3. 4 Dn D₁. 3. 4. 6 G₃ M₂ वने; T₁ G₁ कथं (for वनं). K₁. 2 वीरौ (for ब्रह्मन्). — ^d) K₃. 4 D₂ तपं (for यश').
3 After the ref., D₁ ins. (cf. Rām. 1. 7. 3): 1243* वृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो राष्ट्रवर्धनः ।
अशोको धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत् ।
एतेष्टौ दशरथामायाः ।
— ^a) K₃ M जातः पुत्रो; T₁ जते पुत्रे (for जातपुत्रो).
— ^b) K₁—3 B Dn D₃—6 G₁. 3 M₂ नृपः; T₁ पुनः (for नृपः).
— ^c) K₁. 3 G₃ 'रतिः; K₃ B Dn D₃. 4. 6 G₂ M₂ 'रतः (for 'परः). — ^d) B D₃. 6 G₃ धर्मसेविता; T₂ G₁. 2. 4

ब्रह्मसेवकः.

- 4 ^a) K₃ ते चास्य (by transp.); B₁ राजन्ते; G₂. 4 [ए]वास्य ते. — ^b) S (except G₃) [अ]मितौ (for महौ').
— ^c) K₃ च (for स). — ^d) K₄ B D (except D₁. 2. 5) T₁ G₃ धनुर्वेदेषु पां.
5 ^a) B₄ 'व्रत' (for 'ब्रह्म'). D₁ G₁ च (for ते). T₂ G₂. 4 चरन्ति ब्रह्मचर्यं ते. — ^b) Dc D₂. 5 पार्थिवाः. — ^c) B₂ यथा तथा; S (except G₃) दृष्ट्वा रामं (for यदा तदा).
6 ^a) K₁ भवेत्; T₁ प्रजास (for Sभवत्). — ^b) S (except G₃) रंजं (for रम'). K Dc D₁. 2. 5 स प्रजाः; T₁ तेजसा (for हि प्रजाः). B₁ corrupt. — ^c) T₂ corrupt. Dc D₂ श्रीमान् (for धी'). — ^d) B₂ Dn D₃. 4. 6 G₃ 'नंदनः; D₁ 'तोषकः.
7 ^b) B₂ दृष्ट्वा (for मत्वा'). — ^c) M₂ विविधैर् (for सचिवैर्). — ^d) K₃ D₂ T G₁. 4 M₁ मंत्रं (for धर्म').
8 G₁ om. 8^a—9^b. — ^b) K₁. 2 यौवराज्ये च; T₂ G₂. 4 M₁ 'राज्याय. — ^d) K₂. 3 D₁ मंत्रं (for मन्त्रि').
9 ^b) K₃ 'वारण' (for 'मातङ्ग'). B₂ 'विक्रमं (for 'गामिनम्). — ^c) M₁ कंबुग्रीवं (for दीर्घ').
10 ^a) Dc D₃ जुष्टं (for वीरं). — ^b) K₃ अप्यधिकं बले; B Dn D₃. 4. 6 G₃ अनवरं रणे; D₂ अनुपमं बले. — ^d) D₁ T₁ नये (for मतौ).
11 ^a) T₂ G₂ सदानु'. — ^d) B₂ 'रथं; T₁ 'रमं (for

नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ १२
पुत्रं राजा दशरथः कौसल्यानन्दवर्धनम् ।
संदृश्य परमां प्रीतिमगच्छत्कुरुनन्दन ॥ १३
चिन्तयंश्च महातेजा गुणानामस्य वीर्यवान् ।
अभ्यभाषत भद्रं ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥ १४
अद्य पुण्यो निशि ब्रह्मपुण्यं योगमुपैष्यति ।
संभाराः संश्रियन्तां मे रामश्चोपनिमन्यताम् ॥ १५
इति तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्याथ मन्थरा ।
कैकेयीमभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १६
अद्य कैकेयि दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्यापितं महत् ।
आशीविपस्त्वां संकुद्वश्चण्डो दशति दुर्भगे ॥ १७

सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ।
कुतो हि तव सौभाग्यं यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् ॥ १८
सा तद्वचनमाज्ञाय सर्वाभरणभूषिता ।
वेदीविलग्नमध्येव विभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ १९
विविक्ते पतिमासाद्य हसन्तीव शुचिस्मिता ।
प्रणयं व्यञ्जयन्तीव मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २०
सत्यप्रतिज्ञं यन्मे त्वं काममेकं निसृष्टवान् ।
उपाकुरुष्व तद्राजंस्तस्मान्मुच्यस्व संकटात् ॥ २१
राजोवाच ।

वरं ददानि ते हन्त तद्रुहाण यदिच्छसि ।
अवध्यो वध्यतां कोऽद्य वध्यः कोऽद्य विमुच्यताम् ॥
धनं ददानि कस्याद्य ह्रियतां कस्य वा पुनः ।

C. 3. 15967
B. 3. 277. 23
K. 3. 278. 24

हरम्).

12 ^a B₁₋₃ निहंतारम्; G₂. 4 नाशितारम्. — ^c T₁ महाधृतिम्; M₂ मतिमन्तम् (for धृतिमन्तम्). T₂ G₁. 2. 4 च दातं च (for अनाधृष्यं).

13 ^b N (except K₁ D₂. 4) कौसल्या. B Dc Dn₁ D₂₋₄. 6 S (except T₁ G₁) 'नन्दि' (for 'नन्द'). — K₁ om. 13^c-14^b. — ^c K₃ संस्पृश्य (for 'दृश्य'). — ^d K₃ Dc₃ D₂ अगमत् (for अगच्छत्). K (K₁ om.) D₁. 6 रघुनन्दनः (K₂ 'नं'); Dc D₃ नृपसत्तमः; G₁. 2. 4 कुलनन्दन (G₂ 'नं').

15 Before 15, K₃ B₃ ins. दशरथ उ°. — ^a D₅ पुण्ये निशि; T₁ पुण्यतिथिर्. — ^b D₁. 2 T₂ G₂. 4 पुण्य-योगम्; T₁ पुण्ययोगम्. K₁. 3. 4 T₁ G₁. 4 M₁ उपैष्यति. — ^c Dc Dn₁ D₂ वै (for मे). K₃ संभारानसंश्रयतां मे; B₃ संश्रियतां मे संभारा (by transp.). — ^d K Dc D₁. 2. 6 चैवोपमं (for चोपनिमं). — After 15, B₁. 3 (marg.) Dc D₁. 2 ins.:

1244* श्र एष पुण्यो भविता यत्र रामः सुतो मया ।
यौवराज्येऽभिषेक्ष्यः पौरैश्च सह मन्त्रिभिः ।

16 K₁ om. 16^a-17^b. Before 16, B₁ ins. मार्कण्डेय उ°. — ^a G₁ M₃ रामं (for राजं). — ^c T₂ G₂ 'गम्यैवं'; G₄ 'संगम्य' (for 'गम्येदं').

17 K₁ om. 17^a (cf. v.l. 16). — ^b K₂ ज्ञापितं (for ख्यां). — ^c K₁₋₃ T₁ त्वा; T₂ तु (for त्वां). — ^d T G₁. 2. 4 छत्रो (for चण्डो). B D G₃ दशतु (for दशति).

18 ^{ab} = (var.) Rām. 2. 8. 9^{ab}. B₂ [अ]थ सु

(for खलु). Most N MSS. कौसल्या. K B₂. 3 Dc D₁₋₆ [S]भिषि (Dc₂ D₂ 'वे')च्यते (for Sभिषेक्ष्यते). — ^c T₁ G₁ [S]पि (for हि). S (except G₃) खलु (for तव).

19 ^a = 24^a. T एतद्वचनमास्था (T₁ 'ज्ञा')य. — ^c K₃. 4 G₄ देवी (for वेदी). D₁ च; T₂ सा (for [ह]व).

20 ^a K₂ नतिमां; D₅ तं समां (for पतिमां). — ^b K₄ हसंती च; T₁ G₂. 4 M विहसंती; T₂ हसंतीह. B₁ सुवि-स्मिता; D₁ सुमध्यमा; G₁ भुवि स्थिता (for शुचिं). — ^c T₂ G₁. 2. 4 राजानं तर्जयंतीव.

21 Before 21, T₂ ins. कैकेयी. — ^a K₁. 3 यं (for यन्). T₂ पुरा मां प्रति यन्मे त्वं. — ^b T₂ वरम् (for कामम्). K₁ M₁ एवं (for एकं). K₃. 4 B Dc D₁. 2. 5 T₂ G₄ विं (for लिं). — ^{cd} M₁ अपां (for उपां). K₁. 2 D₁ तं; K₄ मां (for तद्). K B₃ Dc D₁. 2. 5 कि-ल्लिषात्; M₁ संगरात् (for संकटात्). T G₁. 2. 4 M₂ तदद्य कुरु सत्यं मे वरं वरद भूपते.

22 K₁. 3 T₂ G₁. 2. 4 दशरथः (for राजा). — ^a K₃. 4 B₁ Dc₂ Dn₂ D₁. 2 T₁ G₂. 4 ददामि. S (except G₃) भद्रे (for हन्त). — ^b K₃. 4 T₂ M यदि; D₅ यम्; G₂ यथा (for यद्). — 22^{cd} = (var.) Rām. 2. 10. 33^{ab}. — ^c Dn₁. n₃ T₂ G₁. 3. 4 अवध्यो वध्यतां. K D₅ कोत्र; Dc D₂ को तु (for कोऽद्य). G₂ अवध्यतां कोद्य वध्यः. — ^d K₄ B₃ D₂ वदः; Dc वधः; Dn₁. n₃ D₄ T₂ G M₁ वध्यः (for वध्यः). K₁. 3 कोत्र; B₂ वापि; Dc D₃ को तु; T₁ G₁. 4 M वाद्य; T₂ G₂ को वा (for कोऽद्य). B₁ को वा वध्यो विमुच्यतां.

C. 3. 15967
B. 3. 277. 23
K. 3. 278. 24

ब्राह्मणस्वादिहान्यत्र यत्किंचिद्विज्ञमस्ति मे ॥ २३

मार्कण्डेय उवाच ।

सा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नराधिपम् ।

आत्मनो बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह ॥ २४

आभिषेचनिकं यत्ते रामार्थमुपकल्पितम् ।

भरतस्तदवामोतु वनं गच्छतु राघवः ॥ २५

स तद्राजा वचः श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम् ।

दुःखार्तो भरतश्रेष्ठ न किंचिद्वाजहार ह ॥ २६

ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय वीर्यवान् ।

वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्यो भवत्विति ॥ २७

तमन्वगच्छच्छमीवान्धनुष्माल्लक्ष्मणस्तदा ।

सीता च भार्या भद्रं ते वैदेही जनकात्मजा ॥ २८

ततो वनं गते रामे राजा दशरथस्तदा ।

समयुज्यत देहस्य कालपर्यायधर्मणा ॥ २९

रामं तु गतमाज्ञाय राजानं च तथागतम् ।

आनाय्य भरतं देवी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३०

गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थौ रामलक्ष्मणौ ।

गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्ठकम् ॥ ३१

तामुवाच स धर्मात्मा नृशंसं वत ते कृतम् ।

पतिं हत्वा कुलं चेदमुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ३२

अयशः पातयित्वा मे मूर्ध्नि त्वं कुलपांसने ।

सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्ररुद ह ॥ ३३

स चारित्रं विशोभ्याथ सर्वप्रकृतिसंनिधौ ।

अन्वयाद्भ्रातरं रामं विनिवर्तनलालसः ॥ ३४

कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च सुदुःखितः ।

अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ३५

वसिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः ।

पौरजानपदैः सार्धं रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३६

23 ^a) K₃. 4 D₁₋₃ T₁ G₁. 2. 4 ददामि. — ^b) Dc क्रियतां; T₂ G₂ गृह्यतां (for हियतां). T₂ G₁. 2. 4 धनं (for पुनः). K₃ कस्य वा हियतां पुनः. — ^c) T₁ M₂ 'स्वानि चा' (for 'स्वादिहा'). — After 23, N (except K₁. 3. 4) G₃ ins. :

1245* पृथिव्यां राजराजोऽस्मि चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ।

यस्तेऽभिलषितः कामो ब्रूहि कल्याणि माचिरम् ।

24 All MSS. (except K D₁. 5) om. the ref. — ^a) = 19^a. T एतद् (for सा तद्). K₂ M₂ आस्थाय (for आज्ञाय). — ^c) G₂. 4 आस्थाय (for आज्ञाय).

25 ^a) K₃. 4 D₂ T₂ G₁ अभि^a (for आभि^a). D₅ तु (for ते). — ^d) D₅ व्रज^a (for गच्छ^a). — After 25, B₃. 4 Dc D₁. 2 ins. :

1246* नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।

चीराजिनजटाधारी रामो वसतु तापसः ।

26 ^a) K₄ स तु; M तस्या (for स तद्). T₂ G₂. 4 वरं (for वचः). — ^b) D₅ प्रियाया दुःसहं तदा. — ^d) D₅ प्रत्युवाच (for व्याजहार). Dc D₂ च; T₁ सः (for ह).

27 ^a) T₁ तदवश्यं तु पितरं. — ^d) M सत्यो राजा (by transp.).

28 ^b) K₄ वपु^a (for धनु^a). K₁. 2 तथा; K₃ D₁ ततः (for तदा). — K₄ om. (hapl.) 28^c-29^b. — ^c) M₁ भार्या च (by transp.). T₂ रामं (for भार्या).

29 K₄ om. 29^{ab} (cf. v.l. 28). — ^a) N (except K₂ Dn₁ D₃; K₄ om.) T₂ वन- (for वनं). G₁ गतो रामो. — ^c) Dc₂ D₂ देहोस्य; S (except G₃) धर्मात्मा (for देहस्य).

30 ^a) B₂ रामस्य मतमाज्ञाय; T₁ रामागमनमा^a. — ^b) D₁ (? gloss) मृतं (for गतम्). — ^c) K₁ आनय्य; Dc₂ D₂ आनय्य (for आनाय्य).

32 ^b) Dc वै; D₃. 6 मे (for ते). — ^c) K₃ हित्वा (for हत्वा). K₄ कुलं त्वेमम्; T₁ मूलछेदम् (for कुलं चेदम्).

33 ^b) T₂ मूढे (for मूर्ध्नि). K₁ B₁. 3 Dc₁ G₂. 4 M₂ कुलपांसनि; K₄ Dc₂ D₂ T G₁ M₁ पांसनि. — ^c) M₂ तात (for मातर).

34 ^a) G₁. 4 स्व- (for स). B₁ चापि तं; B₃ चारिष्यं. K Dc D₁. 2. 5 स चारित्रि (D₁. 5 'ज्य') विशुद्धयर्थं. — ^b) K₃ Dc₂ D₅ सर्वं (for सर्व-). — After 34^{ab}, G₂ ins. :

1247* संस्कृत्य पितरं वृत्तं भरतो धर्मवत्सलः ।
— ^c) T₂ G₂. 4 वीरं (for रामं). — ^d) B₁. 2. 4 विनिवर्तनं; T₁ अभिवर्तनं; T₂ G₁. 4 संनिवर्तनं.

35 ^a) N (except K₁ Dn) कौसल्यां. — ^b) Dc D₁. 2. 6 T₂ G₁. 2. 4 सुदुःखितां. — ^c) T₁ यानेन (for यानैः स). K₄ अग्रे प्रस्थापयामास. — ^d) K₂ ययुः (for ययौ).

36 ^b) D₅ अन्यैर्विप्रैः (for विप्रैः). T₂ G₁. 2. 4 सप्त-

ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सहलक्ष्मणम् ।
 तापसानामलंकारं धारयन्तं धनुर्धरम् ॥ ३७
 विसर्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा ।
 नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ३८
 रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजानपदागमम् ।
 प्रविवेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ३९
 सत्कृत्य शरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः ।
 नदीं गोदावरीं रम्यामाश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ४०
 वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखाकृतम् ।
 खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४१
 रक्षार्थं तापसानां च राघवो धर्मवत्सलः ।

चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि रक्षसाम् ॥ ४२
 दूषणं च खरं चैव निहत्य सुमहाबलौ ।
 चक्रे क्षेमं पुनर्धोमान्धर्मारण्यं स राघवः ॥ ४३
 हतेषु तेषु रक्षःसु ततः शूर्पणखा पुनः ।
 ययौ निकृत्तनासोष्ठी लङ्कां भ्रातुर्निवेशनम् ॥ ४४
 ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्छिता ।
 पपात पादयोर्भ्रातुः संशुष्करुधिरानना ॥ ४५
 तां तथा विकृतां दृष्ट्वा रावणः क्रोधमूर्छितः ।
 उत्पपातासनात्कुद्धो दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ ४६
 खानमात्यान्विमृज्याथ विविक्ते ताप्सुवाच सः ।
 केनास्येवं कृता भद्रे मामचिन्त्यावमन्य च ॥ ४७

निवतः (for सह°). — °) D₃ पौरैर् (for पौर-). — °) D₈ G₂ 'गमनः'; M₂ 'नुनय' (for 'नयन-'). B₁ D₂ D₃ 'काम्यया' (for 'काङ्क्षया').

37 T₁ om. 37^c-39^d. — K₄ D₁ ins. after 37:

1248* उवाच प्राञ्जलिभूत्वा प्रणिपत्य रघूत्तमम् ।
 शशंस मरणं राज्ञः सोऽनाथांश्चैव कोशलान् ।
 नाथ त्वं प्रतिपद्यस्व स्वराज्यमिति चोक्तवान् ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामः परमदुःखितः ।
 चकार देवकल्पस्य पितुः स्नातोदकक्रियाम् । [5]
 अत्रवीच तदा रामो भरतं भ्रातृवत्सलम् ।
 पादुके मे भविष्येते राज्यगोप्ते परंतप ।
 एवमस्त्विति तं प्राह भरतः प्रणतस्तदा ।

On the other hand, T₁ (which om. 37^{cd}) ins. after 37^{ab}: G₁. 2. 4, after 37:

1249* स रामो भरतं दृष्ट्वा श्रुत्वा स्वर्गगतिं पितुः ।
 कृत्वा तस्योदकं सम्यगुवाच भ्रातरं प्रियम् ।
 गच्छ तात प्रजा रक्ष सत्यं रक्षाम्यहं पितुः ।

38 T₁ om. 38 (cf. v.l. 37); K₃ om. 38^c-39^b. — °) K₁ महद् (for ऽकरोद्). — °) B₃ D₈ च; D₂ स (for [अ]स्य). D₂ D₃ भारत (for पादुके).

39 T₁ om. 39; K₃ om. 39^{ab} (cf. v.l. 37, 38). — °) K (K₃ om.) D₂ D₁. 2. 5 M 'शंकन्' (for 'शङ्क्य'). — °) T₃ G₁. 2. 4 'गति' (for 'गमम्'). — °) M₂ विवेश महदारण्यं.

40 °) K₄ च; D₂ D₁. 2 तु (for स). — °) D₈ 'वासिनः' (for 'माश्रितः'). — °) K₃ D₂ नदी गोदावरी. K₁. 2 नाम (for रम्याम्).

41 °) K₁-3 D₂ D₃ M₁ तत्र (for तस्य). — °) D₂ यत्र; T₁ तत्र; G₂. 4 वने (for ततः). Some N MSS. सूर्पं; B₁ S (except G₃) शूर्पणखीकृतं (G₁ 'ते'); B₃ शूर्पणखाकृते. — °) G₂. 4 खरेणाभून्. K₁. 2 महाधैरं; D₁ महद्युद्धं.

42 °) B Dn D₁. 3-5 T₂ G₃ तु; M स (for च). — °) K₄ D₁ भक्त' (for धर्म'). — °) D₈ T₁ युधि; G₄ सह (for भुवि). K₃ B₁. 2 Dn D₃. 4. 5 G₃ राक्षसान् (for रक्षसाम्).

43 °) M₂ transp. दूषणं and खरं. — °) G₁ स निहत्य (for निहत्य सु-). D₈ T₂ G₄ स; T₁ च (for सु-). — °) K₃ क्षेत्रं; K₄ क्षेम (for क्षेमं). — After 43, D₁ ins.:

1250* तेन शूर्पणखा दृष्ट्वा सहस्राणि चतुर्दश ।

हतानि युधि रामेण शरैस्तीक्ष्णैः पदातिना ।

44 °) Some N MSS. सूर्पं; K₁. 2 D₂ D₈ शूर्पणखा; S (except G₃) 'णखी'. — °) K₁. 2 B₁ D₂ D₈ 'नासोष्ठा'; D₃ 'नासोष्ठा'. — °) T₁ भ्रातृ (for भ्रातुर).

45 °) M आश्रित्य (for अभ्येत्य). B₁ अत्रवीद्रावणं सा तु. — °) K₁. 4 D₈ G₁ क्रोध' (for दुःख'). — °) G₂. 4 मूले (for भ्रातुः). — °) K₁ 'रुधिराशाना'; K₄ 'हृदयानना'; B₂ 'रुधिरक्षणा'; T₂ 'रुधिराशुता'; G₁. 2. 4 'रुधिरा तदा'.

46 °) T₂ G₁. 4 तदा (for तथा). — °) K₁. 2 क्रोध-वर्जितः. — °) D₁ अनुस्पृशन्; G₁ उपस्पृशत्.

47 °) M₂ तान् (for खान्). — °) B₃ D₈ T₂ G₁. 2. 4 ह (for सः). — °) K₄ T₁ [अ]पि (for [अ]सि). — °) K₁. 2. 4 D₁ अस्मृत्वा (D₁ 'त्य' (for अचिन्त्य). T G₁. 4 M [अ]वमत्य.

48 °) T₁ स (for कः). B₂ आक्रम्य (for आसाद्य). — °) T₂ G₁. 2. 4 'गात्रेषु से' (for 'गात्रैर्निषे'). — °)

C. 3. 15992
B. 3. 277. 48
K. 3. 278. 54

कः शूलं तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निषेवते ।
कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः स्वपते सुखम् ॥ ४८
आशीविषं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः ।
सिंहं केसरिणं कश्च दंष्ट्रासु स्पृश्य तिष्ठति ॥ ४९
इत्येवं ब्रुवतस्तस्य स्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्चिषः ।
निश्चेरुर्दध्यतो रात्रौ वृक्षस्येव स्वरन्ध्रतः ॥ ५०
तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् ।
खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ॥ ५१

स निश्चित्य ततः कृत्यं स्वसारमुपसान्तव्य च ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ॥ ५२
त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च ।
ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम् ॥ ५३
तमतीत्याथ गोकर्णमभ्यगच्छद्दशाननः ।
दयितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ५४
तत्राभ्यगच्छन्मारीचं पूर्वामात्यं दशाननः ।
पुरा रामभयादेव तापस्यं समुपाश्रितम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

२६२

मार्कण्डेय उवाच ।

मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावणमागतम् ।

पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्तथा ॥ १

विश्रान्तं चैनमासीनमन्वासीनः स राक्षसः ।

K1. २ आदाय; D1 आसाद्य (for आधाय). — ^a) T2 G1. 2. 4 विश्वस्तः (for 'श्वस्तः'). D1 सुखी (for सुखम्).

49 ^a) K D1. ६ M 'विषं; B Dc D2 'तमं (for 'तरं'). — ^b) T1 स्पर्शते. K1. 4 [इ]व कः; K2 [इ]व च; T1 हतः (for [इ]ह कः). — ^c) T2 G4 सिंह- (for सिंहं). K2 B केशरिणं. Dc D2 शश्वद्; T2 चैव; G1 पंच; G2. 4 मत्तो (for कश्च). K4 कश्चित्केसरिणो दंष्ट्रां. — ^d) B Dn D4. ६ दंष्ट्रायां; Dc D2. ३ दंष्ट्राया. K4 सुखं संस्पृश्य तिष्ठति; S (except G3) स्पृष्ट्वा दंष्ट्रासु ति'.

50 ^a) D2 T2 वदतस् (for ब्रुवतस्). — T2 om. from स्रोतो' up to स्वर-. — ^b) B1 वक्त्रे; D1 श्रोत्रे; G2. 4 नेत्रे (for स्रोतो'). — ^c) Dc D1. २ दद्यमानस्य; T1 G1 दद्यते रात्रौ. — D2 om. 50^a-51^c.

51 D2 om. 51^{ab} (cf. v.l. 50). — ^a) T1 सा तस्य (for तस्य तत्). B1 पूर्वम् (for सर्वम्). — ^b) K3 भग्नी रामस्य विक्रमं. — ^c) K1. २ 'युक्तानां (for 'संयुक्तं). — ^d) T1 बलं हतं; T2 G1. 2. 4 M2 भयावहं; M1 वधे तथा (for पराभवम्). — After 51, B2-4 Dc D1. २ (Dc D2 om. line 2) ins.:

1251* ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः कालनोदितः ।

रामस्य वधमाकाङ्क्षन्मारीचं मनसागमत् ।

[(L. 1) Dc D2 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — (L. 2) B3 सरन् (for [अ]गमत्).]

52 ^a) T2 G2 तु तत्; G4 स तत् (for ततः). G1 स विनिश्चित्य तत्कृत्यं. — ^b) D5 अभि- (for उप-). T1 M2 सागरं बहुलाकरं (T1 'कृतं'); T2 G1. 2. 4 सागरं लवणाकरं (G4 'णवं'); M1 आकाशं बहुलाकरं. — ^c) K1-3 D1. ६ T1 G2 राजन् (for राजा).

53 ^a) T2 स ददर्श खगावासं. — ^d) D3 (by corr.) अंभोरशिं महोदधिं; T1 G1 M2 सागरं बहुलाकरं (cf. v.l. 52); T2 आकाशं बहुलाकरं; M1 सागरं सरितां पति.

54 ^b) K1 अभि; G1 अभ्या' (for अभ्य'). — ^c) K2 Dc D2 T1 अत्युग्रं (for अव्यग्रं).

55 K4 om. (? hapl.) 55^{ab}. — ^a) G2. 4 M2 ततोभ्यग'. — ^b) D1 स रावणः (for दशा'). — ^d) D2 तापसं; D5 तपस्यां. Dc D2 'श्रितः. T G1. 2. 4 M तापसं (G2 M2 'स्यं) प्रिय(T1 चिर)जीवितं.

Colophon. — Major parvan: K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K B Dc Dn1. n3 D1-6 G3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो (K1. 2 B2 श्रीरामो)पाख्यान; G1 M, likewise, only रामायणोपाख्यान. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 (marg. sec. m.). n2 275; Dn3 276; D1 278; T1 G4 M (M2 inf. lin.) 265 (M2 orig. 267); G1 262; G2 264. — Śloka no.: Dn 56; D1 65.

उवाच प्रश्रितं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ २
न ते प्रकृतिमान्वर्णः कश्चित्क्षेमं पुरे तव ।
कश्चित्प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥ ३
किमिहागमने चापि कार्यं ते राक्षसेश्वर ।
कृतमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ४
शशंस रावणस्तस्मै तत्सर्वं रामचेष्टितम् ।
मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम् ॥ ५
अलं ते राममासाद्य वीर्यज्ञो ह्यस्मि तस्य वै ।
बाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः ॥ ६
प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभ ।
विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना ॥ ७
तमुवाचाथ सक्रोधो रावणः परिभर्त्सयन् ।
अकुर्वतोऽस्मद्वचनं स्यान्मृत्युरपि ते ध्रुवम् ॥ ८

मारीचश्चिन्तयामास विशिष्टान्मरणं वरम् ।
अवश्यं मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् ॥ ९
ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो राक्षसेश्वरम् ।
किं ते साह्यं मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपि तत् ॥ १०
तमब्रवीदशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ।
रत्नशृङ्गो मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः ॥ ११
ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां रामं चोदयिष्यति ।
अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीता वक्ष्या भविष्यति ॥ १२
तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ।
भार्यावियोगाद्बुद्धिरेतत्साह्यं कुरुष्व मे ॥ १३
इत्येवमुक्तो मारीचः कृत्योदकमथात्मनः ।
रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत्सुदुःखितः ॥ १४
ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।

C. 3. 16015
B. 3. 278. 15
K. 3. 279. 15

262

- 1 °) D₁ मारीचस्तमसंभ्रातं. — °) B Dn Ds. 4. 6 G₃ ततः; G₁. 4 तदा (for तथा).
- 2 °) B₁ Dcs D₁. 2 T₂ G₁ चैवम् (for चैनम्). — °) D₁ तु (for स). G₂ रावणं; G₄ रावणः (for राक्षसः). T₂ रावणं राक्षसाधिपं. — °) B₂-4 Dn D₂-6 G₃ प्रसृतं; T₁ प्रांल्लिर्; G₄ प्रश्रुतं (for प्रश्रितं). — °) K₁. 2 वाक्यज्ञं; D₂ वाक्यज्ञैर्. K₁. 2. 4 B₂ Dc D₂. 6 वाक्यकोविदः.
- 3 Cf. Rām. 3. 35. 41^{ab}. — Before 3, G₂. 4 ins. मारीचः. — °) Dcs D₂ ते न (by transp.). — °) D₃ भजन्ति (corr. from भवन्ते). S (except G₃) च (for त्वां). G₁. 2. 4 M₂ सुखं; M₁ पुरं (for पुरा).
- 4 °) K₂-4 Dc D₁. 2. 5 गमने चैव; B₁. 3 गमने चापि; T₁ गमनेनापि. — °) M कृत्यं (for कार्यं).
- 5 Before 5, D₁ ins. माकंडेय उ°. — After 5^{ab}, N (except K₃ D₁) G₃ ins.:
1252* समासेनैव कार्याणि क्रोधामर्षसमन्वितः ।
- 6 °) K₄ Dc D₂ G₂ ह्यसि; T₂[S]स्मि हि (by transp.). T₁ वीर्यस्यास्य च तस्य वै. — °) K₃ बाणमेकं. D₅ त्वस्य (for तस्य).
- 7 °) K₁. 2. 4 D₅ T G₁. 2 M₂ प्रव्र (G₃ 'व्रा'ज्याया; D₁ प्रव्राज्यायां. — °) A few MSS. पुरुषर्षभ.
- 8 °) T₁ G₂ संकुब्धो (for सक्रोधो). — °) D₂ प्रति

- (for परि°). — °) K₁. 2 मे; Dc D₂ मद् (for [S]स्मद्).
- 9 B₂ om. 9^{ab}. — °) Dc D₂ ध्रुव (for वरम्). — °) K₁. 3. 4 अवश्य- (for 'श्यं). — °) B₂ [अ]य (for [अ]स्य). K Dc D₂. 5 यद्वितं (for यन्मतम्).
  - 10 °) B₂ Dn D₂. 4. 6 G₃ रक्षसां वरं; Dc D₂ राक्षसे-
श्वरः. — °) B₂-4 Dcs D₂ D₄ सहायं; T₁ वाक्यान् (for साह्यं). B₁ किं ते शक्यं मया कर्तुं; T₂ G₁. 2. 4 किं ते कार्यं दशग्रीव. — °) K₄ [अ]वशेषितं; T₂ [अ]वशोपि तत्; D₅ [अ]वशोपि ते.
  - 11 °) A few MSS. सीतां (for सीतां). G₂. 4 विलो-
भय. — °) D₅ रत्नशृङ्गी. — °) M₁ 'चित्रं' रुहं.
  - 12 °) K₁. 2 एवं (for ध्रुवं). B₄ समालोक्य; T₂ G₁ 'वेक्ष्य; G₂. 4 समीक्ष्य त्वां (for 'लक्ष्य). — °) G₂. 4 राववं (for त्वां रामं). Dcs D₂ नोद°; D₁ प्रेर° (for चोद°). — °) = Rām. 3. 40. 20^a, 22^a. K₁. 2 T₁ तु (for च). — °) D₁ नेतुमासा (for सीता वक्ष्या).
  - 13 °) B₂ 'यास्यामि (for 'नेष्यामि). — °) K₄ भार्या-
योगाच्च; D₁ तस्या वियोगाद्; D₅ भार्यावियोगी. — °) K₁ कार्यं; B₁ शक्यं; B₂ Dc Dn₁. 23 D₂. 6 सहायं (for साह्यं).
  - 14 °) D₁ कृत्योदकम्; T₁ कृत्वा रूपम्. — Dc D₂ om. 14^{cd}. — °) T₁ अनु° (for अन्व°). K₁ सुयोधनः (for सुदुः°).
  - 15 °) B₄ 'चेतसः; G₁ 'कारिणः (for 'कर्मणः). — °) K₄ D₂-4. 6 G₃ तौ; G₄ च (for तत्). B₁ Dn D₂. 4. 6

C. 3. 16016
B. 3. 278. 16
K. 3. 279. 15

चक्रतुस्तत्तथा सर्वमुभौ यत्पूर्वमन्त्रितम् ॥ १५
रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृक् ।
मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं देशमुपजग्मतुः ॥ १६
दर्शयामास वैदेहीं मारीचो मृगरूपधृक् ।
चोदयामास तस्यार्थे सा रामं विधिचोदिता ॥ १७
रामस्तस्याः प्रियं कुर्वन्धनुरादाय सत्वरः ।
रक्षार्थे लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ मृगलिप्सया ॥ १८
स धन्वी बद्धतूणीरः खड्गगोधाङ्गुलित्रवान् ।
अन्वधावन्मृगं रामो रुद्रस्तारामृगं यथा ॥ १९
सोज्ज्वलितः पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो ब्रजन् ।
चकर्ष महदध्वानं रामस्तं बुबुधे ततः ॥ २०
निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ।

अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् ॥ २१
स रामवाणाभिहतः कृत्वा रामस्वरं तदा ।
हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रोशार्तस्वरेण ह ॥ २२
शुश्राव तस्य वैदेही ततस्तां करुणां गिरम् ।
सा प्राद्रवद्यतः शब्दस्तामुवाचाथ लक्ष्मणः ॥ २३
अलं ते शङ्कया भीरु कौ रामं विषहिष्यति ।
मुहूर्ताद् द्रक्ष्यसे राममागतं तं शुचिस्मिते ॥ २४
इत्युक्ता सा प्ररुदती पर्यशङ्कत देवराजम् ।
हता वै स्त्रीस्वभावेन शुद्धचारित्रभूषणम् ॥ २५
सा तं परुषमारब्धा वक्तुं साध्वी पतिव्रता ।
नैष कालो भवेन्मूढ यं त्वं प्रार्थयसे हृदा ॥ २६
अप्यहं शस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ।

T₂ यथा; G₄ ततः (for तथा). — ^d) K₄ तत् (for यत्).
M₁ माश्रितं (for मन्त्रितम्).

16 ^b) K₃ मुंडमुंडी; K₄ Dc₂ D₂ मुंडकुंडी; D₁ मुंडमंडी.
K₁. 2 G₁ M₁ भृत्; K₃ भृत्; B₄ भाक्; D₁ T₁ चान् (for
धृक्). — ^c) K₃ B₂ Dc D₂ तु (for च). G₂. 4 मृगो
भूत्वा स मारीचस्.

17 ^{ab}) B D (except D₅) T₁ G₁. 3 transp. वैदेहीं
and मारीचो. K₁-3 G₁ मृगरूपधृत्; D₂ मृगपश्यते. — ^c)
Dc₂ D₁. 2. 5 नोदं (for चोदं). K₄ तत्पार्थे (for तस्यार्थे).
— ^d) K₃. 4 Dc₂ D₁. 2 नोदिता (for चोदिता).

18 ^c) K B₂ Dc D₁. 5 रक्षार्थं. M₂ लक्ष्मणस्तस्य.

19 ^b) K₁ G₂. 4 खड्गी; Dc D₂ बद्ध- (for खड्ग-). — K₄
om. 19^c-20^b. — ^d) K₁. 2 क्रतुं (for तारां).

20 K₄ om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — ^a) K (K₄ om.)
Dc D₁. 2. 5 तत् (for पुनं). — ^b) K₁. 2 B₁ Dc Dn₂
D₂. 5 T₁ राक्षसोब्रजत्; D₁ सोगमत्; T₂ सो गतः; G₁
साधमः; G₂. 4 सेश्वरः. — K₁ om. 20^c-21^b. — ^c)
K₂. 4 Dc D₁. 2. 5 दीर्घम् (for महद्). — ^d) K₄ Dc
D₂. 3. 5 तद् (for तं). Dc D₂ बुबुधेश्वरः.

21 K₁ om. 21^{ab} (cf. v.l. 20). — ^a) K₄ Dc
D₂. 3. 5 तं विदित्वा (by transp.). — ^b) D₅ रामस्तु (for
राघवः). B₂ प्रणिधानवान्. — B₁ om. 21^c-24^b. — ^d)
K T₁ (inf. lin. as in text) M बहु (for मृगं).

22 B₁ om. 22 (cf. v.l. 21). — ^b) T G₁. 4 चार्त-
स्वरं (G₁ स्वनं; G₄ रवं) (for रामं). D₁ तथा; G₂. 4 ततः
(for तदा). — 22^c = (var.) Rām. 3. 44. 24^{ab}.

— ^c) G₄ M₂ त्येव (for त्येवं). — ^d) K D₁. 5 वै (for ह).

23 B₁ om. 23 (cf. v.l. 21). — ^a) G₁ श्रुत्वा तु
(for शुश्राव). — ^c) K D₁. 5 संप्रधावद्; B₂-4 स प्राधा-
(B₂ द्र)वद्; Dc D₂ M सा प्राधां; T₂ G₂ सा पपात; G₁. 4
सा प्रापतद्. T₂ G₁. 2. 4 ततः सीता (for यतः शब्दस्).

24 B₁ om. 24^{ab} (cf. v.l. 21). — ^a) T₂ G₁. 2. 4
देवि (for भीरु). — ^b) K₁. 2 G₄ विषहिष्यते; B (B₁
om.) D G₃ प्रहरि (D₁ विहनि)ष्यति. — ^d) K₁. 3. 4 आगतं
त्वं; B₂ Dn D₂. 4. 6 G₃ भर्तारं त्वं. G₂. 4 शुचिस्मितं.
B₁ (m as in text). 3. 4 Dc D₂ मातंगमिव शुष्मिणं.

25 ^a) K₁ शुचिदती; K₃ सुरदती; K₄ B₁ D₁ M शुद्ध-
(B₁ D₁ दं)ती; T₁ च रुदती; T₂ G₁. 2. 4 तु रुं. — ^b) B
Dn D₂. 4. 6 G₃ त लक्ष्मणं. — ^c) K₁. 3. 4 T₁ G₄ M₁
हता; T₂ धृत्वा; G₁ भीता (for हता). — ^d) B D (except
D₁. 5) G₃ शुद्ध; T₂ शुद्धा (for शुद्ध-). K₁-3 B₃ Dc
D₂. 5 T₁ G₁ M भूषणं (as in text); B₁. 3 दूषणं; the
rest दूषणा.

26 ^a) T₂ आस्थाय (for आरब्धा). B₂ सा तं परुषया
वाचा. — ^b) T₂ वाक्यं (for वक्तुं). B₂ व्रते स्थिता (for
पतिं). — ^c) B₂-4 D (except D₁. 5) G₃ M₁ नैष कामो;
T₂ G₂. 4 नैव कालो. G₂. 4 ह्ययं (for भवेन्). — ^d) K
B₁ D₁. 3. 4. 6 T₂ G₁. 4 यत्; Dn₂. 3. 5 D₅ M₁ यस् (for
यं). K₁ तदा; T₂ G₁. 2. 4 वृथा (for हृदा).

27 ^c) Dc D₂ शृंगेभ्यो (for शृङ्गाद्वा). — After
27, G₁ ins. :

1253* पिबेयं वा विषं घोरं त्यजाम्यात्मानमद्य वै ।

पतेयं गिरिशृङ्गाद्वा विशेषं वा हुताशनम् ॥ २७
 रामं भर्तारमुत्सृज्य न त्वहं त्वां कथंचन ।
 निहीनमुपतिष्ठेयं शार्दूलो क्रोष्टुकं यथा ॥ २८
 एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ।
 पिधाय कर्णौ सदृक्तः प्रस्थितो येन राघवः ।
 स रामस्य पदं गृह्य प्रससार धनुर्धरः ॥ २९
 एतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यत ।
 अभव्यो भव्यरूपेण भस्मच्छन्न इवानलः ।
 यतिवेषप्रतिच्छन्नो जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ॥ ३०
 सा तमालक्ष्य संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा ।
 निमन्त्रयामास तदा फलमूलाशनादिभिः ॥ ३१
 अवमन्य स तत्सर्वं स्वरूपं प्रतिपद्य च ।
 सान्त्वयामास वैदेहीमिति राक्षसपुंगवः ॥ ३२

सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः ।
 मम लङ्का पुरी नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥ ३३
 तत्र त्वं वरनारीषु शोभिष्यसि मया सह ।
 भार्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज राघवम् ॥ ३४
 एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा सीताथ जानकी ।
 पिधाय कर्णौ सुश्रोणी मैवमित्यब्रवीद्वचः ॥ ३५
 प्रपतेद् द्यौः सनश्चत्रा पृथिवी शकलीभवेत् ।
 शैत्यमग्निरियात्राहं त्यजेयं रघुनन्दनम् ॥ ३६
 कथं हि भिन्नकरटं पद्मिनीं वनगोचरम् ।
 उपस्थाय महानागं करेणुः सूकरं स्पृशेत् ॥ ३७
 कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीम् ।
 लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति स्मरे ॥ ३८
 इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशाश्रमं पुनः ।

C. 3. 16041
B. 3. 278. 41
K. 3. 279. 42

28 ^a) T₁ आसाद्य (for उत्सृज्य). — ^b) K₁ G₁ त्वा (for त्वां). K₃ D₁. 5 S (except G₃) कदा (for कथं). — ^c) K₁. 2. 4 D₁. 3. 4. 6 T₁ न हीनम्; Dc D₃ D₂. 5 T₂ G₁. 2. 4 विहीनम्. K₃ अपि; D₁ अनु (for उप).

29 ^a) B₁ सीतायाः स वचः श्रुत्वा; D₆ T₁ तादृशं वचनं श्रुत्वा. — ^b) T₂ G₁. 2. 4 राघवप्रियः (for प्रिय). — ^d) K₁ प्रययौ; K₃. 4 Dc₃ D₁. 2 T₁ G₁. 4 M प्रतस्थे (for प्रस्थितो). K₁. 3 राक्षसः (for राघवः). — T₁ om. 29^{ef}. — After 29, B₃ (marg.) Dc Dn D₁. 3 ins. :

1254* अवैक्षमाणो वैदेहीं प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ।

[Dn अवैक्षमाणो! Dn D₁ विवोर्षी (for वैदेहीं).]

30 ^a) T₁ दुष्टो (for रक्षो). — 30^c=Rām. 3. 46. 9^c. — ^c) A few MSS. वेश- (for वेष-). K₄ B₁ प्रविवेश प्रति; D₁ यतिवेषेण प्र. — After 30, T₂ G₁. 3. 4 ins. :

1255* उपागच्छस्व वैदेहीं रावणः पापनिश्चयः ।

31 ^{ab}) T₂ G₂. 4 आलोक्य (for आलक्ष्य). K₁ transp. संप्राप्तं and धर्मज्ञा. T₁ संभ्राता (for संप्राप्तं). — ^d) A few MSS. लासनादिभिः.

32 ^a) G₁. 2. 4 M अवमन्य (for मन्त्र). K₃ Dc D₁. 2. 5 T₂ G₁. 2. 4 च तत्; B Dn D₃. 4. 6 ततः (for स तत्). K₄ अवमन्यत तत्सर्वं; T₁ अथावमन्य तत्सर्वं; G₃ अवमन्यततः सर्व. — ^b) K₃ स रूपं; B₃ G₄ M₁ स्वं रूपं. B₁. 3 Dc D₃ D₁. 2. 4 T₂ G प्रत्यपद्यत. — ^d) S (except G₃) कामी (for इति).

33 ^b) K₂ पुंगवः; B₁. 3. 4 नामतः (for विश्रुतः). — ^{cd}) = (var.) Rām. 3. 47. 29^{ab}; 48. 10^{ab}. B₃ S (except G₃) transp. नाम्ना and रम्या. K₃ महोदधौ.

34 ^a) K B₂ Dc D₁. 2. 5 T₁ व (B₃ न) रनारीभिः; B₁ Dn D₃. 4. 6 T₂ G₃ M₂ नरनारीषु; G₂ वनराजीषु. — 34^c = 1. 67. 1^c; 3. 251. 18^a.

35 For 35, D₂ reads only एवमादि ब्रवीद्वचः. — ^b) B Dn D₃. 4. 6 G₃ तस्याथ (for सीताथ). — 35^d = (var.) 1. 2. 186^a.

36 After 36^{ab}, S (except G₃) ins. :

1256* शुभ्येतोयनिधौ तोयं चन्द्रः शीतांशुतां त्यजेत् ।

उष्णांशुत्वमथो जह्यादादित्यो वह्निरुष्णताम् ।

— ^c) S (except G₃) त्यक्त्वा शैत्यमिया (G₂. 4 'त्यं भजे') जहं.

37 ^a) G₂ प्र- (for हि). G₄ 'करकं; M₂ 'करणं. — ^b) T G₁. 2. 4 पद्मिनी (for पद्मिनी). — ^c) S (except G₃) अपहाय (for उपस्थाय). — ^d) K₃ करभं; some N MSS. सूकरं (for सूकरं). Dc D₂ S (except G₃) ब्रजेत् (for स्पृशेत्).

38 Cf. Rām. 3. 47. 45^{cd}. — ^a) D₂ तु; M तु (for हि). T G₂. 4 पीत्वा च; G₁ पीत्वाथ (for हि पीत्वा). B₁ भ्रमरो (for माध्वीकं). D₁ कथं हि भुक्त्वा स्वादूनि. — ^b) B₁ हित्वा (for पीत्वा). D₂ मधुमाधवं; T₁ 'माधवे; T₂ G₂. 4 'रामवं. — ^c) K₃ लोभं इतरपतेषु. — ^d) K₁. 3

स्मरे. B₃ D₂ D₃ D₄ D₅ D₆ D₇ D₈ D₉ D₁₀ D₁₁ D₁₂ D₁₃ D₁₄ D₁₅ D₁₆ D₁₇ D₁₈ D₁₉ D₂₀ D₂₁ D₂₂ D₂₃ D₂₄ D₂₅ D₂₆ D₂₇ D₂₈ D₂₉ D₃₀ D₃₁ D₃₂ D₃₃ D₃₄ D₃₅ D₃₆ D₃₇ D₃₈ D₃₉ D₄₀ D₄₁ D₄₂ D₄₃ D₄₄ D₄₅ D₄₆ D₄₇ D₄₈ D₄₉ D₅₀ D₅₁ D₅₂ D₅₃ D₅₄ D₅₅ D₅₆ D₅₇ D₅₈ D₅₉ D₆₀ D₆₁ D₆₂ D₆₃ D₆₄ D₆₅ D₆₆ D₆₇ D₆₈ D₆₉ D₇₀ D₇₁ D₇₂ D₇₃ D₇₄ D₇₅ D₇₆ D₇₇ D₇₈ D₇₉ D₈₀ D₈₁ D₈₂ D₈₃ D₈₄ D₈₅ D₈₆ D₈₇ D₈₈ D₈₉ D₉₀ D₉₁ D₉₂ D₉₃ D₉₄ D₉₅ D₉₆ D₉₇ D₉₈ D₉₉ D₁₀₀ D₁₀₁ D₁₀₂ D₁₀₃ D₁₀₄ D₁₀₅ D₁₀₆ D₁₀₇ D₁₀₈ D₁₀₉ D₁₁₀ D₁₁₁ D₁₁₂ D₁₁₃ D₁₁₄ D₁₁₅ D₁₁₆ D₁₁₇ D₁₁₈ D₁₁₉ D₁₂₀ D₁₂₁ D₁₂₂ D₁₂₃ D₁₂₄ D₁₂₅ D₁₂₆ D₁₂₇ D₁₂₈ D₁₂₉ D₁₃₀ D₁₃₁ D₁₃₂ D₁₃₃ D₁₃₄ D₁₃₅ D₁₃₆ D₁₃₇ D₁₃₈ D₁₃₉ D₁₄₀ D₁₄₁ D₁₄₂ D₁₄₃ D₁₄₄ D₁₄₅ D₁₄₆ D₁₄₇ D₁₄₈ D₁₄₉ D₁₅₀ D₁₅₁ D₁₅₂ D₁₅₃ D₁₅₄ D₁₅₅ D₁₅₆ D₁₅₇ D₁₅₈ D₁₅₉ D₁₆₀ D₁₆₁ D₁₆₂ D₁₆₃ D₁₆₄ D₁₆₅ D₁₆₆ D₁₆₇ D₁₆₈ D₁₆₉ D₁₇₀ D₁₇₁ D₁₇₂ D₁₇₃ D₁₇₄ D₁₇₅ D₁₇₆ D₁₇₇ D₁₇₈ D₁₇₉ D₁₈₀ D₁₈₁ D₁₈₂ D₁₈₃ D₁₈₄ D₁₈₅ D₁₈₆ D₁₈₇ D₁₈₈ D₁₈₉ D₁₉₀ D₁₉₁ D₁₉₂ D₁₉₃ D₁₉₄ D₁₉₅ D₁₉₆ D₁₉₇ D₁₉₈ D₁₉₉ D₂₀₀ D₂₀₁ D₂₀₂ D₂₀₃ D₂₀₄ D₂₀₅ D₂₀₆ D₂₀₇ D₂₀₈ D₂₀₉ D₂₁₀ D₂₁₁ D₂₁₂ D₂₁₃ D₂₁₄ D₂₁₅ D₂₁₆ D₂₁₇ D₂₁₈ D₂₁₉ D₂₂₀ D₂₂₁ D₂₂₂ D₂₂₃ D₂₂₄ D₂₂₅ D₂₂₆ D₂₂₇ D₂₂₈ D₂₂₉ D₂₃₀ D₂₃₁ D₂₃₂ D₂₃₃ D₂₃₄ D₂₃₅ D₂₃₆ D₂₃₇ D₂₃₈ D₂₃₉ D₂₄₀ D₂₄₁ D₂₄₂ D₂₄₃ D₂₄₄ D₂₄₅ D₂₄₆ D₂₄₇ D₂₄₈ D₂₄₉ D₂₅₀ D₂₅₁ D₂₅₂ D₂₅₃ D₂₅₄ D₂₅₅ D₂₅₆ D₂₅₇ D₂₅₈ D₂₅₉ D₂₆₀ D₂₆₁ D₂₆₂ D₂₆₃ D₂₆₄ D₂₆₅ D₂₆₆ D₂₆₇ D₂₆₈ D₂₆₉ D₂₇₀ D₂₇₁ D₂₇₂ D₂₇₃ D₂₇₄ D₂₇₅ D₂₇₆ D₂₇₇ D₂₇₈ D₂₇₉ D₂₈₀ D₂₈₁ D₂₈₂ D₂₈₃ D₂₈₄ D₂₈₅ D₂₈₆ D₂₈₇ D₂₈₈ D₂₈₉ D₂₉₀ D₂₉₁ D₂₉₂ D₂₉₃ D₂₉₄ D₂₉₅ D₂₉₆ D₂₉₇ D₂₉₈ D₂₉₉ D₃₀₀ D₃₀₁ D₃₀₂ D₃₀₃ D₃₀₄ D₃₀₅ D₃₀₆ D₃₀₇ D₃₀₈ D₃₀₉ D₃₁₀ D₃₁₁ D₃₁₂ D₃₁₃ D₃₁₄ D₃₁₅ D₃₁₆ D₃₁₇ D₃₁₈ D₃₁₉ D₃₂₀ D₃₂₁ D₃₂₂ D₃₂₃ D₃₂₄ D₃₂₅ D₃₂₆ D₃₂₇ D₃₂₈ D₃₂₉ D₃₃₀ D₃₃₁ D₃₃₂ D₃₃₃ D₃₃₄ D₃₃₅ D₃₃₆ D₃₃₇ D₃₃₈ D₃₃₉ D₃₄₀ D₃₄₁ D₃₄₂ D₃₄₃ D₃₄₄ D₃₄₅ D₃₄₆ D₃₄₇ D₃₄₈ D₃₄₉ D₃₅₀ D₃₅₁ D₃₅₂ D₃₅₃ D₃₅₄ D₃₅₅ D₃₅₆ D₃₅₇ D₃₅₈ D₃₅₉ D₃₆₀ D₃₆₁ D₃₆₂ D₃₆₃ D₃₆₄ D₃₆₅ D₃₆₆ D₃₆₇ D₃₆₈ D₃₆₉ D₃₇₀ D₃₇₁ D₃₇₂ D₃₇₃ D₃₇₄ D₃₇₅ D₃₇₆ D₃₇₇ D₃₇₈ D₃₇₉ D₃₈₀ D₃₈₁ D₃₈₂ D₃₈₃ D₃₈₄ D₃₈₅ D₃₈₆ D₃₈₇ D₃₈₈ D₃₈₉ D₃₉₀ D₃₉₁ D₃₉₂ D₃₉₃ D₃₉₄ D₃₉₅ D₃₉₆ D₃₉₇ D₃₉₈ D₃₉₉ D₄₀₀ D₄₀₁ D₄₀₂ D₄₀₃ D₄₀₄ D₄₀₅ D₄₀₆ D₄₀₇ D₄₀₈ D₄₀₉ D₄₁₀ D₄₁₁ D₄₁₂ D₄₁₃ D₄₁₄ D₄₁₅ D₄₁₆ D₄₁₇ D₄₁₈ D₄₁₉ D₄₂₀ D₄₂₁ D₄₂₂ D₄₂₃ D₄₂₄ D₄₂₅ D₄₂₆ D₄₂₇ D₄₂₈ D₄₂₉ D₄₃₀ D₄₃₁ D₄₃₂ D₄₃₃ D₄₃₄ D₄₃₅ D₄₃₆ D₄₃₇ D₄₃₈ D₄₃₉ D₄₄₀ D₄₄₁ D₄₄₂ D₄₄₃ D₄₄₄ D₄₄₅ D₄₄₆ D₄₄₇ D₄₄₈ D₄₄₉ D₄₅₀ D₄₅₁ D₄₅₂ D₄₅₃ D₄₅₄ D₄₅₅ D₄₅₆ D₄₅₇ D₄₅₈ D₄₅₉ D₄₆₀ D₄₆₁ D₄₆₂ D₄₆₃ D₄₆₄ D₄₆₅ D₄₆₆ D₄₆₇ D₄₆₈ D₄₆₉ D₄₇₀ D₄₇₁ D₄₇₂ D₄₇₃ D₄₇₄ D₄₇₅ D₄₇₆ D₄₇₇ D₄₇₈ D₄₇₉ D₄₈₀ D₄₈₁ D₄₈₂ D₄₈₃ D₄₈₄ D₄₈₅ D₄₈₆ D₄₈₇ D₄₈₈ D₄₈₉ D₄₉₀ D₄₉₁ D₄₉₂ D₄₉₃ D₄₉₄ D₄₉₅ D₄₉₆ D₄₉₇ D₄₉₈ D₄₉₉ D₅₀₀ D₅₀₁ D₅₀₂ D₅₀₃ D₅₀₄ D₅₀₅ D₅₀₆ D₅₀₇ D₅₀₈ D₅₀₉ D₅₁₀ D₅₁₁ D₅₁₂ D₅₁₃ D₅₁₄ D₅₁₅ D₅₁₆ D₅₁₇ D₅₁₈ D₅₁₉ D₅₂₀ D₅₂₁ D₅₂₂ D₅₂₃ D₅₂₄ D₅₂₅ D₅₂₆ D₅₂₇ D₅₂₈ D₅₂₉ D₅₃₀ D₅₃₁ D₅₃₂ D₅₃₃ D₅₃₄ D₅₃₅ D₅₃₆ D₅₃₇ D₅₃₈ D₅₃₉ D₅₄₀ D₅₄₁ D₅₄₂ D₅₄₃ D₅₄₄ D₅₄₅ D₅₄₆ D₅₄₇ D₅₄₈ D₅₄₉ D₅₅₀ D₅₅₁ D₅₅₂ D₅₅₃ D₅₅₄ D₅₅₅ D₅₅₆ D₅₅₇ D₅₅₈ D₅₅₉ D₅₆₀ D₅₆₁ D₅₆₂ D₅₆₃ D₅₆₄ D₅₆₅ D₅₆₆ D₅₆₇ D₅₆₈ D₅₆₉ D₅₇₀ D₅₇₁ D₅₇₂ D₅₇₃ D₅₇₄ D₅₇₅ D₅₇₆ D₅₇₇ D₅₇₈ D₅₇₉ D₅₈₀ D₅₈₁ D₅₈₂ D₅₈₃ D₅₈₄ D₅₈₅ D₅₈₆ D₅₈₇ D₅₈₈ D₅₈₉ D₅₉₀ D₅₉₁ D₅₉₂ D₅₉₃ D₅₉₄ D₅₉₅ D₅₉₆ D₅₉₇ D₅₉₈ D₅₉₉ D₆₀₀ D₆₀₁ D₆₀₂ D₆₀₃ D₆₀₄ D₆₀₅ D₆₀₆ D₆₀₇ D₆₀₈ D₆₀₉ D₆₁₀ D₆₁₁ D₆₁₂ D₆₁₃ D₆₁₄ D₆₁₅ D₆₁₆ D₆₁₇ D₆₁₈ D₆₁₉ D₆₂₀ D₆₂₁ D₆₂₂ D₆₂₃ D₆₂₄ D₆₂₅ D₆₂₆ D₆₂₇ D₆₂₈ D₆₂₉ D₆₃₀ D₆₃₁ D₆₃₂ D₆₃₃ D₆₃₄ D₆₃₅ D₆₃₆ D₆₃₇ D₆₃₈ D₆₃₉ D₆₄₀ D₆₄₁ D₆₄₂ D₆₄₃ D₆₄₄ D₆₄₅ D₆₄₆ D₆₄₇ D₆₄₈ D₆₄₉ D₆₅₀ D₆₅₁ D₆₅₂ D₆₅₃ D₆₅₄ D₆₅₅ D₆₅₆ D₆₅₇ D₆₅₈ D₆₅₉ D₆₆₀ D₆₆₁ D₆₆₂ D₆₆₃ D₆₆₄ D₆₆₅ D₆₆₆ D₆₆₇ D₆₆₈ D₆₆₉ D₆₇₀ D₆₇₁ D₆₇₂ D₆₇₃ D₆₇₄ D₆₇₅ D₆₇₆ D₆₇₇ D₆₇₈ D₆₇₉ D₆₈₀ D₆₈₁ D₆₈₂ D₆₈₃ D₆₈₄ D₆₈₅ D₆₈₆ D₆₈₇ D₆₈₈ D₆₈₉ D₆₉₀ D₆₉₁ D₆₉₂ D₆₉₃ D₆₉₄ D₆₉₅ D₆₉₆ D₆₉₇ D₆₉₈ D₆₉₉ D₇₀₀ D₇₀₁ D₇₀₂ D₇₀₃ D₇₀₄ D₇₀₅ D₇₀₆ D₇₀₇ D₇₀₈ D₇₀₉ D₇₁₀ D₇₁₁ D₇₁₂ D₇₁₃ D₇₁₄ D₇₁₅ D₇₁₆ D₇₁₇ D₇₁₈ D₇₁₉ D₇₂₀ D₇₂₁ D₇₂₂ D₇₂₃ D₇₂₄ D₇₂₅ D₇₂₆ D₇₂₇ D₇₂₈ D₇₂₉ D₇₃₀ D₇₃₁ D₇₃₂ D₇₃₃ D₇₃₄ D₇₃₅ D₇₃₆ D₇₃₇ D₇₃₈ D₇₃₉ D₇₄₀ D₇₄₁ D₇₄₂ D₇₄₃ D₇₄₄ D₇₄₅ D₇₄₆ D₇₄₇ D₇₄₈ D₇₄₉ D₇₅₀ D₇₅₁ D₇₅₂ D₇₅₃ D₇₅₄ D₇₅₅ D₇₅₆ D₇₅₇ D₇₅₈ D₇₅₉ D₇₆₀ D₇₆₁ D₇₆₂ D₇₆₃ D₇₆₄ D₇₆₅ D₇₆₆ D₇₆₇ D₇₆₈ D₇₆₉ D₇₇₀ D₇₇₁ D₇₇₂ D₇₇₃ D₇₇₄ D₇₇₅ D₇₇₆ D₇₇₇ D₇₇₈ D₇₇₉ D₇₈₀ D₇₈₁ D₇₈₂ D₇₈₃ D₇₈₄ D₇₈₅ D₇₈₆ D₇₈₇ D₇₈₈ D₇₈₉ D₇₉₀ D₇₉₁ D₇₉₂ D₇₉₃ D₇₉₄ D₇₉₅ D₇₉₆ D₇₉₇ D₇₉₈ D₇₉₉ D₈₀₀ D₈₀₁ D₈₀₂ D₈₀₃ D₈₀₄ D₈₀₅ D₈₀₆ D₈₀₇ D₈₀₈ D₈₀₉ D₈₁₀ D₈₁₁ D₈₁₂ D₈₁₃ D₈₁₄ D₈₁₅ D₈₁₆ D₈₁₇ D₈₁₈ D₈₁₉ D₈₂₀ D₈₂₁ D₈₂₂ D₈₂₃ D₈₂₄ D₈₂₅ D₈₂₆ D₈₂₇ D₈₂₈ D₈₂₉ D₈₃₀ D₈₃₁ D₈₃₂ D₈₃₃ D₈₃₄ D₈₃₅ D₈₃₆ D₈₃₇ D₈₃₈ D₈₃₉ D₈₄₀ D₈₄₁ D₈₄₂ D₈₄₃ D₈₄₄ D₈₄₅ D₈₄₆ D₈₄₇ D₈₄₈ D₈₄₉ D₈₅₀ D₈₅₁ D₈₅₂ D₈₅₃ D₈₅₄ D₈₅₅ D₈₅₆ D₈₅₇ D₈₅₈ D₈₅₉ D₈₆₀ D₈₆₁ D₈₆₂ D₈₆₃ D₈₆₄ D₈₆₅ D₈₆₆ D₈₆₇ D₈₆₈ D₈₆₉ D₈₇₀ D₈₇₁ D₈₇₂ D<

तामनुदुत्य सुश्रोणीं रावणः प्रत्यषेधयत् ॥ ३९
भर्त्सयित्वा तु रूक्षेण स्वरेण गतचेतनाम् ।
मूर्धजेषु निजग्राह खमुपाचक्रमे ततः ॥ ४०

तां ददर्श तदा गृध्रो जटायुर्गिरिगोचरः ।
रुदतीं राम रामेति ह्रियमाणां तपस्विनीम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

२६३

मार्कण्डेय उवाच ।

सखा दशरथस्यासीजटायुररुणात्मजः ।
गृध्रराजो महावीर्यः संपातिर्यस्य सोदरः ॥ १
स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्गतां स्नुषाम् ।
क्रोधादभ्यद्रवत्पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २
अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चेति मैथिलीम् ।

ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ।
न हि मे मोक्षयसे जीवन्यदि नोत्सृजसे वधूम् ॥ ३
उक्तवैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त नखरैर्भृशम् ।
पक्षतुण्डप्रहारैश्च बहुशो जर्जरीकृतः ।
चक्षार रुधिरं भूरि गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ४
स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा ।

39 °) B₁ D₅ सीता; T₂ चाथ (for सा तं). T₁ G₂ M समालक्ष्य; T₂ G₄ °लोक्ष्य. — °) K₁. 2. 4 B₁. 3. 4 D (except D₁. 5) G₃ ततः (for पुनः). — After 39^{ab}, K₂ B D (except D₁) G₃ ins.:

1257* क्रोधात्प्रस्फुरमाणौघी विधुन्वाना करौ मुहुः ।
— °) B D (except D₅) G₃ अभिद्रुत्य; G₁ अनुसृत्य.
— °) K D₁ °षेधत; B₁ D₅ °भाषत; B₂ °धर्षयत् (for °षेधयत्).

40 °) K₁. 2 B Dc D₃. 5 T₁ च; K₄ स; G₂. 4 स्व (for तु). K₃ कात्स्न्येन; D₁ सुश्रोणीं; S (except G₃) रूपेण (for रूक्षेण). — °) D₁ रूक्षेण (for स्वरेण). — °) B Dn D₃. 4. 6 G₃ ऊर्ध्वमाचक्रमे. G₁. 2. 4 M पुनः (for ततः).

41 °) K₃ B Dn D₁-4. 6 G₃ M₂ ततो (for तदा). — °) K₁. 2 वन° (for गिरि°). — °) K₃. 4 Dc T₁ G₂. 4 M₁ रुदतीं (for रुदतीं).

Colophon. — Major parvan: K₁. 2 G₂. 4 आरण्य.
— Sub-parvan: N G₃ (all om. sub-parvan name) mention only रामोपाख्यान; G₁ M, likewise, only रामायणोपाख्यान. — Adhy. name: B₄ सीताहरणं; M₂ सीतापहरणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ (marg.). n₂ 276; Dn₃ 277 (in words), and 270 (in figures); D₁ 279; T G₄ M (M₂ inf. lin.) 266

(M₂ orig. 268); G₁ (erroneously) 260; G₂ 265. — Śloka no.: Dn₂ 42; Dn₃ 43.

263

1 °) T₂ G₁. 2. 4 [अ]पि (for [आ]सीज). — °) Dn D₃. 4. 6 G₃ °वीरः (for °वीर्यः).

2 °) G₁. 2. 4 ततः (for तदा). — °) K B₄ D₁ रावणाङ्गतां. — °) B Dn D₃. 4. 6 G₃ सक्रोधो (for क्रोधाद्). K₁. 2 अनु; K₃ Dc D₁. 2. 5 अथ; K₄ उप; T₁ M चैव (for अभि).

3 °) K₁ कुद्रो; K₄ क्षुद्रं; T₂ G₁. 2. 4 पक्षी (for गृध्रो). — °) K₃ B₂. 4 Dn D₁. 3-6 G₃ मुंचस्व; B₁ मुंचाशु; B₃ मुंचाय (for मुञ्चेति). — °) G₂ जीव°; M₁ ह्रिय° (for ध्रिय°). — °) K₃ हनिष्यसि. D₁ निशाकर. — °) D₃ वीर्याद् (for जीवन्). — °) K₄ B Dn D₄ T₁ G₂ M₂ नोत्सृज्यसे; G₁ नोत्सहसे.

4 °) G₂. 4 राक्षसेन्द्रस्य (for °द्रं तं). T G₁ M₁ स (for तं). — °) B₁ तं चकर्त नखैर्भृशं. — °) D₁ पक्षि°; G₄ पंच° (for पक्ष°). B₁ तु (for च). — °) B₁. 2. 4 Dn D₃. 4. 6 G₁. 3 M₁ शतशो (for बहुशो). K₃ B₂ Dn D₁. 2-6 G₃ °कृतं. — °) K₃ D₃. 6 सुखाव; B₁ D₅ G₂. 4 M₂ चकार; B₄ अक्षरद् (for चक्षार). G₁ भूमौ (for भूरि). — °) G₁ भूरि (for गिरिः). T₂ G₁. 2. 4 M₁ प्रस्रवणानिव (T₂ G₄ °नि च).

खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ॥ ५
निहत्य गृध्रराजं स छिन्नाभ्रशिखरोपमम् ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः ॥ ६
यत्र यत्र तु वैदेही पश्यत्याश्रममण्डलम् ।
सरो वा सरितं वापि तत्र मुञ्चति भूषणम् ॥ ७
सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुंगवान् ।
तत्र वासो महद्विष्यमुत्ससर्ज मनस्विनी ॥ ८
तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात पवनोद्भुतम् ।
मध्ये सुपीतं पञ्चानां विद्युन्मेघान्तरे यथा ॥ ९
एवं हृतायां वैदेह्यां रामो हत्वा महामृगम् ।
निवृत्तो ददृशे धीमान्भ्रातरं लक्ष्मणं तदा ॥ १०

कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षससेविते ।
इत्येवं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्तोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ ११
मृगरूपधरेणाथ रक्षसा सोऽपकर्षणम् ।
भ्रातुरागमनं चैव चिन्तयन्पर्यतप्यत ॥ १२
गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तं समासदत् ।
अपि जीवति वैदेही नेति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १३
तस्य तत्सर्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः ।
यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही पश्चिमं वचः ॥ १४
दह्यमानेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् ।
स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमम् ॥ १५
राक्षसं शङ्कमानस्तु विकृष्य बलवद्भुजः ।

C. 3. 16063
B. 3. 279. 19
K. 3. 280. 19

5 After 5^{ab}, B₃ Dc D₁. 2 ins.:

1258* अभिदुद्राव संकुदः पतगेन्द्रं दशाननः ।

— ^a) D₁ T₂ G₁. 2. 4 पक्षौ (for भुजौ).

6 T₂ om. 6^a-8^b. — ^a) G₁. 2. 4 सं (G₁ स) छिद्य (for निहत्य). B₁ राजं तु; G₄ राजानं (for राजं स). — ^b) K₄ B₄ छिन्नाग्रः; B₁ संछिन्नः; B₂. 3 भिन्नाग्रः; Dn D₃. 4. 6 G₃ भिन्नाभ्र- (for छिन्नाभ्र-). K₁. 2-निचयो (for -शिखरो). — ^d) K Dc D₁. 3 प्रगृह्य (for गृहीत्वा). K₄ [अंके च (for [अङ्केन). D₁ G₁. 2. 4 रावणः (for राक्षसः).

7 T₂ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^a) T₁ M₁ हि; G₁. 2. 4 M₂ च (for तु). — ^c) B Dn D₃-6 G₂. 3 सरितो (for तं). — ^d) K₄ दुःस्वरं (for भूषणम्).

8 T₂ om. 8^{ab} (cf. v.l. 6). — ^{ab}) = var. Rām. 3. 54. 1^{cd}. K₁. 2 पृष्ठे (for प्रस्थे). — ^c) M₁ बहिर (for महद्). — ^d) K₁. 3 तप (for मन).

9 ^a) T₂ G₁. 2. 4 तत्रैषां (for तत्तेषां). — ^b) K B₂ D (except D₄. 6) T₁ G₂ M₂ पवनोद्भूतं; B₃. 4 T₂ G₄ दूतं; G₁ द्यत. — ^c) K₁. 2 मुखेषु पीतं (for मध्ये सुपीतं). — ^d) D₅ न्मालांबरे (for न्मेघान्तरे). K₁ तथा (for यथा). — After 9, B₄ Dc D₁. 3 ins.:

1259* अथ लङ्केश्वरो मानी समुत्तीर्य महोदधिम् ।

सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ।

[Line 2=3. 264. 41^{cd}.]

B₄ Dc D₂ cont. : B₁-3 Dn D₃-6 G₃ ins. after 9 :

1260* अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ।

ददर्शाय पुरीं रम्यां बहुद्वारां मनोरमाम् ।

प्राकारवप्रसंवाधां निर्मितां विश्वकर्मा ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

प्रविवेश पुरीं लङ्कां ससीतो राक्षसेश्वरः ।

[(L. 3) B₁. 3 Dc D₃ 'वर'; B₂ 'पुर' (for 'वप्र').]

On the other hand, G₁ ins. after 9 :

1261* एवं हृत्वा रामपत्नीं रावणोऽगात्स्वकां पुरीम् ।

10 ^a) T₁ (? gloss) सीतायां (for वैदेह्यां). — ^b) D₁ हत्वा रामो (by transp.). — ^c) B₁. 4 निवर्तन् (for निवृत्तो). S (except G₃) दूराद् (for धीमान्). K Dc D₁. 2. 6 निवर्तमानो ददृशे. — ^d) G₂. 4 लक्ष्मणं भ्रातरं (by transp.). Dn D₃. 4. 6 G₃. 4 M₂ तथा (for तदा).

11 ^a) K₃ B Dn D₂-4. 6 T₁ G₃ तं (B₁ स) (for [पुं]). M₂ लक्ष्मणं (for भ्रातरं). — D₅ om. 11^a-13^c. — ^d) T₂ G₁. 2. 4 संप्राप्तोसि (for प्राप्तोऽसीति). K₁ T विगर्हयन्; K₂ G₂ विगर्हयत्; K₃ विमर्शयन्; D₃. 6 व्यगर्हयन्; G₁. 4 [इति गर्हयन्.

12 D₅ om. 12 (cf. v.l. 11). — ^a) G₂. 4 [अपि (for [अथ]. — ^b) K₁ G₄ चोप'; B₁ सोपि कर्षणं; Dc D₃ सोपकर्षितं; D₁ [आ]त्सोपकर्षणं; T₂ चाप'; G₂ पाप'.

13 D₅ om. 13^{ab} (cf. v.l. 11). — ^a) T₁ गर्हयन् तु (for 'यन्नेव). — ^b) T₂ G₄ त्वरितं स (for त्वरितस्तं). K₁ समाददत्; D₃. 6 सदन्. — ^c) B₂. 3 Dn D₃. 4. 6 G₃ वैदेहीम्. — ^d) B₂. 3 Dn D₃. 4. 6 G₃ इति; D₁ वैति (for नेति). K₃ लक्ष्मणः; G₁ 'जं.

14 ^b) K₄ सीतां लक्ष्मणमेव च. — B₂ om. (hapl.) 14^{cd}. — ^d) D₅ वैदेह्या. T₁ परुषं (for पश्चिमं).

15 ^a) D₁ च (for तु). K₄ तदा (for हृदा). T₁ दह्यमाने तु हृदये. — ^b) B₂ D₅ [S]भ्यापतद्; B₄ [S]भ्यागमद्; Dc D₃ [S]भ्यायात्तदा; T₁ ह्यापतद्; G₁ ह्याप'. — After

C. 3. 16063
B. 3. 279. 19
K. 3. 280. 19

अभ्यधावत काकुत्स्थस्ततस्तं सहलक्ष्मणः ॥ १६
स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
गृध्रराजोऽस्मि भद्रं वां सखा दशरथस्य ह ॥ १७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संगृह्य धनुषी शुभे ।
कोऽयं पितरमस्माकं नाम्नाहेत्युचतुश्च तौ ॥ १८
ततो ददृशुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं तथा ।
तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थे रावणाद्वधम् ॥ १९
अपृच्छद्राघवो गृध्रं रावणः कां दिशं गतः ।
तस्य गृध्रः शिरःकम्पैराचक्षे ममार च ॥ २०
दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वास्य तदिङ्गितम् ।
संस्कारं लम्भयामास सखायं पूजयन्पितुः ॥ २१
ततो दृष्ट्वाश्रमपदं व्यपविद्वृषीघटम् ।

विध्वस्तकलशं शून्यं गोमायुवलसेवितम् ॥ २२
दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणादितौ ।
जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परंतपौ ॥ २३
वने महति तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह ।
ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्वशः ।
शब्दं च घोरं सत्त्वानां दवाग्नेरिव वर्धतः ॥ २४
अपश्येतां मुहूर्ताच्च कबन्धं घोरदर्शनम् ।
मेघपर्वतसंकाशं शालस्कन्धं महाभुजम् ।
उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम् ॥ २५
यदृच्छयाथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् ।
विषादमगमत्सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ २६
स राममभिसंप्रेक्ष्य कृष्यते येन तन्मुखम् ।

15^{ab}, D₂ reads 22^a-24^b for the first time, repeating it in its proper place. — °) T₁ ततो (for तदा).

16 °) N (except K₁. 2) T₂ G₃ तं (for तु).

17 °) K₃ वै; B₁. 3. 4 ते; D₂ D₃ मे; M₂ च; (for वां). — °) K Dc D₁. 2. 5 T G₁. 2 M₂ च; B Dn D₃. 4. 6 G₃ वै (for ह).

18 °) K Dc D₁. 2. 5 T₁ संहत्य (for 'गृह्य'). M₁ उभे (for शुभे). — °) Dc D₂ सोयं (for कोऽयं). — °) B₂ स तौ; T₂ G₁. 2. 4 तदा (for च तौ).

19 °) K₂-4 B₄ Dc D₂ T₂ G₁. 2. 4 तौ तु; B₂ तं तौ (by transp.). — °) K₁ तदा; B D (except D₁. 5) G₃ M₂ खगं (for तथा). M₁ छिन्नपक्षं जटायुषं. — °) T₂ G₁. 2. 4 सीतार्थे स्वकीयं (for गृध्रस्तु सीतार्थे).

20 °) S (except G₃ M₁) शिरःक्षेपैर्. — °) T₁ आचष्ट स; M आचक्षन्स (for आचक्षे). T₁ M ह (for च).

21 °) S (except T₂ G₃) दक्षिणेनेति (for 'णामिति'). G₂. 4 काकुत्स्थौ. — °) T₁ M तदंगितं. K₄ विदित्वाशां तदिंगितैः; Dc D₂ विदित्वा तस्य चंगितं. — °) = 1. 2. 225°. N (except K₄ D₁) T₂ G₃ सत्कारं (for संस्कारं). — °) A few MSS. पूजयत्. — After 21, M ins.:

1262* अहो धन्यः सुभाग्योऽसौ जटायुरिति भारतीम् ।

दिवि शृण्वन्गतः सिद्धिं सिद्धानामपि दुर्लभाम् ।

22 D₂ repeats 22^a-24^b (cf. v.l. 15). — °) K₃ 'वृषीघटः; K₄ 'वृषीघटं; B D₄. 6 'वृषीमठं; Dc D₁ 'वृषीघटं; Dn G₃ 'वृषीमठं; D₂ (first time) 'वृषीपटं; D₃ (second time). 3 'वृषीमकं; T G₁. 2. 4 'वृषीकटं (for 'वृषीघटम्).

— °) B₂. 3 'कलसं; D₃ (first time) 'सकलं; T₂ G₃ 'कुशलं. — °) K₁. 2 गोमायुरुतनादितं; K₃. 4 'बलनादितं; B Dc Dn D₂ (second time). 3. 4. 6 G₃ 'शतसंकुलं; D₁ 'मृगनादितं; D₂ (first time). 5 'शतनादितं; T₁ 'बलसंकुलं.

23 °) K₁. 2 'विद्धौ; D₁ 'युक्तौ. — °) K₄ D₂ (first time) M₂ दंडकारण्याद्.

24 °) Dc₂ D₂ (second time) G₄ M₂ च; T₁ स (for तु). D₁ वने तस्मिंश्च महति. — °) K₁ transp. मृगं and द्रवं. D₃. 4. 6 द्राव °; T₂ अमं (for द्रवं). — °) S (except G₃) शब्दश्च घोरः. K₁. 2 आकर्ण्य; K₃ Dc D₂ शब्दानां (for सत्त्वानां). — °) T₂ दवाग्नेरिव. Dc D₂ G₂. 4 ददृशतः; T₁ वर्तते (for वर्धतः). K₂ दवाग्नेरिव पर्वतः.

25 °) K₁. 3. 4 B₁. 3 Dc D₁. 2. 5 अपश्यतां. D₃ ते (for च). T₂ अपश्यत्तन्मुहूर्तद्वे. — °) S (except T₁ G₃) भीमं (for घोरं). — °) K₁ S (except T₂ G₃) सालं (for शालं). — °) K₁. 2 उरोगमं; Dc D₂ तारागतं (for उरोगतं). Dc₂ D₂ विशालाख्यं. — °) T₁ 'मुजं (for 'मुखम्).

26 °) D₁. 2 T₁ च; G₄ तं (for [अ]थ). — °) T₁ तत्र; T₂ रक्षः; G₂. 4 तस्य (for सद्यः). — °) K₃ भाषत (for भारत).

27 °) K₁ दृश्यते; K₂ दृश्यते; K₃ कृष्यते; K₄ हृष्यते; B₄ कृष्यते. K₃ D₄ तेन (for येन). — D₂ om. from 'द्रामं in (27°) up to पृथिवी- (in 29°). — °) B₄ विवर्णं (for विषण्णं). — °) T₁ महाभुज; G₂. 4 इमामिति (for इमां मम).

विषण्णश्चात्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां मम ॥ २७
 हरणं चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः ।
 राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा ॥ २८
 नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोसलागतम् ।
 द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम् ॥ २९
 द्रक्ष्यन्त्यार्यस्य धन्या ये कुशलाजशमीलवैः ।
 अभिषिक्तस्य वदनं सोमं साभ्रलवं यथा ॥ ३०
 एवं बहुविधं धीमान्विललाप स लक्ष्मणः ।
 तमुवाचाथ काकुत्स्थः संभ्रमेष्वाप्यसंभ्रमः ॥ ३१
 मा विपीद नरव्याघ्र नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
 छिन्ध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः ॥ ३२
 इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः ।

खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृत्तस्तिलकाण्डवत् ॥ ३३
 ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेनाजघ्निवान्वली ।
 सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम् ॥ ३४
 पुनरभ्याहनत्पार्श्वे तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् ।
 गतासुरपतद्भूमौ कबन्धः सुमहांस्ततः ॥ ३५
 तस्य देहाद्विनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः ।
 ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य इव ज्वलन् ॥ ३६
 पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः ।
 कामया किमिदं चित्रमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥ ३७
 तस्याचचक्षे गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप ।
 प्राप्तो ब्रह्मानुशापेन योनिं राक्षससेविताम् ॥ ३८
 रावणेन हता सीता राज्ञा लङ्कानिवासिना ।

C. 3. 16087
 B. 3. 279. 43
 K. 3. 280. 43

28 D₂ om. 28 (cf. v.l. 27). — ^a) K₁. 3. 4 Dc D₁. 5 G₄ चापि (for चैव). — ^d) T₁ पितृश्च (for तातस्य). K₁ यथा (for तथा).

29 D₂ om. up to पृथिवी- (cf. v.l. 27). — ^a) K₃ G₂. 4 M त्वा (for त्वां). — ^b) K₁. 2 स्वां महीं गतं; K₃ Dc स्वां पुरीं गतं (Dc 'तः'); B₂. 3 D₃. 4. 6 कोश(B₂ 'ष')-लागतं; D₁ स्वपुरीं गतं; D₅ त्वां पुरीं गतं; T₂ कोसलाधिपं. — ^c) T₁ G₄ प्रथिते; G₂ प्रयतो (for पृथिवी-). — ^d) G₁ पित्र्ये (for पितृ-).

30 ^b) B₂ (m as in text). 4 D₁. 3. 6 'जलैः; G₃ 'यवैः. — ^d) K₄ भ्रातृलवं; B Dn D₃-6 G₃ शांतघनं; Dc D₃ साभ्रघनं; T₁ G₂. 4 व्यभ्रमलं.

31 ^a) Dc D₃ श्रीमान् (for धी°). — ^b) T₂ G₁ सुदुःखितः (for स लक्ष्मणः). — ^d) Dc संग्रामेषु (for संभ्रमेषु). K₃ D₃ [अ]थ सं (for [अ]प्यसं). D₅ संभ्रमाकुलितैर्द्वयः.

32 ^a) T G₁. 2. 4 विपादं (for विपीद). T₂ G₁ 'श्रेष्ठ (for 'व्याघ्र). — ^b) = 1. 140. 7^b. Dc D₃ नैव (for नैष). T₂ किञ्चिन् (for कश्चिन्). — After 32^{ab}, S (except G₃) ins.:

1263* शक्तो धर्षयितुं वीर सुमित्रानन्दिबर्धन ।

— ^d) K₁ छिन्नः (for छिन्नः). K₁. 3. 4 B₂ D₁. 5 T G₄ M₂ महा- (for मया).

33 ^{ab}) K₃ B₁ Dc₂ D₂ वदतस् (for वदता). S (except G₃) इत्येवमुक्त्वा रामस्तु भुजमस्य न्यपातयत्. — ^c) K₄ च सुतीक्ष्णेन; Dc D₂ G₁ शितधारेण; T₂ शिततीक्ष्णेन. — ^d) T₁ G₂. 4 चकते; M निकृत्त (for निकृत्तस्य). T₁

तिलखंडवत्.

34 ^b) T₁ G₄ वशी (for बली). — ^c) K₁. 3 D₁ अथ; B₁ चैव; G₄ अभि- (for अपि). — ^d) B₁ राघवं तथा; D₁ रामसंस्थितं; D₂ राघवं स्थितः.

35 ^a) B₁. 3. 4 Dc D₂ अभ्य' (for अभ्या'). B₂ Dn D₃. 4. 6 T₁ G₂-4 M₂ पुनर्जघान पार्श्वे वै (T₁ G₂. 4 M₂ पादेन); T₂ G₁ M₁ पुनराजघ्नतुः पश्चां. — ^b) T₂ G₁ M भृशं तौ (M तं) रामलक्ष्मणौ. — ^d) T₁ G₄ तद्रक्षः (for कबन्धः). K₁-3 D₅ स; T₂ G₁. 2 तु (for सु-). T₁ G₄ सुमहाबलः (for 'हांस्तः).

36 ^a) K₁-3 T G₁ M₂ विनिःसृत्य; B₁ G₂. 4 'स्कम्य; M₁ 'गैत्य (for विनिःसृत्य). — ^b) K₄ 'लक्षणः; B₁ 'रूप-चक्र (for 'दर्शनः). — ^d) T₁ दिवं; T₂ G₁. 2. 4 M स्थितः (for दिवि). T₁ G₂ इवोज्वलन्; G₄ इवोदितः.

37 ^b) Dc₂ तद्ब्रूहि; T₁ G₄ ब्रूहीति (for प्रब्रूहि). — ^c) K₁. 4 Dc D₂ काम्यया; B₁ कायस्य; B₂ T₂ कामया; D₁ G₁ का माया; T₁ G₂. 4 रामोहं; M₂ भो मया (for कामया). — ^d) K₁ ह्याश्चर्यं; G₂. 4 दर्शनं (for आश्चर्यं). B₂ मां; D₅ वै; T₁ मा (for मे).

38 ^b) K₃ Dc₁ D₂ G₂ नृपः; D₁ प्रभो (for नृप). — ^c) K₁. 2 B₂-4 D G₃ ब्राह्मणं (for ब्रह्मानु°). G₂. 4 प्राप्तोस्मि ब्रह्मशापेन.

39 ^b) B₂ Dn G₃ M₁ लंकाधिवा'. T₁ G₁. 2. 4 लंका-यां सं (T₁ सा; G₁ सु-) निवेदिता. — ^c) B₁ 'युक्तश्च; B₂. 4 T₂ G 'गच्छ त्वं (for 'गच्छस्व). — ^d) B₂. 4 Dc D₂. 4 सद्यः; T₁ कार्यं (for साद्यं). K₄ स साहायं करिष्यति; B₁

C. 3. 16087
B. 3. 279. 43
K. 3. 280. 43

सुग्रीवमभिगच्छस्व स ते साह्यं करिष्यति ॥ ३९
एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवायुता ।
ऋश्यमूकस्य शैलस्य संनिकर्षे तटाकिनी ॥ ४०
संवसत्यत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह ।
भ्राता वानरराजस्य वालिनो हेममालिनः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

२६४

मार्कण्डेय उवाच ।

ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
सीताहरणदुःखार्तः पम्पां रामः समासदत् ॥ १
मारुतेन सुशीतेन सुखेनामृतगन्धिना ।
सेव्यमानो वने तस्मिञ्जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २

विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुस्मरन् ।
कामबाणाभिसंतप्तः सौमित्रिस्तमथाब्रवीत् ॥ ३
न त्वामेवंविधो भावः स्पष्टमर्हति मानद ।
आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं वृद्धशीलिनम् ॥ ४
प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च ।

स ते सखा भविष्यति.

40 ^a) B₁ ज्ञेया (for एषा). B₁ बहु^१; T₂ G₁. 2 M हिम^२; G₄ सित^३ (for शिव^४). — ^b) K₄ D₁ T₁ 'कारण्डवै-
युता; G₄ 'सेविता. — ^c) N T₂ G₃ ऋश्य^५ (for ऋश्य^६).
— ^d) K₁₋₃ Dn₁ तडाकिनी; B Dc Dn₂. n₃ D₁₋₆ तडा-
किनी. G₂. 4 संनिकर्षतटा नदी.

41 41^{ab} = (var.) Rām. 3. 72. 12^{ad}. — ^a) B Dn
D₃. 4. 6 G₃ वसते तत्र; T G₁ M₂ संपतत्यत्र. — ^b) B₁. 3. 4
वृत्तः (for सह). — ^d) K₁ हेममालिनः. K₄ सूर्यपुत्रस्य
वालिनः. — After 41, N (except K₁. 3. 4 D₁) G₃ ins.:

1264* तेन त्वं सह संगम्य दुःखमूलं निवेदय ।

समानशीलो भवतः साहाय्यं स करिष्यति ।

[(L. 1) B₁. 3 तस्य (for तेन). B₄ उप- (for सह).]

42 ^b) K D₁ द्रक्ष्यसि; G₂. 4 दृष्ट्वाथ (for द्रष्टासि). B₂
मैथिलीं (for जानकीम्). — ^c) T₁ G₁. 2. 4 श्रुतो (G₂ भ्रुवं)
वानरराजेन. — ^d) K₂ विदिता रावणादयः.

43 ^{ab}) K₂ B₁ Dc D₂ सु- (for स). G₂. 4 इत्युक्त्वा
दिव्यपुरुषस्तदा स्वतर्हितोभवत्. — ^c) B₂ वीरौ; D₁ तौ तु;
G₂. 4 उभौ (for चोभौ). — ^d) K₁. 2 B₁ Dc D₂. 5 वीरौ
तौ (by transp.); K₄ D₁ भ्रातरौ; B₂₋₄ Dn D₃. 4. 6 G₃
प्रवीरौ; G₂ नृवीरौ; G₄ नृवरौ.

Colophon. — Major parvan : K₁. 2 Dn₂ T₁ G₂. 4

आरण्य. — Sub-parvan : K₁. 3. 4 B Dc Dn₁. n₃ D₁₋₆
G₃ (all om. sub-parvan name) mention only रामो-
(B₂ श्रीरामो-)पाख्यान; M₁ श्रीरामायणो^१; M₂ रामायणो^२.
— Adhy. name : B₄ M₂ कबंधवधः. — Adhy. no.
(figures, words or both) : Dn 277 (Dn₃ 278); D₁
280; T G₄ M (M₂ inf. lin.) 267 (M₂ orig. 269);
G₁ 264; G₂ 266. — Śloka no. : Dn 48; D₁ 47.

264

1 ^b) B₁ 'कुमुदोत्पलां; Dc D₂ 'कमलोद्भवां; M₂ 'मक-
रोत्पलां. — ^c) Dc D₂ 'हारेण दुःखार्तः; T₂ 'हरणदुःखेन.
— ^d) D₁ T₂ रामः पंपां (by transp.).

2 ^a) K₁₋₃ स मारुतेन शीतेन. — ^d) D₃ मनसि (for
मनसा).

3 ^a) K₁. 3 B₄ D₄. 6 T₂ G₁ राजेन्द्र. — ^b) B₁ तां स्वां
(for तत्र). — ^c) K₃. 4 B D₁ T G₁. 2. 4 'संतप्तं. — ^d)
T₂ G₁ ततो^३ (for अथा^४).

4 ^a) B₂ वीरः (for भावः). — ^b) K Dc D₁. 2 राघव
(for मानद). — ^c) T₂ व्याधिः (for व्याधिः). — ^d) T₁
G₁. 2. 4 वृद्धसेविनं.

5 ^a) T G₁ 'लभ्या (for 'लब्धा). — ^b) S (except
T₂ G₃) सीताया (for वैदेह्या). T₁ G₂. 4 रावणालये (for

तां त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५
अभिगच्छाव सुग्रीवं शैलस्थं हरिपुंगवम् ।
मयि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समाश्वस ॥ ६
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्लक्षणेन स राघवः ।
उक्तः प्रकृतिमापेदे कार्ये चानन्तरोऽभवत् ॥ ७
निषेव्य वारि पम्पायास्तर्पयित्वा पिबन्पि ।
प्रतस्थतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ८
तावृक्षमूकमभ्येत्य बहुमूलफलं गिरिम् ।
गिर्यग्रे वानरान्पञ्च वीरौ ददृशुस्तदा ॥ ९
सुग्रीवः प्रेषयामास सचिवं वानरं तयोः ।
बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ १०
तेन संभाष्य पूर्वं तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः ।
सख्यं वानरराजेन चक्रे रामस्ततो नृप ॥ ११

तद्वासो दर्शयामासुस्तस्य कार्ये निवेदिते ।
वानराणां तु यत्सीता ह्रियमाणाभ्यवासुजत् ॥ १२
तत्प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं पुवगाधिपम् ।
पृथिव्यां वानरैश्चर्ये स्वयं रामोऽभ्यपेचयत् ॥ १३
प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् ।
सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥ १४
इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् ।
अभ्येत्य सर्वे किष्किन्धां तत्स्थुर्युद्धामिकाङ्गिणः ॥ १५
सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्धां ननादौघनिभस्वनः ।
नास्य तन्ममृषे वाली तं तारा प्रत्यपेधयत् ॥ १६
यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष वानरः ।
मन्ये चाश्रयवान्प्राप्तो न त्वं निर्गन्तुमर्हसि ॥ १७
हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपाननाम् ।

‘णस्य च). — °) D₃ (by corr.) तत्त्वं; T₂ तां तां; G₁ तं तां (for तां त्वं). — °) D₃ बुद्ध्या (for बुद्ध्या).

6 °) T₂ G₁ शैलेस्मिन् (for शैलस्थं). — °) G₁ मया (for मयि). K₁ नित्यं (for शिष्ये). K₃ G₂ 4 transp. शिष्ये and भृत्ये. — °) T₁ साहाय्ये. T₁ समाश्वस; T₂ G₁ परंतप; M पराश्वस.

7 °) B₂ आपन्नः (for आपेदे). — °) B₂ कार्यस्य; D₂ पु (for कार्ये च). G₂ 4 त्वरितो (for [अ]नन्तरो).

8 °) K₁ 3. 4 B₁ Dc D₂ T₁ M₂ पंपायां. — °) B₂ अथ (for अपि). — °) G₂ प्रतस्थेतुर् (for स्थेतुर्).

9 °) N T₁ G₃ [क्र]ष्य (for [क्र]श्य). — °) K₁ 3 फलं शिवं; B₂ Dn D₃ 4. 6 G₃ फलद्रुमं. — °) K Dc D₁ 2 M ततः; D₅ च तौ (for तदा).

10 K₁ 4 transp. 10^{ab} and 10^{cd}. — °) K₁ 3 सचिवं वानरस्य; M₂ वानरं सचिवं (by transp.). — °) K₁ Dc₁ D₁ 5 G₂ 4 स्थिरं (for स्थितम्).

11 °) G₄ तु (for तौ). — °) K₁ उप (for अभि). — °) D₂ राजेंद्र (for राजेन). — °) K₁ 2 रामेण च (for चक्रे रामस्य). B Dn D₄ 4. 6 T₂ G₁ 3. 4 तदा (for ततो). — D₂ om. from ततो up to ह्रिय- (in 12^d). A few MSS. नृपः (for नृप). — After 11, G₄ ins.:

1265* ततः सीतां हतां श्रुत्वा सुग्रीवो वालिना कृतम् ।

दुःखमाख्यातवान्सर्वं रामायामितवेजसे ।

12 D₂ om. up to ह्रिय- (cf. v.l. 11). — °) B₂ 4 D₁ G₂ 4 मास (for मासु). B₁ बुद्ध्या संदेशयामास.

— °) T₁ तत्र (for तस्य). B₁ कार्यं (for कार्ये). — °) T G₁ 2. 4 M वानरा यत्तदा (T₁ G₂ 4 राय तदा) सीता. — °) B Dn D₃ 6 T₁ G₃ 4 व्यपा (B₃ D₅ वा)सुजत्.

13 °) D₁ एतद्विषयकरं; T G₁ तत्प्रत्ययतरं; M₂ तत्प्रत्ययकरं. — °) B₁ S (except G₃) वानरा (for पुवगा). — °) K₃ D₂ श्रयैः (for श्रयैः). — °) B₂ 3 न्यवेका (for स्म्यपेच).

14 °) Dc D₂ T [S]थ; G₁ M₁ स (for च). — °) G₁ वालिनः समरे (by transp.). D₅ वधे. — °) G₁ पुनरानयने. K₁ 2 प्रति; T₁ ततः (for नृप).

15 °) S (except T₁ G₃) इत्येवं (for इत्युक्त्वा). — °) K₁ विनिःश्वस्य; K₄ D₄ G₂ 4 विश्वस्य च. B₂ पुनः पुनः (for परं). — K₄ om. (hapl.) 15^d-16^a.

16 K₄ om. 16^a (cf. v.l. 15). — °) K₁ G₂ 4 ननादाभ्रनिभस्वनः (K₁ नं); B₂ T₁ द घननिस्वनः; Dn₃ D₃ 6 दोद्यत (D₄ 5 दोद्यत)निस्वनः; D₁ दोद्यैर्घनस्वनः; T₂ दाद्यनिभस्वनः. — °) T₁ तं (for तन्). — °) B Dc₁ Dn D₃ 4. 6 G₃ तारा तं (by transp.); D₁ तं रामः. K₁ 3 प्रत्यपेधयत्.

17 °) K₄ एकः; G₂ 4 स्वेय (for एय). — G₂ om. 17^c-18^d. — °) K₁ 3 साश्रयतां; K₄ [S]पाश्रयतः; Dc D₂ चाश्रयतां; B₂ T₂ G₁ 4 M₂ [S]पा (T₂ प्या; G₁ 4 शा)श्रयवान् (for चाश्रयवान्). D₁ सोन्यस्याश्रयतां प्राप्तो; M₁ मन्येप्यपाश्रयाप्राप्तो. — T₂ om. (hapl.) 17^d-19^c. — °) B Dn D₃ 4. 6 T₁ G₃ M निष्कांतु (for निर्गन्तु).

C. 3. 16110
B. 3. 280. 18
K. 3. 281. 19

C. 3. 16110
B. 3. 280. 18
K. 3. 281. 19

प्रोवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥ १८
सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या समन्विता ।
केनापाश्रयवान्प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः ॥ १९
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु तारा ताराधिपप्रभा ।
पतिमित्यब्रवीत्प्राज्ञा शृणु सर्वं कपीश्वर ॥ २०
हृतदारो महासत्त्वो रामो दशरथात्मजः ।
तुल्यारिमित्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥ २१
भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः ।
लक्ष्मणो नाम मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये ॥ २२
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमांश्चानिलात्मजः ।
जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः ॥ २३
सर्व एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
अलं तव विनाशाय रामवीर्यव्यपाश्रयात् ॥ २४

तस्यास्तदाक्षिप्य वचो हितमुक्तं कपीश्वरः ।
पर्यशङ्कत तामीर्षुः सुग्रीवगतमानसाम् ॥ २५
तारां परुषमुक्त्वा स निर्जगाम गुहामुखात् ।
स्थितं माल्यवतोऽभ्याशे सुग्रीवं सोऽभ्यभाषत ॥ २६
असकृच्चं मया मूढ निर्जितो जीवितप्रियः ।
मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः ॥ २७
इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः ।
प्राप्तकालममित्रघ्नो रामं संबोधयन्निव ॥ २८
हृतदारस्य मे राजन्हृतराज्यस्य च त्वया ।
किं नु जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि समागतम् ॥ २९
एवमुक्त्वा बहुविधं ततस्तौ संनिपेततुः ।
समरे वालिसुग्रीवौ शालतालशिलायुधौ ॥ ३०
उभौ जघ्नतुरन्योन्यमुभौ भूमौ निपेततुः ।

18 T₂ om. 18 (cf. v.l. 17). — °) M₂ चपलं (for वचनं). T₁ स प्रोवाचाबलां स्रग्वी. — °) T₁ G₁. 4 M वानराधिपतिः पतिः.

19 T₂ om. 19^{abc} (cf. v.l. 17); T₁ om. 19. — °) K₄ D₁ 'रुतज्ञा'; G₁ 'स्य तज्ज्ञा' (for 'रुतज्ञा'). K₄ तां (for त्वं). — °) K₄ पश्यन्बुद्ध्या समन्वितां. — °) B₁. 4 Dn₂ D₄ G₂ केन चां; B₂. 3 D₁ केनाप्यां; Dc D₂ G₄ M₂ केन वां; G₂ केन ह्यां; M₁ केनोपां (for केनापां). — °) K₁ मामैष; D₃ मयैष; G₁. 4 ममैव (for ममैष).

20 °) K₃ 'धिपप्रभं'; G₁ 'धिपानना' (cf. 18^b). — °) S (except G₃) राजञ् (for प्राज्ञा). — °) K₁ वाक्यं (for सर्वं). — After 20, K₁ ins. 1266*.

21 K₁ om. 21. — °) T₁ 'राज' (for 'सर्वो'). — T₁ om. (hapl.) 21^c-23^b. — °) K₄ G₂ तुल्यारिमित्रतां; B₁ एकारिमिं; B₂ सुग्रीवमिं. — K₂ ins. after 21: K₁ (which om. 21), after 20:

1266* श्रूयते दाशरथी रामो वने पितुरनुज्ञया ।

[Prior half hypermetric !]

23 T₁ om. 23^{ab} (cf. v.l. 21). — °) K₁ द्विविधश्च; K₂ विविधश्च; M₁ विविदश्च. B₂ Dn D₃. 4. 6 G₃ चापि (for चैव). — °) B₁ om. च. T₂ G₁. 2. 4 हनूमांश्चैव वानरः; M 'श्चापराजितः'. — °) Dc₂ D₁. 2 जांबुवान्. — °) T₁ स्थिराः; T₂ G₁. 2 तथा; G₄ तदा (for स्थिताः).

24 °) B 'बलाश्रयाः'; Dn D₃. 4. 6 G₃ 'बलाश्रयात्';

T₂ G₁. 2. 4 M 'व्यपाश्रयाः'.

25 °) T₂ वाली; G₁. 2. 4 ईर्ष्यात् (for ईर्षुः).

26 °) K₁ परुषवक्ता. B₂. 4 Dn D₃. 4. 6 G₃ तु (for स). — °) M₂ स्थितो. Most N MSS. 'भ्यासे' (for 'भ्याशे').

27 °) K₄ असकृत्तं; G₂ असकृत्त. K₄ त्वया (for मया). B Dn D₁. 3-6 G₃ पूर्व; T G₁. 2. 4 M₁ क्लीब (for मूढ). — °) B₂-4 T₁ G₂ M₂ 'प्रिय. — °) K₁. 2 ज्ञातिभिरज्ञात्वा; B₁. 3 M₁ ज्ञातीति दुर्बुद्धे; T G₁. 2. 4 M₂ गच्छसि (T₁ M₂ गर्जसि) दुर्बुद्धे. — °) Dc D₁. 2 तव (for पुनः). T G₁. 2. 4 कथं घोरे (T₁ चारं; G₁ कामो) रणे पुनः.

28 °) T₁ तेन (for प्राह). — For 28^{ab}, B₁ subst. : 1267* इत्युक्तस्तु जहासोच्चैः सुग्रीवो भ्रातरं प्रति ।

हेतुमद्वचनं भ्रात्रे प्रोवाचेदं महात्मने ।

— °) S (except G₃) अमित्रघ्नं.

29 °) K B₁. 3. 4 Dc Dn₁ D₁. 2. 4. 5 transp. 'दारस्य and 'राज्यस्य. D₁ मे (for च). — °) B₂. 4 Dn D₃. 4 G₃ मे (for तु). — °) D₁ बुद्ध्या (for विद्धि). K B₂ Dc D₂. 5 [इ]दमागतं; D₁ [अ]हमागतः; T₁ समागतः; T₂ G₁ तवागतं; G₂. 4 कपीश्वर; M₂ त्वमागतं.

30 °) K₁ तौ ततः (by transp.). — K₁. 2 T₁ om. (hapl.) 30^c-31^b; K₃ om. 30^c-31^a. — °) S (except G₃; T₁ om.) साल् (for शाल्). Dn₂. n₃ D₃. 4. 6 G₃ 'युधैः' (for 'युधौ').

उभौ ववल्गतुश्चित्रं मुष्टिभिश्च निजघ्नतुः ॥ ३१
 उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिक्षितौ ।
 शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पितावि च किंशुकौ ॥ ३२
 न विशेषस्तयोर्युद्धे तदा कश्चन दृश्यते ।
 सुग्रीवस्य तदा मालां हनूमान्कण्ठ आसजत् ॥ ३३
 स मालया तदा वीरः शुशुमे कण्ठसक्तया ।
 श्रीमानिव महाशैलो मलयो मेघमालया ॥ ३४
 कृतचिह्नं तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः ।
 विचकर्ष धनुःश्रेष्ठं वालिमुद्दिश्य लक्ष्यवत् ॥ ३५
 विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव तदा वभौ ।
 वितत्रास तदा वाली शरेणाभिहतो हृदि ॥ ३६
 स भिन्नमर्माभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्रमन् ।
 ददर्शवस्थितं राममारात्सौमित्रिणा सह ॥ ३७

गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात भुवि मूर्छितः ।
 तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिमिव च्युतम् ॥ ३८
 हते वालिनि सुग्रीवः किष्किन्धां प्रत्यपद्यत ।
 तां च तारापतिमुखीं तारां निपतितेश्वराम् ॥ ३९
 रामस्तु चतुरो मासान्पृष्ठे माल्यवतः शुमे ।
 निवासमकरोद्धीमान्सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः ॥ ४०
 रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात्कृतः ।
 सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ।
 अशोकवनिकाभ्यां तापसाश्रमसंनिभे ॥ ४१
 भर्तृस्मरणतन्वङ्गी तापसीवेषधारिणी ।
 उपवासतपःशीला तत्र सा पृथुलेक्षणा ।
 उवास दुःखवसतीः फलमूलकृताशना ॥ ४२
 दिदेश राक्षसीस्तत्र रक्षणे राक्षसाधिपः ।

C. 3. 16136
 B. 3. 280. 44
 K. 3. 281. 45

31 K₁. 2 T₁ om. 31^{ab}; K₃ om. 31 (cf. v.l. 30).
 — ^a) Dc D₂ जग्मतुर् (for जघ्नतुर्). — ^b) T₂ G₂. 4 उभौ
 तौ (T₂ ते) संनिपेततुः; G₁ उभौ तौ संनिवेशतुः. — D₃ om.
 (? hapl.) 31^{cd}. — ^d) T₁ वि-; T₂ G₁. 2. 4 [अ]भि-
 (for नि-).

32 ^a) K₃ D₁ M₂ 'संसक्तौ'; K₄ B₂ G₁. 3 'सिक्तांगौ';
 Dn₂ 'संयुक्तौ'. — ^b) K₃ Dc D₁. 2 'क्षितौ'. — ^c) K₁. 4
 M₂ महावीरौ; T₁ G₁. 2. 4 M₁ रूपा वीरौ (for तदा वीरौ).
 — ^d) K₁ किंशुकावि पर्वतौ; T₁ M₁ किंशुकावि पुष्पितौ.

33 ^b) K₃ कश्चिन्न दृश्यते; D₁ कश्चित्; G₄ किंचन इं;
 M₁ कश्चन विद्यते. — After 33^{ab}, B₃ Dc D₂ ins. :

1268* प्रज्ञानार्थं तदा रामो निश्चिन्त्य मनसा तदा ।

— ^d) K₁-3 D₁ कण्ठम् (for कण्ठ). K₃ S (except G₁. 3)
 आसृजत् (cf. 34^b).

34 ^a) S (except G₃) मालया स (by transp.).
 K₃. 4 D₁ ततो; T₂ G₂ M₂ तया (for तदा). D₄ वीर. — ^d)
 S (except G₁. 3) हेम (for मेघ).

35 ^a) D₃ च (for तु). — ^b) K₃ महाधनुः; K₄ 'वलः';
 B₁ धनुर्धरः; T₂ G₁. 2. 4 महद्भुः. — ^c) D₁ रोष्य लक्ष्यं;
 T₂ G₁. 2. 4 चकर्ष च (for विचकर्ष). K₁ धनुः सक्तौ; D₁
 समुद्दिश्य; T₁ धनुः सेपुं. — ^d) B₂ लक्ष्यवित्; D₃ T₁ G₁. 2
 लक्ष्यन् (D₃ 'यत्'); G₄ लक्षणं (for लक्ष्यवत्). K Dc D₃
 लक्ष्यमुद्दिश्य वालिनं; D₁ वालिनं हेममालिनं.

36 ^b) K₁ मंत्रस्येव; T₂ G₁. 2. 4 वज्रस्येव. — ^c) D₁
 निपपात; G₂ चिक्षेप च (for वितत्रास). K₁. 3. 4 Dc D₁. 3

ततो (for तदा). — ^d) K₄ भृशं; B₃ Dn₁ n₃ [उ]रसि
 (for हृदि).

37 ^a) T₂ G₁. 2. 4 तेन (for मित्र). B₁. 3. 4 T₁ M
 'मर्माभि (B₄ 'वि)मुखो; B₂ Dn D₃. 4. 6 G₃ 'हृदयो वाली.
 — ^b) S (except G₃) मुखा (for वक्त्रा). — ^c) K₁
 [अ]वसंथ; G₂. 4 [अ]ग्रस्थितं (for [अ]वस्थितं). — ^d) B₁. 3
 आत्रा; B₂. 4 Dn D₃. 4. 6 G₃ ततः (for आरात्).

38 ^a) D₁ विगर्हयित्वा (for गर्हयित्वा स). K₁ G₄ तु;
 K₃. 4 Dc₃ D₂ च (for स). — ^d) K₁ 'मिवोद्यतं; K₃ m
 'मिव स्थितं; B₂ Dn D₃. 4. 6 G₃ 'समौजसं.

39 ^c) K₁. 3. 4 B₁. 3. 4 Dc D₁. 2 T₁ G₁. 2. 4 तारा-
 धिपमुखीं (T₂ G₂. 4 'खां).

40 ^d) K₁. 3 'भ्युपेक्षितः; B₁ 'मिसंस्थितः; T₁ 'नुप-
 स्थितः; T₂ G₁. 2. 4 'भ्यवस्थितः. — After 40, D₁ T₁ ins.
 an addl. colophon (adhy. no. : D₁ 281; T₁ 268).

41 Before 41, D₁ ins. मार्कण्डेय उ'; T₁ मार्कण्डेयः.
 — ^{ab}) D₁ [S]य (for ऽपि). S (except T₂ G₂) लंकां
 गत्वा (by transp.). K D₁. 3m. 5 'दितः (for 'लूतः).
 — ^c) Many N MSS. 'भ्यासे; B₁ 'वासे.

42 ^a) D₁ 'दुःस्वार्ता. — ^b) K₁. 2 'वेश'. — ^c) D₃
 उपवासतनुः सीता. — ^d) K Dc D₁. 2. 3 G₂. 4 ततः सा;
 B₁. 2. 4 Dn₁ n₃ D₃ G₃ तत्रास; G₁ तपसा. K₁. 3 पृष्ट-
 लक्षणा; B₁. 3 T₂ G₂. 4 पृथुलोचना. — ^e) K₄ दुःखा; D₁
 दुःखं (for दुःखः). K₂ B₂ Dc₃ Dn₁ n₃ D₃ G₁. 2. 4
 'वसति; Dn₂ D₂. 4 'वसती. — ^f) K Dc D₁. 2. 5 'जला'

C. 16136
B. 3. 280. 44
K. 3. 281. 45

प्रासासिशूलपरशुमुद्गरालातधारिणीः ॥ ४३
व्यक्षीं व्यक्षीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ।
त्रिस्तनीमेकपादां च त्रिजटामेकलोचनाम् ॥ ४४
एताश्चान्याश्च दीप्ताक्ष्यः करभोत्कटमूर्धजाः ।
परिवार्यासते सीतां दिवारात्रमतन्द्रिताः ॥ ४५
तास्तु तामायतापाङ्गीं पिशाच्यो दारुणस्वनाः ।
तर्जयन्ति सदा रौद्राः परुषव्यञ्जनाक्षराः ॥ ४६
खादाम पाटयामैनां तिलशः प्रविभज्य ताम् ।
येयं भर्तारमस्माकमवमन्येह जीवति ॥ ४७
इत्येवं परिभर्त्सन्तीस्त्रास्यमाना पुनः पुनः ।
भर्तृशोकसमाविष्टा निःश्वस्येदमुवाच ताः ॥ ४८
आर्याः खादत मां शीघ्रं न मे लोभोऽस्ति जीविते ।
विना तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ४९

अप्येवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता ।
शोषयिष्यामि गात्राणि व्याली तालगता यथा ॥ ५०
न त्वन्यमभिगच्छेयं पुमांसं राघवादृते ।
इति जानीत सत्यं मे क्रियतां यदनन्तरम् ॥ ५१
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्यस्ताः खरस्वनाः ।
आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जग्मुस्तत्सर्वमादितः ॥ ५२
गतासु तासु सर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी ।
सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा प्रियवादिनी ॥ ५३
सीते वक्ष्यामि ते किञ्चिद्विश्वासं कुरु मे सखि ।
भयं ते व्येतु वामोरु शृणु चेदं वचो मम ॥ ५४
अविन्ध्यो नाम मेधावी वृद्धो राक्षसपुंगवः ।
स रामस्य हितान्वेषी त्वदर्थे हि स मावदत् ॥ ५५
सीता मद्वचनाद्वाच्या समाश्वास्य प्रसाद्य च ।

(for 'कृता').

43 ^{ab}) K₁. 2 transp. राक्षसीः and रक्षणे. K₁. 2 तस्य;
K₃. 4 B₁. 3 Dc D₁. 2. 5 तस्याः; B₄ तस्यां (for तत्र). D₅
रक्षार्थं (for रक्षणे). K₃ Dc₁ D₂ रक्षसाधिपः; T₂ G₁. 2. 4
M₂ राक्षसेश्वरः.

44 ^a) K D₅ T₁ M स्वक्षीं (for व्यक्षीं). D₅ शंखीं
(for व्यक्षीं). — ^b) K₄ Dn₂ D₁ अजिह्वकां. — ^c) K₁. 3
T₁ M एकपादीं; G₄ चैकपादां (for एकपादां). — ^d) K₁. 2
तिरमं; G₄ चैकं (for एकं).

45 ^b) K₃ 'भोत्कर'; T₁ 'भायत'; T₂ G₁. 2. 4 M 'भो-
त्कच' (for 'भोत्कट'). — ^d) G₂. 4 'रात्रिम्' (for 'रात्रम्').
B₁ अनिद्रितां; B₃ अनिद्रिताः; M₂ अनिद्रिताः (for
अतन्द्रिताः).

46 ^a) K Dc D₂. 5 स ताम्; D₁ सीताम् (for तु ताम्).
— ^b) N (except K₁. 2 D₅) G₃ 'स्वराः' (for 'स्वनाः').
— ^c) T₂ G₁. 2. 4 तर्जयन्त्यः. K₄ महाः; T G₁. 2. 4 तदा
(for सदा). K₁ रात्रौ (for रौद्राः). — ^d) K₁ 'व्यंजन-
क्षमाः; K₄ G₂. 4 'व्यंजिताक्षराः; Dn D₃. 4. 6 G₃ व्यंजनस्वराः.

47 ^a) K₃. 4 M₁ खादामः. K₄ पाटयामि; G₁ पाटयाम
(for पाटयाम). T₁ [ए]तां (for [ए]नां). — ^c) T₁ सेयं
(for येयं). — ^d) G₁. 2. 4 'मत्येह'; M 'मत्येव' (for 'मन्येह').

48 ^a) K₁. 2 D₁ परिभर्त्सन्तीस्त्रैस्; K₃. 4 B₁ Dc D₂ G₂. 4
M₁ भर्त्स्यं (K₄ 'र्त्सं')ती; B₃. 4 भर्त्स्यमाना सा. — ^b) K₁. 2
त्रासयन्ती; K₄ आन्यमाणा; B₁ D₃. 4 त्रासयानाः; B₂—4 D₅

T₂ G₃ त्रासयमानाः; G₂. 4 ताडयमाना. Dc D₃ मुहुर्मुहुः
(for पुनः पुनः). — ^d) K₄ G₂. 4 [ए]वम्; T₂ [ए]तद् (for
[इ]दम्). K₃ सा; Dc D₂. 5 ह (for ताः).

49 ^a) K₃ M₂ मा (for मां). — ^b) K₃ Dc D₂. 3. 5. 6
लाभो (for लोभो). G₂. 4 जीवने (for जीविते). — G₁
om. 49^{cd}. — 49^d = (var.) 1. 96. 54^b; 155. 42^b.

50 ^a) K₃ T₂ G₁. 2. 4 अद्य; D₁. 2 अथ (for अपि).
— ^b) K₁. 2 जीवितं; S (except T₂ G₃) जीवन्ती (for
जीवित-). D₁ 'दर्शिताः' (for 'वर्जिता'). — ^d) S (except
G₃) वल्ली (for व्याली). D₁ तालवने; T₁ कालगता; T₂ G₂
तलं. K₃ इव (for यथा).

52 ^b) K₃ B₃. 4 Dc D₁. 2 M 'स्वराः' (for 'स्वनाः').
G₂. 4 राक्षस्यः खरनिस्वनाः. — ^d) T₁ ताः (for तद्).
The reading आदृताः of some printed ed. was not
found in any MS. collated!

53 ^a) K₄ B₁ Dc D₂. 5 धर्मज्ञां 'वादिनीं'.

54 ^a) B₂ Dn D₃. 4. 6 G₃ त्वं त्यज (for ते व्येतु).

55 ^a) K₄ D₁ अवध्यो; B₂ अविदो; T₁ G₄ अविध्यो;
T₂ G₁. 2 अवध्यो (for अविन्ध्यो). — ^c) K₁ Dc स मां
रामः; K₃. 4 D₅ स राघवः; D₁. 2 स च रामः; S (except
G₃) सदा राम- (for स रामस्य). — ^d) Dc त्वदर्थं. K D₁
T₂ G₁ मां (K₃ [S]ति-); Dc D₂ मे; G₂. 4 मा (for हि).
K D₁ T₂ G₁ समासदत्; Dn स मां वदत् (!); T₁ M₂ समा-
दधत्; G₂. 4 अचक्षुदत्; M₁ समादिशत् (for स मावदत्)

भर्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो बली ॥ ५६
 सख्यं वानरराजेन शक्रप्रतिमतेजसा ।
 कृतवान्नाघवः श्रीमांस्त्वदर्धे च समुद्यतः ॥ ५७
 मा च तेऽस्तु भयं भीरु रावणाह्लोकगर्हितात् ।
 नलकूबरशापेन रक्षिता ह्यस्यनिन्दिते ॥ ५८
 शप्तो ह्येप पुरा पापो वधूं रम्भां परामृशन् ।
 न शक्तो विवशां नारीमुपैतुमजितेन्द्रियः ॥ ५९
 क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सुग्रीवेणाभिरक्षितः ।
 सौमित्रिसहितो धीमांस्त्वां चेतो मोक्षयिष्यति ॥ ६०
 स्वप्ना हि सुमहाघोरा दृष्टा मेऽनिष्टदर्शनाः ।
 विनाशयास्य दुर्बुद्धेः पौलस्त्यकुलघातिनः ॥ ६१
 दारुणो ह्येप दुष्टात्मा क्षुद्रकर्मा निशाचरः ।
 स्वभावाच्छीलदोषेण सर्वेषां भयवर्धनः ॥ ६२

स्पर्धते सर्वदेवैर्यः कालोपहतचेतनः ।
 मया विनाशलिङ्गानि स्वप्ने दृष्टानि तस्य वै ॥ ६३
 तैलाभिषिक्तो विकचो मज्जनपङ्के दशाननः ।
 असकृत्स्वरयुक्ते तु रथे नृत्यन्निव स्थितः ॥ ६४
 कुम्भकर्णादयश्चेमे नद्याः पतितमूर्धजाः ।
 कृष्यन्ते दक्षिणामाशां रक्तमाल्यानुलेपनाः ॥ ६५
 श्वेतातपत्रः सोष्णीषः शुक्लमाल्यविभूषणः ।
 श्वेतपर्वतमारूढ एक एव विभीषणः ॥ ६६
 सचिवाश्चास्य चत्वारः शुक्लमाल्यानुलेपनाः ।
 श्वेतपर्वतमारूढा मोक्षयन्तेऽस्मान्महाभयात् ॥ ६७
 रामस्यास्त्रेण पृथिवी परिक्षिप्ता ससागरा ।
 यशसा पृथिवीं कृत्स्नां पूरयिष्यति ते पतिः ॥ ६८
 अस्थिसंचयमारूढो भुञ्जानो मधुपायसम् ।

C. 3. 16161
B. 3. 280. 70
K. 3. 281. 71

56 ^a) D₂ मद्रचसा; G₁ तद्रचनाद्. — ^b) B₁ T₂ 'साद्य (for 'श्वास्य).

57 ^a) K₁ 'राजेंद्र (for 'राजेन). — ^c) B₃. 4 T₁ G₁ M गत' (for कृत'). — ^d) G₂. 4 कृतोद्यमः (for समु').

58 ^a) S (except T₃ G₃) ते भूद् (for तेऽस्तु). — ^d) K₄ B₁₋₃ D_n D₃. 4. 6 G₁. 3 M₁ नंदिनि (for [अ]निन्दिते).

59 ^a) K₁ ह्येषां (for पापो). — ^b) K₁. 3 B D_n D₄. 6 'मृषन्' (D₄ 'मृशन्' also as in text). — ^c) B D_n D₄₋₆ G₃ न शक्तोभ्यवशां; D₃ न शक्तोभ्यवशां; T₁ अशक्तो-
प्यवशां. — ^d) K₁. 4 B₃. 4 D_c D₁. 3 G₃ उपेतुम् (for उपै').
D₁ जीवितप्रियः (for अजितेन्द्रियः).

60 ^b) T₁ सुग्रीवसहितः प्रभुः; T₂ G₁. 2. 4 M सुग्रीवेण सह (T₂ सम) प्रभुः. — ^c) S (except G₃) सौमित्रिणा च वीरेण. — ^d) T₁ त्वामितो; T₂ G₁. 2. 4 M ततस्त्वां (for त्वां चेतो). K₄ मोच' (for मोक्ष').

61 D₂ om. 61^a-62^b. — ^a) T₁ स्वप्नो — 'घोरो (for स्वप्ना — 'घोरा). — ^b) K₁ D_c दृष्टा; T₁ दृष्टो (for दृष्टा). K₁ D_c D₁ घोरं; K₄ रौद्रं; G₂. 4 [S]रिष्ट' (for 'ऽनिष्ट'). T₁ दर्शनः (for 'दर्शनाः). — ^c) D₁ नाशयास्य सुदुर्बुद्धे. — ^d) T₁ 'पांसनः. G₂. 4 पौलस्त्यस्य कुलस्य च.

62 D₂ om. 62^ab (cf. v.l. 61). — ^b) K₁ D₁ रौद्रं; K₃ क्षौद्र' (for क्षुद्र'). — ^c) K₄ G₂. 4 'वशील' (for 'वाच्छील').

63 K₃ om. (hapl.) 63^a-64^b. — ^a) T₂ G₁ सर्व-
(G₁ सह)देवेभ्यः. — ^d) K₄ स्वप्नः; T₂ सम (for स्वप्ने).

D₅ च (for चै).

64 K₃ om. 64^ab (cf. v.l. 63). — ^a) K₁ B₃. 4 D_c D₁. 2 'वसिक्तो (for 'भिषिक्तो). — ^c) K₁ B₁ D₁ G₂. 4 M 'युक्ते च; D_c D₂. 3 T₁ G₁ 'युक्ते (for 'युक्ते तु). — ^d) G₁ चरन् (for रथे). G₂. 4 नृत्यम् (for नृत्यन्). T₁ G₂. 4 M₁ अवस्थितः (for इव स्थितः).

65 ^a) B₃ चान्ये; S (except G₃) चैव (for चेमे). — ^b) K₁ नागाः; K₄ मन्नाः; D₁ भन्नाः (for नन्नाः). K₄ पलित' (for पतित'). — ^c) B D (except D₁. 3. 5) G₃ गच्छति (for कृष्यन्ते).

66 K₁ M₁ om. (hapl.) 66^a-67^b. — ^b) K₄ शुक्ल-
माल्यविभूषितः; B₁ D₁ G₂ 'माल्यो वि(B₁ 'माल्यवि)भी-
षणः; B₂. 3 D_c D_n D₂. 5 T₁ G₁. 3 'माल्यानुलेपनः. — D₁
om. (hapl.) 66^ad; G₄ om. 66^c-67^b. — ^c) = (var.)
67^c. K₃ श्वेतं पर्वतम्. M₂ आस्थाय (for आरूढ). — G₂
om. (hapl.) 66^d-67^c.

67 K₁ T₂ G₄ M₁ om. 67^ab; G₂ om. 67^ab (cf. v.l. 66); B₂ om. 67. — ^a) K₄ तस्य (for चास्य). — ^c) = (var.) 66^c. K₁. 3 T₂ G₄ श्वेतं; B₁ शुक्ल' (for श्वेत). — ^d) A few N MSS. मोक्षते. B₁ दृष्टाः स्वप्ने मयानघे.
— After 67, B₁ ins.:

1269* मोक्षिता त्वां भयादस्माद्रामः शत्रुनिषूदनः ।

68 ^b) K D_c D₁. 3. 5 विनि' (for परि'). — ^c) K₄
T₁ सर्वां (for कृत्स्नां).

69 ^a) K₁. 2 G₁ अस्थिपर्वतमारूढो; T G₄ हस्तिसंचय' ;

C. 3. 16161
B. 3. 280. 70
K. 3. 281. 71

लक्ष्मणश्च मया दृष्टो निरीक्षन्सर्वतो दिशः ॥ ६९
रुदती रुधिरार्द्राङ्गी व्याघ्रेण परिरक्षिता ।
असकृत्वं मया दृष्टा गच्छन्ती दिशमुत्तराम् ॥ ७०
हर्षमेष्यसि वैदेहि क्षिप्रं भर्तृसमन्विता ।
राघवेण सह भ्रात्रा सीते त्वमचिरादिव ॥ ७१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

२६५

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तां भर्तृशोकार्ता दीनां मलिनवाससम् ।
मणिशेषाभ्यलंकारां रुदतीं च पतिव्रताम् ॥ १
राक्षसीभिरुपास्यन्तीं समासीनां शिलातले ।
रावणः कामवाणातौ ददर्शोपससर्प च ॥ २

देवदानवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषैर्युधि ।

अजितोऽशोकवनिकां ययौ कन्दर्पमोहितः ॥ ३
दिव्याम्बरधरः श्रीमान्सुमृष्टमणिकुण्डलः ।
विचित्रमाल्यमुकुटो वसन्त इव मूर्तिमान् ॥ ४
स कल्पवृक्षसदृशो यत्नादपि विभूषितः ।

G₂ हस्तिस्कंधसमा. — ^b) Dc D₂ T₂ G₁. ३. ४ घृत (for मधु). — ^d) B Dn D₃-6 G₃ दिधक्षुः; T G₁. ३. ४ M वि(T₁ प्र)पश्यन् (for निरीक्षन्). K₄ B Dn D₁. ३. ४. 6 T₁ G₁. ४ दिशं (for दिशः).

70 ^a) B₂ कर्पिता; T₁ G₄ रुदंती.

71 ^a) D₈ भोक्ष्यसि (for एष्यसि). — ^b) B Dn D₃. ४. 6 G₃ M भर्त्रा (for भर्तृ). — T G₂. ४ om. 71^{cd}. — ^{cd}) B₂in लक्ष्मणेन (for राघवेण). K Dc D₁. २. ६ लक्ष्मणेन च संयुक्ता सीते भर्तृहिते रता; G₁ M राघवेणेति वक्तव्या (G₁ णाभिपत्तव्या) सीता भर्तृहिते रता.

72 ^a) B₁. ३ इत्येवं; B₂. ४ Dn D₃. ४. 6 G₃ इत्येतन् (for इति सा). — ^c) K₄ बभूवाशाबला सा तु. — ^d) S (except G₃) भर्तृरेव समागमे.

73 ^a) S (except T₂ G₃) तावद् (for यावद्). S (except T₁ G₃) रौद्राः (for रौद्राः). — ^b) S (except G₃) महारवाः (for सुदारुणाः). — ^c) T₁ G₂ तासु; T₂ हि (for तां). — ^d) K₄ सह सीतां; T₁ सुखासीनां. S (except G₃) यथापुरं.

Colophon om. in K₁. ३. — Major parvan: Dn₃ G₂. ४ आरण्य. — Sub-parvan: N (K₁. ३ om.) G₃ (all om. sub-parvan name) mention only रामोपाख्यान; M₁, likewise, only रामायणोपाख्यान. — Adhy. name: B₄

त्रिजटास्त्रमनिवेदनं; D₁ त्रिजटावाक्यं; M₂ त्रिजटावाक्यसमाश्वासं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 278 (Dn₃ 279); D₁ 282; T₁ 269; T₂ G₄ M (M₂ inf. lin.) 268 (M₂ orig. 270); G₁ 265; G₂ 267. — Sloka no.: Dn 74; D₁ 34.

265

1 ^b) K₂ सलिल- (for मलिन-). K₁. ३ Dc₃ D₁. ३ वाससां; T G₄ M वाससीं; G₂ वासिनीं. — ^d) K₁. ३. ४ Dn₃ D₁. २ रुदंती. S (except G₃) स (for च).

2 ^a) B₁ उपासतीं; Dc D₂ अपश्यंतीं (for उपास्यन्तीं).

3 ^{ab}) K₁. ४ गंधर्वैर् (for गन्धर्व-). T₂ G₂ पुरुषो रगैः (for पुरुषैर्युधि). — ^d) B Dn D₃-6 G₃ पीडितः (for मोहितः).

4 ^a) B₂ दिव्यायुधधरः. — ^c) T₁ मरीचिमाला- (for विचित्रमाल्य-). S (except G₂. ३) मुकुटो (for मुकुटो). — ^d) = Rām. 5. 22. 29^b.

5 = (var.) Rām. 5. 22. 29 — ^a) Dn₁ D₅. 6 G₂ न (for स). G₁ सहितो (for सदृशो). — ^b) D₅ सु (for वि). — ^c) B₂ प्रतिमो (for द्रुमवद्).

6 ^a) K₁. ३ सुमनुष्यायाः (for तनु). — ^c) T₁ ददर्श (for ददृशे).

श्मशानचैत्यद्रुमवद्भूपितोऽपि भयंकरः ॥ ५
 स तस्यास्तनुमध्यायाः समीपे रजनीचरः ।
 ददृशे रोहिणीमेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ॥ ६
 स तामामन्त्र्य सुश्रोणीं पुष्पकेतुशराहतः ।
 इदमित्यब्रवीद्बालां व्रस्तां रौहीमिवाबलाम् ॥ ७
 सीते पर्याप्तमेतावत्कृतो भर्तुरनुग्रहः ।
 प्रसादं कुरु तन्वज्जि क्रियतां परिकर्म ते ॥ ८
 भजस्व मां वरारोहे महार्हाभरणाम्बरा ।
 भव मे सर्वनारीणामुत्तमा वरवर्णिनि ॥ ९
 सन्ति मे देवकन्याश्च राजर्षीणां तथाङ्गनाः ।
 सन्ति दानवकन्याश्च दैत्यानां चापि योषितः ॥ १०
 चतुर्दश पिशाचानां कोट्यो मे वचने स्थिताः ।
 द्विस्तावत्पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ११
 ततो मे त्रिगुणा यक्षा ये मद्वचनकारिणः ।
 केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥ १२

गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा ।
 उपतिष्ठन्ति वामोरु यथैव भ्रातरं मम ॥ १३
 पुत्रोऽहमपि विप्रर्षेः साक्षाद्विश्रवसो मुनेः ।
 पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः ॥ १४
 दिव्यानि भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च ।
 यथैव त्रिदशेशस्य तथैव मम भामिनि ॥ १५
 क्षीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
 भार्या मे भव सुश्रोणि यथा मन्दोदरी तथा ॥ १६
 इत्युक्ता तेन वैदेही परिवृत्य शुभानना ।
 तृणमन्तरतः कृत्वा तमुवाच निशाचरम् ॥ १७
 अशिवेनातिवामोरुरजस्रं नेत्रवारिणा ।
 स्तनावपतितौ बाला सहितावभिवर्षती ।
 उवाच वाक्यं तं क्षुद्रं वैदेही पतिदेवता ॥ १८
 असकृद्वदतो वाक्यमीदृशं राक्षसेश्वर ।
 विषादयुक्तमेतत्ते मया श्रुतमभाग्यया ॥ १९

C. 3. 16185
B. 3. 281. 20
K. 3. 292. 20

7 °) G₁. 2. 4 M एत्य (for इति). Dn D₄. 6 वाक्यं (for बालां). — °) K Dc D₁. 2. 5 व्रस्तां व्याकुललोचनां; T₁ संव्रस्तामिव रोहिणीं; T (T₁ orig.) G₁. 2. sm. 4 व्रस्तां सृगवधूमिव.

8 °) G₁ M अनुक्रमः (for अनुग्रहः). — °) G₁. 4 M₂ कुरु प्रसादं (by transp.). — °) K₁. 2. 4 B₁. 3 T₁ M₁ प्रति (for परि). K₁ D₁ च (for ते).

9 °) K₂ Dc₂ Dn₂. n₃ D₁ T₁ G₁ वरवर्णिनी.

10 °) S (except G₃) दानव (for मे देव). — B₂ om. (hapl.) 10^{bc}. — °) K₁. 2. 4 देव (for राज). K₃ B (B₂ om.) Dc Dn D₂—G₃ गंधर्वाणां च योषितः. — K₃ G₄ M₃ om. 10^{cd}. — °) T G₁. 2 M₁ तासामद्य विशालाक्षि सर्वासां मे भवोत्तमा.

11 °) B₂ T₁ M पिशाचीनां. — °) T₂ G₁. 4 M वचसि (for वचने). — °) K₁. 3 भीमरूपिणां.

12 °) K₁. 2 तत्र (for ततो). Dc₂ D₂ T₁ द्वि (for त्रि). — °) T₂ G₂. 4 मे (for मद). — °) K₁ D₃ (by corr.)

13 °) D₁ यज्ञे (for भद्रे). — °) K₁ D₃ (by corr.) मामासनगतं तदा (D₃ सदा); D₁ नानापानगतं सदा; T₁ मां विमानगतं सदा.

14 K₃ om. 14^a—15^b. — °) T₂ मुनिः (for मुनेः). — °) D₁ पंचमं.

15 K₃ om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). — °) D₃ तु (for च). — °) K₁ B₁ D₁ त्रिदिवेशस्य; Dc D₂ त्रिदशेशस्य. — °) T₂ G₂. 4 M₂ भज (for मम). K₃ B Dc₂ Dn₁. n₃ D₂—6 आविनि (for भामिनि).

16 °) D₃ दुष्करं (for दुष्कृतं). T₁ धर्म (for कर्म). — °) Dc D₂ गतं (for कृतं). K₁. 2 तथा (for तव). — 16^c = 1. 67. 1^c: 3. 251. 18^a; 262. 34^c; etc. — °) T₂ G₂. 4 M मन्दोदरी (for मन्दो).

17 °) K₁ सुशोभना (for शुभा). — 17^{cd} = (var.) Rām. 3. 56. 1^{cd}: 5. 21. 3^{ab}.

18 °) T₂ अदितैव; G₁ अशीतेन; G₂ अदितव्यं; G₄ अदितेन (for अशिवेन). T₂ G₂. 4 हि; G₁ [ए]व (for [अ]ति). — °) T₂ असकृन् (for अजस्रं). — °) K₁. 2. 4 Dc D₁. 2 पीनो (for बाला). — °) B₂. 4 D (except D₁. 2) G₁ संहताव (for सहिताव). D₁ अपि (for अशि). B₂ D₁ वर्षति. — After 18^{cd}, S (except G₃) ins. :

1270* व्यवस्थाप्य कथंचित्सा विषादादतिमोहिता ।

[T₁ G₁ M रुदनी गिरं (for अतिमोहिता).]

— °) T G₁. 2. 4 रावणं (for वाक्यं ते). K₁ क्रुद्धं (for क्षुद्रं).

19 °) K₂—4 Dc₂ D₁ राक्षसेश्वरः; D₂. 6 सेरितं; T₁ साधम; G₁ सेश्वरं. — °) K₄ अधर्मः; T₁ न याचे; M विवाद (for विषाद). — °) K₃ क्षणम्; G₁ चैवम् (for

C. 3. 16185
B. 3. 281. 20
K. 3. 282. 20

तद्भद्रमुख भद्रं ते मानसं विनिवर्त्यताम् ।
परदारास्म्यलभ्या च सततं च पतिव्रता ॥ २०
न चैवोपयिकी भार्या मानुषी कृपणा तव ।
विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि ॥ २१
प्रजापतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ।
न च पालयसे धर्मं लोकपालसमः कथम् ॥ २२
भ्रातरं राजराजानं महेश्वरसखं प्रभुम् ।
धनेश्वरं व्यपदिशन्कथं त्विह न लज्जसे ॥ २३
इत्युक्त्वा प्रारुदत्सीता कम्पयन्ती पयोधरौ ।
शिरोधरां च तन्वङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा ॥ २४
तस्या रुदत्या भामिन्या दीर्घा वेणी सुसंयता ।

ददृशे स्वसिता स्निग्धा काली व्यालीव मूर्धनि ॥ २५
तच्छ्रुत्वा रावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरम् ।
प्रत्याख्यातोऽपि दुर्मेधाः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ २६
काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकरध्वजः ।
न त्वामकामां सुश्रोणीं समेष्ये चारुहासिनीम् ॥ २७
किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमद्यापि मानुषम् ।
आहारभूतमस्माकं राममेवानुरुध्यसे ॥ २८
इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राक्षसगणेश्वरः ।
तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतं दिशम् ॥ २९
राक्षसीभिः परिवृता वैदेही शोककशिता ।
सेव्यमाना त्रिजटया तत्रैव न्यवसत्तदा ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

श्रुतम्). K1 अनार्यया; D1 अयोग्यया (for अभार्यया).

20 ^a) K3. 4 B1 T2 G2. 4 M 'मुख (for 'सुख). — ^b) K1 D2 G1 विनिवर्ततां; G2 'वृत्ततां. — ^c) K1. 2 D1 न; G2. 4 M2 हि (for [अ]स्मि). K1. 2 D1 [अ]स्मि (for च). — ^d) D3 M2 संततं.

21 ^a) K1 चैव पावकी; K2 चैवैतादृशी; K3. 4 Dc1 D3. 6 T2 चैवोपयिकी; B2 चैवोपायिकी; B4 चैवोपयिका; Dc2 चैवापायिकी; D2 एवोपयिकी. — ^b) G1 मनुष्या (for मानुषी). K4 कृपणा तथा; G2. 4 तव राक्षस (for कृपणा तव). — ^c) K Dc D1. 2 मां; B3 तु (for च). T2 विहर्षां धर्मयित्वा च. — ^d) G1 शांतिम् (for प्रीतिम्).

22 ^a) T2 G2 त्वं (for च). B1 सर्वं (for धर्मं). — ^d) K1. 3. 4 Dc2 D1. 2. 5 'पालोपमः (for 'पालसमः).

23 ^a) K1 राजराजत्वे; K3 'राजत्वं; D1 यक्षराजं तं; T G1. 2. 4 राजराजं च; M 'राजं त्वं. — ^b) K1 'समं विशुं; B1 'समप्रभं; Dc1 'समं प्रभुं; Dc2 D2 'समं प्रभं (for 'सखं प्रभुम्). — ^d) K1. 2 इत्थं; K3 Dc D1. 2. 5 हि त्वं; K4 त्वं हि; D3 त्वं ह (for त्विह).

24 ^a) B4 सारुदत्; Dc2 G1 M2 प्ररुदत्. — ^b) Dc D2 कंपयन्ती. — ^d) K4 D1 पाणिना (for वाससा).

25 ^a) T2 तस्यां. K B1 Dc Dn2. n3 D2. 3 T1 G1 M रुदत्या; T2 रुदत्यां. B D (except Dn1) G2 M1 भामिन्या; T2 भामिन्यां. — ^b) K3. 4 B1. 3 Dc D2 G4 M2 दीर्घा (for दीर्घा). B1 वेगा (for वेणी). K1. 2 सुशोभना; B1 समुद्यता; Dn2 D2 सुसंयुता. — ^c) Dc D2 स्थगिता; D3 त्वसिता; T2 सविपा; G1. 2. 4 M2 सासिता (for स्व). — ^d) Dc2

Dn3 कला; T2 कृष्णा (for काली). G1. 2. 4 M व्याली कालीव (by transp.).

26 ^a) B Dn D3. 4. 6 G3 M1 श्रुत्वा तद् (by transp.) — ^b) K1. 3. 4 D1 T G2. 4 M अनि; G1 तु नि (for सुनि).

27 ^b) K3 धुनोतु; Dn3 D1. 5 S (except G3) दुनोति. — ^c) K1. 4 B1. 3. 4 Dc Dn2. n3 D1. 2. 4 T1 G1 M सुश्रोणि. — ^d) K1. 4 B1. 3. 4 Dc1 D2 T2 M 'हासिनि.

28 ^a) K1 न; K3 Dc2 T1 G3 M तु (for नु). — ^b) D1 मानुषी. — ^c) D1 आहारभूताम्. — ^d) B1 [अ]नुध्यसे; D1 'राध्यसे.

29 ^a) B1 इत्युक्त्वा चानवद्यार्गी. — ^b) K3 B Dc1 Dn D2-4. 6 G3 M 'महेश्वरः; G1 'जनेश्वरः. — ^c) G2 [अ]न्तर्हितो (for [अ]न्तर्हितो). — ^d) B2 जगामाभीप्सितां दिशं; Dc 'माभिहतं शुभं; D2 'माभिहितं शुभे.

30 ^b) K1 जानकी (for वैदेही). K1-3 B1. 2. 4 Dn2. n3 शोककशिता. — ^c) B4 सांख्यं (for सेव्यं). — ^d) D3. 4 G3 तया (for तदा).

Colophon. — Major parvan: K1. 2 Dn3 G2. 4 आरण्य. — Sub-parvan: N G3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो (K2 B2 श्रीरामो) पाख्यान; M2, likewise, only रामायणोपाख्यान. — Adhy. name: M2 सीताप्रार्थनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 279 (Dn3 280); D1 283; T1 270; T2 G4 M (M2 inf. lin.) 269 (M2 orig. 271); G1 266; G2 268. — Śloka no.: Dn1. n3 D1 31.

२६६

मार्कण्डेय उवाच ।

राघवस्तु ससौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपालितः ।
 वसन्माल्यवतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः ॥ १
 स दृष्ट्वा विमले व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणम् ।
 ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयातममित्रहा ॥ २
 कुमुदोत्पलपद्मानां गन्धमादाय वायुना ।
 महीधरस्यः शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३
 प्रभाते लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत दुर्मनाः ।
 सीतां संस्मृत्य धर्मात्मा रुद्धां राक्षसवेष्टमनि ॥ ४
 गच्छ लक्ष्मण जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम् ।
 प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु कृतघ्नं स्वार्थपण्डितम् ॥ ५
 योऽसौ कुलाधमो मूढो मया राज्येऽभिषेचितः ।

सर्ववानरगोपुच्छा यमृक्षाश्च भजन्ति वै ॥ ६
 यदर्थं निहतो वाली मया रघुकुलोद्ब्रह् ।
 त्वया सह महाबाहो किष्किन्धोपवने तदा ॥ ७
 कृतघ्नं तमहं मन्ये वानरापसदं भुवि ।
 यो मामेवंगतो मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ॥ ८
 असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपादनम् ।
 कृतोपकारं मां नूनमवमन्माल्पया धिया ॥ ९
 यदि तावदनुद्युक्तः शेते कामसुखात्मकः ।
 नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १०
 अथापि घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुंगवः ।
 तमादायैहि काकुत्स्थ त्वरावान्भव मा चिरम् ॥ ११
 इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा गुरुवाक्यहिते रतः ।

C. 3. 16208
 B. 3. 282. 12
 K. 3. 283. 12

266

1 K₄ T₁ G₁ om. the ref. — ^a) B₁₋₃ Dn Ds. 4. 6
 G₃ M₁ सहसौ (for तु ससौ). — ^c) = (var.) 61^d.
 K₁ 'पूजितः. — ^c) = Rām. 4. 28. 1^c. — ^d) B₁. 2. 4
 Dn₁. n₃ D₁. 4-6 M₁ ददशे (for ददर्श).

2 ^a) B₁. 3 विपुले; T₁ G₁ विमलं (for विमले). — ^b)
 K₁. 3. 4 Dc D₁. 2 विमलं (for निर्मलं). B₂ S (except
 G₃) शशलङ्घनं; D₁. 3 (by corr.) शशलक्षणं.

3 ^a) T₂ G₁. 2. 4 M₂ 'गंधेन. — ^b) K₂. 4 Dc D₁. 2
 गंधान् (for गन्धम्). G₁. 2 गंधमादनवायुना. — ^c) Dn₃
 T₂ महीधरस्य; T₁ 'धरः स. Dc D₃ पीतेन (for शी').
 G₁. 2 M₂ transp. शीतेन and सहसा.

4 ^b) G₁ दुःखितः (for दुर्मनाः). — ^c) B₂ तां संस्मृत्य
 च धं.

5 ^a) K₁. 2 गच्छ जानीहि सौमित्रे. — ^c) K₁. 4 Dc
 D₁. 2 प्रसक्तं (for प्रमत्तं). K₄ 'धर्मेण (for 'धर्मेषु). — D₄
 om. 5^d-21^d. — ^d) Dc D₂ प्रसक्तं (for कृतघ्नं).

6 D₄ om. 6 (cf. v.l. 5). — ^b) K₁ [अ]रण्ये (for
 राज्ये). — ^c) K₁. 2 Dc D₁ G₁. 2. 4 M₂ सर्वे (for सर्व-).
 — ^d) D₂ ये सृष्टा च; T₂ G₂. 4 M₂ ऋक्षाश्चैनं (for यमृक्षाश्च).
 K Dc D₁. 2. 5 [अ]पि भेजिरे (for भजन्ति वै).

7 D₄ om. 7 (cf. v.l. 5). — ^a) K₄ धीमान् (for

वाली). — ^d) D₁ M₁ तथा; G₂. 4 M₂ पुरा (for तदा).

8 D₄ om. 8 (cf. v.l. 5). — ^a) K₁ तदहं (for तमहं).
 — ^b) K₂ S (except G₃) वानरापसदं. — ^c) K₁. 4 G₄
 M₂ 'गतं; Dc D₂ T₁ 'गते (for 'गतो). — ^d) K₁. 2 जा-
 नाति (for जानीते); cf. v.l. 9.

9 D₄ om. 9 (cf. v.l. 5). — ^a) K D₁. 2 व्यतिरिक्तं;
 B₂ Dc D₂ T G₂. 4 योसौ मन्ये (for असौ मन्ये). K₁₋₃
 D₁ न जानाति; cf. v. l. 8. — ^b) B Dc Dn D₂. 3. 6 G₃
 'प्रतिपालनं. — ^c) K₂ Dc₂ D₂ मा (for मां). — ^d) S
 (except T₂ G₃) अवमत्य. B₁ [अ]स्मयोरुप; B₃. 4 T₁
 [अ]रूपमेधया (for [अ]ल्पया धिया).

10 D₄ om. 10 (cf. v.l. 5). — ^a) T₂ अनायत्तः (for
 अनुद्युक्तः). — ^b) K₁ Dc D₂ कामवशानुगः; K₂. 4 'वशा-
 त्मकः; B₂ 'सुखाशया. — ^d) K₄ Dc₂ T₁ M₁ 'गतिस् (for
 'गति). K₄ स्वयं (for स्वया). K₃ 'गतं तदा; D₁ 'गतेन वै.

11 D₄ om. 11 (cf. v.l. 5). — ^a) K Dc D₁₋₃. 5
 T₁ G₁ अथ वा; B₄ तथापि (for अथापि). D₃ चेष्टं; G₁
 स्वरं (for घटं). — ^b) K₁. 3 D₁ कृत्वे (for अर्थे). — ^c)
 K₂ B₁. 2. 4 Dn D₃. 5. 6 T₁ G₃ 'यैव; B₂ M₁ 'य हि
 (for 'यैहि).

12 D₄ om. 12 (cf. v.l. 5). — ^b) K₁ ततो वाक्ये;
 K₃ गुरुवाक्ये. — K₂ om. (hapl.) 12^{ed}. — ^d) T G₁. 2. 4
 'गणं (for 'गुणं). — ^f) K₁ [अ]निवेदितः (for [अ]नि-

C. 3. 16208
B. 3. 282. 12
K. 3. 283. 12

प्रतस्थे रुचिरं गृह्य समार्गणगुणं धनुः ।
किष्किन्धाद्वारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः ॥ १२
सक्रोध इति तं मत्वा राजा प्रत्युद्ययौ हरिः ।
तं सदारो विनीतात्मा सुग्रीवः पुत्रगाधिपः ।
पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥ १३
तमब्रवीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः ।
स तत्सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः ॥ १४
सभृत्यदारो राजेन्द्र सुग्रीवो वानराधिपः ।
इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥ १५
नास्मि लक्ष्मण दुर्मेधा न कृतघ्नो न निर्घृणः ।
श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्येषणे कृतः ॥ १६
दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ।
सर्वेषां च कृतः कालो मासेनागमनं पुनः ॥ १७

यैरियं सवना साद्रिः सपुरा सागराम्बरा ।
विचेतव्या मही वीर सग्रामनगराकरा ॥ १८
स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति ।
ततः श्रोष्यसि रामेण सहितः सुमहत्प्रियम् ॥ १९
इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन वानरेन्द्रेण धीमता ।
त्यक्त्वा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् ॥ २०
स रामं सहसुग्रीवो माल्यवत्पृष्ठमास्थितम् ।
अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥ २१
इत्येवं वानरेन्द्रास्ते समाजग्मुः सहस्रशः ।
दिशस्तिस्त्रो विचित्याथ न तु ये दक्षिणां गताः ॥ २२
आचख्युस्ते तु रामाय महीं सागरमेखलाम् ।
विचितां न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वा ॥ २३
गतास्तु दक्षिणामाशां ये वै वानरपुंगवाः ।

वारितः).

13 D₄ om. 13 (cf. v.l. 5). — ^a) Dn₂. n₃ D₃. 6
T₁ G₃ M₁ इव (for इति). K₁. 2 तं लक्ष्य; D₁ मत्वा स
(for तं मत्वा). — ^d) B₂ T₂ पुत्रगेश्वरः; G₁. 2. 4 गोत्तमः.
— ^f) D₅ तदा हिया (for तदर्हया).

14 D₄ om. 14 (cf. v.l. 5); D₁ om. 14^a-15^b.
— 14^b=3. 267. 16^d. — ^c) K₁ पूर्वम् (for सर्वम्). T₁
विशेषण. — ^d) K₁ प्राह (for प्रह्वः). S (except G₃)
शुश्राव हरिपुंगवः.

15 D₄ om. 15; D₁ om. 15^{ab} (cf. v.l. 5, 14).
— ^{ab}) B₂ वानरेश्वरः (for राधिपः). S (except G₃)
सभृत्यस्तं तदा प्रह्वः स वानरगणाधिपः. — ^d) B₁. 2 नरपुंगवः;
T G₂. 4 M वानरर्षभः; G₁ कपिपुंगवः.

16 D₄ om. 16 (cf. v.l. 5). — ^b) B Dn D₃. 5. 6
G₃ नाकृतज्ञो (for न कृतघ्नो). — ^d) K₁ सीतापर्यक्षणे रतः;
G₁ न्वेषणकौतुकः.

17 D₄ om. 17 (cf. v.l. 5). — ^a) M₁ सर्वाः (for
सर्वे). — ^b) S (except G₃ M₂) समर्था (for विनीता).
— ^d) S (except G₃) मासोभ्या (T₁ G₁ सो ह्या) गमने पुनः.

18 ^a) D₅ तैर् (for यैर्). K D₁. 5 सनगा; M₁
ससस्ति; M₂ सपुरा (for सवना). — ^b) M सवना (for
सपुरा). — ^c) K₁. 3. 4 Dc₂ D₁. 2 मही सर्वा; G₂. 4 महा-
वीर. — ^d) K₄ समग्र.

19 D₄ om. 19 (cf. v.l. 5). — ^c) T₁ M₂ तत्र

(for ततः).

20 D₄ om. 20 (cf. v.l. 5). — ^{ab}) T₂ G₂. 4 transp.
लक्ष्मणं and वानरं.

21 D₄ om. 21 (cf. v.l. 5). — ^b) K₁. 2 हिमं (for
माल्यं). K₁ B₂ G₄ पृष्ठमाश्रितं; K₃. 4 Dc D₁. 2. 5 G₁
M पृष्ठ (D₁ प्रस्थ)वासिनं. T₁ गिरिपृष्ठनिवासिनं. — ^c)
B₂ कार्यं (for तस्य). T₂ G₂. 4 M₂ अभिगम्येदमंतस्यं.

22 ^a) K Dc D₁. 2. 5 अत्रांतरे वानरेंद्राः; T G₁. 2. 4
इत्येवं वादिन (T₁ वदत)स्तस्य; M इत्येवं ते वानरेंद्राः. — After
22^a, G₁ ins.:

1271*

आयाता वानरास्तदा ।

दिशस्तिस्त्रो वानरेन्द्राः.

— ^b) T₁ वानरेंद्राः (for समा). T₂ G₂. 4 आयाता वान-
रास्तदा (T₂ था) (=line 1 of 1271*). — ^c) K₄ विवि-
च्याथ; B₁ विहत्याथ. — ^d) Dc₂ D₁. 2. 4 च (for तु). T₁
दिशं (for गताः).

23 D₄ om. 23-31. — ^a) B₄ Dc₂ D₃ आचख्युः.
K₁ Dc₂ D₃ तेथ; K₂ B₁-3 Dc₁ Dn D₃. 5. 6 G₃ तत्र; K₄
तेत्र; D₁ T G₂. 4 ते च; G₁ तेषि (for ते तु). K₁ रामस्य.
— ^b) Dc₂ D₁. 3 T₁ G₁ मही मेखला (Dc₂ D₁ मेखलां).
— ^c) D₃ T G₁. 4 विचिता; D₅ निचितां. K₁. 3. 4 Dc
D₁. 2 S (except G₃ M₁) च (for तु). — ^d) K₁. 2. 4 D₅
च (for वा).

24 D₄ om. 24 (cf. v.l. 23). — ^a) B₁ वै; Dc₂

आशावांस्तेषु काकुत्स्थः प्राणानार्तोऽप्यधारयत् ॥ २४
द्विमासोपरमे काले व्यतीते प्लवगास्ततः ।
सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ २५
रक्षितं वालिना यत्तत्स्फीतं मधुवनं महत् ।
त्वया च प्लवगश्रेष्ठ तद्बुद्धे पवनात्मजः ॥ २६
वालिपुत्रोऽङ्गदश्चैव ये चान्ये प्लवगर्षभाः ।
विचेतुं दक्षिणामाशां राजन्प्रस्थापितास्त्वया ॥ २७
तेषां तं प्रणयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् ।
कृतार्थानां हि भृत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥ २८
स तद्रामाय मेधावी शशंस प्लवगर्षभः ।
रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टां तु मैथिलीम् ॥ २९
हनूमत्प्रमुखाश्चापि विश्रान्तास्ते प्लवंगमाः ।
अभिजग्मुर्हरीन्द्रं तं रामलक्ष्मणसंनिधौ ॥ ३०
गतिं च मुखवर्णं च दृष्ट्वा रामो हनूमतः ।

अगमत्प्रत्ययं भूयो दृष्टा सीतेति भारत ॥ ३१
हनूमत्प्रमुखास्ते तु वानराः पूर्णमानसाः ।
प्रणेषुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं लक्ष्मणं तथा ॥ ३२
तानुवाचागतान्नामः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
अपि मां जीवयिष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३३
अपि राज्यमयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः ।
निहत्य समरे शत्रूनाहृत्य जनकात्मजाम् ॥ ३४
अमोक्षयित्वा वैदेहीमहत्वा च रिपूत्रणे ।
हृतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३५
इत्युक्तवचनं रामं प्रत्युवाचानिलात्मजः ।
प्रियमाख्यामि ते राम दृष्टा सा जानकी मया ॥ ३६
विचित्य दक्षिणामाशां सपर्वतवनाकराम् ।
श्रान्ताः काले व्यतीते स्म दृष्टवन्तो महागुहाम् ॥ ३७
प्रविशामो वयं तां तु बहुयोजनमायताम् ।

C. 3. 16235
B. 3. 282. 39
K. 3. 283. 39

D₂ ते (for तु). — °) K₁. 3. 4 B₁ तेन (for तेषु). — °) K₂ [S]द्यः; K₄ D₁ T₂ G₁. 2. 4 M₂ व्यः; B₄ Dn D₃. 6 T₁ G₃ [S]भ्यः (for स्य). — °)

25 D₄ om. 25 (cf. v.l. 23); K₂ om. 25^a-26^b. — °) K (K₂ om.) D₁ T₂ G₂ M द्विमासपरमे; T₁ G₁ 'से परमे. — °) K₁ वानरा (for प्लवगा). — °) G₁ 'गत्वा (for 'गम्य). — °) Dc D₂ G₁ त्वरितं (for 'ता).

26 D₄ om. 26; K₂ om. 26^{ab} (cf. v.l. 23, 25). — °) M₂ यत्ते (for यत्तत्). — °) T₂ वानरं (for प्लवगं).

27 D₄ om. 27 (cf. v.l. 23). — °) K₂ प्लवगेश्वराः; T₁ 'गर्षभ. — °) T₁ विचेरु (for विचेतुं).

28 D₄ om. 28 (cf. v.l. 23). — °) Dn₃ T₂ G₃ तत्प्रणयं; Dn₁. n₂ D₁ अ(D₁ त्व)पनयं; T₁ G₁. 2. 4 M सप्रणयं. G₁ वाक्यं (for श्रुत्वा). — °) T G₂. 4 M स मेने (by transp.). K₁. 2 तत् (for स). G₁ श्रुत्वा मेने कृतार्थतां. — °) K₄ भद्रानाम् (for भृत्यानाम्). — °) M₁ जीवति (for भवति).

29 D₄ om. 29 (cf. v.l. 23). — °) T₁ दृष्टां मेने (by transp.). K D₁. 6 दृष्टा (for दृष्टां). K D₁ M सः; T₂ G₁. 2. 4 च (for तु). D₃. 6 मैथिली.

30 D₄ om. 30 (cf. v.l. 23). — °) = (var.) 32^a. Some MSS. हनुमत्. — °) T₂ G₁. 2. 4 विश्रुतां (for विश्रान्तां). — °) K₁. 3. 4 Dc D₁. 3 प्रति; M उप (for

अभिं). Dc D₂ हरीन् तं; T₁ गिरीन्द्रं; G₂. 4 हरीशं; M₁ हरीन्द्रास् (for हरीन्द्रं). K₄ Dc D₂ तु; S (except G₂) ते (for तं).

31 D₄ om. 31 (cf. v.l. 23). — °) S (except G₂) रामो दृष्ट्वा (by transp.). — °) K₁. 3 D₁ अगच्छत् (for अगमत्).

32 T₁ om. 32. — °) = (var.) 30^a. K₁ हरीन्द्रं; some MSS. हनुमत् (for हनूमत्). — °) B₁-3 G₁ M रामे (for रामं). — °) Dc₂ D₂ G₂ तदा (for तथा). B₁-3 T₂ G₁ M₂ सुग्रीवे लक्ष्मणे तथा (T₂ G₁ तदा).

33 °) K₂ Dc₃ तम् (for तान्). K Dc D₁-3. 6 ततो; Dn₁. n₂ [आ]नतान् (for [आ]गतान्). — °) T₂ G₁. 2. 4 रुचिरं (for सशरं).

34 °) K₁-3 D₂ T₁ M शत्रुम् (for शत्रून्).

35 °) K₁-3 रिपुं रणे; B D G₂ रणे रिपुन् (D₃ 'पुं) (by transp.). K₄ अद्वित्वाचरितं रणे; G₄ हत्वा मम रिपूत्रणे.

36 °) B₁. 2 प्रियमाख्याति ते राम. — °) K₁. 3 D₂ G₁. 2. 4 M [आ]र्वा (for सा). T₂ दृष्ट्वायां जानकीमहं.

37 °) K₄ विचित्य (for विचित्य). — °) G₁ तु (for स). — °) T₁ महीं शुभां; T₂ G₁. 2. 4 महीगुहां.

38 °) B₁ प्राविशाम; T₂ G₂ M विशामश्च; G₁ विशंतश्च; G₄ विश्राम्य च. S (except G₂) स (for तु). — °) G₁. 2. 4

C. 3. 16235
B. 3. 282. 39
K. 3. 283. 39

अन्धकारां सुविपिनां गहनां कीटसेविताम् ॥ ३८
गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रभां ततः ।
दृष्टवन्तः स्म तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ३९
मयस्य किल दैत्यस्य तदासीद्वेश्म राघव ।
तत्र प्रभावती नाम तपोऽतप्यत तापसी ॥ ४०
तया दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च ।
भुक्त्वा लब्धवलाः सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ॥ ४१
निर्याय तस्मादुद्देशात्पश्यामो लवणाम्भसः ।
समीपे सद्यमलयौ दर्दुरं च महागिरिम् ॥ ४२
ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयम् ।
विषण्णा व्यथिताः खिन्ना निराशा जीविते भृशम् ॥ ४३
अनेकशतविस्तीर्णं योजनानां महोदधिम् ।
तिमिनक्रझपावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः ॥ ४४
तत्रानशनसंकल्पं कृत्वासीना वयं तदा ।
ततः कथान्ते गृध्रस्य जटायोरभवत्कथा ॥ ४५

ततः पर्वतशृङ्गाभं घोररूपं भयावहम् ।
पक्षिणं दृष्टवन्तः स्म चैनतेयमिवापरम् ॥ ४६
सोऽस्मान्तर्कयद्भोक्तुमथाभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।
भोः क एष मम भ्रातुर्जटायोः कुरुते कथाम् ॥ ४७
संपातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो भ्राता खगाधिपः ।
अन्योन्यस्पर्धयारूढावाचामादित्यसंसदम् ॥ ४८
ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः ।
तदा मे चिरदृष्टः स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ।
निर्दग्धपक्षः पतितो ह्यहमस्मिन्महागिरौ ॥ ४९
तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हतो भ्राता निवेदितः ।
व्यसनं भवतश्चेदं संक्षेपाद्वै निवेदितम् ॥ ५०
स संपातिस्तदा राजञ्श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
विषण्णचेताः पप्रच्छ पुनरस्मानरिंदम ॥ ५१
कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ।
इच्छामि सर्वमेवैतच्छ्रोतुं पुनरगस्ततमाः ॥ ५२

M₁ सांधकारां (for अन्ध). T₁ M₁ सुविपुलां.

39 ^a) G₁ गत्वा सह महध्वानं. — ^c) K₄ D₁. 3 च (for स्म).

40 ^b) D_{ns} D₁. 4 G₁ तदा सद्देश्म रां. — ^d) K₄ तपस्तप्यति.

41 ^b) T₁ फलानि (for पानानि). — ^c) K₄ चैव (for सन्तस्). — ^d) K₄ D₃ गताः (for ततः).

42 ^b) S (except G₃) पश्याम (for 'मो). Dc₁ T₁ लवणांभसं. — ^c) B₂. 4 सद्यमलयोर; G₂ ह्यस्य मलयौ. — ^d) K₁ दुंदुरं; Dc D₂ दर्दुरं; D₁ दुर्धरं; S (except G₃ M₂) दर्दुरं. K₁. 2 तथा (for महा-).

43 ^c) K₁. 2 क्षुण्णा; K₄ भिन्ना (for खिन्ना). — ^d) K₁ जीविते भवान्; K₂ D₁ 'तेभवन्; K₃ 'तेभवं; D₅ 'ते भुवं; G₁ 'ते वयं (for 'ते भृशम्).

44 ^c) G₂. 4 'क्षपाकीर्णं.

45 ^a) K₃ B₁ अत्र; T₁ तदा (for तत्र). — ^b) K₁. 3. 4 Dc D₁. 2 तदा (Dc D₂ 'तो) वयं; T₂ G₁. 2. 4 वयं ततः (for वयं तदा). — ^c) S (except G₃ M₂) भवत् (for ततः). T₂ G₂. 4 'कथायां (for कथान्ते).

46 ^a) K₁. 2 Dc D₂ 'संकाशं; B₂ 'शृंगाभिर; D_{ns} 'शृंगाभ्यां. — ^c) K₄ च (for स्म).

47 ^b) K₄ अथोपेत्य; G₂ अस्याभ्येत्य (for अथाभ्येत्य).

T₁ च सो (for वचो). K₁ अहं त्यक्तमितोब्रवीत्; K₃ Dc D₁. 2 अथैत्य (D₁ 'तान्' कुपितो. — K₃ om. 47^c-48^d.

48 K₃ om. 48 (cf. v.l. 47). — ^b) B₁ भ्राता ज्येष्ठः (by transp.). — ^c) B₁ मूढौ; D₃ 'नूढौ (sup. lin. रूतौ) (for [आ]रूढौ). — ^d) K₁ आदित्यसंपदां; K₂ Dc D₂ M₁ 'संपदं; K₄ D₁. 3m T₁ 'मंडलं; B₄ 'सत्पदं; D₃ 'सत्तमं; D₅ 'संक्षयं.

49 ^a) T G₁. 2. 4 तदा (for ततो). — ^b) K₄ च; Dc₂ D₂ तौ (for तु). — ^c) D₁ तस्य; T₂ G₁. 2. 4 तस्मात् (for तदा). S (except G₃) तु (for स). — ^d) B₃ ततो (for भ्राता). K₄ स्वयं (for प्रियः). — ^e) K₃ निदग्धः. — ^f) D₁ अहम्; T₁ [अ]प्यहम् (for ह्यहम्). — After 49, S (except G₃) ins.:

1272* द्रष्टुं वीरं न शक्नोमि भ्रातरं वै जटायुषम् ।

50 ^a) K₁ भ्रातुर (for [अ]स्माभिर).

51 ^a) S (except T₁ G₃) संपातिस्तु (for स संपातिस). T₁ ततो (for तदा). — ^b) = 1. 1. 95^b; 44. 2^b. K₁. 4 G₁ स; T₁ तु (for सु). B₁ विधिवद् (for सुमहद्). — ^c) D₁ विखिन्नचेताः. — ^d) K₃ Dc₂ T₁ G₁. 2 'दमः (for 'दम).

52 ^a) K₁ Dc D₂. 5 कस्य; K₄ D₁ T कश्च; B₁. 2. 4 यः स; B₃ कथं (for कः स). K₃ कथं सीता जटायुश्च. — K₄ om. 52^c-53^b. — ^c) K₁ [इ]दं (for [ए]तत्). — ^d) G₂. 4

तस्याहं सर्वमेवैतं भवतो व्यसनागमम् ।
 प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरतोऽब्रुवम् ॥ ५३
 सोऽस्मानुत्थापयामास वाक्येनानेन पक्षिराट् ।
 रावणो विदितो मयं लङ्का चास्य महापुरी ॥ ५४
 दृष्टा पारे समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ।
 भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्त्यत्र विचारणा ॥ ५५
 इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्वरः ।
 सागरप्लवने मन्त्रं मन्त्रयामः परंतप ॥ ५६
 नाध्यवस्यद्यदा कश्चित्सागरस्य विलङ्घने ।
 ततः पितरमाविश्य पुपुवेऽहं महार्णवम् ।
 शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ५७
 तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती ।
 उपवासतपःशीला भर्तृदर्शनलालसा ।
 जटिला मलदिग्धाङ्गी कृशा दीना तपस्विनी ॥ ५८

निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ।
 उपसृत्याब्रुवं चार्यामभिगम्य रहोगताम् ॥ ५९
 सीते रामस्य दूतोऽहं वानरो मारुतात्मजः ।
 त्वदर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्तो विहायसा ॥ ६०
 राजपुत्रौ कुशलिनौ आतरौ रामलक्ष्मणौ ।
 सर्वशाखामृगेन्द्रेण सुग्रीवेणामिपालितौ ॥ ६१
 कुशलं त्वाब्रवीद्रामः सीते सौमित्रिणा सह ।
 सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वानुपृच्छति ॥ ६२
 क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सर्वशाखामृगैः सह ।
 प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः ॥ ६३
 मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सीता मां प्रत्युवाच ह ।
 अवैमि त्वां हनूमन्तमविन्ध्यवचनादहम् ॥ ६४
 अविन्ध्यो हि महाबाहो राक्षसो बृद्धसंमतः ।
 कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः सचिवैर्वृतः ॥ ६५

C. 3. 16264
B. 3. 282. 68
K. 3. 283. 67

*पुंगवाः (for 'सत्तमाः'). B₁ श्रोतुं व्यसनमागतं.

53 K₄ B₁ om. 53^{ab} (for K₄ cf. v.l. 52). — ^a) K₁. 2 M₂ [इ]मं; K₃ Dc D₁. 2. 6 T₁ G₁ M₁ [इ]वं; B (B₁ om.) Dn D₃. 4. 6 G₃ [ए]तद्; T₂ [इ]ह (for [ए]तं). — ^c) T₂ वापि; G₁. 2. 4 चापि (for चैव). — ^d) B Dn D₃. 4. 6 G₃ विस्तरतो (for 'तो'). K₄ B₄ Dc D₃ ध्रुवं (for S₁ब्रुवम्).

54 ^a) T₂ G₁. 2. 4 आश्वासया (for उत्थापया). — ^b) Dn₃ G₁. 3 [अ]न्येन (for [अ]नेन).

55 ^c) T₁ वसती; G₄ भवती (for भवित्री). — ^d) K Dc D₁. 2. 6 [S]त्रास्ति (for स्त्यत्र).

56 ^a) K₁. 3. 4 Dc D₁. 2 ततस् (for इति). — ^b) T₁ सादराः (for सत्वरः). M₃ वयमुत्थापयत्वरः. — ^c) K₃ B₁ D (except D₁) G₃ सागरक्रमणे; K₄ 'राप्रवणे; K₄ B₂₋₄ 'राक्रमणे. — ^d) S (except T₂ G₃) मन्त्रयाम. B₄ D₅ परस्परं (for परंतप).

57 ^a) K D₁. 6 T₂ नाध्यगच्छद्; B₄ नाध्यवस्यद् (for नाध्य). K₁₋₃ D₅ T₁ तदा; B₁. 2 मुदा (for यदा). — ^b) K₁₋₃ [अ]ति; Dc D₂ [ए]व; D₁ [अ]पि (for वि). N G₃ लंघनं. K₄ सागरस्यास्य वै भिलं (sic). — ^c) K₂. 3 D₅ तदा (for ततः). B₁. 2. 4 Dc D₂ उद्दिश्य (for आविश्य). — ^d) B₁ सुस्तुवे (for पुपुवे). K₁ 'बलं (for 'णंवस्). T₁ पुपुवे लवणार्णवं. — ^e) G₂ 'विस्तीर्णं.

58 ^{ab}) = Rām. 5. 65. 11^{ed}. D₁ स्थिता (for सती).

— 58^d = (var.) 3. 61. 118^f.

59 ^b) B₁ तपस्विनी (for पृथग्विधैः). — ^c) M₂ 'गम्य (for 'सत्य). Dc₃ D₂ [अ]ब्रवं; T₁ G₂ M₁ [अ]ब्रवन्; G₄ [अ]ब्रवीन्; M₂ [अ]ब्रवन् (for [अ]ब्रवं). K₂ D₁. 6 वाक्यम्; B₁ पादाब्; T₁ आर्याम् (om. च); T₂ G₂. 4 M₂ न्यायाद्; G₁ स्मार्त्याम्; M₁ आयाद् (for चार्याम्). Dc D₂ उपसृत्याब्रु-
 वंत्यायाद्. — ^d) K₂ Dc D₁ 'वाच (for 'गम्य).

60 ^b) T₁ मारुतात्मजवानरः. — ^{cd}) T₂ transp. अभि-
 and इह.

62 ^a) Dc₃ D₂ त्वां व्रं; D₁ T₂ G₁. 2. 4 चाव्रं (for त्वाव्रं). — ^d) D₁ T₂ G₁ चां (for त्वां).

63 ^a) K₁. 2. 4 Dc₃ D₁. 6 आगमिष्यति (for क्षिप्रमे-
 ष्यति). — ^b) S (except G₂ M₂) वृतः (for सह). — T₂
 G₂. 4 om. (hapl.) 63^c-65^d. — ^c) M विस्वासं (for
 प्रत्ययं). — ^d) K₁ T₁ [S]हं (for S₁स्मि).

64 T₂ G₂. 4 om. 64 (cf. v.l. 63). — ^a) K₁. 3
 Dc₃ D₂ G₁ तु; K₄ B₂₋₄ D₁. 3 G₂ M₂ तद्; B₁ मां; T₁ सा
 (for च). — ^c) T₁ M₂ अवैहि. K₃ M त्वा (for त्वां).
 — ^d) K₁ D₃ T₁ अविध्यं; K₄ अवध्यं; G₁ अवध्यं (for
 अविन्ध्यं). T₁ इह (for अहम्).

65 T₂ G₂. 4 om. 65 (cf. v.l. 63). — ^a) K₄ G₁
 अवध्यो; D₂ अविध्यो; T₁ अरण्ये (for अविन्ध्यो). K₂. 3
 D₁ T₁ 'भागो (for 'बाहो). — ^c) G₁ अधीत (for

C. 3. 16264
B. 3. 282. 68
K. 3. 283. 68

C.
B.
K.

गम्यतामिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिमं मणिम् ।
धारिता येन वैदेही कालमेतमनिन्दिता ॥ ६६
प्रत्ययार्थं कथां चेमां कथयामास जानकी ।
क्षिप्तामिषीकां काकस्य चित्रकूटे महागिरौ ।

भवता पुरुषव्याघ्र प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ६७
श्रावयित्वा तदात्मानं ततो दग्ध्वा च तां पुरीम् ।
संप्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमर्चयत् ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

२६७

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १
वृतः कोटिसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ।
श्वशुरो वालिनः श्रीमान्सुषेणो राममभ्ययात् ॥ २

कोटीशतवृत्तौ चापि गजो गवय एव च ।
वानरेन्द्रौ महावीर्यौ पृथक्पृथग्दृश्यताम् ॥ ३
षष्टिकोटिसहस्राणि प्रकर्षन्प्रत्यदृश्यत ।
गोलाङ्गुलो महाराज गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ ४
गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः ।

कथितं). — ^a) G₁ त्वद्विधः. T₁ सह (for वृतः).

66 ^a) G₂ मां सीता (for चोक्त्वा मां). K₁. ३ मा (for मां). — Dc₁ om. (hapl.) 66^b-67^a. — ^b) G₂ तदा (for सीता). M इदं (for इमं). — ^c) Dn₃ [अ]नेन (for येन). — ^d) B₁. ३ Dc₂ D₂ G₁ एतद्; G₂. ४ एनम् (for एतम्).

67 Dc₁ om. 67^a (cf. v.l. 66). — ^a) K₄ चैनां; D₁ वै मां (for चेमां). — ^b) B₁ कारं (for कथं). — ^c) B₂. ४ Dn D₁. ३. ६ G₁. ३ काकाय; D₂ काकुस्त (for काकस्य). — ^d) T₂ चित्रकूटगिरौ तदा. — ^e) G₂. ४ समांके (for भवता). — After 67, S (except G₃) ins.:

1273* एकाक्षी विकलः काकः सुदुष्टात्मा कृतश्च वै ।

68 ^a) T₁ M₂ महा; M₁ [अ]हमां (for तदा). K Dc D₁. २. ६ अथात्मानं ग्राह (K₁. ३ दर्शं)यित्वा; B Dn D₃. ४. ६ G₃ ग्राहयित्वाहमा (B₄ त्वा महा)त्मानं. — ^b) K Dc D₁. २. ६ दग्ध्वा तां च पुरीं ततः (K₁. ३ पुनः). — ^c) G₂. ४ संप्राप्तोस्तीति. — ^d) K₁-३ B Dc D₆ दिनमा (B₁ दी सम)र्चयत्.

Colophon. — Major parvan: K₁. २ Dn₂ G₂. ४ आरण्य. — Sub-parvan: K₁. ३ B D G₃ M₂ (all om. sub-parvan name) mention only रामो (M₂ रामायणो). पाख्यान. — Adhy. name: B₄ हनूमद्वाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 280 (Dn₃ 281); D₁

284; T₁ 271; T₂ G₃ M (M₂ after corr.) 270 (M₂ orig. 272); G₁ 267; G₂ 269. — Śloka no.: Dn 71; D₁ 70.

267

1 T₂ om. the ref. — ^a) T₁ G₁. २. ४ तस्य (for तत्र). — ^{cd}) G₁. २. ४ कपिवराः (for श्रेष्ठाः), and ततः (for तदा).

2 ^a) K D (except Dn₂ D₁. २) G₃ M₂ कोटी (for कोटि). — ^b) K₃ B Dn₂ D₂. ३. ६ T₂ G₃ तप (for तर). — ^c) G₂. ४ वानरः (for वालिनः). — ^d) Dc D₂ G₂. ४ अभ्यगात्.

3 ^a) K₃ B₂ Dn D₆ शतवृत्तो; K₄ समावृत्तश्च. K₃ B₂ Dc Dn D₂. ६ वा (for च). — ^b) K₁-३ B₁. ३. ४ Dc D₂ गयो (for गजो). — ^c) T₂ G₁. २. ४ महाबाहू. — ^d) K₁. २ D₁ [अ]दृश्येतां पृथक्पृथक्. — After 3, T₁ ins.:

1274* कुमुदोऽपि महावीर्यः प्लवगर्षभसत्तम ।

4 ^a) K₁. २. ४ B₁. ३. ४ Dc D₂ T₁ G₁ M षष्टि कोटिसहस्राणि (M 'णां). — ^b) B₄ कर्षन्स (for प्रकर्षन्). — ^c) T₁ महारूपो (for राज). — ^d) K₁-३ D₁ भीमविक्रमः; D₆ नाम वानरः.

5 ^a) K Dc D₁. ६ M₂ च (for तु). — ^b) K₂ D₆ प्रस्थितो. — ^c) K₃ कोटीसहस्रमुख्यानां; B Dc Dn D₂-४. ६

कोटीसहस्रमुद्राणां हरीणां समकर्षत ॥ ५
पनसो नाम मेधावी वानरः सुमहाबलः ।
कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशत्पञ्च प्रकर्षति ॥ ६
श्रीमान्दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽपि वीर्यवान् ।
प्रचकर्ष महत्सैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७
कृष्णानां मुखपुण्ड्राणामृक्षाणां भीमकर्मणाम् ।
कोटीशतसहस्रेण जाम्बवान्प्रत्यदृश्यत ॥ ८
एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः ।
असंख्येया महाराज समीयू रामकरणात् ॥ ९
शिरीषकुसुमाभानां सिंहानामिव नर्दताम् ।
श्रूयते तुमुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥ १०
गिरिकूटनिभाः केचित्केचिन्महिषसंनिभाः ।
शरदभ्रप्रतीकाशाः पिष्टहिङ्गुलकाननाः ॥ ११
उत्पतन्तः पतन्तश्च प्लवमानाश्च वानराः ।

उद्धुन्वन्तोऽपरे रेणून्समाजग्मुः समन्ततः ॥ १२
स वानरमहालोकः पूर्णसागरसंनिभः ।
निवेशमकरोत्तत्र सुग्रीवानुमते तदा ॥ १३
ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।
तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्ते चाभिपूजिते ॥ १४
तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुद्वर्तयन्निव ।
प्रययौ राघवः श्रीमान्सुग्रीवसहितस्तदा ॥ १५
मुखमासीत्तु सैन्यस्य हनूमान्मारुतात्मजः ।
जघनं पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६
बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ राघवौ तत्र रेजतुः ।
वृत्तौ हरिमहामात्रैश्चन्द्रसूर्यौ ग्रहैरिव ॥ १७
प्रबभौ हरिसैन्यं तच्छालतालशिलायुधम् ।
सुमहच्छालिभवनं यथा सूर्योदयं प्रति ॥ १८
नलनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विविदपालिता ।

C. 3. 16287
B. 3. 283. 19
K. 3. 284. 19

कोटी (Dc D₂ °टीः; D₃ °टिं) शतसहस्राणां (Dn D₆ °णि); D₅ °सहस्राण्युद्राणां.

6 °) T₁ समदृश्यत (for सुमहा°). — °) K₃ B₂ Dc कोटीर्; T G₁ M कोट्यो (for कोटीर्). G₂ ° कोट्यो द्विर्द्वादशस्त्रिंशत्. — °) K₂-4 Dc₁ D₅ T G₁ M त्रिंशत्पञ्च च कर्षति (K₃ °त). B₂ Dn₂ n₃ D₁ ° त्रिंशत्तश्च (Dn₂ n₃ °तं च) प्रकर्षति; T₁ त्रिंशत्तं च महाबलः; G₂ ° पञ्च पञ्च च कर्षति.

7 °) K₂ B₂ ° Dn D₃-6 G₃ [S]ति- (for Sपि). — °) B₁ प्रकर्षयन् (for प्रचकर्ष). K₂ B₁ ° 2. 4 D G₃ महा- (for महत्).

8 °) K₁ ° 4 Dc D₂ G₁ ° 2. 4 मुखपाण्डूनाम्; B₂ सुरपुत्राणाम्; D₁ मुखमुद्राणाम्. — °) K₁ कपीनां; B₁ T₁ G₂ ° 4 मुद्राणां; G₁ हरीणां (for क्रक्षाणां). — °) B₂ °सहस्राणां; T₂ °सहस्राणि. — °) Dc₂ D₃ जांबुवान्.

9 °) K₃ ° 4 Dc₂ D₅ समीयू; D₁ सर्वे ते (for समीयू). K₁ ° 3 समीपे राममभ्ययुः (K₂ °भ्ययात्).

10 °) B D (except D₁ °) G₃ गिरिकूटनिभागानां; T₂ शिरीषकुसुमाभासां. — °) D₂ अपि (for इव). K₁ ° 3 B D₂ ° 4. 6 G₃ गर्जतां; D₁ दशं (for नर्दं°).

11 °) B₂ महागजं; D₁ गिरिगूढं. — °) T₁ केचिजलधरोपमाः. — °) K₁ ° 2. 4 D₅ शरगर्भप्रकाशाश्च; D₁ G₂ M शारदाभ्रं. — °) B D (except D₁ °) T₁ G₃ केचिद्विगुल-

(T₁ °लि) काननाः; T₂ G₁ ° 2. 4 पिष्ट (G₁ पृष्ट; M पिष्टु) हिगुलिं.

12 °) G₂ ° 4 उद्धुन्वन्तः प्लवन्तश्च. — °) K₁ उद्धुन्वन्तो; K₃ D₁ ° 4 G₂ ° 4 M उद्धुन्वन्तो; Dc D₂ उद्धुन्वन्तो (for उद्धुन्वन्तो). Dc D₂ पुरे; T₁ वने; T₂ G₁ ° 2. 4 रणे (for Sपरे). K₁ ° 3. 4 Dc₂ D₁ ° 3 S (except G₃) रेणुं (for रेणून्). — °) Dc D₂ सहस्रशः (for सम°).

13 °) B₂ तद्- (for स). B Dc Dn D₁ (inf. lin. as in text). ° 3 °महासैन्यः (B₁ ° 4 °न्यं). — °) B₁ ° 4 °सागरसंनिभं; G₁ पूर्वसागरसंनिभः. — °) M₂ निवासम् (for निवेशम्). — °) K₃ ततः (for तदा).

14 °) M₂ °वर्तेषु (for °वृत्तेषु). — °) T₁ वा (for च). K₁ ° 3 चापि शोभने; D₁ चाभिपूजने; S (except T₂ G₃) चापि पूजिते.

16 °) M₂ मुख आ° (for मुखमा°). B₂ D₁ च (for तु). — °) K₃ ° 4 Dc Dn₃ D₁ ° 3 हनुमान्. — 16° = 3. 266. 14°.

17 °) B Dn D₂ ° 4. 6 T₂ G जग्मतुः (for रेजतुः). — °) K₁ ° 4 °मालेशः; Dc₂ D₂ ° 3 °मंशेशः.

18 °) B₁ तु (for तत्). — °) K₃ B Dn₁ n₃ D₁ ° 3 शालताल° (as in text); the rest सालताल°. — °) K₄ Dc₂ D₃ सुमहान् (for सुमहत्). T₂ G₃ वारि° (for शालि°).

19 °) K₄ T G₁ ° 2. 4 सा (for सु). M ततः प्रतस्थे

C. 3. 16287
B. 3. 283. 19
K. 3. 284. 19

ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये ॥ १९
विधिवत्सुप्रशस्तेषु बहुमूलफलेषु च ।
प्रभूतमधुमांसेषु वारिमत्सु शिवेषु च ॥ २०
निवसन्ती निरावाधा तथैव गिरिसानुषु ।
उपायाद्धरिसेना सा क्षारोदमथ सागरम् ॥ २१
द्वितीयसागरनिभं तद्वलं बहुलध्वजम् ।
वेलावनं समासाद्य निवासमकरोत्तदा ॥ २२
ततो दाशरथिः श्रीमान्सुग्रीवं प्रत्यभाषत ।
मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २३
उपायः को नु भवतां मतः सागरलङ्घने ।
इयं च महती सेना सागरश्चापि दुस्तरः ॥ २४
तत्रान्ये व्याहरन्ति स्म वानराः पटुमानिनः ।
समर्था लङ्घने सिन्धोर्न तु कृत्स्नस्य वानराः ॥ २५

त्वरिता (M₂ परितो) वानराणां महाचमूः.

20 ^a) K₄ B D (except D₁. 5) G₃ विविधेषु (for विधिवत्सु). — ^b) K₁. 2 D₁. 5 मधुमूल. — ^d) M₂ वारि-
शीतशिलेषु च

21 ^a) K₁. 2 विवसन्ति; D₁ निवसन्तो; D₂ G₂. 4 निवसं-
(D₂ 'स)ति. D₁ G₂. 4 निरावाधस्. — ^b) B₄ गिरिसंधिषु.
— ^c) D₁ हरिसैन्यं तत् (for हरिसेना सा). — ^d) D₂. 5 S
(except M₂) क्षीरोदम्. B₁ अधि; S (except M₂) इव
(for अथ).

22 ^a) K₁. 2 T₁ M₂ द्वितीयं (for द्वितीय-). — ^b)
D₃ बहुलध्वनि. — ^d) S (except G₃ M) निवेशम् (for
निवासम्).

24 ^a) Dc D₁. 2 [S]त्र (for नु). K₃ D₂ G₄ भवता;
T₂ G₂ भवतो. — ^b) T₁ G₂. 4 मम (for मतः). — ^c)
B Dn D₃. 4. 6 G₁. 3 हि (for च). — ^d) B₂. 4 Dn
D₃. 4. 6 G₃ [अ]ति- (for [अ]पि). Dc D₁ दुश्चराः (Dc₁
'रः); G₄ दुःसहः (for दुस्तरः).

25 ^a) D₁ तस्मादेवं व्याहरन्ति; T₁ तत्र ह्येषां हरन्ति स्म.
— ^b) K₄ B₂. 3 Dn D₃. 4. 6 G₃ बहुमानिनः; D₁ युद्धं;
D₅ पटुभाषिणः; T₁ बलमानिनः; T₂ परं. — ^d) T₂ [ए]तत्
(for तु). N न तु तत्कृत्स्नकारकं (K₄ कृत्स्नं च सागरं); T₁
न तु कृत्स्नास्तु (T₂ 'श्च) वानराः.

26 ^a) K₁ D₁ व्यवस्यंतः; K₂ 'सतः; K₃ विमित्यन्ति.
— ^b) B₄ विविध- (for विविधः). K₄ तैः (for पुत्रैः).
— ^c) K₂ B₁-3 Dn D₃-6 G₃ तु (for च).

केचिन्नौभिर्व्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः पुत्रैः ।
नेति रामश्च तान्सर्वान्सान्त्वयन्प्रत्यभाषत ॥ २६
शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्ववानराः ।
क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः ॥ २७
नावो न सन्ति सेनाया बह्व्यस्तारयितुं तथा ।
वणिजामुपघातं च कथमस्मद्विधश्चरेत् ॥ २८
विस्तीर्णं चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेषु वै परः ।
प्लवोडुपप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते ॥ २९
अहं त्विमं जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः ।
प्रतिशेष्याम्युपवसन्दर्शयिष्यति मां ततः ॥ ३०
न चेद्दर्शयिता मार्गं धक्ष्याम्येनमहं ततः ।
महास्त्रैरप्रतिहतैरत्यग्निपवनोज्ज्वलैः ॥ ३१
इत्युक्त्वा सहसौमित्रिरुपस्पृश्याथ राघवः ।

27 ^b) G₁ अशक्ताः सर्ववानराः; G₂. 4 शक्ताः सर्वे च
(? read न) वानराः.

28 ^a) K₃ M₂ नावा (for नावो). K₃ D₅ T₂ G₃
सेनायां; Dc D₂ नैवात्र; Dn₃ च तथा (for सेनाया). — ^b)
K₁. 2 तदा (for तथा). — ^c) K₁ उपघातश्च; K₄ अनुयातं;
B₁ Dn₃ उपघातं (for उपघातं). Dn₃ तत् (for च).

29 ^a) G₄ तत् (for नः). T₁ सर्वं (for सैन्यं). K₄
विस्तीर्णं च महसैन्यं; G₁ प्रविस्तीर्णं च नः सैन्यं. — ^b) B
D (except Dc₃ D₂) G₃ छिद्रेण. D₁ G₁ वा परः; G₂. 4
चापरः.

30 ^a) G₂. 4 चेमं (for त्विमं). — K₃ om. (hapl.)
30^b-32^c. — ^b) Dc₃ समारप्सा; T₂ समवाप्सा; G₂. 3
समारप्सा. — ^c) K₁ B₁ प्रतिशेषामि; K₂ Dn D₅. 6 G₁. 3
'शेष्यापि; D₃ M₁ 'शेष्यामि; D₄ 'स्येषामि. (for 'शेष्यामि).
T₁ प्रतिशेष्यमुपवसे. — ^d) K₄ मार्गवः; G₁ मामतः (for
मां ततः).

31 K₃ om. 31 (cf. v.l. 30). — ^a) K₄ D₅ च (for
चेद्). — ^b) B₁ वक्ष्याम्येनम्; D₁ शोषयिष्यामि; D₅ (sup.
lin. as in text) बध्नाम्येनम् (for वक्ष्याम्येनम्). — ^c) K
(K₃ om.) B₄ अत्यग्निज्वलनो (K₄ B₄ 'पवनो)पमैः; B₁ अत्य-
ग्निपरमोज्ज्वलैः; Dc D₁. 5 अर्काग्निपवनो (D₁ 'वपनो)पमैः.

32 K₃ om. 32^{abc} (cf. v.l. 30). — ^a) G₁ 'सौमि-
त्रिम्. — ^b) K₄ अपस्पृश्याथ; D₁ उपविश्या. — ^c) K
(K₃ om.) B D (except Dn₂ D₄) T₂ G₁-3 M₂ प्रतिशेष्ये.
— ^d) B₁ देवः; G₂. 4 दमं (for कुशं).

प्रतिशिश्ये जलनिधिं विधिवत्कुशसंस्तरे ॥ ३२
सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम् ।
देवो नदनदीभर्ता श्रीमान्यादोगणैर्वृतः ॥ ३३
कौसल्यामातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः ।
इदमित्याह रत्नानामाकरैः शतशो वृतः ॥ ३४
ब्रूहि किं ते क्रोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ।
इक्ष्वाकुरस्मि ते ज्ञातिरिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ३५
मार्गमिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते ।
येन गत्वा दशग्रीवं हन्यां पौलस्त्यपांसनम् ॥ ३६
यद्येवं याचतो मार्गं न प्रदास्यति मे भवान् ।
शरैस्त्वां शोपयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ३७
इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः ।
उवाच व्यथितो वाक्यमिति बद्धाञ्जलिः स्थितः ॥ ३८
नेच्छामि प्रतिघातं ते नास्मि विघ्नकरस्तव ।

शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ ३९
यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतोऽऽज्ञया ।
अन्येऽप्याज्ञापयिष्यन्ति मामेवं धनुषो बलात् ॥ ४०
अस्ति त्वत्र नलो नाम वानरः शिल्पिसंमतः ।
त्वष्टुर्देवस्य तनयो बलवान्विश्वकर्मणः ॥ ४१
स यत्काष्ठं तृणं वापि शिलां वा क्षेप्यते मयि ।
सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२
इत्युक्त्वान्तर्हिते तस्मिन्नामो नलमुवाच ह ।
कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि मतो मम ॥ ४३
तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धमकारयत् ।
दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ४४
नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि ।
रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य धार्यते गिरिसंनिभः ॥ ४५
तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः ।

C. 3. 16314
B. 3. 283. 46
K. 3. 284. 46

33 ^a) T₃ तसो; G₃ 4 सुसं (for स्वप्ने). — ^o) D_o D₃ कर्ता (for भर्ता). — ^d) B₃ युतः (for वृतः).

34 ^a) Most N MSS. कौशल्या. — ^o) M₃ ददामीत्याह (for इदमित्याह). T₃ G₁ 2. 4 मतिमान् (for रत्नानाम्). — ^d) B₃ T₃ G₁ मकरैः (B₃ रः); G₃ 4 वानरैः (for आकरैः). G₂ 4 वृतं.

35 D₃ om. 35. — ^a) K₁ 4 D₅ T₃ G₁ 3 [अ]द्य (for [अ]त्र). — ^o) K₁ 3 B₁ 3. 4 Dn₃ n₃ D₁ 3. 4. 6 G₃ ऐक्ष्वाकुः; B₃ Dn₁ G₁ 2. 4 ऐक्ष्वाकः; T₃ M इक्ष्वाकः (for इक्ष्वाकुः). K₃ 4 B₁ 2. 4 Dc Dn D₃ 4. 6 G₃ M ह्यसि; T₃ G₁ 2. 4 [अ]स्मि च (for अस्मि). K₃ Dc₃ जातिर; S (except T₁ G₃) ज्ञाती (for ज्ञातिर). — ^d) D₅ अत्रवन् (for अत्रवीत्). S (except G₃) रामः सत्यपराक्रमः. — After 35, S (except G₃) ins. :

1275* एवमुक्तः समुद्रेण रामो वाक्यमथाब्रवीत् ।

36 ^d) K₁ हत्वा (for हन्यां). T G₁ M वै कुलं (for पौलस्त्यं). G₂ 4 हन्याम कुलपांसनं. — After 36, S (except G₃) ins. :

1276* राक्षसं सानुबन्धं तु मम भार्यापहारिणम् ।

37 ^a) K D₁ 2 G₁ 4 याचितो; Dn₃ n₃ G₃ याचते (for 'ते'). — ^b) K₁-3 D₁ नो (for मे). — ^o) K₃ M त्वा (for त्वां). D₃ शेषं (for शोषं). — ^d) T₁ प्रतिमैः जितैः.

38 ^a) K Dc D₁-3. 5 वदतः (for ब्रुवतः). — ^o) T₁

व्यग्रम् (for वाक्यम्). — ^d) T G₁ 4 इदं (for इति).

39 ^a) Dc₃ D₃ नेष्यामि (for नेच्छामि). — ^b) S (except G₃) नाहं (for नास्मि).

40 ^b) T₁ मया; G₁ यथा (for ऽऽज्ञया). — ^d) T₁ मानुषा (for धनुषो).

41 ^a) K₃ [ए]व तु (for त्वत्र). — ^b) B₃ T₃ G₁ M₃ शिल्पिसंमतः; D₁ 5 T₁ G₂ 4 शिल्पिसत्तमः. — ^o) T₃ G₁ 2. 4 त्वष्टुः काकुत्स्थ तनयो.

42 ^a) Dc D₃ यद् (for स). — ^b) K₃ यत्; G₂ 4 प्र- (for वा). — ^o) T₁ सर्वं तं; G₂ 4 समस्तं (for सर्वं तद्). K₁ सर्वमुद्धारं.

43 ^b) K₃ (m as in text) नडम् (for नलम्). G₂ 4 अथाब्रवीत् (for उवाच ह). — ^o) K₁ 3 समुद्रस्य; D₁ समुद्रे तु (for 'द्वे त्वं').

44 ^{cd}) = (var.) Rām. 6. 22. 72^{ab}. K₁ T₁ विस्तीर्णम्.

45 ^a) G₃ शतयोजनविस्तारो (cf. 44°). — ^o) T₃ G₁ 2. 4 स रामाज्ञां (for रामस्याज्ञां). — ^d) B Dc Dn₁ n₃ D₂ 4 G₃ निर्यातो (for धार्यते). B₁ गुरुं (for गिरिं); T₁ corrupt.

46 ^a) K₁ 3 ततस्तस्य तु; K₃ 4 Dc₃ D₁ 2. 5 तत्रस्थस्य तु (K₃ च). T₃ G₂ 4 तत्रैव स तु (G₂ by transp. तु स). — ^o) T₁ स भ्राता; T₂ G₁ 2. 4 भ्राता तु (for भ्राता वै). K₁ 3. 4 भ्राता राक्षसराजस्य. — ^d) K₃ वानरैः सह; G₂ सह

C. 3. 16314
B. 3. 283. 46
K. 3. 284. 46

भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६
प्रतिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महामनाः ।
सुग्रीवस्य तु शङ्काभूत्प्रणिधिः स्यादिति स्म ह ॥ ४७
राघवस्तस्य चेष्टाभिः सम्यक् च चरितेज्जितैः ।
यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत्तत एनमपूजयत् ॥ ४८
सर्वराक्षसराज्ये चाप्यभ्यपिञ्चद्विभीषणम् ।
चक्रे च मन्त्रानुचरं सुहृदं लक्ष्मणस्य च ॥ ४९
विभीषणमते चैव सोऽत्यक्रामन्महार्णवम् ।
ससैन्यः सेतुना तेन मासेनैव नराधिप ॥ ५०

ततो गत्वा समासाद्य लङ्कोद्यानान्यनेकशः ।
भेदयामास कपिभिर्महान्ति च बहूनि च ॥ ५१
तत्रास्तां रावणामात्यौ राक्षसौ शुकसारणौ ।
चारौ वानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ५२
प्रतिपन्नौ यदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ ।
दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः पश्चादवासृजत् ॥ ५३
निवेश्योपवने सैन्यं तच्छूरः प्राज्ञवानरम् ।
प्रेषयामास दौत्येन रावणस्य ततोऽङ्गदम् ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

२६८

मार्कण्डेय उवाच ।
प्रभूतान्नोदके तस्मिन्बहुमूलफले वने ।

सेनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत्पर्यरक्षत ॥ १
रावणश्च विधिं चक्रे लङ्कायां शास्त्रनिर्मितम् ।

मंत्रिभिः; G₄ सह राक्षसैः (for सचिवैः सह).

47 ^b) K₂₋₄ B₂ Dc₁ D₁. 3. 5 G₂. 4 महात्मना (D₃ 'नः). — ^c) B₁ संभूतः (for शङ्काभूत्).

48 ^a) B₁ राघवस्य तु चे^०; B₂₋₄ Dn D₃₋₆ T₁ राघवः सत्यचे^०; Dc D₂ वायवः सत्यचे^०. — ^b) K₄ B₃ सु- (for च). Dc D₂ सम्यक्सुचरितव्रतैः (D₂ 'जैः'). — ^c) B₂ D₁ तदा; G₂ यथा (for यदा). K₃ तुष्टेन (for तत्त्वेन). K₃ तत्वो; B₂ शिष्टो; T₂ G₂. 4 दृष्टो (for तुष्टो). — ^d) K₁. 2 तदैर्न प्रत्यपूजयत्; K₃ Dc तदैर्नमभि^०; D₁. 2. 5 तदैर्नमभि^० (D₁ 'भ्य').

49 ^{ab}) K₄ B₄ Dc₁ वा; D₆ [S]थ (for च). K₂₋₄ B₄ Dn₂. n₃ [अ]प्यभिषिचद्; B₁ [अ]प्यभिषिच्य; G₂. 4 अभ्यषिचद् (for [अ]प्यभ्य^०). — ^c) K₁. 2 सुहृदं मंत्रे; K₃ D₄ मन्त्रावरजं; K₄ D₆ बुद्धिसंचिवं; B₄ मन्त्रावरचरं; Dc Dn D₂. 6 मन्त्रसंचिवं; D₁ तं सुसंचिवं; T G₂. 4 मन्त्रिप्रवरं; G₃ संचिवं तं तु (for मन्त्रानुचरं). — ^d) K₁. 2 संचिवं (for सुहृदं).

50 ^a) B₁ Dc D₁ T₁ 'मतेनैव. — ^b) B₄ Dc D₁ सोभ्यक्रामन्; T₂ सोत्यगात्तं. K₁. 2 महोदधि (for महार्णवम्). — ^d) B₄ मार्गेणैव. B₃ Dc D₁. 2 T G₂. 4 M नराधिपः.

51 ^b) D₁. 5 सत्रंशः (for [अ]नेकशः). — ^c) T₁ बलिभिर (for कपिभिर्).

52 ^a) K₁. 2 ततश्च; K₃ ततस्तां; B D (except D₁. 5) G₃ ततस्तौ (for तत्रास्तां). — ^b) = Rām. 6. 25. 9^b, 26^b.

K₃ B D (except Dc₂ D₁. 2) मंत्रिणौ (for राक्षसौ). K₂. 3 'सारिणौ. — After 52^{ab}, K₃ ins. :

1277* द्रष्टुं सेनामनुप्राप्तौ रावणप्रियकारिणौ ।

— ^c) K D₁ वीरौ; B Dc Dn D₂. 3 T₂ G₃ चरौ; D₄ वनौ (for चारौ). — ^d) G₄ गृहीत्वा (for जग्राह).

53 ^b) K₁. 4 D₁ राक्षसौ तौ; S (except G₃) हन्यमानौ (for राक्षसं तौ). — ^c) S (except G₃) तदा (for ततः). — T₁ om. (hapl.) 53^a-54^a. — ^d) K₁ सैन्याद् (for पश्चाद्). B₁. 4 अपासृजत् (for अवा^०).

54 T₁ om. 54^a (cf. v.l. 53). — ^b) K B₃ Dc D₁. 2. 5 M तच्छूर (K₄ 'रं'); Dn D₃. 4. 6 G₃ तत्पुः (for तच्छूरः). T₁ तच्छूरं वानरपंभं. — T₂ G₂. 4 om. 54^{cd}. — ^c) K₄ दूत्येन.

Colophon. — Major parvan: K₁. 2 Dc₁ Dn₃ T₁ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K B₁. 3. 4 D G₃ M₂ (all om. sub-parvan name) mention only रामो (K₁ श्रीरामो; M₂ रामायणो) पाख्यान. — Adhy. name: B₄ सेतुबंधनं; B₃ अंगददौखं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 281 (Dn₃ 282); D₁ 285; T₁ 272; T₂ G₄ M (M₂ inf. lin.) 271 (M₂ orig. 273); G₁ 268; G₂ 270. — Śloka no.: Dn₁. n₃ D₁ 54; Dn₃ 53.

प्रकृत्यैव दुराधर्षा दृढप्राकारतोरणा ॥ २
 अगाधतोयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः ।
 बभूवुः सप्त दुर्धर्षाः खादिरैः शङ्कुभिश्चिताः ॥ ३
 कर्णाद्वयन्त्रदुर्धर्षा बभूवुः सहुडोपलाः ।
 साशीविषघटायोधाः ससर्जरसपांसवः ॥ ४
 मुसलालातनाराचतोमरासिपरश्वधैः ।
 अन्विताश्च शतघ्नीभिः समधूच्छिष्टमुद्रराः ॥ ५
 पुरद्वारेषु सर्वेषु गुल्माः स्थावरजङ्गमाः ।
 बभूवुः पत्तिबहुलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६
 अङ्गदस्त्वथ लङ्काया द्वारदेशमुपागतः ।
 विदितो राक्षसेन्द्रस्य प्रविवेश गतव्यथः ॥ ७
 मध्ये राक्षसकोटीनां बह्वीनां सुमहाबलः ।

शुशुभे मेघमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥ ८
 स समासाद्य पौलस्त्यममात्यैरभिसंवृतम् ।
 रामसंदेशमामन्त्र्य वाग्मी वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ९
 आह त्वां राघवो राजन्कोसलेन्द्रो महायशः ।
 प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च ॥ १०
 अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।
 विनश्यन्त्यनयाविष्टा देशाश्च नगराणि च ॥ ११
 त्वयैकेनापराद्धं मे सीतामाहरता बलात् ।
 वधायानपराद्धानामन्येषां तद्भविष्यति ॥ १२
 ये त्वया बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः ।
 ऋषयो हिंसिताः पूर्वं देवाश्चाप्यवमानिताः ॥ १३
 राजर्षयश्च निहता रुदन्त्यश्चाहताः स्त्रियः ।

C. 3. 16336
 B. 3. 284. 14
 K. 3. 285. 14

268

2 ^a) K₁. 4 B₂ Dc₁ Dn₂. n₃ D₄ रावणः संविधं; B₁ G₂ 'णस्य (G₂ 'णस्तु) विधि; B₃. 4 Dc₂ Dn₁ D₂. 3 (before corr.) G₃ 'णः संविधि; T₂ 'णश्च द्विधा. — ^b) D (except Dc D₅) शास्त्रनिमित्ता. — ^c) K₁. 2 Dc च दुर्धर्षा; K₃ सुदुर्धर्षा; D₁. 2 तु दुर्धर्षा (for दुरा). — K₂ om. 2^d-3^c.

3 K₂ om. 3^{abc} (cf. v.l. 2). — ^a) K₁ अगाधतोयः परिखा; K₃. 4 Dn₂. n₃ D₄. 6 'तोया परिखा; D₁ G₂ 'तोय-परिखा; T M₁ 'तोया गंभीरा; G₁. 4 M₂ 'तोयगंभीरा. — ^b) K₁. 3 Dc D₂ T₁ M 'झषाकुलाः; K₄ 'झषाकुला; D₁ T₂ भीमनक्रझषा (T₂ 'समा)कुलाः. — ^c) T₁ G₂ परिधाः; G₄ M परिखाः (for दुर्धर्षाः). D₁ बभूव सातिदुर्धर्षा; T₂ बभूवुः सुसपरिधाः. — ^d) K D₁. 3. 5 G₃ transp. खादिरैः and शङ्कुभिः. K₃ सिताः; K₄ च ताः; B₁ चितैः; B₃ तथा; D₅ युताः (for चिताः).

4 ^a) K₁ कर्णाद्वयन्त्र; K₂ कगाटयन्त्र; K₃ कर्नाटयन्त्र; K₄ B₁ Dc D₂. 6 कर्णाटयन्त्र; Dn D₁. 6 कपाट (D₁ 'टा)-यन्त्र; D₃ अट्टालयन्त्र. — ^b) D₁. 3 बभूव (for बभूवुः). K₄ B₃ M M सुहुडोपलाः; B₁-3 Dc D₁. 2. 6 G₃ सगुडो; B₄ सहतो; D₃ बहुविस्तराः; T₁ बहुलोपलाः; T₂ G₂ बहुधो; G₁ सहधो; G₄ बहुधो. — ^c) K₃ 'घटायुक्ताः; T₂ 'गणा-योधाः; G₁ 'गुणोद्योधाः; G₂ 'गुणायोधाः; M 'गुणायोधाः. — ^d) A few MSS. 'पांशवः.

5 ^a) A few MSS. सुशल (for मुसल). K₁. 2 नारा-चैस्; G₁. 4 नाराचास्. — ^b) A few MSS. -परश्वधैः. T

-तोमराणि (T₂ 'शि-) परश्वधैः; G₁. 4 तोमराणि परश्वधाः; M₂ -तोमरासिपरश्वधाः. — ^d) K₄ D₁ 'मुद्ररा; B₁ समुच्छिष्टाश्च मुद्रराः; T₁ पट्टेश्च समुद्रराः.

6 ^a) Dn₂. n₃ प्रभूता (for प्रभूत-). K₁. 2 वाहनाः (for वाजिनः).

7 ^b) T₁ द्वारदेश (for द्वारदेशम्). D₁ अथागमत् (for उपागतः). — ^c) T₁ राक्षसेन्द्रेण.

8 ^b) G₂ बलिनां (for बह्वीनां). D₁ T₁ G₄ स (for सु). — ^c) T₁ मेघपटलैर्; G₂ जालाभिरु.

9 K₂ D₃ om. 9^{ab}. — ^b) K₃ सामालैर्; T₂ G₁. 2. 4 राक्षसैर् (for अमालैर्). D₅ बहुभिर्वृतं (for अभिसंवृतम्). — ^c) G₂. 4 आगम्य (for आमन्त्र्य).

10 ^a) K₁. 3 G₁. 4 M त्वा (for त्वां). D₅ T₁ राजा (for राजन्). — ^b) K₂. 4 B D (except Dn₂) कोश; K₃ कौश; T₂ G₁. 4 कौस (for कोस). D₁ 'मनाः; T₂ G₁. 2. 4 बलः; M 'तपाः (for 'यशाः). — ^d) K₃ कुरुद्वह; S सुदुर्मते (G₃ कुरुष्व ह) (for कुरुष्व च).

12 ^a) T₁ G₁. 2. 4 [अ]पराधेन (for [अ]पराद्धं मे). — ^b) K D₁. 5 M₁ वनात् (for बलात्). G₁. 2. 4 सीता भुपहता बलात्. — ^c) K₁-3 G₄ वधायानपराधानाम्; B₁ वध-मनपराधानाम्; B₄ वधायानपकाराणाम्.

13 ^a) K₁-3 Dc T₁ यत् (for ये). T₂ G₂. 4 'दर्पाणाम् (for 'दर्पाभ्याम्). — ^b) M₂ वने वने (for 'चराः). — After 13^{ab}, K₃ repeats 11^a-13^b. — ^d) G₄ देवताश्चापि मानिताः.

14 K₄ om. 14^a-15^b. — ^b) K₁. 2 Dn₂ D₅ रुदत्यश्च; B₄ मरुतां च (for रुदन्त्यश्च). B₃. 4 D₁ G₃ हवाः (for

C. 3. 16336
B. 3. 284. 14
K. 3. 285. 14

तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥ १४
हन्तास्मि त्वां सहामात्यं युध्यस्व पुरुषो भव ।
पश्य मे धनुषो वीर्यं मानुषस्य निशाचर ॥ १५
मुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्षयसि कर्हिचित् ।
अराक्षसमिमं लोकं कर्तास्मि निशितैः शरैः ॥ १६
इति तस्य ब्रुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः ।
श्रुत्वा न ममृषे राजा रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ १७
इङ्गितज्ञास्ततो भर्तुश्चत्वारो रजनीचराः ।
चतुर्ष्वङ्गेषु जगृहुः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ १८
तांस्तथाङ्गेषु संसक्तानङ्गदो रजनीचरान् ।
आदायैव खमुत्पत्य प्रासादतलमाविशत् ॥ १९
वेगेनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः ।
भुवि संभिन्नहृदया प्रहारपरिपीडिताः ॥ २०
स मुक्तो हर्म्यशिखरात्तस्मात्पुनरवापतत् ।

[आ]हताः). — °) K₃ Dn₃ यद्; D₁ तम् (for तद्).

15 K₄ om. 15^{ab} (cf v.l. 14). — °) Dc₃ D₃ M
त्वा (for त्वां). B₂₋₄ Dn D₃₋₆ G₃ सहामात्यैः. — °) D₅
मानुष्यं च (for मानुषस्य). G₄ corrupt.

16 °) G₁ मुंच तां; G₂ ४ मुंचैतां (for मुच्यतां). K₃
G₄ जानकी. K₃ सीतां; S (except G₃) मा वा (for सीता).
— °) K D₁ ५ चेन्; Dc₃ D₂ च; G₄ वै (for मे). G₄
मोक्षाय (for मोक्षयसि). T₁ न मे जीवन्हि मोक्षयसे. — 16^{cd}
= Rām. 6. 41. 67^{ab}.

17 G₁ om. 17^{ab}. — °) T₁ रामस्य (for दूत°).

19 °) D₅ तदा° (for तथा°). G₄ युक्तानाम् (for
संसक्तान्). — K₃ om. (hapl.) 19°-20°. — °) D₁
आदाय च; M °याशु (for °यैव). T₂ समुत्पत्य; G₂ खमुत्पत्य.

20 K₃ om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — °) Dc D₂ वेगे-
नोत्पतमानस्य; T₂ G₁ M वेगेन तु ततस्तस्य. — °) K B Dc
Dn D₂₋₄ ६ प्रहारवरः; D₁ प्रहारेणैव; D₅ प्रहारेणापि.

21 °) B₁ ३ Dn D₃ ४ G₃ संसक्तो; T₂ विमुक्तो (for
स मुक्तो). — °) B₄ °तरत् (for °पतत्). — °) S (except
G₂ ३) रम्यां (for लङ्कां).

22 °) Many N MSS. with G₃ कोशलैद्रम्; T₂ G₁ ४
कोसलैद्रम्. B Dn D₃ ४ G₃ [अ]गम्य; Dc [आ]मंय (for
[अ]भ्येत्य). — °) B₂ Dn D₃ ४ G₃ वानरः (for चाङ्गदः).
— °) K Dc₃ D₂ ५ T₁ [अ]य; D₁ [ह]व (for स). T₂

लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां स्वयलस्य समीपतः ॥ २१
कोसलेन्द्रमथाभ्येत्य सर्वमावेद्य चाङ्गदः ।
विश्राम स तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ २२
ततः सर्वाभिसारेण हरीणां वातरंहसाम् ।
भेदयामास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ २३
विभीषणर्क्षाधिपती पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः ।
दक्षिणं नगरद्वारमवाप्तुमद्रादुरासदम् ॥ २४
करभारुणगात्राणां हरीणां युद्धशालिनाम् ।
कोटीशतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥ २५
उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च वानरैः ।
नादृश्यत तदा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ २६
शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः ।
तरुणादित्यसदृशैः शरगौरैश्च वानरैः ॥ २७
प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात्कपिलीकृतम् ।

G₁ २. ४. M₂ transp. विश्राम and स.

24 °) B₁ विभीषणं ऋक्षपतिं; T₁ विभीषणं रक्षोधिपतिं
(hypermetric). — °) K₁ २ M₁ उ (M₁ अ) पाशुद्राद्;
B₄ अवामृद्राद्; D₁ उपास्य; T₂ अमर्त्यानां; G₂ अमात्यानां
G₄ अमृद्राच्च (for अवामृद्राद्). K₃ दुरात्मनः.

25 °) K₃ करभारुण्या त्वंधा; K₄ B₁ ३ Dc D₂ °या
च त्वा; B₄ Dn₁ घोरदंष्ट्रानला (Dn₁ °ना) क्षाणां; Dn₂ ३
D₃ ६ करभारुणपाङ्गनां; D₁ दारुणारुणरूपाणां; D₄ ६ दारुणा-
रुण्या चम्बो; G₃ करभारुणपादानां. — °) K₄ वातरंहसां (for
युद्ध°). — °) K₁ २ कोटिशतः. S (except G₃) सहस्राणि.
— °) K₄ B₁ T G₁ २. ४ M °पतंस्ततः (K₄ °था; B₁ M
°दा). — After 25, B₂₋₄ D (except D₁ ५) G₃ ins.:

1278* प्रलम्बबाहूरुकरजङ्घान्तरविलम्बितानाम् ।

ऋक्षाणां धूम्रवर्णानां तिस्रः कोट्यो व्यवस्थिताः ।
[(L. 1) B₂ प्रलम्बबाहूरुकरं; B₄ °बाहूरुकरं; Dc₁ D₃ °बाहू-
रुकरं. — (L. 2) Dc D₂ लक्ष्मणं (for ऋक्षाणां).]

26 °) D₅ तु (for च). — °) Dc D₂ विपतद्भिश्च;
D₁ प्रकारस्थैः; M₂ निवर्तद्भिः. D₅ तु (for च). — °) D₁
आवृतश्च; D₃ व्यदृश्यत (for नादृश्यत).

27 °) K₂ शालपुष्पस्य सदृशैः; K₄ D₁ शालप्रसूनः.
— °) T₁ शिरोभिः कुसुम°. — °) K Dc D₁ ३ ५ M₁
°संकाशैः. — °) K₄ शिरो गौरैश्च (sic); B₁ २. ४ D₃ ४ G₃
शानगौरैश्च; Dc D₂ सरागौरैश्च; M₂ शानगौरैश्च.

राक्षसा विस्मिता राजन्सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः ॥ २८
विभिदुस्ते मणिस्तम्भान्कर्णाद्दुःखराणि च ।
भग्नोन्मथितवेगानि यन्त्राणि च विचिक्षिपुः ॥ २९
परिगृह्य शतघ्नीश्च सचक्राः सहडोपलाः ।
चिक्षिपुर्भुजवेगेन लङ्कामध्ये महाबलाः ॥ ३०
प्राकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तदा ।
प्रदुद्भुस्ते शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३१
ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः कामरूपिणः ।
निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसंघशः ॥ ३२
शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयन्तो वनौकसः ।
प्राकारं शोधयन्तस्ते परं विक्रममास्थिताः ॥ ३३
स माषराशिसदृशैर्वभूव क्षणदाचरैः ।
कृतो निर्वानरो भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३४

पेतुः शूलविभिन्नाङ्गा बहवो वानरर्षभाः ।
स्तम्भतोरणभग्नाश्च पेतुस्तत्र निशाचराः ॥ ३५
केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह ।
नखैर्दन्तैश्च वीराणां खादतां वै परस्परम् ॥ ३६
निष्टनन्तो ह्युभयतस्तत्र वानरराक्षसाः ।
हता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति परस्परम् ॥ ३७
रामस्तु शरजालानि वर्ष जलदो यथा ।
तानि लङ्कां समासाद्य जम्बुस्तात्रजनीचरान् ॥ ३८
सौमित्रिरपि नाराचैर्दृढधन्वा जितक्लमः ।
आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान्पातयामास राक्षसान् ॥ ३९
ततः प्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानां राघवाज्ञया ।
कृते विमर्दे लङ्कायां लब्धलक्षो जयोत्तरः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

C. 3. 16363
B. 3. 284. 41
K. 3. 285. 41

28 ^a T₁ प्रासादं ((for प्राकारं). K B₂. 3 Dc D₅ T₁ M स्म (for तु). — ^b K₄ वानरैः (for समन्तात्). T₂ कवली° (for कपिली°). — ^c T₂ G₂ [अ]धिष्ठिता; G₄ विष्ठिता (for विस्मिता). S (except T₁ G₃) चासन् (for राजन्). — ^d T₁ संनिवृत्ताः (for सस्त्रीवृद्धाः).

29 D₂ om. 29^b-30^a. — ^b K₂-4 B₁ कर्णाट°; Dc₂ कर्णादि°; D₁. 5 कपाट°. — ^c B D (D₂ om.) G₃ °शृङ्गाणि.

30 Dc₂ om. 30^{ab}; D₂ om. 30^a (cf. v.l. 29). — ^b B₃ D (Dc₂ om.) G₃ सगुडो (D₂ 'डौ') पलाः; T₁ बहुलो°; T₂ G₁. 2. 4 M सहूलो°. K₃ सचक्रा सायुधानि च; D₅ सचक्रमुशलोपलाः. — ^d B Dn D₃. 6 G₃ °स्वनाः (for °बलाः).

31 ^b B Dc Dn D₃. 4. 6 G₃ तथा; D₁ ततः (for तदा). — ^c K Dc D₁. 2 वि-; M₁ प्रा- (for प्र-). K Dc D₂. 5 च (for ते). — ^d G₃ समनुद्रुताः.

32 ^a K Dc D₁. 2. 5 ते (for तु). D₅ °भवनाद् (for °वचनाद्). — ^c T G₁. 2. 4 विविधा° (for विकृता°). — ^d D₅ °संहताः.

33 K₃ om. 33^{ab}. — ^a T₁ G₁. 2. 4 M₂ अस्त्र° (for शस्त्र°). — ^b B₁. 2 Dn D₄. 6 द्रावयित्वा; D₅ G₃ द्रावयन्ति. — ^c K₁. 2 प्राकाराञ्च; B₃ प्राकारैः. K₃ B Dn D₃-6 G₂. 4 शोभ° (B₃ योध°); Dc D₂ दर्श°; T₁ गोप° (for शोध°). — ^d T₂ G₁. 2. 4 विस्मयम् (for विक्रमम्). T₃ आगताः

(for आस्थिताः).

34 ^a K₄ B₂ Dn₃ D₁ मांस-; B₃ मेघ- (for माष-). K₃ °सदृशो; G₁ °सहितैर् (for °सदृशैर्).

35 ^a K D₅ शरविभिन्नाङ्गा; Dc D₂ शरविभिन्नाश्च; S (except G₃) शू (T₂ शी) लविनिभिन्ना. D₁ निपेतुः शरभिन्नाङ्गा. — ^c T₁ समताद्रणभग्नाश्च.

36 ^d S (except G₃) च (for वै).

37 ^a K₁ निघ्नन्तो; K₄ B₃ D₁. 3m. 5 निस्वन्तो; B₁ निस्सुदन्तो (for निष्टनन्तो). Dc₂ D₂ प्रभयतस्; M₂ [S]भ्युभयतस् (for ह्युभयतस्). T₂ G₁ निविष्टनन्तो ह्युभयास् (T₂ °ये). — ^b K₂ D₅ तत्र राक्षसवानराः. — ^d K₃ न सुचन्तः; S (except G₃) नैवासुचन्.

39 ^c T₂ दूर° (for दुर्ग°).

40 ^c K₁. 2. 4 T G₁. 2 कृतेवमर्दे; M₂ कृतोपमर्दे. — ^d B₁. 3. 4 Dn₁ लब्धलक्ष्यो; T₁ M लब्ध्वा लक्षं. K₃ जयोत्तमः; Dc D₂ °ज्ञवः; T G₁. 2. 4 °भवत्; M₂ °चरं.

Colophon. — Major parvan: K₁. 2 Dn₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K₁. 2. 4 B Dc Dn₁. n₃ D₁-6 G₃ M (all om. sub-parvan name) mention only रामो- (M रामायणो)पाख्यान. — Adhy. name: M₂ अंगदप्रेषणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ (sup. lin.). n₂ 262; Dn₃ 283; D₁ 286; T₁ M₂ (orig.)

२६९

C. 3. 16364
B. 3. 285. 1
K. 3. 286. 1

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो निविशमानांस्तान्सैनिकान्रावणानुगाः ।
अभिजग्मुर्गणानेके पिशाचक्षुद्ररक्षसाम् ॥ १
पर्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।
प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः ॥ २
ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् ।
अन्तर्धानवधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥ ३
ते दृश्यमाना हरिर्भिलिभिर्दूरपातिभिः ।
निहताः सर्वशो राजन्महीं जग्मुर्गतासवः ॥ ४

274; T₂ G₄ M (M₂ inf. lin.) 272; G₁ 269; G₂ 271.
— Sloka no.: Dn 41; D₁ 40.

269

1 °) B₃ निवस°; Dc₂ निविश्य°; D₂ निविश्य°; T₁ निवर्त° (for निविशमानान्). B₃ ते (for तान्). — °) K₄ (m as in text) वानरान् (for सैनिकान्). G₁ रावणा-
ज्या. — °) K₁ गणानीकैः; K₂ गुणानीकैः; K₄ गणानीकाः;
T₂ G₄ M °नैकाः; G₁ °नैकाः; G₂ °नैकां (for गणानेके). T₁
अनुजग्मुर्महात्मानं. — °) K₁ °राक्षसान्; K₃ B₄ °राक्षसाः;
D₃ T °रक्षसाः. K₄ पिशाचा यक्षराक्षसाः.

2 °) Dc पर्वतः; D₅ पवनः. B₁ ३ पूतनो; B₂ ४ Dn
पतनो; G₁ पूतना (for पूतनो). K₃ भंजः; B₃ ४ जंघः;
Dc₂ G₁ २ जंभः. — °) K₂ G₁ २ खर- (for खरः). — °)
K₂ B₃ ४ Dc₁ T₁ पुरुज°; K₃ M पूरुज°; K₄ अरुज°; Dc₂
D₂ पुरंज° (for प्ररुज°). B₃ पुरु° (for [अ]रुज°). — °) B₄
विघषश; Dc प्रघशश; T G₁ २ ४ M₁ प्रहस्तश; G₃ M₂
प्रहसश (for प्रघसश). S (except T₁ G₃) चैव मानदः
(for चैवमादयः).

3 °) K₂ [S]भ्यपतितं; Dn₂ [S]पि पततां (for Sभि-
पततां). — °) B₁ सदृश्यानां; D₁ अदृश्यानां; G₂ दृश्यमानां
(for अदृश्यानां). K Dc D₂ ५ महौजसां; T₁ दुरात्मवान्
(for दुरात्मनाम्). — °) K₁ स्वज्ञश; B₁ तेषां; D₅ ज्ञात्वा;
T₂ G₁ २ ४ तत्र (for तज्ज्ञश).

4 °) T₂ दृष्ट° (for दृश्य°). Dc D₂ T₂ transp.
हरिभिर and बलिभिर. Dc D₁ २ ५ जितकाशिभिः; T₂
शूलपाणयः; M दूरपातिभिः. — °) Dc₂ D₃ शतशो; T G₂ ४

अमृष्यमाणः सबलो रावणो निर्ययावथ ।
व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीन्सर्वानहारयत् ॥ ५
राघवस्त्वभिनिर्याय व्यूढानीकं दशाननम् ।
वार्हस्पत्यं विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहन्निशाचरम् ॥ ६
समेत्य युयुधे तत्र ततो रामेण रावणः ।
युयुधे लक्ष्मणश्चैव तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ७
विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः ।
तुण्डेन च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥ ८
विषह्यं यं हि यो मेने स स तेन समेयिवान् ।

सर्वतो (for सर्वशो). — °) T₂ G₁ अभि- (for महीं).
5 °) T₁ राक्षसो (for रावणो). — After 5^{ab}, N
G₃ ins.:

1279* राक्षसानां बलैर्वोरैः पिशाचानां च संवृतः ।

युद्धशास्त्रविधानज्ञ उशता इव चापरः ।

[(L. 1) K₁ वनैर्; K₂-4 D₅ गणैर् (for बलैर्). K₄ तु
(for च).]

— °) K₄ transp. व्यूह्य and व्यूहं. — °) K B₃ ४
Dn₁ n₂ D₁ २ ६ हरीनभ्यवहारयत्; S (except G₃) हरी-
न्सर्वान (G₂ ४ °नून्य) वारयत्.

6 °) K B₄ D₅ त्वभि (K₃ °थ) निर्याति; B₁-3 Dn
D₃ ४ ६ G₃ तु विनिर्यां (B₃ D₃ °र्या) तं; Dc D₁ २ त्वभि
(D₁ °पि) निर्यातो; T₂ G₁ २ ४ त्वथ निर्याय. — °) K
B₁ २ Dc D₁ ५ व्यूढानीके (B₁ २ Dc °केर्). K D₁ ६
दशानने; T₁ ददर्श ह. — °) K₂ ८ प्रत्यव्यूहि (K₃ °ह); Dc
D₂ पर्यव्यूह्य; T₁ G₂ ४ प्रतिव्यूह्य (for प्रत्यव्यूहन्). T₂
स्वकं बलं; G₁ महाबलः; G₂ ४ व्यदृश्यत (for निशाचरम्).

7 °) S (except G₃) रामेण सह रावणः. — D₂ om.
(hapl.) 7^c-9^b. — °) B Dn D₃ ४ ६ G₃ चापि (for
चैव). — °) G₁ २ ४ तस्थौ च (for तथैव).

8 D₂ om. 8 (cf. v.l. 7). — °) K₃ सतारेण; B₃ ४
तारेणैव (for तारेण च). K₁ २ ४ निख (K₄ °ष) र्वटः;
D₁ विकर्षतः (for निखर्वटः). T₁ तारेण निखर्वटः; T₂ G₃
तारेणाटनिखर्वटः (G₄ °णः); G₁ तारेयेण निखर्वटः. — °)
K₄ कुण्डेन; S (except G₃) पौण्ड्रेण (for तुण्डेन). G₁ नलं
(for नल°). — °) K₁ ४ पट (K₄ °न) सः; K₃ ३ D₁ ६ T
पट (D₁ ६ °टि; T₁ °र) शः; G₁ ३ पुटा (G₂ °ट) शः. K₄

युयुधे युद्धवेलायां स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ ९
 स संप्रहारो ववृधे भीरूणां भयवर्धनः ।
 लोमसंघर्षणो घोरः पुरा देवासुरे यथा ॥ १०
 रावणो राममानच्छक्तिशूलासिवृष्टिभिः ।
 निशितैरायसैस्तीक्ष्णै रावणं चापि राघवः ॥ ११
 तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः ।

इन्द्रजिचापि सौमित्रिं विभेद बहुभिः शरैः ॥ १२
 विभीषणः प्रहस्तं च प्रहस्तश्च विभीषणम् ।
 खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षद्गतव्यथः ॥ १३
 तेषां बलवतामासीन्महास्त्राणां समागमः ।
 विव्यथुः सकला येन त्रयो लोकाश्चराचराः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

२७०

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभीषणम् ।
 गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कशः ॥ १

स तयाभिहतो धीमान्गदया भीमवेगया ।
 नाकम्पत महाबाहुर्हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २
 ततः प्रगृह्य विपुलं शतघण्टां विभीषणः ।

प्रघं; G₃ पानं (for पनं).

9 D₂ om. 9^{ab} (cf. v.l. 7). — ^a) K₃ & Dc₂ यो हि यं (K₃ तं); T₁ विस्मयं; G₃ आत्मनो (for यं हि यो). K₁ & अविपद्यं ह्ययं (K₂ हि यं) मेने; D₅ विषजंघो हि जंघेन; T₂ G₃ विषह्यमात्मनो यं स्म. — ^b) D₅ T₁ G₁ & सह; M₂ स तु (for स स). K₁ Dc₂ समीं (for समे). — ^c) K₁ & हनुमान् (for युयुधे). B₁ (corrupt) युधि युद्धवतो-
 पेतः.

10 ^a) K₃ & D₁ ववृते; D₅ विपुलो (for ववृधे). — ^b) K₃ आदृणां (for भीरूणां). — D₁ om. 10^c-11^b. — ^c) B₃ G₂ रोमसंघर्षणो; T₂ G₁ & M रोमसंह.

11 D₁ om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^a) T₂ आगच्छचः; G₁ & आनचंच (for आनछंच). D₅ रावणो वानरानछंच.

— ^b) K₁ & २ शूलं (K₃ शूलं) शक्यसि.

12 ^a) S (except G₃) यत्तो (for यत्तं). — ^d) D₅ चिच्छेद (for विभेद). K Dc D₅ दशभिः; D₂ शरभिः; T₂ G₁ & २ निशितैः (for बहुभिः).

13 D₅ om. 13. — ^{ab}) B₃ & २ तु (for the second च). K₁ & G₁ विभीषणं प्रहस्तश्च प्रहस्तं च विभीषणः. — ^c) B₃ खरं; D₅ स्वर्णं; T₂ G₁ & २ कंक (for खगं). B₁ सुतीक्ष्णाग्रैर (for शरैस्तीक्ष्णैर). — ^d) K₂ अत्यवर्षद्; D₁ अन्ववर्षद्; G₂ & २ प्रत्यविध्यद्.

14 ^a) D₅ चासीत् (for आसीत्). — ^c) K₃ विव्यथे सकलो येन. — ^d) K₃ लोकोयं सचराचरः; S (except

G₃) लोका वै सचराचराः.

Colophon. — Major parvan: K₁ & T₂ G₂ & आरण्य. — Sub-parvan: K₁ & ३ B Dc Dn₁ n₂ D₁-6 G₃ M (all om. sub-parvan name) mention only रामो (M रामायणो)पाख्यान. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ (marg.). n₂ 283; Dn₂ 284; D₁ 287; T₁ M₂ (orig.) 275; T₂ G₃ M (M₂ inf. lin.) 273; G₁ 270; G₂ 272. — Śloka no.: Dn 15; D₁ 14.

270

1 K₃ T₂ om. the ref. — ^a) K Dc D₅ T G₁ M तरसा; D₁ तु तथा (for सहसा). — ^c) M पोथं (for ताडं). — ^d) D₁ विनदत् (for विनद्य). K₁-3 Dc D₁ रणमूर्धनि; G₂ & २ रणकर्कशं.

2 ^a) K₃ & B₃-4 Dc₂ D₁ & २ T₁ G₃ तथा; T₂ G₁ तदा (for तथा). K₃ [अ]भिहितो; D₁ निहतो (for [अ]भिहतो). — ^b) K₃ गदयान्निमुवेगया. — ^d) K B₁ T₂ G₁ & २ M₂ सुस्थितः.

3 K₃ repeats (with v.l.) 3^a-7^b after 7^{ab}. — ^b) B₁ & २ शतघ्नीं च; Dc D₅ घ्नींश्च (for 'घण्टां). — ^c) N (except K₃) T₂ G₃ अनुं (for अभिं). T₁ ततः (for महा). — ^d) T₁ प्रहस्तस्य (for चिक्षेपास्य).

3. 270. 3]

C. 3. 16381
B. 3. 286. 3
K. 3. 287. 3

अभिमन्य महाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरः प्रति ॥ ३
पतन्त्या स तथा वेगाद्राक्षसोऽशनिनादया ।
हतोत्तमाङ्गो दृष्टो वातरुण इव द्रुमः ॥ ४
तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये प्रहस्तं क्षणदाचरम् ।
अभिदुद्राव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन् ॥ ५
तस्य मेघोपमं सैन्यमापतद्भीमदर्शनम् ।
दृष्ट्वैव सहसा दीर्णां रणे वानरपुंगवाः ॥ ६
ततस्तान्सहसा दीर्णान्दृष्ट्वा वानरपुंगवान् ।
निर्याय कपिशार्दूलो हनूमान्पर्यवस्थितः ॥ ७
तं दृष्ट्वावस्थितं संख्ये हरयः पवनात्मजम् ।
वेगेन महता राजन्संन्यवर्तन्त सर्वशः ॥ ८

4 ^a) Dc₂ D₁ T₂ तथा (for तथा). T₁ वीरो (for वेगाद्). — ^b) B Dc Dn D₂₋₄. 6 T₁ G₃ 'शनिवेगायाः'; T₂ G₁. 2. 4 M₁ 'शनिना यथा'. — ^c) B₃ Dc₂ कृत्तुत्तमाङ्गो; M हतोत्तमाङ्गे. — ^d) K₃. 4 (second time) वातभ्रम.
— After 4, D₂ ins.:

1280* कृत्तुत्तमाङ्गं सखं तदनयानुगतासवाम् ।

पपात रक्षः सहसा वातरुण इव द्रुमः ।

[(L. 2) Posterior half = 4^d.]

5 ^a) T₁ M संखे; G₂. 4 संघे (for संख्ये). — ^b) G₁ वाहिनीपति (for क्षण). — ^c) M₁ transp. धूम्राक्षो and वेगेन. K (K₄ second time) Dc D₁. 2. 5 नदन्; G₁ हरीन् (for कपीन्).

6 ^b) G₁. 2. 4 उत्पतद् (for आपतद्).

7 T₁ om. 7^{ab}. — ^a) K₁. 2 चीर्णान् (for दीर्णान्). — After 7^{ab}, K₄ repeats (with v.l.) 3^a-7^b. — ^c) K D₁. 5 निवार्य; B Dc Dn D₂₋₄. 6 G₃. 4 निर्यायो (for निर्याय). — ^d) K₄ D₁. 5 हनुमान्. B₃ Dn D₃. 4. 6 मारु-तात्मजः (for पर्यव).

8 ^a) D₁ सैन्ये; T₁ M संखे; G₂. 4 संघे (for संख्ये). — ^c) B₁₋₃ D (except D₁. 5) महत्या त्वरया राजन्. — ^d) K₁ B₄ D₁. 5 अभ्यवर्त (K₁. 2 'तं'त (for संन्य'). K₁ सर्वतः; K₂ सर्वदा.

9 ^a) D₅ तस्य (for ततः). — ^b) K₄. Dc₂ तुमलो. K₂ S (except T₂ G₂. 3) रोम' (for लोम').

10 ^a) B₁ तु (for तद्). — ^d) S (except G₃) वीर्यवान् (for पन्निभिः).

11 ^a) B Dn D₂. 4. 6 G₂ स रक्षो (for राक्षस'). — ^b)

ततः शब्दो महानासीत्तुमलो लोमहर्षणः ।
रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ९
तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे घोरे रुधिरकर्दमे ।
धूम्राक्षः कपिसैन्यं तद् द्रावयामास पन्निभिः ॥ १०
तं राक्षसमहामात्रमापतन्तं सपत्नजित् ।
तरसा प्रतिजग्राह हनूमान्पवनात्मजः ॥ ११
तयोर्युद्धमभूद्धोरं हरिराक्षसवीरयोः ।
जिगीषतोर्युधान्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ १२
गदाभिः परिवैश्वैव राक्षसो जघ्निवान्कपिम् ।
कपिश्च जघ्निवात्रक्षः सस्कन्धविटपैर्दुमैः ॥ १३
ततस्तमतिक्रायेन साश्वं सरथसारथिम् ।

G₂. 4 द्रावयन्तं (for आपतन्तं). — ^{cd}) K₃ Dc₁ D₁. 5 T₁ M हनुमान् (for हनू'). B₁. 3. 4 D₅ T G₁. 2. 4 M मारुता (for पवना'). B₂ Dn D₃. 4. 6 G₃ प्रतिजग्राह हनुमांस्तरसा पव'. — 11^d = (var.) 14^d.

12 ^a) T₂ महद् (for अभूद्). K Dc D₂ तयोः सम भवद्युद्धं. — ^b) K₁. 2 कपिराक्षसं; T₁ हरिराक्षसवीरयोः; G₁. 2. 4 'सैन्ययोः'. — ^c) K₂ जिगीषितोर; Dc D₃ 'र्वयोः'; G₂ जिगीषितोर; G₄ जिगीषितोर. Dc₂ D₂ T₁ G₁. 3. 4 यथा'; M अथा' (for युधा'). — ^d) K₃. 4 Dc₁ D₂. 3. 6 इन्द्रप्रह्लादयोरिव; Dn₃ शक्रप्रह्लाद'.

13 ^a) Dc D₂ पट्टिशैश्चैव; T₁ परिवाभिश्च; G₁ परिवैश्चापि. — ^d) K₁. 2 सकर्ष (K₂ 'कंद') विटपद्भुमैः; M₁ सुस्कन्धविटपैर्दुमैः. — After 13, B₃₋₄ Dc D₂. 5 ins.:

1281* शिरस्यभ्यहनत्पूर्वं कालया च पुनः पुनः ।

तृणराजेन महता लोहसारथिभेदिना ।

[(L. 1) B₂₋₄ शिरसा (for शिरसि). D₅ [अ]भिहतः (for [अ]भ्यहनत्). B₂ गदया; B₃ लीलया; B₄ D₅ कीलया (for कालया).]

14 D₃ om. 14. — ^a) K₁. 2 अतिकायोपि; B अति (B₁. 2 'भि')कोपेन (for अतिकायेन). — ^c) K₁ Dc D₁ प्राणा; K₂ B D₄. 6 क्रुद्धो; K₃. 4 D₂ राजन्; D₅ प्राज्ञो (for धीमान्). T₂ धूम्राक्षमाजघानाशु. — ^d) = (var.) 11^d. K₃ Dc D₁. 5 हनुमान्; T₂ G₁. 2. 4 द्रुमेण (for हनूमान्). S (except G₃) पवना' (for मारुता'); cf. v.l. 11. — After 14, Dc₂ repeats 12^{ab}. Dc₃ cont. : B₃. 4 ins. after 14:

1282* वेगेन महताविष्टो राक्षसानां महद्बलम् ।

योधयामास राजेन्द्र शिलावयैः समन्ततः ।

धूम्राक्षमवधीद्वीमान्हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १४
ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसोत्तमम् ।
हरयो जातविस्मभा जम्बुरभ्येत्य सैनिकान् ॥ १५
ते वध्यमाना बलिभिर्हरिभिर्जितकाशिभिः ।
राक्षसा भग्नसंकल्पा लङ्कामभ्यपतन्भयात् ॥ १६
तेऽभिपत्य पुरं भग्ना हतशेषा निशाचराः ।
सर्वं राज्ञे यथावृत्तं रावणाय न्यवेदयन् ॥ १७
श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं निहतं युधि ।
धूम्राक्षं च महेश्वासं ससैन्यं वानरर्षभैः ॥ १८
सुदीर्घमिव निःश्वस्य समुत्पत्य वरासनात् ।
उवाच कुम्भकर्णस्य कर्मकालोऽयमागतः ॥ १९
इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः सुमहास्रैः ।
शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्णमबोधयत् ॥ २०

प्रबोध्य महता चैनं यत्नेनागतसाध्वसः ।
स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं राक्षसाधिपः ।
ततोऽब्रवीदशग्रीवः कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ २१
धन्योऽसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णेयमीदृशी ।
य इमं दारुणं कालं न जानीषे महाभयम् ॥ २२
एष तीर्त्वार्षवं रामः सेतुना हरिभिः सह ।
अवमन्येह नः सर्वान्करोति कदनं महत् ॥ २३
मया ह्यपहृता भार्या सीता नामास्य जानकी ।
तां मोक्षयिषुरायातो बद्धा सेतुं महार्णवे ॥ २४
तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः स्वजनो हतः ।
तस्य नान्यो निहन्तास्ति त्वद्वते शत्रुकर्षेण ॥ २५
स दंशितोऽभिनिर्याय त्वमद्य बलिनां वर ।
रामादीन्समरे सर्वाञ्जहि शत्रून्रिदम ॥ २६

C. 3. 16405
B. 3. 286. 27
K. 3. 287. 26

[(L. 2) Dc१ वेगवान्पवनात्मजः (for the posterior half).]
Thereafter B१. ४ repeat 12^{ab} (v.l. 'सेनयोः for 'वीरयोः).

15 °) B१ निस्तुतं (for निहतं). — °) K१. ४ B१ D1
S (except T1 G१) राक्षसात्मजः; D१ राक्षसं युधि (for
राक्षसो). — °) K१. ४ Dc जातविस्मभा; D१ 'संरंभा. — °)
K१ B1 Dc1 अन्योन्यः; B१. ४ अन्येभ्यः; D१. ४-६ G१ अन्ये च;
T१ G1. १. ४ तस्य हि; M तस्यानु. (for अभ्येत्य). T1 निजमु-
स्तस्य सैनिकान्.

16 ^{ab}) K1. १ B D (except Dc D1. १) T१ G1. १
transp. बलिभिर् and हरिभिर्.

17 °) B१ प्राप्य; D१ भीमा (for भग्ना). — °) T1
सर्वे; G१ 'र्वा (for 'र्व).

18 °) K Dc D१ च (for तु). — °) K D१ सहसैन्यं
वनक्षयैः; D1 स(ह)सैन्यं प्लवगैर्हतं; S (except G१) ससैन्यं
सह राक्षसैः.

19 °) K१ स दीर्घम्; T1 M अशीत; T१ G1. १. ४ अभीत
(for सुदीर्घम्). D१ अथ (for इव). — °) K१ समुत्पत्य.

20 °) B1 Dc D१ अतिनिद्रालुं; G1. १. ४ अपि निद्रालुं.
— °) D1 महाबलं (for अबोधयत्).

21 D1 om. 21. — °) K१ नागतो यत्नेनाभवसः; T1
G1. १. ४ यत्नेन गतः; T१ यत्नेनैव स. — °) K१ अनिद्रं; T१
अरिभ्यं (for विनिद्रं). K1. १ राक्षसेश्वरः; T१ राक्षसाधिपं.
— °) Dc D१ महाबलः.

22 °) T१ सेव्यते (for यस्य ते). — °) M१ यद् (for
इयम्). — °) K१ इदं मे; D१ G१ M१ य इदं (for य इमं).

B Dn D१. ४. ६ G१ य इदं दारुणाकारं. — D१ om. 22^d-24^b.
— °) S (except G१) भयावहं (for महाभयम्).

23 D१ om. 23 (cf. v.l. 22). — °) B१ एषभीर्दुस्तरं
रामः. — °) T1 M अवमत्येह; G1. १. ४ अभिपत्ये. Dc D१
श्रीमान् (for सर्वान्).

24 D१ om. 24^{ab} (cf. v.l. 22). — °) K1 T1 [अ]प्या-
पहता; K१ [अ]स्यापि हता; K१ ह्यपहृता; B१ D (except
D1-१. १) G१ त्वपहृता. — °) K1. १ B1 रामस्य (for
नामास्य). G1 नाम्ना सीतास्य जानकी. — °) K1. १. ४ Dc
D१ मोक्षयिष्युर (K१ Dc1 'पुर; Dc१ D१ 'तुर); K१ D1
G1. १. ४ मोक्ष (G1. १. ४ 'क्ष)यितुम्; B Dn D१-६ T१ G१ नेतुं
स इह.

25 °) K1-१ चैव (for चैव). K१ प्रहस्तो यो; B1 D1
प्रहस्ताद्या (for 'स्तादिर्). — °) T1 महाश्व (for महाश्वः).
B1 D1 महाश्वः स्वजना हताः; B१ महात्मा सुजनो हतः. — °)
T1 हि (for नि-). — °) K१ B Dn D१. ६ G१ स्वाश्रुते. K1
शत्रुकर्षेण; K१ B D1. १. १ कर्षण.

26 °) K1. १ T1 M स दंशितो; D१ तदंशितो; T१ दंशि-
तोपि; G1. १. ४ दंशितो हि (for स दंशितो). K1. १ D१ विनि-
र्याहि; K१ विनिर्यात्वा; K१ Dc D1. १. १ विनिर्याय; B१. ४
G१. ४ [S]मिनिर्याहि; T१ G1 [S]त्र (G1 'च) निर्याहि (for
ऽमिनिर्याय). — °) K1-१ Dc D1. १ बलेन; B१ स्वमस्य; D१
जवेन; T1 त्वदन्य (for स्वमस्य). K1 Dc D1. १ वरः. G1
कुम्भकर्णं महाबल. — °) K1-१ Dc१ D1-१. १ transp. सर्वान्
and शत्रून्. K१ रामादीन्समरे शत्रून्सर्वाञ्जहिरिदम.

C. 3. 16405
B. 3. 286. 27
K. 3. 287. 27

दूषणावरजौ चैव वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः ॥ २७
इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।

संदिदेशेति कर्तव्ये वज्रवेगप्रमाथिनौ ॥ २८
तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूषणानुजौ ।
कुम्भकर्णं पुरस्कृत्य तूर्णं निर्ययतुः पुरात् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

२७१

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो विनिर्याय पुरात्कुम्भकर्णः सहानुजः ।
अपश्यत्कपिसैन्यं तज्जितकाश्यग्रतः स्थितम् ॥ १
तमभ्येत्याशु हरयः परिवार्य समन्ततः ।
अभ्यग्नं महाकायैर्बहुभिर्जगतीरुहैः ।

करजैरतुदंश्चान्ये विहाय भयमुत्तमम् ॥ २
बहुधा युध्यमानास्ते युद्धमार्गैः प्लवंगमाः ।
नानाप्रहरणैर्भीमं राक्षसेन्द्रमताडयन् ॥ ३
स ताड्यमानः प्रहसन्भक्षयामास वानरान् ।
पनसं च गवाक्षं च वज्रबाहुं च वानरम् ॥ ४

27 °) K Dc2 Dn2 D1. 2. 5 चापि; G2 एतौ (for चैव).
— °) = 28^d. Dc2 Dn2 चक्रं; D2 वक्रं. — B1 D1 T G1
M om. (hapl.) 27^c-28^d. — °) G2. 4 सैन्येन (for बलेन).

28 B1 D1 T G1 M om. 28 (cf. v.l. 27). — °)
K4 उक्त्वा राक्षसपतिः काले. — °) K1. 2 महाबलं (for तरं).
— °) K B (B1 om.) Dc D5 कर्तव्यं. — 28^d = 27^b.

29 °) K1. 2 ततो; K4 च तौ (for तु तौ). — °) B3
दूषणात्मजौ. — °) K3 तूर्णी; G3 तूर्णं (for तूर्णं).

Colophon. — Major parvan: K2 T G2. 4 आरण्य.
— Sub-parvan: N G3 (all om. sub-parvan name)
mention only रामो (K2 श्रीरामो) पाख्यान. — Adhy.
name: M2 प्रहस्तधृस्त्राक्षवधः. — Adhy. no. (figures,
words or both): Dn1 (marg.). n2 284; Dn3 285;
D1 288; T1 M2 (orig.) 276; T2 G4 M (M2 inf. lin.)
274; G1 271; G2 273. — Śloka no.: Dn1. n2 29;
Dn3 30; D1 27.

271

1 °) Dc D2 T G1. 2. 4 M [5] विनिर्याय. B Dn
D2. 4. 6 G3 ततो निर्याय स्व (B4 स) पुरात्; D1 ततो विनिर्य-
यौ रावण. — °) Dc D1. 3 सहानुजः. — °) K1. 2 स; B1
तु (for तज्). — °) K Dc D1. 2. 5 [अ]भितः (for [अ]-
ग्रतः). — After 1, N (except K2) G1. 3 ins.:
1282a* स वीक्षमाणस्तस्यैव रामदर्शनकाङ्क्षया ।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

[(L. 1) K3. 4 B Dc Dn1. n2 D2. 3. 5 स वीक्ष्य; D1
समीक्ष्य. — (L. 2) K1. 3 Dc D2. 5 दारात्; K4 दूषणं;
B1 दपि; D1 दये (for चापि). K1. 4 Dc D1. 2. 5 अव
(for व्यव).]

2 °) K1. 3. 4 B3 D1. 3 [अ]थ (for [आ]शु). Dc D1
कपयः (for हरयः). — °) K2 वक्रः; B D (except D1)
G3 वक्रः (for वार्य). — After 2^{ab}, S (except G3) ins.:
1283* शैलवृक्षाद्युधा नादानमुञ्चन्भीषणास्ततः ।

[T2 अतिभीषणान् (for भीषणास्ततः).]

— °) K1 D1 महाकायं; K2 कार्यं; D3 कार्यैर् (for
कार्यैर्). — °) D1 धरणीधरैः (for जगती). — °) K4
करजैश्च रदैश्चान्ये; B1 करजैरहनंश्चापि. — °) T1 विहसा
युधमुत्तमं.

3 °) K3 G1 युध्यमानसः; B3 G2. 4 वध्यमानास. — °)
K3 B Dn D1. 3. 4. 6 G3 भीमै (for भीमं).

4 M1 om. (hapl.). 4^b-9^a. — °) T1 ताडं (for
भक्षं). — °) K1. 2 वनचंडं; K3 Dc D1 वनं चंडं; K4 D2
M2 वनचंडं; B3. 4 चलं चंडं; D3 बलं चंडं; T1 उरुचंडं (for
पनसं च). K Dc D1. 5 वनाक्षं; B3. 4 चलाख्यं; D3 बला-
ख्यं (for गवाक्षं). B1. 2 Dn D4. 6 G3 बलं चंडबलाख्यं च;
D2 घनं चंडवनाक्षं च. — °) K4 वेत्रं; D1 बहु; G4 मुष्टि
(for वज्र).

5 M1 om. 5 (cf. v.l. 4). — °) K2 Dc D2 T1 M2
तं; T2 G1. 2. 4 ते (for तद्). K4 व्यथितं; D1 विषमं; T1
व्यथिकं; G1. 2. 4 व्यथिताः (for व्यथनं). — °) G1. 2. 6
भीषणः (for राक्षसः). — °) T1 अंतास (for व्रतास).

तद्वृद्धा व्यथनं कर्म कुम्भकर्णस्य रक्षसः ।
उदक्रोशन्परित्रस्तास्तारप्रभृतयस्तदा ॥ ५
तं तारमुच्चैः क्रोशन्तमन्यांश्च हरियूथपान् ।
अभिदुद्राव सुग्रीवः कुम्भकर्णमपेतभीः ॥ ६
ततोऽभिपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ।
शालेन जघ्निवान्मूर्ध्नि बलेन कपिकुञ्जरः ॥ ७
स महात्मा महावेगः कुम्भकर्णस्य मूर्धनि ।
विभेद शालं सुग्रीवो न चैवाव्यथयत्कपिः ॥ ८
ततो विनद्य प्रहसञ्जालस्पर्शविबोधितः ।
दोर्भ्यामादाय सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरद्वलात् ॥ ९
ह्रियमाणं तु सुग्रीवं कुम्भकर्णेन रक्षसा ।

अवेक्ष्याभ्यद्रवद्वीरः सौमित्रिमित्रनन्दनः ॥ १०
सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुङ्गवं महाशरम् ।
प्राहिणोत्कुम्भकर्णाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ११
स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहं च सायकः ।
जगाम दारयन्भूमिं रुधिरेण समुक्षितः ॥ १२
तथा स भिन्नहृदयः समुत्सृज्य कपीश्वरम् ।
कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः ।
अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥ १३
तस्याभिद्रवतस्तूर्णं क्षुराभ्यामुच्छ्रितौ करौ ।
चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥ १४
तानप्यस्य भुजान्सर्वान्प्रगृहीतशिलायुधान् ।

C. 3. 16425
B. 3. 287. 17
K. 3. 288. 18

— ^d) G₁. 4 ताराप्रभृतयस्. K B₁. 3 Dc D₁. 2. 5 T₁ M₂
ततः; B₄ तथा (for तदा).

6 M₁ om. 6 (cf. v.l. 4). — ^a) B₂ Dn D₃. 4. 6
G₃ तातुच्चैः क्रोशतः (D₄ 'शराः') सैन्यात्. — ^b) B₂ Dn
D₄. 6 G₃ श्रुत्वा स (for अन्यांश्च). Dn₃ 'यूथपः'. — ^c)
K₁-3 श्रुत्वा (for [अ]भि-).

7 M₁ om. 7 (cf. v.l. 4). — ^a) B₁. 4 Dn D₆ T₁
G₃ निपत्य (for ऽभिपत्य). — ^b) Dn₃ कुम्भकर्णे. — ^c)
K₁. 2 B₃ T₁ G₁. 2. 4 M₃ सलेन; T₂ तलेन (for शालेन).
B₃ Dn₁. n₃ D₆ [अ]जघ्निवान्. — ^d) T₁ तरुणेन स वानरः;
T₂ G₂. 4 तरुणा स च वानरः; G₁ तरुणा वानराधिपः.

8 M₁ om. 8 (cf. v.l. 4). — ^a) K B₁. 3 Dc D₁. 2
M₂ महावेगं. — D₄ om. (hapl.) 8^b-9^c. — ^c) K₁ B₂. 3
S (except G₃) सालं; Dc D₃ गात्रं (for शालं). — ^d)
Dc D₃ चिराद्; D₃ T₁ चैनं (for चैव). K₄ व्यचलत्; Dc
व्यथयत् (for [अ]व्यथयत्). B₁. 3 कचित् (for कपिः).

9 M₁ om. 9^a (cf. v.l. 4); D₄ om. 9^{ab} (cf. v.l. 8).
— ^a) K₂ B Dn D₆ G₃ सहसा (for प्रहसञ्). — ^b) B₃
S (except G₃) सालस्पर्शः. T₁-निबोधितः; M₂-विबोधितः.
— ^d) K₁ महद्; G₄ [S]हनद् (for शहरद्).

10 ^b) K₄ दृष्ट्वा वायुसुतो बली. — After 10^{ab}, K₄ D₃
ins.:

1284* गच्छन्संवेधयामास प्रहारेणाल्पचेतसम् ।
ततः संलब्धसंज्ञस्तु हत्वा कर्णोष्ठनासिकाम् ।
सुग्रीवः कुम्भकर्णस्य जगाम हरिवाहिनीम् ।
अथ क्रुद्धः कुम्भकर्णो मिश्रितान्हरिराक्षसाञ् ।
भक्षयामास बलवान्ममदं पदयोरपि ।

[5] G₁ ins.:

[943]

भक्षयमाणान्द्वीरान्सर्वान्कुम्भकर्णेन रक्षसा ।

— ^c) B₁-3 T G₁ M अभ्यपतद् (for अभ्यद्रवद्). K₃
वीर. — ^d) MSS. 'नन्दन', 'मर्दनः', 'नन्दनं' also (for 'नन्दनः').

11 ^a) D₅ 'गम्य' (for 'पत्य'). — ^b) K₃ वज्रं (for
रुक्मं). — ^c) D₄ प्राहिणोत्.

12 ^a) B₄ देहावरणं; M₂ वेगावरणं. — ^b) D₁ स (for
च). — ^c) G₁ प्रजवाद् (for जगाम). B₃ उर्वी (for
भूमिं). T₂ जवाददारयन्भूमिं; G₂. 3 जवाद्दारयन्भूमिं.

13 ^a) K Dc D₁. 2. 5 G₃ transp. तथा and स. Dn₁
T₁ M₁ तथा संभिन्नं; T₂ G₁. 2. 4 तदा संभिन्नं. — ^b) G₁
हरीं (for कपीं). — After 13^{ab}, S (except G₃) ins.:

1285* वेगेन महताविष्टस्थितं तिष्ठति चाब्रवीत् ।

— D₅ om. (hapl.) 13^a-15^b. — ^f) T₁ प्रगृह्य (for
उद्यम्य).

14 D₅ om. 14 (cf. v.l. 13). — ^a) B Dn D₄. 4. 6
G₃ अभि (B₂ 'पि') पततस् (for 'द्रवतस्'). — ^b) T₁ G₁
शरां (for क्षुरां). K Dc D₁. 2 भुजौ (for करौ). — ^c)
D₁ T₂ G₁. 2. 4 निशिताभ्यां स (D₁ 'भ्यां च'; G₄ 'भ्यासः')
(for 'ग्राभ्यां').

15 D₅ om. 15^{ab} (cf. v.l. 13). — ^a) K₄ तानपश्य;
T G₁. 2. 4 ततो ह्यस्य (for तानप्यस्य). — ^b) D₁ प्रसृतोच्च-
शिला. — ^c) K Dc D₁. 3 शरैः (for क्षुरैः). S (except
T₂ G₃) लब्धः. K B₂ Dc D₁. 3 transp. लब्धः and
सौमित्रिः. K₃ प्रत्यदर्शनं (sic); T₁ प्रियदर्शनः; T₂ G₂. 4
प्रविदर्शनम्; G₁ संप्रं.

16 ^a) D₅ बभूव च (for स बभूव). — After 16^{ab},

C. 3. 16425
B. 3. 287. 17
K. 3. 288. 18

क्षुरैश्चिच्छेद लघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १५
स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः ।
तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाहाद्रिचयोपमम् ॥ १६
स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे ।
महाशनिविनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ १७
तं दृष्ट्वा वृत्रसंकाशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्ववन्भयात् ॥ १८
तथा तान्द्रवतो योधान्दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ ।
अवस्थाप्याथ सौमित्रिं संक्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ १९
तावाद्रवन्तौ संक्रुद्धौ वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
प्रतिजग्राह सौमित्रिर्विनद्योभौ पतत्रिभिः ॥ २०
ततः सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
दूषणानुजयोः पार्थ लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ २१

महता शरवर्षेण राक्षसौ सोऽभ्यवर्षत ।
तौ चापि वीरौ संक्रुद्धावुभौ तौ समवर्षताम् ॥ २२
मुहूर्तमेवमभवद्वज्रवेगप्रमाथिनोः ।
सौमित्रेश्च महाबाहोः संप्रहारः सुदारुणः ॥ २३
अथाद्रिशृङ्गमादाय हनूमान्मारुतात्मजः ।
अभिद्रुत्याददे प्राणान्वज्रवेगस्य राक्षसः ॥ २४
नीलश्च महता ग्राव्णा दूषणावरजं हरिः ।
प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रसमाथ महाबलः ॥ २५
ततः प्रावर्तत पुनः संग्रामः कटुकोदयः ।
रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २६
शतशो नैर्ऋतान्वन्या जम्बुर्वन्यांश्च नैर्ऋताः ।
नैर्ऋतास्तत्र वध्यन्ते प्रायशो न तु वानराः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

1286* सौमित्रिरुद्धतं दृष्ट्वा क्रूरः समरकोविदः ।

— ^a) K1. 2 जघान परमास्त्रवित्; K3. 4 दुःस (K4 ददा) हासि-
चयोपमं; B1 अविध्यत्पर्वतो; B2. 3 Dc D2-4. 6 ददारा (Dc
D2 'हा) द्विवरो; B4 Dn ददाराद्रिचयो; D6 ददाहायश्चयो;
G3. 4 ददाह त्रिपुरो.

17 K1. 2 om. 17^a-19^b. — ^a) T2 G1. 2. 4 वभूव (for
पपात). — ^b) Dn2 दिव्यास्त्रनिहतो. — ^c) K4 D1 महान-
शनिनिर्द (D1 'संद) गधः. — ^d) K3 पादपोवाव (read 'प)-
तङ्गुवि.

18 K1. 2 om. 18 (cf. v.l. 17). — ^a) D1 मस्वा
(for दृष्ट्वा). Dc वज्रं (for वृत्रं).

19 K1. 2 om. 19^{ab} (cf. v.l. 17). — ^a) K4 Dc
D1. 2. 5 T1 G1 M ततस् (for तथा). G1 तं (for तान्).
T1 G1 M सैन्यान् (for योधान्). T2 G2. 4 ततस्तद्विद्रुतं
(T2 'चासितं) सैन्यं. — ^b) K3 B2 (m as in text). 3 Dc
दूषणास्मजौ. — ^c) K4 [अ]त्र; T2 G1. 2. 4 च (for [अ]थ).
K1. 2 दूषणावरजौ चाथ.

20 ^a) K1 तावभिवेगः संक्रुद्धौ; K2 तावभिवेगसं; D1
ततो द्रवंतौ सं; T2 G1. 2. 4 द्रवं (T2 'वि) तौ सहसा क्रुद्धौ.
— ^c) B1. 2 Dn D4. 6 G3 अभिजग्राह. — ^d) K4 D1 कृतो-
द्योगः; B1. 2. 4 Ds. 4 विद्रु (B1 'त्त) दंतौ; Dc विद्रुद्योभौ;
T2 G2. 4 वध्यमानः; G1 कृत्वा नादे (for विनद्योभौ).

21 CC^a 21^a 21^b 21^c 21^d 21^e 21^f 21^g 21^h 21ⁱ 21^j 21^k 21^l 21^m 21ⁿ 21^o 21^p 21^q 21^r 21^s 21^t 21^u 21^v 21^w 21^x 21^y 21^z 21^{aa} 21^{ab} 21^{ac} 21^{ad} 21^{ae} 21^{af} 21^{ag} 21^{ah} 21^{ai} 21^{aj} 21^{ak} 21^{al} 21^{am} 21^{an} 21^{ao} 21^{ap} 21^{aq} 21^{ar} 21as 21^{at} 21^{au} 21^{av} 21^{aw} 21^{ax} 21^{ay} 21^{az} 21^{ba} 21^{bb} 21^{bc} 21^{bd} 21^{be} 21^{bf} 21^{bg} 21^{bh} 21^{bi} 21^{bj} 21^{bk} 21^{bl} 21^{bm} 21^{bn} 21^{bo} 21^{bp} 21^{bq} 21^{br} 21^{bs} 21^{bt} 21^{bu} 21^{bv} 21^{bw} 21^{bx} 21^{by} 21^{bz} 21^{ca} 21^{cb} 21^{cc} 21^{cd} 21^{ce} 21^{cf} 21^{cg} 21^{ch} 21^{ci} 21^{cj} 21^{ck} 21^{cl} 21^{cm} 21^{cn} 21^{co} 21^{cp} 21^{cq} 21^{cr} 21^{cs} 21^{ct} 21^{cu} 21^{cv} 21^{cw} 21^{cx} 21^{cy} 21^{cz} 21da 21^{db} 21^{dc} 21^{dd} 21de 21^{df} 21^{dg} 21^{dh} 21^{di} 21^{dj} 21^{dk} 21^{dl} 21^{dm} 21^{dn} 21do 21^{dp} 21^{dq} 21^{dr} 21^{ds} 21^{dt} 21^{du} 21^{dv} 21^{dw} 21^{dx} 21^{dy} 21^{dz} 21^{ea} 21^{eb} 21^{ec} 21^{ed} 21^{ee} 21^{ef} 21^{eg} 21^{eh} 21^{ei} 21^{ej} 21^{ek} 21^{el} 21^{em} 21^{en} 21^{eo} 21^{ep} 21^{eq} 21er 21^{es} 21^{et} 21^{eu} 21^{ev} 21^{ew} 21^{ex} 21^{ey} 21^{ez} 21^{fa} 21^{fb} 21^{fc} 21^{fd} 21^{fe} 21^{ff} 21^{fg} 21^{fh} 21^{fi} 21^{fj} 21^{fk} 21^{fl} 21^{fm} 21^{fn} 21^{fo} 21^{fp} 21^{fq} 21^{fr} 21^{fs} 21^{ft} 21^{fu} 21^{fv} 21^{fw} 21^{fx} 21^{fy} 21^{fz} 21^{ga} 21^{gb} 21^{gc} 21^{gd} 21^{ge} 21^{gf} 21^{gg} 21^{gh} 21^{gi} 21^{gj} 21^{gk} 21^{gl} 21^{gm} 21^{gn} 21^{go} 21^{gp} 21^{gq} 21^{gr} 21^{gs} 21^{gt} 21^{gu} 21^{gv} 21^{gw} 21^{gx} 21^{gy} 21^{gz} 21^{ha} 21^{hb} 21^{hc} 21^{hd} 21^{he} 21^{hf} 21^{hg} 21^{hh} 21^{hi} 21^{hj} 21^{hk} 21^{hl} 21^{hm} 21^{hn} 21^{ho} 21^{hp} 21^{hq} 21^{hr} 21^{hs} 21^{ht} 21^{hu} 21^{hv} 21^{hw} 21^{hx} 21^{hy} 21^{hz} 21^{ia} 21^{ib} 21^{ic} 21^{id} 21^{ie} 21^{if} 21^{ig} 21^{ih} 21ⁱⁱ 21^{ij} 21^{ik} 21^{il} 21^{im} 21ⁱⁿ 21^{io} 21^{ip} 21^{iq} 21^{ir} 21^{is} 21^{it} 21^{iu} 21^{iv} 21^{iw} 21^{ix} 21^{iy} 21^{iz} 21^{ja} 21^{jb} 21^{jc} 21^{jd} 21^{je} 21^{jf} 21^{jj} 21^{jh} 21^{ji} 21^{jj} 21^{jk} 21^{jl} 21^{jm} 21^{jn} 21^{jo} 21^{jp} 21^{jq} 21^{jr} 21^{js} 21^{jt} 21^{ju} 21^{jv} 21^{jw} 21^{jx} 21^{ky} 21^{kz} 21^{la} 21^{lb} 21^{lc} 21^{ld} 21^{le} 21^{lf} 21^{lg} 21^{lh} 21^{li} 21^{lj} 21^{lk} 21^{ll} 21^{lm} 21^{ln} 21^{lo} 21^{lp} 21^{lq} 21^{lr} 21^{ls} 21^{lt} 21^{lu} 21^{lv} 21^{lw} 21^{lx} 21^{ly} 21^{lz} 21ma 21^{mb} 21^{mc} 21^{md} 21me 21^{mf} 21^{mg} 21^{mh} 21^{mi} 21^{mj} 21^{mk} 21^{ml} 21^{mm} 21^{mn} 21mo 21^{mp} 21^{mq} 21^{mr} 21^{ms} 21^{mt} 21^{mu} 21^{mv} 21^{mw} 21^{mx} 21^{my} 21^{mz} 21na 21^{nb} 21^{nc} 21nd 21^{ne} 21^{nf} 21^{ng} 21^{nh} 21ⁿⁱ 21^{nj} 21^{nk} 21^{nl} 21^{nm} 21ⁿⁿ 21no 21^{np} 21^{nq} 21^{nr} 21^{ns} 21^{nt} 21^{nu} 21^{nv} 21^{nw} 21^{nx} 21^{ny} 21^{nz} 21^{oa} 21^{ob} 21^{oc} 21^{od} 21^{oe} 21^{of} 21^{og} 21^{oh} 21^{oi} 21^{oj} 21^{ok} 21^{ol} 21^{om} 21^{on} 21^{oo} 21^{op} 21^{oq} 21^{or} 21os 21^{ot} 21^{ou} 21^{ov} 21^{ow} 21^{ox} 21^{oy} 21^{oz} 21^{pa} 21^{pb} 21^{pc} 21^{pd} 21^{pe} 21^{pf} 21^{pg} 21^{ph} 21^{pi} 21^{pj} 21^{pk} 21^{pl} 21^{pm} 21^{pn} 21^{po} 21^{pp} 21^{pq} 21^{pr} 21^{ps} 21^{pt} 21^{pu} 21^{pv} 21^{pw} 21^{px} 21^{py} 21^{pz} 21^{qa} 21^{qb} 21^{qc} 21^{qd} 21^{qe} 21^{qf} 21^{qg} 21^{qh} 21^{qi} 21^{qj} 21^{qk} 21^{ql} 21^{qm} 21^{qn} 21^{qo} 21^{qp} 21^{qq} 21^{qr} 21^{qs} 21^{qt} 21^{qu} 21^{qv} 21^{qw} 21^{qx} 21^{qy} 21^{qz} 21ra 21rb 21^{rc} 21rd 21re 21^{rf} 21^{rg} 21^{rh} 21^{ri} 21^{rj} 21^{rk} 21^{rl} 21^{rm} 21^{rn} 21ro 21^{rp} 21^{rq} 21^{rr} 21^{rs} 21^{rt} 21^{ru} 21^{rv} 21^{rw} 21^{rx} 21^{ry} 21^{rz} 21^{sa} 21^{sb} 21^{sc} 21^{sd} 21^{se} 21^{sf} 21^{sg} 21^{sh} 21^{si} 21^{sj} 21^{sk} 21^{sl} 21^{sm} 21^{sn} 21^{so} 21^{sp} 21^{sq} 21^{sr} 21^{ss} 21st 21^{su} 21^{sv} 21^{sw} 21^{sx} 21^{sy} 21^{sz} 21ta 21^{tb} 21^{tc} 21^{td} 21te 21^{tf} 21^{tg} 21th 21^{ti} 21^{tj} 21^{tk} 21^{tl} 21^{tm} 21^{tn} 21to 21^{tp} 21^{tq} 21^{tr} 21^{ts} 21^{tu} 21^{tv} 21^{tw} 21^{tx} 21^{ty} 21^{tz} 21^{ua} 21^{ub} 21^{uc} 21^{ud} 21^{ue} 21^{uf} 21^{ug} 21^{uh} 21^{ui} 21^{uj} 21^{uk} 21^{ul} 21um 21^{un} 21^{uo} 21^{up} 21^{uq} 21^{ur} 21us 21^{ut} 21^{uu} 21^{uv} 21^{uw} 21^{ux} 21^{uy} 21^{uz} 21va 21vb 21^{vc} 21^{vd} 21^{ve} 21^{vf} 21^{vg} 21^{vh} 21^{vi} 21^{vj} 21^{vk} 21^{vl} 21^{vm} 21^{vn} 21vo 21^{vp} 21^{vq} 21^{vr} 21^{vs} 21^{vt} 21^{vu} 21^{vv} 21^{vw} 21^{vx} 21^{vy} 21^{vz} 21^{wa} 21^{wb} 21^{wc} 21^{wd} 21^{we} 21^{wf} 21^{wg} 21^{wh} 21^{wi} 21^{wj} 21^{wk} 21^{wl} 21^{wm} 21^{wn} 21^{wo} 21^{wp} 21^{wq} 21^{wr} 21^{ws} 21^{wt} 21^{wu} 21^{wv} 21^{ww} 21^{wx} 21^{wy} 21^{wz} 21^{xa} 21^{xb} 21^{xc} 21^{xd} 21^{xe} 21^{xf} 21^{xg} 21^{xh} 21^{xi} 21^{xj} 21^{xk} 21^{xl} 21^{xm} 21^{xn} 21^{xo} 21^{xp} 21^{xq} 21^{xr} 21^{xs} 21^{xt} 21^{xu} 21^{xv} 21^{xw} 21^{xy} 21^{xz} 21^{ya} 21^{yb} 21^{yc} 21^{yd} 21^{ye} 21^{yf} 21^{yg} 21^{yh} 21^{yi} 21^{yj} 21^{yk} 21^{yl} 21^{ym} 21^{yn} 21^{yo} 21^{yp} 21^{yq} 21^{yr} 21^{ys} 21^{yt} 21^{yu} 21^{yv} 21^{yw} 21^{yx} 21^{yy} 21^{yz} 21^{za} 21^{zb} 21^{zc} 21^{zd} 21^{ze} 21^{zf} 21^{zg} 21^{zh} 21^{zi} 21^{zj} 21^{zk} 21^{zl} 21^{zm} 21^{zn} 21^{zo} 21^{zp} 21^{zq} 21^{zr} 21^{zs} 21^{zt} 21^{zu} 21^{zv} 21^{zw} 21^{zx} 21^{zy} 21^{zz}

D1 तु तुम (D1 'सु) लं; D2 सुतुमलं; T2 G1. 2. 4 समभवद्
(for सुतुमुलं). — ^b) T1 सुमहद्रोमं; T2 G1. 2. 4 तुमुलं
रोमं; M2 अभवद्रोमं.

22 ^b) K1 राक्षसो; G4 महता (for राक्षसौ). D1
सोभ्यवर्षयत्; D5 'वर्षतां; T2 M1 'वर्षत (for 'वर्षत). G1
राक्षसेभ्योववर्षत. — ^a) T2 G1. 2. 4 transp. उभौ and तौ.
B1 तु; B3 D3. 4. 6 T1 M तं; Dc2 D2 तां; D6 स (for तौ).
K1. 3. 4 समभिवर्षतां; K2 D1 संपर्षवर्षतां (for तौ सम).
B2 शरवर्षं; B3 समकर्षं; D6 प्रतिवर्षं; T1 M प्रत्यवर्षं; T2
अभ्यवर्षं; G1. 2. 4 संप्रवर्षं (for समवर्षं).

23 ^a) B1 मुहूर्तमभवद्युद्धं. — ^c) Some MSS. महा
बाहो. B1 प्रतिजग्राह सौमित्रिः.

24 ^b) K4 B (B1 damaged) Dc Dn2 D1. 2. 5. 6 T1
G1. 3 हनु (for हनू). — ^c) T1 G1. 2. 4 [अ]हन (G1
'र) द्वीरो (for [अ]ददे प्राणान्). — ^d) T2 G1. 2. 4 वज्रवेगं
महाबलं.

25 K1 transp. 25^{ab} and 25^{cd}. — ^a) B1 नीलसु
सुमहाग्राव्णा; S (except G3) नीलश्च सहसा गृह्य. — ^b)
G1 गिरि (for हरिः). — ^c) T2 अनु (for अभि).

26 K1 om. 26; K4 om. 26^{ab}. — ^b) G1 कंटको
(for कटुको).

27 T1 om. 27^{cd}. — ^a) B2. 3 Dn D3. 4. 6 G3
प्रायेण (for 'यशो). K2 [S]नंत (for न तु).

२७२

माकर्ण्डेय उवाच ।

ततः श्रुत्वा हतं संख्ये कुम्भकर्णं सहानुगम् ।
प्रहस्तं च महेष्वासं धूम्राक्षं चातितेजसम् ॥ १
पुत्रमिन्द्रजितं शूरं रावणः प्रत्यभाषत ।
जहि रामममित्रघ्न सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् ॥ २
त्वया हि मम सत्पुत्र यशो दीप्तमुपार्जितम् ।
जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षं शचीपतिम् ॥ ३
अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्दत्तवरैः शरैः ।
जहि शत्रूनमित्रघ्न मम शस्त्रभृतां वर ॥ ४
रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
समर्थाः प्रतिसंसोढुं कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५

अकृता या प्रहस्तेन कुम्भकर्णेन चानघ ।
खरस्यापचितिः संख्ये तां गच्छस्व महाभुज ॥ ६
त्वमद्य निशितैर्बाणैर्हत्वा शत्रून्सैनिकान् ।
प्रतिनन्दय मां पुत्र पुरा बद्धेव वासवम् ॥ ७
इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा रथमास्थाय दंशितः ।
प्रययाविन्द्रजिद्राजंस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ ८
तत्र विश्राव्य विस्पष्टं नाम राक्षसपुंगवः ।
आह्वयामास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ९
तं लक्ष्मणोऽप्यभ्यधावत्प्रगृह्य सशरं धनुः ।
त्रासयंस्तलघोषेण सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १०
तयोः समभवद्युद्धं सुमहज्जयगृद्धिनोः ।

C. 3. 16448
B. 3. 288. 11
K. 3. 289. 11

Colophon. — Major parvan : K₁. 3 Dn₂ T₂ G₂. 4
आरण्य. — Sub-parvan : K₁. 3. 4 B D G₁. 3 M₁ (all
om. sub-parvan name) mention only रामो (G₁ M₁
रामायणो) पाख्यान. — Adhy. name : B₄ G₁ M₂ कुम्भकर्ण-
वधः. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn₁
(marg.). n₂ 285; Dn₂ 286; D₁ 289; T₁ M₂ (orig.)
277; T₂ G₁ M (M₂ inf. lin.) 275; G₁ 272; G₂ 274.
— Sloka no. : Dn D₁ 29.

272

1 ^{ab}) K B₁ D₀ D₁. 2. 5 महाबलं (for सहा). S
(except G₃) कुम्भकर्णं हतं श्रुत्वा सातुगं (T₁ 'जं') राक्षसाधिपः.
— ^c) B₄ प्रमुखं (for प्रहस्तं). — ^d) D₀ D₂ om. च. B₄
धूम्रमत्तोत्तिते; M₂ धूम्राक्षं चामितौजसं.
2 ^a) B Dn D₄. 6 G₁. 3 वीरं (for शूरं). — ^c) K₄
हरिं (for जहि). B₄ वज्रधरं (for अमित्रघ्न). — ^d) D₀ D₁
सहलक्ष्मणं (for च सलक्ष्मं).
3 ^a) G₁ पुत्रेण (for सत्पुत्र). — ^c) S (except T₂
G₃) संखे.
4 ^a) K₂. 3 'हित' (for 'हितः'). K₄ प्रकाशं स्वं (for
'शो वा'). — ^b) K₁. 3 अस्त्रं (for दत्तं). — ^c) K₂. 4
B₁. 3 D₀ D₁. 2. 5 शत्रुम् (for शत्रून्). — ^d) D₅ सर्व-
for मम).

5 ^b) T₁ न वा; T₂ G₂. 4 [S]पि च (for ऽनघ). — ^c)
B₁. 2 Dn D₃. 4. 6 G₃ प्रतिसोढुं च; D₀ 'संबाहुं'; T₂ 'संबोहुं'.
6 ^a) K₁. 3 B Dn₂ D₃. 6 G₃ अगता या; K₂ D₀
Dn₁. n₂ D₂. 3 आगता या; K₄ अपयातः; D₅ न गता या.
— ^c) K₁. 3 वीरस्य; K₄ वैदग्ध्यः; D₅ वैरस्य; G₄ परस्य (for
खरस्य). — ^d) N G₃ गच्छ त्वं (for गच्छस्व).
7 ^a) S (except G₃) तम् (for त्वम्). — ^b) S
(except G₃) हत्वा शत्रुं ससैनिकं. — ^c) D₅ प्रतिनन्दस्व.
— ^d) B₄ येन (for पुरा). B₁. 2. 4 Dn D₃. 4. 6 G₃
जित्वेव (for बद्धेव).
8 ^b) K₁ आदाय (for आस्थाय). B₁ दंशितैः; S
(except T₂ G₃) दंशितः. — ^c) K₄ [इ]न्द्रसदशः (for [इ]न्द्र-
जिद्राजन्).
9 ^a) K₂ B D (except D₁) T₂ G₃ ततो (for तत्र).
K₃ om. from विस्पष्टं up to 10^b. K₄ तत्र गत्वा महेष्वासो.
— ^b) K (K₃ om.) रामं (for नाम).
10 K₃ om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^a) K₄ T G₁
[S]प्यधावत्स; B₂ Dn D₁. 3. 4. 6 G₃ [S]प्यधावत्स; G₂. 4
अभ्यधावत् (for [S]प्यभ्यधावत्). B₁ तं लक्ष्मणोभ्यापत-
तूर्णं; B₄ तं लक्ष्मणोभ्यामधावत् (both hypermetric).
— ^d) K₁. 2 क्षुद्रमृगं; B₁. 2 Dn G₂ 'मृगान्'; D₅ क्रुद्धो मृगं
(for क्षुद्रमृगं).
11 ^b) T₁ उभयोर; G₄ तुमुलं (for सुमहज्). K₁
'गृद्धिनैः'; K₂ D₅ 'गृद्धिनोः'; D₁ 'गृद्धिनोः'; G₁ 'गृह्णनोः'.

C. 3. 16448
B. 3. 288. 11
K. 3. 289. 11

दिव्यास्त्रविदुषोस्तीव्रमन्योन्यस्पर्धिनोस्तदा ॥ ११
रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।
ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्वलिनां वरः ॥ १२
तत एनं महावेगैर्दयामास तोमरैः ।
तानागतान्स चिच्छेद सौमित्रिर्निशितैः शरैः ।
ते निकृत्ताः शरैस्तीक्ष्णैर्न्यपतन्वसुधातले ॥ १३
तमङ्गदो वालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ।
अभिद्रुत्य महावेगस्ताडयामास मूर्धनि ॥ १४
तस्येन्द्रजिदसंभ्रान्तः प्राप्तेनोरसि वीर्यवान् ।
प्रहर्तुमैच्छत् चास्य प्राप्तं चिच्छेद लक्ष्मणः ॥ १५
तमभ्याशगतं वीरमङ्गदं रावणात्मजः ।
गदयाताडयत्सव्ये पार्श्वे वानरपुंगवम् ॥ १६
तमचिन्त्य प्रहारं स बलवान्वालिनः सुतः ।
ससर्जेन्द्रजितः क्रोधाच्छालस्कन्धममित्रजित् ॥ १७

सोऽङ्गदेन रुषोत्सृष्टो वधायेन्द्रजितस्ततः ।
जघानेन्द्रजितः पार्थ रथं साश्वं ससारथिम् ॥ १८
ततो हताश्वात्प्रस्कन्द्य रथात्स हतसारथिः ।
तत्रैवान्तर्दधे राजन्मायया रावणात्मजः ॥ १९
अन्तर्हितं विदित्वा तं बहुमायं च राक्षसम् ।
रामस्तं देशमागम्य तत्सैन्यं पर्यरक्षत ॥ २०
स राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ।
विव्याध सर्वगात्रेषु लक्ष्मणं च महारथम् ॥ २१
तमदृश्यं शरैः शूरो माययान्तर्हितं तदा ।
योधयामासतुरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ ॥ २२
स रुषा सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः ।
व्यसृजत्सायकान्भूयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २३
तमदृश्यं विचिन्वन्तः सृजन्तमनिशं शरान् ।
हरयो विविशुर्व्योमं प्रगृह्य महतीः शिलाः ॥ २४

— °) G₁ तूर्णम् (for तीव्रम्). — °) K₁₋₃ D₁ G₁ तथा;
Dc D₂ यथा (for तदा).

12 °) K₂ Dc D₂ रावणं; B₄ राघवं (for रावणिं).
B₁ च (for तु). B₁ D (except Dc D₁. 5) नैनं (for
नैनं). — °) G₁ विशोध्यति. — °) M अतिष्ठन् (for
आतिष्ठत्).

13 °) K₁. 2 तत्र त्वेनं; Dc D₂ तं पततं; Dc तत एवं;
T₂ ततश्चैनं (for तत एनं). — °) D₅ दारयामास. B₁ Dc
S (except T₁ G₃) सायकैः (for तोमरैः). — °) K₄ निपे-
तुर; D₁ व्यतन्वन् (for न्यपतन्). K₄ Dn₂. n₃ D₃. 4. 6
G₃ धरणीतले. — After 13, S (except G₃) ins.:

1287* सायका रावणेराजौ शतशः शकलीकृताः ।

[T₁ तोमरा (for सायका). T₂ रावणे राजन् (for 'राजौ).]

14 °) T₁ ततंगदो. M बालिसुतः. — °) K₁ B₁₋₃
D₂ महावेगं.

15 °) S (except G₃ M₁) तम् (for तस्य). G₂. 4
सुसंभ्रान्तः. — °) G₁ चास्य (for चापि).

16 °) K₁. 2 अभ्याशे (K₁ by corr. 'से' गतं; K₃. 4
B₃. 4 Dc D₁. 4 अभ्यासं; G₄ अभ्याशाशतं. — °) B₁ D₃m
T₂ M ताडयामास; D₃ ताडयन्सव्ये.

17 °) K₁. 2 सोमिधित्य; D₁ सोविधित्य. K₁. 2 प्रहारे;
K₄ T₂ प्रभावं. K₁. 2 D₁ तं (for स). — °) G₁ वालिनंदनः;
M बालिनः सुतः. — °) T₂ स तथा (for ससर्ज). K₃

G₁. 2. 4 [इं]द्रजितं; D₁ T₁ [इं]द्रजिति. Dc D₂ कोपात्; G₁
घोरं (for क्रोधात्). — °) K₂ D₄ S (except G₃) साल-
स्कंदम्; K₃ तालस्कंधम्. B D₃. 6 तथांगदः (for अमित्र-
जित्).

18 °) K₁. 2 समुत्सृष्टो; K₃ वृषो; B₄ T₁ रुषा सृष्टो.
— °) K₁. 2 तदा; K₃. 4 Dc D₁. 2 ततः (for ततः).

19 °) K₁. 2 B₃ हताश्वः (for 'श्वात्). — °) D₁ हत-
सारथेः. — °) K₄ च (for [ए]व).

20 °) K₁. 2. 4 Dc D₂ तु (for तं). — °) K D₅ स
(for च). — °) K₁. 2 आगत्य (for आगम्य).

21 °) K₁ (sup. lin. as in text) शतैस्; G₂. 4
शितैस् (for शरैस्). — °) K₄ Dc D₂ तथा; G₂. 4 शरैः
(for तदा). — °) B Dn D₃. 4. 6 G₃ 'बलं; T₂ G₂. 4
M₁ 'रथः; G₁ 'बलः (for 'रथम्).

22 °) K₄ S (except T₁ G₃) उद्दिश्य (for अदृश्यं).
K₂. 4 (m as in text) शूलं; S (except G₃) तीक्ष्णैर् (for
शूरो). — D₁ om. 22°-26°. — °) G₂ पोथं; G₄ बोधं;
M₁ रोधं (for बोधं).

23 D₁ om. 23 (cf. v.l. 22). — °) K₂. 3 व्य (K₃
वि)सृजन्; B₄ असृजत्. B₁ भीमः (for भूयः).

24 D₁ om. 24 (cf. v.l. 22). — °) K₂ अदृश्ये (for
अदृश्यं). Dc विचिन्वन्तः. — °) K₁ व्यविशुर (for विवि-
शुर). B₁ व्योम्नि. — °) Dc D₂ महतीर्गृह्य वै शिलाः.

तांश्च तौ चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ।
स भृशं ताडयन्वीरो रावणिर्मायया वृतः ॥ २५

तौ शरैराचितौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
पेततुर्गगनाद्भूमिं सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

२७३

मार्कण्डेय उवाच ।

तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरावमितौजसौ ।
बबन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दचवैस्तदा ॥ १
तौ वीरौ शरजालेन बद्धाविन्द्रजिता रणे ।
रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव पञ्चरे ॥ २
तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः सायकैश्चितौ ।

सुग्रीवः कपिभिः सार्धं परिवार्य ततः स्थितः ॥ ३
सुषेणमैन्दद्विविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च ।
हनूमन्नीलतारैश्च नलेन च कपीश्वरः ॥ ४
ततस्तं देशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः ।
बोधयामास तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबोधितौ ॥ ५
विशल्यौ चापि सुग्रीवः क्षणेनोभौ चकार तौ ।

C. 3. 16470
B. 3. 289. 6
K. 3. 290. 6

25 D1 om. 25 (cf. v.l. 22). — ^a) K1 (orig.). 2 [अ]दृश्यतः; K1 (marg. sec. m.) Dc2 D3 [अ]दृश्यं स (for [अ]दृश्यः स). T2 सञ्च (for स). — ^b) K1 (by corr.). 2 राक्षसैः. — ^c) T1 M सु- (for स). K1-3 B1. 2 D (except D3. 4; D1 om.) ताडयामास; K4 S (except T2 G3) पीडयन्वीरो.

26 D1 om. 26^{ab} (cf. v.l. 22). — ^a) Dc तैः (for तौ). K4 आयतौ; G2. 4 अदितौ; M1 आवृतौ (for आचितौ). K D5 शूरौ; Dc भूयो (for वीरौ). — ^c) K3 भूमौ.

Colophon. — Major parvan : K1. 2 T2 G2. 4 आरण्य. — Sub-parvan : K1. 3. 4 B Dc Dn1. n2 D1-6 G3 M1 (all om. sub-parvan name) mention only रामो (M1 रामायणो)पाख्यान. — Adhy. name : M2 इंद्रजिबुद्धं. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn1 (marg.). n2 286; Dn3 287; D1 290; T1 M2 (orig.) 278; T2 G4 M (M2 inf. lin.) 276; G1 273; G2 275. — Śloka no. : Dn 26; D1 23.

273

1 ^a) K1-3 Dc D2. 5 सहितौ (for पतितौ). — ^b) K2 B Dn D3. 4. 6 T1 रामलक्ष्मणौ; D5 [अ]तितेजसौ (for [अ]मितौजसौ).

2 ^a) B Dn D3. 6 G3 शरबन्धेन; D4 सारबन्धेन. — ^d) G1 शकुना (for शकुन्ता).

3 ^a) T G1. 2. 4 M दृष्ट्वा निपतितौ भूमौ (G1 वीरौ). — ^b) K1. 2 शितैः (for चितौ). S (except G3) सर्वांगेषु शराचितौ. — ^d) K1. 2. 4 Dc D1. 2 व्यतिष्ठत; K3 D5 [अ]वतिष्ठत; D3 (before corr.) [उ]पतिष्ठतः (by corr. इति स्थितः); T1 M2 [अ]वतस्थिवान्; T2 G1. 2. 4 [उ]पतस्थिवान्; M1 [अ]भितः स्थितः (for ततः स्थितः).

4 ^a) K2 'मैन्दद्विविधैः; M 'मैन्दद्विविधैः. — ^c) K1. 2. 4 B1. 2 Dc Dn1. n2 D1. 2. 5. 6 T G1. 3 हनुम (K1 D4 'सा)-नील'; M1 हनूमानील'. — ^d) K हरी (K1 'रे)श्वरः; S (except G3) महात्मना. — After 4, K4 Dc2 D1. 2 ins. :

1288* ततः समीरवचनाद्रामाध्यातः स्वगेश्वरः ।

आगम्यामोचयद्दीरौ सर्पबन्धात्सुदारुणात् ।

[(L. 1) Dc2 D3 अथायातः (for रामाध्यातः).]

Dc2 D1. 2 cont. :

1289* क्षणेन गरुडस्तात पतन्नी समदृश्यत ।

दर्शनात्पक्षिराजस्य पञ्चगाश्च प्रदुर्बुधुः ।

स चागत्य महापक्षी तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।

परामृज्य करेणाय ययौ येन पथागतः ।

5 ^a) K4 D1 आगत्य (for आगम्य). — ^b) K4 कृतवर्मा. — ^d) K3 दिव्यास्त्रेण; G2. 4 ब्रह्मा. K3 D1 विमोहितौ; T1 G1. 2. 4 M प्रमोहितौ.

6 ^b) K1 B Dn D4. 6 G3 [ए]तौ; K4 [ए]व; D5 च (for [उ]भौ). K1 (marg. sec. m. as in text) B Dn D3. 4. 6 G3 ह; D1 सः (for तौ). — ^c) T1 तौ विशल्यौ (for विशल्यया).

[947]

C. ३. १६४७०
B. ३. २८९. ६
K. ३. २९०. ६

विश्लयया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥ ६
तौ लब्धसंज्ञौ नृवरौ विश्लयाबुदतिष्ठताम् ।
गततन्द्रीकुमौ चास्तां क्षणेनोभौ महारथौ ॥ ७
ततो विभीषणः पार्थ राममिक्ष्वाकुनन्दनम् ।
उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिरिदं वचः ॥ ८
अयमम्भो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् ।
गुह्यकोऽभ्यागतः श्वेताचवत्सकाशमरिंदम ॥ ९
इदमम्भः कुबेरस्ते महाराजः प्रयच्छति ।
अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परंतप ॥ १०
अनेन स्पृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्युत ।
भवान्द्रक्ष्यति यस्मै च भवानेतत्प्रदास्यति ॥ ११
तथेति रामस्तद्वारि प्रतिगृह्याथ सत्कृतम् ।
चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥ १२

सुग्रीवजाम्भवन्तौ च हनूमानङ्गदस्तथा ।
मैन्दद्विविदनीलाश्च प्रायः पुत्रगसत्तमाः ॥ १३
तथा समभवच्चापि यदुवाच विभीषणः ।
क्षणेनातीन्द्रियाण्येषां चक्षूष्यासन्युधिष्ठिर ॥ १४
इन्द्रजित्कृतकर्मा तु पित्रे कर्म तदात्मनः ।
निवेद्य पुनरागच्छच्चरयाजिशिरः प्रति ॥ १५
तमापतन्तं संक्रुद्धं पुनरेव युयुत्सया ।
अभिदुद्राव सौमित्रिर्विभीषणमते स्थितः ॥ १६
अकृताह्निकमेवैनं जिघांसुर्जितकाशिनम् ।
शरैर्जघान संक्रुद्धः कृतसंज्ञोऽथ लक्ष्मणः ॥ १७
तयोः समभवद्युद्धं तदान्योन्यं जिगीषतोः ।
अतीव चित्रमाश्चर्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८
अविध्यदिन्द्रजित्क्षणेः सौमित्रिं मर्मभेदिभिः ।

7 °) K₃ वाततंद्रागतौ; Dc D₂ गततंद्राकुमौ; D₅ गत-
तंद्रिं. K₄ B₁ D₁ आस्तां; B₁₋₃ Dn D₃. 4. 6 चापि (for
चास्तां). — °) B₁. 2. 4 D₁. 3. 4. 6 G₃ [ए]तौ; G₂. 4 [ई]शौ
(for [उ]भौ).

8 °) G₁ तयोर् (for ततो). T₁ वीक्ष्य (for पार्थ).
— °) K₄ उवाच विशदं वाग्मी.

9 °) B Dc₁ Dn D₃. 4. 6 G₃ इदम् (for अयम्). B₁
अम्भो (for अम्भो). B₁ M₁ गृहीत्वाद्यु (for 'त्वा तु).
— °) B₁ महाराजस्य. — °) K₁ (marg. sec. m.) त्वेतत्;
K₃ श्वेतु; K₄ चैतान्; T₁ M श्वेतस्य; T₂ G₁. 2. 4 चैव (for
श्वेतात्). — °) D₂. 5 अरिंदमः.

10 K₄ om. 10. — °) K (K₄ om.) B₂. 3 Dc
D₁. 2. 5 T₁ G₁. 2. 4 राजराजः; Dn D₄. 6 महाराजः; D₃
महाराजः.

11 °) B Dn D₃. 4. 6 G₃ स्पृष्टनयनो; D₅ स्पृष्टवदनो.
— °) B₂ Dc D₁ च; B₄ [अ]पि (for [उ]त). K₂ भूतान्यं-
तर्हितान्हतः. — °) K₁. 2 यदा; K₃ सदा (for भवान्).
K₁. 2 यस्यैष; Dc यस्यैव (for यस्यै च). — °) B₂ Dn
D₃. 4 G₃ प्रदास्यति नरः स तु.

12 °) M₁ वाक्यं (for वारि). — °) K₁. 2. 4 D₁
परिगृह्य. K Dc D₁. 2. 5 [अ]थ सत्वरः; B₁ [अ]थ तत्कृतं;
B₂ [अ]तिसत्कृतं; Dn D₃. 4. 6 T₁ G₃ [अ]भिसत्कृतं; M
[अ]भिसत्कृतं.

13 °) K₃ D₂ सुग्रीवं जांब (D₂ 'बु')वंतं च. — °) K₁

B₂ Dc₂ D₅. 6 T₂ G₃ हनुमान्. K₁ Dc₁ तदा (for तथा).
— °) K₂ मैन्दद्विविधं. — °) K₃ सर्वे (for प्रायः).

14 °) G₁ तदा (for तथा). — After 14, D₁ ins.:

1290* ततो विभेद पौलस्त्यः शक्यता वक्षसि लक्ष्मणम् ।

पौलस्त्यमेतदालक्ष्य प्राप मूर्छां स लक्ष्मणः ।

अवहारं ततः कृत्वा राघवः सर्ववानरान् ।

वाक्यमित्यब्रवीद्दीनं तन्मे निगदतः शृणु ।

राज्यभङ्गो वने वासः सीता नीता पिता मृतः । [5]

लक्ष्मणो मोहमापन्नः किं नो दुःखमतः परम् ।

विभीषणो हनुमता रामस्तं बोध्य बुद्धिमान् ।

आनाट्यौषधयो दिव्या लक्ष्मणं समजीवयत् ।

15 °) B₂. 4 Dn D₃. 4. 6 G₃ च (for तु). — °) B₃
पित्रे तत्कर्म चात्मनः. — °) K₃ त्वरया शिविरं; S (except
G₃) स्वयमाजिशिरः.

16 °) G₁. 2. 4 आगतं तु (for आपतन्तं).

17 °) K₂ अकृताह्निकमेवैनं; T₂ G₃. 4 कृताह्निकमेवैनं.
— °) D₅ T₂ G₁. 2. 4 जिघांसुं. M₂ जयं (for जितं).

18 °) G₁. 2. 4 ततः (for तयोः). — °) T₁ G₂. 4
ततो (for तदा). D₁ अन्योन्यं (for अन्योन्यं). K₁ जि-
घांसतः; K₂ जिघांसतोः; K₃ जिगीषया; G₁. 2. 4 जिगी (G₁
'ही')र्वतोः. — °) K₃. 4 D₂. 5 शक्रप्रह्लादं.

19 °) K₄ अव्यध्यद्; S (except G₃) सोविं (for
अविध्यद्). — °) Dc D₂ मर्मभेदिनः. — °) B₃ [अ]शनिं
(for [अ]नलं). — °) T₁ राक्षसेश्वरं (for रावणि शरैः).

सौमित्रिश्चानलस्पशैरविध्यद्रावणिं शरैः ॥ १९
 सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्रावणिः क्रोधमूर्छितः ।
 असृजलक्ष्मणायाष्टौ शरानाशीविपोपमान् ॥ २०
 तस्यासून्पावकस्पशैः सौमित्रिः पत्रिमिस्त्रिभिः ।
 यथा निरहरद्वीरस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ २१
 एकेनास्य धनुष्मन्तं बाहुं देहादपातयत् ।
 द्वितीयेन सनाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् ॥ २२
 तृतीयेन तु बाणेन पृथुधारेण भास्वता ।
 जहार सुनसं चारु शिरो भ्राजिष्णुकुण्डलम् ॥ २३
 विनिकृत्तभुजस्कन्धं कबन्धं भीमदर्शनम् ।
 तं हत्वा सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनां वरः ॥ २४
 लङ्कां प्रवेशयामासुर्वाजिनस्तं रथं तदा ।

ददर्श रावणस्तं च रथं पुत्रविनाकृतम् ॥ २५
 स पुत्रं निहतं दृष्ट्वा त्रासात्संभ्रान्तलोचनः ।
 रावणः शोकमोहार्तो वैदेहीं हन्तुमुद्यतः ॥ २६
 अशोकवनिकास्थां तां रामदर्शनलालसाम् ।
 खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनाभिपपात ह ॥ २७
 तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धेरविन्ध्यः पापनिश्चयम् ।
 शमयामास संक्रुद्धं श्रूयतां येन हेतुना ॥ २८
 महाराज्ये स्थितो दीप्ते न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।
 हतैवैषा यदा स्त्री च बन्धनस्था च ते गृहे ॥ २९
 न चैषा देहभेदेन हता स्यादिति मे मतिः ।
 जहि भर्तारमेवास्या हते तस्मिन्हता भवेत् ॥ ३०
 न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि शतक्रतुः ।

G. 3. 16495
 B. 3. 289. 31
 K. 3. 290. 32

20 ^a) D₄ सौमित्रिसारं. — ^b) K₂ om. from क्रोध-
 मूर्छितः up to सौमित्रिः in 21^b. — ^c) T₁ G₁. 2 M व्यसृजलः;
 G₄ विस्सृज्य (for असृजल). K₁ [अ]सौ (for [अ]ष्टौ).
 — After 20, D₁ ins.:

1291* तांश्चिच्छेद * सौमित्रिः शरानष्टावनागतान् !,
 while M₁ ins.:

1292* तानप्राप्ताञ्छितैर्बाणैश्चिच्छेद रघुनन्दनः ।

21 D₃ om. up to सौमित्रिः in 21^b (cf. v.l. 20).
 — ^a) K₁ [अ]यः; K₃ [आ]सन्; G₁. 2. 4 [इ]यन् (for [अ]-
 सून्). K₄ तस्यास्तन्पाकसंस्पर्शैः. — After 21^{ab}, S (except
 G₃) ins.:

1293* वारयामास नाराचैः सौमित्रिमित्रनन्दनः ।

असृजलक्ष्मणायाष्टौ राक्षसाय शरान्पुनः ।

— ^c) K₃ न्यरहरद्; T₂ G₂. 4 ते न्यहनद्; G₁ तमहनद् (for
 निरहरद्). K₄ B₂-4 D₂ D₃ वीर (for वीरस).

22 K₂ om. (hapl.) 22^{ad}. — ^c) S (except G₃)
 तु बाणेन (for सनाराचं). — ^d) S (except G₃) अन्यम्
 (for भूमौ). K B₁. 3 Dc D₂ S (except G₃) अपातयत्
 (for न्यपातं).

23 ^a) B₁ 'येन च कौतये. — ^b) Dc₂ D₂ तीक्ष्णं; T₂
 G₁. 2. 4 शितं (for पृथु). K₂ भूयसा (for भास्वता).
 — ^c) T₂ G₁. 2. 4 जघान (for जहार). B₁ रुचिरं (for
 सुनसं). B₁. 2. 4 D (except Dc D₂) चापि (for चारु).
 — ^d) G₄ उवलितं (for भ्राजिष्णुं).

24 ^a) K₂-4 D₁. 5 विनिकृत्तशिरःस्कन्धं (D₅ 'स्कन्धाव');
 Dc₁ D₂ D₄. 6 विनिकृत्य भुजस्कन्धं; T G₁. 2. 4 M विनिकृत्त-

(T₁ M 'कृत्त)शिरःस्कन्धः. — ^b) D₃ (marg. sec. m.)
 रावणिं (for कबन्धं). K D₁. 5 भीमदर्शनदर्शनं; S (except
 G₃) कबन्धाकृतिदर्शनः. — After 24^{ab}, S (except G₃)
 ins.:

1294* पपात वसुधायां तु छिन्नमूल इव द्रुमः ।

— ^c) K₃. 4 D₁. 5 कृत्वा (for हत्वा). K₁ B₁. 3. 4 Dc
 D₁. 2. 5 G₁ सूतमप्यायुः; T₁ 'पुत्रं च; T₂ G₂. 4 'मप्यस्य.

25 ^b) B₂ Dn D₃. 4. 5 G₂ तं रथं वाजिनस्तदा. — K₃
 om. 25^c-26^b. — ^{cd}) Dc D₂ सरथं (for ददर्शं), and
 पुत्रविनाशनं.

26 K₃ om. 26^{ab} (cf. v.l. 25). — ^a) D₄ सु (for
 स). D₄ विनितं (for निहतं). K₁. 2 Dc D₂. 5 T₂ G₂. 4
 श्रुत्वा; T₁ M ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). — ^b) Dc D₂ रामात् (for
 त्रासात्). B Dn D₃. 4. 5 G₃ सं (D₃ स) अतमानसः.

27 ^a) D₅ 'वनिकां सीतां; T₁ 'वनिकासंस्थां. — ^d)
 D₁ वेगेन (for जवेन). D₅ 'ससार (for 'पपात).

28 ^a) B₁ बुद्ध्वा (for दृष्ट्वा). B₁ चास्य (for तस्य).
 D₅ दुर्बुद्धिः. K₄ D₁ अवध्यः; B₄ अचित्य; T₁ अविध्यः;
 T₂ G₁. 2. 4 अवध्यः (for अविन्ध्यः). — ^d) T₁ सूक्ष्म-
 युक्तेन हेतुना.

29 ^a) T₁ महाराज्यं. T₁ दीपे; G₁. 2. 4 दीप्तौ. — ^c)
 D₃ G₄ हता चैषा; M₁ हतैवैषा. K₃ यदि. — ^d) B Dc
 Dn D₂. 3 m (m as in text also). 4. 5 G₃ च ते (B₁ वने)
 वशे (D₃ orig. भविष्यति) (for च ते गृहे).

30 ^c) K₂ एतस्या; G₄ M एवास्या (for एवास्या).

31 ^c) G₄ मे (for ते). — ^b) K D₁. 2. 5 शचीपतिः

C. 3. 16495
B. 3. 289. 31
K. 3. 290. 32

असकृद्धि त्वया सेन्द्रास्त्रासितास्त्रिदशा युधि ॥ ३१
एवं बहुविधैर्वाक्यैरविन्ध्यो रावणं तदा ।
क्रुद्धं संशमयामास जगृहे च स तद्वचः ॥ ३२

निर्याणे स मतिं कृत्वा निधायामि क्षपाचरः ।
आज्ञापयामास तदा रथो मे कल्प्यतामिति ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

२७४

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः क्रुद्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपातिते ।
निर्ययौ रथमास्थाय हेमरत्नविभूषितम् ॥ १
संवृतो राक्षसैर्घोरैर्विविधायुधपाणिभिः ।
अभिदुद्राव रामं स पोथयन्हरियूथपान् ॥ २
तमाद्रवन्तं संक्रुद्धं मैन्दनीलनलाङ्गदाः ।
हनूमाञ्जाम्बवांश्चैव ससैन्याः पर्यवारयन् ॥ ३

ते दशग्रीवसैन्यं तद्वक्षवानरयूथपाः ।
द्रुमैर्विध्वंसयांचक्रुदशग्रीवस्य पश्यतः ॥ ४
ततः स्वसैन्यमालोक्य वध्यमानमरातिभिः ।
मायावी व्यदधान्मायां रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ५
तस्य देहाद्विनिष्क्रान्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ।
राक्षसाः प्रत्यदृश्यन्त शरशक्त्यृष्टिपाणयः ॥ ६
तात्रामो जग्निवान्सर्वान्दिव्येनास्त्रेण राक्षसान् ।

(for शत). — °) G₁ वै (for हि). — °) S (except G₃)
निर्जिता (for त्रासिता). G₁ (before corr.) अपि
(for युधि).

32 °) B₂ अविध्यो; T G₁. 2. 4 अव (T₁ °वि)ध्यो (for
अविन्ध्यो). K₄ अवध्यो राक्षसेश्वरः. — °) M संक्रुद्धं शम-
(M₁ संश)यामास. — °) K₃. 4 T₁ M₁ transp. च and
स. T₁ स च जग्राह तद्वचः.

33 °) K₂ निधायामि; D₁ पिधायामि; T₂ G₁. 2. 4
निर्यतारं; M निरस्थामि. K Dc D₂. 5 निशाचरः. — °) S
(except G₃) युज्य (for कल्प्य).

Colophon. — Major parvan : K₁. 2 Dn₂ G₂. 4 आरण्य.
— Sub-parvan : N G₁. 3 (all om. sub-parvan name)
mention only रामो (K₂ श्रीरामो; G₁ रामायणो) पाठ्यान्.
— Adhy. name : B₁ अविध्यवाक्यं; G₁ M₂ इंद्रजिह्वः.
— Adhy. no. (figures, words or both) : Dn 287
(Dn₃ 288); D₁ 291; T₁ M₂ (orig.) 279; T₂ G₄
M (M₂ inf. lin.) 277; G₁ 274; G₂ 276. — Śloka
no. : Dn 33; D₁ 40.

274

1 °) = Rām. G. 95. 50°. K₁. 2 दशशिराः. — °)

G₄ निपूदिते (for निपा). — °) G₂ निर्याय.

2 °) Dn₂. n₃ D₁. 3-6 G₃. 4 स वृतो; T₁ वृतो वै. — °)
B Dn D₃. 4. 6 G₃ बोध; Dc D₂ बोध (for पोथ). G₄
वाहिनीं (for यूथपान्). K₄ पोथयामास यूथपान्.

3 °) K₁. 2 Dc D₁. 2. 5 M आपततं (for आद्रवन्तं).
— °) B₁ मैदनीलांगदास्तथा. — °) K₄ D₁ हनुमाब्; Dc
D₂ हनुवान्. D₁. 2 जांबुवान्. — °) G₁ सैन्यास्ते; G₄
तस्सैन्यं; G₄ ससैन्यं.

4 °) B₁. 2 D₁. 3. 4. 6 G₃ ऋक्षवानरपुंगवाः; T G₁. 2.
M दृष्ट्वा वानरयूथपाः (T₁ पुंगवाः).

5 °) K₁. 2 B₂. 3 Dc Dn D₁. 2 T G₃ स (for स्व).
K₄ ततः सैन्यं समालोक्य. — °) T G₁. 2. 4 महात्मभिः (for
अरातिभिः). B₁ लोभ्यमानं स शत्रुभिः. — °) K₁. 2 व्यद-
धन्; B₂. 4 D₃. 4. 6 G₃ चासृजन्; Dc D₂ व्यसृजन्; D₁
विदधन्; T₁ विदधे (for व्यदधान्). T₂ G₂ मायावीर्योप-
धान्मायां; G₄ मायामादाय युयुधे. — °) B Dn D₁. 3. 4. 6
G₃ राक्षसाधिपः (cf. 7 and v.l.).

6 T₁ om. 6-7. — °) B₁. 2. 4 D₃. 4. 6 G₃ देहवित्-
क्रांताः; D₁ देहाद्विनिःसृत्य.

7 T₁ om. 7 (cf. v.l. 6). — °) M₁ दिव्यास्त्रेणैव.
T₂ G₂. 4 वीर्यवान् (for राक्षसान्). — °) Dc D₁. 2 व्यद-
धद्. K₁. 2 T₂ G₁. 2. 4 राक्षसेश्वरः (cf. 5 and v.l.).

8 °) K₄ धीमतः; G₂. 4 वीर्यवान् (for भारत). — D₁

अथ भूयोऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७
 कृत्वा रामस्य रूपाणि लक्ष्मणस्य च भारत ।
 अभिदुद्राव रामं च लक्ष्मणं च दशाननः ॥ ८
 ततस्ते राममर्छन्तो लक्ष्मणं च क्षपाचराः ।
 अभिपेतुस्तदा राजन्प्रगृहीतोच्चकार्मुकाः ॥ ९
 तां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य मायामिक्ष्वाकुनन्दनः ।
 उवाच रामं सौमित्रिरसंभ्रान्तो बृहद्वचः ॥ १०
 जहीमात्राक्षसान्पापानात्मनः प्रतिरूपकान् ।
 जघान रामस्तांश्चान्यानात्मनः प्रतिरूपकान् ॥ ११
 ततो हर्यश्चयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
 उपतस्थे रणे रामं मातलिः शक्रसारथिः ॥ १२
 मातलिरुवाच ।
 अयं हर्यश्चयुग्जैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।

अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् ।
 शतशः पुरुषव्याघ्र रथोदारेण जघ्निवान् ॥ १३
 तदनेन नरव्याघ्र मया यत्तेन संयुगे ।
 स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कृथाः ॥ १४
 इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽशङ्कत मातलेः ।
 मायेयं राक्षसस्येति तमुवाच विभीषणः ॥ १५
 नेयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरात्मनः ।
 तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महाद्युते ॥ १६
 ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ।
 रथेनाभिपपाताशु दशग्रीवं रुपान्वितः ॥ १७
 हाहाकृतानि भूतानि रावणे समभिद्युते ।
 सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्याश्च नानदन् ॥ १८
 स रामाय महाघोरं विससर्ज निशाचरः ।

C. 3. 16517
 B. 3. 290. 20
 K. 3. 291. 21

om. (hapl.) 8^c-9^b. — ^c) K₄ T₁ G₁. 2. 4 स (for च).
 — After 8, D₁ reads (for the first time) 10^{cd} and
 repeats thereafter 8^{ab}.

9 D₂ om. 9^{ab} (cf. v.l. 8); D₁ om. 9^a-10^b. — ^a)
 K₃. 4 D₅ आर्छन्तो; T₁ आनर्छन्; T₂ G₁. 2. 4 आगच्छन्; G₃
 अर्स्सन्तो; M₁ आनर्चन्; M₂ आनर्छन् (for अर्छन्तो). — ^b)
 K₃ B₁ G₃. 4 निशाचराः; G₁ क्षपाकराः. — ^c) K₁ ततो (for
 तदा). B Dn D₃. 4. 6 G₃ रामं (for राजन्). — ^d) B
 Dn D₃. 4. 6 G₃ प्रगृहीतशरासनाः; T G₁. 2. 4 तेषुकार्मुकाः.

10 D₁ om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^c) K D₁. 6 G₁. 2. 4
 उवाच रामः (G₁. 2. 4 वाक्यं) सौमित्रिम्. — ^d) K Dc
 D₁. 2. 5 G₁. 2. 4 महद्; T₁ [S] ब्रवीद् (for बृहद्).

11 ^b) G₄ प्रतिरूपितान्. — After 11^{ab}, G₁. 2 ins. :
 1295* इत्युक्तो लक्ष्मणं पार्थ तदा गन्तुं समुद्यतः ।

— ^{cd}) K₁. 2 T G₁. 2. 4 om. (hapl.) 11^{cd}. M₁ चापि
 ह्यात्मनः; M₂ चापि नात्मनः (for चान्यानात्मनः).

12 ^c) Dc D₃ तदा (for रणे). — ^d) K₄ प्रांजलिः (for
 मातलिः).

13 G₁ M₂ om. the ref. — ^a) S (except G₃) राम
 (for जैत्रो). — ^b) T₁ G₁. 2. 4 (with hiatus) अमोघः
 (for मघोनः). — After 13^{ab}, S (except G₃) ins. :

1296* स्वदर्धमिह संप्राप्तः संदेशाद्वै शतक्रतोः ।

— ^c) B₃ स युद्धे (for शतशः).

14 ^a) D₁ तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र. — ^b) K₃ S (except

G₃) दत्तेन; B₁ युक्तेन (for यत्तेन).

15 Before 15, D₂ ins. मार्कण्डेय उ'. — ^a) T₂
 G₁. 2. 4 transp. राघवः and मातलेः (in ^b). K₁. 2 इ (K₃
 य) व्यूचे मातलिस्तथ्यं. — ^b) K D₁ ततो (for वचो). K₄
 Dn₃ D₅ मातलि (for मातलेः). — ^c) B₂ Dn D₁. 3. 4. 6
 G₃ मायेया (for मायेयं). G₁. 2. 4 राक्षसेन्द्रस्य (for 'सस्येति').

16 ^c) Dc D₃ उपातिष्ठ (for तदा). K Dc D₁. 2
 दिव्यम्; B₁ इमम् (for शीघ्रम्). T₂ तदातिष्ठाभिदिष्ठयेनं;
 G₁. 2. 4 M तदा (G₁ 'मा'; G₄ 'था') तिष्ठाभिनन्दनं. — ^d) B₁
 शीघ्रम्; S (except G₃) रथम् (for इमम्).

17 ^c) B₂ Dn D₃. 4. 6 G₃ 'भिपपाताय.

18 After 18^{ab}, K₂ repeats 17^a-18^b. — ^c) B₂ G₂
 सिंहनादः. T₁ G₁. 2. 4 च पटहा. — ^d) B₁ देवास (for
 दिव्याश्). K₁ Dc तदा; K₃ Dn D₄-6 G₃ तथानदन्; B₁
 D₃ स्वथा; D₁ ततो (for च ना). T₂ G₁ नादयन् (for
 नानदन्). — After 18, B₁. 3. 4 Dc D₂ ins. :

1297* ततः प्रवृत्ते युद्धं रामरावणयोर्महत् ।

B₁ cont. : B₂ Dn D₃. 4. 6 G₃ ins. after 18 :

1298* दशकन्धरराजसून्वोत्तथा युद्धमभून्महत् ।

B₁. 3 Dc D₂ ins. after 1297* : B₂. 4 Dn D₃. 4. 6 G₃,
 after 1298* :

1299* अलब्धोपममन्यत्र तयोरेव तथाभवत् ।

[For 1298* (hypermetric!) and 1299*, cf. Rām. 6.
 107. 51^{cd}-52^{ab}, and Jacobi, *Das Rāmāyana*, pp. 14, 74.

C. 3. 16518
B. 3. 290. 21
K. 3. 291. 21

शूलमिन्द्राशनिप्रख्यं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ १९
तच्छूलमन्तरा रामश्चिच्छेद निशितैः शरैः ।
तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म रावणं भयमाविशत् ॥ २०
ततः क्रुद्धः ससर्जाशु दशग्रीवः शिताञ्शरान् ।
सहस्रायुतशो रामे शस्त्राणि विविधानि च ॥ २१
ततो भुशुण्डीः शूलाश्च मुसलानि परश्वधान् ।
शक्तीश्च विविधाकाराः शतघ्नीश्च शितक्षुराः ॥ २२
तां मायां विकृतां दृष्ट्वा दशग्रीवस्य रक्षसः ।
भयात्प्रदुद्बुधुः सर्वे वानराः सर्वतोदिशम् ॥ २३
ततः सुपन्नं सुमुखं हेमपुङ्खं शरोत्तमम् ।
तूणादादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज ह ॥ २४

तं बाणवर्यं रामेण ब्रह्मास्त्रेणाभिमन्त्रितम् ।
जहृषुर्देवगन्धर्वा दृष्ट्वा शक्रपुरोगमाः ॥ २५
अल्पावशेषमायुश्च ततोऽभ्यन्यन्त रक्षसः ।
ब्रह्मास्त्रोदीरणाच्छत्रोर्देवगन्धर्वकिंनराः ॥ २६
ततः ससर्ज तं रामः शरमप्रतिमौजसम् ।
रावणान्तकरं घोरं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ २७
स तेन राक्षसश्रेष्ठः सरथः साश्वसारथिः ।
प्रजज्वाल महाज्वालेनाग्निनाभिपरिष्कृतः ॥ २८
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशः सगन्धर्वाः सचारणाः ।
निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २९
तत्पुञ्जस्तं महाभागं पञ्च भूतानि रावणम् ।

— Dc D₂ यथा (for तथा). Dc भवेत् (for [अ]भवत्.).

19 °) T₁ मायामयं (for स रामाय). B₁ तेजा (for घोरं). — °) K₁ स्पष्टं; K₂ स्पष्टं (for प्रख्यं). T₁ शूलं चाशनिसंप्रख्यं. — °) = 27^d. G₁ यमदंडम्.

20 °) K₃ अंतराद्; B D (except D₁. 5) G₃ M₁ सत्वरं (for अन्तरा). T₂ G₁. 2. 4 तच्छूलमथ रामस्तु.

21 °) K₃ वरान् (for शरान्). — °) D₁ रक्षः (for रामे).

22 °) K Dc D₁. 2. 5 गदा (for ततो). K₁. 2 भुशुण्डीः; K₃ भुशुण्डाः; K₄ सुखंटीः; B D₃. 4. 6 G₃ भुशुण्डीः; Dc भूयंटीः; D₁ भृशुण्डीः; G₁. 2. 4 सुसंटीः; M सुसंटीः. K₁. 2 शूलाद्यान्; K₃ B₂-4 D₃. 4. 6 G₃ शूलानि (for शूलाश्च). T₁ ततो सुसंठिकाः शूलाः. — °) Many MSS. मुशलानि. K₃. 4 Dc D₁. 4. 5 परश्वधान्; G₁. 2. 4 परश्वधान्. — °) K₁ M शतक्षुराः; K₄ B₂-4 Dc D₄ T₂ G₁. 2. 4 शि (K₄ सि)-तान्क्षुरान्; Dn D₆ G₃ शिताः क्षुराः; D₅ शतान्क्षुरान्; T₁ शितान्क्षुरान्.

23 °) S (except G₃) विविधां (for विकृतां). — °) M₂ विदुद्बुधुः. — °) G₁. 2. 4 सैनिकाः (for वानराः). D₃. 5 T₁ दिशः.

24 °) K₄ D₅ T₂ सपन्नं. — °) D₁ दीप्यमानं (for हेमं). — °) K₄ शत्रून् (for तूणाद्).

25 In D₄, the portion of the text from 25 up to 48° of the next adhy. is lost on missing fol. (401-402). — °) K₁ बाणवीर्यं; K₂-4 B₂ Dn₁. n₂ D₂. 3 बाणवर्यं; G₂. 4 प्रेक्ष्य बाणं. — °) B₁. 5 Dc₁ Dn D₆ G₃ [अ]नुमन्त्रितं; B₂. 4 सुमन्त्रितं. — °) K₃ G₁. 4 जहृषुर् (for

जहृषुर्). Dn₂ तेन (for देव-). — °) Dn₂ देवं (for शक्रं).

26 D₄ missing (cf. v.l. 25). — °) K₁. 4 G₄ राक्षसः; D₁ राक्षसं. — °) S (except G₃) ब्रह्मास्त्रे योजिते तस्मिन्. — °) B Dn D₆ G₃ दानवकिंनराः; G₃. 4 गंधर्व-दानवाः.

27 D₄ missing (cf. v.l. 25). D₁ om. 27^{ab}. — °) T₂ G₁. 2. 4 तस्मिन् (for ततः). — °) = 19^d. D₁ [उ]दितं (for [उ]द्यतम्). — After 27, B₂-4 D (except Dc₁ D₅; D₄ missing) G₃ ins.:

1300* मुक्तमात्रेण रामेण दूराकृष्टेन भारत ।

On the other hand, G₁ ins. after 27:

1301* अमोघमविषहं च स देवासुरपन्नगैः ।

भासयन्तं दिशः सर्वाः स्वया दीप्या महाप्रभा ।

28 D₄ missing (cf. v.l. 25). — °) B₁ पुरस्कृतः; B₃. 4 Dc Dn D₂. 4 G₃ परिष्कृतः (for परिष्कृतः). T₁ प्रजज्वाल महाज्वालो तथा (sic) चापि परिष्कृतः; G₂. 4 जज्वाल स (G₄ सु) महाज्वालो अ (G₄ ह्य)ग्निनाभिपरिष्कृतः.

29 D₄ missing (cf. v.l. 25). — °) B Dc₁ Dn D₆ G₃ सहगंधर्वचारणाः.

30 D₄ missing (cf. v.l. 25). — °) K₁ T₂ महा बाहुं. — °) T₂ भूताश्च (for नि). — °) K₁. 2 सर्वलोकेभ्यः. — °) G₂. 4 ब्रह्मास्त्रेणमितौजसा.

31 D₄ missing (cf. v.l. 25). — °) K₄ तु; S (except G₃) [ऽ]पि (for हि). — °) K₁. 2 तेन; T₁ देहं (for नेशुर). K₁. 2 T₁ निर्दग्धं. — °) K₁. 2 Dc D₂ स; T G₁. 2. 4 हि (for च). K₁. 2 Dc D₁. 2 भस्म प्रदह्यत

भंशितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्रतेजसा ॥ ३०
शरीरधातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च ।

नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धा न च भस्माप्यदृश्यत ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

२७५

मार्कण्डेय उवाच ।

स हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सुरद्विषम् ।
बभूव हृष्टः ससुहृद्रामः सौमित्रिणा सह ॥ १
ततो हते दशग्रीवे देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
आशीर्भिर्जययुक्ताभिरानर्चुस्तं महाभुजम् ॥ २
रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुवुः सर्वदेवताः ।
गन्धर्वाः पुष्पवर्षैश्च वाग्भिश्च त्रिदशालयाः ॥ ३
पूजयित्वा यथा रामं प्रतिजगमुर्यथागतम् ।

तन्महोत्सवसंकाशमासीदाकाशमच्युत ॥ ४
ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्कां रामो महायशाः ।
विभीषणाय प्रददौ प्रभुः परपुरंजयः ॥ ५
ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुरस्कृताम् ।
अविन्ध्यो नाम सुप्रज्ञो बृद्धामाल्यो विनिर्ययौ ॥ ६
उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितम् ।
प्रतीच्छ देवीं सदृक्षां महात्मज्ञानकीमिति ॥ ७
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादवतीर्य रथोत्तमात् ।

C. 3. 16538
S. 3. 291. 8
K. 3. 292. 8

(D₁ 'ते'); K₄ भस्मापि दृश्यते; B₂ भस्मान्यदृश्यत. M निशा
तस्माद्बदृश्यत.

Colophon. D₄ missing. — Major parvan: K₁. 3
Dn₂ T₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: N (D₄ miss-
ing) T₁ G₁. 3 (all om. sub-parvan name) mention
only रामो (K₂ श्रीरामो; T₁ श्रीरामायणो; G₁ रामायणो).
पाख्यान. — Adhy. name: B₄ Dn₂ D₁. 6 G₁. 3 M₂
रावणवधः. — Adhy. no. (figures, words or both):
Dn₁ (marg.). n₃ 288; Dn₃ 289; D₁ 292; T₁ M₂
(orig.) 280; T₂ G₄ M (M₂ inf. lin.) 278; G₁ 275;
G₂ 277. — Śloka no.: Dn₁ 34; Dn₂. n₃ 33; D₁ 30.

275

 D₄ missing up to 48° (cf. v.l. 3. 274. 25);
the MS. is mostly ignored up to the end of the
lacuna.

1 °) K₁. 3 राक्षसं (for रावणं). K₁. 3 T G₂. 4 कुद्रं;
G₁ संख्ये (for क्षुद्रं). — °) K₁. 3 दशग्रीवं; T₂ राक्षसेशं
(for 'सेन्द्रं'). B₄ युधिष्ठिर (for 'सुर'). — °) Dn₃ सु-
महद्; G₁ सुसुहृद्. D₁ corrupt.

2 °) M तस्मिन् (for ततो). B₁ दशग्रीवे हते तस्मिन्.
— °) B₃. 4 सर्वे पुते; G₂. 4 सविगणास्तथा. — °) D₃ T₁

120

[953]

ते (for तं). Dc₁ D₂ सद्भालुजं (for महाभुजम्).

3 °) K₄ B₁-3 वनदेवताः. — °) K₂. 4 D₃ त्रिदिवा-
लयाः; M₂ त्रिदशस्त्रियः. B₄ ववर्युक्ताः सुरालयाः.

4 °) K B₁ Dc D₁. 2. 2. 6 तथा; D₃ ततो; T₁ M₁
तु ते; T₂ G रणे (for यथा). — °) Dc₁ 'यथागतः. — °) S
(except G₂) गतोत्सव' (for महोत्सव'). — °) K₁. 2. 4
अच्युत (for अच्युत).

5 °) M राज्यं (for लङ्कां). B₁ महाबलः. — °) T₁
पुनः (for प्रभुः). K₃ 'पुरंजय.

6 T₁ om. 6°. — °) K₁-3 D₄ 'पुरःसरां; K₄ 'पुरः-
सरः; Dc D₁. 2 'पुरःसराः; D₃ 'पुरःसरं; T₂ 'पुरस्कृतः.
— °) K₄ T₂ G₁. 2. 4 अवध्यो; B₁ अविदो; D₁ T₁ अविध्यो.
K₃ D₂. 5 G₁ (by corr.). 2. 4 M सुप्रज्ञो; G₁ (before
corr.) 'प्रीतो (for 'प्रज्ञो). — °) G₁. 2. 4 बृद्धोमाल्यो. M
[S]मिनिर्ययौ. T₁ बृद्धो मान्यो हि निर्ययौ.

7 °) D₁ स (for च). B₃ महाघोरं (m 'प्रज्ञं); T₁
'प्राज्ञ. — °) K₁ दैत्यनाशनं; K₂ 'माश्रितः; K₄ चैत्यमाश्रितं
(sic); B Dn D₂ T₂ G₃ M₂ दैन्यमास्थितः. — °) D₂
प्रतीक्ष.

8 °) T₁ रामोवाच (for एतच्छ्रुत्वा). — °) G₂. 4 महा-
रथात् (for रथो'). — °) B₄ रूपेण (for वाष्पेण). K₁. 3
[अ]मिहतां; K₄ B₃. 4 D₁ G₃ M [अ]पिहितः; Dc D₂ [अ]मि-
हितः; D₃ [अ]मिहता; D₄ G₄ [अ]पिहितः; T₂ G₁. 2. 4

C. 3. 16538
B. 3. 291. 8
K. 3. 292. 8

बाष्पेणापिहितां सीतां ददर्शेक्ष्वाकुनन्दनः ॥ ८
तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्षिताम् ।
मलोपचितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९
उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविशङ्कितः ।
गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया कृतम् ॥ १०
मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेश्मनि ।
जरां व्रजेथा इति मे निहतोऽसौ निशाचरः ॥ ११
कथं ह्यस्मद्विधो जातु जानन्धर्मविनिश्चयम् ।
परहस्तगतां नारीं मुहूर्तमपि धारयेत् ॥ १२
सुवृत्तामसुवृत्तां वाप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्यथा ॥ १३
ततः सा सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः ।
पपात देवी व्यथिता निकृत्ता कदली यथा ॥ १४
यो ह्यस्या हर्षसंभूतो मुखरागस्तदाभवत् ।

[अ]भिहतः.

9 ^{b)} K₃ ध्यानस्थां; B₄ वनं; G₁ यूनं. K₁. 2. 4 B₁. 2. 4 Dn₂ D₆ शोककर्षितां. — ^{a)} K₂ स्मिष्टवाससं; K₄ क्लिष्टवाससां; B₄ T कृष्णवाससीं; Dc D₁₋₃ G₁ कृष्णवाससां. G₁. 2. 4 ध्यानशोकपरायणां.

10 ^{a)} K₁ (before corr.) जटिलां (for वैदेहीं). — ^{b)} K₂ B Dc₁ Dn₂. n₃ परामर्षं. — After 10^{ab}, G₁. 2. 4 read 60^{ab}. — ^{c)} D₆ transp. गच्छ and वैदेहि. K Dc D₁₋₃ [अ]सि (for त्वं). — ^{d)} K Dc D₁₋₃ transp. मया and कृतं. S (except G₃) एतत्कार्यं मया तव.

11 ^{a)} Dn₃ मे; D₁ च (for [अ]सौ). K₁. 2 निह- (K₁ 'हि')तो राक्षसेश्वरः.

12 ^{a)} K₂ T₁ अस्मद्; B₁ न्वस्मद्; G₃ त्वस्मद् (for ह्यस्मद्). T₂ G₁. 2. 4 M कस्माद् (G₁ तस्माद्; M₁ कस्माद्वा)-स्मद्विधो जातु. — ^{b)} T G₁. 2. 4 M जानन्धर्मार्थनिश्चयान् (G₂. 4 'यं').

13 ^{a)} G₁. 4 सदृत्ताम् (for सुवृत्ताम्). K₁ च (for वा). T₂ G₂ असदृत्तां सुवृत्तां वा. — ^{c)} T₂ 'भोग्यां च; G₁ 'भोगाच्च (for 'भोगाय').

14 M₂ om. (hapl.) 14^b-16^a. — ^{c)} M₁ transp. देवी and व्यथिता.

15 M₂ om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{a)} B Dn D₆ [अ]पि (for हि). K₄ मुखसंभूतो; T₁ हर्षसंभूतो; T₂ भव-

क्षणेन स पुनर्भ्रष्टो निःश्वासादिव दर्पणे ॥ १५
ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् ।
गतासुकल्पा निश्चेष्टा बभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥ १६
ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन चतुर्मुखः ।
पितामहो जगत्स्रष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७
शक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च ।
यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १८
राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्तिमान् ।
विमानेन महार्हेण हंसयुक्तेन भास्वता ॥ १९
ततोऽन्तरिक्षं तत्सर्वं देवगन्धर्वसंकुलम् ।
शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभस्तलम् ॥ २०
तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यशस्विनी ।
उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१
राजपुत्र न ते कोपं करोमि विदिता हि मे ।

संभूतो. — ^{b)} T₁ मुखे (for मुख). S (except G₃; M₂ om.) पुरा (for तदा). — ^{c)} K D₃. 5 परिभ्रष्टो; B D₆ G₂. 3 M₁ पुनर्भ्रष्टो; Dc D₁. 2 परिभ्रष्टा; T₂ G₁. 4 पुनर्भ्रष्टो. — ^{d)} B Dc Dn D₂ M₁ निःश्वास इव. K₁. 2. 4 D₁. 5 दर्पणः.

16 M₂ om. 16^a (cf. v.l. 14). — ^{b)} K₁ रामभाषणं. — ^{d)} T₂ G₂. 4 बभूवुः शुभलक्षणाः; G₁ 'व शुभलक्षणा. — After 16, Dc D₂ ins. a passage given in App. I (No. 28).

17 Before 17, D₁. 2 ins. माकंडेय उ°. — ^{b)} T₁ विनयेन; G₄ विमाने च. — ^{c)} B D₆ G₃ पञ्चयोनिर (for पिता°).

18 ^{a)} Dc D₂ ब्रह्मर्षयो (for सप्तर्षयो).

19 ^{a)} D₁ नाम (for चैव). — ^{b)} K₂ D₁ 'भास्कर'; Dc D₂ 'भासुर'.

20 ^{a)} B₂. 3 [अं]तरीक्षं; M₁ [अं]तरिक्षे. — ^{b)} Dc D₂ 'दानव' (for 'गन्धर्व'). — B₄ om. 20^{cd}. — ^{d)} T₁ G₁. 2. 4 नभस्तलं.

21 ^{b)} Dc D₂ transp. तेषां and मध्ये.

22 ^{a)} T₂ ततः (for न ते). K₃ कार्यं; B₁₋₃ Dn D₆ T₁ G₃ दोषं (for कोपं). — ^{b)} K₄ तव; B Dc Dn D₂. 6 G₃ हि ते (B₁ च मे) (for हि मे).

23 = (var.) 3. 75. 7. — ^{a)} T₁ भूतात्मा (for 'ना').

गतिः स्त्रीणां नराणां च शृणु चेदं वचो मम ॥ २२
 अन्तश्चरति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः ।
 स मे विमुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३
 अग्निरापस्तथाकाशं पृथिवी वायुरेव च ।
 विमुञ्चन्तु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २४
 ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सर्वा विश्रावयन्दिशः ।
 पुण्या संहर्षणी तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २५
 वायुरुवाच ।
 भो भो राघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ।
 अपापा मैथिली राजन्संगच्छ सह भार्यया ॥ २६
 अग्निरुवाच ।
 अहमन्तःशरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन ।
 सुसूक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २७

— 23^{cd} = (var.) 24^{cd}. — °) S (except G₃) transp. मे and विमुञ्चतु.

24 T₁ G₂. 4 om. (hapl.) 24. — 24^{cd} = (var.) 23^{cd}. — °) K D₁. 3 विमुञ्चतु यथातत्त्वं (K₁. 2 'थ्यं'). — °) K₁. 3. 4 D₁. 3 एते वा (K₃ D₃ चा) च त्यजंतु मां; K₂ तमेवादि त्यजंतु मां. — After 24, N (D₄ missing) T₁ G₃ ins.:

1302* यथाहं त्वद्वदे वीर नान्यं स्वप्नेऽप्यचिन्तयम् ।

तथा मे देवनिर्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्भव ।

[(L. 1) Dc D₃ हि (for [अ]हं). K₂ व्यक्तितयं; T₁ ह्यक्तितयं. — (L. 2) B₂ यथा (for तथा). K₃ D₁. 3. 6 [इ]ह (for हि). T₁ गतिर् (for पतिर्).]

25 °) K₁. 2 आ (K₃ छा) वयं त्यखिला दिशः; K₃ Dc D₁. 3 सुस्वरा लोकसाक्षिणी.

26 °) K₄ D₃ M₁ ते (for वै). — °) B₁ न पापा (for अपापा). — °) D₁ गच्छस्व (for संगच्छ). S (except G₃) सीतया (for भार्यया).

27 S (except T₁ G₃) om. the ref. — °) K₁ D₃. 5 नापराध्यते; K₃ प्रतिगृह्यतां.

28 °) K Dc D₁-3. 5 रसाः सर्वे मत्प्रसूता; B₁ रसा मम प्रसूता हि; T₁ रसानि मत्प्रसूतानि; T₃ समंतस्थः प्रसूते हि; G₁ रसं मत्तः प्रसूतं हि; G₂ सर्वमंतश्चरो वेत्ति. — °) K₄ D₃ देहे देहेषु; Dc देहिदेहेषु; T₁ हितो देवेषु; T₃ सर्वदेवेषु (for भूतदेहेषु). — °) K₁. 2 च त्वां; K₃ Dc D₁-3. 5 T₁ M त्वां वै (by transp.). T₁ ब्रवीमीह; G₂. 4 ब्रवीम्येतन्

वरुण उवाच ।

रसा वै मत्प्रसूता हि भूतदेहेषु राघव ।
 अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ २८
 ब्रह्मोवाच ।
 पुत्र नैतदिहाश्चर्यं त्वयि राजर्षिधर्मिणि ।
 साधो सद्वृत्तमार्गस्थे शृणु चेदं वचो मम ॥ २९
 शत्रुरेष त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् ।
 यक्षाणां दानवानां च महर्षीणां च पातितः ॥ ३०
 अवध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात्पुराभवत् ।
 कस्माच्चित्कारणात्पापः कंचित्कालमुपेक्षितः ॥ ३१
 वधार्थमात्मनस्तेन हता सीता दुरात्मना ।
 नलकूबरशापेन रक्षा चास्याः कृता मया ॥ ३२
 यदि ह्यकामामासेवेत्स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम् ।

(for प्रब्रवीमि). — °) K₁. 2 जानकी (for मैथिली).

— After 28, D₁ ins :

1303* पारं परं त्वमेवासीद्विष्णुब्रह्मात्मरूपवान् ।

अपारपारोऽसि हरे परेभ्योऽपि परः सदा ।

ब्रह्मपारोऽसि विश्वेश परपारनयस्तथा ।

पराणां च परास्वसि पारः पारः सदैव सः ।

सर्वभूतनिवासी च भूमन्स परमस्तथा ।

while T₁ G₁ M ins. :

1304* यमः ।

धर्मराजोऽसि काकुत्स्थ साक्षी लोकस्य कर्मणाम् ।

शुभाशुभानां सीतेयमपापा प्रतिगृह्यताम् ।

[G₁ धर्मः (for यमः). — (L. 1) G₁ धर्मोहमस्मि (for धर्मराजोऽसि).]

29 °) T₂ G₁. 2 अत्र (for पुत्र). — °) K₁. 2 सद्वृत्त-धर्मिणि; some MSS. राजर्षिधर्मिणि. — °) K₁. 4 B₃. 4 Dn₁ D₃. 5 G₃ साधौ. K₂ T₂ G₁ मार्गस्थे; Dc₁ Dn₂. n₃ D₂. 6 काकुत्स्थ; Dc₂ T₁ मार्गस्थः; G₁ M₁ मार्गस्थ.

30 D₂ om. 30°. — °) T₂ एषां (for एष). K₁. 2 वीर (for वीर). — °) D₁ मानवानां निपातितः.

31 °) K₃ D₃ 'सत्त्वानां; B₁ 'शत्रूनां (for 'भूतानां). — K₁. 2 om. 31°-32°. — °) Dc₂ D₃ G₄ किंचित् (for कंचित्).

32 K₁. 2 om. 32^{ab} (cf. v.l. 31). — °) K₁. 2 नह-कूबर'. — °) D₁ हि; T₂ वा (for च). S (except G₃ M₁) transp. कृता and मया.

C. 3. 16564
B. 3. 291. 34
K. 3. 292. 35

C. 3. 16564
B. 3. 291. 34
K. 3. 292. 35

शतधास्य फलेदेह इत्युक्तः सोऽभवत्पुरा ॥ ३३
नात्र शङ्का त्वया कार्या प्रतीच्छेमां महाद्युते ।
कृतं त्वया महत्कार्यं देवानाममरप्रभ ॥ ३४

दशरथ उवाच ।

प्रीतोऽस्मि वत्स भद्रं ते पिता दशरथोऽस्मि ते ।
अनुजानामि राज्यं च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ३५

राम उवाच ।

अभिवादये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम ।
गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनात्तव ॥ ३६

मार्कण्डेय उवाच ।

तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो मनुजाधिप ।
गच्छायोध्यां प्रशाधि त्वं राम रक्तान्तलोचन ॥ ३७
ततो देवानामस्कृत्य सुहृद्भिरभिनन्दितः ।

महेन्द्र इव पौलोम्या भार्यया स समेयिवान् ॥ ३८
ततो वरं ददौ तस्मै अविन्ध्याय परंतपः ।
त्रिजटां चार्थमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम् ॥ ३९
तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रमुखैर्वृतः ।
कौसल्यामातरिष्ठांस्ते वरानद्य ददानि कान् ॥ ४०
वव्रे रामः स्थितिं धर्मे शत्रुभिश्चापराजयम् ।
राक्षसैर्निहतानां च वानराणां समुद्भवम् ॥ ४१
ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा ।
समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ॥ ४२
सीता चापि महाभागा वरं हनुमते ददौ ।
रामकीर्त्या समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति ॥ ४३
दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसादकृताः सदा ।
उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स्म हरिलोचन ॥ ४४

33 K₃ om. 33. — ^a) K₁. 4 D₁. 3 आसीदेत्; B₁. 2 Dn₃ सेवेत; D₅ आसीदे; T₂ G₁. 2. 4 सीतां वा; M₁ मन्येत; M₂ आसीत (for आसेवेत्). — ^b) K₁. 2 प्रियाम् (for स्त्रियम्). K₁. 2 इति (for अपि). K₂ ब्रुवन् (for ध्रुवम्). — ^c) K₁. 2 पतेद्; D₁ भवेद् (for फलेद्). B Dc₁ Dn D₅ मूर्धा (for देह). — ^d) K₁. 2 इत्युक्तोऽसौ पुराभवत्.

34 ^a) T₂ G₁. 2. 4 तु (for [अ]त्र). — ^b) Dc D₂ G₂ महामते (for 'द्युते). K₁. 2 D₁ संगच्छ सह भार्यया. — ^c) M₁ कर्म (for कार्य). — ^d) K₁. 2 अमरप्रभो; Dc₁ D₂ प्रभः; G₄ अमितप्रभः.

35 ^a) D₅ S (except G₃) तव (for वत्स). — ^b) K₁. 2 तव; T₂ G₄ [अ]स्म्यहं (for [अ]स्मि ते). — ^c) K₁ Dc D₁-3. 5 T₁ ते राज्यं; T₂ G₁. 2. 4 राज्यं स्वं (for राज्यं च).

36 ^a) Hypermetric! K₂ D₃ G₁ M₂ त्वा. — ^b) G₂. 4 पिता मे जनको यदि.

37 T₁ om. 37-39 (with मार्कण्डेय उ^०); T₂ G₁. 2. 4 M om. the ref. — ^b) B Dn D₅ G₃ भरतर्षभ; T₂ G₁. 2. 4 मनुजर्षभ. M प्रहृष्टेनांतरात्मना. — ^c) B Dc Dn D₅ G₃ [इ]ति (for स्वं). — ^d) B Dc Dn D₂. 6 G₃ रामं रक्तान्तलोचनं. — After 37, N (D₄ missing) G₃ ins. :

1305* संपूर्णानि हि वर्षाणि चतुर्दश महाद्युते ।

[K₄ च; B₂. 3 Dn D₁. 4-6 [इ]ह (for हि).]

38 T₁ om. 38 (cf. v.l. 37). — ^b) G₂ अभिसंबृतः. — ^c) K₃. 4 D₃. 5 वैदेह्या; G₁ सीतया (for भार्यया).

K₁. 2 भार्यया समुपेयिवान्; T₂ सभार्यः पुरमेयिवान्; G₃. 4 भार्यया सह सीतया.

39 T₁ om. 39 (cf. v.l. 37). — ^{ab}) Dc D₂ तयोः (for ततो). M₁ transp. वरं and ददौ. K₂. 3 Dc D₂ T₂ तस्मा; D₁ M तस्माद् (for तस्मै). K₃ Dc D₂. 3 अ(K₃ य)विध्याय; K₄ अवध्याय; B Dn D₅. 6 G₃ ह्यविध्याय; T₂ G₁. 2. 4 अवध्याय (for अविन्ध्याय). K₃ Dc₁ D₁. 3 परंतप. — ^c) B₁ चानुमानाभ्यां; B₃ D₁ दानं; G₁. 2. 4 M चार्थकामाभ्यां.

40 ^b) B Dn D₅ G₃ (before corr.) शक्रपुरोगमः (for 'मुखैर्वृतः). — ^c) N (except K₁ Dn₂; D₄ missing) कौशल्या. T₁ कौशल्यापुत्र ते राम. — ^d) T G₁. 2. 4 अन्याय (for अद्य). K₄ Dn₃ D₃ G₂. 4 ददामि.

42 ^a) T₂ G₁. 2. 4 तथेति (for ततस्ते). K₁ सर्वे (for प्रोक्ते). — ^b) T₂ G₂. 3 ततस्तद्; G₁ M₁ ततस्ते; M₂ तथेव (for तथेति). K₁. 4 T₂ G₁. 2. 4 वचनात् (for वचने). K₃ Dc₂ D₂ तथा (for तदा). — ^d) K₁. 2 लब्धचेतनाः.

43 ^a) T₁ चैव (for चापि). T₁ महाभाग. — ^b) M₁ हनुमतो. — ^c) T₂ रामकीर्ति. T₁ वत्स (for पुत्र).

44 ^a) D₅ च सुखं (for त्वामुप^०). — ^b) T₂ G₁. 2. 4 प्रसादात् (for प्रसाद^०). S (except G₃) तथा (for सदा). — ^d) D₅ नित्यं (for इति).

45 ^a) T₂ G₁. 2. 4 तत्; M तु (for ते). K₄ D₃ ततः संप्रेक्ष्य (D₃ 'क्ष')माणानां. — ^b) K₄ D₃ G₁. 2. 4 'कारिणां

ततस्ते प्रेक्षमाणानां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
 अन्तर्धानं ययुर्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥ ४५
 दृष्ट्वा तु रामं जानक्या समेतं शक्रसारथिः ।
 उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः ॥ ४६
 देवगन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ।
 अपनीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रम ॥ ४७
 सदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
 कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ४८
 इत्येवमुक्त्वानुज्ञाप्य रामं शस्त्रभृतां वरम् ।
 संपूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ ४९
 ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ।
 सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्वानरैः ॥ ५०
 विधाय रक्षां लङ्कायां विभीषणपुरस्कृतः ।
 संततार पुनस्तेन सेतुना मकरालयम् ॥ ५१
 पुष्पकेण विमानेन खेचरेण विराजता ।

कामगेन यथा मुख्यैरमात्यैः संबृतो वशी ॥ ५२
 ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र शिश्ये स पार्थिवः ।
 तत्रैवोवास धर्मात्मा सहितः सर्वानरैः ॥ ५३
 अथैनान्नाघवः काले समानीयाभिपूज्य च ।
 विसर्जयामास तदा रत्नैः संतोष्य सर्वशः ॥ ५४
 गतेषु वानरेन्द्रेषु गोपुच्छक्षेपु तेषु च ।
 सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्धां पुनरागमत् ॥ ५५
 विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ।
 पुष्पकेण विमानेन वैदेह्या दर्शयन्वनम् ॥ ५६
 किष्किन्धां तु समासाद्य रामः प्रहरतां वरः ।
 अङ्गदं कृतकर्माणं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ५७
 ततस्तैरेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ।
 यथागतेन मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ५८
 अयोध्यां स समासाद्य पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ।
 भरताय हनूमन्तं दूतं प्रस्थापयत्तदा ॥ ५९

C. 3. 16591
 B. 3. 291. 61
 K. 3. 292. 61

(for 'कर्मणाम्'). — ^a) K D₂. 3. 5 transp. देवाः and सर्वे.

46 ^{ab}) B Dn D₃. 6 G₃ transp. तु and रामं, and read संगतं (B₁ 'मं') (for समेतं). — ^c) K₂. 3 D₂. 3. 5. 6 T₁ परमः; B₁ परमं. — ^d) K₃ सुरमध्य (for सुहृन्मध्य).

47 ^b) K₁-3 D₁. 3. 5 मनुष्योत्तरक्षसां; K₄ मानुषासुर-
 रक्षसां; B₁ राक्षसानां च भोगिनां; Dc D₃ मनुष्योत्तरभोगिनां;
 G₂. 4 मनुष्यासुरं. — ^d) T₁ इति (for इदं).

48 ^a) K₁ B₁ 'गंधर्व'. — ^b) K B₁. 4 Dc D₁-3. 5
 'राक्षसकिंनराः; T G₁. 3 M 'किंनरपन्नगाः; G₄ 'गंधर्वपन्नगाः.
 — ^c) T₂ G₁. 2. 4 लोके (for लोकास). — D₄ resumes
 from 48^d. — ^d) M₁ भविष्यति (for धरि').

49 ^c) K₄ D₁. 3 T₁ प्राक्रमत्; T₂ G₂ [अ]पक्रमत् (for
 [अ]पाक्रमत्).

50 ^c) S (except G₃) चापि (for चैव).

51 ^a) S (except T₂ G₃) लंकाया. — ^c) K Dc
 D₁-3. 5 उत्ततार; B₄ S (except G₃ M₃) स ततार. K₃
 G₂ पुरं; T₃ रघुं (for पुनं). B₁ तं तु (for तेन).

52 ^a) K₄ Dc D₁. 2. 4. 5 पुष्पकेन. — ^b) K₂ B₁. 3
 D₆ T₂ G₁ M खचरेण. K₁ पुरस्कृता; K₃ विराजिता. — ^d)
 K₁ D₃ स (D₃ सु-) वृत्तो. K₁. 2. 4 Dc D₁ वली (for वशी).

53 K₄ om. 53-55. — ^b) K₁. 2. 4 B₂. 3 Dc D₁. 2
 शिष्ये. K₁. 2 M₃ राघवः (for पार्थिवः). — ^c) T₂ G₁

यत्रै' (for तत्रै'). — ^d) B₁-3 Dn D₆ तत्र (for सर्वै').

54 K₃ om. 54 (cf. v.l. 53). — ^a) K₄ B₃ [ए]तान्
 (for [ए]नान्). — ^c) B₃ हरीन् (for तदा). — ^d) S
 (except T₂ G₃) संपूज्य (for 'तोष्य').

55 K₃ om. 55 (cf. v.l. 53). — ^a) T₁ गंधर्व- (for
 गतेषु). Dn D₆ G₃ तेषु सर्वेषु (for वानरै'). — ^b) G₁. 2. 4
 गोपुच्छेषु च (for गोपुच्छ'). D₆ G₂. 4 सर्वशः (for तेषु च).
 — ^d) K₁. 2 किष्किदां; K₄ D₂. 5 किष्किध्यां. K (K₃ om.)
 Dc D₂ पुनराव्रजत्; G₃. 4 समुपागमत्.

56 ^a) K₁. 2 'मतः (for 'गतः). — ^b) G₄ ततः (for
 तदा). — ^c) = 52^a. K B₂. 3 Dc D₂. 3. 5 पुष्पकेन.

57 ^a) K₁. 2 किष्किदां; K₄ किष्किध्यां. T₂ G₁. 2. 4
 च (for तु). — ^b) B₁ शस्त्रभृतां (for प्रहरतां). K₂ वर.
 — ^d) D₃ 'भिरिचयत्; T G₁. 4 M₁ 'भिवेचयत्.

58 ^d) T₁ जगाम वसतिं प्रति.

59 ^a) B₁ च; S (except G₃) तु (for स). — ^b)
 Dc₁ राष्ट्रे परं ततः; Dc₂ D₂ राष्ट्र (Dc₂ राष्ट्रे) परंतपः. — ^c)
 Dc हनुमन्तं. — ^d) T₁ इरात् (for दूर्तं). B Dn₂. n₃
 D₁. 2. 4. 6 M₁ प्रास्थापयत्. T₂ G₁ रघुः; G₂. 4 द्रुतं (for तदा).

60 T₂ om. 60^{ab}. G₁. 2. 4 read 60^{ab} after 10^{ab}.
 — ^a) K₃. 4 Dc D₁-3. 5 T₁ G₁ M [इ]गितैः (for [इ]गितं).
 T₁ G₁ सर्वैः. — ^b) T₁ G₁. 2. 4 सर्वं (for तस्यै). K₃ B₂. 3

C. 3. 16591
B. 3. 291. 61
K. 3. 292. 62

लक्षयित्वेज्जितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य च ।
वायुपुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपागमत् ॥ ६०
स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरतं चीरवाससम् ।
अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ॥ ६१
समेत्य भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ।
राघवः सहसौमित्रिर्मुमुदे भरतर्षभ ॥ ६२
तथा भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा तदा ।
वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहर्षं समवापतुः ॥ ६३
तस्मै तद्भरतो राज्यमागतायाभिसत्कृतम् ।
न्यासं निर्यातयामास युक्तः परमया मुदा ॥ ६४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

ततस्तं वैष्णवे शूरं नक्षत्रेऽभिमतेऽहनि ।
वसिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यपिञ्चताम् ॥ ६५
सोऽभिषिक्तः कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससुहृज्जनम् ।
विभीषणं च पौलस्त्यमन्वजानाद्गृहान्प्रति ॥ ६६
अभ्यर्च्य विविधै रत्नैः प्रीतियुक्तौ मुदायुतौ ।
समाधायेतिकर्तव्यं दुःखेन विससर्ज ह ॥ ६७
पुष्पकं च विमानं तत्पूजयित्वा स राघवः ।
प्रादाद्वैश्रवणायैव प्रीत्या स रघुनन्दनः ॥ ६८
ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु ।
दशश्वमेधानाजज्ञे जारूथ्यान्स निर्गलान् ॥ ६९

Dn D₁. ६ वै; B₁ तत्; G₂. ४ सः (for च). — ^c) B₁ T₁
G₁ ततः (for पुनः). T₂ G₂. ४ वायुपुत्रस्ततः प्राप्ते. — ^d)
Dc D₂. ६ उपागतः (D₅ 'तं'); Dn₁ पुरागमत्; T₂ G₁. २. ४
उपाविशत् (for उपागमत्).

61 ^b) T₁ जटिलं (for भरतं). — After 61^{ab}, G₂. ४
ins.:

1306* नन्दिग्रामगतं रामः सशत्रुघ्नं स राघवः ।

62 ^a) B₂-4 Dn D₄. ६ G₃ संगतो (for समेत्य). — Dc
om. 62^c-64^d. — ^d) G₁ मुदितो (for मुमुदे).

63 Dc om. 63 (cf. v.l. 62). — ^a) B Dn D₄. ६
G₃ ततो; T₂ G₂. ४ तदा (for तथा). — ^b) G₄ मुमुदे
(for समेतौ). — ^c) B₁ T₂ G₁. ४ M₂ दर्शने चो (for
दर्शनेनो).

64 Dc om. 64 (cf. v.l. 62). — ^b) K₃ 'भिसंस्कृतं';
K₃ 'भिसत्कृता; B₁. ४ Dn D₄. ६ 'तिसत्कृतं'; D₁. ३ T₁ G₃
'भि (D₃ G₃ 'ति)संस्कृतं. — ^d) G₁. २. ४ संयुक्तं परया मुदा
(G₁ तदा).

65 ^a) K₁. ३ M₂ राघवं; B₂. ४ वैष्णवं. B₁ ततस्तं वै
महाशूरं. — ^b) K₄ नक्षत्रेभिहते; Dc D₂ 'भिजिते; D₁ G₂. ४
'त्रे महि (D₁ मह)ते. — ^c) B₂. ३ वसिष्ठो. — ^d) K₁. ४
[अ]भिषिचतां.

66 ^a) T₂ G₁. २. ४ वसिष्ठेन (for कपिश्रेष्ठं). — ^b) G₁
ससुहृज्जनं; G₂ सुसुहृज्जनं. — ^c) G₂ धर्मज्ञम् (for पौलस्त्यम्).
— ^d) Dc D₂ अनुजानाद्; T₁ अभ्यजानाद् (for अन्वजानाद्).
B₁ पुरीन्; G₁ गृहं (for गृहान्). G₄ चली (for प्रति).

67 ^a) B₂. ३ Dn D₄. ६ G₃ भोगैः (for रत्नैः). — ^b)
K₁. ३ D₁ T₁ G₁ M₁ मुदान्वितौ (for मुदा युतौ). — ^c)

K₃ समाधीय; K₄ 'ध्याय; D₁. ३ (sup. lin. as in text)
'दाय (for 'धाय). — ^d) K₁. २ तौ दुःखेन ससर्ज ह.

68 ^a) B₁. ३ G₁ तु; D₃ तद् (for च). K₃. ४ D₃. ६
T₁ च (for तत्). — ^b) T₂ G₁ M [अ]थ (for स). — ^d)
D₁ प्रीतः (for प्रीत्या). K₄ D₃ वै; D₅ च (for स). S
(except G₃) प्रीत्या परमया युतः.

69 ^c) G₁. २. ४ शताश्वं. — ^d) K₁. २ हयोध्यां; B₁ D₁
M₁ जारूथ्यां; T₁ हैरण्यान्; T₂ जानक्या (for जारूथ्यान्).
❧ Cn : जारूथ्यान् त्रिगुणदक्षिणानित्यर्जुनमिश्रः । ❧ — After
69, D₁ ins.:

1307* दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।

राज्यं कारितवात्रामः पश्चात्स त्रिदिवं गतः ।

Colophon. — Major parvan: K₁. २ G₂. ४ आरण्य.
— Sub-parvan: K₁. ४ B D G₁ M₂ (all om. sub-par-
van name) mention only रामो (G₁ श्रीरामायणो; M₂
रामायणो)पाठ्यान्; to it Dn₃ adds समाप्त. — Adhy.
name: K₃ अभ्युदयिकं; B₁ सुग्रीवादिविसर्जनं; G₁ श्रीरघु
नाथपट्टाभिषेकः; M₂ रामाभिषेकः. — Adhy. no. (figures,
words or both): Dn₁ (marg.). n₂ 289; Dn₃ 290;
D₁ 294; T₁ M₂ (orig.) 281; T₂ G₄ M (M₂ inf. lin.)
279; G₁ 276; G₂ 278. — Sloka no.: Dn 72; D₁ 58.

276

1 ^a) T₁ महाप्राज्ञ (for महाबाहो). — ^b) D₁ राघवे
णामितौजसा. — ^d) D₁ वने (for वन). Dc D₂ पुनः (for
पुरा). — After 1, G₁ ins.:

२७६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा ।
 प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १
 मा शुचः पुरुषव्याघ्र क्षत्रियोऽसि परंतप ।
 बाहुवीर्याश्रये मार्गे वर्तसे दीप्तनिर्णये ॥ २
 न हि ते वृजिनं किंचिद्दृश्यते परमण्वपि ।
 अस्मिन्मार्गे विपीदेयुः सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ३
 संहत्य निहतो वृत्रो मरुद्भिर्वज्रपाणिना ।
 नमुचिश्चैव दुर्धर्षो दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥ ४
 सहायवति सर्वार्थाः संतिष्ठन्तीह सर्वशः ।
 किं नु तस्याजितं संख्ये भ्राता यस्य धनंजयः ॥ ५
 अयं च बलिनां श्रेष्ठो भीमो भीमपराक्रमः ।

युवानौ च महेष्वासौ यमौ माद्रवतीसुतौ ।
 एभिः सहायैः कस्माच्चं विपीदसि परंतप ॥ ६
 य इमे वज्रिणः सेनां जयेयुः समरुद्रणाम् ।
 त्वमप्येभिर्महेष्वासैः सहायैर्देवरूपिभिः ।
 विजेष्यसि रणे सर्वानमित्रानभरतर्षभ ॥ ७
 इतश्च त्वमिमां पश्य सैन्धवेन दुरात्मना ।
 बलिना वीर्यमत्तेन हतामेभिर्महात्मभिः ॥ ८
 आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 जयद्रथं च राजानं विजितं वशमागतम् ॥ ९
 असहायेन रामेण वैदेही पुनराहता ।
 हत्वा संख्ये दशग्रीवं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ १०
 यस्य शाखामृगा मित्रा ऋक्षाः कालमुखास्तथा ।

C. 3. 16613
 B. 3. 292. 12
 K. 3. 293. 12

1308* तदुक्तं भवतां सर्वं रामायणमनुत्तमम् ।
 आयुष्यमिदमाख्यानं शृण्वतामवनाशनम् ।
 पुत्रपौत्रप्रदं पुंसामायुरारोग्यवर्धनम् ।
 तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र भ्रातृभिः सह धर्मज ।

2 ^a) D₅ भरतं (for पुरुषं). — ^b) D₃ परंतपः.
 — ^c) B₂₋₄ D (except D₁. 3. 5) G₃ श्रिते (for श्रये).
 — ^d) B₁ प्राप्तनिर्णये; M₁ दीप्तिनिर्णये.

3 ^b) B D₁ D₂ D₄. 6 G₃ M वर्तते (for दृश्यते). K₄
 परमाण्वपि; G₁ परमावपि. — ^c) T₁ तस्मिन् (for अस्मिन्).
 K₃ B D (except D₁. 3) निपी (B₁ 'वे') देयुः. — ^d) B₁. 3
 सेंद्रापि ससुरासुराः.

4 ^a) T₁ संहत्याभिहते वृत्रे. — ^b) G₄ मन्युभिर (for
 मरुद्भिः). — ^c) K D₂ D₁-3. 5 च (D₁ स) महावीर्यो (for
 चैव दुर्धर्षो). — ^d) G₁ दीप्तजिह्वा; G₂. 4 दीर्घजंघा.

5 ^a) D₂ D₃ ते सर्वाः (for सर्वार्थाः). — ^b) K₄ D₂
 D₃ संतिष्ठते. K₃ D₅. 5 च; D₂ D₁. 3 हि (for [इ]ह).
 K₁. 3 सर्वतः; B₁. 3. 4 S (except G₃) नित्यशः. — ^c) K₃
 D₅ न; D₂ D₃ T₁ G₁. 3 तु (for नु). D₅ स्वर्गः; T G₄ M
 संखे; G₁ युद्धे; G₃ संखे (for संख्ये). — ^d) B D₂ D₄. 6
 G₃ transp. भ्राता and यस्य.

6 ^a) G₂. 4 तु (for च). — ^b) 1. 2. 184^b; 114.
 9^d; 141. 18^b; etc., etc. — ^c) K₁ अयुवानो; K₃ सुवीणौ

च; D₁. 3 योद्धारौ च (for युवानौ च). — ^d) B D (except
 D₁. 3. 5) G₃ वीरौ; M₁ इमौ; M₂ विमौ (for यमौ). — ^f)
 G₄ नराधिप (for परं).

7 ^a) K₄ D₃ य एते; D₂ D₃ यदिमे (for य इमे). G₁
 पत्रिणः (for वज्रिणः). D₂ सेंद्रा (for सेनां). — ^b) K₁-3
 D₁. 5 दहेयुः. K₁ D₂ D₃ समरुद्रणाः; K₃ D₅ G₁ द्रणान्;
 D₁. 4 द्रणं. — ^c) T₂ [ए]तैर् (for [ए]भिर्). — ^e) K₄
 विजेष्यसे. B₃ कुरुन् (for रणे).

8 ^a) K₁ D₂ D₁-3. 5 भ्रातृभिश्चापि पश्येतां.

9 K₁ om. 9^{ab}. — ^a) D₂ D₃ T₁ G₁. 4 आनीता
 द्रौपदी कृष्णा. — ^b) = 1. 1. 82^d; 147. 13^d. K₃ सुदुष्कृतं
 — After 9^{ab}, K₁ repeats 7^{cd}. — ^d) D₁ च समागतं;
 D₃ च सहायुगं (for वशमां).

10 ^a) B₁ सहसा येन रां. — ^c) T₁ G₂. 4 M संखे;
 G₁ संखे. — ^d) K₁. 2 D₂ D₁. 3 भीमदर्शनं.

11 ^{ab}) K₁. 2. 4 B₁. 4 D₂ D₃. 5. 6 मित्राण्यृक्षाः; D₁
 T G₂. 4 मित्रसृक्षाः; G₁ ऋक्षा मित्राः (by transp.). S
 (except G₃) कृष्णं (for कालं). — ^c) K₁. 2 गतान्; G₂
 कृता (for गता). — ^d) K₁ एतान्; S (except G₃) इति
 (for एतद्). K₁. 2. 4 D₁. 3 विचारय; K₃ D₂ D₃ T₁
 विचितय; D₂ D₃ विचितयतां; G₁ [अ]नुचित्य च (for [अ]नु-
 चिन्तय).

C. 3. 16613
B. 3. 292. 12
K. 3. 293. 12

जात्यन्तरगता राजन्नेतद्बुद्धानुचिन्तय ॥ ११

तस्मात्त्वं कुरुशार्दूल मा शुचो भरतर्षभ ।

त्वद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति परंतप ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमाश्वासितो राजा मार्कण्डेयेन धीमता ।

त्यक्त्वा दुःखमदीनात्मा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १३

२७७

युधिष्ठिर उवाच ।

नात्मानमनुशोचामि नेमान्भ्रातृन्महामुने ।

हरणं चापि राज्यस्य यथेमां दुपदात्मजाम् ॥ १

द्यूते दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् ।

जयद्रथेन च पुनर्वनादपहता बलात् ॥ २

अस्ति सीमन्तिनी काचिदृष्टपूर्वाथ वा श्रुता ।

पतिव्रता महाभागा यथेयं दुपदात्मजा ॥ ३

मार्कण्डेय उवाच ।

शृणु राजन्कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ।

सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ४

12 ^a) Dc D₂ एतस्मात् (for तस्मात्त्वं). G₃ वै कुरुश्रेष्ठ (for कुरु). B₂ 4 Dn D₄ 6 तस्मात्स्वं (B₂ Dn सर्वं) कुरुश्रेष्ठ. — ^c) K₁ तद्विधाय (for त्वद्विधा हि). K₁ 2 महाबाहो (for 'त्मानो). — After 12, K₁ 2 ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 29).

13 ^a) D₃ राजन् (for राजा). — ^b) K₁ मार्कण्डेयेन. — ^c) D₃ दैन्यम् (for दुःखम्). — ^d) B₁ 2 अप्येवम्; B₂ 4 Dn D₄ 6 G₃ अप्येनम् (for एवेदम्). — For 13^{cd}, G₁ subst.:

1309* श्रुत्वा रामायणं सर्वं त्यक्त्वा दुःखं युधिष्ठिरः ।
मार्कण्डेयं पुनः प्राह भ्रातृभिः सह संमतैः ।

Colophon. In K₃, the portion of the text from this colophon up to 3. 278. 19^{ab} is lost on a missing fol. — *Major parvan*: K₁ 2 Dn₂ T₂ G₂ 4 आरण्य. — *Sub-parvan*: K₁ 2 4 B Dc Dn₁ n₃ D₁-6 T₁ G₁ M (all om. sub-parvan name) mention only रामो (K₂ श्रीरामो; T₁ G₂ M₂ श्रीरामायणो; G₁ M₁ रामायणो) पाठ्यान्; to it all these (except B₂) add समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ (marg.). n₃ 290; Dn₃ 291; D₁ 295; T₁ M₂ (orig.) 282; T₂ G₂ M (M₂ inf. lin.) 280; G₁ 277; G₂ 279. — *Sloka no.*: Dn D₁ 14.

celebrated of all the episodes of the Great Epic, namely, the Sāvitrī episode. The episode occurs also in the Skanda Purāṇa (7. 1. 166); many lines and pādas of our text recur *verbatim* in the Purāṇa text. — This adhy. is missing in K₃ (cf. v.l. 3. 276. 13).

1 1^a=3. 281. 92^a. — ^b) K₁ 2 transp. नेमान् and भ्रातृन्. K (K₃ missing) D₁ 3 T₂ G₂ M तथा मुने; T₁ परंतप (for महामुने).

2 ^a) D₃ T₁ M₁ क्लिष्टा; G₁ 2 4 क्लिष्टां. — ^b) T₁ G₁ 2 4 M₂ क्लिष्टया (for कृष्णया). D₃ कृष्णेयं तापिता वयं; M₁ क्लिष्टया तारितं वनं. — ^c) T₁ बलाद् (for पुनर्). — ^d) Dc D₂ T₂ G₁ 2 4 बलाद्; T₁ वने (for वनाद्). B₁ अपहृतं; B₂-4 D (except D₁ 5) G₃ चापि हता; T₁ चाप हता. Dc₂ D₂ वनात्; T₁ पुनः; T₂ G₂ 4 [अ]बला (for बलात्).

3 Cf. 3. 49. 34^{abcd}. — ^b) K₂ G₂ यथा; B₂ Dn D₃-6 G₃ [अ]पि वा (for [अ]थ वा). — ^d) T₂ G₁ 2 4 यथैव.

4 K₁ मार्कण्डेयः; M₂ श्रीमार्कण्डेयः. — ^a) Dc D₂ वरस्त्रीणां; D₁ कुरु. — ^c) K₂ यथाप्राप्ते; M₂ यथावृत्तं.

5 ^a) B₂-4 मंद्रेषु; G₁ माद्रेषु. — ^c) B₂ 3 Dn D₄ 6 G₃ महात्मा च; T₂ G₁ 2 4 कृतज्ञश्च (for शरं). — ^d) Dc₁ सत्यवान्संयतैर्द्वयः.

6 G₃ om. (hapl.) 6^a-7^b; Dc₁ om. 6. — ^a) K₁ दानमतिर. D₃ दातः (for दक्षः). — 6^a=1. 8. 4^d;

277

आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
 ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च सत्यसंधो जितेन्द्रियः ॥ ५
 यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः ।
 पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६
 क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
 अतिक्रान्तेन वयसा संतापमुपजग्मिवान् ॥ ७
 अपत्योत्पादनार्थं स तीव्रं नियममास्थितः ।
 काले परिमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ८
 हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ।
 पष्ठे पष्ठे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥ ९
 एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु ।
 पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ।
 स्वरूपिणी तदा राजन्दर्शयामास तं नृपम् ॥ १०
 अग्निहोत्रात्समुत्थाय हर्षेण महतान्विता ।

उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ११
 ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
 सर्वात्मना च मद्भक्त्या तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥ १२
 वरं वृणीष्वश्वपते मद्राज यथेप्सितम् ।
 न प्रमादश्च धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथंचन ॥ १३
 अश्वपतिरुवाच ।
 अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मेप्सया मया ।
 पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभावनाः ॥ १४
 तुष्टासि यदि मे देवि काममेतं वृणोम्यहम् ।
 संतानं हि परो धर्म इत्याहुर्मां द्विजातयः ॥ १५
 सावित्र्युवाच ।
 पूर्वमेव मया राजन्नाभिप्रायमिमं तव ।
 ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै तव हेतोः पितामहः ॥ १६
 प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयंभुविहिताद्भुवि ।

61. 53^d; 92. 1^b; 110. 10^d; etc.

7 G₃ om. 7^{ab} (cf. v.l. 6); M₂ om. 7^a-8^b. — ^b) Dc D₂ सत्यवान्. B₁. 3 Dc D₂ S (G₃ M₂ om.) संय (Dc₂ D₂ 'जि') तेंद्रियः; D₅ यो जितेंद्रियः (for विजि). K (K₃ missing) वेदवेदांगपारगः. — D₆ om. (hapl.) 7^c-8^d. — ^c) T₁ मनसा (for वयसा). — ^d) T₁ इव (for उप-).

8 D₆ om. 8; M₂ om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — ^a) B D (except D₁. 3) G₃ 'नार्थं च; T₂ G₁. 2. 4 'नार्थाय. — ^d) S (except G₃) बभूव ह (for जितेन्द्रियः).

9 ^a) K₁. 3 हुत्वा शतसहस्रं स; T₁ हुताशनसहस्रं स. — ^b) Dc₁ D₃. 5 T₁ 'सत्तमः. K₁. 2 सावित्र्यां 'सत्तमः. — ^c) G₂. 4 गते; M₂ यथा (for तदा). B₂ पष्ठे काले तदा राजन्.

10 ^a) D₄ यतेन (for एतेन). — ^b) T₁ च; T₂ G₄ M₂ ह; G₁. 2 M₁ हि (for तु). K₁. 2 D₁. 5 वर्षाणि दश चाष्ट च; Dc₂ D₂ वर्षाण्यष्टौ दशैव तु. — ^d) D₃ तोषम् (for तुष्टिम्). K₁. 2 D₅ सावित्री तं समभ्यया (D₆ 'गा')त्; K₄ 'त्री तोषमभ्ययात्. — ^e) B D (except D₁. 3. 5) G₃ रूपिणी तु (for स्वरूपं). K (K₃ missing) D₁. 3. 5 हि सावित्री (for तदा राजन्).

11 ^a) S (except G₃) समुत्पन्ना (for 'त्थाय). — ^b) K (K₃ missing) D₁. 3. 5 सौम्येन वपुशान्विता. — ^c) K₁

वपुषा (for वरदा). — After 11, S (except G₃) ins.:

1310* सा तमश्वपतिं राजन्सावित्री नियमस्थितम् ।

12 Before 12, N (except K₁; K₃ missing) T₂ G ins. सावित्र्युवाच (resp. सावित्री). — ^b) B₁. 3. 4 Dc D₁. 2 transp. दमेन and नियमेन. K (K₃ missing) D₅. 5 नियमेन च तेनव. — ^c) B D (except D₁. 3. 5) G₃ भक्त्या च (for मद्भक्त्या).

13 ^b) B₁. 2. 4 Dn D₄. 5 T₂ G₂-4 यदीप्सितं; G₁ यदि-च्छसि. — ^c) D₅ च कर्तव्यम्; T₁ G₁ तु (G₁ च) ते धर्मे; G₂. 4 स्वधर्मेयु. — ^d) K (K₃ missing) D₁. 3 कदाचन. D₅ स्वया धर्मे कदाचन.

14 ^a) K₁. 2 B₃ D₃. 5 T₁ G₁ M अपत्यार्थं. — ^b) T₂ G₂. 4 ततो (for कृतो). — ^c) T₁ बहुला (for बहवो). — ^d) B₂ कुलपावनाः; T₁ G₂ 'वर्धनाः.

15 ^a) K₄ D₃. 5 तुष्टा च; M तुष्टा तु. — ^b) B Dc₁ Dn D₁. 4. 6 G₂ वरम् (for कामम्). Dn₃ G₂ एनं; T₁ एतद्; T₂ G₁. 2. 4 एवं. — ^c) B₁. 3 संतानः. K₁ हि वृणो; B Dn D₄. 6 G₃ परमो; D₅ G₄ हि परं; T₂ हि पुत्रो. D₅ धर्मम्. — After 15, B ins.:

1311* एवमुक्त्वा तु सावित्री प्रत्युवाच च तं नृपम् ।

16 ^b) K₄ T₁ G₁. 2 M₂ इदं (for इमं). — D₁ om. 16^{cd}. — ^d) B D (except D₃. 5; D₁ om.) G₃ भगवांस्ते (for तव हेतोः).

C. 3. 16632
B. 3. 293. 17
K. 3. 294. 18

C. 3. 16633
B. 3. 293. 17
K. 3. 294. 18

कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १७

उत्तरं च न ते किञ्चिद्वाहर्तव्यं कथंचन ।

पितामहनिसर्गेण तुष्टा ह्येतद्वीमि ते ॥ १८

मार्कण्डेय उवाच ।

स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ।

प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेव भवेदिति ॥ १९

अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वगृहं नृपः ।

स्वराज्ये चावसत्प्रीतः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ २०

कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ।

ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे ॥ २१

राजपुत्र्यां तु गर्भः स मालव्यां भरतर्षभ ।

व्यवर्धत यथा शुक्ले तारापतिरिवाम्बरे ॥ २२

प्राप्ते काले तु सुषुप्ते कन्यां राजीवलोचनाम् ।

क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे स नृपतिस्तदा ॥ २३

सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।

सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता ॥ २४

सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्धत नृपात्मजा ।

कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ॥ २५

तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ।

प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः ॥ २६

तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ।

न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः ॥ २७

अथोपोष्य शिरःस्नाता दैवतान्यभिगम्य सा ।

हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान्वाचयामास पर्वणि ॥ २८

ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः ।

पितुः सकाशमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ॥ २९

साभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ।

कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः पार्श्वतः स्थिता ॥ ३०

17 ^a) M प्रसादं चैव. T₁ दत्ता (for तस्मात्). — ^b) B₁ स्वयं तु; B₃ Dn₁. n₃ स्वयंभू* (for स्वयंभु*). D₅ नृप (for भुवि). K₁. 2. 4 D₁. 8 T₁ स्वयंभु (K₄*भू)विहितानव; T₂ G₁. 2. 4 M स्वयं विहितवत्यहं. — ^c) K₄ B₂ M सौम्या; T₂ G₁. 2. 4 नाम.

18 ^a) K₄ D₃ नेह; G₁. 2. 4 न च (by transp.). — ^b) G₁ व्याहर्तं वै. — ^c) K₁. 2 *विसर्गेण; T₂ G₁. 2. 4 *नियोगेन.

19 B₄ G₁ M₂ om. the ref. K₁ मार्कण्डेय. — ^a) M₁ तथैव. — ^b) K (K₃ missing) Dc D₁. 2. 5 नृप. — ^c) B₂ तदा (for पुनः). T₁ प्रसादादेव नोवाच. — ^d) K₁. 4 D₁ एवं; D₅ एतद्; T₂ चैव; G₁ र्वेतद् (for एव). B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ क्षिप्रमेतद्विष्यति; T₁ पुत्रार्थे किञ्चिदुत्तरं.

20 ^b) K (K₃ missing) D₃ स्वगृहान्; B Dn D₄. 6 G₃ स्वपुरं. K₁. 2 D₁ नृप; Dc D₂ पुनः. — ^c) M स्वं राज्यं. B Dn D₄. 6 G₃ वीरः (for प्रीतः). T₂ G₁. 2. 4 स राजोपावसत्प्रीतः. — ^d) K₄ प्रजां.

21 ^c) K (K₃ missing) D₁. 3. 5 श्रेष्ठायां. — ^d) S (except G₃) आदधत्.

22 ^a) B₂ Dn D₄. 6 T G₂-4 राजपुत्र्यास; D₁ G₁ *पत्न्यां. K₁. 2 M₁ transp. तु and स. B₁ राजपुत्र्यामभूद्भो. — ^b) Cf. 3. 281. 58^{cd}. B Dn D₄. 6 मानव्या (B₃. 4 *व्यां) G₁ D₁ मालव्या. D₃ प्रसादं; T G₃ मालव्या;

G₂. 4 कालेन. — ^c) B Dn D₄. 6 T₁ G₃ M तदा; T₂ G₁. 2. 4 महावृ (for यथा). — ^d) G₄ ताराधिप इवांबरे.

23 ^a) Dc₃ D₃ प्राप्तकाले. T₁ [अ]जनयत् (for सुषुप्ते). — ^b) G₁ (? gloss) कमल* (for राजीव*). — ^c) T₂ G₁. 2. 4 नृपति* (for मुदित*). — ^d) B Dn D₄. 6 G₃ चक्रे च (B₃. 4 स) नृपसत्तमः; D₅ चक्रे च नृपतिस्तथा; T₂ G₁. 2. 4 चक्रे स (G₁ सु) मुदितस्तदा.

24 ^b) D₁ गतया (for हु*). K (K₃ missing) Dc D₁. 2. 6 स्वपि; B₁ स्विति (for ह्यपि). — ^c) D₅ T₂ G₁. 2. 4 च (for [ए]व).

25 ^a) K₄ B₁. 2. 4 श्री. Dc₃ सावित्री विग्रहवती; D₃ सावित्रीग्रवती च श्री (sic). — ^c) K₁. 2 [ए]व तु; D₁ नाति (for चापि). D₁ कन्या सा (*by transp.).

26 ^c) K₂ प्राप्तेयं देवि कस्येति. — ^d) K₄ B₁ S (except G₃) तां (for सं*).

27 ^b) D₅ दीप्यंती* (for ज्वलन्ती*). — ^d) Dc Dn₂. n₃ प्रतिबाधितः; D₄ G₃ *बोधितः; D₅ *भासितां.

28 ^a) B₄ अथोपास्य. B₁ M₂ *स्नात्वा. — ^b) B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ देवताम (Dc D₂ *न) मि*.

29 ^b) Dc D₂ प्रतिपूज्य. — ^c) B Dn D₄. 6 G₃ समीप* (for सकाश*). — ^d) Cf. 1. 92. 2^b. D₁ G₃ देवश्रीवर (G₄ *रिव) रू*.

30 ^a) D₁ om. सा. — ^b) K₁ शेषां पूर्व; K₂ Dc₁ शेषा

यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीम् ।
अयाच्यमानां च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ३१

राजोवाच ।

पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम् ।
स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३२
प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितम् ॥ ३३
श्रुतं हि धर्मशास्त्रे मे पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३४
अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।
मृते भर्तरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ३५
इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुर्नृपेण त्वर ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३६
मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतामित्यचोदयत् ॥ ३७
साभिवाद्य पितुः पादौ व्रीडितेव मनस्विनी ।
पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ ३८
सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३९
मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥ ४०
एवं सर्वेषु तीर्थेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
कुर्वती द्विजमुख्यानां तं तं देशं जगाम ह ॥ ४१

C. 3. 16657
B. 3. 293. 41
K. 3. 294. 42

पूर्व. D₄ G₃ नियम्य (for निवेद्य). — ^d) B Dn D₄. ६
T₂ G₃ पार्श्वमास्थि (B₁. ३ 'ग')ता; D₅ अग्रतः स्थिता.

31 ^a) D₃ स तां; T₁ सुतां (for तु तां). — ^b) D₁
G₁. ४ स्व (for स्वां). — ^c) D₅ M तु (for च). K₁. २
M₂ परैर्; G₁. २. ४ नैर् (for वरैर्).

32 K₁. २ अश्वपतिः (for राजो). — ^a) K₂ पुत्र; B₂
प्रति (for पुत्रि). — ^c) K₂ अन्वेच्छ; Dc D₂ अन्विष्य; T₂
G₁. २. ४ M₂ इच्छस्व.

33 ^a) K₁. २ प्राकृतः; T₂ G₁. २. ४ पार्थिवः. — ^b) G₄
संनिवेद्यस्. K₁. २ D₁. ३. ५ त्वयानवे. — ^c) K (K₃
missing) B₂ Dc₂ Dn D₃. ३. ६ G₃ विमृश्याहं. — ^d) B₁
वरयध्वं; D₅ 'स्व'; T₂ G₁ वरं तव; G₃. ४ स्वां वराय; G₃ वर-
येस्त्वं; M वराय त्वां. Dc D₂ यथेच्छसि.

34 ^a) K (K₃ missing) D₁. ३. ५ च (for हि). K₁. २
धर्मशास्त्रं ते; K₄ B D G₃ 'शास्त्रेषु; G₁ सर्वशास्त्रे मे. — ^b)
T₂ G₃. ४ पठ्यमाने; G₁ 'मानैर्. D₁ द्विजातिषु. — ^c) G₂. ४
यथा (for तथा).

35 = (var.) Manu. 9. 4. — ^a) K₁. २ याच्यो; D₃
वाह्यो; M याप्यो. — ^b) K₁ D₃ (sup. lin. as in text)
याच्या (D₃ 'त्या')श्वा; K₂ याच्योश्वा (sic); D₅ वाच्याश्वा;
M याप्यश्वा. — ^c) S (except G₁. ३) मृते पितरि पुत्रस्तु.
— ^d) K₁. २ याच्यो; D₃ (sup. lin. as in text) यात्यो; M
याप्यो.

36 ^b) G₂. ४ कुरु (for त्वर). — ^c) K₁. २ D₃ (sup.
lin. as in text) याच्यो; M याप्यो.

37 K₁ S (except G₃ M₁) om. the ref. — ^a) Dc₂
D₂ तु दुहितां (for दुहितरं). — ^b) K₂ Dc₂ D₂. ३ यथा.
T₂ धर्मिणः (for मन्त्रिणः). — ^c) K₁ 'यात्रे च; B₁ 'यातं च;
Dc D₂ 'यातांश्च; D₅ 'यात्रं तु; G₁ 'यात्रां च. — ^d) K₄
(marg. sec. m. as in text) त्रियताम् (for गम्यताम्).
K₁. २ B₂-4 D (except D₁. ३) G₃ चेति; K₄ चापि (for
इति). K₄ D₁ [अ]नोदयत्.

38 ^a) G₁ ततः (for पितुः). — ^b) K₂. ४ B D (except
D₁. ३) G₃ तप (for मन). — ^c) D₁ आदाय (for आ-
ज्ञाय). — ^d) D₃ [अ]निवारिता; T [अ]विचार्य सा (T₂ च);
G₁ M₁ विचार्य च; G₂. ४ विमृश्य च; M₂ [अ]विचारयन्
(for [अ]विचारितम्).

39 ^a) K₂ D₅ हैमरथम्. T₁ G₂. ४ हैमं रथं समास्थाय.
— ^b) T G₁. २. ४ transp. स्थविरैः and सचिवैः. — ^c) Dc₂
D₂ वन्यानि (for रम्याणि). — ^d) T₁ G₂. ४ सा (for ह).

40 K₁ om. (hapl.) 40-41. — ^a) B₂ Dc₂ D₂. ३
(sup. lin. as in text) वन्यानां (for मा). — ^b) = (var.)
3. 278. 3^d. B₁. २ Dn₂ T₂ G₃ 'वादनं (for 'वन्दनम्').
— ^c) K₂. ४ Dc D₁. २. ५ तानि; M तत्र (for तात). — ^d)
K₂ D₅ अन्व; Dc D₂. ३ M अभि (for अभ्य).

41 K₁ om. 41 (cf. v.l. 40). — ^a) B Dn D₃. ४. ६
T₁ G₃ M (by transp.) तीर्थेषु सर्वेषु; Dc₂ (marg. sec. m.)
वनेषु सर्वेषु. — ^b) K₄ B₄ Dc D₃ वनोत्सर्ग; Dc₂ (by
corr.) विचरन्ती. — ^c) K₂ Dn₂ कुर्वती. K₃ D₅ ऋषि
(for द्विज). T₂ G₁. २. ४ M कुर्व (G₁ 'र्व')ती द्विजमुख्येषु.

C. 3. 16658
B. 3. 294. 1
K. 3. 295. 1

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
उपविष्टः समामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १
ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ।
आजगाम पितुर्वैश्व सावित्री सह मन्त्रिभिः ॥ २
नारदेन सहासीनं दृष्ट्वा सा पितरं शुभा ।
उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवन्दनम् ॥ ३

नारद उवाच ।

क गताभूत्सुतेयं ते कुतश्चैवागता नृप ।
किमर्थं युवतीं भर्त्रे न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४

— ^a) K₂ D₆ तं देशं सा (for तं तं देशं).

Colophon. K₃ missing. — Major parvan: K₁. 2
T₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: N (K₃ missing)
T G₁. 3 M (all om. sub-parvan name) mention only
सावित्र्यु (D₃ 'ज्यो) पाख्यान. — Adhy. name: D₆ वरा-
न्वेषणं; M₂ सावित्रीजन्मकथनं. — Adhy. no. (figures,
words or both): Dn 291 (Dn₃ 292); D₁ 296; T₁
M₂ (orig.) 283; T₂ G₄ M (M₂ inf. lin.) 281; G₁
278; G₂ 280. — Śloka no.: Dn₁. n₂ 40; Dn₃ D₁ 41.

278

1 In K₃, 1^a-19^b are missing (cf. v.l. 3. 276. 13).
K₁ मार्कण्डेयः; M₂ श्रीमार्कण्डेयः. — ^a) D₁ राजन्.

2 K₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) M₂ [S]धिगम्य.
— ^b) K₁ D₅ T₁ सर्वान् (for सर्वाणि). B₂ च (for [ए]व).
B₂. 4 च सा; T₂ G₂. 4 तदा (for तथा). — In D₃, the
portion from 2^{cd} up to 3. 279. 7 is lost on a missing
fol. — ^c) K (K₃ missing) Dc D₁. 2. 5 पुनर (for
पितुर). — ^d) K₁. 2 'त्री च समन्विता.

3 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). — ^a) K₁ B₃. 4
Dc D₂ G₂-4 समासीनं. — ^b) B Dn D₁. 2. 4. 6 G₃ transp.
दृष्ट्वा and सा. K₁. 2 तं (for सा). K₁ शुभम्; D₁. 5 तदा.
— ^d) = (var.) 3. 277. 40^b. B₂-4 D (except Dc D₁;
D₃ missing) T₂ G₂ M₂ वादन (for वन्दनम्).

अश्वपतिरुवाच ।

कार्येण खल्वनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
तदस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा संचोदिता शुभा ।
दैवतस्येव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६
आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।
द्युमत्सेन इति ख्यातः पश्चादन्धो बभूव ह ॥ ७
विनष्टचक्षुस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः ।
सामीप्येन हतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन्पूर्ववैरिणा ॥ ८

4 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). — ^a) K₁. 2 गता
सीत्; T₂ [आ]गताभूत्. — ^b) K₁. 2 पुनः (for नृप). — ^c)
K₁ B₂. 3 भर्त्रे; K₂ भर्त्रं; T₂ G₁. 2. 4 भर्त्र (for भर्त्रे). — ^d)
K (K₃ missing) D₁. 5 T₂ G₁ M चेमां (for चैनां). G₄
त्वं (for सं).

5 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). D₁ राजा उं.
— ^a) K₁ तेन (for [अ]नेन). — ^b) T₂ G₁. 2. 4 समागता
(for [ए]व चागता). — ^c) B₂. 4 Dn D₁. 4. 6 G₃ एतस्याः
T₂ ततोऽस्याः. T₂ विप्रर्षे. — ^d) K₄ Dc D₂. 5 भर्ता वै (D₂
च); D₁ भर्तृत्वे (for भर्तारं). T₁ M₁ वृतं. K₁. 2 भर्ता
यो वै नराधिपः; T₂ भर्तारं येन सा वृता.

6 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). K₁ मार्कण्डेयः; M₂
श्रीमार्कं. — ^a) G₁ पितरेणेति (for विस्तं). — ^b) D₁
संचोदिता; D₅ संबोधिता. T₁ सती; T₂ G₁. 2. 4 M तदा
(for शुभा). — ^c) B₂. 4 Dn₂. n₃ तदैव तस्य (for दैव
तस्येव). B₁ D₁ T₁ G₁ M₂ [ए]व; D₆ [इ]ति (for [इ]व).
T₂ तस्येव.

7 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). Before 7, all
MSS. (except T₂ M; K₃ D₃ missing) ins. सावित्र्युवाच
(resp. सावित्री). — ^a) K₁. 2 S (except T₁) आसीच्छाल्वेषु
— ^d) B₁. 2. 4 Dn D₄. 6 G₃ चांधो; T G₂. 4 M त्वंधो
(for अन्धो). K (K₃ missing) B₂ M सः (for ह).

8 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). — ^a) T₂ G₁. 2. 4
विचक्षुषस्तदा तस्य. — ^b) T₁ साहव (for बालं). — ^c)
K (K₃ missing) Dc₁ D₁. 5 सामेतन; B₂ सामाल्येन (for
सामीप्येन). T₁ सामीप्येपहतं राज्यं. — ^d) B₁ वैरिणा किल

स बालवत्सया सार्धं भार्यया प्रस्थितो वनम् ।
महारण्यगतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९
तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने ।
सत्यवाननुरूपो मे भर्तेति मनसा वृतः ॥ १०

नारद उवाच ।

अहो बत महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।
अजानन्त्या यदनया गुणवान्सत्यवान्वृतः ॥ ११
सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ।
ततोऽस्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत्सत्यवानिति ॥ १२
बालस्याश्वाः प्रियाश्वास्य करोत्यश्वांश्च मृन्मयान् ।
चित्रेऽपि च लिखत्यश्वांश्चित्राश्च इति चोच्यते ॥ १३
राजोवाच ।
अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मजः ।

क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान्पितृनन्दनः ॥ १४
नारद उवाच ।

विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ ।
महेन्द्र इव शूरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५
अश्वपतिरुवाच ।
अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यो वापि सत्यवान् ।
रूपवानप्युदारो वाप्यथ वा प्रियदर्शनः ॥ १६
नारद उवाच ।

साङ्कृते रन्तिदेवस्य स शक्त्या दानतः समः ।
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिविरोशीनरो यथा ॥ १७
ययातिरिव चोदारः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्सेनसुतो बली ॥ १८
स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः स जितेन्द्रियः ।

C. 3. 16676
B. 3. 294. 19
K. 3. 295. 19

9 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). — °) B D (except D₅; D₃ missing) महारण्यं. — °) T₁ सुदारुणं (for महा°).

10 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). M₂ om. 10-11. — °) D₁ अस्य (for तस्य). K₁. 2 पुनर् (for पुरे). — °) Dc D₂ वै; T₂ [S]सौ (for मे). G₁ सत्यवान्मेनुरूपश्च. — °) T₂ मे भर्तेति समावृतः.

11 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). M₂ om. 11 (cf. v.l. 10). — °) K (K₃ missing) D₁ T₁ कष्टं (for पापं). — °) B₂₋₄ T₁ M₁ अजानत्या. T₁ तनयया (for यदनया). — °) B₁ D₅ सत्यवान्गुणवान् (by transp.).

12 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). — °) G₂. 4 माता सत्यं (by transp.). D₅ [अ]व- (for प्र-). — °) K₄ B₁. 2 Dn D₄. 6 G₃ तथा; T₂ तेन (for ततो).

13 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). — °) Dc D₂ तस्य; D₁ चैव; M चासन् (for चास्य). — °) T₂ G₁. 2. 4 स (for च), and मृन्म (for मृन्म). — °) T₁ चित्रे च; G₁ पित्रे च (for चित्रेऽपि). B₂ Dn D₄. 6 G₃ विलिख; G₁ ताल्लिख; M चालिख (for च लिख). — °) B₄ तेन (for इति). D₁ कीर्त्यते (for चोच्यं).

14 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). T₁ om. the ref. K₁. 2 अश्वपतिः (for राजो). — °) B₂ D₁ स; T₂ G₁. 2. 4 वै (for वा). K₁. 2 बृहस्पतिसमो मतौ (=15°). — °) Dc₂ D₅ शूरश्च (for वा शूरः). K₁. 2 महेन्द्र

शूरश्च (=15°). — °) B Dc Dn D₂. 4. 6 T₁ G₃ पितृवत्सलः; D₁ नृपनन्दनः; G₄ मित्रनन्दनः. D₅ स्वया दोषो न दक्षितः.

15 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). — °) M आदित्य इव ते. — °) B Dn D₁. 4-6 G₃ वीर (for शूर).

16 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). K₄ D₁. 5 S (except G₃) राजा (D₁. 5 add उ). — °) B₁ वापि (for दाता). — °) B D (except D₁. 4) G₃ चापि (for वापि). K (K₃ missing) B₁. 2. 4 Dc D₁. 5 वीर्य (for सत्य). — °) Dc₁ D₂ T₁ G₁ om. (the second) [अ]पि (leaving hiatus!).

17 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). M₂ om. the ref. — °) K₁ संकृते; K₂ संस्कृते; K₄ आकृते. — °) B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ स्व (for स). D₅ G₁ शक्त्या दानरतः समः. — °) T₂ सत्यसंघश्च (for वादी).

18 K₃ D₃ missing (cf. v.l. 1, 2). — °) Dc प्रतिमो (for न्यतमो). — For 18°, cf. 3. 50. 1°. — After 18, S (except G₃) ins.:

1312* स वदान्यः स तेजस्वी स धीमान्स क्षमान्वितः ।

19 D₃ missing (cf. v.l. 1). 19° missing in K₃ (cf. v.l. 1). — °) K₁. 2 सौम्यः (for शूरः). Dc (marg. sec. m.) सदा दातः समृद्धश्च. — M om. 19°-20°. — °) B₁ T G₁. 2. 4 सत्यसंघो; Dc₂ शूरः सत्यो (for स सत्यः स). B₂₋₄ Dc₁ Dn D₁. 4. 6 G₃ संघ (B₃ जि)-तेन्द्रियः (for स जितेन्द्रियः). — °) G₂. 4 सन्मैत्रः. Dc₂

3. 278. 19]

C. 3. 16676
B. 3. 294. 19
K. 3. 295. 19

स मैत्रः सोऽनसूयश्च स ह्रीमान्धृतिमांश्च सः ॥ १९
नित्यश्चाजर्वं तस्मिन्स्थितस्तस्यैव च ध्रुवा ।
संक्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २०

अश्वपतिरुवाच ।

गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन्प्रब्रवीषि मे ।
दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१

नारद उवाच ।

एको दोषोऽस्य नान्योऽस्ति सोऽद्य प्रभृति सत्यवान् ।
संवत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २२

राजोवाच ।

एहि सावित्रि गच्छ त्वमन्यं वरय शोभने ।
तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य तिष्ठति ॥ २३

यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः ।
संवत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २४
सावित्र्युवाच ।

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ २५
दीर्घायुरथ वाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
सकृद्भृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ २६
मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते ।
क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २७

नारद उवाच ।

स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा चालयितुं शक्या धर्मादस्मात्कथंचन ॥ २८

(marg. sec. m.) सोमसूर्यश्च; T₂ G₁. 2. 4 चानसूय (G₂. 4 यु)श्च. — ^a) D₁ धीमान्स; T₁ स धीमान् (for स ह्रीमान्). B₁. 2. 4 Dn D₆ धृतिमांश्च; D₆ कीर्तिमांश्च.

20 D₃ missing (cf. v.l. 2). M om. 20^{abc} (cf. v.l. 19). — ^a) T₂ G₂ चार्जवस्. K₃ तस्य; T₂ तं च (for तस्मिन्). — ^b) T₂ G₂ धृतिस्; G₁ रतिस् (for स्थितिस्). T G₁. 2 तत्रैव. G₄ धृतिश्चैव त्रया ध्रुवा. — ^c) K₃ स दमेन; T₁ स शिक्षितस् (for संक्षेपतस्). K₄ D₁. 5 T₂ G₁ ततो; G₂ तथा; G₄ तदा (for तपो-). — ^d) B₃ M शीलवृद्धैः. K₁-3 स (for च). K₄ (marg. sec. m. as in text) बालवृद्धैः स कथ्यते.

21 D₃ missing (cf. v.l. 2). K₃. 4 D₁. 5 S (except G₂) राजोवाच (resp. राजा). — ^a) T₁ सर्वैस्त्वं; T₂ G₁. 2. 4 भगवन्. — ^b) K Dc D₁. 2. 5 M भगवान्. K₁. 4 B₁. 3. 4 D₁. 5 M₁ प्रब्रवीति; K₂ मि; K₃ T₁ हि; Dc D₂ तु. T₂ G₁. 2. 4 सत्यव्रतं ब्रवीषि मे. — ^c) B₂ दोषानप्येष. K₁. 2. 4 D₁ वै (for मे).

22 D₃ missing (cf. v.l. 2). After the ref., K₃ B₂-4 D (except D₁. 5) G₃ ins. :

1313* एक एवास्व दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।

स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यमतिवर्तितुम् ।

[For line 1, cf. 23^{cd}.]

— ^a) K₁. 2 Dn D₄. 6 G₃ [S]स्ति; K₃ B₂ D₅ G₁ हि (for S्य). B₂ Dn D₁. 4. 6 G₃ नान्योऽस्य. — 22^{cd} = (var.) 24^{cd}. — ^c) = Matsyapurāṇa 208. 13^a. T₂ G₁. 2. 4

सोल्पायुर (for क्षीणायुर). Satya V. D. 208. 13^a. New Delhi. Digitized by eGangotri

K₄ D₆ देहत्यागं; M₁ न्यायं.

23 D₃ missing (cf. v.l. 2). K₁. 2. 4 T₁ om. (hapl.) 23-24; D₄ om. 23^{abc} (cf. v.l. 22). B₃ अश्वपतिरुवाच. — ^a) B Dc₁ Dn D₆ G₃ गच्छस्व. — ^d) B₁. 3 Dn D₄. 6 G₃ च (B₁ हि) स्थितः (for तिष्ठति); cf. 1313* (line 1).

24 D₃ missing (cf. v.l. 2). K₁. 2. 4 T₁ om. 24 (cf. v.l. 23). — ^a) K₃ Dc D₁. 2. 5 मां (for मे). — ^b) Dc D₂ देवसत्तमः. — 24^{cd} = (var.) 22^{cd}. — ^d) Dn₂. n₃ D₅ G₁ देहत्यागं.

25 = (var.) Manu. 9. 47. — D₃ missing (cf. v.l. 2). — ^a) K₂ M₁ निपतितः. K₃ सकृज्जल्पति भूमीशाः. — ^c) K₄ सकृच्चाहं. K₄ D₁ ददामीति. — ^d) K₁-3 D₅ सतां (for the first सकृत्), the Manusmṛti variant!

26 D₃ missing (cf. v.l. 2). — ^a) K₁. 2 स्वल्पायुः (for वा). — ^c) T₂ भक्त्या (for भर्ता).

27 D₃ missing (cf. v.l. 2). — ^a) K₁. 2 मनसो. G₄ निश्चितं. — ^b) Dc Dn₂. n₃ D₂ वाचा विधी; T₁ वागवाभिधी; T₂ G₁ वागभिधी. — ^c) Dc transp. क्रियते and कर्मणा.

28 D₃ missing (cf. v.l. 2). T₂ G₂. 4 om. (hapl.) 28-30. — ^a) B₁ नृपश्रेष्ठ. — After 28^{ab}, K₁. 2 ins. :

1314* विलम्बो नात्र कर्तव्यो निश्चिते कर्मणि ध्रुवम् ।
— K₁. 2 D₄ om. (hapl.) 28^c-29^d; G₃ om. 28^{cd}. — ^c)

K₄ माहं B₂ Dc D₂. 6 चारं (for चालं).

नान्यस्मिन्पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ २९

राजोवाच ।

अविचार्यमेतदुक्तं हि तथ्यं भगवता वचः ।
करिष्याम्येतदेवं च गुरुहिं भगवान्मम ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

नारद उवाच ।

अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
साधयिष्यामहे तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३१
मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा खमुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
राजापि दुहितुः सर्वं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३२

२७९

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १

ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् ।
समाहूय तित्थौ पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २
मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः ।

C. 3. 16693
B. 3. 295. 3
K. 3. 296. 3

29 D₃ missing (cf. v.l. 2). K₁. 2 D₄ T₂ G₂. 4 om. 29 (cf. v.l. 28). — °) D₅ प्रदानमेतत्तस्मात्ते.

30 D₃ missing (cf. v.l. 2). T₂ G₂. 4 om. 30 (cf. v.l. 29). K₁. 2 अश्वपतिः (for राजो). — °) Hypermetric! M यत् (for हि). K₃. 4 B Dc Dn D₁. 2. 4. 6 G₃ अविचार्यमेतदुक्तं; D₅ अवश्यमेतदुक्तं हि; T₁ अविचार्य मे तावदुक्तं (hypermetric); G₁ अविचार्य तदुक्तं यत्. — °) K₄ M भगवतो. K₃ B₁-3 Dn D₄. 6 T₁ G₃ तथ्यं च (K₃ हि तथ्यं; T₁ यत्तथ्यं) भवता वचः. — °) K₁ तदैवैवं; K₂ तदैवेतं; K₃. 4 Dc D₁. 2 तदेवं वै; B₃ [ए]तदेवाहं; D₅ T₁ M [ए]तदेवं हि (M चै); G₁ [ए]तदेवेह. — °) T₁ त्वं गुरु (for गुरुहिं).

31 D₃ missing (cf. v.l. 2). — °) Dc D₂. 5 प्रदानं. — °) K₁. 2 B₂ Dn °व्याम्यहं तावत्; K₄ °व्यामहे तात; D₁ T₁ °व्यामि हे तात; G₄ °व्यामि भोस्त्वावत्. — °) K₁. 2 प्रदाने (for सर्वेषां).

32 D₃ missing (cf. v.l. 2). D₁ om. 32. T G₂. 4 M₃ om. the ref. K₁ मार्कण्डेय. — °) B₁ Dn D₄. 6 G₃ समु (for खमु). — °) S (except G₃) ययौ (for गतः). — °) K तु; G₂. 4 च (for [अ]पि). B₃ Dn D₄. 6 G₃ सजं (for सर्वं). — °) D₅ °मथाकरोत्.

Colophon om. in D₁. D₃ missing. G₁ partly broken.

— Major parvan: K₁. 2 T₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-

parvan: K₃. 4 B D (D₁ om.; D₃ missing) G₁. 3 M (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यान. — Adhy. name: B₄ नारदवाक्यं; M₃ सावित्रीस्वयंवरकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ (sup. lin.). n₂ 292; Dn₃ 293; T₁ M₃ (orig.) 284; T₂ G₄ M (M₃ inf. lin.) 282; G₁ 279; G₂ 281. — Śloka no.: Dn 33.

279

1 In D₃, st. 1-7 are missing (cf. v.l. 3. 278. 2). K₁ मार्कण्डेयः; M₃ श्रीमार्कण्डेयः. — °) K₁. 2. 4 Dc D₁. 2. 5 °प्रदानाय; S (except T₁ G₃) °प्रदानेन (for °प्रदाने स). — °) K₄ Dc वैवाहिकमचितयत्. — °) K₂ D₁. 5 नृप; Dc D₂ ततः (for नृपः).

2 D₃ missing (cf. v.l. 1). — °) T₂ वृद्धद्विजान्. — °) T₂ G₂ M₃ ऋत्विग्भिः; G₁ °गम्यः; T₂ G₁. 2. 4 च (for स). Dc ऋत्विजः सपुरोहितः; T₁ ऋत्विक्सम्यपुरोगमान् (inf. lin. °हितान्). — °) K₁. 2 M समानीय. B Dn D₄. 6 G₃ दिने (for तित्थौ). — °) D₁ (by transp.) कन्यया सह.

3 D₃ missing (cf. v.l. 1). — °) K₁. 2 Dc₂ D₁ मेधारण्यं. T₁ M तु; G₂. 4 [अ]थ (for च). — °) B₂ द्युमत्सेनाश्रमं. K₁. 2 ततः; B₁ G₂ प्रति; T₂ पुरः; G₁. 2

3. 279. 3]

C. 3. 16693
B. 3. 295. 3
K. 3. 296. 3

पञ्चामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तमुपागमत् ॥ ३
तत्रापश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपाश्रितम् ।
कौश्यां वृक्षां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ॥ ४
स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथार्हतः ।
वाचा मुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५
तस्यार्घ्यमासनं चैव गां चावेद्य स धर्मवित् ।
किमागमनमित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥ ६
तस्य सर्वमभिप्रायमितिकर्तव्यतां च ताम् ।
सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७

अश्वपतिरुवाच ।

सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम शोभना ।
तां स्वधर्मेण धर्मज्ञ स्तुषार्थं त्वं गृहाण मे ॥ ८

द्युमत्सेन उवाच ।

च्युताः स्म राज्याद्वनवासमाश्रिता-

(sup. lin.). ४ पुनः (for नृपः). — °) G₄ [अ]थ तैः (for द्विजैः). — °) K₄ Dc D₁. २ S (except T₁ G₃) राजर्षिस्. K₁ उपागतं.

4 D₃ missing (cf. v.l. 1). — °) Dc T₁ 'न्महा-
त्मानं. — °) K₁. २ S (except T₂ G₃) शालवृक्षम्. B₁
Dc D₄ अपाश्रितं; B₃ अवां; Dn₂ समा. — °) K₂ कौश्यां.
K₁-३ Dn₂. n₃ D₆ G₁ M वृक्षां; K₄ वृक्ष्यां; B₂-4 Dc₁ D₁
वृक्ष्यां; Dc₂ Dn₁ D₂. ६ वृक्ष्यां; D₄ वृक्ष्यां; T₂ G₂-4 वृक्ष्यां.
G₄ उपां (for समा). — °) Dc₁. c₂ (before corr.) D₂
चक्षुर्हीनं.

5 D₃ missing (cf. v.l. 1). — °) T₂ G₁. २. ४ चक्रे
(for कृत्वा). K Dc D₁. २ यथाविधि.

6 D₃ missing (cf. v.l. 1). — °) Dc₂ D₅ तस्यार्घ्यम्;
D₁ 'धर्मः; G₂. ४ 'हम्. K₄ Dc₁ मानसं (for आसनं). — °)
K₄ आवेद्य; B₁ निवेद्य (for चा). T₂ G₁. २. ४ पाद्यं चा-
(G₂. ४ 'द्यमा)वेद्य धर्मं. — °) K S (except T₂ G₃) इत्येव.

7 D₃ missing (cf. v.l. 1). — °) D₅ राजा (for
) D₁. ६ पूर्व (for सर्व). — °) K₃. ४ Dc D₂. ६
प्रति; B₁. ४ S (except G₃) च सः (for च ताम्). K₁. २
इतिकर्तव्यसंयुतं.

8 B₁. ३. ४ S (except M₁) om. the ref. — °) B₁
धर्मात्मन् (for धर्मज्ञ). — In D₁, the portion of the
text from G₂. ४ 'द्यमा' to G₂. ४ 'हम्' is lost.

श्वराम धर्मं नियतास्तपस्विनः ।

कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे

सहिष्यते क्लेशमिमं सुता तव ॥ ९

अश्वपतिरुवाच ।

सुखं च दुःखं च भवाभवात्मकं

यदा विजानाति सुताहमेव च ।

न मद्विधे युज्यति वाक्यमीदृशं

विनिश्चयेनाभिगतोऽस्मि ते नृप ॥ १०

आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात्प्रणयेन च ।

अभितश्चागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न मर्हसि ॥ ११

अनुरूपो हि संयोगे त्वं ममाहं तवापि च ।

स्तुपां प्रतीच्छ मे कन्यां भार्यां सत्यवतः सुताम् ॥ १२

द्युमत्सेन उवाच ।

पूर्वमेवाभिलषितः संबन्धो मे त्वया सह ।

— °) K Dc D₂ G₂. ४ स्तुषार्थं. G₂. ४ सं (for त्वं).

9 D₁ missing (cf. v.l. 8). K₄ राजा उ. — °) S
(except G₃ M₂) च (for स्म). — °) Dc₂ ह्यनर्हा (for
त्व). D₃ G₄ आश्रिता (for आश्रमे). — °) B Dn D₄. ६
G₃ निवस्यते; T₂ G₁. २. ४ सहिष्यति; M विशक्षयति.

10 D₁ missing (cf. v.l. 8). D₆ राजोवाच. — °)
Dc नृ (for the second च). D₅ भवात्मकं यदा (for
भवाभवात्मकं). — °) K₄ Dc D₂. ३ सदा; D₆ पुरा; S
(except G₃) यथा (for यदा). K₁. २ सुता मम; T₁ सुखा
'हम् (for सुताहम्). D₃ वा (for च). — °) G₄ मद्विधो.
D₅ तिष्ठति (for युज्यति). — °) K₃ Dc D₂. ३ T₁ M 'ना
भिगतो (Dc D₂ 'नाभिगता)स्मि ते नृप; T₂ G₂. ४ नाहमिहा
गतो नृप.

11 D₁ missing (cf. v.l. 8). — °) K₁. २ छेत्तुं (for
हन्तुं). — °) N (except D₃; D₁ missing) G₃ प्रणतस्य
(for 'येन). — °) B₃ Dc D₂ स्वागतं; T₂ G₂. ४ चागतः.
B₂ प्रेम्सु; D₅ T₂ प्रीत्या (for प्रेम्णा). — °) K₄ च नार्हसि
(for न मर्हसि).

12 D₁ missing (cf. v.l. 8). — °) K₄ अभि (for
अनु). K₁. २ G₁ [S]लि; Dc D₂ [S]पि (for हि). K₄
D₃. ६ T₁ संयोगसु; B Dc Dn D₂. ४. ६ G₃ युक्तश्च; T₂ G₁
संयोक्ता; G₂. ४ M संयुक्तः (G₄ 'क्ता). — °) T₂ क्षमो मे
— °) D₁ G₄ त्वं ममाहं च वै तव.

भ्रष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३
 अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवामिकाङ्क्षितः ।
 स निर्वर्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि मेऽतिथिः ॥ १४
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः सर्वान्समानीय द्विजानाश्रमवासिनः ।
 यथाविधि समुद्राहं कारयामासतुर्नृपौ ॥ १५
 दत्त्वा त्वश्वपतिः कन्यां यथाहं च परिच्छदम् ।
 ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥ १६
 सत्यवानपि भार्यां तां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
 मुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेप्सितम् ॥ १७
 गते पितरि सर्वाणि संन्यस्याभरणानि सा ।

जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं काषायमेव च ॥ १८
 परिचारैर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च ।
 सर्वकामक्रियाभिश्च सर्वेषां तुष्टिमावहत् ॥ १९
 श्वश्रुं शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छादनादिभिः ।
 श्वशुरं देवकार्यैश्च वाचः संयमनेन च ॥ २०
 तथैव प्रियवादेन नैपुणेन शमेन च ।
 रहस्यैवोपचारेण भर्तारं पर्यतोपयत् ॥ २१
 एवं तन्नाश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् ।
 कालस्तपस्यतां कश्चिदतिचक्राम भारत ॥ २२
 सावित्र्यास्तु शयानायास्तिष्ठन्त्याश्च दिवानिशम् ।
 नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्तते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

प्रतीक्ष. G₁ [इ]मां (for मे). — ^a) K₁. २ कृते; K₃ B₃. ४
 Dn D₄-६ G₃ सतः; K₄ शुभां; B₁ ततः; B₂ सुतः; T₁ स तां.
 Dc D₂ भार्यां भवतः सुतः; D₃ यथाहं च परिच्छदं (= 16^b).
 13 D₁ missing (cf. v.l. 8). K₂ om. 13^a-14^b.
 — ^c) M हृतं (for भ्रष्टं). T₁ भ्रष्टराज्योहमिति च. — ^d)
 B₂ तत्र यत्र (for तत एतद्).

14 D₁ missing (cf. v.l. 8). K₂ om. 14^{ab} (cf.
 v.l. 13). — ^a) K (K₃ om.) Dc D₂. ३. ५ transp. [अ]यं
 and यो. T₁ [अ]य (for [अ]यं). T₁ मेयं; T₂ G₁ वै मे;
 G₂. ४ वै ते; M मे यः (for यो मे). B₂ प्रायस्स्वदीया मे.
 — In K₃, the portion of the text from 14^b up to
 3. 284. 33^a is lost on missing fol. — ^b) D₅ तु (for
 [अ]भि). — ^c) B₂ Dn₁ निवर्ततु; D₃ प्रवर्ततु; D₅ प्रजातस्तु.
 K₁ संनिवर्तितुमद्यैव; K₂ स निर्वर्ततुमद्यैव; K₄ स प्रवर्ततु अद्यैव;
 Dc D₂ स निवृत्तस्त्वयाद्यैव; T₁ G₁ स ते निर्वर्त्यतामद्य (G₁
 तां सद्यः); T₂ G₂. ४ सद्यो निर्वर्त्यतां सत्यः; M स मे (M₂
 ते) निवर्ततां सद्यः. — ^d) M₂ मतः (for ऽतिथिः). T₁
 corrupt.

15 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 14, 8). B Dc Dn
 D₂. ४ S (except G₃ M₁) om. the ref. K₁ मार्कण्डेय.
 — ^a) B₂ Dn D₄. ६ G₃ समानाख्य. — ^c) K₄ समुद्धारं.

16 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 14, 8). — ^a) T₁ ददौ
 (for दत्त्वा). B₁. ३ Dn D₄. ६ G₃ सोश्वं; B₂ T G₁. २. ४
 चाश्वं (for त्वश्वं). — ^b) K (K₃ missing) B₁. ३ Dn
 D₄-६ G₃ स (for च). K₁. २ परिच्छदां. — ^c) T₁ ददौ
 (for ययौ).

17 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 14, 8). — ^a) B Dn
 D₄-६ G₃ transp. भार्यां and तां. — ^c) K (K₃ missing)
 Dc D₂. ३ सापि (for सा च). K₁. २ लब्ध्वा तं (by transp.).

18 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 14, 8). — ^{ab}) G₂. ४
 transp. सर्वाणि and संन्यस्य. B₂ T₁ G₁ M₁ च (for सा).
 — ^c) K₄ D₅ जग्राह.

19 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 14, 8). T₁ om.
 (hapl.) 19-20. — ^a) T₂ G₂. ४ देवी; G₁ चापि; M एव
 (for चैव). — ^b) D₅ प्रशस्तेन. D₅ नयेन (for दमेन).
 — T₂ G₂. ४ om. (hapl.) 19^c-21^b. — ^c) G₁ सा च
 (for सर्वं). — ^d) K₄ पुष्टिम्; B₁ प्रीतिम्. B Dn D₄-६
 G₁. ३ M₁ आदधे; M₂ आदधत् (for आवहत्).

20 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 14, 8). T G₂. ४ om.
 20 (cf. v.l. 19). — ^a) K (K₃ missing) B₁. ३ D₂. ५
 M₁ संस्कारैः (for सत्कारैः). — ^b) K₁. ३ सर्वैरुत्सादनानि
 च (K₂ दिभिः). — ^c) B₁. २. ४ D (except D₂. ५; D₁
 missing) G₃ देवसत्कारैर्.

21 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 14, 8). T₂ G₂. ४ om.
 21^{ab} (cf. v.l. 19); K₁. ३ om. (hapl.) 21^{ab}. — ^b) K₄
 Dn₂ D₂. ६ नैपुण्येन; Dc D₂ निपुणेन. Dc D₂ समेन; D₁
 वं (for शं). — ^d) B₁ समं (for पर्यं).

22 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 14, 8). — ^b) K₄ B₂
 Dc D₂. ३ सदा; S (except G₂. ३) तथा (for तदा). — ^c)
 T₁ किंचिद्. — ^d) B₁ अभिचक्राम; B₂-४ Dn D₄. ६ G₃
 अपाक्रामत; Dc D₂ T₁ अतिक्रामत; T₂ व्यतिचक्राम; M
 इति चक्राम.

२८०

C. 3. 16714
B. 3. 296. 1
K. 3. 297. 1

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ।
प्राप्तः स कालो मर्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १
गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते ।
तद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्तते हृदि नित्यशः ॥ २
चतुर्थेऽहनि मर्तव्यमिति संचिन्त्य भामिनी ।
व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताभवत् ॥ ३
तं श्रुत्वा नियमं दुःखं वध्वा दुःखान्वितो नृपः ।
उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्परिसान्त्वयन् ॥ ४
अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयारब्धो नृपात्मजे ।
तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुष्करम् ॥ ५

सावित्र्युवाच ।

न कार्यस्तात संतापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ६
द्युमत्सेन उवाच ।
व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथंचन ।
पारयस्वेति वचनं युक्तमस्मद्विधो वदेत् ॥ ७
मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महामनाः ।
तिष्ठन्ती चापि सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८
श्वोभूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ ।
दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ ९

23 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 14, 8). — ^a) K₄ T
G₁. 2. 4 M₁ च; B₂₋₄ स (for तु). B₁ D_n D₄. 6 G₃
सावित्र्या ग्लायमानायास्. — ^b) B D_n D₄. 6 G₃ च (for तु).
— After 23, G₁ ins.:

1315* तदा प्रभृति सावित्री गणयामास वासरान् ।

Ccophon om. in K₁. 2. K₃ D₁ missing. — *Major parvan*: T₂ G₂. 4 आरण्य. — *Sub-parvan*: K₄ B D (D₁ missing) T₁ G₁. 3 (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्यु (D₃ °ज्यो)पाख्यान. — *Adhy. name*: M₂ सावित्रीप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{n1} (marg.). n₂ 293; D_{n3} 294; T₁ M₂ (orig.) 285; T₂ G₄ M (M₂ inf. lin.) 283; G₁ 280; G₂ 282. — *Sloka no.*: D_n 23.

280

☞ This adhy. is missing in K₃ D₁ (cf. v.l. 3. 279. 14, 8); the MSS. are mostly ignored here.

1 K (K₃ missing) om. the ref. M₂ श्रीमार्कण्डेय. — ^a) T₁ तस्य काले बहुतिथौ; T₂ G₁. 2. 4 काले बहुतिथे (T₂ °थौ) तस्य. — ^c) T₁ मर्तव्यो. — ^d) T₁ M सत्यवतो.

2 ^a) M₁ गणयन्त्या च. — ^c) B D_n D₄. 6 G₃ यद्वाक्यं.

3 K₂ om. 3^{ab}. — ^a) T₂ G₂. 4 संप्राप्त (for मर्तव्यम्).

— ^b) D₅ G₂. 4 निश्चिन्त्य (for संचिन्त्य). B D (except D₃) G₃ भाविनी.

4 ^a) K₁. 2 तत् (for तं). K₁. 2 वद्धं; B D_n D₃ (marg. sec. m.) 4. 6 G₃ तस्या; G₁ M वध्वा (for दुःखं). T₂ G₂. 4 तां श्रुत्वा नियतिं वध्वा. — ^b) B D_n D₃ (marg. sec. m.). 4. 6 G₃ भृशं; T₂ G₁. 2. 4 नित्यं; M तदा (for वध्वा). — ^d) K₂ D₅ सोब्रवीत्; B₁ उवाच (for अब्रवीत्).

5 Before 5, all MSS. (except D₅; D₃ marg. sec. m.; K₃ D₁ missing) ins. द्युमत्सेन उ°. — ^a) B₁ अतिव्रतो. T₁ समारंभस्; G₂ यथा°; G₄ व्रता° (for [अ]यमारम्भस्). — ^b) D_c D₂ त्वया प्राप्तो. — ^c) D_{n2} T₁ M₁ तिसृणां. K₄ (marg. sec. m. as in text) वासतेयीनां (for वसतीनां हि). — ^d) B D (except D₃. 6) G₃ °दुश्चरं.

7 ^a) M त्वा (for त्वां). D₅ व्रतं सिध्यति व्यक्तं त्वां; T₂ व्रतं ते मेति वक्तुं त्वां; G₂ व्रतं तेनेति वा वक्तुं; G₄ व्रतं नेति ममावक्तुं. — After 7^{ab}, K₂ reads 8^{cdab}. — ^d) T₁ corrupt.

8 K₂ transp. 8^{ab} and 8^{cd} and reads the st. after 7^{ab}. — ^c) B D_n D₄. 6 G₃ चैव (for चापि). G₄ गायत्री (for सावित्री)! — ^d) K₁. 2 स (for [इ]व). G दृश्यते.

9 G₄ om. 9^{cd}. — ^a) D₅ सा रात्रि; M₁ सा निशा; M₂ सावित्र्या. K₁ व्यभिचर्तत; B₁ D_c D₂ पर्य°; B₃ अत्य°; B₄ व्यत्यवर्तत; D₅ संन्यवर्तत.

10 ^a) B₄ तं (for तद्). D_c D₂ दिवसश्च. B₃ प्राप्तं

अद्य तद्विवसं चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनम् ।
 युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाहिकीः क्रियाः ॥ १०
 ततः सर्वान्द्विजान्बृह्द्वान्श्वश्रून् श्वशुरमेव च ।
 अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ ११
 अवैधव्याशिपस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः ।
 ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः ॥ १२
 एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।
 मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ १३
 तं कालं च मुहूर्तं च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।
 यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता ॥ १४
 ततस्तु श्वश्रूश्चशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् ।
 एकान्तस्थामिदं वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १५
 श्वशुरावूचतुः ।
 व्रतो यथोपदिष्टोऽयं यथावत्पारितस्त्वया ।

आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १६
 सावित्र्युवाच ।
 अस्तं गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
 एष मे हृदि संकल्पः समयश्च कृतो मया ॥ १७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवं संभाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।
 स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ॥ १८
 सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ।
 सह त्वयागमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १९
 सत्यवानुवाच ।
 वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भामिनि ।
 व्रतोपवासक्षामा च कथं पश्यां गमिष्यसि ॥ २०
 सावित्र्युवाच ।
 उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।

(for चेति). K (K₃ missing) D₃. ५ अद्या (D₃ °प्य)सौ
 दिवसश्चेति; S (except G₃) अद्य वै तद्विवसं चेति. — ^b) K
 (K₃ missing) Dc D₂. ३. ६ शीघ्रं (for दीप्तं). — ^d) Epic
 tag. Cf. Hopkins, *Great Epic*, p. 409, No. 49. K₁. ३
 Dn D₃. ५ G₃ पूर्वाहिकीः; K₄ Dc D₃ पूर्वाहिकीः (K₄ °कीं);
 T₂ G₂. ४ पौर्वाहिकीं. K₄ T₂ G₂. ४ क्रियां. — After 10,
 G₁ ins. :

1316* व्रतं समाप्य सावित्री स्नात्वा शुद्धा यज्ञस्विनी ।

11 ^a) G₁ सर्वद्विजान्. B₁ श्वश्रून् (for बृह्द्वान्). — ^b)
 B₁ तथा (for श्वश्रून्). — ^c) K₂. ४ Dc₂ D₂. ३ °पूर्व्येण. — ^d)
 M प्रणता (for नियता).

12 ^a) B₄ T₁ °क्षिपं. K₁ तेस्तु. — ^b) K (K₃
 missing) D₃. ५ संवृत्या (K₂ °ता; D₃ °त्य; D₅ °ध्य)र्थं;
 B₄ सावित्र्यार्थे; T₁ G₁. २. ४ M संप्रीत्यर्थं; T₂ सममेव. D₅
 हितां शुभां; T₁ गिरः शुभाः.

13 ^b) K (K₃ missing) Dc D₂. ३. ५ एकांते (Dc
 D₂. ३ एकांतः; D₅ त्वेकांतः) ध्यानमास्थिता; G₁. ३ ध्यानशोक-
 परायणा. — ^c) T₁ सा (for ता). A few MSS. सर्वा.
 — ^d) B₃ G₂. ४ तपस्विनी; G₁ मनस्विनी.

14 ^a) B D (except D₃. ५) G₃ तं (for the second
 च). — ^b) K₁ तु विस्मिता; K₂ शुचिस्मिता (for नृपा°).

15 K₁ om. 15^{ab}. — ^a) K₄ D₃ G₁. २. ४ च (for
 तु). T₂ तौ श्वश्रूश्चशुरौ वंधू. — ^b) G₂. ४ तौ (for तां).

G₁ अनिदितां (for नृपा°). — ^c) B Dn D₄. ६ G₃ एकांत-
 मास्थितां वाक्यं. — ^d) D₅ प्रीतौ.

16 K₂ T₂ G₁. २. ४ M om. the ref. K₁ श्वश्रूश्चशुरा-
 वूचतुः; K₄ D₃. ५ T₁ श्वशुर उवाच. — ^a) T₁ व्रतं. T₂
 G₁. २. ४ [S]पि (for स्यं). K₄ B Dc Dn D₂. ४-६ G₃ व्रतं
 यथोपदिष्टं तु (K₄ D₅ वै; B₁-३ यद्; B₄ Dn₃ ते; Dn₁. n₂
 D₄. ६ तद्). — ^b) K₄ D₅ पारितं; T₁ धारितस्; T₂ G₁. २. ४
 चरितस् (for पारितस्). B Dc Dn D₂. ४. ६ G₃ तथा
 तत्पारि (B₁ °लि) तं त्वया. — ^c) K (K₃ missing) D₃. ५
 प्राप्तस्ते (for संप्राप्तः). — ^d) B₁ T₂ G₂. ४ तदनंतरं.

17 T₂ om. the ref. — ^b) K₂ Dc D₂. ४. ५ G₂. ३
 कृतकाम्यया. — K₁. ३ T₂ G₂. ४ om. (hapl.) 17^{cd}. — ^c)
 Dc D₂ एवं (for एष).

18 T₂ om. the ref. K₁ मार्कण्डेयः. — ^a) K₁. ३ B₄
 संभाष्य (B₄ °प)मानायाः; K₂ B₁. ३ Dc D₂. ३ T₂ M₁ °पमा-
 नायां. — ^b) K₄ B (except B₂) T₂ M₁ सावित्र्यां. — ^c)
 B₃ G₁ आघ्राय. — G₁ (om. 18^d) ins. after 18^{abc}.

1317* कठिनं च तथा करे ।

खनित्रं सत्यवान्मुह्य प्रस्थितश्च वनं प्रति ।
 तं प्रणम्याब्रवीत्साध्वी नारदोक्तं वशानुगा ।

19 ^a) Dc₂ D₂ T₂ G₂. ४ सावित्रीत्याह; G₁ सावित्र्याह
 च. — ^b) Dn₃ नैव त्वं. — T₂ G₂. ४ om. (hapl.)
 19^c-21^d. — ^c) K₁. ३ सार्धं त्वया; D₅ त्वया सहा. — ^d)

C. 3. 16734
B. 3. 296. 21
K. 3. 297. 22

गमने च कृतोत्साहां प्रतिषेद्धं न मार्हसि ॥ २१

सत्यवानुवाच ।

यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।

मम त्वामन्त्रय गुरुन् मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ २२

मार्कण्डेय उवाच ।

साभिगम्याव्रवीच्छृंश्च श्वशुरं च महाव्रता ।

अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ २३

इच्छेयमभ्यनुज्ञातुमार्यया श्वशुरेण च ।

अनेन सह निर्गन्तुं न हि मे विरहः क्षमः ॥ २४

गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव ।

न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५

संवत्सरः किञ्चिदूनो न निष्क्रान्ताहमाश्रमात् ।

वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६

द्युमत्सेन उवाच ।

यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्तुषा मम ।

नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७

तदेषा लभतां कामं यथाभिलषितं वधूः ।

अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।

सह भर्ता हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ २९

सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ।

मयूरवघुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३०

नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान् ।

सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं मधुराक्षरम् ॥ ३१

निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता ।

K1. २ नाहं (for न हि). K1 T1 स्वा (for स्वां). K1. २ त्यक्तुं; T1 [अ]सितुं (for हातुं).

20 T2 G2. 4 om. 20 (cf. v. 19). — ^b) K1. 4 Dc1 D2. ३ दुःखपंथाश्च. B Dc Dn D2. 4-६ G3 भाविनि. — ^c) K (K3 missing) D3 ग्लाना च; T1 संक्षामा; M2 कामा च (for क्षामा च).

21 T2 G2. 4 om. 21 (cf. v.l. 19). K1 om. the ref. — ^a) T1 G1 M उपवासेन (for साज्ञ). — ^b) T1 M नापि (for चापि). G1 नास्ति नाथ स्वया सह. — ^c) G1 अनुग्रहस्वया कार्यः. — ^d) K4 न चाहंसि; Dc D2 च नाहंसि.

22 T2 G4 om. the ref. — ^c) Dc1 Dn1 D4. ६ गुरु (for गुरुन्). — ^d) T1 G2. 4 मे; M2 मा (for मां).

23 K1 मार्कण्डेयः; M2 श्रीमार्कण्डेयः. — ^a) B D (except D3). T1 G3 साभिवाद्य; T2 सा हि गत्वा (for साभिगम्य). K1. २ [अ]ह तच्च (for [अ]व्रवीच्च). — ^b) B3 पतिव्रता (for महा). — ^c) B4 स्वयं. Dc D2 भर्ता मे (by transp.). — ^d) T1 फलान्वेषी. G1 महद्वनं.

24 ^a) K2. 4 इच्छेहम्. B1. 4 Dc D2. ३ ज्ञातम्; B2. ३ Dn D4. ६ G3 ज्ञाता (for ज्ञातुम्). T2 G1. 2. 4 इच्छाम्यहमनुज्ञातुम्. — ^b) K4 B1-3 Dn D4. ६ G3 ह (for च). B4 Dc D2 आर्यायाः श्वशुरस्य ह. — ^c) K (K3 missing) Dc D2. ३. ६ T1 गच्छेयं; G1 निर्यातुं. — ^d) B Dn D4. ६ G3 मेघ; D5 हि तं (for हि मे). T2 G2. 4 प्रियः (for क्षमः).

25 ^a) K1. २ Dc D2 होत्रस्य कृते. — ^b) T2 G1. 2. 4 [अ]यं (for च). K1. २ प्रस्थितस्य सुतस्य ते. — ^c) B3. 4 हि

वार्यो (for निवार्यो).

26 ^a) B3. 4 D6 T2 संवत्सरं किञ्चिदूनं; Dc2 D2 त्सरः किं दूरं नो. — ^b) G1 महाश्रं; G4 ममाश्रं (for [अ]हमाश्रं).

27 ^a) S (except T2 G3) यदा (for यतः). — ^b) K2 D3 दत्ता पित्रा (by transp.). — ^c) G1 ननु याद्यात्मनो युक्तम्. — ^d) D6 पूर्वमुक्तं; T1 M वचः किञ्चित् (for उक्तपूर्वं).

28 ^a) K1. २ पतिसत्यं; Dc D2 पुत्रि सत्यवता.

29 T1 G1 om. the ref. K1 मार्कण्डेयः; M2 श्रीमार्कण्डेयः. — ^a) Dc D2 अप्यं (for अभ्यं). — ^b) T1 तपः; G1 मनं (for यशं). — ^d) K1. २ विधूयता; B1. २ M च दूयता; T1 [अ]वदूयता.

30 ^c) B Dn D4. ६ G3 मयूरगणजुष्टानि; T1 परिजुष्टानि; G1 वरजुष्टानि. — ^d) D3 T1 G1. 2. 4 विमले (for विपुले).

31 ^a) K1. २ D2 नदी; G2. 4 नदीं. B4 D3. ६ T G1. 2. 4 M पुष्पवहाश्च (G2. 4 हां); Dc1 D2 पुण्यवहां. — ^d) K1. २ मधुरस्वनां; K4 स्वरं; B1. २ Dn D4. ६ G3 मधुरं वचः; B3. 4 Dc D2. ३ मधुरस्वरां; D5 मधुरं स्वरं.

32 ^a) K1. २ B1 Dn1. n3 D2. ६ निरीक्ष्यं; T1 सा पश्यमाना; G1. 2. 4 M सा वीक्षमाणा. — ^b) D5 सर्वावस्थास्वनिन्दिता; G2. 4 स्थमतद्विता. — ^c) T1 हतं (for मृतं). B2 Dn D4. ६ G3 हि भर्तारं; T1 M पति मेने (for हि तं मेने). — ^d) M1 [अ]स्मरत् (for स्मरन्). K1. २ स्मरंती वचनं मुनेः!

33 ^a) Hypermetric! K1 अनुवर्ती तु भर्तारं; K4 B2. ३ Dn D3-६ G3 अनुवर्जंती भं; B4 भर्तारमनुवर्तंती; Dc D2

मृतमेव हि तं मेने काले मुनिवचः स्मरन् ॥ ३२
अनुवर्तती तु भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ।

द्विधेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

२८१

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥ १
तस्य पाटयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत ।
व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ॥ २
सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ।
व्यायामेन समानेन जाता शिरसि वेदना ॥ ३

अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं द्यूतीव च ।
अस्वस्थमिव चात्मानं लक्ष्ये मितभाषिणि ॥ ४
शूलैरिव शिरो विद्वमिदं संलक्षयाम्यहम् ।
तत्स्वप्नुमिच्छे कल्याणि न स्यातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ५
समासाद्याथ सावित्री भर्तारमुपगूह्य च ।
उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निषसाद महीतले ॥ ६
ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।

अनुवर्तती भं; T₁ (hypermetric) अनुवर्तमाना भं; T₂ G₁. २. ४ आवर्जयन्तीव पतिं; M (hypermetric) अनुवर्तती सा तु (M₂ तु च) पति. — ^b) K₁. २ मृदुवाहि (K₂ दि) नी. M सर्वावस्थमनिदिता (= 32^b). — ^c) K₁ D₃ T₂ G₂ द्विधेव. K₃ द्विधेव मनसा हृत्वा; D₅ हृदयं च द्विधा कृत्वा. — ^d) K₁. ४ अवेक्षत; K₂ D₃ अवेक्षत; D₂ अवेक्ष्यती; D₅ अवेक्ष्य च; T₁ अवेक्ष्य सा; T₂ G₁. २. ४ प्रतीक्षती. M तं कालं च प्रतीक्षते (M₂ ता).

Colophon om. in D₅. K₃ D₁ missing. — *Major parvan*: K₁. २ Dn₃ T₂ G₂. ४ आरण्य. — *Sub-parvan*: K₄ B D T₁ G₁. ३ (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्यु (D₃ 'त्र्यो)पाख्यान. — *Adhy. name*: M₂ सावित्र्यानुगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ (marg.). n₂ 294; Dn₃ 295; T₁ M₂ (orig.) 286; T₂ G₄ M (M₂ inf. lin.) 284; G₁ 281; G₂ 283. — *Sloka no.*: Dn₁. n₃ 32; Dn₃ 33.

281

This adhy. is missing in K₃ D₁ (cf. v.l. 3. 279. 14, 8); the MSS. are mostly ignored here.

1 K₁ मार्कण्डेयः; M₂ श्रीमार्कण्डेयः. — ^c) K₁. २ जडरं (for कठिनं). T₁ पाठं (for पूरं). — ^d) K₁. २ B₁. ४

G₃ [अ]पाटयत्. T G₁. २. ४ M ततः काष्ठं समा (T₁ 'ष्ठमुपा) हरत्.

2 ^a) B₁. ४ Dc D₂ G₁. ४ M ततः (for तस्य). K₁. २ पाटयतः. — ^c) D₅ कृतेन (for च तेन).

3 K₁. २. ४ om. (hapl.) s. Before 3^{cd}, B Dn D₄. ६ G₃ ins. सत्यवानुवाच. — ^c) T G₁. २. ४ M व्यायामेन च (T₁ M₁ हि) मे भीरु. — ^d) Dc D₂ जज्ञे.

4 ^b) Dc D₂ दद्यातीव च; D₅ द्यूते हि मे; T₁ G₄ च विद्यूते; T₂ च प्रद्यूते; G₁. २ चैव द्यूते; M चापि द्यूते (for द्यूतीव च). — ^c) K₂ अंतस्थं (for अस्वस्थं). — ^d) K₂ लक्ष्यसे. T₂ G₁. २. ४ मृदुं (for मितं).

5 ^c) B₂ अस्वस्थमेव कल्याणि; S (except G₁. ३) स्वप्नुमिच्छामि कं. — After 5, K₁. २ ins.:

1318* भ्रमतीव दिशः सर्वाश्चक्रारुढं मनो मम ।

6 ^a) B₂ Dn D₄. ६ G₃ सा समासाद्य सावित्री; T₁ सहसाप्यथ सां; M तमासाद्य तु सां. — ^b) Cf. 69^a. K₁ D₂ T₁ उपगूह्य; K₂ उपगूह्य; K₄ B₃ Dc T₂ G₁. ४ 'गूह्य; B₁. २. ४ Dn D₄. ६ G₃ 'गम्य; only D₃. ६ G₂ M as in text. — ^c) K₁. २ उत्संगे च; B₂ 'गत्य; Dc₁ D₂ 'गेस्याः; G₂. ४ 'गे सा. — ^d) D₅ शुभानना (for महीं).

7 ^b) K₁ D₅ विमृश्यन्ती; K₂ B₁. २. ४ Dn₂. n₃ D₄ विमृशन्ती. K₁. २ T₂ मवस्विनी. — ^c) M मुहूर्तं च (M₂ ल) क्षणं वेलां. — After 7, S (except G₃) ins.:

1319* हन्त प्राप्तः स कालोऽयमिति चिन्तापरा सती ।

C. 3. 16753
B. 3. 297. 7
K. 3. 298. 7

तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥ ७

मुहूर्तादिव चापश्यत्पुरुषं पीतवाससम् ।

वद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥ ८

श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ।

स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ९

तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ।

कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपता ॥ १०

दैवतं त्वामिजानामि वपुरेतद्व्यमानुषम् ।

कामया ब्रूहि मे देव कस्त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ११

यम उवाच ।

पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोन्विता ।

अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ १२

8 ^a) B₃. 3 D (except D₃. 5) G₁. 3 मुहूर्तदिव. S (except G₁. 3) सा^a (for चा^a). — ^b) Dc₁ D₂ मुहूर्तं (for पुरुषं). B D (except D₃. 5) G₃ रक्तं (for पीतं). — T₁ M₂ om. 8^{cd}. T₂ G₁. 2. 4 M₁ transp. 8^{cd} and 9^{ab}. — ^c) K₂ उद्ध^a; K₄ चंद्रं (for वद्धं). — ^d) = 1. 114. 25^b. D₃ त्यसमतेजसा; T₂ G₁. 2. 4 M₁ त्यमि (M₁ त्य इ) व तेजसा.

9 T₂ G₁. 2. 4 M₁ transp. 8^{cd} and 9^{ab}. — ^a) K₂ श्यामावदातं. D₅ चक्राक्षं. — ^d) T₂ G₁. 2. 4 निरीक्षन्ती.

10 ^b) T₁ M transp. शनैः and शिरः. — ^c) B₃ (m as in text) उवाचेदं; G₂ अथोवाच; G₄ उवाचाथ (for उवाचार्ता). — ^d) K₄ विदूयता; B D (except D₅) G₃ प्रवेपती; T₂ G₂. 4 प्रवेपिता.

11 Before 11, B₂. 3 Dn D₄. 6 S (except M₁) ins. सावित्र्युवाच (S MSS. om. उवाच). — ^a) K₁. 2 दैवत्वं. T₂ G₁. 2. 4 चाभि^a; M₁ त्वां वि^a; M₂ त्वावि^a (for त्वाभि^a). — ^b) K₁ ह्येतद् (for एतद्). K₄ Dc D₂. 5 T₂ G₂. 4 अमां (om. हि); T₁ न मां (for ह्यमां). — ^c) K₁. 2 काम्यया; T₁ कामये; G₁ काम्याया; G₂. 4 कामाया. B Dn D₄. 6 G₃ देवेश; T₂ G₂ मे कस्त्वं; G₁ कस्त्वं हि; G₂ मे सत्यं (for मे देव). K₄ D₃ को हि देवोसि मे ब्रूहि. — ^d) D₅ देव त्वं किं; T₂ G₁. 2. 4 किं च कर्म (for कस्त्वं किं च).

12 K₂ श्रीयमः. — ^a) T₁ G₁ व्रता च. — ^b) T₂ तथैव तपसान्विता. — ^c) K (K₃ missing) D₃ ततस्त्वाम्. Dc D₂ T₂ अभिजानामि; G₂. 4 न हि भीषामि. — ^d) D₄ मा (for मां). G₂. 4 च (for त्वं).

अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ।

नेष्याम्येनमहं वद्ध्वा विद्धेतन्मे चिकीर्षितम् ॥ १३

भार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वा पितुराजस्तां भगवान्स्वं चिकीर्षितम् ।

यथावत्सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १४

अयं हि धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः ।

नार्हो मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागतः ॥ १५

ततः सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् ।

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्क्य यमो बलात् ॥ १६

ततः समुद्धृतप्राणं गतश्चासं हतप्रभम् ।

निर्विचेष्टं शरीरं तद्भूवाग्रियदर्शनम् ॥ १७

यमस्तु तं तथा वद्ध्वा प्रयातो दक्षिणामुखः ।

13 ^a) G₁ अयं ते तु पतिः ज्ञातः. — T₁ om. 13^{cd}.

— ^c) K₁. 2 [ए]तम्; B Dn D₄. 6 G₃ तम्; D₃ [ए]वम् (for [ए]नम्). — ^d) Dc₂ D₃ तन् (for [ए]तन्). — After 13, Dn D₅ G₃ ins.:

1320*

सावित्र्युवाच ।

श्रूयते भगवन्दूतास्तवागच्छन्ति मानवान् ।

नेतुं किल भवान्कस्मादागतोऽसि स्वयं प्रभो ।

14 K₄ B₄ D₃. 5 T₁ G₁ om. the ref. K₁ मार्कण्डेयः.

M reads 14^{ab} after 15. — ^a) K₄ Dn D₅ इत्युक्तः. M त्वां (for तां). — ^b) K B₁–3 Dn D₃. 6 स्वः; G₁ सं (for स्वं). — M om. 14^{cd}. — ^c) T₁ G₂ स यथावत्समाख्यातुं.

15 Before 15, D₄ T₂ G ins. यमः. — ^a) B Dn D₄. 6 G₃ अयं च; G₁ सत्यवान् (for अयं हि).

16 Cited (with v.l.) as “smṛti” in Śaṅkara’s Bhāṣya on the Vedānta Sūtra 1. 3. 24; also in the Tantravārttika of Kumārila on Jaim. Sūtra 2. 1. 5. — ^b) Dc₁ G₂. 4 M पाशबद्धवशं गतं; D₄ G₃ पाशबद्ध (G₃ “द्ध” च संगतं; T₁ पाशबंधमस्तं; G₁ पाशहस्तवशं गतं.

17 ^b) K₄ D₃. 5 गतसत्त्वं. T G₁. 2. 4 गतप्रभं. — ^c) D₂ विनिश्चेष्टं. G₂ शरीरं तं; M₂ वशं [? read शवं] तच्छु.

18 ^a) D₃ यमश्च. K₁. 4 B Dn D₄. 6 G₃ ततो; Dc D₂ महा (sic); G₁ तदा (for तथा). — ^b) K₁. 3 मुखं; D₃ मुखे. — ^c) B Dn D₄. 6 G₃ चैव; M सापि. — ^d) Dc D₂ T₂ G₁. 2. 4 [अ]न्वपद्यत. T₁ स्वयं वा यत्र गच्छती. — After 18^{cd}, S (except G₃) ins.:

1321* भर्तुः शरीररक्षां च विधाय हि तपस्विनी ।

सावित्री चापि दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत ।
नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ १८

यम उवाच ।

निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वस्यौर्ध्वदेहिकम् ।
कृतं भर्तुस्त्वयानृण्यं यावद्भूम्यं गतं त्वया ॥ १९

सावित्र्युवाच ।

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मयापि तत्र गन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ २०
तपसा गुरुवृत्त्या च भर्तुः स्नेहाद्व्रतेन च ।
तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ २१
ग्राहुः सप्तपदं मित्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।
मित्रतां च पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २२

नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति

धर्मं च वासं च परिश्रमं च ।

विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति

तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २३

एकस्य धर्मेण सतां मतेन

सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः ।

मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छे

तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २४

यम उवाच ।

निवर्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा

स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।

वरं वृणीष्वेह विनास्य जीवितं

ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ २५

सावित्र्युवाच ।

च्युतः स्वराज्याद्वनवासमाश्रितो

विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।

स लब्धचक्षुर्वलवान्भवेन्नृप-

स्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसंनिभः ॥ २६

यम उवाच ।

ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरं

भर्तारमनुगच्छन्ती तथावस्थं सुमध्यमा ।

[T₁ transp. lines 1 and 2. — (L. 2) T₁ तथावृत्तं.]

— °) K (K₃ missing) Dc D₂. 3. 5 'संपन्ना. — ') K₂. 4 B₃ D₄. 6 यतव्रता (for पति').

19 K₃ श्रीयमः. — °) T₂ G₄ निवर्त्य. — °) K (K₃ missing) D₅ T₂ कुरुष्वस्यौर्ध्वदेहिकं; Dc D₂. 3 'द्व्यास्योर्ध्वदे' (D₂. 3 'दै') हिक्. — After 19, D₃ ins. :

1322* एष मार्गो विशालाक्षि न केनाप्यनुगम्यते ।

20 °) Dc₂ (marg. sec. m.) एष (for यत्र). Dc नियमे (for नीयते). — °) B Dn D₄. 6 T₂ G₃ मया च (for मयापि). — 20^a=1. 113. 13^a: 4. 50. 7^a; etc., etc.

21 °) K₄ B D (except D₃. 5) T₁ G₃ गुरुभक्त्या. — °) K₃ Dc₁ D₂. 3. 5 G₄ भर्तुस्नेहाद्; T₁ M भर्तुस्नेह. — °) G₂ तवैव च (for तव चैव).

22 °) = (var.) 3. 246. 35^a. K₄ B₃ Dn D₃. 4. 6 G₃ M₁ साप्तपदं. K₁. 4 B₂-4 D (except D₃. 5) G₃ M₁ मैत्रं. — °) D₃ वृद्धास् (for बुधास्). G₄ न्यायार्थं (for तत्त्वार्थं). — °) = 3. 246. 35^c. K₁. 4 B₃. 4 D₅ T₁ तु; K₃ तत्; D₃ ते (for च). — °) D₃ ते (for तत्).

23 Before 23, T₁ ins. सावित्री. — °) B₄ नानार्थवन्तस्. K (K₃ missing) Dc D₂. 3. 5 हि; T₁ M च (for

तु). — °) K (K₃ missing) Dc D₂. 3. 5 सत्यं (for वासं). B Cnp (!) प्रतिश्रयं; Dn₁. n₂ परिश्रयं; Dn₃ प्रतिश्रमं. — °) D₅ M विज्ञानतो; T G₁. 2. 4 विजा (T₁ 'ज्ञा') न्तो. — °) = 24^a. B₃ तस्यां वसंतो; T₁ तद्वै संतो (for तस्मात्सन्तो).

24 K₁. 2. 4 D₂ om. (hapl.) 24. — °) G₁ एतस्य. Dc D₃. 5 S (except G₃) धर्मस्य. — °) D₃ स्म तन्; D₅ सतां; T₁ स्वतन् (sic); T₂ G₁. 2. 4 मतं; M₂ स्म सन् (for स्म तं). — °) Dc om. वै. D₅ om. the second मा. B₃ Dc Dn D₄. 5 च वाञ्छेत्; S (except G₃) चतुर्थं. — 24^a=23^a.

25 K₃ श्रीयमः. — °) B₃ गच्छस्व (for तुष्टोऽस्मि). — °) B₄ सुधाक्षरं; G₄ स्फुटाक्षरं. — °) M₁ वृणीष्वेव. G₁ विनास्य. — °) = 27^a. K₄ Dc₂ D₂. 3 G₁. 2 ददामि. K (K₃ missing) D₃ सम्यग्; M₁ धर्मम्; M₂ धर्म्यम् (for सर्वम्).

26 °) K₃ D₅ G₁. 4 स राज्याद्; D₄ G₃ स्वराज्ञाद्; T₁ च राज्याद्. — °) B₄ 'नार्कसप्रभ.

27 K₃ श्रीयमः. — °) = 25^a. K₄ D₃ G₂. 4 ददामि. B₃ Dn D₄. 6 G₃ [S]हं तम् (for सर्वम्). — °) Dc D₂ transp. यथा and त्वया. — °) K₁. 4 Dc D₂. 3 T तवा- (T₁ 'था') ध्वनि. T₁ क्लेशं; G₁. 2. 4 क्लान्तिं (for ग्लानि').

C. 3. 16775
B. 3. 297. 28
K. 3. 298. 29

यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।
तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्ष्ये
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ २७
सावित्र्युवाच ।
कुतः श्रमो भर्तुसमीपतो हि मे
यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।
यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः
सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ २८
सतां सकृत्संगतमीप्सितं परं
ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।
न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं
ततः सतां संनिवसेत्समागमे ॥ २९
यम उवाच ।
मनोनुकूलं बुधबुद्धिवर्धनं
त्वयाहमुक्तो वचनं हिताश्रयम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं द्वितीयं वरयस्व भामिनि ॥ ३०

सावित्र्युवाच ।
हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः
स्वमेव राज्यं स लभेत पार्थिवः ।
जह्यात्स्वधर्मं न च मे गुरुर्यथा
द्वितीयमेतं वरयाभि ते वरम् ॥ ३१
यम उवाच ।
स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरा-
न्न च स्वधर्मात्परिहास्यते नृपः ।
कृतेन कामेन मया नृपात्मजे
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३२
सावित्र्युवाच ।
प्रजास्त्वयेमा नियमेन संयता
नियम्य चैता नयसे न कामया ।
अतो यमत्वं तव देव विश्रुतं
निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥ ३३
अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३४

28 ^a) B Dn D₄. 6 T₁ G₃ M transp. कुतः and श्रमः.
K (K₃ missing) Dc D₂. 5 [अ]द्य; D₃ च (for हि). — ^b)
D₃ गतिर्ध्रुवं. — ^d) K₄ D₂. 3 सुरेश भूयोपि; Dc स्वरेण
भूयश्च; T₁ सुरोत्तमान्यच्च.

29 ^a) B₃ 'संगमम्' (for 'संगतम्'). Dn₃ चरं; S
(except G₃) मतं (for परं). K₄ सकृत्सतां संगतमीप्सितं
वरं. — ^c) K₄ S (except G₃) सत्पुरुषेषु. — ^d) K₄ D₃
(marg. sec. m.) ततः सतां संगतमेव मन्ये.

30 K₂ श्रीयमः. — ^a) K₄ वत; Dc₂ बहु; D₂ G₂ M
बलः (for बुध). — ^b) K₁. 2 स्वयेदमुक्तं; B Dn D₄-6 G₃
स्वया यदुक्तं. — 30° = 36°. — ^d) B₃. 4 Dc D₂. 5 भामिनि
(for भामिनि).

31 T₁ om. the ref. — ^a) M₁ परैर् (for पुरा). T
G₁. 2. 4 हृतं हि राज्यं श्वशुरस्य मे परैः. — ^b) K₂ प्रतिपत्स्यते-
चिरात् (cf. 32°); K₄ B D (except D₆) G₃ लभतां स
पार्थिवः. — ^c) B₁-3 Dn D₄. 6 G₃ स्वधर्मान्. T₂ G₂. 4
ransp. न and च. G₁ M यम (for यथा). K₁. 2. 4 Dc
D₂. 3. 5 न च स्वधर्मं प्र (K₄ वि) जहीत मे गुरुर. — ^d) B₁. 2. 4
Dn D₄. 6 T₁ G₃ एतद्; Dc D₂. 5 G₂. 4 M₂ एवं; T₂ G₁

एनं (for एतं).

32 ^a) B₄ पुनः स्वराज्यं. K₄ स हि लप्स्यते; D₃ प्रति-
लप्स्यते; G₁ प्रतिपद्यते. — ^b) K₂ प्रतिहास्यते; K₄ परिहार्यते;
T₁ G₁. 2. 4 M₁ परिहीयते.

33 ^a) K₄ प्रजा स्वयेयं; B₁-3 D (except D₃. 5; D₁
missing) G₃ प्रजास्त्वयेता. T₁ प्रजास्त्वमेतां च नियम्य चैव.
— ^b) K₄ नियम्य चैतां; D₃ 'म्य चैतान्; D₆ 'म्य चैता; T₁
स्वमेव सर्वा; T₂ नियम्यते ता; G₁ 'म्य चेतो; G₂. 4 'म्य चैवं.
K (K₃ missing) B₃ Dc Dn₂ D₂. 3. 5 G₃ न काम्यया;
B₁. 3 Dn₁ Cn: निकामया; G₁ M₁ न कामतः; Cnp न कामया
(as in text). ✽ Cn: निकामया कामितेनार्थेन । ✽ — ^c)
B Dn D₄. 6 G₂. 3 ततो (for अतो).

34 ^a) D₆ सर्वभूतानां.

35 ^b) B₂. 4 Dn₁ (sup. lin. as in text). n₃ D₄ G₃
Cnp (see below) भक्तिं; G₁ शांतिं (for शक्तिं).
✽ Cn: अशक्तिपेशलाः शक्तिकौशलहीनाः । पाठान्तरे भक्तिः
श्रद्धा कौशलं च ताभ्यां हीनाः । संधिरार्षः । ✽ — ^c) K₁. 2. 4
Dc D₂. 3. 5 संतस्त्वपि ह्यमित्रेषु; Dn₃ 'स्ते चाप्य'; T₂ G₁. 2. 4
संतः स्वेवप्य (G₂ 'पि) मित्रेषु.

एवंप्रायश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेशलाः ।
सन्तस्त्वेवाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५

यम उवाच ।

पिपासितस्येव यथा भवेत्पय-

स्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।

विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं

वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६

सावित्र्युवाच ।

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता

भवेत्पितुः पुत्रशतं ममौरसम् ।

कुलस्य संतानकरं च यद्भवे-

चृतीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥ ३७

यम उवाच ।

कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं

शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ।

कृतेन कामेन नराधिपात्मजे

निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ३८

सावित्र्युवाच ।

न दूरमेतन्मम भर्तृसंनिधौ

मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।

तथा व्रजन्नेव गिरं समुद्यतां

मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ३९

विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवां-

स्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।

शमेन धर्मेण च रञ्जिताः प्रजा-

स्ततस्त्वहेहेश्वर धर्मराजता ॥ ४०

आत्मन्यपि न विश्वासस्तावान्भवति सत्सु यः ।

तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४१

सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।

तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४२

यम उवाच ।

उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने

शुभे न तादृक्त्वद्वते मया श्रुतम् ।

अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं

वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ ४३

सावित्र्युवाच ।

ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं

भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्बहम् ।

36 K₂ श्रीयम उ°. — °) K₁. 2 T₁ G₄ 'स्यैव (for 'स्येव). B₁₋₃ Dn D₄₋₆ G₃ transp. यथा and भवेत्. T₂ G₁. 2. 4 जलं (for पयस्). — °) D₅ मया चाहम् (for त्वया वाक्यम्). — °) = 30°. T₂ G₁. 4 'तो हि (for 'तोऽस्य). K₄ जीविताद्. — °) K₄ D₃ सुते (for शुभे). K₁. 2 T₁ M यमिच्छसि; K₄ यमीप्ससि; B₂. 3 D₃. 5 T₂ G₂ यदीच्छसि. B₄ वरं तृतीयं वरयस्व भाविनि.

37 °) B (B_{3m} as in text) Dn D₄. 6 T₂ G₃ तथौ° (for ममौ°). — °) T₁ न (? read नु); G₂ हि (for च). K₁. 2 D₃. 5 S (except G₃) तद् (for यद्). — °) B Dn D₄. 6 T₁ G₃ एतद्; D₅ T₂ G₁. 2. 4 एनं (for एतं).

38 K₂ श्रीयमः. — °) K₁. 4 D₁ D₂. 3. 5 G₁ M सुवर्चसां; K₂ च तद्भवेत् (cf. 37°); T₂ समुच्चयं. — °) = 45°. D₅ पथं; T₂ G₂ पतिं; G₁. 4 पथि. D₁ D₂ त्वयागता.

39 °) K₁. 2 T₁ G₁ यथा; B₁₋₃ Dn D₄. 6 G₃ अथ; B₄ G₂. 4 पथा; D₅ परि- (for तथा). T₁ व्रजंलैव. — °)

K₁. 2 B₄ D₃. 5 T₁ हि; K₄ D₁ D₂ ह; B₂ तत् (for च).

40 °) K (K₃ missing) D₃ T₁ M अतोसि; B₂ ततोसि (for ततो हि). B₄ D₁ Dn₂ D₂ G₁. 2 उच्यते. — °) K₄ B₁. 2. 4 D (except D₅; D₁ missing) समेन; T₂ G₁. 4 श्रमेण (for शमेन). B₁. 2. 4 Dn D₅ G₃ M चरंति ताः; G₂. 4 चिरं जिताः (for च रञ्जिताः). — °) D₅ ततः स वेदेन च धर्मराजः.

41 °) K₁. 2 T₁ तावद्; B Dn D₄. 6 G₃ तथा; D₅ स वै (for तावान्). K₁. 2 संमतः (for सत्सु यः). — °) = 42°. K₁. 2 यस्माद्. — °) T₁ G₁. 2. 4 सर्वः प्रणयते नरः (T₁ 'यते जनः; G₂ 'मते नरः).

42 °) B₄ विश्वास उपजायते. — K₄ om. 42^{ad}. — °) = 41°. D₅ S (except G₃) सत्सु तस्माद् (by transp.).

43 K₂ श्रीयमः. — °) T₂ तव (for ते). T₁ उदाहृतं यद्वचनं त्वयागन. — °) K (K₃ missing) D₁ D₂. 3. 5 शुभं. G₂. 4 तावत् (for तादृक्). B₁. 2 Dn D₄. 6 G₃ श्रुतं

C. 3. 16792
B. 3. 297. 45
K. 3. 298. 46

शतं सुतानां बलवीर्यशालिना-

मिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥ ४४

यम उवाच ।

शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां

भविष्यति प्रीतिकरं तवाबले ।

परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे

निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४५

सावित्र्युवाच ।

सतां सदा शाश्वती धर्मवृत्तिः

सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।

सतां सद्भिर्नाफलः संगमोऽस्ति

सञ्चो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ॥ ४६

सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं

सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।

सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राज-

न्सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४७

आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।

सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् ॥ ४८

न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो

न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।

यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं

तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ४९

यम उवाच ।

यथा यथा भावसि धर्मसंहितं

मनोनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।

तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा

वरं वृणीष्वप्रतिमं यतव्रते ॥ ५०

सावित्र्युवाच ।

न तेऽपवर्गः सुकृताद्विनाकृत-

स्तथा यथान्येषु वरेषु मानद ।

मया (by transp.). — ^a) K₁ च वक्तुं (for चतुर्थं).

44 T₂ om. (hapl.) 44-45. — ^a) G₁ सदात्मजं सत्यवतस्तदौरसं. — ^b) B₂. 3 इति; Dc D₂ अपि (for इह). — ^c) = 45^a. K (K₃ missing) B₄ Dc D₂. 3. 5 बलिनां महात्मनाम् (for बलवीर्यं). — ^d) K (K₃ missing) Dc D₂. 3. 5 इमं (for इदं). T₁ G₁ M चतुर्थमेकं (T₁ 'मेतद्'; G₁ 'मेन') वरयामि ते वरं. — For 44, G₂. 4 subst.:

1323* वरं वृणे सत्यवतो मयि प्रभो

भवेत्सुतानां शतमेतदीप्सितम् ।

[Cf. 1324*.]

45 T₂ om. 45 (cf. v.l. 44). — ^a) = 44^c. B₂ एवं (for शतं). T₁ M कुलं (for बलं). — ^b) K₄ तथा; Dc तदा (for तव). — ^c) K₄ D₃ भविता (for न भवेन्). — 45^d = 38^d. — For 45, G₂. 4 subst.:

1324* तथास्तु ते पुत्रशतं शुभानने

द्रुतं निवर्तस्व परिश्रमो न ते ।

[Cf. 1323*.]

46 ^a) K (K₃ missing) Dc D₂. 3. 5 हिता (for सदा). B Dn D₄. 6 G₃ शाश्वत- (for शाश्वती). — ^b) K₁. 2 B₄ Dc D₂. 5 S (except G₃) व्यथ्यते. — ^c) T₂ G₁. 2. 4 संगमो (T₂ G₁ 'तो') नाफलो (for नाफलः संगमो). — ^d) K (K₃ missing) Dc D₂. 3. 5 नानुभवन्ति; G₂ नानुपश्यन्ति.

47 K₁. 2 om. (hapl.) 47. — ^a) G₄ सत्यो हि.

Dc D₂ भवन्ति शूराः (for नयन्ति सूर्यं). — ^b) K₄ D₃ G₂ संतो हि भूमिं; Dc D₂ सतां भूमिं. G₄ संतो हि भूमिं तपसा चरन्ति. — ^c) K₄ D₄ G₃ T₁ 'भवस्य' (for 'भव्यस्य'). — ^d) Dc D₂ न विषीदन्ति (for नावसी').

48 ^a) K₁. 2 आर्यवृत्तम्; Dc D₂ 'दृष्टम्'. — ^d) B₁-3 Dn D₄. 6 G₃ नावेक्षन्ति; T₂ G₁. 2. 4 नापेक्षन्ते. B₁. 3 Dn D₄. 6 G₃ M परस्परं (for प्रति').

49 ^a) D₅ न सत्; T₁ नराः (for न च). B₂ Dn₃ D₄ सत्पुरुषेण; D₃ सत्यभाषेषु; S पुरुषेषु (G₃ 'ण'). T₁ सत्सु (for मोघो). K₄ न प्रसादः (sic) सत्यभाषिषु मोघो [marg. sec. m. न च प्रसादः (sic) सत्पुरुषेष्वमोघो]. — ^b) T₁ न चाप्यनर्थो. K₄ D₃ नश्यते. K₄ D₅ नाभिमानः; B₂ नापमानः; B₄ चापि मानः. — ^c) B₂. 3 तस्मादेतन्; Dc₁ D₃ यस्मादेतन्; D₃ यस्मादेव; G₁ यस्मादेतं.

50 K₃ श्रीयमः. — ^a) G₁ भाविणि (for भावसि). — ^b) Dc D₂ स्व- (for सु). — ^c) D₅ च (for मे). — ^d) B D (except D₃; D₁ missing) G₃ पति' (for यत').

51 ^a) K₁. 2 तेस्ति किञ्चित् (for तेऽपवर्गः). D₅ न तेपवर्गः सुकृतां तथा कृते; T₁ न मे स्वर्गः सत्यवताकृतो यथा; G₁ न मेपवर्गः सुकृताद्विनाकृतास्. — ^b) K₄ D₃. 5 यथा (for तथा). T₁ [अ]हमं; G₁ [अ]यमं (for यथा). — ^d)

वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं

यथा मृता ह्येवमहं विना पतिम् ॥ ५१

न कामये भर्तृविनाकृता सुखं

न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।

न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं

न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५२

वरातिसर्गः शतपुत्रता मम

त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः ।

वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं

तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५३

मार्कण्डेय उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु तान्पाशान्मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ।

धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५४

एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।

अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थश्च भविष्यति ॥ ५५

चतुर्वर्षशतं चायुस्त्वया सार्धमवाप्स्यति ।

इष्टा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ५६

त्वयि पुत्रशतं चैव सत्यवाञ्जनयिष्यति ।

ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ।

ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ॥ ५७

पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।

मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ।

भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥ ५८

एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।

निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ५९

सावित्र्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य च ।

जगाम तत्र यत्रास्या भर्तुः शावं कलेवरम् ॥ ६०

सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगूह्य च ।

उत्सङ्गे शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६१

संज्ञां च सत्यवाँल्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत ।

K1. ३ ह्येवमहं; G2. ४ [अ]स्थेवमहं. B2 Dn D4. 6 T1 G3 M transp. विना and पतिम्.

52 T2 om. 52^{ab}. Dn2 transp. the lines of the stanza. — ^b) B3. ४ श्रियं (for दिवम्). — ^c) Dc D2 भर्तृविनाकृतं. B4 दिवं; Dc D2. ३ प्रियं (for श्रियं). — ^d) K1. ३ D5 [अ]ध्यवसामि (for व्यव). —

53 ^a) T1 वरातिसर्गः. — ^b) K2 B1. ३ T1 G1. ३ M1 दत्ता; M2 यत्ता (for दत्तो). T G1. ३. ४ न्रियते (for हिं). — ^d) G1 तथैव; G4 त्वयैव. — After 53, K4 D3 ins. (an addl.) colophon.

54 K1. ३ T1 om. the ref. M2 श्रीमार्कण्डेयः. — ^a) K4 D3 च (for तु). B Dn D4. ६ G3 तं पाशं; Dc D2 वै पाशान्. — ^b) S (except G3) सत्यवतो (for वैवस्वतो).

55 Before 55, B4 D4. 6 G3 ins. यम उ'; M1 धर्मः. — ^a) T2 G1. ३ एहि; G4 एवं (for एष). Dc D2 भर्ता (for भद्रे). — ^b) Dc2 D3 कुलवर्णिनि; T2 (m as in text) वरवर्णिनि. — After 55^{ab}, S (except G3) ins.:

1325* तोषितेन त्वया साध्वी वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ।

[G2. ४ तोषितोहं. T2 M साध्वि.]

— ^c) K3 अरोगस्तव. K1 नीयश्च; K2 नोजाश्च; T2 G1. ३. ४ देहश्च. — ^d) Dn D4. 6 G3 स (for च).

56 K1 om. (hapl.) 56^a-57^b. — ^a) B2 Dn D4. 6

G3 चतुर्वर्षशतायुश्च. — ^b) K2 तव; Dc2 D2 तया (for त्वया). K3 Dc2 D2 अवाप्स्यसि; K4 D3 उपेक्ष्यति. — ^c) T1 यज्ञांश्च. — ^d) S (except G3) transp. ख्यातिं and लोके. K2 गमिष्यसि.

57 = (var.) Matsyapurāṇa 213. 14-15^{ab}. K1 om. 57^{ab} (cf. v.l. 56). — ^a) K2. ४ Dc D2. ३. ६ T1 चापि (for चैव). — K1. ३ T1 M om. (hapl.) 57^c-58^d. — ^c) K4 D3. ६ 'न्नामपुत्राख्या; Dc D1 'न्नामका पुत्रा; T2 G1. ३. ४ 'न्नामधेयाख्या. — ^f) K4 D3. ६ [इ]ति (for [इ]ह).

58 = Matsyapurāṇa 213. 15^{cd}-16. K1. ३ T1 M om. 58^{abcd} (cf. v.l. 57). — ^b) D5 भविष्यत् (for भविता). — ^c) Cf. 3. 277. 22^b. T2 'व्यां मालवानां च.

59 Before 59, M1 ins. मार्कण्डेयः. — ^a) Dc D2. ३. ६ वरान् (for वरं). — ^c) D5 निवर्त्य चैव सावित्री.

60 ^b) M ह (for च). — ^{cd}) Dc2 D3 यत्रासा; D4-6 यत्रास्य. T G1. ३. ४ M जगाम यत्र तच्छापं (T1 'चापं; G1 'च्छावं) भर्तुस्तस्य विचेतनं.

61 ^a) K4 D3 भूमौ संप्रेक्ष्य भर्तारं. — ^b) K4 Dc D2. ३. ६ [अ]भि' (for [उ]प'). N (except K1. ३ D5; K3 D1 missing) T2 G [उ]पगूह्य (for 'गूह्य). — ^c) K1. ३ उत्संगेय शिरः स्थाप्य.

62 ^a) T1 G1 स संज्ञां (for संज्ञां च). B Dn D4. 6 G3

C. 3. 16811
B. 3. 297. 64
K. 3. 298. 65

प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥ ६२
सत्यवानुवाच ।

सुचिरं बत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ।
क चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां संचर्ष ह ॥ ६३
सावित्र्युवाच ।

सुचिरं बत सुप्तोऽसि ममाङ्गे पुरुषर्षभ ।
गतः स भगवान्देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६४
विश्रान्तोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज ।
यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ६५
मार्कण्डेय उवाच ।

उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।
दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६६
फलाहारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ।
ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ६७
शिरोभितापसंतप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् ।

तवोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽहमिति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६८
त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयापहतं मनः ।
ततोऽपश्यं तमो घोरं पुरुषं च महौजसम् ॥ ६९
तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।
स्वप्नो मे यदि वा दृष्टो यदि वा सत्यमेव तत् ॥ ७०
तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ।
श्वस्ते सर्वं यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७१
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य सुव्रत ।
विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७२
नक्तंचराश्चरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः ।
श्रूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणां चरतां वने ॥ ७३
एताः शिवा घोरनादा दिशं दक्षिणपश्चिमाम् ।
आस्थाय विरुवन्त्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७४
सत्यवानुवाच ।

वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम् ।

स पुनर् (for सत्यवान्). — ^b) T₁ G₂. 4 M प्रत्यं (for अभ्यं). — ^d) K₄ उदैक्षत.

63 M₂ om. the ref. — ^a) D₅ तव (for बत). K₄ सुप्तोहं. — ^b) K₄ वानिं (for नावं). — ^c) T₂ वा स; G₂. 4 वासौ (for चासौ). — ^d) K₁ यो मां; K₂ यो मा; T G₁. 2. 4 यद्य (for योऽसौ). K₁. 2 संचर्ष ह; K₄ मां संचर्षितः; D₃ S (except G₃) मां संचर्षति; D₅ मां विचर्ष ह.

64 ^a) K₂ तव; B D (except D₃) G₃ त्वं प्र- (for बत). — ^b) K₁. 2 ममांगे.

65 ^a) D₅ D₂ विश्रान्तश्च; T₂ विरुजश्च. — ^c) K₁ D₅ सत्वं; K₂ S (except G₃) सद्यः; D₃ शक्यः. — ^d) D₅ विशालां; T₁ G₁ विगाढं.

66 K₁. 2. 4 D₃ om. the ref. — ^a) M. पुनः (for ततः). — ^b) B₂ सोथ (for सुखं). — ^c) K₁ D₅ दिगंतांश्च; a few MSS. वनान्ताश्च.

67 Before 67, M₁ ins. सत्यवान्. — ^a) K₁. 2 [S]स्मि विश्रान्तस; B₂ T₁ [S]सि निष्क्रान्तस; T₂ [S]मिनिं; G₁. 2 हि निं; G₄ विनिं. — ^d) G₄ रुजो.

68 K₄ om. 68-70. — ^a) K₁. 2 तापसंयुक्तः. — ^b) M₂ स्थातुं चाशक्नुवन्पुनः. — ^c) B₂ ततोऽसंगे. B₁. 3. 4 Dn D₄. 6 G₂ प्रसुप्तोस्मि इति (with hiatus!).

69 K₄ om. 69 (cf. v.l. 68). — ^c) K₁. 2 तदा; T₃ G₂. 4 अहं (for तमो). — ^d) K₁. 2 सु- (for च).

70 K₄ om. 70 (cf. v.l. 68). — ^a) T₁ G₁. 2. 4 तं (for तद्). — ^b) D₅ D₂ किंचिद् (for किं तद्). — ^c) K₁. 2 स्वप्नो न; B₂. 3 Dn D₄. 6 स्वप्नेन; D₅ D₂ स्वप्ने तु; D₃ स्वप्नोत्र; D₅ स्वप्नोयं; T G स्वप्नो हि; M₁ स्वप्नोद्य; M₂ स्वप्नोस्य; only B₁. 4 as in text! K₁. 2 D₅ D₂. 3. 5 स मया (for यदि वा). — ^d) Dn D₄ मयि (for यदि). K₁. 2 D₅ तथ्यम्; D₅ D₂ [S]स्वप्नम् (for सत्यम्). B₂ तु (for तत्).

71 Before 71, S (except G₃) ins. मार्कण्डेयः. — ^b) K₄ D₅ D₂ व्यवगाहते; T₁ G₁ व्यवगाहते. — ^c) K₁ सुप्ते; K₂ स्वप्ने (for श्वस्ते). — ^d) B₂ व्याख्यास्यामि.

72 ^b) S (except G₃) पितरं पश्य सुव्रतं. — ^c) G₄ चैव.
73 ^a) G₁ श्व दृश्यंते. — ^b) D₅ G₂. 4 दृष्टाः; G₁ दृष्टाः (for हृष्टाः). — ^c) B₂ संतुं; D₃ G₂. 4 पूर्णं; M वर्णं (for पर्णं).

74 ^a) K (K₃ missing) D₅ D₂. 3 घोररूपा. B Dn D₄. 6 एतान्घोरान् (B₁. 4 ता घोरं; B₃ ता घोरान्) शिवा नादान्. — ^c) K₄ अहाय (for आस्थाय). K₄ विचरन्त्युग्राः; D₅ D₂ विवृवं. — ^d) A few MSS. कंपयन्तो.

75 ^a) M₂ घोरं (for कारं). — ^b) K (K₃ missing)

न विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्यसि ॥ ७५

सावित्र्युवाच ।

अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।

वायुना धम्यमानोऽग्निर्दृश्यतेऽत्र कचित्कचित् ॥ ७६

ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ।

काष्ठानीमानि सन्तीह जहि संतापमात्मनः ॥ ७७

यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वाभिलक्ष्ये ।

न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ७८

श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ।

वसावेह क्षपामेतां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ७९

सत्यवानुवाच ।

शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्ष्ये ।

मातापितृभ्यामिच्छामि संगमं त्वत्प्रसादजम् ॥ ८०

न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः ।

अनागतायां संध्यायां माता मे प्ररुणद्धि माम् ॥ ८१

दिवापि मयि निष्क्रान्ते संतप्येते गुरु मम ।

विचिनोति च मां तातः सहैवाश्रमवासिभिः ॥ ८२

मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा ।

उपालब्धः सुबहुशश्चिरेणागच्छसीति ह ॥ ८३

का त्ववस्था तयोरद्य मदर्थमिति चिन्तये ।

तयोरदृश्ये मयि च महदुःखं भविष्यति ॥ ८४

पुरा मामृचतुश्चैव रात्रावस्त्रायमाणकौ ।

भृशं सुदुःखितौ वृद्धौ बहुशः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८५

त्वया हीनौ न जीवाव सुहूर्तमपि पुत्रक ।

De D₂. ३ घोरेण (for वनेन). — °) T G₁. २. ४ M₁ विज्ञा-
स्यामि; M₂ °स्यति. — °) K₂ सक्षयति; B₃ शक्षयसे; De D₂
शक्षयसे; T₁ G₁. २. ४ M शक्षयते; T₂ शक्षयते.

76 T₂ om. 76-77. — °) K₁. २. ४ D₃ G₂ शुष्क (K₁
°ष्के)वृक्षे; D₆ शुष्को वृक्षः. — °) T₁ G₁. २. ४ धूम्य; M₁
धाम्य. B D (except D₃. ६) G₃ [S]त्र (for Sत्रि). — °) K
(K₃ missing) D₃ तु; K₄ (marg. sec. m.) D₆ च; B
De Dn D₂. ४. ६ G₃ [S]त्रि; M₂ हि (for Sत्र). K₄ (marg.
sec. m. as in text) पृथक् पृथक् (for कचित्कचित्).

77 T₂ om. 77 (cf. v.l. 76). — °) K₄ D₆ S
(except G₃; T₂ om.) अतो (for ततो). K₁. २ °यत्वेह;
D₃ °यित्वेह; G₁ °यित्वाहं; G₂. ४ °यत्वेह. — °) K₁. २ D₄
ज्वल. K (K₃ missing) D₃. ६ पावकं; De D₂ T₁ G₁. २. ४
सर्वशः.

78 Before 78, T₂ ins. सावित्री. — °) B De Dn
D₂. ४. ६ G₃ स्वां हि; D₆ चोप; T₁ G₁ चापि; T₂ चाभि.
— °) K₄ विज्ञास्यसि; B₃ च जानासि. — °) D₆ संवृते
पथि; T₂ °ते तु वै; G₂. ४ °तेन वै (for °ते वने).

79 °) T G₁. २. ४ प्रभाते तु (for श्वः प्रभाते). — °) K
(K₃ missing) D₆ यास्यामो. — °) K₂. ४ De D₂ वसामे-
(K₄ °मी)ह. K₄ B Dn D₃-६ G₃ M₂ एकां; T₂ एतद् (for
एतां). — °) T G₁. २. ४ उचितं; M₁ रुचिरं. K₄ विभो
(for Sनघ).

80 °) M₁ निवृत्ता (for निवृत्ता). — °) S (except
G₃ M₂) संयोगं (for संगमं).

81 °) K₁. २ च काले; B₁. ४ Dn (Dn₃ before corr.)

D₆ G₃ विकालं; B₂. ३ D₃ हि काले; De D₂ विकालो; Dn₃
(after corr.) D₄ हि कालं. D₆ च; T₂ [S]पि (for हि).
— °) K₄ गतपूर्वोयमाश्रमः; B₃ T₂ G₂. ४ M °वोहमाश्रमात्;
T₁ G₁ °वो मयाश्रमात्. — °) D₃ वै (for मे). K (K₃
missing) De D₃. ३. ६ माता वै संरुण (De₂ D₂ संरुजा; D₃
प्ररुण)द्धि मां; S (except G₃) रुणद्धंयवा हि मां सदा.

82 °) K₄ B D (except D₃. ६) G₃ हि (for च).
De D₂ मे (for मां). K (K₃ missing) De D₂. ३. ६
माता (for तातः). — °) De D₂ सहैवाश्रम.

83 °) A few MSS. माता- (for मात्रा). De D₂ तु
(for च). T₂ G₂. ४ मातापितृभ्यां सुभृशं. — °) T₁ उपा-
लभ्य. B₁. ४ Dn D₄. ६ G₃ च (for सु). — °) K₁. २
B₁. २. ४ Dn D₄. ६ G₃ हि; K₄ T G₁. २. ४ च (for ह).

84 °) S (except T₂ G₃) न्ववस्था. — °) B₃ transp.
मयि and च. K (K₃ missing) De D₃. ३. ६ अदृश्ये मयि
ताभ्यां हि.

85 °) K₄ रात्रावस्त्रायमाणकौ (marg. sec. m. रात्र्याव-
स्थानमागतं); D₃ °वाश्रय; T G₁. २. ४ °वात्रा (T₁ °वाह्वा;
G₄ °व्यात्रा)य मां तदा; M °वास्त्रायमाणकौ. — °) K (K₃
missing) D₃. ६ सुभृशं (for भृशं सु). — °) T₁ G₁ बहुशः
प्रतिसंयतौ.

86 °) K₄ (marg. sec. m. as in text) दीनौ (for
हीनौ). K₁. २. ४ (marg. sec. m. as in text) B₂ De₁
D₆ M₂ जीवेव; B₃. ४ D₃ T₁ G₁. २. ४ जीवावो; De₂ D₂
जीवेव (for जीवाव). — °) K₁. २ इव (for अपि). — °) K₄
(marg. sec. m. as in text) त्वरिष्यते; T₁ G₁. ४ घनि-

C. 3. 16835
B. 3. 297. 88
K. 3. 298. 89

यावद्भरिष्यसे पुत्र तावन्नौ जीवितं ध्रुवम् ॥ ८६
वृद्धयोरन्धयोर्यष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं चावयोरिति ॥ ८७
माता वृद्धा पिता वृद्धस्तयोर्यष्टिरहं किल ।
तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्थां गमिष्यतः ॥ ८८
निद्रायाश्चाभ्यसूयामि यस्या हेतोः पिता मम ।
माता च संशयं प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी ॥ ८९
अहं च संशयं प्राप्तः कृच्छ्रामापदमास्थितः ।
मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ९०
व्यक्तमाकुलया बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ।
एकैकमस्यां वेलायां पृच्छत्याश्रमवासिनम् ॥ ९१
नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितरं शुभे ।

व्यते. — ^a) K₁. 2 Dc D₅ G₄ तावन्नौ.

87 ^a) D₅ G₁ आवयोर; M₁ अंतयोर (for अन्धयोर).
K₁ (by corr.) B₄ Dn T₂ M₁ दृष्टिस् (for यष्टिस्). — ^b)
T G₁. 2. 4 प्राणः; M₁ वत्स (for वंशः). — ^d) T₁ G₂. 4
M₂ संतानश्च. K₄ अपि; D₅ त्वयि (for इति).

88 ^a) K₁ (sup. lin. sec. m.). 2 त्वंधस; K₄ Dc
D₂. 3. 5 [अ]प्यंधस (for वृद्धस). T₁ G₁ वृद्धौ च मातापितरौ;
T₂ G₂. 4 माता पिता च वृद्धौ च. — ^c) S (except G₃)
पुत्रं (for रात्रौ).

89 ^a) K₁. 2. 4 (marg. sec. m.) निद्रामेवाभ्य (K₂
‘भि’)सूयामि; K₄ (orig.) Dc D₂. 3. 5 T₁ G₁ M₁ निद्रां
चैवा (Dc₂ D₂ ‘व’)भ्य. — ^b) K₂ यस्यां; T₁ G₁. 2. 4 यस्य.
— G₁ om. (hapl.) 89^a-91^b. — ^c) D₄ प्राप. — ^d)
K₁. 2 स्वकृते च सुमध्यमे; T₂ मत्कृतेनोपकां; G₄ मत्कृते-
नापि कां.

90 G₁ om. 90 (cf. v.l. 89). — ^b) G₄ M₁ (sup.
lin. as in text) कृच्छ्रादां. — ^c) K (K₃ missing) Dc
D₂. 3. 5 रहितो (for हि विना).

91 G₁ om. 91^{ab} (cf. v.l. 89). — ^a) Dc D₂
व्यक्त्याम् (for व्यक्तम्). — ^d) B₃. 4 Dc Dn₃ D₂ M
‘वासिनां; T₁ G₁. 2. 4 ‘वासिनः; T₂ ‘वासिभिः.

92 92^a = 3. 277. 1^a. — ^d) K₁. 2 चैव दुर्बलां; T G₁
भृशदुं; G₂. 4 भृशदुःखितां; M प्रति दुर्बलां.

93 ^a) T G₁. 2. 4 मत्कृते पितरावद्य; M₁ ‘ते चापि तां;
M₁ ‘तेपि च तां. — ^b) G₂. 4 भृशम् (for परम्). — ^c) D₅
यावन्नौ; G₁ एवं तौ (for जीवन्तौ). B₃ [अ]नुपश्यामि.

भर्तारं चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्बलाम् ॥ ९२
मत्कृतेन हि तावद्य संतापं परमेष्ठ्यतः ।
जीवन्तावनुजीवामि भर्तव्यौ तौ मयेति ह ।
तयोः प्रियं मे कर्तव्यमिति जीवामि चाप्यहम् ॥ ९३
भार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुवर्ती गुरुप्रियः ।
उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्तः सस्वरं प्ररुद ह ॥ ९४
ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककशितम् ।
प्रमृज्याश्रूणि नेत्राभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ॥ ९५
यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं हुतं यदि ।
श्वश्रूश्चशुरभर्तृणां मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ९६
न स्मराम्युक्तपूर्वा वै स्वैरेष्वप्यनुतां गिरम् ।

— ^a) Dc D₂ ममेति च; T G₁. 2. 4 मया स्विति (for
मयेति ह). B₄ मृतावनुस्त्रिये च तौ. — ^c) K₄ T₂ तथा
(for तयोः). K (K₃ missing) D₃ च (for मे). — ^f)
B₁. 2. 4 D (except D₃) T₂ G₃ इति जानामि; B₃ अतिजी-
वामि. D₅ नापरं; G₄ वाप्यहं. — After 93, S (except
G₃) ins. :

1326* परमं देवतं तौ मे पूजनीयौ सदा मया ।
[M मम (for मया).]

T G₁. 2. 4 cont. : K₁. 2 ins. after 93 :

1327* तयोस्तु मे सदास्थेवं व्रतमेतत्पुरातनम् ।

[K₁ तयोर्हितमवास्थेयं; K₂ तयोर्हि मे ममास्थेयं; T₁ तयोर्हि
तथास्थेयं; T₂ ततो हि मे यथा सेव्यं; G₁ तयोः सकाशं गच्छामि.]

94 K (K₃ missing) D₃ T₁ G₁ M₂ om. the ref.
— ^a) K₁ D₃ तु; K₄ च (for स). — ^b) B Dn D₄. 6 G₃
गुरुभक्तो; Dc₂ D₂ ‘वृत्तिः; D₅ ‘धर्म (for ‘वर्ती). T G₁. 2. 4
गुरुप्रियहिते रतः. — ^c) K₁ D₃ उत्सृज्य; B₁. 4 D₅ G₁. 2. 4
उच्छ्रित्य. Dn₂. n₃ चाह (for बाहू). — ^d) = 3. 73. 25^d.
K₁. 4 B₁. 2 Dc₂ Dn D₂. 3. 5. 6 G₃ सुस्वरं; D₂ सस्वनं.

95 Before 95, K (K₃ missing) D₃. 5 ins. मार्कः.
— ^a) T₂ G₁. 2. 4 तदा (for तथा). — ^b) K (K₃ mis-
sing) Dc D₂. 3. 5 शोकपीडितं; B Dn D₄. 6 ‘कथितं. — ^c)
K₄ Dc D₂ वि- (for प्र-). D₅ T₂ G₂ M पाणिभ्यां; T₁
G₁. 4 बाहुभ्यां.

96 Before 96, M₁ ins. सावित्री. — ^a) T₁ G₁ मेघ
(for मेऽस्ति). — ^b) T₂ भवेत् (for the second यदि).
— ^d) K (K₃ missing) Dc D₂ क्षेमास्तु; M₁ रम्यां (for

तेन सत्येन तावद्य ध्रियेतां श्वशुरौ मम ॥ ९७

सत्यवानुवाच ।

कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि माचिरम् ।

पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ।

न जीविष्ये वरारोहे सत्येनात्मानमालभे ॥ ९८

यदि धर्मे च ते बुद्धिर्मा चेज्जीवन्तमिच्छसि ।

मम प्रियं वा कर्तव्यं गच्छस्वाश्रममन्तिकात् ॥ ९९

मार्कण्डेय उवाच ।

सावित्री तत उत्थाय केशान्संयम्य भामिनी ।

पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ १००

उत्थाय सत्यवांश्चापि प्रमृज्याङ्गानि पाणिना ।

दिशः सर्वाः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १०१

तमुवाचाथ सावित्री श्वः फलानीह नेष्यसि ।

योगक्षेमार्थमेतत्ते नेष्यामि परशुं त्वहम् ॥ १०२

कृत्वा कठिनभारं सा वृक्षशाखावलम्बिनम् ।

गृहीत्वा परशुं भर्तुः सकाशं पुनरागमत् ॥ १०३

वामे स्कन्धे तु वामोरूर्ध्वर्तुर्बाहुं निवेश्य सा ।

दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम मृदुगामिनी ॥ १०४

सत्यवानुवाच ।

अभ्यासगमनाद्भीरु पन्थानो विदिता मम ।

वृक्षान्तरालोक्तया ज्योत्स्नया चापि लक्ष्ये ॥ १०५

आगतौ स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च ।

यथागतं शुभे गच्छ पन्थानं मा विचारय ॥ १०६

पलाशपण्डे चैतस्मिन्पन्था व्यावर्तते द्विधा ।

पुण्या). D₅ अस्तु क्षेमाशु शर्वरी; T G₁. 2. 4 स्वस्थ(G₂. 4 स्थो)भावो भवत्युत.

97 ^a) B D (except D₃. 5; D₁ missing) T₁ G₁ [उक्तपूर्व. — ^b) G₄ [अ]हितां (for [अ]नुतां). — ^d) D₂ D₃ प्रियेतां; B₂ भवेतां. K₁. 2 प्रियतां श्वशुरौ मम.

98 ^a) T₁ माचिरं (for दर्शनं). — ^b) K₁. 2 यावत् (for याहि). — After 98^{ab}, S (except G₃) ins.:

1328* अपि नाम गुरु तौ हि पश्येयं ध्रियमाणकौ ।

[G₄ प्रपश्येद् (for पश्येयं).]

— T₁ om. 98^c-99^d. — ^d) Cf. 1. 205. 29^d.

99 T₁ om. 99 (cf. v.l. 98). — ^a) D₅ चेद्धकिर्मे; S (except G₃; T₁ om.) च (G₄ क)तुं धर्मं (for यदि धर्मे). T₃ मे (for ते). — ^b) D₂. 4 मा (for मां). K (K₃ missing) B₃ D₂. 3. 5 G₁ च जी (K₄ D₃ संजी; B₃ G₁ चेजी)वितुम् (for चेजीवन्तम्). — ^c) K (K₃ missing) चेत्; D₅ च (for वा). — ^d) K₄ B₁. 3. 4 D₂ D₃. 4. 6 T₃ गच्छाव; B₂ D₂ गच्छ च; D₂. 5 गच्छ वा. K (K₃ missing) D₃. 5 [आ]श्रममंडलं; D₂ D₃ सुत्तमं.

100 K₄ T₁ G₁ om. the ref. K₁ मार्कांडेयः; M₂ श्रीमार्कांडेयः. — ^a) K₄ D₃ सावित्री तं स (D₃ च त)मादाय; S (except G₃) तत उत्थाय सावित्री. — ^b) B D (except D₃) G₃ भाविनी. — ^d) D₅ तं (for वै).

101 D₂ om. 101. — ^b) T₁ G₁. 2. 4 वि- (for प्र). — ^c) D₂ D₃. 6 G₃ transp. दिशः and सर्वाः.

102 ^b) K₄ D₅ ह नेष्यसि (K₄ marg. sec. m. [आ]-हरिष्यसि); B D₂ D₃. 6 G₃ हरिष्यसि; T G₁. 2. 4 [ह]ह

नेष्यसि. — ^c) K₁. 2 B₁. 2. 4 D₂ D₃ एतं (for एतत्). — ^d) S (except G₃) दास्यामि (for नेष्यामि). K₄ (marg. sec. m.) शुभम् (for त्वहम्).

103 ^b) B₂ वृक्षमूला. — ^d) B₂ D₂ D₃. 6 G₃ सकाशे; T₁ समीपं.

104 ^a) K₄ वामस्कन्धे. B₃ स्कन्धेन (for स्कन्धे तु). K₁. 2 तु वामूरु (K₂ रूरु); K₄ सुवामोरु; D₂ तु वामोरु; D₃ G₄ [S]थ वामोरु (G₄ रूरु). — ^b) K₁. 2 निवेद्य. B D₂ D₃. 6 G₃ च (for सा). — ^c) K₄ परिगृह्य. — ^d) K (K₃ missing) D₃ मृदुभाषिणी; B D₂ D₃. 6 G₃ गजगामिनी.

105 ^a) K₁. 2. 4 (marg. sec. m.) D₃. 5 नित्याभ्या- (K₄ orig. भिगमनाद्. — ^b) K₁. 2 [S]धिगता (for विदिता). — ^c) K₁. 2 वृक्षारामालोक्तया; K₄ वृक्षान्तरालोक्त-नया (marg. sec. m. वृक्षान्तरालानि तथा). — ^d) G₂. 4 transp. च and अपि. K (K₃ missing) D₂ D₃. 3. 5 चोपलक्ष्ये; T₃ चापि लक्ष्यसे; M₁ चामिलक्ष्ये.

106 ^a) K₁. 4 D₂. 3 स्व (for स्वः). S (except G₃) [अ]नेन (for येन). — ^b) T₃ G₁. 2. 4 फलान्यप (G₄ पि)-चितानि च; M फलान्युपचितान्यतः. — ^d) T₃ G₂. 4 अ- (for मा).

107 ^a) K₂. 4 D (D₁ missing) G₃ खंडे (for पण्डे). B₂. 4 D₂ D₃ वा; M₁ हि (for च). — ^c) T G₁. 2. 4 अस्य; M अत्र (for तस्य). — ^d) G₄ तेन गच्छस्व च त्वरा. — ^e) T G₁ चास्मि (for अस्मि).

108 All MSS. except M₁ (K₃ D₁ missing) om. the ref. — ^a) K₁ B D₂ D₃. 2 T G₁ सुवशेव. K₁

C. 3. 1
B. 3. 2
K. 3. 2

तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ त्वरस्व च ।
स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितराबुभौ ॥ १०७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ब्रुवन्नेवं त्वरायुक्तः स प्रायादाश्रमं प्रति ॥ १०८

२८२

मार्कण्डेय उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महावने ।
लब्धचक्षुः प्रसन्नात्मा दृष्ट्या सर्वं ददर्श ह ॥ १
स सर्वानाश्रमान्गत्वा शैब्यया सह भार्यया ।
पुत्रहेतोः परामर्तिं जगाम मनुजर्षभ ॥ २
तावाश्रमान्नदीश्चैव वनानि च सरांसि च ।
तांस्तान्देशान्विचिन्वन्तौ दंपती परिजग्मतुः ॥ ३

Dn₂ त्वया युक्तः; Dc₁ तया युक्तः; Dc₂ D₂ तथा युक्तः (for त्वरा). — ^b) B₁. 2. 4 D (except D₆) G₃ संप्रायाद्; G₁ संप्रयाता; G₄ संप्रदाद् (for स प्रायाद्). M यतः (for प्रति).
— After 108, M₁ ins.:

1329* सावित्रीसहितः श्रीमान्सत्यवान्संशितव्रतः ।

Colophon. K₃ D₁ missing. — Major parvan : K₁. 2 Dn₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan : N (K₃ D₁ missing) T₁ G₁. 3 M₁ (all om. sub-parvan name) mention only सावित्रीपाख्यान. — Adhy. name : M₂ सावित्रीवरप्रसादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ (marg.). n₂ 295; Dn₃ 296; T₁ G₁ 282; T₂ M (M₂ inf. lin.) 285 (M₂ orig. 287); G₂ 284; G₄ corrupt. — Śloka no.: Dn₁. n₂ 108; Dn₃ 111.

822

☞ This adhy. is missing in K₃ D₁ (cf. v. 1. 3. 279. 14, 8); the MSS. are mostly ignored here.

1 G₄ om. the ref. K₁ मार्कण्डेयः; M₂ श्रीमार्कण्डेयः.
— ^a) Standing phrase! Cf. Hopkins, *Great Epic*, p. 406 (No. 31). T₂ G₄ तस्मिन्नेव तु काले वै. — ^b) B Dc Dn D₂. 4-6 G₃ महाबलः (B₁. 4 'बले') (for 'वने'). — ^c) B Dn Dc G₂ G₄ M₂ प्रसन्नया (for 'सस'). Dc D₂. 3 प्रस-

श्रुत्वा शब्दं तु यत्किंचिदुन्मुखौ सुतशङ्कया ।
सावित्रीसहितोऽभ्येति सत्यवानित्यधावताम् ॥ ४
भिन्नैश्च परुषैः पादैः सत्रणैः शोणितोक्षितैः ।
कुशकण्टकविद्धाङ्गाबुन्मत्ताविव धावतः ॥ ५
ततोऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः ।
परिवार्य समाश्वास्य समानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६
तत्र भार्यासहायः स वृतो वृद्धैस्तपोधनैः ।

नया लब्धचक्षुः. — ^a) K₁. 2 सर्वदृष्ट्या; K₄ D₃ सर्वं दृष्ट्या; B₁. 3. 4 दृष्ट्यां सर्वा; B₂ Dn D₄. 6 G₃ दृष्ट्यां सर्वं; Dc D₂ सर्वं दृष्ट्या; D₆ सर्वदृष्ट्यां; T₁ दृष्ट्या सर्वं; T₂ भूत्वा सर्वं; G₂. 4 दृष्ट्या सर्वान्. D₃ सः (for ह).
2 ^b) B D₃. 4 शैब्यया (for शै°). — ^a) B Dc₁ Dn D₄. 6 G₃ भरतर्षभ; Dc₂ D₂ पुरुषं; D₆ T₁ G₁ मनुजर्षभः.
3 ^a) T₂ तानाश्रमान्. — ^c) B D (except D₃. 5; D₁ missing) G₃ तस्यां निशि (for तांस्तान्देशान्). — ^d) D₆ परिमार्गतुः.

4 ^a) S (except G₃) च (for तु). K₁. 2 B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ M₂ यं (for यत्). K (K₃ missing) B₂. 4 Dn D₄. 6 G₃ M₂ कंचिद् (for किंचिद्). — ^c) K₄ D₆ T₁ 'भ्येत्य (for 'भ्येति). — ^d) K (K₃ missing) M₁ इति धावतां; B Dc Dn D₂. 3 (marg. sec. m.). 4. 6 G₃ इत्य आपतां; D₃ अभ्यधावतां.
5 ^a) K (K₃ missing) पुरुषैः. M₁ प्रासैः (for पादैः). — ^b) K₁ (corrupt) सत्रणैः शोणितैः क्षणैः; G₂ सत्रणौ शोणितोक्षितौ. — ^c) K (K₃ missing) D₆ 'दिग्धागाव'. — ^d) S (except G₃) धावतां.

6 ^a) T G₁. 2. 4 [S]भिगम्य (T₁ 'त्य'). M₁ सर्वैः (for विप्रैः). — ^b) M₁ द्विजैर् (for सर्वैर्). — ^d) B Dn D₄. 6 T₂ G₃ तावानीतौ (for समां).
7 ^a) T₁ G₁. 2. 4 ततो (for तत्र). — ^b) K₄ D₃ वृद्धो (for वृतो). — ^c) Dn₁ G₃ आश्वासितोपि चित्रार्थैः; T₂ 'तौ पवित्रार्थैः'. — ^d) K₄ पूर्वराज्ञां कथानकैः; T₂

आश्वासितो विचित्रार्थैः पूर्वराज्ञां कथाश्रयैः ॥ ७

ततस्तौ पुनराश्वासौ वृद्धौ पुत्रदिदक्षया ।

बाल्ये वृत्तानि पुत्रस्य स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८

पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोककशितौ ।

हा पुत्र हा साध्वि वधूः कासि कासीत्यरोदताम् ॥ ९

सुवर्चा उवाच ।

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।

आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १०

गौतम उवाच ।

वेदाः साङ्गा मयाधीतास्तपो मे संचितं महत् ।

कौमारं ब्रह्मचर्यं मे गुरवोऽग्निश्च तोषिताः ॥ ११

समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे ।

वायुभक्षोपवासश्च कुशलानि च यानि मे ॥ १२

अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परिचिकीर्षितम् ।

सत्यमेतन्निबोध त्वं ध्रियते सत्यवानिति ॥ १३

शिष्य उवाच ।

उपाध्यायस्य मे वक्त्राद्यथा वाक्यं विनिःसृतम् ।

नैतज्जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान् ॥ १४

ऋषय ऊचुः ।

यथास्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ।

अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५

भारद्वाज उवाच ।

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।

आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६

दाल्भ्य उवाच ।

यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतम् ।

गताहारमकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७

माण्डव्य उवाच ।

यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै मृगपक्षिणः ।

पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८

C. 3.
B. 3.
K. 3.

G₂. 4 पूर्वराजकथाश्रयैः.

8 ^{ab}) D₅ 'स्वस्थौ (for 'श्वस्तौ). T₂ दंपती तौ ततः संतौ दृष्टौ पुत्र'. — ^c) K₁ D₅ D₂ बाल्य- (for बाल्ये). B₃ transp. वृत्तानि and पुत्रस्य. — After 8^c, T₂ G₂. 4 ins.: 1330* सावित्र्या दर्शनानि च ।

शोकं जगमत्पुन्योन्मत्तं.

9 ^a) K (K₃ missing) D₃ स- (for च). S (except G₃) पुनश्च करुणां वाचं. — ^b) T₁ G₁. 2. 4 M वदंतौ; T₂ स्मरंतौ (for वाचं तौ). K₁. 2 B₂. 4 Dn D₄. 6 'कशितौ'. — ^c) K₄ पुत्रि (for पुत्र). S (except G₃) (by transp.) वधूः साध्वि (T₁ साध्वी). K (K₃ missing) Dc₂ D₂. 3 वधु; B₁ Dc₁ वधू (for वधूः, Vocative!). — ^d) K₁. 2 B₃ [अ]द्य रोदतां; K₄ [इ]ति रोदतां; D₅ [इ]त्यवोचतां (for [इ]त्यरोदताम्). Dc D₂ कापि कासित्यवाद (Dc₁ 'सीत्यवादि') तां. — After 9, B Dn D₄. 6 G₃ ins.:

1331* ब्राह्मणः सत्यवाक्तेषामुवाचचेदं तयोर्वचः ।

10 = 16. K₁ सुवर्चः; K₂ सुवर्णः; Dc₂ ब्राह्मण उ^०; D₃ सुवर्चोवाच; S (except G₃) ब्राह्मणाः. — ^a) = 15^a. K₁ यथासि भार्या; Dc D₂ T₁ G₁ अथास्य भार्या. 10^d = 14^d, etc.

11 ^a) K₁. 2 वेदाः सांगाश्च या गीतासु; D₅ T₂ G₂. 4 M वेदः सांगो मयाधीतसु. — ^c) D₅ G₄ कौमारः; M₁ कौमार्यं. B₂ Dn D₄. 6 G₂-4 च (for मे).

12 ^b) Dc D₂ G₁ च; T G₂. 4 वै (for मे). — K₁. 2 om. (hapl.) 12^{cd}. — ^d) B Dn D₄. 6 G₃ कृतो मे विधिर्वत्सदा.

13 ^b) B₂ D (except D₂; D₁ missing) T₁ G₃ M सर्व पर^०; B₃ सत्यं प्रिय^०. — ^c) T G₁. 2. 4 मम (for एतन्). B₄ निबोधस्व; Dn D₄. 6 G₃ M निबोधध्वं.

14 ^a) K₂ यद् (for मे). T₁ G₁ वाक्याद् (for वक्त्राद्). — ^b) K₁. 2 विनिर्गतं. — ^c) B Dn D₄. 6 G₃ नैव (for नैतज्). — 14^d = 10^d, 15^d, 16^d, 17^d, 18^d, 19^d.

15 T₂ om. (hapl.) 15-17; G₃ (hapl.) om. 15-16. — ^a) = 16^a. D₄. 6 यथा च (for यथास्य). K₁ भार्यासि; K₄ D₃ भार्यास्य (by transp.). — Dc₁ D₂ om. (hapl.) 15^b-16^a. — ^b) K₄ D₃. 5 T₁ G₁ M स्व- (for सु). D₄ तपसा च दमेन च (= 16^b). — ^c) D₄ आचारेण च संयुक्ता (= 16^c). — After 15, K₂ reads 18, repeating the stanza in its proper place.

16 = 10. K₁. 2 T₂ G₃ om. 16; Dc₁ D₂ om. 16^a (cf. v.l. 15). K₄ B₃. 4 Dn₁. n₂ D₃ G₁. 2 M भारद्वाज उ^० (G₁. 2 M om. उ^०). — ^a) = 15^a. K₄ यथा भार्या च सावित्री.

17 T₂ om. 17 (cf. v.l. 15). — ^c) T₁ G₁. 2. 4 [ए]व (for च).

C. 3. 16876
B. 3. 298. 19
K. 3. 299. 19

धौम्य उवाच ।

सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।

दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमाश्वासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्त्रिभिः ।

तांस्तान्विगणयन्नर्थानवस्थित इवाभवत् ॥ २०

ततो मुहूर्तात्सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह ।

आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह ॥ २१

ब्राह्मणा ऊचुः ।

पुत्रेण संगतं त्वाद्य चक्षुष्मन्तं निरीक्ष्य च ।

सर्वे वयं वै पृच्छामो वृद्धिं ते पृथिवीपते ॥ २२

समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।

चक्षुषश्चात्मनो लाभात्त्रिभिर्दिष्ट्या विवर्धसे ॥ २३

18 K₂ reads 18 after 15, repeating it here. K₄ B Dn D₄. 6 G₃ आपस्तंब उ^०; T G₁. 2. 4 वामदेवः; M पांक्त्यः. — ^a) D₆ D₂ G₂ वदति; T₂ वै दिशि (for वदन्ति). — ^b) D₃ T₂ वदन्ति (for दिशि वै). — ^c) D₆ पार्थिवी च वृत्तिस्तेन; T₂ G₁. 2. 4 पार्थिवी चैव वृद्धिं ते; M पार्थिवी चैव वृद्धिस्ते.

19 K₁ om. (hapl.) 19. — ^b) T G₂. 4 M द्विजप्रियः; G₁ द्विजोत्तमः (for जन^०).

20 K₁ मार्कण्डेयः; M₂ श्रीमार्कण्डेयः. — ^a) B₃. 4 च; S (except T₁ G₃) तेः (for तु). D₅ एवमाश्वासितौ तौ तु. — ^c) B₁. 2. 4 Dn D₄. 6 G₃ सर्वान् (for अर्थान्). — ^d) B Dn D₆ ततः (B₄ ^०त्र) स्थिरः; D₆ D₂ अवस्थिरः; D₄ G₃ ततः शिष्य (for अवस्थित). T₂ इह (for इव).

21 ^b) S (except G₃) सह सत्यवता तदा. — ^a) K₁ प्रविष्टः; T₁ G₁. 2 M₂ प्रविष्टा. — After 21, T G₂. 4 M₁ ins.:

1332* इष्ट्वा चोत्पतिताः सर्वे हर्षं जग्मुश्च ते द्विजाः ।

कण्ठं माता पिता चास्य समालिङ्ग्याभ्यरोदताम् ।

22 K₁. 2 D₆ D₂ ब्राह्मण उ^०. — ^a) B₁. 2 Dn D₄. 6 G₃ त्वां तु; B₄ त्वं च; G₁ त्वद्य (for त्वाद्य). — ^c) K₄ (marg. sec. m.) वै यच्छामो; T G₁. 2. 4 हि पश्या (for वै पृच्छा^०). — ^d) B₁. 2 Dn D₄. 6 G₃ वै (for ते).

23 ^b) M₁ ^०न्यागमनेन च. — ^a) S (except G₃) [अभिः (for वि^०).

24 ^a) D₅ च (for यत्). T₁ G₁. 4 यथा सर्वैर्मुदाप्युक्तं;

सर्वैरस्माभिरुक्तं यत्तथा तन्नात्र संशयः ।

भूयो भूयश्च वृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४

मार्कण्डेय उवाच ।

ततोऽग्निं तत्र संज्वालय द्विजास्ते सर्व एव हि ।

उपासांचक्रिरे पार्थ द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥ २५

शैब्या च सत्यवांश्चैव सावित्री चैकतः स्थिताः ।

सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् ॥ २६

ततो राज्ञा सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः ।

जातकौतूहलाः पार्थ पप्रच्छुर्नृपतेः सुतम् ॥ २७

प्रागेव नामतं कस्मात्सभार्येण त्वया विभो ।

विरात्रे चागतं कस्मात्कोऽनुबन्धश्च तेऽभवत् ॥ २८

संतापितः पिता माता वयं चैव नृपात्मज ।

नाकस्मादिति जानीमस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ २९

T₂ G₂ यथा सर्वे मुदा युक्तास्. — ^b) D₆ D₂. 3 तत्तथा नात्र; D₅ यत्तथा तत्र (for तथा तन्नात्र). — ^c) B₁. 4 Dn D₄. 6 G₃ समृद्धिं; B₂ संवृद्धिं (for च वृद्धि^०). — ^d) Dn₂ D₂. 3 गमिं (for भवि^०).

25 N (except K₂ B₃; K₃ D₁ missing) T₁ G₃ om. the ref. M₂ श्रीमार्कण्डेयः. — ^a) B₂ तथा (for ततो). K₂ प्रज्वालय. T₂ G₂ ततोऽग्निं ते समुज्वालय; G₄ ततोऽग्निहोत्रं सं^०. — ^b) T₂ ब्राह्मणाः (for द्विजास्ते). D₅ M₁ ह (for हि). — ^d) नराधिपं (for मही^०).

26 ^b) K₁ G₁ चैकता; G₂. 4 च ततस्. K (K₃ missing) Dn D₃. 4. 6 T₁ G₁ स्थिता; G₂. 4 तथा. — ^d) K (K₃ missing) विशोका विशन्.

27 ^a) D₃ G₁. 2. 4 M₂ समासीनाः. — ^c) K₄ सर्वे (for पार्थ).

28 Before 28, B D (except D₃. 5; D₁ missing) G₃ ins. ऋषय ऊ^०. — ^a) G₁ प्रागेवानागतं. — ^b) K₁. 1 त्वयानघ (for त्वया विभो). — ^c) T₂ विरात्रौ चागतं; G₃ चिराच्चैवागतं. K (K₃ missing) T₁ G₁ चागतः; B₁ चागतं; Dn₁ वागमः. — ^d) K₁ को विरस्वं च; K₂ को विलंबश्च; K₄ को नु विभं; B₃ क च बाधा^०; M₁ को वा बंधा^०. B₁. 2 Dn D₄. 6 G₃ तव (for च ते). B₄ सभार्येण त्वया विभो (marg. कोनुबन्धस्तवाभवत्).

29 ^a) B₃ संतापिता; T₂ पिताः. — ^b) D₆ D₃ तथा नृपः; M [अनुतापिताः. — ^c) K₁. 2 D₆ D₂ T G₁. 2. 4 न कस्माद् (for नाकस्माद्). T₁ G₁ M एव (for इति). B

सत्यवानुवाच ।

पित्राहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः ।
 अथ मेऽभूच्छिरोदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३०
 सुप्तश्चाहं वेदनया चिरमित्युपलक्षये ।
 तावत्कालं च न मया सुप्तपूर्वं कदाचन ॥ ३१
 सर्वेषामेव भवतां संतापो मा भवेदिति ।
 अतो विरात्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२
 गौतम उवाच ।
 अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्द्युमत्सेनस्य ते पितुः ।
 नास्य त्वं कारणं वेत्थ सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३
 श्रोतुमिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्थ परावरम् ।
 त्वां हि जानामि सावित्रि सावित्रीमिव तेजसा ॥ ३४
 त्वमत्र हेतुं जानीषे तस्मात्सत्यं निरुच्यताम् ।
 रहस्यं यदि ते नास्ति किंचिदत्र वदस्व नः ॥ ३५

सावित्र्युवाच ।

एवमेतद्यथा वेत्थ संकल्पो नान्यथा हि वः ।
 न च किंचिद्रहस्यं मे श्रूयतां तथ्यमत्र यत् ॥ ३६
 मृत्युर्मे भर्तुराख्यातो नारदेन महात्मना ।
 स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥ ३७
 सुप्तं चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सर्किकरः ।
 स एनमनयद्वद्धा दिशं पितृनिषेविताम् ॥ ३८
 अस्तौषं तमहं देवं सत्येन वचसा विशुम् ।
 पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान्मम ॥ ३९
 चक्षुषी च स्वराज्यं च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।
 लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणामात्मनः शतम् ॥ ४०
 चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् ।
 भर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया चीर्णं स्थिरं व्रतम् ॥ ४१
 एतत्सत्यं मयाख्यातं कारणं विस्तरेण वः ।

Dn D₄. 6 G₃ कस्मादिति न जा°. — ^d) K₁. 2 सर्वं वक्तु-
 मिहार्हसि.

30 °) D₃ (marg. sec. m.) अद्य (for अथ). — ^d)
 K (K₃ missing) D₃ (marg. sec. m. as in text). 6
 कुर्वतः; T G₁. 2 भिद्यतः; M छिद्यतः.

31 °) K₁. 2 काले (for कालं). K₁ B Dn D₃
 (sup. lin. sec. m.). 4. 6 G₃ transp. च and न. — ^d)
 K₁ कथंचन.

32 °) D₃ न (for मा). — °) K₁ अतश्चिराभ्यागमने;
 K₂ अतो विरात्रागमनं; G₃ अतो विराट्या; G₄ अतो विरात्राव-
 गमं. — ^d) B₃ Dc D₃ [इ]ति (for [इ]ह).

33 °) T₂ M नाक° (for अक°). — °) B₃ नान्यतः;
 T₁ G₁ न स (for नास्य). B D (except D₅; D₁ missing)
 T₁ G₁. 3 वेत्सि (for वेत्थ). — ^d) D₅ वेत्तुम्.

34 °) M इच्छाम. — °) K₂ परापरं. — °) D₂ त्वा
 (for त्वां). K₄ B₄ D₃ G₁. 2. 4 त्वां हि जानीमः; M₁ त्वा-
 भिजानामः; M₂ त्वां विजानाम. — ^d) K₁. 2 त्रीमेव.

35 °) S (except G₃) स्वामत्र. T₁ G₁. 2. 4 M
 जानीमस्; T₂ जानामि (for जानीषे). — °) S (except G₃)
 सर्वं (for सत्यं). K₂ निरुच्यतां. — °) K₁. 2 transp. रहस्यं
 and यदि. — ^d) M किंचिदेव. D₅ ब्रवीहि नः.

36 °) D₃ एवमेव. G₄ चेत्थं; M वित्त (for वेत्थ).
 — °) M₁ [अ]पि (for हि). — °) B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃

हि (for च). Dc D₂ च (for मे). — ^d) T G₁. 2. 4
 कृतम् (for तथ्यम्). B₁. 2 Dn D₄. 6 G₃ एव; B₃ अत्य
 (for अत्र).

37 °) B Dc₁ Dn D₄. 6 T₂ G₃ पत्युर (for भर्तुर).
 — °) K (K₃ missing) Dc D₂. 3 न महर्षिणा. — °) K
 (K₃ missing) D₃ स चास्य. G₄ दिव्यं संप्राप्तस्. — ^d)
 B₃ मैतं; G₄ नैतं (for नैनं).

38 °) G₄ चैतं. — °) G₃ उपगच्छत्. — °) T₁
 G₁. 2. 4 चैनम् (for एनम्). G₁ आनयद्. T₂ स वै चैनं
 यमो बध्वा.

39 °) D₅ व्यतोषयम्; T G₁. 2. 4 अतोषयम् (for
 अस्तौषं तम्). — °) K₂ विशुः; G₄ भुवस्. — °) S
 (except G₃) transp. वै and मे. K₁ पंच चैतेन; B₁. 3
 पंचैव तेन; B₄ पंचायतेन; D₅ पंच तेनैव (for पञ्च वै तेन).
 B₃. 4 transp. मे and दत्ता. — ^d) K₁ Dc D₃ G₂ M₂
 वराब्. K₂ ता सम; D₅ चात्मना; G₁ तानिह (for तान्मम).

40 °) K (K₃ missing) D₃. 5 चक्षुष्मत्ता (D₃ तां;
 D₅ तां); Dc D₃ चक्षुष्मंतं (for चक्षुषी च). — °) K₁. 2
 पित्रोः (for पितुः). — ^d) B₁. 2. 4 Dn D₄. 6 G₃ चात्मनः.

41 °) K₁. 2 लब्धं (K₁ त्वां) भर्ता; K₄ Dc D₂. 3. 6
 लब्धो भर्ता (by transp.). — °) K (K₃ missing) D₃. 5
 जीवितार्थाय; Dc D₃ जीवनार्थाय (for 'र्थं तु). B₃ हि; M
 तत् (for तु). — ^d) K₁. 2 G₃ (by transp.) व्रतं स्थिरं;

C. 3. 16
 B. 3. 29
 K. 3. 29

C. 3. 16899
B. 3. 298. 42
K. 3. 299. 43

यथा वृत्तं सुखोदकमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२

ऋषय ऊचुः ।

निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं

कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये हृदे ।

त्वया सुशीले धृतधर्मपुण्यया

समुद्धृतं साध्वि पुनः कुलीनया ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव ते

वरस्त्रियं तामृषयः समागताः ।

नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रमञ्जसा

शिबेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४

२८३

मार्कण्डेय उवाच ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले ।

कृतपूर्वाह्निकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधनाः ॥ १

तदेव सर्वं सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः ।

द्युमत्सेनाय नातृप्यन्कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २

ततः प्रकृतयः सर्वाः शाल्वेभ्योऽभ्यागता नृप ।

आचख्युर्निहतं चैव स्वेनामात्येन तं नृपम् ॥ ३

तं मन्त्रिणा हतं श्रुत्वा ससहायं सबान्धवम् ।

B1. 2. 4 Dn D4. 6 G3 त्विदं व्रतं.

42 ^a) B Dn D4. 6 T G3 M सर्वं (for सत्यं). K (K3 missing) B3 D3 M समा^a (for मया^a). — ^b) K4 D2. 3. 8 च (for वः). — ^d) T G1. 2. 4 मह(म)र्षयः; M महन्मया.43 G1 om. the ref. M2 ऋषिः. — ^a) Some MSS. निमज्जमानं. B3 उपद्रुतं; D3 अभिद्रुतं. — ^c) K (K3 missing) D6 D2. 3. 8 सुशीलव्रतधर्मयुक्त(D6 नित्य)या; B Dn D4. 6 G3 सुशीलव्रतपुण्यया कुलं (B3 चर्याया); T2 सुशीले धृतपुण्यधर्मया; G1 सुशीलधृतधर्मं.44 K (K3 missing) S (except G3 M2) om. the ref. — ^a) B1 ततः. K1. 2 प्रशंस्य; T G1 M प्रशस्याम्; G2. 4 प्रशस्ताम्. K1 हृदि पूज्य; B1. 4 ह्यतिपूज्य; S (except G3) अभिपूज्य (for ह्यभि^a). B1. 2. 4 Dn D3. 4. 6 G3 om. ते. — ^b) K (K3 missing) D3. 5 M तां मुनयः; T1 ता ऋषयः. — ^c) K (K3 missing) D3. 5 transp. नरेन्द्रम् and सपुत्रम्. — ^d) S (except G3) द्युमेन जग्मुर्मुदिता यथालयं.

Colophon. K3 D1 missing. — Major parvan : K1. 2 T2 G2. 4 आरण्य. — Sub-parvan : K4 B D (D1 missing) T1 M (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्यापुण्यानः; G3 श्रुवाच (sic). — Adhy. name : M2

आश्रमप्रवेशः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 (marg.). n2 296; Dn3 297; T1 G1 283; T2 G4 M (M2 inf. lin.) 286 (M2 orig. 288); G3 285. — Śloka no.: Dn 44.

283

This adhy. is missing in K3 D1 (cf. v.l. 3. 279. 14, 8); the MSS. are mostly ignored here.

1 K1 मार्का^a; M2 श्रीमार्क^a. — ^a) T G1. 2. 4 ततो (for तस्यां). — ^c) K4 Dc D2-4 T1 पूर्वाह्निकाः; Dn3 T2 G3 M पौर्वाह्निकाः. — ^d) K (K3 missing) B3. 4 Dc D2. 3. 8 समीयुस्.2 ^a) K1. 2 तदेवं. — ^b) B3. 4 महो भाग्यं; Dc M1 माहा^a; T1 माहात्म्यं च.3 ^b) K2. 4 D3 G1. 2. 4 M शाल्वेभ्यो. K1. 2 D3. 1 [S]भ्यागमन्; K4 [S]भ्यागमन्; Dc D2 G2 M2 [S]भ्यागमन्. K (K3 missing) B3 T G1. 2. 4 नृपं. — K1 om. (hapl.) 3^{cd}. — ^c) G4 आचरेन् (for आचख्युर). — ^d) B1-3 Dn D4. 6 G1. 3 द्विषं (for नृपम्).4 ^a) K1. 2 D3 ते (for तं). S (except G3) प्रोच्य (for श्रुत्वा). — ^b) G1. 2 सहायं सहबांधवं. — T3 om. 4^{cd}. — ^c) K1. 2 B1. 2 Dn D4. 6 G3 यथावृत्तं (for तत्त्वं).

न्यवेदन्यथातत्त्वं विदुतं च द्विषद्वलम् ॥ ४
 ऐकमत्यं च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति ।
 सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५
 अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप ।
 प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गं च ते बलम् ॥ ६
 प्रयाहि राजन्मद्रं ते घुष्टस्ते नगरे जयः ।
 अध्यास्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७
 चक्षुष्मन्तं च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषान्वितम् ।
 मूर्धभिः पतिताः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ ८
 ततोऽभिवाद्य तान्वृद्धान्द्विजानाश्रमवासिनः ।
 तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९
 शैब्या च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णेन सुवर्चसा ।
 नरयुक्तेन यानेन प्रययौ सेनया वृता ॥ १०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥ समाप्तं द्रौपदीहरणपर्व ॥

ततोऽभिपिपिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरोहिताः ।
 पुत्रं चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषेचयन् ॥ ११
 ततः कालेन महता सावित्र्याः कीर्तिवर्धनम् ।
 तद्वै पुत्रशतं जज्ञे शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ १२
 भ्रातॄणां सोदराणां च तथैवास्याभवच्छतम् ।
 मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यां सुमहाबलम् ॥ १३
 एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च ।
 भर्तुः कुलं च सावित्र्या सर्वं कृच्छ्रात्समुद्धृतम् ॥ १४
 तथैवैषापि कल्याणी द्रौपदी शीलसंमता ।
 तारयिष्यति वः सर्वान्सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १५
 वैशंपायन उवाच ।

एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना ।
 विशोको विज्वरो राजन्काम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६

— ^a) D₃ विहतं. K₃ तद् (for च).

5 ^a) T₁ G₁ ऐकमत्येन (for 'मत्यं च'). — ^b) K₁, 2 जनस्यासुं; K₄ D₃ 'स्यास्य; B₃ D₃ T M 'स्य स्वां (T₁ त्वा); Dc D₃ 'स्यासीन्. G₁ सांत्वयन्नृपतिं प्रति. — ^c) K₂ चापि चक्षुर (for वाप्यचक्षुर). B₃ अचक्षुर्वा सचक्षुर्वा. — ^d) K₁, 2 भवेदिति; K₄ Dc₃ D₃ भविष्यति.

6 ^a) M₁ अनेन व्यवसायेन. — ^b) T₂ सर्वे (for वयं).

7 ^b) Dc₃ D₃ नगरं. — ^c) Almost all MSS. अध्यास्व. D₅ चिरराज्याय.

8 Before 8, B₃ S (except T₂ G₃) ins. माकंडेयः (M₃ श्रीमाकं). — ^a) Dc D₃ तु (for च). K₄ D₃ ते (for तं). — ^b) D₃ राजानं च वपुषान्वितं. — ^c) K₄ मूर्ध्नाभिपतिताः; B Dc Dn D₂-4. 6 G₃ मूर्ध्ना निपं.

9 ^a) K₁, 2 विप्रान् (for वृद्धान्). — ^b) K₁, 2 वृद्धान् (for द्विजान्). D₅ ये चाश्रमनिवासिनः. — ^c) B₃, 4 T₂ G₃, 4 M चापि (for चाभि). Dc₃ D₃ ते चाभि (D₃ चापि). पूजिताः सर्वैः. K (K₃ missing) D₃, 5 प्रययौ स्वपुरं दृष्टसैः सर्वैरभिपूजितः.

10 ^a) B₄ देव्या (for शैब्या). T₂ [अ]पि (for च). — ^b) T₂ स्वास्तीर्णेः सुवर्चसा. — ^c) K₄ नागं (for नरं). — ^d) B₃ M सेनया वृता; T₁ G₁ सह सेनया; T₂ G₃, 4 सेनाया सह.

11 ^a) G₂ अतो. D₅ T₁ 'सिपिचुः. D₅ प्रीताः S

(except G₃) सर्वे. — ^b) K₁, 2 D₃ नराधिपं (for पुरो). — ^c) T G₁, 2, 4 महाभागं (for 'त्मानं'). — ^d) T₁ G₁ [S]भिषेचयन्.

13 K₁, 2 om. 13. — ^b) S (except T₂ G₃) 'वाप्या' (for 'वास्या'). — ^c) Dc D₃ यत्राधिगम्याश्च (D₃ 'श्व') पतिर्. — ^d) B₃ Dn D₄, 6 G₃ सुमहद्वलं.

14 ^a) Dc D₃ चैव (for माता).

15 ^a) K₄ D₃, 6 G₃ हि; D₅ च (for [अ]पि). — ^b) K₁, 2 B₄ D₃ 'संपदा' (for 'संमता').

16 G₁ om. 16^{ab}. — ^{ab}) K (K₃ missing) D₃ त्वनु- (for अनु). T₂ एवं ते पांडवास्तेन अनुनीता महा. — ^c) K₄ G₂, 4 राजा (for राजन्). T₂ विशोका विज्वरा राजन्. — ^d) K₄ न्यवसत्काम्यके तदा; T₂ काम्यके न्यवसत्तदा. — After 16, B D (except D₃) G₂-4 ins. (the phalaśruti):

1333* यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् ।

स सुखी सर्वसिद्धार्थो न दुःखं प्राप्नुयाद्भरः ।

[(L. 2) G₂ दीर्घमायुरवामुयात् (for the posterior half). — This stanza occurs (with v.l.) also in one MS. of the Matsyapurāṇa (214. 23).]

Colophon. K₃ D₁ missing. — Major parvan: K₁, 2 G₃, 4 आरण्य. — Sub-parvan: N (K₃ D₁ missing)

२८४

C. 3. 16919
B. 3. 300. 1
K. 3. 301. 1

जनमेजय उवाच ।

यत्तदा महाब्रह्मल्लोमशो वाक्यमब्रवीत् ।
इन्द्रस्य वचनादेत्य पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १
यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्तयसे क्वचित् ।
तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचाविहागते ॥ २
किं नु तद्विदुषां श्रेष्ठ कर्णं प्रति महद्भयम् ।
आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

अहं ते राजशार्दूल कथयामि कथामिमाम् ।
पृच्छते भरतश्रेष्ठ शुश्रूषस्व गिरं मम ॥ ४

द्वादशे समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे ।
पाण्डूनां हितकृच्छकः कर्णं भिक्षितुमुद्यतः ॥ ५
अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः ।
कुण्डलार्थं महाराज सूर्यः कर्णमुपागमत् ॥ ६
महार्हे शयने वीरं स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
शयानमभिविश्वस्तं ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम् ॥ ७
स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान् ।
कृपया परयाविष्टः पुत्रस्नेहाच्च भारत ॥ ८
ब्राह्मणो वेदविद्भूत्वा सूर्यो योगाद्धि रूपवान् ।
हितार्थमब्रवीत्कर्णं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ९

T₁ G M (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्यु (D₃ 'त्र्यो) पाख्यान (G₄ सावित्र्याख्यान), followed by समाप्त in all these MSS. (except B₂). — *Adhy. name*: M₂ राज्यप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 297 (Dn₃ 298); T₁ G₁ 284; T₂ G₄ M (M₂ inf. lin.) 287 (M₂ orig. 289); G₂ 286. — *Śloka no.*: Dn₁. n₂ 17; Dn₃ 16.

284

1 Stanzas 1-33^a in K₃ and 1-26 in D₁ are lost on missing fol. (cf. v.l. 3. 279. 8, 14). — ^a) Dc D₂ यत्तदाह; T G₁. 2. 4 यत्तदा स. B Dn D₄. 6 G₃ महद्ब्रह्मन्; T G₁. 2. 4 महाभागो. — ^c) B₁. 4 Dn D₄. 6 G₃ एव; B₂ D₅ एतत् (for एत्य).

2 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) S (except G₃) किञ्चिन् (for तीव्रं). — ^b) K (K₃ missing) Dc D₂. 3. 5 [S]नच (for क्वचित्). — ^c) B₁. 3. 4 Dc D₂ तत्तवापं; S (except G₃) तदप्यपं (for तच्चाप्यपं). — ^d) K (K₃ missing) Dc D₂. 3. 5 सव्यसाचिन्यतो गते; B Dn D₄. 6 G₃ धनंजय इतो गते.

3 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) Dn₁ D₃. 5 T₂ तु (for नु). B₃ यज् (for तद्). B Dn₁. n₂ D₄. 6 G₃ जपतां; Dc Dn₂ D₂ जयतां (for विदुषां). — ^b) K₁ शुश्रूषस्व गिरं मम (= 4^d). — K₁ reads 3^{cd} after 5^{ab}. — ^c) K₁. 2 स च न; B₂ न स च (by transp.); T₂ G₂

नैव स.

4 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) B Dc Dn D₂. 6 M अयं; D₄ G₃ अथ; D₅ हंत (for अहं). — ^c) K₁ B Dn D₄-6 T₂ G₃ पृच्छतो. — ^d) K₁. 2 गिरा; Dc D₂ परं (for गिरं). T G₁. 2. 4 शुश्रूषस्वं हि मे मतः.

5 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^b) Dc₂ D₂ 5 प्राप्ते वर्षे (for वर्षे प्राप्ते). — After 5^{ab}, K₁ reads 3^{cd}.

6 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) D₅ अहो; T G₁. 2. 4 ततो (for अथो). — ^c) K (K₃ missing) Dc D₂. 3 कुण्डलार्थं. K₁. 2 महाभाग. — ^d) K (K₃ missing) D₃. 5 transp. सूर्यः and कर्णम्. S (except G₃) ततः (for सूर्यः). K₄ उपासत; B₁. 2 Dn D₄. 6 G₁. 3 उपागतः.

7 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₄ Dc T₁ G₁ महार्हं (for 'हं'). D₄. 5 G₃ वीरः; S (except G₃) चैतं (for वीरं). — ^b) K₂ D₂-4. 6 स्पर्ध्यास्तरणः; T₁ G₁ साध्वां; G₂ स्वस्त्यां (for स्पर्ध्यां). K₁. 2 संयते; K₄ संसृते; D₃. 5 संसृते; G₄ संयुते (for संवृते). — ^c) K₁. 4 B D (except D₃; D₁ missing) G₃ अति; K₂ इति (for अभि).

8 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K (K₃ missing) D₃. 5 स्वमते तं महाबाहुं. — ^b) B₂. 4 D₅ T₁ G₁ M रश्मिमान्. — M₂ om. 8^c-9^d. — ^d) D₅ 'स्नेहातु'; G₄ 'स्नेहेन'.

9 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). M₂ om. 9 (cf. v.l. 8). — ^b) K₁. 2 योगाद् द्वि (K₂ 'गाद्धि' रूपधत्; K₄ B₃. 4 Dc D₂. 4 योगाद्धि (K₄ 'गाद् द्वि' रूपवान्; Dn D₆ T₂ G₃ योगधि (Dn₃ योगाद्धि) रूपवान्; T₁ G₁ योगविरूपधक् (G₁ 'धत्). — ^c)

कर्णं मद्रचनं तात शृणु सत्यभृतां वर ।
 ब्रुवतोऽथ महाबाहो सौहृदात्परमं हितम् ॥ १०
 उपायास्यति शक्रस्त्वां पाण्डवानां हितेऽस्य ।
 ब्राह्मणच्छब्दना कर्णं कुण्डलापजिहीर्षया ॥ ११
 विदितं तेन शीलं ते सर्वस्य जगतस्तथा ।
 यथा त्वं भिक्षितः सद्भिर्ददास्येव न याचसे ॥ १२
 त्वं हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितः ।
 वित्तं यच्चान्यदप्याहुर्न प्रत्याख्यासि कर्हिचित् ॥ १३
 तं त्वामेवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै पाकशासनः ।
 आगन्ता कुण्डलार्थाय क्वचं चैव भिक्षितुम् ॥ १४
 तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुण्डले त्वया ।
 अनुनेयः परं शक्त्या श्रेय एतद्भि ते परम् ॥ १५

कुण्डलार्थं ब्रुवंस्तात कारणैर्बहुभिस्त्वया ।
 अन्यैर्बहुविधैर्वित्तैः स निवार्यः पुनः पुनः ॥ १६
 रत्नैः स्त्रीभिस्तथा भोगैर्धनैर्बहुविधैरपि ।
 निदर्शनैश्च बहुभिः कुण्डलेऽस्यः पुरंदरः ॥ १७
 यदि दास्यसि कर्णं त्वं सहजे कुण्डले शुभे ।
 आयुषः प्रक्षयं गत्वा मृत्योर्विशुष्येऽसि ॥ १८
 क्वचन च संयुक्तः कुण्डलाभ्यां च मानद ।
 अवध्यस्त्वं रणेऽरीणामिति विद्धि वचो मम ॥ १९
 अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्नसंभवम् ।
 तस्माद्रक्ष्यं त्वया कर्णं जीवितं चेत्प्रियं तव ॥ २०
 कर्ण उवाच ।
 को मामेवं भवान्प्राह दर्शयन्सौहृदं परम् ।

B₃ Dc D₂ T G₁. 2. 4 M₁ काले (for कर्णं).

10 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). Before 10, G₂. 4 ins. ब्राह्मणः, M₁ सूर्यः. — ^a) M₁ मद्रचनात्. T G₁. 2. 4 M₂ तावत् (for तात). — ^b) K (K₃ missing) D₃. 5 धर्मः; T G₁. 2. 4 शस्त्रं (for सत्यं). M शृणु सत्यपराक्रम. — ^c) D₂. 6 [S]थ (for [S]द्य).

11 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₁. 2 Dn₁ S (except T₂ G₃) उप (for उपा). M त्वा (for त्वां). — ^c) T₁ G₁. 2. 4 छद्मना चैव; T₂ छद्मरूपेण. — ^d) K₄ B₁. 4 Dn D₃ T₁ G₃ M कुण्डलोप (for लोप). B₂ T₁ -जिगीषया (for -जिहीर्षया). D₅ न प्रत्याख्यासि कर्हिचित् (= 13^d).

12 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) T₁ G₁. 2. 4 ह्येव; T₂ चैव; M तस्य (for तेन). T₂ मे; G₂. 4 तु (for ते). K (K₃ missing) Dc D₂. 3 स्वच्छीलं विदितं तस्य. — ^b) T G₂. 4 तव (for तथा). — ^c) G₂ यदा (for यथा). — ^d) G₁ दास्येव न तु याचसे; G₄ दास्यस्येव न याचते.

13 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) G₂. 4 दाता (for तात). T₁ G₁. 2. 4 [ए]वं (for [ए]व). — ^b) B Dc Dn D₂. 4. 6 T₁ G₁. 3 प्रयाचितं. — ^c) D₅ विप्रं (for वित्तं). G₂ [अ]प्यन्यद् (by transp.). — ^d) K₄ प्रत्याख्यातु; G₁ ख्याहि. K₁. 2 B₁-3 Dn D₄-6 G₃ कस्य (for कर्हि). T₂ G₂. 4 M₁ प्रत्याख्यातं न (M₁ ख्यासीह) कर्हिचित्.

14 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K (K₃ missing) Dc D₂. 3 स्व त्वामे; B Dn D₄. 6 G₃ त्वां तु चै; D₅ सर्वमे; T₁ तत्त्वामे (for तं त्वामे). K₁. 2 Dc D₂. 3. 5

M जानन्; K₄ राजन् (for ज्ञात्वा). — D₂ om. 14^d-16^a.

15 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). D₂ om. 15 (cf. v.l. 14). — ^c) K₁. 2 अनेन यः; B₁. 2 अनुनीय (for अनुनेयः). — ^d) D₄. 6 हितं; M₁ हि वै (for हि ते). T₂ G₄ वरं (for परम्).

16 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). D₂ om. 16^a (cf. v.l. 14). — ^a) K (K₃ missing) D₃ कुण्डलार्थ. K₁. 2 Dc ध्रुवं (for ब्रुवन्). — ^b) K₁ कारणे; K₂ कारणे; Dc कुण्डलेर् (for कारणैर्). Dc₂ तथा; D₅ सदा (for त्वया). — ^c) T₂ वरैर् (for विधैर्). D₅ चित्रैः; T₂ वीर (for वित्तैः). — ^d) B Dn D₂. 4. 6 T₂ G₃ M सं (for स). K₁ निवार्यात्; B₂-4 Dc₂ D₂ निवार्य (for र्यः).

17 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) D₅ यथा (for तथा). B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ गोभिर्; D₅ योगैर् (for भोगैर्). — ^b) K₁. 2 तथा (for अपि).

18 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₁. 2 Dc D₂ दास्यति. — ^b) K (K₃ missing) Dc₂ D₂. 3. 5 कुण्डले सहजे (by transp.). B₂ त्वया (for शुभे). — ^c) K₁. 2 B₁-3 Dc D₂. 3. 5 T G₂. 4 कृत्वा (for गत्वा). — ^d) B D (except D₃; D₁ missing) G₃ उपैष्यसि (for उपे).

19 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K (K₃ missing) Dc D₂. 5 हि संयुक्तः; B Dn D₄. 6 G₃ समायुक्तः (for च सं). — ^d) T₂ सत्यं (for विद्धि).

20 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) D₅ उच्चतं (for उत्थितं). K₁. 2 एतद्; T G₁. 2. 4 इदम् (for ह्येतद्). — ^b) S (except G₃) संमितं (for संभवम्). — ^c) K₁. 2

C. 3. 16939
B. 3. 300. 21
K. 3. 301. 21

कामया भगवन्ब्रूहि को भवान्द्रिजवेषधृक् ॥ २१
ब्राह्मण उवाच ।

अहं तात सहस्रांशुः सौहृदात्त्वां निदर्शये ।
कुरुष्वैतद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ २२
कर्ण उवाच ।

श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ।
प्रवक्ताद्य हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥ २३
प्रसादये त्वां वरदं प्रणयाच्च ब्रवीम्यहम् ।
न निवार्यो व्रतादस्मादहं यद्यस्मि ते प्रियः ॥ २४
व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कृत्स्नो विभावसो ।
यथाहं द्विजमुख्येभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवम् ॥ २५
यद्यागच्छति शक्रो मां ब्राह्मणच्छब्दनावृतः ।
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां खेचरोत्तम भिक्षितुम् ॥ २६

रक्ष्ये (for रक्ष्यं).

21 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₁ विधिः;
K₂. 4 D₃. 5 विधिं (for भवान्). — ^b) B₃ सौहृदं दर्शयन्
(by transp.). Dc D₂ मम (for परम्). T₂ वचनं शुभदं
परं. — ^c) K (K₃ missing) Dc D₂. 3. 5 T₂ G₂. 4 काम्यया
(for कामया). — ^d) K₁. 2 द्विजवेशभृत्; B₃ इह वेशधृक्.

22 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) S (except
G₃) कर्ण (for तात). — ^b) G₁ तु; M₂ त्वा (for त्वां).
Dc D₂ हि दर्शये; G₂ निवेदये (for निदर्शये). — ^c) Dc
D₂ मह्यम् (for मे त्वम्). — ^d) K₄ प्रियं परं; D₃ प्रियं
हि ते.

23 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₁. 2 एवं
(for एव). D₅ [आ]यातं (for [अ]त्यन्तं). — ^c) K₁. 2. 4
Dc D₂. 3. 5 प्रसन्नो हि (K₄ D₂. 3. 5 चोद्य); B₃ प्रवक्ता हि. T₁
G₁. 2. 4 M भवान्हितार्थमुद्युक्तः; T₂ भो हितार्थं समुद्युक्तः.
— ^d) S (except G₃) श्रूयतां तु (for शृणु चेदं).

24 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₁. 2 M
प्रसाद्य वै त्वा (for दये त्वां). K (K₃ missing) Dc D₂. 3
M वरद. — ^b) K (K₃ missing) Dc D₂. 3. 5 प्रः; S
(except G₃) यद् (for च). — ^d) Dc₂ D₂ अयं (for अहं).

25 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^b) K₁. 2. 4 B₁. 3
Dc Dn D₂. 4. 6 T₁ G₃ कृत्स्नं (for कृत्स्नो). — ^c) K₄ D₃
G₃ यदहं (for यथा). — ^d) B₃ प्राणम् (for प्राणान्).

26 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₁ यद्वा;
Dc D₂ अश्या (for यथा). B Dn D₄. 6 G₃ मां शक्रो (by

दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
न मे कीर्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २७
मद्विधस्यायशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् ।
युक्तं हि यशसा युक्तं मरणं लोकसंमतम् ॥ २८
सोऽहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले सह वर्मणा ।
यदि मां बलवृत्रघ्नो भिक्षार्थमुपयास्यति ॥ २९
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मे प्रयाचितुम् ।
तन्मे कीर्तिकरं लोके तस्याकीर्तिर्भविष्यति ॥ ३०
वृणोमि कीर्तिं लोके हि जीवितेनापि भानुमन् ।
कीर्तिमानश्नुते स्वर्गं हीनकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ३१
कीर्तिर्हि पुरुषं लोके संजीवयति मातृवत् ।
अकीर्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥ ३२
अयं पुराणः श्लोको हि स्वयं गीतो विभावसो ।

transp.). — ^c) = 30°. G₁ सुतार्थः; M₁ हितार्थः. — ^d)
K₄ खेचरो वर्म; B₃ खचरोत्तम.

27 K₃ missing (cf. v.l. 1). D₁ resumes. — ^b)
T₂ G₁. 2. 4 कवचो (for वर्म चो).

28 K₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₁ T₂ G₃
यशस्यं (for [अ]यशस्यं). K₁. 2 च (for हि). — ^b) K₁
धारणं (for रक्षणम्). — ^c) K₄ D₃ एकं हि (for युक्तं हि).
K₄ सहसा (for यशसा). — ^d) K₁. 2 विभ्रुतं (for संमतम्).

29 K₃ missing (cf. v.l. 1). — ^b) K₁. 2 कुण्डलं
(for कुण्डले). K₁ मम (for सह). — ^c) T₂ G₂. 4 वा
(for मां).

30 K₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) = 26°. K₁. 2
हिताय (for र्थं). S (except G₃) यदि पार्थानां (for पाण्डु
पुत्राणां). — ^b) B₃ च (for मे). S (except G₃) च्चे (for
चितुम्). — ^d) T₁ G₁ तस्य कीर्तिर; T₂ G₂. 4 तच्च कीर्तिर
(for तस्याकीर्तिर).

31 K₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K (K₃ mis-
sing) D₃ S (except G₃. 4) [ऽ]स्मिन् (for हि). — ^b)
Dc D₁. 3 जीवितानपि (for तेनापि). D₁ [अ]नुत्तमां (for
भानुमन्). — ^d) K (K₃ missing) D₁. 3 नष्टः; G₁ न हि
(for हीन). Dc D₂. 5 च; Dn₂ n₃ D₆ हि (for तु).

32 K₃ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₁. 2 S (except
G₃) तु (for हि). — ^c) D₃ वृणामि कीर्तिं लोकेस्मिन् (cf.
31°). — ^d) Some MSS. जीवितो (or ते) पि. G₄

धात्रा लोकेश्वर यथा कीर्तिरायुर्नरस्य वै ॥ ३३
 पुरुषस्य परे लोके कीर्तिरेव परायणम् ।
 इह लोके विशुद्धा च कीर्तिरायुर्विवर्धनी ॥ ३४
 सोऽहं शरीरजे दत्त्वा कीर्तिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ।
 दत्त्वा च विधिवद्दानं ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ३५
 हुत्वा शरीरं संग्रामे कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 विजित्य वा परानाजौ यशः प्राप्स्यामि केवलम् ॥ ३६

भीतानामभयं दत्त्वा संग्रामे जीवितार्थिनाम् ।
 वृद्धान्बालान्द्विजातींश्च मोक्षयित्वा महाभयात् ॥ ३७
 प्राप्स्यामि परमं लोके यशः स्वर्भानुसूदन ।
 जीवितेनापि मे रक्षया कीर्तिस्तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ३८
 सोऽहं दत्त्वा मघवते भिक्षामेतामनुत्तमाम् ।
 ब्राह्मणच्छन्निने देव लोके गन्ता परां गतिम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

२८५

सूर्य उवाच ।

माहितं कर्णं कार्षीस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा ।
 पुत्राणामथ भार्याणामथो मातुरथो पितुः ॥ १

शरीरस्याविरोधेन प्राणिनां प्राणभृद्वर ।
 इष्यते यशसः प्राप्तिः कीर्तिश्च त्रिदिवे स्थिरा ॥ २
 यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्तिमिच्छसि शाश्वतीम् ।

33 K₃ missing up to 33^a (cf. v.l. 1). — ^a) K₄ G₁. 2. 4 पुराणश्चोको. T₂ G₂. 4 M वै (for हि). — ^c) T₁ G₁ श्वरेणाथ (for श्वर यथा). — ^d) B₂ Dn D₄. 6 T₁ G₃ ह (for वै).

34 ^c) K₃ परत्रे च; Dc D₂ चरित्वा च; D₁ विशुद्धैव; T G₁. 2. 4 विशुद्धायाः; M चैव तथा (for विशुद्धा च). — ^d) K₃. 4 Dc D₂. 3 विवर्धनी; D₁ विधीयते. S (except G₃) कीर्तिवर्धनमायुषः.

35 ^b) D₅ आप्स्यामि; T G₁. 2. 4 लप्स्यामि (for प्रां).

36 ^a) D₅ दत्त्वा; T G₁. 2. 4 मुक्त्वा (for हुत्वा). — ^b) K D₁. 3. 5 कीर्तिमेवाद्य कामये. — ^c) T G₁. 2. 4 निहत्य (for विजित्य). K Dc D₁-3. 5 T₁ G₁ M वा (for च). — ^d) D₁. 5 जयं (for यशः).

37 ^a) D₁ चाभयं (for अभयं). — ^b) T₁ G₁ त्मनां (for धिनाम्).

38 ^a) K₁. 2 यास्यामि (for प्राप्स्यामि). — ^b) B D (except D₁. 3. 5) G₃ यशः स्वर्गं (Dc D₂ गं) मनुत्तमं. — ^c) D₅ ते वापि (for तेनापि). K₃ रक्षया वै (for मे रक्षया). — ^d) K₃ त्वं; B₂ मे (for तद्).

39 ^a) Dc भगं. (for मघं). — ^b) Dn₃ T G₁. 2. 4 एनाम् (for एताम्). D₅ सुरोत्तम (for अनुत्तमाम्). — G₄ om. 39^{cd}. — ^c) K D₂. 3 च्छन्निने; Dc च्छन्ना (for च्छन्निने). T G₁. 3 ब्रह्मरूपधरो देव (G₂ धरे देवे). — ^d)

D₄. 6 G₃ गत्वा (for गन्ता). K₁. 3. 4 D₃ कथां (for गतिम्).

Colophon om. in K₁. 3. — Major parvan: K₂ Dn₃ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K₂. 4 B Dc Dn₁. n₃ D₁-6 G₃ M कुण्डला (D₅ लाभि)हरण. — Adhy. name: D₁ कर्णवाक्यं; M सूर्यदर्शनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ (marg.). n₃ 298; Dn₃ 299; D₁ 303; T₁ G₁ 285; T₂ G₄ M₁. 2 (inf. lin.) 288; G₂ 287; M₂ (orig.) 290. — Śloka no.: Dn D₁ 39.

285

1 K₂ श्रीसूर्यः; T₂ भास्वान्; G₂. 4 विवस्वान् (for सूर्यः). — ^b) K₂. 3 Dc₁ D₁ दांस्तथा; D₂ दां तदा; T₁ G₁ दस्तथा (for दां तथा). — ^d) T G₁. 2. 4 अथ (for the first अथो).

2 D₃ om. (hapl.) 2^b-3^a. — ^b) T₂ M₂ द्वरः (for द्वर). K₁-3 Dc D₁. 2. 5 प्राणिभिः प्राणिनां वर. — ^c) T G₁ इष्यसे. — ^d) T₂ G₄ स्थिता (for स्थिरा).

3 D₃ om. 3^a (cf. v.l. 2). — ^a) K₁. 2 यस्त्वं; S (except T₂ G₃) सत्त्वं. K₃ Dn D₅ प्राणवि (for प्राणवि). — ^d) S (except G₃) यमज्ञयं (for न संशयः).

C. 3. 16960
B. 3. 301. 3
K. 3. 302. 3

सा ते प्राणान्समादाय गमिष्यति न संशयः ॥ ३
जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतास्तथा ।
ये चान्ये बान्धवाः केचिल्लोकेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।
राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषेण निबोध तत् ॥ ४
कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ।
मृतस्य कीर्त्या किं कार्यं भस्मीभूतस्य देहिनः ।
मृतः कीर्तिं न जानाति जीवन्कीर्तिं समश्नुते ॥ ५
मृतस्य कीर्तिर्मर्त्यस्य यथा माला गतायुषः ।
अहं तु त्वां ब्रवीम्येतद्भक्तोऽसीति हितेप्सया ॥ ६
भक्तिमन्तो हि मे रक्षया इत्येतेनापि हेतुना ।
भक्तोऽयं परया भक्त्या मामित्येव महाशुभ ।
ममापि भक्तिरुत्पन्ना स त्वं कुरु वचो मम ॥ ७
अस्ति चात्र परं किंचिदध्यात्मं देवनिर्मितम् ।
अतश्च त्वां ब्रवीम्येतत्क्रियतामविशङ्कया ॥ ८

दैवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुषर्षभ ।
तस्मान्नाख्यामि ते गुह्यं काले वेत्स्यति तद्भवान् ॥ ९
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि त्वं राधेय निबोध तत् ।
मास्मै ते कुण्डले दद्या भिक्षवे वज्रपाणये ॥ १०
शोभसे कुण्डलाभ्यां हि रुचिराभ्यां महाद्युते ।
विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमलो दिवि ॥ ११
कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्येति विद्धि तत् ।
प्रत्याख्येयस्त्वया तात कुण्डलार्थे पुरंदरः ॥ १२
शक्या बहुविधैर्वाक्यैः कुण्डलेप्सा त्वयानघ ।
विहन्तुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनः पुनः ॥ १३
उपपत्त्युपपन्नार्थैर्माधुर्यकृतभूषणैः ।
पुरंदरस्य कर्णं त्वं बुद्धिमेतामपानुद ॥ १४
त्वं हि नित्यं नरव्याघ्र स्पर्धसे सव्यसाचिना ।
सव्यसाची त्वया चैव युधि शूरः समेष्यति ॥ १५

4 °) K₁. 2 B₄ D₅ जीवतः; K₃. 4 Dc D₁₋₃ जीवता.
K₃ क्रियते; T G₁. 2. 4 कुर्वते (for कुरुते). — °) B₃. 4 Dc
D₂. 5 T₂ G₁. 2. 4 सुतस्तथा; M तथा सुताः (by transp.).
— °) K₃. 4 D₁. 3 पुरुषेण (K₄m हृदयेन); S (except G₃)
पुरुषाणां (for पौरुषेण).

5 5^{ab} = (var.) 12^{ab}. — °) K₃ T₁ G₁. 4 जीवितः
(for जीवतः). — °) B Dn D₁. 2. 4. 6 T₁ G₃ जानीते
(for जानाति).

6 °) K₁. 2 हि (for तु). K₂ Dn₁ M त्वा (for त्वां).
D₁ ततो; T₁ त्वां प्र- (for तु त्वां). M [ए]वं (for [ए]तद्).
— °) Dc D₂ भोक्ता (for भक्तो). D₄. 6 G₃ हि ते मया
(for 'प्सया).

7 °) K₁. 2 रक्षयाश्च; D₅ G₂. 4 ते रक्षया (for मे र').
— °) K Dc D₂. 3. 5 G₂. 4 [अ]नेन (for [ए]तेन). — °)
K₁. 2 यः; Dc D₁ [S]ति (for Sयं). — °) D₁ G₂ [ए]वं
(for [ए]व). — °) K₁ M₁ सत्यं; B₃ सर्वं (for स त्वं).

8 °) K₁. 2 नात्र; S (except T₂ G₃) चापि (for चात्र).
— °) Dn D₃. 4. 6 T G₂ दैवं; D₁ वेदं (for देवं). — °)
K₃. 3 D₃ तत (for अत). K₁₋₃ M₁ त्वा; T₁ G₁ [अ]हं
(for त्वां). — °) D₁ चाविशंकया; D₅ सा विचारय.

9 °) T₂ च यज (for त्वया). D₅ ख्यातुं (for ज्ञातुं).

10 °) Dc D₂. 3 त्वां (for त्वं). T G₁. 2. 4 मे (for
तत्). — °) K₁. 2 मा स्म ते; K₃ मा चास्मै; T G₁. 2. 4 मा

मास्मै (for मास्मै ते). K Dc D₁₋₃. 5 दास्त्वं; B₂. 3 दद्याद्;
D₄. 6 G₃ देये (for दद्या). — °) K₁₋₃ D₃. 5 M भिक्षते;
B Dc Dn D₁. 2. 4. 6 G₃ भिक्षिते (for भिक्षवे). K₃ D₁
वज्रपाणिने; B Dc Dn D₄. 6 G₃ पाणिना.

11 °) K₁. 2 त्वं; B D (except D₃) G₃ च (for हि).
— °) D₅ सुखं तु ते (for महा). — °) D₃ सूक्ष्मि (for
मध्य-). — °) K₄ B₁. 2. 4 D (except D₁. 5) G₃ विमले
दिवि; T G₁. 2. 4 M विमलोदितः.

12 12^{ab} = (var.) 5^{ab}. — °) K₂ जीविता; K₃
सास्वतः; D₁ G₄ जीवितः (for जीवतः). — °) K₁. 2. 4
'स्येव; T₁ G₁. 2. 4 'स्येह (for 'स्येति). — °) K D₃ तदा
(K₃ पुरा) (for त्वया). — °) K D₃. 5 कुण्डलाभ्यां; D₁
'लार्थी. B Dn D₂. 4. 6 G₃ सुरेश्वरः (for पुरं). — After
12, T G₁. 2. 4 ins.:

1334* पाण्डवानां हिते युक्तो भिक्षन्ब्राह्मणवेषधृक् ।

13 °) Dc शक्त्या; D₅ शक्यं (for शक्या). — °) D₁
कुण्डलेच्छा. — Dc D₂ om. 13^c-15^d. — °) K₁. 3 विहन्तुं
(for विहन्तुं).

14 Dc D₂ om. 14 (cf. v.l. 13). — °) B (B₃
marg.) Dn D₄. 6 G₃ हेतुमदुपपन्नार्थैर. — °) K₃ 'भूषितैः
S (except G₃) 'लक्षणैः. — °) S (except G₃) सुरेश्वरस्य
(for पुरं). K₁. 2 कार्ये (for कर्ण). — °) G₂. 4 एतां
बुद्धिम् (by transp.). B₂ D₁. 3. 6 G₁ उपानुद (for अपा).

न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुण्डलाभ्यां समन्वितम् ।
विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिन्द्रः शरो भवेत् ॥ १६

तस्मान्न देये शक्राय त्वयैते कुण्डले शुभे ।
संग्रामे यदि निर्जेतुं कर्णं कामयसेऽर्जुनम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

२८६

कर्ण उवाच ।

भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते ।
तथा परमतिग्मांशो नान्यं देवं कथंचन ॥ १
न मे दारा न मे पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च ।
तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ २
इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ।
कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीषे त्वं च भास्कर ॥ ३
इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यदैवतं दिवि ।

जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्वितम् ॥ ४
भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५
विभेमि न तथा मृत्योर्यथा विभ्येऽनृतादहम् ।
विशेषेण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा सताम् ।
प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ६
यच्च मामात्थ देव त्वं पाण्डवं फल्गुनं प्रति ।
व्येतु संतापजं दुःखं तव भास्कर मानसम् ।

15 Dc D₂ om. 15 (cf. v.l. 13). — ^b) K₁. 2 सव्य-
साचिनं. — ^c) K₁. 2 धनंजयस्य (for सव्य^०). B Dn D₄. 6
G₃ चेह; D₁ शूर (for चैव). — ^d) T G₁. 2. 4 युद्धे (for
युधि). D₁ चैव (for शूरः).

16 ^a) T₁ G₁. 2. 4 न च; M₂ तत्र (for न तु). M त्वां
नार्जुनः (for त्वामर्जुनः). — ^b) B₂ विराजितं (for सम^०).
— ^c) M निर्जेतुं (for विजेतुं). — ^d) K₁ G₁ शिरो; K₃. 4
B D (except D₅) G₃ सखा (for शरो).

17 ^a) G₄ देयं (for देये). B₃ शक्रस्य. — ^b) Dc
D₂. 6 त्वयैतत्. K₁. 2 कर्णं कुण्डले (for कुण्डले शुभे).

Colophon om. in K₁. 3. 4. — Major parvan: K₂
Dn₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K₂ B D G₃ कुण्डला-
(D₅ 'लाभि)हरण. — Adhy. name: B₄ M सूर्यवाक्यं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ (marg.).
na 299; Dn₃ 300; T₁ G₁ 286; T₂ G₄ M₁. 2 (inf.
lin.) 289; G₂ 288; M₂ (orig.) 291. — Śloka no.:
Dn 18.

286

1 ^a) B₁ G₂ भगवंस्त्वाम् (for भगवन्तम्). D₁ अहो
(for अहं). K₄ (m as in text) G₄ शक्तो (for भक्तो).

— ^b) K₃ Dc D₂. 4 M यथा मा; T G₁. 2. 4 यथायं. Dc
D₂ आत्थ (for वेत्थ). — ^c) Dc D₂ यथा (for तथा). T
G₁. 2. 4 परं हि (for परम). — ^d) B Dn D₄. 6 G₃ नास्त्य-
देयं; T₁ G₁ नान्यदेवं (G₁ 'दैवं'); T₂ G₄ नान्यदेवं (for
नान्यं देवं). K₁. 2 कदा^० (for कथं^०).

2 ^a) K₁. 2 न मे माता न च पिता. — ^c) K₁. 2 तथेष्टो
वै; Dc D₂ अथेष्टा वै; T G₁. 2. 4 तथैवेष्टाः. Dc D₂ यथा
(for सदा). — ^d) Dc D₂ तथा (for यथा).

3 ^a) T₁ मिष्टां भक्तिं (for भक्तिमिष्टां). K₁ इष्टानां;
B₄ इष्टं च (for इष्टां च). — ^d) B₃ स्वेचर; D₅ भारत (for
भास्कर).

4 ^a) Dc D₂ अधीत (for जानीत).

5 ^a) D₁ चैव; S (except G₃) देवं (for याचे). — ^c)
S (except G₃) इदं (for इति). — ^d) K₁. 2 तत्त्वं; K₃
D₁. 5 T₁ G₁ M तत्तु; K₄ तं तु; T₂ G₂. 4 कर्तुं (for त्वं तु).

6 ^a) K D₁. 3. 5 न विभेमि (by transp.). — ^b)
K₁. 2 D₁ यथासत्याद्विभेम्यहं; G₄ यथाहो अनृतादहं. — ^c)
T G₂. 4 प्रदाता; G₁ प्रदातुं (for प्रदाने).

7 ^b) N (except K₁. 3) G₃ फल्गुनं (for फ^०). — ^d)
T₂ G₁. 2. 4 मानसे (for 'सम्'). D₅ तव संग्रामसंभवं.
— ^c) Dc D₂. 6 अर्जुनं प्रतियोत्स्यामि; G₂ M अर्जुनप्रतिमं
चापि (M₂ चैव).

8 ^a) K₄ (m as in text) तथा वा; D₅ तथा हि; G₄

3. 286. 7]

C. 3. 16984
B. 3. 302. 8
K. 3. 303. 8

अर्जुनं प्रति मां चैव विजेष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ७
तवापि विदितं देव ममाप्यस्त्रबलं महत् ।
जामदग्न्यादुपात्तं यत्तथा द्रोणान्महात्मनः ॥ ८
इदं त्वमनुजानीहि सुरश्रेष्ठ व्रतं मम ।
भिक्षते वज्रिणे दद्यामपि जीवितमात्मनः ॥ ९

सूर्य उवाच ।

यदि तात ददास्येते वज्रिणे कुण्डले शुभे ।
त्वमप्येनमथो ब्रूया विजयार्थं महाबल ॥ १०
नियमेन प्रदद्यास्त्वं कुण्डले वै शतक्रतोः ।
अवध्यो ह्यसि भूतानां कुण्डलाभ्यां समन्वितः ॥ ११
अर्जुनेन विनाशं हि तव दानवसूदनः ।
प्रार्थयानो रणे वत्स कुण्डले ते जिहीर्षति ॥ १२

तथापि (for तवापि). — ^b) K₁. २ 'त्यस्त्र' (for 'प्यस्त्र').— ^c) K₄ T₂ च (for यत्).9 D₃ om. (hapl.) 9. — ^b) D₁ वचो (for व्रतं).— ^c) K₃ D₆ Dn₂ D₁. २ भिक्षिते; K₄ T₂ G₂. ४ भिक्षवे;
B₃ भिक्षते; M₂ भिक्षिणे. — ^d) B₄ पथि; S (except G₃)
अहं (for अपि).

10 T₁ G₁ M om. the ref. — ^a) T₂ दाता; M तावद्
(for तात). T G₁ M [ए]व (for [ए]ते). K₁. २. ४ D₁. ३
दद्यास्त्वं यदि वा (D₃ चा) पीमे; K₃ दद्यास्त्वं याचितेनेव; D₆
D₅ दद्यास्त्वं यदि तातेमे; D₂ दद्या त्वं यदि तातेमे; G₂. ४ यदि
तदास्यसे कर्ण. — ^b) T₁ G₁ transp. वज्रिणे and कुण्डले.
— ^c) B₄ [ए]वम्; D₅ [ए]तम् (for [ए]नम्). D₁ अथ
(for अथो). — ^d) Dn₁ T₂ G₂ M विजयार्थे; G₄ 'थो'.
K₁. २. ४ B D (except D₁. ५. ६) G₃ महाबलं.

11 ^a) M₂ समयेन (for नियमेन). B₂. ३ Dn D₂ G₃
प्रदद्यां ते; D₃ प्रदद्यांस्ते; D₄. ६ प्रदेये ये. — After 11^a, D₁
reads 13^d, 14, 12^{ad}, 13^{ab}, 11, 12^{ab}, 15^{acd}. — ^b) K₄
कुण्डलेन (m as in text); B₃ दंडने वै. K₂ B Dn D₁. ३. ६
G₂. ३ शतक्रतो (B₃ 'प्रभो').

12 For sequence of D₁, cf. v.l. 11. — ^b) K₄ D₅
G₄ M 'सूदन. D₁ इत्येवं नियमेन च (cf. 15^a). — ^d) K₁
विजिहीर्षति; K₂ ते हरिष्यति.

13 For sequence of D₁, cf. v.l. 11. — ^a) T₂ स
स्वमेनं समाराध्य. — ^c) D₅ अभ्यर्थयस्व. — ^d) K₃ T₁ G₁
अमोघास्त्रं; B₂ आत्मार्यं च; M 'वार्थे. D₁ अमोघां शक्ति
सुत्तमं.

स त्वमप्येनमाराध्य सन्नृताभिः पुनः पुनः ।
अभ्यर्थयेथा देवेशममोघार्थं पुरंदरम् ॥ १३
अमोघां देहि मे शक्तिममित्रविनिवर्हिणीम् ।
दास्यामि ते सहस्राक्ष कुण्डले वर्म चोत्तमम् ॥ १४
इत्येवं नियमेन त्वं दद्याः शक्राय कुण्डले ।
तया त्वं कर्ण संग्रामे हनिष्यसि रणे रिपून् ॥ १५
नाहत्वा हि महाबाहो शत्रूनेति कर्ण पुनः ।
सा शक्तिर्देवराजस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १६
चैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा सहस्रांशुः सहसान्तरधीयत ।
ततः सूर्याय जप्यान्ते कर्णः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ १७
यथादृष्टं यथातत्त्वं यथोक्तमुभयोर्निशि ।

14 For sequence of D₁, cf. v.l. 11. — ^a) K₁ म
(m as in text). — ^b) K₁. २ ममामित्रनिवर्हि (K₁ 'हं'नी;
K₄ अमित्रवरव; B Dn D₃. ४. ६ 'निवर्हणी'; D₆ D₂. ६ सवे
शत्रुनिवर्हणी; T₁ G₁. ४ 'निवर्हणां. — ^d) T G₁ मम; G₂. ४
तव (for वर्म). K₁ चोत्तरं; T G₁. २. ४ चोत्तमे.

15 For sequence of D₁, cf. v.l. 11. — ^a) B₂
D₁. ४. ६ G₃ [ए]व (for [ए]वं). K₁ निश्चयेन (for नियमेन)
D₁ च (for त्वं). — D₁ om. 15^b. — ^c) Dn₁ T G₂. ४
तथा (for तया). — ^d) D₆ D₂. ६ बहून् (for रणे).
G₁. २. ४ रिपून्वै नि (G₂ स) हनिष्यसि.

16 ^a) D₁ [इ]यं; M₂ [अ]पि (for हि). — ^b) K₁
शत्रून् नैति (for शत्रूनेति). B₃ प्रति (for पुनः).

17 ^a) K₃. ४ B₁. ८. ४ D₆ D₁—३ M₁ तु तिरमांशुः (B₃
सह). — After 17^{ab}, S (except G₃ M₂) ins. :

1335* कर्णस्तु बुधुधे राजन्स्वमान्ते प्रव्यथन्निव ।
प्रतिबुद्धस्तु राधेयः स्वप्नं संचिन्त्य भारत ।
चकार निश्चयं राजन्शक्त्यर्थं वदतां वर ।
यदि मामिन्द्र आयाति कुण्डलार्थं परंतपः ।
शक्त्या तस्मै प्रदास्यामि कुण्डले वर्म चैव ह ।
स कृत्वा प्रातरुत्थाय कार्याणि भरतर्षभ ।
ब्राह्मणान्वाचयित्वा च यथाकार्यमुपाक्रमत् ।
विधिना राजशार्दूल सुहृत्समजपत्ततः ।

— ^c) D₁ स्वप्नांते (for जप्यान्ते). — ^d) T₁ G₁ निवेदयत्

18 ^a) K₄ B₄ D₃ तथातत्त्वं (for यथा). — ^c) K₁
D₃ आ (K₂ अ)नुपूर्वेण. — ^d) K₁ S (except G₃) तु

तथा (M तदा); B₃ वृषस्तथा.

तत्सर्वमानुपूर्व्येण शशंसास्मै वृषस्तदा ॥ १८
तच्छ्रुत्वा भगवान्देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः ।
उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्यः समयन्निव ॥ १९

ततस्तत्त्वमिति ज्ञात्वा राधेयः परवीरहा ।
शक्तिमेवामिकाङ्क्षन्वै वासवं प्रत्यपालयत् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

२८७

जनमेजय उवाच ।

किं तद्गुह्यं न चाख्यातं कर्णायैहोष्णरश्मिना ।
कीदृशे कुण्डले ते च कवचं चैव कीदृशम् ॥ १
कुतश्च कवचं तस्य कुण्डले चैव सत्तम ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ २
वैशंपायन उवाच ।

अयं राजन्ब्रवीम्येतद्गुह्यं विभावसोः ।
यादृशे कुण्डले चैव कवचं चैव यादृशम् ॥ ३

कुन्तिभोजं पुरा राजन्ब्राह्मणः समुपस्थितः ।
तिग्मतेजा महाप्रांशुः श्मश्रुदण्डजटाधरः ॥ ४
दर्शनीयोऽनवद्याङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।
मधुपिङ्गो मधुरवाक्त्तपःस्वाध्यायभूषणः ॥ ५
स राजानं कुन्तिभोजमब्रवीत्सुमहातपाः ।
भिक्षामिच्छाम्यहं भोक्तुं तव गेहे विमत्सर ॥ ६
न मे व्यलीकं कर्तव्यं त्वया वा तव चानुगैः ।
एवं वत्स्यामि ते गेहे यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ७

19 °) K1. 2 S (except G3) तत् (for तं). Dc D2
G2. 4 M [ए]वं (for [ए]व). — °) K1. 2 सूर्यः कर्णं (by
transp.); D5 कर्णः सूर्यः.

20 °) K1 तथा (for ततस्). T G1. 2. 4 सत्यम् (for
तत्त्वम्).

Colophon. — Major parvan: K1. 2 Dn3 G2. 4
आरण्य. — Sub-parvan: K3. 4 B Dc Dn1. n2 D1-5
G3 M कुंडला (K3 D5 लाभि)हरण. — Adhy.no. (figures,
words or both): Dn1 (sup. lin.). n2 300; Dn3 301;
D1 304; T1 286 (as in text!); T2 G4 M1. 2 (inf.
lin.) 290; G1 287; G2 289; M2 (orig.) 292.
— Śloka no.: Dn 21.

287

1 °) S (except G3) तु (for तद्). — °) K3 [अ]-
तीक्ष्णं; K4 D1 [ए]वोष्णं; B1. 2 D3 [इ]वोष्णं (for [इ]हो-
ष्णं). — For 1^{cd}, cf. 3^{cd}. — °) K4 Dc D1. 2 T G1. 2. 4
चैव (for ते च).

2 °) K Dc D1-3. 5 विज्ञातुं (for [अ]हं श्रोतुं).
— After 2, M ins.:

1336* यत्तद्विवस्वतो गुह्यं यादृशे कुण्डले च ते ।

उभयं तद्यथा ब्रह्मंस्तन्ममाचक्ष्व सत्तम ।

3 °) B3 T G1. 2. 4 अहं (for अयं). — °) K Dc
D1-3. 5 गुह्यं तेहं; B Dn D4. 6 G3 तस्य गुह्यं (for यत्तद्गुह्यं).
— For 3^{cd}, cf. 1^{cd}. — °) B Dn D4. 6 G3 ते च (for
चैव). — °) B4 चैव तादृशं; M2 च तथाविधं.

Cf. versions of this story in Ādi 104.

4 °) K1. 2. 4 D1. 3 महाराजं (K4 ज); Dn1. n2 D4
G3 तदा राजन्; M2 यथा रां. — °) B Dn D4. 6 G3 पशु-
पस्थितः; T2 शंसितव्रतः. — °) K1-3 T G1. 2. 4 महान्प्रांशुः.
— °) K Dc D1-3. 5 चीरं.

5 °) M (hypermetric) पिगलो (for पिङ्गो). — °)
Dc D2 शुचिं (for तपः).

6 °) Dc D2 स; D4 च (for सु). — Before 6^{cd},
B3. 4 ins. ब्राह्मण उ°. — °) B Dn D4. 6 G3 वै (for [अ]हं).
K1. 2 स्थातुं (for भोक्तुं). — °) D5 भवद् (for तव). K
Dc D1-3. 5 विमत्सरः; T G1. 2. 4 [S]नुवत्सरं; M1 च वत्सरं;
M2 विमत्सरं.

7 °) K3 D3 त्वया वै; K4 तवापि (for त्वया वा). B2
T2 G1. 3 वा (for चा). K1. 2 D1. 5 त्वया चैव (K2 वै
च) तवानुगैः. — °) K4 रोचते यदि तेनघ.

8 °) D3 तु (for च). — °) D5 तिष्ठेयं च यथेच्छया.

C. 3. 17005
B. 3. 303. 8
K. 3. 304. 8

यथाकामं च गच्छेयमागच्छेयं तथैव च ।
शय्यासने च मे राजन्नापराध्येत कश्चन ॥ ८
तमब्रवीत्कुन्तिभोजः प्रीतियुक्तमिदं वचः ।
एवमस्तु परं चेति पुनश्चैनमथाब्रवीत् ॥ ९
मम कन्या महाब्रह्मन्पृथा नाम यशस्विनी ।
शीलवृत्तान्विता साध्वी नियता न च मानिनी ॥ १०
उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयानवमन्य च ।
तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपयास्यसि ॥ ११
एवमुक्त्वा तु तं विप्रमभिपूज्य यथाविधि ।
उवाच कन्यामभ्येत्य पृथां पृथुललोचनाम् ॥ १२
अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति ।
मम गेहे मया चास्य तथेत्येवं प्रतिश्रुतम् ॥ १३
त्वयि वत्से पराश्वस्य ब्राह्मणस्याभिराधनम् ।

तन्मे वाक्यं न मिथ्या त्वं कर्तुमर्हसि कर्हिचित् ॥ १४
अयं तपस्वी भगवान्स्वाध्यायनियतो द्विजः ।
यद्यद्व्यान्महातेजास्तत्तदेयममत्सरात् ॥ १५
ब्राह्मणो हि परं तेजो ब्राह्मणा हि परं तपः ।
ब्राह्मणानां नमस्कारैः सूर्यो दिवि विराजते ॥ १६
अमानयन्हि मानार्हान्वातापिश्च महासुरः ।
निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्घस्तथैव च ॥ १७
सोऽयं वत्से महाभार आहितस्त्वयि सांप्रतम् ।
त्वं सदा नियता कुर्या ब्राह्मणस्याभिराधनम् ॥ १८
जानामि प्रणिधानं ते बाल्यात्प्रभृति नन्दिनि ।
ब्राह्मणेष्विह सर्वेषु गुरुबन्धुषु चैव ह ॥ १९
तथा प्रेष्येषु सर्वेषु मित्रसंबन्धिमातृषु ।
मयि चैव यथावत्त्वं सर्वमादृत्य वर्तसे ॥ २०

— ^a) K₁. 2 नापराध्यति; T G₁. 2. 4 नावरुध्येत.

9 ^b) T₂ प्रीतियुक्तः प्रियं वचः. — ^c) T वरं (for परं).

— ^d) K₄ B₄ D₂ चैवम् (for चैनम्).

10 ^a) B D (except D₁. 3. 5) G₃ प्राज्ञ (for ब्रह्मन्).

— In D₃, the portion of the text from 10^a up to 3. 299. 26^d is lost on a missing fol. — ^d) K Dc D₁. 2. 5 नाति (K₁. 2 D₅ भि)मानिनी; B Dn D₄. 5 G₃ चैव भाविनी; G₄ न मनस्विनी (for न च मा^o).

11 D₃ missing (cf. v.l. 10). — ^a) K₁. 2 D₂ त्वा (for त्वां). — ^b) D₄. 6 नाव^o (for [अ]नव^o). K₃. 4 Dc D₁. 2. 5 ह; B₃ वै (for च). K₁ पूजया नावमन्यत; K₂ यामास मन्यत; T₁ या मनसापि भो; T₂ G₂. 4 याना महाविभो; G₁ या न मया विभो; M यानवमन्य ह. — ^c) T₁ G₁ तु (for च). — ^d) Dc D₂ प्रीति (for तुष्टि). K₄ B₁. 2 Dc D₂ यास्यति.

12 D₃ missing (cf. v.l. 10). — ^a) K₁-3 D₅ च (for तु). — ^b) S (except G₃ M₁) प्रति^o (for अभि^o).

13 D₃ missing (cf. v.l. 10). — ^a) T₁ G₁ चै सुमहा^o (for वत्से महा^o). — ^d) K₁. 2 D₄. 6 T₂ [ए]व; D₁ [अ]ति (for [ए]वं).

14 D₃ missing (cf. v.l. 10). — ^a) K₁. 2 तव (for त्वयि). T₂ G₂. 4 यत्तं; M₂ श्वास्य (for श्वस्य). — ^c) B Dn D₄. 6 G₃ अमिथ्या (for न मिथ्या). — ^d) K₁. 2 वै कचिद्; B₂ G₂ कस्यचित् (for कर्हि^o).

15 D₃ missing (cf. v.l. 10). — ^b) B₃. 4 S

(except G₃) ^oनिरतः (for ^oनियतः). T₁ G₁ शुचिः (for द्विजः). K Dc D₁. 2. 5 सदा (K₁. 2 मुनिः) सुनियतै द्विजः (K₃ D₂ तो द्विजः). — ^d) K₁. 2 M अमत्सरं (for ^oत्सरात्).

16 D₃ missing (cf. v.l. 10). — ^a) K₄ B Dn D₄. 6 G₃ M ब्राह्मणो हि. K₄ B₄ महातेजो; B₃ परं तेजा. — ^b) B Dn D₄. 6 G₃ M ब्राह्मणो. K₃. 4 B₄ Dc D₂. 5 परमं (for हि परं). — ^c) K₁. 2 नमस्कारात्.

17 D₃ missing (cf. v.l. 10). — ^a) K₁. 2 हि मां (K₁ मं)डव्यो; K₃. 4 D₁ हि दांडि (K₃ ड)क्यो; D₅ वि दर्भायां; T G₁. 2. 4 M तान् दांड (T₁ वार्त; G₁ वास्त; G₂. 4 दंडि)क्यो (for हि मानार्हान्). — ^b) K₁. 2 बलः (for ^oसुरः). — ^d) K₁. 2 ज्वलज्जंघा^o (for तालजङ्घ^o).

18 D₃ missing (cf. v.l. 10). — ^a) K₃. 4 M मया (for महा). B₁ T₂ G₂ भाग; B₂ भारम्; G₄ भागे (for भार). — ^b) K₂. 3 आहत^o (for आहित^o). — ^c) Dc D₂ नियतः; T G₁. 2. 4 M निभृ (T₂ र)ता (for नियता). Dc G₁ कुर्याद् (for कुर्यां).

19 D₃ missing (cf. v.l. 10). — ^b) T G₁. 2. 4 भा मिनि (for नन्दिनि). — ^c) S (except G₃) [अ]पि (for [इ]ह). — ^d) T₁ G₁. 2 हि (for ह).

20 D₃ missing (cf. v.l. 10). — ^a) D₅ तव (for तथा). — ^b) T₂ G₂. 4 वीर (for मित्र). D₅ आतृषु; T₂ G₂. 4 बंधुषु (for मातृषु). — ^c) K₁. 4 B₄ Dc D₁. 2 M तस्वं; K₃ वत्तं; B₃ वृत्तं (for वस्वं). — ^d) K₁ B Dn

न ह्यतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे चान्तःपुरे च ते ।
 सम्यग्वृत्त्यानवद्याङ्गि तव भृत्यजनेष्वपि ॥ २१
 संदेष्टव्यां तु मन्ये त्वां द्विजातिं कोपनं प्रति ।
 पृथे बालेति कृत्वा वै सुता चासि ममेति च ॥ २२
 वृष्णीनां त्वं कुले जाता शूरस्य दयिता सुता ।
 दत्ता प्रीतिमता मह्यं पित्रा बाला पुरा स्वयम् ॥ २३
 वसुदेवस्य भगिनी सुतानां प्रवरामम ।
 अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय तेनासि दुहिता मम ॥ २४
 तादृशे हि कुले जाता कुले चैव विवर्धिता ।

सुखात्सुखमनुप्राप्ता हृदाद्ब्रह्ममिवागता ॥ २५
 दौष्कुलेया विशेषेण कथंचित्प्रग्रहं गताः ।
 बालभावाद्विकुर्वन्ति प्रायशः प्रमदाः शुभे ॥ २६
 पृथे राजकुले जन्म रूपं चाद्भुतदर्शनम् ।
 तेन तेनासि संपन्ना समुपेता च भामिनी ॥ २७
 सा त्वं दर्पं परित्यज्य दम्भं मानं च भामिनि ।
 आराध्य वरदं विप्रं श्रेयसा योक्ष्यसे पृथे ॥ २८
 एवं प्राप्स्यसि कल्याणि कल्याणमनघे ध्रुवम् ।
 कोपिते तु द्विजश्रेष्ठे कृत्स्नं दद्येत मे कुलम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

D1. 6 T G आवृत्य (for आहत्य).

21 D3 missing (cf. v.l. 10). — ^a) T G1 दुष्टो (for [अ]तुष्टो). Dc जलो; D6 नरो (for जनो). — ^b) Dc D2. 4 वा (for the first च). Dc D2. 1 पुरेषु च (for 'पुरे च ते). — ^c) Dc D2 T1 G1. 3 'गृत्ता; D6 'गृत्ता; T3 'गृत्ता (for 'गृत्ता). — ^d) K4 न च (for तव).

22 D3 missing (cf. v.l. 10). — ^a) B2 Dc D2 T1 संदेष्टव्या; G1 'ष्टव्या. D6 च (for तु). B4 संदिष्टव्यां तु संतव्यां; T3 सजेष्टव्यानुमन्ये त्वां. — ^b) B4 Dc द्विजाति- (for 'ति). K3 भोजनं (for कोपनं). — ^c) K3 पृथु- (for पृथे). — ^d) K1 सुते चासि; K4 श्रुता चासि; T2 G2. 4 M सुते (M1 'तै; M2 ता)वासि. B4 ममापि च; T G1. 2. 4 M ममेव हि (T2 G1 ह; M च, (for ममेति च).

23 D3 missing (cf. v.l. 10). — ^a) K B3. 4 Dc D2. 5 T2 G2. 4 M त्वं (for च). D6 कुलपते: (for कुले जाता). — T2 G2. 4 om. (hapl.) 23^b-25^a. — ^b) K4 'स्य दुहिता शुभा. — ^d) G1 [अ]पि सा (for पुरा).

24 D3 missing (cf. v.l. 10). T2 G2. 4 om. 24 (cf. v.l. 23). D1 transp. 24^{ab} and 24^{cd}. — ^b) T1 G1 सुता त्वं (for सुतानां). — ^c) = 1. 104. 2^c. Dc2 D2 T1 G1 M अग्रम्; D4 अग्रम्; D6 अग्र्याम् (for अग्र्यम्). — ^d) K1. 2 तेनास्य (for 'सि).

25 D3 missing (cf. v.l. 10). T2 G2. 4 om. 25^a (cf. v.l. 23). — ^a) K4 यादृशे. D1. 5 च; T1 M [S]सि (for हि). — ^b) K3. 4 D1. 5 चेह; T G1. 2. 4 मम (for चैव). Dc D2 महति (for चैव वि). — ^d) T G1 M [आ]पगा (for [आ]गता).

26 D3 missing (cf. v.l. 10). — ^b) K Dc D1. 2. 5 कदां (for कथं). D1 परिगृह्य तां (for प्रग्रहं गताः). — ^c)

K1 हि; D6 प्र- (for वि). — ^d) K1-3 D1. 5 तु वै (for शुभे).

27 D3 missing (cf. v.l. 10). — ^b) B Dn D4-6 रूपं चापि तवाद्भुतं. — ^c) K1. 2 T G1. 2 [अ]पि; K4 [अ]भि- (for [अ]सि). — ^d) Dc D2 ससमेता (sic) (for समुपेता). Dc D1. 2 [अ]सि; T G1 हि; G2. 4 [अ]पि (for च). B D (except D1; D3 missing) भाविनी; T G1. 2. 4 [अ]नि- दिते (T1 G1 'ता); M नंदिनी.

28 D3 missing (cf. v.l. 10). — K3 om. (hapl.) 28^{ab}. — ^a) S (except G3) मानं (for दर्पं). — ^b) T2 G1. 2 M डंभं; G4 संगं (for दम्भं). D1 मोहं; S (except G3) दर्पं (for मानं). B D (except D1) भाविनि (Dc Dn2 D2 'नी). — ^c) K1. 2 देवं (for विप्रं). — ^d) K1. 2. 4 T1 G1 शुभे (for पृथे). D6 corrupt.

29 D3 missing (cf. v.l. 10). — ^a) K1. 2 कल्याणं; K3 Dc2 D2 G2 'णी (for 'णि). — ^b) K1. 2 पृथे त्वम् (for कल्याणम्). D1 मनसि स्थितं (for अनघे ध्रुवम्). K4 शुभे (for ध्रुवम्). — ^c) B Dn D4. 6 G3 च (for तु). G1 M2 द्विजश्रेष्ठः. — ^d) T G1. 2. 4 सर्वं; M1 क्षिप्रं (for कृत्स्नं).

Colophon. D3 missing. — Major parvan: K1. 2 T1 G2. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K B Dc Dn1. n3 D1. 2. 4-6 G3 कुंडला (D1. 5 'लाभि)हरण. — Adhy. name: B4 कुंतिभोजवाक्यं; M पृथानियोगः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 (marg.). n3 301; Dn3 302; D1 305; T1 237 (as in text!); T2 G4 M1. 2 (inf. lin.) 291; G1 288; G2 290; M2 (orig.) 293. — Śloka no.: Dn D1 29.

२८८

C. 3. 17027
B. 3. 304. 1
K. 3. 305. 1

कुन्त्युवाच ।

ब्राह्मणं यन्त्रिता राजन्नुपस्थास्यामि पूजया ।
यथाप्रतिज्ञं राजेन्द्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ १
एष चैव स्वभावो मे पूजयेयं द्विजानिति ।
तव चैव प्रियं कार्यं श्रेयश्चैतत्परं मम ॥ २
यद्येवैष्यति सायाह्ने यदि प्रातरथो निशि ।
यद्यर्धरात्रे भगवान्न मे कोपं करिष्यति ॥ ३
लाभो ममैष राजेन्द्र यद्वै पूजयती द्विजान् ।
आदेशे तव तिष्ठन्ती हितं कुर्यां नरोत्तम ॥ ४
विश्रब्धो भव राजेन्द्र न व्यलीकं द्विजोत्तमः ।
वसन्प्राप्स्यति ते गेहे सत्यमेतद्व्रवीमि ते ॥ ५
यत्प्रियं च द्विजस्यास्य हितं चैव तवानघ ।

यतिष्यामि तथा राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ६
ब्राह्मणा हि महाभागाः पूजिताः पृथिवीपते ।
तारणाय समर्थाः स्युर्विपरीते वधाय च ॥ ७
साहमेतद्विजानन्ती तोषयिष्ये द्विजोत्तमम् ।
न मत्कृते व्यथां राजन्प्राप्स्यसि द्विजसत्तमात् ॥ ८
अपराधे हि राजेन्द्र राज्ञामश्रेयसे द्विजाः ।
भवन्ति च्यवनो यद्वत्सुकन्यायाः कृते पुरा ॥ ९
नियमेन परेणाहमुपस्थास्ये द्विजोत्तमम् ।
यथा त्वया नरेन्द्रेदं भाषितं ब्राह्मणं प्रति ॥ १०
राजोवाच ।

एवमेतत्त्वया भद्रे कर्तव्यमविशङ्कया ।
मद्वितार्थं कुलार्थं च तथात्मार्थं च नन्दिनि ॥ ११

288

✎ In D₃ this adhy. is lost on a missing fol.;
the MS. is mostly ignored here.

1 °) Dc D₂ T G₁. 2. 4 यन्त्रितं (for 'ता'). — °) K₁. 4
'प्रतिज्ञां; K₃ T₁ G₁ 'प्रतिज्ञा; B₄ Dc₂ 'प्रतिज्ञ. — °) S
(except G₃) ते (for च). K Dc D₁. 2. 5 न मिथ्या
प्रब्रवीम्यहं.

2 °) K₁. 2 चैतत् (for चैव). B₂ कीर्ति (for कार्यं).
— °) B Dn D₄. 6 G₃ परमं (for [ए]तत्परं). T G₁. 2. 4
प्रियं (for परं).

3 °) K₄ यदा; T G₁. 2. 4 अद्य (for यदि). K₁ राजेन्द्र
(for सायाह्ने). B₂ यद्यद्वक्ष्यति सायाह्ने. — °) K₁ 'रात्रौ
(for 'रात्रे). — °) D₁ हि (for मे).

4 °) G₂. 4 [S]यं मम (for ममैष). — K₃ D₁ om.
(hapl.) 4^b-5^a. — °) B₄ संपूजयेद्; T₁ M₁ पूजयति; T₂
'यसि; G₂. 4 'यितुं (for 'यती). Dc D₂. 5 द्विजं (for
द्विजान्). — °) K (K₃ om.) पूज (K₄ तोष) यिष्ये द्विजोत्तमं.

5 K₃ D₁ om. 5^a (cf. v.l. 4). — °) Some N MSS.
विश्रब्धो. — °) MSS. द्विजोत्तम, 'माः, 'मे also. — °)
B₃ वसन्प्राप्स्यति; T₁ G₂. 4 स संप्राप्स्य (G₂ 'प्य) ति; T₂ G₁
न संप्राप्स्य (G₁ 'प्य) ति. K₃ गेहे ते (by transp.); B₂ T₂

मे गेहे.

6 °) K₃ D₄. 5 तथा° (for तवा°). — °) S (except
G₃) यतिष्ये तदहं कर्तुं. — 6^d=1. 48. 17^d: 4. 3. 7^d: etc.

8 °) T₁ G₂. 4 विजानाना; T₂ M₁ विजानामि; G₁
द्विजन्मानं (for विजानन्ती). — T₁ om. (hapl.) 8^c-10^b.
— °) G₁. 2. 4 M मत्कृते न (by transp.). M₁ काञ्चित्
(for राजन्). — °) K₃. 4 B₄ Dc D₂. 6 प्राप्स्यसे.

9 T₁ om. 9 (cf. v.l. 8). — °) S (except G₃; T₁
om.) अपराधो. B₁. 3 Dn D₄. 6 G₃ [S]पि (for हि). S
(except G₃; T₁ om.) परं (for द्विजाः). — °) T₂ G₁. 2. 4
भवति. G₁. 2. 4 M च्यवनाद् (for 'नो).

10 T₁ om. 10^{ab} (cf. v.l. 8). — °) K₁ ससुत्थास्ये
(for उपस्थास्ये). — After 10, N (D₃ missing) G₃ ins.:

1337* एवं ब्रुवन्तीं बहुशः परिव्वज्य समर्थं च ।

इति चेति च कर्तव्यं राजा सर्वमथादिशत् ।

[(L. 1) B₃ प्रशंस्य (for समर्थं). — (L. 2) B₃ वक्तव्यं
(for कर्तव्यं). K₁. 2 चेदम् (for सर्वम्). B₂ यथातथ्यादिदं
वचः (for the posterior half).]

11 B₄ om. 11-12. — °) B₂ श्रिया (for स्वया).
— °) D₁ transp. मद्वितार्थं and कुलार्थं. B (B₄ om.)
D₃ अ (D₃ त्व) निन्दते; Dc D₂ च भाविनि (for च नन्दिनि).
Dn D₄. 6 G₃ मद्वितार्थं तथात्मार्थं कुलार्थं चाप्यनिन्दते; T

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु तां कन्यां कुन्तिभोजो महायशः ।
पृथां परिददौ तस्मै द्विजाय सुतवत्सलः ॥ १२
इयं ब्रह्मन्मम सुता बाला सुखविवर्धिता ।
अपराध्येत यत्किञ्चिन्न तत्कार्यं हृदि त्वया ॥ १३
द्विजातयो महाभागा वृद्धबालतपस्विषु ।
भवन्त्यक्रोधनाः प्रायो विरुद्धेष्वपि नित्यदा ॥ १४
सुमहत्पराधेऽपि क्षान्तिः कार्या द्विजातिभिः ।
यथाशक्ति यथोत्साहं पूजा ग्राह्या द्विजोत्तम ॥ १५

तथेति ब्राह्मणेनोक्ते स राजा प्रीतमानसः ।
हंसचन्द्रांशुसंकाशं गृहमस्य न्यवेदयत् ॥ १६
तत्राग्निशरणे क्लृप्तमासनं तस्य भानुमत् ।
आहारादि च सर्वं तत्तथैव प्रत्यवेदयत् ॥ १७
निक्षिप्य राजपुत्री तु तन्द्नीं मानं तथैव च ।
आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्याभिराधने ॥ १८
तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथा शौचपरा सती ।
विधिवत्परिचारार्हं देववत्पर्यतोषयत् ॥ १९

C. 3.
B. 3.
K. 3.

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

G1. 2. 4 M मद्रितार्थे कुलार्थे च त्वमा (M तथा) त्मार्थे च नन्दिनि (T₂ G₄ त्वदर्थे यदुनन्दिनि).

12 B Dn D1. 4. 6 S (except M1) om. the ref. B₄ om. 12 (cf. v.l. 11). — ^b) A few MSS. कुन्तीभोजो. K D1. 5 'मनाः' (for 'यशः'). — ^d) B D (except D1. 5) T1 G₃ द्विजं (for सुतं).

13 ^a) K1 मम सुता ब्रह्मन् (by transp.). — ^c) T1 G1 'राध्यति' (for 'राध्येत'). — ^d) K₃ Dc D1. 2. 5 तन्न (for न तत्). K1. 2 हृदि कार्यं न तत्त्वया; B Dn D₄. 6 G₃ न कार्यं हृदि तत्त्वया.

14 ^b) D1 बालवृद्ध- (by transp.); G₂ वृद्धा बालास्. Dc D₃ 'तपस्विनः'. — ^d) B1-3 Dn D₄. 6 G₃ ह्यप (Dn₂. n₃ D₄ अप) राद्धेषु (for विरुद्धेष्वपि). T₂ च (for [अ]पि).

15 D₄ om. 15. — ^b) S (except G₃) क्षमा कार्या. K D1. 5 विजानता; S (except G₃) द्विजोत्तम. — K1. 2. 4 om. 15^{cd}. — ^d) K₃ Dc D1. 2. 5 विजानता; S (except G₃) द्विजातिना (for द्विजो').

16 ^a) K Dc D1. 2 [उ]क्तः (K₃ 'क्तं' (for [उ]क्ते). — ^b) K1-3 Dc D1. 2. 4 T1 G1. 2 M₂ प्रीति' (for प्रीत'). — ^c) K Dc D1. 2. 5 हंसचंद्रप्रतीकाशं. — ^d) K1. 2 B Dn D₄. 6 G₃ अस्मै; T1 M₂ अन्यन् (for अस्य). D₅ गृहे तस्मै न्यवेशयत्.

17 K1. 2 om. (hapl.) 17. — ^a) Dc D₂ T1 G1 तस्य; G₄ ततो (for तत्र). K₃ Dc D1. 2 G₄ 'शरणं. T₂ कामम् (for क्लृप्तम्). — ^c) B₄ तु (for च). K₃. 4 D1. 5 तत्सर्वं (by transp.). Dc D₂ तु; D₄ तं; T1 वै; G1 च (for तत्).

18 ^a) B₃ T G1. 2. 4 च; D1 M सा (for तु). — ^b)

K1. 2 Dn₃ D₄ तन्द्नी-; B₃ तन्द्नी-; D₅ तद्धि; T₂ कुन्ती (for तन्द्नी). — ^c) M₂ आतस्थौ. S (except G₃) परया प्रीत्या (for परमं यत्नं). — ^d) S (except G₃) 'राधनं.

19 ^a) S (except G₃) तं तु (for तत्र). K Dc D1. 2. 5 ब्राह्मणं राजन्; B₄ 'णं ज्ञात्वा; S (except G₃) 'णश्रेष्ठं. — ^b) K1 ब्राह्मणे संशितव्रते; S (except G₃) उपचारेण कन्यका. — K1 ins. after 19^{ab}; K₂, after 3. 289. 1^{ab}:

1338* परिचर्यापरा राजन् कुं [? read नक्तं] दिनमतन्दिना ।, followed in K1 by 3. 289. 2^{ab}, which is omitted there. — ^d) G₂ M₂ परि' (for पर्य').

Colophon om. in K1. 2. D₃ missing. — Major parvan: Dn₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K₃. 4 B Dc Dn1. n₃ D1. 2. 4-6 G₃ M₂ कुंडला (D1. 5 'लामि)हरण. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 (marg.). n₂ 302; Dn₃ 303; D1 306; T1 288 (as is text!); T₂ G₄ M1. 2 (inf. lin.) 292 (M₂ orig. 294); G1 289; G₂ 291. — Śloka no.: Dn1. n₃ 20; Dn₃ D1 19.

289

In D₃ this adhy. is lost on a missing fol.; the MS. is mostly ignored here.

1 ^a) T G1. 2 'भागं; G₃ 'भागा (for 'राज). — ^b) K₄ Dn1. n₃ संशित' (for संशित'). — K1. 2 read 1^{cd} after 9. — ^{cd}) K₄ युक्तेन (for युद्धेन). K₃. 4 संशितव्रतं (K₃ 'ता); D₄. 6 G₃ संशितव्रतं. — After 1^{ab}, K₂ ins.

२८९

C. 3. 17047
B. 3. 305. 1
K. 3. 306. 1

वैशंपायन उवाच ।

सा तु कन्या महाराज ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
तोषयामास शुद्धेन मनसा संशितव्रता ॥ १
प्रातरायास्य इत्युक्त्वा कदाचिद्विजसत्तमः ।
तत आयाति राजेन्द्र साये रात्रावथो पुनः ॥ २
तं च सर्वासु वेलासु भक्ष्यभोज्यप्रतिश्रयैः ।
पूजयामास सा कन्या वर्धमानैस्तु सर्वदा ॥ ३
अन्नादिसमुदाचारः शय्यासनकृतस्तथा ।
दिवसे दिवसे तस्य वर्धते न तु हीयते ॥ ४
निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा ।
ब्राह्मणस्य पृथा राजन्न चकाराप्रियं तदा ॥ ५
व्यस्ते काले पुनश्चैति न चैति बहुशो द्विजः ।

दुर्लभ्यमपि चैवान्नं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६
कृतमेव च तत्सर्वं पृथा तस्मै न्यवेदयत् ।
शिष्यवत्पुत्रवच्चैव स्वसृवच्च सुसंयता ॥ ७
यथोपजोषं राजेन्द्र द्विजातिप्रवरस्य सा ।
प्रीतिमुत्पादयामास कन्या यत्नैरनिन्दिता ॥ ८
तस्यास्तु शीलवृत्तेन तुतोष द्विजसत्तमः ।
अवधानेन भूयोऽस्य परं यत्नमथाकरोत् ॥ ९
तां प्रभाते च साये च पिता पप्रच्छ भारत ।
अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्यया ॥ १०
तं सा परममित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी ।
ततः प्रीतिमवापाश्यां कुन्तिभोजो महामनाः ॥ ११
ततः संवत्सरे पूर्णे यदासौ जपतां वरः ।

1338*.

2 K₁ reads 2^{ab} after 1338*. — ^a) K B₃. 4 Dc D₁. 2. 5 प्रातरेष्य इति ह्यु (B₃. 4 D₂ इतीत्यु) क्त्वा; B₁. 2 Dn D₄. 6 G₃ प्रातरेष्याम्यथेत्युक्त्वा. — ^b) A few MSS. द्विज-सत्तम. — ^c) D₄. 6 तत्र (for तत). — ^d) N (D₃ missing) T₂ G₃ सायं; G₂. 4 सोर्ध- (for साये). B₃ पुरः; S (except T₂ G₃) मुनिः (for पुनः).

3 ^a) G₂. 4 वेलासु सर्वासु (by transp.). — ^b) K₁. 2 भक्ष्यभोज्यैः; D₅ भोज्यचोष्य- (for भक्ष्यभोज्य-). K D₁. 5 M-प्रति (K₁ D₁ परि)ग्रहेः. — ^c) M₁ वै (for सा). — ^d) K B₁ Dc D₂. 5 वर्धमानेन (K₂ 'ने च'); B₃ वर्तमानेन; D₁ वर्धमानेन; T₁ damaged; T₂ वर्धमाने हि; G₁ M₁ वर्धमानैहि; G₂. 4 M₂ वर्तमानैहि. K D₅ वर्चसां; B₁ Dc D₃ नित्यदा; B₂ सा तदा (for सर्वदा).

4 ^a) D₅ अन्नानि (for अन्नादि-). K₁. 2 समुदाचार- — ^b) K Dc D₁. 2 'विधि'; D₅ 'विधे' (for 'कृत'). D₁. 5 तदा (for तथा). — ^c) K₁ चैव (for तस्य). — ^d) K₁. 2 D₁ च; K₂ [ए]व; S (except G₃) प्र- (for तु). K₃ Dc D₂. 5 वर्धयेव न हीयते.

5 ^a) B₁. 4 निर्भर्त्सेन (for निर्भर्त्सन-). K D₁. 2. 5 -[अ]पदेशैः (for -[अ]पवादैः). Cnp अपदेशः (= व्याजः). — ^b) D₅ च (for [ए]व). — K₁ om. 5^{cd}.

6 ^a) K₁ माते (sup. lin. as in text); T₁ G₁. 2. 4 M

स्वम-; T₂ सप्त-; G₃ व्यस्त- (for व्यस्ते). K₄ B₁. 4 Dn₁. n₃ D₄ T₂ G₃ चेति; D₂ चैव (for चैति). — ^b) B₁. 4 Dn चेति (for चैति). Dc D₂ नृप (for द्विजः). — ^c) K₁. 2. 4 D₁ दुष्प्राप (D₁ 'प्य'म् (for दुर्लभ्यम्). M₂ इति (for अपि). B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ सुदुर्लभमपि (B₂ 'मिदं') ह्यन्नं (D₄. 6 G₃ ह्यर्थ). — ^d) B₃ अपि (for इति).

7 ^a) T G₁. 2. 4 इत्येव; M₁ एवेति (for एव च). — ^b) B₁ Dn₃ G₃ यथा; Dn₁. n₂ D₄ तथा (for पृथा). — ^c) T₁ G₁ सुहृच्चैव (for स्वसृवच्च). K Dc D₂. 5 चैव संमता (K₁ च वशं गता); D₁ चैव संमतं; T₂ च स्मृतं यथा (for च सुसंयता).

8 ^a) T₁ G₁ अतद्विता (for अनिन्दिता). K₁. 2 कन्या यत्नेन निर्मिता; B Dc Dn D₂. 4-6 G₃ कन्यारत्नमनिन्दिता.

9 ^a) K₁. 2 स; K₃ स्व-; K₄ Dc D₁. 6 च (for तु). — ^c) B₂. 3 (m as in text) D₅ G₃ अवधाने च; M आता धने च. B₂. 3 Dn D₄. 6 T G₁. 3. 4 [ऽ]त्याः (for ऽस्य). — After 9, K₁. 2 read 1^{cd} (v.l. K₃ यत्नेन (for शुद्धेन).

10 ^a) G₂. 4 प्रभातेपि (for 'ते च). N (except K₃; D₃ missing) G₃ सायं च; T₂ G₂ सायेपि; G₂ सायाह्ने (for साये च).

11 ^a) B₂ [ए]वं (for [ए]व). Dc D₂ तं च सा परति स्वेवं. — ^b) K₁. 2 Dn₂. n₃ तप- (for यश-). — ^c) K

नापश्यद्भुक्तं किञ्चित्पृथायाः सौहृदे रतः ॥ १२
ततः प्रीतमना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
प्रीतोऽस्मि परमं भद्रे परिचारेण ते शुभे ॥ १३
वरान्वृणीष्व कल्याणि दुरापान्मानुषैरिह ।
यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्वा यशसाभिभविष्यसि ॥ १४

कुन्त्युवाच ।

कृतानि मम सर्वाणि यस्या मे वेदवित्तम ।
त्वं प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्र वरैर्मम ॥ १५

ब्राह्मण उवाच ।

यदि नेच्छसि भद्रे त्वं वरं मत्तः शुचिस्मिते ।
इमं मन्त्रं गृहाण त्वमाह्वानाय दिवौकसाम् ॥ १६
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तेन तेन वशे भद्रे स्थातव्यं ते भविष्यति ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

अकामो वा सकामो वा न स नैष्यति ते वशम् ।
विबुधो मन्त्रसंशान्तो वाक्ये भृत्य इवानतः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

न शशाक द्वितीयं सा प्रत्याख्यातुमनिन्दिता ।
तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शापभयान्नृप ॥ १९
ततस्तामनवद्याङ्गीं ग्राहयामास वै द्विजः ।
मन्त्रग्रामं तदा राजन्नथर्वशिरसि श्रुतम् ॥ २०
तं प्रदाय तु राजेन्द्र कुन्तिभोजमुवाच ह ।
उषितोऽस्मि सुखं राजन्कन्यया परितोषितः ॥ २१
तव गेहे सुविहितः सदा सुप्रतिपूजितः ।
साधयिष्यामहे तावदित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ २२
स तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवान्तर्हितं तदा ।
बभूव विस्मयाविष्टः पृथां च समपूजयत् ॥ २३

De D1. 2. 5 'यशाः (for 'मनाः).

12 ^b) De D2 यत्र; D5 T1 यदि; T2 यथा (for यदा).
D1. 4. 6 जयतां (for जपतां). — ^d) K4 'देन सः; De D2
'देन च (for 'दे रतः).

13 G1 om. 13-14. — ^b) B1 स च मां; B4 कन्यां स;
D5 स च तां (for स एनां). — Before 13^{cd}, M1 ins.
ब्राह्मणः. — T2 om. (hapl.) 13^d-17^c. — ^d) G2. 4 मे
(for ते).

14 T2 G1 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^a) D5 वरं (for
वरान्). — ^b) D5 दुरापं मानुषैरिह. — ^c) K1. 3 अन्या
(for सर्वा). — ^d) G4 च (for [अ]भि- K4 De D2 G4
'प्यति (for 'प्यसि).

15 T2 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^b) G2. 4 यस्मान्
(for यस्या). K D1. 2. 4. 5 G3 M1 वेदवित्तमः (K4 द्विज-
सत्तम). — ^d) B4 कृतार्थं प्रवरैर्मम; M ह्येष एव वरो मम.

16 T2 om. 16 (cf. v.l. 14). K D1 ऋषिः; B4
दुर्वासाः; D5 मुनिः (for ब्राह्मणः). — ^a) B1. 2 Dn D4. 6
G3 मत्तस्त्वं; D1 G2. 4 भद्रं ते (for भद्रे त्वं). — ^b) B1. 2
Dn D4. 6 G3 भद्रे (for मत्तः). — ^c) T1 G1. 2. 4 इदं
(for इमं).

17 T2 om. 17^{abc} (cf. v.l. 14). 17^{ab} = 1. 104.
7^{ab}; 113. 35^{ab}. — ^{cd}) T2 स्वातव्यं (for स्थातव्यं). K
Bsm De D1. 2. 5 तस्य तस्य प्रसादात्ते (Bsm 'देन) राज्ञि

पुत्रो भविष्यति (K1. 3 भवेदिति).

18 18^{ab} = (var.) 1. 113. 35^{cd}. — ^a) K4 अकामश्च.
— ^b) K न स नैष्यति (K4 समेप्यति हि); B Dn D4. 6 G3
स समेप्यति; De D2 वशमेप्यति. K1. 2 वरं; De D2 शुभे;
Dn D4. 6 G3 वशे (for वशम्). — ^c) Dn3 'संयत्तो; D1
T G1. 2. 4 'संशान्तो (for 'संशान्तो). — ^d) B De Dn
D2. 4. 6 G3 भवेद्; T G1. 2. 4 वाक्यैर् (for वाक्ये). T2
ह्य (for भृत्य). T G1. 2. 4 [अ]नुगः (for [अ]नतः).

19 K1. 3. 4 D1 S (except G3) om. the ref. — ^a)
K4 द्वितीया सा; D1 द्वितीयस्य; T2 G4 द्विजाति च (for
द्वितीयं सा). — ^c) B4 तद्वै; D1 न वै (for तं वै).

20 ^b) B Dn D4. 6 G3 स (for वै). — ^c) K1. 3 T2
तथा; M2 ततो (for तदा). — ^d) D1 अथर्वागिरसि. De
D2 T G1. 2. 4 स्थितं (for श्रुतम्).

21 ^a) G2. 4 सं- (for तं). — ^b) K4 सः (for ह).

22 ^a) B Dn D4. 6 G3 गेहेषु (for गेहे सु). K4
-विहिते (for -विहितः). — ^b) K1. 2 तथा; De D2 G4 तदा
(for सदा). T2 सुप्रीति; G1 संप्रीति (for सुप्रति). — ^c)
K1. 2. 4 B3 De D1. 2 'म्यहं (for 'महे). De D2 राजन्
(for तावद्).

23 ^a) S (except G3) च (for तु). — ^b) T1 G1. 2. 4
तथै (for तत्रै). — ^d) K1. 2 प्रति; T G1. 2. 6 [इ]मासं
(for समं).

C. 3. 17070
B. 3. 306. 1
K. 3. 307. 1

वैशंपायन उवाच ।

गते तस्मिन्निजश्रेष्ठे कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामबलाबलम् ॥ १
अयं वै कीदृशस्तेन मम दत्तो महात्मना ।
मन्त्रग्रामो बलं तस्य ज्ञास्ये नातिचिरादिव ॥ २
एवं संचिन्तयन्ती सा ददर्शतुं यदृच्छया ।
व्रीडिता साभवद्बाला कन्याभावे रजस्वला ॥ ३
अथोद्यन्तं सहस्रांशुं पृथा दीप्तं ददर्श ह ।
न ततर्प च रूपेण भानोः संध्यागतस्य सा ॥ ४
तस्या दृष्टिरभूद्विव्या सापश्यद्विव्यदर्शनम् ।

आमुक्तकवचं देवं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥ ५
तस्याः कौतूहलं त्वासीन्मन्त्रं प्रति नराधिप ।
आह्वानमकरोत्साथ तस्य देवस्य भामिनी ॥ ६
प्राणानुपस्पृश्य तदा आजुहाव दिवाकरम् ।
आजगाम ततो राजंस्त्वरमाणो दिवाकरः ॥ ७
मधुपिङ्गो महाबाहुः कम्बुग्रीवो हसन्निव ।
अङ्गदी बद्धमुकुटो दिशः प्रज्वालयन्निव ॥ ८
योगात्कृत्वा द्विधात्मानमाजगाम तताप च ।
आबभाषे ततः कुन्तीं साम्ना परमवल्लुना ॥ ९
आगतोऽस्मि वशं भद्रे तव मन्त्रबलात्कृतः ।

Colophon. D₃ missing. — Major parvan: K₁. 2
Dn₂ T₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K₃. 4 B Dc
Dn₁. n₂ D₁. 2. 4-6 G₃ M₂ कुंडला (D₁. 5 °लाभि)हरण.
— Adhy. name: B₄ कुन्तीमन्त्रप्राप्तिः; M₁ पृथामन्त्रग्रहणं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ (marg.).
n₂ 303; Dn₃ 304; D₁ 307; T₁ 289 (as in text!);
T₂ G₂. 4 M₁. 2 (inf. lin.) 293 (M₂ orig. 295); G₁
290. — Śloka no.: Dn D₁ 23.

290

In D₃ this adhy. is lost on a missing fol.;
the MS. is mostly ignored here.

- 1 °) B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ कारणांतरे (for काल°).
- 2 °) G₂. 4 °ग्राम- (for °ग्रामो). K D₁. 5 त्व (K₄ ह्य-
स्य (for तस्य). — °) Dn D₄. 6 G₃ इति (for इव). K
D₁. 5 ज्ञास्यामि नचिरादिव.
- 3 °) S (except T₂ G₃) सा (for सं-). K Dc D₁. 2
M तु; T G₂. 4 [ए]व; G₁ [इ]व (for सा). — °) K₁. 2
[अं]कं; D₁ तु (for [अ]तुं). Dc D₂ यथेच्छया. — °) B
Dc D₂. 5 T₂ G₂. 4 M चा° (for सा°). Dc D₂ T G₁. 2. 4
कन्या (for बाला). — °) T G₁. 2. 4 बाल° (for कन्या°).

— After 3, N (D₃ missing) G₃ ins.:

1339* ततो हस्यंतलस्या सा महाहंशयनोचिता ।

4 °) N (D₃ missing) G₃ सायां दिशि समुद्यंतं

ददर्शादित्यमंडलं. — After 4^{ab}, N (except K₁. 2; D₃
missing) G₁. 3 ins.:

1340* तत्र बद्धमनोदृष्टिरभवत्सा समुध्यमा ।

— K₁. 2 om. 4^c-5^b. — °) B₁. 2 G₃ चातप्यत (as in
some printed ed. !); B₃. 4 Dn (!) D₄. 6 ततर्प हि (Dn₁
चाप्येतर्हि); Dc D₂ च तर्प्यं च; M₂ तताप च (for ततर्पं च).
— °) D₅ च (for सा).

5 K₁. 2 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — °) B Dn D₄ अस्या
(B₃ अन्या) (for तस्या). — °) Dc D₂ सूर्यमंडलं (for
दिव्यदर्शनम्). — °) T₂ सुशोभितं; G₂ च भूषितं (for विभू°).

6 °) G₁ कुतूहलं. D₅ T G₁. 2. 4 चा° (for त्वा°).
— °) S (except G₃) मंत्रान् (for मन्त्रं). — °) S
(except G₃) च (for [अ]थ). — °) G₁ तत्र तस्यैव (for
तस्य देवस्य). B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ भाविनी.

7 °) Dc D₂. 5 अ (D₅ आ)पो ह्युपस्पृश्य तदा; T G₁. 2. 4
उपस्पृश्य तदा कुन्ती. — °) To avoid hiatus, K₄ B Dc
Dn D₂. 4. 6 ह्याजु°; S (except G₃) साजु° (for आजु°).
— °) M₁ दिवो (for ततो).

8 °) S (except G₃) °मुकुटो (for °मुकुटो). — °)
K₁. 2 D₁ G₁. 2. 4 M₂ प्रज्वल° (for प्रज्वाल°).

9 °) G₄ स्वमा° (for द्विधा°). M₂ ततो वचः (for
तताप च). K₂ repeats 7^{cd} for 9^{ab}. — 9^d=1. 73. 16^d.

10 Before 10, M₁ ins. दिवाकरः. — °) D₁ वशे
(for वशं). — °) Dc D₂. 5 मन्त्रग्राम° (for तव मन्त्र°).

— °) K₁ [अ]वशं; B Dc Dn₃ D₂. 4. 6 G₃ वशो; D₃ वशे

किं करोम्यवशो राज्ञि ब्रूहि कर्ता तदस्मि ते ॥ १०

कुन्त्युवाच ।

गम्यतां भगवंस्तत्र यतोऽसि समुपागतः ।

कौतूहलात्समाहूतः प्रसीद भगवन्निति ॥ ११

सूर्य उवाच ।

गमिष्येऽहं यथा मां त्वं ब्रवीषि तनुमध्यमे ।

न तु देवं समाहूय न्याय्यं प्रेषयितुं वृथा ॥ १२

तवाभिसंधिः सुभगे सूर्यात्पुत्रो भवेदिति ।

वीर्येणाप्रतिमो लोके कवची कुण्डलीति च ॥ १३

सा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व गजगामिनि ।

उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासंकल्पमङ्गने ॥ १४

अथ गच्छाम्यहं भद्रे त्वयासंगम्य सुसिते ।

शप्स्यामि त्वामहं कुट्टो ब्राह्मणं पितरं च ते ॥ १५

त्वत्कृते तान्प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ।

पितरं चैव ते मूढं यो न वेत्ति तवानयम् ॥ १६

तस्य च ब्राह्मणस्याद्य योऽसौ मन्त्रमदात्तव ।

शीलवृत्तमविज्ञाय धास्यामि विनयं परम् ॥ १७

एते हि विबुधाः सर्वे पुरंदरमुखा दिवि ।

त्वया प्रलब्धं पश्यन्ति स्मयन्त इव भामिनि ॥ १८

पश्य चैनान्सुरगणान्दिव्यं चक्षुरिदं हि ते ।

पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्यसि येन माम् ॥ १९

चैशंपायन उवाच ।

ततोऽपश्यत् त्रिदशान्राजपुत्री

सर्वानेव स्वेषु धिष्ण्येषु खस्थान् ।

प्रभासन्तं भानुमन्तं महान्तं

यथादित्यं रोचमानं तथैव ॥ २०

सा तान्दृष्ट्वा व्रीडमानेव बाला

सूर्यं देवी वचनं प्राह भीता ।

गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं

कन्याभावाद्दुःख एषोपचारः ॥ २१

(for [अ]वशो). — ^a) T G₁. 2. 4 ब्रूहि किं ते चिकीर्षितं.

11 S (except G₃) कन्या (for कुन्ती). — ^a) Dc D₁ यत्र (for तत्र). — ^b) K₁. 3 त्वं (for [अ]सि). K Dc D₁. 2. 5 पुनरा (for समुपागतं). B Dn D₄. 6 G₃ यत् एवागतो ह्यसि. — ^c) K D₁. 5 बालभावात् (for कौतूहलात्). Dc D₃. 6 नीतः (for हूतः).

12 ^a) Dn₁ D₁. 4. 6 T₃ G₃ M₃ मा (for मां). K₁. 3 तु (for त्वं). — ^b) K₁. 3 राजनंदिनि (for तनुं). — After 12^{ab}, K₃ reads 13^{cd}. — ^c) D₁ च (for तु). — ^d) K₁ यथा; K₄ पृथे (for वृथा).

13 ^a) D₁ तथा (for तव). T G₁. 2. 4 [अ]भि(G₂ पि)संधि. — ^b) T G₁. 2. 4 कुर्या (for सूर्यात्). — K₂ reads 13^{cd} after 12^{ab}. — ^d) K₄ कुण्डली कवची (by transp.).

14 ^a) K₁. 3. 4 Dc D₁. 2. 5 मे; G₃. 4 हि (for वै). — ^c) K₁. 4 Dc D₁. 2 उत्पत्स्यते. G₃ ते पुत्रो (by transp.).

15 ^a) B₁. 3 Dc D₂. 5 अव- (for अथ). — ^b) K D₁ भाविनि; Dc D₂. 5 भामिनि (for सुसिते). — After 15^{ab}, B Dc Dn D₂. 4-6 G₃ ins.:

1341* यदि त्वं वचनं नाद्य करिष्यसि मम प्रियम् ।
— ^c) K₂ B Dn D₄-6 G₃ M₃ शपिष्ये (for शप्स्यामि).
T G₁ M₁ त्व(M₁ त्वा)न्यथा (for त्वामहं). G₂. 4 शप्स्ये

कन्येन्यथा कुट्टो.

16 ^a) K₄ संप्रधं; B₂ T₃ तान्प्रव- (for तान्प्रधं). — ^b) D₆ M एव (for अपि). — ^c) K₃ मूढो यो; S (except G₃) ते मूढे (for ते मूढं).

17 ^a) K₄ तथास्य (for तस्य च). — ^d) K₄ D₁ [अ]विनयं (for विनयं). Dc D₂ वरं (for परम्). K₁. 3 T G₁. 2. 4 धक्ष्याम्यविनयं परं.

18 ^a) T₃ कन्ये (for सर्वे). — D₆ om. 18^{cd}. — ^d) B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ भाविनि; T G₁. 2. 4 M मां शुभे (for भामिनि).

19 ^a) K₃ वै तान्; B₂ Dc Dn₂ D₁. 3 M चैतान् (for चैतान्). S (except G₃) वरारोहे (for सुरगणान्). — ^b) K₂ B₂ दिव्यचक्षुर. K₄ च (for हि). T₃ मे (for ते).

20 K₁. 3 Dc D₂ om. the ref. — ^c) B₁-3 Dn D₄. 6 T₁ G₃ प्रभावंतं. T G₁. 2. 4 पुरस्ताद् (for महान्तं). — ^d) B₁. 2. 4 Dc Dn D₄. 6 M₁ रोचमानान् (for मानं).

21 ^a) K B₁. 3 D₁. 5 M₂ सा तं; G₃ तान्सा (by transp.). K₃. 4 Dc₂ D₁. 3 वेपमाना; T G₁. 2. 4 त्रिदशान् (for व्रीडमाना). Dc₂ T G₁. 2. 4 एव (for [इ]व). — ^b) K D₁. 2. 5 सूर्यं देवं; M₂ देवश्रेष्ठं (for सूर्यं देवी). — ^c) K₄ स्वे विमाने; B₃ स्वं विशालं (m as in text). — ^d) S (except G₃) मावे (for भावाद्). K D₁ दुष्ट; B₁ दुःखम्

धारयामास सुश्रोणी न चैनां बुबुधे जनः ॥ २
 न हि तां वेद नार्यन्या काचिद्वात्रेयिकामृते ।
 कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३
 ततः कालेन सा गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी ।
 कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ॥ ४
 तथैव बद्धकवचं कनकोज्ज्वलकुण्डलम् ।
 हर्यक्षं वृषभस्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥ ५
 जातमात्रं च तं गर्भं धात्र्या संमन्व्य भामिनी ।
 मञ्जूपायामवदधे स्वास्तीर्णायां समन्ततः ॥ ६
 मधूच्छिष्टस्थितायां सा सुखायां रुदती तथा ।
 श्लक्ष्णायां सुपिधानायामश्वनद्यामवासृजत् ॥ ७
 जानती चाप्यकर्तव्यं कन्याया गर्भधारणम् ।

पुत्रस्नेहेन राजेन्द्र करुणं पर्यदेवयत् ॥ ८
 समुत्सृजन्ती मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ।
 उवाच रुदती कुन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ ९
 स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक ।
 दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तोयचराश्च ये ॥ १०
 शिवास्ते सन्तु पन्थानो मा च ते परिपन्थिनः ।
 आगमाश्च तथा पुत्र भवन्त्वद्गोहचैतसः ॥ ११
 पातु त्वां वरुणो राजा सलिले सलिलेश्वरः ।
 अन्तरिक्षेऽन्तरिक्षस्थः पवनः सर्वगस्तथा ॥ १२
 पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्तपतां वरः ।
 येन दत्तोऽसि मे पुत्र दिव्येन विधिना किल ॥ १३
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे च देवताः ।

292

In D1. 3 this adhy. is lost on missing fol. (cf. v.l. 3. 287. 10; 291. 3); the MSS. are mostly ignored here.

1 K₁ T₂ om. the ref. — ^b) T G₂. 4 पृथायां (for 'या:'). — ^c) D₂ D₃ दशोत्तरे; T₂ देशोत्तरे; G₂ दशोत्तरे (for दशोत्तरे).

2 ^a) S (except G₃) भीता (for बाला). — ^b) B₁. 3. 4 D (D₁. 3 missing) G₃ गर्भं तं (by transp.); B₃ सभितं. K 'गूढ वै; B₃ 'गूढतां (for 'गूहती). — ^d) K₁. 2 चैनं; D₅ च तां (for चैनं).

3 ^a) K₃. 4 चैवान्या (for नार्यन्या). — ^b) K₃ एवं; T₁ G₁ कांचिद् (for काचिद्). K₁ M विना (for ऋते).

4 ^a) K D₅ तं (for सा). — ^c) B₃ देवदेवस्य (for तस्य दे). — ^d) K₁. 2 प्रसादाद्; T M₁ प्रभावाद् (for प्रसादाद्). K D₂ D₃. 5 अभवत्तदा (K₁. 2 'सदा; K₃. 4 'तथा).

5 ^a) B₂ अथ वा (for तथैव). B D₂ D₃ D₄. 4 T₂ G₃ [आ]वद्धं (for बद्धं). — ^c) K₁. 2 हर्यक्ष. S (except G₃) ऋषभं (for वृषभं).

6 ^a) K₁-3 तु (for च). K₁. 2 गर्भं तं (by transp.). — ^b) B D (D₁. 3 missing) भामिनी. — After 6^{ab}, S (except G₃ M₂) ins.:

1346* उत्सृष्टुकामा तं गर्भं कारयामास भारत ।

मञ्जूषां शिल्पिभिस्तूर्णं सुनद्धां सुप्रतिष्ठिताम् ।

पुत्रैर्वहुविधैर्बद्धां पुत्रनार्थं जले नृप ।

अजिनैर्मृदुभिश्चैव संस्तीर्णशयनां तथा ।

— T₁ G₁ om. 6^{cd}. — ^c) B D₂ D₃ D₄. 4. 6 G₃ समा-
 धाय; M समदधात् (for अवदधे).

7 ^a) K₁. 2 मञ्जूषायां स्थिं; K₃ D₄ G₃ मधूच्छिष्टास्थिं.
 D₂ D₃ स; T₁ G₁ तु; T₂ G₂-4 M₁ तं (for सा). — ^b)
 G₁ दुःखासं (for सुखायां). K₁. 2 B₁. 3. 4 S (except
 G₃) तदा; D₅ सती (for तथा). — ^c) K₁. 2 D₂ D₃ G₂. 4
 M स्वपिधां; B₄ सुविधां (for सुपिधां). — ^d) K₁. 2 M
 न्यस्य (for अश्व). T₂ नद्यां सा स्वयसुसृजत्; G₁ निक्षिप्य
 शिशुमंजसा.

8 G₁ om. 8^a-9^b. — ^a) G₄ जानाति (for जानती).
 — ^b) M कन्यया. — ^c) B₃ D₅ सा राजन् (for राजेन्द्र).

9 G₁ om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — ^b) B₁-3 D₃ D₄. 6
 G₃ 'नद्यां (for 'नद्यास). D₂ D₃. 5 T₁ G₂. 4 तथा (for
 तदा). — ^c) G₁ अश्वपूर्णमुखी कुन्ती; M₁ उवाच कुन्ती रुदती.

10 ^a) B D₃ D₄. 6 G₃ च (for स्तु). K₃. 4 D₂. 5
 T₁ G₁ [अं]तं (for [आ]न्तं). — ^c) K₁. 2 दैवेभ्यं (for
 दिव्येभ्यं). — ^d) D₃ न्योमचरां; T₁ G₁ जलचरां; G₄
 तोयं गतां.

11 ^a) K₁. 4 B D₂ D₃. 1. 2 D₄. 6 G₃ आ (K₄ अ)-
 गता (B₄ 'तां)श्च; K₂ आगम्याश्च; D₂ आश्वस्य च; D₅ आगा-
 मिनस् (for आगमाश्च). S (except G₃. 4) संतु (for पुत्र).
 — ^d) S (except G₃) दिव्येन विधिना तव (cf. 13^d).

12 ^a) M त्वा (for त्वां). — ^d) D₂ D₃ सर्वशं.

13 ^a) T₁ G₁ ते; G₂. 4 M त्वा (for त्वां). — ^d) S

मरुतश्च सहेन्द्रेण दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ १४
 रक्षन्तु त्वां सुराः सर्वे समेषु विषमेषु च ।
 वेत्स्यामि त्वां विदेशेऽपि कवचेनोपसूचितम् ॥ १५
 धन्यस्ते पुत्र जनको देवो भानुर्विभावसुः ।
 यस्त्वां द्रक्ष्यति दिव्येन चक्षुषा वाहिनीगतम् ॥ १६
 धन्या सा प्रमदा या त्वां पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ।
 यस्यास्त्वं तृपितः पुत्र स्तनं पास्यसि देवज ॥ १७
 को नु स्वप्नस्तया दृष्टो या त्वामादित्यवर्चसम् ।
 दिव्यवर्मसमायुक्तं दिव्यकुण्डलभूषितम् ॥ १८
 पद्मायतविशालाक्षं पद्मताम्रतलोज्ज्वलम् ।
 सुललाटं सुकेशान्तं पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ॥ १९
 धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां भूमौ संसर्पमाणकम् ।

अव्यक्तकलवाक्यानि वदन्तं रेणुगुण्ठितम् ॥ २०
 धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां पुनर्यौवनगे मुखे ।
 हिमवद्वनसंभूतं सिंहं केसरिणं यथा ॥ २१
 एवं बहुविधं राजन्विलप्य करुणं पृथा ।
 अवासृजत मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ॥ २२
 रुदती पुत्रशोकार्ता निशीथे कमलेक्षणा ।
 धान्या सह पृथा राजन्पुत्रदर्शनलालसा ॥ २३
 विसर्जयित्वा मञ्जूषां संबोधनभयात्पितुः ।
 विवेश राजभवनं पुनः शोकातुरा ततः ॥ २४
 मञ्जूषा त्वश्वनद्याः सा ययौ चर्मण्वतीं नदीम् ।
 चर्मण्वत्याश्च यमुनां ततो गङ्गां जगाम ह ॥ २५
 गङ्गायाः सूतविषयं चम्पामभ्याययौ पुरीम् ।

C. 3. 17151
 B. 3. 308. 26
 K. 3. 309. 27

(except G₃) त्विह (for किल).

14 °) K₃ B₄ Dn₃ महेन्द्रेण. — °) K₁. 2 सर्वा (for च स-).

15 °) K₃ चासुराः; M त्वा सुराः. — 15^b=1. 110. 44^d; 112. 22^b: 4. 56. 8^b; etc., etc. — °) K₁. 2 M त्वा (for त्वां). — °) B Dc₁ Dn D₄. 6 G₃ [अ]भि- (B₃ °पि); Dc₂ D₂ [अ]ति- (for [उ]प-).

16 °) T₁ G₁ धन्यस्ते जनको देवः. — °) K₁. 2. 4 Dc D₂ सूर्यो; T₁ G₁ पुत्र (for देवो). — °) K₁ M₂ त्वा (for त्वां).

17 M₁ om. 17-19. — °) G₄ damaged; M₂ corrupt (but with त्वा for त्वां). — °) = 19^d. M₂ पुत्रके (for °त्वे). — °) G₂. 4 स्स (for त्वं). — °) T G₁. 2. 4 स्तन्यं (for स्तनं).

18 M₁ om. 18 (cf. v.l. 17). — °) K₂ T₁ त्वया; G₃ तदा (for तथा). — °) T G₁ M₂ तेजसं (for °वर्चसम्). — °) K₁ T₁ °धर्मं (for °वर्मं). — °) K₄ °भूषणं.

19 M₁ om. 19 (cf. v.l. 17). — °) B₃ पद्मपत्रः; G₁ पद्माननं (for पद्मायत-). — °) K D₆ रक्तताम्रतलोच्चलं; B₁ Dc Dn D₂ पद्मताम्रदलो (Dc D₂ °नलो) ज्वलं; B₄ T G₁. 2. 4 पंचताम्रतलोच्चलं. — 19^d=17^b.

20 °) = 21^a. K₁. 2 G₁ पुत्र त्वा; T₂ M नार्यस्त्वां (M₂ °स्त्वा); G₂. 4 तत्रस्था. — °) G₁. 2. 4 °क्रमं (for °कलं). — °) K Dc D₂. 6 भाषंतं; M₁ वदन्. K Dc D₂. 6 पांशु (K₁. 2 °सु) गुण्ठितं; S रेणुकुण्ठितं.

21 °) K₁. 2 °गो मुखे; K₄ °गं मुखे; K_{4m} B₃ Dc

°गोचरे; B₁. 2. 4 Dn D₄. 6 G₃ °गोचरं; D₂ °गोचरो; D₅ °संमुखं; T₁ °गो मुखे (for °गो मुखे). — °) A few MSS. केशरिणं. K₂. 3 Dc₂ D₂ तथा (for यथा).

22 Before 22, B₃ ins. वैशं उ°. — K₄ om. 22^{ab}. — °) G₁ वाचा (for राजन्). — °) B₄ यथा; Dc D₂ तथा (for पृथा). — °) T₁ G₁ अपासृजत; G₂ अवासृजत्तां; G₄ ससर्ज तां तु. — °) B₁-3 Dn D₄. 6 G °नद्यां (for °नद्यासु). Dc D₂ G₁ तथा जले; G₂ जले तदा (by transp.).

23 °) K₃ Dc₂ Dn₃ G₂ M₂ रुदती. — K₁. 2 om. 23^b-24^a. — °) K₄ तथा (for धान्या). — 23^d= (var.) 1. 113. 28^d.

24 K₁. 2 om. 24^a (cf. v.l. 23). — °) T G₁. 2. 4 M सा सं (G₄ सु) बोधं (for संबोधनं). — °) D₅ पुनर्विवेश भवनं. — °) M शोकोत्तरा (for शोकातुरा). K₄ [अ]रुदत्; D₅ पृथा (for ततः).

25 Dn₃ om. 25. — °) K₁ corrupt. G₁. 2 मञ्जूषामश्वं. — °) K₁ कर्मावतीं (for चर्मण्वतीं). — °) T G₁. 2. 4 M तथा (G₁. 2 तथा) (for ततो).

26 °) K_{4m} गंगायां; T₂ G₂. 4 गंगा सा; M₁ गंगया. Dc D₂ S (except G₃) सूतविषये; D₅ °जुष्टायां. — °) B Dn D₄. 6 G₃ अनु (for अभ्या). — °) K₄ तत्प्रयाणकः (for उद्यं).

27 °) S (except G₂) पूर्वं (for दिव्यं). — °) B₁ Dn D₅ तनु; B₃ तस्थे; B₄ तस्स; D₂ तच्च; D₄ G₃ तं तु (for तत्तु). K₄ तं सर्वत्र (for तत्तु वर्मं). K₁. 2 G₄ सु कुडलं. — °) M₂ गर्भं तं (by transp.). — °) K₂ चैलेन;

स मञ्जूषागतो गर्भस्तरङ्गैरुद्यमानकः ॥ २६
अमृतादुत्थितं दिव्यं तत्तु वर्म सकुण्डलम् ।

धारयामास तं गर्भं दैवं च विधिनिर्मितम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

२९३

वैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै सखा ।
सूतोऽधिरथ इत्येव सदरो जाह्नवीं ययौ ॥ १
तस्य भार्याभवद्राजन्त्रूपेणासदृशी भुवि ।
राधा नाम महाभागा न सा पुत्रमविन्दत ।
अपत्यार्थे परं यत्नमकरोच्च विशेषतः ॥ २
सा ददर्शथ मञ्जूषामुद्यमानां यदृच्छया ।

दत्तरक्षाप्रतिसरामन्वालयनशोभिताम् ।
ऊर्मीतरङ्गैर्जाह्नव्याः समानीतामुपह्वरम् ॥ ३
सा तां कौतूहलात्प्राप्तां ग्राहयामास भामिनी ।
ततो निवेदयामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ४
स तामुद्धृत्य मञ्जूषामुत्सार्य जलमन्तिकात् ।
यन्त्रैरुद्धाटयामास सोऽपश्यत्तत्र बालकम् ॥ ५
तरुणादित्यसंकाशं हेमवर्मधरं तथा ।

T देवं च; M₂ दैवतं (for दैवं च). B₂ विधिनिश्चितं.
— After 27, T G₁. 2. 4 ins. 1351* (with v.l.).

Colophon. D₁. 3 missing. — Major parvan: K₁. 2
G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K₃. 4 B Dc Dn₁. n₃
D₂. 4-6 G₃ कुण्डला (D₅ 'लाभि'हरण. — Adhy. name:
M पुत्रविसर्जनः. — Adhy. no. (figures, words or both):
Dn₁ (marg.). n₂ 306; Dn₃ 307; T₁ 292 (as in
text 1); T₂ G₄ M₁. 2 (inf. lin.) 296 (M₂ orig. 298);
G₁ 293; G₂ 295. — Śloka no.: Dn 27.

293

In D₁. 3 this adhy. is lost on missing fol. (cf.
v.l. 3. 287. 10; 291. 3); the MSS. are mostly ignored
here.

1 1° = 1. 8. 5°; 15. 1°; 27. 24°; etc., etc. — °)
K₁. 2 [अ]धिरथि; T G₁. 2. 4 [अ]तिरथ (for ऽधिरथ). K₄
S (except T₁ G₃) [ए]वं (for [ए]व).

2 °) K₁. 3. 4 Dc D₂. 5 समभवद् (for सभवद्राजन्).
— °) = 1. 104. 1°; 105. 5°; etc.; etc. Epic Tag!
Cf. Hopkins, *Great Epic*, "Parallel Phrases," No.
236 (p. 432). K₁. 2 T₁ G₁ [अ]प्रतिमा (for [अ]सदृशी).
— °) K₁. 2 'प्राज्ञा; K₃ 'प्रज्ञं; K₄ 'प्रज्ञा; Dc D₂. 5 'प्राज्ञ

(for 'भागा). — °) K₁. 2 गर्भम् (for पुत्रम्). D₅ तस्याः
पुत्रार्थमातुरः. — °) K₁. 2 B₂ (m as in text) तु; K₄ सा;
G₂. 4 हि (for च).

3 °) B₂ [अ]ससाद (M ददर्श as in text). — °)
Some S MSS. ऊद्यमानां. — °) K₄ B₄ D₅ M₁ दत्तरक्षां.
— °) K₁ अब्दालभनशोभिनां; K₃. 4m (orig. corrupt)
अन्वालयनशोभना; B₁-s T₁ 'लभनशोभिनां; B₄ अर्थालभनं;
Dc D₂ यन्त्रालेपनं; Dn₁. n₂ 'शोभनां; Dn₃ 'लभनशोभना;
D₅ T₂ 'लभत शोभनां; G₁ अन्वलयनशोभिनां; G₂ M₁
'लभत'. — °) A few MSS. ऊर्मिं (for ऊर्मी). — °)
K B₃ D₅ उपह्वरे; T₂ G₂. 4 उपातिकं (for उपह्वरम्).
— After 3, S (except G₃ M₂) ins.:

1347* विवर्तमानां बहुधाः पुनः पुनरितस्ततः ।

ततः सा वायुना राजन्मोतसा च बलीयसा ।

उपानीता यतः सूतः सभार्यो जलमाश्रितः ।

4 °) B₁ D₅ G₃ तु (for तां). — °) B D (D₁. 3
missing) भाविनी. — °) T G₁. 2. 4 [अ]ति (for [अ]धि).

5 °) K₄ D₅ S (except T₂ G₃) जनम् (for जलम्).
K₁. 2 उत्सार्य च जनांतिकात्. — °) K₁. 2 मंत्रैर्; G₂. 4
यत्नैर्. K₃ B₄ Dc D₂ उद्धारं (for उद्धाटं). T₂ पादया-
मास बंधानां.

6 °) D₄. 6 G₃ हैमं (for हेमं). K₃ Dc D₂ T₂ G₁. 4
M तदा (for तथा). — °) D₅ संयुक्तं (for युक्तेन). — °)
T₂ G₂-4 विराजितं. — After 6, S (except G₃ M₂) ins.:

मृष्टकुण्डलयुक्तेन वदनेन विराजता ॥ ६
 स सुतो भार्यया सार्धं विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
 अङ्गमारोप्य तं बालं भार्या वचनमब्रवीत् ॥ ७
 इदमत्यद्भुतं भीरु यतो जातोऽस्मि भामिनि ।
 दृष्टवान्देवगर्भोऽयं मन्येऽस्मान्समुपागतः ॥ ८
 अनपत्यस्य पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम ।
 इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं राधायै स महीपते ॥ ९
 प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्विव्यरूपिणम् ।
 पुत्रं कमलगर्भाभं देवगर्भं श्रिया वृतम् ॥ १०
 पुपोष चैनं विधिवद्वृद्धे स च वीर्यवान् ।
 ततः प्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्नौरसाः सुताः ॥ ११
 वसुवर्मधरं दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् ।
 नामास्य वसुषेणेति ततश्चक्रुर्द्विजातयः ॥ १२

एवं स सुतपुत्रत्वं जगामामितविक्रमः ।
 वसुषेण इति ख्यातो वृष इत्येव च प्रभुः ॥ १३
 स ज्येष्ठपुत्रः सुतस्य वृद्धेऽङ्गेषु वीर्यवान् ।
 चारेण विदितश्चासीत्पृथाया दिव्यवर्मभृत् ॥ १४
 सुतस्त्वधिरथः पुत्रं विवृद्धं समये ततः ।
 दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १५
 तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्येष्वस्त्रकर्मणि ।
 सख्यं दुर्योधनेनैवमगच्छत्स च वीर्यवान् ॥ १६
 द्रोणात्कृपाच्च रामाच्च सोऽस्त्रग्रामं चतुर्विधम् ।
 लब्ध्वा लोकेऽभवत्ख्यातः परमेष्वासतां गतः ॥ १७
 संधाय धार्तराष्ट्रेण पार्थानां विप्रिये स्थितः ।
 योद्धुमाशंसते नित्यं फल्गुनेन महात्मना ॥ १८
 सदा हि तस्य स्पर्धासीदर्जुनेन विशां पते ।

1348* परिम्लानमुखं बालं रुदन्तं क्षुधितं भृशम् ।

स तं परमया लक्ष्म्या दृष्ट्वा युक्तं वरात्मजम् ।

7 °) T G₁. 2. 4 पुत्रं (for बालं).

8 Before 8, B₄ ins. सूत उ°. — °) K₃ नेदम्; K₄ नेतद् (m इदम् as in text). — °) K₃ B₃ D₅ यातो (for जातो). K₃ G₂ [S]सि; B₂ G₄ हि; T₁ [S]य (for Sसि). K₄m D₅ नत्वहं; B Dc Dn D₂. 4. 6 G₁ भाविनि (for भामिनि). — °) K₄ यतो (for मन्ये). K₁. 2 समुपस्थितं (K₂ °तः) (for समुपागतः). B₁-3 Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ मन्येऽस्माकमुपा°.

9 °) T₁ G₁ अपुत्रस्य च (for अनपत्यस्य). M मे पुत्रो (for पुत्रोऽयं). — °) M त्वयं (for मम). — Before 9°d, B₄ ins. वैशं उ°. — °) T₁ G₁ प्र- (for तं). — °) K₁. 4 D₅ राधायाः (for °यै).

10 °b) S (except G₃) सा चापि (for तं राधा), and देव° (for दिव्य°). — °) K₃ G₂. 4 °पत्राक्षं (for °गर्भाभं). — K₄ om. 10°-11°. — °) K₁. 2 युतं (for वृतम्). — After 10, S (except G₃) ins. :

1349* स्तन्यं समास्रवचास्या दैवादित्य निश्चयः ।

11 K₄ om. 11° (cf. v.l. 10). — °) K₃ T₂ M चैव; T₁ G₁. 4 चैवं (for चैनं). — °) Dc D₂ M₂ च स (by transp.). — °) K₃ [S]प्य° (for प्रा°). B₂ प्रजाः (for सुताः). — After 11, S (except G₃ M₂) ins. :

1350* नामकर्म च चक्राते कुण्डले तस्य दृश्यते ।

कर्णं इत्येव तं बालं दृष्ट्वा कर्णं सकुण्डलम् ।

12 Dc D₂ om. 12°b. — °) K₁. 2 वपुर (for वसु-).

K₃ -धर्ममयं (for -वर्मधरं). — °) M₁ बालं हेमसकुण्डलं.

13 °) K₃ ततः (for एवं). — G₁ om. (? hapl.) 13°-15°. — °d) T G₂. 4 M वसुषेणेति विख्यातो वृषा etc.

14 G₁ om. 14 (cf. v.l. 13). — °b) B₁ एष (for ज्येष्ठ-). K₁. 2. 4 B₁ सूर्यस्य (for सूत°). K₃ वृद्धे दृष्ट-वर्षवान् (for °). B₂. 4 Dn D₄. 6 G₃ सुतस्य वृद्धेऽङ्गेषु श्रे (D₄. 6 G₃ ज्येष्ठः पुत्रः स वीर्य°; Dc D₂ पुत्रः सुतस्य वृद्धे स ज्येष्ठेऽङ्गेषु वीर्य°. — °) K₂. 3 B Dn₂. n₃ D₅ T₁ G₂. 4 पृथाया. T G₂. 4 M °ष्टक् (for °भृत्).

15 G₁ om. 15° (cf. v.l. 13). — °) K ततस् (for सूतस्). T₁ G₂. 4 M₂ त्वति° (for त्वधि°). — °) K₁. 2 स तदा तदा; K₃. 4 समये तदा; B Dn D₄. 6 G₃ समयेन तं. — °) K₁. 2 विसर्जयामास.

16 °) T G₁. 2. 4 [ए]व (for [उ]प-). K₁. 2 °सादनं (for °सदनं). — °) K Dc D₂. 5 [अ]पि (for [ए]वम्). — °) K Dc D₂. 5 सम (Dc D₂ °मा) गच्छत्स; B Dn D₄. 6 G₃ अगमत्स च; T G₁. 2. 4 M अगच्छत्सह.

17 °) K₁ जामदग्यात् (for च रामाच्च).

18 °) B₁. 2 Dn D₄. 6 G₃ रतः (for स्थितः). — °) K₃. 4 B D (D₁. 3 missing) G₃ फल्गुनेन; T G₁. 2. 4 M अर्जुनेन. G₄ महारथः; M विशां पते (for महारमना).

19 T G₁. 2. 4 om. 19°b (see below). — °) B₂ युद्धार्थी (for स्पर्धासीद्). — °) M महात्मना (for विशां पते). — °) Dc D₂ T G₁. 2. 4 तु (for च). — B Dn D₄-6 G₃ ins. after 19: T G₁. 2. 4, after 3. 292. 27:

अर्जुनस्य च कर्णेन यतो दृष्टो बभूव सः ॥ १९
तं तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च समन्वितम् ।
अवध्यं समरे मत्वा पर्यतप्यद्युधिष्ठिरः ॥ २०
यदा तु कर्णो राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम् ।
स्तौति मध्यंदिने प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिले स्थितः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

२९४

वैशंपायन उवाच ।
देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छन्नना वृषः ।
दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुबोधास्य मानसम् ॥ १
हिरण्यकण्ठीः प्रमदा ग्रामान्वा बहुगोकुलान् ।

किं ददानीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्ततः ॥ २
ब्राह्मण उवाच ।
हिरण्यकण्ठ्यः प्रमदा यच्चान्यत्प्रीतिवर्धनम् ।
नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३

1351* एतद्ब्रह्म महाराज सूर्यस्यासीन्न संशयः ।

यः सूर्यसंभवः कर्णः कुन्त्यां सूतकुले तदा ।

[(L. 1) T G₁. 2. 4 महात्मनः (for न संशयः). — (L. 2) B₃. 4 यत् (for यः). D₃ तथा (for तदा). T G₁. 2. 4 कुन्त्या गर्भेण धारितः (for the posterior half).]

20 ^a) K₃ हितं; B₁ तं च (for तं तु). K₃. 4 मत्वा (for दृष्ट्वा). — ^c) T G₁. 2. 4 दृष्ट्वा (for मत्वा).

21 K₁. 2 om. 21^{ab}. — ^a) B₁. 2 Dn D₄. 6 G₃ च (for तु). — ^c) S (except G₃) उपतिष्ठति मध्याह्ने. — ^d) K Dc D₂ सततं स्थितः; B Dn D₄. 6 G₃ सलिलोत्थितः.

22 ^a) K Dc D₂ तदैवम् (for तत्रैनम्). — ^b) B Dn D₄. 6 G₃ हेतुना (for हेतवः). — ^c) S (except G₃) ह्यस्य (for तस्य). — ^d) S (except G₃) आसीद् (for अस्ति). — After 22, G₁ ins.:

1352* एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवानां हिते रतः ।

23 ^a) T₁ तव; T₂ G₂. 4 त्विति; G₁ त्वय (for चेति). T₁ G₁ राजेन्द्र. (for राधेयस्). — ^d) K₁. 2 इदं; K₄ Dc D₂. 6 विप्रं (for अथ).

Colophon. D₁. 3 missing. — Major parvan: K₁. 2 Dn₂ T₁ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K₃. 4 B Dc Dn D₂. 4-6 G₃ M कुण्डला (D₃ लामि)हरण. — Adhy. name: B₄ शक्रागमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ (marg.). n₂ 307; Dn₃ 308; T₁ 293 (as in

text !); T₂ G₄ M₁. 2 (inf. lin.) 297 (M₂ orig. 230, wrongly for 299); G₁ 294; G₂ 296. — Śloka no.: Dn 25.

294

In D₃ this whole adhy., and in D₁ st. 1-25 of this adhy., are lost on missing fol. (cf. v.l. 3. 287. 10; 291. 3); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^b) K₂ T G₁. 2. 4 M वृषा; B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ वृत्तम् (for वृषः).

2 Before 2, G₁ ins. कर्णः. — ^a) K₁. 2 कंठी; K₄ (m as in text) कंठाः; Dc₂ D₂ कुंठी; T₁ वर्णाः; T₂ कंठ्या (for कण्ठीः). G₂. 4 दासीर्वा (for प्रमदा). — K₁ om. (hapl.) 2^b-3^a. — ^b) S (except G₃) बहुशः पशुन् (for गोकुलान्). K₂ यद्धान्यत्प्रीतिवर्धनं (cf. 3^b). — ^c) K (K₁ om.) B₃ ददामीति (for ददानीति). — ^d) K₄ [अधिरथः; T₁ G₁. 2. 4 [अधिरथि] (for [अधिरथि]). K (K₁ om.) Dc D₂. 6 स्थितं; G₄ तदा (for ततः).

3 K₁ om. 3^a (cf. v.l. 2). — ^a) K₂ B₃ हिरण्यकंठी; K₃ T₂ सुख्याः; K₄ मय्यः; D₃ G₁ कंठीः; T₁ वर्णाः; G₄ कंठाः; M सुखाः (sic). — ^b) K₁. 2 Dc D₂ यद्धान्यत्; T G₂ यद्धान्यत्; G₁. 4 यदन्यत् (for यच्चान्यत्). K₁ T₁ प्रतिवर्धनं; T₂ G₂. 4 वापि तद्धनं; G₁ पादवर्धनं; M₁ सारवर्धनं;

यदेतत्सहजं वर्म कुण्डले च तवानघ ।
 एतदुत्कृत्य मे देहि यदि सत्यव्रतो भवान् ॥ ४
 एतदिच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं परंतप ।
 एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ॥ ५
 कर्ण उवाच ।

अवनिं प्रमदा गाश्च निर्वापं बहुवार्षिकम् ।
 तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म न कुण्डले ॥ ६
 वैशांपायन उवाच ।

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानः स तु द्विजः ।
 कर्णेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७
 सान्त्वितश्च यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि ।
 नैवान्यं स द्विजश्रेष्ठः कामयामास वै वरम् ॥ ८
 यदा नान्यं प्रवृणुते वरं वै द्विजसत्तमः ।

तदैनमब्रवीद्भूयो राधेयः प्रहसन्निव ॥ ९
 सहजं वर्म मे विप्र कुण्डले चामृतोद्भवे ।
 तेनावध्योऽस्मि लोकेषु ततो नैतदाम्यहम् ॥ १०
 विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्टकम् ।
 प्रतिगृहीष्व मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुंगव ॥ ११
 कुण्डलाभ्यां विमुक्तोऽहं वर्मणा सहजेन च ।
 गमनीयो भविष्यामि शत्रूणां द्विजसत्तम ॥ १२
 वैशांपायन उवाच ।

यदा नान्यं वरं वव्रे भगवान्पाकशासनः ।
 ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यब्रवीद्वचः ॥ १३
 विदितो देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो ।
 न तु न्याय्यं मया दातुं तव शक्र वृथा वरम् ॥ १४
 त्वं हि देवेश्वरः साक्षाच्चया देयो वरो मम ।

C. 3. 17192
 B. 3. 310. 15
 K. 3. 311. 15

M₂ पार्थिवं धनं. — ^a) K₁. 2 च (for प्र-).

4 ^a) K₁₋₃ M₁ तद्; T₁ त्वम् (for यद्). — ^c) K₂ D₅ उद्धृत्य (for उत्कृत्य). B₂ D₅ G₃ वै (for मे).

5 ^a) M एताम् (for एतद्). S (except G₃) भिक्षां (for क्षिप्रं). — ^b) S (except G₃) त्वया दत्तां नरोत्तम. — ^c) T G₁. 2. 4 स एष (T₂ एव) (for एष मे).

6 ^a) B₁. 4 G₁ M₁ अवनीं. S (except G₃) गावो (for गाश्च). — ^b) B D (D₁. 3 missing) T₂ G₃ निर्वापं; G₂ मृष्टाक्षं; M₂ निर्वाहं (for निर्वापं). — ^d) B Dn D₄. 6 G₃ सकुण्डलं (for न कुण्डले).

7 ^a) K₃ D₅ वाच्यमानः; G₂. 4 वार्यमाणः (for याच्यमानः). — T₂ om. 7^c-8^d.

8 T₂ om. 8 (cf. v.l. 7). — ^a) G₂. 4 सोचितं (for सान्त्वितं). — ^b) K₁ B₃ विधैः (for विधि). — ^c) B₁. 2. 4 Dn D₄. 6 G₃ न चा (B₄ वान्यं). — ^d) G₂. 4 तदा (for वरम्).

9 ^a) G₄ यथा. K₃ नान्यत् (for नान्यं). T₂ अन्यं न प्रतिजग्राह. — ^b) S (except G₃) स (for वै). — After 9^{ab}, S (except G₃) ins.:

1353* विनास्य सहजं वर्म कुण्डले च विशां पते ।

[Cf. 10^{ab}. T₁ वृत्तवान् (for विनास्य).]

— ^c) A few MSS. तदेनम्. S (except G₃) कर्णः (for भूयो). — S (except G₃) om. 9^d-10^a.

10 Before 10, K₃ B₄ ins. कर्णं उ. S (except G₃)

om. 10^a (cf. v.l. 9). — ^b) S (except G₃) सहजं कवचं हि मे. — ^c) S (except G₃) लोकानां (for लोकेषु). — ^d) Dc D₂ नैनं; D₅ नैव (for नैतद्). B Dn D₄. 6 G₃ जहामि (for ददामि).

11 ^a) M विशालं मम राज्यं हि. — ^c) K₃ मत्कृत्स्नं (for मत्तस्त्वं). S (except G₃) मत्तः प्रतिगृहाण त्वं. — ^d) K₄ साधो (for साधु).

12 ^a) K₁. 2 M विमुक्तोऽहं. — ^b) T₂ सहजाभ्यां यदि न्विह. — ^c) D₅ माननीयो; S दमं (for गमं).

13 T₁ M om. the ref.; G₁ om. 13-14. — ^a) B₂ Dn D₄. 6 G₃ यदा (B₂ Dn₂ D₄ दन्यं न (for यदा नान्यं). — ^c) K₁ तदा (for ततः). — ^d) K द्विजं (for वचः). D₅ पुनराह वचस्तदा.

14 G₁ om. 14 (cf. v.l. 13). — Before 14, B₄ M₁ ins. कर्णं उ (resp. कर्णः). — ^b) K₁₋₃ ममाभिभो; K₄ B₃. 4 Dc D₂. 5 मया प्रभो (K₄ D₅ विभो). — ^c) K₁. 2 transp. न्याय्यं and दातुं. K₄ Dc D₂ वृथा (for मया). B₃. 4 दत्तं (for दातुं). — ^d) Dn₂ शक्यं (for शक्र). K₄ विना (for वृथा).

15 ^b) K₁. 2 देवो वरो; G₁ देया वरा (for देयो वरो). — ^c) K₃ T₁ G₁ अपि; G₄ चापि (for चैव). K₃. 4 देवानाम् (for भूतानाम्). D₅ देवानामपि चान्येषाम्; T₂ G₃ त्वमेव सर्वभूतानाम्. — ^d) K₁. 2 B₃. 4 M भूतभृत्; K₃ भूतिकृत्; B₂ Dn₂. n₃ D₄ G₃ भूतष्टक.

अन्येषां चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५
यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचं तथा ।
वध्यतामुपयास्यामि त्वं च शक्रावहास्यताम् ॥ १६
तस्माद्विनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७

शक्र उवाच ।

विदितोऽहं रवेः पूर्वमायज्ञेव तवान्तिकम् ।
तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८
काममस्तु तथा तात तव कर्ण यथेच्छसि ।
वर्जयित्वा तु मे वज्रं प्रवृणीष्व यदिच्छसि ॥ १९
वैशंपायन उवाच ।

ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसंगम्य वासवम् ।
अमोघां शक्तिमभ्येत्य वज्रे संपूर्णमानसः ॥ २०

कर्ण उवाच ।

वर्मणा कुण्डलाभ्यां च शक्तिं मे देहि वासव ।
अमोघां शत्रुसंघानां घातनीं पृतनामुखे ॥ २१
ततः संचिन्त्य मनसा मुहूर्तमिव वासवः ।
शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २२
कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्म चैव शरीरजम् ।
गृहाण कर्ण शक्तिं त्वमनेन समयेन मे ॥ २३
अमोघा हन्ति शतशः शत्रून्मम करच्युता ।
पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान्विनिघ्नतः ॥ २४
सेयं तव करं प्राप्य हत्वैकं रिपुमूर्जितम् ।
गर्जन्तं प्रतपन्तं च मामेवैष्यति सूतज ॥ २५

कर्ण उवाच ।

एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे ।

16 ^a) G₄ वीर (for देव). — ^b) B₄ कवचस्. K₁ तदा (for तथा). — ^c) D₅ वाच्य* (for वध्य*). — ^d) B₂ त्वया; G₄ किञ्चित् (for त्वं च). S (except G₃. 4) [अ]प* (for [अ]व*).

17 ^b) T कवचो* (for वर्म चो*). — ^c) K₃ गृहाण शक्तिं मे यच्छ. — ^d) G₂. 4 M त्वहम् (for अहम्).

18 ^a) T₁ G₁ [S]यं (for [S]हं). T₁ G₁. 2 रविः (for रवेः). — ^b) K₁ M₁ आयाज्ञेव; K₂ आयाज्ञेव; K₃ आयाज्ञेव; K₄ आयातश्च; B Dc Dn D₂. 4. 6 T₂ G₃ आयानेव (B₃ 'मेव); G₁ आयातैव; G₂ M₂ आयाज्ञेव; G₄ आयां चैव (for आयाज्ञेव). K₃ तवांतिके. — ^c) G₄ ततस् (for तेन). K₄ D₅ तत् (for ते). — ^d) D₅ एव (for एतन्). T G₁. 2. 4 ममै (T₂ एवै) तन्नात्र संशयः.

19 ^a) T G₁. 2. 4 M कामस् (T₂ G₂. 4 कामं) (for तात). K Dc D₂. 5 एवमस्तु यथाकामं. — ^b) K₃ त्वं तु; Dn₃ तच्च (for तव). T₂ G₂ वरयस्व (for तव कर्णं). K₃ यदीच्छसि. — ^d) K Dc D₂. 5 वृणीष्वान्यद्; B₃ त्वं वृणीष्व (for प्रवृणीष्व). K₁. 4 B₁. 2 Dn D₄. 6 G₃ यथेच्छसि; K₃ D₅ G₂. 4 M यदीच्छसि.

20 ^a) K₂ B₃. 4 Dc D₂. 5 प्रहृष्टस्म; K₃ 'ष्टास्मा (for 'ष्टस्तु). S (except G₃) ततस्तु कर्णः संहृष्टः. — ^b) Dc₂ D₂ 'गम्य स; S (except G₃) 'संगृह्य (for 'संगम्य). D₅ चाब्रवीत् (for वासवम्). — ^c) K₁. 2 अमोघः.

21 S (except G₃) om. the ref. — ^a) B D₅ G₃

कर्मणा (for व*). — ^c) B₁ योधसंख्यानां; Dc D₂ शत्रुसंपत्तां; T G₁. 2. 4 'शमनीं; M 'दमनीं. — ^d) K₃. 4 B₃. 4 Dc D₂ T M पातनीं; B₁. 2 Dn₂. n₃ D₄. 6 घातिनीं; D₅ पोथनीं; G₁ संक्रुद्धां; G₂. 4 तर्जनीं.

22 Before 22, K₁. 2. 4 D₅ ins. वैशं*. — ^a) T₂ बहुधा (for मनसा). — ^b) Dc D₂ अपि (for इव). T₂ G₂. 4 शक्तिदाने तु वासवः. — ^c) K₃ शक्त्यर्थे.

23 Before 23, M₁ ins. शक्रः. — ^a) D₅ M प्रयच्छ त्वं; T G₁. 2. 4 'च्छाद्य (for 'च्छस्व). — ^c) Dc D₂ T G₁. 2. 4 शक्तिं कर्णं (by transp.). — ^d) B₁₋₃ Dn D₄. 6 G₃ च; Dc D₂ चै (for मे).

24 ^a) K₁ अमोघो; T₂ 'व; M₁ 'वं (for 'घा). T G₁. 2. 4 M शतशः (T₁ शक्तयः) शक्तिः. — ^b) S (except G₃) हत्वा (for मम). T G₁. 2. 4 कराच् (for कर*). — ^d) S (except G₃) दैत्यान्मम (by transp.).

25 ^a) B Dn D₄. 6 G₃ करप्राप्ता (for करं प्राप्य). — ^c) = 26°. K₄ गर्जितं. K₁. 3 T₁ प्रपतंतं च. — ^d) G₂. 4 M₁ मामेवैष्यति.

26 T₁ om. 26-28. D₁ resumes from 26^b. — ^b) T₂ G₁. 2. 4 M 'सृधे (for 'हवे). — ^c) = 25°. K₄ गर्जितं. K₁ प्रपतंतं; G₁ च हसंतं (for प्रतपन्तं). — ^d) S (except G₃) यस्मान् (for यतो). K₄ ततोहमभयं लभे; B₄ भयं मम यतो भवेत्.

27 T₁ om. 27 (cf. v.l. 26). T₂ G₁. 2. 4 M शक्र

गर्जन्तं प्रतपन्तं च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६

इन्द्र उवाच ।

एकं हनिष्यसि रिपुं गर्जन्तं बलिनं रणे ।

त्वं तु यं प्रार्थयस्येकं रक्ष्यते स महात्मना ॥ २७

यमाहुर्वेदविद्वांसो वराहमजितं हरिम् ।

नारायणमचिन्त्यं च तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २८

कर्ण उवाच ।

एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम ।

अमोघा प्रवरा शक्तिर्येन हन्यां प्रतापिनम् ॥ २९

उत्कृत्य तु प्रदास्यामि कुण्डले कवचं च ते ।

निकृत्तेषु च गात्रेषु न मे वीभत्सता भवेत् ॥ ३०

इन्द्र उवाच ।

न ते वीभत्सता कर्ण भविष्यति कथंचन ।

व्रणश्चापि न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ३१

यादृशस्ते पितुर्वर्णस्तेजश्च वदतां वर ।

तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ण भविता पुनः ॥ ३२

विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये ।

प्रमत्तो मोक्ष्यसे चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ॥ ३३

कर्ण उवाच ।

संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ।

यथा मामात्थ शक्र त्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।

ततः शक्तिं प्रज्वलितां प्रतिगृह्य विशां पते ।

शस्त्रं गृहीत्वा निशितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ३५

ततो देवा मानवा दानवाश्च

निकृन्तन्तं कर्णमात्मानमेवम् ।

दृष्ट्वा सर्वे सिद्धसंघाश्च नेदु-

र्न ह्यस्यासीदुःखजो वै विकारः ॥ ३६

ततो दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः

पपातोच्चैः पुष्पवर्षं च दिव्यम् ।

C. 3. 17214
B. 3. 310. 37
K. 3. 311. 38

(for इन्द्र). — ^{ab} D₄ G₁. ३ हनिष्यति. K Dc D₂. ३ transp. रिपुं and रणे. T₂ G₁. २. ४ M गर्जन्तं तं (M त्वं) महामृधे (for ^b); cf. v.l. 26. — ^c K B₄ Dc D₂ T₂ G₁. २. ४ M न (for त्वं). D₂ यं तु (by transp.); D₅ च यं; T₂ G₁. २. ४ M₂ तु तं. K₄ प्रार्थसे ह्येकं; G₁ यस्त्रैकं; M₁ यस्त्रैकं. — ^d K₁ तु; T₂ सु (for स).

28 T₁ om. 28 (cf. v.l. 26). — ^a T₂ G₁. २. ४ M वेदविदुषो; G₃ देवविद्वांसो. — ^b Dc Dn D₂. ४ वाराहम्; T₂ महातम्; G₁. २. ४ गोविदम्. B Dn D₄. ६ G₃ अपराजितं (for अजितं हरिम्). — ^c G₂. ४ हि (for च).

29 After the ref., T G₁. २. ४ ins. :

1354* एवमेतद्यथात्थं त्वं दानवानां निपूदन ।

वधिष्यामि रणे शत्रुं यो मे स्थाता पुरःसरः ।

— ^a G₂. ४ एव (for अपि). — ^b T₁ G₁. २. ४ वधो (for वधे). — ^c B Dc Dn D₂. ४. ६ G₃ अमोघां देहि मे (Dn₁ मां) शक्तिं; T G₁. २. ४ M अमोघयानया शत्रुं (T₂ G₁ M₂ शक्या). — ^d B Dc Dn D₂. ४. ६ G₃ यथा; T₁ G₂. ४ एकं; T₂ एनं (for येन).

30 ^c B₁. ४ Dn D₄. ६ G₃ तु (for च).

31 T₁ G₁ शक्रः (for इन्द्र उ). — ^a K D₁ काये; D₅ गात्रे (for कर्ण). — ^c K₃. ४ D₅ G₂. ४ व्रणाश्च; T G₁ प्राणाश्च (for व्रणश्च). B Dn D₄. ६ G₃ चैव (for चापि).

— ^a K₁ Dc D₂ T G₁ M यस्त्वं; K₂ यत्तं; G₄ यं त्वं (for यस्त्वं). M₂ कच्छसि (for इच्छसि).

32 ^a B₃ तु (for ते). — ^b K₁. ३ M₁ ददतां (for वं). — ^c K₃-4 D₁ देहेन (for वर्णेन).

33 ^a K Dc D₁. २. ६ चास्त्रेषु (for शं). — ^b A few MSS. असंशयं. — ^c K₁. ३ प्रमत्ते; K₂ प्रपञ्चे; Dc₂ प्रपञ्चो (for प्रमत्तो). B₁. २. ६ Dn₂. n₃ D₄ G₃ चापि; T G₁. २. ४ चैव; M चैव (for चापि). — ^d D₅ त्वय्येवाभिपति.

34 ^b T G₁. ४ प्रमो (G₄ वे)क्ष्ये (for विमोक्ष्ये).

35 ^c S (except G₃) आदाय (for गृहीत्वा).

36 ^a G₄ सर्वे (for ततो). K₃ D₁. ६ दानवा (K₃ व-) मानुषाश्च; K₄ Dc₂ Dn₂ D₂ दानवा मानवाश्च (by transp.); T G₁. २. ४ मनुष्या (T₂ मानुषा)श्चापि सर्वे; M मानुषाश्चापि राजन्. — ^b K₃-4 B₂. ३ Dc Dn₂ D₁. २. ६ T₂ G₁. २. ६ एव (for एवम्). — ^c N (D₃ missing) G₃ सिद्धनादान्; G₁ देवसंघाः (for सिद्धसंघाः). K₄ Dc D₁. ३ विनेदुर्; B Dn D₄. ६ G₃ प्रणेदुर् (for च नेदुर्). — ^d K₄ B D (D₃ missing) G₃ M सुखजो (M₂ तो) (for दुःखजो).

37 ^b G₂. ४ स्वाच (for दिव्यम्). — ^c G₁ M 'निकृत्त' (for 'संक्रुत्त'). — ^d K Dc D₁. २. ६ T₂ G₂. ४ सुहुसुहुः (T₂ G₂ हुश्च) (for सुहुश्चापि). Dc D₂ साधु साध्वि-त्यथोचुः; G₂ विस्मयंतं नृवीरं (for स्मयमानं नृं).

C. 3. 17214
B. 3. 310. 37
K. 3. 311. 38

दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रसंकुत्तगात्रं

मुहुश्चापि स्मयमानं नृवीरम् ॥ ३७

ततश्छित्वा कवचं दिव्यमङ्गा-

तथैवार्द्रं प्रददौ वासवाय ।

तथोत्कृत्य प्रददौ कुण्डले ते

वैकर्तनः कर्मणा तेन कर्णः ॥ ३८

ततः शक्रः प्रहसन्वञ्चयित्वा

कर्णं लोके यशसा योजयित्वा ।

कृतं कार्यं पाण्डवानां हि मेने

ततः पश्चाद्विवमेवोत्पपात ॥ ३९

श्रुत्वा कर्णं मुषितं धार्तराष्ट्रा

दीनाः सर्वे भग्नदर्पा इवासन् ।

तां चावस्थां गमितं सूतपुत्रं

श्रुत्वा पार्था जहृषुः काननस्थाः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥ समाप्तं कुण्डलाहरणपर्व ॥

जनमेजय उवाच !

कस्या वीराः पाण्डवास्ते बभूवुः

कुतश्चैतच्छ्रुतवन्तः प्रियं ते ।

किं वाकार्षुर्द्वादशेऽब्दे व्यतीते

तन्मे सर्वं भगवान्व्याकरोतु ॥ ४१

वैशंपायन उवाच ।

लब्ध्वा कृष्णां सैन्धवं द्रावयित्वा

विप्रैः सार्धं काम्यकादाश्रमात्ते ।

मार्कण्डेयाच्छ्रुतवन्तः पुराणं

देवर्षीणां चरितं विस्तरेण ॥ ४२

प्रत्याजग्मुः सरथाः सानुयात्राः

सर्वैः सार्धं सूदपौरोगवैश्च ।

ततः पुण्यं द्वैतवनं नृवीरा

निस्तीर्योऽग्रं वनवासं समग्रम् ॥ ४३

38 ^a) K₁₋₃ Dc D₂ तच्छित्वा वै; D₅ छित्वा चैकं; S (except T₁ G₃) ततश्चित्रं (for ततश्छित्वा). D₁ कांचनं (for कवचं). K₁. 2 अखं (for अङ्गात्). — ^b) K₃. 4 D₁ हृष्टः (for [आ]र्द्रं). — ^c) K D₁. 5 अथ; D₂ T₂ G₁. 2. 4 ततो (for तथा). G₂. 4 निकृत्य (for [उ]कृत्य). K₁ द्वे; K₂ तु; Dc D₂ च (for ते). — ^d) K₁₋₃ B₄ D₁. 5 कर्णस्तस्मात् (K₄ कर्णौ तस्मात्); B₁₋₃ Dn D₄. 6 G₃ कर्णात्तस्मात्; Dc D₂ कर्णात्तस्यै (for वैकर्तनः). — After 38, T₁ G₁. 2. 4 ins. :

1355* ततो देवो मुदितो वज्रपाणि-

दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रसंकुत्तगात्रम् ।

39 ^a) G₂. 4 कर्मणा; M प्राहसद् (for प्रहसन्). — K₄ om. (hapl.) 39^b.

40 ^a) G₂ दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). K₄ वंचितं; G₄ मुदितं (for मुषितं). — K₄ om. 40^b. — ^c) K₃ तामावस्थां; B₄ तथा; D₅ M₂ तं चां (for तां चां). T₂ G₂. 4 गमिते सूतपुत्रे. — ^d) G₁ काननस्था जहृषुः (for जहृषुः कां).

41 K₄ reads 41 after 3. 295. 1 (om. the ref.). — ^b) B Dn D₄. 6 G₃ [ए]ते (for [ए]तत्), and तत् (for ते). — ^c) D₅ किं चां; T₁ G₁ किम् (for किं वां). B₁. 4 T द्वादशाब्दे (for 'दोऽब्दे). — ^d) K₁. 2 सर्वं कर्म; S (except

G₃) एतत्सर्वं (for तन्मे सर्वं).

42 K₄ om. 42-43. — ^a) K₁₋₃ Dc D₁. 2. 5 त्रासं (for द्राव). — ^b) B₂ T₂ G₂. 4 काम्यकमा (B₂ 'काना'; G₄ 'कं त्वा') श्रयंते (for काम्यकां).

43 K₄ G₄ om. 43 (for K₄ cf. v.l. 42). — ^a) K₁₋₃ D₁ प्रति (for प्रत्यां). K₁₋₃ सानुजाः (for सरथाः). — ^b) Many MSS. सूतं (for सूदं). — ^c) B₂ पुनर; G₂ पार्था (for पुण्यं). — ^d) K₁₋₃ G₂ M [ए]वं; Dc वै; T₂ [अ]ग्रं (for [उ]ग्रं). — N. B. Some printed ed. wrongly om. this stanza.

Colophon. D₃ missing. — Major parvan: K₁. 3 G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K₁. 3. 4 B Dc Dn₁. ns D₁. 2. 4-6 G₃ M कुंडला (D₁. 5 'लाभि') हरण, followed by समाप्त in all these MSS. (except in K₄ B₂ M₂). — Adhy. name: T₂ काम्यकपुनर्निवासे कुंडलकवचप्रदानं; G₁ कर्णकवचकुंडलहरणं; G₂ कवचकुंडलप्रदानं; M₁. 2 कुंडल-प्रदानं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ (sup. lin.). n₂ 308; Dn₃ 309; D₁ 312; T₁ 294 (as in text!); T₂ G₄ M₁. 2 (inf. lin.) 298 (M₂ orig. 300); G₁ 295; G₂ 297. — Sloka no.: Dn 42.

२९५

जनमेजय उवाच ।

एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
प्रतिलभ्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ २
पुनर्द्वैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः ।
स्वादुमूलफलं रम्यं मार्कण्डेयाश्रमं प्रति ॥ ३

अनुगुप्तफलाहाराः सर्व एव मिताशनाः ।

न्यवसन्पाण्डवास्तत्र कृष्णया सह भारत ॥ ४
वसन्द्वैतवने राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ५
ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ता धर्मात्मानो यतव्रताः ।
क्लेशमार्च्छन्त विपुलं सुखोदकं परंतपाः ॥ ६
अजातशत्रुमासीनं भ्रातृभिः सहितं वने ।
आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं संतप्त इदमब्रवीत् ॥ ७

295

 This adhy. is missing in D₃ (cf. v.l. 3. 287. 10); the MS. is mostly ignored here.

1 K₁ M₂ om. 1. Dc₂ D₂ जन्मेजय उ°. — 1^{ab} = 2^{ab}. — ^a) B₂ Dn D₄. 6 G₃ भार्यायां (for कृष्णायां). — After 1^{ab}, K₂ reads 2^{cdab}. — ^c) B Dc₃ Dn D₂. 4. 6 G₃ प्रतिपद्य. K₃. 4 Dc D₁. 2 T₂ G₂. 4 M₁ पुनः (for ततः). S (except G₃; M₂ om.) तां च (for कृष्णां). — ^d) K₃ B₂. 3 Dc₃ D₁. 2 G₂ M₁ किमकुर्वत. — After 1, K₄ reads stanza 41 of the previous adhy.

2 M₂ om. the ref. K₂ (transp. 2^{ab} and 2^{cd}) reads the stanza after 1^{ab}. — 2^{ab} = 1^{ab}. — After the ref., K₄ D₁ ins.:

1356* सर्वे पुष्पफलाहाराः सर्व एव मिताशनाः ।

[Cf. 4^{ab}. — K₄ सर्वे गुप्त°.]

— ^a) Dn₂ भार्यायां (for कृष्णायां); cf. v.l. 1. — After 2^{ab}, M₁ ins.:

1357* प्रतिलभ्य ततः कृष्णां यदकुर्वन्त तच्छृणु ।

— ^c) B₂ निश्चयं (for विहाय). M₂ काम्यकां (inf. lin. का). T₂ राजन् (for राजा). — ^d) K₁. 3 अच्युत.

3 ^a) K₁. 2 पुण्ये; K₃. 4 Dc D₁. 2. 5 पुण्यम् (for रम्यम्). — ^c) K D₁. 5 बहु° (for स्वादु°). K₁. 2 M₂ (sup. lin. as in text) पुण्यं (for रम्यं). — ^d) B D (except D₁; D₃ missing) G₃ विचित्रवहुपादपं.

4 For 4^{ab}, cf. 1356*. — ^a) B Dn₁. n₃ D₄. 6 T G अनुभुक्त; Dc D₂ अन्वभुक्त; D₅ अनुगुप्ताः. — ^c) K₁. 2 न्यवसन्; G₁ निवसन्. — ^d) B D (except D₁. 5) G₃

भार्याया (for भारत).

5 ^c) Dc D₁ भीमसेनार्जुनश्चैव; D₄ T G 'जुनौ चैव. — ^d) T G₁. 2. 4 भ्रातरो (for पाण्डवौ).

6 K₁ om. 6. — ^b) T₂ G₂. 4 महात्मानो (for धर्मा°). K₂ जित° (for यत°). — ^c) B₂. 4 D₄. 6 G₃ अर्च्छन्ति; Dn D₅ अर्च्छन्ति; T G₁. 2. 4 M इच्छन्ति. T₂ G₂. 4 परमं (for विपुलं). — ^d) M अरिदमाः (for परं°). — After 6, B D (except D₁. 5; D₃ missing) G₃ ins.:

1358* तस्मिन्प्रतिवसन्तस्ते यत्प्रापुः कुरुसत्तमाः ।

वने क्लेशं सुखोदकं तत्प्रवक्ष्यामि तच्छृणु ।

अरणीसहितं मन्थं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।

मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ।

तदादाय गतो राजस्वरमाणो महामृगः । [5]

आश्रमान्तरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ।

द्वियमाणं तु तं दृष्ट्वा स विप्रः कुरुसत्तम ।

स्वरितोऽभ्यागमत्तत्र अग्निहोत्रपरीप्सया ।

[(L. 1) Dc D₂ यत्प्राप्तः. (L. 2) Dc D₂ तत्ते वक्ष्यामि तच्छृणु. — Lines 3-6 = stanzas 8-9 (with v.l.). — (L. 4) B₃ Dc D₂ कर्ष° (for वर्ष°). — (L. 6) Dc आश्रमात्तरितः.]

— On the other hand, T₂ G₂. 4 M ins. after 6:

1359* तेषां च वसतां तत्र पाण्डवानां महारथम् ।

[M महात्मानां (for रथम्).]

7 ^a) D₅ आयातं (for आसीनं). — After 7^{ab}, D₁ ins. a passage given in App. I (No. 30). — ^c) T₁ G₁ अगच्छद् (for आगम्य). — ^d) B Dn D₄. 6 G₃ चेदम् (for इदम्).

8 Before 8, B₂ ins. ब्राह्मणोवाच. — ^a) K₂ B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ मन्थं; T G₁. 2. 4 M मांडं (for मण्डं).

अरणीसहितं मद्यं समासक्तं वनस्पतौ ।
 मृगस्य वर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ ८
 तदादाय गतो राजस्त्वरमाणो महामृगः ।
 आश्रमात्त्वरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ॥ ९
 तस्य गत्वा पदं शीघ्रमासाद्य च महामृगम् ।
 अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥ १०
 ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा संतप्तोऽथ युधिष्ठिरः ।
 धनुरादाय कौन्तेयः प्राद्रवद्भ्रातृभिः सह ॥ ११
 सन्नद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्रवन्नरपुंगवाः ।
 ब्राह्मणार्थं यतन्तस्ते शीघ्रमन्वगमन्मृगम् ॥ १२
 कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्तो महारथाः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

नाविध्यन्पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्तिकात् ॥ १३
 तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महामृगः ।
 अपश्यन्तो मृगं श्रान्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ १४
 शीतलच्छायमासाद्य न्यग्रोधं गहने वने ।
 क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ १५
 तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा ।
 अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठममर्षात्कुरुसत्तम ॥ १६
 नास्मिन्कुले जातु ममज्ज धर्मो
 न चालस्यादर्थलोपो बभूव ।
 अनुत्तराः सर्वभूतेषु भूयः
 संप्राप्ताः स्मः संशयं केन राजन् ॥ १७

— °) K1-3 मृगस्य कषमाणस्य; B3 Dc D1. 2 'स्य कषं'; D5 'स्य कृष्यं'; M 'स्याकषं'. — °) Dc2 D2 विषाणैः; T1 विमाने. T1 G1. 4 समसज्जत.

9 Dn3 om. 9. — °) K1. 2 एतदाशा (K2 'सा'); B1. 2. 4 Dc Dn1. n2 D2. 4. 6 G3 तमादाय; D5 समा. T1 G1 महाराज (for गतो राजन्). — °) K1. 2 D5 त्वरितं; M2 परितः. D1 तूर्णं (for शीघ्रं). B4 D4 G3 आश्रमात्पुरुष-व्याघ्र. — K1. 2 T2 om. (hapl.) 9^a-10^a. — °) K3 D1. 5 प्लवमानो मनोजवः; B2 प्लवमानो महामृगः.

10 K1. 2 T2 om. 10^a (cf. v.l. 9). — °) B Dn D4. 6 T1 G1. 3 राजन् (for शीघ्रम्). — °) D5 अग्निहोत्रार्थ-मेतन्मे. — °) T1 G1 सत्यं (G1 स त्वं) मे देहि पाण्डव.

11 Before 11, T G1. 2. 4 ins. वैशं. — °) K3 Dc2 D2 कौन्तेय.

12 °) M2 सहसा (for सन्नद्धा). T G1. 2. 4 त्वरिताः (for धन्विनः). — °) D5 प्रयांति (for प्राद्रवन्). — °) K1. 2 D5 ब्राह्मणार्थं; G1 ब्राह्मणास्ते. Dc D2 ब्राह्मणार्थाय यत्ता वै.

13 K3 om. (hapl.) 13^a-14^b. — °) K4 अविध्यन्; Dc2 न विध्यन्. — °) K3. 4 D1 दृश्यन्तं; D5 दृश्यन्ते (for पश्यन्तो).

14 K3 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — °) D5 तु (for प्र-). — °) G1 अहं (for नाहं). D1 तदा; S (except G3) वने (for महा-). — °) B Dc Dn D5 T G1 M शांता (for श्रान्ता).

15 °) B1. 2 Dn D4. 6 G3 आगम्य (for आसाद्य). — °) T2 ते क्षुत्पिपासापरिताः.

16 °) T G1. 2. 4 transp. नकुलः and दुःखितः. T1 G1 [अ]ब्रवीत्; M ततः (for तदा). — °) B Dn D4. 6 T1 G3 श्रेष्ठम् (for ज्येष्ठम्). G1 भ्रातरं धर्मजं ज्येष्ठ. — °) K1-3 D5 T1 G1. 2 M कुरुसत्तमं (G2 'मः'); K4 B Dc Dn D1. 2. 4. 6 G3 कुरुनन्दनं (Dc1 'न'; Dc2 D2 'नः').

17 Before 17, Dc S (except G3) ins. नकुल उ° (S om. उ°). — °) D4. 6 नास्मिन्कुले. — °) D5 T1 G1 M1 अर्थलोभो (for 'लोपो'). K3 न चालस्यं नार्थलोपो बभूव; M2 न चालस्यादर्थलोपो बभूवुः. — °) K1 अनुत्तरः; K2 अनुरक्तः; D5 अनुरक्ताः; T1 G1 न चांतकाः; T2 G1 (sup. lin.). 2. 4 M अनंतराः. K Dc D1. 2. 5 सर्ववर्णेषु; G2 'धर्मेषु'. K1 T2 G1. 4 भूपते (T2 'ते'); K3 T1 G2 M भूप; K3 [अ]भूवन्; K4 [अ]भूमः; D1 [अ]भूम; D5 [अ]भूवं (for भूयः). — °) K3 T1 G2 ते स्म प्राप्ताः; K4 ते संप्राप्ताः; Dc D2 ससं (Dc2 समं) प्राप्ताः; D1 T2 M तस्मात्प्राप्ताः; D5 अनुप्राप्ताः; G1 समा-प्राप्ताः; G4 समप्राप्ताः (sic) (for संप्राप्ताः स्मः). B Dc Dn D2. 4. 6 G3 किं तु (for केन).

Colophon om. in K1-3 D1. 5. D3 missing. — Major parvan : Dn2 T G2 आरण्य; G4 अरण्य. — Sub-parvan : K4 आरणीय; B Dc Dn D2. 4. 6 G3 अ (Dn1 आ) रणीहरण; M2 अरणी. — Adhy. no. (figures, words or both) : Dn 309 (Dn3 310); T1 295 (as in text!); T2 M1. 2 (inf. lin.) 299 (M2 orig. 131); G1 296; G2 298; G4 (erroneously) 129. — Śloka no. : Dn 22 (Dn3 21); D1 23.

२९६

युधिष्ठिर उवाच ।

नापदामस्ति मर्यादा न निमित्तं न कारणम् ।
धर्मस्तु विभज्यत्र उभयोः पुण्यपापयोः ॥ १

भीम उवाच ।

प्रातिकाम्यनयत्कृष्णां सभायां प्रेष्यवत्तदा ।
न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ २

अर्जुन उवाच ।

वाचस्तीक्ष्णास्थिभेदिन्यः सूतपुत्रेण भाषिताः ।
अतितीक्ष्णा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ३

सहदेव उवाच ।

शकुनिस्त्वां यदाजैप्रीदक्षद्यूतेन भारत ।
स मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत् ।
आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दश ॥ ५
पानीयमन्तिके पश्य वृक्षान्वाप्युदकाश्रयान् ।
इमे हि भ्रातरः श्रान्तास्तव तात पिपासिताः ॥ ६
नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य पादपम् ।
अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ७
पश्यामि बहुलान्नाजन्वृक्षानुदकसंश्रयान् ।
सारसानां च निर्हादमत्रोदकमसंशयम् ॥ ८
ततोऽब्रवीत्सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूर्णं पानीयमानय ॥ ९
नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।

C. 3. 17251
B. 3. 312. 10
K. 3. 313. 10

296

 This adhy. is missing in D₃ (cf. v.l. 3. 283. 10); the MS. is mostly ignored here.

1 ^{b)} K₃ अनिमित्तं; M₂ निमित्तं न (by transp.). T₂ G₂. 4 च कारणं; G₁ अकारणं. — ^{c)} B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ विभज्यत्यर्थम्; T₁ 'जन्यस्मिन्; T₂ M 'जेद्यत्र; G₂. 4 'जेदत्र. G₁ धर्मेस्त्वयि भजेदस्मिन्. — ^{d)} To avoid hiatus, T₂ G₂. 4 M उभयोः (for उभयोः). T₁ उभयोः पापपुण्ययोः.

2 K₃ D₁. 5 M₂ भीमसेन उ' (M₂ om. उ'). — ^{a)} K₄ Dn₂ T₂ प्रातिकाम्येन यत्कृ (T₂ यं कृ) णां; M₁ 'म्यानयत्कृष्णां. — ^{b)} D₁ प्रेक्ष्यतां (for प्रेष्यवत्). — 2^d=3^d, 4^d.

3 ^{b)} Dc₁ D₁. 4 भाषितः. — ^{c)} B Dn D₄. 6 G₃ अतितीक्षा; T₁ अतीक्ष्णाया; G₁ अतीक्ष्णया. — 3^d=2^d, 4^d. — After 3, K₄ D₁ ins.:

1360* नकुल उवाच ।

धार्तराष्ट्राः कुत्सयन्तो यन्मे न निहतास्तदा ।

यूतकाले महाराज तेनेमामापदं गताः ।

4 K₁-3 D₅ M om. (? hapl.) 4; Dc₂ om. 4^{ab}. — ^{a)} K₄ तु; D₁ च; D₄ त्वा (for त्वां). K₄ यदा पापो; D₁ महापापो (for यदाजैपीद्). — ^{b)} K₄ D₁ यूताह्वानं तदाकरोत्; G₂. 4 यूतेन भरतर्षभ. — ^{c)} K₄ D₁ T₁ G₁ सोस्माभिर्न (D₁ 'नि' हतस्तत्र; Dc T₂ G₂. 4 न मया निह'.

— ^{d)} = 2^d, 3^d. K₄ D₁ विपदं तेन वै गताः.

6 ^{a)} K₄ तस्य (for पश्य). — ^{b)} B₁-3 Dn D₄. 6 G₁. 3 चापि; D₅ यान् (for वापि). K₃ B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ 'श्रितान् (for 'श्रयान्). K₄ D₁ वृक्षं वाप्युदकाश्रयं. — T₂ om. 6^{cd}. — K₁ reads 6^c-7^d after 12^c. — ^{c)} K₁. 2 त इमे; B₂ Dn D₄. 6 G₃ एते हि (for इमे हि). — ^{d)} K₁. 2. 4 Dc D₁. 2 सर्वे; K₃ D₅ पार्थ; T₁ G₁ चापि (for तात). G₂. 4 पिपासया.

7 For sequence of K₁, cf. v.l. 6. Before 7, T G₄ ins. वैशं. — ^{a)} = 10^a. B₄ Dc₁ Dn D₄. 6 G₃ तं; D₁ च (for तु). — After 7^a, T₂ G₂. 4 ins.:

1361* भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।

तत उत्थाय मतिमान्.

— ^{b)} D₅ पादवः (for पादपम्).

8 K₁ om. 8. Before 8, T G₁. 2. 4 ins. नकुलः. — ^{a)} K₂ बहुलान्वृक्षान्; K₄ D₁ बहुलवृक्षान्. — ^{b)} K₃ राजन् (for वृक्षान्). M उदकसंश्रितान्. — ^{c)} K (K₁ om.) Dc D₁. 2. 6 निनदं; T G₁. 2. 4 निर्हादस्. — ^{d)} K₃ पत्रोदकं; T G₁. 2. 4 तत्रोदकं.

9 Before 9, T G₁. 2. 4 M₂ ins. वैशं. — ^{c)} M गच्छ सौम्यावतीर्यातः. — ^{d)} N (except K₄ Dn₂ D₅; D₃ missing) G₃ तूर्णैः; T₁ G₁ शीतं (for तूर्णं). M पानीयं शीघ्रमानय.

10 Before 10, T₂ G₂. 4 ins. वैशं. — ^{a)} = 7^a. K D₅

C. 3. 17251
B. 3. 312. 10
K. 3. 313. 10

प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रं चैवान्वपद्यत ॥ १०
स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् ।
पातुकामस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ ११
मा तात साहसं कार्ष्णीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिब हरस्व च ॥ १२
अनादृत्य तु तद्वाक्यं नकुलः सुपिपासितः ।
अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १३
चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीद्भ्रातरं वीरं सहदेवमरिंदमम् ॥ १४
भ्राता चिरायते तात सहदेव तवाग्रजः ।
तं चैवानय सोदर्यं पानीयं च त्वमानय ॥ १५
सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।

ददर्श च हतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १६
भ्रातृशोकाभिसंतप्तस्तृपया च प्रपीडितः ।
अभिदुद्राव पानीयं ततो वागभ्यभाषत ॥ १७
मा तात साहसं कार्ष्णीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा यथाकामं ततः पिब हरस्व च ॥ १८
अनादृत्य तु तद्वाक्यं सहदेवः पिपासितः ।
अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९
अथाब्रवीत्स विजयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातरौ ते चिरगतौ वीभत्सो शत्रुकर्शन ।
तौ चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ २०
एवमुक्तो गुडाकेशः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
आमुक्तखड्गो मेधावी तत्सरः प्रत्यपद्यत ॥ २१

च; Dns D4 तं (for तु). — °) K Dc D2. 5 येन (for यत्र). — °) K1. 2. 4 चैवाभ्यपद्यत.

11 °) D5 तद् (for स). T G1. 2. 4 तद् दृष्ट्वा विपुलं वारि. — °) K D5 M खगमैः; Dc D1. 2 शकुनैः (for सारसैः). — °) M हतुं (for पातुं). — °) = 25^b. B D5 अन्तरिक्षात्. K3 D1 सु (for स).

12 Before 12, B3 Dn D4. 6 G3 M2 ins. यक्ष उ° (M2 om. उ°). — 12 = (var.) 18. — 12^b = (var.) 3. 40. 22^b. — °) D1 कौन्तेय (for माद्रेय). After 12°, K1 reads 6°-7°. — °) D1 पिबस्व च (for ततः पिब).

13 13^a = (var.) 3. 40. 12°. — °) K1 तु; Dc D2 क्षुत्; T G1. 2. 4 स (for सु). — °) = 19^d. M स (for च). D5 स (for नि). T1 G1 च (for ह). K4 पीत्वा भूम्यां पपात च; G4 पीत्वा वारि पपात ह.

14 °) D1 चिरमाणे तु नकुले. — 14^b = 20^b, 32^b. — °) G3 शूरं (for वीरं). — °) S (except G3) अनन्तरं (for अरिंदमम्).

15 Before 15, T1 ins. युधिष्ठिरः. — °) K Dc D1. 2. 5 चिरयातस् (K3 रायतस्; K4 D1 रायते; D5 रजातस्) तव भ्राता; B Dn D4. 6 G3 भ्राता हि चिरया (B2 जा) तो नः. — °) K D1. 5 महाभुज; M2 तवाग्रतः. — °) B1. 2 Dn D4. 6 G3 तथा (for तं च). M विद्धि (for [आ]नय). T G1. 2. 4 भद्रं ते (for सोदर्यं). — °) = 20^f, 33^b. Dc D2 तथानघ (for त्वमानय).

16 Before 16, T G1. 4 ins. वैशं. — 16^{ab} = (var.) 34^{ab}. — °) Dns तं देशं (for तां दिशं). K3 T1 प्रतिपद्यत.

— °) T1 ददर्श च; M सददर्श. K1. 2 सहतं; K4 B4 Dc D4 पतितं; T1 G1 च स तं; T2 G4 [अ]चितनं; G2 निहतं (for च हतं). K1. 2 वीरं (for भूमौ). — °) T G1. 4 भ्रातरं निहतं; M (by transp.) नकुलं भ्रातरं. D5 G2 तथा.

17 °) K Dc2 D1. 2. 5 T1 G2. 4 तृणया. K D1. 5 परिभुतः (for प्रपी°). — °) D5 पुनर्दुद्राव (for अभि°).

18 D2 om. 18. — 18 = (var.) 12 (q. v.). — °) T2 यथाकालं. — °) = 37^d. B Dn D4. 6 G3 पिबस्व च (for ततः पिब).

19 19 = (var.) 13. — °) K4 सोपि; M1 स नि- (for च नि).

20 Before 20, T G1. 4 ins. युधिष्ठिरः. — °) K1. 2 तथा (for अथ). K1. 2 Dc D2. 5 हि विजयं; K3. 4 D1 विजयिनं. T G1. 2. 4 M सव्यसाचि (G1. 2 ची). — 20^b = 14^b, 32^b. — °) B2. 3 Dn D4 (sup. lin. as in text) परि (for चिर). — °) K1-3 B1. 2. 4 D1. 5 कर्षण. — 20^f = (var.) 15^{cd}. — °) = 15^d, 33^d. B1 त्वं (for च). K1. 2 त्वमा हर; B1 समानय; D1 समाहर. — After 20, N (D5 missing) G3 M1 ins.:

1362* त्वं हि नस्नात सर्वेषां दुःखितानामपाश्रयः ।

[K4 व्यपाश्रयः; D1. 4. 6 उपाश्रयः.]

21 °) S (except G3) तथेत्युक्त्वा (for एवमुक्तो). — °) D1 खड्गमेधावी; M कवचः श्रीमान्. — °) D1 तत्सरः संप्रपद्यत.

22 °) K1 B Dc Dn D2. 4. 6 T2 G3 ततः (for यतः). Dc2 Dn शादूलः. — °) K B4 D1. 4 G2. 4 पानीयाहरणे.

यतः पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे गतौ ।
 तौ ददर्श हतौ तत्र आतरौ श्वेतवाहनः ॥ २२
 प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः ।
 धनुरुद्यम्य कौन्तेयो व्यलोकयत तद्वनम् ॥ २३
 नापश्यत्तत्र किञ्चित्स भूतं तस्मिन्महावने ।
 सव्यसाची ततः श्रान्तः पानीयं सोऽभ्यधावत ॥ २४
 अभिधावंस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ।
 किमासीदसि पानीयं नैतच्छक्यं बलाच्चया ॥ २५
 कौन्तेय यदि वै प्रश्नान्मयोक्तान्प्रतिपत्स्यसे ।
 ततः पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥ २६
 वारितस्त्वब्रवीत्पार्थो दृश्यमानो निवारय ।

यावद्वाणैर्विनिर्भिन्नः पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥ २७
 एवमुक्त्वा ततः पार्थः शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ।
 ववर्ष तां दिशं कृत्स्नां शब्दवेधं च दर्शयन् ॥ २८
 कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्भरतर्षभ ।
 अनेकैरिषुसंघातैरन्तरिक्षं ववर्ष ह ॥ २९
 यक्ष उवाच ।

किं विधातेन ते पार्थ प्रश्नानुक्त्वा ततः पिब ।
 अनुक्त्वा तु ततः प्रश्नान्पीत्वैव न भविष्यसि ॥ ३०
 वैशंपायन उवाच ।
 स त्वमोधानिषूमुक्त्वा तृणयामिप्रपीडितः ।
 अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपपात ह ॥ ३१

C. 3. 17273
B. 3. 312. 33
K. 3. 313. 32

— °) B₃ स ददर्श; S (except G₃) ददर्श च (for तौ ददर्श). — After 22, S (except G₃) ins. :

1363* त्रिगतासू नरव्याघ्रौ शयानौ वसुधातले ।

23 °) B₂ सु° (for प्र°). — °) K D₁. 5 नरसिंहौ.
 — °) T₁ G₄ व्यलो° (for व्यलो°). K₃ D₅ तत्त्वतः; Dc₃
 तद्वने. K₁. 2 व्यलोकत दिशो दश.

24 °) K₁. 2 च; M₁ स (for स). T G₁. 2. 4 स तत्र
 किञ्चिन्नापश्यद्. — °) K₃ D₅ तत्र; B Dn D₄. 6 G₃
 अस्मिन्. — °) D₄ ततः शांतः; T₂ G₂. 4 पिपासार्तः.

25 T₁ om. 25-26. — °) K₃ B D (except D₅; D₃
 missing) G₃ वाक्यम् (for वाचम्). — °) = 11^d. K₃
 D₁ सु; G₁ प्र° (for स). — °) T₂ G₂. 4 यत्त्वमिच्छसि; G₁
 किमाधावसि; M किमादित्ससि. — °) M त्वया बलात् (by
 transp.).

26 T₁ om. 26 (cf. v.l. 25). — °) K₁. 2 D₁. 5 तु;
 K₄ ते (for वै). B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ प्रश्नांस्तान् (for वै
 प्रश्नान्). — °) Dc₁ पत्स्यसि; Dc₂ D₂ पश्यसि; S (except
 G₃; T₁ om.) वक्ष्यसि. — °) B₁ आहरिष्यसि; B₃ भवि-
 ष्यसि च.

27 Before 27, T G₁. 2. 4 ins. वैशं°. — °) M₂
 चरित° (for वारित°). — °) K₃ D₅ निरामयः; Dc₁ D₂
 निवारयन्; Dc₃ निसृजयन्. — °) K₁ च; T₂ G₂. 4 तु
 (for वि°).

28 °) K₁ D₂ उक्तस्. — °) M अस्त्राभि° (for अस्त्रानु°).
 — °) B Dc₁ Dn D₂. 4. 6 G₃ प्रववर्ष दिशः कृत्स्नाः;
 Dc₁ (corrupt) न ववर्ष दिशैः कृत्स्नैः. — °) K₁. 2 B₁. 3. 4
 Dc Dn₁ D₂. 4. 6 G₃ शब्दविद्धं (Dc₃ वेधे); K₄ वेध्यं. K₁

विमर्षयत्; K₂ D₁ निदर्शयन्; Dc₁ D₄ च दर्शयत्. T
 G₁. 2. 4 M शब्दवेध्यं वि (M नि) दर्शयन्.

29 29° = (var.) 5. 34. 76°. — °) Dc D₂ असृजन्.
 Dc D₁. 2. 4-6 भरतर्षभः; T G₁. 2. 4 M पुरुषर्षभः (T₂ M₂
 °भ). — After 29^{ab}, B₃ (marg.) Dn D₄. 6 G₃ read
 31^{ab}. — °) K₁-3 D₁. 2. 5 इषुसंघातैर्. — °) K₃ B D
 (except D₁; D₃ missing) G₃ अंतरिक्षे. K₁-3 D₅ च;
 T G₁. 2. 4 सः (for ह). — After 29, M₁ ins. :

1364* सोऽप्यदृश्याय भूताय नभस्यामिततेजसे ।

उत्ससर्ज महाबाहुर्बाणजालं धनंजयः ।

ततस्तानिपुसंघातान्गाण्डीवधनुषश्च्युतान् ।

मेघान्कृत्वा जहासोच्चैस्सद्भुतमिवाभवत् ।

30 °) K₁ वाधातेन; K₂ वाधानेन; B₁. 2. 4 Dn D₂. 4. 6
 G₃ विधानेन. T₁ G₁ व्यायामेन च किं पार्थ. — °) D₅
 तथा; T G₁. 2. 4 पयः (for ततः). — °) B Dc₁ Dn D₂. 4. 6
 G₃ M च (B₄ तु; Dc₁ वा; M [ए]व) पिबन्; Dc₃ वापि
 तान्; D₅ वै पुनः; T₁ च ततः (for तु ततः). K₁. 2 पश्चात्
 (for प्रश्नान्). — °) T G₁. 2. 4 M पीत्वैव (T₂ G₂. 4 °त्वा
 तु) निपतिष्यसि. — After 30, B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ ins. :

1365* एवमुक्तततः पार्थः सव्यसाची धनंजयः ।

[Before the line, B₂-4 Dc D₂ ins. वैशं°.]

31 B₁. 2. 4 Dc D₂ om. 31^{ab}. B₃ (marg.) Dn
 D₄. 6 G₃ read 31^{ab} after 29^{ab}. K₃ B₃ Dn D₄. 6 S
 (except M₁) om. the ref. — °) S (except G₃) स तु
 मोधानिषून्कृत्वा. — °) M₂ तृण्या. K₄ T G₂. 4 च (for
 [अ]भि°). — °) D₅ अविज्ञाय च; T G₁. 2. 4 अविज्ञात्वैव;
 M अवज्ञायैव. B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ अवज्ञायैव तां वाचं.

C. 3. 17274
B. 3. 312. 33
K. 3. 313. 33

अथाब्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च वीभत्सुश्चापराजितः ॥ ३२
चिरं गतास्तोयहेतोर्न चागच्छन्ति भारत ।
तांश्चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ ३३
भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्रा आतरोऽस्य निपातिताः ॥ ३४
तान्दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषया च प्रपीडितः ।
अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षसाम् ।
स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य मे ॥ ३५

— ^a) T₂ G₂. 4 पीत्वा च; M पीत्वा स.

32 Before 32, T₁ ins. युधिष्ठिरः. — ^a) T₂ G₂. 4 ततो° (for अथा°). — 32^b = 14^b, 20^b. — ^a) K₃ D₅ om. च. B Dn D₄. 6 G₃ परंतप; Dc D₂ परंतपः; G₁ पराजितः (for [अ]पराजितः).

33 ^a) K₁. 2 चिरं गते. K₄ वै तोयार्थं (for तोयहेतोर्). — ^b) T₁ चादर्शत (for चागच्छन्ति). — ^a) = 15^d, 20^f. G₃ तथानद्य (for त्वमा°).

34 Before 34, T G₁. 2. 4 ins. वैशं°. — 34^{ab} = (var.) 16^{ab}. — ^b) B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ तं देशं (for तां दिशं). K₃ D₅ तस्मिन्देशे प्रपद्यत. — ^c) Dc₁ D₂ पुरुषव्याघ्र. — ^d) T G₁. 2. 4 च; M वि- (for नि-).

35 ^b) K D₁. 2. 5 T G नृणया. — ^c) B₃ अवमन्य (for अमन्यत). — ^d) D₅ किमेतद्; S (except G₃) कर्मैतद्. — ^e) Dn₁. n₃ सं- (for स). K B₁ Dc D₁. 5 चित्तयामास स (K₁-3 B₁ च) तदा. — ^f) D₅ कथम् (for ध्रुवम्). K₁. 2 अस्ति (for अद्य). K₄ B Dn D₄. 6 G₃ वै (for मे).

36 ^b) M इत्युक्त्वा जलमाययौ. — M om. 36^{cd}. — ^c) K₂ ततोभि°. — ^d) K₁. 3 Dc₁ पुरुषर्षभ; D₅ पांडवर्षभः. — After 36, Dc D₂ ins.:

1366* वायुवाचाय सुस्पष्टमदृश्या पाण्डुनन्दनम् ।

37 Dc₃ G₂ om. the ref. — 37 = (var.) 12, 18. — ^a) T₂ G₂. 4 तात मा (by transp.). Dc₁ D₂ कार्ष्णिन्; Dc₂ कार्य. — ^c) T G₁. 2. 4 [अ]थ (for तु). — ^d) B₂ पिवस्व च (for ततः पिव).

38 M om. 38^{ab}. All MSS. except K D₁. 2. 5 M₁ om. the ref. — ^a) K₁. 2 उक्त्वा (for उक्तस्). B Dn D₁. 6 G₃ तदा (B₄ तथा) (for ततो). — ^b) Dc D₂ यक्षेणाद्भुत°. — 38^{cd} = 31^{cd}. — ^c) = 31°. B₁-3 Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ अनुक्त्वैव तु (B₁. 2 च); B₄ D₅ M अव-

पास्यामि तावत्पानीयमिति पार्थो वृकोदरः ।
ततोऽभ्यधावत्पानीयं पिपासुः पुरुषर्षभः ॥ ३६
यक्ष उवाच ।

मा तात साहसं कार्ष्णिर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्व च ॥ ३७
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्ततो भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपतात ह ॥ ३८
ततः कुन्तीसुतो राजा विचिन्त्य पुरुषर्षभः ।

ज्ञायैव (D₅ °य च). B₄ तद्वाक्यं (for तान्प्रश्नान्). — ^a) M₁ पीत्वा स. — After 38, B₃ ins.:

1367* ततः कुन्तीसुतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।;
while B₄ ins.:

1368* ततश्चिरगतान्भ्रातृनथ ज्ञातुं युधिष्ठिरः ।
B₃. 4 cont. (cf. 1370* below):

1369* चिरायमानान्वहुशः पुनः पुनरुवाच ह ।
मादेयौ किं चिरायते गाण्डीवी किं चिरायते ।
महाबलधरस्तत्र किं नु भीमश्चिरायते ।
गच्छाम्येषां पदं द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिरः ।,
followed by 39^{cd}.

39 B₃. 4 transp. 39^{ab} and 39^{cd}. — ^a) S (except G₃) धर्म° (for कुन्ती°). — ^b) K₃. 4 B D (except D₁; D₃ missing) G₃ प्र- (for वि-). K₂. 3 Dc₂ Dn₃ र्षभ. — After 39^{ab}, K₄ B₂-4 (see below) Dc D₂ ins.:

1370* आत्मनात्मानमेतच्च चिन्तयन्निरदमब्रवीत् ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

ततश्चिरगतान्भ्रातृनथ राजा युधिष्ठिरः ।
चिरायमानान्वहुशः पुनः पुनरुवाच ह ।
किं स्विद्वनमिदं द्रष्टुं किं स्विद् दृष्टो मृगो भवेत् ।
प्राहसन्वा महाभूतं शशास्तेनाथ तेऽपतन् । [5]
न पश्यन्त्यथ वा वीराः पानीयं यत्र ते गताः ।
अन्विषद्भिर्वने तोयं कालोऽयमिति पातितः ।
किं नु तत्कारणं येन नायान्ति पुरुषर्षभाः ।
गच्छाम्येषां पदं द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिरः ।

[B₂ om. lines 3-8; B₃ om. lines 2-3; B₄ om. lines 2-3. 9.]

— B₄ cont.:

समुत्थाय महाबाहुर्दह्यमानेन चेतसा ॥ ३९
 अपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महावनम् ।
 रुग्मिश्च वराहैश्च पक्षिमिश्च निषेवितम् ॥ ४०
 नीलभास्वरवर्णैश्च पादपैरुपशोभितम् ।
 भ्रमरैरुपगीतं च पक्षिमिश्च महायशाः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

स गच्छन्कानने तस्मिन्हेमजालपरिष्कृतम् ।
 ददर्श तत्सरः श्रीमान्विश्वकर्मकृतं यथा ॥ ४२
 उपेतं नलिनीजालैः सिन्धुवारैश्च वेतसैः ।
 केतकैः करवीरैश्च पिप्पलैश्चैव संवृतम् ।
 श्रमार्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मितः ॥ ४३

२९७

वैशंपायन उवाच ।

स ददर्श हतान्भ्रातृलोकपालानिव च्युतान् ।
 युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिमगौरवान् ॥ १

विप्रकीर्णधनुर्बाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् ।
 भीमसेनं यमौ चोभौ निर्विचेष्टान्गतायुषः ॥ २
 स दीर्घमुष्णं निःश्वस्य शोकबाष्पपरिप्लुतः ।

C. 3. 17290
B. 3. 313. 3
K. 3. 314. 3

1371* वैशंपायन उवाच ।

एवमादीनि वाक्यानि विमृषन्नृपसत्तमः ।

— °) B₃. 4 समुत्स्थौ; D₅ स तत्रायान् (for समुत्थाय).
 S (except G₃) महाबाहुर्दह्य (for 'बाहुर्').

40 °) B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ व्यपेतं (for अपेतं).

— °) M तद् (for प्र). S (except T₂ G₃) महद्वनं. — °)
 K₃ D₅ रुक्मक्ष- (for 'मिश्च'). — °) K D₁. 5 महिषं
 (for पक्षिमि).

41 °) D₅ श्वापदैर् (for पादपैर्). — °) S (except
 G₃) समंततः (for महायशाः). — After 41, S (except
 G₃) ins.:

1372* मृदुशाड्वलसंकीर्णं भूमिभागं मनोहरम् ।

[M 'संपन्नं (for 'संकीर्णं).]

42 °) S (except G₃) गत्वा (for गच्छन्). — °)

K₃ D₅ लताजालपरिष्कृतं; S (except T₁ G₃) सेतुजाल-
 परिष्कृतं. — °) D₅ च ततः (for तत्सरः). — °) B₁ Dc
 D₂ मनसः प्रीतिवर्धनं.

43 °) K₄ Dc D₁. 2. 4. 5 G₁. 2 M सिन्धुवारैः. K₄ B
 D (except D₅; D₃ missing) G₃ स- (for च). B Dn₂. n₃
 D₅ G₃ चेतसैः; T G₁. 2. 4 M शोभितं. — °) K₁. 2 केसरैः;
 K₃ केतकी. — °) K₁. 2. 4 Dc D₁. 2 G₁ M₂ प्रियालैश्च;
 T₂ वंजलैश्च; G₂. 4 वंचुलैश्च (for पिप्पलैश्च). T₂ G₁. 2. 4
 चापि; M₂ च सु- (for चैव). M₁ प्रियवालैश्च संवृतं. — After
 43rd, S (except G₃) ins.:

1373* ततो धर्मसुतः श्रीमान्भ्रातृदर्शनलालसः ।

— Dn₂ om. 43rd. — °) S (except G₃) उपाकामत्

129

(for उपागम्य). K₃ स प्रशांतमुपागम्य; D₅ प्रशांतः समुपां.
 — °) K₁. 3. 4 D₅ दृष्ट्वाति-; K₂ D₁ दृष्ट्वा तु; S (except G₃)
 दृष्ट्वा सु (for दृष्ट्वाथ).

Colophon. B₁ D₃ missing. — Major parvan: K₁. 2
 T₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K₄ B₃ Dc D₂ आरणीय;
 B₂ Dn₂ D₄-6 अरणीहरण; B₄ D₁ आरण्य; Dn₁. n₃. G₃.
 आरणीहरण; M₁ अरणि; M₂ अरणी. — Adhy. name: M₂
 पानीयनिवारण. — Adhy. no. (figures, words or both):
 Dn₁ (marg.). n₂ 310; Dn₂ 311; D₁ 313; T₁ 296
 (as in text!); T₂ G₄ M₁. 2 (inf. lin.) 300 (M₂ orig.
 132); G₁ 297; G₂ 299. — Śloka no.: Dn₁ 45;
 Dn₂. n₃ 46.

297

This adhy. is missing in D₃ (cf. v.l. 3. 233.
 10); the MS. is mostly ignored here.

1 °) D₁ स वै ददर्श तान्भ्रातृन्. — °) D₅ नभश्च (for
 इव). — °) S (except G₃) शक्रवैश्रवणोपमान्.

2 °) K₄ विप्रकीर्णधनुर्बाणान्; B Dc₁ Dn D₂. 4. 6 G₃
 विनिकीर्णधनुर्बाणं; T₂ G₁. 2. 4 विप्र(T₂ 'नि)कीर्णधनुष्पाणि.
 — °) B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ चैव (for चोभौ). — °)
 K₃ T₁ G₁ निर्विचेष्टौ; D₅ निर्विशेषौ. K₂ कृतायुषः; K₃ D₅
 गतायुषौ; D₁ गतायुषान्; T G₁. 2. 4 M व्यसं(T₁ G₁ 'सु)स्तदा.

3 °) D₁ M सु- (for स). Some MSS. निश्चस्य. K₁. 2
 दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य; G₄ दीर्घमुष्णं विनिश्चस्य. — °) K₁. 2
 शोचन्बाष्पं. — After 3rd, B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ ins.

C. 3. 17307
B. 3. 313. 20
K. 3. 314. 18

बुद्ध्या विचिन्तयामास वीराः केन निपातिताः ॥ ३
 नैषां शस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित् ।
 भूतं महदिदं मन्ये भ्रातरो येन मे हताः ।
 एकाग्रं चिन्तयिष्यामि पीत्वा वेत्स्यामि वा जलम् ॥ ४
 स्यात्तु दुर्योधनेनेदमुपांशुविहितं कृतम् ।
 गान्धारराजरचितं सततं जिह्वबुद्धिना ॥ ५
 यस्य कार्यमकार्यं वा सममेव भवत्युत ।
 कस्तस्य विश्वसेद्वीरो दुर्मतेरकृतात्मनः ॥ ६
 अथ वा पुरुषैर्गूढैः प्रयोगोऽयं दुरात्मनः ।
 भवेदिति महाबाहुर्बहुधा समचिन्तयत् ॥ ७
 तस्यासीन्न विषेणेदमुदकं दूषितं यथा ।

मुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातृणामित्यचिन्तयत् ॥ ८
 एकैकशश्चौघवलानिमान्पुरुषसत्तमान् ।
 कोऽन्यः प्रतिसमासेत कालान्तकयमादृते ॥ ९
 एतेनाध्यवसायेन तत्तौयमवगाढवान् ।
 गाहमानश्च तत्तौयमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ १०
 यक्ष उवाच ।
 अहं वक्रः शैवलमत्स्यभक्षो
 मया नीताः प्रेतवशं तवानुजाः ।
 त्वं पञ्चमो भविता राजपुत्र
 न चेत्प्रश्नान्पृच्छतो व्याकरोषि ॥ ११
 मा तात साहसं कार्ष्णीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।

a passage given in App. I (No. 31). — °) D₈ बुद्ध्या विचारः; T G₁. 2. 4 M स्व (M₂ स) बुद्ध्या चित्तं.

4 °) K₁. 2. 4 D₁ शरैः; K₃ B₃ D₅ शर- (for शस्त्र-). — °) T G₁. 2. 4 नैवास्ति (for नेहास्ति). — °) K₁. 2 इदं भूतं महन्मन्ये; D₆ D₂ विदितं तन्महद्भूतं. — °) M₁ पातिताः (for मे हताः). M₂ भ्रातरो ये निपातिताः. — °) K₁. 2. 4 एकाग्रश्च; T G₁. 2. 4 एकांते. D₆ D₂ एकाग्रचित्तयामास; M एकाग्रचित्तः पानीयं — °) G₃ योत्स्यामि (for वेत्स्यामि). T G₁. 2. 4 चाप्यपः; M कारणं (for वा जलं). D₆ D₂ महद् दुःखमिदं मम. — After 4, S (except G₃) ins.:

1374* भ्रातृणां व्यसनं घोरं सममेव महात्मनाम् ।

5 °) K₃ D₅ अत्र; K₄ D₁ जातु (for स्यात्तु). — °) T₂ G₂. 4 उपांशु परिकल्पितं. — °) K₁. 2 T₂ G₂. 4 राजेन कृतं; K₃. 4 B₃. 4 D₅ राजरुचितं; D₂ D₁. 2 राजचरितं; T₁ G₁ M राजविहितं. — °) T₂ G₂. 4 असताधर्मबुद्धिना.

6 °) K₃ D₅ धीमान्; D₁ T G₂. 4 धीरो (for वीरो). — °) K₃ B₁₋₃ D_n D₄. 6 G₃ दुष्कृतेर (for दुर्मतेर).

7 B₃ D₅ om. (hapl.) 7^{ab}. — °) T G₂. 4 दुरात्मभिः. — °) B D_n D₄. 6 G₃ M महाबुद्धिः. — °) B D (except D₁; D₈ missing) G₃ तदं (for समं). — After 7, T G₁. 2 M ins.:

1375* आचार्यं किं नु वक्ष्यामि कृपं भीष्ममहं नु किम् ।
 T₂ G₂ cont.:

1376* विदुरं किं नु वक्ष्यामि बृहस्पतिसमं नये ।

T₂ G₂ cont.: T₁ G₁ M ins. after 1375*: G₄ ins. after 7:

1377* भव्यां च किं नु वक्ष्यामि सदा दुःखस्य भागिनीम् ।

इष्टा मां भ्रातृभिर्हीनं पृच्छन्तीं पुत्रगृहिणीम् ।

यदा खं भ्रातृभिः सर्वैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ।

सार्धं वनं गतो वीरैः कथमेकस्त्वमागतः ।

[(L. 1) G₄ आर्या (for अम्वा). T₂ G₂. 4 सर्वथा दुःखभागिनी (for the posterior half). — (L. 2) G₄ गच्छन्तं (for पृच्छन्तीं). T₂ G₁. 2. 4 पुत्रगर्हिनीं. — (L. 3) M यथा (for यदा). T₁ गाहमानश्च तत्तौयं (for the prior half). — (L. 4) T₂ विनिर्गतो (for वनं गतो).]

8 °) T₂ G₁. 2. 4 कस्य किं नु; M₂ किं चासीन्न (for तस्यासीन्न). D₁ विशेषेण (for विषेणेदम्). — After 8^{ab}, B D₆ D_n D₂. 4. 6 G₃ ins.:

1378* मृतानामपि चेतसां विकृतं नैव जायते ।

[D₆ D₂ विकृतिर.]

9 °) K₃ चातिबलान्; D₅ चाप्यचलान् (for चौघबलान्). T₂ G₂. 4 एकैकशो बलवत् (T₂ G₄ ता). — D₄ om. 9^b-10^c. — °) G₂ नान्यः (for कोऽन्यः). K₁. 2. 4 B₁. 3. 4 प्रति समासीत; D₂ सेन. — °) S (except G₃) यमान्विना.

10 D₄ om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — °) N (D₄ om; D₃ missing) G₃ एतेन व्यवसायेन. — °) K₃. 4 D₅ M अवगाढत; B₁. 2 D_n D₁. 6 T₂ G₃ व्यवगाढवान्. — °) B₂ गच्छमानश्च; T₂ G₂. 4 पातुकामं.

11 °) K₂. 3 D₅ केवलमत्स्यभक्षो; D₁ शैवलमत्स्यभोजी; T₁ भोजो; G₂. 4 भोजनो. T₂ अहं बलज्ञो बलमत्स्यभोजनो. — °) B₂₋₄ D_n D₄. 6 G₃ (by transp.) नीता मया; T₁ मयादिताः. K₃. 4 D₁. 5 प्रेतगति. — °) T₂ G₂. 4 चाप्येवं (for पञ्चमो). — °) D₅ भवान्; T₁ G₁ न मे (for न चेत्). T G₄ पृच्छते.

12 12=(var.) 3. 296. 12, 18, 37. — °) K D₁. 5 M₂ पार्थे मा; B₁. 3. 4 M₁ मा पार्थ (for मा तात). — °) D₅ च (for तु). T G₁. 2. 4 यथाकामं (for तु कौन्तेय).

प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्व च ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

रुद्राणां वा वसूनां वा मरुतां वा प्रधानभाक् ।

पृच्छामि को भवान्देवो नैतच्छकुनिना कृतम् ॥ १३

हिमवान्पारियात्रश्च विन्ध्यो मलय एव च ।

चत्वारः पर्वताः केन पातिता भुवि तेजसा ॥ १४

अतीव ते महत्कर्म कृतं बलवतां वर ।

यन्न देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।

विषहेरन्महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम् ॥ १५

न ते जानामि यत्कार्यं नाभिजानामि काङ्क्षितम् ।

कौतूहलं महज्जातं साध्वसं चागतं मम ॥ १६

येनास्म्युद्विग्नहृदयः समुत्पन्नशिरोज्वरः ।

पृच्छामि भगवंस्तस्मात्को भवानिह तिष्ठति ॥ १७

यक्ष उवाच ।

यक्षोऽहमस्मि भद्रं ते नास्मि पक्षी जलेचरः ।

मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तामशिवां श्रुत्वा वाचं स परुषाक्षराम् ।

यक्षस्य ब्रुवतो राजन्नुपक्रम्य तदा स्थितः ॥ १९

विरूपाक्षं महाकायं यक्षं तालसमुच्छ्रयम् ।

ज्वलनार्कप्रतीकाशमधृष्यं पर्वतोपमम् ॥ २०

सेतुमाश्रित्य तिष्ठन्तं ददर्श भरतर्षभः ।

मेघगम्भीरया वाचा तर्जयन्तं महाबलम् ॥ २१

यक्ष उवाच ।

इमे ते भ्रातरो राजन्वार्थमाणा मयासकृत् ।

बलात्तोयं जिहीर्षन्तस्ततो वै सूदिता मया ॥ २२

C. 3. 17326
B. 3. 313. 41
K. 3. 314. 43

— ^d) K₃ D₅ T G₁. 2. 4 पिवस्व च (for ततः पिव).

13 ^b) Dc D₂ G₃ च (for वा). K₄ प्रधानभक्. — ^c)

K₁₋₃ D₅ देव (for देवो). — ^d) K₁. 2. 4 D₁. 5 शकुनिवत्.

14 ^a) K₃. 4 पारिजातश्च; B ^aपात्रश्च. — ^d) K₁. 2. 4

D₁ धरणीतले; K₃ D₅ पृथिवीतले; B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ भूरितेजसः.

15 ^a) T₂ G₂. 4 त्वयातीव (for अतीव ते). — ^b) M₂ बलं (for कृतं). B Dn D₄. 6 G₃ च बलिनां (for बलवतां).

— After 15^{ab}, S (except G₃) ins.:

1379* विनिघ्नता महेश्वासांश्चतुरोऽपि ममानुजान् ।

— ^c) K₄ Dc ये न; B₁₋₃ Dn D₄. 6 G₃ यान्न. — ^d) K₁

B₂ Dn D₄. 6 G₃ च न (by transp.); B₃ यक्ष. — ^e) T₁

G₁. 2. 4 न समर्था; T₂ समर्थास्तु (for विषहेरन्). K D₅

महायुद्धे; T₁ G₁ महयुद्धे. — ^f) K₃. 4 Dc D₁. 2 एतन् (for

ते तन्). T G₁. 2. 4 M कृतं त्व (M त) तेजसाद्भुतं.

16 ^a) D₁ तत्कार्यं; M यत्कर्म. T₁ G₁ नैते जानन्ति

यत्कामं. — ^b) G₁. 4 नाभिजानाति; M न हि जानामि.

— In D₁, 16^c-62^d is lost on a missing fol. (223).

17 D₁ missing (cf. v.l. 16). — ^a) T₂ G₂. 4 त्वये

त्युद्विग्न. — ^b) K₄ समुद्भूतशिरोरुहः; B₃ M₁ समुत्पन्न

शिरोरुजः. — ^c) S (except G₃) transp. भगवन् and

तस्मात्. K₄ पृच्छामि हि भवंतं स्म. — ^d) = (var.) 1. 13.

18^b. K इह (K₃ अन्व-) धिष्ठितः; B₂ इत्यभाषत; D₅ अव-

तिष्ठते; M₁ इति तिष्ठति.

18 D₁ missing (cf. v.l. 16). K₃ om. the ref.

— ^b) K G₄ जलेश्वरः. D₅ नास्मि पक्षिकलेवरः. — ^c) T₁

G₁ [S]तिबलाः (for निहताः). — ^d) K₃. 4 Dc D₂ [S]मि-

तौजसः; T₁ G₁ M निपातिताः; T₂ G₂. 4 निवारिताः.

19 D₁ missing (cf. v.l. 16). K₄ T₁ G₁ om. the

ref. — ^b) K₁ तु पुरुषा; K₂ सुपुरुषा; K₃ T₁ G₁ M₁ सुप-

रुषाक्षरं; B Dn₂ (by corr.) M₂ स परुषाक्षरं. — ^d) K₁. 2

B₁. 4 Dc₁ अपक्रम्य; K₄ पराक्रम्य; D₅ M अपाक्रम्य; T₂

G₂. 4 नाकंपत (for उपक्रम्य). T₁ G₁ नाकंपत युधिष्ठिरः.

— After 19, T₁ G₁ ins.:

1380* ततो राजन्नपाक्रम्य तस्माद्देशादवस्थितः ।

20 D₁ missing (cf. v.l. 16). — ^a) K Dc D₂

महात्मानं (for 'कायं'). — ^b) K₁. 2 'च्छ्रयं; K₃ G₄ 'च्छ्रितं.

21 D₁ missing (cf. v.l. 16). — ^a) B Dn D₄. 6

G₃ वृक्षम्; Dc D₂ सर (for सेतुम्). K D₅ आवृत्य; Dc

T₂ चावृत्य (for आश्रित्य). — ^b) K₃ T₂ भरतर्षभः; M₂ पुरु-

षर्षभः. — ^c) B₁. 2 Dn D₄. 6 G₃ मेघगम्भीरनादेन; T₁

घोरगम्भीरया वाचा; T₂ G₂. 4 घोरकृतिर्महावाचा. — ^d) T₁

G₁ तर्जयन्तं. B D (except D₅; D₁. 2 missing) T₁ G₂

'स्वनं (for 'बलम्'). — After 21, T G₁. 2. 4 ins.:

1381* उवाच यक्षः कौन्तेयं भ्रातृशोकमिपीडितम् ।

[T₂ G₂ 'शोकप्रपीडितं.]

22 D₁ missing (cf. v.l. 16). — ^a) M₁ त इमे;

M₂ य इमे (for इमे ते). K D₅ तवेमे ह्यनुजा राजन्. — B₃

C. 3. 17327
B. 3. 313. 41
K. 3. 314. 43

न पेयमुदकं राजन्प्राणानिह परीप्सता ।
पार्थ मा साहसं कार्ष्णिर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

नैवाहं कामये यक्ष तव पूर्वपरिग्रहम् ।
कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तो हि पुरुषाः सदा ॥ २४
यदात्मना स्वमात्मानं प्रशंसेत्पुरुषः प्रभो ।
यथाप्रज्ञं तु ते प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यामि पृच्छ माम् ॥ २५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदादित्यमुन्नयति के च तस्याभितश्चराः ।
कश्चैनमस्तं नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ २६

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्याभितश्चराः ।
धर्मश्चास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥ २७

यक्ष उवाच ।

केन स्विच्छ्रोत्रियो भवति केन सिद्धिन्दते महत् ।
केन द्वितीयवान्भवति राजन्केन च बुद्धिमान् ॥ २८

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत् ।
धृत्या द्वितीयवान्भवति बुद्धिमान्बुद्धसेवया ॥ २९

यक्ष उवाच ।

किं ब्राह्मणानां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।
कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ३०

युधिष्ठिर उवाच ।

स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव ।
मरणं मानुषो भावः परिवादोऽसतामिव ॥ ३१

यक्ष उवाच ।

किं क्षत्रियाणां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।

om. 22^{cd}. — °) K Dc D₂ जिहीर्षन्ति. — °) T₁ G₁ तदा;
T₂ G₂. 4 मया (for ततो). K₁. 2 [S] वसूदिता; B Dn D₄
G₃ वै मृदिता. T₂ G₂. 4 तदा. (for मया).

23 D₁ missing (cf. v.l. 16). — °) B₂ परीक्षते;
D₅ परीप्सथ. — 23^{cd} = (var.) 12 (q. v.). — °) K₃
D₅ मा तात; T₂ G₂. 4 मा पार्थ (by transp.). — T₁ G₁
M om. 23^{ef}. — °) T₂ G₂. 4 राजेंद्र (for कौन्तेय). — °) B₄ D₅
पिबस्व च (for ततः पिब).

24 D₁ missing (cf. v.l. 16). — °) B₂ Dc₁ Dn
D₄. 6 G₃ न चाहं. B₁ तोयं (for यक्ष). — °) Dc₂ D₂
परिग्रहः. — With 24^{cd}-25^{ab}, cf. 1. 30. 2: 5. 166. 5.
— °) T₂ G₂. 4 अन्ये (for कामं). D₅ आत्मानं न प्रशं.

25 D₁ missing (cf. v.l. 16). — °) Dc T₁ तथा-
त्मना. D₅ आत्मानं न प्रशंसन्ति (cf. v.l. 24). — °) B Dn
D₂. 4. 6 G₃ पुरुषर्षभ. D₅ ह्यसंतः पुरुषाः सदा (cf. 24^d).
— °) T₁ पृच्छतां; M पृच्छतः (for पृच्छ माम्). T₁ प्रवक्ष्या-
मीह पृच्छतः. — After 25, T₁ G₁ ins. (an addl.)
colophon (adhy no.: T₁ 297; G₁ 298).

26 D₁ missing (cf. v.l. 16). K₄ om. 26. — °) Hypermetric!
K₃ किंश्चिद् (for किं स्विद्) almost
throughout in this adhy. — °) G₂ M₂ कस्मिंश्चिद् (for
कस्मिंश्च).

27 D₁ missing (cf. v.l. 16). — °) T₂ G₂ वेदां

(for देवां). — °) K Dc D₂ तं; B₃ [ए]नं (for the
second च). M om. (the second) च. T₁ G₁ धर्म एवा-
नयति; T₂ G₂. 4 अधर्मस्तमस्तं नयति (hypermetric).
— °) K₃ T₂ G₂. 4 M स सत्ये (for सत्ये च).

28 D₁ missing (cf. v.l. 16). — °) Hypermetric!
K₄ केनचिच्. — °) Hypermetric! K₁. 2 B₁. 2. 4 Dc₁
Dn D₂. 4. 6 G₃. 4 केन स्विद् (for केन). T₂ G₂ द्वितीयो
(for द्वितीयवान्). D₅ राजन् (for भवति). — °) K₁. 2
केन स्विद्बुद्धिमांस्तथा; D₅ कया हि वद बुद्धिमान्.

29 D₁ missing (cf. v.l. 16). — °) Hypermetric!
— °) Hypermetric! G₂. 4 सहायं (for द्वितीयं). D₅
यक्ष (for भवति). — °) Dc₂ D₂ (m as in text) धर्मं
(for वृद्धं).

30 D₁ missing (cf. v.l. 16). — °) Dc T₁ G₁
देवत्वं. — °) = 32^b. K₁ किं च धर्मः; K₄ (m as in
text) किं च कर्म. — B₁ om. (hapl.) 30^{cd}. — °) K₁. 2
किमेषां; T₁ G₄ क एव; T₂ G₁. 2 M क एषां. — °) K₁. 2
D₅ कश्चैषाम्; K₃ परिवादो; G₄ परित्यागो- (for किमेषाम्).

31 D₁ missing (cf. v.l. 16). G₁ om. (hapl.)
31-32. — °) K₁. 2 एव (for एषां). — °) B₂ यज्ञ; D₅
धर्म; T₁ संत (for तप). K₃ तपः पथ्यं (for तप एषां). — °)
T₁ भयं वै (for मरणं). — °) B₄ Dn₁. n₂ G₃ परीवादो;
M₁ परित्यागो.

कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

इष्वस्त्रमेषां देवत्वं यज्ञ एषां सतामिव ।

भयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥ ३३

यक्ष उवाच ।

किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः ।

का चैका वृश्चते यज्ञं कां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ३४

युधिष्ठिर उवाच ।

प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं यजुः ।

वागेका वृश्चते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ३५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदापततां श्रेष्ठं किं स्विन्निपततां वरम् ।

किं स्विप्रतिष्ठमानानां किं स्विप्रवदतां वरम् ॥ ३६

युधिष्ठिर उवाच ।

वर्षमापततां श्रेष्ठं बीजं निपततां वरम् ।

गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रवदतां वरः ॥ ३७

यक्ष उवाच ।

इन्द्रियार्थाननुभवन्बुद्धिमाँल्लोकपूजितः ।

संमतः सर्वभूतानामुच्छ्वसन्को न जीवति ॥ ३८

युधिष्ठिर उवाच ।

देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ।

न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ ३९

यक्ष उवाच ।

किं स्विदुत्तरं भूमेः किं स्विदुच्चतरं च खात् ।

किं स्विच्छीघ्रतरं वायोः किं स्विद्बहुतरं नृणाम् ॥ ४०

युधिष्ठिर उवाच ।

माता गुरुतरा भूमेः पिता उच्चतरश्च खात् ।

मनः शीघ्रतरं वायोश्चिन्ता बहुतरी नृणाम् ॥ ४१

यक्ष उवाच ।

किं स्वित्सुप्तं न निमिषति किं स्विज्जातं न चोपति ।

C. 3. 17346
B. 3. 313. 61
K. 3. 314. 63

32 D₁ missing (cf. v.l. 16). G₁ om. 32 (cf. v.l. 31). K₁ reads 32^{ab}, 33 after 35; K₂ reads 32-33 after 35. — 32^b=30^b. — K₁ om. (hapl.) 32^{cd}. — °) S (except G₂; G₁ om.) एषां (for चैषां).

33 D₁ missing (cf. v.l. 16). For sequence in K₁, 2 cf. v.l. 32. — °) K₂ D₂ यज्ञा; S (except G₂) दानम् (for यज्ञ). — °) T₁ G₁ मरणं (for भयं वै); cf. 31^c. — °) K₁, 2 परिवादोसतां.

34 D₁ missing (cf. v.l. 16). For K₁, 2 cf. v.l. 32. — °) D₂ S (except G₂) याज्ञियं. — °) S (except T₁ G₂) याज्ञियं. — °) B₁, 2, 4 Dn D₂, 4, 6 G₂ चैषां; T₂ चैता (for चैका). B Dc Dn D₂, 4, 6 G₂ वृणुते; T₁ G₁ पृच्छते; T₂ विशते (for वृश्चते).

35 D₁ missing (cf. v.l. 16). For K₁, 2 cf. v.l. 32. — °) S (except G₂) याज्ञियं (in both places). — °) T₂ विशते (for वृश्चते). B Dc Dn D₂, 4, 6 T₁ G₁ ३ ऋगेका वृणु (T₁ G₁ पृच्छ)ते यज्ञं. — After 35, K₁ reads 32^{ab} and 33.

36 D₁ missing (cf. v.l. 16). — °) K₁-3 B₂, 4 Dn D₂, 6 G₂ आपततां; M₂ आतपतां (for आपततां). — °) K₁, 2 B Dc1 Dn1, 2, 4, 6 G₂ निवपतां; K₂ D₂ G₂ निपतितां; G₁ आपततां. — °) M किं स्विप्रतिष्ठतां श्रेष्ठं. — °) K₂ जलं (for मनः).

B Dc Dn D₂, 4, 6 G₂ प्रसवतां (for प्रवदतां).

37 D₁ missing (cf. v.l. 16). — °) Dn D₂, 6 G₂ आपततां (for आपततां). — °) N (except D₂; K₂ orig. as in text; D₁, 3 missing) T₁ G₁, 2 निवपतां (for निपततां). — °) M गावः प्रतिष्ठतां श्रेष्ठाः. — °) B₁-3 D (except D₂; D₁, 3 missing) G₂ प्रसवतां; B₂ प्रवसतां (for प्रवदतां).

38 D₁ missing (cf. v.l. 16). M₂ om. the ref. — °) Dc D₂ (marg. sec. m. as in text) लोकविश्रुतः. — °) B₂ संपन्नः; B₄ सर्वतः; T₂ G₂, 4 निदकः (for संमतः).

39 D₁ missing (cf. v.l. 16). B₂ om. the ref. — °) K₂ T₁ G₁ M स न; D₂ स च (for न स).

40 D₁ missing (cf. v.l. 16). — °) T₂ G₁, 2, 4 गुरुतरा; M तरी. — °) T₁ G₁ उच्चतरश्च; G₂ उच्चरितां. D₂ बलं; M₁ नभात्. — °) K D₂ वातात् (for वायोः). — °) T₁ शीघ्रतरा; T₂ G₂, 4 बहुतरी. K₂ B₁, 3 Dn D₂, 4, 6 G₂ नृणात् (for नृणाम्).

41 D₁ missing (cf. v.l. 16). — °) B₂ Dc D₂ (before corr.). 4 M गुरुतरी. — °) T₁ G₁ M शुचतरश्च; G₂ उच्चतरं; G₂ उच्चरितश्च (for उच्चतरश्च). D₂ ततः (for च खात्). K B Dc Dn D₂, 4, 6 G₂ स्नापितोच्चतरस्तथा (K₁, 2, 4 रः स्मृतः; K₂ रस्ततः). — °) K₂ जलं (for मनः).

C. 3. 17346
B. 3. 313. 61
K. 3. 314. 63

कस्य स्विद्धदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।

अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ ४३

यक्ष उवाच ।

किं स्विप्रवसतो मित्रं किं स्विन्मित्रं गृहे सतः ।

आतुरस्य च किं मित्रं किं स्विन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ४४

युधिष्ठिर उवाच ।

सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।

आतुरस्य भिषङ् मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ४५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदेको विचरति जातः को जायते पुनः ।

किं स्विद्धिमस्य भैषज्यं किं स्विदावपनं महत् ॥ ४६

युधिष्ठिर उवाच ।

सूर्य एको विचरति चन्द्रमा जायते पुनः ।

अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥ ४७

यक्ष उवाच ।

किं स्विदेकपदं धर्म्यं किं स्विदेकपदं यशः ।

किं स्विदेकपदं स्वर्ग्यं किं स्विदेकपदं सुखम् ॥ ४८

युधिष्ठिर उवाच ।

दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ।

सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम् ॥ ४९

यक्ष उवाच ।

किं स्विदात्मा मनुष्यस्य किं स्विदैवकृतः सखा ।

N (D1. 3 missing) G3 वातात् (for वायोः). — ^a) D5 घृणा (for चिन्ता). K (except K3) बहुतरा; Dn3 G1 बहुतरं. K4 B1. 3 Dn D2. 4. 6 G3 नृणात् (for नृणाम्).

42 D1 missing (cf. v.l. 16). — ^a) Hypermetric! K3 Dc D2 S (except G3) सुप्तो. K3 D5 मिषति; K4 S (except T2 G3) निमिषेत् (for निमिषति). — ^b) T1 G1. 2 न चैगति (G2 'ते); T2 G4 च नैगते. — ^c) K3. 4 Dn3 M1 कस्यचिद्; T2 G2. 4 कस्य वा. — ^d) T2 G2. 4 का च (for किं स्विद्).

43 D1 missing (cf. v.l. 16). — ^a) D5 सुप्तो न मत्स्यो (for मत्स्यः सुप्तो न). K1. 2 निमिषति अंडं (K2 'ड-') जातं; K3 निमिषत्यंडं जातं; K4 T1 G1. 2. 4 M निमिषेदंडं (T1 G2. 4 'ड-') जातं; D5 मिषति अंडजातं. T1 G1 न चैगति; T2 च नैगते; G2. 4 न चैगते.

44 D1 missing (cf. v.l. 16). — ^a) T1 G1 किं स्विन्मित्रं प्रवसतः. — ^c) M1 मित्रं किं (by transp.).

45 D1 missing (cf. v.l. 16). — ^a) S (except G3) विद्या (for सार्थः). — ^b) D5 मित्रं भार्या (by transp.). — ^d) D5 पुण्यं (for दानं). — After 45, B Dc Dn D2. 4. 6 G3 ins.:

1382*

यक्ष उवाच ।

कोऽतिथिः सर्वभूतानां किं स्विद्धर्मं सनातनम् ।

अमृतं किं स्विद्राजेन्द्र किं स्विस्सर्वमिदं जगत् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवामृतम् ।

सनातनोऽमृतो धर्मो वायुः सर्वमिदं जगत् ।

[(L. 2) B4 Dc अमृतं किं गवां चैव. — (L. 3) Dc सर्वभूतातिथिर्वह्निर्धर्मः सत्यं सनातनः. — (L. 4) Dc सोममृतं गवां चैव (for prior half).]

46 D1 missing (cf. v.l. 16). — ^a) K4 Dc कश्चिद्; D4 कः स्विद्. K1. 2 B Dn D2. 4. 6 G3 विचरते. — ^c) T G1. 2. 4 हिमस्य भैषजं किं स्विद्. — ^d) M1. 2 (inf. lin. as in text) 'वचनं (for 'वपनं). Dc किं स्विदायतनं जगत्.

47 D1 missing (cf. v.l. 16). — ^a) B Dn D2. 4. 6 G3 M1 विचरते. G1. 4 सूर्य एकाकी चरति. — ^c) T1 भिषजं; T2 G1. 2. 4 भैषजं. — ^d) Cf. 1. 83. 13^d. M1 'वचनं (for 'वपनं).

48 D1 missing (cf. v.l. 16). — ^a) K1. 2 'पदे. Dc Dn3 D2. 5 G3 धर्म; T1 G1 मित्रं; M2 धन्यं. — ^b) K1. 2 'पदे. — ^c) K1. 2 'पदे. K2 धर्म्यं; D5 T2 G2. 4 स्वर्ग. — ^d) K1. 2 'पदे.

49 D1 missing (cf. v.l. 16). — ^a) K3 दांतम्; T1 आर्क्ष्यम् (for दाक्ष्यम्). — K1. 2 एकपदे. D4 धर्म; T1 G1 मित्रं; M2 धन्यं. — ^b) K1. 2 एकपदे. — ^c) K2 एकपदे; K4 चैकपदं. D5 T G1. 2. 4 स्वर्ग. — ^d) K1. 2 एकपदे.

50 D1 missing (cf. v.l. 16). — ^a) K4 कश्चिद्. T1 G1 मनुष्याणां. — ^b) K4 कश्चिद्. K2 D5 S (except G3) देवकृतः. — D4 om. (hapl.) 50^c-51^b. — ^c) Hypermetric! K1. 2 च वै किं स्विद्; K3 किञ्चित्स्यात्; D5 च किं च स्विद् (for किं स्विदस्य). S (except G3) अस्योपजीवनं किं स्विद्. — ^d) M स्विदास्ये (cf. v.l. 51).

51 D1 missing (cf. v.l. 16). T2 om. 51-52; D4

उपजीवनं किं स्विदस्य किं स्विदस्य परायणम् ॥ ५०

युधिष्ठिर उवाच ।

पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवकृतः सखा ।

उपजीवनं च पर्जन्यो दानमस्य परायणम् ॥ ५१

यक्ष उवाच

धन्यानामुत्तमं किं स्विद्वनानां किं स्विदुत्तमम् ।

लाभानामुत्तमं किं स्विद्विक्किं सुखानां तथोत्तमम् ॥ ५२

युधिष्ठिर उवाच ।

धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।

लाभानां श्रेष्ठमारोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ ५३

यक्ष उवाच ।

कश्च धर्मः परो लोके कश्च धर्मः सदाफलः ।

किं नियम्य न शोचन्ति कैश्च संधिर्न जीर्यते ॥ ५४

युधिष्ठिर उवाच ।

आनुशंस्यं परो धर्मस्त्वयीधर्मः सदाफलः ।

मनो यम्य न शोचन्ति सद्भिः संधिर्न जीर्यते ॥ ५५

यक्ष उवाच ।

किं नु हित्वा प्रियो भवति किं नु हित्वा न शोचति ।

किं नु हित्वा र्थवान्भवति किं नु हित्वा सुखी भवेत् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न शोचति ।

कामं हित्वा र्थवान्भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत् ॥ ५७

यक्ष उवाच ।

मृतः कथं स्यात्पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् ।

om. 51^{ab} (cf. v.l. 50). M₂ om. the ref. — ^a) T₁ मनुष्याणां. — ^b) K₁. 2. 4 S (except G₃; T₂ om.) देव-
कृतः. — ^c) T₁ G₁ उपजीव्यस् (for उपजीवनं). S (except
G₃; T₂ om.) तु (for च). — ^d) M दास्ये (for अस्य);
cf. v.l. 50.

52 D₁ missing (cf. v.l. 16). T₂ om. 52 (cf.
v.l. 51). — ^a) K₁. 2 G₁ M धान्यानाम् (for धन्यानाम्).
K₃. 4 Dc₂ किं स्याद्; B₂ किंचिद् (for किं स्विद्). — ^b)
B Dn D₂. 4. 6 G₃ स्यात्किम् (for किं स्विद्). — ^c) K₃. 4
B D (D₁. 3 missing) G₂ किं स्यात् (for किं स्विद्). — ^d)
T₁ G₁ तथोत्तरम्. K₁-3 D₅ G₂ सुखानां किं स्वि (K₃ 'स्वि')-
दुत्तमं; K₄ B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ सुखानां स्यात्किमुत्तमं.

53 D₁ missing (cf. v.l. 16). — ^a) K₁. 2 G₁ M
धान्यानाम् (for धन्यानां). — ^c) B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃
श्रेय (Dc₂ Dn₁ 'ष्टु') आरोग्यं. — ^d) M₁ शुभानां तुष्टिरुत्तमं.

54 D₁ missing (cf. v.l. 16). — ^a) S (except
G₃) किं स्विद्वर्मात् (for कश्च धर्मः). T₂ G₁ M₁ परं (for
परो). — ^b) K₄ कश्चिद् (for कश्च). — ^c) K₁ किं नु
भित्वा; K₂ किं नु यत्वा; Dc निनियम्य (for किं नियम्य).
— ^d) K₁. 2 केन; K₄ (marg. sec. m.) T₁ G₁ M₂ कस्य;
Dc क च; D₅ कश्च.

55 D₁ missing (cf. v.l. 16). — ^a) T₂ G₂. 4 M
परं धर्मात् (for परो धर्मस्); cf. v.l. 54. — ^b) K₁. 3 D₅
T₂ G₁. 2. 4 M त्रेताधर्मः; T₁ त्राता धर्मः. — ^c) K₁. 2 यत्वा;
(³) नियम्य (hypermetric); B₂. 3 Dc M₁ यस्य (for यम्य).
— ^d) B₁. 2. 4 Dn D₄. 6 G₁. 3 transp. सद्भिः and संधिः.

B₁ हीयते (for जीर्यते).

56 D₁ missing (cf. v.l. 16). — ^a) Hypermetric!
B₂ हत्वा. K₄ प्रियो भवति किं हित्वा. — ^b) B₂ Dc₂ हत्वा.
— ^c) Hypermetric! B₂ Dc₂ हत्वा. B₄ Dc [आ]स्मं
(for [अ]र्थं). — ^d) B₂ Dc₂ हत्वा.

57 D₁ missing (cf. v.l. 16). — ^a) Hypermetric!
B₂ हत्वा. — ^b) K Dc D₅ लोभं (for क्रोधं). B₂ हत्वा.
— ^c) Hypermetric! B₁. 3 हत्वा. B₄ Dc [आ]स्मं (for
[अ]र्थं). — ^d) K₁. 3. 4 Dc क्रोधं; D₅ कोपं (for लोभं).
B₂ हत्वा. — After 57, B Dc Dn D₂. 4. 6 T₂ G₂-4 ins.:
1383* यक्ष उवाच ।

किमर्थं ब्राह्मणे दानं किमर्थं नटनर्तके ।

किमर्थं चैव भृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ।

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मार्थं व ह्याणे दानं यशोर्थं नटनर्तके ।

भृत्येषु भरणार्थं वै भयार्थं चैव राजसु ।

यक्ष उवाच ।

केन स्विदावृतो लोकः केन स्विन्न प्रकाशते । [5]

केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ।

युधिष्ठिर उवाच ।

अज्ञानेनावृतो लोकस्तमसा न प्रकाशते ।

लोभात्यजति मित्राणि सङ्गात्स्वर्गं न गच्छति ।

[(L. 4) B₁ कर्मार्थं चैव भृत्येषु; T₂ G₂. 4 संयामार्थं च
भृत्येषु (for the prior half). B₁ प्रियार्थं for यशार्थं...]

58 D₁ missing (cf. v.l. 16). — ^a) S (except
G₃) कथं मृतः (by transp.). — ^c) K₁. 3 कथं मृतं (by

C. 3. 17368
B. 3. 813. 83
K. 3. 314. 85

श्राद्धं मृतं कथं च स्यात्कथं यज्ञो मृतो भवेत् ॥ ५८

युधिष्ठिर उवाच ।

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम् ।

मृतमश्रोत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ ५९

यक्ष उवाच ।

का दिकमुदकं प्रोक्तं किमन्नं पार्थ किं विषम् ।

श्राद्धस्य कालमाख्याहि ततः पिव हरस्व च ॥ ६०

युधिष्ठिर उवाच ।

सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरन्नं प्रार्थना विषम् ।

श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यक्ष मन्यसे ॥ ६१

यक्ष उवाच ।

व्याख्याता मे त्वया प्रश्ना याथातथ्यं परंतप ।

पुरुषं त्विदानीमाख्याहि यश्च सर्वधनी नरः ॥ ६२

युधिष्ठिर उवाच ।

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।

यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ ६३

तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुखदुःखे तथैव च ।

अतीतानागते चोभे स वै सर्वधनी नरः ॥ ६४

यक्ष उवाच ।

व्याख्यातः पुरुषो राजन्यश्च सर्वधनी नरः ।

तस्मात्तवैको भ्रातृणां यमिच्छसि स जीवतु ॥ ६५

युधिष्ठिर उवाच ।

श्यामो य एष रक्ताक्षो बृहच्छाल इवोद्धतः ।

व्यूढोरस्को महाबाहुर्नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ६६

यक्ष उवाच ।

प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परायणम् ।

transp.). B Dn D2. 4. 6 G3 वा; D5 हि (for च).

59 D1 missing (cf. v.l. 16). — °) S (except G3) अश्रोत्रिये (for 'यं').

60 D1 missing (cf. v.l. 16). — °) S (except G3) पार्थ (for प्रोक्तं). D5 किमुदकं नृप प्रोक्तं. — °) B1. 2. 4 अर्थ; D5 मृतं; T1 M रत्नं (for अन्नं). B Dn D2. 4. 6 G3 किं च वै (for पार्थ किं). — In T1, the portion from 60^{cd} up to the end of this parvan is not written; fol. 144 is blank. — °) = 3. 296. 12^d, 18^d, 37^d, etc. D5 G4 पिवस्व च (for ततः पिव).

61 D1 T1 missing (cf. v.l. 16; 60). — °) D5 संतो ह्युदकमाख्यातं; cf. v.l. 60. — °) D5 गौरन्नं; G3 M गौर रत्नं (for गौरन्नं). K2 पार्थिवा; T2 G1. 2. 4 M ब्राह्मणो (for प्रार्थना). — °) T2 G1. 2. 4 M किं वा त्वं (for कथं वा). — After 61, Dn D5 G3 ins. a long passage given in App. I (No. 32), which from the documentary view-point, is a palpable interpolation, as is also evident from intrinsic considerations.

62 D1 T1 missing (cf. v.l. 16, 60). — °) Dc2 D3 आख्याता (for व्या°). — °) K1. 2. 4 D4 M3 याथातथ्यं; T2 G1. 2. 4 याथातत्वं (for याथातथ्यं). — °) Hypermetric! B Dn D4 G3 व्याख्याहि (for आ°). — °) D5 G4 [ई]श्वरः (for नरः). K यश्च सर्वं (K3 धर्मे) धने (K2 'नी' श्वरः).

63 = 3. 191. 21. — T1 missing (cf. v.l. 60).

D1 resumes. — °) K4 दिवि; Dc2 एवं; G1 दिशं (for दिवं). — °) B1-3 Dc Dn D2. 4. 6 पुण्येन कर्मणा. — °) B3. 4 Dc D2. 4 यावान् (for यावत्). Dc D2 हि (for स). — °) B3. 4 D5 तावान् (for तावत्).

64 T1 missing (cf. v.l. 60). — °) M तुल्यौ प्रियाप्रियौ. — °) D1 सुखं दुःखं (for सुखदुःखे). — After 64^{ab}, T2 G2. 4 ins. :

1384* समत्वं यस्य सर्वेषु स वै पुरुष उच्यते ।

भूतभव्यभविष्येषु निःस्पृहः शान्तमानसः ।

— °) B2 अतीतेनागते. G1 चैव (for चोभे). T2 G2. 4 सुप्रसन्नः सदा योगी. — °) Cf. v.l. 62^d. K2. 4 'धनेश्वरः (for 'धनी नरः). K1 सर्वैः सर्वे धनेश्वरः; K3 स वै धर्मधनीश्वरः; D1 सर्वे सर्वधनेश्वरः.

65 T1 missing (cf. v.l. 60). — °) K4 Dc D3 आख्यातः (for व्या°). — °) K1. 2. 4 D1 'धनेश्वरः; K3 D5 G4 'धनीश्वरः (for 'धनी नरः). — °) B Dn D4. 6 त्वमेकं; G2 तवैके; G3 तवैकं (for तवैको).

66 T1 missing (cf. v.l. 60). — °) K1-3 बृहत्सालः; Dc D2 'ताल (Dam sec. m. as in text); T2 G1. 2. 4 M सालस्कंध. K4 B1. 2 Dn D2. 4. 6 G3 [उ]त्थितः (Dn1 'च्छितः); B3 [उ]द्धतः (for [उ]द्धतः).

67 T1 missing (cf. v.l. 60). — °) K Dc D1. 2. 5 ते; T2 G1. 2. 4 M च (for वः). B1 Dc D5 G4 परायणः. — °) T2 G2. 4 त्वं (for स). B (except B3) Dn3

स कस्मान्नकुलं राजन्सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ ६७
यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलम् ।
तुल्यं तं भीममुत्सृज्य नकुलं जीवमिच्छसि ॥ ६८
तथैनं मनुजाः प्राहुर्भीमसेनं प्रियं तव ।
अथ केनानुभावेन सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ ६९
यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवाः समुपाश्रिताः ।
अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीवमिच्छसि ॥ ७०

युधिष्ठिर उवाच ।

आनृशंसं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तमवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

आनृशंसं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७१
धर्मशीलः सदा राजा इति मां मानवा विदुः ।
स्वधर्मान्न चलिष्यामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७२
यथा कुन्ती तथा माद्री विशेषो नास्ति मे तयोः ।
मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७३

यक्ष उवाच ।

यस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशंसं परं मतम् ।
तस्मात्ते भ्रातरः सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ ७४

C. 3. 17418
B. 3. 313. 1
K. 3. 314. 1

D₁. 2. 4. 6 G₃ नकुलो (for 'लं'). — ^a) = 69^d. D₈ सांप्रतं;
G₂ सापत्न्यं; G₄ सापत्यं. G₁ जीवयिष्यसि (for 'मिच्छसि').

68 T₁ missing (cf. v.l. 60). K₂ om. (hapl.)
68-70; G₁ om. (hapl.) 68-69. K₄ reads 68-70 in
marg. sec. m. — ^a) M नागसहस्रस्य. — ^b) K (K₃ om.)
B₃-4 Dc D₁. 2 (before corr.) शतसंख्येन; M दशसंख्यस्य.
— ^c) D₈ तमुत्सृज्य कथं भीमं. — ^d) M कस्मान्नकुलमिच्छसि.

69 T₁ missing (cf. v.l. 60). K₃ G₁ om. 69 (cf.
v.l. 68); K₁ om. (hapl.) 69-70. — ^a) K₄ D₁ T₂
G₂. 4 M तथैव; Dc D₈ तथेमं. K₄ सर्वदा (for मनुजाः).
— ^b) B₁ परंतप (for प्रियं तव). — ^c) B₃ [अ]नुमानेन;
D₁ तु भावेन (for [अ]नुभावेन). — ^d) = 67^d. T₂ G₃
सापत्न्यं; G₄ सापत्यं.

70 T₁ missing (cf. v.l. 60). K₁. 2 om. 70 (cf.
v.l. 68, 69). — ^b) B₁-3 Dn D₄. 6 G₃ 'पासते (for
'पाश्रिताः). — ^c) D₈ T₂ G₁. 2. 4 M तमर्जुनं कथं त्यक्त्वा
(D₈ हित्वा). — After 70, T₂ G₁. 2. 4 M ins. 1386*.

71 T₁ missing (cf. v.l. 60). — After the ref.,
B₂. 4 Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ ins. :

1385* धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।

तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतो बधीत् ।

[= (var.) Manu. 8. 15.]

— ^a) = 55^a. T₂ G₁. 2. 4 M परं धर्मात् (for परो धर्मः).
— ^b) K₁-3 B₄ D₁. 6 परमार्थश्च (D₈ 'र्थः स); T₂ G₂. 4
'र्थं च. K₃ D₈ मतः; T₂ G₁. 2. 4 M प्रियम् (for मतम्).
— 71^d = 72^d, 73^d.

72 T₁ missing (cf. v.l. 60). K₄ D₁ om. (hapl.)
72. — ^a) T₂ G₂. 4 सदाचार (for सदा राजा). — B₂. 4
Dc Dn D₂. 4. 6 ins. after 73: T₂ G₁. 2. 4 M, after 70:

1386* कुन्ती चैव तु माद्री च द्वे भार्ये तु पितुर्मम ।
उभे सपुत्रे स्यातां वै इति मे धीयते मतिः ।

[Before line 1, G₁. 2. 4 M₁ ins. युधिष्ठिरः. — (L. 1)
B₄ T₂ G₁. 2. 4 M च यक्ष (for चैव तु). T₂ G₁. 2. 4 M
पांडोर्भार्ये उभे अपि (for the posterior half). — (L. 2)
T₂ G₁. 2. 4 M माद्रीयास्तु नकुलो जीवेत्कुन्त्या जीवामि चाप्यहं.]

73 T₁ missing (cf. v.l. 60). K₂ om. (hapl.) 73.
— ^b) D₁ न विशेषोस्ति (by transp.); M विशेषं नास्ति.
G₂. 4 [S]नयोः (for तयोः). — T₂ G₄ om. 73^{cd}.

74 T₁ missing (cf. v.l. 60). — ^a) T₂ G₁. 2. 4 M
यस्मात् (for यस्य). T₂ G₂. 4 पार्थं (for र्थाच्च). T₂
G₁. 2. 4 M धर्माच्च (for कामा').

Colophon. D₃ T₁ missing. — Major parvan: K₁. 2
Dn₂ G₂. 4 आरण्य. — Sub-parvan: K₃ D₁. 6 आरण्य;
B₁. 3. 4 अरणीय; B₂ Dn D₈ G₃ अ (Dn₁ आ)रणीहरण; Dc
D₄ आरणीय; D₂ corrupt; M₁ अरणि. — Adhy. name:
T₂ G₂ यक्षप्रश्ने यक्षप्रसादः; G₁ यक्षप्रश्नः. — Adhy. no.
(figures, words or both): Dn₁ (marg.). n₂ 311; Dn₃
312; D₁ 314; T₂ 31 (for 301); G₁ 129 (wrongly
for 298); G₂ 300; G₄ M₁. 2 (inf. lin.) 301 (M₂
orig. 303). — Śloka no.: Dn₁ 26 (? for 126); Dn₂.
n₃ D₂ (sec. m.) 131; D₁ 74.

298

In D₃, this adhy. is lost on missing fol.
(cf. v.l. 3. 287. 10); T₁ leaves a lacuna in its place;
the MSS. are mostly ignored here.

1 ^b) K₂. 3 उदतिष्ठति. — ^c) T₂ G₂. 4 क्षुत्पिपासा

२९८

C. 3. 17419
B. 3. 314. 1
K. 3. 315. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते यक्षवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवाः ।
क्षुत्पिपासे च सर्वेषां क्षणे तस्मिन्व्यगच्छताम् ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

सरस्येकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम् ।
पृच्छामि को भवान्देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥ २
वस्त्रानां वा भवानेको रुद्राणामथ वा भवान् ।
अथ वा मरुतां श्रेष्ठो वज्री वा त्रिदशेश्वरः ॥ ३
मम हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिनः ।
न तं योगं प्रपश्यामि येन स्युर्विनिपातिताः ॥ ४
सुखं प्रतिबुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्ष्ये ।
स भवान्सुहृदस्माकमथ वा नः पिता भवान् ॥ ५

यक्ष उवाच ।

अहं ते जनकस्तात धर्मो मृदुपराक्रम ।
त्वां दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ॥ ६
यशः सत्यं दमः शौचमार्जवं द्वीराचलम् ।
दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवो मम ॥ ७
अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः ।
द्वाराण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम ॥ ८
दिष्ट्या पञ्चसु रक्तोऽसि दिष्ट्या ते षट्पदी जिता ।
द्वे पूर्वे मध्यमे द्वे च द्वे चान्ते सांपरायिके ॥ ९
धर्मोऽहमस्मि भद्रं ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः ।
आनृशंस्येन तुष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १०
वरं वृणीष्व राजेन्द्र दाता ह्यस्मि तवानघ ।

(see below). — ^a) K₂ विगच्छतां; K₄ D₅ अगच्छतां; G₁ अनश्यतां (for व्यगच्छताम्). B₂ Dn D₁. 4. 6 G₃ क्षणेन व्यगच्छतां; T₂ G₂. 4 तत्क्षणादेव हन्यते (see above).

2 ^b) T₂ G₂ तिष्ठंस्वाम् (for तिष्ठन्तम्). — ^a) K₁. 2 भवान्मतः (by transp.).

3 T₂ G₂. 4 M₁ om. (hapl.) 3^{ab}; M₂ damaged. — ^c) G₁ एको (for श्रेष्ठो). Dc D₂ मरुतां चाथ वा श्रेष्ठो. — ^d) K₄ D₁ यदि (for वज्री). K₄ त्रिदिवे (for त्रिदशे).

4 ^{ab}) M₂ damaged. K₄ वा (for हि). K₄ D₁ केन (for इमे). — ^c) B₁. 4 न तं योधं; B₂. 3 Dn D₄. 6 G₃ तं योधं न; T₂ G₂. 4 न ते योधान् (for न तं योगं). — ^d) B Dn D₂. 4. 6 G₃ येन सर्वे निपातिताः.

5 ^a) K₁-3 G₂. 4 M सुखं (for सुखं). K₁. 2 B₁. 2. 4 Dn D₄. 6 G₃ प्रतिप्रं; T₂ विप्रति (for प्रतिवि). D₁ सुखं प्रतिबुद्धानाम्. — B₂ om. 5^{cd}. — ^c) K₂ D₅ भवान्वै; K₃ भगवान् (for स भवान्). B₁. 3 Dn D₂. 4. 6 G₃ सुहृदोस्माकम्.

6 K D₁. 5 धर्मः (K₂ श्रीधर्मः) (for यक्षः). — ^b) K Dc D₁. 2. 5 धर्मो वीर (K₁. 2 D₁ 'रः) सनातनः (D₂ 'तन); M धर्मोमितपराक्रम (M₁ 'मः). — ^c) G₁ इह (for अनु). K D₅ 'क्षुमनुप्राप्तं. — ^d) T₂ G₁. 2. 4 M तद्विद्धि (for विद्धि मां). K₂ Dc भरतर्षभः; G₂ पुरुषर्षभ.

7 ^a) B₃ transp. सत्यं and दौर्घं. K₂ D₅ M तपः (for

दमः). — ^b) K Cnp (!) मार्दवं (for आर्जवं). B₂ श्रीर (m हीर as in text). — ^c) K₃ T₂ G₂. 4 M दमो (for तपो). — ^d) Dc D₂ G₁ [ए]ते (for [ए]तास). B₂ G₁ तनया (for तनवो).

8 ^a) B₃ T₂ G₁. 2. 4 M अहिंसा संयमः क्षांतिस (B₂ शांतिस). — ^b) M₁ आनृशंस्यम् (for तपः शौचम्). K₁. 2 अमत्सरं. — ^c) T₂ G₂. 4 दारान् (for द्वाराणि). — ^d) B₄ [S]सि त्वं (for ह्यसि). T₂ G₂. 4 सुतो (for सदा).

9 ^a) K₁. 2 [अ]रक्तो (for रक्तो). — ^b) D₅ [ई]क्षिता (m जिता as in text). D₁ दिष्ट्या तेष्वद्य जीविता; G₁ दिष्ट्या तेषां प्रतिष्ठिताः. — D₁ om. 9^{cd}. — ^c) T₂ G₁. 2. 4 M चोभे (for द्वे च). — ^d) K₁ T₂ G₁. 2. 4 द्वे चान्ये; K₂ M₁ द्वे चान्ये (for द्वे चान्ते).

10 ^a) B Dn D₄. 6 G₃ इति; D₅ वत्स (for अस्मि). T₂ G₁. 2. 4 अहं प्रीतोस्मि भद्रं ते. — ^b) K₄ अहं गतः; G₁ उपागतः (for इहा). — ^c) M₁ [S]हं (for Sस्मि). — ^d) K D₁ वरान् (for वरं). — After 10, K₄ ins. (a gloss on the word षट्पदी of stanza 9):

1387* कामक्रोधौ तु प्रथमौ लोभमोहौ तु मध्यमौ ।

अन्ते भयविषादौ च एषा सा षट्पदी स्मृतौ ।

11 K₁. 2 B₂ om. (hapl.) 11^{ab}. — ^a) K₃. 4 Dc D₂. 5 M वरान् (for वरं). — ^b) K₄ दातास्मि तव चानघ; D₁ ददामि च तवां; G₁ दातास्मि हि तवां. — ^c) M मां

ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषामस्ति दुर्गतिः ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

अरणीसहितं यस्य मृग आदाय गच्छति ।

तस्याग्रयो न लुप्येरन्प्रथमोऽस्तु वरो मम ॥ १२

धर्म उवाच ।

अरणीसहितं तस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया ।

मृगवेपेण कौन्तेय जिज्ञासार्थं तव प्रभो ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।

अन्यं वरय भद्रं ते वरं त्वममरोपम ॥ १४

युधिष्ठिर उवाच ।

वर्षाणि द्वादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् ।

तत्र नो नाभिजानीयुर्वसतो मनुजाः कश्चित् ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

दादानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।

भूयश्चाश्वासयामास कौन्तेयं सत्यविक्रमम् ॥ १६

यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् ।

न वो विज्ञास्यते कश्चित् त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १७

वर्षं त्रयोदशं चेदं मत्प्रसादात्कुरुद्रुहाः ।

विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १८

यद्भः संकल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम् ।

तादृशं तादृशं सर्वे छन्दतो धारयिष्यथ ॥ १९

अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत ।

जिज्ञासार्थं मया ह्येतदाहृतं मृगरूपिणा ॥ २०

तृतीयं गृह्यतां पुत्रं वरमप्रतिमं महत् ।

त्वं हि मत्प्रभवो राजन्विदुरश्च ममांशभाक् ॥ २१

C. 3. 17440
B. 3. 314. 22
K. 3. 315. 22

(for मे). G₁ सक्ता (for भक्ता). — ^a) D₈ अपि (for अस्ति).

12 ^a) = (var.) 13^a. T₂ G₁. 2. 4 M तु हृता (for सहितं). — K₁. 2 om. (hapl.) 12^b-13^a. — ^b) K₃ B Dn D₄. 6 G₃ मृगो ह्यादाय गच्छति; T₂ G₂. 4 तां वृणे वदतां वर; G₁ M मृगेण तप (G₁ दद) तां वर.

13 K₁. 2 om. 13^a with the ref. (cf. v.l. 12). — D₈ om. 13-14. B₁. 2 Dn D₂. 4. 6 G₃ यक्षः (for धर्मः). — ^a) = (var.) 12^a. K₄ B₂ Dn D₁. 4. 6 G₃ ह्यस्य (for तस्य). T₂ G₁. 2. 4 M आरण्यमिदं तस्य. — ^c) K₁. 2 B₃. 4 मृगवेशेन; B₂ T₂ G₁. 2. 4 M रूपेण. — ^d) T₂ G₁. 2. 4 [अ]नघ (for प्रभो).

14 D₈ om. 14 (cf. v.l. 13). — 14^{ab} = 16^{ab}. — ^a) K₄ D₁ T₂ G₄ ददामी* (for ददानी*). — ^b) K₃ Dc D₂ प्रत्यभाषत. — K₃ om. (hapl.) 14^c-16^b. — ^d) T₂ G₂. 4 देयं (for वरं). M उत्तम (for पम).

15 K₃ om. 15 (cf. v.l. 14). — ^a) D₁ T₂ G₁. 2. 4 M तच्च (for तत्र). D₈ T₂ G₂. 4 ते (G₂ नो) न वि* (for नो नाभि*). — ^d) G₁. 2. 4 सर्वतो (for वसतो).

16 K₃ om. 16^{ab} (cf. v.l. 14). — 16^{ab} = 14^{ab}. — ^a) K₄ D₁ T₂ ददामी*. — ^b) K₄ Dc₃ D₁. 2 प्रत्यभाषत. — Dc₁ om. 16^{cd}. — ^{cd}) T₂ G₂. 4 भूयश्चापि हि कौन्तेयमवदत्सत्य*.

17 Before 17, K₄ Dc D₁. 2 M₁ ins. धर्म उ* (resp.

धर्मः). — ^b) T₂ G₂. 4 M₂ चरिष्यसि (for थ). — ^c) T₂ G₂. 4 च (for वो). — ^d) G₁ मानवः (for भारत).

18 ^a) K चेमं; B Dn D₄. 6 G₃ इदं (B₃ मं); T₂ G₁. 2. 4 चैव; M चतन् (for चेदं). — ^b) D₈ T₂ G₂. 4 कुरुद्रुह. — ^c) K₄ G₂. 4 रूढा (for गूढा). — ^d) G₂. 4 M अज्ञाता विचरि*.

19 ^a) T₂ G₁. 2. 4 M₂ यद्वा (for यद्भः). — ^b) T₂ G₂. 4 यस्य वै; G₁ M यस्य यत् (for यादृशम्). — ^c) Dc D₂ आदृणां (D₂ marg. sec. m. as in text) (for the first तादृशं). Dc D₂ (marg. sec. m. as in text) T₂ G₁. 2. 4 रूपं (for सर्वे). — ^d) K₁. 2 छन्दतो; T₂ छन्नं वै; G₁ तत्तथा; G₂. 4 छन्नं वो.

20 ^a) T₂ G₁. 2. 4 M भांडं (for चेदं). — ^b) K₂. 2 D₈ ब्राह्मणस्य. K₃ प्रयच्छति; Dc₂ तु; D₈ G₁ M₁ थ (for त). — ^{cd}) B₂ तात गृहीतं (for ह्येतदाहृतं). — After 20, B₁. 2. 4 Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ ins. :

1388* प्रवृणीष्वपरं सौम्य वरमिष्टं ददानि ते ।

न तृप्यामि नरश्रेष्ठ प्रयच्छन्वै वरांस्तव ।

21 ^a) D₁ उच्यतां (for गृह्यतां). T₂ G₁. 2. 4 M तृती- (G₂. 4 त्वदी)यं च गृहाण त्वं. — ^b) T₂ G₂. 4 वरं मत्प्रभवः; G₁ परमं प्रीतिदं. K Dc D₁. 2. 4 सुवि (for महत्). — ^c) B₄ मत्संभवो (for मत्प्र). — ^d) B Dn D₄. 6 G₃ ममांश- भाक्; D₁ कः (for भाक्).

22 ^a) K₄ देवरूपो; T₂ G₂. 4 देवदेव. — ^b) K₄

युधिष्ठिर उवाच ।

देवदेवो मया दृष्टो भवान्साक्षात्सनातनः ।
यं ददासि वरं तुष्टस्तं ग्रहीष्याम्यहं पितः ॥ २२
जयेयं लोभमोहौ च क्रोधं चाहं सदा विभो ।
दाने तपसि सत्ये च मनो मे सततं भवेत् ॥ २३
धर्म उवाच ।

उपपन्नो गुणैः सर्वैः स्वभावेनासि पाण्डव ।
भवान्धर्मः पुनश्चैव यथोक्तं ते भविष्यति ॥ २४
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वान्तर्दधे धर्मो भगवानल्लोकभावनः ।
समेताः पाण्डवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विनः ॥ २५

अभ्येत्य चाश्रमं वीराः सर्व एव गतकृमाः ।
आरण्यं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने ॥ २६

इदं समुत्थानसमागमं सह-
त्पितुश्च पुत्रस्य च कीर्तिवर्धनम् ।
पठन्नरः स्याद्विजितेन्द्रियो वशी
सपुत्रपौत्रः शतवर्षभागभवेत् ॥ २७

न चाप्यधर्मे न सुहृद्विभेदने
परस्वहारे परदारमर्शने ।
कदर्यभावे न रमेन्मनः सदा
नृणां सदाख्यानमिदं विजानताम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

साक्षी (for साक्षात्). — °) K₃ Dc₂ D₁. 5 G₁ यद् (for यं). K Dc D₁. 2 (before corr.). 5 मह्यं; B₃. 4 G₁ M हृष्टस् (for तुष्टस्). T₂ G₂. 4 यं यं वरं ददौ हृष्टस्. — °) K₃. 4 Dc D₁. 5 G₁ तद् (for तं). A few MSS. गृही-
प्यामि. K₁ ततः; K₃ D₅ T₂ G₃ पितुः (for पितः).

23 °) K₃ Dc D₂ त्यजे (for जये). — °) K Dc D₁. 2. 5 कामं क्रोधं; T₂ G₂. 4 क्रोधं चैव; G₁ क्रोधं पापं (for क्रोधं चाहं). — °) K₄ D₁ धर्मे (for दाने).

24 °) = (var.) 3. 50. 1°. B Dn D₄. 6 G₃ एतैः (for सर्वैः). — °) T₂ G₁. 2. 4 M [ए]व (for [अ]सि). — °) K₁ धर्मे; K₂. 3 D₁ धर्मी; Dc धर्म (for धर्मः). T₂ G₁. 2. 4 M धर्मपरश्च (for धर्मः पुनश्च). K₁. 2 B₃ Dc D₅ M चैतद्; T₂ G₂. 4 चैको (for चैव). — °) G₁ तद् (for ते).

25 In B₁, the portion of the text from 25^a up to 3. 299. 26^b is lost on a missing fol. — °) K₄ D₁ [अ]तर्हितो (for 'दधे'). — °) K D₁ सुखमाप्ता (K₁ marg. sec. m. 'युक्ता'; K₃ सुखं प्राप्ता); Dc D₂ सुदमाप्ता; D₅ सुख-
सुप्ता (for 'सुप्ता').

26 B₁ missing (cf. v.l. 25). — °) B₂-4 Dn D₄. 6 G₃ उपेत्य (for अभ्येत्य). — °) K₃ D₁ गतज्वराः. K₄ सर्वे ह्यमिततेजसाः. — °) K₁ अरणि प्रददौ तस्मै. — °) K₄ D₁ मनस्विने; G₁ महात्मने (for तपं).

27 B₁ missing (cf. v.l. 25). — °) K₂ इत्थं; M इमं (for इदं). B₂-4 Dn D₄. 6 T₂ G₂. 3 'गतं (for 'गमं'). — °) T₂ G₁ (by corr.). 2. 4 M₁ पुण्य (M₁ धर्म) कीर्तनं

(for कीर्ति). — °) K₃ M पठेन् (for पठन्). — °) K₃ 'मुक् (for 'भाग्). K B₃. 4 Dc D₁. 2. 5 तथा (for भवेत्).

28 B₁ missing (cf. v.l. 25). M₂ om. 28. — °) D₅ [अ]धर्मश्च (for [अ]धर्मे न). K₁. 2 'रोधने; G₁ 'योजने (for 'भेदने). — °) K B₃ D₁. 5 'धर्षणे; B₃ Dc Dn D₂. 4. 6 'मर्षणे; T₂ G₂ 'दर्शने (for 'मर्शने). — °) K₂ Dc₂ कंदर्पं; T₂ G₁. 2. 4 M₁ अकार्यं (for कदर्यं). K₁. 3 B₃ Dn₂. n₃ D₄ G₁. 3 M₁ च (for न). K₁. 2 G₂. 4 भवेन् (for रमेन्). — °) B₃. 4 इहा (for सदा). K₁-3 Dc D₂. 5 नृणां महाख्यानमिदोपजीवतां (K₂ 'जीवितां; K₃ 'जीवितं; D₂ 'जीवतं; D₅ 'जीवनं); K₄ नृणां महाख्यानपदोप-
जीवनात्; D₁ M₁ नृणां महाख्यानमिदं हि शृण्वतां; T₂ G₂. 4 नृणां वराख्यानवरं च शृण्वतां; G₁ नृणां सदाख्यानवरं च शृण्वतां.

Colophon. B₁ D₃ T₁ missing. — Major parvan: K₁. 2 Dn₁. n₂ T₂ G₁. 2. 4 M आरण्य (G₁. 2 M 'ण्यक also). — Sub-parvan: K₁. 3 B₁ D₁. 5 आरण्य; B₃ Dn D₄. 6 G₃ अरणीहरण; B₃ Dc D₂ आरणीय; M₁ अरणि. K₁. 3 B₄ D₁. 5 read समाप्त after sub-parvan name; G₂ M read it after major parvan. — Adhy. name: T₂ G₂. 4 युधिष्ठिरवरलाभः; M वरप्रदानः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ (marg.). n₂ (in figure) 312 (Dn₂ in words 300); Dn₃ 313; D₁ 315; T₂ G₄ M₁ 302; G₁ 130 (wrongly for 299); G₂ 301; M₂ (wrongly) 334. — Śloka no.: Dn 29; D₁ 28.

२९९

वैशंपायन उवाच ।

धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ।
 अज्ञातवासं वत्स्यन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ।
 उपोपविश्य विद्वांसः सहिताः संशितव्रताः ॥ १
 ये तद्भक्ता वसन्ति स्म वनवासे तपस्विनः ।
 ताननुवन्महात्मानः शिष्टाः प्राञ्जलयस्तदा ।
 अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तं निवासं धृतव्रताः ॥ २
 विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ।
 छन्नना हतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुशः कृताः ॥ ३
 उपिताश्च वने कृच्छ्रं यत्र द्वादश वत्सरान् ।
 अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् ।
 तद्वत्स्यामो वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ४

सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
 जानन्तो विषमं कुर्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः ।
 युक्ताचाराश्च युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ॥ ५
 अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह ।
 समस्ताः स्वेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेमहि ॥ ६
 इत्युक्त्वा दुःखशोकार्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा ।
 संमूर्छितोऽभवद्राजा साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ॥ ७
 तमथाश्वासयन्सर्वे ब्राह्मणा भ्रातृभिः सह ।
 अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ॥ ८
 राजन्विद्वान्भवान्दान्तः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
 नैवंविधाः प्रमुह्यन्ति नराः कस्यांचिदापदि ॥ ९
 देवैरप्यापदः प्राप्ताश्छन्नैश्च बहुशस्तथा ।

In S (except G₃), the parvan (major) ends here, our final adhy. (299) being transp. in S (except G₃) to the beginning of the next parvan (Virāṭa).

299

This adhy. is omitted in D₃; in B₁ stanzas 1-26^{ab} and in D₃ stanzas 1-26 are respectively lost on missing fol. (cf. v.l. 3. 287. 10). The defective MSS. are ignored here up to their resumption. S (except G₃) reads this adhy. at the beginning of the Virāṭaparvan (q. v.).

1 °) K₁ त्वनु (for Sभ्यनु). — °) K Dc D₁ ३ सत्यवादिनः. — °) K₁ ३ वत्स्यन्तं; B₄ उत्स्यन्तं (for वत्स्यन्तं). — °) B₂₋₄ Dn D₄ ० विष्टा (for विश्व). K₁ ३ विश्वस्ताः (for विद्वांसः). — °) K₁ (by corr.) ३ D₁ ३ संशितं (for संशितं).

2 °) K₁ ३ वासास; D₁ वासं (for वासे). B₃ द्विजातयः; Dc D₂ मनस्विनः (for तप). — °) K D₁ शिष्याः; B₂₋₄ Dc Dn D₄ ० T₃ G₃ स्थिताः (for शिष्टाः). K D₁ यथा (for तदा). — °) K₄ D₁ स्त्वं (for तं).

3 °) B₂ Dn D₄ ० [अ]नया (for निःस्वा). K₁ (sup. lin. sec. m.) स; K₃ सु (for च).

4 °) B₁ D₄ ० सो (for च). B₂ Dn D₄ ० कृच्छ्रे; Dc D₂ कृच्छ्रं (for कृच्छ्रं). — °) B₂ Dn D₁ ० वयं (for यत्र). — °) K₁ ३ वर्षं; D₁ वर्षं (for वर्षं). — °) K₁ क (for तद्). B₂ ३ Dn D₄ ० वसामो (for वत्स्यामो).

5 °) K₁ जानन्ते (for नन्ते). — °) B₃ ० Dc D₁ अस्मान् (for सु). K₁ (marg. sec. m. as in text) [अ]त्यक्तं; K₂ [अ]त्यर्थं (for [अ]त्यन्तं). — °) B₂ ० त्यक्ता; a few MSS. युक्तं (for युक्ता). — °) S क्षये स्वस्य जनस्य च. — After 5, 8 ins.:

1389* दुरात्मनां हि कस्तेषां विश्वासं गन्तुमर्हति ।

6 °) K₁ समनाः (sup. lin. sec. m. माः); K₂ समंतात्; B₃ समर्थाः (for समस्ताः). — °) K D₁ वसेमहि; B₃ भवामहे (for भवेमहि).

7 Before 7, Dn D₂ ० ६ ins. वैशं उ. — °) K₂ B₂ ३ Dn₁ D₄ Cn [अ]शुचिर् Cnp शुचिर् (as in text). ❧ Cn: अशुचिरातिप्रसत्त्वात् । शुचिरित्येव पाठः स्वच्छः । ❧

8 °) K₁ ३ समां (for अथां).

9 °) B₃ विक्रांतवान् (for विद्वान्भवान्). — °) K₄ D₁ शुचिर्धर्मसुतस्तथा (cf. 7°). — °) B₂ Dn D₄ ० प्रमुह्यन्ते.

10 °) K₁ ३ बहुभिस् (for शस्). — °) K₃ विग्रहाथं. B₄ दुरात्मनां (for महां).

11 °) K₃ ० D₁ विषमं (for निषधान्). — °) K B₂ ० Dc D₁ ३ तथा (for तदा). — °) Dc D₂ नास्य (for

तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः ॥ १०
 इन्द्रेण निषधान्प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा ।
 छन्नेनोप्य कृतं कर्म द्विषतां बलनिग्रहे ॥ ११
 विष्णुनाश्चशिरः प्राप्य तथादित्यां निवत्स्यता ।
 गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोषितं चिरम् ॥ १२
 प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा ।
 बलेर्यथा हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ १३
 और्वेण वसता छन्नमूरौ ब्रह्मर्षिणा तदा ।
 यत्कृतं तात लोकेषु तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १४
 प्रच्छन्नं चापि धर्मज्ञ हरिणा वृत्रनिग्रहे ।
 वज्रं प्रविश्य शक्रस्य यत्कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ १५
 हुताशनेन यच्चापः प्रविश्य छन्नमासता ।
 विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १६
 एवं विवस्वता तात छन्नेनोत्तमतेजसा ।

निर्दग्धाः शत्रवः सर्वे वसता भुवि सर्वशः ॥ १७
 विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य वै ।
 दशग्रीवो हतश्छन्नं संयुगे भीमकर्मणा ॥ १८
 एवमेते महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह ।
 अजयञ्ज्ञात्रवान्युद्धे तथा त्वमपि जेयसि ॥ १९
 तथा धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोषितः ।
 शास्त्रबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च न चचाल युधिष्ठिरः ॥ २०
 अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
 राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा संपरिहर्षयन् ॥ २१
 अवेक्षया महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
 धर्मानुगतया बुद्ध्या न किञ्चित्साहसं कृतम् ॥ २२
 सहदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ ।
 शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रुघ्नौ भीमविक्रमौ ॥ २३
 न वयं तत्प्रहास्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो भवान् ।

नोप्य). — ^a) K₂ B₃. 4 बलविग्रहे; B₂ Dn D₄. 6 T₂ G₃ च विनिग्रहे.

12 B₂ om. 12-13. — ^b) K D₁ ततो (for तथा). B₄ Dn₂ D₄ [अ]दित्या; D₁ दिव्या (for [अ]दित्यां). K₃ निवत्स्य ताः; Dc D₂ निवत्स्य ते. — ^c) K₃ गर्भो वधार्थं देवानाम्.

13 B₂ om. 13 (cf. v.l. 12). — ^a) K₄ वानरं (for वामनं). — ^b) A few MSS. प्रच्छन्न (for 'न्न'). — ^c) K Dc D₁. 2 अप (for यथा).

14 B₂ transp. 14 and 15; B₃. 4 Dn D₄. 6 transp. 14 and 16. — ^a) K₁-3 पूर्वम् (for छन्नम्). — ^b) K B₃. 4 Dc D₁. 2 पुरा (for तदा). — ^c) B₂-4 Dn D₄. 6 देवेषु (for लोके). — ^d) = 16^d. B₂ कर्मतस्तेन विश्रुतं; B₃. 4 Dn D₄. 6 कर्म तस्तेन च श्रुतं.

15 B₂ transp. 14 and 15. — ^a) K Dc D₁. 2 एव (for चापि). — ^b) K₄ बलिनि (m as in text); B₂ Dn D₄. 6 [अ]रिबिनिग्रहे (for वृत्रनि). — ^c) K₄ मुनिरूपेण वज्रेण.

16 B₂ om. 16; B₃. 4 Dn D₄. 6 transp. 14 and 16. — ^a) K₃ यच्चापि (for यच्चापः). — ^b) K Dc D₁. 2 छन्ना सता (K₁ सतां; Dc D₂ तथा). — ^d) = 14^d. K Dc D₁. 2 सर्वमेव च (K₁. 2 'मेतच्च' ते श्रुतं).

17 ^a) K₃. 4 D₁ विपश्चिता (for विव). K Dc D₁. 2

तेन (for तात). — ^b) D₁ प्रच्छन्नोत्तमं. — ^c) K शतशः; B₂-4 Dn D₄. 6 ज्ञात्रवाः (for ज्ञात्रवः). — ^d) K₁. 2 वसता गिरिकंधरे; K₄ मंदेहा नाम राक्षसाः.

18 ^a) Dc [अ]त्रापि (for चापि). K₄ विष्णुना छन्नरूपेण. — ^b) K₁. 2 ह; K₃. 4 Dc D₁. 2 च (for वै). — ^c) K₄ संख्ये; Dc D₁. 2 छन्नः (for छन्नं). — ^d) K₄ सपुत्रः सह बांधवैः.

19 ^a) K₄ एवं तात; B₂. 3 Dn D₄. 6 एवमेव; B₄ एक एव. — ^b) B₃ च (for ह). K₄ छन्नास्तत्र च तत्र च. — ^c) B₄ व्यजयन्. K₁. 2. 4 D₁ युक्तान्; B₃ सर्वे; Dc D₂ युक्त्या (for युद्धे).

20 ^a) K₃ एवं (for तथा). — ^b) K₁. 2 स; K₃ सु; Dc D₂ च (for सं). — ^c) K₄ 'दृष्ट्या (for 'बुद्ध्या). K₁ ततो बुद्ध्या; K₃. 4 B₃. 4 D₁ पुनर्बुद्ध्या (B₃. 4 'द्वया); Dc D₂ प्रबुद्ध्या तत् (for स्वबुद्ध्या च). — ^d) K₁. 2. 4 D₁ प्रतिपेदे; K₃ संस्तभ्यत; Dc D₂ सुस्थितोथ (for न चचाल).

21 ^a) K₃ यथा; B₄ तथा (for अथा). — ^c) K₃ श्रेष्ठं (for श्रेष्ठो). — ^d) K₁. 2 निवासं परिहर्षं; K₄ गिरा संपरितोषं; D₁ गिरा तं संप्रहर्षं.

22 ^a) K₁. 2 अजेक्षया (sic) (for अवे). — ^b) K₃ तथा (for तव). K₂ 'धन्विना.

23 ^b) K₃ Dc D₁. 2 निवारितः (for 'तौ). — ^c) D₁ शक्तौ. K₁. 2 निवारणे (for विध्वंसने). — ^d) B₂-4 Dn

भवान्विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे परान् ॥ २४
इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाशिषः ।
प्रयुज्यापृच्छय भरतान्यथास्वान्स्वान्ययुर्गृहान् ॥ २५
सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मुनयस्तथा ।
आशीरुक्त्वा यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २६
सह धौम्येन विद्वांसस्तथा ते पञ्च पाण्डवाः ।

उत्थाय प्रययुर्वीराः कृष्णामादाय भारत ॥ २७
क्रोशमात्रमतिक्रम्य तस्माद्देशान्निमित्ततः ।
श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्छन्नवासार्थमुद्यताः ॥ २८
पृथक्शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः ।
संधिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ २९

C. 8. 1747
B. 3. 315.
K. 4. 1. 50

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥ समाप्तमारण्यपर्व ॥

॥ समाप्तमारण्यकपर्व ॥

D₄. ६ शत्रूणां. D₁ भीमकर्मणौ.

24 ^a) D₁ वयं न (by transp.). K₁-3 वर्म; B₁ च प्र-; B₁ तच्च; D₁ धर्म (for तत्प्र-). K₄ वयं धर्मं न हास्यामो. — ^b) K₄ B₁. 4 मोक्षयति; B₂ मोक्षयाम (for योक्षयति). K₁ भवेत् (for भवान्). — ^c) K₃ विधाता (for विधत्तां). — ^d) D₁ योत्स्यामहे. K₄ B₂-3 Dn D₄. ६ रिपून् (for परान्).

25 Before 25, B₄ ins. वैशं उ'. — ^a) D₁ सेने तु (for सेनेन). K₄ इत्येवमुक्ते भीमेन. — ^b) B₂ D₄ शिषा (for शिषः). — ^c) B₂ उक्त्वा च (for प्रयुज्य). K₄ [आ]मंज्य (for [आ]पृच्छय). — ^d) K Dc D₁. 3 यथास्वं जमुगालयान्; B₃. 4 यथास्वं प्रययुर्गृहान्.

26 ^a) K Dc D₁. 3 विप्रा (for मुख्या). — B₁ resumes. — ^c) K₁-3 B₃ Dc D₁. 3 आशीरुक्त्वा; B₁. 2. 4 Dn D₄. ६ आसेदुस्ते (for आशीरुक्त्वा). K₁-3 न्यायं; D₁ कामं (for न्यायं). — ^d) B₂ Dn D₄. ६ कांक्षया.

27 D₃ resumes. — ^b) K₁. 3 तत्र; K₃. 4 Dc D₁-3 ततस् (for तथा). B₁. 2 Dn D₄. ६ पंच च (for ते पञ्च). — ^c) K Dc D₁-3 सर्वे (for वीराः). — ^d) K Dc D₁-3 कृष्ण्या (K₃ द्रौपद्या) सह (for कृष्णामादाय). B Dn D₄. ६ धन्विनः (for भारत).

28 ^a) K₃ परिक्रम्य; B₁. 4 अपागम्य; B₂ Dn D₄. ६ उपागम्य; B₃ अतिगम्य; Dc उपक्रम्य; D₂ अपक्रम्य (for अतिक्रम्य). — ^b) K₃ च भारत (for निमित्ततः). — ^c) K₁ शोभने (for श्वोभूते). K₁. 3 B₃ D₁ मनुजव्याघ्र; K₃ पुरुषव्याघ्राश्. — ^d) B₄ छन्नं (for छन्नं).

29 ^a) K₁. 2 Dc D₂ पृथक्चार्यं; K₃ पृथक्सार्यं; K₄ ते तत्वार्यं; B₃ पृथक्चार्यं; D₁ पृथक्चार्यं. — ^b) K₃ शास्त्रं (for मन्त्रं). — ^c) D₁ सर्वे (for संधि-).

Colophon om. in D₆. For S see the note at the beg-

inning of this adhy. — *Major parvan* : K₁. 2 G₃ आरण्य; Dc₃ वन (as well as आरण्यक); Dn₃ अरण्य. — *Sub-parvan* : K₁. 3 B₃ आरण्य; K₂ D₃ आरण्येय; B₂ Dn D₄. ६ अ (Dn₃ D₄ आ) रणीहरणं; G₃ अरणिहरणं. All these MSS. read समाप्त after sub-parvan (K₁ B₃, also after major parvan; Dc₂ D₂, only after major parvan). — *Adhy. name* : K₄ युधिष्ठिरादीनां मन्त्रविवरणं; D₁ पांडवप्रच्छन्नवास-प्रयाणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn₁ (marg.) 313; Dn₃ 314; D₁ 316. — *Sloka no.* : Dn D₁ 31.

After the colophon, K₃ ins. : अस्यानु विराटपर्व भविष्यति । यस्यायं प्रतिसंधिः । जनमेजय उवाच ।

कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।

अज्ञातवासमुपिता दुर्योधनभयार्दिताः ॥

अरण्यपर्वण्यमी वृत्तान्ताः । १ पौराभिगमनं । २ पाण्डवप्रवाजनं । ३ विदुरविवासनं । ४ शौनकावाक्यं । ५ आदित्यनामाष्टशतं । ६ विदुरागमनं । ७ वृतराष्ट्रसंतापः । ८ व्यासागमनं । ९ सुरभीन्द्र-संवादः । १० मैत्रेयशासनं । ११ तच्छापः । १२ किमीरवधः । १३ वृष्णिपाण्डवसमागमः । १४ सौभवधः । १५ द्वैतवनप्रवेशः । १६ द्रौपदीवाक्यं । १७ विद्यालम्भः । १८ इन्द्रकीलाभिगमनं । १९ कैरातं । २० वृतराष्ट्रचिन्ता । २१ संजयवाक्यं । २२ बृहदश्व-गमनं । २३ नलोपाख्यानं । २४ कार्तवीर्यवधोपाख्यानं । २५ भीम-गर्जनं । २६ पौलस्त्यतीर्थयात्रा । २७ लोमशागमनं । २८ तीर्थ-यात्रार्थं पाण्डवप्रस्थानं । २९ लोमशवाक्यं । ३० आगस्त्यं । ३१ लो-पासुद्रोत्पत्तिः । ३२ ऋष्यशृङ्गोपाख्यानं । ३३ वृष्णिसमागमः । ३४ सौकन्यं । ३५ मांधात्रोपाख्यानं । ३६ ज्येनकपोतीयं । ३७ अष्टा-वक्रीयं । ३८ यावक्रीतं । ३९ गन्धमादनप्रवेशः । ४० हनुमन्नीम-

तत्र तत्र सप्ततानां निग्रहार्थं महात्मभिः ॥ १०
 इन्द्रेण निषधान्प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा ।
 छन्नेनोप्य कृतं कर्म द्विषतां बलनिग्रहे ॥ ११
 विष्णुनाश्चशिरः प्राप्य तथादित्यां निवत्स्यता ।
 गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोषितं चिरम् ॥ १२
 प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा ।
 बलेर्यथा हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ १३
 और्वेण वसता छन्नमूरौ ब्रह्मर्षिणा तदा ।
 यत्कृतं तात लोकेषु तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १४
 प्रच्छन्नं चापि धर्मज्ञ हरिणा वृत्रनिग्रहे ।
 वज्रं प्रविश्य शक्रस्य यत्कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ १५
 हुताशनेन यच्चापः प्रविश्य छन्नमासता ।
 विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १६
 एवं विवस्वता तात छन्नेनोत्तमतेजसा ।

निर्दग्धाः शत्रवः सर्वे वसता भुवि सर्वशः ॥ १७
 विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य वै ।
 दशग्रीवो हतश्छन्नं संयुगे भीमकर्मणा ॥ १८
 एवमेते महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह ।
 अजयञ्ज्ञात्रवान्युद्धे तथा त्वमपि जेष्यसि ॥ १९
 तथा धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोषितः ।
 शास्त्रबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च न चचाल युधिष्ठिरः ॥ २०
 अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
 राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा संपरिहर्षयन् ॥ २१
 अवेक्षया महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
 धर्मानुगतया बुद्ध्या न किञ्चित्साहसं कृतम् ॥ २२
 सहदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ ।
 शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रुघ्नौ भीमविक्रमौ ॥ २३
 न वयं तत्प्रहास्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो भवान् ।

नोप्य). — ^a) K₂ B₃. 4 बलविग्रहे; B₂ Dn D₄. 6 T₂ G₃ च विनिग्रहे.

12 B₂ om. 12-13. — ^b) K D₁ ततो (for तथा). B₄ Dn₂ D₄ [अ]दित्या; D₁ दिव्या (for [अ]दित्यां). K₃ निवत्स्य ताः; Dc D₂ निवत्स्य ते. — ^c) K₃ गर्भो वधार्थं देवानाम्.

13 B₂ om. 13 (cf. v.l. 12). — ^a) K₄ वानरं (for वामनं). — ^b) A few MSS. प्रच्छन्न- (for 'न्न'). — ^c) K Dc D₁. 2 अप- (for यथा).

14 B₂ transp. 14 and 15; B₃. 4 Dn D₄. 6 transp. 14 and 16. — ^a) K₁-2 पूर्वम् (for छन्नम्). — ^b) K B₃. 4 Dc D₁. 2 पुरा (for तदा). — ^c) B₂-4 Dn D₄. 6 देवेषु (for लोके). — ^d) = 16^d. B₂ कर्मतस्तेन विश्रुतं; B₃. 4 Dn D₄. 6 कर्म तस्तेन श्रुतं.

15 B₂ transp. 14 and 15. — ^a) K Dc D₁. 2 एव (for चापि). — ^b) K₄ बलिनि (m as in text); B₂ Dn D₄. 6 [अ]रिनिग्रहे (for वृत्रनि). — ^c) K₄ मुनिरूपेण वज्रेण.

16 B₂ om. 16; B₃. 4 Dn D₄. 6 transp. 14 and 16. — ^a) K₃ यच्चापि (for यच्चापः). — ^b) K Dc D₁. 2 छन्ना सता (K₁ सतां; Dc D₂ तथा). — ^c) = 14^d. K Dc D₁. 2 सर्वमेव च (K₁. 2 'मेतच्च' ते श्रुतं).

17 ^a) K₃. 4 D₁ विपश्चिता (for विव). K Dc D₁. 2

तेन (for तात). — ^b) D₁ प्रच्छन्नोत्तमं. — ^c) K शतशः; B₂-4 Dn D₄. 6 शान्नवाः (for शत्रवः). — ^d) K₁. 2 वसता गिरिकंधरे; K₄ मंदेहा नाम राक्षसाः.

18 ^a) D₆ [अ]त्रापि (for चापि). K₄ विष्णुना छन्नरूपेण. — ^b) K₁. 2 ह; K₃. 4 Dc D₁. 2 च (for वै). — ^c) K₄ संख्ये; Dc D₁. 2 छन्नः (for छन्नं). — ^d) K₄ सपुत्रः सह बांधवैः.

19 ^a) K₄ एवं तात; B₂. 3 Dn D₄. 6 एवमेव; B₄ एक एव. — ^b) B₃ च (for ह). K₄ छन्नास्तत्र च तत्र च. — ^c) B₄ व्यजयन्. K₁. 2. 4 D₁ युक्तान्; B₃ सर्वे; Dc D₂ युक्त्या (for युद्धे).

20 ^a) K₃ एवं (for तथा). — ^b) K₁. 2 स; K₃ सु; Dc D₂ च (for सं). — ^c) K₄ 'दृष्ट्या (for 'बुद्ध्या). K₁ ततो बुद्ध्या; K₃. 4 B₃. 4 D₁ पुनर्बुद्ध्या (B₃. 4 'द्वया); Dc D₂ प्रबुद्ध्या तत् (for स्वबुद्ध्या च). — ^d) K₁. 2. 4 D₁ प्रतिपेदे; K₃ संस्तभ्यत; Dc D₂ सुस्थितोथ (for न चचाल).

21 ^a) K₃ यथा; B₄ तथा (for अथा). — ^c) K₃ श्रेष्ठं (for श्रेष्ठो). — ^d) K₁. 2 निवासं परिहर्षं; K₄ गिरा संपरितोषं; D₁ गिरा तं संप्रहर्षं.

22 ^a) K₁. 2 अजेक्षया (sic) (for अवे). — ^b) K₃ तथा (for तव). K₂ 'धन्विना.

23 ^b) K₃ Dc D₁. 2 निवारितः (for 'तौ). — ^c) D₁ शक्तौ. K₁. 2 निवारणे (for विध्वंसने). — ^d) B₂-4 Dn

भवान्विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे परान् ॥ २४
 इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाशिषः ।
 प्रयुज्यापृच्छच्च भरतान्यथास्वान्स्वान्ययुर्गृहान् ॥ २५
 सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मुनयस्तथा ।
 आशीरुक्त्वा यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २६
 सह धौम्येन विद्वांसस्तथा ते पञ्च पाण्डवाः ।

उत्थाय प्रययुर्वीराः कृष्णामादाय भारत ॥ २७
 क्रोशमात्रमतिक्रम्य तस्माद्देशान्निमित्ततः ।
 श्रोभूते मनुजव्याघ्राश्चक्षन्वासार्थमुद्यताः ॥ २८
 पृथक्शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः ।
 संधिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ २९

C. 3. 17478
 B. 3. 315. 31
 K. 4. 1. 50

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥ समाप्तमारण्यपर्व ॥

॥ समाप्तमारण्यकपर्व ॥

D₄. ६ शत्रूणां. D₁ भीमकर्मणौ.

24 ^a) D₁ वयं न (by transp.). K₁-3 वर्म; B₂ च प्र; B₄ तच्च; D₁ धर्म (for तत्प्र-). K₄ वयं धर्मं न हास्यामो. — ^b) K₄ B₃. ४ मोक्षयति; B₂ मोक्षयाम (for योक्षयति). K₁ भवेत् (for भवान्). — ^c) K₃ विधाता (for विधत्तां). — ^d) D₁ योत्स्यामहे. K₄ B₂-4 Dn D₄. ६ रिपून् (for परान्).

25 Before 25, B₄ ins. वैशं उ. — ^a) D₁ सेने तु (for सेनेन). K₄ इत्येवमुक्ते भीमेन. — ^b) B₂ D₄ शिषा (for शिषः). — ^c) B₂ उक्त्वा च (for प्रयुज्य). K₄ [आ]मंथ्य (for [आ]पृच्छय). — ^d) K Dc D₁. २ यथास्वं जग्मुरालयान्; B₃. ४ यथास्वं प्रययुर्गृहान्.

26 ^a) K Dc D₁. २ विप्रा (for मुख्या). — B₁ resumes. — ^c) K₁-3 B₃ Dc D₁. २ आशीरुक्त्वा; B₁. २. ४ Dn D₄. ६ आसेदुस्ते (for आशीरुक्त्वा). K₁-3 न्याययं; D₁ कामं (for न्यायं). — ^d) B₂ Dn D₄. ६ कांक्षया.

27 D₃ resumes. — ^b) K₁. २ तत्र; K₃. ४ Dc D₁-३ ततस् (for तथा). B₁. २ Dn D₄. ६ पंच च (for ते पञ्च). — ^c) K Dc D₁-३ सर्वे (for वीराः). — ^d) K Dc D₁-३ कृष्णया (K₃ द्रौपद्या) सह (for कृष्णामादाय). B Dn D₄. ६ धन्विनः (for भारत).

28 ^a) K₃ परिक्रम्य; B₁. ४ अपागम्य; B₂ Dn D₄. ६ उपागम्य; B₃ अतिगम्य; Dc उपक्रम्य; D₂ अपक्रम्य (for अतिक्रम्य). — ^b) K₃ च भारत (for निमित्ततः). — ^c) K₁ शोभने (for श्रोभूते). K₁. २ B₃ D₁ मनुजव्याघ्र; K₃ पुरुषव्याघ्राश्च. — ^d) B₄ छत्रं (for छत्रं).

29 ^a) K₁. २ Dc D₂ पृथक्चार्यं; K₃ पृथक्सार्यं; K₄ ते तत्वार्यं; B₃ पृथक्चास्त्रं; D₁ पृथगस्त्रं. — ^b) K₃ शास्त्रं (for मन्त्रं). — ^c) D₁ सर्वे (for संधि-).

Colophon om. in D₆. For S see the note at the beg-

inning of this adhy. — Major parvan: K₁. 2 G₃ आरण्य; Dc₂ वन (as well as आरण्यक); Dn₂ अरण्य. — Sub-parvan: K₁. ३ B₃ आरण्य; K₂ D₃ आरण्येय; B₂ Dn D₄. ६ अ (Dn₃ D₄ आ) रणीहरणं; G₃ अरणिहरणं. All these MSS. read समाप्त after sub-parvan (K₂ B₃, also after major parvan; Dc₂ D₂, only after major parvan). — Adhy. name: K₄ युधिष्ठिरादीनां मंत्रविवरणं; D₁ पाण्डवप्रच्छन्नवास-प्रयाणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁ (marg.) 313; Dn₃ 314; D₁ 316. — Sloka no.: Dn D₁ 31.

After the colophon, K₂ ins.: अस्यानु विराटपर्वं भविष्यति । यस्यायं प्रतिसंधिः । जनमेजय उवाच ।

कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।

अज्ञातवासमुपिता दुर्योधनभयादिताः ॥

अरण्यपर्वण्यमी वृत्तान्ताः । १ पौराभिगमनं । २ पाण्डवप्रव्रजानं । ३ विदुरविवासनं । ४ शौनकावाक्यं । ५ आदित्यनामाष्टशतं । ६ विदुरागमनं । ७ धृतराष्ट्रसंतापः । ८ व्यासागमनं । ९ सुरभीन्द्र-संवादः । १० मैत्रेयशासनं । ११ तच्छापः । १२ किमीरिवधः । १३ वृष्णिपाण्डवसमागमः । १४ सौमवधः । १५ द्वैतवनप्रवेशः । १६ द्रौपदीवाक्यं । १७ विद्यालम्भः । १८ इन्द्रकीलाभिगमनं । १९ केरातं । २० धृतराष्ट्रचिन्ता । २१ संजयवाक्यं । २२ बृहदश्व-गमनं । २३ नलोपाख्यानं । २४ कार्तेवीर्यवधोपाख्यानं । २५ भीम-गर्जनं । २६ पौलस्त्यतीर्थयात्रा । २७ लोमशागमनं । २८ तीर्थ-यात्रार्थं पाण्डवप्रस्थानं । २९ लोमशवाक्यं । ३० आगस्त्यं । ३१ लो-पासुद्रोत्पत्तिः । ३२ ऋष्यशृङ्गोपाख्यानं । ३३ वृष्णिसमागमः । ३४ सौकन्यं । ३५ सांधात्रुपाख्यानं । ३६ इयेनकपोतीयं । ३७ अष्टा-वक्रीयं । ३८ यावक्रीतं । ३९ गन्धमादनप्रवेशः । ४० हनुमन्नीम-

समागमः । ४१ पुष्पाभिहरणं । ४२ जटासुरवधः । ४३ मणिमद्वधः ।
४४ आष्टिवेणाश्रमनिवासः । ४५ अर्जुनाभिगमनं । ४६ निवात-
कवचवधः । ४७ वार्षिकं आजगरं । ४८ मार्कण्डेयसमस्या ।
४९ ब्राह्मणमाहाभाग्यं । ५० सरस्वतीताड्यसंवादः । ५१ मत्स्योपा-
ख्यानं । ५२ मार्कण्डेयपुराणं । ५३ मार्कण्डेयोक्तं भविष्यत् ।
५४ मण्डूकोपाख्यानं । ५५ द्रौपदीप्रमाथः । ५६ रामोपाख्यानं ।
५७ सावित्र्युपाख्यानं । ५८ कुण्डलाहरणं । ५९ आरण्यं ॥

एतदारण्यकं पर्वं तृतीयं परिकीर्तितम् ।
अत्राध्यायशते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।
एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्यायाः प्रकीर्तिताः ।
एकादश सहस्राणि श्लोकानां षट् शतानि च ।
चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वैतत्परिकीर्तितम् ।

संवत् १८२८ शाके १६९३ । लिपिकृतं उदैराम । लिषायतं । मिश्र-
जी श्रीसदानन्दजी । शुभं भूयात् ॥

मङ्गलं लेखकानां च पाठकानां च मङ्गलम् ।
मङ्गलं सर्वलोकानां भूमेर्भूषणमङ्गलम् ।
यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ।

मिति आषाढप्रथमे १५ गुरौ संपूर्णम् । श्रीरामाय नमः । श्री ॥

Dca ins. : अस्यानन्तरं विराटपर्वं भविष्यति । तस्याथमादिमः
श्लोकः । जनमेजय उवाच । कथं विराटनगरे etc. (= 4. 1. 1) ।
श्रीराम ॥

मही च भुज्यते राजा शत्रुनुमूल्य तिष्ठति ।
श्रुत्वा चारण्यकं पुण्यं दीर्घमायुश्च विन्दति ।
इदं तु चरितं श्रुत्वा पाण्डवानां महात्मनाम् ।
वेदविद्यो भवेद्विप्रः क्षत्रियो राज्यमाप्नुयात् ।
धनं धान्यं तथा वैश्यः शूद्रश्च सुखमाप्नुयात् ।
श्लोकं पादं पठेद्यस्तु शृणोति च समाहितः ।
इह लोके सुखं भुक्त्वा विष्णुलोकं स गच्छति ।

पुण्यं पवित्रं सुखदं यशस्कर
सौभ्रातृकं बुद्धिविवर्धनं च ।
श्रोतव्यमेतन्नियतैश्च सद्भि-
रायुष्यमूर्जस्करं वृद्धिकामैः ।
कुटुम्बवृद्धिं धनधान्यसंचयं
स्त्रियश्च मुख्याः सुखमुत्तमं सदा ।

लभेच्च लक्ष्मीं विपुलां नरोत्तमो
यथाभिलाषं भुवि मानवानाम् ।
ब्रह्मभारण्यकं श्रुत्वा भारते पर्वं चोत्तमम् ।
दक्षिणा का प्रदातव्या वाचकाय तदुच्यताम् ।
निशम्यारण्यकं पर्वं वाचकं प्रतिपूजयेत् ।
गन्धालंकारवासोभिः प्रणिपत्य पुनः पुनः ।
आरण्यके मूलफलैस्तर्पयेत् द्विजोत्तमान् ।
प्रदद्याजलकुम्भांश्च पूर्णकामसमन्वितान् ।

तर्पणानि च मुख्यानि वन्यमूलफलादिभिः ।
सर्वकामगुणोपेतं दद्यादन्नं द्विजोत्तमम् ।
यद्यदिष्टतमं वस्तु तत्तदस्मै प्रदीयते ।
सुवर्णं रजतं गावो धान्यं भूमिं तथैव च ।
पान्नाणि ताम्रकांस्यानि वासांसि विविधानि च ।
वाचके परितुष्टे तु हृष्टाः स्युः सर्वदेवताः ।
वाचकस्तोषमायाति तथा कार्यं विपश्चिता ।

Then follow वृत्तान्ताः as in K₂ above, with v.l. as follows : — Transp. 1 and 2; om. 3; ins. after 7; विदुरागमनं; ins. after 16 : मार्कण्डेयदर्शनं and व्यासमन्त्रः; om. 17, 19 and 24; ins. after 26 : धौम्यतीर्थयात्रा; om. 28; subst. for 43 : धनदसमागमः; ins. after 45 : उत्तरकैरातं; ins. after 47 तीर्थयात्रा समाप्ता । कृष्णपाण्डवसंवादः; ins. after 50 : घोषयात्रा; om. 52-53 and ins. धुन्धुमारोपाख्यानं; ins. after 54 : पतिव्रतोपाख्यानं । आङ्गिरसं । स्कन्दजन्म । द्रौपदीसत्यभामासंवादः । घोषयात्रा । दुर्योधनप्रायोपवेशः । कर्णविजयः । धार्तराष्ट्रयज्ञः । मृगस्वप्नं । व्रीहिद्रौणिकं, and concludes : इत्यारण्यकं पर्वं । इति वनपर्व समाप्तः । श्रीकल्याणमस्तु । शभं भवतु । कृष्णाय नमः । सदाशिवाय नमः । वनपर्व समाप्तः ॥

Dn₁ ins. : अस्याग्रे विराटपर्वं भविष्यति तस्याथमादिमः
श्लोकः । जनमेजय उवाच । कथं विराटनगरे etc. (= 4. 1. 1) ।

अस्मिन्पर्वणि संख्यानं व्यासेनोक्तं महात्मना ।
अध्यायानां शते द्वे तु प्रसंख्याते तपोधन ।
एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्यायाः प्रकीर्तिताः ।
एकादश सहस्राणि तथा नव शतानि च ।
चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वैतत्परिकीर्तितम् ।
वृत्तान्ताश्च तथा ख्याता नवतिर्द्वे च कीर्तिता ।

[१] पाण्डवप्रवाजनं । [२] पौरानुगमनं । [३] पौरवाक्यं । [४] पौरविसर्जनं । [५] ब्राह्मणानुगमनं । [६] युधिष्ठिरचिन्ता । [७] शौनैकवाक्यं । [८] धौम्यस्तवः । [९] आदित्यनामाष्टशतं । [१०] विदुरनिर्वासनं । [११] विदुरागमनं । [१२] धृतराष्ट्रस्य संतापः । [१३] व्यासागमनं । [१४] सुर्भीन्द्रसंवादः । [१५] अर्जुनवाक्यं । [१६] भीमसेनवाक्यं । [१७] दैवासदर्शनं । [१८] कीन्तेयगमनं । [१९] लोकपालगमनं । [२०] विद्यालभः । [२१] शैब्यप्रसिः । [२२] किरातयुद्धं । [२३] इन्द्रलोकगमनं । [२४] नैलोपाख्यानं । [२५] अक्षेष्टनैर्षिः । [२६] नैरदारगमनं । [२७] पौलस्त्यतीर्थयात्रा । [२८] लोमेशारगमनं । [२९] तैत्तिरीयात्राप्रस्थानं । [३०] अंगस्त्यप्रभाषः । [३१] विन्ध्यशैलचरितं । [३२] वातापिनाशनं । [३३] समुद्रशोषणं । [३४] कालयवनवधः । [३५] सगरपुत्रविनाशः । [३६] गङ्गावतारः । [३७] ऋष्यशृङ्गोपाख्यानं । [३८] वृष्णिपाञ्चालागमनं । [३९] हलधरवाक्यं । [४०] वासुदेववाक्यं । [४१] जामदग्न्यचरितं । [४२] सौकन्यं । [४३] मान्धातुरुपाख्यानं । [४४] इयेनकपोतीयं ।

[४५] अष्टावक्रीयं । [४६] गन्धमादनप्रवेशः । [४७] औत्पातिकं ।
[४८] घटोत्कचगमनं । [४९] जटासुरवधः । [५०] आष्टिपेणाश्रम-
निवासः । [५१] हनुमद्दीपसमागमः । [५२] पुष्पाभिहरणं । [५३]
यक्षयुद्धं । [५४] वैश्रवणसमागमनं । [५५] निवातकवचवधः ।
[५६] अर्जुनागमनं । [५७] नारदगमनं । [५८] मार्कण्डेयागमनं ।
[५९] मार्कण्डेयसमास्या । [६०] भविष्यं । [६१] ब्राह्मणमाहात्म्यं ।
[६२] धुन्धुमारोपाख्यानं । [६३] सरस्वतीताक्षर्यसंवादः । [६४] मनु-
चरितं । [६५] मण्डूकोपाख्यानं । [६६] पतिव्रतोपाख्यानं । [६७]
धर्मव्याघोपाख्यानं । [६८] मधुकैटभोपाख्यानं । [६९] कुमारो-
त्पत्तिः । [७०] द्रौपदीसत्यभामासंवादः । [७१] घोषयात्रा । [७२]
दुर्योधनप्रायोपवेशः । [७३] दुर्योधनयज्ञः । [७४] प्रावृद्धवर्णनं ।
[७५] इन्द्रद्युम्नोपाख्यानं । [७६] आङ्गिरसं । [७७] स्कन्दजननं ।
[७८] धार्तराष्ट्रयज्ञः । [७९] व्यासदर्शनं । [८०] मृगस्वप्नदर्शनं ।
[८१] व्रीहिद्रौणिकं । [८२] द्रौपदीप्रमाथः । [८३] दुर्वासोपाख्यानं ।
[८४] रामोपाख्यानं । [८५] सावित्र्युपाख्यानं । [८६] कुण्डलाहरणं ।
[८७] आरण्यं । [८८] यक्षप्रश्नाः ॥ समाप्ता वृत्तान्ताः ॥

इदमारण्यकं श्रुत्वा महापापैः प्रमुच्यते ।
अधनो धनमामोति पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
यं यं प्रार्थयते कामं तं तं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
नारी वा पुरुषो वापि शुचिः प्रयतमानसः ।
आरण्यके श्रुतेऽधीते ब्राह्मणान्पायसादिभिः ।
भोजयेद्वस्त्रगोस्वर्णरत्नदानैः प्रपूजितान् ।
ब्राह्मणेषु च तुष्टेषु तुष्टाः स्युः पाण्डुनन्दनाः ।
ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रः शक्रो देवगणास्तथा ।
भूतानि सुनयो देव्यस्तथा पितृगणाश्च ये ।
वाचकं पूजयेच्छक्त्या वस्त्राभैः स्वर्णभूषणैः ।
विशेषतस्तु कपिला देया तु जयपाठके ।
कांस्यदोहा रौप्यसुरा स्वर्णशृङ्गी सभूषणा ।
पाण्डूनां परितोपायं दद्यादन्नं द्विजातये ।

आरण्यकाख्यमाख्यानं शृणुयाद्यो नरोत्तमः ।

स सर्वकामानामोति पुनः स्वर्गतिमाप्नुयात् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि आरण्यकश्रवणमहिमा दानवि-
धिश्च । समाप्तमारण्यकं पर्व ॥ छ ॥ छ ॥ वैयासिकी संख्या ११९६४ ।
विद्यमानसंख्या ११७५८ ॥

S MSS., which read sections of adhy. 299 after
4. 1. 1, 3, 4, and 9^a, conclude this parvan at the end
of adhy. 298 and ins. after the final colophon :

G₁: हरिः ॐ । शुभमस्तु । श्रीमदारण्यपर्व समाप्तं । वेदव्या-
साय नमः । वसुदेवदेवकीबलभद्रसहितश्रीकृष्णमूर्तये नमः ।
शुभमस्तु । हरिः ॐ ॥

G₂: हरिः ॐ । आरण्यपर्व समाप्तं । श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे
नमः ॥

G₃: हरिः ॐ । शुभमस्तु । गुरुभ्यो नमः ॥

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा [read छं] तादृशं लिखितं मया ।
अवद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न विद्यते ।

श्रीकृष्णाय परमगुरवे नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः ।
श्रीरामचन्द्राय नमः । वैकटाचलपतिसहायं । करकृतमपराधं
क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । श्रीमते रामानुजाय नमः । आरण्यपर्व
समाप्तम् ॥

M₁: आरण्यपर्व समाप्तं । श्रीवेदव्यासाय श्रीमहाविष्णवे नमः ।
श्रीकृष्णाय नमः । करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । शुभं भवतु ॥

M₂: आरण्यपर्व समाप्तं । श्रीकृष्णाय * * * * ।

अक्षरं यत्परिश्रष्टं मात्राहीनं यद्भवेत् ।

क्षन्तुमर्हन्ति वि ांसः कस्य नास्ति व्यतिक्रमः ।

विन्दुसङ्क्षिपिचित्रवीचिकाः

शृङ्गभङ्गपदहीनदूषणम् ।

हस्तवेगममबुद्धिपूर्वकं

क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जनः ॥ छ छ छ ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes; but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accommodated in the footnotes, but which being found in single MSS. or in a very small group of cognate MSS. have been relegated to this Appendix as being of no special

value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text; in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as च, वै, तु, हि) and adverbs (such as तथा, तदा, ततः; एव, एवं), discrepant readings of single MSS., corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here.

1

After 3. 3. 14, K₂ B D (except D₁; D₈ missing)

ins.:

शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा स्रोत्रमारुहवांस्ततः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वं भानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहिनाम् ।

त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावताम् ।

त्वं गतिः सर्वसांख्यानां योगिनां त्वं परायणम् ।

अनावृतागलद्वारं त्वं गतिस्त्वं मुमुक्षताम् । [5]

त्वया संधार्यते लोकस्त्वया लोकः प्रकाश्यते ।

त्वया पवित्रीक्रियते निर्व्याजं पाल्यते त्वया ।

त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

स्वशाखाविहितैर्मन्त्रैरर्चन्त्यषिगणांचितम् ।

तव दिव्यं रथं यान्तमनुयान्ति वराधिनः । [10]

सिद्धचारणगन्धर्वा यक्षगुह्यरूपजगाः ।

त्रयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणाः ।

सोपेन्द्राः समहेन्द्राश्च त्वामिष्ट्वा सिद्धिमागताः ।

उपयान्यर्चयित्वा तु त्वां वै प्राप्तमनोरथाः ।

दिव्यमन्दारमालाभिस्तूणं विद्याधरोत्तमाः । [15]

गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ।

ते पूजयित्वा त्वामेव गच्छन्त्याशु प्रधानताम् ।

वसवो मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपाः ।

वालखिल्यादयः सिद्धाः श्रेष्ठत्वं प्राणिनां गताः ।

सब्रह्मकेषु लोकेषु सप्तस्वप्नखिलेषु च । [20]

न तद्भूतमहं मन्ये यदर्कादतिरिच्यते ।

सन्ति चान्यानि सखानि वीर्यवन्ति महान्ति च ।

न तु तेषां तथा दीप्तिः प्रभावो वा यथा तव ।

ज्योतींषि स्वयि सर्वाणि त्वं सर्वज्योतिषां पतिः ।

त्वयि सत्यं च सत्त्वं च सर्वं भावाश्च सारिकाः । [25]

त्वत्तेजसा कृतं चक्रं सुनाभं विश्वकर्मणा ।

देवारीणां मदो येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ।

त्वमादायांशुभिस्तेजो निदाघे सर्वदेहिनाम् ।

सर्वौषधिरसानां च पुनर्वर्षासु मुञ्चसि ।

तपन्त्यन्ये दहन्यन्ये गर्जन्यन्ये तथा घनाः । [30]

विद्योतन्ते प्रवर्षन्ति तव प्रावृषि रश्मयः ।

न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बलाः ।

शीतवातादितं लोके यथा तव मरीचयः ।

त्रयोदशद्वीपवर्ती गोभिर्भासयसे महीम् ।

त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्तसे । [35]

तव यद्युदयो न स्यादन्धं जगदिदं भवेत् ।

न च धर्मार्थकामेषु प्रवर्तेरन्मनीषिणः ।

आधानपशुबन्धेष्टिमन्त्रयज्ञतपःक्रियाः ।

त्वत्प्रसादादवाप्यन्ते ब्रह्मक्षत्रविशां गणैः ।

यदहर्ब्रह्मणः प्रोक्तं सहस्रयुगसंमितम् । [40]

तस्य त्वमादिरन्तश्च कालज्ञैः परिकीर्तितः ।

मनूनां मनुपुत्राणां जगतोऽमानवस्य च ।

मन्वन्तराणां सर्वेषामीश्वराणां त्वमीश्वरः ।

संहारकाले संप्राप्ते तव क्रोधविनिःसृतः ।

संवर्तकामिच्छैलोक्यं भस्मीकृत्यावतिष्ठते । [45]

त्वद्दीधितिसमुत्पन्ना नानावर्णा महाघनाः ।

सैरावताः साशनयः कुर्वन्त्याभूतसंश्रवम् ।

कृत्वा द्वादशधात्मानं द्वादशादित्यतां गतः ।

संहृत्यैकार्णवं सर्वं त्वं शोषयसि रश्मिभिः ।

त्वामिन्द्रमाहुस्त्वं रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं प्रजापतिः । [50]

त्वमग्निस्त्वं मनः सूक्ष्मं प्रभुस्त्वं ब्रह्म शाश्वतम् ।

त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः ।

विवस्वान्मिहिरः पूषा मित्रो धर्मस्तथैव च ।

सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवां पतिः ।

मार्तण्डोऽर्को रविः सूर्यः शरण्यो दिनकृतथा । [55]

दिवाकरः सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचनः ।

आशुगामी तमोन्नश्च हरिताश्च कील्यसे ।

सप्तम्यामथ वा षष्ठ्यां भक्त्या पूजां करोति यः ।

1

(L. 3) K₂ B₁. 4 Dc D₂. 5 त्वमाधारः (for 'चारः).— (L. 5) B₂-4 Dn₂. n₃ D₄. 6 अनावृतागलद्वारसः; Dc D₂अनावृतकुलद्वारसः. B₂. 3 Dc D₂ गतिस्तु (for 'स्त्वं).— (L. 7) B₁ प्रवृत्तिक्रियते; Dn₂. n₃ पवित्रीकरणेर्. Dcनिर्व्याप्तं. Dc D₂. 5 जगत् (for त्वया). — (L. 9) D₂. 4. 5अर्चयि- (for अर्चन्त्यषि-). Dc D₂ -गणांचितः. — (L. 16)Dc D₂ पूज्याः (for गुह्याः). — (L. 17) D₂ गता ह्याशु (forगच्छन्त्याशु). — (L. 18) B₂ मनीषिणः (for मरीचिपाः).— (L. 19) B₂-4 Dc D₂. 4 वालखिल्या. B₂ साध्याः (forसिद्धाः). B₁. 3 प्राणतागताः. — (L. 21) Dc मन्ये यदर्शि-रिच्यते; D₂ तपसा यदरिच्यते. — (L. 24) B₁ सर्वभूतानां(for त्वयि सर्वाणि). — (L. 27) D₂. 5 शार्ङ्गधन्विना.— (L. 30) Dc D₂ यथा (for तथा). — (L. 34) B₁ DcDn₂ D₂. 4 भासयते (for 'से). — (L. 37) B₁ Dc प्रवर्तते;D₂ तैत (for 'तैरन्). — (L. 38) D₂ 'तत्र' (for 'मन्त्र').— D₂ om. from the posterior half of line 40 up tothe prior half of line 43. — (L. 40). Cf. Gitā 8. 17^{ab}.Dc D₂ 'संमितः (for 'संमितम्). — (L. 41) B₂ संपर्की(for परिकी). — (L. 42) B₂ यदूनां (for मनूनां). — (L. 45)Dc D₂. 5 'कृत्वाव' (for 'कृत्वाव'). — (L. 50-51) B₂

त्वामिन्द्रमाहुस्त्वं रुद्रं त्वां विष्णुं त्वां प्रजापतिम् । त्वामग्निं त्वां यमः

सूक्ष्मं प्रभुं त्वां ब्रह्म शाश्वतं. — (L. 52) B₁ यमः (for हंसः).— (L. 54) Dc D₂ परां (for गवां). Dc गतिः (for पतिः).

अनिर्विण्णोऽनहंकारी तं लक्ष्मीर्भजते नरम् ।
न तेषामापदः सन्ति नाधयो व्याधयस्तथा । [60]
ये तवानन्यमनसः कुर्वन्त्यर्चनवन्दनम् ।
सर्वरोगैर्विरहिताः सर्वपापविवर्जिताः ।
त्वद्भावभक्ताः सुखिनो भवन्ति चिरजीविनः ।
त्वं ममाप्यन्नकामस्य सर्वातिथ्यं चिकीर्षतः ।
अन्नमन्नपते दातुमभितः श्रद्धयाहंति । [65]
ये च तेऽनुचराः सर्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
माडारारुणदण्डाद्यास्तांस्तान्वन्देऽशनिक्षुभान् ।
क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः ।
ताश्च सर्वा नमस्यामि पान्तु मां शरणागतम् ।
वैशंपायन उवाच ।
एवं स्तुतो महाराज भास्करो लोकभावनः । [70]

2

After 3. 4. 3, N (except K₃ D₁; K₁. 4 missing) ins.:

इमं स्तवं प्रयतमनाः समाधिना
पठेदिहान्योऽपि वरं समर्थयन् ।
तत्तस्य दद्याच्च रविर्मनीषितं
तदामुयाद्यपि तत्सुदुर्लभम् ।
यश्चेदं धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः । [5]
पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ।
विद्यार्थी लभते विद्यां पुरुषोऽप्यथ वा स्त्रियः ।
उभे संध्ये पठेन्नित्यं नारी वा पुरुषो यदि ।
आपदं प्राप्य मुच्येत बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
एतद्ब्रह्मा ददौ पूर्वं शक्राय सुमहात्मने । [10]
शक्राच्च नारदः प्राप्तो धौम्यस्तु तदनन्तरम् ।

— (L. 56) B₂. 4 D₀ D₂ न्योमं (for धाम). — (L. 57) D₀ आशावहश्च (for आशुगामी). B₂ वीर्यवान् (for कीर्त्यसे).
— (L. 58) B₁ Dn₁ [अ]ष्टम्यां (for षष्ठ्यां). — (L. 59) D₂ तथा नित्यं नमस्कारी (for the prior half). — (L. 61) B₁ मनसा (for मनसः). — (L. 64) B₁ ममापन्नः; B₂. 4 'प्यनु' (for 'प्यन्न'). B₃ तत्त्वं ममान्नकामस्य. — (L. 67) D₀ तान्वन्दे समभि (D₀ ससनि) क्षुभान् (for the posterior half). — (L. 68) B₃ निक्षुभा-; D₀ क्षुभया (for क्षुभया).
— (L. 69) Dn₃ तांश्च सर्वान्नमस्यामि. B₃. 4 त्वामहं शरणं गतः; D₀ D₂ पां (D₂ पा) तु मां शरणार्थिनं. — (L. 70) B₁. 3 D₀ D₂ पावनः (for भावनः).

2

Before line 1, D₀ D₂ ins. वैशं उ'. — (L. 1) D₀ D₂. 3 समाहितः (for 'धिना'). — (L. 6) D₂ पुत्रान् (for पुत्रं).
— (L. 7) D₀ D₂ वाय वा (for 'प्यथ वा'). B₂ श्रियः (for

धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्कामानवाप्तवान् ।
संग्रामे च जयेन्नित्यं विपुलं चामुयाद्भुसु ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सूर्यलोकं स गच्छति ।

3

After 3. 38. 13^{ab}, K₄ D₂. 8 ins. the foll. passage (which is in part corrupt and in part identical with passage No. 4):

योगयुक्तस्य ते पार्थ तत्र नास्ति विचारणा ।
प्रवरामतुलां सत्यां निर्दोषां सर्वदा सताम् ।
तामेकः पाण्डवेष्वद्य अस्त्रं प्राप्तो धनंजयः ।
न चाधर्ममिमं देवा नासिद्धं नातपस्विनम् ।
द्रष्टुमिच्छन्ति कौन्तेय चलचित्तं कथंचन । [5]
रोरूयमाणं कटुकं हृषुंकः कटुकाक्षरम् ।
दुष्टः श्लाघनकः क्षेप्ता हन्ताथ विचिकित्सितः ।
विश्वस्तदन्ता मायावी क्रोधनोऽनृतभाषिता ।
अत्याशी नास्तिकोऽदान्तो मित्रधुकसर्वशङ्कितः ।
आक्रोष्टा चातिमानी च रौद्रो लुब्धोऽथ लोलुपः । [10]
स्तेनश्च मद्यपश्चैव भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
संभावितात्मा चात्यर्थं नृशंसः परुषश्च ह ।
नैते लोकानामुवन्ति निर्लोकस्ते धनंजय ।
आनृशंस्यमनुक्रोशं सत्यं करुणवेदिता ।
दमः स्थितिर्धृतिर्धर्मः क्षमा रूपमनुत्तमम् । [15]
दया दमश्च धर्मश्च गुरुपूजा कृतज्ञता ।
मित्रता द्विजभक्तिश्च वसन्ति त्वयि फाल्गुन ।
व्यपेक्षा सर्वभूतेषु क्षमा दानं मतिः स्मृतिः ।
तस्मात्कौरव्य शक्रेण समेष्यसि धनंजय ।

3

स्त्रियः). D₂ पुरुषो वा स्त्रियः शुभां (for the posterior half).
— (L. 8) D₄ पठन् (for पठेन्). B₃ सदा पर्वसु पर्वसु (for the posterior half). — Lines 11-12 = (var.) 3. 3. 30.
B₂. 4 read lines 11-12 after line 14. — (L. 11) D₂ प्राप्य (for प्राप्तो). — (L. 12) D₂ प्राप (for प्राप्य). D₀ D₂ नवाभुयाद् (for नवाप्तवान्). — (L. 13) D₀ वा जयेन् (for च जयेन्). B₂ प्राप्तुं (for चामु). B₄ यशः (for वसु).

(L. 2) D₂ अवरान् (for प्रवरान्), and समां (for सताम्).
— (L. 3) To avoid hiatus, D₂ अस्त्रं (for अस्त्रं).
— (L. 5) K₄ D₂ शठं न च (for कथंचन). — (L. 6) D₂ रोरूयमाणः. — (L. 7) K₄ D₂ हन्ता च विचिकित्सकः. — D₂ om. lines 8-9. — (L. 12) K₄ D₂ पुरुषश्च (for पर्व).
— (L. 18) D₂ क्रिया (for क्षमा). — (L. 28) K₄ D₂

त्वादशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः । [20]
 सुहृदां सोदराणां च सर्वेषां भरतर्षभ ।
 त्वं गतिः परमा तात वृत्रहा मरुतामिव ।
 तस्मिन्त्योदशे वर्षे भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
 सर्वेऽभिसंश्रयिष्यन्ति बाहुवीर्यं महाबल ।
 स पार्थ पितरं गच्छ सहस्राक्षमरिंदम । [25]
 मुष्टिग्रहणमादत्स्व सर्वास्त्राणि च वासवात् ।
 शतशृङ्गे महाबाहो मघवानिदमब्रवीत् ।
 शृण्वतां सर्वभूतानां त्वामुपाप्राय मूर्धनि ।
 विदितः सर्वभूतानां दिवं तात गमिष्यसि ।
 प्राप्य पुण्यकृतां लोकाग्रं स्यते जयतां वरः । [30]
 मानितस्त्रिदशैः पार्थ विहृत्य सुमुखं दिवि ।
 अवाप्य परमास्त्राणि पृथिवीं पुनरेष्यसि ।
 गुणांस्ते वासवस्तात खाण्डवं दह्यतस्तव ।
 शृण्वतां किल भूतानां पुनः पुनरभाषत ।
 तां प्रतिज्ञां नरश्रेष्ठ कर्तुमर्हसि वासवे । [35]
 किंचिद्दिशमितः प्राप्य तपोयोगमना भव ।
 कर्तुमर्हसि कौन्तेय मघवद्वचनं हितम् ।

4

After 3. 38. 18^{cd}, K₄ D₂. 5 S ins. :

सिद्धचारणसंघाश्च गन्धर्वाश्च तमब्रुवन् ।
 स्वस्ति व्रतं समाधत्स्व संकल्पस्तव सिध्यताम् ।
 मनोरथाश्च ते सर्वे समृध्यन्तां महारथ ।
 एवमुक्तोऽभिवाद्यैतान्बद्धाञ्जलिपुटस्तथा ।
 तपोयोगमनाः पार्थः पुरोहितमवन्दत । [5]
 ततः प्रीतमना जिष्णुस्तावुभावभ्यवन्दत ।
 सहोदरावतिरथौ युधिष्ठिरवृकोदरौ ।
 संक्रान्तमनसौ तूर्णमभिगम्य महारथौ ।
 यमौ गाण्डीवधन्वानमभ्यवादयतामुभौ ।

4

पश्यतां (for शृण्वतां). — (L. 30) Prior half = Gitā 6. 41^a. D₅ 'जितो' (for 'कृतां'). — (L. 31) D₅ पावि' (for मानि'). — (L. 36) D₅ देशम् (for दिशम्). — (L. 37) K₄ D₂ वेत्तुम् (for कर्तुम्).

(L. 2) T₂ G₃ भूर्ति (for व्रतं). K₄ D₂. 5 T₂ G₁. 3 उपादत्स्व (for समाधत्स्व). — (L. 3) T₂ G₃ सिध्यतां च (for समृध्यन्तां). — (L. 4) D₅ ततः (for तथा). — (L. 5) K₄ D₂. 5 तात (for पार्थः). — K₄ D₂. 5 om. line 6. — (L. 6) G₁ 'नन्दत' (for 'वन्दत'). — (L. 8) K₄ D₂. 5 संक्रान्तः; T₂ तं क्रांतः; G₃ तं श्रांतः (for संक्रान्तः). T₁ पूर्णम् (for तूर्णम्). K₄ D₂. 5 उपक्रम्य; G₁ उपागम्य; M₂ उप' (for

अभिवाद्य तु तौ वीराभूचतुः पाकशासनिम् । [10]
 अवासव्यानि सर्वाणि दिव्यान्वस्त्राणि वासवात् ।
 अस्त्राण्यामुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ।
 गिरो ह्यसिथिलाः सर्वा निर्दोषाः संमताः सताम् ।
 त्वमेकः पाण्डवेष्वद्य संप्राप्तोऽसि धनंजय ।
 न चाधर्मविदं देवा नासिद्धं नातपस्विनम् । [15]
 द्रष्टुमिच्छन्ति कौन्तेय चलचित्तं शठं न च ।
 रोरुयमाणः कटुकमीर्ष्यकः कटुकाक्षरः ।
 शठकः श्लाघकः क्षेसा हन्ता च विचिकिरितः ।
 विश्वस्तहन्ता मायावी क्रोधनोऽनुतभाषिता ।
 अत्याशी नास्तिकोऽदाता मित्रधुक् सर्वशङ्कितः । [20]
 आक्रोष्टा चातिमानी च रौद्रो लुब्धोऽथ लोलुपः ।
 स्तेनश्च मद्यपश्चैव भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
 संभावितात्मा चात्यर्थं नृशंसः पुरुषश्च यः ।
 नैते लोकानामुवन्ति निर्लोकास्ते धनंजय ।
 आनृश्यं समनुक्रोशः सत्यं करुणवेदिता । [25]
 दमः स्थितिर्धृतिर्धर्मः क्षमा रूपमनुत्तमम् ।
 दया शमश्च धर्मश्च गुरुपूजा कृतज्ञता ।
 मैत्रता द्विजभक्तिश्च वसन्ति त्वयि फलगुन ।
 व्यपेक्षा सर्वभूतेषु कृपा दानं मतिः स्मृतिः ।
 तस्मात्कौरव्य शक्रेण समेष्यसि धनंजय । [30]
 त्वादशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ।
 सुहृदां सोदराणां च सर्वेषां भरतर्षभ ।
 त्वं गतिः परमा तात वृत्रहा मरुतामिव ।
 तस्मिन्त्योदशे वर्षे भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
 सर्वे हि संश्रयिष्यन्ति बाहुवीर्यं महाबल । [35]
 स पार्थ पितरं गच्छ सहस्राक्षमरिंदमम् ।
 मुष्टिग्रहणमादत्स्व सर्वाण्यस्त्राणि वासवात् ।
 शतशृङ्गे महाबाहो मघवानिदमब्रवीत् ।
 शृण्वतां सर्वभूतानां त्वामुपाप्राय मूर्धनि ।

अभि'). — (L. 9) G₁ यतो (for यमौ), 'धन्वा तु (for 'धन्वानम्), and ह्यस्य' (for अस्य'). K₄ D₂. 5 'ताडुभौ (for 'तामुभौ). — K₄ D₂. 5 om. lines 10-49. — (L. 10) T₂ G₃ ततो (for तु तौ). — (L. 13) M₂ सत्या (for सर्वा). T₂ G₃ गिरो ह्यसिधराः सर्वे (for the prior half). — (L. 17) G₁ करकम्; M₂ कृपण (for कटुकम्). — (L. 18) M₂ शठः श्लाघनिको देष्टा (for the prior half). — (L. 19) G₁ मेधावी (for मायावी). — (L. 20) G₁ 'शंककः (for 'शङ्कितः) — (L. 21) G₄ क्षुद्रो (for रौद्रो). T₂ G₂. 3 [S]ति- (for स्य). — (L. 26) T₂ G₃ 'कृत्य' (for रूप'). — (L. 29) T₂ G₃ कृपा दानमनुस्मृतिः (for the posterior half). — (L. 30) G₄ शेषेण (for शक्रेण). — (L. 35) G₁ ब्राह्म' (for बाहु'). — G₁ om. lines 41-43. — (L. 42) G₄

विदितः सर्वभूतानां दिवं तात गमिष्यसि । [40]
 प्राप्य पुण्यकृतां लोकात्रंस्तसे जयतां वर ।
 मानितस्त्रिदशैः पार्थ विहृत्य सुसुखं दिवि ।
 अवाप्य परमास्त्राणि पृथिवीं पुनरेष्यसि ।
 गुणांस्ते वासवस्तात खाण्डवं दहति त्वयि ।
 शृण्वतां सर्वभूतानां पुनः पुनरभाषत । [45]
 तां प्रतिज्ञां नरश्रेष्ठ कर्तुमर्हसि वासवीम् ।
 कंचिद्देशमितः प्राप्य तपोयोगमना भव ।
 कर्तुमर्हसि कौरव्य मघवद्वचनं हितम् ।
 दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टासि त्वं पुरंदरम् ।
 तौ परिष्वज्य वीभत्सुः कृष्णामामन्य चाभिभो । [50]
 अभ्यवादयत प्रीतः तपस्विप्रवरानपि ।

In K₄ D₂. 5, some of these lines have already occurred in a passage which is ins. in those MSS. after 13^{ab} (cf. passage No. 3 above).

5

No. 5 is cancelled, being taken up in the footnotes to the constituted text.

K₂ B Dc Dn D₁. 4-6 ins. after 192*: K₄ D₂. 3, after 3. 45. 8: S, after adhy. 44:

वैशंपायन उवाच ।

आदावेवाथ तं शक्रश्चित्रसेनं रहोऽब्रवीत् ।
 पार्थस्य चक्षुरवदयां सक्तं विज्ञाय वासव ।
 गन्धर्वराज गच्छाद्य प्रहितोऽप्सरसां वराम् ।
 उर्वशीं पुरुषव्याघ्र सोपातिष्ठतु फाल्गुनम् ।
 यथाचितो गृहीतास्त्रो विद्यया मन्त्रियोगतः । [5]
 तथा त्वया विधातव्यं स्त्रीषु सङ्गविशारदः ।
 एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात् ।
 गन्धर्वराजोऽप्सरसमभ्यगादुर्वशीं वराम् ।
 तां दृष्ट्वा विदितो हृष्टः स्वागतेनाचितस्तया ।
 सुखासीनः सुखासीनां स्मितपूर्वं वचोऽब्रवीत् । [10]
 विदितं तेऽस्तु सुश्रोणि प्रहितोऽहमिहागतः ।
 त्रिदिवस्यैकराजेन त्वत्प्रसादाभिनन्दिना ।
 यस्तु देवमनुष्येषु प्रख्यातः सहजैर्गुणैः ।
 श्रिया शीलेन रूपेण व्रतेन च दमेन च ।
 प्रख्यातो बलवीर्येण संमतः प्रतिभानवान् । [15]

विवृत्य (for विहृत्य). — (L. 44) T₁ G₁. 2 M₂ खाण्डवे (for 'वं'). T₂ G₃ दहते; G₁. 4 दहति (for दहति). G₁. 4 त्वया (for त्वयि). — (L. 45) M₂ किल (for सर्व-). — (L. 47) G₄ किंचि* (for कंचि*). G₄ इदं (for इतः). — (L. 49) T₂ G₃ M₁ दीक्षित्वा (for 'तो'). T G₁-3 गच्छस्व (for गच्छ त्वं). — (L. 50) T₂ G₃ M₁ चाप्युभौ; G₁ चाभिभु (for चाभिभो). — (L. 51) G₁ अभिवादयतस्तस्य ऊचुर्मुनिगणास्तदा.

6

(L. 1) K₂ D₃ कदाचित्त्वथ देवेशश्च; K₄ D₂ आदाय वित्त-
 मस्याथ; B₂. 3 Dc D₁ आदावेव च तं (B₂ 'व तु तं'; B₃ 'वागतं')
 शक्रश्च; S कदाचित्स हि देवैर्द्रश्च (for the prior half). K₂
 वचो; D₃ अथ; T₁ अथो (for रहो). — (L. 2) K₂. 4 D₂. 3
 S त (K₄ य) स्वां विज्ञाय (G₁ उर्वश्यां) (for चक्षुरवदयां). K₂
 D₂. 3 S (G₁ damaged) सक्तं चक्षुः प्रसंगतः (D₂ पुरंदरः);
 K₄ चक्षुः सक्तं पुरंदरः. — (L. 3) D₃ S (G₁ damaged)
 गंधर्वराजा (D₃ 'जो') य मया. S (G₁ damaged) प्रहिता (for
 'तो'). K₄ D₁. 4. 6 S (G₁ damaged) वरा (for वराम्).
 — After line 3, D₂. 3 ins.:

कटाक्षेक्षणमाधुर्यै रूपभावाः सविभ्रमैः ।

एकदृष्ट्या फाल्गुनेन नृत्यन्ती प्रेक्षिता किल ।

— (L. 4) K₄ D₁-4. 6 S (G₁ damaged) उर्वशी. B₃ Dc

D₁. 6 पुरुषव्याघ्रः; D₂. 3 रूपसंपन्ना. K₂ सोपि तिष्ठतु; K₄ B
 Dc₂ Dn₂ D₁. 5. 6 S उपतिष्ठतु (D₂ 'तिष्ठेत'); D₂. 3 प्रेम्णा
 तिष्ठतु (D₃ तिष्ठेत). S फल्गुनं. — (L. 5) Dc₂ D₁ तथा*
 (for यथा*). K₄ यथार्थितामतिस्तुतां; D₂. 3 यथाचित्तमभिस्तु-
 (D₃ 'श्रि')त्य; S यथाचि (G₂ न-; G₄ च) तामभिस्तुतां (G₁ 'ता')
 (for the prior half). K₄ D₂ विद्यादस (D₂ 'स्मि') त्रियो-
 गतः; B Dc D₁. 5. 6 विद्यावान् मन्त्रि (Dc D₁ मुनि) योगतः;
 D₂. 4 T₂ G₁-3 M₁ विद्यादस (D₃ 'स्मा-'; G₁ 'स्मि') त्रियोगतः;
 T₁ G₄ M₂ विद्यादसि (M₂ 'स्म') त्रियोगतां (for the posterior
 half). — (L. 6) B₂ (m as above). 3 Dc Dn₂ D₄. 6
 T₁ G₁ विधातव्यः; M₁ 'व्या' (for 'व्यं'). K₄ D₁-3 T₁ G₁. 2
 M स्त्रीसंसर्गविशारद (K₄ D₂ M 'दः'); B₂ m. 4 स्त्रीसंगमविशा-
 रदः; D₂ स्त्रीप्रसंगविशारद. — (L. 8) Dc D₁ [S]प्सरसान्.
 D₂ सोम्यगाद्; M₂ अभ्या*. — (L. 9) K₄ तं (for तां).
 K₄ विदितं; D₂. 3 मुदितो (for विदितो). D₂ तमागतं ततो
 दृष्ट्वा. K₂ Dc₁ त्वया; Dn₂ D₂ G₁ तथा (for तया).
 — (L. 10) D₂. 3 स चैवैकां (D₃ 'नां'). S (by transp.)
 सुखासीनां सुखासीनः. — (L. 11) B₂ T₂ G₂. 3 हि (for
 'स्तु'). D₂. 3 कल्याणमस्तु सुश्रोणि; T₁ विदितस्तव सु*; G₁ M₂
 विदितस्तव सु*; G₄ damaged. S प्रेषितो (for प्रहितो). T₁
 M उपा* (for इहा*). — (L. 12) K₄ [इ]ह (for [ए]क).
 D₂. 3 नो (D₃ चो) दितो देवराजेन; G₁ damaged. D₂. 3 त्वत्प्र-
 सादमनिदिते. — (L. 13) S (G₁ damaged) स (for तु)

वर्चस्वी तेजसा युक्तः क्षमावान्वीतमत्सरः ।
 साङ्गोपनिषदान्वेदांश्चतुराख्यानपञ्चमान् ।
 योऽधीते गुरुशुश्रूषां मेधां चाष्टगुणाश्रयाम् ।
 ब्रह्मचर्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्वयसापि च ।
 एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मघवानिव । [20]
 अकथनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियंवदः ।
 सुहृदश्चाज्ञपानेन विविधेनाभिवर्षति ।
 सत्यवाक्पूजितो वक्ता रूपवाननहंकृतः ।
 भक्तानुकम्पी कान्तश्च प्रियश्च स्थिरसंगरः ।
 प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवरुणोपमः । [25]
 विदितस्तेऽर्जुनो वीरः स स्वर्गफलमाप्नुयात् ।
 तव शक्राभ्यनुज्ञातः पादावद्य प्रपद्यताम् ।

तदेवं कुरु कल्याणि प्रपन्नस्त्वां धनंजयः ।
 एवमुक्ता स्मितं कृत्वा संमानं बहुमन्य च ।
 प्रत्युवाचोर्वशी प्रीता चित्रसेनमनिन्दिता । [30]
 यस्त्वस्य कथितः सत्यो गुणोद्देशस्त्वया मम ।
 तं श्रुत्वाव्यथयं पुंसो वृणुयां किमतोऽर्जुनम् ।
 महेन्द्रस्य नियोगेन त्वत्तः संप्रणयेन च ।
 तस्य चाहं गुणौघेन फाल्गुने जातमन्मथा ।
 गच्छ त्वं हि यथाकाममागमिष्याम्यहं सुखम् । [35]

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

ततो विसृज्य गन्धर्वं कृतकृत्यं शुचिस्मिता ।
 उर्वशी चाकरोत्स्नानं पार्थप्रार्थनलालसा ।

— (L. 14) D₅ कुलेन (for शी°). T₁ M₂ रूपेण शीलेन (by transp.); G₄ श्रितेन रूपेण. D₁₋₃. 5 S श्रुतेन (G₄ शीलेन) च बलेन च. — (L. 15) D₂. 3 श्रुत- (D₅ marg. sec. m. वन-); D₅ श्रुति-; S (G₄ damaged) शौर्य- (for बल-). K₄ D₂. 3. 5 S (G₄ damaged) वीर्याभ्यां (for वीर्येण). D₃ संभूतः; T G₂. 3 प्रपन्नः; G₁ M संपन्नः; G₄ damaged (for संमतः). B₃ प्रतिभाववान्; D₁ प्रतिभाति तत्. — (L. 16) S तेजस्वी सौम्यशीलश्च (for the prior half). D₃ क्षेम° (for क्षमा°). S (except M₁; G₄ damaged) जित° (for वीत°). — (L. 17) D₅ (corrupt) स चापि नि° (for साङ्गोपनि°). S (G₁ damaged) गुरुशुश्रूषात्मवान् (for the posterior half). — (L. 18) D₂ om. line 18; G₁ is damaged. B₂ योधील. D₃ G₄ चतुरो वेदान्; D₅ चतुरो धीमान्; T G₂. 3 M चतुरः सर्वान् (for गुरुशुश्रूषां). K₂ तेषां (for मेधां). B₄ मेधां वाष्टगुणास्तु यः (sup. lin. °श्रयः); D₁ मेधाविष्टगुणाश्रयां; D₃ नैगमोपनिषन्नरः; D₅ मेधामष्टगुणां तथा; T G₂. 3 M मेधावी गुणवानिह (T₂ G₃ °नपि; M₂ °निव) (for the posterior half). — (L. 19) B₁ प्रवीरैर् (for प्रसवैर्). K₄ D₅ स्वधयापि च; T G₁₋₃ M₁ स्वधया च सः (for वयसापि च). D₂ पार्थिवैश्च महागुणैः; D₃ पार्थिवैश्चर्यजैर्गुणैः; G₄ damaged; M₂ प्रश्रयैः स्वधिया च सः (for the posterior half). — (L. 20) D₂. 3 एकोपि; S (G₄ damaged) एकश्च (for एको वै). K₄ D₃ त्रिदिवे; D₅ देवेषु. — (L. 21) T₁ अर्थमानो; M₂ अकथनानो (hypermetric!) (for अकथनो). D₃ सूक्ष्म° (for स्थूल°). — (L. 23) K₄ D₂. 3. 5 T₂ G₂. 3 M सत्यवाक्पूजितो (D₂. 3 °तं); G₄ °वाग्दुर्जयो. — (L. 24) D₂. 3. 5 क्षांतश्च; T₁ भक्त° (for कान्त°). D₂. 3 T₂ G₃ प्रियो यः; T₁ प्रियोन्यः; G₁. 2. 4 M प्रियो (G₁ °या)थ (for प्रियश्च). K₄ B₁. 3. 4 Dc D₁. 2 °संगतः (for °संगरः). — (L. 25) K₄ B Dc D₁. 5 S (G₄ damaged) प्रार्थनीयो; D₂. 3 श्लाघ-

नीयो; D₅ अर्चनीयो (for प्रार्थनीयैर्). — (L. 26) S आप्तवान् (for आप्नुयात्). K₄ सदेहः स्वर्गमाप्नुतां; D₁₋₃ मर्त्यलोकादिहा-
 गतः (for the posterior half). — (L. 27) B₁ तं च (for तव). D₁₋₃ त्वं तु शक्राभ्यनुज्ञाता. D₅ प्रसाद्यतां (for प्रप°).
 D₁₋₃ तस्य पादांतिकं व्रज (for the posterior half). — D₂ om. lines 28-29. — (L. 28) K₄ D₃ प्रसन्नस् (for प्रपन्नस्).
 D₁ च पार्थिवः (for धनंजयः). — (L. 29) D₃ om. line 29. K₄ T₂ G₂₋₄ M₁ स्वात्मानं; B₃ D₅ M₂ सात्मानं (for संमानं). D₁ M₁ बहुमान्य च; G₄ अनुमान्य च. — (L. 30) Before line 30, D₁. 3. 5 ins. वैशं° उ°. Dn₂ प्रीला (for प्रीता). D₅ सितपूर्वम् (for चित्रसेनम्). — (L. 31) K₄ D₂. 3. 5 G₂. 4 M₁ यस्तस्य; T₁ यस्त्वद्य; G₁ यः सत्यं; M₂ यत्तस्य. B₁. 3 सर्वो; Dc साधो; D₂. 3 शंके; T₁ सद्यो; M₂ सम्यग् (for सत्यो). B₂ (m as above) S [अ]नघ (for मम). — (L. 32) B₂ तच्छ्रुत्वा. K₄ [अ]प्यप्रियं पुंसां; B₃ प्रथिता पुंसो; B₄ प्रार्थयेदन्यं; D₁. 2 तु वरा नारी; D₃ [अ]थ नृपं नारी; S [अ]थ (G₂. 4 °न्यं) प्रियं नारी (for [अ]व्यथयं पुंसो). K₄ D₁₋₃ वृणुयात्; B₄ वरेण्यं; S प्रणयेत् (for वृणुयां). K₄ B₃ D₁₋₃. 5 S किमुतार्जुनं. — (L. 33) B₁. 4 Dc D₄. 6 तु (for च). D₁₋₃ युष्माकं प्रणयेन च (for the posterior half). — (L. 34) K₄ अहं तस्य (for तस्य चाहं). Dc₂ T₁ G₂. 4 M फल्गुने. — (L. 35) K₄ D₁₋₃ T₁ G₂. 4 M तद्गच्छ त्वं (for गच्छ त्वं हि). K₄ D₁₋₃. 5 S सखे (for सुखम्). — Colophon. Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁. n₃ 45; D₁ 46. — (L. 36) D₄ T₂ G₁₋₃ M₂ कृतकृत्या. D₁₋₃ उर्वशी कृतकृत्यवत् (for the posterior half). — (L. 37) S साकरोत्. G₁ M मानं (for स्नानं). B₃m D₅ °दर्शनं (for °प्रार्थनं). D₁₋₃ अलंकारादिभिर्दिव्यै-
 रात्मानं तदिदृक्षया. — (L. 38) D₁₋₃ ततो (D₃ तैर्)लंकरणी-
 यैश्च; S स्नाना (T₁ °ता)लंकारनेपथ्यैर् (G₂ °नैपुण्यैर्). D₁₋₃

ज्ञानालंकरणैर्हैचैगंधमात्यैश्च सुप्रभैः ।
 धनंजयस्य रूपेण शरैर्मन्मथचोदितैः ।
 अतिविद्धेन मनसा मन्मथेन प्रदीपिता । [40]
 दिव्यास्तरणसंस्तीर्णे विस्तीर्णे शयनोत्तमे ।
 चित्तसंकल्पभावेन सुचित्तानन्यमानसा ।
 मनोरथेन संप्राप्तं रमन्त्येन हि फाल्गुनम् ।
 निर्गम्य चन्द्रोदयेन विगाढे रजनीमुखे ।
 प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवनं प्रति । [45]
 मृदुकुञ्जितदीर्घेण कुमुदोत्करधारिणा ।
 केशहस्तेन ललना जगामाथ विराजती ।
 भ्रूक्षेपालापमाधुर्यैः कान्त्या सौम्यतयापि च ।
 शशिनं वक्त्रचन्द्रेण साह्वयन्तीव गच्छती ।
 दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूपितौ । [50]

गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ तस्या ववल्गतुः ।
 स्तनोद्बहनसंक्षोभास्त्रायमाना पदे पदे ।
 त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
 अधो भूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
 मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् । [55]
 ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
 सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ।
 गूढगुल्फधरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुली ।
 कूर्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्किणीकिणौ ।
 सीधुपानेन चालपेन तुष्टयाथ मदनेन च । [60]
 विलासनेश्च विविधैः प्रेक्षणीयतराभवत् ।
 सिद्धचारणगन्धर्वैः सा प्रयाता विलासिनी ।
 बह्वाश्रयैऽपि वै स्वर्गे दर्शनीयतमाकृतिः ।

संस्कृता; S शोभनैः (for सुप्रभैः). — (L. 39) K₄ D₁₋₃ S शक्रस्याभ्यर्थनेन च; B₃ सर्वलोकातिगेन वै (for the posterior half). — (L. 40) Ś₁ B₃ D₁₋₃ S (G₁ damaged) वाक्वैश्च (D₁ २ सुवाक्वैश्च) चित्रसेनस्य (for the prior half). K₄ च दीपिता; D₁₋₃ २ S च (D₁ [अ]पि; D₂ [अ]भि-; D₃ सु-; D₅ प्र-) पीडिता. — (L. 41) B₃ D₅ दिव्यास्तरणसंस्तीर्णे; D₁₋₃ भरणसंपन्ना; T₂ G₁ ३ स्तरणसुस्तीर्णे. B₃ विचित्रे (for विस्तीर्णे). — (L. 42) D₁₋₃ Som. line 42. K₄ B₃ भाविता-नन्य; B₄ सुचित्तागत; Dc D₅ स्वचित्तानन्य; Dn₁ सचित्तानन्य (for the posterior half). — (L. 43) D₃ T₁ ३ (before corr.) G₂ ४ M संप्राप्ता; G₁ स्तो (for स्त). D₁ ३ मनोरथे (D₂ 'थैः' समासाद्य (for the prior half). K₄ रमत्येवं हि; B₃ Dc Dn₁ ३ D₅ रमत्येन हि; B₃ S रमयंतीव; D₁₋₃ काम-यत्येव (for रमन्त्येन हि). S फल्गुनं. — (L. 44) S निशाम्य (for निर्गम्य). K₄ निशाम्य चंद्रोदयनं; D₁₋₃ चंद्रोदयं समासाद्य (for the prior half). — (L. 45) S (except G₁ M₂) पृथुषु (for सा पृथु). K₄ D₁ ३ M भ (K₄ सु)वनं महत्; D₃ शयनं प्रति; T G₂₋₄ सदनं (T₁ शयनं) महत्. — (L. 46) D₃ दीर्घोस्तु (for दीर्घेण). B₃ D₁₋₃ २ ६ कुमुदोत्करधारिणा (D₅ 'गी'); Dc कुमुदोत्कर; S (G₁ damaged) कुमुदोत्तम (for the posterior half). — (L. 47) D₁ S पाशेन (for 'हस्तेन'). D₃ केशान्दस्तेन संयम्य (for the prior half). D₅ [अ]शु (for [अ]थ). S गच्छमाना व्यराजत. — (L. 48) D₃ रूपलावण्यमाधुर्यैः (for the prior half). D₃ श्रिया (for [अ]पि च). — (L. 49) D₃ मुख- (for वक्त्र-). K₄ वर्येण; D₁ ३ चौर्येण (for चन्द्रेण). K₄ आह्वयंतीव; D₁ ३ S आह; D₃ शात (for साह). Dc D₅ T₂ G₃ M₂ गच्छति; D₃ तजितं. — (L. 50) T G₂₋₄ M₁ रागरुचिरौ; M₂ रागरुचितौ (for 'रागो सुमुखौ'). D₃ गंधेन (for चन्दन-). K₄ Dc D₁₋₃ २ ६ भूषितौ (for रूपितौ). — (L. 51) B₁ ३ ४

Dn₂ ३ D₃₋₅ रुचिरौ (for 'विकचौ'). K₄ Dc D₁₋₃ २ चास्या (for तस्या). — (L. 52) B₁ ४ Dn नन्य (for नाम्य). — (L. 53) K₄ मध्ये चातीव. K₄ D₁ ३ शोभती; B₁ G₂ M₁ शोभना; D₅ M₂ शोभिता. — (L. 54) K₄ D₁ ३ अथ (for अधो). Dc D₅ S रथकूरविस्तीर्ण; D₃ तस्यास्तद-तिवि (for the prior half). — (L. 55) Dn₁ D₂ S रशना- (for रसना-). K₄ B₂ ३ D₁ ३ ४ ६ S शोभितं (for भूषितम्). — (L. 56) D₃ मुनीनामपि साध्यानां (for the prior half). K₄ Dc D₁₋₃ २ T₁ M कारकं; B₃ ४ कारिणं (for कारणम्). — (L. 57) D₃ वस्त्रावृतं; D₅ वस्त्रपरं. D₅ S (G₁ damaged) भाति (for रेजे). K₄ B Dc D₁ ३ २ S चानवद्यया (D₅ चान्यनिर्दिष्ट); D₁ ६ निरवद्यया (for 'वत्'). — (L. 58) K₄ B Dc D₁ ३ २ S गूढगुल्फसि (S 'सि)तौ पादौ (G₄ बाहू); D₃ व्यूढगुल्फोन्नतौ पादौ (for the prior half). K₄ D₁ ३ ताम्रपत्रलतां (D₂ 'तलां') गुली; Dc D₃ २ ताम्रपत्र (Dc₁ ताम्रायत) चलां (D₃ 'तलां'; D₅ 'नखां'); S ताम्रपादतलां. — (L. 59) S चास्याः (M₁ तस्याः) (for चापि). D₁ T₁ G₁ M₁ शो (D₁ शु)भाते; D₃ शुशुभौ (for शोभेते). Dc₁ D₃ २ युतौ; D₁ 'तलौ'; D₃ ६ S किनौ (for 'किणौ'). K₄ D₃ शु (D₂ सु)शुभाते किणिकृतौ (for the posterior half). — (L. 60) S (except G₄) शीधु (for सीधु). D₁ ३ तुष्टया च; T₁ तुष्टोय; T₂ G₂₋₄ तुष्टा च; G₁ damaged; M₁ तुष्टया (for तुष्टयाथ). B₃ Dc वदनेन (for मद). — (L. 61) K₄ B₃ Dc D₁ ३ २ S (G₁ damaged) विलासितेश्च (for 'सनैश्च'). — (L. 62) T G M₁ साध्वै (T₁ 'धै')र्याति; M₂ प्रार्थिता या (for सा प्रयाता). — (L. 63) S om. line 63. B₁ ३ लोभ; Dc D₅ शोभ (for दर्श). K₄ D₁ ३ आश्चर्यमिव लक्ष्यते; D₃ आश्चर्यपदमागता (for the posterior half). — D₃ om. lines 65-68. — (L. 65) K₄ D₃ ६ तन्वभ्राषावृता; B₃ तनुभ्राषावृते; B₅ तन्वभ्राषावृता;

सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता ।
 तनुरभ्रावृता व्योम्नि चन्द्रलेखेव गच्छती । [65]
 ततः प्राप्ता क्षणेनैव मनःपवनगामिनी ।
 भवनं पाण्डुपुत्रस्य फाल्गुनस्य शुचिस्मिता ।
 तत्र द्वारमनुप्राप्ता द्वारस्थैश्च निवेदिता ।
 अर्जुनस्य नरश्रेष्ठ उर्वशी शुभलोचना ।
 उपातिष्ठत तद्वेश्म निर्मलं सुमनोहरम् । [70]
 स शङ्कितमना राजन्प्रत्युद्गच्छत तां निशि ।
 दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंवृतलोचनः ।
 तदाभिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ।
 अर्जुन उवाच ।
 अभिवादये त्वां शिरसा प्रवराप्सरसां वरे ।
 किमाज्ञापयसे देवि प्रेक्ष्यस्तेऽऽमुपस्थितः । [75]
 वैशंपायन उवाच ।
 फाल्गुनस्य वचः श्रुत्वा गतसंज्ञा तदोर्वशी ।
 गन्धर्ववचनं सर्वं श्रावयामास तं तदा ।

उर्वश्युवाच ।

यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनुजोत्तम ।
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ।
 उपस्थाने महेन्द्रस्य वर्तमाने मनोरमे । [80]
 तवागमनतो वृत्ते स्वर्गस्य परमोत्सवे ।
 रुद्राणां चैव सांनिध्यमादित्यानां च सर्वशः ।
 समागमेऽश्विनोश्चैव वसूनां च नरोत्तम ।
 महर्षीणां च संघेषु राजर्षिप्रवरेषु च ।
 सिद्धचारणयक्षेषु महोरगगणेषु च । [85]
 उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावतः ।
 ऋद्धया प्रज्वलमानेषु अग्निसोमार्कवर्धसु ।
 वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वैः शक्रनन्दन ।
 दिव्ये मनोरमे गेये प्रवृत्ते पृथुलोचन ।
 सर्वाप्सरःसु मुख्यासु प्रनृत्तासु कुरुद्वह । [90]
 त्वं किलानिमिषः पार्थ मामेकां तत्र दृष्टवान् ।
 तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवौकसात् ।

De₁ (corrupt) तत्रार्था व्याकुले; De₂ D₁ नवाभ्रव्यावृते; T G₂₋₄ M तन्वभ्रप्रावृता (M₂ 'व्याहृता'); G₁ त च भूप्रावृता (for तनुर-
 भ्रावृता). Dn₂ D₅ T₂ G₂ 3 M₂ गच्छति (for 'ती'). — (L. 66) S [अ]तिदुष्प्रापा (G₁ damaged; T₁ M₁ 'प') (for
 क्षणेनैव). S (G₁ damaged) मनसापि विकर्म (M₁ 'मि')भिः
 (for the posterior half). — (L. 67) S (except G₄; G₁ damaged) फल्गुनस्य. K₄ D₂ S (G₁ damaged) गुणा-
 धिका (for शुचि'). — (L. 68) T₂ G₃ 'मपि (for 'मनु-'. K₄ D₂ द्वास्थैस्तस्य; T₁ द्वास्थेनापि; T₂ G₂₋₄ M₁ द्वास्थैरपि (T₂
 G₃ 'भि-'); G₁ M₂ द्वास्थैश्च वि- (for द्वारस्थैश्च). — (L. 69)
 B₃ नरव्याघ्र; S नृपश्रेष्ठ (for नर'). K₄ D₂ 3 S परमाप्सरः;
 B₃ स्वर्गभूषणा (for शुभ'). — D₅ om. lines 70-72; T₁
 om. line 70. — (L. 70) De D₁ उपातिष्ठतदा वेदम (for
 the prior half). B₁ De मनोरमं (for 'हरम्). K₄ D₂ 3
 S (T₁ om.) तत्र चो (K₄ D₁ 2 तत उ)त्थाय शयनादासविर्वास-
 वोपमः. — (L. 71) S अशङ्कितमना. B₄ प्रत्युद्गच्छच्च; De
 D₁ M प्रत्यागच्छत; T G₃ 4 प्रत्यगच्छत; G₂ प्रत्यवेक्षत (for
 प्रत्युद्गच्छत). Dn₂ प्रत्युद्गच्छततो निशि; D₃ अभ्युत्थानं चकार ह
 (for the posterior half). — (L. 72) G₂ 4 प्राप्तां (for
 पार्थो). De ननामावृतलोचनः; T₂ G₂ 3 लज्जावृतविलोचनः.
 — (L. 73) B₂ De S (G₁ damaged) पादाभिवं (De D₅
 T₁ 'वा)दनं कृत्वा. — (L. 74) Hypermetric! T G₁ 3
 M₂ त्वा (for त्वां). S प्रमदे (for प्रवरा'). — (L. 75)
 K₄ D₂ 3 S किं चा (D₂ वा; T₁ न्वा)गमनकृत्यं ते ब्रूहि सर्वं
 यथातथं. — (L. 76) K₄ D₂ 3 S (G₁ damaged) अकामं
 फा (S फ)ल्युनं श्रुत्वा (K₄ दृष्ट्वा) (for the prior half). K₄
 D₂ 3 S (G₁ damaged) इगितया (for गतसंज्ञा). G₂ 4

ततो (for तदो). — (L. 77) De D₁ 4 तत्तदा; D₂
 पांडवं; S (G₁ damaged) फल्गुनं (for तं तदा). — (L. 79)
 K₄ B₁ 3 4 De D₁₋₃ 5 S सव (for संह सं-). D₃ om.
 lines 81-88. — (L. 81) K₄ B₃ De D₁ 2 5 S (T₁
 before corr.) तवागमनतुष्टया च (De D₁ ते) (for the
 prior half). — (L. 82) K₄ D₂ मरुतां (for रुद्राणां). K₄
 De D₁ 2 5 S (G₁ damaged) सांनिध्ये (for 'ध्वम्).
 — (L. 83) S (G₁ damaged) चापि (for चैव). D₂ समा-
 गमे (for नरो'). — (L. 84) M₂ सर्वेषां (for संघेषु).
 M₂ राजर्षीणां वरेषु च (for the posterior half).
 — (L. 85) D₂ om. line 85. — (L. 86) De D₁ om.
 line 86. K₄ D₂ S (except G₄) हृष्टेषु (for सर्वेषु). K₄
 स्थानमात्रं; G₄ मानस्थानं (by transp.). — (L. 87) G₁
 रुच्या (for ऋद्धया). T₂ G₂₋₄ प्रज्वाल्य (for प्रज्वल'). K₄
 D₂ T₁ G₂ M अग्नीपोमार्क. K₄ D₂ 5 'वर्चसु; T₁ M₁ 'वर्चसु
 (for 'वर्धसु). — (L. 88) B₂₋₄ De D₂ 4 6 घट्टमानासु;
 D₁ पच'; D₅ कण (for वाद्य'). K₄ वीणामुद्यम्यमानासु. A
 few MSS. शक्रनन्दनः; B₃ शत्रुमर्दन. — (L. 89) S गीते
 (for गेये). K₄ De D₁ 2 'लोचने (for 'लोचन). D₃ गेये
 प्रवृत्ते नृत्येथ गंधर्वे पृथुलोचना. — (L. 90) K₄ D₂ G₂ सर्वा
 प्सरसमुख्यासु; De D₁ 'रःसु मुख्येषु; D₄ 'रःसु पुण्यासु; T₁
 'रसमाजेषु; G₁ M 'र (M₂ 'रः)समास्यासु; G₄ 'रःसमास्यासु.
 K₄ B₁ 2 4 De Dn₁ D₁ 2 G₁ 2 4 प्रवृत्तासु; D₅ प्रपन्नासु;
 T₁ समास्यासु (for प्रनृत्तासु). S 'त्तम (for 'द्वह).
 — (L. 91) K₄ किलामिलपन्; D₁ 2 कुलामिलखं (for किला-
 निमिषः). B₃ मामेकां दृष्टवानसि; De D₅ मामेकाग्रं (D₅ 'ग्रः)
 प्रदृष्टवान्. — (L. 92) Bsm De D₁ ततः (Bsm तत्र) चैव-

तव पित्राभ्यनुज्ञाता गताः स्वं स्वं गृहं सुराः ।
 तथैवाप्सरसः सर्वा विसृष्टाः स्वगृहं गताः ।
 अपि चान्याश्च शत्रुघ्न तव पित्रा विसर्जिताः । [95]
 ततः शक्रेण संदिष्टश्चित्रसेनो ममान्तिकम् ।
 प्राप्तः कमलपत्राक्ष स च मामब्रवीदथ ।
 त्वत्कृतेऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि ।
 प्रियं कुरु महेन्द्रस्य मम चैवात्मनश्च ह ।
 शक्रतुल्यं रणे शूरं रूपौदार्यगुणान्वितम् । [100]
 पार्थ प्रार्थय सुश्रोणि त्वमित्येवं तदाब्रवीत् ।
 ततोऽहं समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ ।
 तवान्तिकमनुप्राप्ता शुश्रूषितुमर्हिसि ।
 त्वद्गुणाकृष्टचित्ताहमनङ्गवशमागता ।
 चिराभिलषितो वीर ममाप्येष मनोरथः । [105]
 वैशंपायन उवाच ।
 तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जावृत्तोऽजुनः ।

उवाच कर्णो हस्ताभ्यां पिथाय त्रिदशालये ।
 दुःश्रुतं मेऽस्तु सुभगे यन्मां वदसि भाविनि ।
 गुरुदारैः समाना मे निश्चयेन वरानने ।
 यथा कुन्ती महाभागा यथेन्द्राणी शची मम । [110]
 तथा त्वमपि कल्याणी नात्र कार्या विचारणा ।
 यच्चेक्षितासि विस्पष्टं विशेषेण मया शुभे ।
 तच्च कारणपूर्वं हि शृणु सत्यं शुचिस्मिते ।
 इयं पौरववंशस्य जननी मुदितेति ह ।
 त्वामहं दृष्ट्वांस्तत्र विज्ञायोत्कुललोचनः । [115]
 न मामहंसि कल्याणि अन्यथा ध्यातुमप्सरः ।
 गुरोर्गुस्तरी मे त्वं मम वंशविवर्धिनी ।
 उर्वंशुवाच ।
 अनावृताश्च सर्वाः स देवराजाभिनन्दन ।
 गुरुस्थाने न मां वीर नियोक्तुं त्वमिहाहंसि ।
 पुरोवंशे हि ये पुत्रा नस्यो वा त्विहागताः । [120]

गते; D₂ तत्र चोपगते (for तत्र चावभृथे). — (L. 93) K₄ D₂
 स्वान् स्वान् निलयान् (D₂ लीलया) सुराः; S (G₁ damaged)
 गताः स्वनिलयान् (T₁ 'यं) सुराः. — (L. 94) K₂ B₁ Dn
 D₄ विशिष्टाः (for विसृष्टाः). K₄ Dc D₁-3. 5 स्वान्गृहान्;
 S निलयं (for स्वगृहं). Dc D₁ 5 तथा; T₁ सुराः (for गताः).
 — (L. 95) Dc D₁ 5 एताश्च; S अहं (for अपि). B₁ D₅
 विवर्जिताः (for विसृष्टाः). — (L. 96) D₃ निर्दि (for संदि).
 — (L. 97) K₄ D₂ 3 S (G₁ damaged) स्वयं; B₂ इदं
 (for अथ). Dc D₁ 5 मामेवं स्वयमब्रवीत् (for the posterior
 half). — (L. 98) Dc त्वत्कृतेन (for 'तेऽहं'). D₃ सुद्रेण.
 D₁ 3 G₄ M₂ प्रेषिता (for 'तो'). D₁ 3 G₃ 4 वरवर्णिनी.
 — (L. 99) D₂ सुरेशस्य (for महेन्द्रस्य). D₃ 'त्मनस्तथा;
 D₅ 'त्मना सह (for 'त्मनश्च ह'). — (L. 100) Dc D₁ 3
 वीरं (for शूरं). K₂ B Dn D₄ 6 G₁ सदै (for रूपौ).
 — (L. 101) Dc D₁ 4 5 त्वमित्येव. Dc च सो; D₂ S स मा;
 D₅ वचो (for तदा). D₃ (corrupt) त्वमेनं समुनोदितं.
 — (L. 102) Dc D₁ तथा (for ततो). T₁ G₁ 3 M प्रीता
 (for पित्रा). M₂ तवांतिकं (for च तेऽनघ). D₂ तव पित्रा च
 तेन च (for the posterior half). — (L. 103) M₂ अनु-
 प्राप्ता महाबाहो (for the prior half). — (L. 104) K₄
 D₂ S न केवलं हि शक्रेण प्रेषिता चाह (K₄ D₂ संदिष्टेयह) मागता;
 D₃ त्वत्संनिधानं शक्रस्य संदेशादहमागता. — (L. 105) D₃
 वदती (for ब्रुवती). K₄ D₂ S 'न्वितो (for 'वृत्तो').
 — (L. 107) K₄ D₂ transp. उवाच and पिथाय. K₄ B₄
 D₂ 3 S त्रिदशोपमः (for 'शालये'). — (L. 108) S अश्रुतं
 (for दुःश्रुतं). Dc₁ D₂ 3 5 ते (for मे). Dc₂ D₁ तेषु
 (for मेऽस्तु). K₄ यथा; G₂ M यन्मा (for यन्मां). K₄ Dc₂
 D₁-3. 1 6 T₁ G₁ 3 M भाविनि (for भाविनि). — (L. 109)

Dc Dn₂ D₁ 5 त्वं; S हि (T₁ -सि; M₁ -सि also) (for मे).
 K₄ D₂ नित्यमेव; Dc D₁ 5 नित्यमेवा; D₃ विभेयेवा; S नित्यं
 मेसि (T₁ मे हि) (for निश्चयेन). Dc D₁ 5 मत्तिमम; D₃
 वरांगने (for वरा). — K₄ B₁-3 D₂ S om. lines 110-111.
 — (L. 110) D₅ reads line 110 in marg. D₃ 5 यथा
 कुन्ती च माद्री च तथा त्वमपि भाविनि. — (L. 111) Dc Dn
 D₁ 4 6 कल्याणि (for 'णी'). — (L. 112) Dc D₁ 5
 यदीक्षि; T₂ G₂-4 यत्प्रेक्षि (for यच्चेक्षि). D₃ सुभगे (for
 विस्पष्टं). K₄ तवाशुभे (in मया शुभे as above). — (L. 113)
 K₄ त्वं तच्च कारणं सर्वं; Dc D₁ 2 5 T G तच्च मे कारणं पूर्व
 (D₂ T G सर्वं); D₃ M तत्र (M₁ तस्य) मे कारणं सर्वं (for
 the prior half). K₄ D₂ 3 S शृणु सत्येन सुसिते (D₃
 सुव्रते). — (L. 114) D₃ इह (for इयं). K₂ D₃ जननी-
 मुदितेति ह (D₃ 'न हि); K₄ 'नी मुदितेन ह; B₂ 3 Dc D₅
 'नी विदितेति ह; D₁ 2 'नी मुदितोमव; S 'नी मुदतीति ह (T₁
 'नीति मुनीति हि) (for the posterior half). — (L. 115)
 K₄ D₂ 3 S विस्मयो; D₅ विज्ञातो (for विज्ञायो).
 — (L. 116) T₂ G₂ 3 सुश्रोणि (for कल्याणि). K₂ D₅ 6
 मंतुम्; K₄ B₂ Dc Dn₂ D₁-3 S गंतुम्; D₄ मातुम् (for
 ध्यातुम्). K₄ D₁ 3 अप्सरे; D₃ उत्सहे; S अंगेने (for अप्सरः).
 — (L. 117) K₂ Dc₂ Dn गुरुतरा. D₂ 3 T G₁ 3 4 M
 त्वं मे (by transp.). Dn₁ सा मे (for मम). K₂ Dn₂ n₃
 मम त्वं वंशवर्धिनी; B₁ 2 4 D₂ 3 6 T G₂-4 M₂ मम वंश-
 विवर्धनी. — (L. 118) K₄ च ताः सर्वाः; S वयं सर्वा (for च
 सर्वाः स). K₄ D₂ 5 देवराज्ञा वरानन; Dc D₁ 'राजं (D₁
 'राज-) वरानने; D₃ 'राजानुगानव; T G 'वार(T₁ 'वारा)-
 वरांगनाः; M 'वारा वरानन (for the posterior half).
 — (L. 119) T₂ G₁ 3 मा (for मां). — (L. 120) B

तपसा रमयन्त्यस्मान्न च तेषां व्यतिक्रमः ।
तत्प्रसीद न मामार्ता विसर्जयितुमर्हसि ।
हृच्छयेन च संतप्तां भक्तां च भज मानद ।
भर्जुन उवाच ।

शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वं वक्ष्याम्यनिन्दिते ।
शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदैवताः । [125]
यथा कुन्ती च माद्री च शची चैव ममानघे ।
तथा स्ववंशजननी त्वं हि मेऽद्य गरीयसी ।
गच्छ मूर्ध्ना प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते वरवर्णिनि ।
त्वं हि मे मानवत्पूज्या रक्ष्योऽहं पुत्रवत्स्वया ।
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ता तु पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्छिता । [130]
वेपन्ती भ्रुकुटीवका शशापाथ धनंजयम् ।
उर्वश्युवाच ।
तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयं च गृहमागताम् ।

यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामबाणवशं गताम् ।
तस्मात्त्वं नर्तनः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः ।
अपुमानिति विख्यातः षण्ढवद्विचरिष्यसि । [135]
वैशंपायन उवाच ।

एवं दत्त्वार्जुने शापं स्फुरदोष्ठी श्वसन्त्यथ ।
पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी गृहमात्मनः ।
ततोऽर्जुनस्त्वरमाणश्चित्रसेनमर्दिदमः ।
संप्राप्य रजनीवृत्तं तदुर्वश्या यथा तथा ।
निवेदयामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः । [140]
तत्र चैवं यथावृत्तं शापं चैव पुनः पुनः ।
न्यवेदयच्च शक्रस्य चित्रसेनोऽपि सर्वशः ।
तत आनाय्य तनयं विविक्ते हरिवाहनः ।
सान्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
सुपुत्राद्य पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम । [145]
ऋषयोऽपि हि धैर्येण जिता वै ते महाभुज ।

De Dns D1 पुरोर् (for पूं). De D1 च (for हि). K4 D2 पितरः कस्य पुत्राश्च; D3 पितरो वापि तनया; S पितरः सोदराः पुत्रा (for the prior half). D3 [S]पि (for वा). D1 M2 इहागताः; T G M1 [आ]गता इह (for त्विहा). — (L. 121) T1 यंति स्म (for यन्त्यस्मान्). T1 G1 M न चास्त्ये (M2 स्त्वे)पां; T2 G2. 3 नैव तेषां; G4 न वै तेषां (for न च तेषां). — (L. 123) K4 B1 S संप्राप्तां (for संतप्तां). S (except G4) मानघ (for दं). — (L. 124) T1 यथा; G1 यद्वा; G2 M यत्त्वा (for यत्त्वां). — (L. 125) B3 सदैवताः (for सदे). — (L. 126) K2 D3 वेह; K4 B1-s De Dn D1. 2 चेह (for चैव). S समा इह (for ममानघे). D3 समानेति समाप्ति मे (for the posterior half). — (L. 127) K2 B Dn D4. 6 च; T1 त्वं (for स्व-). D3 [S]ति (for स्य). — (L. 128) M2 तत्पादौ (for पादौ ते). — (L. 129) K4 पार्या (for पूज्या). G1 ईक्ष्यो; a few MSS. रक्षो (for रक्ष्यो). — (L. 130) K4 De D2. 3. 5 S तथा (S तो)वधूता पार्थेन (for the prior half). — T2 G3 om. lines 131-134. — (L. 131) K4 चुकोप चोर्वशी राजन्; B3 De D1-s. 5 T1 G1. 2. 4 M वेपन्ती भ्रुकुटीं कृत्वा. K4 शापो दत्तश्च दारुणः (for the posterior half). — (L. 132) K4 om. line 132. G2. 4 चित्रसेना (for तव पित्रा); — (L. 133) T1 G2. 4 M त्वं (for मां). D3 प्रपीडितां (for वशं गताम्). K4 भर्जन्ती मामनादृत्य न कृतं वचनं मम. — (L. 134) B2. 4 De D5 T1 G1. 2. 4 नर्तकः (for नः). — (L. 135) S अपुंस्त्वेन च (for अपुमानिति). A few MSS. षण्ड or खण्ड (for षण्ड). — (L. 136) K2 B D (except D1-s. 5) S (except M1) om. the ref. (M1 om. उवाच). K4 D2 S स्फुरितोष्ठी; B3. 4 D5 स्फुरदोष्ठा. K2 श्वसत्यथ; K4 D2. 5 सन्निय; B4

सत्तथा; De T G3 M1 संत्यपि; D3 सित्यलं; G1. 2. 4 M2 श्वसत्यपि. — (L. 137) S शीघ्रम् (for क्षिप्रम्). K4 D1-s S स्वं निवेशनं (for गृहमा). — K4 B3 D1-s S subst. for lines 138-139: D5 ins. (the first line only) after 137: पार्थोऽपि लब्ध्वा तं शापं तां निशां दुःखितोऽवसत् ।
चिन्तयंश्चित्रसेनाय प्राप्तं सर्वमदृष्टवान् ।
ततः प्रमाते विमले गन्धर्वस्य यथातथम् ।

[(L. 1) T2 G2-4 शापं तं (by transp.). G1 [S]भवत् (for अवसत्). B3 तां निशां दुःखितो राजन्तदा पार्थस्तदावसत्. — (L. 2) B3 M2 om. line 2. T G विवक्षु (for चिन्तयं). M2 विचित्रं चित्रसेनाय; G1 स चित्रवार्थसेनाय (for the prior half). T G2-4 M1 महदृष्टवत्; G1 महदृष्टवत् (for महदृष्टवान्).] — M1 om. lines 138-141. — (L. 138) De त्वरायुक्त्य (for त्वरमाणश्च). B De D5. 6 चित्रसेनस्य मंदिरं (De रे) (for the posterior half). — (L. 139) De D5 उर्वश्याश्च (for तदुर्वश्या). B De D5 यथातथं. — (L. 140) De T1 G M2 चित्रसेनस्य. S (M1 om.) फल्गुनः (for पाण्डवः). — (L. 141) K4 B De D1-s. 5 S (M1 om.) तत्र (T1 यच्च; T2 G1. 2. 4 M2 तच्च) सर्वं; D4. 6 चित्रसेनं (for तत्र चैवं). S (M1 om.) यथातथं (for पुनः पुनः). D3 शापस्येव तथा पुनः (for the posterior half). — (L. 142) K2 Dn D4 अवेदयच्च (K2 इह); K4 निवे; De D5 आवे; D6 न्यवेदयत्स. — (L. 143) S तदा त्वानाय्य तनयं. — (L. 144) K4 B2-4 शांतं (for सान्त्व). — (L. 145) B4 De Dn2 D5 सत्युत्रा (for सु). De T2 G2-4 transp. पृथा and त्वया. D5 त्वया (for पृथा), and माता (for त्वया). K4 B1. 3. 4 D1-s. 5 S पुरुषसत्तम (G1 [अ]च पुरुषर्षम); De [अ]हं पुरुषोत्तमः (for पुत्रेण सत्तम). — (L. 146) D5 damaged. S जिताश्चेते.

यत्तु दत्तवती शापमुर्वशी तव मानद ।
 स चापि तेऽर्थकृतात् साधकश्च भविष्यति ।
 अज्ञातवासो वस्तव्यो युष्माभिर्भूतलेऽनघ ।
 वर्षे त्रयोदशे वीर तत्र त्वं क्षपयिष्यसि । [150]
 तेन नर्तनवेपेण अपुंस्त्वेन तथैव च ।
 वर्षमेकं विहृत्यैव ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि ।
 एवमुक्तस्तु शक्रेण फाल्गुनः परवीरहा ।
 मुदं परमिकां लेभे न च शापं व्यचिन्तयत् ।
 चित्रसेनेन सहितो गन्धर्वेण यशस्विना । [155]
 रेमे स स्वर्गभवने पाण्डुपुत्रो धनंजयः ।
 य इदं शृणुयान्नित्यं वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै ।
 न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ।
 इदममरवरात्मजस्य घोरं
 शुचि चरितं विनिशम्य फाल्गुनस्य । [160]
 व्यपगतमददम्भरागदोषा-
 छिदिवगताभिरमन्ति मानवेन्द्राः ।
 Colophon.

7

K₂ B (except B₁) D (except D₁₋₃) ins. after

T₁ °रथ (for °नुज). — (L. 147) K₄ D₁₋₃ यच्च; S यं च (for यत्तु). — (L. 148) D₃ स चापि हि तथा काले (for the prior half). — (L. 149) K₂ B₂ Dn D₄. ° भवद्भिर् (for युष्माभिर्). D₃ किल (for अनघ). — (L. 150) K₂ B₁ Dn D₄. ° तं तत्र; B₂ D₁. °. ° तत्र तं (D₃ तत्) (for तत्र त्वं). D₂. ° क्षपयिष्यति; S गमयिष्यसि. — (L. 151) D₃ तत्र (for तेन). T₂ G नर्तकं (for नर्तनं). S अपुंस्त्वेन (T₁ अप्यपुंस्त्वेन) चैव हि. — (L. 152) K₂ Dn G₄ °मेवं (for °मेकं). B₃ Dc₂ D₃ °लैवं (for °लैव). — (L. 153) Before line 153, K₄ Dc D₁₋₃. ° S ins. वैशं ° उ° (S om. उ°). S अजुनः (for फाल्गुनः). — (L. 154) D₁. ° विचिन्तं; S अचिन्तं (for व्यचिन्तं). — (L. 156) S रतवान् (for रेमे स). K₄ B₁. °. ° Dc D₁₋₃. ° स्वर्गसदने; S शक्र(G₁ चित्र)सदने (for स्वर्गभवने). — (L. 157) K₂ Dn इदं यः (by transp.); B₁. °. ° D₁. ° T₂ G₁ य इमं; T₁ M य इमां. K₂ Dn वृत्तं नित्यं (by transp.); S नित्यं धृतिं. — (L. 158) K₄ D₂ पातकेषु; T₁ कामु° (for पाप°). D₃ पापेषु परिवर्तते. — Metre of final stanza: Puspitāgrā. — (L. 159) T₁ इयम् (for इदम्). S घोरां (for घोरं). — (L. 160) B₃ पांडवस्य (for फाल्गु°). K₂ Dc D₂ शुचि चरितं धनंजयस्य श्रुत्वा; S धृतिमचलां च धनजं-प्रस्य श्रुत्वा (T₂ G₂₋₄ इष्ट्वा). — (L. 161) T₂ G₂₋₄ अपगत- (for व्यपगत-). B₃ °रागदंभ° (by transp.); S °भयदं (T₂ G₃ °दं)भरागदोषात्. — (L. 162) S रमयंति (for [अभि-

3. 49. 24; K₁ (which om. 21-24) ins. after 3. 49. 20:

भूतप्रियेण राजेन्द्र कृतं तद्भवता तथा ।
 प्रायेणाज्ञातचर्यायां वयं सर्वे निपातिताः ।
 न तं देशं प्रपश्यामि यत्र सोऽस्मान्सुदुर्जनः ।
 न विज्ञास्यति दुष्टात्मा चारैरिति सुयोधनः ।
 अधिगम्य च सर्वाङ्गो वनवासमिमं ततः । [5]
 प्रव्राजयिष्यति पुनर्निकृत्याधमपूरुषः ।
 यद्यस्मानभिगच्छेत पापः स हि कथंचन ।
 अज्ञातचर्यामुत्तीर्णान्दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत् ।
 भूतेन ते महाराज पुनर्भूतमवर्तते ।
 भवांश्च पुनराहूतो भूतेनैवापनेष्यति । [10]
 स तथाक्षेपु कुशलो निश्चितो गतचेतनः ।
 चरिष्यसि महाराज वनेषु वसतीः पुनः ।
 यद्यस्मान्सुमहाराज कृपणान्कर्तुमर्हसि ।
 यावज्जीवमवेक्षस्व वेदधर्माश्च कृत्स्नशः ।
 निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः । [15]
 अनुज्ञातस्त्वया गत्वा यावच्छक्ति सुयोधनम् ।
 यथैव कक्षमुत्सृष्टो दहेदनिलसारथिः ।
 हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु नो भवान् ।

7

रमन्ति). D₃ त्रिदिवगताभिरमयेद्धि पार्थिवेन्द्रान्.

(L. 1) K₁ Dn transp. कृतं and तथा. Dc भूतं तद्भवता यथा. — (L. 3) K₂ सुदुर्जनः (for °जनः). — (L. 4) K₂ चारैर्वेत्ति (for °रिति). — (L. 5) B₃ reads line 5 in marg. K₁ अभि° (for अधि°). — (L. 6) D₃ पराजयिष्यसि (for प्रव्राज°). B₄ Dc₁ D₅ [अ]धर्म°; D₄ यम° (for [अ]धर्म°). — (L. 7) B₁ तथासानधिगच्छेत. — (L. 8) B₂₋₄ Dc अज्ञातवासा(B₄ °चर्या)दुत्तीर्णान्. — (L. 9) B₂ D₁ युद्धम् (for भूतम्). K₁ पुनः पूर्ववदेव हि (for the posterior half). — (L. 10) K₂ B₃. ° Dc तु (for च). B₂ °यास्यति (for °नेष्यति). — (L. 11) B₄ स यथा; Dc Dn₂ D₃ सर्वथा (for स तथा). B₃ Dn₂ [अ]कुशलो (for कुशलो). K₁ [S]कृत° (for गत°). — (L. 12) K₁ चरिष्यति भवव्राजन् (for the prior half). Dc वसति (for °तीः). — (L. 13) K₁ तु; Dn₁ न (for सु-). — (L. 14) B₂. ° Dc D₃ वेदान्; B₃ देवान् (for वेद-). K₁ B₂₋₄ Dc D₄₋₆ शाश्वतान् (for कृत्स्नशः). — Line 15=3. 49. 20^{ab}. — (L. 16) Dc Dn D₂ यावद्धन्मि (for °च्छक्ति). — (L. 18) K₁ मे; B₄ मां (for नो).

8

(L. 1) B₂ वस्त्राणि (for वासांसि). — (L. 2) B Dc D₁. °

तपसा रमयन्त्यस्मान्न च तेषां व्यतिक्रमः ।
तत्प्रसीद न मामार्ता विसर्जयितुमर्हसि ।
हृच्छयेन च संतप्तां भक्तां च भज मानद ।
भर्जुन उवाच ।

शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वां वक्ष्याम्यनिन्दिते ।
शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः । [125]
यथा कुन्ती च माद्री च शची चैव ममानघे ।
तथा स्ववंशजननी त्वं हि मेऽद्य गरीयसी ।
गच्छ मूर्ध्ना प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते वरवर्णिनि ।
त्वं हि मे मातृवत्पूज्या रक्ष्योऽहं पुत्रवत्त्वया ।
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ता तु पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्छिता । [130]
वेपन्ती भ्रुकुटीवक्रा शशापाथ धनंजयम् ।
उर्वश्युवाच ।
तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयं च गृहमागताम् ।

यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामबाणवशं गताम् ।
तस्मात्त्वं नर्तनः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः ।
अपुमानिति विख्यातः षण्डवद्विचरिष्यसि । [135]
वैशंपायन उवाच ।

एवं दत्त्वार्जुने शापं स्फुरदोष्ठी श्वसन्यथ ।
पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी गृहमात्मनः ।
ततोऽर्जुनस्त्वरमाणाश्चित्रसेनमर्दिदमः ।
संप्राप्य रजनीवृत्तं तदुर्वश्या यथा तथा ।
निवेदयामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः । [140]
तत्र चैवं यथावृत्तं शापं चैव पुनः पुनः ।
न्यवेदयच्च शक्रस्य चित्रसेनोऽपि सर्वशः ।
तत आनाय्य तनयं विविक्ते हरिवाहनः ।
सान्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
सुपुत्राद्य पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम । [145]
ऋषयोऽपि हि धैर्येण जिता वै ते महाभुज ।

De Dns D1 पुरोर् (for पूं). De D1 च (for हि). K4 D2 पितरः कस्य पुत्राश्च; D3 पितरो वापि तनया; S पितरः सोदराः पुत्रा (for the prior half). D3 [S]पि (for वा). D1 M2 इहागताः; T G M1 [अ]गता इह (for त्विहा). — (L. 121) T1 यंति स (for यन्त्यस्मान्). T1 G1 M न चास्त्ये (M2 स्त्वे)पां; T2 G2. 3 नैव तेषां; G4 न वै तेषां (for न च तेषां). — (L. 123) K4 B1 S संप्राप्तां (for संतप्तां). S (except G4) मानघ (for द). — (L. 124) T1 यथा; G1 यद्वा; G2 M यत्त्वा (for यत्त्वां). — (L. 125) B2 सदैवताः (for सदे). — (L. 126) K2 D6 वेह; K4 B1-3 De Dn D1. 2 चेह (for चैव). S समा इह (for ममानघे). D3 समानेति समाप्ति मे (for the posterior half). — (L. 127) K2 B Dn D4. 6 च; T1 त्वं (for स्व-). D3 [S]ति (for ऽद्य). — (L. 128) M2 त्वत्पादौ (for पादौ ते). — (L. 129) K4 पात्या (for पूज्या). G1 ईक्ष्यो; a few MSS. रक्षो (for रक्ष्यो). — (L. 130) K4 De D2. 3. 5 S तथा (S तो)वधूता पार्थेन (for the prior half). — T2 G3 om. lines 131-134. — (L. 131) K4 चुकोप चोर्वशी राजन्; B3 De D1-3. 5 T1 G1. 2. 4 M वेपन्ती भ्रुकुटीं कृत्वा. K4 शापो दत्तश्च दारुणः (for the posterior half). — (L. 132) K4 om. line 132. G2. 4 चित्रसेना (for तव पित्रा). — (L. 133) T1 G2. 4 M त्वं (for मां). D3 प्रपीडितां (for वशं गताम्). K4 भर्जन्ती मामनादृत्य न कृतं वचनं मम. — (L. 134) B2. 4 De D6 T1 G1. 2. 4 नर्तकः (for नः). — (L. 135) S अपुस्त्वेन च (for अपुमानिति). A few MSS. षण्ड or खण्ड (for षण्ड). — (L. 136) K2 B D (except D1-3. 5) S (except M1) om. the ref. (M1 om. उवाच). K4 D2 S स्फुरितोष्ठी; B2. 4 D6 स्फुरदोष्ठा. K2 श्वसन्यथ; K4 D2. 5 सन्निय; B4

सत्तथा; De T G3 M1 संत्यपि; D3 सित्यलं; G1. 2. 4 M2 श्वसत्यपि. — (L. 137) S क्षिप्रम् (for क्षिप्रम्). K4 D1-3 S स्वं निवेशनं (for गृहमा). — K4 B3 D1-3 S subst. for lines 138-139: D6 ins. (the first line only) after 137: पार्थोऽपि लब्ध्वा तं शापं तां निशां दुःखितोऽवसत् ।
चिन्तयंश्चित्रसेनाय प्राप्तं सर्वमदृष्टवान् ।
ततः प्रभाते विमले गन्धर्वस्य यथातथम् ।

[(L. 1) T2 G2-4 शापं तं (by transp.). G1 [S]भवत् (for अवसत्). B3 तां निशां दुःखितो राजन्तदा पार्थस्तदावसत्. — (L. 2) B3 M2 om. line 2. T G विवक्षु (for चिन्तयं). M2 विचित्रं चित्रसेनाय; G1 स चित्रवार्थसेनाय (for the prior half). T G2-4 M1 मदृष्टवत्; G1 मदृष्टवत् (for मदृष्टवान्).] — M1 om. lines 138-141. — (L. 138) De त्वरायुक्तश्च (for त्वरमाणश्च). B De D6. 6 चित्रसेनस्य मंदिरं (De रे) (for the posterior half). — (L. 139) De D6 उर्वश्याश्च (for तदुर्वश्या). B De D6 यथातथं. — (L. 140) De T1 G M2 चित्रसेनस्य. S (M1 om.) फल्युनः (for पाण्डवः). — (L. 141) K4 B De D1-3. 5 S (M1 om.) तत्र (T1 यच्च; T2 G1. 2. 4 M2 तच्च) सर्व; D4. 6 चित्रसेनं (for तत्र चैव). S (M1 om.) यथातथं (for पुनः पुनः). D3 शापस्येव तथा पुनः (for the posterior half). — (L. 142) K2 Dn D4 अवेदयच्च (K2 द); K4 निवे; De D6 आवे; D6 न्यवेदयत्त. — (L. 143) S तदा त्वानाय्य तनयं. — (L. 144) K4 B2-4 शांतं (for सान्त्व). — (L. 145) B4 De Dns D6 सत्पुत्रा (for सु). De T2 G2-4 transp. पृथा and त्वया. D6 त्वया (for पृथा), and माता (for त्वया). K4 B1. 3. 4 D1-3. 5 S पुरुषसत्तम (G1 [अ]द्य पुरुषर्षभ); De [अ]हं पुरुषोत्तमः (for पुत्रेण सत्तम). — (L. 146) D3 damaged. S जिताश्चेते.

यत्तु दत्तवती शापमुर्वशी तव मानद ।
 स चापि तेऽर्थकृत्तात साधकश्च भविष्यति ।
 अज्ञातवासो वस्तव्यो युष्माभिर्भूतलेऽनघ ।
 वर्षे त्रयोदशे वीर तत्र त्वं क्षपयिष्यसि । [150]
 तेन नर्तनवेष्टेण अपुंस्त्वेन तथैव च ।
 वर्षमेकं विहृत्यैव ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि ।
 एवमुक्तस्तु शक्रेण फाल्गुनः परवीरहा ।
 मुदं परमिकां लेभे न च शापं व्यचिन्तयत् ।
 चित्रसेनेन सहितो गन्धर्वेण यशस्विना । [155]
 रेमे स स्वर्गभवने पाण्डुपुत्रो धनंजयः ।
 य इदं शृणुयान्नित्यं वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै ।
 न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ।
 इदममरवरात्मजस्य घोरं
 शुचि चरितं विनिशम्य फाल्गुनस्य । [160]
 व्यपगतमददम्भरागदोषा-
 छिदिवगताभिरमन्ति मानवेन्द्राः ।
 Colophon.

7

K₂ B (except B₁) D (except D₁₋₃) ins. after

T₁ रथ (for 'युज'). — (L. 147) K₄ D₁₋₃ यच्च; S यं च (for यत्तु). — (L. 148) D₃ स चापि हि तथा काले (for the prior half). — (L. 149) K₂ B₂ Dn D₄. ६ भवद्भिर् (for युष्माभिर्). D₃ किल (for अनघ). — (L. 150) K₂ B₁ Dn D₄. ६ तं तत्र; B₂ D₁. ३. ६ तत्र तं (D₃ तत्) (for तत्र त्वं). D₂. ३ क्षपयिष्यति; S गमायिष्यसि. — (L. 151) D₃ तत्र (for तेन). T₂ G नर्तक (for नर्तन). S अपुंस्त्वेन (T₁ अप्यपुंस्त्वेन) चैव हि. — (L. 152) K₂ Dn G₄ 'नेवं (for 'मेकं). B₃ Dc₂ D₃ 'लैवं (for 'लैव). — (L. 153) Before line 153, K₄ Dc D₁₋₃. ६ S ins. वैशं उ (S om. उ). S अजुनः (for फाल्गुनः). — (L. 154) D₁. २ विचितं; S अचितं (for व्यचिन्तं). — (L. 156) S रतवान् (for रेमे स). K₄ B₁. ३. ४ Dc D₁₋₃. ६ स्वर्गसदने; S शक्र(G₁ चित्र)सदने (for स्वर्गभवने). — (L. 157) K₂ Dn इदं यः (by transp.); B₁. ४ D₁. २ T₂ G₁ य इमं; T₁ M य इमां. K₂ Dn वृत्तं नित्यं (by transp.); S नित्यं धृति. — (L. 158) K₄ D₂ पातकेषु; T₁ कामु (for पाप). D₃ पापेषु परिवर्तते. — Metre of final stanza: Puspitāgrā. — (L. 159) T₁ इयम् (for इदम्). S घोरां (for घोरं). — (L. 160) B₃ पांडवस्य (for फाल्गु). K₂ Dc D₂ शुचि चरितं धनंजयस्य श्रुत्वा; S धृतिमचलां च धनजं-प्रस्य श्रुत्वा (T₂ G₂₋₄ इष्ट्वा). — (L. 161) T₂ G₂₋₄ अपगत- (for व्यपगत). B₃ 'रागदंभ' (by transp.); S 'भयडं' (T₂ G₃ 'दं')भरागदोषाम्. — (L. 162) S रमयंति (for [अ]भि-

3. 49. 24; K₁ (which om. 21-24) ins. after 3. 49. 20:

यूतप्रियेण राजेन्द्र कृतं तद्भवता तथा ।
 प्रायेणाज्ञातचर्यायां वयं सर्वे निपातिताः ।
 न तं देशं प्रपश्यामि यत्र सोऽस्मान्सुदुर्जनः ।
 न विज्ञास्यति दुष्टात्मा चारैरिति सुयोधनः ।
 अधिगम्य च सर्वाङ्गो वनवासमिमं ततः । [5]
 प्रव्राजयिष्यति पुनर्निकृत्वाधमपूरुषः ।
 यद्यस्मानभिगच्छेत पापः स हि कथंचन ।
 अज्ञातचर्यामुत्तीर्णान्दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत् ।
 यूतेन ते महाराज पुनर्यूतमवर्तत ।
 भवांश्च पुनराहूतो यूतेनैवापनेष्यति । [10]
 स तथाक्षेषु कुशलो निश्चितो गतचेतनः ।
 चरिष्यसि महाराज वनेषु वसतीः पुनः ।
 यद्यस्मान्सुमहाराज कृपणान्कृतुमर्हसि ।
 यावज्जीवमवेक्षस्व वेदधर्माश्च कृत्स्नशः ।
 निकृत्वा निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः । [15]
 अनुज्ञातस्त्वया गत्वा यावच्छक्ति सुयोधनम् ।
 यथैव कक्षमुत्सृष्टो दहेदनिलसारथिः ।
 इतिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु नो भवान् ।

रमन्ति). D₃ त्रिदिवगतात्रमयेद्धि पार्थिवेन्द्रान्.

7

(L. 1) K₁ Dn transp. कृतं and तथा. Dc वृत्तं तद्भवता यथा. — (L. 3) K₂ सुदुर्जनः (for 'जनः). — (L. 4) K₂ चारैर्वेत्ति (for 'रिति). — (L. 5) B₃ reads line 5 in marg. K₁ अभि (for अधि). — (L. 6) D₆ पराजयिष्यसि (for प्रव्राज). B₄ Dc₁ D₆ [अ]धर्म; D₄ यम (for [अ]धर्म). — (L. 7) B₄ तथास्मानभिगच्छेत. — (L. 8) B₂₋₄ Dc अज्ञातवासा(B₁ 'चर्या')दुत्तीर्णान्. — (L. 9) B₂ D₁ युद्धम् (for यूतम्). K₁ पुनः पूर्ववदेव हि (for the posterior half). — (L. 10) K₂ B₃. 4 Dc तु (for च). B₃ 'यास्यति (for 'नेष्यति). — (L. 11) B₄ स यथा; Dc Dn₂ D₆ सर्वथा (for स तथा). B₃ Dn₂ [अ]कुशलो (for कुशलो). K₁ [S]कृत (for गत). — (L. 12) K₁ चरिष्यति भवाम्राजन् (for the prior half). Dc वसति (for 'तीः). — (L. 13) K₁ तु; Dn₁ न (for सु). — (L. 14) B₂. 4 Dc D₆ वेदान्; B₃ देवान् (for वेद). K₁ B₂₋₄ Dc D₆₋₄ शाश्वतान् (for कृत्स्नशः). — Line 15=3. 49. 20^{ab}. — (L. 16) Dc Dn D₂ यावद्धन्मि (for 'च्छक्ति). — (L. 18) K₁ मे; B₄ मां (for नो).

8

(L. 1) B₂ वस्त्राणि (for वासांसि). — (L. 2) B Dc D₆. ६

8

After 3. 53. 7, K1. 2 B D (except D1-3) ins. :

विरजांसि च वासांसि दिव्याश्चित्राः स्रजस्तथा ।
 भूषणानि तु मुख्यानि देवान्प्राप्य तु भुङ्क्ष्व वै ।
 य इमां पृथिवीं कृत्स्नां संक्षिप्य ग्रसते पुनः ।
 हुताशमीशं देवानां का तं न वरयेत्पतिम् ।
 यस्य दण्डभयात्सर्वे भूतग्रामाः समागताः । [5]
 धर्ममेवानुद्ध्यन्ति का तं न वरयेत्पतिम् ।
 धर्मात्मानं महात्मानं दैत्यदानवमर्दनम् ।
 महेन्द्रं सर्वदेवानां का तं न वरयेत्पतिम् ।
 क्रियतामविशङ्केन मनसा यदि मन्यसे ।
 वरुणं लोकपालानां सुहृद्वाक्यमिदं शृणु । [10]
 नैषधेनैवमुक्ता सा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
 समाप्नुताभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ वारिणा ।
 देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते ।
 वृणे त्वामेव भर्तारं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
 तामुवाच ततो राजा वेपमानां कृताञ्जलिम् । [15]
 दौत्येनागल्य कल्याणि तथा भद्रे विधीयताम् ।
 कथं ह्यहं प्रतिश्रुत्य देवतानां विशेषतः ।
 परार्थे यत्नमारभ्य कथं स्वार्थमिहोत्सहे ।
 एष धर्मो यदि स्वार्थो ममापि भविता ततः ।
 एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे विधीयताम् । [20]

9

After 3. 55. 1, M2 ins. :

मद्यपूर्णं समादाय घटं कटिसमन्वितम् ।
 अपरेण तु मांसं च दग्धकाष्ठाचितं बहु ।
 श्वभिः परिवृतो रौद्रः कपटी भ्रुकुटीमुखः ।

च (for the first तु). — (L. 4) K2 Dc1 D4 कांतं; B1
 या तं (for का तं). — (L. 5) K1 भूतास्त्राससमन्विताः (for
 the posterior half). — (L. 6) Dc "मेवाव" (for "मेवानु").
 K2 Dc1 Dn2 कांतं (for का तं). — (L. 7) B1. 2 "सुदनं"
 (for "मर्दनम्"). — (L. 8) K2 Dc1 कांतं (for का तं).
 — (L. 11) B1. 3. 4 Dc D5 तु (for सा). — (L. 13)
 K2 B1. 3 Dc नमस्कृत्वा. — (L. 16) D5 दूत्येन (for दौ).
 B2 Dc D5 नाहं (Dc कथं) स्वार्थमिहोत्सहे (for the poste-
 rior half); cf. line 18. — (L. 18) B2 कर्तुं (for कथं).
 — (L. 19) K1 तथा; K2 पुनः (for ततः). — (L. 20)
 Dc तव (for भद्रे).

10

(L. 1) = 3. 62. 1^{cd}. D3 सार्थवाहस्य तद्वचः. — (L. 2)

रक्ताम्बरधरः काळो रक्तस्रगनुलेपनः ।

कथयन्विधिधास्तत्र कथाः परमदाहणाः । [5]

परदारापहरणं परद्रव्यप्रलम्भनम् ।

पाने चातिप्रसङ्गं च विश्वासस्य च घातनम् ।

द्युते च मृगयायां च चौर्ये चाशुचिकर्मणि ।

10

For 3. 62. 1-17, K4 D1-3 subst. :

बृहदश्व उवाच ।

सा तच्छ्रुत्स्वानवद्याङ्गी सार्थवाहवचस्तदा ।
 अगच्छद्राजशार्दूल विद्युल्लेखेव शारदी ।
 सार्थं महति दुःखार्ता भर्तृदर्शनलालसा ।
 रजसा समवच्छन्ना सार्थजेन शुचिस्मिता ।
 अनभिज्ञायमानैव गच्छन्ती सुमहद्वनम् । [5]
 आससाद सरो रम्यं भास्करस्यास्तसंगमे ।
 शीततोयं सुविपुलं निर्मलं नैकयोजनम् ।
 कह्लारैः समवच्छन्नं पद्मोऽपलविराजितम् ।
 हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् । [10]
 तीरजैस्तृभिर्हृद्भिः फलपुष्पोपशोभितैः ।
 व्यराजत यथा राजा सुभृत्यैः परिवारितः ।
 तदाश्रित्य स सार्थस्तु निवासायोपजग्मिवान् ।
 भारतीः सौरभेयास्तु क्षुत्तृषापारिवारिताः ।
 अवरोपितभारास्तु लेभिरे परमं सुखम् । [15]
 तथाश्वा वारणाश्चैव रासभाः करभैः सह ।
 दृष्ट्वैव तत्सरो रम्यमाश्वासं परमं ययुः ।
 अथानन्तरमेवेह वणिजः पथिकास्तथा ।
 यथायोगं यथास्थानं स्वावासं प्रतिपेदिरे ।
 यथास्थितिसमाचारमाहारस्थानमेव च ।
 अवतीर्यावसन्नानां चक्रुश्चैव प्रवेक्षणम् । [20]

D1 नर° (for राज°). — (L. 3) Cf. 3. 62. 1^{cd}. D3
 भर्तुं (for भर्तृ°). — (L. 4) D1 सार्थेन सह दुःखिता (for
 the posterior half). — (L. 5) D1 "माने च; D3 "माना
 तु (for "मानैव). — (L. 7) K4 चैक°; D1 नव° (for नैक°).
 — (L. 10) K4 "शोभितं (for "शोभितैः). — (L. 11) K4
 विराजति; D1 विराजत. K4 स्व° (for सु°). — (L. 12)
 D1 यदाश्रित्य. K4 D1 तु (for च), and "चक्रमे (for "जग्मि-
 वान्). — (L. 13) K4 D1 च (for तु). K4 लेभिरे परमं
 सुखं; D2 क्षुत्तृषापारिकाशिताः. — K4 om. line 14. — (L. 17)
 D1 "मेवाह; D2 "मते च (for "मेवेह). — (L. 18) K4 यथा-
 योगं (for "योगं). K4 आवासं; D3 स्वासं. — (L. 20)
 D1 विषण्णानां (for [अ]वसन्नानां). K4 [अ]न्वेषणं; D1 [अ]प्य-
 वेक्षणं (for प्रवेक्षणम्). — (L. 22) D2 परे (for [अ]परे).
 — (L. 23) K4 समागमान्. — (L. 25) D1 च (for ते).

चक्रः कथाश्च विविधाः क्रयविक्रयसंश्रिताः ।
 प्रशंसन्त्यपरे कष्टमटवीं श्वापदावृतम् ।
 स्मरन्तो गृहभोगांश्च ज्ञातीनां च समागमम् ।
 पुत्रमित्रकलत्राणि सर्वे निद्रावशं ययुः ।
 संवाहनेन भाराणां बहुवासरजेन ते । [25]
 खिन्नाः पतितगान्नास्तु निद्रयापहता भृशम् ।
 प्रसारिताङ्गाः खिन्नाश्च मृतकल्पा इवासते ।
 अथार्धरात्रसमये गजयूथं महत्तदा ।
 आजगाम सरो यत्र पिपासुस्तत्सरोजलम् ।
 अथापश्यत् तं सार्थं सार्थजान्सुबहून्गजान् । [30]
 ते तान्ग्राम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
 समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ।
 तेषामापततां वेगः करीणां दुःसहोऽभवत् ।
 नगाग्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ।
 स्पन्दतामपि नागानां नालं संस्था वनोद्भवैः । [35]
 करिभिः करिणः वै नीता मृत्युवशं क्षणात् ।
 स च सार्थो विमथितः सखीशालगजान्वितः ।
 आरावः सुमहानासीत्त्रैलोक्यभयकारकः ।
 वाजिभिः प्रदुतैश्चैव महोद्रे रासमैस्तथा ।
 अन्योन्यं नाभिरक्षन्तं मथ्यमाना वनद्विपैः । [40]
 हतो भ्राता हतः पुत्रो हतः ।मी हतो मम ।
 एषोऽग्निरुत्थितः कष्टं त्रायध्वं धावतापुना ।
 रत्नराशिर्विशोर्णोऽयं गृहीध्वं किं प्रधावत ।
 सामान्यमेतद् द्रविणं न मिथ्या वचनं मम ।
 एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्ततः । [45]
 पुनरेवाभिधावन्ति वित्तप्रध्वंसकास्तथा ।
 तस्मिन्स्थथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।
 दमयन्ती च बुबुधे भयसंश्रस्तमानसा ।

अपश्यद्वैशसं तच्च सर्वलोकभयंकरम् ।
 अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा । [50]
 संश्रस्तमानसा तस्मिन्स्थथौ शशिनिभानना ।
 सर्वैर्विध्वंसितैर्भद्रैस्तुभिरभिशन्दनादिभिः ।
 विक्षिप्तैर्भाति भूः सर्वा द्यौर्ऋक्षैरिव शारदी ।
 पतद्भिः पाल्यमानैश्च पतितैश्च ततस्ततः ।
 भीषणीयं वनं तद्धि बभौ तत्र समन्ततः । [55]
 विमुक्तनादसंश्रस्तं हाहाकारविनादितम् ।
 बभौ तत्सत्त्वसंवाधं महारणमिवापरम् ।
 ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थाः केचिद्विक्षताः ।
 तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् ।
 नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशः । [60]
 तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न च वैश्रवणः प्रभुः ।
 न पूजा विघ्नकर्तुणामथ वा सार्थिकैः कृता ।
 शकुनानां फलं चाथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।
 ग्रहा वा विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ।
 अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृताः । [65]
 यासावद्य महासार्थे नारी ह्युन्मत्तदर्शना ।
 प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपमसानुषम् ।
 तयेयं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ।
 राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची वा भयंकरी ।
 तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा । [70]
 यदि पश्याम तां पापां सार्थिणीं नैकदुष्कृताम् ।
 लोष्टभिः पांशुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।
 अवश्यमेव हंत्यामः सा तु सार्थस्य कृतका ।
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ।
 भीता त्रस्ता च संविष्टा प्राद्रवद्येन काननम् । [75]
 आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् ।

— (L. 26) D₁ च (for तु). D₂ पहता (for पहता).
 — (L. 27) D₁ प्रसारिताश्च (for ताङ्गाः). K₄ corrupt.
 — (L. 29) K₄ D₂ राजन् (for यत्र). — (L. 30) D₁
 अथापश्यत्. K₄ सार्थं तु; D₁ तत्सार्थं; D₂ सार्थं तत्. — (L. 32)
 D₁ द्रवन्तो; D₂ द्रवन्ति (for द्रवन्त). — (L. 34) D₁
 मृगाणां; D₂ शृङ्गाणां (for शृङ्गाणां). — (L. 35) K₄ स्पन्दना-
 दपि. K₄ marg. स्पन्दनानपि मातंगानालानस्यान्वनोद्भवैः.
 — (L. 38) D₁ सुमहानासीत्. — (L. 40) K₄ लक्ष्मं
 (for रक्षन्तं). — (L. 41) D₁ हताः पुत्राः. K₄ D₁ सहायो
 (D₁ या निहतो (D₁ ता) मम (for the posterior half).
 — (L. 42) K₄ कष्टम् (for कष्टं). — (L. 44) D₁ एव
 (for एतद्). — (L. 45) D₁ [S]भिद्रं (for विद्रं).
 — (L. 49) D₂ द्विपमं (for द्वैशसं). D₁ तत्र (for तच्च).
 — (L. 50) D₂ तच्छ्रुत्वा (for तद् दृष्ट्वा). — (L. 52)
 K₄ D₁ सार्थे (for सर्वैः). D₁ विध्वंसिते. K₄ मणिरासिस्तचन्दनैः

(sic) (for the posterior half). K₄ (marg.) सार्थे विध्वंसिते
 मयेगुरुभिः सह चन्दनैः. — D₂ om. from the posterior
 half of line 52 up to पतितैश्च in line 54. — (L. 53)
 D₂ शारदैः (for दी). — (L. 54) D₁ पतद्भिः पतितैस्ततः
 (for the posterior half). — (L. 58) K₄ सार्थाद् (for
 सार्थाः). — (L. 61) K₄ नूनं (for न च). D₁ नाभितो वनदः
 प्रभुः (for the posterior half). — (L. 64) D₂ दिह
 वागतं (for दिदमा). — (L. 66) D₁ क्षुत्तमं (for क्षुन्मत्तं).
 — (L. 68) D₁ तथैव (for तथैव), and नूनं (for पूर्व).
 — D₁ om. lines 69-70. — (L. 70) K₄ (by corr.)
 काचिद् (for कार्या). D₂ कृत्वा वै राक्षसीमिव (for the
 posterior half). — D₂ om. lines 71-88. — (L. 71)
 D₁ घ्नत माचिरं; D₂ सर्वदुःखदां (for नैकदुः). — (L. 72)
 D₁ लोष्टश्च (for लोष्टभिः). — (L. 74) K₄ तेषां वाक्यं (by
 transp.). — (L. 75) K₄ हता भीता; D₁ भीता भीता.

अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महात् ।
 नानुबध्नाति कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् ।
 न स्मराम्यशुभं किंचित्कृतं कस्यचिदप्यपि ।
 कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् । [80]
 नूनं जन्मान्तरकृतं पापमापतितं महत् ।
 अपश्चिमामिमां कष्टामापदं प्राप्तवत्यहम् ।
 भर्तृराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराभवः ।
 भर्त्रा सह वियोगं च तनयाभ्यां च विच्युतिः ।
 निर्वस्त्रता वने वासो बहुव्यालनिषेविते । [85]
 योऽप्यकस्मान्मया प्राप्तो निर्जने गहने वने ।
 सोऽपि सार्थः पराभूतो दैवेन विधिना ध्रुवम् ।
 आशङ्कते च मां पापां मदीयं व्यसनं तथा ।
 साहमेवंविधा नूनं ध्रुवं नास्त्यत्र संशयः ।
 मन्दाया हि ममाभाग्यैः सार्थो नूनं निपातितः । [90]
 कुत्रात्मानं पातयेयं यामि कं शरणं वने ।
 मरणेन भवेच्छान्तिर्ध्रियन्या दुःखजीवितम् ।
 हा नाथ हा महाराज हा स्वामिजीवितेश्वर ।
 किं मां विलपतीमेवं नाभिजल्पसि मानद ।
 एवमादि बहूनन्यान्प्रलापान्बाष्पविह्वला । [95]
 कुर्वती पर्यधावच्च विजनं गहनं वनम् ।

Colophon.

✠ This passage has many lines in common with passages No. 11-12 given below, with which it should be compared.

11

For 3. 62. 6^{ab}-10^{cd}, D₅ subst.:

भारार्ताः सौरभेयाश्च क्षुत्तृषाभिपरिहृताः ।
 अवरोपितभारास्तु लेभिरे परमां मुदम् ।
 तथाश्वा चारणाश्चैव रासभाः करभैः सह ।
 इष्टैव तत्सरो रम्यमाह्लादं परमं ययुः ।
 तथानन्तरमेवेह वणिजः पथिकास्तथा । [5]
 यथायोग्यं यथास्थानमावांसं प्रतिपेदिरे ।
 यथास्थितैः समाचारमाहारं स्थानमेव च ।

अवतीर्यावसन्नानां चक्रुश्चैवान्ववेक्षणम् ।
 चक्रुः कथाश्च विविधाः क्रयविक्रयसंश्रिताः ।
 प्रशंसन्त्यपरे कष्टं पदवींश्चापदावृताम् । [10]
 स्मरन्तो गृहभोगांश्च ज्ञातीनां च समागमम् ।
 पुत्रमित्रकलत्राणि सर्वे निद्रावशं ययुः ।
 संवाहनेन भाराणां बहुवासरजेन च ।
 खिन्नाः शयितुकामास्ते निद्रयापगता भृशम् ।
 प्रसारिताङ्गाः खिन्नाश्च मृतकल्पा इवासते । [15]
 अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमितं तदा ।
 सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ।
 अथ सार्थं गिरिनिभा मदप्रस्त्रवणाविलाः ।
 मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्यास्तीरमुत्तरम् ।
 अथापश्यत तं सार्थं सार्थजान्सुबहून्गजान् । [20]
 तांश्च पान्थगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
 समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ।
 तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् ।
 नगाग्रादिव शीर्णानां मृगाणां पततां क्षितौ ।
 स्पन्दतामपि नागानां बालसंस्थावनोद्भवैः । [25]
 करिभिः करिणः सर्वे मृत्युतां प्रापिताः क्षणात् ।
 सार्थश्च सोऽपि मथितः सखीबालगजान्वितः ।
 आरावः सुमहानासीत्त्रैलोक्यभयकारकः ।
 वाजिभिः प्राहृतैश्चैव गजोद्वै रासभैस्तथा ।
 अन्योन्यं नाभ्यंरक्षन्त मथ्यमाना वनद्विपैः । [30]
 सुप्तं ममर्तुः सहसा चेष्टमानं महीतले ।
 हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्थकाः शरणार्थिनः ।
 न च गुहमांश्च धावन्तो निद्रान्धा बहवोऽभवन् ।
 केचिद्दन्तैः करैः केचित्केचित्पद्भ्यां हता गजैः ।
 निहतोद्ग्राश्च बहुलाः पदातिजनसंकुलाः । [35]
 भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ।
 घोराङ्गादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।
 वृक्षेषवासज्य संहृष्टाः पतिता विषमेषु च ।
 तथा तं निहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलम् ।
 हतो भ्राता हतः पुत्रः सहायो निहतो मम । [40]
 एषोऽग्निरुत्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावताधुना ।
 रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृहीध्वं किं प्रधावतः ।

D₅ 'घत्र (for 'येन). — (L. 76) D₅ 'निदयत् (for 'देवयत्).
 — (L. 78) K₄ नाशु बध्नामि कुशलं. — (L. 81) D₁ य[च]-
 जन्मान्तरकृतं तत्पापं पतितं महत्. — (L. 82) D₁ कष्टां विपदं;
 D₅ कष्टामापदां. — (L. 83) D₁ स्वजनस्य (for 'नाच्च). K₄
 पराभवं. — (L. 84) D₁ वियोगश्च; D₅ 'गो हि. — (L. 86)
 D₅ यो शकसादनुप्राप्तो. — (L. 88) D₁ सार्थो (for पापां).
 D₁ जनविध्वंसकारिणी; D₅ कृत्यां वै राक्षसीमिव (for the pos-
 terior half). — (L. 89) D₅ resumes. D₅ 'स्यत्र

(for 'स्यत्र). D₁ लोकैर्यत्परिशंकित (for the posterior
 half). — (L. 90) K₄ मम हाभाग्यैः (for हि ममा'). D₅
 [S]यं विनि' (for नूनं नि'). — (L. 91) D₁ पातयेहं (for
 'येयं). D₂ 3 त्यक्त्वात्मानं तु पापिष्ठा कस्याहं शरणं वने. — (L.
 94) K₄ 'जानासि (for 'जल्पसि). — (L. 95) D₅ विलापान्
 (for प्र'). — (L. 96) D₁ 'धावत्सा (for 'धावच्च). D₅
 विपिनं गहने वने (for the posterior half). — Colophon.
 Adhy. no.: D₁ (in figures and words) 67.

संस्तवदना भैमी तस्यै शशिनिभानना ।
 सार्थं विध्वंसितैर्भगैरगरुभिः सचन्दनैः ।
 विश्वैर्भाति भूः सर्वा द्यौर्विध्वंश शारदैः । [45]
 पतितैः पात्यमानैश्च धावद्भिश्च ततस्ततः ।
 विमुक्तनादसंस्तव हाहाकारविनादितम् ।
 भीषणीयं वनं तद्वै तत्राभूद्वै समन्ततः ।
 अभूत्प्रलयसंकाशं महारण्यमिवापरम् ।
 ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थाः केचिदभिद्रुताः । [50]
 तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् ।
 नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशः ।
 तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न वै वैश्रवणो विभुः ।
 न पूजा विघ्नकर्तृणामथ वा सार्थिकैः कृता ।
 शकुनानां फलं वाथ विपरीतमिदं ध्रुवम् । [55]
 ग्रहास्तु विपरीता वा किमन्यदिदमागतम् ।
 अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृताः ।
 यासावद्य महासार्थं नारीवोन्मत्तदर्शना ।
 प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
 तथेयं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा । [60]
 राक्षसी वा पिशाची वा यक्षी वातिभयंकरी ।
 तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ।
 यदि पश्याम तां पापां सार्थिर्ग्रीं नैकदुःखदाम् ।
 लोष्टकैः पांसुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।
 अवश्यमेव हन्तव्या सा सार्थस्य तु कृच्छ्रदा । [65]
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ।
 हीता भीता च संविष्टा प्राद्रव्येन काननम् ।
 आशङ्कमाना तत्पापानात्मानं पर्यदेवयत् ।
 अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् ।
 नानुब्रामि कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् । [70]
 नूनं जन्मान्तरकृतं पापं मापतितं महत् ।
 अपश्चिमामिमां कष्टमापदं प्राप्तव्यहम् ।
 राज्यापहरणं भर्तुः स्वजनाच्च पराभवः ।
 भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्यां च विच्युतिः ।
 विवस्त्रता वने वासो बहुव्यालनिषेविते । [75]
 यो ह्यकस्मान्मया प्राप्तो निर्जने गहने वने ।
 सोऽपि सार्थः पराभूतो विघ्निना केनचिद्दृशम् ।
 आशङ्कमाना सा पापं महीयो व्यसनं तथा ।
 साहमेवंविधा नूनं ध्रुवं नास्त्यत्र संशयः ।
 मन्दायास्तु ममाभारगैः सार्थो नूनं निपातितः । [80]
 कुत्रात्मानं पातयेयं यामि कं शरणं वने ।

मरणात् भवेच्छान्तिप्रियत्या दुःखजीवितम् ।
 हा नाथ हा महाराज हा स्वामिजीवितेश्वर ।
 किं मां विलपतीमेवं नाभिजानासि मानद ।
 एवमादीन्ब्रून्वन्यान्प्रलापान्बाष्पविकृवा । [85]
 कुर्वती पर्यधावत्सा गहनं विपिनान्तरम् ।

Colophon.

☞ This passage is a variant version of lines 13-96 of passage No. 10 given above (q.v.).

12

K: Dn ins. after 3. 62. 10: Ds, after 284*:

आरावः सुमहांश्चासीत्यैलोक्यभयकारकः ।
 एषोऽग्निरुत्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावताधुना ।
 रत्नराशिर्विशिर्णोऽयं गृहीध्वं किं प्रधावत ।
 सामान्यमेतद् द्रविणं न मित्या वचनं मम ।
 एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्तदा । [5]
 पुनरेवाभिधास्यामि चिन्तयध्वं सकातराः ।
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।
 दमयन्ती च बुबुधे भयसंस्तमानसा ।
 अपश्यद्वैशसं तत्र सर्वलोकभयंकरम् ।
 अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा । [10]
 संस्तवदनाश्चासा उत्तस्थौ भयविह्वला ।
 ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थाः केचिद्विश्वताः ।
 तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् ।
 नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशः ।
 तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न वै वैश्रवणः प्रभुः । [15]
 न पूजा विघ्नकर्तृणामथ वा प्रथमं कृता ।
 शकुनानां फलं वाथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।
 ग्रहा न विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ।
 अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृताः ।
 यासावद्य महासार्थं नारी ब्रुन्मत्तदर्शना । [20]
 प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
 तथेयं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ।
 राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची वा भयंकरी ।
 तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ।
 यदि पश्याम तां पापां सार्थिर्ग्रीं नैकदुःखदाम् । [25]
 लोष्टभिः पांसुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।
 अवश्यमेव हन्यामः सार्थस्य किल कृत्यकाम् ।

12

(L. 9) Dns सर्वे (for तत्र). — (L. 11) Dns 'वदनो-
 च्चासा. — (L. 21) K: अमानुषा; Dns च मानुषं. — (L.

133

23) Ds सा ध्रुवा (for वा ध्रुवं). — (L. 25) Ds नैकदुःखतां.
 — (L. 26) Ds लोष्टैश्च (for लोष्टभिः). — (L. 27) Ds
 हन्यामः (for हन्यामः), and सा वै सार्थस्य कृत्यका (for the
 posterior half). — (L. 29) K: Ds 'धेन (for 'वत्र).

1057

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम्
 होता भीता च संविप्ता प्राद्वद्यन्न काननम् ।
 आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् । [30]
 अहो ममोपरि विषेः संरम्भो दारुणो महान् ।
 नानुबध्नाति कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् ।
 न स्मराम्यशुभं किंचित्कृतं कस्यचिदपि ।
 कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् ।
 नूनं जन्मान्तरकृतं पापं मापतितं महत् । [35]
 अपश्चिमामिमां कष्टमापदं प्राप्तवत्यहम् ।
 भर्तुराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराजयः ।
 भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्यां च विच्युतिः ।
 निर्नाथता वने वासो बहुव्यालनिषिविते ।

 Cf. passages No. 10 and 11 given above, which are similar in content. This amplified version of the story, though adopted in all old printed editions, is restricted to a small group of Devanāgarī MSS., K₁ & Dn D₁-3. s. 6 and is undoubtedly spurious. It was rightly athetized by Böhtlingk in his edition of the Nalopākhyāna in the first edition of his *Chresthomathie*. Cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 70.

13

After 3. 83. 82, K₁ & B Dc Dn D₄ s ins.:

कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्रतन्नावगाहिता ।
 विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत् ।

— (L. 30) K₂ तत्पापम्. — (L. 31) K₂ संरम्भे दारुणे महत् (for the posterior half). — (L. 35) Dn₂ D₄ मां पतितं (for मापतितं). — (L. 36) K₂ कष्टम् (for कष्टम्). — (L. 38) K₂ वियोगं च (for 'गश्च').

13

(L. 1) Dc transp. lines 1-2 and 3-4. K₁ Dc₂ 'कुत्रा' (for 'तत्रा'). — (L. 2) K₁ नखलं; Dc₁ परमे (for परमं). — B₄ om. lines 3-4. — (L. 3) B₁म अश्वमेध' (for यद्यकार्यं). K₂ गत्वा (for कृत्वा). K₂ 'वसेवनं; B₂ 'सिषेचनं (for 'वसेचनम्). — (L. 4) K₂ गांगेयो; B₂ गंगाभो; B₃ Dc गंगायां (for गङ्गापो). K₁ & दहंलक्षि'. — (L. 6) B₁ Dc च; B₂-4 तु (for सपि). B₂ कलौ गंगैव केवला (for the posterior half). — (L. 7) Dc पुष्करेषु (for 'रे तु). — (L. 8) B₁ Dc त्वनाशनं. — (L. 9) B₁ & 4 Dc पुष्करेषु; B₂ 'रे च; Dc 'रे दे. B Dc D₄

यद्यकार्यं नतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनम् ।
 सर्वं तत्तस्य गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनम् ।
 सर्वं कृतयुगे पुण्यं त्रेतायां पुष्करं स्मृतम् । [5]
 द्वापरेऽपि कुरुक्षेत्रं गङ्गा कलियुगे स्मृता ।
 पुष्करे तु तपस्तप्येद्दानं दद्यान्महालये ।
 मलये स्वप्तिमारोहेद् भृगुतुङ्गे त्वनाशनम् ।
 पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गायां मगधेषु च ।
 स्नात्वा तारयते जन्तुः सप्त सप्तावरांस्तथा । [10]
 पुनाति कीर्तिता पापं दृष्टा भद्रं प्रयच्छति ।
 अवगाढा च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलम् ।
 यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलम् ।
 तावत्स पुरुषो राजन्स्वर्गलोके महीयते ।
 यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । [15]
 उपास्य पुण्यं लब्ध्वा च भवत्यमरलोकभाक् ।
 न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात्परः ।
 ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ।

14

After 3. 97. 27, K₁ & B D (except D₁-3. s) ins.:

वातेरिता पताकेव विराजति नभस्त्रले ।
 प्रतार्यमाणा कूटेषु यथा निम्नेषु नित्यशः ।
 शिलातलेषु संनस्ता पद्मगेन्द्रवधूरिव ।
 दक्षिणां वै दिशं सर्वां प्लावयन्ती च मातृवत् ।
 पूर्वं शम्भोर्जटाभ्रष्टा समुद्रमहिषी प्रिया । [5]
 अस्यां नद्यां सुपुण्यायां यथेष्टमवगाढ्यताम् ।
 लोमश उवाच ।
 युधिष्ठिर निबोधेदं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

मध्यमेषु च. — (L. 10) K₂ सप्तावरं; B₂-4 सप्तापरान्; Dc पूर्वावरान्. — (L. 11) B Dn₁ दृष्ट्वा (for दृष्टा). — (L. 12) Dc अवगाढा च पीत्वा च. — (L. 13) B₂ गंगातोये निमज्जति. — (L. 16) K₁ तापस्य- (for उपास्य). Dc तु (for च). B₃ Dn 'लोकता (B₃ 'तां) (for 'लोकभाक्). — (L. 18) B₁ प्रजापतिः (for पितामहः).

14

D₁ om. from line 1 up to the prior half of line 6. — (L. 2) Dc तथा (for यथा). — (L. 3) B₃ Dc₁ संभ्रांता; Dc₂ संजाता (for संनस्ता). B₄ पातालेषु च संभृता (for the prior half). — (L. 4) B [इ]व (for च). — (L. 5) B₁ पूर्वं समुद्रं तु गता (for the prior half). — (L. 6) Dc तस्यां (for अस्यां). K₂ तु (for सु). — After line 6, K₂ B₃ & Dc Dn₂ ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: Dn₂ 99). — K₁ & om. lines 7-82;

भृगोस्तीर्थं महाराज महर्षिगणसेवितम् ।
यत्रोपस्पृष्टवात्रामो हतं तेजस्तदासवान् ।
अत्र त्वं भ्रातृभिः सार्धं कृष्णया चैव पाण्डव । [10]
दुर्योधनहतं तजः पुनरादातुमर्हसि ।
कृतवैरेण रामेण यथा चोपहतं पुनः ।
वैशंपायन उवाच ।
स तत्र भ्रातृभिश्चैव कृष्णया चैव पाण्डवः ।
स्नात्वा देवान्पितृंश्चैव तर्पयामास भारत ।
तस्य तीर्थस्य रूपं वै दीप्तादीसतरं वभौ । [15]
अप्रष्टव्यतरश्वासीच्छात्राणां नरर्षभ ।
अपृच्छचैव राजेन्द्र लोमशं पाण्डुनन्दनः ।
भगवन्किमर्थं रामस्य हतमासीद्वपुः प्रभो ।
कथं प्रत्याहृतं चैव एतदाचक्ष्व पृच्छतः ।
लोमश उवाच ।
शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः । [20]
जातो दशरथस्यासीत्पुत्रो रामो महात्मनः ।
विष्णुः स्वेन शरीरेण रावणस्य वधाय वै ।
पश्यामस्तमयोध्यायां जातं दाशरथिं ततः ।
ऋचीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुकासुतः ।
तस्य दाशरथेः श्रुत्वा रामस्याङ्घ्रिकर्मणः । [25]
कौतूहलान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत्पुनः ।
धनुरादाय तद्विष्यं क्षत्रियाणां निबर्हणम् ।
जिज्ञासमानो रामस्य वीर्यं दाशरथेस्तदा ।
तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयान्तमुपागतम् ।
प्रेषयामास रामस्य रामं पुत्रं पुरस्कृतम् । [30]
स तमभ्यागतं दृष्ट्वा उद्यतास्त्रमवस्थितम् ।
ग्रहसन्निव कौन्तेय रामो वचनमब्रवीत् ।

कृतकालं हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो ।
समारोपय यत्नेन यदि शक्नोषि पार्थिव ।
इत्युक्तस्त्वाह भगवंस्त्वं नाधिक्षेप्तुमर्हसि । [35]
नाहमप्यधमो धर्मे क्षत्रियाणां द्विजातिषु ।
इक्ष्वाकूणां विशेषेण बाहुवीर्यं न कथनम् ।
तमेवंवादिनं तत्र रामो वचनमब्रवीत् ।
अलं वै व्यपदेशेन धनुरायच्छ राघव ।
ततो जग्राह रोषेण क्षत्रियर्षभसूदनम् । [40]
रामो दाशरथिर्दिव्यं हस्ताद्रामस्य कर्मुकम् ।
धनुरारोपयामास सलील इव भारत ।
ज्याशब्दमकरोच्चैव स्मयमानः स वीर्यवान् ।
तस्य शब्दस्य भूतानि विन्नसन्त्यशनेरिव ।
अथाब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिस्तदा । [45]
इदमारोपितं ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ।
तस्य रामो ददौ दिव्यं जामदग्न्यो महात्मनः ।
शरमाकर्णदेशान्तमयमाकृष्यतामिति ।
एतच्छ्रुत्वाब्रवीद्रामः प्रदीप्त इव मनुजान् ।
श्रूयते क्षम्यते चैव दर्पपूर्णोऽसि भार्गव । [50]
त्वया ह्यधिगतं तेजः क्षत्रियस्यो विशेषतः ।
पितामहप्रसादेन तेन मां क्षिपसि ध्रुवम् ।
पश्य मां स्वेन रूपेण चक्षुस्ते वितराम्यहम् ।
ततो रामशरीरे वै रामः पश्यति भार्गवः ।
आदित्यान्सवसूनुदान्साध्याश्च समरुद्रान् । [55]
पितरो हुताशनश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
गन्धर्वा राक्षसा यक्षा नद्यस्तीर्थानि यानि च ।
ऋषयो बालखिल्याश्च ब्रह्मभूताः सनातनाः ।
देवर्षयश्च कात्स्न्येन समुद्राः पर्वतास्तथा ।

the MSS. are ignored totally hereafter. — (L. 9)

B₁. ३ हततेजास् (B₃ 'जस्'). — (L. 10) B₁ तत्र (for अत्र).
B₄ भारत (for पाण्डव). — (L. 12) B₄ Dc om. line 12.
B₁ (corrupt) कृतवैरावने चैव न चैवोपहृताः पुनः. — (L. 13)
D₁ भारत (for पाण्डवः). — (L. 14) Dc तत्र स्नात्वा (for
स्नात्वा देवान्). — (L. 15) B₁ Dc दीप्त्या; D₃ जातं (for
दीप्ताद्). Dc₂ विभो; D₃ च भो (for वभौ). — (L. 16)
Dc 'स्त्वासी' (for 'श्वासी'). — (L. 17) नृप' (for पाण्डु').
— (L. 18) B₂ पुनः (for वपुः). — D₃ om. line 19.
— (L. 24) B Dc D₄ आर्चीक'; D₁ आर्चिका' (for ऋचीक').
— (L. 26) B₂. ३ प्रसुः (for पुनः). — (L. 27) D₁ दिव्यं
तु (for तद्विष्यं). — (L. 28) B₂ ततः; D₆ तथा (for तदा).
— (L. 30) D₆ मंत्र- (for पुत्रं). — (L. 31) D₁ 'मुप'
(for 'मव'). — (L. 33) B₃ क्षत्रियांतकरं राम धनुरेतन्महन्मम.
— (L. 35) B₃ पूजनीयोसि; D₁ इत्युक्तः प्राह. B₄ भग-
वन्समधिक्सेत् न त्वमर्हसि मां विभो. — For line 36, B₄

subst. :

नाहमप्यथ मोहन त्वामधिचेप्तुमर्हते ।
अधर्मेण क्षयं चात्र क्षत्रियाणां द्विजातिषु ।
— (L. 44) B Dc शब्देन (for शब्दस्य). — (L. 47)
B₁. ३. 4 Dc महाबलः; D₁ 'मनः' (for 'त्मनः'). — (L. 48)
Dc शर (for शरम्). — (L. 52) B₁ Dc विपस्ते (for 'सि').
— (L. 54) D₁ पश्यति स च (for रामः पश्यति). — (L. 55)
D₁ आदित्यांश्च वसून्. Dc 'transp. रुद्रान् and साध्यान्.
B₁ आदित्या वसवो रुद्रा साध्याश्च समरुद्राणाः. — (L. 56)
Hypermetric! B₁ पितरोयानलश्चैव; B₃ D₁. ६ पितरो
हुताशनश्च; Dc D₃ पितृनुहुताशनानां (D₃ 'न')श्चैव. B₃ Dc
ग्रहास्तथा. — (L. 57) B₃. ६ व (for च). Dc गंधर्वाश्चाक्ष-
सान्यक्षाश्चदस्तीर्थानि यानि च. — (L. 58) Dc ऋषीन्.
B₂. ३ Dc बालखिल्या (Dc 'ल्यां')श्च. Dc ब्रह्मभूतान्सनातनान्.
— (L. 59) Dc देवर्षीश्चैव कात्स्न्येन समुद्रान्पर्वतास्तथा.
— (L. 60) B₁. ३ 'निषदा (for 'निषदो). Dc वेदांश्च स्रोप-

वेदाश्च सोपनिषदो वषट्कारैः सहाध्वरैः । [60]
 चेतोमन्ति च सामानि धनुर्वेदश्च भारत ।
 मेघवृन्दानि वर्षाणि विद्युतश्च युधिष्ठिर ।
 ततः स भगवान्विष्णुस्तं वै बाणं मुमोच ह ।
 शुष्काशनिसमाकीर्णं महोल्काभिश्च भारत ।
 पांसुवर्षेण महता मेघवर्षैश्च भूतलम् । [65]
 भूमिकम्पैश्च निर्घातैर्नादैश्च विपुलैरपि ।
 स रामं विह्वलं कृत्वा तेजश्चाक्षिप्य केवलम् ।
 आगच्छज्वलितो बाणो रामबाहुप्रचोदितः ।
 स तु विह्वलतां गत्वा प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
 रामः प्रत्यागतप्राणः प्राणमद्विष्णुतेजसम् । [70]
 विष्णुना सोऽभ्यनुज्ञातो महेन्द्रमगमत्पुनः ।
 भीतस्तु तत्र न्यवसद्व्रीडितस्तु महातपाः ।
 ततः संवत्सरेऽतीते हृतौजसमवस्थितम् ।
 निर्मदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममब्रुवन् ।
 न वै सम्यगिदं पुत्र विष्णुमासाद्य वै कृतम् । [75]
 स हि पूज्यश्च मान्यश्च त्रिषु लोकेषु सर्वदा ।
 गच्छ पुत्र नदीं पुण्यां वधूसरकृताह्वयाम् ।
 तत्रोपस्पृश्य तीर्थेषु पुनर्वपुरवाप्स्यसि ।
 दीप्तोदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः ।
 भृगुर्देवयुगे राम तप्तवानुत्तमं तपः । [80]
 तत्तथा कृतवात्रामः कौन्तेय वचनात्पितुः ।
 प्राप्तवांश्च पुनतेजस्तीर्थेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ।
 एतदीदृशकं तात रामेणाक्लिष्टकर्मणा ।

निषदान्. B1-3 वषट्कारः; Dc 'कारान्. B1. 3 'गमैः (for 'ध्वरैः). — (L. 61) B2 चेतोमन्ति. Dc धनुर्वेदांश्च. — (L. 62) B1. 3. 4 Dc3 विद्युतो मेघवृन्दानि (B1 'दाश्च) (for the prior half). B1. 3. 4 Dc वर्षाणि च युधिष्ठिर. — (L. 65) B Dc D3 केवलं (for भूतलम्). — (L. 66) B1. 3. 4 Dc स- (for the first च). — (L. 67) B1 दृष्ट्वा (for कृत्वा). — (L. 68) B Dc 'प्रवेरितः (B2 'प्रबोधितः) (for 'प्रचोदितः). — (L. 71) B3 प्रभुः (for पुनः). — (L. 72) Dc भीतश्च. B1. 3. 4 व्रीडितश्च. Dc लज्जितश्च महारथः (for the posterior half). — (L. 73) B1. 4 Dc3 तत्र (for ततः). B4 कृतौ (for हृतौ). — (L. 74) B2 वाक्यम् (for रामम्). — (L. 78) Dc ततोप (for तत्रोप). — (L. 79) D1 तीर्थं तु (for तत्तीर्थं). B1 वै (for ते). — (L. 80) B1 Dc तात (for राम). B1. 4 Dc कृतवान्-मिषेचनं (for the posterior half). — (L. 83) D4 यत्तद् (for एतद्). B1. 4 'कांतारं (for 'कं तात). — (L. 84) D1 आसम् (for प्राप्तम्).

15

(L. 1) B3 Dn हत (for अहं).

(L. 3) D3

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. New Delhi. Digitized by eGangotri

[1060]

प्रासमासीन्महाराज विष्णुमासाद्य वै पुरा ।

For a criticism of this passage, cf. Sukthankar, "Epic Studies (VI)", *ABORI*. 1936. 20 f.

15

After 3. 115. 8, K1. 2 B Dc Dn D3. 4. 6 G3 ins. :
 अकृतव्रण उवाच ।

अहं ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
 भृगूणां राजशार्दूल वंशे जातस्य भारत ।
 रामस्य जामदग्न्यस्य चरितं देवसंमितम् ।
 हैहयाधिपतेश्चैव कार्तवीर्यस्य भारत ।
 रामेण चार्जुनो नाम हैहयाधिपतिर्हतः । [5]
 तस्य बाहुशतान्यासंस्त्रीणि सप्त च पाण्डव ।
 दत्तात्रेयप्रसादेन विमानं काञ्चनं तथा ।
 ऐश्वर्यं सर्वभूतेषु पृथिव्यां पृथिवीपते ।
 अव्याहतगतिश्चैव रथस्तस्य महात्मनः ।
 रथेन तेन तु सदा वरदानेन वीर्यवान् । [10]
 ममर्द देवान्यक्षांश्च ऋषींश्चैव समन्ततः ।
 भूतांश्चैव स सर्वास्तु पीडयामास सर्वतः ।
 ततो देवाः समेत्याहुर्ऋषयश्च महाव्रताः ।
 देवदेवं सुरारिघ्नं विष्णुं सत्यपराक्रमम् । [15]
 भगवन्भूतरक्षार्थमर्जुनं जहि वै प्रभो ।
 विमानेन च दिव्येन हैहयाधिपतिः पुनः ।
 शचीसहायं क्रीडन्तं धर्षयामास वासवम् ।

line 3. Dc3 वेद (for देव). — (L. 5) B1 बभूवेहार्जुनो नाम; D3 राजासीदार्जुनो नाम (for the prior half). B1 D3 पुरा (for हतः). — (L. 6) B2 'न्याहु' (for 'न्यात'). — (L. 7) D3 काञ्चनप्रभं. — (L. 8) D3 च मही (for पृथिवी). — (L. 9) B2. 4 'श्चैव (for 'स्तस्य). — (L. 10) D3 om. line 10. B1. 4 Dc स तदा (for तु सदा). B1 Dc वरदानाच्च. — (L. 12) B1 Dc भूतानि चैव सर्वाणि. B2 वीर्यवान् (for सर्वतः). — (L. 13) B1 'त्मनः (for 'व्रताः). — (L. 14) B1 Dc अब्रुवन्ते (for देवदेवं). — D3 reads line 15 after the addl. line स तु प्रसाद (see below). — (L. 16) K2 Dc Dn1 प्रभुः (for पुनः). — After line 16, D3 ins. :

खेचरान्कामचारी च बलान्मर्दति मोहितः ।

— (L. 17) D3 शचीसुरसहायं तु (for the prior half).

— After line 17, D3 ins. :

स तु प्रसादयामास विष्णुं सत्यपराक्रमम् ।

which is followed by line 15. — (L. 19) B2 वीर्यवान् (for भारत). — (L. 20) K2 प्रवे (for निवे). D3

भृगुरित्यभिधीयत. — After line 20, D3

ततस्तु भगवान्देवः शक्रेण सहितस्तदा ।
कार्तवीर्यविनाशार्थं मन्त्रयामास भारत ।
यत्तद्भूतहितं कार्यं सुरन्द्रेण निवेदितम् । [20]
स प्रतिश्रुत्य तत्सर्वं भगवानल्लोकपूजितः ।
जगाम बदरीं रम्यां स्वमेवाश्रममण्डलम् ।
एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्यां पृथिवीपतिः ।

[Correction! This insertion is found in Ds in addition to the MSS. mentioned on p. 385. The above list has been corrected accordingly.]

16

After adhy. 142, B D (except D1-3) ins. the foll. addl. adhy.:

लोमश उवाच ।
द्रष्टारः पर्वताः सर्वे नद्यः सपुरकाननाः ।
तीर्थानि चैव श्रीमन्ति स्पृष्टं च सलिलं करैः ।
पर्वतं मन्दरं दिव्यमेघ पन्थाः प्रयास्यति ।
समाहिता निरुद्धिनाः सर्वे भवत पाण्डवाः ।
अयं देवनिवासो वै गन्तव्यो वो भविष्यति । [5]
ऋषीणां चैव दिव्यानां निवासः पुण्यकर्मणाम् ।
एषा शिवजला पुण्या याति सौम्य महानदी ।
बदरीप्रभवा राजन्देवधिगणसेविता ।
एषा वैहायसैर्नित्यं वालखिल्यैर्महात्मभिः ।
अचिता चोपयाता च गन्धर्वैश्च महात्मभिः । [10]
अत्र साम स्म गायन्ति सामगाः पुण्यनिस्वनाः ।
मरीचिः पुलहश्चैव भृगुश्चैवाङ्गिरास्तथा ।
अत्राद्विकं सुरश्रेष्ठो जपते समरुद्रणः ।
साध्याश्चैवाश्विनौ चैव परिधावन्ति तं तदा ।

चन्द्रमाः सह सूर्येण ज्योतींषि च ग्रहैः सह । [15]
अहोरात्रविभागेन नदीमेनामनुव्रजन् ।
एतस्याः सलिलं मूर्ध्ना वृषाङ्कः पर्यधारयत् ।
गङ्गाद्वारे महाभाग येन लोकस्थितिर्भवेत् ।
एतां भगवतीं देवीं भवन्तः सर्वे एव हि ।
प्रयतेनात्मना तात प्रतिगम्याभिवादत । [20]
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोमशस्य महात्मनः ।
आकाशगङ्गां प्रयताः पाण्डवास्तेऽभ्यवादयन् ।
अभिवाद्य च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
पुनः प्रयाताः संहृष्टाः सर्वैर्ऋषिगणैः सह ।
ततो दूरात्प्रकाशन्तं पाण्डुरं मेरुसंनिभम् । [25]
ददृशुस्ते नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्वतोदिशम् ।
तान्प्रशुकामान्विज्ञाय पाण्डवान्स तु लोमशः ।
उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शृणुष्वं पाण्डुनन्दनाः ।
एतद्विकीर्णं सुश्रीमत्कैलासशिखरोपमम् ।
यत्पश्यसि नरश्रेष्ठ पर्वतप्रतिमं स्थितम् । [30]
एतान्यस्थीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः ।
पर्वतप्रतिमं भाति पर्वतप्रस्तराश्रितम् ।
पुरातनेन देवेन विष्णुना परमात्मना ।
दैत्यो विनिहतस्तात सुरराजहितैषिणा ।
दश वर्षसहस्राणि तपस्त्राप्यन्महामनाः । [35]
ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःस्वाध्यायविक्रमात् ।
तपोबलेन महता बाहुवेगबलेन च ।
नित्यमेव दुराधर्षो धर्षयन्स दितेः सुतः ।
स तु तस्य बलं ज्ञात्वा धर्मं च चरितव्रतम् ।
मयाभिभूतः संविन्नः शक्र आसीत्तदानघ । [40]
तेन संचिन्तितो देवो मनसा विष्णुरव्ययः ।
सर्वत्रगः प्रभुः श्रीमानागतश्च स्थितो बभौ ।

ins.:

शपितं स्याणुना घोरं श्वेतराजः कृते पुरा ।
भस्मीभूतं महद्भूतं भस्मकूटमदृश्यत ।
यमुनातीरमासाद्य समुद्रमवगाहत ।
तत्र मृत्योः समुद्रेण संगमोऽस्य भविष्यति ।
ततः स कार्तवीर्यस्य विनाशाय प्रतिष्ठितम् ।

— (L. 21) B1 D3 तथा विधाय; B2 स प्रतिशाय (for स प्रतिश्रुत्य). D3 'विश्रुतः' (for 'पूजितः'). — (L. 23) K2 Dn1. n2 D3 'पते' (for 'पतिः').

16

(L. 1) B1 नागाश्च (for नद्यः स-). — (L. 2) Dc रम्याणि (for श्रीमन्ति). — (L. 7) B2-4 सौम्या (for सौम्य). — (L. 9) Dc एषा वैखानसैर्नित्यं. B1-3 Dc D4 वालखिल्यैर्. — (L. 13) B4 द्विजं (for सुरं). B2 यजते

(for जपते). Ds स मरुद्गणैः. — (L. 14) B4 सिद्धाश्चाप्सरसौ चापि (for the prior half). Dc तां; D4 तत् (for तं). — (L. 16) B1. 2. 4 Dc एताम् (for एताम्). B2 चलन्ति रथवत्मेना (for the posterior half). — (L. 17) Dn1 Ds मूर्ध्नि (for 'मूर्ध्ना'). — (L. 18) B4 लोके गतिर् (for लोकस्थितिर्). — (L. 20) B1. 3 Dc अभि (for प्रति). Dc 'वन्दत' (for 'वादत'). — (L. 22) B2 ते न्यवेदं; B4 तेभ्यनादं; Dc अभ्यवादं (for तेऽभ्यवादं). — (L. 24) B1 Dc2 Dn1. n2 D4-5 सर्वे (for सर्वैर्). — (L. 25) B Dn2 पाण्डरं. — (L. 34) B4 Dn1 D4 'स्तेन' (for 'स्तात'). — (L. 35) B1 Dc तपस्तप्तं महात्मना (for the posterior half). — (L. 36) Dc प्रार्थयत. — (L. 37) Dc बाहू (for बाहु). — (L. 39) Dc चरितं शुभं (for 'तव्रतम्'). — (L. 40) B2 नृप (for [अ]नघ). — (L. 42) D4 स्थितो (for स्थितो). — (L. 45) B1 यस्य तेजोवमासितः; Dc यस्य

ऋषयश्चापि तं सर्वे तुष्टुयुश्च दिवौकसः ।
तं दृष्ट्वा ज्वलमानश्रीभगवान्हव्यवाहनः ।
नष्टतेजाः समभवत्तस्य तेजोभिर्भस्मितः । [45]
तं दृष्ट्वा वरदं देवं विष्णुं देवगणेश्वरम् ।
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वज्रभृत् ।
प्राह वाक्यं ततस्तत्त्वं यतस्तस्य भयं भवेत् ।

विष्णुरुवाच ।

जानामि ते भयं शक्र दैत्येन्द्राक्षरकात्ततः ।
ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःसिद्धेन कर्मणा । [50]
सोऽहमेनं तव प्रीत्या तपःसिद्धमपि ध्रुवम् ।
वियुनजिम देहादेवेन्द्र मुहूर्तं प्रतिपालय ।
तस्य विष्णुर्महातेजाः पाणिना चेतनां हरत् ।
स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहतः ।
तस्यैतदस्थिसंघातं मायाविनिहृतस्य वै । [55]
इदं द्वितीयमपरं विष्णोः कर्म प्रकाशते ।
नष्टा वसुमती कृत्स्ना पाताले चैव मज्जिता ।
पुनरुद्धरिता तेन वाराहेणैकशृङ्गिणा ।

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्विस्तरेणेमां कथां कथय तत्त्वतः ।
कथं तेन सुरेशेन नष्टा वसुमती तदा । [60]
योजनानां शतं ब्रह्मन्पुनरुद्धरिता तदा ।
केन चैव प्रकारेण जगतो धरणी ध्रुवा ।
शिवा देवी महाभागा सर्वसस्यप्ररोहिणी ।
कस्य चैव प्रभावाद्धि योजनानां शतं गता ।
केनैतद्वीर्यसर्वस्वं दर्शितं परमात्मनः । [65]
एतत्सर्वं यथातत्त्वमिच्छामि द्विजसत्तम ।
श्रोतुं विस्तारशः सर्वं त्वं हि तस्य प्रतिश्रयः ।

लोमश उवाच ।

यत्तेऽहं परिपृष्टोऽस्मि कथामेतां युधिष्ठिर ।
तत्सर्वमखिलेनेह श्रूयतां मम भाषतः ।

पुरा कृतयुगे तात वर्तमानेऽभयंकरे । [70]
यमत्वं कारयामास आदिदेवः पुरातनः ।
यमत्वं कुर्वतस्तस्य देवदेवस्य धीमतः ।
न तत्र झियते कश्चिज्जायते वा तथाच्युत ।
वर्धन्ते पक्षिसंघाश्च तथा पशुगवेडकम् ।
गवाश्च च मृगाश्चैव सर्वे ते पिशिताशनाः । [75]
तथा पुरुषशार्दूल मानुषाश्च परंतप ।
सहस्रशो ह्ययुतशो वर्धन्ते सलिलं यथा ।
एतस्मिन्संकुले तात वर्तमाने भयंकरे ।
अतिभाराद्भुसुमती योजनानां शतं गता ।
सा चैव व्यथितसर्वाङ्गी भारेणाक्रान्तचेतना । [80]
नारायणं वरं देवं प्रपन्ना शरणं गता ।

पृथिव्युवाच ।

भगवंस्त्वत्प्रसादाद्धि तिष्ठेयं सुचिरं त्विह ।
भारेणास्मि समाक्रान्ता न शक्नोमि स्म वर्तितुम् ।
ममैवं भगवन्भारं व्यपनेतुं त्वमर्हसि ।
शरणागतास्मि ते देव प्रसादं कुरु मे विभो । [85]

लोमश उवाच ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भगवानक्षरः प्रभुः ।
प्रोवाच वचनं दृष्टः श्रव्याक्षरसमीरितम् ।
न ते महि भयं कार्यं भारार्ते वसुधारिणि ।
अयमेवं तथा कुर्मि यथा लघ्वी भविष्यसि ।
स तां विसर्जयित्वा तु वसुधां शैलकुण्डलाम् । [90]
ततो वराहः संवृत्त एकशृङ्गो महाद्युतिः ।
रक्ताभ्यां नयनाभ्यां तु भयमुत्पादयन्निव ।
भूमं च ज्वलयत्लक्ष्म्या तत्र देशे व्यवर्धत ।
स गृहीत्वा वसुमतीं शृङ्गेणैकेन भास्वता ।
योजनानां शतं वीर समुद्धरति सोऽक्षरः । [95]
तस्यां चोद्धार्यमाणायाम् संक्षोभः समजायत ।
देवाः संक्षुभिताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।

तेजावर्भस्मितः. — (L. 46) B₃ om. line 46. Dc₁ सर्वं (for 'देव'). — (L. 48) Dc 'स्तूर्ण' (for 'स्तत्त्वं'). — (L. 49) B₁ Dc तात (for शक्र). — (L. 50) Dc प्रार्थयतः. — (L. 51) B₁ & 'मेवं' (for 'मेनं'). — (L. 52) Hypermetric! B₁ वियुंजिम; Dc वियुंजिम (for वियुनजिम). — (L. 54) Dc 'पतत्' (for 'हतः'). — (L. 56) Dn₁ 'परमं' (for 'मपरं'). B₃ तूर्ण (for कर्म). — (L. 58) B₁ 'गोर' (for 'गैक'). — After line 58, B₁ & ins. an addl. colophon. — (L. 59) B₃ सुव्रत (for तत्त्वतः). — (L. 61) B₃ तेन (for ब्रह्मन्). — (L. 64) B₁-s Dc 'वादि' (for 'वाद्धि'). — (L. 65) Dc Dn₂ n₃ केन तद् (for केनैतद्). B₃ वीर्यमात्मनः; Dc स्वं महात्मनः. — (L. 66) B₁ Dc 'वृत्तम्' (for 'तत्त्वम्'). — (L. 69) Dc 'महान्' (for 'महान्').

भाषतः). — (L. 71) B₃ Dc₂ सनातनः (for पुरा). — (L. 77) D₄ & वर्धते. — (L. 78) Dc₃ तावद् (for तात). B₃ मयावहे (for भयंकरे). — (L. 81) B₁ s. & Dc तदा (for गता). — (L. 82) Dc₃ त्वत्प्रसादेन. B₃ & तिष्ठेयं. — (L. 84) B₁m Dc₃ ममेवं. — (L. 85) Hypermetric! B₁ & प्रभो (for विभो). — Most MSS. om. लोमश उ' before line 86. — (L. 87) B₃ & शृङ्गः (for दृष्टः). B₁ सत्याक्षरं समन्वितं (m as above). — (L. 88) Before line 88, most MSS. ins. विष्णुरुवाच. B₁ Dc मयि (for महि). — (L. 89) B₁-s अहमेव (B₂ 'वं') (for अयमेवं). — Before line 90, most MSS. ins. लोमश उ'. — (L. 91) Dc संभूत (for संवृत्त). — (L. 92) Dc इति (for इव). — (L. 95) B₃ वीर (for वीर). — (L. 98) Dc भूस्त्वथ

हाहाभूतमभूत्सर्वं त्रिदिवं ज्योम भूस्तथा ।
न पर्यवस्थितः कश्चिद्देवो वा मानुषोऽपि वा ।
ततो ब्रह्माणमासीनं ज्वलमानमिव श्रिया । [100]
देवाः सर्षिगणाश्चैव उपतस्थुरनेकशः ।
उपसर्प्य च देवेशं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकम् ।
भूत्वा प्राञ्जलयः सर्वे वाक्यमुच्चारयन्तदा ।
लोकाः संक्षुभिताः सर्वे व्याकुलं च चराचरम् ।
समुद्राणां च संक्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते । [105]
सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ।
किमेतत्किंप्रभावेण येनेदं व्याकुलं जगत् ।
आख्यातु नो भवान्शीघ्रं विसंज्ञाः स्नेह सर्वशः
ब्रह्मोवाच ।

असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित्कचित् ।
श्रूयतां यत्कृतेष्वेष संक्षोभो जायतेऽमराः । [110]
योऽहौ सर्वत्रगः श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थितः ।
तस्य प्रभावात्संक्षोभस्त्रिदिवस्य प्रकाशते ।
यैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ।
समुद्रता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना ।
तस्यामुद्धार्यमाणायानां संक्षोभः समजायत । [115]
एवं भवन्तो जानन्तु छिद्यतां संशयश्च वः ।
देवा ऊचुः ।

क तद्भूतं वसुमतीं समुद्धरति हृष्टवत् ।
तं देशं भगवन्ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयम् ।
ब्रह्मोवाच ।
हन्त गच्छत भद्रं वो नन्दने पश्यत स्थितम् ।
एषोऽत्र भगवान्श्रीमान्मुपर्णः संप्रकाशते । [120]
वाराहेणैव रूपेण भगवान्लोकभावनः ।

कालानल इवाभाति पृथिवीतलमुद्धरन् ।
एतस्योरसि सुव्यक्तं श्रीवत्समभिराजते ।
पश्यध्वं विबुधाः सर्वे भूतमेतदनामयम् ।
लोमश उवाच ।
ततो दृष्ट्वा महात्मानं श्रुत्वा चामन्य चामराः । [125]
पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतम् ।
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तु तां कथां सर्वे पाण्डवा जन्मेजय ।
लोमशादेशितेनाशु पथा जग्मुः प्रहृष्टवत् ।

Colophon.

It may be noted that this passage is om. also in the old Āraṇyakaparvan MS. belonging to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bhaṇu Daji Collection No. 245).

17

After adhy. 153, B (for B₁ see below) D (except D₁-s. 6) S ins. the foll. addl. adhy. :

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्निवसमानोऽथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
कृष्णया सहितान्भ्रातृनिष्युवाच सहद्विजान् ।
दृष्टानि तीर्थान्यस्माभिः पुण्यानि च शिवानि च ।
मनसो ह्यादनीयानि वनानि च पृथक्पृथक् ।
देवैः पूर्वं विचीर्णानि मुनिभिश्च महात्मभिः । [5]
यथाक्रमविशेषेण द्विजैः संपूजितानि च ।
ऋषीणां पूर्वचरितं तथा कर्म विचेष्टितम् ।
राजर्षीणां च चरितं कथाश्च विविधाः शुभाः ।

17

(for 'स्तथा'). — (L. 100) B₁ 'मीशानं (for 'मासीनं').
— (L. 102) B₁ अप' (for उप'). B₁ De 'सारथिः; B₂
'साक्षिणः; B₃ 'शासनं (for 'साक्षिकम्). — B₂ s om. the
posterior half of line 103 and the prior half of line
104. — (L. 106) B₂ यैषा (for सैषा). — (L. 107)
Some MSS. 'प्रभावेन. De हि (for [इ]दं). — (L. 108)
B सर्वतः (for 'शः). — (L. 109) De अस्माकं ह्यत्रकुत्रचित्
(for the posterior half). — (L. 110) De यत्कृते खेप.
— (L. 113) B₂ ६ सैषा (for यैषा). — (L. 114) B₂
प्रभविष्णुना (for परमा'). — (L. 117) B₁ कश्चिद्भूतो (for
क तद्भूतं). — (L. 118) De वत्स्या' (for यास्या').
— (L. 120) B₁ De धीमान् (for श्री'). De सुवर्णः (for
सुपर्णः). — (L. 121) De वराहेण (for वा'). — (L. 122)
De सनातन (for कालानल). — (L. 125) D₂ ६ दिष्टया
(for दृष्ट्वा). — Colophon. Adhy. no.: Dn₁ ns 142;
Dn₂ 141.

B₁ reads this whole passage on a suppl. folio
(sec. m.). — (L. 1) M तस्यां रजण्यां व्युष्टायां (for the
prior half). — (L. 2) S आमन्त्र्य (for कृष्णया). De
सह तान् (for सहितान्). S सह द्विजैः (for 'जान्). — (L. 3)
B₂ तीर्थानि दृष्टानि (by transp.). M₁ [आ]यतनानि (for च
शिवानि). T₂ (by corr.) वनानि (for शिवानि). — (L. 4)
B₁ ग्रावनानि; S पावनानि (for वनानि च). — (L. 5) B₁
सर्वाविची (m 'की)र्णानि; B₂ पूर्णविकी'; De सर्व (De₂ 'वं-
विकी'; Dn₂ पूर्णानि ची'; S सर्वाणि तीर्थानि (M₁ सर्वानुचीर्णानि)
(for पूर्व वि'). — (L. 6) B₁ De Dn₂ M यथाक्रमं विशेषेण;
B₂ 'कामं विज्ञे'; T₁ G₂ ६ 'क्रममज्ञे'; T₂ G₁ ६ 'काममज्ञे'.
— (L. 7) T₁ G₁ ३ धर्म' (for पूर्व'). S तपो धर्म (for
तथा कर्म). — S ins. after line 7: B₁ De, after line 9:
यथाक्रमं विशेषेण लोमशेन प्रभाषितम् ।

शृण्वानास्तत्र तत्र स आश्रमेषु शिवेषु च ।
 अभिषेकं द्विजैः सार्धं कृतवन्तो विशेषतः । [10]
 अर्चिताः सततं देवाः पुष्पैरङ्गिः सदा च वः ।
 यथालब्धैर्मूलफलैः पितरश्चापि तर्पिताः ।
 पर्वतेषु च रम्येषु सर्वेषु च सरःसु च ।
 उदधौ च महापुण्ये सूपस्पृष्टं महात्मभिः ।
 इला सरस्वती सिन्धुर्यमुना नर्मदा तथा । [15]
 नानातीर्थेषु रम्येषु सूपस्पृष्टं सह द्विजैः ।
 गङ्गाद्वारमतिक्रम्य बहवः पर्वताः शुभाः ।
 हिमवान्पर्वतश्चैव नानाद्विजमणायुतः ।
 विशाला बदरी दृष्टा नरनारायणाश्रमः ।
 दिव्या पुष्करिणी दृष्टा सिद्धदेवर्षिपूजिता । [20]
 यथाक्रमविशेषेण सर्वाण्यायतनानि च ।
 दर्शितानि द्विजश्रेष्ठा लोमशेन महात्मना ।
 इमं वैश्रवणावासं पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।
 कथं भीम गमिष्यामो गतिरन्तरधीयताम् ।

एवं ब्रुवति राजेन्द्रे वागुवाचाशरीरिणी । [25]
 न शक्यो दुर्गमो गन्तुमितो वैश्रवणाश्रमात् ।
 अनेनैव पथा राजनप्रतिगच्छ यथागतम् ।
 नरनारायणस्थानं बदरीत्यभिविश्रुतम् ।
 तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारणसेवितम् । [30]
 बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्वणः ।
 अतिक्रम्य च तं पार्थ त्वाष्टिषेणाश्रमे वसेः ।
 ततो द्रक्ष्यसि कौन्तेय निवेशं धनदस्य च ।
 एतस्मिन्नन्तरे वायुर्दिव्यगन्धवहः शुचिः ।
 सुखप्रह्लादनः शीतः पुष्पवर्षं ववर्ष च ।
 श्रुत्वा तु दिव्यामाकाशाद्वाचं सर्वं विसिस्मियुः । [35]
 ऋषीणां ब्राह्मणानां च पार्थिवानां विशेषतः ।
 श्रुत्वा तन्महदाश्चर्यं द्विजो धौम्योऽब्रवीत्तदा ।
 न शक्यमुत्तरं वक्तुमेवं भवतु भारत ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा प्रतिजग्राह तद्वचः । [40]
 प्रत्यागम्य पुनस्तं तु नरनारायणाश्रमम् ।

तेषु तीर्थेषु रम्येषु पावनेषु शिवेषु च ।
 [(L. 1) B₁ Dc तथा चैव (for यथाक्रमं), and प्रकाशितं (for प्रसा). — (L. 2) G₄ om. line 2. T₂ M₁ सर्वेषु (for रम्येषु). B₁ Dc तेषु तेष्वप्यरण्येषु; T₂ G₂ 3 तेषु तेषु च तीर्थेषु (for the prior half). T₁ सरःसु च सरित्सु च; T₂ G₁ 3 रम्यासु च सरित्सु (G₁ सरःसु) च; M₂ सरित्सु च सरःसु च (for the posterior half).]
 — T G₂ 4 M₂ om. lines 8-14; G₁ om. lines 8-21; M₁ om. lines 8-9. — (L. 10) M₁ अभिषेको. Dc पूर्वं (for सार्धं). M₁ कृतस्तेभिर् (for कृतवन्तो). — (L. 11) B₄ रेभिः (for रङ्गिः). B₁ Dc सदा च नः; M₁ तथार्चनैः — (L. 13) M₁ सरित्सु (for सर्वेषु). B₂ सरस्वथ (for रःसु च). — (L. 14) B₂ पुण्यमुपस्पृष्टं; B₄ पुण्येषूपविष्टं. M₁ तथा पुण्ये (for महौ), and महर्षिभिः (for महात्मभिः). — (L. 15) S (G₁ om.) इरा (G₄ inf. lin.) पुरा (for इला). — (L. 16) S (G₁ om.) तासां हृदेषु पुण्येषु (for the prior half). B₁ Dc T₁ उपस्पृष्टं; T₂ G₂ 4 उपस्पृष्टा; G₂ M₂ उपस्पृष्ट. Dc₃ महाद्विजैः; T₁ द्विजोत्तमैः; T₂ G₂ 4 M₂ द्विजैः शुभैः. — (L. 17) S om. line 17. B₁ 4 Dc पर्वता बहवः शुभाः (Dc प्रजाः) (for the posterior half). — (L. 18) T G₂ 4 M₂ हिमवत्पार्श्वतश्चैव. T₁ M₂ भूता- (M₂ हृदा)द्विजगणायुतान्; T₂ G₂ 3 द्विजसंघस्तैर्युतं (G₂ युता- न्हृदान्). — (L. 19) T G₂ 3 M₂ विशालां बदरीं दृष्ट्वा. Dc श्रमं; S (G₁ om.) श्रमे (for श्रमः). — (L. 20) T G M₂ om. line 20. B₂ 3 Dn₁ n₂ D₆ दिव्य- (for दिव्या). M₁ सेविता (for पूजिता). — (L. 21) Dc T₁ G₂ M यथाक्रमं विशेषेण; T₂ G₂ क्रममशे. — (L. 22) G₄

om line 22. S (G₄ om.) द्विजेंद्रेण (for द्विजश्रेष्ठा). — (L. 23) T₁ G₂ 4 M₂ एवं; M₁ एतं (for इमं). S दुर्गमं गंधमादनं (for the posterior half). — (L. 24) S मतिरत्र विधीयतां (for the posterior half). — T₁ om. lines 25-28. — (L. 26) S (T₁ om.) अशक्यो (for न शं). S (T₁ om.) पर्वतो गंधमादनः (for the posterior half). — (L. 29) S transp. lines 29 and 30. Dc त्प्राप्त्यसि; S द्रच्छाच (for द्यास्यसि). T₁ M₂ कौरव्य (for कौन्तेय). — (L. 30) T₂ G₂ 3 मूलं (for पुष्पं). — (L. 31) T₁ क्रम्येत (for क्रम्य च). T₂ G₂ 4 तत् (for तं). B₁ 2 4 आर्णिः; Dc S आर्णि- (for त्वाष्टि-). S (except G₁ M₁) श्रमं (for श्रमे). T₁ व्रज; T₂ G₂ 4 M वस (for वसेः). — (L. 32) G₁ कौरव्य (for कौन्तेय). B₁ निवेशं; S निवासं (for निवेशं). B₁ 2 4 Dc S (except G₁ 4) तं; D₆ वै (for च). — (L. 33) S शुभः (for शुचिः). — (L. 34) S मनः (for सुखं). Dc प्रीतः (for शीतः). B₁ 2 4 Dc पपात (for ववर्षं). S वै (for च). — (L. 35) B₁ तं श्रुत्वा; B₂ श्रुत्वा च; Dc M₁ तां श्रुत्वा; T G M₂ तच्छ्रुत्वा. B₁ Dc S दिव्यम् (M₁ वाचम्) (for दिव्याम्). S विसयः सम- पद्यत (for the posterior half). — (L. 36) T G₂ 4 पांडवानां (for ब्राह्मणानां). T G₂ 4 ब्राह्मणानां; G₁ M पांडवानां (for पार्थि). — (L. 37) S तु (for तन्). S द्विजो धौम्यस्त्वभापत (M₁ म्योम्यभापत; M₂ म्यः स भापते). — (L. 38) S (except M₂) गंतुम् (for वक्तुम्). S (except G₁) पांडव (for भारत). — (L. 39) S विसयो- त्फुल्लोचनः (for the posterior half). — (L. 40) S om. line 40. B₄ पृष्ठस्तस्य; Dc प्रत्यागत्य (for गम्य). B₁ 4

भीमसेनादिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
पाञ्चाल्या ब्राह्मणाश्चैव न्यवसन्त सुखं तदा ।
Colophon.

18

After 3. 175. 11, B Dc Dn D4. 6 ins. the foll.
passage, K3 ins. only lines 1-4 thereof :

भीमसेनस्तु विख्यातो महान्तं दंष्ट्रिणं बलात् ।
निघ्नन्नागशतप्राणो वने तस्मिन्महाभुजः ।
मृगाणां सवराहाणां महिषाणां महाभुजः ।
विनिघ्नंस्तत्र तत्रैव भीमो भीमपराक्रमः ।
स मातङ्गशतप्राणो मनुष्यशतवारणः । [5]
सिंहशार्दूलविक्रान्तो वने तस्मिन्महाबलः ।
वृक्षानुत्पाटयामास तरसा वै बभञ्ज च ।
पृथिव्याश्च प्रदेशान्वै नादयंस्तु वनानि च ।
पर्वताग्राणि वै मृद्गन्नाद्यानश्च विज्वरः ।
प्रक्षिपन्पादपांश्चापि नादेनापूरयन्महीम् । [10]
वेगेन न्यपतद्भीमो निर्भयश्च पुनः पुनः ।
आस्फोटयन्ध्वेडयंश्च तलतालांश्च वादयन् ।
चिरसंचद्धर्पस्तु भीमसेनो वने तदा ।
गजेन्द्राश्च महासत्त्वा मृगेन्द्राश्च महाबलाः ।
भीमसेनस्य नादेन व्यमुञ्चन्त गुहा भयात् । [15]
कचित्प्रधावंस्तिष्ठंश्च क्वचिच्चोपविशंस्तथा ।
मृगप्रेप्सुर्महारौद्रे वने चरति निर्भयः ।
स तत्र मनुजव्याघ्रो वने वनचरोपमः ।
पञ्चामभिसमापेदे भीमसेनो महाबलः ।

स प्रविष्टो महारण्ये नादाच्चदति चाङ्कुतान् । [20]
त्रासयन्सर्वभूतानि महासत्त्वपराक्रमः ।
ततो भीमस्य शब्देन भीताः सर्पा गुहाशयाः ।
अतिक्रान्तास्तु वेगेन जगामानुसृतः शनैः ।
ततोऽमरवरप्रस्थो भीमसेनो महाबलः ।

[Correction! This insertion is found in D6 in
addition to the MSS. mentioned on p. 595. The
above list has been corrected accordingly.]

19

K4 D1. 3 ins. after 3. 177. 14: K2 (om. lines 1-20)
ins. after 3. 177. 13 (cf. passage No. 32 below):

सर्प उवाच ।
धर्मं सर्वे प्रशंसन्ति देवा ब्रह्मर्षयस्तथा ।
तस्मात्समासतो धर्मं कथयस्व ममानघ ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं दमस्तपः शौचं संतोषो ह्रीः क्षमार्जवम् ।
ज्ञानं शमो दया ध्यानमेष धर्मः सनातनः ।
सर्प उवाच ।
किं सत्यं प्रोच्यते राजन्को दमः संप्रकीर्तितः । [5]
तपसो लक्षणं किं स्यात्किं तच्छौचमुदाहृतम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं भूतहितं प्रोक्तं मनसो दमनं दमः ।
तपः स्वधर्मवर्तित्वं शौचं संकरवर्जनम् ।
सर्प उवाच ।
संतोषः कः परः प्रोक्तः का च ह्रीः पस्कीर्तिता ।

Dc पुनस्तेन (B4 स्ते तु). — (L. 41) S ऋषिभिः (for
भ्रातृभिः). — (L. 42) B1 Dc S ब्राह्मणैश्चैव. S न्यवसन्तु-
सुखं तदा. — Colophon. Adhy. no.: Dn1. n2 D6 155;
Dn3 156; T1 G1. 3. 4 M1 157; T2 G2 147; M2 159.

18

D6 om. lines 1-3. — (L. 1) B1 तत्रापि (for विख्यातो),
and पर्यटन् (for महान्तं). — (L. 2) Dn1. n2 (hapl.)
om. the posterior half of line 2, lines 3-4 and the
prior half of line 5. B4 बलः (for भुजः). — (L. 8)
B2. 4 भुवनानि (for तु वनानि). — (L. 9) B2 गह्वरं (for
विज्वरः). — (L. 10) B1 Dc श्वैव (for श्चापि).
— (L. 11) B1 निपतद्; B2 न्यपतन्. — (L. 15) B2
गुहास्तदा; Dc गुहां भयात्. B1 मुंचंत तेन भीमेन महाबलपरा-
क्रमाः. — (L. 16) B1. 2 स्तदा (for स्तथा). — (L. 18)
B2 श्रेष्ठो; Dc2 व्याघ्र (for व्याघ्रो). B1 चरानुगः (for

चरोपमः). — (L. 19) Dc2 मपि (for मभिः). — (L. 20)
Dn3 प्रविश्य (for ष्टो). — (L. 22) B4 नादेन (for शब्देन),
and सर्पा (for सर्पा). B1 भीताः सर्वोरगादयः (for the
posterior half). — (L. 23) B1 अतिक्रान्तस्य; B2. 3 Dc
Dn1. n3 D6 क्रांतस्तु; B4 क्रांतेन. Dn1. n2 D4. 6 सुतं
(for सुतः). B1. 2 स तैः (B1m शनैः as above). (L. 24)
B2 नरं (for स्मरं).

19

K2, which om. lines 1-20, is ignored up to that line.
D1 reads नहुष (for सर्प) in this passage. — (L. 2)
K4 नराधिप (for ममानघ). — D2 om. lines 4-12.
— (L. 5) D1 कः शमः (for को दमः). — (L. 6) K4
तपश्च किं परं प्रोक्तं; D1 दया च का परा प्रोक्ता (for the prior
half). D1 ध्यानम् (for शौचम्). K4 शोच्यते (for उदा-
हृतम्). — D1 om. lines 9-10 with the preceding and

क्षमा च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतम् । [10]

युधिष्ठिर उवाच ।

संतोषो विषयत्यागो हीरकार्यनिवर्तनम् ।

क्षमा द्वंद्वसहिष्णुत्वमार्जवं समचित्तता ।

सर्प उवाच ।

किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन्कः शमश्च प्रकीर्तितः ।

दया च का परा प्रोक्ता किं च ध्यानमुदाहृतम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्रशान्तता । [15]

दया भूतहितैषित्वं ध्यानं निर्विषयं मनः ।

सर्प उवाच ।

कः शत्रुर्दुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः ।

कीदृशश्च स्मृतः साधुरसाधुः कीदृशः स्मृतः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

क्रोधस्तु दुर्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तकः ।

सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्दयः स्मृतः । [20]

सर्प उवाच ।

को मोहः प्रोच्यते राजन्कश्च मानः प्रकीर्तितः ।

किमालस्यं च विज्ञेयं कश्च शोक इहोच्यते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

मोहो धर्मविमूढत्वं मानस्वात्माभिमानिता ।

धर्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्वज्ञानमुच्यते ।

सर्प उवाच ।

किं स्थैर्यं मुनिभिः प्रोक्तं किं तद्वैर्यमुदाहृतम् । [25]

ज्ञानं च किं परं प्रोक्तं किं तद्दानमिहोच्यते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

स्वधर्मे स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रियनिग्रहः ।

ज्ञानं मनोमलत्यागो दानं स्वभयदक्षिणा ।

सर्प उवाच ।

कः पण्डितः पुमान्ज्ञेयः कश्च मूर्खो जनेश्वर ।

संसारहेतुः कश्चास्य हृत्तापः कः परस्तथा । [30]

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मात्मा पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख उच्यते ।

कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः परः ।

सर्प उवाच ।

कोऽहंकार इति प्रोक्तः कश्चिद्भूभो जनेश्वर ।

अभ्यसूया च का प्रोक्ता किं तत्पैशुन्यमुच्यते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

मोहज्ञानमहंकारो भूभो धर्मध्वजोच्छ्रयः । [35]

धर्मद्वेषो ह्यसूया च पैशुन्यं परदूषणम् ।

सर्प उवाच ।

धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः ।

तेषां नित्यविरोधित्वात्क नु स्यात्संगतं नृप ।

युधिष्ठिर उवाच ।

संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।

यस्मिन्नेतत्कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् । [40]

यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगी ।

तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ।

सर्प उवाच ।

जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।

ब्राह्मण्यं केन भवति प्रमूढेतद्विनिश्चयम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

न जातिर्न कुलं तात न स्वाध्यायः श्रुतं न च । [45]

कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ।

अनेके मुनयस्तात तिर्यग्योनिसमाश्रिताः ।

स्वधर्माचारनिरता ब्रह्मलोकमितो गताः ।

बहुना किमधीतेन नटस्येव दुरात्मनः ।

तेनाधीतं श्रुतं तेन यो वृत्तमनुतिष्ठति । [50]

कपालस्थं यथा तोयं श्वेतौ च यथा पयः ।

दुष्टं स्यात्स्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम् ।

वृत्तं यत्नेन रक्ष्यं स्याद्विज्ञेयमेति च याति च ।

अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ।

following ref. — (L. 10) D₂ यदा (for परा). — D₁ om. lines 13-14 with the preceding and following ref. — (L. 18) D₁ कः साधुः प्रोच्यते राजन्साधुः कः परस्तथा. — (L. 19) D₁ कामश्च; D₂ क्रोधः स (for क्रोधस्तु). — (L. 21) K₂ begins from line 21. K₂ कथ्यते (for प्रोच्यते), and प्रकीर्तिते (for 'तितः'). — (L. 23) K₂ ४ हि मूढधर्मत्वं (for धर्मविमूढत्वं). K₂ त्वात्माभिमानता; K₄ स्वात्मावमानिता. — (L. 24) K₂ शोकोऽश्वत्वमिहोच्यते (for the posterior half). — (L. 25) K₂ ऋषिभिः (for मुनिभिः). — (L. 26) K₂ 'मुदाहृतं (for 'मिहोच्यते). — (L. 27) D₂ स्वधर्मास्थिरता. K₂ स्थैर्यम् (for धैर्यम्). — (L. 29) D₁ नरे' (for जने'). — (L. 30) K₂ कश्च स्याद् (for कश्चास्य).

— (L. 32) K₂ ४ स्मृतः (for परः). — (L. 33) D₁ कश्च (for कश्चिद्). — (L. 35) K₂ मोहा' (for मोह'). — (L. 36) K₂ [S]भ्यसूया (for ह्यसूया). — (L. 38) K₂ D₁ नित्या'; D₂ अत्य' (for नित्य'). K₂ कथं (for क नु). D₁ संगमो (for संगतं). — (L. 40) K₂ परस्परं च संयुक्तं त्रितयंस्तत्र (sic) वर्तते. D₁ त्रिवर्गस्तत्र उच्यते (for the posterior half). — (L. 42) K₂ तपो (for तदा). K₂ ४ संगतं (K₂ 'तः') (for संगमः). — (L. 44) K₂ ४ मुनिश्चितं (for विनिश्चयम्). — (L. 45) K₂ स्वाध्यायो न (by transp.). — (L. 46) D₁ 'मेतत्तु; D₂ 'मेतस्य (for 'मेव तु). — (L. 49) D₁ २ बहुधा (for 'ना). — (L. 50) D₁ स्वधर्मम् (for यो वृत्तम्). D₂ 'जीवति (for 'तिष्ठति). — D₂ om. lines 51-52.

किं कुलेनोपदिष्टेन विपुलेन दुरात्मनः । [55]
 कृमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ।
 तस्माद्विद्धि महाराज वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम् ।
 चतुर्वेदोऽपि दुर्बुद्धः शूद्रात्पापतरः स्मृतः ।
 योऽग्निहोत्रपरो दान्तः संतोषनियतः शुचिः ।
 तपःस्वाध्यायशीलश्च तं देवा ब्राह्मणं विदुः । [60]
 सर्वद्वंद्वसहो धीरः सर्वसङ्गविवर्जितः ।
 सर्वभूतहितो मैत्रस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदासितः ।
 यत्रकचनशायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 योऽङ्गेरिव गणाद्धीतो सन्मानान्मरणादिव । [65]
 कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

20

After 3. 178. 28, Ks. 4 ins. :

सर्प उवाच ।

उक्तास्ते सर्वशस्त्रात प्रश्नाः प्रश्नविदां वर ।
 इदानीमेष मुञ्चामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ।
 वैशंपायन उवाच ।
 नहुषेण ततो मुक्तं भीममाश्लिष्य सोदरम् ।
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा नहुषं प्रत्यपूजयत् ।
 नहुषोऽपि मुनेः शापाद्विमुक्तः प्रीतमानसः । [5]
 दिव्यरूपधरः श्रीमान्प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ।
 संभाष्यं साधुभिः पुण्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः ।
 सर्पस्वात्पश्य मुक्तोऽहं त्वया संभाष्य साधुना ।
 धर्मं किल नराः कृत्वा लभन्ते सत्सुतानिह ।
 धर्मेण कः कृतो धर्मो येन लब्धो भवान्सुतः । [10]
 न केवलं प्रजा धन्या यासां राजद्वयो भवान् ।
 धर्मोऽपि धन्यो धर्मज्ञ यस्य पुत्रस्त्वमीदृशः ।
 दृष्टाः श्रुताश्च बहवो नृपा धर्मपरायणाः ।
 न श्रुतो न च दृष्टो मे धर्मज्ञस्त्वादृशो नृपः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

सभाय्योऽहं महाभाग यस्य तृष्टो भवान्युगैः । [15]
 नासभाग्यस्य तुष्यन्ति देवकल्पा भवादृशाः ।

— (L. 52) Ks Ds यथा (for तथा). — (L. 53) Ks
 संरक्ष्यं (for रक्ष्यं स्याद्). Ds 'मायाति (for 'मेति च).
 — (L. 54) Ks transp. वित्ततः and वृत्ततः. — (L. 55)
 Ks विशिष्टेन (for [उ]पदिष्टेन). — (L. 58) Ds. 4 चातुर्वेदो.
 — (L. 59) Ks 'निरतः (for 'नियतः). — Ks Ds om.
 lines 63-64. — (L. 65) Ds सुहृदो (for सन्मानान्).

20

(L. 1) Ks सर्वतस् (for 'शस्). — (L. 3) Ks सादरं
 (for सो'). — (L. 7) Ks सत्यवती (for वै वैदिकी).

किं तु कौतूहलं तात मम पार्थिवसत्तम ।
 अतः पृच्छामि सौहार्दात्त्वामहं नाम्यसूयया ।
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं त्रैलोक्येश्वरपूजितम् ।
 कथं त्वामाविशन्मोहः प्राकृतं पुरुषं यथा । [20]
 नहुष उवाच ।

श्रुतशीलादिभिर्युक्तं धार्मिकं तपसि स्थितम् ।
 सुप्राज्ञमपि कौन्तेय ऋद्धिर्मोहयते नरम् ।
 हीनाभिजनवृत्तोऽपि न स राजास्ति कश्चन ।
 यस्य चेतसि राजेन्द्र करोति न मदः पदम् ।
 यथासौ ध्रुवमुष्णत्वमनिले चलनं यथा । [25]
 यथा शशिनि शीतत्वं तथैश्वर्यं ध्रुवो मदः ।
 ऐश्वर्येतिमिरं चक्षुर्न तत्पश्यति निर्मलम् ।
 पश्चाद्विमलतां याति विनिपाताज्ञनाज्ञितम् ।
 वर्तमानः सुखे स्वर्गे नावैतीति मतिर्मम ।
 सोऽहमैश्वर्यमोहेन यदाविष्टो युधिष्ठिर । [30]
 पतितः प्रतिसंबुद्धः सांप्रतं बोधयामि वः ।
 लोकद्वयद्वितं वक्तुं ज्ञातुं को वा न पण्डितः ।
 तत्क्रियानुविधानत्वे मुनयोऽपि न पण्डिताः ।
 तस्माच्छ्लोकद्वयस्येष्टं कर्तव्यं ते नराधिप ।
 गुह्यमेतन्महाबाहो कथितं ते मयाखिलम् । [35]
 द्विजाश्च नावमन्तव्यास्त्रैलोक्येश्वरपूजिताः ।
 देववत्पूजनीयाश्च दानमानाचैनादिभिः ।
 यैः कृतः सर्वभक्षोऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।
 क्षयी चापादितश्चन्द्रः को न नश्येत्प्रकोप्य तान् ।
 लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः । [40]
 देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षुपंस्तान्समृद्धयात् ।
 यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ।
 ब्रह्मा चैव धनं येषां को हिंसात्ताञ्जिजीविषुः ।
 प्रणीतश्चापणीतश्च यथाभिदैवतं महत् ।
 एवं विद्वानविद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं परम् । [45]

21

Ks B₂-4 Dc Dn Ds (the lost MS. having sections
 1-36 only on suppl. fol. sec. m.). 4. 6 Gs ins. the foll.

— (L. 11) Ks धर्मा (for धन्या), and यस्यां धर्मा (for
 यासां राजन्). — (L. 13) Ks बहवो (for बहवो). — For
 17-20, Ks subst. सर्वशस्त्रात्कथं मोह आविशत्स्वर्गवासिनां
 (cf. line 19-20). एवमद्भुतकर्माणामिति मे संशयो महान्.
 — (L. 21) Ks श्रुति (for श्रुत). — (L. 22) Ks चेच्छ्रमम्
 (for कौन्तेय). — Ks om. lines 23-28. — (L. 30) Ks
 'मदिरान् (for 'मोहेन), and मदांशीकृतलोचनः (for the
 posterior half). — (L. 31) Ks 'उदः सन् (for 'संबुद्धः),
 and त्वां तु संबोधयाम्यहं (for the posterior half).

passage after adhy. 190: K₄ D₁. 2. 3 (orig.) ins. it after adhy. 206 (K₄ D₁. 2 reading sections 1-36 after section 158):

9

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयमृषयो ब्राह्मणा युधिष्ठिरश्च पर्यपृच्छन् । ऋषिः केन दीर्घायुरासीद्वकः ॥१॥ मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वानुवाच । महातपा दीर्घायुश्च बको राजर्षिः । नात्र कार्या विचारणा ॥२॥

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सह भारत ।

मार्कण्डेयं पर्यपृच्छद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३

बकदाल्भ्यो महात्मानौ श्रूयते चिरजीविनौ ।

सखायौ देवराजस्य तावृषी लोकसंततौ ॥ ४

एतदिच्छामि भगवन्बकशक्रसमागमम् ।

सुखदुःखसमायुक्तं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

वृत्ते देवासुरे राजन्संग्रामे लोमहर्षणे ।

त्रयाणामपि लोकानामिन्द्रो लोकाधिपोऽभवत् ॥ ६

सम्यग्वर्षति पर्जन्यः सस्यसपद उत्तमाः ।
निरामयाः सुधर्मिष्ठाः प्रजा धर्मपरायणाः ॥ ७
मुदितश्च जनः सर्वः स्वधर्मेषु व्यवस्थितः ।
ताः प्रजा मुदिताः सर्वा दृष्ट्वा बलनिषूदनः ॥ ८
ततस्तु मुदितो राजन्देवराजः शतक्रतुः ।
ऐरावतं समास्थाय ताः पश्यन्मुदिताः प्रजाः ॥ ९
आश्रमांश्च विचित्रांश्च नदीश्च विविधाः शुभाः ।
नगराणि समृद्धानि खेटाञ्जनपदांस्तथा ॥ १०
प्रजापालनदक्षांश्च नरेन्द्रान्धर्मचारिणः ।
उदपानं प्रपा वापी तडागानि सरांसि च ॥ ११
नानाव्रतसमाचारैः सेवितानि द्विजोत्तमैः ।
ततोऽवतीर्थ रम्यायां पृथ्व्यां राजञ्जितक्रतुः ॥ १२
तत्र रम्ये शिवे देशे बहुवृक्षसमाकुले ।
पूर्वस्यां दिशि रम्यायां समुद्राभ्याशतो नृप ॥ १३
तत्राश्रमपदं रम्यं सृगद्विजनिषेवितम् ।
तत्राश्रमपदे रम्ये बकं पश्यति देवराट् ॥ १४
बकस्तु दृष्ट्वा देवेन्द्रं दृढं प्रीतमनाभवत् ।

21

1 B₂ ऋषि (for ऋषयो). K₄ D₁. 2 om. ब्राह्मणा, and read पांडवाश्च (for युधिष्ठिरश्च). — K₄ B₂₋₄ Dc₂ D₁. 2 किल (for केन). D₃ अस्ति काश्चिच्चिरजात इति (for ऋषिः—द्वकः).

2 K₄ om. सर्वान्. K₄ Dc D₂ प्रत्युवाच (for उवाच). D₁ किं न श्रुतं भवता इदं कालांतरे कचित् (for मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वानुवाच). — K₄ D₂. 4 om. महातपा. B₄ सुमहातपा (for महा). K₄ D₂ राजन्; Dc राजनृपिः (for राजर्षिः). — Dc om. कार्या.

3 ^{bed}) K₄ D₁. 2 धर्मराजो युधिष्ठिरः । मार्कण्डेयं महाभागं प्राप्तकालमभाषत.

4 ^{ab}) B_{2m} शक्रौ (for दाल्भ्यो). Dc D₄ श्रूयते. — For 4, K₄ D₁. 2 subst.:

श्रूयते हि महाभाग बको दाल्भ्यो महातपाः ।

प्रियः सखा च शक्रस्य चिरजीवी च सत्तमः ।

[(L. 2) D₁ संमतः (for सत्तमः).]

5 ^b) K₄ D₁. 2 इन्द्रं (for शक्रं). — ^d) K₄ Dc D₁. 2 कथितं त्वया (for कथयस्व मे).

6 B₂₋₄ Dc Dn D₄. 6 G₃ om. 6^a-8^b.

7 ^a) K₄ पर्जन्ये. — ^b) K₄ संपदनुत्तमाः.

8 ^{ab}) D₂ मुदिताश्च जनाः सर्वे, and व्यवस्थिताः. — ^{cd}) B₂ तादृक्सर्वाः; D₁ दृष्ट्वा सर्वा (by transp.). K₂ बलिः; K₄ D₁. 2 वृत्रं (for बलं).

9 For 9, K₄ D₁. 2 subst.:

अतीव मुदितो राजन्देवराजः शतक्रतुः ।

ऐरावतमथारुह्य श्वेतं गजवरोत्तमम् ।

लोकं समानमास्थाय ददर्श मुदिताः प्रजाः ॥

10 ^a) K₄ आश्रमांश्च महापुण्यान्; Dc आश्रमान्सुविचित्रांश्च; D₁. 2 आश्रमाणि च पुण्यानि. — ^b) K₄ D₁. 2 नदीशैल (D₁ °लान्) सरांसि च. — ^d) K₄ D₁. 2 नाना- (for खेटान्). D₁. 2 °पदानि च (for °पदास्तथा).

11 ^a) K₄ Dc D₁. 2 उदपान- (for °पानं). K₄ D₁. 1 कूप- (for वापी). — ^d) K₄ D₁. 2 तडागारामसंकुलं. — After 11, K₄ D₁. 2 ins.:

नानाजनपदाकीर्णं ब्रह्मचारिनिषेवितम् ।

यशोत्सववर्ती देवी सागराम्बरमेखलाम् ।

12 ^a) K₁ Dn °ब्रह्म (for °व्रतं). — ^b) K₄ Dc D₁. 1 सेवितां द्विजसत्तमैः. — D₂ ins. after 12^{ab}; D₁, after 14:

तत्रावतीर्थ भगवान्शक्रो दितिजसूदनः ।

[See below notes on section 16.]

— K₄ D₁ om. 12^{cd}; D₂ reads it after 14.

13 ^a) K₄ D₁. 2 अथ (for तत्र). D₃ शुभे (for शिवे). — ^c) K₄ D₁. 2 विध्यस्य; Dc पुण्यायां (for रम्यायां). — ^d) K₄ D₁. 2 समुद्रमभितोभवत्.

14 ^b) K₄ D₁. 2 °पक्षि (for °द्विज). — ^{cd}) K₄ D₁. 1 ददर्श शक्रः सुमहद्वकस्य च महात्मनः. — After 14, D₂ reads 12^{cd}. — D₁ ins. after तत्रावतीर्थ etc. (see above): D₂ after 12^{cd} (transposed):

प्रविवेश महापुण्यं तपोवनमनुत्तमम् ।

15 K₄ om. 15. — ^{ab}) D₁. 2 बकः सुरपतिं देवं पूजयामास सत्तमः. — ^{cd}) D₁. 2 om. 15^{cd}. Dc पावेनासनदत्तव

पाद्यासनार्धदानेन फलमूलैरथार्चयत् ॥ १५
 सुखोपविष्टो वरदस्तस्तु बलसूदनः ।
 ततः प्रशंसं बकं देव उवाच त्रिदशेश्वरः ॥ १६
 शतं वर्षसहस्राणि मुने जातस्य तेऽनघ ।
 समाख्याहि मम ब्रह्मन्किं दुःखं चिरजीविनाम् ॥ १७
 बक उवाच ।
 अप्रियैः सह संवासः प्रियैश्चापि विनाभवः ।
 असद्भिः संप्रयोगश्च तद्दुःखं चिरजीविनाम् ॥ १८
 पुत्रदारविनाशोऽत्र ज्ञातीनां सुहृदामपि ।
 परेष्वप्युत्तमा कृच्छं किं नु दुःखतरं ततः ॥ १९
 नान्यदुःखतरं किंचिल्लोकेषु प्रतिभाति मे ।
 अर्थैर्विहीनः पुरुषः परैः संपरिभूयते ॥ २०
 अकुलानां कुले भावं कुलीनानां कुलक्षयम् ।
 संयोगं विप्रयोगं च पश्यन्ति चिरजीविनः ॥ २१
 अपि प्रत्यक्षमेवैतत्तव देव शतक्रतो ।
 अकुलानां समृद्धानां कथं कुलविपर्ययः ॥ २२
 देवदानवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसाः ।
 प्राप्नुवन्ति विपर्यासं किं नु दुःखतरं ततः ॥ २३
 कुले जाताश्च क्लिश्यन्ते दौकुलेयवशानुगाः ।

आढ्यैर्दरिद्रावमताः किं नु दुःखतरं ततः ।
 लोके वैधर्म्यमेतत्तु दृश्यते बहुविस्तरम् ॥ २४
 हीनज्ञानाश्च दृश्यन्ते क्लिश्यन्ते प्राज्ञकोविदाः ।
 बहुदुःखपरिक्षेपं मानुष्यमिह दृश्यते ॥ २५
 इन्द्र उवाच ।
 पुनरेव महाभाग देवर्षिगणसेवित ।
 समाख्याहि मम ब्रह्मन्किं सुखं चिरजीविनाम् । २६
 बक उवाच ।
 अष्टमे द्वादशे वापि शाकं यः पचते गृहे ।
 कुमित्राण्यनपाश्रित्य किं वै सुखतरं ततः ॥ २७
 यत्राहानि न गण्यन्ते नैनमाहुर्महाशनम् ।
 अपि शाकं पचानस्य सुखं वै मघवन्गृहे ॥ २८
 अजितं स्वेन वीर्येण नान्यपाश्रित्य कंचन ।
 फलशाकमपि श्रेयो भोक्तुं ह्यकूपणं गृहे ॥ २९
 परस्य तु गृहे भोक्तुः परिभूतस्य नित्यशः ।
 सुसृष्टमपि न श्रेयो विकल्पोऽयमतः सताम् ॥ ३०
 श्ववत्कीलालपो यस्तु पराश्रं भोक्तुमिच्छति ।
 धिगास्तु तस्य तद्भुक्तं कृपणस्य दुरात्मनः ॥ ३१
 यो दस्वातिथिभूतेभ्यः पितृभ्यश्च द्विजोत्तमः ।

(for °).

16 ^{ab}) K₄ तत्रावतीर्य भगवान्शक्रो दैत्यनिषूदनः (see insertion above under section 12). D₁. ३ इन्द्रो बलनिषूदनः (for °). — ^{cd}) K₃ Dc₃ त्रिदिवेश्वरः. K₄ D₁. ३ कथाप्रशंसं बकं दाल्भ्यमुवाच कुरुनंदन.

17 ^a) B₃. 4 शत- (for शतं). K₄ D₁. ३ *सहस्राणां (for *सहस्राणि). — ^b) K₄ D₁. ३ बक (for सनघ). — ^c) K₄ D₁. ३ आख्याहि त्वं (for समाख्याहि).

18 K₃ B₂-4 Dc D₃. 4. 6 G₃ om. 18.

19 ^{ab}) K₄ D₁. ३ पुत्रनाशा (D₃ *शोको) र्थनाशश्च, and तथा (for अपि). — ^{cd}) K₄ D₁. ३ चैव (for कृच्छं). K₄ Dc D₁. ३ किं नु दुःखमतः (Dc दुःखं ततः) परं.

20 ^b) K₄ D₁. ३ लोकेसिन् (for लोकेषु). — ^d) K₄ D₁. ३ यः परैः (for परैः सं-).

21 ^a) K₄ D₁. ३ कुलीमावं; D₃ कुलीनत्वं. — ^b) K₄ D₁-३ कुलानां च कुलक्रियां. — ^c) K₄ D₁-३ संयोगान्विप्रयोगांश्च.

22 ^{cd}) K₄ D₁-३ असुराणां (for अकुलानां), and कथितः कालपर्ययः (for ^d).

23 ^{ab}) K₄ D₁-३ *गंधर्वाः किंनोरोगमानुषाः. — ^d) D₃ किं सिद् (for किं नु). K₄ दुःखमतः परं.

24 ^a) K₄ D₁-३ कृष्यते (for क्लिश्यन्ते). — ^b) K₄ B₂-4 D₃. ३ दौकुलेयैर् (for *लेय-). — ^c) K₄ D₁-३ *श्वाक्रांताः (for *वमताः). — ^d) Dc किं सिद् (for किं नु). K₄ *मतः परं (for *तरं ततः). — ^e) K₃ B₂. ३ वै धर्मन् (for वैधर्म्यम्).

K₄ D₁-३ बह्वनर्थमयं लोके. — ^f) K₄ [s]सुरसूदन; D₁-३ शत्रुसूदन (for बहुविस्तरम्).

25 ^a) Dc कृष्यते (for दृश्यन्ते). K₄ (orig.) D₃. ३ अपि प्रत्यक्षं बहवो; K₄ (marg. sec. m.) D₁ क्लिश्यमानाश्च बहवो. — ^b) Dc कृष्यते (for क्लिश्यन्ते). — ^c) K₄ D₃ महा-; D₁. ३ महद् (for बहु-).

26 ^b) K₄ D₁-३ सप्तर्षि- (for देवर्षि-). K₃ Dc *सेवितः; K₄ *संनिभः; B₂ *सेविते; B₃ D₃ *संनिभौ; D₁ *संनिभः; D₃ *संनिभाः (for *सेवित). — ^c) K₄ D₁-३ आख्याहि त्वं. K₄ D₁ महा-; D₃. ३ (marg. sec. m.) महद् (for मम). — ^d) D₁ दुःखं (for सुखं).

27 ^a) K₄ D₁-३ अष्टम्यां वा नवम्यां वा (D₃ marg. sec. m. *मे नवमे वापि). — ^b) K₄ यः शाकं (by transp.); B₂. 4 Dc शाकं यत्; D₁-३ यः पाकं.

28 ^a) K₄ नान्य (marg. sec. m. नास्य) दिनानि गण्यन्ते; D₁. 6 दिनानि नास्य गं; D₃ नास्य दैन्यानि गं. — ^b) D₁ नैवमाहुर्; D₃ नैव हानिर्. — ^d) K₄ D₁-३ स्ते गृहे परमं सुखं.

29 ^b) K₄ Dc D₁-३ अन (K₄ अय्य-; Dc अप्यु-; D₁ अव्य-) पाश्रित्य बांधवान्. — ^c) K₃ B₂-4 Dc D₁. 1. 2 D₃ फलं शाक-मपि; K₄ D₁. ३ फलमूलं. — ^d) K₄ D₁-३ सतां (for गृहे).

30 ^a) K₄ D₁-३ हि (for तु). K₃ B₂. 4 भोक्तुः; K₄ D₁-३ भुक्तं (for भोक्तुः). — ^d) K₄ D₃. ३ विषकल्पं मतं (D₃ स्मृतं) सतां; Dc विषकल्पो मतः सतां; D₁ विषेण सद्दृशं सतां.

31 ^{ab}) K₃ corrupt. K₄ D₁-३ आ लालप्यमान इव यो

शिष्टान्यन्नानि यो भुङ्क्ते किं वै सुखतरं ततः ॥ ३२
 भतो मृष्टतरं नान्यत्पूतं किंचिच्छतक्रतो ।
 दत्त्वा यस्त्वतिथिभ्यो वै भुङ्क्ते तेनैव नित्यशः ॥ ३३
 यावतो ह्यन्धसः पिण्डानश्नाति सततं द्विजः ।
 तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः ॥ ३४
 यदेनो यौवनकृतं तत्सर्वं नश्यते ध्रुवम् ।
 सदक्षिणस्य भुक्तस्य द्विजस्य तु करे गतम् ।
 यद्द्वारि वारिणा सिञ्चेत्तद्धयेनस्तरते क्षणात् ॥ ३५
 मार्कण्डेय उवाच ।

एताश्चान्याश्च वै बह्वीः कथयित्वा कथाः शुभाः ।
 वकेन सह देवेन्द्र आपृच्छय त्रिदिवं गतः ॥ ३६

Colophon.

२

वैशंपायन उवाच ।

ततः पाण्डवाः पुनर्मार्कण्डेयमूचुः । कथितं ब्राह्मणमहाभाग्यम् ।

राजन्यमहाभाग्यमिदानीं शुश्रूषामह इति ॥३७॥

तानुवाच मार्कण्डेयो महर्षिः । श्रूयतामिदानीं राजन्यानां महा-
 भाग्यमिति ॥३८॥ कुरूणामन्यतमः सुहोत्रो नाम राजा महर्षी-
 भिगम्य निवृत्य रथस्थमेव राजानमौशीनरं शिबि ददशीभि-
 मुखम् ॥३९॥ तौ समेत्य परस्परं यथावयः पूजां प्रयुज्य गुणसायनेन
 परस्परं तुल्यात्मानौ विदित्वान्योन्यस्य पन्थानं न ददतुः ॥४०॥
 तत्र नारदः प्रादुरासीत् । किमिदं भवन्तौ परस्परस्य पन्थानमावृत्य
 तिष्ठत इति ॥४१॥ तावूचतुर्नारदम् । नैतद्भगवन् । पूर्वकर्मकर्त्रादि-
 भिरिदं शिष्टस्य पन्था उपदिश्यते समर्थाय वा । आवां च सख्यं
 परस्परं पगतौ । तच्चावधानतोऽयुक्कृष्टमधरोत्तरं परिभ्रष्टम् ॥४२॥
 नारदस्त्वेवमुक्तः श्लोकत्रयमपठत् ॥४३॥

क्रूरः कौरव्य मृदवे मृदुः क्रौं च कौरव ।

साधुश्चासाधवे साधुः साधवे नामुयात्कथम् ॥४४॥

कृतं शतगुणं कुर्यान्नास्ति देवेषु निर्णयः ।

औशीनरः साधुशीलो भवतो वै महीपतिः ॥ ४५

भुक्तेन परस्य तु.

32 ^{ab}) K₄ D₁₋₃ देवतातिथिभृत्यानां पितृणां च विशेषतः.
 — ^c) K₄ D₁₋₃ शिष्टान्नानि च (D₁ तु) यो भुङ्क्ते. — ^d) D₁
 किं विशिष्टतरं ततः.

33 ^a) D₃ [S]मृत् (for मृष्ट). D₃ ततः परं सुखं नान्यत्.
 — ^b) K₄ Dc D₁₋₃ किंचिदस्ति शतक्रतो. — ^{cd}) K₄ B₂₋₄
 Dc Dn D₄ G₃ [S]त्रं (for वै). K₄ D₁₋₃ देवतातिथिभृत्येभ्यो
 (K₄ भृत्यानां) दत्त्वा भुङ्क्ते हि यः सदा (D₁ पुमान्).

34 ^{ab}) D₂ 3 om. 34^{ab}. K₄ D₁ अदत्त्वा यस्तु विप्रेभ्यो
 भुङ्क्ते स्तेनः स एव तु (D₁ च); cf. Gītā 3. 12^{cd}. — ^d) B₃
 मानवः (for दायकः).

35 K₄ D₁ 2 om. 35^{cd}.

36 ^{ab}) D₂ om. 36^{ab}. K₄ बह्वीः सं- (for वै बह्वीः)
 — ^c) K₄ Dc D₁ 2 देवेश (for देवेन्द्र). — ^d) K₄ D₃
 आपृष्ट्वा. B₂ ययौ (for गतः).

Colophon. Adhy. no.: Dn₁ n₂ 192; Dn₃ T₂ 193;
 G₄ 194. — After the colophon, Dc ins. समाप्तं च महा-
 भाग्यं. — After this adhy., D₁ 2 read our adhy. 207.

२

37 K₄ पुनः सर्वे; D₂ पुनरेव (for पुनर्). B₃ om.
 मार्कण्डेयमूचुः । कथितं, and ins. श्रुतं before राजन्यं. B₄
 transp. राजन्यमहाभाग्यं and इदानीं. Dc ब्राह्मणभाग्यं; Dn
 D₄ G₃ महाब्राह्मणभाग्यं; D₁ ब्राह्मणमाहात्म्यं. K₄ D₁ 2 राज-
 माहात्म्यं (for राजन्यमहाभाग्यं). — K₄ D₃ चेदानीं (for
 इदानीं). K₄ D₁ 2 वद; B₂ 4 शुश्रूषाम; D₃ शुश्रूषायाम. K₄
 D₁ 2 om. इति.

38 K₄ D₁ 2 om. महर्षिः. K₄ B₂ Dc D₄ G₃ राजन्यं;

K₄ D₁ 2 राज- (for राजन्यानां). B₂ माहात्म्यम् (for महा-
 भाग्यम्). K₄ D₁ 2 om. इति.

39 K₄ D₁ वै राजा (for राजा). K₄ B₂ D₁ 2 महर्षिम्.
 D₁ उपगम्य (for अभि°). K₄ Dc D₁ 2 निवृत्तो (for
 निवृत्य). After निवृत्य, K₄ B₂ Dc D₂ ins. रथस्थः पथि.
 B₄ G₃ औशीनरि.

40 B₂ om. (the first) परस्परं; K₄ D₁ 2 read for
 it परस्परं. B₂ om. यथा. K₄ D₁ 2 पुण्यसाम्यं परस्परं (for
 गुण° परस्परं). B₂ om. (the second) परस्परं. K₄
 D₁ 2 तुल्यमात्मनोर् (D₁ om. तुल्यम्). D₂ नान्योन्यं पन्थानं
 ददतुः (for [अ]न्यो° — ददतुः).

41 After तत्र, K₄ D₁ 2 ins. तयोरभिप्रायं विदित्वा मह-
 र्षिर्; and after प्रादुरासीत् they ins. स उवाच. — K₂ 4
 D₁ 2 परस्परं (for °स्परस्य).

42 Dc₁ D₁ नारद (for °दम्). — K₂ चैतद्; D₂ वै तद्
 (for नैतद्). K₄ भवते; D₁ भवता; D₂ भवति (for भगवन्).
 — K₂ क आवयोरपि यात्विति पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्; K₄ D₃ कथ-
 यितव्यं सर्वथा धर्मप्रवादिभिर्; Dc पूर्वधर्मप्रचोदिभिर्; D₁ न कथयि-
 तव्यं सर्वथा धर्मवादिभिर् (for पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्). Dc पन्थान
 (for पन्था). K₄ D₁ 2 om. समर्थाय वा. Before समर्थाय
 वा, K₂ ins.:

अक्रोधाज्जयति क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ।

[= (var.) 5. 39. 58^{ab}.]

— K₄ D₁ 2 read तु (for च), and संगतौ (for सख्यं);
 and om. उपगतौ. K₂ G₃ युक्कृष्टम् (for ऽयुक्कृ°). K₄ D₁ 2
 भवांस्त्विदानीं भवीतु क आवयोरपयात्विति (for तच्चा° — °भ्रष्टम्).

43 K₄ D₁ 2 तु श्लोकान् (for श्लोकत्रयम्).44 For 44, K₄ D₁ 2 subst.;

जयेत्कदर्यं दानेन सत्तेनानृतवादिनम् ।

क्षमया क्रूरकर्माणमसाधुं साधुना जयेत् ॥ ४६

तदुभावेव भवन्तावुदारौ । य इदानीं भवन्नयामन्यतमः सोऽप-
सर्पतु । एतद्वै निदर्शनम् । इत्युक्त्वा तूर्णं नारदो बभूव ॥ ४७ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यः शिबिं प्रदक्षिणं कृत्वा पन्थानं दत्त्वा बहु-
कर्मभिः प्रशस्य प्रययौ ॥ ४८ ॥ तदेतद्वाञ्छो महाभाग्यमप्युक्त-
वान्नारदः ॥ ४९ ॥

Colophon.

३

मार्कण्डेय उवाच ।

इदमन्यच्छ्रूयताम् । ययातिर्नाहुपो राजा राज्यस्थः पौरजनावृत
आसांचक्रे ॥ ५० ॥ गुर्वर्थां ब्राह्मण उपेत्याब्रवीत् । भो राजन्गुर्वर्थं
भिक्षेयं समयादिति ॥ ५१ ॥ राजोवाच । ब्रवीतु भगवान्समय-
मिति ॥ ५२ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

विद्वेषणं परमं जीवलोके

कुर्यान्नरः पार्थिव याच्यमानः ।

तं त्वां पृच्छामि कथं तु राज-

न्दद्याद्ब्रह्मन्दयितं च मेऽद्य ॥ ५३

राजोवाच ।

न चानुकीर्तये दत्त्वा

अयाच्यमर्थं न च संश्रुणोमि ।

प्राप्यमर्थं च संश्रुय

तं चापि दत्त्वा सुसुखी भवामि ॥ ५४

ददामि ते रोहिणीनां सहस्रं

प्रियो हि मे ब्राह्मणो याचमानः ।

न मे मनः कुप्यति याचमाने

दत्तं न शोचामि कदाचिदर्थम् ॥ ५५

इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय राजा गोसहस्रं ददौ । प्राप्तवांश्च गवां सहस्रं
ब्राह्मण इति ॥ ५६ ॥

Colophon.

४

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्यब्रवीत्पाण्डवः ॥ ५७ ॥

अथाचष्ट मार्कण्डेयः । महाराज वृषदभैसेदुकनामानौ राजानौ
नीतिमार्गरतावस्त्रोपास्त्रकृतिनौ ॥ ५८ ॥ सेदुको वृषदभैस्य बालस्यैव
उपांशुव्रतमभ्यजानात् । कुप्यमदेयं ब्राह्मणस्य ॥ ५९ ॥ अथ तं सेदुकं
ब्राह्मणः कश्चिद्वेदाध्ययनसंपन्न आशिषं दत्त्वा गुर्वर्थां भिक्षितवान् ।
अश्वसहस्रं मे भगवान्ददात्विति ॥ ६० ॥ तं सेदुको ब्राह्मणमब्रवीत् ।
नास्ति संभवो गुर्वर्थं दातुमिति । स त्वं गच्छ वृषदभैसकाशम् ।
राजा परमधर्मज्ञः । ब्राह्मण तं भिक्षस्व । स ते दास्यति । तस्यैतदु-
पांशुव्रतमिति ॥ ६१ ॥ अथ ब्राह्मणो वृषदभैसकाशं गत्वा अश्वसहस्र-
मयाचत । स राजा तं कशेनाताडयत् । तं ब्राह्मणोऽब्रवीत् । किं
हंस्यनागसं मामिति ॥ ६२ ॥ एवमुक्त्वा तं शपन्तं राजाह । विप्र किं

क्रूरः क्रूराय कौरव्यो मृदवे कौरवो मृदुः ।

असाधवे ह्यसाधुश्च साधवे तत्समो मतः ।

45 K₁ D₁. ३ om. 45. — ^b) D₂ वेदेयु (for देवेयु).

46 ^{ab}) = (var.) 5. 39. 58^{ed}. — ^a) K₁ D₁. ३ दाना-
त्कदर्यं जयति. — ^{ed}) K₁ D₁. ३ अक्रोधाज्जयति क्रोधमसाधुं
साधुना शिबिः (see insertion above).

47 K₁ D₁. ३ [इ]दुशौ (for [उ]दारौ). — B₂ om. इदानीं.
K₁ D₁. ३ शिविरुदारोयं शिवेरहं मन्ये कौरव्यो यात्विति (for य
इदानीं - 'सर्पतु). — K₁ तत्संमतमिति; D₁. ३ एतत्संगतम् (for
एतद्वै निदर्शनम्). — K₁ D₁. ३ om. उक्त्वा, and read
[S]भवत् (for बभूव).

48 K₁ D₁. ३ तच्छ्रुत्वा कौरव्यः (om. तु). B₂ शिवाय;
D₂ D₄ शिवेः; G₃ शिविः (for शिवि). K₁ D₂ D₄ G₃ om.
कृत्वा. K₁ कृत्य (for कृत्वा). K₁ D₁. ३ om. बहुकर्मभिः
प्रशस्य. B₂ ययौ (for प्रययौ).

49 K₁ D₁. ३ तदेव विनयो राजां भाग्यं (D₁ महाभाग्यं) च
कथितमिति (K₁ 'मस्ति').

Colophon. K₁ B₂-4 D₄. ६ G₃ om. the colophon.
— Adhy. no. : Dn 193 (Dn₃ 194); D₁ 215.

50 K₁ 'जनपरिवृत (for 'जनावृत).

51 D₁. ३ तं गुर्वर्थां (for गुर्वर्थां). — K₁ D₂ ins. भवंतं
before गुर्वर्थ.

53 ^a) K₁ Dn₃ तत्त्वां (for तं त्वां). D₂ स कथं तु (for
कथं तु). — ^d) K₁ दयितश्च; D₂ 'तश्चापि.

54 ^a) Dn D₁ दद्य दत्त्वा (for दत्त्वा). — ^b) K₁ न
प्राप्यम् (for अयाच्यम्). — ^d) Dn₃ दद्यां (for दत्त्वा).

55 ^b) Dn याच्य' (for याच'!) — ^c) Dn D₂ याच्य-
माने! — ^d) D₂ ददन् (for दत्तं).

Colophon. K₁ D₁. ३ om. the colophon. — Adhy.
no. : Dn 194 (Dn₃ 195).

57 K₁ राजमहाभाग्यं; D₂ महाराजभाग्यं (for महाभाग्यं).

58 K₁ D₂ transp. मार्कण्डेयः and महाराज. D₂ राज-
(for राजानौ).

59 Dn D₁. ३ अभ्यजानत्. — After कुप्यम्, D₂ ins.
अश्वसहस्रं मे भवान्. K₁ कुप्येद्देव (for कुप्यमदेयं).

60 K₁ गुर्वर्थं (for 'र्थां).

61 K₁ D₁-३ नास्ति मे संभवो (for नास्ति संभवो). K₁
D₁. ३ ब्रह्मण्यस्तं भिक्षयस्व (for ब्राह्मण तं भिक्षस्व).

62 K₁ कशया तम्; D₂ तं कशया (for तं कशेन). A few
MSS. हंसि (for हंसि). K₁ reads मां before हंसि.

यो न ददाति तुभ्यम् । उताहो स्विद्राह्यमेतत् ॥६३॥ ब्राह्मण
उवाच । राजाधिराज तव समीपं सेदुकेन प्रेषितो भिक्षितुमागतः ।
तेनानुशिष्टेन मया त्वं भिक्षितोऽसि ॥६४॥ राजोवाच । पूर्वाह्णे ते
दास्यामि । यो मेऽद्य बलिरागमिष्यति । यो हन्यते कशया कथं
मोघं क्षेपणं तस्य स्यात् ॥६५॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय दैवसिकामुत्पत्तिं
प्रादात् । अधिकस्याश्वसहस्रस्य मूल्यमेवादादिति ॥६६॥

Colophon.

५

मार्कण्डेय उवाच ।

देवानां कथा संजाता । महीतलं गत्वा महीपतिं शिबिमौशीनरं
साध्वेनं शिबिं जिज्ञास्याम इति ॥६७॥ एवं भो इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रा-
वुपतिष्ठताम् । अग्निः कपोतरूपेण । तमभ्यधावदामिषार्थमिन्द्रः
इत्येनरूपेण ॥६८॥ अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्योत्सङ्गं
न्यपतत् ॥६९॥

अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षणार्थं इयेनाङ्गीतो
भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्यते । वसु ददातु । अन्तवान्पार्थिवोऽस्य
निष्कृतिं कुर्यात् । घोरं कपोतस्य निपातमाहुः ॥७०॥

अथ कपोतो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षणार्थं इयेनाङ्गीतो भवन्तं
प्राणरक्षार्थी प्रपद्ये । अङ्गैरङ्गानि प्राप्यार्थी मुनिर्भूत्वा प्राणांस्त्वां
प्रपद्ये । स्वाध्यायेन कश्चितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि । तपसा दमेन
युक्तमाचार्यस्याप्रतिकूलभाषिणम् । एवंयुक्तमपापं मां विद्धि ॥७१॥

गदामि वेदान्विचिनोमि छन्दः

सर्वे वेदा अक्षरशो मे अधीताः ।

न साधु दानं श्रोत्रियस्य प्रदानं

मा प्रादाः इयेनाय न कपोतोऽस्मि ॥७२॥

अथ इयेनो राजानमब्रवीत् ॥७३॥

पर्यायेण वसतिर्वा भवेपु

सर्गे जातः पूर्वमस्मात्कपोतात् ।

त्वमावदानोऽथ कपोतमेनं

मा त्वं राजन्विघ्नकर्ता भवेथाः ॥७४॥

राजोवाच ।

केनेदशी जातु परा हि दृष्टा

वागुच्यमाना शकुनेन संस्कृता ।

यां वै कपोतो वदते यां च इयेन

उभौ विदित्वा कथमस्तु साधु ॥७५॥

नास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले

नास्य बीजं रोहति काल उत्सम् ।

भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे

न त्राणं लभेत्त्राणमिच्छन्स काले ॥७६॥

जाता हस्वा प्रजा प्रमीयते

सदा न वासं पितरोऽस्य कुर्वते ।

भीतं प्रपन्नं यो ददाति शत्रवे

नास्य देवाः प्रतिगृह्णन्ति हव्यम् ॥७७॥

मोघमन्नं विन्दति चाप्रचेताः

स्वर्गाल्लोकाद्भयति शीघ्रमेव ।

भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे

63 After ददाति, Dn₃ ins. स्वीयं धनं. After तुभ्यं,
D₂. 3 ins. तस्यै ददासि शापम्.

65 K₄ D₁-3 पूर्वाह्णे; Dn₃ पूर्वार्थे (for पूर्वाह्णे). — D₂ यं
हन्यात् (for यो हन्यते). K₄ तेद्य न (for तस्य). D₂ तस्य न
देयं स्यान्मोघं क्षेपणं ते यथा न स्यात्; D₃ मोघं क्षेपणं ते यथा न
स्यात् (for कथं-स्यात्).

66 K₄ D₂. 3 एवम् (for the first इति). K₄ Dn₃
दैवसिकीम्. — K₄ अथो (for एव). K₄ om. [अ]दादिति;
D₂. 3 om. एवादादिति.

Colophon. K₄ Dn₂. n₃ D₁-3 om. the colophon.
— Adhy. no.: Dn₁ 195.

67 Before देवानां, D₂. 3 ins. अथ.

68 K₄ इन्द्राग्री (for अग्नीन्द्रो). D₂. 3 [उ]पतिष्ठतां. — K₄
Dn₁. n₂ D₁. 3 अभि°; D₂ अन्व° (for अभ्य°). K₄ D₃
आमिषार्थी (for °र्थम्).

69 K₄ D₂. 3 देव्या सहासीनस्य; D₁ दिव्यसेनस्य (for
दिव्यासनासीनस्य). K₄ D₂. 3 [उ]त्संगे.

70 After अब्रवीत्, K₄ D₁-3 ins.: निदितं यस्याभिपतते
कपोतकः स भवान् वेदम वान्यद्वा. — K₄ reads प्राणरक्षणार्थं
— प्राणार्थी प्रपद्यते । after राजानमब्रवीत् (in 71). D₃ अन्नं

चाशु (for अन्तवान्).

71 K₄ °रक्षणाय (for °रक्षार्थं). D₂. 3 भयभीतो (for
भीतो), and प्राप्यायुरर्थी (for प्राप्यार्थी). — D₂. 3 दमेन च
(for दमेन). — K₄ एवमुक्तम् (for एवंयुक्तम्).

72 °) K₄ हि (for मे). — °) K₄ D₂. 3 श्रोत्रिय-
(for श्रोत्रियस्य). — °) K₄ D₂. 3 मां मा (or मा मां)
(for मा).

74 °) K₄ D₂. 3 स्वर्गे (for सर्गे). D₂. 3 कपोतः (for
°तात्). — °) K₄ D₂. 3 स्वम् (for त्वम्).

75 °) D₂. 3 पुरो (for परा). — °) K₄ D₂. 3 शकुनेन
(for शकुनेन). — °) K₄ D₂ om. वै. — °) K₄ कथयानु-
शास्तां; D₂. 3 कथयामि गाथां.

76 =(var.) 5. 12. 19. — K₄ om. (hapl.)
76^d-77^c. — °) D₂ न त्रातारं (for न त्राणं). Dn₁ D₂. 3
लभते (for लभेत्). D₂ काले; D₃ त्राणकाले (for स काले).

77 =(var.) 5. 12. 21. — °) D₂ हस्वरूपा (for
हस्वा), and प्रमीते (for प्रमीयते). — °) Dn₁ न च वासं;
D₂ [अ]नुवाधां (for न वासं).

78 =(var.) 5. 12. 20. — °) Dn₂ विन्दते. Dn₃
D₂. 3 om. च.

सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ ७८
 उक्षाणं पक्त्वा सह ओदनेन
 अस्माकपोतात्प्रति ते नयन्तु ।
 यस्मिन्देशे रमसेऽतीव श्येन
 तत्र मांसं शिबयस्ते वहन्तु ॥ ७९
 श्येन उवाच ।
 नोक्षाणो राजन्प्रार्थयेयं न चान्य-
 दस्मान्मांसमधिकं वा कपोतात् ।
 देवैर्दत्तः सोऽद्य ममैव भक्ष-
 स्तन्मे ददस्व शकुनानामभावात् ॥ ८०
 राजोवाच ।
 उक्षाणं वेह तमनूनं नयन्तु
 ते पश्यन्तु पुरुषा ममैव ।
 भयाहितस्य दायं ममान्तिकास्त्रां
 प्रत्याम्नायं तु त्वं ह्येनं मा हिंसीः ॥ ८१
 त्यजे प्राणास्त्रेव दद्यां कपोतं
 सौम्यो ह्ययं किं न जानासि श्येन ।
 यथा क्लेशं मा कुरुष्वेह सौम्य
 नाहं कपोतमर्पयिष्ये कथंचित् ॥ ८२
 यथा मां वै साधुवादैः प्रसन्नाः
 प्रशंस्युः शिबयः कर्मणा तु ।
 यथा श्येन प्रियमेव कुर्यां
 प्रशाधि मां यद्वदेत्स्त्वेकरोमि ॥ ८३
 श्येन उवाच । ऊरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशितं तावद्वाजिन्याव-
 न्मांसं कपोतेन समम् । तथा तस्मात्साधु त्रातः कपोतः । प्रशंस्युश्च

शिबयः । कृतं च प्रियं स्यान्ममेति ॥ ८४ ॥
 अथ स दक्षिणादूरोत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुलयाधारयत् । गुरुतर
 एव कपोत आसीत् ॥ ८५ ॥ पुनरन्यमुच्चकर्त । गुरुतर एव
 कपोतः ॥ ८६ ॥ एवं सर्वं समधिगत्य शरीरं तुलयामारोपयामास ।
 तत्तथापि गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥ ८७ ॥ अथ राजा स्वयमेव
 तुलामारोह । न च व्यलीकमासीद्वाजः ॥ ८८ ॥ एतद्वृत्तान्तं दृष्ट्वा
 त्रात इत्युक्त्वा प्रालीयत श्येनः ॥ ८९ ॥ अथ राजा अब्रवीत् ॥ ९० ॥
 कपोतं विद्युः शिबयस्त्वां कपोत
 पृच्छामि ते शकुने को नु श्येनः ।
 नानीश्वर ईदृशं जातु कुर्या-
 देतं प्रश्नं भगवन्मे विचक्ष्व ॥ ९१
 कपोत उवाच ।
 वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतु-
 रथैव श्येनो वज्रहस्तः शचीपतिः ।
 साधु ज्ञातुं त्वामृषभं सौरथेय नौ
 जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ ॥ ९२
 यामेतां पेशीं मम निष्क्रयाय
 प्रादाद्भवानसिनोत्कृत्य राजन् ।
 एतद्वो लक्ष्म शिवं करोमि
 हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् ॥ ९३
 एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी
 सुरर्षीणामथ संमतो भृशम् ।
 एतस्मात्पार्श्वत्पुरुषो जनिष्यति
 कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ ९४
 कपोतरोमाणं शिविनौद्भिदं पुत्रं प्राप्स्यसि नृप । वृषसंहननं

79 ^a) K₄ पक् (for पक्त्वा). — ^b) D₁ अस्मात्- (for अस्मात्). — ^c) D₁ हि (for स्तीव). — ^d) K₄ D₂ ३ वयस्ते (for शिबयस्ते).

80 ^a) D₂ द्वादश प्रार्थये (for प्रार्थयेयं). — ^b) K₄ Dn₁ D₁-३ om. वा. — ^d) K₄ कुशलं नाभावात्; D₂ ३ नान्यशकुना-
 न्नभावात् (for शकुनानाम^a).

81 ^a) K₄ D₁-३ वै हतम् (for वेह तम्). — ^b) K₄ ते पचंतु पुरुषा ममैव वाचा; D₂ ते पुरुषा ममैव वचनात्; D₃ ते पुरुषा ममैव च. — ^c) K₄ याहि त्वमादाय; D₁ याहि त्वस्य दायं; D₂ ३ याहि तदादाय (for भयाहितस्य दायं). — ^d) Dn₂ प्रापयंतु (for प्रत्याम्नायंतु). K₄ D₁-३ त्वं ह्येनं मा हिंसीः पुरुषं (D₂ ३ सत्पुरुषं) कपोतं.

82 ^b) K₄ Dn₁ n₂ जानामि; D₂ जहासि. — ^c) K₄ D₂ ३ वृथा (for यथा).

83 ^a) Dn₁ हि (for मां). D₂ ३ ते (for वै). K₄ Dn₂ D₃ प्रपन्नाः. — ^b) D₃ (by corr.) [अ]य (for तु). — ^c) K₄ D₁ ३ ins. ते after यथा. — ^d) D₂ ३ यावदेत-
 त्करोमि.

84 Dn₂ [अ]स्मात् (for तस्मात्). Dn₁ जातः; Dn₂ मावः
 (for त्रातः).

85 Dn₂ D₃ om. स.

87 Dn₂ एवं सर्वं मांसमधिकृत्य; D₂ ३ एवं सर्वमांसमुत्कृत्य.
 D₂ ३ शरीरात् (for शरीरं). — K₄ D₂ ३ तथा (for तत्तथापि).

89 D₂ ३ तात (for त्रात). K₄ प्रातीयत; D₃ प्रलीयत.

91 ^a) D₂ ३ कथं विद्युः (for विद्युः). — ^b) D₃ क (for को). — ^c) D₂ ३ इतीदृशं (for ईदृशं), and एतत् (for एतं).

92 ^a) K₄ साधु. D₂ ज्ञातं त्वम्. K₄ D₂ ऋषयः (for ऋषभं). K₄ सौरथानां; K₄ Dn₂ ३ सौरथेयानां (for सौरथेय नौ).

93 ^a) K₄ इमां (for एतां), and निष्क्रयार्थं (for निष्क्रयाय).
 — ^c) D₂ ३ पश्य (for लक्ष्म). — ^d) K₄ D₃ om. वर्णं, D₂ रूपं (for वर्णं).

94 ^a) K₄ D₂ ३ आसां (for एतासां). — ^b) D₁ सुरर्ष-
 माणाम्. K₄ D₂ ३ संश्रुतो (for संमतो). — ^c) K₄ D₃
 जनिष्यते.

95 K₄ D₁ ३ शिविनौद्भिदं. K₄ D₂ ३ वृषं महारथं (for

यशोदीप्यमानं दृष्टासि शूरवृषभं सौरथानाम् ॥९५॥

Colophon.

६

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभारतं कथ्यताम् । इत्यब्रवीत्पाण्डवो मार्कण्डेयम् ॥९६॥

अथाचष्ट मार्कण्डेयः । अष्टकस्य वैश्वामित्रेश्वरमेधे सर्वे राजानः प्रागच्छन् । आतरश्चास्य प्रतर्दनो वसुमनाः शिविरौशीनर इति ॥९७॥ स च समाप्तयज्ञो आतृभिः सह रथेन प्रायात् । ते च नारदमागच्छन्तमभिवाद्यारोहतु भवान्नथमित्यब्रुवन् ॥९८॥ तांस्तथैत्युक्त्वा रथमारुरोह ॥९९॥

अथ तेषामेकः सुरर्षिं नारदमब्रवीत् । प्रसाद्य भगवन्तं किञ्चिदिच्छेयं प्रष्टुमिति ॥१००॥ पृच्छ । इत्यब्रवीदृषिः ॥१०१॥

सोऽब्रवीत् । आयुष्मन्तः सर्वगुणप्रमुदिताः । अथायुष्मन्तं स्वर्गस्थानं चतुर्भिर्यातव्यं स्यात्कोऽवतरेत् ॥१०२॥ अयमष्टकोऽवतरेत् । इत्यब्रवीदृषिः ॥१०३॥ किं कारणम् । इत्यपृच्छत् ॥१०४॥ अथाचष्ट । अष्टकस्य गृहे मया उषितम् । स मां रथेनानुप्रावहत् ॥१०५॥ अथापडयमनेकानि गोतहस्त्राणि वर्णशो विविक्तानि ॥१०६॥ तमहमपृच्छम् । कस्येमा गाव इति ॥१०७॥ सोऽब्रवीत् । मया निसृष्टा इत्येताः ॥१०८॥ तेनैव स्वयं श्लाघति कथितेन । एषोऽवतरेत् ॥१०९॥

अथ त्रिभिर्यातव्यम् । सांप्रतं कोऽवतरेत् ॥११०॥ प्रतर्दनः ।

इत्यब्रवीदृषिः ॥१११॥ तत्र किं कारणम् ॥११२॥ प्रतर्दनस्यापि गृहे मयोषितम् । स मां रथेनानुप्रावहत् ॥११३॥ अथैनं ब्राह्मणो भिक्षेत । अश्वं मे ददातु भवान् ॥११४॥ निवृत्तो दास्यामि । इत्यब्रवीद्ब्राह्मणम् ॥११५॥ त्वरितमेव दीयताम् । इत्यब्रवीद्ब्राह्मणः ॥११६॥ त्वरितमेव ॥११७॥ स ब्राह्मणस्यैवमुक्त्वा दक्षिणं पार्श्वमददत् ॥११८॥ अथान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् ॥११९॥ तथैव चैनमुक्त्वा वामपार्श्वमभ्यदात् ॥१२०॥ अथ प्रायात् । पुनरपि चान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् । त्वरितोऽथ तस्मै अपनह्य वामं धुर्यमददत् ॥१२१॥ अथ प्रायात् । पुनरन्य आगच्छदश्वार्थी ब्राह्मणः ॥ तमाब्रवीत् । अतियातो दास्यामि ॥१२२॥ त्वरितमेव मे दीयताम् । इत्यब्रवीद्ब्राह्मणः ॥१२३॥ तस्मै दत्त्वाश्वं रथधुरं गृह्णता व्याहृतम् । ब्राह्मणानां सांप्रतं नास्ति किञ्चिदिति ॥१२४॥ य एष ददाति चास्यति च तेन व्याहृतेन तथावतरेत् ॥१२५॥

अथ द्वाभ्यां यातव्यमिति कोऽवतरेत् ॥१२६॥ वसुमना अवतरेत् । इत्यब्रवीदृषिः ॥१२७॥ किं कारणम् । इत्यपृच्छत् ॥१२८॥ अथाचष्ट नादः । अहं परिभ्रमन्वसुमनसो गृहमुपस्थितः । स्वस्ति वचनमासीत् । पुष्परथस्य प्रयोजनेन तमहमन्वगच्छम् । स्वस्ति वाचितेषु ब्राह्मणेषु रथो ब्राह्मणानां दर्शितः । तमहं रथं प्राप्तुमिच्छामि ॥१२९॥ अथ राजाब्रवीत् । भगवता रथः प्रशस्तः । एष भगवतो रथ इति ॥१३०॥ अथ कदाचित्पुनरप्यहमुपस्थितः । पुनरेव च रथं प्रयोजनमासीत् ॥१३१॥ सम्यगयमेष भगवतः । इत्येवं राजाब्रवीदिति ॥१३२॥ पुनरेव तृतीयं स्वस्तिवाचनं समभावयम् ॥१३३॥ अथ

नृप । वृषसंहननं).

Colophon. *Adhy. no.* : Dn 196 (Dn 195); D1 216.

97 D₂. s अथाचष्टे मा°. — K₄ Dn1 D₂. s आगच्छन् (for प्राग°).

98 K₄ D₂. s ते (for ते च). K₄ D₂. s ins. अपश्यन् after आगच्छन्तम्.

99 K₄ om. तांघ. D₂. s तथैवेत्युक्त्वा.

100 K₄ D₂. s एकतरो ऋषि (K₄ marg. औशीनरो [gloss?]) (for एकः सुरर्षि).

102 K₄ D1-s सर्व एव (for सर्व-). — K₄ अथायुष्मतां. K₄ D1-s गुणविशेषात्; Dn1 गुणविशेष (for स्वर्गस्थानं). K₄ m यातं स्यात्; D₂. s यातव्ये (for यातव्यं स्यात्).

105 D₂ om. from मया (in 105) up to कोऽवतरेत् (in 110).

108 After निसृष्टा, K₄ D1. s ins. गावः.

112 K₄ D₂. s अत्र (for तत्र).

113 Dn अनुप्रावहत्; D1 अनुवाहत्.

114 D₂ भिक्षितः; D₃ [s] पि भिक्षत (for भिक्षेत).

118 D₂. s पार्श्वम् (for पार्श्वम्). K₄ D₂. s अददात् (for अददत्).

120 K₄ अस्य ददौ; D₂ अददात्; D₃ अभ्यददात् (for अभ्यदात्).

121 D₂ om. (? hapl.) 121. K₄ D₃ धुर्यमददात् (for ददत्).

122 K₄ इति प्रतिप्रयामि (for अतियातो दास्यामि).

123 K₄ D₂. s om. मे.

124 K₄ D₂. s तमस्मै (for तस्मै). K₄ D₃ स्वयं (D₂ स्वयं च) धुरं (for रथधुरं).

125 K₄ यदेव; D₃ य एवं (for य एव). D₂. s [अ]नेन (for तेन).

126 K₄ D₂. s om. इति.

129 K₄ Dn1. n₂ D1-s स्वस्तिवाचनम् (for वचनम्). D₂. s (sup. lin. sec. m. as above) स ह मान्वगच्छत् (for तमहमन्व-). — K₄ स्वस्तिवाचनेषु (for वाचितेषु). — K₄ समभावयं (for प्राप्तुमिच्छामि).

130 K₄ D₂. s अथ स (for अथ). K₄ D₂. s भगवन् (for भगवता), and भवतो (for भगवतो).

131 K₄ D₂. s पुनश्चरंस्तमहम् (for पुनरप्यहम्).

132 K₄ D₂. s तथा चैनं प्र (D₂ प्रा) शंसम् (for सम्यगयम्) K₄ D₂. s om. (the second) इति.

134 K₄ D₂. s अहो (for अथो).

राजा ब्राह्मणानां दर्शयन्मामभिप्रेक्ष्याब्रवीत् । अथो भगवता पुष्परथस्य स्वस्तिवाचनानि सुष्ठु संभावितानि ॥१३३॥ एतेन द्रोह-वचनेनावतरेत् ॥१३४॥

अथैकेन यानव्यं स्यात्कोऽवतरेत् ॥१३६॥ पुनर्नारद आह । शिविर्यायात् । अहमवतरेयम् ॥१३७॥ अत्र किं कारणम् । इत्यब्रवीत् ॥१३८॥ असावहं शिविना समो नास्मि ॥१३९॥ यतो ब्राह्मणः कश्चि-देनमब्रवीत् । शिवे अन्नार्थस्मीति ॥१४०॥ तमब्रवीच्छिविः । किं क्रियताम् । आज्ञापयतु भवानिति ॥१४१॥ अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत् । य एष ते पुत्रो बृहद्भर्तो नाम एष प्रमातव्य इति । तमेनं संस्कर । अन्नं चोपपादय । ततोऽहं प्रतीक्ष्य इति ॥१४२॥ ततः पुत्रं प्रमाथ्य संस्कृत्य विधिना साधयित्वा पात्र्यामर्पयित्वा शिरसा प्रतिगृह्य ब्राह्मणममृगयत् ॥१४३॥ अथास्य मृगयमाणस्य कश्चिदाचष्ट । एष ते ब्राह्मणो नगरं प्रविश्य दहति ते गृहं कोशागारमायुधागारं स्थगारमश्वशालां हस्तिशालां च क्रुद्ध इति ॥१४४॥ अथ शिविस्त-थैवाविकृतमुखवर्णो नगरं प्रविश्य ब्राह्मणं तमब्रवीत् । सिद्धं भग-वन्नमिति ॥१४५॥ ब्राह्मणो न किंचिद्वाजहार । विस्मयादधोमुख-श्चासीत् ॥१४६॥ ततः प्रासादयद्ब्राह्मणम् । भगवन्भुज्यतामिति ॥१४७॥ मुहूर्तादुद्दीक्ष्व शिविमब्रवीत् । त्वमेवैतदशानेति ॥१४८॥

तत्राह । तथा । इति ॥१४९॥ शिविस्तथैवाविमना महित्वा कपाल-मभ्युद्धार्य मोक्तुमैच्छत् ॥१५०॥ अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात् । अब्रवीच्चैनम् । जितक्रोधोऽसि । न ते किंचिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थं ॥१५१॥ ब्राह्मणोऽपि तं महाभागं सभाजयत् ॥१५२॥ स बुद्धीक्ष-माणः पुत्रमपश्यदग्रे तिष्ठन्तं देवकुमारमिव पुण्यगन्धान्वितमलं-कृतम् ॥१५३॥ सर्वं च तमर्थं विधाय ब्राह्मणोऽन्तरधीयत ॥१५४॥ तस्य राजर्षेर्विधाता तेनैव वेपेण परीक्षार्थमागत इति ॥१५५॥ तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजानमूचुः । किं प्रेप्सुना भवता इदमेवं जानता कृतमिति ॥१५६॥

शिविरुवाच ।

नैवाहमेतद्यशसे ददानि

न चार्थहेतोर्न च भोगतृणया ।

पापैरनासेवित एष मार्गं

इत्येवमेतत्सकलं करोमि ॥ १५७

सन्निः सदाध्यासितं तु प्रशस्तं

तस्मात्प्रशस्तं श्रयते मतिर्मे ।

एतन्महाभाग्यवरं शिवेस्तु

तस्मादहं वेद यथावदेतत् ॥ १५८

135 K₄ D₁. ३ [ए]षवतरेत् (for [अ]व^०).

139 D₂ om. from असावहं (in 139) up to अब्रवीत् (in 140). K₄ D₃ असावाख्यात् (for असावहं), and तुल्यो (for समो).

140 K₂ B₂. ३ Dc D₆ G₃ तं शिवि ब्राह्मणोऽभ्यागच्छत् । स चैनमब्रवीत् (for यतो — ब्रवीत्). — K₄ D₁—३ शिवे अन्नार्थं हमिति.

141 Dc भगवन् (for भवान्).

142 K₂ अथ वा (for अथैनं). Dc om. अथैनं — ब्रवीत्. B₂ D₄ om. [ए]नं. — B₂ Dc D₁—३ एष (for य एष). K₄ om. पुत्रो. K₄ D₁—३ बृहद्भर्तो (for बृहद्भर्तो), and एष संस्क्रियतां (for एष प्रमातव्य इति). — K₂ तं भवने (for तमेनं). K₄ D₁—३ त्वं चैनं संज्ञापय (for त्वमेनं संस्कर), and पात्र्यां स्नापय (for अन्नं चोपपादय). — Dc तत्र (for ततो).

143 K₄ D₁—३ तथा पुत्रं संज्ञाय (for ततः पुत्रं प्रमाथ्य). K₄ D₁—३ संस्कृत्य चाविमनाः; D₆ संस्कृतिविधिना. K₄ D₁—३ om. साधयित्वा. K₄ D₁—३ वर्षयित्वा (for अर्पं). K₄ गृह्य; D₂. ३ प्रगृह्य (for प्रति). K₄ D₁—३ बहिर्मृगयते (K₄ "ति") (for ब्राह्मणमर्थं).

144 K₄ D₁—३ अथास्याचष्ट मंत्री मृगयमाणस्य (for अथास्य — चष्ट). — D₁. ३ एष स (for एष ते). K₄ D₁—३ कोषागारम् (for कोशा^०). B₂ Dc D₄. ६ कोषागारायुधागाराश्च क्रुद्ध (for कोशा^० — च क्रुद्ध). D₂ om. from आयुधा^० up to नगरं (in 145). K₄ D₃ यंत्रागारम् (for स्थगारम्). D₁ स्थगारं कोशमायुधागारं यंत्रागारम् (for आयुधागारं स्थगारम्).

145 K₄ D₂. ३ अन्नं भगवन्निति (by transp.).

146 For 146, K₄ D₁—३ subst.: एवमुक्तो ब्राह्मणो न किंचिद्वाहरत् । किंचिद्वाबुद्ध आसीत्.

147 K₂ B₂ Dn₁. n₂ D₄ प्रासादयद्; K₄ Dn₃ D₂. ३ प्रासाद्य; D₁ प्रणतः (for प्रासादयद्).

148 Before मुहूर्ताद्, K₄ D₁—३ ins. स. D₁—३ उदीक्ष्य (for उदीक्ष्य). — After अब्रवीत्, K₄ D₁—३ ins.: नाहमति-थेरदत्वा मुनञ्मि । ततः शिविरन्विषत् । नातिथिं प्राप्तवान् । आगत्य चाह । भगवन्नातिथिलभ्यते । ततस्तमुवाच ब्राह्मणः ।; and read त्वमेवातिथिर्भूत्वा मुंक्ष्वेति (for त्वमेवैतदशानेति).

150 For 150, K₄ D₁—३ subst.: अथ शिविस्तथैवाविमना अर्चयित्वा तमे (D₁ "दै")च्छोक्तुं.

151 K₄ D₁. ३ om. (hapl.) from हस्तम् up to ब्राह्मणो (in 152).

155 K₄ D₁—३ om. 155.

156 K₄ D₁—३ पश्यता (for प्रेप्सुना). K₄ विजातीयकं; D₁ जानीयं; D₂. ३ जातीयकं (for जानता).

157 ") K₄ Dc₁ D₁—३ ददामि (for "नि"). — ") K₄ D₁—३ न भूतिमिच्छन्निबयो न लोभात् । शिष्टैः सदा सेवित एष मार्गं (D₁ "तो मार्गं एष).

158 For 158, K₄ D₁—३ subst.:

तस्मात्प्रधानमाद्रियते मतिर्मे ।

एतच्छिवैर्महाभाग्यं । तस्मादहमवतरेयं । शिविर्यायादिति ।

[Before एतच्, K₄ ins. तस्मिन्नन्तर्हिते पुनः प्रादुरासीत्, and om. अहम् before अवतरेयं.]

Colophon.

[Correction! In the footnote on p. 677 (marked by) K₁ is wrongly included among the MSS. which have this insertion. This mistake has been rectified in the list given above (p. 1067f.).]

22

K₂ B Dc Dn D₃₋₆ ins. after adhy. 221 (for G₂. 4 see below):

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्श्रोतुमिच्छामि नामान्यस्य महात्मनः ।

त्रिषु लोकेषु यान्यस्य विख्यातानि द्विजोत्तम ।

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तः पाण्डवेयेन महात्मा ऋषिसंनिधौ ।

उवाच भगवांस्तत्र मार्कण्डेयो महातपाः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

आग्नेयश्चैव स्कन्दश्च दीप्तकीर्तिरनामयः । [5]

मयूरकेतुर्धर्मात्मा भूतेशो महिषार्दनः ।

कामजित्कामदः कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः ।

शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः ।

अमोघस्त्वनघो रौद्रः प्रियश्चन्द्राननस्तथा ।

दीप्तशक्तिः प्रशान्तात्मा भद्रकृत्कृतमोहनः । [10]

पट्टीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सलः ।

कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वाहेयो रवेतीसुतः ।

प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुश्चरः ।

सुव्रतो ललितश्चैव बालकीडनप्रियः ।

खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः । [15]

विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ।

वासुदेवप्रियश्चैव प्रियः प्रियकृदेव तु ।

नामान्येतानि दिव्यानि कार्तिकेयस्य यः पठेत् ।

स्वर्गं कीर्तिं धनं चैव स लभेन्नात्र संशयः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

स्तोष्यामि देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टं

[20]

शक्त्या गुहं नामभिरप्रमेयम् ।

पडाननं शक्तिधरं सुवीरं

निबोध चैतानि कुरुप्रवीर ।

ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविच

ब्रह्मेशयो ब्रह्मवतां वरिष्ठः ।

[25]

ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसव्रती त्वं

ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्मणानां च नेता ।

स्वाहा स्वधा त्वं परमं पवित्रं

मन्त्रस्तुतस्त्वं प्रथितः षड्विधः ।

संवत्सरस्त्वमृतवश्च पद् वै

[30]

मासार्धमासावयनं दिशश्च ।

त्वं पुष्कराक्षस्त्वरविन्दवक्त्रः

सहस्रवक्त्रोऽसि सहस्रबाहुः ।

त्वं लोकपालः परमं हविश्च

[35]

त्वं भावनः सर्वसुरासुराणाम् ।

त्वमेव सेनाधिपतिः प्रचण्डः

प्रभुर्विभुश्चाप्यथ शत्रुजेता ।

सहस्रभूस्त्वं धरणी त्वमेव

सहस्रतुष्टिश्च सहस्रभुक्च ।

[40]

सहस्रशीर्षस्त्वमनन्तरूपः

सहस्रपात्वं गुह शक्तिधारी ।

गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव

स्वाहामहीकृतिकानां तथैव ।

Colophon. — Adhy. no.: B₂ 198; Dn 197 (Dn₂ 196); D₁ 217.

22

(L. 1) B₁. 3 (m as above). 4 Dc च (for [अ]स्). — (L. 4) D₃ महामनाः (sup. lin. 'तपाः' as above). — (L. 7) B₄ कामः (for कान्तः). Dc सत्यवान् (for 'वाग्'). — (L. 8) Dc D₄ चन्द्रो (for चण्डो). — (L. 10) Dc D₃ तत्र कुक्कुटमोहनः (for the posterior half). — (L. 11) B₄ सर्वात्मा (for धर्मात्मा). — (L. 12) B₁ 'कर्ता'; B₄ Dc 'हर्ता' (for 'भर्ता'). — (L. 13) D₅ नयो (for नेता), and 'दुस्तरः' (for 'दुश्चरः'). — D₅ om. (hapl.) from the posterior half of line 14 up to the prior half of line 17. — (L. 15) Dc शरवलो भुवः (Dc₂ वसुः) (for शरवणोद्भवः). D₅ सुव्रतो ललितश्चैव बालचारी

खशोद्भवः. — B₁ om. (hapl.) from the posterior half of line 16 up to the prior half of line 17. — (L. 17) K₂ B Dc D₄₋₆ प्रियः प्रियक एव च (D₄₋₆ तु). — (L. 19) B₄ D₅ लभते (for स लभेन्). — After line 19, B₃ ins. आगिरसे (colophon?). — (L. 20) B₃. 4 Dc D₃. 5 भक्त्या (for शक्त्या). Dc सादरम् (for नामभिर्). — (L. 24) K₂ B₄ D₅ वै ब्रह्मतेजो; B₁ ब्रह्मयोनिर् (for वै ब्रह्मजो). B₃ Dc₂ ब्रह्मवित्तं; B₃. 4 'विश्वं'; Dc₁ D₃. 5 'वित्त्वं'. — (L. 26) B₁ 'सर्वमंत्रो'; Dc 'सर्वतीर्थ' (for 'सव्रती त्वं'). — (L. 29) Dc मन्त्रस्तुतिस्त्वं. — (L. 30) B₂ पठेव (for च पद् वै). — (L. 31) K₂ B₂. 4 Dc₂ Dn₂. n₃ D₃₋₆ 'मासावयने'; B₃ 'मासा विदिशो'. — (L. 38) B₁ Dc 'पात्वं'; B₃. 4 D₃. 4 'सुत्वं' (for 'भूत्वं'). — (L. 39) B₄ 'दृष्टिश्च' (for 'तुष्टिश्च'). K₂ 'संयुक्'; Dc 'मुक्त्वं' (for 'भुक्च'). — (L. 41) K₂ 'पादं' (for 'पात्वं'). Dn₁ गुरु' (for गुह'). — (L. 43)

त्वं श्रीडसे पण्मुख कुकुटेन
यथेष्टनानाविधकामरूपी । [45]
दीक्षासि सोमो मरुतः सदैव
धर्मोऽसि वायुरचलेन्द्र इन्द्रः ।
सनातनानामपि शाश्वतस्त्वं
प्रभुः प्रभूणामपि चोग्रधन्वा ।
ऋतस्य कर्ता दितिजान्तकस्त्वं [50]
जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ।
सूक्ष्मं तपस्तत्परमं त्वमेव
परावरजोऽसि परावरस्त्वम् ।
धर्मस्य कामस्य परस्य चैव
त्वत्तेजसा कृत्स्नमिदं महात्मन् । [55]
व्यासं जरात्सर्वसुरप्रवीर
शक्त्या मया संस्तुत लोकनाथ ।
नमोऽस्तु ते द्वादशनेत्रबाहो
अतः परं वेद्मि गतिं न तेऽहम् ।
स्कन्दस्य य इदं विप्रः पठेज्जन्म समाहितः । [60]
श्रावयेद्ब्राह्मणेभ्यो यः शृणुयाद्वा द्विजेरितम् ।
धनमायुर्यशो दीप्तं पुत्रान्शत्रुजयं तथा ।
स पुष्टितुष्टी संप्राप्य स्कन्दसालोक्यमामुयात् ।

Colophon.

☞ G₂. 4 ins. (with v.l.) lines 61-62 only of the above passage after 80^{ab} of the same adhy. (221), which is a very clear proof of the contamination of these two Grantha MSS. from the Northern Recension.

K₂ स्वाहाग्रही; B₁ Dc₂ 'त्मजः; Dc₁ 'मयी-; D₅ 'मती- (for 'मही-). — (L. 44) Dc यस्त्वथ (for पण्मुख). — (L. 45) B₃ 'रूपधारी (for 'कामरूपी). — (L. 46) B₁-3 D₃ मरुतां; Dc यजतां (for मरुतः). — (L. 47) B₁. 3 वचनेन्द्र; D₃ अखिलेन्द्र (for अचलेन्द्र). D₅ धर्मो वायूरसनेन्द्रस्त्वमिदं वः. — (L. 50) K₂ D₃. 4. 6 [अ]मृतस्य; B₂-4 मृतस्य; Dc मृतस्य (for ऋतस्य). D₅ अमृत्युकर्ता दिवि जातस्तत्स्त्वं. — (L. 51) D₅ [अ]रीणां (for रिपूणां). — (L. 59) After line 59, B₁ ins.: लोकाश्रय सुहृदामप्रमेय. — (L. 60) D₅ transp. विप्रः and जन्म. — K₂ om. line 61. — (L. 62) B₁ Dc धर्मम्; B₂ D₃ बलम् (for धनम्). G₂. 4 दीप्तिं (for दीप्तं). — (L. 63) K₂ om. line 63. B₁Do स पुष्टिमिह; B₂. 3 D₅ सुपुष्टि (B₃ 'ष्टि)पुष्टि; D₅ स पुष्टिपुष्टी; D₅ स पुष्टिं पुष्टि. D₅ रुद्र (for स्कन्द). — Colophon. — Adhy. no.: Dn 231 (Dn₃ 230).

(L. 1) G₁ धर्मराजस्य तदाक्यं निशम्य स वृकोदरः. — (L. 3)

T₂ G M ins. after 3. 232. 10 (G₁, after 3. 232. 9):

एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पुनर्वाक्यमभाषत ।
कोपसंरक्तनयनं पूर्ववैरमनुसरन् ।
पुरा जतुगृहेऽनेन दग्धुमस्मान्युधिष्ठिर ।
दुर्बुद्धिर्हि कृता वीर तदा दैवेन रक्षिताः ।
धृतकालेऽपि कौन्तेय वृजिनानि कृतानि वै । [5]
द्रौपद्याश्च परामर्शः केशप्रहणमेव च ।
वस्त्रापहरणं चैव सभामध्ये कृतानि वै ।
पुरा कृतानां पापानां फलं भुङ्क्ते सुयोधनः ।
अस्माभिरेव कर्तव्यो धार्तराष्ट्रस्य निग्रहः ।
अन्येन तु कृतं तद्वै मैत्रमस्माकमिच्छता । [10]
उपकारी तु गन्धर्वो मा राजन्विमना भव ।
एतस्मिन्नन्तरे राज्ञश्चित्रसेनेन वै हृतः ।
विललाप सुदुःखार्तो हियमाणः सुयोधनः ।
युधिष्ठिर महाबाहो सर्वधर्मभृतां वर ।
सपुत्रान्सहदारांश्च गन्धर्वेण हृतान्वलात् । [15]
पाण्डुपुत्र महाबाहो कौरवाणां यशस्कर ।
सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ गन्धर्वेण हृतं बलात् ।
रक्षस्व पुरुषव्याघ्र युधिष्ठिर महायशः ।
भ्रातरं ते महाबाहो बद्ध्वा नयति मामयम् ।
दुःशासनं दुर्विषहं दुर्मुखं दुर्जयं तथा । [20]
बद्ध्वा हरन्ति गन्धर्वा अस्मद्वारांश्च सर्वशः ।
अनुधावत मां क्षिप्रं रक्षध्वं पुरुषोत्तमः ।
यमौ मामनुधावेतां रक्षार्थं मम सायुधौ ।

G₁ अस्मान् (for अनेन), and दग्धुमारब्धवांस्तदा (for the posterior half). — (L. 4) G₁ दैवयुक्ता वयं वीर; M₂ वचना हि कृतानेन (for the prior half). G₁ दैवेन परि-
रक्षिताः. — After line 4, G₁ ins.:

कालकूटं विषं तीक्ष्णं भोजने मम भारत ।
उपत्वा गङ्गां लतापादैर्बद्ध्वा च प्राक्षिपत्यभो ।
रसातलं तु संप्राप्य तथा वायुकिमञ्जता ।
तस्य प्रसादाद्राजेन्द्र पुनः प्राप्तो महीतलम् ।

— After line 7, G₁ ins.:

राज्यं च छिद्य राजेन्द्र उक्तवान्पुरुषाणि नः ।

— G₂ om. lines 9-13. — (L. 9) T₂ G₂. 4 M₁ 'रेव
कर्तव्यं पाण्डुपुत्रस्य निग्रहं. — (L. 10) T₂ G₁. 3 कृतं तच्च;
M₂ कृतः सोपि. T₂ G₂ अस्माभिर् (for अस्माकम्). — (L. 11)
G₁ कृतोपकारो (for उपकारी तु). — (L. 12) T₂ G₂ राजा
(for राजन्). — T₂ G₁. 3 M₂ om. lines 14-15.
— (L. 17) G₁. 3 'विदां (for 'भृतां). — (L. 18) T₂
G₂. 3 M₂ 'यशः (for 'यशः). — (L. 21) G₂ M₁ अस्मान्

कुरुवंशस्य सुमहदयशः प्राप्तमीदृशम् ।
व्यपोहयध्वं गन्धर्वाञ्जित्वा वीर्येण पाण्डवाः । [25]
एवं विलपमानस्य कौरवस्यार्तया गिरा ।
श्रुत्वा विलापं संभ्रान्तो घृणयाभिपरिभुतः ।
युधिष्ठिरः पुनर्वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् ।

 This passage is followed by a *repetition* of 3. 232. 9^{cd}-10^{cd} (evidently, for resuming the context disturbed by this interpolation).

24

After 3. 241. 15^{ab}, K₄ D (except D₄) G₃ ins. :

भीष्मोऽस्मान्निन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशंसति ।
त्वद्द्वेषाच्च महाबाहो ममापि द्वेषुमर्हति ।
विगर्हते च मां नित्यं त्वत्समीपे नरेश्वर ।
सोऽहं भीष्मवचस्तद्वै न मृष्यामीह भारत ।
त्वत्समक्षं यदुक्तं च भीष्मेणामित्रकर्मण । [5]
पाण्डवानां यशो राजस्त्व निन्दां च भारत ।
अनुजानीहि मां राजन्समृत्यबलवाहनम् ।
जेष्ण्यामि पृथिवीं राजन्सशैलवनकाननाम् ।
जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्वलशालिभिः ।
तामहं ते विजेष्यामि एक एव न संशयः । [10]
संपश्यतु सुदुर्बुद्धिर्भीष्मः कुरुकुलाधमः ।
अनिन्द्यं निन्दते यो हि अप्रशंस्यं प्रशंसति ।
स पश्यतु बलं मेऽद्य आत्मानं तु विगर्हतु ।
अनुजानीहि मां राजन्ध्रुवो हि विजयस्त्व ।

(for असद्). — (L. 26) T₂ G₃ कौरव्यस्य (for 'वस्य').
— (L. 27) M सष्टणो (for संभ्रान्तो). T₂ G₃ घृणयाति°;
G₂ प्रणयाभि° (for घृणयाभि°).

24

(L. 1) D₁ भीष्मस्त्वां द्विपते नित्यं (for the prior half).
— (L. 2) K₄ D_o मामपि (for ममापि). D₁ इच्छति
(for अर्हति). — (L. 3) K₄ विगर्हे चैव (for विगर्हते च).
D₁ त्वत्समेन (for त्वत्समीपे). — (L. 4) D₃ श्रुत्वा; D_o तस्मै
(for तद्दे). D₂ सृष्टामि; D_o G₃ सृष्टामि (for सृष्ट्यामि).
— (L. 5) D_o वै; D_o मे (for च). — (L. 6) K₄ D_o
D₁ G₂ निन्दा च. — (L. 7) D₂ G₂ 'बाहनः; D_o 'बाहिनी
(for 'वाहनम्). D₁ अनुजानीहि मां वीर त्वदर्थं वै नृपोत्तम.
— (L. 8) K₄ D_o D₁ सर्वा (for राजन्). — (L. 9)
K₄ D_o D₁ या जिता (for जिता च). — (L. 10) D_o
एक एव (for तामहं ते). — (L. 11) D_o स (for सं-).
— (L. 12) D_o निन्दत्यनिन्द्यं यो नित्यं (for the prior half).
K₄ D_o T₂ G₃ अप्रशंस्यं; D₁ 'शस्यान्. K₄ प्रशंसते.

प्रतिजानामि ते सत्यं राजन्नायुधमालभे । [15]
तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन्कर्णस्य भरतर्षभ ।
प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः ।
धन्योऽस्यैवमुगृहीतोऽस्मि यस्य मे त्वं महाबलः ।
हितेषु वर्तसे नित्यं सफलं जन्म दाद्य मे ।
यदा च मन्यसे वीर सर्वशत्रुनिर्बहणम् । [20]
तदा निर्गच्छ भद्रं ते ह्यनुशाधि च मामिति ।
एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्तराष्ट्रेण धीमता ।
सर्वमाज्ञापयामास प्रायान्निकमरिदम् ।
प्रययौ च महेष्वासो नक्षत्रे शुभदैवते ।
शुभे तिथौ सुहृते च पूज्यमानो द्विजातिभिः । [25]
मङ्गलैश्च शुभैः स्नातो वाग्भिश्चापि प्रपूजितः ।
नादयन्नथघोषेण त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

ततः कर्णो महेष्वासो बलेन महता वृतः ।
द्रुपदस्य पुरं रम्यं स्रोध भरतर्षभ ।
युद्धेन महता चैनं चक्रे वीरं वशानुगम् । [30]
सुवर्णं रजतं चापि रत्नावि विविधानि च ।
करं च दापयामास द्रुपदं नृपसत्तम ।
तं विनिजित्य राजेन्द्र राजानस्तस्य येऽनुगाः ।
तान्सर्वान्वशगांश्चक्रे करं चैनानदापयत् ।
अथोत्तरां दिशं गत्वा वशे चक्रे नराधिपान् । [35]
भगदत्तं च निजित्य राधेयो गिरिमारुहत् ।
हिमवन्तं महाशैलं युध्यमानश्च कञ्चुभिः ।

— (L. 13) K₄ D_o D₁ स च (for तु). — (L. 14) D₁
ध्रुवं (for ध्रुवो). — (L. 16) K₄ D₁ स पतच्छ्रुत्वा (for
तच्छ्रुत्वा तु). D_o धृतराष्ट्रः (for भरत°). — (L. 20) K₄
Dn₁ D₂ ° 'निवर्हणः; D_o D_o 'निवर्हणे; D₁ 'वधाय मे; D₂
'निवर्हणः. — (L. 21) K₄ D_o D₁-s G₃ अनुशाधि (om.
हि). — (L. 23) D_o सर्वं निर्वपयामास. — (L. 24) K₄
D_o Dn₁ n₃ D₁ s. s. ° G₃ निर्ययौ (for प्र°). — Colophon.
D_o om. colophon. — *Adhy. no.*: Dn 252 (Dn₃ 251);
D₁ 254. — (L. 29) K₄ D_o D₁ पुरुष° (for भरत°). — (L.
30) A few MSS. वीरो or वीर (for वीरं). — (L. 32) K₄
D_o D₁ s राजसत्तमं (D_o 'मः) (for नृपसत्तम). — (L. 33)
D_o राजेन्द्रं राजानं. D₁ चानुगाः. — (L. 34) D₁ ताम्
सर्वान्वशीकृत्वा (for the prior half). Dn करं चानीय
दापयत्. — (L. 35) D_o om. line 35. D₁ कृत्वा (for
चक्रे). Dn₃ G₃ नराधिप. — (L. 36) K₄ D_o ° वि- (for
च). — (L. 38) Dn₃ D₃ G₃ सर्वाः (for सर्वांन्).
— (L. 40) Dn om. (? hapl.) line 40! K₄ D₂ s. ° G₃
विनिर्जयत्; D₁ च वज्रं; D₂ व्यवर्जं (for अवज्र°). — (L. 41)

प्रययौ च दिशः सर्वाङ्गपतीन्वशमानयत् ।
 स हैमवतिकाञ्जित्वा करं सर्वानदापयत् ।
 नेपालविषये ये च राजानस्तानवाजयत् । [40]
 अवतीर्य ततः शैलात्पूर्वां दिशमभिद्रुतः ।
 अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च शुण्डिकान्मिथिलानथ ।
 मागधान्कर्कषण्डांश्च निवेद्य विषयेऽऽत्मनः ।
 आवशीरांश्च योध्यंश्च अहिक्षत्रं च निर्जयत् ।
 पूर्वां दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथागमत् । [45]
 वत्सभूमिं विनिर्जित्य केवलां मृत्तिकावतीम् ।
 मोहनं पत्तनं चैव त्रिपुरीं कोपलां तथा ।
 एतान्सर्वान्विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः ।
 दक्षिणां दिशमास्थाय कर्णो जित्वा महारथान् ।
 रुक्मिणं दक्षिणालयेषु योष्यामास सूतजः । [50]
 स युद्धं तुमुलं कृत्वा रुक्मीं प्रोवाच सूतजम् ।
 प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र विक्रमेण बलेन च ।
 न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिज्ञां समपालयम् ।
 प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि ।
 समेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्ड्यं शैलं च सोऽगमत् । [55]
 स केरलं रणे चैव नीलं चापि महीपतिम् ।
 वेणुदारिसुतं चैव ये चान्ये नृपसत्तमाः ।

दक्षिणस्यां दिशि नृपान्करान्सर्वानदापयत् ।
 शैलपुलिं ततो गत्वा विजिरये सूतनन्दनः ।
 पार्श्वस्थांश्चापि नृपतीन्वशे चक्रे महाबलः । [60]
 आवन्त्यांश्च वशे कृत्वा साम्राज्यं भरतर्षभ ।
 वृष्णिभिः सह संगम्य पश्चिमामपि निर्जयत् ।
 वारुणीं दिशमागम्य यावनान्बर्वरांस्तथा ।
 नृपान्पश्चिमभूमिस्थान्दापयामास वै करान् ।
 विजित्य पृथिवीं सर्वां स पूर्वापरदक्षिणाम् । [65]
 सम्लेच्छाटविकान्तीरः सपर्वतनिवासिनः ।
 भद्रात्रोहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि ।
 गणान्सर्वान्विनिर्जित्य नीतिकृत्प्रहसन्निव ।
 शशकान्यवनांश्चैव विजिरये सूतनन्दनः ।
 नम्रजित्पुमुखांश्चैव गणाञ्जित्वा महारथान् । [70]
 एवं स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा महारथः ।
 विजित्य पुरुषव्याघ्रो नागसाङ्ख्यमागमत् ।
 तमागतं महेष्वासं भार्तराष्ट्रो जनाधिपः ।
 प्रत्युद्गम्य महाराज सभ्रातृपितृबान्धवः ।
 अर्चयामास विधिना कर्णमाहवशोभिनम् । [75]
 आश्वासयच्च तत्कर्म प्रीयमाणो जनेश्वरः ।
 यच्च भीष्माच्च च द्रोणाच्च कृपाच्च च बाह्लिकात् ।

D₁ अभिद्रवत्; D₅ श्रितः (for 'द्रुतः'). — (L. 42) K₄
 D₁ ३ वंगानंगान् (by transp.). D₁ वंगान्कलिङ्गान्नीडांश्च.
 Dn₁ मंडिकान्; Dn₃ n₃ D₁ G₃ मुंडिकान्; D₁ ३ चंडिकान्;
 D₅ पुंडिकान् (for शुण्डिकान्). K₄ D₁ अपि (for अय).
 — (L. 43) K₄ कर्षण्डांश्च; D₁ अर्ककंडांश्च (for कर्कषं).
 K₄ D₅ G₃ विषयात्मनः; D₅ विषयांस्ततः. — (L. 44) K₄
 D₁-३ श्रावस्तीं चाप्यं (D₂ चाप्यं; D₃ वांश्च)योधांश्च; D₅ D₅
 अवती चाप्ययो (for the prior half). K₄ D₅ D₁-३ ३
 अहिच्छत्रांश्च सोजयत्. — G₃ om. the posterior half of
 line 44 and the prior half of line 45. — (L. 45) K₄
 D₅ D₁ ३ अथा; D₁ उपा (for तथा). — (L. 46) K₄
 मेखलां; D₅ D₁-३ मेकलां (for केवलां). — (L. 47) K₄
 सोदनं; D₅ D₁-३ मोदनं; D₅ नोदनं (for मोहनं). D₅
 त्रिपुरं; D₅ त्रिपुरां. K₄ D₅ कौशलं; Dn₁ कौशलीं; Dn₃ D₁-३
 कौशलान्; D₅ कोसलं. — (L. 48) D₁ करानादाय; D₅ करा-
 दानाय. — (L. 49) K₄ D₅ D₁-३ ३ आसाचं (for आसाय).
 K₄ D₅ D₁ ३ नृपान् (for 'रथान्'). — (L. 51) A few
 MSS. तुमलं. — (L. 52) K₄ D₅ D₁-३ राषेय (for राजेन्द्र).
 — (L. 53) K₄ D₁ ३ ३ कल्पय; D₅ कल्पयन्; D₁ कंयन्;
 G₃ पालय (for 'पालयन्'). — (L. 54) D₅ सुवर्णं (for
 हिरण्यं). — (L. 55) K₄ सोम्यगात्; D₅ D₁-३ सोम्यगात्;
 D₅ सोम्यगात् (for सोम्यगत्). — (L. 56) D₅ चापि; D₁
 जित्वा (for चैव). D₅ चैव (for चापि). — (L. 57) D₅

'दार' (for 'दारि'). G₃ पंचान्ये (for ये चान्ये). — (L. 58)
 D₅ नृपसुतान् (for दिशि नृपान्). — D₅ om. lines 59-60.
 — (L. 59) K₄ D₅ Dn₃ n₃ D₁ G₃ पालं (for 'पालि').
 — (L. 60) D₁ पार्श्वस्थांश्चैव; D₅ सुपार्श्वस्थांश्च. D₅ नरा-
 धिपः (for महाबलः). — (L. 61) D₁ पुरुषं (for भरतं).
 Dn₁ om. from साम्रा up to संगम्य (in line 62). — (L. 62)
 D₅ ३ निर्जयन्. — (L. 63) D₁ आक्रम्य (for आगम्य).
 K₄ D₁-३ ३ यवनान्बर्वरां; D₅ वर्वरान्यवनां. — (L. 64)
 D₁ करं (for करान्). — (L. 66) K₄ D₅ सम्लेच्छाटविकां;
 D₁ ३ सम्लेच्छाटविकान् (D₁ कां). — D₁ om. from. सप-
 र्वत (in line 66) up to पुरुषव्याघ्रो (in line 72). — (L. 66)
 K₄ D₁ ३ ३ G₃ निवासिनीं; D₅ निवासिनां. — (L. 67)
 D₅ Dn₃ D₁ ३ G₃ मद्रान्; D₅ महान् (for मद्रान्). K₄
 सामुद्राल्लोहितांश्चैव. K₄ D₅ om. (hapl.) from आग्नेयान्
 up to 'श्चैव' (in line 69). — (L. 68) D₅ तंगणान्परतं-
 गणान्; D₅ नातिकृच्छ्रादसन्निव. — (L. 69) D₅ सशकान् (for
 शशकान्). — (L. 70) K₄ D₅ D₁ ३ महारथः. — (L. 71)
 K₄ D₅ D₁ ३ ससमुद्रनगरदुर्गां; D₁ ३ ससमुद्रनगरदुर्गां (for the
 posterior half). — (L. 72) D₁ समागच्छत्सकं पुरं (for
 the posterior half). — (L. 73) D₅ जनाधिपं (for
 जनाधिपः). — (L. 75) D₅ विधिवत् (for 'ना'). D₅
 'शालिनं' (for 'शोभिनम्'). — (L. 76) K₄ D₅ D₁-३ ३
 आराधयच्च (D₁ त) (for आश्रावयच्च). — (L. 78) D₅

प्राप्तवानस्मि भद्रं ते त्वत्तः प्राप्तं मया हि तत् ।
 बहुना च किमुक्तेन शृणु कर्णं वचो मम ।
 सनाथोऽस्मि महाबाहो त्वया नाथेन सत्तम । [80]
 न हि ते पाण्डवाः सर्वे कलामहन्ति षोडशीम् ।
 अन्ये वा पुरुषव्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदिताः ।
 स भवान्धृतराष्ट्रं तं गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
 पश्य कर्णं महेष्वास अदितिं वज्रभृद्यथा ।
 ततो हलहलाशब्दः प्रादुरालीद्विशां पते । [85]
 हाहाकाराश्च बहवो नगरे नागसाह्वये ।
 केचिदेनं प्रशंसन्ति निन्दन्ति स्म तथापरे ।
 तूष्णीमासंस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जनाधिप ।
 एवं विजित्य राजेन्द्र कर्णः शस्त्रभृतां वरः ।
 सपर्वतवनाकाशां ससमुद्रां सनिष्कुटाम् । [90]
 देशैरुच्चावचैः पूर्णां पत्तनैर्नगरैरपि ।
 द्वीपैश्चानूपसंपूर्णैः पृथिवीं पृथिवीपते ।
 कालेन नातिदीर्घेण वशे कृत्वा तु पार्थिवान् ।
 अक्षयं धनमादाय सूतजो नृपमभ्ययात् ।
 प्रविश्य च गृहं राजसभ्यन्तरमर्दिम । [95]
 गान्धारीसहितं वीरो धृतराष्ट्रं ददर्श सः ।
 पुत्रवच्च नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्मवित् ।
 धृतराष्ट्रेण चाश्लिष्य प्रेम्णा चापि विसर्जितः ।
 तदा प्रभृति राजा च शकुनिश्चापि सौबलः ।
 जानते निजितान्पार्थान्कर्णेन युधि भारत । [100]

Colophon.

[अ]थ (for हि). — (L. 79) K₄ D₆ D₁. s [अ]त्र (for च).
 — (L. 80) D₁ समर्थो (for सनाथो). — (L. 82) D₆ च
 (for वा). K₄ D₆ D₃ पुरुषव्याघ्रा. D₆ [S]भ्युदितो दिशः;
 D₆ [S]भ्युदितोदिताः. — (L. 83) K₄ D₆ D₁-s. s च (for
 तं). — D₆ om. lines 84-86. — (L. 86) D₆ D₃
 हाहाकारश्च. D₆ बहुशो; D₂. s बहुलो (for बहवो).
 — (L. 87) D₁ [अ]परे जनाः (for तथापरे). — (L. 88)
 D₂ भृतास् (for आसन्). D₁ तथैवान्ये; D₃ नृपाश्चास्य. D₆
 प्राप्ते कर्णे नरेश्वर (for the posterior half). For line 88,
 D₆ subst.:

नन्दन्ति स्म तथा चान्ये तूष्णीमासंस्तथापरे ।

नृपाश्च तुष्टुश्रान्ये द्विजास्तत्र जनाधिप ।

— (L. 89) D₆ निजित्य (for विजित्य). — (L. 90) D₆
 ससमुद्रवनोद्देशः; D₃ सपर्वतवनोद्देशः; D₆ सपर्वताकरवनां.
 — (L. 92) K₄ D₃ च रूपं; D₆ D₁. s च रत्नं (for चानूपं).
 — (L. 93) K₄ D₆ D₁-s च; D₆ [अ]थ (for तु).
 — (L. 94) D₃ गृहम् (for नृपम्). — (L. 95) D₆ [अ]भ्यं-
 तरं (for च गृहं). D₁ सूतपुत्रः प्रतापवान्; D₆ गृहस्य रिपुमर्दनः
 (for the posterior half). — (L. 96) D₆ ह (for सः).

वैशंपायन उवाच ।

जित्वा तु पृथिवीं राजन्सूतपुत्रो जनाधिप ।

अब्रवीत्परवीरघ्नो दुर्योधनमिदं वचः ।

☞ This is followed in the above MSS. by a
 repetition of 3. 241. 15^{ab} (v.l. त्वां for त्वा) with the
 ref. (कर्ण उवाच !), which is a clear indication of the
 passage being an interpolation Cf. note at the end
 of passage No. 23.

25

After adhy. 247, D₆ D_n D₁. s. s G₃ ins. the foll.
 two adhy.:

जनमेजय उवाच ।

वसस्त्वेवं वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मुनिभिः सह ।
 सूर्यदत्ताक्षयान्नैः कृष्णायाम् भोजनावधि ।
 ब्राह्मणां स्तर्पमाणेषु ये चान्नाथसुपागताः ।
 भारण्यानां मृगाणां च मांसैर्नानाविधैरपि । [5]
 धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सर्वे दुर्योधनादयः ।
 कथं तेष्वन्ववर्तन्त पापांचारा महामुने ।
 दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते स्थिताः ।
 एतदाचक्ष्व भगवन्वैशंपायन पृच्छतः ।
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसतामिव । [10]

— (L. 97) K₄ D₆ D₃ G₃ नरव्याघ्रः. — (L. 98) K₄
 वाचा (for चापि). — (L. 100) D₂ reads line 100 after
 line 102. K₄ D₆ D₁. s. s मेनाते; D₃ (by corr.)
 जानंति (for जानते). D₁ विजितान् (for निजितं). K₄ ते
 सर्वे (for कर्णेन). — Colophon. Adhy. no.: D_n 253
 (D_n 252); D₁ 255. — (L. 101) D₆ स (for तु);
 D₆ सर्वा (for राजन्). K₄ D₆ D₁-s. s महाबलः (for
 जनाधिप). — (L. 102) D₁ उवाच ऋक्षया वाचा धृतराष्ट्रं
 सुतं नृपं.

25

(L. 2) D₆ D₁. s. s G₃ मुनिसत्तम (for 'मिः सह).
 — (L. 4) D₁. s. s G₃ तर्प्यं (for तर्पं). D₆ वनेनृपवनेषु
 च (for the posterior half). — (L. 5) D₆ मध्येमोज्वैर-
 नेकैश्च (for the prior half). — D₂ om. from पायन (line 9)
 up to तेषु (line 11). — (L. 10) D₆ पत्तने (for नगरे).
 — (L. 11) D₆ 'मानी (for 'राज). — (L. 12) D₆
 D₃ निकृतप्रशैः. — (L. 14) D₆ ऋषिः परमकोपनः (for the
 posterior half). — (L. 15) D₆ दुर्वासा शंकरस्वादी

दुर्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत् ।
तथा तैर्निकृतिप्रज्ञैः कर्णदुःशासनादिभिः ।
नानोपायैरघं तेषु चिन्तयत्सु दुरात्मसु ।
अभ्यागच्छत्स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशाः ।
शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामतः । [15]
तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनम् ।
दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन च ।
सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
विधिवत्पूजयामास स्वयं किंकरवस्थितः ।
अहानि कतिचित्तत्र तस्यै स मुनिसत्तमः । [20]
तं च पर्यचरद्राजा दिवारात्रमतन्द्रितः ।
दुर्योधनो महाराज शापात्तस्य विशङ्कितः ।
क्षुधितोऽस्मि ददस्त्राङ्गं शीघ्रं मम नराधिप ।
इत्युक्त्वा गच्छति स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ।
न भोक्ष्याम्यद्य मे नास्ति क्षुधेत्युक्त्वैत्यदर्शनम् । [25]
अकस्मादेत्य च ब्रूते भोजयास्मांस्वरान्वितः ।
कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थितः ।
पूर्ववत्कारयित्वाञ्च न भुङ्क्ते गर्हयन्स सः ।
वर्तमाने तथा तस्मिन्नुदा दुर्योधनो नृपः ।
विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टोऽभवन्मुनिः । [30]
आह चैनं दुराधर्षो वरदोऽस्मीति भारत ।
वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ।

मयि प्रीते तु यद्धर्मं नालभ्यं विद्यते तव ।
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः । [35]
प्रागेव मन्त्रितं चासीत्कर्णदुःशासनादिभिः ।
याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य दुर्मतिः ।
अतिहर्षान्वितो राजा वरमेनमयाचत ।
शिष्यैः सह मम ब्रह्मन्यथा जातोऽतिथिर्भवान् ।
अस्मत्कुले महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः । [40]
वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ।
गुणवान्शीलसंपन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव ।
यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ।
भोजयित्वा द्विजान्सर्वान्पतींश्च वरवर्णिनी ।
विश्रान्ता च स्वयं भुक्त्वा सुखासीना भवेद्यदा । [45]
तदा त्वं तत्र गच्छेथा यद्यनुप्राप्ताता मयि ।
तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ।
दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः ।
कृतार्थमिव चात्मानं तदा मेने सुयोधनः ।
करेण च करं गृह्य कर्ष्य मुदितो भृशम् । [50]
कर्णोऽपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं मुदा ।
दिष्टया कामः सुसंवृत्तो दिष्टया कौरव वर्धसे ।
दिष्टया ते शत्रवो मग्ना दुस्सरे व्यसनार्णवे ।
दुर्वासःक्रोधजे बह्वौ पतिताः पाण्डुनन्दनाः ।

शिष्यायुतसमन्वितः. — (L. 16) Dc1 ऋषिं परमतेजसं (for the posterior half). — (L. 17) Dc1 न नाम देव तत् मुदा (sic) (for the posterior half). — Dc1 (which om. lines 18-19) ins. after line 17:

पादौ प्रक्षाल्य विधिवदासने चोपवेश्य च ।
पूजयित्वा यथान्यायमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
तथैव स मुनिमुक्त्वा ययौ पादधिको (?) द्विजः ।
पुनः प्रत्यागमत्प्रातःकाले स नृपसत्तम ।
तथैव भोजयामास परमात्रेण तं मुदा ।
गतः स पुनरेवाथ भोक्तुकामः समभ्ययात् ।
तथैव भोजयामास राजा शापविशङ्कितः ।
मध्यादिने कदाचित्स्युः (?) कदाचिन्निशिष्येऽपि च ।
गोरजे प्रत्युषे चापि कदाचित्प्रहरार्धके ।
‘घापिना (?) याति तद्देशं शिष्यायुतसमन्वितः ।
कदाचिद्भुभिः सार्धं कदाचिदुत्तेन च ।
उपाकाले कदाचित्स स समपात्याण्मासिकः (?) ।
दुर्योधनं भ्रंशयितुं राज्याच्छापेन निष्टराम् (?) ।
क्रियया पाण्डुपुत्राणां क्रोधेन कलुषाकृतः ।
यदि मत्सेवनाङ्गशेत्सकुलं नाशमेति च ।
एवं स मुनिराज्ञाय षण्मासावधि प्रत्यहम् ।
दुर्योधनगृहं प्रायाचदिच्छति तथैव तत् ।

ततः परमसंतुष्टो राजानं धृतराष्ट्रजम् ।

— (L. 23) Dc1 जनपदेश्वर (for मम नराधिप). — (L. 28) D1 तन् (for [अ]त्रं). Dn3 गर्हते (for ‘यन्’). Dc1 सदा (for स सः). — (L. 30) Dc1 D3 नैव (for नैति). — Before line 32, most MSS. ins. दुर्वासा उवाच. — After line 33, Dc1 ins.:

प्रसन्नोऽस्मि तथातिथ्यात्तेनाह वरदोऽस्म्यहम् ।

— Before line 34, most MSS. ins. वैशं उ°. — (L. 37) Dc1 मुनौ तुष्टे (for मुनेस्तुष्टाद्), and तैः समेत्य स दुर्मतिः (for the posterior half). — (L. 38) Dn1 राजन् (for राजा). — (L. 39) Dc1 भ्रातृभिः सहितः सर्वैः कर्णशकुनिसाधनैः. (L. 40) D1 ‘राज (for ‘राजो). — (L. 41) Dc1 कांतया सह (for परिवारितः). — (L. 44) Dc1 भ्रातृश्च द्रुपदाल्मजा (for the posterior half). — (L. 47) Dc1 D1. 1 त्वत्प्रीत्येवमुक्त्वा (om. इति). — (L. 48) Dc1 तपतां श्रेष्ठो (for अपि विप्रेन्द्रो). — (L. 49) Dc1 Dn1 G3 अरि (for इव). — (L. 51) Dn1 D1 तदा (for मुदा). — Before line 52, most MSS. ins. कर्ण उ°. — (L. 54) Dc1 D3 पातिताः (for प°). — (L. 55) Dn3 स्वैरे वनः Dn3 स्वैरेमेते (for स्वैरेव ते). — Before line 56, most MSS. ins. वैशं उ°. — Colophon. Dc1 om. the colophon.

स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं तमः । [55]

इत्थं ते निकृतिप्रज्ञा राजन्दुर्योधनादयः ।

हसन्तः प्रीतमनसो जग्मुः स्वं स्वं निकेतनम् ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

ततः कदाचिदुर्वासाः सुखासीनांस्तु पाण्डवान् ।

भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन्वने मुनिः ।

अभ्यागच्छत्परिवृतः शिष्यैरयुतसंमितैः । [60]

दृष्ट्वायान्तं तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ।

जगामाभिमुखः श्रीमान्सह भ्रातृभिरच्युतः ।

तस्मै बद्ध्वाञ्जलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ।

विधिवत्पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।

आह्विकं भगवन्कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् । [65]

जगाम च मुनिः सोऽपि स्नातुं शिष्यैः सहानघः ।

भोजयेत्सहशिष्यं मां कथमित्यविचिन्तयन् ।

न्यमज्जत्सलिले चापि मुनिसंघः समाहितः ।

एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्रौपदी योषितां वरा ।

चिन्तामवाप परमामन्त्रहेतोः पतिव्रता । [70]

सा चिन्तयन्ती च यदा नास्तेतुमविन्दत ।

मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंसनिपूदनम् ।

कृष्ण कृष्ण महाबाहो देवकीनन्दनाव्यय ।

वासुदेव जगन्नाथ प्रणतार्तिविनाशन ।

विश्वात्मन्निश्चजनक विश्वहर्तः प्रभोऽय्य । [75]

प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर ।

आकृतीनां च चित्तीनां प्रवर्तक नतास्मि ते ।

वरेण्य वरदानन्त अगतीनां गतिर्भव ।

पुराणपुरुष प्राणमनोवृत्त्याद्यगोचर ।

सर्वाध्यक्ष पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गता । [80]

पाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ।

नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भासुरेक्षण ।

पीताम्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूषण ।

त्वमादिरन्तो भूतानां त्वमेव च परायणम् ।

परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः । [85]

त्वामेवाहुः परं बीजं निधानं सर्वसंपदाम् ।

त्वया नाथेन देवेश सर्वापद्भ्यो भयं न हि ।

दुःशासनादहं पूर्वं सभायां मोचिता यथा ।

तथैव संकटादस्मान्मासुद्धर्तुमिहाहं सि ।

एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णया भक्तवत्सलः । [90]

द्रौपद्याः संकटं ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पतिः ।

पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः ।

तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः ।

ततस्तं द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया मुदा ।

Adhy. no.: Dn 260 (Dn 261); D1 263. — (L. 59)
D1 महा- (for वने). — (L. 61) Dc1 आत्रेयं सशिष्यं च
(for अतिथिं स च राजा). — (L. 62) Dc1 भ्रातृभिः परमद्युतिः
(for the posterior half). — (L. 63) Dc1 D2 G3
उपविश्य; D1 प्रवेश्य च (for उपवेश्य). D2 च कानने (for
वरासने). — (L. 64) Dc1 पूजयित्वाथ; D1 पूजयामास.
Dc1 निमन्त्रयत्; D1 न्यवेदयत्. — After line 64, Dc1
Dn 2 ins.:

दुर्वासा उवाच ।

राजंस्तवाश्रमे भोक्तुं सत्वरं समुपागतः ।

क्षुधा मां बाधतेऽत्यर्थं तस्मान्मां भोजयामुता ।

भोज्यैर्नानाविधैश्चात्रैर्व्यञ्जनैः परमाद्भुतैः ।

followed in Dc1 by राजोवाच, in Dn 2 by युधिष्ठिर उ.
— (L. 65) Dc1 स्नात्वा शीघ्रं समेहीति (for the posterior
half). — (L. 66) D1 जगामैवं. Dn 2 महानदीं (for
सहानघः). Dc1 जगाम सह शिष्यैश्च स्नातुं स मुनिपुंगवः.
— (L. 67) D1. 2. 6 लवचिन्तयन्. — (L. 68) Dc1 मुनिः
शिष्यायुतेन च; D1 मुनिः सघः समाहितः; D2. 6 G3 मुनिः
शिष्यैः समन्वितः (for the posterior half). — After
line 68, Dc1 Dn 2 ins.:

अथ युधिष्ठिरो राजा भ्रातृभिरन्वतप्यत ।

भीम भीम महाबाहो काष्ठान्यानीय मां दह ।

वैशंपायन उवाच ।

भ्रातुर्वचनमाकर्ण्य हृदि शल्यमिवापि तम् ।

ब्राहि ब्राहीति गोविन्देत्युक्त्वा दारुणिं चानयत् ।

— (L. 69) D2. 6 G3 चापि (for राजन्). Dc1 द्रौपदी
व्यसनं वीक्ष्य पाण्डवानां महात्मनां. — (L. 71) Dn 2 D1 तदा
(for यदा). — (L. 72) Dc1 ससार मनसा कृष्णं कृपाडं
दीनवत्सलं. — (L. 73) D1 नन्दनन्दन (for नन्दनाव्यय).
— (L. 74) Dc1 प्रपन्नार्तिं (for प्रणतार्तिं). — (L. 75)
Dc1 विश्वदुत्पमुरीश्वरः (for the posterior half). — (L. 76)
Dc1 विश्वनाथ; Dn 2 विश्वपाल (for प्रजा). — D2 om.
from परात्पर up to परीधान (in line 83). — (L. 77)
Dc1 D1 आकृतीनां च वृत्तीनां (D1 वित्तानां) (for the prior
half). — (L. 78) D2 G3 ह्यगतीनां (for अगं). Dc D2
गतिप्रद (for गतिर्भव). — (L. 80) Dc1 परानन्द; D1 सुता
ध्यक्ष. — (L. 83) Dc1 चतुर्बाहो (for परीधान). — (L. 84)
Dc1 भूतो (for रन्तो). — (L. 85) Dn 2 D1. 2 परं (for
तरं). Dc1 D2. 6 विश्वतो (for सर्वतो). — (L. 87) Dc1
त्वं नाथ कृपयेशान (for the prior half). — (L. 92) Dc1
रुक्मिणीं (for पार्श्वस्थां), and सुतां केशिनिपूदनः (for the
posterior half). — (L. 95) D2. 6 G3 अवदद् (for
अब्रवीद्). Dc1 उवाचाशुमुखी कृष्णा कृष्णं कमललोचनं. — For
line 96, Dc1 subst.:

अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् । [95]
ततस्तामब्रवीत्कृष्णः क्षुधितोऽस्मि भृशतुरः ।
शीघ्रं भोजय मां कृष्णे पश्चात्सर्वं करिष्यसि ।
निश्म्य तद्वचः कृष्णा लज्जिता वाक्यमब्रवीत् ।
स्थाल्यां भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि ।
भुक्तवत्यस्म्यहं देव तस्मादन्नं न विद्यते । [100]
ततः प्रोवाच भगवान्कृष्णां कमललोचनः ।
कृष्णे न नर्मकालोऽयं क्षुच्छमेणातुरे मयि ।
शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ।
इति निर्वन्धतः स्थालीमानाद्य स यद्ब्रह्मः ।
स्थाल्याः कण्ठेऽथ संलभं शाकान्नं वीक्ष्य केशवः । [105]
उपयुज्याम्रवीदेनामनेन हरिरीश्वरः ।
विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्टश्चास्त्विति यज्ञभुक् ।
आकारय मुनीन्शीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत् ।
ततो जगाम त्वरितः सहदेवो महायशः ।

स्नातुं गतान्देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन्मुनीन् । [110]
ते चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽधमर्षणम् ।
दृष्ट्वाद्द्वारान्सास्त्ररसांस्तृप्या परमया युताः ।
उत्तीर्य सलिलात्तस्माद्दृष्टवन्तः परस्परम् ।
दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य सर्वे ते मुनयोऽब्रुवन् ।
राजा हि कारयित्वान्नं वयं स्नातुं समागताः । [115]
आकण्ठतृप्ता विप्रैर्किं स्विद्धुज्जामहे वयम् ।
वृथा पाकः कृतोऽस्माभिस्तत्र किं करामहे ।
दुर्वासा उवाच ।
वृथापाकेन राजर्षेरपराधः कृतो महान् ।
मास्मान्धाक्षुर्दृष्ट्वैव पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ।
स्मृत्वानुभावं राजर्षेरम्बरीषस्य धीमतः । [120]
विभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रयाज्जनात् ।
पाण्डवाश्च महारामानः सर्वे धर्मपरायणाः ।
शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिताः ।

कृष्ण कृष्णारविन्दाक्ष पुण्यश्रवणकीर्तन ।
संस्मृतो भगवानथ तथा दृष्टिपथं गतः ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
किमर्थं संस्मृतो देवि त्वयाहं चारुहासिनि ।
भैष्मी स्वरामन्ये मुक्ता (?) गतोऽसि गहनं वनम् ।
द्रौपद्युवाच ।

दुर्वासास्तपतां श्रेष्ठः शिष्यायुतसमन्वितः ।
याचयित्वा गतः स्नातुं राक्षसब्रह्ममुक्षितः ।
किं कार्यं भगवन्नद्य ऋषिः परमकोपनः ।
आगमिष्यति सिद्धान्नं भोक्तुं शिष्यायुतेन च ।
श्रीकृष्ण उवाच ।

पांचालि शृणु मे वाक्यं क्षुधितोऽसि शृणुं प्रिये ।

— (L. 97) D₂ & G₂ 'दन्यत्' (for 'त्सर्व'). D₂ प्रथमं
भोजनं क्षिप्रं यद्यहं ब्रह्मस्तव. — After line 98, D₂ ins.:

स्वेदस्निग्धा च सुश्रोणी रुदन्ती कृष्णसंनिधौ ।

विभो प्राणपते विद्वज्जानासि पुरुषोत्तम ।

— (L. 100) D₂ देवेश (for [अ]हं देव). — After line
100, D₂ ins.:

किं करोमि जगन्नाथ किमसादपरा विपत् ।

— (L. 101) D₂ कृष्णः (for कृष्णां). D₂ देवकीन्दनो हरिः
(for the posterior half). — (L. 102) D₂ कर्म (for
नर्म). — (L. 103) D₂ शीघ्रमानीयतां स्थाली दर्शयस्वेति
भामिनि. — After line 103, D₂ ins.:

नास्त्यन्नं देवकीन्दनो भोज्यं मद्भोजनावधि ।

— (L. 104) D₂ अति- (for इति), and यद्दत्तमः (for 'दहः').

— (L. 105) D₂ स्थाल्यां. D₂ च; D₂ सु- (for [S]य).

D₂ माधवः (for केशवः). — (L. 106) D₂ D₂ 'युज्य'
(for 'युज्य'). — For line 108, D₂ subst.:

पाण्डवाः कृष्ण कृष्णेति ऊचुस्तं यदुनन्दनम् ।
किं भविष्यति ब्रह्मर्षेः कोपात्तो दारुणं तमे (?) ।
प्रहस्य परमानन्दः सहदेवमथाब्रवीत् ।
शीघ्रमानय तं विप्रं सशिष्यं भोजयेति च ।

— After 108, most modern (printed) ed. ins. a line:
सहदेवं महाबाहुः कृष्ण केशविनाशनः ।,

which was not known even to Nilakantha and
which appears to have been added to the epic corpus
during the 18th or 19th century! — (L. 109) D₂
D₂ & G₂ 'मनाः' (for 'यज्ञाः'). — After line 109, those
ed. likewise ins. a line not documented by our MSS.:

आकारितुं तु तान्सर्वान्भोजनार्थं नृपोत्तम ।

— (L. 111) D₂ विमर्शनं (for स्वमर्षणम्). — After line
111, D₂ ins.:

राशो युधिष्ठिरस्याच वृथा कोपो भविष्यति ।

के केचिद्धरितर्कि सुवचां निम्नुरसं परे ।

कुवेरसैन्धवं क्षारं प्रार्थयन्तः परस्परम् ।

— (L. 112) D₂ D₂ युतान् (for युताः). — (L. 113)
D₂ महामुनिं (for परस्परम्). — After line 113,
D₂ ins.:

सहदेवोऽब्रवीद्वाक्यं शीघ्रमागम्यतामिति ।

ऋषय ऊचुः ।

भवतामाश्रमे को वा परः पुंसायुपागतः ।

नानादेवो द्विजो वापि विना कृष्णं द्विजोत्तमः ।

— D₂ om. lines 114-115. — (L. 114) D₂ ns ते सर्वे
(by transp.). — (L. 118) D₂ एनः संप्रति वर्तते (for
the posterior half). — After line 118, D₂ reads
line 126. — (L. 123) D₂ & च तपस्विनः (for तपसि

स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं तमः । [55]
इत्थं ते निकृतिप्रज्ञा राजन्दुर्योधनादयः ।
हसन्तः प्रीतमनसो जग्मुः स्वं स्वं निकेतनम् ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।

ततः कदाचिदुर्वासाः सुखासीनास्तु पाण्डवान् ।
भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन्वने मुनिः ।
अभ्यागच्छत्परिवृतः शिष्यैर्युतसमितैः । [60]
दृष्ट्वायान्तं तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ।
जगामाभिमुखः श्रीमान्सह भ्रातृभिरच्युतः ।
तस्मै बद्ध्वाञ्जलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ।
विधिवत्पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
आह्निकं भगवन्कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् । [65]
जगाम च मुनिः सोऽपि स्नातुं शिष्यैः सहानघः ।
भोजयेत्सहशिष्यं मां कथमित्यविचिन्तयन् ।
न्यमज्जत्सलिले चापि मुनिसंघः समाहितः ।
एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्रौपदी योषितां वरा ।
चिन्तामवाप परमामन्त्रेहोतः पतिव्रता । [70]
सा चिन्तयन्ती च यदा नाह्वहेतुमविन्दत ।
मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंसनिपूदनम् ।
कृष्ण कृष्ण महाबाहो देवकीनन्दनाव्यय ।

वासुदेव जगन्नाथ प्रणतार्तिविनाशन ।
विश्वात्मन्विश्वजनक विश्वहर्तः प्रभोऽज्यय । [75]
प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर ।
आकृतीनां च चित्तीनां प्रवर्तक नतास्मि ते ।
वरेण्य वरदानन्त अगतीनां गतिर्भव ।
पुराणपुरुष प्राणमनोवृत्त्याद्यगोचर ।
सर्वाध्यक्ष पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गता । [80]
पाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ।
नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भाक्षणेक्षण ।
पीताम्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूषण ।
त्वमादिरन्तो भूतानां त्वमेव च परायणम् ।
परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः । [85]
त्वामेवाहुः परं बीजं निधानं सर्वसंपदाम् ।
त्वया नाथेन देवेश सर्वापन्नो भयं न हि ।
दुःशासनादहं पूर्वं सभायां मोचिता यथा ।
तथैव संकटादस्मान्मासुद्धर्तुमिहाहंसि ।
एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णया भक्तवत्सलः । [90]
द्रौपद्याः संकटं ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पतिः ।
पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः ।
तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः ।
ततस्तं द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया मुदा ।

Adhy. no.: Dn 260 (Dn₂ 261); D₁ 263. — (L. 59)
D₁ महा- (for वने). — (L. 61) D₀₁ आत्रेयं सशिष्यं च
(for अतिथिं स च राजा). — (L. 62) D₀₁ भ्रातृभिः परमद्युतिः
(for the posterior half). — (L. 63) D₀₁ D₂ G₃
उपविश्य; D₁ प्रवेश्य च (for उपवेश्य). D₂ च कानने (for
वरासने). — (L. 64) D₀₁ पूजयित्वाथ; D₁ पूजयामास.
D₀₁ निमन्त्रयत्; D₁ न्यवेदयत्. — After line 64, D₀₁
Dn₂ ins.:

दुर्वासा उवाच ।

राजंस्तवाश्रमे भोक्तुं सत्वरं समुपागतः ।
क्षुधा मां बाधतेऽत्यर्थं तस्मान्मां भोजयाधुना ।
भोज्यैर्नानाविधैश्चात्रैर्व्यञ्जनैः परमाद्भुतैः ।
followed in D₀₁ by राजोवाच, in Dn₂ by युधिष्ठिर उ°. — (L. 65) D₀₁ स्नात्वा शीघ्रं समेहीति (for the posterior
half). — (L. 66) D₁ जगामैवं. Dn₂ महानदीं (for
सहानघः). D₀₁ जगाम सह शिष्यैश्च स्नातुं स मुनिपुंगवः.
— (L. 67) D₁ २. ० °लवचिन्तयन्. — (L. 68) D₀₁ मुनिः
शिष्यायुतेन च; D₁ मुनिः सद्यः समाहितः; D₂ ० G₃ मुनिः
शिष्यैः समन्वितः (for the posterior half). — After
line 68, D₀₁ Dn₂ ins.:

अथ युधिष्ठिरो राजा भ्रातृभिरन्वतप्यत ।

भीम भीम महाबाहो काष्ठान्यानीय मां दह ।

वैशंपायन उवाच ।

भ्रातुर्वचनमाकर्ण्य हृदि शल्यमिवापि तम् ।

ब्राहि ब्राहीति गोविन्देत्युक्त्वा दारुणि चानयत् ।

— (L. 69) D₂ ० G₃ चापि (for राजन्). D₀₁ द्रौपदी
व्यसनं वीक्ष्य पाण्डवानां महात्मनां. — (L. 71) Dn₂ D₁ तदा
(for यदा). — (L. 72) D₀₁ ससार मनसा कृष्णं कृपां
दीनवत्सलं. — (L. 73) D₁ °नन्दनं (for °नन्दनाव्यय).
— (L. 74) D₀₁ प्रपन्नार्तिं (for प्रणतार्तिं). — (L. 75)
D₀₁ विश्वदुत्प्रभुरीश्वरः (for the posterior half). — (L. 76)
D₀₁ विश्वनाथ; Dn₂ विश्वपाल (for प्रजा°). — D₂ om.
from परात्पर up to °परीधान (in line 83). — (L. 77)
D₀₁ D₁ आकृतीनां च वृत्तीनां (D₁ वित्तानां) (for the prior
half). — (L. 78) D₀ G₃ ह्यगतीनां (for अग°). D₀ D₀
गतिप्रद (for गतिर्भव). — (L. 80) D₀₁ परानन्द; D₁ सुरा°
ध्यक्ष. — (L. 83) D₀₁ चतुर्बाहो (for °परीधान). — (L. 84)
D₀₁ °भूतो (for °रन्तो). — (L. 85) Dn₂ D₁ २ परं (for
°तरं). D₀₁ D₂ ० विश्वतो° (for सर्वतो°). — (L. 87) D₀₁
त्वं नाथ कृपयेशान (for the prior half). — (L. 92) D₀₁
रुक्मिणीं (for पार्श्वस्थां), and सुतां केशिनिपूदनः (for the
posterior half). — (L. 95) D₂ ० G₃ अवदद् (for
अब्रवीद्). D₀₁ उवाचाश्रुमुखी कृष्णा कृष्णं कमललोचनं. — For
line 96, D₀₁ subst.:

अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् । [95]
ततस्तामब्रवीत्कृष्णः क्षुधितोऽस्मि भृशतुरः ।
शीघ्रं भोजय मां कृष्णे पश्चात्सर्वं करिष्यसि ।
निशम्य तद्वचः कृष्णा लजिता वाक्यमब्रवीत् ।
स्थाल्यां भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि ।
भुक्तवत्यस्म्यहं देव तस्मादन्नं न विद्यते । [100]
ततः प्रोवाच भगवान्कृष्णां कमललोचनः ।
कृष्णे न नर्मकालोऽयं क्षुच्छमेणातुरे मयि ।
शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ।
इति निर्वन्धतः स्थालीमानाय स यदुद्बुधः ।
स्थाल्याः कण्ठेऽथ संलग्नं शाकाद्यं वीक्ष्य केशवः । [105]
उपयुज्याब्रवीदेनामनेन हरिरीश्वरः ।
विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्ट्यास्त्विति यज्ञभुक् ।
आकारय मुनीन्शीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत् ।
ततो जगाम त्वरितः सहदेवो महायशः ।

स्नातुं गतान्देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन्मुनीन् । [110]
ते चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽवमर्षणम् ।
दृष्ट्वाद्धारान्सागरसंस्तृप्त्या परमया युताः ।
उत्तीर्य सलिलात्तस्माद्दृष्टवन्तः परस्परम् ।
दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य सर्वे ते मुनयोऽब्रुवन् ।
राज्ञा हि कारयित्वाद्यं वयं स्नातुं समागताः । [115]
आकण्ठतृप्ता विप्रप्रे किं स्विन्दुज्जामहे वयम् ।
वृथा पाकः कृतोऽस्माभिसन्न किं करवामहे ।
दुर्वासा उवाच ।
वृथापाकेन राजर्षेरपराधः कृतो महान् ।
मास्मान्धाक्षुर्द्वैत पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ।
स्मृतवानुभावं राजर्षेरम्बरीषस्य धीमतः । [120]
विभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रयाजनात् ।
पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ।
शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिताः ।

कृष्ण कृष्णारविन्दाक्ष पुण्यश्रवणकीर्तन ।
संस्मृतो भगवानथ तथा दृष्टिपथं गतः ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
किमर्थं संस्मृतो देवि त्वयाहं चारुहासिनि ।
भैष्मी स्वरामन्ये सुतां (?) गतोऽसि गहनं वनम् ।
द्रौपद्युवाच ।
दुर्वासास्तपतां श्रेष्ठः शिष्यायुतसमन्वितः ।
याचयित्वा गतः स्नातुं राक्षसब्रह्मभुक्षितः ।
किं कार्यं भगवन्नथ ऋषिः परमकोपनः ।
आगमिष्यति सिद्धान्नं भोक्तुं शिष्यायुतेन च ।
श्रीकृष्ण उवाच ।

पांचालि शृणु मे वाक्यं क्षुधितोऽसि शृणु म्रिये ।
— (L. 97) D₂ & G₂ 'दन्यत्' (for 'त्सर्व'). D₁ प्रथमं
भोजनं क्षिप्रं यद्यहं बलमस्तव. — After line 98, D₁ ins.:
स्वेदस्निग्धा च सुश्रोणी रुदन्ती कृष्णसंनिधौ ।
विभो प्राणपते विद्वज्जानासि पुरुषोत्तम ।
— (L. 100) D₁ देवेश (for [अ]हं देव). — After line
100, D₁ ins.:
किं करोमि जगन्नाथ किमस्मादपरा विपत् ।
— (L. 101) D₂ कृष्णः (for कृष्णां). D₁ देवकीनन्दनो हरिः
(for the posterior half). — (L. 102) D₁ कर्म (for
नर्म). — (L. 103) D₁ शीघ्रमानीयतां स्थाली दर्शयस्वेति
भामिनि. — After line 103, D₁ ins.:
नास्त्यन्नं देवकीपुत्रो भोज्यं मद्भोजनावधि ।
— (L. 104) D₁ अति- (for इति), and यदुत्तमः (for 'दहः').
— (L. 105) D₁ स्थाल्यां. D₁ च; D₁ सु- (for [S]य).
D₁ माधवः (for केशवः). — (L. 106) D₁ D₂ 'युज्य'
(for 'युज्य'). — For line 108, D₁ subst.:

पाण्डवाः कृष्ण कृष्णेति ऊचुस्तं यदुनन्दनम् ।
किं भविष्यति ब्रह्मर्षेः कोपाज्ञो दारुणं तमे (!).
प्रहस्य परमानन्दः सहदेवमथाब्रवीत् ।
शीघ्रमानय तं विप्रं सशिष्यं भोजयेति च ।

— After 108, most modern (printed) ed. ins. a line:
सहदेवं महाबाहुः कृष्ण केशविनाशनः !,

which was not known even to Nilakanṭha and
which appears to have been added to the epic corpus
during the 18th or 19th century! — (L. 109) D₁
D₂ & G₂ 'मनाः' (for 'यशाः'). — After line 109, those
ed. likewise ins. a line not documented by our MSS.:

आकारितुं तु तान्सर्वान्भोजनार्थं नृपोत्तम ।

— (L. 111) D₁ विमर्शनं (for स्वमर्षणम्). — After line
111, D₁ ins.:

राज्ञो युधिष्ठिरस्याथ वृथा कोपो भविष्यति ।
के केचिद्वरितकिं सुवचां निम्नुरसं परे ।
कुबेरसेन्धवं क्षारं प्रार्थयन्तः परस्परम् ।

— (L. 112) D₁ युतान् (for युताः). — (L. 113)
D₂ महासुनि (for परस्परम्). — After line 113,
D₁ ins.:

सहदेवोऽब्रवीद्वाक्यं शीघ्रमागम्यतामिति ।

अथ ऊचुः ।

भवतामाश्रमे को वा परः पुंसामुपागतः ।

नानादेवो दिव्यो वापि विना कृष्णं दिव्योत्तमः ।

— D₂ om. lines 114-115. — (L. 114) D₂ ns ते सर्वे
(by transp.). — (L. 118) D₁ एनः संप्रति वर्तते (for
the posterior half). — After line 118, D₁ reads
line 126. — (L. 123) D₂ & च तपस्विनः (for तपसि

सदाचाररता नित्यं वासुदेवपरायणाः ।
क्रुद्धास्ते निर्दहेयुर्वै तूलराशिमिवानलः । [125]
तत एतानपृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ।
वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तास्ते द्विजाः सर्वे मुनिना गुरुणा तदा ।
पाण्डवेभ्यो भृशं भीता दुद्रुवुस्ते दिशो दश ।
सहदेवो देवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान् ।
तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विचचार गवेषयन् । [130]
तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विद्वतान् ।
युधिष्ठिरमथाभ्येत्य तं वृत्तान्तं न्यवेदयत् ।
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिणः ।
प्रतीक्षन्तः कियत्कालं जितात्मानोऽवतस्थिरे ।
निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्मान्स छलयिष्यति । [135]
कथं च निस्तेमास्मात्कुच्छाद्देवोपसादितात् ।
इति चिन्तापरान्दृष्ट्वा निःश्वसन्तो मुहुर्महुः ।
उवाच वचनं श्रीमान्कृष्णः प्रत्यक्षतां गतः ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

भवतामापदं ज्ञात्वा ऋषेः परमकोपनात् ।
द्रौपद्या चिन्तितः पार्था अहं सत्वरमागतः । [140]
न भयं विद्यते तस्माद्वेषेर्दुर्वाससोऽल्पकम् ।
तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पलायितः ।
धर्मनित्यास्तु ये केचिन्न ते सीदन्ति कर्हिचित् ।
आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ।
वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वेरितं केशवस्य बभूवुः स्वस्थमानसाः । [145]
द्रौपद्या सहिताः पार्थास्तमूचुर्विगतज्वराः ।
त्वया नाथेन गोविन्द दुस्तरामापदं विभो ।
तीर्णाः प्लवमिवासाद्य मज्जमाना महार्णवे ।
स्वस्ति साधय भद्रं ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् ।
पाण्डवाश्च महाभाग द्रौपद्या सहिताः प्रभो । [150]

ऊपुः प्रहृष्टमनसो विहरन्तो वनाद्वनम् ।
इति तेऽभिहितं राजन्यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।
एवंविधान्यलीकानि धार्तराष्ट्रेर्दुरात्मभिः ।
पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाभवन् ।
Colophon.

26

After 3. 255. 31, T₁ ins.:

एवं तीक्ष्णशरज्जालैर्गण्डीवाग्निप्रचोदितैः ।
सेनेन्धनं ददाहासु सरोषः पार्थयाजकः ।
चक्राणां पतितानां च युगानां च महीपते ।
तूणीराणां पताकानां ध्वजानां च रथैः सह । [5]
शराणामनुकर्षाणां त्रिवेणूनां तथैव च ।
अक्षाणामथ योक्त्राणां प्रतोदानां च राशयः ।
शिरसां पतितानां च कुण्डलोष्णीषधारिणाम् ।
भुजानां मकुटानां च हाराणामङ्गदैः सह ।
छत्राणां व्यजनानां च चर्मणां चैव राशयः ।
छिन्नानां कार्मुकाणां च पट्टसानां तथैव च । [10]
शक्तीनामथ खड्गानां दण्डानामथ तोमरैः ।
राशयस्तत्र दृश्यन्ते तत्र तत्र विशां पते ।
पतितैश्चैव मातङ्गैः सयोधैः पर्वतोपमैः ।
हयैर्मिपतितैः सार्धं सादिभिः सायुधैस्तदा । [15]
विप्रविष्टै रथैश्चैव निहतैश्च पदातिभिः ।
अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ।

27

After 3. 256. 28^d, B D (except D₁) G₃ ins.:

मया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरम् ।
अवाप लोकपालेभ्यो वज्रादीन्स महाशरान् ।
देवदेवो ह्यनन्तात्मा विष्णुः सुरगुरुः प्रभुः ।

स्थिताः). — (L. 127) D₀₁ गुरुणा शममीप्सता (for the posterior half). — (L. 130) D₀₁ ह्यवेक्षयन् (for गवेषयन्). — (L. 131) D₀₁ तत्रत्यतापसेभ्यश्च श्रुत्वा तान्निद्रुतान्द्विजान्. — (L. 134) D₀₁ यततः कुलनन्दनाः; D₂ यतमानावतस्थिरे (for the posterior half). — (L. 135) D₀₁ निशीथे समभ्येत्येव कदास्माच्छलयिष्यति. — (L. 140) D₀₁ सत्वरं समुपागतः (for the posterior half). — (L. 141) D₁ ह्यलं (for ऽल्पकम्). — (L. 145) D₀₁ भगवतः (for केशवस्य), and कृष्णस्यामिततेजसः (for the posterior half). — After line 146, D₀₁ ins.:

बभूवुः पाण्डुपुत्रास्ते दृष्टपुष्टा यथामराः ।
ऊचुस्ते परमानन्दं वाचा गद्गदयाक्षरम् ।

— (L. 149) D₀₁ देवदेव जगत्पते (for the posterior half). — After line 149, D₀₁ ins.:

गोविन्द परमानन्द पाहि नो भवसागरात् ।
विपत्सु नः सदा पासि संपत्सु नस्तथा तथा ।
श्रुतवाक्यस्तदा कृष्णो ययौ द्वारवतीं पुरीम् ।

— (L. 150) D₀₁ भागा (for भाग), and द्रौपदीसहिता नृप (for the posterior half). — (L. 153) D₀₁ D₁. 2. 6 अनेकानि (for अलीकानि). — Colophon. Adhy. no.: D_n 261 (D_{ns} 262); D₁ 264.

27

(L. 2) B₁ D₀ D₂ अवध्यं (for अवाप). — (L. 3) B₁

प्रधानपुरुषोऽयत्को विश्वात्मा विश्वमूर्तिमान् ।
 युगान्तकाले संप्राप्ते कालाग्निर्दहे जगत् । [5]
 सपर्वतार्णवद्वीपं सशैलवनकाननम् ।
 निर्दहन्नागलोकांश्च पातालतलचारिणः ।
 अथान्तरिक्षे सुमहन्नानावर्णाः पयोधराः ।
 घोरस्वरा विनदिनस्तडिन्मालावलम्बिनः ।
 समुत्तिष्ठन्दिशः सर्वा विवर्षन्तः समन्ततः । [10]
 ततोऽग्निं नाशयामासुः संवर्ताग्निनियामकाः ।
 अक्षमात्रैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य सर्वदाः ।
 एकार्णवे तदा तस्मिन्नुपशान्तचराचरे ।
 नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रवर्जिते ।
 चतुर्गुणसहस्रान्ते सलिलेनाडुता मही । [15]
 ततो नारायणाख्यस्तु सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 सहस्रशीर्षा पुरुषः स्वप्नुकामस्त्वतीन्द्रियः ।
 फटासहस्रविकटं शेषं पर्यङ्कभोगिनम् ।
 सहस्रमिव तिग्मांशुसंघातममितद्युतिम् ।
 कुन्देन्दुहारगोक्षीरमृणालकुमुदप्रभम् । [20]
 तत्रासौ भगवान्देवः स्वपञ्जलनिधौ तदा ।
 नैशेन तमसा व्यासां स्वां रात्रिं कुरुते विभुः ।
 सत्त्वोद्रेकात्प्रवृद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत् ।
 इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ।
 आपो नारास्तत्तनव इत्यपां नाम शुश्रुम । [25]
 अयनं तेन चैवास्ते तेन नारायणः स्मृतः ।
 प्रध्यानसमकालं तु प्रजाहेतोः सनातनः ।

ध्यातमात्रे तु भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ।
 ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभिपद्माद्विनिःसृतः ।
 तत्रोपविष्टः सहसा पद्मे लोकपितामहः । [30]
 शून्यं दृष्ट्वा जगत्कृत्स्नं मानसानात्मनः समान् ।
 ततो मरीचिप्रमुखान्महर्षीन्सृजन्नव ।
 तेऽसृजन्सर्वभूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।
 यक्षराक्षसभूतानि पिशाचोरगमानुषान् ।
 सृजते ब्रह्ममूर्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः । [35]
 रौद्रीभावेन शमयेत्तिस्रोऽवस्थाः प्रजापतेः ।
 न श्रुतं ते सिन्धुपते विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
 कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 जलेन समनुप्राप्ते सर्वतः पृथिवीतले ।
 तदा चैकार्णवे तस्मिन्नेकाकाशे प्रभुश्चरन् । [40]
 निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले समन्ततः ।
 प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाभवत् ।
 जले निमग्नां गां दृष्ट्वा चोद्धतुं मनसेच्छति ।
 किं नु रूपमेहं कृत्वा सलिलादुद्धरे महीम् ।
 एवं संचिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा । [45]
 जलक्रीडाभिरुचितं वाराहं रूपमस्मरत् ।
 कृत्वा वाराहवपुषं वाढ्याय वेदसंमितम् ।
 दशयोजनविस्तीर्णमायतं शतयोजनम् ।
 महापर्वतवर्माभं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदीप्तिम् ।
 महामेघौघनिर्घोषं नीलजीमूतसंनिभम् । [50]
 भूत्वा यज्ञवराहो वै अपः संप्राविशत्यधुः ।

De D₃ सुरासुर* (for विष्णुः सुर*). — (L. 5) De D₂ कवित् (for जगत्). — (L. 6) B₁ सपर्वतान्वनद्वीपान् (for the prior half). — (L. 9) B₁ *स्वनं; B₃ De *स्वरं; D₃ *स्वना (for *स्वरा). B₁ De D₃ विनर्दतस् (for विनदिनस्). — (L. 10) De₂ D₂ प्रवर्षतः; D₄ विवर्षत. — (L. 12) De D₂ *मात्राभिर् (for *मात्रैश्च). De₃ तिष्ठते सूर्यवर्चसः (for the posterior half). — (L. 13) B₁₋₃ De₃ D₂ ५ उप-शति (for *शान्त*). — (L. 18) De₃ Dn D₃ ५ ५ फणा- (for फटा). B₂ De D₂ *विकचं (for *विकटं). B₁ स्फुटा-विकटरूपं च. B₂₋₄ De₃ D₂ G₃ शेष- (for शेषं). B₂ *शायिनं; Dn₃ *शोभिनं (for *भोगिनम्). Some printed ed. erroneously read, *माजनम् for *भोगिनम्. — (L. 19) De₃ D₂ तीक्ष्णांशुः; D₅ कंबूनां (for तिग्मांशुः). D₄ G₃ अति-विद्युति (for अमितद्युतिम्). — (L. 22) B₁ चां (for स्वां), and प्रभुः (for विभुः). — (L. 25) De Dn₁ n₂ D₂₋₄ G₃ तु तनवः; D₅ इति प्रोक्ता (for तत्तनव). De D₂ शुश्रुमः. D₅ आपो वै नरसूतनवः (for the posterior half). — (L. 26) B₁ अण्डु यत्तेन चैवास्ते; D₅ अयनं तस्य ताः पूर्वं (for the prior half). — (L. 28) A few MSS. पणं समुत्थितं, but Nil.

as above. — (L. 29) B₂ समुत्थितः (for विनिःसृतः). — (L. 30) B₁ ततोपविष्टः; B₂ ५ ततः प्रविष्टः. — (L. 31) De₃ D₂ सर्वं (for कृत्स्नं). De D₂ सुतान् (for समान्). D₅ असृजन्मानसान्मुतान् (for the posterior half). — (L. 33) B₁ ५ Dn₃ D₂ ५ G₃ ते दृष्ट्वा; D₅ तत्सृवा (for तेऽसृजन्). De D₂ om. the posterior half of line 33 and the prior half of line 34. B₁ द्रुमाणि; D₅ चराणि (for त्रसानि). — (L. 34) B₂ Dn₃ *राक्षसान् (for *मानुषान्). — (L. 35) B₂ De₁ Dn₁ D₂ ५ सृज्यते. B₃ Dn₃ D₅ पौरुषी तनुः; De D₂ पौरुषं तनुः. — (L. 39) De D₂ G₃ समभि (G₃ *नु) व्याप्ते. D₅ सलिलेन यथावृत्तं शमयत्यथिवीतले. — (L. 40) De D₂ एकाकारे तदा सृजन्. — (L. 42) D₅ *चरन् (for *भवत्). — (L. 43) B₁ दृष्ट्वा तां (for गां दृष्ट्वा). — (L. 45) De₃ D₂ [आ]दिलेन (for दिव्येन). — (L. 46) B₄ De D₂ *रुचिरं (for *रुचितं). B₁ De D₂ ५ वपुर् (for रूपम्). — (L. 47) De D₂ वराहवपुर् (for वाराहवपुषं). De D₂ ५ ब्रह्म* (for वेद*). — (L. 49) B₁ ५ De D₂ तीक्ष्णदंष्ट्रा (B₁ ५ *ष्ट्रो) प्रदीप्ति. — (L. 51) De D₂ ५ ५ संप्राविशद्. — (L. 52) D₅ दंष्ट्रैकयोद्भूत ततः (for the prior

दंष्ट्रैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यविशन्महीम् ।
 पुनरेव महाबाहुरपूर्वां तनुमाश्रितः ।
 नरस्य कृत्वार्धतनुं सिंहस्यार्धतनुं प्रभुः ।
 दैत्येन्द्रस्य सभां गत्वा पाणिं संस्पृश्य पाणिना । [55]
 दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनन्दनः ।
 दृष्ट्वा चापूर्ववपुषं क्रोधात्संरक्तलोचनः ।
 शूलोद्यतकरः स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ।
 मेघस्तनितनिर्घोषो नीलाभ्रचयसंनिभः ।
 देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंहं समुपाद्रवत् । [60]
 समुपेत्य ततस्तीक्ष्णैर्मृगेन्द्रेण बलीयसा ।
 नारसिंहेन वपुषा दारितः करजैर्भृशम् ।
 एवं निहत्य भगवान्दैत्येन्द्रं रिपुघातिनम् ।
 भूयोऽन्यः पुण्डरीकाक्षः प्रभुर्लोकहिताय च ।
 कश्यपस्यात्मजः श्रीमानदित्या गर्भधारितः । [65]
 पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रसूता गर्भमुत्तमम् ।
 दुर्दिनाम्भोदसदृशो दीप्ताक्षो वामनाकृतिः ।
 दण्डी कमण्डलुधरः श्रीवत्सोरसिभूषितः ।
 जटी यज्ञोपवीती च भगवान्बालरूपधृक् ।
 यज्ञवाटं गतः श्रीमान्दानवेन्द्रस्य वै तदा । [70]
 बृहस्पतिसहायोऽसौ प्रविष्टो बलिनो मखे ।
 तं दृष्ट्वा वामनतनुं प्रहृष्टो बलिरब्रवीत् ।
 प्रीतोऽस्मि दर्शने विप्र ब्रूहि त्वं किं ददानि ते ।
 एवमुक्तस्तु बलिना वामनः प्रत्युवाच ह ।
 स्वस्तीत्युक्त्वा बलिं देवः स्मयमानोऽभ्यभाषत । [75]
 मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमत्रयम् ।
 बलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे ।
 ततो दिव्याद्भुततमं रूपं विक्रमतो हरेः ।
 विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशु स मेदिनीम् ।
 ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देवः सनातनः । [80]
 एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्तितः ।
 तेन देवाः प्रादुरासन्वैष्णवं चोच्यते जगत् ।
 असतो निग्रहार्थाय धर्मसंरक्षणाय च ।
 अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुक्षये ।

स एवं भगवान्विष्णुः कृष्णेति परिकीर्त्यते । [85]
 अनाद्यन्तमजं देवं प्रभुं लोकनमस्कृतम् ।
 यं देवं विदुषो गान्ति तस्य कर्माणि सैन्धव ।

28

After 3. 275. 16, Dc D2 ins. :

अमृत्यमाणा सा सीता वचनं राघवोदितम् ।
 लक्ष्मणं प्राह मे शीघ्रं प्रज्वालय हुताशनम् ।
 विश्वासाथं हि रामस्य लोकानां प्रत्ययाय च ।
 राघवस्य मतं ज्ञात्वा लक्ष्मणोऽपि तदैव हि ।
 महाकाष्ठचयं कृत्वा ज्वालयित्वा हुताशनम् । [6]
 रामपार्श्वमुपागम्य तस्थौ तूष्णीमरिदमः ।
 ततः सीता परिक्रम्य राघवं भक्तिसंयुता ।
 पश्यतां सर्वलोकानां देवराक्षसयोषिताम् ।
 प्रणम्य दैवतेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ।
 बद्धाङ्गलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपगा । [10]
 यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् ।
 तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ।
 एवमुक्त्वा तु सा सीता परिक्रम्य हुताशनम् ।
 विवेश ज्वलनं दीप्तं निर्भयेन हृदा सती ।

Colophon.

29

After 3.276. 12, K1. 2 ins. the *phalaśruti* :

वैशंपायन उवाच ।

ये चेदं कथयिष्यन्ति रामस्य चरितं महत् ।
 श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं ये नालक्ष्मीस्तान्भविष्यति ।
 अर्धास्तेभ्यो भविष्यन्ति धनता च भविष्यति ।
 इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ।
 पुत्रान्पौत्रान्पञ्चश्रेव वेत्स्यन्ते नृषु चाङ्ग्यताम् । [5]
 अरोगाः प्रतिभांश्चैव भविष्यन्ति न संशयः ।
 इदमाख्यानकं रम्यं ये स्मरन्ति नरोत्तमाः ।
 पुत्रपौत्रैश्च नन्दन्ति लभन्ते विष्णुबलभाम् ।

half). A few MSS. स्वे (for स्वे). B2. 4 Dc2 D2. 5 विन्यसे-
 (D2 'स)न् (for न्यविशन्). — (L. 53) B2 Dc2 D2 तनु-
 माश्रितः. — (L. 54) B2 नरस्यार्धतनुं कृत्वा. B1. 4 मृगैर्द्रा-
 र्धतनुं प्रभुः. — (L. 57) B Dn1 D2. 4 'पुरुषं (for 'वपुषं).
 Dc D2 क्रोष- (for क्रोधात्). — (L. 59) Dc2 D2 'संनिभः;
 D2 'संमितः. — (L. 60) B1 घोरो (for वीरो). — (L. 61)
 B2 Dc2 D2 समुत्पत्य. — (L. 64) D2 सर्वलोकपितामहः (for
 the posterior half). — (L. 65) B1 दित्या गर्भेण धारितः.
 — Dc om. line 67. — (L. 69) Dc1 D2 'धृक् (for
 'शृक्). — (L. 70) D2 तत्र (for श्रीमान्), and भगवान्नामना-

कृतिः (for the posterior half). — (L. 72) B1 Dc D2. 5
 दृष्ट्वा तं (by transp.). — (L. 73) Dc D2 ब्रूहि किं ते
 ददानि वै. — (L. 74) B1 वामनः प्रत्यभाषत. — (L. 79)
 B1 Dc D2 'रक्षोभ्यं. — (L. 82) D2. 5 G2 येन (for
 तेन). — (L. 83) Dc D2 रक्षणार्थाय (for निग्रहा).
 — (L. 84) B1 Dc2 D2 मानुषाणाम्. B1 यदोर्गृहे (for
 यदुच्यते). — (L. 85) B1. 2 Dn2 स एव; B2 एवं स;
 Dc2 D2. 3 स एव. B2 परिगीयते. — (L. 86) B2 विष्णुं
 (for देवं). — (L. 87) B2 यदेवं; Dc D2-4. 5 G2 यं वेदं
 (for यं देवं).

शृण्वन्तीदं पुण्यशीलाः श्रावयेच्चैदमुत्तमम् ।
 नरः फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः । [10]
 काञ्चनेन विमानेन स्वर्गं याति नरोत्तमः ।
 पुनर्लक्ष्मीरुपयुतो जायते पृथिवीतले ।
 श्रुत्वा चेदमुपाख्यानं श्रावयमन्यन्न रोचयेत् ।
 पुंस्कोकिलरुतं श्रुत्वा क्रौञ्चीध्वाङ्गस्य वागिव ।
 [Line 13-14 = (var.) 1. 2. 236.]

30

After 3. 295. 7^{ab}, D₁ (irrelevantly) ins. :
 आजगाम वने राजनदुर्वासाः कोपनो द्विजः ।
 दुर्योधनप्रेरितश्चाप्यपराद्धे बुभुक्षितः ।
 द्रौपद्या सहिते भुक्ते धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 तदा चिन्तापरीतात्मा धर्मसुनुर्जनार्दनम् ।
 चिन्तयामास भगवानाजगाम त्वरान्वितः । [5]
 गते दुर्वाससि तदा गङ्गायां स्नपनाय च ।
 शाकपत्रं तदा राजन्बुभुजे मधुसूदनः ।
 नृपां त्रिलोकीमित्युवाच कारुण्याद्भक्तवरसलः ।
 दुर्वासास्तुष्टिमाप्नोते हृष्टस्तस्मै शिवं ददौ ।
 मार्कण्डेयाश्रमासीनं धर्मराजं युधिष्ठिरम् । [10]

31

After 3. 297. 3^{ab}, B Dc Dn D₂. 4. 6 G₃ ins. :
 तान्दृष्ट्वा पतितान्भ्रातृन्सर्वांश्चिन्तासमन्वितः ।
 धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्त्रम् ।
 ननु त्वया महाबाहो प्रतिज्ञातं वृकोदर ।
 सुयोधनस्य भेत्स्यामि गदया सक्थिनी रणे ।
 व्यथं तदद्य मे सर्वं त्वयि वीरे निपातिते । [5]

31

(L. 1) Dc परिशुतः (for 'समन्वितः'). — (L. 5) B₂
 त्वं मन्यसे (for तदद्य मे). B₂. 4. Dc D₂ भीमः; Dn G₃ वीर
 (for वीरे). — (L. 6) Dn₂. n₃ D₂ G₃ महाबाहौ. Dc
 D₂ कीर्तिवर्धन. — (L. 8) B₄ Dc D₂ भवन्ति (B₄ 'तु')
 दिव्या वाचस्तु. B₂ Dc Dn₁ D₂. 4. 6 G₃ भवन्ति (for भवन्तु).
 — (L. 9) Dn धनंजय! — (L. 10) B₂ तवोदये (for
 तवेति वै). B₄ च; Dc₁ D₂ हि; Dc₂ ह (for वै). — (L. 11)
 Dc₂ D₂ मंदरे (for उत्तरे). B₄ भागशः (for सर्वशः).
 — (L. 12) B₄ स्वेपाम्; Dc D₂ तेषाम् (for चैपाम्). B₄
 Dc D₂ 'रोजसा (for 'रञ्जसा). — (L. 13) B₂ अश्रुता;
 Dc₁ D₂ अजिता (for अजेता). B₂. 3. Dc₂ नैव (for नैप).
 — (L. 15) B₂ Dc D₂ संकल्य (for संहल्य). B₂ अयम-
 सान्समाहल्य. — (L. 16) B₂. 4. Dc₂ D₂ [इ]मानि (for

महात्मनि महाबाहो कुरुणां कीर्तिवर्धने ।
 मनुष्यसंभवा वाचो विधर्मिण्यः प्रतिश्रुताः ।
 भवतां दिव्यवाचस्तु ता भवन्तु कथं सृषा ।
 देवाश्चापि यदावोचन्सूतके त्वां धनंजय ।
 सहस्राक्षादनवरः कुन्ति पुत्रस्त्विति वै । [10]
 उत्तरे पारियात्रे च जगुर्भूतानि सर्वशः ।
 विप्रनष्टां श्रियं चैषामाहतां पुनरक्षसा ।
 नास्य जेता रणे कश्चिदजेता नैप कस्यचित् ।
 सोऽयं सृष्ट्युवशं यातः कथं जिष्णुर्महाबलः ।
 अयं समाशां संहल्य शेते भूमौ धनंजयः । [15]
 आश्रित्य यं वयं नाथं दुःस्त्रान्येतानि सेहिम ।
 रणेऽप्रमत्तौ वीरौ च सदा शत्रुनिबर्हणौ ।
 कथं रिपुवशं यातौ कुन्तीपुत्रौ महाबलौ ।
 यौ सर्वास्माप्रतिहतौ भीमसेनधनंजयौ ।
 अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदः । [20]
 यमौ यदेतौ दृष्ट्वाद्य पतितौ नावदीर्यते ।
 शास्त्रज्ञा देशकालज्ञास्तपोयुक्ताः क्रियान्विताः ।
 अकृत्वा सदृशं कर्म किं शेषं पुरुषर्षभाः ।
 अविक्षतशरीराश्चाप्यप्रसृष्टशरासनाः ।
 असंज्ञा सुवि संगम्य किं शेषमपराजिताः । [25]
 सानूनिवादेः संसृप्तान्दृष्ट्वा भ्रातृन्महामतिः ।
 सुखं प्रसृप्तान्प्रस्विन्नः खिन्नः कष्टां दशां गतः ।
 एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वरः ।
 शोकसागरमध्यस्थो दधौ कारणमाकुलः ।
 इतिकर्तव्यतां चेति देशकालविभागवित् । [30]
 नाभिपदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामतिः ।
 अथ संस्तम्य धर्मात्मा तदात्मानं तपःसुतः ।
 एवं विलप्य बहुधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

[ए]तानि). — (L. 17) B₂. 4. प्रगल्भौ (for प्रमत्तौ). Dc D₂
 तौ वीरौ (for वीरो च). — (L. 18) B₁. 4. D₂ शत्रु; Dc₂
 चातु (for रिपु). B₂ माद्री (for कुन्ती). — (L. 20)
 B₂. 4. Dc D₂ मेतिदुर्भेदं (for मम दुर्हृदः). — (L. 21) D₂
 G₃ यत् (for [अ]द्य). — (L. 22) B₄ Dc D₂ तेजो (for
 तपो). — (L. 23) B₂ [अ]मुकरं (for सदृशं). — (L. 24)
 B₁. 3. 4. च अप्रसृष्टः; B₂ चाप्रसृष्ट च; Dc D₂ चाप्यप्रसृष्ट (for
 चाप्यप्रसृष्ट). — (L. 25) B₂ अकृत्वा (for असंज्ञा). B₂. 4.
 Dc D₂ संशया गम्याः (for सुवि संगम्य). — (L. 27) Dc
 Dn₂ D₂ सुखप्रसृष्टान्. — (L. 30) B₂. 4. Dc D₂ चैव (for
 चेति), and कालदेश (by transp.). — (L. 31) B₂. 4.
 Dc D₂ महाबुद्धिः (for 'बाहुश'). — (L. 32) B₂ तपःकृतः;
 B₄ तपोयुतः; Dc₂ तपःसुतः (for तपःसुतः). — (L. 33) B₂
 om. 33. Dc D₂ बहुशो (for 'धा').

After 3. 297. 61, Dn Ds Gs ins. :

यक्ष उवाच ।

तपः किलक्षणं प्रोक्तं को दमश्च प्रकीर्तितः ।
क्षमा च का परा प्रोक्ता का च ह्रीः परिकीर्तिता ।

युधिष्ठिर उवाच ।

तपः स्वधर्मवर्तित्वं मनसो दमनं दमः ।
क्षमा द्वंद्वसहिष्णुत्वं ह्रीरकार्यनिवर्तनम् ।

यक्ष उवाच ।

किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन्कः शमश्च प्रकीर्तितः । [5]
दया च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दया सर्वसुखैषित्वमार्जवं समचित्तता ।

यक्ष उवाच ।

कः शत्रुर्दुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः ।
कीदृशश्च स्मृतः साधुरसाधुः कीदृशः स्मृतः । [10]

युधिष्ठिर उवाच ।

क्रोधः सुदुर्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तकः ।
सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्दयः स्मृतः ।

यक्ष उवाच ।

को मोहः प्रोच्यते राजन्कश्च मानः प्रकीर्तितः ।
किमालस्यं च विज्ञेयं कश्च शोकः प्रकीर्तितः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

मोहो हि धर्ममूढत्वं मानस्वात्माभिमानिता । [15]
धर्मनिराक्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ।

यक्ष उवाच ।

किं स्थैर्यमृषिभिः प्रोक्तं किं च धैर्यमुदाहृतम् ।
ज्ञानं च किं परं प्रोक्तं दानं च किमिहोच्यते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

स्वधर्मे स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रियनिग्रहः ।
ज्ञानं मनोमलत्यागो दानं वै भूतरक्षणम् । [20]

यक्ष उवाच ।

कः पण्डितः पुमान्ज्ञेयो नास्तिकः कश्च उच्यते ।
को मूर्खः कश्च कामः स्यात्को मत्सर इति स्मृतः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मज्ञः पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख उच्यते ।
कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः स्मृतः ।

यक्ष उवाच ।

कोऽहंकार इति प्रोक्तः कश्च दम्भः प्रकीर्तितः । [25]
किं तद्वैवं परं प्रोक्तं किं तत्पैशुन्यमुच्यते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

महाज्ञानमहंकारो दम्भो धर्मध्वजोच्छ्रयः ।
दैवं दानफलं प्रोक्तं पैशुन्यं परदूषणम् ।

यक्ष उवाच ।

धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः ।
एषां नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र संगमः । [30]

युधिष्ठिर उवाच ।

यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ।

यक्ष उवाच ।

अक्षयो नरकः केन प्राप्यते भरतर्षभ ।
एतन्मे पृच्छतः प्रश्नं तच्छीघ्रं वक्तुमर्हसि ।

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मणं स्वयमाहूय याचमानमर्किचनम् । [35]
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ।

वेदेषु धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै द्विजातिषु ।

देवेषु पितृधर्मेऽपि सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ।

विद्यमाने धने लोभाद्दानभोगविवर्जितः ।

पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् । [40]

यक्ष उवाच ।

राजन्कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूयैतत्सुनिश्चितम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शृणु यक्ष कुलं तात न स्वाध्यायो न च श्रुतम् ।

कारणं हि द्विजत्वे च वृत्तमेव न संशयः ।

वृत्तं यत्नेन संरक्ष्यं ब्राह्मणेन विशेषतः । [45]

अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्तस्तु हतो हतः ।

पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः ।

सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान्स पण्डितः ।

चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः स शूद्रादतिरिच्यते ।

योऽस्मिहोत्रपरो दान्तः स ब्राह्मण इति स्मृतः । [50]

यक्ष उवाच ।

प्रियवचनवादी किं लभते

विमृशितकार्यकरः किं लभते ।

बहुमित्रकरः किं लभते

धर्मे रतः किं लभते कथय ।

(L. 27) Dns (by corr.) यदज्ञानम् (for महा). Dns
Ds धर्मो (for धर्म). — (L. 33) Dn अक्षयो. — (L. 36)

Dns. ns सोक्षयं. — (L. 38 and 40) Dns सोक्षयं.
— (L. 52) Dns करोषिकं (for करः).

युधिष्ठिर उवाच ।
प्रियवचनवादी प्रियो भवति
विमृशितकार्यकरोऽधिकं जयति ।
बहुमित्रकरः सुखं वसते
यश्च धर्मरतः स गतिं लभते ।

[55]

Dn alone cont. (!):

यश्च उवाच ।
को मोदते किमाश्चर्यं कः पन्थाः का च वार्तिका ।
वद मे चतुरः प्रश्नान्मृता जीवन्तु बान्धवाः । [60]
युधिष्ठिर उवाच ।
पञ्चमेऽहनि पष्ठे वा शाकं पचति स्वे गृहे ।

अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते ।
अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालयम् ।
शेषाः स्थावरमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतः परम् ।
तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना [65]
नैको ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ।
अस्मिन्महामोहमये कटाहे
सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन [70]
मासर्तुदर्वीपरिघट्टनेन
भूतानि कालः पचतीति वार्ता ।

CRITICAL NOTES

[I have used the following editions of the Purāṇic works cited in these Notes: The Skanda Purāṇa (in seven volumes) and the Viṣṇudharmotara Purāṇa printed in the Venkateśvara Press, Bombay; the Vāyu, Brahma, Matsya and Padma Purāṇas of the Ānandāśrama Series, Poona; the Kūrma Purāṇa and the Varāha Purāṇa in the Bibliotheca Indica Series; the Viṣṇu Purāṇa published by Kṛṣṇaśāstri Gurjar and printed in the Vṛttadīpa Press; and the Rāmāyaṇa of the Nirṇaya Sagara Press.]

1

9 ^a) वर्षमानपुरद्वारेण. Cf. 1. 117. 8^c, which also mentions वर्षमानपुरद्वारः

वर्षमानपुरद्वारमाससाद यशस्विनी ।

10 ^b) परिचतुर्दश: "fully fourteen, exactly fourteen," not "about fourteen," as it is sometimes carelessly translated.

21 ^a) संसर्ग is used here in the neuter gender instead of the regular masc. (संसर्गः), which we find however in stanza 24 below.

22 ff. Stanzas 22-28=(var.) Skanda Purāṇa 1. 2. 45. 125^c-131^b. See note on 3. 2. 15 ff. below.

28 For 5*, cf. Skanda Purāṇa 1. 2. 45. 128^{ab}:

न नीचैर्नाप्यविद्वद्भिर्नानात्मज्ञैर्विशेषतः ।

It is worth noting that this interpolation was found only in Dn Ds.

43 ^b) The reading हंस (for हंस-) of some Bomb. ed. (e.g. the Chitrashala ed., 1930), which is unintelligible, appears to be merely a misprint, being unsupported by any MS. authority.

2

15 ff. Stanzas 15-37=(var.) Skanda Purāṇa 1. 2. 46. 21^c-43^d. See note on 3. 1. 22 ff. above.

16 =(var.) 3. 240. 3; Rām. 5. 51. 18.

22 ^a) The reading 'द्वयेन is confirmed by the Skanda (loc. cit.).

28 ^a) For our reading कारणरागः, the Vulgate has भावोऽनुरागः and S कारणरागौ, both unintelligible. The Skanda (loc. cit.) has करणरागः, which is near enough to our reading. कारण^० is however the correct reading, cf. वैषयः in 28^b (with Vṛddhi).

31 ^c) स्वशरीरसमुत्थं refers to स्नेहं (in 31^a). Cf. stanza 20 मनोदेहसमुत्थाम्यां दुःखाम्याम्; also 36 अन्तर्देहगता with reference to तृष्णा.

35 =(var.) Vāsiṣṭha Dharma Śāstra (ed. B. S. S.) 30. 10.

36 ^a) For this pāda, the Skanda (loc. cit.) substitutes लोहं लोहमलो यथा, evidently a *lectio facilior*.

44 =(var.) 3. 206. 20^{abcd}.

51 Cf. Manu. 4. 32:

शक्तितोऽपचमानिन्यो दातव्यं गृहमेधिना ।

संविभागश्च भूतेभ्यः कर्तव्योऽनुपरोषतः ॥

52 Cf. Vāsiṣṭha Dharma Śāstra (ed. B. S. S.) 13. 61: तृणभूम्यग्न्युदकवाक्सुतानस्याः सतां गृहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन. Āpastamba Dh. Sūtra (ed. Bühler, Bombay 1868) 2. 2. 4. 14: अमावे भूमिरुदकं तृणानि कल्याणी वागिति । प्तानि वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचन इति. The latter part of both these quotations, it may be noted, has Anuṣṭubh rhythm.

70 Line 70^{ab} is cited in Ācārya Śaṅkara's Bhāṣya on the Bṛhadāranyaka Upaniṣad (2. 4. 1), but referring to a different Mbh. context (B. 12. 241. 1^{ab}). Cf. also Strauss, *Ethische Probleme aus dem "Mahābhārata,"* p. 127 f. (separate print).

71 Cf. Strauss, *op. cit.* p. 69 (separate print).

3

10 ^b) For योनिकर्मविशेषिताः, cf. 12^b कर्मणा च विशेषितः; also 3. 1. 25^{ab}:

येषां त्रीण्यवदातानि योनिर्विचा च कर्म च ।

16-17 Cf. Skanda Purāṇa 7. 1. 280. 3^{cd}-5^{ab}. See next note also.

18 ff. This entire passage containing the 108 names of the sun (with *phalaśruti*!) seems to be

fairly old and popular. It occurs almost *verbatim* in the Skanda 7. 1. 280. 5^{cd}-22^{cd}, and in the Brahma Purāṇa 33. 34-49. The Skanda moreover refers to the fact that this list was proclaimed by Dhaumya to Pārtha (*i.e.* Yudhiṣṭhira), citing (with v.l.) our stanza 17, and showing that the *Skanda version is but a replica of the Mbh. text*. The Purāṇic texts agree with the constituted text more closely than with the Vulgate. A close comparison with the Purāṇic texts will show that our text (based on the concord of Kaśmīrī and Southern MSS.), is much older than that of the Vulgate, which is based on the Bengali-Devanāgarī tradition.

20 ^a) Our reading वैश्रवणो is supported by both the Purāṇas (see note on 18 ff. above).

22 ^b) Our reading सर्वमराश्रयः is likewise supported by both the Purāṇas (see note on 18 ff. above); सर्वमलाश्रयः of the Vulgate group is clearly an emendation.

29 f. It is noteworthy that for 29^d the Skanda Purāṇa (7. 1. 280. 17^d) reads प्रोक्तं शक्रेण धीमता, which is a paraphrase of our reading (शक्रेणोक्तं महात्मना), and which does not lend support to the reading प्रोक्त-मेतत्स्वयंमुवा of the B D group. — It is further worth noting that that Purāṇa also reads 30 regularly after 29, like our text, and does not transpose it as is done by the Vulgate group of Northern MSS.; see the critical apparatus of our stanza 30.

32 ^a) Agrees *exactly* with Brahma Purāṇa 33. 48^d, though the Vulgate and the Skanda read differently.

10

5 ff. This discourse between Indra and Surabhi recurs in the Rāmāyaṇa (Ayodhyā 74), which may be compared; the Rām. version is much shorter and in parts differently worded. The N reading न सुता-न्मन्यते परम् (5^d) is also the reading of the Rām. version (2. 74. 25^d), and may be preferred.

11

3 ^e) अनुशाधि. The reading अन्वशाधि of the Vulgate (and some old printed ed. like the Bombay and

the Kumbhakonam ed.) is incomprehensible. It appears to be an old corruption handed down from one MS. to another in some particular line of transmission.

26 ^b) श्यालः. There is much uncertainty about the spelling of this word. The spelling श्याल has been accepted elsewhere in this edition (*e.g.* 4.17.7), and should have been adopted here too.

13

10 ^b) यत्रसायंगृहो मुनिः=1. 41. 1^d.

16 With 16^{ab}, 26-31, 36^{ab}, cf. Harivamśa (Cal. ed.) 9132, 9135^{cd}, 9136-37, 9138^{ab}, 9140^{cd}, 9141^{ab}, 9163^{cd}, 9164^{ab}, 9172^{ab}.

21 ^a) तुरायण (*lect. diff.*), a kind of sacrifice = पौर्णमासविकार (P W). Cf. Pāṇini 5. 1. 72 पुरायण-तुरायणचान्द्रायणं वर्तयति; on which Patanjali has the Bhāṣya: यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते. Kaiyaṣa explains तुरायण as यज्ञविशेषमृत्विगेव सव्यापारत्वान्निष्पादयति । यजमानस्तूष्णीमास्त इति भावः. The readings of N are an interesting study, being only different independent attempts to eliminate this rare and troublesome vocable, which otherwise occurs almost exclusively in the Brāhmaṇa and Sūtra literature. Another Mbh. reference is found at C. 13. 4940: तुरायणं हि व्रतमप्यधृष्यमक्रोधनोऽकरवं त्रिशतोऽब्दान् ।

29 ^{cd}) This exploit — which was evidently his latest — is detailed further on in adhy. 15-23, with Śrīkṛṣṇa himself as narrator.

34 With 50*, cf. 55*, both interpolations of K₂ Dn.

36 The reading of N is a strange corruption! — वैराज is ब्रह्मसदन; cf. Harivamśa (Cal. ed.) 2255, 12629 (both times वैराजं ब्रह्मसदनं). वैराजसदन is mentioned in C. 12. 13722:

वैराजसदनाभिलष्यं वैजयन्तं निषेवते ।

46 With 55*, cf. 50*, both interpolations of K₂ Dn.

57 =(var.) 5. 80. 30. See notes below on stanzas 59, 70.

59 ^{ab}) = 5. 80. 31^{ab}. धनुस्मताम् = धनुस्मत्ताम्, *metri causa*, as the v.l. show; see notes on stanzas 57, 70.

62 Cf. Manu. 9. 8:

पतिर्भार्या संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।

जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥

70 = (var.) 5. 80. 31. See notes above on stanzas 57, 59.

82 ff. This account of how the Pāṇḍavas escaped from the burning lac-house (जतुगृह) conflicts with the account given in the Ādi (adhy. 135 f.), where it is stated that the party escapes through an underground tunnel (सुरङ्गा or सुरङ्गा), as pointed out by Hopkins, *The Great Epic of India*, p. 372: "No one can read the account in Vana and fail to see that it is not a mere hasty résumé omitting the suruṅgā, but that the original escape is a feat of the wind-god's son."

88 Though 59* is omitted only in comparatively few MSS. of our apparatus (T₁ G₁ M, — and they are the only true representatives of the Southern recension), it is lacking entirely in the MSS. of Sastri (see Southern Recension, vol. IV, part 1, p. 71 bottom), who not only omits the lines from his text but does not mention them even in his footnotes, which shows that they must have been lacking in all his MSS.

14

7 Cf. Manu. 7. 50:

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥

16

6 *) For उपतल्प, cf. Dasharatha Sharma, *Indian Culture*, vol. 1 (1935), p. 682 f., who suggests the meaning "a small tower or turret of some sort," which is probably correct. I did not find the word in the PW; the abridged ed. (pw) cites only उपतल्पम् adv. "an den Thürmen, an die Thürme," Śiśupālavadhā 3. 39. — The word recurs in a Southern interpolation in the Ādi (App. I, No. 48, line 7:

परिधाट्टालकैर्मुंख्यैरुपतल्पशतैरपि),

which is cited (with v.l.) by Sharma. — तल्प certainly means a "turret" and occurs in that sense in 1. 199. 32 तल्पैश्चान्यासिकैर्युक्, in the description

of Indraprastha built by the Pāṇḍavas.

7 *) समित्पृणकुशा for ससमित्पृण*, haplogically omitting one स? — A few K, B and some D MSS. have the reading सतोमरांकुशा, which is quite distinct from and unconnected with the S reading साष्टिका सांकुशा. Thus there is no genetic connection between the readings rejected: they are independent emendations of the third original, which is probably the text reading. It is difficult but it suggests the intended meaning pretty clearly.

21

9 *) त्रिसामा. Nilakanṭha's reading is supposed to be त्रिसामा; but his explanation (त्रिसामा=त्रिस्वरा: he evidently takes साम to mean स्वर) seems to suggest that his reading was — as in our text — त्रिसामा. There appears to be a reference to the three notes of the drum; cf. Hopkins, *Great Epic*, p. 13.

12 *) सैन्यसुग्रीवयुक्तेन. The phrase occurs frequently in the epic. The Kāśmīri and Southern MSS. agree in reading सैन्य* (or शैन्य*); only the mid-Indian versions (B D) read शैव्य* (or सैव्य*). Cf. 1. 212. 3^e: 2. 2. 13^d: 3. 23. 45^a: 5. 129. 22^e: etc.

23

45 *) See note on 3. 21. 12^a above.

28

7 *) Correction! In the footnotes read पतितं for पतितं, in the v.l. of K₂ B Dc etc.

12 12^{ed}=16^{ef}.

16 16^{ef}=12^{ed}.

19 *) For ध्यायन्तं (v.l. ध्यायतः) cf. 25^{ed}. Construction elliptical: some word like दृष्ट्वा or पश्यामि is necessary to complete the sense. MSS. reading ध्यायतः try to connect it with ते (gen.).

22 *) प्रसादं="approbation" (?).

29

22-23 Cf. Manu. 7. 140:

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्वात्कार्यं बोध्यं महीपतिः ।

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ॥

30

Ādi 74 has also something to say about the necessity of curbing one's anger, with which this chapter may be compared.

31

The trend and implications of the long and complicated argumentation between Draupadī and Yudhiṣṭhira (developed in adhy. 31-33) about the Karma theory have been discussed by Strauss, *Ethische Probleme aus dem "Mahābhārata"* (1911); see especially pp. 24, 38, 49, 100, 127, 133 (reprint), where also parallel passages have been cited. — It is interesting to note that धातृ and विधातृ, who are mentioned sometimes as the sons of Brahman (1. 60. 49), are mentioned elsewhere as the sons of Bhṛgu by Khyāti (Viṣṇu Purāṇa 59. 82; Bhāgavata P. 4. 1. 43).

36

18 The passage 133* श्रोत्रियस्येव ते राजन् etc.) is cited in the Kāśikā (5. 4. 122), with the v.l. [अ]ल्प-मेघसः (for [अ]विपश्चितः), as read by K. B Dc Ds of our MSS. This reading seems to be superior to the other and might be adopted. Cf. 5. 130. 6; B. 12. 10. 1.

30 ^a) Correction ! In the footnotes, for "D₂ Dc Dn" etc. read "B₂ Dc Dn" etc.

40

2 ^b) काञ्चनद्रुमसन्निभम्. P W cites only lexical authority (Amarakośa, Hemacandra, Medini) for the use of काञ्चन as a name of various plants or trees (*Mesua ferrea*, *Michelia Champaca*, *Ficus glomerata*, *Bauhinia variegata*, *Datura fastuosa*, पुन्नाग), having somehow missed this good epic reference. Translate: "having donned the costume of the Kirātas, which resembled a Kāncana tree." This passage supports and confirms our reading काञ्चनैरिव संवृतं (with reference to Cīnas and Kirātas) in 5. 19. 15^b, which has been criticized by E. H. Johnston, *JRAS.* 1939, p. 220 (footnote). Cf. S. K. De, *ibid.* 1940, p. 69-72 (and the riposte by

Johnston, p. 72 f.).

39 ^a) For the reading जग्रास (v.l. जग्राह), which is here weakly supported by MSS., cf. 37^a बाणान्मसति सर्वशः, 40^a ग्रस्तधनुः, and 3. 41. 4^c मायामासाय यद्वत् (scil. गाण्डीवं).

51 In the account given above, it is stated that Arjuna was performing penance (*tapas*). There is nothing to show that he used to worship an image or emblem of Śiva, as implied by 171* (line 4):

मृन्मयं स्थण्डिलं कृत्वा मात्येनापूजयद्भवम् ।

43

Adhy. 43 ff. (including all the interpolated matter of the Vulgate) was first edited, annotated and metrically translated by Franz Bopp, in a book entitled: *इन्द्रलोकागमनं. Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel . . . in der Ursprache zum erstenmal herausgegeben, metrisch übersetzt, und mit kritischen Anmerkungen versehen* (Berlin 1824). — Bopp's text is based on certain Bengali (palm-leaf) and Devanāgarī MSS. found by the editor in Paris and London, including MSS. with Nilakaṇṭha's commentary. A few variants are noted and discussed in the annotations.

45

8 With regard to passage No. 6 of App. I, comprising two adhy. and describing the temptation of Arjuna by Urvaśī, which is omitted in three MSS. of our crit. app. (viz., Ś1 K1. 3), it is worth noting that it is omitted likewise in an old fragmentary illustrated MS. of this parvan dated Śaivāt 1573 (ca. A. D. 1516), belonging to Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bhau Daji Collection No. 245), which I have occasionally consulted. — The story is that Arjuna, who was tempted in Indra's heaven by Urvaśī, refuses her advances on the ground that she is an ancestress of his. She thereupon curses him that he will become a eunuch and move about as such among women. Although this piquant story has permeated almost all versions of the epic except the Kāśmīrī (Ś1 and some K), there is no reason to doubt that it is a

late addition. The highly erotic description of the voluptuous Urvaśī, with its pronounced sex appeal, is, in my opinion, totally incompatible with the epic setting. Cf. lines 50-57 of that passage :

दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूपितौ ।
गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ तस्या ववलातुः ।
स्तनोद्वहनसंज्ञोभान्मान्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अथो भूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ।

22 ^a) Correction! In the footnotes, read उद्धृता for उद्धृता as the reading of Dns D1. 2.

48

36 ^d) आहतलक्षण, a phrase of frequent occurrence (e.g. 3. 247. 4), commonly misunderstood by scribes and commentators, and changed into आहवलक्षण. The latter word is explained by scholiasts as a Bahuvrihi, meaning "having signs of war" (Nil. : आहवयोन्यानि शौर्ययौतकानि लक्षणानि सामुद्रिकचिह्नानि येषां), a meaning which though applicable in most cases is evidently not what is meant by the author. The word has been specially explained in the Amarakośa (3. 1. 10) :

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

The commentary of Maheśvara (Bombay 1907°) says (p. 254) : कृतलक्षणः आहतलक्षणः "आहितलक्षण इत्यपि" द्वे शौर्यादिभिः ख्यते "लक्षणं नाम्नि चिह्ने च" इति विश्वः । आहतमभ्यस्तं लक्षणमस्य !, citing Raghuvamśa (6. 71) :

ककुत्स इत्याहतलक्षणोऽभूत् .

It must therefore be explained as "one whose marks, characteristics or virtues are famed, reputed, well-known"; in other words, "one noted for his good qualities." The first word of the compound (आहत) has always the v.l. आहित, and it is difficult to choose between the variants. Arjunamīśra and Nilakanṭha, who take the word to be अहतलक्षणाः, explain it as अखण्डितध्वजाः ("whose banners were unimpaired"). — At 5. 168. 15, the reading आहव-लक्षण has been adopted, which was the reading of the large majority of MSS. collated for that passage. Even there the correct reading is no doubt आहतलक्षण, offered by a minority of Southern MSS.

The Nala Episode (Adhy. 50-78)

Bibliographical Note. The Nala episode has been repeatedly edited and translated, especially in Europe and America, where it has maintained its popularity with University teachers and students, for over a century, as an elementary Sanskrit text ideally suited for beginning the study of Sanskrit literature. Cf. A. Holtzmann, *Das Mahābhārata u. seine Theile*, 2. 68 ff.

The *editio princeps* of this poem was brought out by Bopp : ॥ श्रीमद्भारते नलोपाख्यानं ॥ *Nalus, carmen sanscritum e Mahābhārato : edidit, latine vertit, et adnotationibus illustravit*, Franciscus Bopp. London 1819¹. The edition was based on Bengali MSS. in Paris and MSS. in London. — Excellent observations on the edition were published by August Wilhelm von Schlegel in the *Indische Bibliothek*, 1 (1823). 97-128. A second edition was brought out by Bopp in 1832 entitled: *Nalus, Mahābhārati episodium. Textus sanscritus cum interpretatione latina et annotationibus criticis curante F. Bopp*, Berlin 1832². — In 1835, Dean Milman published a metrical translation of the poem: *Nala and Damayanti and Other Poems translated from the Sanskrit into English Verses*, by Henry Milman (Oxford 1835), a justly popular rendering, which was reprinted by Monier Williams in his annotated edition of the poem (see below). — Other important editions and translations of the poem are as follows :

1820. J. G. L. Kosegarten: *Nala aus dem Sanskrit im Versmaasse der Urschrift übersetzt und mit Anmerkungen begleitet* (Jena 1820). First German translation (metrical).

1828. Friedrich Rückert: *Nal und Damajanti. Eine indische Geschichte*. Frankfurt am Main 1828¹, 1838² (revised and improved ed.), 1845³, 1862⁴, 1873⁵. [Metrical German translation.]

1838. Franz Bopp: *Nalas und Damajanti. Eine indische Dichtung aus dem Sanskrit übersetzt*. Berlin 1838. [Metrical German translation. Translation of adhyāyas 9-12 was published by him

already in his *Indralokāgamana* (1824).]

1845. Otto Böhtlingk. *Sanskrit-Chrestomathie*. First Edition. St. Petersburg 1845. [Text, pp. 1-80; Notes, pp. 275-299. Böhtlingk is said to have omitted many stanzas. Book not available to me.]

1847. Adolf Holtzmann (Senior). *Indische Sagen*. Karlsruhe 1847¹; Stuttgart 1852². [Condensed German translation.]

1852. H. Kellgren: *Nala och Damayanti, en indisk dikt öfversatt med förklar. noter*. Helsingfors 1852. [Swedish translation, with explanatory notes.]

1856. E. Burnouf. *Nala episode du Mahābhārata*. Nancy 1856. [French translation.]

1862. Charles Bruce: *Die Geschichte von Nala. Versuch einer Herstellung des Textes*. Published by the Academy of Sciences. St. Petersburg 1862. [An erratic and futile attempt at reconstruction of the original poem, which Bruce arbitrarily reduces to 522 stanzas from 983 stanzas of the Vulgate edition, undertaking fantastic and puerile transpositions and rearrangements, guided solely by an active and fertile imagination. It is not a reconstruction of the original in any sense of the words, having now only the interest of a literary curiosity.]

1868. Third edition of Bopp's *Nalus* (*tertia emendata editio*), Berlin 1868³. [Published posthumously after Bopp's death in 1867.]

1868. Laurentius Grasberger: *Noctes Indicae sive quaestiones in Nalum Mahābhārataeum*. Würzburg 1868. [A critical study of the text.]

1875. Rev. Thomas Jarrett: *Nalopākhyānam, or, The Tale of Nala: containing the Sanskrit text in Roman characters, followed by a vocabulary* . . . Cambridge: at the University Press, 1875.

1877. Georg Bühler: *Third Book of Sanskrit*. Bombay 1877². Pp. 1-96 (containing a somewhat abbreviated form of the text).

1879. Monier Williams: *Nalopākhyānam. Story of Nala, an episode of the Mahābhārata: the Sanskrit Text, with a copious Vocabulary and an improved version of Dean Milman's Translation*. Second Edition, revised and improved. Oxford: at

the Clarendon Press, 1879³. [The first ed. appears to have been published from London in 1860.]

1881. John Peile: *Notes on the Nalopākhyānam or Tale of Nala. For the use of classical students*. Cambridge 1881.

1884. C. R. Lanman. *Sanskrit Reader*. Boston 1884¹. The story of Nala and Damayanti (first five adhyāyas only), pp. 1-16. "Reader" issued many times: sixth issue 1912.

1885. Hermann Camillo Kellner: *Das Lied von Könige Nala. Erstes Lesebuch für Anfänger im Sanskrit. Nach didactischen Grundsätzen bearbeitet und in transk. Texte mit Wörterbuch herausgegeben*. Leipzig 1885. [Text in transcription with complete vocabulary and copious explanatory and critical notes.] — German translation of the poem by the same author published (1886) in Reclams Universal-Bibliothek (No. 2116).

1893. Sir Edwin Arnold: *Indian Idylls from the Sanskrit of the Mahābhārata*. London 1893³. [The first edition seems to have appeared in 1883. In the edition of 1893, Nala and Damayanti, pp. 38-183.]

1910. Ludwig Fritze: *Nala und Damayanti. Savitri*. Berlin 1910. [Metrical German translation. "Nala u. Damayanti," pp. 1-76.]

1912. P. V. Kane: महाभारतप्रवेशिका (containing the tales of Savitri and Nala) with Notes. Bombay 1912. [Text edition with explanatory notes.]

1920. Sylvain Lévi: *La légende de Nala et Damayanti, traduite, avec introduction, notes et vocabulaire*. Bois dessinés et gravés par André Karpelès. Paris 1920 (=Les classiques de l'orient, volume I). [Faithful French translation.]

1926. Norman M. Penzer: *Nala & Damayanti*. Illustrated with ten miniatures by P. Zenker. London 1926. [Free rendering.]

1935. Michele Kerbaker. *Il Mahābhārata tradotto in ottava rima nei suoi principali episodi. Pubblicato a cura di Carlo Formichi e Vittore Pisani*. Vol. II. Rome 1935. ("La Storia di Nala," pp. 73-133.) [Metrical Italian translation in rhymed octaves. First published Rome 1878¹, 2nd edition Turin 1884².]

The poem has been further translated into Bohemian, Dutch, Greek, Hungarian, Polish and Russian languages.

Cf. also a critical study by V. S. Sukthankar entitled "The Nala Episode and the Ramāyana," in *A Volume of Eastern and Indian Studies in honour of F. W. Thomas* (Bombay 1939), pp. 294-303.

Most of the European editions and translations of the poem are based on Bopp's edition; the Indian editions are based on the Calcutta and Bombay editions of the Mbh. Both differ a great deal from the constituted text.

4 °) The reading नरनारीणां of many editions and a few MSS. is patently a corruption.

5 °) अप्रजः. According to Pāṇini (5. 4. 122), the correct form is अप्रजाः (from अप्रजस् Bahuvrīhi), which is adopted in some editions. But the MSS. do not suggest that the epic authors were aware of this finesse, and I do not think it is necessary in this case to go against the almost unanimous testimony of MSS., and put in an impeccable form merely to satisfy the purist.

6 °) The reading भार्गवः of M₂ for भारत is striking, if not astonishing. What was the *gotra* of the scribe of M₂?

51

1 °) नखसा = अखसा. Cf. 4° (नामखसां तदाकारां), and 5° (न्यवेदयत नखसां).

28 °) अन्तरिक्षे. The spelling अन्तरीक्ष (with long ī) is very characteristic of Bengali MSS., as may be seen here from the footnotes to the text; cf. also v.l. 3. 81. 168^b, and elsewhere in our edition.

52

12 °) The Vulgate reading आक्षिपन्तीमिव प्रसां is metrically defective, forming as it does, a diiambic (— — —) close, which is not permitted in the prior pāda of an epic śloka. It is possible that here the initial cluster (प्र) of प्रसां does not form position, so that the scansion may be taken as — — — (first Vipulā). Cf. Hopkins, *Great Epic*, p. 457 (No. 45).

54

6 °) = (var.) 3. 79. 19^b.

27 Passage 224*, which is omitted only in Ś₁ Ks. & D₁₋₃ of our MSS. is omitted likewise in the BBRAS MS. (Bhau Daji Collection No. 245) mentioned above (cf. note on adhy. 45). — Line 7 is corrupt or at least unintelligible. Most annotators and translators try to eke out a sense by adding various words to this cryptic line. The commonest expedient is to read दमयन्तीं (for दमयन्ती), and add some words to complete the sense; but the reading दमयन्तीं is found in only a very small fraction (Dn₂ D₄) of our MSS. So the line remains enigmatic, besides being spurious.

56

6 °) कलिश्चैव. The emendation of कलिश्चैव to पुष्करश्च proposed by Schlegel (cf. Bopp, *Nalus*, 1868⁸, p. 212f) and adopted by Kellner (*Das Lied vom Könige Nala* [1885], p. 65) is not supported by MSS., and is not only unnecessary but totally erroneous. Dvāpara's duty was to help Kali by entering all the dice pieces (त्वमप्यवान्तमाविश्य कर्तुं साहाय्यमहमि 3. 55. 13^{ed}), except the principal die (गवां वृः), into which Kali had transformed himself (कलिश्चैव वृषो भूत्वा). So the reading कलिश्चैव is quite correct and appropriate, and requires no emendation.

8 °) वैदव्याः प्रेक्षमाणायाः. The gen. abs. is अनादरे (P. 2. 3. 38), and is better than the loc. abs. of B₂ S.

57

16 °) भावः = mind (मनः, चित्तं). Cf. 3. 138. 5^{ed}:
एतदाचक्ष मे शीघ्रं न हि मे शुध्यते मनः ।
also Rām. (Gorr.) 2. 99. 13^{ed}:
एतदाचक्ष मे सर्वं न हि शुध्यति म मनः ।

58

7 अन्वियात्. The reading is found here only in G MSS.; but the form रयात् (potential in the sense of preterite) is of common occurrence in the epic; cf. S. M. Katre *JAOS*. 57 (1937). 316f.; *New Ind. Ant.* 1 (1938). 536; *Bull. Deccan Coll. Res. Inst.* 1. 8-13.

59

6 °) पांडुगुणितः. S always shows 'कुणितः' for 'गुणित' of N. Cf. 1. 68. 52°, and elsewhere.

62

10 The Vulgate interpolation after 10 (App. I, No. 12) comprising about 20 stanzas had been rightly omitted by Böhtlingk in his ed. of the Nalopākhyāna (included in the first ed. of his *Sanskrit-Chrestomathie*), apparently following Caturbhūja, but also for intrinsic considerations: "Sie bringen, wie sich Jedermann leicht überzeugen kann, eine Verwirrung in den Gang der Erzählung hinein" (*Chrestomathie*, first edition, Vorwort, p. 5); cf. Holtzmann, *op. cit.* 3. 70. The passage is omitted likewise in the BBRAS MS. (Bhau Daji Collection No. 245) mentioned above (cf. note on adhy. 45).

17 Note the irregular neut. of प्रलापानि in 287*, an interpolation found in only two MSS. (K₁ D₆) besides the Nilakanṭha version.

63

19 बाहुकः. It has been suggested (Kellner, *Das Lied*, p. 124, notes) that the words अश्वानां बाह्वे युक्तः (in 3. 64. 2°) indicate the meaning of the pseudonym of Nala, which some editors accordingly spell as Vāhuka (with "V"), but the MSS. do not support this spelling. If the etymology is correct—which is not unlikely—the MS. spelling would show that the story was first fixed, in a literary form, in a *b*-dialect, which led to the stereotyping of the spelling with *b*: बाहुक. The evidence of the Bengali MSS. must be excluded, as they ordinarily do not distinguish between व and ब. The difference between the letters is anyway very trifling, mere matter of a dot, which was later extended and written as a short oblique stroke. Even many good Nāgarī MSS. do not distinguish between the two sounds; cf. Raghu Vira, *Virāṭa-parvan*, Introduction, p. III.

65

7 The soliloquy of Sudeva comprising stanzas

7-25 is written in close imitation of the soliloquy of Hanumat in the Sundarakāṇḍa (adhy. 18, 19, 21) of the *Rāmāyaṇa*, and agrees with it in part *verbatim*. Cf. Sukthankar, "The Nala Episode and the *Rāmāyaṇa*," *A Volume of Eastern and Indian Studies in honour of F. W. Thomas* (1939), pp. 294-303. This suggests incidentally that Jacobi was perfectly right in holding that the *Rāmāyaṇa* was used as a "source" by the compilers of our Mahābhārata.

66

24 °) विधिना परेण कल्याणी (hypermetric). Though this reading is documented by a very small minority of MSS. (Ś₁ K₁ D₁ D₁ s), it is not doubtful in any way. It is proved not only by the character of the discrepant readings of the different groups of MSS., but also by the fact that the compiler of this episode seems to have a predilection for hypermetric lines; cf. 3. 61. 8°, 45°; 66. 15°.

68

8 312* = (var.) 3. 72. 26°d.

69

25 °) परमशोभनम्. Here are some of the translations of this word: "eximie-pulchrum" (Bopp), "Welcher erhab'ner Glanz verliehn" (Bopp); "thus all-glorious to behold" (Milman); "very brilliant, very beautiful" (Monier Williams); "d'une parfaite beauté" (Sylvain Lévi). Kellner transcribes: *paramaśōbhanaṁ* and the compound is cited in the "Wörterverzeichnis" under *śōbhana*. But all these adjectives are ridiculously inappropriate and inapplicable to the *distorted* body of the hunchback Bāhuka, which is what they refer to and describe. The word must clearly be understood as परम् अशोभनम्।

72

26 Correction! 26°b = 3. 68. 8°f (and not a variant thereof, as stated in the footnotes).

76

18 °) गृह्य. The change of गृह्य to गृहीत्वा (in v.l. गृहीत्वा चाक्षदयं) seems to have been made by Nila-

kaṇṭha (17th century) or by some one just prior to him! Cf. a similar absolute उच्यते in the very next adhy., stanzas 1 and 27 (स मासमुच्य कौन्तेय and मासमुच्य तदा नृपः).

77

2 ^b) परिषोडश. "fully sixteen, exactly sixteen," not "about sixteen," as it is sometimes loosely rendered.

79

19 ^b)=(var.) 3. 54. 6^d.

80

1 ff. The entire passage (adhy. 80-83) dealing with the tīrthas and the merit of visiting them occurs almost *verbatim* in the Padma Purāṇa (Ādikhaṇḍa 10. 5^b to 39. 120^a), the interlocutors there being Vasiṣṭha and Dilīpa. The Purāṇa version agrees closest with the text of the B Dc Dn D4. e group of our MSS. The Purāṇa, which is of a late date, has no doubt copied it from our epic. Cf. S. K. Belvalkar, "The Cosmographical Episode in Mbh. and Padma Purāṇa" in the *F.W. Thomas Festschrift* (pp. 19-28), who has finally refuted the claim of L. Hilgenberg (*Die Kosmographische Episode im Mahābhārata u. Padmapurāṇa* [Bonn 1934]) that the Mbh. has borrowed the cosmographical episode from the Padma, which is *a priori* very unlikely. — The question of the relationship between our Pulastya Tīrthayātrā and the Tīrthayātrā episode in the Padma Purāṇa has been discussed in detail by M. V. Vaidya in a paper entitled "Tīrthayātrā in the Āraṇyaka-parvan and the Padma Purāṇa" published in the *Kane Festschrift* (1941).

30 ff. These tīrthayātrā stanzas are of frequent occurrence in the Purāṇas. Thus stanza 30=(var.) Brahma 33. 25. 2; Viṣṇudharmottara 3. 273. 6; Skanda 1. 2. 2. 6; 1. 2. 64. 26; 2. 4. 4. 76, etc. — Stanzas 31-33, 39-40=(var.) Skanda, Kāṣīkhaṇḍa, 4. 6. 46 ff. — Stanza 35=(var.) Viṣṇudharmottara 3. 273. 4; 274. 1. — And, finally, stanzas 31-38=(var.) Matsya 112. 10-15.

57 381* is found only in Dn MSS. Was it

added to the text by Nilakanṭha himself in the seventeenth century? The stanza occurs twice in the Padma Purāṇa (5. 18. 239; 28. 36).

123 For गवामय (which is a short form of गवामयन), cf. below 3. 82. 56^c; 83. 30^c; and B. 13. 106. 46^c; 150. 50^c.

81

2 389*=(var.) stanzas 174-175 below.

167 167^{ab}=(var.) Kūrma Purāṇa 1. 35. 30^{ab}.

173 =(var.) Matsya Purāṇa 109. 3.

174 =(var.) Viṣṇudharmottara Purāṇa 1. 207. 14^c-15^b.

82

7 ^c) शम्भ्यानिपातेषु. Nil.: शम्भ्या मुद्राकृतिर्विशेषकरण-विशेषः। स बलवता क्षिप्तो यावद्भूरं पतेत् तान्देशः शम्भ्यानिपातः तेषु पदेषु। संपेति पाठे संपत्तयनयेति यद्विः संपा. — संपा (or सम्पा) is of course only a mislection of शम्भ्या, that is, a "ghost-word."

56 ^c) गवामयस्य. Cf. above note on 3. 80. 123.

81 For explanation and identification of Udyanta, cf. Jogesh Chandra Ghose, "Antiquity of Gayā," *Jour. Bihar and Orissa Res. Soc.*, 24 (1938). 92-96, who also shows the correctness of the reading सावित्रं for सावित्र्याः of the Vulgate and other MSS.

85 =(var.) Viṣṇudharmottara Purāṇa 1. 144. 3; Skanda 6. 45. 72; Vāyu 105. 10. Cf. Kūrma 2. 35. 13.

83

30 ^c)=3. 80. 123^c. Cf. note thereon above.

65 The passage comprising stanzas 65^c-93^b of this adhy. occurs almost *verbatim* (barring difference of sequence and some stray omissions) in the Matsya Purāṇa, adhy. 104, 106 and 110. Many of these stanzas occur also in the Kūrma Purāṇa, adhy. 36-39.

78 The verse recurs in Agni Purāṇa 111. 8; Matsya 106. 22; Padma 1. 43. 22; and Kūrma 37. 13. Cf. Nāgēśabhaṭṭa, Tīrthenduśekhara (Sarasvati Bhavana Texts, No. 66), p. 25. — The last quarter of this stanza always shows the variant

प्रयागगमनं (for °मरणं), which is here found in S, and therefore rightly adopted by Prof. P. P. S. Sastri in his Southern Recension, vol. IV, p. 464; and it is difficult to decide which is the original. It seems to me, however, probable that °मरणं was the original reading, and it had subsequently been changed in S to °गमनं; for, with our reading (°मरणं) the definite and solemn injunction of religious suicide at Prayāga — which is what this stanza implies — by Pulastya to Bhīṣma and subsequently by Nārada to Yudhiṣṭhira would appear to have been, as a matter of fact, contravened by both Bhīṣma and Yudhiṣṭhira; and that would set a very bad example indeed. The reading प्रयागगमनं is innocuous and would harmonize with the story. The reading °गमनं seems to me to be thus the result of an attempt to assimilate a pre-existing Purāṇic stanza with the story. Cf. K. Chaṭṭopādhyāya, "Religious Suicide at Prayāga," *Jour. U. P. Hist. Soc.* 10 (1937). 65 ff.

85

7 7^{cd}=(var.) Kūrma Purāṇa 2. 35. 13^{ad}. Cf. note on 3. 82. 85.

86

6 6^{cd}=1. 112. 9^{ab}; Viṣṇu Purāṇa 4. 1. 19^{ab}. Cf. Śatapatha Brāhmaṇa 13. 5. 4. 18, which quotes the Gāthā (read so !):

अमाचदिन्द्रः सोमेन अतृप्यन्ब्राह्मणा धनैः ।

18, 20 उज्जयन्त. This is no doubt the same as उज्जयन्त of the Junagadh Rock Inscription of Skandagupta (Gupta Era 136-138). Cf. Fleet, *Gupta Inscriptions*, pp. 60 ff. It was the old name of Mount Girnar in Kathiawad (Surāṣṭra).

87

2 °) Some MSS. read आम्रवण for आम्रवन of the text; the former is more in conformity with grammarians' injunctions.

88

9 °) बालिखिल्य (for बाल°) is a typical Bengali reading, found almost throughout, wherever the

word occurs in our epic.

23 =(var.) Viṣṇudharmottara Purāṇa 1. 129. 4^c-5^b.

92

4 =(var.) Manu. 4. 174 (v.l अघर्मेणैषते तावत् for the first pāda). Similar readings are found in K₄ Dc Ds. s of our MSS.

93

24 ^{cd})=B. 7. 66. 18^{cd}.

94

4 ff. The story of Ilvala and Vātāpi is narrated very briefly in the Rāmāyaṇa (3. 11. 54-66).

98

The story of Agastya describing how he drank the waters of the ocean and how he stopped the growing of the Vindhya Mountain (adhy. 98 ff.), comprising about 130 stanzas recurs almost *verbatim* in the Padma Purāṇa 5. 19. 59^{cd}-192^{ab} (corresponding to our 3. 98. 2^{cd} to 104. 2^{cd}). It is noteworthy that the Purāṇa reproduces here the Ś₁ K version. In the Padma, the Agastya story is decidedly a misfit, which suggests that it is there an unskilful interpolation, from some other source, which could then be no other than our epic. — The Bhagīratha story which follows (adhy. 104 ff.) occurs in the Padma at a different place, in the Uttarakhaṇḍa (adhy. 21 f.); and the two versions do not show any verbal similarity.

102

21 f. 21^c-22^b=(var.) Viṣṇudharmottara Purāṇa 1. 214. 4^c-5^b.

110

The R̥ṣyaśṛṅga Episode (adhy. 110-113).
The R̥ṣyaśṛṅga episode has been discussed at great length by Professor Heinrich Lüders in his celebrated monograph entitled "Die Sage von R̥ṣyaśṛṅga" in the *Nachrichten von der königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*,

Phil.-hist. Kl., 1897, pp. 87-135; and again in "Zur Sage von R̥ṣyaśṛṅga" *ibid.* 1901, pp. 28-56, — mainly from the text-critical and text-historical points of view. The chief sources for the legend, as shown by Prof. Lüders, pertaining to the figure of R̥ṣyaśṛṅga are, besides this Mbh. passage, the following: Padma Purāṇa (Pātālakhaṇḍa 13, *Bengali Recension*), Bhāratamanjarī (3. 758-795), Rāmāyaṇa (Bālakāṇḍa 8-10), the Kanjur (transl. Schiefner, *Mélanges Asiatique* 8. 112-116), Mahāvastu, Bhadrakalpāvadāna (33), Avadānakalpalatā (65), Alambusa and Nalīnikā Jātakas (523, 526). It is said to occur in the Skanda Purāṇa also, but I have not been able to trace it there. In the paper mentioned above, Professor Lüders has pointed out some contradictions in the story as narrated in our epic and explained them as due to its being worked over by revisors, who have altered the story in certain important details and in a characteristic manner. — Here are some of his main conclusions with regard to the various versions of the story: (1) stanza 20 and lines 22^{cd}, 24^{cd}, 27^{cd} of this adhy., though now found in almost all our MSS., are interpolations made after the diaskeuasis, that is, after the archetype of our Mbh. was completed (*loc. cit.* p. 91); (2) in the original story it was Śāntā herself, the daughter of King Daśaratha — and not a hetāre — who had allured R̥ṣyaśṛṅga away from his forest hermitage (*loc. cit.* p. 93); (3) at the time of the diaskeuasis, the legend was inserted into the epic by the compiler in the older form, with Śāntā as the seducing enchantress (*loc. cit.* p. 93); (4) the Padma Purāṇa version (in the Bengali Recension) is later than the *original* Mbh. version; (5) the Vulgate version of the Mbh. includes a few lines taken over from the Padma Purāṇa version. — Prof. Lüders accordingly arrives at the following chronological sequence: (a) original version of the Mbh.; (b) version of the Padma Purāṇa, probably with partial use of the former; (c) the Vulgate version, now current, containing the original nucleus which was worked over and assimilated with the Purāṇa version (*loc. cit.* p. 103). Further the Rāmāyaṇa version (Bālakāṇḍa 8-10)

is later than those of the Padma Purāṇa and of the Mbh. (*loc. cit.* p. 106). — More important than all these is the Jātaka version. By minute comparison of the Jātaka (Gāthās) and Mbh. versions, Prof. Lüders arrives at the following important conclusion: *The oldest remains of a literary version of the R̥ṣyaśṛṅga legend now preserved are in the shape of Gāthās of the Jātaka.* The compiler of the Mbh. version had known these Pali stanzas at least partly, and adapted them in his work, with minor alterations (*loc. cit.* p. 124). Prof. Lüders is further of opinion that even the Gāthās themselves are not the original compilation of any Buddhist poet, but are the remains of the very ancient popular ākhyāna-poetry (*loc. cit.* p. 126). — In a continuation of this paper published in the same *Nachrichten* in 1901 (pp. 28-56), the Professor, in replying to some adverse criticism published in the interval by J. Dahmann (*Mahābhārata-Studien*, vol. 1, p. XXXIV), has again reviewed the question, now publishing in full the text of the R̥ṣyaśṛṅga legend as found in a Grantha MS. of the Āranya-parvan belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Whish Collection No. 62 (1). — In the course of these two papers, Prof. Lüders has discussed the merits of numerous individual readings and the authenticity of many lines and stanzas of this interesting episode, which discussion has been freely utilized by the present editor.

17 " तस्यैश्वर्यं. Cf. Lüders, *op. cit.* 1901, p. 46, who suggests that this *original* reading was changed in some Northern MSS. to तस्यैः श्वर्यं to suit the Northern spelling of the name of the R̥ṣi, which was ऋष्यश्वर्य, as opposed to the Southern (original) spelling ऋदयश्वर्य (adopted in our edition).

20 An interpolation in the opinion of Prof. Lüders, *op. cit.* 1897, p. 91 f. Likewise 22^{cd} and 24^{cd}.

21 " पुरोहितापचाराच्च. Cf. Lüders, *op. cit.* 1901, p. 44 f., who considers पुरोहितापचारेण as the original reading, but admits (p. 45) that without च the meaning of the sentence, in its present context, would be completely obscure. ("Nun finden wir aber in G die Lesart *purōhitāpacāreṇa*. Es scheint

mir unmöglich, dass sie aus der von N gemacht sein sollte; der Satz ohne das *ca* ist im Zusammenhange des Textes, hinter dem unechten Verse 42, völlig unklar, da die beiden Gründe für das Eintreten der Dürre nun ganz unvermittelt neben einander stehn. Es ergibt sich vielmehr, dass *purohitā-pacāreṇa* die ursprüngliche Lesart ist, die sich auch nach Einschub des unechten Verses zunächst noch erhielt, und dass erst in N der Text verändert wurde, um die Fuge zwischen den beiden Versen zu verwischen.")

111

4 ^b) Correction! In the *footnotes*, for "काश्यपाश्रमात्," read "काश्यपाश्रमात्."

112

3 ^a) आधाररूपा. Cf. Lüders, *op. cit.* 1897, p. 122, footnote 2. Nil. : आधाररूपा आलवालसदृशी कण्ठाभरणविशेषः। आधारश्चाधिकरणेऽप्यालवालेऽम्बुधारणे। इति विश्वः।

113

14 ^b) Correction! फलमूलानि. A wrong reading has inadvertently crept into the *text* here. Correct फलमूलानि to मूलफलानि, the reading of Ś. K₁-3 D₁, which was intended to be adopted. Corresponding corrections will have to be made in the footnotes.

114

24 562*=(var.) Skanda Purāṇa 7. 1. 29. 18.
25 563*=(var.) Skanda Purāṇa 7. 1. 29. 19, 14^{cd}.

115

8 For the interpolation after stanza 8 (App. I, No. 15), see Sukthankar, "Epic Studies (VI)," *ABORI.* 18 (1936). 22 ff.

9 For different versions of the story of the birth of Paraśurāma, cf. Sukthankar, *loc. cit.*, pp. 22, 46, 53.

24 Before 24, add "अकृतत्रण उवाच।"

119

18 ^a) The correct reading is undoubtedly दन्तकूर.

Elsewhere also Sahadeva is reported to have conquered or killed the Kalingas assembled in Dantakūra; cf. 5. 23. 23^{ab}:

माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गान्
समागतानजयदन्तकूरे.

And in 5. 47. 70^b, Śrī-Kṛṣṇa is said to have crushed the Kalingas in Dantakūra: तथा कलिङ्गान्दन्तकूरे ममद. For दन्तकूर, the Southern MSS. generally — but erroneously — read दत्तकूर, वक्र, or वक्त्र.

121

20 The entire legend of Sukanyā (3. 121. 20 to 125. 11) occurs almost *verbatim* in the Skanda Purāṇa 7. 1. 280. 2 to 283. 10.

125

15 Nil. : गौडास्तु।

त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च।

पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विज्ञस्तत्र कारणम्॥

इति श्लोकमत्रापि पठन्ति। स च प्रागेव व्याख्यातः। (ad B. 3. 82. 38).

127

With this adhy., cf. Skanda Purāṇa 3. 1. 15, where the same story occurs, showing a few verbal similarities.

133

12 = B. 9. 51. 49^{cd}-50^{ab}.

25-26 = 3. 297. 42-43.

139

16 16^{cd}=Skanda Purāṇa 3. 1. 33. 53^{ab} (also in the legend of Yavakṛita, that is, in the same context).

144

20 ^a) It is worth noting that the uncouth form संववाहदुः has occurred already in 1. 164. 5:

कामक्रोधाबुभो यस्य चरणौ संववाहदुः।
likewise without v.l.!

148

17-18 Cf. Strauss, *Ethische Probleme*, p. 136 (separate print).

149

31 ^{ab}) Cf. Kauṭīliya Arthaśāstra (ed. Shama Sastri, Mysore 1909), p. 6: आन्वोक्षकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः । त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति मानवाः । त्रयीविशेषो ह्यान्वीक्षकीति । It is interesting to note that according to Kauṭīliya the three-vidyā system (त्रयी, वार्ता, दण्डनीति) was the peculiarity of the *Mānavas*, that is of the school of Manu, — a fact which is not unimportant in view of the peculiar relation of the Manusmṛti to the Mbh., cf. Sukthankar, "Epic Studies (VI)," *ABORI*, 1936, pp. 73 ff. Our Manusmṛti (7.43), as is well-known, mentions five vidyās: त्रयी, दण्डनीति, आन्वीक्षिकी, आत्माविद्या and वार्ता.

39 = (var.) 49. — Correction! In the footnotes to 39^a, for "नियहानुदे" read "नियहानुग्रहे."

49 = (var.) 39.

160

8 ^c) गतीमेतां. The lengthening of the final vowel of गतिस् is *metri causa*; the readings गतिं ह्येतां of the Vulgate and गतिं ह्येतां of the Bengali version (with Dc) are clearly emendations, like the recasts in other MSS.

161

17 ff. The portion of the text from stanza 17 of this adhy. up to stanza 10 of adhy. 171 was edited by Franz Bopp as अर्जुनसमागमः in his selections from the Mahābhārata called *Diluvium* (Berlin 1829). Cf. note on adhy. 185 below. It is not known what MSS. were used by him. But his text appears to be based on some MS. or MSS. of text accompanied by Caturbhuja's commentary.

176

18 ^a) विमानायात् means "from the best of *vimānas*," (not, from the extremity of the *vimāna*, as it is sometimes loosely translated). PW cites प्रासादाग्रेः in Rāmāyaṇa (ed. Schlegel) 2. 27. 9. Cf. 3. 178. 38^a, where विमानायात् recurs.

177

15 Cf. Strauss, *Ethische Probleme*, p. 139 ff.

(reprint), who has translated and discussed many of the stanzas up to the end of this adhy.

16 Cf. B. 12. 189. 4:

सत्यं दानमथाद्रोह आनृशंसं त्रया घृणा ।

तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

20 = B. 12. 189. 8. Cf. Strauss, *Ethische Probleme*, p. 137 (separate print), where other references are given.

29 = Manu. 2. 29^{ab}, 170^{cd}. — 29^{cd} = (var.) Vāsiṣṭha Dharma Śāstra 2. 3^{cd}.

30 ^{ab}) = (var.) Manu. 2. 172^{cd}; = Vāsiṣṭha Dharma Śāstra 2. 6; = (var.) Baudhāyana Dh. S. (Mysore 1907), 1. 2. 7. Some editions of Manu read erroneously वेदेन जायते. But cf. the commentary of Sarvajña-Nārāyaṇa (ed. Mandlik, Bombay 1886), who has वेदे सावित्र्यां, showing the locative. — Nīlakaṇṭha seems to have chosen as usual the inferior reading, since his gloss is: जायते संयुज्यते । वेदसंयोगान्तरमेव ब्राह्मण्यमुदेति । तद्वत्प्रवरणेनापीति भावः.

185

The Matsyopākhyāna.

This Episode of the Deluge was edited, for the first time along with other extracts from the Mbh., by Franz Bopp: *Diluvium cum tribus aliis Mahābhārati praestantissimis episodii primus edidit Franciscus Bopp*, Berlin 1829. Cf. note on 3. 161. 17 ff. above. — A variant version of this legend occurs in the Śatapatha Brāhmaṇa 1. 8. 1 ff. Cf. Sukthankar, "Epic Studies (VI)," *ABORI* 18. 29 ff.

186

18 = (var.) Manu. 1. 69 (v.l. तयाविषः for ततः परम्).

36 = (var.) Kūrma Purāṇa 1. 30. 12; Hari-vaṁśa (Cal. Ed.) 3. 11139.

56 ff. The description of the *pralaya* also occurs in the Vāyu Purāṇa 100. 136 ff., where the Purāṇa text shows extensive verbal similarities with the epic. Cf. 3. 189. 14:

एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं मया ।

वायुप्रोक्तमनुष्ठित्य पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥

65 ff. For the description of Saṁvartaka

clouds, cf. Kūrma Purāṇa, p. 779; Viṣṇudharmottara 1. 75. 7 ff.; Skanda 2. 9. 25. 36 ff.; Viṣṇu 6. 3. 31 ff.; Vāyu 100. 162 ff.

188

51 =(var.) Kūrma Purāṇa 1. 30. 12; Hari-
vaṁśa (Cal. Ed.) 3. 11139. Cf. note on 3. 186. 36.

190

Hopkins in his *Great Epic* (p. 267) has tried to show that this story of the "Frog-girl," as he calls it, is a tale of "prose-verse" variety. "In this apparent prose," he writes, "there are not only metrical and half-metrical pādas and hemistiches, such as *raṇaṇīyaṁ saro dṛṣṭvā*, but even regular epic pādas such as *mudā paramayā yutaḥ* [*yuktaḥ*, not *yutaḥ*, is the reading of the old editions], the latter being indeed a stereotyped epic phrase as in iii, 256, 20; 295, 16" (p. 267). Most of the lines cited by Hopkins are not metrical at all; e.g. *manuṣyagatim paśyāmi, sādhu atra ramyatām iti*; many others have dissolved into prose in the Critical Edition; thus *kasyāsi bhadre kā vā tvam* of Hopkins has become in our edition *कस्यासि सुभगे त्वम्*; again his *vanam idam udarakam* has become *वनमि-दमुदारमनुदकम्*! So there is nothing left of his assumption that "though far from epic verse, this is not exactly prose" (p. 272). In fact his entire section on "prose-poetry tales" (pp. 266-272) has been rendered obsolete and meaningless by the Critical Edition. — A large portion of the Frog-girl tale also occurs in the Skanda Purāṇa (5. 2. 84. 1 ff.) more or less *verbatim*. One curious peculiarity of the Purāṇa text is that it everywhere substitutes *ददुर* for *मण्डूक* of the epic text!

Adhy. 190 is followed in the Vulgate by a very characteristic group of interpolated *adhyāyas* (written partly in prose and partly in verse), omitted in the entire Southern recension besides a few Northern MSS. (like the Śārada). Attention may be drawn in particular to the story of Śibi (Śibicarita) included in this group which was cited by Oldenberg as one of the very few precious survivals of the basic prose-poetry form of narrative.

which according to him was the primordial form of the Indian Epic. ["Diese Geschichte ist ja nur eine kurze Episode des bis auf solche spärlichen Reste verlorenen prosaisch-poetischen Epos."] Cf. Oldenberg, *Das Mahābhārata* (1922), p. 25 f. The critical apparatus shows this story to be not indeed one of the oldest components of our epic, but rather one of the latest accretions! The present form of our epic lends no support to Oldenberg's Ākhyāna theory.

191

21 ff. Stanza 21=3. 297. 63; =(var.) Varāha Purāṇa 177. 9; Viṣṇudharmottara 3. 260. 3. — Stanzas 21-23 occur in Skanda 5. 2. 15. 7^c-9^d (in the same context).

192

23 Correction! In the *text* before 23, ins. *मार्कण्डेय उवाच* (as in B₂ Dc), since the words *एवं संछन्दमानस्तु* etc. are the words of मार्कण्डेय and not of विष्णु.

193

15 उज्जानक. The name occurs elsewhere in the forms उद्यान, उद्यानक and was transcribed as "Ouchang" by Sung-yun. It appears to have been a designation of the whole mountainous region south of the Hindu Kush from Chitral to the Indus including Dardistan and portions of Swat. It is again mentioned in a list of tīrthas recounted by Āṅgiras to Bhīṣma in B. 13. 25. 55. — From the account given in 3. 193, 21 f., and in stanzas 24-25 of this adhy., it is clear that we have here a description of a volcanic eruption accompanied by earthquake in a sandy desert.

197

24 f. Stanzas 24-27=(var.) Skanda Purāṇa 5. 2. 25. 29-31, 38^c-39^b. — 25^{cd}=(var.) Viṣṇu-dharmottara 2. 32. 26^{cd}.

31 ^a) तं देवा माह्वन् विदुः. This phrase, which recurs in stanzas 32-36, occurs also four times in the Gokanṭha section of the Mokṣadharmā of the

Śāntiparvan (Bomb. ed., adhy. 268 ff.). In his critical edition of this philosophical discourse, *Das "Gokapiliyam"* (Göttingen Diss., 1928), pp. 15, 67, Friedrich Weinrich has (at the instance of Prof. E. Sieg) conjecturally emended against the unanimous evidence of MSS., — at all times a risky procedure — the देवा of the text to वेदा. The phrase occurs frequently, invariably with the reading देवा; the MSS. reading is correct and there is not the least reason to emend it. Cf. also Manu. 2. 156.

200

28 Cf. Strauss, *Ethische Probleme*, p. 21.

206

11-12 Cf. Strauss, *op. cit.* 143 (separate print).

213

44 From here onwards up to adhy. 221 the narration of the Skanda myth in the Epic has many verbal similarities with Skanda Purāṇa, vol. 1 (Kaumārikakhaṇḍa), adhy. 29-32. The parallelisms are shown in this and the following paras up to adhy. 221. — Mbh. 213. 44^a-45^d: Skanda 29. 92^b-93^b.

214

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 214. 2^a-3^d: Skanda 29. 99^c-101^b. — 5^a: 29. 101^c. — 8^a-9^b: 29. 103^a-104^b. — 10^a: 29. 104^c. — 10^{cd}: 29. 104^b, 105^a. — 11^a: 29. 105^b. — 12-15: 29. 105^c-109^b. — 17: 29. 149^c-150^b. — 18: 29. 150^c-151^b. — 31^{ab}: 33. 182^{ab}. — 36^{ab}: 29. 156^{cd}.

215

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 215. 5: Skanda 29. 122. — 8: 29. 123. — 9^{cd}: 29. 148^{ab}.

216

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 216. 4^{ab}: Skanda 29. 163^{ab}. — 8^a-13^d: 29. 164^a-170^d. — 14^c-15^d: 29. 173^a-174^b.

217

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 217. 1^{cd}: Skanda 29. 175^{ab}. — 2^{ab}: 29. 174^{cd}. — 9^a-11^b: 29. 175^c-177^d.

218

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 218. 1^{ab}: Skanda 29. 178^{cd}. — 2^{cd}: 29. 179^{ab}. — 3^{cd}: 29. 179^{cd}. — 6^{ab}: 29. 180^{cd}. — 7^{cd}: 29. 181^{ab}. — 8^a-13^b: 29. 182^a-187^b. (Note the reading सर्वान्दायान् in stanza 183 of the Skanda). — 14: 29. 188. — 19^a-20^b: 29. 189^a-190^b. — 21-22: 29. 190^c-191^d. — 31^{ab}: 31. 5^{cd}. — 33^c-34^b: 31. 9.

219

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 219. 2^a: Skanda 29. 204^a. — 8^a-9^a: 29. 209^a-210^a. — 11^b-11^d: 29. 210^c-211^b. — 57: 30. 5.

220

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 220. 1^c: Skanda 29. 211^c. — 5^{ab}: 29. 212. — 8: 29. 199. — 13: 29. 200^{cd}-201^{ab}. — 22^c: 29. 217^c. 24^d: 29. 217^b. — 26-27: 29. 218-219.

221

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 221. 1^{cd}-2^{ab}: Skanda 31. 11^{cd}, 12^{cd}. — 3^a-6^d: 31. 13^c-16^b. — 8-14: 31. 17^c-24^d. — 16^a-17^a: 31. 25^a-26^a. — 30^{ab}: 32. 13^{cd}. — 32^b: 32. 14^b. — 32^d: 32. 15^b. — 33: 32. 15^c-16^b. — 34^{cd}: 32. 17^{ab}. — 35: 32. 16^{cd}, 17^{cd}. — 37^a-40^d: 32. 18^a-21^d. — 42: 32. 23. — 43: 32. 25^c-26^b. — 46^a-47^a: 32. 50^a-51^a. — 47^d-48^d: 32. 52^b-53^b. — 57^a-59^d: 32. 103^c-106^b. — 63: 32. 158.

222

32 Correction! In the foot-notes, for the No. "1026*" of the insertion after 32^{ab} read "1096*." 40f. 40^{cd}-42^{ab}=(var.) 2. 45. 17-18.

228

12 ^b) आरम्भः. The root आ-रम् here means "to fight"; generally misunderstood; hence the numerous variants. P W cites Rām. 6. 18. 10 जम्बु-मालिनमारब्धो हनुमानपि "so v.a. kämpfte mit."

229

5 ^b) उपसृताः. Vasudeva S. Agrawala has suggested the emendation of उपसृतास्त्वपि (of the Vulgate) to उपसृतास्त्वपि (which is our reading). Though rather feebly supported by MS. evidence, it is undoubtedly the correct reading. Agrawala explains उपसृताः (fem. acc. plu.) as the young heifers in puberty which had been crossed with bulls, cf. Pāṇini Sūtras उपसर्गं काल्या प्रजने (3. 1. 104) and प्रजने सर्तः (3. 3. 71). Agrawala rightly points out that here, in the epic, "three classes of animal-heads are mentioned, viz., young calves (*vatsān*), the crossed heifers (*upasṛtāh*), and the cows which had recently calved (*bāla-vatsāh*). *Upasṛtān* in the masculine gender is meaningless here.... *upasaryā* is the epithet for the cow before her covering and *upasṛtā* after she has conceived," *ABORI* 21 (1940). 281f.

238

48 Correction! At the end of the *footnotes* on this stanza, for "3. 239. 1^a" read "3. 239. 1^b."

245

27 ff. 27^a-30^b=(var.) Skanda Purāṇa 1. 2. 2. 55-58.

246

35 Cf. 3. 281. 22. Occurs often with v.l. सासपदं and सैत्रं. Cf. C. 8. 1991; 13. 2702, 4850; Pañcatantra (ed. Kosegarten), 2. 47; 4. 70.

247

4 ^d) आहतलक्षणाः. See note above on 3. 48. 36.

13 ^a)=Viṣṇudharmottara Purāṇa 2. 39. 12^a.

248

The sub-parvan Draupadī-haraṇa was edited for

the first time by Franz Bopp, under the title "Draupadīpramāthah," in the selections from the Mbh. published in a book entitled *Diluvium* (Berlin 1829). Cf. note on adhy. 185 above. — It was again published (with a glossary) by Francis Johnson under the title द्रौपदीहरणम् in his *Selections from the Mahābhārata* (London 1842).

255

58 This and the foll. stanza recur with v.l. in passage 599* of the Virāṭaparvan.

256

1 For this and the foll. stanzas, cf. passages 601*, 602*, and 604* of the Virāṭa (see note on adhy. 255 above).

7 It has been remarked in the *footnotes* to the stanza that many of the following stanzas recur almost *verbatim* in passage No. 32 of App. I of the Virāṭa. In this connection it is further worth noting that certain stanzas and lines (20, 22^a, 23-24) of our adhy. 252 recur in passage 307* of the Virāṭa. See in this connection the special note (marked with) on p. 320 of the Virāṭaparvan. As all these passages when they occur in the Virāṭa are restricted to the N recension and not proved by S, it seems likely — nay certain — that they are original to the Draupadī-haraṇa, and added secondarily by an interpolator to the Virāṭaparvan.

258

The Rāma Episode (adhy. 258-276).

For the relation between the Rāmāyaṇa and the Rāmopākhyāna, cf. Jacobi, *Das Rāmāyaṇa* (Bonn 1893), pp. 69-83; and Eugeniusz Śluszkiewicz, *Przyczynki do badań nad dziejami redakcji Rāmāyaṇy* (*Contributions à l'histoire des recensions du Rāmāyaṇa*) = Polska Akademia Umiejętności, Prace Komisji Orientalistycznej Nr 30 (Kraków 1938). — The question has been reviewed afresh by V. S. Sukthankar in the paper "The Rāma Episode (Rāmopākhyāna) and the Rāmāyaṇa," *Kane Festschrift* (1941), pp. 472-487. All these three works contain lists of parallelisms between the Rāmopākhyāna and the Rāmāyaṇa.

- 2 ^a)=(var.) Rām. (ed. N. S. Press) 1. 1. 53^b.
 4 ^b)=(var.) Rām. 3. 34. 2^b.
 5 ^a)=Rām. 5. 42. 34^b; 43. 9^b; 6. 41. 77^b.
 9 ^a)=Rām. 3. 50. 26^d.

259

- 13 ^{ab})=(var.) Rām. 1. 18. 25^{cd}.
 20 ^{ab})=Viṣṇudharmottara Purāṇa 1. 220. 19^{cd}.
 36 ^{ab})=(var.) Rām. 7. 10. 6^{ab}.

260

- 7 ^a)=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 1. 20. 14^b.

261

- 6 ^b)=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 1. 19. 28^b.
 9 ^b)=Rām. 2. 3. 28^b.
 15 ^c)=Rām. 1. 8. 14^c.
 17 ^{cd})=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 2. 7. 3^{ab}.
 23 For line 1 of 1245* cf. Rām. (ed. Gorresio) 2. 9. 13.
 25 ^{ab})=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 2. 12. 3^{cd}.
 — 25^d=Rām. 5. 33. 21^d.
 33 ^{ab})=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 2. 76. 7^{cd}.
 39 ^a)=Rām. 3. 5. 20^d.
 40 ^c)=Rām. 3. 64. 3^a.
 42 ^{cd})=(var.) Rām. 5. 37. 16^{ab}.

262

- 27 ^a)=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 3. 51. 41^b.

263

- 11 ^b)=Rām. 3. 57. 16^b.
 22 ^b)=(var.) Rām. 3. 60. 7^b.
 39 ^a)=(var.) Rām. 3. 71. 21^c.
 40 ^b)=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 3. 79. 40^d.

264

- 2 ^b)=Rām. 4. 30. 6^d.
 14 From here onwards up to the beginning of adhy. 275 several stanzas of the Rāmopākhyāna recur almost *verbatim* in the Skanda Purāṇa, which latter has evidently borrowed the relevant portions of the text from our epic. The common portions

will be found in Skanda, vol. 3, khaṇḍa 1, adhy. 1, 2 and 44.

- 23 ^{ab})=(var.) Rām. 4. 50. 6^{ab}.
 27 ^a)=Rām. (ed. Gorresio) 4. 15. 21^b.
 32 ^a)=Rām. 6. 90. 37^d.
 34 ^{ab})=(var.) Rām. 4. 12. 41^{ab}.
 37 ^b)=Rām. 4. 48. 20^d.
 42 ^b)=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 5. 18. 21^b.
 55 ^{ab})=(var.) Rām. 5. 37. 12^{ab}.
 64 ⁱ) Cf. Rām. 5. 27. 21^{cd}, 33^a.
 66 ^{cd})=Rām. (ed. Gorresio) 5. 27. 23^{ab}.

265

- 8 ^{ab})=(var.) Rām. 5. 24. 21^{ab}.
 21 ^a)=(var.) Rām. 5. 21. 6^c.

266

- 49 ^c)=(var.) Rām. 4. 58. 7^a.
 67 ^c)=Rām. 5. 40. 4^c. — ^d)=Rām. (ed. Gorresio) 1. 4. 35^b.

267

- 2 ^{ab})=(var.) Rām. 4. 39. 19^{cd}; 40. 18^{cd}.
 4 ^{cd})=(var.) Rām. 4. 39. 19^{ab}; 6. 42. 28^{ab}.
 46 ^a)=(var.) Rām. 6. 16. 17^d; 17. 7^b.
 49 ^b)=Rām. 6. 19. 26^b.

268

- 10 ^a)=(var.) Rām. 6. 41. 78^d.
 11 =(var.) Rām. 5. 21. 11.
 15 ^a)=Rām. 6. 41. 79^a.
 17 ^a)=Rām. 6. 26. 6^b.
 18 ^b)=Rām. 6. 41. 84^d.
 36 ^c)=Rām. (ed. Gorresio) 6. 65. 22^a.

270

- 13 ^a)=Rām. 6. 52. 30^d.
 14 ^a)=Rām. 6. 52. 30^b, 32^b.
 17 ^b)=Rām. 6. 52. 37^d.

271

- 4 ^b)=Rām. 6. 67. 96^d.

272

- 1 ^{ab})=(var.) Rām. 6. 68. 6^{ab}.
26 ^b)=Rām. 6. 44. 36^d; 45. 13^b; 46. 1^d; etc.

273

- 5 ^b)=Rām. (ed. Gorresio) 6. 24. 42^d.
20 ^b)=Rām. (ed. Gorresio) 6. 70. 19^b. — 20^d
=Rām. 6. 88. 41^b.

274

- 5 ^d)=Rām. 6. 95. 32^d. Cf. 6. 97. 2^d; 100. 10^b;
102. 2^d, 27^b; etc.
12 ^d)=Rām. 6. 112. 5^d.
18 For passages 1297*, 1298*, 1299* cf.
Sukthankar, *Kane Festschrift* (1941), pp. 473 ff.

275

- 25 ^d)=Rām. (ed. Gorresio) 1. 4. 72^b.
33 Cf. Rām. 7. 26. 55^c-56^b.
48 ^d)=Rām. 6. 100. 56^d.
52 ^{ab}) Cf. Rām. 6. 122. 26^{ab}.
65 ^c)=Rām. 1. 7. 4^c.
69 ^{cd})=(var.) Rām. 6. 128. 95^{cd}. Cf. B.
7. 59. 9; also 12. 29. 59^{cd};

दशाश्वमेधाज्यारूयानाजहार निरर्गलान् ।

277

The Sāvitrī Episode (adhy. 277—283).

The Sāvitrī Episode, like many an interesting episode of the Mbh., was edited for the first time by Francis Bopp in his selections from the Mbh. called *Diluvium* (Berlin 1829). Cf. note on adhy. 185 above. There appears to have been a Russian edition by Kossowicz (St. Petersburg 1861); and a German edition by Kellner (Leipzig 1888). The text has been reprinted several times in India. The only Indian edition worth mentioning is the annotated edition of the text by P. V. Kane: *महाभारतप्रवेशिका* (Bombay 1912'), intended for the use of college students. The text, which is eclectic, is based on that of the three editions of the Mbh. then available, the Bombay, Calcutta (*editio princeps*) and Kumbhakonam. Only the most

striking of the various readings have been noted by Kane, a few of which have been discussed in the "Notes." His endeavour has been "to present a good and intelligible text to the student." — There is a comparative study of the story by A. Dityand: *Parallèle d'un épisode de l'ancienne poésie indienne avec des poèmes de l'antiquité classique* (Diss., Paris 1856).

22 मालव्यां. For this, many MSS. and editions erroneously read मानव्या (which Kane, *op. cit.* p. 136, explains as मनुपुत्र्याः, which is simply a *tour de force*!). That the mother of Sāvitrī was a Mālavi (a lady or a princess of Mālava, modern Malwa) follows from a clearer reference in the sequel; cf. 3. 281. 58^{abcd}:

पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।

मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ।

where the MSS. almost uniformly read मालव्यां मालवा (and not मानव्यां मानवा), a reading confirmed independently by the Matsya Purāṇa (213. 15^{cd}-16).

32 ^{ab})=Viṣṇudharmottara Purāṇa 1. 220. 3^{cd}.

280

3 ^a)=Viṣṇudharmottara 2. 36. 15^a.

281

- 2 ^{ad})=(var.) Viṣṇudharmottara 2. 37. 35^{ab}.
3 ^{cd})=Viṣṇudharmottara 2. 37. 36^{ab}.
6 ^b) For the reading उपगृह्य (v.l. 'गृह्य', 'गम्य'), cf. stanzas 61 and 69 (उपगृह्य) below.

16 ^{cd}) Cf. Kāṭha Upaniṣad 6. 17, and Śvetāśvatara Up. 3. 13:

अकुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा

सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

- 16 ^{bc})=(var.) Viṣṇudharmottara 2. 37. 42^{ab}.
20 =(var.) Viṣṇudharmottara 2. 37. 65^{cd}-66^{ab}.
29 Cf. 5. 10. 23.
61 उपगृह्य. Cf. stanzas 6 and 69, and notes.

294

13 Correction! The *repetition* of वैशंपायन उवाच before 13 in our text is unnecessary (cf. stanza 7) and this superfluous reference may be omitted, as is done by T₁ M of our MSS.

22 Correction! In the *text*, before 22, add
वैशंपायन उवाच, as in K1. 1. 4 Ds.

295

8' The phrase अरणीसहितं, which occurs also in the Virāṭa, has been rightly explained there by the commentators (Arjunamīśra, Caturbhūja, Nilakanṭha etc.) as अरणीयुगलं, अरणीयुग्मं "arāṇī-pair." It was mistaken as an adjective meaning "accompanied by the arāṇīs" and therefore a substantive (like मन्थं or माण्डं) was generally added to eke out some meaning. See Raghu Vira's note on 4. 1. 3 (Virāṭaparvan, p. 361). This use of the word सहित is certainly peculiar. It does not mean "a pair" exactly (as the commentators imply), but appears to be used to denote (two or, perhaps, more) things which are found, fitted or fixed *together*. Cf. the use of सहित in dual (सहितौ) in the sense "both

together"; and in plural (सहिताः) "all together."

297

63 Cf. note on 3. 191. 21 above.

298

19 The god Dharma has given the Pāṇḍavas the boon that they can assume, during the thirteenth and last year of their exile, any form they like at will (छन्दतः). He also tells them (stanza 17) that even if they went about just as they were, without any change of form, they would not be recognized. These stanzas show that passage No. 5 of App. I of the Virāṭaparvan (p. 304), an interpolation of the Southern recension, in which Yudhiṣṭhira invokes Dharma, praying for a successful change of form, is merely supererogatory piety and deserves to be obelized.

ERRATA

 Only mistakes in the constituted text have been listed here. For other corrections see Critical Notes.

Adhy. & Sl. No.	For	Read
15. 16; 21. 14	मात्तिकां	मात्तिकां
34. 38	थार्थपरमो	चार्थपरमो
43. 4	प्रभावा	प्रभावाः
81. 56	प्रयच्छति	प्रयच्छति
98. 13	जीवं जीवकं	जीवंजीवकं
110. 1	रम्यो	रम्य
116. 6	मात्तिकां	मात्तिकां
142. 26	भीमाजुनं	भीमाजुनं
198. 22	पुराकर्म	पुरा कर्म
222. 32	श्वश्वा	श्वश्वा
225. 3	तपोधनांश्च	तपोधनाश्च
230. 1 (ref.)	उवच ।	उवाच ।
248. 6, 11	वार्धक्षत्रिं	वार्धक्षत्रिं
267. 9	रामकरणात्	रामकरणात्
268. 20	हृदया	हृदयाः
272. 25	मायया वृतः	माययावृतः
282. 5	कण्टकविद्धा	कण्टकविद्धा

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; R. N. DANDEKAR;
S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR;
V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR †; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA †
RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ †; R. ZIMMERMANN, S.J. †;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 3

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhabnagar, Phaltan and Mysore States; the University of Bombay; and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

THE
ĀRANYAKAPARVAN
(PART 1)

BEING THE THIRD BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

Pages 1-510 were issued in 1941 as Fascicule
II; and the rest (Introduction etc.) was issued,
in 1942, as a part of Fascicule 12
of this Edition.

All rights reserved

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona. Title-pages and Introduction (pp. 1—XLIV)
printed by Mr. R. Y. Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay; and the rest (pp. 1—510)
printed by Prof. Sadhu Ram, M.A., at the
Arya Bharati Press, Lahore.

CONTENTS OF VOLUME THREE

	PAGES
INTRODUCTION	I—XXXVIII
CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS	XXXIX—XLII
ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS.	XLIII
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE ĀRAṆYAKA (PART 1)	1-510

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN VOLUME THREE

FACSIMILE OF THE ŚĀRADĀ CODEX, FOL. 236 A .	FRONTISPIECE
ILLUSTRATION TO 3. 1. 8	FACING PAGE 1
„ „ 3. 11. 34	„ „ 33
„ „ 3. 12. 46-47	„ „ 37
„ „ 3. 152. 10-11	„ „ 499

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
 addl. = additional.
 adhy. = adhyāya(s).
 App. = Appendix.
 Arj. = Arjunamīśra.
 B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
 Bom. or Bomb. = Bombay (edition).
 C. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
 Cal. or Calc. = Calcutta (edition).
 comm. = commentary.
 cont. = continue(s).
 corr. = corrected, correction.
 Crit. App. = Critical Apparatus.
 Dev. = Devabodha.
 ed. = edition.
 fig. = figure(s).
 fol. = folio(s).
 foll. = following.
 fragm. = fragment(ary).
 hapl. = haplographic(ally).
 illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam*.
int. lin. = *inter lineas*.
 interp. = interpolate(s).
 introd. = introduction, introductory.
 K. = Kumbhakṇam edition of the Mbh.
 Kumbh. = Kumbhakṇam (edition).
 L. = Line.
 M. = Madras edition of the Mbh. (of P. S. Sastri, 1931-1936).
 Mad. = Madras (edition).
 m or marg. = marginal(ly).
 Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyaṃālā 65).
 Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
 Mbh. = Mahābhārata.
 Nil. = Nilakaṇṭha.
 om. = omit(s), omitting.

orig. = original(ly).
 post. = posterior.
pr. m. = *propria manu*.
 Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
 ref. = refer(ence).
 resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu*.
 st. = stanza(s).
 subst. = substitute(s).
 suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam*.
 transp. = transpose(s), transposition.
 v. = verse.
 (var.) = (with variation).
 v. l. = varia(e) lectio(nes).

☼ ☼ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
 [ ] besides their normal uses, enclose additions to MS. readings.
 ( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be omitted from MS. readings.
 * (superior star) in the text indicates an emendation.
 * * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.
 ~~~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.
 C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator; thus, Cd = Commentary of Devabodha; Ca. d. n = Commentaries of Arjunamīśra, Devabodha and Nilakaṇṭha. A "p" is added on to denote a "pāṭha"; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Commentary of Nilakaṇṭha.

nclose

nclose

nclose

ould

cates

licate

MS.

cons

read

fixed

ie of

Com

n =

De

"p"

ha"

d in

a.

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

LIST OF MANUSCRIPTS FORMING THE CRITICAL APPARATUS

The manuscripts utilized for this edition of the *Āraṇyakaparvan* are as follows:

I. N(orthern) Recension.

(a) North-western Group (v).

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś).

Ś₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875-76.
(The Śāradā Codex.)

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kaśmīrī) Version (K).

K₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 471 of Viśrāmbāg I.

K₂ = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15 (= Institute's Collection, No. 246).
Dated V. Sam. 1828 and Śaka 1693 (ca. A.D. 1772).

K₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 184 of 1891-95.

K₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 57 of 1892-93.

(b) Central Group (γ).

Bengali Version (B).

B₁ = Dacca, University Library, No. 495. Dated Śaka 1393 (ca. A.D. 1471).

B₂ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 781. Dated Śaka 1183 (ca. A.D. 1261).

B₃ = Dacca, University Library, No. 601. Dated Śaka 1678 (ca. A.D. 1756).

B₄ = Dacca, University Library, No. 728 B. Dated Śaka 1739 (ca. A.D. 1817).

Devanāgarī Versions *other than K* (D).

Devanāgarī Version of Caturbhujamiśra (Dc).

Dc₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 32 of A 1879-80.

Dc₂ = London, India Office Library, No. 3170 (1908). Date A.D. 1765 (?).

Devanāgarī Version of Nilakanṭha (Dn).

Dn₁ = Indore, Private Property of Sardar M. V. Kibe of Indore. Dated V. Sam. 1899 (ca. A.D. 1783).

Dn₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 236 of 1895-1902.

Dn₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 496 of Viśrāmbāg I.

Devanāgarī Composite Version.

D₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 269 of Viśrāmbāg II.

ĀRAṆYAKA 1*

- D₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895-1902.
 Dated V. Sam. 1795 (ca. A.D. 1739).
 D₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 168 of 1887-91.
 Dated in year 1677, probably V. Samvat (then = A.D. 1620).
 D₄ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 767. Dated V. Sam. 1655 (ca. A.D. 1599).
 D₅ = Pudukottah, State Library MS. (without number). Dated V. Sam. 1712 (ca. A.D. 1656).
 D₆ = Madras, Adyar Library, No. 36 G 15.

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).

- T₁ = Lahore, D. A. V. College Library, No. 3908.
 T₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809.

Grantha Version (G).

- G₁ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).
 G₂ = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 53 (= Institute's Collection, No. 266).
 G₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11839.
 G₄ = Pudukottah State Library, No. 322.

Malayālam Version (M).

- M₁ = MS. (without number) belonging to Ponnokkoṭṭu Mana Nambudiripad, Alwaye, Travancore.
 M₂ = Malabar, Poomulli Mana Library, No. 299.

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś₁

(The Śāradā Codex.)

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875-76. Total number of folios, for this parvan, 192 (some frayed and patched at ends), with about 24 lines to a page. Size 12" × 9½". Clear Śāradā characters. Birchbark (bhūrjapatra).

The codex, which is unfortunately incomplete and fragmentary, must have originally contained at least the first three parvans (Ādi, Sabhā, and Aranya or Āranyaka), written, as far as one can judge, by the same hand. The extant portion contains the Sabhā in its entirety, but only fragments of the other two parvans, the beginning of Ādi and the end of Āranyaka being lost. The text of Āranyaka begins on fol. 211a, line 1; and ends, or rather breaks off, at the end of a folio marked 194b (sic). The numbering of the pages is most erratic. There are in all 192 folios pertaining to this parvan. The fragment breaks off in the middle of our 3. 253. 18^a, ending with the words: वराज्यपूर्णसिन्धु. The margins are mostly clean, and corrections are few and far between. Erasures have been made in a few places with green pigment.

In good many places (e.g., folios numbered 156a, 185b, 186a, 193b, 194a, etc.) the scribe has written dots to denote portions of the text which were either lost or illegible to him: sign of a conscientious copyist. On fol. 220a, some stanzas which had been omitted (?hapl.) in the text have been written on the margin (*sec. m.*), in a different and inferior ink. The top parts of the four folios numbered 89-92 are broken off and lost, involving a loss of from 5 to 8 top lines on each page. The names of sub-parvans have been sporadically mentioned. The manuscript has been fully described at p. x of the Prolegomena to Ādiparvan (q. v.)

K₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 471, Folios 486 (numbered 55-540; first 54 folios missing), with about 10 lines to a page. Size $12\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Thin glazed superior Indian paper.

First 54 folios are lost; fol. 55 begins with 3. 32. 4^a. Number 237 is given to two consecutive folios, but the second folio thus marked is subsequently corrected (*sec. m.*) to 238. The missing portion of the text at the end of the first of the two folios marked as 237 is written out in small letters (? *sec. m.*) at the bottom of the page. Fol. 485 is written only on one side; and at the end of this folio is the remark: प्रभूतात्रो अत्रे पत्रं लिखितं ॥ विस्मृतं न ॥. The contents of this folio (485) have been copied out again *sec. m.* (on a separate sheet of modern paper with watermarks), including the final remark प्रभूतात्रो...॥ विस्मृतं न ॥, with the addition, श्रीरस्तु । कल्याणमस्तु ॥ श्रीकृष्णजी सत्य हे ॥ श्री ५, which shows that the copyist of this sheet was some Gujarati scribe. The handwriting of the original, which is Kashmirian in style, is not quite uniform: some folios show very thick, black, broad upright characters, while others are appreciably thinner and somewhat slanting. Frequently in the colophons, and the references to speakers, only alternate letters are written, blanks being left to be filled with red ink, which, however, has not been done. Mere folds, without vertical lines, mark the right and left margins of folios. The ink used is jet black and of a superior quality. The sub-parvan names are generally mentioned.

K₂

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15 (= Institute's Collection, No. 246). Folios 300, with about 14 lines to a page. Size $13\frac{1}{4}'' \times 6\frac{3}{8}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1828 and Śaka 1693 (ca. A.D. 1772). Grey Indian paper.

This manuscript is described as D₁ at p. vii of the Introduction to the Udyogaparvan, for which parvan it was first used. The name of the scribe, which comes after the date (year) at the end of this parvan, appears as: उदैराम लिखायतं मिश्रजी । श्री सदानंदजी; the day and month come last as: सिती आषाढप्रथमे १५ गुरौ संपूर्णम्. In the Udyogaparvan, the scribe's name is given as Kāśmīriya Sadānanda. Very incorrect, containing numerous little errors of spelling, such as writing ञ for स. Adhyāya colophons and margins are marked with red pigment, corrections with yellow pigment. Marginal (vertical) lines of pages are in black and red, separated by a thick yellow line. The manuscript is almost without any marks of punctuation. The *dandās* were probably to be marked with red ink, but the

revision was never actually carried out. It may be noted that this is a parvan from an almost complete manuscript of the Mahābhārata written by one hand, and as such important.

K₃

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 184 of 1891-95. Folios 285, with about 17 lines to a page. Size $10\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Indian paper.

Total number of folios is 294, of which fol. 270, 272-279 are missing. Fol. 152a has only six lines of writing, the greater part of the folio being left blank, and the writing continued on the reverse, without any loss of text. In the references to speaker the word उवाच (resp. ऊचुः) is generally omitted; the name of the speaker is generally given in some abbreviated form like युधि, वैशं, मार्क. The manuscript seems to be fairly old. The edges, especially of the last folios, are brittle and worn. Characters are short and broad, representing an old style of writing. Writing is incorrect on the whole. There are occasional corrections in margin (*sec. m.*). Adhyāya colophons and names of speakers are generally coloured with red pigment. The manuscript mentions sub-parvans as a rule. It does not distinguish between व and वः; both are again often confused with व.

K₄

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 57 of 1882-83. Folios 370 (numbered 52-421), with about 10 lines to a page. Size $12\frac{3}{4}'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Old Indian paper.

First 51 folios are lost; fol. 52 begins with 3. 36. 1^a. The hand-writing of the manuscript, though it seems to be of one scribe, is not uniform. For some portion we have large round letters with flourishes, while for others the characters are thin and upright. Prṣṭhamātrās are almost invariably used. Marginal notes, especially variants, are written (*sec. m.*) with the clear remark that it is a pāṭha; there are explanatory notes also, written on the margins. Colophons, references to speakers, and śloka endings (the latter sporadically) are marked with red pigment. — The manuscript breaks off at the last folio (421), where it ends with the colophon of the last adhyāya of this parvan. There is no phalaśruti, nor the list of contents, which we often find at the end of Mahābhārata manuscripts.

B₁

Dacca, University Library, No. 495. Folios 1-323, and 325. Bengali characters. Dated Śaka 1393 (ca. A.D. 1471). Paper. Slightly damaged.

The manuscript contains two correction slips, one between fol. 163 and 164, and another between fol. 247 and 248. — *Collated at the Visvabharati.*

B₂

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 781. Folios 264. Size $20'' \times 4\frac{3}{4}''$. Bengali characters. Dated Śaka 1183 (ca. A.D. 1261). Paper. — *Collated at the Visvabharati.*

The manuscript is written in one running hand, and has marginal corrections. It is described as "looking very old", and being extremely fragile. It was collated in 1931. With lapse of years its condition is said to have become steadily worse. — *Collated at the Visvabharati.*

B₃

Dacca, University Library, No. 601. Folios 326 (fol. 141 wrongly numbered as 142, and the mistake continued up to fol. 240; fol. 241 wrongly numbered as 231, and the mistake continued up to the end; fol. 227 duplicated). Bengali characters. Dated Śaka 1678 (ca. A.D. 1756). Paper. — *Collated at the Visvabharati.*

B₄

Dacca, University Library, No. 728 B. Folios 280 (fol. 185 wrongly numbered as 285, and 214 as 215). Bengali characters. Dated Śaka 1739 (ca. A.D. 1817). Paper. — *Collated at the Visvabharati.*

Dc₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 32 of A 1879-80. Folios 506, with about 11-13 lines to a page. Size $13\frac{3}{4}'' \times 6''$. Devanāgarī characters. Indian paper.

Text with commentary of Caturbhujamiśra entitled Vākyadīpikā. The handwriting is not uniform: it begins with a longish upright style, which gradually becomes slanting towards right, up to fol. 164; fol. 165 begins with a broad, short, round, broken style up to folio 265; from the next fol. (266), the style of writing again becomes long, slanting and thin; and towards the end the lettering becomes a little thick and bold. Right and left margins are marked by double lines in red, and stops in the text and the commentary are also marked by double daṇḍas in red. The lower borders of folios of this manuscript are a little soiled by damp.

Dc₂

London, India Office Library, No. 3170 (1908). Folios 502, with about 10-14 lines to a page. Size $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Date of writing A.D. 1765 (?). Indian paper.

Text with commentary of Caturbhujamiśra, entitled Vākyadīpikā. 1765 is the date given by Eggeling in the India Office Catalogue (1899), though the manuscript itself appears to be undated.

Dm₁

Manuscript belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore, on loan at the Institute. Folios 523, with about 11 lines to a page. Size $16'' \times 6''$. Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1839 (ca. A.D. 1783). Thick Indian paper.

Text with the commentary of Nilakaṇṭha, called Bhāratabhāvadīpa. The date of writing this parvan is noted on the back-cover as: सं० १८३९ प्रारंभ कार्तिक शुद्ध २ समाप्ति: फाल्गुण शुद्ध नवम्यां ९ बुधवारे.

The first part of this manuscript is described as Dn₁, at p. xvi of the Prolegomena to the Ādiparvan, and the details of that description apply to this parvan also.

Dn₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 236 of 1895-1902. Folios 768, with about 9 lines to a page. Size 15½" × 7". Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with the commentary of Nilakaṇṭha, called Bhāratabhāvadīpa. The manuscript is written in a uniformly neat upright handwriting. Right and left margins are marked by two double lines in red. Double daṇḍas in red are used on some folios to mark the stops in the text as well as in the commentary. Adhyāya colophons in both the text and the commentary are also in red ink. On some pages, continuations are written on the right side along the marginal red lines.

Dn₃

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 496. Folios 626, with about 12 lines to a page. Size 16" × 6½". Devanāgarī characters. Indian paper.

Text with the commentary of Nilakaṇṭha, called the Bhāratabhāvadīpa. The manuscript has its right and left margins marked with close double lines in red as usual. The first three folios and the last folio have an illuminated border with floral designs. The writing, though incorrect, is bold and upright. Numerous corrections are made in the text by using yellow pigment. Fol. 401-439 are written with ink of a faint black colour. Subsequent portion is written in a shaky style, with short and round letters. There are also marginal corrections, entered *sec. m.*, throughout the manuscript. Adhyāya colophons are marked with red pigment. The last colophon in the commentary is left incomplete, and the last but one fol. (625) breaks off with: श्रीगोविंदसूरिस्. The first śloka of the Virāṭa, too, is left incomplete, while the last folio is numbered 626 in one (right bottom) corner and 627 in the other (left top) corner. The usual table of contents is also wanting. All this suggests that the actual fol. 626 is lost.

D₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 269. Folios 225, with about 16 lines to a page. Size 18" × 6½". Devanāgarī characters. Old Indian unglazed paper.

A few folios of this manuscript are missing. This manuscript was written by the same scribe who wrote manuscript No. 266 of Viśrāmbāg II, which is described as D₂ at pp. xx of the Prolegomena to the Ādiparvan. Most folios of this manuscript have a soiled appearance, while the last (225) reveals at its top left corner signs of burning by

fire; some folios are partly damaged. The manuscript is carefully written in a perfectly uniform style and the characters are short and round. The name श्रीचरिह is written at the lower right margin above the folio number. The corrections in the text are made by deleting the original incorrect reading with yellow pigment and putting in the correct one in black ink. Adhyāya colophons and references to speakers are marked with red pigment.

D₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895-1902. Folios 234, with about 15 lines to a page. Size $14\frac{3}{4}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Sāmvat 1795 (ca. A.D. 1739). Old Indian paper.

This manuscript, which contains the first three parvans, is the same as manuscript Ko of the Ādiparvan, described at p. xi of the Prolegomena. The date of the manuscript is recorded at the end of the Āraṇyakaparvan. The manuscript is very corrupt and full of spelling mistakes. It frequently writes व for च, and sometimes च for व; in other words, it confuses च and व. It likewise confuses त and न. The date is given as: संवत् १७९५ वर्षे भातादपद (read भाद्रपद) वदि १३ दृ (?) गुरु ॥

D₃

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 168 of 1887-91. Folios 240, with about 11 lines to a page. Size $13\frac{3}{4}'' \times 5''$. Devanāgarī characters. Dated in year 1677, probably V. Sāmvat (then = 1620 A.D.). Old Indian paper.

An old and valuable but fragmentary manuscript with many folios missing, some of which have been subsequently replaced, being written *sec. m.* Many of the folios are badly mutilated, carelessly copied and full of scribe's mistakes. The last preserved folio but one is numbered 372 and breaks off with our 3. 278. 10^{ab}; while the last folio, which has its borders worn away and is pasted on to another sheet of paper, has the last three s'lokas of the parvan, and the final colophon but no contents or phalaśruti. The date is given as: १६७७ समए नाम आश्विनि शुदि त्रीदशी १३ वार गुरुवासर. The specification of the era is lost on a missing portion of the folio, but it is probably the Vikrama era (Caitrādi). In that case it would correspond to Thursday, the 28th September 1620 A.D. The edges of some folios are coloured yellow; while for margins there are four close lines in black, on the right and left. Handwriting is uneven and there are many corrections. Single or double daṇḍas are used to mark the stops. There are corrections entered *sec. m.* on the margins and at some places in the text also by using yellow pigment. Colophons and references to speakers are marked by red pigment in many places. The scribe writes व for च, and makes little distinction between च and व, as also between प and य.

D₄

Baroda, Oriental Institute Library, No. 767. Folios 437, with about 11 lines to a page. Size $12'' \times 4\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Sāmvat 1655 (ca. A.D. 1599). Old Indian paper.

The characters are short and round, which later become thin and upright. Margins are marked by three close lines in red; some pages have black lines; while double *danḍas*, which mark the stops in the text, as also *adhyāya* colophons and references to speakers, are marked by red pigment. There are no marginal corrections, and blanks are left in the text where the scribe could not read the exemplar correctly or the exemplar was defective. The following statement containing the date and some other details comes after the last colophon: संवत् १६५५ वर्षे माह सुदी ७ सोमवासरे वाई श्रीधनागोत गोलवाली । पुस्तकं वन प्रवे (sic) दत्तं ॥ व्यास दामोदर है दीधो वासवुदीको ॥ लीषतं जोसी लक्ष्मीदास वास पाटण जंबुदीपे ॥ ग्रंथाग्रंथः श्लोकः संध्या सहस्र १२६५५ प्रमाणं ॥ Then follows *sec. m.*: ॥ राज्यश्रीभोज्यराज्यप्रवर्तते व्यासश्रीदामोदरपठणार्थे लीषादत्तं राजश्री महेराजी तयात्मना उभयकुलआनंददायनि वाई श्रीधनाजी तया इदं पुस्तकं दत्तं । etc.

D₅

Pudukottah, State Library Manuscript (without number). Folios 334, with about 10 lines to a page. Size $14\frac{3}{4}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1712 (ca. A.D. 1656). Indian paper.

Many of the folios are coloured yellow on both the sides; margins are marked to the right and left, by two black lines with one red line in the middle. Double *danḍas* in red ink are used to mark stops in the text. There are a few marginal corrections, added *sec. m.* Those in the body of the text are made by using yellow pigment. The characters are uniformly longish and upright. The date is given at the end as: ॥ समाप्तं आरण्यपर्वे संवत् १७१२ ॥. No name of the scribe or place of writing is mentioned.

D₆

Madras, Adyar Library, No. 36 G 15. Folios 303 (including a *śodhapatra* bearing number 199), with about 12 lines to a page. Size $5\frac{1}{2}'' \times 13\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Old Indian paper.

Style of handwriting is upright and narrow. Double *danḍas* in red ink are used to indicate stops. Margins have, in places, additional stanzas, glosses etc. added *sec. m.* Many pages are coloured yellow; the right and left margins are marked by fine double lines in black, the intervening space being coloured red. The manuscript has a very old appearance, with worn and frayed folios. — A separate additional folio, numbered 199, written (*sec. m.*?) on both sides is inserted as a *śodhapatra* after fol. 199 with the remark: इदं शोधपत्रमेकोनशतद्वयस्थमेकादशपञ्चावन्कपुटे द्रष्टव्यं ॥

T₁

Lahore, D. A. V. College Library, No. 3908. Folios 144, with about 13 lines to a page. Size $18\frac{1}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$. Telugu characters. Palm-leaf.

Incomplete, breaking off at 3. 297. 60^{ab}.

T₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809. Folios 146 (numbered 248–393) with about 12 lines to a page. Size $29\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{4}''$. Telugu characters. Palm-leaf.

This manuscript contains the first five parvans and is the same as T₃ of the Ādiparvan. It is written in small clear letters of good style. The manuscript bears no date, but it appears to be old. — *Collated at Tanjore.*

G₁

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library Manuscript (without number). Folios 130 (numbered 165-294), with about 15-21 lines to a page. Size $18\frac{3}{4}" \times 1\frac{3}{4}"$. Grantha characters. Palm-leaf.

The manuscript contains the first four parvans and a part of the fifth.

G₂

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 53 (=Institute's Collection, No. 266). Folios 216 (two of which, namely 117 and 125, are missing), with about 12-14 lines to a page. Size $15\frac{1}{2}" \times 2\frac{1}{2}"$. Grantha characters. Palm-leaf.

The manuscript contains parvans three and four. It belongs to the Institute and was purchased a few years ago from a South-Indian manuscript collector, the late Mr. Rangaswamy Aiyangar of the Oriental Library, Mysore. It is in a very good state of preservation, only one folio (149) being broken. The manuscript is undated, but it does not appear to be very old. The margins are clean; but there are a few interlinear corrections.

G₃

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11839. Folios 277 (numbered 75-351), with about 9 lines to a page. Size $21" \times 1\frac{1}{2}"$. Grantha characters. Palm-leaf.

The manuscript, which contains parvans two and three, seems to be old. At fol. 75, the Sabhāparvan ends, and the Āraṇyakaparvan begins thereafter immediately. After the end of the Āraṇyaka, about five ślokas from the Virāṭa are written on the last folio (351), which indicates that the manuscript originally contained some more parvans. — *Collated at Tanjore.*

G₄

Pudukottah, State Library, No. 322. Folios 168, with about 10-14 lines to a page. Size $19" \times 2\frac{1}{8}"$. Grantha characters. Palm-leaf. — The manuscript contains parvans No. 3 and 14-18.

M₁

Travancore, Alwaye. From the private Library of Ponnokottu Mana. Folios 300, with 8 or 9 lines to a page. Size $17\frac{1}{2}" \times 2"$. Malayālam characters. Palm-leaf.

The leaves have been cut regularly and are of uniform size. The manuscript is undated and is probably not very old. It is in a state of good preservation, having a fresh and clean appearance. The margins are clean. No corrections are noticeable.

M₂

Malabar, Poomulli Mana Library, No. 299. Folios 259, with about 9 lines to a page. Size $21\frac{1}{2}" \times 1\frac{3}{4}"$. Malayālam characters. Palm-leaf.

ĀRANYAKA 2*

The numbering of the folios begins with the second folio, the first being marked श्री and not counted. The manuscript has an oldish appearance. The leaves are uneven and discoloured in places. The edges are considerably worn and uneven; the central holes are enlarged, apparently from constant use; one corner of the last folio (numbered 258) is broken off and part of text is lost. The margins are clean; corrections, which are interlinear, are few and far between.

MANUSCRIPTS NOT INCLUDED IN THE CRITICAL APPARATUS

Besides the twenty-eight manuscripts detailed above, the following two manuscripts were also examined by me, which deserve notice.

1. Calcutta, Royal Asiatic Society of Bengal Collection, No. 3312 (4065). Folios 166; size 13" × 10". Śāradā characters. Dated Śaka 1630 (ca. A.D. 1708). Kāśmīrī paper.

2. Bombay Branch of the Royal Asiatic Society's Collection, No. 966 (= B.D.245). Folios 235, with about 15 lines to a page; size 14½" × 6½". Old Devanāgarī characters. Dated Samvat 1573 (ca. A.D. 1516). Indian paper. *Illustrated*.

The dated Śāradā manuscript belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal is a very fragmentary and fragile manuscript, in an extremely delapidated condition. The custodians of the manuscript would not part with it for collation at the Institute, but allowed it to be collated and photographed on the premises of the Society. The difficulty in the way of collating—as of photographing—it, was that many of the folios were stuck together and could be separated only at the risk of damaging the writing. A partial study of the manuscript showed that the basic text is probably Kāśmīrī, but it is contaminated deeply from the Mid-Indian versions (Bengali-Devanāgarī). The manuscript is briefly described in Haraprasada Shastri's *Descriptive Catalogue*, Vol. 5, at p. 106. A facsimile of a page from this manuscript, containing the text from 3. 242. 20 to 243. 15^a, is given at the end of Volume 4 of this edition. Note the bits of commentary (टीका), wrongly incorporated, in lines 9–10, and in lines 12–13.

The other manuscript, which belongs to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, is, on the other hand, an extremely valuable old manuscript, dated in V. Samvat 1573 (= A.D. 1516). It would have been fully collated and used for our edition, but for the circumstance that it is also very fragmentary, nearly one-third of the number of folios being, unfortunately, irrecoverably lost. The original manuscript was written at Yoginipūra (modern Delhi) during the reign of "Sulitrāṇa Sikandara", who appears to be the famous Sikandar Shah Lodi, Sultan of Delhi, for Bhānudāsa Chaudharī—a resident of Kacchauvā (a "water-fortress", *jaladurga*).¹ The manuscript was constantly

¹ This Kacchauvā may perhaps be identified with the modern "Kachola", a town in Udaipur State. *The Imperial Gazetteer* (1886) states that in former times the town, which stood on the western bank of a large lake, must have been a

place of some importance; for all around, the ground is strewn with fragments of extremely fine sculpture, and half way up the hill the ruins of a temple are visible.

consulted by me in case of doubt to see what help it could give. I have cited its evidence occasionally, in the "Critical Notes" at the end of this Book, on important matters. I append here in full the somewhat lengthy post-colophon statement, which is not without interest. The copyist was probably a Jaina. Here follows the statement:

शिवमस्तु सर्वजगतः परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः । दोषाः प्रयांतु नाशं सर्वत्र सुखी भवतु लोकः ॥ ॥ संवत् १५७३ वर्षे ॥
 श्रावण वदि ९ सोमे ॥ ॥ तत्समये योगिनीपुरे । सुलित्राणसिकंदरविजयराज्य प्रवर्तमाने ॥ ॥ तत्स[म]ये कच्छौवाजलदुर्गे ॥ ॥ चंद्रापुरी-
 निवासिनः तत्र निवसः सन् । चौधरी विन । तस्य सुपुत्र चौधरी कण्हा । तस्य पुत्र वैष्णव (१) चौधरी श्रीमानदास । इदं महाभारत
 आरण्यपर्व आत्मश्रवणार्थं लिखापितं । लिखितं कायस्थगौडान्वय । (sign) श्रीलखनसीयुत (sign) । भवानीदास ॥ ॥ शुभं भवत् ॥ ॥
 तैलद्रक्षे जलाद्रक्षेयद्रक्षेत् शिथिलबंधनं । परहस्तगतं रक्षे एवं वदति पुस्तकः ॥ ॥ संकोडिवि करचरणं । विमुक्कवयणाइ निम्मला (read
 गिन्चला) दिट्टी । तं होउ तुम्ह रिउणा (read °णो) । जं सुक्खं पावए लेहो ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥

The manuscript is briefly described in H. D. Velankar's *Descriptive Catalogue* of the Society's manuscripts, Vol. 2, p. 292.

TESTIMONIA

The testimonia of the *Āraṇyaka* consist of ancient commentaries and epitomes, of which there are not very many in the case of this parvan.

Devabodha's commentary on the *Āraṇyaka* has unfortunately been lost, or at least has not been recovered so far. The same is true of the Javanese version. This parvan thus unfortunately lacks two of the oldest—and the most important—of the testimonia of the *Mahābhārata*,—works which have rendered yeoman service in some of the parvans already edited.

As regards other works of that nature, there is, as far as I know, extant at least one complete manuscript of the commentary of Arjunamīśra on the *Āraṇyaka*. It belongs to the Government Sanskrit College Collection in Calcutta (No. 310); cf. *Catalogue*, Vol. 4, p. 190. There are also incomplete copies of the commentary in the Sanskrit College at Benares (MSS. No. 2279; and ११६५३४). I had the use of a rough copy of the Calcutta Sanskrit College manuscript mentioned above, which was kindly supplied to me, at my request, by the Principal of the College. The copy was however found to be full of clerical errors and was not exactly suitable for collation. It was therefore used by me merely for occasional consultation. The text used by Arjunamīśra is, as usual, of a superior type, and his commentary would repay careful study, if good manuscripts of the commentary could be obtained. A facsimile of the single extant page of a paper manuscript of what proved to be Arjunamīśra's commentary on the *Āraṇyaka* parvan, written in *Śāradā* characters and included by chance in the *Śāradā* manuscript of this parvan belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal, forms the frontispiece of the second part of the *Āraṇyakaparvan* (Vol. 4). The passage commented on is 3. 133. 20 to 134. 9. Note the consecutive numbering of the lines in the left margin.

Another useful testimonium of the *Mahābhārata* is the *Bhāratamañjarī* of Kṣemendra. Kṣemendra summarizes the *Āraṇyaka* in about 2000—to be precise 1964—stanzas, divided into the following 51 sections:

(1) सूर्यस्तव; (2) विदुरागमन; (3) सुरभ्युपाख्यान; (4) मैत्रेयशाप; (5) किन्दीरवध¹; (6) सात्वध; (7) कैरात; (8) लोकपालास्त्रप्राप्ति; (9) इन्द्रलोकगमन; (10) नलोपाख्यान; (11) पुलस्त्यतीर्थयात्रा; (12) धौम्यतीर्थयात्रा; (13) आगस्त्य; (14) ऋश्यशृङ्गोपाख्यान; (15) कर्तवीर्योपाख्यान; (16) सौकन्य; (17) मान्धातुपाख्यान; (18) जन्तुपाख्यान; (19) स्येनकपोतीय; (20) अष्टावक्रीय; (21) यावकीत; (22) हनुमद्दीमसमागम; (23) पुष्कराहरण; (24) जटायुसुरवध; (25) मणिमद्वध; (26) वैश्रवणसमागम; (27) निवातकवचवध; (28) लोमशतीर्थयात्रा; (29) आजगर; (30) ब्राह्मणमाहात्म्य; (31) वैन्योपाख्यान; (32) सरस्वतीताक्षर्यसंवाद; (33) मत्स्योपाख्यान; (34) मार्कण्डेयसमस्या (sic); (35) भविष्यत; (36) मण्डूकोपाख्यान; (37) इन्द्रद्युम्नोपाख्यान; (38) धुन्धुमारोपाख्यान; (39) पतिव्रतोपाख्यान; (40) आश्विनिक; (41) द्रौपदीसत्यभामासंवाद; (42) घोषयात्रा; (43) दुर्योधनप्रायोपवेश; (44) धार्तराष्ट्रयज्ञ; (45) मृगस्त्रप्रदर्शन; (46) वीहीद्रौणिक; (47) द्रौपदीप्रमाथ; (48) रामोपाख्यान; (49) सावित्र्युपाख्यान; (50) कुण्डलाहरण; (51) आरण्य.

From this list of contents, it can be seen that almost all the stories and episodes which we now find in our text of the *Āraṇyaka* were there already in Kṣemendra's time (ca. 1050 A.D.). The parvan must therefore have had then the same general form and appearance as now. More significant is the fact that all important passages—without exception—that are lacking in our manuscripts of the Kāśmīrī version are likewise missing in the Mañjarī. This fact alone cannot prove that these passages were lacking in the Kāśmīrī version of the eleventh century. Some or even all of them could have been omitted by a poet who was making an epitome of an extensive work like the *Āraṇyaka*-parvan: he would be within his rights in doing so. But the Mañjarī does not omit any important episode or passage which is not omitted at the same time in the Kāśmīrī version of the Great Epic. Consequently, unless the version of the *Āraṇyakaparvan* used by Kṣemendra was nearly identical with *our* Kāśmīrī version, the coincidence that our Kāśmīrī manuscripts omit just those passages which Kṣemendra had considered not worth including in his epitome, *and no other*, would be extremely curious, if not miraculous. It seems accordingly most probable that the episodes which are not found in Kṣemendra's Mañjarī were already lacking in the Kāśmīrī version of the Mahābhārata in the eleventh century. I think, therefore, that with the help of this testimonium, we can establish for the omissions of the Kāśmīrī version an antiquity much higher than that vouchsafed solely by the age of our manuscripts, which are later by some centuries than the period of the composition of Kṣemendra's Bhāratamañjarī.

Noteworthy among such omissions of the Mañjarī are the following three lengthy passages: (1) the Temptation of Arjuna by Urvaśī (App. I, No. 6); (2) Karna's Conquest of the World (App. I, No. 24); (3) the Visit of Durvāsas to Yudhiṣṭhira (App. I, No. 25). The first of these three interpolations has insinuated itself in the manuscripts of almost all versions and is now lacking only in some manuscripts of the Kāśmīrī version². The second among them is documented only by Devanāgarī manuscripts, excepting a few conflated manuscripts of other versions; consequently its claim to be recognized as an authentic passage is not very substantial. Finally, the last passage introducing Durvāsas into the story, a passage which is really restricted to the Nilakaṇṭha version, with the casual support of a few Devanāgarī and some conflated manuscripts, does not really come into question; because its spurious character is very

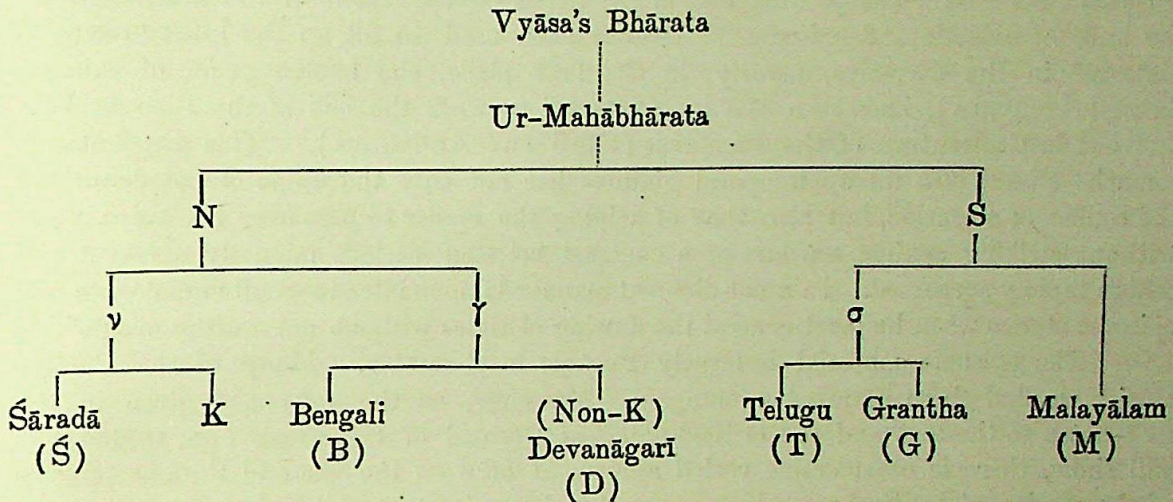
¹ It is worth noting that our Śāradā Codex uniformly writes किन्दीर- for our किमीर-.

² See below, p. 19.

evident and does not need an elaborate proof.¹

The versions of the commentators Caturbhuja and Nilakanṭha are described below under the Devanāgarī version.

PEDIGREE OF THE ĀRANYAKAPARVAN VERSIONS

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

GENERAL SURVEY

A description of the forest life of the Pāṇḍavas constitutes the topic of the Third Book, the Āranyaka- (Āranya -, or Aranya-) parvan, commonly called (for short) the Vanaparvan, whose extent is between 11,000 and 12,000 ślokas (i. e. "granthas"). The actual incidents narrated, pertaining to the life-history of the heroes in this parvan, are indeed few and unimportant compared to the size of the book. The entire narrative has been condensed by Kṣemendra in his Bhāratamañjarī into less than 2000 stanzas, without omitting any of the main incidents. The great extent of the parvan has been made up by the inclusion of episodes of the most diverse kind: stories of ancient kings, sages, and virtuous women; description of places of pilgrimage (tīrthayātrā); discourses

¹ With this story disappears one of the very few episodes in the Mahābhārata in which Śrī Kṛṣṇa is represented as hearing from a distance, as it were by clairaudience or divine omniscience, the prayers of his distressed devotees and as either coming instantly to their help in person or providing invisibly the means of their rescue or safety. The other episode I had in mind, which has likewise proved to be an interpolation, is the well-known

scene, in the Sabhāparvan, of the disrobing of Draupadī (Draupadī-vastra-haraṇa), when, according to the Vulgate version, Draupadī prays to Śrī Kṛṣṇa, who hears her prayer and comes running to her rescue (लक्ष्मण शय्यासनं पद्मां कृपातुः कृपयाम्यगात् । B. 2. 68. 45), and she is clothed again and again, miraculously, but presumably by the intervention and grace of Śrī Kṛṣṇa. They undoubtedly represent a later phase of Kṛṣṇa worship.

on moral, ethical and philosophical topics; ancient gāthās and anuvamśa stanzas. It was a fashion for some time to obelize this episodic matter as late interpolation. But that is a misguided view, originating with a certain type of critics who have exhibited a uniform lack of understanding of the meaning of the Mahābhārata and of the basic plan and aim of the creators of our great epic. The episodic material in the Mahābhārata is, in general, not secondarily introduced; it belongs to the original plan and serves a distinct purpose. As Pisani has pointed out in his paper on the "Rise of the Mahābhārata", the bulk of didactic and episodic matter has been used to fill up the great "temporal hiatuses" in the narrative, namely, in the first place, the twelve years of exile in forest (Āraṇyaka), and then the long interval between the end of the Bhārata War and the last adventure of the Pāṇḍavas (Śānti and Anuśāsana). "This distribution", remarks Pisani, "to fill up temporal hiatuses has not only the scope of not disturbing the course of narration, but also that of helping the reader to pass over irrelevant years without striking against too strong a contrast between periods minutely narrated and others rapidly surpassed. In a not different manner Homer introduces often dialogues and episodic stories when he must conceal the flowing of times without noteworthy events".¹

The episodic material is largely Purāṇic in character. Many of the Purāṇic stories we find here narrated over again. Moreover, as the references given in the foot-notes to the text and the critical notes at the end of this Book (pp. 1091-1109) will show, there is considerable verbal agreement between the epic and Purāṇic versions of the stories. The Purāṇas which show the closest contact and widest parallelism are the Skanda, Padma and Brahma. The entire story of Skanda (adhy. 213-221), together with the passage containing the 108 names of the Sun (our adhy. 3, stanzas 18-28), recurs almost verbatim in the Skanda Purāṇa. The story of the Bhārgava sage Cyavana and the princess Sukanyā, the prose story of the Frog-girl, and a considerable portion of the Rāmopākhyāna are also to be met with in the Skanda, worded almost identically with the Mahābhārata. The 108 names of the Sun recur besides in the Brahma Purāṇa, which, moreover, has a portion of the story of Mārkaṇḍeya in common with the Āraṇyakaparvan. Furthermore, sections of our tīrthayātrā are to be met with again in the Padma and Matsya. A Bengali manuscript² of the Padma Purāṇa contains besides a version of the R̥ṣyaśṛṅga legend. In all these cases, the parallelism of verbal expression of the epic and the Purāṇic narratives is so complete and striking, that the possibility of their having originated independantly of each other is at once ruled out. Many stray stanzas from our parvan are found in the Kūrma, Varāha, Vāyu, Viṣṇu, Viṣṇudharmottara, and in the Harivaṃśa.

Our recensions of the Purāṇas are admittedly of a very late date, and it is not to be expected that the Mahābhārata would have borrowed any of its material from our Purāṇas. The claim that the Mahābhārata owed certain geographical and cosmographical sections of the Bhīṣmaparvan to the Padma Purāṇa, preferred by Luise Hilgenberg,³

¹ A Volume of Eastern and Indian Studies presented to Prof. F. W. Thomas, etc. (1939), p. 170.

² The Bodleian MS., Wilson 111-116, mentioned by Lüders in "Die Sage von R̥ṣyaśṛṅga", Nachrichten von der Königl. Gesell. der Wiss. zu Göttingen,

Phil.-hist. Kl., 1897, pp. 88, 94.

³ Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāṇa (= Bonner Orientalistische Studien, Heft 4), Bonn 1934.

has been answered and liquidated by Rao Bahadur Professor Dr. S. K. Belvalkar, who has shown that in reality the converse of this proposition is true.¹ This scholar has now shown from internal evidence that the Padma Purāṇa must have written up its geographical section from the information supplied by the Mahābhārata. Similarly, the question of the relationship between our Pulastya Tirthayātrā and a very similar episode in the Padma Purāṇa has been discussed by my assistant, Mr. M. V. Vaidya, M.A., who has likewise shown from intrinsic evidence that the Mahābhārata passage is the source of the Padma Purāṇa version.²

It must, however, be admitted that although in most cases the compilers of our Purāṇas appear to have drawn their material from the Mahābhārata, there may be—indeed there *must* be—a few cases in which both the Mahābhārata and the Purāṇas may have drawn independently upon a third common source. We can also say this with regard to episodes like the Sāvitrī episode, which likewise occurs in the Matsya Purāṇa, where it is narrated in an entirely different manner from that in the epic, and where all traces of mutual relationship are absent or obliterated, except for two or three common stanzas and stray pādas.

The reference in our parvan to Vāyu, वायुप्रोक्तमनुसृत्य (3. 189. 14), is worth considering in this connection. Nothing corresponding to the general contents of the passage where it occurs is to be found in the extant Vāyu Purāṇa, as is remarked by Hopkins,³ or for the matter of that in any other Purāṇa proclaimed by Vāyu. There are, however, a few stanzas in the Vāyu describing the dissolution of the world where verbal similarity with some stanzas of this passage is pronounced, even though they are introduced in the Vāyu in a different context. The Mahābhārata, as mentioned in it (3. 189. 14), draws upon a Purāṇa of Vāyu—and indeed, the topic narrated belongs properly to a Purāṇa in its right,—a Purāṇa which is older than the extant Purāṇas and which must be presumed to be now irretrievably lost. The evidence for establishing a relationship between the extant Vāyu and its old namesake to which the epic is indebted is lacking, barring these few stray stanzas.

Our parvan also contains an epitome of the legend of Rāma, son of Daśaratha, the hero of the Rāmāyaṇa, which is known as Rāmopākhyāna (adhy. 258–275); but in the Parvasaṃgraha this passage is called रामायणमुपाख्यानं (1. 2. 126). Does this name imply any connection with our “Rāmāyaṇa”? Jacobi has tried to show that the Rāmopākhyāna is indeed an epitome of the work commonly known as Vālmiki's Rāmāyaṇa, a conclusion which has been confirmed by subsequent researches.⁴

This book, as already observed, is particularly rich in legends of ancient India. Among them are three worthy of special mention, viz., the Tale of Nala, the Rāyaśṛṅga Legend and the Story of Sāvitrī, which have been critically edited here for the first time. The first of these, the Tale of Nala, has by way of translations into English,

¹ S. K. Belvalkar, “The Cosmographical Episode in Mahābhārata and Padmapurāṇa”, *A Volume of Eastern and Indian Studies presented to Prof. F. W. Thomas* etc. (1939), pp. 19 ff.

² M. V. Vaidya, “Tirtha-yātrā in the Āraṇyaka-parvan and the Padma-purāṇa”, *A Volume of*

Studies in Indology presented to Prof. P. V. Kane etc. (1941), pp. 530 ff.

³ *The Great Epic of India*, p. 48 f.

⁴ Cf. V. S. Sukthankar, “Epic Studies VIII”, in *A Volume of Studies in Indology presented to Prof. P. V. Kane* etc. (1941), pp. 472 ff.

French, German, Dutch, Italian and other European languages, passed into the great stream of world literature. The second, the R̥śyaśṛṅga Legend, though not so well known, has yet a long and interesting history and shows many modulations and ramifications, as has been convincingly shown by Professor Heinrich Lüders in his well-known monograph on the subject, "Die Sage von R̥śyaśṛṅga."¹ The Story of Sāvitrī, portraying woman in the rôle of the saviour of man, which represents the high-water mark of epic poetry, is in a class by itself, and deserves to be more widely known. It is to be hoped that this first critical edition of the three of the most famous episodes of the Mahābhārata will evoke the interest of Indologists and encourage further study of them.

THE TWO RECENSIONS

The text of the Āraṇyakaparvan is, relatively speaking, remarkably smooth, offering no special difficulties for textual reconstruction. There are, of course, as usual, discrepancies between the Northern and the Southern recensions, and between the various versions comprising these two main recensions. But it is noteworthy that in the whole of this big parvan, comprising between 11,000 and 12,000 "ślokas", there are not many transpositions of any consequence and there are also remarkably few "substitute passages". By the latter I mean parallel versions of fairly long passages in two or more conflicting recensions which agree in general sense but are worded differently in different group of manuscripts, so that they can not be co-ordinated line by line,—passages which we find in large numbers in some of the other parvans, notably in the Virāṭaparvan. These substitute passages are very clear evidences of textual corruption—or, shall we say, derangement?—and indeed very embarrassing to the textual critic. As for transpositions, there is only one that is worth noting here, and that is of the last adhyāya of this parvan. The whole of this adhyāya is bodily transferred in the Southern recension to the *next* parvan and appears there incorporated in the first adhyāya of that parvan! It is not possible to say with certainty whether this chapter, which in all probability is itself an interpolation, belongs legitimately to our parvan or to the next; but it appears to be distinctly more appropriate in its Northern setting, as its intrusion in the Virāṭaparvan seems to lead to some obvious repetitions as well as disturbance of context.²

There are naturally quite a number of large and small insertions in the various versions. But in this matter also the present parvan prepares a surprise for us. From the experience gained from our critical editions of the Ādi, Sabhā, and Virāṭa parvans especially, we were inclined to regard the Southern recension as a highly inflated version of the text. Now, in this parvan—strange to say—the Vulgate version, which is based on the late Northern tradition, is actually considerably longer than the Southern, as may be seen from the extent of this parvan according to the existing printed editions of the Vulgate and the Southern recension: the Calcutta edition has 12,848 ślokas (corrected figure) as against 11,138 ślokas in Sastri's Southern Recension.

¹ *Nachrichten von der Königl. Gesell. der Wiss. zu Göttingen, Phil.-hist. Kl.*, 1897, pp. 87-135; see also *ibid.* 1901, pp. 28-56.

² See H. Lüders, "Über die Grantharecension des Mahābhārata", *Abhandlungen der Königl. Gesell. der Wiss. zu Göttingen* (1901), p. 53 f.

The large excess in the Calcutta-Bombay editions compared with Sastri's is explained by the fact that the Vulgate text contains about a dozen adhyāyas which are lacking entirely in the Southern recension; whereas the Southern recension contains only two passages of any considerable length (App. I, Nos. 4 and 23) which are not found in representative manuscripts of the Northern recension, they being peculiar to the Southern,—with the result that the Calcutta edition has 1710 ślokas in excess of Sastri's edition of the Āraṇyaka-parvan. Thus we see that though, as a whole, the Southern recension is unquestionably inflated, yet the process of inflation, as is evident from this parvan, is not uniform throughout the epic,—which is a very important and significant fact.

Though the best version of the Northern recension—namely, the Śāradā-K version—and the Southern recension agree remarkably well as regards the general extent of the parvan, there are nevertheless numerous specific individual readings, characterizing the two recensions—Northern and Southern—and distinguishing them sharply from each other. Here is a selection of readings peculiar to the two main recensions, the references being to adhyāyas and ślokas.

Northern Recension

Southern Recension

1. 37	घोर	.	.	.	.	.	सर्वाः
1. 41	शुशुभे	.	.	.	.	.	शुश्रूषुर
2. 13	धिक्पापान्.	.	.	.	.	.	द्विप्रतो (text)
2. 31	न लिप्सेत.	.	.	.	.	.	स्वपक्षेभ्यः (text)
2. 34	स्मृता	.	.	.	.	.	चृणाम् (text)
2. 45	ऐश्वर्यं	.	.	.	.	.	आरोग्यं
2. 50	ब्रह्मन्	.	.	.	.	.	विप्र
2. 74	संवन्धात्	.	.	.	.	.	योगाच्च
5. 8	एवं शेषं यदि	.	.	.	.	.	एतच्छ्रेयस्तव
8. 2	वचनं राजा	.	.	.	.	.	मधुरं वाक्यं
12. 16	न्यमीलयत लोचने	.	.	.	.	.	विषादमगमद्भृशं
12. 59	गृह्य मध्ये वृकोदर	.	.	.	.	.	सीमसेनो महाबलः
13. 13	अप(or अव)कृत्योत्तरासन्नः	.	.	.	.	.	कृष्णाजिनोत्तरासन्नः
13. 28	महिषी	.	.	.	.	.	रुक्मिणी
13. 50	दश	.	.	.	.	.	तथा
13. 78	पुनः सुप्तान्	.	.	.	.	.	ततः पुनर्
13. 83	राजानं दक्षिणेन च	.	.	.	.	.	दक्षिणेन युधिष्ठिरं
48. 4	सिंहविक्रान्तौ	.	.	.	.	.	युधि विक्रान्तौ
101. 11	परमेष्ठिनमाज्ञाप्य	.	.	.	.	.	समनुज्ञाप्य ब्रह्माणं
	अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ।	.	.	.	.	.	वारुणि समुपस्थिताः ।

I may add here examples of short passages found in the Southern recension which are lacking in the Northern, and thus distinguish it from the latter: 6*, 17*, 18*, 100*, 118*, 176*, 197*, 201*, 207*, 208*, 209*, 217*, 236*, 237*, 239*, 241*, 246*, 273*, 289*, 304*, 306*, 314*, 315*, 331*, 341*, 347*, 351*, 367*, 383*, 385*, 386*, 407*, 425*, 471*, 474*, 475*, 481*, 489*, 491*, 496*, 497*, 500*, 503*, 506*, 507*, 509*, 513*, 515*, 518*, 519*, 520*, 523*, 524*, 525*, 526*, 527*, 533*, 534*, 573*, 594*, 598*, 606*, 612*, 615*, 626*, 634*, 645*, 650*, 653*, 709*, 721*, 739*, 740*, 742*, 745*, 751*, 756*, 759*,

781*, 782*, 807*, 808*, 816*, 854*, 935*, 941*, 950*, 954*, 975*, 988*, 995*, 997*, 1002*, 1006*, 1030*, 1092*, 1093*, 1102*, 1114*, 1204*, 1206*, etc., etc., etc.

It may be observed that all these additions in the Southern recension (with the exception of only one or two), numerous as they are, are uniformly short, each usually consisting of not more than a couple of lines.

As remarked already, the text of this parvan is remarkably smooth, not presenting any unusual difficulties in the way of restitution. When the Śāradā-K version (which is the best Northern version) and the Southern recension are placed *vis-à-vis*, we can in general reconstruct the original with confidence, barring a certain number of minor verbal fluctuations in the shape of synonymous phrasings, which remain indeterminate without affecting the construction or obscuring the sense. The concord between the Śāradā-K version and the Southern recension in point of general content is striking, and forms a sure basis for constituting a single text. Contamination between the Kāśmīrī version and the Southern recension cannot be proved, but contamination between the Bengali-Devanāgarī version and the Southern recension is not impossible. The agreements between the Bengali-Devanāgarī and the Southern recension have nevertheless been as a rule utilized to arrive at a tentative stop-gap, based on the indications of documental evidence. But it should be noted that the Kāśmīrī-Southern agreements have far greater documental authority and probative value than the Bengali-cum-Devanāgarī and Southern agreements.

Let me put the matter in a slightly different way. The highest documental probability we can demand and expect is when all manuscripts of our critical apparatus—which is the same as saying, all our different versions—agree on a reading or a feature. We must accept this as the original; at least we do not want to question it, at present. In the absence of such complete concord, the next best combination is the agreement between the Śāradā version and the Southern recension (against Bengali-Devanāgarī). Third in importance is, in my opinion, the concord between the Southern recension and the Bengali-cum-Devanāgarī version (against the Śāradā). Fourth in order stands the agreement between only Northern versions or only Southern versions *inter se*, which I consider, in general, as of equal value. With the proviso that a passage or a stanza or even a line, which is not *necessary* to the context, may be rejected, if it is actually omitted entirely in even *one* of the important versions, since—as experience has shown—the chances of conflation are always very much greater than those of accidental or intentional omission.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Śāradā (or Kāśmīrī) Version.

We are fortunate in possessing for this parvan also, a genuine Kāśmīrī manuscript written, in old Śāradā characters, on folios prepared from the Himalayan birch-bark (*bhūrjapatra*). The manuscript is no other than the now world-famous "Śāradā Codex", the unique birch-bark manuscript of the Mahābhārata belonging to the Bombay Government Collection, now deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute, with identification No. 159 of 1875-76, which is the only extant genuine representative of the old

version of Kāśmīr.¹ Our manuscript is, in other words, the continuation of the Śāradā manuscript used for the Ādi and Sabbhā. The manuscript is fragmentary, breaking off in the middle of 3. 253. 18^a, thus lacking unfortunately the last 46 adhyāyas of our text. For this lacuna we have to depend upon the "K" version, some manuscripts of which have proved to be moderately good copies of the Śāradā version, especially K₃, which is described below.

It is now recognized by competent authorities on the subject that the Śāradā version is, in many respects, the most faithful representative of the original now extant; and the text of the Āraṇyakaparvan as preserved in our Śāradā Codex only confirms this view.

The Śāradā text of the Āraṇyaka is of a piece with the texts of the Ādi and the Sabbhā. The stanzas comprising the text have not been actually counted — it would not be easy to compute its exact extent, as the text comprises ślokas, triṣṭubhs and two lengthy prose passages — but it is, in all probability, the shortest version of the parvan now extant, since it omits many passages which are found in other versions and manuscripts, while it does not contain new additions of any consequence. The text includes many archaic survivals in point of linguistic usage and shows what may fairly be regarded as "difficult readings" (*lect. diff.*), in comparison with those of other manuscripts.

The most striking omission of the Kāśmīrī version is the story of Urvaśī (adhy. 45–46 of the Vulgate = passage No. 6 of our App. I), which relates how Arjuna is tempted by Urvaśī during his sojourn in Indra's heaven, and how he refuses her advances on the ground that she is an ancestress of his. Although this piquant story has permeated all versions of the epic except the Kāśmīrī (Ś₁ and some K), there is no reason to doubt that it is a late addition. The highly erotic description of the voluptuous hetāre of the gods, Urvaśī, with its pronounced sex appeal, is in my opinion totally incompatible with the epic setting, which lacks all "feminine" interest and eschews all erotic topics as such. The stanzas I refer to are (App. I, No. 6, lines 50–57 = Bombay ed. 3. 46. 8–11 = Calcutta ed. 3. 1824–1827):

दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूपितौ ।
गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ तस्या ववल्गतुः ।
स्तनोद्धहनसंक्षोभाच्चम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अधोभूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ।

¹ The Kāśmīrī character of the text of our Śāradā manuscript, which is suggested by the script (Śāradā) and the writing material (bhūrjapatra), is confirmed not only by the reading व्यासं in the third pāda of the introductory mantra नारायणं नमस्कृत्य etc.; but also by the regular omission of the word उवाच in such references as वैशंपायन

उवाच; and further by such Kāśmīrī spellings of names like चारुदोष्ण (for चारुदेष्ण) in 3. 17. 22, corresponding to सुदोष्णा (for सुदेष्णा) in the Virāṭa; cf. Raghu Vira, Introduction to the Virāṭa-parvan, p. xi. The Bhāratamañjarī has चारुदोष्ण in 3. 159 and सुदोष्णा in 4. 36, etc. That is a real Kāśmīrī trait.

The spurious character of this lengthy erotic interlude seems to me to be further revealed by two stanzas of phalaśruti with which the passage ends (App. I, No. 6, lines 157-162 = Bomb. ed. 3. 46. 62-63 = Cal. ed. 3. 1877-1878):

य इदं शृणुयान्नित्यं वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै ।
 न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ।
 इदममरवरात्मजस्य घोरं
 शुचि चरितं विनिशम्य फाल्गुनस्य ।
 व्यपगतमददम्भरागदोषा-
 खिदिवगताभिरमन्ति मानवेन्द्राः ।

The object of the interpolation seems to be also clear. It is primarily intended to motivate Arjuna's masquerading as the dancing master to Princess Uttara in the harem at the court of Virāṭa, which is narrated in the next parvan. The devout see in it a trial, a test, to see if Arjuna's mind was as pure as his body was strong. Arjuna withstands the test successfully. But the reward he gets for his patience and self-control is a curious one; he is *cursed* by the angry and disappointed nymph that he would live as a eunuch among women! This apparent curse is, however, looked upon as a blessing in disguise, for it was to take effect and serve its purpose in the thirteenth year of the exile through which Arjuna along with his brothers must remain unrecognized (ajñātavāsa).

This jejune invention creates, however, many complications not foreseen by the interpolator, as it is unfortunately contradicted by Arjuna himself in the very next parvan, when he confesses to Uttara, that though he has been telling people that he is a eunuch (4. 10. 8-9), *he is in reality nothing of the kind*, and that he has only been practising strict continence, having taken the vow of rigid celibacy for one full year by order of his eldest brother, Yudhiṣṭhira (4. 40. 12-13):

भ्रातुर्नियोगाज्येष्टस्य संवत्सरमिदं व्रतम् ।
 चरामि ब्रह्मचर्यं वै सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥
 नास्मि क्लीबो महाबाहो परवान्धर्मसंयुतः ।
 समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज ॥

If that be so, then we must assume that either Urvaśi's curse had failed to materialize or—what is more plausible—that Arjuna was never under any curse such as the one implied in this interpolation. Such an interpolation could have been made only when it was considered necessary that Arjuna *ought* in reality to have been a eunuch to be admitted into the ladies' apartments at the Virāṭa court, or at least to justify his specific statement to the effect that he was a eunuch. But this appalling realism is as clumsy as it is unnecessary. The original conception was obviously quite different. At the end of the twelfth year of their exile Dharma tells Yudhiṣṭhira that they could go to Virāṭa's kingdom in any capacity or with any profession, and no one would recognize them under any circumstances. Their *samkalpa* would be so strong that they would appear to others in any shape or form desired by themselves, without any external aid or make-up (3. 298. 17, 19):

यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् ।
 न वो विज्ञास्यते कश्चिद्विषु लोकेषु भारत ॥

यद्वः संकल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम् ।
तादृशं तादृशं सर्वे छन्दतो धारयिष्यथ ॥

In these circumstances I think there is not much doubt that the suspected episode is in fact a clumsy interpolation, and the circumstance that the Śārādā version lacks it is only an additional proof of the superiority of this version.

I may add here that the whole story is likewise missing not only in the Bhāratamañjarī but also in the fragmentary but excellent Devanāgarī manuscript of the Āraṇyakaparvan belonging to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (No. 966, fol. 43b), which I have occasionally consulted in doubtful cases.¹

Further particulars of the Śārādā version will be found under the account of the "K" version, which follows next, and with which the Śārādā version is intimately connected.

A facsimile of a page of the "Śārādā Codex" (Ś₁) appears as the frontispiece of this volume. The text is 3. 45. 1-25.

The "K" Version

This version, as in the case of the other parvans, is a specific Devanāgarī version, closely related to the Śārādā, and clearly differentiated from the so-called Devanāgarī version. The manuscripts comprising this version must in part be merely Devanāgarī copies of Śārādā originals and may in part represent the version of a province or a region adjoining the Śārādā zone, which it has not been possible to localize more precisely.

That the manuscripts of the K version are akin to and cognate with Ś₁ may be seen from the numerous readings common to Ś₁ and K (with or without some other Devanāgarī manuscripts). But it is demonstrated especially forcibly by their common omission of certain important and well-known passages found in all other manuscripts, or at least in all other manuscripts of the Northern recension. Of such passages, given in our App. I, the most important are numbered 16-18, 22, 27 and 31.

Of these passages No. 16, which forms a separate adhyāya of about 130 lines, and is a medley of legends—among them the story of Narakāśura and the legend of the rescue of the Earth by Viṣṇu in the Boar incarnation,—is omitted in all five manuscripts of the group Ś₁ K, besides D₁₋₃ of the Northern recension. It is, in other words, characteristic of the Mid-Indian group, Bengali and late Devanāgarī.—Passage No. 17 (42 lines), describing the return of the Pāṇḍavas to the hermitage at Badarī, has permeated more widely, and is now found not only in the entire Southern recension but also in all manuscripts of the Northern recension except Ś₁ K (with D_{1-3.5}). Here also we notice that the group Ś₁ K is clearly distinguished from the typical Central sub-recension B Dc Dn D_{4.6}. — No. 18 is a short passage of 24 lines of exactly the same type; that is to say, it is omitted in Ś₁ K (with some other allied Devanāgarī manuscripts) in opposition to the typical Mid-Indian group B Dc Dn D_{4.6}. K₂ secondarily incorporates in its text only the first four lines of the passage, which is an indication of the manner in which the additions of the Central sub-recension (B D) have contaminated the Śārādā-K version. — Another passage of that type is No. 22 (giving the names of Skanda), which is omitted in the whole group (Ś₁ K), with

¹ See above p. x f.

the single exception of the conflated manuscript K₂. — The next passage of that kind is No. 27, a lengthy passage of 87 lines describing in detail how Jayadratha, after being released from captivity by Yudhiṣṭhira, seeks the help of the god Mahādeva in order to avenge himself; it is found in all Northern manuscripts except Ś₁ K D₁. — The last passage in our list is No. 31, a long spun out lament by Yudhiṣṭhira on seeing his brothers lying on the ground as if dead near the Enchanted Lake, a passage which is also found in all Northern manuscripts except Ś₁ K (with D₁ 3. 5).

The contrast between Ś₁ K and the Mid-Indian group is well brought out by two different single-line insertions, which are nothing but two different attempts to fill out a supposed lacuna after 3. 107. 18. After this stanza,

Ś₁ K D₅ ins.:

531* तावत्स्वर्गे न वस्यन्ति मम पूर्वपितामहाः ।

B Dc Dn D₃ 4. 6 ins.:

532* तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि ।

Both of these, as shown by S (which our constituted text here follows), are superfluous, as will be clear from a perusal of the text (3. 107. 18–19):

तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते ।

यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिञ्चसि ॥

स्वर्गे नय महाभागे मत्पितृन्सगरात्मजान् ।

तेषामर्थेऽभियाचामि त्वामहं वै महानदि ॥

Notwithstanding the fact that the manuscripts comprising the K version show many striking agreements which distinguish them from other groups, the K group itself cannot be said to be quite homogeneous. Of these K₂ is distinctly conflated and rather more deeply contaminated than the others. While preserving a large number of Kaśmīrī readings, it sides frequently (especially in the early adhyāyas) with the Bengali-Devanāgarī group; at times even showing readings peculiar to the late Nilakaṇṭha tradition. K₁ is really a manuscript of the same type, though the degree of contamination is considerably less. K₃, on the other hand, shares with Ś₁ many unique readings, coming closest to it. Indeed I am inclined to regard the concordant readings of Ś₁ and K₃ as the specific Kaśmīrī readings. In K₄ the last manuscript of the K version, the contamination has gone yet further than in any other K manuscript, K₄ incorporating occasionally not merely Southern readings, but sporadically even what are characteristic Southern insertions.

I append here examples of readings showing special affinity between Ś₁ and K₃ (references are to adhyāyas and ślokas):

Ś₁ K₃

Other MSS.

7. 10 जगाम संजयस्तूर्णं
यत्रास्ते विदुरो वने ।

संजयो बाढमित्युक्त्वा
: प्राद्वत्काम्यकं वने (or प्रति) ।

7. 15 त्वच्छोकाकुलितेन्द्रियं
धर्मज्ञ

: संजीवय च पार्थिवं (or नराधिपं)
: त्वं क्षिप्रं (text), त्वरितं, सुक्षिप्रं, etc.

7. 16 (with D₁₋₃) भारत

: मानद (text), सत्तम

7. 18 आगतं विदुरं ज्ञात्वा

: तमब्रवीत् महाराज्ञं (or महाराजः, तेजाः, प्राज्ञः)

राजा वचनमब्रवीत्

: धृतराष्ट्रोविकाशुतः, राष्ट्रः प्रतापवान्

9. 5 (with D₁₋₃) अपि

: तान्

Here follow examples showing the contamination of K_2 with B D, and especially with the group B Dc Dn D_{4.6}:

K_2 B + some D	Other MSS.
2. 6 देवता ह्यपि	: दैवतान्यपि
2. 9 दुःखार्दितान्	: दुःखान्वितान्
2. 10 चान्नानि	: वन्यं तु, वन्यास्त्वां, वन्यानि
2. 32 युक्तेषु	: मुख्येषु (text), सिद्धेषु
13. 54 शोणितेन	: रुधिरैः
13. 98 परंतपाः	: यशस्विनः
17. 3 चैलवृक्षांश्च	: चैव चैत्यांश्च
25. 15 तपःसिद्धा महात्मनः	: तपस्विनः सत्यशीलाः
34. 11 दुर्बला°	: अवीरा° (text), अधीरा°

The contamination of K_2 is further proved by the circumstance that it has incorporated in its text the following insertions of the Central sub-recension: 10*, 14*, 16*, 22*, 50*, 52*, 55*, 76*, 91*, 97*, 107*, 126*, 184*, 192*, 215*, 249*, 390*, etc., etc.

Examples showing specially close contact between K_2 and Dn are as follows:

37. 9 K_2 Dn तं प्रति : rest सांप्रतं (text), संप्रति, etc.
 37. 10 K_2 Dn संगरे : rest रक्षणे
 37. 26 K_2 Dn धनुर्वरः : rest धनंजयः (text), युधिष्ठिरः
 37. 38 K_2 Dn विशारदाः : rest विदस्तथा
 38. 5 K_2 Dn तम् (Dn ते) : rest च
 38. 8 K_2 Dn भवानेव प्रियोस्माकं : rest त्वयि व्यापथयोस्माकं, etc.
 44. 16 K_2 Dn देवेशः : rest देवेन्द्रं
 52. 5 K_2 Dn त्वं : rest स
 54. 3 K_2 Dn transp. महा - and नृपाः
 61. 82 K_2 Dn D₅ रम्यः : rest पुण्यं
 61. 111 K_2 Dn D₅ जम्बुः : rest तस्युः
 81. 68 K_2 Dn D₅ [अ]नुत्तमान् : rest दुर्लभान्.

Examples of insertions almost restricted to K_2 Dn are: 50*, 55* (both very clear interpolations), 326* (with K_4), 390* (with D_{1.5}), 412* (with D₅); and passage No. 12 of App. I (also found in D₅, but with a different point of insertion).

The contamination of K_2 from Dn is especially noticeable in the Nala Episode. Its Kāśmīrī character, however, again comes to the surface in such wrong transcription from the Śāradā as तत्पादय (for उत्पादय) in 3. 97. 17.

Sporadic contamination of K_4 from S is seen in the insertion 159*, and in passage No. 4 of App. I (cf. v. l. 3. 38. 18).

Manuscripts D₁₋₃ of the Devanāgarī version show pronounced affinities with the K version, often supporting the specific readings and omissions of the latter, and they might have been classed under the K version.

The Bengali Version.

Our four Bengali manuscripts form on the whole a very homogeneous group, presenting generally a single common reading. The version has very close affinities with

a particular type of Devanāgarī manuscripts represented by our Dn D_{4.6} (with or without Dc). These two groups—B and Dc Dn D_{4.6}—show as a rule the same readings and contain the same insertions. A notable exception is 939*, which is a specific Bengali insertion lacking even in Dc D_{4.6} and found only in Dn of the Devanāgarī manuscripts.

The affinity of B (Dc) Dn D_{4.6} (often with the conflated manuscript K₁) is exemplified by the following readings:

11. 27 K₂ B Dn D_{4.6} मृत्यु° : rest मृत्यु°
28. 32 K₂ B Dc Dn D_{4.6} वै : rest ते
32. 13 B Dn D_{4.6} [अ]नघे : rest मम
34. 11 K₂ B Dc Dn D_{4.6} दुर्बल° : rest अवीरा° or अधीरा°
91. 2 B Dn D_{4.6} ऋषिणा चैव : rest देवर्षिणा च
93. 10 B Dn D_{4.6} नगो : rest सरो
104. 9 B Dn D_{4.6} तप्यते : rest (mostly) तताप.

Similarly B (Dc) Dn D_{4.6}, differing from most other manuscripts, have the following short additions: 446*, 448*, 455* (also in two Southern MSS.), 466*, 467*, 477*, 498*, 512* (with K₁), 532* (with D₃), 540*, 541*, 684*, 806* (with K₃), 844*, etc., etc.

The Devanāgarī Versions (other than K).

I have divided the Devanāgarī Versions into three groups: (1) the Version of Caturbhuja; (2) the Version of Nilakanṭha; and (3) the Composite Version. The first two are the versions respectively of the commentators Caturbhuja and Nilakanṭha, being accompanied by their glosses; the third is a group of Devanāgarī manuscripts not associated with any commentary.

The Devanāgarī Version of Caturbhuja.

The version of the commentator Caturbhuja has little to recommend for itself. It generally sides with the BD group, showing a slight preference for B; thus B and Dc have a common insertion 415*, not found in other manuscripts of our critical apparatus. But it is definitely superior to the version of Nilakanṭha, in so far that it lacks many of the very clearly spurious additions of the latter. The best known of such additions is a passage of 39 lines (App. I, No. 12) inserted in the Nala Episode after our 3. 62. 10, which is found only in K₂ Dn D₃ and is comparable to the passage substituted in K₄ D₁₋₃ for stanzas 1-17 of our adhy. 62 (cf. App. I, No. 10). Especially in the later adhyāyas of this parvan, Dc and D₂ go together, showing numerous agreements peculiar to themselves. Dc shows some unique additions, though their number is small; examples are 129* and 402*, both being one-line insertions.

Manuscripts of Caturbhuja's commentary on different parvans are available; that on the Virāṭa has been published by the Gujarati Printing Press (Bombay 1915). It is not unlikely that Caturbhuja had written a commentary on the whole of the Mahābhārata, though it is doubtful whether complete manuscripts of the whole of his commentary are now extant. The manuscripts I have hitherto seen were invariably of individual parvans separately handed down.

Very little is known about this scholiast. : He bore the surname or title *Misra*, like his fellow commentator *Arjuna Misra*. It is therefore likely that he hails from Eastern India. It has not been possible to fix his chronology with precision even in relation to the five major *Mahābhārata* commentators, *Devabodha*, *Vimalabodha*, *Sarvajña-Nārāyaṇa*, *Arjunamisra* and *Nilakaṇṭha*. But it is most unlikely that he is a very early commentator.¹ In our manuscripts the commentary is called *Vākyadīpikā* (fol. 1):

श्रीचतुर्भुजमिश्रणामारण्ये वाक्यदीपिका ।

This name is analogous to the titles of the commentaries by *Devabodha* and *Arjunamisra*, *Jñānadīpikā* and *Arthadīpikā* respectively; compare also the title of *Nilakaṇṭha's* commentary *Bhārata-bhāvadīpa*.

The Devanāgarī Version of Nilakaṇṭha : the Vulgate.

The version of *Nilakaṇṭha* has never inspired confidence, and in the case of the present parvan, it is singularly disappointing. It contains (along with some other manuscript groups) fourteen additional *adhyāyas*, some of which are palpably very late interpolations. Notable among the latter are *adhy.* 262-263 of the *Vulgate* (our *App. I*, No. 25), which relate how *Duryodhana* sends the *R̥ṣi Duvāsas*, with 10,000 disciples, to *Yudhiṣṭhira* at a moment when the latter would not be able to feed such an alarming crowd of hungry mendicants. In answer to *Draupadī's* prayers, however, *Śrī Kṛṣṇa* appears, all of a sudden, from *Dvārakā*, and so contrives it that the mendicant fraternity, without having eaten a morsel of food, inexplicably feels all of a sudden completely satiated and slinks away in fear and trepidation. They vanish without even making an effort to explain the situation and express their apologies to *Yudhiṣṭhira*, who had managed in the meantime to cook food enough to feed that astonishingly large troop of beggars. This naïve story, which is not without an element of humour, is found only in *Dc*, *D₁*, *G₃* besides *Dn*, a very poor collection of manuscripts, and is therefore obviously a *very late* interpolation. Its omission from our text, I feel sure, will not be regretted.

The *Vulgate* contains many lines which are extremely weakly supported, at least by manuscripts of our critical apparatus. Thus, besides *Dn*, 5* is found only in *D₃*; 25* only in *Ś₁ K₃*; 30* only in *K₂ D₃*; 48* only in *D₃*; 50* and 55* only in *K₂*; 874* only in *D₃*; 1193* only in *D₃*; and passage No. 32 of *App. I* (a long interpolation of 72 lines) only in *D₃ G₃*!

Dn also shows a surprisingly large number of unique readings, not found in *any other* manuscript, a few of which are noted below as illustrations:

- 32. 31 *Dn* आप्नोति : rest अस्तीति
- 33. 13 *Dn* बुद्धिः : rest बुद्धिः
- 43. 28 *Dn* धर्मेचारिणः : rest भूमिचारिणः
- 60. 14 *Dn* अतीव : others सा तीव्र (text), सातीव्र
- 82. 5 *Dn* पुण्या देवी : rest महापुण्या
- 82. 33 *Dn* च गच्छति : rest महीपते
- 84. 11 *Dn* ज्वलनो : rest जलदो
- 87. 1 *Cn* आनतेषु : rest अवन्तिषु
- 93. 4 *Dn* कौरवाः : rest पाण्डवाः

¹ Mr. P. K. Gode, the Curator of the Institute, tentatively assigns him to the period A.D. 1350-1550.

100. 4 Dn आश्रमे : rest आश्रमं
 145. 1 Dn मा चिरं : rest मातरं
 146. 53 Dn तीरातीरं : rest तीरान्तरं
 167. 8 Dn शान्ता : others तदा (text), तथा, ततो
 195. 14 Dn वारयन् : rest वाकिरन्.

Other *specific* readings of Dn, not supported by any other manuscript, will be found in: 3. 33, 35 (एवात्मा), 36 (एव), 46 (न मे), 52 (विवासं); 81. 21 (संमितं), 156 (गतः); 82. 46 (मानवः); 85. 1 (तथा), 10 (तत्र), 16 (अ[or आ]गस्त्यपर्वतो रम्यः); 86. 13 (शुभः); 178. 25 (सा ह्येवा); 198. 15 (इदम्), 19 (पदं or परं); 200. 54 (निबोध मे); 229. 16 (सहस्रशः); 230. 23 (एकैकश्च); 235. 3 (दुरात्मनः); 244. 13 (स्थानं); etc.; etc.

In his commentary on 3. 291. 70 (Bombay ed.), Nilakanṭha mentions Arjunamiśra: जारुध्यान् त्रिगुणदक्षिणानिल्यर्जुनमिश्रः, showing that Arjunamiśra is prior to Nilakanṭha, as has been proved by me elsewhere on other grounds also.¹

In commenting on 3. 33. 59 (Bombay ed.):

जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।

निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥

Nilakanṭha notes certain commentators (प्राञ्च):

शल्यकः श्वावित् क्षुद्रान् मधुमक्षिकविशेषान् जिह्वां दत्त्वा बहिर्निःसार्य भक्षयति तद्वज्जिह्वां वाचं दत्त्वा शत्रून् जहीति प्राञ्चः ।

Owing to the ambiguity of the word प्राञ्चः, it is not possible to say for certain whether Nilakanṭha is here referring to eastern commentators or merely to old commentators, but he probably means the latter, as he calls easterners "Gaudas".

Nilakanṭha appears to have been an adept in the Kāma-sāstra also. In the course of his commentary on the chapter describing the general degeneracy of the Kali age, he discusses certain pornographic details with a frankness which is as astonishing as it is disconcerting. The stanza in question is 3. 186. 35 (= Bombay ed. 3. 188. 41):

बहुप्रजा ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवर्जिताः ।

मुखेभगाः स्त्रियो राजन्मविष्यन्ति युगक्षये ॥

on which Nilakanṭha has the gloss: मुखेभगाः स्त्रियो वज्रेषु प्रसिद्धाः । प्रथमं मुखेनैव भगकार्यं कृत्वा पुरुषस्य काममुदीपयन्त्यः । अत्यन्तं रतास्तेष्वाम् ।

In the beginning of his commentary, Nilakanṭha mentions his guru Lakṣmanārya, Nārāyaṇa-tīrtha and Dhīreśamiśra of Hamirapura:

प्रणम्य नारायणतीर्थवर्यान् धीरेशमिश्रांश्च हमीरपुर्यान् ।

Nilakanṭha's guru Nārāyaṇa-tīrtha — not to be confused with the Mahābhārata commentator Nārāyaṇa-Sarvajña or Sarvajña-Nārāyaṇa — has been identified by Mr. P. K. Gode with the author of the Mīmāṃsā work Bhāṭṭa-bhāṣā-prakāśikā (ca. A.D. 1650).²

Variants cited by Nilakanṭha will be found in his commentary on the following stanzas (references to the adhyāya and śloka of the *Bombay ed.*): 2. 37; 3. 63; 4. 19; 6. 3 (अपपाठः); 7. 5; 8. 11-12; 9. 15; 10. 24, 32, 37; 11. 4, 8 (अपपाठः); 12. 23, 35, 36.

¹ Cf. Sukthankar, "Epic Studies (V)", *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, vol. 17 (1935), p. 189 f.

² Cf. P. K. Gode, "Date of the Bhāṭṭabhāṣā-prakāśikā and identification of its author with the Guru of Nilakanṭha Caturdhara", *Mīmāṃsā-*

Prakāśa, vol. 3 (1938), pp. 65 ff. — For further particulars about the life and family of Nilakanṭha, see now: P. K. Gode, "Nilakanṭha Caturdhara — His the Commentator of the Mahābhārata — His Genealogy and Descendants," *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, vol. 23 (*Silver Jubilee Volume*), 1942, pp. 146-161.

80; 15. 7; 20. 10; 22. 4; 23. 8; 25. 1; 29. 8, 22 (गौडपाठः), 29; 30. 23, 41; 31. 8; 32. 13, 38, 59; 33. 8, 59 (प्राञ्चः), 63, 68, 72; 35. 3 (अपपाठः); 37. 34; 40. 4; 43. 6 (अपपाठः); 71. 16 (इति श्लोकः क्वचिज् दृश्यते); 82. 36, 38 (इति न पुस्तकान्तरेषु दृश्यते); 84. 9; 110. 3, 23 (मूर्धन्यादिपाठः प्रामादिकः); 117. 12 (प्रमादपाठः); 119. 13 (गौडपाठे); 120. 2; 125. 18 (गौडस्तु इति श्लोकमत्रापि पठन्ति); 129. 9 (प्राञ्चः, अर्वाञ्चः); 147. 8; 161. 20 (गौडपाठे); 162. 28; 169. 8; 172. 9; 176. 9; 177. 22; 179. 15; 207. 49, 97 (गौडपाठे); 211. 9, 16; 219. 22; 222. 1; 233. 8; 236. 31; 264. 12; 269. 3, 10; 297. 24, 36; 315. 9; etc.

The Composite Devanāgarī Version.

The Devanāgarī has always been found to be a composite version. Our composite Devanāgarī manuscripts may be roughly divided into three groups. (1) The best group, from our view-point, is D₁₋₃, which frequently agrees with Ś₁ K (but especially K₄) in opposition to other D manuscripts and might have been classed under the K version. Of these D₂ agrees, however, frequently — especially in later adhyāyas — with D_c, the version of Caturbhūja. (2) Then there is the group D₄₋₅, which generally agrees with B D_c D_n. (3) The remaining manuscript D₅ is in a class by itself, presenting a text which is, for large parts, almost the same as that of the Nilakaṇṭha version, but which shows exceptionally some noteworthy discrepancies. Groups 2 and 3 are frequently seen in combination, and we accordingly very often get a wider group B D_c D_n D₄₋₅ (sometimes joined by K₄).

The affinity of the group D₁₋₃ is exemplified by the following concordant readings of these three manuscripts.

1. 3 D₁₋₃ वने विजहुः (Parasm.) पार्यास्ते : rest वने विजहरे (Atm.) पार्याः
1. 5 D₁₋₃ परघातिनां : other MSS. अरिघातिनां (text), अनिवर्तिनां
1. 13 D₁₋₃ नार्थकामः सुखं कुतः : other MSS. न धर्मो (or 'र्मो)र्थः कुतः सुखं
1. 14 D₁₋₃ सदादर्शी : other MSS. गुह्येयी (text), गुणद्वेयी
1. 15 D₁₋₃ गच्छामः (Parasm.) सहिताः : rest साधु गच्छामहे (Atm.)
1. 34 D₁₋₃ सेवनीयाः : rest पालनीयाः
2. 5 D₁₋₃ या गतिः : rest गतिर्या (by transp.)
6. 22 D₁₋₃ भविष्यामि : rest करिष्यामि
48. 29 D₁₋₃ यथा : other MSS. मया (text), तथा
167. 19 D₁₋₃ गांधर्वः : other N MSS. माधर्व (text), etc., etc.

Examples of insertions, almost peculiar to D₁₋₃ and showing the close affinity between these three manuscripts, are: 182* (with K₄), 288*, 334* (with K₄), 1025*, 1186*, 1188*, 1190*, 1194* (latter four with K₄), etc., etc.

As remarked above, the group D₁₋₃, differing from other Devanāgarī manuscripts, frequently agrees with Ś₁ K. Examples of insertions common to Ś₁ K and D₁₋₃ (often with D₅) are: 640*, 707*, 711*, 715*, etc., etc.

Group D₁₋₃ is important for the reason that it lacks (like Ś₁ K) many of the interpolations of the B D group; e. g. 44*, 123*, 130*, 131*, 133*, 162*, 163*, 166*, 167*, 168*, 178*, 184*, 185*, 187*, 188*, 189*, 193*, 195*, 224*, 230*, 238*, 240*, 244*, 245*, 247*, 248*, 249*, 540*, 541*, 895*, 985*, etc., etc., etc.

The Telugu Version.

Only two manuscripts of the Telugu version were collated, of which one (as is often the case with these manuscripts) is certainly contaminated, to a very high degree, from

Northern sources. In such conflated parts, T₂ is generally associated with G₃. Examples of such contamination will be found below, under the Grantha version.

T₁, differing from T₂, often sides with G₁ M₁ (with or without M₂), giving what appears to be the real Southern reading.

For examples of contamination of T₂ through the Northern recension, cf. 174*, 248*, 484*, 563*, 570*, 572*, 577*, 661*, 673*, 932* (with M₁), 991*, etc., etc. Many of these are marginal insertions, added *sec. m.*

The Grantha Version.

Most of our Grantha manuscripts are unfortunately contaminated from the Northern recension. The contamination is particularly noticeable in the case of G₃, and it increases towards the end of the parvan; so much so that in the final chapters G₃ often omits the specific insertions of the Southern recension, absorbing at the same time the characteristic insertions of the Northern! Such manuscripts are valuable for a study of the fusion of recensions.

Examples of *omission* in G₃ of specific Southern insertions are: 1050*, 1059*, 1060*, 1061*, 1062*, 1069*, 1071*, 1077*, 1082*, 1085*, 1086*, 1091*, 1092*, 1093*, 1102*, 1114*, 1137*, 1138*, 1139*, 1142*, 1146*, 1148*, 1149*, 1152*, 1154*, 1326*, 1343*, 1372*, 1373*, etc., etc. — Examples of the *incorporation* of Northern insertions in G₃ (sometimes with T₁) are: 1046*, 1048*, 1063*, 1065*, 1066*, 1067*, 1073*, 1074*, 1088*, 1103*, 1120*, 1126*, 1131*, 1134*, 1167*, 1203*, 1224*, 1226*, 1227*, 1229*, 1230*, 1279*, 1331*, 1337*, 1358*, 1365*, 1382*, 1385*, etc., etc.; and passages No. 24, 27, and 32 of App. I.

But the most striking instance of conflation is the inclusion in G₃ of our final adhyāya (299), which is regularly transposed in all *genuine* Southern manuscripts to the beginning of the Virāṭaparvan. The evidence of G₃ is thus seen to be fully inconclusive and therefore untrustworthy for the constitution of the Grantha version and the Southern recension.

The Malayālam Version.

While forming an integral part of the Southern recension, the Malayālam version has its own peculiarities, which distinguish it clearly from the T G version, as regards both readings and insertions. Here is a list of T G insertions, which are lacking in the Malayālam version: 183*, 218*, 232*, 243*, 286*, 356*, 620*, 667*, 674*, 685*, 802*, 803*, 805*, 824*, 856*, 859*, 867*, 868*, 869*, etc., etc. — On the other hand, M also shows a certain number of *specific* insertions which are not known to the Telugu and Grantha versions, such as 307*, 494*, 560*, 581*, 949*, 1028*, 1041*, 1083*, 1158*, 1262*, 1336*, etc., etc., etc. — Nearly all of these insertions (of both types) are single-line insertions; a few are of two lines.

But our M is not homogeneous, M₁ and M₂ exhibiting among themselves numerous differences. M₂ shows clear signs of contamination from Northern sources, and is by no means a good representative of the Malayālam version. Examples of Northern accretions in M₂ are 96*, 99*, 466*, 516*, 796*, 955*, etc., etc. M₂ is again often excepted from the common Southern reading, as in 3. 41. 24 : S (except M₂) स्वर्गच्छेत्संन्युज्जातः against N (with M₁)

स्वर्ग गच्छेत्तुनातः, where M_2 agrees with N . M_2 (like G_3) also omits a few of the typical Southern insertions; e. g., 102*, 723*. M_1 is not altogether free from contamination from some Northern source or sources as is indicated by 629*, 677*, 932* (with T_1 marg. sec. m.), etc., etc.

A very good example of the contamination of M_2 from N is furnished by the conflated reading of M_2 in 3. 22. 8. N reads विसृज्यस्युत्वनं as opposed to S , which has व्यसृज्यदुधिरं बहु; but M_2 reads व्यसृज्यस्युत्वनं, which is very evidently a result of the conflation of the Southern and Northern readings: व्यसृजत् (S) च [अ]स्युत्वनं (N). But the most convincing proof is furnished by a palpable mistake in M_2 . The manuscript inserts line 1 of a Northern additional stanza (95*) after 3. 28. 16^{ab}, but line 2 of that stanza after 16^{cd}. The two lines of the stanza, though superfluous, do convey some meaning when read together; but arranged as in M_2 , they serve no useful purpose except to betray the conflated character of the manuscript in question.

With regard to the status and merit of the Malayālam version in general, I am glad to cite here an observation of Professor P. P. S. Sastri, which I am able to confirm from my own experience. In the course of his remarks on the Southern recension in the Introduction to his edition of the *Āraṇyakaparvan*, Professor Sastri writes: "Not having been subject to Nāyak influence in any manner whatsoever, the tradition handed down by the Malayalam manuscripts preserved the Grantha text, in a purer and more unmixed form than even some comparatively early Grantha manuscripts, as the Malayalam Mss. do not at all seem to have come into contact with the Northern Recension till very recent times".¹ This is in substantial agreement with what I had stated in my *Prolegomena* to the *Ādiparvan* regarding the Malayālam version, namely, that it is "the best Southern version".² I am happy to find that this cautious remark of mine has subsequently been confirmed by the editor of the Southern Recension himself in a clear and unambiguous manner.

THE PARVASAMGRAHA

The number of adhyāyas and ślokas of the *Āraṇyaka*, according to the *Parvasamgrahaparvan*, in our edition, and in the current editions, can be seen in the following table.

COMPARATIVE TABLE OF THE NUMBER OF ADHYĀYAS AND ŚLOKAS
IN THE *ĀRAṆYAKAPARVAN*

| | Parva-
samgraha | Crit. Ed. | Cal. Ed. | Bomb. Ed.
(Saka 1799) | Kumbh. Ed. | South. Rec.
(Sastri) |
|----------|--------------------|-----------|----------|--------------------------|------------|-------------------------|
| Adhyāyas | 269 | 299 | 314 | 315 | 315 | 269 |
| Ślokas | 11,664 | ? | 12,848 | 12,002 | 12,476 | 11,136 |

¹ The *Mahābhārata* (Southern Recension), vol. 4 (1933), Introduction, p. iii f.

² *Prolegomena*, p. LXXIII.

With regard to the above figures the following particulars may be noted. According to the count of the Calcutta edition the number of ślokas in this parvan is 17,478. But this calculation misses the correct figure by several thousands. The Calcutta Pandits responsible for the edition, who were apparently not very good mathematicians, have made repeated mistakes in the counting of the lines, being evidently baffled by the complications of calculation at the turn of the century! They have numbered the lines, by fives, without committing any mistake up to 3095. They make their first mistake by putting down the next figure (after 3095) as 4000, in place of 3100; and this is followed by several other lapses of that type! The correct total as computed by Jacob¹ is 12,848 as shown above. — The figure for the ślokas of the Bombay edition has been taken from the edition of text and Marathi translation by Kashinath alias Bhau Shastri Lele of Wai (Śaka 1821), who has counted the stanzas in his edition, adhyāya by adhyāya; and, after correcting his own errors in three different places, gives the correct figure, according to him, at the end of the Vanaparvan volume (p. 1344) as 12,002.² — The figure for the stanzas of the Kumbhakonam edition has been taken from the Index Volume (p. 5) of that edition. — The extent of Professor P. P. S. Sastri's *Southern Recension* has been given by himself in the Introduction to the second part of his *Āraṇyakaparvan* (vol. 5, p. xiv). — The figure for the critical text has been intentionally left blank by me, since the parvan contains two prose adhyāyas, in addition to a large number of Triṣṭubh stanzas, and it is difficult to compute their equivalent in ślokas. Indeed the figures given for the other editions are all defective for the same reason. In fact they are all *purely fictitious*, being obtained by *the addition of figures for the stanzas and prose sections*, but may be taken to represent a *very rough* approximation of the extent. It will thus be realized that it is futile to compare these figures with the Parvasaṃgraha figures, which are often themselves doubtful. It has been the general experience that ancient figures, when at all complicated, seldom come out quite right. And there is no reason to think that the Parvasaṃgraha figures for the number of stanzas are an exception to the rule.

We do not expect strict agreement between our figures and the Parvasaṃgraha figures in respect of the number of stanzas in such a voluminous work, but we do expect some agreement as regards the number of *adhyāyas*. It is, therefore, surprising to find that almost all extant manuscripts contain about 30 adhyāyas at least more than the figure given by the Parvasaṃgraha! This discrepancy is the more striking, as the manuscripts of the Parvasaṃgraha, of all versions and recensions without exception, agree — for a change — in giving the same figure for the number of adhyāyas, namely, 269. As regards the manuscripts of the *Āraṇyaka*, the Kāśmīrī (Śāradā) and the Southern manuscripts agree in having about 300 adhyāyas, while the Central Sub-recension (Bengali-Devanāgarī group) show in fact about 315 adhyāyas. The former may be taken as the more reliable figure. Professor P. P. S. Sastri's device of arriving at the Parvasaṃgraha figure (269), by omitting arbitrarily about 31 colophons actually contained in all of his manuscripts is hardly commendable.

¹ *Das Mahābhārata, Inhaltsangabe, Index, etc.*, p. 257.

² According to another computation, that of the

Chitrashala Edition (Poona 1930), the correct number is 11,859, as given in the footnote on p. 500 of its edition of the "Vanaparvan".

Due to these discrepancies between the data of the Parvasaṃgraha and the manuscripts, which are patent, two probabilities are presented to us: either, the compiler of the Parvasaṃgraha had made a mistake in counting the adhyāyas, or some thirty adhyāyas have been added to our parvan since the time of the Parvasaṃgraha count. No third explanation is possible, and both these are significant alternatives. If we admit that there has been an original error in the counting of adhyāyas, it is roughly a mistake of 30 in 300, that is 10 per cent., which is indeed a very high percentage of error. If we could prove even two or three such errors, the value of the figures in the Parvasaṃgraha will dwindle down to an insignificant quantity. If, on the other hand, — as is more likely — our critical text contains about 30 adhyāyas (equivalent to about 1500 stanzas) more than the text which was the basis of the Parvasaṃgraha calculation, then even in the matter of general contents it is nowhere near the Parvasaṃgraha standard and must be very far removed from the hypothetical archetype of the Mahābhārata; for it is hardly credible that as many as thirty colophons could get displaced or lost in a mere aggregate of 300 colophons. There are moreover no means to excise these spurious accretions except by methods of higher criticism, which owing to the peculiar character of our work would be a very delicate operation indeed, and withal one of doubtful utility. We thus see how easy it would be to delude ourselves that just by collating a small fraction of the extant manuscripts, we could arrive at the archetype.

The passage in the Parvasaṃgraha giving the *contents* of this parvan exists in two versions (1. 2. 111-126): the longer version of the Vulgate being based on the Central Sub-recension (the Bengali-Devanāgarī), the shorter version on the Kaśmīrī-Southern tradition. I have adopted the latter in this edition, relying mainly on the superiority of the agreement between what appear *prima facie* to be independent versions. But I think it is possible to fortify the argument in the present case from intrinsic considerations. It will be seen that in the shorter version, the sequence of the incidents mentioned in the list of contents *does not tally* with the actual sequence in the original text of the parvan, given uniformly by all extant manuscripts; the sequence of the longer version on the other hand tallies exactly with the present text. Moreover, the latter — namely, the longer version — is much fuller, containing as it does far more details. Is it now likely that the Kaśmīrī and Southern traditions had independently — or in collusion with each other — discarded the original fuller and more correct version in favour of a shorter and defective version? It seems far more probable that the defects of the original short version, which has been preserved independently by the Kaśmīrī and Southern traditions, had been noticed early, and that had led to its being modified and corrected by the revisers of the Central Sub-recension, which then adopted the revised version of the contents.

The Parvasaṃgraha mentions sixteen sub-parvans, which is also our number, but the Vulgate has twenty-two; that is six more. The latter number is obtained by adding to the list the names of certain episodes like the Nalopākhyāna, Rāmopākhyāna, Sāvitrīyupākhyāna, which originally did not form separate sub-parvans at all, as will be seen from the following table.

Critical Edition
(and old Parvasaṅgraha)

- 1 आरण्यक (adhy. 1-11)
- 2 किर्मीरवध (12)
- 3 कैरात (13-42)
- 4 इन्द्रलोकाभिगमन (43-79)
- 5 तीर्थयात्रा (80-153)
- 6 जटासुरवध (154)
- 7 यक्षयुद्ध (155-172)
- 8 आजगर (173-178)
- 9 मार्कण्डेयसमास्या (179-221)
- 10 द्रौपदीसत्यभामासंवाद (222-224)
- 11 घोषयात्रा (225-243)
- 12 मृगस्वप्नभय (244)
- 13 ब्रीहिद्रौणिक (245-247)
- 14 द्रौपदीहरण (248-283)
- 15 कुण्डलाहरण (284-294)
- 16 आरण्य (295-299)

Vulgate Editions
(and revised Parvasaṅgraha)

- 1 अरण्य (adhy. 1-10)
- 2 किर्मीरवध (11)
- 3 अर्जुनाभिगमन (12-37)
- 4 कैरात (38-41)
- 5 इन्द्रलोकाभिगमन (42-51)
- 6 नलोपाख्यान (52-79)
- 7 तीर्थयात्रा (80-156)
- 8 जटासुरवध (157)
- 9 यक्षयुद्ध (158-164)
- 10 निवातकवचयुद्ध (165-175)
- 11 आजगर (176-181)
- 12 मार्कण्डेयसमास्या (182-232)
- 13 द्रौपदीसत्यभामासंवाद (233-235)
- 14 घोषयात्रा (236-257)
- 15 मृगस्वप्नोद्भव (258)
- 16 ब्रीहिद्रौणिक (259-261)
- 17 द्रौपदीहरण (262-271)
- 18 जयद्रथविमोक्षण (272)
- 19 रामोपाख्यान (273-292)¹
- 20 पतिव्रतामाहात्म्य (293-299)
- 21 कुण्डलाहरण (300-310)
- 22 आरण्य (311-315)

The limits of these sub-parvans can be fixed, as a rule, with tolerable certainty with the aid of the colophons of our manuscripts, which give indications sufficient for purposes of approximate identification.

OTHER EDITIONS

Of the numerous printed editions of the Āraṇyaka-parvan (almost uniformly passing under the name Vanaparvan), I have consulted the following:

(1) The *editio princeps* of the Mahābhārata printed in Calcutta between 1834 and 1839. Its Vanaparvan comprises, according to its own data, 17478 ślokas in 314 adhyāyas. It gives in general the Nilakaṇṭha version, which we have called the Vulgate and which has been reproduced in many subsequent editions, sometimes accompanied by translation and commentary. The *editio princeps* still remains the best edition available of the Vulgate version of the Āraṇyakaparvan, though that is not saying very much.

(2) The oblong pothī-form edition, published by Ganapat Krishnaji in Śaka 1799 in Bombay (hence commonly known as the Bombay edition). It is accompanied by Nilakaṇṭha's commentary, Bhārata-bhāvadīpa, and should therefore represent the

¹ The Parvasaṅgraha of the Vulgate cites Nos. 19 and 20 in reverse order, that is, the

Pativratāmāhātmya precedes the Rāmopākhyāna.

Nilakanṭha tradition. But it contains as a matter of fact quite a large number of lines and readings not countenanced by Nilakanṭha himself. The text is divided into 315 adhyāyas, and contains (according to some editions which give the aggregate number of stanzas in the parvan) 12,002 stanzas.¹

(3) The Kumbhakonam edition published by T. R. Krishnacharya and T. R. Vyasacharya, and described on its title-page as "A New Edition, mainly based on the South Indian Texts". Its Vanaparvan comprises (according to the Index Volume) 12,476 ślokas and 315 adhyāyas, but contains like our misch-codices a good number of specific Northern passages unknown to the true Southern recension.²

(4) Professor P. P. S. Sastri's Southern Recension, Volumes 4-5, comprising (according to his own count) 11,136 ślokas divided into 269 adhyāyas.

As these old editions contain nothing of any serious importance which is not to be found in the different manuscripts already collated for this edition, they have been only sparingly used and cursorily studied by me. The following observations may be of use to those who may wish to consult these editions.

As remarked above, there are some grave mistakes in the numbering of the stanzas of the Calcutta edition. The first mistake occurs after stanza 3095, where the next number suddenly jumps up to 4000 (when it should be 3100). Similarly after 8895, the following number jumps up to 9900 (when it should be 8900). For the third time, after 10,095, the following number is given as 11,000 (instead of 10,100). For the fourth time, after 11,095, the next number jumps up to 12,000, when it should be 11,100. At the next step, however, the number equally suddenly jumps back to 10,200! Thus at one place three successive numbers (which are supposed to increase by five at each step) are 11095, 12,000, 10,200!! After adhy. 117, there appear to be no new mistakes, and from that point onwards the numbering may be taken to be continuous and correct. But the result of these earlier miscalculations is that the extent of the parvan appears to be 17,478, when it should in reality be (according to Jacobi's computation) 12,848, the Parvasamgraha figure being 11,664! Several numbers occur twice, and in giving reference to the Calcutta edition, it is advisable to cite the adhyāya number as well.

The Bombay edition, like the Calcutta, is based on the Nilakanṭha version but (like yet other editions of the Mahābhārata prepared in the same fashion, e. g., the Chitrashala Edition) does not represent the Nilakanṭha tradition very faithfully. In the footnotes to the text, and the critical notes at the end, I have frequently drawn attention to unwarranted departure from Nilakanṭha's original text. The vagaries are small and of no great consequence, but they are there nevertheless. They prove very clearly that *without any conscious effort at alteration or emendation — and perhaps, notwithstanding the half-hearted efforts to preserve intact the received text — discrepancies do arise in course of time, and the text does drift away from the norm, imperceptibly, within a relatively short period of time.* Thus in 3. 9. 7 for our प्रतिपद्यः (which is documented

¹ According to the Chitrashala Edition the number is 11,859, though the text is precisely the same in both editions.

² It seems not to have been noticed that in the

old printed editions though the name of this parvan is given on the title-page and in the captions as "Vanaparva", the colophons invariably give the name correctly as Āraṇya- or Āraṇyaka-parvan!

uniformly by almost all our manuscripts), the different editions printed in the Bombay province, and examined by me, all have the reading प्रतिपद्यतां, a reading which has not been found in a single manuscript! In 3. 83. 30, the Bombay edition (with the Kumbhakonam and some other editions) reads गवां मेघम्, when the Nilakanṭha manuscripts themselves (along with a host of other manuscripts) have the correct reading गवामयम् (*lect. diff.*) which is the reading of the constituted text! Likewise in 3. 249. 8, our edition reads सुबलस्य, which is the reading offered by all manuscripts collated for our edition, except one inferior Grantha manuscript (G₃), which reads सुभवस्य, and yet this latter reading (सुभवस्य) has been adopted in many of the Bombay editions!!

Professor Sastri's edition is based chiefly on *four* manuscripts, of which one (ख) is in Telugu script, two (अ, घ) in Grantha, and one (क) in Malayālam. For adhyāyas 67-130, that is, for about 64 adhyāyas out of his total of 269 adhyāyas, a fifth manuscript (च) was partly utilized. According to the editor, manuscript अ (Grantha) "represents the Principal Text printed". It bears a date corresponding to A.D. 1795, that is, it is less than 150 years old. As an edition of the Southern recension, Professor Sastri's edition is preferable and indeed much superior to the Kumbhakonam edition. But it seems to me that in its preparation the manuscript material has not been as fully and carefully utilized as it should have been. Judging by the Southern manuscripts collated for our edition and examined by me, which cannot be very different from his, it should seem that too often Sastri's edition agrees in its mislections and other short-comings with the Kumbhakonam edition to the exclusion of the genuine Southern tradition. I miss in his critical apparatus many of the readings which are given uniformly by all Southern manuscripts. Even if the editor, for some occult reasons, did not wish to adopt in his text these perfectly good and authenticated Southern readings, they should have appeared in the footnotes as discarded readings. Instances of Northern readings having contaminated his text will be found in the following stanzas (reference is to ślokas and adhyāyas of *his* text): 1. 27^b, 28^b; 2. 13^{1/2}^a, 22^a, 46^c, 71^{1/2}^b, 80^{1/2}^b; 4. 8^a, 8^c, 15^b; 5. 1^b, 6^c, 7^c, 22^a; 7. 2^b, 2^c, 9^b, 23^b; 8. 17^c; 10. 49^a, 55^a, 66^a; 11. 60^{1/2}^c, 72^{1/2}^c; 12. 23^{1/2}^a, 41^b; 13. 1^a; 14. 6^a, 16^c; 17. 10^{1/2}^a, 11^{1/2}^a; 18. 5^b; etc., etc. These examples have been selected at random from the first 18 adhyāyas only; but such lapses keep turning up on page after page up to the end of the book.

As his edition is based on four manuscripts only and even these manuscripts appear not to have been rigourously collated and fully utilized, I should hesitate to accept his text as a true representative of the Southern recension, even ignoring the deficiencies of the critical apparatus.

In the division into adhyāyas, Professor Sastri seems to have followed the Grantha edition of Sarabhojirajapuram (Tanjore District) printed in 1895. The reason given by Professor Sastri for following the edition instead of the manuscripts is that the division of the Tanjore edition "accords exactly with the enumeration of the number of chapters for the Vana Parvan (sic) in the Anukramanikādhyaṃya of both the Northern and the Southern Recensions".¹ This is a dangerously vicious circle! As the Tanjore edition does not pretend that it has followed any manuscript tradition, the adhyāya division of both these editions (Tanjore and Sastri) remain unsupported by manuscript authority

¹ The Mahābhārata (Southern Recension), vol. 5, Introduction, p. xiii.

and therefore perfectly arbitrary. Adopting the Parvasaṃgraha figure, Sastri has divided the parvan into 269 adhyāyas, while the actual numbering of the adhyāyas in Southern manuscripts reaches the figure 300 approximately, the number according to our Southern manuscripts varying between 299 and 302.

While Sastri by arbitrary elimination of colophons, has equated his adhyāya-number to that given by the Parvasaṃgraha, he could not make the figures for the ślokas tally! According to the Parvasaṃgraha the number of ślokas should be 11,664. "The total number of stanzas," says Professor Sastri, "printed in the Text of the Southern Recension comes to 11,136, which is short by 528".¹ As his text is short by over 500 stanzas, his equation of the number of adhyāyas with the Parvasaṃgraha figure, by arbitrary omission of about thirty colophons, which are found in all Southern manuscripts, has no significance, and remains a piece of useless and unmeaning manipulation.

It is exactly seventeen years since I took over charge of the Mahābhārata work, and reorganized, on somewhat different lines, this Department of the Institute, having profited by the experiments and experiences of my predecessor, the late lamented Mr. N. B. Utgikar, M.A. During this interval, the Mahābhārata Department of the Institute has prepared and published critical editions of four whole parvans (in this sequence): the Ādi (1933), the Virāṭa (1936), the Udyoga (1940), and now the Āraṇyaka (1942). These four parvans comprise, according to the data of the Parvasaṃgraha-parvan, about 28,400 "ślokas". In addition to this: the Sabhāparvan, which is being edited by Professor Franklin Edgerton of the Yale University (U. S. A.) and which has been ready for some time, has been taken up for printing, and its printing has made considerable progress; nearly the whole of the text, along with the critical apparatus pertaining to it, has been printed off, and the printed portion may even be issued, in the near future, as a separate fascicule. Furthermore, the press-copy of the Bhīṣmaparvan, which is being edited by Rao Bahadur Dr. S. K. Belvalkar, I.E.S. (Retd.), is almost ready and is now undergoing final revision at the hands of its editor. Funds permitting, it will be sent to the press in the not very distant future. Thus, during these seventeen years the Institute has critically dealt with the first six parvans of the Great Epic: the Ādi, Sabhā, Āraṇyaka, Virāṭa, Udyoga and Bhīṣma. These six parvans make up a total of about 36,800 "ślokas", out of the aggregate of about 82,150 "ślokas" comprising the entire Mahābhārata, a portion which is approximately 45 per cent of the aggregate, excluding of course the "Supplement", Harivaṃśa, which, for the time being, we have placed aside. This is no mean achievement, we think. The part of the epic critically dealt with so far is, I imagine, in bulk, about four times as great as the Iliad and the Odyssey put together, and one and a half times as great as our Rāmāyaṇa.

That a work of this nature and these dimensions is not one man's job is very evident. Many collaborators, sympathisers, friends, benefactors and patrons have contributed to such measure of success as has been achieved so far, and they include among them, princes and potentates, persons owning manuscripts, curators and librarians, printers and parvan-editors, not to speak of the General Editor and his modest staff in

¹ *Op. cit.* p. xiv.

the background. Surely the most potent among these multifarious contributory factors have been—

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्वर्थो न कस्यचित् ।

— the generous patrons of learning, who out of regard for this venerable monument of Indian antiquity, this great and lustrous heritage of Bhāratavarṣa, have liberally supplied the Institute, all through these years, with funds to carry on this costly but very vital work.

First among these generous patrons stands in our estimation Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B.A., Rajasaheb of Aundh, whose princely liberality made it, in the first instance, possible for the Institute to think of undertaking this ambitious project. The Rajasaheb has already paid up a large part of the Foundation Grant of a lakh of rupees promised by him, and thus placed under his obligations not only the Institute but all those who love the Great Epic of India.

I have next to record the gratitude of the promoters of this scheme — which has now become nothing less than a great national undertaking — to a number of other distinguished and generous donors, scattered all over India, who have contributed liberally to our Mahābhārata Publication Fund, the chief among them being : The Imperial Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras, Burma and United Provinces; the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhavnagar, Phaltan, Mysore, Porbunder, Kolhapur, Patiala, Sangli, Ichalkaranji, Ramdurg, and other Indian States. The Trustees of the Sir Dorab Tata Trust, the Savitribai Bhat Trust, and the Tulsidas Charities also deserve a grateful mention here for their kind help to our finances. We must gratefully think also of those persons less gifted by Fortune, who have contributed smaller sums — with the one idea of helping on this great cause — each according to his ability.

The Institute is indebted, for subsidies to its Mahābhārata work, to the Trustees of the Mahābhārata Fund of Great Britain in London; and indebted also for a token grant, in appreciation of this work, to the British Academy of London.

And last, but not least, I must mention, in this connection, our Alma Mater — The University of Bombay — who has been exceptionally generous and appreciative of our endeavours in this field, supplying us with funds, lending us manuscripts, and generally taking a very keen and active interest in the welfare and rapid progress of our project.

In connection with further assistance rendered by extra-mural collaborators and helpers, I must put on record our special obligations to Pandit Rajaguru Hemraj, C.I.E. of Nepal; as also to Professor Kshitimohan Sen, who has succeeded Professor Vidya shekhar Bhattacharya as Principal of the Viśvabharati; further to Mr. S. Gopalan, B.A. B.L., who has succeeded the late Raosaheb Sambamurthi Rao, as Honorary Secretary of the Saraswathi Mahal Library of Tanjore. Both these latter gentlemen have been kind enough to carry on, in a purely honorary capacity, the onerous and responsible task of supervising the Mahābhārata collations done in their respective institutions.

The thanks of the Institute are also due to the Curators, Trustees, and Custodians of the following libraries and institutions for keeping us equipped with the manuscripts required for our Mahābhārata work, during almost two decades: the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, the Royal Asiatic Society of Bengal, the Bangiya Sahitya Parishad, the Adyar Library, the Oriental Institute of Baroda, Madras Government

Library, Mysore Oriental Manuscripts Library, Sri Yadugiri Yatiraj Math (Melkote, Mysore), Cochin State Library, Pudukkottah State Library, and the India Office Library (London). The Institute has also received manuscripts or photo-copies or hand-made copies of manuscripts from the Bombay University, the Viśvabharati, Dacca University, Dayananda Anglo-Vedic College of Lahore (Research Department), Benares Sanskrit College, and Calcutta Sanskrit College — all of whom I wish to thank on behalf of the Institute very cordially for their kind help in the matter. The Institute is, moreover, obliged to Sardar M. V. Kibe, M.A. of Indore for the loan of a complete Nilakaṇṭha manuscript of the Mahābhārata. It is further indebted for the free loan of Southern manuscripts of the Mahābhārata to the Chief of Idapalli, Mr. Kallenkara Pisharam, Mankavu Padinnare Kovilakam, Killimangalam Nambudiripad, and to the proprietors of the following Malabar estates: Poomullimana, Avanapparambu Mana, Nareri Mana, Ponnokkottu Mana, Paliyam Estate, Channamangalam.

Once more I would fain express my gratitude for help of various kinds from my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board, who have throughout reposed, very generously, full confidence in me, and helped and supported me invariably in the true spirit of *camaraderie*. It is sad to reflect that before we are even half-way through our work, several members of the old Editorial Board, formed in 1925, are no longer with us; from among whom I remember particularly my friends Father R. Zimmermann, S.J., Professor M. Winternitz, and Mr. Vishvanath P. Vaidya.

I have to record here my keen appreciation of the willing compliance and ungrudging assistance I have uniformly received from members of the Permanent Staff of the Mahābhārata Department of this Institute. Mr. S. N. Tadpatrikar, M. A., Supervisor of Collations, who is in special charge of the collations, has been moreover, as usual, always by my side, helping me with useful suggestions, when I was engaged in constituting the text of this extensive parvan. The critical notes were compiled from the collation sheets by Mr. B. G. Bhide Shastri, Mr. D. V. Naravane, and Mr. G. G. Soman. We shall miss, in future, the expert assistance of Mr. Bhide in several fields, who having served the Institute in the Mahābhārata Department since 1921, has now owing to old age, retired from service. The Śāradā manuscripts have been invariably collated by our Śāradā expert, Shankar Shastri Bhilavadikar, Head Shastri of the Mahābhārata Department. The proof-reading has been done by the Collator and Reader Pandit K. V. Krishnamurti Sharma Shastri, of Erode (South India), who is now helped in that work by Mr. M. V. Vaidya, M.A., both of whom have worked with praiseworthy diligence, exemplary zeal, and signal devotion to their work. Collations of Southern manuscripts have been done at the Institute uniformly by the Pandits K. V. Anantanarayan Shastri of Erode, and K. S. Vishvanath Shastri of Kolengode (South India), both of whom also are very accurate and conscientious workers, exhibiting characteristically a single-minded devotion to duty.

The superior finish of the Āraṇyakaparvan Volumes, from the typographical viewpoint, is due solely to the care and thought personally bestowed on them by my indefatigable friend Professor Dr. Raghu Vira of the International Academy of Indian Culture, who, as part of a programme of multifarious activities for the regeneration of our culture, has equipped at Lahore a small but efficient printing establishment — the

Arya Bharati Press — which is solely devoted to the cause of the service of the *ārya-bhārati*, for endowing Sarasvatī with better vestments than she grudgingly receives in India at the hands of very mercenary printers and publishers. At great trouble and inconvenience to himself — and, I fear, even at the risk of pecuniary loss — he undertook and has carried out successfully the printing of these two big tomes, and thus led us safely out of the first big forest our little party of explorers had encountered on our way to the yet distant Utopia of a complete critical edition of the Mahābhārata.

If Mahārṣi Kṛṣṇa Dvaipāyana Vyāsa tells us that he has cried himself hoarse, urging people to follow the Path of Duty :

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति माम् ।
धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥

his shouting with uplifted arms has *not* been entirely in vain. He has *not* failed in his mission. Across the reverberating corridors of Time, we his descendants can still hear dimly his clarion call to Duty. It is in response to that call and in a spirit of reverent homage to that sage of unfathomable wisdom — that embodied Voice of the Collective Unconscious of the Indian people — we offer this work, pledged to broadcast to mankind, in this hour of its need and its peril, the luminous message of the Mahārṣi :

न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्
धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।
नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥

August 1942.

V. S. SUKTHANKAR.

CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS

in the following three editions: the Critical Edition, the Bombay Edition
(Ganapat Krishnaji, Śaka 1799), and the Madras Edition
(P. P. S. Sastri's Southern Recension, 1931).

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
1	1	1	37	36	32
2	2	2	38	37	33
3. 1-14	3. 1-13, 32-35	3. 1-14	39	38	34
3. 15-33	3. 13-31	3. 23-47	40	39	35. 1-33
—	3. 35-70	—	41	40	35. 70-93
4	3. 70-86	3. 15-26	42	41	36
5	4	4	43	42	37
6	5	5	44	43	38
7	6	6	—	45-46	39
8	7	7	45. 1-3	44	40. 1-3
9	8	8. 1-12	45. 9-33	47	40. 9-33
10	9	8. 13-35	46	48-49	41
11	10	9	47	50	42
12	11	10	48	51	43
13	12	11	49	52	44
14	13	12. 1-17	50	53	45
15	14	12. 18-41	51	54	46. 1-29
16	15	13. 1-23	52	55	46. 30-33
17	16	13. 24-56	53	56	47
18	17	14	54	57	48
19	18	15. 1-33	55	58	49. 1-15
20	19	15. 34-60	56	59	49. 16-35
21	20	16	57	60	50. 1-25
22	21	17	58	61	50. 26-31
23	22	18	59	62	50. 32-38
24	23	19	60	63	51
25	24	20	61	64	52
26	25	21	62	65	53
27	26	22	63	66	54
28	27	23	64	67	55
29	28	24	65	68	56. 1-39
30	29	25	66	69. 1-23	56. 40-53
31	30	26	67	69. 24-50	56. 54-59
32	31	27	68	70	57. 1-23
33	32	28	69	71	57. 24-34
34	33	29	70	72	58
35	34	30	71	73	59
36	35	31	72	74	60. 1-31

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
73	75	60. 32-60	115	115	91
74	76. 1-25	61. 1-24	116	116	92
75	76. 26-53	61. 25-51	117	117	93
76	77	62	118	118	94
77	78	63. 1-32	119	119	95
78	79	63. 33-64	120	120	96
79	80	64. 1-30	121	121	97
80	81-82	64. 31-65. 130	122	122	98
81	83	66	123	123	99
82	84	67	124	124	100. 1-25
83	85	68	125	125	100. 26-50
84	86	69	126	126	101
85	87	70	127	127	102. 1-21
86	88	71	128	128	102. 22-42
87	89	72	129	129	103
88	90	73	130	130	104
89	91	74. 1-23	131	131	105
90	92	74. 24-47	132	132	106
91	93	75	133	133	107
92	94	76	134	134	108-109
93	95	77	135	135. 1-42	110. 1-41
94	96	78. 1-29	136	135. 43-80	110. 42-80
95	97	78. 30-53	137	136	111
96	98	79	138	137	112
97	99	80	139	138	113
98	100	81. 1-25	140	139	114
99	101	81. 26-47	141	140	115
100	102	81. 48-74	142	141	116
101	103	81. 75-93	—	142	—
102	104	82	143	143	117
103	105	83. 1-21	144	144	118
104	106	83. 22-84. 25	145	145	119
105	107. 1-29	84. 26-55	146	146	120
106	107. 30-70	84. 56-100	147	147-148	121-122
107	108	85	148	149	123
108	109	86	149	150	124
109	110. 1-21	87. 1-21	150	151-152	125
110	110. 22-53	87. 22-53	151	153	126
111	111	88	152	154	127
112	112	89. 1-13	153	155	128
113	113	89. 14-43	—	156	129
114	114	90	154	157	130

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
155	158	131	194	203	167
156	159	132	195	204	168
157	160	133	196	205	169
158	161	134	197	206	170
159	162	135	198	207	171
160	163	136	199	208	172
161	164-165	137	200	209	173
162	166	138	201	210	174
163	167	139	202	211	175
164	168. 1-61	140. 1-60	203	212-213	176
165	168. 62-86	140. 61-86	204	214	177
166	169	141	205	215	178. 1-32
167	170	142	206	216	178. 33-69
168	171	143	207	217	179. 1-21
169	172	144	208	218	179. 22-29
170	173	145	209	219	179. 30-55
171	174	146	210	220	180
172	175	147	211	221	181
173	176	148. 1-22	212	222	182
174	177	148. 23-45	213	223-224	183
175	178	149	214	225	184
176	179	150	215	226	185. 1-25, 50
177	180	151	216	227	185. 26-42
178	181	152	217	228	185. 43-186. 7
179	182	153	218	229	186. 7-57
180	183. 1-52	154	219	230	187
181	183. 53-95	155	220	231. 1-27	188. 1-23
182	184	156	221	231. 28-113	188. 27-115
183	185	157	—	232	—
184	186	158	222	233	189
185	187	159	223	234	190
186	188	160	224	235	191
187	189. 1-57	161	225	236	192
188	189. 58-190. 97	162	226	237	193
189	191	163	227	238	194
190	192	164	228	239	195
—	193-198	—	229	240	196
191	199	165	230	241	197
—	200	—	231	242	198
192	201	166. 1-32	232	243	199
193	202	166. 33-64	233	244	200
			234	245	201

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
235	246	202	267	283	238
236	247	203	268	284	239
237	248	204	269	285	240
238	249-250	205-207	270	286	241
239	251	208	271	287	242
240	252	209	272	288	243
241	253-255	210	273	289	244
242	256	211	274	290	245
243	257	212	275	291	246
244	258	213	276	292	247
245	259	214-215	277	293	248
246	260	216	278	294	249
247	261	217	279	295	250
—	262-263	—	280	296	251
248	264	218	281	297	252
249	265	219	282	298	253
250	266	220	283	299	254
251	267	221	284	300	255
252	268	222	285	301	256
253	269	223	286	302	257
254	270	224	287	303	258
255	271	225	288	304	259
256	272	226	289	305	260
257	273	227	290	306	261
258	274	228	291	307	262
259	275	229	292	308	263
260	276	230	293	309	264
261	277	231-232	294	310	265
262	278	233	295	311	266
263	279	234	296	312	267
264	280	235	297	313	268
265	281	236	298	314	269
266	282	237	299	315	Transp. to Virāṭap.

सुखं भवतिताः पापीः कोपिताय दुरात्मभिः ।

नानेवैः परापाद्यैर्मित्रमित्रपादयात ॥ १३४ ॥

ons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Deutsche Literaturzeitung, Berlin: "Ich konnte mich bei einem Besuche des Instituts in der Weihnachtswoche 1927 auch persönlich von der Vortrefflichkeit der technischen Einrichtung der Kollationsarbeiten überzeugen. . . Hier hängt oft alles von einem gewissen philologischen Takte des Herausgebers ab, und es muss Sukthankar . . . das Lob gespendet werden, dass er seine Auswahl mit Umsicht und Ueberlegung getroffen hat. . . So ist zu hoffen, dass nicht äussere Umstände die Vollendung dieses Werkes verzögern werden, das . . . einst einen Ruhmetitel der Geschichte der einheimischen indischen Wissenschaft bilden wird."—Professor HEINRICH LÜDERS.

Göttingische Gelehrte Anzeigen, Göttingen: "Gelingt Sukthankar und seine Mitarbeitern die Durchführung dieser Aufgabe, so hat er sich ein unschätzbare Verdienst erworben." "Die ausserordentliche Bedeutung des Fasc. 7 liegt aber in den Prolegomena durch die Sukthankar in ausführlicher, klarer und überzeugender Weise die Grundsätze seiner textkritischen Methode darlegt."—Professor RICHARD FICK.

Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, Leipzig: "Gelingt es, die sehr schwierige Ausgabe nach den Grundsätzen, wie sie hier befolgt sind, zu Ende zu führen, so wird dadurch der Beweis erbracht sein, dass Indien imstande ist, auch philologische Aufgaben grössten Stiles zu lösen."—Professor HEINRICH LÜDERS.

Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Leipzig: "Zunächst wollen die Herausgeber das leisten, was möglich ist. Und ihre Leistung ist gross und bewunderungswürdig. . . Den Herausgebern aber, vor allem Sukthankar, dem unermüdlichen und scharfsinnigen Forscher, der sich durch keine Schwierigkeit und Widerwärtigkeit entmutigen liess, gratulieren wir zu diesem hochbedeutsamen, in der Sanskritphilologie einzig dastehenden Werke."—Professor HERMANN WELLER.

Orientalistische Literaturzeitung, Leipzig: "Nur soviel kann schon jetzt festgestellt werden, dass der Herausgeber offenbar mit der rühmenswertesten Akribie gearbeitet und sich alle Mühe gegeben hat, um einen wahrhaft kritischen Text herzustellen. Wenn es den indischen Gelehrten möglich werden wird . . . einen kritischen Text des ganzen

gewaltigen Epos hervorzubringen, so werden sie sich damit ein monumentum aere perennius errichtet haben und sich die Dankbarkeit vieler Generationen von Sanskritgelehrten zugesichert haben." "Ueberhaupt gehört diese Leistung von Dr. Sukthankar und seinen Kollegen nicht nur zu den wichtigsten, sondern auch zu den mustergültigsten, die bisher in der Indologie hervorgebracht worden sind." "Ein wichtigeres Unternehmen haben die jetzt lebenden Indologen überhaupt nicht vor." "Freilich ist damit nur den Anfang des gewaltigen Unternehmens gemacht worden; schon dadurch hat aber Dr. Sukthankar für immer in rühmlichster Weise seinen Namen in die Annalen der Indologie eingetragen."—The late Professor JARL CHARPENTIER.

Forschungen und Fortschritte, Berlin: "Auf dem Gebiete der Sanskrit-philologie gibt es gegenwärtig keine bedeutendere Erscheinung als die kritische Ausgabe des Mahābhārata. . . Schon das 1927 erschienene erste Heft zeigte, dass man keinen besseren Herausgeber für das grosse Werk hätte finden können als V. S. Sukthankar."

Giornale della Società Asiatica Italiana, Rome: "La lettura di questi prolegomeni lascia il lettore più che mai convinto che l'edizione critica del Mahābhārata non poteva essere affidata a mani più esperte. Se la lunga e grave fatica non stancherà editore e collaboratori, il voto di più generazioni di sanscritisti sarà a suo tempo appagato in modo da superare le più ardite speranze."—Professor F. BELLONI-FILIPPI.

Indologica Pragensia, Prag: "It is with very great pleasure indeed that I call attention to this beginning of what promises to become a truly monumental work, which all India will have every reason to be proud of. . . And here I may say that in my opinion neither in India nor in Europe any one scholar will be found who could have done the work better than Dr. Sukthankar. . ."

Archiv Orientalní, Prag: "Taking into consideration the conscientiousness and critical mind of the editor, there are almost no passages where one could disagree with this or that accepted reading. . . I congratulate the Bhandarkar Oriental Research Institute and Dr. Sukthankar most cordially on this completed work."—Professor V. LESNÝ.

Acta Orientalia: "The new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology."—Professor STEN KONOW.

एकं ब्रह्मविद्याः पापकः कोपिताः स दुरात्मभिः ।

नान्येऽप्येः शत्रुमाख्येर्विकृतोपादयन्तः ॥

ons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Deutsche Literaturzeitung, Berlin: "Ich konnte mich bei einem Besuche des Instituts in der Weihnachtswoche 1927 auch persönlich von der Vortrefflichkeit der technischen Einrichtung der Kollationsarbeiten überzeugen.... Hier hängt oft alles von einem gewissen philologischen Takte des Herausgebers ab, und es muss Sukthankar... das Lob gespendet werden, dass er seine Auswahl mit Umsicht und Ueberlegung getroffen hat.... So ist zu hoffen, dass nicht äussere Umstände die Vollendung dieses Werkes verzögern werden, das... einst einen Ruhmetitel der Geschichte der einheimischen indischen Wissenschaft bilden wird."—Professor HEINRICH LÜDERS.

Göttingische Gelehrte Anzeigen, Göttingen: "Gelingt Sukthankar und seine Mitarbeitern die Durchführung dieser Aufgabe, so hat er sich ein unschätzbares Verdienst erworben." "Die ausserordentliche Bedeutung des Fasc. 7 liegt aber in den Prolegomena durch die Sukthankar in ausführlicher, klarer und überzeugender Weise die Grundsätze seiner textkritischen Methode darlegt."—Professor RICHARD FICK.

Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, Leipzig: "Gelingt es, die sehr schwierige Ausgabe nach den Grundsätzen, wie sie hier befolgt sind, zu Ende zu führen, so wird dadurch der Beweis erbracht sein, dass Indien imstande ist, auch philologische Aufgaben grössten Stiles zu lösen."—Professor HEINRICH LÜDERS.

Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Leipzig: "Zunächst wollen die Herausgeber das leisten, was möglich ist. Und ihre Leistung ist gross und bewunderungswürdig.... Den Herausgebern aber, vor allem Sukthankar, dem unermüdlichen und scharfsinnigen Forscher, der sich durch keine Schwierigkeit und Widerwärtigkeit entmutigen liess, gratulieren wir zu diesem hochbedeutsamen, in der Sanskritphilologie einzig dastehenden Werke."—Professor HERMANN WELLER.

Orientalistische Literaturzeitung, Leipzig: "Nur soviel kann schon jetzt festgestellt werden, dass der Herausgeber offenbar mit der rühmenswertesten Akribie gearbeitet und sich alle Mühe gegeben hat, um einen wahrhaft kritischen Text herzustellen. Wenn es den indischen Gelehrten möglich werden wird... einen kritischen Text des ganzen

gewaltigen Epos hervorzubringen, so werden sie sich damit ein monumentum aere perennius errichtet haben und sich die Dankbarkeit vieler Generationen von Sanskritgelehrten zugesichert haben." "Ueberhaupt gehört diese Leistung von Dr. Sukthankar und seinen Kollegen nicht nur zu den wichtigsten, sondern auch zu den mustergültigsten, die bisher in der Indologie hervorgebracht worden sind." "Ein wichtigeres Unternehmen haben die jetzt lebenden Indologen überhaupt nicht vor." "Freilich ist damit nur den Anfang des gewaltigen Unternehmens gemacht worden; schon dadurch hat aber Dr. Sukthankar für immer in rühmlichster Weise seinen Namen in die Annalen der Indologie eingetragen."—The late Professor JARL CHARPENTIER.

Forschungen und Fortschritte, Berlin: "Auf dem Gebiete der Sanskrit-philologie gibt es gegenwärtig keine bedeutendere Erscheinung als die kritische Ausgabe des Mahābhārata.... Schon das 1927 erschienene erste Heft zeigte, dass man keinen besseren Herausgeber für das grosse Werk hätte finden können als V. S. Sukthankar."

Giornale della Società Asiatica Italiana, Rome: "La lettura di questi prolegomeni lascia il lettore più che mai convinto che l'edizione critica del Mahābhārata non poteva essere affidata a mani più esperte. Se la lunga e grave fatica non stancherà editore e collaboratori, il voto di più generazioni di sanscritisti sarà a suo tempo appagato in modo da superare le più ardite speranze."—Professor F. BELLONI-FILIPPI.

Indologica Pragensia, Prag: "It is with very great pleasure indeed that I call attention to this beginning of what promises to become a truly monumental work, which all India will have every reason to be proud of.... And here I may say that in my opinion neither in India nor in Europe any one scholar will be found who could have done the work better than Dr. Sukthankar...."

Archiv Orientalní, Prag: "Taking into consideration the conscientiousness and critical mind of the editor, there are almost no passages where one could disagree with this or that accepted reading.... I congratulate the Bhandarkar Oriental Research Institute and Dr. Sukthankar most cordially on this completed work."—Professor V. LESNÝ.

Acta Orientalia: "The new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology."—Professor STAN KOSOW.

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he.... In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor

and his assistants, and on the great Indian who may justly regard it as a matter of pride.... When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one work—the lexicon of Boehttingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance.
Professor FRANKLIN EDGERTON.

The Mahābhārata Publication Fund FOUNDATION GRANT

The Raja Saheb of Aundh has promised a donation of Rs. 1,00,000 to be paid in annual instalments.

ANNUAL GRANTS

Government of Bombay	Rs. 6,000
Government of India	4,000
University of Bombay	3,500
Gwalior Government	2,500
Government of Hyderabad (Deccan)	1,000
Sir Dorabji Tata Trust	1,000
Government of Baroda	500
Raja Saheb of Phaltan	500
Kumar Shamananda Singh, Raj Banaili	500
H. H. the Maharaja of Porbandar	250
Chief Saheb of Ichalkaranji	250
Kumar K. N. Sinha Saheb, Raj Banaili	200
Raja Sir Raghunandan Prasad Singh	101
Raja Saheb of Ramdurg	100
Babu Kedarnath Goenka, Monghyr	100
Pandit Bheemnath Misra, Raj Banaili	100
Rani Saheb of Garh Banaili	100
Sardesai of Vantmuri	50

OTHER INDIAN DONATIONS

Government of Madras	11,000
Government of Burma	7,125
H. H. the Maharaja of Bhavnagar	Rs. 6,000
Government of Mysore	5,000

H. H. the Raja of Sangli	Rs.
H. H. the Maharaja of Gwalior	
H. H. the Maharaja of Kolhapur	
H. H. the Maharaja of Patiala	
Raja Devakinandan Prasad Singh	
Government of United Provinces	
H. A. Shah Esq., Bombay	
Raja Saheb of Bhore	
V. P. Vaidya Esq., Bar-at-law, Bombay	
Harilal Jagannath Esq., Cambay	
Tulsidas Charities, Bombay	
Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay	
Savitribai Bhat Trust, Bombay	
Devaniti Prasad Singh, Monghyr	
Jaikrishna Trust, Bombay	
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	
H. H. the Thakore Saheb of Palitana	
Rajguru Hemraj Pandit, C.I.E., Nepal	
Rai Bahadur Dalip Narayan Singh, Monghyr	

FOREIGN DONATIONS

Mahābhārata Fund of Gt. Britain	
British Academy, London	

Critical Edition of the Mahābhārata: Rates of Subscription

Cover	For Permanent Members.		For Non-members.	
	Advance Payment	Deferred payment	Advance payment	Deferred payment
Paper	Rs. 120	Rs. 160	Rs. 150	Rs. 200
Cloth	Rs. 132	Rs. 175	Rs. 165	Rs. 215

Subscribers on the deferred payment plan are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order. — Postage extra in all cases.

Price of fascicule 12 Rs.

Price of fascicules 1-12 "

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
Text Printed by Prof. Sadhu Ram M. A., at the International Academy of Indian Culture,
(Arya Bharati Press), Lahore.
Cover printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Street, Bombay.
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Indian
tter of m
edition
the his
nly one
nd Roth
important

instalme

. Rs.

100

100

y

y

£1

. Rs.

"

ture.

Bomb

